

GLSANS294.5923

MAH 2

125089
LBSNAA

श्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

L.B.S. National Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवाप्ति संख्या

Accession No.

~~12002~~ 12 5089

वर्ग संख्या

Class No.

Sans

294.5923

पुस्तक संख्या

Book No.

MAH महान्मा

2

॥ उद्योगपर्व ॥

**वैशंपायन उवाच ।
कृत्वा विवाहं तु कुरुप्रवीरा-
स्तदाभिमन्योर्मुदितस्वपक्षाः ।
विश्रम्य चत्वार्युपसः प्रतीताः
सभां विराटस्य ततोऽभिजग्मुः ॥ १**

C. 5. 1
B. 5. 1. 1
K. 5. 1. 1

 The first two folios of K₃ Dn₂ are missing: the third fol. of K₃ begins with प्रजोस्य (cf. 25^c); that of Dn₂ with adhy. 3. — The first six fol. of G₃ are also missing.

The introductory mantra:

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

is found only in N (K₃ Dn₂ missing). K₁. 2. 5 Ds₂ D₁. 5. 7. 8. 10 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K₁. 4. 5 Dn₁ D₂-5. 8-10 ins. श्रीगणेशाय नमः; K₂ ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय; B₁. 2 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B₃ ॐ नमो गणेशाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; B₄ ॐ नमो नारायणाय; Ds₁ ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्यः; Ds₂ ॐ नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ।, followed by:

2* जन्मेजय उवाच ।

एवं निर्वर्त्य चोद्वाहं संगतः सह बन्धुभिः ।

काः कथाश्च चकारासौ वैशंपायन कीर्तय ॥;

D₁ श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय; D₆ श्रीगणेशाय नमः । ॐ श्रीगणेशाभिष्ठायां नमः; D₇ श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः.

After the introductory mantra, K₂ ins.:

3* महाभारतयष्टिर्वः सुपर्वव्यासवंशजा ।

स्खलतामघलम्बाय जायतां भववर्त्मनि ॥

T₁ begins with श्रीगुरुभ्यो नमः । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीराम । उद्योगपर्व । श्रीमते रामानुजाय नमः ।, which is followed by:

4* वृत्ते विवाहे हृष्टात्मा यदुवाच युधिष्ठिरः ।

तत्सर्वं कथयस्वेह कृतवन्तो यदुत्तरम् ॥;

T₂ begins with शुभमस्तु ॥ अविघ्नमस्तु ॥ उद्योगपर्व ॥, which is followed by:

5* अभ्रश्यामः पिङ्गजटाबद्धकलापः

प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः ।

साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः

पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु ॥

[= Ādi 13*.]

Stanza 5* in its turn is followed by 4* (preceded by जनमेजयः). — G₁. 2 begin with हरिः । ॐ शुभमस्तु; G₂ श्रीमते नारायणाय नमः, followed by 4* (preceded by जनमेजयः). — G₃ begins with हरिः । ॐ उद्योगपर्व ।, which is followed by:

6* ॐ व्यासं वसिष्ठनक्षरं शक्तेः पौत्रमकरमपम् ।

पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥

व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।

नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नमः ॥

[= Ādi 7* and 11* (with v. l.).]

M begins with हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । (M₁ cont. स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः; M₂ cont. श्रीगुरुभ्यो नमः.).

1 Owing to missing folios, stanzas 1-25^{ab} of this adhy. are lost in K₃; the first two adhy., in Dn₂; and the first seven adhy. together with st. 1-23 of adhy. 8, in G₃. Dn₂ G₃ are mostly ignored in this adhy. — K₂ M (except M₁) om. the ref. — ^a) K₂ पुरुषप्रवीराः; C₃ तु कुरुप्र (as in text). — ^b) D₂. 8. 9 ततः; G₄ तथा (for तदा). B D₇. 8 T₂ Cn मुदिताः स्वपक्षाः; D₃ D₆. 10 T₁ G₁. 2. 5 M मुदिताः सपक्षाः; G₁ मुदिताः समर्थाः. C₄ cites सपक्षाः. — ^c) D₂ D₂. 5. 8 T₁ G₁. 2. 5 विश्रम्य; C₄. 8 as in text. K₁ B₁. 3. 5 Dn₁ D₃. 1. 6. 7 रात्राधुपसि; B₂ D₅ D₂. 5. 3 (by corr.). 10 T₁ G₁. 5 चत्वार्युपसि. C₄. 8 cite उपसः (as in text); C₄ उपसि. — ^d) K₃ तथैव (for ततोऽभि-). — For other readings see notes at the end of the Virata (p. 294), where the stanza is cited in the colophons of that parvan.

C. 5. 2
B. 5. 1. 2
K. 5. 1. 2

सभा तु सा मत्स्यपतेः समृद्धा
मणिप्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ।
न्यस्तासना माल्यवती सुगन्धा
तामभ्ययुस्ते नरराजवर्याः ॥ २
अथासनान्याविशतां पुरस्ता-
दुभौ विराटद्रुपदौ नरेन्द्रौ ।
वृद्धश्च मान्यः पृथिवीपतीनां
पितामहो रामजनार्दनाभ्याम् ॥ ३
पाञ्चालराजस्य समीपतस्तु
शिनिप्रवीरः सहस्रौहिणेयः ।
मत्स्यस्य राज्ञस्तु सुसंनिकृष्टौ
जनार्दनश्चैव युधिष्ठिरश्च ॥ ४
सुताश्च सर्वे द्रुपदस्य राज्ञो
भीमार्जुनौ माद्रवतीसुतौ च ।

2 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K1.2.5 D2.8 सभां शुभां; D5 शुभां सभां; D10 सभा शुभा (for सभा तु सा). T1 G1.2.4 मात्स्य'. K1.2.5 D5.8 समृद्धां. — ^b) K1 D5 मणिप्रकारो (D5 'प्रवज्रो)त्तमरत्नचित्रां; K2.5 D2.5 'रत्नचित्रां; D6 T1 G1 'कोज्जल (D6 'कोत्तम)चारुचित्रा; G2.5 Ca 'कोज्जल (Ca 'कोत्तर)रत्नचित्रा; Cs as in text. — ^c) K1.2.5 D2.5.8 न्यस्तासनां 'वतीं 'गंधां. — ^d) K1.2.5 D5.8 'राजपुत्राः; K4 B Dn1 D8 D1-4.6.7.9.10 'राजवृद्धाः; T2 'लोकपालाः.

3 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) B2.4 सभास-
नान्याविशतः; T2 अथासने प्राविशतः. Ca.5 आविशतां (as
in text); Cap आविशतः. — ^b) D5 वृद्धौ (for उभौ).
D5 महांतौ (for नरेन्द्रौ). — ^c) K1.2 D2.8.10 वृद्धौ च
मान्यौ; K4.5 B Dn1 D5 D8.4.6.7 वृद्धाश्च मान्याः; D5 समं
समंतात्. D5 पृथिवीश्वराणां; D6 च महीपतीनां. — ^d)
K2.5 D8 पुरस्कृतां; K4 B (except B2) Dn1 D5 D8.4.
6.7.10 Cap पित्रा समं; D2 चित्रासनं; D5 मध्ये सभां; G2
सबांधवः; Ca.5 पितामहो (as in text). K4 B D
(except D1.5.8.9; Dn2 missing) 'जनार्दनौ च.

4 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) Some MSS.
पंचाल'. K1.2.5 हि (for तु). — ^c) S (mostly)
मात्स्यस्य. K1.2.5 D5 च (for तु). K1.5 D8 T2 सु (T2
अभि)संनिविष्टौ; K4 B1.8-5 Dn1 D8.4.6.7.10 G2 'कृष्टो;
B2 D5 D1.2.5.9 'कृष्टे. Ca cites संनिविष्टे.

5 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) M (except

प्रद्युम्नसाम्बौ च युधि प्रवीरौ
विराटपुत्रश्च सहाभिमन्युः ॥ ५
सर्वे च शूराः पितृभिः समाना
वीर्येण रूपेण बलेन चैव ।
उपाविशन्द्रौपदेयाः कुमाराः
सुवर्णचित्रेषु वरासनेषु ॥ ६
तथोपविष्टेषु महारथेषु
विभ्राजमानाम्बरभूषणेषु ।
रराज सा राजवती समृद्धा
ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥ ७
ततः कथास्ते समवाययुक्ताः
कृत्वा विचित्राः पुरुषप्रवीराः ।
तत्स्थुर्मुहूर्तं परिचिन्तयन्तः
कृष्णं नृपास्ते समुदीक्षमाणाः ॥ ८

M1) तु (for च). D1.2.5.9 transp. सर्वे and राज्ञो. D5
अप्यपरेपि (for द्रुपदस्य). — ^b) D5 पांडोः समेताः सहिताः
सुहृद्भिः. — ^c) Some MSS. 'शांबौ. K2.5 D8 मधु; B4
T1 G1 यदु- (for युधि). K1 'सांबौ युधि रूढविक्रमौ.
— ^d) K4 B D (except D5) T2 'पुत्रश्च. T तथा
(for सह).

6 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K1.2.5 तथैव
(for सर्वे च), and समेता (for समाना). — ^b) K2 M1
transp. वीर्येण and रूपेण. K1.2.5 बलेन युक्ताः; K4 B1.5
D5 D4.7.10 तथा बलेन. — ^d) K4 D6-8 सुरवचित्रेषु;
M1.2 मान्येन दिष्टेषु (for सुवर्ण'). D5 महौजसो युद्ध-
विशारदाश्च.

7 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K4 D5 D10 T
G5 M तत्र (for तथा). K1 T1 G2.5 वरासनेषु; D5 च तेषु
तद्वत् (for महा'). — ^b) K1 B5 Dn1 D1-8.9 विरा (K1
D1 'भ्रा)जमानाभरणांबरेषु; K4 B8 D4.7 विराजमानांबर';
D5 पुत्रेषु पात्रेषु च संगतास्तु; T1 G1 विभ्राजमानेषु महारथेषु.
— D5 om. 7th.

8 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) D5 Ca समुदाय-
युक्ताः (Cap as in text). D5 मूर्धाभिषिक्ता विविधाश्च ते
कथाः. — ^d) K1.2.5 D8 कृष्णाननं; D1.5 वृष्णयंधकाः (for
कृष्णं नृपाः). G4 M तं (for ते). D1 समुदीक्ष्य पार्थान्;
Ca as in text.

9 Ks missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K1.5 च साधवस्य;
S (except T2; G8 missing) जनार्दनेन. D5 कथां समासाद्य

Editorial Note

This fasciculus presents the first half of the Udyogaparvan, consisting of 100 out of a total of 197 adhyāyas. Among other interesting things, it contains the Sanatsujāta and the Prajāgara sub-parvans, the Indravijaya, Keśini-Virocana and Dam-bhodbhava episodes, as well as the exposition of Āpaddharma by Yudhiṣṭhira. The textual problems, as well as the scope and method of the present critical reconstruction, are generally of the same character as those of the already published Ādiparvan; and the general principles laid down in the Prolegomena of that volume have, *mutatis mutandis*, been observed in the making of this volume also. It is not necessary to recapitulate them, but their implications will be dealt with fully in the editor's introduction, which will be published in the final fasciculus. As each book of the Mahābhārata, however, has its own interesting features, the object of this short note is to draw attention to some of them, and to indicate briefly the character and mutual relation of the different recensions and versions in order to guide the reader through the tangled complexities of the critical apparatus.

From the textual point of view the greatest interest will be found in the Sanatsujāta sub-parvan (adhy. 42-45), on the textual reconstruction of which a general note has been added in our footnotes to adhy. 42. It will be seen that, from manuscript evidence, we were not justified in accepting the text of Śaṅkarācārya, however important and authoritative it might be from other points of view. The Ācārya, as a Southerner, naturally follows the Southern recension; but even here it cannot be said that, in overlooking the Malayālam version, he has

accepted the best Southern tradition. This is not a disparagement, for the business of the great commentator was obviously not that of a text-critic. In the usual manner of commentators he is of course eclectic; but, presumably, he took the text which was readily available, and did not think it necessary to concern himself with the various versions and recensions in order to establish the original readings in every case. He has accepted generally the Southern recension in its Telugu-Grantha version (T G), as he probably found it in his MS. or group of MSS.; and it was not necessary for him to go beyond it. And, his text consequently does not take us beyond the version which he has utilized. If he is identical with the great Śaṅkara, his text is undoubtedly older than the oldest of the extant Mahābhārata MSS., but this does not necessarily prove its *absolute* authenticity; for, his testimony affects only the authenticity of the particular recension or version used by him, and nothing more. With regard to the Telugu-Grantha version, again, relied upon by Śaṅkara, it should be noted that when we actually consider the different groups of MSS. comprised in this version, we find that they do not present a uniform or consistent text-tradition. Nor does this version, as a whole, agree with the other and more systematic Southern version, namely, the Malayālam. The authority of Śaṅkara's text or of the T G version, on the other hand, has not been accepted except by a very small group of Devanāgarī MSS. (especially Ds Ds-10); while the three Northern commentators, Devabodha, Arjunamiśra and Sarvajña-Nārāyaṇa, present a sharply divergent text. This latter text is authenticated generally by the independent agree-

ment of the Northern Śāradā-Kāśmīrī (Ś₁ K) and Bengali (B) versions with the Southern Malayālam (M). As this agreement, supported by intrinsic probability, affords a broad and sound basis, it has been accepted for our critical reconstruction, as against the T G (with Śaṁkara) and the Vulgate (with Nilakaṇṭha), both of which groups clearly embody a secondary and therefore inferior tradition, the Vulgate being, in addition, an admittedly made-up and composite text of an inclusive character.

As a good piece of Nīti literature, the Prajāgara sub-parvan afforded an easy opportunity of frequent addition of small passages of a didactic and gnostic character, some of which, as our critical notes will show, must have been traditional sayings of sententious wisdom, traceable also in the Nīti sections of other parts of the epic, in the Rāmāyaṇa, and in the law-book of Manu, as well as in the popular collections of tales and fables. It is interesting that one of these verses (5.38.1) is quoted anonymously in the Mahābhāṣya and occurs also in Manu. The additions are of a somewhat different character in the Keśinī-Vīrocana episode included in the Prajāgara; they occur as paddings or amplifications of a rather abruptly and elliptically narrated old legend (cf. 193*-205*), among which there is an interesting Southern passage (207*-209*) meant to introduce Haṁsa as an instructor of Dharma to Prahrāda, an obvious anticipation of adhy. 36, which immediately follows.

Although the short additional passages are numerous and ubiquitous, the Udyoga, for a book of its size, is comparatively free from lengthy insertions which have to be relegated to the Appendix. In this respect the Southern recension does not recede so materially from the Northern. Its discrepancies, though numerous, are yet normal.

They are mostly confined to inevitable differences of reading, variations of words and phrases and a certain number of transpositions of pādas and stanzas; but the Southern additions and deviations are happily not of such an exceptional and baffling character as to affect or alter the general aspect of the entire text. The editorial wavy line, therefore, indicative of disconcerting parallelism and uncertainty, has not been so much in evidence in this as in the critical text of some of the other books of the epic. There is only one noteworthy transposition of adhyāyas, namely, that concerned with adhy. 58 and 64; but the remarkable fact that there is no uniformity in the Southern recension regarding the point of insertion of the transposed adhy. 58, and that adhy. 64 is transposed only by T G₁, is a clear indication of the superiority of the Northern sequence. The Southern order is perhaps more systematic and logical, but the Northern has the more justifiable appearance of a somewhat naïve and inconsequent narrative. In this connexion, attention may be drawn to an interesting Southern intrusion (168*), which is entirely missing in the Bengali version but which seems to have percolated through the composite D version into K (Ś₁ is missing here!); a remarkable circumstance which incidentally shows that no single version, not even K, can be taken as perfectly free from conflation or contamination.

The only available Śāradā Codex (Ś₁) of the Udyoga, which belongs to the India Office Library, is unfortunately incomplete and fragmentary. No date is found in the manuscript itself, but the script as well as the appearance is against an early date. The existence of the MS. became known through the publication in 1935 of Keith and Thomas's second volume of the Des-

criptive Catalogue of the Library, but the manuscript was received after the critical apparatus for the entire text had been completely written out. The constituted text was of course revised in the light of this new material; but to register its variants, at that stage, in their proper places, would have meant very considerable rewriting of the entire critical notes; they will, therefore, be given in a separate Appendix at the end of the final fasciculus. This representative of the Śāradā version, however, does not possess the same probative value as the unique Śāradā Birch-bark Codex of the Ādi, although it has helped to confirm our K grouping and has given welcome support to most of our omissions. It is unfortunately not free from contamination with D and therefore possesses little independent importance apart from K. In other words, even if it is not a direct copy of K in the Śāradā script, it forms practically one group with K (as in the Virāṭaparvan); and its frequent agreements with D₁, which follows K pretty closely, point to the same conclusion. For the Udyoga, K is indeed one of the most important of the Northern versions, being, with very rare exceptions, free from Southern contamination. But our five MSS. comprising this group do not, like the individual MSS. of other versions, possess a uniform value. K₁ is much more unaffected by outside influence; while K₂, which has its own additions and emendations, contains very large gaps, the largest lacuna being from adhy. 41 to adhy. 69. The remaining MSS. are of composite value, being much more contaminated with D.

In this respect D₁ and D₂ appear very often to possess better authority, being much nearer to K than to D; while the frequent agreements of D₁ with Ś₁, already mentioned, gives to its testimony a higher

importance and makes it almost a K MS. Of the other composite Devanāgarī MSS., D₃ and D₄, copied at Tanjore, evince Southern influence; but D₈₋₁₀, otherwise free, show the direct influence of T G (and Śaṅkara) in the Sanatsujātiya section, as also do the two Ds MSS. The other D MSS. including D_n (the Vulgate), are obvious misc-codices, which call for no special remark. The Bengali version is closely allied to the Vulgate, but it is unquestionably superior to the latter in its frequent agreements with K and M, especially throughout the Sanatsujātiya, as well as in its occasional specific B readings.

Of the Southern recension, the Malayālam version, here as elsewhere, has undeniably proved superior to the mixed Telugu and Grantha versions, and being less affected by Northern influence, it has preserved the Southern tradition in a better form. Of our five M MSS., M₃₋₅ so frequently agree that one would be tempted to regard them practically as one MS. The Grantha version appears to be somewhat superior to the Telugu, which is, without doubt, as usual heavily contaminated; but the frequent mutual agreements (e. g. of T₁ with G₁₋₃) and the frequent Northern influence (e. g. on G₂) show that it is extremely difficult to make a fine discrimination of the values of the two versions.

As additional testimonia, the three commentaries of Devabodha, Sarvajña-Nārāyaṇa and Arjunamiśra, besides that of Nīlakaṇṭha, have been collated and their important variants duly noted in our critical apparatus. For the Sanatsujātiya, the Bhāṣya of Śaṅkara has also been utilized. As the Durghaṭārtha-prakāśinī of Vimalabodha is too meagre and the Lakṣābharāṇa of Vādirāja does not represent the best South Indian version, they have not been included. For the text

of these commentaries we have relied chiefly on the Gujarati Printing Press edition, published at Bombay in 1920¹. The value of these commentaries for critical purposes, however, is greatly impaired by the fact that they are often unaccompanied by the text actually utilized by them, so that only *varia lectiones* regarding stray words and phrases could be found and collated. With regard to the testimony afforded by these commentaries, Nilakanṭha's text represents a sub-version of D, but it is a misch-codex of a much conflated and inclusive type, which is of little value for critical purposes. Arjunamiśra, as a Bengali, should represent the Bengali version, but his great admiration for Devabodha often makes his commentary a direct copy or amplified paraphrasing of that of his predecessor, while his occasional divergences from the Bengali MSS. often raise the suspicion that he consulted other sources as well. The provenance of Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary is not known, but he is undoubtedly a Northerner, although the Ds MSS., strangely enough, betray occasional Southern influence, which becomes more prominent in the Sanatsujātīya possibly through the direct influence of the Śāṅkara-bhāṣya. But the most valuable for our purpose has been the earliest known commentary of Devabodha, which probably represents the K version. The commentary is in the nature of brief and concise glosses, but the commentator's remarkable insight has been of great value in the constitution of our critical text. It is to be regretted, however, that the only available MS. of this commentary, an old and delapidated palm-leaf copy belonging

to the Royal Asiatic Society of Bengal, is hopelessly fragmentary and incomplete.

The date of the Javanese version is, no doubt, earlier than our Mbh. MSS., but it offers only a more or less abridged adaptation in Javanese of the original. To the text-critic its chief value lies in the fact that it gives throughout quotations from the Sanskrit text, consisting of a stanza, or a part of a stanza, or sometimes even a phrase or a single word. These Sanskrit excerpts, often found in an extremely corrupt form, will be given *in toto* in Appendix II, but their value need not be exaggerated. It should be clearly understood that the value of the Javanese version, as indeed of all versions of the epic, depends upon the value of the tradition which it is found, on examination, to represent. We have here, no doubt, a form of the text which is far older than our existing MSS., but it establishes nothing beyond the fact that it is evidence only for the epic text as existed *in that particular local form* in the 11th century and was known to the Javanese adapter. Like our MSS. and like other versions, it is thus *one* of our evidences, albeit uninfluenced from that century onwards; but its collateral testimony does not by itself prove anything regarding the character of the original Mahābhārata. From the Sanskrit excerpts it appears that the source of the Javanese version of the Udyoga is the Northern recension, for while we find citation of an additional passage belonging to the Northern tradition, there is not a single passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern additions.

Dacca, }
November 1937. }

S. K. DE.

¹ Portions of the printed text of Arjuna's commentary, presumably made from Devanāgarī MSS., were collated with two Bengali MSS. belonging respectively to the Calcutta Sanskrit College and

the Royal Asiatic Society of Bengal; and it was found that the printed text may be taken as reliable for all practical purposes.

MANUSCRIPT MATERIAL

The manuscripts utilized for this edition of the Udyogaparvan, are as follows:

I. N(orthern) Recension.

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś₁ = London, India Office Library, MS. No. 3334.

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K).

K₁ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 60 of 1882-83. Dated V. Sam. 1622 (ca. 1566 A.D.).

K₂ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 116 of 1884-87. Dated V. Sam. 1534 (ca. 1478 A.D.). Incomplete; adhy. 41 to 71 missing.

K₃ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 162. Incomplete, adhy. 32. 16^{ca} to 103. 10^{ab} missing.

K₄ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 6042.

K₅ = Adyar Library, No. 35 B 146. Dated Śaka 1717 (ca. 1795 A.D.). Incomplete; 43. 17 to 47. 3 and 53. 1^b to 55. 26^a missing.

Bengali Version (B).

B₁ = Dacca University Library, No. 496.

B₂ = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 10.

B₃ = Dacca University Library, No. 2788. Dated Śaka 1644 (ca. 1722 A.D.).

B₄ = Dacca University Library, No. 1048.

B₅ = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 3.

Devanāgarī Versions (D).

Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha (Dn).

Dn₁ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 29 B of A 1879-80.

Dn₂ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 271 of Viśrāmbāg II. Dated Śaka 1666 (ca. 1744 A.D.).

Devanāgarī Version of Sarvajña-Nārāyaṇa (Ds).

Ds₁ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 168 of 1884-87.

Ds₂ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 33 of A 1879-80.

Devanāgarī Mixed Versions.

D₁ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15.

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1227.

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1104.

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1156.

D₅ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 185 of 1891-95. Dated V. Sam. 1656 (ca. 1600 A.D.).

D₆ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 156. Dated V. Sam. 1760 (ca. 1704 A.D.).

D₇ = Adyar Library, No. 34 L 58. Dated Śaka 1703 (ca. 1781 A.D.).

D₈ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 565 of 1882-83. Dated Śaka 1616
(ca. 1694 A.D.).

D₉ = Poona, Bombay Govt. Collection, No. 488 of Viśrāmbāg I.

D₁₀ = Adyar Library, No. 34 M 3. Dated Śaka 1688 (ca. 1766 A.D.).

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155.

T₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11826.

Grantha Version (G).

G₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11841.

G₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11854.

G₃ = Pudukkottah State Library, No. 260.

G₄ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 157.

G₅ = Poona, BORI Mbh. Collection, No. LXXVI.

Malayālam Version (M).

M₁ = Cochin State Library, No. 22.

M₂ = Paliyam MSS. Library, No. 928.

M₃ = Poomullimana Estate Library, No. 301.

M₄ = MS. from Ponnokottumana Nambudiripad, Alwaye, Travancore.

M₅ = MS. from Killimangalam Nambudiripad.

 The collations of the Śārādā MS. will be given in Appendix III, which will be published in the next fascicule.

कथान्तमासाद्य च माधवेन

संघट्टिताः पाण्डवकार्यहेतोः ।

ते राजसिंहाः सहिता ह्यशृण्व-

न्वाक्यं महार्थं च महोदयं च ९

कृष्ण उवाच ।

सर्वैर्भवद्भिर्विदितं यथायं

युधिष्ठिरः सौवलेनाक्षवत्याम् ।

जितो निकृत्यापहतं च राज्यं

पुनः प्रवासे समयः कृतश्च ॥ १०

शक्तैर्विजेतुं तरसा महीं च

सत्ये स्थितैस्तच्चरितं यथावत् ।

जनार्दनात्. — ^b) B1.2 संघट्टिताः; D2 संतोषिताः; D5 समास्थिताः; T2 समीरितः; C8 संवेदिताः; Ca as in text. D2.8 पार्थिवं (for पाण्डव). — After 9^{ab}, K5 ins.:

7* कृष्णेन वृष्णिप्रवरेण तत्र.

— ^a) D5 सहिता अशृ; T2 G2.4 M सहिताभ्यशृ. — ^d) K5 समयः; Ca.8 महार्थं (as in text). B2-4 Dn1 D1-8.8.9 T2 G5 सु- (for the first च).

10 K8 missing (cf. v. 1. 1). K5 D1.2.9 om. the ref. K1.2.4 B3 Dn1 D5 D8-6.7.10 श्रीकृष्ण उ^०; T1 G1 जनार्दन (T1 adds उवाच!); T2 G2.5 श्रीभगवान् (T2 G2 add उवाच!); M श्रीवासुदेवः (M1 om. श्री). — ^a) K1.2 B (except B5) D5 सर्वं (for सर्वम्). K5 B3 S (except T2; G8 missing) यथावत् (for यथायं). — ^e) T1 G1 'त्या च हतं. — ^d) K1.2.5 B4 Dn1 D5 D2-5.7.8 वन- (for पुनः).

11 K8 missing (cf. v. 1. 1). — ^b) D9 समे स्थितैः; Ca सत्यस्थिरैः (Cap सत्ये स्थितैः as in text). K4 B (except B1) Dn1 D5 D7.8.10 Cap सत्यरथैः (C8 cites सत्यरथाः); D1.6.9 सत्यरथैः; D2 T1 G1.2.5 सच्चरितं (G2.5 'तैः'); Cnp सत्यैकप्रियैः (for तच्चरितं). D5 यथैव (for यथा). — K5 om. 11^c-15^b. — ^e) D5 कृतं ह्येतैस् (for पाण्डोः सुतैस्). — ^d) K4.5 B (except B2) Dn1 D5 D2.8.9.10 चीर्णमयैः (for भारता^०). D1.5.9 T2 चीर्णा (D5 'र्णा; T2 'र्ण) समा द्वादश भारतायैः (D1 भारतैर्यैः; D5 च क्रमेण).

12 K8 missing (cf. v. 1. 1). K5 om. 12 (cf. v. 1. 11). — ^a) D5 त्रयोदशं चैव; D10 'दशेव च. B1.2.4

पाण्डोः सुतैस्तद्वतमुग्ररूपं

वर्षाणि पट् मम च भारतायैः ॥ ११

त्रयोदशैव मुदुस्तरोज्य-

मज्ञायमानैर्भवतां समीपे ।

क्लेशानमह्यांश्च तितिक्षमाणै-

र्यथोपितं तद्विदितं च सर्वम् ॥ १२

एवं गते धर्मसुतस्य राज्ञो

दुर्योधनस्यापि च यद्वितं स्यात् ।

तच्चिन्तयध्वं कुरुपाण्डवानां

धर्म्यं च युक्तं च यशस्करं च ॥ १३

अधर्मयुक्तं च न कामयेत

राज्यं मुराणामपि धर्मराजः ।

C. 5. 14
B. 5. 1. 14
K. 5. 1. 14

D1.8 T2 G4 सुदुश्चरोयं. K1.2 त्रयोदशं चैव सुदुस्तरं च; T1 G1 'दशं दुश्चरमेव वर्ष. — ^b) K1.2 न ज्ञायमानैः; D10 अज्ञातवासः. D1.5 क्षपितः; D9 क्षयितः; T1 G1.2 द्विषतां (for भवतां). D1.5 C8 महोदयः; D9 महोदयैः (for समीपे). — D5 om. 12^{cd}. — ^e) K1.2 अशेषान् (for अपहान्). K4 B D (Dn2 missing; D5 om.) विविधान् सह (B1.2 D1 सह-; Dn1 D5 सह) द्विः (for च तितिक्षं). — B1.2.4 om. 12^d and line 1 of 8* (see below). — ^d) T1 G4.5 यथोदितं. T2 G2.4.5 M विदितं (G2 'तः) चैव (for तद्विदितं च). G2 सस्यक् (for सर्वम्). K4 B5 D5 D2m. 4.6.7.10 तीर्णो महद्भिः स्ववलेन राजन्; B3 Dn1 D2.8.8 महात्मभिश्चापि वने निविष्टं; D1 इच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्यं (cf. 8*). — B1.2.4 (all om. line 1) ins. after 12^c: Dn1 D1-8.7-9, after 12:

8* पतेः परप्रेष्यनियोगयुक्तै-

रिच्छद्भिरासं स्वकुलेन राज्यम् ।

[(L. 1) D8.9 सु तैः. — (L. 2) For D1 see above also. Dn1 D2.8.9 अपि. B1.2.4 स्वकुले नि; D5 'वलेन.]

13 K8 missing (cf. v. 1. 1). K5 om. 13 (cf. v. 1. 11). — ^b) K2 दुर्योधनस्यापि हितं च यस्यात्. — D6 om. 13^c-14^b. — ^e) M1 (sup. lin.) सं; M3 तं (for तत्). B2 Dn1 D2.3.8 कुरुपुंगवानां; D5 पुरुषप्रवीराः.

14 K8 missing (cf. v. 1. 1). K5 om. 14 (cf. v. 1. 11); D6 om. 14^{ab} (cf. v. 1. 13). — ^a) K1.4 B D (except D5; Dn2 missing; D6 om.) T1 transp. च and न. — ^e) K4 B3 D (except D5 D4.6; Dn2 missing) T1 तु (for च). — ^d) D5 D10 राज्यं (for प्राप्ते).

C. 5. 15
B. 5. 1. 15
K. 5. 1. 14

धर्मार्थयुक्तं च महीपतित्वं
ग्रामेऽपि कस्मिंश्चिदयं बुभूषेत् ॥ १४
पितृयं हि राज्यं विदितं नृपाणां
यथापकृष्टं धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
मिथ्योपचारेण तथाप्यनेन
कृच्छ्रं महत्प्राप्तमसद्व्यरूपम् ॥ १५
न चापि पार्थो विजितो रणे तैः
स्वतेजसा धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः ।
तथापि राजा सहितः सुहृद्भि-
रभीप्सतेऽनामयमेव तेषाम् ॥ १६
यत्तत्स्वयं पाण्डुमुतैर्विजित्य
समाहृतं भूमिपतीन्निपीड्य ।
तत्प्रार्थयन्ते पुरुषप्रवीराः
कुन्तीसुता माद्रवतीसुतौ च ॥ १७

15 K₈ missing (cf. v. l. 1). K₈ om. 15^{ab} (cf. v. l. 11). — ^b) D₁₀ यथापकृष्टं. D_{8.10} धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः (cf. 16). — K₄ D₆ (hapl.) om. 15^c-16^b. — ^c) G₅ मिथ्याप^०. B_{1.4} D₈ D_{8.10} तथा ह्यनेन; B_{2.8.5} D_{n1} D_{2-4.7-9} T₂ यथा ह्यनेन; D₁ तदा हतेन; G₁ तदाप्य^०; G₅ M तदप्य^०.

16 K₈ missing (cf. v. l. 1). K₄ D₆ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) K_{1.2} D_{1.5.9} पार्थो (for पार्थो). K_{1.2} D_{1.5.9} विजिताः; T₁ विदितं; G_{1.4.5} विदितः. K_{1.2} रणे ते; K₅ रणे वै; S (G₈ missing) कथंचित्. — ^b) K₅ D₉ S (except T₂; G₈ missing) सा वै (K₅ तैर्; D₉ वा) धृतराष्ट्रपुत्रैः. — ^c) K_{1.2} पार्थोः सहिताः (for राजा सहितः). — ^d) K_{1.2} *प्सते.

17 K₈ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₄ B_{2.4} D_{n1} D_{2.4.6.7} तु (for तत्). G₂ राज्यं (for स्वयं). — ^b) K_{1.2.5} समाजितं. B₃ निपात्य; B_{4.5} D_{n1} D_{1-3.5.9} प्रपीड्य; D₉ प्रपद्य; S (G₈ missing) प्रमथ्य. — ^c) K₂ om. from पप्रवीराः up to धर्मव in 1^b of the next adhy. — ^d) G_{2.5} महाबलाः पाण्डुसुताश्च तेद्य.

18 K₈ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) G (G₈ missing) बलाभियुक्तैर् (for बालास्त्वमे तैर्). — ^b) K₄ B₃₋₅ D_{n1} D_{3.4.6-9} अमित्रसंघैः; C_{a.s} as in text. — ^c) K_{2.5} अमीभिर् (for असद्भिर्). — ^d) K₂ T₁ G (G₈ missing) तत्तद्; K₅ T₂ वस्तद् (for तद्गो).

बालास्त्वमे तैर्विविधैरुपायैः
संप्रार्थिता हन्तुममित्रसाहाः ।
राज्यं जिहीर्षद्भिरसद्भिरुग्रैः
सर्वं च तद्गो विदितं यथावत् ॥ १८
तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं
धर्मात्मतां चापि युधिष्ठिरस्य ।
संबन्धितां चापि समीक्ष्य तेषां
मतिं कुरुध्वं सहिताः पृथक्च ॥ १९
इमे च सत्येऽभिरताः सदैव
तं पारयित्वा समयं यथावत् ।
अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा
हन्युः समेतान्धृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ २०
तैर्विप्रकारं च निशम्य राज्ञः
सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः ।

19 K₈ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 19 (cf. v. l. 17); T₂ (hapl.) om. 19^a-20^b. — ^a) D₉ लोभात् (for लोभं). D₉ वृद्धिः; G₂ वृत्ति (for वृद्धं). — ^b) K_{1.5} तथात्मवत्तां च; K₄ D_{4.6} धर्मार्थतां चापि; B D_{n1} D_{2.3.7.8.10} धर्मज्ञतां चापि; T₁ G (G₈ missing) धर्मे म (G₂ र)तिं चैव; M धर्मे रतत्वं च. — ^c) D₁₀ प्र- (for अपि). D₅ सर्वे; D₉ चैषां (for तेषां). — ^d) K₁ हितं; K₅ D₅ T₁ G_{1.2} मत्तं (for मतिं). K_{1.5} D₅ वदं (for कुरुं). T₁ G_{1.2.5} पुरुषप्रवीराः (for सहिताः पृथक्च).

20 K₈ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 20 (cf. v. l. 17); T₂ om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). M repeats 20^a-24^b (with v. l.) after 5. 2. 3. — ^a) D₁ शमे; T₁ G (G₈ missing) एते (for इमे). K₁ वनाते; G₄ च सर्वे; G₅ च सत्या; M (second time) हि पार्थाः. K₁ M (second time) नियताः; K_{4.5} D₈ D_{4-6.10} निरताः; D₁ च रताः (for ऽभिरताः). M (first time) तथैव (for सदैव). — ^b) K₁ ते (for तं). K_{4.5} B D_{n1} D_{2.3.6-8} पालयित्वा; C_{a.s} np पारं (as in text). K₁ तथैव (for यथावत्). — B₄ om. 20^c-21^b. — ^c) B₂ ततो; D₁ अथ; C_{a.s} अतो (as in text). D₉ T₁ उपचार्यं; T₂ अनुचर्यं; G (G₈ missing) M अपचर्यं. — ^d) M (second time) समूलान् (for समेतान्).

21 K₈ missing (cf. v. l. 1). K₂ om. 21 (cf. v. l. 17); B₄ om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). For M cf. v. l. 20 also. — ^a) T G (G₈ missing) कारान् (for कारं).

युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैव
 तैर्वध्यमाना युधितांश्च हन्युः ॥ २१
 तथापि नेमेऽल्पतया समर्था-
 स्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः ।
 समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्भि-
 स्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥ २२
 दुर्योधनस्यापि मतं यथाव-
 न्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति ।
 अज्ञायमाने च मते परस्य

किं स्यात्समारभ्यतमं मतं वः ॥ २३
 तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः
 शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः ।
 दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां
 राज्यार्थदानाय युधिष्ठिरस्य ॥ २४
 निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य
 धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च ।
 समाददे वाक्यमथाग्रजोऽस्य
 संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् ॥ २५

C. 5. 26
 H. 5. 1. 26
 K. 5. 1. 25

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

T₂ G_{1.2} निशम्य; M₂ (second time) नृपं च. K₄ D₆
 Cn कार्ये; K₅ Dn₁ D_{1-4.7-9} T G (G₈ missing) राज्ये
 (for राज्ञः). — ^b) C₈ तं (for तान्). K_{1.5} D₁₀
 परिवारयन्तः; K₄ B_{1.2} D_{4.6} T₂ चारयेरन्; B₃ विनिवारयेरन्;
 D₈ पालयेरन्. D₅ नाः संपरिवारयेरन्. — ^c) C₈ एतान्;
 C₈ इमान् (as in text). B₂ D₆ तथैव. — ^d) K_{1.5}
 युयुत्समानाः; K₄ निर्वध्यं; B₂ T₁ M (both times)
 तैर्वध्यं; D_{1.6} तैर्वध्यं; D₅ तैर्वध्यमाणाः; D₈ तैर्वध्यमानं.
 K₁ नि- (for च). — After 21, D₁ ins.:

9* त्यक्तास्तथा बन्धुजनेन चामी
 धर्मेण वैरीक्षित्वाश्च हन्युः ।

22 K₈ missing (cf. v. 1. 1). K₂ om. 22 (cf. v.
 1. 17). For M cf. v. 1. 20 also. — ^a) K_{1.4} B D_{1.2}
 m. 4-7. 9 T₁ G_{1.2} अथ (for तथा). M_{1.8.5} (all second
 time) नेमेऽल्पतया. — ^b) M (second time) वधाय (for
 जयाय). S (G₈ missing) मतिर्भवेन् (for भवेन्मतं).
 D₈ D₅ मे (for वः). — K₁ (hapl.) om. 22^a-23^d.
 — ^c) D₉ M₈ समेत्य सर्वैः; T₂ सर्वैः समेत्य; M_{1.3-5} (all
 second time) इमे च सर्वे. — ^d) M_{1.2} (both second
 time) भृशं यतेरन् (for यतेयुरेव). D₁ यास्यामहे धातु-
 राष्ट्रातिकं वे.

23 K₈ missing (cf. v. 1. 1). K_{1.2} om. 23 (cf. v.
 1. 22, 17); B₄ om. 23^{ab}. For M cf. v. 1. 20 also.
 — ^a) K₅ D₁ सुयो (for दुर्यो). M (second time) न
 तावत् (for यथावत्). — ^b) M (second time) प्रज्ञा
 (for न ज्ञा). — ^d) D₈ M (except M₃) किञ्चित्; D₈

न स्यात् (for किं स्यात्). D_{1.5.9} न किञ्चिदारभ्यमतो मतं मे
 (D₅ भवेत्; D₉ मतं नः); T G (G₈ missing) M (second
 time) मंत्रस्य पारं कथमभ्युपेयं (T₁ G_{1.2.5} मः).

24 K₈ missing (cf. v. 1. 1). K₂ om. 24 (cf. v.
 1. 17). For M cf. v. 1. 20 also. — ^a) C₈ अतः (for
 इतः). M (second time) धर्मनित्यः. — ^b) K_{1.5} प्राज्ञः
 (for शुचिः), and मतं मे (for उपमत्तः).

25 K₂ om. 25 (cf. v. 1. 17). K₈ missing up to
 *था in 25^a (cf. v. 1. 1). — ^c) T G (G₈ missing)
 अधो (T₁ G₄ श्रो)ध्वजस्य; M अधाग्रजस्तु. — ^d) M
 transp. वाक्यं and तद्. S (G₈ missing) रामः (for
 राजन्). D₅ पुरुषोत्तमस्य (for तदतीव राजन्).

Colophon om. in K₂; Dn₂ G₈ missing. — *Adhy.*
name: K_{5.6} D_{8.10} कृष्ण (K₅ श्रीकृष्ण) वाक्यं; D₁ G_{2.5} M
 वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 K₁ B_{1.8} D_{8.1} D_{2.6.7.10} S (G₈ missing) 1. — *S'loka*
no.: K₅ 26; D₈ 25.

☞ This adhy. is missing in Dn₂ G₈ (cf. v. 1.
 5. 1. 1).

1 K₂ om. 1^{ab} (cf. v. 1. 5. 1. 17). B₃ D₁ श्रीबलदेव
 उ; T₂ बलरामः; G₅ M_{1.2} रामः (G₅ with prefixed श्री).
 — ^c) M transp. हितं च and तथैव. B₅ यथैव; D₉

२

C. 5. 2
B. 5. 2. 1
M. 5. 2. 1

बलदेव उवाच ।

श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य
वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ।
अजातशत्रोश्च हितं हितं च
दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः ॥ १
अर्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीराः
कुन्तीसुतास्तस्य कृते यतन्ते ।
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः
सुखी सहास्राभिरतीव मोदेत् ॥ २
लब्ध्वा हि राज्यं पुरुषप्रवीराः
सम्यक्प्रवृत्तेषु परेषु चैव ।

तथैव; D₁₀ हितं यत्; T G (G₃ missing) च युक्तं (for हितं च).

2 ^a) C_a विसृज्य; C_s as in text. K_{1.2} D_{2.3} कुरुप्रवीराः; D₅ विसृज्य राजा. — After 2^a, T₂ ins.:

10* जिता गतारण्यमितः पुरा ते ।
(see below). — D_{n1} (hapl.) om. 2^b-3^a. — ^b) B₂ लोकहिते; D_{4.5.9} T₂ तस्य कृतं. D₅ स्म मेने (for यतन्ते). — After 2^b, T₂ ins.:

11* माद्रीसुतौ चैव कुरुप्रवीरौ
(see above). — ^a) M (except M₃) आदाय. — ^d) K₅ सुखाः; D₇ सुखं. K₁₋₃ मोदतु; D₁ लोके (for मोदेत्).

3 D_{n1} om. 3^a (cf. v. l. 2). — ^a) K₅ तथा (for लब्ध्वा). K₂ च; G₄ अर्धं (for हि). — ^b) K_{1.2} च कौरवेषु; K_{2.5} परेषु चैव. — ^c) B_{3.4} D₅ D_{1.5.9.10} S (except T₂ G₅; G₈ missing) आवसेयुः. — ^d) K (except K₄) D₅ D_{1.5.7.9.10} एषां (for तेषां). D₁ च (for प्र-). K_{2.3.5} D_{1.10} हिता; D₇ हिते. — After 3, M repeats 20^a-22^d of the previous adhy., which is followed by:

12* ततो विनाशः कुरुपाण्डवानां

सबान्धवानां भविताचिरेण ।

तस्माद्यदुक्तं मधुसूदनेन

तत्सर्वलोकस्य हितं यतध्वम् ।

which in its turn is followed by 16* (cf. v. l. 12);

ध्रुवं प्रशान्ताः सुखमाविशेयु-

स्तेषां प्रशान्तिश्च हितं प्रजानाम् ॥ ३

दुर्योधनस्यापि मतं च वेत्तुं

वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ।

प्रियं मम स्याद्यदि तत्र कश्चि-

द्रजच्छमाथ कुरुपाण्डवानाम् ४

स भीष्ममामज्य कुरुप्रवीरं

वैचित्रवीर्यं च महानुभावम् ।

द्रोणं सपुत्रं विदुरं कृपं च

गान्धारराजं च सख्यतपुत्रम् ॥ ५

सर्वे च येऽन्ये धृतराष्ट्रपुत्रा

बलप्रधाना निगमप्रधानाः ।

and thereafter M repeats 23^a-24^b of the previous adhy.

4 ^a) K (except K₄) D₅ T₁ G (G₃ missing) एव (for अपि). D₅ D₉ मतिः; T₂ हितं (for मतं). M₂ तावत् (for वेत्तुं). — ^b) M (except M₂) वक्तुं वचो-
स्मरहितं च तत्र. — After 4^{ab}, K_{2.3.5} D_{8.10} ins.:

13* प्रयातु दूतः पुरुषः प्रधानो

हिताय तेषां च तथैव चैषाम् ।

— ^a) B_{1.2.4} D_{n1} D_{2.3.8} च मे; D₅ वदः; G₃ च वः (for मम). K₁ चात्र; K₅ वा च; D₅ नाम (for तत्र).

— ^d) K₁₋₃ D₉ अवार्थः; K₅ हितार्थः; D₇ समर्थ (for शमार्थ). D_{1.8} कुरुपुंगवानां.

5 ^{ab}) K (except K₄) D₈ आसाद्य (for आमज्य). D₅ transp. कुरु and महा. — ^d) D₁ सह- (for च स-).

6 ^a) B₁₋₄ D_{1.2.5.8} (before corr.) T₂ M_{1.2} सर्वां (B₄ D₈ °र्वा)स्तथान्यान्; D₈ (after corr.) सर्वे तथान्ये;

T₂ अन्यांश्च सर्वान्. B_{1.2} D_{1.2.5.8} (before corr.) T₂ M_{1.2} पुत्रान्. — ^b) B₁ D_{1.2.5.8} (before corr.) T₂ M₁ बल(B₁ वीर)प्रधानान्. B₁₋₃ D_{1.2.5.8} (before corr.) T₂ M_{1.2} निगमप्रधानान्; D_{8.7} नियमप्र. C_a cites

निचयः. — ^c) B₁₋₃ D_{1.2.5.8} (before corr.) T₂ M₁ स्थितान् (for स्थिताः). D_{5.2} D₉ M_{8.5} स्व- (for च).

K_{4.5} B (except B₄) D_{n1} D_{2-4.7.8.10} तथा स्वकेषु; D₉ यथास्थितेषु; T₂ यथार्थकेषु; M₁ यथायथेषु; M₂ यथार्थकेषु.

स्थिताश्च धर्मेण यथा स्वकेषु
 लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ॥ ६
 एतेषु सर्वेषु समागतेषु
 पौरेषु वृद्धेषु च संगतेषु ।
 ब्रवीतु वाक्यं प्रणिपातयुक्तं
 कुन्तीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ॥ ७
 सर्वास्ववस्थासु च ते न कौट्या-
 द्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ।
 प्रियाभ्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य
 द्यूते प्रमत्तस्य हतं च राज्यम् ॥ ८
 निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरैः
 सर्वैः सुहृद्भिर्हयमप्यतज्ज्ञः ।

गान्धारराजस्य सुतं मताक्षं
 समाह्वयदेवितुमाजमीढः ॥ ९
 दुरोदरास्तत्र सहस्रशोज्ज्वे
 युधिष्ठिरो यान्विपहेत जेतुम् ।
 उत्सृज्य तान्सौवलमेव चायं
 समाह्वयत्तेन जितोऽक्षवत्याम् ॥ १०
 स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन
 अक्षेषु नित्यं सुपराञ्जुखेषु ।
 संरम्भमाणो विजितः प्रसह्य
 तत्रापराधः शकुनेन कश्चित् ॥ ११
 तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु
 वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् ।

C. 5. 20.
 H. 5. 2. 12
 K. 5. 2. 12

D₅ स्थिताश्च धर्मे पुरुषप्रवीरान्. — ^a) K₂ लोकप्रधानाः; B₁₋₄ D_{1.2.5.8} (before corr.) M₂ लोक (D_{1.5} 'के')-प्रवीरान्; D₉ लोकेषु वीराः. K₃₋₅ D_{3.4.6.7} Cnp 'काल-वृत्ताः; B₁ D_{2.8} (before corr.) 'कालवृद्धान्; B₂ 'शील-वृत्तान्; D_{1.5} T G (G₈ missing) M₂ 'शीलवृद्धाः (D_{1.5} T₂ M₂ 'द्धान्); D₉ 'कार्यवृद्धाः; Ca.s as in text. M_{1.3-5} विप्रा (M₁ 'प्राण' विवेकश्रुतशीलवृद्धाः (M₁ 'द्धान्).

7 ^a) K₁ B₅ D₈ Ca.s गतेषु; K₂ नृपेषु; Cnp एतेषु (as in text), condemned by Arj. as प्रमादपाठः. T₂ शान्तिं च (for सर्वेषु). — ^b) T₂ बालेषु; M₈₋₅ विप्रेषु (for पौरेषु). M₈₋₅ पौरेषु (for वृद्धेषु). K_{1.3.5} D₁₀ सु; K₂ स (for च). K₅ D₅ S (G₈ missing) संमतेषु; Ca.s as in text. — ^c) D₁ प्रणिधानः; D₁₀ प्रणिपत्य. — ^d) K₁ (m as in text) G₅ यथावत्.

Our fragm. MS. of the commentary of Deva-
 bodha begins here on fol. 3a.

8 ^a) K_{4.5} B D (D₁₀ marg. as in text) T₂ कोप्या; T₁ G (G₈ missing) M कोपाद् (G₂ कोपा-); Ca.d.s कौट्याद् (as in text). — ^b) K_{1.2} प्रस्ताः; T₁ G_{1.5} प्रस्ताः; T₂ G₄ M व्रस्तः; G₂ स्वस्थः; C₈ प्रस्तः (as in text). K_{1.2} सर्वैः; S पार्थः (T₁ G_{1.5} 'र्थीः) (for सोऽर्थो). S (G₈ missing) आश्रितेन (G₂ 'तर्हि'). — ^c) B_{1.2} D₈ D_{1.2} (m as in text).⁹ प्रियाभ्युपेते च; D₁₁ D_{6.3.10} T₂ श्रियाभ्युपेतस्य; D₁₀ 'प्रियासमेतस्य. Ca.d cito प्रियाभ्युपेतैः; C₈ प्रियाभ्युपेते. G₂ दैवाय बुद्धेश्च युधि. — ^d) B_{8.5} D₁₁ D_{2.3.5} T₂ प्रसक्तस्य; C₈ प्रम (as in text). K₄ B₁ D₈ D_{1.4.6.10} T G_{1.4.5} M स्वः; D₅ G₂ हि (for च).

9 ^a) K₈₋₅ B D (except D_{5.9}) 'प्रवीरः. — ^b) K (except K₄) D₁₀ गतम्; D_{1.8} S (G₈ missing) स्वयम्; D₅ द्रुतम् (for ह्ययम्). K (except K₄) D₁₀ अक्षवत्यां (for अप्य). — After 9^{ab}, D₁₁ D_{2.8.7.8} ins.: 14* स दीव्यमानः प्रतिदीव्य चैनं. — ^c) K₅ D₆ महाक्षं (for मता). — After 9^c, D₁₁ D_{2.8.7.8} ins.:

15* हित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च.

10 ^a) D₆ T₂ दुरोदरे; G (G₈ missing) M दुरोदराः. K_{1.5} तस्य (for तत्र). — ^b) G₄ तावत् (for चायं). — ^c) K (except K₄) समाह्वयज्ञेव; T₂ M 'ह्वयामाम्. G_{2.4.5} समाह्वयज्जितो [अ]क्षवत्यां.

11 ^a) K₂ संदीव्यः; D₈ स दीव्यमानः; M संजीयमानः. K_{1.2.5} D₉ प्रतिदीव्य चैनं; K₄ T G (G₈ missing) प्रति-दीव्यतेन; B_{2.8} D_{1.4.6.7.10} प्रतिदीव्यदेनं; D_{5.2} 'दीव्यमानं. — ^b) M चाक्षेषु. K₄ B D₁₁ D_{1-4.6.7} G₂ नित्यं तु परा; D_{5.1} D_{8.10} Ca.d.s निर्यत्नपरा; D₅ नित्यं च परा. — ^c) K₄ D_{4.6.7} Cnp संरम्भमाणः; T₁ G_{1.2.4} संभाषमाणः; T₂ स दीव्यमानः; C₈ संरम्भमाणः; Ca.d as in text. K_{1.5} अपि जितः; T₁ अथ जितः (for विजितः). D₅ जितः स देवेन तदा प्र; M स्वयं स संरम्भ जितः प्र.

12 ^b) D₉ 'युक्त (for 'वीर्य). K (except K₄) D₁₀ m बहुमान; M₈₋₅ मृदुमाम्. — ^c) K₅ D₁ यथा हि; Ca तथापि (Cap तथा हि as in text). Cd cites अपि. K_{1.2} पापाः; K₅ D₅ शक्या (for शक्यो). K (except K₄) D₆ 'पुत्राः. — ^d) K₁₋₂ शक्या नियोक्तुं; K₅ स्वस्थान-युक्तं. — K (except K₄) D (except D₅ D_{2.4.5.9}; D₁₁

C. 5. 12
B. 5. 2. 13
K. 5. 2. 13

तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः
स्वार्थे नियोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।
एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे

शिनिप्रवीरः सहस्रोत्पपात ।
तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य
समाददे वाक्यमिदं समन्युः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

सात्यकिरुवाच ।

यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते ।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा ।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहारथौ ।

फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३
नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लाङ्गलध्वज ।
ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव ॥ ४
कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि ब्रुवन् ।
लभते परिपन्मध्ये व्याहर्तुमकुतोभयः ॥ ५
समाहूय महात्मानं जितवन्तोऽक्षकोविदाः ।

missing) T1 G1.4.5 ins. after 12: M ins. after 12*
(cf. v. 1. 3):

16* अयुद्धमाकृत् कौरवाणां
साम्नेव दुर्योधनमाह्वयध्वम् ।
साम्ना जितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत्
युद्धेऽनयो भविता नेह सोऽर्थः ।

[(L. 1) T1 G1.4.5 न (for अ-). T1 G1.4.5 तेन राणाः;
M१ कौरवेयैः (for कौरवाणां). — (L. 2) T1 G1.5 आश्वसध्वं;
M आसदध्वं. — D० om. lines 3-4. — (L. 3) T1
हितार्थो; G1.4.5 हितार्थो. K१.५ D१ हि चैव; T1 G1.4.5 M
हि लोके (for भवेत्). — (L. 4) K१.५ D1.१.10 M
-र्थो (D1 वै) भविता न; T1 G1.4.5 र्थोपि तथा न (T1 स) (for
भविता नेह).]

13 * D१.१ S (G१ missing) यदु* (for मधु*).
— * K१ T1 G1.2.१ तस्य; T१ तथा (for तच्च). B१ D१
D१ T१ परिनिन्दितस्य; Dn1 D१ प्रतिनिन्द्य तस्य. K१ वीरः;
T1 G1 तच्च; G१.१ तत्र (for तस्य). — After 13, Ca
quotes (with v. 1.) 5. 3. 23.

Colophon missing in Dn१ G१; D१ reads it in
marg. — Major parvan: K१ उद्यम; the rest उद्योग.
— Adhy. name: K1 D1.१ T1 G1.१ M बलदेववाक्यं;
D1० बलवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or
both): B१ D1.१.१ S (G१ missing) 2. — S'loka no.:
K१ 14; Dn1 15.

✍ This adhy. is missing in G१ (cf. v. 1. 5. 1. 1).
Dn१ begins from this adhy.

1 * D1 स प्रजल्पते (for संप्र*). Cs cites भाषते.
— B१ om. 1st. — * G१ भूतो (for रूपो). K१ वै;
D१ च (for ते). — * K (except K१) D१ T1 G1.2.१
तथायुक्तं.

2 * K१ केचित् (for शूराः). — * G१ उभौ वृथा
सपक्षौ तु. — * Some MSS. दृश्येते (for दृश्येते).

3 * N (except K1.१.१ D1०) महाबलौ.

4 * K१ नाभ्यसूयामि. — * G१ अद्य वै (for
ब्रुवतो). D१ T G1.१ तालकेतन; D१ अस्मान्महलध्वज; T1
(sup. lin.) दारणध्वज; G१ सीरणध्वज; M वारणध्वज;
Ca. d. s as in text. G१ तेषु प्रेमपरं बलं. — * K1 D१
D१ च (for तु). G१ ये शृण्वन्ति च ते वाक्यं.

5 * K1 transp. दोषं and अल्पं. K१ D1 ध्रुवं (for
ब्रुवन्). — * K१.५ D1० लभते; D१ सहते (for लभते).
K1 पर्वदा; K१.५ पार्षदो; D1० पर्वदो (for परिपन्). S
(except T१; G१ missing) लभेत्परिपदो मध्ये. — * D1
M1.१ अभयं.

6 * D१ जितवानक्षकोविदः. — * Dn D१.१.१ यदा*;
D१ तथा* (for यथा*). — * D1 G१ M१-१ तेषां (for तेषु).
D1.१ (before corr.). T1 G1.१.१ धर्मो जयः; Cn धर्मे जयः.

7 * M१-१ transp. तत् and तेषां. D१ धर्मभाक्
(for धर्मतो).

अनक्षज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ॥ ६
 यदि कुन्तीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ।
 अभिगम्य जयेयुस्ते तत्तेषां धर्मतो भवेत् ॥ ७
 समाहूय तु राजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ।
 निकृत्या जितवन्तस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ॥ ८
 कथं प्रणिपतेच्चायमिह कृत्वा पणं परम् ।
 वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥ ९
 यद्ययं परवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ।
 एवमप्ययमत्यन्तं परान्नाहति याचितुम् ॥ १०
 कथं च धर्मयुक्तास्ते न च राज्यं जिहीर्षवः ।
 निवृत्तवासान्कौन्तेयान्य आहुर्विदिता इति ॥ ११
 अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ।

न व्यवस्यन्ति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ १२
 अहं तु ताञ्शितैर्वाणैरनुनीय रणे बलात् ।
 पादयोः पातयिष्यामि कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ १३
 अथ ते न व्यवस्यन्ति प्रणिपाताय धीमतः ।
 गमिष्यन्ति सहाभात्या यमस्य सदनं प्रति ॥ १४
 न हि ते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः ।
 वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ १५
 को हि गाण्डीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ।
 मां चापि विपहेत्को नु कश्च भीमं दुरासदम् ॥ १६
 यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती ।
 को जिजीविषुरासीदेष्टुष्टुभ्रं च पार्षतम् ॥ १७
 पञ्चेमान्पाण्डवेयांश्च द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् ।

C. 5. 58
B. 5. 8. 17
K. 5. 3. 16

8 Ks om. 8. — ^a) K4 B Ds D4. 6. 7. 10 S (except M8-8; G8 missing) कौन्तेयं (for राजानं). D1 'हूय महात्मानं. — ^b) Ds. 8 T2 'धर्ममनुग्रहं; M1. 2 'धर्मरतं शुचि. — ^c) Dn Ds. 7 Cd तु; Ca स्विन् (for तु). K1. 2 Ds. 5. 8. 9 Ca. d पदं; D1 फलं; T1 G1. 2 कृतं; G4. 5 M मतं (for परं).

9 ^a) D1 प्रणमते. — ^b) Ds महान्कृत्वा; T2 इति कृत्वा; M अपाकृत्वा. B1 G2. 4 परं पणं (by transp.); D1 परं पदं. T2 M महत् (for परम्). — ^c) K (except K4) Ds. 10 विनिर्मुक्तः (for विमुक्तस्तु). Ds. 9 S (except T2; G8 missing) सन् (for तु). D1 वनवासाभिमुक्तः सन्. — M2 om. 9^d. — ^d) Ks प्राप्य; Dn D1 प्राप्त्ये; D10 प्राप्तुं (for प्राप्तः).

10 ^a) K4 यश्चायं; D1 तस्यायं; Ds यथा न (for यद्ययं). Dn D2. 8 G5 पापं (for परं). — ^b) K1-8 Ds D10 कामयित. — ^c) K1 पदं (for एवं), and एवं (for अयं). Ds पर्यंतं (for अत्यन्तं). T2 एवमत्यर्थमत्यंशं; G2 एवमस्तु पुनः स्वीयं. — ^d) B4 Ds परं न; Ds परम्; T1 G (G8 missing) न चैव; T2 नायं (for पराक्ष).

11 ^a) Ds स्वः; T G (G8 missing) ह्यः; M हि (for च). — ^b) M1 (sup. lin. as in text) अर्थः; M8-8 हार्थः; Ca. d. s न च (as in text). Ds चिकीर्षवः; G4 जिगीषवः; Ca. d. s as in text. — ^c) D1. 5 T1 G1. 4. 5 निवृत्तवनवासांस्तान् (D1 'सास्तु; Ds 'सांस्तु). — ^d) D1 यदाहुरः; Ds यानाहुरः; Ds प्रत्याहुरः. D1. 5 विजितानिति.

12 ^b) Dn Ds. 8. 8 विदुरेण च (for च महा). — ^d) K4 B D4. 6. 7. 9. 10 पदं (for वसु).

13 ^a) T2 तान् (for तु). K1-8 T2 निश्चितैर् (for ताञ्शितैर्). — ^b) Dn D2. 8. 7 रणे परान्; T G (G8 missing) ससौबलान्; M1 (sup. lin. as in text). 2 महाबलान्.

14 D1 om. 14^a-15^b. — ^c) T1 G1 सहामात्यैः. — After 14, Ds. 8 T2 ins.:

17* दशाशा छादयन्तं मामेकवीरं मदोत्कटम् ।

विजिष्णुं मन्यते लोको युध्यन्तं च महीतले ।

सत्यं ममान्तेवासित्वं जयस्य जयशालिनः ।

छिनद्मि यदि खड्गेन भीष्मादीनां शिरांस्यहम् ।

[(L. 1) T2 न हि ते युयुधानस्य बाहुवीर्यमदो. — (L. 2) Ds मन्यते (for मन्यते). T2 विकृष्टं (for युध्यन्तं). — (L. 4) T2 पातयिष्यामि खड्गेन.]

15 D1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) K (except K4) Ds. 10 धर्मराजस्य (for युयुधा). — ^b) D1. 5 युयुत्सवः. — ^c) Ds D1-9. 10 (m as in text) 'वोढुं (for 'सोढुं).

16 ^b) Ks कश्चित्; Ds को वा (for कश्च). Ds S (G8 missing) रणे (for युधि). — ^c) B2. 4 Ds. 9 वा (for च). Ks कोपि; Ks कस्तु; B1-8 जेतुं; Dn D2. 8. 8 कुदं (for को नु). — ^d) K1 कश्चित्; K2. 8. 5 कश्चित् (for कश्च). T1 G1 महाबलं (for दुरा).

17 ^b) K4 B D (except D1. 10) यमकालोपमद्युती. — After 17^{ab}, Dn D4 (marg.) ins.:

18* विराट्द्रुपदौ वीरौ यमकालोपमद्युती ।

— ^c) K3 आगच्छेत्; K4 Dn2 Ds D1. 9 आमादेन (for आसीदेत्).

C. 5. 5f
B. 5. 3. 18
K. 5. 3. 19

समप्रमाणान्पाण्डूना समवीर्यान्मदोत्कटान् ॥ १८
सौभद्रं च महेष्वासममरैरपि दुःसहम् ।
गदप्रद्युम्नसाम्बांश्च कालवज्रानलोपमान् ॥ १९
ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनिना सह ।
कर्णेन च निहत्याजावभिषेक्ष्याम पाण्डवम् ॥ २०
नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः ।

अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥ २१
हृदतस्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतन्द्रिताः ।
निसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पाण्डवः ॥ २२
अद्य पाण्डुसुतो राज्यं लभतां वा युधिष्ठिरः ।
निहता वा रणे सर्वे स्वप्स्यन्ति वसुधातले ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

हृपद उवाच ।
एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ।

न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १
अनुवर्त्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।

18 ^a) K₄ Dn Ds₂ D_{2.3.7} M₂ एतान् (for इमान्).
D_{2.3.9} द्रौपदेयान् (for पाण्ड^०). B₄ Dn D₃₋₅ तु (for
च). K₅ समरे कः समर्थः स्यात्. — ^b) T G (G₃
missing) प्रीति^० (for कीर्ति^०). — ^c) M₃₋₅ समप्रमाणान्धि
पां. — ^d) D₆ M₁ बलो^० (for मदो^०). T₂ G_{2.4.5}
समवीर्यबलोत्कटान्.

19 ^b) K (except K₁) त्रिदशैर्; D₉ असुरैर् (for
अमरैर्). — ^c) A few N MSS. 'शास्त्रांश्च. — ^d) K₃
'चक्रानिलो'; K₅ 'चक्रानलो'; B₂ Dn D_{2.3.6.8} 'सूर्यानलो';
D₆ 'वन्द्यानिलो'; M₂ 'वज्रानिलो'.

20 ^a) K (except K₁) हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान्. — ^b)
T₁ G₁ M₃₋₅ पुत्रान् (for पुत्रं). K (except K₁) कर्णं च
सहसौबलं; D₉ पुत्रान्हत्वा ससौबलान्. — ^c) B₂ Dn
D_{2.3.7.8} कर्णं चैव (for कर्णेन च). K₄ B₅ Ds D_{4.6} तु;
T G (G₃ missing) वि- (for च). K_{1-3.5} D₉ अभिषे-
क्ष्यामहे पार्थ; D₁₀ कर्णेन सह हत्वाजौ. — ^d) D_{1.5} T₂
G_{2.4} 'क्ष्यामि. D_{2.8} पाण्डवान्. K (except K₁) D₉ ते
वयं (D₉ धर्मज्ञं) धर्मज्ञं नृपं.

21 ^b) D₉ कुरुन् (for शत्रून्). — ^c) K₄ Dn Ds
D_{5.7-9} G₄ M₂ अधर्म. D₉ चायशस्यं. D₁ अधर्मोऽयमयशस्यं.
— ^d) G₅ क्षत्रियाणां (for शात्रं). K (except K₁)
D₁₀ m प्रसादनं (for प्रया^०). — After 21, K₅ ins. the
foll. gloss on आततायिनः

19* अग्निदो गरदक्षैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारहरक्षैव पडैते ह्याततायिनः ।

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तवादिनम् ।

जिघांसन्तं जिघांसीयाञ्च तेन ब्रह्महा भवेत् ।

इति स्मृतिः ।

22 T₁ transp. 22^{ab} and 22^{ed}. — ^a) Ds D₉ M_{2.5}
त्वस्य (for तस्य). — ^b) Dn₁ D_{8.9} M₃ तत् (for तं).
G₅ अनिदिताः (for अतन्द्रि^०). — ^{ed}) K_{1.2} निर्दिष्टं; K₄
B_{1.3.4} Ds D_{6.7.10} T₁ विसृष्टं. D_{5.9} धार्तराष्ट्रेण. Dn₁
D_{7.9} प्राप्नोति. S (T₁ also as in text; G₃ missing)
धार्तराष्ट्रो ह्ययुद्धेन (G₂ विना युद्धं) न राज्यं दातुमिच्छति.

23 ^b) D₁ तु; D₈ च (for वा). — ^c) G₅ आहतः.
K_{8.5} ते रणे; K₄ D₂ m. 6. 7. 9 T G_{1.2.4} M C_a वा मया;
D₈ तु रणे; G₅ तरसा. T G_{4.5} M_{1.4.5} संख्ये; M_{2.8} संघे;
C_a सर्वे (as in text). — ^d) K₁ स्वपन्ति; K₄ D_{4.6.9} S
C_a शेष्यन्ति (G₅ 'ते'); D₈ शेष्यमे (for स्वप्स्यन्ति).

Colophon missing in G₃. — Major parvan: K₁
उद्यम; the rest उद्योग. — Adhy. name: D_{1.10} T₁ G_{1.2}
M सात्यकिवाक्यं (G₂ M₁ 'किवचनं'). — Adhy. no.
(figures, words or both): K₁ Dn₂ Ds₁ D_{5-8.10} S
(G₃ missing) 3; D₂ 2. — S'loka no.: Dn₂ 23; D₅
25; D₈ 27.

☞ This adhy. is missing in G₈ (cf. v. 1. 5.
1. 1.).

1 ^a) G₄ 'महाभाग. — ^c) K_{1.2} राजा (for राज्यं).
— ^d) T₁ G₁ अयुद्धेन; C_a मधुरेण (as in text).

भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्याद्राधेयसौबलौ ॥ २
 बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते ।
 एतद्वि पुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ॥ ३
 न तु वाच्यो मृदु वचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ।
 न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्मतो मम ॥ ४
 गर्दभे मार्दवं कुर्याद्रोषु तीक्ष्णं समाचरेत् ।
 मृदु दुर्योधने वाक्यं यो ब्रूयात्पापचेतसि ॥ ५
 मृदु वै मन्यते पापो भाष्यमाणमशक्तिजम् ।
 जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ॥ ६
 एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्च क्रियतामिह ।

प्रस्थापयाम मित्रेभ्यो बलान्युद्योजयन्तु नः ॥ ७
 शल्यस्य धृष्टकेतोश्च जयत्सेनस्य चाभिभोः ।
 केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छन्तु शीघ्रगाः ॥ ८
 स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ।
 पूर्वाभिपन्नाः सन्तश्च भजन्ते पूर्वचोदकम् ॥ ९
 तत्त्वरध्वं नरेन्द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ।
 महद्वि कार्यं वोढव्यमिति मे वर्तते मतिः ॥ १०
 शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगा नृपाः ।
 भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ॥ ११
 अभितौजसे तथोग्राय हार्दिक्यायाहकाय च ।

C. 5. 75
 B. 5. 4. 12
 K. 5. 4. 12

2 B₄ om. 2. — ^a) Dn₁ D₂. 8. 5. 7. 8 T₂ अनुमंस्यति;
 Dn₂ D₁. 9 T₁ G₁. 2. 4 M 'वत्स्यति'; D₅ 'वत्स्यते'; D₁₀
 'मंस्येत. K (except K₄) तं चापि धृतराष्ट्रो वै (K₁ 'द्रोषि).
 — ^b) D₉ प्रतापवान्; T₂ सुतं प्रियं. K (except K₄)
 पुत्रप्रीत्यानुमंस्यते (K₅ 'मन्यते). — ^d) K₈. 5 मोहाद् (for
 मौर्याद्).

3 ^a) M (except M₂) संकर्षणस्य (for बल^०).

4 ^a) K₁. 2 D₅ नानु; K₃ ननु; B₈ D₉ न च; T₂ न हि
 (for न तु). K₂ -परो (for वचो). Cap मृदुतया वचः.
 — ^c) G₄. 5 तु (for हि). — ^d) T₂ दुर्बुद्धिः संमतो मम;
 G₈ 'द्धिः कथंचन.

5 ^a) K₄ D₅ D₆. 7. 10 transp. गर्दभे and मार्दवं.
 — ^b) K₂ D₆. 10 M तीक्ष्णं (for तीक्ष्णं). — After 5,
 D₅ ins.:

20* अहमेकोऽपि जेष्यामि प्राक्चैव प्रहिणोमि तम् ।

नाहं कुर्यां यदेतद्वै विश्वासादेव शाश्वतम् ।;

while T₂ ins.:

21* अहमेको विजेज्यामि प्राहतान्संविधाय च ।

नाहं करोमि तद्वाक्यं प्रणिपातनपूर्वकम् ।

6 ^a) B (except B₈) Dn₁ D₄. 8 मृदु; Dn₂ D₂. 8. 7
 मृदुः. D₅ T₂ त्वं (for वै). Dn D₃ (m as in text). 8
 मृद्यते; D₅ मंस्यते (for मन्यते). — ^b) K₈. 4 B D
 (except Dn D₅; D₁ corrupt) भाषमाणं. K₄ B (except
 B₁) D₅ D₄. 6-8. 10 अशक्तिः; T G (G₈ missing) अश-
 क्तिमत् (T₂ 'क्तवत्'). — ^c) T G (G₈ missing) हितमर्थं
 न जानीयात्. — ^d) D₅ S (G₈ missing) दुर्बुद्धिर् (for
 अबुधो).

7 ^a) K₂. 4. 5 B₁. 8 D₁. 4. 8. 9 T₂ G₄. 5 M चैवं; T₁ G₁
 एवं (for चैव). — ^b) K₂ (sup. lin. as in text). 8 D₉
 G₄ इति (for इह). — ^c) B₈ G₂ 'यामि; D₈ T G₁. 4. 5

'यामः (for 'याम). — ^d) Dn D₆ बलान्; D₁ बलं
 (for बलानि).

8 ^a) K₂ (sup. lin. as in text). 5 माल्यस्य; M
 (except M₂; M₁ sup. lin. as in text) पाण्ड्यस्य (for
 शल्यस्य). — ^b) K₁. 2 द्रुम^०; K₈ श्रुत^०; M₁ (sup. lin. as
 in text). 8-5 द्रुम^० (for जय^०). K₁. 8 D₅ T₂ G₅ M₁
 चाभिभो; K₄ B Dn D₅ D₂-4. 6-9 वा विभो; T₁ G₁ च
 प्रभो. Ca. d. s cite अभिभूः (cf. v. 1. 12). — ^c) K₁. 2
 Dn D₅. 5 कैक^०; K₄. 5 B₁. 3. 5 D₅ D₂. 4. 6-10 कैक^० (for
 कैक^०). K₁. 2. 5 M₈-5 तु (for च).

9 ^a) K₄ B₅ D (except D₁. 2. 5. 8) स च; T₂ यावत्;
 M₃-5 सोपि (for स तु). T₂ M दूतान् (for नूनं).
 — After 9^{ab}, T₂ ins.:

22* तावदूतान्वयं तूर्णं प्रेषयिष्याम माचिरम् ।

स तु दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति ताम्रपान् ।

— ^c) T₂ M (except M₁) तु; G₂ ते (for च). — ^d)
 K₄ B₅ Dn₂ D₅. 6 Cn 'चोदनं; G₆ 'चोदकान्. — Cf.
 5. 7. 11^{ad}.

10 ^a) B₁ T₁ G₁. 2 कुरुध्वं (for त्वर^०). — ^b) K
 (except K₄) प्रणोदने; G₁. 2 प्रचोदनं. — ^c) D₅ सोढव्यं;
 T₂ M₄ बोद्धव्यं.

11 ^a) D₁ T₁ M₂ प्रेषतां. — ^b) K₈ D₈ G₄ ये च तस्य
 वशा (K₈ पदा)नुगाः. — ^{cd}) K (except K₄) तु (for च).
 M (except M₂; M₁ sup. lin. as in text) भगदत्तस्य
 राज्ञश्च हार्दिक्यस्याहुकस्य च (cf. 12).

12 ^b) K₈-5 Dn D₅. 6-8 'क्यायांत (K₃. 5 D₈ 'ध)काय
 च; M₈-5 काथायाथ शकाय च. — ^c) M₈-5 'प्रज्ञस्य. K₄
 B₈. 5 Dn D₅ D₂m. 3-1 शूराय; M₃-5 मल्लस्य. — ^d)
 M₈-5 रोचमानस्य. K₂. 5 D₅. 8. 10 G₁. 5 M₈-5 चाभिभोः;
 K₄ B Dn D₅ D₂-4. 6. 7. 9 वा विभो; D₅ M₁ (sup. lin.)

C. 5. 75
B. 5. 4. 12
K. 5. 4. 12

दीर्घप्रज्ञाय मल्लाय रोचमानाय चाभिभो ॥ १२
आनीयतां बृहन्तश्च सेनाविन्दुश्च पार्थिवः ।
पापजित्प्रतिविन्ध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः ॥ १३
बाह्लीको मुञ्जकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ।
सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः ॥ १४
शकानां पल्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ।
काम्बोजा ऋषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये ॥ १५
जयत्सेनश्च काश्यश्च तथा पञ्चनदा नृपाः ।

वाभिभो; T₂ व प्रभो; G₄ चाविभोः. Ca. d. s. cite अभिभूः (cf. v. 1. 8).

13 ^a) T₂ बृहत्क्षत्रः (for बृहन्तश्च). — ^b) T₂ सेना-
बन्धुः. G₄ M₈₋₅ वीर्यवान् (for पार्थिवः). — After 13^{ab},
D_{2.8} read 16^{cd} (with v. 1.). — ^c) D (except
D_{1.2.8}) T₂ सेनजित्. M_{8.4} (*sup. lin.*) प्रतिवीरश्च; M₅
प्रतिवीर्यश्च. — M om. 13^d-14^a. — ^d) K (except K₄)
मित्रधर्मा; D₈ चित्रधर्मा; T₁ G_{1.2.4} मित्रवर्मा. K (except
K₄) D_{2.8.10} च (K₈ सु) वासुकिः; T G (G₈ missing)
सुवास्तुजः. — After 13, D₁ reads 16^{cd}, 15^{ed}, 16^{ab},
14, 15^{ab} and 17.

14 M om. 14^a (cf. v. 1. 13). — ^a) Some MSS.
बाल्हिको. K₂ जंबुकेशः; D₁ G₄ मुञ्जकेतुः. — S (G₈
missing) transp. 14^b and 14^d. — ^b) D₈ D₁₀ चैत्याधिः;
S (G₈ missing) देवाधिः. — ^c) G₅ transp. सुपार्श्वं and
सुबाहुः. — ^d) M₁ महाबलः. — After 14, G₂ reads
23^{cd}.

15 T₂ G_{1.2} read 15^{ab} after 19. — ^a) K (except
K₄) सुह्वानां; D₁ हल्लानां; S (G₈ missing) लाटानां (for
शकानां). K_{1.2} D₉ बाल्हिकानां; K₈ दरदानां; D₂ D₈ D₈
पल्लवानां; S (G₈ missing) मल्लदानां (for पल्लवः). — ^b)
K₈ पल्लवानां (for दरः). K₅ ये नृपाः पश्चतः स्थिताः.
— K₄ Dn D₈₋₇ transp. 15^c-19^d and 20^a-23^d.
— D₂ (hapl.) om. 15^c-16^b. — For sequence in D₁
cf. v. 1. 13. — ^c) K_{1.2} कांबोजाः कुं (K₂ तुं) डिकेशश्च;
K_{8.8} D_{8.10} कांबोजाः कुंति (K₅ D₈ 'ती' भोजा (K₅ 'ज' श्व;
B₁ D_{1.9} कांबोज (D₁ 'जा) र्षिकराज्ञां च; T₁ G (G₈ missing)
कांबोजऋषिराजश्च; T₂ 'जा बक्षराजानः; M कांबोजानामि-
(M_{1.2} 'मृ) षीकाणां.

16 For sequence of K₄ Dn D₈₋₇, cf. v. 1. 15; for
D₁, cf. v. 1. 13. D₂ om. 16^{ab} (cf. v. 1. 15). — ^b)
K_{1.2.5} D_{9.10} पांचनदाः; T G₁ M₈₋₅ पांचजनाः. — D₉
om. 16^{cd}. D_{2.8} read 16^{cd} after 13^{ab}. D_{2.8.10} all

काथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः ॥ १६
जानकिश्च सुशर्मा च मणिमान्पौतिमत्स्यकः ।
पांसुराष्ट्राधिपथैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १७
औदृश्च दण्डधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ।
अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान्वसुमानपि ॥ १८
बृहद्वलो महौजाश्च बाहुः परपुरंजयः ।
समुद्रसेनो राजा च सह पुत्रेण वीर्यवान् ॥ १९
अदारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः ।

contain the K_{8.5} variant of 16^{ed}; but while D_{2.8}
ins. it after 16^{ab}, D₁₀ ins. it after 16. — ^c) Some
MSS. क्रथः. K (except K₄) प्राच्याश्च (K₁ पाश्चात्या)
दाक्षिणात्याश्च; D_{2.8} पुत्राश्च दुर्धर्षाः. — ^d) K_{8.5} ये प्रती-
च्याश्च (for पार्वतीयाश्च). K (except K₄) भूमिपाः (for
ये नृपाः).

17 For sequence of K₄ Dn D₈₋₇, cf. v. 1. 15.
— ^a) K_{8.5} जानुकः; D₈ जालकिः; D_{1.9} जानकः. K
(except K₄) G₂ सुधर्मा; D₁ सुवर्मा (for सुशर्मा). — ^b)
K₂ मणिवान्. K_{1.2} घोषवासिकः; K_{8.4} B_{1.4} Dn D₂₋₄.
6.8.9 योतिमत्स्यकः (K₈ 'वास्यकः; B₁ D_{8.9} 'मत्स्यकः); K₅
D₁₀ पौतिमां; B₂ सोतिमत्स्यकः; D₈ यौतिमत्स्यकः (D_{8.9}
'त्स्यकः); D₁ चाथमत्स्यकः; T₁ G_{1.2.4} प्रतिम (G₂ 'मा) त्यकः;
T₂ G₅ M₁ (*sup. lin.*) ३ पूतिम (G₅ 'मा) त्यकः; M_{1.8-5}
चेदिमत्स्यकाः (M₂ 'कः). — M₂ om. 17^{ed}. — ^c) Some
MSS. पांशुः. D_{9.10} पांढ्य (for पांसुः). T₂ M₈₋₅
सुराष्ट्राधिपतिश्चैव. — ^d) K_{1.5} (as in text) D₁₀ घृतं
(for घृष्टं).

18 For sequence of K₄ Dn D₈₋₇, cf. v. 1. 15. B₂
D₁ G₁ om. 18^{ab}. T₁ reads 18^{ab} after 20; T₂ transp.
18^{ab} and 18^{ed}. — ^a) K_{1.2.5} D₁₀ औदृश्च; K₈ उदृश्च;
K₄ B₁ Dn₁ D₆ पौदृश्च; Dn₂ D_{8.4-7} तुदृश्च; Dn₁ औदृश्च; D_{8.2}
औदृश्च; D_{2.8} उदृश्च; D₉ पुदृश्च; T₁ G_{4.5} औदारः; T₂ भेदकः;
G₂ औधकः; M₁ औदकः; M₂ औदरः; M₈₋₅ दंडश्च. T
G_{2.4.5} M_{1.2} कुदृश्च (for दण्डः). — K (except K₄) om.
18^c-19^d; M₂ om. 18^c-19^b. — ^d) M₈₋₅ 'मान्कर्ण
एव च.

19 For sequence of K₄ Dn D₈₋₇, cf. v. 1. 15. K
(except K₄) om. 19; M₂ om. 19^{ab} (cf. v. 1. 18); B₄
om. from 19 to the end of the present adhy. M₈₋₅
transp. 19^a and 19^c. — ^a) M₈₋₅ transp. बृहत् and
महौः. D₁ महतेजाः; T G (G₈ missing) M₁ बृहत्सेजाः
(for महौजाश्च). — M₈₋₅ om. 19^b. — ^b) D₁₀ सुबाहुश्च

समर्थश्च सुवीरश्च मार्जारः कन्यकस्तथा ॥ २०
महावीरश्च कद्रुश्च निकरस्तुमुलः क्रथः ।
नीलश्च वीरधर्मा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ॥ २१
दुर्जयो दन्तवक्त्रश्च रुक्मी च जनमेजयः ।
आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ॥ २२
भूरिजेजा देवकश्च एकलव्यस्य चात्मजः ।

कारुषकाश्च राजानः क्षेमभूर्तिश्च वीर्यवान् ॥ २३
उद्भवः क्षेमकश्च वाटधानश्च पार्थिवः ।
श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ २४
कुमारश्च कलिङ्गानामीश्वरो युद्धदुर्मदः ।
एतेषां प्रेक्ष्यतां शीघ्रमेतद्भि मम रोचते ॥ २५
अयं च ब्राह्मणः शीघ्रं मम राजन्पुरोहितः ।

C. 5. 88
H. 5. 4. 25
K. 5. 4. 26

पुरं. — Ms-5 om. 19^d. — ^a) B₁ M₁ धीमता (for वीर्यं). — After 19, T₂ G_{1.2} read 15^{ab}.

20 For sequence of K₄ Dn Ds-7, cf. v. l. 15. B₄ om. 20 (cf. v. l. 19); B_{2.3.5} om. 20-23; M₂ om. 20-21. — ^a) K_{1.5} आदारिश्च; K₄ B₁ Dn Ds Ds-7.10 सुरारिश्च; D₁ आरादिश्च; D_{2.8} आ(Ds अ)रावश्च; D₉ अजा-विश्च; T₁ G_{4.5} अनादिश्च; G_{1.2} आदिन(G₂ र)श्च; M₁ आभीरश्च; Ms-5 आदारी च (M₄ sup. lin. आदीजश्च) (for अदारिश्च). — After 20^{ab}, G₁ reads 24^{ab} and 25^{ab} (for the first time); G_{2.5} read 24^a-25^b. — K₄ B₁ Dn Ds-6 om. 20^c-21^b. — ^c) Ks.5 सुधीरश्च; T₁ G_{1.4} पराजितुं (for सुवीरश्च). — After 20^c, T₂ ins.:

23* एको वीर्यबलोकटः ।

वीरबाहुः सुबाहुश्च.

— ^a) Ds D₉ कल्पकः (for कन्यकः). T₁ G_{1.4.5} एको (G_{1.5} कंको) वीर्यबलोकटः; Ms-5 रःक(Ms का)न्यकुञ्जकः. — After 20, T₁ reads 18^{ab}, while T₂ Ms-5 ins.:

24* वीरबाहुश्च दुर्धर्षो भूमिपो जालकीटकः ।

[T₂ भीम (for वीर), and बालनायकः (for जाल).]

21 K₄ B₁ Dn Ds-6 om. 21^{ab}; B₂₋₅ M₂ om. 21 (cf. v. l. 19, 20). — ^a) Ds D_{2.7.10} T₁ G_{1.5} महावीर्यं; G₄ तदा वीरं. K₁ सकद्रुः; Ds D_{2.7.10} T₁ G_{1.2} M₁ सुकद्रुः; D₁ चकद्रुः; D₉ सुतद्रुः; G₄ सुभद्रः; G₅ सुतद्रुः; Ms-5 सुकक्ष्यः. — ^b) K₅ निकद्रुः; Ds D_{1.2.9} निचक्रुः (D_{1.2} क्रुः); D_{7.10} G₂ निश्चक्रुः (G₂ क्रुः); D₈ निकद्रुः; T₁ G₅ Ms-5 निचक्रुः (T₂ यः; G₅ काः); G₄ M₁ नीलकः; G₁ नीचक्रुः (for निकरः). Some MSS. तुमलः; G₅ तुमुलाः; Ms तुमुलः. K₁₋₈ तुमलद्रुमः (for तुमुलः क्रथः). T₁ G_{1.5} तथा (for क्रथः). — ^c) K (except K₄) transp. वीरधर्मा (K₁ वीरवर्मा; K₂ चीरचर्मा) and भूमिपालः. D₁ S (M₂ om.; G₃ missing) वीर(M₁ वक्र)धन्वा (for धर्मा). T₂ एकलव्यः सहारमजः (for 21^d).

22 For sequence of K₄ Dn Ds-7, cf. v. l. 15. B₂₋₅ om. 22 (cf. v. l. 19, 20); K₁ (hapl.) om. 22^a-23^d. — ^a) T₁ निर्जयः. T₂ G_{1.2} M_{1.2.5} दंतवक्त्रश्च. K₂

योनृतवक्त्रा च; Ks.5 योरिभवक्त्रश्च. — D₁ (hapl.) om. 22^{bc}. — ^b) K₂₋₅ D₉ G₂ M₁ स (for च). Ms-5 रुक्मी (Ms रुक्मी) संजय एव च. — M₂ om. 22^c-23^b. — ^c) D₂ (m as in text) आरमदो (for आपाढो). — ^d) K_{2.8} सर्वशाली; K₅ पूर्वशाली; D₁ माली; D_{2.8} पूर्वाशाली (D₂ m पूर्वापाली); D₉ वाली; T₁ पाती. — After 22, T₂ ins.:

25* आपो देवा बुधः सूतस्तथा हरिहयोपमः ।

23 For sequence of K₄ Dn Ds-7, cf. v. l. 15. K₁ B₂₋₅ om. 23 (cf. v. l. 19, 20, 22); M₂ om. 23^{ab} (cf. v. l. 22); G_{2.5} om. 23^a-24^b; D₁ om. 23^{ab}. — ^a) K_{2.3.5} T₁ G_{1.4.5} देवलश्च; D_{2.8} वीरकं; Ms-5 पावकं. — ^b) K₄ B₁ D (D₁ om.) T₁ एकलव्यः सहारमजः (Ds नुजैः; D_{2.8.9} T₁ रमजः; D₁₀ नुजः); T₂ विश्व-जिष्णापराजितः; G₄ व्यश्च वीर्यवान्; M₁ व्यस्य सारमजः. — G₂ reads 23^{cd} after 14. — ^c) Some MSS. कारुषकं and कारुः; D₁ कारुषिकाः; T₁ G_{1.4} कालुः. Ms-5 बभ्रुः (Ms भ्रूः) शुक्र(Ms शक्र)श्च राजा वै. — ^d) K₅ Ds.9 मूर्तिश्च; D₂ धूर्तश्च.

24 B₄ Ms-5 om. 24 (cf. v. l. 19); G_{2.5} om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). G₁ reads 24^{ab} for the first time after 20^{ab}. — ^a) Ds D₁₀ उत्तरः (for उद्भवः). K (except K₄) Ds-10 वः क्षेमधन्वा च. — ^b) K₂ D₁ वाटधानाश्च. K₂ D₁ पार्थिवाः; D_{2.8} वीर्यवान्. — G_{2.5} read 24^c-25^b after 20^{ab}. — ^c) K₄ Ds.6 श्रुतांश्च; G₅ श्रुतवायुः. K₄ Ds.6 दृढांश्च; D₁ गदायुश्च; D_{2.8} शतायुश्च. — ^d) Some MSS. साल्वः; K₂ (sup. lin. as in text) शल्यपुत्रश्च; D_{2.8} शल्यायुश्च. — After 24, D₃ repeats 18^{cd}.

25 B₄ om. 25 (cf. v. l. 19). For G_{1.2.5} cf. v. l. 24. — After 25^{ab}, D₄ repeats 18^{cd}, and Dn repeats 25^{cd}. — ^a) Ms-5 एतन्महं हि रोचते.

26 B₄ om. 26 (cf. v. l. 19). — ^a) K₁₋₈ Dn₂ तु; Dn₁ यः (for च). K_{1.3.5} यातु नः (for ब्राह्मणः). K₄ D (except D_{1.2}) M₂₋₅ विद्वान् (for शीघ्र). — ^c) K_{1.2.5} D_{1.9} धार्ते (for धृते). — ^d) K₄ B (B₄ om.) D (except D_{1.2.5.8.9}) T₂ अस्मै (for अस्मिन्). K₄ Dn

C. 5. 88
B. 5. 4. 25
K. 5. 4. 26

प्रेष्यतां धृतराष्ट्राय वाक्यमस्मिन्समर्प्यताम् ॥ २६
यथा दुर्योधनो वाच्यो यथा शान्तनवो नृपः ।

धृतराष्ट्रो यथा वाच्यो द्रोणश्च विदुषां वरः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वासुदेव उवाच ।

उपपन्नमिदं वाक्यं सोमकानां धुरंधरे ।

अर्थसिद्धिकरं राज्ञः पाण्डवस्य महौजसः ॥ १

एतच्च पूर्वकार्यं नः सुनीतमभिकाङ्क्षताम् ।

अन्यथा ह्याचरन्कर्म पुरुषः स्यान्सुचालिशः ॥ २

किं तु संबन्धकं तुल्यमस्माकं कुरुपाण्डुषु ।

यथेष्टं वर्तमानेषु पाण्डवेषु च तेषु च ॥ ३

ते विवाहार्थमानीता वयं सर्वे यथा भवान् ।

कृते विवाहे मुदिता गमिष्यामो गृहान्प्रति ॥ ४

भवान्वृद्धतमो राज्ञां वयसा च श्रुतेन च ।

शिष्यवत्ते वयं सर्वे भवामेह न संशयः ॥ ५

भवन्तं धृतराष्ट्रश्च सततं बहु मन्यते ।

Ds. 1. 6. 7 प्रदीयतां (for सम°). Ms-5 गत्वा सर्वं निवेद्यतां.

27 B₄ om. 27 (cf. v. 1. 19). — ^b) K (except K₄) कृपः (for नृपः). Ms-5 द्रोणः शान्तनवस्तथा. — ^c) K (except K₄) Ds यथावच्च (for यथा वाच्यो). — ^d) K₄ B (B₄ om.) D (for D_{2.8} see below) रथिनां; G₄ चदतां (for विदुषां). D_{2.8} द्रोणः शस्त्रभृतां वरः; Ms-5 माचिरं तदिहोच्यतां. — After 27, M₂ ins. 26* (cf. v. 1. 5. 5. 1).

Colophon missing in B₄ G₈. — *Adhy. name*: D_{1.8.10} T₁ G_{1.2.5} M द्रुपदवाक्यं; D₂ पुरोहितयानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₂ D₈ D_{5.7.10} S (G₈ missing) 4; D₂ 3. — *S'loka no.*: D₈ 28.

 This adhy. is missing in G₈ (cf. v. 1. 5. 1. 1).

T G_{1.4.5} M ins. before वासुदेव उ° (M₂, after 5. 4. 27):

26* वैशंपायनः ।

द्रुपदेनैवमुक्ते तु वाक्ये वाक्यविशारदः ।

वासुदेवसुतस्तत्र वृष्णिमिहोऽब्रवीदिदम् ।

[(L. 1) T₁ G_{1.4.5} वाक्यविदां वरः. — (L. 2) M₂ वासुदेवस्ततस्तत्र, and यदुमिहो. T₂ M (except M₂) वचः (for इदम्).]

1 G_{1.4} om. वासुदेव उ°. K₈ श्रीकृष्ण उ°; D₁ G₅ श्रीवासुदेवः; T₂ श्रीभगवान् (for वासुदेव उ°). — ^a) K₂ सर्वं (for वाक्यं). — ^c) T₁ G₁ राजन् (for राज्ञः).

— ^d) K₄ B D (except D_{1.8.10}) अमितौजसः; T₁ G_{1.5} महारमनः (for महौ°).

2 ^a) K₈₋₅ B D_{1.8.4.7.9.10} T G₅ M₂ पूर्वं कार्यं; D_{2.8} कार्यं पूर्वं. — ^b) B_{1.8.5} D₂ T G₁ सुनीतिम्. K_{8.5} D₈ D_{5.10} अभि(D₉ °ति)कांक्षितं. — ^c) D₂ ह्याचरेत्. K_{1.2.5} बुध्या; S (except M_{1.2}; G₈ missing) कार्यं (for कर्म).

3 ^a) K_{1.2} D_{5.9} G₄ नु (for तु). K (except K₄) D_{1.8.9} T₂ सांबंधिकं; D₂ D₇ संबंधिकं; D₈ Cap.dp.sp सांबंधिकं; Ca.d.s as in text. — G₂ om. 3rd. — ^d) D₈ परेषु (for च तेषु).

4 B₄ om. 4th. — ^a) G₅ आहुता (for आनीता). — ^b) N (except K_{1.2}; B₄ om.) T G_{2.4} तथा (for यथा). — ^c) B₄ D_{1.2.9} T₁ G₁ कृतो विवाहो; D₄ जाते विवाहे. G₅ भिमन्योः (for मुदिता). — ^d) T₁ G₁ गच्छाम स्म (for गमि°). K₁ यथागतं (for गृहान्प्रति).

5 ^a) K (except K₄) तेषां (for भवान्). D_{8.5-7} वृद्धतरो. K₄ राजन् (for राज्ञां). — ^b) K₄ तपसा (for वयसा). — ^c) D₁ शिष्याश्च ते; T₂ शिष्यास्तव. K (except K₄) भीष्मः प्रवृद्धो (K₅ °त्तो) वयसा. — ^d) K_{1.5} भवानिह; K_{2.8} भवानिव; S (except T₁; G₈ missing) भवेमहि.

6 M (except M₂) ins. after 6: T₂, after 7th:

27* तस्माद्यदनुरूपं हि सांप्रतं त्विह मन्यसे ।

तं प्रेषय यथान्यायं कुरुभ्यो नृपसत्तम ।

[(L. 1) T₂ यास्तु तदनुरूपांश्च, and ह्यभिमन्यते. — (L. 2) T₂ तान्; M₁ तत् (for तं). T₂ यथान्यायं, and कुरुष्व (for कुरुभ्यो).]

आचार्ययोः सखा चासि द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ६
 स भवान्प्रेषयत्वद्य पाण्डुवार्थकरं वचः ।
 सर्वेषां निश्चितं तन्नः प्रेषयिष्यति यद्भवान् ॥ ७
 यदि तावच्छ्रमं कुर्यान्नयायेन कुरुपुंगवः ।
 न भवेत्कुरुपाण्डूनां सौभ्रात्रेण महान्क्षयः ॥ ८
 अथ दर्पान्वितो मोहान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः ।
 अन्येषां प्रेषयित्वा च पश्चादस्मान्समाह्वये ॥ ९
 ततो दुर्योधनो मन्दः सहामात्यः सबान्धवः ।
 निष्ठामापत्स्यते मूढः क्रुद्धे गाण्डीवधन्वनि ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः सत्कृत्य वाष्पेयं विराटः पृथिवीपतिः ।
 गृहान्प्रस्थापयामास सगणं सहबान्धवम् ॥ ११

द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 चक्रुः सांग्रामिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः ॥ १२
 ततः संप्रेषयामास विराटः सह बान्धवैः ।
 सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः ॥ १३
 वचनात्कुरुमिहानां मत्स्यपाञ्चालयोश्च ते ।
 समाजग्मुर्महीपालाः संप्रहृष्टा महाबलाः ॥ १४
 तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्राणां समागच्छन्महद्बलम् ।
 धृतराष्ट्रसुतश्चापि समानिन्ये महीपतीन् ॥ १५
 समाकुला मही राजन्कुरुपाण्डवकारणात् ।
 तदा समभवत्कृन्न्वा संप्रयाणे महीक्षिताम् ॥ १६
 बलानि तेषां वीराणामागच्छन्ति ततस्ततः ।
 चालयन्तीव गां देवीं सपर्वतवनामिमाम् ॥ १७

5. 107
 5. 5. 18
 5. 5. 19

7 In B₄, the portion from 5. 5. 7 to the end of adhy. 6 is missing. — ^a) D₂ भवान्प्रेषयतां चैव. — ^b) D₂ नरं (for वचः). T₂ °वार्थं हितांश्चरान्; M₃₋₅ तत्र गत्वा स वक्ष्यति. — After 7^{ab}, T₂ ins. 27*. — ^c) D₉ प्रेषितं (for निश्चितं). K₄ Dn₁ Ds₂ D₄ (before corr.).¹⁰ तत्र; D₉ हेतुः; T₂ यत्तत् (for तन्नः). — ^d) D₉ यत्प्रेषयति (for प्रेष). Dn D_{1.9} T₂ G₂ तद् (for यद्).

8 B₄ missing (cf. v. l. 7). — ^a) K_{1.2.5} Ds D_{1.8-10} T₂ G₄ स्वयं; K₄ Ds. 7 समं; T₁ G_{1.2.5} M स तत् (for शमं). — After 8^{ab}, M ins.:

28* कृतमित्येव सौभ्रात्रमाचरिष्यन्ति पाण्डवाः ।
 — ^a) D₁ सं; M स (for न). Ds. 5. 7 तावत् (for भवेत्). — ^d) K_{1.2} D₄ G₂ महाक्षयः; T₂ महाभयं; M (except M₅) महान्क्षमः.

9 B₄ missing (cf. v. l. 7). — ^a) D₁ धर्मान्वितं; D_{2.8} T₂ गर्वान्वितं; D₉ दर्पान्वितो (for दर्पः). — T₁ G (G₈ missing) read 9^{ad} after 10. — ^c) K_{1.8} Ds M_{2.4.5} तु (for च). — ^d) D_{2.6} T G_{1.4} °ह्वयेत्; D₁ °ह्वय.

10 B₄ missing (cf. v. l. 7). T₁ G (G₈ missing) read 9^{ad} after 10 (cf. v. l. 9). — ^b) T₂ G₅ M₃₋₅ सामात्यः सहबांधवः. — ^c) Ds. 8 (both marg.) नाशं; M₁ (sup. lin. as in text). 8-5 दिष्टं; Ca. d. 8 निष्ठां (as in text). — ^d) T₂ रुष्टे; G₂ युद्धे (for क्रुद्धे).

11 B₄ missing (cf. v. l. 7). — ^a) Ca दाशार्हं (for वाष्पेयं). — ^c) K M₂ गृहं (K₄ गृहात्). Ds संप्रेषयामास.

12 B₄ missing (cf. v. l. 7). — ^a) Ds₂ D₉ द्वारकानु; D_{2.10} द्वारकायां. — ^c) D₂ सर्वे (for सर्व).

13 B₄ missing (cf. v. l. 7). K_{2.8} om. (hapl.)
 13. — ^b) M (M₂ sup. lin. as in text) पाण्डवैः (for बान्धवैः). K₄m दूतं प्राज्ञं कुलोद्भूतं. — K₄ om. from 5. 5. 13^{ed} up to 5. 6. 3.

14 B₄ missing (cf. v. l. 7). K₄ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) G₅ कुरुवीराणां. — ^b) Some MSS. मान्यः. K₁ M₃₋₅ तथा; K₂ तु ते (for च ते). — ^d) T₂ महारथाः.

15 B₄ missing (cf. v. l. 7). K₄ om. 15 (cf. v. l. 13). — ^b) T₂ G₄ समानीतं. K (K₄ om.) D_{2.6-10} महाबलं; T₂ G (G₈ missing) बलं महत् (by transp.). — ^c) K₁ B_{1.2} D_{1.2.9} T₁ G_{1.5} M₃₋₅ °सुतः (as in text); the rest °सुताः. K_{1.2.5} चैव (for चापि). — ^d) K₁ B_{1.2} D_{1.2.9} T₁ G_{1.5} M₃₋₅ समानिन्ये (as in text); the rest °निन्युः. M₃₋₅ नराधिपान् (for मही).

16 B₄ missing (cf. v. l. 7). K₄ om. 16 (cf. v. l. 13). — ^a) K_{1.8} प्राज्ञ (for राजन्). — ^d) M_{3.4} महात्मनां (for मही). — After 16, B (B₄ missing) D (except D_{1.10}) T₁ ins.:

29* संकुला च तदा भूमिश्चतुरङ्गबलान्विता ।

17 B₄ missing (cf. v. l. 7). K₄ om. 17 (cf. v. l. 13). — ^a) K (K₄ om.) भीमानि (for वीराणां). — ^b) D_{1.2.8} M₂ समागच्छन् (for आगच्छ). M₂ इतः (for the first ततः). — ^c) K_{1.2.5} चालयन्ति महीं; Dn₁ °यन्ति च गां; D₉ °यन्तिव गां. M₁ सर्वा (for देवीं).

18 B₄ missing (cf. v. l. 7). K₄ om. 18 (cf. v. l.

ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पाञ्चाल्यः स्वपुरोहितम् ।

कुरुभ्यः प्रेषयामास युधिष्ठिरमते तदा ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

द्रुपद् उवाच ।

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नराणां तु द्विजातयः ॥ १
द्विजेषु वैद्याः श्रेयांसो वैद्येषु कृतबुद्धयः ।
स भवान्कृतबुद्धीनां प्रधान इति मे मतिः ॥ २
कुलेन च विशिष्टोऽसि वयसा च श्रुतेन च ।
प्रज्ञयानवमश्वासि शुक्रेणाङ्गिरसेन च ॥ ३

13). — ^a) K (K₄ om.) प्राज्ञं (for प्रज्ञा). Dn D₈ G₅ °बुद्धः. — ^b) K_{1.2.5} D₁ T₂ G_{2.4.5} M_{3.4} पांचालः; Dn₁ पंचाल्यः. — ^c) M_{3.4} कुरूणां. — ^d) K₃ B D T₂ G₄ Ca स्थितः (D₀ सदा).

Colophon om. in K₄; B₄ G₈ missing. — *Adhy. name*: K₅ Dn₁ D_{8.5.10} पुरोहितयानं; D₂ राजोपमंत्रणं; D₈ राजोपमंत्रणे पुरोहितयानं; G₁ M₁ वासुदेवगमनं; M₂ सेनासमागमः; M_{3.5} वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ Dn₂ D_{8.1} D_{2.5-7.9.10} S (G₈ missing) 5. — *S'loka no.*: K₅ 18; Dn₂ D₈ 19.

 This adhy. is missing in B₄ G₈ (cf. v. 1. 5. 5. 7; 5. 1. 1).

1 = (var.) Manu. 1. 96. — K₄ om. 1-3 (cf. v. 1. 5. 5. 13). — ^a) Ca भूतेषु. Cd.s cito भूतानि. — ^b) K₃ मतिजीविनः; G₅ बुद्धिजीवकाः; Ca.d.s as in text. — ^c) K₂ मति° (for बुद्धि°). — ^d) B D (except D_{9.10}; D₂ by corr.; for D₁ see below) नरेष्वपि (for नराणां तु). K₁ हि; D₉ T G_{1.2.5} च (for तु). K₅ °णां बुद्धिजातयः; D₁ G₅ नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः. Ca cites द्विजाः; Cd.s as in text.

2 K₄ om. 2 (cf. v. 1. 1). — 2^{ab} = (var.) Manu. 1. 97^{ab}. — ^a) D₁ G₅ ब्राह्मणेषु च विद्वांसः; T₁ G_{1.2.4} M

विदितं चापि ते सर्वं यथावृत्तः स कौरवः ।
पाण्डवश्च यथावृत्तः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य विदिते वञ्चिताः पाण्डवाः परैः ।
विदुरेणानुनीतोऽपि पुत्रमेवानुवर्तते ॥ ५
शकुनिर्बुद्धिपूर्वं हि कुन्तीपुत्रं समाह्वयत् ।
अनक्षज्ञं मताक्षः सन्क्षत्रवृत्ते स्थितं शुचिम् ॥ ६
ते तथा वञ्चयित्वा तु धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

द्विजेषु विद्वाब्जेष्वस्तु. Ca.d.s वैद्याः (as in text). — ^b) S (G₈ missing) विद्वत्सु (for वैद्येषु). — After 2^{ab}, K_{8.5} B D (except D₉) T G₅ ins.:

30* कृतबुद्धिपु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः ।

[= Manu. 1. 97^{ed}. — K₈ कुवनिश्चयाः; B₁ D₆ ब्रह्मवेदिनः; Cd.s ब्रह्मवादिनः (as above).]

3 K₄ om. 3^{ab} (cf. v. 1. 1). — ^c) B Dn D₈₋₇ सदृशः; D₂ त्वं समः; Ca.d.s अनवमः (as in text). — ^d) T G (G₈ missing) M₁ शुक्रेणांगिरसा तथा; M₂₋₅ शुक्रांगिरसयोरिव.

4 ^b) M₁ सुयोधनः (for स कौरवः).

5 ^a) K_{1.2} T G_{2.4.5} विदितं; K₄ D₉ विदितैः; Dn₂ D₂ M₅ विदितः; G₁ यद्वृत्तं; Ca.d.s विदिते (as in text). — ^b) K₁₋₈ विजिताः (for वञ्चिताः). K₁ इति; K₄ सुतैः (for परैः).

6 ^a) D₈ शकुनेः. T₂ G (G₈ missing) M_{1.2} °पूर्वेण (for °पूर्वं हि). K (except K₄) D_{2.8-10} च (for हि). M₃₋₅ बुद्धिपूर्वं च शकुनिः. — ^b) D₁ T₁ G_{1.4} M₂ यदा°; T₂ G₂ M₁ यथा° (for समा°). M₃₋₅ समाह्वयत् पाण्डवं. — ^c) K_{1.5} D₁ स; M₃₋₅ तु (for सन्). — ^d) K₂ क्षत्रधर्मे; D_{2.8} क्षत्रधर्मः. T₂ क्षत्रधर्मे व्यवस्थितं; G₂ क्षत्रधर्ममते स्थितं; M₃₋₅ क्षत्रवृत्तरतं शुचिं.

7 ^a) K_{1.2.5} च (for तु). — ^b) K₅ B_{1.8.5} D (except D₉) धर्मराजं; T₁ G₁ कुन्तीपुत्रं; M₂ धर्मात्मानं. — ^c) K_{1.2.5} D₈ स्वकं (for स्वयं).

न कस्यांचिदवस्थायां राज्यं दास्यन्ति वै स्वयम् ॥ ७
 भवांस्तु धर्मसंयुक्तं धृतराष्ट्रं ब्रुवन्वचः ।
 मनांसि तस्य योधानां ब्रुवमावर्तयिष्यति ॥ ८
 विदुरश्चापि तद्वाक्यं साधयिष्यति तावकम् ।
 भीष्मद्रोणकृपाणां च भेदं संजनयिष्यति ॥ ९
 अमात्येषु च भिन्नेषु योधेषु विमुखेषु च ।
 पुनरेकाग्रकरणं तेषां कर्म भविष्यति ॥ १०
 एतस्मिन्नन्तरे पार्थाः सुखमेकाग्रबुद्धयः ।
 सेनाकर्म करिष्यन्ति द्रव्याणां चैव संचयम् ॥ ११
 भिद्यमानेषु च स्वेषु लम्बमाने च वै त्वयि ।
 न तथा ते करिष्यन्ति सेनाकर्म न संशयः ॥ १२
 एतत्प्रयोजनं चात्र प्राधान्येनोपलभ्यते ।

संगत्या धृतराष्ट्रश्च कुर्याद्विषयं वचस्तव ॥ १३
 स भवान्धर्मयुक्तश्च धर्म्यं तेषु समाचरन् ।
 कृपालुषु परिक्रेशान्पाण्डवानां प्रकीर्तयन् ॥ १४
 वृद्धेषु कुलधर्मं च ब्रुवन्पूर्वेणुष्ठितम् ।
 विभेत्स्यति मनांस्तेषामिति मे नात्र संशयः ॥ १५
 न च तेभ्यो भयं तेऽस्ति ब्राह्मणो ह्यसि वेदवित् ।
 दूतकर्मणि युक्तश्च स्थविरश्च विशेषतः ॥ १६
 स भवान्पुण्ययोगेन मुहूर्तेन जयेन च ।
 कौरवेयान्प्रयात्वाशु कौन्तेयस्यार्थमिद्वये ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।

तथानुशिष्टः प्रययौ द्रुपदेन महात्मना ।
 पुरोधो वृत्तसंपन्नो नगरं नागसाह्वयम् ॥ १८

C. 5. 127
B. 5. 6. 18
K. 5. 6. 18

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

8 K₄ om. 8^a-9^b. — ^a) D_{2.8} स भवान् (for भवांस्तु). T₁ G_{1.4.5} धर्मयुक्तः सन् (for धर्मं). — ^c) D_{1.2.8} तेषां (for तस्य). (G₁ M योधानां. — ^d) K₂ पुनर; G₅ ब्रुवन् (for ध्रुवम्).

9 K₄ om. 9^{ab} (cf. v. 1. 8). — ^b) M (except M₂) वृंहं (for साधं). — ^c) B₈ वै; D_{2.8} तु (for च). K₃ B_{1.2.5} D_n D_s D_{2.4.6.7.10} कृपादीनां. — ^d) K_{4.5} स जनं; D_{1.2.4.8} M_{3.4} (sup. lin. as in text) प्यसि.

10 ^a) D₁ हि; D_{8.9} G₅ वि- (for च). — ^b) A few S MSS. योधेषु. K₁ विपयेषु. — ^c) K₅ B₅ D (except D_s D_{1.3.9}) पुनरेकाग्रकरणं; T₁ M₁ रेकाग्र्यं; T₂ न तथा पुनरेकाग्रं; G_{1.2} रेकाग्र्यं; Ca. d. s. as in text. — ^d) B₁ transp. तेषां and कर्म. G₄ कार्यं (for तेषां). T G_{1.5} कार्यं; G₂ कालः; G₄ तेषां (for कर्म).

11 ^b) K D₈ एकाग्र (K₄ कांत) मानसाः; T₁ G (G_s missing) एकांतवृत्तयः. T₂ सुमेधा हितबुद्धयः. — D₇ (hapl.) om. 11^d-12^e. — ^d) T₃ संग्रहं (for संचयम्).

12 D₇ om. 12^{abc} (cf. v. 1. 11). — ^a) K_{3.5} (m as in text) B₁ विद्यमानेषु. G₄ M₅ वै (for च). B₂ सर्वेषु; M₂ योधेषु (for च स्वेषु). G₄ तेषु (for स्वेषु). T₂ भिन्नेषु च स्वकीयेषु. — ^b) K (except K₁) M₂ मानेषु वै; B (B₄ missing) D_n D_s D_{2-6.8.10} M₁ माने तथा; D₁ मानेषु च; D₉ M₃₋₅ मानेपि च (for माने च वै). Cd लम्बमानेषु; Ca. s. लम्बमाने (as in text). — ^d) M (except M₂) यथा वयं (for न संशयः). — After 12,

D₉ ins. 32* (cf. v. 1. 5. 7. 1).

13 ^a) K₁ (sup. lin. as in text). ² पार्थ (for चात्र). — ^b) D₁ M₃₋₅ लक्ष्यते; D₉ लक्ष्य (for लभ्यते). — ^c) G₂ M₃ (sup. lin.) संगत्य.

14 ^a) T₂ G_{1.4} M₂ बुद्धियुक्तश्च; G₂ भक्तिं; M_{1.3-5} धर्मयुक्तानि. — ^b) K D₇₋₁₀ T₂ G₂ धर्मं; M₂ सम्यक् (for धर्म्यं). G₄ धर्म्येषु सममाचरन्; M_{1.3-5} धर्मात्मसु समां. — ^c) K कृपालुः क्षुन् (K₄ लुः सु); D_{s1} D₁₀ कृपालुश्च. T₂ परिक्रेशं. — ^d) K₂ B (B₄ missing) D (except D_{1.3.9}) G₁ पांडवीयान् (for वानां). M₅ तयेत्.

15 ^a) K₁ (m as in text). ⁵ D_s D₁₀ कुरुधर्मं; S (except G₅; G₅ missing) कुलधर्मान्. — ^b) M वृद्धैर् (for पूर्वैर्). K (except K₅) अधिष्टिनं; S (G₃ missing) अनुष्ठितान्. — ^d) K₄ वै (for मे). D₁ नाम्नि (for नात्र). M_{3.5} वर्तते मतिः (for नात्र संशयः).

16 ^a) M₃₋₅ न तेभ्यो हि भयं. — ^c) D₂ शक्तः (for युक्तः). — ^d) D₉ वृद्धश्चापि विशेषं.

17 ^b) M मुहूर्ते विजयेतुले. — ^c) K₁ स कौरवान् (for कौरं). K_{1.5} D₉ T₂ G_{4.5} प्रयाद्याशु; M प्रयावद्य. K₂ D₈ कौरवान्प्रति यात्वाशु. — ^d) K_{1.2} पांडव (for कौन्तेयं).

18 ^b) M₃₋₅ पांचालेन (M₅ लानां). B₃ यशस्विना (for महां). — After 18, K D_n D_{1.3.4} (marg. sec. m.). 7. s. ins.:

31* दिव्यैः परिवृतो विद्वान्नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।

C. 5. 131
B. 5. 7. 3
K. 5. 7. 3

वैशंपायन उवाच ।

गते द्वावर्ती कृष्णे बलदेवे च माधवे ।
सह वृष्ण्यन्धकैः सर्वैर्भोजैश्च शतशस्तथा ॥ १
सर्वमागमयामास पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो राजा दूतैः प्रणिहितैश्चरैः ॥ २
स श्रुत्वा माधवं यातं सदश्वैरनिलोपमैः ।
बलेन नातिमहता द्वारकामभ्ययात्पुरीम् ॥ ३
तमेव दिवसं चापि कौन्तेयः पाण्डुनन्दनः ।

पाण्डवानां हितार्थाय कौरवान्प्रति जग्मिवान् ।

[(L. 1) D1 शिष्टैश्चापि वृत्तो. K1.2 Dn1 D4.8 नातिशयैषु
(Dn1 D4 °स्वार्थः) कोविदैः. — (L. 2) D4 कौरवः.]

Colophon missing in B4 G8. — *Adhy. name:*
K4.5 B1-8.5 Dn Ds1 D8-7.10 पुरोहितयानं; D2.8 पुरो-
धायानं; G2 विदुरप्रेषणं; M दूत(M2 पुरोहित)प्रेषणं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): K1.4 Ds1
D2.8-8.10 S (G8 missing) 6. — *S'loka no.*: Dn 19;
D8 20.

7

☞ This adhy. is missing in G8 (cf. v. l. 5. 1. 1).

1 B Dn Ds D2 (marg. sec. m.). 8-8.10 S (except
M2; G8 missing) ins. after 'वैशं' उः D8, after
5. 6. 12:

32* पुरोहितं ते प्रस्थाप्य नगरं नागसाह्वयम् ।
दूतान्प्रस्थापयामासुः पार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ।
प्रस्थाप्य दूतानन्यत्र द्वारकां पुरुषर्षभः ।
स्वयं जगाम कौरव्यः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

[(L. 4) T G वार्ष्णेयं (for कौरव्यः).]

— °) M8-5 याते; Cd.s गते (as in text). — °) D1
वृष्ण्यधिपैः (for वृष्ण्यन्धकैः). — °) D2.8 तु (for च).
K1.2.5 सदससु; T2 (before corr.) G2 सहितसु (for
शतशसु). B (except B8) Dn Ds1 D1-8.8.9.10m G1.9
तदा (for तथा).

2 °) K1.4 आशंसं; K2 आकणं; Dn Ds. 5.7 आख्यापं;
Ca. d. n. s आगमं (as in text). — D1 transp. 2^b and
2^d. — °) D2 पांचालानां (for पाण्डु). — °) K1.2.5
दूतः; B Dn D2-7 T G1.2.5 गृहैः; D8 गृहः; D9 पूर्वः;

आनर्तनगरीं रम्यां जगामाशु धनंजयः ॥ ४
तौ यात्वा पुरुषव्याघ्रौ द्वारकां कुरुनन्दनौ ।
सुप्तं ददृशतुः कृष्णं शयानं चोपजग्मतुः ॥ ५
ततः शयाने गोविन्दे प्रविवेश सुयोधनः ।
उच्छीर्षतश्च कृष्णस्य निपसाद वरासने ॥ ६
ततः किरीटी तस्यानु प्रविवेश महामनाः ।
पश्चार्धे च स कृष्णस्य प्रहोऽतिष्ठत्कृताञ्जलिः ॥ ७
प्रतिबुद्धः स वार्ष्णेयो ददर्शग्रे किरीटिनम् ।

Ca. d. s दूतैः (as in text). Ds2 च तैः; Ca. d चारैः;
Cs as in text. G4 गृहैः प्रच्छन्नचारिभिः; Cap गृहैः
प्रणिहितैश्चरैः.

3 °) M (except M1) तत् (for स). K1.8.4 B D
(except Dn2 D1.8.9) T G1.2.4 M4 (*sup. lin.*) यातं.
— °) K4 च (for न). K1.2 D1 स्व(D1 स)बलेनातिं;
D2.8 बलेन (D8 सैन्येन) महता चापि (D8 युक्तो).

4 °) G8 कुन्तीपुत्रो धनंजयः; M (except M2) °यः
श्वेतवाहनः. — °) M स्वयं जगाम कौरव्यः. — °) T G
(G8 missing) आजगाम; M कुन्तीपुत्रः (for जगामाशु).

5 °) K1.2.4 D8 T1 गत्वा; D1 यातौ (for यात्वा).
M (except M2) यात्वा तु (for तौ यात्वा). M8-5
परवीरहो (for पुरुष). — °) M1 (*sup. lin.* as in
text). 8-5 सुप्तं महति पर्यंके. — °) K1.2 शय्यां तं; K4
राजानं; K8 शय्यायां; D10 शयनं. B D (except D1.2.
8.10) चाभिं (for चोप).

6 °) S (G8 missing) दुर्योधनस्तु प्रथमं वासुदेव-
मुपाश्रयन् (T2 M8-5 °गमत्; G4.5 M1.2 °द्रवत्). — °)
K (except K8) उच्छीर्षे तस्य (K4 स तु; K8 तत्र);
D1.5 (m as in text) तच्छीर्षतश्च; D10 उच्छीर्षदेशे. B8
D7 S (G8 missing) तु (for च). Cd.s cite उच्छीर्षः; Ca
उच्छीर्षतः (as in text). — °) T1 G1 °सादासने शुभे.
— G8 ins. after 6; G4, after 8^{ab}:

33* सिंहासनगतं पश्चात्परिवृत्य च दृष्टवान् ।

7 °) D10 पार्थः (for ततः). G4 तत्र (for तस्य).
— °) G5 °द्युतिः (for °मनाः). — °) K8 D2.8m.7
पादांते; B (except B2) पश्चाच्च; Ca. d. s पश्चार्धे (as in
text). K1.2.5 D8 तस्य; K8 चाय; K4 D1 स तु; B
(except B2) एव स; Dn D2.8.7 स च; D5 चैव; T1 G1
तु स (for च स). D9 G4.5 M पश्चार्धेन स कृं; D10

स तयोः स्वागतं कृत्वा यथार्हं प्रतिपूज्य च ।
 तदागमनजं हेतुं पप्रच्छ मधुसूदनः ॥ ८
 ततो दुर्योधनः कृष्णमुवाच प्रहसन्निव ।
 विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति ॥ ९
 समं हि भवतः सख्यं मयि चैवार्जुनेऽपि च ।
 तथा संबन्धकं तुल्यमस्माकं त्वयि माधव ॥ १०
 अहं चाभिगतः पूर्वं त्वामद्य मधुसूदन ।

पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वसारिणः ॥ ११
 त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतामद्य जनार्दन ।
 सततं संमतश्चैव सदृत्तमनुपालय ॥ १२
 कृष्ण उवाच ।
 भवानभिगतः पूर्वमत्र मे नास्ति संशयः ।
 दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः ॥ १३
 तव पूर्वाभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् ।

C. 5. 145
B. 5. 7. 10
K. 5. 7. 17

पश्चार्धदेशे कृ°; T₂ G₂ पादांबुजान्ते कृ°.

8 °) K (except K₈) D_{1.8-10} च; S (except T₁ G₅; G₈ missing) तु (for स). — °) K_{1.2} धनंजयं (for किरी°). — After 8^{ab}, D₈ ins.:

34* उच्छीर्षतश्चासनस्थं ददर्शाय सुयोधनम् !;
 while D₁₀ ins.:

35* पश्चादुर्योधनं भूपमुच्छीर्षे संस्थितं तदा ।
 On the other hand, G₄ ins. and G₅ repeats 33* after 8^{ab}. G₄ cont. after 33*: T₁ ins. after 8^{ab}:

36* वैचित्रवीर्यजं पश्चाद्यादवानां धुरंधरः ।
 Finally, M ins. after 8^{ab}:

37* पश्चादुर्योधनं शौरिरपश्यदमितद्युतिः ।
 — °) K (except K₈) उभयोः; D₁ तयोः सु; D_{2.8} तयोः स (by transp.). T₁ G_{1.5} पृष्ट्वा (for कृत्वा). — °) N T₁ यथावत् (D₁ यथार्थं) (for यथार्हं). K_{1.2.4} परिपूजितौ; K₈ B Dn D₂₋₉ प्रतिपूज्य (B₄ °गृह्य) तौ; D₈ प्रतिपूजितौ; D₁ परिपूज्य च; G₂ अभिपूज्य च. — T₂ reads 8^{cf} twice, first as in S and then as in text (with v. l.)! — °) K₄ D_{1.2.8.9} तौ (for तदा). S (G₈ missing; T₂ first time) पप्रच्छ तौ महाबाहुः (T₁ G₁ M₁ °बाहु; T₂ G_{2.4} °भागौ; G₅ °स्मानौ); T₂ (second time) तयोरागमने हेतुं; Ca as in text. — °) K₁ पृष्टवान्; K₂₋₅ अपृच्छत् (for पप्रच्छ). S (G₈ missing) किं कार्यं युवयोरिति.

9 °) D₉ प्रोवाचेदं हसन्निव; S (except T₂ G₂; G₈ missing) इदं वचनमब्रवीत्. — °) B₈ D₂₋₇ Cap सह्यं; D_{9.10} मद्यं; Ca. d. s as in text. — °) K (except K₈) D₁ T₁ अर्हसि. D_{9.10} साहारयं दातुमर्हसि (D₁₀ °ति).

10 K₈ (hapl.) om. from सख्यं up to °गतः in 11°. — °) M₈₋₅ समं संबन्धकं चैव. — °) K_{2.4} B_{2.4} D (except D₈ D_{4.9.10}) T₁ G (G₈ missing) मम (for मयि). D_{1.2.8} T₁ G_{1.4.5} अर्जुनस्य; D₉ अर्जुनेन (for अर्जुनेऽपि). T₂ G₂ वा (for the second च). M (except M₁) सख्यं च तव सात्वत. — M₂ reads 10^{ad} first as in text and then as in M₈₋₅! — °) K (K₈ om.) D_{1.8.10} सांब-

धिकं; D₈ T₂ G₂ सांबन्धकं. K_{1.2} सर्वं (for तुल्यं). M₈₋₅ मयि चैव महाबाहो. — °) K (K₈ om.) तव (for त्वयि). Dn₂ माधवे; G₂ मानद. M₈₋₅ कुंतीपुत्रे च फल्गुने.

11 K₈ om. up to °गतः (cf. v. l. 10). — °) D₉ चाप्यागतः; S (except G₅; G₈ missing) त्वभिगतः. — °) K₁₋₄ D₈ चाभिगतान्; K₅ D₈ S (except T₂ G₂; G₃ missing) चाभि(G₅ M₂ चाधि)गताः. — °) K_{2.4.5} धर्मचा(K₄ °सा)रिणः; D₉ D₉ T₁ G_{1.5} M₁ पूर्वसारिणं; T₂ G₂ शास्त्रदृष्टयः; G₄ पूर्वधारिणं; M₂₋₅ °चोदकं; Ca. d. s as in text.

12 °) D₈ श्रेष्ठतमो. S (except T₂ G₂; G₈ missing) त्वं चापि (M_{8.5} °द्य) पुरुषव्याघ्र (G_{3.5} °श्रेष्ठ). — °) D_{2.8} T₂ G₂ मध्ये (for अद्य). T₁ G_{1.4.5} M सत्तमोमि (G₅ न समोपि) सतामपि. — °) D₉ संगतः; T₂ सत्कृतः; G₂ संस्मृतः (for संमतः). S (G₈ missing) लोके (for चैव). — After 12, G₂ ins.:

38* श्रीभगवानुवाच (!) ।
 स्वागतं तव गान्धारे न मया विदितो भवान् ।
 किं चागमनकृत्यं ते कस्मिन्काले त्वमागतः ।

[दुर्योधनः !*]
 त्वदर्शनार्थं गोविन्द अहं पूर्वमिहागतः ।
 प्रीत्यर्थं स भवान्साह्यं मम दातुमिहार्हति !;
 while M ins.:

39* धार्तराष्ट्रस्य तद्वाक्यं श्रुत्वामरवरोत्तमः ।
 पुरुषोत्तमस्त्विदं वाक्यं दुर्योधनमभाषत ।

13 K₂ B₈ Dn₂ D_{8.7.10} श्रीकृष्ण उ°; D₁ T₁ G₁ श्रीकृष्णः; D_{2.8.9} श्री (D₉ om. श्री)भगवानुवाच; T₂ G₂ श्रीभगवान्; G_{4.5} श्रीवासुदेवः; M (M₂ om.) वासुदेवः. — °) M₈₋₅ इति (for अत्र), and अत्र (for अन्ति). — °) S (except T₂ G₂; G₈ missing) मया नु दृष्टः (G₄ -पि दृष्टः; M₈₋₅ दृष्टस्तु) प्रथमं कुंतीपुत्रो धनं°.

14 °) M_{8.5} om. अपि, and transp. पूर्व च and अस्य. T₁ G₁ एव (for अपि). — °) M_{8.5} transp. साहारयं and उभयोरेव. — °) D₉ G₅ M_{8.5} न संशयः (for सुयो°).

C. 5. 145
B. 5. 7. 16
K. 5. 7. 17

साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन ॥ १४
प्रवारणं तु बालानां पूर्वं कार्यमिति श्रुतिः ।
तस्मात्प्रवारणं पूर्वमर्हः पार्थो धनंजयः ॥ १५
मत्संहननतुल्यानां गोपानामर्बुदं महत् ।
नारायणा इति ख्याताः सर्वे संग्रामयोधिनः ॥ १६
ते वा युधि दुराधर्पा भवन्त्वेकस्य सैनिकाः ।
अयुध्यमानः संग्रामे न्यस्तशस्त्रोऽहमेकतः ॥ १७
आभ्यामन्यतरं पार्थ यत्ते हृद्यतरं मतम् ।
तद्दृणीतां भवानग्रे प्रवार्यस्त्वं हि धर्मतः ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

15 ^a) K_{2.4} Dn₁ D_{3.4.7} प्रधारणं (see below); D₂ पांडवानां (sic); D_{8m} संप्रदानं; all comm. as in text. K₁ च; K_{2.3.5} D₈ हि; Ca तु (as in text). — ^o) K_{2.4} Dn₁ D_{2-4.7} प्रधारणं (for प्रवा^o); see above. — ^a) K₄ D₉ अर्हेत् (for अर्हः).

16 ^a) M₁ (sup. lin. as in text). 3-5 ^oसंपन्नाः (for 'तुल्यानां'). — ^b) K (except K₃) D_{1.2.8-10} योधानां; M₁ (sup. lin. as in text). 3-5 गोपालाः (for गोपानां). M₁ (sup. lin. as in text). 3-5 मम (for महत्). — ^a) K₃ D₈ D_{1.2.9} Ca. d. s. संस्कृतयोधिनः; T₂ G₂ संग्रामकोविदाः. Cap सुकृतं, संस्कृतं, संग्रामं.

17 ^a) T₂ G₂ योधाः (for युधि). M (except M₂) ते युध्यमाना बहवो (M₁ बलिनः). — ^b) D₈ D₁ भवन्ति; M₁ संतु वा (for भवन्तु). — ^o) M₁ (sup. lin. as in text) 3-5 साहाय्यं (for संग्रामे). — T₁ (hapl.) om. 17^d-19°. — ^a) M₁ (sup. lin. as in text). 3-5 करिष्यामि (for न्यस्तशस्त्रः). — M (except M₁) ins. after 17: G_{1.4.5}, after 18:

40* एतद्विदित्वा कौन्तेय विचार्य च पुनः पुनः ।

तान्वा वरय साहाय्ये मां साचिष्येन वा पुनः ।

[(L. 2) G_{1.4.5} ^oयेष्वेवा (for 'न्येन वा').]

18 T₁ (cf. v. l. 17) M (except M₁) om. 18. — ^a) K₃ अन्यतमं; D₁ G₂ एकतमं; D_{7.9} एकतरं; D₁₀ G_{1.4} अन्यतरत्; K₂ यत्ते; K₄ चार्थं (for पार्थ). — ^b) K₁ हृदि (for यत्ते). K_{1.4.5} D₈ G₄ M₁ हृद्यतमं; Dn D₈ D_{3-7.10} कृत्यतरं (D₉ 'मं'). K₅ B₃ D₈ D_{2.8.10} महत् (for मत्तं). D₁ G₂ यत्रेच्छा वर्तते तव. — ^o) K_{1.2.4} पार्थ (for अग्रं). — ^a) K₂ Dn₁ D₂ प्रधार्यः; G₂ प्रार्थिता; Ca. d. s. प्रवार्यः (as in text); cf. v. l. 15. K₂ B₁ D_{7.9}

अयुध्यमानं संग्रामे वरयामास केशवम् ॥ १९
सहस्राणां सहस्रं तु योधानां प्राप्य भारत ।
कृष्णं चापहतं ज्ञात्वा संग्राप परमां मुदम् ॥ २०
दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ।
ततोऽभ्ययाद्भीमबलो रौहिणेयं महाबलम् ॥ २१
सर्वं चागमने हेतुं स तस्मै संन्यवेदयत् ।
प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ २२
विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति ।
यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २३
निगृह्योक्तो हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनन्दन ।
मया संबन्धकं तुल्यमिति राजन्पुनः पुनः ॥ २४

T₂ G (G₃ missing) M₁ मे मतः (for धर्मतः). — After 18, G_{1.4.5} ins. 40*.

19 T₁ om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). — ^a) M₃₋₅ कौन्तेयः (for कृष्णेन). — ^b) M₃₋₅ वासुदेवेन पांडवः. — ^o) M₃₋₅ साहाय्ये (for संग्रामे). — After 19, B D (except D₁; D₂ marg. sec. m.) ins.:

41* नारायणममित्रघ्नं कामाज्ञातमजं नृप ।

सर्वशत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि ।

B (except B₂) Dn D_{8.9} cont.:

42* दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमावरयत्तदा ।

[D_{1.3} ततः (for तदा). D₉ सर्वमादाय पार्थिवः.]

20 D₈ om. 20; B₂ D₉ om. 20^{ab}. — ^b) S (G₃ missing) गोपानां (for योधानां). K₂ D₈ G₄ M₁ भारतः; D_{1.2.8} कौरवः (for भारत). — ^o) = 28°. K B_{2.3.5} D₈ D_{1.2.4.8.9} T₂ G_{2.4} मत्वा (for ज्ञात्वा). — ^a) K_{1.2.4} संग्राप्तः; K₅ प्राप्तवान्; B₅ D_{1.8.9} T G (G₃ missing) M_{1.2} स प्राप. M_{3.4} च परां (for परमां).

21 ^{ab}) D₁ transp. सैन्यं and सर्वं. M₁ क्षिप्रं (for सर्वं). K_{1.2.4} वीर्यवान्; K₈ Dn₂ D_{7.8} T₂ G₂ M₂ पार्थिवः; D_{1.2} वै तदा; G₄ भारत. — ^o) D₁₀ मुदा (for ततो). S (except G₅ M₅; G₃ missing) 'बलं. — ^a) D₈ G₅ M₃₋₅ 'बलः.

22 ^a) K₄ G₄ om. च. D₇ वा; G₅ हि (for च). — ^b) S (G₃ missing) तस्मै कृष्णं (T₂ G₂ प्रीत्या; M₃₋₅ सम्यङ्) न्यवेदयत्.

23 Before 23, N M₄ ins. बलदेव उ^o; T₂ G₅ (with prefixed श्री) बलरामः; G₂ रामः. — ^a) M₂ कौरव^o (for ते नर^o). — ^a) K_{1.2.4} D_{1.2.8.10} T₂ G_{1.2} M₁ पुरे; G₄ M_{3.4} पुरः (for पुरा).

न च तद्वाक्यमुक्तं वै केशवः प्रत्यपद्यत ।
न चाहमुत्सहे कृष्णं विना स्थातुमपि क्षणम् ॥ २५
नाहं सहायः पार्थानां नापि दुर्योधनस्य वै ।
इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ २६
जातोऽसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपूजिते ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ॥ २७
इत्येवमुक्तः स तदा परिष्वज्य हलायुधम् ।
कृष्णं चापहतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयम् ॥ २८
सोऽभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रमुतो नृपः ।
कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ २९
स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनन्दनः ।
वृतः प्रतिययौ हृष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन् ॥ ३०

गते दुर्योधने कृष्णः किरीटिनमथाब्रवीत् ।
अयुध्यमानः कां बुद्धिमास्थायान्हं त्वया वृतः ॥ ३१
अर्जुन उवाच ।
भवान्समर्थस्तान्सर्वान्निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषोत्तम ॥ ३२
भवांस्तु कीर्तिमाल्लोके तद्यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसा चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ॥ ३३
सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेषितं कामं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ ३४
वासुदेव उवाच ।
उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्धेथा मया सह ।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः संपद्यतां तव ॥ ३५

C. 5. 170
B. 5. 7. 38
K. 5. 7. 40

24 °) K1.4 मम; S (except T2 G2; G3 missing) त्वया (for मया). K Ds2 D1.2.8.10 सांबंधिकं; B2 G2 सांबंधिकं; Ds1 T2 सांबंधिकं; T1-नुबंधिकं.

25 °) D0 S (G3 missing) मे (for वै). D10 न तद्वाक्यं ममुक्तं वै. — °) B (except B1) केशवः. D2.8.9 प्रत्यगृह्यत. S (G3 missing) प्रतिजग्राह केशवः.

26 °) B2.5 Dn Ds-; पार्थस्य (for पार्थानां). — °) D10 च (for अपि). B2.4 G2 M1 च; T1 G1 वा (for वै). D1 नापि दुर्योधनाद्य ते. — °) M2 वर्तते (for निश्चिता). — °) K (except K5) B1 D10 T1 G1.5 हि; B2.4 T2 G2 च; M3.4 वै (for ह).

27 °) Dn1 T1 M2.4 (sup. lin. as in text). 5 हि; G5 च (for असि). — °) D2.8 सर्वराजसु पूजिते.

28 Before 28, all MSS. (except T1; G3 missing) ins. वैशं उ° (S and a few N om. उ°). — °) N (except D1.2.4.8.10) M2 तु (for स). — °) = 20°. B5 Ds D8 चापकृतं. K D1.2.8 मत्वा (K8 कृत्वा); D4 बुध्या (for ज्ञात्वा). S (G3 missing) कृष्णं चापि महाबाहुं (T2 G2 °भागं). — °) K4 D4 ज्ञात्वा; D9 मेने (for युद्धान्). D9 युद्धे (for मेने). K1-3.5 ज्ञात्वा मे (K2 स मेने) निश्चितं जयं; B1.2.5 D1.2.8 जितं मेने धनंजयं; S (G3 missing) आभ्यया भरतर्षभ (T2 G5 M2 °भः).

29 In B4, the portion from 29 up to 5. 8. 34, is lost on a missing fol. — °) D10 सोऽभ्यगात्; G5 ततस्तु. — °) K1 D1.4.10 G2 M2 नृप. — °) S (G3 missing) बलं (for ददौ). Ds S (G3 missing) तस्मै (for तस्य). — °) Some MSS. अक्षौ°. D1 तथा; S (G3 missing)

ददौ (for तदा).

30 B4 missing (cf. v. l. 29). — °) T2 G2.5 सह; M3-5 पूर्व- (for सर्व-). — °) K1.3.4 G4.5 °नन्दन. — °) Ds संवृतः प्रययो. N (except K2 D2; B4 missing) परि° (for प्रति°). T1 G1.5 राजा; G4 राजन् (for हृष्टः). — °) G4 प्रहृष्टः (for सुहृदः). K2 प्रतिनन्दयन् (for संप्र°). — After 30, K3 B (B4 missing) D (except D1.8; D2 marg. sec. m.) ins.:

43* ततः पीताम्बरधरो जगत्स्रष्टा जनार्दनः ।

31 B4 missing (cf. v. l. 29). — °) Ds हृष्टः (for कृष्णः). — °) G4 समरे (for कां बुद्धिम्). — °) K1 आदाय; G4 किमहं (for आस्थाय). G4 तु (for अहं). B (B4 missing) D (except D1.2.8.9) transp. त्वया and वृतः.

32 B4 missing (cf. v. l. 29). — °) K (except K4) D10 निहन्तुं मनसापि हि. — °) T1 एव (for अपि). M3.4 एवं (for एकः). — °) B (B4 missing) D (except D2.8.10) M1 पुरुषर्षभ.

33 B4 missing (cf. v. l. 29). — °) D2.8.9 च (for तु). — °) K1 T1 G2.4.5 M1.2 यद् (for तद्). A few MSS. त्वा (for त्वां). — °) B1-5 Dn Ds1 D2-4 T2 G1 यशसां. M1 अश्वर्थी. — °) G5 तस्मादस्मिन्; M3-5 तेनासि त्वं.

34 B4 missing (cf. v. l. 29). — °) K1.2.4 हि; Ds च; M3-5 मे (for तु). — °) Ds तदा (for सदा). — °) D9 M2 °रात्रास्थितं. Ds D10 G4 M3.4 कार्यं (for कामं). — °) K1.2.4 D1 भवान्मे; D10 मे भवान् (for

C. 5. 171
B. 5. 7. 39
K. 5. 7. 41

वैशंपायन उवाच ।

एवं प्रमुदितः पार्थः कृष्णेन सहितस्तदा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

वैशंपायन उवाच ।

शल्यः श्रुत्वा तु दूतानां सैन्येन महता वृतः ।

अभ्ययात्पाण्डवात्राजन्सह पुत्रैर्महारथैः ॥ १

तस्य सेनानिवेशोऽभूदध्यर्धमिव योजनम् ।

तथा हि बहुलां सेनां स विभर्ति नरर्षभः ॥ २

विचित्रकवचाः शूरा विचित्रध्वजकार्मुकाः ।

विचित्राभरणाः सर्वे विचित्ररथवाहनाः ॥ ३

स्वदेशवेषाभरणा वीराः शतसहस्रशः ।

तस्य सेनाप्रणेतारो बभूवुः क्षत्रियर्षभाः ॥ ४

व्यथयन्निव भूतानि कम्पयन्निव मेदिनीम् ।

शनैर्विश्रामयन्सेनां स ययौ येन पाण्डवः ॥ ५

ततो दुर्योधनः श्रुत्वा महासेनं महारथम् ।

तद्भवान्). A few MSS. अर्हसि.

35 B₄ missing (cf. v. l. 29). D₈ om. the ref. D₂ T₂ G_{2.4} M₂ श्रीभगवान् (D₂ adds उ°; M₂ om. श्री); T₁ श्रीकृष्णः; G_{1.5} श्रीवासुदेवः. — ^a) B₁ तत्ते; D₂ वाक्यं (for पार्थ). — ^b) K₁ यस्सार्थं तन् (for यत्सर्पधेयाः). K₂ स्पर्धत; K₃ स्पृहेयाः; B_{2.3.5} D_n D₃₋₇ स्पर्धसि; D_{8.10} वर्तेथाः; T₂ G₂ ते स्वाथे; Ca. d. s. स्पर्धेथाः (as in text) — ^d) K₃ (sup. lin.) D₈ संपद्यते; S (G₃ missing) संवर्तेतां; Ca as in text. K₃ तदा (for तव).

36 B₄ missing (cf. v. l. 29). G₅ (om. उवाच) श्रीवेश°. — ^a) M₃₋₅ स तु (for एवं). G₂ उक्तमृतः (for प्रमु°). — ^b) D_{2.9} ततः; T₂ तथा (for तदा). — ^c) G₅ प्रीतो (for वृतो).

Colophon missing in B₄ G₈. — *Adhy. name*: K₅ B_{2.5} D_n D_{8-7.10} पुरोहितयानं; D₈ कृष्णगमनं; G₁ भगवत्सारथ्यकथनं; M सारथ्यवर्णनं (M_{1.2} °वरणं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D_{n2} D₅₁ D_{2.5.8.8.10} S (G₈ missing) 7. — *S'loka no.*: K₅ 36; D_n 39; D₈ 41.

8

1 In B₄, stanzas 1-34 are missing (cf. v. l. 5. 7. 29); in G₈, stanzas 1-23 and lines 1-3 and 5 of 59* likewise missing (cf. v. l. 5. 1. 1). — K₁ om. the ref. G₅ श्रीवेश°. — ^a) M₃₋₅ transp. शल्यः and श्रुत्वा तु. T₂ G₂ तच्चारैः; Ca दूतानां (as in text). — D₂ transp. 1^b and 1^d. — ^c) D₁ द्रष्टुं; D₂ M₈₋₅ राजा

(for राजन्).

2 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K_{1.2.4} सेनानिवासः. — ^b) K_{1.4.5} M₂ अपि (for हि). K₅ B D_n D₈ D_{3-7.10} T₁ G_{1.4.5} विपुलां; K₅ D_{1.2.8} बहुलाः. K₅ D_{1.2.8} सेनाः. — ^d) K₃₋₅ B₅ D (except D_{1.2.8.10}) transp. स and विभर्ति. B₁ D_{1.7} T₂ G₄ M₁ नरर्षभः; B₅ D₈ D₁₀ नराधिपः. — After 2, B (B₄ missing) D (except D₁; D₂ marg. sec. m.) T G₂ M₃₋₅ ins.:

44* अश्रौहिणीपती राजन्महावीर्यपराक्रमः ।

[Some MSS. अक्षौ°. D₁₀ T₂ M₈₋₅ राजा (for राजन्).]

3 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — ^a) M₈₋₅ वीरा (for शूरा). — ^b) T₁ G_{1.5} विचित्रायुधका°. — ^c) K₂ विचित्रस्त्रधराः सर्वे; D₂ विचित्रवाहनाः सर्वे (cf. 45*). — K₃ (hapl.) om. 3^d and the prior half of 45*. — ^d) K₁ विचित्रायुधभूयिताः; K₄ चित्राभरणभूषणाः; K₅ D_{n2} D_{1.2} विचित्रांबरभूषणाः (cf. 45*). — After 3, N (except K₂ D_{1.9}; B₄ missing; D₂ marg. sec. m.) ins.:

45* विचित्रस्त्रधराः सर्वे विचित्रांबरभूषणाः ।

[Prior half om. in K₃. K_{1.4.5} D_{n2} विचित्ररथवाहनाः (= 3^d); D₈ विचित्रांबरधारिणः.]

4 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — ^a) Some MSS. °वेशा (for °वेषा). K सुवेषाभरणा (K₁ °षाः सुभगा) वीराः. — ^b) M₃₋₅ शूराः (for वीराः). K शतशोथ सह°. — ^d) D₉ भरतर्षभ (for क्षत्रिय°).

5 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1); M₂ om. 5^{ab}. — ^a) B₂ त्रास° (for व्यथ°). — ^b) K₁₋₈ विश्रामयन्; M_{8.5} आश्वासयन्. M₂ सैन्यं (for सेनां). — ^d) K₅ D₈ D_{9.10}

उपायान्तमभिद्रुत्य स्वयमानर्च भारत ॥ ६
 कारयामास पूजार्थं तस्य दुर्योधनः सभाः ।
 रमणीयेषु देशेषु रत्नचित्राः खलंकृताः ॥ ७
 स ताः सभाः समासाद्य पूज्यमानो यथामरः ।
 दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे यथार्हतः ।
 आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसम् ॥ ८

T₂ M (except M₁) प्र. (for स). S (G₃ missing) यत्र
 (for येन). K_{1.8} B (B₄ missing) Dn₁ Ds D_{4.5} G₄
 पांडवाः; K_{2.5} D₁₀ पांडवान्. D_{1.2.8} ययौ येन स पांडवः.

6 B₄ G₃ missing (cf. v. 1. 1). — ^a) M₃₋₅ तं तु
 (for ततो). G₅ राजा (for श्रुत्वा). — ^b) Dn D_{8.6} T₁
 महात्मानं (for 'सेनं'). M₃₋₅ 'बलं' (for 'रथम्'). — ^c)
 K (except K₈) D₉ T₂ G_{1.2} M₃₋₅ उपयांतम्; B_{1.2}
 समायांतम्. T G_{1.2} M₃₋₅ अनु° (for अभि°). — ^d)
 K_{1.2.4} D₂ आमंश्य; K₅ आनंद्य; Dn₂ D₇ G_{1.5} आनर्च्य;
 T₂ G₂ अभ्येत्य; Ca. d. s as in text. — After 6, K D₈
 T₂ G₂ (latter two om. line 1) M (except M₂) ins.:

46* शल्यस्य मन्त्रिभिः सर्वैर्दुर्योधनवशानुगैः ।

अविज्ञातं च शल्यस्य हृदयस्य प्रियं कृतम् ।

[(L. 1) K (except K₅) सुयो° (for दुर्यो°). — (L. 2)
 T₂ G₂ M (except M₂) अज्ञातं चैव (T₂ G₂ सह) शल्यस्य
 कौरव्यः (T₂ G₂ मन्त्रिभिः) कृतवान्प्रियं.]

7 B₄ G₃ missing (cf. v. 1. 1). — ^b) K_{1.4} सभां
 (for सभाः). — ^d) M₃₋₅ रत्नपूर्णाः. — B (B₄ missing)
 Dn Ds D₁ (om. line 3). 2 (marg.). 8-8. 10 T₂ G₂ M_{1.8-5}
 ins. after 7: D₉ (om. line 1), after 49* (cf. v. 1.
 10): T₁ G_{1.5} ins. line 1 after stanza 7 and lines 2-4
 after stanza 8: G₄ M₂ (both om. line 1) ins. after 8:

47* क्षिल्पिभिर्विविधैश्चैव क्रीडास्तत्र प्रयोजिताः ।

तत्र माल्यानि मांसानि भक्ष्यं पेयं च सत्कृतम् ।

कृपाश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्धनाः ।

वाप्यश्च विविधाकारा औदनानि गृहाणि च ।

[(L. 1) M (M₂ om.) विविधाश्च. — (L. 2) G₄ M_{1.2}
 वासांसि (for माल्यानि). D_{1.9} T₁ G_{1.5} M₃₋₅ वासांसि; T₂
 G₂ वस्त्राणि; G₄ M_{1.2} माल्यानि (for मांसानि). Ds₂ Ds₁₀
 T₂ G₂ च (T₂ G₂ सु) संस्कृतं; T₁ G_{1.4.5} M च पुष्कलं.
 — (L. 3) S (G₃ missing) गंधाश्च विविधाः पुण्याः (for the
 prior half). — (L. 4) B₈ Dn₁ D₅ औदनानि; Dn₂
 D_{2.8} (after corr.). 4.3 अदनानि; Ds D₈ (before corr.)
 औदनानि; D₇ उद्यानानि; T G_{1.2.5} M₂ (inf. lin.) मोहनानि;
 G₄ मनोशानि. B₁ D₉ M Ca मोद (M 'ह') नागृहाणि च; D₁
 सोदकाग्रहकारिताः; D₁₀ सवार्यन्नगृहाणि च.]

स तत्र विषयैर्युक्तः कल्याणैरतिमानुषैः ।

मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेने पुरंदरम् ॥ ९

पप्रच्छ स ततः प्रेप्यान्प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः ।

युधिष्ठिरस्य पुरुषाः के नु चक्रुः सभा इमाः ।

आनीयन्तां सभाकाराः प्रदेयार्हा हि मे मताः १०

गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलम् ।

C 5. 187.
H. 5. 15.
K. 5. 16.

8 B₄ G₃ missing (cf. v. 1. 1). — ^a) B_{1.3}
 D₂ (before corr.). 5-8 सभाः (for स ताः). — ^b) D_{1.4.9}
 महारथः; G₅ यथा मनुः (for यथामरः). — ^d) K_{1.4} यथा-
 हितं; B₂ पु पूजितः; B₈ Ds यथामरः; Dn₁ Ds-7 समंततः;
 Dn₂ च यत्नतः (for यथार्हतः). — ^f) T₂ G₂ सुधर्माप्रतिमां
 शुभां. — After 8, T₁ G_{1.4.5} M₂ ins. lines 2-4 of
 47*; while T₂ G₂ ins.:

48* तत्र वासांसि माल्यानि भक्ष्यं पेयं च पुष्कलम् ।

गन्धा घ्राणस्य सुखदा दिव्याश्चित्तमनोहराः ।

सरांसि सादरो राजा सविहंगमृगानि च ।

9 B₄ G₃ missing (cf. v. 1. 1). — ^a) B (B₄
 missing) Ds D_{1.2.3} T₂ G₂ विविधैर्; D₉ अतिशयैर्; T₁
 G_{1.4.5} M (except M₂) विभवेर् (for विषयैर्). — ^c)
 D_{1.7} G₅ अपि (for अभि-).

10 B₄ G₃ missing (cf. v. 1. 1). — ^a) K स तु
 तान्; B₂ सततं; Ds₂ M₃₋₅ स तु तन्; D_{1.8.9} T G M₂ स
 तदा (for स ततः). — ^b) K सततं (K₄ स ततः); Ds₂
 प्रहृष्य; D₂ प्रहृष्टं; D₈ प्रहृष्टान्. B_{1.8} D_{2.8} पुरुषर्षभः.
 — ^d) K_{4.5} G₄ के नु (K₄ sup. lin. च); B₈ Dn Ds₁
 D₂₋₇ केन; D₁ किं नु; D₉ चक्रुः; T G_{1.2.5} ये तु (T₂ G₂ नु);
 M₃₋₅ के वै; Ca as in text. Cd cites नु. D₉ किं नु (for
 चक्रुः). S (except M₃₋₅; G₃ missing) इति (for इमाः).
 — ^e) M₃₋₅ समीपं मे (for सभाकाराः). — ^f) B_{1.2} Ds
 D₉ प्रसादार्हा. — After 10, B (B₄ missing) D (except
 D₁; D₂ marg.) S (M₁ om. lines 1 and 3) ins.:

49* प्रसादभेषां दास्यामि कुन्तीपुत्रोऽनुमन्यताम् ।

दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयन्ति स्म विस्मिताः ।

संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सुरपि जीवितम् ।

[(L. 1) S (M₁ om.) प्रदेयं (for प्रसादं). D₁₀ एतान्;
 S (M₁ om.) एभ्यः (for एषां). S (M₁ om.) कुन्तीपुत्र-
 प्रियेष्टया. — After line 1, S ins.:

50* ततः प्रहृष्टं राजानं शाल्या ते सन्निवास्तदा ।

— (L. 2) D₁₀ स पुरुषाः; M₃₋₅ सुविस्मिताः (for स विस्मि°).

— (L. 3) D₈ T G_{2.5} यथा (for यदा). Ds M_{2.4}
 प्रदित्सुर; T₂ G₂ प्रदित्सति (for दिदित्सुर). Ds जीवनं (for
 जीवितम्). T₁ G_{1.4.5} प्रदित्सति वरं मतं (G₄ मम).]

C. 5. 188
B. 5. 8. 17
K. 5. 8. 17

तं दृष्ट्वा मद्राजस्तु ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तम् ।
परिष्वज्याब्रवीत्प्रीत इष्टोऽर्थो गृह्यतामिति ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयताम् ।
सर्वसेनाप्रणेता मे भवान्भवितुमर्हति ॥ १२

— After 49*, D₉ ins. 47* (cf. v. l. 7).

11 B₄ G₈ missing (cf. v. l. 1). D₉ om. 11^{ab}.
M₂ reads 16^{ab} first as in M and then as in text!
— ^{aa}) G₄ राजा (for तत्र). T₂ G₂ M (except M₁)
दुर्योधनोनुगम्येनमभ्यवादयदच्युतं (T₂ °दचितं; G₂ °दचितः).
— °) K₈. 5 D₁₁ D₈. 10 च (for तु). — °) B₁-8 तु (for
च). K₁ तु; K₂. 4. 5 B₂. 8 D₂. 9 M₁ तत् (for तम्).
— For 11^{cd}, T₂ G₂ M (except M₁) subst.:

51* दृष्ट्वा दुर्योधनं राजा विस्मितः स नरोत्तमः ।
मन्त्रिणश्चापि शंसन्ति मद्राजं सुविस्मितम् ।
दुर्योधनेन ते राजञ्शुश्रूषितमिदं प्रभो ।
प्रियं प्रियार्हस्य सतः कर्तुमर्हसि भूमिप ।
तमङ्गमुपवेश्याशु मूर्ध्नि चाघ्राय मद्राद ।

[(L. 4) T₂ G₂ प्रियार्हस्य सतां प्रीति for the prior half.]

— °) K₂ D₈ दृष्टार्थो. T₁ G₁. 5 त्रियताम् (for गृह्यताम्).

12 B₄ G₈ missing (cf. v. l. 1). — °) K₁. 2 B₁. 2
D₁. 2. 8. 9 T₂ G₂ C₈ कृतं (for सत्यं). — °) S (G₈
missing) अयं (for वै). — °) K₈. 4 °सैन्यं (for °सेनां).
K₈ D₁₁ D₁. 8 वै (for मे). — After 12, S (G₈
missing) ins.:

52* यथैव पाण्डवास्तुभ्यं तथैव भवतो ह्यहम् ।
अनुमान्यं च पाल्यं च भक्तं च भज मां विभो ।
शल्यः ।

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।

वरं ददामि ते प्रीत एवमेतद्भविष्यति ।

[(L. 1) M₈-5 ते (for एव), and वीर (for तुभ्यं). T₂
वयं; M₂ सम्यहं (for ह्यहम्). — (L. 2) T₁ G₄ प्रभो; G₈
भवान् (for विभो). M₈-5 अनुमान्यश्च पाल्यश्च भक्तश्च भज मा
विभो. — (L. 4) T₂ G₁. 2 ददानि (for ददामि).]

13 B₄ G₈ missing (cf. v. l. 1). T G₁. 2. 4. 5 M₁. 2
om. the ref. — °) D₂. 3 एव (for इति). — °) M₈-5
एतदि (M₄ °मि)त्येव कौरव्यः (M₄ °व्यं) (for 13^e). K₁-8. 5
पुनः पुनरथाब्रवीत् (for 13^d). K₄ कृतमित्येव गांधारीपुत्रः
शल्यमथाब्रवीत्. — After 13, B (B₄ missing) D
(except D₁; D₂ marg. sec. m.; D₉ om. lines 4-7) S
(G₈ missing) ins.:

53* शल्य उवाच ।

वैशंपायन उवाच ।

कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत्क्रियतामिति ।

कृतमित्येव गांधारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः ॥ १३

स तथा शल्यमामङ्ग्य पुनरायात्स्वकं पुरम् ।

शल्यो जगाम कौन्तेयानाख्यातुं कर्म तस्य तत् ॥ १४

गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ ।

अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिदमम् ।

दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन्क्षिप्रमेष्ये नराधिप ।

अवश्यं चापि द्रष्टव्यः पाण्डवः पुरुषर्षभः ।

दुर्योधन उवाच ।

क्षिप्रमागम्यतां राजन्पाण्डवं वीक्ष्य पार्थिव । [5]

त्वय्यधीनाः स्म राजेन्द्र वरदानं स्मरस्व नः ।

शल्य उवाच ।

क्षिप्रमेष्यामि भद्रं ते गच्छस्व स्वपुरं नृप ।

परिष्वज्य तथान्योन्यं शल्यदुर्योधनावुभौ ।

[(L. 1) D₉. 10 S (G₈ missing) स्वमेव (D₉ स्वकीयं;

D₁₀ स्वकं त्वं) भरत (D₉ T₁ G₁. 4. 5 M₂ sup. lin. पुरुष)र्षभ.

— (L. 2) M₈-5 भद्रं तेहं गमिष्यामि (for the prior half).

B₁ D₁₁ D₈ T₂ अरिदमः; M₈-5 अनिदितः. — (L. 3) S

(except M₈-5; G₈ missing) दृष्ट्वै धर्मेराजानं. D₈ D₁₀

M₁ जनाधिप; D₈ नराधिप. T G (G₈ missing) M₁. 8-5

क्षिप्रमे (T₁ G₁ पुनरे)ष्यामि भारत (M₈. 5 पार्थिवं; M₄ पार्थिव).

— (L. 4) T G₁. 5 एव (for चापि). T G (G₈ missing)

M₁. 2 द्रष्टव्याः. M₈-5 द्रष्टव्यास्ते मयावश्यं. S (G₈ missing)

पाण्डवा मे नरर्षभाः (G₄ पुरुषर्षभाः; M₈-5 भरतर्षभ). — (L. 5)

S (except M₈-5; G₈ missing) दृष्ट्वा (for राजन्). T G

(G₈ missing) M₁. 2 पाण्डवान्गच्छ (for पाण्डवं वीक्ष्य). B₁. 2. 5

D₁₁ D₈ D₈. 10 पार्थिवं; M₂ मातुल. M₈-5 दृष्ट्वा पांडोः

सुतानिह. — (L. 6) S (G₈ missing) त्वद (G₂. 5 °व्य)धी-

नोस्मि. D₈ D₁₀ स्मरन्पुनः; M₈-5 हि मे स्मर. T G₁. 2. 5 M₁

मे; G₄ M₂ वै (for नः). — (L. 7) S (G₈ missing) गच्छ

त्वं (G₂. 4 °तां) (for गच्छस्व). B₁ M₈-5 प्रति (for नृप).

— After line 7, S (except T₁ G₂; G₈ missing) ins.:

54* दृष्ट्वा तु पाण्डवान् राजन् मिथ्या कर्तुमुत्सहे ।

— (L. 8) M₁ (sup. lin.) सस्वजाते; M₂ सस्यजाते (for

परिष्वज्य). D₈ तदा; M₁ (sup. lin.) अथ (for तथा).

D₁₀ परिष्वजाते अन्योन्यं; T G (G₈ missing) M₁. 8-5 परिष्व-

(G₁. 4 पर्यष्व-; G₂ ततः स्व-)जतामन्योन्यं.]

14 B₄ G₈ missing (cf. v. l. 1). Before 14, S

(G₈ missing) ins. वैशं. — °) B₈ D₁₀ T G (G₈

missing) M₂ तदा (for तथा). K₁-8 आपृच्छय (for

आमङ्ग्य). — °) T₁ M₁. 8. 4 पुरम् (for पुनर्). T G₁. 2. 5

उपप्लव्यं स गत्वा तु स्कन्धावारं प्रविश्य च ।
पाण्डवानथ तान्सर्वाञ्शल्यस्तत्र ददर्श ह ॥ १५
समेत्य तु महाबाहुः शल्यः पाण्डुसुतैस्तदा ।
पाद्यमर्घ्यं च गां चैव प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ १६
ततः कुशलपूर्वं स मद्राजोऽरिसूदनः ।
प्रीत्या परमया युक्तः समाश्लिष्य युधिष्ठिरम् ॥ १७
तथा भीमार्जुनौ हृष्टौ स्वस्तीयौ च यमावुभौ ।
आसने चोपविष्टस्तु शल्यः पार्थमुवाच ह ॥ १८

कुशलं राजशार्दूल कञ्चित्ते कुरुनन्दन ।
अरण्यवामादिष्यासि विमुक्तो जयतां वर ॥ १९
सुदुष्करं कृतं राजनिर्जने वसता वने ।
भ्रातृभिः सह राजेन्द्र कृष्णया चानया मह ॥ २०
अज्ञातवासं घोरं च वसता दुष्करं कृतम् ।
दुःखमेव कुतः सौख्यं राज्यभ्रष्टस्य भारत ॥ २१
दुःखस्यैतस्य महतो धार्तराष्ट्रकृतस्य वै ।
अवाप्स्यसि सुखं राजन्हत्वा शत्रून्परंतप ॥ २२

C. 5. 203
H. 5. 8. 32
K. 5. 8. 33

M परंतपः; G₄ कुरुद्वह (for स्वकं पुरम्). — ^a) M_{3.4} अप्यगच्छत् (for जगाम). K₃ D₃ D₇ M₁ कौतेयं. — ^a) M₃₋₅ तस्य चेष्टितं (for कर्म तस्य तत्).

15 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — ^a) S (G₃ missing) 'प्लव्यं; some N MSS. 'प्लवं; C_{u.s.} 'प्लव्यं (as in text). D_{2.8} G₄ च (for तु). — ^a) T₂ सर्वांश्च (for तान्सर्वांश्च). K₄ पांडवास्तान्स सर्वांश्च; M₃₋₅ पांडवांस्तु तदा शल्यः. — ^d) K मद्राजो (for शल्यस्तत्र). M₃₋₅ [अ] पश्यत्पार्थिवसंग (M₃ 'ह) तान्. — After 15, G_{2.4} M₁ ins. 58*. — T G_{1.5} M₂ ins. after 15: G_{2.4} M₁ after 58*:

55* चिरात्तु दृष्ट्वा राजानं मानुलं समितिजयम् ।

आसनेभ्यः समुत्पेतुः सर्वे सहयुधिष्ठिराः ।

Thereafter T G (G₃ missing) M_{1.2} read 18^{ab}.

16 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — ^a) K₄ B (B₄ missing) D (except D_{2.8}) T G (G₃ missing) M₁ च (for तु). T G_{1.2.5} M₂ 'बाहुं. — ^b) K₃ सर्वैः; T G_{1.2.5} M₂ शल्यं. D₁₀ 'सुतं; T₁ G₁ 'सुतसु; T₂ G_{2.4.5} M₂ 'सुतासु (for 'सुतैस्). K₅ T₂ तथा; D_{2.8} M₁ सह; M₃₋₅ नृपः (for तदा). — After 16^{ab}, D₁₀ reads 18^{ab}. — ^c) Some MSS. अर्घ्यं. — ^d) S प्रतिगृह्ण (T₁ G₁ परिग्राह्य; G₄ प्रतिग्राह्य; G₅ परिगृह्ण) पुरोधसा (M_{1.3-5} 'सः). — After 16, S (except M₃₋₅; G₃ missing) ins.:

56* कृताञ्जलिर्दीनात्मा धर्मात्मा शल्यमब्रवीत् ।

स्वागतं तेऽस्तु वै राजभेतदासनमास्यताम् ।

ततो न्यपीदच्छल्यश्च काञ्चने परमासने ।

तत्र पाद्यमथार्घ्यं च न्यवेदयत् पाण्डवः ।

Thereafter T₁ G_{1.5} read 22-23. — T₁ G_{1.5} ins. after 23 (transposed): T₂ G_{2.4} M_{1.2} after 56*:

57* निवेद्य चार्घ्यं विधिवन्मद्राजाय भारत ।

कुशलं पाण्डवोऽपृच्छच्छल्यं सर्वसुखावहम् ।

स तैः परिब्रूतः सर्वैः पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ।

Thereafter T G (G₃ missing) M_{1.2} read 18^{cd}.

17 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). T G_{1.2.4.5} M₂

om. 17^{ab}; D₁₀ M₁ om. 17. — ^a) K_{1.2} D₃ च; K₃ B₃ D_n D₃ हि (for स). — ^b) K₁ -रिसूदन; K₄ निपूदन; M₃₋₅ -रिसूदन. — T₁ G_{1.5} read 17^{cd} after 19^{ab}; and M₂, after 19. — ^d) D_{n1} समाश्लिष्यद्; M₃₋₅ परिष्वज्य.

18 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). D₁₀ reads 18^{ab} after 16^{ab}; T G_{1.2.4.5} M_{1.2} read 18^{ab} after 55*, and 18^{cd} after 57*. — ^a) D₁ T₂ G₂ तनः; D₃ यथा; M₂ तदा (for तथा). D_{n2} D_{5.6} C_n कृष्णौ; D₁ चैव; C_{up} हृष्टौ (as in text). — ^b) K_{2.5} D_{n1} D₃ यमजौ; D₃ एव तौ (for च यमौ). M₃₋₅ माद्रौपुत्रौ च भ्रातरौ. — T G_{1.5} M₂ ins. after 18^{ab}; G_{2.4} M₁ after 15:

58* द्रौपदी च सुभद्रा च अभिमन्युश्च भारत ।

— ^a) M₂ उपसंविष्टः (for उपविष्टस्तु). D₁₀ T₂ M₃₋₅ सन्; T₁ G_{1.2.5} M₁ स (for तु). — ^d) T₁ G_{1.5} अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — After 18, T₂ G_{2.4} read 17^{cd}.

19 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — ^b) S (G₃ missing) सर्वत्र (for कञ्चित्ते). — T₁ G_{1.5} read 17^{cd} after 19^{ab}, while M₂ reads it after 19.

20 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). T₂ om. 20^{ab}. — ^a) T₁ G_{1.4.5} M₁ दुष्करं ते (G₄ हि); M₂ दुष्कृतं ते (for सुदुष्करं). D_{1.2.8} इदं (for कृतं). K₂ वीर (for राजन्). — ^b) T₁ G_{1.5} गहने (for वसता). K₃ D_n D₃ D₁₀ त्वया (for वने). — ^c) T₁ G_{1.5} M_{1.2} कौतेय (for राजेन्द्र). — ^d) K (except K₅) तथा; D₁ तदा; D₃₋₇ T₁ G_{1.5} M₂ अनघ (for सह). G₄ कृष्णया सह भार्यया.

21 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). — ^b) K_{2.3} T₂ M₂ दुष्कृतं (for दुष्करं). — ^c) K_{2.5} एतत्; T₁ एव (for एव). K₃ ध्रुवं; M कृतं (for कुतः). — ^d) K (except K₁) D_{2.8} T₂ G_{2.4} राज्याभ्रष्टस्य; D_n D₃ D₆ भ्रष्टराज्यस्य. — After 21, K₃ repeats 21^{cd} as in text.

22 B₄ G₃ missing (cf. v. l. 1). M_{1.2} om. 22-23. For T₁ G_{1.5} cf. v. l. 16. — ^a) C_{up} sp cite अंते चैतस्य. C_d cites अस्ते. — ^c) T₁ G_{1.5} M₃₋₅ फलं; G₄

C. 5. 204
B. 5. 8. 23
K. 5. 8. 24

विदितं ते महाराज लोकतत्त्वं नराधिप ।
तस्माद्भक्तं किञ्चित्तव तात न विद्यते ॥ २३
ततोऽस्याकथयद्राजा दुर्योधनसमागमम् ।
तच्च शुश्रूषितं सर्वं वरदानं च भारत ॥ २४
युधिष्ठिर उवाच ।
सुकृतं ते कृतं राजन्प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

कृतं (for सुखं). — ^a) K (except K₂) Ds transp.
हत्वा and शत्रून्.

23 B₄ G₂ missing (cf. v. 1. 1). M_{1.2} om. 23
(cf. v. 1. 22); K₅ G₂ om. 23^{ab}. For T₁ G_{1.5} cf. v. 1.
16. — ^a) K_{1.2.4} D_{8.8} भाग (for राज). — ^b) B
(B₄ missing) Dn Ds D_{2-7.10} G₄ Cs लोकतंत्रं; D₁ T₂
लोकवृत्तं; D₈ लोभतत्त्वं; D₁₀ लोभतंत्रं. K_{1.8.4} D₈ परंतप;
M₈₋₅ तु सर्वशः. — ^c) K₂ M₈₋₅ लोके कृतं; K₄ D₇ T₁
G_{1.4.5} लोककृतं; D₉ लोकभयं. K₈ तात; M₈₋₅ चैव (for
किञ्चित्). — ^d) K₈ किञ्चिन् (for तात). — After 23,
B (B₄ missing; B_{1.3} om. line 7) D (except D₁; D₉
om. lines 1, 2 and 7; D₈ D_{2-8.10} om. line 7) S
(except G₂; T₂ om. line 1; G₂ missing for lines 1-3
and 5; T₁ G_{1.4.5} M_{1.2} om. lines 1 and 8; M₈₋₅ om.
lines 5 and 8) ins.:

59* राजर्षीणां पुराणानां मार्गमन्विच्छ भारत ।

दाने तपसि सत्ये च भव तात युधिष्ठिर ।

क्षमा दमश्च सत्यं च अहिंसा च युधिष्ठिर ।

अद्भुतश्च पुनर्लोकस्त्वयि राजन्प्रतिष्ठितः ।

मृदुर्वदान्यो ब्रह्मण्यो दाता धर्मपरायणः । [5]

धर्मोक्ते विदिता राजन्बहवो लोकसाक्षिकाः ।

सर्वं जगदिदं तात विदितं ते परंतप ।

दिष्ट्या कृच्छ्रमिदं राजन्पारितं भरतर्षभ ।

दिष्ट्या पश्यामि राजेन्द्र धर्मात्मानं सहानुगम् ।

निस्तीर्णं दुष्करं राजस्त्वां धर्मेनिचयं प्रभो । [10]

[(L. 1) M₈₋₅ अन्वेहि (for अन्विच्छ). — (L. 2) S
(except G₂; G₈ missing) transp. दाने and सत्ये. Dn₁
D_{2.4-7} T G_{1.4.5} M तव (M₅ सर्व-); Ca भव (as above).
T G_{1.4.5} M बुद्धिर् (for तात). M₈₋₅ नराधिप (for युधि).
— (L. 3) D₁₀ शमो (for क्षमा). T₁ G_{1.4.5} M_{1.2} अहिंसा
च; T₂ धर्मश्च (for सत्यं च). D₁₀ क्षमाहिंसा; T G_{1.4.5} M_{1.2}
दया चापि (for अहिंसा च). T₁ G_{1.5} नृपोत्तम; T₂ M₈₋₅
आज्वं तथा (T₂ त्वयि); G₄ नरोत्तम (for युधि). — (L. 4)
S (except G₂) read line 4 after line 7. S (except
G₂) मुदितं (for अद्भुतं), and प्रतिष्ठिते (for प्रतिष्ठितः).
— (L. 5) G_{1.5} दातो (for दाता). — After line 5,

दुर्योधनस्य यद्वीर त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।

एकं त्विच्छामि भद्रं ते क्रियमाणं महीपते ॥ २५

भवानिह महाराज वासुदेवसमो युधि ।

कर्णार्जुनाभ्यां संग्राप्ते द्वैरथे राजसत्तम ।

कर्णस्य भवता कार्यं सारथ्यं नात्र संशयः ॥ २६

तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि ।

M₈₋₅ ins.:

60* उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।

— (L. 6) S (except G₂) धर्मिष्ठास्ते (G₄ धर्म्यास्तु ते) गुणा
राजन्. B_{1.8} D₉ लोकसाक्षिणः. — (L. 7) S (except G₂)
व्यथितं (for विदितं). G₈ M तव वि (M₁ ते परि)भ्रमात् (for
ते परंतप). — After line 7, S (except G₂) read line
4. — (L. 8) D₉ T₂ कृच्छ्रम् (for कृच्छ्रम्). B₁ T₂ G₃
पालितं; Ca पारितं (as above). T₁ G_{1.8.4} ते परंतप; G₈ M
ते नरर्षभ (for भवतं). — (L. 10) T₂ दुस्तरं (for दुष्करं).
B_{2.8} धर्मेनिरतं; T₂ धर्मेतिमिरं.]

After the above, B₅ ins. an addl. colophon.

24 Before 24, all MSS. (except Dn₁ D₉ T₁ G₈;
B₄ missing) ins. वैशं उ° (S and some N om. उ°).
— ^a) T₁ G M_{1.2} तं चास्य (G₅ तच्चास्य); M₈₋₅ तं तस्य
(for ततोऽस्य). K₂ B₁₋₈ D₉ T₁ राजन् (for राजा).
— ^c) K₅ तत्र; G₂₋₄ तस्य (for तच्च). — ^d) S (except
T₂ G₂₋₄) कौरवे (for भारत). — After 24, D₁ ins. an
addl. colophon.

25 B₄ missing (cf. v. 1. 1). — ^a) M₈₋₅ यस्मिन्
सुकृतं राजन्. — ^c) K₄ दुर्योधनाय. — ^d) K₁ प्रकाशितं;
B₁ D₉ प्रतिष्ठितं; Ca as in text. — After 25^{ed},
M₈₋₅ ins.:

61* दुर्योधनस्य चास्माकं विशेषोऽत्र न विद्यते ।

— ^a) K₅ M₈₋₅ एकमिच्छामि; T G M_{1.2} एतदिच्छामि.
— ^f) K (except K₂) D_{1.8} महामते (for मही°). S
त्वया कृतं (M₈₋₅ कार्यं) मरिदम. — After 25, B (B₄
missing) D (except D_{1.9}; D₂ marg. sec. m.) ins.:

62* राजन्नकर्तव्यमपि कर्तुमर्हसि सत्तम ।

मम त्ववेक्षया वीर शृणु विज्ञापयामि ते ।

[(L. 1) Cf. 27^{ef}. B₁₋₃ मातुल; D₂ मानद (for सत्तम).]
On the other hand, S (except M₈₋₅) ins. after 25:

63* स्पर्धते हि सदा कर्णः पार्थेन रणमूर्धनि ।

26 B₄ missing (cf. v. 1. 1). M₈₋₅ read 26^{ab}
after 26^{ef}. — ^a) M (except M₁) अपि (for इह). K
(except K₂) D_{1.8.10} महातेजा; S च सारथ्ये (M₈₋₅ च
राजेन्द्र) (for महाराज). — ^b) T₂ माधवेन समो. M₈₋₅

तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरसज्जयावहः ।

अकर्तव्यमपि ह्येतत्कर्तुर्महसि मातुल ॥ २७

शल्य उवाच ।

शृणु पाण्डव भद्रं ते यद्वीषि दुरात्मनः ।

तेजोवधनिमित्तं मां सतपुत्रस्य संयुगे ॥ २८

अहं तस्य भविष्यामि संग्रामे सारथिध्रुवम् ।

वासुदेवेन हि समं नित्यं मां स हि मन्यते ॥ २९

तस्याहं कुरुशार्दूल प्रतीपमहितं वचः ।

ध्रुवं संकथयिष्यामि योद्धुकामस्य संयुगे ॥ ३०

यथा स हतदर्पश्च हततेजाश्च पाण्डव ।

भविष्यति सुखं हन्तुं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ३१

एवमेतत्करिष्यामि यथा तात त्वमात्थ माम् ।

यच्चान्यदपि शक्यामि तत्करिष्यामि ते प्रियम् ॥ ३२

यच्च दुःखं त्वया प्राप्तं द्यूते वै कृष्णया सह ।

परुषाणि च वाक्यानि सतपुत्रकृतानि वै ॥ ३३

जटासुरात्परिकेशः कीचकाच्च महाद्युते ।

द्रौपद्याधिगतं सर्वं दमयन्त्या यथाशुभम् ॥ ३४

सर्वं दुःखमिदं वीर मुखोदकं भविष्यति ।

नात्र मन्युस्त्वया कार्यो विधिर्हि बलवत्तरः ॥ ३५

दुःखानि हि महात्मानः प्राप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।

देवैरपि हि दुःखानि प्राप्तानि जगतीपते ॥ ३६

इन्द्रेण श्रूयते राजन्सभार्येण महात्मना ।

अनुभूतं महदुःखं देवराजेन भारत ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्रभुः (for युधि). — Ks om. 26^{ad}. — *) M2 संग्रामे (for संग्रामे). Ms-s कर्णाजुने संप्रवृत्ते. — After 26^{ad}, S ins.:

64* वासुदेवेन सारथ्यं कार्यं पार्थस्य मातुल ।

[M (except M1) पार्थिव (for मातुल).]

— *) K1 नृपसत्तम; Ms-s रणमूर्धनि (for नात्र संशयः).

27 B4 missing (cf. v. l. 1). Ms-s transp. 27^{ad} and 27^{ed}. — ^{ab}) K2 B1 Ds D1.2.4.8 मे (for मत्). Ms-s पालयेथा रणे तत्र फल्गुनं जयतां वरं. — ^c) M1 कर्तव्यः (for ते कार्यः). Ms-s तत्र तेजोवधः कार्यः. — ^d) Ks सुखावहः; G2 -जयाय वै (for -जयावहः). G4 कर्णस्यात्मजयावहः; M (except M2) सौतेः पार्थस्य संसत्वेः. — After 27^{ad}, G2 repeats 27^{ad}, reading as in Ms-s.

28 B4 missing (cf. v. l. 1). — ^b) S (except T2 G2) वधोपायं (for यद्वीषि). B6 महा° (for दुरा°). — ^{ad}) Dn संगमे (for संयुगे). S कर्णस्य सतपुत्रस्य नित्यं युद्धा (G6 धर्मा) भिन्नं दिनः. — After 28, T2 ins.:

65* तेजोवधनिमित्तं मां तत्करिष्यामि ते प्रियम् ।

29 B4 missing (cf. v. l. 1). — ^a) D1 Cd.s समितं; G4 सदृशं (for हि समं). K (except K2) D10 G2 Ms-s वासुदेवसमं युद्धे (G2 Ms-s सत्वे). — ^d) K2 इह; S (except G2) सोमि- (for स हि). K1.3-5 स मां पार्थिव मन्यते.

30 B4 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K6 राज° (for कुरु°). — ^b) Ds प्रतीपसमितं; Cap °सहितं; Ca as in

text. — After 30, T1 G M1.2 ins.:

66* अहं तस्य भविष्यामि सारथी रणमूर्धनि ।

[G2 M1.2 तव; G3.4 तथा (for तस्य). G3.4 करि° (for भवि°). G2.4 M1 संग्रामे; M2 सहायो (for सारथी).]

31 B4 missing (cf. v. l. 1). Ms-s om. 31^a-32^b.

— ^a) Ks.4 D6 अपहृत°; Dn1 D2-4.8 G1 स हत°; Ds2 D7 M2 संहृत°; D10 अपहृत°; G3 स हततेजाश्च. G4 चेत् (for च). — ^b) D2.4.7.8.10 G1.2 M1 हततेजाश्च; G3 हतदर्पश्च. — ^c) K (except Ks) B1-s Ds D6.9.10 Ca सुखः (for सुखं). G5 M1.2 सुखोदकं (for सुखं हन्तुं); cf. 35^b. — ^d) T1 G1.4.5 M1.2 transp. सत्यं and एतन्.

32 B4 missing (cf. v. l. 1). Ms-s om. 32^{ad} (cf. v. l. 31). — ^a) K1.8 तथा; D10 अथ (for यच्च). K4 पश्यामि; Ms-s वक्तामि (for शक्यामि). — ^d) D1 संयुगे; S (except T2) ते हितं (for ते प्रियम्).

33 B4 missing (cf. v. l. 1). — ^d) Ms-s कृतं हि तत् (for °कृतानि वै).

34 B4 missing (cf. v. l. 1). Ms-s om. 34. — ^a) T1 G1.5 द्रौपद्युपगतं; G2 द्रौपद्याभिगतं. ⁴) K1.2 यथा पुरा; Dn2 D6.10 यथाश्रुतं.

35 ^a) K4 Dn Ds Ds.9 G2 सर्वदुःखम्; Ms-s प्राप्तं दुःखम्. Ms.4 राजन् (for वीर). — D6 om. 35^a-36^b. — ^c) K (except K2) न च (for नात्र).

36 D6 om. 36^{ad} (cf. v. l. 35). — ^a) K1 G3 ह; D2.8 G2.4 M1 इह; Ms-s च (for हि). — ^c) D10 नुः

5. 229
5. 3. 54
5. 8. 30

C. 5. 227
B. 5. 9. 1
K. 5. 9. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमिन्द्रेण राजेन्द्र सभार्येण महात्मना ।

दुःखं प्राप्तं परं घोरमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १

शल्य उवाच ।

शृणु राजन्पुरा वृत्तमितिहासं पुरातनम् ।

सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिन्द्रेण भारत ॥ २

त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ।

स पुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रोद्वात्किलासृजत् ॥ ३

ऐन्द्रं स प्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ।

तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्येन्दुज्वलनोपमैः ॥ ४

वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिबत् ।

G⁴ च; M₁ सु- (for हि). — For 36^{ad}, M₃₋₅ subst.:

67* देवदानवगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ।

दुःखं प्राप्ता यथा राजन्तच्छृणुष्व नराधिप ।

37 ^a) K₈ इंद्रेणापि स्वयं राजन्; M (except M₁) इंद्रेणापि पुरा पार्थ. — ^{ad}) K_{1.4.5} D₁ G₂₋₄ M₁ राज्ञापि (for राजेन). D₉ G₄ धीमता (for भारत). M₂₋₅ मह-दुःखं यथा प्राप्तं शृणु मे राजसत्तम.

Colophon. — *Adhy. name*: K_{2.4} B_{1.2.4} D_{2.8.10} पुरोहितयानं; T₁ G_{1.2} शल्य (G₂ om. it) युधिष्ठिरममगमः; M शल्यभिगमनं (M₁ शल्यगमः). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D_{5.6} S 8; D₂ 7; D_{7.10} 9. — *S'loka no.*: K₅ 41; D₁₁ 54.

9

1 ^a) K₁ किमिन्द्रेण राजेन्द्र; S (except M₈₋₅) कथं मातुल शक्रेण. — ^c) K₁ D₉ M₈₋₅ पुरा; K_{2.8.5} D_{1.8} T₂ G₅ M₂ महा-; T₁ G₁₋₄ M₁ महद् (for परं).

2 ^{ab}) K_{1.8} D_{2.8-10} T G_{1.5} यथा; K₄ महा- (for पुरा). M (except M₁) हंत ते कथयिष्येहसुपाख्यान-मिदं नृप.

3 ^a) D₁ om. हि. K₅ D_{7.8} च; D₉ तु (for हि). — ^b) M (except M₁) ऋषिं (for देव), and यशाः (for तपाः). — ^{ad}) K_{1.8.5} इंद्रद्वेषान्; D₁ शक्रद्रोहात्; M₂ शक्रक्रोधात्. G₂ (*sup. lin.* as in text) इह (for किल). K₈ ससर्ज ह (for किलासृजत्). M₈₋₅ तस्य पुत्रो महावीर्यस्त्रिशिरा नाम भारत.

एकेन च दिशः सर्वाः पिबन्निव निरीक्षते ॥ ५

स तपस्वी मृदुर्दान्तो धर्मे तपसि चोद्यतः ।

तपोऽतप्यन्महत्तीव्रं सुदुश्चरमरिंदम ॥ ६

तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्त्वं चामिततेजसः ।

विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ॥ ७

कथं सज्जेत भोगेषु न च तप्येन्महत्तपः ।

विवर्धमानस्त्रिशिराः सर्वं त्रिभुवनं ग्रसेत् ॥ ८

इति संचिन्त्य बहुधा बुद्धिमान्भरतर्षभ ।

आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्टृपुत्रप्रलोभने ॥ ९

यथा स सज्जेत्रिशिराः कामभोगेषु वै भृशम् ।

क्षिप्रं कुरुत गच्छध्वं प्रलोभयत माचिरम् ॥ १०

4 ^a) K_{1.5} D₉ स प्रार्थयन्; K₄ D_n D_{8.2} D_{2.7} G_{1.8.4} संप्रार्थयत्; D_{1.10} G₂ संप्रार्थयन्; G₅ समभवत्; M प्रार्थयते. — ^b) K (except K₂) तपाः (for द्युतिः). — ^c) M₈₋₅ दीप्तेः (for घोरैः).

5 ^a) K₄ वेदं चैकेन (for वेदानेकेन). — ^b) D₁ सुधाम् (for सुराम्). G_{8.4} अन्येन (for एकेन). B_{2.4} पाति च (for चापिबत्).

6 ^a) B D (except D₈₋₁₀) तस्य; B_{4m} T₂ G₁ तप्यन् (for अतप्यन्). K_{1.8.5} D₁₀ G₄ महातीव्रं; K₂ महत्तत्र. M (except M₁) तप्यते स्म तपस्तीव्रं. — ^d) M_{8.4} दुश्चरं च महात्मभिः.

7 ^a) D_{5.7} ततो वीर्यं; T₁ G M तपो (G_{2.8} तथा; G₄ महद्) घोरं; T₂ तपस्तीव्रं. — ^b) K_{8.5} B D_n D₈ D₉₋₉ T G सत्यं; D₁₀ धैर्यं (for सत्त्वं). — ^d) M₈₋₅ भवितेन्द्रोय-मित्यथ.

8 ^a) B_{8.5} D_n D₈ D₈₋₉ सज्जेच्च; T G (except G₅) सज्येत; M₂ स सज्जेद्; M₈₋₅ सज्जेत्स. — ^b) D₉ हि; D₁₀ तु (for च). T G₁ तपेच्च; M₂ तप्येत (for च तप्येन्.) M₈₋₅ न तप्येत तपः कथं. — ^c) D_{1.9} सं (for विंय — ^d) B_{1.8.5} D_n D₂₋₇ G_{1.9} हि (for त्रि). D₈ श्रुते. (for ग्रमेत्).

9 ^a) M (except M₁) एवं (for इति). T₂ मनसा (for बहुधा). — ^c) M₈₋₅ च (for सः). — ^d) K_{2.4.5} D_{1.8.9} त्वष्टुः (for त्वष्टृ).

10 Before 10, K₈ reads इंद्र उ. — ^a) M (except M₁) transp. यथा स and सज्जेत्. D₈₋₁₀ सज्जेत; T₁ G_{1.8.4} तु सज्येत्; G₅ नृषज्येत् (for स सज्जेत्). — ^b) D₁₀

शृङ्गारवेषाः सुश्रोण्यो भावैर्युक्ता मनोहरैः ।
प्रलोभयत भद्रं वः शमयध्वं भयं मम ॥ ११
अस्वस्थं ह्यात्मनात्मानं लक्षयामि वराङ्गनाः ।
भयमेतन्महाघोरं क्षिप्रं नाशयतावलाः ॥ १२

अप्सरस ऊचुः ।

तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलोभने ।
यथा नावाप्यसि भयं तस्माद्वलनिषूदन ॥ १३
निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ।
तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः सहिता वयम् ।
यतिष्यामो वशे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ॥ १४

मोहितः; M₂₋₈ वीर्यवान् (for वै शृङ्गं). K₁ कामभोगैस्त-
दाहताः; K₂ 'गे सुरांगनाः; K₄ 'गैस्तथावृत्तः; K₅ 'गैस्तथा-
हताः; D₁ 'गे वशंगतः; D₂₋₈ 'गैर्वरांगनाः; T G M₁ 'गे
वरांगनाः (T₂ G₄ तथांगनाः; G₁ तदाहताः; M₁ तथाहताः).
— ^a) M (except M₁) गच्छथ (for कुरुत). T₂ तत्सर्वं;
M (except M₁) भद्रं वः (for गच्छध्वं).

11 D₁ om. 11. — ^a) Some MSS. 'वेशाः. — ^b)
K_{1.2.5} B_{2.5} Dn Ds Ds-8.10 हारैर्; K₈ Ds₁ Cd.8 हावैर्;
C₈ भावैर् (as in text). K₁ मनोहराः; G_{2.8} M (except
M₁) मनोरमैः. — After 11^{ab}, B (B₁ marg.) D
(except D₁; D₂ marg.) ins.:

68* हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौन्दर्यशोभिताः ।
— D₈ om. 11^a-12^b. — ^a) K₅ शमयंतु. K_{1.4.5} D₁₀
ज्वरं (for भयं). M₈₋₅ भयप्रशमनाय वै. — After 11,
M ins.:

69* प्रजापतिर्भवेदेष चन्द्रो वैश्रवणो यमः ।

वरुणः पाशहस्तो वा धर्म एव भवेत्स्वयम् ।

12 D₈ om. 12^{ab} (cf. v. 1. 11). — ^a) D₉ असुखं
हि स्वमात्मानं; M (except M₁) 'स्थमिव चात्मानं. — ^b)
D₁ कामभोगाः (for लक्षं). K₂ सुरांगनाः; D₁ तथांगनाः.
— ^c) Dn Ds Ds-7 तन्मे; M (except M₁) तस्मात् (for
एतन्). M (except M₁) समुत्पन्नं (for महां). — ^d)
M₈₋₅ अद्भुतं (M₄ sup. lin. अतुलं) (for अवलाः).

13 K₄ (hapl.) om. from 13^b up to 'व्यामो in 14^e.
— ^b) K₂ शत्रोस् (for शक्र). M₂ transp. शक्र and तस्य.
— ^c) T₁ G_{1.2} वा नाप्यसि (for नावां). K_{1.5} यथा न
स्याद्भयं तस्मात्. — ^d) K₁ पुनर् (for तस्माद्). K₅
पुनर्भोगैर्निमज्जति.

14 K₄ om. up to 'व्यामो in 14^e (cf. v. 1. 13).
— ^b) K_{1.2.5} महातपाः; D_{2.8} S तपोधनः (G₄ दहन्निव).

शल्य उवाच ।

इन्द्रेण तास्त्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽन्तिकम् ।
तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयन्त्यो वराङ्गनाः ।
नृत्यं संदर्शयन्त्यश्च तथैवाङ्गेषु सौष्टवम् ॥ १५
विचेरुः संप्रहर्षं च नाभ्यगच्छन्महातपाः ।
इन्द्रियाणि वशे कृत्वा पूर्णसागरसंनिभः ॥ १६
तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः ।
कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ १७
न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो ।
यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनन्तरम् ॥ १८

— ^a) T G_{1.2.4.5} तं विलो' (for तं प्रलो'). — ^d) D_{2.8}
G_{4.5} M (except M₁) गच्छाम. — ^e) D₁ M (except
M₁) 'व्याम. K_{1.8.5} Ds.9 वशं; D₁ तथा; G₅ वयं (for
वशे). — ^f) T₁ G₁ M₁ अप' (for व्यप'). D₁ तपो-
(for च ते).

15 ^a) M₂ च; M₈₋₅ ते (for तास्). D₇ G₂ M
अभि; T₁ अपि; G_{1.2} हि (for तु). — ^b) M₈₋₅ त्रिशीर्षस्य
प्रलोभने. — ^c) K₁ तं तत्र; D₁₀ हावैश्च (for तत्र ता). M
(except M₁) transp. तत्र and ताः. K₁ B_{1m.2} Ds
Ds m.4-5 हावैर्; M₈₋₅ वेपैर् (for भावैर्). — ^d) M₈₋₅
उपाक्रामंस्तपोधनं. — ^e) K₂ B_{2.4} (m as in text).5 Dn
Ds Ds.4 नित्यं; T G M₂ नृत्यं (G₂ अथ); M₁ नृते (for
नृत्यं). B Dn Ds Ds-7.9.10 M₁ संदर्शयामासुः; G₂
'दर्शयन्तः. K_{1.8-5} D_{1.2.8} ताः (for च). M₈₋₅ नृतेन
दर्शयामासुः. — ^f) T₁ G_{4.5} च (for एव). B₂ गात्रेषु;
M₂ अंगेषु च (for एवाङ्गेषु). C₈ cites अंगेषु. M_{1.8-5}
अंगसौष्टवमुत्तमं.

16 ^a) G₈ विदधुः (for विचेरुः). G₄ संप्रहर्षयः.
K_{2.4} B D (except D_{1.2.8}) T₁ G_{1.5} M नाभ्य (K₄ T₁
G₁ नाध्य; M₈₋₅ नैवा) गच्छत्प्रहर्षं ताः (T₁ G_{1.5} M सः).
— ^b) K₂ B_{1.4} पश्यन्स सु; K₈ नान्वगच्छन्; K₄ Dn₁ Ds
Ds.10 संपश्यन्सु; B_{2.3.5} Dn₂ Ds.4 स पश्यन्सु; D_{2.8}
नाध्यगच्छन्; Ds-7 स पश्यन्श्च; T₁ G₁ M₁ प्रातप्यत्सु; G₅
प्राप्यं तत्सु (for नाभ्यगच्छन्). M₂ प्रातप्यत्सुमहातपाः;
M₈₋₅ पूर्णसागरसंनिभः (= 16^d). — ^d) G₄ पूर्वसागरं;
M₈₋₅ पश्यन्नपि न पश्यति.

17 ^{ab}) T₁ G_{1.5} उपागताः (for उपस्थिताः). M
(except M₁) ताश्चेष्टा विविधाः कृत्वा आगम्याहुः (M₂ 'शु)
शतकर्तुं. — ^{cd}) T₁ G_{1.5} M₁ देवदेवम् (for देवराजम्).
M₈₋₅ वृत्तांतं कथयामासुः सर्वं बहुविधं कृतं.

C. 5. 247
E. 5. 9. 19
K. 5. 9. 19

संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महामतिः ।
चिन्तयामास तस्यैव वधोपायं महात्मनः ॥ १९
स तूष्णीं चिन्तयन्वीरो देवराजः प्रतापवान् ।
विनिश्चितमतिर्धामान्वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ २०
वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ।
शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ २१
शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं वधे दृढाम् ।
अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहम् ।
मुमोच वज्रं संकुद्धः शक्रस्त्रिशिरसं प्रति ॥ २२
स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ।

18 ^a) K₂ transp. स and शक्यः. T₁ G (except G₄) च (for स). M₈₋₅ शक्यते (for स शक्यः). D₁ दुराधर्षः; T₁ M₃₋₅ स दुर्धर्षः. M₂ न शक्यः स दुराधर्षः. — ^b) D₁ गवांश्च (for धैर्यांश्च). — ^c) M₈₋₅ न्याय्यं (for कार्यं). K₅ S 'राज (for 'भाग).

19 ^b) B₂ महीपतिः; T₂ G₈₋₅ महाद्युतिः (for 'मतिः). — ^c) M (except M₁) शत्रुमोपदि (M₂ चिन्तामोपेदु) वा-
न्भूयः. — ^d) B₅ D_n D₈ D_{3-7.10} युधिष्ठिरः; D₁ महामतिः;
D₉ पुरंदरः (for महा). M (except M₁) वधोपाये च
तस्य (M₂ चिरस्य) वै.

20 M₂ reads 20^{ab} (with v. l.) as in text and also as in M₈₋₅! — ^{ab}) K₅ चितयित्वा वै (for 'यन्वीरो). D₁ धीरः; M₂ (first time) धीमान् (for वीरो). T₁ G_{1.5} 'देवः (for 'राजः). M₂ (second time). 3-5 स तीक्ष्णबुद्धिर्देवानां देवो निश्चित्य वीर्यवान्. — ^c) D₁ शूरः; D₂ G_{8.4} वीरः; G₂ धीरः (for धीमान्).

21 ^a) G₄ अहं (for वज्रं). G₄ वज्रं; G₅ अद्य; M उग्रं (for अस्य). D₈ M (except M₁) अस्य; G₅ एव (for अद्य). — ^b) K₂ स नूनं; D_{2.8} M (except M₁) क्षिप्रं स (by transp.). G_{1.5} निहनिष्यति (for न भवि').

22 ^b) K₁ transp. कृत्वा and बुद्धिं. D_{1.2.8} transp. वधे and दृढां. K₂ च वै (for वधे). — ^c) G₂ चिक्षेप (for मुमोच). G₄ transp. वज्रं and शक्रः.

23 ^a) K_{1.4.5} D₉ महाबाहुः (for हतस्तेन). — ^b) D_{1.2} दृढपर्वणा; D₁₀ च मरुत्वता. — ^c) T G_{1.4.5} M₁ निकृत्तं; G₈ निकृष्टः (for प्रणुजं). D₁ धरणी (for मेदिनी).

24 ^b) K₂ अवनीतले; K₅ D₈ अनलोपमं; M (except M₁) ज्वलनप्रभं. — ^c) M₈₋₅ तत्र वज्रधरः शर्म. — ^d) T G पीडितस्य; M₈₋₅ न लेभे (for दीपितस्य). K₂ पतितस्यापि

पर्वतस्येव शिखरं प्रणुजं मेदिनीतले ॥ २३
तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोपमम् ।
न शर्म लेभे देवेन्द्रो दीपितस्तस्य तेजसा ।
हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव च दृश्यते ॥ २४
अभितस्तत्र तक्षणां घटमानं शचीपतिः ।
अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ।
क्षिप्रं छिन्धि शिरांस्यस्य कुरुष्व वचनं मम ॥ २५
तक्षोवाच ।
महास्कन्धो भृशं ह्येष परशुर्न तरिष्यति ।
कर्तुं चाहं न शक्यामि कर्म सद्भिर्विगर्हितम् ॥ २६

(for दीपितस्तस्य). — After 24^{ad}, K (except K₂) D_{8.10} ins.:

70* घोररूपो महारौद्रस्त्रीवस्त्रीवपराक्रमः ।

[K₅ D₈ 'तेजा रौद्र' (for 'रौद्रस्त्रीव').]

— ^a) K₂ दीप्तसंतेजाः; T₁ G_{1.4.5} M₁ तपसा दीप्त्य (G_{1.5} 'प्यन्); M₂₋₅ तेजसा दीप्तः (for दीप्ततेजाः स). K₁ च;
K₅ D₈ सन्; G₈ तु (for स). — ^j) K₂ संजीवन् (for जीवन्निव). B₂ अपि (for इव). K₂ इव; K₈ B_{8.5} D_n
D₈ D₁₋₉ G₈ हि (for च). K₄ दृश्यते; D₁₀ प्रदृश्यते
(for च दृश्यते). — After 24, K₈ (om. lines 2-4) B
(B₄ om. line 4) D (except D₁; D₂ marg.; D₁₀ om.
line 1) ins.:

71* घातितस्य शिरांस्याजौ जीवन्तीवाङ्मुक्तानि वै ।

ततोऽतिभीतगात्रस्तु शक्र आस्ते विचारयन् ।

अथाजगाम परशुं स्कन्धेनादाय वर्धकिः ।

तदरण्यं महाराज यत्रास्तेऽसौ निपातितः ।

[(L. 2) D₁₀ शक्रो (for ततो). B₂ D₈ D_{6.6.10} 'भीतो
(B₂ 'भीन'रूपात्; D₉ भीतोतिरोपात्. D₁₀ तूष्णीम् (for शक्र).
— (L. 3) Some MSS. वर्धकिः.]

On the other hand, S ins. after 24:

72* शिरांसि तस्य जायन्ते त्रीण्येव शकुनाश्चयः ।

तित्तिरिः कलविकृष्टश्च तथैव च कपिञ्जलः ।

विश्वरूपशिरांस्येव जायन्ते तस्य भारत ।

[Cf. 35 below. — (L. 3) T G तानि (for तस्य).]

25 B₄ missing up to तपोबला in 50°. — ^a) B
(B₄ missing) D_n D_{2-7.9} स भीतः; D₁₀ सोभितः; C_{d.8}
अभितः (as in text). K₂ D₈ तस्य; D_{1.8} सोथ; D₉
सोपि (for तत्र). — ^c) M (except M₁) 'इयहेवराजस्तं.
— ^d) K_{1.8.4} T₁ G₁ सत्वरः. — ^e) K₈ (m as in text)
शिरो ह्यस्य; G₂ शिरांस्यद्य. T₁ G_{1.5} M (except M₁)

इन्द्र उवाच ।

मा भैस्त्वं क्षिप्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ।

मन्त्रसादाद्धि ते शस्त्रं वज्रकल्पं भविष्यति ॥ २७

तक्षोवाच ।

कं भवन्तमहं विद्यां घोरकर्मणमद्य वै ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ २८

इन्द्र उवाच ।

अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ।

कुरुष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्मा त्वं विचारय ॥ २९

तक्षोवाच ।

ऋरेण नापत्रपसे कथं शक्नेह कर्मणा ।

परश्वधेन तीक्ष्णेन शिरांस्यस्य निकृन्त वै. — 25^f = 27^b.

26 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) G_{2.8} °स्कंधो (G₃ °स्कंध) ऋषिर् (for °स्कन्धो भृशं). — ^b) K_{2.8} B (B₁ missing) D (except D_{2.7-9}; D₁₀ marg.) G₅ Cs._{ap} भविष्यति (D₁₀ orig. सरिष्यति); T₂ क्रमिष्यति; M_{1.2} करिष्यति; Ca._d तरिष्यति (as in text). — ^c) D_{1.2.8} G_{2.8} कथं (for कर्तुं). D₁₁ D₅₁ D₅₋₇ न शक्यामि; D_{1.2.8} G_{2.8} करिष्यामि (for न शक्यामि). M न पर्याप्तोस्मि भद्रं ते. — M₄ (hapl.) om. 26^d-28^c. — ^d) S (M₄ om.) चैतद् (for सद्भिर्).

27 B₄ missing (cf. v. l. 25). M₄ om. 27 (cf. v. l. 26); M₂ om. 27^a-28^d. — K_{1.4.5} D₁₀ शक्र उ° (for इन्द्र उ°). — ^a) G₄ भैषीः (for भैस्त्वं). K_{2.4.5} B D (except D_{1.2.8.10}) शीघ्रं; G₄ त्वं च (for क्षिप्रं). D₉ एतद्वि; D₁₀ T₁ G M_{1.3.5} एवैतत् (G₄ वै क्षिप्रं) (for एतद्वि). — 27^b = 25^f.

28 B₄ missing (cf. v. l. 25). M₂ om. 28 (cf. v. l. 27); M₄ om. 28^{abc} (cf. v. l. 26). — ^a) D₈ कष्टवंतं (for कं भवन्तं). M_{3.5} जाने (for विद्यां). — ^b) T₁ G_{1.5} अयुत; T₂ G₂₋₄ M_{1.8.5} अयुत (G₈ M₁ °तं) (for अद्य वै). — ^c) T₁ G_{1.5} च ज्ञातुं; T₂ G_{2.8} तत्त्वेन; G₄ M_{1.8.5} भद्रं ते (for अहं श्रोतुं). — ^d) D₁ तत्त्वं च; T₂ G_{2.8} वेवितुं (for तत्त्वेन).

29 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^{ab}) M (except M₁) देवराजं हि मामिन्द्रमेवं जानातु वै (M₂ मां) भवान्. — M₂₋₅ (which all om. 29^{cd}) ins. after 29^{ab}: T (T₂ om. line 1) G_{1.5} ins. after 29:

73* मया हि निहतः शेते त्रिशिरास्त्वं च विद्धि वै ।

स प्रहः प्राञ्जलिभूत्वा हृदं वचनमब्रवीत् ।

ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ॥ ३०

इन्द्र उवाच ।

पश्चाद्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ।

शत्रुरेप महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ॥ ३१

अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षन्माद्धिभेमि वै ।

क्षिप्रं छिन्धि शिरांसि त्वं करिष्येऽनुग्रहं तव ॥ ३२

शिरः पशोस्ते दास्यन्ति भागं यज्ञेषु मानवाः ।

एष तेऽनुग्रहस्तक्षन्क्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ॥ ३३

शल्य उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा स महेन्द्रवचनं तदा ।

शिरांस्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ३४

[(L. 1) M₂ अपि; M₃₋₅ अग्नि- (for हि). — (L. 2) T₂ तक्षः (for प्रहः), and इन्द्र (for इदं).]

— ^c) M₁ तत्कुरुष्व (for कुरुष्वैतद्). T₁ G च (for एतद्). B₂ वचो मह्यं (for यथोक्तं मे). — ^d) K₅ नु (for त्वं)! K (except K₂) D₁₀ विलंबिथाः (for विचारं). — After 29, T (T₂ om. line 1) G_{1.5} ins. 73* (see above).

30 B₄ missing (cf. v. l. 25). — M (except M₁) om. the ref. — ^{ab}) K₂ त्वं शक्र; K₅ शक्र त्वं; D₂ D₈ G₈ शक्रेण (for शक्नेह). M (except M₁) नापत्रपसि ऋरेण कर्मणा सुरसत्तम. — ^d) K_{1.8.5} ब्रह्मवध्याभयं; G₈ हत्या भवेत्. T₁ G_{1.5} किं (for ते). M (except M₁) न कथं ब्रह्महा भवेत्.

31 B₄ missing (cf. v. l. 25). — N (except D_{2.8}) शक्र उ° (for इन्द्र उ°). — ^a) D_{1.9} करि° (for चरि°). — ^c) M (except M₁) °घोरो (for °वीर्यो). — ^d) T G_{1.8.4} नाद्रोहात्; G_{2.5} M₁ न मोहान्; M₂ दोषाद्धि; M₃₋₅ रोषाद्धि (for वज्रेण).

32 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K₄ अस्मि (for अपि). D_{1.2.8} transp. अपि च and अहं. — ^b) T₂ तेन; G₄ तस्मात् (for तक्षन्). K₄ D₁ तस्माद्; K₅ अस्य; T G M₁ तस्य (T₂ तक्ष; G₄ तक्षन्); M_{3.5} न्वस्य (for अस्माद्). D_{2.8} अहं (for वै). — ^d) K₃ D_{1.2.8.10} T₂ G_{8.5} अस्य (for त्वं).

33 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K (except K₂) D₈ तु ते भागं; D₂ प्रदास्यन्ति. — ^b) K (except K₂) D₈ यज्ञे दास्यन्ति; S (except T₂) यज्ञभागेषु (G₂ न) (for भागं यज्ञेषु). — ^c) T₂ G₃ M_{3.4} तक्षं (for तक्षन्). — ^d) B₅ D₅₁ D₅ T₁ G_{1.5} M₁ transp. कुरु and मम.

C. 5. 207
B. 5. 9. 39
K. 5. 9. 41

निकृतेषु ततस्तेषु निष्कामंस्त्रिशिरास्त्वथ ।
कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलविङ्काश्च सर्वशः ॥ ३५
येन वेदानधीते स पिवते सोममेव च ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुः क्षिप्रं तस्य कपिञ्जलाः ॥ ३६
येन सर्वा दिशो राजन्पिबन्निव निरीक्षते ।
तस्माद्वक्त्राद्विनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव ॥ ३७
यत्सुरापं तु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरस्तदा ।

34 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K_{1.5} G₈ च;
D_{1.9} स; M₃₋₅ अथ (for तु). T₂ M₅ तक्षः. D₁ तु;
D_{2.8.9} वै; T₂ असौ (for स). T₁ G_{1.5} एतत्तक्षा समाकर्ण्य.
— ^b) K_{8.4} B (B₄ missing) D (except D_{2.8}) M_{2.5}
वचनान्. — ^c) K₈ G₈ अस्य (for अथ). — ^d) D₁₀
न्यक्तुत (for अच्छिनत्तदा).

35 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^b) K₁ निष्क्रान्ताः;
D₁₀ न्यक्रामन् (for निष्क्रामन्). K₈ D₂ निष्क्रामंत शिरः
(D₂ मुनेः); D₁ विनिष्क्रान्ता मुनेः (for निष्क्रामंस्त्रिशिराः).
K₁ शतशः; K₄ B₈ D_n D_{8-8.10} अंजजाः; B_{1.2} त्रिशिरः;
S शिरसः (G₃ शकुनाः) (for त्रिशिराः). K₁ D_{1.2.10} G₄
तदा; K₄ B_{1.5} T₂ तथा; G₈ त्रयः (for त्वथ). K_{2.5} D₉
निष्क्रामंत (K₂ स्ते) शिरस्यथ; B₈ मंति शिरःसु च. — ^c)
M₂ तित्तिरिकाः (for राश्च). — ^d) G_{1.4.5} M₁ (inf. lin.)
कलविङ्गाः; M_{1.2.5} कलपिकाः; Ca. d. s. as in text. K₈
D₈ D_{8.6.10} च संघशः; D₉ सहस्रशः.

36 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) D_{1.2.3} स
(for स). G₄ येन वेदान्यधीयते. — ^c) D_n D_{3.4}
विनिश्चरः (for प्पेतुः); cf. v. l. 37, 38.

37 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K₁ दिशश्चापि
(for दिशो राजन्). — ^c) K₈ D_n D_{3.4.9} विनिश्चरः (for
प्पेतुः); cf. v. l. 36, 38. G₈ तस्माद्वि वक्त्राद्विनिष्पेतुः.

38 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K_{2.8} च (for
तु). K₈ तत्र (for तस्य). — ^b) K_{1.3} D_{8.9} G (except
G₄) तथा (for तदा). — ^c) G_{1.4.5} कलविङ्गाः; M₈
पिकाः. K_{8.4} D_n D₈ D_{8-7.10} समुत्पेतुः; D_{1.2} विनिश्चरः
(for प्पेतुः); cf. v. l. 36, 37. — ^d) B (B₄ missing)
D_n D₈ D_{8-7.10} इयेनाश्च (for तेनास्य). D₉ क्षिप्रं तस्य
नरेश्वर.

39 B₄ missing (cf. v. l. 25). M₂ om. 39^{ab}.
— ^a) K D_{1.2.8-10} T₂ एवं (for ततस्). — ^b) K₈
transp. विज्वरो and मधवान्. K₁ मधवाः; B₁₋₈ D_n
D₈ D_{8.4.6.7} भगवान् (for मध). K₁ ततः; K₈ अभवत्;
B (B₄ missing) D_n D₈ D_{8-7.9} अथ; D₁₀ नृप (for

कलविङ्का विनिष्पेतुस्तेनास्य भरतर्षभ ॥ ३८
ततस्तेषु निकृतेषु विज्वरो मधवानभूत् ।
जगाम त्रिदिवं हृष्टस्तक्षापि स्वगृहान्ययौ ॥ ३९
त्वष्टा प्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ।
क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४०
तप्यमानं तपो नित्यं क्षान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
अनापराधिनं यस्मात्पुत्रं हिंसितवान्मम ॥ ४१

अभूत्). — After 39^{ab}, S (except M₂) ins.:

74* तक्षणे चैव वरं दत्त्वा प्रहृष्टस्त्रिदशेश्वरः ।
— ^c) K_{1.4.5} D_{2.8.9} T₂ शक्रः; T₁ G M देवः (for हृष्टः).
— ^d) K₂ D_{1.2.8} T₂ स्वगृहं. D₉ तक्षकोपि दिवं ययौ; T₁
G₁ तक्षा स्वगृहमाव्रजत्; G₂₋₅ M तक्षा गृहमथाव्रजत्.
— After 39, S (T₂ om. line 12) ins.:

75* तक्षापि स्वगृहं गत्वा नैव शंसति कस्यचित् ।
अथैनं नाभिजानन्ति वर्षमेकं तथागतम् ।
अथ संवत्सरे पूर्णे भूताः पशुपतेः प्रभो ।
ते चाक्रोशन्त मधवान्नः प्रभुर्ब्रह्महा इति ।
तत इन्द्रो व्रतं घोरमचरत्पाकशासनः । [5]
तपसा च सुसंयुक्तः सह देवैर्मरुद्गणैः ।
समुद्रे च पृथिव्यां च वनस्पतिषु स्त्रीषु च ।
विभज्य ब्रह्महत्यां च तांश्च संयोजयद्देवैः ।
वरदस्तु वरं दत्त्वा पृथिव्यै सागराय च ।
वनस्पतिभ्यः स्त्रीभ्यश्च ब्रह्महत्यां नुनोद ताम् । [10]
ततस्तु शुद्धो भगवान्देवैर्लोकैश्च पूजितः ।
इन्द्रस्थानमुपातिष्ठपूज्यमानो महर्षिभिः ।

[(L. 4) T₁ G_{1.5} समाक्रो (for ते चाक्रो). T₂ G₂
बहुशो (for नः प्रभुः). G_{8.5} M प्रभु (G₈ प्राहु) ब्रह्महणस्त्विति;
G₄ प्रभुस्तु ब्रह्महेति वै. — (L. 5) T G₈₋₈ आचरत्. — (L. 7)
T₁ G_{1.5} समुद्रेषु (for द्वे च). — (L. 8) M (except M₁)
स (for the first च). T₁ G_{1.5} तान्वैरभ्ययोजयत्.]
— N (B₄ missing) ins. after 39; T, after 75*:

76* मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा ।
[D_{2.8.9} T₁ हृष्टश्च (T₁ प्रहृष्टो) बलवृत्रहा (for the
posterior half).]

40 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^{ab}) K (except
K₂) D_{2.8.10} T₂ नि- (for अथ). T₁ G M त्वष्टा तु निहते
पुत्रे सहस्राक्षेण वज्रिणा.

41 B₄ missing (cf. v. l. 25). Before 41, K₈
B_{1.8.5} D (except D_{1.2.10}) ins. त्वष्टोवाच. — ^a) S
(except M_{2.5}) क्रोर् (for नित्यं). — ^b) T₁ G₁₋₈ transp.
क्षान्तं and दान्तं. D₉ साधुं क्षांतं; G₄ दांतं क्षांतं; Cd. s

तस्मान्छक्रवधार्थाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ।
 लोकाः पश्यन्तु मे वीर्यं तपसश्च बलं महत् ।
 स च पश्यतु देवेन्द्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ ४२
 उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ।
 अग्निं हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ।
 इन्द्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ ४३
 सोऽवर्धत दिवं स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ।
 किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ।
 शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं ततः ॥ ४४

ततो युद्धं समभवद्वृत्रवासवयोस्तदा ।
 संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुमत्तम ॥ ४५
 ततो जग्राह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ।
 अपावृत्य स जग्राम वृत्रः क्रोधममन्वितः ॥ ४६
 ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रान्तास्त्रिदशास्तदा ।
 अमृजंस्ते महामत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम् ॥ ४७
 विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ।
 स्वान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलसूदनः ।
 ततः प्रभृति लोकेषु जृम्भिका प्राणिसंश्रिता ॥ ४८

C 5. 283
B. 5. 9. 54
V 5. 9. 63

क्षान्तं दान्तं (as in text). T₂ शान्तं (for दान्तं). — ^a)
 Lengthening *metri causa*! K_{1.5} B (B₄ missing)
 D₁ M_{2.8.5} अनपराधिनं (metrically defective). Dn Ds
 D_{8-7.10} विनापराधेन यतः; T₂ अपराधं विना कस्मात्; M₁
 अपराधहीनं यस्मात्स (hypermetric!). — ^d) K_{1.8.5}
 D₈₋₁₀ निहतं (for हिंसितं).

42 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) Dn Ds D₃₋₇
 विनाशाय; D_{1.2.8} वधायाद्य; T₁ G_{4.5} M₁ इन्द्रवधा; G₃
 शत्रुवधा. — ^b) K_{1.4.5} D_{1.8.10} S पुत्रम् (for वृत्रम्).
 — ^d) Ds D_{1.5} फलं (for बलं). D₁ बलं (for महत्).
 — ^e) K_{1.5} D_{2.8} G₂₋₄ M₂ तु (for च). S (except T₂)
 देवेशो (for देवेन्द्रो).

43 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K₂ एवमुक्त्वा
 भृशं क्रुद्धः. — ^b) K_{1.8-5} D_{9.10} M_{1.8.4} स; T G च (for
 सु). K₂ त्वष्टा च सुमहातपाः; D_{2.8} स तपस्वी महा.
 — ^c) K₈ B (B₄ missing) D (except D_{1.8.9}) T₂
 G_{1.2} अग्नौ (for अग्निं). — ^d) D₁₀ सुतं (for घोरं). Dn
 D_{8.4} शत्रुम्; Ds तत्र; M₂ पुत्रम् (for वृत्रम्). D₁ अवोचत
 (for उवाच ह). — ^f) D₈ प्रसादान् (for प्रभां).

44 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) K₄ लब्ध्वा;
 Dn₁ त्वाष्ट्रः (for स्तब्ध्वा). — ^b) T₂ G_{2.8} M₂ वैश्वानरप्रभः.
 — ^c) K₂ जहीहि (for जहीति). K₄ G₈ चाप्युक्ते; D₁₀
 स प्रोक्तः. — ^f) K₂ D_{1.2.8} S बली (for ततः). K_{1.8-5}
 त्रिदिवं च (K₁ स) जगाम ह.

45 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^b) Dn D_{2-4.8.9}
 महत् (for तदा). — ^c) Ds₁ संबद्धयोर्; Ds₂ संबंधयोर्;
 G₄ संसक्तयोर् (for संक्रु). D₉ तयोर्घोरं; S (except T₂)
 महाराज (for महाघोरं). — After 45, M (except
 M₁) ins.:

77* प्रस्ता लोकाश्च वृत्रेण सर्वे भरतसत्तम ।

त्वष्टृतेजोविष्टुदेन वृत्रेण सुमहात्मना ।

सर्वे गन्धेन्द्रियरसा हता भारत तेन वै ।

पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिश्च पञ्चमः ।

हतमेतन्महाराज वृत्रेण सुमहात्मना ।

46 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) M (except
 M₁) संक्रुद्धः (for देवेन्द्रं). — ^b) K₂ D₉ वृत्रवीरः; M
 (except M₁) वृत्रो देवं. K_{1.8-5} वृत्रः क्रोधममन्वितः.
 — K₁ (hapl.) om. 46^{cd}. — ^c) G₃ M अपावृतास्यो
 (for वृत्रस्य स). K₂ D_{2.9} च; D_{1.8} तु (for स). K₈₋₅
 सुवे क्षिप्त्वा; B (B₄ missing) Ds D_{2m.8-9.10} T₂ आक्षि-
 पद्भ्यः; Dn Dr क्षिपद्भ्यः (D₁ न्व) (for स जग्राम). K₂
 (sup. lin. as in text) D_{1.2.8.9} G (except G₂) जग्राह
 (for जग्राम). — ^d) B (B₄ missing) D (except
 D_{1.2.8}) T₂ शक्रं; T₁ G_{1.4} वक्रं; G_{2.5} वक्रं (for वृत्रः).
 K₂ B_{1.8.5} D (except D_{1.2.8.9}) T₂ कोपसमं; M
 (except M₁) क्रोधवशादितः. K₃₋₅ स्थितो वृत्रः शतक्रतुं.

47 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) M₃₋₅ गीर्णे
 (for ग्रस्ते). K₂ transp. वृत्रेण and शक्रे तु. D_{2.8}
 च (for तु). — ^b) K₃ B (B₄ missing) Dn Ds
 D₈₋₇ त्रिदिवे (B₁₋₃ दशेश्वराः; D₁₀ त्रिदिवौकसः (for
 त्रिदशास्तदा). K_{1.5} M₂ तथा; T₁ G_{1.5} ततः (for तदा).
 — ^c) K (except K₂) D_{1.2.8-10} T₁ G M₂ अमृजंत (G₄
 जत्तां; M₁ जत्सु; M₈₋₅ जंश्च (for जंस्ते). K₂ महा-
 चंडी; K₅ Ds₂ D_{9.10} T₂ M₃₋₅ सत्त्वां; Dn₂ सत्त्वान्;
 D_{1.2.8} त्मानः; T₁ G M_{1.2} घोरां. — ^d) D₂ (as in
 text) कृत्तिकां (for जृम्भिकां). K_{1.3-5} रिपुनाशिनीं; K₂
 D_{1.8} वृत्रमोहिनीं; B_{1.2} Ds G₃ नाशिनीं; T₂ मर्दिनीं; M₂
 धावनीं; M₈₋₅ बाधनीं.

48 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) Ds जृम्भमाणस्य
 च (for विजृम्भं). M (except M₁) तदा (for ततो).
 — ^c) Ds स्वमंगानि. K₁ च; K₈₋₅ T₂ अपि; Ds D_{2.8.10}
 G₄ अति- (for अभि-). T₁ G_{1.5} स्वांगान्यतीव संक्षिप्य; M

C. 5. 264
B. 5. 9. 55
K. 5. 9. 63

जहृषुश्च सुराः सर्वे दृष्ट्वा शक्रं विनिःसृतम् ।
ततः प्रवृत्ते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ।
संरन्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥ ४९
यदा व्यवर्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ।
त्वष्टुस्तपोबलाद्विद्वांस्तदा शक्रो न्यवर्तत ॥ ५०
निवृत्ते तु तदा देवा विपादमगमन्परम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१०

इन्द्र उवाच ।

सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययम् ।

इत्थं रूपमथो कृत्वा. — ^a) K₂ B (B₄ missing) D (except D_{1.2.8.10}) M_{3.4} बलनाशनः. — ^e) M (except M₁) तदा (for ततः). K₄ D (except D_{1.2.8-10}) लोकस्य (for लोकेषु). — ^f) K₁ B (B₄ missing) D_n D₈ D₃₋₈ T G₁ प्राणं; K₈₋₈ D₈ संस्थिता; D₁ प्राण-संस्थिता; D₂ प्राणसंभृता; D₉ प्राणसंभृता; D₁₀ प्राणिषु स्थिता. M (except M₁) प्राणिनो जृम्भिकाविशतः.

49 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) D_{n1} D_{2.8} G_{4.5} जहृषुः. T₁ G M₁ ते (for च). M (except M₁) प्रहृष्टाश्च तदा देवाः. — ^b) K₈₋₈ D (except D_{1.2.8.9}) transp. दृष्ट्वा and शक्रं. K (except K₂) D₈ M (except M₁) विनिर्गतं. — ^c) D₉ प्रादुरभूद् (for प्रवृत्ते). — ^d) K₄ T₂ तदा; D₈ इह (for पुनः). — ^e) K₃ om. 49^{cf}. — ^f) K₄ संवृत्तयोम् (for संरं). T₂ पुनः (for तदा).

50 B₄ missing up to तपोबला in 50^a (cf. v. l. 25). — ^a) S तदा (for यदा). T₁ G_{1.4} व्यवर्धत; T₂ G_{2.3} अभ्यवर्ध (G₃ °र्त)त. — ^e) K₂ B (B₄ missing) D₉ तेजो (for तपो). K₄ विद्धः; B₄ वृद्धान्; D₉ वृद्धः; C₄ विद्धान् (as in text). D_n D₈ D_{3.7.10} त्वष्टुस्तेजोबलाविद्धः. — ^d) D_{2.8} S ततः (for तदा). K_{1.3.4} शक्रो निवृत्ते (K₃ वै विव्यथे) तदा.

51 ^a) B D_n D₈ D₂₋₉ T₂ च (for तु). K₃₋₅ T₁ G_{1.2.5} M_{1.8.4} ततः (for तदा). D₈₂ महायुद्धं (for तदा देवा). K (except K₂) D_{1.2.8} T₂ शक्रे (for देवा). D₁₀ ततः शक्रे निवृत्ते तु. — ^b) K (except K₂) D_{1.2.8.10} T₂ सुराः; G₈ भृशं (for परम्). — ^c) B D (except D_{1.2.8}) T₂ सह शक्रेण (for शक्रेण च ते). K₅ G₄ तु (for

समेत्य शक्रेण च ते त्वष्टुस्तेजोविमोहिताः ।
अमन्त्रयन्त ते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥ ५१
किं कार्यमिति ते राजन्विचिन्त्य भयमोहिताः
जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययम् ।
उपविष्टा मन्दराग्रे सर्वे वृत्रवधेप्सवः ॥ ५२

न ह्यस्य सदृशं किञ्चित्प्रतिधाताय यद्भवेत् ॥ १
समर्थो ह्यभवं पूर्वमसमर्थोऽसि सांप्रतम् ।

च). — ^e) K_{1.4.5} D_{2.8-10} S (except T₂) अमन्त्रयन्ति (for °यन्त). K₅ D_{9.10} T₂ G_{2.8} M_{3.4} तं (for ते).

52 ^a) K₅ B D (except D_{1.2.8.9}) वै (for ते). — ^e) T₁ G_{1.5} महात्मानः. — ^f) K₂ मंदिराग्रे; T₂ मंदराद्रौ. — ^f) T₂ देवा (for सर्वे).

Colophon. K_{1.2} B₁₋₄ D (except D_{1.9}) T₁ G_{1.2} M₁, all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (T₁ G₁ M₁ इन्द्रविजयोपाख्यान; G₂ विजयेन्द्रोपाख्यान). — *Adhy. name*: K_{1.4} B₂ पुरोहितयानं; K₅ पुरोहितयाने इन्द्रवृत्रवधः; D₂ G₁ त्रिशिरसो वधः; D₃ T₁ G₂ M त्रिशिरो- (G₂ M₂ °र; M_{3.5} °रा)वधः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D₈₁ D_{5-7.10} S 9; K₁ (marg. sec. m.) D₂ 8. — *S'loka no.*: K₅ 58; D_{n2} 60; D₈ 64.

10

1 Before 1, T₂ M_{1.2} ins.:

78*

शल्यः ।

आख्यानमुत्तममिदमितिहासं पुरातनम् ।

शृणु मे आनृभिः सार्धं द्रौपद्या च जयावहम् ।

[(L. 2) T₂ च युधिष्ठिर; M₁ विजयावहं (for च जया).]T₂ cont.:

79* एवं विचिन्त्य विबुधैः शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।

वृत्रस्य मरणोपायं पुनर्वचनमब्रवीत् ।

On the other hand, M_{1.2} ins. after 78*:

80* सर्वं व्यासं जगत्तेन वृत्रेणेतीह नः श्रुतम् ।

कथं कुर्यां नु भद्रं वो दुष्प्रधर्षः स मे मतः ॥ २
तेजस्वी च महात्मा च युद्धे चामितविक्रमः
ग्रसेन्निभुवनं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३
तस्माद्विनिश्चयमिमं शृणुध्वं मे दिवौकसः ।
विष्णोः क्षयमुपागम्य समेत्य च महात्मना ।
तेन संमन्य वेत्स्यामो वधोपायं दुरात्मनः ॥ ४

शाल्य उवाच ।

एवमुक्ते मघवता देवाः सर्पिगणास्तदा ।
शरण्यं शरणं देवं जग्मुर्विष्णुं महाबलम् ॥ ५
ऊचुश्च सर्वे देवेशं विष्णुं वृत्रभयादिताः ।

वृत्रभूतेषु लोकेषु भयमिन्द्रमुपागमत् ।
अथेन्द्रो हि महातेजाः समेत्य सह देवतैः ।
अमघ्नयत तेजस्वी वृत्रस्य वधकारणान् ।

— K (except K₂) D₂. 8. 9 S शक्र उ^० (resp. शक्रः).
— ^a) M (except M₁) transp. सर्वं and व्याप्तं. — ^c)
S (except G₁. 8) सदृशः कश्चित् (for 'शं किञ्चित्'). — ^d)
D₂ D₃. 4 प्रतीयाताय. S यो (for यद्).

2 ^b) K₂ D₉ हि (for ऽस्मि). D₁ समर्थोस्मि न
सांप्रतं. — ^c) K करोमि; D₂ D₃. 7 नु कुर्यां; D₂ D₃
D₁₀ नु कुर्यां (hy transp.); D₁ T G M₁. 2 कुर्याम; D₂. 8
कुर्यां तु; D₃. 4. 6 नु कार्यं; D₉ कुर्याच्च (for कुर्यां नु). M₃-5
करवाणि कथं ह्यद्य. — ^d) B₁. 8. 5 D (except D₁. 2. 8. 10)
G₄ दुर्धर्षः स हि (for दुष्प्रधर्षः स). D₈ मतिः (for मतः).

3 ^a) D₁ तेजोवान् (for तेजस्वी). — ^b) M₃. 4 वीरश्
(for युद्धे). D₁. 2. 3 M₃-5 चाद्भुतं (for चामितं). — ^c)
D₂ T G ग्रस्तं (for ग्रसेत्). K₅ च (for चि). — ^d)
K₁. 2. 4 B₁ D₁. 2. 9 M₁ मानवं (for मानुषं).

4 ^a) D₈ वो (for वि). K₂ M₂. 3. 4 (m as in text)
इदं (for इमं). — ^b) K (except K₂) D₂ D₃-7. 10 त्रि-
(for मे). — ^c) K₁ D₁ m गृहं; Ca. d. s क्षयं (as in
text). — ^d) K (except K₂) D₁₀ तेन सार्धं चिंतयामः
(D₁₀ विमृश्यामः); D₁ ते गत्वा तु तमाचक्षुः. Ca cites
वेत्स्यामः (as in text). — ^e) D₁. 2 (m as in text) महा
(for दुरा). — After 4, M₂ ins. 81*.

5 M₂ om. 5^{ab}. D₉ T₂ G₂-4 om. the ref. — ^a)
D₂ D₃. 4. 7 S (except T₂; M₂ om.) उक्ता (for उक्ते).
M₃-5 महेंद्रेण (for मघं). — ^b) D₂ ऋषिं (for सर्पिं).
K₁. 3. 5 D₇ (m as in text). 8-10 तथा (for तदा). M₃-5
सर्वे देवाः सवासवाः. — M ins. after 5^{ab} (M₂, which
om. 5^{ab}, ins. after 4):

त्वया लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिर्विक्रमणैः प्रभो ॥ ६
अमृतं चाहतं विष्णो दैत्याश्च निहता रणे ।
बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः ॥ ७
त्वं प्रभुः सर्वलोकानां त्वया सर्वमिदं ततम् ।
त्वं हि देव महादेवः सर्वलोकनमस्कृतः ॥ ८
गतिर्भव त्वं देवानां सेन्द्राणाममरोत्तम ।
जगद्वाप्तमिदं सर्वं वृत्रेणासुरसूदन ॥ ९
विष्णुरुवाच ।

अवश्यं करणीयं मे भवतां हितमुत्तमम् ।
तस्मादुपायं वक्ष्यामि यथामौ न भविष्यति ॥ १०

C. 5. 800
b. 5. 10. 10
K. 5. 10. 10

81* प्रणिपत्य महात्मानं सर्वभूतनमस्कृतम् ।

— ^{ca}) D₉ T₂ transp. देवं and विष्णुं. G₄ M (except
M₁) transp. देवं and जग्मुर्. D₁ transp. जग्मुर् and
विष्णुं. K₃ जग्मुर् (for देवं), विष्णुं (for जग्मुर्), and
देवं (for विष्णुं)! D₁ महाबलाः; G₂ सनातनं.

6 ^a) K₁. 4 D₂ D₃ M₁ सर्वैः; M₂-5 देव- (for सर्वैः).
— ^b) M (except M₁) तत्र सर्वे भयाः. — Before 6^{cd},
T₁ G₁. 5 ins. देवाः. — ^c) D (except D₁. 2. 8. 9) S
(except T₂) त्रयो लोकास्त्रया (T₁ G M₁ 'स्त्रिभिः') क्रांताः.
— ^d) T₁ G M₁ पुरा वै विक्रमैः (for त्रिभिर्विक्रं). K₂. 3
B विभो; D (except D₁. 2. 8. 9) पुरा (for प्रभो). K₁. 4. 5
पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः.

7 M₂ transp. 7^{ab} and 7^{cd}. — ^a) B₁. 5 D₈ D₂ च
हृतं (for चाहतं). T₁ G चाप्युपहृतं (for चाहतं विष्णो).
— ^b) G₃ देवानां च कृतं त्वया. — ^c) T₂ बलिर्बद्धो
महादैत्यः. — ^d) M₂ शनैर्; M₃-5 इंद्रो (for शक्रो).
D₁. 2. 8 देवेश्वरः; M₃-5 लोकाधिपः.

8 ^a) K₁. 4 सर्वभूतानां; D (except D₁. 2. 8. 9) सर्व-
देवानां. — K₃ om. 8de. — ^b) D₉ G₄ कृतं (for ततम्).
— ^c) K₁ B (except B₄) D (except D₂ D₃. 4) M₁
देवो (for देव). K₄ D₂ D₁. 5. 6. 10 S (except T₁ G₄
M₁) महादेव. — ^d) K₁. 3. 4 B₅ D₁-4. 8. 9 T G M₁. 2
सर्वदेव (T₂ 'भूत') नमस्कृतः (T G₁-8 M₂ 'त'); M₃. 4 'स्कृत'.
— After 8, D₉ ins.:

82* गन्धर्वोरगरक्षाणां सर्वेषाममरोत्तमः ।

while M (except M₁) read (for the first time) 9^{cd}
(with v. l. वृत्रेण सुमहात्मना in all except M₂).
repeating the lines in its proper place.

9 ^a) D₂ D₃ D₂ भवस्व; S (except T₂ M₅) भवसि
(for भव त्वं). D₂. 8 देवेश (for देवानां). — ^b) D₁.

C. 5. 801
E. 5. 10. 11
K. 5. 10. 11

गच्छध्वं सर्पिगन्धर्वा यत्रासौ विश्वरूपधृक् ।
साम तस्य प्रयुञ्जध्वं तत एनं विजेप्यथ ॥ ११
भविष्यति गतिर्देवाः शक्रस्य मम तेजसा ।
अदृश्यश्च प्रवेक्ष्यामि वज्रमस्यायुधोत्तमम् ॥ १२
गच्छध्वमृषिभिः सार्धं गन्धर्वैश्च सुरोत्तमाः ।
वृत्रस्य सह शक्रेण संधिं कुरुत माचिरम् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तास्तु देवेन ऋषयस्त्रिदशास्तथा ।
ययुः समेत्य सहिताः शक्रं कृत्वा पुरःसरम् ॥ १४

देवानाम् (for सेन्द्राणाम्). K1.4.5 अमराक्षितः (K1 °त);
S (except T2) च (M3 स्वः) सुरोत्तम (M1 °मः). D9
नारायण नमोस्तु ते. — °) D1.2.8 °ण सुरसत्तम.

10 T2 G3.4 श्रीभगवान्; G2 भगवानुवाच (!); G5
श्रीविष्णुः. — °) Dn Ds1 M2 अवश्य- (for °इयं). — °) D1.2.9 T G M1.2 स (G4 न) (for ऽसौ). G4 स (for
न). M3-5 येन स्वाष्ट्रं वधिष्यथ.

11 °) M3-5 प्रयात (for गच्छध्वं). K1.4 D1 M3-5
ऋषि°; Ds सर्व° (for सर्पि°). — °) K1 सामवाक्यं; Ds
समेतस्य. M3-5 साम एवात्र कुर्वाणाः. — °) K1 हनि°;
M3-5 वधि° (for विजे°).

12 °) M3-5 वधिष्यते (for भवि°). K1.4 D2.8
पुनर्; K2.3 T1 G (except G2) M1.2 मतिर्; K5 Dn Ds
Ds-7.9.10 T2m जयो; M3-5 बलं (for गतिर्). — °) M3-5
इंद्रस्य (for शक्रस्य). Ds(m as in text).4 सह
(for मम). K1.4.5 D2.8 शक्रश्च (K1 Ds °स्त्रि) भुवनेश्वरः;
Dn1 शक्रस्यामिततेजसा. — °) T G M2 एव (for अस्य).
M3-5 आयुधं महत् (for आयुधो°). K2 B D (except
D2.8-10) वज्रे ह्य (B1.2.4 चा)स्यायुधोत्तमं.

13 °) M3-5 गच्छन्तु मुनयः सर्वे गंधर्वाश्चापि सर्वशः.
— °) D2 T2 G3.4 वृत्रेण; M3-5 इंद्रस्य (for वृत्रस्य). D2
T2 G3.4 शक्रस्य; M3-5 वृत्रेण (for शक्रेण). — °) M3-5
संधिश्च क्रियतामिह.

14 D2 T1 M (except M1) om. the ref. — °) K2 B D (except Ds2 D10) उक्ते (for उक्तास्). D10
transp. ऋषयः and त्रिदशाः. D1.2.8.9 मुनयः (for
ऋषयः). D2.8 G4 M1.2 तदा (for तथा). M3-5 विष्णु-
नाप्येवमुक्तास्ते देवाः शक्रपुरोगमाः. — Ks om. 14°d. — °) K1.5 S विभुना (G2 विधिना); K2 विविधाः; K4 विबुधाः;
D1.2.8 सहसा; D10 सगणाः (for सहिताः). — After
14°, M3-5 ins.:

समीपमेत्य च तदा सर्व एव महौजसः ।
तं तेजसा प्रज्वलितं प्रतपन्तं दिशो दश ॥ १५
प्रसन्तमिव लोकांस्त्रीन्सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।
ददृशुस्तत्र ते वृत्रं शक्रेण सह देवताः ॥ १६
ऋषयोऽथ ततोऽभ्येत्य वृत्रमूचुः प्रियं वचः ।
व्याप्तं जगदिदं सर्वं तेजसा तव दुर्जय ॥ १७
न च शक्रोपि निर्जेतुं वासवं भूरिविक्रमम् ।
युध्यतोश्चापि वां कालो व्यतीतः सुमहानिह ॥ १८
पीड्यन्ते च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।

S3*

चक्रुश्चैव विभोर्वचः ।

ततः समेत्य वृत्रेण.

15 °) Ks-5 D10 आगत्य (for एत्य च). Ds2 सहसा
(for च तदा). K4 Dn Ds1 Ds.4.5 यदा; T2 सदा (for
तदा). — °) Ds अमिताजसः; T G1 दिवौकसः; G8 M1
महौजसं. — °) K4 Dn D1.5.6 M2.5 तत्; D0 स्व-
(for तं).

16 °) D9 G8 M3 °चंद्रमसस्. K B4 Ds D9.10 G8
तथा (K3 इव); D2-3 G4 तदा (for यथा). — °) B
(except B4) Dn Ds Ds-7 ते ततः (for तत्र ते). K2 D2
तं; D1 तद् (for ते). — °) D2.8 भारत (for देवताः).

17 °) K2 T1 G8.5 M1.2 च; G4 तु (for अथ). K5
Ds.10 तम्; T2 G8 तथा (for ततः). T2 राजन् (for
ऽभ्येत्य). M3-5 ऋषयः सहगंधर्वाः. — °) M (except
M1) प्रियंवदाः. — Before 17°d, T G M2 ins. ऋषयः.
— M2 (? hapl.) om. 17°d-19°a.

18 M2 om. 18 (cf. v. 1. 17). — °) Ks T2
शक्रोपि; K5 T1 G1.5 शक्रोति; D1 शक्तोसि. G4 न शक्रोपि
हि निर्जेतुं. — °) K5 T1 G1.5 वासवो (for वासवं). B2.4
Ms 5 भूरितेजसं; Dn Ds Ds-7 बलिनां वर (Dn1 °रं);
D2.8 °तेजसा. — °) K1.3.5 युवयोः; K4 क्रुद्धयोः; D8.9
M3.4 युध्यतः (for युध्यतोः). D7 transp. च and अपि.
D10 om. च. K2 वां हि (for चापि). K1.8-5 युध्यतोः
(for चापि वां). D2.8.9 M3 5 ते; Ca.d.s वां (as in
text). K2 परमः (for वां कालो). — °) K1.3.4 D1
G4.5 इव; K5 अपि (for इह). K2 कालोतीतः सुदारुणः;
D10 व्यतीयाय महानिह; M3-5 सुमहान्यत्यवर्तत.

19 M2 om. 19°a (cf. v. 1. 17). — °) D2.8 M3-5
हि (for च). G5 सुराः (for प्रजाः). — °) B (except
B1) D (except D1.2.8.9) T G1-3 M1.2 °मानुषाः.
— °) M3-5 भद्रं ते (for ते वृत्र). — °) Ds.4 देवतै

सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा ।
 अवाप्स्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकांश्च शाश्वतान् ॥ १९ ।
 ऋषिवाक्यं निशम्याथ स वृत्रः सुमहाबलः ।
 उवाच तांस्तदा सर्वान्प्रणम्य शिरसासुरः ॥ २०
 सर्वे यूयं महाभागा गन्धर्वाश्चैव सर्वशः ।
 यद्रूत तच्छ्रुतं सर्वं ममापि शृणुतानघाः ॥ २१
 संधिः कथं वै भविता मम शक्रस्य चोभयोः ।
 तेजसोर्हि द्वयोर्देवाः सख्यं वै भविता कथम् ॥ २२

ऋषय ऊचुः ।

सकृत्सतां संगतं लिप्सितव्यं
 ततः परं भविता भव्यमेव ।
 नातिक्रमेत्सत्पुरुषेण संगतं

तस्मात्सतां संगतं लिप्सितव्यम् ॥ २३
 दृढं मतां संगतं चापि नित्यं
 ब्रूयाच्चाथ ह्यर्थकृच्छ्रेषु धीरः ।
 महार्थवत्सत्पुरुषेण संगतं
 तस्मात्सन्तं न जिघांसेत धीरः ॥ २४
 इन्द्रः मतां संमतश्च निवासश्च महात्मनाम् ।
 मत्यवादी ह्यदीनश्च धर्मवित्तुविनिश्चितः ॥ २५
 तेन ते सह शक्रेण संधिर्भवतु शाश्वतः ।
 एवं विश्वासमागच्छ मा ते भूद्बुद्धिरन्यथा ॥ २६
 शल्य उवाच ।
 महर्षिवचनं श्रुत्वा तानुवाच महाद्युतिः ।
 अवश्यं भगवन्तो मे माननीयास्तपस्विनः ॥ २७

C. 5. 218
B. 5. 10. 27
K. 5. 10. 27

(for नित्यदा). — °) D1-9 T G1.4.5 M transp. त्वं and च. G2.8 नित्यं (for त्वं च). K4 हि (for च). — °) K5 G4.5 शक्रो (for शक्रः). M1 (sup. lin. as in text). 8-5 इन्द्रश्चैव न संशयः.

20 °) D10 एवं; M3-5 एव (for अथ). — °) D (except D1.2.8) transp. स and वृत्रः. M3-5 वृत्रस्तु (for स वृत्रः). D (except D1.2.8.9) तु (for सु). — °) K5 च (for तान्). K5 D (except D1.2.8.9) G5 ऋषीन्; T2 G1-3 M2 तथा; M3-5 ततः (for तदा). — °) K2 D1 T2 सुरान्; D2 महान्; M3-5 प्रभुः (for असुरः).

21 °) D5 D5.6 गन्धर्वैश्च. D10 G2.3 M2 अपि (for एव). G4 °र्वाश्च विशेषतः. — °) K1 अत्र; K3 B3-5 Dn1 Ds1 D1.8-5.10 T1 G5 M1 ब्रूय; K4 भूतं; D1 यूयं (for ब्रूत). K1 न कृतं (for तच्छ्रुतं).

22 °) M3-5 transp. संधिः and कथं. D10 नु; G5 वा; M3-5 तु (for वै). — °) M2 transp. मम and शक्रस्य. G5 (sup. lin. as in text) चैव हि (for चोभयोः). — °) G5 M1 तेजसा. M1 अपि (for हि). S (except M3-5) आवयोर् (for द्वयोर्). K2 उपायश्चित्यतां देवाः. — °) D1 च; D10 M3-5 तु (for वै). T1 G3-5 M1.2 भवति वै (G3 तत्) (for वै भविता). — After 22, K (except K2) D1.2.8.10 ins.:

84* एतद्वेदितुमिच्छामि भुवन्तु ऋषिसत्तमाः ।

23 °) M2 संतः; Cd.5 सकृत् (as in text). K2 S ईप्सि° (for लिप्सि°); see below. — °) B1 यद्भवितव्यम्; Cd.5 भविता भाव्यम्. K B4 Dn3 Ds D1.8 (after corr.). 9.10 भाव्यमेव (K2 भावि यच्च) (for भाव्यमेव).

— °) K3 B4 Dn D6 T1 G5 नातिक्रामेत्; M3-5 कुर्यात्सदा. M3.4 सत्पुरुषैस्तु (for °पेण). T G1.2.5 °पेण संगं. — D6.7 (hapl.) om. 23^d-24^e. — °) D1 G4.5 सद्धिः (for सतां). K2 D10 S ईप्सि° (for लिप्सि°); see above.

24 D6.7 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). — °) M3-5 सकृत् (for दृढं). T1 G4 संगतः. D1.2 चैव नित्यं; M3-5 चत्पुरुस्तात्. — °) M3-5 transp. ब्रूयात् and अर्थ (omitting च). D1.2 स्वार्थं; T1 G5 च कः; G1.5 शक्रः (for चार्थं). D10 M3-5 om. हि. D1.2 स्वार्थं (for ह्यर्थं). K अभिज्ञः (K2 भावान्); D1 G4 भीतः; D2 अतीतः; D9 T1 G1-3.5 M अभीतः (for धीरः). — °) M3-5 अमोघं वै (for महार्थं). D9 संगतिः; T1 G1.2 संगं. — °) T2 G2 संगं; M3.4 कृतं (for सन्तं). D1 जिघांसीत; D2.8.9 जिघांसन्ति; D10 जिघांसेद्; Cs जिघांसेत (as in text). K (except K2) वीरः; D2.3.9 धीराः; D10 अभिज्ञः.

25 K3 om. 25^d. — °) D (except D1.2.8) ह्यनिद्यश्च; M2 ह्यदीनात्मा. — °) M5 सर्वं (for धर्मं). K1.4.5 D (except D1.2.9) M3-5 सूक्ष्मनिश्चयः; T2 च विनि° (for सुविनि°). B3 सूक्ष्मनिश्चयनिश्चितः.

26 °) D3.4 एतेन (for तेन ते). — °) D (except D1.2.8.9) नित्यदा (for शाश्वतः). — °) M3-5 विश्वासं गच्छ भद्रं ते मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा.

27 M (except M1) om. the ref. — °) M3-5 ऋषीणां (for महर्षिः). — °) D1 S (except G1) हि (D1 तु; M3-5 च) भवन्तो (for भगवन्तो). — °) K2 मनस्विनः; M3-5 तपोधनाः.

28 °) D2 इदं (for अहं). K3 सौम्य (for देवाः).

C. 5. 319
B. 5. 10. 28
K. 5. 10. 28

ब्रवीमि यदहं देवास्तत्सर्वं क्रियतामिह ।
ततः सर्वं करिष्यामि यदृचुर्मां द्विजर्षभाः ॥ २८
न शुष्केण न चार्द्रेण नाश्मना न च दारुणा ।
न शस्त्रेण न वज्रेण न दिवा न तथा निशि ॥ २९
वध्यो भवेयं विप्रेन्द्राः शक्रस्य सह दैवतैः ।
एवं मे रोचते संधिः शक्रेण सह नित्यदा ॥ ३०
बाढमित्येव ऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ।
एवं कृते तु संधाने वृत्रः प्रमुदितोऽभवत् ॥ ३१
यत्तः सदाभवच्चापि शक्रोऽमर्षममन्वितः ।

Ma-5 समयं तमहं वृथा. — ^b) K (except K2) transp. तन् and सर्वं. B2.4.5 D (except D1.2.8) क्रियते (for क्रियताम्). K (except K2) D1.2.8 G4 इति; B2.4.5 Dn Ds D8-7.9.10 यदि (for इह). M3-5 तेन संधिर्भवेद् द्वयोः. — ^c) M3-5 नापि रात्रौ न च दिवा. — ^d) K (except K1) D2.8 यन्मां वृत्; D1 यन्प्रवृत्; G4 मां यदृचुः (by transp.). K1.3.4 D10 द्विजोत्तमाः; K2 नरर्षभाः; K5 नपोधनाः; B1.8 सुरः; B2.4 महर्षयः; T1.2 (before corr.) G M1.2 दिवौकसः. M3-5 हंतव्यो भूरितिजसा.

29 ^b) M3-5 न लोष्टेन न दारुणा. — ^c) K1.2.5 D2.8.9 transp. शस्त्रेण and वज्रेण. K4 B चास्त्रेण; D1 वास्त्रेण (for शस्त्रेण). K8 Dn Ds D8-7 चास्त्रेण; B D1 शस्त्रेण; D10 शापेन (for वज्रेण). — ^d) T G M1.2 अपि वा (for तथा). M3-5 सर्वप्रहरणैरपि.

30 ^a) M2 अहमेव (for भवेयं). M3-5 अवध्योहं भवेयं च. — ^b) Some MSS. देवतैः. — ^d) K2 transp. शक्रेण and सह. K (except K1) D1.2.8-10 नान्यथा (for नित्यदा). T1 G1 युष्माकं यदि रोचते.

31 ^a) K (except K1) D2.8 M एवम् (for एव). D2.10 मुनयः; G2 ते सर्वे (for ऋषयः). — ^c) D (except D1.2.8.9) वृत्ते (for कृते). K1.4.5 च; M3-5 हि (for तु). M3-5 संधौ तु (for संधाने). — ^d) M3-5 शक्रः (for वृत्रः). K6 T G M1.2 स (for प्र). — After 31, T G M1.2 ins.:

85* ततः संधिं मिथः कृत्वा ऋषयो दीक्षतेजसः ।

शक्रस्य सह वृत्रेण पुनर्जग्मुर्मुखागतम् ।

T G cont.: M subst. for 32^{ab};

86* अथ दीर्घस्य कालस्य शक्रः संचिन्त्य भारत ।

[M (except M1) इन्द्रः (for शक्रः).]

32 For 32^{ab}, M subst. 86*. G4 transp. 32^{ab} and 32^{cd}. — ^a) K4.5 B5 D (except Ds1 D2.8-10)

वृत्रस्य वधसंयुक्तानुपायाननुचिन्तयन् ।
रन्धान्वेषी समुद्विग्नः सदाभूद्भलवृत्रहा ॥ ३२
स कदाचित्समुद्रान्ते तमपश्यन्महासुरम् ।
संध्याकाल उपावृत्ते मुहूर्ते रम्यदारुणे ॥ ३३
ततः संचिन्त्य भगवान्वरदानं महात्मनः ।
संधेयं वर्तते रौद्रा न रात्रिर्दिवसं न च ।
वृत्रश्चावश्यवध्योऽयं मम सर्वहरो रिपुः ॥ ३४
यदि वृत्रं न हन्म्यद्य वञ्चयित्वा महासुरम् ।
महाबलं महाकायं न मे श्रेयो भविष्यति ॥ ३५

युक्तः; Cd.s यत्तः (as in text). T2 G4 यत्तवान् (for यत्तः सदा). B (except B5) समभवत् (for सदाभवत्). — ^b) K4 B D (except D1.2.10; D5m as in text) G4 हर्षं (for डमर्षं). Cd.s cito अमर्षः. — ^c) K5 तु वधे युक्तान्; M3-5 वधसंयुक्तं. — ^d) M3-5 उपायं (for उपायान्). K (except K1) B1.8 Dn2 D1.2.6.8.9 T G1 M1.2 अन्व (K8 बहु); K4.5 बहु) चित्तयत्; G4 स विचित्तयन्; M3-5 न्वभ्य (M6 न्व) चित्तयत्. — T G M1.2 ins. after 32^{cd} (G4, which transp. 32^{ab} and 32^{cd}, ins. after 32^{ab});

87* अभिसंधिर्भहेन्द्रस्य संधिकर्मणि यः कृतः ।

ऋषिभिस्त्वीरितं यच्च महेन्द्रस्तदनुस्मरन् ।

— ^c) K3 B2.5 D (except D1.2.8-10) M3-5 छिद्धान्वेषी. M3-5 च वृत्रस्य (for समु). — ^f) K (except K2) T G1.4.5 M1.2 तदा (T2 तथा) (for सदा). G6 आसीद् (for अभूद्). B5 D (except D1) T2 G2-4 वसति (D2.8 T2 G2-4 भवति) देवराट (for भूद्भलवृत्रहा).

33 ^b) B5 T1 G (except G4) समं (for तमं). M3-5 वृत्रमिन्द्रो ददर्श ह. — ^c) M3-5 उपवृत्ते (for उपा). K2 संध्याकालमुपासीनः; M2 उपावृत्ते महाघोरे. — ^d) K1.4 B1.3.5 D8.9 रौद्रः; K2 सौम्यः; B2.4 Dn Ds D8-7 चातिः; D10 [ऽ]तिभयंकरे; T3 रागं (for रम्यं). M3-5 रौद्रे कालेथ भारत.

34 ^a) K8 T G1.5 मघं (for भगं). — ^b) M2 महामनाः; M3-5 महाद्युतेः. — ^d) K Dn1 D1.8.4.7.9 दिवसो. T1 G1.5 न च वामरः; M3-5 न दिवाप्युत (for दिवसं न च). — After 34^{cd}, K D8 ins.:

88* वरश्चानेन संप्राप्तो ह्यवध्यो देवतैरपि ।

तत्कथं त्विह कर्तव्यमुपायं चिन्तये सदा ।

— M3-5 om. 34^e-36^b. — ^f) K4.5 स मे (for सम).

35 M3-5 om. 35 (cf. v. l. 34). — ^a) Ds (before corr.) T G M1.2 नि- (for न). — ^d) T1.2 (before

एवं संचिन्तयन्नेव शक्रो विष्णुमनुस्मरन् ।
 अथ फेनं तदापश्यत्समुद्रे पर्वतोपमम् ॥ ३६
 नायं शुष्को न चाद्रोऽयं न च शस्त्रमिदं तथा ।
 एनं क्षेप्यामि वृत्रस्य क्षणादेव नशिष्यति ॥ ३७
 सवज्रमथ फेनं तं क्षिप्रं वृत्रे निस्पृष्टवान् ।
 प्रविश्य फेनं तं विष्णुरथ वृत्रं व्यनाशयत् ॥ ३८
 निहते तु ततो वृत्रे दिशो वितिमिराभवन् ।
 प्रववौ च शिवो वायुः प्रजाश्च जहृषुस्तदा ॥ ३९
 ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 ऋपयश्च महेन्द्रं तमस्तुवन्विविधैः स्तवैः ॥ ४०

नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूतानि सान्त्वयन् ।
 हतशत्रुः प्रहृष्टात्मा वासवः सह दैवतैः ।
 विष्णुं त्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामास धर्मवित् ॥ ४१
 ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ।
 अनृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रः परमदुर्मनाः ।
 त्रैशीर्षयाभिभूतश्च स पूर्वं ब्रह्महत्याया ॥ ४२
 सोऽन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ।
 न प्राज्ञायत देवेन्द्रस्त्वभिभूतः स्वकल्मषैः ।
 प्रतिच्छन्नो वसत्यप्सु चेष्टमान इवोरगः ॥ ४३
 ततः प्रनष्टे देवेन्द्रे ब्रह्महत्याभयादिते ।

5. 337
 5. 10. 46
 5. 10. 49

corr.) G M1.2 तत् (for न).

36 Ms-5 om. 36^{ab} (cf. v. l. 34). — ^a) Ds स (for सं). Ks एवं चिंतापरो राजन्. — ^c) Ms-5 अथ फेनोत्करं पश्यन्. — ^d) D10 सामुद्रं (for समुद्रे).

37 ^a) K4 transp. अयं and शुष्को. Ms-5 चाप्याद्रौ (for चाद्रोऽयं). — ^b) Ms-5 महत् (for तथा). — ^c) K1.8.5 Ds T G M1.2 एतत्; D1.2.5 एवं; D7.8.10 Ms-5 एतं (for एनं). T2 G4 Ms-5 क्षिपामि (for क्षेप्यामि). — ^d) K1.8.5 D10 एनं; K2.4 B1 Ds.5 एवं; M1.2 इव (for एव). K1.8.5 D10 वशिष्यति; K4 विनश्यति; D2.9 नशिष्यते; M1.2 विनश्यति. T G तत्क्षणाद्विनशि; Ms-5 क्षिप्रं स न भविष्यति.

38 ^a) K4 Ds (before corr. as in text).¹⁰ T2 सामुद्रम् (for सवज्रम्). K1 Ds तु; K2.8 Ds T G1.8.5 M1.2 तत् (for तं). G4 स वज्री फेनं तत्क्षिप्रं. — ^b) G4 वृत्रं समभिस्पृष्टं. — For 38^{ab}, Ms-5 subst.:

89* जग्राह च स तं फेनमिन्द्रो वृत्रनिर्बहणम् ।

निगृह्य शक्रो बाहुभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमस्तके ।

— ^a) Ms-5 transp. फेनं and विष्णुः; K4 T G1.2 M1.2 तत् (for तं). — ^d) K5 Dn2 Ds T2 G2 M2 विनाशः; T1 G1.5 जनाशः; Gs स नाशः; Ms-5 न्यसूदः.

39 D10 om. 39^{ab}. — ^a) K1.4 D1.2 G1.5 तदा; Ds तथा (for ततो). Ms-5 हते तु वृत्रे शक्रेण. — ^b) D1 वितमसो (for वितिमिरा). — ^c) B1 तदा; Ds ततो; D10 शुभो (for शिवो). D2.8 ववौ शिवः सुखो वायुः; Ds Ms-5 ववौ च सुशिवो (Ds खदो) वायुः. — ^d) D2.8 प्रजहृषुः; T1 G1.5 च तुषुषुः; M1.2 च सुसुदुः; Ms-5 च सुखिनः (for च जहृषुः). D (except D1-2.8.10) T1 Gs तथा; Ms-5 अभवन् (for तदा). Ks जहृषुर्देवतास्तथा.

40 ^a) M1 च (for स). — ^b) B4 D (except

D1.2.8.9) यक्षरक्षोमहोरगाः. — ^d) D2 प्रास्तुवन्; M (except M1) तुष्टुवुर (for अस्तुवन्).

41 ^a) Dn1 भूतान् (for भूतैः). — ^b) Dn1 इति प्रोवाच (for सर्वभूतानि). Dn2 D2-6 असांत्वयत् (D2.5 न्). — ^c) K2 B1-4 Ds हत्वा वृत्रं; K4 B5 Dn Ds-7 हत्वा शत्रुः; D1 हते शत्रौ; D10 हतवृत्रः; Ms-5 हतारयः. D10 प्रसन्नात्मा; Ms-5 प्रहृष्टेन्द्राः. — ^d) Some MSS. देवतैः. Ms-5 देवा अग्निपुरोगमाः. — ^f) Ds धर्मतः (for वित्). Ms-5 मुहुः संपूजयंस्तदा.

42 ^a) Ms-5 ब्रह्महत्याभिभूतश्च. — ^d) Ks परमदुःखितः. — ^e) K2.8 त्रिशीर्षस्य; K4 D1.7 त्रिशीर्षया; M2 त्रैशीर्षम्. K1 M1 अभिषक्तश्च; Ks-5 M2 अभिषिक्तः; T1 G1.4.5 अभियुक्तः. Ms-5 त्रिशिरोवधजं चापि. — ^f) Ms-5 कश्मलं चाप्यदेवराट्. — After 42, T G ins.:

90* महादेवस्य भूतैश्च स पुनर्ब्रह्महसिति ।

आक्रुष्टो निर्भयैर्भूयो व्रीडितो बलवृत्रहा ।

[(L. 1) T2 Gs देवैश्च (for देवस्य). Gs विदुर्ब्रह्महर्त्रिति. — (L. 2) T G1.8 अभियुक्तोभव (T2 G1 क्तो भवे) द्रूयः (T2 तैः). T2 वेदितो (for व्रीडितो).]

43 ^b) K2 B1.2.4 ह्यचेतनः (for विचे). — ^c) K1.4 D1.7.8 G2-4 M1 प्रज्ञा (for प्राज्ञा). M2-5 ततो नश्यत्स देवेन्द्रः. — ^d) Gs हि (for तु). K च कल्मषैः (Ks किल्बिषः); Bs.5 स कल्मषः; Ds.8 तु कल्मषः; T1 G M1 स्वकर्मभिः; T2 स किल्बिषः. Ms-5 कश्मलेनाभिपीडितः. — ^e) K1 D10 M2.5 वसन्; B5 Dn Ds Ds.4.6.9 वसच्च; D1.8.7 वसंश्च; Ms.4 वसद् (for वसति). T1 G M1 अपि; Ms-5 राजन् (for अप्सु). — ^f) K2 Ds2 D1 Ms-5 वेष्टः; T1.2 (m as in text) G M1.2 नष्टसंज्ञः. D2.8.9 निःश्वसन्निव चोरगः.

44 ^a) D10 Gs.4 प्रणष्टे. D1 जातः प्रनष्टो देवेन्द्रः. — ^b)

C. 5. 338
B. 5. 10. 47
K. 5. 10. 50

भूमिः प्रध्वस्तसंकाशा निर्वृक्षा शुष्ककानना ।
विच्छिन्नस्रोतसो नद्यः सरांस्यनुदकानि च ॥ ४४
संक्षोभश्चापि सत्त्वानामनाष्टृष्टिकृतोऽभवत् ।
देवाश्चापि भृशं त्रस्तास्तथा सर्वे महर्षयः ॥ ४५

अराजकं जगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ।
ततो भीताभवन्देवाः को नो राजा भवेदिति ॥ ४६
दिवि देवर्षयश्चापि देवराजविनाकृताः ।
न च स कश्चिद्देवानां राज्याय कुरुते मनः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

११

शल्य उवाच ।

ऋपयोऽथाब्रुवन्सर्वे देवाश्च त्रिदशेश्वराः ।
अयं वै नहुषः श्रीमान्देवराज्येऽभिपिच्यताम् ।
ते गत्वाथाब्रुवन्सर्वे राजा नो भव पार्थिव ॥ १

स तानुवाच नहुषो देवानृषिगणांस्तथा ।
पितृभिः सहितान् राजन्परीप्सन्हितमात्मनः ॥ २
दुर्बलोऽहं न मे शक्तिर्भवतां परिपालने ।
बलवाञ्जायते राजा बलं शक्रे हि नित्यदा ॥ ३

K1 ब्रह्मवध्या°; Ds D10 वृत्रहत्या°; D1 °दितः. — °) K1.4.5 Ds S (except T2) निः(K1 Ds वि)श्लक्षणा; B4 D1 Cd.s निवृत्ता (for निर्वृक्षा). — °) Some MSS. °श्रोतसो. — °) D2 सर्वाण्यंबुधराणि च.

45 G1 om. 45^a-46^b. — °) M संक्षयश्चापि. K2 भूतानां; Gs M2 लोकानां. — °) Ks ह्यभूत् (for ऽभवत्). — °) D10 सर्वे (for चापि). — °) Ds सर्वे चैव (for तथा सर्वे).

46 G1 om. 46^{ab} (cf. v. l. 45). — °) Ks अराजक-
तया (for °जकं जगत्). Gs इदं (for जगत्). — After 46^{ab}, K2.4 ins.:

91* राजा वा क्रियतामद्य महेन्द्रो वाथ मृग्यताम् ।

[Ks शक्रश्चाप्यथ मृग्यति (for the posterior half).]

— °) Ks भ्रांता (for भीता). — °) K1.2-5 नु; K2 B1 D2.9 न्यः; Dn1 -पि; Ca.d.s नः (as in text). Ks.5 भविष्यति (for भवेदिति).

47 °) K (except K2) चैव; D10 भीताः (for चापि). — Ks om. 47^{ad}. — °) Ds तत्र (for च स). K1.4.5 न स कश्चिद्; Bs Dn Ds Ds-8.10 न स कश्चन (for न च स कश्चिद्). — °) K1.4.5 D (except D1.2.8.9) राज्ये वै (for राज्याय). D (except D1) मतिं (for मनः).

Colophon. K2.5 B1-4 D (except D1.9) G1.2 M1.2, all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (G1.2 M1.2 इन्द्रविजयोपाख्यान). — Adhy. nam.: K1.4.5 Ds पुरोहितयानं; T1 G1.2 M वृत्रवधः (or °धं). — Adhy. no.

(figures, words or both): K1 Ds-7.10 S 10; D2 9. — S'loka no.: Ks 52; Dn 50.

11

1 Ds om. 1. — °) D1 च (for अथ). — °) K2-4 B1m D (except Dn2 D1.2.8.9) Gs.5 त्रिदिवेश्वराः; M (except M1) त्रिदिवौकसः. — °) T1 G1.5 M च (for वै). — °) Ds देवराज्येभित्तिष्ठतां. — After 1^{ad}, B D (except D1.9; D2 marg.) ins.:

92* तेजस्वी च यशस्वी च धार्मिकश्चैव नित्यदा ।

[D10 नित्यदा धार्मिको नृपः (for the posterior half).]

— °) K1.4.5 D1.2.8 transp. गत्वा and अथ. D10 तं गत्वा (for गत्वाथ). Ks हि; Dn Ds Ds-7 तु; Ds च (for अथ). T1 G1.5 देवगंधर्वाः (for अथाब्रुवन्सर्वे). — After 1°, M1 ins.:

93*

देवाश्च त्रिदिवेश्वराः ।

नहुष त्वं महाबाहो.

2 °) K2 B2.8 D1.2.8 G2-4 M1.2.4 सर्षि° (for ऋषि°); cf. v. l. 4. Ks B2.5 Ds D10 G (except G3) M तदा (for तथा). — °) Ds.9 मंत्रिभिः; T2 M ऋषिभिः (for पितृभिः). K4.5 D2.7 S सहितः (for सहितान्). D2.7.8 S राजा (for राजन्). — °) Ds परीप्सुर् (for परीप्सन्).

3 °) B4 Gs जायतां; B1m Ds D1.2.10m T G1.2.4 M ज्ञायतां (M2 ज्ञायते) (for जायते). S कश्चित् (Gs sup. lin. शक्तिः) (for राजा). — °) S बली शक्रे (for बलं शक्रे हि). G4 सर्वशः (for नित्यदा).

तमब्रुवन्पुनः सर्वे देवाः सर्षिपुरोगमाः ।
 अस्माकं तपसा युक्तः पाहि राज्यं त्रिविष्टपे ॥ ४
 परस्परभयं घोरमस्माकं हि न संशयः ।
 अभिषिच्यस्व राजेन्द्र भव राजा त्रिविष्टपे ॥ ५
 देवदानवयक्षाणामृषीणां रक्षसां तथा ।
 पितृगन्धर्वभूतानां चक्षुर्विषयवर्तिनाम् ।
 तेज आदास्यसे पश्यन्बलवांश्च भविष्यसि ॥ ६
 धर्मं पुरस्कृत्य सदा सर्वलोकाधिपो भव ।
 ब्रह्मर्षींश्चापि देवांश्च गोपायस्व त्रिविष्टपे ॥ ७
 सुदुर्लभं वरं लब्ध्वा प्राप्य राज्यं त्रिविष्टपे ।
 धर्मात्मा सततं भूत्वा कामात्मा समपद्यत ॥ ८
 देवोद्यानेषु सर्वेषु नन्दनोपवनेषु च ।
 कैलासे हिमवत्पृष्ठे मन्दरे श्वेतपर्वते ।

सद्यो महेन्द्रे मलये समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ९
 अप्सरोभिः परिवृतो देवकन्यासमावृतः ।
 नहुषो देवराजः सन्क्रीडन्बहुविधं तदा ॥ १०
 शृण्वन्दिव्या बहुविधाः कथाः श्रुतिमनोहराः ।
 वादित्राणि च सर्वाणि गीतं च मधुरस्वरम् ॥ ११
 विश्वावसुर्नारदश्च गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।
 ऋतवः पद्म देवेन्द्रं मूर्तिमन्त उपस्थिताः ।
 मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः ॥ १२
 एवं हि क्रीडतस्तस्य नहुषस्य महात्मनः ।
 संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ॥ १३
 स तां संदृश्य दुष्टात्मा ग्राह सर्वान्सभासदः ।
 इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मां नोपतिष्ठति ॥ १४
 अहमिन्द्रोऽसि देवानां लोकानां च तथेश्वरः ।

C. 5. 359
B. 5. 11. 15
K. 5. 11. 15

4. ^a) K₂ B ततः; S (except G₅) सुराः (for पुनः).
 — ^b) M₂. 8. 5 दिव्याः (for देवाः). D (except D₁. 2. 8. 9)
 M₃. 5 ऋषिं (for सर्षिं); cf. v. 1. 2. T₂ गंधर्वर्षिपुरो.
 — ^d) B त्रिविष्टपे(!); D₁ ^१ष्टपं.

5. ^a) K₁. 2 D₇. 10 परस्परं; D₉ परंपरः. — ^b) K₄
 अस्मान्पाहि (for अस्माकं हि). G₂. 5 तु (for हि). — ^c)
 K₁ D₁ ^१षिच्यस्व; D₁. 8 S ^१षिचस्व. — ^d) B त्रिविष्टपे(!).

6. ^a) K₅ ^१सिद्धानां (for ^१यक्षाणां). — ^b) K₅ ग्रहाणां;
 M₅ रक्षसां (for ऋषीणां). M₆ पक्षिणां (for रक्षसां).
 — ^c) K₂. 8 B (except B₈) सिद्धगंधर्वं; T G₁. 2. 4. 5
^१देवानां; G₈ M₁ ^१दैत्यानां; M₂-5 ^१सिद्धानां. — ^d) S (T₂
 before corr.) दृष्ट्वा (for चक्षुर्). S वासिनां (for
 वर्तिनाम्). — ^e) D₁ आसाद्य मे; D₈. 4. 7 चादास्यसे; T₁
 G₅ ^१स्यते. K₁ भवान्; K₄. 8 D₉ T₁ G M पश्चात्; D₁. 2. 8
 दृष्ट्वा (for पश्यन्). T₂ तेज आसाद्य दिष्ट्वा त्वं.

7. B₁ om. 7^{ab}. — ^a) T G₄ स्व(T₂ सु)धर्मं वै (T₁ च)
 पुरस्कृत्य. — D₅. 6 om. 7^{ad}. — ^c) K₁ महं (for ब्रह्मं).
 — ^d) T₂ G₁. 2 गोपायाशु; G₈-5 गोपयाशु; M₁ गोपाय त्वं.
 K₂. 8. 5 D₈ T₂ त्रिविष्टपं; B त्रिविष्टपं(!). — B D₁ D₅
 D₂ (marg.). 8. 4. 7. 10 ins. after 7: G₁, after 15^{ab}:

94* अभिषिक्तः स राजेन्द्र ततो राजा त्रिविष्टपे ।

धर्मं पुरस्कृत्य तदा सर्वलोकाधिपोऽभवत् ।

[(L. 1) B₁. 2. 4 D₈ अभ्यपिच्यत; D₁ अभ्यपिच्य स; D₂
 अभ्यपिच्यत; D₇ G₁ ^१पिच्यत (for अभिषिक्तः स). B (except
 B₃) त्रिविष्टपे(!). — For line 1, D₁₀ subst.:

95* ओमित्युक्तेऽथ नहुषो देवराज्येऽभिषेचितः ।

— (L. 2) D₂-4. 7. 10 सदा (for तदा).]

8. Before 8, K D₁ D₁. 2. 8 B₆ S ins. शल्य उवाच
 (S om. उ). — ^a) D₁ D₅ सुदुर्लभवरं; T₂ सुदुर्ल-
 भान्वरान्. — ^b) B (except B₈) त्रिविष्टपे(!). — ^c) K₁
 काले (for भूत्वा).

9. ^b) K₄ नंदनेषु च भारत; D₁. 2. 8 नंदनोपवने तथा;
 M₂ कंदरेषु वनेषु च. — ^c) Some MSS. कैलाशे. — ^e)
 K₁. 4. 8 D₇. 9 G₂ महेंद्रमलये.

10. ^b) M ^१कीर्त्या (for ^१कन्या-). K₅ D₁. 2. 8. 10
 समन्वितः (for समावृतः). — ^c) K₁ च; K₂ B स; K₈-6
 D₁ D₅ D₈-7 अथ; D₂. 3 असौ (for सन्). — ^d) D₁. 7
 (sup. lin. as in text) T₂ G₂. 8 तथा (for तदा). K
 (except K₃) D₁₀ चिक्रीड विधिवत् (D₁₀ विविधं) तदा.

11. ^a) M₁ transp. दिव्याः and बहुविधाः. K (except
 K₂) शृण्वन्बहुविधां दिव्यां (K₁ रम्यां). — ^b) K (except
 K₂) कथां श्रुतिमनोहरां; D₂. 8 कथाश्चातिमनो. — ^c) K₂. 8
 D₁. 2. 8 B (except B₈) च दिव्यानि; T₂ विचित्राणि (for
 च सर्वाणि). — ^d) D₁ D₅ T₂ ^१स्वनं (for ^१स्वरं).

12. ^a) K₅ तुंवरं (for नारदं). — ^c) M₂ ऋषयः
 (for ऋतवः). G₄ चापि (for पद्म). — ^d) K₂ (before
 corr.) D₇. 9 G₄ मूर्तिमन्तम्. K₂ T₁ G₁. 5 उपासते.

13. ^a) K₁. 2. 4 D₅. 7. 10 G₁ M₁ (sup. lin.) वि-;
 K₈. 5 B D₁ D₅ D₁. 6 T च (for हि). — ^b) B₁ om. D
 (except D₁. 2. 8. 9; D₁₀ marg.) दुरां (for महां).

14. ^a) K₁. 4. 5 विलोक्य; T₂ मंप्रेक्ष्य (for संदृश्य).
 — ^b) K₁. 4. 5 D₂. 8 M₂ चितयामास भारत. — ^d) G₁. 8

C. 5. 360
E. 5. 11. 19
K. 5. 11. 19

आगच्छतु शची मह्यं क्षिप्रमद्य निवेशनम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच ह ।
रक्ष मां नहुषाद्रहंस्तवास्मि शरणं गता ॥ १६
सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मंस्त्वं मां प्रभाषसे ।
देवराजस्य दयितामत्यन्तमुखभागिनीम् ॥ १७
अवैधव्येन संयुक्तामेकपत्नीं पतिव्रताम् ।
उक्तवानसि मां पूर्वमृतां तां कुरु वै गिरम् ॥ १८
नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किञ्चिदीश्वर ।

तस्मादेतद्भवेत्सत्यं त्वयोक्तं द्विजसत्तम ॥ १९
बृहस्पतिरथोवाच इन्द्राणीं भयमोहिताम् ।
यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवम् ॥ २०
द्रक्ष्यसे देवराजानमिन्द्रं शीघ्रमिहागतम् ।
न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीमहम् ॥ २१
अथ शुश्राव नहुष इन्द्राणीं शरणं गताम् ।
बृहस्पतेरङ्गिरसश्चुक्रोध स नृपस्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

transp. कस्यान् and मां. D₁ M_{2.4} मा (for मां). K_{1.4} T₁ तिष्ठते; K₈ सर्पति (for तिष्ठति).

15 ^a) K_{1.4} अथ; K_{2.5} अद्य; D₁ च; D₂ अपि; D₈ हि (for अस्मि). — ^b) K₂ महे° (for तथे°). — After 15^{ab}, G₁ ins. 94*. — ^d) K₂ शीघ्रं मेघ (for क्षिप्रमद्य). D₉ मम (for अद्य).

16 ^a) K₂ B अथाब्रवीत् (for उवाच ह). — ^d) K₄ B_{4m} D (except D_{1.2.8.9}) M₁ त्वामस्मि. K₄ D_{2.5} शरणागता.

17 ^b) D_{8.4} मां (for त्वं). D_{8.4} G₄ प्रति° (for मां प्र°). — ^d) D_{8.4.9} G₂ अत्यर्थ; G₈ M_{2.5} अत्यंतं (for अत्यन्त-). K_{1.4} -संगिनी; G_{2.5} M₂ -भोगिनी (for -भागिनी).

18 ^{ab}) K₁ D₂ D₈ युक्तां वापि; K₂ युक्तां मां; K₈₋₅ B D₁ D₈ D₂₋₇ युक्तां चापि; D₉ युक्तां च (for संयुक्तां). D₈₂ दृढव्रतां; D₁ यतव्रतां; T₁ G_{4.5} तपस्विनीं; G₁₋₃ M यशस्विनीं (for पति°). — ^c) K₂ transp. मां and पूर्व. B_{2.4} यत्; M (except M₂) मा (for मां). — D₆ om. from मां up to भवेत् in 19°. — ^d) D₂ तदृतां (for ऋतां तां).

19 D₆ om. up to भवेत् (cf. v. l. 18). — ^a) T₁ G_{1.5} हि (for च). K₁ मृषावाक्यं; D₁₀ ते वचनं (for च भगवन्); see below. — ^b) D_n D₈ D_{8-5.7} वृथा (for मृषा). K₁ भगवन् (for मृषा ते); see above. K₅ मृषा किञ्चिदिहेश्वर; D₁₀ मृषा किञ्चन गीष्पते.

20 ^b) N (except D_{1.2.8}; D_{8m} as in text) शक्राणीं. D₈₂ D₁ T₂ भयविह्वलां. — ^c) D₉ हि त्वं (for देवि). — ^d) D₈ transp. सत्यं and तत्. D₉ देवि (for सत्यं). K₄ T G ते; D₇ च (for तद्).

21 ^a) D₁ T₁ G_{1.5} राजं तं (for राजानं). — ^b) K₂ B D₁ पुनर् (for शीघ्रम्). G₂ ईदृशं शीघ्रमागतं. — ^d) G_{8.5} एव (for एतद्). — ^e) D_{n1} D₈ G₈ समानयिष्ये; D₉ समानेप्यामि; C_{d.5} as in text. — ^f) D₈ इह (for अहम्).

22 ^a) K₁ इति श्रुत्वा च (for अथ शुश्राव). — ^b) K_{1.8} D (except D_{1.2.8}) शक्राणीं. K₅ B₅ D (except D_{n1} D_{1.8.4.5.9}) T₁ G (except G₅) शरणागतां. — ^c) K₁ G_{1.5} बृहस्पतिं. K₁ G_{1.5} चांगिरसं; K₅ D_{n2} D₈ T G_{5.4} M₈₋₅ आं (T चां) गिरसः; C_a as in text. — ^d) K₄ T G_{1.5} नृपतिस्; B_{1.2.5} D_{1.2.8} G₂₋₄ नहुषस् (for स नृपस्). D₉ transp. नृपः and तदा. D_{n2} चुक्रोध नृपसत्तमः.

Colophon. K_{1.2.4} B₁₋₄ D T₁ G_{1.2} M all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (D₁ नहुषोपाख्यान and इन्द्राणीविजय; T₁ G_{1.2} M इन्द्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name: K_{1.4} D₈ पुरोहितयानं; D₂ नहुषराज्यं; G₂ नहुषाभिषेकशल्युपरोधः; M₁ नहुषाभिषेकः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D₈₁ D_{5.6.10} S 11; D₂ 10. — S'loka no.: K₅ 24; D_n 26.

12

1 ^a) K₂ D (except D_{1.2.8.9}) G₅ दृष्ट्वा; G₄ M (except M₁) श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — ^b) K₅ G₄ सर्षिगणास्तथा (G₄ दा); D (except D_{1.8.9}) ऋषि (D₈ अग्नि) पुरोगमाः.

१२

शल्य उवाच ।

क्रुद्धं तु नहुषं ज्ञात्वा देवाः सर्पिपुरोगमाः ।
 अश्रुवन्देवराजानं नहुषं घोरदर्शनम् ॥ १
 देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ।
 त्रस्तं सासुरगन्धर्वं सकिंनरमहोरगम् ॥ २
 जहि क्रोधमिमं साधो न क्रुध्यन्ति भवद्विधाः ।
 परस्य पत्नी सा देवी प्रसीदस्व सुरेश्वर ॥ ३
 निवर्तय मनः पापात्परदारामिर्शनात् ।
 देवराजोऽसि भद्रं ते प्रजा धर्मेण पालय ॥ ४
 एवमुक्तो न जग्राह तद्वचः काममोहितः ।
 अथ देवानुवाचेदमिन्द्रं प्रति सुराधिपः ॥ ५
 अहल्या धर्पिता पूर्वमृषिपत्नी यशस्विनी ।

जीवतो भर्तुरिन्द्रेण स वः किं न निवारितः ॥ ६
 बहूनि च नृशंसानि कृतानीन्द्रेण वै पुरा ।
 वैधर्म्याण्युपधाश्चैव स वः किं न निवारितः ॥ ७
 उपतिष्ठतु मां देवी एतदस्या हितं परम् ।
 युष्माकं च सदा देवाः शिवमेवं भविष्यति ॥ ८
 देवा ऊचुः ।

इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्पते ।
 जहि क्रोधमिमं वीर प्रीतो भव सुरेश्वर ॥ ९
 शल्य उवाच ।

इत्युक्त्वा ते तदा देवा ऋषिभिः सह भारत ।
 जग्मुर्बृहस्पतिं वक्तुमिन्द्राणीं चाशुभं वचः ॥ १०
 जानीमः शरणं प्राप्तामिन्द्राणीं तव वेश्मनि ।

2 ^b) D₁₀ transp. त्वयि and क्रुद्धे. B₁ D_{1.2.8.9} T G प्रभो (G₄ पते) (for विभो). — ^c) D₁ T₁ त्रस्तं (for त्रस्तं). D_{1.2} ससुरं (for सासुरं).

3 ^a) D_{2.8} G₂₋₄ वीर (for साधो). — ^b) G₄ transp. न and क्रुध्यन्ति. K_{3.4} D (except D_{1.2.9}) कुप्यन्ति (for क्रुध्यन्ति). — ^c) K_{1.4.5} शक्रस्य (for परस्य). — ^d) K₂ D₁ प्रसीद त्वं (for प्रसीदस्व). G₃ सुरोत्तम.

4 ^a) G₄ क्रोधात् (for पापात्). — ^b) Some N MSS. 'मर्षणात्. — ^c) G_{1.5} देवराज (for 'राजः). — ^d) K₁ D₈₁ प्रजां (for प्रजा).

5 ^a) K₂ M₄ नराधिप; B_{1.2.4} M_{8.5} नराधिपः; D_{1.2.10} G_{8.4} सुराधिपं; D₉ मुनीस्तदा (for सुरां).

6 ^b) M (except M₁) तप (for यश). — ^c) S पत्नौ (M₂₋₅ पत्नी) जीवति सें (T₂ G₈₋₅ वै)न्द्रेण. — ^d) = 7^d. K_{4.5} B₁ D₁₀ T G च; D₁ वै (for वः). G₈ नु (for न). M₈₋₅ च (for नि). M₂ स किं च न पराजितः.

7 D_{1.9} om. (hapl.) 7. — ^a) K_{1.8.5} हह; K₄ हि (for च). — ^b) T₁ G₄ सुराः (for पुरा). — ^c) K_{1.2.4} D_n D_{5.7} G₄ M (except M₁) वैधर्म्याणि; all comm. as in text. D₅ उपधा; G₄ उपायात्; C_{a.d.5} उपधाः (as in text). K₁ उपधाभिश्च; K₂ उपरोधाश्च (for उपधाश्चैव). — ^d) = 6^d. K_{1.4} च; C_a वः (as in text). B D₅ D_{5.7.10} T₁ G_{1.4.5} कस्याञ्च वारितः; M (except M₁) किं न च वारितः.

8 ^a) K₂ B D (except D₉) transp. मां and देवी. K_{1.8-5} सा (for मां). G₂₋₄ देवी सा (for मां देवी). — ^b) K₄ यत्तद्; K₅ T₁ G_{1.5} एतद् (for एतद्). K₂ T G_{1.5} M तस्याः (for अस्याः). K_{1.4.5} D_{9.10} M₁ transp. हितं and परं. B_{2.4} भवेत्; T₂ M₈ वरं (for परम्). — ^c) K₂ B₁ T₂ G₄ तु; T₁ G_{1.5} हि (for च). D₈ (hapl.) om. 8^d-10^a. — ^d) T₂ G_{8.4} एतद् (for एवं).

9 D₈ om. 9 (cf. v. 1. 8). — ^a) T आनयिष्याम. — ^b) D₉ M यदि (M₂ यद्) (for यथा). D₁ दिवःसद; T₂ तथास्तु वै (for दिवस्पते). K (except K₂) D₁₀ देवराज तवातिकं (K₂ D₁₀ 'के); T₁ G सुराधिप यदी (G₄ 'दि)च्छसि. — ^c) D₉ M देव (for वीर).

10 D₈ om. 10^a (cf. v. 1. 8). K₂ B₄ D₉ S (except T₂ G_{2.8}) om. the ref. — ^a) K₂ B D_n D₈ D_{1.8-5.7.10} तं; D₉ तां (for ते). K_{2.8} D₉ M₈₋₅ ततो (for तदा). D₉ देवीं (for देवाः). — ^b) K_{1.4} मुनिभिः (for ऋषिभिः). — ^c) D₁ 'स्पतेर् (for 'स्पतिं). D₉ विप्रं (for वक्तुं). K₁ जग्मुर्बृहस्पतिगृहं. — ^d) D₁₀ शक्राणीं (for इन्द्राणीं). D₁ om. च. K_{1.4.5} B₁ D (except D_{n2} D₅ D₆) T₁ G₁ M (except M₁) शुभं (for अशुभं).

11 Before 11, D₁ T₂ ins. देवाः. — ^a) M (except M₁) G₄ जानीम (for 'मः). — ^c) D₁ दत्ताभयं (for दत्तां).

12 ^a) D₂ G₈ ततो; D₈ नत्वा (for ते त्वां). D₈₂ D₁

5. 378
5. 12. 11
5. 12. 11

C. 5. 378
B. 5. 12. 11
K. 5. 12. 11

दत्ताभ्यां च विप्रेन्द्र त्वया देवर्षिसत्तम ॥ ११
ते त्वां देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महाद्युते ।
प्रसादयन्ति चेन्द्राणी नहुषाय प्रदीयताम् ॥ १२
इन्द्राद्विशिष्टो नहुषो देवराजो महाद्युतिः ।
वृणोत्वियं वरारोहा भर्तृत्वे वरवर्णिनी ॥ १३
एवमुक्ते तु सा देवी बाष्पमुत्सृज्य सस्वरम् ।
उवाच रुदती दीना बृहस्पतिमिदं वचः ॥ १४
नाहमिच्छामि नहुषं पतिमन्वास्य तं प्रभुम् ।
शरणागतास्मि ते ब्रह्मंस्त्राहि मां महतो भयात् ॥ १५
बृहस्पतिरुवाच ।
शरणागतां न त्यजेयमिन्द्राणि मम निश्चितम् ।

T₁ G_{1.2} M त्वा (for त्वां). K₃ बृहस्पते देवाः (for देवाः सग^०). — ^b) K (except K₂) D₁₀ मुनयः (for ऋषयः). — ^c) K₅ D₈ प्रसादयन्ते; D_{1.2} T₂ G_{2.4} यन्तः. K D₁₀ शक्राणी; D_{1.8} T₂ इंद्राणी; D₂ G_{2.4} इंद्राणी; T₁ G_{1.5} सेंद्राणी (for चेन्द्राणी).

13 ^a) T₁ G देवेशो (for नहुषो). — ^b) T₁ G नहुषोयं; T₂ देवेशोयं (for देवराजो). D₉ देवराजसमद्युतिः. — ^c) G_{2.4} वरय (for वृणोतु). B (B₄m as in text) D_{n2} D₉ इमं; D₁₀ अमुं; G_{2.4} त्वं (for इयं). K₅ वृणु तं त्वं वरारोहे; D₁ वृणोति त्वां वरा^०; D₂ G₅ वरयस्व (G₅ य त्वं) वरारोहे; T₁ G₁ (m as in text). ² M वरयत्वियं (M₂ मं) वरा^० (hypermetric). — ^d) T₁ G_{1.4.5} भर्तारं. K₅ G₅ वर्णिनि.

14 ^a) K_{1.4.5} D_{8.10} T₂ G_{2.8} उक्ता (for उक्ते). M₁ तदा (for तु सा). G₃ वरारोहा (for तु सा देवी). K₁ D₈ देवैः (for देवी). — ^b) D₈ D₁₀ (m as in text) अन्वास्य (for उत्सृज्य). K_{1.2.4.5} सुस्वरं; K₃ D_n D₈ D_{1.8-7.10} (m as in text) सस्वनं; D_{2.8} सस्वरं; G₂ गद्गदं. — ^c) K₄ तु तदा (for रुदती). K_{1.4} देवी; D₂ भीता (for दीना).

15 Before 11, T₂ ins. इंद्राणी उ^०, G₁ इंद्राणी. — ^a) G₈ भजामि; M₂ अर्हामि (for इच्छामि). — ^b) K_{1.4.5} B₁₋₈ D₈₋₁₀ M₂ अन्वासितुं; C₈ अन्वास्य तं (as in text). C_{d.8} cito अन्वास्य. K_{1.4.5} B₂ D_{8.9} प्रभो; K₃ विभो; D₁₀ गुरो; G₈ विभुं (for प्रभुम्). B₄m D_n D₈ D₈₋₇ T₂ (m as in text) पतिं देवर्षिसत्तम; D₂ इति मत्वास्म्यहं प्रभो; M_{1.8-5} पतिमन्वेष्टास्म्यहं. — ^c) Hypermetric! K₉ D₉ S शरणं (for शरणा-). M₈₋₅ ब्रह्मस्त्वं (for ते ब्रह्मन्). K₄ भद्रं (for ब्रह्मन्). — ^d) K₈ D_n D₈ D₈₋₇

धर्मज्ञां धर्मशीलां च न त्यजे त्वामनिन्दिते ॥ १६
नाकार्यं कर्तुमिच्छामि ब्राह्मणः सन्विशेषतः ।
श्रुतधर्मा सत्यशीलो जानन्धर्मानुशासनम् ॥ १७
नाहमेतत्करिष्यामि गच्छध्वं वै सुरोत्तमाः ।
अस्मिन् श्रुते पुरा गीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदम् ॥ १८
न तस्य बीजं रोहति बीजकाले
न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
न सोऽन्तरं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९
मोघमन्नं विन्दति चाप्यचेताः
स्वर्गाल्लोकाद्भयति नष्टचेष्टः ।

त्रायस्व (for त्राहि मां). D₉ त्वं महामते (for महतो भयात्). — After 15, K₁₋₈ ins.:

96* एवमुक्तस्तया देव्या वाक्यमाह बृहस्पतिः ।

16 K_{2.8} om. the ref. — ^a) Hypermetric! K_{8.5} B D (except D_{8.9}) गतं (for गतां). K₁ D₉ न त्यजेहं; D₉ न भेतव्यं. — ^b) K (except K₂) D (except D₉) T₂ निश्चयः (for निश्चितम्). T_{1.2} (before corr.) G इंद्राणीं च यशस्विनीं; M त्वामिन्द्राणि (M_{2.8} णीं) मनस्विनीं (M₁ नि). — ^c) N (except D₁) सत्यशीलां (for धर्मं). — D₇ (hapl.) om. 16^d-17^e. — ^d) D (except D_{1.8.8.10}; D₇ om.) T G त्यजेयम् (for त्यजे त्वाम्). K_{1.3.5} D₉ T₁ G अनिदितां.

17 D₉ om. 17^{abc} (cf. v. 1. 16). — ^c) K₁ सत्यधर्मः; K₅ S (except G₂) श्रुतधर्मः.

18 ^a) K (except K₂) D_{2.6.8} एवं (for एतत्). — ^b) D_{2.8} च (for वै). — ^c) D₁₀ om. च.

19 ^a) S चास्य (for तस्य). K D_{n2} D_{1.9.10} T₁ G_{1.8.5} M_{1.4} (sup. lin. as in text) रोह^० (for बीज^०). — ^b) D_n तस्य (for चास्य); cf. S above. K_{2.4} D_{1.8.10} T₂ देवो (for वर्षं). — ^c) = 21^e. Cf. 20^e. D₁ भीहं (for भीतं). K₄ (sup. lin.) च (for the second प्र-). — ^d) D₁ transp. न and स. M_{1.2} om. स. M₈₋₅ असौ (for सः). K₂ D₂ उत्तमान्; K₃₋₅ उत्तरं; B (B₄m as in text) D_n D₈ D₂m. 8-7.10 M₂ (m as in text) T₂ (before corr. as in text) त्रातारं; D₁ उत्तमं; M₈₋₅ त्राणं (for अन्तरं). G₃ भजते (for लभते). K₂ ईप्सन् (for इच्छन्).

20 ^a) K₁ D₈ स मोघं; D₂ (m as in text) नोष्णं; C₉ मोघं (as in text). B₄ D_{n1} D₂m. 3.4.7 अर्थः; D₁ T₂ सर्वं; C₉ अन्नं (as in text). K₂ D_{9.10} T₁ G₁ विन्दते; C₉

भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै

न तस्य हव्यं प्रतिगृह्णन्ति देवाः ॥ २०

प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले

सदा विवासं पितरोऽस्य कुर्वते ।

भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे

सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ २१

एतदेवं विजानन्वै न दास्यामि शचीमिमाम् ।

इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २२

अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ।

क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि दास्याम्यहं शचीम् ॥ २३

शल्य उवाच ।

अथ देवास्तमेवाहुर्गुरुमङ्गिरसां वरम् ।

कथं सुनीतं तु भवेन्मन्त्रयस्व बृहस्पते ॥ २४

बृहस्पतिरुवाच ।

नहुषं याचतां देवी किञ्चित्कालान्तरं शुभा ।

इन्द्राणीहितमेतद्वि तथास्माकं भविष्यति ॥ २५

बहुविघ्नकरः कालः कालः कालं नयिष्यति ।

दर्पितो बलवांश्चापि नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २६

शल्य उवाच ।

ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तमब्रुवन् ।

ब्रह्मन्साध्विदमुक्तं ते हितं सर्वदिवाकसाम् ।

एवमेतद्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यताम् ॥ २७

ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाः साग्निपुरोगमाः ।

ऊर्चुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितकाम्यया ॥ २८

C. 5. 28
B. 5. 12. 28
K. 5. 12. 28

विन्दति (as in text). K₂ हि; T₁ G₅ वा (for च). K₂ D_{9.10} T G अप्रचेताः; K₈ D₁ अल्पचेताः; M₂ अप्युपेतः (for अप्यचेताः). — ^b) D₁ G₂ सर्वात्; M₂ धर्मात् (for स्वर्गात्). K_{2.4} T₂ G नश्यति (for अश्यति). K_{1.4.5} D₈₂ D₂ (m as in text). 8.4.9 M₅ नष्टचेताः; D₅₋₇ चाप्यचेष्टः; D₈ चाप्यचेताः; T₂ अष्टचेताः; G M₁ अष्टचेष्टः (G₄ हष्टचेताः). — T₁ G om. 20°-21°. — ^c) Cf. 19°. K₄ (sup. lin.) च (for प्र.). K_{2.8} D₂ शत्रवे; M₅ योत्र वै (for यो वै).

21 T₁ G om. 21^{ab} (cf. v. 1. 20). — ^a) M न जायते (M₁ sup. lin. प्रजायते); Ca. d. 8 प्रमीयते (as in text). M₁ (sup. lin.) अपि (for हि). M (M₁ sup. lin. as in text) काले (for अकाले). — ^b) K₁ D₁ D₈ D_{8-8.10m} विवादः; K₂₋₈ D₁₀ विनाशः; D₈ विषादः; C₈ विवासं (as in text). — ^c) = 19°. K_{4.5} D₁₀ यो हि; T₁ G₄ च (for the second प्र.).

22 ^a) K₂ B_{1.2.4} प्रजानन्; D₁ प्रपन्नां (for विजानन्). — ^b) D₁ ददामि (for दास्यामि). T₂ G अहं (for इमाम्). — D₁ om. 22^{ad}. — ^c) M देवीं (for लोके).

23 ^b) D₁₀ यन्मम (for मम च). T₁ G₄ transp. च and अपि. D₈₁ D_{1.9} वा (for च). — ^c) K_{1.4.5} त्रिदशं (for तत्सुरं). — ^d) K₁ T₂ om. हि. K₁ transp. अहं and शचीं. T₂ शचीमिमां (for अहं शचीम्).

24 D₁ M om. the ref. — ^a) D₁ D₈ D_{8-7.10} संगंधर्वाः (for तमेवाहुः). D₁ अथ देव्याश्च ते प्राहुः. — ^b) S (except T₂) ऋषिं (for गुरुं). B_{2.5} T₁ G_{1.2} अंगिरसं. D (except D_{1.2.8.9}) गुरुमाहुर्हि (D₈ 'हमि; D₆ 'ह इ' दं

वचः. — ^a) K_{1.5} D₁ D₈ D_{1.2.4.6.7.10} तु; K₈ च; D_{2.8} हि (for तु).

25 G₄ गुरुः (for बृह° उ°). — ^a) M_{2.5} देवि (for देवी). — ^b) D₅ G_{2.4} M_{1.2} कंचिन्. D₂ तदा (for शुभा). D₁ कंचित्कालं शुभांतरे. — ^c) M_{2.5} इन्द्राणि हि°. T G हितमेतद्वि वै मन्ये. — ^d) K₈ T₂ यथा; D₈ तदा (for तथा).

26 G₈ om. 26^{ab}. — ^a) K_{2.5} B D (except D_{2.8}) 'विघ्नः सुराः; G₄ 'विघ्नतरः; M₂ 'विघ्नकरं. M₂ कालं; C₈ कालः (as in text). — ^b) K₁ transp. कालः and कालं. K₄ स्वयं; D₈ तस्मात् (for कालः). G₂ तं हि; C₈ कालं (as in text). M₁₋₄ निनेष्यति (for नयि°). K₈ रम्यः कालो भविष्यति; D₁ कालं न क्षपयिष्यति; D₁ कालः कालेन गच्छति; T G_{1.4.5} कालं घात (T₂ G₄ नाश) यिष्यति; M₅ कालं विघ्नेन नेष्यति. — ^c) D (except D_{1.2.8-10}) M₂ C₈ गर्वितो (for दर्पितो). — ^d) B (except B₄) D_{2.8.9} M (except M₁) बलं (for वर°).

27 D₁ om. 27^{ab}. T G om. the ref. — ^a) K₄ D₈ यथा (for तथा). K_{1.4} D_{2.8.9} T₂ उक्तेन (for उक्ते तु). K₂ अथ चांगिरसा प्राक्ते. — ^b) K B_{2.8.5} D₁ D₈ D_{1.8.6.9.10} तथा; B_{1.4} D_{4.5} तदा (for तम्). K₂ ध्रुवं (for अब्रुवन्). — ^d) K₄ B D₈₁ D_{2-4.6.7} M₁ सर्वं (for सर्वं). — ^f) D₁₀ शक्राणीयं प्रपद्यतां.

28 ^b) = 5. 13. 8°. B₁ साग्निपुरोधसः; D₁ D₂₋₄ चाग्निं; D₈ अग्निं. — ^c) D_{1.2} एकाम्रा; G₅ अव्यग्रां (for अव्यग्रा). — ^d) T G_{1.2.5} देवानां (for लोकानां).

29 Before 29, K₈ B_{3.4} (marg.). 5 D (except

G. 5. 397
B. 5. 12. 29
K. 5. 12. 29

त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्थावरजङ्गमम् ।
एकपत्न्यसि सत्या च गच्छस्व नहुषं प्रति ॥ २९
क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पार्थिवः ।
नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्चर्यमवाप्स्यति ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

शल्य उवाच ।

अथ तामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा ।
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते ।
भजस्व मां वरारोहे पतित्वे वरवर्णिनि ॥ १
एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ।
प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा ॥ २

D1. 2. 3. 9) ins. देवा ऊचुः. — °) D1 देवि; T1 G1. 5 साध्वी (for सत्या). D1 त्वं (for च). — °) D1 G1. 5 गच्छ त्वं (for गच्छस्व).

30 °) Ks अयं (for क्षिप्रं). K1 Ds तद्-; K2. 2. 5 D1. 8. 10 त्वद्- (for त्वाम्). K2. 8 D1 अधि° (for अभि°). K4 स; D10 तु (for च). — °) K1 D1 विनक्ष (D1 °क्ष्य)ति स; Ds2 विनश्यति च; D7 T1 G स विनश्यति; Ds स विनक्ष्यति. D (except D1. 2. 3. 9) Gs पापकृत् (for पार्थिवः). — °) Ks. 5 M दिवि (for देवि). — °) Ks. 5 Dn1 D7 G3 अवाप्स्यति.

31 Before 31, T G (except Gs) ins. शल्यः. — °) Ds. 6 विनिश्चितं (for °श्चयं). K1. 8-5 मत्वा; K2 D1 ज्ञात्वा (for कृत्वा). — °) K (except K2) D1. 2. 4. 9. 10 शक्राणी (for इन्द्राणी). — °) G2. 2. 5 °गच्छच्च (for °गच्छत). S सव्रीळा. — °) = 5. 13. 3^d.

32 °) D1. 2. 8 transp. दृष्ट्वा and तां. K1. 5 तु (for तां). D10 राजा (for चापि). — °) K1. 4 कालोपहत°; Ks. 5 D2 कालोपहत°; Ds2 D1 कामोपहत°.

Colophon. K1. 2. 5 B D (except D2) T1 G2 M2 all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (Ds इंद्रजय; T1 G2 M2 इंद्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name: K1. 4. 5 पुरोहितयानं; D2 नहुषनिश्चयः; Ds पुरो-हितयानं and नहुषनिश्चयः; G1. 2 नहुषातिक्रमे बृहस्पतिवाक्यं (G2 °स्पतिसंवादः); M1 नहुषशचीप्रार्थनं. — Adhy. no.

एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्यसिद्धये ।
अभ्यगच्छत सव्रीळा नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३१
दृष्ट्वा तां नहुषश्चापि वयोरूपसमन्विताम् ।
समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ॥ ३२

नमस्य सा तु ब्रह्माणं कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ॥ ३
कालमिच्छाम्यहं लब्धुं किञ्चित्त्वत्तः सुरेश्वर ।
न हि विज्ञायते शक्रः प्राप्तः किं वा क्व वा गतः ॥ ४
तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ।
ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्वीमि ते ।

(figures, words or both): K1 Ds1 Ds-7. 10 S 12; Ds 11. — S'loka no.: Dn Ds 32.

13

1 °) B1 दुःखिताम् (for अथ ताम्). — °) K1 transp. नहुषः and देवराट्. D1 तथा (for तदा). — °) K2 पतिं वै (for पतित्वे).

2 °) K4. 5 M1. 3 उक्ते (for उक्ता). — °) D1 प्राकंपत (for प्रावे°).

3 °) K1. 2 B Dn Ds D1. 8-8. 10 प्रणम्य सा; Ds नमस्कृत्य. K2 B Dn Ds D1. 8-7 हि; Ds च (for तु). Ds भर्तारं (for ब्रह्माणं). G4 ब्रह्माणं सा नमस्कृत्य. — °) K2 B D (except D2. 3-10) शिरसा तु कृताञ्जलिः; Ks. 5 (also as in text) विष्णुं च शरणं (Ks °णा-) गता. — °) Ks. 5 दुर्विनीतम् (for देव°). — °) = 5. 12. 31^d.

4 °) Ds संप्राप्तुं (for अहं लब्धुं). K (except K2) प्राप्तुं; T1 G1. 5 किञ्चित् (for लब्धुं). — °) K1. 5 G4 M1. 5 किञ्चित्; Ms-5 अथ (for किञ्चित्). K2 D (except D1. 2. 3. 9) T2 G2. 8 त्वत्तः कं (T2 G2 किं)चित्; T1 G1. 5 त्वत्तो लब्धुं (for किञ्चित्त्वत्तः). — °) K2 कासौ कुत्र; B D (except D1. 2. 3) किं वा प्राप्तः (by transp.); T G कुतः प्राप्तः; M प्राप्तः कुत्र. Ks Dn G4 च (for the second वा).

5 °) K2 एव; B1 D1. 9 एवं (for एतत्). K1 च (for तु). Ks परिज्ञाय; T2 तु वै ज्ञेयं (for तु विज्ञाय). — °) Ks T2 G1-8 वि- (for न). Ks D1. 2. 3. 9 S विभो

एवमुक्तः स इन्द्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ५

नहुष उवाच ।

एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामभिभाषसे ।

ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुसरः ॥ ६

शल्य उवाच ।

नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ।

बृहस्पतिनिकेतं सा जगाम च तपस्विनी ॥ ७

तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाः सात्रिपुरोगमाः ।

मन्त्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ॥ ८

देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ।

ऊचुश्चैनं समुद्रिणा वाक्यं वाक्यविशारदाः ॥ ९

ब्रह्महत्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ।

गतिश्च नस्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ।

रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १०

त्वद्दीर्यान्निहते वृत्रे वासवो ब्रह्महत्यया ।

वृतः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ ११

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुर्व्रवीत् ।

मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ १२

पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ।

पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयः ॥ १३

स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः ।

कंचित्कालमिमं देवा मर्षयध्वमतन्द्रिताः ॥ १४

श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां तां वाणीममृतोपमाम्

ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ।

C. 5. 417
R. 5. 13. 17
K. 5. 13. 17

(for प्रभो). — *) K (except K₂) त्वाहम् (for S^h त्वाम्). — *) D₈ महेंद्राण्या; D₁ स चेंद्राण्या.

6 T G om. the ref. — *) D_{1.2.3} एवमस्तु महाभागे. — *) N (except D_{1.9}) G₂ M₁ इह (for अभि). — *) K_{1.4} D_{8.10} S (T₂ after corr.) °स्मर; K₅ T₂ (before corr.) °स्मरन्.

7 K_{2.5} B D (except D_{2.8}) S (except T₂) om. the ref. — *) D₉ S (except T₁ G₈₋₅) सा (for च). — *) K (except K₂) B D (except D_{1.2.8}) च (for सा). T₂ बृहस्पतेस्तु भवनं. — *) K_{1.4.5} जगामाथ; B D (except D_{1.2.8}) सा जगाम; T G (except G₈) प्रजगाम. K₈ सुदुःखिता; B_{8.5} D (except D_{1.8.9}) यशस्विनी.

8 *) M (except M₁) तु संश्रुत्य (for संश्रुत्य च). D₈ वचसः; D₉ सुवचः; T₁ G_{1.5} वचनं (for च वचो). K₃ इन्द्राण्याश्च प्रतिज्ञाते. — *) = 5. 12. 28^b. K₁ D₈ सर्षि; D_n D_{2-4.6} चाप्ति. — *) K_{2.8} B D (except D_{2.8.9}) चितं (for मन्त्रं). D₈ D₉ T₂ अव्यग्राः (for एकां).

9 *) K_{1.2} D₈ देवा (for देव). — *) D₁ तं; S (except T₂ G₄) एव (for एनं). — *) S सर्वे दिवौकसः (for वाक्यं).

10 *) K (except K₂) B_{1.8.5} D (except D_{1.2.8.9}) ब्रह्मवध्या. D_{2.8} T₂ असौ (for वै). — *) K (except K₂) D_{1.2.8.9} G₂₋₄ सुरगणाधिपः; T₂ त्रिभुवनेश्वरः. — After 10^{ab}, K₄ ins.:

97* क गतो नेति जानीमो देवदेव जगस्पते !;
while T₂ ins.:

98* अविज्ञातः सुरगणैर्गतो न ज्ञायते प्रभो ।

— *) K₂ B_{1.8} D₉ G₃ सर्वतो; B_{2.4} (m as in text) सर्वतो; D₁ सर्वस्य; T₂ सर्वं यो (for पूर्वजो). — *) T₁ G₁ सर्वदेवानां. — *) K₈ विष्णो त्वां; D₁ विष्णो त्वं; D₆ T₁ विष्णुस्त्वं; C₈ विष्णुत्वं (as in text). K₄ D₉ अपि जग्मि; D₆ अभिजग्मि; T₁ अपि जज्ञि; G₃ उपजज्ञि.

11 K₈ om. 11^{ab}. — *) K₂ B D (except D_{8.9}) G₄ त्वद्दीर्यनिहते. — *) K_{1.4.5} ब्रह्मवध्यावृतः प्रभो (K₁ °भुः). — *) K (except K₂) शक्रः (for वृतः). K₂ D_{2.8} G₁ °श्रेष्ठः. — *) G₁ त्वद्य (for तस्य).

12 *) T₁ G_{1.5} तु (for तद्). — *) D₁ तपसा (for मामेव). D₁ युज्यतां; G₄ भजं (for यजं). — *) M_{8.4} पालं (for पावं).

13 *) K_{1.4} D₉ M₂ °भयं.

14 *) K₂ स्वकर्मणैवं (for °भिश्च). — *) K₅ D_n D_{8.2} D_{1.6-9} T₁ G_{8.5} किंचित् (for कं). K₁ D_{8.9} T₂ G₃ M_{1.2.5} इदं (for इमं). — *) K₁ D₈ ऋषयश्चाप्यतन्द्रिताः. — K₈ ins. after 14; K₂, after 15^{ab}:

99* शल्य उवाच ।

विष्णुर्विसर्जयामास देवान्सर्पिपुरोगमान् ।

15 *) T₂ शुभं; G₈ तथा (for शुभां). K₂ D_{2.8} T₁ G_{1.5} वाणीं; T₂ वाक्यं (for सत्यां). — *) K_{8.5} D_n D_{8-7.10} transp. तां and वाणीं. K₄ सत्यां ताम्; T₂ परमम् (for तां वाणीम्). T₁ G_{1.5} सत्याम् (for वाणीम्). K (except K₂) D_n D₈₋₅ अशरीरिणीं; G₂ अकुतोभयां. — After 15^{ab}, K₂ ins. 99*. — *) T G transp. सर्वे and सुरगणाः. — *) B₁ D_n सुरर्षिभिः; D₁ M₈₋₅ मह

C. 5. 417
B. 5. 13.
K. 5. 13.

यत्र शक्रो भयोद्विगस्तं देशमुपचक्रमुः ॥ १५
तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ।
ववृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥ १६
विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ।
पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर ॥ १७
संविभज्य च भूतेषु विसृज्य च सुरेश्वरः ।
विज्वरः पूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्मवान् ॥ १८
अकम्प्यं नहुषं स्थानादृष्ट्वा च बलसूदनः ।
तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् ॥ १९
ततः शचीपतिर्वीरः पुनरेव व्यनश्यत ।
अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकाङ्क्षी चचार ह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(for सह°).

16 °) K₃ ततः; D₉ तस्य (for तत्र). — °) K_{1.5} T₂ G_{2.8} ववृधे; G₄ प्रवृत्तः (for ववृते). B₂ पावनार्थाय. — °) K (except K₅) D₈ D_{5.7.9.10} ब्रह्मवध्यां.

17 Before 17, D_{3.4.7} ins. शल्य उ°. — °) M₃₋₅ विभजन् (for °भज्य). K_{1.2.4} B_{1.2.4} ब्रह्मवध्यां. B₂ D₁ वै; G₃ च (for तु). — °) D₁₀ महिलासु (for स्त्रीषु चैव).

18 D₈ D₁₀ om. 18^{ab}. — °) D₉ T₂ स (for सं). — °) K₅ निःसृत्य; D₄ विभज्य. — °) K_{2.4} B (except B₄) D (except D₈) धृत° (for पूत°). — °) K (except K₂) वृत्रहा; D₉ बलहा; S विमुक्तो (for वासवो). D₁ आत्मना (for °वान्).

19 °) K₃ अचाल्यं; B Dn D₈ D_{2-7.9} अकंपत्; D₁ M₂ अकल्प्यं; T₂ आगम्य (for अकम्प्यं). D₁ तस्मात्; G_{1.5} स्वस्थं (for स्थानात्). K₅ स्वस्थानस्थं च नहुषं. — °) K₂ B D बलनिपूदनः (for च बल°). — °) B₂ सु- (for च).

20 °) K₃ B D (except D_{1.2.3.9}) T₂ देवः; T₁ G_{1.8.9} M₂ भीतः (for वीरः). — °) D₆ विनश्यति; G₅ न दृश्यत. — °) D₁ T₂ G (except G₅) कालकाङ्क्षी. D₁ G₄ च भारत (for चचार ह).

21 °) D₈ D_{1.3.10} G_{3.4} प्रणष्टे (see below). D_{2.8} च (for तु). K (except K₂) पुनः (for ततः). T₁ G_{1.5} ततः प्रणष्टे देवेशे. — °) D₈ D₂ ततो (for तदा). G₄ दीना (for देवी).

22 Cf. 1. 9. 4^{ab}. — Before 22, M ins. शची.

प्रणष्टे तु ततः शक्रे शची शोकसमन्विता ।
हा शक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता ॥ २१
यदि दत्तं यदि हुतं गुरुवस्तोषिता यदि ।
एकभर्तृत्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ॥ २२
पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ।
देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ॥ २३
प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठत तत्र सा ।
पतिव्रतात्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् ॥ २४
यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ।
इत्याहोपश्रुतिं देवी सत्यं सत्येन दृश्यताम् ॥ २५

— °) K₅ हुतं चापि (for यदि हुतं). — °) K_{1.4} D_{1.2.3.10} T G एकभर्तृकता मे (D₁ च); B₄ एकपत्नीत्वमेव (for °भर्तृत्वमेव). Dn₂ D_{2.8} G_{1.8.9} M₂ अस्ति; D₁ इति (for अस्तु). — °) D_{2.8} वै; M चेन् (for वा).

23 °) D₁ पुण्यं; T₁ G_{1.2.5} अर्घ्या. K₁ चैताम्; D₁ चेदम्; M₃₋₅ त्विमाम् (for चेमाम्). K₁ विद्यां; D₁ दिव्यं. — °) D₁ प्रवृत्तं; T₂ प्रवृत्त. K_{2.5} D_{3.2} D_{2.8} उत्तरायणीं (K₅ णात्); D₁ T₂ चोत्तरा°. — °) Some MSS. रात्री. — °) K (except K₂) Dn₁ D_{3.4.7.8.10} सिध्यतां मे °रथाः.

24 °) K₂ प्रीयतां; K₃ नियता; D₁ प्रयाता; D₅ T₃ प्रयतां. D₂ तां (for च). K₁ वच्मि तां (for च निशां). K₂ G₄ M_{3.4} निशा- — °) K_{1.2} उपा(K₂ °प)तिष्ठतु; D₉ G₅ उपतिष्ठति. K₁ सा मयि; K₂ मामिति; T₁ तत्र ह. — °) K_{1.4.5} D_{1.2.10} पतिव्रतानां; K₂ D_{7.8} G₃ M₃ °व्रतत्वात्; D₉ पातिव्रत्यस्य. — °) D₉ G₅ उपाकरोत्; G₂ अथाशृणोत्. — After 24, K₄ ins.:

100* सा दृष्ट्वा तां ततो देवीं प्रत्युवाच यशस्विनी ।

25 K₃ transp. 25^{ab} and 25^{cd}. — °) G (except G₅) मे; M अपि (for असौ). — °) K_{2.4} वै सं (for देशं). G₃ ह; G₄ नः (for मे). — °) S प्र(G₃ प्री)त्याहोपश्रुतिर् (G₂ ति). K B₄ Dn D_{2-4.8.9} G₄ देवीं. — °) M (except M₂) सत्यासत्येन (for सत्यं स°). Dn₁ दृश्यते; M_{2.5} दृश्यता.

Colophon. K_{1.2.4.5} B D G₂ M₃₋₅ all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (G₂ M₃₋₅ इंद्र-

१४

शल्य उवाच ।

अथैनां रूपिणीं साध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः ।
तां वयोरूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् ॥ १
इन्द्राणीं संप्रहृष्टा सा संपूज्यैनामपृच्छत ।
इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने ॥ २

उपश्रुतिरुवाच ।

उपश्रुतिरहं देवि तवान्तिकमुपागता ।
दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन तोषिता ॥ ३
पतिव्रतासि युक्ता च यमेन नियमेन च ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ।
क्षिप्रमन्वेहि भद्रं ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥ ४

शल्य उवाच ।

ततस्तां प्रस्थितां देवीमिन्द्राणीं सा समन्वगात् ।
देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूस्ततः ।
हिमवन्तमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वमागमत् ॥ ५
समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ।
आससाद महाद्वीपं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ ६
तत्रापश्यत्सरो दिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं तावदेवायतं शुभम् ॥ ७
तत्र दिव्यानि पद्मानि पञ्चवर्णानि भारत ।
पद्मैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ॥ ८
पद्मस्य भित्त्वा नालं च विवेश सहिता तथा ।
विसतन्तुप्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ॥ ९

C. 5. 43
B. 5. 14. 11
K. 5. 14. 11

विजयोपाख्यान). — *Adhy. name*: K1.4.5 B1.2.4 D8 पुरोहितयानं; M1.2 ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तकरणं (M2 'कथनं'). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 Ds.7.10 S 13; D2.8 12. — *S'loka no.*: K5 28; Dn 27.

14

1 ^a) D10 M2 एतां (for एनां). K8-5 Ds.6.8.10 T1 G4.5 M (except M1) रूपिणी. G4 M देवीम् (for साध्वीम्). — ^e) K2 ततस्तां रूपं.

2 ^a) G2 सुश्रोणी (for इन्द्राणी). K (except K4) B2.3.5 D (except D2.8.9) सं (K5 D1 सा) प्रहृष्टात्मा (for 'हृष्टा सा). — ^b) K2 T1 G (except G8) इदम् (for एनाम्). B1.8.5 D (except D1.2.8-10) अथाब्रवीत्; T1 G उवाच तां (G4.5 *sup. lin.* ह). T2 संपूज्य समुवाच तां. — ^d) K2 तत् (for का), and वरांगने (for वरानं). — After 2, T2 ins.:

101* एवमुक्ता तथेन्द्राण्या देवी वाक्यमथाब्रवीत् ।

3 K8 G8.4 om. the ref. — ^a) D2.9 देवी; M (except M1) भद्रे (for देवि). — ^e) D2.8 देवि (for चैव). G2 संप्राप्य. — ^d) K (except K2) transp. तव and सत्येन. K2 भामिनि; B D (except D1.2.8.10) भाविनि (for तोषिता). T G भवत्याः सत्यभाषितात्.

4 ^a) K2 B (except B2) D (except D1.2.8-10) T2 G8.5 च (for असि). D1.2.8 युक्तासि (for युक्ता च).

— ^b) K1.5 D8 S शमेन; K2 तपसा; B2-4 दमेन; D2 समेन (for यमेन). B8 विनयेन; D2 विपमेन; G5 च दमेन (for नियं). — ^d) D1.2.8.9 देवि (for देवं). K1.8 शत्रुनिषू; G8 यत्रारिसूदनं; some MSS. 'निसूदनं. — ^e) T2 आगच्छ (for अन्वेहि). — ^f) D1 प्रक्षसे (for द्रक्ष्यसे).

5 All MSS. except G5 om. the ref. — ^a) K5 Dn2 Ds.7.10 Cn प्रहितां (for प्रस्थितां). — ^b) K2.8 पृष्ठमन्वगात्; B1-3 पृष्ठतोन्वया (B3 'गा) न् (for सा समं). — ^e) D8 T1 G1.4.5 देवारण्यम्. — ^d) G1.4 ततः (for बहून्). K2 (*sup. lin.* as in text).5 Ds D2.8-10 तथा (for ततः). — ^f) B2.4 आसदन्; T G आगता (for आगमन्).

6 ^a) T1 G मुंजवंतं (G8 उन्नतं तं) (for समुद्रं च). — ^b) K D8.10 'विस्तरं. — ^e) G4 आजगाम (for आसं). — ^d) D9 T2 G1-8 'लताकुलं; T1 G4.5 'लतायुतं.

7 ^b) D2.8 'शकुनिसेवितं; T1 G1 'शकुनिनादितं; T2 'शकुनिमं वृतं; G5 'द्रुमलताकुलं.

8 ^b) K8 सुरभीणि समंततः. — ^e) T1 अनु (for उपं). — ^d) K प्रोफुल्लानि (K2 पुष्कलानि). B1 च सर्वतः (for सहं). — After 8, K (except K5) D (except Ds D1.9.10; D2 marg. *see. m.*) ins.:

102* सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा ।

गौरेणोन्नतनालेन पद्मेन महता वृता ।

[(L. 2) K1-8 D8 'गौरेणोन्नतनालेन.]

9 ^a) M transp. पद्मस्य and भित्त्वा. D8 तु; S सा

C. 5. 439
B. 5. 14. 12
K. 5. 14. 12

तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ।
सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा ॥ १०
इन्द्रं तुष्टाव चेन्द्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ।
स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः ॥ ११
किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च कथं त्वहम् ।
ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् ॥ १२
इन्द्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यमदान्वितः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४

१५

शल्य उवाच ।

एवमुक्तः स भगवाञ्शच्या पुनरथाब्रवीत्

(for च). — °) K₂ D₅₁ D₅ T₁ G_{1.2.5} M_{1.8} बिसन्तुं
प्रविष्टं; C₈ as in text. B_{2.4} S तु (T₂ M₂ तं) (for च).
K₆ विश्रान्तमुपतिष्ठतं. — °) K₄ तंसा (for तत्र). M
शचीपति (for शतक्रतुम्).

10 °) K₃ transp. दृष्ट्वा and च. B_{1.8.5} अति; P₂
D₂ नु; D₁ T G_{1.2.5} M अथ (for च). D₉ सूक्ष्मरूपेण;
G₂ चैव रूपेण; G₄ अथ सुरश्रेष्ठं (for च सुसू). — °) K_{4.5}
वेष्टेण; G_{2.4} सूक्ष्मेण (for रूपेण).

11 Before 11, M (except M₁) ins. शल्यः. — °) D₁
विश्रुतैः; C₈ विश्रुतैः (as in text). — °) K₂ D₉
स्मयं (for स्तूयं). T₁ G_{1.5} तथा; G₄ M_{1.8} तदा (for
ततो). T₁ G_{1.5} स्तोत्रेः (for देवः).

12 °) K_{1.4.5} D_{2.8-10} T₃ G₅ इह; D₁ त्वसि; G₈
अपि (for असि). — °) D₁₀ G₅ नु (for तु). — After
12^{ab}, K (except K₅) D₈ ins.:

103* केन चास्मि तवाख्यात इहस्थो वरवर्णिनि ।

13 °) T₁ G प्राप्नो (for प्राप्य). K₃₋₅ B (except
B₁) D (except D_{1.2.8.9}) °समन्वितः (for °मदान्वितः).
— °) K₃ B₁ D₂ नु; T₂ स (for च). M₈₋₅ दुरात्मा स
(for च दुष्टात्मा). — °) Hypermetric! K₄ T₁ उपातिष्ठ;
T₂ उपैहि; G₈ आतिष्ठ (for उप). K₁ B₂₋₅ D₂ D₈
D_{8-7.10} T₁ G_{1m.4} इति स; K_{3.4} D₂₁ D_{1.8.9} इति मां;
B₁ D₂ इति मा; T₂ मामिह (for मामिति). K₅ G₈
उपतिष्ठत (G₈ °ति) मां क्रूरः. — °) T₁ G_{1.3.5} M मयि;
G₂ प्रभो (for मम).

14 °) K (except K₂) आयास्यसि (for त्रास्यसि).
— °) T₂ G_{2.8} M मा (for मां). — °) B_{1.8} M संव्रता;

दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो ।
उपतिष्ठ मामिति क्रूरः कालं च कृतवान्मम ॥ १३
यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति स मां वशे ।
एतेन चाहं संतप्ता प्राप्ता शक्र तवान्तिकम् ।
जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् ॥ १४
प्रकाशयस्व चात्मानं दैत्यदानवसूदन ।
तेजः समामुहि विभो देवराज्यं प्रशाधि च ॥ १५

विक्रमस्य न कालोऽयं नहुषो बलवत्तरः ॥ १
विवर्धितश्च ऋषिभिर्हव्यैः कव्यैश्च भामिनि ।

B₅ D₂₁ D₈ D₈₋₁₀ G₄ °प्राप्ता (for °तप्ता). K₁ एतेन
कारणेनात्र; K_{3.4} D₂ एतेनाहं संप्रतप्ता (K₄ °प्य); K₅ एतेन
चाहं संप्रतप्ता (hypermetric). — °) B₅ D₂ दुतं; D₂₁
D_{8-8.10} नूनं; D₉ तप्ता (for प्राप्ता). G₄ संतप्ताहं (for
प्राप्ता शक्र). — T G_{1.3-5} read 14^{ef} after 15, followed
by 104*. — °) K_{3.5} तं दुष्टं (for नहुषं). D₁ क्रूर
(for पाप°).

15 °) B₁ D₂ M_{1.3.4} प्रकाशय स्व (B₁ त्व)मात्मानं;
B₂₋₅ D₂₁ D₈ D_{8-8.10} प्रकाशयात्मनात्मानं. — °) G₂
दैवेन हतचेतनः. — °) K₂ स्वमा° (for समा°). D₁ प्रभो
(for विभो). — After 15, T G_{1.3-5} read 14^{ef}. T
G_{1.3-5} ins. after 14^{ef} (transposed): G₂ M, after 15:

104* यथैव च महाराज स्वया वृत्रो निपूदितः ।

[T₂ M (except M₄) स; G₈ हि (for च).]

Colophon. K_{1.4} B D (except D₂₁ D₂) T₁ G₁ M₈₋₅
all om. sub-parvan name, cite only इंद्रविजय (M₃₋₅
इंद्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name: K_{1.4} B_{1.2.4} पुरो-
हितयानं; D₂ इंद्रप्रदर्शनं; G₁ शच्युपश्रुतिसमागमे इन्द्रो-
पलब्धिः; M₁ शच्युपश्रुतिसमागमः. — Adhy. no. (figu-
res, words or both): K₁ D₂₁ D_{5.7.10} S 14; D_{2.6}
13. — S'loka no.: K₅ 17; D₂₁ 18.

15

1 °) K (except K₅) D₈ T G M₂ नु (T₁ G₁ च)
(for स). — °) T₂ शची (for शच्या). D (except
D_{1-4.9}) तां पुनर् (for पुनरथ).

नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ २
 गुह्यं चैतच्चया कार्यं नाख्यातव्यं शुभे क्वचित् ।
 गत्वा नहुषमेकान्ते ब्रवीहि तनुमध्यमे ॥ ३
 ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ।
 एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४
 इत्युक्त्वा देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ।
 एवमस्त्विदथोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥ ५
 नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा विस्मितो वाक्यमब्रवीत् ।
 स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिसिते ॥ ६
 भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनि ।
 तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७
 न च ब्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वस ।
 सत्येन वै शपे देवि कर्तासि वचनं तव ॥ ८

2 ^a) K (except K₂) D₁₀ T₂ मुनिभिर् (for ऋषिभिर्). — ^b) D_n D_{1.2.3.4.7} G_{4.5} हव्यकव्यैश्च. B D (except D_{1.2.3.8-10}) भाविनि. — ^c) T₂ इति (for नीतिम्). D₁ अनु; T₂ मंत्रं (for अत्र).

3 ^a) G₂ एवं (for गुह्यं). D₁₀ S om. च. K_{1.4.5} B₁ D_{2-4.8} एव (for एतत्). K₅ धार्यं (for कार्यं). — ^b) K₂ D₁ G₄ ख्यातव्यं (for आख्या). — ^d) K (except K₂) वदस्व; D₁ ब्रूहि त्वं (for ब्रवीहि). B_{2.4} D (except D_{1.2.9.10}) च सु (for तनुं).

4 ^b) B₁ जगत्प्रभो. — ^c) K₅ वशप्राप्ता; T₁ G_{1.2.4.5} वशीभूता. K₁ चाहं; K₂ D_{1.9} T₂ प्रीत्या (for प्रीता). G₈ एवं ते विनयी प्रीत्या. — ^d) D₅₂ भविष्यामि तवांतिकं.

5 ^b) S (except G₈) पत्या (for पत्नी). D₅ पौलोमी (for पत्नी सा). — ^c) K₅ B₁ D_{1.2} T₁ G_{1.2.4} M तं (for तु). K_{1.4} D_{2.9} G_{8.5} एवमस्त्विद (D_{2.9} G₈ 'स्तु त')थेत्युक्त्वा.

6 ^b) K₄ B D (except D_{1.9.10}) सस्मितो. — ^d) D_{1.2} G₈ ब्रवीषि (for करोमि).

7 K₁ om. 7^a-8^b. — ^b) D₂ तत्कर्तासि प्रसीद मे. — D₂ om. 7^{ed}. — ^d) K_{4.5} करिष्यामि (for तत्करिष्ये).

8 K₁ (cf. v. 1. 7) T₁ om. 8^{ab}. — ^a) S (mostly) ब्रीडा (for ब्रीडा). — ^b) D₁ मम (for मयि). B D (except D_{1.9.10}) T₂ G₅ विश्वसे: (for 'स'). — ^c) D_{n1} G₅ च; D_{1.8} एव; D₁₀ अहं; T₁ G₁₋₄ M (except M₂) ते (for वै). — ^d) K₂ B D (except D_{1.2}) करिष्ये (for कर्तासि).

इन्द्राण्युवाच ।

यो मे त्वया कृतः कालस्तमाकाङ्क्षे जगत्पते ।
 ततस्त्वमेव भर्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९
 कार्यं च हृदि मे यत्तदेवराजावधारय ।
 वक्ष्यामि यदि मे राजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ।
 वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततः स्यां वशगा तव ॥ १०
 इन्द्रस्य वाजिनो वाहा हस्तिनोऽथ रथास्तथा ।
 इच्छाम्यहमिहापूर्वं वाहनं ते सुराधिप ।
 यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नामुराणां न रक्षसाम् ॥ ११
 वहन्तु त्वां महाराज ऋषयः संगता विभो ।
 सर्वे शिविकया राजन्नेतद्भि मम रोचते ॥ १२
 नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ।
 सर्वेषां तेज आदत्स्व स्येन वीर्येण दर्शनात् ।

5. 45. 4
 5. 15. 14
 5. 15. 14

9 B₂ G_{1.5} शच्युवाच (G_{1.5} om. उ°). — ^a) K₂ B D (except D₁) M₁ transp. त्वया and कृतः. — ^b) K (except K₁) T₁ G_{3.4} आकांक्ष (for 'क्षे'). — ^c) K_{2.4} B₁ D_{1.9} G_{1.3.5} transp. भर्ता and मे. — ^d) G_{1.5} नरा° (for सुरा°).

10 G₅ om. 10^a-11^d. — ^a) M कार्यार्थं (for कार्यं च). D₁₀ हृदये (for हृदि मे). D_{5.6} T₂ नु; D₉ च (for तद्). — ^b) T₁ G_{1.2.4} उप° (for अव°). — ^d) K₁ D₇ एवं; K_{4.5} एवं (for एतत्). — ^f) D₇ गता (for ततः). M₃₋₅ तत्तस्यां (for ततः स्यां). K_{1.3.4} D₇ G₈ अहं (for स्यां). D₉ मम चेदिच्छसि प्रियं; T₁ G₁ ततस्त्वं कर्तुमर्हसि.

11 G₅ om. 11^{abed} (cf. v. 1. 10). — ^b) K₂ B (except B₄) वा; D₂ च (for अथ). D₂ G₄ transp. रथा: and तथा. — ^c) K (except K₂) D₁₀ अपूर्वं वै; B_{2.8} D_n D₈ D_{8.5.6.8.9} अथापूर्वं. — ^f) D₁ T₁ G_{1.5} M₁ सुराणां (for असु°).

12 ^a) D₉ M_{1.3.4} त्वा (for त्वां). K₂ B D_n D₈ D₂₋₈ भागाः; D_{1.9} भाग (for राज). — ^b) K₈₋₉ D_{8.4.10} मुनयः (for ऋषयः). K₂ संशिता; D₁ संशिता (for संगता). D₉ T₂ मुनयः (T₂ ऋषयः) संशितव्रताः.

13 G₂ om. 13^{abed}. — ^b) K₂ D₉ M₃₋₅ अर्हति (D₈ अर्हथ). — ^c) K₄ D_{1.9} T₁ आद्यत्स्व; B D_n D₈ D_{8-3.10} G₅ M₁ आदत्से. — ^f) B D (except D_{1.2.9.10}) शक्रोति (for हृच्छति).

14 S om. the ref. — ^a) K_{1.2.4} उक्ते (for उक्तस्). — ^b) K₈ प्राह्व्यन्ज्ञानदुर्बलः. — ^c) D₁₀ भूयः (for

C. 5. 460
B. 5. 15. 15
A. 5. 15. 15

न ते प्रमुखतः स्थातुं कश्चिदिच्छति वीर्यवान् ॥ १३

शल्य उवाच ।

एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ।

उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्तामनिन्दिताम् ॥ १४

अपूर्व वाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ।

दृढं मे रुचितं देवि त्वद्वशोऽस्मि वरानने ॥ १५

न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान्कुरुते सुनीन् ।

अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १६

मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

देवदानवगन्धर्वाः किंनोरगराक्षसाः ॥ १७

न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिने ।

चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ॥ १८

तस्मात्ते वचनं देवि करिष्यामि न संशयः ।

सप्तर्षयो मां वक्ष्यन्ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तथा ।

चापि). — ^a) T₂ इंद्राणीं; M (except M₄) नरेन्द्रः (for सुरेन्द्रः).

15 Before 15, all MSS. ins. नहुष उ° (S om. उ).

— ^e) D₂ T₂ G₂. 4. 5 रुचिरं; G₃ कथितं.

16 ^{ab}) G₃. 4 अ(G₄ ना)ल्पवीर्यो भवति यो वाहान् (G₄ न्स) कुरुते सुनीन्.

18 ^a) K₈ क्रुद्धे मयि विनश्यति. — ^b) K₂. 4. 5 B₁ T₁ G (except G₅) M₃-5 सर्वः; M₂ सप्त (for सर्वे).

— After 18, T₂ G₁. 5 ins.:

105* अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च महेश्वरः ।

मयि हव्यं च कव्यं च लोकाश्चैव सनातनाः ।

[(L. 2) T₂ प्रतिष्ठिताः (for सना°).]

19 T₁ om. 19. — ^a) K₁. 3. 5 देव° (for ब्रह्म°). T₂ तथा ब्रह्मर्षयोमलाः. — G₂ (which om. 19°-20°) ins.

107* after 19^{ad}. — ^e) K (except K₂) D₁₀ माहात्म्यं पश्य मे देवि; D_n D₃. 4. 9 पश्य माहात्म्ययोगं मे. — ^f) D₂. 10 समृद्धि (for क्रद्धि च). — After 19, T₂ (om. line 2) G₁. 5 ins.:

106* हतौजसो मया सर्वे देवगन्धर्वदानवाः ।

यद्यस्य तेजः पश्यामि तस्य तेजो हराम्यहम् ।

20 D₉ om. 20; G₂ om. 20^{ab} (cf. v. 1. 19). — Before 20, N (except K₁; D₉ om.) T₁ G₁. 4. 5 ins. शल्य उ° (T₁ G₁. 4. 5 om. उ). — ^a) D₁ M₃-5 अयः; M₁. 2 च (for तु). — ^b) K₁. 2 तु (for च). — T G₁. 3. 4 M₁ (om. lines 1 and 4). 2 ins. after 20^{ab}; G₂ (om.

पश्य माहात्म्यमस्माकमृद्धिं च वरवर्णिनि ॥ १९

एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननाम् ।

विमाने योजयित्वा स ऋषीन्नियममास्थितान् ॥ २०

अब्रह्मण्यो बलोपेतो मत्तो वरमदेन च ।

कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ २१

नहुषेण विसृष्टा च बृहस्पतिमुवाच सा ।

समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ।

शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयाम् ॥ २२

वाढमित्येव भगवान्बृहस्पतिरुवाच ताम् ।

न भेतव्यं त्वया देवि नहुषादुष्टचेतसः ॥ २३

न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ।

अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च हतः शुभे ॥ २४

इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायस्य दुर्मतेः ।

शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ २५

lines 1-2), after 19^{ad}:

107* अथ संचिन्त्य नहुषो बलवीर्येण भारत ।

विसृज्य सुप्रतीकं च नागमैरावतं तथा ।

हंसयुक्तं विमानं च हरियुक्तं तथा रथम् ।

स तु दर्पेण महता परिभूय महामुनीन् ।

[(L. 1) T₂ G₃. 4 वीर्येण भरतर्षभ; M₂ बलवीर्यसमन्वितं.]

— ^e) K₁. 3. 5 T G₁. 2. 5 M तु; B₃. 5 D_n D₂-4. 5 G₃. 4 च (for स). — ^d) T G₁. 4. 5 सुनीन् (for ऋषीन्). K₁. 5 स ऋषीन्नियमस्थितान्; B₅ ऋषीन्नियमसंयतान्.

21 ^a) K₂ D₁. 9. 10 S (except T₂) ण्याबलेपेन.

— ^b) K₂ B D (except D₁. 2) T₁ G₁. 5 M₂. 4 मद (D₁₀ वर)बलेन; M₁. 3. 5 बलमदेन. — ^c) T₂ G₄ कामयुक्तः. K₅ D₉ G₃-5 M (except M₅) सु; D₁ च (for स).

22 Before 22, T₂ G₄ ins. शल्यः. — ^a) B₁. 2 D₁₀ सा (for च). — ^b) K₂ B D_n D₅ D₃-3. 10 अथाब्रवीत् (for उवाच सा). K₄ D₉ च; K₅ D₁ T₁ ह (for सा). — ^c) G₂-4 शिष्टश्च (for शेषो). T G च (for मे). — ^d) K₂ B₂. 4 D₂ तु; G₃ च (for इह). — ^e) D₅ D₅. 6 तं (for त्वं). — ^f) K₁ भक्तायां.

23 ^a) T₂ नहुषो. K₁. 4. 5 चेतनान्; T₂ चेतनः.

24 ^b) T₂ M₄ (sup. lin. as in text) हत (for गत). K₃ B₄ D₁ T₁ G₁. 4. 5 एव (for एष). B₃. 4 नृपाधमः; D₃ T₂ G₅ नराधिपः; D₉ न संशयः. — ^c) K₁ ऋषीणां च (for महर्षीणां). — ^d) B (except B₂) D_n D₅ D₃-3 T₂ G₃. 4 ततः (for हतः). D₁₀ वाहनाद्धतमंगलः.

ततः प्रज्वालय विधिवज्जुहाव परमं हविः ।
 बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ २६
 तस्माच्च भगवान्देवः स्वयमेव हुताशनः ।
 स्त्रीवेपमद्भुतं कृत्वा सहसान्तरधीयत ॥ २७
 स दिशः प्रदिशश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचीयातिमनोगतिः ।
 निमेषान्तरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ २८
 अग्निरुवाच ।
 बृहस्पते न पश्यामि देवराजमहं क्वचित् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

बृहस्पतिरुवाच ।
 त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ।

आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ।
 न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ॥ २९
 शल्य उवाच ।
 तमब्रवीद्देवगुरुरपो विश महाद्युते ॥ ३०
 अग्निरुवाच ।
 नापः प्रवेष्टुं शक्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वस्ति तेऽस्तु महाद्युते ॥ ३१
 अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
 तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२

C. 5. 424
 B. 5. 16. 2
 K. 5. 16. 2

25 K₂ D₁ T₂ om. (hapl.) 25^{bc}. — *) M (except M₁) तु (for च). K₁ अपि गमिष्यामि; K₈₋₅ अप्याय-
 यिष्यामि; G₄ अहं गमिं; M (except M₁) अभिगमिं.

26 *) M₁ वह्निं स (for विधिवत्). — ^b) D_{1.2}
 सुमहत् (for परमं). — *) D₈ राज (for तेजा). — ^d)
 D₁ देवराजप्रशान्तये. — After 26, B₅ D_n D₂ (marg.). 3-3
 T₂ (marg.) ins.:

108* हुत्वाग्निं सोऽब्रवीद्राजञ्छक्रमन्विष्यतामिति ।

[D_{n2} D_{2-6.8} T₂ अन्वेष्ट; C_n as above.]

27 K₄ (hapl.) om. from मद्भुतं in 27^e up to पाग-
 मत् in 28^f. — ^d) K₂ B D (except D_{1.9}) तत्रैव
 (for सहस्र).

28 K₄ om. up to पागमत् in 28^f (cf. v. 1. 27).
 — *) D₁₀ सर्वाः (for चैव). — ^b) B₅ D_{n1} D_{8.4}
 पर्वतानि (for तांश्च). — ^d) K₁ D_n D₈₁ D_{5-7.9} विचि-
 त्याथ; K₂ विचीयाथ; K_{4.5} विजगाह; B D₈₂ D_{2-4.8}
 विचित्याथ; D₁ विदेशांश्च; D₁₀ समन्विष्य; T G M_{1.2.4}
 (sup. lin. as in text) विचिनोति (for विचीयाति). D₁
 महोदधीन्; G₂ महामतिः; M₄ (sup. lin. as in text)
 मनोतिगः (for मनोगतिः). — *) K₈ D₇₋₉ निमिषांतरं.
 — ^f) D₂ गतः (for गमत्).

29 G₈ om. the ref. M₁ वह्निः (for अग्निः). — ^b)
 K₈ B D (except D_{1.2.9}) इह (for अहं). — *) T G
 तथा (for सदा). — ^d) G₈ ँष्टुं नाहमुत्सहे.

त्वमन्तः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १
 त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ।

30 All MSS. om. the ref. — ^{ab}) K₁ महातेजाः;
 K₂ आगिरमः; K₃₋₅ म(K₄ बृ)हत्तेजाः; D₂ T₁ G M
 बृहस्पतिः (for देवगुरुः). K (except K₂) D_{1.10} आपो
 (for अपो). K₈ G₄ महामते. T₂ बृहस्पतिरथोवाच त्वमापो
 विश पावक.

31 *) D_{n1} D_{8.9} शक्यामि (for शक्यां). — ^d) M_{1.2}
 मे (for ते). K (except K₂) T G_{1.2.4.5} महाकवे; B_{1.3}
 G₃ महामते. D₂ प्रपन्नोऽस्मि महामते.

32 = Manu 9. 321. — *) T₁ G (except G₈)
 सर्वगतं (for त्रगं). — ^d) B₃ स्वं स्वं (for स्वासु).

Colophon. K_{1.2.5} B D (except D_{n2}) T₁ G₁ M₂
 all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (D₁
 इन्द्रजय; T₁ G₁ M₂ इन्द्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name:
 K_{1.4} D₈ पुरोहितयानं; D₂ शचीवाक्यं; G₂ इन्द्रान्वेषणे
 अग्निबृहस्पतिसंवादः; M_{1.2} इन्द्रान्वेषणं. — Adhy. no.
 (figures, words or both): K₁ D₈₁ D_{5.7.10} S 15; D_{n2}
 16; D_{2.6} 14. — S'loka no.: K₅ 35; D_n 34.

16

1 ^{ab}) = (var.) 1. 220. 22. K₄ D₁ T₂ G_{8.4} M₃
 भूतानां (for देवानां). — G₈ (hapl.) om. 1^{bc}. — *)
 K₁ अन्ते (for अन्तः). K_{1.3.4} D₉ सर्वभूतेषु. G₄ त्वमं
 तश्चरसि भूतानां (hypometric!). — ^d) G₈ त्वमसि

G. 5. 484
B. 5. 15. 2
K. 5. 16. 2

त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येदुताशन ॥ २
कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिम् ।
गच्छन्ति सह पत्नीभिः सुतेरपि च शाश्वतीम् ॥ ३
त्वमेवाग्रे हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ।
यजन्ति सत्रैस्त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४

सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवाह

प्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ।

सर्वस्यास्य भुवनस्य प्रसूति-

स्त्वमेवाग्रे भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ ५

त्वामग्रे जलदानाहुर्विद्युतश्च त्वमेव हि ।

दहन्ति सर्वभूतानि त्वत्तो निष्क्रम्य हायनाः ॥ ६

(for चरसि).

2 2^{ab}=(var.) 1. 220. 23^{ab}. — ^a) K (except K₂) transp. आहुः and एकं. Cs as in text. — T₁ om. 2^{ad}. — ^c) D₁ व्याप्तं (for त्यक्तं). Ks. 5 D₁₀ हीदं; D₉ चेतन्; G₂ सर्वं; G₄ इदं; M₂ सप्त (for चेदं). — ^d) K_{2.4} न स्याद् (for नश्येद्). K₈ विनश्यति न संशयः; D₁ अन्यं न स्यादुताशनान्.

3 =(var.) 1. 220. 25. — ^a) K₁ D_{1.2.9} तुभ्यं कृत्वा (by transp.); K₈₋₅ T G (except G₅) तव कृत्वा. — ^b) K_{1.4.5} सन्कर्म; K₂ B₄ D₅ D_{5.7.8.10} T₂ G₂ विहितां. — ^d) K (except K₂) D₉ T G (except G₅) पुत्रै (for सुते).

4 ^a) K₁ D₈ D₁ हव्यवाह. M त्वम(M₂ 'द)ग्रे हव्यवाहस्तु (M_{1.2} 'स्त्वं). — ^c) D₅ यजंते. D₂ सत्रे; T₂ यज्ञैम् (for सत्रैस्). — ^d) K₁ यजंति; T₂ मंत्रैश्च; G₂ यच्छन्ति (for यज्ञैश्च). K₁ T₁ G_{1.2.4.5} परमा(G₂ च वरा; G₄ विविधा)ध्वरैः; G₈ परमेश्वरं.

5 ^a) K₁ D₈ दृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). K₄ त्वम् (for त्रीन्). G₁ हव्यवाहः; M₂ जातवेदाः. K₅ सृष्ट्वा च लोकाद्भ्रुति मान्हव्य. — ^b) D₉ S (except T₂ G_{2.8}) transp. प्राप्ते and काले. K_{2.3.5} G₄ समृद्धः; D₆ प्रसिद्धः; T₂ समस्तान् (for समिद्धः). — ^c) B (except B₁) D (except D₁) त्वं सर्वस्य (for सर्वस्यास्य). K₄ जगतस्त्वं (for भुवनस्य). K_{3.5} त्वं प्रसूतिः (for प्रसूतिः).

6 =(var.) 1. 220. 26. — ^a) D₂ एव (for अग्रे). — ^b) B (except B₁) Dn D₈ D_{8-8.10} T₂ (before corr. as in text) मनीषिणः; M (except M₁) महाद्युते (for त्वमेव हि). G₂₋₄ च (for हि). D₂ खे विशक्ताश्च विद्युतः. — ^c) K_{3.4} B Dn D_{2-4.6.7} वहन्ति; D₅ G₄

त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिन्निषु लोकेषु पावक ॥ ७
स्वयोनिं भजते सर्वो विशस्वापोऽविशङ्कितः ।
अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ॥ ८

शल्य उवाच ।

एवं स्तुतो हव्यवाहो भगवान्कविरुत्तमः ।
बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमम् ।
दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ९
प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः ।
आजगाम सरस्तश्च गूढो यत्र शतक्रतुः ॥ १०
अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन्भरतर्षभ ।

दहंते. — ^d) B₁ भानवः; B₂₋₅ D (except D_{1.2}) हेतयः (D₉ 'वः); T₂ दीप्तयः; G₁ रश्मिभिः; G₅ रश्मयः; Ca. d. s हायनाः (as in text).

7 7^{ab}=(var.) 1. 220. 28^{ab}. — ^a) K₂ T₂ त्वय्यापो; G₈ त्वय्यासीन् (for त्वय्यापो). K_{2.4} D₁₀ विहिताः (for (for नि)). — ^b) T₁ G_{1.5} विश्वं (for सर्वं). — ^c) D₉ अस्तु (for अस्ति). — ^d) T₁ G_{1.5} सुवत (for पावक).

8 ^a) T₂ G₅ M स्वां; G₄ त्वां (for स्व). D₉ विशते सर्वो (for भजते सर्वो). — ^b) K₅ T₁ G₁ (sup. lin. as in text).⁴ विशतु (for विशस्व). — ^c) K₅ D₉ G₈ M (except M₂) त्वा (for त्वां). — ^d) T G ब्रह्म (for ब्राह्मर्).

9 N (except D₈) M (except M₁) om. the ref. — ^a) B D (except D_{2.8-10}) T G_{1.2.5} हव्यवाह स (for 'वाहो). — ^b) K₄ D_{2.10} T₁ G₁₋₈ कविसत्तमः. — ^c) D₉ उवाचेदं (for अथोवाच). — ^d) K₁ उत्तरं; D_{5.2} G₂ अब्रवीत् (for उत्तमम्). — ^e) M (except M₁) transp. ते and शक्रं. G₄ अहं (for ते). — ^f) K₂ D_{1.2} अहं (for ते).

10 Before 10, K_{3.5} B D (except D_{5.1} D_{1.8}) G_{4.5} M ins. शल्य उ° (S MSS. om. उ°). — ^a) D₂ विचिन्व (for प्रविश्य). — ^b) B₁ सपर्वताः; D₂ समुल्लङ्घनाः (for सपल्वलाः). — ^c) Dn D_{3.4} आससाद (for आज°). K_{1.4.5} तद्वै; K₂ D₂ S तत्र (T₂ M₁ तत्तु) (for तच्च). — ^d) M₃₋₅ transp. गूढः and यत्र. B_{2.4} शचीपतिः (for शत°).

11 ^a) G₄ सप्तार्चिः; M_{2.3.4} (sup. lin.).⁵ सरसि (for पद्मानि). — ^c) K₄ अभ्य; Dn D_{3.4.7.9} अपश्यत्स; G₈ अथा° (for अन्व°). Dn D_{3.4.7.9} तु (for स). — ^d

अन्वपश्यत्स देवेन्द्रं विसमध्यगतं स्थितम् ॥ ११
 आगत्य च ततस्तूर्णं तमाचष्ट बृहस्पतेः ।
 अणुमात्रेण वपुषा पद्मन्तन्वाश्रितं प्रभुम् ॥ १२
 गत्वा देवर्षिगन्धर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ।
 पुण्ड्रैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् ॥ १३
 महासुरो हतः शक्रं नमुचिर्दारुणस्त्वया ।
 शम्बरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ ॥ १४
 शतक्रतो विवर्धस्व सर्वाञ्जशत्रून्निपूदय ।
 उत्तिष्ठ वज्रिन्तं पश्य देवर्षींश्च समागतान् ॥ १५
 महेन्द्र दानवान् हत्वा लोकास्त्रातास्त्वया विभो ।
 अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितम् ।
 त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥ १६

MSS. बिशं, विसं or विशं also. B (except B1) Dn Ds Ds-8.10 तदा; D2 स्थिरं; G4 प्रभुं (for स्थितम्). T2 विसमध्ये व्यवस्थितं.

12 ^a) S (except Gs) आगम्य. D2.9 M2 च पुनस्; Ms-5 सरसस् (for च ततस्). — ^b) D10 M2 समां (for तमां). K (except Ks) B1-3 D2.9.10 बृहस्पति. — ^d) K2 तत्त्वाश्रयं; S (except T2) सूत्राश्रितं.

13 ^a) Ds S (except M2; G1 before corr. as in text) गंधर्व- (for गन्धर्वैः). — ^c) K1.4 पौराणैः (for पुरां). D1 कविभिर्; Gs स्तुतिभिर् (for कर्मभिर्). T1 G1.5 दिव्यैः (for देवं). M विविधाभिश्च स्तुतिभिः.

14 ^a) T1 G1.5 शत्रुः (for शक्र). — ^b) K2 D2.9 T2 M दानवस्; D1 दारितस् (for दारुणस्). K1 तथा (for त्वया). — ^c) D10 उभौ (for एव). — ^d) Ds अथोभौ; D10 संहतौ; T2 तथा तौ. Ks-5 B2.4 D10 घोरदर्शनौ.

15 ^b) Ds T2 G4 सर्व- (for सर्वाञ्ज). K4 om. from 15^a up to हतः in 16^a. — ^c) K1.2 D1 M (except M1) वज्रं; K2 B (except B1) Dn D2-8 शक्र; Ds2 च हि (for वज्रिन्). — ^d) Ds D10 महं; T1 G1.5 ऋषीन् देवान् (for देवर्षींश्च). Ks स्वयमागतान्; Ds च सनातनान्; D10 समुपागतान् (for च समां).

16 K4 om. up to हतः in 16^a (cf. v. l. 15). — ^b) Gs लोकान् (for लोकाः), and (by corr.) प्रभो (for विभो). T2 त्वया लोकाः सुरक्षिताः. — ^c) T2 दाय (for साद्य). — ^d) B Dn1 Ds-4 तेजोति (for तेजोपं).

17 ^a) B (except B1) देवेषु (for भूतेषु). Dn Ds Ds-8.10 क्षरण्य (for वरेण्य). Ks-5 Ds S वरो (Ks.4 Ds

त्वं सर्वभूतेषु वरेण्य ईड्य-

स्त्वया समं विद्यते नेह भूतम् ।

त्वया धार्यन्ते सर्वभूतानि शक्र

त्वं देवानां महिमानं चकर्थ ॥ १७

पाहि देवान्सलोकांश्च महेन्द्र बलमाप्नुहि ।

एवं संस्तूयमानश्च सोऽवर्धत शनैः शनैः ॥ १८

स्यं चैव वपुरास्थाय बभूव स बलान्वितः ।

अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमुपस्थितम् ॥ १९

किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ।

वृत्रश्च सुमहाकायो ग्रस्तुं लोकानियेष यः ॥ २०

बृहस्पतिरुवाच ।

मानुषो नहुषो राजा देवर्षिगणतेजसा ।

समो; Ks समं वरेण्यः (K4.5 T2 ण्य) (for वरेण्य ईड्यः). — ^b) Ds समो; Gs परं (for समं). D2 एव (for इह). — ^c) Ks शश्वन् (for शक्र). — ^d) K1 Gs अभिमानं; K4 D1 महिमा त्वं; T2 शत्रुमाजौ; G4 अतिमानं (for महिमानं). K1.8-5 गतिश्च; G4 च शक्रः; Gs च कर्ता; Cds चकर्थ (as in text). K2 त्वं देवानामापदं हंसि नूनं.

18 ^a) K2 त्राहि; G4 पासि (for पाहि). K2 D2 T2 G (except Gs) transp. देवान् and लोकान्. Ks B2.4 Dn Ds-8 सर्वान्; Ds M (except M1) लोकान् (for देवान्). K D (except Ds Ds.8) T G च; M (except M1) स्व- (for स-). Ds महेंद्र (for -लोकांश्च). — ^b) K1.2 Gs त्वमवा (for बलमा). — ^c) K1.2 D2 T G तु; Ds अथ (for च).

19 ^a) K2 om. च. D10 पुरेव (for स्यं चैव). Gs आदाय (for आस्थाय). — ^b) K2 सर्वभूतः; Ds (by transp.) स बभूव. — ^c) K1 Ds गुरुन् (for गुरुं). K1 देवान् (for देवो). — ^d) Ks B D (except D1) अव (Ds उपा)स्थितं.

20 ^a) D1 G4 वै (for वो). — ^b) M बलः (for सुरः). — ^c) K2 स; Ds तु (for च). K1.4.5 D10 अपि (for सु). — ^d) K2.3 D1.9 G2.4 Ms-5 सः (for यः). B Dn Ds D2-8 यो वै लोकाननाशयत्.

21 ^a) K1 मानवो (for मानुषो). Ds (hapl.) om. from राजा up to नहुषो in 22^a. — ^b) K (except K2) बलवर्धयेण तेजसा; T2 महर्षिगणं. — ^c) K1.4.5 Ds.10 T2 अनुप्राप्य (for प्राप्तः). — ^d) Ds M बाधति नो (for नो बाधते). G2-4 अधिकं (for भृशम्).

C. 5. 505
B. 5. 16. 21
K. 5. 16. 21

C. 5. 505
B. 5. 16. 21
K. 5. 16. 21

देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते भृशम् ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कथं नु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभम् ।

तपसा केन वा युक्तः किंवीर्यो वा बृहस्पते ॥ २२

बृहस्पतिरुवाच ।

देवा भीताः शक्रमकामयन्त

त्वया त्यक्तं महदैन्द्रं पदं तत् ।

तदा देवाः पितरोऽथर्पयश्च

गन्धर्वसंघाश्च समेत्य सर्वे ॥ २३

गत्वाभुवन्नहुषं शक्र तत्र

त्वं नो राजा भव भुवनस्य गोप्ता ।

तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त

आप्यायध्वं तपसा तेजसा च ॥ २४

22 D₆ om. up to नहुषो in 22^a (cf. v. 1. 21); Dn₁ om. the ref. K₂ B D₈ D_{1.5.7-10} शक्र (for इन्द्र). — ^a) K D_{2.7-9} G_{3.4} M₈₋₅ तु; B₂ Dn D_{3.4} च; B₄ वै (for नु). K (except K₂) मानुषो (for नहुषो). G_{2.5} राजा (for राज्यं). — ^b) K_{1.5} D₈ G₄ प्राप्य (for प्राप). D₁₀ मानुषः (for दुर्लभम्). T₂ M देवानां प्राप्तवान् विभो (T₃ नृपः; M₁ प्रभो); G₈ देवराज्येभिषेचितः. — ^c) G₂ संयुक्तः (for वा युक्तः). — ^d) D₈ वो; T₁ G अथ (for वा). — After 22, T₁ G (except G₃) ins.:

109* तत्सर्वं कथयध्वं मे यथेन्द्रत्वमुपेयिवान् ।

[G₄ कथयस्व त्वं (for 'ध्वं मे').]

23 T₂ G₂ om. the ref. G₄ गुरुः (for बृहस्पतिरु). — After the ref., S ins.:

110* स्वयि प्रणष्टे देवेश त्विदं प्रव्यथितं जगन् ।

परस्परभयोद्विष्टं बभूवार्तमराजकम् ।

ततो देवैः सगन्धर्वैः सर्पिसंघैः सपावकैः ।

मानुषो नहुषो राजा देवराज्येऽभिषेचितः ।

[(L. 1) T₂ प्रविष्टे; M_{2.8} प्रणष्टे (for प्रणष्टे). — (L. 3) G_{2.5} ऋषिर्वयैः (G₂ 'मैः'); G₄ सर्पिसिद्धैः (for सर्पिसंघैः).]

— ^a) T₁ G_{1.2.4.5} M₁ (sup. lin.).₂ ततो; M_{1.8-5} यतो (for देवा). D₈ T₁ G_{1.4.5} M नाकामयन्त; D_{1.9.10} आकामं; G₂ न कामं (for अकामं). G₃ ततो हि ताः शकुनाः कामयन्त. — ^b) S (except T₂) राज्यं त्वया त्यक्तमिदं महात्मन्. — ^c) D₁ तथा; S ततो (for तदा). T₁ G_{1.5} महर्पयं (for अथर्पयं). — ^d) B Dn D₈ D₂₋₃ 'मुख्या'; D₉ T₂ 'सिद्धा' (for 'संघा').

एवमुक्तैर्वर्धितश्चापि देवै

राजाभवन्नहुषो घोरवीर्यः ।

त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं तपस्विनः

कृत्वा वाहान्याति लोकान्दुरात्मा ॥ २५

तेजोहरं दृष्टिविषं सुघोरं

मा त्वं पश्येन्नहुषं वै कदाचित् ।

देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्ता

न पश्यन्तो गूढरूपाश्चरन्ति ॥ २६

शल्य उवाच ।

एवं वदत्यङ्गिरसां वरिष्ठे

बृहस्पतौ लोकपालः कुबेरः ।

वैवस्वतश्चैव यमः पुराणो

देवश्च सोमो वरुणश्चाजगाम ॥ २७

24 ^a) K_{1.2} Dn D_{1-4.9} S transp. शक्र and तत्र. — D₄ (hapl.) om. from राजा up to देवै in 25^a. — ^b) K₃ transp. नो and राजा. — Dn₂ G_{4.5} om. भव. K₄ भव वै (for भव). B₁ T G_{1.8} भुवनस्यास्य (for भव भुवनस्य). — ^c) K₅ G₅ अस्ति शक्तिः (for अस्मि शक्तः). — ^d) T₂ हीनस्त्वहं; M आप्याययध्वं (for आप्यायध्वं). B (except B₁) D (except D_{1.2.9}; D₄ om.) मां (for च).

25 D₄ om. 25^a (cf. v. 1. 24). — ^a) K_{1.8.4} स एवमुक्तो; K₂ एवं युक्तो; K₅ B₁ D₉ G₅ एवमुक्तो; D₁ T₁ G₁ एवं चोक्तैर् (D₁ 'क्तै'). D₁₀ सर्पिर्देवैः (for चापि देवैः). — ^b) G₃ 'रूपः (for 'वीर्यः'). — ^c) T₂ त्रैलोक्यं. M_{8.4} om. च. T₁ G_{1.5} M₁ अस्मिन् (for च). M₁ प्राप्तराज्यस्य (for प्राप्य राज्यं). K₄ B (except B₁) D (except D₉) G₂₋₄ महर्पयन् (for तपस्विनः). — ^d) D₁₀ transp. कृत्वा and वाहान्. K₁ D₉ लोकं; D₁ लोके (for लोकान्). M₈₋₅ महारमा (for दुरा').

26 ^a) M (except M₁) 'हणं (for 'हरं'). — ^b) T G तं (for त्वं). D₉ तं नहुषं; T₁ G त्वं नहुषं (for नहुषं वै). M तं पश्येस्त्वं नहुषं मा कदा'. — ^c) B_{2.5} Dn D₈ D₆₋₉ G₄ भृशार्ताः; D₂ प्रयाताः (for भयार्ताः). — ^d) B₁ न पश्यन्ति; B₂₋₅ Dn D₈ D₂₋₁₀ G_{2.4} न पश्यन्ते; D₁ दृश्यन्ते ते; G₃ पश्यन्तो वै (for न पश्यन्तो). B D G_{2.4} चरन्तः (for चरन्ति).

27 ^a) K₁ T G भुवति (for वदति). — ^b) G₄ transp. देवः and सोमः. D₈ D₁₀ om. the first च.

ते वै समागम्य महेन्द्रमूचु-
 दिष्ट्या त्वाष्ट्रो निहतश्चैव वृत्रः ।
 दिष्ट्या च त्वां कुशलिनमक्षतं च
 पश्यामो वै निहतारिं च शक्र ॥ २८
 स तान्यथावत्प्रतिभाष्य शक्रः
 संचोदयन्नहुपस्यान्तरेण ।
 राजा देवानां नहुषो घोररूप-
 स्तत्र साह्यं दीयतां मे भवद्भिः ॥ २९
 ते चाब्रुवन्नहुषो घोररूपो
 दृष्टीविपस्तस्य विभीम देव ।

28 ^a) K₅ G₈ समागम्य. — ^b) D₁₀ शक्र (for चैव).
 — ^c) D_n G₄ M_{1.8.4} त्वा (for त्वां). T G अद्य सर्वे
 (for अक्षतं च). — ^d) D_n D₈₁ D_{8-5.7} पश्याम वै; D₈
 पश्यामि वै; T₂ संपश्यामो. K D_{1.2.10} पश्याम देवेन्द्र
 पुनः समग्राः.

29 ^a) After यथावत्, N (except K_{1.3.5}) T (T₂
 marg. sec. m.) ins.:

111* च हि लोकपालान्
 समेत्य वै प्रीतमना महेन्द्रः ।
 उवाच चैनान्.

[(L. 1) K₂ प्रतिपूज्येह राजा; D₁₀ गृपलोकपालान्. — (L.
 2) K₂ सद्यो मन्ये निहतारिं शक्रः.]

— D₉ om. from प्रतिभाष्य to 'स्यान्तरेण in 29^b. K प्रति-
 पूज्य (K₂ भाष्य); M परिभाष्य. — ^b) K_{1.8.5} संचोदयन्;
 K_{2.4} B D (D₉ om.) G₂ 'चोदयिष्यन्; M_{8.4} 'चोदितं
 (for 'चोदयन्). D₇ नहुषं च (for नहुषस्य). T G M₁
 अंतरायम्; C_{d.8} अंतरेण (as in text). — ^d) S (except
 G₁) तस्मात् (for तत्र). K₁ D_{2.10} साहाय्यं; D_{5.7} सह्यं.
 K₁ transp. दीयतां and मे. S (except G₈) वै (for मे).

30 ^a) G₈ नत् (for ते). T G तु (G₈ ते) (for च).
 K_{4.5} 'कल्पो (for 'रूपो). — ^b) D₈₂ T G_{1.8-5} दृष्टिर्विषं
 (G_{8.4} 'षस्); G₂ दृष्टिर्वैषं (for दृष्टी). K_{8.4} G M विभेम;
 T विभेमि. K₁ B D_n D₈ D₈ ईश; K₂ D₁₀ शक्र; T₂
 घोरं (for देव). D₇ दृष्टिविषयस्तस्य वै भीमदर्शः. — ^c)
 K₁ D₈ G₂ चेद्राजा; K₂ B D_n D_{8-8.10} G_{1.8-5} चेद्राजानं
 (K₂ 'जा तं); D₁ चेद्रा जानन्; D₂ देवराजं (for चेद्राजन्).
 D₉ त्वां चेद्राजासौ नहुषः पराजयेत्. — ^d) K_{1.8.5} B₂₋₅
 D_n D₈ D_{8-8.10} G₁ (after corr.) ततो; K₂ B₁ D₁ ते वै;
 K₄ G₈ त्वसो; D₂ T G₁ (before corr.) 2.4.5 M₁ तं वै; D₉
 न वै (for तद्वै).

त्वं चेद्राजन्नहुषं पराजये-
 स्तद्वै वयं भागमर्हाम शक्र ॥ ३०
 इन्द्रोऽब्रवीद्भवतु भवानपां पति-
 र्यमः कुवेरश्च महाभिषेकम् ।
 संप्राप्नुवन्त्वद्य सहैव तेन
 रिपुं जयामो नहुषं घोरदृष्टिम् ॥ ३१
 ततः शक्रं ज्वलनोऽप्याह भागं
 प्रयच्छ मह्यं तव साह्यं करिष्ये ।
 तमाह शक्रो भविताग्रे तवापि
 ऐन्द्राग्रो वै भाग एको महाक्रतौ ॥ ३२

C. 5. 517
 B. 5. 16. 32
 K. 5. 16. 34

31 ^a) K₅ अर्वाग् (for अब्रवीद्), and अयम् (for
 भवान्). M₃₋₅ भगवान् (for भवतु भवान्). K₈ इन्द्रश्च
 पूर्व वरुणश्च पश्चात्. — ^b) K₅ महाभिषेकं; B (except B₁)
 D_n D₈ D₈₋₆ मयाभि. — ^c) K₃₋₅ संप्राप्नुयुः; D_{2.9}
 प्राप्नुवन्त्वद्य; D₁₀ संप्राप्नुवन्तां; T G M₁ (orig.) अवाप्नुतां (T₂
 अवाप्याहं; G₄ संप्राप्नुतां); M (M₁ sup. lin.) अवासवान्
 (for संप्राप्नुवन्त्वद्य). K (except K₂) D_{2.9} T G सहिता
 (T₂ 'तो) देवताभिः (K₁ 'ताश्च); D₁₀ सह देवताभिः; M
 नहुषो (M₁ सहितो) देवताभिः (for सहैव तेन). D_n
 D₈₋₇ देवतैः; C₈ तेन (as in text). D₁ (corrupt)
 प्राप्नुवन्त्वद्य देवताः सहिता भीररूपं. — ^d) G₈ रिपून् (for
 रिपुं). K₄ B D_n D₈ D_{1.3-8} T₁ G₁ रिपुं जयाम; D₉
 रिपुजयं; M ज (M₁ जा) यामहे. B (except B₂) D_{n1}
 D₈₋₃ तं (D₇ वै) नहुषं (for नहुषं). B₁ D_{2-4.9.10} G₄
 'रूपं (for 'दृष्टिम्).

32 ^a) D₁ अनलः प्राह (for ज्वलनोऽप्याह). T_{1.2}
 (m as in text) G ततस्त्वग्निः (G_{1.2} 'स्त्वमग्निः) प्राग्रवीर्दिद्र
 भागं. — ^b) K_{1.4.5} वै (for मह्यं). D_n भवत् (for
 तव). K₁ साहाय्यं; D₈ D_{7.8} मह्यं (for साह्यं). D₂
 करोमि (for करिष्ये). — ^c) M_{3.1} नदाह. G₃ om. अग्रे
 and reads इति (for अपि). — ^d) K_{1.8.5} चेद्राग्रयोर्; K₄
 B_{1-8.5} D_{2-4.6.7} चेद्राग्रयोर् (K₄ 'ग्रयो); B₄ D_n D₈
 D_{1.5.8} चेद्राग्रयोर् (D_{n1} 'ग्रो; D_{n2} 'ग्रो; D₈ 'ग्रो; D₅
 'ग्रोर्). D₉ चेद्राग्रो भाग एतौ महान्तौ.

33 Before 33, except K₂ all MSS. ins.: शल्य उवाच
 (S om. उ). — ^a) K (except K₂) एतत्; M ततः
 (for एवं). T₂ G संमंश्य (G₂ संयस्य); M सकृत् (for
 संचिन्त्य); cf. v. I. 34. — T₁ G_{1.5} transp. 33^{cd} and
 34^{ab}. — ^d) K₂ राक्षसानां; B₁ धनानां (for धनानां च).
 T G चाधिपं (T₂ G₄ अधिपं) (for च प्रभुं). K_{8.5} D₈ D₁

C. 5. 518
B. 5. 16. 33
K. 5. 16. 33

एवं संचिन्त्य भगवान्महेन्द्रः पाकशासनः ।
कुबेरं सर्वयक्षाणां धनानां च प्रभुं तथा ॥ ३३

वैवस्वतं पितृणां च वरुणं चाप्यपां तथा ।
आधिपत्यं ददौ शक्रः सत्कृत्य वरदस्तदा ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६

१७

शल्य उवाच ।

अथ संचिन्तयानस्य देवराजस्य धीमतः ।
नहुषस्य वधोपायं लोकपालैः सहैव तैः ।
तपस्वी तत्र भगवानगस्त्यः प्रत्यदृश्यत ॥ १
सोऽब्रवीदर्च्य देवेन्द्रं दिष्ट्या वै वर्धते भवान् ।
विश्वरूपविनाशेन वृत्रासुरवधेन च ॥ २
दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुरंदर ।
दिष्ट्या हतारिं पश्यामि भवन्तं बलसूदन ॥ ३

इन्द्र उवाच ।

स्वागतं ते महर्षेऽस्तु प्रीतोऽहं दर्शनात्तव ।
पाद्यमाचमनीयं च गामर्घ्यं च प्रतीच्छ मे ॥ ४
शल्य उवाच ।
पूजितं चोपविष्टं तमासने मुनिसत्तमम् ।
पर्यपृच्छत देवेशः प्रहृष्टो ब्राह्मणर्षभम् ॥ ५
एतदिच्छामि भगवन्कथ्यमानं द्विजोत्तम ।
परिभ्रष्टः कथं स्वर्गान्नहुषः पापनिश्चयः ॥ ६

M (M₁ sup. lin. as in text) तदा (for तथा).

34 T₁ G_{1.5} transp. 33^{ad} and 34^{ab}. — ^b) T₁ G₁ हि (for अपि). T₁ G_{1.5} अपि (for तथा). — ^c) K₅ D₈ D₈ G₂ आधिपत्ये (for 'पत्यं'). — ^d) K₈ D (except D₈ D_{1.2.9.10}) संचिन्त्य (for सत्कृत्य); cf. v. 1. 33. N (except K_{1.2.4} D₈) T G_{1.2.5} तथा (for तदा).

Colophon. K_{1.2.4} B D (except D_{n2} D₉) G_{1.2} M_{2.3}, all om. sub-parvan name, cite only इन्द्रविजय (G_{1.2} M_{2.3} इन्द्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name: K_{1.5} पुरोहितयानं; M₂₋₅ इन्द्रप्रत्यक्षी (M₂ °क्ष) करणं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D₈ D_{5.7.8.10} S 16; D_{2.6} 15. — S'toka no.: K₅ D_n 34; D₈ 36.

17

1 ^a) D₉ एवं (for अथ). B₁ G₈ संचिन्तयया (G₈ °मा) नस्य; D₉ चिन्तयतस्तस्य. — ^d) N (except K₂) सदैवतैः; T G सहाम (G₂ °सु) रैः. — ^f) D₂ प्रत्यपद्यत.

2 ^a) S तत्र (T₂ अथ) (for अर्च्यं). D_{n2} G₃ M_{2.4} देवेन्द्र. — After 2, S ins.:

112* दिष्ट्या हतारिं पश्यामो देवराजं शतक्रतुम् ।

दिष्ट्या धर्मः स्थितो लोके दिष्ट्या लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

[(L. 1) T₁ G_{8.5} पश्यामि. — (L. 2) M₁ धर्मे स्थितो लोकः.]
— T G cont.: M ins. after 3^{ab}:

113* दिष्ट्या पश्याम देवेन्द्र दिष्ट्या लोकान्पुनर्नवान् ।

3 ^a) D_n D_{8.4} अथ (for च). D₁ नष्टः; M दग्धः (for भ्रष्टः). — ^b) M तिमिरं च प्रणाशितं. — After 3^{ab}, M ins. 113*. — ^{cd}) S (except T₂ G₂₋₄) transj. हतारिं and भवन्तं. K₂ B₁ D₁ M₁ पश्यामो. D₁ सर्व एव च; G₂ M₂ बलसूदनं; M_{1.3-5} बलसू^०.

4 D₁ शल्यः (for इन्द्र उ^०). — ^a) D₁ तु; S (except G₃) वै (for ऽस्तु). — ^b) M₂ प्रीतोस्मि. S transp. दर्शनात् and तव. — ^d) Some MSS. अर्घं.

5 K D_{1.2.9} S om. the ref. — ^a) K₁ हि; K_{4.5} D₉ T₁ G_{1.5} च; D₁ तद् (for तम्). K₈ पूजितेपूपविष्टेषु. — ^b) K₄ आसीनं (for आसने). K₂ T₂ मुनिपुंगव. — ^c) D_{1.2} देवेन्द्रः (for देवेशः). S (except T₂) पप्रच्छ देवदेवेशः. — ^d) K (except K₂) राजसत्तम; D₂ T₂ मुनिसत्तमं (for ब्राह्मणं). D₁ प्रहृष्टवदनस्तदा; D₉ प्रहृष्टेनांतरात्मना; T₁ G M तदा तं नहुषं प्रति.

6 Before 3, M ins. इन्द्रः. — ^a) T G श्रोतुम् (for एतद्). G₂ एवं हि (for इच्छामि). M अहं ब्रह्मन् (for भगवन्). — ^b) K₅ तपोधन; D₁₀ स्वयानघ (for द्विजो^०). — ^d) D₁ कामनिश्चयः; D₁ पापदुर्मतिः.

अगस्त्य उवाच ।

शृणु शक्र प्रियं वाक्यं यथा राजा दुरात्मवान् ।
स्वर्गाद्भ्यो दुराचारो नहुषो बलदर्पितः ॥ ७
श्रमार्तास्तु वहन्तस्तं नहुषं पापकारिणम् ।
देवर्षयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
पप्रच्छुः संशयं देव नहुषं जयतां वर ॥ ८
य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ।
एते प्रमाणं भवत उताहो नेति वासव ।
नहुषो नेति तानाह तमसा मूढचेतनः ॥ ९

ऋषय ऊचुः ।

अधर्मे संप्रवृत्तस्त्वं धर्मं न प्रतिपद्यसे ।
प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्षिभिः ॥ १०

7 ^b) G₈ मदाद् (for यथा). M सुदुर्मतिः (for दुरा°).
— ^a) D₁₀ transp. स्वर्गाद् and भ्रष्टः. — ^a) K_{2.4.5}
B_{1.8.5} D₈ D₁₀ बलगर्वितः; D₂ वरदर्पितः.

8 G₈ om. 8^{ab}. — ^{ab}) M श्रीमंतः (for श्रमार्ताः).
K₈ B (except B₁) D_n D₈ D₈₋₈ च; D₁₀ तं (for तु).
D₁₀ च (for तं). K_{1.5} M पापकर्मिणः; D₂ पापचारिणं. T
G (G₈ om.) ऋषयस्तु परिश्रान्ता बाह्यमाना दुरात्मना. — ^a)
K₈ (m as in text) D₇ M₈ ऋषयोबलाः. — ^c) 1)
(except D_{1.2.9}) transp. संशयं and नहुषं. K_{1.2} M₈₋₅
देवाः; D₈ T₂ देवं; D₁₀ घोरं; M₂ देवः. K₂ जयितां (for
जयतां). K (except K₈) D₈ D_{2.5.7} T G_{4.5} वरं; D_{1.9}
G₂ वराः (for वर). M पापचेतनं (for जयतां वर).

9 ^a) K_{8.5} इमे वै; C₈ य इमे (as in text). K
(except K₈) M₁ ब्राह्मणाः; C₈ as in text. — ^c) K_{1.4.5}
D₁ प्रमाणा; C₈ प्रमाणं (as in text). — ^a) D₂ पार्थिव
(for वासव). — ^f) S सहसा (for तमसा). K₁ D_{n1}
D_{1.4} गूढं (for मूढं).

10 D_{2.6} ऋषिरुवाच; M₂ ब्रह्मर्षयः. — ^a) G₄ अथा-
धर्मेण वृत्तस्त्वं. — ^b) T G_{1.5} transp. धर्मं and न. D₂
स्वधर्मं; G₂ M अधर्मं (for धर्मं न). D₂ नोपपद्यसे; T₁
G_{1.5} च जिष्टशसि; T₂ प्रतिगूहसे; G_{2.4} M प्रतिगूहसि.
K_{1.4.5} D_{8.10} (sup. lin. as in text) स्वमतं (D₉ अधर्मं)
च प्रशंससि; G₈ धर्मं प्रतिजिहीर्षसि. — ^c) G_{8.4} M_{1.8.4}
एकम् (for एतद्). — ^a) K_{1.4.5} D₉ पूर्वोक्तं च; D_{1.5}
G_{8.4} M_{1.2} पूर्वप्रोक्तं. G₈ मनीषिभिः.

11 ^a) K₁ B₄ तु; K₂ T₂ G₂₋₄ सन् (for स). — ^b)
K₈₋₅ D₂ S (except M_{2.5}) ऋषिभिः (for मुनि°). K_{1.5}

अगस्त्य उवाच ।

ततो विवदमानः स मुनिभिः सह वासव ।
अथ मामस्पृशन्मूर्ध्नि पादेनाधर्मपीडितः ॥ ११
तेनाभूद्व्रततेजाः स निःश्रीकश्च शचीपते ।
ततस्तमहमाविग्रमवोचं भयपीडितम् ॥ १२
यस्मात्पूर्वं कृतं ब्रह्म ब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ।
अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्न्यस्पृशः पदा ॥ १३
यच्चापि त्वमृषीन्मूढ ब्रह्मकल्पान्दुरासदान् ।
बाहान्कृत्वा बाहयसि तेन स्वर्गाद्व्रतप्रभः ॥ १४
ध्वंस पाप परिभ्रष्टः क्षीणपुण्यो महीतलम् ।
दश वर्षसहस्राणि सर्परूपधरो महान् ।
विचरिष्यसि पूर्णेषु पुनः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ १५

C. 5. 637
H. 5. 17.
K. 5. 17.

D₈₂ D₈ G₈ वासवः.

12 ^a) K₁ S (except G₈) हत°; K₈ D_{2.8} गत° (for
हत°). K_{1.4.5} B D (except D_{1.9}) च; K_{2.8} अमौ; T
G_{1.2.4} सन् (for स). — ^b) K_{1.4.5} स निःश्रीकः; G₄
अश्रीकश्च. B₅ शचीपतिः; D_n D_{8.4} महीपतिः. — ^c)
M_{1.8.4} अतः (for ततः). K₄ B_{2.8.5} D_n D_{8.4.6} तमसा-
विग्रं; D₈ D_{5.7.8} (before corr.) सहसाविग्रं; D₁₀ सहसो-
द्विग्रं; G₄ अहमुद्विग्रं; M ऋषयः कुद्धाः. — ^a) K_{2.8} B₂
D_n D_{2-4.9} भृशपीडितं (K₂ D_{2.9} °तः). M अवोचन्भय-
(M₂ °भृश) पीडिताः.

13 ^a) M पूर्व- (for पूर्वैः). K₈ D_n D₈₋₆ ब्रह्मन्; B₁
D₈ कर्म; D₂ वर्त्म; S मार्ग (for ब्रह्म). — ^c) D₂₋₄ अदुष्टं
(for अदुष्टं). K_{8.4} B_{2.3.5} D_n D_{8.4.7.9} मे (for वै).
— ^a) K₁ यस्त्वं; K₂ यन्मां; D₁₀ यन्मे; G₈ यस्य; G₄
यस्मान् (for यच्च). K_{1.4.5} D₈ मूर्ध्न्यस्पृशः (D₈ °शन्);
D₈ मौर्ध्न्यस्पृशः; D₁₀ मूर्ध्न्यस्पृशन्. T G_{1.2.5} यन्मूर्ध्न्य-
स्पृशः (G₂ °शन्) पदा.

14 ^a) M देवान् (M₂ एतान्) (for मूढ). — ^a) M₂
हतप्रभः.

15 ^a) D₈ G_{8.5} परिभ्रष्ट. — ^b) K_{4.5} D_{n1} D₁
महीतले. — ^a) B₁ T₂ अवान्; T₁ G M महीं (for महान्).
— ^c) M चरिष्यसि च (for विचरि°). K_{1.2.5} D₂ चीर्णेन;
K₄ T₁ G M_{1.2} पूर्णे च; D₁ चीर्णे तु; D₈ T₂ M₈₋₅ पूर्णे तु
(for पूर्णेषु). — ^f) D₂ G₂ ततः (for पुनः). T G
गमिष्यसि (for अवाप्स्य°). — K_{8.5} D₈ T G M₁ ins.
after 15; M₂ after 16^{ab}:

114* इष्टा युधिष्ठिरं नाम तव वंशसमुद्भवम् ।

C. 5. 537
B. 5. 17. 18
K. 5. 17. 19

एवं अष्टो दुरात्मा स देवराज्यादरिंदम ।
दिष्ट्या वर्धामहे शक्र हतो ब्राह्मणकण्टकः ॥ १६
त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकाञ्जशीपते ।
जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १७
शल्य उवाच ।
ततो देवा भृशं तुष्टा महर्षिगणसंवृताः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

शल्य उवाच ।
ततः शक्रः स्तूयमानो गन्धर्वाप्सरसां गणैः
ऐरावतं समारुह्य द्विपेन्द्रं लक्षणैर्युतम् ॥ १

पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः ।
यमश्च वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः ॥ २
सर्वेदेवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिषूदनः ।

T G M1.2 cont.:

115* निहतो ब्रह्मशापेन प्रपद्यस्व त्रिविष्टपम् ।

16 ^a) K1 D1.2.9 G2 असौ (for स). — After 16^{ab}, K (except K2) Ds ins.:

116* नहुषस्तु सुदुर्बुद्धिर्दुरात्मा पापचेतनः ।

[Ks Ds पापपूज्यः.]

On the other hand, after 16^{ab}, M2 ins. 114* and 115* (cf. v. l. 15). — ^a) S (except M2.5) ब्रह्मर्षिं (for ब्राह्मणं).

17 ^a) B (except B2) त्रिविष्टपं(!). Ds समासाद्य (for प्रपद्यस्व). — ^o) Dn Ds Ds जितामित्र. — ^a) K1 महात्मभिः (for मह).

18 K1.1.5 S (except G5 M1) om. the ref. — ^b) Ds सेविताः. — ^o) G4 ऋषयः (for पितरः). D10 पितरो वसवो यक्षाः. — K1.3.5 om 18^a-19^a. ⁱ) K1 D1.2.9 S transp. भुजगाः and राक्षसाः. Ds भुजगाश्चैव राक्षसाः.

19 K1.3.5 om. 19^a (cf. v. l. 18). — ^a) K2 B1 D1.2 पनगाश्चैव; K4 शतशश्चैव; T1 G1.5 किनराश्चैव; T2 G4 -प्सरसश्चैव; G2.3 M1.2 सर्वशश्चैव; M3-5 सर्वतश्चैव (for देवकन्याश्च). — ^b) K1.3.5 गन्धर्वाप्सरसां गणाः; Ds किनराश्च सहस्रशः; T2 G4 सर्वे देवगणास्तथा. — ^o) K3 D2.3 Gs चैव (for शैलाः). — ^a) Ks समुद्रां (for सागरां).

20 ^a) K4.5 B D (except Ds Ds.8.9) T G1 उपागम्य. — ^b) K4.5 शत्रुजित्. D1 दिष्ट्या संवर्धिता वयं; T1 G हतारिर्भेव शत्रु. — ^o) D10 निहतो (for हतश्च).

— ^f) T2 सर्परूपो (for कृतः सर्पो). Ks-5 महीपतिः; T G महीं गतः; M1 (sup. lin.) महीपते.

Colophon. K1.2 B D (except Dn2 Ds) T1 G1 M2 all om. sub-parvan name, cite only इंद्र (D1 शक्र)-विजय (T1 G1 M2 इंद्रविजयोपाख्यान). — Adhy. name.: K1.5 पुरोहितयानं; Ds शक्रनंदः; G2 नहुषप्रपतनं; M2 नहुषपापशान्तिः (sic); M3-5 नहुषशापः. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 Ds1 Ds.7.10 S 17; Dn2 18; D2.6 16. — S'loka no.: Ks 13; Dns 23.

18

1 ^a) T1 G1.1.5 ततः संस्तूयमानः स (G4 नो वै). — ^o) K (except K2) B1.3.5 D (except Dn Ds.8.9) ऐरावणं. K1.3 साद्य; Ds D10 स्थाय (for रुह्य). — ^a) M1 गजेंद्रं (for द्विपेन्द्रं). Ds लक्षणान्वितं (for लक्षणैर्युतम्).

2 ^a) K4 D (except D1.2.9.10) सु (for च). Ks आजगाम महाबुद्धिः. — ^b) T2 ब्रह्म (for मह). — ^a) K (except K2) D10 धनाधिपः (for धने).

3 ^a) D10 सर्वदेवैः. M (except M1) एतैः (for देवैः). — ^b) K4 ततो (for शक्रो). D2.9 देख; G4 बलं; M3-5 शत्रु (for वृत्र). — ^o) T1 G सर्वाभिर् (for गन्धर्वैर्). — ^a) M3-5 स्तुतस् (for यातस्). K2.5 B2 M1 विभुः; B3 प्रति; B4 हरिः; M3-5 ययौ (for प्रभुः). K4 देवराजः शतक्रतुः (= 4^b); cf. v. l. 4.

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रभुः ॥ ३
स समेत्य महेन्द्राण्या देवराजः शतक्रतुः ।
मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट् ॥ ४
ततः स भगवांस्तत्र अङ्गिराः समदृश्यत ।
अथर्ववेदमन्त्रैश्च देवेन्द्रं समपूजयत् ॥ ५
ततस्तु भगवानिन्द्रः प्रहृष्टः समपद्यत ।
वरं च प्रददौ तस्मै अथर्वाङ्गिरसे तदा ॥ ६
अथर्वाङ्गिरसं नाम अस्मिन्वेदे भविष्यति ।
उदाहरणमेतद्वि यज्ञभागं च लप्स्यसे ॥ ७
एवं संपूज्य भगवानथर्वाङ्गिरसं तदा ।
व्यसर्जयन्महाराज देवराजः शतक्रतुः ॥ ८
संपूज्य सर्वास्त्रिदशानृषींश्चापि तपोधनान् ।
इन्द्रः प्रमुदितो राजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः ॥ ९
एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया ।

अज्ञातवासश्च कृतः शत्रूणां वधकाङ्क्षया ॥ १०
नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्किष्टोऽसि महावने ।
द्रौपद्या सह राजेन्द्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ॥ ११
एवं त्वमपि राजेन्द्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ।
वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनन्दन ॥ १२
दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विष्ट पापचेतनः
अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः १३
एवं तव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ।
क्षिप्रं नाशं गमिष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४
ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ।
भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च महाभिभो ॥ १५
उपाख्यानमिदं शक्रविजयं वेदसंमितम् ।
राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १६
तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर ।

C. 5. 56D
B. 5. 18. 17
K. 5. 18. 17

4 ^a) D₁ स महेंद्रो; T₂ G₃ समेत्य च; M₂ स स्वमेत्य.
— ^b) = 8^d. K₄ शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः; cf. v. 1. 3. — ^d) K₈
विष्टपं (for देवराट्).

5 ^a) K_{1.2} B₈ D_{1.2.9} T G M₂ तु (for स). — ^b)
K₂ D_{2.5} प्रत्यदृश्यत; D₆ T₂ G₃ समपद्यत. — D₆ (hapl.)
om. 5^e-6^b. — ^c) D₉ वेदैर्मन्त्रैश्च; G₅ वेदैरेन तु. — ^d)
D₁₀ महेंद्रं (for देवेन्द्रं).

6 D₆ om. 6^{ab} (cf. v. 1. 5). — ^a) K_{1.8} D_{1.8}
(after corr.) S (except M₅) स (for तु). — ^b) K₄
D_n D₈₋₈ संहृष्टः. D₁ दृश्यत (for पद्यत). — ^c) G₂
वासवः (for वरं च). K₅ स; B₁ तु; D₁₀ सं (for च).
K_{1.8.5} राजन्; K₂ D₈ D_{6.7} तस्मात् (for तस्मै). — ^d) K₁
तस्मादांगिरसै; K₅ D₂ गिरसां (D₂ सं). K₅ अपि; D₆
तथा (for तदा).

7 ^a) K₄ B D (except D_{1.9}) T₂ G_{1m.4} रसो (for
रसं). D₁₀ नाम्ना (for नाम). K₅ तस्मादांगिरसे तात.
C₈ cites अथर्वांगिराः. — ^b) K_{4.5} D₂ तस्मिन्; D₉
हस्मिन्; T₁ G_{1.5} त्वस्मिन् (for अस्मिन्). K₂ क्रुद्रोहे
(sio) वै; K₃ B D₈₋₇ वेदेस्मिन्वै; D_n D₈ वेदोस्मिन्वै; D₅
वेदोस्माद्वै. C_n अस्मिन्वेदे (as in text). — ^d) D_{1.2}
यज्ञे (for यज्ञ-). D₁ लिप्स्यसे; D_{2.9} M लप्स्यसि.

8 ^b) K₅ गिरसां; D₁ गिरसे. K₄ D₉ T₁ तथा (for
तदा). — ^c) D_{n1} G₅ विसर्जयन्. K (except K₂) D₉
भागो; M बाहुर (for राज). — ^d) G₅ महाराजः (for
देव).

9 ^a) K_{1.4.5} D₂ transp. सर्वान् and त्रिदशान्. — ^c)
M₄ राज्यं (for राजन्). — ^d) M प्रभो (M₂ भुः)
(for प्रजाः).

10 ^a) K₈₋₅ एतद् (for एवं). D₉ इदं (for अनु).

11 ^b) K₂ महीपते; K_{3.5} धुते; G₃ मते (for महा).

12 ^b) D₉ लप्स्यसि (for प्रा). — ^{cd}) K_{1.2} B₁
D_{1.2.9} वृत्रहंता (for वृत्रं हत्वा). T₁ G_{1.5} M transp.
प्राप्तः and शक्रः.

13 ^a) T G दुरात्मा चैव (for दुराचारश्च). K₄ स
(for च). — ^c) K_{3.5} शापाभिभूतो; T₁ G (except G₁)
शापास्त्रिहतो.

14 ^a) M (except M₂) ते च (for तव). — ^b) D₂
शत्रुमर्दन; M₁ कर्शन.

15 ^b) D₉ पृथिवीम् (for मेदिनीम्). — ^c) D_{8.4.8.9}
राजन्; T₂ तात (for वीर). — ^d) B₁ T₁ G_{1.5} सह प्रभो;
B₂₋₅ D_n D₈ D_{8-5.7-10} सहानया; D₆ महानयं; T₂ तथा
विभो (for सहाभिभो).

16 ^a) K_{1.4.5} D₉ राजन् (for शक्र). — ^b) K₁ नाम
संमतं; D₈ D_{1.7.9} T₂ देवसं (for वेदसं). — ^c) K₈
राज्ञो; K₅ D₂ G₃ M (except M₅) राज्ञां; T₁ G_{1m} as
in text). 2.5 राजन् (for राज्ञा). — ^d) D₁ जयतां वर; T₁
G₄ M₈₋₅ जयमिच्छतां.

17 D₁ om. 17^{ab}. — ^a) D₉ संश्रावयामास; G₅
वयिष्यामि (for वयामि त्वां). M^{o-4} त्वा (for त्वां).
— ^b) M₈₋₅ जयाय; C₈ विजयं (as in text). T₁

C. 5. 540
B. 5. 18. 17
K. 5. 1E. 17

संस्तूयमाना वर्धन्ते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७
क्षत्रियाणामभावोऽयं युधिष्ठिर महात्मनाम् ।
दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १८
आख्यानमिन्द्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ।
भूतपाप्मा जितस्वर्गः स प्रेत्येह च मोदते ॥ १९
न चारिजं भयं तस्य न चापुत्रो भवेन्नरः ।
नापदं प्राप्नुयात्कांचिदीर्घमायुश्च विन्दति ।
सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ।
पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः ॥ २१

श्रुत्वा शल्यस्य वचनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्राजमिदं वचः ॥ २२
भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ।
तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्य मम संस्तवैः ॥ २३

शल्य उवाच ।

एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभाषसे ।
यच्चान्यदपि शक्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

तत आमङ्ग्य कौन्तेयाःशल्यो मद्राधिपस्तदा ।
जगाम सबलः श्रीमान्दुर्योधनमरिंदमः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

जयमिच्छतां (for जयतां वर). D₂ G₄ वरं (for वर).
— °) K₄ संश्रुत्य° (for संस्तूय°). M वर्धति; G₅ वर्धन्ते
(as in text).

18 °) K_{1.4.5} D₂ महाबाहो; G₄ M अभावाय (for
अभावोऽयं). — °) M₃₋₅ दुरा° (for महा°). — After 18,
K (except K₂) D_{2.7.8} ins.:

117* संग्रामे संक्षयो घोरो भविष्यत्यचिरादिव ।

19 G₂ om. 19-20. — °) D₂ M (except M₁)
आख्यातं (for आख्यानं). D_{2.9} T₁ G_{1.3} M चंद्र° (for
इन्द्र°). — °) K (except K₂) D₁ M₂₋₄ इमं; T₁ G_{1.5}
चैव; G_{3.4} च वै (for इदं). G₃ M_{3.5} नियतं. — °) D₁₀
धौत°; T G (G₂ om.) हत°; M_{1.3.4} पूत°. D_n D₈ D_{3.9}
M₃ जितः स्वर्गः; G₄ वसेत्स्वर्गे. — °) K₂ B₁ D_{1.2} G₄ M₁
प्रेत्य च; K₄ T₂ G_{1.3} संप्रेत्य; B₂₋₅ D_n D₈ D_{3-8.10} परत्र
(for स प्रेत्य). K₅ मोदति; M नन्दति (for मोदते).

20 G₂ om. 20 (cf. v. l. 19). — °) T G (G₂
om.) च शत्रुः (for चारिजं). — °) K₃ B (except B₁)
D (except D_{1.2.9}) नापुत्रो वा (for न चापुत्रो). M
(except M₁) पुनः (for नरः). — °) D₈ आपदः; G₄
अशुभं (for आपदं). K_{2.5} D_{n1} D₈ D_{1.7.9} T₂ G_{3.4}
M_{1.2} किंचित्. D₂ नामुयादापदा किंचित्. — °) D₁ स तत्र
(for सर्वत्र). — °) K_{3.5} पराभवः; D₈ D₁₀ G₁ पराजयः.

21 B_{2.3.5} om. the ref. — °) D₈ राजन् (for
राजा). — °) D_{n1} D₈₂ G₃ M_{3.4} भरतर्षभः. — °) D₂
धर्मविदां. K₂ B₁ D_{2.8} T₁ G_{4.5} M_{1.2} वरं (for वरः).

K_{1.8-5} शल्यं च (K₁ तं शल्यं; K₄ °ल्यं तु) कुरुनंदनः
(K_{1.8} °न).

22 °) K₁ B D_n D₈ D_{1.8-8.10} तु शल्यवचनं; D₂ S
(except T₂) तु (M_{1.8-5} च) शल्यस्य वचः (for शल्यस्य
वचनं). — °) B₁ धनंजयः (for युधिष्ठिरः). — °) T₁ G
तमुवाच (for प्रत्यु°). K₅ महाबाहुं; T₂ तदा राजा (for
महाबाहुर). — °) M धर्मराजः (for मद्राजम्).

23 Before 23, T₂ G_{2.3} ins. युधिष्ठिरः. — °) K_{1.4.5}
D₈ सारथ्ये (for °थ्यं). — °) K_{1.4.5} D₈ भविष्यति (K₄
°मि); K₂ G₄ करिष्यसि. — °) K₁ न च (for मम).
K_{1.2} D₉ संस्तवः; K₄ संमते; D₁ च स्तवः; G₃ संस्तुतैः (for
संस्तवैः). K_{3.5} कर्णस्यासदभिसत्त्वः; B D_n D₈ D_{2-8.10} T
G_{1.2} G₄ कर्णस्यार्जुनसंस्तवः (D_{n1} D₂₋₄ °भवः; T G_{1.9}
°स्तवैः).

24 °) T₁ G त्वं; M₃₋₅ मा (for मां). K₄ T₂ त्वं
(for सं). — °) K₁ वक्ष्यामि; D₈₁ D₈ शक्यामि; D₁₀
कर्तव्यं (for शक्यामि). G₅ वक्ष्यसे राजन् (for अपि
शक्यामि). — °) K₁ तत्करिष्ये न संशयः; K₄ करिष्यामि
हितं तव.

25 °) K₄ ततश्चामंश्य; B D (except D_{1.2.9.10})
ततस्त्वामंश्य; T G तमामंश्य च (G₂ स तमामंश्य). K₂
D_{1.2.7} T G कौन्तेयं. — °) K₁ D₉ G_{1.5} तथा. — °) K₂
स बली; D₁₀ सेनया (for सबलः). D₁₀ सार्धं (for
श्रीमान्). — °) K_{2.5} D_{n2} D_{8.4.7.8} अरिंदमः; K_{3.4} B₃
D_{9.10} S (except T₁ G₄ M_{1.2}) अरिंदमं. D₁ सुयोधनपुरं

१९

वैशंपायन उवाच ।

युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ।
 महता चतुरङ्गेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् ॥ १
 तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ।
 नानाप्रहरणा वीराः शोभयांचक्रिरे बलम् ॥ २
 परश्वधैर्भिण्डिपालैः शक्तितोमरमुद्गरैः ।
 शक्त्युष्टिपरशुप्रासैः करवालैश्च निर्मलैः ॥ ३
 खड्गकार्मुकनिर्यूहैः शरैश्च विविधैरपि ।
 तैलधौतैः प्रकाशद्भिस्तदशोभत वै बलम् ॥ ४

तस्य मेघप्रकाशस्य शस्त्रैस्तैः शोभितस्य च ।
 बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ॥ ५
 अक्षौहिणी हि सेना सा तदा यौधिष्ठिरं बलम्
 प्रविश्यान्तर्दधे राजन्सागरं कुनदी यथा ॥ ६
 तथैवाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृपभो बली ।
 घृष्टकेतुरुपागच्छत्पाण्डवानमितांजसः ॥ ७
 मागधश्च जयत्सेनो जारासंधिर्महाबलः ।
 अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ॥ ८
 तथैव पाण्ड्यो राजेन्द्र सागरानूपवासिभिः ।

C. 5. 578
 B. 5. 19. 9
 K. 5. 19. 9

प्रति. — After 25, K₄ ins. 118* (cf. v. 1. 5. 19. 1).

Colophon. K_{1.2.5} B D G_{1.2} M all om. sub-
 parvan name, cite only इंद्र (D₂ शक्र) विजय (G_{1.2} M
 इंद्रविजयोपाख्यान); to it B D (except D_{2.8}) M_{1.8-5}
 add समाप्त. — Adhy. name: K_{1.5} B_{1.8} पुरोहितयानं;
 D₂ इंद्रराज्यप्राप्तिः; T₁ G_{1.2} महेंद्रराज्यप्रा (G₂ ज्यावा) सिः.
 — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D₅₁
 D_{5.7.8.10} S 18; D_{2.6} 17. — S'loka no.: K₅
 Dn 25.

19

1 K D_{7.8} ins. after वैशं उ° (K₄, after 5. 18.
 25):

118* ततः शल्यः सहानीकः कम्पयन्निव मेदिनीम् ।

जगाम धार्तराष्ट्रस्य नगरं नागसाह्वयम् ।

— ^b) T₁ G सात्वतां संमतो (G₅ प्रवरो) रथी (G₃ थयः; G₄
 °णे); M शिनीनां संमतो बली. — ^a) K₁ M (except M₂)
 अयात् (for अगात्). D₁ °न समदृश्यत.

2 ^a) M (except M₂) यस्य (for तस्य). G_{1.5} M_{3.5}
 योधाः. D_{1.9} महावीराः. — ^b) K_{1.4.5} °देश्याः; D₉
 °देशात्; T G °दिग्भ्यः (for °देश). — ^c) B₁ D₁ °काराः;
 D₂ घोराः; D₉ T₁ G शूराः (for वीराः). K (except K₈)
 T₂ °प्रहरणोपेताः.

3 ^a) Some MSS. परस्व°. K_{1-3.5} (sup. lin.)
 D_{7.8.10} भिडिमालैः; B D₂₋₄ T भिदि°. — ^b) K_{1.4.5}
 °पट्टिशैः; K₈ B (except B_{1.4}) Dn D_{8.4.6.9} शूल°; T₁
 G शर° (G₄ प्रास°); M₂ गदा°; M₈₋₅ खड्ग°. Cs cites
 शक्तिः तोमरः. — ^c) K_{1.4.5} D₅ कुंतिर्भिपरशुप्रासैः (K₅

°स-); K_{2.8} B Dn D₅ D_{3-7.10} परिवर्धयिष्ठिभिः (K₂ °घर्क-
 टिभिः; D₅ °घेः पट्टिशैः) प्रासैः (K₈ Dn D_{3.4.6.7} पाशैः);
 D_{1.2} पट्टिशैर्कटिभिः प्रासैः; T₂ यष्टिभिः परिवः प्रासैः; G₅
 शक्तिर्दकगदाप्रासः. Cs cites यष्टिः प्रासः. — ^a) K₂ सु-
 (for च). D₃ कर्णपेश सुनिर्मलैः; T₁ G_{1.2.4} कर्प° (T₁
 °र्षे)णैश्च वि°; G₃ कृपाणैस्तु सु°; G₅ कार्पणैरति°. Cs cites
 करवालः.

4 ^a) K_{1.8.4} B_{3.5} Dn₁ D_{1-5.7.8.10} °निर्व्यूहैः (for
 °निर्व्यूहः). Cs cites निर्व्यूहः. — ^b) S (except G₂)
 शस्त्रं (for शरं). — ^c) K_{1.2} तैलधूतैः; T₁ G शिला° (G₃
 शरा°); Cs as in text. D₁ प्रमन्नाग्रैः; G₄ पृषत्कश्च (for
 प्रकाशद्भिः). — ^a) K_{3.4} B_{3.5} Dn D_{2-4.6} सदा; K₅ D₃
 सम्; D₅ D_{1.7} G_{2.4} M₁ तदा; T₂ तथा; G₃ ततः (for
 तद्). K_{4.5} T₂ G₃ तत् (for वै). K₁ अशोभत महाबलं.

5 ^b) K₄ B_{2.4} D_{1.7.10} T₂ M (except M₂) शस्त्रास्त्रैः;
 Dn D_{3.4} सौवर्णैः; D₂ शस्त्रौघैः; G₃ चक्रास्त्रैः (for शस्त्रैस्तैः).
 K₈ वै (for च). — ^a) D₉ एव (for इव).

6 ^a) Here and below S (mostly) अक्षो° (for
 अक्षौ°)! K_{1.4.5} B_{1.8} Dn D_{2-4.9} G तु (for हि).
 K_{1.4.5} B₁ Dn D_{2-4.6.9.10} G transp. सेना and सा. T₂
 सुपूर्णा सा; M प्रविष्टा तु (for हि सेना सा). — ^b) T₂ G₃
 तथा (for तदा). — ^a) K_{4.5} D₉ सागरे; G₂ पर्वते (for
 सागरं). K_{4.5} च; T₂ G₃ तु (for कु-). K₁ सागरेषु नदी
 य°; Dn₁ सारं कुलनदी य°.

7 ^a) D₉ तथा च; T₁ G पूर्णाम् (for तथैव). — ^b)
 G_{1.2.4} M₁ अधिपो (for ऋपभो).

8 ^b) K₅ Dn₁ D₂ D_{6.8-10} T₁ G₃₋₅ M₅ जरासंधिरु;
 D₇ जरासंधो. K₁ ततो बली (for महाबलः). — ^c) K_{1.2}
 D₂ G₃ च (for एव). M सैन्यानां (for सैन्यस्य). — ^a)

C. 5. 578
B. 5. 19. 9
K. 5. 19. 9

वृतो बहुविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ॥ ९
तस्य सैन्यमतीवासीत्तस्मिन्बलसमागमे ।
प्रेक्षणीयतरं राजन्सुवेषं बलवत्तदा ॥ १०
द्रुपदस्याप्यभूत्सेना नानादेशसमागतैः ।
शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ॥ ११
तथैव राजा मत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ।
पार्वतीयैर्महीपालैः सहितः पाण्डवानियात् ॥ १२
इतश्चेतश्च पाण्डूनां समाजग्मुर्महात्मनाम् ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव विविधध्वजसंकुलाः ।
युयुत्समानाः कुरुभिः पाण्डवान्समहर्षयन् ॥ १३
तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षं समभिवर्धयन् ।
भगदत्तो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ ॥ १४
तस्य चीनैः किरातैश्च काश्चनैरिव संवृतम् ।

D₇ उपाययौ (for उपागमत्).

9 ^a) D₁₀ पाण्ड्यराजेंद्रः. G₁ M₁ राजेंद्रः (for राजेन्द्र).
— ^c) D₈ ततो (for वृतो). G₁ M_{8.4} योधैः; M₁ सैन्यैः
(for योधैः). — ^d) T₁ G_{1.5} योधिष्ठिरमगा (G₅ 'या' इलं.
— After 9, T₁ G_{1.4} read 23 and 25 (G₄ repeating
23 in its proper place); while G_{2.8.5} read here
25 only.

10 T₁ G read 10 after 13. — ^b) T₂ बहु^१; G_{1.5}
जन^२ (for बल^३). — ^c) K_{1.4.5} D_{8.9} T G (except G₄)
'तमं' (for 'तरं'). — ^d) K (except K₂) D₈ सुरुषं; B
D₈₋₇ सुवेशं; G₅ परेषां (for सुवेषं). T₂ अभवत्तदा; M
(except M₁) बलवत्तरं. — After 10, T₂ reads 25.

11 ^a) K₂ आबभौ; D_{1.2} S अभवत् (for अप्यभूत्).
— ^b) D₀ 'देनात्समा'. — ^c) G₂ पुरुषय्याग्रैः (for पुरुषैः
शूरैः). — ^d) G₂ अन्यैर् (for अस्य). D₂ 'बलैः' (for
'रथैः').

12 ^a) K₅ राजन् (for राजा). G_{1.8.4} मात्स्यानां.
— ^b) D_{1.2} M -क्षौ (or -क्षो)हिणी^३ (for वाहिनी^३). — ^d)
T₁ G_{1.3.5} अयात्; T₂ ययौ; G₄ अगात् (for ह्यात्).

13 ^a) M₈ (sup. lin. as in text) अतः (for the
first इतः). D₁₀ ततः (for the second इतः). — ^b)
D_{1.2} समागच्छन्; G₂₋₄ सेना जग्मुर्. — ^c) K_{4.5} D_{1.2.8}
च (for तु). K₃ B D (except D_{1.2}) एताः (for एव).
— ^d) K₈ D₉ D₁ विविधा ध्वजसंकुलाः (D₁ 'युताः'); G₅
विविधाः सुष्ठुलंकृताः. — ^f) G₂ संप्रहर्षयन् (for सम^३).
— After 13, T₁ G read 10.

14 D₇ om. 14^{ab}. — ^b) T₁ G₄ संपरि^३; G_{1.2.5}

बभौ बलमनाधृष्यं कर्णिकारवनं यथा ॥ १५
तथा भूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनन्दन ।
दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्या पृथक्पृथक् ॥ १६
कृतवर्मा च हार्दिक्यो भोजान्धकबलैः सह ।
अक्षौहिण्यैव सेनाया दुर्योधनमुपागमत् ॥ १७
तस्य तैः पुरुषन्याग्रैर्वनमालाधरैर्बलम् ।
अशोभत यथा मत्तैर्वनं प्रक्रीडितैर्गजैः ॥ १८
जयद्रथमुखाश्चान्ये सिन्धुसौवीरवासिनः ।
आजग्मुः पृथिवीपालाः कम्पयन्त इवाचलान् ॥ १९
तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा ।
विधूयमाना वातेन बहुरूपा इवाम्बुदाः ॥ २०
सुदक्षिणश्च काम्बोजो यवनैश्च शकैस्तथा ।
उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्या विशां पते ॥ २१

संप्रति^३ (for समभि^३). G₈ प्रहर्षं प्रतिवर्धयन्; C_{d.9} as in
text. Ca cites हर्ष and वर्धयन्. — ^d) K₂ D₁ तदा;
Cap. dp ददौ (as in text).

15 ^a) D₈ (before corr.) तस्य नीचैः; T₂ तस्यानीकैः.
— ^b) K_{8.5} D₈ कांबोजैः (for काश्चनैः). K_{8.5} T₂ चैव
(for इव). D₂ इव संवृतैः; G₅ M अभिसंवृतं (M₈₋₅ 'तैः').
K_{1.2.4} कांबोजैश्च सुसंवृतं. — ^c) K_{1.4} बभूव तद् (for
बभौ बलम्).

16 ^{ab}) T₁ G (except G₆) ततो (for तथा). D_{1.9}
transp. शूरः and शल्यः. D₇ वीरः (for शूरः). K₃ G₂
शलः (for शल्यः). K₅ D_{2.10} S (except M₈₋₅) कुरुनन्दनं.
— ^c) B₅ D_{8.4.8} M₁ उपायाताम्; D₉ 'याताम्; D_{1.2}
'याताः; D₉ T₁ G_{1-8.5} M_{8.4} उपेयाताम्; G₄ उपायान्तो;
M₂ उपेयातो. K₄ (hapl.) om. 16^d-17^b.

17 K₄ om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — ^b) K₂ D₁ S
(except T₂) भोजांध (T₁ 'ध्र') कवरैः (G₅ 'कु'कुरैः; M₈
'कु'पूरैः); B (except B₁) D_n D_{8-3.10} 'कु'कुरैः. — ^c)
K_{2.8} सैन्यस्य (for सेनाया). — ^d) D₈ उपागतः.

18 ^b) D₂ ध्वजं; C_{d.5} वनं (as in text). — ^{cd})
D₂ transp. यथा and वनं. G₅ M₂ महा- (for यथा).
D₇ T₂ G प्रक्रीडितं; D₁₀ विक्रीडितैः.

19 ^b) M₂ 'बालिहनः. — ^d) K_{1.2} अचलं; K₈ G₅ M₁
अचलाः; M₂ अवनिं (for अचलान्).

20 D₄ om. 20^e-21^d. — ^{cd}) K_{2.4.5} B D (except
D₈ D₁) M₁ 'मानो वातेन रूप इवांबुदः (K₄ 'धिः').

21 D₄ om. 21 (cf. v. l. 20). — ^b) T₂ G_{8.4} M
transp. यवनैः and शकैः. 'K_{1.8.5} सशकैः; K₄ शशकैः; B₅

तस्य सेनासमावायः शलभानामिवावभौ ।
 स च संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवान्तर्दधे तदा ॥ २२
 तथा माहिष्मतीवासी नीलो नीलायुधैः सह ।
 महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ २३
 आवन्त्यौ च महीपालौ महाबलसुसंवृतौ ।
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥ २४
 केकयाश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पञ्च पार्थिवाः ।
 संहर्षयन्तः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥ २५
 इतश्चेतश्च सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् ।

सोमकैः (for च शकैः). K1.8.5 वृत्तः; D1.2 T G3 M सह
 (for तथा). G1.2.5 यवनेशश्च पार्थिवः (see below).
 — After 21^{ab}, T G4 ins.:

119* आजगाम महाबाहुयवनेशश्च पार्थिवः ।

[T2 बलवान्बलसंयुक्तौ (for the prior half). G4 यवनेः
 २२ (for "नेशश्च).]

22 ^a) K1.5 D1 समायाता; S (except T2; G1
 inf. lin. as in text) -समावायः; Cd.8 -समावायः (as in
 text). — ^b) K8.5 इवायतिः (for इवावभौ). — ^c)
 K1.8-1 D10 अथ; K2 T G सा च (G8 सेना) (for स च).
 D1 तं (for सं). — ^d) K2 D9 तथा (for तत्र). D9
 "र्दधत् (for "र्दधे). K1.8-5 D1.2 नादृश्यत (D2 "श्यंत)
 महीपतिः (K1 "तलान्; K3 "तले; K4 "पते).

23 M1.2 om. 23. T1 G1.4 read 23 with 25 after
 9 (G4 repeating 23 here). — ^a) T2 G5 ततो; G4 तत्र
 (for तथा). K2 माहिष्मतीराजा; D8 M3 माहिष्मती; G1
 "वासो. — ^b) D2 नाना (for नीला). — ^c) D2
 महावीर्यो; G8-5 M8-5 "पालैर् (for "पालो). K1.2 B5 D5
 T G M3.4 "वीर्यो (for "वीर्यैः). — ^d) K (except K2)
 दक्षिणावासिभिर्नृपैः; D1 दक्षिणानृपैः; D9 "गामिभिः.

24 ^a) T G2 अवन्तिकौ (T2 "का); G1.8-5 आवन्तिकौ
 (for आवन्त्यौ च). K (except K2) D1.2.9.10 आवन्त्यश्च
 महीपालो (K1 "लैः). — ^b) K1 "सुसंयुतैः; K8 "पराक्रमः;
 K4.5 "मुद्रावृत्तः; D1 "समन्वितः; D2.9 सुसंवृतः; D10 S
 "समावृ (M2 "समन्वि)तौ. — ^d) G4 उप (for अभि).
 K2 आपेततुश्च (for तावभियातौ). K1.8-5 D2 अक्षौहि-
 णीभ्यां (K8 D2 "हिण्यैव; K4 "हिण्या च) कौरव्यं दुर्यो-
 धनमुपागमत्.

25 For the sequence in T G, cf. v. 1. 9, 10.
 — ^a) Some N MSS. कैकेयाः and कैकेयाः. D2 महा-
 त्मनः; G4 महावीर्याः (for नर). — ^b) T G सोदराः (G4

तिस्रोऽन्याः समवर्तन्त वाहिन्यो भरतर्षभ ॥ २६
 एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः ।
 युयुत्समानाः कौन्तेयान्नानाध्वजसमाकुलाः ॥ २७
 न हास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा ।
 राज्ञां सबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥ २८
 ततः पञ्चनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजाङ्गलम् ।
 तथा रोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ २९
 अहिच्छत्रं कालकूटं गङ्गाकूलं च भारत ।
 वारणा वाटधानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ ३०

C. 5. 430
 B. 5. 19. 31
 K. 5. 19. 31

भ्रातरः a gloss? (for सोदर्याः). G4 पार्थिव (for "वाः).
 — ^a) D1 संहर्षयन्त. T1 G1.5 कौन्तेयान्; T2 G2-4 कौर-
 व्यान्. — ^d) K8-5 समावृजन्; D1 "बुवन्; T G1.2 "गताः;
 G8-5 "वृताः.

26 ^a) M8-5 अतः (for the first इतः). K2.8 B D
 त (D10 इ) तस्ततस्तु (K8 "श्च) (for इतश्चेतश्च). K8 भूपानां
 (for सर्वेषां). — ^b) K1.2 भूपालानां; K3 सर्वेषां सु; D1
 भूपानां च (for भूमि). — ^c) G5 हि (for ऽन्याः). M
 अक्षो (M1 "क्षौ) हिण्योभ्यवर्तत.

27 ^a) Dn1 D8.4.7 T2 G2.5 "दशवृत्ताः; T1 G1.4
 "दशविधाः; M "दशपृताः. — ^b) T1 G1.5 वै (for ताः).
 — ^c) D1 कौरव्यं; D10 कौन्तेयः (for कौन्तेयान्). D9
 प्राप्ताः सेनास्तथैवात्र.

28 ^{ab}) M राजन्वै हास्तिनपुरे नावकाशो. — ^c) K2
 D8 D8-10 T2 G8 स्वबलं; K8 सुबलं; Dn D1 च बलं;
 G4 संबन्धं.

29 ^a) D5 पांचनदं; D6 पांचनदश्. — ^b) K2.8 D2.5
 "जंगलं; D6.7 "मंडलं. — D6 om. 29^c-30^d. — ^c) K1
 रोहीतं; K2.8 रोहीतं. — ^d) K Dn1 D1.8.4 M2 "भूमिं
 च (K2 "भूम्यश्च). K1.5 Dn1 M2 केवलां; K2 "वलाः;
 K3.4 D3.4.7 G5 "वलं; D2 "रलाः.

30 D6 om. 30 (cf. v. 1. 29). — ^a) K1.4.5 D1
 "छत्रां; B D8 D8-10 "छत्रा. K1.5 "कृटीं; K2 B2 "कृटी;
 K4 D1 "कृटीं; B1.3-5 D8 D10 "कृटी. — ^b) B D8 D8.10
 गंगातीरं. — ^c) K1 D8 D8.10 वरणा; K3.4 D2 वारुणा;
 K5 वरुणा; B4 D9 वरणं; Dn D3.4.7 G3 वारणं; M3 5
 वारणा. K1.2 G1.2 वटधानं; K4 वीरधानं; B1 M1 वाट-
 धानश्च; D1.8 M3-5 "धानाश्च; T1 "धारं; T2 "दानं; G4 "यानं;
 G5 वरधारं. — ^d) K1.2 D1.8 यामुनाश्चैव; T G यामुनं चैव.
 K1.4.5 D8 सर्वशः; D1 पर्वताः; T G1.2.5 पर्वतः; G8
 सर्वतः; G4 भारत.

C. 5. 600
B. 5. 19. 31
K. 5. 19. 31

एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ।
बभूव कौरवेयाणां बलेन सुसमाकुलः ॥ ३१

तत्र सैन्यं तथायुक्तं ददर्श स पुरोहितः ।
यः स पाञ्चालराजेन प्रेषितः कौरवान्प्रति ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।

स तु कौरव्यमासाद्य द्रुपदस्य पुरोहितः ।
सत्कृतो धृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च ॥ १
सर्वं कौशल्यमुक्त्वा दौ पृष्ट्वा चैवमनामयम् ।
सर्वसेनाप्रणेतृणां मध्ये वाक्यमुवाच ह ॥ २
सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ।
वाक्योपादानहेतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ॥ ३

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ ।
तयोः समानं द्रविणं पैतृकं नात्र संशयः ॥ ४
धृतराष्ट्रस्य ये पुत्रास्ते प्राप्ताः पैतृकं वसु ।
पाण्डुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु ॥ ५
एवं गते पाण्डवेयैर्विदितं वः पुरा यथा ।
न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं धार्तराष्ट्रेण संवृतम् ॥ ६
प्राणान्तिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ।

31 ^a) K₂ च; T₁ M (except M₅) तु (for सु).
— ^b) D_{1.9} प्रभूतो (for प्रभूत). — ^c) K₄ बभौ च (for
बभूव). — ^d) K (except K₂) बलेनासीत्समावृतः (K₈
कुला); D₁ सैन्येन सुसमाकुला; D_n D_{2-7.9} बलेनातीव
संवृतः; S बलेन सुसमावृतः (T₂ महता; G₅ हितः).

32 ^a) B_{1.8} D_{1.5} S तत्तु (for तत्र). K₁ D₉ यथा;
D₈₂ समा; G_{8.4} तदा यु (for तथा). — ^c) K (except
K₂) असौ; D₁₀ G₄ तु; T₂ च (for स). Some N MSS.
पंचाल. G₈ राजा तु (for राजेन). — ^d) K_{1.8.5} प्रहितः
(for प्रेषितः). T₁ G (G_{1m} as in text) कुरुजांगलं (for
कौरवान्प्रति).

Colophon. *Adhy.* K_{1.2.4.5} B D_n D_{1.3-5}.
7-9 पुरोहितयानं; D₈ D₁₀ पुरोहितयाने बलागमनं; D₂
सैन्यसमवाप्तिः; D₆ संजय (*sup. lin.* पुरोहितयानं; G₁
पुरोहितयाने कौरवबलाभिगमनं; M₁ सेनासमावापः; M₂ पुरो-
हितयाने सेनासमावापः. — *Adhy. no.* (figures, words
or both): K₁ D₈₁ D_{5.7.10} S 19; D_{2.6} 18. — *Śloka*
no.: K₅ D_{n2} G₅ 33; D₈ 34.

20

1 ^a) B_{2.4.5} D_n D₂₋₈ च; G₈ M_{1-8.5} तं (for तु).
K₁ D₂ कौरवं (for वं). K₅ M₄ शत्रुं (M₄ ततः)
कौरवमासाद्य; D_{1.10} स कौरव्यं (D₁₀ वं) समासाद्य; C_{d.s}
as in text.

2 ^a) K₁ D_{n1} D_{1.9} सर्वकौशल्यं; K₂ G_{8.4} M सर्वान्
(K₂ स वै; G_{8.4} सर्वं) कुशलं; T₂ सर्वं कौशलं; G₂ सर्वा-
न्कौशल्यं. C_{d.s} cite कौशल्यं. B_{2.4} G₅ तु; D₂ असौ
(for आर्द्रा). — ^b) K₂ पृष्ट्वा; M₂ दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K₈
B_{2.8} एनं; D₁₀ एषां; T₁ G_{1.2.5} एतान्; G₈ M एवापि; G₄
एव (for एवं). G₄ निरामयं; C_{d.s} as in text. — ^c)
K₂ B D_{n1} D₈ D_{2.5.7} सैन्यं (for सेना). — ^d) K₂
जगाद (for उवाच). K₄ तत् (for ह).

3 ^b) M प्रतापवान् (for सनातनः). — ^c) D₁ वाक्यो-
पधानहेतोस्; S वाक्योत्पाद (T₁ G₅ M₅ दा) नहेतोस् (T₂
तै); C_{d.s} as in text.

5 ^a) K_{3.5} G₅ वै (for वे). — ^b) K₂ B D_n D₈
D_{8-8.10} प्राप्तं तै; K_{3.5} तैः प्राप्तं; D₂ प्राप्तास्ते (by transp.).
K₄ B (except B₁) D₈ D_{8-7.9.10} पदं; T₁ G (except G₈)
धनं (for वसु); see below. — G₈ (hapl.) om. 5^{ad}.
— ^c) K_{1.5} T₁ G (G₈ om.) पांडोः पुत्राः; B₈ पांडुपुत्रैः.
— ^d) B₈ प्राप्तं (for प्राप्ताः). D₈ D₁₀ पदं; G_{4.5} धनं
(for वसु); see above.

6 ^a) G_{1.5} वनं (for एवं). K_{1.5} D₈ G₁ गतैः; K₂
च वै; K₈ च तैः (for गते). G₅ पांडवे च (for वेयैः).
— ^b) T₂ विहितं (for विदितं). K₂ च; K₅ D₈ वा; S
हि (for वः). K₄ D₈₂ D₉ S transp. पुरा and यथा
— ^c) K₃ राज्यं (for द्रव्यं). — ^d) K_{8.5} D₁ S धृतं
(for धर्तं). S यद्धृतं; C_{d.s} संवृतं (as in text).

7 ^a) K_{1.5} M (except M₂) अभ्यु (for अभ्यु).

शेषवन्तो न शकिता नयितुं यमसादनम् ॥ ७
 पुनश्च वर्धितं राज्यं स्वबलेन महात्मभिः ।
 छद्मनापहतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौबलैः ॥ ८
 तदप्यनुमतं कर्म तथायुक्तमनेन वै ।
 वासिताश्च महारण्ये वर्षाणीह त्रयोदश ॥ ९
 सभायां क्लेशितैर्वैरैः सहभार्यैस्तथा भृशम् ।
 अरण्ये विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ १०
 तथा विराटनगरे योन्यन्तरगतैरिव ।
 प्राप्तः परमसंक्लेशो यथा पापैर्महात्मभिः ॥ ११
 ते सर्वे पृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ।
 सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छन्ति कुरुपुंगवाः ॥ १२
 तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ।

अनुनेतुमिहार्हन्ति धृतराष्ट्रं सुहृज्जनाः ॥ १३
 न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह ।
 अविनाशेन लोकस्य काङ्क्षन्ते पाण्डवाः स्वकम् ॥ १४
 यथापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्रति ।
 स च हेतुर्न मन्तव्यो बलीयांसस्तथा हि ते ॥ १५
 अक्षौहिण्यो हि सप्तैव धर्मपुत्रस्य संगताः ।
 युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षन्तेऽस्य शासनम् ॥ १६
 अपरे पुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ।
 सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ ॥ १७
 एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ।
 एकतश्च महाबाहुर्वहुरूपो धनंजयः ॥ १८
 यथा किरीटी सेनाभ्यः सर्वाभ्यो व्यतिरिच्यते ।

C. 5. 221
B. 5. 20. 19
K. 5. 20. 19

M om. 7⁶⁰. — ^b) T₂ प्रयच्छद्भिर्. B₈ D₉ अनेकधा.
 — ^c) D₁ शेषतस्ते; T₁ तेषामंतः; all comm. शेषवन्तः (as
 in text). T₂ परैः शक्ताः (for न शकिता). G₄ धार्तराष्ट्र-
 महामायेः. — ^d) K₂ B D₈ D₂. 5-8. 10 C₅ गमितुं; K₄
 D_n D₃. 1. 9 T₁ G नेतुं वै (T₁ G ते); D₁ नयत्तं (for
 नयितुं).

8 ^a) D₂. 9 राष्ट्रं (for राज्यं). — ^b) D₉ दुरात्मना (for
 महा^०). — ^c) D₁ छलेन (for छद्मना). B₁ S (except
 G₁ M₅; M₂ om.) राज्यं; B₂ पापैः (for क्षुद्रैः). — ^d) D₉
 महाबलैः (for ससौ^०).

9 ^a) D₈ तदा (for तद्). D₂ अनुत्तमः; D₉ गतं; T
 G₂ कृतं; G₄ चितं (for मंतं). D₂ कर्तुं (for कर्म).
 — ^b) K₃. 4 B D (except D₂. 9. 10) T₂ तथायुक्तं; G₄
 तथावृत्तं. K₅ D₁ मतेन; D₉ च तेन (for अनेन). K₅ वः
 (for वै). — ^c) T₂ M विवासिता (for वासिताश्च).
 — ^d) B₁ वर्षाणां (for वर्षाणि). B₁ T₂ च (for इह).

10 ^b) G₂ सभायैस्तु (for सहभार्यैस्). K₂ B₁ D₂ S
 (except T) तदा; D₁ सदा (for तथा). K₅ कृतं (for
 भृशम्). — ^d) T₂ वै (for तैः). D₁. 2 महारथैः (for
 सुदारु^०).

11 ^a) G₈ तदा; G₈ ततो (for तथा). — ^b) G₈ M
 देहांतरं (for योन्यन्तरं). C_d. 8 cites योन्यन्तरं. D₂ अपि
 (for इव). D₈ योन्यन्तरगतेन वै. — ^c) K₁. 5 प्राप्ताः
 परमसं (K₅ काः) क्लेशाः; B₁ T₂ संप्राप्तः परमः क्लेशः; D₁₀
 संप्राप्ताः परमक्लेशाः.

12 ^a) K₈ D₂ तत् (for ते). K₈-5 B₂. 8. 5 D₁. 2 S
 सर्वं (for सर्वे); see below. — ^b) K₈ तैः (for तत्).

K₁ D₁. 9 S (except G₈) पूर्व; K₃ कृतं; K₅ सर्वे (for
 सर्वं); see above. K₁. 5 D₁. 2. 9 S कर्म (for पूर्व-).
 — ^c) K₅ D₁₀ S (except T₂ G₈ M₂) साम्नैव; D_n माम
 वै (for सामैव). T₁ G₁. 5 संधिम् (for सार्धम्). — ^d)
 K₁. 3. 5 पुरुषर्षभाः (K₈ भ^०); K₂ कुरवस्तथा (for कुरु^०).

13 ^a) K₁ तु (for च). G₄ वृत्तिं (for वृत्तं); see
 below. T G विज्ञाय (for आज्ञाय). — ^b) G₄ वृत्तिं (for
 वृत्तं); see above. D₈ वै (for च). — ^d) K₄. 5 B₂ D_n
 D₂-4. 7. 9 T₂ G₁. 4 M₈-5 धार्तं (for धृत्^०); cf. v. l. 15.

14 ^a) M₈-5 विक्रमं (for विग्रहं). — ^b) K₁. 3. 5
 D₈. 10 कांक्षन्ति (for कुर्वन्ति). — ^d) D₉ G₃ स्वयं; T₂
 श्रियं; C₈ स्वकं (as in text).

15 ^a) G₈ M₂ यत् (for यः). T₂ G₈. 4 धृत्^० (for
 धार्तं^०); cf. v. l. 13. — ^b) D₁ S (except T₁ G₅) निग्रहं
 (for वि^०). — ^d) D₁ महात्मानः (for बलीयांसः). T₂ च
 पाण्डवाः (for तथा हि ते).

16 ^a) B D_n D₈ D₂-8. 10 T G च (B₁ अपि); D₁
 अत्र (for हि). G₄ एते (for एव). — ^b) T₁ G राजस्य
 (for पुत्रस्य). D₁ T G₂. 4. 5 M₂ पंडिताः; D₂ G₃ पीडिताः;
 M₁. 8-5 पंडिताः (for संगताः). — After 16^{ab}, D₁ reads
 17^{cd}. — ^c) M इच्छन्त्यः कुरुभिर्योद्धुं. — ^d) K (except
 K₈) D₁ G₈ स्म; G₄ अथ; M हि (M₁ च) (for अस्य).
 T₂ स्म विग्रहं; G₂ सुशासनं; G₅ अनु^० (for अस्य शासनम्).

18 ^a) D₁. 2 सहिताः (for पृतनाः). — ^b) D₁. 2
 अक्षौहिण्यः; S कौरवाणां (for एकतश्च). K (except K₄)
 B₄ D₈ D₅. 8. 10 ते (for च). — ^d) K₂ सर्वरूपो; K₃. 5
 सूर्यं; D_n D₈ D₂. 4. 7 बहुरूपो; D₁ एकरूपो. T₁ G

C. 5. 621
B. 5. 20. 19
K. 5. 20. 19

एवमेव महाबाहुर्वासुदेवो महाद्युतिः ॥ १९
बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ।
बुद्धिमत्तां च कृष्णस्य बुद्ध्या युध्येत को नरः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महाद्युतिः ।
संपूज्यैनं यथाकालं भीष्मो वचनमब्रवीत् ॥ १
दिष्ट्या कुशलिनः सर्वे पाण्डवाः सह बान्धवैः ।
दिष्ट्या सहायवन्तश्च दिष्ट्या धर्मे च ते रताः ॥ २
दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनन्दनाः ।

(except G₂) जनार्दनः.

19 ^a) T G तथा (G₃ तदा) (for यथा). K₅ B_{1.3.5} D (except D_{1.2.9}) T₁ G₄ transp. सेनाभ्यः and सर्वाभ्यः. K₄ D₁ -यति°; T G ह्यति°; M -भ्यति° (for व्यति°). — °) D₁ पार्थो; D₂ पार्थान् (for एव). B (except B₁) 'बुद्धिर् (for 'बाहुर्). — °) D₁ 'मतिः (for 'द्युतिः).

20 °) K_{5.6} सैन्यानां; D_{2.9} सेनायां; T₂ M सेनायाः. — °) K₅ B D (except D_{1.2.9.10}) बुद्धिमत्त्वं; G (except G₃) ऋद्धिमत्तां. K₅ बुद्धिं कृष्णां च कृष्णस्य. — °) T G जानन् (for बुद्ध्या). K₁(m as in text) युज्येत; D₃ युध्यति (for युध्येत). G₈ रणे (for नरः). M बुद्ध्या बुध्यत कौरवाः.

21 ^a) D₁ इति (for अयम्). M पाण्डवानां प्रयच्छन्तु धर्मेणैव नरोत्तमाः.

Colophon. D₂ reads it in margin. — *Adhy. name*: N (except D₂) पुरोहितयानं; T₁ G₁ M_{1.3-5} पुरोहितवाक्यं; M₂ पुरोहितयाने पुरोहितवाक्यं (followed by पुरोहितयानं समाप्तं!). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D_{8.1} D_{5.7.8.10} S 20; D₆ 19. — *Stola no.*: K₅ D_{8.1} D₈ 21; D₂ 20.

21

1 ^b) K₄ T₁ G (except G₄) प्राज्ञो वृद्धो; M वृद्धः प्राज्ञो. K₅ महामतिः; D₁ महीपतिः. — °) S (except

ते भवन्तो यथाधर्मं यथासमयमेव च ।

प्रयच्छन्तु प्रदातव्यं मा वः कालोऽत्यगादयम् ॥ २१

दिष्ट्या न युद्धमनसः सह दामोदरेण ते ॥ ३

भवता सत्यमुक्तं च सर्वमेतन्न संशयः ।

अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ॥ ४

असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पाण्डवाः ।

प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वं पितुर्धनमसंशयम् ॥ ५

किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महाबलः ।

T₂) तं (for एनं). K₂ D_{1.8} 'कामं; D₂ 'न्यायं (for 'कालं).

2 Before 2, D₁₀ T₂ M ins. भीष्मः (D₁₀ cont. उ°). — °) K_{1.5} D₉ T₂ G₃₋₄ पाण्डवाः सहबांधवाः; B (except B₁) D₈ D₈ D_{8-8.10} सह दामोदरेण ते (= 3^a); M पाण्डवाः ससुहृज्जनाः. — °) D₂ च सत्यवन्तश्च (for सहाय°).

3 °) D_{1.2} दिष्ट्या च धर्मकामास्ते; S दिष्ट्या च (G₂ तु) संधिं (M₂ सह) कांक्षन्ते (G₈ दिष्ट्या संधिं प्रतीक्षन्ते). — °) K_{1.5} S भ्रातृभिः (for भ्रातरः). — °) K₅ चायुद्ध° (for न युद्ध°). — °) B (except B₁) D (except D_{1.2.9}) पाण्डवाः सह बांधवैः (= 2^b).

4 °) N (except K_{1.3.5} D₁) तु; G₂ हि (for च). T₁ G_{1.5} सत्यमुक्तं च धर्मं च (G₁ धर्मज्ञः; G₅ सर्वज्ञः). — °) T₂ सत्यं (for सर्वं). D₂ एव (for एतत्). D₁ T₂ असंशयं (for न संशयः). — °) B₁ तद् (for ते). — °) G (except G₈) मतं (for मतिः).

5 °) K₅ असंशितं; G₈ नसंशयं (for असंशयं). — °) K₅ वासे (for चेह). — °) D₂ T₁ G_{1.2} प्राप्यं (D₂ 'ज्ञाः) स्वधर्मतः. D₅ D₁₀ पूर्वं; D₂ T₂ G₄ सर्वं (for सर्वं). T₂ G₅ प्राप्यं तु सर्वं धर्मं (G₅ धर्म्यं सर्वं) हि. — °) D₁₀ पितुः (for पितुर्). D₂ अनुत्तमं (for असंशयम्). K_{1.5} इह ते धर्मं (K₅ धन)संचयं; T₂ पित्र्यमर्थं न संशयः.

6 °) T₁ G तथैव (G₈ यथैको) (for किरीटी). K₅ चाभवत् (for बलवान्). K₂ B D₅ D_{1.2.5-8.10} शूरः (for पार्थः). — °) K_{1.3.4} D₈ D_{8.4.9.10} 'रथः; T₁ G_{1.5} 'द्युतिः (for 'बलः). — After 6^a, S (except T₂) reads

को हि पाण्डुसुतं युद्धे विषहेत धनंजयम् ॥ ६
 अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्ये धनुर्भृतः ।
 त्रयाणामपि लोकानां समर्थ इति मे मतिः ॥ ७
 भीष्मे ब्रुवति तद्वाक्यं धृष्टमाक्षिप्य मन्युमान् ।
 दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ८
 न तन्न विदितं ब्रह्मल्लोके भूतेन केनचित् ।
 पुनरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥ ९
 दुर्योधनार्थं शकुनिर्वृते निर्जितवानपुरा ।
 समयेन गतोऽरण्यं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १०
 न तं समयमादृत्य राज्यमिच्छति पैतृकम् ।
 बलमाश्रित्य मत्स्यानां पाञ्चालानां च पार्थिवः ॥ ११

7^{ed}. — ^a) D₁ विजयेत (for विषहेत).

7 ^b) K_{4.5} 'धरा: (for 'भृत:). — S (except T₂) reads 7^{ed} after 6^{ab}. — ^a) G₈ पर्याप्तः (for समर्थः).

8 Before 8, T G_{1.5} ins. वैशं. — ^b) D₂ धृष्टः; all comm. धृष्टं (as in text). D₂ प्राक्षिप्य; M₁ आस्फोट्य (for आक्षिप्य). B₂ D_n D₈₋₈ मन्युना (for 'मान्). G₈ धृतिमान्क्षिप्रमन्युमान्. — ^c) K₄ 'भाष्य; D₉ 'रम्य; S (except T₂) 'साद्य (for 'लोक्य).

9 Before 9, K_{1.5} T₂ M (except M₂) ins. कर्ण उं (T₂ M om. उं). — ^a) K (except K₂) D_{n2} D₂ न तन्न विदितं; B₂ D_{n1} D₈₋₇ न तन्नावि; D₁ एतन्न वि; T₂ न तत्तु वि; C₂ as in text. — ^b) K_{1.5} S जीवेन (for भूतेन).

10 ^a) D_{1.2} दुर्योधनार्थं. — ^b) G₈ पुनः (for पुरा). — ^c) K₅ D₁ समये: (D₁ 'ये) वासितोरण्यं. — ^d) T₂ धर्मे (for पाण्डु).

11 ^a) K_{1.4} D_n D_{1-4.7.9} S (except G₂) स; C₂ न (as in text). K_{1-2.5} D_{1.3.4} C_n आश्रित्य; K₄ D_n D_{7.9} आक्षिप्य; D_{2.8} आदृत्य; T₁ G_{1.2.4.5} आक्रम्य; T₂ G₈ M उत्सृज्य; C_{d.5} आदृत्य (as in text). — ^b) D₉ राष्ट्रं (for राज्यं). — ^c) Some MSS. पञ्चा. K₁ B₁ M (except M₁) पार्थिव; K_{8.4} D_n D_{1-4.7.8.10} मूर्खवत्; D₉ सर्वशः; T₁ G_{1.2.5} पाण्डवः; G₄ भारत.

12 ^a) K₅ भयात्तेषां; B_{1.2} T G_{1.2.4.5} भयोद्विष्टो; G₈ M 'ज्जमे: (for 'द्विद्वन्). — ^b) B D_n D₈₋₈ T₂ C_{2.5} पदं (for पदं). K₅ आत्मनः; G₈ M अप्युत; C_{2.5} अन्ततः (as in text). — ^c) K_{1.2.5} धर्मेण (for धर्मतस्). K₈ हि (for तु). K_{1.5} सर्वा (for कृत्वां). — ^d) D₂ शात्रवे

दुर्योधनो भयाद्विद्वन् दद्यात्पदमन्ततः ।
 धर्मतस्तु महीं कृत्वां प्रदद्याच्छत्रवेऽपि च ॥ १२
 यदि काङ्क्षन्ति ते राज्यं पितृपैतामहं पुनः ।
 यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरन्तु वनमाश्रिताः ॥ १३
 ततो दुर्योधनस्याङ्गे वर्तन्तामकुतोभयाः ।
 अधार्मिकामिमां बुद्धिं कुर्युर्मौख्याद्वि केवलम् ॥ १४
 अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छन्ति पाण्डवाः ।
 आसाद्येमान्कुरुश्रेष्ठान्स्मरिष्यन्ति वचो मम ॥ १५

भीष्म उवाच ।

किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत्स्मर्तुमर्हसि ।
 एक एव यदा पार्थः पङ्थाञ्जितवान्युधि ॥ १६

C 5. 139
B 5 21. 16
K. 5. 21. 16

एवपि; T₂ M अपि शत्रवे (for शत्रवेऽपि च). K₅ D₉ अपि (for ऽपि च).

13 ^a) K_{1.5} transp. ते and राज्यं. M वै (for ते). — ^c) T₁ G_{1.3.5} M₁ transp. कालं and तं. D_{1.2} G₈ M_{1.8-5} तत्कालं (for कालं तं). K_{1.2.5} D_{1.9} च; B₂ तु; T₂ ते (for तं).

14 ^{ab}) T₂ दुर्योधनप्राप्ते (for 'स्याङ्गे), and वर्तयुर् (for वर्तन्ताम्). — ^c) K_{1.8} B D (except D_{1.9}) T₁ G_{1.4} अधार्मिकी; K₂ अधर्मे किं. K D₈ G₂ त्विमां; B D_n D_{2-7.9} तु मा (for इमां). — ^d) S (except T G_{1.5}) कुर्यान् (for कुर्युर्). T₂ बाल्याद् (for मौख्याद्). K_{8.4} D_{1.9} केवलात् (for केवलम्). K_{1.2.5} B D_n D₈ D_{8-8.10} मौख्यात् (D₁₀ मूर्खाः) कुर्वन्तु (K_{1.2.5} 'ति) केवलात् (K_{1.2.5} 'लं).

15 ^{ab}) S (except T₁ G_{1.5}) transp. धर्ममुत्सृज्य and युद्धमिच्छन्ति. K_{1.5} अथ धर्मं समुत्सृज्य. D_{1.10} योद्धुम् (for युद्धम्). — ^c) K आसाद्य युधि मां मूढा: (K₂ 'द्य मां कुरुश्रेष्ठा:).

16 ^a) K₂ D_{n1} D₉ तु (for नु). — ^b) D_{1.2.9} कर्मणा कर्तुम्; T₁ G कर्म (G₈ किं नु) संस्मर्तुम्; T₂ कर्मतः स्मर्तुम्. — ^c) D₁ ह्यस्मान् (for एव). B₂ D₅ T₁ G (except G₈) यथा; T₂ तदा (for यदा). — ^d) K₂ पुरा; G₈ इमान् (for युधि). K₄ पङ्थान्युधि निर्जिताः; M जितवान्यपङ्थानिमान्. — After 16, D_{n2} D₁₀ ins.:

120* बहुशो जीयमानस्य कर्म दृष्टं तदैव ते ।;
 while T₁ G_{1.5} ins.:

121* विराटनगरे धीरः किं त्वं तत्रैव नागतः ।

17 ^a) D_{1.9} S (except T₂) एतत् (for एव). — ^b)

C. 5. 640
B. 5. 21. 17
K. 5. 21. 18

न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।

ध्रुवं युधि हतास्तेन भक्षयिष्याम पांसुकान् ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ।

अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८

अस्मद्वितमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ समाप्तमुद्योगपर्व

२२

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्राप्तानाहुः संजय पाण्डुपुत्रा-

नुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा ।

अजातशत्रुं च सभाजयेथा

D1 यथायं (for यदयं). — ^a) Dn2 D2 T G1 M4 भक्षयिष्यामि. Some MSS. पांसुकान्; K (except K2) D8 पांसुकं; T1 G1.5 M पांसु च (M1.2 "सुकं"). — After 17, T1 G1.5 ins.:

122* दुर्योधनः सहामात्यो विनङ्क्ष्यति न संशयः ।

18 K5 D2 G4 M om. the ref. — ^a) D1 अभि° (for अव°). — ^a) K1.5 D8 ततो; D9 भीतो (for इदं).

19 Before 19, K2 ins. धृतराष्ट्र उ°, S (except G4.5 M2.4) ins. धृत°. — ^a) K5 Dn D8.4.7 transp. इदं and वाक्यं. D10 अस्मद्वितकरं वाक्यं. — ^b) S (except T2) उक्तवाज्जान्हीमुतः. — After 19^{ab}, K (K2 ins. line 2 after 20^{ab}) D1.8 ins.:

123* दुर्योधनसमक्षं च पार्थिवानां च संनिधौ ।

एष वक्ष्यति धर्मात्मा वाक्यं वाक्यविशारदः ।

[(L. 1) K2 तु (for च in both the places). — (L. 2) K1 वक्ष्यामि (for वक्ष्यति).]

K4 cont.:

124* अस्मद्वितमिदं वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ।

— ^a) D10 हितकरं (for हितं चैव). — ^a) M सर्वेषां च महीक्षितां.

20 ^a) K1.5 विचिंतयित्वा (for चिन्तयित्वा तु). — ^b) D1 G3 M (except M1) प्रेषयिष्याम. K2-5 S (except T2) यद्वितं (for संजयम्). — After 20^{ab}, K2 ins. line 2 of 123*. — ^a) M भगवान् (for स भवान्). D9 एव

पाण्डवाना इहतं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९

चिन्तयित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयम् ।

स भवान्प्रतियात्वा पाण्डवानेव माचिरम् ॥ २०

स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पाण्डवान् ।

सभामध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१

दिष्टयानघ ग्राममुपस्थितस्त्वम् ॥ १

सर्वान्वदेः संजय स्वस्तिमन्तः

कृच्छ्रं वासमतदर्हा निरुप्य ।

तेषां शान्तिर्विद्यतेऽस्मासु शीघ्रं

(for प्रति-). K (except K8) T2 G (except G5) भवान्प्रतिप्रयात्वा (K2 G3 °त्य)द्य.

21 ^a) D10 मध्येसभं (for सभामध्ये). — ^a) K1.5 D9 G2-4 चेदम् (for वाक्यम्).

Colophon. All MSS. except M2 om. sub-parvan name. — *Adhy. name*: K1-4 B D पुरोहितयानं; G1.2 पुरोहितप्रतिनिवर्तनं; M1 पुरोहितविसर्गः; to it K1.3.4 B1-3.5 Dn D2-6.8.10 add समाप्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds1 D5.7.8.10 S 21. — *S'loka no.*: K5 22; Dn 21.

22

1 ^a) D1 Ca आह. Dn1 Ds2 संजयं. K4 राज° (for पाण्डु°). — ^b) D1 °प्लव्यां; S °प्लव्यं; Ca °प्लव्ये (as in text). D2 तांस्तु जानीहि; T1 तद्विजा° (for तान्विजा°). — ^a) T2 सभाजयेत; Ca as in text. — ^a) S वनाद् (G2.4 भवान्) (for अनघ). D1 उपागतस्त्वं. K ब्रूयाच्च (K2.8 °श्च) दिष्ट्या (K2 दिष्टयानघ) समुपस्थित (K2 °पागत)-स्त्वं; B1.4 Dn2 D10 Cn दिष्ट्या न ह्यस्थानमुप°; D2 दिष्ट्या न व्यग्रः समुपागतस्त्वां. — T2 M ins. after 1: T1 G, after 7^{ab}:

125* पुत्रो मयं मृत्युवशं जगाम

दुर्योधनः संजय रागबुद्धिः ।

मिथ्योपेतानामुपकारिणां सताम् ॥ २
 नाहं क्वचित्संजय पाण्डवानां
 मिथ्यावृत्तिं कांचन जात्वपश्यम् ।
 सर्वा श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्ध्वा
 पर्याकार्पुः पाण्डवा मह्यमेव ॥ ३
 दोषं ह्येषां नाधिगच्छे परीक्ष-
 न्नित्यं कंचिद्येन गर्हेय पार्थान् ।
 धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वन्ति नित्यं
 सुखप्रिया नानुरुध्यन्ति कामान् ॥ ४
 धर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव
 निद्रां तन्द्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादम् ।
 धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय

धर्मार्थयोगान्प्रयतन्ति पार्थाः ॥ ५
 त्यजन्ति मित्रेषु धनानि काले
 न संवासाजीर्यति मैत्रमेपाम् ।
 यथार्हमानार्थकरा हि पार्था-
 स्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीदृश्य पक्षे ॥ ६
 अन्यत्र पापाद्विपमान्मन्दबुद्धे-
 दुर्योधनात्क्षुद्रतराच्च कर्णात् ।
 तेषां हीमे हीनमुखप्रियाणां
 महात्मनां संजनयन्ति तेजः ॥ ७
 उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो
 दुर्योधनः सुकृतं मन्यते तत् ।
 तेषां भागं यच्च मन्येत बालः

2 ^b) D₆ वान्यम्; Ca. d. s वासम् (as in text). K₈ B (except B₁) D_n D_{1.2} M₂₋₄ अतदहान्; G₂ एतदहान्; G₄ तदनहान् (for अतदहान्). D_{n1} निरूप्य; D₆ निरस्य; G₄ निरीक्ष्य; all comm. निरूप्य (as in text). — ^c) D_{1.5} G₂₋₄ M नैपां. — ^d) B (except B₁) D_{6.10} G₄ मिथ्या-
 पेतानां; Ca. d. s as in text. D₁ S (except T₂ G₁₋₃)
 अपकारिणां. S च (for सताम्).

3 ^a) S सर्वे (for सर्वां). D₁ आत्मवीर्येण; D₂ ह्यात्म-
 बलेन. K₅ B D_s D_{1-4.7.10} लब्ध्वा; D₆ नष्टां (for लब्ध्वा).
 — ^d) K_{8.4} D_{2.10} 'हर्षुः; D₁ T₂ G₁ 'कर्षुः; Ca. d. s as
 in text. G₅ नित्यम् (for मह्यम्).

4 ^a) K₈ दोषानेषां; G₄ दोषं येषां; G₅ तान्वे दोषान्.
 K₂ B D_n D_s D_{1-8.10} नाध्यगच्छे. K₁ D₁ T₁ G M
 परीक्ष्य; B D_{n2} D_s D₁₀ T₂ परीप्सन्; D_{n1} D_{s.6} परीच्छन्
 (for परीक्षन्). — ^b) K₄ D₁₀ S सूक्ष्मं; K₅ तत्र (for
 नित्यं). D_{n1} D_{2.9} S (except T₁ G₅ M₂) किंचिद् (for
 कंचिद्). K₁ D_s गर्हे च; D_s D_{s.6} T₂ G_{3.4} M गर्हे (M₂
 'हर्षा)म (for गर्हेय). — ^c) T₂ G₄ पार्थाः (for नित्यं).
 — ^d) N (except K₂) T₂ G₈ Ca सुखप्रिये; G₂ सुखाप्तये.
 Cd. s cite सुखं and प्रियं. K₅ नानुरुध्यन्ति; Ca 'रुध्यन्ते;
 Cd. s as in text. K₅ B (except B₈) D_s D_{2.4.10} T₁
 G₁ Cn कामात्; G₅ नित्यं (inf. lin. कामं) (for कामान्).

5 ^a) D₆ धर्मशीते; Cd. s धर्मं शीतं (as in text).
 — ^b) K_{4.5} D_{7.9} M (except M₄) निद्रातंद्री; D_{n1} T₂
 निद्रातंद्रीं; D₁ निद्रातंद्रे; D_s निद्रां तंद्रां. Cd. s cite निद्रा
 तन्द्रा. — ^c) S (except G₂) चापि (for चैव). — ^d) K₂
 'योगात्; K_{4.5} D_s G₂ 'योगाः; D_{s2} 'योग्याः (for 'योगान्).

K_{4.5} प्रतपन्ति; B₁ प्रतिपन्ति; D_{1.2} G₂ प्रसहन्ति; D₆
 प्रवसन्ति; T G_{1.4} M प्रतिपद्यन्ति; G₈ प्रवदन्ति (for प्रयतन्ति).

6 ^b) K D_s D_{1.2.10} T₁ G_{1.2.5} C_s जीर्यते; M (except
 M₁) जीर्यति; Ca. d जीर्यति (as in text). K₁ D_{1.10}
 मैत्र्यमेपां; K₂ B D_n D_s D₈₋₈ तेषु मैत्री; K₅ प्रीतिरेपां; T₂
 मैत्रं तेषां; G₈ M मैत्रिरेपां. — ^c) S (except T₂ G₂)
 यथार्थं (for यथार्हं). D₉ हितार्थास् (for हि पार्थास्).
 — ^d) D₉ दोषो (for द्वेष्टा). K_{1.3} D_s G_{8.4} M₂ आज-
 मीदपक्षे; K₂ D_{2.5} T₂ G₂ अजमीदस्य पक्षे; D_{1.9} T₁ G_{1.5}
 M_{1.3-5} अजमीदपक्षे; Ca as in text.

7 ^a) D₂ G_{1.4.5} विषमतो (for 'मान्). — ^b) D_s
 क्षुद्रचराच्च; G₅ दुष्प्रसहाच्च. — After 7^{ab}, T₁ G ins.
 125*. — ^c) D_n D_s D_{3.4.7.8} हीमौ; T₁ G_{8.5} M_{1.2.5}
 हि मे (for हीमे). D_{s.6} तेषां ह हीमौ न सुखं. — ^d) B₄
 D_{s.6} वर्धयतो हि; D_s स्पर्धयतो हि (for संजनयन्ति).
 D_{10m} कोपं (for तेजः). S (except G₂) महात्मनां संजय
 पांडवानां. — After 7, S (except G₂) ins.:

126* भागं गन्तुं घटते मन्दबुद्धि-

महात्मनां संजय दीप्ततेजसाम् ।

[(L. 1) T₁ G_{1.8} हतुः; T₂ G_{4.5} कर्तुं (for गन्तुं).
 — (L. 2) T₂ दयायुतां (for महात्मनां). G₅ मैत्रं (for
 दीप्तं).]

8 ^a) K₈ उत्थानवीर्यं; D_{s.6} तथोनवीर्यं; Ca. d. s as
 in text. — ^c) D_s D₁₀ यच्च भोक्ष्येत; D_{1.8} T G_{1.5}
 मन्यते यच्च (D₁ 'श्च); G₄ यद्विमन्येत. — ^d) Ca अशक्यं;
 Cd. s शक्यं (as in text). D₁ हंतुं; M₈₋₅ कर्तुं; Ca. d. s
 हंतुं (as in text). D₁ M₁ (sup. lin.) जीवितं (for

C. 5. 652
B. 5. 22. 8
K. 5. 22. 8

शक्यं हर्तुं जीवतां पाण्डवानाम् ॥ ८
यस्यार्जुनः पदवीं केशवश्च
वृकोदरः सात्यकोऽजातशत्रोः ।
माद्रीपुत्रौ सृञ्जयाश्चापि सर्वे
पुरा युद्धात्साधु तस्य प्रदानम् ॥ ९
स ह्येवैकः पृथिवीं सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रणुदेद्रथस्थः ।
तथा विष्णुः केशवोऽप्यप्रधृष्यो
लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ॥ १०
तिष्ठेत कस्तस्य मर्त्यः पुरस्ता-
द्यः सर्वदेवेषु वरेण्य ईड्यः ।
पर्जन्यघोपान्प्रवपञ्शरौघा-
न्पतंगसंधानिव शीघ्रवेगान् ॥ ११
दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान्कुरू-
न्गाण्डीवधन्वैकरथो जिगाय ।

जीवतां).

9 ^a) M तस्य. K1.5 D7 केशवस्य. — ^b) G8 M (except M2) सत्यको. K1.5 D6.9 T1 G3.4 M 'शत्रुः (M1 *sup. lin.* 'शत्रोः as in text). — ^c) S चैव (for चापि). D (except D1.2.9) यांति (for सर्वे). — ^d) G5 वरं; Ca. d. s पुरा (as in text). G8 तस्य चैव (for साधु तस्य). M1 (*sup. lin.*) सत्यं; Ca. d. s तस्य (as in text). G4 M2 प्रसादं (for प्रदानम्).

10 ^a) D10 स एवैकः; G4 संहत्यैकः. — ^b) K5 गांजीव'. D1 प्रवादं प्रजीयान्; T1 G1.2 प्रणुदेद्रै रथस्थः. — ^c) K1.5 महान्; K3 B1 Dn D2-7 T2 जिष्णुः; Cs विष्णुः (as in text). Ca. d mention विष्णु. Dn1 D9 om. अपि. K3 M (except M2) हि; K4 वा; K5 च (for अपि). B2 अधर्ष्यो (for अप्रधृष्यो). — ^d) K5 S (except T2 G4 M1.2) अपि (for अधि-).

11 ^a) S (except G2) पुमान् (for मर्त्यः). — ^b) K1 'देवेषु; K2.5 B D (except D9) 'लोकेषु (for 'देवेषु). G8 यथा (for वरेण्य). K3 इंद्रात्; B D (except D1.2.8.10) एकः (D9 एव); G5 महेंद्रः (for ईड्यः). — ^c) D2 प्रवर्षन्; D9 प्रवयत्; T1 प्रवमन्; G5 प्रवपेत् (for प्रवपन्).

12 D1 (hapl.) om. 12^b-13^a. — ^c) D31 G4 M2 आहरन्; T1 G5 अहरत्. ^d) K5 सवानुगान्. द्रविडान् (for बलिदान्).

धनं चैषामाहरत्सव्यसाची
सेनानुगान्बलिदांश्चैव चक्रे ॥ १२
यश्चैव देवान्पाण्डवे सव्यसाची
गाण्डीवधन्वा प्रजिगाय सेन्द्रान्
उपाहरत्फल्गुनो जातवेदसे
यशो मानं वर्धयन्पाण्डवानाम् ॥ १३
गदाभृतां नाद्य समोऽस्ति भीमा-
द्वस्त्यारोहो नास्ति समश्च तस्य ।
रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनं
बाह्वोर्बले चायुतनागवीर्यम् ॥ १४
सुशिक्षितः कृतवैरस्तरखी
दहेत्कुद्रस्तरसा धार्तराष्ट्रान् ।
सदात्यमर्षी बलवान्न शक्यो
युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् ॥ १५
सुचेतसौ बलिनौ शीघ्रहस्तौ

13 D1 om. 13^a (cf. v. 1. 12). — ^a) D2 तथैव; D9.10 G3.4 M यश्च (for यश्चैव). — ^b) Some N MSS. गांजीव'. G1 वि- (for प्र-). — ^c) D1 उपानयत्; Cd. s 'हरत् (as in text). N (mostly) फाल्गुनो (B4 Dn D8.4 पांडवो) (for फल्गुनो). — ^d) M यशोमानौ.

14 ^a) K4 D1 'भृतो (for 'भृतां). K2.8 B2-5 D (except D1.2) T2 G2 नास्ति (for नाद्य). K2.5 D8 समो हि; K3 B2 Ds D5.6.9.10 T2 G2 समोद्य; B3-5 Dn समोत्र (for समोस्ति). B1 गदाभृतां भीमसमो न कश्चिद्; T1 G1.8-5 M गदाधरोन्यो न समोस्ति भीमाद्. — ^b) T2 G1 हस्त्यारोहे. K2.8 हि (for च). S (except G2-4) कश्चित्समोन्यः (for समश्च तस्य). — ^c) D9 तथा (for रथे). K2 D1.2 G2 प्राहुर (for आहुर). — ^d) K2.8 B4.5 D (except Ds D8-10) G4 M1 बलेनायुत' (for बले चायुत'). D8 'वीर्यः (for 'वीर्यम्).

15 ^a) K2 D9 स; Cs सु- (as in text). K1.5 G8 कृतवीर'. — ^b) Dn D8.4.7 क्षुद्रांस्तरसा. — ^c) K2 स चात्यमर्षी; K5 D1.2.8.9 T1 G1.5 सदा ह्य'. K3 B3.5 Dn D8.4.6-9 G2 न बलात्स (for बलवान्न). T G1.8-5 M अशक्यो (for न शक्यो).

16 ^a) S (except T2 G2) 'तेजसौ; Cd. s 'चेतसौ (as in text). — ^b) N G1 फाल्गुनेन (K5 'नय); T2 G5 फल्गुनस्य. — ^c) K5 'सृगान्; D1.2 'गणं; D9 'गणान्; M9

सुशिक्षितौ भ्रातरौ फल्गुनेन ।
 श्येनौ यथा पक्षिपूगान्नुजन्तौ
 माद्रीपुत्रौ नेह कुरुन्विशेताम् ॥ १६
 तेषां मध्ये वर्तमानस्तरस्वी
 धृष्टद्युम्नः पाण्डवानामिहैकः ।
 सहामात्यः सोमकानां प्रबर्हः
 संत्यक्तात्मा पाण्डवानां जयाय ॥ १७
 सहोपितश्चरितार्थो वयःस्थः
 शाल्वेयानामधिपो वै विराटः ।
 सह पुत्रैः पाण्डवार्थे च शश्व-
 युधिष्ठिरं भक्त इति श्रुतं मे ॥ १८

अवरुद्धा बलिनः कैकेयेभ्यो
 महेष्वासो भ्रातरः पञ्च सन्ति ।
 कैकेयेभ्यो राज्यमाकाङ्क्षमाणा
 युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ १९
 सर्वे च वीराः पृथिवीपतीनां
 समानीताः पाण्डवार्थे निविष्टाः ।
 शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि
 प्रीत्या युक्तान्संश्रितान्धर्मराजम् ॥ २०
 गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च
 योधाः पृथिव्यां कुलजा विशुद्धाः ।
 म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवन्तः

C. 5. 11
B. 5. 22. 22
K. 5. 22. 22

'यूथं' (for 'पूगान्'). K1.2 D1.2.8 G5 व्रजन्तौ; K5 D1 भजन्तौ; G3 हरन्तौ (for रुजन्तौ). — ^a) K2 Ds D1.2.9 माद्रीमुनौ; T1 G1.5 पुत्रौ माद्री. K2-5 D9 चेह (for नेह). K2 क्रुद्धन् (*sup. lin.* कुरुन् as in text). K3 समन्तान् (for विशेताम्). Dn Ds D8-8.10 Ca.8 शोषयेतां न शत्रून्; D2 नेह वशे कुरूणां (for नेह कुरुन्विशेताम्). Cd cites न विशेतां. G2 यमौ कुरूणां प्रसहेत कोत्र. — After 16, N T1 G2 ins.:

127* एतद्वलं पूर्णमस्माकमेवं

यत्सात्वतां नास्ति तृतीयमन्यत् ।

[(L. 1) K1 पूर्वम्; D2 सर्वम् (for पूर्णम्). K2.8 T1 एव; D9 G2 एकं (for एवं). — (L. 2) K5 D8 सात्वतानां (for सात्वतां). B Dn Ds D8-7.10 T1 यत्सात्वं तान् (T1 यत्सात्वतान्) प्राप्य नास्तीति मन्ये.]

17 ^a) Ds D10 तेषां (for तेषां). D1 अन्यो; G5 अर्थे (for मध्ये). — ^b) Ds Ca.8 सात्वतानां; Cd सात्वतां (for सोमकानां). T1 प्रियार्हः; G1.5 वरिष्ठः; G4 प्रबाहुः; Ca.d.s प्रबर्हः (as in text). — ^d) K1.4.5 त्यक्तात्मा च; Ca.d.s संत्यक्तात्मा (as in text). K2 B Dn Ds D2-10 पाण्डवार्थे (K2 D2 'वानां') श्रुतो मे. Cap पाण्डवार्थे; Ca.d.s पाण्डवानां (as in text). — After 17, B D (except D1.2.9.10) ins.:

128* अजातशत्रुं प्रसहेत कोऽन्यो

येषां स स्यादग्रणीर्दृष्टिगोचरः ।

18 ^a) T2 सहामात्यः; Cd.s सहोपितः (as in text). G5 स हितार्थो (for चरितार्थो). Dn1 Ds G4 M1 वयस्यः (for वयःस्थः). — ^b) K1.2.4 S शाल्वेयानाम् (G8 corrupt); B (except B1) D (except Ds D2.9)

मात्स्येयानाम् (for शाल्वे). — After 18^{ab}, K4.5 read 30^{ab}, repeating it in its proper place. — ^c) K1.4.5 D10 सहैव पुत्रैः; K2.8 B Dn Ds D2-8 G2 स वै सपुत्रः; D1 सहपुत्रः; T1 G1.5 पुत्रैः साधै (for सह पुत्रैः). B3 D1.9 'वार्थेन (for 'वार्थे च). T1 G1.5 हि (for च). D2 G2 निविष्टो (for च शश्वद्). — ^d) K3 B D (except D2.9) युधिष्ठिरे.

19 ^a) K3 D8 अपरुद्धा; K5 अवरुद्धाश्च; Ds1 यथा-वरुद्धा; D2 सुविरुद्धा; D10 ये चावरुद्धा; S अथावरुद्धा. Dn D3.4.7.9 S (except G2) रथिनः (for बलिनः). K D (except D1.5) कैकेयेभ्यो; S (except G2) पञ्च सन्ति (for कैके). — ^b) S (except G2) कैकेयेषु (for पञ्च सन्ति). — ^c) K1.2 ते कैकेया; K8 कैकेयेभ्यो; K4.5 Ds D10 G2 ते कैके (K4 G2 'क')येभ्यो; Dn D8.4.7.9 कैकेयेषु; D2.5.6.8 G1 कैकेयेभ्यो. — ^d) G4 युद्धार्थीणाः (for युद्धार्थिनः). K2 तानुपासन्ति; K4 Ds D10 चानुसरन्ति; K5 D8 चानुचरन्ति; M चानुवदन्ति. K6 पार्थिवान् (for पार्थान्).

20 D2 om. 20^{ab}. — ^a) K Dn D3.4.7-9 सर्वाश्च वीरान्. K3.4 D8 'पतींश्च; T1 G1 'पतीन्द्राः; Ca.d.s 'पतीनां (as in text). — ^b) Cf. 21^d. K समानीतान्; B (except B4) Dn D8.4.7.9 गतान्; Ds G3-5 संमानिताः. K B4.5 Dn Ds.4.7-10 निविष्टान्. — B2 (hapl.) om. 20^c-21^d. — ^c) S सर्वान् (for शूरान्). K2 B1 Ds D1.5.6 अहोन् (for अहं). T1 भक्तिमतः; G5 'युतः. — ^d) K1 प्रीत्या च युक्तान्. Dn2 संस्थितान् (for संश्रि').

21 B2 om. 21 (cf. v. l. 20). — ^a) D1 T G1.5 'श्रिता (for 'श्रया). — ^b) K4.5 B2.5 Dn D3.4.8.9 'जातिशुद्धाः; B1.4 D6.7 'जाश्च वृद्धाः; Ds D10 'जातवृद्धाः

C. 5. 666
B. 5. 22. 22
K. 5. 22. 22

समागताः पाण्डुवार्थे निविष्टाः ॥ २१
पाण्ड्यश्च राजामित इन्द्रकल्पो
युधि प्रवीरैर्बहुभिः समेतः ।
समागतः पाण्डुवार्थे महात्मा
लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः ॥ २२
अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवा-
त्कृपाङ्गीष्माद्येन कृतं शृणोमि ।
यं तं कार्ष्णिप्रतिमं प्राहुरेकं
स सात्यकिः पाण्डुवार्थे निविष्टः ॥ २३
अपाश्रिताश्चेदिकरूपकाश्च
सर्वोत्साहैर्भूमिपालैः समेताः ।
तेषां मध्ये सूर्यमिवातपन्तं
श्रिया वृतं चेदिपतिं ज्वलन्तम् ॥ २४
अस्तम्भनीयं युधि मन्यमानं

ज्याकर्षतां श्रेष्ठतमं पृथिव्याम् ।
सर्वोत्साहं क्षत्रियाणां निहत्य
प्रसह्य कृष्णस्तरसा ममर्द ॥ २५
यशोमानौ वर्धयन्त्यादवानां
पुराभिनच्छिशुपालं समीके ।
यस्य सर्वे वर्धयन्ति स मानं
करुणराजप्रमुखा नरेन्द्राः ॥ २६
तमसह्यं केशवं तत्र मत्वा
सुग्रीवयुक्तेन रथेन कृष्णम् ।
संप्राद्रवश्चेदिपतिं विहाय
सिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा इवान्ये ॥ २७
यस्तं प्रतीपस्तरसा प्रत्युदीया-
दाशंसमानो द्वैरथे वासुदेवम् ।
सोऽशेत कृष्णेन हतः परासु-

(for 'जा विशुद्धाः). S (except G₂) यो (M₈₋₅ यो) धाः सर्वे कुशलाः संनिविष्टाः. — G₅ om. 21^{ed}. — °) K₅ S (except T₂ G₂; G₅ om.) नानाविधवीर्य°. — With 21^d, cf. 20^b.

22 °) K₈ D_n D_{8-7.9.10} समितीन्द्रकल्पो; K₅ यत् इन्द्र°; D₂ अचित् इन्द्र°; S (except G₂) अमितवीर्यविक्रमो; Ca. d. s अमित इन्द्र° (as in text). — °) D₂ योधप्र°; T₂ युधि प्रवीरो (for युधि प्र°). D₉ S (except T₂ G₂) बलिभिः (for बहुभिः). — K₄ om. 22^d-23^d. — °) T₁ G (except G_{3.4}) त्रयेपि (for 'प्रवीरो). M (except M₂) [अ]प्रतिवार्य°.

23 K₄ om. 23 (cf. v. 1. 22). — °) D₁ transp. कृपात् and भीष्मात्. B₁₋₃ D₃ G₂ घृतं; B₅ D_n D_{8-7.10m} T₂ वृतं (for कृतं). — °) B D_n D_{3-6.9} आहुर; D₂ चाहुर (for प्राहुर). S यत्तश्च कृष्णप्रतिमप्रभावः.

24 °) K₁ D_n D_{2-8.10} उपाश्रिताश्च. K_{1.8-5} चेदिकरूपसेनाः. K₂ D_{1.9} अ (K₂ उ) पाश्रितश्चेदिकरूपराजः; S अपाश्रित (T₂ तदाश्रित; G₂ आसादित) श्वेव करुणराजः. — °) B D (except D_{1.2.9}) सर्वोद्योगैर्. K₈ B D (except D_{1.2.9}) भूमिपालाः. K₂ D_{1.9} S (except G₁) समेतः. — °) D₂ राजां (for तेषां).

25 °) S (except T₂ G₂) अस्कन्द° (for अस्तम्भ°). M यदि (for युधि). K₈ D_n D_{2.4} माना; K_{4.5} B D₈ D_{1.2.8.7-10} M₄ मानो. — °) K_{1.8.4} B D_{n1} D_{2.8} G_{1.9}

C_n ज्यां कर्षतां; D₈ ज्याः क°. — °) T G₁ महो° (for सर्वो°). D₈ वे निहत्य; M निगृह्य (for निहत्य). — °) S (except T₂ G₂) विष्णुस् (for कृष्णस्). B D (except D_{1.9.10}) G₁ संममर्द; G₂ यशस्वी (for ममर्द).

26 °) K₂ D₈ D_{1.2.10} G_{8.5} यशो मानं; K₈₋₅ D₈ योसौ मानं (for यशोमानौ). N (except K₂ D₈ D_{1.9}) T₂ G₂ पांडवानां (for याद°). — °) D₂ भवत्; S हनत् (T₁ हनच्च; G₄ हरत्; G₈ हन्ता) (for भिनत्). K₈ महीपं; B D_n D₈ D_{2-8.10} समीक्ष्य; D₁ समीपे; S (except G₂) सुधोरं (for समीके); cf. v. 1. 34. — °) K₈ वर्धयिष्यति मानं; D₂ वर्धयति प्रभावं. — °) K₁ करुणचेदिप्र°; D₁ करुणराजप्रतिमा; T₂ G_{8.4} M करुणराजप्रमुखा.

27 °) T₁ G₁ तमस्यंतं; G₂ तस्यांतकं. — °) K₂ सुधुर्यं (for सुग्रीव°). B₂ हृष्टं; G₈ M₂ यांतं (for कृष्णम्). — °) B₂ C_n के (for सं). — °) S सिंहादिताः (for सिंहं दृष्ट्वा). M₁ यथान्ये (for इवान्ये).

28 °) K_{1.2.4} D₈ यस्तं प्रतीपं (D₈ पात्); D_n D_{2-8.7.9} T₂ कस्तं प्रतीपस् (T₂ तस्); D₁ तं यः प्रयांतं; T₁ G तम (G₈ तं वै) प्रतीतस्; M तं वै (M_{1.4} om. वै) प्रतीतस्. Cd cites प्रतीतं. D₁ प्रदीयाद्; D₈ अयुदीयाद्; T₁ G_{1.5} प्रत्यायासी (G₈ त्सी)द्; Ca. d. s प्रत्युदीयाद् (as in text). — °) Ca. d. s अपार्थिवो (for आशंसमानो). — °) K₁₋₈ शेते स; K_{4.5} स तेन; D_{1.9} अशेत; D₂ G₂ समेत्य (for सोऽशेत). K₈ क्षमायां (for परासुर). — °) K₁ D_{8.8} T

वर्तिनेवोन्मथितः कर्णिकारः ॥ २८
 पराक्रमं मे यदवेदयन्त
 तेषामर्थे संजय केशवस्य ।
 अनुस्मरन्तस्य कर्माणि विष्णो-
 र्गावल्गणे नाधिगच्छामि शान्तिम् ॥ २९
 न जातु ताञ्शत्रुरन्यः सहेत
 येषां स स्यादग्रणीवृष्णिंसिंहः ।
 प्रवेपते मे हृदयं भयेन
 श्रुत्वा कृष्णावेकरथे समेतौ ॥ ३०
 नो चेद्गच्छेत्संगरं मन्दबुद्धि-
 स्ताभ्यां सुतो मे विपरीतचेताः ।
 नो चेत्कुरुन्संजय निर्देहता-
 मिन्द्राविष्णू दैत्यसेनां यथैव ।

मतो हि मे शक्रसमो धनंजयः
 सनातनो वृष्णिवीरश्च विष्णुः ॥ ३१
 धर्मारामो ह्रीनिषेधस्तरस्वी
 कुन्तीपुत्रः पाण्डवोऽजातशत्रुः ।
 दुर्योधनेन निकृतो मनस्वी
 नो चेत्कुद्धः प्रदहेद्द्वार्तराष्ट्रान् ॥ ३२
 नाहं तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवा-
 द्भीमाद्वापि यमयोर्वा बिभेमि ।
 यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य स्रुत
 मन्योरहं भीतरः सदैव ॥ ३३
 अलं तपोब्रह्मचर्येण युक्तः
 संकल्पोऽयं मानसस्तस्य सिध्येत् ।
 तस्य क्रोधं संजयाहं सिमीके

C. 5. 680
B. 5. 22. 34
K. 5. 22. 34

G. 4. 5 एव; G. 8 एवं (for इव). T. 2 मर्दितः; G. 5 M मथितः (for उन्मथितः). K. 8 m इवात्र (for कर्णिकारः). K. 2 वातेन भग्नः स यथा कर्णिकारः.

29 " K. 3. 4 D. 8 यदवेदयन्ते (K. 3 'यन्वै'); K. 5 D. 8 C. 8 यदवेदयन्तः; D. 1 यथा वेदयन्ति; G. 2 प्रतिवेदयन्ति; Ca. d यदवेदयन्त (as in text). T. 1 G. 1. 5 पराक्रमं चाप्रतिमं वदन्ति; T. 2 G. 4 M 'मं त्वप्रमेयं (M. 1 त्वप्रतिमं) वदन्ति. — ^b) S (except G. 2) मध्ये (for अर्थे). Ca. d. s cite संशयं (for संजय?). — ^c) D. 1 अग्राह्यं (for अनुस्मरन्). M. 3 सत्य- (for तस्य). B. 4 D. 8 D. 1 Ca. d. n जिष्णोः (for विष्णोः). — ^d) Some S MSS. गावल्गणे. K. 3-5 नाभिं (for नाधिं).

30 K. 1. 5 repeat 30^{ab} here, reading it for the first time after 18^{ab}. — ^a) D. 1 न जातु तं; S (except G. 2) कस्तान् (T. 1 G. 4 M. 5 कस्तां; T. 2 कस्तान्; G. 5 M. 2 कस्तं) जेतुं (T. 2 हंतुं); T. 2 m न जातु ताञ् (as in text). D. 1 शक्रवस्यः सहेत; D. 9 शत्रुरभ्युत्सं. T. 2 m शत्रुहन्त्यान्समेतान्. — ^b) D. 8 सदा (for स). — ^c) D. 1 'रथेन यांतौ; M. 2 'रथौ समेतौ.

31 " N G. 2 न (K. 1-8 स; D. 9 तौ) (for नो). D. 1 वै (for चेद्). K. 1. 8. 5 संयुगं; K. 4 D. 9 संयुगे; D. 1 S संगतं (G. 8 M. 2 'ति) (for संगरं). — ^b) B D. 8 D. 8-10 ताभ्यां कभेच्छर्म तदा सुतो मे. — ^c) K. 1. 4 D. 1. 8-1 तौ चेत्; K. 2. 8 ततः; K. 5 तावत्; D. 8 G. 5 तौ वै; T. 2 G. 4 सर्वान्; G. 1 तौ वा; C. 2 नो चेत् (as in text). D. 8 नो दहेताम्. — ^d)

D. 6 मित्रो विष्णुर; D. 6 इन्द्रो विष्णुर. D. 2. 10 'सैन्यं (for 'सेनां). K. 3-5 D. 9 M दानवानां चमूनिव (K. 4 चमूं च; K. 5 चमूवत्; D. 9 चमूं वा); T. 1 G. 1 दानवानादिदेवा (for दैत्यसेनां यथैव). — ^f) B. 1 जिष्णुः; S (except G. 1. 4) कृष्णः (for विष्णुः).

32 " B. 1 D. 9 G. 5 धर्मराजो; G. 8 स धर्मराजो; Ca. धर्मारामो (as in text). B (except B. 1) D (except D. 1. 2. 8. 8. 9) G. 5 Cap ह्रीनिषेवस; Ca. d. s as in text. M (except M. 1) महात्मा; Cd. s तरस्वी (as in text). — ^e) S (except G. 2) तर (T. 1 'प'स्वी (for मनस्वी). — ^a) D. 1 न; Ca. 8 नो (as in text). D. 2 स (for प्र-). Ca. d. s cite दहेत्.

33 " K. 1. 4. 5 D. 9 न ह्येवाहं (for नाहं तथा). K. 1. 4. 5 चार्जुनाद्; D. 9 D. 2 अर्जुं; D. 1 G. 2 अप्यर्जुं; D. 9 फाल्गुनाद् (for चार्जुनाद्). — ^b) K. 1 तथा भीष्माद्; K. 3. 4 न (K. 4 तथा) भीमसेनाद्; K. 5 भीमसेनाद्; B. 1 D. 9 T. 2 भीमाद्वा; D. 1 D. 3. 4. 6. 7. 10 भीमाद्वाहं (for भीमाद्वापि). K. 2 बिभेमि om. वा); K. 3 वापि नूनं; K. 4. 5 T. 1 G. 1 M वा (M. 3-5 चा) पि बिभ्ये (for वा बिभेमि). — ^c) K (except K. 1. 2) D. 9 S (except T. 1 G. 1-4) संजय; D. 2 तात; D. 10 मन्योर् (for सूत). — ^d) K. 8 मन्योर्भीतो; D. 10 गावल्गणे (for मन्योरहं). K. 1 D. 9 S (except G. 2) भीतभीतः (for 'तरः). D. 10 सदाहं.

34 " K. 1. 2 स वै तपो-; K. 4. 5 स वै सदा; B D. 1 D. 8-8. 10 T. 2 महातपा; D. 2 अलोलुपो (for अलं तपो-). T. 1

C. 5. 680
H. 5. 22. 36
K. 5. 22. 36

स्थाने जानन्भृशमस्म्यद्य भीतः ॥ ३४
स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन
पाञ्चालराजस्य चमूं परेत्य ।
अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः
पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वम् ॥ ३५
जनार्दनं चापि समेत्य तात
महामात्रं वीर्यवतामुदारम् ।
अनामयं मदचनेन पृच्छे-
धृतराष्ट्रः पाण्डवैः शान्तिमीप्सुः ॥ ३६
न तस्य किञ्चिद्वचनं न कुर्या-
त्कुन्तीपुत्रो वामुदेवस्य सून ।

प्रियश्चैषामात्मसमश्च कृष्णो
विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ॥ ३७
समानीय पाण्डवान्सृञ्जयांश्च
जनार्दनं युयुधानं विराटम् ।
अनामयं मदचनेन पृच्छेः
सर्वास्तथा द्रौपदेयांश्च पञ्च ॥ ३८
यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्य-
स्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च ।
तत्तद्भाषेथाः संजय राजमध्ये
न मूर्च्छयेद्यन्न भवेच्च युद्धम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२

G1. 3. 5 M अलं तपोब्रह्मचर्यं (G5 °यां) च युक्तं (T1 G1. 5 यदुक्तं); Ca. d. s (as in text). — ^b) Ds D10 अलं; D2 वै; T2 यो (for अयं). M मनसम् (for मानं). D10 G4 Ca. d. s सिध्यै (for सिध्येत्). — ^c) D9 क्रोधान् (for क्रोधं). K4. 5 B Dn D3-8 S Cap समी (T2 G8. 4 निरीक्ष्य); Ca. d. s समीके (as in text); cf. v. l. 26. — ^d) Dn D3. 4 S (except G2) जातं; Cn जानन् (as in text). T G (except G2) transp. अस्मि and अद्य.

35 ^a) D1 त्वरितो; T1 G4 M3 सहि° (for प्रहि°). K1. 3. 4 जवेन (for रथेन). — ^b) Some N MSS. पंचाल° (for पाञ्चाल°). K1. 8 चमूंमुपेत्य; K2 D1 चमूं समेत्य; K3. 5 T1 G4. 5 M चमूं परेभ्यः; B Dn Ds D8-3. 10 T2 चमूंनिवेशं (B1 Dn D3. 4. 0. 7 T2 °वेशनं); D9 चमूं परेण; G3 चमूं विगाह्य (for चमूं परेत्य). Cs समेत्य; Ca. d परेत्य (as in text). B2 om. 35^a-37^b. — ^d) D1. 9 प्रीतियुक्तो. T1 G1 वद त्वं (for वदेस्त्वम्). D7 प्रीतियुक्तं वीर्यवंतं वद त्वं.

36 B2 om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) S मृत (for तात). — ^b) K3 D3. 4 महामात्यं; D1. 2. 0 सहामात्यं; D7 महामात्यं; T1 G1. 5 महामतिं; T2 G2-4 M2 महामानं; M1. 3-5 महामानां; Ca. d. s महामात्रं (as in text). K (except K2) D9 वीर्यवंतं यशस्विनं; T1 G1. 5 °वतां वरिष्ठं (for वीर्यवतामुदारम्). — 36^c=38^c. — ^d) D9 संधिम् (for शान्तिम्). K2 इच्छुः (for ईप्सुः). T G1. 4 धा (T2 स धा) तैराष्ट्रैः पाण्डवः संधिमिच्छेत्; G2. 3. 5 M धार्ते (G2

यद्धार्ते; G3 M धृत) तैराष्ट्रैः पाण्डवैः संधिमिच्छुः (G8. 5 M °च्छेत्); Cs as in text.

37 B2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 35). — ^b) K1. 4 T2 °सुतो (for °पुत्रो). — ^c) D1 तेषाम्; D9 चैवम् (for चैषाम्). S (except G2) संमतश्चैव (for आत्मसमश्च). — ^d) K4. 5 तेषां (for चैषां).

38 ^a) K3 B (except B2) D (except D1. 2. 9) T G1. 2. 5 M2 °नीतान्; G4 °गतान्; Cd. s °नीय (as in text). K2 B2. 8 G1 सृञ्जयान् पाण्डवान् (by transp.); D10 पाण्डवैः संजयान्. — 38^c=36^c. — ^d) K5 D9 तान् (for तथा).

39 ^a) K3-5 परेषु; Cs परेभ्यः (as in text). — ^b) D1 G2 मन्येथास्त्वं (by transp.). M1 पाण्डवानां (for भारतानां). S (except G2) हिताय (for हितं च). — ^c) K5 B (except B4) D (except D2. 5) G5 M2 Ca. d. s तद् (for तत्तद्). Dn1 तात (for राज). — ^d) K2 यत्सृञ्जयेद्; K3. 4 D8 यन्मूर्च्छयेद्; G6 न क्रोधयेद्; Ca. d. s न मूर्च्छयेद् (as in text). B1-3 D8 न (D8 यन्) मूर्च्छयेयुर् (for न मूर्च्छयेद्यन्). B D (except D1. 2) न च युद्ध-हेतुः (for न भवेच्च युद्धम्). D9 न मूर्च्छयेद्येन चेन्न युद्धं (catalectic!).

Colophon. — Sub-parvan: N M1. 8. 5 संजययान. — Adhy. name: T1 G1 M2-5 संजयप्रेषणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds1 D5. 7. 8. 10 S 22; D2 (sec. m.). 20. — S'loka no.: K5 D8 41.

२३

वैशंपायन उवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः ।
 उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पाण्डवानमितौजसः ॥ १
 स तु राजानमासाद्य धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 प्रणिपत्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ २
 गावल्गणिः संजयः सूतसूनु-
 रजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ।
 दिष्ट्या राजंस्त्वामरोगं प्रपश्ये
 सहायवन्तं च महेन्द्रकल्पम् ॥ ३
 अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो
 वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी ।
 कच्चिद्भीमः कुशली पाण्डवाग्र्यो
 धनंजयस्तौ च माद्रीतनूजौ ॥ ४
 कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री
 सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ।
 मनस्विनी यत्र च वाञ्छसि त्व-

मिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः

युधिष्ठिर उवाच ।

गावल्गणे संजय स्वागतं ते
 प्रीतात्माहं त्वामिब्रुवामि सूत ।
 अनामयं प्रतिजाने तवाहं
 सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ६
 चिरादिदं कुशलं भारतस्य
 श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य सूत ।
 मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेन्द्रं
 दृष्ट्वैव त्वां संजय प्रीतियोगात् ॥ ७
 पितामहो नः स्थविरो मनस्वी
 महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ।
 स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो
 यथापूर्वं वृत्तिरप्यस्य कश्चित् ॥ ८
 कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा ।

C. 5. 493
 H. 5. 23. 9
 K. 5. 23. 9

23

1 °) D1 उपप्लव्यां; S °प्लाव्यं. S (except G2) शीघ्रं (for द्रष्टुं). — °) S (except G2) द्रष्टुं पार्थान् (M2 पश्चान्) महौजसः.

2 °) K2.3 B Dn Ds D3-8.10 कुंतीपुत्रं; D1 धर्मराजं (for धर्मात्मानं). — °) K2.4 B D (except D9) अभिवाद्य (for प्रणिपत्य). K2 सर्वं; K3 सर्वे; K4 पूर्वान् (for पूर्व).

3 °) G8-5 M8 गावल्गणिः. K8-5 °पुत्रो (for °सूनुः). — °) K (except K2) अभ्यवदत्; S (except G2) तमवोचत् (for अवदत्). D10 सुप्रतीतः; T1 G1.2.5 प्रतीतं; G4 प्रीतः; M2 प्रकीर्तितं; Ca.d प्रतीतः (as in text). — After 3^{ab}, M (except M1) ins. संजयः. — °) D1 °तुल्यं (for °कल्पम्).

4 °) K5 आंबिकेयो; D8.9 त्वामांबिकेयो (for त्वाम्बिकेयो). Ca cites त्वा (as in text). — °) B1 मनस्वी (for मनीषी). — °) K1 भारताग्र्यो (for पांडवां). S (except G2) कश्चित् कुशली (T1 G1.5 सुली) पांडवाग्र्यो-ग्रधन्वा. — °) K (except K2) D8 धनंजयो माद्वचतीसुतौ

च; S (except G2) °यो भीमसेनो यमौ च.

5 °) K1 T1 G1.5 सु (for स). — °) S (except G2.4) मनस्विनी वाञ्छति (T G1 °सि) यत्र च त्वं. — °) M2 तामुत (for भारत).

6 °) Some S MSS. गावल्गणे. — °) K D1.2 G2 प्रीतात्मा त्वाम्; B Dn Ds D3-10 प्री(B4 प्रि)यामहे; T1 G3.5 प्रीता(G5 °त्या)त्मानं (for प्रीतात्माहं). K3.5 om. त्वा. K1.2.4 D1.2 T1 G1.4.5 अभि(T1 G1.4 त्वाभि; G5 चाभि)नंदामि सूत; B Dn Ds D3-10 ते (D9 त्वद्-) वयं दर्शनेन; G2 त्वामिब्रुवामि सूत. — °) D9 °त्मजैः; D10 °त्मजः; T1 G (except G2) °नुजः (for °नुजैः). K (except K2) सहानुजैः संप्रति साधुवृत्तः (K8 °त्त; K5 °त्त).

7 °) D8 दर्शनं (for कुशलं). — °) K2 च (for एव). G4 transp. दृष्ट्वैव and त्वां. M त्वा (for त्वां).

8 °) D2 G2 यशस्वी; G5 मनस्विनां (for मनस्वी). — °) K4.5 महाप्राज्ञः. — °) K2 D1.2.9 T G2 स कौरवः. — °) K1 अप्यस्ति; K2 अस्यास्ति; K3 B (except B1) Dn Ds D3-8.10 अस्त्यस्य; D1 अधास्य (for अप्यस्य).

9 °) D9 S (except G2) सूतपुत्र (for महात्मा).

C. 5. 698
B. 5. 28. 9
K. 5. 28. 9

महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः

कच्चिद्विद्वान्कुशली सप्तपुत्र ॥ ९

स सोमदत्तः कुशली तात कच्चि-

द्धरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ।

द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च विप्रो

महेष्वासः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ १०

महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता

धनुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ।

कच्चिन्मानं तात लभन्त एते

धनुर्भृतः कच्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ ११

सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयन्ति संजय

धनुर्धरा ये पृथिव्यां युवानः ।

येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो

महेष्वासः शीलवान्द्रोणपुत्रः ॥ १२

वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चि-

न्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।

कर्णोऽस्मात् कुशली तात कच्चि-

त्सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥ १३

स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो

महानस्यो दासभार्याश्च सूत ।

वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो

दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ॥ १४

कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथाव-

त्प्रवर्तते पूर्ववत्तात वृत्तिम् ।

कच्चिदायान्मामकान्धारतराष्ट्रो

द्विजातीनां संजय नोपहन्ति ॥ १५

कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्र

उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै ।

— °) K (except K4) बाह्लिकः प्रातिपेयः; S (except G2) बाह्लिकानां महात्मा. Ca प्रातिपेयः (as in text). — °) K2 D2 वृद्धः (for विद्वान्). S (except G2) प्राति-
वीर्यः (T1 G5 M2.5 °पीयः; T2 प्रतीयमानः) कुशली तात
कच्चिन्; cf. 10°.

10 M (? hapl.) om. 10°. — °) G2.8 सोमदत्तः
(for सोम°). K1 चापि विद्वन् (for तात कच्चिद्). — °) T2 G1 M1.2 सोमदत्तः; G3-5 M3-5 सो (G3-5 सो) मदत्तः
(for सत्यसंधः). M च शल्यो (for शलश्च). — °) K
(except K2) सकृपः (for च कृपः). G5 महारथो भुवि
(for कृपश्च विप्रो). K (except K1.2) अथ विप्रो; D9 च
वीरो (for च विप्रो). — After 10°, G5 ins.:

120* शारद्वतः कुशली तात विप्रः ।

— °) K1 महेष्वासौ. D10 अन्ये (for एते). K1.5 हि
(for अपि). — After 10, B D read 12° (D1.2
marg. 5 marg. repeating it in its proper place).

11 D1 om. 11°; D9 om. 11. — °) K3 B1 Ds
D6.8.10 T1 G3-5 M5 महाप्राज्ञाः. Ds D5 °शास्त्रेवदानाः;
Ds °शास्त्रे च दांता; Ca °शास्त्रावदानाः; Cd as in text.
— °) Ds कच्चिदानं. K (except K2) D2 सर्वे लभन्ते
(for लभन्त एते). Cd cites दानं, Cs कच्चिन्मानं लभन्ते
(as in text). — °) G2 सर्वे एते (for कच्चिदेते). K
(except K2) D2 आचार्यमुख्या भुवि विश्रुतास्ते (D2
°ता ये).

12 B D read 12° after 10 (D1.2 marg. 5 marg.

repeat it here). — °) D2m G4 धनुर्भृतो (G4 °तां)
(for °धरा). S (except T2 G2.8) च मद्यां (for पृथिव्यां).
K3 transp. पृथिव्यां and युवानः. B Dn Ds D3-8.10
प्रधानाः (for युवानः). — °) D2 G4 तेषां; Cs तेषां (as
in text). K2 D1 G2 न्यवसद्; Cs निवसति (as in
text). — °) D9 कुशली (for शीलवान्). D1 °सूनुः; Cs
°पुत्रः (as in text).

13 °) D10 G (except G1) M4 वैश्यापुत्रः. — Ds2
(hapl.) om. 13°. — °) Dn2 Ds1 D8.4 (by corr.). 6.10
महाप्राज्ञो. — °) K5 D9 G2 मान्यः; T G1.8-5 M (except
M5) मानी (for ऽस्मात्).

14 °) D2 च या (for वृद्धा). K1.4.5 D10 च नार्यो
(for जनन्यो). — °) D2 महानसे; T1 G1.8 महादास्यो;
G4 मानाख्या वै; M1.2.4 Ca.d माहानस्यो; Cs महानस्यो
(as in text). M2 राजभार्याश्च. — °) Ds वध्वश्च (for
वध्वः). D10 सपुत्रा; G4 M5 पुत्रो; M1.8.4 पुत्र्यो (for
पुत्रा). G2.4 M (except M2) भागिनेयो. — °) G4
दौहित्रेयाः; M (except M2) °त्र्यो वा (for °त्रा वा). K
(except K3) M अल्पव्यलीकाः; B2.8 एते व्यः; D2
एतेऽप्यरोगाः (for अप्यव्य°). Cd.8 अव्य° (as in text).

15 °) K1 पूर्ववच्चानुवृत्तिः; K4.5 D2 °वृत्तानुवृत्तिः; Ds2
°वन्मानवृत्तिः. Cd cites वृत्ति (as in text). — °) D2
पार्थिवो (for संजय). D1 नापहंति.

16 °) S (except G2 M2) तातो (for राजा). — °) S
(except G2) समीक्षते (for उपे°). T1 G1(m as in

कच्चिन्न हेतोरिव वर्त्मभूत
 उपेक्षते तेषु स न्यूनवृत्तिम् ॥ १६
 एतद्भयोतिरुत्तमं जीवलोके
 शुक्लं प्रजानां विहितं विधात्रा ।
 ते चेच्छोभं न नियच्छन्ति मन्दाः
 कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् ॥ १७
 कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 बुभूषते वृत्तिममात्यवर्गे ।
 कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति
 सुहृद्गणा दुर्हृदश्चैकमित्राः ॥ १८

कच्चिन्न पापं कथयन्ति तात
 ते पाण्डवानां कुरवः सर्व एव ।
 कच्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंधान्समेता-
 न्सरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ १९
 मौर्वीभुजाग्रप्रहितान्स तात
 दोध्यमानेन धनुर्धरेण ।
 गाण्डीवमुक्तान्स्तनयितुघोषा-
 नजिह्वगान्कच्चिदनुस्सरन्ति ॥ २०
 न ह्यपश्यं कंचिदहं पृथिव्यां
 श्रुतं समं वाधिकमर्जुनेन ।

5. 70A
 5. 23. 22
 5. 23. 22

text).⁴ ब्राह्मणानव्यलीकं; T₂ M ब्राह्मणानां व्यलीकं; G₅ विप्रवर्यान्लीकं. — °) K_{2.8} D₂ कच्चिन्न हेतोरिव (K₈ 'व'). D_{1.2} G₄ धर्मभूतं; T G_{1.8.5} सव्यलीकं; M वर्त्म-
 भूतं (M_{2.5} 'तां') (for वर्त्मभूतः). B Dn Ds Ds-8
 स्वर्गस्य कच्चिन्न (B₁ Dn Ds Ds.4 om. न) तथा वर्त्म-
 भूतां; D₁₀ सुवर्गलोकस्य च वर्त्मभूतं. Ca cites हेतोर्वर्त्म-
 भूतां, Cd.8 हेतोर्वर्त्मभूतः. — °) B₁ D (except D_{1.6.9})
 अपेक्षते. K_{2.8} न न्यूनं; K₅ सदानुं; B D सदैव वृत्तिं
 (D₁ राज्यं मदीयं; D_{2.9} सत्त्वानुं); T₁ स द्यूतं; T₂ G_{8.5}
 च न्यूनं (for स न्यूनवृत्तिम्). Ca. d cite न्यूनां वृत्तिं.

17 °) K_{2.8} B D (except D_{1.2.9.10}) T₁ M₁ ज्योति-
 श्रोत्तमं. — °) Ds₁ D_{7.9} G₈ शुक्लं; Ca. d. s शुक्लं (as in
 text). D_{1.2} S प्रजातं (for प्रजानां). — °) K₄ G₈₋₅
 ते वै; D₂ तच्च; T₁ G₁ तान्वै; T₂ तं वै (for ते चेत्).
 K_{1.2.4.5} Ca. d दंभं; K₈ B D दोषं (D_{1.2} दृढं; D₉
 दंभान्); T G लोभा (G_{8.4} 'का'न् (for लोभं). D₁ दंभात्
 (for मन्दाः). — °) Ds S (except G₂) वै कुरूणां (for
 कौरवाणाम्).

18 °) M₁ धृतराष्ट्रपुत्रो (for 'दृः सपुत्रो). — °) Ds
 om. न. G₈ भेदेषु; Cs भेदेन (as in text). — °) K₂
 प्रहृष्टरूपाः; D₁ सुहृद्गणान्; Ca. d सुहृद्गणाः (as in text).
 K_{2.8.5} Ds₂ D_{1.8.9} सुहृदः (for दुर्हृदः). K D_{7.8.10}
 चाप्यमात्याः (K₂ चैव सूत); B Ds Ds चैकमत्यात्; Dn
 Ds.4.6.9 T₂ चैव (D₈ T₂ 'क' मान्याः (Dn₂ च मान्याः);
 D_{1.2} G₂ अस्याप्यमात्याः; G₄ चाप्यमित्राः; G₅ चैव मित्राः
 (for चैकमित्राः).

19 T₂ G_{8.4} M transp. 19^{ab} and 19^{cd}. — °) K₁
 Ds Ca. d नु पापं; K₈ उपायान्; K₄ न पापात्; K₅ न पापाः;
 S (except G₂) नु पापं (for न पापं). K₂ पापाः; G₂ सूत

(for तात). — °) K₁ D_{1.9} S (except G₂) न (for ते).
 — B D (except Ds; D₂ [marg.] om. lines 1-2; D₄
 marg.) T₂ G_{8.4} M (all eight S MSS. om. lines
 3-4) ins. after 19^{ab}: T₁ G₅ (both om. lines 3-4),
 after 19:

130* द्रोणः सपुत्रश्च कृपश्च वीरो
 नास्मासु पापानि वदन्ति कच्चिन् ।
 कच्चिद्राज्यं धृतराष्ट्रं सपुत्रं
 समेत्याहुः कुरवः सर्व एव ।

[(L. 1) M विप्रः (for वीरो). — (L. 2) T G₈₋₅ M
 पितामहो विदुर्गे बाह्यिकश्च. — (L. 3) B_{1.2.4} राज्ये; Ds D₁₀
 गुणं; D_{1.2} ग्राह्यं (for राज्यं). D₁ 'राष्ट्रस्य पृथं.]
 — °) K_{1.4.5} D₁₀ अनेकान् (for समेतान्).

20 °) K₁ Dn₁ Ds.8 मौर्वी भुजाग्रप्रहितां (D₈ 'तान्';
 D₈ 'प्राप्तहितां'); S मौर्वी भुजाग्रे (G₈ 'भ्यां') प्रहितां. K_{8.5}
 तु तात; S सरन्तः (T₂ G_{1.8} सरन्ति) (for स्म तात). — °)
 B₄ Ds D_{4.8.10} Cs 'गुणेन (for 'धरेण). T₂ दोध्यमानस्य
 धनुर्धरस्य; G₅ दोर्मूलदंडस्य धनुर्धरस्य. — °) B₄ Dn
 D_{1-4.9} S (except T₂) 'नुबान् (for 'मुक्तान्). — After
 20, S (except G₂) ins.:

131* न तं दृष्ट्वा कच्चिदत्र प्रतीपं
 गन्ता गृहाज्जातु जगाम रज्ज्वात् ।

[(L. 1) T₁ G (except G₂) अग्नि (for अत्र). — (L.
 2) G (except G_{2.8}) गतो; M₁ (inf. lin.) गत्वा (for
 गन्ता). T₁ G (except G₂) गृहं.]

21 °) K₂ B D (except D_{1.9}) G₈ च; T₁ G_{1.4.5}
 अस्य; T₂ अन्यम् (for हि). K (except K₂) Ds D_{1.9}
 G_{8.4} कच्चिद्; G₂ कच्चिद् (for कंचिद्). — °) N (except
 K_{1.4.5} D₁) योधं; T₂ शूरं; G₂ ध्रुवं (for श्रुतं). K_{2.5}

G. 3. 106
B. 5. 23. 22
K. 5. 23. 22

यस्यैकपट्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः

सुवाससः संमतो हस्तवापः ॥ २१

गदापाणिभीमसेनस्तरस्वी

प्रवेपयञ्शत्रुसंधाननीके ।

नागः प्रभिन्न इव नङ्गलासु

चङ्क्रम्यते कच्चिदेनं सरन्ति ॥ २२

माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गा-

न्समागतानजयदन्तकूरे ।

वामेनास्यन्दक्षिणेनैव यो वै

महाबलं कच्चिदेनं सरन्ति ॥ २३

उद्यन्नयं नकुलः प्रेषितो वै

गावल्गणे संजय पश्यतस्ते ।

दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे

माद्रीसुतं कच्चिदेनं सरन्ति ॥ २४

अभ्याभवो द्वैतवने य आसी-

दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम् ।

यत्र मन्दाञ्छत्रुवशं प्रयाता-

नमोचयङ्गीमसेनो जयश्च ॥ २५

अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं

माद्रीपुत्रौ भीमसेनश्च चक्रे ।

गाण्डीवभृच्छत्रुसंधानुदस्य

स्वस्त्यागमत्कच्चिदेनं सरन्ति ॥ २६

न कर्मणा साधुनैकेन नूनं

कर्तुं शक्यं भवतीह संजय ।

सर्वात्मना परिजेतुं वयं चे-

न्न शकुनो धृतराष्ट्रस्य पुत्रम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

Ds. 6. 8 G₂ च (for वा). K₂ वार्जुनेन; D_{1.2} फा (D₂ फ) ल्युनेन; Ds-8 वार्जुनेन; T G (except G_{2.3}) अर्जुनस्य (for अर्जुनेन). — ^a) Ds D₈ यस्यैष पट्टिर्. D₁ त्रिशिखाम्; T₁ G_{1.3.5} M निहिताम् (for निशिताम्). K (except K₈) सुधाराः; D₁₀ तिग्मधाराः (for तीक्ष्णधाराः). — ^a) S संम (T₁ °ह) ता (for संमतो). B₂ G₂₋₄ M_{1.8-5} हस्तवापाः; T₂ °चापाः; G₅ हस्तिवाहाः; all comm. as in text.

22 ^b) T₁ G_{1.3-5} M_{1.8-5} प्राद्रावयन्; T₂ प्रधावयन् (for प्रवेपयन्). K_{8.4} B₂ अनेकान्; D₁ समीपे; D₂ T₁ G M समीके; T₂ समाजो (for अनीके). — ^a) K_{8.5} B D (except D₁) T G₁ Ca. 8 नङ्ग (D₉ तद्) लेपु; G_{8.5} पट्टि-हायनः; M₅ (inf. lin.) शङ्खलासु; C₁ नङ्गलासु (as in text). — ^a) G₅ चाक्रम्यते; Ca. d चङ्क्रम्यते (as in text). D₂ अनु; Ca. d एनं (as in text).

23 T₂ transp. 23 and 24. D₁ repeats 23 (with v. l.) after 24. — ^a) D₁ (second time) °सुतः (for °पुत्रः). — ^b) K₈ युद्धकाले; K₄ अवकूरे; K₅ क्षतकूरे (sic); D₁ D_{2-4.7} अद्रिधकूले; D₁ (first time) यत्र रेवा and (second time) देवरूपः; D₅ दंतवक्रं; D₉ अंतकूले; T G_{1.2} M दंतवक्रे (M₂ °पते); G_{8.4} दंतवक्रं; G₅ दंतवक्रं; Ca. n दन्तकूरे (as in text). — ^a) B₁ D_{2.5} T G_{1.5} योधः (G₁ also यो वै as in text); G₃ युद्धे; G₄ M यो (M_{3.4} यो) धान्. — ^a) G₈ D₂ अनु (for एनं).

24 K₂ G₂ om. 24. K_{1.3.4.5} D₂ read 24 after 26. T₂ transp. 23 and 24. — ^a) B D (except D_{1.2.9}) पुरा जेतुं (for उद्यन्नयं). D₈ प्रेषितो. K_{1.3} यो; K₄ यद्; K₅ B D अयं (D_{1.2} अभूद्); M (except M₂) मे (for वै). — ^b) B D (except D_{1.2.9}) शिबीरिगताम्; a few S MSS. गावल्गणे (for गावल्गणे). — ^a) D₈ आनयेद्यो (for °यन्मे). — ^a) S (G₂ om.) माद्रीपुत्रं. K₁ एवं; D₂ अनु (for एनं). — After 24, D₁ repeats 23 (with v. l., cf. v. l. 23).

25 ^a) K₂ m D₁ D₂₋₄ अत्याहवो; B D₁ D₈ D₉₋₁₀ पराभवो; S अभ्यागमो (T₂ अभ्यागते and पराभवो); C_d अभ्याभवो (as in text). K (except K₈) D₈ (G₄ यदासीद् (for य आसीद्). — ^b) K₄ दुर्मन्त्रितैः; D₁ °त्रत्वे; D₈ °त्रितं; G₄ °त्रितो (for °त्रिते). K₄ D₁ °यात्रां गतानां; G₂ °यात्रांगसंधौ. — ^a) D₂ अनयात् (for मन्दान्). B₄ S प्रपन्नान् (for प्रयातान्). — ^a) K₁ न वञ्छितः; S अर्जुनश्च (for जयश्च). K₂ न मोचयितुं भीमसेनो भिवाञ्छितः.

26 ^a) D₁ T₂ G₂₋₄ C_n °सुतो (for °पुत्रो). K₈ T₂ G_{1.3} °सेनं (for °सेनश्च). K च चक्रं (K₈ तथैव); B (except B₁) D (except D_{2.9}) G₂ अयम् (G₂ °भ्य) रक्षत्; T G₄ च संख्ये (G₁ °धे); G_{1.3.5} च युद्धे (for च चक्रं). — ^a) K B₄ D_n D_{8.4.7-9} G₅ °धन्वा (for °भृत्). T₉ शत्रुसेनां; G₅ °गणान् (for °संघान्). K_{1.2.4} उदस्यन्; D₉

२४

संजय उवाच ।

यथार्हसे पाण्डव तत्तथैव

कुरुकुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ।

अनामयास्तात मनस्विनस्ते

कुरुश्रेष्ठान्पृच्छसि पार्थ यांस्त्वम् ॥ १

सन्त्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे

सन्त्येव पापाः पाण्डव तस्य विद्धि ।

दद्याद्रिपोश्चापि हि धार्तराष्ट्रः

कुतो दायाल्लोपयेद्ब्राह्मणानाम् ॥ २

यद्युष्माकं वर्ततेऽसौ न धर्म्य-

मद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तन्न साधु ।

मित्रध्रुक्स्याद्धृतराष्ट्रः सपुत्रो

युष्मान्द्विपन्साधुवृत्तानमाधुः ॥ ३

न चानुजानाति भृशं च तप्यते

शोचत्यन्तः स्थविरोऽजातशत्रो ।

शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य

मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४

स्मरन्ति तुभ्यं नरदेव संगमे

C. 5. 24.
B. 5. 24.
K. 5. 24.

न्युदस्य; S प्रणुद्य (T₂ °साद्य; G₂ °णुद्यन्); Ca उदस्य (as in text). — ^a) K_{1.2} स्वस्त्यागमन्; K₄ D₂ °गतः; Ds D₈ °गमं; Cd स्वस्त्यागमन् (as in text). K₁ केचिद् (for कचिद्). — T₂ repeats 23-26 after 26. K_{1.3.4.5} D₂ read 24 after 26.

27 ^a) D₂ साधुकृतेन; all comm. साधुनैकेन (as in text). M₁ शक्यं; Ca. d. s नूनं (as in text). — ^b) N (except B₅ D₈ D_{1.2}) सुखं; T G_{1.8-5} M C₈ कार्यं (M₁ नूनं); Ca. d कर्तुं (as in text). B Dn D₈ D₈₋₈ शक्यं वै; D₉ हि शक्यं; G₄ शिष्यं; G₅ कर्तुं; M₁ कार्यं; C₈ शक्यं; Ca. d शक्यं (as in text). — K₁ om. 27^{ad}. — ^c) K₄ B₂ D₈ D_{1.2} Ca. d. s. np °गेतुं (for °जेतुं). B (except B₄) T₂ च (for चेत्). K (K₁ om.) D_{1.2.9} धृतराष्ट्रं सपुत्रं; S (except G₂ M₅) °द्वस्य पुत्रान्.

Colophon om. in K₁. — Sub-parvan: K_{2.4.5} B Dn₂ D₈ D_{1.2.5-8.10} G_{1.2} M₂₋₅ संजययान. — Adhy. name: D₂ युधिष्ठिरप्रश्नः; G₁ M₂₋₅ कुशलप्रश्नः. — Adhy. no. (figures, words or both): D_{2.6} 21; D_{7.8.10} S 23. — S'loka no.: K₅ 27; Dn 28; D₈ 29.

24

1 ^a) K₁ यथार्हसि; B (except B₁) D (except D_{1.2.9}) यथार्थ मे (for यथार्हसे). G₅ पांडवानां (for पाण्डव). G₈ om. तत्. T₁ G₁ तान् (for तत्). G₈ वक्तुमीदृशं (for तत्तथैव). — ^b) G₅ °श्रेष्ठगुरुन् (for °श्रेष्ठजनं). T₂ पश्यसि (for पृच्छसि). K_{1.2} गुरुन्कुरुन्श्रेष्ठतमं (K₂ °जनं) च पृ. — ^c) T₁ G_{4.5} M मनस्विनो वै विमनस्विनस्तान् (T₁ G_{4.5} °नस्ते). — ^d) K_{1.2} D₈ D₈ °श्रेष्ठाः;

Dn₁ श्रेष्ठ (for °श्रेष्ठान्). S (except T₂ G₂ M₁) पृच्छसे. K₈ M पार्थिवांस्त्वं; D₉ पार्थिव त्वं; G_{8.4} पांडवांस्त्वं (for पार्थ यांस्त्वम्).

2 ^a) K D₈₋₁₀ रिपूणामपि; B Dn D_{1-4.7} G_{1.2} रिपुभ्योपि हि; D₈ D_{8.6} विप्रेभ्योपि हि; M₂ रिपोर्वापि हि (for रिपोश्चापि हि). — D₆ (hapl.) om. from 2^a up to धृतराष्ट्रः (in 3°). — ^d) K_{4.5} D₈ (marg. sec. m.) कुद्धो (for कुतो). T G_{1.8.4} M दापयेत्; G₅ नार्पयेत् (for लोपयेत्).

3 K₈ om. 3^{ab} and repeats 4. 23. 16^b (with v. l. स for वै) instead; D₆ om. 3^{ab} (up to धृतराष्ट्रः); cf. v. l. 2. — ^a) K_{1.2} युष्मासु यद्; Dn₁ युष्माकं; D_{1.9} यत्तु युष्माकं; D₂ T₂ G (except G₂) M यत्तुयुष्माकं (G_{1.2} °सु) (for यद्युष्माकं). D₁ सौम्य (for Sसौ न). S (for T₁ see below) अ (G₂ ह्य) धर्म्यं (for न धर्म्यं). Cn वतंते सौनधर्म्यं! T₁ हापयेद्वा यत्तुयुष्मासु धर्म्यं. Ca. s as in text. * Nil.: सौनः सूनावान् हिंस्रः। तद्धर्मादनपेतं सौनधर्म्यं क्रोयं। A curious aberration of the great scholiast! — ^b) K₅ D₈ त्वन्मित्रेषु; D₂ अभक्तेषु; T₂ अक्लिष्टेषु (for अद्रुग्धेषु). K_{4.5} D₈ द्रोहवान्; Dn D₈₋₄ द्रुहवान् (Dn₁ °वत्); T₂ क्लिष्टवत्; G₅ मृदवत्; Cn द्रुग्धवत् (as in text). — ^c) K_{1.2} मित्रद्रोहः (for °ध्रुक्स्याद्). D_{8.10} S (except T₂ M₅) धृतराष्ट्रस्य पुत्रो. — ^d) K₅ न साधु; T₁ G_{2.4.5} असाधु; G₁ M₂ न साधु.

4 ^a) K₁ न वानु; K₅ D₈ G₂ न जातु; D₉ तथानु; T₁ स चापि; T₂ G_{1.8-5} M न चापि (M₁ न चाभि-) (for न चानु). D₁ ह्ययं न (for भृशं च). K_{4.5} तप्येत् (for तप्यते). — ^b) K₁ Dn₁ D_{1.5.8} G_{1.8.5} M₂₋₅ अन्तः K_{4.5} D₈ D₁₀ असौ; T₂ G₂ M₁ अय; G₄ अपि (for अन्तः)

C. 5. 717
B. 5. 24. 5
K. 5. 24. 5

युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्रणेतुः ।
समुत्कृष्टे दुन्दुभिर्गङ्गाशब्दे
गदापाणिं भीमसेनं सरन्ति ॥ ५
माद्रीसुतौ चापि रणाजिमध्ये
सर्वा दिशः संपतन्तौ सरन्ति ।
सेनां वर्षन्तौ शरवर्षेण राज-
महारथौ समरे दुष्प्रकम्प्यौ ॥ ६
न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राज-
न्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यम् ।
त्वं चेदिमं सर्वधर्मोपपन्नः
प्राप्तः क्लेशं पाण्डव कृच्छ्ररूपम् ॥ ७
त्वमेवैतत्सर्वमतश्च भूयः

समीकुर्याः प्रज्ञयाजातशत्रो ।
न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मं
पाण्डोः सुताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ॥ ८
त्वमेवैतत्प्रज्ञयाजातशत्रो
शमं कुर्या येन शर्माप्नुयुस्ते ।
धार्तराष्ट्राः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
ये चाप्यन्ये पार्थिवाः संनिविष्टाः ॥ ९
यन्मात्रवीर्यदृतराष्ट्रो निशया-
मजातशत्रो वचनं पिता ते ।
सहामात्यः सहपुत्रश्च राज-
न्समेत्य तां वाचमिमां निबोध ॥ १०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

— ^a) D1.2 T1 G1.4.5 M1.2 'द्रोहं'; D2 G3 M3-5 'द्रुहं'; G3 'ध्रुक्त्वं' (for 'द्रोहः'). D1.2.2 S (except T2) गरीयः.
5 ^a) K जिष्णोर् (for तुभ्यं). K1 B D T1 G5 संयुगे (for 'गमे'). — ^b) K3 जितं वापि (for च जिष्णोश्च). G2 प्रतिश्रुतः (for प्रणेतुः). K1.2 युद्धं युद्धे चापि युधां प्र^०; K5 युद्धे युतां चापि युधां प्र^०; D2 युद्धेषु जिष्णुं च युधां प्रधानं; T1 G1.3-5 M युद्धे चापि युयुधानप्र^०. — ^c) K2.4.5 Ds D6 M1 समुत्कृष्टे; D1 'जद्धे'; T1 G1.5 'दृष्टे'; G2 'दृष्टे'. K1.2 'शंखनादे'.

6 ^a) K1-3 D2 M1 'पुत्रौ' (for 'सुतौ'). K1.2 B1 Ds D5-8.10 रणाजिरेपु; K8-5 D2 रणे व्यवस्थितौ; D1 G2 महाजिमध्ये; T G1.4.5 तथाजिमध्ये. — ^c) K शरवर्षेण राजन्; D2 शरजालैरजसं. — ^d) K1.2 समरे दुष्प्रसङ्गा; K4.5 B D (except D9.10) 'रे दुष्प्रकंपा; T1 G1.5 M1-4 'रेष्वप्रकंप्यौ; T2 'रे निष्प्रकंपौ.

7 ^a) M1 किंचिद् (for राजन्). — ^b) G3 M1.3.4 जायते (for जा^०). D1.2.7 S यद्भवित्यत्. — ^c) S (except M2.5) त्वां (for त्वं). B Dn Ds D8-10 चेत्तथा; D1 चेदिदं; G2 चेदयं (for चेदिमं). S (except M2.5) 'धर्मोपपन्नः. — ^d) S (except G4 M2) क्लेशः. S (except M2) कृच्छ्ररूपः.

8 ^a) K3 B Dn1 D8.4 M2 कृच्छ्रगतश्च; Dn2 सर्व-गताभिः; D1 'मतश्च; D2 G2 'तमं च; D8 सर्वमवेक्ष्य (for सर्वमतश्च). — ^b) K5 Dn D1.8.7 शमीकुर्याः; S (except G1.2) समीक्ष्य कुर्याः; Cd.5 समीकुर्याः (as in text).

— D6 om. 8°-9^b. — ^c) G4 ते कामार्थौ (for न कामार्थं). Ds2 T1 च; G4 न (for हि). Ds2 धर्म्यं (for धर्मं). — ^d) K1.2 D1.2 T2 G8.4 पुत्राः (for सुताः).

9 K1.2 om. 9^a; D6 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). — ^a) D2 एकः (for एतत्). — ^b) B D G2 स (Dn D1-5.7.8 श)मीकुर्याः; T G1.3-5 M क्षमं (T1 G1.5 क्षेमं; T2 क्षमी-) कुर्या (for शमं कुर्या). T2 G1 M5 शमाम्; G4 शमाम् (for शर्माप्नुयुस्ते). Cs has शमाम्बन्ति. — ^c) Ds D10 समागताः (for धार्तराष्ट्राः). D2 S (except T2) सृञ्जयाः पाण्डवाश्च (by transp.); cf. v. l. 5. 25. 1^a. — ^d) K1.2 D8 पार्थिवाः संति वृद्धाः; K8-5 B Dn Ds D1.8-7.9.10 संनिविष्टा (K8-5 संति वृद्धा; Ds D6.10 संनिविष्टा) नरेन्द्राः; D2 पार्थिवाः संनिबोध (for पार्थिवाः संनिविष्टाः). — After 9, K1.2 ins.:

132* तेषां सर्वेषां शममेवं विदध्याः ।

10 ^a) K1 B D (except Ds D9.10) T2 G यन्मां; K3 यस्माद् (m यन्मां) (for यन्मा). T G सभायाम् (for निशायाम्). ^b) K8-5 समेत्य तत्त्वं वचनं निबोध; S (except G2) समेत्य तच्छ्रोष्यसि संनियोगं.

Colophon missing in B4. — Sub-parvan: K1-4 B1-8.5 Ds D1.2.5-10 M2-5 संजययान. — Adhy. name: T1 G1 M2-5 संजयप्रतिवचनं (T1 G1 'प्रतिवाक्यं'). — Adhy. no. (figures, words or both): K1 23; Ds.7.8 S 24; D6 22. — S'loka no.: K5 Dn2 Ds 10.

२५

युधिष्ठिर उवाच ।

समागताः पाण्डवाः सृञ्जयाश्च

जनार्दनो युयुधानो विराटः ।

यत्ते वाक्यं धृतराष्ट्रानुशिष्टं

गावल्गण तत्सुतपुत्र ॥ १

संजय उवाच ।

अजातशत्रुं च वृकोदरं च

धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ।

आमन्त्रये वासुदेवं च शौरिं

युयुधानं चेकितानं विराटम् ॥ २

पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धं

धृष्टद्युम्नं पार्थं याज्ञसेनिम् ।

सर्वे वाचं शृणुतेमां मदीयां

वक्ष्यामि यां भूतिमिच्छन्कुरुणाम् ॥ ३

शमं राजा धृतराष्ट्रोऽभिनन्द-

न्नयोजयत्त्वरमाणो रथं मे ।

सभ्रातृपुत्रस्वजनस्य राज्ञ-

स्तद्रोचतां पाण्डवानां शमोऽस्तु ॥ ४

सर्वैर्धर्मैः समुपेताः स्थ पार्थाः

प्रस्थानेन मार्दवेनार्जवेन ।

जाताः कुले अनृशंसा वदान्या

हीनिषेधाः कर्मणां निश्चयज्ञाः ॥ ५

न युज्यते कर्म युष्मासु हीनं

सत्त्वं हि वस्तादृशं भीमसेनाः ।

उद्भासते ह्यञ्जनविन्दुवत्त-

च्छुक्ले वस्त्रे यद्भवेत्किल्बिषं वः ॥ ६

सर्वक्षयो दृश्यते यत्र कृत्स्नः

पापोदयो निरयोऽभावसंस्थः ।

कस्तत्कुर्याज्जातु कर्म प्रजान-

न्पराजयो यत्र समो जयश्च ॥ ७

ते वै धन्या यैः कृतं ज्ञातिकार्यं

ये वः पुत्राः सुहृदो बान्धवाश्च ।

C. 5. 780
B. 5. 25. 4
K. 5. 25. 11

25

1 ^a) T G संजयाः पाण्डवाश्च (by transp.); cf. v. 1. 5. 24. 9^a. — ^e) K D10 धृतराष्ट्रोन्वशासत् (K1.4.5 'शास्ते'); D2 'राष्ट्रादुपात्तं; D7 धार्तराष्ट्रानुशिष्टं. — ^a) Some S MSS. गावल्गणे.

2 ^{ab}) S (except G2.5) transp. वृकोदरं and धनंजयं. — ^a) D1.2 G2 ससात्यकिं (for युयुधानं).

3 ^a) B and some other MSS. पंचाला. K8-5 चापि (for चैव).

4 D2 reads 4 after 5^{ab}. — ^a) K1 स मां; D6 Cap समं; G4 धर्मं; Ca.d शमं (as in text). — ^b) K1 G8 M1.2.4 न्ययोजं; T1 अबोधं; G4 नियोजं; G8 निवेदं (for अयोजं). T1 G4-थ धर्मं (for रथं मे). — ^e) K1 Dn Ds स्व- (for स-). K1 सर्वं; K2.5 राजन् (for राजस्).

5 ^a) K1 G8 सर्वे धर्मैः; D1 सहैव तैः. Cd cites तैः. T1 G8 समवेताः; Cd समुपेताः (as in text). K1.2.5 B1.2.4 D (except D1.9) T2 तु; Cd स्थ (as in text). S सर्वे (for पार्थाः). — ^b) K8 B Dn Ds D8-8.10 सं (Ds1m D7 संप्र)स्थानेन; D1 प्रस्थायमानं; T G (except G8) प्रस्थानेन; M प्रस्थाने वा; Cd.8 प्रस्थानेन (as in text).

K1.4.5 प्रस्थापने मार्दवे चार्जवे च. Cd मार्दवेनार्जवेन (as in text). — After 5^{ab}, D2 reads 4. — ^e) K8-5 B D1.2.5-8.10 कुले जाता (by transp.). K4 त्वनृशंसा; B D (except D1.2) S ह्यनृ. — ^a) K2.8 B D (except Ds1 D2.9) Cs हीनिषेधाः (Csp as in text).

6 ^a) K4 Ds D1.9 G2 Cd.8 दीनं; Ca हीनं (as in text). — ^b) G4 सत्त्वं; Ca सत्त्वं (as in text). K1 वै; Ca वः (as in text). B1 भीमसेनाः; S (except T G2) भीमसेनाः; all comm. as in text. — ^e) M1 उद्भास्यते; Ca उद्भासेत्; Cd उद्भासेत. — ^a) K8 B D (except D1.2.5.7.9) शुक्ले (for शुक्लं). D6 transp. यद्भवेत् and किल्बिषं.

7 ^a) K1-8 सर्वा (K2 'वो')पायो; K4 सर्वं भूयो मे (for सर्वक्षयो). D10 युद्धे (for कृत्स्नः). — ^b) S (except G2) पापोदयोभावसंस्थः कुरुणां. — ^e) K4 B (except B1) Dn1 D1.5.6.9 G2 तत्र (for तत्). — ^a) K8 वा नियमो; K4 यत्र शमो (for यत्र समो). K1 Cd यत्र यमोजयः!

8 ^b) K8.5 B Dn Ds D2.5-8.10 G2 ते वै; D3.4.9 ते वः (for ये वः). G8 पाण्डवाश्च (for बान्धवा). — ^e) K4 उपन्यस्तं; D8 'कृष्टं; S (except M8) उपक्रु (G8 उत्क्रुष्टा);

C. 5. 780
B. 5. 25. 8
K. 5. 25. 8

उपक्रुष्टं जीवितं संत्यजेयु-

स्ततः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥ ८

ते चेत्कुरूननुशास्य स्थ पार्था

निनीय सर्वान्द्रिपतो निगृह्य ।

समं वस्तुजीवितं मृत्युना स्या-

द्यजीवध्वं ज्ञातिवधे न साधु ॥ ९

को ह्येव युष्मान्सह केशवेन

सचेकितानान्पार्षतबाहुगुप्तान् ।

ससात्यकीन्विषहेत प्रजेतुं

लब्ध्वापि देवान्सचिवान्सहेन्द्रान् ॥ १०

को वा कुरून्द्रोणभीष्माभिगुप्ता-

नश्चत्थाम्ना शल्यकृपादिभिश्च ।

रणे प्रसोढुं विषहेत राज-

त्राधेयगुप्तान्सह भूमिपालैः ॥ ११

महद्वलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः

को वै शक्तो हन्तुमक्षीयमाणः ।

सोऽहं जये चैव पराजये च

निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किञ्चित् ॥ १२

कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया

निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः ।

सोऽहं प्रसाद्य प्रणतो वासुदेवं

पाञ्चालानामधिपं चैव वृद्धम् ॥ १३

कृताञ्जलिः शरणं वः प्रपद्ये

कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।

all comm. उपक्रुष्टं (as in text). Cs ये (for सं-). — ^a) B (except B1) Dn D2-7 Gs Ms यतः; Gs सुताः; Cs ततः (as in text). K1.2 D1.2.9 G2 नियतो भवः (K1 'तो वधः; D1 'तो मतः) स्यात्; Ks-6 T G1.8-5 M नियतः स्याद्भावः (for नियतो वै भवः स्यात्). Ca.d cites भवः; Cs भावः.

9 ^a) K1.2 D2 तांश्चे (K2 तां च)न; Ks तान्वं; K4.5 ए (K4 जे)तान; Ds M नो चेत्; D2 ते वै; T G (except Gs) न चेत्; Cs ते चेत् (as in text). Ca.d cite ते (as in text). K1 अनुशिष्या स्थ; K2 'शास्य वः; Ks 'शिष्यांश्च; B Dn D2-10 'शिष्याथ; D1 'वृत्ताः स्थ; S 'ने (G3 'शि-प्यामि; Cd.s 'शास्य स्थ (as in text). Ca cites स्थ (as in text). K4 अनुशिष्याश्चचारैः (for 'शास्य स्थ पार्था). Dn Ds.4 G1 पार्थान्. — ^b) K2.5 B Dn D2-8.10 S निर्णो (D2 'नी-; Gs 'नी)य; K4 Ds निणीय; Ds विनीय; Ca.d.s निनीय (as in text). D1 विद्विपो; Ca.d.s द्विषतो (as in text). Dn Ds1 वै निगृह्य; D1 Gs विगृह्य; all comm. निगृह्य (as in text). — ^c) K1 Ds च वस्तु; K2 च तत्; D2 ततः; G2 वस्तु; Ca.d.s वस्तु (as in text). — ^d) D2 यजीवितं; Ca.d.s 'वध्वं (as in text). K4 'वधाश्च; Ks 'वधात्तश्च; D1 'नाशाय; Gs 'वधो न; Ca.d.s 'वधे न (as in text). D1 साधु; Ca.d.s साधु (as in text).

10 ^a) Ds G4 Ms.4 को ह्येव; D10 को न्वेव; Gs कोभ्येत्य (for को ह्येव). — ^b) K1 Dn1 Ds.8.9 T1 सचेकितान्; K4.5 Ds समीमसेनान्. K1.2 पार्थिवं (for पार्षतं). — ^c) K4.5 D1.8.9 ससात्यकान्; Dn1 Ds.4.8

'सात्यकीन्को. Ds1 Ds-5.7.10 विषहेतेह (for विषहेत). Dn1 Ds1 Ds-5.7.9.10 जेतुं; S (except G2) प्रहर्तुं (for प्रजेतुं). — ^a) Ks-5 D2 समहं (D2 सहं)द्रांस्तथैव; B (except B2) Ds Ds-7 सचिवानर्पीद्रः; Ds सैद्रान्सहायान् (for सचिवान्सहेन्द्रान्). D1 लब्ध्वा सहायानपि देवान्म-शकान्.

11 ^a) K1 क्रुद्धान् (for को वा). Ks भीष्मद्रोणाभि (by transp.); Gs M1 'दिगुप्तान्. — ^b) K1.2 Ds युद्धे; D1 युद्धं (for रणे). K1 B Dn Ds Ds-8.10 विजेतुं; D1 प्रकृतुं (for प्रसोढुं). B1 प्रसहेत (for विषं). T G1.8.4 Ms.8.5 वीरान्; G2 राजा; Gs कस्मान् (for राजन्).

12 ^{ab}) T G (except G2) M1 वृद्धद्वलं. K2 राजन् (for राजः). T2 transp. राजः and को वै. K4 D1 M2 वा (for वै). — ^c) D10 पार्थ (for चैव), and वा (for the second च). — ^d) D1 नाभिजानामि; Gs नाभिगं; G4 चाधिगं (for नाधिगं).

13 ^a) K1 Ds Ca नीताः; Cd.s.ap नीचाः (as in text). Gs दौष्कुलेन. — ^b) D1 विधर्मार्थं; D2 अधार्मिकं (for निर्धर्मार्थं). D1 कुर्युर्हि; D2 कुर्वति (for कुर्युश्च). — ^c) K1.2 प्रपद्ये; D2 प्रपद्य (for प्रसाद्य); cf. 14^a. B1 प्रयतो. — ^d) Some MSS. पंचाला. Ds चाधिपतिं च वृद्धं; D10 अधिपं पार्षतं च; S (except G2) अधिपं चापि वृद्धं.

14 B2 om. 14^{ab}. — ^a) B1 D1 T1 G1.4.5 M वै; Gs अहं (for वः). — ^b) = 5. 26. 18^b. G4 'पांडवानां (for 'सृञ्जयानाम्). — ^c) Ks B1-4 Dn2 Ds Ds-6 ह्येवमेव; B5 D10 ह्येव मे; Ds ह्येव ते; G1 ह्येवमेव; Gs ह्येव

न ह्येव ते वचनं वासुदेवो
धनंजयो वा जातु किञ्चिन्न कुर्यात् ॥ १४
प्राणानादौ याच्यमानः कुतोऽन्य-

देतद्विद्वन्साधनार्थं ब्रवीमि ।
एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य
मतं यद्वः शान्तिरिहोत्तमा स्यात् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः २५ ॥

२६

युधिष्ठिर उवाच ।
कां नु वाचं संजय मे शृणोषि
युद्धैषिणीं येन युद्धाद्विभेषि ।
अयुद्धं वै तात युद्धाद्वरीयः
कस्तल्लब्ध्वा जातु युध्येत सूत ॥ १
अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय

सिध्येत्संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ।
न कर्म कुर्याद्विदितं ममैत-
दन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥ २
कुतो युद्धं जातु नरः प्रजान-
न्को दैवशप्तोऽभिवृणीत युद्धम् ।
मुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था

C. 5. 740
B. 5. 20. 3
K. 5. 20. 3

ते (for ह्येव ते). Dn1 D8 T Gs मे (for ते). Cn cites एवमेवं. — ^a) Ks मृषाभूतं (for धनंजयो). K1.2 Ds D1 Gs om. वा. D1 कुर्यान्न किञ्चित् (by transp.).

15 ^a) Ks प्राणानादौ; Dn D2-4. 6. 7. 9 न्दद्याद्; Ds Ds Cap न्ददौ; Ca. d. s प्राणानादौ (as in text). Dn Ds. 4. 6. 9. 10 Gs याच्यमानः; Ca मानान्; Cd. s as in text. Ks. s प्रयच्छे; Ks D10 प्रयच्छेत्; D1 ततोऽन्यद्; Ca. d कुतोऽन्यद् (as in text). — ^b) K1.2 एवं विद्मः; Ks-s D10 कुतोऽन्यदेतत्; D1 T1 G (except Gs) एतद्विद्वान्; D2 एतद्वचनं; Cs एतद्विद्वन् (as in text). — After 15^{ab}, D10 (marg.) ins.:

133* धनानि रत्नानि बहूनि राज्यं
कल्याणरूपाणि च वाहनानि ।
न दुर्लभानीह नरप्रधाना

युद्धस्य राज्ञः शासने तिष्ठतां वः ।

— ^a) D10 उत्तरं (for उत्तमा). K1.2 मतं च वः सम्य-
गिहोत्तरं स्यात्.

Colophon. — Sub-parvan: K1. 2. 4 B Ds D1. 2. 5-10
M2 संजययान. — Adhy. name.: Dn2 संजयवाक्यं; D2
संदेशप्रदानं; T1 संजयवचनं; G1 संजयवचनश्रवणं; M2
संजयप्रतिवचनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
K1 D7 24; Ds. 8 S 25; Ds 23. — S'loka no.: Ks
Dn Ds 15.

26

1 ^a) K Ds. 10 कांश्चित्; Bs कां स्वं; D1. 2 कश्चित्; Gs
कदा नु; M2 कां नु (for कां नु). D1 शृणुयात्संजयो मे
and also संजय मे शृणोषि (as in text). — ^b) K2 M2
तात; D7 चेतद् (for वै तात). — ^c) K1.2 कथं; Ks
D1. 5. 6 G4. 5 M3 कस्तं; Ds M4 कः स्वं; Gs कष्टं; M1 कः सं-
(for कस्तल्ल). S (except T1 G1. 2) साधु (for जातु).
B (except B1; Bsm as in text) मृदः (for सूत).

2 ^a) D1 कामो (for संकल्पो). G4 M5 om. the first
यं. — ^b) Ks कः; Ca. s न (as in text). Ks ममैव तद्;
D2 वै ममैतद्; Gs मे तदन्यद् (for ममैतद्). — ^c) K1.2
अपि; Ca. d. s बहु (as in text). K4 T1 G1. 4. 5 तल्लघीयः;
Gs तुल्यवीर्यः; Ca यल्ल° (as in text). Ks बहुलायासपापात्
(for बहु यल्ल°).

3 ^a) K को वा; D1. 2 को नु (for कुतो). Ds युध्येत्
(for युद्धं). Ks M कश्चित्; T1 G (except G2) किञ्चित्;
T2 कश्चित् (for नरः). K (except Ks) G2 प्रशंसेत् (Ks
सन्); B Dn Ds Ds-8. 10 अवगच्छेत्; D2 प्रपश्येत्; G4
सुखाय (for प्रजानन्). — ^b) K1. 4 Cd. s दैवशक्तो; Ks B
Dn Ds. 4. 6. 10 T G1. 3. 6 M देवशप्तो; Ds2 D2 देवशक्तो;
D1 वा शक्तो हि; D7 G4 देवशक्तो; Ca दैवशप्तो (as in
text). K1. 2 वि-; B D (except D1) T1 G4. 5 M2 हि
(for अभि-). K1. 2. 4 दुःखं (for युद्धम्). — ^c) Gs
शुभै°; Ca सुखै° (as in text). — ^d) K1. 2 युद्धाद्; Ca. d

C. 5. 740
B. 5. 26. 3
K. 5. 26. 3

धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यम् ॥ ३
कर्मोदयं सुखमाशंसमानः
कृच्छ्रोपायं तत्त्वतः कर्म दुःखम् ।
सुखप्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं
य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ।
कामाभिध्या स्वशरीरं दुनोति
यया प्रयुक्तोऽनुकरोति दुःखम् ॥ ४
यथेध्यमानस्य समिद्धतेजसो
भूयो बलं वर्धते पावकस्य ।
कामार्थलाभेन तथैव भूयो

न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ।
संपश्येमं भोगचयं महान्तं
सहास्माभिर्धृतराष्ट्रस्य राज्ञः ॥ ५
नाश्रेयसामीश्वरो विग्रहाणां
नाश्रेयसां गीतशब्दं शृणोति ।
नाश्रेयसः सेवते माल्यगन्धा-
न्न चाप्यश्रेयांस्यनुलेपनानि ॥ ६
नाश्रेयसः प्रावरानध्यवस्ते
कथं त्वस्मान्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ।
अत्रैव च स्यादवधूय एष

धर्माद् (as in text).

4 ^a) K1.5 B D (except D8) G1.2 धर्मो^०; Ca.8 कर्मो^० (as in text). K1 B D (except D10) आशंसमानः. — ^b) K1 T2 G1.8 M1.8-5 कृच्छ्रोपायं; T1 G5 M2 कृच्छ्रोपायन्; all comm. as in text. K कर्म कुर्वीत (K1 "वर्ति"); D1 किं त्विति कर्म; D2-4.7-9 तत्त्वतिकर्म (for तत्त्वतः कर्म). Ca.d.8 cito अतिकर्म. D10m वस्तुतः (probably gloss for तत्त्वतः). — B1 (hapl.) om. 4^{edef}. — ^c) K1 B (B1 om.) D (except D1.9.10) T2 G1.2.5 M2 C9 सुखं प्रेप्सुर्; Ca.d as in text. K निजिघांसुश्च; D8 वै जिघां^०; G2 विजिगीषुश्च; G4 M विजिहा^०. D9 सुखप्रेप्सुर्विजिघांसुश्च. — After 4^c, D2 ins.:

134* कुलान्तकं संजय कोऽभिवाञ्छेत्;
while S ins.:

135* कर्मारभेद्यच्च धर्मानपेतम्.
— ^a) D1 T G1.8.5 क; D8 यद् (for य). K8-5 "वशानुगश्च; Dn D8.4.8.10 "रमानुगामी; D9 S (except T2 M5) "वशानुगानां. — ^c) T G1.2.5 M कर्मा^०(T2 M1 [sup. lin.]. 2.4.5 कामा)भिज्ञः; G8 को हि प्राज्ञः; G4 यैः कर्मभिः; all comm. कामाभिध्या (as in text). D1 T2 G2.8 धुनोति (for दु^०). — ^f) K5 D8 G2 यथा; C9 यया (as in text). B4 Dn D8-7 T1 G2-4 प्रयुक्तो; C9 "युक्तो (as in text). B4 Dn D1-7 G8-5 न; T2 अपि; Cd नु; C9 अनु (as in text). K1.2 D2 (in addition to the variant shown above). 9 यया प्रयुक्तः पुरुषः कर्म कुर्यात्. — After 4, S ins.:

136* नृणां त्यजेत्सर्वधर्मादपेतां.

5 ^a) K8 प्रवृद्ध^०; D89 आसिच्य^०; C9 यथेध्य^० (as in text). M1.2 समृद्ध^०. — ^c) K1 कामार्थभावेन; K4 D8 T2 "लोभेन; G1-8 M8.4 कामोर्थ^०; G4 काम्यार्थ^०. — ^d) K5

न वै तृप्येद्; C9 न तृप्यते (as in text). K8-5 हविषा (for सर्पिषा). — ^e) K यद्; D8 मे; T2 वै (for इमं). D2 भोग्यचयं; T G8.5 भोगमोहं; G1.2.4 M "महं; Cd.8 as in text. — ^f) G8 गृहाद्यांति; Ca.8 सहास्माभिर् (as in text). — After 5, K4 ins.:

137* संमोहनं तस्य महत्तयैत-

द्यदस्माभिर्विप्रयोगो नृपस्य ।

6 ^a) K1 नोश्रेयसाम्; K8 (by corr.) M2 न श्रे^०; K5 B4 D5-7 T2 Cn नाश्रेयान्; Dn D8.4 न चाश्रेयाणाम्; D10 नाश्रेयान्स्याद्; G8 संश्रेयसाम्; Cn नाश्रेयान्; Cd.8 नाश्रेयसाम् (as in text). — ^b) K1 नोश्रेयसां; B Dn D8 D8-8.10 नाश्रेयान् (B1 "श्रेयसां) वै (for नाश्रेयसां). K8 गीतनृत्यादिकानां; D1 गीतवृत्तं शृणोति. — ^c) K1 नोश्रेयसः; K2.4.5 D9 T2 नाश्रेयसां; B Dn2 D8 D8-8.10 नाश्रेयान् (B1 "यसां) वै; Dn1 निश्रेयसान्वै (for नाश्रेयसः). C9 cites नाश्रेयान्. D2.9 सेवति; T2 वहते (for सेवते). K1-3 T1 G1.8.4 गंधमाल्यान्; K4.5 T2 G5 गंधमाल्यं; D9 M8-5 माल्यगंधं. — ^d) B Dn D8 D8-5.7.10 न चाप्यश्रेयान्; D6.8 नाप्यश्रेयान्; S (except G2) नाश्रेयसश्चापि (for न चाप्यश्रेयांसि).

7 ^a) K5 B D (except D1.2.9) नाश्रेयान्वै; Ca न चाश्रेयान् (for नाश्रेयसः). B Dn1 D8 D8-8 Ca.n प्रावरान्; D1.2 G1-4 प्रवरान्; T2 प्रवरानि; Cd प्रावरान् (as in text). K4 प्रावरणोति वस्त्रं; D9 प्रावरान्यध्यास्ते; G5 पारराष्ट्राधिपास्ते (for प्रावरानध्यवस्ते). K1.2 एष वस्ते; K8 T2 अप्य (T2 "ध्य)वस्ते; K5 D8 D8.10 Ca संनिवस्ते; B Dn D8-7 संनिवस्ते; D1 G4 नाविवस्ते; G2 बाधिवस्ते (for अध्यवस्ते). — ^b) K1-3 नु (K1 न; K8 तु) सोस्मान्; B4 Dn D8-8 तस्मात्; D9 G4 Cn अस्मान्; G8 मम स्यात्; G5 M2 न्वस्मान्; M4 त्वमस्मात् (sup. lin. "न्"); C9 अर्थान्

कामः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ ७
 स्वयं राजा विषमस्थः परेषु
 सामस्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ।
 यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव
 तथा परेषामपि सोऽभ्युपैति ॥ ८
 आसन्नमग्निं तु निदाघकाले
 गम्भीरकक्षे गहने विसृज्य ।
 यथा वृद्धं वायुवशेन शोचे-
 त्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥ ९
 प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रोऽद्य राजा

लालप्यते संजय कस्य हेतोः ।
 प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं
 पुत्रं मन्दं मूढममन्त्रिणं तु ॥ १०
 अनाप्तः सन्नाप्ततमस्य वाचं
 सुयोधनो विदुरस्सावमन्य ।
 सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैषी
 संबुध्यमानो विशतेऽधर्ममेव ॥ ११
 मेधाविनं ह्यर्थकामं कुरूणां
 बहुश्रुतं वाग्मिनं शीलवन्तम् ।
 सूत राजा धृतराष्ट्रः कुरुभ्यो

5. 750
 5. 26. 13
 5. 26. 13

(for त्वस्मान्). D₂₋₄ स प्रणुदेत्; D₉ Ca. d. s प्रणुदेत् (for संप्रणुदेत्). B_{1.2.4} कुरुन्वै; Ca. d. s कुरुभ्यः (as in text). — °) T₂ G_{4.5} चास्मान् (for एव च स्याद्). G_{3.5} M₁ अवधूत; Ca. d. s अवधुर्यः (for अवधूय). K₁ अत्रैव स्वाद-
 वधुर्य एष; K₂ °व न स्यादवबुध्य कामः; K₈ °व न स्यादव-
 बुद्धिमानः; K₄ °व तस्य ह्यवधुर्यकामः; K₅ °व स्यादनुबध्य
 कामः; B₁ D₈ D₁₀ °व च स्यादवधुर्यैष (B₁ om. एष)
 कामः; B₂₋₅ D_n D₈₋₇ °व स्यादवधुर्यैव (D_{5.6} °प) कामः;
 D_{1.2} °व च स्यादवतीर्ण (D₂ °धुर्य) एष; D₈ °व स्यादवधुर्यः
 स कामः; D₉ °व च स्यादवनिध एष. — °) K (except
 K₁) शरीरभूतो; B D (except D_{1.2.9}) C_s प्रायः शरीरे
 (for कामः शरीरे). D₁ T₁ G₈ धुनोति; C_s संदुनोति;
 Ca. d दुनोति (as in text).

8 °) K₈ सामस्थान्; K₄ B D (D₁₀ m as in text) S
 Cap सामर्थ्यम् (D₈ सामस्यम्; D₂ संस्थाम्); Ca. d. s
 सामस्थ्यम् (as in text). — °) K₁ यथात्मनः; D₈ यथा
 पुनः; D₂ यथात्मना; C_s as in text. B₁ T₂ G (except
 G₅) M_{1.2.4} वृत्तिम्; M₂ वृत्तिर् (for वृत्तम्). K_{2.3} B₁
 D₁ Ca. d. s एवं; K₄ D_{2.9} T₂ M एषां; T₁ G एष (for
 एव). — °) B_{1.2} D₈ D_{6.3.10} m S (except T₂) C_{n.5}
 सोऽभ्युपैतु.

9 °) D₉ समिद्धम् (for आसन्नम्). D₉ G₈ च (for
 तु). D₁ निदाघ काले; G₂ विदाघ कामं (for निदाघकाले).
 — °) K_{1.2} Ca गंभीरवाक्षं (Cap as in text). Cd cites
 वाक्षं. — °) K₈ T₁ G_{1.4.5} M प्रवृद्धे; K_{4.5} B₄ D_{n2}
 D_{8.4.7.9} विवृद्धं; B₈ G₂ वृद्धे; T₂ प्रवृद्धं; G₈ विवृद्धे (for
 वृद्धं). K_{1.2} B_{1.2.5} D₂ G₂ M₈₋₅ °वेगेन; B₈ D₈ D₈
 °पथेन (for °वशेन). D_{n2} D_{8.4.7.9} सेवेत्; C_{n.5} शोचेत्
 (as in text). — °) D_{n2} D_{2-4.7.9} क्षिप्रं; T₁ G_{1.2.5}

कक्षं; T₂ G₈ कक्षे; all comm. क्षेमं (as in text). D₁
 शरदो व्यं; C_s शिशिरव्यं (as in text).

10 °) K_{1.2.5} D₁ आत्तं; D_{2.9} T G C_s आत्तं (for
 प्राप्तं). — °) S (except T₁ G_{1.2.5}) संमुह्य ते; Cd. s
 लालप्यते (as in text). — °) B₁ अनादरे (for अनार्जवे).
 — °) G₂ transp. पुत्रं and मन्दं. K₈ T G_{1.4} M₁
 transp. मन्दं and मूढं. K₅ सं- (for मन्दं). D₉ M
 (except M₅) अमित्रिणं (for अमन्त्रिणं). K B₂ D₉ च;
 B₁ T₂ M (except M₂) तं (for तु). D₂ T₁ G₁₋₃
 अमन्त्रणे रतं; G_{4.5} अमित्रमेपः (G₅ °वतं) (for अमन्त्रिणं तु).

11 °) K D₁₀ अनात्मवान्; B D_n D₈ D₁₋₉ T₂ G₂
 अनाप्तवच्च; Ca. d अनाप्तवत् (for अनाप्तः सन्). K आत्म-
 वतश्च (K₈ °तोस्य) (for आसन्नतमस्य). K_{8.4} B D (except
 D_{2.10}) G₂ C_s वाचः (for वाचं). — °) M₂ दुर्योधनो; C_s
 सुयो° (as in text). B_{1.4.5} D_{8.4} T G_{1.3-5} M C_n
 अवमन्य; D₁ G₂ °मेने; C_s अवमन्य (as in text). D₉
 om. अवमन्य and 11°d. — °) S (except M₅) संयुज्य°
 (G₂ संबोध्य°); Ca. d संबुध्य° (as in text). K_{1.2}
 मन्यते; T₁ G₁ द्विषते; C_{n.5} संविशते; Ca. d विशते (as
 in text).

12 °) D₁ om. हि. D₂ ह्यर्थकालं and °कामं also.
 — °) T₁ G₁ शीलवृद्धं; T₂ °वृत्तं; G₅ वीर्यवन्तं (for
 शीलवन्तम्). — °) K₁ D₈₁ संतं; K₈ तथा; K₄ B₁ D_n
 D₂₋₉ G₂ स तं; K₅ सौते; B₂₋₅ D₈₂ D₁₀ सूतं; D₁ स तु
 (for सूत). T G_{1.3-5} M सुतस्यार्थं (for सूत राजा). D₁
 सुव्रतं; D₂ G₂ समृ° (G₂ °मि)दो; D₁₀ प्रवृद्धो; T G₁
 प्रमोहाद्; G₈₋₅ M कुरूणां (for कुरुभ्यो). — °) K₄ B D
 (except D₈) G₂ न सस्मार; K₅ नासंस्मरद्; T G_{1.3-5} M
 अवासृजद् (for न सोऽस्मरद्). K D_{2.8} T₂ G₈ °कामात्

C. 5. 750
B. 5. 26. 13
K. 5. 26. 13

न सोऽस्सरद्विदुरं पुत्रकाम्यात् ॥ १२
मानघ्नस्य *आत्मकामस्य चेप्योः
संरम्भिणश्चार्थधर्मातिगस्य ।
दुर्भाषिणो मन्युवशानुगस्य
कामात्मनो दुर्हदो भावनस्य ॥ १३
अनेयस्याश्रेयसो दीर्घमन्यो-
मित्रद्रुहः संजय पापबुद्धेः ।
सुतस्य राजा धृतराष्ट्रः प्रियैपी
प्रपश्यमानः प्रजहाद्धर्मकामौ ॥ १४
तदैव मे संजय दीव्यतोऽभू-
न्नो चेत्कुरुनागतः स्यादभावः ।

(for 'काम्यात्').

13 ^a) K₁₋₈ D_{1.8} सन्मानघ्नस्यात्म(K₂ D₁ 'र्थ')कामस्य;
K_{4.5} D₂ Cd मानघ्न(K₄ 'स्त')स्यात्मकामस्य; B Dn Ds
Ds-7 मा(D₆ समा)नघ्नस्यासौ मानकामस्य; D₆ मानार्थस्यात्म-
कामस्य; D₁₀ Ca.s मानघ्नस्य मानकामस्य; T G_{1.8.5} मानघ्न-
स्याप्यर्थ(T₂ 'नर्थ'; G₈ 'प्यात्म')कामस्य; G₂ संतानघ्नस्यात्म-
कामस्य; G₄ मानस्तस्याप्यन्यकामस्य; M मानात्मनश्चात्मकार्य
(M₁ 'म')स्य (for मानघ्नस्य *आत्मकामस्य). B D₂₋₄ T₂ G₂
चेप्योः; G₁ राज्ञः; G₈ Ms-5 चेष्ट्या; G₄ M₂ corrupt (for
चेप्योः). — ^b) G₈ संरम्भेण (for 'रम्भिणः'). T₁ G
(except G₂) M स्वार्थं (for चार्थं). T₂ त्वं भीषणस्यार्थं.
— ^c) K D_{1.9} G₂ निष्टू(K_{8.4} D₁ G₂ 'ष्टु')रिणो; T G_{1.8.4}
M दुर्वारि(T₂ 'दि')णो (for दुर्भाषिणो). K₂ B₁ D_{1.2.9}
T₁ G_{8.5} 'तिगस्य (for 'नुगस्य). — ^d) K₃ दुर्हदो; B D
(except D_{2.9}) T₂ दौर्हदो (B₂ 'देर'; D₅ D₁₀ 'दे'; D₁
सुहदो); T₁ G M दुर्हदां (for दुर्हदो). B D (except Ds
D_{1.2.9}) T₂ भावितस्य; Cap.dp अभावनस्य; Ca.d.s भाव-
नस्य (as in text).

14 ^a) K₄ D_{1.2} G₄ अनयस्य; K₅ अज्ञाय तस्य; Ca.d
अनेयस्य (as in text). K₈₋₅ 'दृष्टे: (for 'मन्यो:).
— M₂ om. 14^e-15^b. — ^c) K_{4.5} साक्षाद् (for राजा).
— ^d) D₁ G_{8.4} M₅ 'दृश्य'; T₁ G₂ M_{1.3.4} 'दृश्य'; G₁
'बुध्य'; G₅ 'दृष्ट' (for 'पश्य'). K B D (except Dn₂
Ds-8) प्राजहा(K_{8.4} D₉ 'ह')द्; S (except G₂; M₂ om.)
प्रजहाति (for प्रजहाद्). S (except G₂; M₂ om.)
अर्थधर्मौ (for धर्मकामौ).

15 M₂ om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^a) S (M₂
om.) सदैव (for तदैव). S (T₂ before corr; M₂ om.)

काव्यां वाचं विदुरो भाषमाणो
न विन्दते धृतराष्ट्रात्प्रशंसाम् ॥ १५
क्षत्तुर्यदा *अन्ववर्तन्त बुद्धिं
कृच्छं कुरुन् तदाभ्याजगाम ।
यावत्प्रज्ञामन्ववर्तन्त तस्य
तावत्तेषां राष्ट्रवृद्धिर्बभूव ॥ १६
तदर्थलुब्धस्य निबोध मेऽद्य
ये मन्त्रिणो धार्तराष्ट्रस्य सूत ।
दुःशासनः शकुनिः सूतपुत्रो
गावल्गणे पश्य संमोहमस्य ॥ १७
सोऽहं न पश्यामि परीक्षमाणः

वै; Ca.d.s अभूत् (as in text). — ^b) K₁ D_{1.8} न चेत्;
B Dn Ds Ds-7.10 T₂ (before corr.) मतिः; Ca.d.s नो
चेत् (as in text). K₈ B D (except Ds.9) T₂ G_{1.2}
Ca.s कुरुणाम्; Cd कुरुन् (as in text). — ^c) D₁ श्रव्यां;
S (except G₁) काव्यां (T₂ काव्यां also); Ca.d काव्यां
(as in text). K D_{1.8} विदुरं भाषमाणं (K₈₋₅ D₈ तु
बुवाणं). — ^d) D₁₀ नाविन्दते; Ca.d न विन्दते (as in
text). K D₈ धृतराष्ट्रो नृशंसः; B Dn Ds-5.7.10 यद्धार्त-
(B₁ वै धृतः; B₄ Dn₂ यद्धत्)राष्ट्रात्प्रशंसां; D_{1.2} धृतराष्ट्रः
प्रशंसां (D₂ 'स्त'); D₆ धार्तराष्ट्रात्; M₂ धृतराष्ट्रं (for
धृतराष्ट्रात्).

16 ^a) G_{8.4} यथा (for यदा). — Before अन्ववर्तन्त,
to avoid hiatus, K₂ G₂ ins. च; K₈₋₅ D₈ ते; B Dn Ds
D_{2-7.10} T₂ M₃ न; D_{1.9} G_{8.4} M_{1.2.4.5} तु; T₁ G₁ हि;
G₅ अपि! D_{1.5.6} G₅ अनु (for अन्व). K₁ क्षत्तुर्य-
दान्वावर्तते तत्त्वबुद्धिं. — ^b) B D (except D_{1.2.8.9}) T₂
सूत (for न). D₁₀ जगाम; G₅ M₂ ह्याजगाम (for
अभ्याज). — ^c) M राज्ञः; Cs तस्य (as in text). — ^d)
D₂ M_{1.2} 'बुद्धिर् (for 'वृद्धिर्).

17 ^a) Ds₁ M₅ तदा (for तद्). T₁ G₁ M अर्थ-
लुब्धेषु; G₈ 'दधे तु; G₅ 'दधेथ (for 'दधस्य). K मे(K₄
ते)स्य; G₂ मे त्वं (for मेऽद्य). — ^b) K₄ D₁₀ दुर्मन्त्रिणो;
G₄ लुब्धस्य वै (for ये मन्त्रिणो). K₁ B D_{1.8} T G धृतं
(for धार्तं). — ^c) K_{1.2} B Dn₂ Ds सौबलश्च (for
सूत). — M₂ (hapl.) om. 17^d-19^a. — ^d) Some S
MSS. गावल्गणे. K₅ संमोहितस्य (for 'हमस्य).

18 M₂ om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) K_{1.2} D_{2.8}
T₁ G_{1.5} निरी; T₂ समी (for परी). — ^b)=5. 25.

कथं स्वस्ति स्यात्कुरुसृञ्जयानाम् ।
 आत्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रः परेभ्यः
 प्रव्राजिते विदुरे दीर्घदृष्टौ ॥ १८
 आशंसते वै धृतराष्ट्रः सपुत्रो
 महाराज्यमसपत्नं पृथिव्याम् ।
 तस्मिञ्शमः केवलं नोपलभ्यो
 अत्यासन्नं मद्गतं मन्यतेऽर्थम् ॥ १९
 यत्तत्कर्णो मन्यते पारणीयं
 युद्धे गृहीतायुधमर्जुनेन ।
 आसंश्च युद्धानि पुरा महान्ति
 कथं कर्णो नाभवद्वीप एषाम् ॥ २०
 कर्णश्च जानाति सुयोधनश्च

द्रोणश्च जानाति पितामहश्च ।
 अन्ये च ये कुरवस्तत्र सन्ति
 यथार्जुनान्नास्त्यपरो धनुर्धरः ॥ २१
 जानन्त्येते कुरवः सर्व एव
 ये चाप्यन्ये भूमिपालाः समेताः ।
 दुर्योधनं चापराधे चरन्त-
 मरिंदमे फल्गुनेऽविद्यमाने ॥ २२
 तेनार्थबद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रः
 शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वम् ।
 किरीटिना तालमात्रायुधेन
 तद्वेदिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ २३
 गाण्डीवविस्फारितशब्दमाजा-

C. 5. 762
B. 5. 26. 25
K. 5. 26. 25

14^b. D₂ G₂ 'पाण्डवानां'; D₉ 'जांगलानां' (for 'सृञ्जयानाम्').
 — ^a) K₄ B₁ G₂ आसैः; D₈ अत्यंतैः; T G_{1.8-5} M_{1.8-5}
 प्राप्तैः (for आत्तैः). D₆ 'राष्ट्रस्य पुत्रो; G₄ 'राष्ट्रः सपुत्रः
 (for 'राष्ट्रः परेभ्यः).

19 M₂ om. 19^a (cf. v. l. 17). — ^a) K_{4.5} D_{1.9} S
 (except G₂; M₂ om.) आशास्ते (for आशं). K_{1.8} D₈
 D₁₀ G₂ om. वै. D₆ G₄ धृतराष्ट्रस्य पुत्रो; D₁₀ संविधातुं
 सपुत्रो. — ^b) S मोहाद् (for महा-). — ^c) G₄ अस्मिन्;
 Ca. d. s तस्मिन् (as in text). D₈ D₈ Ca. d. s क्षेमः (for
 शमः). K₁ D_{8-7.9} केवलो नोप; K₈ D₁ D₈ Cd. s
 केवले नोप; Ca केवलैर्नोप (for केवलं नोप). — ^d) K
 D_{1-4.8.9} G₂ लब्धं संतं (K₈ स्वकं; D_{1.8.4} सर्वं; D₂ अर्थं);
 B Dn D₈ D_{8-7.10} C₈ सर्वं स्वकं (B₁ स्वकर्मभूतं); T G_{1.8}
 M ह्य (T₁ G₁ प्र)त्यासन्नं; Ca. d बद्धं संतं (for अत्यासन्नं).
 K₈ D₈₋₇ G₄ मन्यते; B M₅ Cn मद्गते; Dn Cd. s संगतं;
 D₈ D₁₀ केवलं; Cdp मद्गतं (as in text). K₈ चैव
 सोर्थ; D₈₋₇ G₄ मद्गते (D₇ ता)र्थ; Ca. d. s मन्यतेऽर्थम्
 (as in text).

20 ^a) K₈₋₅ यत्तं (for यत्तत्). K (except K₈) D₁
 T₂ G_{2.4.5} कर्णं; C₈ कर्णो (as in text). Dn₁ D₇ S
 (except M_{2.5}) चारणीयं; all comm. as in text. — ^b)
 Dn₁ D_{1.8.4.7.9} G_{2.8} M गृहीत्वायुधम्. B D (except
 D_{1.8.9}) अर्जुनं वै (for अर्जुनेन). — ^c) G₈ बहूनि तत्र
 (for पुरा महान्ति). — ^d) T G₁ तदा कर्णो; G₈ कस्मात्कर्णो;
 G₄ तदाभवन्; G₈ तदा कश्चिन्; M तदा (M₂ भो) कथं (for
 कथं कर्णो). K Dn₁ D₁ G₈ M₁ Cd द्वीपम्; T G_{1.2.4.5}
 M₂₋₅ द्वीर्यम्; Ca. n द्वीपः (as in text).

21 ^b) K₈₋₅ द्रोणोपि (for द्रोणश्च). K₄ तथा कृपश्च
 (for पिता). — ^a) K₁ तथान्ये (for अन्ये). K₂₋₄
 अपि (for च). G₅ वै (for ये). G₅ संवसन्ति (for तत्र
 सन्ति). — ^d) D₂ परो; G₂ वरो (for अपरो).

22 ^a) K_{1.5} D₂ G₂ एव; K₂ ते; B Dn D₈ D_{8-8.10}
 T G_{1.4.5} एतत्; D₁ एनं; D₉ एव (for एते). — ^b) K₅ B
 D (except D_{1.8.9}) T₂ (after corr.) G₄ दुर्योधने; T
 (T₂ before corr.) G_{1.8.5} M 'धनो (for 'धनं). B Dn
 D₈ D_{8-8.10} T₂ राज्यमिहाभवद्यथा; D₁ चापराधेन रक्तं; T₁
 G_{1.2.5} M₁ नापराध्येचरन्तं; G₈ नापरुध्ये च; G₄ नापराध्यो
 च; M₂₋₄ नापराद्धे च; M₅ नापराथे च. Ca. d cite
 दुर्योधनस्यापराधेन चरन्तं. — ^d) D₁₀ ह्यरिंदमे. N (except
 D₁) G_{1.2} T₂ फाल्गुने.

23 ^a) K₅ D₈₂ D₁₀ केन; S (except G₂) ततो;
 Ca. d. s तेन (as in text). B Dn D_{8-7.9} अनुबंधं; D₈₁
 D_{2.10} S (except M_{8.4}) अर्थबंधं; Ca. d. s अर्थबद्धं (as in
 text). — ^b) K_{4.5} G₂ हर्तुं; D₈ D₁ कर्तुं; Ca. d. s हर्तुं
 (as in text). D₈₁ D_{1.10} T₂ Ga. 4 M C₈ पाण्डवानां
 ममेति (D₈₁ D₁ C₈ समत्वं; D₁₀ समस्तं); T₁ G_{1.5} जीवतां
 पाण्डवानां. Ca. d cite ममत्वं (as in text). — ^d) K₂
 D₈₂ D₇ तद्वेदिता; T G (except G₂) 'दिनः; Ca. d. s
 'दिना (as in text). K_{1.2.4} Dn₁ D₉ संयुगे; T₁ G₄
 संगारं; Cn संयुगं (as in text).

24 ^a) D₁₀ गांजीव; S 'शब्दमात्रं. — ^b) K₈₋₆
 अशृण्वन्तो; S (except G₂) श्रुत्वैव (T₂ M₈₋₅ 'वै-) ते
 (for अशृण्वानां). D₂ ह्वयन्ते; T G (except G₂) झियन्ते;
 M हि (M₂ मि)यन्ते; Ca. d झियन्ते (as in text) — ^c) B

C. 5. 702
B. 5. 28. 25
K. 5. 26. 25

वभृण्वाना धार्तराष्ट्रा ध्रियन्ते ।
क्रुद्धस्य चेद्भीमसेनस्य वेगा-
त्सुयोधनो मन्यते सिद्धमर्थम् ॥ २४
इन्द्रोऽप्येतन्नोत्सहेत्तात हर्तु-
मैश्वर्यं नो जीवति भीमसेने ।
धनंजये नकुले चैव सूत
तथा वीरे सहदेवे मदीये ॥ २५
स चेदेतां प्रतिपद्येत बुद्धिं
वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ।
एवं रणे पाण्डवकोपदग्धा

न नश्येयुः संजय धार्तराष्ट्राः ॥ २६
जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं
त्वां पूजयन्संजयाहं क्षमेयम् ।
यच्चास्माकं कौरवैर्भूतपूर्वं
या नो वृत्तिर्धार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ २७
अद्यापि तत्तत्र तथैव वर्ततां
शान्तिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ।
इन्द्रप्रस्थे भवतु ममैव राज्यं
सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्यः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पार्किंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

संजय उवाच ।
धर्मे नित्या पाण्डव ते विचेष्टा
लोके श्रुता दृश्यते चापि पार्थ ।

महास्रावं जीवितं चाप्यनित्यं
संपश्य त्वं पाण्डव मा विनीनशः ॥ १
न चेद्भागं कुरवोऽन्यत्र युद्धा-

D (except D1. 2. 9) क्रुद्धं न चेद्भी (B D7 °दी) क्षने भीमसेनं.
Ca cites न चेत् and भीमसेनं. Cd cites चेत् and
भीमसेनस्य वेगात् (as in text). — °) K4 न मन्यते;
Ca. d मन्यते (as in text). Ca cites सिद्धिं.

25 °) T1 G1. 5 एवं (for एतन्). D1 T1 G1. 2. 4 M2
°त्सहेतापहतुं. — °) K1. 2 ऐश्वर्यं वै; D2 G4 °यं मे; D9 मयि
स्वयं (for °यं नो). — °) K D2. 9 G2 मदीयं; B Dn Ds
D3-8. 10 सद्भिणौ (for मदीये).

26 °) K3 सदैवैनां; G8 स चेदिमां; C8 स चेदेतां (as
in text). D8 °भिद्येत (for °पद्येत). — °) S (except
G2) चैव (for सूत). — °) K8-5 D2 ध्रुवं (for एवं).
— °) K1. 4. 5 D2 T G1. 5 वि-; Ca. d न (as in text).

27 °) K1-3 तं; C8 त्वां (as in text). K (except
K4) D2 क्षमेद्य; D9 क्षमे ह; C8 क्षमेयम् (as in text).
— °) G1. 4 कौरवे; Ca. d. 8 °वैर् (as in text). — °) K2. 8
धार्तराष्ट्रे; C8 धृतराष्ट्रे (for धार्तराष्ट्रे). K2 तदाभूत्;
C8 तदासीत् (as in text).

28 °) K अद्यैव (for अद्यापि). K5 तत्तच्च; D10 S
(except G3) सा तत्र (for तत्तत्र). — °) T1 G1. 5 वास्तु;
T2 G3. 4 M वा भवतु (for भवतु). K1. 2 (marg. sec. m.
as in text) तथैव; Cn ममोप- (for ममैव). — °) T1

G1. 5 दुर्योधनो; M दुर्योधनं. D1 T2 M गच्छतु. T2 G9
M भारताग्र्यं.

Colophon. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 5 B1-2. 5 Dn1
Ds D1-5. 8-10 T1 G1. 2 M2-5 संजययान. — *Adhy.*
name: Dn1 D2 युधिष्ठिरवाक्यं; Dn2 संजयवाक्यं; M2-5
संधिप्रशंसनः (M2 °प्रशंसः). — *Adhy. no.* (figures,
words or both): K1 D7 25; D5. 8 S 26; D6 28.
— *S'loka no.*: K5 Dn 29; D8 27.

27

1 °) K1. 2. 4. 5 D6. 10 धर्मात्मता; K8 B Dn Ds1
D1. 8-5. 9 G4 M2 धर्मनित्या (for धर्मे नित्या). K (except
K8) D6. 10 विशिष्टा; D1 हि चेष्टा; Ca. d विचेष्टा (as in
text). — °) K (except K2) B Dn D2-7. 9. 10
महाश्रा (K4 °श्रा)वं; D1 सहस्राधं; T1 महाह्रादं; Ca. s. np
°स्त्रावं (as in text); cf. v. l. 3. Cd cites स्त्रावः. D1
नित्यं; Ca. d अनित्यं (as in text). — °) K (except
K8) Ds D1. 6. 6. 8. 10 T2 संपश्यस्त्वं. K1 पांडवा (marg.
sec. m. °व as in text); T2 साध्विदं. K (except K8;
K1 marg. sec. m.) B Dn Ds D8-10 Ca. 8 इय (D6

त्प्रयच्छन्ते तुभ्यमजातशत्रो ।

भैक्षचर्यामन्धकवृष्णिराज्ये

श्रेयो मन्ये न तु युद्धेन राज्यम् ॥ २

अल्पकालं जीवितं यन्मनुष्ये

महास्त्रावं नित्यदुःखं चलं च ।

भूयश्च तद्वयसो नानुरूपं

तस्मात्पापं पाण्डव मा प्रसार्थीः ॥ ३

कामा मनुष्यं प्रसजन्त एव

धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेन्द्र ।

पूर्वं नरस्तान्धृतिमान्विनिघ्न-

ल्लौके प्रशंसां लभतेऽनवद्याम् ॥ ४

निबन्धनी ह्यर्थतृष्णेह पार्थ

तामेपतो बाध्यते धर्म एव ।

धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः

कामे गृद्धो हीयतेऽर्थानुरोधात् ॥ ५

धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं

महाप्रतापः सवितेव भाति ।

हानेन धर्मस्य महीमपीमां

लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६

वेदोऽधीतश्चरितं ब्रह्मचर्यं

C. 5. 77. 4
B. 5. 27. 7
K. 5. 27. 7

sup. lin. वि)नीनशः; T G विनंक्षीः (G₂ विनंशः); Cd विमीनशः (as in text).

2 ^a) D₉ T₂ नो चेद्. K₄ (by corr.) राज्यं (for भागं). D₂ कौरवो (for कुरवो). — ^b) B Dn Ds D₈-8.10 प्रयच्छेरन्; D₁ °च्छन्ति (for °च्छन्ते). — ^c) Some MSS. भैक्ष्य(or °क्ष्या)चर्याम्. — ^d) M₅ om. राज्यम् (cf. v. 1. 3).

3 M₅ om. 3^a. — ^a) K (except K₅) Ds D₂.8 T₁ G₁.4.5 अल्पं कालं; D₆ अकल्पकालं; G₈ अत्यल्पकालं. — ^b) K₁ (before corr.). 4.5 D₈.4.6.7.10 महाश्रावं; K₈ महाप्राज्ञ (before corr.); D₁ सहस्रार्थं; D₅ महात्ययं (for °स्त्रावं); cf. v. 1. 1. K₄ D₂.9 °दुःखालयं च; D₇ °दुःखं बलं च; D₈ °दुःखं भयं च. — ^c) K₁ त्वद्वयसो; K₁ (marg. sec. m.). 2 (marg. sec. m. as in text). 8-5 B₈-5 Dn Ds D₁.8-7. 10 m त (K₁ m. 8.4 त्व-; K₂ य)द्यशसो; T₂ G₁.8 एतद्वयसो; G₄ एतद्यशसो. Ca. d. s cite वयसो (as in text). — ^d) K₁ कामं तस्मात्; K₁ (marg. sec. m.). 2 पापं तस्मात् (by transp.). K₂ (marg. sec. m.) D₂.9 प्रकांक्षीः; K₈.5 अत्र कार्षीः; K₄ अत्र कांक्षीः; B Dn Ds D₈-8.10 कृथास्त्वं; D₁ प्रकांक्षीः; T प्रतीक्षः; G₁.8.4 प्रवि(G₈ °वी)क्षः; G₂ प्रसंक्षीः; G₅ प्रविष्टः; M प्रवेक्षः; Ca. d प्रसार्थीः (as in text).

4 ^a) D₂ कामान्मा पुप्यन्ते (for कामा मनुष्यं). K₁.4 D₅ प्रसजन्त; K₂ (marg. sec. m. as in text). 5 Ds D₆.8 °सज्जं(D₆ °सज्यं)त; D₁ °सहंत; D₂ °सकंत; D₇ m (orig. as in text, cancelled) °भवंत; S °दहं(T₂ °हरं)त. B Dn Ds D₈-8.7(m as in text). 3 (before corr.) एते (for एव). — ^b) S °मूला (for °मूलं). D₉ ये विघ्नमूलं प्रसभं नरेन्द्र. — ^c) K D₂.8 प्राज्ञो (for पूर्व). K₄ तत्र; D₂ G₁ तद् (for तान्). B D (except D₁.2.8-10) मतिं (for

वृत्तिं). B D₉ Ca. d प्रणिं; Dn Ds D₁.8-7 G₂ M (except M₂) प्रतिं (for विनिं). — ^d) D₁ प्रशंस्ति (for प्रशंसां). K₁.2 न वाच्यं; K₈-5 D₁₀ न निंदां; D₂.7 चानवद्यां (for ऽनवद्याम्).

5 ^a) K₈ D₈.9 G₁.4 निबन्धनी; B₁ °धनं. K₁.2 °तृष्णेव; K₈ M₅ °तृष्णा हि (for °तृष्णेह). K (except K₄) D₁₀ पापा (K₂ marg. sec. m. पार्थ as in text). — ^b) B Dn D₈-3 G₂ Ca इच्छ (B₁ G₂ एष)तां; D₉ D₁.10 Cd इच्छता; D₂.9 एष्यतां; T₂ एषितां; G₁ M₂ एषते; C₈ अनिच्छता (for एषतो). T₂ G₁.4 बाधने. D₉ एषः (for एव). K₈-5 तामिच्छन् (K₄ °च्छन्वै) धर्ममर्थं प्रस (K₅ °ज)ह्यात्. — ^c) D₉ च; T₁ G₁ हि; C₃ तु (as in text). G₈.4 M प्र (G₄ om. प्र)वृणुते; Ca °वृणीते (as in text). K₈-5 स बुद्धिमान्; B₁ प्रबुद्धः; D₁ स वै बुधः; D₆ बुद्धः; G₁.4.5 सर्वबुधुः; G₈ M (except M₂) स बंधुः; Ca. s स बुद्धः (as in text). Cd cites बुधः. — ^d) B Dn D₈.4.7.9 Ca. d गृद्धो; D₂ G₂ गृद्धो; T G₁.3-5 M गृधुः (for गृद्धो). K₁ चानुसारं; K₂ चानुकालं; K₈.5 चात्र साग्र (K₅ सग्रे); B₁ D₁.9 T₁ G₁-4 M -र्थानुरोधी; D₉ D₁₀ स्वानुरोधात्; D₂ -र्थानुसारी; T₂ धर्मरोधी; G₆ -र्थानुबंधी (for ऽर्थानुरोधात्).

6 ^a) D₉ G₁.8.5 कर्मणा; C₈ °णां (as in text). D₁ मोक्षं; C₈ मुख्यं (as in text). — ^b) K₃.4 S °प्र (G₃ °नु)भावः; Ca. d °प्रतापः (as in text). K₈.5 T G₁.4.5 अव (K₈ G₄ °वि)भाति (for भाति). — ^c) K₈ हीनस्तु; K₄ B D (except D₁) G₂ हीनो हि; K₅ हीनोपि; T₂ त्यागेन (for हानेन). K₄ B D (except D₁) G₂ धर्मं (for धर्मस्य). T₁ G₁.4.5 इमां च (for अपीमां).

7 ^b) K₂.8 D₉ प्र-; K₄ अत्र (for च). — ^d) D₅ चात्मा; C₈ आत्मा (as in text). K₁.2 (marg. sec. m.)

C. 5. 778
B. 5. 27. 7
K. 5. 27. 7

यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तम् ।
परं स्थानं मन्यमानेन भूय
आत्मा दत्तो वर्षपूर्णं सुखेभ्यः ॥ ७
सुखप्रिये सेवमानोऽतिवेलं
योगाभ्यासे यो न करोति कर्म ।
वित्तक्षये हीनसुखोऽतिवेलं
दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः ॥ ८
एवं पुनरर्थचर्याप्रसक्तो
हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्यधर्मम् ।
अश्रद्धधत्परलोकाय मूढो
हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मन्दः ॥ ९
न कर्मणां विप्रणाशोऽस्त्यमुत्र
पुण्यानां वाप्यथ वा पापकानाम् ।

तप्तो; Cs दत्तो (as in text). Ks. 4 Ds. 4. 10 G2 M2
°पूगान्; Ca. d °पूगं (as in text).

8 °) D1 सुखं प्रियं; Ds Gs सुखप्रियः. Ca. d cite
सुखं and प्रियं. D2 वर्तमानो; G2 सेवमाने. — °) D1
योगाभ्यासे; S (except T1 G2) योगन्यासे; Ca. d. s as in
text. K D2. 9 Cd. s धर्मं (Ks बुद्धि); Ca कर्म (as in
text). — °) K1. 2 पुण्यक्षये; D1 वित्तक्षयैर्. Ds2 Gs
हीनसुखे. — °) G1. 4 दुःखी (for दुःखं). D1 यायात्
(for शेते). D1 कामवेगेन नुन्नः; D1 °प्रपन्नः; M2 °भोगं.

9 B2 (hapl.) om. 9^a-11^b. — °) Ks पुमान् (for
पुनर्). K1. 2 अर्थचर्याप्रयुक्तः; Ks चार्थं; K4 B1. 3. 5 Dn2
Ds D2. 8 G2 ह्यर्थं; B4 Dn1 Ds-7 Cn ब्रह्मं; D1 ह्यर्थकामं;
T1 G1. 3. 5 M त्वर्थं; G1 स्वार्थं. — °) K2. 4. 5 D10
अश्रद्धधानः; Ca °दधत् (as in text). — °) T2 त्यक्त्वा
(for हित्वा). K1. 2 संघातं मीदति; Ks. 5 च (Ks तु)
संतप्यते; K4 असून्संतिष्ठते; Ds देहं तप्यति; D1. 2. 10 G2
तनुं (D1 सुखं; G2 तं तं) तप्यते; T G1. 3-5 सोसून्सप्यते
(Gs-5 °ति); M नुसं (Ms स नम्) तप्यति (for देहं तप्यते).

10 B2 om. 10 (cf. v. l. 9). — °) K1. 5 Ds. 9 Gs
विप्रणाशो; T2 G1. 3 M प्रविनाशो. — °) Ks पुण्यानां च;
D2 पुराणानां (for पुण्यानां वा). D1. 9 G2 यदि वा; D2
यदिह; D10 पांडव (for अप्यथ वा). Ks पातकानां; D1
पापानां (for पापकानाम्). — °) Ks B4 Ds-9 M1. 2. 4
(inf. lin.) त्वेनम्; Ks Gs त्वे (Gs ए) वम्; B1. 3. 5 चैनम्;
D2. 10 एनम्; T G1. 4. 5 एतद् (for त्वेतद्). Cs cites
एतद्. K4 पुनरभ्येति; Ks पुनरन्वेत्येव (for अनुयात्येव).

पूर्वं कर्तुर्गच्छति पुण्यपापं
पश्चाच्चेतदनुयात्येव कर्ता ॥ १०
न्यायोपेतं ब्राह्मणेभ्यो यदन्नं
श्रद्धापूर्तं गन्धरसोपपन्नम् ।
अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषु
तथारूपं कर्म विख्यायते ते ॥ ११
इह क्षेत्रे क्रियते पार्थ कार्यं
न वै किञ्चिद्विद्यते प्रेत्य कार्यम् ।
कृतं त्वया पारलौक्यं च कार्यं
पुण्यं महत्सद्भिरनुप्रशस्तम् ॥ १२
जहाति मृत्युं च जगं भयं च
न क्षुत्पिपासे मनसश्चाप्रियाणि ।
न कर्तव्यं विद्यते तत्र किञ्चि-

Ca. d. s cite अनुयाति.

11 B2 om. 11^{ab} (cf. v. l. 9). — °) Ks योगो
(for न्यायो). K2 हि दत्तं; Ks-5 प्रदत्तं; B4 Ds अथ दत्तं
(for यदन्नं). — °) M1 श्रद्धापूर्वं. — D4 om. 11^a-12^b.
— °) K2 Ds Gs. 5 उत्तमं दक्षिणेषु. — °) M4 यथारूपं;
Ca. d. s तथा (as in text).

12 D4 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — °) Gs महत्क्षेत्रे;
Ca. d. s इह क्षेत्रे (as in text). Ds विद्यते; G4 क्षीयं
(for क्रियं); see below. Dn1 Ds. 7. 9 पार्थ कर्म; Gs
पापकार्यं. Ca. d. n कार्यं. — °) K1 (hapl.) om. 12^b.
K4 B Dn Ds D2. 5-9 G2 क्रियते (for विद्यं); see above.
Ks प्रेतः; S (except G2) अन्यत्र (for प्रेत्य). Dn1 Ds. 7. 9
कर्म (for कार्यम्). — °) K2. 3. 5 B Dn1 Ds2 Ds-4. 9 T1
Gs M पारलौक्यं. K1. 2 पुण्यं; Ks B4 D (except D1. 2. 9)
कर्म (for कार्यं). — °) Ks कार्यं (for पुण्यं). Ks
अभिप्रशस्तं; K4. 5 B2 D10 अपि प्रं; B1. 3-5 Dn Ds Ds-8
G4 अतिप्रं; D1. 3. 4. 9 अनुष्ठितं च (for अनुप्रं). K1
तस्मात्सनां श्रेष्ठतमोसि नित्यं.

13 °) K1 नरो (for जरां). Ds G4 transp. जरां and
भयं. — °) B1 Ds T2 om. न. T1 G (G1 before corr.)
M1 (inf. lin. as in text) स (for न). B1-3. 5 Dn Ds
Ds. 6. 10 मनसः (B2 °सश्च) प्रियाणि; B4 मनसोभिः; D1
मनसाभिः. — °) D1. 9 तात; Gs नैव (for तत्र). — °)
D1 T G (except G2) वा (for वै). K (Ks m as in
text) Ds इन्द्रियप्रीणार्थं; B Dn Ds D1. 9-10 वै (D10
स्वै)न्द्रियप्रीणनादि (D1. 9 °नार्थात्; D1 [marg. corr.]. s

दन्यत्र वै इन्द्रियप्रीणनार्थात् ॥ १३

एवंरूपं कर्मफलं नरेन्द्र

मात्रावता हृदयस्य प्रियेण ।

स क्रोधजं पाण्डव हर्षजं च

लोकावुभौ मा प्रहासीश्चिराय ॥ १४

अन्तं गत्वा कर्मणां या प्रशंसा

सत्यं दमश्चाजवमानृशंसम् ।

अश्वमेधो राजसूयस्तथेष्टः

पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ॥ १५

तच्चेदेवं देशरूपेण पार्थाः

करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ।

निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु

दुःखं वासं पाण्डवा धर्महेतोः ॥ १६

अप्रव्रज्ये योजयित्वा पुरस्ता-

दात्माधीनं यद्वलं ते तदासीत् ।

नित्यं पाञ्चालाः सचिवास्तवेमे

जनार्दनो युयुधानश्च वीरः ॥ १७

मत्स्यो राजा रुक्मरथः सपुत्रः

प्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः ।

राजानश्च ये विजिताः पुरस्ता-

*नार्थः); Gs °प्रीणनत्वात्. Cs cites इन्द्रियप्रीणनात्.

14 °) B₄ D₅. c. s. 9 Cn मात्रावहं; Dn₁ D₈. 4. 7 मत्वा च त्वं; T₁ G₂-4 M मातापिता; T₂ ये तावता; G₁. 5 माता-पित्रोर; Ca. d. s मात्रावता (as in text). Dn₁ D₂. 8. 9 T G (except G₈) हृदयस्याप्रियेण; Ca. d. s हृदयस्य प्रियेण (as in text). — °) D₉ संक्रोधजं; G₈ त्यज क्रोधं; Cn. 8 स क्रोधजात् (for स क्रोधजं). G₄ M₅ हर्षणं; C₈ लोभजात् (for हर्षजं). Ca cites स क्रोधहर्षजौ; Cd संक्रोधहर्ष-लोभजात्. K₁. 2 वा (for च). — °) K₁ लोभं चोभौ; K₂ (m as in text) लोभं नभो (for लोकावुभौ). Ca. d cite नभः. G₈ प्रतिहासीः; M जहासीः; Cd हासीः; Ca प्र-हासीः (as in text).

15 °) D₂ अंते; Ca. d. s अन्तं (as in text). K₄ D₈ M₂ कर्मणा; B₈-5 D₈ D₂ C₈ कर्मणो; Ca. d कर्मणां (as in text). B₄ Dn₁ D₈-5. 7 G₁ (by corr.) मा प्रजङ्गाः; D₉ व्रजंत्याः; Ca. d. s या प्रशंसा (as in text). — °) B₄ D₈-7 G₁ M (except M₂) दमं; C₈ दमः (as in text). — °) K₈. 5 B₄ D₈-7 अश्वमेधं राजसूयं; K₄ M °मेधं (K₄ °मेधो) राजसूयस्य; B₂ D₂ °मेधं राजसूयस्; T G₁. 8-5 °मेधै राजसूयेन (T₂ °सूयैर) (for °मेधो राजसूयस्). K₄ °सूयस्यवेज्या (for °सूयस्तथेष्टः). K₂ m त्वथेष्टः; K₈. 5 तथेष्टा; B Dn D₈ D₁. 2. 10 तथेज्याः (B₁. 2 D₈ °ज्यः; D₂. 10 °ज्या); D₈-7. 9 T₂ स (D₉ च) चेष्टा; D₈ तथेष्टा; S (except G₂; for T₂ see above) चेष्टा (for तथेष्टः). — °) K₁ D₉ पापस्यांते; D₂ पापस्वरूपं; C₈ पापस्यान्तं (as in text). Ca. d cite अन्तं. K₄ कर्मणां; Dn₂ G₈-5 M (except M₂) °णा; C₈ °णः (as in text). D₈ अप्यादुरङ्याः; Ca. d. s मा पुनर्गाः (as in text).

16 °) K₁ D₉ तच्चेदिदं; K₂-4 तदे (K₂ °दै) वेदं; K₈ T G₁. 2. 4 M न चै (M₂ वै) वेदं; D₁₀ m न चेदेवं; G₈ न चैव

देवं; C₈ तच्चेदेवं (as in text). Ca cites तच्च; Cd तच्चेत्. B Dn D₈-7. 10 द्वेषं; D₁ G₈ देव°; D₈ देव°; M₂ तव रू°; Ca. d. s देश° (as in text). — M₄ (hapl.) om. from कर्म (in °) up to निवसध्वं (in °). — °) K₁. 2 D₁ G₂ Cd नावत्सध्वं; K₈-5 D₈ नि (K₄ किं) वसित्वा; D₂ किं नु सख्यं; M₂ निवर्तध्वं; C₈ नावत्सध्वं; Ca निवसध्वं (as in text). M₂. 4. 5 वर्षपूगं. — °) D₉ G₂ दुःखे वासं; T₁ G₁ सुखा-वासं; T₂ युयुत्ससे; G₈. 4 M सुखं वासं; G₈ दुःखावासं; all comm. as in text. D₁ G₈. 5 M पाण्डव. K₄ B₈ m Dn D₈ D₈-7. 10 धर्म एव (D₅. 7 °वं); B₁. 5 D₈. 4 धर्म-नित्याः; D₁. 9 धर्मचारिणः (D₁ °रिन्) (for धर्महेतोः).

17 °) K B₂ D₈ D₁-4. 8. 9 Ca. d. s अप्रव्रजन्; T G (except G₂) प्रव्रज्यया (for अप्रव्रज्ये). K₁-8 योजयं (K₂ °य) स्त्वं; K₄ D₈ योजयस्त्वं; K₈ योजयध्वं; B (except B₂) Dn D₈ D₈-7. 10 मा स्म हित्वा; S (except G₂. 8) यात् (for योज°). — °) B (except B₁) D (except D₁. 8. 9) ह्येतदासीत्. — °) K₂ (m as in text) अवनिपालाः; K₄ सत्यं पां; B नित्यं वश्याः पांचालाः; Dn D₈ D₈-8. 10 नित्यं च वश्याः; D₉ मत्स्याः पांचालाः; S (except G₂) नित्याः पां (for नित्यं पां). — °) D₉ S (except G₂) युयुधानो विराटः (for °नश्च वीरः).

18 °) Some S MSS. मात्स्यो. — °) K₈-5 D₁₀ योधैः; D₈ वीरैः; D₁. 2 G₂ मत्स्यैः; T₁ G₁. 5 मित्रैः; G₈. 4 शस्त्रैः (for पुत्रैः). T G₁. 2. 5 M (except M₂) सशस्त्रैः; G₈. 4 सपुत्रैः (for विराटः). — °) K₁-8 T G (except G₂) ते; D₈ वै (for च). K₁-8 निजिता ये (K₈ om. ये); K₈ D₈ ये जिताः; D₂ विजिता ये (by transp.); D₉ T₂ G₂. 4 M (except M₅) ये विदिताः. K₈. 5 D₈ पूर्वमेव (for पुरस्तात्). — °) K₈ S (except G₂ M₅) त्वामेवैते; K₈ D₈ ते सर्वे त्वां (for त्वामेव ते). K₁. 2 D₈ समंतात्;

C. 5. 784
B. 5. 27. 18
K. 5. 27. 18

C. 5. 784
E. 5. 27. 18
K. 5. 27. 18

त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्ताः ॥ १८
महासहायः प्रतपन्बलस्यः
पुरस्कृतो वासुदेवार्जुनाभ्याम् ।
वरान्हनिष्यन्दिपतो रङ्गमध्ये
व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्य दर्पम् ॥ १९
बलं कस्माद्वर्धयित्वा परस्य
निजान्कस्मात्कर्षयित्वा सहायान् ।
निरूप्य कस्माद्वर्षपूगान्वनेषु
युयुत्ससे पाण्डव हीनकालम् ॥ २०
अग्रज्ञो वा पाण्डव युध्यमानो-
ऽधर्मज्ञो वा भूतिपथाद्यपैति ।
प्रज्ञावान्वा बुध्यमानोऽपि धर्मं

K3.5 D9 पुरस्तात्; S (except G2; G1 before corr.)
महात्मन् (for समस्ताः).

19 M om. 19^a. — ^a) K1 Dn2 Ds D1.8 प्रपतन्;
G2 प्रभवन् (for प्रतपन्). D1 रथं (for बलं). — ^e)
D9 वीरान्; T1 G (except G3) M1.8.4 परान् (for वरान्).
Ds2 M1.3.4 हनिष्ये; D7 हन्ति; G4 हरिष्यन्. — ^d) D2
G2.8 M3-5 विनेष्यथा; D5-8 व्यने (D6 न) द्य (D8 प्ये) था;
D9 व्यनेष्यन्वा; D10 Cs व्यनेष्यथा; Ca. d व्यनेष्यथा (as
in text). D9 G (except G2) M धार्तराष्ट्रस्य हर्षं; T1
द्व्याः सहर्षं (for स्य दर्पम्).

20 ^a) K1 वर्धयेथाः; Ds T1 G5 वर्जयित्वा; D9 धर्पं.
T1 G1.5 परस्मिन् (for स्य). — ^b) K1 जानन्; T G1 M2
निदां; G3-5 दारान्; M1.8-5 निदन् (for निजान्). K5 Ds
D1.8.0 कामान् (for कस्मान्). K1 कर्षयेथाः; K3.5 B1
D5.6.8.0 कर्षयित्वा; K4 धर्पं; S दर्शं (G5 वर्जं). T G
(except G2) M2 सभायां (for सहायान्). — ^e) K3 D9
निरूप्य (for निरूप्य). — ^d) G4 युयुत्सवः. K3-5 काल-
हीनं; S (except G2) हीनकाले.

21 ^a) K4 B D (except Dn2 D1) G2 M2.5 Ca. d. s
अग्रज्ञो. D9 वै; Ca. d. s वा (as in text). — ^b) K1.8
भूतितश्चैव (K3 ऋ) पैति; K4 B D (except D1) भूतिमथो-
(K4 Dn1 D2-4.7.8.10 था) भ्युपैति; G2 पथादपैति; G3
पदाद्यपैति; G4 पथा (or पथो) व्यपैति; M1.8-5 पथो
व्य (M5 प्य) पै (M4 वै) ति; M2 वधोभ्युपैति (for भूति-
पथाद्यं). Cs cites भूतिं and उपैति. — ^e) K2 D7 S
(except T1) युध्यं; Cs बुध्यं (as in text). K2 -पि
धर्म्यं; T G1.8-5 -पि धर्मात्; G2 M1.8 विधर्मा; M4.5 -पि

संरम्भाद्वा सोऽपि भूतेरपैति ॥ २१
नाधर्मे ते धीयते पार्थ बुद्धि-
र्न संरम्भात्कर्म चकर्थ पापम् ।
अद्वा किं तत्कारणं यस्य हेतोः
प्रज्ञाविरुद्धं कर्म चिकीर्षसीदम् ॥ २२
अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
यशोमुपं पापफलोदयं च ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ २३
पापानुबन्धं को नु तं कामयेत
क्षमैव ते ज्यायसी नोत भोगाः ।
यत्र भीष्मः शांतनवो हतः स्या-

धर्मा (for ऽपि धर्मं). — ^a) K3-5 B D (except Ds
D1.9) G2 संस्तंभाद्; Ca. d. s as in text. T2 om. वा.
T2 सोभिः; G8 नोपि (for सोऽपि). K4 D5.8 T1 G2-5
भूतेरपैति; K5 Ds रूषते (Ds2 त; K5 ति); Cs as
in text.

22 ^a) K D10 वर्तं (for धीयं). G5 नाधर्मे ते पार्थ
बुद्धिर्न कार्या. — ^b) K4 D2 करोपि (for चकर्थ). — ^e)
K1-3 D2 अत्र; K4.5 D8 अतः; B Dn Ds D2.4.7.10 आस्थ
(B1 अथ); D5.6 G2 अथो; D9 अन्यद्वा; T1 अस्था; T2
अर्थात्; G4.5 अर्थाः; M2 अंघ्रं; Cd अद्वा (as in text).
D1 तत्किं; T G8 किंचित् (for किं तत्). K2 (sup. lin.
as in text) त्वस्य; D2.7 T2 G2.4.5 कस्य; T1 तस्य (for
यस्य). — ^d) K1.5 D1 प्रज्ञां (for प्रज्ञां). D1 च (for
कर्म). K5 Ds G5 त्वं (for इदम्).

23 = (var.) B. 2. 64. 18. — ^a) D1 सव्याधिजं;
Cs as in text. D1 कंषकं (for कटुकं). K1.2 तीक्ष्णरोगं;
K3 तीक्ष्णमुष्णं; K4.5 तीक्ष्णरोगि; B D (except D1.2.8)
शीर्षरोगि (Dn1 Ds2 D7.9 गी) (for शीर्षरोगं). — ^b) D2
व्ययं; D3.4 जुपं (for मुपं). B4 Dn2 Ds D5-7.10
वा (for च). — ^e) D1 T2 G5 सतामपेयं न पिबन्ति (T2
त्यं) संतो. — ^d) K1m (sec. m.) D1 मृत्युं; G4 M3.4
मन्युर् (for मन्युं). D1 महाराजमिमं प्रशाम्य.

24 ^a) K1.2 कर्म; D2 G2 को हि (for को नु).
D1.2.9 S तत्; Cd तं (as in text). K1 कृत्वा कामयेत;
K2 कृत्वा ह्यलं वै (for तं कामयेत). — ^b) G4 एषा (for
ते). D2-4.7 G2.4 नोत (D3.4 प-) भोगः; T1 G1 को नु
भोगः (G1 गाः) (for नोत भोगाः). Cd cites उत.

घत्र द्रोणः सहपुत्रो हतः स्यात् ॥ २४
 कृपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो
 विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ।
 एतान्हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्या-
 द्यद्विन्देथास्तदनुब्रूहि पार्थ ॥ २५
 लब्ध्वापीमां पृथिवीं सागरान्तां
 जरामृत्यु नैव हि त्वं प्रजह्याः ।

प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
 नेवं विद्वान्नैव युद्धं कुरुष्व ॥ २६
 अमात्यानां यदि कामस्य हेतो-
 र्वयुक्तं कर्म चिकीर्षसि त्वम् ।
 अपाक्रमेः संप्रदाय स्वमेभ्यो
 मा गास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिर उवाच ।
 असंशयं संजय सत्यमेत-
 द्धर्मो वरः कर्मणां यच्चमात्थ ।

ज्ञात्वा तु मां संजय गर्हयेस्त्वं
 यदि धर्मं यद्यधर्मं चरामि ॥ १
 यत्राधर्मो धर्मरूपाणि विभ्र-

C. 5. 785
B. 5. 28. 2
K. 5. 28. 2

25 ^a) K₁ Dn₂ D_{1.8} T₂ G_{2.4.5} सौमदत्तिर्; Ms-8 'दत्ती (for सौम'). — B₄ is missing from 25° up to 5. 29. 3°. — ^o) D₉ ईदृशं (for एतान्). — ^d) D₇ G₄ पार्थाः (for पार्थ).

26 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) G₈ M₂ लब्ध्वा सीमां. S (except G₂) सागरान्तां धरित्रीं (for पृथिवीं सा'). — ^b) K₁ (before corr.). 8-5 D_{2.8} (by corr.) प्रजह्यात्. — ^d) B₈ D₂ नैवं; D_{8.4.9} जानन्; S (except G₂) एतद् (for एत्वं). B (B₄ missing) D₈₂ D_{8-7.10} M विद्वन्. K₁₋₈ Dn Ds D_{1.5.6.8} मैव (for नैव). B (B₄ missing) Dn D₂₋₉ T G_{1.2.5} कुरु त्वं; Ds D₁ G₄ 'द्वं (for 'त्वं). K_{4.5} नैवं युद्धं विभ्र (K₅ वि) कुर्वन्ति धीराः.

27 B₄ missing (cf. v. l. 25). — ^a) T G_{1.8} M_{1.8.4} वा यदि (for यदि). — ^b) D₁ हि तं; G₄ कर्तुं (for युक्तं). — ^o) K₂ T₁ M_{1.8.5} अपाक्रमः; K₈ B₈ अपाक्रमेः; K₅ Dn D_{2-7.9.10} Cd. 8 अपाक्रमेः; Ds Ca अपाक्रमेः; T₂ M₂ अपाक्रमः (M₂ 'मत्'); G अपाक्रमः (G₉ अपि क्रामा). K₈ B (B₄ missing) D (except D_{1.5.9.10}) स्वं; Ca. d सं- (as in text). K_{1.2} त्वमेभ्यो; K_{8.5} त्वमेषां; K₄ स्वमेषां; B (B₄ missing) D (except D_{1.8.4.9}) एव तेषां; Ca. d स्वमेभ्यो (as in text). Cs cites स्वं. — ^d) D₉ मापन्गास्त्वं; T G_{1.8.4} M_{1.4} मा वा गास्त्वं; G₆ मा चापगास्त्वं; M_{2.8.5} मापागास्त्वं (for मा गास्त्वं वै).

D_{3.4} अधो; D₇ त्वथो; G₂ पथा (for पथो). K₈ तु नः; K₄ D₂ M अन्यत्; K₅ च; B_{1.3.5} D₁₀ (m as in text) अन्यं; B₂ नु; D_{1.8.4.9} वै (for अद्य).

Colophon missing in B₄. — *Sub-parvan*: K B_{1-8.5} Dn Ds₁ D_{1.2.5-8.10} G_{1.2} M_{8.4} संजययान. — *Adhy. name*: Ds D_{2.10} संजयवाक्यं; T₁ G₁ मन्थु-निन्दा; M_{8.4} युद्धनिन्दा; M₅ युद्धनिन्दासमं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D₇ 26; D_{5.8} S 27; D₈ 29. — *S'loka no.*: Dn₂ D₈ 27.

28

 This adhy. is missing in B₄ (cf. v. l. 5. 27. 25).

1 ^a) G₄ नित्यम् (for सत्यम्). — ^b) K_{1.2} धर्म्यं वचः; K_{2m.8-5} D₈ धर्मः परः; D₉ धर्माचारः; M₂ धर्मतो वरः (for धर्मो वरः). M₁ (*inf. lin.*) कर्मणो. — ^c) G₄ गर्हसे; Cs गर्हयेः (as in text). M₂ गर्हयेथाः (for 'स्त्वं'). — ^d) B (B₄ missing) D (except D_{1.2.9}) चरेयः; Ca. d. 8 चरामि (as in text). K_{1.2.4} D_{1.2} G₂ Ca. d. 8 यद्यधर्मं यदि धर्मं चरामि; K₈ धर्मं हित्वा यद्यधर्मं चरामि.

2 K₂ repeats 2 (with v. l.). — ^a) B (B_{1m} as in text; B₄ missing) D (except D_{1.2.9}) G₄ धत्ते; Ca विभ्रत् (as in text). — ^b) K₂ (first time) तथा धर्मो;

C. 5. 765
B. 5. 28. 2
K. 5. 28. 2

धर्मः कृत्स्नो दृश्यतेऽधर्मरूपः ।
तथा धर्मो धारयन्धर्मरूपं
विद्वांसस्तं संप्रपश्यन्ति बुद्ध्या ॥ २
एवमेतावापदि लिङ्गमेत-
द्धर्माधर्मौ वृत्तिनित्यौ भजेताम् ।
आद्यं लिङ्गं यस्य तस्य प्रमाण-
मापद्धर्मं संजय तं निबोध ॥ ३
लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्म
निष्पादयेत्तत्परीप्सेद्विहीनः ।
प्रकृतिस्थश्चापदि वर्तमान

उभौ गह्वौ भवतः संजयैतौ ॥ ४
अविलोपमिच्छतां ब्राह्मणानां
प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ।
आपद्यथाकर्मसु वर्तमाना-
न्विकर्मस्थान्संजय गृह्येत ॥ ५
मनीषिणां तत्त्वविच्छेदनाय
विधीयते सत्सु वृत्तिः सदैव ।
अब्राह्मणाः सन्ति तु ये न वैद्याः
सर्वोच्छेदं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ६
तदर्था नः पितरो ये च पूर्वे

D₁ कृत्स्नो धर्मो (for धर्मः कृत्स्नो). Ca.s cite कृत्स्नः and धर्मः. — M₂ om. 2°. — °) B (B₄ missing) D (except D₁-4.9) बिभ्रद्धर्मो; T₂ तदा धर्मो; Cd.s तथा धर्मो (as in text). K (K₂ both times) D₁-4.9 बिभ्रद्धर्मरूपं; B (B₄ missing) D_n D_s D₅-8.10 धर्मरूपं तथा च (for धारयन्धर्मरूपं). — °) K₂ (second time) प्रविशन्ति (for संप्रं). Ca cites धीरबुद्ध्या.

3 °) B (B₄ missing) D (except D₁ 2.9) G₁ (by corr.) M₁ (inf. lin.) तथैव; Cd.s एतौ (as in text). K₃m ते मतिस्तत्; Ca.d.s लिङ्गमेतत् (as in text). — °) K₃ नीतियुक्तौ; K₄ 5 D₂ G₂ नित्ययुक्तौ; B (B₄ missing) D_n D_s D₂-8.10 नित्यवृत्तौ; G₄ भक्तिनित्यौ; Ca.d.s वृत्तिनित्यौ (as in text). K₅ भजेत्; S भजेते; Ca.d.s भजेतां (as in text). — °) S आद्या (G₁ अर्था) लिङ्गाद् (G₂ M₁ inf. lin. as in text); Ca.d.s आद्यं लिङ्गं (as in text). — °) T₁ G₁ आपद्धर्मः; Ca.d.s as in text. K₁ 2 एतं; K₅ D₁ 7 तन्; D₉ सं; D₁₀ त्वं (for तं). M₁ (inf. lin.) वदन्ति (for निबोध). — After 3, D₂ reads 5^{ed} for the first time, repeating it (marg. sec. m.) with v. l. in its proper place.

4 °) D₁ 9 T₁ G₁ 2 M₁ यो न; Ca.d.s येन (as in text). — °) K₁-8 D₈ G₂ परीप्से (K₃ रप्सी) त हीनः; K₄ D₂ T₂ G₄ प्सेद्विहीनः; T₁ प्सन्निहीनः; Ca.d. प्सेद्वि हीनः (for प्सेद्विहीनः). Cs cites परिप्सेत्. — °) K₃ प्रकृतिश्चेत्; Ca.d.s स्थः (as in text). D₃ 4.7 अनापदि; Ca.s आपदि (as in text). K₅ मानौ; M₃ 4 माना; Ca.d.s मानः (as in text). K₁ 2 प्रकृतिस्थौ (K₁ स्थे) चापदि वर्तमानौ. — °) M₈-5 भवता (for भवतः). T₁ G₁ 4.5 इमौ (for एतौ). K₁ 2 उभौ गह्वौ संजयैतौ निबोध.

5 For D₂ cf. v. l. 3 also. — °) D_n D₅-7 नानाम्; Ca.d.s लोपम् (as in text). K₁ M₁ 4 इच्छता; Ca.s तां (as in text). D₁₀m अनुतापवतां (for अविलोपमिच्छतां). — °) K₁ 2 D_s D₁ G₂ Cd transp. विहितं and यद्. — °) K स आ (K₁ सत्या; K₄ अत्या) पदि कर्मसु; B₁ 2 D_n 2 संपद्यथा (B₂ ता) कं; B₃ 5 D_n 1 D₂ (second time). 8-8.10 संपश्ये (B₃ ये) थाः कं; D₁ संसाद्यायास्य कं; D₂ (first time) असत्यामापदि कं; D₉ अनापद्यकं; S आ (G₂ ना) पद्येताम् (G₄ पद्येतोः) कं (for आपद्यथाकं). Ca.s cite आपदि. K₁ 5 D₂ (first time) मानो; K₃ माना (for मानान्). — °) D₁ S Cd.s विमार्गस्थान्; D₂ (first time) विकर्मस्थः; Ca विकर्मस्थान् (as in text). K₃ गृह्येनं; K₄ B (B₄ missing) D_n D_s D₂ (second time). 8-8.8.10 येस्त्वं; D₃ (first time) ये तं; D₇ (sup. lin. as in text) येस्थं; D₉ यीत; S येथाः (for येत). Ca.d cite गृह्येत्; Cs विगृह्येत्. — After 5, S (except G₂) reads 4. 29. 19 for the first time, all of these MSS. except G₂ repeating it in its proper place.

6 °) K D (except D₁) G₂ Ca.d.s सत्त्वं; Cap तत्त्वं (as in text). — °) S सत्य (T₂ र्व; G₂ र्व) वृत्तिः (T₁ G₁ 8.4 त्तं); Cs असत्सुवृत्तं; Ca.d सत्सु वृत्तं (as in text). — °) S (except G₂) अब्राह्मण्याः; Ca.d.s अब्रा (as in text). K ये र्व (K₁ त्र) वैद्याः; S (except G₂) ये न विद्युः (T₁ G₄ द्याः; G₃ द्यन्); Ca ये न वैद्याः (as in text). Cd.s cite वैद्याः. — °) D_n 2 D_s 6 T₁ सर्वोत्संगं; D₇ र्सेदं; Ca.d.s np र्छेदं (as in text). G₂ 5 धीरः; Ca.d.s तेभ्यः (as in text).

7 °) K₃ 5 B (B₄ missing) D_n D_s 1 D₈-7.10

पितामहा ये च तेभ्यः परेऽन्ये ।
 प्रज्ञैषिणो ये च हि कर्म चक्रु-
 नास्त्यन्ततो नास्ति नास्तीति मन्ये ॥ ७
 यत्किंचिदेतद्विचिन्मस्यां पृथिव्यां
 यदेवानां त्रिदशानां परत्र ।
 प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं
 नाधर्मतः संजय कामये तत् ॥ ८
 धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चा-
 प्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ।
 नानाविधांश्चैव महाबलांश्च
 राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ॥ ९
 यदि ह्यहं विसृजन्स्यामगर्हो

युध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मम् ।
 महायशाः केशवस्तद्वीतु
 वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥ १०
 शैनेया हि चैत्रकाश्चान्धकाश्च
 वाष्ण्यभोजाः कौकुराः सृञ्जयाश्च ।
 उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिं
 निगृह्य शत्रून्सुहृदो नन्दयन्ति ॥ ११
 वृष्ण्यन्धका ह्युग्रसेनादयो वै
 कृष्णप्रणीताः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
 मनस्विनः सत्यपराक्रमाश्च
 महाबला यादवा भोगवन्तः ॥ १२
 काश्यो बभ्रुः श्रियमुत्तमां गतो

C. 5. FOR
B. 5. 28. 13
K. 5. 28. 13

तदध्वानः; D1 तदर्हा नः; D2 S तदर्थिनः; Ca. d. s. र्था नः (as in text). K (except K4) पूर्व; Ca. d पूर्व (as in text). Cd is missing from here up to 5. 30. 2^{ab}. — ^b) Ks S (except G2) पूर्व; Cs तेभ्यः (as in text). K1 परोन्यः; Ks S परेभ्यः (G2 परे च) (for परेऽन्ये). Ks repeats परेऽन्ये also. — ^c) K2 B1.2.5 Dn Ds.4.7.9.10 S (except G2) Cap यज्ञैः; D2 पदे; Ca. s प्रज्ञैः (as in text). Ks om. च. D1 Cs तु; D2 न; D10 अपि (for च). K4 D1 वि; D2 च; D3 वा (for हि). D (except Ds) G2 कुर्युर् (for चक्रुर्). — ^d) K4 B (B4 missing) Dn Ds-7.9 Gs Ms नान्यं (Dn2 'त्यं' ततो; Ks D1 T G1-4 M1-4 नान्यत्ततो; Ca. s नास्त्यन्ततो (as in text). K4 B (B4 missing) Dn Ds-7 Gs Cap नास्तिको (Gs नास्ति वा)स्तीति; Ca. s नास्ति नास्तीति (as in text).

8 ^a) K1.4 B (B4 missing) D (except Ds) G2.5 Ca यत्किंचिदेदं; T Gs.4 M यत्किंचिदेवं; G1 यत्किंचिदेदं (for यत्किंचिदेतत्). — ^b) K1.8-5 दे (K4.5 दे)वतानां; K2 D2 दैत्यानां; Cs देवानां (as in text). K1-8 पवित्रं; K4.5 B (B4 missing) D G2 परं यत्; Cs परं च (for परत्र). — ^c) K यदि वा; Ds D10 त्रि (D10 वि)विधं (for त्रिदिवं). K2.8 'लोक्यं; K4 'लोचनं; K5 'लोक्यं (for 'लोकं). — ^d) K D1 M (except M1) कामये (K 'यी)त; B (B4 missing) Dn Ds Ds.6.8.10 'येयं (Ds2 'ये ह) (for 'ये तत्).

9 ^{ab}) D1 धर्मे शूरः; T2 धर्मे रतः; Ca. s धर्मेश्वरः (as in text). B1 सर्वतो (for कुशलो). Ks. s om. अपि. G4 हि (for अपि). — ^c) K4.5 D2 'नृपान् (for 'विधान्).

Ks-5 D1.2 T1 G1.8 चापि (for चैव). — ^d) Ds Ds-7.10 राज्ञो विज्ञानन्; D1 राजन्यभोगान् (for राजन्यभोजान्).

10 ^a) D1 विसृजे; S 'जामि (G1 by corr. as in text); Cs 'जन् (as in text). K1.2 स्यां न गर्हो; B (B4 missing) Ds-4.7 G1 (by corr.) Cn सामगं; Ds स्यां सुगं; S (G1 before corr.) अस्य गं (for स्यामगर्हो). — ^b) B (B4 missing) Dn Ds नियुध्यं; T1 G1.4.8 न युध्यं; G2 युयुद्धं; Cn युध्यं (as in text). D1 स्वधर्मान्. — ^c) D1 च (for तद्). Gs स्वधर्मं (for ब्रवीतु). — ^d) K1 नो वासु; Ks-5 Ds यद्वासु (for वासु). Gs repeats 10^a (as in text) instead of 10^d!

11 ^a) K1 शैनेया हि चैत्रकाः; K2 Ds G2 शै (Ds सै)नेयाहिच्छत्रकाः; Ks D1.8 सै (D1 शै)नेयकाश्चैत्रकाः; Ks सोमकाश्चैत्रकाः; B (B4 missing) Dn Ds Ds-7.10 शैनेयोयं (Dn2 'या ये) चेदयः; D2 सैनेयका यादवाः (for शैनेया हि चैत्रकाः). K4 शैनेयकाश्चैत्ररथायकाश्च; T G1.8-5 M शैनेया-भीराश्चैत्र्य (Gs 'स्सोमः; G4 'श्रेष्ठ)का अंधकाश्च. — ^b) K2 वाष्ण्यभोजाः. K1.8 कौक (Ks 'रु)राः; B (B4 missing) Dn Ds D1-8.10 T G2.4 कुकुराः; Ds G1.8.5 M कौरवाः. D1.2 G2 वृष्ण्यश्च (for सृञ्ज). — ^c) Ds D10 नन्दयन्ते (for 'यन्ति).

12 ^a) D10 उग्रं; G2 वृष्णिं (for ह्युग्रं). Ks ये; G4 च (for वै). — ^b) B (B4 missing) D (except D1.2.9) 'परायणां (for 'पराक्रमां). — ^c) S (except G2) महात्मानो (for 'बला).

13 ^a) K1 बभ्रुश्च; Ks वज्रश्च (for बभ्रुः). K (except Ks) गतौ (for गतो). — Ms. s om. from उत्तमां (in

C. 5. 806
B. 5. 28. 13
K. 5. 28. 13

लब्ध्वा कृष्णं भ्रातरमीशितारम् ।
यस्मै कामान्वर्षति वासुदेवो
ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः ॥ १३
ईदृशोऽयं केशवस्तात भूयो

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

वासुदेव उवाच ।
अविनाशं संजय पाण्डवाना-
मिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ।
तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत
सदाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिम् ॥ १
कामो हि मे संजय नित्यमेव

विद्वो ह्येनं कर्मणां निश्चयज्ञम् ।
प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो
नातिक्रमे वचनं केशवस्य ॥ १४

नान्यद्व्यां तान्प्रति शाम्यतेति ।
राज्ञश्च हि प्रियमेतच्छृणोमि
मन्ये चैतत्पाण्डवानां समर्थम् ॥ २
सुदुष्करश्चात्र शमो हि नूनं
प्रदर्शितः संजय पाण्डवेन ।
यस्मिन्गृद्धो धृतराष्ट्रः सपुत्रः

13^a) up to कर्मणां (in 14^b); and M₄ reads the same portion *int. lin.*! — ^b) K ह्येनं (for कृष्णं), and केशवम् (for भ्रातरम्). — ^c) K_{1.4} ययोः; K₅ द्वयोः; D₁ G_{2.5} M_{1.4} यस्मिन्; C₅ यस्मै (as in text).

14 M_{3.5} om. up to कर्मणां (in ^b) and M₄ reads the same *int. lin.* (cf. v. l. 13). — ^a) K_{1.2} D₈ (by corr.) ईशो ह्ययं; D_{7m} ईशश्चायं; G₃ यदीदृशोयं (for ईदृशोऽयं). B (B₄ missing) D_{5.6.8} G₂ C₅ भूयान्; D_n विद्वान् (!) (for भूयो). — ^b) B (B₄ missing) D_n D₈ D_{1.8-6.8.10} M₂ विद्धि; D₂ G₂ विद्म; G₃ विदुर्; G₅ सत्यो (for विद्मो). D_n D₈ D_{5.8} कर्मणो; G_{3.4} णा (for णां). G₅ निश्चयज्ञः. — ^c) D₈ T₁ M₃₋₅ मत्तश्च (for तमश्च). K₃₋₅ लोके (for कृष्णो). — ^d) K_{2.5} D_n D_{3.4.3} क्रामे; D₉ क्रमं (for क्रमे).

Colophon missing in B₄; om. in D_{5.6}. — *Subpurvan*: K₁₋₄ B_{1-3.5} D_{n1} D₉ D_{1.2.8-10} G_{1.2} M₂₋₅ संजययान. — *Adhy. name*: D₇ T₁ G₁ युधिष्ठिरवाक्यं; M₂₋₅ आपद्धर्मकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D₇ 27; K₃ 24; D₈ S 28. — *S'loka no.*: K₅ D_n D₈ 14.

29

1 B₄ missing up to 3^a (cf. v. l. 5. 27. 25). For Cd, cf. v. l. 5. 28. 7. K_{1.2} T G_{1.5} श्री (K₁ om.

श्री)कृष्णः; D₁ M₁ श्रीवासुदेवः; G_{3.4} श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — ^a) D_{1.2} अविनाशो. — ^b) D₉ transp. अहं and एषां. K₂ श्रियं च; D₉ प्रयच्छन् (for प्रियं च). — ^c) D₈ राज्ये (for राज्ञो). K₃ गतनेत्रस्य (for धृत्)! — ^d) K_{1.3.5} D₈ सदा चाशंसे; B (B₄ missing) D_n D₈ D_{8-7.10} समाशंसे; D_{1.2} G₂ स (D₂ त) दा चा (D₁ प्य) हं; T₂ G₃ य (G₃ त) याशंसे; M₄ तदाशंसे (for सदाशंसे). K_{1.3.5} D_{1.2} G₂ सह^a (for बहु^a).

2 B₄ missing (cf. v. l. 1). — ^a) T₁ G_{1.3} एष; G₄ एषां (for एव). — ^b) S (except G₂) तथा ब्रूयास्तानभि (T₂ पि; G₄ व) शाम्यतेति; C_{5.5} as in text. — ^c) K₄ एतत्; K₅ मे तत्; S (except G₂) अहं (for हि). K_{1m.4} वृणोमि; G₅ ब्रवी^a (for शृणो^a). — ^d) K_{1.2} च तं; K₅ B_{2.5} D_{n2} D_{5.7} T₂ वै तत्; B_{1.3} D₈ D₁₀ तद्वै; D₂ चैतं; D₄ च तत्; G₂ चैव; C_n चैतत् (as in text). K_{1.2} पाण्डवार्थे; C₅ वानां (as in text). B_{2.3} D₅₋₇ समर्थं; G₁ समत्वं; C_{5.5} समर्थं (as in text).

3 B₄ is missing up to 3^a (cf. v. l. 1). — ^a) K₃₋₅ ह्य (K₅ य) त्र; B (B₄ missing) D_n D₈ D_{8-8.10} तत्र; D_{1.2} चापि (for चात्र). D₁ अत्र; D₉ अपि (for हि). — ^b) D₂ प्रकीर्तितं; G₅ M (except M₅) प्रदर्शितं (for तः). T₂ G_{1.3.5} पाण्डवेषु (for न). — ^c) K (except K₄) D_{1.2} G₂ यस्माद्; T₁ एवं; T₂ G_{1.3-5} M अस्मिन् (for यस्मिन्). K_{1.5} B_{2.3} D₈₂ D₉ C_{5.5} वृद्धो; D₁ धृतो; D₇ G₃ गृ (G₂ सगृ) ध्रो; T₁ प्रवृत्ते; T₂ G_{1.3.4} M_{1.3-5} वृत्ते;

कस्मादेषां कलहो नात्र सूच्छेत् ॥ ३
 तत्त्वं धर्मं विचरन्संजयेह
 मत्तश्च जानासि युधिष्ठिराच्च ।
 अथो कस्मात्संजय पाण्डवस्य
 उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ।
 यथाख्यातमावसतः कुटुम्बं
 पुराकल्पात्साधु विलोपमात्थ ॥ ४
 अस्मिन्विधौ वर्तमाने यथाव-
 दुच्चावचा मतयो ब्राह्मणानाम् ।
 कर्मणाहुः सिद्धिमेके परत्र

हित्वा कर्म विद्यया सिद्धिमेके ।
 नाभुञ्जानो भक्ष्यभोज्यस्य तृप्ये-
 द्विद्वानपीह विदितं ब्राह्मणानाम् ॥ ५
 या वै विद्याः साधयन्तीह कर्म
 तासां फलं विद्यते नेतरासाम् ।
 तत्रेह वै दृष्टफलं तु कर्म
 पीत्वोदकं शाम्यति तृष्णयार्तः ॥ ६
 सोऽयं विधिर्विहितः कर्मणैव
 तद्वर्तते संजय तत्र कर्म ।
 तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्ये-

C. 5. 816
B. 5. 29. 8
K. 5. 29. 8

Gs ऋते; M₂ धृते; Csp गृहः (as in text). D₂ G₂ 'राष्ट्रस्य पुत्रः; T G_{1.8-5} M 'राष्ट्रे सपुत्रे. — ^a) D₂ G₅ तस्माद् (for कस्माद्). D₃ एतेषां (for तेषां). K₁₋₃ B D₆ Ca. n नाव; Dn D_{8-5.7.8} G₁ (by corr.) नानु; D₉ नाभि- (for नात्र).

4 ^a) K₂m Dn₁ D_{7.9} न चाधर्मं; B Dn₂ D₈ D_{2-6.10} न त्वं धर्मं; D₁ S त(M_{4.5} स) त्वं धर्मान् (for तत्त्वं धर्मं). Cs cites त्वं धर्मं. K_{1.2} D₁ T₂ G_{8.5} व्याहरन्; B D₆ G₁ Cn विचरं; G₂ आचरन् (for विचरन्). K₈₋₅ D₈ न त्वं च (K₅ विध)र्मच्यवनं (K₈ 'र्मं व्यचरं) संजं. — ^b) Dn₁ G_{4.5} जानाति; Ca. s जानासि (as in text). — ^c) K_{4.5} D₂₋₄ M₈₋₅ अथ कस्मात्; D₈ कथमस्मात्; G₄ अतो कं; Ca अहो कं; Cs अथो कं (as in text). K₅ D₈ पाण्डवानां; Ca 'वस्य (as in text). — ^d) K₅ D₈ उत्साहिनां; D₂ 'दिनः; S (except G₂) 'हतः; Ca 'हिनः (as in text). K₁₋₄ D₈ D₁₀ Ca. s पारयितुः (K₃ 'यतः); K₅ D₈ पूरयतां; D₂ प्रार्थयंतः (for पूरयतः). — G₂ om. 4^e-5^d. — ^e) D₈ यथाख्यातिम्; T₂ अथा; Ca. s यथा (as in text). D₈ आनीप्सतः; Ca. s आवसतः (as in text). Some MSS. कुटुम्बं or कुटुम्बे; Ca. s कुटुम्बं (as in text). — ^f) B₁ (m as in text). s Dn D₈₋₆ पुरा कस्मात्; D₇ 'कर्णात्; Ca. s 'कल्पात् (as in text). M_{3.4} साध्वं (M₄ 'च्य)विलोपम्; Cs as in text. Ca cites विलोपम्.

5 G₂ om. 5^{abed} (of. v. 1. 4). — ^a) K_{4.5} D₂ 'मानो; Ca. s 'माने (as in text). K_{4.5} स्वधर्मे; Ca. s यथावत् (as in text). — ^b) K_{4.5} D₂ (marg. sec. m. as in text) न हीयते नापि गह्वो हि लोके. — ^c) K₁ कर्मणा चाहुः; D₉ स्वकर्मणा; Ca. s कर्मणाहुः (as in text). S (G₂ om.) कर्मणा चेत् (T G_{1.4.5} केचित्; G₈ एवेति)

सिद्धिमाहुः परत्र. — ^a) K₁ कामं; K₈ कामान् (for कर्म). — K₈ (which om. 5^f) ins. after 5^{ed}:

138* नो विन्दन्ति क्षत्रियाः संजयापि.

— ^a) K_{1.2} न चाभुञ्जानो; K₈ नो भुञ्जानो; T₁ न तामाहुः; G_{1.8} नाहुर्जानं; Ca. s नाभुञ्जानो (as in text). D₁ गृध्येद्; S तृप्ये (T₁ तृप्तिं; G₂ वृध्ये); Ca तृप्येद् (as in text). — ^f) K₈ om. 5^f (see above). D₈ इदं (for इह). B Dn₂ D_{5.6.10} Cn विहितं (for विदितं). D_{8.6} जनानां; D₉ द्विजानां (for ब्राह्मणं). S विद्या नापि (T₁ G₁ विद्यां न वा; T₂ विद्यान्नापि; G₂ तृप्तो विद्यान्; G₄ विद्यानां वा; G₅ विद्यान् च; M₁ विद्यानामपि) विषयं भोजनस्य.

6 ^a) S (except G₂ M₂) विद्या साधय (T G_{1.3.5} 'यं)तीह; Cs as in text. — ^b) S (except G₂ M₅) तस्याः; Cs तासां (as in text). D₁ S (except G_{4.5}) दृश्यते (for विद्यं). S नेतरायाः; Cs as in text. — ^c) D₁ 'दशं; G₄ 'बलं; Cs 'फलं (as in text). K₈ D₉ हि; G₄ च (for तु).

7 G₂ om. 7^a-8^b. — ^a) K₂ D₈ D₈ योयं; Cs सोऽयं (as in text). K₁₋₃ D₁₀ विहितो वै (K_{2.3} by transp. वै विहितो) विधाया; Ca विहितः कर्मणैव (as in text). Cd cites कर्मणैव. — ^b) K₁₋₃ D₈ प्रवर्तते; B (except B₄) Dn D_{8.4.7.9} संवं; D_{1.5} उद्वं (for तद्वं). K₁₋₃ D₈ कर्मणैव; K₅ तच्च कर्म; D₁ तत्रैः कर्म; D_{2.9} कर्म त (D₂ तंत्र; S (except M₁; G₂ om.) यत्र कर्म; Ca. s तत्र कर्म (as in text). — ^c) K_{1.2} D₈ अत्र; G₈ स तत्र (for तत्र). K₁ D₁ G₈ योन्यः; T₁ नान्यत् (for योऽन्यत्). Cs cites अन्यत्. Dn D₈ D_{3.4.8.10} T₁ G_{2.5} M_{2.4} (inf. lin.) मन्ये; D₁ T₂ मंता; M_{1.8.8} मन्यते (for मन्येत्). — ^d) K₈ Dn₂ D_{2.8} G₄ आलपितं; K₄ ज्ञापितं (for लपितं).

C. 5. 816
B. 5. 29. 8
K. 5. 29. 8

न्मोघं तस्य लपितं दुर्बलस्य ॥ ७
कर्मणामी भान्ति देवाः परत्र
कर्मणैवेह प्लवते मातरिक्षा ।
अहोरात्रे विदधत्कर्मणैव
अतन्द्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ॥ ८
मासार्धमासानथ नक्षत्रयोगा-
नतन्द्रितश्चन्द्रमा अभ्युपैति ।
अतन्द्रितो दहते जातवेदाः
समिध्यमानः कर्म कुर्वन्प्रजाभ्यः ॥ ९
अतन्द्रिता भारमिमं महान्तं
बिभर्ति देवी पृथिवी बलेन ।
अतन्द्रिताः शीघ्रमपो वहन्ति
संतर्पयन्त्यः सर्वभूतानि नद्यः ॥ १०
अतन्द्रितो वर्षति भूरितेजाः
संनादयन्नन्तरिक्षं दिवं च ।

अतन्द्रितो ब्रह्मचर्यं चचार
श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलभिदेवतानाम् ॥ ११
हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि
तेन शक्रः कर्मणा श्रेष्ठ्यमाप ।
सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो
दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ।
एतानि सर्वाण्युपसेवमानो
देवराज्यं मघवान्प्राप मुख्यम् ॥ १२
बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार
समाहितः संशितात्मा यथावत् ।
हित्वा सुखं प्रतिरुध्येन्द्रियाणि
तेन देवानामगमद्गौरवं सः ॥ १३
नक्षत्राणि कर्मणामुत्र भान्ति
रुद्रादित्या वसवोऽथापि विश्वे ।
यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो

8 G₂ om. 8^{ab} (cf. v. 1. 7). — ^a) K₈ एवं; K₅ T G (G₂ om.) वै (for अभी). K₄ कर्मणा चेता देवताः परत्र. — ^b) K_{1.8} D₉ G_{8.4} एव; K₂ एव हि; K_{4.5} एवं; D₁ असौ; T₁ G₅ वायं; T₂ G₁ M एवायं (for एवेह). K₁₋₈ पवति (K₈ °ति हि); K_{4.5} प्रवते; B₁ D₉ T₁ G_{1.4.5} प(G₄ आप)वते; D₁ वाति तु; G₃ पतते (for प्लवते). — ^c) K₂ D₂ G₂ अहोरात्रं; D₁ दिवारात्रं; G₅ अहोरात्रिद् (for 'रात्रे). K₁ व्यचरत्; K_{2.8.5} व्यदधत्; D₁₀ विधिवत् (for विदधत्). — ^d) K₂ D₂ ह्यतन्द्रितो; K₄ स्वतं; T₁ G_{1.5} स्वतं (for अतं). B₄ D₈ D_{6-7.8.10} शश्वद् (for नित्यम्). K₁ D₂ उपैति (for उदेति). D₂ G₂ भानुः (for सूर्यः).

9 ^a) K₈ मासा तिथयो (for 'मासानथ). K_{1.8.4} क्रक्षं; K₅ कृष्यं (for नक्षत्रं). — ^b) K B₂₋₅ D चाभ्युपैति; B₁ T₁ G_{1.8.5} अ(B₁ चा)भ्युदेति (for अभ्युपैति).

10 ^b) M₁ वहद्दपीयं (for बिभर्ति देवी). — ^c) K (except K₁) D_{n1} D₈ D_{7.9} G₈ M₁ आपो (for अपो). — ^d) K₈ D₈₂ सद्यः (for नद्यः).

11 ^a) D₁ वारिवाहः; C_{a.8} भूरितेजाः (as in text). — ^b) K_{2.8} B₄ D_n D_{8.4} T₁ G_{1.2.5} M₂ दिशश्च (for दिवं च). D_{n1} (hapl.) om. 11^d-13^a. — ^d) D_{1.2.9} S (except G₂) श्रेष्ठ्यम् (for श्रेष्ठ्यम्). K अ(K_{1.2} प्र)ति देवं; D_{1.2} वज्रभृद्देव (for बलभिद्देव).

12 D_{n1} om. 12 (cf. v. 1. 11); K₅ (hapl.) om.

from मनसश्च (in 12^a) up to सुखं (in 13^a). — ^a) K_{8.4} प्रतिरुद्धं (K₄ °ध्यं)न्द्रियाणि (for मनसश्च प्रियाणि). — ^b) K₈ स तेन; D₈ D_{1.5-8.10} S (except T₂ G_{1.9}) देवः (for तेन). D₈₁ D₁₀ ज्यैष्ठ्यम् (for श्रेष्ठ्यम्). — ^c) B (except B₄) D₈ D_{5.6.8.10} सत्यं (D₈ श्रेष्ठ)धर्मो (B₈ D₈₁ D_{5.6.10} °मौ); D₁ सत्यव्रतौ (for सत्यं धर्मं). K₄ D₁₀ G₈ M पालयानो (for 'यन्). — ^d) K_{1.2.4} D_{1.2.9.10} G₂ ह्रियं (for प्रियं). — K₁ om. 12^f. — ^e) D₈ 'चीय' (for 'सेव'). — ^f) K_{2.8} देवं; B D (except D_{1.2.9}) स दे(D₇ दे)वः; T G यो देव (for देव). D₁₀ समवाप (for मघवान्प्राप).

13 D_{n1} om. 13^a; K₅ om. up to सुखं in 13^a (cf. v. 1. 11, 12). — ^b) K_{1.2.4} D_{7.8.10} संशितां; D₁ संशितां; T₂ संयतां; G₄ संहितां (for संशितां). K₄ यथा च (for यथावत्). — ^c) G₈ प्रतिमध्येंद्रियाणि. — ^d) K G₈ ततो (for तेन). K₁ D₈₂ D_{1.6.8} T₁ देवान्; C₈ देवानाम् (as in text). K₁ D₈₂ D_{6.8} आगमद्; C₈ अगमद् (as in text).

14 ^a) K₄ B D (except D_{1.2.9}) ins. तथा before नक्षत्राणि. — G₈ (hapl.) om. 14^b-14^f. — ^b) K_{8.5} G₈ अ(K₅ अथा)श्विनौ च; T G_{1.4.5} M ये च दिव्याः (for अथापि विश्वे). — ^d) D₂ T₂ अथ (for च). K₈₋₅ D₈ m सिद्धाः; B (except B₁) D_n D₈ D_{8-7.10} G₁ (by corr.)

गन्धर्वयक्षाप्सरसश्च शुभ्राः ।
 ब्रह्मचर्यं वेदविद्याः क्रियाश्च
 निषेवमाणा मुनयोऽमुत्र भान्ति ॥ १४
 जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं
 ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ।
 स कस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान्स-
 न्व्यायच्छसे संजय कौरवार्थे ॥ १५
 आम्लायेषु नित्यसंयोगमस्य
 तथाश्चमेधे राजसूये च विद्धि ।
 संयुज्यते धनुषा वर्मणा च
 हस्तत्राणै रथशस्त्रैश्च भूयः ॥ १६
 ते चेदिमे कौरवाणामुपाय-
 मधिगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः ।

धर्मत्राणं पुण्यमेपां कृतं स्या-
 दार्ये वृत्रे भीमसेनं निगृह्य ॥ १७
 ते चेत्पिच्ये कर्मणि वर्तमाना
 आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ।
 यथाशक्त्या पूरयन्तः स्वकर्म
 तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् ॥ १८
 उताहो त्वं मन्यसे सर्वमेव
 राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतन्त्रम् ।
 अयुद्धे वा वर्तते धर्मतन्त्रं
 तथैव ते वाचमिमां शृणोमि ॥ १९
 चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं विभाग-
 मवेक्ष्य त्वं संजय स्वं च कर्म ।
 निशम्याथो पाण्डवानां स्वकर्म

5. 8. 0
 5. 29. 22
 5. 29. 22

सूतः; Ds सूर्यः (for शुभ्राः). — ^a) Ks G2 °विद्याः क्रियां च; B1 D9 °विद्यां क्रियां च; T G1.4.5 M °विद्या व्रतं च. B2-5 Dn Ds D8-3.10 ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च. — ^f) Ks निषेवणान्; D9 संसेव्यमाना. K4 B D (except D9) ऋषयो (for मुनयो). B1 M2 यत्र; D9 G2.4.5 अत्र (for अमुत्र).

15 ^a) Gs विद्वान् (for इमं). — ^b) B4 Dn D8.4.9 विप्रैर्ब्राह्मणां (for ब्राह्मणानां). — ^c) Gs कस्मात्त्वं च (for स कस्मात्त्वं). D2 ज्ञानतो; T1 ज्ञानवान्; T2 ज्ञायतां; G1.4 ज्ञानिनां (for जानतां). T1 ज्ञानिनां; T2 G4 ज्ञातवान् (for ज्ञानवान्). D2 त्वं; S (except M5) च (for सन्). K8-5 कस्माच्च (K8 °त्स) त्वं जानमानोपि सूत.

16 ^a) K8.5 आम्लायेषु च; Ds2 आम्लाये (for °येषु). — ^b) K4.5 D10 कर्मणा; Dn1 D7 च° (for व°). — ^d) Ks हस्तत्राणे; K4.5 हस्तितंत्रे; B1.2 Ds D8-10 अश्वपृष्ठे (Ds D9.10 °ष्ठैः); B8-5 Dn D2m.3.4 हस्त्यश्वाद्यैः; T1 G1.5 अश्वैः शस्त्रैः; Gs M हस्तस्तोत्रैः; G4 अश्वैस्तोत्रैः (for हस्तत्राणैः). K1 रथशस्त्रैश्च; K8-5 °शास्त्रे च; G1 °शास्त्रैश्च. Dn1 Gs भूयः; D8-7 पृष्ठः (Ds m भूयः as in text).

17 ^a) T G1.8 M इमं (M2 °दं); G2 एनं; G4.5 इयं (for इमे). K D1.8 Ca.9 उपायान्; D9 उपेयं (for उपायम्). — ^b) K (except K4) D1.8 नाधिं; B4 Dn Ds D8-7.10 M5 अव° (for अधि°). K1 D8 अवधिं न; Ks G2.5 अपथेन; Ca.9 अवधेन (as in text). Ks पारं (for पार्थाः). — ^d) K1-8 आर्यं (K2 आर्यैर्)वृत्तैर्; K4

आचार्यवृत्तैर्; D1 आर्यवृत्तं; D2 अनार्यवृत्तैर्; Cs आर्ये वृत्ते (as in text). K1.4 D1.7 S (except G1.8) भी (Gs M भी)मसेनान्; Ca.9 °सेनं (as in text).

18 ^a) G1 वै (for चेत्). T1 वर्तते वै and also वर्तमाना (as in text); G2 यत्तमाना. — ^c) K1-8 पारयन्तः; S (except T2 G1.2) पूरयतां (for पूरयन्तः). — ^d) Ks Ds D10 M8-5 तदा; K4.5 तथा (for तद्). K D10 (m as in text) प्रशंसा (for प्रशस्तम्).

19 S (except G2) reads 19 after 5. 28. 5 for the first time, all of these MSS. except Gs repeating it here. — ^a) T1 G1.5 (first time) आहोस्विन्; Ca उताहो (as in text). K1.8 धर्मम्; K2 संधिम्; B2.4.5 (m as in text) Ds D8-8 Cn शास्यम्; D2 सर्वथा (for सर्वम्). Dn1 सर्वमेवं; D10 शास्यकार्यं (for सर्वमेव). — ^b) Ds D10 Ca युद्धं (for युद्धे). T1 G5 (first time) वर्धने (for वर्त°). T2 °तत्त्वं; Ca °तन्त्रम् (as in text). — K1 om. 19^{ed}; M2 (first time) om. 19°. — ^c) K4 अपयुद्धं; Ds D10 Ca अयुद्धं (for °द्धे). D1.2 न वर्तते. T2 °तत्त्वं (for °तन्त्रं). K2 अयुद्धे वा धर्मतत्त्वं शृणोमि. — ^d) Dn1 D3.4 यथैव; T2 अ°; Ca. n. s त° (as in text).

20 ^a) K B2.4 D8.4.8.10 G5 संविभागम्; B1 वै वि°; Ca विभागम् (as in text). — ^b) K5 अवेक्षस्व; D1 ऐक्षस्व वै; T G8-5 अवेक्षसे (T2 °मि); Ca अवेक्ष्य त्वं (as in text). D2 धर्मं; Ca.9 कर्म (as in text). — ^c) S (except T2 G2) निश्चित्य; Ca निशम्य (as in text).

C. 5. 830
B. 5. 29. 22
K. 5. 26. 22

प्रशंस वा निन्द वा या मतिस्ते ॥ २०
अधीयीत ब्राह्मणोऽथो यजेत
दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव ।
अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्या-
न्प्रतिग्रहान्वा विदितान्प्रतीच्छेत् ॥ २१
तथा राजन्यो रक्षणं वै प्रजानां
कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्त्वा ।
यज्ञैरिष्टा सर्ववेदानधीत्य
दारान्कृत्वा पुण्यकृदावसेदृहान् ॥ २२
वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यै-
र्वित्तं चिन्वन्पालयन्नप्रमत्तः ।

प्रियं कुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
धर्मशीलः पुण्यकृदावसेदृहान् ॥ २३
परिचर्या वन्दनं ब्राह्मणानां
नाधीयीत प्रतिपिद्धोऽस्य यज्ञः ।
नित्योत्थितो भूतयेऽतन्द्रितः स्या-
देव स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः ॥ २४
एतात्राजा पालयन्नप्रमत्तो
नियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ।
अकामात्मा समवृत्तिः प्रजासु
नाधार्मिकानुरुध्येत कामान् ॥ २५
श्रेयांस्तस्माद्यदि विद्येत कश्चि-

K1.2 चैषां; K8 चै; K4.5 D2 T1 G1.8-5 M त्वं; G2 वा (for अथो). K1.2 विहितं; C8 पाण्डवानां (as in text). K4.5 स्वधर्मं; B4 Dn Ds Ds.4.10 C8 च कर्म (for स्वकर्म). — ^a) K8-5 वा त्वं स्वमत्या; C8 यथा मतिस्ते (for वा या मतिस्ते). D1 तदध्येषां शंस वा निन्द वा त्वं.

21 ^a) K8.5 याजयीत; K4 Ds2 यो जयेत; Dn D2-4.7 वै यजेत; D8.9 T2 G8-5 M8-5 यो यजेत (for ऽथो यजेत). — K4 om. 21^b; M2 om. 21^{bed}. — ^b) K8 देवान्; K5 D1.6.7 T1 G2.4.5 M (M2 om.) ईयात्; Ds D10 देयात्; C8 ह्यात् (as in text). M (M2 om.) तीर्थमुख्यानि. — ^c) K8-5 D8 चैव; D7.10 M (M2 om.) चापि (for चापि). K8 यज्ञान्; K5 याजान् (for याज्यान्). — ^d) Ds D1.7.8.10 प्रतिग्रहं (D1 'हान्' च (D10 वै) (for प्रतिग्रहान्वा). K4 B Dn1 D2-6.10 T1 G (G8 corrupt) विहितान्; D1 विधितः; C8 विदितात्. T G1.4.5 उपेयात् (for प्रतीच्छेत्). K1-8 प्रतिग्रहान्विदितान्वा (K8 'हिताना'ददीत. — S (except G2) ins. after 21 (M2, which om. 21^{bed} ins. after 21^a, om. also lines 1-3 of the following up to 'येज्ञः):

139* अधीयीत क्षत्रियोऽथो यजेत

दद्याद्धनं न तु याचेत किञ्चित् ।

न याजयेन्न तु चाध्यापयीत

एवं स्मृतः क्षत्रधर्मः पुराणः ।

[(L. 4) G8.4 M एष (for एवं). T1 G8-8 श्रुतः (for स्मृतः).]

22 ^a) K1.2 मूर्धाभिषिक्तो (for तथा राजन्यो). — ^b) Ds Ds.6.10 अप्रमादो (for अप्रमत्तो). K8 प्रदद्यात् (for अथ दत्त्वा). — ^c) D8 'धर्मानधीत्य; S (except G2)

'देवान्स्वधर्मात् (for 'वेदानधीत्य). — D8 (hapl.) om. 22^d and line 1 of 140* up to अधीत्य. — ^d) G2 (by transp.) कृत्वा दारान्; G8 राजन्कृत्वा. K1.2 गृहं. — After 22, B1 Dn D2 (marg.).8-8.9 (om. up to अधीत्य) ins.:

140* स धर्मात्मा धर्ममधीत्य पुण्यं

यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकम् ।

[(L. 1) D8 वेदान् (for पुण्यं). — (L. 2) D8 यदुच्छया; D8 पुण्यान्म (for यदि'). D8 हि लोकान् (for ब्रह्मलोकम्).]

23 ^a) S (except G2) -प्यधीत्य (for ऽधीत्य). K4 B1 Ds Ds S (except T1 G1.8-5) 'गोरक्ष्य'. — ^b) K1 प्राप्य; K2.8.5 Ds Ds.6.10 C8 चित्त्वा; K4 विद्वान्; D1 जित्त्वा; M विचिन्वन् (for चिन्वन्). K D2 पालयित्वा (for 'यन्). — ^c) K4.5 D1.2 कुर्वाणो (for कुर्वन्). — ^d) T1 G1 धर्म्यान्सदा; G8 धर्म्यास्तदा; M1 धर्मं कृत्वा; M2-5 धर्मं तथा (M2 'दा' (for धर्मशीलः). K1.2.4 गृहं; K8 गृहे (for गृहान्).

24 ^b) K8.5 नाधीयते; D1 अनाध्यायी (for नाधीयीत). — ^c) T1 G1 नित्योत्थाने (G1 'नो' (for 'स्थितो). — ^d) B4 Dn Ds.4 T2 M2 एवं (for एष). K4.5 D8 G4 श्रुतः; Ds Ds.10 स्थि' (for स्मृ').

25 ^a) K1.2 एवं; K4 D8 T1 G4.5 एतद् (for एतान्). K8-5 पालयते (for 'यन्). — ^b) K4 D1.2 G4 नियोजयेत् (for 'यन्). — ^c) Ds धर्मं; D2 सत्यं; D8 सर्वं; T1 G1.5 संप्र' (for सम'). — ^d) T G1.8.4 अनुरुध्येद्; M1 नानुरुध्येत; M2 न निरुध्येत (for अनु'). K8.5 B8.5 Ds-4.6.10 कामात्; T G1.8.4 अकस्मात्; G8 कश्चित् (for कामान्).

दभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ।

स तं दुष्टमनुशिष्यात्प्रजान-

न्न चेद्दृष्टेदिति तस्मिन् साधु ॥ २६

यदा गृध्येत्परभूमिं नृशंसो

विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ।

ततो राज्ञां भविता युद्धमेत-

त्तत्र जातं वर्म शस्त्रं धनुश्च ।

26 ^a) K₄ D₁ श्रेयस् (for श्रेयांस). K_{2.8.8} D_{1.2} विदेत; Ca.s विद्येत (as in text). — ^b) D₁ अवि°; Ca.s अभि° (as in text). — For 26^{ab}, S (except G₂) subst.:

141* यत्राप्रमत्तो रक्षति भूमिपालो

नियोजयन्स्वेधु धर्मेण वर्णान् ।

— ^a) K₄ संतः; T G_{1.8.4} M स तान्; G₅ सदा; Cs स तं (as in text). K₁ B D Cs द्रष्टुम् (D₁ राष्ट्रम्); K_{2.8} प्रष्टुम्; T₁ दृष्ट्वा; T₂ G_{1.8.4} M दुष्टान्; G₅ तुष्टान् (for दुष्टम्). K₅ अनुशिष्टः; B₈ G_{2.4} °शिष्येत्; B₄ D_{1.8.8} G₅ °शिष्यन्; T G_{1.8} M °शिष्य; Cs.np शिष्यात् (as in text). K_{1.4} B D (except D₁) G_{1.2.4} M₅ Cs प्रजानां (for प्रजानन्). — ^a) B₁ न च तद्; B₂ न तद्; B₃₋₈ D₅₋₈ एतद्; D₂ न वै; Cn न चैतद्; Ca.s.np न चेद् (as in text). K₁(m as in text) B₄ D_{5.1} Cn बुध्येद्; D₆ वध्येद्; Ca.s.np गृध्येद् (as in text). K₁(m as in text) दिवि; K₄ D₁₀ तात; B₄ D₅₋₇ न च (for इति). K₁(m as in text) नास्मिन्; Ca.s तस्मिन् (as in text). K_{8.4} B D_{1.5.6.9.10} T₁ Ca.n.s साधुः; Cnp साधु (as in text).

27 ^a) B₁ न चागृ°; G₈ यथा गृध्रो; Cs यदा गृ° (as in text). K (except K₄) D₉ °भूम्यां; B Dn Ds D_{1.8-6.8.10} °भूतौ; D₂ G₂ °भूमौ; D₇ °बुद्धौ; G₄ भूमिपति (for परभूमि). — ^b) K_{2.4} Ds D₁ बलप्र°; K₅ D₂ विधेः प्र° (for विधिप्र°). Ca cites प्रकोपात्; Cs विधिः and कोपात्. T₂ G_{8.4} M बलिम् (M₁ inf. lin. विधिम्); Ca.s बलम् (as in text). K₂ D₁ Ca.s आविदानः; K₅ T₂ M₁ (inf. lin.) आदधानः (for आददानः). K₁ बलात्प्र-वलमाविदानः (sic). — ^c) K₂ राज्ञो; Ds राज्ञा (for राज्ञां). K_{1.2} भवति हि; K_{8.5} D₁₀ भवति च; K₄ भवति; B Dn Ds D_{1-4.7-9} G₂ Cs अभवद्; D_{5.6} Cn समभवद् (for भविता). D₁ एव; D₂ एवं (for एतत्). — ^d) Ds तदात्र; D₉ अत्र; T₁ तत्तत्र; G₈ तत्रैवं; G₄ ततो (for तत्र). K_{1.2} युक्तं (for जातं). Ds D₁ धर्मशस्त्रं; D_{2.9.10} धर्मशस्त्रं

इन्द्रेणेदं दस्युवधाय कर्म

उत्पादितं वर्म शस्त्रं धनुश्च ॥ २७

स्तनो हरेद्यत्र धनं ह्यदृष्टः

प्रसह्य वा यत्र हरेत् दृष्टः ।

उभौ गह्वौ भवतः संजयतौ

किं वै पृथक्त्वं धृतराष्ट्रस्य पुत्रे ।

योऽयं लोभान्मन्यते धर्ममेतं

C. 5. 42

(for वर्म शस्त्रं). K₃₋₈ तदा योग्यं (K₈ युक्तं) धर्मशस्त्रं धनुश्च. — Dn₁ Ds M₂ (hapl.) om. 27^{ef}. — ^e) B Dn₂ D₃₋₈ G₁ Cn.s एतद् (for इदं). — ^f) B₁ D_{1.2.8} G₂ M₅ धर्म श(D_{2.9} -शा)स्त्रं (for वर्म शस्त्रं). K₃₋₈ D₁₀ उत्पादितं ब्राह्मणानां हिताय. — D₂ repeats 27^{ef} (v. 1. धर्मशस्त्रं). — Dn D_{1.2.8}(marg.).s T₂ ins. after 27 (Dn₁, which om. 27^{ef}, ins. after 27^{ed}):

142* तत्र पुण्यं दस्युवधेन लभ्यते

सोऽयं दोषः कुरुभिस्तीव्ररूपः ।

अधर्मजैर्धर्ममनुध्यमानैः

प्रादुर्भूतः संजय तन्न साधु ।

तत्र राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो

[5]

धनं हरेत्पाण्डवानामकस्मात् ।

नावेक्षन्ते राजधर्मं पुराणं

तदन्वयाः कुरवः सर्वे एव ।

[(L. 1) T₂ तत्तद् (for तत्र). — (L. 4) D_{5.8} प्रणभूतं (D₈ °तः) (for प्रादुर्भूतः). Dn साधु तन्न (by transp.). — (L. 6) D₂ Cn धर्मं (for धनं). — (L. 7) D_{1.2} नावेक्षन्ते. — (L. 8) Dn D₂ तत्राश्रयाः; T₂ तथा त्वया; Cn तदन्वयाः (as in text). D₁ एते (for एव).]

28 ^a) G₄ वित्तं (for धनं). K_{1.2} ह्यदृश्यः; K_{3.5} ह्यदृष्टः; K₄ G₃ प्रदृष्टः; T G_{1.4} प्रनष्टः; G₅ M प्रनष्टं (for ह्यदृष्टः). — ^b) G₄ प्रगृह्य (for प्रसह्य). D_{3.1.9} वा(D₉ चा)न्यत्र (for वा यत्र). B₂ हरेत्तु; G₅ भवेद् (for हरेत्). D₉ T₁ G_{1.8.4} M दृश्यः; G₅ अदृश्यं. — ^c) Dn₁ D_{3.4} वध्याः; D₉ तौ वध्याः; Cs गह्वौ (as in text). K₄ भवतां; Ds₂ भवतं (for भवतः). T₁ G_{1.5} इमौ (for एतौ). — ^d) K₈ om. 28^d. K (K₈ om.) D₂ किं वा; D_{1.2.9} M₁ (inf. lin.) Ca.s किं; T₁ G_{1.2} M_{1.3-5} किं नः; T₂ तयोः; G_{3.5} किं नः; G₄ M₂ किं नु (for किं वै). T₁ G_{1.4} M पृथग्; T₂ एकः; G₅ पृच्छेः; M₁ (inf. lin.) पृच्छन्ते; Ca.s पृथक्त्वं (as in text). K₁ D₁₀ धृतराष्ट्रे (for दृश्य). K₄ D₁₀ सपुत्रे; T₂ G_{2.4} पुत्रः; G₃ पुत्रैः; G₅ पुत्रं (for पुत्रे). — ^e) B_{3.5} D (except D₉) T₂ सोऽयं (for योऽयं).

C. 5. F42
B. 5. 29. 34
K. 5. 29. 34

यमिच्छते मन्युवशानुगामी ॥ २८

भागः पुनः पाण्डवानां निविष्ट-
स्तं नोऽक्स्मादाददीरन्परे वै ।

अस्मिन्पदे युध्यतां नो वधोऽपि
श्लाघ्यः पित्र्यः परराज्याद्विशिष्टः ।

एतान्धर्मान्कौरवाणां पुराणा-
नाचक्षीथाः संजय राज्यमध्ये ॥ २९

ये ते मन्दा मृत्युवशाभिपन्नाः
समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ।

इदं पुनः कर्म पापीय एव

K1.8 धर्ममेवं; K4.5 पापचेताः; T1 G1 धर्ममेवं; G4 'मेतद्
(for धर्ममेतं). Cs cites धर्म. — K2.4.5 D2 ins. after
28^c; K3, after 28^f:

143* स्वधर्मं वै परवित्तापहारा-

ज्ञासौ धर्मः स्तेयमाहुर्विधिज्ञाः ।

[(L. 1) K2 अयमं वा; K4 स्वर्गं धर्मं (for स्वधर्मं वै). D2
'हन्ता (for 'हारात्).]

— ^f) K4.5 om. 28^f. B Dn Ds D5.6.8.10 यमिच्छति;
D3.4.7 M1.5 यदिच्छति (M1.5 'ते); T2 प्रयच्छते; G5
यदीच्छते (for यमिच्छते). Cs cites इच्छति. B Dn Ds
D3-8.10 M2 क्रोधं; D1 धर्मं (for मन्युं).

29 ^a) K (except K2) D1 भावः (for भागः). G4
पुरा (for पुनः). Dn1 D3.4.8.9 T1 G1.8 विशिष्टः; G5
विनष्टः; Cn निविष्टः (as in text). — ^b) K1 om. 29^a.
K3 D1 स्वं न (D1 नः) कं; K4 G5 धनं कं; B3.4 D2 T
Cn तं नः कं; Dn1 तन्मे कं; G1.3.4 M न नः कं; G2 स तं
कं (for तं नोऽकं). — ^c) B5 Ds D10 तस्मिन्; Cs
अस्मिन् (as in text). K1.2 अर्थे; Cn.8 पदे (as in
text). T1 G (except G2) हि (for ऽपि). — ^d) G4
राज्यं (for श्लाघ्यः). K4.5 पश्ये (K4 'त्रे); B Dn Ds
D3-7.10 G3.4 M2.5 पित्र्यं; D1 पित्र्यात्; D8 पित्रे; G2
पित्र्ये (for पित्र्यः). K (except K5) अमरराज्याद् (K4
'राष्ट्राद्); D9 T2 G2 परराष्ट्राद्; Cs परराज्याद् (as in
text). B Dn Ds D3-8.10 G2.4 विशिष्टं; D9 'ष्टान्.
— ^e) K1 एतान्कामान्; G4 एतद्धर्मान् (for एतान्धर्मान्).
G3 हितार्थं (for पुराणान्).

30 ^a) B3.4 D2 ये; B5 D1.3.4.6.8 T G M5 एते
(for ये ते). Cs cites ये. B2.5 D3.4 G5 मदान्; B3.4
M2 मंदान् (for मन्दा). D1 'पथाभ्युपज्ञाः; D2 G8
'पाशोप(G3 'पाशाभि)पज्ञाः; T2 'वशं प्रपज्ञाः; G4 'शापाभि'

सभामध्ये पश्य वृत्तं कुरुणाम् ॥ ३०

प्रियां भार्यां द्रौपदीं पाण्डवानां
यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ।

यदुपेक्षन्त कुरवो भीष्ममुख्याः
कामानुगेनोपरुद्धां रुदन्तीम् ॥ ३१

तं चेत्तदा ते सकुमारवृद्धा
अवारयिष्यन्कुरवः समेताः ।

मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्य-
त्पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ॥ ३२
दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनाय

(for 'वशाभि'). — ^b) G8 धार्तराष्ट्रेण; G5 धृतराष्ट्रेण; M5
धार्तराष्ट्रस्य (for धार्तराष्ट्रेण). K8 भूपाः (for मूढाः).
— ^c) Ds कर्मणापाय (for कर्म पापीय). K4.5 पापीय
एतत्; D2 'य एवं; D10 'य एषां; M1 पापीयसां वः (for 'य
एव). — ^d) Cs राज्ञां मध्ये (for सभामध्ये).

31 ^b) D1 'वयोभिपन्नां (for 'वृत्तोपपन्नाम्). — ^c)
K4 तद्; D2 यद्वै; T2 om. यद्. K1 D2 त्रे(D2 त्रे)क्षन्तः;
K2 त्रेक्षन्; K5 B Dn1 D1.3-8 T2 G1.2.4 उपेक्षन्तः; D9 T1
G5 M उपेक्षन्ते; G8 ईक्षन्त (for उपेक्षन्त). — ^d) K8
subst. 141* for 31^d. K4 कामानुरेण; Ds कामभोगेन;
M1.3.4 कामानुरागेण; Ca.8 कामानुगेन (as in text).
K1.2.4 M1.3-5 अवरुद्धां (M4.5 'द्धं); K5 अनुरुद्धां; G5
उपरुद्धाः; M2 Cnp 'रुद्धं; Cs 'रुद्धां (as in text). B D
(except D2.8.10) G2 M व्रजन्तीं; G5 प्रज्ञाताः (for रुद-
न्तीम्). — K8 subst. for 31^d: K4.5 ins. after 31^d:

144* कामात्मानो मन्दबुद्धेर्विचेष्टां ।

[K4 दुःशामनो मन्दबुद्धिर्विचेष्टा.]

32 ^a) B1.5 Dn D2-7 तं (as in text); the rest
(for K8 see below) तां. G8 तथा (for तदा). M5 स
ते (for ते). T1 G3-5 M (except M5) स कुमारं; T2
G1.2 स कुरुप्रवृद्धा (for सकुमारवृद्धा). K8 समाप्यपेक्षा
न कृता मदां वैरं (sic). — ^b) K4 Dn D9.10 आवारयिष्यन्;
D1 अवारयन्तः; T1 G4 अपालयिष्यन्; T2 G1 (before
corr.).² M2.4 अ(G2 आ)वारयिष्यन्; G5 निवारं; Cn
अवारं (as in text). — ^c) K8 करिष्यत्; D2 M8
अकरिष्यन्; T2 G4 करिष्यन्; G8 करिष्येत् (for अकरिष्यत्).
— ^d) G2 om. च. K (except K2) D2 चेत्; Cs च (as
in text). K (except K1) Dn1 D3.4.7.9 सुकृतम्; D8
सूक्तम्; T1 G1.5 महिमा; T2 G4 M3-5 हितम्; Ca.2.8
कृतम् (as in text). K1 G4 अत्र; K8 हितं; T1 G1.5 च;

सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ।
 सा तत्र नीता करुणान्यवोच-
 न्नान्यं क्षत्तुर्नाथमदृष्ट कंचित् ॥ ३३
 कार्पण्यादेव सहितास्तत्र राज्ञो
 नाशक्रुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ।
 एकः क्षत्ता धर्म्यमर्थं बुवाणो
 धर्मं बुद्ध्वा प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ॥ ३४
 अनुक्त्वा त्वं धर्ममेवं सभाया-
 मथेच्छसे पाण्डवस्योपदेष्टुम् ।
 कृष्णा त्वेतत्कर्म चकार शुद्धं
 सुदुष्करं तद्वि सभां समेत्य ।
 येन कृच्छ्रात्पाण्डवानुजहार

तथात्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ ३५
 यत्राब्रवीत्सुतपुत्रः सभायां
 कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ।
 न ते गतिर्विद्यते याज्ञसेनि
 प्रपद्येदानीं धार्तराष्ट्रस्य वेश्म ।
 पराजितास्ते पतयो न सन्ति
 पतिं चान्यं भामिनि त्वं वृणीष्व ॥ ३६
 यो वीभत्सोर्हृदये प्रौढ आसी-
 दस्थिप्रच्छिन्नमर्मधाती सुधोरः ।
 कर्णाच्छरो बाह्वयस्तिग्मतेजाः
 प्रतिष्ठितो हृदये फल्गुनस्य ॥ ३७
 कृष्णाजिनानि परिधिन्ममाना-

M1 (*inf. lin.*) अस्मात् (for अस्य). K8 स्यात्; G6 अभवत् (for अभविष्यत्).

33 ^a) K2-5 G2 प्रातिकामी (G2 'मान्'); B2-4 Ds2 Ds.7.8 T1 प्रतिलोभ्यान् (T1 'मं'); D1 T2 G1 प्रतिकामी (T2 'म्यं'; G1 'मं'); G8-5 M प्रातिलोभ्यं (G8-5 'मं'); Ca.n.s प्रातिलोभ्यान् (as in text). G6 तदानीं (for निनाय). — ^b) D1.2 G2 समक्षं (for च कृष्णाम्). — ^c) S (except T2 G2.4) दीना (for नीता). B D करुणं व्यपेक्ष्य (D1 कृपणं समीक्ष्य); T2 कुरुमध्येतिदीना (for करुणान्यवोचन्). Ca cites करुणं. — ^d) K1 G1.3.5 आचष्ट; B D अवाप (D1 लेशिष्ट; D2 अदृश्य; D9 अदर्शि) (for अदृष्ट). B Ds2 Ds-1 G8.5 M2 Cn किंचित् (for कंचित्). G4 अपश्यती सा (for अदृष्ट कं). T2 G2 क्षत्तुर्नान्यं नाथमपश्यदाती.

34 ^a) K धर्ममेवं (K4 'कं'); G2 कार्पण्याद् (for 'ण्यादेव). Cs cites कार्पण्यात्. K1 तस्य (for तत्र). B Dn Ds Ds-10 भूपा; D2 T2 यूयं (for राज्ञो). — ^c) B Dn Ds Ds-4.8 T1 G1.5 धर्म्यम् (as in text); the rest धर्मम्. K D1.2.10 T2 G2 अवेक्ष (or 'क्ष्य)माणो (for अर्थं बुवाणो). — ^d) K8.4 B Dn Ds-1 T2 G5 M1.2.5 धर्मं (D1 G5 M5 'मं) बुद्ध्वा (K4 'ध्वा); Ds1 यो धर्मबुद्ध्वा; Ds2 धर्म्यं बुद्ध्वा; D9 धर्मे बुद्ध्वा (for धर्मं बुद्ध्वा). K अल्पबुद्धीन्; G4 M आर्यबुद्धिः (for अल्पबुद्धिम्).

35 ^a) B (except B8) Dn Ds D10 Cs अबुध्वा (for अनुक्त्वा). G6 अनुद्धतं (for अनुक्त्वा त्वं). K1 D1.5 T2 G4 तं; G8 तद् (for त्वं). K1-8 Cs एनं; B D G8 Ca एतं; G2 एतत् (for एवं). — ^b) K1.2 G8 अथेच्छसे; B2

D2 यथे"; D3.4.7.9 अन्विक्षसे; T2 अथेहसे; G4 य इच्छसे (for अथेच्छसे). Cs cites इच्छसि. G2 पाण्डवस्योपदेष्टुं; Cs पाण्डवस्योप (as in text). — ^c) T1 G1 चचार (for चकार). K1.2 G2 कुभ्रं; K3-5 D2 धर्म्यं (for शुद्धं). — ^d) K2.3 B D (except D1.2) T2 तत्र (for तद्वि). — ^e) Cf. 1. 2. 102 and B. 2. 72. 3. T2 सहात्मना (for तथात्मानं).

36 ^a) D2 तत्र; S (except G2) यद्; Cs तम् (for यत्र). — ^b) Ds2 D9 कृष्णा स्थिता; T2 कृष्णां प्राप्तां (for कृष्णां स्थितां). T1 G1.3-5 M प्राप्तां कृष्णां परिपदो वै सकाशे (G4 'मीपे). — ^c) S (except T2 G2) पतिर् (for गतिर्). — ^d) T2 याहि; Ca प्रपद्य (as in text). B Dn2 Ds1 D1.2.5.8.10 T2 G2 M2 Ca दामी (for इदानीं). T1 G1.5 प्रपद्येथा; M1 प्रपद्यस्वदानीं (for प्रपद्यदानीं). K1.2.4.5 D1.9 T1 G1 M1 हृतं (for धार्ते). — ^e) S (except T2 G2) हि सर्वं (M भद्रे) (for न सन्ति). — ^f) K कामिनि; B D (except D1.8.9) भामिनि (for भामिनि).

37 ^a) K1-8 स; K4 नो (for यो). B D (except D1.9) Ca.s प्रोत; G8 गृह (for प्रौढ). — ^b) K1 अस्थि-
 छिदैर; K5 'छिदै; B1 'प्रच्छिदन्; B2 G1.5 'छिदै; B8-5 Dn Ds Ds.6.8.10 'छिदन्; D1 'प्रच्छिदन्; D2-4.7.9 T2 G2 'प्रच्छिदन्; T1 'प्रच्छिन्नः; G4 'स्पर्शं (for अस्थिप्रच्छिन्न). S (except G2) पृषत्कः (for सुधोरः). ¹) N Cs फाल्गुनस्य.

38 ^a) T1 G1.4.5 M कृष्णां जि (M1 भी)तां वै परिभर्त्य-
 (M8 'त्स)मानो (M5 'ने); T2 कृष्णांजिनां वै परिधत्समानो;

5. 833
 5. 29. 45
 5. 29. 45

C. 5. 853
B. 5. 29. 45
K. 5. 29. 45

न्दुःशासनः कटुकान्यभ्यभापत् ।
एते सर्वे पण्डितिला विनष्टाः
क्षयं गता नरकं दीर्घकालम् ॥ ३८

गान्धारराजः शकुनिर्निहृत्या
यदब्रवीद्धृतकाले स पार्थान् ।

पराजितो नकुलः किं तवास्ति
कृष्णया त्वं दीव्य वै याज्ञसेन्या ॥ ३९
जानासि त्वं संजय सर्वमेत-
द्द्यूतेऽवाच्यं वाक्यमेवं यथोक्तम् ।
स्वयं त्वहं प्रार्थये तत्र गन्तुं
समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ॥ ४०
अहापयित्वा यदि पाण्डवार्थ

शमं कुरूणामथ चेच्चरेयम् ।
पुण्यं च मे स्याच्चरितं महोदयं
मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ ४१
अपि वाचं भापमाणस्य काव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंसाम् ।
अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समक्षं
मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ ४२
अतोऽन्यथा रथिना फल्गुनेन
भीमेन चैवाहवदंशितेन ।
परासिक्तान्धार्तराष्ट्रांस्तु विद्धि
प्रदह्यमानान्कर्मणा स्वेन मन्दान् ॥ ४३
पराजितान्पाण्डवेयांस्तु वाचो

G⁸ नानि परिवर्त्यमाना. — ^b) K_{1.4} D₈ G₁ कटुकान् (for "कानि). K अन्वभाषी (K₂ "प)त; D₁ G_{2.5} आवभाषे; T₂ G₄ अभ्यभाषीन्; G₁ अभापत् (for अभ्यभापन्). — ^d) S (except G_{2.4}) तथा (for क्षयं). S (except G₂) निरयं (for नरकं).

39 ^a) A few MSS. गंधार°. — ^b) K_{4.5} D_{1.2.7-9} स (for स). B (except B₁) D (except D_{1.2.8.9}) पार्थ (for पार्थान्). S (except G₂) यदब्रवीत्पांडवान् (T₁ G₄ M₂ वं) द्यूतकाले. — ^c) G₂ पराजिते नकुले (for "तो नकुलः). B₄ D₆ (m as in text). 6 नंदनः (for नकुलः). S (except T₂ G₂₋₄) किं नु तेस्ति (for किं तवास्ति). — ^d) K₈ (by transp.) त्वं कृष्णया; K₁ किं कृष्णया त्वं; D₁ कृष्णया वै. K_{4.5} D₁ G_{4.4} दीव्यसे (for दीव्य वै). G₂ राजपुत्र्या (for याज्ञसेन्या).

40 ^b) N (except K₈ D₂) T₂ G_{2.4.5} वाक्यं (for स्वाच्यं). K_{1.2.5} D₁ G_{2.4} वाच्यम्; K₂ (marg. sec. m.) गर्हम्; K₁ B D_n D₈ D₈₋₉ गर्हम्; T₂ सर्वम् (for वाक्यम्). D₁₀ गर्हणीयं; T₁ G₁ वाक्यमेतद् (for वाक्यमेवं). K एवं यथावत्; G₄ एवंविधोक्तं (for एवं यथोक्तम्). — ^c) D₂ चाहं; T₁ G (except G₂) वाहं (for त्वहं). — ^d) M₂ एवं (for एतद्). G₃ M₁ विनष्टं (for विपन्नम्). — After 40, T₁ G_{1.4.5} ins.:

145* जानासि त्वं धार्तराष्ट्रस्य मोहं

दुरात्मनः पापवशानुगत्य ।

41 ^a) D₁ अवापयित्वा; T₁ अहं प्रयिष्यन्; G_{1.4.5} अहा (G₄ "भ्या)पयिष्यन्; G₃ M अहं प्रयात्वा (for अहापयित्वा). S (except G₂) कुरुपांडवार्थं (T₂ M₂ र्थं).

— ^b) T₁ G₃ M हितं; G_{1.5} अहं; G₄ अयं (for शमं). B D_n D₈ D_{8.6.10} अपि चेत्; D_{8.4.7-9} अचिरात् (for अथ चेत्). B₄ D_{5.6} T₁ C_n शक्यं; T₂ G₄ आचरेयं; G₅ शमोर्थं (for चरेयम्). — ^c) M_{2.4} om. मे. D_{1.2} महार्थं; T₁ G₁ (before corr.) यथोदयं (for महो°). — ^d) K₈ मुच्येयुश्च; B₄ मुच्येरन्वे; D₈ मुच्येरंश्चन्; D₁₀ G₂ विमुच्येरन्; T₁ G_{1.8.5} M संमुच्येरन्; T₂ न मुच्येरन् (for मुच्येरंश्च).

42 ^a) B D (except D_{1.2.9}) मे वाचं (for वाचं). K₂ वाच्यां; K₄ T₂ G₂₋₄ M काम्यां; T₁ G_{1.5} धर्म्यां; C_{a.8} काव्यां (as in text). — ^b) T₁ G_{1.5} काम्यां रम्याम्; T₂ धर्म्यामभ्याम्; G₂ धर्म्यां रम्याम्; G_{2.4} धर्म्यारामाम्; C_n धर्मारामाम् (as in text). — ^c) K समीक्षे°; T₁ M₂ अपेक्षे° (for अवेक्षे°). D_{n2} कुरवः; D₇ कुरवस्ते (for धार्तराष्ट्राः). K D₂ T₂ G₂ समेत्य; D₁ M_{1.4} समर्था; D_{8.4.9} T₁ G_{1.8.5} समर्था; G₄ समग्रा; M_{2.8.5} समर्थं (for समक्षं). — ^d) K₁₋₃ वै; D_{8.4.8} सं- (for च). D_{n2} धार्तराष्ट्राः (for कुरवः).

43 ^a) N (except D_{1.2}) फाल्गुनेन. — ^b) D₁₀ सूत (for चैव). S MSS. (mostly) दंसितेन. — ^c) K₂ D_{2.9} पराशक्तान् (K₂ marg. sec. m. भूतान्); D_{n1} D_{8.4.7} M₁ जितान्; D₁ G₂ मृष्टान्; T₁ G_{1.8-5} बलोत्सिक्तान्; T₂ वरोत्सिक्तान्; M₂₋₅ पराधित्तान्; C_{a.n.8} परासिक्तान् (as in text). D_n D₈ D_{8-8.10} T₂ च; D_{1.2} T₁ G M स; D₉ हि (for तु). D₂ पश्य (for विद्धि). — ^d) D₂ प्रपद्य° (for प्रदह्य°). B D (except D_{1-4.9}) पापान्; M चोक्तं (for मन्दान्).

44 ^a) K D₉ हि; D₈ D₁₀ T₂ G_{1-8.5} M₁ च; D₁

रौद्ररूपा भापते धार्तराष्ट्रः ।
 गदाहस्तो भीमसेनोऽग्रमत्तो
 दुर्योधनं स्मारयिता हि काले ॥ ४४
 सुयोधनो मन्युमयो महाद्रुमः
 स्कन्धः कर्णः शकुनिस्तस्य शाखाः ।
 दुःशासनः पुष्पफले समृद्धे
 मूलं राजा धृतराष्ट्रोऽमनीषी ॥ ४५
 युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
 स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः ।
 माद्रीपुत्रौ पुष्पफले समृद्धे
 मूलं त्वहं ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

M₂₋₅ स (for तु). D₂ G₁ पराजितान्पांडवान् उग्र(G₁ वीक्ष्य)वाचो. — ^a) K₁ रौद्रा रूपाश्च; K₅ सुरौद्ररूपा; B Dn Ds D₂₋₆. 8. 10 Cs रौद्रा रूक्षा (D₂ °पा); D₇ रौद्रान्देवं; G₂ रौद्रं रूपं (for रौद्ररूपा). K_{1.2} D₁₀ अभापत; K₅ अभापन्; D₉ भापते (for भापते). K₅ D₉ धार्तराष्ट्राः. — ^a) T G_{1.4} मारयिता; G₃ मारयेत (for स्मारयिता). S (except G₂) च (for हि).

45 = (var.) 1. 1. 65 (v. 1. दुर्योधनो). — ^a) Ds D_{1.8} S (except T₁ G₅ M₂) दुर्यो° (for सुयो°); cf. 1. 1. 65. — ^b) K₃ B Dn₁ Ds₁ D_{2.5-10} T₁ G₁ M_{2.5} शाखा. — ^a) G_{2.5} M °ष्टोऽमनीषी (for °ष्टोऽमनीषी).

46 = (var.) 1. 1. 66 (v. 1. मूलं कृष्णो). — ^b) K₂ च (for अस्य). K₃₋₅ B (except B₄) D (except D₉) T₁ M_{2.5} शाखा. — ^a) K_{2.3} B₁ D_{1.3-5.7.9} T₂ G₂ M₂ °सुतौ (for °पुत्रौ). — ^a) K D_{1.2.9} G₂ कृष्णो (cf. 1. 1. 66); G₁ चाहं (for त्वहं).

47 ^{ab}) D_{1.2} तत्र (D₂ नर-) व्याघ्राः; B Dn Ds D₃₋₅ व्याघ्रास्ते वै; D₁₀ व्याघ्राश्चेमे; S सिंहा वने (G₂ वने व्याघ्राः) (for व्याघ्रा वने). B Dn Ds D₈₋₁₀ पांडुपुत्राः; D_{1.2} G₂ पांडवाश्च (for पाण्डवेयाः). — For 47^{ab}, D₉ subst. (the s'loka line):

146* धार्तराष्ट्रो वनं राजा व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।
 To complete the Triṣṭubh stanza, D₈ ins. after 47^{ab}:

147* लताधर्मा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा
 नरव्याघ्राः संजय पाण्डवेयाः ।
 [Cf. 49^{ab}.]

वनं राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो

व्याघ्रा वने संजय पाण्डवेयाः ।

मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥
 निर्वनो वध्यते व्याघ्रो निर्व्याघ्रं छिद्यते वनम् ।
 तस्माद्व्याघ्रो वनं रक्षेद्वनं व्याघ्रं च पालयेत् ॥ ४८
 लताधर्मा धार्तराष्ट्राः शालाः संजय पाण्डवाः ।
 न लता वर्धते जातु अनाश्रित्य महाद्रुमम् ॥ ४९
 स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमग्निमाः ।
 यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्य तत्करोतु नराधिपः ॥ ५०
 स्थिताः शमे महान्मानः पाण्डवा धर्मचारिणः ।
 योधाः समृद्धास्तद्विद्वन्नाचक्षीथा यथातथम् ॥ ५१

G₂ 5. 146
 B₁ 5. 29
 K₁ 5. 29

On the other hand, S ins. after 47^{ab}:

148* सिंहाभिगुप्तं न वनं विनश्य-

त्सिंहो न नश्येत वनाभिगुप्तः ।

Thereafter G₁ reads 48 (with v. 1.) for the first time, repeating it in its proper place. — S ins. after 148* (G₁, after the first occurrence of 48):

149* वनं राजा धृतराष्ट्रो वने व्याघ्राश्च पाण्डवाः ।

[Cf. 146*. T₂ धृतराष्ट्रो वनं राजा (for the prior half).]
 — ^a) G₁ निर्व्याघ्रं (for सव्याघ्रं). — ^a) D₂ व्याघ्राः. K_{1.5} नीनशुः. K₁ वनं. K₂ D_{3.4.7.9} S (except G₂) व्याघ्रा नेशुर्वनं विना; K₃ B_{1.2} D_{5.6.8} मा व्याघ्रा नीनशुर्वनात्; B₃₋₅ Dn Ds D₁₀ मा व्याघ्रा नीनशन्व(Ds °द्व)नात्.

48 G₁ repeats 48 here, reading it for the first time after 148*. — ^a) D₉ निर्वनं; G₁ M₂ °ने (for °नो). D_{2.5.6} वध्यते (for वध्यते). T₂ G₁ (first time). S M सिंहा (for व्याघ्रो). K Ds वनेन रक्ष्यते व्याघ्रो. — ^b) D₇ क्षीयते (for छिद्यते). K (except K₂) D₃ व्याघ्रो रक्षति काननं; T₂ G₁ (first time). S M निःसिंहं (T₂ G₅ °हो) वध्यते वनं. — ^a) T₂ G_{1.5} M सिंहा (for व्याघ्रो), and सिंहं (for व्याघ्रं). — After 48, T₁ G₂ ins. 149*, followed by a repetition of 47^{cd}.

49 ^{ab}) D₂ लताधर्माणो; T G_{1.4.5} लता मता (for लताधर्मा). K_{3m} वृक्षाः; S शालाः; G₁ शालाः (as in text). T₁ G_{1.5} सर्वे च (for संजय). D₉ पांडुसुता मताः (for संजय पाण्डवाः). D₈ (for the first time) लताधर्मा

संजय उवाच ।

आमन्त्रये त्वा नरदेवदेव

गच्छाम्यहं पाण्डव स्वस्ति तेऽस्तु ।

कच्चिन्न वाचा वृजिनं हि किञ्चि-

दुच्चारितं मे मनसोऽभिपङ्गात् ॥ १

जनार्दनं भीमसेनार्जुनौ च

माद्रीसुतौ सात्यकिं चेकितानम् ।

आमन्त्र्य गच्छामि शिवं सुखं वः

सौम्येन मां पश्यत चक्षुषा नृपाः ॥ २

धृतराष्ट्रस्य पुत्रा नरह्याघ्राः संजय पाण्डवेयाः. — ^a) K1.2.5 Ds वर्तते (for वर्धते). D1 न लता जातु वर्धते; G2 लता जातु न वर्धते. — ^d) K1.2 ध्वनाश्रित्य; K5 ह्यनाश्रित्य. K (except K8) G2 महाद्रुमान्. B D (except D2.9) G8 M महा (D1 विना) द्रुममनाश्रिता.

50 ^e) K2 B3 D2.8.9 M (except M1) धातं (for धृतं).

51 ^a) T1 G4.5 हि मे; G1 (before corr.).2 हीमे; G8 धर्मे; M वशे (for शमे). — ^e) K2 D1 युद्धे; D10 योद्धुं; G5 M (except M1) योधाः (for योधाः). K1.2.4.5 D2 समिद्धाः; K3 B (except B1) Dn Ds Ds-8.10 T2 G2 समर्थाः; G1 संनद्धाः (for समृद्धाः). K2 Dn2 Ds1 Ds.10 M2 तद्विद्वान्.

Colophon. — *Sub-parvan*: K2.4.5 B D (except Dn2) M2-5 संजययान. — *Adhy. name.*: B3 Dn2 Ds D2.8.10 M वासुदेवाकथं; Ds कृष्णाकथं; T1 G2.5 भगवद्वाक्यं; G1 भगवद्वाचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds 28; Ds (*sup. lin. sec. m.*) 26; D1.8 S 29. — *S'loka no.*: K5 59; Dn 58; G5 57.

30

1 ^a) K1-3 B D (except D1.9) T1 G1.2.4 M1 त्वां (for त्वा). D2 ^aवयं; D9 ^aदेवं (for ^aदेव). — ^b) K1 वो (for ते). — ^d) T1 G8-5 M1.8.4 ते (for मे). M (except M2) विपण्णान्; C8 अभिपङ्गान् (as in text).

2 ^b) K5 D1.8.10 G8 ^aपुत्रौ (for ^aसुतौ). M सात्यकिचेकितानौ (for ^aकिं चेकितानं). — Cd resumes from 2^{ed} (cf. v. 1. 5. 28. 7). — ^e) K D10 शिवं च वोस्तु; D2

युधिष्ठिर उवाच ।

अनुज्ञातः संजय स्वस्ति गच्छ

न नोऽकार्षीरप्रियं जातु किञ्चित् ।

विद्यश्च त्वा ते च वयं च सर्वे

शुद्धात्मानं मध्यगतं सभास्थम् ॥ ३

आप्तो दूतः संजय सुप्रियोऽसि

कल्याणवाक् शीलवान्दृष्टिमांश्च ।

न मुह्येस्त्वं संजय जातु मत्या

न च क्रुध्येरुच्यमानोऽपि तथ्यम् ॥ ४

T2 G8.4 सुखं शिवं वः (D2 G4 च) (for शिवं सुखं वः). Cd cites शिवं. Dn1 T1 G1.2.5 च (for वः). — ^a) D1.9 M मा (for मां). K4 क्षत्रिया (for चक्षुषा). D2-4.1 अनघाः; D9 अनघ (for नृपाः).

3 ^b) K न ते चरे वा (K1 चाः; K8 मो) प्रियं (K5 चराम्यप्रियं); B1 D1.9 नरेश्वरस्य (D9 ^aस्य त्वं) प्रियं; B2-5 Dn D3-8 G2 न नः (D1 वः) स्मरस्यप्रियं; Ds D2.10 न ते स्मराम्यप्रियं (for न नोऽकार्षीरप्रियं). B1 जातुम्; D1 आख्याहि (for जातु). N G2 विद्वन् (K4 विप्र; K5 Ds विद्वान्; B1 इच्छन्) (for किञ्चित्). — ^e) G4 विदुश्च (for विद्यश्च). K (except K1) B D T2 G1.8 त्वां (D81 ते; D1 वा) (for त्वा). Ds1 त्वां च; D9 च ते; D10 हि च; T1 G1.5 ते हि; M4 (*inf. lin.*) तात (for ते च). G2 विद्यश्च त्वा ते वयं चापि सर्वे. — ^d) K (except K5) शुभस्थं; T2 सभायां (for सभास्थम्).

4 ^a) B2 D3-5 मे; G2 च (for असि). — ^b) K2.4 D1 T1 G8.4 M1.2 कल्याणवान्; B9 ज्ञानवान् (for ^aवाक्). B4.5 Dn Ds D5.6.10 T2 शीलवान् वृत्ति (Ds D10 स्वस्ति; T2 बुद्धि) मांश्च; D1.2 T1 G1-8 द (D1 स्) दृष्टिमांशीलवांश्च (for शीलवान्दृष्टिमांश्च). Ca. d cite दृष्टिमान्. — ^e) K मुह्यसे (for मुह्येस्त्वं). K1 जातु मान्यान्; D2 जातु मन्ये; D10 ज्ञानमत्या; T1 जातु सत्यान् (for जातु मत्या). — ^d) D1 मा क्रुध्येस्त्वम्; G2 न च क्रुध्येस्त्वम् (for न च क्रुध्येर्). K4.5 D9 वक्ष्यमाणोप्यनर्थैः (D9 ^aनार्थैः). B Dn Ds D2-8.10 उच्यमानो दुरुक्तैः; D1 अपि जानंश्च तत्त्वं; D9 उच्यमाणोप्यनर्थैः; S उच्य (G4 ज्ञाय) मानोपि (T1 हि) त (G4 च) त्वं (for ^aमानोऽपि तथ्यम्).

5 ^a) G4 नाधर्मगां; Cn नो मर्मगां. B1 जातु रूक्षा-सिरूपां; D5 वक्ष्यसि जातु रूक्षां; D9 जातु वदेश्च रूक्षां (for

न मर्मगां जातु वक्तृसि रूक्षां
 नोपस्तुतिं कटुकां नोत शुक्ताम् ।
 धर्मारामामर्थवतीमहिंसा-
 मेतां वाचं तव जानामि सूत ॥ ५
 त्वमेव नः प्रियतमोऽसि दूत
 इहागच्छेद्विदुरो वा द्वितीयः ।
 अभीक्ष्णदृष्टोऽसि पुरा हि नस्त्वं
 धनंजयस्यात्मसमः सखासि ॥ ६
 इतो गत्वा संजय क्षिप्रमेव
 उपातिष्ठेथा ब्राह्मणान्ये तदर्हाः ।

विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्ना-
 न्कुले जातान्सर्वधर्मोपपन्नान् ॥ ७
 स्वाध्यायिनो ब्राह्मणा भिक्षवश्च
 तपस्विनो ये च नित्या वनेषु ।
 अभिवाद्या वै मद्बचनेन वृद्धा-
 स्तथेतरेषां कुशलं वदेथाः ॥ ८
 पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञ
 आचार्याश्च ऋत्विजो ये च तस्य ।
 तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं
 संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥ ९

C. 5. 57^a
 B. 5. 20. 9
 K. 5. 30. 9

जातु वक्तृसि रूक्षां). — ^b) K₃ B_{3.5} D₁₁ D_{1.8-8} M₂
 नो (D₁ ना)पश्रुतिं; D₉ नापस्तुतिं; T₁ G नोत स्तुतिं (for
 नोपस्तुतिं). Ca. d. s. oite उपस्तुतिं. K₄ कटुकामतिक्तां
 (for कटुकां नोत शुक्ताम्). B₈ D₉ M₂ नोप- (for नोत).
 K₁ B_{4.5} D₁₁ D₈₋₇ मुक्तां; K₂ सुक्तां; K_{2m} T G M₈₋₆
 शुक्तां; K₈ युक्तां; K₅ D₁₀ शुल्कां; B₃ M_{1.2} गुप्तां; D₅
 D_{1.2.8} शुक्तां; D₉ Cd सूक्तां (*sup. lin.* स्तुतिं); Ca. s. शुक्तां
 (as in text). — ^d) K₅ मितां; D₅ एनां (for एतां).
 K₈ B (except B₈) D (except D_{1.2.9}) जानीम (for
 जानामि). K₅ सौम्य (for सूत).

6 ^a) K₅ D₁₁ हि (for ऽसि). D₁ G₂ तात; D_{2.7}
 G₈₋₅ सूत (G₅ *inf. lin.* दूत as in text). — ^c) K_{1.2}
 पुरो हि नस्त्वं; D₉₁ D_{9.10} पुरा हितस्त्वं; T G_{1.4.5} पुरा-
 तनस्त्वं; G₈ M_{1.2} पुरापि नस्त्वं (for पुरा हि नस्त्वं). — ^d)
 K (except K₄) च; D₂ अपि (for असि).

7 ^a) B₁ सर्व; B_{2.4} शीघ्रम् (for क्षिप्रम्). — ^b) K
 (except K₈) उपतिष्ठेथा; D_{1.2} M उ (M₁ तू)पातिष्ठे (D₁
 M₁ 'ष्ठेर्). D₈ ब्राह्मणा. K_{1.8.4} D_{9.10} G₂ एतदर्हान्; K₂
 D_{1.2} G₈ वै तद'; D₅ मे तदर्हाः; T₁ G_{1.4.5} वेदगर्भान्; T₂
 ब्रह्मनिष्ठान् (for ये तदर्हाः). — ^c) S 'वृत्तान् (G_{2.5}
 'वृद्धान्) (for 'वीर्यान्). K₁₋₈ G_{1.5} च गुणो; D₁ शरणो
 (for चरणो). B D₁₁ D₈₋₈ विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाः.
 — ^d) B₄ D₁ M₅ om. (hapl.) 7^d. B (B₄ om.) D
 (except D_{2.9.10}; D₁ om.) जाताः and 'पन्नाः (for
 जातान् and 'पन्नान्).

8 ^a) T₁ G_{1.5} ये वसन्ति (for भिक्षवश्च). — ^b) T
 G_{1.8.4} M च रता; G₅ परीता (for च नित्या). — ^c) B₁
 D₁ 'वाद्य वै; D₇ 'वाद्या हि; D₉ T G_{1.5} M 'वाद्य तान्;
 G_{8.4} 'वाद्यतां (for 'वाद्या वै). D_{1.9} S (except G₂

M_{2.5}) वृद्धान् (for वृद्धास्). — ^d) K₅ संवदेथाः; D₂
 वदेश्च (for वदेथाः). S (except G₂) तथैव तान् (M
 तथेतरेषां) कुशलं तात पृच्छेः.

9 ^b) B D तथा (B_{1.8} 'दा)चार्यान्; T G आचार्याश्च
 (for आचार्याश्च). S (avoiding hiatus) अप्यृत्विजो (for
 ऋत्विजो). — ^c) K_{2.8} सवैर् (for सहितैर्). S (except
 G₂) तांश्चैव (M_{1.8-5} 'श्चापि) त्वं सहितान्वै यथावत्. — ^d)
 K_{4.5} D_{1.2} G_{2.4} M समागच्छेथाः (D₁ 'गच्छेः) (for संग-
 च्छेथाः). — After 9, K₄ B D (except D_{1.9}; D₂
 marg.) ins.:

150* अश्रोत्रिया ये च वसन्ति वृद्धा

मनस्विनः शीलबलोपपन्नाः ।

आशंसन्तोऽस्माकमनुस्मरन्तो

यथाशक्ति धर्ममात्रां चरन्तः ।

श्वाघस्व मां कुशलिनं स्म तेभ्यो

ह्यनामयं तात पृच्छेज्जन्यम् ।

[(L. 1) K₄ श्रोत्रिया, D₅ (by corr.) 'ये श्रो'; C₈ अश्रो'
 (as above). — (L. 4) B_{1.8.4} D_{2-4.7.8.10} धर्ममात्रां; C₈
 'मात्रां (as above). — (L. 5) D₈ श्वाघस्वमां; D₇ श्वाघस्व
 मां; D₈ श्वाघस्व मां. — (L. 6) D₇ पश्येर् (for पृच्छेर्).]
 On the other hand, T G (except G₂) ins. after 9:

151* ततोऽव्यग्रस्तन्मनाः प्राञ्जलिश्च

कुर्यां नमो मद्बचनेन तेभ्यः ।

— K₄ B D (except D_{1.9}; D₂ marg.) ins. after
 150*: T G (except G₂) ins. after 151*:

152* ये जीवन्ति व्यवहारेण राष्ट्रे

ये पालयन्तो निवसन्ति राष्ट्रे ।

[(L. 1) D_{2-6.8} जीवन्ति; T₂ G_{8.4} जीवन्तो (for जीवन्ति).
 — (L. 2) D₁₀ तान्पृच्छेथा मद्बचनेन संजय; T G (G₂ om.)

C. 5. 878
E. 5. 20. 12
K. 5. 30. 12

आचार्य इष्टोऽनपगो विधेयो
वेदानीप्सन्ब्रह्मचर्यं चचार ।
योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे
द्रोणः प्रसन्नोऽभिवाद्यो यथार्हम् ॥ १०
अधीतविद्यश्चरणोपपन्नो
योऽस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे ।
गन्धर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं
तमश्चत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः ॥ ११
शारद्वतस्यावसथं स्म गत्वा
महारथस्यास्त्रविदां वरस्य ।
त्वं मामभीक्ष्णं परिकीर्तयन्वै
कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्पृशेः ॥ १२

पृच्छे (T1 शृणुष्व) वे (G5 ते) पाठ्यन्ते वर्तन्ति ।]

— T G (except G2) cont.:

153* कृपीचला विभ्रति ये च लोकं

तेषां सर्वेषां कुशलं स्म पृच्छेः ।

[(L. 1) G8 सर्वे (for लोकं). — (L. 2) G3 लोके, तेषां (for तेषां सर्वेषां), and स्म (for स्म).]

10 ^a) K2 इष्टो; D1 -पुत्रो; Ca इष्टो (as in text). K2 अनुपगो; K5 B Dn Ds D5-8.10 Cap नयगो; D1.9 परतो; D2 तपसो; T G (except G2) अनवमो; Ca अनपगो (as in text). D1 नृब्रह्मे (sic); D9 वृद्धमेवी; G5 विहार्यो; Ca विधेयो (as in text). D8.4 गुरुवृद्धमेवी (for ऽनपगो विधेयो). — ^b) K ईप्सुर्; B D (except D1.2.8.9) अभीप्सन्; G3 इप्सन्; G4 परीप्सन् (for ईप्सन्). — ^c) K3 चतुर्धा; K1.5 धनुष्मान्; Cs चतुष्पान् (as in text). Ca. d cite चत्वारः पादाः. S (except G2) सकलं च (T2 स नरस्य) (for पुनरेव). Cs cites पुनः. — ^d) K1.2 द्रोणं भवान्; D1.6 द्रोणः प्रसन्नो (for द्रोणः प्रसन्नो). K (except K6) D2.9 °वदेद्; D1 G2 °वदेद् (for °वाद्यो). K D1.2.9 G2 यथा मां; B Dn Ds D8-8.10 त्वयाम्नां (for यथार्हम्).

11 ^a) Dn1 D8.4 S अधीत्य वेदान् (G2 अधीतवेदश्च) (for अधीतविद्यश्च). G5 चतुरोपपन्नो. — ^b) K (except K2) D8.10 पुरस्तात् (for चतुष्पान्). T1 G1.5 पितुरेव; G8 सकलं च (for पुनरेव). — ^c) K1 B1 D1.9 G2 Ca. d °पुत्रोपनिभं (D1 G2 Ca. d °भः); D2 Cs °पुत्रोपमितं (for °पुत्रप्रतिमं). D1 G2 तरस्वी; T G8.4 तपस्विनं. — ^d) D9 T1 G1.8.4 M1.8.4 om. तम्. G8.5 च; G4 च तात; M8-5

यस्मिञ्शौर्यमानृशंसं तपश्च
प्रज्ञा शीलं श्रुतिसत्त्वे धृतिश्च ।
पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य
भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥ १३
प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां
बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी ।
तस्मै गङ्गे स्थविरायाभिवाद्य
आचक्षीथाः संजय मामरोगम् ॥ १४
ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मन्दो
मूर्खः शठः संजय पापशीलः ।
प्रशास्ता वै पृथिवी येन सर्वा
सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १५

तात (for स्म).

12 ^a) K D2.10 T2 हि; G4 च (for स्म). — ^b) B Dn Ds D5-7 M2 आत्मं (for अस्त्रं). — ^c) K मामेव (for त्वं माम्). B1.8 परिकीर्तयेथाः (for °यन्वै). — ^d) K5 स्पृश (for स्पृशेः). D1.2 G2 कृपस्य पादौ पाणिना संस्पृशेथाः.

13 ^a) B4 Dn1 D2.8 अस्मिन्; D1 तस्मिन् (for यस्मिन्). K D2 स्मर्यम्; S (except G2 M2) शौचम् (for शौर्यम्). K1.2 चानृशंसं. D2.7 G2 दमश्च (for तपश्च). — ^b) D1.10 S (except G2) प्रज्ञाशीले. K D9.10 श्रुति (D9 °त)वीर्यं; B1 श्रुतिसत्त्वे; D2 G2 श्रुतसत्त्वे (G2 °त्वे); D8.4 प्रीतिसत्त्वे; D5.6 प्रतिसत्त्वे (D8 °त्वं); T G1.8-5 M श्रुत (T1 G5 °ति)रूपे (for श्रुतिसत्त्वे). — After 13^{ab}, D1 ins.:

154* निवेदयाम्नाम् यथानुवृत्तम्.

— ^a) S (except G2 M5; G4 before corr.) तात (for तत्र). D10 भीष्मस्य मां कुशलं वेदयेथाः.

14 ^a) G5 कुरूणां प्रणेता (by transp.). — ^b) B1 Ds मनस्वी (for मनीषी). — ^c) D10 ह्याचं; T1 त्वाचं (for आचं).

15 ^a) B1.3 G8.4 मूढः (for मन्दः). — ^b) G8.4 शठः (for मूर्खः). D2 (before corr.) संतः and (by corr.) पंडः; D9 सदा; G2 सोयं; G2.4 प्रियः (for शठः). — ^c) G2 प्रविष्टा वै; M प्रशासिता (for प्रशास्ता वै). T G1.8-5 यस्यापवादः (T2 G4 °वादाः; G8 °राधाः) पृथिवीं याति (T2 G8.4 याति) सर्वा. — ^d) K1.2 सुयोधनं; M (except M2) सुयोधनं तं. D1 वाच्यः (for पृच्छेः).

भ्राता कनीयानपि तस्य मन्द-

स्तथाशीलः संजय सोऽपि शश्वत् ।

महेष्वासः शूरतमः कुरूणां

दुःशासनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १६

वृन्दारकं कविमर्थेष्वमूढं

महाप्रज्ञं सर्वधर्मोपपन्नम् ।

न तस्य युद्धं रोचते वै कदाचि-

द्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥ १७

निकर्तने देवने योऽद्वितीय-

श्छन्नोपधः साधुदेवी मताक्षः ।

यो दुर्जयो देवितव्येन संख्ये

स चित्रसेनः कुशलं तात वाच्यः ॥ १८

यस्य कामो वर्तते नित्यमेव

नान्यः शमाद्भारतानामिति स्म ।

स बाह्लिकानामृषभो मनस्वी

पुरा यथा माभिवदेत्प्रसन्नः ॥ १९

गुणैरनेकैः प्रवरैश्च युक्तो

विज्ञानवान्नैव च निष्ठुरो यः ।

स्नेहादर्षं सहते सदैव

स सोमदत्तः पूजनीयो मतो मे ॥ २०

अर्हत्तमः कुरुषु सौमदत्तिः

स नो भ्राता संजय मत्सखा च ।

महेष्वासो रथिनामुत्तमो यः

महामात्यः कुशलं तस्य पृच्छेः ॥ २१

B. 5. 30. 21
K. 5. 30. 23

16 K₁ D₇ T₂ om. 16; D_{2.5} read it in marg. — ^a) G₄ यस्य (for तस्य). — ^b) D₁ तथा शूरः; G₄ तथाविधः; G₅ तथाशिवः (for तथाशीलः). D₉ तद्वत् (for शश्वत्). — ^c) G₅ 'ष्वासं' तमं. — ^d) N (except B₂ D_{1.2}; K₁ D₇ om.) M₂ दुःशासनः (for 'सनं). N (except D_{1.2}; K₁ D₇ om.) M₄ वाच्यः (for पृच्छेः). — T₁ G (except G₂) M ins. after 16: T₂ (which om. 16) ins. after 15:

155* तथैव ये तस्य वशानुगाश्च

ये चाप्यन्ये पार्थिवाश्च प्रधानाः ।

तेभ्यो यथाहं कुशलं स्म सर्वं

तथा वाच्यं मद्रचनाद्वि सूत ।

[(L. 1) T₂ M₂₋₄ अनुज्ञाः; G₄ ये; M₁ मुनाः (for च).]

17 K₁ om. 17; D₅ reads it in marg. D_n reads 17-18 after 26! — ^a) K_{2.4} D₁ G₅ कविमर्थेषु; K_{3.5} D_n D_{5.2} D_{2-4.9} M₂ कुरुमर्थेषु; D₅ कुलमर्थेषु; G₂ विप-
मात्म्येषु (for कविमर्थेषु). G₅ citos अर्थेषु. B_{1.3.4} D₉
मूढं (for अमूढं). — ^b) B D_{1.5} T₁ G_{1.2.5} M (except
M₂) महाप्राज्ञं. — ^d) B_{1.3.5} D₁₀ G (G₁ before corr.)
M₂ वेदश्यापुत्रं.

18 For sequence of D_n cf. v. l. 17. — ^a) K₄
D_{2.4.7} 'कृतनो; K₅ 'कृतिनो; D₅ D_{6.5} 'कर्तनो; D_{1.2.9} T
G 'कृतने; C_{np} 'कर्तेन; C_{a.d.5} 'कर्तने (as in text). K
दीव्यते (K₅ देव्यते) यो; D₉ दीव्यतां यो (for देवने यो).
— ^c) K₅ देवितव्ये च; B₈₋₅ D_n देव (D_{n1} देवि; D_{n2}
दिव्य) रथेन (for देवितव्येन). — ^d) D_{2.9} T₁ पृच्छेः
(for वाच्यः).

19 B₄ om. 19-26. — ^a) B₁ यस्य कामो वर्तयते
निवेद्य. — ^b) K (except K₅) B_{2.3.5} D_{n1} D_{1.6} S
(except T₂ G_{1.4}) नान्यत् (for नान्यः). K_{1.2.5} भरता°
(for भारता°). — ^c) B (B₄ om.) D (except D_{1.2})
मनीषी; S (except G₂) महात्मा (for मनस्वी). — ^d)
D_{1.9} T G_{1.4.5} M₂₋₅ पुनर्यथा; G₂ यथा पुनर्; G₃ M₁ कुर्या
यथा (G₃ 'दा) (for पुरा यथा). D₉ प्रसन्नः (for प्रसन्नः).
B (B₄ om.) D_n D₅ D_{2-8.10} स्वयाभिवाद्यः संजय
साधुशीलः.

20 B₄ om. 20 (cf. v. l. 19). — ^a) G₅ M (except
M₂) शूरैर् (for गुणैर्). G₅ M युद्धे (for युक्तो). — ^b)
M (except M₂) विज्ञातवाङ् (for विज्ञानवान्). D₂ असौ
(for यः).

21 B₄ om. 21 (cf. v. l. 19). T G_{1.4.5} अ (T₂
त) योत्तमः (for अर्हत्तमः). G₄ कौरवः (for कुरुषु). K
D_{8.9} G₅ स सौ (K₅ सो) मदत्तिः; D_{5.2} G_{2.4} M₄ सोमदत्तिः;
T₂ च सोमदत्तिः (for सोमदत्तिः). — ^b) K (except K₅)
D_{1-4.7.9.10} G₂ M₁ स ह (for स नो). K₂₋₄ D_{7.10}
भ्रात्रा (for भ्राता). D_{1.3.4.9} G₂ सत्सहायः; D₅ शक्रपाहः;
T G_{1.3-5} M मत् (G₄ सु; M भे) प्रियश्च (for मत्सखा च).
— ^c) B_{2.3.5} D_n D₃₋₈ उत्तमोर्हः; D₅ D₁₀ 'मार्हः; D₁
'मो वः; T G 'मश्च; M 'माश्रयः (for 'मो यः). — ^d) D₂
G₂ सहामात्यं. K₄ D_{n2} D_{2.5.6} T G M_{1.3-5} तात (for
तस्य). M₂ समः शल्यो रक्षिता पृष्टमस्य. — After 21, S
(except G₂; M₂ om. lines 1-6) ins.:

156* भूरिश्रवास्तात निपातयोधी

महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽश्वः ।

B. 5. 30. 22
K. 5. 30. 24

ये चैवान्ये कुरुमुख्या युवानः
 पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव ये नः ।
 यं यमेषां येन येनाभिगच्छे-
 रनामयं मद्वचनेन वाच्यः ॥ २२
 ये राजानः पाण्डवायोधनाय
 समानीता धार्तराष्ट्रेण केचित् ।
 वसातयः शाल्वकाः केकयाश्च
 तथाम्बष्टा ये त्रिगर्ताश्च मुख्याः ॥ २३
 प्राच्योदीच्या दाक्षिणात्याश्च शूरा-
 स्तथा प्रतीच्याः पार्वतीयाश्च सर्वे ।
 अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्ना-
 स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः ॥ २४

गत्वा स्म तं मद्वचनेन ब्रूयाः
 शल्यं तथा मद्वचनाध्वनीतः ।
 महेष्वासो रथिनामुत्तमोऽग्न्यः
 समः शलो रक्षिता पृष्ठमस्य ।
 ह्रीनिषेधो देविता वै मताक्षः
 सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ।
 ये प्रस्थानं तत्र मे नाभ्यनन्दं-

स्तेषां सर्वेषां कुशलं तात पृच्छेः । [5]

[(L. 1) M (M₂ om.) निवात° (for निपान°). — (L. 7) T G₁. 8-8 यो (for ये).]

22 B₄ om. 22 (cf. v. l. 19). — ^a) K₁ वै चान्ये; D₁₀ T G (except G₂) चा(T₂ वा)प्यन्ये (for चैवान्ये). — ^b) K सर्वे; D₂. 9 ये च; D₈ येन्ये; G₈ ये तु (for ये नः). — ^c) T₁ G₁ तं तं तेषां; T₂ ये ये तेषां; G₈. 6 यं यं ते (G₈ ये)षां; G₄ तेषां ततो; M स्वयं तेषां (for यं यमेषां). T₁ G₁. 8-8 तेन तेन; T₂ तं तमेव (for येन येन). K₁ अति; D₂-4. 7 T₁ G₁. 4. 5 M अधि; G₃ अथ (for अभि). B (B₄ om.) D_n D_s D₅. 6. 8. 10 मन्यसे येन योरयं (for येन येनाभिगच्छेत्). — ^d) K₁-8 T₂ G₁. 2 M₁. 8. 4 वाच्याः; D₂-4. 7. 9 पृच्छेः; M₂ वाच्यं (for वाच्यः). B (B₄ om.) D_n D_s D₅. 6. 8. 10 तत् (D₁₀ तं) तत्प्रोच्यानामयं सूत (B₁ तात) वाच्याः (D₁₀ पृच्छेः).

23 B₄ om. 23 (cf. v. l. 19). — ^a) M (except M₁) ये वै (for ये). D₁ पांडवयो°; G₃. 4 पार्थिवायो° (for पाण्डवायो°). — ^b) M₂ समर्थिता (for समानीता). — ^c) B (B₄ om.) D_n D_s D₈-8 G₁ (by corr.) वशातयः (D₂ वसंतयः); D₉ खसादयः; G₈ वसंति ये (for वसातयः).

हस्त्यारोहा रथिनः सादिनश्च
 पदातयश्चार्यसंधा महान्तः ।
 आख्याय मां कुशलिनं स तेषा-
 मनामयं परिपृच्छेः समग्रान् ॥ २५
 तथा राज्ञो ह्यर्थयुक्तानमात्या-
 न्दौवारिकान्ये च सेनां नयन्ति ।
 आयव्ययं ये गणयन्ति युक्ता
 अर्थाश्च ये महतश्चिन्तयन्ति ॥ २६
 गान्धारराजः शकुनिः पार्वतीयो
 निकर्तने योऽद्वितीयोऽक्षदेवी ।
 मानं कुर्वन्धार्तराष्ट्रस्य सूत
 मिथ्याबुद्धेः कुशलं तात पृच्छेः ॥ २७

Some MSS. साल्वकाः (for शाल्वकाः). Some N MSS. केकयाश्च. T₁ G₁. 4 केकयाः साल्वकाश्च (by transp.). — ^a) Cnp तथावंत्याः (for तथाम्बष्टाः).

24 B₄ om. 24 (cf. v. l. 19). — ^a) D₁. 2 वीराः; T₂ मुख्याः (for शूराः). — ^b) T₁ G₁. 8. 5 M₁. 8-8 ये च; T₂ ये; G₈ ये वै (for तथा). — T₂ G₄ om. 24^{ed}. — ^c) T₁ G₁. 5 अंतभूताः. D₂ वृत्तशीलोपपन्नाः; T₁ G₁ शील-धर्मोप°. — ^d) B₂. 8. 5 D_n D₈-8 T₁ G₁ सूत; D₉ D₁. 2. 9. 10 G₂ स्म (D₂ नास्म) (for तात).

25 B₄ om. 25 (cf. v. l. 19). — ^a) K (except K₅) D₉ पदातिनः. S (except G₂) चा(T₂ सा)श्च° (for चार्य°). — ^c) D₉ आख्याहि. B (B₄ om.) D_n D₈ D₂-9 T G नित्यं; D₁ तेभ्यो (for तेषाम्). — ^d) G₂ समस्तान् (for समग्रान्).

26 B₄ om. 26 (cf. v. l. 19). — ^a) G₈ तदा; G₄ अथ (for तथा). K₅ राज्ये (for राज्ञो). D₂. 4. 9 अपि; T₁ G₁. 5 M तु; G₈ च; G₄ स्व- (for हि). B₈ अनुरक्तान्; T₁ G₁. 5 अर्थकामान्; C₈ अर्थयुक्तान् (as in text). K₄. 5 D₁. 2 G₂ ह्यर्थयुक्ता ह्य(K₅ अ)मात्या. — ^b) K₄. 5 D_n. 1 D₂ D₁. 2 G₂ M₁. 8. 4 दौवारिका ये. D₈ D₉ सेना नयन्ति. — ^c) B (B₄ om.) D (except D₁. 2. 9) T₂ नित्यं (for युक्ता). — ^d) D_n D₂ D₁ D₂ अर्थाश्च ये; D₉ चार्थाश्च ये; G₈ तांस्तान्श्च ते. — After 26, G₁ repeats 25^{ed} (v. l. नित्यम् for तेषाम्). — D_n (which om. 27) reads 17-18 after 26!

27 D_n om. 27! — ^a) K₅ D₉ गंधारराजः; G₁. 5 तथा राजा. — ^b) K₂(m as in text). 4. 5 D₁. 9. 10

यः पाण्डवानेकरथेन वीरः

समुत्सहस्यप्रधृष्यान्विजेतुम् ।

यो मुह्यतां मोहयिताद्वितीयो

वैकर्तनं कुशलं तात पृच्छेः ॥ २८

स एव भक्तः स गुरुः स भृत्यः

स वै पिता स च माता सुहृच्च ।

अगाधबुद्धिर्विदुरो दीर्घदर्शी

स नो मन्त्री कुशलं तात पृच्छेः ॥ २९

वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्ना

या ज्ञायन्ते संजय मातरस्ताः ।

ताभिः सर्वाभिः सहिताभिः समेत्य

स्त्रीभिर्वृद्धाभिरभिवादं वदेथाः ॥ ३०

निकृंतनो (D1 'ने); G8 निकर्तनो. K2 G8 om. यो. — °) K1.4.5 D1.7 G4 धृतराष्ट्रस्य. K D1.2 G2 संजय; T G1.8-5 M नित्यं (for सूत). — °) D81 D10 'बुद्धिः; D1 'वृत्तिः; D8 T2 'बुद्धिः; T1 G1.5 'वृत्तिः; G2.4 M 'युद्धं; G8 'युक्तं (for 'बुद्धेः). K B1-3 D1 G2 तस्य (for तात).

28 °) T1 G1.5 'सहेत; T2 G4 'सहेत् (for 'सहति). K एक एवावजेतुं; T1 अप्रधृष्यान्वि; G2 'धृष्यापि जेतुं; G5 प्रतनस्थान्वि. — °) B Dn Ds D1.8 वैकर्तनः कुशलं तस्य (D8 तात) पृच्छेः; D10 वैकर्तनं तं कुशलं स्म पृच्छेः.

29 Ds reads 29 in marg. (sec. m.). — °) K1-8.5 D10 बंधुः; D5 युक्तः (for भक्तः). S (for T1 G1 see below) च स एव (for स गुरुः स). K1.2.4.5 सखा (for गुरुः). B (except B1) Dn Ds D10 भर्ता; G8 दूतः (for भृत्यः). K8 स एव धर्मः स च तात भृत्यः; T1 G1 स एव भृत्यश्च स एव भक्तः. Ds om. स भृत्यः and the whole of 29°. — °) S (except G2) स हि (for स च). — °) S (except G2) 'मेधा (for 'बुद्धिर्). — °) K1.2 वो (for नो). D1 बुद्धिः (for मन्त्री). K2.4 B2 Dn1 D1.6.7 तस्य; B1.8-5 Dn2 D2-4.8-10 G2 तं स्म; G8 तं तु (for तात). T1 G1.5 वाच्यः (for पृच्छेः). — After 29, K4 Ds ins.:

157* वृद्धां गान्धारीं समुपेत्य संजय

कुन्त्या द्वितीयामभिवाद्य पृच्छेः ।

[(L. 2) K4 कुशलं स (for अभिवाद्य).]

30 °) G2 बहुलोपं (for च गुणोपं). — °) K1.2 B Dn2 Ds D1.2.5.6.9.10 T1 G2 M5 ज्ञायन्ते नः (K2 याः); Dn1 Ds.4.7 विज्ञापये; T2 G1.8-5 M1-4 विज्ञायन्ते (for या ज्ञायन्ते). K संजय मातरोत्र; B1 संजय मातरं च; D2

कच्चिपुत्रा जीवपुत्राः सुसम्य-

ग्वर्तन्ते वो वृत्तिमनृशंसरूपाम् ।

इति स्मोक्त्वा संजय ब्रूहि पश्चा-

दजातशत्रुः कुशली सपुत्रः ॥ ३१

या नो भार्याः संजय वेत्थ तत्र

तासां सर्वासां कुशलं तात पृच्छेः ।

सुसंगुप्ताः सुरभयोऽनवद्याः

कच्चिद्वृहानावसथाप्रमत्ताः ॥ ३२

कच्चिद्वृत्तिं श्वशुरेषु भद्राः

कल्याणीं वर्तध्वमनृशंसरूपाम् ।

यथा च वः स्युः पतयोऽनुकूला-

स्तथा वृत्तिमात्मनः स्थापयध्वम् ॥ ३३

मातरो याश्च पूज्याः. — °) B Dn2 D3.4 सवृद्धाभिर (for वृद्धाभिर). D8-7 त्वं वदेथाः (for वदेथाः). K D1.2 G2 वृद्धस्त्रीभिरिति (K1.2 'रतिः; D1 'रभि)सां त्वं वदेथाः; T G1.8-5 M स्त्रीभिः वृद्धाभिरभिवाद्यानु (M2-5 'न्व)पृच्छेः.

31 °) K5 D8.10 च; M (except M1) स्थ (for सु). D1 जीवपुत्रेषु सम्यग्. — °) Dn1 G2-5 M om. वो. D2.9 T G1 वै (for वो). K1.5 मात्रानुरूपं (K4 'पं); B2-4 D (except D1.9) M1 अनृशंसरूपाः (D2 'शंसां सरूपां); G5 आनृशंस्यस्वरूपाः. — °) K4 D1.5.8 उक्ताः (for उक्त्वा). — °) B1 'भार्याः; T1 G (except G2) 'भृत्यः (for 'पुत्रः).

32 °) K1.2 (marg. sec. m.).8 D1 या वो; G1.4 राज्ञो; Cs या नो (as in text). G5 वाच्याः; Cs भार्याः (as in text). S (except G2.3) वेत्सि (for वेत्थ). — °) K D1.2 स्म (for तात). — °) K2 सुमतयो; B2.8 Ds D5.6 सुरतयो; D1 G1 श्वशुराण्यो (for सुरभयो). K1.8 नविद्धाः (for अनवद्याः). — °) K D8 गृह्णाणि (for गृहान्). K1.8 Dn M8 आवसथाः. — After 32, G8 ins.:

158* आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो

ह्यनामयं संजय तात पृच्छेः ।

33 °) D1 G2 कच्चिद्वृत्तिं वै; T1 G1 M2 कच्चिच्च वृत्तिं; M1.8.4 कच्चिद्वृत्तिः. K D2.8.9 T2 G1 भद्रां; G4 M1.8.4 भद्रा. — °) D1 कल्याणी वर्तयध्वं; S (except G2) कल्याणवृत्तिम् (T G1.5 'त्तीर्; G8.4 'तिर्). B2 Ds D5.6.8 T G8-5 रूपाः (for 'रूपाम्). — °) K8 च वः; B1 वः स्युः; Dn D8 (by corr.) T2 च स्युः; T1 G1 वयस्याः; G8 तथा स्युः (for च वः स्युः). — °) G8 आत्मना

5. 30. 33
5. 30. 35
5. 30. 37

C. 5. 802
B. 5. 30. 36
K. 5. 30. 38

या नः स्नुषाः संजय वेत्थ तत्र
प्राप्ता कुलेभ्यश्च गुणोपपन्नाः ।
प्रजावत्यो ब्रूहि समेत्य ताश्च
युधिष्ठिरो वोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ॥ ३४
कन्याः स्वज्जेथाः सदनेषु संजय
अनामयं मद्रचनेन पृष्ट्वा ।
कल्याणा वः मन्तु पतयोऽनुकूला
यूयं पतीनां भवतानुकूलाः ॥ ३५
अलंकृता वस्त्रवत्यः सुगन्धा
अवीभत्साः सुखिता भोगवत्यः ।
लघु यासां दर्शनं वाक्क लघ्वी
वेशस्त्रियः कुशलं तात पृच्छेः ॥ ३६

स्थापयध्वं; G₄ आत्मने वर्तयध्वं.

34. ^a) G_{8.1} वेत्सि; G₅ तत्र (for वेत्थ). — ^b) G₂ यथो (for गुणो). — ^d) D₈ D₉ G₄ om. वो. D₁ M (except M₁) यो; G₅ हि (for वो). D₈ प्रसन्नः (for प्रसन्नः).

35. T G (except G₂) transp. 35^{ab} and 35^{cd}. — ^a) K_{1.2} (marg. sec. m. as in text) G₄ स्वजनेषु (for सदनेषु). — ^b) K₁₋₃ सन्मानयन्; T₂ ह्यनामयं. K₁ मद्रचनेन; G₈ मद्रचनाच्च. D₉ S (except G₂) पृच्छेः (for पृष्ट्वा). — ^{cd}) T G_{1.4.5} M कल्याणवत्साः (for कल्याणा वः). G₅ गुणाढ्याः (for ऽनुकूलाः). D₉ कल्याणा वः पतयो मन्तु वदयाः (for °). D₂ स्वयं (for यूयं). G₈ वृद्धाः स्त्रियो याश्च गुणोपपन्नाः कल्याणवत्साः पतयोऽनुकूलाः.

36. ^a) K_{1.2} D_{1.9} रूपं (for वस्त्रं). — ^b) K₁ D₈ ह्यवीभत्साः. T₂ सुखितो; M सुखिनो (for सुखिता). — ^c) G₄ लघुवाचा दर्शनं वा स्नुषाणां. — ^d) K_{4.5} D_{5.9} T₂ G_{1.3.5} वेदया (K₄ °शा) स्त्रियः; D₁ वंशस्त्रियः; D₉ वेदयं स्त्रियः; D₇ वंशस्त्रियः; D₈ वेदयाः स्त्रियः; G₄ सर्वाः स्त्रियः (for वंशस्त्रियः). B_{1.3} D₈ D_{6-8.10} ताः स्म (for तान्).

37. G₂ om. 37^a-38^b. — ^a) D_n D₈₋₇ दास्यः स्युर्या (for दासीपुत्रा). — ^b) T₂ तथाश्रिता (for तदाश्रया). — ^c) D₉ आख्याहि. K₄ D₁ M_{1.2.5} मां (for मा). — In B₁, the portion from कुशलिनं in 37^c up to 5. 33. 92^a is lost on five missing folios (34-38). K_{1.2} ह स्म; D_n च; D₉ तात (for स्म). D₁ तेषां (for तेभ्यो). — ^d) Before अनामयं, to avoid hiatus K (except K₄) B (B₁ missing) D (except D_{1.2}) G₃ M₂

दासीपुत्रा ये च दासाः कुरूणां
तदाश्रया बहवः कुञ्जखड्गाः ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेभ्यो
अनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३७
कच्चिद्वृत्तिर्वर्तते वै पुराणी
कच्चिद्भोगान्धार्तराष्ट्रो ददाति ।
अङ्गहीनान्कृपणान्वामनांश्च
आनृशंस्याद्धतराष्ट्रो विभर्ति ॥ ३८
अन्धाश्च सर्वे स्थविरास्तथैव
हस्ताजीवा बहवो येऽत्र सन्ति ।
आख्याय मां कुशलिनं स्म तेषा-
मनामयं परिपृच्छेर्जघन्यम् ॥ ३९

ins. अपि; T G_{1.4.5} M_{1.3-5} हि. K₈₋₅ D_{1.2.9} जघन्यान्; B₄ जघन्यः.

38. B₁ missing; G₂ om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). D₁ (hapl.) om. 38-39. — ^a) B (B₁ missing) D (D₁ om.) T₁ वृत्ति and पुराणी (for वृत्तिर and पुराणी). C₈ cites वृत्ति. B₂ वर्धते. K वः (for वै). — K₂ (hapl.) om. 38^{cd}. — ^c) K₄ D₂ T G_{2.4} अंगैर् (T₁ °गे) हीनान्; K₅ D₈ अथांगहीनान् (for अङ्गहीनान्). K₁ कुञ्जवामनान्; D₂ पंग्वनाथान्; D₉ G₂ पंग्ववामनान् (for वामनांश्च). B (B₁ missing) D_n D₇ वा (for च). T₂ transp. कृपणान् and वामनान्; and om. च. D₈ D_{5.6.10} अंगहीनाः कृपणा वामना वा. — ^d) K_{1.8} B (B₁ missing) D_n D₈ D_{2-7.10} T₁ G_{1.2} यानानृशंस्यो (K₁ B₈ D₈ D_{2-6.10} T₁ °स्याद्; G₂ °स्यान्; K_{4.5} D₈ अन्याद्धशंस्यान् (K₅ °सान्; D₈ °सा); D₉ य आनृशंस्याद्; T₂ ह्यनृशंस्यान्; G₈ M अप्या-नृशंस्याद् (M₄ °स्यान्) (for आनृशंस्याद्). K₈₋₅ B₈ D_{8.9} S (except T₂ G_{2.3} M₄) धार्तराष्ट्रो.

39. B₁ missing; D₁ om. 39 (cf. v. l. 37, 38). — ^a) K₁ अंधाश्रयान्यान्; K₂ B (B₁ missing) D (D₁ om.) C₈ अंधां (D_{n1} D₁₀ °धा)श्च सर्वान् (D_{n1} D₁₀ °वाः); K₃ अंधाश्च ये स्युः (for अन्धाश्च सर्वे). K₂ B (B₁ missing) D (except D_{6.8-10}; D₁ om.) M_{2.5} C₈ स्थविरान्; G₅ बधिरास्. K_{8.4} च ये स्युः; K₅ च सर्वे; C₈ तथैव (as in text). — ^b) K_{4.5} B (B₁ missing) D_n D_{2-5.7.10} हस्ताजीवाः; G₅ ये हस्तजीवाः; C₈ d. s. as in text. K₈₋₅ चा (K₈ अ)श्चजीवाश्च येन्ये (for बहवो येऽत्र सन्ति). K_{1.2} च संति; D_{n1} वसंति (for ऽत्र सन्ति).

मा भैष्ट दुःखेन कुजीवितेन
नूनं कृतं परलोकेषु पापम् ।

निगृह्य शत्रून्सुहृदोऽनुगृह्य
वासोभिरन्नेन च वो भरिष्ये ॥ ४०

सन्त्येव मे ब्राह्मणेभ्यः कृतानि
भावीन्यथो नो बत वर्तयन्ति ।

पश्याम्यहं युक्तरूपांस्तथैव
तामेव सिद्धिं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४१

ये चानाथा दुर्बलाः सर्वकाल-
मात्मन्येव प्रयतन्तेऽथ मूढाः ।

तांश्चापि त्वं कृपणान्सर्वथैव

अस्मद्वाक्यात्कुशलं तात पृच्छेः ॥ ४२

ये चाप्यन्ये संश्रिता धार्तराष्ट्रा-

न्नानादिग्भ्योऽभ्यागताः सूतपुत्र ।

दृष्ट्वा तांश्चैवार्हतश्चापि सर्वा-

न्संपृच्छेथाः कुशलं चाव्ययं च ॥ ४३

एवं सर्वानागताभ्यागतांश्च

राज्ञो दूतान्सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ।

पृष्ट्वा सर्वान्कुशलं तांश्च सूत

पश्चादहं कुशली तेषु वाच्यः ॥ ४४

G. 5. 312
B. 5. 30. 42
K. 5. 30. 49

— *) D₉ आख्याहि. M₁ मा. K₃ D₅ D₁₀ T₂ G₅ M
च; B_{2.8} D_{2.9} G₂ चापि; D_{3-6.8} ते स्म; D₇ वै स्म (for
स्म). B_{4.6} D_n D₃₋₈ T₁ G₁ तेभ्यो (for तेषाम्). — ^a)
Before अनामयं, B_{4.6} D_{n1} D₃₋₈ ins. अपि, T₁ G₁ हि.
K_{1.2} मद्रुचनेन पृच्छेः (for परिपृच्छेर्ज्ञे). K₃₋₅ D₂ जघ-
न्यान्; C₅ जघन्यं (as in text). Cd cites जघन्यः.

40 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^b) K_{1.3.5} G₃
M (except M₄) नेदं; T₁ इदं (for नूनं). — *) K_{3.5}
अभिनंघ; D_{1.9} T₂ निगृह्य (for अनुगृह्य). — ^a) K_{1.2}
वस्त्रेण चास्त्रेण; D₂ वासोभिरन्नेन (for वासोभिरन्नेन). K_{1.2}
D₂ M₂ वो भजिष्ये; D₁ वैभवेन; T₁ G₃ वोभविष्यन्; T₂
G_{1.5} पोषयिष्ये; G₂ वो विजिष्ये (for वो भरिष्ये). C₅
cites भरिष्ये. — After 40, S (except G₂) ins.:

159* न चाप्येतच्छक्यमेकेन वक्तुं

नानादेश्या बहवो जातिसंधाः ।

विप्रोषितो बालवद्रष्टुमिच्छ-

न्नमस्येऽहं संजय भैमसेनान् ।

ते मे यथा वाचमिमां यथोक्तां

त्वयोच्यमानां शृणुयुस्तथा कुरु ।

[(L. 1) G₄ M_{1.4} एतेन (for एकेन). — (L. 2) T₁ G₅
जातं; T₂ G₄ ज्ञातिं (for ज्ञातिं). — (L. 3) G_{3.4} बलवद्;
M (except M₁) बलवान् (for बालवद्). — (L. 4) T₂
तान्समेतान्; G₁ भीमसेनान्; G₄ दृष्टिहीनान् (for भैमं).]

41 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^a) C_n संतीति मे.
Ca. d ब्राह्मणार्थे कृतानि; C₅ ब्राह्मणेभ्यः कृतानि (as in
text). — ^b) K₅ D_{5.2} D_{7.8} भाविनि; Ca. d. s भावीनि
(as in text). K₁ अथा तौ; K₃₋₅ D₁ अथान्ये; D₈ अथा;
D₉ अथो वो (for अथो नो). C₅ cites नो. K परि- (K₅
sup. lin. वरि); B₂ D_{5.1} D_{8.10} तवा; B₈ भवा; D_{1.2}
तथा; D_{5.6} तथा (for बत). S भोग्यान्यथो विजयं (T₂

भोगा यथा संजय; G₂ भोग्यां रथे विजयं) वर्तयन्ति. — *)
B₅ D_n D_{8.4} तान्पश्यामि; D₁ तान्पश्येहं; D₉ तान्प्रपश्यामि
(for पश्याम्यहं). Ca cites तान्; C_n तानि यथा पश्यामि;
C₅ तानि पश्यामि. T₂ तानार्तरूपान्; G₃ न्यायरूपान्; G₆
तां युक्तरूपं; M (except M₁) युक्तरूपं; Cd. s युक्तरूपान्
(as in text). — ^a) K₄ आवेदथा; Ca. d. s श्रावयेथाः
(as in text). K_{1.2} नृपते. K_{5.5} त्वं (for तम्).

42 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^b) S स्म (G₂
अति-) (for अथ). — ^a) K₄ D₉ अस्मद्बचनात्; D₁
त्वस्मद्वा; T₁ G₁ ह्यस्मद्वा (for अस्मद्वा).

43 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^a) D_n D₃ (by
corr.) नाश्रिता; D₃ (before corr.) नानाश्रिता (for
संश्रिता). — ^b) D₅ D₁₀ G₈₋₅ M ह्यागताः; D₆₋₇ ये गताः
(for ऽभ्यागताः). — *) M पृष्ट्वा (M₁ उक्त्वा) (for
दृष्ट्वा). K_{3.5} तान्वै वा (K₃ चा) हेतः; T₁ G_{1.5} M पूर्वं
कुशलं; G₃ चैवं कुशलं (for तांश्चैवार्हतः). K (except
K₄) D₉ चैव; T₁ G₁ तांस्तु; G₈ चाव्ययं; G₅ M तां स्म
(for चापि). G₃ च (for सर्वान्). — ^a) D₁ संपृच्छेयं.
M (except M₁) स्वजनान् (for कुशलं). G₈ पश्चादहं
कुशली तात वाच्यः.

44 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^a) G₆ आगतांश्च
(for अभ्यागतांश्च). K₃₋₅ सर्वानेव (K₃ नेतान्; K₅ नेवं)
स्वागतानागतांश्च. Ca. d. s cito आगतान् अभ्यागतान्. — ^b)
K_{1.2} (m as in text) नृपान्सर्वान् (for राज्ञो दूतान्).
— For 44^{ca}, D₃ repeats 43^{ca}. — *) K_{1.2.4} D₅ D_{1.2}
T₂ G_{2.4} M₃₋₅ दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा). K_{1.2} दृष्ट्वा; K₄ G₆ सर्वं;
D₅ T₁ G_{8.4} पूर्वं (for सर्वान्). K_{1.2} तात पृच्छेः; D₉ तात
वाच्यं; G₄ तान्स्म पृच्छेः (for तांश्च सूत). T₁ तांस्तु; T₂
G_{1.2.5} M₁ तान्स्म; M₂₋₅ तात (for तांश्च). — ^a) K₄ S
(except G₂) तात (for तेषु).

C. 5. 413
E. 5. 30. 47
K. 5. 30. 50

न हीदृशाः सन्त्यपरे पृथिव्यां
ये योधका धार्तराष्ट्रेण लब्धाः ।
धर्मस्तु नित्यो मम धर्म एव
महाबलः शत्रुनिर्बहणाय ॥ ४५
इदं पुनर्वचनं धार्तराष्ट्रं
मुयोधनं संजय श्रावयेथाः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

यस्ते शरीरे हृदयं दुनोति
कामः कुरूनसपत्नोऽनुशिष्याम् ॥ ४६
न विद्यते युक्तिरेतस्य काचि-
नैवंविधाः स्याम यथा प्रियं ते ।
ददस्व वा शक्रपुरं ममैव
युध्यस्व वा भारतमुख्य वीर ॥ ४७

३१

युधिष्ठिर उवाच ।
उत सन्तमसन्तं च बालं वृद्धं च संजय ।
उतावलं बलीयांसं धाता प्रकुरुते वशे ॥ १

उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत बालताम् ।
ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् ॥ २
अलं विज्ञापनाय स्यादाचक्षीथा यथातथम् ।

45 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^a) Ds Ds. 6. 8. 10 T₂ Gs. 4 M परे; T₁ पुरे; Gs हि ते (for अपरे). — ^b) D₂ ये वै योधा; G₄. 5 ये ये योधा; M ये योधका. Ca. d cites योधकाः. S (except G₂) 'राष्ट्रस्य (for 'राष्ट्रेण). T₁ G₁ सूत; T₂ Gs. 5 M राज्ञः; G₄ संति (for लब्धाः). — ^c) T G₁. 8. 4 M युक्तो; Gs स्तुत्यो; Ca. d. s नित्यः (as in text). D₁. 9 सम; Ca. d. s मम (as in text). S नित्यं (G₂ एकः); Ca. d. s धर्मः (as in text). Ds₂ एव; Ca. s एव (as in text).

46 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^a) Ks Ds एवं (for इदं). Ds पूर्व (for पुनर्). — ^b) S (except G₂) सुयोधनं मद्रचनेन ब्रूहि. — Gs is broken from 46^a up to 47^a. — ^c) K₁ शरीरं; Cd. s शरीरे (as in text). — ^d) Ca हन् + अयं; Cd. s हृदयं (as in text). — ^e) Ks B (B₁ missing) सपत्नो; D₂ न सकामो; D₃ संपन्नो; Ca असपन्नः (as in text). Cd cites असपन्नान्; Cs सपन्नान्.

47 B₁ missing (cf. v. l. 37). — ^a) Gs broken (cf. v. l. 46). K हेतुरस्याजमीढ (for युक्तिरेतस्य काचिन्). Ca. d cite युक्तिः, Cs युक्तः. — ^b) K₁. 2 नैवं करिष्यामि; Ks. 4 Ds T₁ Gs. 5 M₁. 8. 4 नैवं विधास्यामि (K₄ Ds M₁. 8. 4 'म). — ^c) D₁ तद्देहि; Ca ददस्व (as in text). T G (except G₂) वै; Ca वा (as in text). Ks B (B₁ missing) Dn Ds. 7 Gs Ca शक्रपुरीं; Ds शत्रुपुरीं; Cs शक्रप्रस्थं; Cd शक्रपुरं (as in text). — ^d) Ds वीरैः (for वीर).

Colophon om. in B₁. — Sub-parvan: K B₂-s D T₁ G₁ M₂-s संजययान. — Adhy. name: Bs युधिष्ठिर-सन्देशः; T₁ M₁ कुशलवाक्यप्रेषणं; G₁. 5 कुशलवाक्यप्रस्थानं (G₅ 'स्थापनं); M₂. 8. 5 कुशलप्रश्नवाक्यं; M₄ कुशलप्रश्नं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ Ds. 1 29; B₂ S 30; Ds (sec. m.) 31. — S'loka no.: Ks 46; Dn 48; Ds 51.

31

 This adhy. is missing in B₁ (cf. v. l. 5. 30. 37).

1 ^a) Gs broken. D₁ ततः; Ca. d उत (as in text). K (except K₄) Bs Dn Ds. 4. 6-8 G₂ वा (for च). — ^b) T₁ जितं; T₂ G₁ जडं; G₂-s M जलं (for बालं). B₂ T₂ Gs. 5 M वीरं; B₃. 4 Ds D₁. 8-10 T₁ G₁. 2 धीरं (for वृद्धं). Ks तथैव च (for च संजय). — ^c) B₂. 5 Dn₂ Ds बालं (for अबलं). Gs M उत बालमबालं च (Gs वा).

2 2^{ad} = (var.) 3. 31. 21^{ad}. — ^a) K₁. 2 M दधा (M₁ sup. lin. दा)ति; Ca ददाति (as in text). — ^b) G₄ Ca. d. s शुक्र उच्चरन्; Cap. sp शुक्रमुं (as in text).

3 ^a) Gs broken. B (B₁ missing) D (except D₁. 2. 8. 9) बलं; Cd. s अलं (as in text). K (except K₄) विज्ञापनं यस्माद्; B (B₁ missing) Dn Ds Ds. 8. 10 विज्ञापमानस्य; D₁ विज्ञायमानस्य; D₂ विज्ञापनायास्य; M₁. 2 विज्ञापनाय स्यां; M₃. 5 विज्ञापनाय त्वं (for विज्ञापनाय स्याद्). Cd cites अलं विज्ञापनाय, Cs अलं विज्ञापनं. — ^b) D₁

अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येनातिहृष्टवत् ॥
गावल्गणे कुरुन्वात्वा धृतराष्ट्रं महाबलम् ।
अभिवाद्योपसंगृह्य ततः पृच्छेरनामयम् ॥ ४
ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितम् ।
तवैव राजन्वीर्येण सुखं जीवन्ति पाण्डवाः ॥ ५
तव प्रसादाद्बालास्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम ।
राज्ये तान्स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षीर्विनशिष्यतः ॥ ६
सर्वमप्येतदेकस्य नालं संजय कस्यचित् ।
तात संहत्य जीवामो मा द्विषन्व्यो वशं गमः ॥ ७
तथा मीष्मं शान्तनवं भारतानां पितामहम् ।

ins. अपि before आचक्षीथा. Ms-s यथा तथा; Cs 'तथम्
(as in text). — G₂ om. 3rd. — *) K₁ अपि; K₂.s.s
अलं; K₄ B₂.4.5 Dn D₈.4.7 अथ (for अथो). S (G₂
om.) अथोपमंत्रयेथास्त्वम्. — *) Before अन्योन्येन, D₁
ins. तु; D₉ हि. T₂ Cd अन्योन्यम् (for 'न्येन). G₈ अत्र
(for अति). K₁ D₂.9 अभिष्टु (D₉ 'ण)वत्; K₂-s
अतिष्ट (K₈ 'ट्ट' (for अतिहृष्ट). B₂.s Dn D₈ D₈-s.10
याथातथ्येन हृष्टवत्; Cs अतोऽन्यैरभिष्टुवत्. Cd cites
ष्टुणवत्.

4 *) G₈-s spell गावद्गणे. — *) D₁ महामति; M₁
जनेश्वर (for महाबलम्). — *) K₈-s 'संगम्य (for 'संगृह्य).
— *) K₈ पुनः (for ततः).

5 *) K₄.s D₉ चैव (for चैनं). K₄.s पुनम्; G₄
उप-; G₈ तम्; M सम् (for त्वम्). — *) D₉ तथैव
(for तवैव).

6 *) K₈ संप्राप्ता; K₄.s प्राप्तास्ते (for बालास्ते). — *)
K₂ अनुत्तमं; D₉ अरिंदमाः. K₈-s राज्यं चैव सुखानि च.
— *) D₉ राष्ट्रे (for राज्ये). S (except T₂ G₂) च (for
तान्). K₈-s आदौ (for अग्रे). — *) G₈ broken. K₈
D₉ M मा (M₁ sup. lin. न as in text). K₁.2.4 मो (K₄
नो)पेक्षीर्वै विनश्य (K₂ 'नश्य)तः; B (B₁ missing) D₈
D₈-7.10 नोपेक्षस्व विनश्यतः; D₁ नोपेक्षिष्टाश्च शिष्यते; T₁
G₁.2 नोपेक्षेथा विनश्यतः; T₂ नोपेक्षिष्टा नशिष्यतः; G₄
नोपेक्षेथा नशिष्यथाः; G₈ नोपेक्षीर्विनशिष्यसि.

7 *) S (except T₂) भारत (for संजय). D₈ कर्हि
(for कस्य). — *) G₄ नाथ; M तस्मात्; Cs तात (as in
text). T₁ G₁.s M₂ संगत्य (for संहत्य). — *) B (B₁
missing) D (except D₁.2.9) द्विषतां मा (for मा द्विषन्व्यो).
Cs cites द्विषतां. K₄ D₂ T₁ G₁ गताः (for गमः).

8 T₁ reads 8^{ab} twice (with v. l.). — *) D₁.9 T₁

शिरसाभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ ८
अभिवाद्य च वक्तव्यस्ततोऽस्माकं पितामहः ।
भवता शंतनोर्वशो निमग्नः पुनरुद्धृतः ॥ ९
स त्वं कुरु तथा तात स्वमतेन पितामह ।
यथा जीवन्ति ते पौत्राः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ १०
तथैव विदुरं ब्रूयाः कुरुणां मन्त्रधारिणम् ।
अयुद्धं सौम्य भाषस्व हितकामो युधिष्ठिरः ॥ ११
अथो सुयोधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणम् ।
मध्ये कुरुणामासीनमनुनीय पुनः पुनः ॥ १२
अपश्यन्मासुपेक्षन्तं कृष्णामेकां सभागताम् ।

C. 5. 31.
B. 5. 31.
K. 5. 31.

(both times) G अथ (for तथा). — *) K₁ B₈ D₈
D₈.9.10 T₂ भरतानां. K₁.2 अनुत्तमं; D₉ T₁ (first time)
M₂ अमघपं; G₈ M₁.s-s अमध्यमे (for पितामहम्). — *)
K₁ (hypermetric!) शिरसाभिवादेथास्त्वं; K₈ शिरसा-
भिवदेथाः; T₁ G (except G₂) शिरसा चाभिवदेथाः.
— *) K₈ त्वं मे (for मम).

9 *) D₁ तातो; D₉ तथा; S (except T₂ G₂) त्वया
(for ततो). — *) A few MSS. शान्तनोर.

10 *) K₄ सर्वं (for स त्वं). K₂.4 यथा (for तथा).
— *) D₂ सुखेनैव (for स्वमतेन). — *) K₈ D₁ ते पुत्राः;
M₁ पौत्रास्ते (by transp.). — *) S (except T₂ G₂)
'युक्ताः (for 'मन्तः).

11 *) D₁ सौम्यभावश्च; S (except T₂ G₂) सौम्य
भाषेथाः. — *) D₁ G₂ मित्रं; D₉ मैत्रं; T G₁.s-s M
शमं (for हितं). K D (except D₈ D₁.9) T₂ युधिष्ठिरे
(K₄ 'रं).

12 *) K₈ B₂.4 D T₂ G₂ अथ (for अथो). K₄ B₈
D (except D₉) T₂ G₂ दुयोधनं. — *) D₈ अवमन्य; M
अनुमान्य (for अनुनीय).

13 *) K₁.s.s अपापमानम्; K₂ अपापां ताम्; B (B₁
missing) Dn₂ D₈ D₈-s.10 T₂ अपापां यद्; Dn₁ अपायं
यद्; D₁ अपश्येस्ताम्; T₁ G M₃.4 अपश्यं माम् (for
अपश्यन्ताम्). K (except K₄) B₂.4 Dn D₈-s T₂
उपेक्षस्त्वं; B₂.s उपेक्षन्तं; D₈ D₁₀ उपै (D₂ 'पै)क्षन्तं; D₁
उपेक्ष्यतीं; D₂ उपेक्ष्यति; T₁ G₈.s अपेक्षतीं; G₁.4 अवेक्षतीं;
G₂ उपेक्षतीं (for उपेक्षन्तं). — *) B₂-s Dn D₈ D₈-7.
9.10 T₂ कृष्णामेतां; D₁ दृष्ट्वा कृष्णां. B₂ G₈ सभां गतां.
— 13^{cd} = 15^{cd}. — *) K D₁ च तितिक्षामो; B₂.4 Dn
D₈.4 वै तिति; B₈ D₉ T₂ G₄ M अतितिक्षामो; D₂ व्यति-
तिक्षामो; D₈ संतिति; Cd.n अतितिक्षाम (as in text).

C. 5. 628
B. 5. 31. 13
K. 5. 31. 13

तदुःखमतितीक्ष्णं मा वधीष्म कुरुनिति ॥ १३
एवं पूर्वापरान्क्लेशानतितीक्ष्णन्त पाण्डवाः ।
यथा बलीयसः सन्तस्तत्सर्वं कुरवो विदुः ॥ १४
यन्नः प्राव्राजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ।
तदुःखमतितीक्ष्णं मा वधीष्म कुरुनिति ॥ १५
यत्तत्सभायामाक्रम्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत् ।
दुःशासनस्तेऽनुमते तच्चास्माभिरुपेक्षितम् ॥ १६
यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परंतप ।

— ^a) K (except Ks) Ds. 9 वधीः स्म; D1 वधीस्वं;
Gs-6 M वधिष्ठाः; Cn वधीम (for वधीष्म).

14 T1 Gs om. 14; M1 om. 14-15. G1 reads 14
after 16. — ^a) Ds पूर्वान्परान्. G2 दुःखान्; G3 दोषान्
(for क्लेशान्). — ^b) K4 तितिक्षन्ति च; G1. 8. 4 M (M1
om.) तितिक्षन्त्येव (for अतितिक्षन्त). — ^c) D2 सर्वे; M
(M1 om.) अथो (for यथा). K4 राजन् (for सन्तः).
K1. 2 Ds यथावलीढमर्धं (K1 °र्थं) च; B (B1 missing)
Dn Ds Ds-7. 10 T2 बलीयांसोऽपि संतो यत्; D1. 9 G2 अद्धा
(G2 युद्धाद्) बलीयसः संतः; G1 अतो बलीयांसः संतः; Gs
अतो बलीयसाः शंसन्तः; G4 अथो बलीयांसं तप्ताः. Ca cites
अर्धं, Cd अर्धं अवलीढं. — ^d) Ds सत्यं (for सर्वं).

15 M1 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^a) Ks-6 यत्तत्;
D1 यत्तान् (for यन्नः). K प्रव्राजन्; Bs Ds T2 प्रव्राजयः;
Dn D1 प्रव्राजयेः; D1. 2 प्रव्राजयन्; Ds. 4 T1 G1. 2. 6 M
(M1 om.) प्रव्राजयेः; Ds प्रव्राजितं; D9 प्रव्राजयत्; Gs. 4
प्रव्राजयेत् (for प्रव्राजयः). D1 Gs सौम्यान्; D2 सम्यग्;
Gs सर्वान् (for सौम्य). — ^b) K (except Ks) प्रतिवासनं;
S (except T2 G2; M1 om.) परिवारितान् (for प्रति-
वासितान्). — 15^{cd} = 13^{cd}. — ^c) Ks च तितिक्षाम्;
K4. 6 Ds संतितिक्षामो; Dn1 Ds. 4. 7 G4 अतितिक्षामो. B
(B1 missing) Ds Ds. 6. 10 T2 अ (Ds. 6 प्र) तितिक्षामहि च
तत् (B2. 4 °महे तच्च; Ds °महि च तं; D10 °म दुःखं तत्; T2
°म च तत्). — ^d) K Ds. 9 वधीः स्म; D2 Gs-6 Ms-6
वधिष्ठाः; M2 पतिष्ठाः (for वधीष्म).

16 For sequence of G1, cf. v. l. 14. — ^a) B2. 8. 6
Ds D1. 2. 6-8. 10 G2 यत्तत् (B2 D2 यत्तु; Ds. 6. 7 यत्)
कुंतीम् (D1 धर्मम्; G2 धर्म्यम्) अतिक्रम्य; B4 Dn Ds. 4. 0
T2 (before corr.) यत्कुंतीं समतिक्रम्य. — ^b) K B2. 6
D1 अकर्षं (for अधर्षं). — After 16, T1 Gs repeat 14
(v. l.: तितिक्षन्त्येव for अतितिक्षन्त, and अतो for यथा).

17 ^a) K Ds यथोदितं; B4 Dn Ds. 4. 7. 10 T2 अथो-

निर्वर्तय परद्रव्ये बुद्धिं गृह्णां नरर्षभ ॥ १७
शान्तिरेवं भवेद्राजन्प्रीतिश्चैव परस्परम् ।
राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छताम् ॥ १८
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।
अवसानं भवेदत्र किञ्चिदेव तु पञ्चमम् ॥ १९
भ्रातृणां देहि पञ्चानां ग्रामान्पञ्च सुयोधन ।
शान्तिर्नोऽस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह संजय ॥ २०
भ्राता भ्रातरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यताम् ।

चितं (for यथोचितं). D1 मिजं (for स्वकं). — ^a) K2
कृतां बुद्धिं; B (B1 missing) D (except D1. 2. 9) T2
परद्रव्यात् (for °द्रव्ये). — ^b) K कृतां बुद्धिं (K2 परद्रव्ये)
(for बुद्धिं गृह्णां). Dn1 गृह्णां; Ds2 Ds गृह्णां; D1 गृह्णां;
Ds. 4. 7 कृह्णां; T1 G1. 4. 6 अह्णां; Cn गृह्णां (as in text).
Ks. 5 नराधिप; D1 G2 परंतप; Ds नरेश्वर (for नरर्षभ).

18 ^a) Ds1 T1 G1. 8. 4 M एव; D1. 2 G2 चैव (for
एवं).

19 = (var.) 5. 70. 15; (var.) 5. 80. 7^{ab}-8^{ab}.
— ^a) K Dn D1-4. 5 (sup. lin.). 7-10 M2 अविस्थलं; Ds
कुशस्थूलं (for कुशस्थलं). Ds1 वृकस्थूलं; Gs वृकस्थं च
(for वृकस्थलं). — ^b) K2 D1 M1. 8. 4 आसन्दीं; Ks B
(B1 missing) Dn D2-4. 6. 8. 9 M2 माकन्दीं; Ds Ds. 7. 10
माकन्दी; T1 वावन्तीं; T2 Gs अवंतीं; G1 वसन्तीं; G2 माकन्दीं;
Gs अप्यवंतीं; G4 अवंतं (for आसन्दी). — ^c) K1. 2 Gs
°स्थानं; T1 °सन्नं; G4 °धानं; M (except M2) °साने (for
°मानं). B4 Dn Ds. 4. 7. 9 भवतु (for भवेद्). D2 यन्नः;
T1 G1. 4. 6 M (except M2) तत्र (for अत्र). Ks भवे-
किञ्चित्; G3 च भवतः (for भवेदत्र). G2 प्रयच्छ चतुरो
ग्रामान्. — ^d) Ds Ds. 8. 9 T2 G2. 4 कंचिद् (for किञ्चिद्).
K4 B (B1 missing) D (except D1. 2. 9) M2 एकं; Gs
स्वपि (for एव). N (except D1. 2. 9; B1 missing) Gs
M2 च (for तु). Ks देयं चैवात्र पंचमं. — G2 repeats
19, with v. l.: अविस्थलं कुशस्थलं (for °) and कंचिदेव
तु पंचमं (for °).

20 ^a) B3 मम (for देहि). Ds सर्वेषां (for पञ्चानां).
— ^b) Ks Bs D (except D1. 2. 9) T2 पंच ग्रामान् (by
transp.). — Cf. 5. 80. 7^{ab}. — ^c) Ds मे (for नो).
K2. 8 Ds Ds-7 °प्रज्ञ (for °प्राज्ञ). — ^d) T1 G1. 4. 6
M1. 8. 4 भ्रातृ (for ज्ञातिं). T1 G (except G2) भारत
(for संजय).

21 ^a) D10 Gs अभ्येतु (for अन्वेतु). — ^b) T1 G4

स्यमानाः समायान्तु पाञ्चालाः कुरुभिः सह ॥ २१
अक्षतान्कुरुपाञ्चालान्पश्येम इति कामये ।
सर्वे सुमनसस्तात शाम्याम भरतर्षभ ॥ २२

अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय संजय ।
धर्मार्थयोरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।

अनुज्ञातः पाण्डवेन प्रययौ संजयस्तदा ।
शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १
संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रं च प्रविवेश ह ।

अन्तःपुरमुपस्थाय द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् ॥ २

आचक्ष्व मां धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ
उपागतं पाण्डवानां सकाशात् ।
जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः

C. 5. 942
B. 5. 22. 4
K. 5. 32. 12

स्तूय° (for स्य°). Ks Dn सभां यांतु (for समायान्तु).
— °) Ks पांडवाः; some N MSS. पंचालाः (for पाञ्चालाः).
22 °) G1 हर्षितान् (for अक्षतान्). — °) K Bs D
(except Ds D1.10) T G (except G2) पश्येयम् (for
पश्येम). — °) K D1.8 G (except G2) शाम्या(Ks
पश्या)मो; Ds यत्समो (for शाम्याम). M (except M1)
भरतर्षभाः.

23 °) D1 शमं यामि; G1 शमं याम (for शमायास्मि).
— °) Ds यथा (for तथा). B2 भारत (for संजय).
— °) Ds धर्मान्वयो बलं चाहं. Ca citos अलं. — °) Gs
उत वै (for मृदवे). M (except M1) वा (for च).

Colophon om. in B1. — Sub-parvan: K1.2.4 B
(B1 om.) D T2 G1.5 M2-5 संजययान. — Adhy. name:
T2 संदेश***योगः; G1 धर्मपुत्रसंदेशः; M ग्रामपंचकप्रार्थनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): K1 Ds S
31; Ds. 1 30; Ds (sec. m.) 28. — S'loka no.: Ks
Dn Ds 23.

After adhy. 31, S (except T2 G2) reads
(with v. l.) 5. 64. 3-11, for the first time, repeating
the stanzas in their proper place.

32

This adhy. is missing in B1 (cf. v. l. 5.
30. 37).

1 °) K4.5 D1.2 G2 सोनुज्ञातः. — °) K1 transp.
प्रययौ and संजयः. — After 1, S (except T2 G2) ins.:

160* ततस्तु संजयः क्षिप्रमेकाह्वय परंतप ।
याति स हास्तिनपुरं निशाकाले समाविशत् ।

16

[(L. 1) T1 G1.4.5 न21 (for नतम्). T1 Gs एकाहेन च;
G1 एकाहेन. — (L. 2) T1 G1.3.5 परंतप; M1 च प्राविशत्
(for समाविशत्). G4 राजवाजिममाकुले (for posterior
half).]

2 °) K1-8 Ds D10 Gs M (except M1) स (for
सं). D2 T1 G (except G2) हास्तिनपुरं; Ca हास्तिन° (as
in text). — °) B (B1 missing) D शीघ्रमेव प्रविश्य च;
T1 G1.4.5 शीघ्रमश्चर्महा(T1 G4 °नो)जवैः. Ca cites
शीघ्रमेव प्रविश्य. — °) K1.2.4 D2 T1 Gs M2 उपास्थाय;
Ks B2.4.5 Dn Ds.4.9 समास्थाय.

3 Before 3, Gs.4 M ins. संजयः. — °) Some
MSS. द्वास्थ. M2 om. द्वास्थ. Ds आचक्ष्व धृतराष्ट्रस्य
द्वास्थ त्वं मां (sloka rhythm!). — °) K2.3.6 Ds
समागतं (for उपा°). G2 दिदृक्षया द्वारमुपागतम्. — For
3^{ab}, B (B1 missing) D (except D1.2; for Ds see
above) T2 subst. (the anuṣṭubh lines):

161* आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां समुपागतम् ।

सकाशात्पाण्डुपुत्राणां संजयं मा चिरं कृथाः ।

— °) Ks इति; Ks अधि- (for अभि-). T1 G1.5 अभि-
वाद्योपवृत्तः; Gs अभिवंद्याप्रवृत्तो (for अभिवदेस्त्वं हि क्षत्तः).
B (B1 missing) Dn Ds D2 m. 3-8.10 T2 द्वास्थ; G4
द्वारस्थ (for क्षत्तः). — °) Dn1 प्रवेशययां; D2-4 प्रवेशय
मां; G1.4 M2 प्रवेश(G4 °शे)यं; Gs.5 निवेद्योयं (G5 °हं)
(for प्रविशेयं). K1.4 Ds वै विदितो; Ds.4 विदितोतः
(for विदितो). — For 3^{ab}, G2 reads 4^{ab} for the first
time, repeating it in its proper place. — After 3, B
(B1 missing) D (except D1.2.9) T2 ins.:

162* निवेद्यमत्रात्ययिकं हि मेऽस्ति

द्वाःस्थोऽथ श्रुत्वा नृपतिं जगाद ।

C. 5. 942
B. 5. 32. 4
K. 5. 32. 12

प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ ३

द्राःस्थ उवाच ।

संजयोऽयं भूमिपते नमस्ते

दिदक्षया द्वारमुपागतस्ते ।

प्राप्तो दूतः पाण्डवानां सकाशा-

त्प्रशाधि राजन्किमयं करोतु ॥ ४

धृतराष्ट्र उवाच ।

आचक्ष्व मां सुखिनं काल्यमसौ

प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय ।

न चाहमेतस्य भवाम्यकाल्यः

स मे कस्माद्द्वारि तिष्ठेत् क्षत्तः ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य

महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ।

सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद

वैचित्रवीर्यं प्राञ्जलिः स्रुतपुत्रः ॥ ६

संजय उवाच ।

संजयोऽहं भूमिपते नमस्ते

प्राप्तोऽस्मि गत्वा नरदेव पाण्डवान् ।

अभिवाद्य त्वां पाण्डुपुत्रो मनस्वी

युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ ७

स ते पुत्रान्पृच्छति प्रीयमाणः

कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्नुभिश्च ।

तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राज-

न्ये चापि त्वामुपजीवन्ति तैश्च ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

अभ्येत्य त्वां तात वदामि संजय

अजातशत्रुं च सुखेन पार्थम् ।

कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः

सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् ॥ ९

while G₂ ins.:

163* जागर्ति चेदभिवाद्यस्य पादौ

निवेद्याहं पाण्डवोक्तिं सयुक्तिम् ।

4 ^{ab}) G₂ transp. नमस्ते and दिदक्षया. G_{8.5} M दिदक्षते (for 'क्षया). M त्वां (for ते). — ^c) K_{4.5} D₈ आप्तो (for प्राप्तो). G₈ दूतः; G₄ सूतः (for दूतः).

5 G_{8.4} om. the ref. — ^a) D_{n1} D₁ Ms.₄ मा (for मां). The portion of the text from ^a) up to परस्त्वेन (26^a) is written (sec. m.) in D₂ on a subst. folio. B_{4.5} D₈ D_{2-4.7.9} G₅ कुशलिनं; D_n दुःखितं D_{n2} 'नं' (for सुखिनं). K B_{4.5} D Ca.d.s कल्पम्; B_{2.8} T₂ G₈ Ms.-s कल्यम्; G₄ कार्यम्; M₁ भव्यम् (for काल्यम्). — ^c) N (B₁ missing) C₈ अकल्पः; T₂ अकल्प्यः; M₈ अकल्यः; Ca.d अकाल्यः (as in text). — ^d) D_{n2} हि (for मे). K D_{1-4.7-9} G₂ तिष्ठति द्वारि; B (B₁ missing) D_{8.6.10} G₁ द्वारि तिष्ठेच्च; T₂ द्वारि तिष्ठेद् (for द्वारि तिष्ठेत्). N (B₁ missing) G₂ Ca.s सक्तः (K₂ रुद्धः; B₄ D_{5.6} शक्तः); T₂ Cd अशक्तः; G_{1.4.5} सूतः (for क्षत्तः).

6 D₁₀ T₁ G₈ om. the ref. — ^a) D₈ (marg. sec. m.) अनुमतेर; G₅ 'मतो. — ^b) D₈₂ T₁ G_{1.5} महावेश्म. G_{4.5} प्राप्य (for प्राज्ञ). S (except G_{2.4}) -अभिगुप्तं; Cd आर्यगुप्तम् (as in text). — ^c) K सिंहासने;

D₉ महासनस्थं (for सिंहासनस्थं).

7 D₉ G₄ om. the ref. — ^a) = (var.) 4^a above. — ^b) D_{1.5.6} G₂ om. अस्मि. D₁ नरदेवान्स; G₂ 'देवासि (for 'देव). D_{1-4.7.9} G_{1.2.4} पार्थान् (for पाण्डवान्). — ^c) G₄ M 'वाद्यन् (for 'वाद्य त्वां). K₂ मनीषी (marg. sec. m. as in text). — ^d) D_{n2} सर्वेषां नः (for युधिष्ठिरः). K₈ चाभ्यपृच्छत्; K₄ वा चान्वपृच्छत्; B₈ चान्वपृच्छेत्; M त्वा (M₈ चा) नुपृच्छे (M_{1.2} 'च्छ)त्. 8 ^a) D₈ ते स (by transp.). T₁ G₁ स ते पुत्रः; G₄ सपुत्रं त्वां (for स ते पुत्रान्). G₈ om. from पुत्रान् up to the end of 11. — ^b) D₉ om. अपि. K₈ अनु^a (for उप^a).

9 D₁ (hapl.) om. 9 and the ref. before 10; G₈ om. 9 (cf. v. 1. 8). — ^a) K₂ D₉ अप्येवं; B (B₁ missing) D_n D₈ D_{2-6.8.10} T₂ अभिनन्द्य; C₈ अभ्येत्य (as in text). M त्वा; C₈ त्वां (as in text). K₁ तु; K₄ नु (for तात). — ^b) K (except K₁) D_{n1} D₂₋₄ 'शत्रुः and पार्थः. C_{n.s} cite अजातशत्रुं. D₉ अजातशत्रुश्च सुबोधनश्च. — ^c) K₈ राजा; D_{n2} T₁ G_{4.5} च राजा (for स राजा). T₁ (G_{1.4.5} सूतपुत्र (for सपुत्रः). — ^d) K₁₋₈ सहामात्यैः. D₈ सहानुजः. D₁ पाण्डवानां; G₄ कौरवाण्यः (for कौरवाणाम्).

10 G₈ om. 10 (cf. v. 1. 8); D₁ om. the ref. (cf.

संजय उवाच ।

सहामात्यः कुशली पाण्डुपुत्रो
भूयश्चातो यच्च तेऽग्रे मनोऽभूत् ।
निर्णिक्तधर्मार्थकरो मनस्वी
बहुश्रुतो दृष्टिमाञ्शीलवांश्च ॥ १०
परं धर्मात्पाण्डवस्यानृशंसं
धर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ।
सुखप्रिये धर्महीने न पार्थो-
ऽनुरुध्यते भारत तस्य विद्धि ॥ ११
परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते
सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा ।

v. l. 8, 9). — ^a) K (except K₅) धर्म° (for पाण्डु°).
— ^b) K₄ B (B₁ missing) D (except D_{1.9}) T₂ Ca. s
बुभूषते; T₁ भूयश्चाते; M Cap भूयश्च ते; Cd भूयश्चातो (as
in text). K₅ ये च; D₁ यश्च; D₂₋₄ यत्र (for यच्च).
Ca. d. s cite यत्. K₄ B (B₁ missing) Dn₂ D₂₋₄ T₂
-त्मनो; Ca. d. s. np मनो (as in text). — ^c) K₅
निर्णीत; G₈ निर्णीय; Ca. d निर्णिक्त (as in text). — K₄
(hapl.) om. from धर्मार्थ° up to सुखप्रिये (in 11°). T₁
G₁ तपस्वी; G_{4.5} तरस्वी (for मनस्वी). — ^d) B₈ तुष्टिमान्;
D₈ तृप्तिमान्; D₂₋₄ बलवान्; G₂ दृष्टिमान् (for दृष्टिमान्).

11 G₈ om. 11 (cf. v. l. 8); K₄ om. up to सुखप्रिये
in 11° (cf. v. l. 10). — ^a) K (K₄ om.) D_{1.7} T₁
G_{1.5} Cn परो; G₂ परान्; Cd. s परं (as in text). K (K₄
om.) D_{1.7.9} G₅ धर्मः; Ca. d. s धर्मान् (as in text).
— ^b) D₉ Cd °चर्यात्; Ca. s °चयात् (as in text). — ^c)
K₅ °प्रिये न; D₁ G₅ °प्रियो (for °प्रिये). D₁ °हीनो; C₈
°हीने (as in text). K₄ B₂ न धर्म्यान्; B_{8.4} Dn₂ D_{8.10}
M_{2.5} न पार्थे; D₉ न पार्थ; Cn अनपार्थे (for न पार्थो).
Cnp पार्थे (as in text). — ^d) K₄ B₂ न रुध्यते;
D₉ अनुरुध्ये; G₅ निरुध्यते; C₈ अनुरुध्यते (as in text).
K_{8.5} D₈ D_{1.8} Ca. d. s भावतः; Cap भारत (as in text).
K₄ B (B₁ missing) D (except D_{8.2} D₉) T₂ तस्य बुद्धिः;
T₁ (by transp.) विद्धि तस्य; G_{1.2.4} तद्धितस्य; G₅ तद्धितं
च. — After 11, G_{1.4.5} M (except M₂) read 25^{ab},
which is followed by:

164* अकुर्वतः सिध्यति चापि सर्वं

तस्मादाहुः पुरुषं कर्मणोऽन्यत् ।

[(L. 1) M_{1.4} साधु (for सर्व). — (L. 2) G₄ पौरुषं.
G₁ कर्मणो हि; G₄ कर्म दैवं; G₅ कर्मणोऽथ; M_{1.4} कर्मणोऽपि.]

इमं दृष्ट्वा नियमं पाण्डवस्य
मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ॥ १२
इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं
पापोदकं घोरमवर्णरूपम् ।
यावन्नरः कामयतेऽतिकाल्यं
तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् ॥ १३
अजातशत्रुस्तु विहाय पापं
जीर्णं त्वचं सर्प इवासमर्थाम् ।
विरोचतेऽहार्यवृत्तेन वीरो
युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ॥ १४
अङ्गात्मनः कर्म निबोध राज-

C. 5. 954
B. 5. 32. 16
K. 5. 32. 24

— After 164*, G_{1.4.5} M (except M₂) read 25^{ad}
and 26^{ab} for the first time, repeating them in their
proper place.

12 ^a) K_{1m} दैव-; D₇ G₄ पर-; Ca. d. s पर- (as in
text). — ^b) = 5. 39. 1^b. D_{7.9} घातु°; G₈ दाम° (for
दारु°). — ^c) K₂ G₂ इमं च; D₁ इमं तु (for इमं). G₄
निश्चयं; Ca. d. s नियमं (as in text). K (except K₅)
पार्थिवस्य (for पाण्ड°). — ^d) G₃ (in addition to the
text reading) नान्यत्राम्नीह लोके परत्र.

13 ^b) S (except T₂) पापोदयं. K_{1.2} G₂ घोरम-
रूपवर्णं; D₁ घोररूपमवर्णं; D₂₋₄ G₁ घोरमवर्णरूपं; Ca
as in text. Cd cites अरूपवर्णं, C₈ अवर्णरूपं (as in text).
— G₂ om. 13^{ad}. — ^c) K₅ B (B₁ missing) Dn D₈
D_{8.6.10} T₂ G₄ Ca पर-; D₈ च न (for नर-). K_{1.2} D₈
ध्यामयते; Dn₁ कामपतिर-; Ca त्वा कामयते; Cd. s न
कामयते (for कामयते). K_{1.2} Cd त्रिकाल्यं; K₂ न काल्यं;
K₄ अतिकल्पं; K₅ B (B₁ missing) Dn₂ D_{2-7.10} T₂ Ca
अतिवेलं; Dn₁ °बलं; D₈ D_{1.8} G₄ C₈ अतिकालं; D₉ त्रिकल्पं
(for अतिकाल्यं). — ^d) K₁₋₃ स कामं; K₄ D_{1.9} च कालं;
K₅ च कामं (for नरोऽयं). Ca cites अयं.

14 ^a) K (except K₄) D₂₋₄ T' G₁ च (for तु).
— ^b) D₉ नाग (for सर्प). G₄ अवमुच्य (for असमर्थाम्).
— ^c) B₃ विराजते; G₈ बुभूषते (for विरोचते). Dn₁
D_{1.2.9} S (except M₂; T₂ by corr.) हार्यवृत्तेन (G₅
°वृत्तो हि); Cn as in text. B₂ D_{1.10} S (except G₈)
धीरो; D₉ धीमान् (for वीरो). Ca. d विसृज्य; C₈ विसृज्य
(as in text).

15 ^a) B (B₁ missing) Dn₂ D₈ D_{8-7.10} T₂ Cn
हन्त; Dn₁ D_{2.8} हन्त-; D₉ अथ; Ca. d अङ्ग (as in text).

C. 5. 884
B. 5. 32. 10
K. 5. 32. 24

न्धर्मार्थयुक्तादार्यवृत्तादपेतम् ।
उपक्रोशं चेह गतोऽसि राज-
*नोहेश्च पापं प्रसजेदमुत्र ॥ १५
स त्वमर्थं संशयितं विना तै-
राशंससे पुत्रवशानुगोऽद्य ।
अधर्मशब्दश्च महान्पृथिव्यां
नेदं कर्म त्वत्समं भारताय्य ॥ १६
हीनप्रज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो
दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः ।
एवंधर्मा नापदः संतितीर्थे-
हीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ॥ १७

— D₁ (hapl.) om. 11⁶⁰. — ^b) K₈ °युक्ताद्राजं; G₈ °युक्तायं (for °युक्तादार्यं). — The portion from 15⁶⁰ up to 5. 101. 10⁶⁰ is lost in K₈ on 107 missing fol. (42-148)! — ^c) T₂ उप-; G₄ एव; Ca. d इह (as in text). K_{1.2.5} धोरं (for राजन्). — ^d) K_{1.4} नो चेत्तन्; K₂ नेहेतन्; K₅ D_{1.9} नो चेत्; B (B₁ missing) D_n D_{8-8.10} T₂ (before corr.) भूयश्च; D₈ भूयः; D₂₋₄ नेहेच्च; S (T₂ by corr.) मोहाच्च; Ca. d. s नो वा (for *नोहेश्च). D₁ अपापं. T₁ G_{1.8.4} विसृजन्; G₂ प्रसजन्; G₅ विसृजेन्; M विसृजेर; Cd. s प्रसजेत् (for प्रसजेत्).

16 K₈ missing (cf. v. l. 15). — ^a) K₅ सर्वम् (for स त्वम्). S (except T G_{1.2}) समर्थं (for अर्थं). K_{1.2} (m as in text) संजनितं; K₅ संशयितं. — ^b) K₁ आशंसयेः; D_{n2} D₈ आशंसते; B₈₋₈ D₂ (by corr.). 5. 8. 10 (m as in text) T₂ (before corr.) C_n अस्य; D₂ (before corr.). 8. 4. 7. 8 अथ (for अद्य). — ^c) D₁ तु; D_{2-4.9} सु- (for च). — ^d) D₁ नीचं (for नेदं). D₁ त्वत्कृतं; Ca. d. s त्वत्समं (as in text). D_{1.9} भारताय.

17 K₈ missing (cf. v. l. 15). — ^b) K_{1.2.5} D₈ दीर्घावल्लोकी; K₄ दीर्घावल्ली; B₈₋₈ D_{8-7.10} T₂ G₂ दीर्घं वैरी; D₁ दीर्घवैरो; T₁ G_{1.3-5} M₁ धर्मद्वेषी (for दीर्घवैरी). K_{1.2} अवीरः (for अधीरः). — ^c) B_{8.4} T₁ G_{1.8-5} एतान्धर्मान्; D₁ एतद्धर्मो; D₇ एवंधर्मं; G₂ एकाद्धर्मान्; Cd. s एवंधर्मा (as in text). K₄ B (B₁ missing) D_n D₈ D₂₋₇ T₂ संश्रयेयुर; K₅ संतितीर्थेन्; D₉ सत्यतीर्थे; D₁₀ संश्रयितः; Cd स तितीर्थेन्; C₈ संतितीर्थेन् (as in text). — ^d) K₅ D₈ सुहीनवीर्यो; D₈ D₈₋₇ हीनो (D₇ 'ने' वीर्ये (D₈ 'यो'); D₉ यो न वीर्यो; D₁₀ हीनवीर्ये; T₁ G_{1.2.5}

कुले जातो धर्मवान्यो यशस्वी
बहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ।
धर्मार्थयोग्रथितयोर्बिभर्ति
नान्यत्र दिष्टस्य वशादुपैति ॥ १८
कथं हि मन्त्राग्र्यधरो मनीषी
धर्मार्थयोरापदि संप्रणेता ।
एवंयुक्तः सर्वमन्नैरहीनो
अनानृशंसं कर्म कुर्यादमूढः ॥ १९
तवापीमे मन्त्रविदः समेत्य
समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ।
तेषामयं बलवान्निश्चयश्च

हीनप्रवीर्यो; G₈ अदीनवीर्यो; G₄ यश्चावीर्यो; M हीनवीर्योसौ (for हीनवीर्यो).

18 K₈ missing (cf. v. l. 15). — ^b) B (B₁ missing) D_n D_{2-7.10} T₂ G₄ बलं; D₈ D₉ G₈ M₅ धनं; D₁ यो धनवान्; D₈ भगं; M₁₋₄ धनधान्ये (for धर्मवान्यो). — ^c) K₁ B_{2.8} D₈ D_{2-5.7.8.10} T₂ जितात्मा; K₂ धृतां (for यतां). — ^d) G₄ श्रुतिधियोर् (for ग्रथितयोर्). T₂ G_{1.8-5} M विपश्चिन् (for विभर्ति). K (K₈ missing) धर्मार्थकामांश्च समं बिभर्ति; B (B₁ missing) D (except D_{1.9}) T₂ धर्मार्थमौ ग्रथितौ यो बिभर्ति. C₈ cites ग्रथितौ and बिभर्ति. Cd cites विवर्तयिता. — ^e) K₁ ह्यन्यत्तद्; K₂ ह्यन्यच्च; K₄ G₈ अन्यत्र; K₅ नान्यच्च; B₂ स ह्यत्र; B₈ यो ह्यत्र; B_{4.5} D T₂ स ह्यस्य (D₁ ताञ्चास्य; D₉ भावाद्) (for नान्यत्र). K₁ D₉ Cd इष्टस्य (for दिष्टस्य). B₂ D_{n2} D₈ D_{9.10} S (except T G₅) अपैति.

19 K₈ missing (cf. v. l. 15). — ^a) K_{1.2.4} मन्त्राद्य (K₂ °ग्र)वरो; D_{2-4.7} मन्त्रार्थधरो; D₉ मन्त्राग्रधरो; T₁ G_{8.4} M_{1.3.4} मन्त्राग्रधरो; G₂ मन्त्रग्रथिनो (for मन्त्राग्र्यधरो). D₉ मनस्वी (for मनीषी). — ^c) B_{2.5} D_{5.10} T M₅ C_n एवमुक्तः; D_{7.9} युक्त एवं (D₉ °व) (for एवंयुक्तः). D₈ °धर्मैर् (for °मन्त्रैर्). K₁ च हीनः; D_{n9} T₁ G_{1.2.4.5} M विहीनं; D₂₋₄ T₂ G₈ अहीनं (for अहीनो). — ^d) K_{1.2} अनायस्यं; K₄ नरो नृशंसं; K₅ अनाशंसं; B (B₁ missing) D T₂ नरो नृशंसं (D_{1.9} अयशस्यं); T₁ G अनाशस्यं; Cd. s अनायस्यं (for अनानृशंसं).

20 K₈ missing (cf. v. l. 15). — ^a) B (B₁ missing) D_n D₈ D_{5.6.8.10} T₂ G₂ तव ह्यमी; D₂ तवापीदं; T₁ G₅ M_{2.5} तथा हि मे; G₁ M_{1.3.4} तथा हीमे;

कुरुक्षयार्थे निरयो व्यपादि ॥ २०
 अकालिकं कुरवो नाभविष्य-
 न्पापेन चेत्पापमजातशत्रुः ।
 इच्छेज्जातु त्वयि पापं विसृज्य
 निन्दा चेयं तव लोकेऽभविष्यत् ॥ २१
 किमन्यत्र विषयादीश्वराणां
 यत्र पार्थः परलोकं ददर्श ।
 अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्या-
 न्न संशयो नास्ति मनुष्यकारः ॥ २२
 एतान्गुणान्कर्मकृतानवेक्ष्य

मावाभावौ वर्तमानावनित्यौ ।
 बलिर्हि राजा पारमविन्दमानो
 नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने ॥ २३
 चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक् जिह्वा
 ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जन्तोः ।
 तानि प्रीतान्येव तृष्णाक्षयान्ते
 तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुद्यात् ॥ २४
 न त्वेवमन्ये पुरुषस्य कर्म
 संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् ।
 मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः

Gs. 4 तथा (Gs °दा) हि ते (for तवार्पामे). G4 समेताः (for समेत्य). — °) Ms-5 समासाते! — °) K (Ks missing) D1.8 Cd.s कुल (K4 कुरु also) क्षयार्थे (D8 °यं). T1 G M1 निय (M1 sup. lin. २) तो (T1 °ता); Cd.s निरयो (as in text). T1 न प्यधाय; G1 न व्यधायि; G2 व्यधायि; Gs-5 M प्य (M1.8.4 व्य) पायी (Gs. 5 °यि; G4 °यं [by corr.]); Cd.s व्यपादि (as in text). K (Ks missing) Ds निरयानुपाती (for निरयो व्यपादि). B (B1 missing) Dn Ds D2-7.10 T2 कुरुक्षये (D2-4 कुलक्षयो; D5 कुरुक्षयं; D7 कुलक्षये) नियमेनोदपादि; Ca कुलक्षये निरयो वादपादि.

21 Ks missing (cf. v. l. 15). — °) K4.5 S (except T G1.2) आकालिकं; Ca.d.s अकालिकं (as in text). D1 नाभविष्यत्. — °) B2 Dn1 D2-4 T2 न्यायेन; all comm. पापेन (as in text). K4 राज्यम्; Cd पापम् (as in text). D1.8 अजातशत्रोः. — °) D2-4.9 इच्छेत; Cs as in text. K1.2 D1 पापं; K4.5 राजन्; Gs जातं (for जातु). K1.2 राजन्; D1 जातं; Cs पापं (as in text). K1 D1 Cd विसृज्य; Ca.s as in text. — Gs om. 21^d-22^a, and reads 23^{ed} in its place. — °) K (Ks missing) Ds G4 Cn निदां; Cs as in text. K (Ks missing) चेमां; Cs येयं (for चेयं). — D1 om. from तव up to न संशयो in 22^d. K (Ks missing) आत्मलोकानुरागः (for तव लोकेऽभविष्यत्). Cs cites तव and अभविष्यत् (as in text).

22 Ks missing (cf. v. l. 15); D1 om. up to न संशयो (in 22^d) and Gs om. 22^a (cf. v. l. 21). — °) K4 B4.5 Dn1 Ds. 5.8-10 G4 स (K4 Ds च; G4 स) द्रष्टुं; Dn2 T G1 स दृष्टं; Gs सुदुर्गमं; Ca.d ददर्श (as in text). Cn.s cite द्रष्टुं. G2 यत्र पार्थः परलोकस्य द्रष्टा. — Ks om. 22^{ed}. — °) Ds स यथा; T1 G4 M स तदा;

Gs सहसा; Ca.d स तथा (as in text). K1.2 संमतः सन्; Bs संगतः स्यात्; T1 G1.2.4.5 M सर्वमर्थान्; Gs धर्ममर्थान्; Ca.d.s संमतः स्यात् (as in text). — °) K1.2.4 न संशयं; T1 G1.2.5 Ms असंशयो; Ca.d असंशयं; Cs न संशयो (as in text).

23 Ks missing (cf. v. l. 15). — °) Gs कृतान्; Ca.d.s गुणान् (as in text). Dn2 Ds Ds Gs °गुणान् (for °कृतान्). K1 Ds कर्म कृतानवेक्ष्य. — °) D1 च नित्यं; T1 अनाद्यौ; Cs अनित्यौ (as in text). Gs reads 23^{ed} after 21^{ab} (cf. v. l. 21). — °) K1.2.4 बहिर्हि; Ds मंदो; T1 G1.2.4 बली; Gs बली च; M बली हि. K2 राजन् (for राजा). K4 सारमविन्दं; D1.9 S परमं (Ds परमा; T2 परमे; G4 परं) विन्दं; Ca.d पारमविन्दं (as in text). Cs cites पारं. — °) T1 G2.5 नान्यत्र (for नान्यत्). M2 कार्यात्; Ca.d.s कालात् (as in text).

24 Ks missing (cf. v. l. 15). Gs om. 24^a-25^a. — °) K1.4 श्रोत्रं (for श्रोत्रे). M स- (for च). — °) K1.2 भोगस्य (for ज्ञानस्य). — °) D1 तानि प्रीणति; Ds G1.4 M1.8.4 नातिप्रीतानि; G2 तानप्री°. D1 तृष्णाक्षयान्तो; T1 G1.4.5 M °क्षये तु; G2 °क्षयत्वाद (for °क्षयान्ते). K1.2.4 तानि प्रीत्या नैव दुःखानि सजेत् (K4 तृष्णाक्षयान्ते); Bs तानि प्रीत्यान्प्रसजेत् तृष्णाक्षयान्ते. Ca.d.s तानि प्रीत्या न प्रसजेत्. — °) T1 G1 तन्मध्यथो; G4 तान्यप्यथो; Gs तानप्येते (for तान्यव्यथो). K1.2.4.5 दुःखनीतानि नुद्यात् (Ks बुध्यात्); T1 G1.4.5 Ms-5 दुःखभीतः प्रणुद्यात्. D1 दुःखान्येतान्यत्पथा न प्रसजेत्; G2 एतां तृष्णां ब्रजभृतां प्रणुद्यात्. Ca.d.s cite अव्यथः; Cd.s दुःखानि and प्रणुद्यात्.

25 Ks missing (cf. v. l. 15); Gs om. 25^a (cf. v. l. 24). — °) K2 Ds Ca नन्वेव; Ds न न्वेवम्; Cd.s न स्वेव; Cnp तेनैव. — °) D1 °वर्धते; M °पद्यते; Cs °वर्तते

C. 5. 004
E. 5. 32. 26
K. 5. 32. 34

संवर्धते विधिवद्भोजनेन ॥ २५
प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राज-
निन्दाप्रशंसे च भजेत एनम् ।
परस्त्वेनं गर्हयतेऽपराधे
प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव ॥ २६
स त्वा गर्हे भारतानां विरोधा-
दन्तो नूनं भवितायं प्रजानाम् ।
नो चेदिदं तव कर्मापराधा-
त्कुरुन्दहेत्कृष्णवर्त्मव कक्षम् ॥ २७
त्वमेवैको जातपुत्रेषु राज-
न्वशं गन्ता सर्वलोके नरेन्द्र ।

कामात्मनां श्लाघसे धृतकाले
नान्यच्छमात्पश्य विपाकमस्य ॥ २८
अनाप्तानां प्रग्रहाच्च नरेन्द्र
तथाप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ।
भूमिं स्फीतां दुर्बलत्वादनन्तां
न शक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ॥ २९
अनुज्ञातो रथवेगावधूतः
श्रान्तो निपद्ये शयनं नृसिंह ।
प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-
मजातशत्रोर्वचनं समेताः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं संजययानपर्व ॥

(as in text). Dn स्वप्र°; Ds Ds सुख°; D1.9 संप्र° (for सुप्र°). — G1.4.8 M (except M2) read 25^{ed} and 26^{ab} for the first time after 164*, repeating them here. — °) K1.2.8 D1 Cd वि-; T1 हि; G8 अपि; Ca.8 अभि- (as in text). — °) D1.8 T1 G (except G2) M1.2 संवर्धितो (M2 °ते); Cs संरक्षते; Ca. d संवर्धते (as in text).

26 K3 missing (cf. v. l. 15). K5 om. 26^{ab}. — °) K1.2.4 प्रशंसा (for प्रशंसे). B3 D2.9 न (for च). K1.2 भवेत्तथैव; K4 corrupt; B2.8.8 D2-4.9 T1 G1.8 भजंत एनं; B4 D7 T2 भजंतमेव (D7 °नं); Dn Ds.8 भजंतमेवं; Ds भजंत एव; D1 भवंत एव; G2.4 भजंति चैनं (for भजेत एनं). — °) D1 परेस्त्वेनं; D9 परश्चैनं (for परस्त्वेनं). Cs cites परस्तु. — °) K4 D9 M5 °वृत्ते; Cs °वृत्तं (as in text). K1.2.5 B3 °वृत्त (K1 B3 °वृत्त) त्वमेव.

27 K3 missing (cf. v. l. 15). — °) K2.4.5 B (B1 missing) D (except Dn1) T G1.2.5 M2.5 स त्वां; Ca. d.8 सोहं त्वा (Cs त्वां). K4 (marg. sec. m.) गर्हे; Dn1 Ds.4 गर्ह; Ca. d.8 गर्हे (as in text). — °) T1 नाशो; Cs अन्तो (as in text). G4 च (for अयं). — °) K4 D1 न; Ca. d.8 नो (as in text). K5 अयं; G5 इयं; Ca. d.8 इदं (as in text). K1.2.4 D2 G2.5 तव कर्मोपराधः; D9 तव कर्मानुरोधात्; Cn.8 कर्म तवापराधात्.

28 K3 missing (cf. v. l. 15). — °) K2 किल पुत्रेषु; K4 D1.2 G2.5 जातु पुत्रेषु; K5 Ds Ds.10 T2 जात (T2 also °जातु) पुत्रस्य; B (B1 missing) Dn Ds-7 जातु पुत्रस्य; D9 राजपुत्रेषु; Cs अजातपुत्रेषु; Ca जातपुत्रेषु (as in text). — °) K4.5 G2.5 वशं गतः; B (B1 missing)

Dn1 D2-10 T2 M5 वशं गत्वा; Dn2 वशे कृत्वा; T1 G1 वशं हंता; G4 वंशांतगः; Ca बलं गंता; Cd.8 वशं गंता (as in text). K5 D2.8 G2 नरेन्द्रः. D7 सर्वलोकेषु राजन्. — °) B (B1 missing) Dn Ds-7.10 कामात्म (Dn2 °त्मा) नः; T G1.8-5 यदा (G1 °था) त्मानं; G2 कामात्मना; M किमात्मानं; Cd.8 कामात्मनां (as in text). K1 श्लाघ्यसे; K5 श्लाघता; B (B1 missing) Dn2 Ds Cn श्लाघनो; Dn1 Ds Ds.4.7.10 T2 श्लाघनाद् (Ds D7 °ना); D1 श्लाघतां; D2 श्लाघ्यतां; D9 corrupt; T1 श्लाघते (for श्लाघसे). — °) B (B1 missing) Dn Ds-7.10 T2 नागाः; Ds मा गाः; Cs नान्यत् (as in text). B2.4.5 D (except D1.2.7-9) T2 शमं; B8 समं; Cd.8 शमात् (as in text). S (except T2) पश्यसि पाक (M2 काल) मस्य; Cs as in text.

29 K3 missing (cf. v. l. 15). — °) K5 प्रग्रहत्वं; B3 प्रग्रहात्तु; B4.5 Dn1 D2-3.10 T2 संग्रहात्वं; G2 प्रग्रहत्वान्; G8 संग्रहत्वं (for प्रग्रहात्वं). Ca. d cite प्रग्रहात्. — K1 (hapl.) om. from त्वं up to निग्रहात् (in °). — °) K4 Dn1 Ds.8 T1 G5 M विग्रहाच्चैव; D1 परिहाराच्च; G3 निग्रहं चैव (for निग्रहाच्चैव). Cn cites निग्रहात्. — °) G3.5 स्थितां (for स्फीतां). K (K3 missing) G2 बहुरक्षाम्; T1 दुर्बलवन् (for दुर्बलत्वाद्). K5 समेतं; T1 न दत्तां (for अनन्तां). — °) K4 B (B1 missing) D (except D7) T G1.4.5 M2.5 अशक्तः (for न शक्तः). K1.2.5 D8 कौरवेशः; B4 Dn1 कौरवेन्द्र (for कौरवेय).

30 K3 missing (cf. v. l. 15). The portion of the text from 30 up to 5. 33. 34. is lost in Dn2 on a missing folio (24). — °) K4.5 B (B1 missing)

३३

वैशंपायन उवाच ।

द्वाःस्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानय माचिरम् ॥ १
 प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षत्तारमब्रवीत् ।
 ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञ दिदक्षति ॥ २
 एवमुक्तस्तु विदुरः प्राप्य राजनिवेशनम् ।
 अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां प्रतिवेदय ॥ ३

द्वाःस्थ उवाच ।

विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ।
 द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि माम् ॥ ४
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ।
 अहं हि विदुरस्यास्य नाकाल्यो जातु दर्शने ॥ ५

C. 5. 37.
H. 5. 38.
K. 5. 33.

Dn1 Ds D1-5. 7. 10 T2 Cs अभिपद्ये; Ds विपद्ये; Ds निबोध; T1 G अनुपद्ये; Cn प्रपद्ये; Ca. d निपद्ये (as in text). K1. 2 Ds प्रपद्ये; D7 नरेन्द्र (for नृसिंह). — ^a K (Ks missing) D1 समग्रं; D7 त्वयोक्तं; Gs M यथोक्तं (for समेताः). — After 30, K4. 5 B (B1 missing) D (except D7; Dn2 missing; D1 marg.) T G (except Gs) ins.:

165*

धृतराष्ट्र उवाच ।

अनुज्ञातोऽस्यावसथं परैहि

प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ।

प्रातः श्रोतारः कुरवः सभाया-

मजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तम् ।

[(L. 1) K4 चावसथं; Ks D1 T1 G1. 5 स्वाव°; D2 त्वाव°; Ds G2. 4 आव° (for अस्याव°). K4 B (B1 missing) D10 Ca. n परैहि; Ks D1. 2 परैह्य; Ds T1 G1. 4. 5 समेत्य; G2 प्रविश्य (for परैहि). — (L. 2) K4 Ds. 6 T2 सुखं प्रपद्यस्व; Ks Ds D1-4. 9. 10 G1. 2. 4 सुखं प्रपद्य (Ds °धे:); T1 प्रपद्ये; Gs सुखं प्रपद्ये (for प्रपद्यस्व). Cd. s cito प्रपद्य (then reading probably स्वशयनं). — (L. 4) Ks Bs Dn1 Ds Ds. 6 T2 G2 समेताः (cf. 30^d); B2. 8 यथावत्; Ds समग्रं; G1. 4. 5 यथोक्तं (for त्वयोक्तम्).]

Colophon missing in Ks Dn2; B1 om. it. — *Sub-parvan*: K1. 2. 4. 5 B (B1 om.) Ds D1. 2. 5-7. 9 T2 G1. 2 M1. 2 संजययान; to it Ks D1. 2. 5 G1. 2 M1. 2 add समाप्त. — *Adhy. name*: Ds संजयहस्तिनापुरगमनं; D10 संजयागमनं; T1 G1 M संजयप्रत्यागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 Ds. 7 31; Ds (sec. m.) 29; Ds S 32 (M 33). — *S'loka no.*: Dn1 32; Ds 33.

33

 This adhy. is missing in Ks (cf. v. l. 5. 32. 15); 1-92^a is missing in B1 (cf. v. l. 5. 30. 37), and 1-34 is missing in Dn2 (cf. v. l. 5. 32. 30). Ks and B1 are mostly ignored in this adhy.

1 ^a) Most MSS. द्वास्थं. Gs-5 चाह; Ms. 4 त्वाह (for प्राह).

2 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — ^a) T1 Gs-5 प्रेषितो (for प्रहितो). — ^b) T1 G4 द्वास्थः; Gs सूतः (for दूतः). — ^c) D1. 9 त्वा (for त्वां). K2 Ds T1 G1. 3. 5 M °प्राज्ञ (Ds M1. 2. 5 °प्राज्ञो); G4 °बाहो (for °राज्ञो). — ^d) K2. 5 m Gs-5 M महाराज्ञो; K4 D1. 8. 4. 7 °प्राज्ञो; Ks T2 °प्राज्ञो; Ds Ds. 6. 10 °प्राज्ञ; T1 G1 धृतराष्ट्रो. K1. 4. 5 B2. 3 D1. 9 G1. 3. 5 दिदक्षते.

3 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — ^b) K2 Dn1 Ds. 4. 7. 9 राजनिकेतनं; Gs राज्ञो निवे°. — ^d) B (B1 missing) Ds. 9 Gs M2 द्वास्थं. G1 मां (for मां). K1 प्रतिबोधय; Bs Ds. 6 T2 प्रतिपादय; Ds. 4. 7-9 संनिवेदय; Ms प्रतिवेशय; Ca. d as in text. G2 प्राप्तं प्रतिनिवेदय.

4 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — ^a) Gs महाप्राज्ञ (for अनुप्राप्तो). — ^d) Ds Gs. 4 करोमि (for °तु).

5 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — ^a) D (except D1. 2. 6. 8. 9; Dn2 missing) T Gs महाप्राज्ञं. — ^d) K1. 4. 5 B2. 4. 5 D (except Ds; Dn2 missing) T2 नाकाल्यो; K2 m नासमयो; Gs नाकार्यो; G4 न कालो; Ca नाकाल्यो (as in text). Cd cites अकाल्यं.

6 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1. 4. 5 B (B1 missing) D (except Ds; Dn2 missing) T2 Gs अकाल्यो (D1 °काल्यं); Gs अकार्यो (for अकाल्यो). — ^d) S (except T2 G2. 5) महाराज्ञो (for जातु राजा). B (B1

द्वाःस्थ उवाच ।

प्रविशान्तःपुरं क्षत्तर्महाराजस्य धीमतः ।
न हि ते दर्शनेऽकाल्यो जातु राजा ब्रवीति माम् ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं चिन्तयानं नराधिपम् ॥ ७
विदुरोऽहं महाप्राज्ञं संप्राप्तस्तव शासनात् ।
यदि किञ्चन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधि माम् ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

संजयो विदुर प्राप्नो गर्हयित्वा च मां गतः ।
अजातशत्रोः श्वो वाक्यं सभामध्ये स वक्ष्यति ॥ ९
तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ।

missing) D (Dn2 missing) T2 अब्रवीद्धि (for ब्रवीति).
G2 अब्रवीत्पुनः (for ब्रवीति माम्). — After 6, G3
reads 13.

7 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G3 om. 7-8.
— °) G2 प्राञ्जलिं वीरं (for प्राञ्जलिर्वाक्यं). — For 7, K
(K3 missing) subst.:

166* एवमुक्तः प्रविश्याथ क्षत्ता राजानमब्रवीत् ।

8 Dn2 missing (cf. v. l. 1); G3 om. 8 (cf. v. l. 7).
Before 8, G3 ins. विदुरः. — °) K3 D6.10
महाप्राज्ञ. — °) K2 किञ्चित्तु; K4 Dn1 D2 किञ्चिच्च; B3
किञ्चित्तु (for किञ्चन). D8.4.9 यदि (D9 °च्च) किञ्चिन्मया
कार्यं; D6 वचनं तव कर्तव्यं. — °) B3 किं करोमि (for
अयमस्मि). — After 8, T1 G1.4 read 13-14.

9 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — °) D8 T1 G5 तु;
G4 स (for च). D9 G4 मा (for मां).

10 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — °) G2 अथ (for
तस्य). K4 अथ; B3 D1.2 G2 तत्; G3.5 अस्य (for अद्य).
B3 कुरुराजस्य; G8 °सिंहस्य. — °) B3 D1.2 S (except
T2 G1) दहन्मे (B8 °हन्ते; G5 °हन्ते) सर्वगात्राणि.

11 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — °) K5 B (B1
missing) D (Dn2 missing) यदनु; G1 यद्यत्र (for
यदिह). — °) K4 च हि (for ब्रूहि). K (K3 missing)
हितं (for हि नः). — °) D1.2.9 G3 शुचिः; G2 यतः (for
ह्यसि). M अर्थधर्मविशारदः.

12 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — °) G5 प्रयांति
(for गतानि). — °) K1.2.5 अत्र (for एव). B3.5 मेघ;
G2 मेघ; G5 मम; M च मे (for हि मे). K2 अस्ति; D3.9

तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत्प्रजागरम् ॥ १०
जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदिह पश्यसि ।
तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि ॥ ११

यतः प्राप्तः संजयः पाण्डवेभ्यो

न मे यथावन्मनसः प्रशान्तिः ।

सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि

किं वक्ष्यतीत्येव हि मेऽद्य चिन्ता ॥ १२

विदुर उवाच ।

अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् ।
हतस्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागराः ॥ १३
कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप ।
कच्चिन्न परवित्तेषु गृध्यन्विपरितप्यसे ॥ १४

अत्र; D8 च; G5 ब्रूहि (for अद्य). K1.4.5 (sup. lin.)
B3.5 D1.8.4.7.8 G2 M Cn प्रचिन्ता; K5 प्रशंसा; T2
विचिन्ता (for सद्य चिन्ता). — After 12, S (except
T2) ins.:

167* तन्मे ब्रूहि विदुर सर्वं यथाव-

त्सान्त्वं तस्मै सर्वमजातशत्रोः ।

यथा च नस्तात हितं भवेत्

प्राज्ञाश्च सर्वे सुखिनो भवेयुः ।

[(L. 1) T1 G (except G2) त्वं (for सर्व). — (L. 2)
T1 G M4 (sup. lin.) मनीषितं (for सान्त्वं तस्मै). — (L. 3)
T1 G1.5 भवेच्च; G2-4 भवेत्तत् (for भवेत्). — (L. 4) T1 G
प्राज्ञाश्च सर्वाः (G1m तन्मे) सुखिना भवेयुः.]

13 Dn2 missing (cf. v. l. 1). D6 om. 13-14; G2
om. 13. T1 G1.4 read 13 and 14 after 8; G3 reads
13 after 6. — °) N (except B5; B1 Dn2 missing;
D6 om.) चौरं (for चोरं). Ca citos हतस्वः, कामी, चौरश्च.
— After 13, G2 reads 15^{ab}.

14 Dn2 missing (cf. v. l. 1). D6 om. 14 (cf. v.
l. 13); G3 om. 14. For T1 G1.4 cf. v. l. 13. — °)
G4 M1.8.4 अस्पृत् (for न स्पृत्). — °) B (B1 missing)
D (except D1.9; Dn2 missing; D6 om.) T2 G5 च
(for न). — °) G1.4 M1 (sup. lin. as in text).8.4
गृध्रन् (for गृध्यन्). K5 B (B1 missing) D (except
D1.2.9; Dn2 missing; D6 om.) न परितप्य (D8 D6
before corr. °प्य)से (for विपरिं).

15 Dn2 missing (cf. v. l. 1). G2 reads 15^{ab}
after 13. — °) T1 G अहं (for ते). K4 सर्वं; T1 G M

धृतराष्ट्र उवाच ।

श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैःश्रेयसं वचः ।

अस्मिन्नाजर्षिर्वंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥ १५

विदुर उवाच ।

निषेवते प्रशस्तानि निन्दितानि न सेवते ।

अनास्तिकः श्रद्धान एतत्पण्डितलक्षणम् ॥ १६

क्षत्तः (G8 त्वत्तः) (for धर्म्य). — ^b) K (K3 missing) D1.2 T1 G4.5 निः (for नैः). — ^c) K1.2.4 वै (for हि). — ^d) T1 G1.5 प्राज्ञसंमतः.

16 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — After the ref., K (K3 missing) D1.2.7.8 S (except T2) ins.:

168* राजा लक्षणसंपन्नश्चैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
प्रेष्यसे प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ।
विपरीततरश्च त्वं भागधेयेन संमतः ।
अचिंषा प्रज्ञया चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः ।
आनुशंस्यादनुकोशाद्धर्मात्सत्यपराक्रमात् । [5]
गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य बहून्केशांस्तितिक्षते ।
दुर्योधने सौबलेये कर्णे दुःशासने तथा ।
एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूमिमिच्छसि ।
आत्मज्ञानं समारम्भस्ति तिक्षा धर्मनित्यता ।

[(L. 1) D1 राजन्; G8-5 M राज (for राजा). K5 D1 अपिपो (for अपि यो). — (L. 2) K2 G5 प्रेष्यः; Cn प्रेष्यः (as above). T1 G M प्रेषिता (G5 प्रेषिता); Cn प्रेषितः (as above). M8-5 सोस्तु (for भैव). — (L. 3) D1 तत्र; D2 त्वं तु; D8 त्वं च (for च त्वं). S (except T2) विपरीतः सपुत्रम्. (T1 G1-8 °त्र) त्वं. Cn explains both भागधेयेन (as above) and भागधेये न. S (except T2) लम्बिनः (for संमतः). — (L. 4) K5 D1 Cn अचिंषां प्रक्षयाचैव. S (except T2) धर्म्यया; Cn धर्मात्मा (as above). — (L. 5) K1.5 D1 सत्यात्परा°; T1 G8-5 M °क्रमः. — (L. 6) K5 D1 गुरुत्वात्. K2.4 D2.8 M तितिक्षति; Cn as above. — (L. 7) D1.2 सौबले च; S (except T2) दुःशासने (for सौबलेये). S (except T2) राजन्कर्णे च (M °र्णय) सौबले. — (L. 8) S (except T2 M5) आत्मनो (for कथं त्वं). D2 शांतिम् (for भूमिम्). — (L. 9) S (except T2 M5) असंरम्भः (for समा°). K1.5 D1.7.8 आत्मज्ञानसमा°. — Of this passage, lines 1-6 are an anticipation (with variation) of 5. 34. 81-83; and, similarly, lines 7-8, of 5. 35. 66. The Bombay ed. of the comm. of Nil contains a comment on this passage with the remark: कचित्पुस्तकान्तरे स्थितस्य मूलस्य व्याख्या, but this is an interpolation

क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तम्भो मान्यमानिता ।

यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १७

यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्रं वा मन्त्रितं परे ।

कृतमेवास्य जानन्ति स वै पण्डित उच्यते ॥ १८

यस्य कृत्यं न विद्वन्ति शीतमुष्णं भयं रतिः ।

समृद्धिरसमृद्धिर्वा स वै पण्डित उच्यते ॥ १९

C. 5. 194
B. 5. 33. 19
K. 5. 35. 26

made in the comm. by some modern Pandit! The MSS. of Cn ignore this portion of the comment altogether. The passage is unnoticed in Ca. d. s. !]

— After the above, K1.5 D2.7 read 17^{ad} (repeating it in its proper place); while S (except T2) cont.:

169* वाक्संयमश्च दानं च नैतेष्वेतानि कृत्स्नशः ।

एकस्माद्बुद्ध्याद्यज्ञपात्राणि राज-

न्स्वच द्रोणी वोदनी पीडनी च ।

एतद्राजन्मुवतो मे निबोध

एकस्मात्पुरुषाज्जायतेऽस्य सच्च ।

[(L. 2) M तक्ष्यात् (for राजन्). — (L. 3) T1 G5 पेदनी; G1 वोदनी; G2 वोटनी; G2.4 पेयनी (for वोदनी). — (L. 5) G1.5.4 वै; G2 च (for पुरुषात्).]

— ^c) K5 T1 G3-5 आस्तिकः श्रद्धानश्च.

17 Dn2 missing (cf. v. l. 1). — ^a) D9 अमर्ष° (for हर्ष°). D9 दंभः; C5 दर्पः (as in text). — ^b) K1.5 C5 अमान्यमानिता. — K1.5 D2.7 read 17^{ad} for the first time after 168* (cf. v. l. 16), repeating it here. — ^c) K1 (before corr. as in text). Dn1 D8.4.9 T2 G (except G2) अर्था (for अर्थान्). — ^d) = 18^d, 19^d, 20^d etc. — After 17, T1 G1.5 M read 20; while D2 ins.:

170* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

कितवेन कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।

[= (var.) 1. 68. 26; = (var.) Manu 4. 255.]

18 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 18-20; D9 G4 om. 18-19; B2 om. 18. T1 G1.5 M transp. 18 and 19. — ^a) K2.4.5 मन्त्रं (for कृत्यं). M विदन्ति (for जानन्ति). — ^b) D2 मित्रं (for मन्त्रं). K2.4.5 M बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये. — ^c) K2 अभि- (for अस्य).

19 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K1 D6.9 G2.4 om. 19 (cf. v. l. 18); G8 om. 19-26. T1 G1.5 M transp. 18 and 19. — ^a) K2 D3 निघ्नति; T2 विदन्ति. — ^c) T1 G5 M च (for वा).

20 Dn2 missing (cf. v. l. 1). K1 G8 om. 20

C. 5. 980
B. 2. 23. 10
K. 5. 33. 27

यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थावनुवर्तते ।

कामादर्थं वृणीते यः स वै पण्डित उच्यते ॥ २०

यथाशक्ति चिकीर्षन्ति यथाशक्ति च कुर्वते ।

न किञ्चिदवमन्यन्ते पण्डिता भरतर्षभ ॥ २१

क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति

विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ।

नासंपृष्टो व्युपयुक्ते परार्थे

तत्प्रज्ञानं प्रथमं पण्डितस्य ॥ २२

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टं नेच्छन्ति शोचितुम् ।

आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः ॥ २३

(cf. v. l. 18, 19). T₁ G_{1.5} M read 20 after 17; G₂ after 22. — ^a) K₁ Dn₁ D₇ संचारिणी; all comm. संसा° (as in text). — ^b) G₂ धर्मार्थो वशमुच्यते. — ^c) D_{7.8} कामार्थं न; G₅ कामाज्ञार्थं. — After 20, D₇ ins.:

171* कामादर्थं वृणीते यो मोक्षादर्थं स विन्दति ।

राजनीतिं समीक्ष्याथ स वै पण्डित उच्यते ।

21 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). G₃ om. 21 (cf. v. l. 19); G₄ om. 21^{ab}. — ^b) K₂ हि कुर्वते; D₈ च कुर्वति; G₂ M उपकुर्वते. — ^d) D₉ G₂ पुरुष° (for भरत°). B (B₁ missing) Dn₁ D₈ D_{8-8.10} T₂ नराः पण्डितबुद्धयः (B₈ °वृत्तयः; D₈₂ °मानिनः).

22 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). K₂ D₁₀ G₃ om. 22 (cf. v. l. 19). — ^b) K₁ D₁ चार्थान् (for चार्थं). C₈ cites अर्थ (as in text). D₈₋₆ T₂ (by corr.) च; C₈ न (as in text). D₁ M कामं; D₈ (sup. lin. as in text). 4.5.9 G₅ कामान्; C₈ as in text. — ^c) K₄ असंपृष्टः; T G₅ संपृष्टः; G₄ संस्पृष्टः; Ca. d. s असंपृष्टः (as in text). K₁ B_{2.8} Dn₁ D₈ D_{8-6.8} T₂ व्युपयुक्ते; D₁ व्युपयुक्ते (sic); D₉ नोपयुक्ते; C₈ उप°; Cd. n व्युप° (as in text). K_{1.4.5} (m as in text) परस्य; D_{8.4.6} T G_{4.5} परार्थं; Cd. s परार्थे (as in text). G_{1.2} M न संपृष्टोपयुक्ते परार्थं. — ^d) D₂ प्रथितं (for प्रथमं). — After 22, G₂ reads 20.

23 = (var.) Hitopades'a (ed. Poterson) l. 127. — Dn₂ missing (cf. v. l. 1). G₃ om. 23 (cf. v. l. 19). — ^c) D_{3.4} T₁ G (G₃ om.) न वि- (for च न). — ^d) D₅ °मानिनः (for °बुद्धयः). K₁ पण्डिता भरतर्षभ.

24 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). G₃ om. 24 (cf. v. l. 19). — ^a) K₂ S (except T₂ G₂; G₃ om.) प्रकुरुते; Ca. d प्रक्रमते (as in text). — ^b) G₅ नांतर्विशति; Ca. d. s as in text. K₄ G₅ कर्मणां; C₈ as in text.

निश्चित्य यः प्रक्रमते नान्तर्वसति कर्मणः ।

अवन्ध्यकालो वश्यात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ २४

आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते ।

हितं च नाभ्यसूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ २५

न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते ।

गाङ्गो हृद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ २६

तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ।

उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पण्डित उच्यते ॥ २७

प्रवृत्तवाक्त्रिकथ उहवान्प्रतिभानवान् ।

आशु ग्रन्थस्य वक्ता च स वै पण्डित उच्यते ॥ २८

25 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). G₃ om. 25 (cf. v. l. 19). — ^a) K₄ आर्ये (for आर्य-). K₄ रंश्यन्ति; D₂ सज्यन्ते. — ^b) B₃ D₈ D₉ G₅ M₄ भूति (D₉ °ति) कर्मणि. B₈ युज्यते (for कुर्वते). — ^c) D₅ हेतुं (for हितं). T₁ G_{1.5} M transp. च and न. T G_{1.4.5} अभ्यसूयन्ते; M अप्यसूयन्ते. — ^d) D₉ S (except T₂ G₂; G₃ om.) पुरुषर्षभ (D₉ °भाः).

26 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). B₂ G₃ om. 26 (cf. v. l. 19). — ^a) K (K₃ missing) आत्मसंमाने. S (except T₂ G₂; G₃ om.) न प्रहृष्यति संमाने. — ^b) K₁ D_{8.4} M₂ अपमानेन (K₁ °ने च); K_{2.4.5} D₈ G₄ अवमानं च (for अवमानेन). K (K₃ missing) कुप्यति (for तप्यते). D₉ न तप्यन्ते परोदये. — ^c) K₄ D₁ G_{1.4} गंगा- (for गाङ्गो).

27 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). B₄ G₂ om. 27-28. M transp. 27 and 28. — ^a) S (except T₂; G₂ om.) मनोज्ञः; C₈ तत्त्वज्ञः (as in text). Cn cites तत्त्व. — ^d) S (except T₂; G₂ om.) स वै (for नरः). — After 27, T₁ G₁ reads 39.

28 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). B₄ G_{2.8} om. 28 (cf. v. l. 27). M transp. 27 and 28. — ^{ab}) K₂ B_{2.5} D₈ उहवान्; D₈ ज्ञानवान्; Ca उह° (as in text). Cd. n. s cito उहः. D₉ प्रवृत्तिमान्निमित्तज्ञो जुह्वतामनुभाववान्. — ^c) S (except T₂; G_{2.8} om.) शुद्धवाक्यस्य (G_{1.4} °श्च) (for आशु ग्रन्थस्य). K₁ D_{2-4.8} यः (for च). — ^d) K_{2.4.5} B (B₁ missing) Dn₁ D₈ D_{1.5-7.9.10} T₂ यः स; D₈ स च (for स वै).

29 Dn₂ missing (cf. v. l. 1). Dn₁ om. 29. — ^a) D_{3.4} शास्त्रं; Ca. d. s श्रुतं (as in text). K₁ चैव (for यस्य). — ^b) D₂ यस्य (for चैव). — ^c) D₈ D₉

श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा ।
 असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ २९
 अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः ।
 अर्थाश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः ॥ ३०
 स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ।
 मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३१
 अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विषन् ।
 बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३२
 अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च ।
 कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३३

संमारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते ।
 चिरं करोति क्षिप्रार्थं स मूढो भरतर्षभ ॥ ३४
 अनादृतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ।
 विश्वमत्यग्रमत्तेषु मूढचेता नराधमः ॥ ३५
 परं क्षिपति दोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ।
 यश्च कुप्यत्यनीशः सन्म च मूढतमो नरः ॥ ३६
 आत्मनो बलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितम् ।
 अलभ्यमिच्छन्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ॥ ३७
 अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ।
 कदर्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ३८

5. 1003
 5. 83. 39
 5. 83. 47

लभेत् (for लभेत). — After 29, Gs. 4 M1 read 39.

31 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). — ^a) Ca स्वमर्थं (for स्वमर्थ). D2 सं- (for यः). — ^b) Ca पराङ्गः; Cd. 8 परार्थं (as in text). — ^c) Ca: परार्थमिति असम्यक् । — ^d) D1 अनुधावति; G4 उपतिष्ठति. — ^e) T1 G1. 5 स (for च). T1 G1 इहोच्यते; G5 प्रकीर्त्यते (for स उच्यते). K1. 2. 4 तमाहुर्मूढलक्षणं; D2 यः स मूढतमो नरः. — After 31, D8 ins.:

172* यः प्राप्य मानुषं जन्म मोक्षद्वारमपावृतम् ।

गृहेषु सज्जते मूढस्तमारूढच्युतं विदुः ।

On the other hand K4 ins. 173* after 31.

32 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). K4 om. 32-34. — ^a) G4 M1. 8. 4 अकामां; Ca as in text. G5 यः कामयते (for कामयति यः). — ^b) Gs. 4 M1. 8. 4 कामयानां. K5 B (B1 missing) D (except D1. 2) T2 G2. 3 परित्यजेत् (Gs 'जन्' (for परिद्विषन्). — T2 om. 32^d-34^e. — ^d) = 33^d, 38^d. K1. 2. 5 'लक्षणं' (for 'चेतसम्').

33 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). K4 T2 om. 33 (cf. v. 1. 32). K2 reads 33 after 35. — 33^{ab} = Pañcatantra (ed. Kosegarten) 3. 231^{ab}. — ^b) Dn1 द्वेष्टि हिनस्ति च क्रमान्. — ^d) K1. 2. 5 D8 मूढलक्षणं.

34 Dn2 missing (cf. v. 1. 1). K4 om. 34 (cf. v. 1. 32); T2 om. 34^{ab}. — ^a) Ca citos सेव्यानि. — ^b) K2 D8 Ca विचिकित्सति. — ^c) D8 क्षिप्रार्थो; G5 क्षिप्रस्य; Cd. 8 as in text. — ^d) K1. 2 तमाहुर्मूढलक्षणं; S (except T2 G2) मूढो भरतसत्तम. — B (B1 missing) D (except D1; Dn2 missing) T2 ins. after 34: K4 (which om. 32-34) ins. after 31:

173* श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि न चार्चति ।

सुहृन्मित्रं न लभते तमाहुर्मूढलक्षणम् ।

[(L. 1) D2 नो दद्यात् (for न ददाति), and देवताश्च (for देव). D2 अपि; Ds. 4 च (for न). D2-4 न; T2 वा (for च). — (L. 2) D2-5. 8. 9 T2 भजते (for लभते). Ds2 D2. 10 मूढचेतसं (D2 'न').]

35 35^{ab} = (var.) Hitopades'a 2. 45. — Dn2 resumes! — ^a) G3. 4 M संप्रविशेत् (for प्रविशति). — ^b) Ds2 प्रविष्टो (for अपृष्टो). — ^c) K1 D2 T1 G5 विश्वमिति. T1 G M अप्रशान्तेषु; Ca. d अप्रमत्तेषु (as in text). B (B1 missing) Dn Ds Ds-10 T2 अविश्वस्ते विश्वमिति (Ds1 Ds 'सति; T2 'सीत); D1 विश्वमेवः प्रमत्तेषु. — ^d) K2 नराधिप (for 'धमः). — After 35, K2 reads 33.

36 ^a) K1. 2. 4 D1. 6. 8 G2 परान्; Dn2 एवं (for परं). — ^c) D1 यस्तु; D8 यच्च. K1. 2 कुप्यति (for कुप्यं). B (B1 missing) D (except D1-4. 8) T2 अनीशानः; G3 अशक्तः सन्; M नीचः सन् (for अनीशः सन्). — ^d) D1 वै; G4 तु (for च). K1. 4 मूढः सदा; T1 G (except G2) मूढतरः. Ds. 4 नृप (for नरः). K2 मूढचेता नराधिप.

37 ^a) G5 वधं (for बलं). D8 अज्ञात्वा; G6 आस्थाय (for अज्ञाय). — ^b) Dn1 Ds Ds. 4. 8 T G (except G8) Ms 'परिवर्जितः. — ^c) D1 वै कामं; Ca. d. 8 नैष्कर्म्यात् (as in text). S (except T2 G2) असाध्यं कर्म यः कुर्यात्. — ^d) D7 स (for इह).

38 G2 om. 38-39. — ^a) Ds. 4 G3 अशिष्यान्; Ca. d अशिष्यं (as in text). — ^b) D1 न (for च). D1 शिष्यं; Ca. d. 8 शून्यं (as in text). T1. 2 (before corr. as in text) G (G2 om.) M1 (sup. lin. as in text) यश्च (G4 न च) शिष्यान् (G4. 5 M1 'प्यं) न शास्ति च (T2

C. 5. 1010
B. 5. 3. 40
K. 5. 33. 37

अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।
विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते ॥ ३९
एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनम् ।
योऽसंविभज्य भृत्येभ्यः को नृशंसतरस्ततः ॥ ४०
एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥ ४१
एकं हन्यान्न वा हन्यादिपुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ ४२
एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव ॥ ४३

शासते). — *) Dn1 कमर्थः; Dn2 कंदर्पः; G5 कातर्यः; all comm. कदर्थ्य (as in text). Ds2 ग्रसते (for भजते). K2 Ds D9 T1 G (G2 om.) तु (for च). — K4 om. from 38^d up to वासश्च in 40^b. — ^d) G5 विदुर (for आहुर). K1.2 मूढक्षणः; Ds मूढचेतनं.

39 K4 G2 om. 39 (cf. v. l. 38). T1 G1 read 39 after 27; Gs. 4 M1, after 29. — ^b) K2 D1. 2. 8 T G1. 4 च (for वा). — ^d) G5 यः पंडित इहोच्यते.

40 K4 om. up to वासश्च (cf. v. l. 38). — ^b) K2. 5 (sup. lin. as in text) धत्ते; Ca वस्ते (as in text). K1 सु- (for च). — ^c) K1 असं (for योऽसं). G5 Ca भूते (for भृत्ये). — ^d) K2 (m as in text) पुमान्; G3 स्मृतः (for ततः).

41 ^b) D9 Gs-5 M1. 8. 5 महाजनः; Ca as in text. — ^c) S (except T2 G1. 2) तत्र मुच्यते (T1 लुप्यते); Ca विप्र (as in text). — ^d) K2 B2 पापेन; Ca दोषेण (as in text).

42 = (var.) Pañcatantra 1. 219; = (var.) Śāri-gadharapaddhati 1355; = (var.) Śukasaptati (text. simpl.), ed. R. Schmidt (Leipzig 1893), p. 101. — ^a) G5 द्वि (for न). — ^b) G2 धनुर्भृता; Gs M (except M1) महेपुणा. — ^d) D2 हंति (for हन्याद्).

43 Ds om. 43. G4 transp. 43 and 44. — ^a) S (except T2) द्वौ; Ca. d. s द्वे (as in text). — ^b) K1. 2. 4 Dn1 D1-4. 7. 8 G5 वशीकुरु; Ca वशे कुरु (as in text). — ^c) G4 हित्वा; Ca. d जित्वा (as in text). B1 D2 T विजित्वा; Ca विदि (as in text).

44 G4 transp. 43 and 44. — ^a) T1 G विपधरो. — ^b) K2 शितेन (for शस्त्रेण), and (before corr.) एकेन (for एकश्च). — ^c) Ds D9 राज्यं (for राष्ट्रं). — ^d)

एकं विपरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।
सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मन्त्रविस्त्रवः ॥ ४४
एकः स्वादु न भुङ्जीत एकश्चार्थान्न चिन्तयेत् ।
एको न गच्छेदध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ॥ ४५
एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे ।
सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ॥ ४६
एकः क्षमावतां दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ४७
एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा दृष्टिरहिंसैका सुखावहा ॥ ४८

K1. 5 (orig.) मन्त्रनिश्त्रवः; K2. 4. 5 (inf. lin.) निश्त्रवः; B (B1 missing) Dn D2-7. 10 T2 (before corr. as in text) G2 Ca. s विस्त्रवः; D1 निस्त्रवः; Ds विश्वः; T1 विश्वं.

45 = (var.) Pañcatantra 5. 88. — ^b) D2-4. 7 स्वार्थान्; T1 G1-4 चार्थः; G5 शास्त्रं (for चार्थान्). — ^d) S (mostly) जाग्रियात्.

46 ^a) D1 अद्वितीयस्य (for तीयं तद्). K2 Ds transp. तत् and यत्. K4 Dn1 Ds D9 बुध्यते; Ca. d as in text. — ^c) T1 G1 संयानं; Gs संधानं (for सोपानं).

47 = (var.) B. 12. 160. 34. — ^a) G2 क्षमावतो. — ^b) K (Ks missing) B2. 2. 5 Dn Ds D2-10 T2 G2 उपपद्यते; D1 एव लभ्यते (for लभ्यते). — After 47, N (Ks B1 missing) T2 G1. 2 ins.:

174* सोऽस्य दोषो न मन्तव्यः क्षमा हि परमं बलम् ।

[K (Ks missing) D1 G2 अपि (for अस्य). Ds. 6 T2 धनं (for बलम्). G2 क्षमया हि परं बलम्.]
D2 (marg.). 3. 4. 7. 10 T2 G1 cont.:

175* क्षमा गुणो ब्रह्मज्ञानां शक्तानां भूषणं क्षमा ।

क्षमा वशीकृतिलोके क्षमया किं न साध्यते ।

शान्तिखङ्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ।

अवृणो पतितो बह्विः स्वयमेवोपशाम्यति ।

[(L. 3) D10 transp. किं करिष्यति and दुर्जनः.]

D2 (marg.). 2. 4. 7. 10 (marg.) T2 G1 cont.: K (Ks missing) B (B1 missing) Dn Ds D1. 5. 6. 8. 9 G2 ins. after 174*:

176* अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ।

[Noticed in Ca. d. s1 — (L. 1) K (Ks missing) B2. 4 D2-4 G1. 2 चापि; D1 अपि (for चैव). G2 वर्ज (for योज).]

द्वाविमौ ग्रसते भूमिः सपौ विलशयानिव ।
 राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ४९
 द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नसिल्लोके विरोचते ।
 अब्रुवन्पुरुषं किञ्चिदसतो नार्थयस्तथा ॥ ५०
 द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ ।
 स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥ ५१
 द्वाविमौ कण्टकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषणौ ।

48 °) B₂ D_n D_s D_{3-7.9.10} T₂ तृप्तिः; D₈ T₁ G (except G₂) M तुष्टिः (for दृष्टिः).

49 — (var.) C. 2. 1958; 12. 665, 2049; 13. 2180. — °) D₁ G_{1.5} M (except M₂) सपौ. D_{n2} D₁ S (except T₂ G₂) बिलशयाविव; D₇ शयानि च. — °) K₂ om. च. K₄ विरोद्धतं; B₃ अवियोद्धारं; B₅ D₅₂ D_{5-7.9} S (except T₁) अप्ययोद्धारं; D₁ अप्यरुंधानं (for अवियोद्धारं). — After 49, D₂ ins. 180*, followed by 178* (cf. v. l. 54, 52). On the other hand, T₁ G_{1.4.5} ins. after 49:

177* पृथिव्यां सागरान्तायां द्वाविमौ पुरुषाधमौ ।
 followed by line 2 of 179* (cf. v. l. 52).

50 °) K_{2.5} D_{n1} D₇ विराजते; D_{9.10} [S] धिरोचते; S (except T₂ G₂) महीयते; C_{d.5} विरोचते (as in text). — °) T₁ G (except G₂) M न ब्रूयात्; T₂ (before corr. as in text) नाब्रुवन् (for अब्रुवन्). D_{n2} D_{1.10} कंचित् (for किं). — °) K₁ B_{2.4.5} D_n D₅₁ D_{5.6.9.10} T₂ [S] नर्थयस्तथा; K₄ B₅ नार्थयस्तथा; K₅ D_{3.4.7.8} नाश्रयस्तथा; D₂ G₂ [S] नर्थयस्तथा; T₁ G_{1.8-5} नार्थयेत च; M नार्थयीत च.

51 °) D₁ S (except G₂; T₂ by corr.) मूर्खाः (D₁ लोकाः) पूजितपूजकाः. C_d cites लोकः. — After 51, D₂ G₂ ins. 179* (cf. v. l. 52).

52 B₄ om. 52. — °) K (K₅ missing) शरीरस्यावशोष (K₁ 'वि')णौ; B (except B₃) D_{n2} D_{2-4.9} T₁ G₁ M₁ (sup. lin.) C₅ 'परिशोषिणौ; D₅ G₂ 'परिशोषकौ. — °) M₁ (sup. lin.) 2-4 both times यत् (for यः). — K_{2.4.5} D_{8.10} ins. after 52: K₁, after 54: D_{2.7}, after 180*:

178* द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिव्राज्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ।

[— (var.) Pañcatantra 1. 345. — (L. 1) K₅ D₁₀ पुरुषव्याघ्र (for पुरुषौ लोके). D₈ 'भेदकौ (for 'भेदिनौ). — (L. 2) D₂ (marg. sec. m.) स्वामिना संप्रयुक्तश्च.]

यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ॥ ५२
 द्वाविमौ पुरुषौ राजन्स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः ।
 प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ॥ ५३
 न्यायागतस्य द्रव्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ ।
 अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे चाप्रतिपादनम् ॥ ५४
 त्रयो न्याया मनुष्याणां श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
 कनीयान्मध्यमः श्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ॥ ५५

C. 5. 1032
B. 5. 33. 52
K. 5. 33. 59

After the above, K₄ D₁₀ ins. 180* (cf. v. l. 54). — K₂ D₁₀ ins. after 53: K₄, after 180*: K₅ D₈, after 178*: D_n D₃₋₇ T₂, after 52: D₂ G₂ after 51: T₁ G_{1.4.5} (all four om. line 1), after 49:

179* द्वाविमौ न विराजते विपरीतेन कर्मणा ।

गृहस्थश्च निरारम्भः कार्यवाञ्छैव मिथुकः ।

[(L. 1) D_n द्वावेव (for द्वाविमौ). — (L. 2) T₁ G_{1.5} द्वे (for च). T₁ G_{1.5} सारंभः (for कार्यवान्). D₈ अय (for एव). K₂ कार्यारंभश्च मिथुकः.]

— After the above, K₅ D₈ ins. 180*.

53 °) G₅ लोके (for राजन्). — °) D₁ सर्वस्य (for स्वर्ग). — °) K₅ M₄ प्रताप (for प्रदान). — After 53, K₂ D₁₀ ins. 179*.

54 — (var.) C. 12. 798. — °) T₁ G₅ M₁ (sup. lin.) न्यायाजितस्य. K_{1.2} D_{2.6} T₁ G_{1.5} M₁ (sup. lin.) वित्तस्य. — °) K₂ विज्ञेयौ (for बोद्धव्यौ). D₁ T₁ G_{1.5} व्यति (for अति). — After 54, K₁ ins. 178*. — K₂ D_n D₃₋₇ T₂ ins. after 54: K₄ D₁₀, after 178*: K₅ D₈, after 179*: D₂, after 49:

180* द्वावभसि निवेष्टव्यौ गले बद्धा दृढां शिलाम् ।

धनवन्तमदातारं दरिद्रं चातपस्विनम् ।

[(L. 1) D_{n1} D₅₋₇ T₂ विनिक्षेप्यौ (for निवेष्ट). K_{2.4.5} D₈ द्वावेवाप्सु प्रवेष्ट; D₂ द्वाविमावप्सु निक्षेप्यौ (for the prior half). K_{2.4} D₈ कटे; D_{5.6} गालं (for गले). D_{5.6} गले (for दृढा). — (L. 2) K₄ D_{8-5.7} T₂ धनिनं चातपस्विनम्. C_n cites अप्रदातारं.]

— After the above, D_{2.7} ins. 178*.

55 °) D₂ अन्यो; C₅ np त्रयो (as in text). K₅ B₃ D_{5.6} T₂ C_n उपायाः; D₂ न्यायः; C_{d.5} np न्यायाः (as in text). — °) K₂ किल भारत (for भरत). — °) K₁ तत्त्व; K_{2.4} D₂ G₂ C_{d.5} वृत्त; D₁ वृत्त; D_{3.4.7} G_{1.3.5} M धर्म (for वेद).

56 — (var.) Hitopadesa 2. 63; — (var.) Sami-

C. 5. 1083
B. 5. 33. 63
K. 5. 33. 70

त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः ।
नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥ ५६
त्रय एवाधना राजन्भार्या दासस्तथा सुतः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्वनम् ॥ ५७
चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन
वर्ज्यान्याहुः पण्डितस्तानि विद्यात् ।
अल्पप्रज्ञैः सह मन्त्रं न कुर्या-
न्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ ५८
चत्वारि ते तात गृहे वसन्तु
श्रियाभिजुष्टस्य गृहस्थधर्मे ।

gadharap. 1366. — °) K₂ यथावृत्तं (for यथावत्तान्).
57 = 1. 77. 22; = (var.) Manu 8. 416. — °)
D₁ भार्या दासस्तथा सुताः. — °) D_{1.7} S (except T₁
G₂) एते (for ते). — After 57, N (except K_{1.2.5}
D₁; K₈ B₁ missing) T ins.:

181* हरणं च परस्वानां परदाराभिमर्शनम् ।
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषाः क्षयावहाः ।
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ।
भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनम् । [5]
श्रीनेताञ्छरणं प्राप्तान्विषमेऽपि न संत्यजेत् ।
वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ।
शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्राद्भीषणं चैकं च तत्समम् ।

[(L. 1) B_{2.4.5} D_{8.4.7.8.10} °मिमर्षणं; D₈₂ °मिदर्शनं.
— (L. 2) K₄ D₂ सुहृदां च; D_{8.4} शुश्रूषोश्च; T₂ (by corr.)
विहितस्य (for सुहृदश्च). B_{2.4} D₈ D_{8.6.8-10} T₂ भयप्रदाः
(for क्षया). — (L. 3-4) — Bhagavadgītā (Vulg.) 16.
21. K₄ D_{8.4} एतत् (for इदं). — After line 4, T₁
reads 58. — K₄ B₈ D_n T₁ read lines 5-6 after
line 8. — (L. 5-6) Om. (hapl.) in B₄. D₂ T₁
विपमानपि न त्यजेत्; D_{8.4} °मेवपि न त्यजेत्. — (L. 8)
D_{n1.n2} (before corr.) D_{8.4.7} कृत्वा; C_n कृच्छ्रान् (as
above).]

58 T₁ reads 58 after line 4 of 181*. — °) K_{2.4}
अपि; S (except T₂ G₂ M₅) हि (for तु). — °) K_{1.2.6}
D_{8.9} विद्यान्; D_{n1} D₂₋₄ जह्यात्; M₄ (inf. lin. as in
text) विद्वान् (for विद्यात्). — °) D₁ transp. अल्पप्रज्ञैः
and न दीर्घसूत्रैः. D₁ प्रकुर्यात् (for न कुर्यात्). B₈ D₈₁
(sup. lin.) C_{n.s} रभसैः; C_{d.np.sp} अलसैः (as in text).
K₁ C_{d.ap.np} अशनैः; D₈ D_{8.9} अबलैः; C_{a.s} चारणैः

वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः

सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ५९
चत्वार्याह महाराज सद्यस्कानि बृहस्पतिः ।
पृच्छते त्रिदशेन्द्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ६०
देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमताम् ।
विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ॥ ६१
पञ्चाग्रयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ।
पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ॥ ६२
पञ्चैव पूजयल्लोके यशः प्राप्नोति केवलम् ।
देवान्पितृन्मनुष्यांश्च भिक्षूनतिथिपञ्चमान् ॥ ६३

(as in text).

59 °) S (except T₂) चत्वारस् (for चत्वारि). — °)
D_{8.6} श्रेयः (for श्रिया). K_{1.2.4} D₂ G_{2.4.5} M₁ अभि-
युक्तस्य (K_{2m} अवियुक्तस्य); M₂₋₅ C_d °भूतस्य (for °जुष्टस्य).
K₁ मनुष्यधर्मे; D₈ D₉ G₄ गृहस्थधर्मेः (for गृहस्थधर्मे).
— °) B₂ T G₁ (before corr.) 2.3.5 M Cap श्रान्तः;
D_{8.4} आर्तः; G₄ श्रान्तः; C_{a.d.s} वृद्धः (as in text).

60 °) D₉ G_{1.2} M₅ °प्राज्ञः; T₁ G₅ M₁₋₄ °प्राज्ञः (for
°राज). — °) K₂ श्रेयस्कानि; K₈ B (B₁ missing) D_n
D₈ D_{8-7.9.10} T₂ M₅ C_{a.s} साद्यस्कानि; D₁ यशस्यानि; G₈
सदृशानि; G₄ सद्यस्तानि; C_d as in text. — °) T₁ G₈
गुतानि; G₃ तानि (for इमानि). G₄ M (except M₁)
तानि वक्ष्यामि मे शृणु.

61 °) D₈ देवतानां (for देव). C_n cites देवताः.
— °) K₂ महात्मनां (for च धीमताम्). — °) M_{8.5}
विनाशः (for °शं). M₃₋₅ °कर्मिणां (for °कर्मणाम्).
— After 61, the Bombay, Calcutta and Kumbha-
konam ed. ins. the foll. stanza (which is noticed in
the comm. of Arj., but not found in our MSS.):

182* चत्वारि कर्माण्यभयंकराणि

भयं प्रयच्छन्त्यथार्कतानि ।

मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं

मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ॥

[= 1. 85. 24; = (var.) 5. 35. 38.]

62 °) G₃ पंचैव तु (for पञ्चाग्रयो). G₈ M मनुष्याणां.
— °) D₁ समंततः (for प्रयत्नतः).

63 °) D_{8.9} G₄ पूजयेल्लोके. — °) T₁ G_{1.4.5} चाप्नोति
(for प्राप्नोति). G₂ पुष्कलं (for केवलम्). — °) K_{1.2.4}
ब्राह्मणान्; S (except T₂ G₂) च भृत्यान्; C₈ मनुष्यान् (as
in text).

पञ्च त्वानुगमिष्यन्ति यत्र यत्र गमिष्यसि ।
मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ॥ ६४
पञ्चेन्द्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिन्द्रियम् ।
ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ ६५
षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्री भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता ॥ ६६
षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।
अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ६७

64 °) Dn1 D8 अमित्रमित्र (D8 °त्रा) मध्यस्था. — °) S (except T2) उदा (T1 अथा) सीनोपजीविनः.

65 = (var.) C. 12. 8782; = (var.) Manu 2. 99. — °) K1.2 स्यात् (for चेत्). — °) K2 D8 C8 क्षरति; T1 द्रवति; G4 द्रवते; G5 M स्रवते (for स्रवति). — °) D1 हरेः; D2 m. 3.4 T2 गिरेः; Ca. s दृतेः (as in text). B8.4 D7. 8. 10 पात्रा° (for पादा°).

66 = Hitopades'a 1. 25. — °) K1 एते (for दोषाः). — °) D7 G8 हतव्या (for हात°). K1.4 वृद्धिम्; K2 श्रेयः (for भूतिम्). — °) D8.4 मानं (for निद्रा). K2 मोहः; K5 मानः; D8.4 निद्रा; D7 मानं; C8 तन्द्रा; Ca. d तन्द्री (as in text). K1 तन्द्रा भयं क्रोधनिद्रा.

67 = (var.) C. 12. 2090; = (var.) Pañcatantra 3. 71. — °) B8 मति° (for षडि°).

68 = (var.) C. 12. 2091; = (var.) Pañcatantra 3. 72. — °) K1 B8 भर्तारं (for राजानं). — G2 om. 68°-70°.

69 G2 om. 69 (cf. v. l. 68). — °) T1 G (G2 om.) एते (for एव). G5 जीवता (for तु गुणाः). — °) K2 D8 D9 G4 M कथं° (for कदा°). — °) K2 अहिंसा च (for अनालस्यम्). — K4 D1-7 T2 ins. after 69: B Dn Ds D8-10, after 72: T1, after 70:

183* षडिमानि विनश्यन्ति सुहृत्तमनवेक्षणात् ।
गावः सेवा कृषिभार्या विद्या वृषलसंगतिः ।
षडेते ह्यवमन्यन्ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ।
आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातरम् ।
नारीं विगतकामास्तु कृतार्थश्च प्रयोजनम् । [5]
नावं निस्तीर्णकान्तारा आतुराश्च चिकित्सकम् ।
आरोग्यमानुष्यमविप्रवासः
सद्भिर्मेनुष्यैः सह संप्रयोगः ।
स्वप्रत्यया वृत्तिरभीतवासः
षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् । [10]
हर्षुर्धृणी न संतुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

अरक्षितारं राजानं भार्या चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ६८
पडेव तु गुणाः पुंसा न हातव्याः कदाचन ।
सत्यं दानमनालस्यमनसृया क्षमा धृतिः ॥ ६९
पण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ ७०
षडिमे षट्सु जीवन्ति सप्तमो नोपलभ्यते ।
चोराः प्रमत्ते जीवन्ति व्याधितेषु चिकित्सकाः ॥ ७१

C. 5. 10
B. 5. 10
K. 5. 10

परभाग्योपजीवी च पडेते नित्यदुःखिताः ।

[(L. 1) Om. in K4. D1.2.5.6.8 T2 सुहृत्तमन (for सुहृत्तम्). D8 अनपेक्षणात् (for अनपे°). — (L. 2) D8 वृषलसंगतिः; D7 विगलसंगतिः. — (L. 3) D2 एतान् (for एते हि). T1 नरं (for नित्यं). D2 सर्वो° (for पूर्वो°). — (L. 4) K4 D1 आचार्याश्च. Dn1 D8.4.6.7 T2 कृतकृत्या नरेभ्यः. — (L. 5) K4 D1-4.6 T च (for तु). Dn1 D6 कृतार्थश्च. Dn D8 (before corr.) T1.2 (before corr. as above) प्रयोजकं; D8 (after corr.) प्रयोजकान्. — (L. 6) B2 निर्मदाः; T2 ह्यरेगाः (for आतुराः). K4 B (except B8; B1 missing) D8 D8.10 चिकित्सकान्. D2 चिकित्सकमनातुराः. — (L. 9) B8 गुप्तं; C8 स्वप्न° (as in text). D8 D10 असीतिवामः. — (L. 10) T1 एव (for जीव). — (L. 11) = (var.) Hitopades'a 1. 19. Some MSS. हर्षुः. Dn1 धृणिः; D8 प्रही; Cn धृणी (as above). K4 B5 D1-7 T2 त्वमेतुष्टः; Dn1 अमेतुष्टः (for न संतुष्टः). — (L. 12) K4 D2 दुःखमाजनाः; D1 दुःखजीविनः (for नित्यदुःखिताः).]
— K4 D1-7 T cont.: B Dn Ds Ds.10 ins. after 69:

184* अर्थोगमो नित्यमरोगिता च

प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।

वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या

षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन् ।

[= (var.) Hitopades'a Prastāvanā 16. — (L. 4) T1 पडेव (for षड् जीव). D7 सुखावहानि (for सुखानि राजन्). D10 तान (for राजन्).]

70 = C. 3. 13941. — G2 om. 70^{ab} (cf. v. l. 68). — °) K5 D8 अधि°; B8 नानु°; Dn नाधि°; G1.5 मोधि° (for योऽधि°). — °) G1.8.8 च (for स). S (except T2 G3; G4 damaged) न च; Ca कुतो (as in text). Cd. s कृतानर्थैः. G5 आलस्यैः; Ca. अनर्थैः (as in text). — After 70, T1 ins. 183*.

71 °) K1 G5 एते (for इमे). — °) K1.2 B8.4 T1 G° पद्यते (for °लभ्यते). — °) N चोराः (for चोराः).

C. 5. 1080
B. 5. 33. 72
K. 5. 33. 72

प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु याजकाः ।
राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पण्डिताः ॥ ७२
सप्त दोषाः सदा राज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ।
प्रायशो यैर्विनश्यन्ति कृतमूलाश्च पार्थिवाः ॥ ७३
स्त्रियोऽक्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पञ्चमम् ।
महच्च दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ७४
अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनशिष्यतः ।
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ७५
ब्राह्मणस्त्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।
रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ ७६
नैतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।

72 K₂ transp. 72^b and 72^d. — ^b) G₈ यागशीलेषु (for यज). — ^d) D_n सुखिषु; T₁ आर्तेषु; C_n मूर्खेषु (as in text).

73 ^a) M तथा (for सदा). — ^b) S (except T₂ G₂) विजिगीषुणा; C_a व्यसनोदयाः (as in text). — ^c) K₁ D₁ T₁ वै (for यैर्). — ^d) G₁ कृतमूलाः; C_a कृतमूलाः (as in text). K_{1.2} D_{1.2} हि; K₄ D_{8.4.9} G₂ अपि (for च). K₅ इव द्रुमाः; B (B₁ missing) D_n D₈ D_{5.6.8.10} T₂ अपीश्वराः (for च पार्थिवाः).

74 = Pañcatantra (Pūrṇabhadra's recension) 1. 158. — ^b) T₁ G₈ वाक्पारुष्यपञ्चमं (catalectic!); G₈ वाक्पारुष्यपञ्चमं. — After 74, K (K₈ missing) D_{2.7} read for the first time 5. 35. 45, all MSS. (except K₁) repeating it in its proper place (v. l.: some MSS. प्रीणं for दीपं, and कुलं चैव for च कौल्यं च); cf. v. l. 80 also.

75 ^b) B_{2.4} भवन्ति (for नरस्य). D₁ हि विनश्यतः (for विनशिष्यतः). — ^d) B₈ प्रयोध्यते; C_{a.d.8} विरु (as in text).

76 ^a) M उपादत्ते (for चादत्ते). — ^b) B₈ D_{8.4} जिघांसते. — ^d) K₂ अधिगच्छति; D_{8.1} D₁ अभिनन्दते.

77 ^a) B_{2.4.5} D (except D_{5.6.10}) G₂ नैतान् (for नैतान्). G₅ कृच्छ्रेषु; C_{a.d.8} कृत्ये (as in text). — ^b) K_{2.4} अभ्यसूयति; B₈ D_{1.8.9} T₂ अभ्यसूयते. — After 77^{ab}, K₂ ins.:

185* यस्यैतानि निमित्तानि तस्यासन्नः पराभवः ।
— ^d) K_{4.5} D₈ बुद्ध्या; B (B₁ missing) D_{8.2} D₈ D_{2.5.10} T₂ G₂ बुध्येद्; G₄ वाचा (for बुद्ध्या). K₄ D_{8.1} D_{2.4} G_{8.4} बुद्ध्या; K₅ D₈ चैव (for बुद्ध्या). K_{1.5} D_n

एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुद्ध्या बुद्ध्या विवर्जयेत् ॥ ७७
अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ।
वर्तमानानि दृश्यन्ते तान्येव सुसुखान्यपि ॥ ७८
समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः ।
पुत्रेण च परिष्वङ्गः संनिपातश्च मैथुने ॥ ७९
समये च प्रियालापः स्वयूथेषु च संनतिः ।
अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ८०
नवद्वारमिदं वेदम त्रिस्थूणं पञ्चसाक्षिकम् ।
क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्यो वेद स परः कविः ॥ ८१
दश धर्मं न जानन्ति धृतराष्ट्र निबोध तान् ।
मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ ८२

D_{5.6.10} T₂ M₂ विसर्जयेत्; K_{2.4} D_{1.2.4.7} G_{2.4} च वर्जयेत्.

78 ^a) D_{2.4.9} एतानि (for इमानि). — ^b) B₃ महास्थानानि; D₁ रमणीयानि (for नव). C₈ cites हर्षस्थानानि. — ^d) T₁ G (except G₂) तथैव (for तान्येव). K₂ D₈ सुसुखान्युत (D₈ 'नि च'); K₅ B_{2.4.5} D_n D_{7.9.10} स्वसुखान्यपि; D₁ च सुखानि च; D₂₋₄ सुसुखान्यपि.

79 ^a) D_{n.2} सखिभिर्वै (for च सखिभिः). D_{n.1} मित्रेण; D₈ सुखिभिः; C_{a.d} सखिभिः (as in text). — ^b) D_{n.1} D_{8.4.9} सुमहांश्च (for महंश्चैव). — ^c) K₂ तनयस्य (for पुत्रेण च).

80 ^a) M (except M₅) तु (for च). D₁ G₈ M 'लाभः; T₁ 'जातः; C₈ 'लापः (as in text). — ^b) K₁ B₂₋₄ D_{2.10} G₅ C_a स्वयूथेषु; K_{2.4.5} 'पूजयेषु; D_n 'यूथे च; D₁ प्रयुज्येषु; C_d स्वयूथेषु (as in text). B (B₁ missing) D (except D₁) T G_{1.2.4} C₈ समुच्चतिः (for च संनतिः). C_d cites संनतिः. — ^c) K_{1.2.4} अभिप्रेतार्थ-लाभश्च. C_d cites अभिप्रेतस्य. — After 80, B (B₁ missing) D_n D₈ D_{1.8-6.8-10} T₂ read for the first time 5. 35. 45, all MSS. (except D₁) repeating it in its proper place (v. l.: some MSS. प्रीणं for दीपं). — In D₈ D₁₀, (this first occurrence of) 5. 35. 45 is followed by 5. 35. 46 also.

81 ^b) K_{1.2.4} D_{1-4.7-9} C_{np} पांच (K₄ D_{1.8} पंच)-भौतिकं; K₅ D₈ C₈ np पंच (K₅ पांच)भूमिकं; G₃ पांच; C_{a.d} as in text. ☞ C_n: पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठ उपेक्ष्यः । ☞

82 ^a) T₁ G_{1.8.5} M (except M₅) धर्मान् (for धर्म). — ^d) M transp. श्रान्तः and क्रुद्धः.

83 D_{n.1} om. 83. — ^a) K₄ B₈ D_{1.3} भीतः; K₅

त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तस्मादेतेषु भावेषु न प्रसज्येत पण्डितः ॥ ८३
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
पुत्रार्थमसुरेन्द्रेण गीतं चैव सुधन्वना ॥ ८४

यः काममन्यु प्रजहाति राजा

पात्रे प्रतिष्ठापयते धनं च ।

विशेषविच्छ्रुतवानिक्षप्रकारी

तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् ॥ ८५

जानाति विश्वासयितुं मनुष्या-

न्विज्ञातदोषेषु दधाति दण्डम् ।

जानाति मात्रां च तथा क्षमां च

तं तादृशं श्रीर्जुपते समग्रा ॥ ८६

सुदुर्बलं नावजानाति कंचि-

युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ।

न विग्रहं रोचयते बलस्थैः

काले च यो विक्रमते स धीरः ॥ ८७

प्राप्यापदं न व्यथते कदाचि-

दुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।

दुःखं च काले सहते जितात्मा

धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥ ८८

अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः

पापैः संधिं परदारामिमर्शम् ।

दम्भं स्तेन्यं पैशुनं मद्यपानं

न सेवते यः स सुखी सदैव ॥ ८९

न संरम्भेणारभतेऽर्थवर्ग-

माकारितः शंसति तथ्यमेव ।

न मात्रार्थे रोचयते विवादं

नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥ ९०

Dn2 Ds Ds-6.8.10 T2 लुब्धः; G4 भीमः (for भीरुः).
— ^a) K5 B2.4.5 D (except D1.2.7.9; Dn1 om.) T2
भीतः (for लुब्धः). — ^e) K5 B2.4 Dn2 Ds Ds.6.8.10
T2 सर्वः (for भावेः). — ^d) K4 Dn2 D1.2.5 S (except
T1 G5) प्रसज्येत; Ds2 D9 प्रसह्येत; Ds.4 प्रमाद्येत; Ds
प्रसज्येत.

84 G2 om. 84. — ^e) Ca असुरेन्द्राय. — ^d) T1
G2.4 M1 वेदे; G1 चेदं; G5 वेद; M (M1 sup. lin.) वादे
(for चैव).

85 Ms om. 85^{ab}. — ^a) G1 विजहाति (for प्रजं).
— ^b) Ca. d प्रतिष्ठापयति. — ^e) D2-4 विशेषवान्; G5
विशेषतः; Ca. d वित् (as in text). — ^d) K1 (before
corr.) प्रणामं (for प्रमाणम्).

86 ^b) K1.4 G5 विज्ञाय (for विज्ञातः). D1.9 ददाति
(for दधाः). T1 G (except G2) दंडान्. — ^e) D1 G2
पात्रं; T1 G1.8-5 M पथ्यं; Ca. d. s मात्रां (as in text).
B2.8.5 G2 यथा (for तथा). D9 क्षमां च देशं; G4 पराक्रमं
च (for तथा क्षमां च). T G1.2 M1.8.4 क्षमं (for क्षमां).
D2.4 जानाति मात्रानुगमं च देशे. — ^d) D9 ईदृशं (for
तां). K1 भजते (for जुषते). D2.4 समस्ता (for 'ग्रा).
87 ^a) K2.4 B8 T1 यो (T1 स) दुर्बलः; D9 सुदुर्बलं
(for सुदुर्बलं). Dn Ds D2.5.6.9 G1.2.4 M5 किंचित्
(for कं). — ^b) D2 युक्त्या; Ca. d. s युक्तो (as in text).
K2.4 Dn1 D9 M (except M1) सेवति. — ^e) K1.4
विक्रमं (for 'ग्रहं). — ^d) Ds कालेन (for काले च). K1

वीरः (for धीरः).

88 ^b) K1 (inf. lin.).4 उत्थानं; K1 (orig.) Ds
Ca. d. s उत्थानं; D1 विद्वांसं; D9 यो योगं (for उद्योगं).
K1.2 वा (for च). — ^e) K1.2.4.5 (sup. lin.) D
(except D1-5.9) T2 महात्मा; B (B1 missing) यत्ता
(for जिताः).

89 K5 om. 89. — ^b) B2.4.5 Dn1 D2-4.6.8.10 T2
'भिमर्षं; D5 'भिमर्षणं; D7 'वमर्शं; G2 'भिमर्शनं. — ^e) S
(except T G2) दम्भं (for दम्भं). K1.2 D1 G2 स्तेन्यं
(for स्तेन्यं). — ^d) Dn च (for स). K5 स धन्यः
(for सदैव).

90 ^a) D1 transp. न and संरम्भेण. K2.4 संरम्भाद्;
D9 संभ्रमेण (for संरम्भेण). T1 हरते; G1 आहरते (for
आरभते). K5 (sup. lin.) B (B1 missing) Dn Ds
Ds.6.10 T2 त्रिवर्गं; Ds.4.9 अर्थकृत्यं; T1 G1 परार्थं; M
अर्थवर्गान् (for अर्थवर्गम्). — ^b) D1 अकारितः; T G5
M1.2 नाकारितः; G1 न चानृत्तं; G2 Ms-5 न कारितः; G6
न कामतः; Ca. d. s आकारितः (as in text). B (B1
missing) Dn2 Ds Ds.6.10 T2 तथ्यम्; D1.7 S (except
T2) सत्यम् (for तथ्यम्). — ^e) B2-4 Ds1 D1.5.6.10 T2
G2 मित्रार्थे; Ca. d. s. np मात्रार्थे (as in text). K5 न
मित्रार्थे रोचते विप्रवादं; S (except T2 G2) न च स्त्रियर्थं
यतते विवादं. — ^d) D2.4.9 न कोपितः (for नापूजितः).
D1 सः (for च). K2 अनीशः (for अमृदः).

91 ^a) K5 Ds m Ca. d. s transp. न and यः. B2.4

C. 5. 107B
B. 5. 33. 10A
K. 5. 33. 110

C. 5. 1080
B. 5. 33. 110
K. 5. 33. 117

न योऽभ्यस्यत्यनुकम्पते च
न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति ।
नात्याह किञ्चित्क्षमते विवादं
सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ॥ ९१
यो नोद्धतं कुरुते जातु वेपं
न पौरुषेणापि विकथ्यतेऽन्यान् ।
न मूर्च्छितः कटुकान्याह किञ्चि-
त्प्रियं सदा तं कुरुते जनोऽपि ॥ ९२
न वैरमुदीपयति प्रशान्तं
न दर्पमारोहति नास्तमेति ।
न दुर्गतोऽस्मीति करोति मन्युं
तमार्यशीलं परमाहुरग्न्यम् ॥ ९३
न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं

नान्यस्य दुःखे भवति प्रतीतः ।
दत्त्वा न पश्चात्कुरुतेऽनुतापं
न कथ्यते सत्पुरुषार्यशीलः ॥ ९४
देशाचारान्समयाज्जातिधर्मा-
न्बुभूषते यस्तु परावरज्ञः ।
स तत्र तत्राधिगतः सदैव
महाजनस्याधिपत्यं करोति ॥ ९५
दम्भं मोहं मत्सरं पापकृत्यं
राजद्विष्टं पैशुनं पूगवैरम् ।
मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं
यः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः ॥ ९६
दमं शौचं दैवतं मङ्गलानि
प्रायश्चित्तं विविधाऽल्लोकवादान् ।

D1-4.7 S (except G2) च (for यो). G4.5 M4 अप्य-
स्यति; Ca. d. s अय्य* (as in text). D2 यः (for च).
— ^b) K1 G2 (before corr.) दुर्बलः; C2 दुर्बलः (as in
text). D1.8 प्रतिभाव्यं; D2 (m as in text).⁴ प्रातिभाव्यं;
G2 *भय्यं; Ca प्रतिभावं; Cd as in text. G1.5 च याति
(for करोति). D9 न दुर्बलोऽस्मीति करोत्यर्थः. — ^c) D2
अपि; Ca. d. s अति- (as in text). D8 G2 Cd कंचित्;
Ca as in text. D1 कुरुते; D2.8 क्षमते वै; C2 क्षमते (as
in text). D5 नात्याहिते क्षमते वै विवादं; S (except T2
G2) न विग्रहादोच (G4 *चाप)यते विवादं.

92 B1 resumes from वेपं (cf. v. l. 1). — ^a) D2
G5 उद्धतः. D9 T2 (after corr.) G5 दोषं (for वेपं).
— ^b) K2 अति (for अपि). K4 हि; Cd वि- (as in
text). Dn G4 अन्यात्; M अन्यं (for अन्यान्). — ^c)
K4 D9 G2 कंचित्. K5 न मूर्च्छितोऽप्याह कटूनि किञ्चित्.
— ^d) G2 जनौघः (for जनोऽपि). K5 D1.2.7 अयं; B2
Dn D8 D5.6.8.10 T2 हि (for ऽपि).

93 ^a) G8 चैनम् (for वैरम्). — ^b) K1 नांतम्; K2
वास्तम्; S (except T2) शांतिम्; Cd. s नास्तम् (as in
text). — ^c) G8.4 दुर्बलो (for दुर्गतो). K5 B D
(except D1.2.8.9) S (except M1.2.4) अकार्यं; Ca. d. s
मन्युं (as in text). — ^d) K1 नरस्य; K2 तदस्य (for
तमार्य-). Dn1 आह (for आहुर). K4.5 B Dn2 D5
D8-6.8.10 T आयोः; Dn1 पूर्णः; D1 अग्ने; G2 आह्वं;
M1 (sup. lin. as in text). 2-5 अर्थं (for अग्न्यम्).

94 ^a) K2 यः (for वै). D1 T G कुरुतेति (T1 *ते ते;
G4 *ते यः) (for वै कुरुते). T2 मोहं (for प्रहर्षं). — ^b)
K5 B D (except D1.2.7) T1 (m as in text).² G1.5
प्रहृष्टः; Ca. d प्रतीतः (as in text). — ^c) K2 D8 G4 तु;
D1 T2 G5 जु (for न). K2 B2.4 D7.10 G2 न तापं; D9
प्रलापं; T2 (before corr.) न पापं (for ऽनुतापं). — ^d)
K5 B D (except D1.9) T2 G1.2 स (for न). B D
(except D1.7.9) T G2 कथ्यते (for कथ्यते). K1.2.5
B2-4 Dn G5 सत्पुरुषार्थशीलः; G1.4 M सत्पुरुषः सुशीलः.

95 ^a) K1.2.4 B1 D1.8-5 ज्ञाति* (for जाति*). — ^b)
S (except T2 G8.4) बुभूषते; Cd. s बुभूषते (as in text).
D1 स (for यः). K4.5 B D (except D1) T2 स; C2 च
(for तु). — ^c) K1.4.5 B D T2 G5 यत्र (for the first
तत्र). K2 T1 G1.2.5 यत्र (for the second तत्र). B D
(except D1) M1 (sup. lin. as in text) अभि* (B4 D9
अपि) (for अधि*). — ^d) T1 *राज्यस्य (for *जनस्य).

96 ^{ab}) S (except T G1.2) दम्भं. K1 transp.
मत्सरं and पैशुनं. D8 (by corr.; orig. as in text) राज*
(for पाप*). D9 M2 राजन् द्विष्टं; G8.4 राजद्वेषं. G5
परदाराभिमर्शं (for पैशुनं पूगवैरम्). K2 गर्ववैरं; D1.2 G3
पूर्वं; G4 *कृत्यं; Cd. s पूगवैरम् (as in text). — ^c) D1
अभि-; G2 अप-; M2 अवि- (for अपि). — ^d) K1 S
(except T2 G2.4) transp. यः and प्रज्ञावान्. K2 अत्र
धीरः (for प्रधानः).

97 ^a) K1 B2.4.5 Dn D5 D10 दानं; D1 समं (for

एतानि यः कुरुते नैत्यकानि
 तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥ ९७
 समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः
 समैः सख्यं व्यवहारं कथाश्च ।
 गुणैर्विशिष्टांश्च पुरोदधाति
 विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः ॥ ९८
 मितं भुङ्क्ते संविभज्याश्रितेभ्यो
 मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ।
 ददात्यमित्रेष्वपि याचितः सं-
 तमात्मवन्तं प्रजहत्यनर्थाः ॥ ९९
 चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य
 नान्ये जनाः कर्म जानन्ति किञ्चित् ।
 मन्त्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च
 स्वल्पो नास्य व्यथते कश्चिदर्थः ॥ १००
 यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः

सत्यो मृदुर्दानकृच्छुद्धभावः ।
 अतीव संज्ञायते ज्ञातिमध्ये
 महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः ॥ १०१
 य आत्मनापत्रपते भृशं नरः
 स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ।
 अनन्तनेजाः सुमनाः समाहितः
 स्वनेजसा सूर्य इवावभासते ॥ १०२
 वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः
 पाण्डोः पुत्राः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पाः ।
 त्वयैव बाला वर्धिताः शिक्षिताश्च
 तवादेशं पालयन्त्याम्बिकेय ॥ १०३
 प्रदायैषामुचितं तात राज्यं
 सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः ।
 न देवानां नापि च मानुषाणां
 भविष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेन्द्र ॥ १०४

5. 1093
 5. 23. 173
 5. 33. 130

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३

दमं). B2.4.5 Dn D10 होमं; Ds मोहं (for शोचं). S (except T2 G2.4) देविकं; Cd.s देवतं (as in text). K2 मंगलेऽद्या. — ^a) B2 Dn D10 M2 प्रायश्चित्तान्; Cd as in text. D2 S (except T2 G2) विविधं वादं. Cd.s cito लोकवादान्. — ^a) G4 वै (for यः). K2 नैत्ति (read "त्यि)कानि; Ds नित्यं; Ds मंदं (for नैत्यं). — ^a) G8 M3-5 देवता (for देवता). K1.2.5 D1.2.5.6.8 (by corr.). 9 G2.8 M धारयति; Ca.d.s राधयन्ति (as in text).

98 K5 transp. 98 and 99. — ^a) K1 Ds D9 T1 G1.2.5 विवादं. — ^b) K4 समैश्च; Ds समं (for समैः). K2 B3.4 Dn2 D3.4.7.10 G2.5 कथां (for कथाः). — ^a) K2.5 जिताः; D1 नयः G2 नराः (for नयाः). K2.5 सपत्नाः; D1 सुनीतः (for सुनीताः).

99 K5 transp. 98 and 99. — ^a) D1 मित्रेषु (for अभिनेषु). D1 यः; Ds.6.9 T2 स्वं (for सन्). — ^a) K2.4 D2.5.8 G1.5 प्रजहन्ति; D9 प्रजयन्ति (for प्रजहति).

100 ^a) K2 किञ्चित् (for यस्य). — ^b) D9 अन्यः; Ca.d अन्ये (as in text). D9 जनः (for जनाः). D9 जानाति; Ca.d जानन्ति (as in text). K1.5 G5 केचित्; K2 यस्य (for किञ्चित्). — ^a) K1 अपि; M3.4 न (for च). — ^a) D2 M2 नाह्यः; D9 स्वार्थाः (for स्वल्पः). B

Dn Ds D1.8-6.8.10 T2 G2 Ca.d नाह्योपि (for स्वल्पो न). K (K3 missing) D2 अप्यर्थः; D9 M तस्य (for नास्य). K2 B Dn Ds D3-6.8.10 T2 Ca.s च्यवते; D1 बाध्यते (for व्यथते). K (K3 missing) D2.7 नास्य कश्चित्; D9 नापवादः (for कश्चिदर्थः).

101 ^a) M (except M3) स (for यः). K2 सर्वभूतोपशमे; Ca.s as in text. Cd cites प्रशमे. — ^b) K5 B Dn D2-7.10 T2 G1.2 M2 मानं; D9 मौनं (for दानं). K2 सुप्रभावः (for शुद्धं). — ^a) K2.4.5 B (except B3) D (except Dn1) T2 G1.4 M1 स ज्ञायते; M1 (sup. lin. as in text). 2-5 संशोभति; Ca.d.s संज्ञा (as in text). G3 अतीव स ज्ञातिमध्ये प्रसन्नः. — ^a) K2 (before corr.) प्रधानः; Ds Ds प्रसन्नः (for प्रसन्नः).

102 ^a) B1 यथा (for यः). G4 स्वयं (for भृशं). — ^b) K1 परः; K2 D2.9 पुरः (for गुरुः). D2 भवेत्पुनः (for भवत्युत). K4 स सर्वलोकप्रवरो भवत्युत; D1 S (except T2; G4 damaged) स सर्वलोकेऽधिको भवः. — ^a) K2.4 (before corr.). 5 B D (except D1.9) स (for स्व).

103 ^b) G5 चैवेन्द्रं (for पञ्चेन्द्रं). — ^a) K1.4 D1.2 G3 om. एव. D9 G4 transp. वर्धिता; and शिक्षिताः.

३४

धृतराष्ट्र उवाच ।

जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ।

तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थकुशलः शुचिः ॥ १

त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि

प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ।

यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्व

श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् ॥ २

पापाशङ्की पापमेवानुपश्य-

न्पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाहम् ।

— ^a) K₄ D₈ त्वद्- (for तव).

104 ^a) D₉ राष्ट्रं (for राज्यं). — ^b) T₁ G_{1.8.5} वर्धयस्व; M वर्तयस्व (for मोदमानः). — ^c) K₄ D₂ (by corr.; orig. as in text). ^d) देवतानां (for देवानां). — ^e) K₂ हृत्थं (for त्वं). K_{1m.2} T₂ (by corr.) धर्मे; D_{7.10} G₁ गर्हं; G₈ क्रमं; G₉ तर्कं (as in text).

Colophon. K₈ missing. — *Major parvan*: K₂ उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan*: K_{1.4.5} Dn₁ संजययान; B_{1.8.4} Dn₂ D_{8-6.8.10} T G₁ M प्र (D_{5.6} om. प्र-) जागर; B₂ संजयप्रजागर; B₅ D₈ G₅ विदुरप्रजागर. — *Adhy. name*: K (K₈ missing) D_{1.2.7-9} G₂ विदुरवाक्यं (K₄ 'स्वचनं'); D₁₀ संजयागमने विदुरवाक्यं; G₁ M पंडित (M₅ संधित) लक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D₅ 32; K₂ 1 (of प्रजागरपर्व?); D₆ (sec. m.) 30; D_{7.8} S 33 (M 34). — *S'loka no.*: K₂ 111; K₅ 107; Dn₂ 119; D₈ 125.

34

 This adhy. is missing in K₈ (cf. v. l. 5. 32. 15). G₄ is missing and damaged in many places in this adhy.; the variants in this MS. are given wherever possible.

1 ^b) K₂ D_{1.8.4.6.7.9} श्रेयो यद्; S (except T₂; G₄ missing) यत्कृत्यं (for यत्कार्यं). K₂ इह (for अनु-). — ^d) N (except K₅ D_{1.2.7}; K₈ missing) T₂ G₈ इति (for शुचिः).

2 G₄ missing (cf. v. l. 1). G₈ om. 2^{ab}. — ^a) D₉ त्वं मा; T₁ तस्माद्; G₈ M तन् मा (G₈ मां). — ^b) T₁

कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथाव-

न्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः ॥ ३

विदुर उवाच ।

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।

अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ ४

तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरुन्प्रति ।

वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ ५

मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयुर्यानि भारत ।

अनुपायप्रयुक्तानि मा स तेषु मनः कृथाः ॥ ६

G_{1.8} प्रज्ञातपूर्वस्त्वं (for प्रज्ञापूर्वं सर्वं). — ^a) T₁ G_{1.5} तत्त्वं; Ca. d. s पथ्यं (as in text). — ^d) T₁ G_{1.5} श्रेयः पथ्यं; all comm. श्रेयस्करं (as in text). K₂ तद्ब्रूहि सर्वं (for ब्रूहि तद्वै). G₈ तथा (for तद्वै).

3 G₄ missing (cf. v. l. 1). — ^a) D_{2.5} पापशङ्की; Cd. s as in text. D₉ अनुपृच्छन्. G₈ citos पश्यन्. — ^b) Dn₁ G_{8.5} M_{1.8.4} त्वा (for त्वां). S (except T₂ G₂; G₄ missing) व्याकुलितान्तरात्मा (for व्याकुलेनात्मनाहं). — ^c) K₁ कश्चित्; K₂ किञ्चित्; G₈ त्वं मे (for कवे). B_{1.2.5} Dn₁ तदेतत् (for कवे तत्). T₁ G (G₄ damaged) तत्त्वं (for सर्वं).

4 = (var.) Pañcatantra 1. 269. — G₄ missing (cf. v. l. 1). — After the ref., D₈ ins.:

186* सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ।

[= 5. 37. 14 (q. v.); Rām. 6. 16. 21.]

— ^b) S (except T₂ G₂; G₄ damaged) प्रियं (for द्वेष्यं). D₉ वेतरं; S (except T₂ G₂; G₄ damaged) वाप्रियं (for वा प्रियम्). — ^c) D₂ ब्रूयाः (for ब्रूयात्). D₁ अपृष्टः कस्य न ब्रूयात्; S (except T₂) नापृष्टः कस्यचि- (M_{2.5} 'स्य त' ब्रूयात्. — ^d) D₁ यदि; T₁ G₁ यः स; G_{2.5} यस्तु (for यस्य). K₁ 'जयं' (for 'भवम्').

5 G₄ missing (cf. v. l. 1); G₈ om. 5^a-7^b. — ^b) K_{1.5} D₈ D_{1.2.5.7.8.10} Ca. d. s भावं; T_{1.2} (by corr.) G_{1.2.5} शमं; Cap भवं (as in text). B_{2.4} Dn D_{2.4} हितं यत्स्यात्; D₉ यत्पृच्छसि (for भवमिच्छन्). — ^c) M वाचं श्रेयस्करं धर्म्या. — ^d) D₉ त्वं; M तां (for तत्).

6 G₄ missing (cf. v. l. 1). G₈ om. 6 (cf. v. l. 5). — ^b) M बु (M₄ sup. lin. यु) ध्येयुर (for सिध्येयुर).

तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यच्चप ।
 उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ ७
 अनुबन्धानवेक्षेत सानुबन्धेषु कर्मसु ।
 संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत् ॥ ८
 अनुबन्धं च संप्रेक्ष्य विपाकांश्चैव कर्मणाम् ।
 उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वा न वा ॥ ९
 यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
 कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येऽवतिष्ठते ॥ १०
 यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ।
 युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति ॥ ११
 न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।

श्रियं ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ १२
 भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ।
 रूपाभिपाती ग्रसते नानुबन्धमवेक्षते ॥ १३
 यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
 हितं च परिणामे यत्तदद्यं भूतिमिच्छता ॥ १४
 वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः ।
 स नाप्नोति रसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति ॥ १५
 यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ।
 फलाद्रसं स लभते बीजाच्चैव फलं पुनः ॥ १६
 यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पदः ।
 तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ १७

C. 5. 34. 17
 B. 5. 34. 17
 K. 5. 34. 17

T₁ G_{1.5} अपि (for यानि). — °) K_{1.2.4} D_{1.2} G₂ Ca. d अनुपायेन युक्तानि; D₂ T G_{1.5} M अनुता (D₂ °पा)पप्र-युक्तानि; Cn as in text.

7 G₄ missing (cf. v. l. 1). G₈ om. 7^{ab} (cf. v. l. 5). — °) K₂ °सहितं (for °विहितं). — °) D_{2-4.6} कर्मजं (for कर्म यत्). B Dn Ds Ds.10 यत्तु कर्म न सिध्यति. — °) K₂ G₂ अपाययुक्तं; T G_{1.2.5} उपाययुक्तो; Ca. d उपाययुक्तं (as in text). Cs cites उपायः. — °) K₆ transp. न and तत्र.

8 °) K₅ B₂₋₄ Dn Ds Ds-7.10 T₁ M (except M₁) अपेक्षेत; D₉ च संप्रेत्य (for अवेक्षेत). — °) D₁ न; D₉ प्र; G₂ तु (for च). — °) D₂ न चोद्वेगं; S (except T₂ G₂; G₄ damaged) सहसा न (for न वेगेन). Ca. d cite वेगेन (as in text).

9 °) S (except T₂ G₂; G₄ damaged) °बन्धान् (for °बन्धं). — °) B Dn Ds Ds-6.8-10 T₂ G₂ विपाकं; Ca. d. s as in text. — °) K₂ आत्मवान् (for आत्मनः). K_{1.2.4} T₂ G₂ आदौ (for एव). — °) D_{2-4.8.9} मानवः (for वा न वा).

10 °) K₂ transp. तथा and क्षये. — °) Some MSS. कोषे. K₂ दुर्गे; Ca. d. s दण्डे (as in text). — °) D₉ राष्ट्रं (for राज्यं). K₂ B₂ Dn₁ Ds₂ Ds.9 अवतिष्ठति (Dn₁ Ds₂ °त); G₄ अवशिष्यते; G₅ पतिष्यति; Ca. d व्यव-तिष्ठते; Cd as in text.

11 K₂ om. 11. — °) K₁ च (for तु). K_{1.4} transp. प्रमाणानि and यथोक्तानि, and reads उपसेवते (for अनुपश्यति). — °) D₉ स राष्ट्रं (for स राज्यं). K₅ D₂ °तिष्ठति (for °गच्छति).

12 = Hitopadesa 3. 109. — K₂ transp. 12 and 13. — °) D₉ राष्ट्रं (for राज्यं). K₂ Dn₁ Ds.4.9 एव (for एव).

13 K₂ transp. 12 and 13. — °) G₄ आमिषं (for आयसम्). — °) K₅ Ds Cs. ap रूपातिपाती; K₆ (sup. lin.) B Dn Ds-1 T₂ लोभाभिपा (B₂ °घा)ती; D₈ (by corr.). 2.10 G₂ रसाभिलाषी (D₉ G₂ °पाती); T₁ G_{1.2.5} M अन्नाभिलाषी; G₄ रूपाभिलाषी; Ca. d as in text (Cap लोभातिपाती). — °) Ds Ds-6 अपेक्षते (for अवेक्षते).

14 = (var.) Pañcatantra 4. 23, 79; = (var.) Śāringadharapaddhati 1308. — °) K₂ transp. शक्यं and ग्रस्यं. B₂ transp. ग्रस्यं and ग्रस्तं. K_{1.4.5} D_{1.2.8} ग्रासं; Ds₂ m वस्तु; D₉ यस्य; G₄ ग्रस्तं (for ग्रस्यं). D₁₀ G_{2.5} परिणमेत (for °णमेच्च). Ca. d cite परिणमेत्. — After 14^{ab}, D₁ reads 19-20. — °) Ds.4.9 Gs.4 स्यात्; M च (for यत्). — °) K₅ B (except B₂) Dn₂ Ds-7.10 T₂ Ca तदाद्यं; Ds तदाज्यं; Gs तथाद्यं. Cd cites अद्यं. T₁ तदद्यं स्यादभीप्सितं; G₅ तदद्यादभीप्सया (sic); M यत्तदद्यमभीप्सया.

15 °) K₁ G₂ विचिनोति; B₂ उपचि° (for प्रचि°). — °) S (except T₂; G₄ damaged) तेषां (for तेभ्यो). — °) B_{1.8} तस्य; D₂ चैव (for चास्य). D₂ प्रणश्यति (for विन°).

16 °) D₁ उपाधत्ते; D₂ समादत्ते. — °) S (except T₂ G₂) बीजं (for बीजात्). T₁ G_{1.2.4} M_{1.2} फलात् (for फलं).

17 °) S (except T₂ Gs.4) अर्थं (for अर्थान्). — °) G₅ विहितं सदा (for अविहिंसया).

C. 5. 1111
B. 5. 54. 18
K. 5. 34. 18

पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ १८
किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ।
इति कर्माणि संचिन्त्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा ॥ १९
अनारभ्या भवन्त्यर्थाः केचिन्नित्यं तथागताः ।
कृतः पुरुषकारोऽपि भवेद्येषु निरर्थकः ॥ २०
कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान्महाफलान् ।
क्षिप्रमारभते कर्तुं न विघ्नयति तादृशान् ॥ २१
ऋजु पश्यति यः सर्वं चक्षुषानुपिवन्निव ।
आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यन्ति तं प्रजाः ॥ २२

18 ^a) K_{1m} पुष्पमादौ; D_{n2} T₁ (also as in text) G_{2.8} पुष्पं फलं. D_{2.9} विचिन्वीयात् (for विचिन्वीत). — ^b) G₈ M वि (G₈ तु) वर्जयेत् (for न कारयेत्).

19 19^{ab} = C. 3. 2342^{ab}. — D₁ reads 19-20 after 14^{ab}. — ^c) K₄ D₆ S (except T (2.3) 'प्रेक्ष्य (for 'चिन्त्य). — ^d) D₆ G₈ धीरः (G₈ वीरः) कुर्वति वा न वा; C_s as in text.

20 D₁ reads 19-20 after 14^{ab}. — ^a) B₁ अनवद्या (for अनारभ्या). — ^b) G₈ कृत्वा; M कृत्यं; C_{a.d.s} नित्यं (as in text). K_{2.4} D₁ तथाकृताः; G₈ तथापरे; G₈ तथैव च; C_{a.d.s} तथागताः (as in text). — ^c) B D (except D_{1.9}) T₂ G₈ हि (for ऽपि). — ^d) D₁ भवत्येष (for भवेद्येषु). — After 20, D_n (for the first time) reads 5. 38. 29, and D_s D_{2-4.7.8.10} (all first time) read 5. 38. 29^{cd} only. On the other hand, S (except G₂) ins. after 20:

187* अनर्थं चैव निरतमर्थे चैव पराङ्मुखम् ।
and thereafter read (for the first time) the lines of stanza 5. 38. 29 as follows:

T₁ G_{1.5} 187*, 29^{cd}, 29^{ab}, 29^{cd} (repeated)

T₂ 187*, 29^{abcd}

G₃ 187*, 29^{cd}

G₄ 187*, 29^{ab}

M_{1.2} 187*, 29^{cd}, 29^{ab}

M_{3.5} 187*, 29^{ab}, 29^{cd}, 29^{cd} (repeated).

21 ^a) D₁ T₁ G (except G₂) कश्चिन् (for कांश्चिन्). T₁ G_{1.5} महाप्राज्ञो (for नरः प्राज्ञो). — ^b) D_{3.4} लघुप्रायान्; T₁ G₁ M 'यवान्; G_{3.4} 'युक्तान्; G₅ 'मूलं. B_{2.4} महोदयान्; G₆ महोदयं. — ^d) D₁ विधूयति; G_{1.5} दीर्घं; G₂ M₅ विस्मं (for विघ्नं).

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति लोकं यः तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ २३
यस्मात्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ २४
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान्स्वेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनये स्थितः ॥ २५
धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा वर्धते भूतिवर्धनी ॥ २६
अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ॥ २७

22 ^a) K₅ B₅ D (except D_n D_{1.2.5}) T G_{1.2.4} ऋजुः; C_{d.s} as in text. D_s सर्वत्र (for यः सर्वं). — ^b) K₁ D₃₋₅ T₂ प्रः; C_s as in text. — ^c) K₄ अधि- (for अपि). K₂ तं तूष्णीं; C_d तूष्णीकं (as in text). — ^d) D_s अपि रज्यति; D₂ अनुरक्षति; C_d as in text. K₂ वै (for तं). — After 22, B D (except D_{1.7.9}) T₂ ins.:

188* सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्याद्विराहः ।

अपक्वः पक्वसंकाशो न तु शीर्येत कर्हिचित् ।

[= (var.) Ādi. App. I, No. 81, line 137 f.; = (var.) C. 12. 5277^{cd}-5278^{ab}. — (L. 1) B_{2.4.5} D_s D_{s.10} पुष्पितः स्यादफलितः (for the prior half). C_n सफलः सन् (for फलितः स्यात्). — (L. 2) B_{2.5} 'मदृशो (for 'संकाशो). B (except B₈) D_{2-6.8} T₂ च (for तु). B₁ मीर्येत (for शीर्येत), and कस्य (for कर्हि).]

23 = (var.) Śārṅgadharapaddhati 1394. — ^a) K₂ transp. चक्षुषा and कर्मणा. — ^c) B D (except D₂) T₂ G₂ transp. लोकं and यः. K₄ लोके; C_{a.d} लोकं (as in text). — ^d) K₂ (m as in text) स राज्यमधितिष्ठति; M तस्य (M_{1.2} ततो) लोकः प्रसीदति.

24 ^a) K₂ यतस् (for यस्मात्). K₄ D₆ M व्रसंति. — ^d) K₄ D_s D₁ T₁ G_{1.2} transp. लब्ध्वा and स.

25 ^b) T₁ G_{1.2} प्राप्यापि; G_{3.5} लब्ध्वा च (G₈ अपि). G₄ लब्धवान् (for प्राप्तवान्). K₅ D_n D₆ M कर्मणा (for तेजसा). — ^c) D_s वज्रं (for अज्रं). T₁ G₁ अभ्येत्य (for आसाद्य). — ^d) B₄ D_s D₁ अनयस्थितः; G₄ अपथे स्थितः; C_{d.s} अनये स्थितः (as in text).

26 ^b) D₁ आत्मनः (for आदितः). — ^d) D_{n2} D_{1.6.8} G₅ भूति (D₁ 'मि) वर्धनी; D_{s2} D₆ G_{3.4} भूतिवर्धनी;

27 ^b) D_{3-6.8} T G (except G₂) om. च. — ^c) K_{1.4} B₈ D_{s.4} 'वेष्टते; D₆ 'चरते; C_{a.d.s} 'वेष्टते (as in

य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रावमर्दने ।
 स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ॥ २८
 धर्मेण राज्यं विन्देत धर्मेण परिपालयेत् ।
 धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ॥ २९
 अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिसर्पतः ।
 सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव काञ्चनम् ॥ ३०
 सुव्याहृतानि सुधियां सुकृतानि ततस्ततः ।
 संचिन्वन्धीर आसीत् शिलाहारी शिलं यथा ॥ ३१
 गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः ।
 चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ३२
 भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।

अथ या सुदुहा राजनैव तां विनयन्त्यपि ॥ ३३
 यदत्तं प्रणमति न तत्संतापयन्त्यपि ।
 यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संतापयन्त्यपि ॥ ३४
 एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे ।
 इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ३५
 पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मित्रबान्धवाः ।
 पतयो बान्धवाः स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदबान्धवाः ॥ ३६
 सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।
 मृजया रक्ष्यते रूपं कुलं वृत्तेन रक्ष्यते ॥ ३७
 मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वात्रक्ष्यत्यनुक्रमः ।
 अभीक्ष्णदर्शनाद्वावः स्त्रियो रक्ष्याः कुचेलतः ॥ ३८

C. 5. 11³
 B. 5. 34. 40¹
 K. 5. 34. 41

text). — ^a) K₂ अग्नावाहितचर्मवन्.

28 ^a) G₈ M transp. यत्नः and क्रियते. B₂ D_{8.4} कर्तव्यः (for क्रियते). — B₂ om. 28^b. — ^b) B (B₂ om.) D (except D_{1.2.7.9}) T G परराष्ट्रविमर्दने. — ^d) M स्वराष्ट्रपरिरक्षणे.

29 ^a) K₁ D_{1.2.7.9} S (except T₂ G₈; G₄ damaged) राष्ट्रं (for राज्यं). K₂ (by corr.; orig. as in text) विन्देत; D₂ विदितं; T₂ वीक्षेत. — After 29, G₈ repeats 25 with v. l. [प्राप्यापि (for प्राप्तवान्); and अनवस्थितः (for अनये स्थितः)].

30 ^b) K₂ B (except B₁) Dn D_{8.6.10} T₂ जलपतः; Ca. d. s. सर्पतः (as in text). T₁ G (except G₂) बालादपि सुभाषितं. — ^d) S (except G₂; T₂ by corr.; orig. as in text) पांसुभ्यः (for अश्मभ्यः).

31 ^a) D₈ D₁ अग्न्याह (D₁ 'हि') तानि. B Dn D_{8.6.10} T₂ सूक्तानि (B₁ सुमत्तं); T₁ G (except G₂) M महतां (for सुधियां). — ^b) M सुमत्तानि (for सुकृतं). — ^c) K₄ विचिन्वन्; Cd. s. as in text. D_{8.1} D₁ वीर (for धीर). — ^d) K_{1.2} D₈ शिलाहारी; K₈ G_{2.4.5} M सला; D₈ शिलाहारः; Ca. d. s. as in text. K_{1.2.5} D₈ शलं; G_{2.4.5} M सलं; Ca. d. s. as in text.

32 = (var.) Pañcatantra 3. 64; = (var.) Śārngadharapaddhati 1448; = (var.) Vikramacarita (ed. F. Edgerton) SR 8. 1 and JR 8. 2. — ^a) K_{2.5} गावः पश्यन्ति गन्धेन. — ^b) K₈ शास्त्रैः (for वेदैः). K₃ D₈ D₁₀ वाड्याः; K₈ D₁ पंडिताः; D_{8.4} च द्विजाः (for ब्राह्मणाः). — ^d) G₈ सर्वजंतवः (for इतरे जनाः).

33 = C. 12. 2503. — ^b) T₁ G₁ दुर्दुहा; Ca. d.

दुर्दुहा (as in text). — ^c) Dn D₈ अथ वा (for अथ या). T₁ G_{1.8.5} सुदुहा. D₁ गावं; D_{2.7} S (except T₂ G₁) भवति (for राजन्). — ^d) T₁ G (except G₂) transp. नैव and तां. K (K₃ missing) D_{2.9} विनि (D₈ 'प्र') युञ्जते; Dn D₈ D_{8-8.10} वितुदंत्यपि. D₁ नैव तद्धि नियुज्यते.

34 = (var.) C. 12. 2504. — ^a) T G (except G₂) प्रणमते; Cd. as in text. — ^b) T₁ G_{1.8-5} M उत (for अपि). K_{1.2.4} D_{1-4.7-9} T₂ G₂ न तत्संतापमर्हति. — ^c) G₂ न तद्; G₃ नते; M नमेद्; Ca. d. नतं (as in text). D₈ यत्स्वयं संनमेद्दारु; T₁ G_{1.4} यत्स्वयं नमते दारु. — ^d) K_{1.4.5} Dn D_{3.4.7.8} T₂ न तत्संता (K₄ 'हा') पयंत्यपि; S (except G₂; G₄ damaged) M न तत्संतामयेद्दुधः.

35 ^a) K (K₃ missing) D₂ G₁ (before corr.). ^{4.5} वीरः; D₈ धीमान्; G₃ राजन् (for धीरः). — ^b) K (K₃ missing) D₈ प्रणमेत; D₈ यो नमेत (for संन). — ^c) K₂ B₈ प्रणमति. — ^d) D₂ यो नमेत (for नमते यो).

36 ^b) K₂ अमाल्य; K₈ D (except D_{1.2.9}) T₂ G₁ (after corr.) Cap मंत्रि; T₁ G₁ (before corr.) मृत; Ca. d. s. मित्रं (as in text). — ^c) T₂ G_{3.4} M transp. पतयः and बांधवाः. G₈ तथा वै (for पतयो). T₁ G₁ देवताः; G₆ पतयः; Ca. d. बान्धवाः (as in text).

37 ^b) K₈ S (except T₂ G_{4.5}) अभ्यासेन; Ca. d. s. योगेन (as in text). — ^c) K₄ (sup. lin.) लज्जया; D_{8.2} मृगया; Ca. d. s. मृजया (as in text). — ^d) D₁ शीलेन; T₁ वृद्धेन (for वृत्तेन).

38 ^b) S (except T₂ G₂) रक्षेत् (for रक्षति). S अनुक्रमात्; Ca. d. अनुक्रमः (as in text). C₈ cites अनुक्रमणं. — ^c) K₈ B D (except D₈) T₂ G_{1.2} C₈ अभी-

C. 5. 1134
B. 5. 24. 41
K. 5. 34. 42

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ।
अन्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥ ३९
य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये ।
सुखे सौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः ॥ ४०
अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥ ४१
विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ।
एते मदावलिप्तानामेत एव सतां दमाः ॥ ४२
असन्तोऽभ्यर्थिताः सद्भिः किञ्चित्कार्यं कदाचन ।
मन्यन्ते सन्तमात्मानमसन्तमपि विश्रुतम् ॥ ४३
गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः ।

क्षणदर्शनं गात्र (D₁ T₂ G₁ 'वः'). — ^a) K_{1.2.4} D₉ G₂ रक्षेत् (for रक्ष्याः). K (K₈ missing) B_{1.5} Dn₂ Ds₂ D₈ Cap कुचेलता; Dn₁ कुलेन च; D₉ G₈ कुशीलता. D_{1.2} खियो रक्ष्यत्यचेलता. Ca. d. s. cite अचेलता.

39 ^a) B₈ वृत्तिहीनस्य; D₂ हीनवृत्तानां (for वृत्त'). — ^c) K_{2.4.5} B_{2.4} Dn₂ Ds₂ D_{6.7} अंतेषु; D₁ S (except T₂ G₂) अन्येषु (for अन्येषु). S (except T₂ G₂-4) च (for हि). D₁₀ अंतावसायिजातानां.

40 ^a) K₂ ईर्ष्यालुः; G_{8.5} यत्येषा; G₄ यं रक्ष्यः (for य ईर्ष्युः). K₈ B D (except Dn₂ Ds D_{6.8}) T₂ G₂ ईर्ष्युः; Cd. s. ईर्ष्युः (as in text). — ^b) K_{1.4.5} G₄ transp. रूपे and वीर्ये. K_{1.4} D₁ T₁ G (G₄ damaged) M₁ (sup. lin.) कुलेन्यवे (for कुला'). — ^c) G₄ शीले (for सुखे). D₁ 'संस्कारे (for 'सत्कारे). K (K₈ missing) Dn₂ Ds D_{5.6.8.10} T G₈ M_{1.2} सुखसौभाग्यसत्कारे (K₁ 'संस्कारे). — ^d) G₈ M तस्य चाधिनिर्तरः.

41 ^b) D₂ तु (for च). T₁ G_{1.4.5} विसर्जं (for विवर्जं). — ^a) Cd येन माद्येत तत्पिबेत्!

42 ^c) K₁ (by corr.) 4.5 B (except B₈) D (for D₉ see below) T₂ G₂ transp. एते and मदाः. K₁ (orig.) 2 D₉ एते मदा मदाधानां. — ^d) K₁ त एव हि (for एत एव).

43 ^a) K₅ प्रार्थिताः; B₈₋₅ Dn Ds D_{2-5.10} T₂ -श्य- (D₁₀ -श्य) चिताः; D₁ G₅ ह्यार्थिताः. Cn cites अर्थिताः. — ^b) B D (except Dn₂ D_{1.2.7.9}) T₂ कचित्कार्ये (for किञ्चित्कार्यं). — After 43^{ab}, B₁ D_{6.8} T₂ ins.:

189* तावन्न तस्य सुकृतं किञ्चित्कार्यं कदाचन ।

— ^d) B₁ D₂ G₈ इति; T₁ G_{1.4.5} वापि; Ca. d अपि

असतां च गतिः सन्तो न त्वसन्तः सतां गतिः ॥ ४४
जिता सभा वस्त्रवता समाशा गोमता जिता ।
अध्वा जितो यानवता सर्वं शीलवता जितम् ॥ ४५
शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ।
न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बन्धुभिः ॥ ४६
आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ।
लवणोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ॥ ४७
संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुञ्जते सदा ।
क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्लभा ॥ ४८
प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
दरिद्राणां तु राजेन्द्र अपि काष्ठं हि जीर्यते ॥ ४९

(as in text).

44 ^a) S (except T₂) एवात्मनः; Ca. s आत्मवतां (as in text). D₉ असंतः संतमात्मानं. — ^b) D₉ * * संभावयत्युत. — ^{cd}) D₉ आत्मनो हि गतिः संतः संत एव सतां गतिः!

45 ^a) T₁ G_{1.8.5} transp. जिता and सभा. D₁ वसुं; G₄ शास्त्रं (for वस्त्रं). — ^b) K (K₈ missing) B_{2.4} Dn D_{2-8.10} T₂ G₁ मि (K_{2.4.5} D₁ G₁ मृ) द्वाशा; B_{1.8.5} धनाशा; Ds G₂ सुखाशा; D₁ सधना (for समाशा). — ^c) G₄ अर्थं (for शीलं)!

46 ^b) D_{2.3.9} तद्यदास्य; M तच्च यस्य (for 'स्येह'). K₁ (after corr.) न विद्यते, (before corr.) न विंदति (for प्रणश्यति). G₄ तद्यस्य विप्रणं. — ^d) Ds₂ D_{9.10} च (for the second न).

47 ^b) B₁ D_{6.8.9} गोरसोत्तमं; B₈ गोरसं परं; Ca as in text. — ^c) Hypermetric! K_{1.2.4} तैलप्रायं; K₅ B₈₋₅ Dn T₂ (m as in text) G₂ तैलोत्तरं (Dn₁ 'मं'); B_{1.2} तिलोत्तमं (B₂ 'रं') (for लवणोत्तरं).

48 ^b) B₁ D_{8.4.9} जनाः (for सदा). — ^c) D₂ सदा (for सा च). — K₄ repeats 48 with v. 1. [संपन्नरसं (for 'तरं), and नत्त (for क्षुत्).]

49 ^a) D₉ गेहे; Ca लोके (as in text). — ^c) K₅ D₉ च (for तु). K₂ काष्ठान्यपि हि जीर्यते; B Dn Ds D_{2-8.10} T₂ G₁ जीर्यत्यपि हि (B₁ Ds₁ D₈₋₈ T₂ तु) काष्ठानि; G₂ दरिद्राणां महाराज. — ^d) D₁ ह्यपि (for अपि). K₄ T₁ G_{1.2.5} काष्ठादि (K₄ 'नि'); D₁ काष्ठोपि; M काष्ठं च (for काष्ठं हि). M जीर्यति (for जीर्यते). K₂ B₈₋₅ दरिद्राणां तथोदरे (K₂ 'णां तु भारत); K₅ G_{8.4} काष्ठमम च

अवृत्तिर्भयमन्त्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ।
 उत्तमानां तु मर्त्यानामवमानात्परं भयम् ॥ ५०
 ऐश्वर्यमदपापिष्ठा मदाः पानमदादयः ।
 ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते ॥ ५१
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ।
 तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव ॥ ५२
 यो जितः पञ्चवर्गेण सहजेनात्मकर्षिणा ।
 आपदस्तस्य वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवोडराइ ॥ ५३
 अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
 अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ ५४
 आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।

ततोऽमात्यान्मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ ५५
 वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
 परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीर्निषेवते ॥ ५६

रथः शरीरं पुरुषस्य राज-

न्नात्मा नियन्तेन्द्रियाण्यस्य चाश्वाः ।

तैरग्रमत्तः कुशलः सदश्वै-

र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ ५७

एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुमप्यलम् ।

अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ ५८

अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ।

इन्द्रियैः प्रसृतो बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ॥ ५९

C. 5. 1155
B. 5. 34. 61
K. 5. 34. 62

(G₈ °ष्टमश्मापि; G₄ °ष्टं वाश्मापि) जीर्यते. B_{1.5} D_n D₈
 D_{2-8.10} T₂ दरिद्राणां महीषते. Cd cites 49^d as in text!
 — After 49, K₂ D₁ ins.:

190* यथा यथा महत्तन्त्रं विस्तरश्च यथा यथा ।

तथा तथा महद्दुःखं सुखं तु न तथा तथा ।

50 °) B_{1.2.5} C_a अवृत्तेः; T₁ G₁₋₄ M अशानात्; C_{d.8}
 अवृत्तिः (as in text). K_{2.4.5} D_{1-4.7.10} T₂ अ(D₁
 प्र)वृत्तिभयम्. G₅ अशानाद्भयं तु मंदानां (hypermetric).
 — °) D₁ तु सत्वानां; D₂ मनुष्याणां; G₆ तु सर्वेषां (for तु
 मर्त्यानां). — °) K₁ D₉ अप(D₉ °व)मानान्महद्भयं; M
 (M₁ inf. lin. as in text) अवमानभयं भयं.

51 °) D_{1.9} ऐश्वर्यप(D₉ °म)दमाविष्टाः; S ऐश्वर्यमत्तः
 (G₂ °मदः) पापिष्ठो; C_{n.8} °मदः पापिष्ठो; Cd as in text.
 — °) K_{1.2.4} D₉ मदा मद्य(D₉ °ह्यान)मदादयः; D₂
 मद्यपानं; S मधु(T₂ °द्य)पानमदादपि. — °) T₂ तु (for
 हि). M ऐश्वर्यमदमत्तानां. — °) K_{1.2.4} D_{1.2} विमाद्यति
 (D₂ °ते); D₉ विरुध्यते (for विबुध्यते). D₈ नोपतित्वाव-
 बुध्यते; T₁ G नाव(G₄ न हि)तिष्ठति (G₂ °ष्टे) कुत्रचित्;
 M गतिरूर्ध्वा न विद्यते. — After 51, G₈ repeats 51^{ad},
 with v. l., as in M.

52 °) K₂(m as in text) असंयुतेः; C_{a. d} अनिग्रहैः
 (as in text). — °) D₁ नीयं; D₉ आस्यं; G_{1.8.4} M
 तप्यं (for ताप्यं). D₁ G₄ लोके (for लोको).

53 °) B D_n D₈ D_{1-4.7.8} T₂ C_a आत्मकर्षिणा; D_{5.6}
 अनुं; D₉ अपं; D₁₀ °वर्तिना.

54 = (var.) 5. 127. 27 (cf. v. l. 55). — °) B_{8.4}
 D_{n2} D_{8.4.10} यथात्मानं; G₈ यमां (for य आं). — °) K
 D_{2.7} G₂ अजितात्मा; B₁ अमित्रात्मा; D₁ अमात्यान्वि- (for

अमित्रान्वा). D₉ अमित्रांश्चार्थतोमात्यः.

55 = 5. 127. 28 (cf. v. l. 54). — °) K₁ (before
 corr. as in text) उपदेशेन; B₂₋₅ T₂ (before corr.) C_n
 द्वेष्यरूपेण; B₁ D_n D_{8-6.8} द्वेषं; D₁ देशे कालेन; G_{8.5} शमं;
 C_{a. d. s} देशं (as in text). ✽ C_a: दृष्टरूपेणेत्यसम्यक् । ✽
 — °) M मित्राणि (for अमात्यान्). M_{1.8.4} अमात्यान्
 (for अमित्रान्). — °) K_{1.4} क्रमेण; K₂ ततोऽन्यं (for
 न मोघं). D₉ न स मोघं जिगीषति; S (except T₂ G₂)
 नियतः कुरुते वशे; C_s as in text.

56 = 5. 127. 29. — °) K₅ B D (except D_{1-4.7})
 T₂ G₈ जितात्मानं (for °मात्यं). — °) K_{1m} (orig. as in
 text) D₈ D₁₀ C_s विकारिणं (D_s C_{d. s} °णां); C_a विकारिषु
 (as in text). — °) D_{5.6.8} वीरं; D₉ शूरं; S (except T
 G_{1.2}) दांतं (for धीरं). D₈ D₁₀ अभ्यस्तं (for अत्यन्तं).

57 = (var.) C. 3. 13942. — °) K (K₈ missing)
 D_{1.7.9} G₂ सर्वं; D₂ सृष्टं; T₁ G₃ M दृष्टः; G₅ दृष्टं (for
 राजन्). — °) T₁ G₁ यंता च; G₅ यंता (for नियन्ता).
 D₁₀ एव (for अस्य). D₉ अस्य वाहाः; T₁ G_{1.8.5} आहुरश्वान्
 (for अस्य चाश्वाः). — °) K_{1.2.5} D₈ (orig.) °कुशलेः;
 K₄ B D_{n2} D₈ D_{1-7.8} (by corr.) T₂ G₂ कुशली (for
 कुशलः). D₉ G₅ सदाश्वैः. — °) G₅ कृती (for सुखं).
 K₂ (orig. as in text) D₁ M पथीव; T₁ G_{1.5} स एव; G₃
 सदैव (for रथीव). D_s G₃ वीरः (for धीरः).

58 = (var.) 5. 127. 26. — °) D₈ अपि गृहीतानि;
 M (inf. lin. as in text) अनुगृही. — °) D₁ अयनार्हा
 (for अविधेया). — °) B₈ D₈ D_{1.9.10} हयाः पथिषु
 सारथिः; S (except T₁ G₂; G₄ damaged) सरथं सारथिं
 हयाः.

C. 5. 1156
B. 5. 34. 62
K. 5. 34. 63

धर्माथौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ६०
अर्थानामीश्वरो यः स्यादिन्द्रियाणामनीश्वरः ।
इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भ्रश्यते हि सः ॥ ६१
आत्मनात्मानमन्विच्छेन्मनोबुद्धीन्द्रियैर्यतैः ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६२
क्षुद्राक्षेणैव जालेन झपावपिहिताबुधौ ।
कामश्च राजन्क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुम्पतः ॥ ६३
समवेक्ष्येह धर्माथौ संभारान्योऽधिगच्छति ।
स वै संभृतसंभारः सततं सुखमेधते ॥ ६४
यः पञ्चाभ्यन्तराञ्च शत्रून्विजित्य मतिक्षयान् ।

59 ^a) ❧ Ca: आद्यन्तमिति च पाठः । ❧ Ds अर्थवत्;
Ca. d. s अर्थतः (as in text). — ^b) B1. s. 5 Ds2 Dr
अनर्थवत्; Ca. d. s as in text. — ^c) Ms-8 इन्द्रिय-
K2. 5 Dr G2 प्रसृतैः; K4 B Dn Ds Ds-6. 8. 10 T2
अजितैः; T1 G1. 8-8 प्राकृतः; Cd. s प्रसृतः (as in text).
— ^d) T1 G1 स (for सु).

60 ^a) Dr श्रीधनप्राणदारेभ्यः; T1 G (except G2)
M1. 2 श्रीप्राणराष्ट्रः; Ms. 4 धान्येभ्यः. — ^d) K (Ks
missing) सोवशः (for क्षिप्रं स); cf. 54^d. Gs परिभूयते
(for हीयते).

61 ^a) Ds G2 (by corr.) भ्रश्यतीह (for भ्रश्यते हि).
B1. 8 भ्रश्यतीह न संशयः.

62 ^a) K2 आत्मनो मानमन्वि; D2 Gs आत्मानं ह्या (Gs
आत्मनान्वि. — ^b) Ds यतः; D1 रतः; T1 G (except
Gs) युतैः; M हितैः (for यतैः). K (Ks missing)
आत्मानमवसादयेत्. Ca cites 62^a, and Cd cites 62^{ab}
as in text. — 62^{cd} = (var.) 1. 67. 7^{ab}; Gītā (Vulg.)
6. 5^{cd}. — ^c) K2 आत्मनो बन्धुरात्मैव; K4. 5 B D (except
Dn2 D1-4. 8) T2 आत्मा ह्येवात्मनो बन्धुः. — ^d) Ms-8
गतिः (for रिपुः). K2. 4. 5 G2 रिपुरात्मैव चात्मनः. — After
62, K4. 5 (om. line 2) B (B1. 8. 4 om. line 2) D (D2
marg.; Ds om. line 1) T2 ins.:

191* बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनैवात्मात्मना जितः ।

स एव नियतो बन्धुः स एव नियतो रिपुः ॥

[(L. 1) = (var.) Gītā (Vulg.) 6. 6^{ab}. Dn2 D1
transp. एव and अहमा. — (L. 2) K4 नियतो; Ds Ds (by
corr.). 6. 9 अनियतो (for the second नियतो).]

63 = (var.) 5. 127. 30. — ^a) K2 (m as in text)
छिद्राख्येण; Ca. d. s as in text. Dn1 च; Ds G4. 5 एव;

जिगीषति रिपून्न्यात्रिपवोऽभिभवन्ति तम् ॥ ६५
दृश्यन्ते हि दुरात्मानो बध्यमानाः स्वकर्मभिः ।
इन्द्रियाणामनीशत्वाद्राजानो राज्यविभ्रमैः ॥ ६६

असंत्यागात्पापकृतामपापां-

स्तुल्यो दण्डः स्पृशते मिश्रभावात् ।

शुष्केणार्द्रं दहते मिश्रभावा-

त्तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ॥ ६७

निजानुत्पततः शत्रून्पञ्च पञ्चप्रयोजनान् ।

यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्रुसते नरम् ॥ ६८

अनस्रयार्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ।

दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ॥ ६९

Ca. n. s इव (as in text). — ^b) K1. 4 Dn Ds D2. 8. 4
(by corr. as in text). 7. 9. 10 G2 Ca. d. s उरु; Cap उभौ
(as in text). — ^c) T1 G1. 5 द्वौ (for तौ). Ds प्रदानं;
D1 Gs विज्ञानं; Ca. d as in text. K2 तौ ज्ञानमवलुप्तः.

64 ^a) D2 प्रसमीक्ष्य; Ca. d. s समवेक्ष्य (as in text).
K1. 2. 5 Dr T1 G1 हि (for इह). — ^b) Ds. 4 सभां
राज्ञोधि.

65 ^a) Gs पंचाप्यंतरजाञ्छत्रून्. — ^b) G4 विनिर्जित्य
(for अविजित्य). B Dn Ds-6. 10 T2 Ca. p. s मनोमयान्;
Gs M मनीषयान्; Ca. d as in text. — ^c) Gs जिगीषते.
K2 विजिगीषति वै बाह्यान्. — ^d) Gs M आपदो; G4
नृपांश्च (for रिपवो). Gs Ms. 4 (inf. lin. as in text)
अपि (for अभि-). K2 सोवशस्तैर्विजीयते.

66 K2 om. 66-71. — ^a) D2. 9 च (for हि).
B2. 4 Dn D1. 5. 7. 8 महार (for दुरार). — ^b) K1 बध्य-
कामाः; B D1. 8. 4. 6. 9 G2 बध्यमानाः; T1 G1. 5 बध्यते हि;
M सुद्वमानाः. — ^c) K1 अनैश्वर्यात् (for अनीशत्वात्).
— ^d) K1. 4. 5 D1. 2. 7 G2 चित्तविभ्रमैः; B (except B4)
Ds Ds-6. 10 T2 राज्यविभ्रमे; T1 G1. 8-8 M विच्युताः.

67 = (var.) C. 12. 2797. — K2 om. 67 (cf. v.
1. 66). — ^b) D1 स्पृशति. Dn2 D10 T1 Gs Ms. 5
मिश्रभावात्; Ds अपि भारत (for मिश्र). — ^c) Dn2 Gs
Ms मिश्र; Ds (m as in text) मिथ्या (for मिश्र).
— ^d) Dr T1 G1 संगं (for संधि).

68 K2 om. 68 (cf. v. 1. 66). — ^a) K4 अविजित्य
ततः शत्रून्. — ^b) Ds Gs. 4 (by corr. as in text) Ms
प्रयोजनात्; Ca. d. s as in text.

69 K2 om. 69 (cf. v. 1. 66). — ^b) D1 नाभिमानिता
(for प्रिय). — ^c) T1 G1. 5 नैष मार्गो (for न भवन्ति).

आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता ।
 वाक्त्रैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्येषु भारत ॥ ७०
 आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्यबुधा बुधान् ।
 वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ॥ ७१
 हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दण्डविधिर्वलम् ।
 शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ७२
 वाक्संयमो हि नृपते मुदुष्करतमो मतः ।
 अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितम् ॥ ७३
 अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक्सुभाषिता ।
 सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपपद्यते ॥ ७४
 संरोहति शरैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।

वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ ७५
 कर्णिनालीकनाराचा निर्हरन्ति शरीरतः ।
 वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ७६
 वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति
 यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
 परस्य नामर्मसु ते पतन्ति
 तान्पण्डितो नावसृजेत्परेषु ॥ ७७
 यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ।
 बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽपाचीनानि पश्यति ॥ ७८
 बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
 अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापमर्षति ॥ ७९

C. 5. 1178
 B. 5. 34. 82
 K. 5. 34. 83

70 K₂ om. 70 (cf. v. l. 66). — ^a) M₁ (*inf. lin.* as in text). 2-5 असंरंभः (for अनायासः). K₁ आत्मज्ञान-समारंभः. — ^b) D_n सूक्ता; Cn. d. s गुप्ता (as in text). D₁ G₂ गुप्तदानं च; D₈. 4. 9 मधुरा दानं; C₈ as in text. D₂ वाक्शौचमधुरादानं. — ^c) K₅ एते हि; D₁ G₄ एतान्; G₅ एषाम् (for एतानि). K_{1.4} B₁. 2. 4. 5 D_{n1} D₈₂ D₇-10 M₈ अंतेषु; K₅ अज्ञेषु; B₈ G₄ अन्येषु; D₁ T₁ G_{1.8} एतेषु; G₅ एतानि; Ca. d. n अन्येषु (as in text). D₈. 4. 9 कृच्छशः (for भारत).

71 K₂ om. 71 (cf. v. l. 66). — ^b) D₁ बुधं (for बुधान्). K_{1.4.5} D₈-6. 8-10 विहिं (K₁ D₈ °ह) सत्यबुधो बुधान्; M हिंसयन्त्यबुधा बुधं.

72 ^b) K₁ राज्ञो; C₈ राज्ञां (as in text). — ^c) K₂ D₂ च (for तु). — ^d) D_{n1} D₁ T₁ G_{1.8} बलं (for गुणं).

73 ^a) K (K₃ missing) D₇ G₂ मे; D₂ M वै (for हि). D_{2.9} G_{8.5} नृपतेः. — ^b) K₂ अर्थं वचो; K₅ B₈ अर्थयुक्तं. K₅ च चित्रं; D₈ पवित्रं; C₈ विचित्रं (as in text). — ^d) K₅ B_{1.8} D_{7.8} G₂ भाषितं (for भाषितम्).

74 D₈ om. 74-75; B₁ om. 74^{ab}. — ^a) B₈ अभ्याहरति; G₅ असौ वहति. — ^b) K_{1.4} B₂₋₄ D_{n2} D_{1.2} विविधं; K_{2.5} D₇ सततं (for विविधा). — ^c) D₁ सा वै दुर्भाषिता; G₄ सुभाषिततरा (for सैव दुर्भा). — ^d) G₄ M °कल्पते (for °पद्यते).

75 = (var.) C. 13. 4987; = (var.) Pañcatantra 3. 112. — D₈ om. 75 (cf. v. l. 74). — ^a) K_{1.4.5} D_{1.8} G₂ ह्युणा (for शरैर्). K₂ B D_n D₈ D₈-7. 9. 10 T₂ रोहते सायकैर्विद्धं. — ^b) D₈ (after corr. as in text). 4 व्रणं (for वनं). — ^c) K_{2.5} D₈ D₁ बीभत्सुं (D₁ °त्सुः);

Ca. d. s बीभत्सं (as in text).

76 = C. 13. 4988. — ^a) B D (except D_n D₈ D_{8.8}) G_{2.8} कर्णिनालीकनाराचान्; D₈₂ D₈ °नालिकनाराचाः; Ca. d as in text. Cn cites कर्णी नालीकः, C₈ कर्णिः नालिकाः नाराचाः. — ^b) K_{1m} T₁ G_{1.5} M निःसरन्ति; G_{8.4} निष्पतन्ति; Ca निर्वहन्ति; Cd. s as in text. D_{3.4} शरीरिणः (D₄ °णां); G₈ शरीरगाः. — ^c) D₁ °शरः (for °शल्यः). D₈ तेन (for तु न). G₁ न निर्गन्तुं (for न निर्हन्तुं). K₂ न वाक्शल्यस्तु निर्हन्तुं. — ^d) K₂ स्याद्दुर्हरो (for हृदिशयो). — K₂ repeats 76^{ed} in marg. with v. l. as above.

77 = (var.) 1. 82. 11; = (var.) C. 2. 2192; = C. 12. 10999; = (var.) B. 13. 104. 32. — ^a) K₁ (after corr., as in text) निःसरन्ति (for निष्पतन्ति). — ^b) D₈ राजन्हतः (for यैराहतः). — ^c) D₈ (before corr., as in text) ते; D₁₀ वा (for ना). K₂ D₈ वै; D₂ ये (for ते). — ^d) D (except D₁₋₄) T₂ G₃ परेभ्यः (for परेषु).

78 = (var.) C. 2. 2679; = (var.) Śukasaptati (text. simpl.), p. 29. — ^a) B D_n D₈-6. 8-10 T₂ G₂ Cs. ap अत्रा (B₁ D_{4.6} T₂ °र्वा) चीनानि; T₁ G_{1.8-5} M अपनीतानि; Ca. d as in text. K_{1.2} (m as in text). 4 न स वेत्यात्मनो हितं. — After 78, K₂ ins. 192* (cf. v. l. 79).

79 = (var.) C. 2. 2680; = (var.) Śārngadhara-paddhati 1319; = (var.) Pañcatantra (text. simpl. ed. Kielhorn and Bühler) 3. 184. — ^b) K₁ D₈ T₁ समुपं; K₂ D_{1.7} G (except G₂) पर्युपं; M₂ प्रत्यवं

C. 5. 1177
B. 5. 34. 83
K. 5. 84. 84

सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां तव भारत ।
पाण्डवानां विरोधेन न चैनामवबुध्यसे ॥ ८०
राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ८१

अतीव सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ।
तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ८२
आनृशंसादनुक्रोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ।
गौरवाच्च राजेन्द्र बहून्केशांस्तितिक्षति ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४

३५

धृतराष्ट्र उवाच ।
ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ।
मृष्यतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १
विदुर उवाच ।
सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।

उमे एते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २
आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ।
इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोकेषु गीयते ।
तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४

(for प्रत्युप). — °) G₈ नयरूपेण (for नयसंकाशो).
— °) B₈ G₈ उप° (for अप°). M बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति.
— T₁ G_{1.4.5} ins. after 79: K₂, after 78:
192* न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ।
[=(var.) 5. 35. 33. — (L. 2) K₂ सद्बुद्ध्या ये जयन्ति
(for बुद्ध्या संयो°).]

80 °) B D T₂ G_{2.8} भरतर्षभ (for तव भारत).
— °) D₈ निरो° (for विरो°). — °) K_{2.5} तत्त्वं; D₈ न
त्वं (for न च). K_{2.5} नैव; D₈ चैव; B Dn D_{2-4.7.10} T
G एना(T₁ G₅ °ता)न् (for एनाम्). K₁ अवबुध्यसे; D₈
D₁₀ अवमन्यसे; D₇ G_{2.5} नावबुध्यसे; D₈ अनुबुध्यसे.

81 81^{ab}=(var.) 5. 88. 21^{ab}; =line 1 of 168*.
— °) B_{8.4} Dn₁ D₈ D_{1.5.6.8} G_{4.5} M राजलक्षणसंपन्नः
(D₁ °युक्तः). — °) D₈ अधिपो (for अपि यो). M₈ सं-
(for यो). — °) D₈ (sup. lin.).⁹ पुत्रः; G₄ प्रेत्यः; C₈
शिष्यः (as in text). Ca cites शमिता. T₁ G चैव (G₂
ते तु) (for सोऽस्तु). K_{1.4.5} शिष्यस्ते शाधि तस्मात्तं
(K₁ °त्वं).

82 °) K (K₈ missing) D₁₋₈ G₂ अतीत्य; Ca
अतीव (as in text). K₂ स च; D₈ शक्तः (for सर्वान्).
— °) Cn भागधेये; C₈ °देय- (for °धेय-). — °) D₁
पूजया (for प्रज्ञया).

83 °) K₂ B D (except D_{8.9}) T₂ G₂ Ca. d. s
transp. आनृशंसात् and अनुक्रोशात्. — °) D₂ T₁
G_{1.4.5} तितिक्षते. — Ca reads 83^{ad} as in text.

Colophon. K₈ missing. — Sub-parvan: K_{2.4}
संजययान; B Dn D₈ D_{8-8.8.10} T₂ M प्रजागर; G₈
विदुरप्रजागर. — Adhy. name: K_{1.2.5} D_{1.2.7} G₂ विदुर-
वाक्यं; K₄ विदुरवावर (sic); T₁ G₁ हिताहितविवेकः; M
हितोपदेशः (M₄ °ज्ञ). — Adhy. no. (figures, words or
both): K₁ D₈ 33; K₂ 2 (of प्रजागरपर्व?); D₈ (sec.
m.) 31; D_{7.8} S 34 (M 35). — S'loka no.: K₂
78; K₈ 83; Dn D₈ 86; G₈ 87; M₈ 84.

35

☞ This adhy. is missing in K₈ (cf. v. l. 5.
32. 15).

1 K₄ om. 1. — °) K_{1.2} (before corr. as in
text) B (except B₄) D₁ हि; D₈ प्र- (for इह). K₅ G₈
भाषते; D₁ शंस मे.

2 °) D_{8.4.9} G₄ च; D₇ यत् (for वा). K_{1.4} G_{8.5}
M सर्ववेदेषु वाज्ञा(K₄ °चास्मा)नं. — °) D₈(m as in
text) °तीर्थेषु (for °भूतेषु). K₂ B₈ D₂ G₁ वा (for च).
— °) B Dn D₈ D_{8.6.8} T₂ स्वेते; D_{8.4} ह्येते; D₁₀ चैते
(for एते). G (except G₂) M उभावेतौ समौ स्यातां.
— °) K_{1.2} D_{1.10} G₂ Cd तु; K_{4.5} Dn₁ D₇₋₉ च; Ca वा
(as in text).

3 °) K₂ स्तेषु तेषु च; D₇ तेषु भारत (for सततं विभो).
— °) G₄ अवाप्नुहि (for °प्यसि).

4 °) K₈ B₄ Dn D₈ D_{8.7.10} T₂ लोके प्र- (for
लोकेषु). T₁ G (except G₂) M लोके भवति भारत.

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ॥ ५

केशिन्युवाच ।

किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्धिरोचन

अथ केन स्म पर्यङ्कं सुधन्वा नाधिरोहति ॥ ६

विरोचन उवाच ।

प्राजापत्या हि वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ।

अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ७

केशिन्युवाच ।

इहैवास्व्य प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ।

सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ ८

विरोचन उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।

सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टासि संगतौ ॥ ९

सुधन्वोवाच ।

अन्वालभे हिरण्यमं प्राहादेऽहं तवासनम् ।

— *) D₂-4 T₂ पुरुषव्याघ्रः; G₈-5 M °श्रेष्ठ (G₁ M₁ °श्रेष्ठ);

5 °) K₅ महात्मनः; D₈ सुधन्वनः. — After 5, D_n D₂ (marg.), 2.4.5 (marg.), 8 T₂ ins.:

193* स्वयंवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः ।

रूपेणाप्रतिमा राजन्विशिष्टपतिकाम्यया ।

विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह ।

प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ।

6 °) D₅ ब्राह्मणः. K₂m D₂.7 वै; M₃.4 त्विह; Ca.d.s स्वित् (as in text). — °) G₁ (before corr.), 5 च; G₈.4 स्युः (for स्वित्). — °) D_n D₈-6 T₂ (before corr.) अस्य (for स्म). K₄ G₂ पर्यंके; C₃ पर्यंके (as in text). S (except G₂; T₂ by corr.) इदं (M₂-5 इमं) व्यवस्य पर्यंके. — °) K₁ नाधिगच्छति; K₄ नानु; D₁ ह्यधि; D₂ वाधि; S (except T₂ G₂) -न्यधिरोहतु.

7 After the ref., K₂ reads 9. — °) D_n D₁.9 M₂ प्राजापत्याः (D₉ °त्यां). B₂ D_n D₈.4 T₂ तु वै; D₈ -थ वै; D₉ G (except G₂) M वयं (for हि वै). — °) D₉ सदा; S (except T₂ G₂) सर्वे; C_d वयं (as in text).

8 °) K₂ अद्य; K₂m.s B D_n D₈ D₈-s.10 Cap आवां; K₄ आस्य; D₁ अप्सु; D₉ आस्य; Ca.d आस्व (as in text). D₉ प्रतीक्षाम; C_d.s as in text. S (except T₂ G₂; G₄ damaged) इह त्वं वस वै भोगाः (T₁ G₁ °न्याः). — °) K₁.2.4 D₉ उपस्थानं; T₁ G₂.4 M त्वदर्थो मे; G₁ त्वधर्मा मे; G₅ स्वार्थामेह; Ca.d.s उपस्थाने (as in text). — °) K₁.4 D₉ वा (for वां).

9 K₂ om. the ref. and reads 9 after the ref. of 7. — °) M₅ यथार्थं (for यथा त्वं). G₅ अभि- (for भीरु). M वक्ष्यसि (for भाषसे). — °) S (except T₂ G₂) उभौ (for एव). — °) K₂ M द्रक्ष्यसि (for द्रष्टासि). — After 9, K₁.5 B (except B₁) D_n D₈ D₁.8.5-8 T₂ G₁ ins.:

194* अतीतायां च शर्वर्यामुदिते सूर्यमण्डले ।

[K₁ D₁ प्रमातायां (for अतीतायां). D₇ ततो रात्र्यां व्यती-
तायां (for the prior half).]

D_n D₈.7.8 T₂ cont.: K₄ D₂.4.9 G₂ ins. after 9:

195* अथाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ।

K₄ D_n D₂-4.7-9 T₂ cont.:

196* विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहितः स्थितः ।

[D₂ सह संगतः (for सहितः स्थितः).]

— D_n D₂-4.8 (all om. line 1) T₂ cont.: K₁.5 B (except B₁) D_n D₈ D₁.5.6 ins. after 194*: D₁₀ (which om. 9^{ad}) ins. after 9^{ad}:

197* सुधन्वा च समागच्छत्प्राहादिं केशिनीं तथा ।

समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ।

प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः ।

[(L. 1) B₂.4.5 D_n D₈ D₈ सुधन्वानं (for °न्वा च). K₁ वै; K₂ D₈ तं; D₁ तु; D₁₀ तां (for च). K₁ प्रति (for तथा). K₆ प्रह्लादिगवनीपतिः; D_n D₈ D₈.6 प्राह्वा (D₈ D₈ °ल्हा)दिः केशिनी तथा. — (L. 2) K₁.5 तमां (for समां). — (L. 3) D₈ D₁ पाया (D₂ °दा)र्घ्यं प्र (D₁ च) ददौ (for पाद्यमर्घ्यं ददौ). G₂ अनुत्तमं (for ददौ पुनः).]

— T₁ G₈.5 M ins. after 9: G₁, after 194*:

198* एतस्मिन्नन्तरे तत्र सुधन्वा प्रत्यदृश्यत ।

इति होवाच वचनं विरोचनमनुत्तमम् ।

10 S (except T₂ G₂ M₅) om. the ref. — °) D₈.4.9 समालभे; D₇ अन्वारेभे; Ca.d as in text. K₂ अन्वारुहेयं रम्यं वै; S (except T₂ G₂) आस्व तल्पे हि सौवर्णे. — °) K₄.5 D_n D₈.4.6 T₂ G₂.4 M प्राह्वादे; D_n D₈ D₁.9 T₁ G₁ प्रह्लादे. B D_n D₈.10 T₂ ते (D₈ T₂ -हं) वरासनं; D₈ D₈.4 तव चासनं; S (except T₂ G₂) ब्राह्मण-स्त्वहं. — °) K₅ समत्वं; D₁ एवं त्वं; S (except T₂ G₂) एकांतं; Ca.d.s एकत्वं (as in text). K₂.5 अनु-संपन्नो; Ca.d as in text. — °) K₄.5 B D (except D_n D₁.2.7.8) T₂ आसेहं; Ca.d आसेयं (as in text).

C. 5. 1195
B. 5. 35. 14
K. 5. 35. 15

एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेयं त्वया सह ॥ १०

विरोचन उवाच ।

अन्वाहरन्तु फलकं कूर्चं वाप्यथ वा वृसीम् ।

सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् ॥ ११

सुधन्वोवाच ।

पितापि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ।

बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किंचन बुध्यसे ॥ १२

विरोचन उवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ।

11 G₂ om. 11^a-13^b. — ^a) K_{1.5} D_{2.8} अथा(D₂ °ध्या)हरन्तु; B Dn Ds D_{5.6.10} तवार्हते तु; T₂ हरन्तु कूर्चं (for अन्वाहरन्तु). Cd.n cite अधः. K₁ D_{2.7.8} T₂ फलकी; B (except B₄) D₅ फलकी; Ca.d.s as in text. K₅ D_{3.4.9} तवार्हं फलकं ब्रह्मन्; D₁ अथाह दत्तफलकं; T₁ G (G₂ om.) M हरन्तु फलकं (T₁ G₁ M_{3.5} °कां; M₈ °कौ) कूर्चं. — ^b) T₂ बर्ही; Ca.d.s कूर्चं (as in text). K_{1.2.5} D₇ वृशी; K₄ B₁-8.5 Dn₁ Ds D_{3.4.6.9.10} C₅ वृषी; B₄ D₅ Cn वृसी; D_{1.2.8} T₂ Ca.d वृषीं (for वृसीम्). T₁ G (G₂ om.) M तथा वृ(T₁ -प्य; M₂₋₅ वृ)स्यस्तृणानि च. — After 11^{ab}, D₁ ins.:

199* न मत्तो ह्यधिकोऽसि त्वं गुणतो जन्मतोऽपि वा ।
— ^a) Dn₂ transp. सुधन्वन् and न. — ^d) K₅ समा-
मितुं; D₁ ममासनं; D₁₀ सहा°; Ca समा° (as in text).
S (except T₂; G₂ om.; G₄ damaged) यदासीथा (T₁
G₃ °सिद्धा) मया सह.

12 G₂ om. 12 (cf. v. l. 11); Dn₁ om. 12-13.
— After the ref., K₅ D_{1.8} ins. the foll. stanza (which
is reproduced in some of the old printed ed.):

200* पितापुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ द्वौ च पार्थिवौ ।

द्वौ चैव वैश्यौ शूद्रौ च न त्वन्यावितरेतरं ॥

[(L. 1) Bom. and Kumbh. ed. क्षत्रियावपि (for द्वौ च पार्थिवौ). — (L. 2) D₁ द्वावेव वैश्यौ द्वौ शूद्रौ (for the prior half).]

— ^a) B D (except D_{1.2.7}) G₁ (before corr. as in text) M₄ हि (for अपि). M (except M₅) सहा° (for समा°). — ^b) K₂ उपासीते च; T₁ G₁ उपासीदति; G_{8.4} M उपोपासीत (for उपासीतैव). G₅ विपणा चास्तु केशिनी. — ^c) K₄ D₉ सुखोपितो (for सुखैधितो). S (except T₂; G₂ om.) बालो गृहेषु सुखितो. — ^d) K₁ D₇ बोधिपि;

सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १३

सुधन्वोवाच ।

हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ।

प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः ॥ १४

विरोचन उवाच ।

आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

न हि देवेष्वहं स्थाता न मनुष्येषु कर्हिचित् ॥ १५

सुधन्वोवाच ।

पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते ।

K₄ D₉ जानासि; D₁ बुध्यसि (for किंचन). K_{1.4} D_{1.7.9} किंचन (for बुध्यसे). K_{2.5} बुध्यसे त्वं न किंचन; G₅ न त्वं किं नावबुध्यसे.

13 Dn₁ om. 13 (cf. v. l. 12); G₂ om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). — ^a) = 14^a. G₄ चैव गावः; G₅ च गवाश्वान्; M मधुपर्कं (for च गवाश्वं). — ^b) K₅ D_{1.9} असुरे पुनः (for असुरेषु नः). K₁ D_{7.8} च (for नः). — ^c) K₂ D₇ विपणं (for विपणे). T₁ G₄ M (M₁ inf. lin. as in text) तस्य नः (T₁ सः) कृत्यं (for विपणे तेन). — ^d) = 14^d. G₂ प्राज्ञं; G₅ प्राज्ञान् (for प्रश्नं). K₂ Ds₁ D₈ m. 10 G₈ पृच्छामहे (G₃ °म ये); M₁ (sup. lin.). 2 गच्छाव ये (for पृच्छाव ये). K₂ विभुं; Ds₁ D₁₀ त्विमं (for विदुः). Cd cites ये विदुः.

14 T₁ M₄ om. 14; D₉ om. 14^{ab}. — ^a) = 13^a. G₃ सुवर्णं (for हिरण्यं). G₃ M₁₋₈ चैव गावः; G₅ च गवाश्वान् (for च गवाश्वं). — ^b) K₁ Dn₁ Ds D_{1.7.8} T₂ G₈ M₂ तथा (for तव). G₅ विशेषतः (for विरोचन). — ^c) G_{1.5} M (M₁ inf. lin. as in text; M₈ om.) प्राणयोरेव नः कृत्यं. — ^d) = 13^d. K₂ पृच्छामहे; G_{1.5} M₁ (inf. lin. as in text). 2.8 गच्छाव ये.

15 ^a) K₁ B₁ D₇ T₂ तौ चै; K₂ तौ च; K₅ तं नौ (for आवां). D₉ आवां क नु गमिष्यामः (sic); T₁ G_{1.8-5} M ते वयं (G₄ तावावां) क गमिष्यामः. — ^b) = 16^b. G_{4.5} M (M₁ inf. lin. as in text) एवमंतरे (for विपणे कृते). — ^c) K₅ B D (except D_{1.7-9}) नु; T₂ नु (for हि). D₂ अवस्थाता; T₁ G_{1.2.4.5} M (M₁ inf. lin. as in text) संस्थानं; G₈ अधिष्ठानं (for अहं स्थाता). — ^d) T₁ मनुष्ये-
ष्विह तीव्रतः; G_{1.8.5} M (M₁ inf. lin. as in text) मनुष्येष्विह (G_{1.5} °पु हि; G₈ °पु च) तिष्ठतः (G₅ °ति).

16 K₄ om. 16. — ^a) D₉ प्रह्लादं नौ (for पितरं ते).

पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रहादो नानृतं वदेत् ॥ १६

प्रहाद उवाच ।

इमौ तौ संप्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ।

आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ ॥ १७

किं वै सहैव चरतो न पुरा चरतः सह ।

विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुधन्वना ॥ १८

विरोचन उवाच ।

न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे ।

प्रहाद तत्त्वां पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदीः ॥ १९

प्रहाद उवाच ।

उदकं मधुपर्कं चाप्यानयन्तु सुधन्वने ।

ब्रह्मन्भ्यर्चनीयोऽसि श्वेता गाः पीवरीकृता ॥ २०

सुधन्वोवाच ।

उदकं मधुपर्कं च पथ एवार्पितं मम ।

प्रहाद त्वं तु नौ प्रश्नं तथ्यं प्रब्रूहि पृच्छतोः ॥ २१

C. 5. 1208
B. 5. 35. 27
K. 5. 35. 28

T₁ G₂. 5 गमिष्यामः. — ^b) = 15^b. S (except T₂ G₂) एवमंतरे (for विपणे कृते). — ^c) D₇ तु (for हि). K₁ पुत्रस्यापि हिते प्रश्नं; K₂ पुत्रस्य हेतोरपि सः; S (except T₂ G₂) अपि पुत्रस्य चेत् (G₄ वै) हेतोः. — ^d) K₁ B₁. 8-5 D₂ D₂. 5-7. 9. 10 T₁ G₁. 5 प्रहादो (as in text); the rest प्रहादो. — After 16, K₂. 4. 5 D (for D₂ see below) T₁ (om. line 2). 2 G (G₂ damaged; all G om. line 2) M₁ (om. line 2) ins.:

201*

विदुर उवाच ।

एवं कृतपणौ कुद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ।

विरोचनसुधन्वानौ प्रहादो यत्र तिष्ठति ।

[(L. 1) K₂. 5 T₁ G₂-5 M₁ om. the ref. K₂. 5 D₇ T₁ G₁ M₁ एवमुक्त्वा गतौ तौ तु (K₂. 5 तत्त्वोभौ; D₇ गतौ शीघ्रं); K₄ D₈ D₁₀ एवं कृतप्राणपणौ; D₁ एवं विपणमास्थाय; D₅ एवं कृतपणौ तौ तु; D₈ T₂ एवं कृत्वा तु तौ कुद्धौ (for the prior half). K₂. 5 प्रहादं प्रतिजग्मतुः; D₁ प्रहादस्थानं गतौ; D₈-6. 8-10 T₂ कुद्धौ (D₂. 4. 8 उभौ; D₉ तौ तु) तत्राभिजग्मतुः; D₇ प्रहादस्य निवेशनं; T₁ G (G₂ damaged) प्रहादं दितिनंदनं (for the posterior half). — (L. 2) D₈ D₂. 6 प्रहादो. D₇ -प्यत्र (for यत्र). K₂. 5 विरोचनस्तु प्राहादिः सुधन्वागिरसश्च यः (K₂ सः); D₁ सुधन्वानं [तु?] दृष्टेव प्रहादो वाक्यमब्रवीत्.]

— On the other hand, D₂ ins. after 16:

202* इत्युक्त्वा जग्मतुस्तौ तु प्रहादस्य गृहं प्रति ।

गत्वा तं ददृशुस्तत्र दैत्यानामीश्वरं तदा ।

तावागतावभिप्रेक्ष्य प्रहादो विस्मितस्तदा ।

पप्रच्छागमने हेतुं उभयोर्दितिजस्ततः ।

17 Some MSS. प्रहाद in the ref. — ^a) D₂ भूमौ (for इमौ). D₁ मम दृश्येते; D₉ विप्रं; M (M₁ sup. lin. as in text) प्रतिगृह्येते (for संप्रं). — ^b) K₂ द्वाभ्यां; S (except T₂ G₂) ययोः (for याभ्यां). K₂ चरितं; Ca. d. s चरितं (as in text). — ^c) M आस्तां च (for कुद्धौ). — ^d) K₂ B D (except D₁. 7) T₂ मार्गौ (for मार्गं).

K₁ उपस्थितौ; K₂ अनुश्रितौ (for इहागतौ). T₁ G₁. 3. 5 एकमार्गगताभ्यां; M क्रुद्धावेकाशयं गतौ.

18 ^a) K₁. 4 D₁. 2. 3 T₂ Ca. d किं वां; G₂ किंचित् (for किं वै). K₂. 5 B₂-5 D (except D₂ D₁. 2. 5) T₂ एवं; Ca एव (as in text). K₁. 4 D₁. 2 G₂ Ca. d चरितं; B D₂ D₁ D₂-5. 7. 10 चरथो; D₆ सुरथौ (marg. sec. m. सुहृदौ). — ^b) K₁. 4 B D (except D₂. 3. 9) T₂ G₂ Ca. d चरथः (for °तः). — After 18^{ab}, K₂ ins.:

203* तत्त्वां सुधन्वपृच्छामि मा पृष्टमनृतं वदीः ।

19 ^a) Some MSS. प्रहाद. K₁. 5 B₂ D₂-7. 10 T₂ तत्त्वं (for तत्त्वां). K₁. 5 D₁. 2. 7 G₂ पृच्छावो (D₇ °मो); D₂ गच्छामि. K₄ D₂. 4. 9 प्रहादैतद्विजानीहि; T₁ G₁. 3. 5 मत्त्वा (G₂ M₁ inf. lin. त्वां तु; M₁-4 तत्त्वं) पृच्छावहे तात. — ^b) K₂ D₁₀ पृष्टं; D₆ तत्त्वं (for प्रश्नं). K₁. 4 B₂ D₁. 8-6 T₂ वदेः; B₂ T₁ G₂. 5 वद (for वदीः). — After 19, M₂ ins. (cf. v. 1. 21):

204*

प्रहादः ।

न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।

अणीयान्धुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति ।

सुधन्वा ।

यद्यत्तत्त्वं वक्ष्यसि त्वं यदि वा नापि वक्ष्यसि ।

प्रहाद प्रश्नमनघं मूर्धा ते विफलप्यति ।

20 M₂ om. 20-23. — Some MSS. प्रहाद in the ref. — ^{ab}) K₄ B₂. 4 D₂ D₁-4. 10 वा; D₉ गां (for च). K₁ D₈ आनयध्वं; K₂ D₇ अप्यानयध्वं; D₁ प्रयच्छंतु; D₉ आनयंतु (for अप्या°).

21 M₂ om. 21 (cf. v. 1. 20). — ^b) K₁ D₇. 8 सर्वमेव; K₂ B D₂ D₂-6 T₂ पथिष्वेव; D₂ तव पंच; D₁₀ यथावद्; T₁ G₁. 3 M (M₂ om.) प्रश्न एव (T₁ G₁ वाचा); G₂ त एव हि; Ca. d. s पथ एव (as in text). G₂ कांक्षितं; C₂ अपितं (as in text). B₂ D₂ मया; C₂ मम (as in text). K₄ D₉ तथैवास्तु सुरोत्तम (D₉ सुरेश्वर); G₂

C 5. 1210
B. 5. 35. 28
K. 5. 35. 30

प्रह्लाद उवाच ।

पुत्रो वान्यो भवान्ब्रह्मन्साक्ष्ये चैव भवेत्स्थितः ।

प्रश्नान्तावर्षितं (sic) मम. — ^a Some MSS. प्रह्लाद; Ds D10 पृच्छाम (D10 'व) (for प्रह्लाद). K1 त्वं हि; K4 D9 एवं तु; D1 त्वं च; D3.4 ब्रूहि; T1 G1.5 इदं (T1 इमं) तु; G8 M (M2 om.) एतं तु (for त्वं तु). K4 D9 G8 नः; B Dn D5.6 T G1.5 मे; Cd.9 नौ (as in text). K4 B Dn Ds D2-7.9.10 T2 G2 transp. प्रश्नं and तथ्यं. D1 तत्त्वं; D8 तथ्यं (for प्रश्नं). K2 प्रह्लाद तव प्रश्नोक्ति. D1.8 प्रश्नं; T1 G1.8.5 M1.8.4 तत्त्वं (for तथ्यं). D3.4 त्वं चैव (for प्रब्रूहि). K4 B Dn D1.2.5.6.9 T1 G1.8.5 पृच्छतः (D1.2 'ते; D9 'तां). — After 21, N (except D9; K8 missing) T2 G1.2 ins.:

205* किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांस उताहो स्विद्धिरोचनः ।

[= (var.) 6^{ab}. K2 B1.8 D2.7.10 G2 वै; D1 अहं (for the first स्वि). D1 श्रेयः स्याम् (for श्रेयांस). K1.2 विरोचन. B8 उता गौः पीवरी कृता (for the posterior half).] K2 cont.:

206* सत्यं प्रब्रूहि दैत्येन्द्र सत्यं हि परमं तपः ।

Lines 1-2 of 204* are ins. in G1 after 205*, in T1 G2-5 M1.8-5 after 21; in M2-5, they are followed by lines 3-4 (with v. l.) of the same passage.

22 M2 om. 22 (cf. v. l. 20); M2-5 om. 22-23. — Some MSS. प्रह्लाद in the ref. — ^a K4 B Dn Ds D3-7.10 T2 Cap पुत्र एको; K5 D8 Cd पुरोधान्यो; T1 G (except G2) M1 अभिवाद्यो (for पुत्रो वान्यो). K1.2 D1.2.9 T1 G (except G2) M1 भवेत्; K4 B Dn Ds D3-7.10 T2 Cap मम (for भवान्). Ca पुरोधा ममान्यो ब्रह्मन्. — ^b D1 सत्यं (for साक्ष्ये). K1.2m D1.8 तथा; K4 भवान् (for भवेत्). B Dn Ds D3-7.9.10 T2 Cap त्वं च साक्षादिहास्थितः; Ca त्वं च साक्ष्य इव स्थितौ. Cd cites साक्ष्ये and स्थितौ. — ^c D1 द्वयोः (for तयोः). K2 अन्यत्; G2 प्रज्ञं (for प्रश्नं). — ^d B1 T2 भवेत् (for वदेत्). — Lines 3-4 of 204* are ins. (with v. l.) in T1 G (except G2) M1 after 22, in M2-5 after 194*. — T1 G (except G2) M1 cont.:

207* विदुरः ।

आदित्येन सहायान्तं प्रह्लादो हंसमब्रवीत् ।

धृतराष्ट्रं महाप्राज्ञं सर्वज्ञं प्रियदर्शनम् ।

प्रह्लादः ।

पुत्रवान्यो भवेद्ब्रह्मन्साक्ष्ये चापि भवेत्स्थितः ।

तयोर्विवदतोर्हंस कथं धर्मः प्रवर्तते ।

तयोर्विवदतोः प्रश्नं कथमस्माद्विधो वदेत् ॥ २२

अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतम् ।

एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स किं वसेत् ॥ २३

[(L. 2) M1 सर्वदर्शिनं (for प्रियं). — (L. 3) G2.4 भीतवान् (for पुत्रवान्), and साक्षी (for साक्ष्ये).]

— T1 G1.8-5 cont.: K4 B D T2 G2 ins. after 22:

208*

सुधन्वोवाच ।

गां प्रदद्यात्स्वौरसाय यद्वा अन्यत्स्यात्प्रियं धनम् ।

द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वाच्यं च मतिमंस्त्वया ।

[T1 G1.5 हंसः (for सुधन्वो). — (L. 1) K4 B1 D (except Dn Ds D10) T2 G2 गाः (for गां). T1 G (except G2) वै दद्यात्; Ca. d प्रदद्याः (as in text). Ds2 D9 T1 G (except G2) Ca. d औरसाय (for त्वो). D9 च; G2.4 अस्य (for अन्यत्). — (L. 2) B8 T1 G (except G2) तयोः (for द्वयोः). T1 G (except G2) राजन् (for तथ्यं). K4 B1 Ds D1-4.7.9 तु; G2 तत् (for च). T1 G1.5 प्रश्नं सत्यं यथा वदेत्; G2.4 यथा धर्मस्ततो वदेत्.]

23 M om. 23 (cf. v. l. 20, 22). Before 23, K4 B D T G ins. प्रह्लाद उ° (resp. प्रह्लादः). — ^a K1.2 D2.7 G2 तद् ब्रूयात्; D8 तु ब्रूयात्; T1 G1.8-5 विब्रू°; Ca प्रब्रू° (as in text). — ^b D9 T1 G (except G2) न सत्यं नानृतं वदेत् (D9 नरः). — ^c D1 कां (for किं). Ca किंचन; Cd किं वसेत् (as in text). T1 G (except G2) हंस तत्त्वं च पृच्छामि कियदेनः करोति सः. — T1 G (except G2) ins. after 23: M1 (which om. 23), after 22:

209*

हंसः ।

पृष्टो धर्मं न विब्रूयाद्भो कर्णशिथिलं चरन् ।

धर्माद्भयति राजंस्तु नास्य लोकोऽस्ति न प्रजाः ।

धर्म एतान्संरुजति यथा नद्यनुकूलजान् ।

ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।

श्रेष्ठोऽर्थं तु हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि । [5]

पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्धो न निन्धते ।

अनेना भवति श्रेष्ठो मुच्यन्ते च सभासदः ।

कर्तारमेनो गच्छेच्च निन्धो यत्र हि निन्धते ।

प्रह्लादः ।

मोहाद्वा चैव कामाद्वा मिथ्यावादं यदि ब्रुवन् ।

धृतराष्ट्रं त्वां पृच्छामि दुर्विवक्ता तु कां वसेत् । [10]

[Cf. 214*. — (L. 2) T1 G8 राजा (for राजन्). — (L. 3) T1 G5 स रुजति. — (L. 5) G2.4 अर्थ (for अर्थ), and पादं (for पादः). — (L. 7) G2.4 मुच्यते (for मुच्यन्ते). T1 G1.5 अपि (for च). — (L. 8) M1 निन्दाहो यत्र निन्धते. — (L. 10) G1.8.4 तत्त्वं (for त्वां). T1 G8 M1 तु (for तु). M1 कं (for कां).]

सुधन्वोवाच ।

यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः ।
यां च भारामितसाङ्गो दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २४
नगरे प्रतिरुद्धः सन्बहिर्द्वारे बुभुक्षितः ।
अमित्रान्भूयसः पश्यन्दुर्विवक्ता स तां वसेत् ॥ २५
पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ २६
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मा स भूम्यनृतं वदीः ॥ २७

प्रह्लाद उवाच ।

मत्तः श्रेयानङ्गिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन ।
मातास्य श्रेयसी मातुस्तस्माच्च तैर्न वै जितः ॥ २८

विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव ।
सुधन्वपुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनम् ॥ २९

सुधन्वोवाच ।

यद्धर्ममवृणीथास्त्वं न कामादनृतं वदीः ।
पुनर्ददामि ते तस्मात्पुत्रं प्रह्लाद दुर्लभम् ॥ ३०
एष प्रह्लाद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः ।
पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः संनिधौ मम ॥ ३१

विदुर उवाच ।

तस्माद्राजेन्द्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि ।
मा गमः ससुतामात्योऽत्ययं पुत्राननुभ्रमन् ॥ ३२
न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥ ३३

C. 5. 1222
B. 5. 35. 40
K. 5. 35. 51

24 G₁ M (except M₁) om. the ref. T₁ G₃-s M₁ हंसः (for सुधन्वा). — ^a) M (M₁ sup. lin. as in text) या; C₃ स्त्री (as in text). — ^b) M (M₁ sup. lin. as in text) स्त्रिया वा (for यां चैव). B₁. 2. 5 D₃. 4 अक्षे (for अक्ष-). D₂ पराजितां. — ^c) D₃ यथा; D₂ यं च (for यां च). T₁ G (G₁ by corr. as in text; G₄ damaged) M यां च भारामितसा गौः (M₁ inf. lin. 'पञ्चास्ते'). — ^d) = 25^d. S (except T₂ G₂; G₄ damaged) तु (for स). M₁ (inf. lin.) कृतां (for स तां).

25 ^a) D₃ D₁₀ 'बद्धः; D₁ 'विद्धः (for 'रुद्धः). D₁ बहिर्माणैः; D₂ G (G₄ damaged) M 'द्वारो; D₃. 4. 9 T₁ 'द्वारं. K₂ बहिर्द्वारेषु रक्षितः. — ^b) K₄ भूयः स; T₁ भूयसं; M (M₁ inf. lin. as in text) चैव तान्. B Dn D₃ D₂. 5-7. 10 पश्येत् (for पश्यन्). D₃. 4 अमित्राभूय सर्वस्य. — ^d) = 24^d. T₁ G₁. 8. 5 M तु; G₄ स (for स). D₃ व्रजेत् (for वसेत्). B Dn D₃ D₃. 6. 10 यः साक्ष्यमनृतं वदेत्. — After 25, S (except T₂ G₂) ins.:

210* यां च रात्रिमभिद्रुग्धो यां च मित्रे प्रिये मृते ।

सर्वस्वेन च यो हीनो दुर्विवक्ता तु तां वसेत् ।

[(L. 1) M अभिप्रेते (for अभिद्रुग्धो). T₁ G₁ पुत्रे (for मित्रे).]

26 = Manu 8. 98; = (var.) Pañcatantra 3. 109. — D₂ transp. 26^{ab} and 26^{cd}. — ^a) K₁ T₁ G₁ (after corr.). 9 पञ्चानृते; D₃ पंचा; G₁ (before corr.). 4. 5 कन्या; Ca पञ्च (as in text).

27 = Manu 8. 99. — ^b) B₂ Dn₁ D₂; D₁. 6. 8 T₂ G₂. 4 वदेत्; G₃ वृवन् (for वदन्). — ^c) M सर्वान् (for

सर्वं). K₂ Dn₂ D₃ Cn भूम्यनृतं. — ^d) G₅ अस्तु (for स). D₃ हन्यानृतं; D₁₀ हन्याकृतं (for भूम्यनृतं). K₄ वद; B (except B₄) D₁. 8. 4 वदेः; D₂ T₂ G₃. 4 वदेत्; D₁₀ वदन् (for वदीः).

28 Some MSS. प्रह्लाद in the ref. — ^a) D₃ m पंडितो; Ca. d. 8 अंगिराः (as in text). — ^b) K₂. 5 B₁. 8 D₃. 4. 7 G₂ त्वत्त एव च; D₁. 9 G₅ तु (D₃ वै) विरोचनात् (for त्वद्विरोचन). Ca cites त्वत्त; Cd. 8 त्वत्. — ^d) K₄ तव त्वं; D₁. 2 G₂ ततस् त्वं (G₂ तु); T₁ G₃ M₁ भवतः; G₁. 5 भवांस्तु; M₂ भवतु; M₃. 4 भवसि; M₅ भवति (for तस्माच्च). G₁. 2 M₂-5 एतेन (for तेन). K₂ ततस्त्वं वै पराजितः; D₁₀ तव पूज्यो द्विजस्ततः.

29 K₁ om. 29^a-30^b. — ^a) K₄ D₃ वै (for अयं). — ^c) B₁ D₃. 4. 10 T₁ G₁ M₁ (sup. lin. as in text) पुत्रं; D₃ G₃ पुत्र (for पुनर्).

30 K₁ om. 30^{ab} (cf. v. 1. 29). — ^a) B₁ D₃ यो; Ca तत् (for यत्). K₄ योत्र धर्मं वृणीथास्त्वं. — ^{cd}) B₂ D₁ ददामि. K₂. 4 B D (except D₁) T₂ transp. तस्मात् and पुत्रं. Some MSS. प्रह्लाद (in this and the foll. stanza). G₄ (by corr. from text reading) दुर्बलं (for दुर्लभम्).

32 ^a) D₁ नरेन्द्र (for राजेन्द्र). — ^d) K₂ भवान्; B Dn D₃ D₃. 6. 8. 10 T G (except G₂) M₁ नाशं; D₁ अनर्थं (for अत्ययं). B (except B₁) Dn D₃ D₃. 6. 8. 10 T₂ पुत्रार्थमनुवन् (for पुत्राननुभ्रमन्). K₁. 5 D₂ G₃. 4 अनुस्मरन्; K₂ D₃ अनुव्रजन् (for अनुभ्रमन्). M₂-5 यः पुत्राननुविभ्रमन्.

C. 5. 12. 3
S. 5. 35. 41
K. 5. 35. 52

यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
तथा तथास्य सर्वार्थाः सिध्यन्ते नात्र संशयः ॥ ३४
न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति
मायाविनं मायया वर्तमानम् ।
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-
श्छन्दांस्तेन प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३५
मत्तापानं कलहं पूगवैरं
भार्यापत्योरन्तरं ज्ञातिभेदम् ।
राजद्विष्टं स्त्रीपुमांसोर्विवादं
वर्ज्यान्याहुर्यश्च पन्थाः प्रदुष्टः ॥ ३६
सामुद्रिकं वणिजं चोरपूर्वं
शलाकधूर्तं च चिकित्सकं च ।

33 = (var.) Pañcatantra (text. simpl.) 3. 182;
= (var.) 192*. — ^a) B_{2.4.5} D (except D_{1.7.9}) T₂
दंडम् (for यष्टिम्). — ^b) G₂ हि (for तु). — ^c) K_{1.5}
B D T₂ संबिभजंति (as in text); the rest संयोजयंति.

34 ^b) D_{1.2.7} S (except T₂; G₄ damaged) मतिं
(for मनः). — ^a) G₂ यथा यथा (for तथा तथा).
K_{1.4} D₁ हि; D₉ अत्र (for अस्य). K₁ सर्वाणि; S
(except T₂ G₂) सिध्यन्ति (for सर्वार्थाः). S (except T₂
G₂) सर्वार्थाः (for सिध्यन्ते).

35 = 5. 43. 3. — ^a) N (except K_{1.2} D₁; K₂
missing) T₂ नैनं; C₉ न (as in text). G₂ वृजिनं
(for वृजिनात्).

36 ^a) K₂ महापानं; K₄ B D (except D_{2.8.10})
T₂ Ca. p मद्यपानं; T₁ G₁ M मद्या (T₁ ^aध्या) मद्यपानं; G_{2.5}
मध्यान्हयानं; Ca. d. s as in text. K₁ D₂ Ca. d. s
विकलं; Ca. p कलहं (as in text). G₂ पूर्व (for पूग).
— ^b) D₁ G₂ द्वेष्टं (for ^aद्विष्टं). B₂₋₅ D (except D_{2.9})
T₂ ^aपुंसयोर् (for ^aपुमांसोर्). B₁ राजद्विष्टं पुंस्त्रियोश्चापि
भेदं. — ^c) K₄ D_{2.9} विवर्जयेद्; D₁ त्याज्यानाहुर (for
वर्ज्यानाहुर). D₂ पंचातिरिक्तः (for पन्थाः प्रदुष्टः). K₄
G_{2.4} सुदुष्टः; D_{2.9} तु दष्टः (for प्रदुष्टः).

37 ^a) B₁ G₂ M (except M₂) Ca. d. s सामुद्रिकं.
K_{2.5} B (except B₁) Dn वाणिजकं; D₂ D_{1.9} G₂ वाणिजं
(for वणिजं). K_{1.4} B_{2.5} D₂ D_{1.2.8.m.8} C d. s चौरपूर्व;
K₂ च चौरं; K₅ B₁ Dn D_{4.5.7} चौरपूर्वं; D₉ चौर्यमुग्रं; G₂
भोगपूर्वं (for चोरपूर्वं). — ^b) D₁ T₁ M C d शला (D₁ T₁
^aल) काधूर्तं; G₂ शटं धूर्तं; Ca. s as in text. G₂ स्यालं धूर्तं

अरिं च मित्रं च कुशीलवं च
नैतान्साक्ष्येष्वधिकुर्वीत सप्त ॥ ३७
मानाग्निहोत्रमुत मानमौनं
मानेनाधीतमुत मानयज्ञः ।
एतानि चत्वार्यभयंकराणि
भयं प्रयच्छन्त्ययथाकृतानि ॥ ३८
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
पर्वकारश्च सूची च मित्रधुक्पारदारिकः ॥ ३९
भ्रूणहा गुरुतल्पी च यश्च स्यात्पानपो द्विजः ।
अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४०
सुवप्रग्रहणो ब्रात्यः कीनाशश्चार्थवानपि ।
रक्षेत्युक्तश्च यो हिंस्यात्सर्वे ब्रह्महणैः समाः ॥ ४१

वंचकं (for शलाकधूर्तं च). — ^a) K₁ B (except B₁)
Dn Ds T₂ G₂₋₅ साक्ष्ये तु; M साक्षीन् (for साक्ष्येषु).
D_{2-5.8.9} विप्रकुर्वीत; G (except G₁) M₁ (inf. lin. as
in text). ^{a-5} अधि (M_{2.4} ^aति) कुर्वति (M₂ ^aतु). G₁₋₅
M काले (for सप्त).

38 = (var.) 1. 85. 24; cf. 182*. — ^a) T₁ M₂₋₅
^aयज्ञः; G_{1.5} ^aयज्ञं (for ^aमौनं). — ^b) D₉ T₁ मानाधीतं;
G_{1.5} मानादधीतं; Ca as in text. T₁ G_{1.5} M₂₋₅ ^aमौनं
(for ^aयज्ञः). — ^c) D_{1.9} T₁ G (except G₂) M₁
(inf. lin. as in text) भयंकराणि; Ca. d. s अभयं (as in
text). — ^d) T₁ G (except G₂) M₁ (inf. lin. as in
text) श्रियं प्रयच्छन्ति यथाकृतानि. Ca. d cite अयथा-
कृतानि; C₉ cites 38^a as in text.

39 39^{ab} = Manu 3. 158^{ab}. Cf. Gautama-dharma-
sūtra 15. 17 (ed. Mysore, 1917, p. 255). — ^a) K₂
(before corr.) D_{1.2.9} Cd आगारं; Ca as in text.
M_{2.4} दरदः (for गरदः). — ^b) S (except T₂) चर्मं;
Ca. d पर्व (as in text). C₉ cites पर्ववदकः. — ^c) K₁
^aयायिकः; K₅ D_{1.7.9} ^aजायिकः (for ^aदारिकः).

40 ^a) B_{1.2.5} S (G₄ damaged) कारुः; Ca. d. s
काकः (as in text).

41 ^a) K_{1.4.5} Dn₁ D_{1.7.9} G₂ श्रु (Dn₁ G₂ श्रु) वप्रहर-
(K₁ ^aश्रव) णो; B_{1.2} D₂ श्रुव (D₂ ^aत) प्रग्रहणो; D_{2.4} सुरप्र;
G_{1.2} M स्रुवप्रहाप (G₂ M_{1.8} ^aवाह) णो; G₂ नृपः प्रहरणो;
M₁ (inf. lin.) सुराप्रहवणो; Ca. d. s as in text. — ^b)
B₄ D_{2.7} आत्मवान्; D_{2.4} स्वार्थवान्; Ca अज्ञवान्; C₉
अर्थवान् (as in text). K₂ कीनाशश्चार्थहा तथा. — ^c)

तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं
 युगे भद्रो व्यवहारेण साधुः ।
 शूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रेषु धीरः
 कृच्छ्रास्वापत्सु सुहृदश्चारयश्च ॥ ४२
 जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा
 मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।
 क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा
 द्वियं कामः सर्वमेवाभिमानः ॥ ४३
 श्रीर्मङ्गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ।
 दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ४४
 अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
 प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ।

पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
 दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ४५
 एतान्गुणांस्तात महानुभावा-
 नेको गुणः संश्रयते प्रसह्य ।
 राजा यदा सत्कुरुते मनुष्यं
 सर्वान्गुणानेप गुणोऽतिभाति ॥ ४६
 अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके
 स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि ।
 चत्वार्येषामन्ववेतानि सद्भि-
 श्चत्वार्येषामन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४७
 यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च
 चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः ।

C. 5. 1235
 B. 5. 85. 55
 K. 5. 85. 67

D₁ रक्षाम्युक्तः; D₇ रक्षेत्युक्ते. — ^a) K_{2.4} B Dn Ds
 D_{1.8-7.10} T₂ G₁₋₈ ब्रह्महभिः; D₂ 'हनः (for 'हणैः).

42 ^b) K₄ Ds D₈ T₁ G₈₋₈ युगेन; K₅ B Dn D_{8-6.10}
 T₂ वृत्तेन; G₂ योगे; Cd धूर्युगे; Ca. s युगे (as in text).
 D₉ धुर्यो; G शूरो; Ca. d. s भद्रो (as in text). K₁
 व्यवहारेपि; D_{1.2} व्यवहारे च; D_{8.4.7} G₄ M व्यवहारेषु;
 Ca व्यवहारेण (as in text). Cd. s cito व्यवहारे. K₁
 असाधुः. — ^c) D_{5.6} अथ कृच्छ्रेषु; Cs as in text. — ^d)
 K₁ Dn₁ Ds₂ D_{7.8.10} M_{1.8.4} कृच्छ्रास्वापत्सु; B कृच्छ्रे-
 स्वापत्सु (so mostly old printed ed.).

43 ^a) K_{1.2.5} D_{8.9} हरते. K (K₈ missing) Dn₂
 D_{1.8.8.9} om. हि. D_{8m.10} आशाः; Cs आशा (as in
 text). — ^b) K₅ B₁ S (except T₂ G₂) अति° (for
 अभि°); cf. v. l. 5. 37. 7. — After 43, S (except
 T₂) ins.:

211* न क्रोधिनोऽर्थो न नृशंसस्य मित्रं
 क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या ।
 न कामिनो ह्रीरलस्य कोशः
 सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य ।

[(L. 3) T₁ G₄ न स्त्री; G₂ दाक्ष्यात्; G₈ च श्रीः; G₅ न
 श्रीः (for कोशः).]

44 ^a) D₁ धीर्धर्मात्; M_{1.8.4} मंगल्यात्; Ca as in
 text. — ^b) D₁ G₅ संप्रवर्तते; G₈ संविधर्धते (for संप्र°).
 — ^c) K₁ Dn₁ D₉ प्र-; K_{2.5} च; T₁ G_{1.2} M₁ (inf. lin.)
 स्वं; G₈ M सं- (for तु). S (except T₂; G₄ damaged)
 रूपं (for मूलं). — ^d) B₄ संशयात्; Ca. d. s संयमात् (as
 in text). K₂ Ds D₁₀ 'तिष्ठते.

45 K₁ D₁ om. 45. — ^a) K₂ (m as in text) D₇
 प्रीणयति; Cd दीपयन्ति (as in text). — ^b) K₂ कुलं चैव
 (for च कौल्यं च). T₁ G_{2.4} M कौली; Ca. d कौल्यं (as
 in text). G₄ शमः (for श्रुतं). — Cf. v. l. 5. 33. 74,
 80; 37. 28 for this and the foll. stanza.

46 Cf. v. l. 45. — ^a) G₅ तांश्च (for तात). S
 (except T₂ G₂) महानुभावः; Cd 'भावान् (as in text).
 G₈₋₅ M (except M₅) प्रगृह्य; Cd. s प्रसह्य (as in text).
 — ^c) D_{5.6} संश्रयते (for सत्कुरुते). G₈ M₁ मनुष्यान्.
 — ^d) D_{8.4.7.9} एकः; Cd. s एषः (as in text). K₁
 अतियाति; K_{2.4} B₈ D_{2.4} (by corr.). 5-7 T Cn विभाति;
 B₁ Dn D₈ G₁ अभिभाति; D_{9.10} बिभर्ति; Ca अतिभाति
 (as in text).

47 T₁ (hapl.) om. 47^d-48^b. — ^a) K₅ B_{1.4} Dn₁
 D₈₋₇ T₂ G₅ चैषाम्; B₈ Dn₂ तेषाम्; D₁ नैषाम् (for
 एषाम्). K₅ B₄ Dn D_{8.7} T₂ अनुयांति; D₁ अन्ववसंति;
 G_{8.4} M 'वायंति; G₅ 'धावंति; Ca. s 'वयंति (as in text);
 cf. v. l. 48.

48 K₄ D₁ G₅ om. 48; T₁ om. 48^{ab} (cf. v. l. 47).
 — ^b) K₂ अन्ववयंति; Cs 'वेतति (as in text). K₂
 om. 48^{ad}. — ^c) D₈ transp. दमः and सत्यं and adds
 च. B₁ D_{8.4} धर्मः (for दमः). — ^d) B_{3.4} Dn D₈₋₅
 T₂ अनुयांति; D₂ अन्ववेतानि; T₁ G_{8.4} M 'वायंति; G₂
 'वसंति (for 'वयन्ति); cf. v. l. 47. — After 48, N
 (except B₁ D₉; K₈ missing) T G_{1.2} ins.:

212* इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा धृष्टा ।
 अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ।

C. 5. 1239
B. 5. 36. 51
K. 5. 35. 67

दमः सत्यमार्जवमानुशंसं

चत्वार्येतान्यन्ववयन्ति सन्तः ॥ ४८

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा

न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ।

नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति

न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ४९

सत्यं रूपं श्रुतं विद्या कौल्यं शीलं बलं धनम् ।

शौर्यं च चित्रभाष्यं च दश संसर्गयोनयः ॥ ५०

पापं कुर्वन्पापकीर्तिः पापमेवाश्रुते फलम् ।

[= (var.) 3. 2. 71; = (var.) Hitopades'a 1. 7. — (L. 1) Ds transp. क्षमा and दृष्टा. Ds T1 G1 दमः; Ds. 4 दया (for दृष्टा). — (L. 2) K1. 2. 4 Ds-5. 8 T1 G1 धर्मश्च (for धर्मस्य).]
— K (Ks missing) D (except Ds Ds. 10) T G1. 2 cont.: G4 ins. after 48:

213* तत्र पूर्वचतुर्वर्गो दमार्थमपि सेव्यते ।

उत्तरस्तु चतुर्वर्गो नामहात्मसु तिष्ठति ।

[= (var.) Hitopades'a 1. 8. — (L. 1) Cf. 3. 2. 72^{ab}. Ds T1 अत्र (for तत्र). Dn पूर्व (for पूर्व). T1 G1 धर्मार्थः; Cs दमार्थ (as in text). T1 G1. 4 शब्धते (for सेव्यते). — (L. 2) K4 Ds D2 G2 च (for तु).]

49 = (var.) Hitopades'a 3. 59; = (var.) Śārngadhara-paddhati 1344. — ^b) K4 Ds Ds. 4 transp. न ते and वृद्धा. B4 D7 विदन्ति (for वदन्ति). Ks धर्मान् (for धर्म). — ^a) Ds transp. न तत् and सत्यं. G4 नैतत् (for न तत्). N (except K2. 4 D2; Ks missing) अभ्युपेतं (Dn2 पैति) (for अनुविद्धम्).

50 ^a) Dn1 व्रतं; Cs श्रुतं (as in text). — ^b) Dn1 Ds. 4. 9 S (except Gs; G4 damaged) कुलं; Ca. d कौल्यं (as in text). — ^c) D1 चरित्रं; G1-8 M विचित्रं (for च चित्रं). K2 प्रीतिः; D2 Gs मितः; Ds. 9 मित्रं; Ca. d. s चित्रं (as in text). Ks शौर्यं च प्रीतिसंभाष्यं. — ^d) K1. 5 Cnp दश संसर्गजा गुणाः; K4 B Dn Ds D1-7. 10 m T2 दशमे (Dn1 D7 दशैते; D1 दश वै) स्वर्गयोनयः. Ca cites संसर्गयोनयः (as in text), Cd. s cito संसर्गस्य योनयः. — After 50, M ins.:

214* अथ यो नैव विद्वयाज्ञ सत्यं नानृतं वदेत् ।

ये धर्ममभ्यस्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।

श्रेष्ठः पादं हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तरि ।

पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते ।

पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यमेवाश्रुते फलम् ॥ ५१

पापं प्रज्ञां नाशयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।

नष्टप्रज्ञः पापमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५२

पुण्यं प्रज्ञां वर्धयति क्रियमाणं पुनः पुनः ।

वृद्धप्रज्ञः पुण्यमेव नित्यमारभते नरः ॥ ५३

असूयको दन्दशूको निष्ठुरो वैरकृन्नरः ।

स कृच्छ्रं महदामोति नचिरात्पापमाचरन् ॥ ५४

अनसूयः कृतप्रज्ञः शोभनान्याचरन्सदा ।

अकृच्छ्रात्सुखमामोति सर्वत्र च विराजते ॥ ५५

अनेनाः श्रेष्ठो भवति प्रमुच्यन्ते सभासदः । [5]

एनो गच्छति कर्तारं निन्दाहो यत्र निन्द्यते ।

[Cf. 209*.]

51 ^a) Ks B D (except Ds. 4. 9) T2 पुण्यमत्यंतमश्रुते (Ks मेधते). — After 51, K4 B (except B1) D (except D1) T2 ins.:

215* तस्मात्पापं न कुर्वीत पुरुषः शंसितव्रतः ।

[Ds कुर्वीत (for कुर्वीत). Some MSS. संशितं (for शंसितं). Ds पुण्याः व्रताः.]

52 ^a) Ds Ds. 6. 8. 10 T2 transp. पापं and प्रज्ञां. — ^b) = 53^b. Dn2 Ds D10 ह्रियं (for क्रियं). — ^d) = 53^d. D2 क्षिप्रं (for नित्यं), and जनः (for नरः).

53 D2 om. 53. — ^a) Ds D10 वर्धयते. — ^b) = 52^b. Dn2 Ds D10 ह्रियं (for क्रियं). — ^d) = 52^d. K4 D1. 7 क्षिप्रम् (for नित्यम्). K4 Gs आचरते (for आरभते). K4 Ds सदा (for नरः). — After 53, B D (except D1. 9) T2 ins.:

216* पुण्यं कुर्वन्पुण्यकीर्तिः पुण्यं स्थानं स्म गच्छति ।

[Ds2 Ds पुण्य- (for the second पुण्यं). Bs Ds D10 स; D7 च (for स).]

— B Dn Ds D2-8. 10 T2 cont.: K1. 5 D1 T1 G1. 2. 5 ins. after 53:

217* तस्मात्पुण्यं निषेवेत पुरुषः सुसमाहितः ।

54 K2 om. 54^{ab}. — ^a) B1. 2. 5 Cap अकृतप्रज्ञो; Ca. d. s दन्दशूको (as in text). — ^b) S (except T G1) नै (G2 नि)ष्ठुरी; Cd. s निष्ठुरो (as in text). K4 किंकरः (for कृन्नरः). B D (except D1. 2. 7. 9) T2 शठः (for नरः). K4 (hapl.) cm. 54^d-55^e.

55 K4 om. 55^{ab} (cf. v. l. 54). — ^a) K1 Bs. 4 D2-7. 9 S (except T2 Gs Ms. 4) अनुसूयुः. K1. 2. 5 G2 कृतप्रज्ञः; D7 वृद्धप्रज्ञः. — ^b) Ks धर्ममेवाचरेत्सदा. — After

प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पण्डितः ।
 प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमेधितुम् ॥ ५६
 दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
 अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥ ५७
 पूर्वं वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
 यावज्जीवेन तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥ ५८
 जीर्णमन्नं प्रशंसन्ति भार्या च गतयौवनाम् ।
 शूरं विगतसंग्रामं गतपारं तपस्विनम् ॥ ५९
 धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ।
 असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥ ६०

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।
 अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ६१
 ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनाम् ।
 प्रभवो नाधिगन्तव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥ ६२
 द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ।
 क्षत्रियः स्वर्गभागाजंश्चिरं पालयते महीम् ॥ ६३
 सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।
 शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ६४
 बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
 तानि जङ्घाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ ६५

C. 5. 1257
B. 5. 35. 75
K. 5. 35. 97

55^{ab}, D₁ ins.:

218* पूजां च महतीं प्राप्य स सर्वत्र विरोचते ।

— °) K₂ B_{1.2} Ca. d अकृच्छं; B₃₋₅ D (except D_{8.9})
 T₂ C₉ न कृच्छं; G₂ ससुखं; G₄ अचिरात् (for अकृच्छात्).
 K₂ B D (except D_{8.9}) T₂ G₂ महद्; T₁ शुभम् (for
 सुखम्). — °) D₁ अपि; D₁₀ स; S (except T₂ G₂) तु
 (for च). K_{2.4} B₃ D (except D₉) T₂ G₂ रोचते
 (for राजते).

56 °) K₂ आगमयते; Ca. d as in text. — °) G₂
 transp. यः and प्राज्ञेभ्यः. — °) D₁ S (except T₂)
 प्रज्ञामवाप्य (for प्राज्ञो ह्य). G₃ धर्मार्थान् (for धर्मार्थौ).
 — °) D₁ G₂ परिरक्षितुं (for सुखमेधितुम्).

57 D₉ reads 57^{ab} after 58. — °) S (except T₂
 M₅) अपि (for एव). D₁ (hapl.) om. 57^{ab}. — °)
 K_{2.4.5} D_{1.8} M स्वपेत्; D₂ भवेत् (for वसेत्). — G₈
 om. 57^{ab}; D₈ transp. 57^{ab} and 58^{ab}; B₄ (hapl.) om.
 57^{ab}-58^{ab}. — °) K₁ मासैस्तु; K_{2.5} D₈ मासैश्च. — °)
 G₂ वर्षात्; M वर्ष (for वर्षाः). K₂ D_{1.9} भवेत् (for
 वसेत्).

58 B₄ om. 58^{ab} (cf. v. l. 57). D₈ transp. 57^{ab}
 and 58^{ab}. — °) K₄ G₄ सुखी (for सुखं). K₄ G₄
 भवेत्; D_{1.7} स्वपेत् (for वसेत्). — T₁ G₈ om. 58^{ab}.
 — °) K₁ D_{1.9} जीवं च; D₈ G₄ M_{1.3.4} जीवं तु (for
 जीवेन). D₂ कार्य (for कुर्यात्). — °) D₅ अमुय (for
 प्रेत्य). K (K₈ missing) D₁ सुखी भवेत् (for सुखं वसेत्).
 D₁ स्वपेत् (for वसेत्). — After 58, D₉ reads 57^{ab}.

59 = (var.) Cāṇakyaś'ataka 79 (ed. Haeblerlin).
 — °) K_{1.4} D_{1.2} G₂ प्रशंसे (K₁ सी)त; K_{2.5} B₂ D_{1.8}
 प्रशंसीयात् (for प्रशंसन्ति). — °) S (except T₂ G₂ M₅)
 नारीं (for भार्या). — °) B D (except D₈ D_{1.2.7.9})

T₂ G₅ विजितसंग्रामं; Cd.s as in text. K_{1.2.5} रणप्र-
 त्यागतं शूरं; G₄ रणे प्रतिहतं शूरं. — °) D₁ पापं; Ca. d. s
 पारं (as in text). K_{2.5} D_{1.2.7} Ca. d मनस्विनं; C₈. ap
 तपं (as in text). K₁ धान्यं च गृहमागतं.

60 °) G₅ यदि (for यत्). K₄ संविं; D₈ G₂₋₄
 अभिं; G₅ विं; Ca. s अपि (as in text). — °) B₂ D₁
 अवधीर्यते; T₁ G_{1.5} अपि जीर्यते; G₂ अवकीर्यते; G₈ अपि
 विद्यते; G₄ अभिधीयते; C₈ अवदीर्यते (as in text).

61 °) K₂ (sup. lin. as in text) आचरतां; Cd. s
 आत्मं (as in text). — °) K₂ D_{1.8.4} transp. शास्ता
 and राजा. — °) K₁ D₁ G_{2.3} M₁ इह; G_{4.5} M₁
 (sup. lin. as in text) अंतः (for अथ).

62 °) D₁ T₁ G (except G₃) शूराणां (for कुलानां).
 — °) K₂ B₈ प्रभावो; D₁ नियमो; D₉ संभवो; Ca. d. s
 प्रभवो (as in text). K₂ अवमंतव्यः; G₈ अभिगंतव्यः;
 Ca. d. s अधि (as in text).

63 °) K₂ G₁ M₅ निरतो. — °) K_{1.2.5} D₈ दांतो
 (for दाता). — °) K₁ सर्वं; B D (except D_{1.2.9}) T₂
 शीलं (for स्वर्गं). D₁₁ प्राज्ञः (for राजन्). K₄ क्षत्रियः
 स्वर्गमाप्नोति.

64 = (var.) Pāṇcatantra 1. 51; = Dhvanyāloka
 (ed. N. S. P.), p. 49. Cited by Appayadikṣita in
 Kuvalayananda (p. 50). — °) K₄ D_{8.4} सुवर्णपुष्पितां
 पृथ्वीं. Cd. s cites सुवर्णपुष्पां. — °) K_{1.2.5} D_{2-4.7.9} विचि-
 न्वन्ति त्रयो जनाः (D₉ नराः); K₄ D₈ G₃ विचिन्वन्ति नरास्त्रयः.

65 = C. 12. 4191. — °) K₁ कार्याणि (for कर्माणि).
 — °) D₁ यानि (for तानि). M₁ (sup. lin. as in
 text) जङ्घाजघन्यानि; Ca. d as in text. — °) D₁ तानि
 प्रत्यवराणि च; D₉ भारयन्त्यवराणि च; Cd as in text. Ca
 cites प्रत्यवराणि, C₈ प्रत्यवरं.

C. 5. 1257
B. 5. 35. 76
K. 5. 35. 88

दुर्योधने च शकुनौ मूढे दुःशासने तथा ।

कर्णे चैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥ ६६

सर्वैर्गुणैरुपेताश्च पाण्डवा भरतर्षभ ।

पितृवच्चयि वर्तन्ते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥ ६७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

विदुर उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतम् ॥ १

चरन्तं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतम् ।

साध्या देवा महाप्राज्ञं पर्यपृच्छन्त वै पुरा ॥ २

साध्या देवा वयमस्मो महर्षे

दृष्ट्वा भवन्तं न शकुमोऽनुमातुम् ।

श्रुतेन धीरो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः

काव्यां वाचं वक्तुमर्हस्युदाराम् ॥ ३

हंस उवाच ।

एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे

धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ।

ग्रन्थि विनीय हृदयस्य सर्व

प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत ॥ ४

66 * K1.5 B1.2.4 D T अथ; G8.4 न (for च). — °) K2 एतेषु; K5 कर्णे तु (for कर्णे च). D1 आस्थाय (for आधाय). — °) T1 G1.5 M (except M5) आत्मनो; G8 कस्मात्त्वं; G4 तस्मात्त्वं (for कथं त्वं). — Cf. v. 1. 5. 122. 44.

67 * K2 D8 (before corr.) सर्वे (for सर्वैः). K2 D1 ते; K5 B Dn Ds D2.5-10 तु (for च). — °) D2 भरतर्षभाः. — °) G2 पितृवंशेषु (for 'वत्त्वयि'). — °) K2 पूर्ववत् (m पितृ and पुत्र [as in text]).

Colophon. K8 missing. — Sub-parvan: K1 संजययान; K4 B1-3 Dn Ds D1 2.0.10 G2 M प्रजागर; G8 विदुरप्रजागर. — Adhy. name: K (K8 missing) B1.2.4.5 D (except Dn1 D9) T2 G2 विदुरवाक्यं; G1 सत्यप्रशंसादिकथनं; M सत्यप्रशंसा (M1 'शंसनं'). — Adhy. no. (figures, words or both): K1 Ds 34; K2 3 (of प्रजागरपर्व?); Ds (sec. m.) 32; D1 S 35 (M 36). — S'loka no.: K2 70; K5 74; Dn2 76; G8 83.

36

☞ This adhy. is missing in K8 (cf. v. 1. 5. 32. 15).

1 * K4 D2 S (except T2 M2.5) अपि (for एव). — °) S (except T2 G2) हंसस्यापि (for आत्रे). — °) [158]

G8 सिद्धानां (for साध्या). D1 om. च. D8.4.9 तच्छृणु; D8 विश्रुतं (for नः श्रुतम्).

2 * K1.2 Ds2 D2-8 संशितं (for संशित). — °) K2 महाराज; K4 D1.2.7 महात्मानं; B2.4.5 D8-6.9 T2 महाप्राज्ञं; T1 महाप्राज्ञाः. — °) K2 'पृच्छन्तु (for 'पृच्छन्त). T1 G1.5 भारत (for वै पुरा).

3 Before 3, K1.2.5 B1.8 Dn2 D1.6.7.10 T1 G1-2 M1 ins. साध्या ऊचुः (B1.8 T1 G8 M1 om. ऊचुः). — °) K1 D9 Ca स्मः; K2.5 Ds2 D7.8 आस्मः; B Dn Ds1 D8-6.10 T2 एते; Cd.8 अस्मः (as in text). S (except T2) साध्याश्च देवाश्च वयं महर्षे. — °) S (except T2) transp. न and शकुमः. K1.2 (sup. lin. as in text) शक्यामो; D1.2.9 अशक्यामो; D8 शक्यामो (for शकुमो). K1.2 D1 G8 अनुगतुं; D1 'मंतुं; Cn 'मातुं (as in text). — °) D1 श्रुतो (for श्रुतेन). G4 श्रुतो नाधीरो बुद्धिमान्संमतश्च. — °) T2 G1.2.4 M3 काम्यां; Cd.8 काव्यां (as in text).

4 * G8 संमतं (for अमराः). K2 संस्कृतं; T1 संश्रितं (for संश्रुतं). G8-5 सर्वदैवः; M सम्यगेव (for संश्रुतं मे). — °) T1 G1.5 सर्वं (for सत्य). — °) K1.4.5 D1-4. 7-9 G2 ग्रंथीन्; K2 ग्रंथान्वै; Ca ग्रन्थि (as in text). K1.5 D8 T1 G1 विमुच्य; D8.4.9 एतान्; T2 विना यस्य; G8.4 विभिद्य; M8.5 द्वितीयं; Ca विनीय (as in text). M1.2.4 ग्रंथिद्वितीयं (for ग्रन्थि विनीय). K (K8

आकुश्यमानो नाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ।
आक्रोष्टारं निर्दहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ५

नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य
मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न चातिमानी न च हीनवृत्तो
रूक्षां वाचं रुशतीं वर्जयेत् ॥ ६
मर्मण्यस्थीनि हृदयं तथास्त्र-
न्धोरा वाचो निर्दहन्तीह पुंसाम् ।
तस्माद्वाचं रुशतीं रूक्षरूपां
धर्मरामो नित्यशो वर्जयेत् ॥ ७
अरुतुदं परुषं रूक्षवाचं

वाक्कण्टकैर्वितुदन्तं मनुष्यान् ।
विद्यादलक्ष्मीकृतं जनानां
मुखे निबद्धां निर्कृतिं वहन्तम् ॥ ८
परश्वेदेनमधिविधेयं बाणै-
र्भृशं सुतीक्ष्णैरनलार्कदीप्तैः ।
विरिच्यमानोऽप्यतिरिच्यमानो
विद्यात्कविः सुकृतं मे दधाति ॥ ९
यदि सन्तं सेवते यद्यसन्तं
तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव ।
वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥ १०

5. 1294
5. 35. 10
5. 36. 10

missing) D1-5. 7-9 G2 सर्वान् (for सर्व). — ^a) B1 एव;
G4 न (for च). K4 D3. 4. 9 M उपशमं (K4 'समं; M1. 2. 4
'वशं); K5 Dn D5. 6. 8. 10 T2 आत्मसमं (D5 'नि सं; D5
'समां); B1 G4 अवशमं; B2 T2 G1-8 अनुवशं (B2 T1
'समं; G1 'शमं). K1. 2 D1-4. 7-9 G1. 2 नयेत्; K4 नयेच्च;
G4 अधीत्य.

5 = 1. 82. 7. — ^a) K2. 4 G1. 2 नाकुश्येत्; G5
नाकुश्ये; C5 नाक्रोशेत् (as in text). — ^b) K5 मृत्युर;
C5 मन्युर (as in text). — After 5^{ab}, D9 ins.:

219* पुनाति ह्यात्मनात्मानं सुकृतं चास्य विन्दति ।
— ^a) D5 निर्दहते; C5 as in text. — ^b) T1 अपि
(for अस्व).

6 ^b) K2 नापि द्रोही; D2. 4 मित्रधुक्; G1 M2-4 न
मित्रं; M1 नो मित्रं (for मित्रद्रोही). K2 D2-4 नैव; K4
D9 नापि (for नोत). — ^a) T1 वा (for the first च).
K2. 4. 5 B Dn D5 D1-6. 8. 10 T2 G4 अभिमानी; D9 T1
अपि मानी; Ca अतिमानी (as in text). Cd cites
अतिमानः. D2 T2 नि- (for the second च). K1 D5. 4
वृत्तहीनः; K4 हीनवृत्तः; D2 G1 हीनवृत्ती; G4 हीनः प्रमत्तः.
— ^a) K2 रूक्षां (for रूक्षां). G5 कुवाचं (for वाचं).
K1 D1. 2. 4. 6. 10 G5 Ca. d. n रुशतीं; B1. 2. 5 D9 Cap. np
उषतीं; Dn D5 D5 उशतीं; M1 रुशतीं; T2 ऋशतीं; C5
रुशतीं (as in text). K1 D1. 2. 7 G1. 2 वर्जयेत्; K4
वर्जयेच्च; G5 वर्जयेत्ताम् (for वर्जयेत्).

7 K1 D8 om. 7. — ^a) B Dn D5 D5. 10 T2 रूक्षा;
D5 रूष्या (for घोरा). Dn D2. 4. 9 G4 M1 इव (for इह).
— ^a) K4 B Dn D5 D2. 4. 8. 9 उषतीं; other MSS.
रुषतीं, रुसतीं, ऋशतीं etc. (for रुशतीं). D1 G2 तीक्ष्णरूपां;

D2 'कृष्णं; M2-5 पापलौक्यान्. — ^a) G5 वर्जयेत् (for
नित्यशः). K4 T1 G2. 4. 5 M वर्जयेत्तां; D1. 2 G1 वर्जयेत्;
G5 नित्यशस्तां.

8 = (var.) 1. 82. 9. — ^a) K1. 4 B4 Dn1 D1. 8-6.
8. 9 T2 पुरुषं; Cd परुषं (as in text). K2. 4 D1. 2 G
(except G4) T1 तीक्ष्णं (for रूक्षं). — ^b) K1 Dn1
D2. 4. 9 वाक्सायकैर् (for वाक्कण्टकैर्). — ^c) K1. 2. 5 D10
विद्यात् (for विद्यात्). K5 नराणां (for जनानां). — ^d)
B1 S निरुक्तिं; Ca. d. s निर्कृतिं (as in text). K4 D2-5 वै
वहन्तं; D2 D9 वहन्तीं (for वहन्तम्). D6 मुखे विद्धां
निरुक्तिं वै वहन्तं.

9 ^a) K1 D8 M1 (inf. lin.) परं; T1 वरं; C5 परः (as
in text). K1 D8 तु यो न; D1. 9 G4 चैनं; M1 (inf. lin.)
चैकं न; C5 चेदेनं (as in text). K1 D1 G4 अभिं; D2. 9
C5 अतिं (for अधिं). — ^b) M1. 2. 4 om. सु. K1 D2
अनिलोद्गदीप्तैः; K4 D1 अनलाग्दीप्तैः; G2 अनलार्कदीप्तैः.
Ca. d cite उग्र and दीप्त. — ^c) K4 विविध्यं; B1. 3 स
ताड्यं; Dn D5 D5. 4. 10 T2 स विध्यं; D1 M5 विरच्यं;
G5 उदीच्यं; G4 विरुच्यं; Cd. s विरिच्यं (as in text).
K1 G4 M1. 8 प्र (K1 व्य)तिरिच्यं; K4. 5 B Dn D3-7. 10
अप्यतिदह्यं; M4 न प्रतिरिच्यं; Cd. s अप्यतिरिच्यं (as in
text). — ^d) K2 D7. 10 विद्यात्; Dn1 D1. 8. 4 विद्वान्;
Ca. d विद्यात् (as in text). G5 transp. सुकृतं and मे.
K5 D8 नो (for मे). D1 करोति; G5. 4 दधाति; Ca. d. s
दधाति (as in text). — Cf. C. 12. 11001.

10 ^a) B1. 3. 5 D5. 6 T M सेवति. — K4 om. 10^a-
11^b. — ^a) D9 S (except T2 M5-5 'रागं; Ca. d. s रङ्गं
(as in text). — ^d) T1 G5 हि (for स).

C. 5. 1270
B. 5. 35. 11
K. 5. 36. 11

वादं तु यो न प्रवदेन्न वादये-
द्यो नाहतः प्रतिहन्यान्न घातयेत् ।
यो हन्तुकामस्य न पापमिच्छे-
त्तस्मै देवाः स्पृहयन्त्यागताय ॥ ११
अव्याहतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः
सत्यं वदेद्वाहतं तद्वितीयम् ।
प्रियं वदेद्वाहतं तत्तृतीयं
धर्म्यं वदेद्वाहतं तच्चतुर्थम् ॥ १२

यादृशैः संविददते यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ १३
यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते ।
निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥ १४

न जीयते नोत जिगीषतेऽन्या-
न्न वैरकृचाप्रतिघातकश्च ।
निन्दाप्रशंसासु समस्वभावा
न शोचते हृष्यति नैव चायम् ॥ १५
भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मतिम् ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ॥ १६
नानर्थकं सान्त्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च ।
राद्धापराद्धे जानाति यः स मध्यमपूरुषः ॥ १७
दुःशासनस्तूपहन्ता न शास्ता
नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः ।
न कस्यचिन्मित्रमथो दुरात्मा
कलाश्रैता अधमस्येह पुंसः ॥ १८

11 K₄ om. 11^{ab} (cf. v. 1. 10). — ^a) S वाचं (T₁ G₁ 'च्यं'); Cd वादं (as in text). K_{2.5} D_{1.9} G₂ च (for तु). B D (except D_{1.7-9}) T₂ अतिवादं (for वादं तु यो). — ^b) B₈ D₁ T₁ G_{1.5} ये (for यो). D₁ नाभितः; D₅ नाभ्यातः (for नाहतः). — ^c) T₁ G (except G₂) हन्तुमिच्छोश्च (G_{1.4} 'च्छेच्' च (for हन्तु)). K₁ D₉ इच्छति (for इच्छेत्). B Dn Ds D_{5.6.10} T₂ हन्तुं (Dn Ds 'तुश्' च यो नेच्छति पापकं वै. Cn cites नेच्छेत्, Cd पापं).

12 = (var.) C. 12. 11029. B₁ om. 12^{ed}. — ^a) K_{1.5} B (B₁ om.) D_{2-4.6.10} T₁ G₂ M धर्मं (for धर्म्यं). D₁₀ तुरीयं; Ca. d चतुर्थं (as in text).

13 = (var.) C. 12. 11023; = (var.) Paticatantra 1. 279. — ^a) K_{1.2.5} D_{1-4.3.9} G₂ संनि (K₁ 'वि-; K₅ 'व्य') वसते (K_{2m} संविदहते); K₄ B_{2.4} Dn Ds D_{5.7.10} T₂ Ca. d. s संनिविशते; G₄ संविदधते; Cap संविददते (as in text). — ^b) K₄ Ds₁ G₄ यादृशैः; Dn₂ D₁ यादृशं (for यादृशान्).

14 ^a) K_{1.2.5} Ds₂ D_{1.7.9} G₈ M₄ निवर्तते; Dn₁ निवृत्तेत; D₈ विमुच्येत; Cd. s as in text. — ^b) K₅ transp. ततस्ततः and विमुच्यते. K₁ D₈ विमुच्ये (D₈ निवर्तेत ततस्ततः. Ca. d. s cite विमुच्यते (as in text). — ^c) D₄ निवर्तमानः (for 'र्तनाद्धि). K₂ च; K₄ D_{8.7.9} S (except T₁ G_{2.5}) तु (for हि). K₅ D_{2.4} T₁ G₈ सर्वत्र. — ^d) K₂ D_{7.8} चासि; C₈ वेत्ति (as in text).

15 ^a) K₂ D₇ नो जीयते; G₈ संजीर्यते; Cd. n. s न जीयते (as in text). K₁ Ca नोप; K₃ न वि-; K₅

D_{3.4.7} चानु-; Dn Ds D₁₀ Cnp (!) नानु-; D₅ T₂ अन्याच्च; D₆ T₁ G₄ Cd अन्यर्न-; D₈ नोनु (for नोत). D₁ अन्य-; C₈ अन्यान् (as in text). — ^b) K₂ D₅ वैरं कृत्वा; K₄ D₉ वैरीकृद्वा; K₅ D₈ वैरीकृत्; D₆ T₁ वैरीकृच्च; G₈ 'कृच्छात्'; G₅ 'कृचापि (for 'कृच्च). K₅ D₈ न प्रति-; T₁ G₄ प्रतिघातकः (for अप्रति-). K₂ D₇ स्यात् (for च).

16 ^a) D₇ S (except G₂) सर्वत्र (for 'स्य). — ^b) K₁ B Dn Ds D_{6.8.9.10} T₂ मनः (for मतिम्). — ^d) D₁ सततं यः स पूरुषः.

17 D₁ om. 17. — ^a) G₄ नानर्थकान्; Cd. s नानर्थकं (as in text). D₉ स्थापयति; Ca. d. s सान्त्वयति (as in text). — ^b) K₁ D₉ प्रतिज्ञातं. K₄ वा (for च). — ^c) K (K₃ missing) D (except Dn₂ Ds D_{1.2.3}) T₂ M₂ रंध्रं परस्य; T₁ G (except G₂) M_{1.8-5} रंध्रापरंध्रे; Ca. d. s राद्धापराद्धे (as in text). K_{1.2m.5} D₇ नो याति; K₃ यो याति; K₄ नो वेत्ति (for जानाति). — ^d) K_{1.2.4} B Dn₃ Ds D_{2.3.8.9} T₁ G_{1.3.4} उत्तमं (for मध्यमं).

18 ^a) S (except T₂) दुर्दशनः (for दुःशासनः). C₈ cites दुःशासनस्था. K_{1.4.5} D_{1.2.3.9} G_{1.5} M₁ (sup. lin. as in text) उपह (G₈ 'ग') तांतरात्मा; B Dn Ds D_{8-7.10} T₂ उपहतोभिदास्तो (for उपहन्ता न शास्ता). K₂ अभिशास्ता; T₁ G₄ अनुशास्ता; G₂ परस्य (for न शास्ता). — ^b) K₄ यो वर्तते; D₁ G_{4.5} M₄ (inf. lin.) न वर्तते; T₁ G₅ प्रवर्तते. Ca. d. s नावर्तते (as in text). — ^c) G₈ मंत्रम् (for मित्रम्). D₁ मित्रमहो; D₉ मंत्रहेतोः (for मित्रमथो). — ^d) M_{5.4} (sup. lin.) कालः; Ca. d. s कलाः (as in text). G₈ M (except M₁) पृवैताः. D₉ स्युरधमस्य (for

न श्रद्धाति कल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशङ्कितः ।
 निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः ॥ १९
 उत्तमानेव सेवेत प्राप्ते काले तु मध्यमान् ।
 अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ २०
 प्राप्नोति वै वित्तमसद्बलेन
 नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ।
 न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां
 न वृत्तमाप्नोति महाकुलानाम् ॥ २१
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 महाकुलानां स्पृहयन्ति देवा
 धर्मार्थवृद्धाश्च बहुश्रुताश्च ।
 पृच्छामि त्वां विदुर प्रश्नमेतं
 भवन्ति वै कानि महाकुलानि ॥ २२

विदुर उवाच ।
 तमो दमो ब्रह्मवित्तं वितानाः
 पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ।
 येष्वेवेते सप्त गुणा भवन्ति
 सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि ॥ २३
 येषां न वृत्तं व्यथते न योनि-
 वृत्तप्रसादेन चरन्ति धर्मम् ।
 ये कीर्तिमिच्छन्ति कुले विशिष्टां
 त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि ॥ २४
 अनिज्ययाविवाहैश्च वेदस्योत्सादनेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति धर्मस्यातिक्रमेण च ॥ २५
 देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २६

C. 5 1285
B. 5. 34. 23
K. 5. 26. 26

अधमस्येह). Gs अधर्मस्य; Cs अधमस्य (as in text). Gs om. इह. G2.4 एव (for इह). Gs पुंसां (for पुंसः).

19 D10 om. 19. — *) Gs अ. (for न). — *) K4 Ds S (except T2 G1.2) हि (for अपि). Ds अनु; G1 अति; Ca. d. s आत्म (as in text).

20 *) Ks B (except B2) Dn D1.2-6 T2 प्राप्तः; Cs प्राप्ते (as in text). T1 G1.4.5 M transp. प्राप्ते and काले. — *) K1.2 D1.2 G2 न; T1 G1.2-5 M च (for तु). K1.2 D1.2 G2 एव (for न). — *) K4 B Dn2 Ds D2.7-10 G2 भूतिम्; Dn1 Ds-6 T2 गतिम् (for श्रेयः).

21 *) S (except T2 G2) वीर्यम् (for वित्तम्). K4 Bs Dn2 Ds.6 T2 अयं बलेन; T1 G1.5 M असह्यरूपं; Ca. d. s असद्बलेन (as in text). — *) Ds न त्वेष; Gs सदैव (for न त्वेव). G4 सत्यं (for सम्यग्). K4 रमते; Gs वहते (for लभते). — *) K4 निवृत्तिम्; B2.5 Dn2 Ds D1.5.6 न वृत्तिम्; Gs स वृत्तम् (for न वृत्तम्).

22 *) K1.5 Dn1 D2-4.7.9.10 T2 G2 Cn महाकुलेभ्यः; M1 'कुलानि' (sup. lin. as in text). — *) K1 D2 Gs 'युक्ता'; K4.5 B Dn Ds Ds-5.7.10 T2 'नित्या'; D1 'वृत्ता'; D2 'बन्धा' (for 'वृद्धा'). — *) Gs M त्वा (for त्वां). K2 Ds एकं; D2.9 एनं; G एतत् (for एतं).

23 D10 om. 23-24. — *) Gs शमो (for तपो). D1 बलो (for दमो). K1.2.4 B1.2.5 Dn Ds D2.7.8 Ms.5 'वित्तं; Ks Ds.4.9 'वृत्तं; G4 'चर्य' (for 'वित्तं'). S तितिक्षा; Ca. d वितानाः (as in text). — *) Bs विहाराः (for विवाहाः). Bs D1 सततं प्रदानं (for सततान्न). S

(except T2) इज्या विवाहः सांत्वनं (M सन्नतिश्च) चान्नदानं. — *) K1 येष्वेते वै; K2 Dn2 येष्वेव ते; K4 यत्रैवते वै; D2 ज्येष्ठे ते वै; D3 यथैवते; S (except T2) अष्टावेते (for येष्वेवते). S (except T2) नित्यमेवं (for सप्त गुणा). K (K2 before corr.) B2.4.5 Dn Ds1 वसन्ति; Ds2 च संति (for भवन्ति). — *) S सतां गुणाः (for सम्यग्वृत्ताः). — After 23, D2 reads 25^{ab}, 27^{ad}, 27^{ab}, 25^{ab} (repeated), 26, 28, 29, 24, 220*, 30^{ab}, etc.

24 For D2 cf. v. l. 23. D7.10 om. 24 (for D10 cf. v. l. 23). — *) K2 om. the first न, reading नैव for the second. D3-6 T2 transp. न and वृत्तं. S (except T2) येषां न (T1 G1.2 प्र-) वृत्तं साधुकारेण युक्तं. — *) K1 चित्तप्रसादे; K2.4.5 Dn1 D1-6.8.9 T2 चित्त (D2 वित्त) प्रसादेन; T1 G M वृत्तप्रदानेन (Gs **प्रदानेन); Ca वृत्तिप्रसादेन. Cd. s cito प्रसादेन. K1 संचरन्ति; Dn2 धरन्ति; Cs चरन्ति (as in text). — *) Ds ईहन्ति; Ca. d इच्छन्ति (as in text). D1 विस्पृष्टां; T1 G1.2.3 M निविष्टाः; Gs विनष्टां (for विशिष्टां).

25 = (var.) Manu 3. 63. — *) K2 B D2-8.10 T2 Cs कुविवाहैः; Ca. d as in text. M1 अविवाहेन (for अविवाहैश्च). K4 अनिष्टकुविवाहैश्च; Ds अनिष्टकुलसंबन्धैः. — *) K2 M2 उच्छेदनेन; Ca. d उत्सा (as in text). — Ds.4 om. 25^e-26^d; T2 om. 25^{ed}. — *) K1 Dn Ds.9 G2 ब्राह्मणा (for धर्मस्या); cf. 26^d.

26 Ds.4 om. 26 (cf. v. l. 25). K1.5 Dn Ds om. 26; G2 om. 26^{ab}. T2 reads 26^{ab} after 27. — *) B2

C. 5. 1268
B. 5. 86. 27
K. 5. 36. 27

ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ।
कुलान्यकुलतां यान्ति न्यासापहरणेन च ॥ २७
कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽश्वतः ।
कुलसंख्यां न गच्छन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ २८
वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
कुलसंख्यां तु गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः ॥ २९
मा नः कुले वैरकृत्कश्चिदस्तु
राजामात्यो मा परस्वापहारी ।
मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा
पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ॥ ३०
यश्च नो ब्राह्मणं हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्रिपेत् ।

Ds °लोपेन (for °नाशेन). — Ds om. 26^e-27^d; Ds T2 om. 26^{ad}. — °) D7 G2 धर्मस्या° (for ब्राह्मणा°).

27 Ds (cf. v. l. 26) and Ds om. 27. — °) K2 Ds G4 Cs परिवादात्; Cd as in text. — °) T2 धर्मस्यातिक्रमेण च (= 25^d). — After 27, T2 reads 26^{ab}.

28 °) Dn Ds Ds-6 T2 M1 (sup. lin.) Cs अर्थतः; D1 अद्यतः; T1 अन्यतः; Ca. d अश्वतः (as in text). — °) T1 G1 कुलाख्यां नानुगच्छति. — °) Gs Ca वृत्ततः; Cd वृत्त° (as in text). — After 28, Ds. 4. 7. 9 ins. lines 3-4 of 220*.

29 = (var.) Manu 3. 66. — °) D2. 9 च (for तु). Ds अविपन्नानि (for अविहीनानि). — °) Ks Ds D10 T1 च (for अपि). — °) K1. 4. 5 B1. 8 D1-7. 9. 10 T2 G2. 5 च; Ms न (for तु). K2 निगच्छन्ति; Bs प्रग°; Dn Ds प्रय° (for तु ग°). — °) D10 प्रकर्ष° (for कर्षन्ति). Gs अपि (for च). Ks T1 G1 M महाजनं; Gs महाधनं (for महद्यशः). — K4 B D (except D2) T2 ins. after 29 (Ds. 4. 7. 9 ins. lines 3-4 after 28); T1, after 30:

220* वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्विद्वत्तमेति च याति च ।

अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।

गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृप्या च सुसमृद्धया ।

कुलानि न प्ररोहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः ।

[(L. 1) Ds Ds यत्नेन (for यत्नेन). Ds. 4 वे (for सं). B2. 8 D7 आयाति (for एति च). — (L. 3) D10 गोभिरश्वैश्च कृप्या च वृत्तयः सुसमृद्धयः.]

30 °) D1 °भृत् (for °कृत्). T1 G1. 5 M (by transp.) अस्तु कश्चित्; T2 अस्तु राजन्. — °) D2 राज्ये-पथ्यो; T1 G M1 राजा वध्यो (G2 राजापथ्यो); M2-8

न नः स समितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिम् ॥ ३१
तृणानि भूमिरुदकं वाक्कतुर्थी च स्रज्जता ।
सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ ३२
श्रद्धया परया राजन्नुपनीतानि सत्कृतिम् ।
प्रवृत्तानि महाप्राज्ञ धर्मिणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ३३
सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यन्दनो वै
शक्तो वोढुं न तथान्ये महीजाः ।
एवं युक्ता भारसहा भवन्ति
महाकुलीना न तथान्ये मनुष्याः ॥ ३४
न तन्मित्रं यस्य कोपाद्विभेति
यद्वा मित्रं शङ्कितेनोपचर्यम् ।

राजावध्यो. D1 न; Ds यः (for मा). — °) Ds2 नैकृति-वान्. D2. 9 नैकृतिको (for नैकृतिको). Ds2m सदैव (for अनृती वा). — °) D1 यः (for वा). — After 30, T1 ins. 220* (cf. v. l. 29).

31 °) K (Ks missing) D7 गो- (for नो). K (Ks missing) B2 Dn2 Ds2 D1-4. 7-10 T2 ब्राह्मणान् (for °जं). — °) K2m Ds2m नरः स; K4 Gs ततः स; Dn2 Ds2 Ds. 4 Cnp न तस्य; Ds यश्च न; D10 न च सं; G4 स नरः; Cn न नः स (as in text). K1 समितिं; K2 (before corr.) सुमितिं; Cd. s समितिं (as in text). D1 नरः सुसुमितिं (sic) गच्छेत्. — °) K4 विवदेत्; Ks विद्विषेत्; D1 निर्वहेत्; Ds निर्वदेत्; Ca. d. s निर्वपेत् (as in text). K1. 2 Ds Cnp पितृन्; K4. 5 ऋषीन्; Ds. 4 कचित्; Ds गुरुन्; Cs कृषिम् (as in text).

32 = 3. 2. 52; = (var.) Manu 3. 101; = (var.) Pañcatantra 1. 187; = (var.) Hitopades'a 1. 45; = (var.) Śārngadharapaddhati 642. — °) K1 हर्म्येषु (for गेहेषु). Ds. 4 एतान्यपि सतां गेहे.

33 °) D1 तत्कृतिं; Cd संस्कृतिं; Cs सत्कृतिं (as in text). — °) B2 प्रसूतानि; Ds प्रदत्ता°; Cd. s प्रवृत्ता° (as in text). K2 D1. 2 G1 °राज (for °प्राज्ञ). — °) Ks B D2-8. 7. 8 T G (except Gs) पुण्यकर्मिणां.

34 °) K1 Ds नृपतेः. — °) K2 Ds. 7 T2 Gs सोढुं शक्तो; D1 विसोढुं शक्तो; Gs शक्नोति वोढुं; Gs शक्नोति भारं (for शक्तो वोढुं). — °) Ks भारसहा.

35 Ms cm. 35-36. — °) T1 G (except G2) M (M2 om.) कोपनेनोत् (G1 °प) शक्यं; Ca. d शङ्कितेनोप°

यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत

तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ॥ ३५

यदि चेदप्यसंबन्धो मित्रभावेन वर्तते ।

स एव बन्धुस्तन्मित्रं सा गतिस्तत्परायणम् ॥ ३६

चलचित्तस्य वै पुंसो बृद्धाननुपसेवतः ।

पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ॥ ३७

चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ।

अर्थाः समतिवर्तन्ते हंसाः शुष्कं सरो यथा ॥ ३८

अकस्मादेव कुप्यन्ति प्रसीदन्त्यनिमित्ततः ।

शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिप्लवं यथा ॥ ३९

सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये ।

तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ४०

अर्थयेदेव मित्राणि सति वासति वा धने ।

नानर्थयन्विजानाति मित्राणां सारफल्गुताम् ॥ ४१

संतापाद्भ्रश्यते रूपं संतापाद्भ्रश्यते बलम् ।

संतापाद्भ्रश्यते ज्ञानं संतापाद्वाधिमृच्छति ॥ ४२

अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।

अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ४३

पुनर्नरो म्रियते जायते च

पुनर्नरो हीयते वर्धते पुनः ।

पुनर्नरो याचति याच्यते च

पुनर्नरः शोचति शोच्यते पुनः ॥ ४४

मुखं च दुःखं च भवाभवौ च

लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।

पर्यायशः सर्वमिह स्पृशन्ति

तस्माद्वीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ ४५

C. 5. 13. 6
B. 5. 36. 47
K. 5. 36. 47

(as in text).

36 M₂ om. 36 (cf. v. l. 35). — ^a) B Dn Ds Ds-8.8-10 यः कश्चित्; D₂ G₂ अथ चेत् (for यदि चेत्). K_{1.4.5} B_{1.8.4} D_{2.5-8} T₂ G₁₋₃ Cn असंबद्धो; Dn₁ असंबंधी; Dn₂ असंबद्धो; Ds.4 असंबद्धि (for असंबन्धो). D₁ यस्य चेतसि संबंधी; M₁ यदि कश्चिदसंबद्धो. — ^d) G_{3.5} स (for सा).

37 ^a) Dn₁ D₂₋₄ बलवि (D₂ 'चि')त्तस्य; T₁ G₄ न कश्चि (G₄ 'चि')त्तस्य; M₂ न तन्मित्रं यस्य (for चलचित्तस्य). — ^b) Ds.4.9 G_{1.8.4} Ms.4 अनुपसेविनः. — ^d) B₂ Dn₂ 'संगतः (for 'संग्रहः).

38 ^a) D₁ स्थिरं; D_{2.8} बलं (for चलं). K₂ T₁ G_{1.5} अनात्मज्ञं; D₁ महात्मानं; M दुरात्मानं (M₁ sup. lin. as in text); Cs अनात्मानं (as in text). — ^c) K₅ B₁₋₄ Dn Ds.10 T₂ समभिः; D₇ समधिः; Ca.p समति (as in text). — ^d) K₂ Dn₁ D_{1.8.9} G₄ शुष्कसरो.

39 ^a) D₁ अथ (for एव). — ^d) B₁ D₁ मित्रं; Ds अहं; T₁ G_{1.4.5} अप्सु; Ms-5 अभूत्; Ca.d.8 अभ्रं (as in text).

40 = (var.) Rāmāyaṇa (ed. N. S. Press) 4. 30. 73.

41 ^a) B Ds₂ Ds.6.8.10 अर्थं; T₁ G_{1.5} प्रार्थं (for अर्थं). — ^b) Dn Ds च (for the first वा). — ^c) B_{1.2.8} Ds नानर्थयन्; Ds नान्यथा विप्रः; T₁ G_{1.2.8} तान्यर्थयन् (for नानर्थयन्). K₂ D₁ T₁ G M विजानाति (as in text); the rest प्र.

42 K₂ Ds₂ om. 42^{ab}. G₃ transp. 42^{ab} and 42^{cd}.

^b) Ds₁ D₁₀ कुलं; D₂ फलं (for बलम्). — ^d) B_{1.2.4} D₂ अर्द्धं; Dn अर्द्धं (for ऋच्छं).

43 ^a) K_{1.2} अनवाप्य; K₄ D₉ संप्राप्तं च; B_{1.8} अनिवायं च; T₁ G अपहास्यश्च (G_{3.4} 'स्य'); Cd.s अनवाप्यं (as in text). — ^b) K₁ वै प्रतप्यते; K₄ चोपतप्यते; D₂ D_{1.8.4.9} G₁ उपं; D₂ चोपपद्यते. — ^c) B_{1.8} प्रहृष्यते.

44 ^a) G₄ transp. म्रियं and जायं. K_{1.4.5} D₉ पुनः (for च). — ^b) K_{4.5} transp. हीयं and वर्धं. B_{1.8} D₁ G_{1.5} M_{1.3.4} याचति याच्यते; T₁ याचते याच्यते; T₂ हीयते वर्धते; G₃ याच्यते याचते; G₄ याच्यते याच्यते; M_{2.5} याचति याच्यते (for हीयते वर्धते). K₂ B D (except D_{2.7.9}) T₂ G (except G₅) च (for पुनः). — ^c) B_{1.8} शोचति; B₂ याचते; T₁ G_{1.4} M₁ वर्धते; G_{3.5} हीयते; M₂₋₅ हायति (for याचति). B_{1.8} शोच्यं; Ds₂ Ds.9 याचं; T₁ जायं; G_{1.4} M₁ हीयं; G_{3.5} M₂₋₅ वर्धं (for याच्यं). K_{1.4} D_{2.7-9} M₂₋₄ पुनः (for च). — ^d) B_{1.8} हीयते; B₂ शोचते; T₂ G₃ शोच्यति (for शोचति). B_{1.8} वर्धं; T₂ G₃ शोचं (for शोच्यं). K_{2.8} B D (except D₁₋₉) G_{1.5} च (for पुनः).

45 = (var.) C. 12. 762. — ^b) K₅ वा (for च). — ^c) Dn₁ Ds.4.10 G_{1.2.4} पर्यायतः; G₈ पर्यायशश्चैव (for 'यशः'). K_{1.4.5} Ds.9 हृदं; B Dn Ds₁ Ds-8.10 T₂ मृते; Ds₂ हव (for हह). Ds स्पृशते; T₁ M आस्पृशति (for स्पृशन्ति). — ^d) Ds₁ D₇ T₂ G₄ वीरो (for धीरो). K₅ B (except B₈) Dn₂ Ds.6.8 T₂ च (for एव). S

C. 5. 1307
B. 5. 36. 48
K. 5. 36. 48

चलानि हीमानि षडिन्द्रियाणि

तेषां यद्यद्वर्तते यत्र यत्र ।

ततस्ततः स्रवते बुद्धिरस्य

छिद्रोदकुम्भादिव नित्यमम्भः ॥ ४६

धृतराष्ट्र उवाच ।

तनुरुच्चः शिखी राजा मिथ्योपचरितो मया ।

मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ४७

नित्योद्विगमिदं सर्वं नित्योद्विगमिदं मनः ।

यत्तत्पदमनुद्विगं तन्मे वद महामते ॥ ४८

विदुर उवाच ।

नान्यत्र विद्यातपसोर्नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।

नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छान्तिं पश्यामि तेऽनघ ॥ ४९

बुद्ध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् ।

गुरुश्रुपया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दति ॥ ५०

(except T₂) transp. हृष्येत् and शोचेत्. B₈ शोच्येत्;
D₂ हृष्येत् (for शोचेत्).

46 ^a) B₃ D_{8.4} बला° (for चला°). D_{n1} D₉ हीना°;
T₁ G₅ भीमा°; G₈ इमा° (for हीमा°). D₉ यदि (for
षह). — ^b) D_{2-4.5} transp. तेषां and यद्यत्. K₁ यद्यत्;
K₄ T₁ यत्; D_{n1} यत्तद् (for यद्यत्). B_{1.4} D_n D₈ D_{8.10}
T₂ G_{1.2} C₈ वर्ध°; D₁ यत् (for वर्त°). B_{2.5} D₈ D₁₀
तत्र तत्र; D₇ T₂ यत्र तत्र; C₈ यत्र यत्र (as in text).
— ^d) T₁ G₈ सल्लिद्र° (for छिद्रोद°). — Cf. 5. 33. 65.

47 = (var.) 5. 52. 13. — ^a) K_{1.4} D_{1.8.9} T₁
G_{1.8-9} तनुरुच्चशिखी (T₁ G_{4.5} °खो); B_{8.4} D_{n1} D₂₋₆ T₂
C_n °रुद्धः शिखी; G₂ °रल्पसुखी; Ca. d. s. as in text.

48 ^a) G₄ समुद्विगं (for नित्यो°). K (K₈ missing)
B_{2.4.5} D_{n1} D₈₁ D_{2.7} Ca. d. s. सत्वं; D_{n2} नित्यं; G₂ सत्वं
(for सर्वं). — ^c) K_{4.5} चाल्यंतम् (for तत्पदम्). K_{4.5}
S (except T₂ G₂) अनुद्वेगं (for °द्विगं). — ^d) B_{2.4}
D₉ ब्रूहि (for वद). S (except T₂ G_{8.4} M₂) °द्युते
(for °मते).

49 ^a) D_n D₈₂ D₈ G₈₋₉ विद्यातपसः; D₁ विद्यते
ध्वंसो (for °तपसोः). Cd. n cite विद्या तपः. — D₁ om.
49°-50°. — ^c) K_{1.4.5} D₈ G₂ लोभसंन्यासात्; K₂
सर्वसंन्यागात्; G₄ प्रशमाद्राजन् (for लोभसंन्यागात्). — ^d)
G₄ हितं; Ca. d. शान्तिं (as in text).

50 D₁ om. 50^{ab} (cf. v. 1. 49). — ^a) B₈ तमः;
Ca. d. s. भयं (as in text). — ^d) K₈ B_{2.4.5} D_n D₈

अनाश्रिता दानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः ।

रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरन्तीह मोक्षिणः ॥ ५१

स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ।

तपसश्च सुतप्तस्य तस्यान्ते सुखमेधते ॥ ५२

स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्ना

न वै भिन्ना जातु निद्रां लभन्ते ।

न स्त्रीषु राजत्रतिमाप्नुवन्ति

न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ॥ ५३

न वै भिन्ना जातु चरन्ति धर्मं

न वै सुखं प्राप्नुवन्तीह भिन्नाः ।

न वै भिन्ना गौरवं मानयन्ति

न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥ ५४

न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं

योगक्षेमं कल्पते नोत तेषाम् ।

D_{8-8.10} T₂ योगेन; Ca. d. s. त्यागेन (as in text).

51 ^{ab}) K₂ D_{1.2} G₂ transp. दान° and वेद°. B_{1.4}
देव°; Cd. s. वेद° (as in text). D₈₂ धर्मं चैव समाश्रिताः.

52 ^a) D_n अधीतस्य (for स्वधी°). K₁ स्वयुद्धस्य; K₂
D_{2.9} T₁ G (except G₈) सु (G₄ च; G₈ स्व) बुद्धस्य (for
सुयु°). — ^b) D₉ सुश्रु° (for सुकृत°). — ^d) K₁ अश्रुते
(for एधते). D_{n1} D_{8.4.9} भवंत्येते सुखोदयाः.

53 ^a) D₈ आस्ती° (for स्वास्ती°). — ^b) T₁ G_{1.5}
निद्रां भजन्ति; G_{2.4} M लभन्ति निद्रां; C₈ निद्रां लभन्ते
(as in text). K_{1.5} D₈ न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति
(= 54^d). — ^c) K_{1.4.5} एतिम् (for रतिम्). — D₈
om. 53^d-54^d.

54 D₈ om. 54 (cf. v. 1. 53). — ^a) D₉ transp.
चरन्ति and धर्मं. — ^b) K₁ (before corr.) धीराः (for
भिन्नाः). — ^c) K₂ D_{7.9} मानयन्ते; K₈ B (except B₁)
D_n D₈ D_{8-8.8.10} T₂ प्राप्नुवन्ति (D₈₁ °ते); D₁ च श्रयन्ति
(for मानयन्ति). — ^d) T₁ G₈ M_{1.2} प्रथमं; C₈ प्रशमं (as
in text). B₈ मान° (for रोच°).

55 ^a) K_{1.4} न चैषां; K₂ D₂ न वै चैषां; K₈ D₁
न चैषैषां (for न वै तेषां). T₂ स्वादते; G₈ संदधे; G₈
रोचते (for स्वदते). — ^b) K₈ B₁ D_{1.8} T₁ G_{1.2.5}
योगक्षेमः; Ca. d. s. as in text. B D T₂ एव; G_{8.4} M
इह (for उत). — ^c) T₁ G_{1.5} वा (for वै). — ^d) G₈
कच्चित् (for किञ्चित्). G₄ अन्यत्र नाशात् (for अन्यद्वि°).

56 = (var.) Rāmāyaṇa 6. 16. 9; = (var.) Pañ-

भिन्नानां वै मनुजेन्द्र परायणं

न विद्यते किञ्चिदन्यद्विनाशात् ॥ ५५

संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।

संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ५६

तन्तवोऽप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।

बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ५७

धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।

धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ५८

ब्राह्मणेषु च ये शूराः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।

वृन्तादिव फलं पक्वं धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ५९

महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।

प्रसह्य एव वातेन शाखास्कन्धं विमर्दितुम् ६०

अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ।

ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ६१

एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ।

शक्यं द्विपन्तो मन्यन्ते वायुर्दुर्ममिवैकजम् ॥ ६२

अन्योन्यसमुपपृच्छामादन्योन्यापाश्रयेण च ।

ज्ञातयः संप्रवर्धन्ते सरसीवोत्पलान्युत ॥ ६३

अवध्या ब्राह्मणा गावो स्त्रियो बालाश्च ज्ञातयः ।

येषां चान्नानि भुङ्जीत ये च स्युः शरणागताः ॥ ६४

न मनुष्ये गुणः कश्चिदन्यो धनवतामपि ।

अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६५

C. 5. 1326
B. 5. 36. 67
K. 5. 36. 67

catantra 4. 81. — ^a) B_{2.4.5} Dn₂ Ds Ds. 6. T₂ transp. संभाव्यं and संपन्नं. D₁ च क्षीरं (for संपन्नं). — ^b) B Dn₁ Ds-6.8.9 चापलं स्त्रीषु; Ds D₁₀ चापलं स्त्रीणां; T₂ वा फलं स्त्रीषु (for स्त्रीषु चापल्यं).

57 = (var.) Pañcatantra 2. 8. — ^a) Ds Ds जंतवो; D₁ तरवो (for तन्तवो). G₈ M_{1.4} वि-; G₃ हि (for ऽपि). K₁ (by corr.) Cd आतता; B Ds (before corr.). 4-6. 10 T₁ G₅ M_{2.5} आयिता; Ca. s आयता (as in text). — ^b) B (except B₁) D (except Dn₁ D_{1.3.9}) T₂ G_{1.2.5} Ca. d. s तनवो (for तन्तवो). T₂ G_{2.4} M स्मृताः; Ca. d. s समाः (as in text). — ^c) D₁ आयासा; T₁ M_{3.4} व्यायामात्; G_{1.5} M_{2.5} व्यायामान्; G_{3.4} आयामान्; M₁ व्यायामा; Ca. d आयासान् (as in text). K₂ बहुत्वाद्बहुलत्वाच्च. — ^d) K₂ संहति; S (except T₂ G₂) वहन्ति; Ca संहति (as in text).

58 - 5. 62. 19. — ^a) K₄ B₃ Dn₂ Ds Ds. 6. 8. 10 S (except T₁ G_{1.4.5}) धूमायन्ति; Ca. d as in text. G₄ व्यपेता हि; Ca. d व्यपेतानि (as in text). — ^b) D_{2.7} M_{1.2} ज्वलन्ते; Ca as in text. K_{2.5} Dn₁ M_{1.2} संहतानि. G₈ तु (for च). K₁ संहतानि ज्वलन्ति च; T₁ G_{1.4} प्रज्वलन्तीह (G₄ च) संगताः.

59 = (var.) Śringadharapaddhati 1312. — ^a) G₈ तु (for च). — ^b) M₂ transp. स्त्री° and ज्ञाति°. B₁ स्त्रीषु गोषु च भारत; D₂ m. 8.4 स्त्रीषु गोषु तपस्विषु.

60 = (var.) Pañcatantra 3. 51. — ^a) K_{1.2} Dn₁ Ds. 4 T₂ एककः; Ca. d एकजः (as in text). — ^b) K₂ फलवान्; M (M₁ sup. lin. as in text) बलवत् (for बलवान्). K₂ तु (for सु-). — M₂ (hapl.) om. 60°-

61^b. — ^a) D₉ विपह्यः; D₁₀ सुशक्यः; Ca. d. s प्रसह्यः (as in text). K₁ प्रसह्यैव हि (for प्रसह्य एव). B₃ इव (for एव). S (except T₂ G₂; M₂ om.) वातस्य (for वातेन). — ^d) Ds. 9 शाखास्कन्धे; Ca. d as in text. D₁ विमर्दितुं; D₂ च मर्दितुं; D₃ प्रमर्दितुं (for विम°). K₁ शक्यः स्कन्धे प्रमर्दितुं; K₂ शक्यः स्कन्धेन म°; K₅ T₁ G M शाखास्कन्धेव- (T₁ G₁ °धेन; G₂ °धश्च) म°; B Dn Ds Ds-6. 10 T₂ सस्कन्धो मर्दितुं क्षणात्; T₁ शाखास्कन्धेन म°.

61 = (var.) Pañcatantra 3. 60. — M₂ om. 61^{ab} (cf. v. l. 60). — ^a) K_{1.2} संहता (for सहिता). — ^b) K₂ सर्वत्र; T₁ G_{1.5} अमूलाः; G₂ आमूलाः; G₄ M (M₂ om.) समूलाः (for संघशः). T₁ G_{1.5} अप्र° (for सुप्र°). G₈ आमूलाप्राप्तप्रतिष्ठिताः. — ^c) K₄ B_{1.8} Ds. 4. 9 S (except T₂ M_{2.5}) अपि; D₂ तेषु (for ते हि). — ^d) K₂ [अ]न्योन्याश्रयात्; D₄ [अ]न्योन्याश्रयेण च (hypermetric l).

62 = (var.) Pañcatantra 3. 53. — D₄ (hapl.) om. 62^a-63^b. — ^a) K₁ B₃ Ds D_{1.9.10} T₂ एककं (for एकजं).

63 D₄ om. 63^{ab} (cf. v. l. 62). — ^a) K (K₃ missing) D_{1.2.5.6.8} G₂ अन्योन्यसमुपस्तं (K₂ °पास्तं; K₄ °पलं) भात्; T₁ G_{1.8-5} M अन्योन्यस्योप (G₁ °स्याप; G₄ °स्येह; G₅ °स्यैव) संस्तं भात्; T₂ अन्योन्यसमनुस्तं भात्. — ^b) B_{1.3} वा (for च). G₁ अन्योन्याश्रयेण च; G₄ अन्योन्यस्याश्रयेण च. — ^c) B₃ G₂ M₁ (sup. lin.) संप्रवर्तते. — ^d) D₂-4. 9 G₄ (before corr.) च (for उत).

64 ^b) K₁ वृद्धाः (for बालाः). M बालाश्च (for °श्च). D₂ बांधवाः (for ज्ञातयः). B Dn Ds Ds-6. 3-10 T₂ ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः. — ^d) K₂ T₁ G (except G₅)

C 5. 1327
B. 5. 26. 68
K. 5. 30. 69

अव्याधिजं कटुकं शीर्षरोगं
पापानुबन्धं परुषं तीक्ष्णमुग्रम् ।
सतां पेयं यन्न पिबन्त्यसन्तो
मन्युं महाराजं पिव प्रशाम्य ॥ ६६
रोगार्दिता न फलान्याद्रियन्ते
न वै लभन्ते विषयेषु तत्त्वम् ।
दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव
न बुध्यन्ते धनभोगान्न सौख्यम् ॥ ६७
पुरा युक्तो नाकरोस्त्वं वचो मे
द्यूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ।
दुर्योधनं वारयेत्यक्ष्वत्यां
कितवत्वं पण्डिता वर्जयन्ति ॥ ६८

न तद्वलं यन्मृदुना विरुध्यते
मिश्रो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्री-
मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ६९
धार्तराष्ट्राः पाण्डवान्पालयन्तु
पाण्डोः सुतास्तव पुत्रांश्च पान्तु ।
एकारिमित्राः कुरवो ह्येकमन्त्रा
जीवन्तु राजन्सुखिनः समृद्धाः ॥ ७०
मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य
त्वय्याधीनं कुरुकुलमाजमीढ ।
पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्ता-
न्गोपायस्व स्वं यशस्तात रक्षन् ॥ ७१

शरणं गताः (for शरणा°). — After 64, Ds ins.:

221* महत्यप्यपराधेऽपि तेषां दण्डो विसर्जनम् ।

65 °) Ds मनुष्येषु (for न मनुष्ये). K1 Ds T1 Gs. 4 M मनुष्यगुणः; D2 G2. 5 मनुष्यगुणाः (for मनुष्ये गुणः). — °) K1 D2 G4 गुण° (for धन°). D2 ऋते (for अपि). K4 B1. 8 Dn Ds D8-7. 10 T2 राजन् (K4 B1. 8 D7 अन्यः) सधनतामृते.

66 = (var.) 5. 27. 23; = (var.) B. 2. 64. 18. — G2. 4. 5 transp. 66 and 67. — °) M3-5 अव्याधिकं; Ca. d as in text. K4 B1. 8. 4 D (except D1. 2. 7. 8) T2 G4 Ca शीर्षरोगि; G2 शीर्षतोयं; Cd °रोगं (as in text). — °) G2 पापानुबन्धं; Ca. d as in text. K1 तीक्ष्णम्; Ca. d. s तीक्ष्णम् (as in text). N (except D1; K3 missing) T2 Ca. d. s उष्णं (for उग्रम्). — °) D1 G2. 5 अपेयं; Ca. d पेयं (as in text). D1 G2 om. यत्. D1 च (for न).

67 G2. 4. 5 transp. 66 and 67. — °) T1 रोगान्विता. K1 वै (for न). K1 बलम्; Gs M (except M5) फलान्; G4 बलान् (for फलानि). K1 आश्रियंते; G5 आश्रं; Ca. d आद्रि° (as in text). — °) T1 G5 न विदंते; G1 विनिदंते; G2 न लभ्यंते (for न बुध्यन्ते). Dn2 धनयोगात्; T2 न च भोगात् (for धनलोभात्). D1 धनलोभानुयौख्यं; M1 (sup. lin.) धनभोगात्सुभोगान्. T1 G (except G2) M3-5 भोगान् (for सौख्यम्).

68 °) K1 D4 S (except T2 G2) अपि (for हि). K1. 2 B1. 3. 4 Dn Ds D2-8. 10 T2 उक्तं; Ds युक्तो (for उक्तो). — °) D1 G5 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य). — °) D1. 9

वारयति; D2 धारयति; D6. 6 वारयेन्न (for वारयेति). — °) K2. 5 D1. 2. 7. 8 G2 कैतव्यं वै; Ds कितवस्त्वं. K1. 4 B1 Ds D10 वै पंडिता (for पण्डिता).

69 °) T1 G1 अव°; Ca. d. s वि° (as in text). — °) K4. 5 B Dn D8-6. 10 T2 Cap सूक्ष्मो; T1 मैत्री; G मैत्रो (Gs मित्रो); M मित्रं; Ca. d. s मिश्रो (as in text). T1 G1. 5 सहसा (for तरसा). — 69° = C. 2. 2488°. — °) K1. 2 D1. 7 प्रध्वंसिनी (for प्रध्वं). T1 G क्रूरसमाश्रिता. D1 ते (for श्रीः). — °) D1 मतिर्मोहाद्; Cs मृदुप्रौढा (as in text). Ca. d cite प्रौढा. K2 धार्तराष्ट्रान् (for पुत्रपौत्रान्).

70 °) B3 पाण्डवेयान् (for पाण्डवान्). — °) K1. 2. 4 Ds1 D1. 9 T1 G (except Gs) पुत्राः (for सुताः). T1 G (except Gs) तु (for च). Ds जातु (for पान्तु). — °) Ds D1. 10 एकामित्राः (for एकारि°). K4 D1 Gs ह्येकमित्राः; B1. 2. 4. 5 Dn Ds D5. 6. 8. 10 T2 ह्येककार्याः; B3 D3. 4. 9 पाण्डवाश्च; D2 T1 G1. 2. 4. 5 M1-3. 4 (inf. lin. as in text). 5 ह्येकमित्राः. — °) S (except T2) कुरवः (for सुखिनः). D7 G4 समेताः (for समृद्धाः).

71 °) B4 Ds Ds S (except T G1. 2) Cd मेधी°; Ca. s मेढी° (as in text). K1 एकः (for अद्य). — °) D1. 8 Gs. 4 त्वया; T1 G1. 5 त्वद्- (for त्वयि). K2 D1. 8 S (except T2 G2 M1) अधीनं (for आधीनं). Ds2 D7 कुरुकुलं (for कुरुकुलं). — °) T1 G1. 3. 4 °वासे (for °वास-). — °) K1. 4 गोपाय स्वं; K2 गोपायन्वै; Ds (उ)पालयस्व (for गोपायस्व). D7 रक्ष (for रक्षन्). S (except T2 Gs) गोपायेस्त्वं स्वाम्नुतांस्तात रक्ष.

संघत्स्व त्वं कौरवान्पाण्डुपुत्रै-
र्मा तेऽन्तरं रिपवः प्रार्थयन्तु ।

सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे
दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेन्द्र ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

३७

विदुर उवाच ।

सप्तदशेमान्राजेन्द्र मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
वैचित्रवीर्यं पुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः ॥ १
तानेवेन्द्रस्य हि धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ।
अथो मरीचिनः पादाननाम्यान्मतस्तथा ॥ २
यश्चाशिष्यं शासति यश्च कुप्यते
यश्चातिवेलं भजते द्विपन्तम् ।

स्त्रियश्च योऽरक्षति भद्रमस्तु ते
यश्चायाच्यं याचति यश्च कथ्यते ॥ ३
यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं
यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी ।
अश्रद्धानाय च यो ब्रवीति
यश्चाकाम्यं कामयते नरेन्द्र ॥ ४

72 *) D₉ संयक्ष; G₂ अद्धत्स्व; G₈ संयच्छ (for संघत्स्व). K₈ B D (except D₁) T G (except G₂) कौरव (for कौरवान्). — *) D₈ सुयो* (for दुर्यो*). G₂ वारय; C_a स्थाप* (as in text). D₁₀ सुमार्गे (for नरेन्द्र).

Colophon. K₈ missing. — Sub-parvan: K₈ B₁₋₄ D_n D₈ D₁ 8-9. 10 T G₁ 2 M प्रजागर; K₄ 5 संजययान; B₈ G₈ विदुरप्रजागर. — Adhy. name: K (K₈ missing) D₁ 2. 7. 8. 10 G₂ विदुरवाक्यं; G₁ M कुलप्रशंसनं (G₁ शंसा). — Adhy. no. (figures, words or both): D₈ 35; D₆ (sec. m.) 33; D₁ S 36 (M 37). — S'loka no.: K₈ 71; D_n D₈ 73; G₈ 72; M₈ 70.

37

 This adhy. is missing in K₈ (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 *) K₂ धृतराष्ट्र (for राजेन्द्र). G₈ मनुष्येन्द्र (for इमाम्नाजेन्द्र). D₉ दोषान्सप्तदश श्रीमान्. — 1^b = 1. 67. 9^d; 111. 31^d. — *) D₈ आकाशे (for आकाशं). M₈ आकाशं भ्रंति मुष्टिभिः.

2 *) D_n D₂₋₅ T₂ दानवैद्रस्य (for तानेवेन्द्रस्य). C_a d cite इंद्रस्य. K₁ कोमुत्र (sic); K₂ 4. 5 D₁ 7. 9 G₂ C_d 8 कार्यकं; D₂ कोदंडं; T₂ च धनुः; G₈₋₉ M वै चापं (for हि धनुः). T₁ G₁ तानेव हींद्रस्य चापं. — *) D₉ T₁ G₂ 4 M₈ अनम्यं (for अनाम्यं). K₄ M₁ 4 नाम्यतो; G₁ नमतै; G₈ नयतो (for नमतो). D₁ भुवन्; T₁ G₁ 2. 5 ध्रुवं

(for ऽब्रवीत्). K₁ मान्यं कामयतो व्रतं. — G₂ om. 2^d. — *) T₁ G (G₂ om.) अनम्यान्; M₈ 4 अनम्यन् (for अनाम्यान्). D₁ T₁ G (G₂ om.) M₂₋₅ अब्रवीन् (for तथा). K₄ 5 B D_n D₈ D₉₋₈ 10 T₂ अप्राह्यान्गुहूतस्तथा; D₉ अनामयतोऽब्रवीत् (sic); M₁ आनम्यांश्चैव नाम्यतः.

3 *) K₂ 5 B D_n D₈ D₉₋₈ 10 T शास्ति वै (K₂ D₁ च; T₁ तं; G₆ तु) (for शासति). K₆ D_n 1 D₂₋₆ 8 T₂ C_n तुप्येत्; B D_n 2 D₈ D₁₀ G₂ रुप्येत्; D₁ तप्यते; D₉ कल्पेत्; G₈ कुप्यति; G₄ C₈ कुप्येत् (for कुप्यते). — D₉ om. 3^{dec}. — *) K₁ 2 D₂ 7 C_a स्त्रियं; K₄ श्रियं; D₁ प्रियं (for स्त्रियः). T₁ G₁ 8. 5 नो; C_a d यो (as in text). K₄ 5 B₁ 3. 4 D_n D₁₋₆ 6 (sup. lin.) T₂ अश्रुते (for अस्तु ते). — *) B D (except D₁ 2. 7; D₉ om.) T G₂ याचते (for ०ति). B₁ 2. 4. 5 D_n D₈ कथ्यते वा; B₃ D₈ D₉₋₈ 10 T₂ कथ्यते च; G₄ वै ह्यनर्थः (sic) (for यश्च कथ्यते). K₂ D₁ 2 G₂ कुप्यते (for कथ्यते).

4 K₄ om. 4^{dec}. — *) D₁ अबली (for अबलो). B₁ 2. 5 D_n 2 D₈ T₁ बलिनां (for ०ना). — *) D₁ ह्यश्रं (for अश्रं). T₁ G₁ वचो (for च यो). — *) K₂ अधनः; K₄ कामं; D₈ D₁₀ G₂ C_a d. s अकामान्; D₁ कामान्; D₈ T₁ G₁ 2. 5 M₈ अकामं; G₄ M₁ 4. 5 C_d p. sp अकामां (for अकाम्यं).

5 *) K₁ C_a वध्वा हासं; K₄ B D_n D₂₋₆ 8 T₂ G₂ वध्वावहासं; D₁ यद्वा दुरापं; T₁ G₁ 8-5 वध्वा वासं; M₁ (sup. lin. as in text). 2-5 वध्वा सहासं; C_d s वध्वा हासं (as in text). D₁ सुलभं (for श्वशुरो). B D

C. 5. 136B
B. 5. 37. 5
K. 5. 37. 5

वध्वा हासं श्वशुरो यश्च मन्यते
वध्वा वसन्नुत यो मानकामः ।
परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं
स्त्रियं च यः परिवदतेऽतिवेल् ॥ ५
यश्चैव लब्ध्वा न सरामीत्युवाच
दत्त्वा च यः कथयति याच्यमानः ।
यश्चासतः सान्त्वमुपासतीह
एतेऽनुयान्त्यनिलं पाशहस्ताः ॥ ६
यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिन्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।

(except D1. 2. 7. 9) T2 transp. यः and मन्यते (om. च).
— ^b) K4 B8. 4 D (except Ds D1. 9) T2 वध्वावसन्नभयो
(for वध्वा वसन्नुत यो); see Cn. T1 G1. 3. 5 M वासं;
Ca. d. 5 वसन् (as in text). T1 G1. 3. 5 सहते; M सह
यो (for उत यो). G5 धर्मं; Cs मानं (as in text).
— ^c) K2 निर्वपते. S (except T2 G2) यश्च वपेत (for
निर्वपति यश्च). Ca cites परक्षेत्रेषु, Cd क्षेत्रे. D7 स्व-
(for च). D9 वीर्यं; Ca. d वीजं (as in text). — ^d)
K1. 4 स्त्रियः; T1 G8. 4 M1 (inf. lin. as in text). 8. 4
प्रियं; G1. 5 प्रियां (for स्त्रियं). Ca. d cite परिवदति.
6 ^a) B Dn Ds D5. 6. 10 T2 अपि (for एव). S
(except T2 M2) लब्धं (for लब्ध्वा). B (except B8)
Dn2 Ds D5. 6. 8. 10 T2 वादी; Dn1 वदेत् (for उवाच).
— ^b) B8. 4 कथयति; T1 G5 कथयते; G8. 4 कथयति; Cn
कथयते (for कथयति). K1. 5 Ds D1 याचमानं; K2 D8-7
याच्यमानं; B8. 4 M1 (sup. lin. as in text). 2. 4 याचमानः
(for याच्यं). — ^c) K1. 2. 5 D1. 9 ये च; K4 तमेव (for
यश्च). K1 अमंतः (for अमतः). K (K8 missing)
D2-4. 7. 9 G2 संतम्; B8 D5. 6. 8. 10 T2 G4 सत्वम्; D1
सततम् (for सान्त्वम्). K1. 4. 5 D8. 4. 7. 9 T2 G2 उपासते
ह; B Dn D5. 6. 8. 10 नयीत; Ds नयीत (for सतीह).
— ^d) K4 उपला नयति; K5 B Dn Ds D2-8. 10 T2
एतान्नयति; D9 ताः सर्वे नु यांति; T1 G1. 5 एते हि यांति;
G2 एते मनुष्याः; G8 एतेन सांत्वति; G3 एतेन यास्यति (for
एते नु यान्ति). K4. 5 B Dn Ds D8-8. 10 T2 G8 निरयं;
D1 सन्निलं; G5 अनिशं (for अनिलं). D1 वै मनुष्याः;
G1. 5 पाशहस्तं (G8 स्तान्).

7 = (var.) C. 12. 4052. — ^a) D5 G8. 4 M वर्तति.
— ^b) B8 T G1. 3. 5 वर्तितव्यः. D2 G2 धर्मं. — ^c) D1
मायाविनो (for चारो). D1 वर्तितव्याः; T1 G1. 2. 5 बाधिं;

मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युदेयः ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।
शतायुर्लुक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा ।
नामोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ॥ ८
विदुर उवाच ।

अतिवादोऽतिमानश्च तथात्यागो नराधिपः ।
क्रोधश्चातिविवित्सा च मित्रद्रोहश्च तानि पट् ॥ ९
एत एवासयस्तीक्ष्णाः कृन्तन्त्यायूंषि देहिनाम् ।
एतानि मानवान्मनन्ति न मृत्युर्भद्रमस्तु ते ॥ १०

G3. 4 M बोधिं. — ^a) D1 साध्वाचाराः. B D (except
D2. 8) T2 प्रत्युदेयः (D1 देयाः). — After 7, K2 B D
(except D2-4. 9) T G (except G8) M1 ins. (a variant
version of 5. 35. 43):

222* जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा

मृत्युः प्राणान्धर्मचर्यामसूया ।

कामो ह्रियं वृत्तमनार्यसेवा

क्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ॥

[(L. 1) K2 Ds D1. 7 M1 om. हि. Dn2 G4 M1 आशां.
— (L. 3) D1 transp. कामो and ह्रियं. — (L. 4) D1
सर्वहरो (for सर्वमेव). D1 T1 G (except G8) M1 अति-
(for अभि-).]

8 ^a) K1 G2 वै सदा; D1 सर्वदा; D1 वै तदा; T1
G1. 4. 5 M1 (inf. lin.) वै तथा; G8 वै यथा; M भारत
(for वै यदा). — ^b) D1 प्राप्नोति (for नाप्नोति). Dn1
D8. 4 अयं; D2 इह; G8 अपि (for अथ). D1 न (for च).
D9 न चाप्नुवन्ति तत्सर्वं. — ^c) K2 G8 एव (for इह). S
(except T2 G2. 8) कर्मणा (for हेतुना).

9 ^a) K1. 4. 5 B2. 4 Dn Ds D6. 8. 10 T2 transp.
वादः and मानः. B1. 8. 5 T1 G5 अभिवादो; Cd. 5
अतिवादो (as in text). D2 अतिमानोतिवादी च. — ^b)
D2 अति- (for तथा). K1. 4. 5 T1 Cdp. np. sp अत्यागो;
K2 G अत्यागा; B2 अन्यायो; Cd. 5 अत्यागो (as in text).
D9 तथा संभावनात्मना. — ^c) K1. 4. 5 B2. 8 D2-4. 7. 9 T2
विचिकित्सा; B1. 4. 5 D6. 6. 8 G1 M5 Cn आरम (G1 M5
अति)विधित्सा; Dn Ds D10 Ca. d. 5 अनुविधित्सा; D1 अति-
प्रहर्षः (for अतिविवित्सा). — ^d) M द्रुष्टं (for द्रोहः).
10 ^a) B1 Ds G2. 8 M अयसाः; D2-4 आमयाः (for
असयः). — ^b) K1. 2. 4 Ds1 T2 अश्नुते (for अस्तु ते).

11 ^a) D8. 4. 9 विश्वस्त्वर्गोन् (D9 स्त इति) यो हन्यात्.

विश्वस्तस्यैति यो दारान्यश्चापि गुरुतल्पगः ।
 वृषलीपतिर्द्विजो यश्च पानपश्चैव भारत ॥ ११
 शरणागतहा चैव सर्वे ब्रह्महणैः समाः ।
 एतैः समेत्य कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः ॥ १२
 गृही वदान्योऽनपविद्धवाक्यः
 शेषान्नभोक्ताप्यविहिंसकश्च ।
 नानर्थक्यक्तकलिः कृतज्ञः
 सत्यो मृदुः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ १३
 सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
 अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १४

यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।
 अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ॥ १५
 त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ १६
 आपदर्थं धनं रक्षेद्दारात्रक्षेद्दैनैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेद्दरैरपि धनैरपि ॥ १७
 उक्तं मया द्यूतकालेऽपि राज-
 नैवं युक्तं वचनं प्रातिपीय ।
 तदौषधं पथ्यमिवातुरस्य
 न रोचते तव वैचित्रवीर्य ॥ १८

C. 5. 1353
 B. 5. 57. 20
 K. 5. 37. 20

— ^a) K₁ अपि (for एव). D₁₀ मधुवानरतः सदा; G₄ यश्च स्यात्पानपो द्विजः. — After 11, N (except D₉; K₈ missing) T G (except G₈) ins.:

223* आदेशकृद्वृत्तिहन्ता द्विजानां प्रेषकश्च यः ।

[D₁ आदेशनादः; Ca. d. s. as in text. T₁ G_{1.4.5} विप्राणां (for द्विजानां).]

12 ^a) G₈ शरणागतहंता च. — ^b) K₂ D_{1.7} T G_{1.2.5} ब्रह्महभिः; K₄ B D_{n1} D₈ D_{2-6.9.10} °हणः (for °हणैः). B_{2.4} D₂ स्मृताः (for समाः). — ^c) K₁ संभाष्य; D₁ स्मरत्य (sic); D_{8.4} समेतैः; C. d. s. समेत्य (as in text). B वर्तव्यं; D_{n1} D₅₁ D_{5.6} M_{1.8.4} चर्तं; D₁ वक्तं (for कर्तं). — ^d) K₄ स्मृतं; T₁ स्मृतः; G_{1.5} स्मृतिः (for श्रुतिः).

13 ^a) D_{2m} Ca गृहीतवाक्यो (for गृही वदान्यो). K_{1.5} D₇₋₉ C₈ अनयविद्धवाक्यः; D₁ अनविरुद्धं; T₁ G₁₋₄ M अनपविद्धाग्निहोत्रः; G₈ अविधिनाग्निहोत्री; C. d. np अनपविद्धं (as in text). K₄ B D_n D₈ D_{8-6.10} T₂ गृहीतवाक्यो नयविद्धान्यः. — ^b) B D (except D_{1.2.7.9}) T₂ G₄ M_{2.5} हि (for अपि). — ^c) K_{1.4} मानार्थं; B D_{n2} D₈ D_{8.10} M₅ नानर्थक्यत्वाकुलितः; D_{n1} D_{2.4} नानर्थकारी कुशलः; D₁ corrupt; D₉ नानर्थक्यत्वापकलिः; G_{3.4} नानार्थं; M_{1.8.4} यो ह्यर्थकृत्यं (for नानर्थकृत्यं). — ^d) D₉ G_{4.5} सद्यो (for सत्यो). G₅ मृतः (for मृदुः).

14 = (var.) Rāmāyaṇa 6. 16. 21; = (var.) Pañcatantra 2. 171 (text. simpl. 2. 160); = (var.) Śāringadharapaddhati 1360; = (var.) Subhāsitāvali 2838; = Śukasaptati (text. simpl.) pp. 76, 199. — ^c) K₂ D₈ च (for तु). — ^d) D₂ transp. वक्ता and श्रोता.

15 = (var.) B. 2. 64. 17; = (var.) Hitopades'a 4. 17. — ^a) K_{1.4} B D_n D₈ D_{8-6.8.10} T₂ समा; K₅

अना; D₉ G₈ उपा° (for व्यपा°). — ^b) K₂ त्यक्त्वा (for हित्वा). G₈ °प्रियौ (for °प्रिये).

16 = 5. 126. 48; = (var.) 1. 107. 32; = C. 2. 2104; = (var.) Skanda-purāṇa, Kāś'ikhaṇḍa 13. 90; = (var.) Pañcatantra 3. 81; Hitopades'a 1. 115; = Caṇakya-Śāntaka 31 (ed. Haeborlin); = (var.) Śāringadharapaddhati 1462. — ^a) D_{n2} कुलार्थं; Ca as in text. K_{1.4} त्यजेदेकं कुलस्यार्थं. — ^d) D₆ आत्मार्थं; G₄ ह्यात्मार्थं.

17 = Manu 7. 213; = (var.) Ādi 1614*; = Caṇakya-Śāntaka 29; = Hitopades'a 1. 31; = Vikramacarita (ed. Edgerton) SR 12. 1 (JR 20. 1). — ^a) K (K₈ missing) B_{2.5} D_{n1} D₂₂ D₅₋₁₀ T₂ आपदर्थं. D₁ G₅ रक्ष्यं (for रक्षेत्). — ^b) D₁ S (except T₂ G_{2.4}) दारा रक्ष्या (for दारान् रक्षेद्). — ^c) K₂ D₂ सर्वतो; G₈ सर्वदा (for सततं). D₁ M आत्मा तु सर्वथा (D₁ °तो; M₅ °दा) रक्ष्यो. — ^d) G₄ प्राणैर् (for दरैर्). — After 17, K₄ B D (except D₉) T G₁ ins.:

224* द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं नृणाम् ।

तस्माद्द्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ।

[(L. 1) B_{2.8} एवं (for एव). T₁ दृष्टं (for दृष्टं). D_{2-4.7} T₁ वै नरकं (for वैरकरं).]

18 ^a) K₅ च; G₄ तु; G₅ हि (for ऽपि). — ^b) K_{1.2} D_{1.2} G₂ एतत्; B D_n D₈ D_{8-8.10} T₂ C₈ इदं (for एव). K₄ प्रयुक्तं; C₈ युक्तं (as in text). K₄ B₅ D (except D₈ D_{6.8.9}) T G₁₋₃ Ca. d. प्रातिपीय (for °पीय). — ^c) K₁ G_{1.5} यथा; G₈ तथा (for तदा). — ^d) K₂ तत्प्रातिपीय (for वैचित्रवीर्य).

19 ^a) D₉ °वर्णीन् (for °बर्हान्). — ^b) K_{4.5} D_{2-4.9} T₁ G_{1.8} °जैषी; B D_n D₈ D_{8.6.8.10} T₂ °जयेथा; (for

C. 5. 1554
B. 5. 37. 21
M. 5. 37. 21

काकैरिमांश्चित्रवर्हान्मयूरा-
न्यराजैष्टाः पाण्डवान्धार्तराष्ट्रैः ।
हित्वा सिंहान्क्रोष्टुकान्गूहमानः
प्राप्ते काले शोचिता त्वं नरेन्द्र ॥ १९
यस्तात न कुप्यति सर्वकालं
भृत्यस्य भक्तस्य हिते रतस्य ।
तस्मिन्भृत्या भर्तरि विश्वसन्ति
न चैनमापत्सु परित्यजन्ति ॥ २०
न भृत्यानां वृत्तिसंरोधनेन
बाह्यं जनं संजिघृक्षेदपूर्वम् ।
त्यजन्ति ह्येनमुचितावरुद्धाः
स्निग्धा ह्यमात्याः परिहीनभोगाः ॥ २१
कृत्यानि पूर्वं परिसंख्याय सर्वा-
ण्यायव्ययावनुरूपां च वृत्तिम् ।

संगृहीयादनुरूपान्सहाया-
न्सहायसाध्यानि हि दुष्कराणि ॥ २२
अभिप्रायं यो विदित्वा तु भर्तुः
सर्वाणि कार्याणि करोत्यतन्द्नीः ।
वक्ता हितानामनुक्त आर्यः
शक्तिज्ञ आत्मेव हि सोऽनुकम्प्यः ॥ २३
वाक्यं तु यो नाद्रियतेऽनुशिष्टः
प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमानः ।
प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी
त्याज्यः स तादृक्त्वरयैव भृत्यः ॥ २४
अस्तब्धमक्लीबमदीर्घसूत्रं
सानुक्रोशं श्लक्ष्णमहार्यमन्यैः ।
अरोगजातीयमुदारवाक्यं
दूतं वदन्त्यष्टगुणोपपन्नम् ॥ २५

*जैष्टाः). — *) K₂ transp. हित्वा and सिंहान्. K₁ जंबुकान् (for क्रोष्टुकान्). — *) D₂. 4. 9 S (except T₂) transp. प्राप्ते and काले. — After 19, K (K₂ missing) D₁. 2. 7 T₁ G (except G₄) ins. an addl. colophon [Adhy. No.: K₁. 2. 4. 5 D₁. 2. 7 35; T₁ G (except G₄) 37.]

20 Before 20, K (K₂ missing) D₁. 2. 7 T₁ G (except G₄) ins. विदुर उ°. — *) K₂ सं (for न). T₁ G₁. 5 M₁. 4. 5 सार्वं (for सर्वं). — *) K₁. 4. 5 T₁ G (except G₄) transp. भृत्यस्य and भक्तस्य. M₄ वर्गस्य; Ca. d. s भक्तस्य (as in text). K₁. 4. 5 चिराश्रितस्य; G₂ हितस्य तस्य (for हिते रतस्य). — *) D₁ T₁ G₁. 4. 5 M₁. 2 यस्मिन् (for तस्मिन्). T₂ भक्ताः (for भृत्याः). D₂. 4. 9 पितरीवाश्वसन्ति (for भर्तरि वि°).

21 *) K₂ B D₂ D₃ D₄. 6. 8. 10 T₂ राज्यं धनं (for बाह्यं जनं). K₂ D₂ स जिघृक्षेत्; D₂. 4 संविधर्धेत; D₂ संविभजेत; Cd as in text. D₂. 4. 9 विद्वान् (for अपूर्वम्). — *) D₂ एनं; T₁ G₁. 5 अमी ह्येनं (for ह्येनं). K₂ B₄ D₁ D₂-7. 10 T₂ वं (D₁ उ) चिता वै विरुद्धाः; D₂ उचिता-श्राव°; D₁. 2 उचि (D₂ कुपि) ता विरुद्धाः; D₂ ह्युचिताव°; T₁ G₁. 5 M उचितापराधा (G₂ °धात्); Ca. d. s as in text. — *) M₃. 4 अपि (for हि). D₂ अमात्याः (for ह्य°).

22 *) D₁ पूर्वाणि; T₁ सर्वं न; G₁ सर्वान् (for सर्वाणि). — *) B₂. 4 D₂ D₂. 5-9 T₂ °व्यये; T₁ G M

*व्ययाभ्यां; Ca. d. s °व्ययो (as in text). B D (except D₁. 10) T₂ चानुरूपां; G₂ अनुरूपान्; Ca. d. s as in text. G₂ न (for च). — *) D₂ सु; D₂ T₂ ह (for हि).

23 *) K₁. 4. 5 अथ; D₁ ० नु (for तु). — *) K₁. 4. 5 B₂ D₂ अतंद्रितः; K₂ B₄ D₂ D₁. 2. 5. 7 T₂ अतंद्री; B₁ D₂. 10 अतंद्रः; T₁ G M अवक्रः (for अतन्द्नीः). — *) D₁ G₄ अनुरूप (for अनुरक्त). — *) D₂ D₁ G₄. 5 आत्मैव. — After 23, K₂ D₂ ins.:

225* बाणः शाकुनिको मञ्जी एकाकी स्वभसेवकः ।

सद्योरोगी विवादी च ससैतान्सेवकांस्त्यजेत् ।

24 *) D₂ D₁ ० च; G₄ हि (for तु). D₁ वाक्यं च यो नाद्रियते विशिष्टं. — *) D₂ ज्ञाना°; S (except T₂) आत्मा° (for प्रज्ञा°). — *) K₁ इह (for एव).

25 *) D₂ अध्वस्तं (for अस्तब्धं). — *) K₂ D₂. 9 शक्तं; D₁ शुल्कं; T₁ G₁. 5 कुशलं; G₂-4 M₂ शक्यं; M₁. 4 शुल्कं; Cd. s श्लक्ष्णं (as in text). G₂ अवार्थं; Ca. d. s अहार्यं (as in text). — *) K₁ D₂ Ca. d. s अरोगजातीयं; C₂ as in text. K₄ °वेपं; D₁ ० वाचं; Ca. d. s °वाक्यं (as in text).

26 *) K₁. 4. 5 D₂ विश्वसेत् (for विश्वासात्). B₄ D (except D₂ D₁-4. 9) T₂ C₂ मेहे (for मेहं). — *) D₂. 10 चितं (for चेतं). T₁ G₂. 4 M₁. 4 पि काले; Ca. d. s विकाले (as in text). — *) D₂ तिष्ठन् (for तिष्ठेत्). D₂ D₁ D₂ नगूढो; T G₂. 5 मू (T₂ गू) ढो; G₂. 4 M अमूढो

न विश्वासाज्जातु परस्य गेहं
 गच्छेन्नरश्चेतयानो विकाले ।
 न चत्वरे निशि तिष्ठेन्निगूढो
 न राजन्यां योषितं प्रार्थयीत ॥ २६
 न निह्वं सत्रगतस्य गच्छे-
 त्संसृष्टमन्त्रस्य कुसंगतस्य ।
 न च ब्रूयान्नाश्वसामि त्वयीति
 सकारणं व्यपदेशं तु कुर्यात् ॥ २७
 घृणी राजा पुंश्चली राजभृत्यः
 पुत्रो भ्राता विधवा बालपुत्रा ।
 सेनाजीवी चोद्धृतभक्त एव
 व्यवहारे वै वर्जनीयाः स्युरेते ॥ २८
 गुणा दश स्नानशीलं भजन्ते
 बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः ।

(for निगूढो). — ^a) K1.5 राजक्यां; K2.4 Cd राजकन्यां; B Dn Ds Ds-8.10 T2 Ca.8 'कास्यां; D2-4.9 G1 (before corr. as in text) 'कीयां (for राजन्यां). D1 योषितो; Cs as in text. K1.2 D1 Ca. d प्रार्थयेत्; Cs as in text.

27 ^a) K1 सर्वे; K2.4.5 D1 शत्रु; B Dn Ds-10 T2 G1 (by corr.) M1 Ca मंत्र; T1 G1 (before corr.). 2-5 M2-3 पुत्र; Cs. ap. dp सत्र (as in text). Gs पृच्छेत् (for गच्छेत्). — ^b) K4 संस्पृष्टमन्त्रस्य; Bs Ds.4 संस्पृष्ट मन्त्र (Bs-मान)स्य; Ds.5.7 G (except Gs) M1 (inf. lin. as in text). 2-5 संस्पृष्टमन्त्रस्य; Ca. d. s as in text. Gs कुलं गतस्य; Ca. d. s as in text. — ^c) K1.2.5 B Dn1 D2-4.8 (by corr. as in text). 6-8.10 T2 नाश्वसामि; G आश्व (Gs विश्व) (for नाश्व). — ^d) K1.2.4 D1-4.8.9 M1 (inf. lin. as in text) च (for तु).

28 ^a) G1.5 कुशली (for पुंश्चली). — ^b) Ds पत्नी (for पुत्रो). K4 सपुत्रा; D1 बालपुत्रः. — ^c) D1 सूना; Cs सभा; Ca. d सेना (as in text). Ks B Dn Ds Ds-6.8.10 T2 उद्धृतभूति; Ds उद्धृतो भक्त; T1 G M भूमि; Cs उद्धृत; Ca. d as in text. — ^d) K2.4 B1.8-5 Dn व्यवहारेषु (Ks 'रे चैव; K4 'रे च); Bs Ds D1.5.6 T1 G (except G4) Ca. d. n व्यवहारे (for व्यवहारे वै). — After 28, B Dn Ds D1 (om. lines 5-8). 5.6.8 T2 Ca ins. 5. 35. 45-46 (with v. l.).

29 ^a) K4 एते गुणोदयास्तात शीलं भजन्ते (hyper-metric!). — ^b) K1 B Dns Ds D10 Gs.8 Ca 'वर्ण-

स्पर्शश्च गन्धश्च विशुद्धता च
 श्रीः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ २९
 गुणाश्च पण्डितभुक्तं भजन्ते
 आरोग्यमायुश्च सुखं बलं च ।
 अनाविलं चास्य भवेदपत्यं
 न चैनमाद्यून इति क्षिपन्ति ॥ ३०
 अकर्मशीलं च महाशनं च
 लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसम् ।
 अदेशकालज्ञमनिष्टवेष-
 मेतान्गृहे न प्रतिवासयीत ॥ ३१
 कदर्यमाक्रोशकमश्रुतं च
 वराकसंभूतममान्यमानिनम् ।
 निष्टुरिणं कृतवैरं कृतघ्न-
 मेतान्भृशार्तोऽपि न जातु याचेत् ॥ ३२

C. 5. 1359
H. 5. 87. 39
K. 5. 57. 39

प्रमिद्धिः; K2 'वर्णशुद्धिः; Cd. s as in text. — ^c) Dn1 Ds-6.9 T2 तेज (for गन्ध). Ca. d. s cito स्पर्शगन्धौ. — ^d) T1 G नार्यः; Cs नार्यः (as in text).

30 ^a) S (except T2 Gs M2) तु; Cs च (as in text). K4 मितभुक्ति; Ds G1-3 M2 मित (Gs 'ता)भक्त; Ca. d. s as in text. — ^b) T1 G M प्रतिभा (for च सुखं). K1.5 B Dn Ds Ds.6.8.10 T2 transp. सुखं and बलं. — ^c) K1.5 B (except B4) D (except D1.2.7-8) T2 भवति (for भवेत्). — ^d) M मा तावद् (for न चैनम्). K1.2.4 D1.2.9 आद्यून; Ca. d. s as in text.

31 ^a) Ks Ds अधर्म (for अकर्म). — ^b) Bs अशिष्टवेशं; Ds अनिष्टवेगं; D1 'वंश; Cd. s 'वेप (as in text). — ^c) Ds T1 G1 (by corr. as in text). 2-5 M तन (for एतान्). Ds गृहेषु (for गृहे न). K1.2 B Ds D1.2.5-8 T2 प्रतिवासयेत (Ds 'यति).

32 ^b) Ks वराकसंभूत; B D (except D1.9) T2 G1 (by corr.) M2.5 वनौकसं भूत (D2 M2.5 'मं भूत); Gs वराकि; Cd. s वराकसंभूत (as in text). — ^c) D1 सुनिष्टुर; Ds नैष्टुरिणं; Cd. s निष्टुरी. K1 (by corr.). 2 B2.4 Dn Ds Ds.4.5.9 दृढवैरं; D1 कष्ट (for कृत). — ^d) D1 चैतान् (for एतान्). Ks यायात; D1 रक्षेत् (for याचेत्).

33 ^a) K1.2.4 Bs Ds D2-4.9 Cs संश्लि (Bs आश्लि)ष्ट-कर्मणम्. K4 अतिप्रचंड; B3.4 Dns D1.5.6.9 T G1.2.5 अतिप्रमादं (D1 'वाचं); Gs.4 M 'प्रमादिनं; Ca. d. s as in text. — ^b) K4 Ds.4 S (except T2) बह्वानृतं (K4 'शिनं)

C. 5. 1370
B. 5. 37. 37
K. 5. 37. 37

संक्षिप्तकर्माणमतिप्रवादं

नित्यानृतं चादृढभक्तिकं च ।

विकृष्टरागं बहुमानिनं चा-

प्येतान्न सेवेत नराधमान्यद् ॥ ३३

सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः ।

अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः ॥ ३४

उत्पाद्य पुत्राननृणांश्च कृत्वा

वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय काञ्चित् ।

स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा

अरण्यसंस्थो मुनिवद्भूषेत् ॥ ३५

हितं यत्सर्वभूतानामात्मनश्च सुखावहम् ।

तत्कुर्यादीश्वरो ह्येतन्मूलं धर्मार्थसिद्धये ॥ ३६

बुद्धिः प्रभावस्तेजश्च सत्त्वमुत्थानमेव च ।

(for नित्या°). M वा (for च). K₁ अनृतभक्तिकं; M_{1.8.4} अदृढभक्तिनं (for °भक्तिकं). K₂ वा (for च). — °) K (K₈ missing) Ds D_{1-4.7.8} Ca.d.s निकृष्टरा(K_{1.5} Ds °रो)गं; B Dn Ds.6.8.10 T₂ M₅ विसृष्ट° (for विकृष्ट°). K_{1.4.5} B_{3.4} D (except D₉) T₂ पटुमानिनं; T₁ G M बहुभाषिणं (G₈ °तं) (for °मानिनं). D₃ T₂ वा (for च). — °) Ds₂ D₂ T₁ G_{1.4.5} om. अपि. K_{1.4} न; D₁ हि (for अपि). K_{1.4} निपेवेत; D₉ न भाषेच्च (for न सेवेत).

34 °) K₄ अपि (for हि). — °) K₄ अपि; D₉ T₁ G_{1.2.5} हि (for च). — °) D₂ ह्येतौ; D₃₋₆ T₂ चोभौ (for एतौ). M °बंधना ह्येते. — °) G₂ सिध्यतः (for सिध्यतः).

35 °) S (except T₂) अनृणश्च भूत्वा (for अनृणांश्च कृत्वा). — °) D₇ अथ (for अनु). — °) D₉ कुमारी. K₁ °पादयित्वा (for °पाद्य सर्वा). — °) K₁ G_{3.4} M ह्यरण्यसंस्थः (K₁ °स्थां); K₂ D₇ चारण्यसंस्थः (for अरण्यसंस्थः). K₁ तु मुनिः; K₂ D₇ च मुनिः; K₄ B₃ अपि मुनिः; B_{1.2.4.5} Dn Ds D_{2-4.6.8-10} T₂ अथ मुनिः; D₆ नृपतिः (for मुनिवत्). — After 35, K₅ reads 55-58.

36 °) D₉ G₄ च (for यत्). — °) G₄ सर्वभूतसुखावहं. — °) K₂ om. तत्. D₂ यत् (for तत्). B Dn₂ Ds Ds.6.10 T₂ ईश्वरे (Ds Ds °रं); Ca.d.s ईश्वरो (as in text). K₅ S (except T₂ M₂) अपि; Ca.d.s हि (as in text). D₂ एकं; Ca.d.s एतत् (as in text). — °) B Dn Ds Ds.10 T₂ सर्वार्थ° (for धर्मार्थ°).

व्यवसायश्च यस्य स्यात्तस्यावृत्तिभयं कुतः ॥ ३७

पश्य दोषान्पाण्डवैर्विग्रहे त्वं

यत्र व्यथेरन्नपि देवाः सशक्राः ।

पुत्रैर्वैरं नित्यमुद्विग्नवासो

यशःप्रणाशो द्विपतां च हर्षः ॥ ३८

भीष्मस्य कोपस्तव चेन्द्रकल्प

द्रोणस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।

उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः

श्वेतो ग्रहस्तिर्यग्निवापतन्त्रे ॥ ३९

तव पुत्रशतं चैव कर्णः पञ्च च पाण्डवाः ।

पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागराम्बराम् ॥ ४०

धार्तराष्ट्रा वनं राजन्व्याघ्राः पाण्डुसुता मताः ।

मा वनं छिन्धि सव्याघ्रं मा व्याघ्रान्नीनशो वनात् ॥ ४१

37 °) K₄ B (except B₂) D_{2-6.10} T₂ G_{1.2} Cn वृद्धिः; Ds बुद्धेः; Ca.d.s.np बुद्धिः (as in text). — °) T₁ G_{1.2} अस्ति (for स्यात्). — °) K₅ D₉ T₁ G_{1.4.5} M_{1.2} वृत्तिभयं; Ds Cn अवृत्तिभयं; Ca आवृत्ति°.

38 °) Dn₁ D₂ पश्येह; D₁₀ यत्र (for पश्य). D₁₀ अदोपैः (for दोषान्). — °) K_{2.5} येः प्रः; G₄ यस्य (for यत्र). B Dn₂ Ds Ds.6.8.10 T₂ व्यथेयुः (for व्यथेरन्). S (except T₂) सर्वदेवाः (for देवाः सशक्राः). — °) Dn₁ M₄ पुत्रे (for पुत्रैर्). G₅ सर्वैः (for वैरं). K₂ भृशं (for नित्यं). — °) K_{1.2} D_{1.2} प्रहर्षः; Dn₁ Ds.4.7.9 संप्रहर्षः (for च हर्षः).

39 °) G₂ रोपः; C₅ कोपः (as in text). K_{1.5} B (except B₂) Dn₁ D_{2-5.8} T G_{1.5} चैवेंद्रकल्पः; K₂ वै चेंद्र°; D₆ चैव प्रकल्पः; D₁₀ राजेंद्र कोपो; G₄ वेंद्र° (for चेन्द्र°). — °) T₁ G_{1.5} Ca.d श्वेतग्रहः; G₄ केतु° (for श्वेतो ग्रहः). D_{1.8} आपतेत् (for आपतन्). D₁ च; Ds खं (for ग्ने). S त्वापतन्त्रे (G₄ °स्वाप्रावधे) यथैव (for तिर्यग्निवापतन्त्रे).

40 °) M_{1.8.4} तु (for च).

41 = (var.) 5. 29. 47. — °) G₄ व्याघ्राः पंच च पांडवाः. — °) G₈ भिक्षि (for छिन्धि). — °) K_{1.2.5} D_{2.8.9} M निनशुः; B₄ Dn Ds Ds.6.10 T₂ नीनशन्; Ca.d.s नीनशो (as in text). Ds.4.7 M₁ (sup. lin.) व्याघ्रा नेशुर्वनं विना; G₈ व्याघ्र न न वसेद्वनं (sio).

42 °) Dn₁ D₂ m.8.4.9 G₄ (by transp.) न स्युर्व्याघ्राः

न स्याद्वनमृते व्याघ्रान्व्याघ्रा न स्युर्कृते वनम् ।
 वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रात्रक्षति काननम् ॥ ४२
 न तथेच्छन्त्यकल्याणाः परेषां वेदितुं गुणान् ।
 यथैषां ज्ञातुमिच्छन्ति नैर्गुण्यं पापचेतसः ॥ ४३
 अर्थसिद्धिं परामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत् ।
 न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवामृतम् ॥ ४४
 यस्यात्मा विरतः पापात्कल्याणे च निवेशितः ।
 तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ॥ ४५
 यो धर्ममर्थं कामं च यथाकालं निषेवते ।
 धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विन्दति ॥ ४६
 संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ।
 स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सु न मुह्यति ॥ ४७
 बलं पञ्चविधं नित्यं पुरुषाणां निबोध मे ।
 यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ॥ ४८

K₂. 4 D₈ न व्याघ्राश्च (K₄ °घ्राः स्युः); D₈ न स्युर्व्याघ्रं (for व्याघ्रा न स्युर). D₁ G₄ वनात् (for कृते). K₂ B (except B₃) Dn₁ D₂-4.7 वनात्; D₁ G₄ ऋते (for वनम्). — °) D₁ च; S (except T₂ M₅) तु (for हि). — °) G₁-8 व्याघ्रं (for व्याघ्रान्). — Cf. 5. 29. 48.

43 °) K₁. 5 B D (except D₁. 9) T₂ कल्याणान्; K₄ T₁ G (except G₃) कल्याणाः (for अकल्याणाः). — °) K₁. 2. 4 यथैव; T₁ तदेषां (for यथैषां). — °) D₂ वैगुण्यं. D₉ S (except T₂) पापवेदिनः.

44 °) G₂ M₂ ऋच्छन्; G₄ ऋश्यन् (for इच्छन्). — °) K₁ उदितः; D₁ अभितः (for आदितः).

45 °) D₃. 4 विगतः; M विमुखः (for विरतः). — °) K₂ M वि (M₁ अभि) निवेशितः; G₃. 4 च निवेदितः (for च निवेशितः). K₅ कल्याणानि निषेवते. — °) G (except G₃) पूर्वम् (for सर्वम्). M₂ इयं (for इदं), and बुद्धा (for बुद्धं).

46 °) K₄ D₉ G₃ अर्थ- (for अर्थ). G₄ यो धर्मार्थकामं च. — °) D₃. 4 °कामं; G₄ °काले (for °कालं). — °) D₉ धर्मकामार्थसंयुक्तः; T₁ G₄ °संदोहात्; G₁-3. 5 °संयोगात्. — °) T₁ G₁. 5 M नन्दति (for विन्दति).

47 °) M अन्यश्चापत्सु (for यश्चापत्सु न).

48 °) K₁ प्रोक्तः; K₂ D₈ D₁-4. 7. 9 राजन् (for नित्यं). — °) K₅ तत् (for मे). — °) K₁. 4 यत्तद्; K₂ D₁ G (except G₃) M यत्र; D₉ T₂ यच्च; C₃ यत्तु (as in text). M₂ (hapl.) om. 48^d-50°. — °) B₃ श्रेष्ठं तद्; S (M₂

अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ।
 धनलाभस्तृतीयं तु बलमाहुर्जिगीषवः ॥ ४९
 यच्चस्य सहजं राजन्पितृपैतामहं बलम् ।
 अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ॥ ५०
 येन त्वेतानि सर्वाणि संगृहीतानि भारत ।
 यद्वलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५१
 महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ।
 तेन वैरं समासज्य दूरस्योऽस्सीति नाश्वसेत् ॥ ५२
 स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुसेविषु ।
 भोगे चायुषि विश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ॥ ५३
 प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जन्तो-

श्चिकित्सकाः सन्ति न चौपधानि ।

न होममन्त्रा न च मङ्गलानि

नार्थवर्णा नाप्यगदाः सुसिद्धाः ॥ ५४

(5. 199
 5. 37. 54
 5. 37. 56

om.) प्रथमं (for कनिष्ठं).

49 M₂ om. 49 (cf. v. 1. 48); D₁ om. 49^{ab}. — °) T₁ G (except G₃) M (M₂ om.) °लाभं (for °लाभस्). B D (except D₁. 2. 7-9) T₂ तृतीयं धनलाभं तु. — °) K₄. 5 जिगीषया; B D (except D₁. 2. 7. 8) T₂ मनीषिणः (for जिगीषवः).

50 M₂ om. 50^{ab} (cf. v. 1. 48). — °) D₃. 9 T₁ G₅ यत्तस्य (for यच्चस्य). — °) G₂. 4 M (M₂ om.) अभिजातं बलं; C₃ as in text. — °) K₂ transp. तत् and चतुर्थं. S (except T₂) चतुर्थं बलमुच्यते.

51 °) K₄ D₈ G₅ च (for तु). — °) T₁ G₃ तत् (for यत्). K₁. 4. 5 D₃. 4. 3. 9 अपि बलं (for बलं श्रेष्ठं). — °) S (except T₂) प्रज्ञानं (G₃. 4 M₅ °नि) बलम् (for तत्प्रज्ञाबलम्).

52 D₁ om. 52. — °) K₄ न; D₉ S (except T₂) च (for यो). K₄ T₁ G₁. 3. 5 उपकाराय (for अप°). — °) K₁. 4 परं; T₁ G₄ नय° (for नरं). M₁ तु यः (for नरः). — °) K (K₃ missing) D₉ G (except G₁) समासाद्य (for °सज्य). — After 52, T₁ G₄ ins. (with v. 1.) an anticipation of 5. 39. 32^a-34^b, repeating the passage in its proper place.

53 °) K₁ D₉ शत्रुसेविनि; K₄. 5 D₁ °सेवने. B₂. 4. 5 D₁ D₈ D₃. 10 स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु. — °) K₂. 5 B D (except D₉) T₂ भोगे (D₁ °गि)षु (for भोगे च). D₃. 9 आयुधि (for आयुषि). M चाश्वासं (for विश्वासं). — °)

C. 5. 1392
B. 5. 37. 59
K. 5. 37. 59

सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ।
नावज्ञेया मनुष्येण सर्वे ते ह्यति तेजसः ॥ ५५
अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ।
न चोपयुङ्क्ते तदारु यावन्नो दीप्यते परैः ॥ ५६
स एव खलु दारुभ्यो यदा निर्मथ्य दीप्यते ।
तदा तच्च वनं चान्यन्निर्दहत्याशु तेजसा ॥ ५७
एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।

क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ ५८
लताधर्मा त्वं सपुत्रः शालाः पाण्डुसुता मताः ।
न लता वर्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५९
वनं राजस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय
सिंहान्वने पाण्डवांस्तात विद्धि ।
सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्ये-
त्सिंहा विनश्येयुर्कृते वनेन ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

Ds न (for कः). D1 इच्छति (for अर्हति). — After 53, T1 ins. an *anticipation* of 5. 39. 34^{ad}, repeating the line in its proper place (cf. v. 1. 52).

54 ^a) Ds. 4 नि° (for अभि°). — ^b) D1 transp. न and च. — ^c) K4 D1 विधिसंप्रयुक्ता (for न च मङ्गलानि). — ^d) K2 D1 T1 G M2 आथर्व (K2 °र्वा)णं (M2 °णो); Ca. d. s आथर्वणाः (as in text). K1. 4 च; G1. 2 M (except M5) वा (for the second न). D1 प्राप्यगदाः; Gs प्राप्य गताः; G4 व्याप्य तताः (for नाप्य गदाः). Ca. d. s cite अगदाः (as in text). K1. 4. 5 समृद्धाः (for सुसिद्धाः).

55 Ks reads 55-58 after 35. — ^a) K4 Ds. 4. 9 विप्र° (for सिंह°). — ^b) G2 °पुत्राः; Cs °पुत्रः (as in text). — ^d) B D (except D1-4. 8. 9) T2 ह्येते (for ते हि). T1 G M सम° (for ह्यति°).

56 ^a) K4 S (except T1 G4) अग्नेस् (for अग्निस्). — ^b) K4 Dn1 Ds. 4. 9 S (except G2 M5) गूढं (for गूढस्). Ds चर° (for तिष्ठ°). — ^c) K5 Dn1 D2-4. 6 (sup. lin.). 8 (by corr.) °भुङ्क्ते; Ds D10 °युङ्क्ते (for °युङ्क्ते). — ^d) K4. 5 B Ds1 D1. 2-5. 7. 10 T G नोदीप्य (D1 °दीप्य)ते (for नो दीप्यते). Ca. d. s उद्दीप्यते.

57 ^a) Ds एष (for एव). M (M1 inf. lin. as in text) यदारु (for दारुभ्यो). — ^b) K1 Ds2 D1. 8 T1 G (except G1) M1 (sup. lin. as in text) यथा (for यदा). — ^c) T1 G2. 8 तथा (for तदा). B Ds Ds-6. 8. 10 T2 तदारु (for तदा तत्). M1 (inf. lin. as in text). 2 तदारुपभवनं चान्यत्. — ^d) K4 निर्दहेत् (for °र्दहति). K4 स्वेन; Ds M2 आत्म- (for आशु).

58 = (var.) 5. 38. 14.

59 = (var.) 5. 29. 49. — ^a) Dn1 D1-4. 9 T2 °धर्मेः (for °धर्मा). Dn1 D2-4. 9 G4. 5 (by transp.) सपुत्रस्त्वं; T1 तु ते पुत्राः. Ks Ds सपुत्रस्त्वं लताधर्माः; G1. 2 लतासधर्मास्त्वपुत्राः. — ^b) Bs Dn2 Ds D1 S (except T2) Cs शालाः; Ca. d. n शालाः (as in text). K4 (sup. lin. sec. m.) हि ते (for मताः). — ^c) K1 G4 वर्त° (for वर्ध°). K2-5 D7 जातु वर्धते (for वर्धते जातु). — ^d) K1. 2. 4 Dn1 Ds2 D7 M °श्रिताः (for °श्रिता).

60 ^a) K5 B4 D (except D1. 5. 6. 8. 9) T2 तव पुत्रो (for त्वं सपुत्रो). — ^b) Ds2 Ds. 9 G2 पाण्डवाः (for पाण्डवान्). — ^c) K2 T1 G1. 5 तु; D9 च (for हि). Ks हि नश्येत्; D9 विनश्यति (for विनश्येत्). — ^d) M (M1 inf. lin. as in text) व्याघ्रा (for सिंह). K1. 5 वनं च; Ds. 4. 9 वनाच्च; T1 G1-4 वनाच्छु; Gs M वनं तु (for वनेन).

Colophon om. in K2 D7; Ks missing. — *Major parvan*: G9 उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan*: K4 संजययान; B Dn Ds D1. 8-6. 9. 10 T G1. 2 M प्रजागर. — *Adhy. name*: K1. 4. 5 B1 D1. 2. 8. 10 विदुरवाक्यं; G1 आयुर्वर्धनादि; G2 आवर्धकथनं (sic); M आयुर्वर्धनोपाय-कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 T2 37; Ds 36; Ds (sec. m.) 34; T1 G M 38. — *S'loka no.*: Dn 64; Ds 65.

38

☞ This adhy. is missing in Ks (cf. v. 1. 5. 32. 15).

३८

विदुर उवाच ।

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १

पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थं

ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २
यस्योदकं मधुपर्कं च गां च
नमन्नवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ।

लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा
तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ॥ ३
चिकित्सकः शल्यकर्तावकीर्णी

स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ।
सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च

भृशं प्रियोऽप्यतिथिनोदकार्हः ॥ ४

अविक्रेयं लवणं पक्कमन्नं

दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च ।

तिला मांसं मूलफलानि शाकं

रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडश्च ॥ ५

अरोषणो यः समलोष्टकाञ्चनः

प्रहीणशोको गतसंधिविग्रहः ।

निन्दाप्रशंसोपरतः प्रियाप्रिये

चरन्नुदासीनवदेय भिक्षुकः ॥ ६

नीवारमूलेद्भुदशाकवृत्तिः

सुसंयतात्माभिकार्येष्वचोद्यः ।

वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो

धुरंधरः पुण्यकृदेय तापसः ॥ ७

अपकृत्वा बुद्धिमतो दूरस्थोऽसीति नाश्वसेत्

C. 5. 1405
B. 5. 38. 8
K. 5. 38. 8

1 — Mahābhāṣya 6. 1. 84 (ed. Kielhorn, vol. 3, p. 58); — Manu 2. 120. — *) Ds Gs M उत्क्रमन्ति (Ds Gs 'ते'). — *) K1 Ds (sup. lin. as in text). 7 G1.4.5 आगते; Ca.d.s आयति (as in text). — *) G4 अभ्यु' (for प्रत्यु').

2 *) M स्वागते (for साधवे). G4 हि; M अति- (for अभि-). — *) K4 Ds परिमृज्य; Ds परिविमृज्य; G2.4.5 'निर्मृज्य; Ca.d.s परिनिर्णिज्य (as in text). — *) B2-4 Ds.4 G2 स्पृष्ट्वा; D1 इष्ट्वा (for पृष्ट्वा). Ks D7 S (except T2) प्रतिवेद्य; Ds Cd प्रवेद्य; Ca.s as in text. K4 B2-4 Dns Ds-7.10 T2 Cn आत्म(B2 'नु')संस्थां; T1 G M आसनस्थं; Ca.d.s as in text. — *) M2 स्थितो (for ततो). D1 अवेद्य (for अवेक्ष्य).

3 *) D1 गाः (for गी). — *) K1 M1.3-5 नामंभवत्; K2.4.5 D1.8 M2 नामंभवत् (for नमन्नवित्). — *) K1 B (except B2) Dn Ds D2-4.7.10 G1.2 अथ कार्पण्यतो वा (G2 'ण्यहेतोः'); D1 अर्थतः कामतो वा; Ds अर्थतः कार्यतो वा; Ds अथ कार्पण्यभावात्. — *) K (Ks missing) Ds M (except M2) अर्थवत् (for अनर्थ). M नाहुर (for आहुर).

4 *) D1 तथा; G M पापो (for क्रूरो). K1 transp. मद्यपो and भ्रूणहा. D1 मद्यपो (for मद्यपो). — *) K1 B4 इयेनाजीवी; Ds.4 इयेनोपजीवी; Ca.d as in text. Ks

Bs Ds.9 श्रुतिविक्रेयकः; T1 G1.4.5 श्रुतं; M 'विक्रेयी; Ca.d वेदविक्रा'. — *) D1 M2 हि (for अपि).

5 *) K2.5 D1.2 (m as in text). 7-9 मद्यं; Ds.4 तिलान्; G4 तिलं (for तिला). K2.5 B Dn D2.7.10 फलमूलानि (Ks 'लं च') (for मूल'). — *) D10 नीली; T1 G4.5 M1.2.4 रत्नं (for रक्तं). T1 G4 गावः (for वासः). K1 अगुरुः; B Dn2 Ds Ds (before corr.). 6.8 गुडाः; Ds अगुलं (for गुडः).

6 *) B3.4 Dn S (except M2-5) समलोष्टाश्मकाञ्चनः (hypermetric!) (for समलोष्ट'). — *) K2.4 D1.6.8 प्रहीणकोशो; S (except T2) प्रहीणशोको. — D1 om. 6°-7^b. — *) T1 G2.3.5 'प्रियौ; Cs 'प्रिये (as in text). — *) K1 चरति; B Dn Ds Ds.6.10 T2 त्यजन् (for चरन्).

7 D1 om. 7^{ab} (cf. v. 1. 6). — *) K2 सुसंयतात्मा; Ds स्वसंयं; Ds सुसंजिं; Ds S (except T2) सुसंशिं. Ks ह्यभिकार्येषु; Ds गुरुं; Gs निजं; Cs अग्निं (as in text). K1.2.5 Ds अनोद्यः; K4 B3.4 Dn Ds-6.10 T G2.4 चोद्यः; Ds D7 चोक्षः; Ds दक्षः; G2.5 अशोच्यः; Ca.d.s अचोद्यः (as in text).

8 *) B Dn Ds D10 T1 अपकृत्य; Ds अपहृत्वा. — *) K2 मा (for न). S (except T2 Gs) दूरस्थोपि न विश्वमेव. Ds M2 om. 8°-9°. — *) Ds ताभ्यां (for याभ्यां). Dn1

C. 5. 1405
B. 5. 38. 8
K. 5. 38. 8

दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निवृन्तति ॥ ९
अनीर्ष्यगुप्तदारः स्यात्संविभागी प्रियंवदः ।
श्लक्ष्णो मधुरवाक्स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १०
पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्षया विशेषतः ॥ ११
पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृपिं ब्रजेत् ।
भृत्यैर्वणिज्याचारं च पुत्रैः सेवेत ब्राह्मणान् ॥ १२
अङ्गोऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।

तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ १३
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ।
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ॥ १४
यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ।
स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ १५
करिष्यन्न प्रभापेत कृतान्येव च दर्शयेत् ।
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मन्त्रो न भिद्यते ॥ १६
गिरिष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥ १७
नासुहृत्परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् ।
अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ।

Ds हिंस्यात्स (for हिंसति). Ks हिंसकः (for हिंसितः).
D2 याभ्यां दूरे हि नास्ति सः.

9 = Ādi, App. I, No. 81, lines 125-126; = (var.)
C. 12. 5055^{ed}-5056^{ab}; = Harivams'a 1164; = (var.)
Pāncatantra 2. 43 and 4. 14. — Ds M2 om. 9^{ab} (cf.
v. l. 8). In B2, the portion from 9^a-34^b is lost on
a missing fol. — ^b) K1. 2. 4 D2. 9 M1. 4. 5 अपि न (for
नाति). — ^c) Ds G4 विश्वस्तान् (for विश्व). G5 आपन्नं
(for उत्पन्नं). — ^d) K4 D7 मूलान् (for मूलानि). S
(except T2) समूलमपि कृन्तति.

10 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^a) K4 B (B2
missing) D (except Ds Ds. 10) T G1-3 Cd.s अनीर्षुः;
G5 अनिशं (for अनीर्षुः). Ks B (B2 missing) D
(except D1-4. 7. 9) T2 च (for स्यात्). — ^c) K2 G4. 5
M शक्तो; Ds तीक्ष्णो; Ds दक्षो; G1 शक्यो; Ca. d. s
श्लक्ष्णो (as in text). — ^d) Ds M1. 2 तासां; G5 ह्यासां
(for चासां).

11 = (var.) Manu 9. 26. — B2 missing (cf. v.
l. 9). — ^a) K2 D2. 7 राज (for भागाः). — ^b) D10
सुपुण्या (for पुण्याश्च). Ds2 G4 कृत (for गृह). — ^c)
K1. 4. 5 आहुः (for उक्ताः). — ^d) K1 ताः सुः; K4 तास्तु
(for तस्माद्).

12 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^{ab}) K D1. 7. 9 om.
12^{ab}. S (except T2) भोजने मातरं कुर्यात्पितरं दारं (T1 G1
चात्मः; G2 स्वात्मः; G5 ह्यात्म) रक्षणे. — ^c) K1 आत्म-
संमितं; K4 आत्मसदृशं (for चात्मसमं). Ds दत्त्वा; S
(except T2) कुर्यात् (for दद्यात्). — ^d) G4 transp. स्वयं
and कृपिं. — ^e) K1 वणिज्याभारं; K2. 4. 5 B (B2

missing) Dn Ds D2. 5. 9. 10 वाणिज्यचारं; Ds. 7 वाणिज्य-
भारं; T2 G2 M2 वणिज्यचारं (G2 रैः). D1 भृत्यैः शौर्यं च
वाणिज्यं; D3. 4 भृत्यश्च वणिजाचारं. — ^f) B D (except
D1. 2. 7) T2 च द्विजान् (for ब्राह्मणान्).

13 = Ādi. 1423*; = 5. 15. 32; = Manu 9. 321.
— B2 missing (cf. v. l. 9). — ^c) K4 एषां (for तेषां).
G4 सर्वगतं (for 'त्रगं). — ^d) Bs स्वात्म- (for स्वासु).

14 = (var.) 5. 37. 58. — B2 missing (cf. v. l.
9). K2. 5 om. 14; D10 om. 14^{ab}.

15 = C. 12. 1412^{ed}-1413^{ab}. — B2 missing (cf.
v. l. 9). — ^b) M1 हि (for the first च). K4 Ds
बाह्याश्चाभ्यन्तरे स्थिताः. — ^c) K1 सर्वविच्छक्तः (for 'तश्चक्षुः).
— ^d) K1 सर्वम् (for चिरम्). T1 G1. 2. 5 ऋच्छति
(for अश्नुते).

16 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^a) G1. 2. 5 मन्त्रितं
(for करिष्यन्). — ^b) K2. 4 (by corr.) B (B2 missing)
D (except Ds. 6) तु (for च). Ds. 6 T2 निर्दिशेत् (for
दर्शयेत्). — ^c) K1. 2 D1. 2 धर्मार्थकामः; Ds सर्वकामार्थः;
Gs-5 M1. 8. 4 धर्मकामार्थकार्येषु. — ^d) K1 G4 यथा; Gs
तदा (for तथ). Dn1 Ds D1. 6 विद्यते (for भिं).

17 = (var.) Manu 7. 147. — B2 missing (cf.
v. l. 9). — ^a) K4 समारुह्य; D1 समारोहेत्; Gs समागम्य
(for उपारुह्य). — ^b) K1 Ds Gs. 4 M प्रासादे (for 'दं).
— ^c) Gs वाग्निशाले; Ca. d. s निःशलाके (as in text).
— ^d) B D2-6 T2 अभिधीयते; M1 (inf. lin.) न भिद्यते
(for विधीयते).

18 B2 missing (cf. v. l. 9). — ^d) D1 नात्मवान्;
Ca. d. s अनात्म (as in text). — After 18^{ed}, N (Ks

अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मन्त्ररक्षणमेव च ॥ १८
 कृतानि सर्वकार्याणि यस्य वा पार्षदा विदुः ।
 गूढमन्त्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ १९
 अप्रशस्तानि कर्माणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
 स तेषां विपरिभ्रंशे भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २०
 कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
 तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं महत् ॥ २१
 स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः ।
 अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २२

B₂ missing) T₂ G₁ M₁ ins.:

226* नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ।

[D₁ 'मर्ता (for 'पालः).]

— °) K_{2.4} D_{1.7} अमात्येषु; D₉ T₂ 'त्येहि; G₄ 'तेभ्यः (for 'त्ये हि).

19 B₂ missing (cf. v. l. 9). — °) G₅ जितानि (for कृ°). — °) M_{1.9} om. वा. K₁ D_{2.8} G₄ वै; D₁ ते (for वा). K_{2.4} B (B₂ missing) D_n D_s D_{7.10} T₂ G₃ M₃₋₅ पार्षदा; T₁ G_{1.2.5} राज्ञः परे (for वा पार्षदा). K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_{1.8-6.8.9} T₂ ins. after 19^{ab}; D₇, after 19: D₁₀ (which reads 20^{ab} for the first time after 19^{ab}) ins. after 20^{ab}:

227* धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।

— D_{6.9} om. 19^{ad}. — °) G₄ बुद्धिर् (for सिद्धिर्). K₁ न संशयः; K₅ D₈ अनुत्तमा; G₄ असंशया (for असंशयम्).

20 B₂ missing (cf. v. l. 9). D₁₀ reads 20^{ab} (for the first time) after 19^{ab}. — °) K₂ B (B₂ missing) D_n D_s D₁₀ कार्याणि (for कर्मा°). — °) T₁ G_{1.2.5} M₂ सर्वेषां (for स तेषां). K_{1.2} B (B₂ missing) D (except D_{1.8.4}) T₂ C_s वि (K₁ च) परिभ्रंशात्; G₄ 'भ्रंशो (for 'भ्रंशे).

21 B₂ missing (cf. v. l. 9). — °) K₂ D₇ च; D₉ तु (for तु). — G₈ (hapl.) om. 21^{ad}. — °) M₂ मानुषानां (for अनुष्ठानं). — °) K_{2.4.5} B_{4.5} D (except D₈ D₉) T₂ मतं; G₈ M₃₋₅ भवेत् (for महत्). — K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_{1.2} (marg.). 8-6.8-10 T₂ ins. after 21: D₇, after 22:

228* अनधीत्य यथा वेदाज्ञ विप्रः श्राद्धमर्हति ।

एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मघ्नं श्रोतुमर्हति ।

[(L. 1) K₄ D_{1.7.9} अहुवन्वै (for अनधीत्य). K₄ यो (sup. lin. त्रयो) (for यथा).]

22 B₂ missing (cf. v. l. 9). D₆ om. 22^b-23^a;

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्यान्ववेक्षिणः ।
 आत्मप्रत्ययक्रोशस्य वसुधेयं वसुंधरा ॥ २३
 नाममात्रेण तुष्येत छत्रेण च महीपतिः ।
 भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २४
 ब्राह्मणो ब्राह्मणं वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा ।
 अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २५
 न शत्रुरङ्गमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः ।
 अहताद्धि भयं तस्माज्जायते नचिरादिव ॥ २६
 दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।

C 5. 1:27
 E 5. 36. 33
 M 5. 38. 30

D₁₀ om. 22^d-23^a. — °) K_{1.4} D₈ अनविज्ञात°; D_{2.4} T₂ अनभिज्ञात°; D₅ अनभिज्ञान°; D₉ अनाभिज्ञात°; D₁₀ अनंत-ज्ञान°; T₁ G M (except M₂) अनवज्ञान°; Ca. d. s. as in text. — °) G₄ स्वामिनः (for स्वाधीना). D₁ स्वाधीना तस्य मेदिनी. — After 22, D₇ ins. 228*.

23 B₂ missing (cf. v. l. 9). D_{6.10} om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — °) K₄ D₉ अपेत°; Ca. d. s. as in text. — °) K₅ B (B₂ missing) D_{7.8} कृत्यान्ववेक्षिणः; D_{1.9} T₂ G₁₋₄ M_{1.5-5} कृत्यान्व-वेक्षिणः (D_{1.9} G_{1.2} क्षतः); D₂ T₁ G₅ M₂ कृत्यान्ववेक्षितः (D₂ क्षतः; M₂ क्षिणः); D₅ m कृत्यानुवेक्षिणः. — °) A few MSS. and Ca. s. 'कोपस्य. — °) K_{1.2.5} B (B₂ missing) D_n D_s D_{1.2.6-8.10} Ca. वसुदैव; K₄ D_n D_{8-5.9} T₂ स्वाधीनेयं (for वसुधेयं). Cd cites वसुदा.

24 B₂ missing (cf. v. l. 9). — °) K₂ तुष्येन्न; D_{5.2} D_{5.6} तुष्येत्तु; Ca. d. s. as in text. — °) D₅ D₁₀ M (M₁ sup. lin. as in text) तु; D_{5.6} न (for च). — °) G₅ भृत्येषु (for 'भृत्यो). K₁ विभजेत्; G₅ -पि सृजेत् (for विसृजेत्). D₆ S (except T G_{1.2}) अर्थ (for अर्थान्).

25 B₂ missing (cf. v. l. 9). — °) B₄ D_n D₁₀ transp. ब्राह्मणो and ब्राह्मणं. T₂ ब्राह्मणान्; Cd ब्राह्मणं (as in text). — °) D₇ ततः; G₃ यथा (for तथा). — °) B_{1.8.4} G₃ अमात्यो (for अमात्यं), and नृपति (for नृपतिर्).

26 B₂ missing (cf. v. l. 9). — °) B (B₂ missing) D (except D_{1-4.7.9}) T₂ वशम्; G₁ (sup. lin. as in text) अंतम् (for अङ्गम्). — D_{8.4.9} ins. after 26^{ab}: K₄ D₅ (marg.). 7.8 T₂, after 26:

229* न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्यं हन्याद्वले सति ।

[K₄ D_{5.7.8} भूतः (for 'भूत्वा). K₄ D₈ वधे (for बले).]
 K₄ D₅ (marg.). 7.8 cont.:

230* अहन्यमानो भयकृन्न हताजायते भयम् ।

C. 5. 141
B. 5. 38. 1
K. 5. 38. 2

नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ २७
निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥ २८
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥ २९
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३०
विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।
धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३१
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३२

— D₉ om. 20^{ad}.

27 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) K_{1.5} G₉ देवतासु; Ca. d as in text. D₂ G_{1.2} M तु (for च). B₄ D_n D_{1.6.7.10} प्रयत्नेन; D_{8.4.9} विशेषेण; G₄ च यत्तेषु (for च यत्नेन). — ^b) Ca. d ब्राह्मणादिषु. — ^c) D₉ भवेत् (for सदा). — ^d) D₁ अपि (for च). K₄ वृद्धबाल-तपस्विषु; D_{3.4} T₁ G₁ बालवृद्धातुरेषु च; D₉ बालवृद्धतपस्विषु.
28 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) K_{1.5} D₁ G₈ निरर्थः; K₄ D_{8.4.9} अल्पार्थः; G₄ अनर्थ (for निरर्थ). K₄ D₉ ज्ञात्वा (for प्राज्ञो). — ^b) G₈ (before corr.) मूढ-चेतसं; G₄ मूढसेविषु. — ^c) Ca n (for च). D₂ भजते; Ca. d लभते (as in text). G₈ वित्तं कीर्तिं च लभते. — ^d) D₈ D_{2.9} C₈ अनर्थेषु; Ca. d अनर्थेन (as in text). K₂ न चार्थेन वियुज्यते; G₈ लोके चार्थेन पूज्यते.

29 = (var.) Śārngadharapaddhati 1369. Cf. v. l. 5. 34. 20. — B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) D₁ तस्य (for यस्य). — ^d) D_{1.8} M_{2.5} षण्ढं (for षण्ढं).

30 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^b) S (except T₂) मौढ्यं (for जाड्यं). T₁ G₈ सु(G₈ चा)समृद्धये (for असमृद्धये). — ^c) K₄ D_{n1} D_{3.4.9} G₂ वृत्तं तु; all comm. as in text. — ^d) M₁ (inf. lin. as in text) वै नरः (for नेतरः).

31 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) K_{1.5} विद्या-वृद्धांस्तपोवृद्धान्; D_{8.4.9} विद्यावृद्धं तपोवृद्धं. — ^b) D_{8.4.9} वृद्धं (for वृद्धान्). — ^c) K₅ B (B₂ missing) D_n D₈ D_{8.10} T₂ M₅ धना(D₈ 'र्मा')भिजातवृद्धांश्च; D_{8.4.9} एतान्धनेन वृद्धस्तु. C₈ cites अभिजनः.

32 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) D_{8.4} अनार्य-वृत्तिम्; G₈ वृद्धम्. K_{1.2.5} D_{9.10} अप्रज्ञं. — ^b) D_{8.4.9}

अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।

आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३३

अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।

अपि संक्षीणकोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३४

धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।

मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ३५

असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।

तादृङ्गराधमो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३६

न स रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।

यः कोपयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् ॥ ३७

येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।

अकृतज्ञम् (for असूयकम्). — ^a) K₅ वाग्दुष्टं.

33 B₂ missing (cf. v. l. 9). — ^a) D₁ अविषादं च दानं च; S (except T₂) अविसंवादिनं दांतं. — ^b) S (except T₂) अनतिक्रमः; Ca. d अव्यतिक्रमः (as in text). — ^c) K_{1.2.4} D₈ D_{1.6.7} Ca. d आवर्तयति; D_{n1} T₁ G (except G₈) आवर्तयति; C_{n.5} as in text. — ^d) G_{8.4} प्रणिहितानि (for 'हिता च). Ca. d. s cite प्रणिहिता. G₄ च (for वाक्).

34 34^{ab} missing in B₂ (cf. v. l. 9). — ^a) D₉ दांतः (for दक्षः). T₁ G₄ दांतोनसूयको दक्षः. — ^b) M₁ (sup. lin. as in text). 2 नृषु (for ऋजुः). — ^c) D₁₀ नरः; T₁ G_{1.2.5} अतिः; M अथ (for अपि). A few MSS. 'कोषो. — ^d) D₉ कुरुते (for लभते). K₄ 'वारणात्; T₁ G_{1.2.5} 'चारि(G₂ 'चार)णं; M 'चारिणः; Ca. d. s 'वारणम् (as in text).

35 ^a) D₉ G₈ transp. शमः and दमः. — ^d) K₄ D₂ एते (for एताः). K₄ D₂ हेतवः; Ca. d समिधः (as in text).

36 ^b) D_n D₈ D_{8.6} कृतज्ञो; D₉ वृत्तघ्नो (for कृतघ्नो). — ^c) D_n G_{4.5} M₂ (before corr.) नराधिपो (for 'धमो). D₈₂ तादृशो धनमाल्लोके. — ^d) K_{1.5} सदा बुधैः (for नरा').

37 ^a) K₄ (by transp.) स न; D_{n2} D₉ न च. — ^c) G₈ क्रोधं; C_d कोप (as in text). D₈ om. 37^d-38°. — ^d) K₄ D₉ सबाह्यः; T₁ सरोपो; G_{1.2} सकोपो (for सदोपो). G₄ सदोपस्य महद्भयं.

38 D₈ om. 38^{ab} (cf. v. l. 37). — ^a) D₈ T₁ एषु; G₈ तेषु; C₈ येषु (as in text). D₁ G₈ अदुष्टेषु; G₂ M₁ (sup. lin. as in text). 3.4 रुष्टेषु; G₈ दोषेषु; C_{d.5} दुष्टेषु

सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ३८
 येऽर्थाः स्त्रीषु समासक्ताः प्रथमोत्पत्तिषु च ।
 ये चानार्यसमासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ३९
 यत्र स्त्री यत्र कितवो यत्र बालोऽनुशास्ति च ।
 मज्जन्ति तेऽवशा देशा नद्यामश्मप्लवा इव ॥ ४०
 प्रयोजनेषु ये सक्ता न विशेषेषु भारत ।
 तानहं पण्डितान्मन्ये विशेषा हि प्रसङ्गिनः ॥ ४१

यं प्रशंसन्ति कितवा यं प्रशंसन्ति चारणाः ।
 यं प्रशंसन्ति बन्धक्यो न स जीवति मानवः ॥ ४२
 हित्वा तान्परमेष्वासान्पाण्डवानमितौजसः ।
 आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४३
 तं द्रक्ष्यसि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं नचिरादिव ।
 ऐश्वर्यमदसंमूढं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

धृतराष्ट्र उवाच ।

अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे

सूत्रप्रोता दारुमयीव योपा ।

धात्रा तु दिष्टस्य वशे किलायं

C. 5. 1446
B. 5. 39. 1
K. 5. 39. 1

(as in text). K₄ D_{1.9} दुष्टः (for दोषः). — ^b) K₄ 'क्षेमश्च; D₉ 'क्षेमं च (for 'क्षेमस्य).

39 G₂ om. (hapl.) 39^b-40^a. — ^a) B₄ D_n D_{2-4.9.10} G₃ 'युक्ताः; Ca. d. s 'सक्ताः (as in text). — ^b) K_{4.5} B D (except D_{1.8.9}) T₂ प्रमत्तपत्तिषु च; G₈ प्रमादात्पत्तिषु च; G₄ M प्रथमोत्पादितेषु च; Ca. d as in text. — ^c) K₁ चानार्यसमापञ्चाः; K₄ B_{2.5} D_{2.10} T₂ चानार्ये समा; D₈ G₈ 'समायुक्ताः. Ca. d cites अनार्याः.

40 = (var.) Pañcatantra 5. 52. — G₂ om. 40^a (cf. v. l. 39). — ^a) K₄ transp. यत्र and कितवो. — ^b) K_{2.5} B_{1.2.4.5} D (except D₉) T₂ transp. यत्र and बालो. B₈ यत्र (for बालो). K₂ B D (except D_{7.9}) T₂ अनुशासिता (for 'शास्ति च). K₄ वा; G₄ हि (for च). — ^c) Ca. d explain both अवशादेशा and अवशा देशा (as in text). K₅ B D_n D₈ D_{3-8.10} Cap राजन्; T₁ G_{1.5} M देव; G_{8.4} एव; Ca. d देशा (as in text). — ^d) S (except T₂ G₅; G₂ om.) यथा (for इव).

41 ^a) K₄ B₅ D_{2-4.9} T₂ शक्ता (for सक्ता). — ^b) D₁ निर- (for न). — ^c) = C. 12. 12223^d. D₁ विशेषो (for 'पा). D_{1.9} S (except T₂) विघ्नकारकाः (D₁ 'कः); Ca. d. s हि प्रसङ्गिनः (as in text).

42 ^a) K₅ कितवा यं प्रशंसन्ति. — ^b) G_{1.5} गायकाः; G₄ याचकाः; Ca. d चारणाः (as in text). — ^c) K_{1.2} D_{7.10} बन्धक्यो; T₁ वर्धश्च; G_{1.2} वर्धक्यः; G₈₋₅ वार्धक्याः;

Ca. d बन्धक्यो (as in text). K₅ बन्धुक्यो यं प्रशंसन्ति. — ^a) K₄ भारत; D₂ मानद (for मानवः). S (except T₂) स्त्रीप्रशस्तो विनश्यति.

43 ^a) M₈₋₅ तदा (for त्वया). K₁ (m as in text) नृप; D₈ न वै; D₁₀ सुते; T₁ मते (for महत्).

44 ^a) D₈ द्रक्ष्यसे. D_{1.9} T₂ परं (for परि). — ^b) K_{1.5} B_{8.4} D_{3.4.8} अचिरात् (for नचिरात्). — ^c) S 'बल' (for 'मद').

Colophon. K₃ missing. — Sub-parvan: K₄ B D_n D₈ D_{5.6.9.10} T G₁ M प्रजागर (D_{n1} धृतराष्ट्रप्रजागर). — Adhy. name: K (K₃ missing) D_{1.2.7.8.10} विदुरवाक्यं; G₁ गुरुममाचारादिकं; M गुरुसमाचारः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D_{7.8} T₂ G₄ 38; D₈ 37; D₆ (sec. m.) 35; T₁ G_{1-3.5} M 39. — Sloka no.: K₅ 44; D_{n1} 47; M₅ 45.

39

This adhy. is missing in K₃ (cf. v. l. 5. 32. 15).

1 ^b) = 5. 32. 12^b. — ^c) K₁ T₁ G₅ धात्रानुशिष्टस्य; K₄ D_{5.8} T₂ G₄ धात्रानुदिष्टस्य. Ca cites अनुदिष्टस्य; Cd. s दिष्टस्य. B D (except D_{1.2.9}) T₂ कुतो (for किल). K_{1.5} एतत्; K_{2.4} D_{1.9} इदं; D_{5.6} अहं (for अयं). — ^d) D₁ वदे: (for वद). K₁ श्रवणाद्धृतो; D₁₀

C. 5. 1446
B. 5. 19. 1
K. 5. 39. 1

तस्माद्बद्धं त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥ १

विदुर उवाच ।

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।

लभते बुद्ध्यवज्ञानमवमानं च भारत ॥ २

प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।

मच्चं मूलबलेनान्यो यः प्रियः प्रिय एव सः ॥

द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पण्डितः ।

प्रिये शुभानि कर्माणि द्वेष्ये पापानि भारत ॥ ४

न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।

क्षयः स त्विह मन्तव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ५

समृद्धा गुणतः केचिद्भवन्ति धनतोऽपरे ।

श्रवणोत्सुको; Ca श्रवणे धृतो (as in text). Cs cites धृतः; Cd श्रवणे. K₁ Ds. 1.9 अस्मि; Ca अहम् (as in text). S (except T₂) तस्मात्त्वत्तः श्रवणे नादतोस्मि.

2 = (var.) Pañcatantra 1. 24; (var.) Hitopadesa 2. 53. — *) G_{1.2} बुद्ध्यविज्ञानं; Ca. d. s. "वज्ञानं (as in text). — *) K₅ Ds Ds Ds-8. s. 9 अप° (for अव°). G₅ शाश्वतं (for भारत).

3 = (var.) C. 12. 5065^{ed}-5066^{ab}. — *) D₁ प्रियवाक्येन. — *) D₁ "मूलफलेन; G_{5.1} M "मूलफ (G₅ "ब)लंर; T₁ G_{1.2.5} "होमजपेर; Cs as in text. Ca cites मूलं मंत्रः; Cd मूलं. D₉ मंत्रमूलेन चान्यो वै.

4 *) K₅ साधुर्द्वेष्यो न भवति. — *) K₂ सर्वाणि; Cs अशुभानि; Ca. d as in text. K₁ S (except T₂) सर्वाणि (M₁ inf. lin. as in text); K₂ B Dn Ds Ds. 6. 10 कार्यो° (for कर्मा°). — *) B Dn Ds Ds. 6. 8 T₂ चैव ह (B₂ Ds. 8 हि); D₁₀ यो वदेत् (for भारत). — After 4, K₄ (om. line 6) B Dn Ds D₂ (marg.; om. lines 5-6). s-8 (D_{4.8} om. line 6). 10 T₂ (om. lines 5-6) ins.:

231* उक्तं मया जातमात्रेऽपि राज-

न्दुर्योधनं त्यज पुत्रं त्वमेकम् ।

तस्य त्यागात्पुत्रशतस्य वृद्धि-

रस्यात्यागात्पुत्रशतस्य नाशः ।

न वृद्धिर्यदुमन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ।

क्षयोऽपि बहुमन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ।

[(L. 1) D₁₀ "मात्रं नरेन्द्र (for "मात्रेऽपि राजन्). — (L. 4) D₁ (sup. lin. as in text) त्यागः (for नाशः). — (L. 5) Cf. stanza 5. Dn Ds बुद्धिर् (for वृद्धिर्). Dn बुद्धिः (for वृद्धिः).

5 Ds. 4 T₂ om. 5^{ab}. — *) D₁₀ transp. न and स.

धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्धृतराष्ट्रं विवर्जयेत् ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।

न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७

विदुर उवाच ।

स्वभावगुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।

सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दं प्रयोक्ष्यते ॥ ८

परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।

परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ९

सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।

अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १०

G_{4.5} सं- (for स). — *) K₂ D_{1.2.7} transp. स and त्विह. K₁ खलु; D₁₀ G₃ इह (for त्विह).

6 *) D₉ धन° (for गुण°). — *) G₅ गृध्नन्ति (for भवन्ति). K_{2.4} D_{1.2} G₃ M (except M₂) धनिनो; D₉ गुणतो (for धनतो). — *) K₄ धनवृद्धं; T₁ G₅ धने-प्सितान्; G_{1.2} धनैः स्फितान्; G₃ धनैः स्थितान्; G₄ M धनैर्हीनान्. K₄ गुणैर्हीनं. — *) K₁ D₈ विसर्जय; K_{4.5} B Dn D_{1.8-8} T₂ विवर्जय; T₁ G_{1.2.4} विसर्जयेत्.

7 *) T₁ G₁ धर्म्यं (for सर्वं). K₄ Ds. 4. 1-9 T₁ G_{1.8-8} M त्वया (for त्वम्). K₄ D₉ आयतीशुद्धं; K₅ आयतौ युक्तं; D₉ आयतीत्युक्तं; Ds. 8 नीतियुक्तं; D₁₀ आयती-पथ्यं; T₁ G_{1.8-8} M₁ (inf. lin.) युक्तियुक्तं (G₅ क्ता); Cs as in text. Ca cites आयतिः. G₂ सम्यग्धर्मं त्वया युक्तं. — *) K₄ Ds. 4. 9 S (except M₅) भाषितं. K_{1.2} "संमतः; K₄ T₁ G_{1.2} M₂ "संमितं. — *) D₂ उत्सहेत्; G₃ उत्सहे (as in text). — *) = 5. 141. 33^d; 146. 16^d.

8 *) B_{2.4.5} Dn Ds-6 अतीव गुण°; S (except T₂ G₁) "संपन्नाः. Ca. s cite स्वभावगुणाः. S (except T₂ G₁) विनयान्विताः. — *) K₁ अवमर्दं; K₂ अप°; K₅ अर्थमर्थं; Cs उप° (as in text). K₄ B Dn Ds Ds-8. 10 T₂ उपेक्षते; K₅ प्रयोज्यते; D₁ प्रयोक्ष्यति; D₉ प्रयोक्ष्येत्; T₁ G M प्रचक्षते (for प्रयोक्ष्यते).

9 *) K_{1.2.5} परापवादे. — *) K₅ Ds. 9 T₁ G परस्पर- (G₁ रं)विरोधेन (G₅ धे तु). Cs ये (for च). — *) K_{1.5} B₂ Ds D₁₀ यतन्ति; Ca as in text. K₄ (sup. lin.) सततोत्थिताः.

10 G₂ om. 10^a-11^b. — *) Dn₁ D₈ G_{4.5} सदोष-दर्शनं; Ca as in text. K₄ D₁ तेषां; Ca येषां (as in text). — *) K₂ D_{1.2} संवासात्; Ca "से (as in text).

ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ।
युक्ताश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ॥ ११
निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ।
या चैव फलनिवृत्तिः सौहार्दे चैव यत्सुखम् ॥ १२
यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ।
अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शान्तिमुपगच्छति ॥ १३
तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ।
निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥ १४
यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ।
स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं यशश्चाव्ययमश्नुते ॥ १५
ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ।

Ks D2.10 M च; Ds तु (for सु). Ds. 4. 7. 9 T1 G1. 4. 5
संवासे (G4. 5 'दे') पु महद्भयं; Gs सहवासे महद्भयं; Ca as in
text. — D7 T2 om. 10^{ad}. — °) D1 G4 Ms अर्थदाने.
— °) K4 प्रदाने सु; Ds2 Ds 'नेन (for 'ने च). — After
10, B D (except D1.9; D2 marg.) T2 ins.:

232* ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निष्पाः शठाः ।

[Ds. 4. 7 ये च वै भेदशीलास्तु.]

11 Gs om. 11^{ab} (cf. v. 1. 10). — °) K2. 4 D1. 2. 9
संवासे; T1 Gs 'दे (for 'से). — °) K2 युक्ताः स्वकर्म-
दोषैर्ये. — °) K1 विसर्जय; S (except T2 Gs Ms; M1
inf. lin.; M4 sup. lin.) विसर्जयेत्; Cs as in text. K2
नरास्तास्तु विवर्जयेत्.

12 Ds om. 12. — °) K2. 4 निवर्त्यमाने; Cs as in
text. S (except T2) सौभाग्ये (G1 sup. lin. as in
text); Cs सौहार्दे (as in text). — °) S (except T2)
विनश्यति; Ca प्रण° (as in text). — °) D2 एकः; M
अस्य (for एव). K4. 5 फलनिवृत्तिः; Gs फलते सुक्तिः;
Ca. 8 'निवृत्तिः (as in text). — °) K1. 4 D1. 9 सौहार्दे;
Cs सौहार्दे (as in text). B1. 5 G1. 5 वा (for च). B1. 3. 5
T1 G1. 5 अपि (for एव).

13 °) K1. 2. 5 Ds अपकाराय; Gs च विवादाय (for
अपवादाय). Ds om. 13^{ad}. — °) B5 Ds Ds-6. 10 S
स्वल्पे (for अल्पे). — °) K2. 4 D (except Ds-6; Ds
om.) G2-4 अधि° (for उप°).

14 °) K2 तादृशं. K4 संगतिं; D2 T1 G1 'तिर्; Ds. 9
'तैर्. — °) K1m निश्चित्य; K4 D9 परीक्ष्य; Ks B Dn Ds
D2-7. 10 T2 G1 (sup. lin.) Ca. 5 निशाम्य. — °) K4
क्रूरान् (for दूरात्). T1 G1. 4 M1 (inf. lin.). 8-5 विसर्जयेत्.

15 °) K2. 5 B D (except D9) T2 श्रेयः (for यशः).

कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ॥ १६
श्रेयसा योक्ष्यसे राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ।
विगुणा ह्यपि संरक्षया ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १७
किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणः ।
प्रसादं कुरु दीनानां पाण्डवानां विशां पते ॥ १८
दीयन्तां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ।
एवं लोके यशःप्राप्तो भविष्यसि नराधिप ॥ १९
वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात रक्षणम् ।
मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्वितैपिणम् ॥ २०
ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना ।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ २१

C. 5. 148²
B. 5. 59. 23
K. 5. 39. 23

K1 D2 अक्षयम्; K2 अनिष्टम्; K4 B Dn Ds D1. 8-8. 10
T2 आनन्दम्; Gs. 4 M अप्ययम् (for अव्ययम्).

16 °) K4. 5 Dn2 Gs ते (for तैर्). — °) K4. 5
यदीच्छसि; Dn2 Ds य इच्छति. K1. 4. 5 B2 D1-4. 6. 9. 10
G4 सुखं (for शुभम्). — °) Ds ततः (for तस्मात्). Gs
सर्वं (for साधु). Ds. 8 T1 समाचरेत्; G2 'गमे (for 'चर).

17 °) Ks B3 Dn2 D7. 10 Gs. 4 M2 योक्ष्यते. — °) K
(Ks missing) D7 निर्गुणा (for वि°). D1 अपि; Ds. 6
चापि (for ह्यपि). K2. 5 D1. 2. 7 ते रक्षया; K4 राजेन्द्र
(for संरक्षया).

18 °) B2 गुणयुक्ताः (for 'वन्तः). K4. 5 D1. 2 च
(for ते). — °) B D (except D1. 7-9) T2 वीराणां (for
दीनानां). — °) Ks D9 S (except T2 M2) महात्मनां
(for विशां पते).

19 °) K1. 2. 4 Dn D1. 8 G4 दीयतां (for दीयन्तां).
— °) M2. 8 दत्वा (for तेषां). — °) Ks प्राप्तिः; B D
(except D1. 7-9; D2 marg.) T2 प्राप्तं (for 'प्राप्तो). — °)
N (except K1. 4 D1. 8; Ks missing) T2 G1. 3. 4 भवि-
ष्यति. K4 T1 G1. 5 न संशयः; G2 परंतप.

20 °) K1. 2 D7 परि; M तव (for तात). Dn
शासनं (for रक्षणम्). — D1 om. 20^{ad}. — °) B3 D9
चाभिः; D10 -पि ते; G2 च वि- (for चापि). — °) K4
स्व-; B Ds. 4 G4 त्वं (for त्वद्).

21 °) K4 D9 सुखार्थिना; Dn Ds. 4 शुभा°; T1 G1. 5
हितात्मना; G4 हितार्थिना (for भवा°). — °) K1. 4 Ds
भोग्या° (for भोज्या°). — °) K1 सह भारत (for भरत°).

22 = (var.) 5. 62. 16. — °) S (except T2)
प्रीतिश्चैव (for संप्रीतिश्च). — °) N (except K1 Dn2
D1. 7. 9; Ks missing) T2 कदा° (for कथं°).

C. 5. 1469
B. 5. 39. 24
K. 5. 39. 24

संभोजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।
ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कथंचन ॥ २२
ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ।
सुवृत्तास्तारयन्तीह दुर्वृत्ता मज्जयन्ति च ॥ २३
सुवृत्तो भव राजेन्द्र पाण्डवान्प्रति मानद ।
अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यसि ॥ २४
श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।
दिग्धहस्तं मृग इव स एनस्तस्य विन्दति ॥ २५
पश्चादपि नरश्रेष्ठ तव तापो भविष्यति ।
तान्वा हतान्सुतान्वापि श्रुत्वा तदनुचिन्तय ॥ २६
येन खट्वां समारूढः परितप्येत कर्मणा ।
आदावेव न तत्कुर्यादध्रुवे जीविते सति ॥ २७

23 Ds M om. (hapl.) 23^{be}. — ^a) K₁ अपि; K₅ Ds. 9 ह (for च). — K_{2.4} B₈ G₄ om. (hapl.) 23^{od}. — ^c) Dn₂ Ds प्रवृत्ताः; D₉ सदृत्ताः; T₁ G_{1.2} सुवृत्ताः. Ds. 4 तारयन्ति सुवृत्ता वै. — ^d) K₁ T₁ G₁ दुर्वृत्तान्; G₂ 'त्तं (for 'त्ता). K₅ अपि; T₁ G₁ हि (for च). M (except M₁) निर्वृत्तान्वर्तयन्ति ह.

24 ^a) M (except M₁) सं (for सु). — ^b) K₂ D_{1.7} T₁ G_{1.2.5} भारत (for मानद).

25 After 25^{ab}, D₂ ins.:

233* सीदता यत्कृतं तेन तत्पापं सममश्नुते ।
— D₉ (hapl.) om. 25^{od}. — ^c) D₆ दिग्धहस्तं; S (except T₂ G₈) दिग्धहस्तान्; M₄ (inf. lin.) व्याधहस्तान्; Ca. s दिग्धहस्तं (as in text). — ^d) K₄ D_{3.4} Ca पापं; Cs एनस् (as in text). D₁₀ पापं तस्य स विंदति.

26 D₁ om. 26^{ab}. — ^c) K₅ वा सृत्तान्; D_{1.8.4} आहत्तान् (for वा हत्तान्). K₁ Dn₁ Ds. 4. 10 सृत्तान् (for सुत्तान्). D₉ तान्वा सुतान्वापि हत्तान्. — ^d) G₄ तात (for तन्). K₅ D₁ अनुचितयन्; B₃ T₁ G_{1.2.5} M₈ अनुचितये; G₄ विचितये; (for अनुचिन्तय).

28 ^a) Dn₂ Ds अपनयति; D₂ अपमन्यते; Ca. n. s as in text. — ^b) K₄ भारत; Ca. s भार्गवात् (as in text). — ^c) K₄ B₂ च (for तु). — ^d) K₅ Ds Ds. 10 G₄ M अवतिष्ठति (M 'ते); D₁ G₅ अधिति; T₁ G₂ एव तिष्ठते; G_{1.8} अधितिष्ठते; Ca एव तिष्ठति (as in text).

29 ^b) S (except T₂) पाण्डवेषु (for पापं तेषु). K_{1.2.4} D_{1.2} कृतं पुरा (by transp.); B₈ पुरस्कृतं. — ^c) K_{2.4} कुरु (for कुल). — ^d) K_{2.4} D_{1.2.7} नराधिप; D₉

न कश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् ।
शेषसंप्रतिपत्तिस्तु बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ २८
दुर्योधनेन यद्येतत्पापं तेषु पुरा कृतम् ।
त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ २९
तांस्त्वं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः ।
भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणाम् ॥ ३०
सुव्याहृतानि धीराणां फलतः प्रविचिन्त्य यः ।
अध्यवस्यति कार्येषु चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ३२
परिच्छदेन क्षेत्रेण वेश्मना परिचर्यया ।
परीक्षेत कुलं राजन्भोजनाच्छादनेन च ॥ ३३

S (except T) जनेश्वर (for नरे).

30 ^a) K₄ D₉ S (except T₂) स्वे (for त्वं). — ^c) G₈ 'व्यात्र (for 'श्रेष्ठ).

31 G_{2.3.5} om. 31. — ^a) Ds D_{2.6} T₂ सुव्याहृतानि; T₁ G_{1.4} अव्याहृ (G₁ 'वृ) तानि. Ds धीराणां (for धी). — ^b) K₁ M प्रविचितयन् (M₂ 'यन्); K₃ संप्रविश्य यः; K₅ T₁ G_{1.4} संप्रचितय (K₅ 'यन्); B (except B₃) Dn D₆ T₂ परिचितय यः; Ds D_{6.8.10} परिचितय (D_{8.10} 'यन्); D_{1.7} संप्रचितय यः; D_{2.9} प्रचिनोति यः (for प्रविचिन्त्य यः). — ^c) D₁ अध्यवसति; D_{2.9} स व्यवस्यति; D₈ अभ्य. — After 31, N (K₃ missing) T G_{1.4} ins. a passage given in App. I (No. 1).

32 ^a) Dn Ds. 4. 2. 10 अक्रीडति; Ds₂ M अवृत्तं; Ca. d. s अवृत्ति (as in text). — 32^d = Manu 4. 156^d.

33 ^b) K (K₃ missing) D_{1-1.7.9} धर्म; S (except T₂) ब्रह्म (for परि). Cs cites परिचर्या. — ^c) D_{9.10} परीक्ष्यते; G₈ परिरक्षेत् (for परीक्षेत). Ds. 4. 9 प्राज्ञो (for राजन्). — ^d) M वा (for च). — After 33, Dn ins.:

234* उपस्थितस्य कामस्य प्रतिवादो न विद्यते ।

अपि निर्मुक्तदेहस्य कामरक्तस्य किं पुनः ।

[= (var.) Bhāgavata Purāṇa 3. 22. 121]

— N (K₃ missing) T₂ M₁ ins. after 33 (Dn, after 234*):

235* प्राज्ञोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् ।

मित्रवन्तं सुवाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ।

दण्डकुलीनः कुलीनो वा मर्यादां यो न लङ्घयेत् ।

धर्मापेक्षी मृदुर्हीमान्स कुलीनशताद्वरः ।

ययोश्चित्तेन वा चित्तं नैभृतं नैभृतेन वा ।
 समेति प्रज्ञया प्रज्ञा तयोर्मैत्री न जीर्यते ॥ ३४
 दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञं छन्नं कूपं तृणैरिव ।
 विवर्जयित मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ ३५
 अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।
 तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद्बुधः ॥ ३६
 कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।
 जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्या मित्रमत्यागि चेप्यते ॥ ३
 इन्द्रियाणामनुत्सर्गो मृत्युना न विशिष्यते ।
 अत्यर्थं पुनरुत्सर्गः सादयेद्देवतान्यपि ॥ ३८

[(L. 1) B (B₆ m as above) Dn₂ Ds D₆. 6. 10 T₂ M₁ राजो (for प्राज्ञो). K₁ D₂ दांतं; Ca. s वैद्यं (as above). K₅ धर्मज्ञं (for धार्मिकं). D₂ वादिनं (for दर्शनम्). — (L. 2) M₁ मितवाक्यं (for मित्रवन्तं). K₂ Cd सुवाचं; B₄ कार्यं; D₁ वासं (for वाक्यं). D₂ मित्रवन्तं मुदाचारं (for the prior half). — (L. 3) K₂ D₂ दौष्कुल्यः; K₅ B₂. 4 M₁ अकुलीनः (for दुष्कुलीनः). D₁ नैव (for यो न). — After line 3, D₁ ins.:

236* अभिसंनतिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ।

— (L. 4) K₁. 4 D₉ धर्मावेक्षी; M₁ धर्मान्वेक्षी. K₁. 5 B₂. 4 Ds D₆. 4. 9 धीमान्; D₁ M₁ दांतः (for दहीमान्). K₁. 2. 5 D₂ M₁ कुलीनशत्रौ; D₆. 8 कुलीनः शत्रान्. D₁ स कुलीनशत्रेश्वरः.]

34 G₂ om. 34-35. — ^a) M योयं (M₈ यो यः) (for ययोः). B₈ वित्ते; Dn Ds वृत्ते (for चित्ते). D₁ T₁ G₁. 4. 5 वै (for वा). K₄ निभृतं; B₈ वा वित्तं; Dn Ds वा वृत्तं (for वा चित्तं). — ^b) K₁. 2 D₁ Cs नैभृत्यं; K₄ नैश्रव्यं; B₁-8 Dn₁ नैवृत्तं; B₄. 5 Ds. 4. 7. 10 T₂ G₁. 4 Cn निभृतं; Ca. d नैभृतं (as in text). K₁. 2 B₄. 5 Dn₂ Ds D₁. 2. 5-8. 10 T₂ G₁. 4 निभृतेन; B₁-8 Dn₁ निवृत्तेन (for नैभृतेन). K₁. 5 Ds G₁. 5 च (for वा). G₈ नैभृतेन च नैभृतं. — ^c) D₁. 9 समेत्य; Cs समेति (as in text). Dn₁ Ds. 4 M₁. 8. 4 प्रज्ञां; Cs as in text. — ^d) K₄ B Ds. 4. 6. 9 जीर्यति.

35 G₂ om. 35 (cf. v. 1. 34). — ^a) K₁. 5 अकृतात्मानं; K₄ Ds. 4 अकृतज्ञं च; Cs as in text. — ^b) K (K₈ missing) D₂-4. 7 G₄ विवर्जयेत (K₂ °त्तं); D₁ विवर्जयति. — ^d) Ds. 6 T₂ विनं (for प्रणं).

36 ^a) S (except T₂ G₈ M₂) मूढं (for मूर्खं).

37 ^a) K₄ D₉ संतं (for सत्यं). — ^b) K₂ G₈ M₈. 4 स्थित्या. — ^d) T₂ कथं (for चेप्यं). K₁. 5 D₂. 9 मित्र-

मार्दवं सर्वभूतानामनमूया क्षमा धृतिः ।
 आयुष्याणि बुधाः प्राहुर्मित्राणां चाविमानना ॥ ३९
 अपनीतं सुनीतेन योऽर्थं प्रत्यानिनीपते ।
 मतिमास्थाय सुदृढां तदकापुरुषव्रतम् ॥ ४०
 आयत्यां प्रतिकारज्ञस्तदात्वे दृढनिश्चयः ।
 अतीते कार्यशेषज्ञो नरोऽर्थं न प्रहीयते ॥ ४१
 कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निपेवते ।
 तदेवापहरत्येनं तस्मात्कल्याणमाचरेत् ॥ ४२
 मङ्गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम् ।
 भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥ ४३

C. 5. 15C2
B. 5. 39 58
K. 5. 39 57

मत्याज्यमिष्यते; D₂ °त्या जिगीष्यते; T₁ G M मित्रमित्य-
 भिवाञ्छते (T₁ G₁ °ति). Ca. d cite अत्यागि (as in text).

38 D₉ (hapl.) om. 38^a. — ^a) K₂. 4 D₂ इहो-
 त्सर्गो; Ca. d. s अनुं (as in text). — ^b) K₂ तु; B D
 (except D₁. 8; D₉ om.) T₂ Csp अपि; Ca. d न (as in
 text). Cs cites अतो मृत्युरवशिष्यते. — ^c) D₁ उत्सर्गात्
 (for °र्गः). — ^d) D₁ G₈ साधयेद्; T₁ G₁. 2. 5 M शां (G₈
 M₄ शां)तयेद्. B (except B₂) Ds. 4. 10 T₂ G₁ देवतान्
 (for देवतानि).

39 D₈ om. 39. — ^b) K₁ S (except T₂) अनसूयां
 क्षमां धृति. — ^c) S (except T₂) विजानीयात् (for बुधाः
 प्राहुः). — ^d) K₁. 4 (before corr.) Dn₂ Ds D₇. 9 G₄
 M₁ अवि (K₁ G₄ M₁ °पि; D₇ °व)मानिता; K₄ (by corr.). 5
 D₂ अविमानता; D₁ अपि पालनं; T₁ G₁-3. 5 M (M₁
 inf. lin.) अपि (M₈ अभि-) माननं; T₂ अविमाननात्.
 D₁₀ मित्रसंमाननं तथा.

40 ^b) K₁ प्रीत्या निनीपते; K₅ S (except T₂ G₄)
 °निनीपति; D₁ °निनेप्यते. — ^c) D₁ आसाद्य (for आस्थाय).
 — ^d) M (except M₁) स आगात्पुरुषं.

41 = (var.) Manu 7. 179. — ^b) D₉ G₂ कृतं;
 Ca. d दृढं (as in text). — ^d) T₁ G₁. 5 transp. नरोर्थं
 and न. D₁ नरो हंत न हीयते.

42 ^a) G₈ transp. कर्मं and मनं. — ^b) B₈
 यदाभीक्ष्णं; Dn₁ Ds. 4. 6 यदि (Dn₁ °द-) तीक्ष्णं (for
 यदाभीक्ष्णं). — ^c) K₄ D₉ तदभ्यासो हरत्येनं. Ca cites
 हरति, Cd. s अपहरति (as in text).

43 K₄ Dn₂ Ds₁ D₅ Ca. d °लभनं; T₁ G₁ °चरणे; G₈
 °लपने; G₈. 4 °लभने; G₈ °लापनं; M₁ °लभते; M₂-5 °लभने.
 S (except T₂ M₂) योगं; Ca. d. s योगः (as in text).
 — ^b) Ds. 4 उत्थानमार्दवं; Cs as in text. — ^c) T₁ G₁. 2

C. 5. 1508
B. 5. 39. 58
K. 5. 39. 58

अनिर्वेदः श्रियो मूलं दुःखनाशे सुखस्य च ।
महान्भवत्यनिर्विण्णः सुखं चात्यन्तमश्रुते ॥ ४४
नातः श्रीमत्तरं किञ्चिदन्यत्पथ्यतमं तथा ।
प्रभविष्णोर्यथा तात क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ ४५
क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान्धर्मकारणात् ।
अर्थानर्थौ समौ यस्य तस्य नित्यं क्षमा हिता ॥ ४६
यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥ ४७
दुःखार्तेषु प्रमत्तेषु नास्तिकेष्वलसेषु च ।
न श्रीर्वसत्यदान्तेषु ये चोत्साहविवर्जिताः ॥ ४८
आर्जवेन नरं युक्तमार्जवात्सव्यपत्रपम् ।

भूतये तानि कुर्वीत (G₂ 'वन्ति).

44 44^a = Rāmāyaṇa 5. 12. 10^a. — ^b) K₁. 2. 5 D₇. 8 धर्मस्य च; K₄ D_{n1} D_{2-4.9} दुःखस्य च; B D_{n2} D₈ D_{8.6.10} T₂ लाभस्य च; D₁ शुभस्य च; G₄ दुःखनाशः (for दुःखनाशे). B D_{n2} D₈ D_{8.6} T₂ शुभं (for सुखं). — ^c) G₅ तस्माद्; Ca. d महान् (as in text). D₁. 8. 10 निर्विण्णः; D₂ सर्वेषां (for अनिर्विण्णः). — ^d) K₅ अत्यन्तम्; B D_{n2} D₈ D_{1.8.6.8.10} G₈ चान्त्यम् (for चात्यन्तम्). K₄ D_{3.4.9} भयं न महदर्थेति.

45 ^a) G_{8.5} M अन्यत् (for अतः). K₅ D₈ परतरं (for श्रीमत्तरं). — ^b) D_{n2} D₈ D_{8.6.10} T₂ मत्तं; D₈ महत् (for तथा). — ^c) D₈ D_{8.10} यदा (for यथा). Ca. d cite प्रभविष्णौ.

46 ^a) T₁ G₄ क्षमेत शक्तः. D₇ S (except G₈) सर्वत्र (for 'स्य). — ^b) T₁ G₄ मतिं (for शक्तिं). — ^d) D₂₋₈ T₂ M हितं (for हिता).

47 K₂ reads 47 after 49. — ^d) T₂ न मूढत्वं समाचरेत्.

48 ^a) K₁ दुष्टार्थेषु; K₄ D₈ दुःखिते; D_{n2} D₂ G₁ दुःखार्थे. K_{1.4} D_{1.8.6} प्रशान्ते; K_{2.5} D₈ D_{2.7.8} अप्रशान्ते; D_{n2} D₁₀ अप्रमत्ते. — ^b) D₁₀ अनये (for अलसे). — ^c) D₉ S (except T₂ G₄) भवति (for वसति). T₁ G_{1.5} अशान्ते (for अदान्ते).

49 ^a) T₁ G_{1.5} समायुक्तं; G₄ च संयुक्तं (for नरं युक्तं). — ^b) K_{2.4} B (except B₄) D_{1-4.7.9} C₈ मृदुत्वात्; T₁ G_{1.4} M_{1.8.4} (sup. lin.) मार्दवात् (for आर्जवात्). — ^c) K₅ D_{1.2.7} T₁ G₁ M मन्यन्ते. K₄ B D_n D₈ D_{8-6.8.10} T₂ अशक्तं मन्यमानास्तु; D₉ हीनप्रतापं मत्त्वान्यं. — ^d) G_{2.4} धर्षयन्ते (G₄ 'तः). — After 49, K₂ reads 47.

अशक्तिमन्तं मन्यन्तो धर्षयन्ति कुबुद्धयः ॥ ४९
अत्यार्यमतिदातारमतिशूरमतिव्रतम् ।
प्रज्ञाभिमानिनं चैव श्रीर्भयान्नोपसर्पति ॥ ५०
अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।
रतिपुत्रफला दारा दत्तशुक्तफलं धनम् ॥ ५१
अधर्मोपाजितैरर्थैर्यः करोत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
न स तस्य फलं प्रेत्य भुङ्क्तेऽर्थस्य दुरागमात् ॥ ५२
कान्तारवनदुर्गेषु कृच्छ्रास्वापत्सु संभ्रमे ।
उद्यतेषु च शस्त्रेषु नास्ति शेषवतां भयम् ॥ ५३
उत्थानं संयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृतिः स्मृतिः ।
समीक्ष्य च समारम्भो विद्धि मूलं भवस्य तत् ॥ ५४

50 ^d) D₉ transp. श्रीर् and भयात्. K₁ D₉ S (except T₂ G₄) उपतिष्ठति (K₁ 'ते). — After 50, N (K₈ missing; K₅ D₁ om. line 1; K₂ B D₈ D₁₀ om. line 2; D₂ marg.) T₂ ins.:

237* न चातिगुणवत्स्वेपा नात्यन्तं निर्गुणेषु च ।

नैषा गुणान्कामयते नैर्गुण्याज्ञानुरज्यते ।

उन्मत्ता गौरिवान्धा श्रीः कचिदेवावतिष्ठते ।

[(L. 1) K₁. 2. 4 D₈ D₉ एव; D₁₀ एषा (for the first च). K₄ अपि (for the second च). — (L. 2) K_{1.5} D_{1.7} न विरज्यते (for नानु). — (L. 3) K₄ चपला (for उन्मत्ता). K₅ B (except B₄) D_{7.9} तिष्ठति.]

51 = (var.) C. 2. 247; = (var.) Pañcatantra 2. 154. — D_{3.4.9} transp. 51^b and 51^d. — ^c) B D (except D_{1.8.4.7.9}; D₂ om.) G_{1.8} नारी; G₂ M₁ (inf. lin. as in text). 2-5 नार्यो (for दारा).

52 ^a) G_{2.4} द्वयैर् (for अर्थैर्). — ^b) K₁ D_n D_{1.5} M_{2.5} और्ध्वदेहिकं; K_{2.5} D₉ G₄ ऊर्ध्वदे (K₅ G₄ 'दे) हिकं; C_n as in text. — ^c) K₄ D₉ भुङ्क्ते (for प्रेत्य). — ^d) K₄ D₉ तस्य (for भुङ्क्ते). K₅ D_{2.7.8} दुरात्मवान् (for 'गमात्).

53 ^a) K_{2.5} B D_{n2} D_{2.6.10} T₂ G_{1.5} Cd कान्तारे (for कान्तारः). — ^b) K₁ D₈₂ D_{8.8} G_{8.4} M₄ कृच्छ्रास्वापत्सु; C₈ as in text. — ^d) K_{4.5} B (except B₂) D_n D_{6-7.9} सत्त्ववतां; D₁ धर्मभृतां; D₂ शीलवतां; D₈ (m as in text). 4 सत्यं; D₁₀ कोशं; Ca. d. 8 शेषं (as in text). S (except T₂) भयं नास्ति महात्मनां (G₄ 'नः).

54 ^b) D_{1.9} S (except T₂) क्षमा (for स्मृतिः). — ^d) S (except T₂ G_{1.2}) वृद्धिः (for विद्धि). G₄ फलस्य; Ca. d. 8 भवस्य (as in text). K₄ D₁₀ च; B D_n

तपो बलं तापसानां ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
 हिंसा बलमसाधूनां क्षमा गुणवतां बलम् ॥ ५५
 अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
 हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥ ५६
 न तत्परस्य संदध्यात्प्रतिकूलं यदात्मनः ।
 संग्रहेणैष धर्मः स्यात्कामादन्यः प्रवर्तते ॥ ५७
 अक्रोधेन जयेत्क्रोधमसाधुं साधुना जयेत् ।
 जयेत्कदर्यं दानेन जयेत्सत्येन चानृतम् ॥ ५८
 स्त्रीधूर्तकेऽलसे भीरौ चण्डे पुरुषमानिनि ।
 चौरैः कृतघ्ने विश्वासो न कार्यो न च नास्तिके ॥ ५९
 अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
 चत्वारि संप्रवर्धन्ते कीर्तिरायुर्यशो बलम् ॥ ६०

अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
 अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ ६१
 अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मिथुनमप्रजम् ।
 निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राष्ट्रमराजकम् ॥ ६२
 अध्वा जरा देहवतां पर्वतानां जलं जरा ।
 असंभोगो जरा स्त्रीणां वाक्शल्यं मनसो जरा ॥ ६३
 अनाम्नायमला वेदा ब्राह्मणस्याव्रतं मलम् ।
 कौतूहलमला साध्वी विप्रवासमलाः स्त्रियः ॥ ६४
 सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
 ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥ ६५
 न स्वप्नेन जयेन्निद्रां न कामेन स्त्रियं जयेत् ।
 नेन्धनेन जयेदग्निं न पानेन सुरां जयेत् ॥ ६६

C. 5. 1927
 H. 5. 39. 62
 K. 5. 39. 62

Ds Ds-6 तु (for तत्). Ks विद्धि मूलं भविष्यतः.

55 ^b) Ds (by corr.) वेदो; Ca.d.s ब्रह्म (as in text). Ds.4 क्षत्रं (for ब्रह्म). Ds राज्ञां दंडविधिर्बलं. — ^a) Ds अनार्याणां (for असाधूनां). — ^d) Bs Gs बलं (for गुणं). Ds चौराणां निःस्वनिर्बलं.

56 ^a) Ca.d.s पद; Cap.sp अष्टौ (as in text). K (Ks missing) D1-4.7-9 एव; Cd.s एतानि; Csp तानि (as in text). — ^b) D1.2 जलं; Gs ह्यापो (for आपो). T1 G (except Gs) घृतं (for फलं). — ^c) Ks कामस्य; D1 काम्यं च; Ds S कामाय; Ca.s काम्या च (as in text). Cd cites काम्या.

57 After 57^{ab}, Bsmarg. ins.:

238* आत्मनः प्रतिकूलानि विजानन्न समाचरेत् ।

— ^a) K1.2.4 Bs Ds2 D2-4.8.9 T2 एव (for एष). D1 M एष संक्षेपतो धर्मः. — ^d) Ks Ds मोहात्; Cs कामात् (as in text). Ds G M अन्यत् (for अन्यः). T1 कामादन्यत्र वर्तते.

58 = (var.) C. 3. 13253. — ^a) Gs आक्रोशो जनयेत्क्रोधं. — ^d) K1.5 सत्येनानृतिकं जयेत्.

59 ^a) Ks Ds.4.9 नार्या धूर्ते; T1 G1.5 स्त्रियां धूर्ते; Ca.d.s स्त्रीधूर्तके (as in text). Gs स्त्रीधूर्ते कितवे भीरौ. — ^b) S (except T2 Gs) परुषादिनि; Ca.d पुरुषं (as in text). — ^c) S (except T2) चौरैः न कार्यो (for चौरैः कृतघ्ने). Bs D (except Ds.1-10) चाश्वासो; Cs आश्वासो; Ca.d विश्वासो (as in text). — ^d) S (except T2) कृतघ्ने (for न कार्यो). K1 न कार्यो नास्तिकेषु च; Ks नैव कार्यो न नास्तिके.

60 = (var.) Manu 2. 121. — ^a) D1 T1 G1 तस्य; Gs-5 सम्यक् (for संग्र-). — ^d) K2 transp. कीर्तिर and आयुः. D1 T1 G M आ (T1 G1.5 ह्या)युः प्रजा (Gs आयु-विद्या) (for कीर्तिरायुः). Ks transp. यशः and बलं.

61 = (var.) Śukasaptati (text. simpl.), p. 86. — ^a) D1 M2 ये चार्थाः (for येऽर्थाः स्युः). — ^b) Dns Ds Ds Gs.4 M वा (for च).

62 = (var.) Cāpakyaśataka (ed. Haerlin) 57. — M transp. 62^b and 62^d. — ^b) N (except Ks D1-4.7.9; Ks missing) T2 मैथुनम् (for मिथुनम्). — ^d) Ks Gs.4 राज्यम् (for राष्ट्रम्).

63 = (var.) Vṛddhaśāpakya (Bombay, Samvat 1915), 4. 17. — ^a) K1 S (except T2 Gs) देहभृतां. — Gs om. 63^{ad}. — ^c) D1.9 च नारीणां (for जरा स्त्रीणां). — ^d) D1 वस्त्रस्याक्षालनं जरा; S (except T2; Gs om.) अश्वानां मैथुनं जरा.

64 ^a) Ds (by corr.) अनभ्यासमला. Ca.s cite अनाम्नाय (as in text). — After 64^{ab}, N (Ks missing) T2 ins.:

239* मलं पृथिव्या वाहीकाः पुरुषस्यानृतं मलम् !

[Some MSS. वाहीकाः (for वाहीकाः). Ds2 पृथिव्यां वाहीका मूनिः (for the prior half).]

65 ^a) D1 रूप्यं (for रूप्यं). — ^b) Gs च (for अपि). K2.5 D2.8 Gs.8 Ca.d त्रपुः. — ^d) Gs एव (for अपि). K1.5 मलो मलः; T1 Gs आयसं मलं (for मलं मलम्).

66 ^b) Ks (by transp.) जयेत्स्त्रियः; B Dn Ds Ds.6.8.10 T2 जयेत्स्त्रियः. — ^c) K1 D1 वह्निं (for अग्निं).

C. 5. 1528
B. 5. 39. 63
K. 5. 39. 63

यस्य दानजितं मित्रममित्रा युधि निर्जिताः ।
अन्नपानजिता दाराः सफलं तस्य जीवितम् ॥ ६७
सहस्रिणोऽपि जीवन्ति जीवन्ति शतिनस्तथा ।
धृतराष्ट्रं विमुञ्चेच्छां न कथंचिन्न जीव्यते ॥ ६८

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ ६९
राजन्भूयो ब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर ।
समता यदि ते राजन्सेषु पाण्डुसुतेषु च ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

विदुर उवाच ।
योऽभ्यर्थितः सद्भिरसज्जमानः
करोत्यर्थं शक्तिमहापयित्वा ।
क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्त-
मलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १

महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं
यः संत्यजत्यनुपाकृष्ट एव ।
सुखं स दुःखान्यवमुच्य शेते
जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

— ^a) K₄ B₈ D₇ G₈ M₈ पापेन (for पानेन). K_{1.2} D_{1.2} तृपां; K₂ शुभं (for सुरां). S (except T₂) transp. सुरां and जयेत्.

67 ^b) N (except K_{1.4} D_{8.4.9}; K₈ missing) T₂ शत्रवो (for अमित्रा). K₁ वध- (corr. from धन-); K₄ D₉ भय-; S (except T₂) क्रोध- (for युधि).

68 ^a) G₂ जीर्यति (for जीवन्ति) both times. — ^c) K₂ (before corr.) D_{8.2} D₉ विमुच्य (for विमुञ्च). — ^d) D₁ S (except T₂) न कथंचन जीर्यं (D₁ 'व्य') ते.

69 Cf. Ādi 840*; = (var.) Viṣṇupurāṇa 4. 10. 10. Cf. Kullūka on Manu 2. 94. — ^b) K₁ यच्च किंचिदजाविकं. — ^c) K₂ तृयर्थं (for तत्सर्वं). S (except T₂) तदेकस्य न पर्याप्तं. — ^d) B₂ मत्वा (for पश्यन्). G₄ M मुह्यते (M₁ inf. lin. as in text). K₂ D_{1.7} इति मत्वा शमं व्रजेत्.

70 ^b) K_{4.5} D₈ D_{1.7.9.10} शमं; C₈ समं (as in text). — ^d) K₄ B_{2.4} D_{8.2} D₈ D_{8.10} वा (for च).

Colophon. K₈ missing. — Major parvan: D₉ उद्यम (for उद्योग)! — Sub-parvan: K₁ संजययान; K₄ B Dn D₈ D_{8-5.7.9.10} T₁ G₁ M प्रजागर. — Adhy. name: K (K₈ missing) D_{1.2.7.8.10} विदुरवाक्यं (K₄ 'क्यानि'); T₁ G_{1.2} M साम्यप्रार्थनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D_{1.8} T₂ 39; D₈ 38; D₆ (sec. m.) 35; T₁ G M 40. — S'loka no.: K₈ D₈ 82; Dn 86; G₈ 70.

40

 This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) B D (except D₇₋₉) T₂ अभ्यर्चितः; T₁ G₈ 'र्थिनः; G₂ 'र्थितः; G₈ ह्यर्थितः; G₄ ह्यर्थिनः; M₁ ह्यर्थितः (for अभ्यर्थितः). D_{1.8.9} G_{1.2.4} M (M₄ inf. lin. as in text) असज्यं; G₈ अतज्यं; Ca. d. s असज्जं (as in text).

— ^b) K₁ D₉ S (except T₂) स्वां (for अर्थ). — ^c) K₄ D_{8.3} T₁ G_{3.4} प्रशस्तं; M प्रशस्ति; Ca. d. यशस्तं (as in text). S (except T₂) सद्भिः (for सन्तं). — ^d) K₁ Ca. d. s प्रपन्नस्य; B₈ प्रशान्ता हि; D₁ प्रपन्नाय; D₈ प्रपन्ना हि.

2 ^a) G₈ अनर्थं (for अधर्मं). — ^b) B_{2.4} D_{8.4} यं; C₈ यः (as in text). K₄ D_{1.2.9} S (except T₂) 'त्यजेद्; D₈ D_{8.10} 'त्यजन् (for 'त्यजति). K₁ B₂ D_{8.10} अनुपाकृष्टः; K₄ B₈ D₉ T₁ G_{4.5} M अनुपकृष्ट (D₉ 'कृष्ट; G₈ 'कृष्ट); K₈ B_{1.4.5} Dn G₂ अनपा (G₂ 'प) कृष्ट; D₂ (corrupt) अनुयत्कृष्ट; D₃₋₇ G_{1.8} अनपा (G₈ 'प) कृष्ट; T₂ अनयोत्कृष्ट; Ca. d. s अनुपाकृष्ट (as in text). — ^c) K_{4.5} B_{2.4} Dn₁ D_{7.9.10} T₁ G_{2.5} सु- (for स). — ^d) = (var.) 5. 32. 14^b.

3 = Manu 11. 55. — ^a) K₄ B (B₈ marg.) Dn D₈ D₂₋₈ T₂ अनृते; Ca. d. s अनृतं (as in text). D₁₀ अनृतेन (for 'तं च). T₁ M सुखतर्केण (for च समुत्कर्षे). K₈ B D (except D₁) T₂ G₂ समुत्कर्षः; Ca. d. s as in text. — ^b) B₈ बाह्यगामि च; D₁ राजगामिनि; C₈ as in text. — ^c) G₈ गुरी; C₈ गुरोः (as in text). — ^d) K₁ तत्समं; G₈ समो हि (for समानि).

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ३
 अस्रयैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः ।
 अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ४
 सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः सुखम् ।
 सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् ॥ ५
 नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ ६
 आशा धृतिं हन्ति समृद्धिमन्तकः
 क्रोधः श्रियं हन्ति यशः कदर्यता ।
 अपालनं हन्ति पशूंश्च राज-
 न्नैकः क्रुद्धो ब्राह्मणो हन्ति राष्ट्रम् ॥ ७

अजश्च कांस्यं च रथश्च नित्यं
 मध्वाकर्षः शकुनिः श्रोत्रियश्च ।
 वृद्धो ज्ञातिरवमन्नो वयस्य
 एतानि ते सन्तु गृहे सदैव ॥ ८
 अजोक्षा चन्दनं वीणा आदर्शो मधुमर्षिणी ।
 विषमौदुम्बरं शङ्खः स्वर्णं नाभिश्च रोचना ॥ ९
 गृहे स्थापयितव्यानि धन्यानि मनुस्मृती ।
 देवब्राह्मणपूजार्थमतिथीनां च भारत ॥ १०
 इदं च त्वां सर्वपरं ब्रवीमि
 पुण्यं पदं तात महाविशिष्टम् ।
 न जातु कामान्न भयान्न लोभा-

5. 15-14
 5. 40. 12
 5. 40. 12

4 ^a) T G_{2.8.5} M एकपदो; G_{1.4} संपदो; Ca. d. s as in text. — ^b) D₉ S स्त्रियो (for श्रियो). — K₄ Dn D_{2-6.8.9} T₂ ins. after 4; D₇, after 5:

240* आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च ।
 स्तब्धता चाभिमानित्वं तथात्यागित्वमेव च ।
 एते वै सप्त दोषास्तु सदा विद्यार्थिनां मताः ।

[(L. 2) D₇ जिज्ञता (for स्तब्धता). K₄ D₇₋₉ अति° (for अमि°). K₄ अनभ्यासित्वं (for तथात्यागित्वं). — (L. 3) Dn रयः (for तु). — D₄ (hapl.) om. from थिनां up to विद्या in 5^b.]

5 = (var.) Vrddhacāpakya 10. 3. — D₄ om. up to विद्या in 5^b (cf. v. l. 4). S transp. 5^{ab} and 5^{cd}. — ^a) G₂ transp. सुखा° and कुतः. — ^b) B₈ D_{1.2} G_{8.5} कुतो (for नास्ति). — ^c) D₁₀ त्यजते (for वा त्यजेद्). — ^d) K₄ B Dn D₈ D_{2.5-7.10} T₂ transp. सुखं and त्यजेत्. D₈ विद्यार्थी संत्यजेत्सुखं. — After 5, D₇ ins. 240*.

6 = C. 13. 2226; = Pañcatantra 1. 153; = Hitopadesa 2. 103; = Śārīngadharapaddhati 1498. Cf. Ādi 1189*. — ^a) K₄ D_{1.8.10} G M वामलोचनाः.

7 ^a) D_{5.6} समस्तः; Ca. d. s as in text. C₈ cites समृद्धिः. Ca अन्तरः; Cd. ap अन्तकः (as in text). — ^c) K₄ अरक्षणं (for अपा°).

8 Cf. 5. 33. 59. — ^a) K₄ D₉ G_{4.5} T₂ (by corr.) अयः; B Dn D₈ D_{2.4.10} G₈ M_{1.2} अजाः; G₂ पयः (for अजः). K₄ B (except B₈) Dn D₈ D₈ (after corr.). 5. 6. 2. 10 T₂ G₁ (after corr.) रजतं; D₈ (before corr.). 4 च रजः; T₁ G₁ (before corr.). 2-5 M च रसः (for च

रथः). Ca. d. cito रथः. — ^b) K₄ Dn₁ D_{3-6.8} S मध्वादशः (G₂ °र्शी); Ca. d. s as in text. K₄ Dn₁ D_{8.4.9} सजनः; Ca. d. s शकुनिः (as in text). — ^c) = (var.) 5. 33. 59°. K₁ सखा च; K₆ B D (except D_{1.8.4.7.9}) T₂ कुलीन (for वयस्य).

9 ^a) K₁ D₇ G_{8.5} अजोश्च (G₅ °श्वाः); K₄ D_{2.5.6} T₁ M अजोक्षाः; D_{3.4} आजोक्षाः; D₈ G_{1.4} अजोक्षः; Cd. s as in text. — ^b) S (except T G₅) आदर्श. — ^c) D_{8m} लोहः (gloss); G_{8.5} पीठः; Ca. d. s विषं (as in text). ☞ Cn: विषं लोहमिति सर्वज्ञः । ☞ M₂ औदुम्बरः; M₈₋₅ °बरा; Ca. d. s as in text. K₁ D₁ T₁ G₈₋₅ शंखः; D_{2.9} कांस्यं (for शङ्खः). — ^d) K₄ D₈ स्वर्णनाभिः; B Dn₂ D₈ D₉ Cn. s स्वर्णनाभः (for स्वर्णं नाभिः). ☞ Cn: स्वर्णनाभः शालग्रामो दक्षिणावर्तः शङ्ख इति नारायणः । ☞ B Dn₂ D₈ D₉ अथ (for च). K_{1.2} D_{1.2.7} स्वर्णं (D₂ शुभ्र) माभरणं वृषः; S (except T₂) कांस्यं वृषभकांचने.

10 ^b) D_{1.2} धान्यानि; S (except T₂) धर्म्याणि; Ca. d. s धन्यानि (as in text). — ^d) G₄ तथैव च (for च भारत).

11 ^a) S (except T₂) तु (for च). K₂ D_{2.7} S (except T₂) ते; K₄ D_{1.5.6} त्वा (for त्वां). K₄ सर्वमेवं; Dn₁ D₁ T G₁ (after corr.). 2-5 M_{1.8.4} सर्ववरं; D_{2.9} सर्वमहं; G₁ (before corr.) सर्वमिदं; Ca. d. s as in text. — ^b) K₄ D_{8.4} मुह्यं; C₈ पुण्यं (as in text). D₈ पुण्यप्रदं (for पुण्यं पदं). S (except T₂) महद्विशिष्टं; C₈ as in text. — ^c) G₄ अज्ञानाद्वा (for जातु कामान्). — ^d) N (except K_{1.2} D₂; K₈ missing) T₂ जह्यान् (for त्यजेत्).

C. 5. 1544
B. 5. 40. 12
K. 5. 40. 12

द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ॥ ११
नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
नित्यो जीवो धातुरस्य त्वनित्यः ।
त्यक्त्वानित्यं प्रतितिष्ठस्व नित्ये
संतुष्य त्वं तोषपरो हि लाभः ॥ १२
महाबलान्पश्य महाबलभावा-
न्प्रशास्य भूमिं धनधान्यपूर्णाम् ।
राज्यानि हित्वा विपुलांश्च भोगा-
न्गतान्नरेन्द्रान्वशमन्तकस्य ॥ १३
मृतं पुत्रं दुःखपुष्टं मनुष्या
उत्क्षिप्य राजन्स्वगृहान्निर्हरन्ति ।
तं मुक्तकेशाः करुणं रुदन्त-
श्चितामध्ये काष्ठमिव क्षिपन्ति ॥ १४
अन्यो धनं प्रेतगतस्य भू

वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ।
द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र
पुण्येन पापेन च वेध्यमानः ॥ १५
उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदः सुताः ।
अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतम् ॥ १६
अस्माल्लोकादूर्ध्वममुष्य चाधो
महत्तमस्तिष्ठति ह्यन्धकारम् ।
तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां
बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १७
इदं वचः शक्यसि चेद्यथाव-
निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेवम् ।
यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके
भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ १८
आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था

12 ^a) D1 अपि; G4.5 हि (for तु). — ^b) K5 B (except B5) D (except D1.2.7.9.10) T G transp. नित्यो and जीवो. K5 B Dn D3-a.8.10 (*sup. lin.* as in text). T2 G1 Cap हेतुः; Ca.d.s धातुः (as in text). K4 धातवश्चाप्यनित्याः; D0 धातुरस्यापि (°त्य- before corr.) नित्यः. — ^c) K1.4 Ca.d.s अनित्यान्. G4 संप्रतिष्ठस्व; Ca.d as in text. — ^d) Cs लोकः (for लाभः). S (except T2) संतुष्य संतोषपरा हि संतः.

13 ^a) K (K2 missing) D1.2.7 °धनान् (for °बलान्). K1.2.4 यस्य (for पश्य). — ^b) D0 राष्ट्राणि (for राज्यानि). K4 S (except T2) विविधान् (for विपुलान्). — ^d) K1.2.4 B3 Dn2 D2 G4 गता नरेन्द्रा (for गतान्नरेन्द्रान्).

14 ^a) T1 G1 जनं (for पुत्रं). — ^b) K1.2.5 D1.7 °कंठाः (for °केशाः). After करुणं, K1.2 D1 ins. वै. K2.4.5 B4 Dn D7.9.10 G1 (before corr.) रुदन्ति (for रुदन्तः). — ^d) Ds एव (for इव). B8 Dn2 G6 M2 आक्षिपन्ति (for क्षिपन्ति). K1 काष्ठवज्जि क्षिपन्ति.

15 ^a) K4 D3 प्रेत्य गतस्य. — ^b) T1 G1 (before corr.) 2 चाक्षन्ति (for चाग्निश्च). — ^c) T1.2 (before corr.) G असौ; M त्वसौ (for अयं). G2 गच्छेत् (for गच्छति). K4 D8.4.9 एकस्तु जीवः समुपेत्यमुत्र. — ^d) K5 वेद्यमानः; G4 वेक्ष्यमाणः.

16 ^b) K1.2 D1.2.7 तथा (for सुताः). G8 बांधवा ज्ञातयः सुताः. — After 16^{ab}, N (K8 missing) T2 G1 (marg. sec. m.) ins.:

241* अपुष्पानफलान्वृक्षान्यथा तात पतत्रिणः ।

[K2 D2 (after corr.) 9 अपुष्पादफलाद्दृक्षाद्.]

— ^c) K1.5 D1.9 प्राप्तं; D8 प्राप्तौ (for प्रास्तं). S (except T2; G1 before corr.) अग्नि (G8 M2-5 °ग्नि-) प्राप्तं हि (M2 तु) पुरुषं. — ^d) D2 धर्मः (for कर्म). S (except T2) कर्मेवान्वेति यत्कृतं. — After 16, N T2 ins.:

242* तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं संचिनुयाच्छनैः ।

17 ^a) K5 तस्मान्; Ca अस्मान् (as in text). Dn2 D1 अमुत्र; D0 अस्मान्; Cd.s अमुष्य (as in text). K2 Dn1 D3.4 T2 (after corr.) वा; Cn च (as in text). T1 G M अधश्च विद्वन् (G5 तिर्यक्); Ca अमुष्य पूर्व. — ^b) K5 D1.2.7.9 T1 G च (for हि). M2-5 हंत काले (for ह्यन्धं). D2-4.7.9 अंधकारः; T1 G M1.2 अंतकाले; Ca.d.s as in text. — ^c) G2.8 M महन्मोहनं; Ca.d.s महामो° (as in text). — ^d) K2 S (except T2 M2) त्वा; Cs त्वां (as in text). K1.2 D1 Ca.d प्रसहेत; D2 प्रययौ न; D10 प्रतिलभेत (for प्रलभेत). Cs cites प्रसहेत.

18 ^a) K1 क्षिप्यसि; K2 श्रोत्य°; B8 Ds D1.10 शक्य°; Ca.d as in text. — ^b) K2 D0 M2 निशम्य; Ca.d as in text. D0 चैव (for सर्वं). K4 D0 प्रतिकर्तुं; D2 प्रतिपन्नं; Ca.d.s as in text. K2 B2 D (except Dn2 D5.6.8) G2.5 M4 एव (for एवं). — ^c) T1 G1.5 प्राप्स्यसि (for प्राप्स्यसि). — ^d) K4 D2 भयं च नामुत्र. D8.4.9 भयं च ते नास्ति परत्र चेह च (D0 वा).

19 ^{ab}) = (var.) Hitopades'a 4. 90. — K5 B

सत्योदका धृतिक्कला दमोर्मिः ।
 तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा
 पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव ॥ १९
 कामक्रोधग्राहवर्ती पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 कृत्वा धृतिमयीं नावं जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २०
 प्रज्ञावृद्धं धर्मवृद्धं स्वबन्धुं
 विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धम् ।
 कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसाद्य
 यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ २१
 धृत्या शिशोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा ।
 चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ २२
 नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
 नित्यस्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ।
 ऋतं भुवन्गुरवे कर्म कुर्व-

न्न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥ २३
 अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नी-
 निष्ठा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ।
 गोब्राह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा
 हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥ २४
 वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च
 धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ।
 त्रेतापूतं धूममाग्राय पुण्यं
 प्रेत्य स्वर्गे देवसुखानि भुङ्क्ते ॥ २५
 ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः
 क्रमेणैताव्यायतः पूजयानः ।
 तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपाप-
 स्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥ २६
 चातुर्वर्ण्यस्यैव धर्मस्तवोक्तो

C. 5. 1551
B. 5. 40. 29
K. 5. 40. 29

Ds-7.10 Cn सत्योदका; Ca. d सत्योदका (as in text). K2 Ds. 4. 9 शीलतटा; K4 धृतिजला; Ca. d. s धृतिक्कला (as in text). K2. 5 B D (except D1. 7) T2 Cs दयोर्मिः; T1 दमोर्मिः; Ca as in text. — *) K5 T1 G1 (before corr.). 2-4 M (except Ms) यस्यां; Cs तस्यां (as in text). S (except T G2. 5) पूयति. — *) M2-5 तीर्थो (for पुण्यो). K4 B (except B2) Dn Ds-5. 7 T2 G1m अलोभः; D9 अभोधिः; Ca अभोऽम्भः (as in text). T1 G1 (before corr.). 2. 4. 5 तमा (G4. 5 °दा)त्मानं पुण्यमंभो (G1. 4. 5 °महो) लभस्व; G8 M1 तीर्थो ह्यात्मा पुण्यमंभो लभस्व (M1 sup. lin. तदात्मानं पुण्यमंभो एव). — After 19, M2. 8. 5 ins. another variant of 19^d तदात्मानं पुण्यमंभो लभस्व!

20 = (var.) C. 3. 13772; (= var.) 12. 12060. — *) K1. 5 B Dn Ds Ds. 6. 3. 10 T2 transp. कृत्वा and नावं. D9 धृतिमर्ती; G4 धृतिमहा- (for °मयीं). — *) D1 जन्मदुःखानि; D9 सर्वदुर्गाणि; Cs as in text.

21 *) K1. 4 S (except T2) कर्म (for धर्म). D1 T1 G1 (before corr.). 5 सुबन्धुं; D2 स्ववृद्धं (for स्वबन्धुं). — *) Ds D10 °बन्धुं (for °वृद्धं). D1. 2 G2 यशः; G8 तप (for वयं). — *) S (except T2) उपपद्य (for प्रसाद्य). — *) D1 हि (for स). K2 D1 दुष्येत् (for मुह्येत्). D10 कदापि.

22 *) Ds2 G4 पाणिपादौ. — *) K2 D1 °श्रोत्रं.

— *) G2 वाचः. S (T2m as in text) विद्यया; Cs कर्मणा (as in text).

23 *) Dn1 Ds नित्यं स्वाध्यायी; G2 नित्याध्यायी. D9 पतितान्नवर्जः; S (except T2) वृषलान्नवर्जी (G1 °वर्जः; G2 °जीवी; G4 °सेवी). — *) K2 G4 मितं; K5 B D (except D1. 8; D2 by corr.) T2 सत्यं; G8 जातं (for ऋतं). T1 G1. 5 वदन् (for भुवन्). — *) G5 ब्रह्मण्यः (for ब्राह्मणः). G4 स्वर्गं (for ब्रह्म°).

24 *) D9 परिचर्य; Cs परिसंस्तीर्य (as in text). S (except T2) अग्निः; Cs as in text. ☞ Cn: एतेनाग्निहोत्र-मुपलक्ष्यतीति नारायणः । ☞ — *) D1 transp. इष्टा and यज्ञैः. — *) B2. 3 Ds Cn गोब्राह्मणार्थः; Cs as in text. D1 च (for शस्त्र-). — *) K2 मृतः; Cs हतः (as in text). Ds. 4 स्वर्गभाक्स्यात् (for स्वर्गमेति).

25 *) K1. 2 D1. 2 G2. 4. 5 M (except M1) त्रेतापूर्वः; D9 त्रयीपूतः; Cs as in text. D2 धूपः; T2 सोमः; Cs धूम (as in text). — *) B Dn Ds. 4. 9 दिव्यं (for देव°). D10 प्रेत्य स्वार्थं देवलोके तु भुङ्क्ते.

26 D9 (hapl.) om. 26. G1. 4. 5 °धर्मं (for °वर्णं). — *) K2 Ds-4. 7 पूजयित्वा; Dn2 G8. 5 पूज्यमानः; D1 पूज्य सर्वान् (for पूजयानः). — *) K1 देव°; G2 सिद्धि°; G5 M1. 2 सिद्ध°; M8-5 सिद्धसुखानि (for स्वर्ग°). T1 G1. 8. 4 सिद्धिमिष्टां व्रजेच्च (for स्वर्गं भुङ्क्ते).

27 D1 तथा; S मया (for तव). — *) B1m. 2-4 Dn

C. 5. 1561
B. 5. 40. 29
K. 5. 40. 29

हेतुं चात्र ब्रुवतो मे निबोध ।
क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्र-
स्तं त्वं राजत्राजधर्मे नियुङ्क्ष्व ॥ २७
धृतराष्ट्र उवाच ।
एवमेतद्यथा मां त्वमनुशाससि नित्यदा ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

धृतराष्ट्र उवाच ।
अनुक्तं यदि ते किञ्चिद्वाचा विदुर विद्यते ।
तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणि हि भापसे ॥ १
विदुर उवाच ।
धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ।

सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत ॥ २
स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रयान् ।
प्रवक्ष्यति महाराज सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ।

Ds. 4. 8 अनु- (for अत्र). — °) K₁ M₈₋₅ क्षात्राद्धर्माद्; D₉ क्षात्रधर्मात्; Ca. d. s as in text. D₉ क्षीयते; G₂ ईहते; G₈ दीर्यते (for हीयते). — °) K₂ D₇ स त्वं; D₂ G₂ तत्त्वं; Ds. 4 त्वं तं (by transp.). T₁ G (G₁ by corr.) राज्यभारे; M राजभावे (for राजधर्मे).

28 °) K₂ एव (for एतद्). B₂₋₄ D_n D₆ transp. मां and त्वं. K₂ M₂ अर्थ; B_{1.5} D_{1-5.8} T₂ M_{1.8-5} आरथ (for मां). T₁ G_{1.5} वृत्तं; G₂ तत्त्वं (for मां त्वं). K₄ नित्यशः. — °) K₁ चैव (for अपि च). K_{1m.4} D_{2.8} G₈ M (except M₅) transp. अपि and च. G₅ हि (for च). K_{2.4} मत्तं (for मतिः). — °) K_{1.4} D_{1.2} G₁ (before corr.). 4.5 एव (for एवं).

29 D₁₀ om. 29^{ab}. — Before 29, S (except G_{8.5}) ins. विदुरः. — °) D₂ सम; S (except T₂ G₂) साधु- (for सा तु). K₂ D_{1.9} हि; G₃ तु (for अपि). — °) T₁ G (except G₈) पाण्डवं (for पाण्डवान्). S (T₂ by corr.) भारत (for मे सदा).

30 °) D₁ T₁ G_{1.4.5} अपि (for अभि-). — °) K₅ B_{2.4} D_n D₈ D_{8-8.10} T₂ भूतेन; D₁ G₅ M अन्येन (for मर्त्येन). — °) G_{1.4.5} देवं; Cd दिष्टं (as in text). D₅ D₂ M एतत् (for एव). K₁ B D_n D₈ D_{1-5.7-10} T₂ ध्रुवं; K_{2.4.5} D₆ G₅ परं (for कृतं). — °) = 1. 192. 12^b.

Colophon. K₈ missing. — Sub-parvan: K₂ B D_n D₈ D_{1.8-6.9.10} T G₁ M प्रजागर. — Adhy.

name: K (K₈ missing) D_{1.2.7.8.10} विदुरवाक्यं (K_{2.4} °वाक्यानि), to which K₂ adds समाप्तानि; T₁ G_{1.2.4} धर्मा-दि (G₂ वर्णधर्मादि) प्रतिपादनं; M धर्मप्रतिपादनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ D₇ T₂ 40; D₅ 34; D₆ (sec. m.) 37; T₁ G M 41. — S'loka no.: K₅ 31; D_n 32; D₈ 33.

41

Adhy. 41-69 are missing in K₂! This adhy. is missing in K₈ also (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 °) K₄ D₉ वचो (for वाचा). — °) G_{2.8} M धर्म (for तन्मे). K₁ B D_n D₈ D_{8-8.10} T₂ शुश्रूषतो; K₅ D_{7.9} T₁ G (except G₅) ते (for वे). — °) D₁ वि-; D₉ ह; G_{1.8.4} M (except M₂) इह; G₂ प्र- (for हि).

2 °) D₁ transp. कुमारः and पुराणः. — °) S (except T₂) सनत्कुमारः. — °) K₄ D₉ देहिनां (for भारत).

3 °) T₁ G (except G₅) यः (for सः). — °) K₁ B₅ D_{8.4} °संस्थितान्; K_{4.5} B₁ D_{1.2} T₁ G (except G₂) M₁ (sup. lin. as in text) °संश्रितान्; D_{n1} D₈ D₉ संश्रयान्; Cn as in text. — °) T₁ G स (for प्र-). — °) K₁ सर्व (for सर्व-). K₅ सर्वधर्मभृतां वरः; D₉ यथा बुद्धिर्मनीषिणां; S (except T₂) मनोबुद्धिसमन्वितान्.

4 °) K_{1.4} D_{1.2.9} एष (for त्वं न). K₄ मां; D_{1.9} मा (for मे). S (except T₂) तमहं नाभिजानामि तत्त्वतो

त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ॥ ४

विदुर उवाच ।

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।

कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५

ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ।

न तेन गह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ।

कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

चिन्तयामास विदुरस्तमृषिं संशितव्रतम् ।

स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ॥ ८

स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ।

सुखोपविष्टं विश्रान्तमर्थेन विदुरोऽब्रवीत् ॥ ९

भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे ।

यो न शक्यो मया वक्तुं तमस्मै वक्तुमर्हसि ।

यं श्रुत्वायं मनुष्येन्द्रः सुखदुःखातिगो भवेत् ॥ १०

लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरान्तकौ ।

विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ।

अरतिश्चैव तन्द्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ ॥ ११

C. 5. 157b
B. 5. 41. 12
K. 5. 41. 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ समाप्तं प्रजागरपर्व ॥

वै सनातनं. — ^a) K₅ (corrupt) संज्ञातैः सान्नि चेत्तव.

5 ^a) D₇ G₈ 'योण्यां (for 'योनौ). T₁ G_{1.4} हि जातोऽस्मि (for अहं जातो). — ^b) D₂ अहं; G₅ ते (for अतो). D₂ तद् (for अन्यद्). — ^c) S (except T₂ G₈) कवेरस्य (for कुमा^o). B_{2.4} च (for तु).

6 ^a) D_{n1} ब्राह्म्यां हि; G_{1.4.5} ब्राह्मणीं. B₁ T₁ G_{2.8} M तु (for हि). K₁ संपन्नः (for आपन्नः). D₁₀ ब्राह्मीं योनिं समापन्नः. — ^b) D_{n2} D₁ T₁ G_{2.8.5} स गुह्यं; D₃ स्वगुह्यं. D₉ असौ (for यो). — ^c) G₂₋₄ गुह्यो; M_{8.5} गह्यो. K₁ वेदात्मा (for देवानां). — ^d) K_{1.4} D₂ नैतद् (for एतद्).

7 ^a) K_{4.5} D_{2.8} प्रब्रूहि (for ब्रवीहि). — ^b) K₄ तत्पुराणं; D_{3.4} G₁ M तं पुराणं (by transp.). D₃ तु (for तं). D₁₀ क पुराणः सनातनः. — ^c) D_{n1} D_{8.4} S (except T₂ G₈) देवेन; D₁₀ च मया (for देहेन). — ^d) D₉ S (except T₂) transp. स्यात् and इहैव.

8 K₄ om. 8^{ab}. — ^b) N (except B₅ D_{n2} D₉₁ D₁; K₄ om.) M₃ संशित^o (for संशित^o). G₂ तमृषिं च सनातनं. — ^c) D₇ मनसा (for स च तत्).

9 9^b = 1. 13. 37^b; 53. 13^d; 96. 52^d etc. — ^a) T₁ G_{1.4.5} अथो^o (for सुखो^o). T₁ तथैनं; G_{1.4} तदैर्न; G₅ तदैर्न (for अथैनं).

10 Before 10, T₁ G_{1.4.5} ins. विदुरः. — ^b) K₅ धीमतः; B₁ D_n D₈₋₇ T₂ G₂ मानसः; D₁ विद्यते (for मानसे). — ^c) K₄ त्वं तस्मै; K₅ B₁ D_n D₈ D_{7.8.10} T₁ G_{1.4.5} त्वमस्मै; D_{8.4} असौ तद् (for तमस्मै). G₂ तस्मै

वक्तुं त्वमर्हसि. — ^c) K₄ श्रुत्वायं; D₉ T₁ G_{1.2.4.5} श्रुत्वा यत्; G₈ M श्रुत्वायं (or श्रुत्वा यं) (for यं श्रुत्वा). K₄ D₉ G_{2.8.5} M तु; T₁ G₁ तत्; G₄ तं (for अयं). K₁ मनुष्येभ्यः. — ^f) N (except D₅) T₂ G_{1.2} सर्वं (for सुखं).

11 ^b) K₁ (after corr.) D₅ S (except T₂) तथा (for यथा). K_{1.5} S (except T₂) एव तु; D₈ एव च (for एनं न). — ^c) K₁ (by marg. corr.) विपहेतः; C₉ 'हेरन् (as in text). S (except T₂) मदो (M भयो)-न्मादौ (for भयामर्षौ). — ^d) K_{1m} S (T₂ also as in text) भयामभये; K₅ D_{7.8} मदोद्भवे; D₉ महद्भये. C_u cites उद्भवः. — ^e) K₁ (by marg. corr.) S (except T₂) अरति (for अरतिः). B_{2.5} तन्द्रीः; S (except T) तन्द्री. — ^f) D₉ जयाजयौ; G₅ क्षयाक्षयौ (for क्षयोदयौ).

Colophon. K_{2.8} missing. — *Major parvan*: D₈ उद्यम (for उद्योग)! — *Sub-parvan*: K₅ D₇ संजययान; B₁ D_n D₈ D_{1.8-6.6.10} T₁ G_{1.4.5} M प्रजागर (G₅ विदुर-प्रजागर), to which B_{2.4.5} D_n D_{8-6.6} T₂ G_{1.4.5} M₁ add समाप्त. — *Adhy. name*: K₁ B₁ D_{1.2} M_{8.5} विदुर-वाक्यं (followed by समाप्त); K₄ B₁ D_n D₈ D_{7.10} विदुरवाक्यानि (followed by समाप्तानि except in D₅), D₈ विदुरनीतिः; M_{1.2} जातिप्रशंसनं; M₄ जातिप्रशंसनं and विदुरवाक्यं (followed by समाप्तं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D_{7.8} T₂ 41; D₅ 40; D₆ 38; T₁ G₁ M 42. — *S'loka no.*: K₅ D_n D₈ 12. — *Aggr. gate s'loka no.* (of "Viduravākya"): D_{n1} 864.

42

Here begins the Sanatsujātaparvan, also called the Sanatsujātiya. In addition to the four commentaries utilized above, the Bhāṣya of Śrīmat Śaṅkarācārya on the Sanatsujātiya (designated Cs'), as published in the Gujarati Printing Press edition (1920), was collated for this section. Of the Northern recension of the Sanatsujātiya (adhy. 42-45), Śī K (K2.s missing) agree generally with B in matters of omission, insertion and sequence of verses or passages; and this agreement is mostly supported by M of the Southern recension. The D MSS., on the other hand, are divided among themselves in a strange way: most of them contain the Vulgate text of Nil. (agreeing fairly closely with that of the old printed editions), but there are some D MSS. (especially Ds Ds-10) which betray the *direct* influence of Śaṅkara's commentary and agree generally with TG! Nilakantha's text is best characterized by himself when he commences his commentary on this episode by remarking: उद्योग-पर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठाब्धोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते. His text, as indicated by his own statement, is of an inclusive rather than of exclusive type; and this result he has achieved, not only by indiscriminately culling stanzas commented upon by the "Bhāṣyakāra" (probably Śaṅkara) and even such as are to be found only in very modern manuscripts, but also by bodily incorporating passages from divergent versions and inserting them at various points of the text with entire disregard of sequence and sometimes even of sense. The result has been a hopeless medley of disjointed units. Even variant versions of the same verse or passage are complacently dovetailed or repeated (see, for instance, Bombay ed. adhy. 42, stanzas 17 and 26, 23 and 25, 27 and 28; adhy. 43, stanzas 50 and 51, 52 and 53-54; adhy. 44, lines 3^{ab} and 4^{ab}; adhy. 46, stanzas 6 and 20, 15 and 27, 16 and 23; 17 and 24). The Southern recension of the Sanatsujātiya, on the other hand, exists in two sharply divergent forms. The M version has none of the additional passages of the Vulgate text, and, as noted above,

shows almost complete agreement with Śī K and B in this respect. The TG version, on the other hand, is the source of most of the additional and variant passages incorporated in the Vulgate, and therefore presents a text which differs *materially* from that of M. Śaṅkara has generally accepted the TG version; but since his text is also probably eclectic, it is difficult to fix it down to any particular MS. or group of MSS. of this version. Even apart from sporadic Northern influence, the TG tradition, again, does not appear to be uniform; for, the individual MSS. of this version differ a great deal among themselves, especially regarding sequence of the various units. The differences are so complicated and arbitrary in some places that elaborate tables have to be furnished below to guide the reader through the tangled system of transpositions, omissions and insertions (see v.l. 5. 43. 14-23; 45. 3). It is clear that, in spite of the authority of Śaṅkara, the text cannot be satisfactorily constituted wholly on the basis of TG, versions which do not present a uniform or consistent text-tradition; nor can it be based on the indiscriminately conflated Vulgate text, which is merely an incoherent assemblage of passages from different sources. Our text is based mainly on the *agreement* of Śī K with M, supported by B, a basis which is as sound as it is broad; and it is authenticated generally by the scholia of Dev., Arj. and Sarvajña. The Javanese version gives us only a few extracts, which are cited *in toto* in App. II; but in spite of the divergent versions of the text, it contains no lines or stanzas, which do not occur in our text! On the other hand, the variant or additional passages, which distinguish TG (with Śaṅkara) from our text *are not found at all* in the Javanese version! — It is worthy of note that the commentary of Śaṅkara on the Sanatsujāta begins with our adhy. 42, and *not* with adhy. 41, which latter is commonly but erroneously treated, in most of the older printed editions, as the first adhyāya of the Sanatsujātaparvan. — With regard to the omission from our text of adhy. 45 of the Bombay edition (=adhy. 46 of the Calcutta), cf. v.l. 5. 44. 24.

४२

वैशंपायन उवाच ।

ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी
संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् ।
सनत्सुजातं रहिते महात्मा
पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् ॥ १

धृतराष्ट्र उवाच ।

सनत्सुजात यदिदं शृणोमि
मृत्युर्हि नास्तीति तवोपदेशम् ।
देवासुरा ह्याचरन्ब्रह्मचर्य-
ममृत्यवे तत्कतरन्नु सत्यम् ॥ २

सनत्सुजात उवाच ।

अमृत्युः कर्मणा केचिन्मृत्युर्नास्तीति चापरे ।

शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्मा विशङ्किथाः ॥ ३

उमे सत्ये क्षत्रियाद्यप्रवृत्ते
मोहो मृत्युः संमतो यः कवीनाम् ।
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि
सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ॥ ४
प्रमादाद्वै असुराः पराभव-
न्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ।
न वै मृत्युर्व्याघ्र इवात्ति जन्तू-
न्न ह्यस्य रूपमुपलभ्यते ह ॥ ५
यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहु-
रात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ।
पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः
शिवः शिवानामशिवोऽशिवानाम् ॥ ६

C. 5. 15E1
B. 5. 42. 6
K. 5. 42. 6

☞ This adhy. is missing in K₂. 8 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 °) M₃₋₅ विदुरेण तत्; C₅' विदुरेरितं (as in text). G₈ तु; C₅' तत् (as in text). K₄ B D_{1-7.9} T₂ (m as in text) संपूज्य तं (D_{1.9} 'ज्यैतं' धर्मभूतां वरिष्ठं. — G₄ om. 1°-2°. — °) D₁ रहसि (? gloss); all comm. रहिते (as in text).

2 G₄ om. 2 (cf. v.l. 1). — °) K₄ B D₁ D_{2-7.9} T₂ अहमिमं; D₁ यमिमं; D₁₀ G_{1.5} यदिमं (for यदिदं). — °) K₄ B D₁ D_{1-7.9.10} T₂ om. हि, and transp. मृत्युर and न. D₈ also om. हि. Ca. d cito मृत्युर्नास्तीति; C₅' मृत्युर्हि नास्तीति (as in text). K₄ D_{1.9} इह वादं (K₄ 'द:'); B_{1.4.5} D₁₂ D₅₋₇ T₂ C₁₂.s प्रवादं; B₂ प्रसादः; B₈ D₁ प्रसादं; D₉ प्रसादात्; M अपदेशः (for उपदेशम्). C₅' cites उपदिष्टं. — °) K_{1.5} D₈ D₈ G₈ om. हि. K₁ G₈ M C₈ अचरन्; C₅' आच' (as in text).

3 °) K₄ B D (except D₈ D_{4.8.10}) T₂ Ca. d अपृच्छः; C₅.s'.np अमृत्युः (as in text). K₄ B D₁ D₈ D_{1-7.9} T₂ (before corr.) C₈ यन्मां (B₄ D₁₂ यच्च); C₅' np केचित् (as in text). Ca. d. n cite यत्. — °) K₄ D_{1.9} यत्परं; B D₈ D₈₋₇ T₂ C₁₂ चापरं; C₅' चापरे (as in text). — °) D₁ G₄ तत्; Ca. d. s' एतत् (as in text). B₂ S (except T₂ G₈) विशङ्कथाः (cf. l. 67. 13 and v. l.); all comm. as in text.

4 °) K₄ B_{2.4} C₈ तस्य विद्धि; D₁ D_{1.2.5.6.9} T₂ (also as in text) एतस्य विद्धि; C₁₂ आद्यप्रवृत्ते (as in text). Ca cites एतस्य, C₅' क्षत्रियाद्य. B_{1.8.5} क्षत्रियस्येह विद्धि (for 'याद्यप्रवृत्ते'). — °) K₄ B D₁ D_{1.2.5.9} T₂ (also as in text). Ca. d मोहात्; M (except M₁) मोहैः; C₅.s' मोहः (as in text). D₈ संस्मृतो; C₅.s' as in text. K₄ B D₁ D_{1-4.6.9} T₂ M अयं; C₅' यः (as in text). — °) B₄ D₁ M (M₁ sup. lin. as in text) तथा; C₅.s' सदा (as in text). K₄ D₈ अप्रमादात्; C₁₂.s'.s' as in text.

5 °) D_{1.8} T₁ वा (for 'वै'). — °) K₁ न प्रमादाद्वै; K₄ न च प्रमादात्; C₅.s' अप्रमादात् (as in text). K_{1.4} D₁ हि देवाः; K₈ D₈ D_{8.10} T₁ G C₅' np सुराश्च (for भवन्ति). — K₄ om. 5°-7°. — °) B₃ D₁₂ D_{2-4.8} T₂ एव; D₉ चैव; Ca. d. s' वै (as in text). D₁ एति (for अत्ति). — °) D_{3.10} T₁ G_{1.2.4.5} अपि; G₈ M (except M₅) C₅' च; Ca. d. s' हि (as in text). B₃ D₁ D_{2-4.6.9} T₂ G₈ M₂ हि; G₈ च (for ह).

6 K₄ om. 6 (cf. v.l. 5). — °) D₈ त्वेको; D₁ त्वेकं; G₈ चैके; all comm. त्वेके (as in text). — °) K₈ m (orig. as in text) D₈ D₈ T₁ G C₅' np आत्मावासं (D₈ 'स्तं'); D₁ नात्मावसन्नं; C₁₂.s as in text. D₁₂ D_{2.4.9} Ca. d आत्मा व (D₁₂ वा; D₉ वै) सन्नमृतं ब्र'. — °) D₁ G₈ अनुप्रशास्ति; C₅' अनुशास्ति देवः (as in text).

C. 5. 1582
B. 5. 42. 7
K. 5. 42. 7

आस्यादेप निःसरते नराणां
क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च मृत्युः ।
ते मोहितास्तद्वशे वर्तमाना
इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतन्ति ॥ ७
ततस्तं देवा अनु विप्लवन्ते
अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ।
कर्मोदये कर्मफलानुरागा-

स्तत्रानु यान्ति न तरन्ति मृत्युम् ॥ ८
योऽभिध्यायन्नृत्पतिष्णूभिहन्या-
दनादरेणाप्रतिबुध्यमानः ।
स वै मृत्युर्मृत्युरिवात्ति भूत्वा
एवं विद्वान्यो विनिहन्ति कामान् ॥ ९
कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ।
कामान्व्युदस्य धुनुते यत्किञ्चित्पुरुषो रजः ॥ १०

7 K₄ om. 7^{ab} (cf. v.l. 5). — ^a) K₁ (before corr.) B Dn D_{2.5-7.9} T₂ G₈ M₁ (*inf. lin.*) Ca. d. s. अस्यादेशात्; D₁ अस्यादेतत्; G₈ आलस्यदोषात्; Cs'. np आस्यादेप (as in text). K₅ D₈ Cn निःसरति; Ca. d. s. s' as in text. — ^b) B_{2.4} Dn₂ लोभः; Cd. s' मोहः (as in text). Cs cites क्रोधमोहौ. — After 7^{ab}, K₁ (marg.). s Dn D₈ D₂ (marg. sec. m.). s. 4. 8. 10 T G ins.:

243* अहंगतेनैव चरन्विमार्गा-

अ चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ।

[Noticed in Cs' but not in Ca. d. s. — (L. 1) G_{1.5} इव (for एव). — (L. 2) D₈ G₂ कश्चित्; G_{1.5} देही; G_{2.8} Cs' किञ्चित् (for कश्चित्).]
— D_{8.2} om. 7^{ed}; D_{8.1} transp. 7^{ed} and 8^{ab}. — ^a) K₅ D_{8.10} अतः; all comm. इतः (as in text). D_{8.1} G_{1.8} प्रयांति; Cs. s' पतन्ति (as in text).

8 D_{8.1} transp. 7^{ed} and 8^{ab}. — ^a) T₁ G₈ Ca अतः; M तं (M₂ कं) वै; Cd. s. s' ततः (as in text). M om. तं. B₈ Dn₂ D₈₋₅ तान्; Ca. d. s. s' तं (as in text). D₁ ते वा (for तं देवा). K₅ D_{8.10} S (except T₂) Cs' परिप्लवन्ते; Ca. d. s. विप्लवन्ते (as in text). — ^b) Dn₁ D_{8.9} Ca ततो; Cd. s. s' अतो (as in text). K₅ D_{8.10} T₁ G M₁ (*inf. lin.*) Cs' मरणादभ्युपैति; M कर्मणा ह्यभ्युपैति; Ca. s. मरणाख्यामु (as in text). — ^c) K₄ B₂ D_{1.2} M (M₁ *inf. lin.* as in text) कर्मफलानुरागस्ते; D_{8-6.9} लान्वितास्ते; Cs' लानुरागाः (as in text). Ca. d. cite कर्मफलानुरागाः; Cs. फलानुरागाः. — ^d) K₅ यांति ते; B_{1.8.5} Dn D₈₋₆ T₂ (before corr.) ते यांति. D₈ यांतीति (for यान्ति). Here and in the sequel, T₁ has incorporated into its text fragments of Sanatsujātiya stanzas with the remark “यज्ञनारायणीये”. Yajñanārāyaṇa was a Southern thorn commentator. Thus after 8, T₁ ins. यज्ञनारायणीये । ततस्तं देवा अनु परिप्लवन्ते । — After 8, K₁ (marg.). s D (except D_{1.8.6.9}; D₇ om. lines 3-6) T G (except G₈) ins.:

244* सदर्शयोगानवगमास्समन्ता-

त्प्रवर्तते भोगयोगेन देही ।

तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां

मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ।

मिथ्यार्थयोगाभिहृतान्तरामा

[5]

स्मरन्नुपास्ते विषयान्समन्तात् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 1) D₈ °योगावगमात्; T₁ °योगाभिगं. — (L. 4) K₁ T₂ G_{1.2.3} °धेयोगेस्य (for °धेयोगस्य). — (L. 6) G_{2.4.5} समस्तान् (for समन्तात्).]

— Thereafter K₁ (marg.). s Dn D₁₀ T₁ G (G₈ om.) read 12; while D₈ D_{8.4.8} T₂ read 12 here for the first time, repeating it in its proper place. Cd reads as in text.

9 ^a) K₄ B Dn D_{1-3.6} (before corr.). 7 Cs सः; Cs' यः (as in text). G₈ [अ]नुध्यायन्; M [अ]भिध्यायेद्; Ca. d. s. as in text. K₁ (before corr.). 4 B Dn D_{1-7.9} Ca. d. s. उत्पतितान्; Cs' उत्पतिष्णून् (as in text). M (except M₂) न हन्यात्; all comm. निहं (as in text). — ^b) K₅ D_{8.10} M (except M₂) Cs' अनाचारेण; B_{1.8.5} सदाचारेण; T₁ अनासारेण; G₈ °चरेण; Ca. d. s. °दरेण (as in text). — ^c) B Dn D₈₋₇ Ca. s. नैनं; D₁ न तं; D₂ न वै; Cs' स वै (as in text). K₁ D₈ G₈ M₅ Ca मृत्युं; K₅ मृत्योः; Cd. s. s' मृत्युः (first occurrence of the word) as in text. Ca अभिभूयात् (for अत्ति भूत्वा). D_{1.2.4.9} भूतानि; D₈ भूतं; Cs. s' भूत्वा (as in text). — ^d) D₈ D₈ G_{2.8} ह्येवं; G_{1.4} ह्येनं (for एवं). D₈ D_{8.10} T₁ G_{1.2.4.5} [अ]भिहंतीह (G_{1.4} °व); G₈ M ह्यभिहंति (for विनि). — After 9, D₈ reads 12.

10 ^b) K₄ D₈ G₈ कामाद्; Cs. s' कामान् (as in text). — D₈ om. 10^a-11^d. — ^c) D₈ कामान्व्युदस्यन्; D₂ G₈ M₅ कामानुदस्य; G₂ M_{2.4} कामान्युदस्य; Ca. d. s' कामान्व्युदस्य (as in text). D₁ कुहते; all comm. धुनुते (as in text).

तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ।
 गृह्यन्त इव धावन्ति गच्छन्तः श्वभ्रमुन्मुखाः ॥ ११
 अभिध्या वै प्रथमं हन्ति चैनं
 कामक्रोधौ गृह्य चैनं तु पश्चात् ।
 एते बालान्मृत्यवे प्रापयन्ति
 धीरास्तु धैर्येण तरन्ति मृत्युम् ॥ १२
 अमन्यमानः क्षत्रिय किञ्चिदन्य-

नाधीयते तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।
 क्रोधाह्लोभान्मोहमयान्तरात्मा
 स वै मृत्युस्त्वच्छरीरे य एषः ॥ १३
 एवं मृत्युं जायमानं विदित्वा
 ज्ञाने तिष्ठन्न विभेतीह मृत्योः ।
 विनश्यते विषये तस्य मृत्यु-
 मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः ॥ १४

C. 5. 1561
B. 5. 42. 15
K. 5. 42. 16

11 Ds om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) K1m. 5 Ds Ds. 10 T1 G2-4 Cs' देहो; D1 तद्; Ca. d. s तमो (as in text). — ^b) Dn D2-4. 6 T2 मुह्यन्तः; Ds Gs Cs गृह्यन्तः; D1 गृह्यन्तः; Ds. 10 T1 G1. 2. 4 Cs' गृह्यन्तः; Gs M कृष्यन्तः; Ca. d. np गृह्यन्त (as in text). Ks Ds Ds. 10 G1. 2. 4 Cs' एव; Ca. d इव (as in text). Ds उत्पतन्तश्च (for गृह्यन्त इव). — ^c) D2-5 T2 G1. 4. 5 गच्छन्ति; Cs' गच्छन्तः (as in text). K1 (before corr.). 4 B Dn D1. 2. 5-7 श्वभ्रवन्मुखः; Ks श्वभ्रवन्मुखाः; Ds च भ्रमन्मुखाः; Ds. 4 च भ्रमन्मुखः; T2 Gs श्वभ्रमन्मुखः (Gs 'न्मुखः); Cs' श्वभ्रमुन्मुखाः (as in text). Ca. d cite गच्छन्त इव श्वभ्रे. — After 11, B4. 5 Dn ins. 245* (cf. v.l. 12).

12 B4. 5 Gs om. 12. K1 (marg.). 5 Dn D10 T1 G (Gs om.) read 12 after 244* (cf. v.l. 8); Ds Ds. 4. 8 T2 read it for the first time after 244* and repeat it here; Ds reads 12 after 9. — ^a) Ds. 4 (both second time) निदिध्या; all comm. अभिध्या (as in text). K4 B1-8 D (except Ds Ds. 10; Ds. 4 only second time) Cs लोकान्; Ca लोभात् (for चैनं). — ^b) K1 B1-8 Ca. s अवगृह्याशु; K4 Dn Ds. 4 (both latter second time). 5-7. 9 अनुगृह्याशु; D1. 2 अथ गृह्याशु; Ds. 4 T2 (all first time) गृह्य चैनं च; T2 (second time) प्रतिगृह्याशु (for गृह्य चैनं तु). Cs' cites प्रगृह्य. M रूपं (for चैनं). Ks Ds Ds च; T1 हि (for तु). — ^c) K1. 5 Ds2 D2-4 (Ds. 4 first time). 8. 10 T (T2 first time) M एतान्; Cs. s' एते (as in text). Cs cites प्राप्नुवन्ति. — ^d) K4 Cs. ap. np चरन्ति; Ca. s' तरन्ति (as in text). K4 B1-8 Ca. s. np धर्मः; Cs' मृत्युं (as in text). — K4 B1-8 Ds-6. 8 ins. after 12; B4. 5 Dn, after 11:

245* अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्या-

किं वै मृत्युस्तार्ण इवास्य व्याघ्रः ।

[Noticed in Ca; but not in Cd. s. s'. — (L. 2) B2 Dn Ds तीर्णः; Ca. n तार्णः (as above). K4 B1. 8 Ds Ca सर्पः (for व्याघ्रः). Cf. 13^b.]

13 Bs om. 13^{ab}. — ^a) Ks Ds. 9 Ms-5 कंचिद्; D1 कश्चिद्; Cd. s किञ्चिद् (as in text). — ^b) Cf. 245* above. K1. 4 B (Bs om.) Dn D1. 8-9. 9 G1. 2 Cd. s नाधीयते; Cs' 'यते (as in text). K4 ततो न इवास्य मृत्युः; B (Bs om.) Dn Ds-6 निर्णुदन्निवास्य चायुः; Cs बाल इवाश्मव्याघ्रः; Cs' as in text. Ca. d cite अश्मव्याघ्र. — ^c) Ks Ds D1. 2. 8-10 T1 Gs. 4 M1 (sup. lin. as in text). 2. 8. 5 Cd. s. s' मोहभ (Gs Ms 'मा) यांतरात्मा (for मोहमया). K1 D7 भीक्रोधलोभादिमया (D7 'हतां) तरात्मा; B Dn Ds-6 T2 स क्रोधलोभौ (B1. 2. 4. 5 Ds 'भो) मोहवानं- (T2 'भयां) तरात्मा; Gs कामात्क्रोधाह्लोभभयांतरात्मा. Ca has स क्रोधलोभमोहयुक्तः. — ^d) T1 G1. 5 स एव (for स वै). G1. 4. 5 स्म- (for त्वत्-).

14 ^a) M transp. एवं and मृत्युं. — ^b) Ks Ds2 Ds. 10 S (except T2 M2) Cs' ज्ञानेन तिष्ठन्न विभेति मृत्योः. Ca. d. s cite ज्ञाने तिष्ठन् (as in text). — After 14, Ks (om. lines 17-20) Dn Ds (om. lines 13-20) T G (Gs om. lines 1-8) ins.:

246* धृतराष्ट्र उवाच ।

यानेवाहुरिज्या साधुलोका-
 निद्रजातीनां पुण्यतमान्सनातनान् ।
 तेषां परार्थं कथयन्तीह वेदा
 एतद्विद्वाञ्छेति कथं नु कर्म ।

सनत्सुजात उवाच ।

एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र
 तथार्थजातं च वदन्ति वेदाः ।
 स नेह आयाति परं परात्मा
 प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

कोऽसौ नियुक्ते तमजं पुराणं
 स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ।
 किं वास्य कार्यमथ वा सुखं च
 तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् ।

[5]

[10]

C. 5. 1597
B. 5. 42. 22
K. 5. 42. 22

धृतराष्ट्र उवाच ।

येऽस्मिन्धर्मान्नाचरन्तीह केचि-

तथा धर्मान्केचिदिहाचरन्ति ।

धर्मः पापेन प्रतिहन्यते स्म

उताहो धर्मः प्रतिहन्ति पापम् ॥ १५

सनत्सुजात उवाच ।

दोषो महानत्र विभेदयोगे

ज्ञानादियोगेन भवन्ति नित्याः ।

तथास्य नाधिक्यमपैति किञ्चि-

दनादियोगेन भवन्ति पुंसः ।

य एतद्वा भगवान्स नित्यो

विकारयोगेन करोति विश्वम् ।

तथा च तच्छक्तिरिति स्म मन्यते

तथार्थयोगे च भवन्ति वेदाः ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 2) = (var.) 5. 42. 17. Ks Ds T2 G1.2 सनातनात्; Cs' as in text. — (L. 3) Ds तेषां परमार्थं कथयन्ति वेदाः; Cs' as in text. — (L. 4) Cn cites उपैति. — T1 G1.4 सनत्कुमारः (for सनत्सुजात उ°). — (L. 5) G1.4 Cs'p विद्वान्; Cs' अविद्वान् (as in text). T2 G1.2.4 Cs' परियाति (for उ°). — (L. 6) Ks Ds2 G2 तत्रार्थ°; Dn2 Gs यथार्थ°; T1 तदार्थ°; G1.4 तथार्थवाद°; Cn.s' as in text. Ds परं प्रयाति; Cs' वदन्ति वेदाः (as in text). — (L. 7) Dn2 Cn अनीह (for स नेह). T2 जानाति; G4 याति; Cs' आयाति (as in text). Ds तस्यैवाविद्वान्सी वदन्ति वेदाः. — (L. 8) Ds स नेह आयाति (for प्रयाति मार्गेण). Ks T1 निहन्ति मा°; Dn2 Ds D10 G1.2 Cs' निहन्त्य मा°. T2 धर्मान् (for मार्गान्). Dn2 missing from line 9 of this insertion up to st. 1 of the next adhy. — (L. 12) T1 सर्व°; G1.4 तत्त्वं; Cs' विद्वन् (as above). T1 विद्वन्; Cs' सर्व° (as above). — G1.2.4 सनत्कुमारः (for सनत्सु उ°). — (L. 13) T1 G1.4 च मेदयोगो (T1 °ने); Cs' विमे° (as above). — (L. 15) Dn1 Ds Gs-5 उपैति; Cn.s' अपैति (as above). — (L. 17) T G Cs' यदेतद्वा (for य एतद्वा). G Cs' नित्यं (for नित्यो). — (L. 19) T2 G Cs' मन्ये (for मन्यते). — (L. 20) Ds यथा; Gs.5 तदा; Cs' तद् (for तथा). T1 G1.4 °योगेन; Cs' °योगे च (as above).]

— Thereafter T2 reads 18 (with v.l.), repeating it (with v.l.) in its proper place.

15 Dn2 missing (cf. v.l. 14). Ks Ds om. the ref. — °) Ks Ds1 D7.8.10 S Cs' यस्माद्; Ca.d.s येऽस्मिन् (as in text). Ds Ca.d धर्म; Cs.s' as in text.

सनत्सुजात उवाच ।

उभयमेव तत्रोपभुज्यते फलं

धर्मस्यैवेतरस्य च ।

धर्मेणाधर्मं प्रणुदतीह विद्वा-

न्धर्मो बलीयानिति तस्य विद्धि ॥ १६

K1.5 B5 Ds1 D6-8.10 T1 G1.2.5 Cs.s' आचरन्ति; Ca.d नाचरन्ति (as in text). K4 Ds1 D8.9 लोके (for केचित्). — °) K1.5 B5 Ds1 D6-8.10 T1 G1.2.5 Cs.s' अधर्मान् (for धर्मान्). — °) T2 G2.5 धर्मेण पापं; Ca.d.s' धर्मः पापेन (as in text). K1.4 B4 Dn1 D8-5.7.9 स्थित्; Ks Ds.10 S Cs' वा; B1.2.5 D1.2 Ca [अ]स्य (for स्म). — °) T2 पापेन धर्मं प्रतिहन्यते स्म. — After 15, Ks ins. 247* (cf. v.l. 16).

16 Dn2 missing (cf. v.l. 14). — 16^{ab} is not noticed in Cs' (see below). — Ds.10 T G ins. after the ref.: Ks, after 15; Ds, after 16^{ab}; Dn1, after 16:

247* तस्मिन्स्थितो वाप्युभयं हि नित्यं

ज्ञानेन विद्वान्प्रतिहन्ति सिद्धम् ।

तथान्यथा पुण्यमुपैति देही

तथागतं पापमुपैति सिद्धम् ।

गत्वोभयं कर्मणा भुज्यतेऽस्थिरं

शुभस्य पापस्य स चापि कर्मणा ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 1) Ds Ds.10 यस्मिन्; Cs' तस्मिन् (as above). Ks Dn1 T G2 स्थितौ; Cs' स्थितो (as above). Dn1 Gs च (for वा). — Gs om. lines 3-4. — (L. 3) T2 ततः; G1.4 अतः; Gs Cs' अथ (for तथा). — (L. 5) Gs स्थित्वा; Cs' गत्वा (as above). G1-3 कर्मणि; Cs' कर्मणा (as above). Dn1 D10 T2 भुज्यते; Cs' भुज्यते (as above). — (L. 6) G2.3.5 कर्मणः; Cs' कर्मणा (as above).]

— Ks Ds.10 T G om. 16^{ab}. — °) K1 उभयोर् (for उभयम्). K1 M om. एव. B1.2.5 M2 Cn उपभुज्यते; Bs.4 Ds D1.8.4 उपभुज्यते. M शुभं (for फलं). Ds फलं तत्रोपभुज्यते (by transp.). — °) M1.8.5 ins. फलं before धर्मस्य. M om. एव. Dn1 अपि मर्त्यः (for च). K1.4 D7 धर्मस्य वै कर्मणश्चेतरस्य; D1 धर्मस्य वा चेतस्य. — After 16^{ab}, Ds ins. 247*. — Dn1 reads 16^{ab} twice, first time as in text and second time (for v.l. see below) after 247*. — °) Ks Dn1 (second time) Ds (also as in text) Ds.10 T G Cs' पापं; Cs अधर्मं (as in text). Ds (also as in text) M प्रणुदन्ति; Gs प्रतिहन्ति; Cs.s' प्रणुदन्ति (as in text). Gs om. इह.

धृतराष्ट्र उवाच ।

यानिमानाहुः स्वस्य धर्मस्य लोका-

न्दिजातीनां पुण्यकृतां सनातनान् ।

तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्या-

नैतद्विद्वाभैव कृतं च कर्म ॥ १७

सनत्सुजात उवाच ।

येषां बले न विस्पर्धा बले बलवतामिव ।

M विप्राः (for विद्वान्). — ^a) T₂ G तत्र (G₃ विद्धि); C₃.s' तस्य (as in text). Dn₁ Cn (second time) सिद्धिः; G₃ तत्र; C₃.np विद्धि (as in text).

17 Dn₂ missing (cf. v.l. 14). K₅ D₈.10 T G om. 17; not noticed in C₃'. — ^a) K₄ B Dn₁ D₂-5.9 इह; D₈ M एव; C₃.d.s इमान् (as in text). B₄ D₁.2.5 स्व-; C₃.s अस्य; C₃ स्वस्य (as in text). D₈ M त्वि(D₈ इ)ज्यया साधुलोकान् (for स्वस्य धर्मस्य लोकान्). — ^b) D₈ M (except M₂) पुण्यतमान् (for 'कृतां'). — ^c) Hypometric! K₁ परिक्षयात्; M पराक्रमं; C₃.d.s परिक्रमान् (as in text). D₁.9 कथय त्वं; C₃.s कथयंतः (as in text). C₃ cites कथय. D₁.2.9 तथा (for ततो). M अन्यः (for अन्यान्). K₄ B Dn₁ D₈-7 Cn तेषां क्रमान् (B₁.2.5 D₈.4 'षां परिक्रमान्) कथय ततोपि चान्यान् (B₂ चान्याः; D₈.4 वान्यः); D₈ तेषां परमार्थं कथयन्ति वेदान्. — ^d) K₄ D₈ om. (the first) न. D₁-4.9 विद्वान्; C₃.d.s as in text. K₄ वेत्तुं (for नैव). B Dn₁ D₈-7 Cn वेत्तुमिच्छामि; C₃.d नैतकृतं च; C₃ नैव कृतं च (as in text). D₈ न तद्विद्वाभेति कथं नु कर्म; M एतद्विद्वाभेति कुतश्च धर्मः. — After 17, D₈ repeats 15, while K₅ ins. 248*.

18 Dn₂ missing (cf. v.l. 14); K₅ om. 18. D₈ S om. the ref. T₂ reads 18 (for the first time), with the ref., after 246*. — ^a) M₂.4 (sup. lin. as in text).s एषां; C₃.s येषां (as in text). K₁ D₁ G₃ धर्मे न; B Dn₁ D₈-6.10 व्रतेथ; D₇ धर्मेण; D₈ T₁.2 (first time) G₁.5 C₃' धर्मेण; T₂ (second time) G₂.4 धर्मेथ; M₁.4 (inf. lin.) बलेथ; M₂-5 फलेथ; C₃.d.s बलेन (or बले न) (as in text). — ^b) K₄ D₈ D₁.2.9 C₃.d अपि; D₇ G₃ इह; C₃.ap.dp इव (as in text). — ^c) K₅ मुक्ताः; C₃.s' प्रेत्य (as in text). — ^d) M₁ प्रशासते (for प्रका'). K₁ स्वर्गलोकप्रशासकाः; K₄ Dn₁ D₈-7.10 ब्रह्म(K₄ स्वयं)लोकप्रकाशकाः; B₁.8 C₃ स्वर्ग(B₈ ब्रह्म)लोकमुपासते; B₁.4.5 D₁.2.9 C₃.d स्वर्गलोकप्रकाशकाः; D₈ D₈ T₁.2

ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य स्वर्गलोके प्रकाशते ॥ १८

यत्र मन्येत भूयिष्ठं प्रावृषीव तृणोलपम् ।

अन्नं पानं च ब्राह्मणस्तज्जीवन्नानुसंज्वरेत् ॥ १९

यत्राकथयमानस्य प्रयच्छत्यशिवं भयम् ।

अतिरिक्तमिवाकुर्वन्स श्रेयान्नेतरो जनः ॥ २०

यो वाकथयमानस्य आत्मानं नानुसंज्वरेत् ।

ब्रह्मस्वं नोपभुञ्जेद्वा तदन्नं संमतं सताम् ॥ २१

(first time as in text) G C₃' स्वर्गे यांति प्रकाशतां; text as in M₂-5! — Dn₁ D₈ D₈.10 T G ins. after 18: K₅ (which om. 18) ins. after 17:

248* येषां धर्मे न च स्पर्धा तेषां तज्ज्ञानसाधनम् ।

ते ब्राह्मणा इतो मुक्ताः स्वर्गं यान्ति त्रिविष्टपम् ।

तस्य सम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदो जनाः ।

नैनं मन्येत भूयिष्ठं बाह्यमाभ्यन्तरं जनम् ।

[Noticed in C₃'; but not in C₃.d.s. — (L. 1) K₅ धर्मेण; Dn₁ धर्मे च; T₂ G₁.5 धर्मेण; C₃' धर्मे न (as above). K₅ Dn₁ विस्पर्धा; T₂ संस्पर्धा; G₁ चास्पर्धा. C₃' cites स्पर्धा (as above). — (L. 2) T₂ सनातनं; C₃ त्रिवि' (as above). — (L. 4) G₁ स न; G₂ न स; C₃' नैनं (as above).]

19 Dn₂ missing (cf. v.l. 14). — ^a) K₅ Dn₁ D₈ T₁.2 (by corr.) G₂.5 C₃.np तृणोदकं; C₃.d.n.s.s'p 'लपं (as in text). — ^b) D₈ D₁.6 Cd अन्नपानं; C₃ as in text. K₁.4 D₈ च विप्र्रेन्द्रः; K₅ B Dn₁ D₈-7.10 ब्राह्मणस्य; D₈ D₁ M₁ ब्राह्मणस्तत्; D₈ ब्राह्मणेंद्रः; T ब्राह्मणस्तु (for च ब्राह्मणः). — ^c) K₄ संजीवन्; K₅ B (except B₈) Dn₁ D₇.8.10 तज्जीवेत्; D₈ जीवेन्नैव; T₁ M₁ जीवनं; C₃.d.s तज्जीवन् (as in text). C₃' cites उपजीवेत्. D₂.9 अनुसंस्मरेत्; all comm. as in text. D₁ जीवनान्यस्य संस्मरेत्.

20 Dn₂ missing (cf. v.l. 14). — ^a) G₁.2 यश्च; all comm. यत्र (as in text). K₁ अस्य यतमानस्य; B वेकथयमाने तु; D₈ Cap. dp अप्रयतमानस्य; C₃ अव्यथयमानस्य; C₃.s' अकथ' (as in text). — D₇ (hapl.) om. 20^b-21^a. — ^b) K₁ D₈ M₂ Cd.s प्रयच्छन्ति; D₈ 'च्छन्; C₃.s' 'च्छति (as in text). D₈-5.9 अशुभं; T₁ अशनं; all comm. अशिवं (as in text). — ^c) B₈ अत्यंतं सर्वभूतानां. — ^d) D₈ श्रेयसे; all comm. स श्रेयान् (as in text). G₁.4 नेतरे जनाः. C₃.d cite नेतरे, C₃.s' नेतरः.

21 Dn₂ missing (cf. v.l. 14); D₇ om. 21^a (cf. v.l. 20). — ^a) B यो वै कामयमानस्तु (B₂ 'स्य); C₃.d यो वाकथयतो दत्त्वा; C₃ यो वा कथयमानस्य; C₃' as in

C. 5. 1637
B. 5. 42. 32
K. 5. 42. 31

C. 5. 1008
B. 5. 42. 38
K. 5. 42. 82

यथा स्वं वान्तमश्नाति श्वा वै नित्यमभूतये ।
एवं ते वान्तमश्नन्ति स्ववीर्यस्योपजीवनात् ॥ २२
नित्यमज्ञातचर्या मे इति मन्येत ब्राह्मणः ।
ज्ञातीनां तु वसन्मध्ये नैव विद्येत किञ्चन ॥ २३
को ह्येवमन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।

text. — ^b) K1 Ca. d सद्वाहं; K4 B2 D2.9 स ह्यहं; K5 B8 Dn1 D1.8-s.8.10 T2 G ह्यात्मानं; D6 गृह्णाहं; M आत्मानः (for आत्मानं). D7 transp. आत्मानं and न. — After 21^{ab}, M ins.:

249* एको वै ह्यन्तरात्मानं ब्राह्मणो हन्तुमर्हति ।
(cf. 24^{ab}). — ^c) K1 D1 ब्रह्मस्थाने; Cs' ब्रह्मस्वं न (as in text). Ca. d cito ब्रह्मस्वं. K1 तु कुर्यात्; K4 B Dn1 D8-6 उपभुञ्जीत (B2 'युञ्ज्याद्वा). K5 Ds D7.3.10 T G Cs' उपहन्त्याद्वा; D1 च भुञ्जीत; D2 उपभुञ्जे वा (for उपभुञ्जेद्वा). D6 ब्रह्मस्थानोपयुष्टाद्वा. — ^d) G (except G5) तस्याहं; M कदन्नं; Cd.s.s' तदन्नं (as in text). — After 21, T2 G1.4.5 ins.:

250* कुशवल्कलचेलार्थं ब्रह्मस्वं योगिनो विदुः ।
a gloss taken from Śaṅkara's comm. (q. v.)!

22 Dn2 missing (cf. v.l. 14). K5 om. 22. Ds Ds.10 T G2.8.5 read 22 after 25; G1.4, after 26. — ^a) D1.9 M1.8.5 यथा स्वः; D7 यथा वै; T2 यो यथा; Ca. d.s यथा स्वं (as in text). Ds Ds.10 T1 G Cs' ये यथा (Ds यथा वा) वान्तमश्नन्ति. — ^b) Ds Ds.10 T G Cs' बालाः (T2 बालः; G8 श्वानः) (for श्वा वै). — B5 om. 22^a-26^b. — ^c) D2.7 स्वं; Ca.s.s' ते (as in text). D1.2 M4 अश्नाति; Ca.s' as in text. — ^d) B1.8 उपजीव्यते; Dn1 T2 G1.2 उपसेवनात्; Ds D7 T1 G5 Cs' उपभोजनात्; G4 उपशोभनात्; M उपदर्शनात्; Ca. d.n.s उपजीवनात् (as in text). Ds.4 तस्य स्वमुपयुज्य वै.

23 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 23 (cf. v.l. 22). — ^a) K1.4 B (B5 om.) D1-7.9 Ca. d.s 'चर्येण; Ds 'चर्याया; Cs' 'चर्या मे (as in text). — ^b) K4 D7 Cd ब्राह्मणं; B (B5 om.) Ds.4 वै द्विजः; Ca.s' ब्राह्मणः (as in text). — ^d) Ds नैव; T2 G1.5 नैव; Cs' नैव (as in text). T1 विद्येत; T2 विद्येत; G1.4.5 Cs' विदेत. G1 कंचन; G2.8.5 M Cs'p कश्चन; Cs' किञ्चन (as in text). K1.4 D1-5.7.9 Cs वेद कश्चिद्धि (D1 'ज्ञ) ब्राह्मणं; B (B5 om.) Dn1 D6 तं विदुर्ब्राह्मणं बुधाः. Ca. d.s cite कश्चिद्ब्राह्मणं वेद (cf. K1.4 etc. above).

24 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 24 (cf. v.l. 22). — ^a) K1.4.5 B5 Dn1 D1-7.9 को ह्यनं (Ds.4

तस्माद्धि किञ्चित्क्षत्रिय ब्रह्मावसति पश्यति ॥ २४
अश्रान्तः स्यादनादानात्संमतो निरुपद्रवः ।
शिष्टो न शिष्टवत्स स्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ॥ २५
अनाढ्या मानुषे वित्ते आढ्या वेदेषु ये द्विजाः ।
ते दुर्धर्षा दुष्प्रकम्प्या विद्यातान्ब्रह्मणस्तनुम् ॥ २६

'लपः; D6 'न्य'तरमात्मानं; B1-8 को ह्येवांतरमात्मानं; M को ह्येव स्वांतरां. Ca cites को ह्यनंतरं, Cd.s अनंतरं, Cs' एवमंतरमात्मानं. — ^b) K1 D1.2.7.9 वेत्तुं; K4.5 Ds Ds T1.2 (before corr.) G1.4 Cs.s' मंतुं; Ds.4 Gs ज्ञातुं; Ds वक्तुं (for हन्तुं). — After 24^{ab}, K5 Dn1 Ds1 Ds.10 T G ins.:

251* निर्लिङ्गमचलं शुद्धं सर्वद्वन्द्वविवर्जितम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d.s. — K5 Dn1 D10 'द्वैत'; Cs' 'द्वन्द्व' (as above).]

— K5 Ds1 Ds.10 T G cont.: Dn1 Ds2 ins. after 24:

252* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ।

[= l. 68. 26; = (var.) Manu 4. 255. — Noticed in Cs', but not in Ca. d.s.]

— K5 Ds1 Ds.10 T G Cs' om. 24^{ab}. — ^c) B1-8 तस्मिन्निह; M ब्रह्माद्धि (for तस्माद्धि). Ca. d cite तस्मात् (as in text). K4 D6 transp. किञ्चित् and क्षत्रिय. M Cs क्षत्रिय; Ca. d as in text. K1 राजन्य; D1 क्षेत्रे वै; Cs क्षत्रिय (as in text). B (B5 om.) Dn1 D6 क्षत्रियस्यापि; Ds.4 क्षत्रियं किञ्चित्; Cn (?) अब्राह्मणस्यापि (for किञ्चित्क्षत्रिय). — ^d) B (B5 om.) Ds.4 नित्यदा; Ca. d.s पश्यति (as in text). — After 24, Dn1 Ds2 ins. 252*.

25 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^a) K5 B (B5 om.) Ds.7 T G (except G5) Cn.s' अनादाता; Ds अनाचारः; D1 अवज्ञातः; Ca. d.s अनादानात् (as in text). — ^b) K1 Ds.7 Ca निरुपज्व- (K1 'ह्र)रः; Cd निरुपरकरः; Cs' as in text. Cs cites उपह्रं. — ^c) G5 M शिष्टे न (for शिष्टो न). Ca. d.s cite शिष्टः. B3 D1 वा (for न). K1.4 B1.2 Ds.2 (before corr.). 4.5.9 Cs.np अशिष्टवत् (for शिष्टवत्). Ca. d cite अशिष्टः. — ^d) D7 वेदपारगः; M (except M2) ब्रह्मवित्तमः; Ca. d.s.s' as in text. — After 25, Ds.10 T G2.8.5 read 22.

26 Dn2 missing (cf. v.l. 14). B5 om. 26^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) K1.4 D1.5 (before corr.).9 लोके; Cs.ap वृत्ते; Cs'.sp वित्ते (as in text). — ^b) T1 G (except G5) ह्याढ्या. K1.5 D1.2.5 (before corr.).7.9

सर्वान्स्विष्टकृतो देवान्विद्याद्य इह कश्चन ।
 न समानो ब्राह्मणस्य यस्मिन्प्रयतते स्वयम् ॥ २७
 यमप्रयतमानं तु मानयन्ति स मानितः ।
 न मान्यमानो मन्येत नामानादभिसंज्वरेत् ॥ २८
 विद्वांसो मानयन्तीह इति मन्येत मानितः ।
 अधर्मविदुषो मूढा लोकशास्त्रविशारदाः ।
 न मान्यं मानयिष्यन्ति इति मन्येदमानितः ॥ २९
 न वै मानं च मौनं च सहितौ चरतः सदा ।

अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ३०
 श्रीः सुखस्येह संवासः सा चापि परिपन्थिनी ।
 ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ३१
 द्वाराणि तस्या हि वदन्ति सन्तो
 बहुप्रकाराणि दुरावराणि ।
 सत्यार्जवे ह्रीर्दमशौचविद्याः
 षण्मानमोहप्रतिबाधनानि ॥ ३२

C. 5. 1620
 B. 5. 42. 46
 K. 5. 42. 44

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२

Ca. d देवेपु; K₄ Cs देवेपु; Cs' वेदेपु (as in text). K_{1.4} जजुषः; D₁ जिणवः; D_{2.9} यज्वसु; D_{5m.7} जज्ञिरे; Ca. d जग्मुषः; Cs' ये द्विजाः (as in text). B (B₅ om.) D_{n1} D_{8.4.8} (before corr.). 6.10 Cap आढ्या देवे तथा क्रतौ. D₉₂ cites देवेपु गौडपाठः आढ्या देवे तथा क्रतौ । आढ्या देवेपु जजुष इति वा गौडपाठः । — ^a) G (except G₂) transp. दुर्धर्षा and दुष्प्रकम्प्या. K₄ D_{1.8.4} G₂ दुष्प्रकम्पाः. M ते दुष्प्रधर्षा दुष्कम्प्याः; Ca. d. s. s' as in text. — ^a) B D_{n1} D_{8.4.8} (by transp.) तान् विद्यात्; D₁ विद्यंतः; Cs as in text. K_{1.5} D_{8.10} विद्यात्; D_{2.5} विद्याः; Ca. d. s. s' विद्यात् (as in text). Ca. d तां; Ca. s' तान् (as in text). K₄ D_{8.8.9} G₂₋₄ M_{2.5} ब्राह्मणः; Ca. d. s. s' as in text. — After 26, G_{1.4} road 22.

27 D_{n2} missing (cf. v.l. 14). — ^a) K₁ सर्वस्वस्ति-
 कृतो; K₄ B₁₋₈ D_{1.5} Ca. d. s सर्वसृष्टिः; B₅ सप्तसृष्टिः; D₂
 सर्वसिद्धिः; D_{8.4.8.9} सर्वस्विष्टः; Cs' as in text. G₂
 transp. स्विष्टकृतो and देवान्. — ^b) K₅ D_{2.7-9} विद्याद्;
 Ca. s. s' as in text. K_{1.4} D_{2-4.8.9} यद्; Ca. d. s' यः
 (as in text). — ^c) D₈ ब्राह्मणः स्यात्; Cs. s' ब्राह्मणस्य
 (as in text). D₁ न समो ब्राह्मणस्यास्य. — ^d) B_{2.8.5}
 D_{n1} D_{2-4.8} Cd. s तस्मिन्; D₅ अस्मिन्; D₉ ह्यस्मिन्; Ca. s'
 as in text. K₅ प्रवर्तते; D₈ संवपते; all comm. प्रयतते
 (as in text).

28 D_{n2} missing (cf. v.l. 14). — ^b) B₈ G₂ स
 मानिताः; D_{1.2.8.8.9} स मानिनः; G_{1.4.5} समाहिताः; Ca. d. s
 as in text. — ^c) D₁ हृष्येत; D₅ दुष्येत (for मन्येत).
 Cd. s. s' cite न मन्येत. — ^d) B D_{n1} D_{8.7} न मान्यम्;
 D_{8.4} न मानाद् (for नामानाद्). K₄ अपि; D_{1.5} Ca
 अति; Cd. s अभि (as in text). K₅ D₈ D₈₋₁₀ S (T₁
 damaged) Cs' नावमाने तु (K₅ M₈₋₈ न; T₂ G₂ अभि;

G_{1.4.5} M_{1.2} अति; G₂ वि; Cs' अनु-) संज्वरेत्. — After
 28, K₅ D_{n1} D₈ D₈₋₁₀ T G ins.:

253* लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca. d. s. — K₅ D₈ D₉
 लोकस्य भावः; D₈ G₂₋₄ Cs' लोकस्वभावः; G_{1.5} लोक (G₅ 'कः)-
 स्वभाव एषो.]

29 D_{n2} missing (cf. v.l. 14). — ^a) D₂₋₈
 Ca. d. s' इति (for इह). — ^b) K_{1.4} D₁₋₈ मानं; Ca
 पूजां; Cs अनु; Cs' इति (as in text). D_{n1} D_{1.3.4.8} G₂
 मानिनः; Ca. s मानितः (as in text). — ^c) B D_{n1}
 D_{8.4.8} T₂ 'निपुणा; Ca. d. s. s' 'विदुषो (as in text).
 — ^d) K₅ D_{1.9} लोके (K₅ 'काः) शास्त्रविशारदाः; B D_{n1}
 D_{8.4.8.7} लोके मायाविशाः; D₈ D₈₋₁₀ T G Cs' लोक-
 (D_{8.10} T₁ लोकाः; T₂ वेद; G₅ लोके) शास्त्रविवर्जिताः; M
 लोकशास्त्रविशाः; Cs as in text. Ca. d cite लोकशास्त्रं.
 — ^e) D₁ मानयन्तीति; Ca. d. s. s' मानयिष्यन्ति (as in
 text). D_{1.5} नामान्यान्मानयन्त्येते; Ca. s' as in text.
 — ^f) K₅ D₈ G_{8.4} एव; D_{8.10} एवं; T G_{1.2.5} [इ]त्येवं;
 Cs' इति (as in text). D₈ T₁ G_{4.5} मन्येत मानितः; Cs'
 मन्येदमानितः (as in text). K_{1.4} D₂ मान्ये नोतापमा-
 नितः; B D_{n1} D_{8.4.8.7} मान्यानामवमानिनः; D_{1.5} तत्कृता
 नावमानिता. Cd cites उत.

30 D_{n2} missing (cf. v.l. 14). — ^a) D₈ D₁₀ G₁
 एव; Cn वा; Cd. s' वै (as in text). K₁ D_{1.2.5} T₁
 Cd. s. s' मानः; Ca मानं (as in text). G₄ नैवावमानं
 मौनं च. ☞ Cn: मानं ह्रीदमशौचम् । ☞ — ^b) M₁ ताविमौ;
 Ca. d. s. s' सहितौ (as in text). K₅ D_{n1} D₈ D_{8.10} Cs'
 वसतः; Ca. s चरतः (as in text). K_{1.4} D₁ Cs. ap समं;
 D_{8.9} M सह; Cs' सदा (as in text). — ^c) K₅ D₈
 D_{8.10} T G अयं (G₁ 'सं; G₄ 'सौ) मानस्य विषयः. ^d)

धृतराष्ट्र उवाच ।

ऋचो यजुष्यधीते यः सामवेदं च यो द्विजः ।
पापानि कुर्वन्पापेन लिप्यते न स लिप्यते ॥ १

सनत्सुजात उवाच ।

नैनं सामान्यृचो वापि न यजुषि विचक्षण ।

त्रायन्ते कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ २

न छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति

मायाविनं मायया वर्तमानम् ।

नीडं शकुन्ता इव जातपक्षा-

श्छन्दांस्तेन प्रजहत्यन्तकाले ॥ ३

K₅ D₈ T G ह्यसौ; D₁₀ अप्यसौ; Ca.d.s.s' असौ (as in text). K₄ D₈ D₇ तद्विदः; D_{1.2} विद्धि तं (D₂ तत्).

31 D₁₂ missing (cf. v.l. 14). — ^a) K₅ D₈ D_{8.10} T_{1.2} (before corr.) G Cs' श्रीहिं (G₅ श्रीहीर्) मानार्थसंवासात् (D₈ 'संसारत्'); Ca.d.s as in text. — ^b) K₁ D_{1.2.9} Ca.s 'दुर्धरा; D₈ 'दुस्तरा (for 'दुर्लभा). T G Ca transp. श्री: and हि. — ^c) T G विद्या'; all comm. प्रज्ञा' (as in text).

32 D₁₂ missing (cf. v.l. 14). — ^a) K₅ D₈ D_{8.10} T₁ G₂ Cs' सम्यक्; B (except B₂) D₁₁ D_{6.7} G₈ M तस्य; Cs' तस्या: (as in text). B (except B₂) D₁₁ D₈ हह; D₈ क (for हि). K₅ D_{3.4.8.10} T_{1.2} (after corr.) G_{1.2.4.5} Cs' प्रवदन्ति; D₇ G₈ अभिवदन्ति; T₂ (before corr.) हि भवन्ति; M अभिपतन्ति (for हि वदन्ति). — ^b) D₈ वर्गं (for बहु). K₁ 'रुहाणि; K₄ B_{1.2.4.5} D₁₁ D_{8.4.6.9} T₂ (before corr.) 'धराणि; K₅ B₈ D₈ D_{2.5.8.10} T₁ Cs.s' 'चराणि (for 'वराणि). — ^c) K₁ G₈ सत्यार्जवही:; D₂₋₈ 'जर्वं ही:; Cs' 'जर्वे ही: (as in text). G₈ M_{2.8.5} 'विद्ये; Cs' 'विद्या: (as in text). — ^d) K₄ B₂ G₈ Cs' प्रतिबोधनानि; K₅ D₈ D_{8.10} T₁ Cs'.np 'प्रतिबोधनानि; B_{1.8} D₈ संमानमोहप्रतिबोधनानि (D₈ 'बाधितानि); B_{4.5} D_{8.4.6} यथा न मोहप्रतिबो'; D₁₁ T₂ G₁₋₄ 'प्रतिबोधनानि; D₉ 'प्रतिवेदनानि.

Colophon. K_{2.8} D₁₂ missing. — *Sub-parvan*: K_{1.5} D_{1.9} T₂ G_{1.2} M सनत्सुजात; K₄ B_{1.8-5} D₁₁ D₈ D_{3.4.6.8.10} T₁ G₈ सनत्सुजातीय; B₂ संजययान, प्रजागर and सनत्सुजातीय; D₈ सनत्कुमारजात; D₇ संजययान and सनत्सुजातीय; G_{1.4} प्र (G₄ प्रा)जागर and सनत्सुजात. — *Adhy. name*: D₂ ज्ञानमाहात्म्यं; T G_{1.4} M₁ मृत्युत्व- (M₁ om. तत्व)विचार:; M₂₋₅ आयुर्विचार:. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₅ D₁₁ D₈ 1 (of the सनत्सुजातीय); D₈ 41; D₈ (sec. m.) 38; D₇ T₁ G M 43; D₉ T₂ 42. — *S'loka no.*: K₅ 38; D₁₁ 46; D₈ 44.

43

 This adhy. is missing in K_{2.9} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Before 1, K₅ D₁₁ D₈ D_{8.10} T G ins.:

254*

धृतराष्ट्र उवाच ।

कस्यैष मौनः कतरन्ध्र मौनं

प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ।

मौनेन विद्वानुत याति मौनं

कथं मुने मौनमिहाचरन्ति ।

सनत्सुजात उवाच ।

यतो न वेदा मनसा सहैन-

[5]

मनुप्रविशन्ति ततोऽथ मौनम् ।

यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथायं

स तन्मयत्वेन विभाति राजन् ।

[Noticed in Cs'; but not in Ca.d.s. — (L. 3) T₁ G₈ अनु; Cs' उप- (for उत). — (L. 6) D₈ 'विष्टश्च; T G (except G₈) 'विश्यन्ति; Cs' 'विशन्ति (as above). K₅ D₈ G₈ Cs' स; T₁ हि (for थ).]

— D₁₂ missing (cf. v.l. 5. 42. 14). — ^a) K_{1.4} B D₁₁ D₈₋₉ Ca.d यो वेद; D₁ अथर्वेदं (sic); D₂ T₂ M अथो वेद; D₇ अथर्वाणां; T₁ G_{1.4} अथोधीते (for अधीते य:). Cs' cites अधीते (as in text). — ^b) B D₁₁ D_{1-4.6} M₅ वेद य:; D₇ ये विदु: (for यो द्विज:). — ^c) K₄ Cs' वा न; B D (except D₈; D₁₂ missing) किं न; T₂ [अ]थ न; Ca न स (as in text).

2 D₁₂ resumes! — ^a) K₄ D₈ G_{8.4} सामानृचो; D₁ साम ऋचो. — ^b) D₈ D_{8.9} T G M₄ यजुषि च (for न यजुषि). K_{1.4} B D₁₁ D_{2-7.10} Ca.d अविचक्षणं; D₈ T₁ G (except G₈) विचक्षणः; D₁ 'क्षणात्; D_{8.8} T₂ (before corr.) 'क्षणं.

3 = 5. 35. 35. — ^a) K_{4.5} D_{8.9} G_{8.5} वृजिनं; Cs' वृजिनात् (as in text). — K₅ (see below) D₈ D₈₋₁₀ 8 (except G_{1.4} M₁) transp. 3° and 3^d. — ^b) M नीलं (for नीडं). — ^c) K₅ 'स्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति.

4 ^a) K_{1.4} B D₁₁ D₈ D_{1.8.4.10} विना धर्मं; Cs'

धृतराष्ट्र उवाच ।

न चेद्वेदा वेदविदं शक्तास्त्रातुं विचक्षण ।

अथ कस्मात्प्रलापोऽयं ब्राह्मणानां सनातनः ॥ ४

सनत्सुजात उवाच ।

अस्मिल्लोके तपस्तप्तं फलमन्यत्र दृश्यते ।

ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि संयताः ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।

सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ॥ ६

सनत्सुजात उवाच ।

क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषा-

स्तथा नृशंसादि षडत्र राजन् ।

C. 5. 1635
B. 5. 43. 15
K. 5. 43. 10

वेदविदं (as in text). T₂ G (except G₈) न चेद्वेदविदं वेदाः. — ^b) K₅ B₁ Dn D₈₋₁₀ T₁ transp. शक्ताः and त्रातुं. K_{1.4} B₅ D₈ D_{1.5-7} G₈ M विचक्षणं. — ^d) K₁ मनीषिणां; C₈ सना° (as in text).

5 T₁ G₁ om. the ref. — K₅ Dn D₈₋₁₀ T G ins. after the ref. (T₁ G₁, which om. the ref., ins. after 4): Ds ins. after 5:

255* तस्यैव नामादिविशेषरूपै-

रिदं जगद्भाति महानुभाव ।

निर्दिश्य सम्यक्प्रवदन्ति वेदा-

स्तद्विश्वैरूप्यमुदाहरन्ति ।

तदर्थमुक्तं तप एतदिज्या

[5]

ताभ्यामसौ पुण्यमुपैति विद्वान् ।

पुण्येन पापं विनिहत्य पश्चा-

त्संजायते ज्ञानविदीपितात्मा ।

ज्ञानेन चात्मानमुपैति विद्वान्-

नथान्यथा वर्गफलानुकाङ्क्षी ।

[10]

अस्मिन्कृतं तत्परिगृह्य सर्व-

ममुत्र भुङ्क्ते पुनरेति मार्गम् ।

[Noticed in C₈', but not in Ca. d. s. — (L. 3) Dn प्रचरन्ति; Cn. s' प्रवदन्ति (as above)! — (L. 8) Ds D_{8.9} T₂ G (except G₈) C₈' स (for सं). — (L. 10) Ds₂ D_{8.9} यथा (for अथ). — (L. 12) Ds मार्गान्; C₈' मार्गम् (as above).]

— After the above, Ds repeats 5 (for v.l. see below). On the other hand, D₂ ins. after the ref.:

256* तपस्तप्यति योऽरण्ये मुनिर्मूलफलाशनः ।

— ^b) K₅ Dn₂ D₈ (first time as in text) D₈₋₁₀ T G C₈' भुज्यते (for दृश्यते). — G₄ om. 5^e-6^d. — ^{ad}) T₁ G₈ त्विमे (for इमे). Dn₁ लोके; D₈ (first time) लोकान्; Ca. d लोकाः (as in text). K₁ B_{1.5} Dn₁ D_{1-5.7} T₁ G_{1.5} M_{2.5} Cnp वृद्धे; B_{2.4} Dn₂ D₈ Cn धात्वे; B₈ सस्ये; D₈ (first time) रुद्धे; G₈ मध्ये; Ca. s ऋद्धे (as in text). B Dn D_{2.4.6.7} तिष्ठतां; T₁ संगताः; M₁ संस्थिताः; Ca. d. s संयताः (as in text). T₂ वृद्धा ये

तपसि स्थिताः. — K₅ D₈ (second time) D₈₋₁₀ G₂ C₈' subst. for 5^{ad}: T G_{1.8.5} ins. after 5^{ad}:

257* ब्राह्मणानां तपः स्मृद्धमन्येषां तावदेव तत् ।

[Ds समृद्धत्वं (for तपः स्मृद्धं).]

T₁ G_{1.8} cont.:

258* एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति केवलम् ।
(cf. 6^{ab}).

6 G₄ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) K₄ B D (except Ds D_{5.8.10}) T₂ असमृद्धं (hypermetric!); T₁ G₁ M अत्यृद्धं; G_{2.3} अत्यर्थं; G₅ इत्युक्तं; C₈. ap. dp अव्यृद्धं (for अप्यृद्धं). Cf. 258*. — ^c) K₄ प्रब्रूहि (for तद्ब्रूहि). — ^d) D₅ M कथं (for यथा). Dn₁ D₈ विद्याम. K₅ D₈ D₈₋₁₀ T G_{2.8.5} (inf. lin. as in text) यथा (T G_{2.8.5} कथं) वि(D₈₁ D_{8.9} विं)द्यामहं प्रभो. — K₅ Dn D₈ D₈₋₁₀ T G ins. after 6 (G₁, which om. 5^e-6^d, ins. after 5^{ab}, om. at the same time the first line of the insertion):

259* सनत्सुजात उवाच ।

निष्कल्मषं तपस्वेतत्केवलं परिचक्षते ।

एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो भवति नान्यथा ।

तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ।

तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमामुयुः ।

धृतराष्ट्र उवाच ।

कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः । [5]

सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ।

[Noticed in C₈', but not in Ca. d. s. — K om. the ref. — (L. 2) T₂ G_{1.2.4} अत्यृद्धं; G₈ C₈' अत्यर्थं (for अप्यृद्धं). Dn केवलं (for नान्यथा). — (L. 4) K₅ D_{8.10} परेत्वामृतमा°; D₈ परममृतमामुयुः. — (L. 5) D₈ तु यत् (for तपः).]

— On the other hand, after 6, D₂ repeats 256*, and cont.:

260* श्रीरेवमेका योऽधीते तच्च तावच्च तत्समम् ।

7 ^a) K_{1.4} मुख्यः; D₈ यत्र; G_{1.2.5} येस्य; C₈. s' यस्य (as in text). — ^b) K_{1.4.5} B₄ D (except D₂) T G

C. 5. 112
B. 5. 43.
K. 5. 43.

धर्मादयो द्वादश चाततानाः

शास्त्रे गुणा ये विदिता द्विजानाम् ॥ ७

क्रोधः कामो लोभमोहौ विविक्ता-

कृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ।

ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा

वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण ॥ ८

एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।

लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ ९

विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी

विभ्रत्क्रोपं चपलोऽरक्षणश्च ।

एते प्राप्ताः पण्णरान्पापधर्मा-

न्प्रकुर्वते नोत सन्तः सुदुर्गे ॥ १०

संभोगसंविद्विषमेधमानो

दत्तानुतापी कृपणोऽबलीयान् ।

वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा

एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः ॥ ११

धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च

अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ।

यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च

महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ १२

Cs' नृशंसानि (for 'सादि). Ks Ds Ds.9 T2 G2 Cs' च सप्त; B1.3.4 D3.4 दशात्र; Dn Ds.10 दशत्रि; T1 च षट् च; Gs सममत्र (for षडत्र). K1.4 D1 त्रयोदशात्र; D2 त्रयोदशान्ये; Ds त्रयोदशोऽथ; D7 त्रयोदश स्युः (for षडत्र राजन्). B2.5 तथा नृशंसास्त्रिदशात्र राजन्. Ca.d cito त्रयोदश, Cs त्रिदश. — *) Ks Ds Ds-10 T G Cs' ज्ञानादयो; Cs धर्मा (as in text). Ds Gs Cnp om. च. K1.4 B Dn D1-7 एते (K1.4 D1.2 ये; B2 Dn Ds.4 ते) पितृणां; Cs' चाततानाः (as in text). Ca.d.s cito पितृणां. — *) K1.4 D2.5 G2 विहिताः; Ds.4 कथिताः; Cs.s' विदिताः (as in text).

8 *) D2 क्रोधकामौ; D7 कामक्रोधौ; D10 कामः क्रोधो (by transp.). G1 मोहलोभौ (for लोभ*). K4 B Dn Ds Ds T1 Ca.d.s विविक्ता; D3.4 चिकित्सा; Cap.dp विविक्ता (as in text). — *) K1.4 Dn1 D1-5 कृपासूयसूये (K4 D2.5 'या) (for 'कृपासूया). — *) K4 मनुष्यलोके; Ds Ds-10 S Cs' महारुणेन; Cd.s मनुष्य* (as in text). — *) Ds Ds-10 S transp. वर्ज्याः and सदा. Dn Gs नराणां; Ds द्विजेन; Ca.d.s नरेण (as in text).

In Ks, the portion of the text from 5. 43. 9 up to 5. 46. 3 is missing.

9 *) K1.4 B D (except Ds Ds-10) Ca.d एकैकः पर्युपास्ते ह (K1 'सो स्म; D1 'स्तेषां; D2 'स्ते यो; Ds.4 'स्तेभ्यो; Ds 'स्ते च). Cs cites एकैकः. — *) Ds Ds.7-10 Gs M Cs' मनुष्यं; Ca.s'p मनुष्यान् (as in text). K1.4 D1.5.7 भरतपर्व; B Dn D2-4.6 मनुजपर्व; Cs.s' पर्युपा* (as in text).

10 Ds.10 G2 om. 10 (stanza not noticed in Cs'). — *) D7 स्पृहालुस्त्रयः पुरुषो वदान्यो. — *) T G1.4

M1.4 विभ्रत्क्रोधं; M5 लुब्धक्रोधं. K1 Ds Ca.dp.sp रक्षणः; D2 S (G2 om.) रोपणः; Ca.d.s रक्षणः; Cap अरक्षणं (for अरक्षणः). D7 विभ्रत्क्रोधं मनस्वी यो विकत्थी. — *) B Dn Ds.4.6 एतान् (for एते). B1.2.5 Dn2 Ds पापाः; D2 दोषाः; S (G2 om.) प्रोक्ताः; Ca.d प्राप्तान्; Cs प्राप्ताः (as in text). B Dn Ds Ds.4.6 पण्णराः (Ds2 पङ्कणाः); D2 षड्सान्. K4 पापधर्माः; S (G2 om.) पापशीलाः; Cs 'धर्मान् (as in text). Ds दोषा इमे पण्णनुजा भजंते. — Ds om. 10^a-11^a. — *) B8 पतंति वै; Dn1 Ds प्रकुर्वते; Cs as in text. B4 Dn2 Ds Cn नोत्रसंतः (Cn = नो + त्रसन्तः!); Dn1 Ds.4 लोभमंतः; D2 Cd.s नोत सतः; S (G2 om.) नोत धर्म. T1 च स्वर्ग्यः; T2 सुवर्गः; G (G2 om.) M सुदुर्गः; Ca.d.s as in text.

11 Ds om. 11^a (cf. v. l. 10). — *) K1.4 B2 D2.7 Ca.d संभोगसंधिः; D1 'गमिच्छन्; Cs.s'.ap.dp संभोगसंविन् (as in text). K1.5 B1.8 Ds Ds-10 T1 G2.8.5 M2 Ca.d.s' विषमेधमानः; K4 Bs Dn Ds-4.6 विषमोति (K4 'व)मानी; B2.4 Cap विषयावधानः; D1.7 T2 M1.2-5 विषमोथ (D1.7 'मेव)मानी; G1.4 विषमे सुमानः; Cap (another pāṭha) विषयावसानः; Cs.np.s'p द्विषमेधमानः (as in text). — *) D1 Ca.d.s दत्तानुतापः; Ds मत्तप्रमत्तः; D7 दत्ताविकत्थी; M दत्तानुतापी; Cs' as in text. Ca.d.s बलीयान्. — *) B8 Ds बहु* ; Ca.s.s' वर्ग* (as in text). B4 Ds Ds.9 S Cs' वनितां च; D2 धनिनां सु; D7 वनिता न; Ca.d.s वनितासु (as in text). Cap द्वेष्टा. — *) B2.4.5 Dn Ds 'वर्गाः; Ds Ds-10 S Cs' 'रूपाः; Cs 'धर्माः (as in text).

12 *) Ds Ds-10 T G Cs' ज्ञानं; Cd.s धर्मः (as in text). Ds परमं; Gs च तपः; Cs' च दमः (as in text).

यस्त्वेतेभ्यः प्रवसेद्वादशेभ्यः

सर्वामपीमां पृथिवीं प्रशिष्यात् ।

त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वा विशिष्टो

नास्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ १३

दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ।

तानि सत्यमुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥ १४

दमोऽष्टादशदोषः स्यात्प्रतिकूलं कृताकृते ।

अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थो च तथा स्पृहा ॥ १५

क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च ।

मत्सरश्च विविक्ता च परितापस्तथा रतिः ॥ १६

अपसारः सातिवादस्तथा संभावनात्मनि ।

एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दमः मद्भिरुच्यते ॥ १७

C. 5. 1545
H. 5. 13. 25
K. 5. 41. 25

Cd.s cite दमः. Ds Ds-10 T G Cs' श्रुतं; Cd.s तपः (as in text). — ^b) Ds निर्मात्स्यै; Cd.s.s' as in text. — ^c) K1 B2 Cd.s यज्ञाः; Ds Ms-5 यज्ञः; Cs' as in text. K1 श्रुतिः; Ds Ds-10 T G1.2.4.5 M1 Cs' शमः; G3 M2-5 शमः; Ca.d.s श्रुतं (as in text). — ^d) K1.4 B Dn D2-4.6.7 व्रतानि वै; Ds एते गुणाः; D1.5 एतानि वै; Cs' महाव्रता (as in text).

13 ^a) K1 प्रच्यवेत्; K4 B Dn Ds.1.6 प्रभवेत्; Ds Ds न प्रवसेत्; Ds प्रयतते; D1 प्रयतेत्; Cs' अप्रवसेत्; Ca.d.s प्रवसेत् (as in text). K4 B Dn Ds.10 G1 M1.2.5 Ca द्वादशेभ्यः. — ^b) K5 Ds Ds-10 om. अपि, and ins. स after पृथिवीं. K1 D1 Ca.d.s प्रशास्य; B Dn Ds-6 Gs स शिष्यात्; Cs' प्रशि^० (as in text). — ^c) B1.2.4.5 Dn2 Ds Cn अर्थितो यः; B2 Dn1 Ds.4 अन्वितो यः; Ds Ds-10 T1 Gs.5 विमुक्ताः (Ds Gs 'क्तः); D1.5.7 Cd.s ततोपि; G2 अपि युक्ताः; M1.2 विशिष्ट; Cs अविमुक्ताः (for विशिष्टः). K1.4 त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन वापि. — ^d) B Dn Ds.4.6.7 तस्य; Ca नास्ति; Cd.s नास्य (as in text). K1.4 D2 च; Ds न (for स). K1.4 Ds.7 Cd.s वेदितव्यः; Ca as in text. Ds Ds-10 T G2.8.5 Cs' क्रमाद्विमुक्ता (T G2 Cs' 'शिष्टा) मौनभूता भवन्ति.

 The sequence of stanzas 14-23 in Dn Ds Ds-10 T G (except Gs) is so complicated that it is given in a tabular form (on a separate sheet facing this page) for the guidance of the reader.

14 G2 om. 14; it is not noticed in Cs'! — ^a) S (G2 om.) अथाप्रमादः (for अप्रमादश्च). — The portion from 14^b up to the prior half of line 1 of 262* is om. in Ds (cf. v.l. 17). — ^d) S (G2 om.) ब्राह्मणानां मनीषिणां. — After 14, T2 G1.8.4 (first time) ins. 263* (cf. v.l. 17); which in T2 G1 is followed by:

261* दोषस्त्यागोऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः ।

15 Ds om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) K1 दमे; Ds Cap मदो (for दमो). K1.4 B Dn D1-4.6 द्वादशगुणः

(K1 'णाः). Ca citos गुणः. — ^b) K1 प्रतिकृताः; Ds D1.8.10 T1 Gs प्रातिकृत्यः; D1 'कल्पे; all comm. as in text. Ds Ds.10 T1.2 (as in text) G Cs' कृते (Ds T2 G2 'तो; Gs 'तं) भवेत्; Cs कृताकृते (as in text). Ca.d cite कृतं and अकृतं. — After 15^{ab}, T2 ins. line 1 of 261* followed by 265*. — ^{cd}) Ds Ds.10 T G Cs' अनृतं पैशुनं (Ds Ds.10 पैशुन्यमनृतं) तृष्णा प्रातिकृत्यं तमो रतिः.

16 For Ds Ds-10 T G Cs' cf. v.l. 17. — ^{ab}) B8 लोभः (for तृष्णा), and दंभः (for लोभः). — ^c) K1 B Dn Ds.4.6.7 विविक्ता (for विविक्ता).

17 ^a) K4 B3 Dn D2-4 T1 चाति (D1 B3 साति)वादः (for साति^०). D2.5.7 'सारोतिवादश्च. — For 16^a-17^b, Ds Ds.9 (om. the prior half of line 1).10 T G subst.:

262* लोकद्वेषोऽभिमानश्च विवादः प्राणिपीडनम् ।

परिवादोऽतिवादश्च परितापोऽक्षमा धृतिः ।

असिद्धिः पापकृत्यं च हिंसा चेति प्रकीर्तिताः ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.d.s. — (L. 1) T2 G अति- (for अति). — (L. 3) G1.4 असंयिः.]

— ^c) Ds Ds-10 Gs transp. विमुक्तो and दोषैर्. — ^d) K1.4 B Dn D2-4.6.7 दांतः; G2 मदः (for दमः). — B4 Dn Ds Ds-10 T1 Gs Cs' ins. after 17 (Ds repeats the line after 20); K1, after 268*: K4 D1-7, after 20; T2 G1.8.4, after 14 (Gs repeats the line after 17):

263* मदोऽष्टादशदोषः स्यात्स्यागो भवति पशुणः ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.d.s. — K1 D1.2.5 T2 G1.8.5 दमो (for मरो). D (except D1-4; Ds first time) Cs' पशुणः (for पशुणः).]

— Thereafter T2 G1 ins. 261*, while Gs.1 ins. line 7 of 266*. — Dn Ds Ds-10 T1 G2.4 ins. after 263*: T2 (ins. line 1 after 15^{ab}) G1.8 ins. after 17^{cd}:

264* विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः ।

श्रेयास्तु पश्विधस्त्यागस्तृतीयस्तत्र दुष्करः ।

तेन दुःखं तरन्त्येव तस्मिन्त्यक्ते जितं भवेत् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.d.s. — (L. 1) T2

C. 5. 1^a 47
B. 5. 43. 25
K. 5. 43. 28

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः प्रियं प्राप्य न हृष्यति ।
अप्रिये तु समुत्पन्ने व्यथां जातु न चाच्छति ॥ १८
इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं *यद्वचो भवेत् ।
अर्हते याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेत् ।

G2.4 विपर्ययात्. T2 (before corr. as above) कृता (for स्मृता). Ds D8 G6 ह्येते (for एते). T2 G (except G2) दमं (for मदं). — After line 1, T2 G1 ins.:

265* दोषा दमस्य ये प्रोक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

— (L. 2) Dn दुष्करो भवेत्; Ds D8-10 पदसु दुष्करः (for तत्र दुः). — (L. 3) D8.10 T2 G1-4 तरति. Dn Ds D8-10 Cs' भिन्नं (Cs' सर्वं) तस्मिन्निति कृते.]

— Theroafter Ds reads 19^{ad}.

18 B4 om. 18-20; Ds D8-10 T1 G2.3 om. 18^a-19^b (passage not noticed in Cs'); T2 G1.4.5 om. 18^{ab}. — ^b) B8 Dn D8-8 श्रियं; Ca प्रियं (as in text). — After 18^{ab}, Dn ins. lines 1 and 2 of 266*. — B8 om. 18^a-19^d; D7 om. 18^a-19^b. Dn reads 18^a-19^d after 20; T2 G1.4, after 20^{ab}. — ^c) B1.2.5 Dn D2-4.6 M8 च (for तु). — ^d) T1 जातु; T2 G1.4.5 त्यक्तं; M1 त्यागं (for व्यथां). T1 त्यागं न; M2-5 एवाभि- (for जातु न). K4 D8 T G1.4.5 M वाञ्छति; B1.2.5 Dn D3.4.6 गच्छति; D1.2 वाहति; Ca. d चाच्छति (as in text). — After 18^{ab}, T2 G1.4 ins. lines 3-11 of 266*.

19 B8 om. 19^{abed}; B4 om. 19; Ds D7-10 T1 G2.3 om. 19^{ab}, which is not noticed in Cs' (cf. v. l. 18); T2 G1.4.5 om. 19^{ab}. — ^a) B1.2.5 Dn D8-8 M transp. दारान् and पुत्रान्. — ^b) D2.5 ददतः (for न चान्यं). K1 याच्यं; K4 वान्यं; D1 चान्यः (for चान्यं). K1.4 D1.2.5 तद् (for यद्). D1.2 वशो (for वचो). B1.2.5 Dn D8.4.6 न याचेत कदाचन; M याचतां हि ददाति च. — B1.2 om. 19^a-20^f; D1 om. 19^{ad}. Ds repeats 19^{ad} after 21^{ab}. — ^c) K1 Ca. d. s अर्हते (for अर्हते). — ^d) M तु (for तद्). K4 B8 Dn D8.4.6 शुभं; D2 वशः; M धनं; Ca. d. s वचः (as in text). Ds-10 T G Cs' पुत्रान्वि(T1 यत्तद्वि)त्तं ददाति यत् (T1 यः). — B6 (om. lines 1-2 and 8-11) Ds D8-10 T1 G2.3.5 ins. after 19^{ad}; Dn ins. lines 1-2 after 18^{ab}, lines 3-7 after 19^{ad} and lines 8-11 after 21: T2 G1.4 ins. lines 1 and 2 after 19^{ad} and the rest after 18^{ab}:

266* इष्टापूर्तं द्वितीयं स्यान्नित्यं वैराग्ययोगतः ।

कामत्यागश्च राजेन्द्र स तृतीय इति स्मृतः ।

अप्रमादी भवेदेतः स चाप्यष्टगुणो महान् ।

अप्यवाच्यं वदत्येव स तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ १९
त्यक्तैर्द्रव्यैर्यो भवति नोपयुक्ते च कामतः ।
न च कर्मसु तद्वीनः शिष्यबुद्धिर्नरो यथा ।
सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ २०

सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ।

अस्तेयो ब्रह्मचर्यं च तथासंग्रह एव च । [5]

एवं दोषा मदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

दोषत्यागोऽप्रमादः स्यात्स चाप्यष्टगुणो मतः ।

तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ।

सत्यात्मा भव राजेन्द्र सत्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

निवृत्तेनैव दोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् । [10]

एतद्वातृकृतं वृत्तं सत्यमेव सतां व्रतम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 3) B5 Dn Ds भवेत् (for महान्). — D10 om. lines 4-5. — G8 om. from the posterior half of line 4 up to the prior half of line 7. — (L. 5) B5 Dn Ds G2.4. Cs' अस्तेयं. B5 Dn Ds D8.9 असंग्रहं; Cs' as above. — T1 om. lines 6-9. — (L. 6) D8.9 दमस्य (for मदस्य). T2 G1.3.4 दोषा दमस्य ये प्रोक्ताः. — (L. 7) Dn तथा त्यागोऽप्रमादश्च. — Dn Cs' transp. lines 8 and 9! — (L. 9) Ds सत्यं चाप्यष्टगुणे (for the posterior half). — (L. 11) Cs' वित्तं (for वृत्तं). T1 G8 परं; T2 G1-4 Cs' वरं (for व्रतम्).]

— D8-10 T1 G2.3 om. 19^a-21^b. T2 G1.4.5 om. 19^a/ (line not noticed in Cs'). — ^c) K4 D8 अर्थवाच्यं; D1 नाप्यवाच्यं; D2 अस्य वाच्यं; M अप्यवाच्यं; Ca. d. s as in text. B8 Dn D8.4.6.7 वदति; M ददाति; Ca. d वदति (as in text). K4 B8 Dn Ds D8.4.6.7 एतं (Ds एवं) (for एव).

20 B1.2.4.5 D8-10 T1 G2.3.5 om. 20, which is not noticed in Cs' (cf. v. l. 18, 19). — ^a) D2 द्रव्यैर्युक्तैः; T2 त्यक्तद्रव्यैः; M त्यक्तो द्रव्यैः; Ca. d. s as in text. B8 Dn D8.4.6 यद्; Ca. d. s यः (as in text). T2 G1.4 प्रियो भूयात् (for यो भवति). M वसति; Ca. d. s भवति (as in text). — ^b) K1 D2.7 Cd 'भुक्ते; K4 'भुक्ते; B8 Dn Ds D8.4.6 'युक्ते; D1 'युक्तः; D8 'गुप्ते; Ca. s 'युक्ते (as in text). K4 तु; D1 न (for च). Cs cites कदाचन. — After 20^{ab}, T2 G1.4 read 18^{ad}, while Dn ins.:

267* न च द्रव्यैस्तद्वति नोपयुक्तैश्च कामतः ।

— T2 G1.4 om. 20^a-21^b. — ^c) B8 Dn Ds D8.4.6 असिद्धेषु (Ds1 सिद्धेषु); Ca. d. s तद्वीनः (as in text).

अप्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।
 इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भारत ।
 अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो ह्येतैः सुखी भवेत् ॥ २१
 दोषैरेतैर्विमुक्तं तु गुणैरेतैः समन्वितम् ।
 एतत्समृद्धमप्युद्धं तपो भवति केवलम् ।
 यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २२
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 आख्यानपञ्चमैवेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ।
 तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २३

द्विवेदाश्चैकवेदाश्च अनुचश्च तथापरे ।
 तेषां तु कतमः स स्याद्यमहं वेदं ब्राह्मणम् ॥ २४
 सनत्सुजात उवाच ।
 एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवोऽभवन् ।
 सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
 एवं वेदमनुत्साद्य प्रज्ञां महति कुर्वते ॥ २५
 दानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ।
 सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पो वितथो भवेत् ॥ २६
 ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ।

C. 5. 1565
B. 5. 43. 45
K. 5. 43. 45

— ^a) M₂₋₅ शिष्टबुद्धिः; Ca. d. s. as in text. D₁ Cs मतो (for नरो). B₈ Dn Ds D_{8.4.6} दुःखं तेन च न ग्लपेत् (B₈ प्रसेत्). — ^c) M (except M₁) स तैर् (for सर्वैर्). K₄ D₃ अपि (for एव). — After 20, K₁ D₅ ins.:

268* षट्प्रकारमिमं त्यागं बुद्धान्यज्ञावशिष्यते !;
 while Ds repeats 263*.

21 D_{8.9} T G om. 21^{ab} (cf. v.l. 18-20). For sequence in Dn, cf. v.l. 19. — ^a) K₁ D₁ transp. अप्रमादः and अष्टदोषः. B Dn Ds D₂₋₇ Ca. s. अष्टौ दोषाः प्रमादस्य. — Ds D₈₋₁₀ T G read 21^{odef} after 269*. — ^f) K₁ D_{1.8.4} Ca. d. युक्तः; D₃ त्यक्तः (for मुक्तः). K₄ युक्तोपेतः; B भक्त्युपेतः; Dn D_{6.7.10} मुक्त्युपेतः (for मुक्तो ह्येतैः). Ds D₉ चेतत्; D_{1.2.5} Ca. d. अध्येतः; D_{3.4} नैतैः; T₁ च स; T₂ G Cs' चेत्स (for ह्येतैः).

22 ^a) K₄ D₁ Cs' वियुक्तः; B_{1.2.5} D₁ Cs विमुक्तः; B_{8.4} Dn D_{2.9.10} G₄ वियुक्तः; Ca विमुक्तं (as in text). G₅ दोषैरशेषैर्मुक्तं तु. — ^b) B Dn D_{1.2.6.10} समन्वितः; Cs' as in text. — ^c) K₄ (also as in text) B Dn D_{2-4.6} M₈ Cs' समृद्धमत्य (D₂ 'प्य')र्थः; D_{1.7} 'द्धिमृद्धं; T G M_{1.2.4.5} 'द्धमस्यद्धं (G₈ 'द्धमस्युद्धं; G₅ 'द्धमृद्धं च). — ^e) M (except M₂) मा (for मां). — ^f) B₂ अर्हसि (for इच्छसि). Dn Ds D₈₋₁₀ T_{1.2} (also as in text) G Cs' संक्षेपात्प्रवर्णीमि ते; D₅ किं भूयः कथयामि ते. — After 22, Dn Ds D₈₋₁₀ T G ins.:

269* एतत्पापहरं शुद्धं जन्ममृत्युजरापहम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — Dn D₁₀ पुण्यं (for शुद्धं). G_{1.4} 'त्युभयापहं; G₂ 'त्युजरातिगं.]
 — After the above, Ds D₈₋₁₀ T G read 21^{odef};
 while M₁ ins. a colophon (adhy. name मृत्युत्यागकथनं;
 adhy. no. 44).

23 ^a) Ds D₈ G₈ आख्यानं (for आख्यान). K₁

आख्यानं पंचमो वेदः; all comm. as in text. — ^b) Ds भूषितं; D₆ M₁ भूयिष्ठः; all comm. as in text. K₁ Ds D_{8.7} जनैः; B₈ नरः; all comm. as in text. — ^c) B_{2.8} Dn Ds D₇₋₁₀ T₁ Cs' च (for एव).

24 D₁ M (except M₁) om. 24^{ab}. — ^b) K₁ B (except B₈) Dn D₁₋₈ अप्यनुचः; G₂ ह्यन्यतः; G₃ ह्यनुचः (for अनुचः). All comm. cito अनुचः (as in text). T₂ अनुशंसः (for अनुचश्च). — ^c) M एषां तु; Cs तर्हि तु. B Dn D₆ कतरः; Cs as in text. Ds D₈₋₁₀ T_{1.2} (m as in text) G Cs' एतेषु मे (D₁₀ एतेषाम्)धिकं ब्रूहि. — ^d) B Dn D_{3.4.6} T₂ m वै द्विजं; Cs. s' ब्राह्मणं (as in text).

25 ^a) Ds D_{8.9} S (except T₁) एकवेदस्य चाज्ञानात्. Cs' cites एकवेदस्य. — ^b) K₁ B Dn D₂₋₇ Ca कृताः; Cs' [अ]भवन् (as in text). — ^c) D₈ स तस्य (for सत्यस्य). K₁ एव हि (for एकस्य). — ^d) G₄ M_{1.3.4} कश्चिद्; all comm. as in text. D₁ M असि (D₁ अपि) स्थितः; Ca. s. s' अवस्थितः (as in text). — Ds₂ D₈₋₁₀ om. 25^e-26^b. — ^e) D₁ T₁ Cs एकं वेदं; G₈ M एकवेदं. B Dn D_{8.4.6} अविज्ञाय; D₁ महान्तोच; Cd. s. अनुत्साद्य (as in text). G_{1.2.4.5} Cs' य एनं वेदं तत्सत्यं. — ^f) B Dn D_{8.4.6} Cs प्राज्ञोहमिति मन्यते (Cs कुर्वते); S Cs' प्राज्ञो भवति नित्यदा (G₈ पूरुषः). Ca cites प्रज्ञा, Cd प्रज्ञां महति.

26 Ds₂ D₈₋₁₀ om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^b) M₂₋₅ लोभात् (for लोभात्). G_{1.3.4} एव (for एतत्). — ^c) K₄ प्रपद्यं; G₂ प्राच्यव; Ca. d. s. s' as in text. — ^d) K_{1.4} B Dn D₁₋₈ T₂ M₂ Cd. s. संकल्पश्च (K_{1.4} D_{2.5} Cd. s. 'ल्पाच्च; T₂ M₂ 'ल्पोपि) तथा भवेत् (Cnp as in text); Ds D₇₋₁₀ G_{2.5} Cs' संकल्पा वितथाभवन्.

27 ^a) Ds D₈₋₁₀ G Cs' कर्म (for यज्ञः). B D (except D_{2-7.9.10}) प्रतीयेत; Cs प्रतीयते; Ca. d. s' as in text. T₂ (m as in text) तेन कर्मप्रभावेन. — ^b) Ds

C. 5. 1666
B. 5. 43. 46
K. 5. 43. 47

मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्योत कर्मणा ।

संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानधितिष्ठति ॥ २७

अनैभृत्येन वै तस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ।

नामैतद्वातुनिर्वृत्तं सत्यमेव सतां परम् ।

Ds. 9 G Cs'.np सत्यस्यानयं; D1 सत्यस्योच्चाव; Cd.s as in text. — After 27^{ab}, T2 G1.3.4 Cs' read 29^{ab} and 29^{ef}; while M reads 29. — Ds-10 G2.5 Cs' om. 27^c-28^f. — ^a) G1.3.4 तथा; Ca.d.s वाचा (as in text). B Dn Ds Ds.4.6 अथ (for उत). D2 वाचान्योन्यस्य कं; Ds वाचमस्यति कं. — ^e) B1.3.5 G3 Ca संकल्पसिद्धिः; M (except M1) 'सिद्धः; Cd.ap as in text. B1.5 Ca वै पुंसः; M (except M1) पुरुषं. — ^f) K1.4 Ds D1.2 M4 (inf. lin.) Ca.d संकल्पाद्; Ds 'ल्पे; T G1.3.4 M1 'ल्पं; M2.5 'ल्पश्; M2.4 'ल्पाश्. K1.4 Ca.d अवतिष्ठते; Bs T2 G1.3 M चाधितिष्ठति; D1.2.5 व्यवतिष्ठते; T1 चाधिगच्छति.

28 Ds-10 G2.5 om. 28. it is not noticed in Cs' (cf. v. l. 27). T1 om. 28^{ab}. — ^a) K1 D2-5.1 अनै(D2 'नै)भृत्येन; T2 G1.3.4 M सुतैभृत्येन; Ca.d.s as in text. K4 B Dn2 Ds2 D1-4 Ca चेतस्य; Ds वै न स्यात्; D7 चेतस्यां; G8 चेतस्याः (for वै तस्य). — ^b) K1 D1.2.5.7 Ca.d दीक्षितो; G8 M (except M2) दीक्षितं; Cs दीक्षित- (as in text). — ^c) K4 नामैतद्वातुनिर्वृत्तं; Bs Ds नामै-तद्वात्तु (Bs 'च्च) निर्वृत्तं; M नामैतद्गतनिमित्तं (sic); Ca.d.s as in text. — ^d) D1 व्रतं; G4 वरं; Ca.d.s सतां (as in text). K4 Ds मतं (K4m व्रतं); G1.3 M1 वरं; Ca.s परं (as in text). — ^e) Ds ज्ञानं; Ca.d.s ज्ञानं (as in text). T2 G1.3.4 विज्ञानं चैतत् (T2 om. च) प्रत्यक्षं. — ^f) Ds M2-4 परोक्षान्; Ca.d.s as in text. D1.2 T2 G4 जायते; Ca.s as in text. T G1.3.4 सृपा; M तमः; Ca.d.s तपः (as in text).

29 T1 om. 29^{abcd}. T2 G1.3.4 read 29^{ab} and 29^{ef}, while M reads the whole of 29 after 27^{ab}. — ^a) Ds.7 विद्याद्बहुविधं तं तु; T2 (m as in text) विद्याब्रह्म पठंतं तु; G8 'द्बहु परं तं तु; G4 'द्ब्रह्मपदं तं तु; M (except M1) 'द्बहुफलं तं तु. Cs cites विद्यात्पठंतं, Cs' विद्याद्बहुपठंतं (as in text). — ^b) Ds Ds-10 S (T1 om.) Cs' बहुवा-गिति; D1 'पाठी तु; Ds.7 'पाठं तु. B Dn Ds.4.6 द्विजं वै बहुपाठिनं. Ca cites बहुपाठः, Cd बहुपाठी (as in text). — Ds-10 G2-5 Cs' om. 29^{cd}. — T2 G1 transp. 29^{cd} and 29^{ef}. — ^e) T2 G1 M न हि क्षत्रिय पंथा वै (T2 G1 'थायं). — ^d) K1.4 Ds.7 Cd जपितेन; D1 जपतो न; T2

ज्ञानं वै नाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥ २८

विद्याद्बहु पठन्तं तु बहुपाठीति ब्राह्मणम् ।

तस्मात्क्षत्रिय मा मंथा जल्पितेनैव ब्राह्मणम् ।

य एव सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ २९

M जहि तेन; G1 मन्ये तेन; Ca.s as in text. B Dn Ds Ds.4.6 वै द्विजं; D1 ब्राह्मणान्; Cs ब्राह्मणं (as in text). Cd.s cito ब्राह्मणः. — ^e) T2 सत्यान्नापैति यो राजन्. — Ds Ds-10 T G ins. after 29; Dn, after 30:

270* छन्दांसि नाम द्विपदां वरिष्ठ

स्वच्छन्दयोगेन भवन्ति तत्र ।

छन्दोविदस्तेन च तानधीत्य

गता हि वेदस्य न वेद्यमार्थाः ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.d.s.]

Ds.9 T2 G cont.: Dn Ds (om. lines 1-4) ins. after 31; T1, after 31^{ab}: M (except M2) ins. lines 5 and 6 only after 31:

271* न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति

वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ।

यो वेद वेदं स च वेद वेद्यं

यो वेद वेद्यं न स वेद सत्यम् ।

यो वेद वेदान् स च वेद वेद्यं

[5]

न तं विदुर्वेदविदो न वेदाः ।

तथापि वेदेन विदन्ति वेदं

ये ब्राह्मणा वेदविदो भवन्ति ।

धामांशभागस्य तथा हि वेदा

यथा हि शाखा च महीरुहस्य ।

[10]

संवेदने चैव यथामनन्ति

तस्मिन्निह सत्ये परमात्मनोऽर्थे ।

[Passage noticed in Cs', but not in Ca.d.s. — (L. 2) Ds Cs' वेदेन वेद्यं (for वेद्येन वेदं). — (L. 3) T1 G4 वेद्यं; Cs' वेदं (as above). T1 वेदं; Cs' वेद्यं (as above). — (L. 4) T1 वेदं (for वेद्यं), and च (for स); Cs' as above. — (L. 5) G1.3 M1.3-5 न; Cs' स (as above). G1.3 M1.3.4 स; Cs' च (as above). G2 यो वेद वेदं वचनं च वेद. — (L. 6) G2 वेद्यं; Cs' न तं (as above). — (L. 7) G2.5 वदन्ति; Cs' विदन्ति (as above). Ds G (except G2) वेद्यं; Cs' वेदं (as above). — (L. 8) T2 G2 वदन्ति; Cs' भवन्ति (as above). — (L. 9) Ds G1 धर्मांशं; T2 यज्ञांशं; G2 Cs' यामांशं; G3 धर्मांशं (for धामांशं). — (L. 10) Dn T2 G1.3.4 च (for हि). Dn G2 हि (for च). — (L. 11) Ds संवेदनं; Cs' as above. Ds न (for च). T G एवं. Ds Cs' तथा; T G अथ (for यथा).

छन्दांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा

जगौ पुरस्तादपिसर्ग एषः ।

छन्दोविदस्ते य उ तानधीत्य

न वेद्यवेदस्य विदुर्न वेद्यम् ॥ ३०

न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति

कश्चिद्वेदान्बुध्यते वापि राजन् ।

यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं

सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यम् ॥ ३१

अभिजानामि ब्राह्मणमाख्यातारं विचक्षणम् ।

यश्छिन्नविचिकित्सः सन्नाचष्टे सर्वसंशयान् ॥ ३२

तस्य पर्येषणं गच्छेत्प्राचीनं नोत दक्षिणम् ।

नार्वाचीनं कुतस्तिर्यङ् नादिशं तु कथंचन ॥ ३३

तूष्णींभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसा अपि ।

अभ्यावर्तेत ब्रह्मास्य अन्तरात्मनि वै श्रितम् ॥ ३४

C. 5. 167.
B. 5. 43. 50.
K. 5. 43. 50.

— (L. 12) Ds. 9 T G (except Gs) Cs' नित्यं (for सत्ये).
Ds शममात्मनोधेः; Cs' as above.]

30 Ds-10 T1 G2 om. 30 (not noticed in Cs').

— ^a) S (T1 G2 om.) द्विपदां वरिष्ठ (for क्षत्रिय तान्य-
थर्वा). K1 D1.2 संत्यथर्वा; Ds सुप्रवृत्ता (for तान्य^०).
— ^b) K1.4 D2 यस्मात्; Ds संयावाक् (sic); Gs. 5 M सूरैः
(for जगौ). D2. 5 एव (for एषः). B Dn Ds Ds. 4. 6. 7
पुरा जगौ महर्षिसंघ (B1. 3. 5 'र्षिः संघ; B2. 4 Ds 'र्षिसर्ग;
D1 ऋषिसर्ग) एषः (B2. 4 Ds D1 एव); D1 यस्मान्पुरस्तादथ
सर्व एव; T2 G1. 4 सूरैः पुरस्तादपिसेवितानि. Cs cites जगौ
and ऋषिसर्ग. — ^c) T2 G1. 3-5 M न च (for य उ). B
Dn Ds. 4. 6 य उत नाधीतवेदा (Ds यतताधीताश्च); Ds य
उताधीत्य वेदान्. — ^d) K1 B Dn Ds D2-1. 6 Ca. s न
वेदवेद्यस्य; T2 G1. 3-5 नामैव वेदस्य; M तानेव वेदस्य. B
Dn Ds Ds. 4. 6 हि तत्त्वं; D2 न वेदान्. D1 न विदुर्वेद्यस्य च
दुर्निवेदनं; D1 न वेदविद्वेत्ति न वेदनीयं. — After 30, Dn
ins. 270*.

31 Ds-10 T2 G om. 31 (not noticed in Cs').

— ^a) D1 न वेदिता कश्चिदस्तीह राजन्. — M2 om. 31^b-
32^b. — ^b) T1 तान्वै (for कश्चिद्). B Dn Ds त्वेतान्;
Ds Cs चैतान्; D1 त्वत्तो; Ds. 4 नैतान्; Ds. 7 एतान्; M
(M2 om.) वेत्ता (for वेदान्). K4 Dn1 चापि; Ds M1
चैव; T1 M8-5 नैव; Ca. s as in text. — T1 om. 31^{ed}.
— With 31^{ed}, cf. 271*. — ^d) Ds. 4 सत्यस्थितो. Bs
वेदान्; Ca. d वेद्यं (as in text).

32 M2 om. 32^{ab} (cf. v. 1. 31). — ^b) B Dn
Ds. 4. 6 Ca. s व्याख्यातारं. — After 32^{ab}, T2 G ins. (a
line noticed in Cs'):

272* एवं यो हि विजानाति स जानाति परं हि तद् !;
while Ds Ds. 9 ins.:

273* परं हि तत्परं ब्रह्म जानात्येव च ब्राह्मणः !;
and finally, D10 ins.:

274* यो वै विजानाति परं मयोक्तं

स वै विजानाति परं क्रमेण ।

Ds Ds-10 Gs cont. (after their last insertion respec-
tively): T2 G1-4 ins. after 32: Dn T1, after 33:

275* नास्य पर्येषणं गच्छेत्प्रत्यर्थिषु कथंचन ।

अविचिन्वन्निमं वेदे ततः पश्यति तं प्रभुम् ।

[Noticed in Cs', but not Ca. d. s. — Cf. stanza 33.

— (L. 1) Dn तस्य; Cs' नास्य (as above). — (L. 2)
Ds वेद; Cs' वेदे (as above). Dn G2 तपः; Cs' ततः
(as above). Ds पश्यति; Cs' as above. T1 विभुं; Cs' प्रभुं
(as above).]

— Ds Ds-10 Gs om. 32^{ed}-33^{ed} (line not noticed in
Cs'). T2 transp. 32^{ed} and 33^{ed}. — ^c) B2. 4 Dn Ds. 7
T1 स; D1 च; T2 G M तु; Ca. n(!) सन् (as in text).
— ^d) B Dn D2-7 T1 Ca. s न्याचष्टे. T2 G M छि (Gs
भि) नरयपि च संशयान्. Cd cites सर्वसंशयं. — After
32, T2 G1-4 ins. 275*.

33 Ds Ds-10 G2. 5 om. 33 (not noticed in Cs');
but cf. 275*. T2 transp. 33^{ed} and 33^{ed}. — ^a) B2
Dn D2. 5. 7 T G (G2. 5 om.) नास्य; Ca. d. s तस्य (as in
text). — ^b) T Gs. 4 प्रतीचीर्; M प्रतीच्छेत्; Ca. d. s
प्राचीनं (as in text). S (G2. 5 om.) दक्षिणां; Ca. d as
in text. — ^c) K1 प्रतीचीनं; K4 Ds न प्राचीनं; D2
नापचीनं; D1 Ca. d. s नाप्राचीनं; T G1. 3. 4 अविचिन्वन्
(for नार्वाचीनं). Gs दिशः (for कुतः). M अविचिन्वन्कु-
तस्यंतं (sic). — ^d) K1 नोदीचीनं; K4 विदिशं तु; D:
आदेशं तु; T1 विदिशश्च; T2 प्रदिशस्तु; G1. 4 अशक्तस्तु; G3
न दिशस्तं; M न दिशं तु (M1 विदिशस्तु); Ca. d. s नादिशं
तु (as in text). B Ds Ca कदाचन; S (G2. 5 om.)
कुतश्चन. — After 33, Dn T1 ins. 275*.

34 Gs reads 34 twice running (with v.l.). — ^a)
Ds. 9 तूष्णींभूतं; Ca. s. s' as in text. — ^b) Ds एवेच्छन्;
D2. 5 चेष्टन्; Ds-10 T G Cs' चेच्छन् (Gs first time चेष्टं);
Gs (second time) M1 चेच्छन् (for चेष्टन्). K1 D1 [अ] पि
हि; B Dn D1-6 [अ] पि च (for अपि). — B2 om. 34^{ed};
G1 reads it twice. — ^c) K1. 4 B1. 4. 5 Dn D1-7 Ca. d. s

C. 5. 1850
B. 5. 43. 60
K. 5. 43. 61

मौनाद्धि स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।

अक्षरं तत्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ३५

सर्वार्थानां व्याकरणाद्व्याकरण उच्यते ।

प्रत्यक्षदर्शी लोकानां सर्वदर्शी भवेन्नरः ॥ ३६

सत्ये वै ब्राह्मणस्तिष्ठन्ब्रह्म पश्यति क्षत्रिय ।

वेदानां चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

४४

धृतराष्ट्र उवाच ।

सनत्सुजात यदिमां परार्था

ब्राह्मीं वाचं प्रवदसि विश्वरूपाम् ।

परां हि कामेषु सुदुर्लभां कथां

तद्ब्रूहि मे वाक्यमेतत्कुमार ॥ १

सनत्सुजात उवाच ।

नैतद्ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यं

यन्मां पृच्छस्यमिहृष्यस्यतीव ।

अभ्यावर्तस्व; B१ अभिवर्तस्व; G१ अभ्यागते तु; Cn उपावर्तस्व; Cs' 'वर्तत (as in text). K१ ब्रह्मैतत्; K१ D१.२.५ ब्राह्मणं; B Dn D१.४.६.७ Cs तद्ब्रह्म; Ds D१-१० G१.८ (both second time) Cs' ब्रह्मास्मै (for ब्रह्मास्य). — ^a) K१ B१ Dn D१-४.७ विश्रुतं; B१ संश्रितं; D१ G१ (first time) वै स्थितं; T१.२m G१ (first time).४.५ वै श्रुतं (for वै श्रितं). K१ परमात्मविनिःश्रुतं; Ds D१-१० T१ G१.८ (second time) Cs' ब्रह्म (D१ तम; T१ तद्ब्रह्म) नंतरमाप्नुयात्; G१ (second time) ब्रह्मंतरमाप्नुयात्; Cd.s अंतरात्मा विनिःश्रुतं.

35 D१ om. 35^a-36^b; G१ om. 35. — ^a) Hypometric! G१ मौने; Cs.s' मौनाद् (as in text). Ds मौनधीः (for मौनाद्धि). Dn१ D१ G१ om. हि. Dn१ D१-६ Cn न (for हि). D१.५ M१ om. स. T१ M१-५ न; G१ अथ (for स). K१ भाति (for भवति)! — ^b) K१.४ D१.५ Ca.d.s स्वराक्षरं; B Dn D१.४.६ स्वलक्षणं; Ds D१.६ T१ G१.५ M१ Cs' अक्षरं तं; D१ क्षराक्षरं (for अक्षरं तत्).

36 B१ D१ om. 36^{ab} (cf. v.l. 35). — After 36^{ab}, Dn Ds D१-१० T G ins.:

276* तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.d.s.]

— ^a) K१ स वै (for भवेत्).

37 ^a) Ds M (except M१) तिष्ठेत्; all comm. as in text. K१ D१.७ सत्यं च (D१ वै) ब्राह्मणः पश्यन्. — ^b) K१ D१.५.७ क्षत्रियः; B१.८.५ भारत. B१ Dn Ds D१-१० T G M१ Cs' तत् (Ds स) विद्वान्सर्वविद्भवेत् (but cf. 277*); M१-५ क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति. — After 37^{ab}, K१ Dn Ds D१-१० T G M१ ins.:

277* ज्ञानादिषु स्थितोऽप्येवं क्षत्रिय ब्रह्म पश्यति ।

[Noticed in Cs', but not in Ca.d.s. — Dn धर्मां

(for ज्ञानां). G१-४ M१ क्षत्रियो.]

— ^a) K१ B D१-७ Ca.d.n.s वेदेषु; Cs' वेदानां (as in text). K१ D१.५-१० M१ Ca.d 'पूर्व्येण; Cs.s' as in text. — ^b) D१-१० चैतत्; G१ तथा; Ca एतत् (as in text). K१ B Dn D१-४.६ Ca.s बुद्ध्या; Cs' विद्वन् (as in text). Ds तद्विद्वन्ब्रवीमि ते.

Colophon. K१.८ missing. — Major parvan: K१ उद्यम (for उद्योग)! — Sub-parvan: K१ Dn१ D१ G१.४ M सनत्सुजात (D१ 'ति); K१ B१.८.६ Dn१ Ds D१.२.७.१० T१ G१ सनत्सुजातीय; Ds सनत्कुमारजात; G१ सनत्सुजात-गीतासु उपनिषत्सु. — Adhy. name: D१ संयमप्रशंसा; M सत्यस्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn Ds 2 (of the सनत्सुजातीय); D१ 42; D१ 39; D१ T१ G M 44 (M१ inf. lin. 45; M१ 40); D१ T१ 43. — S'loka no.: Dn 63; Ds 62; Gs 55.

44

☞ This adhy. is missing in K१.८.५ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 43. 9).

1 ^a) K१ B Dn D१.४.६ याम्; D१.२.७ य (for यद्). Ds इति मां; Cs' यदिमां (as in text). K१.४ B Dn D१-७ परां त्वं; Cs' परार्थां (as in text). — ^b) D१.४ transp. ब्राह्मीं and वाचं. K१ प्रवदसि; K१ D१.५.७ G१ वदसि; B Dn D१-४.६ वदसे; Ds वदसीह; D१-१० G१ Cs' वदसि हि; T१ वदस्यसे (for प्रवदसि). — ^c) K१ Ds परं हि; D१ परेषु; Ds परेण; G१.८ M१ पारं हि. B Dn D१-६.१० कामेन; Ds D१-९ S Cs' कार्येषु; Ca.d.s कामेषु (as in text). — ^d) B Ds D१-१० T G१.५ Cn.s' प्रब्रूहि; Ca.d तद्ब्रूहि (as in

अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं

बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ॥ २

धृतराष्ट्र उवाच ।

अव्यक्तविद्यामिति यत्सनातनीं

ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धाम् ।

अनारभ्या वसतीहार्य काले

कथं ब्राह्मण्यममृतत्वं लभेत

सनत्सुजात उवाच ।

येऽसिल्लोके विजयन्तीह कामा-

न्ब्राह्मीं स्थितिमनुतितिक्षमाणाः ।

C. 5. 19-20
B. 5. 44. 7
K. 5. 44. 7

text). Cs cites ब्रूहि. K1.4 D1 त्वं; all comm. मे (as in text). K1 D1 वाक्यं; Cs. s' वाक्यं (as in text). K1 Ds D8-10 T G1.2.4.5 M Cs' एवं; Cn इदं (for एतत्). G3 त्वं मे प्रीत्या ब्रूहि सर्वं कुमार.

2 ^a) K1.4 B D1-5.7 Ca. d. s इदं (for एतद्). D1.2.5 Cd ब्राह्मण्यं (D1 'णं); D1 ब्राह्मं; Ca. s' ब्रह्म (as in text). — ^b) M (except M5) मा; Ca. d. s. s' मां (as in text). K1.4 B D8-7 पृच्छन्; D1 Cd. s पृच्छे; D2 पृच्छेत्; T1 पृच्छतु; Ca. s' पृच्छसि (as in text). B D8.4.6.7 अति- (for अभि-). K1 इव (for अतीव). K4 नातिहृष्ये न कुप्ये; Dn Ds D8-10 T2 G Cs' अभिपंगेण राजन्; D1.2 Cs नातिहृष्येन्न कुप्येत्; D5 नातिकुप्येन्न हृष्येत्; T1 वृद्धिषु नित्या; Cd नातिहृष्येन्न कुप्येत् (for अभिहृष्यस्य-तीव). Ca cites नातिहृष्येत, Cn हृष्यसि (Cnp अभिपंगेण). — After 2^{ab}, B1.5 Dn Ds D8-10 T2 G ins.:

278* बुद्धौ प्रलीने मनसि प्रचिन्त्या

विद्या हि सा ब्रह्मचर्येण लभ्या ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 1) B1.5 Dn विलीने; Cs' प्रलीने (as above). Ds प्रलीने; Cs' प्रचिन्त्या (as above). — (L. 2) Ds विचिन्त्या विद्यां; Cs' विद्या हि सा (as above).]

— B (except B2) Ds T G Cs' om. 2^{ad}; Dn reads 2^{ad} after 3. — ^a) K1 अध्यात्मं; B2 अत्यंतं; Cd. s अव्यक्त-विद्यां (as in text). Ca cites अव्यक्तविद्या. K1.4 D1.2.5.7 Cs इति पूर्वमेषां (K1 'र्व एषां; K4 D1 'मेषां; D5.7 'मेनां; Cs 'मेवं) (for अभिधास्ये पुराणीं). M अन्यां विद्यामभिवदन्ति संतो. — ^b) K1 बुध्येत तद्; K2 B2 बुध्वैव ते; D2 बुध्येतेषां; D5 बुध्वैव तद्; D7 बुध्वैव तद्; Ca. d. s बुध्ये तेषां (for बुद्ध्या च तेषां). B2 ब्रह्मचर्येषु; Cd. s as in text. K1 वीर्यं; K4 D4 सिद्धं; B2 वीर्यं; D5.7 कुर्यात्; Ca. d. s सिद्धां (as in text). M बुध्यन्ति यां ब्रह्मचर्येषु (M1 'ण) जीर्णाः. — After 2, Dn ins. 280*.

3 D8-10 T G om. the ref. — ^a) B Dn D8 अत्यंत-विद्यां; Ca. d. s as in text. K1 इह; D8.4 अपि; Cs इति (as in text). — ^b) K1 युक्तं; K4 Ds1 सिद्धं; B2 सिद्धिं; Cs as in text. — D8-10 S subst. for 3^{ab}; Ds ins.

after 3:

279* आद्यां विद्यां वदसि हि सत्यरूपां

या प्राप्यते ब्रह्मचर्येण सद्भिः ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 1) D8 अविद्यां; M अन्यां (for आद्यां). T1 M मत्यसंधः; Cs' 'रूपां (as above). — (L. 2) Ds यः (for या). T1 M विप्रः; Cs' सद्भिः (as above).]

— Ds D8-10 S cont.: Dn ins. after 2:

280* यां प्राप्येतां मर्त्यलोकं त्यजन्ति

या वै विद्या गुरुवृद्धेषु नित्या ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 1) Dn D8-10 Cs' एतं; Ds मर्त्यां; T2 एतं; G (except G5) एतत् (for एतां). T2 G Cs' मर्त्यमाव. M मर्त्येनां नोपयांति (for मर्त्यलोकं त्यजन्ति). — (L. 2) M या वै नित्यं गुरुकुलेषु विप्रः.] — Dn Ds D8-10 T G cont.: B2 ins. after 4: M1, after 5:

281*

धृतराष्ट्र उवाच ।

ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमञ्जसा ।

तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्विद्वन्ब्रवीहि मे ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. — (L. 2) B4 Dn ब्रह्मन्; Cs' विद्वन् (as above).]

— Ds-10 S om. 3^{ad} (not noticed in Cs'). — ^a) K4 आनालभ्या; B1.2.4 नावलभ्या; Dn D7 अनारभ्यां; D1 अनुलभ्या; Cs अनारभ्यः; Ca. d. s as in text. K4 आर्यलोके; B Dn D1-4.6 कार्यकाले; Ca. d. s आर्य काले (as in text).

4 After the ref., B8 Dn Ds D8-10 T G M1 Cs' road 6; Ca. d. s road as in text. — ^a) B8 Dn Ds D8-10 T1 G1 M Cs. s' अस्मिन् (om. यः); B4 G3 योस्मिन्; D1 यस्मिन्; Ca. d. येऽस्मिन् (as in text). B Dn D2-4.6 Ca वै जयन्ति; Cs. s' विजयन्ति (as in text). — ^b) K4 B2.4 स्मृतिः; all comm. स्थितिः (as in text). K4 B Dn D2.6 ह्यनुतितिक्ष्णं; D5 अन्वनुतिष्ठमानाः; G1 इहानुः; G4 नाम तितिक्ष्णं; G2.5 इहानुदिक्ष्णं; Ca. d. s. s' as in text. — ^c) Ds D5.8.9 T2 G M1.8.4 निर्वहन्ति; all comm. as in text. — ^d) Cf. Katha Up. 2. 3. 17^{cd}. K1 G5 मुञ्जां; all comm. मुञ्जाद् (as in text). K1 D1 T1 इषीकाद्;

C. 5. 1060
B. 5. 44. 7
K. 5. 44. 7

त आत्मानं निर्हरन्तीह देहा-

न्मुञ्जादिपीकामिव सत्त्वसंस्थाः ॥ ४

शरीरमेतौ कुरुतः पिता माता च भारत ।

आचार्यशास्ता या जातिः सा सत्या साजरामरा ॥ ५

आचार्ययोनिमिह ये प्रविश्य

भूत्वा गर्भं ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।

इहैव ते शास्त्रकारा भवन्ति

प्रहाय देहं परमं यान्ति योगम् ॥ ६

य आवृणोत्यवितथेन कर्णा-

वृतं कुर्वन्मृतं संप्रयच्छन् ।

all comm. as in text. Ds Ds-10 S Cs' धीर(Gs M देह)भावात्; Ca. d.s. सत्त्वसंस्थाः (as in text). — After 4, B₄ ins. 281*; while D₇ ins.:

282* यदि सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा ये हृदि संस्थिताः ।

अथ मृत्योर्मृत इति तत्र ब्रह्म समश्नुते ।

5 Cf. Manu 2. 147-148. — After 5^{ab}, Ds T₂ ins. 283*. — °) T₂ M °शिष्टा; Ca. d.s. °जाता (for °शास्ता). K₁ आचार्यजातयो जातिः. — °) = Manu 2. 148^d. K₁ Cd.s सा नित्या; K₄ D₂-4 सा दिव्या; B Dn₂ Ds D₁.s. Ca सा पुण्या; Dn₁ दुरापा (for सा सत्या). — Ds-10 T₁ G subst. for 5^{ed}: Ds T₂ ins. after 5^{ab}:

283* आचार्यतस्तु यजन्म तत्सत्यं वै तथामृतम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d.s. — Ds Ds-10 न (for तु).]

— T₂ ins. after 5^{ed}:

284* तस्मात्तामेव यत्नेन बुद्धिमानप्रतिपद्यते ।

— After 5, M₁ ins. 281*.

6 B₁.s om. 6. B₃ Dn Ds Ds-10 T G M₁ Cs' read 6 after the ref. of stanza 4; Ca. d.s. read as in text. — °) K₁.4 B₂.s D₁.s Ca. d.s. °योनौ; Cs' °योनि (as in text). K₁.4 D₁.s. सं; Cs' ये (as in text). Ca. d.s. cite प्रविश्य (as in text). — °) K₁.4 B D (except Ds Ds.9) Ca. d.s. गर्भे; Cs' गर्भं (as in text). — °) Ds Ds-10 T G M₁ Cs' विहाय; Cs प्रहाय (as in text). Ds Ds-10 T G Cs' सत्यं; D₁ रूपं; Ds योगान्; Cs योगं (as in text). — Here two folios missing in Cd !

7 Cf. Manu 2. 144. — °) K₄ Ds₂ G₄ om. य. Ds-10 T₁ Cs' स; Cs य (as in text). B₁.s Dn D₁.s प्रावृणोति; B₃ वै वृणोति; M₁.2 आवृणोति; M₃.4 आवृणोति;

तं मन्येत पितरं मातरं च

तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ७

गुरुं शिष्यो नित्यमभिमन्यमानः

स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः ।

मानं न कुर्यान्न दधीत रोष-

मेष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ८

आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि ।

कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते ॥ ९

समा गुरौ यथा वृत्तिर्गुरुपत्न्यां तथा भवेत् ।

यथोक्तकारी प्रियकृत्तृतीयः पाद उच्यते ॥ १०

Cs. s' as in text. Ds-10 T₁ G₂ Cs' om. from अवितथेन up to कुर्वन् in 7^b! Ds अतिरतं; Gs अविर्भूतः; Cs as in text. B (except B₂) Dn Ds.4.5 वर्णान्; Ds सुशिष्यं; D₇ T₂ कर्मणा (for कर्णौ). — °) Ds विद्यां; T₂ Gs दुःखं; G₁.4 अदुःखं; Cs क्रतुं (as in text). K₁.4 D₁.s.7 भुवन्; Ds अन्नं; Cs कुर्वन् (as in text). D₇ अमृतत्वं (for अमृतं सं). Ds M₅ संप्रयच्छेत्. — °) Om. in Ds-10 T₁ G₂ Cs'. Ds तस्मिन्; G₄ M₃ तत् (for तं). K₁.4 B₂ D₁-7 वै मन्ये (B₂ Ds मन्येत्); G₄ M₁ मन्ये (for मन्येत). — °) Ds Ds.9 तस्मिन्; D₂ नास्मै (for तस्मै न). Ds-4 Cs प्रजानन्; Cs' जानन् (as in text).

8 °) B₂.4 Dn Ds-10 T₁ G₂.s Cs' अभिवादयी (Ds °येत; Ca. s अभिमन्य (as in text). — °) K₄ Ds Ds.7-10 S Cs' इच्छेत् (Ds Ds-10 T₁ G₂.s Cs' °च्छ) सदाप्रमत्तः; B₁ इच्छेच्छुचिरेवाप्रमत्तः. Ca cites इच्छेत् (as in text). — After 8^{ab}, Ds-10 G₂ ins. 285*. — Ds-10 G₂ Cs' om. 8^{ed}. — °) S (except T₁; G₂ om.) मानाच्च माद्येत्; Ca. s as in text. Dn Ds D₇ T₁ Cs नादधीत; Ds.5 निदं; M विदं; Ca न दधीत (as in text). — °) Dn एषात्मानं नित्यमभिमन्यमानः (not adopted in the old printed editions!); see above. — B₁.4 (om. line 2).s Dn Ds T₂ G₁.s.5 ins. after 8: Ds-10 G₂, after 8^{ab}:

285* शिष्यवृत्तिक्रमेणैव विद्यामाप्नोति यः शुचिः ।

ब्रह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. s.]

9 Ds Ds.9 T₁ G₂ read 9 after 287*; D₁₀ T₂ G₁.s.5, after 11. — °) Ds Ds-10 S (except G₂) Cs' आचार्याय. Ds Ds.10 ब्रूयात्; T₁ कुर्वन् (for कुर्यात्). — °) Ds Ds.9 T₂ G चतुर्थः (for द्वितीयः)!

नाचार्यायिहोपकृत्वा प्रवादं

प्राज्ञः कुर्वीत नैतदहं करोमि ।

इतीव मन्येत न भाषयेत्

स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ ११

एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धन-

माचार्याय तदनुप्रयच्छेत् ।

सतां वृद्धिं बहुगुणामेवमेति

गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १२

एवं वसन्सर्वतो वर्धतीह

बह्वन्पुत्राल्लभते च प्रतिष्ठाम् ।

वर्षन्ति चास्मै प्रदिशो दिशश्च

वसन्त्यस्मिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥ १३

C. 5. 1702
B. 5. 44. 19
K. 5. 44. 19

10 G₄ om. 10. Ds G_{1.2} read 10 *twice* (reading 10th *second* time as in text!). — ^a) G₁ (second time) M transp. गुरौ and यथा. Ds (both times) Ds-10 T G₁ (first time). 2. 2 (first time). 5 यथा नित्यं गुरौ वृत्तिः (D₉ °त्ति); G₂ (second time) समाधाय गुरौ वृत्तिः. — ^b) B (except B₄) Dn Ds (both times) Ds-10 T G₁ (both times). 2. 2 (first time). 5 आचरेत् (for भवेत्). — ^c) B₅ Dn Ds (first time) Ds-10 T G₁ (first time). 2. 2 (first time). 5 तत्पुत्रे च तथा कुर्वन्. — ^d) B_{1.5} Dn Ds (first time) Ds-10 T G₁ (both times). 2. 2 (first time). 5 द्वितीयः (for तृतीयः)! K₄ D₇ तृतीयं पादमाप्नुयात्. — After 10, Ds. 10 ins. (cf. 287*):

286* आचार्येण कृतं ज्ञात्वा भावितोऽस्मीति मन्यते ।

तं गुरुं प्रति हृष्टः संस्तुतीयः पाद उच्यते ।

Ds cont.: B_{1.5} Dn Ds D₉ T G (except G₄) ins. after 10:

287* आचार्येणात्मकृतं विज्ञान-

वज्ञात्वा चार्थं भावितोऽस्मीत्यनेन ।

यन्मन्यते तं प्रति हृष्टबुद्धिः

स वै तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.s. — (L. 1) T₁ उपकृतं; T₂ G_{1.5} अधिकृतं; Cs' आत्म° (as above). Ds विज्ञानता; T₁ Cn जानन्; Cs' विज्ञा° (as above). — (L. 3) Ds तन्; T₁ G₅ यं; Cs' यन् (as above).]

— Thereafter Ds Ds. 9 T₁ G₂ read 9.

11 Ds-10 G₂ om. 11 (*not* noticed in Cs'). For G₄ see below. — ^a) B Dn₂ Ds Ds-1 नाचार्यस्य; Dn₁ Cs आचार्यस्य (for नाचार्याय). K₁ अप्राप्य चेतः; B_{1.5-5} Dn Cs अनपाकृत्य; B₂ Ds-6 अनुपाकृत्य; Ds अनुपकृत्य; D₂ ह्योपकृत्य; D₇ अनुपहृत्य (for ह्योपकृत्वा). B_{1.4.5} Dn Ds-6 प्रवासं; D₁ विवादं; Ca.s as in text. S (G₂ om.) ना (M₁ आ)चार्याय कृतमिति चा (M₁ ना)भिमानात् (G₂ M °मानं). — ^b) D₂ कुर्वीत; T₁ मन्यते; T₂ G₁ मन्येत; G₂ M₂ मन्ये; M_{1.5-5} मन्येत्; Cs कुर्वीत (as in text). K_{1.4} D_{1.5.4} T₂ G₁ om. न. K₁ तद् (for एतद्). — ^c) T₂

G_{1.5} M भाव° (for भाष°). — For 11, G₄ subst.:

288* एवं वसन्तं यदुपप्लवेद्धि

नाचार्याय कृतमिति चाभिमानात् ।

प्राज्ञो मन्ये नैतदहं करोमि

स वै चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ।

— After 11, T₂ G_{1.5-5} read 9. — B_{1.5} Dn T₁ ins. after 11: Ds Ds-10 T₂ G, after 9 (cf. v.l. 9.):

289* कालेन पादं लभते तथाथ

ततश्च पादं गुरुयोगतश्च ।

उत्साहयोगेन च पादमृच्छे-

च्छास्त्रेण पादं च ततोऽभियाति ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.s. — (L. 1) D₁₀ G तथाथ (G₂ तदाथ); T₁ यथा च; T₂ यथाथ (for तथाथ). — (L. 2) D₉ T G तथा; Cs' ततः (as above). — (L. 3) T₁ योगं (for पादं). G_{1.4} इच्छेत् (for कृच्छेत्). — (L. 4) T₁ G_{1.4} छात्रेण (for शास्त्रेण). T₁ G₁ तथा (for ततो).]
— B_{1.5} Dn Ds Ds-10 T₁ G_{2.5} cont.: T₂ G_{1.5.4} M₁ ins. after 13:

290* ज्ञानादयो द्वादश यस्य रूप-

मन्यानि चाङ्गानि तथा बलं च ।

आचार्ययोगे फलतीति चाह-

ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यम् ।

[Noticed in Cs', but *not* in Ca.s. — (L. 1) Dn धर्मा°; Cs' ज्ञाना° (as above). — (L. 2) T₂ G₂ M₁ Cs' transp. अन्यानि and अङ्गानि. — (L. 3) T₂ भवति; Cs' फलति (as above).]

12 Ds. 10 T₁ G_{2.5} Cs' om. 12-13; D₇ om. 12. — ^a) G₄ M संतं (for वसन्तं). B Dn Ds Ds-6 T₂ एवं प्रवृत्तो (T₂ च सर्वं) यदुपालभेत (Ds T₂ °प्लवेत्) वै; Ca एवं संतं यदुपप्लवते धनं; Cs तमेव संतं यदुपाहरेद्धनं. — ^b) K_{1.4} Ds आचार्यायैव; B Dn Ds Ds-6 धनमाचार्याय; D₁ तमाचार्यैव; Cs आचार्याय (as in text). Cs cites संप्रयच्छेत्.

13 Ds. 10 T₁ G_{2.5} om. 13, which is *not* noticed in Ca.s' (cf. v.l. 12). — ^a) K₄ एवं कुर्वन्; D₁ स एवं

C. 5. 1703
B. 5. 44. 20
K. 5. 44. 20

एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुवन् ।
ऋषयश्च महाभागा ब्रह्मलोकं मनीषिणः ॥ १४
गन्धर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत् ।
एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्यो अह्नाय जायते ॥ १५

य आशयेत्पाटयेच्चापि राज-

न्सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः ।

एतेनासौ बाल्यमत्येति विद्वा-

न्मृत्युं तथा रोधयत्यन्तकाले ॥ १६

अन्तवन्तः क्षत्रिय ते जयन्ति

लोकाञ्जनाः कर्मणा निर्मितेन ।

ब्रह्मैव विद्वांस्तेन अभ्येति सर्वं

नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आभाति शुक्लमिव लोहितमिव

अथो कृष्णमथाञ्जनं काद्रवं वा

वै; C^s एवं वसन् (as in text). K₁ B_{2.3} D_s D₈ T₂ G_{1.3.4} C^s वर्धते; D₁ भवति. K₁ D₈ T₂ G₈ ह; B_{2.3} D_s हि; D₅ इव; G_{1.4} च (for इह). — ^b) K₁ D_{1.2.7.8} बृहत्; C^s महत् (for बहून्). K₄ पुत्रान्पौत्रान् (for बहून्पुत्रान्). — ^c) S (T₁ G_{2.5} om.) प्राप्य प्रतिष्ठां (T₂ G_{1.4} तिष्ठेत्) (for वर्धन्ति चासौ). C^s cites वर्धन्ति. — ^d) K₄ B D_n D_{2-4.6.7} वसति; C^s वसन्ति (as in text). K₄ B₂₋₄ D_s D₇ ब्रह्मचर्यं. D₆ om. from ब्रह्मचर्ये to महाभागा in 14. S (T₁ G_{2.5} om.) धीरः पुनर्ब्रह्मचर्यं चरेत्. — After 13, T₂ G_{1.3.4} M₁ ins. 290*.

14 D₆ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). G₄ (hapl.) om. 14^b-15^c. — ^b) = 5. 60. 3^d. K₁ G₂ आमुयुः; D₁ आगमन्; C^s आमुवन् (as in text). — ^d) D_{8.4} M₃₋₅ चर्यं; T₂ G_{1.3} M_{1.2} चर्यान् (for 'लोकं'). D_s D₈₋₁₀ T₁ G_{2.5} ब्रह्मचर्येण चाभवन्. — After 14, D_s ins. 291*.

15 G₄ om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — ^{ab}) D_s D₈₋₁₀ S (G₄ om.) C^s एतेनैव सगंधर्वा रूपमप्सरसोजयन् (M_{1-3.5} भजन्; M₁ भवन्). — ^d) K₁ सूर्योह्नाय प्रजायते; K₄ सर्वमाह्नाय जायते; B D_n D₁₋₆ सूर्योप्य (B₈ D_{5.6} ह्य)ह्नाय जायते; D_s सूर्य आह्नायते सदा; D₇₋₉ T_{1.2} m G_{1.2.3.5} M सूर्य (sic) अह्नाय जायते (T₁ कल्पते); T₂ सूर्यो ब्रह्मा ह्यजायते; text as in D₁₀ G_s only (K_{2.3.5} missing). — B_{1.5} D_n D_s D_{9.10} T G_{2.5} ins. after 15: G_{1.3.4}, after 16: D_s, after 14:

291* आकाङ्क्षाथस्य संयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ।

एवं ह्येतत्समाज्ञाय तादृग्भावं गता इमे ।

[Noticed in C^s, but not in Ca.s. — (L. 1) D_n D₁₀ आकाङ्क्षाथस्य; C^s as above. G₂ संक्षोभं (for संयोगात्). D_s आकाङ्क्षाथस्यो; G_{1.4.5} क्षाथसमायोगात्; G₈ आकाङ्क्षितार्थः संयो. C^s as in text. — (L. 2) B_{1.5} एते; C^s एतत् (as above). D_s समादाय (for 'ज्ञाय'). T₂ G C^s त्विमे (for इमे).]

16 D_{9.10} T G_{2.5} om. 16 (not noticed in Ca.s'). — ^a) G_s om. य. K₁ D₁ तमः; D₅ m. 7 तपः; D₈ अति- (for य). K₁ D₁ नाशयेत्; K₄ B D_n D₂₋₇ आश्रयेत्; G_{1.3.4} M आशंसेत्; C^s as in text. B (except B₂) D_n D₂₋₇ पावयेत्; G_s त्वरयेत्; C^s as in text. D₂ M वा (for च). K₄ विद्वान् (for राजन्). — ^c) B D_n D_s D₆ G_{1.3.4} M₁ वै; D₂ च; D₅ एव (for असौ). D₁ M₂₋₅ om. असौ. D₂ अस्य; C^s बाल्यं (as in text). B D_n D_s D_{8.4.6} G_{1.4} अभ्येति; D₂ सत्येन; C^s as in text. — ^d) D_{5.6} यथा; M₁ (sup. lin. as in text) जरां (for तथा). B_{1.3.5} स जयति; B_{2.4} D_n D_{5.6} संजयति; D_s रंधसि; D₁ नान्वयाति; D₂ अपराधयति; G_{1.3.4} M रंधयति; C^s रुणद्धि (C^{sp} बंधयति) (for रोधयति). — After 16, G_{1.3.4} ins. 291*.

17 ^a) B D_{2-4.7.10} T G_{1.2.5} Cⁿ अंतवन्तः; C^s. s' as in text. — ^b) G_s. 5 लोकं; C^s. s' लोकान् (as in text). B D_n D_s D_{1-6.8-10} T₁ C^s निर्मलेन; D₇ तपितेन (for निर्मि). — ^c) D_s D_{8.9} T_{1.2} (m as in text) G C^s ज्ञानेन; C^s ब्रह्मैव (as in text). D_s D_{8.9} T G C^s तेजः; C^s तेन (as in text). K_{1.4} B (except B₂) D_n D_{1-6.10} चाभ्ये (D₂₋₄ 'प्ये)ति; Cⁿ. s' as in text. B₂ युक्तो; D_s D₇₋₁₀ S C^s नित्यं; D_{5.6} सर्वो; C^s मृत्युं (for सर्व). — ^d) = (var.) Vāj. Sam. 31. 18^d; (var.) Śvetās'vatara Up. 3. 8^d; 6. 15^d. K₁ एप; B₂ यत्र स; D₁ नैप; D₂ यो नः; C^s नान्यः (as in text). D_{5.6} विद्यात्; C^s विद्यते (as in text). D_s D₈₋₁₀ S C^s न विद्यते ह्यन्यथा तस्य (M तत्र) पन्थाः.

18 B₈ T₁ om. the ref. — ^a) T₁ नाभाति; Ca.s.s' as in text. — ^b) K₄ तथाञ्जनमिव; D_s ह्वाप्यञ्जनं; T₂ ह्वाञ्जुनं; G₂ C^s अर्जुनं; G_s अञ्जनं; M अथाञ्जुनं; Ca.s ह्वाञ्जनं (for अथाञ्जनं). D_{8.4} कांचनं; T₂ G_s रौद्रवं; Ca.s.s' काद्रवं (as in text). K₁ अथाञ्जनं धूसरं काद्रवं च.

तद्ब्राह्मणः पश्यति योऽत्र विद्वा-

न्कथंरूपं तदमृतमक्षरं पदम् ॥ १८

सनत्सुजात उवाच ।

नाभाति शुक्लमिव लोहितमिव

अथो कृष्णमायसमर्कवर्णम् ।

न पृथिव्यां तिष्ठति नान्तरिक्षे

नैतत्समुद्रे सलिलं विभर्ति ॥ १९

न तारकासु न च विद्युदाश्रितं

न चाश्रेषु दृश्यते रूपमस्य ।

न चापि वायौ न च देवतासु

न तच्चन्द्रे दृश्यते नोत सूर्ये ॥ २०

तन्न यजुःषु नाप्यथर्वसु

न चैव दृश्यत्यमलेषु सामसु ।

रथंतरे बार्हते चापि राज-

न्महाव्रते नैव दृश्येद्भुवं तत् ॥ २१

अपारणीयं तमसः परस्ता-

त्तदन्तर्कोऽप्येति विनाशकाले ।

अणीयरूपं क्षुरधारया त-

न्महच्च रूपं त्वपि पर्वतेभ्यः ॥ २२

सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।

भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ॥ २३

अनामयं तन्महदुद्यतं यशो

वाचो विकारान्कवयो वदन्ति ।

तस्मिञ्जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २४

C. 5. 1714
B. 5. 44. 31
K. 5. 44. 32

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

— T₁ G_{8.4} om. 18^a-19^b. — ^a) B₈ D_{n2} D_{2-6.10} सद्; T₂ G_{1.2} यद्; Ca. s. s' तद् (as in text). B D_{n2} D_{2-6.10} T₂ G_{1.2} Ca ब्रह्मणः; C₈ ब्राह्मणः (as in text). D_{n1} D₈ D₈₋₁₀ T₂ G_{1.2.5} M C₈ यत्र (T_{2m} तत्र); Ca. n योऽत्र (as in text). — ^d) K₄ D_{8.4} M अक्षयं; Ca. s. s' अक्षरं (as in text). K₁ B₈ Ca. s. s' परं (for पदम्). D₈ D₈₋₁₀ कथंरूपं तदक्षरं परं ब्रह्म (cf. Śaṅkara's comm: कथंरूपं तदमृतमक्षरं परं ब्रह्म!). Ca. d. s. s' cite तदमृतमक्षरं परं (as in text).

19 T₁ G_{8.4} om. 19^{ab} (cf. v.l. 18); K₄ om. 19^{ab}. — Cd resumes from 19^a! — ^a) K₁ B D_n D₂₋₇ T₂ Ca आभाति; C₈' नाभाति (as in text). — ^b) D₈ D₈₋₁₀ G₈ अथो (D₈ अप्य) कृष्णमथांजनं काद्रवं वा; T₂ G_{1.2} अथो कृष्णमर्जुनं काद्रवं वा; M अथो न काद्रवं कृष्णमथार्कवर्णं. Ca. d. s cite आयसं, C₈ अर्कवर्णं, Ca. d अर्क. — ^d) K₄ D₁ नैवं; D₂₋₆ M₈₋₆ C₁₁ नैनं; M_{1.2} न; C₈' नैतत् (as in text). M_{1.2} om. समुद्रे.

20 ^a) D₈ transp. न and च, and reads आश्रयं (for आश्रितं). — ^b) G₈ विद्यते (for दृश्यते). — ^c) D₁ च न (or वन-) (for न च). — ^d) K₄ वा; B_{1.2.5} D_n D₈ D₈₋₁₀ G₈ एतत्; B₄ D₈₋₆ वै (for तत्). T₂ G_{1.2.4}

चन्द्रे वा (for तच्चन्द्रे). T₁ विद्यते (for दृश्यते). D₂ नोत दृश्यते (for दृश्यते नोत).

21 ^a) Hypermetric! D₁ न ऋक्षु; T₂ न चैवर्क्षु (for नैवर्क्षु). D₈₁ D₈ T₁ नैतत्; D₈₂ G_{8m} नैव; G_{1.4} तन्नैव (for तन्न). T₂ G₂ om. (the last) न; G_{1.8.4} om. नापि; D_{8-5.7} om. अपि! K₄ न ऋक्षु तद्दृश्यते नो यजुःषु. — ^b) S चापि (for चैव). K₁ D_{1.7} अखिलेषु (for अमलेषु). K₄ न वै दृश्यते प्रबलेषु सामसु; B D_n D₈ D₈₋₆ न दृश्यते वै विमलेषु सामसु. — ^c) K₄ B D_n D₂₋₉ M बार्हते (D_{8.9} बृह) द्रथे; Ca. d. s बार्हते (as in text). B D_n D₂₋₉ T₂ G_{1.2.5} M_{1.5} वा; C₈ च (as in text). K₄ वा तथास्मिन् (for चापि राजन्). D₈ D₁₀ T₁ रथंतरे चापि बृहद्रथंतरे. — ^d) K₁ महानास्मि; C₈ महाव्रते (as in text). D_{8-5.7} दृश्यते; T₂ दृश्यं (for दृश्येत्). D₈ महात्मनः स्वात्मनि दृश्यते तत्; D₈₋₁₀ G_{1.2.4} C₈' महाव्रतस्यात्मनि दृश्यते तत् (D_{8.9} तेपि; D₁₀ ते हि; G₂ ते यत्). T₁ महाप्रशस्यात्मनि दृश्यमेतत्.

22 ^a) K₄ D₁ अणोरणीयान् (D₁ यः); D₈₋₁₀ S (except G₄ M₂) C₈' अवारं; Ca. d. s as in text. — ^b) D₈ D₈₋₁₀ S (except G₈) C₈' अंततो (T G_{1.4} M_{2.5} को)भ्येति; Ca. d. s as in text. — ^c) K₁ B D_{n1} D₂₋₆

अणीयो रूपं (for 'यरूपं). B1.8 D8.4 समानं; B4.5 Dn Ca समं; D8.6 तु (for तत्). Ds D8-10 T G Cs' अणी-यरूपं च तथाप्यणीयसां. — ^a) Ds D2.8-10 Gs स्वः; Ca च (as in text). K1 Gs त्वति; K4 T1 अपि; B Dn D8-7 Ca तद्वै; G4 त्वथ (for त्वपि). — After 22, D9.10 T1 G2 Cs' ins. 292*.

23 D9.10 T1 G2 om. 23^a-24^b (not noticed in Cs'). D7 transp. 23 and 24. — ^a) Ds तत् (for सा). — ^b) K1 D1 Ca. d लोकः; K4 लोकान्; T2m लोके (for लोकाः). D8.4 G1.8-5 M ते ग्रहः; Ca.8 तद्ग्रह (as in text). — ^c) D8 तस्मिन् (for तस्मात्). — ^d) Dn D8-7 हि; Ca च (as in text). — After 23, Ds Ds ins. 292*.

24 Ds D8-10 T1 G2 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23); the line is not noticed in Cs'. D7 transp. 23 and 24. — ^a) T2 G (G2 om.) M1 स्वयं; M2-5 corrupt; Ca. d महत् (as in text). K1.4 D2 उच्यते; D1 उच्यतां; Gs.5 M1 उद्धतं; Ca उद्यतं (as in text). Cap उद्यतानुगं. — ^b) K1 B Dn D8-7 Cd.8 विकारं; T2 विचारान् (m as in text). Cap cites अवचोऽविकारं. — ^c) B2.5 Dn D2-4 Gs यस्मिन्; D8.6 T2 G1.8.4 M (M1 inf. lin. as in text) अस्मिन्; Ca. s' तस्मिन् (as in text). M (except M1) ins. सः after जगत् and om. the remaining portion of the stanza! — ^d) = (var.) 5. 45. 6^d; = (var.) Brhad Ā. Up. 4. 4. 14^d; Katha Up. 2. 3. 2^d; Śvetās'vatara Up. 3. 10^e, 13^d; 4. 20^d. Ds D7.8.10 T1 M1 Cs' एतत् (for तद्). — T2 G1 M1 ins. after 24: D9.10 T1 G2, after 22: Ds Ds, after 23:

292* तदेतदह्ना संस्थितं भाति सर्वं

तदात्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d.]

T2 G1 M1 cont.:

293* तस्मिन् जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।

which is a repetition of 24^{ad} (with v.l.), and noticed in Cs'.

Colophon. Om. in K4 Gs; K2.8.5 missing. — Sub-parvan: K1 M सनत्सुजात; B1.8.5 D सनत्सुजातीय; G1.4 प्रजागर and सनत्सुजात. — Adhy. name: D2 ब्रह्मोपदेशः; M ब्रह्मप्रतिपादनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 T2 44 (as in text); Dn Ds D8.9 3 (D9 44 also); Ds 43; D9 40; D7 T1 G1-4 M1.2.4 45; M1 (inf. lin.).2.5 46. — S'loka no.: Dn 31; Ds 24; D8 29.

After adhy. 44, all MSS. (K2.8.5 missing)

except D9.10 G2 ins. an additional adhyāya, which is given in App. I (No. 2), K4 omitting lines 2-25, TG om. lines 5-23. This adhy. is not commented upon by Śaṅkara! It cannot be said that this part of his commentary is lost, for his remarks at the beginning of his commentary on our adhy. 45 (= Bom. ed. adhy. 46) clearly refers to and takes up the thread from the end of our adhy. 44, thus indicating that there is no gap in the continuity of treatment. Besides the three MSS. (D9.10 G2) mentioned above, one of Telang's MSS. (cf. Sanatsujātiya, SBE, Oxford 1898, Introd. p. 137) also omits this adhy. It may be observed that almost the whole of this additional adhy., as Telang has also noted (*op. cit.* p. 181 f.n.), is practically made up of passages which, as a reference to the critical notes to the adhy. given in App. I (No. 2) will show, are nothing more than *varaints* of stanzas already occurring in our adhy. 42-44. It will be seen that excepting lines 1-23, which give a continuous variant version of 5. 43. 8-14, the adhy. is a curious medley of variant passages or unconnected fragments culled from the three preceding adhyāyas. This *repetitious* character of the adhy. was recognised by Dev., Arj. and Nil. Thus Arj.: शोकादी-स्तत्त्वावरणरूपानुक्तानपि पुनर्ब्रूते तत्स्वरूपवधारणनिरोधयो-रादरातिशयविधानाय शोकः इत्यादि!; and Nil.: समाप्ता ज्ञानप्रधाना योगोपसर्जना ब्रह्मविद्या । इदानीं योगप्रधानां ज्ञानोपसर्जनां तां वक्तुमध्यायद्वयमारभ्यते । यत्र पूर्वं चित्तवृत्ति-निरोधेन त्वंपदार्थं ज्ञात्वा पश्चाद्वेदान्तश्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते सा आद्या । यत्र तु श्रवणादिना पूर्वं पारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्मभावं निश्चित्य पश्चाद्विद्विध्यासनेन सः अपरोक्षीक्रियते सा द्वितीया । कमद्वयेऽपि फलैक्यात्साधनजातमप्येकरूपमेवेति दर्शयितुं प्रागुक्तानेव हेयान्दोषान् उपादेयान्गुणांश्च दर्शयति शोकः क्रोधश्च इत्यादिना ।

But their tortuous explanations do not rise above scholastic legerdemain, and offer no satisfactory explanation of the meaningless repetition involved. It is also worthy of note that though the TG version (which Śaṅkara generally follows), admits this adhy., it omits no less than 19 lines of the adhy. (viz. lines 5-23); while another MS. K4 omits as many as 24 lines (viz. lines 2-25), that is, more than half of the adhy.! The Javanese version does not cite any line or stanza from this adhyāya.

४५

सनत्सुजात उवाच ।

यत्तच्छुक्रं महज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः ।
तद्वै देवा उपासन्ते यस्मादको विराजते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १
शुक्राद्ब्रह्म प्रभवति ब्रह्म शुक्रेण वर्धते ।
तच्छुक्रं ज्योतिषां मध्येऽतस्रं तपति तापनम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २
आपोऽथ अद्भ्यः सलिलस्य मध्ये
उभौ देवौ शिश्रियातेऽन्तरिक्षे ।

45

☞ This adhy. is missing in K₂. s. s (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 43. 9). — For sequence of Ds Ds-10 T G Cs' cf. the tabular statement facing this page.

1 G₄ om. 1^a-2^b. — ^a) Dn₁ Ds. 4. s Ms. 4 (sup. lin. as in text) एतत्; Ca. n. s. s' यत्तत् (as in text). B₅ Ds. 4. 7 M₂ शुक्रं; D₂ उक्तं; all comm. शुक्रं (as in text). M₂. s महाज्योतिः; Ca. s. s' as in text. — ^b) Ds वीक्ष्यमाणं; all comm. as in text. — ^c) D₁ T₂ G₁-s Cs' यद्वै; M (except M₁) यस्यै; Ca तद्वै (as in text). B₅-s Ca. n. s. s' उपासते. Ds उपासते स्म तदेवा; D₂ यद्वै उपासते देवा. — ^d) B Dn Ds-7. 10 Ca तस्मात्; Cs' यस्मात् (as in text). K₁ G₁ एको; B₄. s Dn Ds-7 सूर्यो; Ca. s' अको (as in text). — ^e) D₁ तत्र पश्यन्ति; G₈ तं प्रशंसन्ति; Ca. s as in text. — ^f) Ca (which cites the whole st.) महेश्वरं; Cs. s' सनातनं (as in text).

2 K₁ M₄ om. 2; G₄ om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). — ^a) D₇ T₁ शुक्रात्; all comm. as in text. G₈ शुक्राच्च ब्रह्म भवति. — ^b) D₇ शुक्रेण. Cap वर्तते. — ^c) D₇ शुक्रं. — ^d) D₇ G₁. 5 भवति; Ca. d तपति (as in text). D₁ तापनः; G₈. 4 तापसं. B₂. 4 दीप्यमानं महद्यशः (= 1^b). — D₁ om. 2^f. — After 2, Ds (for the first time) Ds-10 T G Cs' read 10 (G₄ reads here 10 followed by 13).

3 D₇ M₂ om. 3. Ms-s read 3 after 6. — ^a) K₁. 4 Ca. s आपो तु अद्भ्यः; B (except B₄) Dn D₁. 8-6 M₅ अपोथ अद्भ्यः; Ds D₁₀ T₁ G₅ अपोथाद्भ्यः; D₂ अपो वसन्त्यथ; Ds अथापोद्भ्यः; T₂ G₂. 8 (by Sandhi) आपोथाद्भ्यः; G₁. 4 आपोथाद्भिः. Ds Ds-10 T₁ G (except G₁) Cs' सलिलं

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसाना

उभे विभर्ति पृथिवीं दिवं च ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ३

उभौ च देवौ पृथिवीं दिवं च

दिशश्च शुक्रं ध्रुवनं विभर्ति ।

तस्मादिशः सरितश्च स्रवन्ति

तस्मात्समुद्रा विहिता महान्तः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ४

चक्रे रथस्य तिष्ठन्तं ध्रुवस्याव्ययकर्मणः ।

C. 5. 1745
B. 5. 46. 5
K. 5. 46. 5

तस्य; Ca. s सलिलस्य (as in text). — ^b) Ca उग्रौ, Cs. s' उभौ (as in text). D₁. 2 Ms. 4 अंतरिक्षं. — ^c) (= (var.) Rgvoda 1. 164. 31; Vāj. Samhitā 37. 17. K₄ D₁. 3 Ca. d. s अ (K₄ आ)तंद्रितः; Ds Ds-10 T₂ (by corr.) G₂. s Ms-s Cs' आ (G₈ अ)दध्रीचीः (Ms-s चः); G₅ सदध्रीचीः; Cap. np स सध्रीचीः (as in text). Ca. d विसूचिः; Cs. s'. ap as in text. K₄ वसामः; D₁-4 M₁. 3. 4 Ca. s वसानः; Ds T G₁. 3. 5 Cs'. np वसानौ; M₅ विवस्वान् (for वसान). B Dn Ds. 6 अतंद्रितः सवितुर्विवस्वान्. — ^d) B₄ Dn Ds Ds. 6. 9 T G Cs'. ap उभौ; Ca. s उभे (as in text). — After 3, D₁ ins.:

294* अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमथासृजत् ।

तदण्डमभवद्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिञ्ज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Lines 1-3 = (var.) Manu 1. 8^{ad}-9^{ad}.]

4 T₂ om. 4; K₁ om. 4^a. Ds₁ transp. 4 and 5; Ds₁ repeats and Ds₂ Ds-10 T₁ G₂. 3. 5 Cs' read 4 after 299*. The sequence in G₁. 4 is: 6, 5, 4. — ^a) D₁ Ca उभे; T₁ आजौ; Cs. ap उभौ (as in text). G₄. s om. च. T₁ स (for च). Ds₁ G₁. 4 M₁-3. 4 (sup. lin. as in text). 5 Ca देव्यौ; Ds₂ देवी; D₁ दिव्यौ; T₁ देवः; G₂ देवी; Cs देवौ (as in text). K₄ M₂ दिवः; Ca. s दिवं (as in text). — ^b) K₁ D₁. 7 Ca शश्वत्; Cs दिशः (as in text). B Dn Ds₁ Ds. 6 om. च. K₁. 4 B Dn Ds₁ Ds-6 Cap शुक्रः; D₇ शुक्रौ; T₁ शुक्रं; Ca शुक्रे. — ^c) Ds₂ Ds-10 यस्मात्; Ca (which cites the whole st.) तस्मात् (as in text). — ^d) Dn₁ Ds. 8-10 G₈ महांताः; Ca. s as in text.

C. 5. 1745
B. 5. 46. 5
K. 5. 46. 5

केतुमन्तं वहन्त्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिवि ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ५
न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।
मनीषयाथो मनसा हृदा च
य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ६
द्वादशपूर्णां सरितं देवरक्षितम् ।
मधु ईशन्तस्तदा संचरन्ति घोरम् ।

5 K₄ om. 5. K₁ (which om. 5^{ef}) D₂ read 5 in marg. sec. m. T₂ transp. 5 and 6. For G_{1.4}, cf. v. 1. 4. — ^a) B Dn D_{2.5.6} T G₃ Ca. d तिष्ठतः; C₃ तिष्ठन्तं (as in text). — ^b) M₃₋₅ केतुमन्तः. — ^c) G₂ Cd तत् (for तं). K₁ देवं; G₃ M_{2.3.4} (inf. lin. as in text).₅ विश्वं; Ca. d. s दिव्यं (as in text). M_{3.4} (inf. lin. as in text).₅ अजरं; Ca. d. s as in text. G₂ अपराजितं (for अजरं दिवि). K₁ G₃ M विदुः; C₃. s' दिवि (as in text). — K₁ om. 5^{ef}.

6 = (var.) Katha Up. 6. 9; Śvet. Up. 4. 20. — G₅ om. 6. For G_{1.4}, cf. v. l. 4. T₂ transp. 5 and 6; G₃ transp. 6 and 7. — ^a) B_{1.2.4.5} Dn₂ सादृशे; D₅ सादृश्यं; T G_{1.3.4} M₁ (sup. lin.) संहशे; all comm. सादृश्ये (as in text). — ^b) T₁ दृश्यते; M₃₋₅ दृश्यति; Ca. s' पश्यति (as in text). D₅ देवमीड्यं; T₁ G_{1.3.4} कश्चनैनं; Ca. s' कश्चिदेनं (as in text). — ^c) M₁ (sup. lin. as in text).₃₋₅ अहो (for अथो). — ^d) = (var.) 5. 44. 24^d; = (var.) Katha Up. 6. 2^d and 9^d; Śvet. Up. 3. 1^d, 10^b, 13^d; 4. 17^d, 20^d. K₁ C₃' एवं (for एनं). M (except M₁) यथा (M₂ यदा) चैनं (for य एनं). — After 6^{ed}, G₃ ins.:

295* यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्य ते कथिता र्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ।

[= (var.) Śvet. Up. 6. 23.]

— After the above, G₃ reads 7 (for the second time), 11, 12. — D₁₋₇ G₃ om. 6^{ef}. — After 6, M₃₋₅ read 3.

7 T₂ M₂ om. 7. G₃ transp. 6 and 7. — ^a) D₅ D₈₋₁₀ T₁ G M₁ (inf. lin. as in text) C₃' 'पूगाः सरितो. — ^b) Before देव', K₁ Dn D₁₋₆ M₁ ins. पिबन्तो (K₁ विशन्तो; D₂ वहन्तो; D_{3.4} पिबन्तो). K₄ B D_{2.3-7} Ca. d. s

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ७
तदर्धमासं पिबति संचित्य भ्रमरो मधु ।
ईशानः सर्वभूतेषु हविर्भूतमकल्पयत् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ८
हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपत्य अपक्षकाः ।
ते तत्र पक्षिणो भूत्वा प्रपतन्ति यथादिशम् ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ ९
पूर्णात्पूर्णान्युद्धरन्ति पूर्णात्पूर्णानि चक्रिरे ।
हरन्ति पूर्णात्पूर्णानि पूर्णमेवावशिष्यते ।

'रक्षितं; D₅ D₈₋₁₀ T₁ G M₁ (inf. lin. as in text) C₃' 'रक्षिताः. — ^a) K₄ Ca. d इच्छन्तः; D₁ जुषन्तः; C₃ ईषन्तः. M₁ सदा (for तदा). K₁ D₂ मध्विच्छन्तः परं तस्य (D₂ पारं तस्याः); B_{1.2.3.5} Dn D_{5.6} M₁ (inf. lin.) मध्वीक्षं (D₅ 'छं) तश्च ते (B_{1.2.5} 'तस्तदा) तस्याः; B₄ मध्वीक्षन्तस्तदा; D₅ D₈₋₁₀ G₃ मध्वीशते तदनु विधायिनस्तदा; D_{3.4} M₅ मध्वीशन्तस्तदा (as in text, but with Sandhi); D₇ T₁ G₁₋₄ C₃' मध्वीशते सदा (T₁ G₃ तथा; G_{1.4} C₃' तदा). — ^d) K_{1.4} B Dn D₁₋₆ M₁ Ca. d संचरन्तीह घोरं (B Dn D_{5.6} M₁ [inf. lin.] Ca. d 'रं). C₃ संचरन्ति घोरां; C₃' as in text. — Unidentified metre!

8 D₇ G₄ om. 8-9. — ^a) D_{3.4} Cn भवति; Ca. s. s' पिबति (as in text). — ^b) D₃ T G (G₄ om.) M₁ C₃' संचितं (M₁ inf. lin. 'चित्य); Ca as in text. — ^c) M₁ ईश्वरः; Ca. s. s' ईशानः (as in text). D₁ 'भूतानि; Ca. s. s' as in text.

9 B₃ D₇ G₄ om. 9 (cf. v. l. 8). — ^a) Dn D₅ D_{6.8-10} T₁ G_{2.5} M_{1.2.5} C₃' हिरण्यपर्णम् (as in text); the rest (with Ca. d. s) 'वर्णम्. — ^b) B (B₃ om.) Dn D₅ D_{6.8.10} T₁ M₁ (inf. lin. as in text) C₃ अभिपद्य; Ca. d. s' as in text. K₄ B (B₃ om.) Dn D₅ D_{2-6.8-10} T₂ G (G₄ om.) M₁ (inf. lin. as in text) Ca ह्यपक्ष (D₅ D₈₋₁₀ 'क्षि) काः; D₁ T₁ तु पक्षिकाः; C₃ त्वपक्षकाः (for अपक्ष'). — ^c) D₅ त एते; D₈₋₁₀ T G_{1.5} तत्र ते (by transp.). — ^d) D₁ प्रापयन्ति; D₈ प्रपश्यन्ति; T₂ G₃ प्रवदन्ति; all comm. as in text. D₅ D₈₋₁₀ S (G₄ om.; M₁ sup. lin. as in text) C₃' यथासुखं (G₃ 'दिशः).

10 = (var.) Bhāṭ-Ā. Up. 5. 1. — D₁ om. 10; D₃ (first time) om. 10^a. D₅ (for the first time) D₈₋₁₀ T G C₃' read 10 after 2; D₇, after 12. — ^a) K₁ D₃₁ (first time) D_{2.7-10} S (M₁ sup. lin.

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १०
तस्माद्वै वायुरायातस्तस्मिंश्च प्रयतः सदा ।
तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥ ११
सर्वमेव ततो विद्यात्तद्वक्तुं न शक्नुमः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १२

as in text) Ca. d. s. s' पूर्णम् (for पूर्णानि). K₄ Ds (second time) D₆. 6 T₁ G₈ M (except M₁) Ca. d. s उद्धरति. — ^b) Ds (first time) D₈-10 S (M₁ sup. lin. as in text) Cs' पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते (M °चक्रिरे). — ^c) Ds (first time) T G₁. 2. 4. 5 M₁ (sup. lin. as in text) Cs' पूर्णं च; Ca पूर्णाश्च; Cd पूर्णानि (as in text). G₈ M₂-5 पूर्णात्पूर्णं च हरति. — ^d) T₂ M₁ (sup. lin. as in text). 1-5 °सिच्यते; Ca. d. s. sp °क्षिप्यते (as in text). — Śaṅkara's reading of 10^d cannot be made out with certainty. — G₈. 4 om. 10^f.

11 G₄ om. 11-12; T₂ om. 11^{ab}. D₈-10 G₂. 5 Cs' read 11 after 24, while Ds repeats 11 there; T₁ reads 11 after 298*. G₈ reads 11 (for the first time), after the repetition of 7 (cf. v.l. 6) and repeats it after 24! M (except M₁) transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^a) K₁ D₂ G₁ M (except M₁) Cd यस्मात्; Ca. s तस्मात् (as in text). D₈-10 G₁-2. 5 च; Ca वै (as in text). K₁. 4 Ds D₂ Ca. d. s आततः; G₈ आयाति (for आयातः). — K₄ (hapl.) om. from प्रयतः to तस्मिंश्च (in ^d). — ^b) K₁ D₂ M₂. 5 Cd यस्मिन्; G₂. 5 तस्मात्; Ca. s तस्मिन् (as in text). K₁ D₁. 7 Ca प्रलयं; Ds D₂. 8-10 T₁ G₈ M₁ (sup. lin. as in text). 8. 5 Cd. s प्रलयः; G₂ प्रणवः (for प्रयतः). K₁ D₁. 7 Ca गतः; D₈-10 T₁ G₂. 5 M₁ (sup. lin. as in text) तथा; Cs सदा (as in text). G₁. 8 M₂. 4 यस्माच्च प्राण आगतः. — ^c) K₁ D₁. 2 M (except M₁) यस्मात् (for तस्मात्). — After 11^{abc}, K₁ ins.:

296*

यस्मिंश्च प्रलयं गतौ ।

तस्माद्वायुरायातः.

— ^a) D₁ यस्मिन्; Ds T₁ G₁-2. 5 M₁ तस्मात्; M₂-5 यस्मात् (for तस्मिन्). Ds Ds T₁ G₁. 2. 5 M आगतः; D₁ आयातः; Ca. d. s as in text. T₂ प्रलयस्तथा (for प्राण आततः). — After 11, T₂ G₂ M₁. 8 ins. (the refrain):

297* योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।
presumably on the supposition that the stanza ends at 11^d. — M₁. 8 cont.; G₁ ins. after 12: T₁, after 13:

28

अपानं गिरति प्राणः प्राणं गिरति चन्द्रमाः ।
आदित्यो गिरते चन्द्रमादित्यं गिरते परः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १३
एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्वंस उच्चरन् ।
तं चेत्सततमृत्विजं न मृत्युर्नामृतं भवेत् ।

© 5. 1782
H. 5. 46. 14
K. 5. 46. 14

298* यस्माद्वै वायुरायातो यस्माच्च प्राण आगतः ।
(= var. 11^{ad}). — D₈-10 G₂. 5 ins. after 11: Ds T₁ G₈ ins. after the repetition of 11: G₁. 4 ins. after 18: M₁, after 21:

299* तत्प्रतिष्ठास्तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्म तद्यशः ।

भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यान्ति तत्र च ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Noticed in Cs'. — (L. 1) G₁. 4 M₁ तत्पृष्ठादमृतं लोकाः (for the prior half). T₁ G₂. 8 लोकाः; G₁. 4 M₁ तथा (for लोकाः). — (L. 2) G₈ भूयः संजज्ञिरे तस्मात्.]

12 B₂ D₂. 8-10 T G₂. 4. 5 om. 12 (not noticed in Cs'). — ^a) D₁ सर्वः; Ca. s as in text. Ds G₈ पृतत्; Ca. s एव (as in text). K₁. 4 D₁ Ca. d. s विद्मः; G₁. 8 M विद्मन् (for विद्यात्). — ^b) K₁. 4 Ds G₁ तं तु; Ds तत्तु; D₁ तत्र; G₈ ततो; M (M₁ sup. lin. as in text) तत्त्वं; Ca. d तं वा (for तत्तद्).

13 D₁ om. 13. M (except M₁) transp. 13 and 14. — ^c) D₁ M₆ Cs गिरति; Ca. d. s' as in text. — ^d) K₁. 4 B (except B₄) D₁. 2 Ca सूर्य (B₂ अपो) गिरति तत्परं (B₂. 8 D₁. 2 चंद्रमाः). — After 13. T₁ ins. 298* (cf. v.l. 11).

14 11^{ab} = (var.) Atharvaveda 11. 4. 20^{ab}. — G₄ om. 14. M (except M₁) transp. 13 and 14. — ^a) D₁ एकपादो नोच्चरति. — ^b) B₂ D₂-4 T G (G₄ om.) M₆ सलिलार्धं (T₂ G₂. 8 °र्थं) स उ (G₁. 2. 5 समु)च्चरन्; D₁ सलिलं हंसवच्चरन्. — ^c) Ds. 4 न (for तं). G₈ सिचेत् (for तं चेत्). K₄ B (except B₂) D₂. 6 G₆ M₁ (sup. lin. as in text) Cn संततं; Cd सततं; Ca. s as in text. Dn Ds. 7 M₁ (sup. lin. as in text) ऊर्ध्वाय; G₁ अत्यन्तं; G₂ Cs' उत्क्षिप्येत्; G₈ उत्पन्नं; M₂-5 ऋत्विजां; Ca. d. s ऋत्विजं (as in text). Ds D₂ तं चेत्सततमृत्युजन्म (D₂ om. नम). — ^d) K₄ वानृतं; T₁ M₁ (sup. lin. as in text). 2 Cap अमृतं; Cd. s नानृतं; Ca. s' नामृतं (as in text). K₁. 4 D₁. 2 Cd. s चरेत्; B₂ Ca भजेत्; M₁ (sup. lin. as in text). 2 कुतः; Cs' भवेत् (as in text). Cap न मृत्युरमृतं भजेत्. — Dn Ds D₈-10 T G₂. 8. 5 M₁ ins.

C. 5. 1763
B. 5. 46. 14
K. 5. 46. 14

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १४
एवं देवो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ।
यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहात्मा न रिष्यते ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १५
यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संतत्य संपतेत् ।
मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १६
न दर्शने तिष्ठति रूपमस्य

पश्यन्ति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ।
हितो मनीषी मनसाभिपश्ये-
द्ये तं श्रेयुरमृतास्ते भवन्ति ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १७
गूहन्ति सर्पा इव गह्वराणि
स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ।
तेषु प्रमुह्यन्ति जना विमूढा
यथाध्वानं मोहयन्ते भयाय ।

after 14 (T₂, after 16):

300* अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा

लिङ्गस्य योगेन स याति नित्यम् ।

तमीशमीढ्यमनुकल्पमाद्यं

पश्यन्ति मूढा न विराजमानम् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

[Noticed in Cs', but not in Ca. d. s. Cf. stanza 24.]
Thereafter Dn reads 20-21 for the first time, while
Cs reads 18 followed by 20-21. — Ds on the other
hand ins. after 300*:

301* नात्मानमात्मस्थमवैति मूढः

संसारकूपे परिवर्तते यः ।

त्यक्त्वात्मरूपं विषयांश्च भुङ्क्ते

स वै जनो गर्दभ एव साक्षात् ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ।

15 K₁ om. 15-16; D₆ G₄ om. 15. Ds repeats 15
after 23. — ^a) B₈ Dn Ds (second time) D₈₋₁₀ T₁
G_{2.3} M₁ Cs' -रूपो; D₇ देवं; G₅ -भूतो; Ca. d. s. देवो (as
in text). Ds D₈₋₁₀ T₁ G_{2.3.5} M₁ Cs' महानात्मा; D₇
महात्मानं; T₂ G₁ M₂₋₅ महात्मासौ; Ca. d. s. महात्मा स
(as in text). — ^b) M (except M₁) पावकः; all
comm. as in text. T₁ M₂₋₅ गिरः; M₁ (inf. lin. as
in text) गिरत्; all comm. गिरन् (as in text). — ^c)
K₄ Ds₁ (second time as in text). s₂ (both times)
D₁₀ T₂ Cs पुरुषो; Ca. s' as in text. — ^d) B_{8.4} Dn₂
Ds₁ (both times). s₂ (second time) D₅ M₁ (sup. lin.
as in text). s Cn अर्थो; Ca. d. s. s' आत्मा (as in text).
D₁ T₁ लिप्यते; D₇ निद्यते; G₈ रिप्यति; all comm. रिष्यते
(as in text).

16 K₁ om. 16 (cf. v.l. 15). — ^b) B_{1.5} M₁
संहृत्य; D_{8.9} T G_{2.3} M₂₋₅ Cs' आहत्य; G_{1.4} संभृत्य; G₅
संप्राप्य; Ca. d. s. संतत्य (as in text). — ^c) K₄ स मध्ये;

D₁ मध्यमे: (for मध्यमे). Dn₁ मध्ये मध्यस्य आगं; D₇
मध्यमे च सदागं; D_{8.9} T G M₁ Cs' नातं गच्छेत्कारणस्य;
M₂₋₅ अमध्यमध्यं नो गच्छेत्; Ca मध्ये मध्ये स आगं; Cn. s
as in text. Cd cites मध्ये आगच्छेत्. — ^d) D_{8.9} T₁
G_{2.3.5} M₁ Cs' यद्यपि; T₂ G_{1.4} अपि वा; M₂₋₅ अपि च;
Ca. s अपि चेत् (as in text). — Ca ends the Sanat-
sujāta hero!! — G₂ om. 16^{cf}. — After 16, T₂
ins. 300*.

17 For sequence in Ds D₈₋₁₀ T G Cs', cf. v.l. 3.
— ^a) K_{1.4} D₁ Cd. s न सादश्ये; D₈₋₁₀ S Cs' अदर्शने
(for न दर्शने). — ^b) D₈₋₁₀ S Cs' सुसमि (T₂ G₅ 'मृ')द्धं
(for सुविशुद्धं). — ^c) D₈₋₁₀ T G M₂₋₅ Cs' हीनः; M₁
धीरः; Cd. s हितः (as in text). K₁ मनसाभिपश्यन्; K₄
B Dn Ds D₈₋₇ 'सा न तप्यते; D₁ 'सोपि तप्यते; D₂
'सोभितप्यते; Cs' as in text. Cs cites तप्यति. — ^d)
B Dn D₇ ये प्रव्रजेयुः; Ds Cs ये त्वे (Ds₁ om. त्वे)नं श्रेयेयुः;
D_{1.8-10} T G_{2.3} Cs' य एनं (Ds T₂ 'वं') विदुः; D_{8.4} ये तं
भजेयुः; D_{5.6} ये ते प्रव्रजेयुः; G_{1.4.5} M₁ य एतद्विदुः; M_{2.5}
ये (M₅ ए') तजजेयुः; M₈₋₄ एतं जयेयुः (for ये तं श्रेयेयुः).
— G₂ om. 17^{cf}.

18 For sequence in Ds D₈₋₁₀ T G Cs', cf. v.l.
3. — ^a) M₁ (sup. lin. as in text). s-5 सर्पम्; Cd. s. s'
as in text. D_{8.9} T_{1.2} (before corr.) G (except G₈)
Cs' गह्वरेषु; Cd. s as in text. — ^b) K_{1.4} D₁ शि (K₁
श)शिक्षया; Ds D_{8.9} T₁ G (except G₈) Cs' क्षयं नीत्वा;
Cd शशिक्षयात् (sic); Cs. dp स्वशिक्षया (as in text).
G₈ योगेन (for वृत्तेन). Ds D_{5.7-10} T₁ G_{1.2.5} Cs'
मर्त्यान्; Cd. s as in text. — ^c) Ds D_{8.9} T G M₂ Cs' ते
वि (T G₂ तेषि; G₁ येषि; G₈ तेन; M₂ ते च) प्रमुह्यन्ति;
M₁ (inf. lin. as in text). s-5 ते न प्रपश्यन्ति; Cd as in
text. M₅ न (for वि). — ^d) K_{1.4} D_{1.2} Cd यथाध्वा-
(D_{1.2} Cd 'ध्व')नः; Ds D₈₋₁₀ G₈ Cs' तैर्दत्तभोगाः; T_{1.2}

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १८
सदा सदासत्कृतः स्यान्न मृत्युरमृतं कुतः ।

सत्यानृते सत्यसमानबन्धने

सतश्च योनिरसतश्चैक एव ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ १९

न साधुना नोत असाधुना वा

समानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ।

समानमेतदमृतस्य विद्या-

देवयुक्तो मधु तद्वै परीप्सेत् ।

(before corr.) G₁₋₄ तैर्देत्ता वै; M₁(*inf. lin.* as in text). 2-5 यथाध्यानं; C_s as in text. K₄ D₇ C_{d.s} मोहयते; G_{4.5} मोहवन्तो. D_s D₈₋₁₀ G_s C_{s'} भवाय (D_s 'वस्य'); C_s अभवाय. — M_{s.5} om. 18^f. — After 18, G_{1.4} ins. 299*, and D₈₋₁₀ T₁ G_{2.3} read 21 (with v.l.).

19 G_s om. 19. D_s repeats 19 (cf. v.l. 23). C_{s'} reads 19 after 15. — ^a) K₁ नाहं सदास्यैः सत्कृतः सन्न मृत्युर् (Tristubh, here and in the next three!); K₄ नाहं सदा सत्कृतः स्यान्न वाह्य; B_{1.5} D_n D_{s1}(second time as in text). 2 D₁₋₇ M₁ (*sup. lin.* as in text) C_{d.s} नाहं सदा सत्कृतः स्यां न (D_s D_{s.6} स्यान्न) मृत्युर्; B₂₋₄ नाहं सदा किमु तस्सत्कृतः स्यां; C_{s'} तस्यात्सदा सत्कृतः स्यात्. — ^b) K₁ न वा सदस्यैरमृतत्वं कुतः स्यात् (Tristubh, here and in the next five); K₄ मृत्युरप्यमृतः कुतः स्यात्; B_{1.5} D_n D_{s.4} M₁ (*sup. lin.* as in text) C_s न चामृत्युरमृतं मे (D_{s.4} om. मे) कुतः स्यात्; B_{2.4} D_{s1} (second time as in text). 2 D_{2.5.6} न मृत्युरप्यस्या (B₄ om. स्या; D_s 'स्य)मृतं कुतः स्यात्; B_s न मृत्युरस्याप्यमृतं मे कुतः स्यात्; D_{1.7} न संवादमप्यमृतं कुतः स्यात्; C_{d.s'} as in text. — ^c) B_{s.4} D_n D_{1.2.5.6} समानबन्धे; D_s (first time as in text) D₈₋₁₀ T₁ G₂ C_{s'} समान (D_{s2} D_{s.9} T₁ C_{s'} 'नु)बंधिनी; C_{d.s} as in text. G₄ तस्यानृते तस्य च मानबन्धने. — ^d) D_{s.9} T₁ G_{2.5} M₁ (*sup. lin.* as in text). 2-5 C_{d.s'} एकम्; C_s एकः (as in text). D₇ चैव योनिः (for चैक एव). — D₇ om. 19^f.

20 D_n reads 20-21 (for the first time) after 300*, and again here (that is, after 19). — ^a) M₂₋₅ वापि (for नोत). D_n (first time) D_s D₈₋₁₀ T₁ G₁ C_{s'} असाध (G₄ 'धु)ना वापि ससाध (G₄ 'धु)ना वा. — ^b) D_n (first time) D_s D₈₋₁₀ T₁ G_{2.3.5} C_{s'} इतरस्य

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २०

नास्यातिवादा हृदयं तापयन्ति

नानधीतं नाहुतमग्निहोत्रम् ।

मनो ब्राह्मीं लघुतामादधीत

प्रज्ञानमस्य नाम धीरा लभन्ते ।

योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २१

एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ।

अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परम् ॥ २२

यथोदपाने महति सर्वतः संप्रुतोदके ।

(for विद्यात्). — ^a) D_n (first time) D₈₋₁₀ T₁ G_{2.3.5} C_{s'} मु (D_s G_{2.3} C_{s'} यु)क्तास्तत्र मध्व (G₂ 'धु) उ (D_s स्तृ)त्सं समापुः (D_s श्रयेयुः; D_{s.9} G_s शमापुः).

21 D_n reads 20-21 (for the first time) after 300*, and again here; D₈₋₁₀ T₁ G_{2.3} C_{s'} read 21 after 18. G_s om. 21. — ^a) D_n (first time) S (G_s om.) C_{s'} उभौ लोकौ विद्या व्याप्य याति (M_{1.3} व्याप्य यांति; M₂ प्राप्नुवंति); C_{d.s} as in text. — ^b) B_{1.2.5} D_s नानाहितं; D_n (first time) T₁ G_s (G_s om.) M₁ C_{s'} तदाहुतं; M₂₋₅ नास्याहुतं (for नानधीतं). D_n (first time) C_{s'} चाहुतं; D₇ नाग्निहोत्रं; C_s नाप्यनृतं (for नाहुतं). D₇ च राजन्; C_s अग्निं (as in text). — ^c) D_n (first time) T₂ G_{2.3} M_s C_{s'} मा ते; T₁ मौनेन; G_{1.4} ततो; C_{d.s} मनो (as in text). K₄ B_{s.4} D_{n1}(first time). n₂ (both times) D_{2.5-10} S C_{s'} ब्राह्मी. C_d cites मनो ब्राह्मी. — ^d) K₄ B D_n (second time) D_s D₈₋₇ प्रज्ञां चास्मै; T₂ प्रज्ञा धीरा; G_{1.4} प्रज्ञातारं; C_{d.s} प्रज्ञानमस्य (as in text). D_{n2} (first time) D₈₋₁₀ T₁ G_{2.3} C_{s'} स्यात्; M_s अस्या (for अस्य). T₂ G₁ नित्यधीरं (T₂ 'धैर्यं); C_{d.s.s'} नाम धीरा (as in text). — After 21, M₁ ins. 299*.

22 K₄ om. 22^a-23^b. — For sequence in D_s D_{8.10} C_{s'} cf. v.l. 3. — ^a) K₁ य एवं; D₈₋₁₀ T₁ G_s C_{s'} इमं यः; M_s य इमं; C_{d.s} एवं यः (as in text). — ^b) D₈₋₁₀ (by transp.) स किं; D₁ किमु; T₁ न किं; T₂ M_s किं न. C_n cites शोचति. — After 22, G_s ins. the refrain (योगिनस्तं etc.).

23 = (var.) Gītā (Vulgate) 2. 46. — G_s om. 23; K₄ om. 23^a (cf. v.l. 22). — ^a) K₄ G_{1.4} C_d transp. सर्वेषु and वेदेषु. M_s भूते (for सर्वे). D_{1.8-10} T₁ G_s C_{s'} भूते; D_{s.7} देवे; M_s सर्वे (for वेदे). — ^b) D_n D_{s.6} आत्मानमनुजानतः; D_s T₂ G₁ C_{s'} 'णस्य विशेषतः;

C. 5. 1785
H. 5. 46. 26
K. 5. 46. 26

C. 5. 1765
B. 5. 46. 26
K 5. 46 26

एवं सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ २३

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मा

न दृश्यतेऽसौ हृदये निविष्टः ।

अजश्वरो दिवारात्रमतन्द्रितश्च

स तं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः ॥ २४

अहमेवासि वो माता पिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ।

आत्माहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च ॥ २५

पितामहोऽसि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ।

ममैव यूयमात्मस्था न मे यूयं न वोऽप्यहम् ॥ २६

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा

वेदप्रोक्तोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥ २७

अणोरणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जागृमि ।

पितरं सर्वभूतानां पुष्करे निहितं विदुः ॥ २८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ समाप्तं सनत्सुजातपर्व ॥

Cd.s as in text. — After 23, Ds repeats 15 and 19.

24 24^{ab} = (var.) Katha Up. 6. 17^{ab}; Śvet. Up. 3. 13^{ab}. — Ds om. 24. — ^a) Ds Ds S (except T1 M1) अंतरात्मा; Cd.s महात्मा (as in text). — ^b) B Dn Ds-8.10 M1 (sup. lin. as in text) Cs हृदि संनि (Bs 'प्र') विष्टः; Cd.s' हृदये निविष्टः (as in text). — ^c) Hypermetric! K1 अजेश्वरः; Ds अंतश्वरः; D1 अनश्वरः; D2 अजः (for rectifying metre!); G2 चराचरः; G3 अचंचलः; Cd.s' अजश्वरः (as in text). Cs cites नित्यचरः. K1 अजस्रम्; D2 दिवारात्रिम्; Ds.4 नित्यम् (for rectifying metre!); Cs दिवारात्रं (as in text). B तं (for च). Ds D1.2.3 T1 G2.5 Ms-5 om. च. T2 G1.3.4 M1 इमं हि मत्वा च दिवा च रात्रं (M1 'त्रौ'); M2 सर्वस्य धातारम-चित्यरूपं. — ^d) Ds Ds Ms-5 om. स. K1 य एनं मत्वा; K4 हृदा मत्वा; D1.2 तं मन्वानः; T1 तस्माद्वा; T2 G1.3.4 M1 अतन्द्रितः; M2 तं विदित्वा (for स तं मत्वा). Cd cites मत्वा, Cs तं मत्वा. K1 Ds M4 (inf. lin. as in text). Cd प्रसन्नः; Cs.s' as in text. — After 24, Ds Gs read the refrain (योगिनस्तं etc.) On the other hand, after 24, Ds Gs repeat, and Ds Ds-10 G2.5 Cs' read, 11. Thereafter Ds1 repeats 4!

25 D4 om. 25-27. — ^a) K4 B Dn D1-3.5-7 M1 (sup. lin. as in text) स्मृतो; Cs' अस्मि वो (as in text). — ^b) K4 ह्यहं; T1 अप्यहं; Gs त्वहं (for अस्म्यहं). Cs' cites अस्मि. — ^c) Ds Ds.9 T G1.2.5 अस्य; Gs.4 M (except M2) Cs' अस्मि (for अपि).

26 D4 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^d) Ds Ds.9 S Cs' च; D1.2.3 (after corr.) वा (for वो). K4 Ds (after corr.).5.7 हि; B1.2.4.5 Ds (before corr.) अति; D1.2 अस्मि; Cs' अपि (as in text). Bs Dn1 Cn वयं; Dn2 Ds ह्ययं (for अप्यहं).

27 D4 om. 27 (cf. v.l. 25). — ^a) K1 B5 D1.2 T2 देवः प्रोक्तो; B4 Dn Ds Ds-10 T1 G2.5 Cs' ओतप्रोक्तो (for वेद). Cd.s cites देवः. D2 Ms-5 अजरोप्रतिष्ठः (D2 'विष्टः'). — After 27, N (except D4.8) T1 Gs repeat 24^{ad} with v.l. [(Prior half.) K1 अजेश्वरो; D1 अजो; Ds अनश्वरो (for अजश्वरो). — (Posterior half.) K1 Ds मां विज्ञाता; K4 D1.8 संविज्ञाय (D1 'ता'); Ds ज्ञात्वा तु मां; D2 विज्ञात्वा वै; T1 विज्ञानात्मा वै; Gs विज्ञाय वै (for मां विज्ञाय). K1 D2.7.9 प्रसन्नः; Ds D10 T1 न मत्तः (for प्रसन्नः).]

28 ^a) K1 Ds G1.4 सुमहान्; Cs.s' सुमनाः (as in text). — ^b) K4 B Dn D1-7.9 M4 (sup. lin. as in text) Cd.s जाग्रति; Ds Ds.10 T G M1 (inf. lin. as in text) Cs' अवस्थितः (for जागृमि). — ^c) M (except M1) आत्मानं; Cd.s.s' पितरं (as in text). B4 D (except Ds Ds.10) M (except M1) 'भूतेषु; Cs.s' 'भूतानां (as in text). — After 28, K4 ins.:

302* विषं भुङ्क्ष्व सहामात्यैर्विनाशं प्राप्नुहि ध्रुवम् ।

राजन्केन विना नाभ्यां स्फीतं कृष्णाजिनं वरम् ।

[This is said to be a cryptic stanza, with double entendre. A tortuous attempt at explanation will be found at the end of the Udyogaparvan of the Chitrashala ed. (Poona 1931), which may be consulted by the curious.]

Colophon. K2.3.5 missing. — Sub-parvan: K2 Ds G1.2 M स (K1 सा) नत्सुजात; K4 B Ds Ds-8.8.10 T2 Gs सनत्सुजातीयः; Dn सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रं; D1.7 G1.4 प्रजागर and सनत्सुजात; to these K1.4 B Dn Ds D1.8-7.9.10 T1 G1.5 M add समाप्त. — Adhy. name: Ds ज्ञानोपदेशं (followed by समाप्तं); G1.4 आत्मज्ञा (G4

४६

।शंपायन उवाच ।

एवं सनत्सुजातेन विदुरेण च धीमता ।
 सार्धं कथयतो राज्ञः सा व्यतीपाय शर्वरी ॥ १
 तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ।
 सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिदक्षया ॥ २
 शुश्रूषमाणाः पार्थानां वचो धर्मार्थसंहितम् ।
 धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजसभां शुभाम् ॥ ३
 सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ।
 चन्द्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां परमवारिणा ॥ ४
 रुचिरैरासनैः स्तीर्णां काञ्चनैर्दारवैरपि ।
 अश्मसारमयैर्दान्तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५

भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ ६
 विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ।
 सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ ७
 दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौबलः ।
 दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उत्तकोऽथ विविंशतिः ॥ ८
 कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणम् ।
 विविशुस्तां सभां राजन्सुराः शक्रसदो यथा ॥ ९
 आविशङ्गिस्तदा राजञ्छूरैः परिघवाहुभिः ।
 शुशुभे सा सभा राजन्सिंहैरिव गिरैर्गुहा ॥ १०

C. 5. 1801
B. 5. 47. 11
K. 5. 47. 10

आत्मविज्ञानाधिकारः; M1.२ आत्मज्ञानाधिकारकथनं; M1 (inf. lin.).२-२ आत्मज्ञानस्वरूपकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 Ds 45; Ds 42; Ds T2 Gs 5 46; T1 G1.२.४ M 47 (Ms.२.२ 48). — S'loka no.: Dn 31; Ds 28; Ds 30; Gs 38.

46

 This adhy. is missing in K2.२ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Before the ref., Gs ins.:

303* नमः पुंसे पुराणाय पूर्णानन्दाय विष्णवे ।

निरस्तनिखिलध्वान्ततेजसे विश्वहेतवे ।

Ks orn. 1-3 (cf. v.l. 5. 43. 9). — °) Ds सर्व (for सार्धं). — °) K4 Bs व्यतीपाय च (for व्यतीपाय).

2 Ks om. 2 (cf. v.l. 1). — °) T2 रात्र्यां तु (for रजन्यां). — °) K1 एव ह; D7.२ एव हि; S पार्थिवाः (for एव ते). — °) T1 G1.४.२ प्रविशुष्ट (for आवि). Bs सर्वे (for हृष्टाः). — °) D2 सूतपुत्रदिह. Ca. d cite सूतस्य.

3 Ks om. 3 (cf. v.l. 1). — °) Bs.४ Dn Ds D2-4.२.१० Ms वाचो (for वचो). Dn Ds Ds-२.२.१० 'संहिताः; Ds 'संयुतं; Ms-२ 'संश्रितं (for 'संहितम्). — °) K1 Ds विविशुस्तां (for ययू राज-). S (except Gs M1) राजम्सभां.

4 Ks resumes! — °) Ms-२ शुभा (for सुधा). — °) Ks 'जितभूषितां; B1.२.४.२ Dn Ds Ds.२.१० 'जिर-

भूषणां; Bs D1.२.४.१.२ Gs 'जिनभूषितां; D2.२ 'जिनभूषणां; Cn as in text. — °) K1 D7.२ 'प्रभाभां; Bs 'प्रभावां; Gs 'प्रभासु (for 'प्रभां सु). — °) K4.२ B D (except D7.२) चंदन (for परम).

5 °) K1 Ds Gs M कीर्णां (for स्तीर्णां). — °) K1 Ds तारकैर्; Dn1 दारकैर्; T1 G M तारवैर् (Gs स्फाटिकैर्) (for दारवैर्). — °) B1.२.२ स्वास्तीर्णां; M2 सास्तीर्णः.

6 Ks om. 6^{ab}; Gs (hapl.) om. 6^a-7^b. — °) Ds S (except T2; Gs om.) 'दत्तोथ; D10 'दत्तिश्च (for 'दत्तश्च).

7 Gs om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — °) D1 धीराः (for शूराः). — °) K4 D1 पुरुषर्षभ; Ks भरतर्षभाः. — °) Ds प्रविवेश (for विविशुस्तां). Bs transp. सभां and शुभां. G1.२.२ तं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां सहिताः शुभां.

8 Ds D10 om. 8^{ab}. — °) B2.४ Ds दुःसहो दुर्मुखः (by transp.). T2 G1.२ दुष्प्रहः (G1 'भः) (for दुःसहः). — °) T2 च; G2 अयं (for अथ). D1 विशां पते (for विविंशतिः). — After 8, D10 ins.:

304* दुःशासनः सौबलश्च शकुनिः शलतोशलौ ।;
 while S ins.:

305* एते चान्ये च बहवः पार्थिवा भरतर्षभ ।

9 °) D1 ते (for तां). — °) Ds.४ S देवाः (for सुराः). Dn1 'सभां (for 'सदो).

10 °) K1 Ds.२ प्रविशङ्गिः. K1 Ds Gs om. (hapl.) from राजन् up to सभा (in °). K4 यथा; Dn1 Ds-२ T2 तथा; T1 G M सभां (for तदा). Gs राज्ञः (for राजन्).

C. 5. 1801
B. 5. 47. 11
K. 5. 47. 11

ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां समितिशोभनाः ।
आसनानि महार्हाणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ ११
आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।
द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ १२
अयं स रथ आयाति योऽयासीत्पाण्डवान्प्रति ।
दूतो नस्तूर्णमायातः सैन्धवैः साधुवाहिभिः ॥ १३
उपयाय तु स क्षिप्रं रथात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ १४

संजय उवाच ।

प्राप्तोऽस्मि पाण्डवान्गत्वा तद्विजानीत कौरवाः ।
यथावयः कुरुन्सर्वान्प्रतिनन्दन्ति पाण्डवाः ॥ १५
अभिवादयन्ति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ।
यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६
यथाहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितो गतः ।
अब्रुवं पाण्डवान्गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

— ^b) Ds परिघबाहवः. — ^c) K₄ D₁ तैस्तु; T₂ रम्या (for राजन्).

11 ^a) D₂ transp. ते and प्रविश्य. — ^b) B D (except D₁-4.7.9) सर्वे महौजसः; Ca. d समितिशोभनाः (as in text). — ^c) K₅ B D (except D₁-4.9) M_{1.2} विचित्राणि (for महा^a).

12 ^a) S (except G_{2.5}) द्वाःस्थो निवेदयामासुः. — ^d) K₁ राजे सूतम्; Ca सूतपुत्रम् (as in text). D₂ अव^a (for उप^a).

13 ^a) T G (except G₈) सारथिर् (for स रथ). — ^b) K₅ D₁ योगच्छत्; D₅ य आसीत् (for योऽयासीत्). — ^c) D₁ दूतो; G₈ सूतो (for दूतो). D₁ वः (for नः). K₁ D_{2.9} तूर्णमभ्येति; K₅ D_{1.7} चोदयन्नश्चान्; D_{3.4.8} तूर्ण आयातः; T G₈ M तूर्णमुशति; G_{1.2.4.5} तूर्णमायाति. D₁₀ दूतस्ते संजयस्तूर्ण. — ^d) G₂ साधुवाहितः. K₅ D_{1.7} M सैन्धवान्साधुवाहि (K₅ D₁ 'ह'नः. — After 13, D₁₀ repeats 5. 32. 4-5 [v.l.: गावल्गणिः (for संजयोऽयं in 4^a); प्रतीहारं धृतराष्ट्रोन्ववोचत् (for 5^a); स मे कस्मात्तिष्ठति द्वारि रुद्धः (for 5^d)], followed by वैशं^a.

14 ^a) K_{1.5} B₄ D_{n1} D_{6.7.9.10} M₅ C_n उपेयाय; B₈ उपागच्छत्; D₁ उपाययौ; G (except G₈) उपधावत्. K₁ B_{1.4.5} D_{n2} D_{2-4.10} T₂ G₈ M₂ स तु (by transp.); K₄ तु वै; B₈ सदः. — ^d) K₄ D_{1.2} भूमि^a (for मही^a).

15 ^b) B (except B₈) D_n D_{2-6.10} तं; S मां (G₈ मा) (for तद्). K₅ विजानीथ. G₂ पार्थिवाः (for कौरवाः). — ^d) S सर्वान्कुरूपान्दवेयो ह्य (T₁ अ)भ्यभाषत धर्मेवत् (T₂ 'राद).

16 ^a) Hypermetric! Ds अभिवादयति; S 'यते.

S om. च (to avoid the hypermetric!). — ^c) S पुनश्चाभ्यवदत् पार्थः (M_{1.2.4} प्रीतः).

17 ^a) K₁ D₉ तथाहं; D_{5.6} यथा हि; M₂ यथाहं. — ^b) S इहागतः (for दूतो गतः). — ^d) D_{n2} D₉ पाण्डवं (for पाण्डवान्). K₄ सत्तमाः; D_{2-4.7} कौरवाः (for पार्थिवाः). S अब्रु (M 'ब्र)वं वचनं (T₁ G_{1.4} तदब्रुवं वचो) युक्तं नात्र किञ्चन हापितं. — After 17, S ins.:

306* अब्रूतां तात धर्मेण वासुदेवधनंजयौ ।

[= (var.) 5. 58. 1^{ab}. T₂ तत्र (for तात).]

Colophon missing in K_{2.8}. — Sub-parvan: K₁ B D_n Ds D₅₋₉ संजययान; D₂ यानसंधि; D₁₀ T₁ G_{1.2.4} M संजयप्रतियान. — Adhy. name: D₂ सभाप्रवेशः; G₂ वासुदेववचनं; M संदेशकथनारंभः. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ T₂ G₈ 47; D₅ 46; D₆ 43; D₇ T₁ G₁₋₄ M 48 (M_{2.8.5} 49). — S'loka no.: K₅ 13; D_n 17; D₈ 18.

47

☞ This adhy. is missing in K_{2.8} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^a) G₈ M त्वा (for त्वां). — ^b) S यद् (for किम्). G₈ अर्जुनो योत्स्यमानः (for वाक्यमदीनसत्त्वः). — ^c) T₁ जनार्दनः (for धनजंयः). — ^d) K₁ D₁ जीवितमिच्छन्; K₄ साधयिता (for जीवितच्छिन्). — S reads adhy. 58 after 1 (M_{2.8}, after 5. 47. 19), followed by the repetition of 11

४७

धृतराष्ट्र उवाच ।

पृच्छामि त्वां संजय राजमध्ये
 किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ।
 धनंजयस्तात युधां प्रणेता
 दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा ॥ १

संजय उवाच ।

दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु
 यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ।
 युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा
 धनंजयः शृण्वतः केशवस्य ॥ २
 अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विदान
 उपह्वरे वासुदेवस्य धीरः ।
 अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी
 मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ॥ ३
 ये वै राजानः पाण्डवायोधनाय
 समानीताः शृण्वतां चापि तेषाम् ।

यथा समग्रं वचनं मयोक्तं
 सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तम् ॥ ४
 यथा नूनं देवराजस्य देवाः
 शुश्रूषन्ते वज्रहस्तस्य सर्वे ।
 तथाशृण्वन्पाण्डवाः सृञ्जयाश्च
 किरीटिना वाचमुक्तां समर्थाम् ॥ ५
 इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो
 गाण्डीवधन्वा लोहितपन्ननेत्रः ।
 न चेद्राज्यं मुञ्चति धार्तराष्ट्रो
 युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ।
 अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्ता-
 दनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ ६
 येषां युद्धं भीमसेनार्जुनाभ्यां
 तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ।
 सैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन
 धृष्टद्युम्नेनाथ शिखण्डिना च ।
 युधिष्ठिरेणेन्द्रकल्पेन चैव
 योऽपध्यानाभिर्दहेद्ग्रां दिवं च ॥ ७

C. 5. 1817
H. 5. 48. 9
K. 5. 48. 11

2 ^a) B₂ युध्यं (for योत्स्यं). K₂ om. 2^a-3^a.

3 K₂ om. 3^a (cf. v.l. 2). — ^a) K₁ D₂ D₇ Ca. d अनुव्रस्तो; B₂. 4 अनुव्रतो; D₂ S अविव्रस्तो; D₆. 9 असंव्रस्तो; D₁₀ दिव्यास्त्रज्ञो (for अन्वव्रस्तो). D₁₁ D₂. 4 बाहुवीर्येण; Cd. s as in text. D₁₁ D₂. 4 विद्वान्; D₁ ततान; D₂ दधार; S विजानन्; Ca. n. s विदानः (as in text). — ^b) S तस्य (for वासु). K₄. 5 B (except B₄) D₁₁ D₁. 8-3 धीरः (for धीरः). — ^c) K₄ अथावदन् (for अवोचन्). M मा (for मां). — ^d) K₁ G₂. 4 ब्रूयाद् (for ब्रूया). — After 3, K₄ B D (D₂ marg. sec. m.) ins.:

307* संशृण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै

दुरात्मनः सूतपुत्रस्य सूत ।

यो योद्धुमाशंसति मां सदेव

मन्दप्रज्ञः कालपक्षोऽतिमूढः ।

4 ^a) D₁₁ D₁ राजन् (for राजानः). D₁ पार्थिवायो; D₂. 8. 8-3 पाण्डवान्यो; S (except G₂) पाण्डवैर्यो; Ca. d पाण्डवायो (as in text). — ^e) G₂ अथो समग्रं (for

यथा समग्रं). K₁ D₂ S (except T₁) यथोक्तं (for मयोक्तं). — ^a) G₂ सामात्यमाशु (for सहामात्यं). K₄ B D (except D₁. 2. 9) G₂ (inf. lin.) नृपं तत्; G₂ नरेन्द्रं (for नृपं तम्).

5 ^a) S गिरं (T₁ परं) (for नूनं). M₂ देवस्य (for 'राजस्य). — ^b) G₁. 4. 5 तथा द्वाशृण्वन्. D₇ (by transp.) सृञ्जयाः पाण्डवाश्च. — ^c) K₁ किरीटिनो. K₁ D₂ समस्ताः; B₂ समग्रां (for समर्थाम्). S किरीटिना वाक्यमुक्तं समर्थं (T₂ 'र्थोः; G₂ 'र्थो).

6 ^b) D₂ आयतपन्ननेत्रः; T₁ G₁. 4. 5 लोहिततोयजाक्षः; T₂ अरुणपन्ननेत्रः (for लोहितपन्ननेत्रः). — ^c) D₂ आस्ते; G₁. 4 अस्त्येव (for अस्ति). — ^d) D₂ Cd अनिर्विष्टं; C₂ अनिर्विष्टं; Ca अनिर्विष्टं (as in text).

7 ^b) D₁. 8. 4 यमाभ्यां; Ca. d. s अश्विभ्यां (as in text). — After 7^a, D₂ ins.:

308* तथा पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चापि राजन् ।

— ^e) Some N MSS. सैनेयेन. — ^f) K₁. 5 D₂ वा (for

C. 5. 1818
B. 5. 48. 10
K. 5. 48. 10

तैश्चेद्युद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रो
निर्वृत्तोऽर्थः सकलः पाण्डवानाम् ।
मा तत्कार्पीः पाण्डवार्थाय हेतो-
रूपैहि युद्धं यदि मन्यसे त्वम् ॥ ८
यां तां वने दुःखशय्यामुवास
प्रव्राजितः पाण्डवो धर्मचारी ।
आशिष्यते दुःखतरामनर्था-
मन्त्यां शय्यां धार्तराष्ट्रः परासुः ॥ ९
ह्रिया ज्ञानेन तपसा दमेन
क्रोधेनाथो धर्मगुह्या धनेन ।

अन्यायवृत्तः कुरुपाण्डवेया-
नध्यातिष्ठद्वार्तराष्ट्रो दुरात्मा ॥ १०
मायोपधः प्रणिधानार्जवाभ्यां
तपोदमाभ्यां धर्मगुह्या बलेन ।
सत्यं ब्रुवन्प्रीतियुक्त्या नृतेन
तितिक्षमाणः क्लिश्यमानोऽतिवेलम् ॥ ११
यदा ज्येष्ठः पाण्डवः संशितात्मा
क्रोधं यत्तं वर्षपूगान्सुधोरम् ।
अवस्रष्टा कुरुषूद्रुत्तचेता-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ॥ १२

च). — ^f) For ^f, D₁ reads 308*. D₃ om. ^f. K₁ D₂ योपध्यातो; S योवध्यानान् (T₂ G₂ यो वध्यमानान्). Ca. d cite अपध्यानात्.

8 ^a) D₁₀ एतैर् (for तैश्चेद्). K₅ B₄ D (except D₁-4.7.9) योद्धुं (for युद्धं). — ^b) K_{1.4} D_{n1} D_{5.8.9} T₂ G₈ निवृत्तो; C_n निर्वृत्तो (as in text). — After 8^{ab}, D₂ ins.:

309* नूनं ह्येतास्मिद्धेद्वाण्डिवं च,
which is followed by a repetition of 8^{ab}. — ^a) K₁ D₉ मानं न कार्पीः; G₂ मैतत्कार्पीः; G₈ मा तद्वीहि; G₅ मा वः कार्पीः; C₈ मा तत्कार्यं (for मा तत्कार्पीः). N (except D_{1.2}; K_{2.8} missing) पाण्डवस्यार्थहेतोः; T₂ पाण्डवार्थस्य हेतोः. C₃ cites पाण्डवस्य हेतोः, Ca. d हेतोः (=दैवात्). — ^d) K₁ D₉ ऋते हि; B₈ D_{n2} D_{1.8} उपैति; G (except G₂) अत्रै (G₈ 'वे'हि; M₁ उ (inf. lin. अ)पेहि (for उपैहि). D₂ अपेतबुद्धे (for उपैहि युद्धं).

9 K₅ om. 9^{ab} up to पाण्डवो. — ^a) K₁ D₁ यांता; D_{6.8} T₁ यातां (for यां तां). K₁ D₉ उपास्ते; B D_{n1} D_{8.4.6-8.10} अवात्सीत् (B₈ उपासीत्); D_{n2} D₅ D₅ अवासीन्; D_{1.2} उपास्ते (for उवास). — ^b) K₅ D₇ ब्रह्मचारी; D₂ धर्मकारी (for धर्मचारी). — After 9^{ab}, D₂ ins.:

310* तपोदमाभ्यां धर्मगुह्या धनेन ।
After the above, the sequence in D₂ is: 10^{ad}, 11^{ab}, 9^{ed}, 10^{ab} and 11^d (of which 9^{ed} and 10^{ab} are bracketed). — ^a) K₁ आशेष्यते; K₄ अवाप्स्यते; K₅ B D_n D₈ D_{8-8.8-10} M₂ आ (D₈ प्रा)प्सोतु तां; D₁ अद्यापतेत्; T G M₁ आश्रिष्यते (for आशिष्यते). M₁ दुःखशय्याम् (for 'तराम्). K₁ अनर्ध्याम्; B₈ असह्याम्; D₁ M_{1.2.4} अनर्ध्याम्; D₉ अनर्ध्याम् (for अनर्थाम्). — ^a) K₁ अनंत;

K₅ D₇ शून्यां; T₂ अन्यां; C₈ अंश- (for अन्यां).

10 For sequence of D₂, cf. v.l. 9. — ^a) K₅ B_{8.4} D_{1.2} क्रिया- (for ह्रिया). S आर्जवेन (for ज्ञानेन). — ^b) K_{1.4.5} D_{1.2.7.9} क्रोधेनार्थो (K₅ 'र्थी'); B D_n D₈ D_{8-8.8.10} शौर्येणाथो (D_{5.8} 'र्थी'); S क्रो (G₂ M_{1.8-8} अक्रो)धेन वै (for क्रोधेनाथो). K_{1.4.5} D₅ D_{1-4.7.9} T₂ बलेन; T₁ G₁₋₄ फलेन (for धनेन); cf. v.l. 11. D₉ reads 11^{ed} between 10^{ab} and 10^{ed}. — ^c) K₅ B D (except D_{8.4.9}) अन्यायवृत्तिः. K₄ त्वथ (for कुरु). S न्या (G₂ न न्या)यवृत्ता (T₂ 'युक्ता')नकुरुषु (G₅ 'ते') पाण्डवेयान्. — ^d) K₁ D_{6.9.10} Ca अध्यातिष्ठद्; D₁ अवा; G₂ अध्यातिष्ठेद्; Cd अध्यातिष्ठद् (as in text). S परासुः (for दुरात्मा).

11 For sequence of D₂, cf. v.l. 9. — ^a) K₁ मायोपधः; K₅ D₁ T₁ Ca. d. s मायोपधा; T₂ G_{1.8} M माधोपधं; G₄ मायोपायं (for मायोपधः). K_{4.8} B_{1.2.8} D_n D₂₋₈ G₈ प्रणिपातार्जवाभ्यां; G₄ प्रणीयार्जवाभ्यां. — ^b) S (except T₂) फलेन; Ca. d. s बलेन (as in text); cf. v.l. 10. — D₉ reads 11^{ed} between 10^{ab} and 10^{ed}. — ^c) M (except M₁) वदन् (for ब्रुवन्). K₁ D₉ प्रीतियुक्तो; K₄ D_{1.7} Cd प्रतियुक्तो; K₅ B D_n D₈ D_{8-8.10} प्रतिपन्नो; T₂ ध्युशक्तो (sic); G_{1.2.4} प्रतियुक्त्या (for प्रीतियुक्त्या). K₁ D_{7.9} नृशंसः; K₄ D₁ Cd बलेन; K₅ B D_n D₈ D_{2-8.8.10} नृपो न (B₈ नृणां यः); G₅ व्रतेन; M अनृते (M₁ 'वे' also)ति (for अनृतेन). — ^d) K₁ तितिक्षाणः (for 'क्षमाणः).

12 ^a) K_{1.8} D₅ D₈₋₁₀ शंसि (D₈ 'शि')तात्मा; Ca. d as in text. — ^b) K₅ तं; D_{n2} युक्तं; D₂ धृतं; D₈₋₈ जातं; T G_{1.2.4} M मोक्ता; G₈ मुक्त्वा; G₅ मोहान्; Ca. d. s वत्तं

कृष्णवर्त्मैव ज्वलितः समिद्धो

यथा दहेत्कक्षमग्निर्निदाघे ।

एवं दग्धा धार्तराष्ट्रस्य सेनां

युधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोऽनुवीक्ष्य ॥ १३

यदा द्रष्टा भीमसेनं रणस्थं

गदाहस्तं क्रोधविषं वमन्तम् ।

दुर्मर्षणं पाण्डवं भीमवेगं

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ १४

महासिंहो गाव इव प्रविश्य

गदापाणिर्धार्तराष्ट्रानुपेत्य ।

यदा भीमो भीमरूपो निहन्ता

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ १५

महाभये वीतभयः कृतान्त्रः

समागमे शत्रुबलावमर्दी ।

सकृद्रथेन प्रतियाद्रथौघा-

न्पदातिसंधान्गदयाभिनिघ्नन् ॥ १६

सैन्याननेकांस्तरसा विमृद्-

न्यदा क्षेप्ता धार्तराष्ट्रस्य सैन्यम् ।

C. 5. 182H
B. 5. 46. 21
K. 5. 48. 21

(as in text). K1 D9 'गणः; K5 D7 S 'पूगं (T2 'पूरं) (for 'पूगान्). — *) T1 सदा हृष्टः; T2 यथा हृष्टः; G1.2 सदा हृष्टः; G8 यथाहृष्टः; G4 तदा हृष्टः; G5 यदा हृष्टः; M यदा हृष्टः; Ca. d. s अवस्रष्टा (as in text). K1 उद्धूतचेतनः; D9 उद्धूतवेगः; S उद्धू (G8 'द्धू) तचेताः; Cs उद्धूतचेताः (as in text). Ca cites उद्धूतं, Cd उद्धूतं. — *) D1 धार्तराष्ट्रान् (for 'राष्ट्रो). D1 अतपस्यत्; D2. 5. 9 नुतपस्यत्; Ca. s अन्वतपस्यत् (as in text). Here and below, wherever this refrain occurs, S has धार्तराष्ट्रान्तपस्यत् (a few MSS. 'ष्ट्रान्तपस्यत्), only G4 (almost uniformly) धार्तराष्ट्रानवाप्य (for धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत्).

13 *) S (except T2 G2) ज्वलनः; Ca. d ज्वलितः (as in text). K1 Dn D2. 9 समिद्धो; Ca. d. n समिद्धः (as in text). K4 D10 कृष्णवर्त्मो ज्वलमानः (D10 प्रज्वलितः) समिद्धो. — *) D8. 4 दहेत्कक्षमग्निर्निदाघकाले. — *) D1. 8. 4 T1 G1. 4. 5 दग्धा; T2 देहे; Ca दग्धा (as in text). — *) D10 reads 13* after 311*. K4 'दीप्तो नु विद्धि; B Dn Ds D8-6. 8 'दीप्तोन्ववेक्ष्य; D1 'दीप्तोनुविध्य; D10 'संदीपिताक्षः; T1 G1. 4 'दीप्तोभिवीक्ष्य; G8 'दीप्तानुदीक्ष्य; G5 'दीप्तो निरीक्ष्य (for 'दीप्तोऽनुवीक्ष्य).

14 T2 om. 14. — *) K4. 5 B D (except D9) रथं (for रणं). — *) K4 B D (except D8. 4. 7. 9. 10) T1 Ca. d अमर्षणं (for दुर्मं). G8. 5 'सेनं (for 'वेगं). — After 14*, D10 ins.:

311* अपि गुप्तमिन्द्रकल्पैर्नृपालैः,
which is followed by 13*. — *) D2 (before corr.). 8. 4. 8 गदायुद्धं (for तदा युद्धं). For S cf. v.l. 12. D1 as in S; D2 'नुतपस्यत्. — After 14, N (K2. 5 missing) ins.:

312* सेनाग्रं दंशितं भीमसेनं

स्वालक्षणं वीरहणं परेषाम् ।

घ्नन्तं चमूमन्तकसंनिकाशं

तदा सती वचनस्यातिमानी ।

यदा द्रष्टा भीमसेनेन नागा-

[5]

न्निपातितान्गिरिकृतप्रकाशान् ।

कुम्भैरिवास्वगमतो भिन्नकुम्भा-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ।

[(L. 1) K1 भीमवेगं. — (L. 2) K1 Dn1 Ds D1. 8. 10 Ca. d स्वालक्षणं; K4 जालम्यं; K5 अन्ववेगं; B3 D2-4 मुलक्षणं; D9 स्वरक्षणं; Cs स्वलक्षणं; Cn स्वालक्षणं (as above). — (L. 3) K1 D9 दिव्यास्वमुक्तम्; K5 D2 द्विपचमूम (for घ्नन्तं चमूम). D8-6. 8 'वेधं (for 'काशं). — (L. 4) K4 D8 अभिं; Ca. d अनिं (as above). D1 वचनं गोमिमाणी. — (L. 7) Dn2 D3. 4 अंशो यथा (for कुम्भैरिव). K1. 5 D1. 2. 9 कुम्भान्यथा भिन्नकुम्भान्यमतः. Ca. d. s cito भिन्नकुम्भान्यमतः. — (L. 8) K1 D2 'राष्ट्रोनुतपस्य (D2 'न्व्ये)त्; D1 'राष्ट्रान्तपस्यत्.]

15 D3. 4 M (except M1) om. (hapl.) 15; T2 roads 15* in marg. — *) K1. 4 Ds2 D1. 8. 9 G5 गा इव सं (Ds2 D8 G5 om. सं) प्रविश्य; K5 नागमिव प्रविश्य; T1 G1. 2 गा इव च (G2 च इव) प्रं; G8 गज इव संप्रं; G4 गोसमूहं प्रं. Ca. d. s cito गावः. — *) K1. 4. 5 D1 T1 G धार्तराष्ट्रान्; T2 कौरवाजान्; M1 कौरवेयान् (for भीमरूपो). — *) For S cf. v.l. 12 (G4 भीमसेनोभिवीक्ष्य). D1 'राष्ट्रो न तं; D2 'राष्ट्रोनुतपस्येत्.

16 G8 (hapl.) om. 16-17. — *) Dn1 सदा भये; D7 महाहवे; S (G8 om.) महाबलो (for महाभये). — *) B8 शत्रुगणावं; D1 शत्रुसंघावं; D2 शत्रुबलान्; T1 G1 धार्तराष्ट्रावं (T1 शत्रुबलावं also, as in text). — *) K4 प्रतियोत्स्यन्; K5 B D (except D1. 9) अप्रतिमान् (for प्रतियाद्). — *) K4 D2-4 S (G8 om.) विनिघ्नन्; D1 विमृद्गन्; Cs अभिघातयन् (for अभिनिघ्नन्).

C. 5. 1829
B. 5. 48. 21
K. 5. 48. 21

छिन्दन्वनं परशुनेव शूर-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ १७

तृणप्रायं ज्वलनेनेव दग्धं

ग्रामं यथा धार्तराष्ट्रः समीक्ष्य ।

पक्कं सखं वैद्युतेनेव दग्धं

परासिक्तं विपुलं खं बलौघम् ॥ १८

हतप्रवीरं विमुखं भयार्तं

पराञ्छुखं प्रायशोऽधृष्टयोधम् ।

शस्त्रार्चिषा भीमसेनेन दग्धं

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ १९

17 Gs om. 17 (cf. v.l. 16). — ^a) K1 Ds सैक्येना-
नेकान्; K4 B Dn Ds Ds-6.10 शैक्येन नागान्; Ks शक्याना-
नेकान्; D1 सैन्येन कायान्; D2 सैवेनिकायान्; D2m.7
शैक्येन कायान्; Ds शैक्येन नागाः; T2 सैन्यान्त्यनेकानि (for
सैन्यानेकान्). Ca. d. s cito शैक्येन. T2 अभितो (for
तरसा). Ks विमर्दयन्; B D2. 5. 6. 10 Cn विगृह्णन्; Ds. 4
अवगृह्णन्; D7 M1-8.8 प्रमुद्रन्; T G1. 2. 4 विनिघ्नन्; M4
अवमुद्रन्; Cnp विमुद्रन् (as in text). — ^b) B (except
Bs) D10 छेत्ता; T2 क्षिप्तो (for क्षेप्ता). — ^c) S (Gs om.)
छिन्नं (for छिन्दन्). K1 Ds अवसृष्टं; Bs D1 वीरः; Ds T2
G1 M सृष्टं; D10 अतिशूरः; T1 घुष्टं; G2. 5 घृष्टं; G4 अवघुष्टं
(for शूरः). — ^d) For S cf. v.l. 12. Ds 'राष्ट्रान्वतप्यत्;
D1 as in S; D2 'राष्ट्रोनुतप्येत्.

18 K4 om. 18; K5 (hapl.) om. 18-19. — ^a) G2
ज्वलितेन; Cs ज्वलनेन (as in text). — ^b) T2 G1. 2 यदा
(for यथा). B (except Bs) धार्तराष्ट्राः; Dn1 Ds D2.
5-8.10 'द्वान्; D1 'द्वं. T G4 M समीक्षेत्. — ^c) T सर्वं
(for पक्कं). — ^d) Ds Cs 'सक्तं; M (except M1) 'धितं;
Ca. d 'सिक्तं (as in text).

19 Ks om. 19 (cf. v.l. 18). — ^a) D2 विकलं वै;
Ds. 4 विपुलं; D7 विह्वलं वै (for विमुखं). D7 तृपार्तं (for
भयार्तं). — ^b) Ds S नष्टयोधं (T2 'धैर्यं; G1 M2-5
'यौधं); Ca. d घृष्टयोधं; Cs as in text. — ^c) D1 S
अस्त्रार्चिषा; Ds. 4 अस्त्राग्निना (for शस्त्रा). T2 'सेनस्य; M
(except M2) 'सेनाग्निः (for 'सेनेन). — ^d) For S cf.
v.l. 12. T1 G1 युद्धं तदा (hy transp.). D1 as in S;
D2 'राष्ट्रोनुतप्येत्. — After 19, M2 reads 22^{ab} (for
the first time), repeating it in its proper place;
Ms. 5 on the other hand read adhy. 58 (om. some

उपासङ्गादुद्धरन्दक्षिणेन

*परःशतान्नकुलश्चित्रयोधी ।

यदा रथाग्न्यो रथिनः प्रचेता

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २०

सुखोचितो दुःखशय्यां वनेषु

दीर्घं कालं नकुलो यामशेत ।

आशीविषः क्रुद्ध इव श्वसन्भृशं

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २१

त्यक्तात्मानः पार्थिवायोधनाय

समादिष्टा धर्मराजेन वीराः ।

stanzas) after 19.

20 D7. 9 om. (hapl.) 20. — ^a) K1 उपासंगानंतरं;
K4 Dn Ds. 4 'संगेनाचरन्; Ks B4 D10 Cn 'संगानाचरेद्;
B1-8.8 Ds Ds. 6 Cs 'संगानाचरन् (B1. 8. 8 'रं); D1
'संगानाहरन्; D2. 8 'संगादाहरन्; Gs 'संगान्दुर्धरं; G4 Ms
'संगादुर्धरं (Ms 'रन्) (for 'सङ्गादुद्धरन्). Ca cites उपा-
संगान्. K4 दक्षिणेषु; Ca. s as in text. — ^b) K1 Ds
पारं गता; K4 B1-8.8 Dn Ds D1-4 M1 परंशतान्; Ks पर-
सेनां; B4 Ds. 6. 10 Cn वरांगानां; T खरं शरं; G1 वरं शरं; G2
M2-5 परं शतं; Gs परान्दारान्; G4 परं शरं; Gs परः शतं
(for *परःशतान्). G2 क्षिप्रयोधी. — ^c) Bs D2-4 Gs. 4
M1 (inf. lin. as in text) यथा. B1. 2. 4. 5 G1. 2 रथ्याड्यौ;
Dn1 Ds-6 'ड्यान् (for 'ड्यो). D1 नकुलः; T1 Gs. 4
रथिनां (for रथिनः). K1 प्रजेता; Bs T Gs-5 प्रणेता; Ds
Ca. d प्रवेता; M1 प्रचिन्वन् (inf. lin. प्रवेत्ता); Cs प्रचेता
(as in text). — ^d) For S cf. v.l. 12. D1 as in S;
D2 'राष्ट्रोनुतप्येत्.

21 ^a) Bs दुःखान्वितो (for सुखोचितो). — ^b) K1
सुदीर्घः (for दीर्घं). D1 अशीत; Cd आशेत; Ca. s अशेत
(as in text). — ^c) K4. 5 B D (except D2-4. 1)
उद्ध (Bs आव)मन्विषं; T1 Gs आचरेद्यः (Gs 'रेद्यत्); G1 M1
(inf. lin.) आचरेद्यदा; G2. 4 आचरेद्यदा; Ms स्वने; Ms
आस्वनेन (for श्वसन्भृशं). — ^d) For S cf. v.l. 12. Ks
'राष्ट्रान्वतप्यत्; D1 as in S.

22 T1 G1 read 22-23 after 28; T2 G2. 4 M1, after
29; Gs, after 27! — ^a) T1 G1. 8. 8 पांडवा (for
पार्थिवा). — ^b) K1 Ds समानीता; Ms 'दिष्टान्; Ms. 5
'विष्टा (for 'दिष्टा). K4. 5 (inf. lin.) B D (except
D1. 1. 9) सूत; T2 योधाः; Gs शूराः; M2 धीमान्; Ms-5

रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवन्तो

दृष्ट्वा पश्चात्तप्यते धार्तराष्ट्रः ॥ २२

शिशून्कृतास्त्रानशिशुप्रकाशा-

न्यदा द्रष्टा कौरवः पञ्च शूरान् ।

त्यक्त्वा प्राणान्केकयानाद्रवन्त-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २३

यदा गतोद्वाहमकूजनाक्षं

सुवर्णतारं रथमाततायी ।

दान्तैर्युक्तं सहदेवोऽधिरूढः

शिरांसि राज्ञां क्षेप्यते मार्गणौघैः ॥ २४

महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं

विवर्तमानं समरे कृतास्त्रम् ।

सर्वा दिशं संपतन्तं समीक्ष्य

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २५

हीनिषेधो निपुणः सत्यवादी

महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः ।

गान्धारिमारुहस्तुमुले क्षिप्रकारी

क्षेप्ता जनान्सहदेवस्तरस्वी ॥ २६

यदा द्रष्टा द्रौपदेयान्महेषू-

ञ्शूरान्कृतास्त्रात्रथयुद्धकोविदान् ।

आशीविषान्धोरविषानिवायत-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २७

यदाभिमन्युः परवीरघाती

शरैः परान्मेघ इवाभिवर्षन् ।

C. 5. 1840
B. 5. 47. 32
K. 5. 48. 32

धीराः (for वीराः). — °) K₄ रथैः शुभ्रैः; D_{1.2} रथैश्चित्रैः; S रथैरथैः (G₁ रथैः सुतान्; G₅ यदा रथैः). D_{n2} D₈ सैन्यमध्ये द्रवन्तो; D₁ G₅ 'द्रवते; G₁ सम्यगभिद्रं; G₈ 'द्रवन्ति. — °) K₅ अत्यंतं; D₁ तदा (for पश्चात्). D₈ तप्यति; G₁ तप्यते. T₁ G_{1.5} मंदबुद्धिः (for धार्तराष्ट्रः).

23 For sequence of T G_{1.2.4.5} M₁, cf. v.l. 22. — °) T₂ शूरान्कृतास्त्रान्. G₈ शिशुप्रकाशानशिशुप्रकामान्. — °) K₁ D₈ T₂ पञ्च वीरान्. — °) K₁ D_{1.2.8} T₂ G₈ त्यक्तप्राणान्. K_{1.5} D_{1.2.8} केकयान्; K₄ B D_n D₈ D_{8.5-7.10} कौरवान् (for केकयान्). D₄ कौरवाणां द्रवन्तः; G₈ केकयान्प्राद्रवन्तः. C₈ citos आद्रवन्तः. — °) For S cf. v.l. 12. D₁ as in S; D₂ 'राष्ट्रोनुतप्येत्.

24 G₈ (hapl.) om. 24-27. — °) K₅ गतोद्वाहम्; D₂ कृतोद्वाहम्. D₁ यदा क्रुद्धेद्वाहनकूजनार्थं; T G_{1.5} M₁ यदा (G_{1.2} 'था) शक्रो दानवानां जया (T₂ वधा)र्थं; G₄ यदा वीरोद्वाहविकूजनार्थं; G₈ यथा शक्रो दानवनाशनार्थं; M₂₋₅ यदा शरोद्वाहविकूजनाक्षं. Ca. d cite गतोद्वाहं and अकूजनाक्षं (as in text). C₈ गतोद्वाहः अकूजनाक्षः. — °) S उत्तमाथैः (M₂₋₅ 'श्च); Ca. d आततायी (as in text). G₄ सुयुक्तमथैः शबलेह्योत्तमैः. — °) D_n क्षातैर्युक्तं; D_{1.2} क्षात्या युक्तः (for दान्तैर्युक्तं). Ca. d cite क्षातैः; C_{n.s} अप दातैः (as in text). — °) K₁ D_{2.8.9} G₈ क्षेप्यति; D₁ छेत्स्यति; G₄ क्षिप्यते (for क्षेप्यते).

25 G₈ om. 25 (cf. v.l. 24). T G_{1.4.5} M₁ transp. 25 and 26. — °) D₁₀ M₁ 'रणे; T G (G₈ om.) 'हवे (for 'भये). K₁ D_{8.9} संप्रवृद्धे. — °) D_{n2} D₈ विवर्तमाने; T₂ निर्वर्तमानं; G_{2.4} M (except M₂) निवर्तमानं;

Ca. d. s as in text. M (except M₁) समये (for 'रे). — °) K₁ D_{8.9} M₂₋₅ Cd. s पूर्वा दिशं; K₅ B_{2.4} D_n D₈ D_{8.4.7.10} T G (G₈ om.) M₁ सर्वा दिशः. Ca. citos पूर्वा. K₄ D_{5.6} संतपन्तं. — °) For S cf. v.l. 12. D₂ 'राष्ट्रोनुतप्येत्.

26 G₈ om. 26 (cf. v.l. 24). T G_{1.4.5} M₁ transp. 25 and 26. — °) K₄ B D (except D₈₂ D_{1.2.8}) Cap 'निषेधो; Ca. d 'निषेधो (as in text). M₁ सत्ववेदी (for सत्यवादी). — °) D₇ M_{2.5} सत्यं; M₄ सत्वं (for सर्वं). — °) K₁ D₈ D₈ C₈ गान्धारिगर्भं. K_{1.4} D_n D₈ D_{2-8.8} अर्च्छन्; T₂ आरात्; G₂ M_{8.4} आर्च्छन्; all comm. आर्च्छन् (as in text). D₁ गान्धारिगर्भं; D₈ गान्धारार्थः (for गान्धारिमारुहं). A few MSS. तुमुले. — °) B₃ राजन्; D₂ शूरान्; D₈ जनः; T₂ राज्ञां; Ca. d जनान् (as in text). S (G₈ om.) सपत्नान् (for तरस्वी).

27 G₈ om. 27 (cf. v.l. 24). G₁ reads 27 after 32; G₅, after 28. — °) T दृष्टः; G_{1.4} M₂₋₅ अथ; G₂ घृतः; M₁ ऋतुः (for रथः). — °) D₂ क्रोधं (for घोरं). T₂ इह (for इव). K₁ आयतान्; D₂ आपतन्; S (except M₂; G₈ om.) आगतान्; Ca. d. s आयतः (as in text). — °) For S cf. v.l. 12. K₅ 'राष्ट्रानतस्यात्; D₂ 'राष्ट्रोनुतप्येत्. — After 27, G₅ reads 22-23.

28 D₁₀ G_{1.5} transp. 28 and 29. — °) T₂ 'हंता G_{2.8} 'हारी (for 'घाती). — °) T₂ प्रहर्षन्; G₅ अतिवर्षन् (for अभिवर्षं). — °) For S cf. v.l. 12. D₂ 'राष्ट्रोनुतप्येत्. — After 28, T₁ G₁ read 22-23, while G₅ reads 27.

C. 5. 16-40
B. 5. 48. 32
K. 5. 48. 32

विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्र-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २८
यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं
द्विपच्चर्मं मृत्युमिवापतन्तम् ।
सौभद्रमिन्द्रप्रतिमं कृतास्त्रं
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ २९
प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो
विशारदाः सिंहसमानवीर्याः ।
यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान्सैन्या-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३०
वृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ
पृथक्कर्मभ्यामभिवर्तमानौ ।
यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्रान्सैन्या-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३१
यदा कृतास्त्रो द्रुपदः प्रचिन्व-

ञ्जिरांसि यूनां समरे रथस्थः ।
क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३२
यदा विराटः परवीरघाती
मर्मान्तरे शत्रुचर्मं प्रवेष्टा ।
मत्स्यैः सार्धमनृशंसरूपै-
स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३३
ज्येष्ठं मात्स्यानामनृशंसरूपं
विराटपुत्रं रथिनं पुरस्तात् ।
यदा द्रष्टा दंशितं पाण्डवार्थे
तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ३४
रणे हते कौरवाणां प्रवीरे
शिखण्डिना सत्तमे शतनूजे ।
न जातु नः शत्रवो धारयेयु-
रसंशयं सत्यमेतद्वीमि ॥ ३५

29 K₅ (hapl.) om. 29. D₁₀ G_{1.5} transp. 28 and 29; D₂ D₈ transp. 29 and 30. — ^b) K₄ B (except B₈) D₂ D₅ D₇ उत्पतंतं; D₆ आतपंतं; T₂ प्रसंतं (for आपतन्तम्). — ^d) For S cf. v.l. 12. D₂ 'राष्ट्रो-
नुतप्येत्. — After 29, T₂ G_{2.4} M₁ read 27-28.

30 K₁ reads 30 in marg. more K₄ (hapl.) om. 30-31; G₂ (hapl.) om. 30. D₂ D₈ transp. 29 and 30. — ^a) K_{1.5} D_{9.10} 'तमा; T₂ G₈ 'रथा (for 'तरा). — ^b) T G₁ M_{2.4.5} सर्व-; G₈₋₅ M_{1.8} सर्प- (for सिंह-). In Malayalam, प and व are difficult to distinguish. — ^c) S (G₂ om.) 'राष्ट्रस्य सैन्यं (G₈ सैन्यान्). — ^d) For S cf. v.l. 12. D₂ 'राष्ट्रोनुतप्येत्.

31 K₄ om. 31 (cf. v.l. 30). G₈ transp. 31 and 32. — ^b) D₁ वसुभ्याम् (for चमूभ्याम्). D₁ अनि°; D₂ G₄ परि°; D_{8.4} अति° (for अभि°). — ^c) K₁ D₅ D_{6.6.8} G₈ द्रष्टारो; D_{1.2} T₁ G_{1.2.4.5} M द्रष्टा (for द्रष्टारौ). K₁ B_{2.4} D₅ D_{6.6.8} 'राष्ट्राः ससैन्याः (B_{2.4} D_{6.6} 'न्यान्); D_{1.2} 'राष्ट्रः स्वसैन्ये (D₂ 'न्यै:); T₁ G M 'राष्ट्रस्य सैन्यं (G₈ सैन्याः) (for 'राष्ट्रान्ससैन्यान्). T₂ यदा प्रसंतौ कुरुराजसैन्यं. — ^d) For S cf. v.l. 12. D₂ 'राष्ट्रोनुतप्येत्.

32 G₂ (hapl.) om. 32-33. G₈ transp. 31 and 32. — ^a) D₂ प्रछिदन्; T₁ G_{1.4} विचिन्वन् (for प्रचिन्वन्). — ^d) For S cf. v.l. 12. D₂ 'राष्ट्रोनुतप्येत्. — After

32, G₁ reads 27.

33 G₂ om. 33 (cf. v.l. 32). D₂ (hapl.) om. 33. — ^a) K₁ D₉ G₄ 'हंता (for 'घाती). — ^b) K₄ D₂ D₅₋₇ मर्मान्तरे; K₅ (inf. lin.) D₈ मदंतरे; B D₂ C₂ ममत्तरे; D₁ रणान्तरे; D_{8.4} सहोत्तरः (see below); D₁₀ महारणे; S (G₂ om.) कर्मान्तरे (for मर्मान्तरे). ⚡ C₂: सहोत्तर इति आधुनिकाः पठन्ति । ⚡ K₅ प्रविष्टं; D_{7.8} T₂ G_{1.8.4} M_{1.5} प्रविष्टः; T₁ G₅ M₈ प्रवेष्टः (for प्रवेष्टा). — ^c) Catalectic! K₁ D_{1.8.9} T₁ G₁ M₁ मत्स्यैश्च; G_{8.4} मात्स्यैश्च; M_{8.4} मात्स्यैः (for मत्स्यैः). K₁ D_{8.9} सुनृशंसरूपैः. — ^d) For S cf. v.l. 12.

34 ^a) K_{1.5} D₉ मत्स्यं; K₄ B D₂ D₈ D_{2.8.8.10} मात्स्यं; D₁ च मात्स्यं; D_{8.4} मत्स्यस्य; T₂ G_{2.5} M_{1.8.4} मत्स्यानाम् (for मात्स्यानाम्). T₁ G₁ यदा श्रेष्ठं मात्स्यम् (for ज्येष्ठं मात्स्यानाम्). K_{1.5} B D₂ D₅ D_{2-4.7-10} अनृशंसार्थरूपं; D_{8.6} अनृशंसमार्थरूपं (for अनृशंसरूपं). — ^b) D₅ G_{2.8} रथिनां (for 'नं). — ^c) K₁ D_{8.9} यदा द्रष्टारो; G₈ यद्द्रष्टा (for यदा द्रष्टा). D₁ S दंसितं पाण्डवार्थे (G₂ पाण्डवा दंसितार्थे); D_{8.4} दंसितं पाण्डवार्थ. — ^d) For S cf. v.l. 12. D₂ 'राष्ट्रोनुतप्येत्.

35 S transp. 35 and 36. — ^a) D₁ प्रबर्हे (for प्रवीरे). S ह (T₁ G₁ ग) ते तु तस्मिन्पुरुषप्रवीरे. — ^b) K_{1.4.5} B D₂ D₈ D_{8-7.9} स (D₁ ह्यु) तमे शतनूजे; D₁

यदा शिखण्डी रथिनः प्रचिन्व-
न्भीष्मं रथेनाभियाता वरूथी ।

दिव्यैर्हयैरवमृद्वन्नथौघां-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ३६

यदा द्रष्टा सुञ्जयानामनीके

धृष्टद्युम्नं प्रमुखे रोचमानम् ।

अस्त्रं यस्यै गुह्यमुवाच धीमा-

न्द्रोणस्तदा तपस्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ३७

यदा स सेनापतिरप्रमेयः

पराभवन्निपुभिर्धार्तराष्ट्रान् ।

द्रोणं रणे शत्रुसहोऽभियाता

तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ३८

शंतनूजे महारमनि; Ds. 4 शंतनोर्वै तनूजे; S सत्तमे कौरवाणां (for सत्तमे शंतनूजे). — °) Bs बाध°; T1 G1-8.5 M धर्ष°; G4 प्रहर्ष° (for धार°). — °) Ds पुरः सर्वे; G2 निःसंशयं; G8 न संशयं; G4.5 M (except M2) न संशयः (for असंशयं).

36 S transp. 35 and 36. — °) T1 Gs. 4 रथिनं (for °नः). G1.5 प्रवीरान् (for प्रचिन्वन्). — °) D2 अनुयातो; Ds. 4 (m as in text) अभिजातो (for अभियाता). G4 अवरोधी; Ca. d वरूथी (as in text). G1.5 भीष्मस्य हंता परवीरापहारी. — °) K1 Ds. 9 T1 G1.5 अस्त्रैर् (for हयैर्). D1.5 एव मृद्वन्; D2 अवमर्दन्; T1 G1.5 अभिमृद्वन्. D1 T1 G1 रथौघं. — °) For S cf. v.l. 12. M अथो (for तदा). D2 °राष्ट्रोनुतपस्यात्.

37 °) Ks Dn1 Ds D2-4 G2 संजयानाम्. — °) D2 नादयंतं; Ds S वर्तमानं (for रोचमानम्). — °) D2 Ms-5 शस्त्रं; Cs अस्त्रं (as in text). Ds ह्यस्मै; G5 तस्मै; Cs यस्यै (as in text). Ds. 4 दिव्यम्; S (except Gs) घोरम् (for गुह्यम्). — °) S तपस्य (G4 °प्य)ते.

38 Ds transp. 38 and 39. — °) K4.5 B Dn Ds Ds-8.10 परामृद्वन्; D1 M2 परावपन्; Gs परांस्तपन्; Gs परापतन्; M1 (inf. lin.). 8-5 परान्वपन् (for पराभवन्). — °) K1 D1 Gs रथे (for रणे). T2 m अभिघाती; Gs अभिहंता; Ms-5 अप (M4 inf. lin. अभि)याता. — °) For S cf. v.l. 12. D1 as in S; D2 °राष्ट्रोनुतपस्यात्.

39 Ds transp. 38 and 39. — °) K1 D1 transp. मनीषी and मनस्वी. T1 G1.5 कृतास्त्रः (for मनस्वी). — °) K4 Ds. 6.9 G4 om. स. Gs यो (for स). Ds Ds

हीमान्मनीषी बलवान्मनस्वी

स लक्ष्मीवान्सोमकानां प्रवर्हः ।

न जातु तं शत्रवोऽन्ये सहेर-

न्येषां स स्यादग्रणीवृष्णिर्सिंहः ॥ ३९

ब्रूयाच्च मा प्रवृणीष्वेति लोके

युद्धेऽद्वितीयं सचिवं रथस्थम् ।

शिनेर्नस्तारं प्रवृणीम सात्यकिं

महाबलं वीतभयं कृतास्त्रम् ॥ ४०

यदा शिनीनामधिपो मयोक्तः

शरैः परान्मेघ इव प्रवर्षन् ।

प्रच्छादयिष्यञ्शरजालेन योधां-

स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ॥ ४१

मामकानां; Cs सोमकानां (as in text). — °) D1 M2 om. तं. T1 G M1.8-5 नः (G1 वः) (for तं). K1 Ds सहेयुः. — °) K4 ह्येषां; Gs. 4 एषां (for येषां). — After 39, Ds ins. 313*, omitting lines 3-4.

40 °) K1 D1 ब्रूयाच्च मा (D1 तं); K4 Dn Ds Ds-6.8.10 Ca. s इदं च ब्रूया; Ks B D7 Gs ब्रूयाश्चे (Ks Gs °च्च)नं (D7 °वं) (for ब्रूयाच्च मा). Cd cites इदं च ब्रूयात्. D2.9 T G (except G3) मां (for मा). K4.5 Dn Ds D1.8-8.10 Ca. d. s मा (Ds मां) (for प्र-). — °) K1 Ds T1 G (except Gs. 5) रणस्थं (for रथ°). — °) T1 G M वृ (G4 शृ)णुयां सात्यकिं वै (G1.5 वा; G3 च); T2 सात्यकिं कालकल्पं; Ca प्रवृणीमः सात्यकिं. Cd. s cite प्रवृणीम. — °) D2 °भये; T1 °भयं (for °बलं). — B Dn Ds Ds-8.10 (marg.) ins. after 40; Ds (om. lines 3-4), after 39:

313* महोरस्को दीर्घबाहुः प्रमाथी

युद्धेऽद्वितीयः परमास्त्रवेदी ।

शिनेर्नस्तारं तालमात्रायुधोऽयं

महारथो वीतभयः कृतास्त्रः ।

41 K4 Ds om. 41. — °) D2 प्रवरो (for अधिपो). — D4 om. 41^b-42^a. — °) Ks अतिवर्षन्; T2 G1-4 अभिवर्षन्; Gs M अभिवर्षन् (for प्रवर्षन्). — °) K1 प्रच्छादयस्तान्; T2 उत्सादयिष्यन्; Gs संछादयिष्यन्. G1.2 Ms. 4 °जालेन योधान्; Gs °जालेन योन्तस्; Gs °जाले-नैरोधान्. B Dn Ds Ds. 6-7.10 प्रच्छादयिष्यत्यरिहा योधा-मुख्यान्. — °) For S cf. v.l. 12. D1.2 °राष्ट्रोनु (D1 °द्रो न)तपस्ये (D2 °पस्या)त्.

C. 5. 1855
B. 5. 48. 47
K. 5. 48. 47

यदा धृतिं कुरुते योत्स्यमानः
स दीर्घबाहुर्दधन्वा महात्मा ।
सिंहसेव गन्धमाघ्राय गावः
संवेष्टन्ते शत्रवोऽस्माद्यथाग्रे ॥ ४२
स दीर्घबाहुर्दधन्वा महात्मा
भिन्द्याद्विरीन्संहरेत्सर्वलोकान् ।
अस्त्रे कृती निपुणः क्षिप्रहस्तो
दिवि स्थितः सूर्य इवाभिभाति ॥ ४३
चित्रः सूक्ष्मः सुकृतो यादवस्य
अस्त्रे योगो वृष्णिर्सिंहस्य भूयान् ।
यथाविधं योगमाहुः प्रशस्तं
सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तैरुपेतः ॥ ४४
हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भि-
र्यदा युक्तं स्यन्दनं माधवस्य ।
द्रष्टा युद्धे सात्यकेवै सुयोधन-

स्तदा तपस्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४५
यदा रथं हेममणिप्रकाशं
श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुमुग्रम् ।
द्रष्टा रणे संयतं केशवेन
तदा तपस्यत्यकृतात्मा स मन्दः ॥ ४६
यदा मौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रं
महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।
विधूयमानस्य महारणे मया
गाण्डीवस्य श्रोष्यति मन्दबुद्धिः ॥ ४७
तदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्र-
स्तप्ता युद्धे दुर्मतिर्दुःसहायः ।
दृष्ट्वा सैन्यं बाणवर्षान्धकारं
प्रभज्यन्तं गोकुलवद्रणाग्रे ॥ ४८
बलाहकादुच्चरन्तीव विद्यु-
त्सहस्रघ्नी द्विषतां संगमेषु ।

42 Ks D4 (cf. v.l. 41) om. 42^a. — ^a) M न कुरुते (for कुरुते). — 42^b = 43^a. — ^c) Dn 'सिंहस्य वै; G4 सिंहस्यैव. — ^d) K4.5 D (except Ds D1) Cs संवेष्टन्ते. K1.5 D7-10 अस्माद् (K1.5 D8 'त्र') जणाग्रे; S तद्गयेन.

43 43^a = 42^b. — Ks om. from 43^b up to 54^a. — ^b) D2 G2 गिरि. D1 संहरन्. S चापि (for सर्व). — ^c) D2 शस्त्रे; M2-8 अस्त्रैः (for अस्त्रे). B2 क्षीप्रहस्तो; D1.2 S चित्र (G2 शस्त्र) योधी (for क्षिप्रहस्तो). — ^d) K1 D2 S अत्रभाति; D2 आविभाति.

44 Ks om. 44 (cf. v.l. 43). — ^a) K4 Dn Ds.6.8.10 Cnp शृङ्गः; Ca. d. n. s सूक्ष्मः (as in text). Gs M1.2 यावदस्य (for यादवस्य)! — ^b) K1 (m as in text) आस्त्रेयाणां; Dn1 D2 अस्त्रैर्योगः; D1.2 शस्त्रे योगः; T1 G1.8.5 अस्त्रे योगे; Cn अस्त्रयोगः; Cs अस्त्रे योगः (as in text). Ca. d cite योगः. S योभूतः; Ca. d. s भूयान् (as in text). — ^c) D7.9 G4 तथाविधं; Cs as in text. — ^d) D1.2 अभ्युपेतः; G4 तैरुपैति; Cs as in text.

45 Ks om. 45 (cf. v.l. 43). — ^a) D7 G2 दृष्ट्वा (for द्रष्टा). K4 B Dn Ds D2-6.8.10 धार्तराष्ट्रः; D1 वा दुरात्मा; T2 वै सुयोधी (for वै सुयोधनः). — ^d) = 46^d. Ds.4 अकृतास्त्रः (for अकृतात्मा). G1.5 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रानतपस्यत्.

46 Ks (cf. v.l. 43) Ds om. 46. ^a) K4 Ds2

Ds.4.8 T2 G2.8 Ms-6 यथा (for यदा). Gs रथस्थं. D1.2.7 T2 मणिहेम (by transp.); T1 G1.5 मेघसमं; G2-4 M मणिमेघ. — ^b) D2 कपि (for वानर). G4 अश्वं (for उग्रम्). — ^c) Gs दृष्ट्वा (for द्रष्टा). D7 रथं; T1 रणं (for रणे). T1 संयुगं; T2 G4 संगतं (G4 'ते'); G1-8.5 M1.8.4 संयुतं (for संयतं). K4 B Dn Ds Ds-6.10 दृष्ट्वा ममाप्यास्थितं केशवेन. — 46^d = 45^d.

47 Ks om. 47 (cf. v.l. 43). — ^a) Ds T1 G1.8.5 'निर्घोष' (for 'निष्पेष'). — ^b) K1 D2 'निर्घोष' (for 'निष्पेष'). — ^c) T G M1 महाहवे (for 'रणे'). Gs यो (for मया). — ^d) K4 D1-6.8 गाण्डीवशब्दं; B2.4 Dn Ds D7.10 स गाण्डीवस्य (for गाण्डीवस्य). K1 S (except M2-6) श्रोष्यते.

48 Ks om. 48 (cf. v.l. 43). — ^a) T G (except Gs) यदा (for तदा). — ^b) K4 D2-6 S (except M2.4.5) तदा; Ca. d तप्ता (as in text). D1 संतपस्यते (for तप्ता युद्धे). — ^c) T G1-8 M2 द्रष्टा (for दृष्ट्वा). K4 B (except B2) Dn Ds Ds-8.10 बाणवर्षा (Ds 'अर्षा') धकारे; D1 'वृतां' धकारं; Gs 'वर्षां' धकारे. — ^d) K1 D2 प्रसज्जंतं; Dn1 D1 प्रभज्यन्ते; S (except G4) प्रभज्यमानं (for प्रभज्यन्तं).

49 Ks om. 49 (cf. v.l. 43). — ^a) K1 D2 Gs उच्चर (Gs 'ले') तीव विद्युत्; K4 B Dn Ds Ds-8.10 उच्च (Dn1

अस्थिच्छिदो मर्मभिदो वमेच्छरां-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ४९
 यदा द्रष्टा ज्यामुखाद्वाणसंधा-
 नाण्डीवमुक्तान्पततः शिताग्रान् ।
 नागान्हयान्वर्मिणश्चाददानां-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ५०
 यदा मन्दः परवाणान्विमुक्ता-
 न्ममेषुभिर्हियमाणान्प्रतीपम् ।
 तिर्यग्विद्वांश्छिद्यमानान्धुरप्रै-
 स्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ५१

यदा विपाठा मद्भुजविप्रमुक्ता
 द्विजाः फलानीव महीरुहाग्रात् ।
 प्रच्छेत्तार उत्तमाङ्गानि यूनां
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ५२
 यदा द्रष्टा पततः स्यन्दनेभ्यो
 महागजेभ्योऽश्वगतांश्च योधान् ।
 शरैर्हतान्पातितान्श्चैव रङ्गे
 तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ॥ ५३
 पदातिसंधात्रथसंधान्समन्ता-
 द्रथात्ताननः काल इवाततेषुः ।

5. 1-54
 5. 43. 53
 5. 48. 53

‘द्ध’रतः सुभीमान्; T₁ G₈ उच्चरंती च विद्युत्. — After 49^a, K₄ B D (except D_{1.2.9}) ins.:

314* विद्युत्कुलिङ्गानिव घोररूपान्,
 and om. 49^d. — ^b) K₁ D₉ सुशीघ्रगान्; K₄ B Dn Ds
 Ds-8.10 सहस्रगान्; T₁ उत्साहघ्नो; T₂ उत्साहघ्नान्; G_{1.8.8}
 उत्साहघ्नी; G₂ M₈₋₈ उत्साहघ्निरु; G₄ सा शिजिनी; M_{1.2}
 गांढीवाभिरु (for सहस्रघ्नी). K₄ Dn₁ द्विपतः (for ‘तां’).
 K₁ D₉ मामकेपून्; K₄ B Dn Ds D_{1-8.10} संगरेषु (for
 संगमेषु). — ^c) T₂ G_{8.4} वर्मभिदो. K₁ D_{1.2.9} दह-
 न्परान्; K₄ B Dn Ds Ds-8 सुपुंस्वान्; D₁₀ बहुन्दारान्; T₂
 वमेच्छरान्; G₅ परांछरान्; M₂ न मत्परान्; M₈₋₈ नमच्छरान्
 (for वमेच्छरान्). — ^d) For S cf. v.l. 12. K₄ B Dn
 Ds Ds-8.10, which ins. 314* after 49^a, om. 49^d. D₂
 ‘राष्ट्रोनुतप्यात्.

50 K₅ om. 50 (cf. v.l. 43). — ^a) G₅ रणं (for
 ज्यां). — ^b) K₄ B D (except D_{1.9}) G₈ आपततः (for
 पततः). — ^c) K₄ B_{2.5} Dn Ds Ds-8.10 हयान्गजान्; D₂
 B_{1.8.4} गजान्हयान् (for नागान्हयान्). S रथिनः (for
 वर्मिणः). — ^d) For S cf. v.l. 12. G₂ om. 50^d. D₂
 ‘राष्ट्रोनुतप्यात्.

51 K₅ om. 51 (cf. v.l. 43); D_{8.4} om. 51-52.
 — ^a) D₂ द्रष्टा (for मन्दः), and परं (for पर-). — ^b) S
 महेषुभिः (for ममेषुभिः). K₄ B Ds. 6.8 क्रियं; Ds₂ D₁
 G_{8.4} M₂ ह्रियं (for ह्रियं). — ^c) K₁ तिर्यक् द्विधा; K₄
 B Dn₂ Ds-8.10 तिर्यग्विध्यत् (K₄ ‘ध्यन्’); Dn₁ तिर्य-
 ग्विध्य; Ds D_{2.9} G₄ तिर्यग्विधा; D₁ T₂ G_{2.8.8} M
 (except M₁) तिर्यग्विधान् (for तिर्यग्विद्धान्). Dn₁
 M_{8.4} छिद्यं; T₁ भिद्यं (for छिद्यं). K₁ D_{1.9} क्षुराग्रैः;
 K₄ B Dn Ds D_{1.2.5.6.8.10} पृषत्कैः; G₂ क्षुधैश्च; G₄ M

क्षुरैश्च (for क्षुराग्रैः). — ^d) For S cf. v.l. 12. D₂
 ‘राष्ट्रोनुतप्यात्.

52 K₅ Ds. 4 om. 52 (cf. v.l. 43, 51). K₁ transp.
 52 and 53. — ^a) K₁ गांढिवविप्रमुक्ताः; Ds मद्भुज-
 विप्रकीर्णाः; Ds. 8 ‘विप्रमुक्ताः; D₉ गांढिव’. S om. मद्.
 — ^b) D_{1.2} महानगां; G₅ महीधरां (for महीरुहां’).
 — ^c) K₄ B Dn₂ Ds Ds-7.9.10 Ca. d. n प्रचेत्तारः; G₅
 प्राप्तेत्ताराः (for प्रच्छेत्तारः). K₁ D₉ स्फोत्तमांगानि; T G
 M₁ चोत्तं; M₂₋₈ सोत्तं (for उत्तमां). K₁ D₉ नृणां (for
 यूनां). — ^d) For S cf. v.l. 12. D₂ धार्तराष्ट्रोनुतप्यात्.

53 K₅ om. 53 (cf. v.l. 43). K₁ transp. 52 and
 53 (cf. v.l. 52). — ^a) D₂ पततः स्यन्दनेन; S धृतराष्ट्रस्य
 पुत्रो. — D₄ om. 53^{bad} and line 1 of 315*. — ^b) D₈
 महागजस्थाश्वगतान्. T G_{1.8-8} च हतान्; G₂ M च हतान्
 (M₂ om. च) (for अश्वगतान्). B_{1.2.4.5} Dn D_{4.8}
 सुयोधनान्; B₈ Ds सुयोधान्; Ds. 6 S स्वयो (or ‘यौ’) धान्
 (G₈ ‘यू’ धान्) (for च यो धान्). — ^c) K_{1.4} D_{1.2.5.6.8}
 T₁ G (except G₈) पतितान् (for पातितान्). K₄ चापि;
 S एव (for चैव). M₂ संघे (for रङ्गे). — ^d) For S cf.
 v.l. 12. D₂ धार्तराष्ट्रोनुतप्येत्. — After 53, K_{1.4} B D
 (except D₉; D₂ smarg. sec. m.; D₄ om. line 1) ins.:

315* असंप्राप्तानस्त्रपथं परस्य

यदा द्रष्टा नश्यतो धार्तराष्ट्रान् ।

अकुर्वतः कर्म युद्धे समन्ता-

त्तदा युद्धं धार्तराष्ट्रोऽन्वतप्यत् ।

54 K₅ om. 54^a (cf. v.l. 43). — ^a) K₁ D₉ यदाश्च
 (for पदातिं). K₄ Ds. 4 अ (D_{8.4} रथ) सैन्यसंधान् (for
 रथसंधान्समन्तात्). D₂ यदा रथान्गजसंधान्समन्तात्; S
 यदा (T₂ G_{8.4} ‘था’) भिसार्याथ च (T₂ ‘सार्यैव तु’) सैन्यसंधान्.

C. 5. 1868
B. 5. 48. 60
K. 5. 48. 60

प्रणोत्स्यामि ज्वलितैर्वाणवर्षैः

शत्रूंस्तदा तप्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५४

सर्वा दिशः संपतता रथेन

रजोध्वस्तं गाण्डिवेनापकृत्तम् ।

यदा द्रष्टा स्वबलं संप्रमूढं

तदा पश्चात्तप्यति मन्दबुद्धिः ॥ ५५

कांदिग्भूतं छिन्नगात्रं विसंज्ञं

दुर्योधनो द्रक्ष्यति सर्वसैन्यम् ।

हताश्ववीराभ्यनरेन्द्रनागं

पिपासितं श्रान्तपत्रं भयार्तम् ॥ ५६

आर्तस्वरं हन्यमानं हतं च

विकीर्णकेशास्थिकपालसंघम् ।

प्रजापतेः कर्म यथार्थनिष्ठितं

तदा दृष्ट्वा तप्यते मन्दबुद्धिः ॥ ५७

यदा रथे गाण्डिवं वासुदेवं

दिव्यं शङ्खं पाञ्चजन्यं हयांश्च ।

तूणावक्ष्ययौ देवदत्तं च मां च

द्रष्टा युद्धे धार्तराष्ट्रः समेतान् ॥ ५८

उद्धर्तयन्दस्युसंधानसमेता-

न्प्रवर्तयन् युगमन्यद्युगान्ते ।

यदा धक्ष्याम्यग्निवत्कौरवेयां-

स्तदा तप्ता धृतराष्ट्रः सपुत्रः ॥ ५९

सहभ्राता सहपुत्रः ससैन्यो

भ्रष्टैश्वर्यः क्रोधवशोऽल्पचेताः ।

— ^b) D₇ आयतेपु; T₁ G₄ M₁ आगतेपु; T₂ G_{1-3.5} आहवेपु; M_{8.4} अंततेपु; M₅ अंतकेपु; Ca. d आततेपु; (as in text). — ^a) T₁ G₅ तप्यते.

55 D₉ om. 55. — ^a) K_{4.5} संपततो. — ^b) K_{4.5} D₁₀ रथव्रजान्; D₁ रथध्वजं; D₂ रजध्वस्तं; G₁ रजाध्वजं; M₂ रजोध्वगं; C₅ रजोध्वस्तं (as in text). K₅ पाण्डवेन; D₅ D_{6.6} गांडीविना; Ca. गाण्डिवेन (as in text). K₁ अवकृत्तान्; K₅ उपकृत्तान्; B Dn D_{5-8.10} Cn प्रकृत्तं (Dn₁ अप्रवृत्तं); D₁ अपकृतं; T₁ G_{1.5} अथ कृतं; G_{8.4} M (except M₄) अवकृतं; Ca. d. s अपकृत्तम् (as in text). — ^c) K_{1.4.5} D_{1.2} M (except M₁) तुमुलं (K₁ °ले); Ca. स्वबलं (as in text). K_{1.4.5} D_{1.2} °गाढं; T₂ °मूढः (for °मूढं). — ^d) K₅ तदा पश्चात्तप्यति धार्तराष्ट्रः; S तदा युद्धं धार्तराष्ट्रान्तप्यत् (T₂ M₅ °प्स्येत्).

56 ^a) K₅ कांदिशीकं; D₁ केचिदृतं; Ca. d कांदिग्भूते. D₅ विसर्गं (for °संज्ञं). — ^c) K_{4.5} D_{1.2.7.9} हतप्रवीराश्च नरं; B₅ हताप्रवीराश्चनरं; Dn₁ हतांश्च वीरांश्च नरं; D_{8.4} रथाश्ववीराभ्यनरं; D₈ हतस्ववीराभ्यनरं; S हताश्वनागैर्द्र-पदातिस्वदनं.

57 ^a) T₁ मया स्वरं; G₈ आर्तस्वनं. — ^b) T₁ G_{1.5} M₁ विसीर्णं; M₂₋₅ प्रकीर्ण- (for विकीर्ण-). Ca. d cite विकीर्ण. B₂ °सकथं; G₁ °संकुलं (for °संघम्). — ^c) S कालस्य वै; Ca. d प्रजापतेः (as in text). K₅ B_{1.4.5} Dn₂ D_{8-9.10} M₂ यथार्थनि; B₅ यथार्थनिष्ठितं; D₁ G₃ पथावनि- (G₈ °ति)ष्ठितं; D₂ यथापि नष्टं; D₇ यथार्थतिष्ठतं; T₁ G₁ यथातिनि; T₂ G_{2.4} M_{1.8-5} यथा च नि; G₅ यथातिनिष्ठुरं. — ^d) K₁ B₃ T₂ तदा द्रष्टा; D₉ द्रष्टा तदा (for तदा दृष्ट्वा).

B D (except D_{1.7.9}) T₂ G₄ तप्यति. K_{1.5} B₃ D₅ D_{1.2.7-10} मंदचेताः; K₄ D₆ मूढचेताः (for मन्दबुद्धिः). T₁ G_{1.5} तदा युद्धं धार्तराष्ट्रान्तप्यत्.

58 ^a) B₂ D₇ G₄ M₂ यथा (for यदा). D₁ G₅ रथं (for रथे). D₆ G₄ गांडीवं. — ^b) B₃ हयं (for हयान्). — After 58^{ab}, K₅ ins. a variant of 47:

316* यदा मूर्ख्यां मूलनिःशेषमुग्रं

महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यम् ।

दोषयमानस्य महारणे मया

गाञ्जीवनादं श्रोप्यते मन्दबुद्धिः ।

— ^c) G M₁ शंखं (for मां च). — ^d) K₅ B D_{6-7.10} T G_{1.4.5} M₁ दृष्ट्वा; D_{8.4} द्रष्टारो (for द्रष्टा). T₁ G₄ अतप्यत् (for युद्धे). D_{8.4} धार्तराष्ट्राः. K₁ D₉ समेतात्; Dn D₅ D₇ अन्वतप्यत्; D₁ समेतं; D₂ अनुतप्येत्; D_{8.4} समेताः; T₂ समेत्य (for समेतान्).

59 ^a) G₈ उद्धर्तयिष्यन्; Ca. d as in text. D_{8.4} अश्वं; Ca. s दस्युं (as in text). Cd cites दस्युन्. K_{1.4} B_{1.8.4} D_{1-4.7.9} Ca. परेषां (for समेतान्). — ^b) S प्र (M₈₋₉ प्रा)वर्तयिष्यन्; C₅ प्रवर्तयन् (as in text). B₂ युगपदै युगांतं; D₁ तद्युगपद्युगांतं; S युगपद्युगांतं; Ca. d युगमन्यद्युगान्ते (as in text). C₅ cites युगांतं. — ^c) T₁ असौ तप्यति; T₂ G₈ M अथो तप्यन् (T₂ °प्स्येत्; G₈ M₂ °प्स्यन्; M₅ °प्स्यात्); G_{1.2.5} असौ तप्यन्; G₄ तदातप्यत् (for तदा तप्ता). Ca. d cite तप्ता. Dn₁ D₈ D_{5.6.8} धार्तराष्ट्रः सपुत्रः; D_{8.4} S (except T₁) धृतराष्ट्रस्य (G₈ om. स्य) पुत्रः.

60 ^a) K₅ D₇ T₂ M सह भ्रात्रा (K₅ °त्रा वै); B Dn

दर्पस्थान्ते विहिते वेपमानः

पश्चान्मन्दस्तप्यति धार्तराष्ट्रः ॥ ६०

मां कृतजप्यं कदाचि-

द्विप्रः प्रोवाचोदकान्ते मनोज्ञम् ।

कर्तव्यं ते दुष्करं कर्म पार्थ

योद्धव्यं ते शत्रुभिः सव्यसाचिन् ॥ ६१

इन्द्रो वा ते हरिवान्वज्रहस्तः

पुरस्ताद्यातु समरेऽरीन्विनिघ्नन् ।

सुग्रीवयुक्तेन रथेन वा ते

पश्चात्कृष्णो रक्षतु वासुदेवः ॥ ६२

वज्रे चाहं वज्रहस्तान्महेन्द्रा-

दस्मिन्युद्धे वासुदेवं सहायम् ।

स मे लब्धो दस्युवधाय कृष्णो

मन्ये चैतद्विहितं दैवतैर्मै ॥ ६३

अयुध्यमानो मनसापि यस्य

जयं कृष्णः पुरुषस्याभिनन्देत् ।

ध्रुवं सर्वान्सोऽभ्यतीयादमित्रा-

न्सेन्द्रान्देवान्मानुषे नास्ति चिन्ता ॥ ६४

स बाहुभ्यां सागरमुत्तितीर्थे-

न्महोदधिं सलिलस्याप्रमेयम् ।

तेजस्विनं कृष्णमत्यन्तशूरं

युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६५

गिरिं य इच्छेत् तलेन भेतुं

शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणम् ।

तस्यैव पाणिः सनखो विशीर्ये-

न्न चापि किञ्चित्स गिरेस्तु कुर्यात् ॥ ६६

अग्निं समिद्धं शमयेद्भुजाभ्यां

चन्द्रं च सूर्यं च निवारयेत् ।

हरेर्देवानाममृतं प्रसह्य

युद्धेन यो वासुदेवं जिगीषेत् ॥ ६७

यो रुक्मिणीमेकरथेन भोज्या-

मुत्साद्य राज्ञां विषयं प्रसह्य ।

Ds D2-6.8 सभ्राता वै (D2 om. वै) (for सहभ्राता). K4 स सहसैन्यैः सपुत्रैः; K5 B D (except D9) S (except T2 G4) सहसैन्यैः सभृत्यो (K5 D2.7.10 T1 G1-3.8 M सपुत्रो). — °) T G1-8 M तेजाः; G5 वीर्यः (for चेताः). — °) K1 D8 निहितो; K4 B1.2.4.5 Dn2 D8-6.9.10 निहतो; B8 Dn1 D8 Ca विहतो; D2 विहितो (for विहिते). G2 om. विहिते. K5 वेपमानश्च; T G1.5 वेपमानः कृतघ्नः (for विहिते वेपमानः). — °) D1.2.7 तप्यते.

61 °) K5 मे; M (except M1) मा (for मां). G5 जप्यः (for जप्यं). — K5 om. 61^{ba}. — °) Dn1 T1 G1.5 M (except M1) मनोज्ञः. — °) D2 तं; D3.4 तत् (for ते).

62 °) T2 वरुणो (for वा ते). K4 B8 D8 D5.8 Ca हरिमान् (D82 मत्); D1.2 हरिभिर्; T2 G3.4 हरिर्वा (for हरिवान्). K5 D8.4.10 इन्द्रो वा ते वज्रहस्तः पुरस्तात्. — °) K5 हर्षोत्पातु; D8.4 पश्चाद्वा यातु (for पुरस्ताद्यातु). T2 G4.5 M8-5 om. भरीन्! G3 विघ्नकर्तो (for ऽरीन्विनिघ्नन्).

63 °) T1 G1 धर्मः; G8 वै (for मे). — °) D2 मन्यध्वं (for मन्ये चैतद्). K1.4.5 D1.7.9 S चाहं (for चैतद्). K1.4 सहितं; K5 D7.9 सहितो; D1.2 संमतं; T1 G1 विदितो; T2 विहिते; G3 विहितो; G4 परमं; Cd संहितं (for विहितं). G4 दैवतं (for दैवतैर्). K1.5 D7.9 च;

K4 तैः; D1.2 मां (for मे).

64 °) S बलं (for जयं). G5 रक्षेत् (for नन्देत्). — °) Dn D10 एवं (for ध्रुवं). K1 B8 Dn2 D10 व्यतीयाद् (for अभ्यतीयाद्). — °) D6 सहैर्द्रः; G8 सर्वान् (for सेन्द्रान्).

65 °) K4 उत्तितीर्षुः. — °) D82 महोदयं; T1 G2.4 महानिधिः; Ca. d. 5 महोदधिं (as in text). — °) K1 S ओजः; K5 D10 ऊर्जः (for तेजः). M1 वीरं (for शूरं). — 65^d = 67^d.

66 °) B Dn Ds D10 G2-4 इच्छेत् (for इच्छेत). T2 इच्छेत यः पाणितलेन भेतुं. — °) B8 सहसा (for सनखो). K1 D2 T2 G2.4 विशीर्यते; Ds D5.6.8 विदीर्येत्. — °) Dn1 चापि (for चापि). D1.7 च (for तु). G4 transp. स and तु.

67 °) K1 D8.4 S transp. चन्द्रं and सूर्यं. K1 D8.4 निवारयति; K4 B रयेच्च; Dn2 D5.6 रयेत्तन्; T2 निपातयेच्च; G M निपातये (G5 यी)त. — °) D9 हरेच्च देवादमृतं प्रसह्य. — °) = 65^d. D1 युद्धे यो वा (for युद्धेन यो).

68 °) K4 B D (except D9) भोजान् (D4 म्); K5 T G8.4 भोज्यान् (for भोज्याम्). — °) T1 G2-4 उत्सार्यं (for उत्साद्य). K1.4.5 B D (except D1) राज्ञः (for राज्ञां). K1 D9 विषयं वै; B Dn Ds D2-8.10 समरे (for

C. 5. 18F1
B. 5. 48. 74
K. 5. 48. 74

उवाह भार्या यशसा ज्वलन्ती
यस्यां जज्ञे रौक्मिणेयो महात्मा ॥ ६८
अयं गान्धारांस्तरसा संप्रमध्य
जित्वा पुत्रान्नयजितः समग्रान् ।
बद्धं मुमोच विनदन्तं प्रसह्य
सुदर्शनीयं देवतानां ललामम् ॥ ६९
अयं कवाटे निजघान पाण्ड्यं
तथा कलिङ्गान्दन्तकूरे ममर्द ।
अनेन दग्धा वर्षपूगान्विनाथा
वाराणसी नगरी संबभूव ॥ ७०
यं स युद्धे मन्यतेऽन्यैरजेय-
मेकलव्यं नाम निषादराजम् ।

वेगेनेव शैलमभिहत्य जम्भः
शेते स कृष्णेन हतः परासुः ॥ ७१
तथोग्रसेनस्य सुतं प्रदुष्टं
वृष्ण्यन्धकानां मध्यगतं तपन्तम् ।
अपातयद्भलदेवद्वितीयो
हत्वा ददौ चोग्रसेनाय राज्यम् ॥ ७२
अयं सौभं योधयामास स्वस्थं
विभीषणं मायया शाल्वराजम् ।
सौभद्वारि प्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं
दोभ्यां क एनं विषहेत मर्त्यः ॥ ७३
प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं
पुरं घोरमसुराणामसह्यम् ।

विषयं). T₂ G_{2.4} प्रगृह्य (for 'सह्य'). — D₄ om. from प्रसह्य up to नयजितः (in 69^b).

69 D₄ om. up to नयजितः in 69^b (cf. v.l. 68). — ^a) D₅ स्वयं; D₁ अथो (for अयं). Dn₁ D₁ S गांधारी (D₁ G_{3.4} 'रि'); D₈ 'राः (for 'रान्). S (T₂ marg.) यशसा (T₂ orig. च वशा) (for तरसा). K₅ संप्रसह्य; Dn₁ स मध्य; D₁ प्रमध्य; S प्रगृह्य (for संप्रमध्य). — ^b) G₈ समृद्धान् (for समग्रान्). — ^c) D₁ युद्धे; D_{8.4} बध्वा; Ca. d. s. बद्धं (as in text). D₂ विनदन्; D₉ T₂ G_{2.4} M निनदन्तं; G₈ निनदं (for विनदन्तं). D₁ G₃ M (except M₂) प्रगृह्य (D_{1m} M_{1.4} [both latter *inf. lin.*] प्रसह्य as in text); D₂ अश्वमध्यं. — ^d) K₁ D₉ सुदर्शनं यं; K_{4.5} Dn₁ D₅ D_{1.5.6.8} G₅ Ca. d. n. s. सुदर्शनं; B₂ Dn₂ D₁₀ सुदर्शनं वै; D₂ यज्ञस्यार्थे (for सुदर्शनीयं). K₁ D_{2.7} S (except T₂ M_{1.2}) ललाम; Ca. d. s. as in text.

70 ^a) K_{1.4} D_{2.8.9} Cnp कपाटे निजघान; K₅ कंटे निं; Dn D₈₋₁₀ कपाटेन जघान; G₈ कवाटेन जघान. Ca. d. s. cite कपाटे. T₁ G_{1.5} पौडान्; T₂ G₂₋₄ M पाण्ड्यान् (for पाण्ड्यं). — ^b) Dn₁ D₂ कलिगं. K₄ दंतकूले; Dn₁ D₅ 'कूटे; D₁ सकुरून्; D₂ G_{1.4} दंतवक्रं; T₂ G_{2.3.5} दंतवक्रे; M₁ (*inf. lin.*). 8.4 'कूरे (M₁ orig. 'वक्त्रे); all comm. दन्तकूरे (as in text). — ^c) K_{4.5} D₁₋₇ Ca. d. n. अनाथा (for विनाथा). — ^d) M (except M₅) सा वाराणसी (for वारां).

71 ^a) K₄ D₂ यं वै; B (except B₂) Dn D₈₋₁₀ T₂ G_{2.8.5} अयं स (T₂ G₅ om. स); T₁ G₁ यस्मिन् (for यं

स). K₅ योस्मायुद्धे; D₁ योस्सयुद्धे; M (except M₁) यं लोकोयं (for यं स युद्धे). D₂ [अ]मन्यत वै (for मन्यतेऽन्यैर्). T₁ G_{1.4} अजर्यं. — ^b) K_{4.5} B D (except D₉) तमेकं (for एकं). — G₂ (hapl.) om. 71^a-73^b. — ^c) K_{4.5} B Dn₁ D₅ D_{6.6.8.10} T₁ G₅ वेगेनैव; D_{1.2.7} बलेन; D₉ T₂ G_{1.3.4} M वेगेन (for वेगेनेव). Cn cites वेगेन. S (G₂ om.) अभिहत्येव (M₂ 'लैव; M₄ 'त्यप); Ca. d. s. अभिहत्य (as in text). K₄ कुंभे; Dn₁ जुंभं; D₂ Ca. d. जंभं; S (G₂ om.) कुं (T₂ जुं)भं; Cn. s. जम्भः (as in text). — 71^a=78^c.

72 G₂ om. 72 (cf. v.l. 71). — ^a) B₅ Dn₁ D_{1.8-8} S (except M_{1.2}; G₂ om.) ततः; Cnp तथा (as in text). T₁ G_{1.5} हत्वा (T₂ अहितं) मातुलं तं (for उग्रसेनस्य सुतं). K_{1.4} B_{2.5} D (except D₁) सुदुष्टं; K₅ च कंसं (for प्रदुष्टं). — ^b) D₂ अभ्यं (for मध्यं). B Dn D₅ D_{1.3-6.8.10} सभास्थं; D₉ सहायं; G₈ नृपं तं (for तपन्तम्). — ^c) G₁ अपादयत्; M₄ (*inf. lin.* as in text) अवादयत् (for अपातयत्). — ^d) T₁ G₁ M₁ अददात् (for ददौ). M₂₋₅ om. च.

73 G₂ om. 73^{ab} (cf. v.l. 71). — ^a) D_{1.2} पातं (for योधं). — ^b) D₁ शाल्वराज्ञः; S (G₂ om.) शाल्वं; C₅ शाल्वं (as in text). — ^c) D_{1.2} सौभद्वारे. G₅ M₂ शतघ्नीः. — ^d) T₂ प्रसहेत (for विषं).

74 ^b) K₁ D₉ घोरं पुरम्; K₄ D₁ T₂ पुरं सुघोरम्; M₂ पुरा घोरम्. D₂ त्वसुराणां. D₅ प्रसह्य; T₁ G_{1.8} अप्रघृण्यं; T₂ G_{2.4.5} M अधृण्यं (for असह्यम्). — ^d) G₅ दित्वा (for अदित्वा), and उभे (for शुभे).

महाबलो नरकस्तत्र भौमो
 जहारादित्या मणिकुण्डले शुभे ॥ ७४
 न तं देवाः सह शक्रेण सेहिरे
 समागता आहरणाय भीताः ।
 दृष्ट्वा च ते विक्रमं केशवस्य
 बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ॥ ७५
 जानन्तोऽस्य प्रकृतिं केशवस्य
 न्ययोजयन्दस्युवधाय कृष्णम् ।
 स तत्कर्म प्रतिशुश्राव दुष्कर-
 मैश्वर्यवान्सिद्धिषु वासुदेवः ॥ ७६
 निर्मोचने षट्सहस्राणि हत्वा
 संछिद्य पाशान्सहसा क्षुरान्तान् ।
 मुरं हत्वा विनिहत्यौघराक्षसं
 निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ॥ ७७
 तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं

महाबलेनातिबलस्य विष्णोः ।
 शेते स कृष्णेन हतः परासु-
 वर्तिनेव मथितः कर्णिकारः ॥ ७८
 आहत्य कृष्णो मणिकुण्डले ते
 हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ।
 श्रिया वृतो यशसा चैव धीमा-
 न्प्रत्याजगामाप्रतिमप्रभावः ॥ ७९
 तस्मै वरानददंस्तत्र देवा
 दृष्ट्वा भीमं कर्म रणे कृतं तत् ।
 श्रमश्च ते युध्यमानस्य न स्या-
 दाकाशे वा *अप्सु चैव क्रमः स्यात् ॥ ८०
 शस्त्राणि गात्रे च न ते क्रमेर-
 न्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ।
 एवंप्रत्ये वासुदेवेऽप्रमेये
 महाबले गुणसंपत्सदैव ॥ ८१

C. 5. 1804
B. 5. 48. 87
K. 5. 48. 87

75 ^a) B₃ नैनं (for न तं). B Dn Ds Ds-6.8.10 शेकुः; D₁ सोकुः; D₂ सेकुः; G₈ शेकिरे (for सेहिरे). — ^b) K₄ D₉ ते (D₉ वै) शरणाय भीताः; B Dn Ds Ds-6.8.10 युधि स्योरभीताः (for आहरणाय भीताः). — ^c) K₅ B D (except D₁.2.7.9) तं (for ते). — D₁ (hapl.) om. 75^a-76^a. — ^d) K₄ D₈.4 उग्रं (for अस्त्रं). K₁.4.5 Ds D₂-4.7.9 Ms.5 अपारं (for अवारं).

76 D₁ om. 76^a (cf. v.l. 75). — ^b) D₁[अ]प्ययो-जयन् (for न्ययोजयन्). — ^c) S (except G₅) ऐश्वर्यं वा; Ca. d.8 ऐश्वर्यवान् (as in text).

77 ^a) D₈ D₇.8 Ca. d.8 निर्मोचने (Cap निर्मोचने as in text). D₁ षट्सहस्रं. B₈ दृष्ट्वा; D₁ विदित्वा (for हत्वा). — ^b) D₁ तु (for सं-). B₈ क्षुरैस्तान् (for क्षुरान्तान्). — ^c) K₄ Dn Ds मुरं (for मुरं). K₅ T₂ G₈ ओघ(T₂ उप)राक्षसान्; B (except B₈) D (except D₁.9) G₄ ओघराक्षो (for ओघराक्षसं). — ^d) K₁ Ds D₇.9 निर्मोचनं; M₈ निर्मोचनान् (for निर्मोचनं). K₁ हति- (sic); K₅ हति-; Dn₁ वा; D₁.9 चाभि- (for चापि). D₁ जघान; G₁ मुमोच (for जगाम).

78 G₁ (! hapl.) om. 78. — ^a) S (G₁ om.) देवस्य (for तेनास्य). — ^b) G₈ महाबलस्यातिबलेन विष्णोः. — ^c) — 71^d. K₁ शनैः (for शेते). T₂ G₂-4 M स (for स). — ^d) K₁.4.5 B₈ D₁-4.8.9 उन्मथितः (for मथितः).

79 ^a) D₈ तस्मात् (for कृष्णो). S शुभे (for ते). — ^b) K₄ Dn Ds नरकं मुरं; D₁ नरकासुरं (for 'कं मुरं). — ^c) B कृतो; D₁ युतो (for वृतो). B₂.5 Dn Ds Ds.6.8 G₄ विद्वान् (for धीमान्). — ^d) K₁ D₉ अस्यां (for प्रत्यां).

80 ^a) K₄ B Dn Ds अस्मै (for तस्मै). B Dn Ds D₂.5.6.8.10 G₅ M₂ वराणि. D₈.4 अददत्; D₇ प्राददन्; D₉ G₅ M₈-5 प्रददुः; T₂ G₂-4 M₁ अददुः (for अददन्). D₈.4 देवी; G₄ देव (for देवा). — M₂ om. 80^b-81^b. — ^b) G₂ देवं (for भीमं). K₄.5 B D (except D₈.4.9.10) कृतं रणे (by transp.); G₂.4 रणोद्धतं. — ^c) K₁ D₈ वा चाप्सु च ते; K₄.5 B Dn Ds D₂-7.10 चाप्सु च ते; D₁ वा चाप्सु गते; D₉ वाभीप्सितस्ते; T₁ G₁.8.5 M (M₂ om.) वाप्यप्सु चैव; G₂.4 (with Sandhi) वाप्सु चैव (for वा *अप्सु चैव). T₂ आकाशे वाप्यप्सु वा विक्रमः स्यात्.

81 M₂ om. 81^a (cf. v.l. 80). — ^a) T₂ अस्त्राणि (for शं). K₄ D₁.2 G₂ M₈-5 गात्रेषु न (D₁ च); K₅ B Dn Ds-7.10 गात्रे न च; Ds G₈-5 गात्राणि च (G₈.4 न) (for गात्रे च न). K₁ D₈.9 वि-; D₁ न (for ते). — ^b) K₁ नित्यं स; K₄ D₂ नित्यं हि; K₅ D₃.4.9 नित्यं च; C₈ इत्येव (as in text). K₄ T₂ तथा (for ततः). K₄ D₁ कृतान् (for र्थः).

82 ^a) G₈ तं चाप्यसह्यं (for तमसह्यं). — ^b) B D

C. 5. 1865
B. 5. 48. 88
K. 5. 48. 88

तमसह्यं विष्णुमनन्तवीर्य-
माशंसते धार्तराष्ट्रो बलेन ।
यदा ह्येनं तर्कयते दुरात्मा
तच्चाप्ययं सहतेऽस्मान्समीक्ष्य ॥ ८२
पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव
यो मन्यते कलहं संप्रयुज्य ।
शक्यं हर्तुं पाण्डवानां ममत्वं
तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ॥ ८३
नमस्कृत्वा शान्तनवाय राज्ञे
द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ।
शारद्वतायाप्रतिद्वन्द्विने च
योत्स्याम्यहं राज्यमभीप्समानः ॥ ८४
धर्मेणास्त्रं नियतं तस्य मन्ये

(except D1) T1 विजेतुं (for बलेन). — °) K4.5 B D (except D1.2.9) सदा (for यदा). — °) T2 मां; Ca. d. s अस्मान् (as in text). T2 G4 निरीक्ष्य; Ca. d. s समीक्ष्य (as in text).

83 °) B8 पर्याप्तोयं; Ca. d. s पर्यागतं (as in text). — °) Cf. 102°. K1 D9 T2 G4 M यैर्; G2.8 Ca. d. s यन् (for यो). N (K2.8 om.) °सह्य (for °युज्य). Cs cites प्रसज्य. — °) Dn न हर्तुं; D1 हर्तुं; G5 M2 कर्तुं; Ca. d. n. s हर्तुं (as in text). K4 B3 T1 G1.8.5 महत्वं; D1 समत्वं; D2 महार्थं; D8.4 च स त्वं; M ममत्वं; Ca. d. s ममत्वं (as in text). — °) G2 तद्वेदिता ते धार्तराष्ट्रो बलेन (G2 repeats 83 with the last pāda as in text). Ca. d. s cite almost all the words of this stanza.

84 °) K5 द्रोणाचार्यं; D2 °य वै; S °याथ (for °याथो). — °) G2 °बुद्धये (for °द्वन्द्विने). — °) D9 योत्स्याम्यहं तेः सर्वथा वै समस्तैः.

85 °) K4 अर्थं; B D (except D1.2.8) आसं; T1 G5 वास्त्रं; G1 चास्त्रं; G4 अथ (for अस्त्रं). B D (except D1.2.8) निधनं; T G4 निहतं; Ca. d. नियतं (as in text). — °) G5 कौरवैर् (for पाण्डवैर्). K1.5 धर्मचारिभिः; B Dn Ds D8-6.8.10m पापबुद्धिः (D8.2 न्यायबुद्धिः); D2.7.9.10 धर्मचारिः (for धर्मचारी). — °) K4 °गृहे; B3 °मूढैर्; D8.4 S °ग्लहैर्; Ca. d. s °ग्लहे (as in text). D6 om. from ग्लहे up to हि (in 86°). K1 D9 तैर् (for वै). S विजि(T जीवि)ताः सत्यसंधाः (M2-5 °धान्) (for निर्जिता वै नृशंसः). Cs cites निर्जिताः. — °) K4.5 B Dn

यो योत्स्यते पाण्डवैर्धर्मचारी ।
मिथ्याग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः
संवत्सरान्द्वादश पाण्डुपुत्राः ॥ ८५
अवाप्य कृच्छ्रं विहितं ह्यरण्ये
दीर्घं कालं चैकमज्ञातचर्याम् ।
ते ह्यकस्माज्जीवितं पाण्डवानां
न मृष्यन्ते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ॥ ८६
ते चेदस्मान्युध्यमानाञ्जयेयु-
र्देवैरपीन्द्रप्रमुखैः सहायैः ।
धर्मादधर्मश्चरितो गरीया-
निति ध्रुवं नास्ति कृतं न साधु ॥ ८७
न चेदिमं पुरुषं कर्मबद्धं
न चेदस्मान्मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ।

D2-5.7.8.10 संवत्सरान्वै; Ds2 G2.8 °त्सरा (for °त्सरान्). N (except D1.2.7; K2.3 missing; D6 om.) राज° (for पाण्डु°).

86 D6 om. 86° up to हि (cf. v.l. 85). — °) K1 D9 प्रवास्य; K5 अवास- (for अवाप्य). D1.2 विहरंत्यरण्ये; D7 ह्यहरन्त्यरण्ये (for विहितं ह्यरण्ये). K4 B Dn Ds D8-5.8.10 वासः (Dn1 °चः) कृच्छ्रो (K4 °त्त्रो) विहित-श्चाप्यरण्ये. — °) G1 दीर्घकालं; G8 सुदीर्घकालं. Ds2 D2.7 चैवम्; G2 चैतम् (for चैकम्). K1 D1.9 °चयं; K4 B Dn Ds D8-6.8.10 °वर्षं; D1 °वीर्यं (for °चर्याम्). G4 दीर्घकालमन्यैराच्छुतचर्याः. — °) K4 Dn1 Ds D8-6.8.9 तेषां कस्मात्; K5 B8 Dn2 D1.10 ते हि कं; D1 तद्ये कं; D2 तेद्य कं; T2 तर्हि कं; G (except G1) M ते ह्यस्माकं; Ca. d. s अद्य कस्मात् (for ते ह्यकस्मात्). K5 B (except B8) D (except D1.2.8) Ca. d. s जीवतां (for जीवितं). — °) K4.5 B (except B8) D Cs नन्दिष्यंते (D1 निर्दिष्यंति; D9 न निर्दिशंते); Ca. d. नन्दिष्यंति (for न मृष्यन्ते). Ds2 D1.2.7 Cs बल° (for पद°).

87 °) D6 T1 G1.5 युध्यमाना (for °मानान्). — °) K4 अथेन्द्र°; K5 B D (except D1.2.4.7.9) महेंद्र° (for अपीन्द्र°). — °) S धर्मादधर्मस्तु (G8 °मैश्च; G5 °मैस्तु) भवेद्वरीयान्. — °) K4.5 B Dn Ds D8-10 ततो; D2 नित्यं (for इति). D9 अध्रुवं; G1.5 M भ्रुवन् (for ध्रुवं). K4.5 B Dn Ds D2-9 Ca. d. च; D10 तु (for the second न). Ca. cites सुकृतं.

88 D1 om. 88° and transp. 88° and 89°.

आशंसेऽहं वासुदेवद्वितीयो
 दुर्योधनं सानुबन्धं निहन्तुम् ॥ ८८
 न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं
 न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म ।
 इदं च तच्चापि समीक्ष्य नूनं
 पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ॥ ८९
 प्रत्यक्षं वः कुरवो यद्वीमि
 युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ।
 अन्यत्र युद्धात्कुरवः परीप्स-
 न युध्यतां शेष इहास्ति कश्चित् ॥ ९०
 हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णा-
 त्राज्यं कुरूणामवजेता समग्रम् ।

यद्वाः कार्यं तत्कुरुष्वं यथास्व-
 मिष्टान्दारानात्मजांश्चोपभुङ्क्त ॥ ९१
 अप्येवं नो ब्राह्मणाः सन्ति वृद्धा
 बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ।
 सांवत्सरा ज्योतिषि चापि युक्ता
 नक्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ॥ ९२
 उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं
 दिव्याः प्रश्ना मृगचक्रा मुहूर्ताः ।
 क्षयं महान्तं कुरुसृज्यानां
 निवेदयन्ते पाण्डवानां जयं च ॥ ९३
 तथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः
 संसिद्धार्थो द्विपतां निग्रहाय ।

C. 5. 1907
B. 5. 48. 100
K. 5. 48. 100

— ^a) K_{4.5} B (except B₂) Dn₂ Ds D_{2-4.10} S न चेदिदं (G₂ न चेवेदं; Ca. d. s न चेदिमं (as in text). K₅ B Dn Ds D₁₀ पौरुषं; T G_{1.2.5} M₂₋₄ पुरुषे; G_{8.4} पुरुषैः; Cn पुरुषः; Ca. s पुरुषं (as in text). D₇ बंधनं; T G_{1.2.4} M (M₁ inf. lin.) बंधं; G₃ बद्धान्; G₅ बंधे; Cn बद्धः; Ca. d. s बद्धं (as in text). — ^b) G₅ बलेन; Ca. d. s विशिष्टान् (as in text). D₁ न विद्यते पुरुषस्य स्वकर्म.

89 D₁ transp. 88^{ad} and 89^{ab} (cf. v.l. 88). — ^a) K₅ नो; Ca. d. s न (as in text). B (except B₂) Dn D₁₀ नरेदं; Cd. s नरेषु (as in text). K₄ बंधा; K₅ बुद्धे; B D (except Dn₂ D_{1.2.7.9}) Ca वं (Ds₁ व) ध्ये; G₂₋₄ M बंधं; Cd. s बद्धं (as in text). T₁ G_{1.5} पुरुषे कर्मबंधं (for कर्म नरेषु बद्धं). — ^b) K₄ B D (except D_{1.2.7.8.9}) न चेद्वेत्सुकृतं नि (Ds तान्नि) फलं वा. Ca. d cite पुरुषस्य स्वकर्म; Cs cites the line as in text. — ^c) K₄ D_{8.4} बुद्ध्या; D_{1.2} Ca. d. s तत्र (for तच्च). K_{4.5} B D (except D_{1.2.8.10}) G₅ अभि- (for अपि). — ^d) Dn₁ D₇ G_{4.5} M₁ साधु; G₈ नूनं; Ca. d. s साधुः (as in text).

90 ^a) Cs युद्धं. K₄ B Dn D_{3-6.8.10} यदि स्युर; Ds यदिच्छन्; Ca. d. s परीप्सन् (as in text). — ^b) K₄ B D (except D_{1.2.7.9.10}) न युद्धे वै; G₄ यो युध्यतां; Ca. d. s न युध्यतां (as in text). D₁ नेह; S शेषं; Ca. d. s शेषः (as in text). K₅ इव; D₁ तत्र; Cs इह (as in text). D_{2.7} S किंचित्; Ca कश्चित् (as in text).

91 T₂ om. 91-92. — ^a) T₁ G₈ [अ]हं तान्; G_{1.2.4.5} M हि तान् (or [अ]हितान्) (for त्वहं). Dn₁

स्वकर्मणा (for सकर्णान्). — ^b) D₂ अग्रं (for कुरूणाम्). K₄ D_{3.4} एव जेता; D₁ अवजेतुं; G_{1.5} अपजेता; G₄ सर्वजेता (for अवजेता). D₁ कुरूणां (for समग्रं). — ^c) K₁ D₉ G₈ यथावद् (for यथास्वम्). — ^d) K₅ D₇ आत्मनः (for आत्मजान्). D₁ भुंक्ष्व; D₂ भुंक्ते (for भुङ्क्त). K₄ B Dn Ds D_{3-6.8.10} आत्मभोगान्भजध्वं; S (T₂ om.) विषयांश्चोपभुंक्ष्वं (G₂ युध्वं; G₈ युंक्ष्वं; G₄ युद्धं; M_{2.8.5} भुंक्त; M₄ भुंक्ते) (for आत्मजांश्चोपभुङ्क्त).

92 T₂ om. 92 (cf. v.l. 91). — ^a) K₄ D_{2.4.7} T₁ G_{1.2.4} M_{1.8.4} अप्येव; G₈ अस्त्येव; Cs as in text. — ^b) M (M₁ inf. lin.) सां (M_{3.4} सं) वत्सरे; Ca. d. s as in text. D_{2-6.8} G (except G₅) M ज्योतिषे; Ca. d as in text. K_{4.5} B Dn Ds D_{3.5.6.8.10} चाभि-; D₂ G₈ चापि; D₄ चाति- (for चापि). Ca cites अभियुक्ता. — ^c) K₁ D₉ वि- (for च).

93 ^a) D₉ दिव्य- (for दिव्याः). K₁ D₉ ग्रहचर्या; Dn₁ मृगबर्हा; D_{3.4} मृगचर्या (for मृगचक्रा). K₅ m Ca. d. s दिव्यान् (Ca देवान्) प्रश्नान् ग्रह (Ca. d. s मृग) चक्रान् मुहूर्तान्; S दैवप्रज्ञान् (T G_{8.4} प्रश्नान्; G₁ दैवं प्रज्ञान्) ग्र (T₁ G_{3.5} गृ) हचर्या (T₂ G_{2.5} यान्) मुहूर्तान् (T₁ तौ; G₃ तं). — ^b) S भयं महत् (T₁ G_{1.5} by transp. महद्भयं) कौरव (G₅ कुरु) संजयानां. — ^c) K₁ D₉ न्यवेदयन्; Cs निवेदयति. G_{1.5} जयाय (for जयं च).

94 ^a) K₅ B D (except D_{1.3.4.8.9}) T₁ G_{1.4} Cs यथा हि; T₂ यदा हि; M₂₋₄ तथापि (for तथा हि). — ^b) K₁ D₉ Ca. d संसिद्धार्थं; D₁ संसिद्धमर्थं (for द्दार्थं). — ^c) D₂ नि-; Cs न (as in text).

C. 5. 1907
B. 5. 48. 170
K. 5. 48. 100

जनार्दनश्चाप्यपरोक्षविद्यो

न संशयं पश्यति वृष्णिर्सिंहः ॥ ९४

अहं च जानामि भविष्यरूपं

पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमत्तः ।

दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी

युध्यमाना धार्तराष्ट्रा न सन्ति ॥ ९५

अनालब्धं जृम्भति गाण्डिवं धनु-

रनालब्धा कम्पति मे धनुर्ज्या ।

बाणाश्च मे तूणमुखाद्रिसृज्य

मुहुर्मुहुर्गन्तुमुशन्ति चैव ॥ ९६

सैक्यः कोशान्निःसरति प्रसन्नो

हित्वेव जीर्णामुरगस्त्वचं स्वाम् ।

ध्वजे वाचो रौद्ररूपा वदन्ति

95 ^a) K1.5 अहं च जानन्नपि विश्व (K5 जानन्नभविष्य)-
रूपान्; B Dn Ds Ds.6.8.10 अहं तथैनं (D8 'वं' खलु
भाविरूपं; D1.2.7.9 अहं च जानेस्य (D1 भानन्व; D2
यानास्य) भविष्यरूपान्; S स्वयं चाहं यानि (G4 यज्ञ) पश्यामि
नित्यं (G2 नित्यान्). — ^b) D6 युद्धात् (for बुद्ध्या). S
भविष्यति (T1 G2.4 'प्यंत्या; G8 'प्यं नो) वै (M om. वै)
पूर्वरूपाणि युक्त्या. — ^c) G4 व्यथिता; Cn.d व्यथते (as
in text). K1 D1 पुराणा; Cd पुराणी (as in text).
— ^d) K4.5 B D (except D1.9; D2 marg.) G1 संयुध्य^०;
G5 वियुध्य^० (for युध्य^०).

96 ^a) D8 'लभं; G4 'लब्धं; Cn.d 'लब्धं (as in
text). — ^b) K5 B D (except D1-4.7-9) 'हता (for
'लब्धा). K1 Ds.10 S (except T2 G2; M1 inf. lin.)
जृम्भति (T1 G1.8.5 'ते) (for कम्पति). G8 वै (for मे).
— ^c) T1 G1.2 एते; G5 ते (for मे). D1 तूणमुखं; S
तूणमुखाद् (T2 G4 'खं; G5 'खे). K1 D9 निस्त्य; K5 B
Dn Ds Ds-5.8.10 T1 G4 विस्त्य; D1 निस्त्य (for
विस्त्य). — ^d) S मुहुर्विनिर् (for मुहुर्मुहुर्).

97 ^a) K4 B Dn Ds2 Ds-6.8-10 G1.5 खड्गः; Ds1
D2.7 Cd.9 शैक्यः; T2 G2.8 सैन्यः; Cn शैक्यः (for सैक्यः).
Some N MSS. कोषात्. D9 निश्चरति. G8 प्रभिन्नो (for
प्रसन्नो). — ^b) Ms-5 कीर्णाम् (for जीर्णाम्). T G
(except G8) तनुं (for त्वचं). G8 यथा (for स्वाम्).
— ^c) K5 B D (except D1-4.9.10) T भवंति (B8
चरंति) (for वदन्ति). — ^d) K1.4.5 Ds.4.9 योस्यते;
Dn1 योज्यते. D1.2 दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तं (= 99^b).

कदा रथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ॥ ९७

गोमायुसंधाश्च वदन्ति रात्रौ

रक्षांस्यथो निष्पतन्त्यन्तरिक्षात् ।

मृगाः शृगालाः शितिकण्ठाश्च काका

गृध्रा बडाश्चैव तरक्षवश्च ॥ ९८

सुपर्णपाताश्च पतन्ति पश्चा-

दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तम् ।

अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधा-

ञ्जरान्वर्षन्मृत्युलोकं नयेयम् ॥ ९९

समाददानः पृथगस्त्रमार्गा-

न्यथाशिरिद्धो गहनं निदाघे ।

स्थूणाकर्णं पाशुपतं च घोरं

तथा ब्रह्मास्त्रं यच्च शक्रो विवेद ॥ १००

98 ^a) K1 रुदंति; B Dn Ds Ds.6.10 T2 G4 नदंति;
D2.9 रुदंति; D8 रवंति; M1 भपंति (for वदन्ति). — ^b)
K1.5 D1.9 अधो (for अथो). D8.9 निपतंति. — ^c)
Many MSS. मृगालाः. M2 स- (for च). Ms-5 कंकाः;
Cs काकाः (as in text). — ^d) K1 Dn2 Ds Ds.8.9
बलाश्चैव; K4 B1.8.4 Dn1 Ds.4 बलाकाश्च; K5 B2.5
Ds.7.10 T1 बकाश्चैव; D2 बजाश्चैव; T2 गजाश्चैव; G1.2
बलाश्चैव; G8.4 M बलाश्चैव (for बडाश्चैव). Cs cites
बलाकाः.

99 ^a) K1 सुपर्णवाताश्च; K4 B Dn Ds Ds.4.7 Ca.8
सुवर्णपत्राश्च; K5 Cd सुवर्णपाताश्च; D1 सुवर्णवाजाश्च; Ds.6.10
(sup. lin.) सुपर्णपादा (G5 'दां)श्च. K1
D1.8.10 अनुपतंति; T G अनुवदंति (T2 अनुनदंति; G5
पटंति); M वदंति (for पतन्ति). — ^b) S (except G1)
'हयैः (for 'हय-). — ^c) T1 G1.5 कौरवान् (for पार्थिवान्).
G5 Ms.5 सर्वयोधान्. — ^d) K4 Ds.4 शरवर्षन्; T2
शराक्षन्; G1.5 शरांश्च वर्षन्. K4 Ds.4.8 मृत्युलोकान्.

100 ^a) T2 G2.4.5 M (except M2) पृथुशस्त्रं (for
पृथगस्त्रं). — ^b) K1 Ds.9 गहने; G2 भगवान् (for
गहनं). — ^c) K4.5 B2 D (except D1.2.9) महास्त्रं (for
च घोरं). — ^d) K4.5 B D (except D9) ब्राह्मं चास्त्रं; T1
G1.5 तथा ब्राह्मं (for तथा ब्रह्मास्त्रं). D2 न (for च). G1
शक्रे न; G2 शुक्रे (for शक्रो). K4 B Dn Ds Ds-6.8.10
[अ]प्यदान्मे; D1.2.9 T G4 M1.8.4 [अ]पि वेद; G5 हि
वेद (for विवेद).

101 ^a) K1 वृत्तान्; K4 B8 Dn1 Ds D1-4.10 वृत्तो ;

वधे धृतो वेगवतः प्रमुञ्च-

आहं प्रजाः किञ्चिदिवावशिष्ये ।

शान्तिं लप्स्ये परमो ह्येष भावः

स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणे तान् ॥ १०१

नित्यं पुनः सचिवैर्यैरवोच-

द्देवानपीन्द्रप्रमुखान्सहायान् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

वैशंपायन उवाच ।

समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।

दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ १

बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ।

D₉ च तान्; G₂ धृते; G₃ धृतो; C_n धृतो (as in text). G₂ वेगवतं; G₃ 'मिमं; M₁ 'वत्सं- (for 'वतः). — ^b) K₁. 5 B₈ D₁. 8. 9 G₂ M (except M₂) अहं (for नाहं). K₅ om. from इह up to 101^d. K₁ B D (except D₁. 7) G₂ इह (for इव). K₁ D₉ अवशेषे; D₈ 'शेष्ये; T₁ G₁. 4 अव (G₁ 'वि)शिष्य (for अवशिष्ये). — ^c) D₂. 7 कामः (for भावः). — ^d) K₁ D₉ T₁ G₂ भवन्; D₁ भावो; T₂ G₄ M भव; G₁. 8. 5 भवान् (for मम). T₁ G₈-5 गावद्गणे. D₂ त्वं; S तत् (for तान्).

102 ^a) K₅ corrupt. D₁. 2. 7 S सचिवैर्यान् (T G 'वान्यान्) (for सचिवैर्यैर्). K₄ B Dn Ds D₈-6. 8. 10 ये वै जययाः (B₈ ये नैव जय्याः; D₉ ये वै न जययाः) समरे सूत लब्ध्वा. Ca. s cito नारोचयत्, Cd cites अवोचत् (as in text). — ^b) K₄ B (except B₈) Dn D₈-6. 8. 10 समेतान्; D₁ सहायवान्; Ca. d. s सहायान् (as in text). — ^c) Cf. 83^b. K₅ D₁. 2 यैः; Ca. d. s तैः (as in text). G₅ मन्येहं; C₃ संमन्यते; Ca. d. s मन्यते (as in text). K₄ B Dn Ds D₂-8. 10 M₅ संप्रसदा; D₁ 'सृज्य; Ca. 'सृज्य (for 'युज्य). — ^d) Ds om. स. M₂ न (for स). Dn पश्यतां; D₁ 'तो; D₂ 'ते; T₁ 'ति; G₈ 'तु; G₄ पश्य; M₁ (inf. lin.). 2 पश्य सं; Ca. d. s पश्यत (as in text).

103 ^a) T₂ बृहो (for बृहो). — ^b) B₈ यद्वदंति; G₁ यद्वदेयुः (for 'दन्ते). — ^c) G₅ सर्व एव (for सन्तु सर्वे).

तैर्मन्यते कलहं संप्रयुज्य

स धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ॥ १०२

बृहो भीष्मः शान्तनवः कृपश्च

द्रोणः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ।

एते सर्वे यद्वदन्ते तदस्तु

आयुष्मन्तः कुरवः सन्तु सर्वे ॥ १०३

मरुतश्च सहेन्द्रेण वसवश्च सहाश्विनौ ॥ २

आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ।

विश्वावसुश्च गन्धर्वः शुभाश्चाप्सरसां गणाः ॥ ३

नमस्कृत्वोपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् ।

C. 5. 1920
P. 5. 46. 4
K. 5. 46. 4

K₁. 4. 5 B Dn Ds D₈-10 संजययान; D₂ यानसंधि; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: Ds अर्जुनवाक्यनिरूपणं; D₂ अर्जुनसंदेशः; T₁ अर्जुनवाक्यं; G₂ अर्जुनवचनं; M₁ अर्जुनामर्पवचनं; M₂. 4 अर्जुन (M₄ 'ना) मर्पवचनकथनं; M₅ अर्जुनामर्पयवचाकथनं (sic); M₅ अर्जुनवचनकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ D₉ 48; D₅ 47; D₆ 44; D₇ T₂ G₄. 5 49; T₁ G₁-8 M 50 (M₂. 3. 5 51). — *S'loka no.*: Dn 109; D₈ 106.

48

☞ This adhy. is missing in K₂. 8 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^b) D₂m T₁ G₁. 5 सर्व- (for तेषु). — ^c) T₂ दुर्योधनं शान्तनवो भीष्मो वचनमब्रवीत्.

2 Before 2, K₁ (marg. sec. m.). 4 D₈. 4 S (except G₂. 4) ins. भीष्म उ° (resp. भीष्मः). — D₆ om. 2-22. — ^a) K₄ D₈ D₁ T₂ G₁. 2. 5 M (except M₁) उशनाश्च. — K₅ (hapl.) om. 2^b-3^a. — ^b) K₁ D₁. 9 समुपस्थितौ; T₂ पर्युपस्थितं; G₂ समुपस्थितं. — ^c) B₈ D₁ T₁ G₁. 5 M (except M₁) महेंद्रेण. — ^d) N (except D₁. 2) अग्निना सह; T₁ G₁. 8. 5 तथा (G₈ 'दा) श्विनौ.

3 K₅ om. 3^a; D₆ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^a) T₁ G₁. 6 तथा; G₈ रुद्राः; G₄ M₁ शुभ्राः (for शुभाः).

4 D₆ om. 4 (cf. v.l. 2). — ^a) K₄. 5 B D (except D₉. 10) T G (except G₈) M₁. 2 नमस्कृत्यो°. — ^b) D₅ वृद्धं

Colophon missing in K₂. 8. — *Sub-parvan*:

C. 5. 1920
B. 5. 49. 4
K. 5. 49. 4

परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ॥ ४
तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानौ दिवौकसाम् ।
पूर्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी ॥ ५
बृहस्पतिश्च प्रपच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ।
भवन्तं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ६

ब्रह्मोवाच ।

यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयन्तौ तपस्विनौ ।
ज्वलन्तौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ॥ ७
नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समास्थितौ ।
ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्त्वपराक्रमौ ॥ ८
एतौ हि कर्मणा लोकानन्दयामासतुर्ध्रुवौ ।

लोकपिता. — ^a) K_{1.5} D_{8.4.10} M पर्युपासन्; D₁ पर्यासंत; D_{1.9} उपासं (D₁ सि)त (for पर्यासत).

5 D₆ om. 5 (cf. v.l. 2); D₁ om. 5^{ab}. — ^a) S (except M₅) मनांसि (for मनश्च). — ^b) K₁ वि-; K₅ B₈ T₁ G_{1.5} हि (for अपि). D₆ om. अपि. B Dn D₈₁ D_{5.8.10} द्वौजसां (D₅ 'स:'); D₈₂ दिवौकसः (for दिवौकसाम्). — After 5^{ab}, S (except G₈) reads 7^{ad} (T G_{1.2.5} M repeating it in its proper place). — ^c) G₂ इतिक्रान्तौ; G₅ ज्वलन्तौ तौ; Ca. d व्यति (as in text).

6 D₆ om. 6 (cf. v.l. 2). — ^a) K_{1.5} B₅ D (except D_{1.8-5.8}) T G (except G₄) तु (for च). — ^b) D₁ उभौ (for इमौ). — ^c) D₂ उपति; G₄ चोपति; Ca. d नोपति (as in text). — ^d) G_{1.2.4} तन्नः (for तौ नः).

7 D₆ om. 7 (cf. v.l. 2). T₁ G₁ (om. उवाच) पितामहः (for ब्रह्मा). — ^a) T₁ G₁ इमौ (for एतौ). — ^b) D_{10m} द्विजोत्तमौ (for तप). — S (except G₂) reads 7^{ad} after 5^{ab} (T G_{1.2.5} M repeat it here). — ^{cd}) K₄ D_{8.4} शुद्धावति; B_{1.8.4} D_{5.8} तावेतौ तु; D_{2m} (by corr.) उभावेतौ; G₅ (first time) द्वावतीतौ; M (M both times) व्याप्यातीतौ (for व्याप्यातीतौ). Ca. d cite अतीतौ. T₂ (first time) G₂ (second time) तपस्विनौ; T₂ (second time) दिवौकसां (for महाबलौ). T₁ (second time) व्याप्याविमौ ज्वलन्तौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ; G_{1.5} (both second time) पूर्वदेवौ ज्वलन्तौ तौ रोचमानौ तपस्विनौ.

8 D₆ om. 8 (cf. v.l. 2). — ^a) B₈ D₂ G₁ M लोकालोकं; D_{3.4} 'लोके (for 'लोकं). — ^c) S उच्छितौ

असुराणामभावाय देवगन्धर्वपूजितौ ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ तेपतुस्तपः ।
सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ १०
तदा देवासुरे घोरे भये जाते दिवौकसाम् ।
अयाचत महात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ११
तावन्नूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ।
अथैतावन्नवीच्छक्रः साद्यं नः क्रियतामिति ॥ १२
ततस्तौ शक्रमन्नूतां करिष्यावो यदिच्छसि ।
ताभ्यां च सहितः शक्रो विजिग्ये दैत्यदानवान् ॥ १३
नर इन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून्परंतपः ।

(for ऊर्जितौ). — ^a) K₅ G₈ 'सत्य'; G₅ 'बल' (for 'सत्त्व').

9 D₆ om. 9 (cf. v.l. 2). — ^a) T₁ G_{1.5} स्व- (for हि). B Dn D₈ D_{5.8} T₁ G_{1.2.5} लोकं (B₈ लोके) (for लोकान्). — ^b) B दर्शयामासतुर्; G₂ नादयांचक्रतुर्. K_{4.5} B Dn D₈ D_{1-5.8.10} G (except G₈) M₅ ध्रुवं. — After 9^{ab}, K₄ Dn₁ D_{8.4} S ins.:

317* द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्धि ब्रह्मन्परंतपौ ।

[G₂ महात्मानौ. M ब्रह्मा (for ब्रह्मन्). G₅ तपस्विनौ (for परं).]

— ^a) B Dn D₈ D_{5.8} विनाशाय (for अभावाय). — ^b) D₁ 'भूतये (for 'पूजितौ).

10 D₆ om. 10 (cf. v.l. 2). B D₈ D_{2.4.5.8.10} om. the ref. — ^a) S सहस्राक्षः समावृतः.

11 D₆ om. 11 (cf. v.l. 2). — ^a) S तस्मिन् (for तदा). B D (except D_{1.7.10}) T G युद्धे (for घोरे). — ^b) G₅ महात्मनां (for दिवौ). — ^c) B₈ अवोचत (for अया). S महावीरौ (for 'त्मानौ).

12 D₆ om. 12 (cf. v.l. 2). — ^b) D₁ तथा. B₈ D₁ भारत. — ^c) D₈ तथा (for अथ). B₈ D_{1.7.9} S (except M_{2.5}) तौ (for एतौ). — ^d) B Dn D₈ D₈₋₅ साद्यं नः; D₈ संनद्धः; T₁ साद्यं तु (for साद्यं नः).

13 D₆ om. 13 (cf. v.l. 2). — ^a) G₅ अथ (for ततः). — ^b) K₁ D_{9.10} यदीप्ससि (for यदिच्छसि). — ^c) K₄ D_{8.4} स; T₁ G_{1.5} तु (for च).

14 D₆ om. 14 (cf. v.l. 2). — ^b) K_{1.5} D_{7.9.10} अमित्रान् (for शत्रून्). — ^c) K₅ D₈ कालजंघांश्च; B₄ D₈ 'कंजाश्च; S 'केयांश्च (for 'खआंश्च). — ^d) D₁ शतशोथ

पौलोमान्कालखञ्जांश्च सहस्राणि शतानि च ॥ १४
 एष भ्रान्ते रथे तिष्ठन्महोनापहरच्छिरः ।
 जम्भस्य ग्रसमानस्य यज्ञमर्जुन आहवे ॥ १५
 एष पारे समुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ।
 हत्वा षष्टिसहस्राणि निवातकवचात्रणे ॥ १६
 एष देवान्सहेन्द्रेण जित्वा परपुरंजयः ।
 अतर्पयन्महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् ।
 नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्याञ्जघान ह ॥ १७
 एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्यत समागतौ ।
 वासुदेवार्जुनौ वीरौ समवेतौ महारथौ ॥ १८
 नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः ।
 अजेयौ मानुषे लोके सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९
 एष नारायणः कृष्णः फल्गुनस्तु नरः स्मृतः ।

नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधाकृतम् ॥ २०
 एतौ हि कर्मणा लोकानध्रुवातेऽक्षयान्ध्रवान् ।
 तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः ॥ २१
 तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ।
 एतद्वि सर्वमाचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् ॥ २२
 शङ्खचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ।
 पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनम् ॥ २३
 सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ ।
 दुर्योधन तदा तात स्मर्तासि वचनं मम ॥ २४
 नो चेदयमभावः स्यात्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।
 अर्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता ॥ २५
 न चेद्वहीष्यसे वाक्यं श्रोतासि सुबहून्हतान् ।
 तत्रैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपायते ॥ २६

1. 5. 1943
 1. 5. 49. 26
 1. 5. 49. 26

सहस्रशः.

15 D₆ om. 15 (cf. v.l. 2). — ^a) D₁ एष शाके; T G_{1.2.5} एषो भ्रांतो. D₈ G₄ रणे; T₂ रथी (for रथे). — ^b) K_{4.5} B₈ D_n D₈ D_{8-5.7.9.10} T₁ G_{2.8.5} M₄ अपाहरत्; D₂ अभिहरत्. — ^c) D_{n1} G₄ जंभस्य. — ^d) K₄ B D_n D₈ D_{8-5.8.10} तदा हि; K₅ यं तम्; T G₁₋₃ वज्रम्; M₁ शस्त्रम् (inf. lin. as in text) (for यज्ञम्). T G₁ उद्यम्य (for अर्जुन).

16 D₆ om. 16 (cf. v.l. 2). — ^b) K₅ ओजसा; D₈ आव्रजत्; G₂ आविशत्; G_a आरुजत् (as in text). — ^c) K₄ B D (except D_{7.9.10}; D₆ om.) जित्वा (for हत्वा). B D₈ D_{1-5.8} षष्टि (for षष्टि-).

17 D₆ om. 17 (cf. v.l. 2). — ^a) T₂ G₂ एव; G₃ देवः; G₄ देव- (for देवान्). K₅ D₁ महेन्द्रेण; T₂ G₂₋₄ सहस्राणि (for सहेन्द्रेण). — ^b) G₂ हत्वा (for जित्वा). — ^c) K₁ त्वथो वीरो; D₉ तथा वीरो; T₁ G₃ त(T₁ तु)दैवात्र (for तथैवात्र). — ^f) B₈ D_{8.4.8} भूयः सोन्यान्.

18 D₆ om. 18 (cf. v.l. 2). — ^a) D₁ महावीरौ; D₇ महात्मानौ. — D₁ (hapl.) om. 18°. — ^d) D₈ T₂ समरे तौ (for समवेतौ). K₁ D_{9.10} महाबलौ.

19 D₆ om. 19 (cf. v.l. 2). — ^a) T₂ G₁ एतौ (for देवौ). — ^b) B₈ D₈ T₁ G_{1.5} श्रुतौ (for श्रुतिः). — ^c) D_{8.4} मानुषौ; T₁ G_{1.5} मानुषैः (for मानुषे). — ^d) D₂ सवैः (for सेन्द्रैः).

20 D₆ om. 20 (cf. v.l. 2). — ^b) K_{1.4.5} B D (except D_{1.2}; D₆ om.) G_{1.2.5} M_{2.5} फाल्गुनः. K₄ B

D (except D_{7.9.10}; D₆ om.) च (for तु).

21 D₆ om. 21 (cf. v.l. 2). — ^b) T_{2m} अनुयातौ (for अध्रुवाते). K_{1.4.5} D_{7.9} G₄ ध्रुवं (for ध्रुवान्).

— ^c) D₆ पुनरत्रैव; G₄ तत्र तत्र हि (for तत्र तत्रैव). — After 21, K₅ D₁₀ ins.:

318* तस्मादेतौ महाभागौ प्रपद्य शरणं विभो ।

श्रियं बुद्धय महाबाहो सपुत्रजातिबान्धवः ।
 — a very natural extension!

22 D₆ om. 22 (cf. v.l. 2). — ^a) K₄ D₉ G₅ च (for एव). — ^d) G₂ देव° (for वेद°).

23 D₂ transp. 23^{ab} and 23^{cd}. — ^c) D_{1.8} पर्या-
 ददानं; G₅ पश्चाद्दानं (for पर्याददानं). S om. च.

24 ^a) K_{1.5} D_{7.9.10} महेष्वायौ (for महात्मानौ).

25 K₅ om. 25. — ^a) D₁ S न (for नो). — ^b) D₂ पर्युपस्थितः; D₆ प्रत्यप°; G₅ प्रत्यवस्थितिः. — B₄ om. 25^{cd}. — ^c) T₁ नार्थाय; G_{2.3.5} नार्थोच्च. K₁ D_{1.2.9} तव (for तात). G₂ कामाच्च (for धर्माच्च). G₄ राज्याद्विजु-
 जनादर्थोत्. ⁱ) K₁ D_{1.2.9} तात (for तव). B_{1.8} अवप्लुता; G₄ अपाहता (for उपप्लुता).

26 ^a) K₁ नो चेत्. K_{1.5} D_{1.2.9} ग्रहीष्यसि; G_{2.4} M₈₋₅ °प्यते. K_{1.5} D_{1.2.9} वचः (for वाक्यं). — ^c) K₄ D_{8.4} हि मतिं सर्वे; S विहितं पूर्व (for हि मतं सर्वे). — ^d) G₂ प्रत्युपासते.

27 ^a) K₄ D_{8.4} T₂ G₅ वचनं; D₂ यन्मंत्रं; G₂ लोकानां (for च मतं). — ^b) S त्व(T₁ G₃ तत्त्व)मेकोप्य (G₈ °ह्य)नुमन्यसे.

C. 5. 1943
E. 5. 49. 27
K. 5. 49. 27

त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुमन्यसे ।

रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य भरतर्षभ ॥ २७

दुर्जातेः स्रुतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च ।

तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८

कर्ण उवाच ।

नैवमायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थ पितामह ।

क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९

किं चान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ।

न हि मे वृजिनं किञ्चिद्द्वार्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३०

राज्ञो हि धृतराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मया ।

तथा दुर्योधनस्यापि स हि राज्ये समाहितः ॥ ३१

वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शान्तनवः पुनः ।

28 ^a) Cd उजातेः; Ca दुर्जातेः (as in text). — ^b) G₄ मूढस्य शकुनेस्तथा. — After 28, D₁ reads 42-44^{ab} (repeating 42 and 43^{ab} in their proper places) and thereafter ins. 323*.

29 ^b) K_{1.5} D_{8.9} यन्मामा (K₅ °न्ममे)ह (for यन्मा-मात्थ). K₁ Dn₁ D_{1.8.9} G₄ पितामहः. — ^c) K₁ D₈ D_{1.9} T₂ G₃ ह्यस्मिन् (for ह्यस्मि).

30 ^a) D_{1.9} वा (for च). K₁ D₉ G₂ अपि (for मयि). — ^b) G₈ M मा (for मां). K₅ °गर्हयेत्; D₇ G₃ °गर्हसि. — ^c) G_{2.8} न साहसोचि (G₃ °दि)ते किञ्चित्. — ^d) D₂ transp. विदुः and क्वचित्. — After 30, D₈ (marg. sec. m.) ins.:

319* कामाक्षोभाच्च कारुण्यास्त्रेहाच्च भरतर्षभ ।
— D₈ (marg. sec. m.) cont.: K₄ Dn D_{8.4} ins. after 30:

320* नाचरं वृजिनं किञ्चिद्द्वार्तराष्ट्रस्य नित्यशः ।

अहं हि पाण्डवान्सर्वान्हनिष्यामि रणे स्थितान् ।

प्रातिवरुद्धैः शमं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः ।

31 ^a) D₁ अस्य; S अपि (for हि). — ^b) T₂ G₄ कृतं (for प्रियं). D₉ G₃ मम (for मया). — D₁ om. 31^{ad}. — ^d) D_{8.4} कार्ये (for राज्ये). K₅ D_{7.10} °स्थितः (for °हितः). — After 31, T₂ G₄ ins. an addl. colophon (adhy. no.: 50).

32 ^a) T₂ G₄ वचनं (for तु वचः). — ^c) K_{4.5} B (except B₆) Dn D₈ D_{3-6.8} महाराज; T₁ G_{1.5} °त्मानं; T₂ G₃ °भागं (for °राजम्). — ^d) K_{4.5} B (except B₆)

धृतराष्ट्रं महाराजमाभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३२

यदयं कथ्यते नित्यं हन्ताहं पाण्डवानिति ।

नायं कलापि संपूर्णा पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ३३

अनयो योऽयमागन्ता पुत्राणां ते दुरात्मनाम् ।

तदस्य कर्म जानीहि स्रुतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ३४

एनमाश्रित्य पुत्रस्ते मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।

अवमन्यत तान्वीरान्देवपुत्रानरिंदमान् ॥ ३५

किं चाप्यनेन तत्कर्म कृतं पूर्वं सुदुष्करम् ।

तैर्यथा पाण्डवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ॥ ३६

दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ।

धनंजयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम् ॥ ३७

सहितान्हि कुरुन्सर्वानभियातो धनंजयः ।

प्रमथ्य चाच्छिनद्भावः किमयं प्रोपितस्तदा ॥ ३८

D (except D_{1.7.9.10}) संभाष्य (for आभाष्य). T₂ वचः पुनः (for वचोऽब्रवीत्).

33 Before 33, S (except G₂₋₄) ins. भीष्मः. — ^a) G₂ कर्णः (for नित्यं). — ^b) G_{1.5} प्रति (for इति). — ^{ad}) D₂ कलापि नैव संपूर्णा; S (except G₈) नायं कालोपि (G₄ कालो हि; M कलाभिः) संपूर्णः. Ca cites कला. — K₄ D_{8.4} subst. for 33^{ad}: D₈ (marg. sec. m.) ins. after 33^{ad}:

321* तेषामेककलां पूर्णां पाण्डवानां न चाहति ।

34 ^a) G₁ वायं (for योऽयं). K_{1.5} D_{1.2.7-9} अनयोयं समा (D₁ इहा; D₇ उपा) गन्ता.

35 ^a) K₅ B Dn₂ D₈ D_{1.5-7.10} G₂ एतम् (for एनम्). — ^b) G₄ मूढ° (for मन्द°). — ^c) K_{1.5} B_{2.4} D₁₀ अवामन्यत; B_{1.3.5} D₈ अवमन्येत; S (except G₄) अत्यमन्यत. M₈₋₉ धीरान् (for वीरान्).

36 ^a) K_{1.4} D₈₁ D_{1.9} वा (for च). N (except D_{1.2.8}; K_{2.8} missing) G₅ एतेन (for अनेन). — ^b) K₅ B D (except D_{8.4.9}) कृतपूर्वं. K₁ D₉ च; K₅ हि (for सु).

37 D₆ om. 37. — ^b) D₂ रणे (for प्रियम्). — K₅ om. from जयेन (in 37°) up to किम् (in 38°). — ^d) K₁ D₉ कृतं तदा (by transp.). G₅ पुरा (for तदा). — After 37, S ins.:

322* सर्वे ह्यस्त्रविदः क्षूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।

अपि सर्वास्मैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।

38 K₄ om. up to किम् (in ^d) (cf. v.l. 37). — ^a)

गन्धर्वैर्घोषयात्रायां ह्रियते यत्सुतस्तव ।
 क तदा सुतपुत्रोऽभूच्च इदानीं वृषायते ॥ ३९
 ननु तत्रापि पार्थेन भीमेन च महात्मना ।
 यमाभ्यामेव चागम्य गन्धर्वास्ते पराजिताः ॥ ४०
 एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ।
 विकत्थनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ॥ ४१
 भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ।
 धृतराष्ट्रमुवाचेदं राजमध्येऽभिपूजयन् ॥ ४२
 यदाह भरतश्रेष्ठो भीष्मस्तत्क्रियतां नृप ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८

न काममर्थलिप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ॥ ४३
 पुरा युद्धात्साधु मन्ये पाण्डवैः सह संगमम् ।
 यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजयेन निवेदितम् ॥ ४४
 सर्वं तदभिजानामि करिष्यति च पाण्डवः ।
 न ह्यस्य त्रिषु लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ४५
 अनादृत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः ।
 ततः स संजयं राजा पर्यपृच्छत पाण्डवम् ॥ ४६
 तदैव कुरवः सर्वे निराशा जीवितेऽभवन् ।
 भीष्मद्रोणौ यदा राजा न सम्यगनुभाषते ॥ ४७

5. 1-46
5. 49, 48
5. 49, 49

K1.5 Ds2 D9 तु (for हि). — °) K1.5 B D वासः (D1 गाश्च; D8 marg. sec. m. गावः as in text).

39 °) K5 Ds.8 S अयं; Ca यत् (as in text). K1.5 D7.9 सुयोधनः (for सुतस्तव). — °) S असौ (G8 अयं) (for अभूद्). — °) S य इदानीं प्रभाषते (G8 इदानीं प्रतिभाषते). Ca. d. s oite वृषायते (as in text).

40 D1 om. 40. — °) G8 हि (for अपि). K1.4 B D (except Ds.7.9.10; D1 om.) transp. पार्थेन and भीमेन. — °) G8 अपि (for एव). K4.5 B Dn Ds Ds-6.8 संगम्य; D10 T1 G1.5 चाक्रम्य (for चागम्य).

41 °) K5 विच्छिन्नस्य (for विकत्थनस्य). — °) T2 G4 तदा (T2 सदा as in text also); G2 तथा.

42 Before 42, K1 Ds.9 T G ins. वैशं उ° (resp. वैशं). D1 repeats 42 (cf. v.l. 28). — °) D1 (second time). 2 T2 वचनं (for तु वचः). — °) S (except T1 G8) °तपाः (T2 °मनाः also as in text!). — °) K4 Ds.4 अपि; D2 T1 G1 हि (for अभि-). K5 अतिपूजितः; D7 सुपूजितं; D10 अभिपूजितं; G2 अभ्यपूजयत् (for अभिपूजयन्).

43 Before 43, T G1.5 M1 ins. द्रोणः. D1 repeats 43^{ab} (cf. v.l. 28). — °) K1 D9 M (except M1) यथाह (for यदा°). — °) G4 तद्गीतमः (by transp.). Ds G8 इति; T G1.2.4 M1.4.5 परं; G5 स्वयं; M2.8 वरं (for नृप). — For D1, cf. v.l. 28. — °) K1 D9 अनुलिप्सूनां; G2.4.5 M अवलिप्तानां (for अर्थलिप्सूनां). D1 न कामपरिलिप्सूनां; Ds.4 न काममात्रलिप्सूनां; T1 G1 न च कामावलिप्तानां; T2 न कामादवलिप्तानां; G8 न काममदलिप्तानां. — °) Ds वक्तुम् (for कर्तुम्).

44 For D1, cf. v.l. 28. D2 om. 44^{ab}. In K4

the portion of the text from 44 up to 5. 49. 20 is lost on a missing fol. — °) D1 अलं (for पुरा). — °) B D (except D1.7.9; D2 om.) T1 G1.5 संगतं (Ds2 °ति) (for संगमम्). — After 44^{ab}, D1.8.4 ins.:

323* अजेयाः पाण्डवा राजन्सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।

45 K4 missing (cf. v.l. 44). — °) K5 तदा; M2.8.5 तम् (for तद्). K1.5 D9.10 अभिजानीमः; B (except B8) Dn Ds Ds-6.8 G4 अपि जानामि. — °) K1 D9.10 स (for च). G1 करिष्यति च पाण्डवाः. — After 45^{ab}, S reads 5. 51. 6°-10° (for the first time), followed here by a repetition of 45^{ab}; the transposed lines are repeated in their proper place! — °) K1.5 D7.9.10 ह्यन्यस्; D1 G4 तस्य; G1 ह्यस्ति (for ह्यस्य). — °) K1.5 D7.9.10 T1 G1.5 अस्य; G8 वै (for अस्ति).

46 K4 missing (cf. v.l. 44). Before 46, K1 D1.8.9 S (except T2 G2.8) ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — °) D9 स ततः (by transp.). — °) K5 B D (except D1.2.7.9) T G (except G4) M3-5 पाण्डवान्.

47 K4 missing (cf. v.l. 44). — °) K5 राजन् (for राजा). — °) M °वर्तते (for °भाषते). K5 सम्यक्त्र न भाषते.

Colophon missing in K2-4; D8 om. it. — Sub-parvan: K1.5 B Dn Ds Ds-7.9.10 संजययान; D2 यानसंधि; M संजयप्रतियान. — Adhy. name: D2 कर्ण-निर्भर्त्सनं; M भीष्मद्रोणवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 48; D6 47; D6 45; D7 G5 50; D9 49; T G1-4 M 51 (M2.3.5 52). — S'loka no.: Dn 47; G5 55.

४९

धृतराष्ट्र उवाच ।

किमसौ पाण्डवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ।

श्रुत्वेमा बहुलाः सेनाः प्रत्यर्थेन समागताः ॥ १

किमिच्छत्यभिसंरम्भाद्योत्समानो युधिष्ठिरः ।

कस्य खिद्भ्रातृपुत्राणां चिन्तासु मुखमीक्षते ॥ २

के खिदेन वारयन्ति शाम्य युध्येति वा पुनः ।

निकृत्या कोपितं मन्दैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणम् ॥ ३

संजय उवाच ।

राज्ञो मुखमुदीक्षन्ते पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।

युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४

49

☞ This adhy. is missing in K_{2.8} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 Stanzas 1-20 are missing in K₄ (cf. v.l. 5. 48. 44). — ^b) D_{1.8.4} S सूतपुत्राभ्यभाषत. — ^c) B Dn Ds D_{3-5.8.10} इह (for इमाः). D₇ S श्रुत्वेमां (T₁ G_{1.5} "ह्वेतां" बहुलां सेनां. — ^d) = (var.) 5. 56. 1^b. K₅ B Dn Ds D_{3.8.10} प्रीत्यर्थं नः; D_{1-5.8} S (except G₃) प्रीत्यर्थेन (D₅ "र्थे नः"); D₇ प्रत्यर्थं च; Ca. d प्रत्यर्थेन (as in text). D₇ S "गतां" (for "गताः").

2 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K_{1.5} D_{2.9} किमि (K₅ कम) च्छत्यतिसंरम्भान्; B Dn Ds D_{8-8.10} किमसौ चेष्टेन सूतः; S किमिच्छत्यभिसंधातुं. — ^b) T₂ योद्धुं वापि (in addition to the text reading!); G₂ योद्धुर्वापि (for योत्स्यमानो). — ^c) K₁ D_{7.9} कश्चास्य; K₅ कोपश्चेद्; B Dn Ds D_{8-8.8.10} के वा (D_{3-8.8} चा)स्य; D₁ चरितं; D₂ कोम्य खिद्; G₄ M कस्यचिद् (for कस्य खिद्). — ^d) K₅ T₂ G₂ चिन्तासुखमुदीक्ष (T₂ "मवेक्ष"; G₂ "मिवेक्ष्यते"; B Dn Ds D_{8-8.8.10} पश्यत्याज्ञेपसवो मुखं; D₉ राज्ञः सुमुखमीक्षते.

3 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₁ कश्चिद्; D_{5.6} केचिद् (for के खिद्). K₁ D_{2.7-9} G₃ कश्चि (G₃ किं खि) देन वारय (D₂ "यं")ति. — ^b) K₅ B Dn Ds D_{3-8.8.10} युद्धाच्छाम्ये (D₅ "म्य")ति; D₂ सौम्य युद्धेति; D₇ शाम्य युद्धाच्च. — ^c) T₂ G_{1.5} मन्थे (for मन्दैः).

4 K₁ missing (cf. v.l. 1). — ^b) D_{1.2} संजयैः सह; G₃ पाण्डवास्तथा (for पाण्डवैः सह).

पृथग्भूताः पाण्डवानां पाञ्चालानां रथव्रजाः ।

आयान्तमभिनन्दन्ति कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ५

तमः सूर्यमिवोद्यन्तं कौन्तेयं दीप्ततेजसम् ।

पाञ्चालाः प्रतिनन्दन्ति तेजोराशिमिवोद्यतम् ॥ ६

आ गोपालाविपालेभ्यो नन्दमानं युधिष्ठिरम् ।

पाञ्चालाः केकया मत्स्याः प्रतिनन्दन्ति पाण्डवम् ॥ ७

ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ।

क्रीडन्त्योऽभिसमायान्ति पार्थं संनद्धमीक्षितुम् ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

संजयाचक्ष्व केनास्मान्पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

5 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ D₉ पृथक्पृथक्; D₂ पृथग्वाता; G₃ पृथग्भूत्वा; M पृथक्व्रजाः. D₉ भारतानां (for पाण्डव). — ^b) T G_{1-2.5} पृथग्जनाः; G₄ M पृथक्व्रजाः (for रथव्रजाः). — K₅ om. 5^a-7^b.

6 K₄ missing (cf. v.l. 1); K₅ om. 6 (cf. v.l. 5); M₈ om. 6^a-7^b. — ^a) B D (except D_{1.9}) T₂ नभः; T₁ G_{1.4} तं तु (for तमः). K₁ D_{1.9} T₂ भ्रतं (for उद्यन्तं). — G₂ om. 6^b-10^a. — ^b) S (G₂ M₈ om.) यज्ञ आश्विनशंसिनः (G₃ "सिनः; M₂ "किनः). — D_{1.2} om. 6^a. K₁ reads 8^a for 6^a, repeating it in its proper place. — ^d) B₄ Dn₁ Ds D_{8-8.8} T₁ उदितम् (for उद्यतम्).

7 K₄ missing (cf. v.l. 1). K₅ M₈ om. 7^a^b; G₂ om. 7 (cf. v.l. 5, 6). — ^a) B D (except D_{1.9}) "विपालाश्च. — ^b) B D T₁ G_{2.5} M_{1.4} नन्दमाना (D_{1.10} [sup. lin.] वंदमानं); T₂ G₁ M_{4.5} वंदमाना (for नन्दमानं). — ^c) A few N MSS. पंचालाः. Some N MSS. केकया. A few S MSS. मास्याः. — ^d) D_{2.7} पाण्डवान्.

8 K₄ missing (cf. v.l. 1). G₂ om. 8 (cf. v.l. 6). — ^a) K₁ S (G₂ om.) ब्राह्मणा (G₃ वाडवा) राजपुत्रा (K₁ "व्यश्च. Ca cites राजपुत्र्यः. — ^b) T₂ G₁ M विशो (for विशां). D₇ तथा (for च याः). — ^c) T₁ G₄ M हि (for अभि). — ^d) D₂ (as in text) समभिवीक्षितुं.

9 K₄ missing (cf. v.l. 1). G₂ om. 9 (cf. v.l. 6). — ^a) B₂ D (except D_{1.2.8.9}) M_{2.5} येन; C₃ केन (as in text). G₅ अस्मिन् (for अस्मान्). — ^b) K_{1.5} D_{1.9} अभ्ययुञ्जत; D₂ प्रत्ययुञ्जत; G₅ अभ्ययुञ्जत; C₃ अभ्ययुञ्जत (as in text). — ^c) K_{1.5} D_{2.9} सैन्यानां (for सेनाभ्यां). B₈ Dn Ds D_{3-8.10} धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन. — ^d) D₂ केवला;

धृष्टद्युम्नेन सेनान्या सोमकाः किंबला इव ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ।
निःश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः संचिन्तयन्निव ।
तत्रानिमित्ततो दैवात्सूतं कश्मलमाविशत् ॥ १०
तदाचक्षे पुरुषः सभायां राजसंसदि ।
संजयोऽयं महाराज मूर्छितः पतितो भुवि ।
वाचं न सृजते कांचिद्दीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

अपश्यत्संजयो नूनं कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥ १२

T₂ ऋमुका (in addition to the text reading!) (for किंबला). B₁. 3. 4 तथा; D₂ T₁ G₈ इति (for इव). K₅ B₂. 5 D_n D₈ D₈-3. 10 सोमकानां बलेन (K₅ किंबलेन) च (K₅ D₇ वा); D₁ सोमकाः किंकरा इव; G₅ सोमकाः कुलवर्धनाः.

10 K₄ missing (cf. v.l. 1). G₂ om. 10^a (cf. v.l. 6). — ^a) A few MSS. गावद्गणिः. K₁. 5 B₈ D₇. 9 ततः (for तु तत्). T₁ संपृष्टः; M₁ (inf. lin. as in text) पृष्टः स (for तत्पृष्टः). — ^b) D₁ स चायं; M (M₁ inf. lin.) सहसा (for सभायां). — ^c) Some MSS. निःश्वस्य. D₅ M स भृशं (M₄ सदृशं). K₁. 5 D₇ कोपात् (for दीर्घं). — ^d) G₅ मनः (for मुहुः). — ^e) K₁ D₉ G₂ सूतः (for सूतं).

11 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) B D (except D₁. 2. 9) विदुरः (for पुरुषः). — ^b) B₈ D₁. 2 T₁ G₁. 2. 5 कुरु° (for राज°). K₁. 5 D₉ सभास्तारोथ संसदि. — ^d) T₂ G₁. 2. 5 क्षितौ (for भुवि). — ^e) D₈ उत्सृजते; G₅ विसृजते (for न सृजते). D_n G₅ किंचिद् (for कां). — ^f) S (except T₁) नष्टप्रज्ञो. G₁. 4. 5 विचेतनः.

12 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G₈ पांडवान् (for संजयो).

13 K₄ missing (cf. v.l. 1). — ^b) D₂ समा° (for प्रत्या°). — ^c) K₁ B₈ D_n D₈ D₁-9 T₂ G₁. 2. 5 राजं; G₈ बाहुं (for राज°). — ^d) G₁ जन° (for कुरु°).

14 K₄ missing (cf. v.l. 1). Before 14, K₅ B D (except D₉. 10) T₂ G₄ ins. संजय उवाच (resp. संजयः). — ^{ad}) B D_n D₈ D₈-3. 8. 10 वास (B₈ वासे) निरोधेनाव- (D₈ °ति) कर्षितान्; S (except T₁ G₁) वासानव (G₈

वैशंपायन उवाच ।

संजयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ।
धृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि ॥ १३
दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुन्तीपुत्रान्महारथान् ।
मत्स्यराजगृहावासादवरोधेन कर्षितान् ।
शृणु यैर्हि महाराज पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १४
यो नैव रोषान्न भयान्न कामान्नार्थकारणात् ।
न हेतुवादाद्दुर्मत्मा सत्यं जह्यात्कथंचन ॥ १५
यः प्रमाणं महाराज धर्मे धर्मभृतां वरः ।
अजातशत्रुणा तेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १६
यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
यो वै सर्वान्महीपालान्वशे चक्रे धनुर्धरः ।

°दुपः; G₄ °नविः; M₂ °नप)रोधेन कं. — ^a) D₃-6 येन (for यैर्हि). Ca. d cito येः. — ^f) = 16^a, 17^f, 22^a, 25^a. K₁. 5 D₁. 2. 9 Cd °युञ्जत; G₅ M₅ °युञ्जत (for °युञ्जत). Ca. cites वोऽभ्ययुञ्जत. — After 14, the sequence of G₅ is 17, 15, 23-27, 30^{ad}, 28, 31-33, 39^{ab}, 34, 42, 36, 37, 44, 45! After 14, K₁. 5 B D (except D₈. 4; D₁₀ marg.) ins.:

324* धृष्टद्युम्नेन वीरेण युद्धे वस्तेऽभ्ययुञ्जत ।

[K₁ D₈-10 युद्धं. D_n च ते; C_n वस्तं (as above). B₈ पांडवास्ते; T₁ G₁-8 युवराज्ञा (G₂ °जो) (for युद्धे वस्तं). K₁ D₂. 9 अभ्ययुञ्जत; K₂ अप्ययुञ्जत.]

15 = (var.) 5. 89. 24; = (var.) 5. 178. 11. Cf. 5. 81. 34. — K₄ missing (cf. v.l. 1). D₈ (hapl.) om. 15-17; M (hapl.) om. 15-16; D₃. 4 om. 15^{ab}. D₅ reads 15-17 in marg. sec. m. For the sequence of G₅, cf. v.l. 14. — ^a) D₁. 9 वै न (for नैव). T G यो न रोषान्न तु भयात्. — ^b) B D_n D₈ D₂. 5. 8 लोभात् (for कामात्). D₁ अर्थ°; D₂ नान्य°; T₂ नात्म° (for नार्थ°). — ^d) B D_n D₈ D₁. 2. 5. 7. 8 कदा° (for कथं°).

16 K₄ missing (cf. v.l. 1). D₆ G₂. 5 M om. 16 (cf. v.l. 15); D₅ reads it in marg. ^b) A few MSS. वर (for वरः). — D_n (hapl.) om. 6°-17^a. — ^c) K₅ येन वीजातशत्रूणां. — ^d) K₁ D₉ वोऽभ्ययुञ्जत; K₅ D₁. 2 अ (D₂ चा)भ्ययुञ्जत; B₈ D₈ वोऽभ्ययुञ्जत.

17 K₄ missing (cf. v.l. 1). D₆ om. 17 (cf. v.l. 15); D_n om. 17^{abed} (cf. v.l. 16). D₅ reads 17 in marg. — G₂ om. 17°-23^b. For the sequence of G₅, cf. v.l. 14. — ^d) K₅ D₈ कृत्वा (for चक्रे). K₁. 5 D₈. 9

C. 5. 1986
B. 5. 50. 20
K. 5. 50. 20

तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ १७
निःसृतानां जतुगृहाद्विडिम्बात्पुरुषादकात् ।
य एषामभवद्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १८
याज्ञसेनीमथो यत्र सिन्धुराजोऽपकृष्टवान् ।
तत्रैषामभवद्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ॥ १९
यश्च तान्संगतान्सर्वान्पाण्डवान्वारणावते ।
दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ २०
कृष्णायाश्चरता प्रीतिं येन क्रोधवशा हताः ।
प्रविश्य विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २१
यस्य नामायुतं वीर्यं भुजयोः सारमर्पितम् ।
तेन वो भीमसेनेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २२

धनुर्धरान्; T₂ धनुर्धृतः. — S repeats 17^{ad} after 20. B Dn Ds Ds (marg.).₁₀ (marg. sec. m.) read 28^{ab} (for the first time) after 17^{ad}, Ds.4 after 17, all MSS. repeating it in its proper place. — ^a) Ds T₂ G_{1.5} वै; Gs.4 ते (for वो). — ^f) K_{1.5} D_{1.2.3.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 20, 22, 25 etc.). — After 17, B Dn Ds Ds-6.₁₀ (marg. sec. m.) read 29^{ab} (for the first time), repeating it in its proper place; Ds reads 29^{ab} after 17 only.

18 K₄ missing (cf. v.l. 1). G₂ om. 18 (cf. v.l. 17); G₅ om. 18-22; T₂ (hapl.) om. 18-20. — ^a) D₁₀ निःसृता वै (for 'तानां). B Dn Ds Ds-6.8 निःसृता (B₈ Dn₂ 'त्य) जतुगेहाद्वै. — ^b) K_{1.2} D_{7.9} हि (D₇ हे)डंवात्. — 18^{ad} = (var.) 19^{ad}. — ^c) K_{1.5} B Dn Ds Ds-10 यत्रैषाम्; D_{1.2} यत्रैषाम्; Ds.4 तत्रैषाम्; G₁ स एषाम् (for य एषाम्). Dn₁ Ds.4 धीमान्; D₇ G₄ वीरः (for द्वीपः).

19 K₄ missing (cf. v.l. 1). T₂ G_{2.5} om. 19 (cf. v.l. 17, 18). — ^a) S (T₂ G_{2.5} om.) मिथो (for अथो). — ^b) M₈₋₈ अथ (for अप-). — 19^{ad} = (var.) 18^{ad}.

20 K₄ missing (cf. v.l. 1). T₂ G_{2.5} om. 20 (cf. v.l. 17, 18). — ^{ab}) B₂ transp. संगतान् and पाण्डवान्. — ^d) K_{1.5} D_{1.2.3.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 22 etc.). — For 20^d, S (T₂ G_{2.5} om.) reads कुन्तीपुत्रो वृकोदरः, and then repeats 17^{ad}.

21 G_{2.5} om. 21 (cf. v.l. 17, 18). G₈ M₄ om. 21^a-22^b. — K₄ resumes! — ^a) Dn कृष्णायां चरं!

22 G₂ om. 22; Gs.5 M₄ om. 22^{ab} (cf. v.l. 18, 21). — ^a) B Dn Ds D_{1.5.6.10} युतैर् (for 'युतं).

कृष्णाद्वितीयो विक्रम्य तुष्ट्यर्थं जातवेदसः ।
अजयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरम् ॥ २३
यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ।
तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् ॥ २४
यश्च सर्वान्वशे चक्रे लोकपालान्धनुर्धरः ।
तेन वो विजयेनाजौ पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २५
यः प्रतीचीं दिशं चक्रे वशे म्लेच्छगणायुताम् ।
स तत्र नकुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः ॥ २६
तेन वो दर्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ।
माद्रीपुत्रेण कौरव्य पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २७
यः काशीनङ्गमगधान्कलिङ्गांश्च युधाजयत् ।

— ^a) D₁ G_{1.4.5} वै (for वो). — ^a) K_{1.5} D_{1.2.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 20 etc.).

23 G₂ om. 23^{ab} (cf. v.l. 18). — ^b) D₂ तृष्ट्यर्थं (for तुष्ट्यर्थ). — ^c) D_{1.2} यो जिगाय (for अजयद्यः). S (except Gs.5) धीरो (for वीरो). — ^d) T₂ G_{2.5} युध्यमानः. — After 23, G₁ repeats 17^{ab}.

24 ^a) K₄ B_{2.4} Ds.4 G₄ च; T₂ तु (for स). — ^b) B₈ Dn₂ D₇₋₉ S (except G₄ M_{1.2}) गिरिशं. — ^d) G₄ महेश्वरं (for उमा^a).

25 ^a) B (except B₈) Dn₂ वशं; G₅ वशी- (for वशे). — ^b) G₄ धुरंधरः; G₈ धनुर्धरान्. — ^c) T₂ G_{1.4} वै (for वो). D₁ आदौ; D₂ अथ; D₈ असौ (for आजौ). — ^d) K₁ D_{1.2.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

26 M₂ (hapl.) om. 26-27; K₄ om. 26^{ab}. — ^{ab}) Ds.4 G₅ transp. दिशं and वशे. K₁ Ds.9 'गणान्वितां; Ds 'गणयुतां; D₂ G₂ 'गणावृतां.

27 M₂ om. 27 (cf. v.l. 26). — ^a) T₂ G_{1.4.5} वै (for वो). — ^b) T₁ G_{1.4} M (M₂ om.) धीरेण (for वीरेण). G₂ M (M₂ om.) अथ; G₈ हि (for अति). D₁ G_{2.8} वी (D₁ वः; G₂ धी) रेणापि (D₁ 'ति) धनुर्मता; D₂ पांडवातिधनुः. — ^d) K_{1.5} D_{1.2.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20 etc.). — After 27, G₅ reads 30^{ad} (cf. v.l. 14).

28 B Dn Ds Ds (marg.).₁₀ (marg. sec. m.) read 28^{ab} (for the first time) after 17^{ad}, Ds.4 after 17; all these MSS. repeating it here. — ^a) K₁ यः काशीशं समगधान्; K₅ यः सकामान्समगधान्; T G₈ यः काशिवंगमगधान्; D₈ यः काशीन्समगधान्. — ^b) B_{8.4.5} (first time) पुराजयत्; Dn₁ (first time) पराजयेत् (for युधाजयत्). — After 28^{ab}, D₁ reads 29, followed by

तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ २८
 यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ।
 अश्वत्थामा धृष्टकेतुः प्रद्युम्नो रुक्मिरेव च ॥ २९
 तेन वः सहदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।
 यवीयसा नृवीरेण माद्रीनन्दिकरेण च ॥ ३०
 तपश्चचार या घोरं काशिकन्या पुरा सती ।
 भीष्मस्य वधमिच्छन्ती प्रेत्यापि भरतर्षभ ॥ ३१
 पाञ्चालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ।
 स्त्रीपुंसोः पुरुषव्याघ्र यः स वेद गुणागुणान् ॥ ३२
 यः कलिङ्गान्समापेदे पाञ्चालो युद्धदुर्मदः ।
 शिखण्डिना वः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुञ्जत ॥ ३३

यां यक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधने किल ।
 महेष्वासेन रौद्रेण पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३४
 महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च कैकयाः ।
 समृष्टकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३५
 यो दीर्घबाहुः क्षिप्रान्नो धृतिमान्सत्यविक्रमः ।
 तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन संगरः ॥ ३६
 य आसीच्छरणं काले पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 रणे तेन विराटेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३७
 यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ।
 स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ३८
 शिशुभिर्दुर्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः ।

5. 2008
 5. 50. 42
 5. 50. 42

28^{ad}. — D₂ om. 28^{ad}. — *) K₁ D₉ एव; T₂ G_{1.4} वै (for वः). — K₄ D₈ (hapl.) om. 28^{ad}-30^a, but cf. v.l. 17. — ^d) K_{1.5} D_{1.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20 etc.).

29 K₄ om. 29 (cf. v.l. 28); G₅ (hapl.) om. 29^a-30^b. — D₁ reads 29 after 28^{ab} (cf. v.l. 28). B Dn Ds Ds-6.10 (marg. sec. m.) read 29^{ab} after 17 (for the first time), repeating it here. D₃ reads 29^{ab} after 17 (cf. v.l. 17), and om. 29^{ad} (cf. v.l. 28). — *) B (except B₈) Dn Ds Ds-6.10 (all first time) सहसा (for सदृशः). — ^b) G_{1.4.5} मानवा भुवि (by transp.). B₈ (first time) पाण्डवाः (for मानवाः). — ^d) K₅ रौक्मिर्. B D (except D_{1.2.9}; D₈ om.) रुक्मी प्रद्युम्न एव च.

30 K₄ D₈ om. 30^a (cf. v.l. 28); G₅ om. 30^{ab} (cf. v.l. 29); D₇ also om. 30^{ab}. — *) T₂ G_{1.4} वै (for वः). — ^b) K_{1.5} D_{1.2.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22, 25 etc.). K₄ B Dn Ds Ds-6.8.10 म युद्धं राजन्महात्ययं. — K₅ om. 30^{ad}. G₅ reads 30^{ad} after 27 (cf. v.l. 14). — ^d) K_{1.4} Dn₁ Ds.4.7-9 T₂ G_{4.5} 'नन्द' (for 'नन्दि'). K₁ हि; D_{7.9.10} ह (for च).

31 *) K₄ Ds.4 घोरं या (by transp.); Ds₂ D₁ T G_{1.2} M_{4.5} यो घोरं. — ^b) Ds₂ D₃ G₂ M₄ काशिकन्या.

32 *) K₄ Ds Ds.6 पांचालस्य; D₃ दुपदस्य. K₁ D₉ राजन् (for जज्ञे). — ^b) G₅ M₁ सा च (for च स).

33 *) K₁ D_{9.10} स लिंगं; K₅ D₇ कलिंगं. — ^b) K_{4.5} B D (except D_{7.9}) पांचाल्यो. K₅ युधि दुर्मदः. — *) K₁ D_{1.2.8.9} च; T G ते (for वः). G₅ कौरव्य (for कुरवः). — ^d) S पाण्डवा (for कृतास्त्रेण). K_{1.5}

D_{1.2.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22, 25 etc.). — After 33, T₁ ins. कुरवः कुरुनित्यर्थः (gloss); and G₅ reads 39^{ab} (cf. v.l. 14).

34 K₅ D₇ (hapl.) om. 34. — *) K₄ B Dn D_{1.8-6.10} T G_{1.2.4} यं (for यां). — ^b) K₁ D₁ निधनं किल; K₄ B Dn Ds Ds-6.8.10 निधनेच्छया; T G निधनं प्रति. — *) D₁ वीरेण (for रौद्रेण). — ^d) K D_{1.2.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). — After 34, G₅ reads 42 (cf. v.l. 14).

35 K₄ G₅ om. (hapl.) 35. — *) K₁ D₉ G₅ महाराज (for राजपुत्रा). — ^b) Some N MSS. read कैकयाः. — K₅ om. 35^a-36^b. — *) B Dn Ds Ds-8.10 आमुक्तं; D₁ आमृष्टं; G₅ सुष्टं; G₄ सन्नद्धं (for समृष्टं). — ^d) T₂ ते ह्यभ्यं; G₄ ते अभ्यं (for वस्तेऽभ्यं). K₁ D_{1.2.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

36 K₅ om. 36^{ab} (cf. v.l. 35). — ^b) B₈ सत्यसंगरः. — *) G_{1.5} वै (for वो). D₁ वृष्णिसिंहेन. T₂ तेन वृष्णिप्रवीरेण. — ^d) D₃ संगमः; T G M₁ संगताः.

37 *) K₁ चासीत्; K₅ चासां (for आसीत्). — ^d) N (K_{2.8} missing) भविता वः समागमः. — After 37, T₂ ins.:

325* यश्च द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो महामनाः ।

धृष्टद्युम्नेन सेनान्या पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ।

38 G₅ (hapl.) om. 38. — *) B₂ Ds.9 च (for स). Some N MSS. काशीपती. — *) K₁ D₉ स एवाति-मतो योद्धा; B₈ D₃ स तेषामभितो योद्धा; D₁ स तेषामभि-योद्धा वः; S (G₅ om.) ये (G_{2.4} ए) तेषामभितो योद्धा. — ^d) K_{1.5} D_{1.7.9} अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). T₂ पाण्डवास्तेभ्ययुञ्जत.

C. 5. 2009
B. 5. 50. 42
K. 5. 50. 42

आशीविषमस्पर्शैः पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ३९
यः कृष्णसदृशो वीर्यं युधिष्ठिरसमो दमे ।
तेनाभिमन्युना संख्ये पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४०
यश्चैवाप्रतिमो वीर्यं धृष्टकेतुर्महायशः ।
दुःसहः समरे क्रुद्धः शैशुपालिर्महारथः ।
तेन वशेदिराजेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४१
यः संश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
तेन वो वासुदेवेन पाण्डवा अभ्ययुञ्जत ॥ ४२

तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ।
करकर्पेण सहितस्ताभ्यां वस्तेऽभ्ययुञ्जत ॥ ४३
जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च तावुभौ ।
द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ।
त्यक्तात्मा पाण्डवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः ॥ ४४
एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ।
शतशो यानपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

39 Gs reads 39^{ab} after 33 (cf. v.l. 14); M1 reads 39-40 after 41. — ^a) G2.5 Ms.5 संखे (for संख्ये). — ^b) Ds पांडवेयैर् (for द्रौपदेयैर्). Ds M1 रथैः (for रथभिः). Gs om. 39^e-41^f. — ^c) D1 आशी-विषमसः सर्वे. — ^d) K1.5 D2.7.9 अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

40 Gs om. 40 (cf. v.l. 14); for the sequence of M1 cf. v.l. 39. — ^a) K1.5 D2.7.9 अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). — After 40, K1 Ds read 43^{ab}.

41 K1 Gs (cf. v.l. 39) om. 41. K1 Ds transp. 41^{ab} and 41^{cd}. Ds reads 41^{ab} after 43^{ab}. For 41^{ab}, Ds subst. 326*, followed by 327*. D1 om. 41^{cd}; D7 om. 41^{def}. — ^e) D2 दुर्जयः (for दुःसहः). — ^d) D2 यशः (for रथः). — After 41^{cd}, Ks reads 43^{ab} and repeats 41^{cd}. D10 om. 41^{ef}. — ^e) G1 M2 वै (for वः). — ^f) K1.5 D1.2.9 अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20 etc.). — N (except D10; K2.3 missing) ins. after 41 (D1, after 328*; D2 subst. for 41^{ab}):

326* अक्षौहिण्या परिवृतः पाण्डवान्योऽभिसंश्रितः ।

[Ks यश्च (for योऽभि). Ds.9 संसृतः; D7 संश्रितः.]

D2 cont.:

327* पाण्डवान्योऽभिसंसृत्य आस्ते यदुकुलोद्भवः ।

On the other hand, after 41, T1 Ms.4 read 43; Gs reads 44; G1 reads 43^{ab} and repeats 41^{cd}; M1 reads 39-40, 43.

42 T2 G1 M2.5 transp. 42 and 43. G2 om. 42-43. Gs reads 42 after 34 (cf. v.l. 14). — ^a) Ks संश्रयः पाण्डवानां च. — ^e) Gs वै (for वो). — ^d) K1.5 D1.7.9 अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.).

43 K1 Ds read 43^{ab} after 40; Ks, after 41^{cd}.

B (except B2) G2.8.5 om. 43 (for G2 cf. v.l. 42). T1 Ms.4 read 43 after 41; T2 G1 M2.5 transp. 42 and 43. G1 reads 43^{ab} after 41; M1 reads 43 after 40. — ^b) S (G2.8.5 om.) कृपभो नाम वीर्यवान्. — G4 om. 43^{cd}. — ^e) Ds M तेन व (M2.5 क)पेण सहितः; T1 तेनर्षभेण सहितः; T2 शूरेण तेन ते वीराः; G1 तेन हर्षेण सहिताः. — ^d) K1 D1.2.7.9 अभ्ययुञ्जत (cf. v.l. 17, 20, 22 etc.). T G1 पाण्डवा अभ्यं; M पाण्डवास्ते (M1.4 रथैर्)भ्यं.

44 Gs reads 44 after 41. — ^a) Ks Ds2 D7.8 T G (except G1) M2 जरासंधिः. D1 सहदेवो जरासंधिः. — After 44^{ab}, N (K2.8 missing) ins.:

328* युद्धेऽप्रतिरथौ वीरौ पाण्डवार्थे व्यवस्थितौ ।

[B (except B5) Dn2 D1.8 रथे (for रथौ). K1.5 D1.2.7.9.10 स्थितावुभौ (for व्यवस्थितौ).]

— ^e) S (except G4) राज (for तेजा). — ^e) Ds पाण्डवार्थेभ्यो.

45 ^b) Ds महारथाः; D10 महीभृतः (for महीक्षितः). — ^e) K1.4 B1.2.5 Dn2 D8-6.9 M2 यानुपाश्रित्य; Ks B4 Dn1 D2.8 यानमां; B3 यानमारुह्य; D1 यान्समां; T Gs यांत्युपां; G1-4 M1 (inf. lin.) यांत्यपां; M1.8-6 यान्द्यपां. — ^d) T G M1 (inf. lin.) धर्मराजं व्यवस्थिताः.

Colophon missing in K2.8. — Sub-parvan: K1.4.5 B Dn Ds D8-10 संजययान; D2 यानसंधि; G1 M1.9 संजयप्रतियान. — Adhy. name: D1 संजयवाक्यं; M2-5 पाण्डवबलाख्यानं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 Ds 50; Ds 49; Ds 45; D7 Gs 51; T G1-4 M 52 (M2.8.5 53). — S'loka no.: Dn 49.

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ।
 एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १
 भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं संजायते महत् ।
 क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २
 जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
 भीतो बृकोदरात्तात सिंहात्पशुरिवाबलः ॥ ३
 न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।
 सैन्येऽस्मिन्प्रतिपश्यामि य एनं विपहेद्युधि ॥ ४
 अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
 अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ॥ ५
 महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ ६
 ऊरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्बृकोदरः ।

50

☞ This adhy. is missing in K₂. 8 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^a) D₅ M सर्व एव; D₁ एते सर्वे (by transp.). K₄ D₈. 4 S महोत्साहा.

2 ^a) T₁ G₁. 5 तु (for हि). B₂. 4 transp. मे and भूयो. — ^b) D₁. 2. 7 क्रूराद् (for क्रुद्धाद्).

3 ^a) K₄ D₈. 4 रात्रीः सर्वास्तु; D₅. 6 रात्रीर्यः सर्वा. — ^b) Some MSS. निःश्वसन्. — ^c) D₂ मृगः (for पशुः). K₄ B D (except D₁. 2. 7. 9. 10) अपरः (for अबलः).

4 ^a) K₅ D₈. 2 D₁. 2. 7. 8. 10 G₈. 4 महाबाहो.

5 ^a) D₂ अमर्षी चैव; T₁ G₁ अत्यमर्षश्च (for अमर्षणश्च). — ^b) S (except M₁) अनर्महासः.

6 ^a) T₂ G₄ महोत्साहो (for महोत्साहो). — ^b) D₅ बुद्धिः; D₁. 2 वीर्यो (for बाहुर).

7 ^a) S गृहीतेषु.

8 ^a) K₄ B Dn D₈ D₅-6. 8. 10 अष्टास्त्रि (Dn₁ D₅ D₅ 'श्रि)मायसी; D₂ सैक्यामेवायसी; D₇ सैक्यामयस्यसी; T₂ काष्णीयसमयी. Ca. d cite सैक्यां. S गुर्वी (for घोरां). — ^b) K₄ B₂. 4. 5 D (except D₁. 7. 9. 10) भूषणां (for भूषिताम्). — After 8^{ab}, T₁ G₁. 5 read 24^{ab} (for the first time), repeating it in its proper place. — ^c) S

कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ७

सैक्यायसमयीं घोरां गदां काञ्चनभूषिताम् ।

मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ ८

यथा रुरुणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।

मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ॥ ९

सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।

बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥ १०

उद्वेपते मे हृदयं यदा दुर्योधनादयः ।

बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ॥ ११

तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।

स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ॥ १२

ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।

पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्च्छितमाहवे ॥ १३

अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ।

C 5. 2031
E 5. 51. 14
F 5. 51. 14

भीमस्य (for मनसा). D₁. 2 सं- (for अहं). — ^a) D₅ कालं; G₂ भीमं (for ब्रह्म). G₂ उदितं; G₅ उद्यतां (for उद्यतम्).

9 ^a) = (var.) 5. 57. 20^a. K₁. 4 D₈-9 गजानां; K₅ B₂ Dn D₁. 2. 10 G₈ मृगाणां; B₁. 2. 6 D₅ T₂ G₁. 2. 4 कुरूणां; M करेणु- (for रुरुणां). B₂ T₂ G₂. 4 युद्धे (for यूथे). — ^b) K₁ D₇. 9 वीरो (for भीमो).

10 ^b) K₁. 5 D₉ एव; T₁ G₁. 8. 5 एष (for एकः). T₁ G₁. 5 क्रूरकर्मकृत्. — ^c) K₅ बकाजीवी प्रतीपश्च; S प्रबाधते हि मे पुत्रान्. Cs cites विप्रतीपः. — ^d) Dn₁ रुषितः; S तरसा; Ca. d. s रभसः (as in text). G₄. 5 तदा.

11 ^a) K₅ Dn₁ D₂ T₂ उद्वेजते (K₅ °ति). — ^b) K₄ D₈. 4 सदा; K₅ Dn D₈. 10 ये मे; B D₈ D₁. 2. 6 T₁ G₅ यथा; G₁ तथा (for यदा).

12 ^a) D₂ यस्य (for तस्य). K₅ G₄ संतुष्टा; D₁ मुष्टा; D₂. 7. 9. 10 दुष्टा; T₂ G₈ M व्रस्ता. — After 12^{ab}, D₂ ins.:

329* स वै भीमो महावीर्यः क्रुद्धः परपुंजयः ।

13 ^a) G₈ मानं ह्यनीकानि. — ^b) D₅ D₅. 6. 8 व(D₅. 6 न)रवारणयोधि(D₅ °वाजि)नां; T G रथवारणं; M बलाद्वाजिनं. — ^c) D₈ T₂ G₄ M च (for इव).

14 After 14^{ab}, K₄ B Dn D₅ D₂ (marg. sec.

C. 5. 203;
B. 5. 51.
K. 5. 51.

संजयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ १४
अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ।
तदैव न हताः सर्वे मम पुत्रा मनस्विना ॥ १५
येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च समाहताः ।
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ १६
न स जातु वशे तस्यौ मम बालोऽपि संजय ।
किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्रिष्टः संप्रति पाण्डवः ॥ १७
निष्ठुरः स च नैष्ठुर्याद्भज्येदपि न संनमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद्द्रुकोदरः ॥ १८
बृहदंसोऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोद्गतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥ १९

ms.). 8-9. 8. 10 (marg.) Ms ins.:

330* महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे ।

15 ^a) T G₁ अनिलाभं. — ^b) G₂ यत्तेन (for यत्तेन). — ^c) D₁ S (except G₂. 8 M₁. 2) नि- (for न). D₂ तत्र (for सर्वे). — ^d) K₄ B (except B₂) D (except D₁. 7-9) transp. मम and पुत्रा. S (except G₂) मनस्विना.

16 ^b) K₄ B Dn Ds Ds-6. 8. 10 पुरा हताः; D₁. 2. 7 निपूदिताः; T₂ महाबलाः (for समा). — After 16^{ab}, T₂ ins.:

331* हिडिम्बबककिर्मीरिप्रमुखाश्च महाबलाः ।

17 ^a) D₂ नासौ (for न स). — ^b) K₄ B Dn Ds D₁. 2-3. 10 बाल्ये; G पुत्रो (for बालो). D₂ बाल्येपि मम संजय.

18 ^a) K₁ D₂. 9 निष्ठुरस्य च निष्ठुरी; K₄. 5 B Dn Ds D₁. 8-3. 10 निष्ठुरो रोपणोत्थं. — ^b) N (K₂. 8 missing) G₄ भज्येतापि.

19 ^a) K₄ B Dn Ds Ds-8 शूरस्तथाप्र^०; D₁ बृहत्तथाप्र^०; D₂ बृहत्तमोप्र^०; S बृहत्प्रति (T₁ स्पति; G दिवस्पति) बलस्तात (G₄ स्तब्धो). — ^b) D₁. 2 प्रांशुः (for गौरः). S तरु (for ताल). K₄. 5 B D (except D₁. 2. 9) उन्नतः; T₂ G₂ उन्नितः; G₁. 8-5 उन्नतः (for उद्गतः). — ^c) S प्रादेशाद्; Ca प्रादेशेन (as in text).

20 ^a) G (except G₂) M₁ (inf. lin.) वायुम् (for वाजिनः). K₁. 5 B₁-3 D₁-8. 8. 10 T₂ G (except G₂) अभ्येति (see below); Ca अत्येति (as in text). T₁ जवेन वायुतुल्येति. — ^b) K₁ B₁-3 D₁-8. 8 T₂ G₂. 8 अभ्येति (see above). — ^c) K₁ D₁. 9 अव्यक्तजल्पो; S

जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ॥ २०
इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ॥ २१
आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्हयान्नरान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो भीमः प्रहरतां वरः ॥ २२
अमर्षी नित्यसंरब्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ।
ममा तात प्रतीपानि कुर्वन्पूर्वं विमानितः ॥ २३
निष्कीर्णामायसीं स्थूलां सुपर्वां काञ्चनीं गदाम् ।
शतघ्नीं शतनिर्ह्रादां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ॥ २४
अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेगिनम् ।

अत्यल्पभाषी. — ^a) S पाण्डवो मध्यमो (by transp.).

21 G₁ om. 21^{ab}. — ^a) B₁. 8 श्रुतं. — ^b) T₂ G₄ बाल^० (also व्यास^०); G₂ आचार्य^०; M₁ (inf. lin. as in text). ^c) बाल्य^० (for व्यास^०). K₁. 5 D₉ यथा; S (G₁ om.) युवा (G₂ श्रुतं) (for पुरा). — ^d) K₄. 5 D₁. 2. 7. 9 T G M₂ यथातथ्येन.

22 ^a) K₁ Ds. 4. 10 च; T₁ अभि-; G₁. 5 अथ (for स). — ^b) G₄ हयान् (for रथान्). K₄. 5 B D (except D₁. 2. 8-10) नरान्हयान् (by transp.); G₂ हयान्नरान्; G₄ रथान्हरन्. — B Dn Ds Ds. 6. 8 transp. 22^d and 23^b. T G₁. 2. 4. 5 om. 22^d-23^a.

23 T G₁. 2. 4. 5 om. 23^a (cf. v.l. 22). Ms-5 repeat 22^o for 23^a. — ^a) K₁. 5 D₇. 9. 10 *क्रुद्धो (for *रब्धो). — B Dn Ds Ds. 6. 8 transp. 22^d and 23^b. — ^c) N (except D₁. 3; K₂. 8 missing) M₅ मया (for मम). T₁ G₁. 5 तावत् (for तात). — ^d) K₄ D₁ G₄ M पूर्व- (for पूर्व).

24 T₁ G₁. 5 read 24^{ab} after 8^{ab}, repeating it here (cf. v.l. 8). — ^a) K₁. 4 D₂-4. 9 निष्कीर्णाम्; K₅ Dn₁ D₇. 10 T₂ वि (Dn₁ नि) स्तीर्णाम्; Dn₂ Ds. 6. 8. 10 m T₁ G (except G₂) निष्कीर्णाम्; Cd. 5 निष्कीर्णा (as in text). Ca cites निष्कीर्णं. B₂ पूर्णा; Ds D₁₀ m C₂ शैक्यां (for स्थूलां). — ^b) K₄ B Dn Ds D₂-6. 10 सुपर्वां (Ds. 4 *श्रीं); D₁ अपूर्वा; S अपूर्वा (T₁ G₂ first time असर्वां) (for सुपर्वां). D₇ महती; C₂ काञ्चनी (as in text). — ^c) D₇ नादसंयुक्ता; D₈ तात निर्ह्रादां; S कृतनिर्घोषां; Ca. d. 5 शतसंह्रादां (for शतनिर्ह्रादां).

25 ^b) B (except B₂) D (except D₁-4. 7-9) T₂

भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः ॥ २५
 क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
 विषमं नावबुध्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ॥ २६
 संयुगं ये करिष्यन्ति नररूपेण वायुना ।
 नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ॥ २७
 शैक्यां तात चतुष्किष्कुं पडस्त्रिमितौजसम् ।
 प्रहितां दुःखसंस्पर्शा कथं शक्यन्ति मे सुताः ॥ २८
 गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
 सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ॥ २९
 उद्दिश्य पातान्पततः कुर्वतो भैरवात्रवान् ।
 प्रतीपान्पततो मत्तान्कुञ्जरान्प्रतिगर्जतः ॥ ३०

G2.4 वेगितं (for वेगिनम्). — °) B8 समं; T1 G1.5 महा- (for मयं). — °) T1 G1.4.5 कथं (for तात).

26 °) M विषमान्. K4 D3.4 नानुपश्यन्ति; B4 Dn2 D10 न हि मन्यन्ते; Dn1 Ds Ds.6.8 नावमन्यन्ते; D1 नैव पश्यन्ति; G8 नावबुध्यन्ति. — °) Ds प्रतापं (for प्रपातं).

27 °) D2 संग्रामं (for युगं). S ते (for ये). K1.5 B D (except D1.2) गमि; K4 नशि° (for करि°). — °) K4 B D (except D1.2.9) मृत्यु° (for वायु°). — °) K1 D9 मृगा यथा; B2 Dn1 Ds Ds.6 हता मृगाः; D1.2 वने मृगाः; D8 यथा मृगाः (for महामृगाः).

28 °) Some MSS. शैक्यां. Ds.4 तां तु; T2 G1 तां च; G4 तस्य (for तात). — °) D1 T1 G1.4.5 पडश्राम् (D1 स्त्राम्); D2.5.6 G2.8 M1.8-5 पडश्रिम्; T2 M2 पडश्रम् (for पडस्त्रिम्). K1.4 D8 M1.2 तौजसा; T1 G4 तौजसः; M5 तौजसां. — °) D1.2 मामकाः (for मे सुताः).

29 °) B (except B4) मस्तकं. — °) MSS. सृक्किणी, सृक्किणी and °र्णी also. — °) Gs.4 बहु (for मुहुः).

30 °) M (except M1) उत्सृज्य (for उद्दिश्य). K4 B Dn Ds Ds-8.10 नागान्; K5 पातीन्; D2 G8 M1.8.4 वातान्; T2 पातान् and पत्तीन्; M2 पावकान् (for पातान्). T1 G1.4 उद्दिश्य तानापततः. — K5 om. 30^b-31^a. — °) B D (except D1-4.8.9) T G1.2.4.5 प्रतीपं. K1 पतनो-
 न्मत्तान्; D1.2 पुरतो मत्तान्; T2 वदतो मर्त्यान्; G2 प्रपतो मर्त्यान् (for पततो मत्तान्). G8 प्रतीतं सततो मत्तान्. — °) K1 D9.10 परिगर्जतः; B1.2.5 D8 प्रतिगर्जितः; T1 G (except G4) भंजतः.

31 K5 om. 31^a (cf. v.l. 30). — °) D9 कुशलान् (for विगाहान्). — °) D1.2 वीरान् (for वरान्). S

विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।

अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ॥ ३१

वीथीं कुर्वन्महाबाहुर्द्रावयन्मम बाहिनीम् ।

नृत्यन्निव गदापाणिर्द्युगान्तं दर्शयिष्यति ॥ ३२

प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभञ्जनपुष्पितान्द्रुमान् ।

प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ॥ ३३

कुर्वन्नथान्विपुरुषान्विध्वजान्भग्नपुष्करान् ।

आरुजन्पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ॥ ३४

गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान्विविधान्द्रुमान् ।

प्रवेक्ष्यति महासेनां पुत्राणां मम संजय ॥ ३५

वशं नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनबलार्दिताः ।

C 5. 20.53
 F 5. 51. 36
 P 5. 51. 36

यो (G1.5 M1.8-5 यौ) धान्निर्दिश्य निघ्नतः. — °) K4 Ds.4.7 वायुयुत° (for प्रज्वलित°). — °) K5 न विमुच्येत; D2 नावमु° (for अपि मु°). D1 वै (for मे). T1 G1 न मुच्येर-
 क्षिमाः प्रजाः; T2 G2-5 M1 न मुच्येरुमिमाः प्रजाः; M2-6 अपि मुच्येदिमाः प्रजाः.

32 °) Dn2 (G1.8 M (except M3) वीथी-; B1 T1 G2 वीथी-; Cs वीथी (as in text). D1.2 वीथी° (for बाहुर°). — °) T1 G1.5 भ्राम° (for द्राव°). K1 D9 नाग-; K5 राज-; G2-4 इव (for मम). — °) G1 युगांताभिरिवोत्थितः.

33 °) Gs.4 पुष्पितद्रुमान्. — °) D2 प्रवेक्ष्यति. K1 D9 महा- (for रणे). — M4 (hapl.) om. 33^d-35^e. D1 reads 35^d for 33^d (for the first time), repeating it in its proper place.

34 M4 om. 34 (cf. v.l. 33). — °) D10 विध्वस्तान् (for विध्वजान्). K1 रथकृवरान्; K5 D1.2.10 भग्नकृवरान्; D9 भिन्नकृवरान्; Ca. d भग्नपुष्करान् (as in text). K4 B Dn Ds Ds-8.10m विसारथिहयध्व (Dr °त्र) जान्. — For 34^e, D1 repeats 33^e. — °) K1.5 D7.8.10 व्याघ्रान् (for व्याघ्रो). — °) D1 reads 35^d for 34^d (cf. v.l. 33).

35 M4 om. 35^{abc} (cf. v.l. 33); D1 om. 35^{abc}. Ds.4 om. 35; D10 reads it in marg. — °) K4 D9 T2 G (except G1) गांगो (for गङ्गा-). — °) K4 Dn1 T1 G4 M1 विविधद्रुमान्. — °) K4 B Dn Ds Ds-8 प्रभंक्ष्यति; D2.10 प्रवेक्ष्यति (for प्रवे°). N (except D1; K2 3 missing) G8 रणे (for महा-). — °) D1 reads 35^d here for the third time (cf. v.l. 33, 34)! T2 पुत्राणां मे वृकोदरः (= 33^d).

36 D10 reads 36 in marg. G4 (hapl.) om. 36. — °) K1 D7.8 वशे; K4 B Dn Ds Ds-6.10 दिशो; K5

C. 5. 2054
B. 5. 51. 36
K. 5. 51. 36

मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव संजय ॥ ३६
येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।
वासुदेवसहायेन जरासंधो निपातितः ॥ ३७
कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासंधेन धीमता ।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ॥ ३८
भीष्मप्रतापात्कुर्वो नयेनान्धकवृष्णयः ।
ते न तस्य वशं जग्मुः केवलं दैवमेव वा ॥ ३९
स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ॥ ४०
दीर्घकालेन संसिक्तं विषमाशीविषो यथा ।
स मोक्षयति रणे तेजः पुत्रेषु मम संजय ॥ ४१
महेन्द्र इव वज्रेण दानवान्देवसत्तमः ।
भीमसेनो गदापाणिः हृदयिष्यति मे सुतान् ॥ ४२
अविषह्यमनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्तं वृकोदरम् ॥ ४३
अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।

वीरा; T G1.8.5 M1 (*inf. lin.* as in text). २ वधं (for वशं). — ^b) K5 B D (except D1.9) 'भया' (for 'बला'). — ^c) G9 transp. पुत्रां and भृत्यां.

38 ^a) K4 D8.4 वसुधा (for पृथिवी). S सूत (for देवी). — ^b) D1.2 जरासंधभयार्दिता. — ^c) D9 तेनैव मागधेन्द्रेण. — ^d) K4 D1-4.9 प्रशासिता (for प्रतां).

39 ^a) K1.6 D7.9.10 भीष्मप्रभावात्; K4 D8.4 'प्रसादात्; G2.8 भीमप्रतापात्. — ^c) K1 D1.2.8 T2 G4 ये न; K4.5 B Dn Ds D8-7.9.10 यज्ञ (for ते न). K4 B Dn Ds D8-6.8 M2 वशे (for वशं). — ^d) K4 B Dn Ds D8-9 तत्; D2 च (for वा).

41 ^a) K4 D1-6 'युक्तं; T1 G8.4 'सक्तं; G6 M1 'सिद्धं (for 'सिक्तं). B Dn Ds D8 दीर्घकाल (Dn1 'लं)-समास (B1.2.4 Ds D8 'युक्तं. — ^d) K4 D1-6 पांडवः (for संजय).

42 ^a) D1.2 महाबाहुः (for गदां).

43 ^a) K1.4.5 D8.4.7.9 T2 'ह्य (D8.4 T2 'ह्य) महावीर्यं; D1.2 'ह्यमनासाध्यं; T1 G M 'ह्यमनाहार्यं. — ^c) Ds ह्य; D8.4 G3.5 च; D8 G4 M8 वा (for ह्य). Ds D1.2 S अभि- (G4 हि) (for अति-).

44 ^a) B2 Ds2 D8 'चर्मणः; T G 'खड्गिनः (for 'वर्मणः).

बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ ४४
भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा ।
जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ॥ ४५
आर्यव्रतं तु जानन्तः संगरान्न बिभित्सवः ।
सेनामुखेषु स्थास्यन्ति मामकानां नरर्षभाः ॥ ४६
बलीयः सर्वतो दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः ।
पश्यन्नपि जयं तेषां न नियच्छामि यत्सुतान् ॥ ४७
ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैन्द्रं समाश्रिताः ।
त्यक्ष्यन्ति तुमुले प्राणान्नक्षन्तः पार्थिवं यशः ॥ ४८
यथैषां मामकास्तात तथैषां पाण्डवा अपि ।
पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च ॥ ४९
यत्त्वस्मादाश्रयं किञ्चिद्वत्तमिष्टं च संजय ।
तस्यापचितिमार्यत्वात्कर्तारः स्थविरास्त्रयः ॥ ५०
आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रधर्मं परीप्सतः ।
निधनं ब्राह्मणस्याजौ वरमेवाहुरुत्तमम् ॥ ५१
स वै शोचामि सर्वान्वै ये युयुत्सन्ति पाण्डवान् ।

45 ^a) G4 भीष्मद्रोणकृपश्चायमश्वत्थामा तथैव च. — ^c) B (except B3) Ds D8 तथैवाहं; D1 यथा वाहं. — ^d) B D1.2 S वीर्यज्ञात्.

46 ^a) D1 S आर्यवृत्तं. — ^b) D1 G1.2 बिभित्सवः; T G8.5 बिभित्सवः; G4 corrupt.

47 ^a) K4 D8.4 तु भवेद्; S तत्तु वै (for सर्वतो).

48 ^a) S अविषह्यं (T1 G1.2.4 'ह्य; T2 G5 'ह्य) (for ते पुराणं). — ^b) K4 B1.2.4 D7 समाश्रिताः; D2 अवस्थिताः. — ^c) A few N MSS. तुमुले.

49 ^a) D1 सूत (for तात). — ^d) D1 पौत्रा भीष्मस्य द्रोणस्य शिष्याश्चैव कृपस्य च.

50 ^a) B2 D1.10 ये तु; B3 T2 यत्तन्; D8 यज्ञ (for युत्त). B8 T2 मदाश्रयं (T2 'ये); T1 G2.5 अस्मादाश्रयात्; C9 अस्मादाश्रयं (as in text). G2 तात (for किञ्चित्). K8 D1 यत्त (D1 'द) स्मादाश्रयं किञ्चित्; M8-5 यत्तस्मादाश्रयाकिञ्चित्. — ^b) K1.4 D8-6.9 हितम् (for दत्तम्). — K4 om. 50^a-52^a.

51 K4 om. 51 (cf. v.l. 50). — ^b) B1.2.5 D2.9 क्षात्रधर्मं. Ds2 D2 परीप्सवः. — ^c) K5 B D (except D1.2.7.9) क्षत्रियं (for ब्राह्मणं). — ^d) D1 T1 G4.5 M4 परम् (for वरम्).

52 K4 om. 52^a (cf. v.l. 50). — ^a) D9 क्षात्र

विष्णुं विदुरेणादौ तदेतद्भयमागतम् ॥ ५२
 न तु मन्ये विघाताय ज्ञानं दुःखस्य संजय ।
 भवत्यतिबले ह्येतज्ज्ञानमप्युपघातकम् ॥ ५३
 ऋषयो ह्यपि निर्मुक्ताः पश्यन्तो लोकसंग्रहान् ।
 सुखे भवन्ति सुखिनस्तथा दुःखेन दुःखिताः ॥ ५४
 किं पुनर्योऽहमासक्तस्तत्र तत्र सहस्रधा ।
 पुत्रेषु राज्यदारेषु पौत्रेष्वपि च बन्धुषु ॥ ५५
 संशये तु महत्यस्मिन्किं नु मे क्षममुत्तमम् ।
 विनाशं ह्येव पश्यामि कुरूणामनुचिन्तयन् ॥ ५६
 द्यूतप्रमुखमाभाति कुरूणां व्यसनं महत् ।
 मन्देनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतम् ॥ ५७

मन्ये पर्यायधर्मोऽयं कालस्यात्यन्तगामिनः ।
 चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥ ५८
 किं नु कार्यं कथं कुर्यां क नु गच्छामि संजय ।
 एते नश्यन्ति कुरवो मन्दाः कालवशं गताः ॥ ५९
 अवशोऽहं पुरा तात पुत्राणां निहते शते ।
 श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥ ६०
 यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो
 दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः ।
 गदाहस्तः पाण्डवस्तद्वदेव
 हन्ता मदीयान्सहितोऽर्जुनेन ॥ ६१

C. 5. 2084
 B. 5. 51. 61
 K. 5. 51. 61

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५०

(for स वै). D_{3.4} S वो (for वै). — ^b) G_{2.5} M ये युयुत्स (G₅ 'त्सं)त. K_{4.5} B D (except D_{2.7.9}) पांडवैः. — ^d) D₂ तदेव भ'.

53 ^a) K₄ D₂ ननु; T G न तन् (for न तु). G₅ विनाशाय (for विघाताय). — ^b) G₅ नूनं; M जानन् (for ज्ञानं). D₂ भेषजं (for संजय). — ^c) K_{4.5} B D₂ D₃ D_{1.8-8.10} T₂ G₂ अतिबलं; D₂ अनाविलं. — ^d) K_{4.5} B D (except D_{1.8.9}) ज्ञानस्यापि (for ज्ञानमपि).

54 ^a) G₂ अपि हि; G₄ ह्यपि; M_{8.4} (inf. lin.). ^b) ह्यधि- (M₄ orig. व्याधि-) (for ह्यपि). K₅ संयुक्ताः; C₅ निर्मुक्ताः (as in text). G₅ विषयेभ्यो विनिर्मुक्ताः. — ^b) K_{1.5} D_{1-4.7-10} लोकसंग्रहं; C₅ as in text. — ^c) K_{4.5} B_{8.4} D₂ D_{3.4.10} सुखैर् (for सुखे).

55 ^a) K_{4.5} B_{1-8.5} D₃ D_{2-8.10} मोहम्; B₄ S योयम् (G_{4.5} यो मया) (for योऽहम्). D₅ आसक्ताः. — ^c) K_{1.5} D₁ राष्ट्र; K₄ B₄ D₂ D₃ D_{3-5.8.10} राज्ये; D₉ राष्ट्रे (for राज्य-). D₉ पुत्रेषु दारे राज्येषु; G₂ पुत्रेष्वपि दारेषु (sic). — ^d) B₈ पौत्रेष्वपि.

56 ^b) K_{1.5} D_{5.6.8} तु (for तु). K₅ B₂ D₂ D_{3.4.7-9} T G₁ क्षेमम्; C₅ as in text. K₄ B_{4.5} D₂ D₃ D_{1.5.6.10} G₈ उत्तरं (for उत्तमम्). — ^c) K₄ D_{3.4} ह्यनुपश्यामि; D₂ ह्यवगच्छामि; T₁ G_{1.5} एव पश्यामि. — ^d) T₁ G_{1.5} अनयात्ततः; G_{8.4} M₂ अपि चिन्तयन्.

57 ^a) K₄ आप्नोति; D₂ D₁₀ (sup. lin.) T G_{1.4.5} आयाति (for आभाति). D₅ D_{1.2} द्यूतप्रमुखतो भाति.

58 ^a) T₂ G_{1.2} M प्रधिः; C₅ d. s. प्रधिः (as in text). — ^d) M_{1.2} नात्र; C₅ नास्मात् (for नास्य).

59 ^a) K₄ B D (except D₉) कुर्यां (for कार्यं). K_{1.5} D₉ तथा; D_{5.6} च वै (for कथं). D_{5.6} तेषु (for कुर्यां). — ^b) K₄ D_{3.4} कुत्र; G₄ अनु- (for क नु). In D₉ the portion from 59^{ad} up to 5. 60. 12 is lost on missing folios. — ^d) K_{1.5} D₂ D₁₀ कालवशा (D₂ 'शे)नुगाः; S क्रोधवशं गताः.

60 D₉ missing (cf. v.l. 59). K₄ B D (D₉ missing) तदा (for पुरा). — ^c) T₁ G₁ रुदितं (for निनदं). — ^d) T₁ G_{4.5} M₁₋₄ मा (for मां).

61 D₉ missing (cf. v.l. 59). — ^a) T₂ G₁ M_{8.4} (sup. lin.). ^b) यदा (for यथा). — ^b) D₂ चीयमानः; D₂ क्षोभ्यः; D₁₀ नोद्यः. — ^c) K₄ B D (except D_{1.2.7.10}; D₉ missing) वै तथैव (for तद्वदेव). — ^d) K_{1.5} D_{7.10} (sup. lin.) अस्मदीयान् (for मदीयान्). G₅ सहितानर्जुनेन.

Colophon missing in K_{2.8} D₉. — Sub-parvan: K_{1.4.5} B (except B₂) D (D₉ missing) संजययान (D₂ यानसंधि); G₂ M_{1.2} संजयप्रतियान. — Athy. no. (figures, words or both): K₁ 51; D₅ 50; D₉ 47; D₁ G₅ 52; T G₁₋₄ M 53 (M_{2.3.5} 54). — S'loka no.: K₅ 60; D₂ G₅ 61; D₈ 62.

धृतराष्ट्र उवाच ।

यस्य वै नानृता वाचः प्रवृत्ता अनुशुश्रुमः ।
त्रैलोक्यमपि तस्य स्याद्योद्धा यस्य धनंजयः ॥ १
तस्यैव च न पश्यामि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
अनिशं चिन्तयानोऽपि यः प्रतीयाद्रथेन तम् ॥ २
अस्यतः कर्णिनालीकान्मार्गणान्हृदयच्छिदः ।
प्रत्येता न समः कश्चिद्युधि गाण्डीवधन्वनः ॥ ३
द्रोणकर्णौ प्रतीयातां यदि वीरौ नरर्षभौ ।
माहात्म्यात्संशयो लोके न त्वस्ति विजयो मम ॥ ४
घृणी कर्णः प्रमादी च आचार्यः स्यविरो गुरुः ।

समर्थो बलवान्पार्थो दृढधन्वा जितक्लमः ।
भवेत्सुतुमुलं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजयः ॥ ५
सर्वे ह्यस्त्रविदः शूराः सर्वे प्राप्ता महद्यशः ।
अपि सर्वामैरैश्वर्यं त्यजेयुर्न पुनर्जयम् ।
वधे नूनं भवेच्छान्तिस्तयोर्वा फल्गुनस्य वा ॥ ६
न तु जेतार्जुनस्यास्ति हन्ता चास्य न विद्यते ।
मन्युस्तस्य कथं शाम्येन्मन्दान्प्रति य उत्थितः ॥ ७
अन्येऽप्यस्त्राणि जानन्ति जीयन्ते च जयन्ति च ।
एकान्तविजयस्त्वेव श्रूयते फल्गुनस्य ह ॥ ८
त्रयस्त्रिंशत्समाहूय खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।

51

☞ This adhy. is missing in K_{2.3} D₉ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 = (var.) 3. 46. 5. — ^a) K₁ नैवानृता; D₈ चैतानृता; T₁ G₁ ताः सूनुता; T₂ (orig.) G_{3.5} ता नानृता; T₂ (inf. lin.) G₄ नानानृता; G₂ नानाविधा; M तादृगृता (for वै नानृता). — ^b) K₁ T₁ M₄ अनुशुश्रुम. B D (except D₇; D₉ missing) कदाचिदनुशुश्रुम (D₈ 'म:'). — ^c) K₁ D_{7.10} T₂ G₂ अद्य (for स्याद्). — ^d) K₁ D_{2.10} S (except G₃) यस्य योद्धा (by transp.).

2 = (var.) 3. 46. 8. — ^a) T₂ तु न; G_{2.4} न च (by transp.). — ^b) = 3^d. D₂ T₁ G_{3.5} धन्विनः. — B₂ (hapl.) om. 2^e-3^d; K₁ reads it in marg.

3 B₂ om. 3; K₁ reads it in marg. (cf. v.l. 2). — 3^{ab} = (var.) 3. 46. 6^{ab}. — ^a) D_{8.2} D_{7.8} G₄ कर्णनालीकान्. — K₅ om. 3^{cd}. — ^c) K₄ प्रतीयान्; D₁ युध्यतो; D_{2.8} प्रमेता; Ca. d प्रत्येता (as in text). — ^d) = 2^b. S विद्यते सव्यसाचिनः.

4 = (var.) 3. 46. 9. — ^b) S वीरं (T₁ G₁ वा तं) नरर्षभं. — After 4^{ab}, N (K_{2.3} D₉ missing) ins.:

332* कृतास्त्रौ बलिनां श्रेष्ठौ समरेष्वपराजितौ ।

— ^c) K_{4.5} B D (except D_{1.8}; D₉ missing) G_{1.3} महान्स्यात्; T₂ G₄ उभाभ्यां; Ca. d माहात्म्यात् (as in text).

5 = (var.) 3. 46. 10-11^{ab}. K₅ om. 5^a-8^b. — ^d) G₄ M (except M₁) जितं (for दृढं). — ^e) T₁ G_{4.5} M (except M₂) तु (M₁ inf. lin. सु- as in text). A few MSS. तुमलं. K₁ D₈ Ca. d. s. तुमु (K₁ D₈ 'म') ले युद्धे. — ^f) G₅ सर्वतः; C₅ सर्वशः (as in text). K₁ M₁

Ca. d. s अपराजितः. T₂ सर्वक्षत्रभयावहं.

6 = (var.) 3. 46. 11^c-12^d. K₅ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) K₄ D_{3.4} [अ]प्यस्त्रं; M₁ शस्त्रं (for ह्यस्त्रं). — ^b) D₂ सर्वैः प्राप्तं (for सर्वे प्राप्ता). — S repeats 6^{ef}-10^{ab} here (with v.l.), reading the lines for the first time after 5. 48. 45^{ab}. — ^c) G₁ (first time) यथा; G₅ (second time) जये (for वधे). — ^f) S (first time) तत्र and (second time) ए (T₁ ते)षां; Ca. d तयोर् (as in text). K₁ वै (for वा). K_{1.4} B D (except D_{1.2}; D₉ missing) फल्गुनस्य. K₄ B (except B₂) D (except D_{1.3}-5.7; D₉ missing) च (for वा).

7 = (var.) 3. 46. 13. K₅ om. 7 (cf. v.l. 5). S repeats 7 here (with v.l.); cf. v.l. 6. — ^{ab}) B Dn Ds D_{5.6.8} transp. जेता and हन्ता. T₁ G_{2.4} M (all first time) and T₂ G_{1.3.5} (all both times) वा (for च). D_{1.2} नैवास्य (for चास्य न). — G₅ om. 7^e-8^d. — ^d) K₁ D₇ समुत्थितः (for य उत्थितः).

8 K₅ om. 8^{ab}; G₅ om. 8 (cf. v.l. 5, 7). S repeats 8 here (with v. l.); cf. v.l. 6. — ^a) D₂ शस्त्राणि; G₈₋₅ M (all first time) ह्यस्त्राणि (for ऽप्यस्त्राणि). — ^b) D₂ जयन्ति न जयन्ति च; S (both times) युध्यन्ति विजयन्ति च (G₅ om. second time). — ^c) S (first time) अयं तु; Ca. d एकांत- (as in text). D₂ चेह; T₁ G₁ (both second time) त्वेष (for त्वेव). — ^d) Some N MSS. फल्गुनस्य. K_{1.5} तु; B₂ D_{1.2.8} T₂ (second time) G₄ (both times) च; D_{2.4.7.10} G₁ (both times) हि; M₅ (second time) वा (for ह).

9 = (var.) 3. 46. 14. S repeats 9 here (with

जिगाय च सुरान्सर्वान्नास्य वेभिः पराजयम् ॥ ९
 यस्य यन्ता हृषीकेशः शीलवृत्तसमो युधि ।
 ध्रुवस्तस्य जयस्तात यथेन्द्रस्य जयस्तथा ॥ १०
 कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ।
 युगपत्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुमः ॥ ११
 नैव नोऽस्ति धनुस्तादृङ् योद्धा न च सारथिः ।
 तच्च मन्दा न जानन्ति दुर्योधनवशानुगाः ॥ १२
 शेषयेदशनिर्दीप्तो निपतन्मूर्ध्नि संजय ।
 न तु शेषं शराः कुर्युस्तास्तात किरीटिना ॥ १३
 अपि चास्यन्निवाभाति निम्नन्निव च फल्गुनः ।
 उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥ १४
 अपि बाणमयं तेजः प्रदीप्तमिव सर्वतः ।
 गाण्डीवेदं दहेताजौ पुत्राणां मम वाहिनीम् ॥ १५

अपि सा रथघोषेण भयार्ता सन्वयसाचिनः ।
 विव्रस्ता बहुला सेना भारती प्रतिभाति मे ॥ १६
 यथा कक्षं दहत्यग्निः प्रवृद्धः सर्वतश्चरन् ।
 महार्चिरनिलोद्भूतस्तद्वद्वक्ष्यति मामकान् ॥ १७

यदोद्धमन्निशितान्बाणसंघा-
 न्स्थाताततायी समरे किरीटी ।
 सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा
 यथा भवेत्तद्वदवारणीयः ॥ १८
 यदा ह्यभीक्ष्णं सुबहून्प्रकारा-
 ञ्श्रोतासि तानावसथे कुरूणाम् ।
 तेषां समन्ताच्च तथा रणाग्रे
 क्षयः किलायं भरतानुपैति ॥ १९

C. 5. 2105
B. 5. 52. 20
K. 5. 52. 20

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१

v.l.); cf. v.l. 6. — ^a) K₁ B (except B₃) D₅ D_{1.2.7.8.10} समाः सूतः; K₅ समये तेषु; D₅ क्षपाः सूतः; T₁ G₅ M (all both times), T₂ (second time) and G₁₋₃ (all first time) सहैद्रेण; T₂ G₄ (both first time) सहस्राणि; G_{1.2.4} (all second time) सहस्रेण; G₂ (second time) महैद्रेण (for समाः सूतः); all comm. cite त्रयस्त्रिंशत्समाः. ✽ C_a: त्रयस्त्रिंशत् समा वर्षाणि यस्य स तथा । त्रयस्त्रिंशत् समा इति पाठेऽसमस्ते त्रयस्त्रिंशत् समा यस्येति शेषः । C_n: त्रयस्त्रिंशत्समा वर्षाणि अतीता इत्यर्थः । संधिरार्षः । ✽ — ^a) K₅ B D_n D₅ D_{5.6.8.10} C_n विद्मः; T₁ G_{1.5} (all second time) वेत्ति (for वेद्मि). S both times (G₁ M₅ first time only) पराभवः.

10 S repeats 10^{ab} here; cf. v.l. 6. — ^b) K₁ 'समायुतः; D₁ 'यशोनिधिः (for 'समो युधि). — ^c) K₄ B₄ ध्रुवं (for ध्रुवः). K₁ कृतं तात व्रतं तस्य; K₅ क्षेमं तस्य ध्रुवं तात; D_{1.2} ध्रुवं तस्य भवेत्तात; S कृतं तस्य (G₅ कृतस्तस्य; G₅ अर्जुनस्य) ध्रुवं तात.

11 ^a) S युक्तौ (for यत्तौ). — ^b) B₃ वरिष्ठः; C_a. d अभिज्यं (as in text). — ^d) D₅ इति (for अनु). K₄ B D (except D_{5.7.10}; D₅ missing) शुश्रुम.

12 ^a) K_{4.5} B D_n D₅ D_{2-5.8.10} नैवास्ति नो; D₂ न रथोस्ति; S नैव चास्ति. — ^b) D₁ G₅ न योधा; G₄ M न

हया. — ^c) K₁ T₂ ते (for तत्). D_{1.2} बुध्यन्ते (for जानन्ति).

13 =(var.) 3. 46. 15. — ^a) G_{4.5} शेषयेत्. D₁ M दीप्ता (for दीप्तो). — ^b) K₅ B (except B₅) D_n D_{5.4.7.10} विपतन्; D₁ G₃ M पतन्ती; D₂ प्रपतन्; D_{5.6.8} निपतन्. — K₅ om. 13^c-19^d; D₅ om. 13^c-15^b. — ^c) K₄ B (except B₅) D_n D_{5-6.8.10} तात (for कुर्युः). — ^d) K₄ B D_n D_{5-6.8.10} कुर्युस्ताः (B₅ मुक्तास्तात) (for अस्तास्तात).

14 K₅ D₅ om. 14 (cf. v.l. 13). — ^b) D₁ एव (for इव). B D_n D_{1.2.5.6.8} धनंजयः; a few N MSS. च फल्गुनः (for च फल्गुनः). S विनिम्नन्निव फल्गुनः. — ^c) K₁ क्रुद्धः शरसहस्रेण; S उत्पतन्तीव (T₁ G₁ 'तन्ति च; T₂ G₅ 'तन्निव) कायेभ्यः.

15 K₅ om. 15; D₅ om. 15^{ab} (cf. v.l. 13). — ^b) D₂ T₁ G₅ सर्वशः (for 'तः). — ^c) K₁ गांडीवेयं; B_{1.3.4} D_n D₅ D_{1.8} T G (except G₂) C₅ 'वोत्थं; D₁ 'वाग्निर्; D₂ 'वेन (for 'वेद्धं). D_{1.2.10} S (except M₅) दहेत्तात. C₅ cites आजौ (as in text).

16 =(var.) 3. 46. 17. K₅ om. 16 (cf. v.l. 13). — ^a) D₅ स्म; M_{1.2} वा (for सा). — ^c) K₄ B (except B₅) D_n D_{1-5.8.10} बहुधा (for 'ला).

५२

C. 5. 2106
B. 5. 53. 1
K. 5. 53. 1

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथैव पाण्डवाः सर्वे पराक्रान्ता जिगीषवः ।
तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः ॥ १
त्वमेव हि पराक्रान्तानाचक्षीथाः परान्मम ।
पाञ्चालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् ॥ २
यश्च सेन्द्रानिमाँल्लोकानिच्छन्कुर्याद्विशे बली ।
स श्रेष्ठो जगतः कृष्णः पाण्डवानां जये धृतः ॥ ३
समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् ।

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 13). — ^a) Dn1 स च (for कश्चं). K4 B D (D9 missing) महानग्निः (D2 महावह्निः); Gs दहेदग्निः. — ^b) K4 B D (except D1; D9 missing) प्रदहेत्; G3.4 प्रदीप्तः (for प्रवृद्धः). — ^c) G3.4 महाग्निः (for 'चिद्'). M महानिलबलोद्धूतः. — ^d) D10 तथा (for तद्वद्). T1 G1.5 मे सुतान् (for मामकान्).

18 = (var.) 3. 46. 18. Ks om. 18 (cf. v.l. 13). — ^a) T G यतः (T2 G5 यथा) (for यदा). T G उद्धहन् (T2 G8 उत्सृजन्) (for उद्धमन्). T1 G1 निहितान् (for निशितान्). G2.3 M 'वर्षान्; G4 'पूगान् (for 'संघान्). D2 यदोद्धमद्गणसंघाच्छिताग्रान्. — ^b) K4 B D (except D1.2; D9 missing) T तानाततायी; G5 अस्त्राततायी. — ^c) K4 B D (D9 missing) अपारं (for अवारं).

19 Ks om. 19 (cf. v.l. 13). — ^a) K1 तस्य; D1.3 यस्य; G (except G5) यथा (for यदा). M (except M1) अपि (for हि). S प्रणादान्; all comm. प्रकारान् (as in text). — ^b) T2 श्रोष्यामि; all comm. श्रोतास्मि (as in text). K1 वा चातिवधे; K4 B (except B4) Dn1 D5.6 तातावं; D1 धातावं; T2 यानावं; G8 नानावं (for तानावं). All comm. cite आवसथे (as in text). — ^c) K1 समं तत्र (for समन्ताच्च). G5 हि (for च). G8 तदा (for तथा). — ^d) S (except G1.5) भवताम् (for भरतान्).

Colophon missing in K2.8 D9. — *Sub-parvan*: K1.4.5 B D संजययान (D2 यानसंधि; D9 missing); M संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: M अर्जुनप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 52; D5 51; D6 48; D7 G5 53; T G1-4 M1.4 54; M2 50; M3.5 55. — *S'loka no.*: Dn 20; D8 21.

शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ ४
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः क्रूरकर्मा महारथः ।
मामकेषु रणं कर्ता बलेषु परमास्त्रवित् ॥ ५
युधिष्ठिरस्य च क्रोधादर्जुनस्य च विक्रमात् ।
यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयं मे तात जायते ॥ ६
अमानुषं मनुष्येन्द्रैर्जालं विततमन्तरा ।
मम सेनां हनिष्यन्ति ततः क्रोशामि संजय ॥ ७
दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ।

52

 This adhy. is missing in K2.8 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59). Gs transp. adhy. 52 and 53.

1 Ks om. from 1st up to 5. 54. 25^{ab}. — ^a) D2 रणे; G5 जयैर् (for जये). D2 G8 वृताः; T2 G2-4 रताः (for धृताः); cf. v.l. 3^d.

2 Ks om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) A few MSS. पंचालान्, कैकयान्, मात्स्यान् and मगधान्. K1 वंगं; D2 सर्वं; D7.10 अंगं; T2 अन्यं (for वत्सं).

3 Ks om. 3 (cf. v.l. 1). — ^a) D2 यः सहैद्रान्. — ^b) B2.5 Ds D1-8.10 वशी (for बली). — ^c) Dn9 Cn स स्रष्टा; D1 स ज्येष्ठो; T1 G1.5 श्रेष्ठस्य (for स श्रेष्ठो). Ds स्रष्टा (for कृष्णः). — ^d) K4 D1.2 वृतः; G8 रतः (for धृतः); cf. v.l. 1^d.

4 Ks om. 4 (cf. v.l. 1). — ^b) S क्षिप्रहस्तवान्. — ^c) K1 S संप्राप्तः (for शैनेयः). T1 G1.5 स्थायी (for स्थाता). — ^d) D1 बीजवद्विसृजन्; G5 जवात्प्रतिवपन्. Ca cites प्रवपन् (as in text).

5 Ks om. 5 (cf. v.l. 1). — ^a) D1 G4.5 पांचालः. — ^b) T1 G1.5 हृदवर्मा; T2 G2 M कृतवर्मा; G8 कृतकर्मा; G4 धृतं (for क्रूरं).

6 Ks om. 6 (cf. v.l. 1). — ^a) K4 D2.4 तु (for च).

7 Ks om. 7 (cf. v.l. 1). — ^b) D1 बलं; Ca.8 जालं (as in text). G5 अंतकृत्; Ca. d.8 अन्तरा (as in text). — ^c) G5 हरिष्यन्ति. K4 B2.4 Dn Ds D8-8.10m Cs न मे सैन्या (D1 सेना) स्तरिष्यन्ति; D2 सेनां हनिष्यन्ति मम. — ^d) D1 ततः शोशामि; T G1-3 M1 हत्यभिको; G4 अभिको; M2-8 यदि क्रो.

मेधावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पाण्डुनन्दनः ॥ ८
 मित्रामात्यैः सुसंपन्नः संपन्नो योज्ययोजकैः ।
 भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैरुपपन्नो महारथैः ॥ ९
 धृत्या च पुरुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पाण्डवः ।
 अनुशंसो वदान्यश्च ह्रीमान्सत्यपराक्रमः ॥ १०
 बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ।
 तं सर्वगुणसंपन्नं समिद्धमिव पावकम् ॥ ११
 तपन्तमिव को मन्दः पतिष्यति पतंगवत् ।
 पाण्डवाग्रिमनावार्यं मुमुर्षुर्मूढचेतनः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ५२

तनुरुचः शिखी राजा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ।
 मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ॥ १३
 तैरयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत ।
 युद्धे विनाशः कृत्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवम् ॥ १४
 एषा मे परमा शान्तिर्यया शाम्यति मे मनः ।
 यदि त्वयुद्धमिष्टं वो वयं शान्त्यै यतामहे ॥ १५
 न तु नः शिक्षमाणानामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ।
 जुगुप्सति ह्यधर्मेण मामेवोद्दिश्य कारणम् ॥ १६

C. 5. 2120
B. 5. 54. 19
K. 5. 53. 18

8 Kt om. 8 (cf. v.l. 1). — ^a) D1.2 यशं (for मनं). — ^b) G2.4 M1 (inf. lin.) बलं (for लक्ष्मीं). Ds D1 M1.2.8 (inf. lin. as in text). ^c) वचसा; T2 M4 वचसा. — ^d) D1 धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः.

9 Ks om. 9 (cf. v.l. 1). — ^a) K1 Dr T G सु (G4 सं) प्रसन्नैः (T2 ज्ञः); M सु (M2 स) संपन्नैः. — ^b) K1 Ds युज्य-; K4 Dn Ds-6 G8 युद्ध-; B1.2.5 Ds D10 युज्य-; B3.4 D1 T2 योज्य-; Ca. d. s योज्य- (as in text). — ^c) K4 B Dn Ds Ds-6 वीरैर् (B8 स्वैर्); Ds घोरैर्; T1 G1.5 मित्रैर् (for पुत्रैर्). Dr. 10 शूरैश्च भ्रातृभिः पुत्रैर्. — ^d) D1 T1 G1.4 उपपन्नैर्.

10 Ks om. 10 (cf. v.l. 1). — ^b) Ds मित्रभृत्यैः; Dr नैपुण्येन; Ca. d. s नैभृत्येन (as in text). — ^d) Ds धीः; T1 G1.4.5 श्री (for ह्री).

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 1). — ^a) S (except M2) श्रुतात्मा (for कृ).

12 Ks om. 12 (cf. v.l. 1). — ^a) K1 एव; K4 B3.4 अभि (for इव). T2 मर्त्यः (for मन्दः). — ^d) K4 B2.4 D (except Dr. 10; Ds missing) नष्ट (for मूढ).

13 = (var.) 5. 36. 47 (q. v.). Ks om. 13 (cf. v.l. 1). — ^a) Dn Ds m तनुरुद्धः; Ca. d. np तनुरुचः (as in text). — ^b) K1.4 B4 D (Ds missing) Ca. d मिथ्योपचरितो मया; T2 जांबूनदसमप्रभः.

14 Ks om. 14 (cf. v.l. 1). — ^a) B3.5 नैव युद्धं (for तैरयुद्धं).

15 Ks om. 15 (cf. v.l. 1). — ^a) T1 G1 च परा (for परमा). K4 B3.4 Dn Ds Ds-6.8 बुद्धिः; D1 शक्तिः (for शान्तिः). Dr. 10 ह्यमेव परा शान्तिः; T2 एवमेषा परा

शान्तिः; M2 एषां तथा परा शान्तिः. — ^b) Ds D2.7.10 T2 G8.5 यथा (for यया). D1 T2 शाम्येत. S (except G2-4) मतिः (for मनः). — B5 om. 15^a-16^a. — ^c) K1 D8 यदित्थं युद्धम्. — ^d) K1 T2 G8 शान्त्या; T1 G1.5 गत्वा; G2 M शान्त्या (for शान्त्यै). S (except G4) यतेमहि.

16 Ks B5 om. 16 (cf. v.l. 1, 15). — ^a) Ds2 D6 G1.2 न तु नः; Dr न पुनः. K1 Ca. d शिक्षमाणानां; K4 B (B5 om.) D (except D1; Ds missing) ह्रिद्यमाणानां (B1-3 मानान्वै); G8 क्षममाणानां; G4 शाम्यः; Cs शिक्ष (as in text). T1 ननु निरीक्षमाणानां. — ^c) B2 D2 S Cd. s जुगुप्सते; Ca as in text. D3.4 च; Dr स्व (for ह्य-). — ^d) D2 G2 ममेव; all comm. मामेव (as in text).

Colophon missing in K2. s Ds; Ks Ds om. it. — Sub-parvan: K1.4 B Dn Ds D1.3-7.10 संजययान; T1 G1 M संजयप्रतियान. — Adhy. name: M (except M1) धर्मपुत्रप्रशंसा. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 53; Ds 52; D6 49; Dr 54; S 55 (M2. s. 5 56). — S'loka no.: Dn Ds 16.

53

This adhy. is missing in K2. s. 5 Ds (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 52. 1; 50. 59). G5 transp. adhy. 52 and 53.

1 Gs om. 1-2. — ^a) K4 भावः; G2 कुद्धः; G3 कृत्स्न (for क्षत्र).

2 Gs om. 2 (cf. v.l. 1). — ^b) K1.4 Ds D2.7.10

५३

C. 5. 2121
B. 5. 54. 1
K. 5. 54. 1

संजय उवाच ।

एवमेतन्महाराज यथा वदसि भारत ।

युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गाण्डीवेन प्रदृश्यते ॥ १

इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः ।

यत्पुत्रवशमागच्छेः सत्त्वज्ञः सव्यसाचिनः ॥ २

नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ।

त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३

पिता श्रेष्ठः सुहृद्यश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ।

आस्थेयं हि हितं तेन न द्रोग्धा गुरुच्यते ॥ ४

इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पराजितान् ।

द्यूतकाले महाराज सयसे स्म कुमारवत् ॥ ५

परुषाण्युच्यमानान्स पुरा पार्थानुपेक्षसे ।

कृत्स्नं राज्यं जयन्तीति प्रपातं नानुपश्यसि ॥ ६

वीर* (for धीर*). Ds Ds. 6. 8 धीमतः; D1 निश्चयं; T1 G1 निर्णयं (for नित्यशः). — °) B (except Bs) Dn1 Ds. 4 यः (for यत्). T G1. 2 M (except M1) शतम् (for वशम्). D1 आपन्नः; Ds अन्विच्छेः; Ds S (Gs om.) आगच्छेत् (T1 च्छत्; Ms च्छे). — °) K4 B3 D (except Ds. 8; Ds missing) तत्त्वज्ञः; S (Gs om.) सत्त्वस्थं. D7 T2 G1. 2 M2 सव्यसाचिनं.

3 °) D1 Cs नैव; Cs नैष (as in text). Gs एवमेतन्महाराज. — °) D2 तावकाश्च कृता. Cs cites शश्वत् (as in text). — °) S अर्द्धि (Gs र्थि) ताः (for आदितः). K1 पार्थो. — °) K1 निकृतो; Dn1 Ds. 4 वंचिता (? gloss); S (except G2 Ms) निकृत्या (for निकृता). — After 3, S ins.:

333* स्वीकृतास्तेर्जनपदाः कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।

कथं वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रतिपद्यथाः ।

[= (var.) 7. — (L. 1) G2-4 ते (for तैर्). — (L. 2) Gs प्रतिपद्यते.]

4 °) K1 D1. 7. 10 T Gs. 5 M (except M2) ज्येष्ठः (for श्रेष्ठः). Ds Gs सुहृद्यश्च; Ds गुरुर्यस्य; T1 सुहृदश्च. — °) K1 S स्व (T G सु) मते (for हि हितं).

5 °) S जितं (Gs जयं) (for जितान्). — After 5, T G (except G2) read 10.

6 °) K1 D7. 10 तान्; K4 Ds-6 त्वं; B Dn Ds Ds च; T1 G1. 4. 5 तु; T2 तैः (for स्म). — °) D1 राज्यं कृत्स्नं

पित्र्यं राज्यं महाराज कुरवस्ते सजाङ्गलाः ।

अथ वीरैर्जितां भूमिमखिलां प्रतिपद्यथाः ॥ ७

बाहुवीर्यार्जिता भूमिस्तव पार्थैर्निवेदिता ।

मयेदं कृतमित्येव मन्यसे राजसत्तम ॥ ८

ग्रस्तान्गन्धर्वराजेन मज्जतो ह्यपुवेऽम्भसि ।

आनिनाय पुनः पार्थः पुत्रांस्ते राजसत्तम ॥ ९

कुमारवच्च सयसे द्यूते विनिकृतेषु यत् ।

पाण्डवेषु वनं राजन्प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ॥ १०

प्रवर्षतः शरव्रातानर्जुनस्य शितान्बहून् ।

अप्यर्णवा विशुष्येयुः किं पुनर्मांसयोनीयः ॥ ११

अस्यतां फल्गुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरम् ।

केशवः सर्वभूतानां चक्राणां च सुदर्शनम् ॥ १२

वानरो रोचमानश्च केतुः केतुमतां वरः ।

(by transp.). M (except M1) इह (for इति).

7 After 7^{ab}, Ds (marg.). 8 ins.:

334* प्रार्थयन्ति महायुद्धे नानुबन्धमवेक्षसे ।

— Ds transp. 7^{ad} and 8^{ab}. — °) K1 पृथक्; S कथं (for अथ). D2 वीर्यार्जिताम्. K4 B D (except D7. 10; Ds missing) उर्वीम् (for भूमिम्). — °) Ds S (except T2 G1. 2) प्रति* (for प्रत्य*).

8 Ds transp. 7^{ad} and 8^{ab}. — °) D1 S (except T2 G1. 2. 4) वीर्यार्जिता. — °) K4 D1-2. 7 एवं (for एव). — °) G2. 8 साधु* (for राज*).

9 G4 (hapl.) om. 9. — °) K4 पुरा (for पुनः).

10 T G (except G2) read 10 after 5. — °) K4 B2 D1-4 T2 G2-4 वने (for वनं).

11 °) K4 शरजालान्. — °) K4 D10 (sup. lin. शरान्) सितान्; Bs तथा (for शितान्).

12 °) Some N MSS. फाल्गुनः. S Cs पाण्डव (Cs वः/श्रेष्ठो. — °) K1 Ds. 4. 8 गाण्डिवं; Cs as in text. — °) K4 B1. 2. 5 D (except D1. 2. 7. 10; Ds missing) आयुधानां; T2 अस्त्राणां च (for चक्राणां च).

13 °) Ds. 8 तु (for च). — °) G4 वहतो; Gs सुरथो (for सरथो). — °) B (except B4) Dn Ds. 8 बहून्; Gs युधि (for वहन्). Gs. 4 बाहाः श्वेतहया रणे (Gs रथे). — °) B4 Ds ते; D2 T2 G2. 8 M वो; T1 Gs वै; G1. 4 यो (for नो). S राज्ञः (for राजन्). — °) D1. 6 ह्योदितं.

एवमेतानि सरथो वहञ्चेतहयो रणे ।
 क्षपयिष्यति नो राजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ १३
 तस्याद्य वसुधा राजन्निखिला भरतर्षभ ।
 यस्य भीमार्जुनौ योधौ स राजा राजसत्तम ॥ १४
 तथा भीमहतप्रायां मज्जन्तीं तव वाहिनीम् ।
 दुर्योधनमुखा दृष्ट्वा क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ॥ १५
 न हि भीमभयाद्भीता लप्स्यन्ते विजयं विभो ।
 तव पुत्रा महाराज राजानश्चानुसारिणः ॥ १६
 मत्स्यास्त्वामद्य नार्चन्ति पाञ्चालाश्च सकेकयाः ।

शाल्वेयाः शूरसेनाश्च सर्वे त्वामवजानते ।
 पार्थ ह्येते गताः सर्वे वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ १७
 अनर्हानेव तु वधे धर्मयुक्तान्विकर्मणा ।
 सर्वोपायैर्नियन्तव्यः सानुगः पापपूरुषः ।
 तव पुत्रो महाराज नात्र शोचितुमर्हसि ॥ १८
 द्यूतकाले मया चोक्तं विदुरेण च धीमता ।
 यदिदं ते विलपितं पाण्डवान्प्रति भारत ।
 अनीशेनेव राजेन्द्र सर्वमेतन्निरर्थकम् ॥ १९

5. 2142
 5. 54. 22
 5. 54. 22

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

14 ^a) Ds T₂ G₄ M (except M₁) अखिला (for लि). — ^d) K₁ B₅ Dn₃ Ds D_{8-5.8.10} सत्तमः.

15 ^a) M दुर्योधनमुखान्. D₇ तात; D₁₀ सर्वे (for दृष्ट्वा).

16 ^a) T₁ G_{1.2.5} बलाद् (for भयाद्). K₄ B_{2.5} Dn Ds D₈₋₆ न भीमार्जुनयोर्भीता. — ^b) B_{1.8.4} Dn D_{8-7.10} लप्स्यन्ति; T G लभन्ते. B₅ T₂ G_{3.4} प्रभो; T₁ G_{1.5} कथं (for विभो). — ^c) S (except G₅) वाहो (for राज). — ^d) D_{2.10} (m as in text) चारिणः (for सारिणः).

17 ^a) D_{1.2} तात; G₂ एव (for अद्य). D₈ नाछति; G₈ M नेच्छति. — ^b) A few MSS. पंचालाः. Some N MSS. कैकयाः. B₄ मदके (for च सके). — ^c) Some MSS. शाल्वेयाः. B₈ शूरसेनाश्च सर्वेषां. — ^d) K₁ सर्वे ते त्वामुपेक्षते; B₈ शाल्वेया अवजानते; D₁₀ सर्वे ते त्वावजा; S सर्वे प्राच्याश्च मारिष. — ^e) D_{7.10} transp. ह्येते and सर्वे. S एव (for ह्येते). T₁ G_{1.5} आगताः (for गताः). — After 17, S reads 18^{ef}; while N (K_{2.5.5} D₉ missing) ins.:

335* भक्त्या ह्यस्य विरुध्यन्ते तव पुत्रैः सदैव ते ।

[Dn₁ Ds₁ D_{2.4.6} भक्ताः. Ds₁ तस्य. K₁ D_{7.10} दुरात्मभिः; D₁ महाबलैः (for सदैव ते). B₅ Dn₁ D_{2.8.6} तैः (for ते).]

18 ^a) D₁ अर्हानेकत्र बाध्येद्यो; D₂ अर्हानेव तु राधेयो; D₇ तानेव बुबुधे यो वै; D₁₀ अनर्हो नैव बुबुधे; S अनर्हो येन वध्येत (T₁ बाध्येत; G₂ बुध्येत; G_{2.5} युध्येत). — ^b) S धर्मयुक्तो विचक्षणः. — After 18^{ab}, K₄ B D (except D₁; D₂ marg. sec. m.; D₉ missing) ins.:

336* योऽङ्केयत्पाण्डुपुत्रान्यो विद्वेष्ट्यधुनापि वै ।

— ^a) S सर्वेपायैर्नियन्ताहः. — ^d) D_{1.2.7} T₂ G₄ M₁ (inf. lin.). 2.4 (inf. lin.) सोधमः; T₁ G₁₋₃ M_{1.3-5} सोधर्म्यः (for सानुगः). — After 18^{ed}, S ins.:

337* अपरोक्षं महाराज साक्षाच्चैनं ब्रवीम्यहम् ।

[M एनद् (for एनं).]

— S reads 18^{ef} after 17. — ^a) K₁ D_{6.6} महाराजन्. S पुत्रस्य तव दोषेण. — ^f) K_{4.5} B Dn Ds D₂₋₈ नानु; D_{1.10} नातः; G₅ नाव (for नात्र).

19 ^a) K₄ D_{8.4} G₈ प्रोक्तं (for चोक्तं). — ^b) S तथा भीष्मेण धी. — ^c) K₄ Dn₂ D_{1.8} G₁ अनीशेनैव; D₇ शे तव; T₂ G₂₋₅ शे त्वयि. Ca. d cito अनीशन (as in text). — ^f) D₂ एव (for एतन्).

Colophon missing in K_{2.8} D₉; K₅ om. it. — Subparvan: K_{1.4} B D संजययान (D₂ यानसंधि; D₉ missing); T₁ G₁₋₄ M संजयप्रतियान. — Adhy. name: M पांडवप्रसंसनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ G₅ 54; D₅ 53; D₆ 50; D₇ 55; T G₁₋₄ M 56 (M₂₋₅ 57). — S'loka no.: Dn 22; D₈ 38; G₆ 23.

54

☞ This adhy. is missing in K_{2.8} D₉ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59). K₅ om. 1-25^{ab} (cf. v.l. 5. 52. 1).

1 G_{2.4} M_{1-3.5} om. 1^{ad}; T₂ reads it in marg. — ^a) T G_{1.5} च (for स्म). K₁ Ds₂ परा- (for परान्). K₁ B_{2.4} Dn Ds D_{5.6.8} T₂ G₈ जेतुं (for राजन्). M₆

दुर्योधन उवाच ।

न भेतव्यं महाराज न शोच्या भवता वयम् ।
समर्थाः स्म परात्राजन्विजेतुं समरे विभो ॥ १
वनं प्रव्रजितान्पार्थान्यदायान्मधुसूदनः ।
महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २
कैकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
राजानश्चान्वयुः पार्थान्वहोऽन्येऽनुयायिनः ॥ ३
इन्द्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ।
व्यगर्हयंश्च संगम्य भवन्तं कुरुभिः सह ॥ ४
ते युधिष्ठिरमासीनमजिनैः प्रतिवासितम् ।
कृष्णप्रधानाः संहत्य पर्युपासन्त भारत ॥ ५
प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूर्चुर्नराधिपाः ।
भवतः सानुबन्धस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६
श्रुत्वा चैतन्मयोक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ।

महाबाहो (for परात्राजन्). — ^a) K₁ राजेंद्र; B_{2.4} Dn
Ds D_{6.6.8} G₈ बलिनः; T₈ राजंश्च (for विजेतुं). D₁ वयं;
D₂ प्रभो (for विभो).

2 ^a) K₄ B D (except D_{1.2}; D₉ missing) G_{8.4}
वने. K_{1.4} B_{1.2.5} D_{2-5.8} G₈ प्रव्रजितान्. — ^e) D₂
महता च बलौघेन. — ^d) K₁ परराष्ट्रवि°.

3 ^a) A few MSS. कैकया or कैकेया. — ^b) T₁ G₁
वीर्यवान्; T₂ M पार्थिवः (for पार्षतः). — G₅ om. 3rd.
— ^c) G₈ आययुः (for अन्वयुः). D₁₀ पार्थ; M_{1.2.5}
(inf. lin.) पश्चाद् (for पार्थान्). — ^d) D_{1.2} ये; G₄ हि
(for अन्ये).

4 ^e) K₁ विगर्हयन्संगम्य; D_{1.2.10} S वि(G_{1.2}
व्य)गर्हयन्तः (D₁ °त) सं°.

5 ^a) D_{6.6.8} G₈ युधिष्ठिरं समासीनं. — ^b) T₂ अनुजैः
(for अजिनैः). S परिवारितं. — ^c) G₅ संगम्य; M₂
संगत्य; Ca.d संहत्य (as in text). — ^d) K₁ B₅ Dn₁ Ds
T₁ G (except G₈) पर्युपासत.

6 ^a) K₁ °दानेन; D₁ °दानस्य (for °दानं च).

7 ^a) K₄ B Dn Ds D₂₋₆ M₄ चैवं; D₁ एवैतन्; D₂
एव तु; G चैते (for चैतन्). D_{1.2} ते (for तु). — ^b) K₁
B₅ D_{1.2.5.6.8} T₂ G_{2.3} °कृपास्तथा; G₄ °कृपादयः.

8 D₁ om. 8th. — ^a) B Ds₁ न नः; Dn D₆ ततः;
Ds₂ न तु; D₂ नावः; T C₄ न चेत्; G_{1.3.5} M न च; G₂ न

ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ ॥ ७
न ते स्थास्यन्ति समये पाण्डवा इति मे मतिः ।
समुच्छेदं हि नः कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ८
ऋते च विदुरं सर्वे यूयं वध्या महात्मनः ।
धृतराष्ट्रश्च धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तमः ॥ ९
समुच्छेदं च कृत्स्नं नः कृत्वा तात जनार्दनः ।
एकराज्यं कुरूणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १०
तत्र किं प्राप्तकालं नः प्रणिपातः पलायनम् ।
प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥ ११
प्रतियुद्धे तु नियतः स्यादस्माकं पराजयः ।
युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥ १२
विरक्तराष्ट्राश्च वयं मित्राणि कुपितानि नः ।
धिकृताः पार्थिवैः सर्वैः स्वजनेन च सर्वशः ॥ १३
प्रणिपाते न दोषोऽस्ति बन्धूनां शाश्वतीः समाः ।

हि (for न ते). Ds D_{3-5.8} T₂ समरे (for °ये). — G₂
om. 8th.

9 D₁₀ om. 9th-10th. — ^a) Dn₁ चै; G₂ हि (for च).
K₄ B D (except D_{1.7}; D₁₀ om.; D₉ missing) G₈
M_{2.5} विदुरात्. — ^b) B₂₋₄ Dn Ds मता मम; D_{1.8} T
G_{1.5} महात्मना (T₂ °नां) (for महात्मनः). — ^c) K₄ B
D (except D_{1.2.7}; D₁₀ om.; D₉ missing) M₂ तु (for
च). — ^d) B_{2.8} D_{2.5.6.8} T₁ G_{2.5} M₈₋₅ °सत्तम.

10 D₁₀ om. 10th (cf. v.l. 9). — ^a) D_{2.7} G₂ हि
(for च). D₂ T G_{1.2.4.5} M नः कृत्स्नं (by transp.); D₇
नः सर्वे. G₈ समुच्छेदं ततः कृत्वा. — ^b) G₈ कृत्स्नं (for
कृत्वा). D₂ तत्र (for तात). — ^c) B_{2.5} Ds₁ ऐकं (for
एकं). K₁ Ds₂ D₁₀ च; D₂ G₈ हि; G₄ स; M₁ स्वं
(inf. lin. as in text) (for स्म).

11 ^b) M (except M₁) प्रणिपातं; Ca.d as in text.
— ^d) T₂ G_{2.8} °योस्त्यामहे.

12 ^a) T₁ नियते; T₂ G₅ नियतं. — ^b) G₄ ह्यस्माकं
तु परा°.

13 ^e) K₄ D_{8.4} पाण्डवैः सर्वैः; G₁ पाण्डवाः सर्वैः. — ^d)
T₁ G₁ दुर्युतेन (for स्वज°).

14 ^b) K₄ B D (except D_{1.8.10}; D₉ missing)
संधिनैः (for बन्धूनां). Cs cites संधिः. — ^c) T₁ G
(except G₂) चैव (for स्वेव). — ^d) K₄ B D (except

पितरं त्वेव शोचामि प्रज्ञानेत्रं जनेश्वरम् ।
 मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनन्तकम् ॥ १४
 कृतं हि तव पुत्रैश्च परेषामवरोधनम् ।
 मत्प्रियार्थं पुनैवैतद्विदितं ते नरोत्तम ॥ १५
 ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सामात्यस्य महारथाः ।
 वैरं प्रतिकरिष्यन्ति कुलोच्छेदेन पाण्डवाः ॥ १६
 ततो द्रोणोऽब्रवीद्भीष्मः कृपो द्रौणिश्च भारत ।
 मत्वा मां महतीं चिन्तामास्थितं व्यथितेन्द्रियम् ॥ १७
 अभिद्रुग्धाः परे चेन्नो न भेतव्यं परंतप ।
 असमर्थाः परे जेतुमस्मान्युधि जनेश्वर ॥ १८
 एकैकशः समर्थाः स्यो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ।
 आगच्छन्तु विनेष्यामो दर्पमेषां शितैः शरैः ॥ १९
 पुनैकेन हि भीष्मेण विजिताः सर्वपार्थिवाः ।
 मृते पितर्यभिक्षुद्रो रथेनैकेन भारत ॥ २०
 जघान सुबहूंस्तेषां संरब्धः कुरुसत्तमः ।

ततस्ते शरणं जग्मुर्देवव्रतमिमं भयात् ॥ २१
 स भीष्मः सुसमर्थोऽयमस्माभिः सहितो रणे ।
 परान्विजेतुं तस्मात्ते व्येतु भीर्भरतर्षभ ।
 इत्येषां निश्चयो ह्यासीत्तत्कालमितौजसाम् ॥ २२
 पुरा परेषां पृथिवी कृत्स्नासीद्वशवर्तिनी ।
 अस्मान्पुनरमी नाद्य समर्था जेतुमाहवे ।
 छिन्नपक्षाः परे ह्यद्य वीर्यहीनाश्च पाण्डवाः ॥ २३
 अस्मत्संस्था च पृथिवी वर्तते भरतर्षभ ।
 एकार्थाः सुखदुःखेषु मयानीताश्च पार्थिवाः ॥ २४
 अप्यग्निं प्रविशेयुस्ते समुद्रं वा परंतप ।
 मदर्थे पार्थिवाः सर्वे तद्विद्वि कुरुसत्तम ॥ २५
 उन्मत्तमिव चापि त्वां प्रहसन्तीह दुःखितम् ।
 विलपन्तं बहुविधं भीतं परविकथने ॥ २६
 एषां ह्येकैकशो राज्ञां समर्थः पाण्डवान्प्रति ।
 आत्मानं मन्यते सर्वो व्येतु ते भयमागतम् ॥ २७

C. 5. 270
B. 5. 55. 25
K. 5. 55. 22

D1.10; D9 missing) जनाधिप; T2 नरेश्वरं (for जने°).
 — ^f) S अनुत्तमम् (for अनन्तकम्). — After 5. 56. 27,
 G8 repeats 14-42^{ab}, with Dn readings!!

15 ^b) T2 उपरोधनं; G8 आपराधं; M8 अपरोधं. — ^c)
 K1 D10m इंद्रियार्थ; T1 G (except G4) M8 त्वत्प्रियार्थ.
 K1 D1.2.7.10 पुरा चै(K1 वै)तद्; Dn D8 पुरे वै(Dn1
 चै)तद्; S परं(G8 वध)श्चैव. — ^d) K1 D7.10 नृपोत्तम;
 D1 नराधिप; S जनेश्वर (for नरो°).

16 ^c) K1 D1.7 M2.8 प्रतिहरिष्यन्ति; T2 परिवारयिष्यन्ति
 (hypermetric). — ^d) D2.4.8 T2 G8-8 कुलच्छेदेन.

17 ^c) G8 मां चादुर (for मत्वा मां).

18 ^a) D1 द्रोणधारो वै; G8 अभिरुद्धाः; G4 कृद्धाः; G5
 दुग्धाः; all comm. दुग्धाः (as in text). G8 च केचिन्नः;
 G4 परे चैव; G5 परश्चैव; Ca परे चेन्नः (as in text). Cd
 cites चेन्नः (as in text). — ^b) D1 नरेश्वर (for परं°).
 — ^d) D1 भुवि (for युधि). K1 D7.10 G4 नरेश्वर; K4 B
 Dn Ds D8-8.8.10m समास्थि(D8.4 °श्चि)तान्; D1 परंतप
 (for जने°).

19 ^a) K1 B8 D7.10 T2 G8 स्म (for स्मो). — ^b) D4
 reads पांडवान्प्रति, in addition to सर्वपार्थिवान्.

20 ^a) T G1-8.8 M अपि (for हि). G4 पुनरैकेन
 भीष्मेण. — ^c) K4 B (B4 marg.) Dn Ds D8-8 अति-;
 D2.7 G8 अपि (for अभि-).

21 ^b) D8 G8 M2 °सत्तम.

22 ^a) G8 M1.8.4 व्येतु; G4 व्यपेतु (for व्येतु).
 — ^c) D10 एतेषां (for इत्येषां). — ^f) K4 B D (except
 D7.8.10; D9 missing) तत्कालमिततेजसां; T1 G1.8 तत्काल-
 मतितेजसां; G4 तस्मिन्कालमितौजसां.

23 ^c) D1 G8 तस्मात् (for अस्मान्). T G (except
 G2) इमे (for अमी). — ^f) T1 भिन्न°; M1 हीन°;
 Ca छिन्न° (as in text). T2 परं वै वीर्यहीनाश्च पार्थाः
 संभिन्नपक्षकाः.

24 M1 om. 24. — ^d) B Dn Ds D8-8 समानीताश्च.
 Ca cites समानीताः; Cs मया आनीताः. M (M1 om.)
 बांधवाः (for पार्थिवाः).

25 K8 resumes from 25^{ad} (cf. v.l. 5. 52. 1).
 — ^a) T1 G1.8 अप्यग्नीन्. — ^c) B D (except D7.10;
 D9 missing) G4 मदर्थ. — ^d) D8 कुरुनदन; D1.7.10 S
 भरतर्षभ (for कुरु°).

26 ^a) D10 G5 अपि (for इव). D1 G8 M त्वा (for
 त्वां). — ^b) D7 हसन्ति स्म (for प्रहसन्ति). K1 M1 इव;
 B8 च; D7.8 G8 सु- (for इह). D1.8.4 दुःखिताः. — ^c)
 D7.10 प्रलपन्तं. — ^d) Dn1 G8 M °विकथने; Cs as in
 text. Ca, d cito परेषां विकथने.

27 ^a) D1 एवं (for एषां). D1.2 om हि. K8 D1.2
 राजन् (for राज्ञां). — ^b) Dn D1 T1 G1.2 समर्थ; D1 M

C. 5. 217
B. 5. 55.
K. 5. 55.

सर्वा समग्रां सेनां मे वासवोऽपि न शक्नुयात् ।
हन्तुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणापि स्वयंभुवा ॥ २८
युधिष्ठिरः पुरं हित्वा पञ्च ग्रामान्स याचति ।
भीतो हि मामकात्सैन्यात्प्रभावाच्च मे प्रभो ॥ २९
समर्थं मन्यसे यच्च कुन्तीपुत्रं वृकोदरम् ।
तन्मिथ्या न हि मे कृत्स्नं प्रभावं वेत्थ भारत ॥ ३०
मत्समो हि गदायुद्धे पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
नासीत्कश्चिदतिक्रान्तो भविता न च कश्चन ॥ ३१
युक्तो दुःखोचितश्चाहं विद्यापारगतस्तथा ।
तस्मान्न भीमान्नान्येभ्यो भयं मे विद्यते क्वचित् ॥ ३२
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ।
संकर्षणस्य भद्रं ते यत्तदेनमुपावसम् ॥ ३३
युद्धे संकर्षणसमो बलेनाभ्यधिको भुवि ।

समर्थाः; D₂ G₄ समर्थान्. — ^a) G₄ M_{1.3.4} द्यैतु. K_{1.5} D₁ भयमुत्तमं; D_{2.7.10} मानसो ज्वरः; S मानसं भयम् (for भयमागतम्).

28 ^a) K₄ B Dn Ds D_{2.7.8} (by corr.). 10m जेतुं (for सर्वां). D₇ समर्था; D₈ (before corr.) G₁ संग्राम- (for समग्रां). Ds येनास्मि (for सेनां मे). — ^a) D_{1.2} S 'रूपां (D₂ 'रूपा) हि (for 'रूपेयं). All comm. cite अक्षय्यरूपा (as in text). — ^a) G_{1.4.5} हि (for अपि). K₄ B Dn Ds D_{8-6.8} ब्रह्मणोपि स्वयंभुवः.

29 ^a) S युधिष्ठिरोपि तज्ज्ञात्वा (T₂ तच्छ्रुत्वा). — ^b) K₁ B_{8.4} Dn D_{1.7} स्म; K₅ D₂ S च; D₁₀ तु (for स). K_{1.5} B_{3.5} D_{8.10} T₁ G₈ याचते. — ^a) K_{1.5} D_{7.10} अयं (for हि). — ^a) K_{1.5} D_{7.10} एव; T₂ G_{2.3} चापि (for चैव). K₄ B D (except D_{1.7.10}; D₉ missing) विभो (for प्रभो).

30 ^a) K₄ B D (except D_{1.2.7}; D₉ missing) वेत्सि (for वेत्थ).

31 K₁ D₁ T₂ G₄ om. (hapl.) 31^{ad}. — ^a) K₅ D₇ नास्ति (for नासीत्). — ^a) K₅ D_{7.10} वा न (for न च).

32 ^a) K₄ B Dn D₂₋₇ दुःखोपितः (B₈ दुःखे जितः); Ca. d. s दुःखोचितः (as in text). — ^b) K_{1.5} D_{2.7.10} विद्यायाः (K₁ 'यां) पारगस्य; Dn₂ D₁ S विद्यापारं गतस्य. T₁ G_{8.4} M₄ तदा (for तथा). — ^a) S तेभ्यश्च (G₅ युद्धे च) (for नान्येभ्यो). D₂ तस्माद्विमानं चान्येभ्यो. — ^a) K_{1.5} ते (for मे). D₁ विद्यते मे भयं क्वचित्.

गदाप्रहारं भीमो मे न जातु विषहेद्युधि ॥ ३४
एकं प्रहारं यं दद्यां भीमाय रुषितो नृप ।
स एवैनं नयेद्वोरं क्षिप्रं वैवस्वतक्षयम् ॥ ३५
इच्छेयं च गदाहस्तं राजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ।
सुचिरं प्रार्थितो ह्येव मम नित्यं मनोरथः ॥ ३६
गदया निहतो ह्याजौ मम पार्थो वृकोदरः ।
विशीर्णगात्रः पृथिवीं परासुः प्रपतिष्यति ॥ ३७
गदाप्रहाराभिहतो हिमवानपि पर्वतः ।
सकृन्मया विशीर्येत गिरिः शतसहस्रधा ॥ ३८
स चाप्येतद्विजानाति वासुदेवार्जुनौ तथा ।
दुर्योधनसमो नास्ति गदायामिति निश्चयः ॥ ३९
तत्ते वृकोदरमयं भयं व्येतु महाहवे ।
व्यपनेष्याम्यहं ह्येनं मा राजन्विमना भव ॥ ४०

33 33^{ad} = 39^{ed}. — ^a) D_{8.4} संकर्षणश्च; Ca. d as in text. T G (except G₄) भवने (for भद्रं ते). — ^a) D_{1.7} यत्तदेनं (cf. Cs below); D₂ यत्र चैनं; D_{8.4} यत्तदैव; D₁₀ यत्र दैन्यं; S तत्र चैनं; Ca. d यत्तदेनं (as in text). Cs cites यत्, तत् and एनं. Ds D_{2.7} Cd. s 'विशं; D₁₀ 'गतं; Ca 'वसं (as in text). K₁ Dn₁ यत्तदेनं (Dn₁ 'दक्षं) पुरावसं; K₅ युद्धेनं वः पुरा कृतं (sic).

34 ^b) T₁ बले वा; G_{8.5} M बले च (for बलेन). K_{1.5} D_{7.10} अस्म्यधिको; Dn₁ Ds अस्त्यं; D₁ अस्म्यतुलो; M_{8.4} अप्यधिको (for अभ्यधिको).

35 ^a) T G चेत् (for यं). — ^a) T G तदै (G₈ तथै) वैनं (G₄ तत एनं) (for स एवैनं). K₄ B₂ D (except D_{2.10}) G₄ घोरः (for घोरं).

36 G₅ M₁ om. (? hapl.) 36^{ed}. — ^a) D₁ राजन् (for नित्यं). D₁₀ (sup. lin. as in text) S वृकोदरः (for मनो).

37 G₈ (hapl.) om. 37^{ad}; D₂ reads it in marg. — ^a) D₇ राजन्; G₅ अप्याजौ (for ह्याजौ). — ^b) K₄ B D (D₉ missing) मया (for मम). — ^a) D_{1.2} वसुधां (for पृथिवीं). — ^a) K₅ गतासुः (? gloss); Ca परासुः (as in text).

38 ^b) T₂ वज्रिणा (for हिमवान्). K_{1.5} B_{1.2.5} D_{1.2.8} T₂ G_{1.2} M₅ इव (for अपि). — ^a) K_{4.5} B D (D₉ missing) T₂ G_{1.2.4} विदीर्येत.

39 ^a) S 'जानीते (for 'जानाति). — 39^{ed} = 33^{ad}.

तस्मिन्मया हते क्षिप्रमर्जुनं बहवो रथाः ।
 तुल्यरूपा विशिष्टाश्च क्षेप्यन्ति भरतर्षभ ॥ ४१
 भीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिः कर्णो भूरिश्रवास्तथा ।
 प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्यः सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ ४२
 एकैक एषां शक्तस्तु हन्तुं भारत पाण्डवान् ।
 समस्तास्तु क्षणेनैतान्क्षेप्यन्ति यमसादनम् ॥ ४३
 समग्रा पार्थिवी सेना पार्थमेकं धनंजयम् ।
 कस्मादशक्ता निर्जेतुमिति हेतुर्न विद्यते ॥ ४४
 शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशोऽथ सहस्रशः ।
 द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव गन्ता पार्थो यमक्षयम् ॥ ४५
 पितामहो हि गाङ्गेयः शंतनोरधि भारत ।
 ब्रह्मर्षिसदृशो जज्ञे देवैरपि दुरुत्सहः ।

पित्रा ह्युक्तः प्रसन्नेन नाकामस्त्वं मरिष्यसि ॥ ४६
 ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्रौण्यां द्रोणो व्यजायत ।
 द्रोणाजज्ञे महाराज द्रौणिश्च परमास्त्रवित् ॥ ४७
 कृपश्चाचार्यमुख्योऽयं महर्षेर्गौतमादपि ।
 शरस्तम्बोद्भवः श्रीमानवध्य इति मे मतिः ॥ ४८
 अयोनिजं त्रयं ह्येतत्पिता माता च मातुलः ।
 अश्वत्थाम्नो महाराज स च शूरः स्थितो मम ॥ ४९
 सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः ।
 शक्रस्यापि व्यथां कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ॥ ५०
 भीष्मद्रौणिकृपाणां च तुल्यः कर्णो मतो मम ।
 अनुज्ञातश्च रामेण मत्समोऽसीति भारत ॥ ५१
 कुण्डले रुचिरे चास्तां कर्णस्य सहजे शुभे ।

C. 5. 2147
B. 5. 55. 54
K. 5. 55. 55

40 ^a) D_{2.8} T₁ G₁ °कृतं; T₂ °भयं (for °मयं).
 — ^b) M व्येतु (for व्येतु). B₈ व्येतु ते भयमाहवे; T₂
 व्येतु राजन्महाहवे. — ^c) K₈ M₁ ह्येतन्; G₂ सर्वं; G₈ शोकं
 (for ह्येतन्).

41 ^a) D₈ अस्मिन् (for तस्मिन्). D_{1.2} हते मया
 (by transp.); S महाहवे.

42 ^a) D₁ °ज्योतिषेश्वरः.

43 ^a) K₄ B Dn D₈ D_{3-7.10} Ca समेताः; D_{1.2} T₂
 G₂ M₂ समस्तान्; D₈ समेतान् (for समस्ताः). S एव (for
 एतान्). — ^d) D₁ यममंदिरं.

44 ^a) K₁ समस्ता; K₈ D_{1.7} समर्था (for समग्रा).
 K₁ (before corr.) D₈ पृथिवी- (for पार्थिवी). S समर्थाः
 (G₄ सामात्यां; M₂ समस्तां) पांडवीं सेनां. — ^b) D_{6.6.8}
 पार्थिवानां; S हरिकेतुं (for पार्थमेकं). D_{1.2.10} m प्रबाधितुं
 (for धनं). — ^c) S (except M_{1.2.5}) तस्माद्. D_{1.2.8}
 T G अशक्तो.

45 ^b) K_{1.5} शतशो विचित्तो भृशं; K₄ Dn₂ D_{3.4} (m
 as in text). 7.10 °शो निचित्तोवशः; D_{1.2} °शो निचित्तोर्गशः;
 T₁ G M₁ शतशो (G₁ दशाण्या-) वृण्वता दिशः; T₂ M₂₋₅
 °शो विजि(T₂ °ष्ट)ता दिशः. Ca cites निचित्तः, Ca. d. s
 अंगशः. — ^d) D₂ पार्थो गता (by transp.).

46 ^a) K₄ B Dn D₈ D_{1.3-6.8.10} T₂ G_{8.4} M₂ अपि;
 D₂ अयं (for हि). — ^b) Some MSS. and Ca. s
 शांतनोर्; Cd as in text. K_{1.5} D_{1.2.8} अपि (K₁ अपि
 च); D_{7.10} इति; Ca. d. s अधि (as in text). S शंतनो
 रथिनां वरः. — ^c) M₁ ब्रह्मविस्मदृशो. — ^d) K₄ B
 (except B₂) D (D₈ missing) Ca सुदुःसहः (D₂ दुरासहः;

D₁ दुरासहः); G₂ सुदुर्जयः (for दुरुत्सहः). — After
 46^{ad}, N (K_{2.8} D₈ missing) ins.:

338* न हन्ता विद्यते चापि राजन्भीष्मस्य कश्चन ।

— ^c) S अपि (for हि). D_{1.2} उक्तः पित्रा ह्यसौ पूर्व.

— ^f) G₂ कामतस्त्वं मरिः.

47 ^a) D_{1.7} महर्षेश्च. — ^b) T₂ G_{1.2} M_{2.5} अपि
 (for चि). K₄ B Dn D₈ D₂₋₆ द्रोणो द्रोण्यामजायत.
 — D₁ (hapl.) om. 47^{d-50}.

48 D₁ om. 48 (cf. v.l. 47). — ^a) K₈ कृपाचार्यो
 मुख्योयं च; G₈ कृपाचार्यश्च मुख्योयं. — ^b) K₅ D₁₀ S
 (except T₂ G_{1.2}) ब्रह्मर्षेर् (for महर्षेर्). — ^c) D₂
 °स्तंबभवः; G₅ °स्तंबभवत्. G₄ धी° (for श्री°). — ^d) G₈
 M₂ न वध्य (for अवध्य).

49 D₁ om. 49 (cf. v.l. 47). — ^a) G₂₋₄ तु (for
 हि). K₄ B Dn D₈ D_{2-6.8} °जास्त्रयो ह्येते (D₂ ह्यत्र).
 — ^b) G₈ पुत्रो (for माता). G₂₋₄ M_{1.8.4} अथ (for च).
 — ^c) K₁ B₂ D₈ S (except G₈ M₂₋₄) अश्वत्थामा.

50 D₁ om. 50^a (cf. v.l. 47). — ^b) D₁ ब्रह्म° (for
 देव°). — After 50, N (K_{2.8} D₈ missing) ins.:

339* नैतेषामर्जुनः शक्त एकैकं प्रति वीक्षितुम् ।

सहितास्तु नरव्याघ्रा हनिष्यन्ति धनंजयम् ।

51 G_{2.4} M om. 51. — ^b) Dn₁ D_{8.4.6} G₈ कर्ण-
 स्तुल्यो (by transp.). — ^c) K₄ Dn₁ D₁ तु (for च).

52 ^{ab}) D₈ कवचे (for रुचिरे). D₆ G_{4.5} वास्तां; D₈
 आस्तां (for चास्तां). K₁ रुचिते शुभे; G₈ रुचिरप्रभे. K₄
 Dn₁ D_{8.4} S (except T₁ G₁) transp. रुचिरे and सहजे.
 — ^c) B_{8.4} Dn₂ D_{7.8} शक्त्यर्थः; G₅ M शक्त्यर्थे (M₁

C. 5. 219R
B. 5. 55. 55
K. 5. 55 55

ते शच्यर्थे महेन्द्रेण याचितः स परंतपः ।
अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया ॥ ५२
तस्य शक्त्योपगूढस्य कस्माज्जीवेद्वनंजयः ।
विजयो मे ध्रुवं राजन्फलं पाणाविवाहितम् ।
अभिव्यक्तः परेषां च कृत्स्नो भुवि पराजयः ॥ ५३
अह्ना ह्येकेन भीष्मोऽयमयुतं हन्ति भारत ।
तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि ॥ ५४
संशप्तानि च वृन्दानि क्षत्रियाणां परंतप ।
अर्जुनं वयमस्मान्वा धनंजय इति स्म ह ॥ ५५
तांश्चालमिति मन्यन्ते सव्यसाचिवधे विभो ।
पार्थिवाः स भवात्राजन्नकस्माच्चथते कथम् ॥ ५६

inf. lin. as in text. — ^d) Dn₂ T₂ G₂ परंतप. — ^e) D₁₀ m सफलया (? gloss) (for अमोघया). — ^f) D₁ T₁ G (except G₅) परम(G₃.4 समर)भीमया.

53 ^a) D₁ शक्त्याप; G₂.5 M (except M₄) "गूढश्च; G₈ शक्त्याव; C₈ as in text. — B₄ om. 53^{ed}; G₂.8 om. (hapl.) 53^e-53^f. — ^e) K₄ D₂-4 ध्रुवो (for ध्रुवं). S (G₂.8 om.) महाराज (for ध्रुवं राजन्). — After 53^{ed}, T₁ (G₁.4.5 M (except M₁) read 59^e-60^b (for the first time), repeating the lines in their proper place. — ^f) D₁.2 युधि; G₅ विद्धि (for भुवि).

54 ^a) D₁ S (except T₁) अपि (for हि). — ^b) K₄ B (except B₈) D (D₉ missing) Cd प्रयुतं (for अयुतं). — ^d) T₁ G₁ "कृपादयः (for "कृपा अपि).

55 ^a) M₈-8 संसक्तानि; Cd संशप्तानि (as in text). K₁.5 D₁.2.7 प्रवृत्तानि; T G₁.2.5 च वृत्तानि (for च वृन्दानि). K₄ B Dn Ds D₈-6.8.10 संश(some MSS. संस)प्तकानां वृन्दानि; G₈ संशप्तकानि वृन्दानि. Ca cites संशप्तकानां, C₈ संसप्तकानि. — ^e) D₈ वायं; Cd वयम् (as in text). — ^d) K₄ B D (except D₁.2.7; D₉ missing) निहन्त्यात्कपिकेतनः.

56 ^a) K₄ B (except B₁) Dn D₈-5 तं; D₉ तत्; G₂ M ते (for तान्). D₇.10 मन्येहं (for मन्यन्ते). D₉ तांश्च कालमहं मन्ये. Ca.d.s cito तान् अलं इति मन्यन्ते. — ^b) D₁ "वधं; Ca.d.s "वधे (as in text). K₄ B₈ D₈.6.8 वृत्ताः; B₁.2.4.5 Dn Ds D₂-4.10 C₈ घृताः (D₁₀ घृतान्); D₁ प्रभो (for विभो). — ^e) D₁₀ पार्थिवान्; Ca.d as in text. D₁ सन्; D₇ च (for स). S संगता (for स भवान्). K₄ B D (except D₇; D₉ missing) तेभ्यो

भीमसेने च निहते कोऽन्यो युध्येत भारत ।
परेषां तन्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परंतप ॥ ५७
पञ्च ते भ्रातरः सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्यकिः ।
परेषां सप्त ये राजन्योधाः परमकं बलम् ॥ ५८
अस्माकं तु विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः ।
द्रौणिर्वैकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ ५९
प्रागज्योतिषाधिपः शल्य आवन्त्योऽथ जयद्रथः ।
दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशां पते ॥ ६०
श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ।
शलौ भूरिश्रवाश्चोभौ विकर्णश्च तवात्मजः ॥ ६१
अक्षौहिण्यो हि मे राजन्दशैका च समाहृताः ।

(for राजन्). — ^d) K₄ B D (except D₇.8; D₉ missing) ह्यकस्मात् (for अकस्मात्). K₈ D₈ S इयथसे; Ca.d as in text.

57 After 57, S ins.:

340* पाञ्चालेषु च भग्नेषु कोऽन्यः स्थातुमिहार्हति ।

58 ^a) K₁.5 D₁.7.10 एते (for ते). — ^b) D₈.4 अपि (for अथ). — ^d) G₂ M (except M₁) यौधाः. K₄ B Dn Ds D₂-6.8 योधाः सारं बलं मतं (B₈ महत्); D₁ योध्यास्माकं बलं महत्.

59 ^a) = Gita (Vulg.) l. 7^a. K₄ D₈.4 G₄ च (for तु). — ^b) S (except T₁ G₄.5) "कृपां नृप. — T₁ G₁.4.5 M (except M₁) repeat 59^e-60^b here (with v.l.), reading it for the first time after 53^{ed}. — ^e) G₈ द्रौणिः कर्णो विकर्णश्च. — ^d) T₁ G₁ (first time) स- (for अथ).

60 T₁ G₁.4.5 M (except M₁) repeat 60^{ab} here (with v.l.); cf. v.l. 59. — ^b) B Dn Ds D₈ T₁ G₁ (latter two second time) आवंल्यौ च; T₁ G₁.4.5 M₂-5 (all first time) सिंधुराजो; T₂ आवंती च; G₈ अवंल्येशो (for आवन्त्योऽथ). — ^{ed}) K₁.5 D₁ विकर्णं (for दुर्मुखं). B₄ D₂ transp. दुर्मुखं and दुःसहं. B₂ दुर्मुखं (repeated) (for दुःसहं). T₂ G (except G₁) M₁ स (for the second च). S विविंशतिः (for विशां पते); cf. v.l. 61^b.

61 ^a) T₁ G₁ श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च. — ^b) K₈ B₈ S विशां पते (for विविंशतिः); cf. v.l. 60^d. — ^e) K₄.5 B₈ Dn₁ D₁-4 T G₁.2 शल्यो (for शलो). K₄ B (except B₈) D (except D₇.10; D₉ missing) G₈ चैव (for

न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात्पराजयः ॥ ६२
बलं त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः ।
परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्नीकिनी ॥ ६३
गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ।
गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशां पते ॥ ६४

एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ।
न्यूनतां पाण्डवानां च न मोहं गन्तुमर्हसि ॥ ६५
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
विधित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञात्वा परपुरंजयः ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

दुर्योधन उवाच ।

अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह संजय ।
किं सिदिच्छति कौन्तेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ १
संजय उवाच ।
अतीव मुदितो राजन्युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ।

भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न बिभ्यतः ॥ २
रथं तु दिव्यं कौन्तेयः सर्वा विभ्राजयन्दिशः ।
मन्त्रं जिज्ञासमानः सन्वीभत्सुः समयोजयत् ॥ ३
तमपश्याम संनद्धं मेघं विद्युत्प्रभं यथा ।
स मन्त्रान्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥ ४

C. 5. 2217.
Fl. 5. 56. 4
K. 5. 56. 4

चोभौ). — ^a) D₂ महारथः (for तवात्मजः).

62 ^a) D₈ अक्षौहिण्या; G_{1.2} अक्षौहिण्यश्च. K₅ D_{1.7.10} S च; D₂ [अ]स्ति (for हि). K₄ D_{8.4} महाराज (for हि मे राजन्). G₂ संति (for राजन्). — ^b) D_{1.5} दश चैका. K_{1.5} B₈ D_{1.8.10} समाहिताः; D₇ कृताः; S समाश्रि (G₄ वृ)ताः. — ^c) T₁ G₁ तस्मात्तेषां; G₄ कथं मे स्यात् (for कस्मान्मे स्यात्).

63 ^a) K₁ हि त्रिगुणोहीनं; D_{n1} D₈ D₁₀ द्विगुणतो हीनं; S त्रिगुणयोगेन. All comm. cite त्रिगुणतः (as in text). — ^b) K₅ D_{1.2} साध्यं (for योध्यं). D₂ आह (for प्राह). — ^c) K₄ वेद्यं; T₁ राजन्; C₈ चेयं (as in text). — ^d) T₁ चेयम् (for राजन्). — K₅ om. 63^a-64^b.

64 K₅ om. 64^{ab} (cf. v.l. 63). — ^a) K₄ D₂ आत्मानं च (for आत्मनश्च).

65 ^a) T₁ G_{1.5} अत्रिं (for समां). — K₅ om. 65^c-66^b.

66 K₅ om. 66^{ab} (cf. v.l. 65). K_{4.5} B D (except D_{7.10}; D₉ missing) G₂ M₁ om. the ref. — ^a) K_{1.4} D_{1.5.7.8} इत्युक्तः. T₂ भीतः (for भूयः). — ^b) K₄ B D (except D_{1.8.4.10}; D₉ missing) T₂ G_{1.2.5} विदित्सुः; K₅ विद्धि नः; C_{a.d} विधित्सुः (as in text). — ^d) G_{1.5} राजा (for ज्ञात्वा). D₂ भरतसत्तम (for परं).

K_{1.4.5} B D संजययान (D₂ यानसंधि; D₉ missing); G₁ M_{1.8-5} संजयप्रतियान. — Adhy. name: M₂₋₅ छतराष्ट्र-शोकापनोदनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₁ 55; D₆ 54; D₈ 51; D₇ G₅ 56; T G₁₋₄ M 57 (M_{2.8.5} 58). — S'loka no.: D_n 69; D₈ 72; G₅ 68.

55

☞ This adhy. is missing in K_{2.8} D₉ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 K_{1.4.5} D₁₋₈ छतराष्ट्रः (for दुर्योधनः). — ^a) A few MSS. अक्षौहिणीः. — ^b) G₂ भ्रातृ (for राजं). — D₂ om. 1^{ad}. — ^c) K_{1.5} Cd अर्चति; D₁ चर्चति (for इच्छति). — ^d) T₁ G_{1.5} महारथः (for युधिं).

2 G_{2.4} om. 2^{ab}. — ^a) K_{1.5} D_{7.10} चैव; T₂ G₂₋₄ M चापि (for चोभौ). — ^d) K₁ T₁ G_{1.8.5} यमस्यापि; K₅ यमस्थानं; G_{2.4} M यमौ चापि (for यमावपि).

3 ^a) D₁ रथे तिष्ठन्तु कौन्तेयः. — ^b) K_{1.5} D_{1.2.7.10} T G_{8.4} M₁ मन्त्राज्. K₅ D₁ स; S तु (for सन्).

4 ^a) S बीभत्सुं (for संनद्धं). — ^b) K₄ B D_n D_{8-6.8} विद्युद्युतं; C₈ त्प्रभं (as in text). — ^c) K₄ B D (except D_{7.8}; D₉ missing) समंतात् (for स मन्त्रान्). K₅ D₈ D_{8.10} S (except T₁) समभिध्यायन्.

5 ^a) G_{8.4} M मा (for मां). — ^d) K₅ D_{1.10} S तच्च (for तथा). K₁ T₂ G₄ अच्युतं; D_{8.2} उत्तम; D₂ T₁ G_{1.5}

Colophon missing in K_{2.8} D₉. — Sub-parvan:

C. 5. 2218
B. 5. 56. 5
K. 5. 56. 4

पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्याम संजय ।
बीभत्सुर्मा यथोवाच तथैवैम्यहमप्युत ॥ ५

दुर्योधन उवाच ।

प्रशंसस्यभिनन्दंस्तान्पार्थानक्षपराजितान् ।
अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वः कथं ध्वजः ॥ ६

संजय उवाच ।

भौवनः सह शक्रेण बहुचित्रं विशां पते ।
रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धात्रा सहाभिभो ॥ ७
ध्वजे हि तस्मिन्नूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ।
महाधनानि दिव्यानि महान्ति च लघूनि च ॥ ८
सर्वा दिशो योजनमात्रमन्तरं
स तिर्यगूर्ध्वं च रुरोध वै ध्वजः ।
न संसजेत्तरुभिः संवृतोऽपि

M₂ अच्युत (for अप्युत).

6 K₁.4.5 Dn₁ D₁-8 धृतराष्ट्रः (for दुर्योधनः). G₃ om. the ref. — D₆ (hapl.) om. 6 and the ref. before 7. — ^a) D₇ समस्तांस्तान् (for अभिनन्दंस्तान्). — ^b) K₁.5 D₇ सर्वान् (for पार्थान्). — ^c) S रथं (for रथे). — ^d) K₄ B Dn D₈ D₂-5.8 G₂ ध्वजाः.

7 D₆ om. the ref. (cf. v.l. 6). — ^a) K₄ B D (except D₁.8.10; D₉ missing) C₉ भौमनः; Cd as in text (cf. v.l. 9, 10). Dn₁ G₃ चक्रेण (for शं). — ^b) S (except M₁.4) बहुचित्रो. — ^d) K₄ B₁.3.5 Dn D₈ D₃-6 C₈ धात्रा (for धात्रा). D₇ धात्रा त्वष्टा (for त्वष्टा धात्रा). K₄ B₁.3.5 D₈-6 सदा विभो; B₂.4 समं विभो; D₂.7.8 G₂ M₆ सहाविभो.

8 ^a) S तस्य (G₃ सर्व- (for तस्मिन्). — After 8, K₄ (om. line 2) B D (D₉ missing; D₂.10 marg. sec. m.) ins.:

341* भीमसेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मजः ।

आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन्ध्वज आरुपयिष्यति ।

9 K₄ om. 9^{ab}. — ^a) T₁ G₁ उन्नतं (for अन्तरं). — ^c) K₄ D₈ D₆.6 न सज्जत्यसौ; B₁.8.5 Dn D₈.4 न संसज्जत्यसौ; B₂.4 सज्जत्यसौ; D₁.7 G₄ न संसजेत्; D₂ न स सजेत्; D₈ T₁ G₁ न सज्जते; T₂ न संसजेते; M₃ नः संसजेत् (for न संसजेत्). T₃ बहु (for तहं). — ^d) K₁.5 D₂.7.10 M om. हि. K₄ B Dn D₈ D₃-7 भौमनेन (cf. v.l. 7, 10).

तथा हि माया विहिता भौवनेन ॥ ९
यथाकाशे शक्रधनुः प्रकाशते
न चैकवर्णं न च विद्य किं नु तत् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
बह्वाकारं दृश्यते रूपमस्य ॥ १०
यथाग्निधूमो दिवमेति रुद्धा
वर्णान्विभ्रत्तैजसं तच्छरीरम् ।
तथा ध्वजो विहितो भौवनेन
न चेद्भारो भविता नोत रोधः ॥ ११
श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाः सदश्वा
दिव्या युक्ताश्चित्ररथेन दत्ताः ।
शतं यत्तत्पूर्यते नित्यकालं
हतं हतं दत्तवरं पुरस्तात् ॥ १२

10 ^b) K₄ D₈ D₆-7 T₂ G₂.4 चैव वर्णं; T₁ G₁.6 चैकरूपं. B (except B₂) Dn D₁.2.10 M₂ वेद्मि (for विद्य). T₁ G₁-3.5 M किंचन; T₂ किंचित् (for किं नु तत्). G₄ न विदुः कथंचन (for न च वेद्मि किं नु तत्). — ^c) = 11^c. K₅ रचितो (for विहितो). K₄ B Dn D₈ D₂-7 भौमनेन (cf. v.l. 7, 9). — K₅ B₃ om. (hapl.) 10^d-11^e; D₈ reads the portion in marg. (sec. m.).

11 K₅ B₃ om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). D₇ reads 11^{ab} twice (with v.l.). — ^a) D₇ (second time) तथा (for यथा). D₇ (second time) T₁ G₁.5 एव (for एति). D₁ तांस्तान्; Cd रुद्धा (as in text). D₇ (first time) निरुद्धो गरीयान् (for दिवमेति रुद्धा). — ^b) M (except M₁) वर्णं. G₄ सिताश्रं (for विभ्रत्). K₄ B Dn D₈ D₃-6.7 (second time).¹⁰ तैजसाश्चित्ररूपान्. — ^c) = 10^c. K₄ B (B₃ om.) Dn D₈ D₂-7 G₃.4 भौमनेन. — ^d) M₁ विहितो; C₈ भविता (as in text). S (except T₂) नोत (M नैव) बाधा (G₂.4.5 'धः'). Cd cites रोधः and न चेद्भ भारः. C₈ cites the whole pāda as in text.

12 ^a) D₁ वायुं (for वातं). — ^b) S रथे (for दिव्या). D₇ युक्ताश्चित्राः पावकेनेह दत्ताः. — After 12^{ab}, K₄ Dn D₂ (marg. sec. m.). 3-6.8.10 ins.:

342* भुव्यन्तरिक्षे दिवि वा नरेन्द्र

एषां गतिर्हयते नात्र सर्वा ।

— ^c) S हि यत् (for यत्तत्).

13 ^a) K₁ दधिवर्णा; S दत्तवरा (G₄ 'र्णा') (for

तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो
 रथे युक्ता भान्ति तद्वीर्यतुल्याः ।
 ऋश्यप्रख्या भीमसेनस्य वाहा
 रणे वायोस्तुल्यवेगा बभूवुः ॥ १३
 कल्माषाङ्गास्तित्तिरिचित्रपृष्ठा
 भ्रात्रा दत्ताः प्रीयता फल्गुनेन ।
 भ्रातुर्वीरस्य स्वैस्तुरगैर्विशिष्टा
 मुदा युक्ताः सहदेवं वहन्ति ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

धृतराष्ट्र उवाच ।
 कांस्तत्र संजयापश्यः प्रत्यर्थेन समागतान् ।
 ये योत्स्यन्ते पाण्डुवार्थे पुत्रस्य मम वाहिनीम् ॥ १
 संजय उवाच ।
 मुख्यमन्धकवृष्णीनामपश्यं कृष्णमागतम् ।

दन्तवर्णा). — ^b) D1.5 'युक्ताः (for 'तुल्याः). — ^c) K1 B1.8.5 Dn Ds2 D1 ऋश्यः; K4.5 D3.4.5 m.6-8.10 ऋश्यः; Ds1 ऋश्यमुख्याः; D2 ऋश्यवताः; D5 वाक्ष्यः; Cd.5 ऋश्य-प्रख्याः (as in text). ☞ Cn: पाठान्तरे ऋश्यो मृगभेदः । ☞ — ^a) K1.4 B D (except D1.2.7.10; D9 missing) रथे (for रणे). T2 G2 हयाः (for वायोः). K1.5 D1.2.7.10 T G1.2 'रूपा (for 'वेगा).

14 ^a) M1 कल्माषपादाः (for 'षाङ्गाः). K1 Dn1 D5.6 G5 तित्तिरः; B2 D8 तित्तिराः. T2 -पृष्ठचित्राः; G2 -पुष्पचित्राः. — ^b) Some N MSS. फाल्गुनेन. — ^c) D1.8.4 वीरः (for वीरस्य). G5 स्व (for स्वैस्). K1.4 तुरगैर.

15 ^a) B3 G8 M माद्रीसुतं. K5 B Dn1 D7.10 G3.4 स्वाजमीढः; T G1.2 M2.5 चाजमीढं. — ^b) T1 G1 वहन्ति (for वाजिमुख्याः). — ^c) D1.2 'हणं; S 'वधे (for 'शत्रुं).

16 ^a) K5 D7 चैते; D1 चापि; D2 सर्वे (for चैभिर्). — ^b) K5 D7.10 G2 M (except M1) प्रति (for अप्रति). K4 B Dn Ds D1-5.8 महाजवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः (B2 'श्चित्ररथेन दत्ताः).

माद्रीपुत्रं नकुलं त्वाजमीढं
 महेन्द्रदत्ता हरयो वाजिमुख्याः ।
 समा वायोर्बलवन्तस्तरस्विनो
 वहन्ति वीरं वृत्रशत्रुं यथेन्द्रम् ॥ १५
 तुल्याश्चैभिर्वयसा विक्रमेण
 जवेन चैवाप्रतिरूपाः सदश्वाः ।
 सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारा-
 न्वहन्त्यश्वा देवदत्ता बृहन्तः ॥ १६

चेकितानं च तत्रैव युयुधानं च सात्यकिम् ॥ २
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तौ पाण्डवानभिसंश्रितौ ।
 महारथौ समाख्याताबुभौ पुरुषमानिनौ ॥ ३
 अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो दशभिस्तनयैर्वृतः ।
 सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्वृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ४

C. 5. 223
B. 5. 67. 4
K. 5. 57. 4

K1.4.5 B2-5 D (D9 missing) संजययान; T1 G1 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: M अर्जुनरथादिसंकीर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 56; D5 55; D6 52; D7 G6 57; T G1-4 M 58 (M2.8.5 59). — *S'loka no.*: Dn 17.

56

 This adhy. is missing in K2.8 D9 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 ^a) D2 आचक्ष्व; G2 M2 अद्राक्षीः (for अपश्यः). — ^b) = (var.) 5. 49. 1^d. K4 B Dn D3-6.10 S प्रीत्यर्थेन; D7.10 m Cs प्रत्यर्थिनः; Ca.d as in text. D2 प्रत्यक्षेण समागताः. — ^c) D3.4 पाण्डुवार्थं. K5 योत्स्यन्ते पाण्डवस्यार्थे; D2 योत्स्यन्ते पाण्डवार्थेपु.

3 ^a) Some S MSS. अक्षौहिणी. Dn D5.6.8 तु; D8 ते (for तौ). — ^c) S 'रथ- (for 'रथौ). — ^d) S तावुभौ पुरुष (G2 M2 भरत)र्षभौ.

4 ^a) Some S MSS. अक्षौहिण्या. D1 G5 च; T G1-4 M तु (for अथ). — ^c) K5 सत्यमुखप्रं (hyper-metric); T1 G1.5 सत्यकप्रं; G2 सात्यकिप्रं; G3 सत्यवत-मुखैर. G2 वीरो (for वीरैर).

Colophon missing in K2.8 D9. — *Sub-parvan*:

C. 5. 2236
B. 5. 57. 5
K. 5. 57. 5

द्रुपदो वर्धयन्मानं शिखण्डिपरिपालितः ।
उपायात्सर्वसैन्यानां प्रतिच्छाद्य तदा वपुः ॥ ५
विराटः सह पुत्राभ्यां शङ्केनैवोत्तरेण च ।
सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ६
सहितः पृथिवीपालो भ्रातृभिस्तनयैस्तथा ।
अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य वृतः पार्थ समाश्रितः ॥ ७
जारासंधिर्मागधश्च धृष्टकेतुश्च चेदिराट् ।
पृथक्पृथगनुप्राप्तौ पृथगक्षौहिणीवृत्तौ ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च सर्वे लोहितकध्वजाः ।
अक्षौहिणीपरिवृताः पाण्डवानभिसंश्रिताः ॥ ९
एतानेतावतस्तत्र यानपदं समागतान् ।
ये पाण्डवार्थं योत्स्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ॥ १०
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
स तस्य सेनाप्रमुखे धृष्टद्युम्नो महामनाः ॥ ११

5 G₄ (hapl.) om. 5-6. — ^a) G₈ द्रुपदो वर्धयामास.
— ^b) B_{1.2.4} G₈ 'वारितः. — ^c) S (G₄ om.) सर्वसैन्येन.
— ^d) T₂ प्रच्छाद्य च (for प्रतिच्छाद्य). B₃ तदा प्रभाः; S
(G₄ om.) महीं तदा (for तदा वपुः).

7 ^a) B₈ D₂ S पृथिवीपालैर्. — ^b) T₁ G_{1.5} ज्ञातिं
(for भ्रातृ). — ^c) Some S MSS. अक्षौहिण्यैव. K₄ B
(except B₈) D (except D_{1.2.7}; D₉ missing) सैन्यानां.
— ^d) S (except G₈) पार्थान् (for पार्थ). K₄ D_{2.4}
स्थितः; G₈ हितः (for श्रितः).

8 ^a) K_{4.5} D_{n1} D₉ D_{1.8} T₂ G_{8.4} M₂ जरासंधिर्.
— ^b) D₁ धर्मराजमनुप्राप्तौ. — ^c) Some S MSS.
अक्षौहिणी.

9 ^a) Some N MSS. कैकया. K₆ transp. पञ्च
and सर्वे. — G₂ om. 9^d. — ^b) D₁ T₁ G_{1.5} अक्षौहिण्या. — ^d) M (except M₁) अपि (M₄ inf. lin.
अभि- as in text). D_{1.2} पाण्डवानां बले (D₂ रणे) भवन्.

10 ^a) K_{1.5} D_{1.2.10} एव ततस् (for एतावतस्).
— ^b) B (except B₃) D_n D₉ D_{8-8.8} T₁ G_{1.2.4} तान्;
G₈ तदा (for यान्). — ^d) S सैनिकान् (for वाहिनीम्).

11 ^a) T₁ G₁ transp. वेद and दैवं. G₈ वेत्ति (for
वेद). T₂ G₂ देवगंधर्वम्. — ^b) K₄ B D (except
D_{1.7.10}; D₉ missing) तत्र (for तस्य). S स तस्य (G₄
सबलः; M₁ सर्वस्य) प्रमुखे नेता (T₂ ताटक्). — ^d) K₄ B
(except B₈) D (except D_{1.2.7.10}; D₉ missing) G₄

भीष्मः शान्तनवो राजन्भागः कृत्स्नः शिखण्डिनः ।
तं विराटोऽनु संयाता सह मत्स्यैः प्रहारिभिः ॥ १२
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य भागो मद्राधिपो बली ।
तौ तु तत्राब्रुवन्केचिद्विषमौ नो मताविति ॥ १३
दुर्योधनः सहसुतः सार्धं भ्रातृशतेन च ।
प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भीमसेनस्य भागतः ॥ १४
अर्जुनस्य तु भागेन कर्णो वैकर्तनो मतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १५
अशक्याश्चैव ये केचित्पृथिव्यां शूरमानिनः ।
सर्वास्तानर्जुनः पार्थः कल्पयामास भागतः ॥ १६
महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पञ्च कैकयाः ।
कैकयानेव भागेन कृत्वा योत्स्यन्ति संयुगे ॥ १७
तेषामेव कृतो भागो मालवाः शास्वकैकयाः ।
त्रिगर्तानां च द्वौ मुख्यौ यौ तौ संशप्तकाविति ॥ १८

(before corr.) 'रथः (for 'मनाः).

12 ^b) K₆ D₂ भागे (for भागः). K₆ दत्तः (for
कृत्स्नः). — ^c) G₄ अपि (for अनु). — ^d) K₄ B D
(except D_{1.10}; D₉ missing) T₁ G_{1.2} सार्धं (for सह).
K₆ पुत्रैः; a few S MSS. मात्स्यैः (for मत्स्यैः).

13 ^b) B_{2.4} G₄ कृतः (for बली). — ^d) D₂ G₈ तौ
(for नो). K_{1.5} D₁₀ (m as in text) विषमाविति भारत.

14 ^a) K_{1.5} D_{1.10} (sup. lin. as in text) ससैन्यश्च;
D_{1.2} T₁ G_{1.5} तव सुतः (for सहसुतः). — ^b) D_{1.2} G₈
सह (for सार्धं).

15 ^a) D₁ G_{4.5} च (for तु). — ^b) K_{1.5} D₁₀ ततः;
D₂ S गतः (G₄ कृतः) (for मतः). — ^c) K_{1.5} D_{1.2.7}
भगदत्तः (for विकर्णश्च).

16 G₂ is missing from 16 up to 57^{ab}. G₈ om.
16. — ^d) K_{1.5} D₁ भागशः (for 'तः).

17 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) N (except
B) mostly कैकयाः and कैकयान्. D₁ चैव (for एव).
— ^d) D₁ संगरे; S (except G₄; G₂ missing) 'गताः
(for 'युगे).

18 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^b) M (except
M₁) मालवः. K_{1.5} D₁ शास्वकैकयाः; K₄ D_n D₉
D_{8-8.8.10} शास्वकास्तथा; T₁ G_{1.5} शास्वकोसलाः; T₂ G_{8.4}
M_{1.2} शास्वः; M₈₋₈ सह कैकयैः. — ^c) D₂ त्रिगर्तानां
(for त्रिगर्तानां च). D₁ S (G₂ missing) तु (for च).

दुर्योधनसुताः सर्वे तथा दुःशासनस्य च ।
 सौमद्रेण कृतो भागो राजा चैव बृहद्वलः ॥ १९
 द्रौपदेया महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
 धृष्टद्युम्नमुखा द्रोणमभियास्यन्ति भारत ॥ २०
 चेकितानः सोमदत्तं द्वैरथे योद्धुमिच्छति ।
 भोजं तु कृतवर्माणं युयुधानो युयुत्सति ॥ २१
 सहदेवस्तु माद्रेयः शूराः संक्रन्दनो युधि ।
 स्वमंशं कल्पयामास श्यालं ते सुबलात्मजम् ॥ २२
 उल्लङ्गं चापि कैतव्यं ये च सारस्वता गणाः ।
 नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥ २३
 ये चान्ये पार्थिवा राजन्प्रत्युद्यास्यन्ति संयुगे ।
 समाह्वानेन तांश्चापि पाण्डुपुत्रा अकल्पयन् ॥ २४
 एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ।
 यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् ॥ २५

धृतराष्ट्र उवाच ।

न सन्ति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्धूतदेविनः ।
 येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि ॥ २६
 राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ।
 गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्यन्ति पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७
 विद्रुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः ।
 तां रणे केऽनुयास्यन्ति प्रभग्नां पाण्डवैर्युधि ॥ २८
 सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमन्तः प्रतापिनः ।
 सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिजयाः ॥ २९
 येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः ।
 योधौ च पाण्डवौ वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥ ३०
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नस्य चात्मजः ॥ ३१
 उत्तमौजाश्च पाञ्चाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ।

5. 2263
5. 57. 32
5. 57. 32

D₁₀ नृपौ (for च द्वौ). K₁ D_{1.2} transp. द्वौ and मुख्यौ.
 K₅ T₂ यौ; B_{5.4} D_n D_s द्वौ (for द्वौ). — ^a) K₅ यौ तौ
 संवर्तकाविति; D₅ ख्यातौ संसप्तकाविति. Some N MSS.
 संसप्त* (for संशप्त*).

20 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D_{1.2} भागशः
 (for भारत). S (G₂ missing) अभि(T₁ G₁ 'भ्या')यांति
 महाराथाः.

21 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) T₁ G_{1.5}
 सौमदत्ति. — ^a) K_{1.5} D_s भोजस्तु. — ^a) K₁ D₇
 युयुत्सते.

22 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^b) D_{7.10} युवा
 (for युधि). — ^a) D₁ स्वयं संकल्प*; D₂ शकुनिं कल्प*.
 — ^a) Some S MSS. श्यालं (for श्यालं).

23 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) K₄ B D
 (except D_{1.2.10}; D₅ missing) चैव (for चापि). D₁ S
 (G₂ missing) कौरव्य (D₁ G₄ 'व्य'; G₅ 'व्य'); C₅ कैतव्यं
 (as in text). — ^b) D_{1.5} सारस्वतां; C₅ as in text.

24 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^b) K_{1.4.5} B₅
 D_n D_{1-5.10} G₁ संगरे (for 'युगे). — ^a) T₁ G₁ न्यायेन
 तेन (for समा*). — ^a) K₁ स्वकल्प*; K₅ स्वकल्प*; D_{5.4}
 G₄ प्रकल्प* (for अकल्प*). D_{7.10} पांडवाश्चाप्य(D₁₀
 'स्थान)कल्पयन्.

25 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D_s यद्धि (for
 यत्ते). — After 25, D_s ins. an addl. colophon.

26 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D₂ T₁
 transp. सर्वे and पुत्राः. D₁ transp. पुत्रा and मूढा. D₁
 'मानिनः; D₇ G₅ 'वेदिनः; G₄ 'सेविनः (for 'देविनः).

27 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) K₅ इमे ते
 (for राजानः). T₁ प्रेक्षिताः; T₂ प्रेषिताः; G₁ प्रोषिताः (for
 पार्थिवाः). — ^b) K₁ D_{7.5} प्रेक्षिताः; K₅ G_{4.5} प्रेषिताः; T₁
 प्रापिताः; T₂ पार्थिवाः; G_{1.5} प्रोषिताः; C₅ प्रोक्षिताः (as in
 text). K₅ D₂ 'कर्मणा; D₇ M₅₋₅ 'धर्मिणा; C₅ 'धर्मणा
 (as in text). — After 27, G₅ repeats 5. 54. 14-42^{ab}
 (with D_n readings)!!

28 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) K_{1.5} B_{1.5}
 D_{1.10} T G (G₂ missing) तान् (for तां), and प्रभग्नान्
 (for 'ग्नां).

30 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D_{1.5} तेषां
 (for येषां). S (G₂ missing) राजा (for नेता). — ^a)
 G₁ M_{3.5} यौधौ. D_{1.2} (before corr.) योद्धा वृकोदरश्चैव.
 — ^a) D_{n2} D_{1.2} (before corr.). 8.10 M₅₋₅ सव्यसाची.
 D_{1.2} (before corr.) च पांडवः (for 'वृकोदरौ).

31 G₂ missing (cf. v.l. 16). G₄ om. 31^{ed}; K₄
 om. 31^d-32^a. — ^a) D_s D₇ T₁ G_{1.5.5} M चात्मजाः.
 D_n D_{2-5.8.10} धृष्टकेतु (D_{5.5.10} 'द्युम्न)श्च सानुजः (D₁₀ M
 पार्थिवः).

32 G₂ missing (cf. v.l. 16). K₄ om. 32^a (cf.
 v.l. 31). — ^b) M युयुधानश्च दुर्जयः. — After 32,

C. 5. 2203
B. 5. 57. 32
K. 5. 57. 32

शिखण्डी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥ ३२
काश्यश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च सृञ्जयाः ।
विराटपुत्रो बभ्रुश्च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ॥ ३३
येषामिन्द्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ।
वीराणां रणवीराणां ये भिन्दुः पर्वतानपि ॥ ३४
तान्सर्वान्गुणसंपन्नानमनुष्यप्रतापिनः ।
क्रौशतो मम दुष्पुत्रो योद्धुमिच्छति संजय ॥ ३५
दुर्योधन उवाच ।
उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ।
अथ कस्मात्पाण्डवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥ ३६
पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ।
जयद्रथं सोमदत्तमथत्थामानमेव च ॥ ३७

Ds ins.:

343* ततः श्वेतस्तु वैराटिः केतुमान्वाहिनीपतिः ।

33 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) G_{8.4} काश्यः, K_{1.5} D_{1.10} चात्र; D_{1.2} यत्र (for चैव). — ^b) D_{1.2} स- (for च). — ^c) D_{8.4} पुत्रो. D₁ बभ्रु° (for बभ्रु°). T₁ विराटः सहपुत्रश्च; T₂ विराटः सहदेवश्च also. — ^d) K₄ D_{1.3-5} पांचाल्याश्च.

34 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) T₁ G_{4.5} एषाम्; M तेषाम् (for येषाम्). — ^b) K₅ धीराणां (for वी°). B₈ नरवीराणां; D₂ D_{2.5.6.8} रणवीराणां; D₈ च शरीराणां; S (G₂ missing) रणशूराणां. — ^d) K₅ D_n D_{6.7} G_{4.5} भिन्दुः.

35 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) K_{4.5} B D (except D_{1.7.10}; D₉ missing) T G_{1.5} सर्व- (for सर्वान्). — ^b) D_{8.2} D_{8.6} G_{3.4} नमनुष्य° (for अमनुष्य°). — ^d) K₁ त्रा योद्धुमिच्छत्यसंशयं.

36 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D₈ स्तः; S (G₂ missing) अपि; Ca. d स्तः (as in text). — ^b) D₁ अथ (for तथा). G₅ तत्रैवाहवगोचरौ. — ^d) K_{1.5} S (G₂ missing) पश्य° (for मन्य°).

37 G₂ missing (cf. v.l. 16). D_{1.7} (hapl.) om. 37^{ab}. — ^a) G_{1.5} सौमदत्तम् (for सोमदत्तम्).

38 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) K_{1.4} D_n T G_{1.5} सुतेजसो; D₁ सर्वाश्चेतान्; M₁ महौजसो (for सुचेतसो).

39 G₂ missing (cf. v.l. 16). G₈ om. 39^{ab}. — ^a) G₅ लोका (for सृष्टा). K₄ B D (except D_{1.5};

सुचेतसो महेष्वासानिन्द्रोऽपि सहितोऽमरैः ।
अशक्तः समरे जेतुं किं पुनस्तात पाण्डवाः ॥ ३८
सर्वा च पृथिवी सृष्टा मदर्थे तात पाण्डवान् ।
आर्यान्धृतिमतः शूरानग्निकल्पान्प्रबाधितुम् ॥ ३९
न मामकान्पाण्डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ।
पराक्रान्तो ह्यहं पाण्डून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥ ४०
मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षन्ति भारत ।
ते तानावारयिष्यन्ति ऐणेयानिव तन्तुना ॥ ४१
महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ।
अभिद्रुता भविष्यन्ति पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ॥ ४२
धृतराष्ट्र उवाच ।
उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येव संजय ।

D₉ missing) सर्वे च पृथिवीपाला (D₆ °ल). Ca. d cite पृथिवी सृष्टा, C₈ सर्वा च पृथिवी सृष्टा. — ^b) G₄ M ममार्थे; Ca. d. s as in text. K₁ D_n Ca. d पांडवाः; C₈ as in text. — ^c) K₄ B D (except D_{1.10}; D₉ missing) आर्याः शस्त्रभृतः (B_{1.2.4.5} शस्त्रधराः; B₈ D_{8.4} °विदः; D₇ धृतिमतः) शूराः. — D_{8.4} om. 39^a-40^a. — ^d) K₅ प्रधावितुं; D₁ प्रहारिणः; G₅ प्रतापिनः; M₂ प्रशामितुं (for प्रबाधितुम्). C₈ cites बाधितुम्. K₄ B D_n D₈ D_{2.5-8} समर्थाः प्रति (D₇ च प्र) बाधितुं.

40 G₂ missing (cf. v.l. 16). D_{8.4} om. 40^a (cf. v.l. 39); T₂ om. 40^{ab}. — ^b) K₅ D₁₀ त्वभि- (for प्रति). D₁ G₄ बाधितुं (for वीक्षितुम्).

41 G₂ missing (cf. v.l. 16). K₄ om. 41. — ^a) G₈ पांडवाः; M बांधवाः (for पार्थिवाः). — ^b) T₂ C_{d.5} निवारयिष्यन्ति. D_{8.4} ततो नावारः; G₅ ते तात वारः. Ca. d cites निवारयन्ति. — ^d) K_{1.5} हरिणान्; D_{1.6.8} G₄ एणेयान्; C₈ ऐणेयानि; Ca. d as in text. T₂ (sup. lin.) G_{1.5} दंतिनः; G₄ दंष्ट्रिणः; Ca. d. s तन्तुना (as in text).

42 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) K₅ °वेगेन (for °वंशेन). — ^b) D₁ शरजालेन. B₈ सायकैः (for मामकैः). D₂ मामकेर्युद्धदुर्मदैः. — ^c) D₁ अभिभूता. — After 42, G₄ ins. an addl. colophon (adhy. no.: 59).

43 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^b) K₁ M₅ एव (for एष). — ^c) D_{1.2} G₄ शक्यो (for शक्ते). K₄ B D_n D₈ D_{8-6.8} रणे; D₂ [अ]मुना (for युधा). — ^d) D_{1.2} G₄ धर्मराजो युधिष्ठिरः.

न हि शक्तो युधा जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ४३
जानाति हि सदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् ।
बलवत्तां सपुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४४
यतो नारोचयमहं विग्रहं तैर्महात्मभिः ।
किं तु संजय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचेष्टितम् ॥ ४५
कस्तांस्तरस्विनो भूयः संदीपयति पाण्डवान् ।
अर्चिष्मतो महेष्वासान्हविषा पावकानिव ॥ ४६

संजय उवाच ।

धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्संदीपयति भारत ।
युध्यध्वमिति मा भैष्ट युद्धाद्भरतसत्तमाः ॥ ४७
ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ।
युद्धे समागमिष्यन्ति तुमुले कवचहृदे ॥ ४८
तान्सर्वानाहवे क्रुद्धान्सानुबन्धान्समागतान् ।

अहमेकः समादास्ये तिमिर्मत्स्यानिवौदकान् ॥ ४९
भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिं शल्यं सुयोधनम् ।
एतांश्चापि निरोत्स्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५०
तथा ब्रुवाणं धर्मात्मा प्राह राजा युधिष्ठिरः ।
तव धैर्यं च वीर्यं च पाश्चालाः पाण्डवैः सह ।
सर्वे समधिरूढाः स संग्रामान्नः समुद्धर ॥ ५१
जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ।
समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां युयुत्सताम् ।
भवता यद्विधातव्यं तन्नः श्रेयः परंतप ॥ ५२
संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ।
पौरुषं दर्शयञ्छूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ।
क्रीणीयात्तं सहस्रेण नीतिमन्नाम तत्पदम् ॥ ५३
स त्वं शूरश्च वीरश्च विक्रान्तश्च नरर्षभ ।

5. 2257
5. 57. 56
5. 57. 56

44 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) G₄ इह; M (except M₁) च (for हि). K₄ B Dn Ds Ds-6.8.10m यथा (for सदा). — ^b) K₄ Ds.4 तरं (for यशं). — ^c) T₂ सपुत्राणां बलवतां.

45 G₂ missing (cf. v. l. 16). — ^a) K_{1.5} Ds अतो; Ds यथा; D₁ ततो (for यतो). K₄ B Dn Ds Ds-6 नारोचयद्; K₅ D₁₀ G₅ न रोचयम्. K₄ B Dn Ds Ds-6 G_{2.4} M_{2.5} अयं; G₅ इमं (for अहं). — ^b) B_{2.4} महारथैः (for महात्मभिः). — ^c) Ds₂ D₁-4.6 G₄ नु (for तु). K₅ D_{1.2} T₁ G_{1.2.5} प्र- (for मे). — ^d) K₅ D_{7.10} पाण्डवानां (for पुनस्तेषां).

47 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^b) K₁ भारतान्; Ds पाण्डवान् (for भारत). — ^c) K_{1.5} अपि (for इति).

48 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^b) K₄ D_{1.10} (sup. lin.) संवृताः; D₁ गताः; Ca वृताः (as in text). — ^d) A few MSS. तुमुले. K₄ B Dn Ds₁ Ds-6.10 शस्त्रसंकुले; K₅ कवचग्रहे; D₇ S (G₂ missing) स (D₁ G_{1.5} च) कचग्रहे (T₂ कचसंग्रहे also); Ca. d. s कवचहृदे (as in text).

49 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) T G_{1.5} क्रुद्धः (for क्रुद्धान्). — G₅ om. 49^a-50^b, but erroneously writes instead 52^{ab} and brackets it. — ^c) G₂ समादास्ये. — ^d) G₂ नक्रान् (for मत्स्यान्). K_{1.5} B Dn₂ Ds₂ D₁-6.8.10 T₂ G_{1.5} इवो (T₂ G₁ वौ) दकान्.

50 G₂ missing (cf. v.l. 16). G₅ om. 50^{ab} (cf. v.l. 49). — ^{ab}) K₅ G₅ transp. कर्णं and द्रौणिं; D₂ T₂

transp. कर्णं and शल्यं. — ^c) K_{1.5} D_{7.10} T₂ G_{2.4} M चैव; T₁ G_{1.5} अहं (for चापि). B D₁ T₂ नियोत्स्यामि; Ca. d. s as in text. — ^d) T₂ वरुणां (for मकरां).

51 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) K₄ B Dn Ds Ds-6 ब्रुवंतं (for ब्रुवाणं). — ^c) B₂ D₂ transp. धैर्यं and वीर्यं. G₅ संग्रह्य (for वीर्यं च). — ^d) T₁ G₁ सहाधिं (for समधिं).

52 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) M त्वा (for त्वां). — ^c) D₁ समर्थ एको गोप्ता त्वं; Ca as in text. Cd. s cite समर्थं and पर्याप्तं. — After 52^a, N (K_{2.5} D₅ missing) ins.:

344*

कौरवाणां विनिग्रहे ।

पुरस्तादुपयातानां.

[(L. 1) Ds विशां पते (for विनिग्रहे). — (L. 2) Ds उपनीतानां (for उपया).]

— K₅ om. 52^a-53^a. — ^c) D₁ Ca. d. s संविधां; G₂ M तद्विधां (for यद्विधां). — ^f) D₂ ततः; T G_{2.4} त्वत्तः; M यन्नः (for तन्नः).

53 G₂ missing (cf. v.l. 16). K₅ om. 53^a (cf. v.l. 52). — ^a) K₁ D₁ T G_{1.5} उपं (for अपं). — ^b) D₁ विजयैषिणां. — ^c) B_{1.2} महाभाग (for सहस्रेण). — ^f) D₁ S (G₂ missing) नीतिमान् (for मन्). K₄ B Dn Ds D₂ m. 8-6.8.10m इति नीतिमतां मतं.

54 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D₇ अथ; S (G₂ missing) त्वं च (for स त्वं). G_{4.5} वीरश्च शूरश्च (by transp.). — ^b) G₄ मानी च पुरुषर्षभ.

C. 5. 2287
S. 5. 57. 56,
K. 5. 57. 56

भयार्तानां परित्राता संयुगेषु न संशयः ॥ ५४
एवं ब्रुवति कौन्तेये धर्मात्मनि युधिष्ठिरे ।
दृष्टद्युम्न उवाचेदं मां वचो गतसाध्वसः ॥ ५५
सर्वाङ्गनपदान्धृत योधा दुर्योधनस्य ये ।
सबाह्वीकान्कुरुन्ब्रूयाः प्रातिपेयाञ्शरद्वतः ॥ ५६
सूतपुत्रं तथा द्रोणं सहपुत्रं जयद्रथम् ।
दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥ ५७
भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा त्वमाशु

युधिष्ठिरं साधुनैवाभ्युपेत ।

मा वो वधीदर्जुनो देवगुप्तः

क्षिप्रं याचध्वं पाण्डवं लोकवीरम् ॥ ५८

नैतादृशो हि योधोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ।

यथाविधः सव्यसाची पाण्डवः शस्त्रवित्तमः ॥ ५९

देवैर्हि संभृतो दिव्यो रथो गाण्डीवधन्वनः ।

न स जेयो मनुष्येण मा स कृध्वं मनो युधि ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

55 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D₇ कौन्तेयं (for मां वचो). K₄ B D (except D₁₀; D₉ missing) 'साध्वसं. S (G₂ missing) वचो (M ततो) विगतसाध्वसः.

56 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D₂ तात (for सूत). G₈ सर्वान्कुरुन्प्रतिभूत. — ^b) G₈ M (except M₁) योधा. — ^c) Some MSS. 'बाह्वीकान्. — ^d) K₄ Dn D₁₋₄ T₁ G₈ Ca. d प्रातिपेयाञ्; G₄ M₆ 'वीर्याञ्. B₈ सहस्रशः; D_{8.4} समुद्धतान्; C₈ शरद्वतं.

57 G₂ missing (cf. v.l. 16). — ^a) D₇ च (for वि-). — ^d) G₈ द्रौणि (for तथा). K₁ Dn₁ S (G₂ missing) कृपं (for नृपम्).

58 G₂ resumes! — ^a) M स त्वम् (for त्वम्). K₄ B Dn D₈ D_{8-6.8.10} भीष्मं च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ च (K₄ B₂ D₈ D₁₀ गच्छत) माचिरं; D₂ m. 7 भीष्मं चैव ब्रूहि गत्वा आशु गच्छ च माचिरं (see below). — ^b) K₄ B D (except D_{1.2.8}; D₉ missing) G₄ युधिष्ठिरः. K_{4.5} Dn₁ D_{8-6.10} C₈ अभ्युपैति; B Dn₂ D₈₁ 'पेयो; D₈₂ D₇ 'पेतः; D₁ 'पेहि; D₈ 'पेत; T₂ G₁ 'पेत्य; G₂ M 'पेतं (for अभ्युपेत). — ^c) G₅ M (except M₁) मा मा (for मा वो). — After 58^a, K₄ B (except B₄) D (except D₁; Dn₂ marg. sec. m.; D₉ missing) ins.:

345* राज्यं दद्वं धर्मराजस्य तूर्ण.

[K₄ Dn₁ D₂ m. 5.6 देव (for धर्म). D₂ m. 7.10 क्षिप्रं (for तूर्ण).]

— ^a) K₄ B (except B₄) D (except D₁; D₉ missing) याचध्वं वै (for क्षिप्रं याचध्वं). C₈ cites क्षिप्रं.

59 ^a) S transp. हि and अस्ति. K_{1.5} D_{7.8.10} T G योद्धा; D₁ वीरो; M_{8.4} योधो (for योधो). — ^b) D_{1.2} S अपि (for इह). — ^c) T₂ G_{8.4} तथा (for यथा).

— ^a) K_{1.5} शत्रुजित्तमः; K₄ B Dn D₈ D_{8-6.8} T₁ G_{1.8.4} सत्यविक्रमः; D₇ सत्यसंगरः; D₁₀ शत्रुसूदनः (for शस्त्रं).

60 ^a) D₈₂ T₂ G₂ M₄ देवैर्हि. K_{1.5} D_{7.8.10} G₈ संभृतो. D₈ युद्धे (for दिव्यो). — ^b) D₁₀ G_{1.8} M_{2.8.5} 'धन्विनः. — ^c) G₄ मनुष्याणां. — ^d) B_{2.5} D_{1-6.10} G₄ M₁ मा स कृध्वं; G₈ मा कुरुध्वं. K_{1.5} D_{7.8} G_{1.5} मा स युद्धे मनः कृथाः; M₂₋₅ मा स क्रोधान्म (M_{2.5} 'रम) नो युधि.

Colophon missing in K_{2.8} D₉. — *Sub-parvan*: K_{1.4.5} B D संजययान (D₂ यानसंधि; D₉ missing); T₁ G₁ M संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: M₁ दृष्टद्युम्नवाक्यं; M₂₋₅ दृष्टद्युम्नवाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ 57; D₈ 56; D₈ 53; D₇ G₈ 58; T G_{2.8} M_{1.4} 59; G_{1.4} M_{2.8.5} 60. — *S'loka no.*: K₅ Dn 61; D₈ 64; G₈ 86.

57

 This adhy. is missing in K_{2.8} D₉ (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 ^a) K₁ D_{7.10} कृतश्रमो; K₅ कृतवर्मा; S क्षत्रतेजो (for क्षत्रतेजा). — ^b) K_{1.5} D_{7.10} एव (for अपि). — After 1^{ab}, B₂ has a substituted folio, numbered 93, beginning with the *colophon* of this adhy. (together with some words of the preceding stanza), the intervening portion being lost on the missing original.

2 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) D₈ T₁ G_{1.5} सर्वावस्थासु (for 'वस्थम्).

५७

धृतराष्ट्र उवाच ।

क्षत्रतेजा ब्रह्मचारी कौमारादपि पाण्डवः ।
 तेन संयुगमेष्यन्ति मन्दा विलपतो मम ॥ १
 दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्भरतसत्तम ।
 न हि युद्धं प्रशंसन्ति सर्वावस्थमरिंदम ॥ २
 अलमर्थं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
 प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥ ३
 एतद्वि कुरवः सर्वे मन्यन्ते धर्मसंहितम् ।
 यत्त्वं प्रशान्तिमिच्छेथाः पाण्डुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ४
 अङ्गेमां समवेक्षस्व पुत्र स्वामेव बाहिनीम् ।
 जात एव तव स्त्रावस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ ५
 न ह्यहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ।
 न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामा न संजयः ॥ ६
 न सोमदत्तो नो शल्यो न कृपो युद्धमिच्छति ।

3 3^{ab} = (var.) 5. 127. 43^{ab}. — B₂ missing (cf. v.l. 1). G₈ (hapl.) om. 3. — ^b) K_{1.5} D_{1.2} जीवनं; G₈ पुत्रक (for जीवितुम्).

4 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ D_{8.2} D_{8.4.8} यस्त्वं; D_{1.2} स त्वं; G₈ यं त्वं (for यस्त्वं). K₄ B (B₂ missing) D_n D₈ D_{8-6.8} मन्येथाः; D_{1.2.10} गच्छेथाः (for इच्छेथाः). — ^d) D_{1.2} पांडोः पुत्रैर्. D₈ G₄ महारथैः.

5 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) S (except T₂ G_{1.2}) त्वम् (for सम्). C₈ समपेक्षस्व. Ca.d cite अवेक्षस्व. — ^c) K₄ D_{8-6.8} m Cnp शम (for जात). B D_{n1} D₂ Cn एष; D₈ m एषां (for एव). K₄ D_{8-6.8} m Cnp महच्छेयः; K₅ B₈ D_{n1} D₈ D_{7.10} C₈ तवाश्रा (D_{n1} D₈ D₇ C₈ 'स्त्रावः; B_{1.4.5} D_{2.8} Cn तवाभावः; D₁ तव श्रेयः; Cnp (also) तराभ्यावः (for तव स्त्रावः). Ca.d. np आस्त्रावः. ✽ C_n: शम एव महच्छेय इत्याधुनिकः पाठः । ✽

6 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ B₄ D₂ M_{2.5} तु (for हि). D₈ D_{1.5.8} योद्धुम् (for युद्धम्). — ^b) K₁ D_{7.10} S नैव चेच्छति (T₁ G₅ 'च्छति). T₁ G₅ बाह्लिकाः. — ^d) T₁ G_{1.5} महायशः (for न संजयः).

7 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ B (B₂ missing) D_n D₈ D_{1.2} न शल्यो (D_{n1} D_{8.2} D₁ 'ह्यो); D₇ T₂ G_{8.4} न कृपो; D₁₀ शल्यो न (for नो शल्यो).

सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ॥ ७
 येषु संप्रतितिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ।
 ते युद्धं नाभिनन्दन्ति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ ८
 न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ।
 दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ९

दुर्योधन उवाच ।

नाहं भवति न द्रोणे नाश्वत्थाम्नि न संजये ।
 न विकर्णे न काम्बोजे न कृपे न च बाह्लिके ॥ १०
 सत्यव्रते पुरुमित्रे भूरिश्रवसि वा पुनः ।
 अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वये ॥ ११
 अहं च तात कर्णश्च रणयज्ञं वितत्य वै ।
 युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ ॥ १२
 रथो वेदी सुवः खड्गो गदा मुक्कवचं सदः ।
 चातुर्होत्रं च धुर्या मे शरा दर्भा हविर्यशः ॥ १३

C. 5. 2307
B. 5. 56. 13
K. 5. 58. 13

— ^b) D₇ T₂ G_{8.4} शल्यो (for कृपो). D₈ D_{1.5.6.8} T G_{8.4} योद्धुम् (for युद्धम्). — After 7, S repeats 4^{ad} (with v.l.).

8 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₁ M₄ एषु; T₂ G₈ एषां; G₁₋₄ येषां (for येषु). G₄ समभि (for संप्रति). K₅ ये युद्धे संप्रतिष्ठेयुः. — ^b) D_{1.2} पी (D₂ पं) डिताः कुरवः परैः. — ^c) D₁ G₁ 'जानन्ति (for 'नन्दन्ति). — ^d) K₄ न च (for तात). K₄ D₈ m रुच्यते (for रोचताम्).

9 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) T G कारयितुं (for 'त). K₁ पुनः; K₅ S प्रभुः (for तव).

10 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) T₁ G_{1.5} न कृपे न च बाह्लिके (= 10^d). — ^c) K₄ B (B₂ missing) D_n D₈ D_{8-6.8} भीष्मे न च (for विकर्णे न). — ^d) G₈ संजये (for बाह्लिके). T₁ G₁ नाश्वत्थाम्नि च संजये [= (var.) 10^b].

11 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^d) G₂ 'श्वसे; M 'रभे (for 'ह्वये).

12 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^d) T G (except G₂) दीक्षितो. K₄ B (B₂ missing) D_{n1} D₈ D₈₋₆ पुरुषर्षभौ (for भरतर्षभ).

13 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₅ D₈ S (except M₂) वेदिः; D₇ वेदिः. K₅ B₄ D_{7.10} श्रुवः.

C. 5. 1208
B. 5. 58. 14
K. 5. 58. 14

आत्मयज्ञेन नृपते इष्टा वैवस्वतं रणे ।
विजित्य स्वयमेष्ट्यावो हतामित्रौ श्रिया वृत्तौ ॥ १४
अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ।
एते वयं हनिष्यामः पाण्डवान्समरे त्रयः ॥ १५
अहं हि पाण्डवान् हत्वा प्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ।
मां वा हत्वा पाण्डुपुत्रा भोक्ताः पृथिवीमिमाम् ॥ १६
त्यक्तं मे जीवितं राजन्धनं राज्यं च पार्थिव ।
न जातु पाण्डवैः सार्धं वसेयमहमच्युत ॥ १७
यावद्वि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पाण्डवान्प्रति ॥ १८

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वान्वस्तात शोचामि त्यक्तो दुर्योधनो मया ।

— ^a) S कवचो (G₃ वर्म वा-; G₄ चर्म चा)जिनं (for कवचं सदः). — ^a) K₁ D₁ 7. 8. 10 (m as in text) धनुर्ज्या; K₅ च युग्या; S सदश्चा (for च धुर्या). Cs cites धुर्याः.

14 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G₄ 'यूपेन; Cs 'यज्ञेन (as in text). — ^a) K₄ 5 B (B₂ missing) Dn Ds Ds-6. 8 च समेष्ट्यावो (Ds. 4 'मो); G₄ श्रियमेष्ट्यावो (for स्वयमेष्ट्यावो).

15 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G₃ हि जेष्यामः (for हनिष्यामः). — ^a) K₅ त्रय एव च; G₃ समरे प्रभो (for समरे त्रयः).

16 B₂ missing (cf. v.l. 1). K₅ D₁ om. (hapl.) 16^{ad}; G₅ (hapl.) om. 16^a-17^a. — ^a) D₂ 'सुता (for 'पुत्रा). K₁ D₁₀ मां हत्वा पाण्डुपुत्रा वा (D₁₀ 'प्राश्च).

17 B₂ missing (cf. v.l. 1). G₅ om. 17 (cf. v.l. 16). — ^a) B₄ Dn Ds Ds. 6. 8 T₂ G₃ राज्यं (for राजन्). — ^b) B₄ Ds. 6. 8 सर्वं; T₂ इष्टं (for राज्यं). T₁ G₁ भारत; G₄ बांधवान् (for पार्थिव). — ^a) S (G₅ om.) भुंजेयं (G₄ भुंजीत) पृथिवीमिमां.

18 = (var.) 5. 125. 26. B₂ missing (cf. v.l. 1). D₁ om. 18. — ^b) K₁ D₇ 10 भिद्येद् (for विध्येद्). S भारत (for मारिष). — ^{ad}) K₅ 'त्याज्या भूमिर् (for 'त्याज्यं भूमेर्).

19 B₂ missing (cf. v.l. 1). K₄ reads from 5. 57. 19 up to 5. 58. 19 after 5. 59. 19. — ^a) K₄ सर्वथा; D₂ सर्वान्वै. — ^b) K₁ इत्युक्तो (for त्यक्तो). G₅ मम (for मया). — ^a) Ds. 4 T₁ G₁ 5 'यास्यंति (for 'यास्यध्वं). — ^a) K₄ 5 D₁ यातं (for यान्तं). Dn₁ D₈ वैवस्वतं क्षयं.

ये मन्दमनुयास्यध्वं यान्तं वैवस्वतक्षयम् ॥ १९
रुरूणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ।
वरान्वरान्हनिष्यन्ति समेता युधि पाण्डवाः ॥ २०
प्रतीपमिव मे भाति युयुधानेन भारती ।
व्यस्ता सीमन्तिनी त्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ॥ २१
संपूर्णं पूरयन्भूयो बलं पार्थस्य माधवः ।
शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपञ्शरान् ॥ २२
सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ।
तं सर्वे संश्रयिष्यन्ति प्राकारमकुतोभयम् ॥ २३
यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुञ्जरान्विनिपातितान् ।
विशीर्णदन्तान्गिर्याभान्भिन्नकुम्भान्सशोणितान् ॥ २४
तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिव पर्वतान् ।

20 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) = (var.) 5. 50. 9^a. K₁ 4. 5 Dn Ds Ds. 6. 10 कुरूणां; S (except G₁ 2) मृगाणां; Cnp अजानां; Cn रुरूणाम् (as in text). ☞ Cn: रुरूणामिवेत्यत्र कुरूणां लाटभाषया । अजानामिति पाठो युक्तः । ☞ K₁ 5 अपि; Ds Ds (by corr.) एव (for इव). — ^b) Ds₂ D₁ व्याघ्रः and वरः. — ^a) T₁ M₄ वरान्वरान्; M₁ परान्वरान्. D₂ कौरवास्त्रिहनिष्यन्ति. — ^a) B₁ S समेतान्.

21 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) S प्रतीपमेति मे सेना (G₄ by transp. सेना मे); Cs as in text. Ca. d cite प्रतीपं and इव. — ^b) K₅ T G (except G₂) भारत; Ca. d भारती (as in text). — ^a) K₄ Ds. 6 क्षस्ता; Cs व्यस्ता (as in text). B (B₂ missing) Dn Ds Ds-6. 8 M₃ 5 प्रस्ता; T₁ G₂ 4 मध्ये (for त्रस्ता). — ^a) B₈ Ds 'सृष्टा; D₂ 'भक्ता (for 'मृष्टा).

22 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) G₂ 8 पूरयेद्. — ^b) B₄ D₂-6 Cn धनं (for बलं).

23 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) T₂ प्रयुक्तानां; Cs प्रयुद्धानां (as in text). D₇ 10 सेनामुखेषु योधानां. — ^b) T₂ भीमो हंता (for भीमसेनो). — ^a) K₁ 4 D₁ 5. 6. 8 ते (for तं). — ^a) S 'भयाः (for 'भयम्). — After 23, S reads 27.

24 B₂ missing (cf. v.l. 1). G₄ om. 24-25. Before 24, Ds ins. धृतराष्ट्र उ'. — ^a) S (G₄ om.) 'गात्रान् (T₂ 'कुंभान्) (for 'दन्तान्). D₂ शैलाभान्; T G₂ 5 M₁ द्रवतो; G₁ 2 M₂-5 धावतो (for गिर्याभान्). — ^a) T₁ G₁ 5 महारणे (for सशोणितान्).

भीतो भीमस्य संस्पर्शात्सर्तासि वचनस्य मे ॥ २५
 निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं हतरथद्विपम् ।
 गतिमग्नेरिव प्रेक्ष्य सर्तासि वचनस्य मे ॥ २६
 महद्वो भयमागामि न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः ।
 गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ ॥ २७

महावनमिव छिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम्
 बलं कुरूणां संग्रामे तदा सर्तासि मे वचः ॥ २८
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा राजा तु स सर्वान्पृथिवीपतीन् ।
 अनुभाष्य महाराज पुनः पप्रच्छ संजयम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदब्रूतां महात्मानौ वासुदेवधनंजयौ ।
 तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ॥ १

संजय उवाच ।

शृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्णधनंजयौ ।
 ऊचतुश्चापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ २

C. 5. 2324
H. 5. 59. 2

25 B₂ missing (cf. v.l. 1). G₄ om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) T₁ G₂ तदाभिप्रेक्ष्य. — ^b) K_{1.5} D₁₀ 'कीर्णो' (for 'शीर्णो'). B₂ D₁ transp. हव and पर्वतान्. — ^c) K₅ D_{1.2.7} भीतान्; D_{5.6} भीमान् (for भीतो). — ^d) — 26^d. B₂ T G₁ वचनं मम; D₂ वचनानि मे (for वचनस्य मे).

26 B₂ missing (cf. v.l. 1). K₅ D₂₁ T₂ om. (hapl.) 26. — ^a) G₄ गदया (for निर्दग्धं). — ^b) B (B₂ missing) D_n D₆ सैन्यं रथद्विपं. — ^c) T₁ G₁₋₄ M मार्गम् (for गतिम्). G₅ तदाभिप्रेक्ष्य संग्रामे. — ^d) — 25^d. B_{1.2.5} D₂ T₁ G₁₋₄ M सर्तासि वचनं मम.

27 B₂ missing (cf. v.l. 1). S reads 27 after 23. — ^a) D₇ आगता (for आगामि). S मह (T₁ G_{4.5} M₂ 'हा')ओ भयमत्रागान् (T₂ G₄ भयं नो महदत्रागान्). — ^b) S विग्रहं (for पाण्डवैः). — G₄ om. 27^{ad}. — ^c) T₁ G_{1.5} 'सेनस्य (for 'सेनेन). — ^d) K₁ D_{1.7.8} उपैष्यथ; D₆ उपैष्यत. K₅ हताशाः समुपैष्यथ; S हतः शांतिमुपैष्यसि (G₂ 'ति).

28 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ D₂₁ D_{6.8} छन्नं (for छिन्नं). — ^c) K₄ B (B₂ missing) D_n D₂₁ D_{2-8.8.10} भीमेन (for संग्रामे).

29 B₂ resumes from 29^d (cf. v.l. 1). — ^a) D₂ राजन्स; T₁ G₁ राजा तं; T₂ राजा स; G₅ राजानं (for राजा तु). — ^b) K_{4.5} B (B₂ missing) D G₂ सर्वास्तान् (K₅ D_{7.10} सर्वान्स); T₁ G_{1.5} स तु वै (for स सर्वान्).

Colophon missing in K_{2.8} D₂. — *Sub-parvan*: K_{1.4.5} B D_n D₂ D_{1.5-8.10} संजययान; D₂ यानसंधि; T₁ G₁ M_{1-8.5} संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: M_{2.8.5} शमप्रशंसनं; M₂ संजयप्रतिवचने शमप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ 58; D₅ 57; D₆ 54; D₇ G₅ 59; T G_{2.8} M_{1.4} 60; G_{1.4} M_{2.8.5} 61. — *S'loka no.*: D_n D₂ 29; D₇ G₅ 28.

After adhy. 57, T G_{1.5} read adhy. 641

58

This adhy. is missing in K_{2.8} D₂ (cf. v.l. 5 41. 1; 32. 15; 50. 59). For sequence of K₄ cf. v.l. 5. 57. 19. S reads this adhy. (58) after 5. 47. 1 (M_{2.5} read it after 5. 47. 19).

1 ^c) D₂ 'प्रज्ञ; D_{1.7} 'भाग (for 'प्राज्ञ). — For 1, S repeats 5. 47. 1 (v.l. जनार्दनः for धनंजयः).

2 S om. 2. — ^b) D₁ वासुदेवधनंजयौ. — After 2^{ad}, D₁₀ (marg. sec. m.) ins. 346* (for the first time), repeating it after 5^{ad}.

3 Before 3, S ins. संजयः. — ^a) K_{4.5} D₂ D₁₋₄. 7. 10 'प्रेक्ष्य; Ca. d 'प्रेक्षन् (as in text). S आगुल्फेभ्योभिः (G₂ पि; G₅ हि)संवीतः. — ^b) D_n D₂ प्रयातः; S सर्वतः; Ca प्रयातः (as in text). — ^d) K₅ D_{1.10} S (except G₂₋₄) आख्यातो; B₂ व्याख्यातुं. S (except M₂) नरसिंहयोः; Ca as in text.

C. 5. 23. 5
B. 5. 59. 3
K. 5. 47. 19

पादाङ्गुलीरभिप्रेक्षन्प्रयतोऽहं कृताञ्जलिः ।

शुद्धान्तं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ॥ ३

नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियान्ति वै ।

यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभामा च भामिनी ॥ ४

उभौ मध्वासवक्षीबाबुभौ चन्दनरूपितौ ।

स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ॥ ५

नैकरत्नविचित्रं तु काञ्चनं महदासनम् ।

विविधास्तरणास्तीर्णं यत्रासातामारिन्दमौ ॥ ६

अर्जुनोत्सङ्गौ पादौ केशवस्योपलक्ष्ये ।

अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ॥ ७

काञ्चनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा ।

4 ^a) D7 S (except M2) च (for एव). — ^b) D7. 10 उपयांति वै; S अभिजग्मतुः. — ^c) K1 तत्र; G2 यथा (for यत्र). K5 M4 यत्र कृष्णा च कृष्णश्च (M4 एणौ च). — ^d) K5 मनस्विनी; B (except B4) Ds Ds-6 च भाविनी.

5 ^b) S वर (for उभौ). K1.5 चंचितौ; D2. 7. 8 भूषितौ (for रूपितौ). — After 5^{ab}, K1.5 Ds1 Ds. 8. 10 ins.:

346* एकपर्यङ्कशयनौ दृष्टौ मे केशवार्जुनौ ।

[For D10 cf. v.l. 2. K1 शयिनौ (for शयनौ). D10 (first time) एकमल्यं समागतौ (for the posterior half).] — G3 (hapl.) om. 5^{ed}. — ^e) T G (G3 om.) वरवस्त्रांगौ; M सुकुमारांगौ. — ^d) S (G3 om.) वरा.

6 ^a) K1 S (except T2) च (for तु). — ^b) S च वरासनं (for महदा). — ^c) K1 विचित्रा; B4 Dn Ds. 6. 8 णाकीर्णं; S नाना (G2 दाह) स्तरणसंस्तीर्णं. — ^d) K1.5 D1.6 आसेताम्; B2 आस्यताम्; D8 आसीताम्; Cn आसाताम् (as in text). S यत्रास्तां तौ (G1. 4. 5 साते) नरपंभौ. — After 6, S (except M4. 5) ins.:

347* सत्याङ्गमुपधानं तु कृत्वा शेते जनार्दनः ।

7 ^a) S अर्जुनांकगतौ पादौ. — Ds om. 7^{ed}. — ^c) K1.5 Ds2 D7. 10 तु (for च). S (except T2) कृष्णायाः. — ^d) S शुभायाश्चाङ्गाबुभौ.

8 G1 (hapl.) om. 8-9. — ^a) K1 D7 च (for तु). — ^b) G1.5 वै (for मे). K1 B2 Dn2 Ds Ds-6. 8. 10 पदा; S (G4 om.) मुदा (T2 G8 दशा) (for तदा). — ^{ed}) K1.5 तम् (for तद्). S (G4 om.) दासीभ्यामाहतं महं स्पृष्ट्वा भूमां.

तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमाबुपाविशम् ॥ ८

ऊर्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ।

पादपीठादपहतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ॥ ९

श्यामौ बृहन्तौ तरुणौ शालस्कन्धाविवोदृतौ ।

एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् ॥ १०

इन्द्रविष्णुसमावेतौ मन्दात्मा नावबुध्यते ।

संश्रयाद्गोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकत्थनात् ॥ ११

निदेशस्थाविमौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ।

संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाभवत् ॥ १२

सत्कृतश्चान्नपानाभ्यामाच्छन्नो लब्धसत्क्रियः ।

अञ्जलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशमचोदयम् ॥ १३

9 G4 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) K4 D2-6 रेखातलौ. K5 B D1. 7. 9. 10 लेखतलौ; T1 G1. 8. 8 रेखांकितौ; T2 रेखान्वितौ; G2 लेखाबुभौ; M रेखातलौ. — ^c) Ds Ds. 6 अपकृतौ; D1. 2 अपसृतौ. — K5 (hapl.) om. from तत्र (in 9^d) up to गतौ (in 10^e). — ^d) S (G4 om.) धारयेतां वरस्त्रियौ. — After 9, S (except G4) ins.:

348* न नूनं कलमपं किञ्चिन्मम कर्मसु विद्यते ।

स्त्रीरत्नाभ्यां समेतौ यन्मिथो मामभ्यभाषताम् ।

विस्मयो मे महानासीदास्त्रं मे बहु संगतम् ।

हृष्टानि चैव रोमाणि दृष्ट्वा तौ सहिताबुभौ ।

[(L. 1) G8 Ms-5 जन्मसु (for कर्मसु).]

10 K5 om. up to गतौ (in 10^e) (cf. v.l. 9). — ^b) K4 उद्धतौ; D7 उच्छिद्यतौ (for उद्धतौ). S नागाविव समुच्छिद्यतौ. — ^c) S एकशय्या (for एकासन). — ^d) B8 T1 G मे (for मां). — After 10, S ins.:

349* ततोऽभ्यचिन्तयं तत्र दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ ।

[G8-5 M2 हि (for अभि-).]

11 T2 om. 11. S (except T2) read 11 after 352*. — ^{ab}) S (T2 om.) सोयमिन्द्रसमी वीरौ (G1 दूरौ) तौ मंदौ (T1 G1. 4. 5 कृष्णौ; G8 अंधौ) नावबु. — ^c) D2 संश्रयाद्गोणभीष्माभ्यां; S (T2 om.) भीष्मद्रोणाश्रयाच्चैव.

12 S transp. 12^{ab} and 12^{ed}. — ^a) S निदेशगौ; Ca. d स्थौ (as in text). — ^b) D2 योत्स्यतः; D8 तप्स्यते (for सेत्स्यते). S नरनारायणाबुभौ (G8. 5 वृषी). — ^d) S नानवाप्योस्ति कश्चन.

13 ^a) B2. 4 हि (for च). — ^b) K4 B4 Dn Ds-6. 8 आसीनः; Ca. d आच्छन्नः (as in text). — ^c) K5 कृताञ्ज-

धनुर्बाणोचितेनैकपाणिना शुभलक्षणम् ।
 पादमानमयन्पार्थः केशवं समचोदयत् ॥ १४
 इन्द्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः ।
 इन्द्रवीर्योपमः कृष्णः संविष्टो माम्भ्यभापत ॥ १५
 वाचं स वदतां श्रेष्ठो ह्यादिनीं वचनक्षमाम् ।
 त्रासनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वा सुदारुणाम् ॥ १६
 वाचं तां वचनाहस्य शिक्षाक्षरसमन्विताम् ।
 अश्रौषमहमिष्टार्थां पश्चाद्दयशोषिणीम् ॥ १७
 वासुदेव उवाच ।
 संजयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।

शृण्वतः कुरुमुख्यस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥ १८
 यजध्वं विपुलैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्त दक्षिणाः ।
 पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्भो भयमागतम् ॥ १९
 अर्थास्त्यजत पात्रेभ्यः सुतान्प्राप्तुत कामजान् ।
 प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥ २०
 ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति ।
 यद्रोविन्देति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनम् ॥ २१
 तेजोमयं दुराधर्षं गाण्डीवं यस्य कार्मुकम् ।
 मद्द्वितीयेन तेनेह वैरं वः सच्यसाचिना ॥ २२
 मद्द्वितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमिच्छति ।

C. 5. 2351
B. 5. 54. 24

लिहि संधाय. — ^a) S संदेशं चाभ्यचोदयं.

14 ^{ab}) K₄ B D (except D_{1.7}; D₉ missing)
 धनुर्गणिकांकेन (for the prior half). S धनुर्ध (M
 'र्व')रोचितेनाथ पाणिनैकं स (G₁ सु)लक्षणं. — ^{ad}) K₂ D₈
 'नोद' (for 'चोद'). S पादमादाय यत्पार्थः केशवस्य यश-
 स्विनः (T₁ G_{1.4.5} महात्मनः; M₅ यशस्विनं).

15 ^a) K₄ 'ध्वजः' (for 'केतुः'). K_{1.5} D_{1.2.10} (m as
 in text) उत्तिष्ठन् (for उत्थाय). — ^b) D₂ 'भूषणः; S
 दिव्या'. — ^d) K_{1.5} D_{1.6.8.10} (m as in text) संदे (K₅
 'दिष्टुं; D₂ 'देशं' (for 'विष्टो'). K₄ D₈₋₆ M मामभापत;
 K₅ D₁ अभ्यभा; D₂ चाभ्यभा. Ca cites ma.

16 ^a) S स वाचं (by transp.). K_{1.4.5} D₂
 D_{5.6.8} सं- (for स). — ^b) K₁ D₅ D₈ C₉ ह्यादिनीं; D₂
 उवाच; S आददे; Ca. d ह्यादिनीं (as in text). — ^c) B₄
 D_{1-4.7} त्रासिनीं; D₈ शंसनीं; S दीपनीं. D₁ सर्वभूतानां.
 — After 16, S ins.:

350* बहिश्चरस्य प्राणस्य प्रियस्य प्रियकारिणः ।

मतिमान्मतिमास्थाय केशवः संदधे वचः ।

17 ^{ab}) S वचनं वचनज्ञस्य 'समन्वितं. — ^c) S मन-
 प्रसादमश्रौषं. Ca. d cite हृष्टार्था. — ^d) K₅ B_{1-3.5} D₁₀
 'शोषणीं; B₄ D₂ 'हारिणीं; D₂ Ca. d 'दारणीं; D₁
 'धारिणीं; D₂ 'वारणीं; S 'तापनं.

18 T₂ G_{2.4} M om. the ref. T₁ G_{1.3.5} श्रीभगवान्
 (G₁ cont. उवाच!). — ^a) G₅ एनं (for हदं). K_{1.5}
 D_{1.7.10} Ca. d ब्रूहि; D₈ ब्रूयां; C₉ ब्रूयाः (as in text).
 — ^b) S प्राप्य क्षत्रियसंसदं. Ca. s cite धृतराष्ट्रं. — ^c) S
 'वृद्धस्य (for 'मुख्यस्य). K₄ B D (except D_{1.2.10}; D₉
 missing) कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य. — ^d) S आचार्यस्य च
 भीमतः. — After 18, N (K_{2.8} D₉ missing; K₄

transp.) ins.:

351* आवयोर्वचनात्सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् ।

यवीयसश्च कुशलं पश्चात्पृष्ट्वैवमुत्तरम् ।

[Noticed in Ca. d. s. — (L. 1) K_{1.5} D₁ पूर्वमुत्तयाभि-
 वादनं (for the posterior half). — (L. 2) K_{1.5}
 D_{1.2.7.10} Cd कौशल्यं (for कुशलं). K_{1.5} D_{1.2.7} पश्चादिद-
 मथोत्तरं (for the posterior half). Ca. d. s seem to
 cite सुखं.]

19 S transp. 19 and 20. — ^a) K_{4.5} B D (D₉
 missing) T₂ G₂ विविधैः (for विपुलैः). — ^b) S दक्षि-
 णाश्च प्रयच्छत. Ca cites दत्त (as in text). — ^c) S
 आगतं वो महद्भयं.

20 S transp. 19 and 20. — ^a) K₄ वार्थिषु; S
 पात्रे (T₂ 'र्थेषु (for पात्रेभ्यः). — ^b) S सुखमाप्तुत कामजं.
 Ca. s cite कामजान्.

21 T G_{1.2.5} transp. 21^{ab} and 21^{cd}. — ^a) K₅
 रोषं (for ऋणं). S ऋणं प्रवृद्धमिव मे. — ^c) S गोविन्देति
 यदाक्रोशत्.

22 ^a) S (except G_{8.4}) तेजो महद् (for तेजोमयं).
 — ^b) D_n D₅₁ गांडिवं. S बिभ्रता गांडिवं धनुः. — ^c)
 K₁ न द्वि; D₈ अद्वि (for मद्द्वि). S पार्थेन (for तेनेह).
 — ^d) S वैरं वः प्रत्युपस्थितं. — After 22, S ins.:

352* कृष्णस्य तद्वचः श्रुत्वा भयं मां महदाविशत् ।

तव पुत्रस्य लोभं तु वर्तमानं प्रमृश्यतः ।

followed by st. 11 (which is om. in T₂); cf. 10^{cd}.

23 — (var.) 5. 122. 55. — S om. 23-30. — ^{cd})
 D₈ हि (for न). K_{1.5} D_{1.2.8} Ca. s विपरीतः परीतो
 (for यो न कालपरीतो). K_{1.5} D_{8.10} वा अपि; K₄ B₈
 D_{8.4} स्यादपि; D₁ वा अपि; D₇ वा यदि (for वाप्यपि).

C. 5. 2351
B. 5. 59. 24

यो न कालपरीतो वाप्यपि साक्षात्पुरंदरः ॥ २३
 बाहुभ्यामुद्रहेद्भूमिं दहेत्कुद्र इमाः प्रजाः ।
 पातयेन्निदिवादेवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ २४
 देवासुरमनुष्येषु यक्षगन्धर्वभोगिषु ।
 न तं पश्याम्यहं युद्धे पाण्डवं योऽभ्ययाद्रणे ॥ २५
 यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महद्भुतम् ।
 एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २६
 एकेन पाण्डुपुत्रेण विराटनगरे यदा ।

भग्नाः पलायन्त दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ २७
 बलं वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता ।
 अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते ॥ २८
 संजय उवाच ।
 इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थमुद्धर्षयन्निरा ।
 गर्जन्समयवर्षीव गगने पाकशासनः ॥ २९
 केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः ।
 अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवील्लोमहर्षणम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

वैशंपायन उवाच ।
 संजयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
 ततः संख्यातुमारम्भे तद्वचो गुणदोषतः ॥ १

प्रसंख्याय च सौक्ष्म्येण गुणदोषान्विचक्षणः ।
 यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥ २
 बलाबले विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान् ।

24 = (var.) 5. 122. 56. — S om. 24 (cf. v.l. 23). — *) K1.4 उद्धरेद्; D1 उत्सहेद् (for उद्धरेद्). — *) Ks Dn3 त्रिदिवान्. Ks सर्वान् (for देवान्).

26 = (var.) 5. 63. 15; = (var.) 5. 122. 53. — S om. 26 (cf. v.l. 23); Ds om. 26^{ad}. — ^a) = 27^a; 5. 136. 8^a.

27 S om. 27 (cf. v.l. 23); B4 (hapl.) om. 27. K1 Ds transp. 27 and 28. — ^b) B1.2.5 Ds तदा (for यदा). — ^c) K4 B (B4 om.) D (except D1.3.10) पलायत. — ^d) = 26^a (q. v.).

28 S om. 28 (cf. v.l. 23). K1 Ds transp. 27 and 28. — ^a) D1.2 transp. वीर्यं and तेजः. — D1 om. 28^{ad}. — ^b) D2 कृतं (for लघु). — ^c) K1 (before corr.) शीघ्रं; K1m D10 वीर्यं (for धैर्यं). — ^d) K1.5 Bs D1.7 पार्थे (for पार्थात्). B (except B5) दृश्यं (for विद्यं).

29 S om. 29 (cf. v.l. 23). K4 B D (except Ds.10; Ds missing) om. the ref. — ^b) Bs.5 D10 इव (for गिरा). — ^c) K1 Dn1 D1.8 च (for इव).

30 S om. 30 (cf. v.l. 23). — ^c) D1 अर्जुनस्य (for 'नस्तत्'). — ^d) B Dn Ds D1.2.5.6 रोमं (for लोमं); cf. v.l. 1. 1. 1, 5 etc.

Colophon missing in Ks.5 Ds. — *Sub-parvan*: K1.4.5 B Dn Ds D1.5-8.10 संजययान; Ds यानसंधि; T1 G1.4 M संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: M1 वासुदेववाक्यं; M2 वासुदेवकथनं; M3-5 वासुदेववाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 59; Ds T2 58; Ds 55; D1 60; T1 M2.3.5 50; G M1.4 49 (Gs 48). — *S'loka no.*: Dn 31; Ds 32.

59

 This adhy. is missing in Ks.5 Ds (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 50. 59).

1 ^a) S पुनरेव महाबाहुः (T1 G1 'भाग'). — ^b) B2.4 Dn1 Ds.6 जनेश्वरः; G4 नराधिपः (for नरे). Dn2 किरीटी श्वेतवाहनः! — ^c) D1.2 संख्यातुं स समारम्भे. — ^d) Ks G4 तत्त्वतो (for तद्वचो). Gs गुणनिश्चये; Cs as in text. — After 1, Gs reads 3^{ad}, followed by 353* (cf. v.l. 3).

2 G2 (hapl.) om. 2^a-3^b and line 1 of 353* (see below). — ^a) Ks S (Gs om.) संमं (for प्रसं). K1 D1.2.7.10 तु; T1 G1 स (for च). Ks D1.2.7 Gs सूक्ष्मेण; T1 G2 तत्त्वेन; M2.4 साक्ष्येण; Ca. d सौक्ष्म्येण (as in text). B1.2.5 स प्रसंख्याय सौ. — ^c) Ks यथावन्मति तन्नैव; D1

शक्तिं संख्यातुमारेभे तदा वै मनुजाधिपः ॥ ३
 देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पाण्डवान् ।
 कुरुशक्त्यालपतरया दुर्योधनमथाब्रवीत् ॥ ४
 दुर्योधनेयं चिन्ता मे शश्वन्नाप्युपशाम्यति ।
 सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमानतः ॥ ५
 आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते ।
 प्रियाणि चैषां कुर्वन्ति यथाशक्ति हितानि च ॥ ६
 एवमेवोपकर्तृणां प्रायशो लक्षयामहे ।
 इच्छन्ति बहुलं सन्तः प्रतिकर्तुं महत्प्रियम् ॥ ७

यथा विंदति तत्वेन; T G1.5 यथात्ममतितत्वेन. — ^a) D1 जयकामान्.

3 G2 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). G2 reads 3^{ab} after 1. — ^a) B D (except D1.7.8.10; D2 missing) C2 बलाबलं; M2-5 'बलौ. — ^b) D21 (by corr.). 2 T1 G2-5 यथातद्ध्येन. — T G1.2.4 M ins. after 3^{ab}; G2 (om. line 1). 5 (om. line 2), after 1:

353* यदा तु मेने भूयिष्ठं तद्वचो गुणदोषतः ।

पुनरेव कुरुणां च पाण्डवानां च बुद्धिमान् ।

— ^a) D2 सा तु (for शक्तिं). M2.4 संख्या (M4 'धा)तुं (for संख्यातुं). — ^a) T1 तथा वै; G4 यथा वै; G5 तदैव; M यथावत् (for तदा वै). T2 G2 मनुजाधिप; G4 पुरुषर्षभः.

4 ^a) B1 D1 S (except T2 M2) देवमानुषयोः. C2 cites दैवमानुषः. — D2 om. 4^a-5^b.

5 D2 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). Before 5, S ins. छतराष्ट्रः. — ^b) K4 D1.2.4 G2 M (except M1) हि; B Dn D2 D2.8 वि-; D2 एव; D1 T G1.2.5 अभि- (for अपि). — After 5^{ab}, S ins.:

354* ईदृशेऽभिविनिष्ठस्य पृथिवीक्षयकारके ।

अधर्मे चायशस्ये च कार्ये महति दारुणे ।

पाण्डवैर्विग्रहस्तात सर्वथा तं न रोचये ।

[(L. 1) G4 ईदृशे हरिनिष्ठस्य. G4.5 पृथिवीक्षयकारणे (G2 'कः). — (L. 2) T2 G1.2 M1 अधर्म्ये. T1 G2.4 वायशस्ये वा. — (L. 3) G2 M विग्रहं. T G2-4 सर्वथा मे न रोचते.] — ^a) S तव मानद (for नानुमानतः).

6 D1 om. 6^b-7^c. — ^a) S इच्छन्ति; C2 कुर्वन्ति (as in text). — ^a) S कुर्वन्ति च (M 'लेव) (for यथा).

7 D1 om. 7^{ab} (cf. v.l. 6). — ^a) D2 उपरुद्धायां; C2 उपकर्तृणां (as in text). — ^b) K4 D2-4 लक्षयाम्यहं; C2 'महे (as in text). — ^c) K1 (m as in text) पृच्छन्ति; Ca.d.5 इच्छन्ति (as in text). K5 इत्थं बहुलं

अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात्खाण्डवे तत्कृतं स्मरन् ।

अर्जुनस्यातिभीमेऽस्मिन्कुरुपाण्डुसमागमे ॥ ८

जातगृध्याभिपन्नाश्च पाण्डवानामनेकशः ।

धर्मादयो भविष्यन्ति समाहृता दिवौकसः ॥ ९

भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशनिसंमितम् ।

रिरक्षिष्यन्तः संरम्भं गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १०

ते देवसहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुम् ।

मानुषेण नरव्याघ्रा वीर्यवन्तोऽस्त्रपारगाः ॥ ११

दुरासदं यस्य दिव्यं गाण्डीवं धनुरुत्तमम् ।

सर्वेषु. — ^a) D1 तमाग्रियं (sic); D1m S तथाग्रि(G2 'क्ष)यं; C2 महत्प्रियं (as in text).

8 ^a) D2 सांनिध्यकर्ता; C2 as in text. Ca.d cite साचिव्यं. K1.5 D7.10 अस्त्र (for स्यात्). — ^b) D2 पाण्डवे; C2 खाण्डवे (as in text). D1 महत्; Ca.d स्मरन् (as in text). — After 8^{ab}, G2 (which om. 8^{cd}) reads 5. 60. 5^a-21^b1 — ^c) K4 B D (except D7; D2 missing) अपि (for अति-). — ^d) D1 S (except G2.4; G2 om.) कुरुपाण्डवसंगमे (T G1 'विग्रहे; M2 'संगरे).

9 ^a) K1 जातवृद्ध्या; K4 B4 Dn D2-6.10m T2 M Cn जा(Dn1 ज्ञा)तिगृध्या; K5 ज्ञानवृद्धा; B2 T1 G4 जात(G4 'ति)गृध्या; D2 जातिगृध्या; D7 पुत्रप्रीत्या; D10 जातिवृत्त्या; Ca.d.5 जातगृध्या (as in text). K1 उपपन्नाः; D2 विपन्नाः (for अभि-). K5 तु; T1 G1.5 ते (for च). — ^b) D7 अशेषतः; D10 अनेकधा. — ^c) K1 B Dn D2 D1.8-6.8.10 समेष्ट्यन्ति (for भवि-). D2 सर्वे सांनिध्यमेष्ट्यन्ति. — ^d) K1.5 समुद्धताः; D2 अनाहृताः; G2 समाख्याताः.

10 ^a) K1.5 D7.10 द्रोणभीष्म (by transp.). — ^b) K4 B4 Dn2 D2.4 'संनिभं; K5 T1 G2-5 M2.5 'संमितान्; D2 T2 G1.2 M1.8.4 'संमितात्. — G2 om. 10^a-13^c. — ^c) M समरे (for संरम्भं). — ^d) M आगच्छन्ति (for गमिष्यन्ति).

11 G2 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) K1 D2 G2 तदैव सहिताः; K4 D1.8.4 T2 G2 तदेवं (D1 T2 'व) सहिताः; K5 तदैवं रक्षिताः; B Dn D2 D2.5.6.10 ते देवैः सहिताः; T1 G1.5 तदैव. — ^b) G1 परि (for प्रति). — ^c) Dn2 G4 मानुषेषु; G2 मनुष्येषु. D2 G2 M नरव्याघ्र.

12 G2 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^a) D1 दुराधर्ष. — ^b) K1 D2.4.7 गाण्डीवं; K5 D10 गांजीवं. — ^c) Dn T2 दारुणौ (for वारुणौ). D1 om. च. M वारुणे 'ये 'व्ये.

C. 5. 2870
B. 5. 60. 12
K. 5. 60. 13

वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी ॥ १२
वानरश्च ध्वजो दिव्यो निःसङ्गो धूमवद्गतिः ।
रथश्च चतुरन्तायां यस्य नास्ति समस्त्वपा ॥ १३
महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ।
महाशनिसमः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः ॥ १४
यं चातिमानुषं वीर्यं कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ।
देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ १५
शतानि पञ्च चैवेषूनुद्वपन्निव दृश्यते ।
निमेषान्तरमात्रेण मुञ्चन्दूरं च पातयन् ॥ १६
यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
मद्राजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ १७
युद्धायावस्थितं पार्थ पार्थिवैरतिमानुषैः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

— ^a) G₄ शरपूर्णः; M शरपूर्णैः.

13 G₈ om. 13^{ab} (cf. v.l. 10). — ^a) K₅ ततो;
B₂.4 Dn D₁.10 ध्वजे (for ध्वजो). — ^b) K₁ निःशङ्को
(for निःसङ्गो). S (G₈ om.) निः(G₄ ह्य)संगगतिराहवे.
Ca. d. s cito धूमवद्गतिः (as in text). — ^c) S (G₈
om.) पृथिव्यां (for रथश्च). — ^d) K₄ B D (except
D₁.2) क्षितौ (for त्विषा).

14 ^{ab}) D₁ महामेघनिभो यस्य. K₄ जवैः (for जनैः).
S रथश्च यस्य वै दिव्यो (G₈ M₁.8.4 घोषो) महामेघौघ-
निस्वनः. — ^c) D₈ खङ्गः (for शब्दः). S (except G₈.4)
महाशनिसम (G₈ शर)स्पर्शः.

15 ^a) S यस्य (for यं च). Ca cites यं (as in text).
S (except M₂.5) वीर्यं (for वीर्ये).

16 ^a) G₂ M शतं च (for शतानि). K₁.5 D₉ शतं
पञ्च तथैवेषूनु. — ^b) K₄ B Dn D₈ D₂-6.8 यो गृह्णन्; K₅
प्रवपन्; D₁ T₂ (inf. lin.) G₁.5 M उद्धमन्; D₇ उद्धरन्;
T G₂ उद्धहन्; G₈.4 उत्सृजन् (for उद्धपन्). K₁ D₇ एव;
K₄ B Dn D₈ D₂-6.8 नैव; T₁ G₁ हृह (for हृव). K₅
देववत्; G₂ वृष्टयः (for दृश्यते). — K₅ om. 16^c-17^b.
— ^d) G₂ दूरेण; M दूरे च (for दूरं च). D₇ G₈ पातयेत्
(for यन्).

17 K₅ om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^a) T₁ तम्; G₄
यथा (for यम्). M त्वाह (for आह). — ^c) K₅ नृपः;
D₁.7 च यं; D₂ स्वयं (for तथा). K₁ च पांचालयो; S च

अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिंदमम् ॥ १८

क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।

सदृशं बाहुवीर्येण कार्तवीर्यस्य पाण्डवम् ॥ १९

तमर्जुनं महेष्वासं महेन्द्रोपेन्द्ररक्षितम् ।

निघ्नन्तमिव पश्यामि विमर्देऽस्मिन्महामृधे ॥ २०

इत्येवं चिन्तयन्कृत्स्नमहोरात्राणि भारत ।

अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिन्तया ॥ २१

क्षयोदयोऽयं सुमहान्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ।

अस्य चेत्कलहस्यान्तः शमादन्यो न विद्यते ॥ २२

शमो मे रोचते नित्यं पार्थस्तात न विग्रहः ।

कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पाण्डवाञ्शक्तिमत्तरान् ॥ २३

शल्योयं (G₈.4 'थ) (for तथा शल्यो). — ^a) D₁ मानुषाः;
M₈-5 बांधवाः (for मानवाः).

18 ^a) D₇ युद्धे च (for युद्धाय). — ^c) D₁ रथिनां
वीरं; G₈ नरशार्दूलं (for रथं).

19 B₄ om. 19^{ab}. D₈ transp. 19^{ab} and 19^{cd}.
— ^b) K₅ Dn₁ D₆.10 च (for यः). — ^{cd}) B₁.8.5 om.
19^{cd}. D₁ S सदृशः and पाण्डवः.

20 K₄ om. from st. 20 up to st. 26 of the next
adhy. — ^b) B D (except D₁.1.10; D₉ missing)
महेन्द्रोपेन्द्रविक्रमं (B₂ पमविग्रहं). — ^d) B D₈ D₈-8.10
'भये; Dn 'हवे; G₅ 'रथं (for 'मृधे).

21 K₄ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^a) D₁ T₂ G₂.8
M एतच् (for एव). T G नित्यं (for कृत्स्नं). — ^c) D₂
निःसुखी; T₁ G₁ -प्यसुखः. G₄ अनिर्व्यूहसुखश्चास्मि. — ^d)
B₂ D₂.5.7 G₂ स (D₂ सा)मः; D₁ एव; T₁ नाश- (for
शम-). Cd cites सम.

22 K₄ om. 22 (cf. v.l. 20). — ^b) B₂ G₄ समुपः;
B₂.5 प्रत्यवः; D₇ समवः (for प्रत्युप). — ^c) D₇ वै
(for चेत्).

23 K₄ om. 23 (cf. v.l. 20). — ^a) D₇ अत्यर्थं (for
नित्यं). — ^b) K₁ सह; K₅ साकं (for तात). Ca cites
the whole stanza as in text.

Colophon missing in K₂.8 D₉; K₄ om. it. — Sub-
parvan: K₁.5 B Dn D₈ D₈-8.10 संजययान; D₁.8

६०

वैशंपायन उवाच ।

पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ।
 आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १
 अशक्या देवसचिवाः पार्थाः स्युरिति यद्भवान् ।
 मन्यते तद्भयं व्येतु भवतो राजसत्तम ॥ २
 अकामद्वेषसंयोगाद्द्रोहाल्लोभाच्च भारत ।
 उपेक्षया च भावानां देवा देवत्वमाप्नुवन् ॥ ३
 इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ।
 जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ॥ ४

यानसंधि; M (except M₄) संजयप्रतियान. — *Adhy.*
name: M पांडवशक्तिकथनं. — *Adhy. no.* (figures,
 words or both): D₅ 59; D₆ 55; D₇ G₂.s.s M₁.4
 61; T G₄ M₂.s.s 62; G₁ 63. — *S'loka no.*: K₅ 22;
 Dn 23; D₈ 21.

60

✎ This *adhy.* is missing in K₅.s (cf. v.l. 5. 41.
 1; 32. 15); st. 1-12 are missing in D₉ (cf. v.l. 5.
 50. 59). K₄ om. 1-26 (cf. v.l. 5. 59. 20).

1 °) K₅ D₁ आस्थाय; T₁ G₁.4.s आदाय.
 2 Before 2, K₅ G₈ ins. दुर्योधन उ° (G₈ om. उ°).
 — °) G₈ असाध्या (for अशक्या). G₄ देवशिखः; Ca
 as in text. — °) M ह्येतु; Ca ह्येतु (as in text).
 3 °) D₂ G₁.s अकामाद्वेष° (D₂ °झय°); Ca अराग-
 द्वेष°; C₅ as in text. B₁.s-s Dn₂ D₃-s.s G₈ Ca.d.s
 transp. द्रोहात् and लोभात्. D₈ D₂ लोभात्; T₂ G₅
 M₁ मोहात् (for द्रोहात्). D₈ स्नेहात्; D₂ द्वेषात् (for
 लोभात्). B₂.s Dn₁ D₁.10 °संयोगलोभद्रोहा (D₁₀ °संयोग
 द्रोहलोभा) च भा°. — °) D₂ अपेक्षया; Ca.d.s उपेक्षया
 (as in text). — °) B₂.4 आगताः; D₂ T G₁.4 आप्नुयुः;
 Ca as in text.

4 °) T₂ एतत् (for इति). — °) D₈ D₆ जामदग्निः.
 K₅ स (for च). K₁.s D₇ रामोपि; S यो रामः. — °)
 K₁.s D₁.7.10 कथाः (for कथाम्). K₁.s D₁.2.7.10 S
 स्व (D₁.s T₂ G₄ चा) कथयत् (for अकथयत्).

5 °) K₁.s D₇.s.10 वै (for एव). G₄ नैव मानुष-
 भावेन. — °) D₁ कथं (for कदा°). — G₂ roads

नैव मानुषवेदेवाः प्रवर्तन्ते कदाचन ।
 कामाल्लोभादनुक्रोशाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ ॥ ५
 यदि ह्यग्निश्च वायुश्च धर्म इन्द्रोऽश्विनावपि ।
 कामयोगात्प्रवर्तेरन्न पार्था दुःखमाप्नुयुः ॥ ६
 तस्मान्न भवता चिन्ता कार्येषा स्यात्कदाचन ।
 दैवेष्वपेक्षका ह्येते शश्वद्भावेषु भारत ॥ ७
 अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषाल्लोभाच्च लक्ष्यते ।
 देवेषु देवप्रामाण्यं नैव तद्विक्रमिष्यति ॥ ८
 मयाभिमन्त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशंसति ।

C. 5. 2390
 B. 5. 61. 9
 K. 5. 61. 9

5°-21^d after 5. 59. 8^{ab} (om. altogether 19°-20°).
 — °) B Dn D₈ D₃-s.s कामात्क्रोधात्तथा लोभान्; D₂
 अकामद्वेषसंयोगात्. — °) S भेदाद्वा (for द्वेषाच्च). D₂
 लोभाद्द्वेषाच्च भारत.

6 °) B₈ D (except D₁.2; D₉ missing) G₁.4 यदा;
 G₈ यथा (for यदि). K₁.s D₈ D₁₀ तु; D₇ वा (for हि).
 — °) D₂ प्रजापतिः (for अश्विनावपि). — °) S प्रवर्तते
 (for प्रवर्तेरन्). — °) T₂ पांडवाः (for न पार्था).

7 °) B D (except D₁₀; D₉ missing) G₈ कथं°
 (for कदा°). — °) K₅ B₈ देवास्तु; Dn D₈-s.s देवेषु;
 D₁ T G देवा (G₈ वै°)श्च; D₂.7.10 देवा (D₂ °वे°) हि; Cn
 दैवेषु (as in text). K₅ अपेक्षता; Dn₂ D₈ D₁.2.s (by
 corr.).4.10 T G (except G₈) उपेक्षकाः; Cn अपेक्षकाः (as
 in text). B₈ ह्येते; D₇ ह्येते (for ह्येते). K₁ दैवैरुपेक्षिता
 ह्येते; M देवैरुपेक्षकाः (M₁ sup. lin. °क्षिताः) कार्यी. — °)
 D₂ सर्व° (for शश्वद्°).

8 °) T G₈ M कर्म° (for काम°). — °) B (except
 B₈) D (except D₈; D₉ missing) Ca.d द्वेषः; G₅
 लोभात् (for द्वेषात्). K₁.s B (except B₈) D (D₉
 missing) Ca.d लोभः; G₅ द्वेषात् (for लोभात्). B₄ (m
 as in text) जायते; D₈ D₇ दृश्यते; D₂ लभ्यते; G₄ भारत;
 Ca.d लक्ष्यते (as in text). — G₄ om. 8°-10^d. — °)
 D₇ तथा तु; D₈ G₂ दैवेषु; Ca.d देवेषु (as in text).
 K₁.s D₁.s चैतत्प्रामाण्यात् (D₂ °माण्यं); B Dn₁ D₈.s.s.10
 Cn देवप्रामाण्यात्; Dn₂ D₈ D₂.4.7.10 Ca.s देवप्रामाण्यात्;
 T₁ दैवप्रा°; G₃ चैव प्रा°. — °) K₁ Ca.d.s तेषां; K₅ B
 D₁.s-s.10 नैषां (for नैव). D₂ नैषां कुद्वं क्रमिष्यति; G₃
 नैतच्चित्रं क्रमिष्यति. Ca.d.s cite विक्रमिष्यति.

C. 5. 2390
B. 5. 61. 9
K. 5. 61. 9

दिधक्षुः सकलाल्लोकान्परिक्षिप्य समन्ततः ॥ ९
यद्वा परमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः ।
ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत ॥ १०
प्रदीर्यमाणां वसुधां गिरीणां शिखराणि च ।
लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमन्त्रणात् ॥ ११
चेतनाचेतनस्यास्य जङ्गमस्थावरस्य च ।
विनाशाय समुत्पन्नं महाघोरं महाखनम् ॥ १२
अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ।
जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकम्पया ॥ १३
स्तम्भितास्वप्सु गच्छन्ति मया रथपदातयः ।
देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता ॥ १४
अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यामि कार्येण केनचित् ।

9 G₄ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) K₁ B₄ D₈ D₁. 2. 6 G₈ M (except M₁) °मन्त्रितं; Ca. d. s as in text. — ^b) K₅ D₁ D₈-6. 8 T G (G₄ om.) M₁ प्रशाम्यति (M₁ inf. lin. °सति); C₅ प्रशंसति (as in text). — ^c) K₁. 5 दिधक्षन्; C₅ दिधक्षुः (as in text).

10 G₄ om. 10 (cf. v.l. 8). — ^b) D₈. 4 रक्ता (for युक्ता). — ^c) K₁ मयि (for मम). D₁ G₂ M (M₁ inf. lin. as in text) अनुमतं; T₂ (by corr.) अधिगतं (for अनुपमं). — ^d) D₁ विधिमन्त्रवत् (for विद्धि भारत).

11 ^a) B₂. 4. 5 D (except D₁. 7; D₉ missing) Ca. d विदीर्यं; T G₁. 8 M₁ प्रकीर्यं (for प्रदीर्यं). — ^d) T G (except G₂) M₁ (inf. lin.). 3 क्षपयामि; M₁ (orig.) स्तम्भं; M₈-5 क्षमं; C₅ स्थापं (as in text). D₅ स्थापयिष्यामि मन्त्रणात्.

12 ^a) G₅ अपि (for अस्य). — ^b) B₂. 4 D₁ जंगमा-जंगमस्य च. — ^d) B D₁ D₈ D₁. 10 अहं; D₁ महद्; S भयं (for the first महद्). G₂ महाहवे (for °खनम्).

13 D₉ resumes (cf. v.l. 5. 50. 59)! — ^a) K₅ वायुवशात् (for च वायुं च). — ^b) M (except M₁) क्षपं (for शमं). G₄ निश्चयः (for नित्यशः). — ^c) G₄ नूनं; M (M₁ inf. lin.) दिक्षु (for अभीक्ष्णं).

14 ^b) K₁ महा-; T₁ G₁. 5 यदा; T₂ G₂-4 M₈-5 यथा; M₁ तथा (for मया). — ^c) K₅ भूतानां (for भावानां).

15 ^a) A few S MSS. अक्षौ. — ^c) B D (except D₁. 8; D₂ by corr.) तत्राश्वा; T₂ G₂. 4 तत्रापि. D₅ प्रवर्तति; Ca. d as in text. — ^d) D₂ T₂ G₅ तत्र (for यत्र). G₄ हि (for अभि-). K₅ यत्राभिकामये सुखं.

तत्रापि मे प्रवर्तन्ते यत्र यत्राभिकामये ॥ १५
भयानि विषये राजन्व्यालादीनि न सन्ति मे ।
मत्तः सुप्तानि भूतानि न हिंसन्ति भयंकराः ॥ १६
निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ।
धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा इत्यश्च न सन्ति मे ॥ १७
अश्विनावथ वाय्वशी मरुद्भिः सह वृत्रहा ।
धर्मश्चैव मया द्विष्टाभोत्सहन्तेऽभिरक्षितुम् ॥ १८
यदि ह्येते समर्थाः स्युर्मद्विपस्त्रातुमोजसा ।
न स त्रयोदश समाः पार्था दुःखमवाप्नुयुः ॥ १९
नैव देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।
शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २०
यदभिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाशुभम् ।

16 ^a) D₈. 4. 9 transp. विषये and राजन्. B Dn D₈ D₂. 5-8. 10 भयानकानि विषये (D₁. 10 सत्त्वानि). — ^b) D₁. 8 (m as in text). 4. 9 व्याडादीनि; D₂ T₂ (before corr.) G₁. 2 M व्याघ्रादीनि; T₁ G₂. 4 व्याघ्रादीनां; T₂ G₆ व्याघ्रादिभ्यो (for व्याला°). — ^c) B D (except D₁) मन्त्रगुप्तानि (for मत्तः सुप्तानि). — ^d) K₅ Dn D₁ G₂ M₁. 3 हि संति (for हिंसन्ति). D₉ भयंकरा न हिंसति.

17 D₉ om. 17. — ^a) K₁. 5 D₁. 8. 10 कामवर्षी च; Ca as in text. Cd cites निकामं. — ^c) G₁. 5 सत्त्वानां सर्वजंतूनां.

18 ^a) B₈ D₁ D₈ D₅. 6 अश्विभ्यामथ. — ^c) K₁. 5 B₈ D₁ T₂ द्विष्टं; T₁ G₂ त्विष्टः; G₁. 5 -विष्टः; G₈ क्लिष्टः; G₄ दिष्टः; M₁ द्विष्टाः; M₈-5 खिष्टः (for द्विष्टान्). — ^d) K₁. 5 नोत्सहेदभिरक्षितुं; S (except M₂) सत्यमेतद्ब्रवीमि ते (= 20^a). — After 18, S (except M₂; G₈ om.) reads 21 (G₅ M₈-5 repeating it in its proper place).

19 G₈ om. 19-21. — ^b) T G₁. 5 मद्विष्टं (for मद्विषस). B Dn D₈ D₅. 6 अंजसा (for ओजसा). — G₂ om. 19^a-20^a. — ^c) S (G₂. 8 om.) क (G₄ अ)स्मात् (for न स). — ^d) D₁ समाप्नुयुः (for अवा°).

20 G₂. 8 om. 20 (cf. v.l. 19); D₄ om. 20^b-21^c. Cf. v.l. 18.

21 S (except M₂; G₈ om.) read 21 after 18 (G₅ M₈-5 repeating it here). G₈ om. 21 (cf. v.l. 19); D₄ om. 21^a (cf. v.l. 20). — ^c) K₁. 5 D₁. 7. 10 तत् (for एतत्). T G₁. 4. 5 M₂ तद्भवेद्विधिपूर्वं मे; M₁. 8-5

नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥ २१
 भविष्यतीदमिति वा यद्विमीमि परंतप ।
 नान्यथा भूतपूर्वं तत्सत्यवागिति मां विदुः ॥ २२
 लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ।
 आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघया नृप ॥ २३
 न ह्यहं श्लाघनो राजन्भूतपूर्वः कदाचन ।
 असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥ २४
 पाण्डवांश्चैव मत्स्यांश्च पाञ्चालान्केकयैः सह ।
 सात्यकिं वासुदेवं च श्रोतासि विजितान्मया ॥ २५

सरितः सागरं प्राप्य यथा नश्यन्ति सर्वशः ।
 तथैव ते विनङ्क्ष्यन्ति मामासाद्य सहान्वयाः ॥ २६
 परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मयि ।
 परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७
 पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ।
 अस्त्रेषु यत्प्रजानन्ति सर्वं तन्मयि विद्यते ॥ २८
 इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ।
 ज्ञात्वा युयुत्सुः कार्याणि प्राप्तकालमरिंदम ॥ २९

C. 5. 2410
B. 5. 61. 29
K. 5. 61. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६०

तत्तद्वेद्धि पूर्वं मे.

22 G₂ om. 22^a-29^b. — ^a) K₁ वा; B₄ D (except D₁-1.7.10) च; G₄ तु (for तत्). — ^d) M (except M₁) मा (for मां).

23 G₂ om. 23 (cf. v.l. 22). — ^a) K₆ मे तात; D₁₀ एवैतत् (for एतन्मे). — ^b) K_{1.5} D₈ भुवि (for दिक्षु). D₁ माहात्म्यं विश्रुतं भुवि. — ^d) G₁ श्लाघयन्. G₄ अनघ (for नृप).

24 G₂ om. 24 (cf. v.l. 22). — ^b) D_{n2} D_{s2} G_{4.5} भूतपूर्वं. D₁ T₁ कथंचन. — ^d) K_{1.5} D_{8.10} य (for यद्).

25 G₂ om. 25 (cf. v.l. 22). — ^a) A few S MSS. मात्स्याः. — ^b) Some N MSS. कैकयैः. — ^d) D₁ निहतान् (for विजितान्).

26 G₂ om. 26 (cf. v.l. 22). — ^a) S (G₂ om.) नशिष्यन्ति (for विनङ्क्ष्यन्ति). — ^d) D_s सबांधवाः (for सहान्वयाः).

27 K₄ resumes! G₂ om. 27 (cf. v.l. 22). — ^b) K_{1.5} D_{7.10} एव परं (for परमं). B_{2.4.5} D (except D₁-4.7.10) T₂ M₂ मम (for मयि). — ^d) S (G₂ om.) विशां पते (for विशिष्यते).

28 G₂ om. 28 (cf. v.l. 22). — ^b) D₆ चैव (for शल्यः). — ^a) K_{1.5} प्रनंदन्ति; D₁ विजानन्ति (for प्रजानन्ति). — ^d) D₂ च (for तत्). S (G₂ om.) वर्तं (for विद्यं).

29 G₂ om. 29^{ab} (cf. v.l. 22). Before 29, K₁ D₁ T₂ G_{4.5} M₁ ins. वैशं. — ^a) K_{1.5} D_{1.7.8} उक्ते; K₄

D₂-6.9 उक्तः; C_s उक्त्वा (as in text). — ^b) G₆ पर्यपृच्छच्च. — ^c) D_{8.4.9} ज्ञाता; S °तु (for °त्वा). K_{1.4.5} (m as in text) B₄ D (except D_{n2} D_s D₇) C_n युयुत्सोः (for °त्सुः). — ^d) D₁ °कालान्; T₁ G_{1.8.5} M °कालानि (for °कालम्). K₄ B D_{n2} D₈ T G_{1.8.4} M₆ अरिंदमः; M₂ हरिंदमः.

Colophon missing in K_{2.8} D₂. — *Sub-parvan*: K_{1.4.5} B D_n D_s D₈-8.10 संजययान; D₂ यानसंधि; M (except M₅) संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: T₁ दुर्योधनविक्रमकथनं; G_{1.5} दुर्योधनविकथनं; M₁ दुर्योधनगर्ववचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ 61; D₅ 60; D₆ 57; D₇ G_{2.8.5} M_{1.4} 62; T G₄ M_{2.8.5} 63; G₁ 64. — *S'loka no.*: K₅ D_n D₈ 29; G₆ 30.

61

☞ This adhy. is missing in K_{2.8} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 ^a) K_{1.4.5} D_{7.10} तु; S एव (for तु). K₄ B D_n D_s D₂-6.8.9 पार्थ; D₁ G₄ पार्थिवं (for पार्थान्).

2 Before 2, T₂ M₁ ins. कर्णः. — ^b) K_{1.5} B_{3.4} D_{n2} D_{1.2.5-8} कृतं; K₄ कृष्टं; C_a हृतं (as in text). K_{4.5} D_{1.6-8} °पुरं; B₂₋₄ D_n D_s °मयं (D_{s2} °व्रतं); D₂ °कृतं; D₁₀ °पदं; T₁ G_{1.4} M₂ °वृतं; G₆ °धृतं; C_a °परं (as in text). — ^d) K₄ B₄ D_n D_{1.3-6.3.8} ते न; D₇ न च; T G न ते (for तव). C_n cites प्रतिभा अस्यति,

६१

वैशंपायन उवाच ।

तथा तु पृच्छन्तमतीव पार्था-

न्वैचित्रवीर्यं तमचिन्तयित्वा ।

उवाच कर्णो धृतराष्ट्रपुत्रं

प्रहर्षयन्संसदि कौरवाणाम् ॥ १

मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं

रामाद्भूतं ब्रह्मपरं पुरस्तात् ।

विज्ञाय तेनास्मि तदैवमुक्त-

स्त्वान्तकालेऽप्रतिभास्यतीति ॥ २

महापराधे ह्यपि संनतेन

महर्षिणाहं गुरुणा च शप्तः ।

शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिग्मतेजाः

ससागरामप्यवनिं महर्षिः ॥ ३

प्रसादितं ह्यस्य मया मनोऽभू-

च्छ्रूयया स्वेन च पौरुषेण ।

ततस्तदस्त्रं मम सावशेषं

तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ॥ ४

निमेषमात्रं तमृषिप्रसाद-

मवाप्य पाश्चालकरूपमत्स्यान् ।

निहत्य पार्थाश्च सपुत्रपौत्रा-

ल्लोकानहं शस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ॥ ५

पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे

द्रोणश्च सर्वे च नरेन्द्रमुख्याः ।

यथाप्रधानेन बलेन यात्वा

पार्थान्हनिष्यामि ममैष भारः ॥ ६

एवं ब्रुवाणं तमुवाच भीष्मः

किं कथ्यसे कालपरीतबुद्धे ।

न कर्णं जानासि यथा प्रधाने

हते हताः स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ॥ ७

यत्स्वाण्डवं दाहयता कृतं हि

कृष्णाद्वितीयेन धनंजयेन ।

श्रुत्वैव तत्कर्म नियन्तुमात्मा

शक्यस्त्वया वै सह बान्धवेन ॥ ८

यां चापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते

ददौ महात्मा भगवान्महेन्द्रः ।

भस्मीकृतां तां पतितां विशीर्णां

चक्राहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ॥ ९

यस्ते शरः सर्पमुखो विभाति

C^a प्रतिभास्यति.

3 ^a) S (except G₄ M₅) महापराधेऽपि (for 'धे ह्यपि'). D₁ त्वयि (for ह्यपि). K₄. 5 B Dn Ds Ds-6. 8-10 यज्ञतेन; D₁. 2. 7 सत्तमेन; M₅. 4 (inf. lin. as in text). 5 तज्ञतेन (for संनतेन). — ^b) G₂ न (for च). — ^c) B₂ Ds Ds-6 S (except G₅) अति- (for अपि). — ^d) Some MSS. अवर्नी.

4 ^a) K₁ D₇. 10 M तस्य; K₅ यस्य (for ह्यस्य). — ^b) K₄ B D (except D₂. 7) तदस्ति च (K₄ वा) (for ततस्तद्). D₅ मम चावशेषं; G₁. 5 प्रददावशेषं. — ^c) K₅ D₁ एव (for एष). K₁. 5 B₂ D₁. 2 यत्नः; G₂ भावः (for भारः).

5 ^a) K₄ B D (except D₁. 2. 3) T G (except G₂) निमेषमात्राद्. K₁. 4. 5 B₄ D (except D₅) T₂ ऋषेः प्रसादं; G₄ ऋषिप्रभावं. — ^b) Some N MSS. पंचालः; S (mostly) 'करुण'. — ^c) T G₁. 5 पांडून् (for पार्थान्).

K₄ B D (except D₁. 2. 7. 10) सह पुत्रपौत्रैः (for च सपुत्रपौत्रान्). — ^d) S (except M₁) शत्रु- (for शस्त्रं).

6 ^a) D₂ M मे (for ते). — ^b) T₂ G₅ ऋषेः (G₅ ऋषि-) प्रसादेन (for यथाप्रधानेन). K₄ B D (except D₇. 10) गत्वा; K₅ यत्तः; T G₁. 5 चैतान्; G₂ तेन (for यात्वा). — G₂ om. 6^a-8^a. — ^c) D₁. 9 भावः (for भारः).

7 G₂ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) D₁ इति (for एवं); K₄ B (except B₂) D (except D₁. 2. 7. 10) ब्रुवंतं (for ब्रुवाणं). — ^b) D₇ S (G₂ om.) 'बुद्धिः'. — ^c) K₅ धृतराष्ट्रस्य पुत्राः.

8 G₂ om. 8^a (cf. v.l. 6). — ^d) K₄ शक्तः; B D (except D₇. 2. 10) युक्तः (for शक्यः).

9 ^b) D₁ सुरेंद्रः; G₁ नरेंद्रः (for महेन्द्रः). — ^c) K₄ B D (except D₇) समरे (for पतितां).

10 ^a) S शरश्च यः (for यस्ते शरः). K₁ अभियाति.

सदाग्र्यमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ।
 स पाण्डुपुत्राभिहतः शरैर्धैः
 सह त्वया यास्यति कर्ण नाशम् ॥ १०
 बाणस्य भौमस्य च कर्णं हन्ता
 किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ।
 यस्त्वादृशानां च गरीयसां च
 हन्ता रिपूणां तुमुले प्रगाढे ॥ ११

कर्ण उवाच ।
 असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्त-
 स्तथा च भूयश्च ततो महात्मा ।
 अहं यदुक्तः परुषं तु किञ्चि-
 त्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु ॥ १२
 न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्ये
 पितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ।
 त्वयि प्रशान्ते तु मम प्रभावं
 द्रक्ष्यन्ति सर्वे भुवि भूमिपालाः ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा स महाधनुष्मा-

न्हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ।
 भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राज-
 न्मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच ॥ १४
 सत्यप्रतिज्ञः किल सप्तपुत्र-
 स्तथा स भारं विपहेत कस्मात् ।
 व्यूहं प्रतिव्यूह्य शिरांसि भिच्वा
 लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५
 आवन्त्यकालिङ्गजयद्रथेषु
 वेदिध्वजे तिष्ठति बाह्निके च ।
 अहं हनिष्यामि सदा परेषां
 सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥ १६
 यदैव रामे भगवत्यनिन्द्ये
 ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रम् ।
 तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं
 वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७
 अथोक्तवाक्ये नृपतौ तु भीष्मे
 निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ।
 वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धि-
 दुर्योधनः शान्तनवं वभाषे ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

Ks निपाती (for विभाति). — ^a) Dn1 Ds Ds.7 अग्रं (for अग्र्य). K1 कुलेन; Ks सदैव; S कुले (G4 सदा) ते (for प्रयत्नात्).

11 ^a) K4 Ds बली; B Dn Ds Ds.8 वरी; D1 यवी (for गरी). — ^a) K4 Ds.4.9 प्रहसन्; a few MSS. तुमले; (for तुमुले). K4 Bs Ds.4.9 वि- (for प्र-).

12 ^a) Ks T2 G1.5 यथोक्त. — ^b) K4 B Dn Ds Ds.7.9.10 Gs भूयांश्च (for भूयश्च). D1 भूयास्स मतो (for भूयश्च ततो). — ^c) K4 B (except Bs) Ds.5.7-10 G4 च (for तु).

13 ^a) Gs न्यस्तानि (for न्यस्यामि). — ^b) S सहायं (for सभायाम्). — ^c) K1.5 D1.7.8.10 T1 Gs मयि (for मम). — ^d) T2 Gs द्रक्ष्यन्तु. T G1.5 M सह; Gs.8 मम (for भुवि).

14 ^a) M1.5 सहसा (for स महा-).

15 Before 15, T2 ins. भीष्मः. — ^a) K1m सुयो-

धनायं; Ca.s सत्यप्रतिज्ञः (as in text). — ^b) Ks D1.10 Gs विपहेत. Cs cites सहेत. — ^c) Ks S (except Gs) हत्वा (for भिच्वा). — ^d) K1 Ds T1 G1-3.5 पश्यतु; K4.5 B2 Ds1 Ds.4.7.9 G4 Cs पश्यति; Dn1 पश्यतां (for पश्यत). T1 Gs-5 भीमसेनः; T2 G1 भीमसेनं; G2 M भीमसेनाः (Gs 'नः'); Cs भीमसेनात् (as in text).

16 Ks om. 16-18. — ^b) K4 वेदिष्ठयं (sic); B Dn2 Ds Ds.6-8.10 G2.4 चेदिध्वजे; D1 यूपध्वजे; Ds.4.9 चेदिध्वयं. Ds2 D1 बाह्निकेषु (for 'के च'). — ^d) B3 अप्य-युतां (for अयुतशस्). Ds.4.9 अस्य (for the second च). Ms-5 योधान्; Ca.d.s as in text.

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 16). — ^a) D10 अचित्ते; Gs अनिन्दिते (for अनिन्द्ये). — ^b) Ds.4 तथैव (for तदस्त्रम्).

18 Ks om. 18 (cf. v.l. 16). Before 18, K1 Dn Ds ins. वैशं उ. — ^a) N (except K1; K2.8 missing;

६२

दुर्योधन उवाच ।

सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ।
 कथमेकान्ततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् ॥ १
 सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुषयोनयः ।
 पितामह विजानीपे पार्थेषु विजयं कथम् ॥ २
 नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न च बाह्निके ।
 अन्येषु च नरेन्द्रेषु पराक्रम्य समारमे ॥ ३

K5 om.) तथा; G4 यथा (for अथ). K4 B2.4 Dn Ds
 D8-8.9 नृपतीन्द्र (for नृपतौ तु). D2 T1 च (for तु). K1
 D7.8.10 तस्मिन् (for भीष्मे).

Colophon missing in K2.8. — *Sub-parvan*: K1.4.5
 B Dn Ds D8-8.10 संजययान; D1 संजययानसंधि; D2
 यानसंधि; M संजयप्रतियान. — *Adhy. name*: D2 कर्ण-
 प्रतिज्ञा; G8 कर्णास्त्रनिक्षेपः; M कर्णनिर्गमनं. — *Adhy. no.*
 (figures, words or both): K1 62; D5 61; D6 58;
 D7 G2.8.5 M1.4 63; T G4 M2.8.5 64; G1 65.
 — *S'loka no.*: Dn Ds 18.

62

 This adhy. is missing in K2.8 (cf. v.l. 5. 41.
 1; 32. 15).

1 ^a) S मनुष्यैस्तु (G8 'प्याणां). — After 1, N
 (K2.8 missing) ins.:

355* वयं च तेऽपि तुल्या वै वीर्येण च पराक्रमैः ।

समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ।

अस्त्रेण योधयुग्यासु शीघ्रत्वे कौशले तथा ।

[(L. 1) K4 D1.8.4.9 च; D5.6.8 न (for ऽपि). K1
 D7 वीर्यं चैव पराक्रमे (D7 'मेः). — (L. 2) Some MSS.
 Ca. d शमेन; D1 दमेन (for समेन). K1.5 (m as in text).
 D1 Ca. d वर्चसा; D8 वयसं (for वयं). K4 D8.4 प्रसावेन;
 K5 प्रज्ञया च; D1 पांडित्येन; Ca as in text. — (L. 3) K4
 D8.4.9 योधयोनिषु; B 'योग्यासु (B2 'योग्या च); Dn2 D5 (m
 as in text).6 'युग्या वै (Dn2 च). K1.5 D2.7.8.10
 अस्त्रलाघवयोग्यासु (D2 'र्थे); D1 शस्त्रलाघवयुद्धा च. Ca cites
 योग्या, Cn योधयुग्या, Cs लाघवयोग्यासु. D1.2 शीघ्रता; D5 (m
 as in text).6 सुशीघ्रे (for शीघ्रत्वे). K (K2.8 missing)
 D1.8.4.8.9.10 (*sup. lin. as above*) कौशलेन च (for

अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ।
 पाण्डवान्समरे पञ्च हनिष्यामः शितैः शरैः ॥ ४
 ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ।
 ब्राह्मणांस्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ ५

विदुर उवाच ।

शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।
 कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥ ६

कौशले तथा).]

2 ^a) D1.8 च; G2 सु (for स्म). D2 सह (for
 सम). — ^b) S सर्वे स्म समयोनयः. — ^c) S (except T2
 G4) न (for वि-). — ^d) S (except T2) विजयः.

3 ^e) G4.5 वा (for च). K5 पराक्रम्य (for नरेन्द्रेषु).
 G8 अन्येषु पार्थिवेन्द्रेषु. — ^f) K1m पराक्रांति; K5 भारमेतं;
 D8 पराक्रमं (for 'क्रम्य).

4 ^g) D7 तथा; G5 (*sup. lin. as in text*) मम (for
 च मे). — ^h) S ससोमकान् (for शितैः शरैः).

5 ⁱ) D1.2 विधिवद् (for विविधैर्). — ^j) B4 M
 तर्पयिष्यामः. — ^k) B1.8 अन्यैर्; D8 अश्वैर् (for अश्वैर्).
 D1 S धनैरपि (D1 'स्तथा) (for धनेन च). — After 5,
 N (K2.8 missing) ins. a passage given in App. I
 (No. 3); while S ins.:

356* सुखान्यवाप्य सहिताः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

विस्त्रब्धाः स्वर्गमेष्यामः काले प्राप्ते गतज्वराः ।

अथाब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।

विदुरं विदुषां श्रेष्ठं सर्वपार्थिवसंनिधौ ।

मोहितो मृत्युपाशेन कालस्य वशमागतः । [5]

तात कर्णेन सहितः पुत्रो दुर्योधनो मम ।

[(L. 2) T1 G1-4 सर्व एष्यामः; G5 तु भविष्यामः (for
 सर्वमे). T1 G4 'ज्वराः (for 'ज्वराः). G5 प्राप्तकालहतज्वराः
 (for the posterior half). — (L. 3) T1 G4.5 महाराज.]

6 K5 missing from 5. 62. 6 to 5. 67. 4. The
 MS. is ignored here. S transp. 6^{ab} and 6^{cd}. — ^a)
 D5 (by corr.) S (except M5) शकुनानां. D1.2 T G
 वधार्थाय (for 'हृत्). — ^b) T2 G1-5 M (except M2)
 पाशान् (for 'शं). T1 G1 भूमौ पाशानयोजयत्. — ^c) B
 (except B2) T2 G1.2 शकुनिकः. S राजन् (for तात).
 — ^d) K1 D7 नः श्रुतं; Dn1 D2.8 शुश्रुमः; Cs as in text.
 S पूर्वमासीदिति श्रुतिः (T1 G5 'तः).

तस्मिन्द्वौ शकुनौ बद्धौ युगपत्समपौरुषौ ।
 तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचराबुधौ ॥ ७
 तौ विहायसमाक्रान्तौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ।
 अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स गच्छतः ॥ ८
 तथा तमनुधावन्तं मृगयुं शकुनार्थिनम् ।
 आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्दर्शय कृतादिकः ॥ ९
 तावन्तरिक्षगौ शीघ्रमनुयान्तं महीचरम् ।
 श्लोकेनानेन कौरव्य पप्रच्छ स मुनिस्तदा ॥ १०
 विचित्रमिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ।
 पुवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ॥ ११

शाकुनिक उवाच ।

पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतो मम ।
 यत्र वै विवदिष्येते तत्र मे वशमेष्यतः ॥ १२

7 ^a) K₄ B (except B₈) Dn Ds-6. 8. 9 तौ (for द्वौ).
 — ^b) B₄ D (except D_{1. 2. 7}) सहचारिणौ; G₂ युक्तपौरुषौ
 (for सम). — ^c) T G_{1. 2} M₈₋₅ तौ पाशौ (for तं पाशं).
 — ^d) K₄ D_{8. 4. 9} T₁ G_{1. 2. 4} खचरौ (for खचरौ).

8 ^a) K₁ Ca. d विहायः (for विहाय-). Cs. ap
 विहायसं (as in text). — ^b) B₈ D₈ T₂ शकुनिकस्. D₈
 T G₅ (sup. lin.) तथा (for तदा). D_{1. 2} दृष्ट्वा श(D₂
 शा)कुनिबंधकः. — G₄ (hapl.) om. 8°-10^d. — ^c) G₅
 सुनिर्विण्णः (for अनि). G₈ अन्वधावत निर्विण्णः.

9 G₄ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) B Dn D₂₋₄ अन्व
 (for अनु)! — ^b) D_{8. 8} मृगयं; S (except M₅) मृगघ्नं.
 — ^d) D_{7. 10} (m as in text) ददशे (for ददर्श).

10 G₄ om. 10 (cf. v.l. 8). — ^a) K₁ D₇ G₅
 M_{1. 8-5} शीघ्रौ (for शीघ्रं). — ^b) D₈ अन्व; T₁ G₅ M₁₋₈
 उप; G₈ M_{4. 5} उपा (for अनु). — ^d) D_{8. 2} पप्रच्छ
 मुनिसत्तमः.

11 ^b) S मृगयोः (G_{8. 4} वत्) (for हन्). S (except
 T₂ G₁ M₁) मा (for मे). — ^d) G₄ M (except M₁)
 अनुधावति.

12 Dn D_{8. 2} D₁ शाकुनिः; D₈ M₈ शाकुनिकः (for
 शाकु). — ^b) T₂ transp. सहितौ and हरतो. T₁ G_{1. 5}
 हरतो मम गर्हि (G₅ sup. lin. वि)तौ. — ^c) D₈ एव; G₅
 M (except M₁) तौ (for वै). T₂ G_{8. 4} M₈₋₅ वि(T₂
 नि)पतिष्येते (for विवदि). — ^d) G_{2. 4} वै (for मे).

विदुर उवाच ।

तौ विवादमनुग्रासौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ।
 विग्रह च सुदुर्बुद्धी पृथिव्यां संनिपेततुः ॥ १३
 तौ युध्यमानौ संरब्धौ मृत्युपाशवशानुगौ ।
 उपसृत्यापरिज्ञातो जग्राह मृगयुस्तदा ॥ १४
 एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ।
 तेऽमित्रवशमायान्ति शकुनाविव विग्रहात् ॥ १५
 संभोजनं संकथनं संप्रश्नोऽथ समागमः ।
 एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥ १६
 यस्मिन्काले सुमनसः सर्वे बृद्धानुपासते ।
 सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रभृष्या भवन्ति ते ॥ १७
 येऽर्थं संततमासाद्य दीना इव समासते ।
 श्रियं ते संप्रयच्छन्ति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ ॥ १८
 धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ।

13 K₄ om. 13^{ab}. — ^b) M₁ सहितौ (for शकुनौ).
 K₁ संदितौ; B₂ D₈ M₁ Ca. d संदितौ; D₁ संमत्तौ;
 D_{8. 6. 9} संज्ञितौ; T₂ G_{2. 4} संमितौ; G₁ संहितौ; G_{2. 5}
 M₈₋₅ संनिधौ (for संधितौ). — ^c) D₁ विग्राह; M₅
 हृद्य; Ca. d गृह्य (as in text). S पाशं (for च सु).
 — ^d) S संनिधी (T G₅ ये)दतुः (for पेततुः).

14 ^a) T₁ G₁ संप्रेक्ष्य (for संरब्धौ). — ^b) K₁ T₂
 G_{8. 4} M (except M₁) वेगं (for पाशं). — ^c) D₇
 अपरिश्चितौ; S अप्रमत्तौ तौ (G₅ तु); Ca. d अपरिज्ञातः (as
 in text). — ^d) K₄ B D (except D_{7. 10}) G₂ मृगहा
 (for युस).

15 ^a) K₁ D_{7. 10} ज्ञातिभिः सार्धं (for ज्ञातयोऽर्थेषु).
 — G₄ om. 15°-17^d. — ^c) K₁ D_{1. 2. 7. 10} om. ते. G₅
 मृत्युपाशम् (for समित्रवशम्).

16 — (var.) 5. 39. 22. — G₄ om. 16 (cf. v.l.
 15). — ^b) T₁ G_{1. 5} प्रीतिश्चैव परस्परं. — ^d) S (G₄ om.)
 विवादः (for रोधः). D₁ T G_{1. 2} कथं (for कदा).

17 G₄ om. 17 (cf. v.l. 15). — ^a) K₄ B (except
 B₈) D (except D_{1. 2}) ये स्म; T₁ G_{1. 5} येस्मिन् (for
 यस्मिन्). D₁ गृहे (for काले).

18 G₈ om. 18^{ab}. — ^a) D₁ यत्र; G₄ येन (for
 येऽर्थं). K₁ T G₅ M तु (for ऽर्थं). K₁ संमतिम्; Dn₁ D₈
 D_{8. 7. 9. 10} सततम्; S (except M₅; G₈ om.) सन्नतिम्
 (M₁ inf. lin. स्निधिम्) (for संततम्).

5. 2458
 5. 64. 14
 5. 64. 14

C. 5. 2468
B. 5. 64. 14
K. 5. 64. 14

धृतराष्ट्रोऽलमुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ १९
इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ।
श्रुत्वा तदपि कौरव्य यथा श्रेयस्तथा कुरु ॥ २०
वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमुत्तरम् ।
ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजम्भकवातिकैः ॥ २१
कुञ्जभूतं गिरिं सर्वमभितो गन्धमादनम् ।
दीप्यमानौषधिगणं सिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ २२
तत्र पश्यामहे सर्वे मधु पीतममाक्षिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसंमितम् ॥ २३
आशीविषै रक्ष्यमाणं कुबेरदयितं भृशम् ।
यत्प्राश्य पुरुषो मर्त्यो अमरत्वं निगच्छति ॥ २४
अचक्षुर्लभते चक्षुर्वृद्धो भवति वै युवा ।
इति ते कथयन्ति स ब्राह्मणा जम्भसाधकाः ॥ २५

ततः किरातास्तदृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ।
विनेशुर्विषमे तस्मिन्सर्पे गिरिगह्वरे ॥ २६
तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ।
मधु पश्यति संमोहात्प्रपातं नानुपश्यति ॥ २७
दुर्योधनो योद्धुमनाः समरे सव्यसाचिना ।
न च पश्यामि तेजोऽस्य विक्रमं वा तथाविधम् ॥ २८
एकेन रथमास्थाय पृथिवी येन निर्जिता ।
प्रतीक्षमाणो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव ॥ २९
द्रुपदो मत्स्यराजश्च संकुद्रश्च धनंजयः ।
न शेषयेयुः समरे वायुयुक्ता इवाग्रयः ॥ ३०
अङ्गे कुरुष्व राजानं धृतराष्ट्र युधिष्ठिरम् ।
युध्यतोर्हि द्वयोर्युद्धे नैकान्तेन भवेज्जयः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

19 — 5. 36. 58. — Ds (hapl.) om. 19. — " Ds D10 S (except G4) धूमायन्ति; Ca. d. s. 'यन्ते (as in text). — " K1 D1 G1 संहितानि (for सहि").

20 " K4 Ds. 4. 9 transp. गिरौ and मया.

21 " K1 (sup. lin. as in text) Bs Dn2 Ds2 Dr (before corr.). "मो गिरिमुत्तरं; D1. 2 "मो दिशमुत्तरं (D2 "र"); S "मोत्तर (G5 "मोत्तम) पर्वतं. — G4 om. 21^a-23^d. — " K4 Bs. 4 Dn2 Cn विद्याजम्भकवातिकैः (K4 "का:); Dn1 Ds. 4. 7 "जम्भकवाति (Dn1 "ति") कैः; D2 जम्भविद्या-कथातिगैः; T G1-8 M1. 2 "जम्भकसाधकैः (T1 G1. 8 "नै:); G5 वेदाध्ययनशालिभिः; M8-5 "जम्भकवादिकैः. Ca. s cite विद्याजम्भकवातिकाः; Cd "वाहिकाः.

22 G4 om. 22 (cf. v.l. 21). — " T2 G2 कुञ्जभीतं; Ca. d कुञ्जभूतं; Cs कुञ्जभूतं (as in text). — " M4. 5 "गुणं.

23 G4 om. 23 (cf. v.l. 21). — " K4 B D (except D1. 2. 7) T1 Gs Ca अपश्याम वै (for पश्यामहे). Cd cites तच्च पश्यामहे. — " K4 Cs पीतं समाक्षिकं; B Dn Ds. 6. 8. 9. 10 m Cap पीतकमां; T1 G1 पीनं त्वसीं; T2 Gs पीतं (Gs "नं" च मां; M पीनममां; Ca पीतममाक्षिकं (as in text). — " K1 Dn2 Ds D6. 8. 10 Ca. d मरुप्रपाते (Ds D10 "त-); D2. 7 Cs मेरुप्रपाते; T G1-8 M1 (inf. lin.). 8-5 मरुप्रपात-; Gs बहुप्रपात-; M1 (orig.)

मरुप्रपात- — " Ds विनष्टं. K1 M (except M1) कुम्भसंनिभं; Ca. d as in text.

24 " K4 B Dn2 Ds D1. 2. 8 प्राप्य (for प्राश्य). — " K4 B D (except D1. 10) [S]प्यमरत्वं; T1 G1 ह्यमरत्वं; G5 अमृतत्वं (for अमरत्वं). K4 B Dn Ds Ds-6. 8. 9 नि (Dn1 हि) यच्छति; D1. 2 च गं (for निगं).

25 Gs (hapl.) om. 25^a-27^b. — " Gs एवं (for ते). — " Dn1 जम्भसाधकाः; Ds D10 (sup. lin.) जम्भवातिकाः; M जम्भपाठकाः.

26 Gs om. 26 (cf. v.l. 25). — " K1 Ds2 Ds. 6 T G (Gs om.) तं (for तद्). — " K4 Ds Ds. 4. 9 "तले (for "पते). — " T G1. 2. 5 M2-5 विविशुः; G4 ददशुः (for विनेशुः). K4 Ds. 4. 9 सर्वे (for तस्मिन्). — Ds om. 26^a-27^a. — " K1 Dr सुदुर्गे; T G1. 2. 4 ते सर्वे; Gs सर्वे ते (for ससर्पे). B2 गिरिकंदरे. — After 26, T2 G2 ins.:

357* आशाबद्धाः पतन्ति स सर्व एव गतासवः ।

28 " T G युध्यमानः; M युद्धमनाः (for योद्धुं). — " M2 पश्यति (for पश्यामि). — " K4 Dr च; T1 हि (for वा). S (except G4) "गतं (for "विधम्).

29 " S एकेन पृथिवी येन रथमास्थाय नि". — K4 B Dn Ds D1-6. 8. 9 ins. after 29^{ab}: K1 D1. 10, after 29:

६३

धृतराष्ट्र उवाच ।

दुर्योधन विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।
उत्पथं मन्यसे मार्गमनमिज्ञ इवाध्वगः ॥ १
पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां यत्तेजः प्रमिमीषसि ।
पञ्चानामिव भूतानां महतां सुमहात्मनाम् ॥ २
युधिष्ठिरं हि कौन्तेयं परं धर्ममिहास्थितम् ।
परां गतिमसंप्रेक्ष्य न त्वं वेत्तुमिहार्हसि ॥ ३
भीमसेनं च कौन्तेयं यस्य नास्ति समो बले ।
रणान्तकं तर्कयसे महाबातमिव द्रुमः ॥ ४
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मेरुं शिखरिणामिव ।

युधि गाण्डीवधन्वानं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ५
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः कमिवाद्य न शातयेत् ।
शत्रुमध्ये शरान्मुञ्चन्देवराडशनीमिव ॥ ६
सात्यकिश्चापि दुर्धर्षः संमतोऽन्धकवृष्णिषु ।
ध्वंसयिष्यति ते सेनां पाण्डवेयहिते रतः ॥ ७
यः पुनः प्रतिमानेन त्रील्लोकानतिरिच्यते ।
तं कृष्णं पुण्डरीकाक्षं को नु युध्येत बुद्धिमान् ॥ ८
एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबान्धवाः ।
आत्मा च पृथिवी चैयमेकतश्च धनंजयः ॥ ९
वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पाण्डवः ।

C. 5. 2491
B. 5. 65. 10
K. 5. 65. 10

358* भीष्मद्रोणप्रभृतयः संव्रस्ताः साधुयायिनः ।

विराटनगरे भग्नाः किं तत्र तव दृश्यताम् ।

[(L. 1) K₁ D₁-4.7.9.10 पट्ट्याः सानु (D₇ 'थानुप')-
यायिनः (for the posterior half). — (L. 2) B transp.
नव and दृश्यं. K₁.4 D₁-4.7.9.10 किं नु तद्विराटं तव
(D₈.4.9 च तत्) (for the posterior half).]

— °) D₂-4.9 T₂ G₈-5 M धीरः (M₁ inf. lin. वीरः as
in text). — °) G₅ निवृत्तिः; C₈ वीक्षितं (as in text).

30 D₆ om. 30°-31°; D₉ om. 30°-31°. — °) D₈
निः (for न). — °) K₁ B₈ D₁-4.8 वात° (for वायु°).

31 D₆ om. 31; D₉ om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — °) D₁
लोके; D₈.4 मूढ (for युद्धे). — °) D₈.4.9 transp.
भवेत् and जयः.

Colophon missing in K₂.8.8. — Sub-parvan:
K₁.4 B Dn Ds D₈-8.10 संजययान; M संजयप्रतियान.
— Adhy. name: M (except M₂) विदुरहितोपदेशः.
— Adhy. no. (figures, words or both): K₁ 64; D₈
63; D₉ 60; D₇ T G₂.4 M₂.8.8 65; G₁ 66; G₈.5 M₁.4
64. — S'loka no.: Dn Ds 27.

63

This adhy. is missing in K₂.8.8 (cf. v.l. 5.
41. 1; 32. 15; 62. 6).

1 °) T₁ G₂.5 M (except M₂) त्वा; T₂ G₂ ते
(for त्वां).

2 °) K₁.4 D₁.8.8-8 प्रसमीक्ष्यते (D₁ 'ते'); B Dn Ds

D₁₀ प्रजिहीर्षसि; D₈.4.9 सुसमीक्ष्यमे; T₂ (by corr.)
प्रसमीक्ष्यसि; G₁ प्रमिमीक्षसि; G₅ प्रमदिष्यसि (sup. lin.
प्रशमिष्यसि). — °) M₈-5 इह (for इव). — °) K₄
B D (except D₁-4.7.9) लोकधा (D₈ 'चरिणां (for
सुमहा°).

3 °) D₈.4.9 तु (for हि). S कौरव्य (T₂ G₂ M₁
°व्यं) (for कौन्तेयं). — °) D₈ T G₁.8-5 M इव (for
इह). D₁ स्थितं (for आस्थितम्). T₂ G₂ परमं धर्ममा-
स्थितं. — °) D₁ शक्तिम् (for गतिम्). B₁.2.5 Dn Ds
D₇.10 अभिप्रेक्ष्य (B₁.2 Dn₂ °त्य); B₈.4 D₈.6.8 Cn
असंप्रेक्ष्य; S सुसंप्रेक्ष्य (G₈ °त्य) (for असंप्रेक्ष्य). — °) D₁
S तत्त्वं (for न त्वं). K₄ B D जेतुम् (for वेत्तुम्). T₂
G₂ वेदितुम् (for वेत्तुमिह). D₁ इच्छसि (for अर्हसि).

4 °) T₂ G₂.4 कौरव्यं (for कौन्तेयं). — °) T₁ G₁.8
युधि (for बले). — °) K₁ D₇ रणाय किं (for रणान्तकं).
K₁ B₄ Dn D₂-6.8-10 तर्कयसे; D₈ तर्कयसि; D₇ प्रार्थ°;
Ca. d as in text. T₂ G₄ कथं तर्कयसे वीरं (G₄ °र).

6 B₈ D₇ M₂ om. (hapl.) 6-8. — °) G₃.6 किम्
(for कम्). D₈.2 D₁.6.8 M₃.4 शातयेत्; T G नाशयेत्
(for शातयेत्). — °) T₂ G₂ स शत्रुषु (for शत्रुमध्ये).

7 B₈ D₇ M₂ om. 7 (cf. v.l. 6). — °) D₈.4.9 तां
(for ते).

8 B₈ D₇ M₂ om. 8 (cf. v.l. 6). — °) T₁ G₁.5 यः
पुमान्; G₄ पुरुषः (for यः पुनः). S (M₂ om.) प्री (M₈
प्र)तिमानेव; Ca. d. s प्रतिमानेन (as in text). — D₁ om.
8^a-10^a.

9 D₁ om. 9 (cf. v.l. 8). — °) T₂ G₂ सह-

C. 5. 2491
B. 5. 65. 10
K. 5. 65. 10

अविषह्यं पृथिव्यापि तद्वलं यत्र केशवः ॥ १०

तिष्ठ तात सतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ।

वृद्धं शान्तनवं भीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ॥ ११

मां च ब्रुवाणं शुश्रूष कुरुणामर्थवादिनाम् ।

द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ १२

एते ह्यपि यथैवाहं मन्तुमर्हसि तांस्तथा ।

सर्वे धर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत ॥ १३

यत्तद्विराटनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ।

उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत ॥ १४

यच्चैव तस्मिन्नगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।

एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १५

अर्जुनस्तत्तथाकार्षीत्किं पुनः सर्व एव ते ।

सभ्रातृनभिजानीहि वृत्त्या च प्रतिपादय ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६३

(for च स-).

10 D₁ om. 10^a (cf. v.l. 8). — ^a) K_{1.4} D₂₋₈ G₅ च; D₂ T G₁₋₄ हि; D₁₀ सु (for अपि). — ^b) D₂ धर्मात्मा; S गता° (G₅ शांता°) (for यता°). D_{n2} D_{1.5.6} G₅ M₅ पांडवाः. D₁₀ गतात्मा पांडवान्प्रति. — ^c) D_{2-4.9} S पृथिव्यां तु (D_{2-4.9} हि).

11 ^a) S न त्वा (T₁ G₅ तत्त्वा; T₂ G_{1.2.4} तत्त्वां; G₅ तत्त्वं) ब्रवीम्यहं युद्धे; Ca. d (in prose order) as in text. — ^b) B₃ अनु°; G₅ धर्म° (for अर्थ°). — ^c) T₂ G_{2.5} निरीक्षस्व; Ca. d. s तिति° (as in text).

12 ^a) D₅ मध्ये; Ca. d. s मां च (as in text). K₁ D_{5.6.8} T₁ G_{2.4} M₅ शुश्रूषुः; K₄ D₁ T₂ G_{1.3.5} M₄ (inf. lin.) शुश्रूषं; M₂₋₄ शुश्रूषः (M₂ °पा); Ca. d. s as in text. — ^b) K₄ B (except B₃) D_n D₅ D_{1.3.4.9.10} अर्थदर्शिनं (D₁ °नां); D₅₋₈ T₁ G_{4.5} अर्थवादिनां. — ^c) D_{1.2} transp. द्रोणं and कृपं. B₃ D_{3.4.9} कर्णं (for कृपं). D₁ च (for वि-). — ^d) D_{1.2} बाह्लिकं द्रोणिमेव च.

13 ^a) D_{3.4.9} च (for एव). — ^b) K₄ D_{5.6.8} क्षंतुम्; D₁ स्मर्तुम् (for मन्तुम्). — ^c) D_{n1} D_{3.4.9} T₂ G_{2.8} सर्व- (for सर्वे).

14 ^a) D_{1.2} समदीर्यत; T₁ G₁ स्म व्यशी° (for समशी°).

15 = (var.) 5. 58. 26; = (var.) 5. 122. 53. — ^a) D_{1.3.4.9} यथा (for यच्च). B (except B₃) D_n D₅ transp. तस्मिन् and नगरे. G₄ यथैव तस्य नगरे. — ^d) = 5. 58. 26^d; 122. 53^d; 136. 8^d.

16 ^a) D_{3.4} तु; D₅ तं (for तत्). K₁ D_{3.4.7.10} तदा (for तथा). — ^c) G₅ स्व° (for स°). D_{3.4.9} सभ्रातृभिर्विजानीहि. — ^d) B_{1.5} भृत्यान्; S प्रीत्या; C_n

वृत्त्या (as in text). K₄ D_{5.6.8} तान्; B₄ D_{n2} D_{1.10} तं; D₂ तां (for च). B_{1.4} परिपालय; G₅ प्रतिपालय; C_n as in text. B_{2.3} D_{n1} D₅ भृत्यां (D₅ भ्रातृं)श्च परि (B₃ प्रति)पालय.

Colophon missing in K_{2.8.5}. — *Sub-parvan*: K_{1.4} B D_n D₅ D_{5-8.10} संजययान; D₂ यानसंधि; G₁ M संजय (M₃ om. it) प्रतियान (G₁ cont. समाप्त). — *Adhy. name*: D₂ विदुरवाक्यं; M (except M₂) धृतराष्ट्रहितोपदेशः (M₄ °ज्ञ). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₅ 64; D₆ 61; D₇ T G_{2.4} M_{2.8.5} 66; G₁ 67; G_{3.5} M_{1.4} 65. — *S'loka no.*: D_{n1} 17; D_{n2} D₈ 16.

64

 This adhy. is missing in K_{2.8.5} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6). T G_{1.5} read this adhy. after adhy. 57; G₂ om. this adhy. altogether.

1 ^a) K₄ D_{5.6} °भाग; D_{3.4.8.9} S (except G_{3.4}; G₂ om.) °भागं.

2 Before 2, G₅ M₁ ins. धृतराष्ट्रः. — ^a) M₂ तत् (for यत्). — K₄ (hapl.) om. 2^{b-3}. — ^c) D_{3.4.9} अब्रवीत् (for उवाच). D_{3.4.9} एवं; M त्वा (for त्वां).

3 For an anticipation of st. 3-11 in S cf. note at the end of adhy. 31.

4 ^b) G₅ सुयोधनं (for च संजय). — ^c) T₂ शक्यं (for कर्णं). G₅ द्रोणं चैव कृपं चैव.

5 ^a) D₇₋₁₀ T₁ G_{1.4.5} सौमदात्ति (D₃ °त्तं). — ^d) T₂ विशां पति (for विविं°).

६४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।
पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत ॥ १
ब्रूहि संजय यच्छेषं वासुदेवादनन्तरम् ।
यदर्जुन उवाच त्वां परं कौतूहलं हि मे ॥ २

संजय उवाच ।

वासुदेववचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३
पितामहं शांतनवं धृतराष्ट्रं च संजय ।
द्रोणं कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ ४
द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
दुःशामनं शलं चैव पुरुमित्रं विविंशतिम् ॥ ५
विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ॥
सैन्धवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ।
भगदत्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ॥ ७

ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुं

समागताः कौरवाणां प्रियार्थम् ।

मुमूर्षवः पाण्डवाग्नौ प्रदीप्ते

समानीता धार्तराष्ट्रेण सूत ॥ ८

यथान्यायं कौशलं वन्दनं च

समागता मद्वचनेन वाच्याः ।

इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये

सुयोधनं पापकृतां प्रधानम् ॥ ९

अमर्षणं दुर्मतिं राजपुत्रं

पापात्मानं धार्तराष्ट्रं सुलुब्धम् ।

सर्वं ममैतद्वचनं समग्रं

सहामात्यं संजय श्रावयेथाः ॥ १०

एवं प्रतिष्ठाप्य धनंजयो मां

ततोऽर्थवद्गर्मवच्चापि वाक्यम् ।

प्रोवाचेदं वासुदेवं समीक्ष्य

पार्थो धीमाल्लोहितान्तायताक्षः ॥ ११

यथा श्रुतं ते वदतो महात्मनो

मधुप्रवीरस्य वचः समाहितम् ।

तथैव वाच्यं भवता हि मद्वचः

समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२

शराग्निधूमे रथनेमिनादिते

धनुःसुवेणास्त्रबलापहारिणा ।

C. 5. 2510
B. 5. 66. 13
K. 5. 56. 12

6 ^b) Ds जयसेनं (for 'त्सेनं). Gs पार्थिवं च महारथं.
D1 (hapl.) om. 6^e-7^d.

7 D1 om. 7 (of. v.l. 6). — ^a) Ms-8 दुष्प्रहं (for दुःसहं). — ^d) Ds जरासंधं; Ds. 8 जारासंधि (for जलं).
S (G2 om.) पौ (T1 G4 कौ) रवं (for पार्थिवम्).

8 ^a) D1 एव (for अपि). T1 G1. 4. 5 भूमिपालाः (for पार्थिवाः). — ^b) T1 G1 प्रियाय; G4 प्रियार्थाय (for प्रियार्थम्). — Ds om. 8^d-9^a. — ^d) B Dn Ds Ds. 4. 7. 9. 10 होतुं (for सूत).

9 Ds om. 9^a (of. v.l. 8). — ^a) D1 'वयः (for 'न्यायं). D1-4. 9 transp. कौशलं and वन्दनं. S (G2 om.) कुशलं (for कौ). Gs ब्रूहि नः (for वन्दनं). — ^d) Bs Dn Ds निधानं (for प्रधानं).

10 ^a) K1 दुर्मर्षणं (for अमं). — ^b) Ds. 4. 9 सगवं (for सुलुब्धम्). — ^c) D1 सर्वं मे तद्वचनं वै समग्रं;

Ds. 4. 9 सर्वाश्चेतान्मद्वचनं समग्रं.

11 ^a) S (G2 om.) परिष्वज्य (for प्रति). — ^b) T G1. 5 चाह (for चापि). — ^c) Gs चेदं (for हृदं). D1. 2 निरी (for समी). Ds. 4. 9 प्रोवाचेदं वचनं वासुदेवं. — ^d) B2. 4 G1 लोहितपद्मनेत्रः; Dn1 Ds. 4. 9 लोहिताक्षः प्रतीक्ष्य; Gs लोहिततोयदाक्षः; Cn लोहितान्तायताक्षः (as in text).

12 ^a) K1 Ds. 6. 8 वो वचनं (for ते वदतो). — ^b) D1 S (G2 om.) यदु (for मधु). Ds. 6. 8 Gs समीहितं. — From here up to 5. 66. 10, the collations of B2 are shown wherever possible, as the fol. is torn, and a part of it lost. — ^c) K1 Ds (m as in text). 6. 8 महता (for भवता). S (except M2; G2 om.) अपि (for हि). K1 D1. 2. 5. 3 महद्वचः (for हि मं). Gs संजय (for मद्वचः).

13 ^a) B2 missing. K4 Dn Ds D7. 10 महाशराग्नौ

C. 5. 2510
B. 5. 66. 13
K. 5. 59. 12

यथा न होमः क्रियते महामृधे
तथा समेत्य प्रयतध्वमादताः ॥ १३
न चेत्प्रयच्छध्वममित्रघातिनो
युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकम् ।
नयामि वः स्वाश्वपदातिकुञ्जरा-

न्दिशं पितृणामशिवां शितैः शरैः ॥ १४
ततोऽहमामन्व्य चतुर्भुजं हरिं
धनंजयं चैव नमस्य सत्वरः ।
जवेन संप्राप्त इहामरद्युते
तवान्तिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचोऽप्रतिनन्दति ।
तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नरेश्वराः ॥ १
उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ।
रहिते संजयं राजा परिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २
आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ।

आत्मनश्च परेषां च पाण्डवानां च निश्चयम् ॥ ३
धृतराष्ट्र उवाच ।
गावल्गणे ब्रूहि नः सारफल्गु
स्वसेनायां यावदिहास्ति किञ्चित् ।
त्वं पाण्डवानां निपुणं वेत्थ सर्वं
किमेषां ज्यायः किमु तेषां कनीयः ॥ ४

रथवायुनोद्धते; Cn presupposes the text reading! — ^o) K1.4 D1.5-8 'णास्त्रबलप्रसा (D1.7 'हा) रिणा (reading implied by Cn)). — ^o) B3 कुरुते (for क्रियते). D1.7 महाध्वरे; D3.4.9 मया मृधे; D10 रणाध्वरे (for महामृधे). — ^a) B Dn Ds समेत्य सर्वे (for तथा समेत्य). Gs M इह यतध्वम्; G4 विघटयध्वम् (for प्रयतध्वम्). T1 G1.5 आगताः (for आदताः).

14 ^b) T G1.5 अंशकमीप्सितं स्वकं; G3.4 M अंशमभीप्स (Gs.4 'प्सितः स्वकं. — ^a) B3 असितां (for अशिवां).

15 ^a) K1 D6.6.8 महाचतुर्भुजं; B1.2.4.5 Dn Ds तदा धनंजयं; B3 D7.10 हरिं चतुर्भुजं (by transp.); D3.4.9 तदा चतुर्भुजं. K4 विभुं (for हरिं). — ^b) B (except B3) Dn Ds चतुर्भुजं (for धनंजयं). D3.4.9 S (Gs om.) सत्वरं. — ^a) K1 D5-8.10 transp. वचो and महत्.

Colophon missing in K2.3.5; B2 T2 G1.2 om. it. — Sub-parvan: K1.4 B1.3-5 Dn Ds D1.5-8.10 संजययान; D2 यानसंधि; M1 संजयप्रतियान; M3-5 संजयप्रतियान and संजययान; to these all except K4 B1.5 D2.8 add समाप्त. — Adhy. name: M1 अर्जुनोद्धतवचनं; M3-5 अर्जुनोद्धतवचनकथनं. — Adhy. no. (figures,

words or both): K1 G3 M1.4 66; D5 65; D6 62; D7 G4 M2.3.5 67; T1 61; G5 60. — S'loka no.: Dn 15.

65

 This adhy. is missing in K2.3.5 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15; 62. 6). The MS. B3 being damaged, its variants are given wherever possible (cf. v.l. 5. 64. 12).

1 ^b) B D (except D1-4.9) नाभिं (for सप्रतिं). — ^a) K1 D10 जनेश्वराः; Dn Ds D6.6.8 नरर्षभाः; T2 G2.4 नराधिपाः (for नरेश्वराः).

2 ^a) T1 प्रतिं (for परिं). G3 रहिते नृपतीन्सर्वा-
न्संजयं पर्यपृच्छत.

4 ^a) A few T G MSS. गावल्गणे. D3.4.9 सारं च (for नः सारं). — ^b) Dn1 D3.4.9 त्वं सेनयोर् (for स्वसेनायां). G4 सेनायां वा यदि वेहास्ति किञ्चित्. — ^c) K1 S (except G4 M2) om. त्वं. Ds पाण्डवान् (for 'वानां). G4 वेत्सि (for वेत्थ). D3.4.9 पाण्डवानां च निपुणं वेत्थ सर्वं. — ^d) D10 transp. किमेषां and ज्यायः. K1 किमु चैषां; Dn1 किं नु तेषां; T1 M1.3.4 किमुतैषां. D10m G4 गरीयः (for कनीयः).

5 ^a) K1 D7.10 त्वं सेनयोः; T1 G1.5 समेतयोः (for

त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शी
 धर्मार्थयोर्निपुणो निश्चयज्ञः ।
 स मे पृष्टः संजय ब्रूहि सर्वं
 युध्यमानाः कतरेऽस्मिन्न सन्ति ॥ ५
 संजय उवाच ।
 न त्वां त्रयां रहिते जातु किञ्चि-
 दस्त्रया हि त्वां प्रसहेत राजन् ।
 आनयस्व पितरं संशितव्रतं
 गांधारीं च महिषीमाजमीढ ॥ ६
 तौ तेऽस्त्रयां विनयेतां नरेन्द्र

धर्मज्ञौ तौ निपुणौ निश्चयज्ञौ ।
 तयोस्तु त्वां संनिधौ तद्वदेयं
 कृत्स्नं मतं वासुदेवार्जुनाभ्याम् ॥ ७
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तन्मतमाज्ञाय संजयस्यात्मजस्य च ।
 अभ्युपेत्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ८
 संपृच्छते धृतराष्ट्राय संजय
 आचक्ष्व सर्वं यावदेषोऽनुयुक्ते ।
 सर्वं यावद्वेत्य तस्मिन्यथाव-
 द्याथातथ्यं वासुदेवेऽर्जुने च ॥ ९

५. 2522
 5. 7. 12
 5. 65. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

त्वमे°). D1. 8. 4 S (except T2 G2 M2) सर्वव (D2. 4° वि)त्
 (for सारवित्). K4 D2 सर्वविचारदर्शी (for सारवित्सर्व°).
 — °) T2 G2 निपुणं. — °) M स पृष्टः सन् (for स मे
 पृष्टः). — °) D2 प्रयुध्य° (for युध्य°).

6 °) C1 न त्वा; G2 त्वा न; M2-8 त्वां (for न त्वां).
 — M2 om. from हि त्वां up to निपुणौ in 7°. — °) D1. 2 अभ्यसूया हि (for असूया हि त्वां). T2 G1. 2 असूयां.
 S (except G4. 5 M5; M2 om.) त्वा (for त्वां). K4 B
 Dn D2 D2-10 प्रविशेत; M2-8° सहेतु (for °सहेत). — °) T1 G1. 5 आनायस्व (for आन°). K1 D10 संशित°; K4 B
 Dn D2 D1. 2. 5. 6. 8 महा° (for संशित°).

7 M2 om. up to निपुणौ in 7° (cf. v.l. 6). — °) T1 विनयेते. — °) K1 D1. 10 धर्माभिज्ञौ (for धर्मज्ञौ तौ).
 — °) D1 ज्ञात्वा (for तु त्वां). T1 M (except M2) त्वा
 (for त्वां). — °) M (except M2) मंत्रं (for मतं). K4
 B Dn D2 D2. 6. 8. 10 केशवपार्थयोर्यत् (for वासुदेवा°).

8 B (except B2) om. the ref. — After the ref.,
 Dn D2-6. 8. 9 ins.:

359* इत्युक्तेन च गान्धारी व्यासश्चात्राजगाम ह ।

आनीतौ विदुरेणेह सभां शीघ्रं प्रवेशितौ ।

— After 8°, K1 D2 ins.:

360* त्रिकालदर्शी भगवान्धृतराष्ट्रं महामुनिः ।

— °) Dn2 D2 D2. 6 महाप्राज्ञः.

9 Before 9, K1. 4 B Dn D2 D2-6. 8. 9 ins. व्यास
 उ°. — °) D2. 4. 9 एव (for एषो). K1 D1 अभियुक्ते; T
 G1. 2 अनि° (corrupt); C2 अनु° (as in text). — °) T2

G (except G1) यथातथ्यं. K1 D10 यद्वचनार्जुनाभ्याम्
 च; D1 यथातथ्यं वासुदेवार्जुनौ च.

Colophon missing in K2. 8. 5; D2. 8 om. it.
 — Sub-parvan: K1 B Dn D2-7. 10 M यानसंधि; K4
 संजययान; D21 संजययारसंधि (sic); D22 संजयसंधि.
 — Adhy. name: G1 व्यासागमनं; M व्यास (M2 वासुदेव-
 वाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 T
 G2. 3 M1. 4 67; D2 G2 66; D2 63; D1 G1. 4 M2. 8. 5
 68. — S'loka no.: Dn D2 10.

66

☞ This adhy. is missing in K2. 3. 5 (cf. v.l. 5.
 41. 1; 32. 15; 62. 6). The MS. B2 being damaged,
 its variants are given wherever possible (cf. v.l.
 5. 64. 12).

1 D2 वैशं उ° (for संजय उ°). — °) K1m B (B2
 damaged) Dn2 D1. 5 (before corr.). 6. 7. 9. 10 Cn स (K1
 पूर्वभावाय; C2. d. s as in text. B1. 8. 5 Dn2 D2. 7. 8. 10
 C2 समतौ; C2. n. s समितौ (as in text). K4 पूर्वदेवो
 सनातनो; S पूर्वभाव (T1 G1 °ग) समन्वितौ.

2 °) K4 B1. 4 Dn2 D2. 6. 10m Cn व्यामांतरं; B2
 भावांतरं; D1-4. 7. 9. 10 दिवोंतरं; C2. d. s व्यामन्तरं (as in
 text). — °) B1. 8. 4 Dn2 D2-6 यथायुक्तं; G4 युक्तरूपा
 (for यथायुक्तं). S (except G2) मनस्विनौ (M2 विच-
 क्षणौ); C2 as in text. — °) D1 प्रतिवर्तते (for वर्तते

६६

संजय उवाच ।

अर्जुनो वामुदेवश्च धन्विनौ परमार्चितौ ।
 कामादन्यत्र संभूतौ सर्वाभावाय संमितौ ॥ १
 घामन्तरं समास्थाय यथायुक्तं मनस्विनः ।
 चक्रं तद्वासुदेवस्य मायया वर्तते विभो ॥ २
 सापह्वं पाण्डवेषु पाण्डवानां सुसंमतम् ।
 सारासारबलं ज्ञात्वा तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
 नरकं शम्बरं चैव कंसं चैद्यं च माधवः ।
 जितवान्धोरसंकाशान्क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ ४
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः ।
 मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं वशी ॥ ५
 भूयो भूयो हि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।
 सारासारबलं ज्ञातुं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६

विभो). K1 D10 प्रभो; Dn1 Ds2 Ds विभोः.

3 ^a) K4 B D (except D1.8) G8 कौरवेषु (for पाण्डव). — ^b) S इति राजसु (T2 इतरेषु च) सत्तम (G8 भारत); Cs पाण्डवेषु च संमतं; Ca.d पाण्डवानां तु संमतं. — After 3^{ab}, Ds Ds.10 read 6^{ab} (Ds Ds repeating it in its proper place). — B1.2.4 Ds.4 om. 3^{ad}. — ^c) K1 Ds1 D7.10 G4 सारासारं बलं; Cs तथात्वेन बलं. B6 Dn Ds D10 ज्ञातुं; Cs ज्ञात्वा (as in text). Ds सारासारं परिज्ञातुं. — ^d) B6 Dn तेजःपुंजावभासितं.

4 ^b) B2 Ds.9 S चैव (for चैद्यं). T G1-4 M स (for च). B2 जनार्दनः; G5 महासुरं (for च माधवः). — ^c) K1 D7.8 हतवान्; G5 दानवान्. T2 G2.8 संकाशः. — ^d) B (B2 om.) Dn Ds महाबलः (for जना). — After 4, G5 reads 8^c and 9^d.

5 T1 (hapl.) om. 5-7; M4 (hapl.) om. 5-10. — ^c) B2 विशुद्धात्मा; T2 G1 विसृष्टा; Ca.d विशि (as in text). — After 5, G5 reads 8^c-9^d.

6 T1 M4 om. 6 (cf. v.l. 5). Ds Ds.10 read 6^{ab} after 3^{ab}, Ds Ds repeating it here. — ^a) K4 Ds.6.3.10 च; G5 M (M4 om.) अपि (for हि). — D10 om. 6^{ad}. — ^c) K4 B2 Dn1 Ds1 D2-6 G4 सारासारं बलं; Cs तथात्वेन बलं. K1 Cs ज्ञात्वा (for ज्ञातुं). — ^d) K4 B (B2 damaged) D (except D1.2.7; D10 om.)

एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः ।
 सारतो जगतः कृत्स्नादतिरिक्तो जनार्दनः ॥ ७
 भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः ।
 न तु कृत्स्नं जगच्छक्तं भस्म कर्तुं जनार्दनम् ॥ ८
 यतः सत्यं यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः ।
 ततो भवति गोविन्दो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ९
 पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः ।
 विचेष्टयति भूतात्मा क्रीडन्निव जनार्दनः ॥ १०
 स कृत्वा पाण्डवान्सत्रं लोकं संमोहयन्निव ।
 अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छति ते सुतान् ॥ ११
 कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रं च केशवः ।
 आत्मयोगेन भगवान्परिवर्तयतेऽनिशम् ॥ १२
 कालस्य च हि मृत्योश्च जङ्गमस्थावरस्य च ।

तत्समासेन मे शृणु.

7 T1 M4 om. 7 (cf. v.l. 5). G8 (hapl.) om. 7^b-8^a (cf. the reading of D1 M for 8^a).

8 M4 om. 8 (cf. v.l. 5); Dn G4.5 om. (hapl.) 8^{ab}; G8 om. 8^a (cf. v.l. 7). — ^a) K4 Ds2 D1.8 M1.2 भस्मी- (for भस्म). K1 Ds.7.10 T2 G1.9 सर्वं; D1 M (M4 om.) कृत्स्नं (for इदं). G5 reads 8^c-9^d after 5. — ^d) K4 D1.5 M (M4 om.) भस्मी; T G किंचित् (for भस्म). T G जनार्दने.

9 M4 om. 9 (cf. v.l. 5). For G5 cf. v.l. 8. — ^b) D10 (m as in text) धीर् (for ह्रीर्).

10 G5 M4 om. 10 (cf. v.l. 5). — ^c) Ds विचेष्ट; Ca विचेष्ट (as in text). Ds T1 G1.8 भूतानि; Ca.d भूतात्मा (as in text). — After 10, Ds ins.:

361* भस्मीकुर्याज्जगत्सर्वं निमेषेणेति मे मतिः ।;
 while T G1.5 ins.:

362* यत्र भावेऽपि यद्राजन्पृच्छसे पाण्डवान्प्रति ।

11 ^a) S पाण्डवं (G4 वे) (for वान्). D1 पूर्व; D4 सत्रे; Ds सर्वं; G4 कृत्स्नं; Ca.d.s सत्रं (as in text). — ^b) D1 लोकशंकाभयादिव.

12 ^d) K4 G5 M (except M8) भृशं (for ऽनिशम्).

13 ^a) D1 M transp. च and हि. K1 Ds एव; T1 G1.5 अपि (for च). K4 D1.9 एव (for हि). — ^c)

ईशते भगवानेकः सत्यमेतद्वीमि ते ॥ १३
ईशन्नपि महायोगी सर्वस्य जगतो हरिः ।
कर्माण्यारभते कर्तुं कीनाश इव दुर्बलः ॥ १४

तेन वञ्चयते लोकान्मायायोगेन केशवः ।
ये तमेव प्रपद्यन्ते न ते मुह्यन्ति मानवाः ॥ १५

इति श्रीमद्वाभारते उद्योगपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं त्वं माधवं वेत्थ सर्वलोकमहेश्वरम् ।
कथमेनं न वेदाहं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
संजय उवाच ।

विद्या राजन्न ते विद्या मम विद्या न हीयते ।
विद्याहीनस्तमोऽध्वस्तो नाभिजानाति केशवम् ॥ २
विद्यया तात जानामि त्रियुगं मधुसूदनम् ।
कर्तारमकृतं देवं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ ३

धृतराष्ट्र उवाच ।

गावल्गणेऽत्र का भक्तिर्या ते नित्या जनार्दने ।
यया त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ॥ ४
संजय उवाच ।

मायां न सेवे भद्रं ते न वृथाधर्ममाचरे ।
शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम् ॥ ५
धृतराष्ट्र उवाच ।
दुर्योधन हर्षिकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ।

G1. s ईष्टे हि; Ca ईशानः (for ईशते).

14 °) G4 ईशिता; Cd ईशन् (as in text). G1. s °बाहुः (for °योगी). — °) M (except M2) कर्म हि (for कर्माणि). — °) K1m D1 Gs अनीशः; Ca. d. s कीनाशः (as in text). K4 B4 Dn2 Ds. s. s Cn वर्धनः; Ca. d. s दुर्बलः (as in text).

15 °) Dn2 Ds. s Gs. s M4 (inf. lin. as in text) एतम्; D2 एनम्; T2 G2 एवम् (for ये तम्). T1 G1. s एकं; T2 एते (for एव). — °) D1. s m. s. s. s M2 transp. न and ते.

Colophon missing in K2. s. s. — Sub-parvan: K1.4 B D (except D2) G1 M यानसंधि (Ds संजय-यानसंधि). — Adhy. name: D2 वासुदेवमाहात्म्यं; T1 G1 भगवन्माहात्म्यं; M जनार्दनस्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or both): K1 T G2. s M1.4 68; Ds Gs 67; Ds 64; D1 G1.4 M2. s. s 69. — S'loka no.: Dn 15; Ds 25.

67

✍ This adhy. is missing in K2. s (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15). Ks resumes from stanza 5 (cf. v.l. 5. 62. 6).

1 Ds om. 1-5. Stanzas 1-4 are missing in Ks (see above). — °) Ds. 4. s M2 एतं (for एनं). — °) K4 त्वम् (for मम).

2 Ds om. 2 (cf. v.l. 1). — °) K1 D2. 7. 10 Ca. d विद्यां; B Dn Ds D1. s-5. s. 9. 10 m शृणु; G4 विद्मि (for the first विद्या). K1 D1. 2. 7. 10 (m as in text) वेत्थ (D2 °द) त्वं (for ते विद्या). — °) Gs M1. s. s मयि (for मम). Gs राजन् (for विद्या). K1.4 Ds. 4. s महीय (K4 Ds °प) ते (for न हीयते). — D1 om. 2^{ad}. — °) B (except B4) Dn2 तपो° (for तमो°). — °) T G नाभि (Gs न स) जानासि.

3 Ds om. 3 (cf. v.l. 1). — 3^b = 4^d. — °) B1. s. s Ds D2-4. 7. 9. 10 (m as in text) T Cap प्रभवान्ययं; Ca प्रभवान्ययं (as in text).

4 Ds om. 4 (cf. v.l. 1); Gs om. 4-5. — °) A few S MSS. गावल्गणे. S (Gs om.) ते (for ऽत्र). K1 कथं; B (except B4) [S] धिका (for ऽत्र का). Ds D10 शक्तिर; T Gs. s विद्या (for भक्तिर). — °) Ds transp. ते and नित्या. K1 नित्यं; M2. s नित्ये (for नित्या). — °) Ds Gs यथा (for यया). — 4^d = 3^b.

5 Ds Gs om. 5 (cf. v.l. 1, 4). Ks resumes! — °) Ds सेवेत (for न सेवे). — °) Ds सृषा; Ca. d. s वृथा (as in text). K1. s D1. 10 वृथा (D1. 10 सृषा) धर्मं

C. 5. 2543
H. 5. 64. 6
K. 5. 68. 6

C. 5. 2543
E. 5. 69. 6
K. 5. 6E. 6

आप्तो नः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ॥ ६

दुर्योधन उवाच ।

भगवान्देवकीपुत्रो लोकं चेन्निहनिष्यति ।

प्रवदन्नर्जुने सख्यं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

अवाग्गान्धारि पुत्रस्ते गच्छत्येष सुदुर्मतिः ।

ईर्ष्युर्दुरात्मा मानी च श्रेयसां वचनातिगः ॥ ८

गान्धार्युवाच ।

ऐश्वर्यकाम दुष्टात्मन्वृद्धानां शासनातिग ।

ऐश्वर्यजीविते हित्वा पितरं मां च बालिश ॥ ९

वर्धयन्दुर्हृदां प्रीतिं मां च शोकेन वर्धयन् ।

निहतो भीमसेनेन स्मर्त्तासि वचनं पितुः ॥ १०

व्यास उवाच ।

दयितोऽसि राजनृक्पणस्य धृतराष्ट्र निबोध मे ।

यस्य ते संजयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ॥ ११

जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै नवम् ।

शुश्रूषमाणमेकाग्रं मोक्ष्यते महतो भयात् ॥ १२

वैचित्रवीर्यं पुरुषाः क्रोधहर्षतमोवृताः ।

सिता बहुविधैः पाशैर्ये न तुष्टाः स्वकैर्धनैः ॥ १३

यमस्य वशमायान्ति काममूढाः पुनः पुनः ।

अन्धनेत्रा यथैवान्धा नीयमानाः स्वकर्मभिः ॥ १४

एष एकायनः पन्था येन यान्ति मनीषिणः ।

तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महांस्तत्र न सज्जते ॥ १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

अङ्ग संजय मे शंस पन्थानमकुतोभयम् ।

येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां शान्तिमुत्तमाम् ॥ १६

संजय उवाच ।

नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याजनार्दनम् ।

न चाचरे. — °) Ks D7.10 (*sup. lin.* as in text) शुद्धभावस्ततो; B (except B1) Dn2 Ds D1.8.4.9 शुद्धभाव (Ds.4.9 °वा)गतो; Ca.d.n as in text.

7 °) G4 पुंडरीकाक्षो (for देवकी°). — °) K4 B D (except D1.7.10) लोकान् (for लोकं). K1 स्वं; Dn1 M च; Ca.d.8 चेत् (as in text). K1 Ms-8 न हनिष्यति; K5 (corrupt) नितर्प्यति (for निह°).

8 °) K4 अद्य; Ks D2.10m Gs अयं; Bs Dn1 Ds D3-8 Ca.8 अर्वाक्; D1 सर्वान्; D0 सर्वे; T2 आवां; Cd.n अवाक् (as in text). — °) Ks स (for सु). K1 D6 न गच्छत्येष दुर्मतिः. — K4 (hapl.) om. 8°-9°. — °) K1.5 B D1-6.9 G4 ईर्ष्युर्; G2.8 ईर्ष्याद् (for ईर्ष्युर्). M2-5 ईर्ष्युं (M2.5 °र्षु)र्दुरात्मत्राज्ञीचः. — °) S शासना° (for वचना°).

9 K4 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — °) Gs ऐश्वर्य-कामादुष्टात्मा. — °) G4 श्रेयसां. Ks Bs Dn Ds Gs शासनातिगः; D1 वचनातिग. — °) K1.5 D7.8 ऐश्वर्यं जीवितं; G4 ऐश्वर्यजीवितं; Gs ऐश्वर्यं जीविते. — °) T1 G1.8.8 बालिशः.

10 °) Ks शान्तिः; D1 हपं (for प्रीतिं). — °) S शोकाय (for शोकेन). K4 योज°; D7.10 पीड°; T1 M4 रंध°; T2 G2.8.5 रंध°; G1.4 M1-8.5 रंध°; Cd अर्द्ध°; Ca वर्ध° (as in text). B मां च शोकानले दहन्.

11 D1 Gs श्रीव्यासः. — °) Hypermetric! K4 B

Dn Ds D1-6.8-10 प्रियो° (for दयितो°). K1.5 D1 कृष्णस्य दयितो राजन्. — °) Ds.4.9 यश्च (for यस्य).

12 °) K1 D1.2 यः; Ca.8 यत् (as in text). K4 Dn1 D3-6.9.10 T1 नरं; B Dn2 Ds Ca परं; G1 (*inf. lin.*) भवं; Cd.8 नवं (as in text). — °) B1-8 Ds.8 एकाग्रं; B4 Dn D6 M2.5 एकाग्रं (for एकाग्रं). — °) K1.5 D10 त्रास्यते; B D1.2 मोक्षये; S त्राय° (for मोक्षय°). K1.5 B D1.2.7.10 त्वां महाभयात् (for महतो भ°).

13 °) K4 °तमोहताः; B2.4.5 Dn Ds D2-6.9 °समा-वृताः; D1 M4 क्रोधामर्षतमोवृ° (M4 °ह)ताः; Gs क्रोधमोह-तमोवृताः; M1 (*inf. lin.* as in text). 2.8.4 (*inf. lin.*) 5 °तमो (M2.5 °समा)हताः. Cs cites तमोहताः. — °) T2 G2.5 श्रिताः; G1 वीताः; Gs स्थिताः; Ca.d.8 सिताः (as in text).

14 °) S काममन्युवशानुगाः (T G1.8 °वशंगताः). — °) Ds.4.9 अनु°; Ca.d.8 अंध° (as in text). Gs अंधैरंधा नीयमानाः. — °) Gs तद्रूते वै (for नीय°).

15 °) G4 एकतरः; Cs एकायनं; Ca.d as in text. — °) K4 Dn1 D1.5.6.8.9.10 (m as in text) Cnp अभ्येति; Cn अत्येति (as in text). — °) K1 Ds मुहान्; Ca.d.8 महान् (as in text). K1 D7.8 नि (D7 न)मज्जति; Ks न गर्हति; Bs.4 Dn Ds D1-6.9.10 न सज्जति.

16 Ds om. from 16 up to 14^{ab} of the next adhy. — °) K4 Ds.8 अथ; T1 G1.8 त्वं हि (for अङ्ग). — °)

आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ १७
 इन्द्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः ।
 अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् ॥ १८
 इन्द्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतन्द्रितः ।
 बुद्धिश्च मा ते च्यवतु नियच्छैतां यतस्ततः ॥ १९

एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ।
 एतज्ज्ञानं च पन्थाश्च येन यान्ति मनीषिणः ॥ २०
 अप्राप्यः केशवो राजन्निन्द्रियैरजितैर्नृभिः ।
 आगमाधिगतो योगाद्वशी तच्चे प्रसीदति ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

धृतराष्ट्र उवाच ।

भूयो मे पुण्डरीकाक्षं संजयाचक्ष्व पृच्छते ।
 नामकर्मार्थवित्तात् प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् ॥ १

संजय उवाच ।

श्रुतं मे तस्य देवस्य नामनिर्वचनं शुभम् ।
 यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ २

C. 5. 2560
B. 5. 70. 2
K. 5. 69. 2

K₁ B D (except D₁.10; D₆ om.) सिद्धिम् (for शान्तिम्).

17 D₆ om. 17 (cf. v.l. 16). — ^b) K₅ Dn₁ Ds₂ D₁₀ विद्यात्. — ^c) K₁ आत्मात्मनो; C₅ आत्मनस्तु (as in text). K₁ कृतोपायो; D₂-4 क्रियोपायं; S प्रियोपायो; C₅ as in text.

18 D₆ om. 18 (cf. v.l. 16). — ^c) S भैमसेन (M 'ना) (for ऽविहिंसा च). — ^d) T G (except G₅) असंशयः; M₂ न संशयं.

19 D₆ om. 19 (cf. v.l. 16). — ^a) D₁ G₅ Ca. d. s शमे (for यमे). G₄ युक्तो (for यत्तो). — D₁ om. 19^a-20^b. — ^c) B₈ तु (for च). B₂ T₂ G₂ transp. मा and ते. K₁ Cd च्यवतां; B₃ व्यचरन्; T G₁-s. 5 M₁-s व्यथतु (for च्यवतु). G₄ M₂ बुद्धिस्ते मा व्यथां यातु (G₄ व्यथयतु). — ^d) G₁ नियच्छेस्; Ca. d. s as in text. K₁ B Dn D₁-s. 9 G₅ C₅ एतां; D₅ D₁₀ इमां; G₁ तां; Ca. d एतान् (for एतां). K₅ ततस्; B₃ इतस् (for यतस्).

20 D₆ om. 20 (cf. v.l. 16); D₁ om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^a) K₁ ध्यानं (for ज्ञानं). K₅ G₅ प्राज्ञा (for विप्रा).

21 D₆ om. 21 (cf. v.l. 16). — ^b) D₅ G₂ इन्द्रियैरकृ (G₂ 'जि)तात्मभिः. — ^c) K₁ (sup. lin. as in text) आरामाधिगतो; K₄ B₁. 2. 5 Dn D₃-s. 8 आगमाधिगमाद्; B₂. 4 D₅ D₁. 10 Ca. s 'धिगताद्; S 'भिग (G₄ M₅ 'मिह) तो. T G (except G₅) योगी; Ca. d. s योगात् (as in text). — ^d) K₁ Cd. s वशे; Ca वशी (as in text).

Colophon missing in K₂. 8; D₆ om. it. — *Sub-parvan*: K₁. 4 B D (except D₁; D₆ om.) यानसंधि (D₂ संजानसंधि; K₅ संजययानसंधि. — *Adhy. name*: M दुर्योधनानुशासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ T G₂. 8 M₁. 4 69; D₅ 68; D₁ 71; G₁. 4 M₂. 8. 5 70; G₅ 66 (*inf. lin.* 68). — *Sloka no.*: Dn 21; D₅ 20.

68

 This adhy. is missing in K₂. 8 (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 D₆ om. 1 (cf. v.l. 5. 67. 16). — ^b) K₄. 5 B D (except Dn₁ D₁₀; D₆ om.) पृच्छतः; T₂ G₂ तत्त्वतः (for पृच्छते). — ^c) G₁. 5 M₂. 8. 5 प्राप्नुयात्; C₅ प्राप्नुयां (as in text).

2 D₆ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) M₁ (*inf. lin.*) शृणु (for श्रुतं). K₁ B₁-s. 5 D₅ D₃-s. 8. 9 देवः; B₄ Dn वासु (for तस्य). K₅ यथा श्रुतं मे देवस्य. — ^b) K₅ श्रुतं (for शुभम्). — ^c) G₅ विजाने; C₅ अभिजाने (as in text).

3 D₆ om. 3 (cf. v.l. 1). — ^a) T₁ G₁ वासनात्; Ca. d. s वसनात् (as in text). — ^b) C₅ M₃-s वामत्वात्; Ca. d. s वसुत्वात् (as in text). T₂ (*inf. lin.* as in text) G₂ सर्वे; Ca. d. s देव (as in text). — ^c) K₁. 5 D₁. 10 वाच्यो; S ज्ञेयो; Ca वेद्यो (as in text). — ^d) K₄ B (except B₄) Dn₂ D₃-s. 9 Cn बृहत्वात्;

C. 5. 2561
B. 5. 70. 3
K. 5. 66. 8

वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वादेवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेद्यो वृषत्वाद्दृष्णिरुच्यते ॥ ३
मौनाद्भ्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम् ।
सर्वतत्त्वलयाच्चैव मधुहा मधुसूदनः ॥ ४
कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
कृष्णस्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः ॥ ५
पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षयमक्षरम् ।
तद्भावात्पुण्डरीकाक्षो दस्युत्रासाजनार्दनः ॥ ६
यतः सत्त्वं न च्यवते यच्च सत्त्वान्न हीयते ।

Ca. s वृषत्वात् (as in text). K₄ B_{1.2.5} Dn D_{2-5.8.9}
T₂ G₂ Cs विष्णुः; Ca वृष्णिः (as in text).

4 D₆ om. 4 (cf. v.l. 1). — ^a) D_{1.5.4} मानात्;
Ca. d. s मौनात् (as in text). D₁ दानात्; Ca. d. s
भ्यानात् (as in text). — ^c) K₄ B Dn Ds D_{8-5.9.10}
मयत्वाच्च; K₅ D_{1.2} S न (K₅ D₂ म)याच्चैव; Ca as in
text. Cd. s cito सर्वतत्त्वलयात् (as in text). — After
4, K₅ reads 10^{ab}.

5 D₆ om. 5 (cf. v.l. 1). — ^b) B₈ Dn₁ D_{2-4.7} G₈
M_{1.2} Ca. s नः; B₄ Ds₁ यत्; Cn णः (as in text). — ^c)
Dn विष्णुः; Ca. s कृष्णः (as in text). D_{5.8} तु; T₂ G₂
त्वा; Ca. s तत् (as in text). — ^d) K₁ (m as in
text). 4. s B D (D₆ om.) Ca. s सात्वतः (for शाश्वतः).

6 D₆ om. 6 (cf. v.l. 1). — ^a) T₁ G_{1.4} पुरं (for
परं). — ^b) K₅ क्षरम् (for नित्यम्). K₅ D₁ M_{1.2}
अक्षरम्; B_{1.2.5} G_{2.4} अव्ययम्; Ca. s अक्षयम् (as in
text). K_{4.5} B_{3.4} D (except D₇; D₆ om.) T₂ G₂
M_{1.2} Ca. s अव्ययं (for अक्षरम्). — ^d) K₁ S (except
G₄) दस्युत्राणात्; D_{1.2.4.9} दस्युनाशात्. G₅ च केशवः;
Ca. s जनार्दनः (as in text).

7 D₆ om. 7 (cf. v.l. 1). — ^a) T G_{1.2.4} यस्मात्;
Ca यतः (as in text). K_{1.4.5} B₄ Dn D_{3.4.7.9} G₄ M
Cs सत्त्वात्; Ca सत्त्वं (for सत्त्वं). T₂ G₂ च्यवति; Ca. s
as in text. — ^b) D_{1.7} T₂ G_{1.2.5} यः; Ca यत् (as in
text). K₁ M तत्त्वात्; Ca सत्त्वात्; Cs सत्त्वात् (as in
text). — ^c) T₁ G_{1.5.8} transp. सत्त्वतः and सात्वतः.
K_{1.5} D₇ G₄ M सात्वतः; T₂ G₂ सर्वं; Ca सत्त्वं (as in
text). K_{1.5} G₄ M तत्त्वतः; D₇ सर्वं; Ca. s सात्त्वं (as
in text). — ^d) B₈ च शुभेक्षणः; D₁ M (except
M₂) Ca. s ऋषभेक्षणः (for वृषभे). T G एष गो (G₄
भो) वृषभेक्षणः.

सत्त्वतः सात्वतस्तस्मादार्षभाद्वृषभेक्षणः ॥ ७
न जायते जनित्र्यां यदजस्तस्मादनीकजित् ।
देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दामोदरं विदुः ॥ ८
हर्षात्सौख्यात्सुखैश्वर्याद्दृषीकेशत्वमश्रुते ।
बाहुभ्यां रोदसी बिभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ॥ ९
अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ।
नराणामयनाच्चापि तेन नारायणः स्मृतः ।
पूरणात्सदनाच्चैव ततोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १०
असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात् ।

8 D₆ om. 8 (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ Dn Ds
D_{2-5.7.9} G₄ जनित्र्या; B_{1.2.5} Ca जनित्र्या; D₁ जनन्या;
Cs जनिता (for जनित्र्यां). K₄ Dn Ds D_{2.5} अयं; Ca
यत् (as in text). — ^b) D₁ अनेकजित्; T₁ G₄ Ca
अजीजनत्; Cs अनीकजित् (as in text). — ^c) K_{1.5}
D_{1.7} सुप्रशंसत्वात्; D_{2-4.9} अ (D₂ सु) प्रकाशत्वात्; S
सुखशंसि (T₂ G_{1.2} संशि; G_{2.4} संशि)त्वात्; Ca. s स्व-
प्रकाशत्वात् (as in text). — ^d) D₁ T₁ G₄ Cnp दामात्;
T₂ G₂ दाह्ना; G₃ धर्मात्; Ca. s दमात् (as in text). K₄
B Dn Ds D_{5.8} Ca. s दामोदरः. K₄ Dn Ds D_{5.8} Ca
विभुः (for विदुः).

9 D₆ om. 9 (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ B D (except
D_{1.7.10}; D₆ om.) Ca. s सुखात् (for सौख्यात्). K₄
D_{5.8} तथैश्वर्यात्; D₁₀ सुर्; Ca. s as in text. — ^b) K₁
D_{1.2} उच्यते; Ca अश्रुते (as in text). G₄ हृषीकेश
इति श्रुतिः.

10 D₆ om. 10 (cf. v.l. 1). K₅ (which om. 10^{ad})
reads 10^{ab} after 4. — ^c) D₆ नाराणां; Cd. s नाराणां (as
in text). D_{1.2} T₁ G_{1.5} एव (for अपि). — ^d) B D
(except D_{1.2.10}; D₆ om.) ततो (for तेन). — After
10^{ad}, G₅ ins.:

363* पुराणसदनाच्चैव पुरातन इति स्मृतः ।
— G₅ om. 10^c-12^d. — ^e) K₅ पुराणां; T G_{2.4} पुराणात्;
G₁ पुराणं; Cs पूरणं; Ca पूरणात् (as in text). T₁ G₄
सादनात्; Ca as in text. K₄ B₁ Dn Ds D_{5.5-8} T₂ G₂
Ca अपि; K₅ एवं (for एव). — ^f) K₄ B₈ D_{5.8} Ca वै;
B₄ Ds D₁ S (G₅ om.) अपि (for असौ).

11 D₆ G₅ om. 11 (cf. v.l. 1, 10). — ^b) K₁ B₈
D₈ प्रभवाप्ययात्; D₁ T₂ G_{2.4} वाच्ययः; T₁ वामयः; G₁
वोच्ययः; G₅ प्रभुरच्ययः; M वाच्ययः; Ca. s as in text.
— After 11^{ab}, G₅ ins.:

सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेनं प्रचक्षते ॥ ११
 सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
 सत्यात्सत्यं च गोविन्दस्तस्मात्सत्योऽपि नामतः ॥ १२
 विष्णुर्विक्रमणादेव जयनाजिष्णुरुच्यते ।

शाश्वतत्वादनन्तश्च गोविन्दो वेदनाद्भवाम् ॥ १३
 अतत्त्वं कुरुते तत्त्वं तेन मोहयते प्रजाः ।
 एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मुनिभिः सह ।
 आगन्ता हि महाबाहुरानृशंस्यार्थमच्युतः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टप्रष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

धृतराष्ट्र उवाच ।
 चक्षुष्मतां वै स्पृहयामि संजय
 द्रक्ष्यन्ति ये वासुदेवं समीपे ।
 विभ्राजमानं वपुषा परेण
 प्रकाशयन्तं प्रदिशो दिशश्च ॥ १

ईरयन्तं भारतीं भारताना-
 मभ्यर्चनीयां शंकरां सृञ्जयानाम् ।
 बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामनिन्धां
 परासूनामग्रहणीयरूपाम् ॥ २
 समुद्यन्तं सात्वतमेकवीरं

C. 5. 2570
B. 5. 71. 3
K. 5. 70. 3

364* उद्धोषयेद्धरेर्नाम काकवत्तत्त्वचिन्तने ।
 चरणायुधवद्धाने बकवत्सर्वतः स्थितिः ।

— *) B₈ यथा; D_{8.8} यदा; T₁ तथा; C_a सदा (as in text). — *) K₄ B Dn₂ D₈ D_{1.8.8} C_a सर्वमेतं; T₂ (by corr.) G_{1.8} सर्वज्ञं तं.

12 D₈ G₈ om. 12 (cf. v.l. 1, 10). — *) D₇ सत्ये प्रतिष्ठितं कृष्णं. — *) D₈ कृष्णे सत्यं (for सत्यमत्र). S (G₈ om.) अस्मिन् (for अत्र). — *) K₁ सत्तासत्त्व; K₈ सदा सत्यं; D_{1.8} सत्यात्सत्ये; S (G₈ om.) सत्तासत्ते (T₂ सत्तात्); C_{a.8} सत्यात्सत्यं (as in text). K_{1.8} स; Dn₂ D_{2.10} T₂ M₈ तु; C_a च (as in text). — K₈ (hapl.) om. 12^a-13^a. — *) B₈ D_{8.4.9} हि; C_a अपि (as in text). T₁ G_{1.8} सनातनः; T₂ G₂ स नामतः; G₄ M सतां मतः; C_a अपि नामतः (as in text).

13 D₈ om. 13 (cf. v.l. 1); K₈ om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — *) K₁ D_{2.10} एष; K₄ B Dn D₈ D_{8.7.8} C_a देवः; G_{4.8} चैव (for एव). — *) K₁ D₁ G_{1.8} चेतनाद्भवां; K₄ वेदनाद्भवं; K₈ चेतनान्भावान्; D_{8.2} चेतनोद्भवान्; T₂ G_{2.8} M चेतनाद्भूत्; G₄ चेति नामभूत्; C_{a.8} वेदनाद्भवां (as in text).

14 D₈ om. 14^{ab} (cf. v.l. 1). — *) T₁ G_{1.8.8} M तदा (G₈ स्यात्त्वं; T₂ G₂ सदा च; G₄ तदा तत्; C_{a.8} अतत्त्वं (as in text). — *) D_{8.4.9} ततो; G₂ येन; C_{a.8} तेन (as in text). K₁ D_{8.4.9.10} Cn मोहयति; C_{a.8} as in text. — *) K₄ B D (except D_{2.7.10}) C_a मधुसूदनः

(for मुनिभिः सह). *) M (except M₁) आगन्तेह (for आगन्ता हि).

Colophon missing in K_{2.8}. — *Sub-parvan*: K_{1.4} B Dn D₈ D_{2.8-8.10} T₁ G₁ M यानसंधि; K₈ संजययानसंधि. — *Adhy. name*: T₁ G₁ नामनिर्वचनं; M वासुदेवनिर्वचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ T G_{2.8} M_{1.4} 70; D₈ G₈ 69; D₈ 65; D₇ G_{1.4} M_{2.8.8} 71. — *S'loka no.*: Dn D₈ 15.

69

☞ This adhy. is missing in K_{2.8} (cf. v.l. 5. 41. 1; 32. 15).

1 *) K₈ अभिभास्करो; G_{2.8} वरेण (for परेण). — After 1, T₁ G₁ ins.:

365* संजयः ।

वक्ता वाचं राजमध्ये सभायां

वृष्णिश्रेष्ठो मुनिभिर्भ्राजमानः ।

2 *) D₈ G_{4.8} इतो (G₈ तमी) रयंतं (for ईरयन्तं). G₄ सृञ्जयानां; C_{a.8} भारतानाम् (as in text). — *) K₈ D_{1.2} S C_a अ (G₈ मद) र्चनीयां; C₈ समर्चनीयां (for अभ्यर्च). — *) M (except M₂) बुभूषुभिः; C₈ as in text. D₂ ग्राहणीयाम्; D_{8.4.9} स्पृहणीयाम्. — *) D_{2-4.9} अग्रहणीयस्वरूपां.

C. 5. 2576
B. 5. 71. 3
K. 5. 70. 3

प्रणेतारमृषभं यादवानाम् ।
निहन्तारं क्षोभणं शात्रवाणां
मुष्णन्तं च द्विषतां वै यशांसि ॥ ३
द्रष्टारो हि कुरवस्तं समेता
महात्मानं शत्रुहणं वरेण्यम् ।
ब्रुवन्तं वाचमनृशंसरूपां
वृष्णिश्रेष्ठं मोहयन्तं मदीयान् ॥ ४
ऋषिं सनातनतमं विपश्चितं
वाचः समुद्रं कलशं यतीनाम् ।
अरिष्टनेमिं गरुडं सुपर्णं

पतिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ५
सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराण-
मनादिमध्यान्तमनन्तकीर्तिम् ।
शुक्रस्य धातारमजं जनित्रं
परं परेभ्यः शरणं प्रपद्ये ॥ ६
त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं
देवासुराणामथ नागरक्षसाम् ।
नराधिपानां विदुषां प्रधान-
मिन्द्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ समाप्तं यानसंधिपर्व

3 ^a) K₁ D₁₁₂ D₆. 8 G₆ M₁. 8. 4 समुद्यतं; G₄ समुत्थितं.
D₆. 6 शाश्वतम्; G₁. 2 सात्विकम् (for सात्वतम्). D₅ रूपं
(for °वीरं). — ^b) D₁₁₁ D₁-4. 9 T G₁. 3 वृषभं (for
ऋषभं). D₂. 4. 9 मानवानां; D₇ यादवाभ्यं (for याद-
वानाम्). — ^d) K₁ मृद्गतं; B (except B₈) D_n D₃. 4
मुच्यते; D₂ विमुष्णं; D₇ मर्दतं (for मुष्णन्तं). K₄ तत्;
D₁. 8. 4. 9 S वै; D₂ तं (for च). B (except B₃) वै
मनांसि; S चैव तेजः (for वै यशांसि).

5 ^a) G₄ ins. कपिलं (? gloss) after सनातनतमं.
K₄ D₆. 4. 9 सनातनमृषिमुख्यं (? read °तनं ऋषिं) विपश्चितं.
— ^b) B₈. 6 Ca कलसं; G₁. 5 कुशलं; Cs कलशं (as in
text). — ^c) S पुराणं; Cs सुपर्णं (as in text). — ^d)
K₄ B D (except D₇. 10) Ca. 8 हरिं (for पतिं).

6 ^b) S अनन्तवीर्यं (G₄ अनन्तमव्ययं). — ^c) S विश्वं
(for शुक्रं). K₄ B D (except D₇) अजं च नित्यं; T
G₁. 2 अचिंत्यरूपं (for अजं जनित्रं). Cs cites जनित्रं.
— ^d) K₄ B (except B₈) D (except D₁. 4. 7. 9) परेषां
(for °भ्यः).

7 K₁ D₆ om. (hapl.) 7. — ^a) T (T₂ inf. lin.
as in text) G त्रैलोक्यक (T₁ G₁ °निर्माणमजं जनित्रं.
— ^b) K₄ B₈ राक्षसानां; K₅ यक्षरक्षसां (for नागं).

Colophon missing in K₂. 8. — Sub-parvan: K₁. 4
B D (except D₈) T₁ G₁ M यानसंधि (D₁. 10 संजय-
यानसंधि); K₅ संजययान; to these all except D_n add
समाप्त! — Adhy. name: D₂ विष्णोर्नामनिर्वचनस्तोत्रं; T₁

G₁ M वासुदेवस्तुतिः. — Adhy. no. (figures, words or
both): K₁ T G₂. 8 M₁. 4 71; D₅ G₆ M₈ 70; D₆ 55;
D₇ G₁. 4 M₂. 5 72. — S'loka no.: D_n D₈ 7.

70

 K₈ missing (cf. v.l. 5. 32. 15). K₈
resumes!

1 Before 1, D₈ ins.:

366*

जनमेजय उवाच ।

प्रयाते संजये साधौ पाण्डवान्प्रति वै तदा ।

किं चक्रुः पाण्डवास्तत्र मम पूर्वपितामहाः ।

एतत्सर्वं द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि शंस मे ।

— After 1^{ab}, S (G₁. 5 om. line 10) ins.:

367*

अर्जुनं भीमसेनं च माद्रीपुत्री च भ्रातरौ ।

विराटद्रुपदौ चैव केकयानां महारथम् ।

अब्रवीदुपसंगम्य शङ्खचक्रगदाधरम् ।

अभियाचामहे गत्वा प्रयातुं कुरुसंसदम् ।

यथा भीष्मेण द्रोणेन बाह्लीकेन च धीमता । [5]

अन्यैश्च कुरुभिः सार्धं न युध्येमहि संयुगे ।

एष नः प्रथमः कल्प एतन्नः श्रेय उक्तमस्म ।

एवमुक्त्वा सुमनसस्तेऽभिजग्मुर्जनार्दनम् ।

पाण्डवैः सह राजानो मरुत्वन्तमिवामराः ।

तथा च दुःसहाः सर्वे सदस्यैश्च नरर्षभाः । [10]

[(L. 1) T₂ G₂ भारत (for भ्रातरौ). — (L. 4) G₁. 5

हि त्वा (for गत्वा). — (L. 8) T₂ G₂. 8 उक्ताः (for उक्त्वा).]

— T₁ G₁. 2. 4 cont.:

वैशंपायन उवाच ।

संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १
अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां मे जनार्दन ।
न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत् ॥ २
त्वां हि माधव संश्रित्य निर्भया मोहदर्पितम् ।
धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुङ्महे ॥ ३
यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिंदम ।
तथा ते पाण्डवा रक्षयाः पाह्यस्मान्महतो भयात् ॥ ४

भगवानुवाच ।

अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ।

करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
एतद्वि सकलं कृष्ण संजयो मां यदब्रवीत् ॥ ६
तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।
यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ॥ ७
अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ॥ ८
यत्तद्वादश वर्षाणि वने निर्व्युपिता वयम् ।
छत्रना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥ ९
स्थाता नः समये तस्मिन्धृतराष्ट्र इति प्रभो ।

C. 5. 25. 10
B. 5. 72. 10
K. 5. 71. 18

368* जनार्दनं समासाद्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।;

on the other hand, M₁ cont.:

369* ततो युधिष्ठिरो राज्ञ्युपगम्य नरर्षभम् ।

— ^a) S अभ्रवीत् (G₄ अब्रुवन्) रवीरक्षं दाशार्हमपराजितं (G₈ 'हं पांडुनंदनः).

2 Before 2, Ds. 4. 9 T G ins. युधिष्ठिर उवाच (T G om. उ'). — ^a) Ds. 4. 9 प्राप्तोसौ (for संप्राप्तो). — ^b) Ds. 4 मित्रार्थः; Ds. 4. 9 'र्थः; T G 'र्थः; M 'र्थो (for 'जां). Ds. 4. 9 ते; S हि (for मे). K₄ B Dn Ds Ds. 6. 8. 10 मित्रवत्सल (for मे जनार्दन). — ^c) S न त्व (G₄ चे)दन्यं प्रपश्यामि.

3 ^a) K₄ B Dn Ds Ds. 6. 8. 9 आश्रित्य; D₁ संस्मृत्य; G₈ संगम्य; G₈ संश्रुत्य. — ^b) K₁ Dn₂ D₁. 2. 6-8. 10 Ca. n. 5 मोघदर्पितं; K₂. 5 मोघवीक्षितं. — G₈ om. 3^a-5^b. — ^c) Ds. 4. 9 समाहृत्य; S (G₈ om.) वक्षे (G₄ 'धे) कृत्वा (for सहामात्यं). — ^d) K₂ B₁. 2. 5 Ds. 6. 10 'युङ्महे; K₄. 5 D₁. 7 G₄. 5 'युङ्महे; T₂ G₂ 'युङ्महे; Ca. s as in text. B₈. 4 Dn Ds. 4. 9 स्वयं समनुयुङ्महे.

4 G₈ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) Ds. 4. 9 एव (for हि). — ^b) Ds. 4. 9 S (G₈ om.) ब्रूहि (for पाहि).

5 G₈ om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). K₂. 4 B₁. 8. 4 Dn₂ D₁. 7. 8 T₁ G₁. 5 श्रीभगवानुवाच (T₁ G₈ om. उवाच); T₂ G₂. 4 M वासुदेवः (T₂ G₄ with prefixed श्री). — ^a) T₂ G₁. 2 M (except M₁) अस्मिन् (for अस्मि). K₁. 2. 5 D₇. 10 किमुक्तेनेह बहुना (K₂ 'धा). — ^c) S (except G₈-5) इह (for हि). Ds. 4. 9 तं (for तत्).

6 ^a) B₂-4 धार्तं (for धृतं). — ^d) M मा (for मां). — S ins. after C (G₄, after 9^{ab}):

370* मृदुपूर्वं साममिश्रं सान्त्वमुग्रं च माधव ।

न तु तद्व्यायमास्थाय गर्हिताश्च ततो वयम् ।

[(L. 1) T₁ G₈ च यत्प्रोक्तं; G₈ साधुमिश्रं (for साममिश्रं). — (L. 2) G₈ कृत्वायम् (for तु तद्व्यायम्).]

7 ^b) K₄ Ds. 6. 8 सोऽस्यार्थो; B₈ शोच्यात्मा; T₂ G₂ यस्यात्मा (for सोऽस्यात्मा). K₂. 5 विवृतोवरः; K₄ Ds. 6-8 विष्ट (K₄ 'भृ)तांतरः; D₁. 5 विष्टतोत्तरः; D₂ G₅ विवृतोत्तरः (D₂ 'रं); T₁ G₂ विवृतोत्तरा; T₂ विवृतोत्तरः; M विवृतोत्तरा (M₄ 'रा); Ca. s विवृतान्तरः (as in text). Dn₁ Ds. 4. 8 सामात्यस्य च सात्मनः.

8 ^a) Ds. 4. 9 राष्ट्रं (for राज्यं). — ^b) T₂ G₁-3 M मार्गते. G₈ शान्तिमस्मान्निरीक्षते. — ^d) K₅ Ds. D₇ न शमम्; Ca असमम् (as in text).

9 ^a) Ds. D₇ यत्तु; D₉ तत्र (for यत्तद्). — ^b) K₄ B (except B₅) Dn₂ G₄ वनेषु ह्युपिता; Dn₁ Ds. Ds. 6 वनेष्वध्युपिता; Ds. 4. 9 T G₁-8. 5 वने निरुपिता; Ds. 6 वने अध्युपिता; M वने निर्युपिता; Ca वने निर्युपिता (as in text). — After 9^{ab}, G₄ ins. 370*. — ^c) K₁. 2. 5 D₁. 7 एव; Dn₁ Ds. 5. 8. 9 एकं; Ds. 6 एषां; T₁ एतां (for एकां). Ds. 4. 9 धार्तं (for धृतं).

10 = (var.) 5. 93. 42. — ^a) K₁. 2. 5 D₁₀ M स्थिताः; T G स्थितः; Ca स्थाता (as in text). K₁. 2. 5 D₁₀ M (except M₁. 2) स्म; D₁ T G न (for नः). — ^c) T₂ G₁. 5 आहासा (T₂ 'सि)न्; G₂ नाहासि; G₈ न समः;

C. B. 2560
B. 5. 72. 10
K. B. 71. 18

नाहास समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ॥ १०
वृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।
पश्यन्वा पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ॥ ११
सुयोधनमते तिष्ठत्राजास्मासु जनार्दन ।
मिथ्या चरति लुब्धः संश्रान्प्रियमिवात्मनः ॥ १२
इतो दुःखतरं किं नु यत्राहं मातरं ततः ।
संविधातुं न शक्नोमि मित्राणां वा जनार्दन ॥ १३
काशिमिश्रेदिपाञ्चालैर्मत्स्यैश्च मधुसूदन ।
भवता चैव नाथेन पञ्च ग्रामा वृता मया ॥ १४
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ।

अवसानं च गोविन्द किञ्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥ १५
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा वा नगराणि वा ।
वसेम सहिता येषु मा च नो भरता नशन् ॥ १६
न च तानपि दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोऽनुमन्यते ।
स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरं नु किम् ॥ १७
कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्तेषु गृह्यतः ।
लोभः प्रज्ञानमाहन्ति प्रज्ञा हन्ति हता ह्रियम् ॥ १८
हीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हन्ति हतः श्रियम् ।
श्रीर्हता पुरुषं हन्ति पुरुषस्यास्वता वधः ॥ १९
अस्वतो हि निवर्तन्ते ज्ञातयः सुहृदर्विजः ।

G4 Ms. 5 न हास; Ca. s नाहास (as in text). Ds. 4. 9 कृष्णं (for कृष्ण).

11 Ds om. 11. — ^a) K1. 4 B (except Bs) Dn2 Ds1 D2-4. 6 G2 Ca गृद्धो (for वृ°). — ^e) K4 B D (except D7. 10; Ds om.) वश्यत्वात् (for पश्यन्वा). T1 G1. 2. 4. 5 M पुत्रगृद्धु (T1 °ज्य)त्वात्. Gs पश्यन्स्वपुत्रगृद्धुत्वात्. — ^d) S सुतस्य; Ca मन्दस्य (as in text).

12 ^a) K1. 2. 5 Ds. 4. 7. 9 वशे (for °मते). — ^e) Ks वृद्धः (for लुब्धः). — ^d) K4 B D (except Ds. 4. 9. 10) हि प्रियम्; S प्रियमथ (G4 विप्रियम्) (for प्रियमिव). Ks (corrupt) चरयन्नात्मनः प्रियं.

13 ^a) K1. 2 D1. 10 (inf. lin. as in text) अतो (for इ°). K1 Bs D2. 8. 9 T1 G1. 2 तु (for नु). — ^b) K4 B Dn Ds D1. 2. 5. 7. 3. 10 यद्; Ks Ds यदा (for यत्र). K1. 2. 4 Bs Dn1 Ds1 (before corr.). 82 D2. 7. 10 (sup. lin. as in text) T G Cs. np मातुरंततः; D1 मातुरन्त्यतः; Cn मातरं ततः (as in text). Ca citos अन्ततः. — ^e) Dn1 D7 Ca. s शं विधातुं; Ds. 6 सद्विधातुं; Cn संविधातुं (as in text). — ^d) Ks पुत्राणां; T1 G1. 2. 5 आद्; Cs मित्रा (as in text). Ks Dn2 Ds. 6 च (for वा).

14 ^a) K1 G4 °पालैश्च; Dn2 D1 °पांचालैः (for °पाञ्चालैः). — ^e) Ks न्यायेन (for नाथेन). — ^d) K4 Ds. 4. 9 S (by transp.) मयावृताः (G2 यथा वृताः).

15 = (var.) 5. 31. 19; = (var.) 80. 7^{ad}-8^{ab}. — ^a) K1. 2. 5 B Dn D1. 2. 5-7. 10 अविस्थलं; K4 Ds कुशस्थलं; Ds आविस्थलं. K4 Ds Ds वृकस्थलं. — ^b) Ks D1. 2. 7 मासंदी; K4 B Dn2 Ds Ds. 6. 8-10 माकंदी; Dn1 Ds. 4 माकंदं; T1 G4 अवन्ति; T2 G1-8. 5 वासंती; M

(except M4) आसंदी (for आसन्दी). K4 G4 वारणावर्ती. — ^e) M अवसाने; Ca °सानं (as in text). Ds. 4. 9 T G1. 2. 5 M1. 2 तु (for च). D1 महाबाहो (for च गोविन्द). — ^d) B Ds D1-4 T1 G1-4 M2. 5 कंचिद् (for किञ्चिद्). Ds. 4. 9 एकं (for एव). D1. 2. 4. 9 S तु (T1 च) (for अत्र).

16 ^a) = (var.) 5. 80. 7^a. K1. 2. 5 Ds. 4. 7. 9. 10 एव (for नस्). K2 एतानि; Ds. 4. 9 तावद् (for तात). — ^b) K1 (before corr.) Ds (by corr.). 8 G4 च (for the second वा). — ^d) Ds स् (for च). K1. 2 वो; D7 वै (for नो). Ks D7. 10 T G (except G4) भारता. S (except G4) नशुः; Ca नशन् (as in text).

17 ^b) D1. 5. 8 घृत् (for धार्ते°). — ^e) K1. 2. 5 Ds. 4. 9 सर्वम्; Ca. s स्वाम्यम् (as in text). K1. 2. 5 Ds. 4. 7. 9 संधाय (for मत्वासी). S (except G4) स (for असी). — ^d) K1. 5 Ds. 4. 9 G1. 5 M ततो; K2 G2-4 इतो; T1 तदा; T2 यतो (for अतो).

18 ^b) T1 G1. 2. 5 गृह्यतः. — ^e) Ks लोभः प्रज्ञां समाहंति. — ^d) Dn1 transp. प्रज्ञा and हन्ति. Ks स्वयं; Gs प्रियं; Ca ह्रियं (as in text).

19 ^b) D1 transp. धर्मो and हन्ति. Ks कुतः कुलं; B2 D7. 8 Gs. 5 Ms. 4 हतश्रियं. — ^d) K1. 2. 5 D1-4. 8. 9 Ca. s स्वभावतः; K4 B Dn Ds Ds-7. 10 Cap अधनं वधः; Gs हतोस्वतः (for अस्वता वधः).

20 Ks om. 20. — ^a) N (Ks om.; Ks missing) Cs अधनात् (for अस्वतो). K1 (by corr.). 4 Ds Ds-8. 9 T G M1 (inf. lin.) वि-; Ks वै (for हि). — ^b) K1 Ds. 4. 9 सुहृदर्थिनः; K4 B Dn Ds Ds. 5-8. 10 T1 G1. 2. 5 सुहृदो द्विजाः; M °द्विजः (for °दर्विजः). — ^e) K1 Ds. 4. 9 अपुष्पफलदात्; Ks °फलदाः (for °ष्पादफलात्).

अपुष्पादफलाद्दृक्षाद्यथा तात पतत्रिणः ॥ २०
 एतच्च मरणं तात यदस्मात्पतितादिव ।
 ज्ञातयो विनिवर्तन्ते प्रेतसत्त्वादिवसवः ॥ २१
 नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
 यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ २२
 धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जीवन्ति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ॥ २३
 ये धनादपकर्षन्ति नरं स्वबलमाश्रिताः ।
 ते धर्ममर्थं कामं च प्रमथन्ति नरं च तम् ॥ २४
 एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः ।
 ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः ॥ २५

उन्मादमेके पुष्यन्ति यान्त्यन्ये द्विपतां वशम् ।
 दास्यमेके निगच्छन्ति परेषामर्थहेतुना ॥ २६
 आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ।
 श्रियो विनाशस्तद्व्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः ॥ २७
 यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्म तत् ।
 समन्तात्सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ २८
 न तथा बाध्यते कृष्ण प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
 यथा भद्रां श्रियं प्राप्य तथा हीनः सुखैधितः ॥ २९
 स तदात्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ।
 सेन्द्रान्गर्हयते देवान्नात्मानं च कथंचन ॥ ३०
 न चास्मिन्सर्वशास्त्राणि प्रतरन्ति निगर्हणाम् ।

C. 5. 2811
 B. 5. 72 31
 K. 5. 71. 59

K₅ वृक्षाः (for वृक्षात्). — ^a) N (except B₁ D_{1.2}; K₂ om.; K₈ missing) कृष्ण (for तात).

21 ^a) K_{1.2} D₈₋₉ हि (for च). D_{1.2} कृष्ण; D_{7.10} कृष्णं (for तात). — D₈ om. 21^{ba}. — ^b) K_{2.5} D₇ G₅ अस्मान्; K₄ B Dn D₈ D_{8-5.8-10} मत्तः; Ca अस्मात् (for अस्मात्). K_{2.5} D_{2.7} G₅ पतितान् (for पतिताद्). D₅ विद्धि माधव; T₂ G₂ प्रतिभाति च (for पतितादिव). — ^c) K₄ G₁ अपि (for वि-). — ^d) D_{7.10} (m as in text) गतं; Ca. s प्रेतं (as in text).

22 — 5. 132. 12. — ^a) G₅ वृत्तिम् (for कांचिद्). — ^b) K₅ T₁ G₄ शंक्रो; B₈ संजयो (for शम्बरो). — ^c) K₂ (m as in text) अधनं; T G अभतः (G₄ अंततः); M_{1.2} उद्यमः; M₂₋₃ उद्यतः (for अद्य न).

23 ^a) D₁ सर्वे (for लोके). — ^d) K₅ निर्धना (for त्वधना).

24 ^b) D_{5.2} G₈ नराः (for नरं). K₅ B_{2.4} D (except D_{1.8}) G_{1.2} आश्रिताः (for आश्रिताः). — ^c) K₄ न; C₅ ते (as in text). K₅ तेन धर्मः कथं कामः. — ^d) D₇ प्रतिप्रति; M प्रमथन्ति; C₅ प्रमथन्ति (as in text). D₅ T G_{1.2.5} च तं नरं (by transp.); D₈ च तं वरं.

25 ^b) K₄ D_{2.4.9} चक्रिरे (for वव्रिरे). — ^c) G₂ जलाय (for वनाय). — ^d) D_{2.9} G₂ वनाय; T G_{1.3-5} जलाय; Ca. s नाशाय (as in text).

26 ^a) S आत्मानमेके त्यक्ष्यन्ति. — ^b) D_{5.1} यास्यन्त्यन्ये द्विषां वशं. — ^c) G_{2.5} अन्ये (for एके). K_{1.5} D_{1.8} G_{1.8} न; K₄ B Dn D₈ D_{8-5.9} च; D₂ तु; M_{1.2} हि (for नि). — ^d) K₁ सर्वहेतुभिः; K_{2.5} D_{1-4.9} अर्थहेतुभिः; T₁ G_{1.5} हेतवे; T₂ G_{2.8} M हेतवः; G₄ असुहेतवः.

27 ^a) T₁ G_{2.4} एषा (for एषा). K₄ M मरणं; C₅ मरणात् (as in text). — ^c) D₁ श्रिया; D₁₀ श्रेयो; Ca. s श्रियो (as in text). K₂ D_{2.2} D₈ तद्यस्य; D₇ सा ह्यस्य; Ca. s तद्यस्य (as in text). K₁ श्रिया विहीनस्तदास्य (sic); K₅ श्रिया विहीनं तदा स्यात्; S यया विनश्यते चास्य (G₃ चासी; G₄ नान्यत्). — ^d) D_{2.4.9} विनाशो; Ca. s निमित्तं (as in text).

28 ^a) K₁ D_{2.4.9} transp. धर्म्यं and मरणं. K₅ D₈ धर्मं; Dn₁ S (except G₈) धर्मः; Ca. s धर्म्यं (as in text). — ^b) K₅ B (except B₅) Dn D₁₀ G₄ वर्त्मवत्; D₂ धर्मतः; D_{2.4.9} वर्त्मना; T₂ G₂ संमतं; C₅ वर्त्म तत् (as in text). — ^c) D₇ T₂ G₂₋₄ M₁ समं तत्; Ca. s समन्तात् (as in text). — ^d) K_{1.2.5} D_{2.2} D_{2-4.7.9} transp. न and तदत्येति. T₁ G_{1.5} एतद् (for तद्). K₄ D₁₀ G₄ अभ्येति; C₅ अत्येति (as in text). D₁ तदभ्येति न कश्चन. C₅ cites कश्चित्.

29 ^a) K₂ (by transp.) भद्रां यथा; K₅ सुभद्रां च; D_{2.2} यदा भद्रां. — ^d) K₂ श्रिया (for तथा). T₂ (before corr.) G₂ शुभै (for सुखै).

30 ^a) K₅ स सेन्द्रान्गर्हते देवान्. — ^d) K_{1.2} D_{1.7} T₁ G_{2.5} M_{1.8.4} आत्मानं; T₂ G₂ मानवान् (for नात्मानं). K₁ (by corr.) B₃ D_{7.8} S (except T₂ G₂) न; D₂ वा (for च). G₄ कदा (for कथं).

31 ^a) K₄ B D (except D_{1-4.9}) चास्य; S तस्मिन् (for चास्मिन्). K₅ वशं (for सर्वं). — ^b) K₄ B D (except D₁) Ca प्रभवन्ति; T G_{1.5} प्रसरन्ति. Cd cites न तरन्ति. K₂ D₈ T₂ G_{1.2} निगर्हणा (K₂ D₈ णं); K₄ B Dn D₈ D_{2.5-7.10} निगर्हणे; K₅ D_{2.4.9} निगर्हणात्; D₁ T₁

C. 5. 2611
B. 5. 72. 31
K. 5. 71. 30

सोऽभिक्षुध्यति भृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ॥ ३१
तं तदा मन्थुरेवैति स भूयः संप्रमुह्यति ।
स मोहवशमापन्नः क्रूरं कर्म निपेवते ॥ ३२
पापकर्मात्ययायैव संकरं तेन पुण्यति ।
संकरो नरकायैव सा काष्ठा पापकर्मणाम् ॥ ३३
न चेत्प्रबुध्यते कृष्ण नरकायैव गच्छति ।
तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुर्न रिप्यति ॥ ३४
प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्वेक्षते ।
शास्त्रनित्यः पुनर्धर्मं तस्य ह्रीरङ्गमुत्तमम् ॥ ३५
ह्रीमान्हि पापं प्रद्वेष्टि तस्य श्रीरभिवर्धते ।
श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः ॥ ३६
धर्मनित्यः प्रशान्तात्मा कार्ययोगवहः सदा ।

G4. 5 M न गर्हणा (D1 °णं; G4 °णाः; M1 °णां); Ca. d. s as in text. — °) Ds T1 G1. 5 अति-; T2 G2 Ms. 4 अपि (for अभि-). — °) B2 G2 M2 अप्यसूयते; Ds D1 M1. 8-5 अभ्यसूयते.

32 °) K1 D1. 3. 4. 9 तं तथा; K2 B2. 4 D2. 5. 8 Gs Cn तत्तदा; Gs M (except M1) तं सदा. Ds D9 मृत्युः; Ca. s मन्थुः (as in text). K4 Dn2 (by corr.) D2-6. 8. 9 T2 G2 एवेति (for एवंति). — °) K2 D2 पापं; T2 Gs क्रूर- (for क्रूरं).

33 °) K1 पापकर्मानुयायैव; K2 पापं कर्म; K4 B D (except D1. 2) पापकर्मतया चैव; K5 °न्वयाच्चैव; T2 G2 °श्रयाच्चैव; Gs °न्वयादेव. Ca. d cite अनुयाय. — °) K2 Ds. 4. 9 Gs सावस्था; K4 सा कथा (for सा काष्ठा). K5 संभवत्यपकर्मिणां.

34 °) S (except Gs. 4) वै (for एव). — °) S प्रज्ञाबुद्धिः (G4 प्रज्ञां बुद्धिं) (for प्रज्ञाचक्षुः). N (except Ks D1; Ks missing) तरिप्यति; G1. 3. 4 M न रिप्यते.

35 Ks om. 35^{ab}. — °) D2 प्रज्ञालाभाद्. — °) Ms. 4 अन्वेक्षते. — °) K1 D9 Gs शास्त्रनित्यं; K4 B Dn Ds D6-8. 10 °निष्टः; K5 T1 °सत्यः; G1. 5 शास्त्रान्नित्यं. T2 Gs. 4 परं (for पुनर्). K1 D2 धर्म्यं; D1 Ms. 4 धर्मः (for धर्मं). — D1 om. 35^d-37^a. — °) G1 (before corr.). 3. 4 श्रीर् (for ह्रीर्).

36 D1 om. 36 (cf. v.l. 35). — °) Gs. 4 श्री° (for ह्री°). K5 ह्रीमान्पापं परिद्वेष्टि. — °) D2 ह्री° (for श्री°). K2 ह्रीमान्स यावद्विचिंतयति (hypermetric!).

37 D1 om. 37^a (cf. v.l. 35). — °) D10 °निष्टः

नाधर्मे कुरुते बुद्धिं न च पापेषु वर्तते ॥ ३७
अह्रीको वा विमूढो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ३८
ह्रीमानवति देवांश्च पितृनात्मानमेव च ।
तेनामृतत्वं व्रजति सा काष्ठा पुण्यकर्मणाम् ॥ ३९
तदिदं मयि ते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ।
यथा राज्यात्परिभ्रष्टो वसामि वसतीरिमाः ॥ ४०
ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् ।
अत्र नो यतमानानां वधश्चेदपि साधु तत् ॥ ४१
तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ।
प्रशान्ताः समभूताश्च श्रियं तानशुवीमहि ॥ ४२
तत्रैषा परमा काष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ।

(for °नित्यः). — °) T2 G2 कार्ययोगं (G2 °ने) वहन्; G4 °बलः; G5 °वशः; Cs as in text. — °) T1 G1. 3. 5 धर्मेषु (for नाधर्मे). Ds. 1. 9 बुद्धिः; Cs बुद्धि (as in text). — °) K5 कुरुते (for वर्तते). K4 B D (except Ds. 4. 9) न च पापे प्रवर्तते. Cs cites प्रवर्तते.

38 °) T1 G4 अश्रीकः; Gs न श्रीकः; Ca. s अह्रीकः (as in text). K1 D2-4. 9 T1 G1. 5 Ms अपि; K2 अति-; Ca. d. s वि- (as in text). — °) D1 वै; Ca. d एव (as in text). G4 पुमान्भवेत् (for पुनः पुमान्). — °) K4 om. from धर्मेऽस्ति up to 39^d.

39 K4 om. 39 (cf. v.l. 38). — °) T1 Gs-5 Ms श्रीमान् (for ह्रीमान्). K1. 2. 5 Ds1 D1. 8-7. 9 नमति; D2 नंदति; Ds नयति; S (except M2) उपैति; Ca अवति (as in text). — °) K1. 5 D1 जय° (for व्रज°). S तेनामृतं जनयति (T1 G1. 5 जनो याति; G4 जयति सा).

40 °) K5 G1. 5 तथा; M2 यदा (for यथा). Ds. 4. 9 राष्ट्रात् (for राज्यात्). — °) G4 M वसानो (for °मि).

41 °) T2 G2 हंतुम् (for हातुम्). — °) K2 मार्ग-
त्यागेन (for अलं न्यायेन). — °) K2 Ds G2. 8 साधुवत्;
B2 साधुतः; D1 शाश्वतः (for साधु तत्).

42 °) K2 B2 D1 T2 G4 अत्र नः; Ds. 4. 9 तद्वयं; G2 आत्मनः (for तत्र नः). — °) K5 तव; Ds G4 तेन (for ते च). D2 बांधवाः (for माधव). — °) B M शमभूताः;
T1 G1. 3. 5 सह°; T2 G2 सर्व°; G4 च महांतः; Cs समभूताः
(as in text). Ca cites संभूताः. — °) K2 प्राशुवीमहि;
Dn1 Ds. 4. 9 आशु°; Ca अशु° (as in text).

43 °) B2 D9 अत्र (for तत्र). D1 एव (for एषा).

यद्वयं कौरवान्हत्वा तानि राष्ट्राण्यशीमहि ॥ ४३
 ये पुनः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्ण शत्रवः ।
 तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ ४४
 ज्ञातयश्च हि भूयिष्ठाः सहाया गुरवश्च नः ।
 तेषां वधोऽतिपापीयान्किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ॥ ४५
 पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रवान्धवाः ।
 स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ ४६
 शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्या विपणिजीविनः ।
 वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ४७
 क्षत्रियः क्षत्रियं हन्ति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ।

श्वा श्वानं हन्ति दाशार्हं पश्य धर्मो यथागतः ॥ ४८
 युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदन्ति संयुगे ।
 बलं तु नीतिमात्राय हृते जयपराजयौ ॥ ४९
 नात्मच्छन्देन भूतानां जीवितं मरणं तथा ।
 नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदूत्तम ॥ ५०
 एको ह्यपि बहून्हन्ति मन्त्येकं बहवोऽप्युत ।
 शूरं कापुरुषो हन्ति अयशस्वी यशस्विनम् ॥ ५१
 जयश्चैवोभयोर्दृष्ट उभयोश्च पराजयः ।
 तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ ५२
 सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन् प्रतिहन्यते ।

C. 5. 2533
B. 5. 72. 53
K. 5. 71. 61

K1, 5 D5-8 M चरमा; K2 च परा (for परमा). — ^a) K1 B D (except D1.7) अवामुमः (for अशीमहि).

44 ^a) D1 असंबद्धा; T1 G M1 (*inf. lin.*) Cs असंरुधा (G4 अवद्धा वै); M1.2 सुसंरुधा; M8-5 असमारंभा (for असंबद्धा). — ^b) D3.4 अथ (for अपि). D3.4.8 वधः; D1 अधिकः (for अवधः). K1.2.5 कामः (for कार्यः).

45 ^a) K2 इति; K4 B2.4 Dn Ds D5.6.8.10 G8.4 एव; B1.3.5 D8.4.9 इह; T2 G2 अपि (for हि). — ^b) K2 सुदृढः; T2 (*inf. lin.* as in text) कुरवः (for गुरवः). — ^c) K1.5 S तेषां वधास्त (T1 G1.3.5 'धस्तु; G4 'धं नः; M1 'धास्तः; M5 'धं न पापीयः (T G1.3.5 'यान्). — ^d) K2 Dn1 तु (for नु). G5 युद्धैश्च (for युद्धे). K1 सु; D2.5.6 अति; G5 च (for अस्ति).

46 ^b) D1.2 ते (for च). K2.4 B Dn1 Ds D1.5.6.8.10 Ca.d क्षत्रबंधवः; D1 क्षत्रियाधमाः; G4 क्षत्रबांधवात्. — ^c) D3.4.9 च (for स्व-). K5 स नः स्वधर्मो वृत्तिर्या; T1 स तस्य नोस्वधर्मोयं; T2 (by corr.) G1.3.5 स नोस्वधर्मो धर्मो वा. — ^d) K1 D1 हि; G1.5 अपि (for वि-).

47 ^a) T1 G1 करोतु (for 'ति). — ^b) K4 B8 Dn1 D2.5-10 M वैश्यो. K4 B8 Ds D5.6.8.10 विपणिजीविकां; B1.2.4.5 Dn2 D3.4.9 वै पण्यजीविकां (B2.4 Dn2 'काः); Dn1 [अ]पि पण्यजीविकां; S वाणिज्यजीवि (M2.5 'व)नः. — ^c) K5 राजयेन; B8 D5 (before corr.) धने; S युद्धे (for वधे). — ^d) S कार्पण्यं; Ca.d.s कपालं (as in text).

48 ^a) Dn1 D3.4.9 क्षत्रियान्क्षत्रियो; D10 S (by transp.) क्षत्रियं क्षत्रियः. — ^b) G8 transp. श्वा and श्वानं. K (K8 missing) B8 D1-9 अस्ति (for हन्ति). — ^c) K5 यश्च; Ca यस्य (Cap पश्य as in text). D3.4.9

पश्य धर्मो यथागतिः; T2 G2 पश्य धर्मोयमागतः. Ca.d.s cite यथागतः (as in text).

49 ^a) T2 M (except M2) नित्यः (for नित्यं). — ^b) G8 फलं (for बलं). B8 D2 च (for तु). K2 नीतिमात्रं यत्; K4 B (except B5) Dn Ds D2-8.8.9 नीतिमाधाय; K5 D1 S नीतिमास्थाय; D10 नीतिनाचार्य (marg. sec. m. 'मादाय). — ^c) K2 धर्ता (sic); K5 मृते; B2.4 Dn2 Cn युध्ये; Dn1 D3.4.9 युद्धे; D2 (before corr.) Cs हवे; D5 (m as in text). 6 ईडे; D10 (marg. sec. m. as in text) आहवे; S भवेत्; Ca.d हृते (as in text). T2 G (except G5) 'जये (for 'जयौ).

50 ^a) M1 (*inf. lin.*) आत्मं; Ca नात्मं (as in text). — ^b) Dn2 Ds2 D1.8 T2 M (except M1) प्राप्य (for 'प्यं). — ^c) K4.5 D81 च (for वा). K1.4.5 G4 M यदूत्तमं; Ds D10 यदूदृह; D1.2 यदुत्तरं (for यदूत्तम).

51 ^a) In K1, the portion from पि in 51^a up to प्राप्तकालमन in 76^b is lost on a missing fol. T1 transp. हि and अपि. K2 [S]प्येव (for ह्यपि). — ^b) K2 M8-5 अत्रु; K5 श्रुताः; G4 हि ते (for अप्युत). — G4 om. 51^a-53^b. — ^c) K5 D1.7 T G1.2 M द्वेष्टि; G5 हंता (for हन्ति).

52 K1 missing; G4 om. 52 (cf. v.l. 51). — ^a) K4 B Dn Ds D5-7.10 न (for च). K2 न (for एव). D2 दृष्टं; D3.4.9 न स्याद् (for दृष्टः). — ^b) K4 B Dn Ds D5.6.8.10 नोभयोः; Cs उभयोः (as in text). — ^c) D3.4.9 अथ (for तथा). K2.5 उपचयः; S (G4 om.) अपजयः; Cs अपचयः (as in text). — ^d) D1 ह्यपायेन; D2 उपायाश्च; D5 व्ययमाने; T2 G2 व्यपयाने (T2 *inf. lin.* व्यपायेन); G1.5 ह्यपयाने; Cd अपयाने; Ca.s व्यपयाने (as

C. 5. 2633
B. 5. 72. 53
K. 5. 71. 61

हतस्य च समौ जयपराजयौ ॥ ५३
पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ।
यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवम् ॥ ५४
अन्ततो दयितं घ्नन्ति केचिदप्यपरे जनाः ।
तस्याङ्ग बलहीनस्य पुत्रान्भ्रातृनपश्यतः ।
निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते ॥ ५५
ये ह्येव वीरा ह्रीमन्त आर्याः करुणवेदिनः ।
त एव युद्धे हन्यन्ते यवीयान्मुच्यते जनः ॥ ५६
हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन ।
अनुबन्धश्च पापोऽत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ ५७

in text). B₈ D₈. 4. 6. 8. 9 T G₈ क्षयाज्ययौ; G₈ क्षयोदयः;
C₈ क्षयज्ययौ (as in text).

53 K₁ missing; G₄ om. 53^{ab} (cf. v.l. 51). — ^a) D₁ दुःखं; S (G₄ om.) युद्धे (for युद्धं). — ^b) T₂ (by corr.) का हि नः; G₈ केन न (for को घ्नन्ति). — ^c) K₈ D₇ T₂ G₂. 4 M वा; D₂ किं; T₁ G₁. 5 अपि (for च).

54 K₁ missing (cf. v.l. 51). M₂ om. 54^a-60^b. — ^a) D₈ स्याद् (for अपि). K₄. 5 D₅. 8 S (except G₃ M₁; M₂ om.) अपजयो; D₈ अजयो (for अपचयो). B D₁ T G (except G₄) M₁. 4 ध्रुवः; D₇ महान् (for ध्रुवम्).

55 K₁ missing (cf. v.l. 51). M₂ om. 55 (cf. v.l. 54). — ^a) K₂ अतोन्त्ये; D₇ पुत्रं च (for अन्ततो). T₂ दैवतं; C_a. d दयितं (as in text). D₂ T G₁. 2 हन्ति (for घ्नन्ति). — ^b) D₈ D₂ केचिदस्य परे जनाः; D₁ S (M₂ om.) केचिदप्यपराजिताः; D₇ केचित्केचित्परे जनाः. — ^c) K₂ D₁. 2 T G (except G₄) M₁ वरं (for बलं). D₈. 4. 9 तस्याभावेन हीनस्य; M₁ (inf. lin.). 8-5 तस्यात्मबल-हीनस्य. — ^d) K₂ D₇. 10 transp. पुत्रान् and भ्रातृन्. — ^e) K₂. 5 D₇. 10 M₃-5 सर्वशः; D₈. 4. 9 सर्वेषां (for सर्वतः).

56 K₁ missing (cf. v.l. 51). M₂ om. 56 (cf. v.l. 54). — ^a) K₄ B D_n D₈ D₂-6. 8. 9 धीरा (for वीरा). D₁ य एव वीरा धीमन्तः; T₁ G₁. 5 एते प्रवीराः श्रीमन्तः; T₂ G₂. 3 M (M₂ om.) ये ते (T₂ G₂. 3 च) प्रवीराः श्री (M₅ ह्री)मन्तः; G₄ ये प्रवीराश्च श्रीमन्तः. — ^d) D₈. 4. 9 आयुष्मान्; all comm. यवीयान् (as in text).

57 K₁ missing (cf. v.l. 51). M₂ om. 57 (cf. v.l. 54). — ^a) K₂. 5 D₇ T₁. 2 (before corr.) G (except G₈) M₁ हि (for अपि). — ^c) G₈ बंधस्य (for बंधश्च). C₈ cites पापानुबंधः, C_a. d अनुबन्धः. S (M₂ om.)

शेषो हि बलमासाद्य न शेषमवशेषयेत् ।
सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यान्तविधित्सया ॥ ५८
जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ।
सुखं प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥ ५९
जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ।
अनिर्वृतेन मनसा ससर्प इव वैश्मनि ॥ ६०
उत्सादयति यः सर्वं यशसा स विद्युज्यते ।
अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स नियच्छति ॥ ६१
न हि वैराणि शाम्यन्ति दीर्घकालकृतान्यपि ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते पुमांश्चोत्पद्यते कुले ॥ ६२

पापस्य (G₁ पापश्च; G₂ पापोऽत्र) (for पापोऽत्र). — ^d) K₂. 5 D₁. 2 G₅ M₈-5 C_a. d. 8 शेषस्य; G₈ शेषं वा; G₄ एष वा (for शेषश्च).

58 K₁ missing (cf. v.l. 51). M₂ om. 58 (cf. v.l. 54). — ^a) G₈ बलवानस्य (for 'मासाद्य'). — ^b) B₂. 4 D_n D₈ D₂. 5. 6. 8 M₅ अनुः; C_a अव (as in text). D₈. 4. 9 नैव शेषमवशेषयेत्. — ^c) K₂. 5 D₇ T₁ G₁ न; G₄. 4 तु (for च). D₁ T₂ G₂. 5 सर्वोच्छेदाय यतते (G₂ भीतेन). — ^d) D₁ आशु (for अन्तः). M₁. 4. 5 'दिधि' (for 'विधि').

59 K₁ missing (cf. v.l. 51). M₂ om. 59 (cf. v.l. 54). — ^b) D₁. 5. 6. 8 G₄ जयः (for 'जितः'). — K₈ om. 59^e-60^b. — ^c) D₈. 4. 9 सुखः प्रशान्तं (सुखं प्रशान्तः). — ^d) D₈ जित्वा (for हित्वा).

60 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₈ M₂ om. 60^{ab} (cf. v.l. 54, 59). — ^a) D₂ तु; D₈. 4. 9 हि (for च). — ^b) D₈. 4. 9 G₄ नित्यं (for दुःखं). D₁ नित्यशः; D₈. 4. 9 G₄ दुःखितः (for नित्यदा). — ^c) K₂. 5 D₂-4. 8 G₈ अनिवृत्तेन; K₄ B₁-8 D₁. 5. 10 T₂ G₁. 4 Cd 'वृत्तेन (for 'वृत्तेन).

61 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₈ om. 61-77. — ^a) G₄ यत्; G₅ तत् (for यः). — ^b) B₈ D₁ G₈ च; D₈. 4. 9 न; G₂ वा (for स). B D_n D₈ D₂. 6. 8 'मुच्यते (for 'युज्यते). — ^c) D₁ 'लोकेषु (for 'भूतेषु). — ^d) K₂ D₁ T G₁. 8-5 M च; D₈. 4. 9 G₂ वा (for सः). K₂ D₁. 7. 10 T₁. 2 (inf. lin.) G (except G₂) M₁ निगच्छति; B₈ अधिगच्छं; B₅ अभिगच्छं (for नियच्छं).

62 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₈ om. 62 (cf. v.l. 61). — ^b) B D_n D₈ D₂ (before corr.). 5. 6. 8 'घृतानि; T₁ G₁. 5 गतानि. — After 62^{ab}, D₈ reads

न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति ।
 हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते ॥ ६३
 अतोऽन्यथा नास्ति शान्तिर्नित्यमन्तरमन्ततः ।
 अन्तरं लिप्समानानामयं दोषो निरन्तरः ॥ ६४
 पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ।
 तस्य त्यागेन वा शान्तिर्निवृत्त्या मनसोऽपि वा ॥ ६५
 अथ वा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ।
 फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यात्तन्मृशंसतरं भवेत् ॥ ६६
 या तु त्यागेन शान्तिः स्यात्तद्वत्ते वध एव सः ।

संशयाच्च समुच्छेदाद्विषतामात्मनस्तथा ॥ ६७
 न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ।
 अत्र या प्रणिपातेन शान्तिः सैव गरीयसी ॥ ६८
 सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकाङ्क्षताम् ।
 सान्त्वे प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धमपराक्रमम् ॥ ६९
 प्रतिघातेन सान्त्वस्य दारुणं संप्रवर्तते ।
 तच्छुनामिव गोपादे पण्डितैरुपलक्षितम् ॥ ७०
 लाङ्गूलचालनं क्ष्वेडः प्रतिरावो विवर्तनम् ।
 दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥ ७१

(5. 2652
 1 5. 71. 71
 1 5. 71. 79

63^{ad}. — ^a) B1.2.5 D8.4.9 पुनः; D1 पुंसां; C8 पुमान् (as in text). K4 D (except D8.4.7.9.10) C8 चेद्विद्यते B1.2.5 चोत्पाद्यते; T1 G1.5 M1.2.5 चोत्पत्स्यते.

63 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 63 (cf. v.l. 61). — ^b) D1.2 अप्युप-; D7 ह्युप-; T G प्रति- (G8 तं च) (for व्युप-). — D8 reads 63^{ad} after 62^{ab}.

64 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 64 (cf. v.l. 61). — ^a) K4 D1-4.6.9 शांतिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्). — ^b) D8.4.9 चित्यं; C8 नित्यं (as in text). — ^c) K4 D8.4.9 लप्स्यं (for लिप्सं).

65 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 65 (cf. v.l. 61). — ^a) D8 पौरुषो यो; D1 पौरुषं यो; Ca.d.s पौरुषेयो (as in text). G5 अपि (for हि). — ^b) D1.2 दारुणः; D10 दारुणः; T1.2 (inf. lin.) G1 तापनः; G5 तापितः (for बाधनः). — G8 (hapl.) om. from 65^d up to शान्तिः in 68^d. — ^c) T1 G5 M2 निर्वृत्त्या; Cd.s निर्वृत्त्या (for निवृत्त्या). K4 B Dn Ds D8.6.8.10 मरणेनापि वा भवेत्.

66 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 G8 om. 66 (cf. v.l. 61, 65). — ^a) G4 मूलघातेन च पुनः. — ^c) D2 T2 फलान्निवृत्तिः; D8 फलनिवृत्तिः; M2 फलनिवृत्तिः; Ca.s as in text. T G1.4.5 M2 अर्थस्य; G2 अर्थामः; M3.5 अर्थस्य (for इद्धा स्यात्). Ca.d cite इद्धा. — G2 (hapl.) om. from 66^d up to चेच्छामः in 68^b. — ^d) K4 B D1.2.7 Ca.d न; Dn2 D8 G4 तं (for तत्). K2 महत्; Ca.d भवेत् (as in text). D8.4.9 न (D8 ना) नृशंसं ततो भवेत्. Cd cites नृशंसान्तरं.

67 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 G2.8 om. 67 (cf. v.l. 61, 65, 66). — ^a) B2 D8.4.9 यत् (for या). — ^c) D8.4.9 साक्षाद्यः; S (except M5; G2.8 om.) संशयः; Ca.d.s संशयात् (as in text). D2 समुच्छिद्यः;

D8.4.7.9 T1 G1.5 C8 च्छेदो (for च्छेदाद्).

68 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 G3 om. 68 (cf. v.l. 61, 65). G2 om. up to चेच्छामः in 68^b (cf. v.l. 66). — ^a) D7.10 अपि (for च). D8.4.9 इह; Ca.d.s तत् (as in text). — ^b) K4 B2-3 D8 D8.7.10 G5 इच्छाम (for मः).

69 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 69 (cf. v.l. 61). — ^b) B2.4 काक्षिणां. — ^c) D1 सान्त्वं; Ca.d.s सान्त्वे (as in text). K3 G4 प्रतिहतं; D1 प्रणिहिते; C8 प्रतिहते (as in text). K4 D8.4.9 युद्धे; C8 युद्धं (as in text). — ^a) B Dn Ds D8.6 नापराक्रमः (B8 मं); Ca.s अपराक्रमं (as in text).

70 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 70 (cf. v.l. 61). — ^a) Dn1 D8.4.7.9.10 घाते तु (for घातेन). Ca.cites प्रतिघाते. — ^b) D2 दारुणः; C8 णं (as in text). K2 प्रतिपत्स्यते; D1 संप्रपत्स्यते; D2 प्रतिपद्यते; C8 यत्प्रवर्तते. G5 तदा युद्धं प्रवर्तते. — ^c) M (except M1) अपि (for इव). K2 D2 गोपादे; K4 B Dn Ds D8-10 Ca.s संपाते; D1 गोपादं; T2 G2 विंद; G1 घाते; G3 घादे; G4 वाटे; G5 रपाके; M1.3.4 स्वादे; Cd पादे (as in text).

71 K1 missing (cf. v.l. 51). K5 om. 71 (cf. v.l. 61). — ^a) D1 दैन्यप्रकाशनं; Ca.d लाङ्गूलचालनं (as in text). B (except B5) Dn2 Ds D8-7 G2 Ca.n.s क्ष्वेडा; D4 लाः; D9 लः; Cd डः (as in text). G4 लाङ्गूलनक्ष्वेडनं च. — ^b) B2.4 D1.2 (before corr.).10 Cn प्रतिवाचो; B8 D2 (after corr.).5.6 बाधो; D8.4.9 वाचं; D8 C8 वीरो; Ca रोधः; Cd as in text. B1.5 D9 निवर्तनं; Ca.d.s विं (as in text). S प्रति (G4 त्या) राव-निवर्तने. — ^c) S दंतदर्श (G5 दंश) नरावैश्वर्य; Ca.d.s as in text.

C. 5. 2652
B. 5. 72. 72
K. 5. 71. 80

तत्र यो बलवान्कृष्ण जित्वा सोऽस्ति तदामिषम् ।
एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ॥ ७२
सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ।
अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥ ७३
पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मानमर्हति ।
तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ॥ ७४
पुत्रस्नेहस्तु बलवान्धृतराष्ट्रस्य माधव ।
स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥ ७५
तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनन्तरम् ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव ॥ ७६
ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन्कमन्यं मधुसूदन ।
उपसंप्रष्टुमर्हामि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥ ७७

72 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₅ om. 72 (cf. v.l. 61). — ^a) D₁. 8. 4. 9 ततो; G₅ यत्र (for तत्र). — ^b) K₄ D₈. 4. 9 हत्वा (for जित्वा). — ^c) D₉ एतद् (for एवम्). T₂ G₂ एष (for एव). — ^d) K₂ S (except G₈. 4 M₅) transp. विशेषो and न.

73 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₅ om. 73 (cf. v.l. 61). — ^b) G₂ M₃. 4 दुर्बलेन बलीयसा; Ca. d. s as in text. — ^c) D₁ विरोधेषु; M₁. 2 विरोधस्य. Ca. d. s cite विरोधे. — ^d) D₂ C_n प्रणिपाते; D_n 1 T₁ G₁ पातः; Ca. d. s as in text. K₂ B₂ D₁. 8. 5-9 G₂. 8 इह; D₃ स; T₂ च; Ca. d. हि (as in text). T₂ G₂ दुर्बलः; Ca. d. s as in text.

74 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₅ om. 74 (cf. v.l. 61). — ^a) K₂ प्र; D₁ अथ; T₁ G₁. 5 अपि (for the first च). — ^d) K₂ T₁ G₁ जनैश्चरः (for जना^०).

75 K₁ missing (cf. v.l. 51). K₅ om. 75 (cf. v.l. 61). — ^a) K₄ B D_n D_s D₁. 2. 3 T₂ M₃. 4 च (for तु). — D₆ (hapl.) om. 75^a-76^d. — ^c) D₈. 4. 7. 9. 10 S (except M₅) वशगः सांत्व. — ^d) D₅ प्रहास्यते; D₇. 10 S च हास्यति.

76 K₁ missing up to प्राप्तकालमन (cf. v.l. 51). K₅ D₆ om. 76 (cf. v.l. 61, 75). — ^b) K₄ D₈. 4. 9 T₁ G₁. 5 अरिदम (for अनन्तरम्). — ^c) D₁ G₄ कामात् (for धर्मात्).

77 K₅ om. 77 (cf. v.l. 61). — ^a) K₄ B D_n D₈-4. 9 G₈. 4 [S^०त्यर्थ^०; T₁ G₁. 5 M₃-5 [S^०त्यर्थ^० (for ह्यर्थ^०). — ^b) G₈ M₅ किम् (for कम्). G₅ धृतराष्ट्रस्य माधव

प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ।
को हि कृष्णास्ति नस्त्वाद्वसर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥ ७८
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ।
उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदम् ॥ ७९
शमं तत्र लभेयं चेद्युष्मदर्थमहापयन् ।
पुण्यं मे सुमहद्राजंश्चरितं स्यान्महाफलम् ॥ ८०
मोचयेयं मृत्युपाशात्संरब्धान्कुरुसृञ्जयान् ।
पाण्डवान्धार्तराष्ट्रांश्च सर्वां च पृथिवीमिमाम् ॥ ८१
युधिष्ठिर उवाच ।
न ममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरुन्प्रति ।
सुयोधनः सूक्तमपि न करिष्यति ते वचः ॥ ८२

(= 75^b). — ^a) D₈ उपास्यन्प्रष्टुम्; D₂ G₂ उपसंप्रष्टुम्; Ca as in text. Cd cites उपसंप्रष्टुः. K₁. 2 इच्छामि (for अर्हामि). — ^d) G₄ मधुसूदन (for पुरुषो^०).

78 ^b) K₂ D₂ मति^०; D₈. 4. 9 अभि^० (for गति^०). — ^c) K₂. 5 D_n 1 D_s D₇. 9. 10 T₂ G₂. 5 M₅ तादृक् (for त्वादृक्). — ^d) D₉ पूर्व^०; T₂ G₂. 8 M^० निश्चयकृत्. — After 78, T G ins. an addl. colophon (adhy. no.: T G₂. 8 72; G₁. 4 73; G₅ 71).

79 ^b) T₂ अधोक्षजः; G₂ स माधवः (for जना^०). — ^c) G₂ अपि (for एव). K₂ D₉ कार्यार्थे; K₄ कामार्थे; S शांत्यर्थं (G₈ M^० थ्यं). Ca. d. cite वां (as in text). — ^d) K₁. 5 B D₂-10 संसदि.

80 ^a) K₁ D₂ वै; B₂ D_n 2 च (for चेद्). — ^c) S च (for मे). K₄ B D_n 2 सुमहाराजन्; K₅ D₇ तु महद्राजन्; D₈. 4. 9 चरितं राजन्. — ^d) D₈. 4. 9 चिरं तत्; D₇ त्वरितं; G₄ चितितं (for चरितं). G₁. 5 M₁. 2 महत् (for महः).

81 ^d) T₂ G₂ सर्वांश्च; G₅ शासंतु (for सर्वां च). — After 81, S ins.:

371* एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो जनार्दनम् ।

भ्रातृणां समवेतानां स काले पुरुषोत्तमम् ।

[(L. 2) T₂ G₁. 2. 5 M₅ सकाशे (for स काले). T₂ G₂ पुनरुत्तमं (for पुरुषो^०).]

82 ^a) B₂ transp. मम and एतत्. T₁ G₁. 5 हितं (for मतं). D₈. 4. 9 न चैवैतन्मम मतं. — ^b) T₂ G₂ मृयाः; Ca यायाः (as in text). — ^c) K₁ D₁ दुयो^० (for सुयो^०). K₁ D₈ तत्किम्; D₈. 4. 9 G₅ सूक्ष्मम्; Ca सूक्ष्म

समेतं पार्थिवं क्षत्रं सुयोधनवशानुगम् ।
तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ॥ ८३
न हि नः प्रीणयेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ।
न च सर्वामरैश्चर्यं तव रोधेन माधव ॥ ८४

भगवानुवाच ।

जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ।
अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ॥ ८५
न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
कुद्वस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ ८६
अथ चेत्ते प्रवर्तेरन्मयि किञ्चिदसांप्रतम् ।
निर्देहेयं कुरुन्सर्वानिति मे धीयते मतिः ॥ ८७
न जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वाप्यवाच्यता ॥ ८८

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ।
कृतार्थं स्वस्तिमन्तं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ॥ ८९
विष्वक्सेन कुरुन्गत्वा भारताञ्जमयेः प्रभो ।
यथा सर्वे सुमनसः सह स्यामः सुचेतसः ॥ ९०
भ्राता चासि सखा चासि बीभत्सोर्मम च प्रियः ।
सौहृदेनाविशङ्क्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ॥ ९१
अस्मान्वेत्थ परान्वेत्थ वेत्थार्थं वेत्थ भाषितम् ।
यद्यदस्मद्वितं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ॥ ९२
यद्यद्वर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्वितं वचः ।
तत्तत्केशव भाषेथाः सान्त्वं वा यदि वेतस्तु ॥ ९३

C. 5. 2874
B. 5. 72. 33
K. 5. 71. 102

(as in text). — After 83, T1 G1.5 ins.:

372* सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।

83 ^a) K2.4 B D (except D7.10) T2 G1.2 दुर्यो
(for सुयो). — ^c) K2 D7 मध्येवतरणं. — ^d) K2.5 Ds
रोचते (for 'ये).

84 ^a) K1.4.5 Ds Ds.6.9 प्रीणये (for 'येद्'). T1
G1.4.5 M राजयं; T2 G2 राजन् (for द्रव्यं). — ^c) K5
तव; D9 न तु; G2 न स (for न च). — ^d) K2 B Dn Ds
D1-4.9 द्रोहेण; D7.10 द्रोहेन (for रोधेन).

85 K2.5 B (except B2.5) D (except Ds1 D2.5)
T G M1 श्रीभगवानुवाच (the S MSS. om. उवाच).
— ^b) Ds Ds-6.8.9 G2 धृतं (for धार्तं). — ^d) K2 Ds
Ds T1 G1.5 सर्वलोकः.

86 — 5. 91. 21. — ^c) K4 संमुखैः; Bs.4 Dn D10
संयुगे; Ds Ds.6.8 संमुखे (for प्रमुखे).

87 ^a) K5 B1.8.5 S वा (for चेत्). K5 एते; B1 तु
(for ते). B2 Ds प्रवर्तते; B4 Cn तैत (for 'तेरन्').
— ^d) K5 D7 T2 G2 मनः (for मतिः).

88 ^a) K2 Ds G5 चापि (for जातु). K2 B Dn Ds
Ds.5.8 transp. तत्र and पार्थ. G5 लोके (for तत्र). Ds
तेत्र (for पार्थ). — ^d) Bs D1.2m.8 G1.5 M वाप्य-
वाच्यता; Ds (before corr.) विवसाभ्यहं.

89 ^b) Ds.4.9 कौरवं (for 'वान्'). — ^c) T1 च; G2
त्वा (for र्वा). — ^d) K2 द्रष्टास्मि (corr. from 'सि'); S
(except G1.2 Ms) द्रक्ष्यामः. G1.5 मधुसूदन (for

पुनरा').

90 ^a) K2 सर्वान्; K5 राज्ञो (for गत्वा). — ^b) K2
B (except B3) D1-4.9 T2 G1 भरतान्; K5 भगवान् (for
भारतान्). K5 T2 शमय; B2.4 Dn1 'यन्; G5 'येत्.
— ^d) K2 (by corr.) D1 T2 G1.2.4 M1.3.4 आस्यामः;
K4.5 B2-4 Dn Ds Ds.6.8.10 T1 G3.5 Ca. d स्याम (for
स्यामः). T2 G2.8 सुसंगताः; G1 सुचेतनाः.

91 ^a) T2 अपि (for असि) both times. — ^b) T1
G1 च मम (by transp.); G5 च सदा. — ^c) T1 G1
सौहृदाज्ञ; G5 संहृष्टो न; C9 सौहृदेन (as in text). B
विशंक्यो; D1 अविशंक्यो; D2.4 अविशंको; T G1.2 अति-
शंक्यो; G8 असि शंक्यो; G4 अतिशाम्यो; G5 अतिशक्तो (for
अविशङ्क्यो). — ^d) K5 Ds.4.9 भूतले; M2 भूयसे
(for भूतये).

92 ^b) K4 B Dn Ds D2.5.8 वेत्थार्थान् (for 'र्थ').
B (except B3) Ds T1.2 (before corr.) G1.2.5 M (M1
inf. lin. as in text) भाषितुं (for 'तम्'). Ds.4.9 वेत्थ
कृष्ण सुभाषितं. — ^c) D2 किञ्चित् (for कृष्ण).

93 ^a) K4.5 B (except B3) Ds2 D1-6.8 T G1.2 M
(except Ms.5) Cn यद्यधर्मेण; D9 यथा धर्मेण; Cnp as in
text. G5 यद्यधः श्रेयसंयुक्तं. — ^d) Ds.4.9 Cnp सत्यं
(for सान्त्वं). K2 B1-8 D2-4.7.9 G8 हृतरं (for हृतरत्).

Colophon missing in K8. — Sub-parvan: K1.2.3
B Dn Ds D1.2.5-8.10 T1 G1 M1.8-5 भगवद्गीता; K5

७१

भगवानुवाच ।

संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ।
 सर्वं जानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः ॥ १
 तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रिता मतिः ।
 यद्युद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् ॥ २
 न च तन्नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशां पते ।
 आहुराश्रमिणः सर्वे यद्भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३
 जयो वधो वा संग्रामे धात्रा दिष्टः सनातनः ।
 स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्यं न प्रशस्यते ॥ ४
 न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ।
 विक्रमस्य महाबाहो जहि शत्रूनरिंदम ॥ ५

भगवत्त्वस्थान (sic). — *Adhy. name*: M वासुदेव-
 युधिष्ठिरसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or
 both): K₁ (marg. sec. m.) G₅ M_{1.4} 72; K₂ 65;
 D₅ 71; D₆ 57; D₇ T G_{2.8} M_{2.8.5} 73; G_{1.4} 74.
 — *S'loka no.*: K₅ 76; D_n 92.

71

 This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5.
 32. 15).

1 K_{1.2} B_{8.4} D_n D_{2.7.10} G₁ श्रीभगवानुवाच; D_{1.8.4}
 T G₂₋₅ M_{1.8-5} श्रीभगवान् (D_{8.4} om. श्री-); M₂ वासु-
 देवः. — ^a) D₁ G₂ M_{1.2} यत् (for यः). D_{8.4.9} तेषां
 भवत एव च.

2 ^a) K₂ D₅ धर्माश्रया; S (except T₂) धर्मे स्थिता.
 — ^b) K_{2.4} B D_n D₅ D_{2.5.6.8} वैराश्रया; T₁ G_{1.4.5}
 वैरे स्थिता; G_{2.8} M वैरान्विता.

3 ^a) K₄ D_{1.2} एतत्; B D_n G₄ M₂ एवं; D₅
 D_{8-6.8.9} T₂ एव; G₅ तस्य (for तत्). (G₅ एषितं; Ca. 8
 नैष्ठिकं (as in text). — After 3^{ab}, B_{2.4} D₅ D_{6.8}
 repeat 1^{ab}. — ^c) D₇ M₂ प्राहुर (for आहुर). K₁ D₇
 नाश्रमिणः; D_{8.4.9} चाश्रं; G₅ मनीषिणः (for आश्रं).
 — ^d) K₄ B (except B₄) D (except D₅ D_{1.7.10}) T₂
 न (for यद्). Some MSS. भैक्षं.

4 ^a) K₅ D₇ कर्म (for धर्मः). K₅ D₇ G_{1.5} एतत्;
 D₁ एव (for एष). — ^d) D_{n2} D_{8.4} प्रकाशते; D₂
 प्रकाशयेत् (for प्रशस्यते).

अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ।
 कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ॥ ६
 न पर्यायोऽस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशां पते ।
 बलवत्तां हि मन्यन्ते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ॥ ७
 यावच्च मार्दवेनैतात्राजन्नुपचरिष्यसि ।
 तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिंदम ॥ ८
 नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ।
 अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिंदम ॥ ९
 एतदेव निमित्तं ते पाण्डवास्तु यथा त्वयि ।
 नान्वतप्यन्त कौपीनं तावत्कृत्वापि दुष्करम् ॥ १०
 पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ।

5 ^a) K_{2.4} B D_n D₅ D_{1.5.6.8} T₂ परंतप; D₂
 युधिष्ठिर (for अरिंदम).

6 K₂ (hapl.) om. 6; G₂ (hapl.) om. 6-8. — ^a)
 K_{1.4} B_{2.5} D₅ (*inf. lin.* as in text). 4-6.8 Cd अभिगृद्धाः
 (K₁ 'ग्राः); B₈ D_{1.7.9} G₈ अभि (B₈ G₈ 'ति) गृद्धाः; G_{1.5}
 M₂ अतिगृद्धाः; G₄ 'क्रुद्धाः; Ca. 8 as in text. D_{8.4.9}
 कृतोत्साहाः; Ca. 8 'स्नेहाः (as in text). — ^b) T₁ G_{1.8.5}
 M हहोषिताः; G₄ अरिंदम; Ca. d सहो (as in text).

7 G₂ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) B_{1.8} पर्याप्तः;
 Ca. d. 8 पर्यायः (as in text). T₁ G_{3.4} M₁ तत्; G_{1.5} ते
 (for यत्). B_{1.8} D₅₁ शाम्यं; D_{8.4.9} साम; G₅ M₁
 सम्यक् (for शाम्यं). — ^c) K₅ D₂ G_{4.5} बलवंतो; D_{n1}
 D_{3.4.9} बलवंतं; C_n as in text. D₂ G₅ अभि- (for हि).

8 G₂ om. 8 (cf. v.l. 6). — ^a) K₂ D₇ त्वं (for
 च). K₁ B₈ D₇ एव; G₁ M एतान् (for एतान्).

9 K₁ D₁ om. (hapl.) 9. — ^b) K_{2.5} D_{7.10}
 'काम्यया; S (except T₂) 'संश्रयात् (for 'कारणात्).

10 ^a) D₉ पांडवेय; D₁₀ कौरवास्तु; T G_{1.2.5} M₁
 (*inf. lin.*) धार्तराष्ट्रो (T₂ G₂ 'ष्ट्रा); G₄ धृतराष्ट्रो (for
 पाण्डवास्तु). — ^c) B₁ D₅ D_{5m} T₂ C₅ अनु (B₁ T₂
 'न्व) तप्यन्ति; B₂ अन्वपश्यन्त; D_{6.8} G_{1.2} अनुतप्यं (G_{1.2}
 'प्य) त. K_{2.5} D_{1.2.5m.7} G₅ कोपेन; K₄ B (except
 B₁) D₅ T₂ कौंतेय; T₁ G_{1.4} कोप्येन; G₂ कोप्यन्य; G₅
 M_{1.8-5} को ह्येन; M₂ कोप्येन; Ca. 8 कौपीनं (as in text).
 — ^d) K₅ D_{8.4.9} सु-; D₅ तु (for अपि). K₂ B₁ D₁
 दुष्कृतं; C₈ दुष्करं (as in text). T₁ G M तव कृत्वा

पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः ॥ ११
 दानशीलं मृदुं दान्तं धर्मकाममनुव्रतम् ।
 यत्त्वामुपधिना राजन्व्यूतेनावश्चयत्तदा ।
 न चापत्रपते पापो नृशंसस्तेन कर्मणा ॥ १२
 तथाशीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ।
 वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भारत ॥ १३
 वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्सकनीयसम् ।
 श्लाघमानः प्रहृष्टः सन्भाषते आतृभिः सह ॥ १४
 एतावत्पाण्डवानां हि नास्ति किञ्चिदिह स्वकम् ।
 नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते ॥ १५

कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ।
 प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो जनाः ॥ १६
 एताश्चान्याश्च परुषा वाचः स समुदीरयन् ।
 श्लाघते ज्ञातिमध्ये स त्वयि प्रव्रजिते वनम् ॥ १७
 ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वा त्वामनागसम् ।
 अश्रुकण्ठा रुदन्तश्च सभायामासते तदा ॥ १८
 न चैनमभ्यनन्दंस्ते राजानो ब्राह्मणैः सह ।
 सर्वे दुर्योधनं तत्र निन्दन्ति स सभासदः ॥ १९
 कुलीनस्य च या निन्दा वधश्चामित्रकर्शन ।
 महागुणो वधो राजन्न तु निन्दा कुजीविका ॥ २०

C. 5. 29-30
 B. 5. 73. 2-3
 K. 5. 72. 24

सुदुष्करं; T₂ तत्कृत्वापि च दुष्करं.

11 After 11^{ab}, N (K₈ missing) T₂ ins.:

373* ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ।

[K₂ D₇. 10 राष्ट्रस्य; D₈. 4. 9 राज्ञां च (for राज्ञश्च).]

— °) D₂ नरवीराणां; S (except T₂) कुरुवीराणां (for 'मुख्यानां).

12 °) K₂. 4 B D₁ D₈ D₁. 2. 5. 6. 8 T₂ 'शीलम् (for 'कामम्). B₂ क्रजुं; Ca. d. s अनु (as in text). — °) K₁. 5 D₁. 2. 5 M₈-s यस् (for यत्). K₂. 4 B D₈ D₂-4. 7-9 T₂ G (except G₅) Ca उपाधिना; C₈ as in text. K₁ D₇ T₁ G₁. 2. 5 राज्यं; K₈ सत्वं (for राजन्). — °) N (except K₁. 5 D₇. 10; K₈ missing) T₂ द्यूते वंचितवान् तदा (K₂ पुरा). — °) K₂ B D (except D₈. 4. 7. 9. 10) T₂ (before corr.) तेन (for पापो). — °) K₂. 4 B D (except D₈. 4. 7. 9. 10) T₂ स्वेन (for तेन).

13 °) B₄ D₈. 6. 8 G₈. 4 M (except M₂) -समाचारो. — K₈ om. from 13^{ab} up to the end of this adhy. — °) K₄ D₈. 4. 9 वध्यस्तु (for वध्यास्ते).

14 K₈ om. 14 (cf. v.l. 13). — °) B₈ T₁ G₁. 5 om. तु. D₇ त्वां; G₂ तत् (for तु). K₂ D₇ प्रतिकूलाभिः; D₁ अप्रतिकूलां; G₂ -प्रतिरूपां (for अप्रतिरूपां). — °) D₁ D₈ अनुदत्; D₈ m अनुदन्; C₁ n as in text. K₄ B D₁ D₈ D₈. 6. 8. 10 T₂ त्वां (D₈ त्वा) सहानुजं; T₁ स च नीचकः; G₁-8. 5 M सकनीयकः (G₁. 2. 5 M₁ 'सः); G₄ स चारिंदम; Ca. d as in text. — °) K₁ D₁ D₈ D₈. 9 श्लाघ्यमानः; G₄ सांत्वमानः; Ca. d as in text. D₈ प्रकृष्टः स; D₉ स प्रकृष्टः; S (except T₂) प्रहृष्टात्मा (for प्रहृष्टः सन्). D₁. 5-7 स; D₈. 4. 9 असौ (for सन्). — °) D₇ सर्वैस्तैः; T₁ बाधते (for आषते). K₂. 4 B D₁ D₈ D₁. 2. 5. 6. 8 T₂ आतृभिः सह आषते (B₂ 'रत).

15 K₈ om. 15 (cf. v.l. 13). — °) D₈. 4. 9 सिध्यति; Ca शिष्यते (as in text).

16 K₈ om. 16 (cf. v.l. 13). — °) K₄ D₈. 4. 9 'जयः (for 'भवः). — °) K₂ विकृतिं; Ca. d. s as in text. D₁ गमिष्यन्ति; D₈ भविं; C₈ भजिं (as in text). K₄ S (except T₂) प्रकृतिस्था भवि (G₄ 'जि)ष्यन्ति; D₈. 4. 9 भजेयुरन्यां प्रकृतिं. — °) B D₁ D₈ D₈. 6. 8. 10 T₂ C₁ मयि (for जनाः). — After 16, N (K₈ missing; K₈ om.; B₈ om. lines 4-6; D₂ marg. sec. m.; D₁₀ marg.) T₂ ins.:

374* दुःशासनेन पापेन तदा द्यूते प्रवर्तिते ।

अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी सुदुरात्मना ।

आकृष्य केशे रुदती सभायां राजसंसदि ।

भीष्मद्रोणप्रमुखतो गौरिति व्याहृता मुहुः ।

भवता वारिताः सर्वे आतरो भीमविक्रमाः । [5]

धर्मपाशनिबद्धाश्च न किञ्चित्प्रतिपेदिरे ।

[(L. 2) B₁. 8 आनीता तु (for अनाथवत्). D₈. 4. 9 च (for सु).]

17 K₈ om. 17 (cf. v.l. 13). — °) D₂ च; D₈. 4. 9 ताः (for स). — °) A few MSS. श्लाघ्यते. B₈ ज्ञाति-मध्येषु; S (except T₂) 'मध्यस्थः. B₈ D₁ स (for स्म). — °) K₁ D₁. 7 T₁ G₁. 5 प्रव्रजिते.

18 K₈ om. 18 (cf. v.l. 13). — °) S (except T₂) 'पूर्णा (for 'कण्ठा). G₂. 5 रुदन्ति. K₁ D₇. 10 S (except T₂) स्म (for च). — °) K₄ D₁ D₁. 5. 6. 8 T₂ G₄ सदा (for तदा).

19 K₈ om. 19 (cf. v.l. 13). — °) D₂ G₂ एवम् (for एनम्). D₈. 4. 9 'नंदंत (for 'नन्दंस्ते).

20 K₈ om. 20 (cf. v.l. 13). — °) K₁ D₇. 10 निन्दा च; D₈. 4. 9 निन्दा या (by transp.). — °) T₂ स

C. 5. 2699
B. 5. 73. 25
K. 5. 72. 25

तदैव निहतो राजन्यदैव निरपत्रपः ।
निन्दितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ॥ २१
ईषत्कार्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशम् ।
प्रस्कम्भनप्रतिस्तब्धश्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ २२
वध्यः सर्प इवानार्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः ।
जह्येनं त्वममित्रघ्न मा राजन्विचिकित्सिथाः ॥ २३
सर्वथा त्वत्क्षमं चैतद्रोचते च ममानघ ।
यत्त्वं पितरि भीष्मे च प्रणिपातं समाचरेः ॥ २४
अहं तु सर्वलोकस्य गत्वा छेत्स्यामि संशयम् ।
येषामस्ति द्विधाभावो राजन्दुर्योधनं प्रति ॥ २५
मध्ये राज्ञामहं तत्र प्रातिपौरुषिकान्गुणान् ।
तव संकीर्तयिष्यामि ये च तस्य व्यतिक्रमाः ॥ २६

वधो (for वधश्च). K₄ B Dn Ds Ds. 6. 8 वा (for च).
G₅ 'घातिनः; some MSS. 'कर्षण. — °) Ds. 6. 8 G₈
महागुणवधो. — °) D_{1.2} च (for तु). K_{1.2} D_{1.2.10}
M_{1.2} कुजीवितं (D_{1.10} 'ता); Ds. 4. 9 जुगुप्सिता; T₁ G
M₈₋₅ कुजीवनं.

21 K₅ om. 21 (cf. v.l. 13). — °) K₁ हि; K₂ स
(for नि). — °) D₇ तु; S (except T₂ G₄) स (for च).
— °) K₄ B D (except D_{1.2.7}) T₂ सर्वराजभिः.

22 K₅ om. 22 (cf. v.l. 13). — °) T₁ G (except
G₈) ईषत्कारः; Ca. s as in text. D_{1.2.4.9} तत्र; D₂ त्वस्य
(for तस्य). — °) D_{1.2.4.9} यत्र (for यस्य). — °) K₂
प्रस्कंदितप्रतिस्तम्भः; K₄ Ds. 6. 8 प्रस्कं (K₄ 'स्कं) देन प्रति-
ध्वस्तः; B₁ Dn Ds Ds. 4. 7. 9. 10 T₂ Cs प्रस्कंदेन प्रतिस्त (Ds
D₇ Cs 'ष्ट) दधः; B₂₋₅ प्रस्कंदेन प्रति; D_{1.2} G_{8.5} Ca. d
प्रस्कंदनप्रतिस्त (D₂ 'ष्ट) दधः; M (except M₂) प्रस्तम्भनप्रति°.

23 K₅ om. 23 (cf. v.l. 13). — °) K₂ सर्वो वध्य
इवानर्थः. — °) D₂ सर्वलोकेषु. (G₅ दुष्कृतिः. — °) K₄
Ds₂ S (except T₂ G_{1.2.4}) Ca. d 'चिकित्सिथाः.

24 K₅ om. 24 (cf. v.l. 13). — °) K₂ T₂ त्वक्षमं;
D_{1.2} त्वन्मतं; Ds. 4. 9 त्वत्कृते; T₁ G_{1.2.4} M तु मतं; G_{2.5}
अनुमतं (for त्वत्क्षमं). — °) Ds. 4. 9 transp. च and
मम. T₁ G_{1.4.6} तु; G₈ न (for च). T₂ रोचते मम
मानद्. — °) Ds. 4. 9 T₁ G (except G₄) स (for यत्).
— °) Ds. 4. 9. 10 G₈ समाचर.

26 K₅ om. 26 (cf. v.l. 13). — °) B₈ G₅ प्रति-
पौरुषि (G₅ 'प) कान्; D₂ G₁ प्रातिपौरुषकान्; Ds. 4. 8 प्राप्तः
पौरुष (Ds 'पि) कान्; Ca. d. s as in text.

ब्रुवतस्तत्र मे वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
निशम्य पार्थिवाः सर्वे नानाजनपदेश्वराः ॥ २७
त्वयि संप्रतिपत्स्यन्ते धर्मात्मा सत्यवागिति ।
तस्मिंश्चाधिगमिष्यन्ति यथा लोभादवर्तत ॥ २८
गर्हयिष्यामि चैवैनं पौरजानपदेष्वपि ।
बृद्धबालानुपादाय चातुवण्यसमागमे ॥ २९
शमं चेद्याचमानस्त्वं न धर्मं तत्र लप्स्यसे ।
कुरुन्विगर्हयिष्यन्ति धृतराष्ट्रं च पार्थिवाः ॥ ३०
तस्मिँल्लोकपरित्यक्ते किं कार्यमवशिष्यते ।
हते दुर्योधने राजन्यदन्यत्क्रियतामिति ॥ ३१
यात्वा चाहं कुरुन्सर्वान्युष्मदर्थमहापयन् ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं लक्षयिष्ये च चेष्टितम् ॥ ३२

27 K₅ om. 27 (cf. v.l. 13). — °) Ds. 4. 9
ब्रुवाणस्य च (for ब्रुवतस्तत्र). D_{1.7} S (except T₂) तस्य
(for तत्र). — °) K₁ D₇ विभो (for हितम्). T₁ G_{1.5}
धर्मकामार्थसहितं. — °) D_{1.2} श्रुत्वा तु (D₂ च); D₈
विश्वस्य (for निशम्य).

28 K₅ om. 28 (cf. v.l. 13). — °) G_{8.4} M
संप्रतिपत्स्यन्ति. Ca. d cite संप्रपत्स्यन्ते. — °) T₁ सत्यवानिति.
— °) K₄ Ds. 6. 8 अस्मिन् (for तस्मिन्).

29 K₅ om. 29 (cf. v.l. 13). — °) K_{1.2} D₁₋₄.
7. 9. 10 T₂ गर्हयिष्यन्ति. K₁ ते चैनं; K₂ ते नूनं; Ds. 4 G_{8.4}
चैवैतान्; T₁ G_{1.2.5} M_{1.2} 'नान् (for 'नं). — °) K₄
B_{1.2.5} D (except D₇) T₂ चातुर्वर्ण्यं (Ds 'वर्ण्यं) समागते
(Ds 'मे).

30 K₅ om. 30 (cf. v.l. 13). — °) S (except T₂)
धर्मं (for शमं). K₄ B D (except Ds-8.10) वै (for
चेद्). D₂ सन् (for त्वं). — °) B_{1.2.4.5} Dn Ds
D_{1.2-9} नाधर्मं; D₂ स धर्मसु; D₁₀ T₂ न शमं (for न धर्मं).
B₈ नाधर्मं प्रतिपत्स्यसे; T₁ G M धर्मं तत्र न लप्स्यसे. — °)
K₄ Ds. 6. 8 T₂ पार्थिवं.

31 K₅ om. 31 (cf. v.l. 13). — °) D_{1.2} तत्र
दुर्योधनो राजा (D₂ राजन्). Ca. d. s cite हते (as in text).
— °) D₂ किम् (for यद्).

32 K₅ om. 32 (cf. v.l. 13). — °) K₂ D₁₀ गत्वा;
B₈ यद्वा; Ds योद्धा; Ds. 4. 9 T₂ तथा; Ca. d यात्वा (as in
text). — °) Ds. 4. 9. 10 वि- (for च).

33 K₅ om. 33 (cf. v.l. 13). — °) K₁ यु(m
बु) ध्वा च कारिकां; K₂ M₂ युद्धाभिकारिकां (M₂ 'तां);

कौरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकाम् ।
 निशाम्य विनिवर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३३
 सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ।
 निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ ३४
 मृगाः शकुन्ताश्च वदन्ति घोरं
 हस्त्यश्चमुख्येषु निशामुखेषु ।
 घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि-
 वर्णान्बह्वन्पुष्यति घोररूपान् ।
 मनुष्यलोकक्षपणोऽथ घोरो
 नो चेदनुप्राप्त इहान्तकः स्यात् ॥ ३५

शस्त्राणि पत्रं कवचात्रथांश्च
 नागान्ध्वजांश्च प्रतिपादयित्वा ।
 योधाश्च सर्वे कृतनिश्चिन्नास्ते
 भवन्तु हस्त्यश्चरथेषु यत्ताः ।
 सांग्रामिकं ते यदुपार्जनीयं
 सर्वं समग्रं कुरु तन्नरेन्द्र ॥ ३६
 दुर्योधनो न ह्यलमद्य दातुं
 जीवंस्तवैतन्नृपते कथंचित् ।
 यत्ते पुरस्तादभवत्समृद्धं
 द्यूते हतं पाण्डवमुख्य राज्यम् ॥ ३७

C. 5. 71. 37
 B. 5. 71. 42
 K. 5. 72. 42

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

B1. 8. 5 D1. 7 T G1. 2. 4. 5 M1 युद्धाधिकारिणां (B8 G4 °र्णी;
 D1. 7 M1 °तां); D2 बुद्धा विकारिणां; D8-6. 9 युद्धाधिकार-
 (D5. 6 °रि)णं; Cd युद्धाधिकारिकां; Cs as in text. — °)
 K4 B D (except D1) T2 G8 निश (D2 °य)स्य. — °)
 G5 भरतर्षभ (for तव भा°).

34 K5 om. 34 (cf. v.l. 13). — °) K1 D8 D1 च;
 K2 D6 G1-8. 8 इह (for हि). Dn1 D8. 4. 9 पश्यामि; D7
 रूपाणि (for सर्वाणि). G4 निमित्तानि सहस्राणि. — °)
 D8 दृष्ट्वा; D7 यथा (for तथा).

35 K5 om. 35 (cf. v.l. 13). — °) D8 निशामुखे
 च; D6 तथा रथेषु; G8. 4 M निशामये च. — °) K2 D2 च;
 T1 G1 अति- (for अथ). K4 B Dn D8 D8-10 T2
 मनुष्यलोक (D9 °के)क्षयकृतसुघोरो (Dn1 °सुघोरात्; D8 °रस
 सघो); D1 मनुष्यलोकः कृपणश्च घोरो. — °) K1. 4 D8-8. 7-9
 T2 Cd. s न (for नो). K2. 4 S (except T2 G4) इह
 (for अनु-). Dn1 D8 D8. 10 S (except T2) इवातंकः;
 Cn. s as in text. D1 इहानु कस्मात्.

36 K5 om. 36 (cf. v.l. 13). — °) D8. 4. 9 T2
 अस्त्राणि. K4 B (except B8) D (except D8 D1. 7. 10)
 T2 यंत्रं; Ca. d पत्रं (as in text). Cn कवचा; Cnp
 कवचान् (as in text). K1 कवचायुधानि; B कवचा
 रथांश्च; D2 G5 M कवचं रथांश्च; G4 पवनान्त्रथांश्च. ☞ Cn:
 कवचा कवचानि वर्माणि सुपां सुलुगिति सुपो डादेशः । नान्त-
 पाठे पुंस्त्वमाप । ☞ — °) K4 B Dn D8 D8. 6. 8 T2

हयान्; G4 ग्रहान् (for ध्वजान्). K1 S (except T2)
 °पादयस्व; K2 °पादयामि; D7. 10 °पादयध्वं; Cs as in
 text. — °) G5 M8-8 योधाः. K4 B Dn D8 D2. 6-8. 10
 T2 G2 M2. 5 °निश्चिन्नास्ते (B8 G2 °श्च); D8. 4. 9 °युद्धनिष्ठाः;
 T1 G8. 4 °विश्र (G8 °विक्र)माश्र. — °) K1 D1. 2 G1. 3. 5
 M1 भवन्ति. S (except T2 G1. 4) युक्ताः (for यत्ताः).
 D8. 4. 9 हस्त्यश्चमुख्याश्च रथेन युक्ताः. — °) K2 सज्जं (for
 सर्वं). K2 वै; D1 M4 ते; D6 तं (for तन्).

37 K5 om. 37 (cf. v.l. 13). — °) K2. 4 D1. 8 G5
 तथा (for तव). — °) D7 G5 M2. 4 यस्; G8 तत् (for
 यत्). — °) K1 D10 जितं (for हतं).

Colophon missing in K3; K5 D5. 6. 8 T2 om. it.
 — Sub-paran: K1. 2 B Dn D8 D1. 2. 7. 10 T1 G1 M
 भगवद्गीता. — Adhy. name: M वामुदेववाक्यं. — Adhy.
 no. (figures, words or both): D7 T1 G2. 8 M2. 8. 5
 74; G1. 4 75; G6 M1. 4 73. — S'loka no.: Dn 42;
 D8 43.

72

☞ This adhy. is missing in K3 (cf. v.l. 5.
 32. 15).

1 K2. 4. 5 Dn D8 D8. 7. 8. 10 T2 भीम उवाच; G M
 भीमः. — °) K5 Dn1 भीषये; S (except G4) भीषय.

७२

भीमसेन उवाच ।

यथा यथैव शान्तिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ।
 तथा तथैव भाषेथा मा स युद्धेन भीषयेः ॥ १
 अमर्षी नित्यसंरब्धः श्रेयोद्वेषी महामनाः ।
 नोग्रं दुर्योधनो वाच्यः सास्त्रैर्वैनं समाचरेः ॥ २
 प्रकृत्या पापसत्त्वश्च तुल्यचेताश्च दस्युभिः ।
 ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पाण्डवैः ॥ ३
 अदीर्घदर्शी निष्ठूरी क्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ।
 दीर्घमन्युरनेयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥ ४
 म्रियेतापि न भज्येत नैव जह्यात्स्वकं मतम् ।
 तादृशेन शमं कृष्ण मन्ये परमदुष्करम् ॥ ५

Ds. 4. 9 मा स युद्धेर्विभीषयेः.

2 ^a) Dn2 S (except T2 G2; M1 *inf. lin.* as in text) अमर्षीत; Ds. 4. 9 स मूर्खो (for अमर्षी). K1 (m as in text) D10 T1 G1. 5 M1 (*inf. lin.*) नित्यसंरंभः; K4 B Dn Ds D3-9 T2 जातसंरंभः. — ^b) D1. 10 अस्मद्वेषी; G1. 8-5 M श्रेयो द्वेषि (M1 *inf. lin.* श्रियो द्वेषि; M5 श्रेयो दृष्टि). K1. 5 D1. 10 दुरात्मवान्; G2 महात्मनां (for महामनाः). — ^c) K5 G2. 4 सास्त्रा चैनं (G2 ^व); D2 सांत्वो नैव; Ds. 4. 9 सांत्वोपेतं. K2 समाचरे; Ca. s as in text.

3 ^a) K1. 2 D1. 2 ^{शीलः}; D1 M1 ^{चेताः}; T1 G1. 4 ^{संधिः}; G2. 8. 5 M (M1 *inf. lin.*) ^{संधः} (for ^{सत्त्वः}). — ^b) K5 B (except B3) Dn Ds D5. 6. 10 T2 G8 तु; G2 स (for च).

4 ^a) K2. 5 निष्ठूरः; D3. 4. 5 m. 9 पापात्मा; D1 दुष्टात्मा; Cs as in text. — ^b) Ds. 4. 9 क्षेप्ता तुल्यपराक्रमी. — ^c) K2. 4 D1. 2 (m as in text) अमेयः; Ds. 4. 9 अतेजाः; G4 अनीशः; Ca. d as in text. — ^d) Ds. 4. 9 दुरात्मा (for पापा^०).

5 ^a) G8. 5 M म्रियेद् (for म्रियेत). — ^b) Ds न वै (for नैव). K2 स्वकं प्रियं; Dn2 (*sup. lin.*) स्वभावकं; S (except T2) स्वकर्म त(T1 ^{कृ})त् (for स्वकं मतम्). — ^c) K5 D10 (*sup. lin.* as in text) तादृशे तु. K1. 5 B8-5 D (except D1. 2. 3) शमः. — ^d) K1. 5 B8-5 D (except D1) ^{दुष्करः}; G5 ^{दुस्सहं}.

6 ^a) K2 अनाधीनः; K4 D1 नाधीनः; Ca. d. s as in text. — ^b) K2. 4 B (except B2) Dn T1 G1. 8. 5 M1

सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ।
 प्रतिहन्येव सुहृदां वाचश्चैव मनांसि च ॥ ६
 स मन्युवशमापन्नः स्वभावं दृष्टमास्थितः ।
 स्वभावात्पापमन्वेति तृणैस्तुन्न इवोरगः ॥ ७
 दुर्योधनो हि यत्सेनः सर्वथा विदितस्तव ।
 यच्छीलो यत्स्वभावश्च यद्वलो यत्पराक्रमः ॥ ८
 पुरा प्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयम् ।
 इन्द्रज्येष्ठा इवाभूम मोदमानाः सबान्धवाः ॥ ९
 दुर्योधनस्य क्रोधेन भारता मधुसूदन ।
 धक्ष्यन्ते शिशिरापाये वनानीव हुताशनैः ॥ १०
 अष्टादशमे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।

त्यक्तधर्मा. B8 T1 G1. 5 अनृतप्रियः (for प्रियानृतः). K5 त्यक्तधर्मपरानतः (sic). — ^c) K1. 2. 5 D1. 10 निहंति च (for प्रतिहन्ति). — ^d) G2-5 M वचांसि च (for वाचश्चैव). T1 G1 मनांसि च वचांसि च.

7 ^b) B (except B4) Dn2 Ds D3-5. 9 T2 G5 स्वभावात् (for ^व). B1-3 तुष्टिः; B5 Ds दुष्टिः; Ca दुष्टिः (as in text). K2 D2-4. 9 आश्रितः (for आस्थितः). N (except K2 D1. 7; K8 missing) T2 अभ्येति (for अन्वेति). — ^d) B3 तृणात् (for तृणैः). K2 D10 तुन्नः; K4. 5 B Dn Ds D1-8. 8. 9 T G8 छन्नः; G2 स्विन्नः; Ca स्विन्नः; Cd तुन्नः (as in text).

8 ^a) K1. 2. 5 D1 जयत्सेनः; B8 हि दुष्टेष्टः; Ds Ds. 4. 9 तु यच्छीलः; D1. 2 यथा कृष्णः; S हृषीकेश (for हि यत्सेनः). — ^c) D1 ^{प्रभाव} (for ^{स्वभाव}). — ^d) K4 D5. 6. 8 यद्वनो (for यद्वलो).

9 ^b) M सहमित्रास् (M5 सुहृन्मित्रास्). G2 प्रसुप्तास्ते तदा वयं.

10 ^a) S (except T2) क्रोधस्तु (for क्रोधेन). — ^b) K4 B (except B3) D10 भरता; Ds भविता (sic); D1-4. 9 S (except T2) भारतात्. — K5 (hapl.) om. 10^०-11^०. — ^c) K2 धक्ष्यन्ति; D1. 8. 4. 9 T1 G धक्ष्यते; M1 धक्ष्येद्भि. — ^d) D1. 2 तृणानि (for वनानि). D1 एव (for इव). K1 हुताशिना; K2 D1-4. 7-9 S हुताशनः.

11 K2 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^b) Ds. 4. 9 पुरुषोत्तम (for मधु^०). — ^c) Ds. 4. 9 वै संचिच्छिदुर (for समुच्चि^०). — ^d) Ds. 4. 9 एव (for स-).

ये समुच्चिच्छिदुर्ज्ञातीन्सुहृदश्च सवान्धवान् ॥ ११
 असुराणां समृद्धानां ज्वलतामिव तेजसा ।
 पर्यायकाले धर्मस्य प्राप्ते बलिरजायत ॥ १२
 हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजयः ।
 बहुलस्तालजङ्घानां कृमीणामुद्धतो वसुः ॥ १३
 अजबिन्दुः सुवीराणां सुराष्ट्राणां कुशद्विकः ।
 अर्कजश्च बलीहानां चीनानां धौतमूलकः ॥ १४
 हयग्रीवो विदेहानां वरप्रश्च महौजसाम् ।
 बाहुः सुन्दरवेगानां दीप्ताक्षाणां पुरुरवाः ॥ १५

सहजश्चेदिमत्स्यानां प्रचेतानां बृहद्वलः
 धारणश्चेन्द्रवत्सानां मुकुटानां विगाहनः ॥ १६
 शमश्च नन्दिवेगानामित्येते कुलपांसनाः ।
 युगान्ते कृष्ण संभूताः कुलेषु पुरुषाधमाः ॥ १७
 अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसंभृतः ।
 दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ॥ १८
 तस्मान्मृदु शनैरेनं ब्रूया धर्मार्थसंहितम् ।
 कामानुबन्धबहुलं नोग्रमुग्रपराक्रमम् ॥ १९
 अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः ।

C. 5
B. 5
K. 1

12 ^a) Ds. 4. 9 S (except T₂) प्रवृद्धानां (for समृ°).
 — ^d) K₅ B D (except D_{1. 5. 9}) T₂ (*inf. lin.* as in
 text) कलिर (for बलिर).

13 ^a) D₁ S (except T₂ G₄) हैहयानां. K₅ B Dn₁
 D_{2. 7. 10} G_{1. 2} मुदावर्तो (G_{1. 2} °तिः); D_{1. 8. 4} G₄ उपावर्तो
 (G₄ °र्तो); T₁ G_{8. 5} M_{1. 2} उदावर्ती. — ^b) K₅ मायानां;
 M₈₋₅ नीचा° (for नीपा°). — ^c) K₅ तु जलघ्नानां; D₁
 तारजघानां. — ^d) D₄ कृषीणाम्; D₉ वृष्णीनाम्; a few
 MSS. क्रिमीणाम्. K₁ कृषीणां मुद्गलो; K₂ हृषीणां मुद्गलो;
 K₅ ऋषीणां मुजलो; D₁ क्रिमीनां सुहृतो; D₁ कृमीणां युगलो;
 T₁ G कृमीणां (G₈ ऋषीणां) मुद्गलो. D₂ T₃ M उद्धतो;
 D₉ उद्धवो (for उद्धतो).

14 ^b) K₅ M_{4. 5} सु (M₄ सौ)वीराणां; M₁ (*sup. lin.*). 2
 कुणिकानां (for सुराष्ट्राणां). K_{1. 2. 5} D_{8. 10} कुशद्विपः; K₄
 रथाद्विकः; B Dn₂ D₈ D_{1. 2. 5. 6} T₂ रूपद्विकः (B₈ स्वप-
 र्दिकः); Dn₁ D_{8. 4. 9} अथाद्विकः. — ^c) D₈ D₇ अलर्कः; S
 अजक° (for अर्कज°). K_{1. 2} D_{7. 9} बलाहा (D₇ °का)नां; K₅
 बलानां च; G_{2. 5} कलिंगानां. — M₂ om. 14^a-16°. — ^d)
 D₈ D_{8. 4. 9} नीपानां; T₁ G₂₋₄ वैनानां; T₂ वीराणां. K₁
 दौतमूलकः; K₂ दूत°; K₅ दौनु°; Dn₁ D_{8. 4. 9} चौर°; D₅
 धौतमूलिकः; D₈ धौति°; T₁ G_{8. 4} M₁ धौ (G₄ द्वै)तमोहकः;
 G_{1. 2. 5} °मोहनः; M₈₋₅ °माहुकः.

15 M₂ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^b) B Dn₁
 D_{2-4. 9. 10} T₂ वरयु°; Dn₂ D₆ वरसु°; D₈ D₁₀ (*sup. lin.*)
 वनेयु°; D_{5. 8} वरज°; G₄ परभू° (for वरप्र°). K₁ G_{8. 4}
 M_{8. 4} मनौजसां. T₁ G_{8. 5} व (T₁ प)रश्च प्रमनौकसां; G₁
 परविस्त्रो वनौकसां; G₂ वरप्रीहो वनौकसां. — ^c) K₁ वहः;
 K_{2. 5} D_{1. 7} वाहः; Dn₁ D_{4. 6} बाहुः (for बाहुः). K₄ Dn
 D_{8. 6. 8. 9} T₂ वेषाणां (or वेशानां); D₇ वंशानां.

16 M₂ om. 16^{abc} (cf. v.l. 14). — ^a) K_{1. 2. 5} D₇
 समाजः (for सहजः). K_{1. 5} D₇ चेदि (K₅ चैव)मुख्यानां;

D₁ चेदिवत्सानां. G₅ सजयश्चेतिस्वनतां. — ^b) K₄ B D
 T₂ प्रवीराणां; T₂ वृकाणां च; G₁ वृखादानां; G₂₋₄ M₈₋₅
 प्रखा (G₈ °ख्या-; G₄ °घा)ता°; G₅ मतस्या°; M₁ प्रवादा°
 (for प्रचेता°). K₄ हर्षोद्ग्रहः; B Dn D₈ D_{1. 5. 6. 8. 10}
 वृपध्वजः; D₂ नृपध्वजः; D_{8. 4. 9} नृपोद्ग्रहः; T₁ G₅ वृपोत्सवः;
 G_{1. 2} M (M₂ om.) वृपोद्ग्रहः; G₈ मनोद्ग्रहः; G₄ वृपोध्वगाः
 (for बृहद्वलः). — ^c) K_{1. 2. 5} B₃ D_{1. 5. 8} वारणश. K₃
 चंडवत्सानां; K₄ B_{2. 4} Dn D₈ D_{6-7. 10} चंद्रवत्सानां; B_{1. 8. 5}
 D_{8. 3. 9} T₂ चंद्रवंशानां; D₈ G₄ चेदि°. — ^d) K₁ सुदुग्धानां;
 K₂ B₂ सकुहा°; K₅ सुधन्वा°; B₈ स्वकुंभा°; D₈ मुकुंदा°;
 D_{5. 8} उत्कटा°; D₇ सुकुद्धा°; D₁₀ मुकुटी°; T₁ G_{1. 5} करंध्राणां;
 G₂ आंध्राणां च; G_{8. 4} M_{1. 8} करंधानां; M_{2. 4} (*inf. lin.*)
 कबंधानां. K₅ विहायनः; D₇ विमोह°; G₂ विराह°; G₄
 विशोभ°; G₅ वशो हि नः; M_{8. 4} (*inf. lin.* as in text)
 विशाहनः.

17 G₈ om. 17. — ^a) K_{2. 5} B₅ Dn₁ D_{8. 4. 9} समश्च;
 G₅ दमश्च. D₁ गमश्चंदनवेगानां. — ^b) A few MSS.
 °पांसनाः. — ^c) K₅ B_{8. 4} Dn₂ D₈ D_{6. 7. 10} (*sup. lin.*)
 T₂ कुले कु (K₅ च)पुरुषाधमाः.

18 ^a) D_{8. 4. 9} अयं च (for अप्ययं). — D₈ (hapl.)
 om. 18^b-21^b. — ^b) K_{1. 2} युगांतः. K₄ कालसंमतः.

19 D₈ om. 19 (cf. v.l. 18). — ^a) D_{8. 4. 9} मृदुः;
 T₂ (by corr.) मृद्युः (for मृदु). K₅ दुःशासनैर (for
 मृदु शनैर). K_{1. 2} m D_{8. 4. 9} एवं; K₄ B Dn D₈ D₆₋₇ T₂
 ब्रूयाः (for एनं). — ^b) K₂ त्वं ब्रूया धर्मसंहितं; K₄ B
 Dn D₈ D₆₋₇ T₂ धर्मार्थसंहितं हितं (Dn₁ वचः). — ^c)
 K₄ B (except B₄) Dn₂ D_{2. 10} G₈ M कामानुबंधं बहुलं;
 G₄ कामानुबंधमधुरं; Cn as in text. — ^d) G₄ कूरं न
 (for नोग्रम्). K_{4. 5} B D (except D_{8. 4. 9. 10}; D₈ om.)
 T₂ उग्रपराक्रम (D_{8. 2} D₂ T₂ °मः).

20 D₈ om. 20 (cf. v.l. 18). — ^b) K₅ T₁ G₄

C. 5. 27⁷⁶
B. 5. 74. 20
K. 5. 73. 20

नीचैर्भूत्वानुयास्यामो मा स नो भरता नशन् ॥ २०
अप्युदासीनवृत्तिः स्याद्यथा नः कुरुभिः सह ।
वासुदेव तथा कार्यं न कुरुननयः स्पृशेत् ॥ २१
वाच्यः पितामहो वृद्धो ये च कृष्ण सभासदः ।

भ्रातृणामस्तु सौभ्रात्रं धार्तराष्ट्रः प्रशाम्यताम् ॥ २२
अहमेतद्वीम्येवं राजा चैव प्रशंसति ।
अर्जुनो नैव युद्धार्थी भूयसी हि दयार्जुने ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः केशवः प्रहसन्निव ।
अभूतपूर्वं भीमस्य मार्दवोपगतं वचः ॥ १
गिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके .
मत्वा रामानुजः शौरिः शार्ङ्गधन्वा वृकोदरम् ॥ २

संतेजयंस्तदा वाग्भिर्मातरिश्वेव पावकम् ।
उवाच भीममासीनं कृपयाभिपरिप्लुतम् ॥ ३
त्वमन्यदा भीमसेन युद्धमेव प्रशंससि ।
वधाभिनन्दिनः क्रूरान्धार्तराष्ट्रान्मिमर्दिषुः ॥ ४
न च स्वपिपि जागर्षिं न्युञ्जः शेषे परंतप ।

अधी(G₄ °नी)धराः (for अधश्चराः). — K₈ om. 20^c-22^d.
— °) T₁ G_{1.5} M स्थित्वा; G₈ भूयो (for भूत्वा). M₃₋₅
अनुपास्यामो. — °) = 5. 74. 18^d. D_{8.4.9} T₂ न; C_a. d
मा (as in text). K₄ [अ]स्मात्तो; D_{2-7.9} T₂ [अ]स्मात्तो
(for स नो). T₁ G (except G₈) M₁ (inf. lin.). 8. 4 ते
(for नो). K_{1.2} T₁ G₄ भारता. D_{8.4.9} S नशुः;
C_a. d as in text.

21 D₈ om. 21^a (cf. v.l. 18); K₈ om. 21 (cf. v.l.
20). — °) G₈ कुरुंश्च (for कुरुन्). G₈ M₁ अयशः
(for अनयः).

22 K₈ om. 22 (cf. v.l. 20); K₄ om. 22^b-23^c.
— °) D_{1.2} तस्य; D_{3.4.9} S (except T₂ G₈) तत्र (for
कृष्ण). — °) G_{1.5} सौहार्दं; C_a सौभ्रात्रं (as in text).

23 K₄ om. 23^{abc} (cf. v.l. 22). — °) M_{1.2} एवं;
C_a एतत् (as in text). K_{2.5} D₇ एनं; M_{1.2} एतत् (for
एवं). — °) D_{1.2} D_{8-7.10} M₁ एवं (for एव). K₅ B₂
S (except M_{1.2}) प्रशाम्यति (for प्रशंस°). — °) K₅
भुविष्ठा हि; G₈ ह्युदासीनो; C_a as in text. T₁ G_{1.3.4} M
नो; G₂ मे (for हि).

Colophon missing in K₈; D_{6.6.8} T₂ om. it.
— Sub-parvan: K_{1.2.5} B D_n D₈ D_{1.2.7.10} T₁ G₁
M भगवद्गीता. — Adhy. name: D₂ भीमसेनवाक्यं; M₁
भीमवाक्यं; M₂₋₅ भीमसेनवचनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): K₁ (marg. sec. m.) D₇ T₁ G_{2.8}

M_{2.8.5} 75; G_{1.4} 76; G₈ M_{1.4} 74. — S'loka no.:
D_{n1} 23; D₈ 66.

73

This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5.
32. 15).

1 °) K₂ D_{1.2} G_{1.8-5} M स तत् (for एतत्). G₈
तच्छ्रुत्वा तु महा°. — °) K₄ B D_{n2} D₈ D_{6.6.8.10}
(sup. lin.) मार्दवोपहितं.

2 °) T₁ G_{1.5} तु; G₂ च (for तत्). — °) T₁ G_{1.5}
घर्मदीधितेः; T₂ (inf. lin.) G₃₋₄ M इव तेजसः (for इव
पावके). — K₈ (hapl.) om. 2^c-3^b. — °) D_{8.2} M
राजानुजं; C_a as in text.

3 K₈ om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — °) D_{7.10} भीमसेनं
सः (for भीममासीनं). — °) G_{4.5} हि (for अभि-).

4 Before 4, K_{1.4} B_{2.5} D₈ D_{2.5.8} ins. भगवानुवाच;
K_{2.5} B_{1.8.4} D_n D_{8.4.6.7.9.10} T₂ श्रीभगवानुवाच (D_{8.4}
om. 3^c); G₈ श्रीकृष्णः. — °) T₂ (by corr.) G₈₋₅ M_{1.2}
स (M_{1.2} यस्य त्वं सदा; M₈₋₅ न त्वं यदा (for त्वमन्यदा).
T₁ G₁ ननु स त्वं सदा भीम; G₈ ननु त्वं सर्वथा भीम.
— °) G_{2.8.5} युद्धाभिनन्दिनः. K₁ क्रोधात्; D₁ S (except
T₂) पापान् (for क्रूरान्). — °) K₁ प्रमर्दिषुः; K₄ D_{8-4.9}
S (except T₁ G_{1.2}) विमर्दिषुः (D₈ °तुं); C_a. d as in text.

5 °) S (except T₂) क्रुद्धः; C_a न्युञ्जः (as in text).
K₈ निशि न्युञ्जः; D_{8.4.9} शुष्यसे च (for न्युञ्जः शेषे).

घोरामशान्तां रुशतीं सदा वाचं प्रभापसे ॥ ५
 निःश्वसन्नश्विवर्णेन संतप्तः स्वेन मन्युना ।
 अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ॥ ६
 एकान्ते निष्टनञ्शेषे भारते इव दुर्बलः ।
 अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्तेऽतद्विदो जनाः ॥ ७
 आरुज्य वृक्षान्निर्मूलान्गजः परिभुजन्निव ।
 निघ्नन्पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन्परिधावसि ॥ ८
 नास्मिञ्जनेऽभिरमसे रहः क्षियसि पाण्डव ।
 नान्यं निशि दिवा वापि कदाचिदभिनन्दसि ॥

— °) Ds. 4 अशीतां (for अशान्तां). K1 B1.4.5 Dn D1.2.6.7 Ca.d.s रूपतीं; B2.8 Ca.p उपतीं; Ds.4.9 उशतीं; G2.8 रुदतीं.

6 °) K4 B Dn D3-8.8.9 T2 (before corr.) अग्निवत्तेन; Ca.d.s अग्निवर्णेन (as in text). S (T2 by corr.) विनिश्चसन्नश्विवर्णः. — °) T1 G1.5 संक्रुद्धः स्वे (T1 ते) न तेजसा. — °) T1 G4.5 विधूम; G3 निर्धूत; M निर्धूम (for सधूम).

7 °) K (K3 missing) B4 D1-8 T2 Ca.d निःश्वसन् (for निष्टनन्). — °) K1 D2.5-7 T1 G1.5 M3-5 त्वा (for त्वां).

8 °) K4 D1 Cd आभज्य; K5 B1.2.6 Dn1 D6-9 G1 Ca आरुज्य; Cn.s आरुज्य (as in text). K5 निखिलान्; D1 उन्मूल्य; S (except T2 G3.4) उन्मूलान्; Ca निर्मूलान् (as in text). — °) Dn1 मत्तः; Ds.4.9 गजान्; S (except T2) भंजेः (for गजः). K1.4.5 B4 D (except Ds D1) T2 Ca.d.s परिरुजन्; K2 प्रविरुजन्; T1 G M परिभवन् (for 'भुजन्). — K5 (hapl.) om. 8^c-11^b. — °) S (except T2 M2) पद्भ्यां (for पद्भिः). Ds.4.9 चापि (for भीम). — °) K1 निधुनन्; K4 D1.8-6.8.9 T2 निष्टुरं; D7 निःश्वसन्; G2 निनदन्; Ca निष्टनन् (as in text). K3 तिष्ठन्निपरिधावसि.

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 8). — °) B4 Dn1 D5.6.8 T2 Ca जने न; G8 जने हि (for जनेऽभिः). — K4 om. 9^b-10^c. — °) K1.2 D1 T2 G2-4 M क्षियसि; B Dn Ds D2-10 T1 G1.5 क्षियसि (N. B. In D MSS. प and य are almost indistinguishable); Cd क्षियसे; Ca.s क्षियसि (as in text). — °) K1.2 त्वं; Ds2 अन्यत्; D1.10 अक्षं; S (except T2 G2) अक्षन् (for अन्यं). G2 अपि (for निशि). B D (except D1) T2 G2.4 M2 च (for वा). — °) Ds D7 m T1 G1.5 अपि (for अभिः).

अकस्मात्सयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
 जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ॥ १०
 भुकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विलिहन्निव ।
 अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ॥ ११
 यथा पुरस्तात्सविता दृश्यते शुक्रमुच्चरन् ।
 यथा च पश्चान्निर्मुक्तो ध्रुवं पर्येति रश्मिवान् ॥ १२
 तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्य व्यतिक्रमः ।
 हन्ताहं गदयाभ्येत्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ १३
 इति स मध्ये भ्रातॄणां सत्येनालभसे गदाम् ।

C. 5. 2753
B. 5. 75
K. 5. 74

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 8); K4 om. 10^{abc} (cf. v.l. 9). — °) D2 अकामः स्मयं; S (except T2) अस्वस्थो- (T1 G2 °स्थः) स्मयं; Ca.d as in text. — °) K1 D8 अभि-; K2 D1 G4.5 आसे; D2.7 आस्ते; Ca.d आस्से (as in text). D2.9 तुदं; D3.4 तुदं (for रुदं). — After 10^{ab}, D8 reads 11^c-13^b. — °) T1 G1.2.5 असे; G8.4 M अंष्ट्रो (for जान्वोर्). K1.2 Ds.4.9 आस्थाय; T1 G2 M3.4 (inf. lin. as in text) आदाय (for आधाय). — °) K1.2 Ds2 T1 आसे; D1 आसे; (for आस्से). Dn1 Ds.4.9 प्रपीडितः; D7 m.10 निमीलितः; Ca.d प्रमीलितः (as in text).

11 K5 om. 11^{ab} (cf. v.l. 8). — °) Some MSS. भुकुटीं. D7.10 वै (for च). Ds.4.9 ततः (for पुनः). — °) K4 B Dn Ds D2.5-8.10 T2 विदशन्; Ds.4.9 एव लिहन् (for विलिहन्). G4 ओष्ठौ परिलिहन्निव. — For sequence of Ds cf. v.l. 10. — °) D1.2 वीर (for भीम).

12 For sequence of Ds cf. v.l. 10. Ds (hapl.) om. 12^{ab}. — °) T1 G1.8.4 M4 (inf. lin.) सवितुर् (for सविता). — °) T1 G8.4 Cd शुक्रः; Ca शुक्रः; Cs शुक्रं (as in text). — K5 (hapl.) om. 12^{cd}. — °) K2 G3 M2 तथा (for यथा). — °) B2.8 Ds1 T1 G2 M4.5 रश्मिवान्. — After 12, G5 reads 15^{cd}.

13 For sequence of Ds cf. v.l. 10. — °) Ds G5 यथा; Cs तथा (as in text). K5 D1 सर्वं; Cs सत्यं (as in text). D1 ब्रवीम; Cs ब्रवीमि (as in text). K2 एष; K4 B2 Ds.4.9 एव; Cs एतत् (as in text). — °) G2 M4 (inf. lin.) सत्य- (for तस्य).

14 °) G2.8 M1.8 आलंब (M2 °भसे; Ca.d आलभसे (as in text). — °) K4 B Dn1 Ds D1.5.6.8.10 G8 ध्रियते (B8 हीयते); Ds.4.9 यतते; D7 हीनेव; Ca.d

C. 5. 2753
E. 5. 75. 14
K. 5. 74. 14

तस्य ते प्रशमे बुद्धिर्धीयतेऽथ परंतप ॥ १४
अहो युद्धप्रतीपानि युद्धकाल उपस्थिते ।
पश्यसीवाप्रतीपानि किं त्वां भीभीम विन्दति ॥ १५
अहो पार्थ निमित्तानि विपरीतानि पश्यसि ।
स्वप्नान्ते जागरान्ते च तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १६
अहो नाशंससे किंचित्पुंस्त्वं क्लीब इवात्मनि ।
कश्मलेनाभिपन्नोऽसि तेन ते विकृतं मनः ॥ १७
उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रविषीदति ।
ऊरुस्तम्भगृहीतोऽसि तस्मात्प्रशममिच्छसि ॥ १८
अनित्यं किल मर्त्यस्य चित्तं पार्थ चलाचलम् ।

वातवेगप्रचलिता अष्टीला शाल्मलेरिव ॥ १९
तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी ।
मनांसि पाण्डुपुत्राणां मज्जयत्यष्टवानिव ॥ २०
इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणम् ।
यदीदृशं प्रभापेथा भीमसेनासमं वचः ॥ २१
स दृष्ट्वा स्वानि कर्माणि कुले जन्म च भारत ।
उत्तिष्ठस्व विपादं मा कृथा वीर स्थिरो भव ॥ २२
न चैतदनुरूपं ते यत्ते ग्लानिररिंदम ।
यदोजसा न लभते क्षत्रियो न तदश्नुते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

धीयते (as in text). Ks Ds. 4. 7. 9 च (for स्य).

15 ^a) Ks B D (except D1-4. 9) T2 अहो युद्धाभि-
कांक्षाणां (Ds D1 °णि). — Gs reads 15^{ad} after 12.
— ^e) Ds चेतसा; D2 पश्यसे (for पश्यसि). Ks B Dn
Ds. 6. 8. 10 T2 चेतांसि विप्रतीपानि; Ds. 4. 9 T1 G M पश्यसे
वासमृद्धानि; D1 ये तां विप्रतिमानिर्की. Ca. d cite अप्रती-
पानि (as in text). — ^d) Ks B Dn2 Ds. 5. 6. 8. 10 T2
यत्वां; Ds यद्वा; D1 तं त्वा; T1 G1. 2 न त्वां; Gs M न त्वा
(for किं त्वां). Ks किं त्वां भीम वन्दति ते; Dn1 Ds. 4. 9
त्वं भीमार्थाञ्ज विन्दसि; D1 त्वा भीभीम विन्दति; G4 न त्वा
भीम विन्दति; Gs मनसा भीम नश्यति.

16 Bs om. 16^{ab}. — ^e) D1. 7 जाग्रतांते; S जाग्रदंते;
all comm. जागरांते (as in text). — ^d) = 18^d. Ms. 4
कस्मात् (for तस्मात्).

17 Ks om. from 17 up to 5. 74. 3; Gs. 4 om.
(hapl.) 17-18. — ^a) Ds. 4. 9 किं तु (for किंचित्).
— ^b) D1 इह (for इव). — Ks om. 17^e-20^d. — ^e)
Ds. 4. 9 अभिसंपन्नः (for अभिपन्नोऽसि). — ^d) D1 किं तु;
Ms-8 केन (for तेन).

18 Ks. 5 Gs. 4 om. 18 (cf. v.l. 17). — ^a) Ds2
D4. 9 Gs. 5 मे (for ते). — ^b) D1-4. 9 च (for ते). B
Dn Ds Ds2-10 T2 प्रतिस्मिदति (for प्रविषी°). — ^e) Ds. 4. 9
अनुकंपय°. — 18^d = 16^d.

19 Ks. 5 om. 19 (cf. v.l. 17). — ^b) B D (except
Ds. 4. 7. 9. 10) T2 Ms. 5 transp. चित्तं and पार्थ. Ks
Ds. 4. 9 बलाबलं; D1 बलं सुखं; Ca. d. s चलाचलं (as in

text). — ^e) Bs. 4 D1 वातवेगप्रतिहता (D1 °चला);
Ds. 4. 9 वातवेगेन बलिना. — ^d) Ks m अकूल; Ca. d. s
अष्टीला (as in text). Some MSS. शल्मलेर.

20 Ks. 5 om. 20 (cf. v.l. 17). — ^a) Ds. 4 तच्च
(for तव). Bs. 5 Dn1 Ds धिक्कृता (for विकृता). — ^d)
Ks Bs D (except Dn2 D1. 2. 7. 8. 10) मज्जयति; T2
(before corr.) Gs M1. 8-5 मज्जयसि. T1 G1. 2. 5 मज्ज-
यस्यष्ट्वेभसि.

21 Ks om. 21 (cf. v.l. 17). — ^e) Ds भाषयेथा
(for प्रभापेथा). — ^d) Ds. 4. 9 T1 G1. 4 M तव; T2
(inf. lin.) G2 ततः (for वचः). Gs M1. 8 (inf. lin.)
भीमसेन परंतप.

22 Ks om. 22 (cf. v.l. 17). — ^a) Gs अ; Ca स
(as in text). — Ks om. 22^e-23^d.

23 Ks. 5 om. 23 (cf. v.l. 17, 22). — ^b) S
(except T2) तेषु शांतिर् (for यत्ते ग्लानिर्). — ^e) M
यदि (for यद्). Ds. 4 तेजसा; Ca ओजसा (as in text).

Colophon missing in Ks; Ks. 5 om. it. — Sub-
parvan: K1. 2 B Dn Ds D1. 2. 5-8. 10 T1 G1 M
भगवद्गीता. — Adhy. name: Ds वासुदेववाक्यं; G1 भीम-
प्रोत्साहनं प्रति भगवद्बचनं; M भीमरोपदी (Ms °पोद्दी) पनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): K1 (marg.
sec. m.) Gs 77; Ds (sec. m.) 72; Ds 68; D1 T1
G1-8 Ms. 2. 5 76; T2 73; Gs M1. 4 75. — S'loka
no.: Dn1 23; Ds 89.

७४

वैशंपायन उवाच ।

तथोक्तो वासुदेवेन नित्यमन्युरमर्षणः ।
 सदश्वत्समाधावद्भभाषे तदनन्तरम् ॥ १
 अन्यथा मां चिकीर्षन्तमन्यथा मन्यसेऽच्युत ।
 प्रणीतभावमत्यन्तं युधि सत्यपराक्रमम् ॥ २
 वेत्थ दाशार्हं सत्त्वं मे दीर्घकालं सहोपितः ।
 उत वा मां न जानासि प्लवन्द्द इवाप्लवः ।
 तस्मादप्रतिरूपाभिर्वाग्भिर्मां त्वं समर्च्छसि ॥ ३
 कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चन माधव ।
 ब्रूयादप्रतिरूपाणि यथा मां वक्तुमर्हसि ॥ ४

74

☞ This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 K₁ om. 1-3 (cf. v.l. 5. 73. 17). — ^a) G₄ तथोक्ते वासुदेवे च. — ^o) D₁ Cd समाधावन; D₂ Ms-5 समाधाय; T₁ G M_{1.2} समाधू (G₄ °हू)य; Ca as in text. K₁ समाधावत्स गोविन्द; D₂. 4. 9 समाश्वसन्माधवं स.

2 K₄ om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, K_{1.2.5} Dn₁ D_{2-4.7.8.10} T₁ G_{1.2.4.5} ins. भीम उ° (resp. भीमः); B Dn₂ D₅ D_{1.5.6.9} T₂ भीमसेन उ° (D₁ om. उ°); K₄ (which om. 2-3) ins. भीम उ° (wrongly) before 4^{ed}. — D₇ om. 2. — ^a) D₁ M_{1.2} मा (for मां). — ^o) B Dn D₅ D_{5.6.8} T₂ अत्यर्थं (for अत्यन्तं). — ^d) B D (except D_{1.2.6.10}; D₇ om.) सत्यपराक्रम.

3 K₄ om. 3 (cf. v.l. 1); K₅ om. from 3 up to 5. 79. 7. — ^a) B₂₋₄ Dn D₅ D_{5.6.8} वेत्सि (for वेत्थ). K_{1.2} G₈ तत्त्वं; B_{3.4} Dn D₅ D_{5.6.8} G₄ सत्त्वं; D_{5.4.9} सर्वं (for सत्त्वं). D_{2.4.9} त्वं (for मे). — ^o) K_{1.2} D_{7.10} अथ (for उत). D₅ बालान् (for वा मां). B_{2.4} नाभिः; Dn₂ D_{5.6.8} नानु; Ms-5 मा न (for मां न). — ^d) K₂ D₅ प्लवं; Ms-5 प्लवान् (for प्लवन्). K_{1.2} D₇ G₄ M_{1.2} हवं; C₅ हवे (as in text). B D (except D_{1.2.7.10}) T₂ C₅ अप्लवे. — G₄ om. 3°-4^d. — ^o) B D (except D_{2.4.7.9.10}) T₂ अनभिरूपाभिः; G₅ अप्रतिरूपो हि. — ^f) D₇ transp. मां and त्वं. T₁ G_{1.2.5} समार्च्छसि; T₂ G₈ M (except Ms) समृ (Ms °मि)च्छसि; Ca.d समर्च्छसि (as in text).

तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनन्दन ।

आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समं परैः ॥ ५

सर्वथा नार्यक्रमैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ।

अतिवादापविद्वस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ ६

पश्येमे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः प्रजाः ।

अचले चाप्यनन्ते च प्रतिष्ठे सर्वमातरौ ॥ ७

यदीमे सहसा क्रुद्धे समेयातां शिले इव ।

अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥ ८

पश्यैतदन्तरं बाहोर्महापरिघयोरिव ।

य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पूरुषम् ॥ ९

4 K₅ G₄ om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) K₁ D_{7.10} च; K₂ त्वं (for हि). D_{5.8} °सेनस्य (for °सेनं मां). D₁ M_{3.5} मा (for मां). — ^o) D₁ G₂ मानवः (for माधव). — ^o) K₂ M₁ (inf. lin. as in text) अप्रतिरूपाभिर्. — ^d) K₂ नैवं; M₂ तथा (for यथा). D_{5.4.9} त्वं; M_{3.5} मा (for मां). D₁ इच्छ° (for अर्हे°).

5 K₅ om. 5 (cf. v.l. 3). — ^b) T₁ G_{1.5} वृष्णिपुंगव.

6 K₅ om. 6 (cf. v.l. 3). — T₂ (hapl.) om. 6^{ed}. — ^o) K₄ D_{5.4.7.9} अतिवादाति (K₄ D₇ °नु)विद्वस्; B_{2.3} अभिवादापविद्वस्; S (except G₄; T₂ om.) अपवादाप (T₁ °भिः; G₂ °दिः; M₃ °व)विद्वस्; Ca.d as in text.

7 K₅ om. 7 (cf. v.l. 3). — ^a) K₁ D_{1.7} T G₈₋₅ मे (for इमे). — ^o) K₁ Dn₁ D₅ D_{5.4.8.9} T₂ G₂ वा (for the first च). K₄ Dn D₅ D_{5.6} T₂ अप्रतिष्ठे (for अप्यनन्ते). Dn₁ D₅ D_{5.4.8.9} T₂ वा (for the second च). — ^d) K₄ Dn D₅ D_{5.6.8} T₂ अप्यनन्ते; D_{2.7.10} अप्रतिष्ठे; Ca.d प्रतिष्ठे (as in text). Dn₁ D_{5.4.9} चैव (for सर्व-). T₁ G M सु (T₁ G_{1.3.4} अ)प्रतिष्ठे च मातरौ.

8 K₅ om. 8 (cf. v.l. 3). — ^a) K₄ B_{2.4.5} D_{1.7.10} T G_{2.5} M यदिमे (=यद् + इमे) or यदि मे (Lakṣa.); G_{5.4} यदि ते (for यदीमे). S (except T₂) सहस्रं (for °सा). — ^o) G₅ एको; Ca एते (as in text). Dn चिः; D_{5.6.8} [S]नु- (for नि-). G₈ संरथ्य तेन गृह्णीयां. — B₂ om. 8^d-11^a.

9 K₅ B₂ om. 9 (cf. v.l. 3, 8). — ^o) S (except T₂ G_{5.4} M₂) एतौ (for एतत्).

10 K₅ B₂ om. 10 (cf. v.l. 3, 8). — ^b) B (B₂

C. 5. 2772
B. 5. 76. 10
K. 5. 75. 10

हिमवांश्च समुद्रश्च वज्री च बलमिदं स्वयम् ।
मयाभिपन्नं त्रायेरन्बलमास्थाय न त्रयः ॥ १०
युध्येयं क्षत्रियान्सर्वान्पाण्डवेष्वाततायिनः ।
अधः पादतलेनैतानधिष्ठास्यामि भूतले ॥ ११
न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत ।
यथा मया विनिर्जित्य राजानो वशगाः कृताः ॥ १२
अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् ।
विगाढे युधि संवाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ॥ १३
किं मात्यवाक्षीः परुषैर्व्रणं सूच्या इवानघ ।

यथामतिं ब्रवीम्येतद्विद्धि मामधिकं ततः ॥ १४
द्रष्टासि युधि संवाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि ।
मया प्रणुन्नान्मातङ्गात्रयिनः सादिनस्तथा ॥ १५
तथा नरानभिकुद्धं निघ्नन्तं क्षत्रियर्षभान् ।
द्रष्टा मां त्वं च लोकश्च विकर्षन्तं वरान्वरान् ॥ १६
न मे सीदन्ति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः ।
सर्वलोकादभिकुद्धान्न भयं विद्यते मम ॥ १७
किं तु सौहृदमेवैतत्कृपया मधुसूदन ।
सर्वास्तितिक्षे संक्लेशान्मा स्म नो भरता नशन् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

om.) Dn₂ Ds D₂. 5. 6. 8. 10 T₂ वा; Dn₁ D₆ G₄ इव (for च). D₇ बलवान् (for 'मित्). — °) M₈. 4 अभिपन्नान्; Ca. d 'न्नं (as in text). — °) G₁. 5 बलान्. K₄ D₈. 4. 9 G₂-4 M आधाय; T₁ आदाय; G₁. 5 माधव (for आस्थाय). D₂-4. 7. 9 T₂ तत् (for न).

11 K₅ om. 11 (cf. v.l. 3); B₂ om. 11^a (cf. v.l. 8). — °) K₁. 4 D₈. 4. 7. 9. 10 अद्याहं; K₂ अथाहं; B (B₂ om.) Dn Ds D₅. 6. 8 T₂ युद्धार्हान्; D₁. 2 हंताहं; G₂. 8 M₂ युद्धेहं; M₁. 4 युध्येहं (for युध्येयं). K₁. 2 D₁₀ कौरवान् (for क्षत्रियान्). — °) T₁ G₂. 8-5 M अथ (for अधः). K₁ B₂ D₇. 10 T₁ G₁. 2. 4 M एतान्; G₅ एव (for एतान्).

12 K₅ om. 12 (cf. v.l. 3). — °) B₈ T₂ (by corr.) अभि- (for नाभि-). — G₂ om. from विक्रम° up to व्रणं in 14^b. — °) K₁. 2 D₇. 10 बलान्मत्ताः (for विनिर्जित्य). D₈. 4. 9 यथा निर्जित्य राजानो. — °) D₃. 4. 9 राज्ञोऽस्य (for राजानो).

13 K₅ G₂ om. 13 (cf. v.l. 3, 12). — °) K₁. 2 तथा; G₄ अपि (for अथ). Ds (by transp.) मां चेन्; D₃. 4. 9 कस्मान्. D₁ M₄ मा (for मां). G₄ नाभि- (for मां न). — °) Ds D₆. 7 उद्यतः; Ca. d उद्यतः (as in text). D₁ सर्वथा वै हि भारत; S (T₃ by corr.; G₂ om.) यथा (G₈. 4 दिवि) सूर्यमिवोदितं. — T₂ om. 13^c-14^b. — °) Dn₁ संवादे; D₈. 4. 9 संप्राप्ते; Ca. d संवाधे (as in text). Ca. d भोत्स्यसे (for वेत्स्यसे).

14 K₅ om. 14 (cf. v.l. 3). G₂ om. up to व्रणं in 14^b (cf. v.l. 12). T₂ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — °) K₁ D₇. 8. 10 मां दुनोयि; K₂ Ds D₁. 2 Cd. 8 मां नेनेक्षि; G₈ M₈-5 माभ्य (G₈ °म)वाक्षीः (for मात्यवाक्षीः). K₄

B D₆ प (K₄ D₅ पौ)रुषैराक्षिपस्येवं (B₄ °क्षिपसि किं); Dn₁ परुषा वाक् क्षिप्यस्येवं; Dn₂ D₈. 4. 9 किं पौ (Dn₂ °प)रुषैराक्षिपसि; D₇ पौरुषे जक्ष्यस्येवं; G₄ किमास्थ चाक्षीहाशार्ह. — °) K₁ D₇ व्रणपूतिर्; K₂ व्रणपूतिम्; K₄ B Dn Ds D₁-8. 8. 9 Cs व्रणं पूतिम्; D₁₀ पूतिव्रणम् (for व्रणं सूच्या). — °) K₄ D₈. 4. 9 यथा ह्येतद्; D₂ यथा सत्यं; D₁₀ यथाविधं (for यथामति). D₈. 4. 9 अद्य (for एतद्). Ds D₇ यथा ह्यतिब्रवीम्येतद्. — °) K₁. 2 G₈. 4 M₁ माभ्यधिकं.

15 K₅ om. 15 (cf. v.l. 3). — °) D₈. 4. 9 संबंधे — °) K₁ D₇. 8 भुवि (for ऽहनि). — °) D₇. 10 सरथान् (for रथिनः).

16 K₅ om. 16 (cf. v.l. 3). B₂ om. from 16 up to the end of this adhy. K₂ om. 16^{ab}. — °) D₁ वरान् (for नरान्). K₄ B₂ Dn₁ D₆ अतिकुद्धान्; D₈-8. 8 अतिकुद्धं (for अभिकुद्धं). S तथांतकमिव कुद्धं. — °) K₁ M₁ लोकाश्च; D₁ ये लोकाः. — °) K₁. 2 B₁. 8. 5 D₁-4. 9 निष्कर्षतं; Ca. d. 8 विकर्षतं (as in text). T₁ नरान्; G (except G₄) M₈ परान् (for the first वरान्). G₄ M₈ परान् (for the second वरान्).

17 K₅ B₂ om. 17 (cf. v.l. 3, 16). — °) D₁ हंगानि; D₇. 10 S (except T₂) गात्राणि (for मज्जानो). — °) S (except T₂) न च मे (M₈. 5 ते) वेप (G₂ सीद)ते मनः. — °) K₁. 2 D₇ समा-; B₂ D₂-4. 9 T G₁. 2. 5 M₁. 2. 4 (inf. lin.) अपि; Ds अति- (for अभि-).

18 K₅ B₂ om. 18 (cf. v.l. 3, 16). — °) D₆ G₄. 5 तु (for तु). D₈. 4. 9 एकं (for एतत्). K₂ D₇ किं तु (D₇ तु) सीदति मे चेतः. — °) = 5. 72. 20^d. B₈ च

७५

भगवानुवाच ।

भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ।
 न चाक्षेपान्न पाण्डित्यान्न क्रोधान्न विवक्षया ॥ १
 वेदाहं तव माहात्म्यमुत ते वेद यद्वलम् ।
 उत ते वेद कर्माणि न त्वां परिभवाम्यहम् ॥ २
 यथा चात्मनि कल्याणं संभावयसि पाण्डव ।
 सहस्रगुणमप्येतच्चयि संभावयाम्यहम् ॥ ३
 यादृशे च कुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ।
 बन्धुभिश्च सुहृद्भिश्च भीम त्वमसि तादृशः ॥ ४
 जिज्ञासन्तो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ।

(for स). Ds. 4. 9 अस्यतो (for स नो). S ननुः
 (for नशन्).

Colophon missing in Ks; Ks B₂ om. it. — *Sub-
 parvan*: K1. 2. 4 B1. 8-5 Dn Ds Ds. 5-10 T1 G1 M
 भगवद्गीतान. — *Adhy. name*: D₂ भीमसेनवाक्यं; T1
 भीमकोपवचनं; G1 भीमकोपः; M भीमस्वामि (M1 भीमाभि-
 M₅ 'स्याभि') प्रायकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words
 or both): K1 (marg. sec. m.) G1. 4 78; K₂ 68; Ds
 (sec. m.) 73; Ds 69; D₁ T G₂. 8 M₂. 8. 5 77; G₅
 M1. 4 76. — *S'loka no.*: Dn Ds 19.

75

 This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32.
 15). Ks om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 K₂ B₈ Dn Ds. 7. 10 T₂ G₂. 4 M1. 5 श्रीभगवानुवाच
 (S MSS. om. उवाच); D1. 2 वासुदेवः; G1. 5 श्रीकृष्णः.
 — ^a) K1 युष्मान्; K₂ युष्मत्; Ca. d भावं (as in text).
 S भाव (T1 भवः; T₂ भावं; G1 भवज्; M₂ तव) जिज्ञासया
 पार्थ. — ^b) D1. 2 S Ca. d सौहृदात्; Cap प्रणयात् (as in
 text). — G₄ om. 1^a-2^b. — ^c) K1 D₁ अपक्षेपात्; K₂
 अवक्षया; S अधि (M1. 2 'व') क्षेपात् (for चाक्षेपात्).

2 G₂ om. 2^a (cf. v.l. 1). — ^a) G₈ मतं (for
 उत). — ^a) T1 G₅ M त्वा (for त्वां).

4 ^a) G₄ हि; G₅ वः (for च). — ^a) K1. 2 G₅ अपि
 (for असि).

5 ^a) K1. 2 D₁ अपि (for हि). Ds. 4. 9 S किं तु (D₉

पर्यायं न व्यवस्यन्ति दैवमानुषयोर्जनाः ॥ ५
 स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धिषु ।
 विनाशेऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ॥
 अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ।
 अन्यथा परिवर्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ॥ ७
 सुमन्त्रितं सुनीतं च न्यायतश्चोपपादितम् ।
 कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते ॥ ८
 दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ।
 शीतमुष्णं तथा वर्ष क्षुत्पिपासे च भारत ॥ ९
 यदन्यदिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयंकृतम् ।

5. 2791
 5. 77 10
 5. 76. 10

T1 G1. 8-5 नु पर्यायधर्मस्य. — ^a) K1. 2 B D (except
 D1-4. 9) Cd [अ]व्यवस्यन्ति; Ca. s व्यवस्यन्ति (as in text).
 — ^a) K₄ B₂-4 Dn D1. 5. 6. 8 T G1-8 देव'; Ca. dैव' (as
 in text). Cd. s cite दैव.

6 ^a) D10 M (except M₂) य; Ca. d. s स (as in
 text). D1 भूताय; M भवति (for भूत्वा हि). — ^b) K₂
 D1. 2 अर्थसिद्धये; Ds. 4. 9 इह सिद्धिषु. — ^c) K1 Ds
 Ca. d. s विनाशः (for 'क्षे'). S च (M₂ स) (for ऽपि).
 M₂ च (for स). K1 D1. 10 (before corr.) M (except
 M₅) स्यात् (for अस्य).

7 ^a) K1. 2 D (except Dn Ds. 6. 8) मरुत्वतः (for
 नभस्वतः).

8 ^a) D₁ (before corr.) सुमन्त्रं; Ca. d. s सुनीतं (as
 in text). — ^a) D1. 7 G₈ मानुषकं. T₂ G₂ तत्कृतं मानुषं
 कर्म. — ^a) D1 G₂ देवेन; Ca. d. s दैवेन (as in text).
 S (except T₂ G₂-4) एतद् (for अपि). K₂ न रध्यते;
 Ds. 4. 9 न हन्यते; T1 G1 विहन्यते; G₃ विमध्यते; all
 comm. विरुध्यते (as in text).

9 G₈ M om. (hapl.) 9^a. — ^a) T G (G₈ om.)
 तेन (T₂ G₂ तथा; G₄ किं नु) दैवकृतं. Cs cites दैवं,
 Ca. d. s cite अकृतं. — ^b) K₂ D₁ निहन्यते; T₂ विकुर्वते;
 Cs विरुध्यते; Ca. d as in text. — ^c) Ds. 4. 9 क्षुत्पिपासे
 (for तथा वर्ष). — ^a) Ds. 4. 9 लाभालाभौ (for क्षुत्पिपासे).

10 ^a) G₄ यत्तत्तत्; all comm. यदन्यत् (as in text).
 K1 Ds₂ D₂. 7 G₂. 4 इष्टभाव (G₄ 'ग्य') स्य; K₄ दिष्टभावं
 स्यात्; Ca. d. s as in text. Ds. 4. 9 यदि न्यादिच्छया तात.
 — ^a) K₄ B D (except D1. 7) G₄ अनुपरोधः; Ca. d

C. 5. 2791
B. 5. 77. 10
K. 5. 76. 10

तस्मादनवरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् ॥ १०
लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पाण्डवान्यत्र कर्मणः ।
एवंबुद्धिः प्रवर्तते फलं स्यादुभयान्वयात् ॥ ११
य एवं कृतबुद्धिः सन्कर्मस्वेव प्रवर्तते ।
नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥ १२
तत्रेयमर्थमात्रा मे भीमसेन विवक्षिता ।
नैकान्तसिद्धिर्मन्तव्या कुरुभिः सह संयुगे ॥ १३
नातिप्रणीतरश्मिः स्यात्तथा भवति पर्यये ।
विषादमर्छेद् ग्लानिं वा एतदर्थं ब्रवीमि ते ॥ १४
श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पाण्डव ।
यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५

अनवरोधः (as in text). — ^a) D1.2 विद्यात्तत्; Ca.s विद्यते (as in text).

11 ^a) G5 अन्यथा; Ca.d.s अन्यतः (as in text). — ^b) D2 (m as in text). 4.9 कर्मसु; Ca.d.s as in text. — After 11^{ab}, D2.4.9 ins.:

375* बाहुशालिन्महावीर्यं भीमसेन विचक्षण ।
D4 (which om. 11^c-13^b) cont.:

376* मात्रा स्यादवधारणे ।
— D4.9 om. 11^c-13^b. — ^a) T G (except G4) एवं बुद्ध्या; Ca.d.s as in text. — ^d) K1.2 न्वयं; K4 B D (except D1.2; D4.9 om.) T2 Cs न्वये; Ca.d. न्वयात् (as in text).

12 D4.9 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^a) Gs.4 Ms-s स (for य). D1 Ms.4 एव (for एवं). B4 Dn D6 Ca.d स; Ms-s यः; Cs सन् (as in text). — ^b) S कर्म च; Ca.d.s कर्मसु (as in text). K1 D1.2 S (except G2-4) एवं; Ca.d.s एव (as in text). — ^c) T G1 M कश्चित्; G2-5 किञ्चित्; Ca.d.s तस्य (as in text).

13 D4.9 om. 13^{ab} (cf. v.l. 11). — ^a) D7 Ms-s अत्र; T G (except G8) यत्र; Cs तत्र (as in text). K4 B (except B2) Dn1 D2.6.8 Cn अनुमात्रा; Ca.d.s अर्थमात्रा (as in text). T G ते (for मे). — ^c) K4 B D (except D2.7.10) वक्तव्या (for मन्तव्या). — ^d) K4 B2-4 Dn Ds D8m.5.6.8.9 शत्रुं (for कुरुं). D7 संयुगे कुरुभिः सह.

14 ^a) K4 B Dn Ds D1.2.5-8.10 प्रहीणरश्मिः; D8.4

शमं चेत्ते करिष्यन्ति ततोऽनन्तं यशो मम ।
भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमम् ॥ १६
ते चेदभिनिवेक्ष्यन्ति नाभ्युपैष्यन्ति मे वचः ।
कुरवो युद्धमेवात्र रौद्रं कर्म भविष्यति ॥ १७
अस्मिन्युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ।
धूर्जुनेन धार्या स्याद्वोढव्य इतरो जनः ॥ १८
अहं हि यन्ता बीभत्सोर्भविता संयुगे सति ।
धनंजयस्यैव कामो न हि युद्धं न कामये ॥ १९
तस्मादाशङ्कमानोऽहं वृकोदर मतिं तव ।
तुदन्नह्नीवया वाचा तेजस्ते समदीपयम् ॥ २०

S प्रणीतबु (G5 स) द्विः; Ca.d.s as in text. — ^b) K2.4 B Ds D2.5-8.10 T2 G2-4 M1 (inf. lin.). 3-5 Cs भाव-विपर्यये. Dn1 D8.4.9 तद (Dn1 था) भावि विपर्यये. Ca.d as in text. — ^c) K1 D10 अर्छेन्; K2 T1 G4.5 हृच्छेद्; K4 अर्थ; Ds D7 G1 M ऋच्छेद्; D5.6.8 अर्थे; T2 G2 हृच्छन्; Cs गच्छेद् (for अर्छेद्). — ^d) K1.2 D1.9.10 अप्येतद्; K4 B Dn Ds D2-6.8.10 (sup. lin.) अप्येतम् (for एतद्). D7 तदर्थं प्रब्रवीमि ते.

15 ^a) B3 D9 धार्तराष्ट्रस्य. — ^b) D1 भारत (for पाण्डव).

16 ^b) Ds तदा (for ततो).

17 ^a) K2 न; Cs ते (as in text). K4 B (except B5) Dn Ds D6.6.8 (by corr.). 10 T2 G4 अभिनिवेक्ष्यन्ते (G4 त); D2.4.9 अभिनिविष्टार्थं; Ca as in text. — ^b) K1 D1 G8.4 अभ्युपेक्ष्यं (K1 ये) ति; K2 अभ्युपेक्षन्ति; D8.4.9 अवेक्षन्ति न; T1 अप्युपेक्ष्यन्ति; T2 G2 अभ्युपेक्ष्यन्ति; G1 M1 अप्यवेक्ष्यं (M1 क्षं) ति; G5 Ms.4 अप्युपेक्ष्यं (M4 क्षं) ति; M1.2.5 अप्यपे (M1 वे) क्षन्ति (M1 inf. lin. अव्यवेक्ष्यन्ति) (for अभ्युपेक्ष्यन्ति). B3 मद् (for मे). — ^c) D7 कुरवो रौद्रमेवांत. — ^d) K4 B Dn Ds D5.6.8 घोरं; D7 युद्धं (for रौद्रं).

18 ^b) K2 समर्पितः (for समाहि). — ^d) T2 इतरे; M चेतरो; Ca इतरो (as in text). Ds2 इति रोचते (for इतरो जनः). T1 G1.5 वोढव्या इतरे जनाः.

19 ^a) K2 मयि; G5 नाभिः; Ca.d.s न हि (as in text). K1.2 D1 G5 कामयेत्; Ca.d.s ये (as in text).

७६

अर्जुन उवाच ।

उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ।
तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥ १
नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ।
लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥ २
अफलं मन्यसे चापि पुरुषस्य पराक्रमम् ।
न चान्तरेण कर्माणि पौरुषेण फलोदयः ॥ ३

तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव च ।
न चैतदेवं द्रष्टव्यमसाध्यमिति किंचन ॥ ४
किं चैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकं पापमादितः ।
कुर्वन्ति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ॥ ५
संपाद्यमानं सम्यक् स्यात्कर्म सफलं प्रभो ।
स तथा कृष्ण वर्तस्व यथा शर्म भवेत्परैः ॥ ६
पाण्डवानां कुरूणां च भवान्परमकः सुहृत् ।

C. 5. 28. 7
B. 5. 76. 7
K. 5. 77. 7

20 °) D1 S (except T2 G1.2) आशंसमानो. — °) D1 मतं (for मतिं). K4 तदा (for तव). G4 वृकोदर-
मरिंदम. — °) K1 नुदन्. K2 नुदन्निव क्लीबया वाचा
(hypermetric); K4 B Dn Ds D6.6.8.10 गदतः क्लीबया
वाचा; D8.4.9 वाचा त्वक्लीबया वीर; G5 इदं न क्लीबया
वाचा. — °) K2 T2 सम(T2 °मु)दीपयन्; K4 B Dn2 Ds
D6.10 समदीपिपं; Dn1 D3.4.7.9 G5 समुदीरयं (D1 °यन्);
D1.5.8 समदीपितं. G8.4 तेजस्तेजसि दीपये (G4 °यन्).

Colophon missing in K8; K8 om. it. — Sub-
parvan: K1.2.4 B Dn Ds D2.5-8.10 T1 G1 M
भगवद्गीता. — Adhy. name: D2 भीमसेनसान्त्वनं; M
भीमानुमोदनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
K1(marg. sec. m.) G1.4 79; K2 69; D5 (sec. m.)
74; D6 70; D7 T G2.8 M2.3.5 78; G5 M1.4 77.
— S'loka no.: Dn D8 20.

76

✱ This adhy. is missing in K8 (cf. v.l. 5. 32.
15). K8 om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 °) D8 G8-5 M4 युक्तं (for उक्तं). K1.2 M1 एवं
(for एव). — °) K1.2 D1.7 G8 वाक्यं (for वाच्यं).
— °) T2 G2 च (for तु).

2 °) T2 G2 नैव प्रशमनं त्व(T2m त)त्र. — °) D2
transp. मन्यसे and सुकरं. D9 G4 सुकृतं (for सुकरं).
D8.4.8.9 विभो (for प्रभो). — °) T1 G5 M1(sup. lin.
as in text).2 धातं (for धृत्). — °) D6.8 M1(sup.
lin. as in text) Cs दैवाद्वा. S समुपस्थितं.

3 °) N (except D1-4.9; K8 missing; K8 om.)
T1 G8 वा (for च). D8 अथ (for अपि). — °) D8.4.9
कर्माणि; Ca.d.s कर्माणि (as in text). — °) D1 M

पुरुषस्य; D2 पुरुषेषु; G1 पुरुषेण; G2 येषां नास्ति (for
पौरु). B8 Dn2 D8 बलोदयः; Dn1 D8.4.9 G5 अफलोदयं
(Dn1 G5 °यः).

4 °) T2 G8-5 M1.2 यदिदं; Ca.d as in text. D2
संपाद्यमानं सम्यक्. — °) S (except M2) तथैव; Ca.d
तथा च (as in text). Nil. roads तथाचन (=तथापि)!.
K4 B Dn Ds D2.5.6.10 Ca तत् (for the second च).
D3.4.9 यथा तव तथैव तत्; D7 तथ्यमेव न चान्यथा. — °)
K1 तथा (for न च). Ds D6.6.8 एव; G8 इति (for एवं).
— °) K4 B D (except D1-4.9) Cs अपि (for इति).
M8-5 किं परैः (for किंचन).

5 M8-5 (hapl.) om. 5^a-6^d. — °) B1.2.5 Dn Ds
वा; D8.4.9 G8 M1.2 न; D2m.7.6 तु (for च). T G
(except G4) M2 एवं (for एतन्). K1.2 D1.2.7 के(D1.2
ये)नैव (for किं चैतन्). K2 छुद्रं; Ds2 D1.2m कृष्ण;
D8.4.7.9 कृच्छ्रं; Cs कृच्छ्रं (as in text). — °) K1
D1.2(m as in text) Ca.d.s अस्मत्तः (for अस्माकं). K4
B Dn Ds D2m.5.6.8.10 अवसादितं; S (M8-5 om.)
उपपादितं (for पापमादितः). — °) K1 ते न; K2.4 D1
तानि; D2 ये वै; M1.2 तेषां (M1 inf. lin. ये न); Ca.d.s
तेषां (as in text). — °) D2 M1 तेषां (for येषां).

6 M8-5 om. 6 (cf. v.l. 5). — °) G3.4 सत्यं (for
सम्यक्). B1.2.5 D2-6.8-10 G4 स्यात्; D1 T1 G1-3.5
M1.2 तु (for च). — °) B1.5 D2-6.8.10 तत्; B2 सत्;
D9 यत्; Cs स्यात् (as in text). S (M8-5 om.) च
कर्मफलं (for कर्म सफलं). D3.4.9 भवेत् (for प्रभो).
— °) K1.2 येन; Cs यथा (as in text).

7 D9 om. 7. — °) = 1. 1. 11^c. Ds2 G8.4 M हि
(for च). — °) K4 हि परमः; B1.8.4 प्रथमतः; B2 Ds
D6.6.8 च प्रथमः; B5 Dn नः प्रथमः; D1.2 प्रथमकः; D8.4
हि प्रथमः; M5 परमकृत् (for परमकः). Ca citos प्रथमः.

C. 5. 280f;
B. 5. 78. 7
K. 5. 77. 7

सुराणामसुराणां च यथा वीर प्रजापतिः ॥ ७
कुरूणां पाण्डवानां च प्रतिपत्स्व निरामयम् ।
अस्मद्विमतमनुष्ठातुं न मन्ये तव दुष्करम् ॥ ८
एवं चेत्कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ।
गमनादेवमेव त्वं करिष्यसि न संशयः ॥ ९
चिकीर्षितमथान्यत्ते तस्मिन्वीर दुरात्मनि ।
भविष्यति तथा सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् ॥ १०
शर्म तैः सह वा नोऽस्तु तव वा यच्चिकीर्षितम् ।
विचार्यमाणो यः कामस्तव कृष्ण स नो गुरुः ॥ ११
न स नार्हति दुष्टात्मा वधं ससुतबान्धवः ।
येन धर्मसुते दृष्ट्वा न सा श्रीरूपमर्षिता ॥ १२
यच्चाप्यपश्यतोपायं धर्मिष्ठं मधुसूदन ।
उपायेन नृशंसेन हता दुर्धृतदेविना ॥ १३
कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६

— ^a) K₂ D₂. 6. 8 T G₁. 2 M₂. 3. 5 वीरः (for °र).

8 Cf. 377*. — ^a) = (var.) 7^a. D₈ transp. कुरू and पाण्ड°. — ^b) S प्रविधत्स्व (for प्रतिपत्स्व). K₁ त्वनामयं; K₂ अना°; D₁ छना°; Ca. s निरा° (as in text). — ^c) K₄ B D (except D₂. 7. 10) G₄ °ष्ठानं (for °ष्टातुं). — ^d) K₄ B D (except D₁. 2. 7. 8. 10) मन्ये तव न (D₈. 4. 9 सु) दुष्करं.

9 ^a) B D (except D₁. 7. 9. 10) M₂ च (for चेत्). — D₈ om. 9^a. — ^b) T G₁. 2. 4 M गमनं; G₈ M₁ (sup. lin.) वचनं (for गमनाद्). K₄ S (except G₅) चैवम्; D₁. 2 G₈ एव (for एवम्). K₄ Dn₁ D₈. 4. 7. 9 T G₁. 3. 4 M (except M₂) एतत्; D₁ देव; D₂ चापि; G₈ शर्म (for एव). — ^d) B Dn D₈ D₅. 6 जनार्दन (for न सं°).

10 ^a) K₄ B D (except D₁. 4. 7. 9) च तत् (for तथा).

11 K₂ D₁ T₁ G₄ om. (hapl.) 11^a. — ^a) B₈ समं; D₈ D₁₀ G₁ शर्म (for शर्म). K₄ D₇ transp. वा and नो. — ^b) G₂ यथा तव (for तव वा यच्च). — ^d) K₂ D₈ समो (for स नो).

12 ^b) K₂ ससुतबान्धवं. — ^c) G₄. 5 धर्मसुतं. K₄ B (except B₈) Dn D₈ D₂-4 T₂ G₂ M₈-5 दृष्टा (for °ष्ट्वा).

समाहूतो निर्वर्तेत प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ॥ १४
अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजितांस्तथा ।
वध्यतां मम वाष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ १५
न चैतदद्भुतं कृष्ण मित्रार्थे यच्चिकीर्षसि ।
क्रिया कथं नु मुख्या स्यान्मृदुना वेतरेण वा ॥ १६
अथ वा मन्यसे ज्यायान्वधस्तेषामनन्तरम् ।
तदेव क्रियतामाशु न विचार्यमतस्त्वया ॥ १७
जानासि हि यथा तेन द्रौपदी पापबुद्धिना ।
परिहृष्टा सभामध्ये तच्च तस्यापि मर्षितम् ॥ १८
स नाम सम्यग्वर्तेत पाण्डवेष्विति माधव ।
न मे संजायते बुद्धिर्बीजमुत्तमिवोषरे ॥ १९
तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पाण्डवानां च यद्वितम् ।
तदाशु कुरु वाष्णेय यन्नः कार्यमनन्तरम् ॥ २०

13 ^a) D₇ यथा; S (except G₄; T₂ before corr.) या च (for यच्च). K₁. 2. 4 Dn₁ D₈. 4. 7. 9 अस्य (for अपि). T₂ (after corr.) न्यायेन पश्यतोपायं. — K₄ om. 13^a-15^a. — ^d) Dn₁ D₈. 4. 9 हतं; Ca कृता (for हता). D₇ G₂. 8 वेदिना; G₄ सेविना; Ca as in text.

14 K₄ om. 14 (cf. v.l. 13). — ^d) D₈. 4. 6 हि (for ऽपि). S पंडितः (for उपस्थिते).

15 K₄ om. 15^a (cf. v.l. 13). — ^a) D₁. 2 जितं (for जितान्). — ^b) D₁ T₁ G₁. 2. 5 M₈. 4 प्रव्रजितान् (D₁ °तं); D₂ प्रव्रजितं. M₁ (sup. lin. as in text) तदा (for तथा). — ^c) K₄ D₇. 10 (sup. lin.) तव; T G₁. 3. 4 M₁-4 एष; G₂. 5 M₅ एव (for मम). — ^d) D₈ विशालो; D₇. 10 निश्चितो; Ca. d. 8 निर्गतो (as in text). T₁ G₁. 5 अयं (for असौ).

16 ^a) D₁ कर्म (for कृष्ण). — ^b) K₁ D₈. 4. 7. 9 मित्रार्थं; K₂ समार्थं; G₈ मित्रत्वं. D₈. 6. 8 चिकीर्षसे. — ^c) D₇ क्रियाः. K₁ D₈. 4. 7 तु; K₄ Dn D₈ D₅. 6. 8. 10 च; M न (for नु). D₁ पुण्या; M मूढा; C₉ मुख्या (as in text). D₇ स्युः (for स्यात्). — ^d) K₂. 4 Dn₂ D₈ D₁. 8 T G₂. 8 M₁. 2 वा (as in text); the rest च. G₁ दारुणेन (for वेतरेण).

17 ^a) D₁ M₁ स (for तद्). G₈ एवं (for एव).

७७

भगवानुवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
 सर्वं त्विदं समायुक्तं बीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ १
 क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्षकेणोपपादितम् ।
 ऋते वर्षं न कौन्तेय जातु निर्वर्तयेत्फलम् ॥ २
 तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्नकारितम् ।
 तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं दैवकारितम् ॥ ३
 तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ।

दैवे च मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ ४
 अहं हि तत्करिष्यामि परं पुरुषकारतः ।
 दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ॥ ५
 स हि धर्मं च सत्यं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः
 न हि संतप्यते तेन तथारूपेण कर्मणा ॥ ६
 तां चापि बुद्धिं पापिष्ठां वर्धयन्त्यस्य मन्त्रिणः ।
 शकुनिः सूतपुत्रश्च भ्राता दुःशासनस्तथा ॥ ७
 स हि त्यागेन राज्यस्य न शमं समुपेक्ष्यति ।

C. 5. 282
B. 5. 79. 11
K. 5. 78. 8

— ^a) S (except G₈) न विचार्यो मत (T₁ G_{1.5} वधः; G₄ धम)स्त्वया.

18 ^a) T₂ G₂ तदा (for यथा). B₄ D_n एतेन (for तेन). — ^a) T₂ G_{2.8.5} M₈₋₅ transp. तच्च and तस्य. K₄ D₈₋₈ अपः; B D_n D₈ D_{1-4.9.10} उपः (for अपि).

19 ^a) T₂ G₁ (before corr.). 2.8 न; C₈ स (as in text). S (except G₄) चैव; C₈ नाम (as in text). — ^b) D₁ G₈ अपि; C₈ इति (as in text). — ^a) D₈ transp. बीजं and उप्तं.

20 ^b) D_{1.2} कौन्तेयानां (for पाण्डव). D₇ (m as in text) मतं (for हितं). K₄ B D (except D_{1.2.7.10}) हितं च यत् (for च यद्धितम्). — ^a) K₄ B_{8.4} तथाशु; D₁ तदत्र (for तदाशु). — ^a) K₂ ते (for नः). S अत्कार्यं सम (M₈₋₅ तद)नंतरं.

Colophon missing in K₈; K₅ om. it. — *Sub-parvan*: K_{1.2.4} B D_n D₈ D_{1.2.5-8.10} T₁ G_{1.2} M भगवद्गीता. — *Adhy. name*: D₂ T₁ G₁ M अर्जुनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₁ (marg. sec. m.) G_{1.4} 80; D₅ (sec. m.) 75; D₈ 71; D₇ G₈ M_{1.4} 78; T G_{2.8} M_{2.8.5} 79. — *S'loka no.*: D_n 19; D₈ G₈ 20.

77

 This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5. 32. 15). K₅ om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 K₂ B₈ D_n D_{1.10} T₂ G (except G₂) read भगवानुवाच (resp. भगवान्), some with prefixed श्री. — ^a) T₁ G₈ भाग (for बाहो). — ^b) B_{1.2} भारत (for पाण्डव). — After 1^{ab}, K₄ B D (except D_{1.8.4.9};

D_{2.10} marg. sec. m.) ins.:

377* पाण्डवानां कुरूणां च प्रतिपत्स्ये निरामयम् ।
 (cf. 5. 76. 8^{ab}). — ^a) B₁₋₄ D (except D_{n2} D_{2.5.8}) G₄ ममायुक्तं; T₁ G_{1.8.5} समायुक्तं. B₆ युष्मद्विमतमुद्येयं.

2 ^a) G₂ सारवतः (for हि रसवत्). — ^b) B D_{n2} D₈ D_{1.5.6.10} (marg. sec. m.) कर्मणैव; D_{n1} D_{7.9.10} कर्षकेन. C_{n.8} cite कर्मणा. — ^a) B D_n D₁₀ G_{8.4} वर्षान्; C₈ पां (for पं). D₈₁ वर्षासु; D₈₂ वर्षसु (for वर्षं न). K₁ T₁ G_{1.8} तु (for न). — ^a) B₂ D_{1.3} निर्वर्तते (for येत्).

3 ^a) K_{1.2} D_{7.10} अपि; D_{n2} D₁ एव; G₈ एव (for वै). K₄ D₈ T₂ (inf. lin. as in text) G₂ पुरुषं. K_{1.2} D_{7.10} T₁ G_{1.8} प्राहुः; D_{n1} D_{8.4.9} कुरुः (for ब्रूयुः). — ^b) K₂ (before corr.). 4 D_{n2} D_{8.4.6} T₂ (inf. lin. as in text) G_{2.4} C₈ यत्र; G₈ यत्तु (for यत्). — ^a) S पश्य (for पश्येत्).

4 ^a) D₈ यद् (for तद्). — ^a) D₁ दैवं च मानुषं चैव. — ^a) D₂ संसिद्धं; C₈ युक्तं (as in text).

5 ^a) K_{1.2} D_{7.10} तदेतर्हि; D₁ अहं तद्धि; D_{8.4.9} तदिदं हि; M_{1.2} अहं तु हि; M₈₋₅ अहं तर्हि (for अहं हि तत्). — ^a) T₂ G_{2.8} M transp. शक्यं and कर्तुं; G₄ transp. कर्म and कर्तुं.

6 ^a) G₄ सत्यं (for धर्मं). K₄ B D (except D_{7.10}) लोकं; G₄ धर्मं (for सत्यं). — ^b) D_{5.6.8} पूर्यः (for दुर्मतिः). — ^a) T₁ G_{1.8} स्वेन (for तेन).

7 G₈ om. 7^{a-8^d}. — ^a) B_{3.4} D_n तथा; D_{8.4.9} ते च (for तां च). G₄ अस्य (for अपि). — ^b) D₂ कर्मणा (for मन्त्रिणः). D₈ वर्धयित्यन्त्यमन्त्रिणः; D_{3.4.9} वर्तयन्ते च मं. — ^a) D_{8.4.9} च ह (for तथा).

8 G₈ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^{ab}) T₂ G₂ transp.

C. 5. 2830
B. 5. 76. 9
K. 5. 76. 8

अन्तरेण वधात्पार्थ सानुबन्धः सुयोधनः ॥ ८
न चापि प्रणिपातेन त्यक्तुमिच्छति धर्मराट् ।
याच्यमानस्तु राज्यं स न प्रदास्यति दुर्मतिः ॥ ९
न तु मन्ये स तद्वाच्यो यद्युधिष्ठिरशासनम् ।
उक्तं प्रयोजनं तत्र धर्मराजेन भारत ॥ १०
तथा पापस्तु तत्सर्वं न करिष्यति कौरवः ।
तस्मिन्वाक्रियमाणेऽसौ लोकवध्यो भविष्यति ॥ ११
मम चापि स वध्यो वै जगतश्चापि भारत ।
येन कौमारके यूयं सर्वे विप्रकृतास्तथा ॥ १२
विप्रलुप्तं च वो राज्यं नृशंसेन दुरात्मना ।
न चोपशाम्यन्ते पापः श्रियं दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ॥ १३

असकृच्चाप्यहं तेन त्वत्कृते पार्थ भेदितः ।
न मया तद्गृहीतं च पापं तस्य चिकीर्षितम् ॥ १४
जानासि हि महाबाहो त्वमप्यस्य परं मतम् ।
प्रियं चिकीर्षमाणं च धर्मराजस्य मामपि ॥ १५
स जानंस्तस्य चात्मानं मम चैव परं मतम् ।
अजानन्निव चाकस्मादर्जुनाद्याभिः शङ्कसे ॥ १६
यच्चापि परमं दिव्यं तच्चाप्यवगतं त्वया ।
विधानविहितं पार्थ कथं शर्म भवेत्परैः ॥ १७
यत्तु वाचा मया शक्यं कर्मणा चापि पाण्डव ।
करिष्ये तदहं पार्थ न त्वाशंसे शमं परैः ॥ १८
कथं गोहरणे ब्रूयादिच्छज्जर्म तथाविधम् ।

स and न. T₁ G₁ शर्म; M (except M₂) समं (for शर्म). K₄ D_n D_s D_{6.10} G_{8.4} समुपेक्ष्यति; T₂ पेश्यति; G₂ पेश्यति; M शममेप्यति. — °) K₄ B D_n D_s D_{6.8} वधं (for वधात्).

9 °) M₁ (inf. lin.) राज्यं; C_s त्यक्तुं (as in text). — °) B D_n D_s D_{1.2.7} च (for तु). D_{n1} ते; D₂ च; T₂ G₂ स्वः; G₄ हि (for स).

10 °) K₁ D_{n2} D_{s.4.9} न तन्; G_{2.8} स तु (for न तु). D₈ T₂ G₂ मन्येत (for मन्ये स). K₁ D₂ Ca. d न; D_{8.4.9} च (for स). — K₄ om. 10^b-11^d. — °) B_{2.4} भापितं; C_s as in text. — °) B_{2.4} D (except D_{1-4.7.9}) यत्तु (for तत्र).

11 K₄ om. 11 (cf. v.l. 10); D₁ (hapl.) om. 11^a-12^b. — °) D_{2-4.9} तथाप्यापस्तु (for तथा पापस्तु). K₂ सत्यं (for सर्वं). — °) B_{1.8} पाण्डव; T₁ G_{1.5} ते वचः; T₂ G₂ दुर्मतिः (for कौरवः). — °) D_s अस्मिन्. T₂ G₂ अपि (for असौ). — °) B_{2.4.5} D_{n2} D₂₋₄ लोके (for लोक).

12 D₁ om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — °) D₇ मया (for मम). B_{1.5} वा (for च). K₄ B₂₋₄ D_n D_s D_{2-8.10} हि; B_{1.5} अपि; D_{8.4.9} स्यात् (for वै). — °) B_{2.4} कृत्स्नस्य जगतस्तथा; D₇ लोकवध्यश्च भारत. — B₈ om. 12^e-13^d. — °) K_{1.2.4} B (B₈ om.) D_s D_{1.8-7.9.10} तदा; D_n सदा; G₅ परैः (for तथा).

13 B₈ om. 13 (cf. v.l. 12). — °) K₂ D₁ M₂ विप्रल (K₂ लु)दधं; D₈ कृष्टं; G₁ युक्तं (for लुप्तं). T₁ G₁ च ते; G₈ ततो (for च वो).

14 G₆ om. 14-17. — °) D_{8.4.9} जानतास्य; T₂ G₂

पापं तच्च.

15 G₅ om. 15 (cf. v.l. 14). — °) K_{1.2} D_{1-4.7.9.10} त्वमस्य परमं मतं. — G₈ (hapl.) om. 15^e-16^b.

16 G₅ om. 16 (cf. v.l. 14); G₈ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — °) K₄ D_{n1} D_{1-4.6.7} G₄ सं; T₁ न (for स). T₁ न हि; T₂ G_{1.2.4} M अपि (for तस्य). — °) G₂ मम वै परमं मतं. — °) K₄ B D (except D_{8.4.7.9}) मां कस्मात्; T₂ (inf. lin.) चात्मानं (for चाकस्माद्). — °) D₂ अपि; T₁ G_{1.8.4} हि; T₂ G₂ अस्य (for अद्य). K₁ D₂ T G_{1.2} अति; D_{8.4} अपि; C_s अभि- (as in text). M अर्जुनाभ्यतिशङ्कसे.

17 G₅ om. 17 (cf. v.l. 14). — °) D_{8.4.9} S (G₈ om.) om. च. K₄ B D (except D_{1-4.9.10}) अनु° (for अव°). B₈ S (except G₈; G₅ om.) मया (for त्वया). — °) B (except B₈) D_n D_{8.4} T₂ G₄ C₈ विधानं विहितं; Ca. d as in text. — °) T₂ (inf. lin. as in text) G₈ कर्म (for शर्म).

18 D₁ (hapl.) om. 18. — °) D₈ D_{8.4.9} च (for तु). — °) K₁ D_{6.7} M चापि (as in text); T₁ G_{1.5} अपि च; G₈ चैव; the rest वापि. — °) T₁ G₅ तु (for तु).

19 °) B₈ गोहरणान्; S (except T₂ G_{1.2}) गोग्रहणे. K₄ B₁₋₄ D_n D_{2m.5.6.10} युक्तः; B₈ मुक्तः; D₈ [अ]त्युक्तः; D₈ युक्तः (for ब्रूयाद्). — °) K₄ B (except B₈) D_n D₈ D_{2m.5.6.8.10} नैतच्; D₂₋₄ हृथं (for हृच्छम्). B₈ D₂ (m as in text). 8.4.9 धर्मं; D₇ कर्म (for शर्म). K₄ B₈ D_n D_s D_{2m.5.6.8.10} तथा हितं; B₁₋₄ तथार्दितः; D_{1.2} T G M₁ त (G₅ य)था चिरं; D_{8.4.9} तथा परं. — °)

याच्यमानोऽपि भीष्मेण संवत्सरगतेऽध्वनि ॥ १९
तदैव ते पराभूता यदा संकल्पितास्त्वया ।
लवशः क्षणशश्चापि न च तुष्टः सुयोधनः ॥ २०

सर्वथा तु मया कार्यं धर्मराजस्य शासनम् ।
विभाव्यं तस्य भूयश्च कर्म पापं दुरात्मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

नकुल उवाच ।

उक्तं बहुविधं वाक्यं धर्मराजेन माधव ।
धर्मज्ञेन वदान्येन धर्मयुक्तं च तत्त्वतः ॥ १
मतमाज्ञाय राज्ञश्च भीमसेनेन माधव ।
संशमो बाहुवीर्यं च ख्यापितं माधवात्मनः ॥ २
तथैव फल्गुनेनापि यदुक्तं तत्त्वया श्रुतम् ।

आत्मनश्च मतं वीर कथितं भवतासकृत् ॥ ३
सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ॥ ४
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
प्राप्तकालं मनुष्येण स्वयं कार्यमरिदम ॥ ५
अन्यथा चिन्तितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा

C. 5. 2849
B. 5. 80. 6
K. 5. 79. 4

K२ वाच्यमानः; Dn१ युध्यमानः; Cn as in text. B२.४
Dn D१ हि (for ऽपि). — ^a) K१.२ द्रोणेन च गतात्म(K२
ध्व)ना; G२ स शश्वत्सुगतेध्वनि; M१(sup. lin. as in
text). २-२ संवत्सरकृतेध्वनि.

20 ^{ab}) T G१-२ तथा (for तदा). G२.४ M यथा
(for यदा). — ^c) K१ T G२ कणशः; C२ क्षणशः (as in
text). S (except G२) एव (for अपि). — ^d) G२ दुष्टः;
C२ तुष्टः (as in text).

21 ^a) K१ अपि; D१ हि; T१ G१.२ च; T२ G२.२ तन्
(for तु). — ^c) D२ संभाव्यं; T१ विचार्यं; Ca. d. s as in
text. T२ G२ तत् (for च).

Colophon missing in K२; K२ om. it. — *Sub-
parvan*: K१.२.४ B Dn Ds D१.२.२-२.१० G१ M भगवद्गीता.
— *Adhy. name*: M वासुदेवस्वामिप्रायकथनं. — *Adhy.
no.* (figures, words or both): K१(marg. sec. m.)
G१.४ ८१; D२ (sec. m.) ७६; D२ ७२; D१ T G२.२
M२.२.२ ८०; G२ M१.४ ७९. — *S'loka no.*: Dn २१.

78

 This adhy. is missing in K२ (cf. v.l. 5. 32.
15). K२ om. the whole adhy. (cf. v.l. 5. 74. 3).

1 ^a) K१ T२ (inf. lin. as in text) G२ M१.२ त(K१

य)त्त्वया (for तत्त्वतः). K२ धर्म्यं युक्तं वचस्त्वया; K२ B
Dn Ds D१.२.२-२.१० श्रुतं चैवेह (B१.२.४.२ Dn "व हि; B२
व ह) तत्त्वया (D२ तत्तथा); D२.४.२ धर्मयुक्तं श्रुतं त्वया; G२
धर्मयुक्तेन तत्त्वतः.

2 D२ (hapl.) om. from २^a up to तत्त्वया in ३^b.
— ^a) T१ G२ मतिं (for मतं). S विज्ञाय (for आज्ञाय).
D१.२ तु (for च). — ^c) K१.२ शंसता; K२ D१ संगमे;
Dn१ Ds संगमो; D२ शंसितं; D२.४.२ शंस मे; Ds T२
शंसतो; T१ शंस नो; G२ शंसितो; G२ संशयो; G२ समं मे;
G२ शंसावो; Cn संशमो (as in text). — ^d) K१.२ D१
तथैव बलमात्मनः; D१.२ ख्यापितं परमात्मनः.

3 D२ om. up to तत्त्वया in ३^b (cf. v.l. 2). — ^a)
D१ S फल्गुनेन (as in text); the rest फा°.

4 ^b) Ds ज्ञात्वा; T२ (inf. lin. as in text) G२ कृत्वा
(for श्रु°). T१ G२ M परमकं. T१ G१.२ पुमान् (for
भवान्). — ^d) D२ S कार्यं (for कुर्याः).

5 ^a) K१ यस्मिंस्तत्तन्; K२ M२ यस्मिंस्तस्मिन् (K२
sup. lin. यस्मिन्तस्मिन्); T२ G (except G२) M२ तस्मि-
स्तत्तन्; C२ as in text. K१ निमित्तं हि; T२ (inf. lin. as
in text) G निमित्तेषु. D२.४.२ यस्मिन्निमित्ते हि मतं.
— ^b) K२ हितं; D२.४.२ वरं; C२ मतं (as in text).
— ^c) Ds.२.२ मनुष्येषु. — ^d) K२ B D (except D१)
C२ क्षमं (for स्वयं).

C. 5. 2840
E. 5. 80. 6
K. 5. 79. 6

अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥ ६
अन्यथा बुद्धयो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ।
अदृश्येष्वन्यथा कृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥ ७
अस्माकमपि वाष्पेय वने विचरतां तदा ।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा संप्रति वर्तते ॥ ८
निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ।
अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाजनार्दन ॥ ९
इमान्हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषान् ।
आत्तशस्त्रात्रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ॥ १०
स भवान्कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयान्वितम् ।
ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ॥ ११
युधिष्ठिरं भीमसेनं वीभत्सुं चापराजितम् ।
सहदेवं च मां चैव त्वां च रामं च केशव ॥ १२

सात्यकिं च महावीर्यं विराटं च सहात्मजम् ।
द्रुपदं च सहामात्यं धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ १३
काशिराजं च विक्रान्तं धृष्टकेतुं च चेदिपम् ।
मांसशोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येत को युधि ॥ १४
स भवान्गमनादेव साधयिष्यत्यसंशयम् ।
इष्टमर्थं महाबाहो धर्मराजस्य केवलम् ॥ १५
विदुरश्चैव भीष्मश्च द्रोणश्च सहबाह्लिकः ।
श्रेयः समर्था विज्ञातुमुच्यमानं त्वयानघ ॥ १६
ते चैनमनुनेष्यन्ति धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
तं च पापसमाचारं सहामात्यं सुयोधनम् ॥ १७
श्रोता चार्थस्य विदुरस्त्वं च वक्ता जनार्दन ।
कमिवार्थं विवर्तन्तं स्थापयेतां न वर्त्मनि ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

6 ^a) S चरितो (for चिन्तितो). — ^b) D₂ S च (for सः). — ^c) K_{2.4} अनन्यमतयो; G_{1.5} अनित्यमनसो.

7 ^a) B₃ D_{7.10} मतयो (for बुद्धयो).

8 ^b) G₄ विपिने (for वने वि-). D_{n1} D_{8.4.9} सदा; G_{2.8} M₁ (inf. lin. as in text). 8-5 तथा (for तदा). — ^c) D₈ प्रत्ययो (for प्रणयो).

9 ^a) K₂ B₈ D₂ वनवासाः. K_{1.2} B₈ D₂ M स्म (for नः). — ^b) D_{3.4.9} श्रुत्वा वीरान्समागतान्. — ^c) S (mostly) अक्षौ. T₁ G₁ तु; G₅ अपि (for हि). D_{1.7} T G_{2.5} एताः (for इमाः).

10 ^a) K_{1.2.4} D_{5.6.8} श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). — ^b) K_{1.2} व्यथेद्दिह; D_{8.4.9} G_{1.5} तेह; D₇ दपि; T₁ व्यथेते ह (for दिह). T₁ केचन; G₅ कश्चन (for कः पुमान्). B₈ व्यथते न हि कः पुमान्.

11 ^a) K_{1.2} मुख्यं (for मध्ये). K₂ त्वं (for तं). — ^b) K₄ B D_{n1} D₈ D_{1.2.6.10} भयोत्तरं; D₇ नयान्वितं; T₁ G_{1.5} दयान्वितं; M भवान्वितं. D_{n2} D_{5.8} सांत्वपूर्व-भयोत्तरं. — ^c) S (except G_{3.4}) [अ]सत्तो (for मन्दो).

13 ^b) D_{1.2} महारथं; D_{8.4.9} महाबलं; D_{5.6.8} M₂ सहानुजं; G₅ महामतिं (for सहात्मजम्). — ^c) K₄ B D (except D_{1-4.7.9.10}) माधव (B₂ केशव) (for पार्षतम्).

15 ^a) G₄ देवकार्यं च (for गमनादेव). — ^b) G₄ केशव (for केवलम्).

16 ^b) K₂ D_{8.4.7.9.10} T₁ G_{1.5} द्रोणश्चैव सबाह्लिकः. — ^c) G₄ सर्वेऽश्वेष्वन्यथावाक्यं. — ^d) K₄ B D (except D_{1.7.9.10}) G₄ उच्यमानास्.

17 ^a) B_{1.8.5} D₁ वै तम्; D_{5.6.8} चैवम् (for चैनम्). — ^b) B_{2.4} सबांधवं (for जनां).

18 ^b) T₂ G₂ वक्तासि; G_{1.8.5} M वक्ता च (by transp.); G₄ वक्ता वै. — ^c) G_{4.5} किम् (for कम्). K_{1.4} B_{1.2.5} D_{n2} D_{1-4.9.10} नि (K₁ न) वर्तते; T₁ G_{1.5} M विवर्त्मस्थं; T₂ G₂ विपन्नस्त्वं; G_{3.4} विपन्नस्थं; Ca. d. s as in text. — ^d) T₁ G_{1.5} स्थापयेथाः. T₂ G₂ नृपात्मज (for न वर्त्मनि). D₈ स्थापयेतात्मवर्त्मनि.

Colophon missing in K₈; K₈ om. it. — Sub-
parvan: K_{1.2.4} B D_n D₈ D_{1.2.5-8.10} T₁ G₁ M_{1.8-5}
भगवद्गीता. — Adhy. name: T₁ G₁ M नकुलवाक्यं; G₂
कृष्णयानं. — Adhy. no. (figures, words or both):
K₁ (marg. sec. m.) G_{1.4} 82; D₈ (sec. m.) 77; D₈
73; D₇ T G_{2.8} M_{2.8.5} 81; G₅ M_{1.4} 80. — S'loka
no.: D_n D₈ 18.

७९

सहदेव उवाच ।

यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एष सनातनः ।
 यथा तु युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिंदम ॥ १
 यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।
 तथापि युद्धं दाशार्हं योजयेथाः सहैव तैः ॥ २
 कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा क्लिष्टां सभागताम् ।
 अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ॥ ३
 यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।
 धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ॥ ४
 सात्यकिरुवाच ।
 सत्यमाह महाबाहो सहदेवो महामतिः ।

दुर्योधनवधे शान्तिस्तस्य कोपस्य मे भवेत् ॥ ५
 जानासि हि यथा दृष्ट्वा चीराजिनधरान्वने ।
 तवापि मन्युरुद्धूतो दुःखितान्प्रेक्ष्य पाण्डवान् ॥ ६
 तस्मान्माद्रीसुतः शूरो यदाह पुरुषर्षभः ।
 वचनं सर्वयोधानां तन्मतं पुरुषोत्तम ॥ ७
 शंपायन उवाच ।

एवं वदति वाक्यं तु युयुधाने महामतौ ।
 सुभीमः सिंहनादोऽभूद्योधानां तत्र सर्वशः ॥ ८
 सर्वे हि सर्वतो वीरास्तद्वचः प्रत्यपूजयन् ।
 साधु साध्विति शैनेयं हर्षयन्तो युयुत्सवः ॥ ९

C. 5. 2670
D. 5. 81. 9
K. 5. 80. 10

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

79

☞ This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 Ks om. 1-7 (cf. v.l. 5. 74. 3). — ^a) Ds. 4. 9 T1 Gs M (except M4) यथैतत् (M1 inf. lin. यदैतत्). — ^b) S तथा (for यथा). Ks (before corr.) नो; K4 B D (except Ds. 4. 7. 9. 10) च; T G1. 2 न; Gs नु (for तु). S साध्य एव (for युद्ध). — ^c) S यथाका (G1 'क')-मरिंदम.

2 Ks om. 2 (cf. v.l. 1). — ^b) T1 G1. 5 युधि (for सह). — ^d) K1. 2 Ds. 4. 9 सदैव.

3 Ks om. 3 (cf. v.l. 1). — ^a) K1. 2 Ds. 9 तु; D1 Gs. 4 M हि; D7 च (for तु). — ^b) Ks. 4 B Dn Ds Ds-8. 9 G1. 4 कृष्ण (for क्लिष्टा). Dn1 गतां सभां; G1 Ms. 5 सभां गतां; Ca as in text. D7 क्लिश्यमानामनागसं.

4 Ks om. 4 (cf. v.l. 1). — ^b) D7 सात्यकिः; T1 G1. 5 धार्मिकाः. — ^d) Bs Ds युद्धम् (for योद्धुम्). — After 4, D1 S ins.:

378* ब्रूहि मद्बचनं कृष्ण सुयोधनमपण्डितम् ।

कृच्छ्रे वने वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ।

[(L. 1) D1 तद्वचनं. T2 Gs दुर्योधनम्. T1 G1. 5 उपस्थितं (for अपण्डितम्). — (L. 2) D1 कृच्छ्रेणापि न कौरव्य पुरे-सिन्नागसा.]

5 Ks om. 5 (cf. v.l. 1). — ^a) S (except G4)

42

महाबाहुः. — ^b) Ds D1 T1 G1. 5 M1 'युतिः' (for 'मतिः'). — ^c) K1. 2 D7. 10 सुयो' (for दुर्यो'). — ^d) K1. 2 D7. 10 सत्यक् (for तस्य).

6 Ks om. 6 (cf. v.l. 1). — ^a) K4 B Dn Ds Ds-8 न जानासि; D1 जानामि हि; D2 जानामीति; Ds जानासि न (for जानासि हि). T2 Gs कृष्ण (for दृष्ट्वा). — ^b) Ds चीरांबर'. — ^c) Ds उद्धूतः; D1. 8. 4. 9 संभूतः (for उद्धूतः).

7 Ks om. 7 (cf. v.l. 1). — ^a) Bs वीरः (for शूरः). — ^b) K4 B D (except Ds. 4. 9) रणकर्कशः (for पुरुष'). — ^c) G1 Ms-8 'यौधानां. — ^d) Bs. 4 मधुसूदन (for पुरुषो').

8 Ks resumes! — ^a) K1. 2 B2 Ds. 4. 7. 9 G4 वुवति (for वदति). D1 तद्वाक्यं; D7 T1 Gs M1 वाक्ये तु. — ^c) G4 संभूतः (for सुभीमः). K1. 2 बभूव सुमहात्मादः; Ks बभौ मही सुनादेन; Ds. 4. 9 संहर्षः समभूद्भ्यः; D7 बभौ मही तदा * *. — ^d) Ds भारत; D7. 10 गर्जतं (for सर्वशः).

9 ^a) B Dn D1. 5. 6. 8. 10 सर्वशः (for 'तः'). D1 शूराः (for वीराः). — ^b) D1 G2 सम' (for प्रत्य'). — ^c) A few MSS. शैनेयं.

Colophon om. in Ks Gs; Ks missing. — Sub-parvan: K1. 4. 5 B Dn Ds D1. 2. 5-8. 10 G1 M भगवद्गीता.

C. 5. 2871
B. 5. 82. 1
K. 5. 81. 1

वैशंपायन उवाच ।

राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककशिता ॥ १
सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ॥ २
भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ॥ ३
विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ॥
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
यथा च संजयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ॥ ५

— *Adhy. name*: T₁ M₁ सहदेववाक्यं; G₁ M₂₋₅ सहदेव-
सात्यकिवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
K₁ G_{1.4} 83; D₅ 78; D₆ 74; D₇ G₅ M_{1.4} 81; T₂ G₂
M_{2.8.5} 82. — *S'loka no.*: D_n D₈ 9.

80

 This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) B₅ D₉ तद् (for तु). — ^b) G₄ वचः (for हितं). — ^c) G₄ कृष्णा तदनु दाशार्ह. — ^d) B_{1.5} D₈ D₈ कशिता.

2 ^b) K₁ Ca.d असिता^c; S (except G₄) स्वचिता^c. — ^c) D_{8.4.9} M पूजयन् (for संपूज्य). K_{1.5} D_{7.10} तं; D₈ तु (for च). G_{8.4} पूजयित्वा तु शैनेयं. — ^d) G_{8.4} सहदेवं (for सात्यकिं च).

3 ^c) D_{2-4.9} वाचं; T₁ G_{1.5} देवी (for वाक्यं).

4 Before 4, K₁ D₈ T₂ G_{1.2.5} ins. द्रौपद्युवाच (resp. द्रौपदी). — D₁ om. 4^c-5^b.

5 D₁ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^c) K_{1.5} D_{7.10} हि; K₂ D₈ D₆ स (for च). D₈ राज्ञः.

6 ^a) D₁₀ युधिष्ठिरस्य. D₁ धर्मज्ञ (for दाशार्ह). — K₅ om. 6^{cd}. — ^c) T₂ G_{2.5} M₅ यथोक्तं. T₁ G₁ समयः (for संजयः). — ^d) K₁ D_{8.4.7.9.10} transp. श्रुतं and त्वया. K₂ यथा; D₈ D_{1.6} T₁ G_{1.5} मया (for त्वया).

7^{ab} (var.) 5. 70. 16^{ab}. — ^b) D₂ ग्रामानि

युधिष्ठिरेण दाशार्हं तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्तः संजयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ ६
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
कुशस्थलं वृकस्थलमासन्दी वारणावतम् ॥ ७
अवसानं महाबाहो किञ्चिदेव तु पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदश्चास्य केशव ॥ ८
तच्चापि नाकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्हं हीमतः संधिमिच्छतः ॥ ९
अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
संधिमिच्छेन्न कर्तव्यस्तत्र गत्वा कथंचन ॥ १०
शक्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।

नगराणि च. — 7^{cd} = 5. 31. 19^{ab}; 70. 15^{ab}. — ^c) N अविस्थ (D₈ D₆ स्थूलं. D_n D₈ D_{6.9} वृकरस्थूलं. — ^d) K₂ M आसंदी; K₄ B D_n D₈ D_{6.8.10} माकंदी; K₅ D₇ मासंदी; D_n D_{8.4.9} माकंदं; D₁ मासंदे (sic); T₁ G₄ अवन्ती; T₁ (sup. lin.)₂ G_{1.2.5} वासंती; G₈ वारावं (for आसन्दी as in K₁ D₂ only).

8 8^{ab} = (var.) 5. 31. 19^{cd}; — (var.) 5. 70. 15^{cd}. — ^a) K₂ D_{1.2} T₂ G₄ तु (K₂ D₂ G₄ च) गोविंद (for महा^c). M अवसाने च (M_{1.2} तु) गोविंद. — ^b) B D_n D₈ T₁ G_{1.2} M (except M₄) कंचिद् (for किञ्चिद्). K₄ B D_n D_{8-6.8.9} एकं (for एव). K_{1.2.5} D₈ D_{2.7.10} अत्र; K₄ B D_n D_{1.8-6.8.9} च (for तु). — ^c) K₂ D_{1.2} संजय (for केशव). — K₄ om. from केशव up to 10^a.

9 K₄ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) B D_n D₈ D_{6.8.8} न (for तच्), and हि (for न). D₁ तत्र (for तच्च). — After 9^{ab}, D₈ reads 10^c-11^b. — K₅ D₁ om. (hapl.) 9^c-10^b. — ^d) B (except B₅) D_n D₈ D_{2.4.9} G₂ श्री^c (for ह्री^c).

10 K₅ D₁ om. 10^{ab} (cf. v.l. 9); K₄ om. 10^a (cf. v.l. 8). D₈ reads 10^c-11^b after 9^{ab}. — ^c) K₅ B_{2.4} D (except D_{1.8.4.7.9}) G₈ M₁ (inf. lin.)₂ कर्तव्यं.

11 ^a) K_{1.2} D₈ शक्यन्ति; M₈₋₅ शक्यसि. D₈ ह; D₁ च; G₈ इह; M₈₋₅ त्वं (for हि). — ^b) S विनाशे (M_{1.2} रोधे) पाण्डवाः (G₈ बांधवैः; M₈₋₅ पांडवैः) सह. — ^{cd}) G₈ M₈₋₅ घृतं (for घातं). B₂ D_{1.2} transp. घोरं and कुद्धं. S कुद्धाः (for कृद्धं). T₂ (inf. lin.) G₁

धार्तराष्ट्रबलं घोरं कुद्धं प्रतिसमासितुम् ॥ ११
 न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
 तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ॥ १२
 साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
 मोक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ॥ १३
 तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।
 त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ॥ १४
 एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
 क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ॥ १५
 क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
 अक्षत्रियो वा दाशार्हं स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ १६
 अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
 गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसूताग्रभुक् ॥ १७
 यथावध्ये भवेदोषो वध्यमाने जनार्दन ।

स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ॥ १८
 यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
 पाण्डवैः सह दाशार्हं सृञ्जयैश्च ससैनिकैः ॥ १९
 पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
 का नु सीमन्तिनी मादृक्पृथिव्यामस्ति केशव ॥ २०
 सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
 धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ॥ २१
 आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
 महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चन्द्रसमवर्चसाम् ॥ २२
 सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
 अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ॥ २३
 साहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्रिष्टा सभां गता ।
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ॥ २४
 जीवत्सु कौरवेयेषु पाञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।

5. 28-95
 5. 82. 25
 5. 81. 25

*समाधितुं; Ca. d. s. as in text.

12 Ks om. (hapl.) from 12^b up to दानेन in 13^a;
 Ds om. from स्तेषु up to 18^d. — ^b) S शक्योर्थस्ते कथंचन
 (M₂ 'स्तेस्ति कश्चन). — Gs (which om. 12^a-13^d)
 repeats 11 after 12^{ab}. — ^{cd}) Ds. 9 transp. तेषु and
 न. Gs कृपा ते (for तेषु न), and न तेषु (for कृपा ते).

13 Ds Gs om. 13; Ks om. साम्ना दानेन (cf. v.l.
 12). — ^a) K1. 5 D1. 10 वै (for वा). Gs वार्ण्ये (for
 वा कृष्ण). — ^b) S (Gs om.) शास्यंते ये न शत्रवः. — ^c)
 Ks B (except B₅) Dn Ds Ds. 8. 9. 10 (m as in text)
 योक्तं; S (Gs om.) क्षेप्तं (for मोक्तं).

14 Ds om. 14 (cf. v.l. 12). — ^a) Ks T1 महान्;
 Ds. 9 सदा (for महर). — ^b) D1 मोक्तं (for क्षेप्तं); cf.
 v.l. 13. — ^c) Ks Ds. 9 पांचालैः (for पाण्डवैः). B1-8
 transp. सह and सृञ्जयैः. K1 Ds. 7. 9. 10 M (except
 M₂) च स-; Ks चैव (for सह).

15 Ds om. 15 (cf. v.l. 12). — ^a) K1 एव; Gs
 अपि (for च).

16 Ds om. 16 (cf. v.l. 12); B2 om. 16^{ab}. — ^b)
 Ds बलम् (for लोभम्). Ks D10 आश्रितः (for आस्थितः).
 — Bs om. (hapl.) 16^d-19^e.

17 B2 Ds om. 17 (cf. v.l. 16, 12). — ^b) T1 Gs
 सर्वान्पापेषु; Ca सर्वं (as in text). K1 Ms. 4 अपि
 स्थितात्; T1 Gs अवस्थितान्. Dn1 Ds. 8. 9 सर्वपापे
 ब्य (Dn1 ह्य)वस्थितात्. — ^c) D10 (m as in text) Gs

*भूतानां (for 'वर्णानां).

18 B2 Ds om. 18 (cf. v.l. 16, 12). — ^{ab}) K1. 2. 5
 D1. 7. 10 यश्च; M1. 2 अथ (for यथा). B1. 5 Dn transp.
 भवेदोषो and वध्यमाने. — ^d) K1. 5 D1. 8. 9. 10 वृत्तं; Ks
 वेदं; Ds सर्वं (for धर्मं).

19 B2 om. 19^{ab} (cf. v.l. 16); Ks om. 19^a-20^b.
 — ^a) D1 T1 G (except Gs. 4) Ms-8 स्वा; Ds एषां; T2
 (after corr.) अस्मान्; M1 वो (for त्वां). — ^b) Ds तथा
 (for दोषः), and हितं (for तथा). — ^c) Bs. 4 Dn Ds
 Gs. 4 दाशार्हैः. — ^d) B2. 4 Ds सहसैनिकैः; Bs च
 ससोमकैः; S च महारथैः (for च ससैं).

20 Ks om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^b) Ks D1 S Ca
 विश्रम्भेण; Ds. 4. 9 विश्रंभाच्च. — ^c) K1. 2. 4 B D (except
 D1. 8. 4. 7. 10) Gs तु; Ks वा (for नु). Ks D1 M (except
 M₂) तादृक् (for मां).

21 ^b) Some MSS. वेदीमध्यात्; Gs अग्निकुंडात्.
 — ^d) Ds. 4. 9 वरा (for प्रिया).

22 ^a) Some MSS. अजं. — ^d) Dn1 Ds. 4. 7. 9
 पंचानामिद्र (D1 'नां दीप्त)वर्चसां.

23 ^a) S एते; Ca. d. s. ते (as in text).

24 ^a) D1 कचं (for केशं). — ^b) Dn Ds D1
 Gs. 4 M सभागता; D1 वशं गता. — Ds om. 24^a-25^d.

25 Ds om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) K1 Ds. 7. 8. 10
 पांडवेयेषु; Ks. 5 B Dn Ds Ds. 4. 9 पांडुपुत्रेषु (for कौरवैः).
 — ^b) Ks B2-4 Dn1 Ds. 7. 10 पंचालेषु. Ks Ds च

C. 5. 26⁹⁸
B. 5. 82. 25⁹⁸
K. 5. 81. 25

दासीभूतास्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ॥ २५
निरामर्षेष्वेष्टेषु प्रेक्षमाणेषु पाण्डुषु ।
त्राहि मामिति गोविन्द मनसा काङ्क्षितोऽसि मे ॥ २६
यत्र मां भगवान्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हासि मतासि मे ॥ २७
अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ॥ २८
एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबान्धवाम् ॥ २९
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
शुषा भवामि धर्मेण साहं दासीकृताभवम् ॥ ३०
धिग्बलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य धनुष्मताम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१

(for अयं).

26 ^a) K₂. 5 B (except B₅) Dn₂ D₅ D₁. 7. 10 M₂. 5
निरामर्षेषु; Ca. d as in text. — ^b) K₂ क्षमं (for प्रेक्षं).
— ^c) K₂. 4 B D (except D₁. 7. 9. 10) पाहि (for त्रा).
— ^d) K₄ B D (except D₁. 7. 10) चित्तितो (for काङ्क्षितो).
T₂ (inf. lin. as in text) मया (for ऽसि मे).

27 K₂ om. 27. — ^{ab}) D₁ G₂. 5 M (except M₂)
मा; D₂. 4. 9 अयं (for मां). Dn₁ D₂ D₃. 4. 7. 9 G₂. 2. 5
M₁ भगवन्. D₂ T₁ transp. भगवान् and श्वशुरो. — ^d)
K₄ B₁. 2. 4 D₅ हि; D₁ च; T₁ G₁ स्त्री; M त्वं (for the
first असि). K₁. 5 Dn D₃. 4. 7. 9. 10 मम; G₂. 4 हि मे
(for असि मे).

29 D₅ om. 29^{ab}. — ^b) K₂ पात्रभूतां; K₄ D₅. 6 G₂
अभिज्ञास्मि. — ^c) K₄. 5 B D (except D₁-4. 7-9)
त्रायस्व (for त्राहि मां). — ^d) K₄ B₂. 4 Dn D₅. 8 T₂ G₄
सभर्तृ (G₄ भ्रातृ) ज्ञातिबान्धवान्; K₅ T₁ G₁. 5 सभ्रातृज्ञाति-
बान्धवाम्.

30 ^{ab}) K₂. 5 Dn₁ D₇. 8 न त्वहं (for नन्वहं). B₁. 8
भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य नन्वहं कृष्ण चोभयोः. — K₅ om.
30^b-31^b. — ^d) K₁. 2. 4 B D (except D₁. 2) बलात्
(for अभवम्).

31 K₅ om. 31^{ab} (cf. v.l. 30). — ^{ab}) T G M₄
धनुष्मताः. K₂. 4 B Dn D₅ D₅. 6. 8. 10 धिक्पार्थस्य धनु-
ष्मतां भीमसेनस्य धिग्बलं. — ^c) K₂ पापः (for कृष्ण).

32 ^b) K₁ यद्यस्मि मयि ते कृपा. — ^d) K₁ D₁ M Cd
विनी; D₂ (before corr.) प्रणी; Ca. 5 विधी (as in

यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ॥ ३२
इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।
सुनीलमसितापाङ्गी पुण्यगन्धाधिवासितम् ॥ ३३
सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
केशपक्षं वरारोहा गृह्य सन्ध्येन पाणिना ॥ ३४
पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धतः ।
सर्तव्यः सर्वकालेषु परेषां संधिमिच्छता ॥ ३६
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृष्णौ संधिकामुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ ३७
पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।

text). — After 32, K₄ ins. an addl. colophon.

33 K₅ om. 33-41. — Before 33, all MSS.
except T₁ G₂. 5 ins. वैशं उ (D₁. 2. 4 S om. उ).
— ^a) D₁ मृदुसंहारं; Ca. d. s as in text. — ^b) D₂ m
कुटिला; Cd. s वृजिना (as in text). — ^d) K₄ B D
(except D₁. 10) सर्वं (for पुण्य).

34 K₅ om. 34 (cf. v.l. 33). — ^a) Dn₁ D₂
संपूर्ण; D₂ संयुक्तं. — ^c) K₂ D₇ केशपाशं; Ca. d as in
text. — ^d) K₂. 4 B D (except D₃. 4. 7. 9. 10) वामेन
(for सन्ध्ये).

35 K₅ om. 35 (cf. v.l. 33); D₁ om. 35^{ad}. — ^c)
D₂. 4. 9 अश्रुपूर्णेक्षणं. B₂. 4 दीना; G₄ कृष्णं. — ^d) G₄ हृदं
(for कृष्णं). T₁ G₁. 5 वाक्यमथ (for वचनम्).

36 K₅ om. 36 (cf. v.l. 33). — Before 36, K₄ T
G ins. द्वौपदी (K₄ cont. उ). — ^a) K₂ मे; K₄ D₂
(by corr.). 5. 7. 8 तु (for ते). — ^b) K₁. 2 Dn D₅
D₁. 7. 9. 10 M₄ करोद्धतः. — ^{ad}) K₂ B Dn D₅ D₂-5. 8
सर्वकार्येषु; K₄ संधिकार्येषु; G₄. 5 सर्वलोकेषु. Dn₁ D₂
D₂. 5 G₂. 4 इच्छतां. D₅ स्मरणीयः सदा कृष्ण तत्र तेपु
त्वया विभो.

37 K₅ om. 37 (cf. v.l. 33); D₅ om. 37^{ab}. D₅
om. from संधि up to मे in 38^b. — ^b) D₂. 4. 9
संधिकारकौ; T₁ G₁. 5 कांक्षिणौ. — ^c) D₂. 4. 9 योत्स्यति मे
(for मे योत्स्यते). B₄ वीरः (for वृद्धः). D₅ पिता मम
महाबाहो; G₅ विराटः सहपुत्रश्च. — ^d) K₄ om. (hapl.)
from पुत्रैर् up to 38^d. D₂. 4. 9 महारथः. T₁ G₁. 5

अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ति कुरुभिः सह ॥ ३८
 दुःशासनञ्च श्यामं सञ्छिन्नं पांसुगुण्डितम्
 यद्यहं तं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३९
 त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
 निधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४०
 विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।
 योऽयमद्य महाबाहुर्धर्मं समनुपश्यति ॥ ४१
 इत्युक्त्वा बाष्पसन्नेन कण्ठेनायतलोचना ।
 रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ॥ ४२
 स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षती ।
 द्रवीभूतमिवात्युष्णमुत्सृजद्वारि नेत्रजम् ॥ ४३
 तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।

अचिराद्द्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ॥ ४४
 एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
 हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धासि भामिनि ॥ ४५
 अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
 युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ॥ ४६
 धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
 शेष्यन्ते निहता भूमौ श्वश्रुगालादनीकृताः ॥ ४७
 चलेद्धि हिमवाञ्छलो मेदिनी शतधा भवेत् ।
 द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ॥ ४८
 सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
 हतामित्राञ्छ्रिया युक्तानचिराद्द्रक्ष्यसे पतीन् ॥ ४९

C. 5. 213.
B. 5. 22. 46.
K. 5. 31. 1.

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

हुपदः सह पुत्रकैः.

38 K4.5 om. 38 (cf. v.l. 33); D8 om. up to मे in 38^b (cf. v.l. 37). — ^a) D10 एते; T G1.2.5 इमे (for एव). — ^d) K1.2 B Dn Ds D2 (after corr.). 8-8.8.9 योत्स्यन्ते. T1 G1.5 शत्रु^o (for कुरु^o).

39 K5 om. 39 (cf. v.l. 33). — ^a) D1 G3 M8-5 शावं; T1.2 (inf. lin.) G1.5 यावत्; G4 चापि; M1.2 श्यावं (for श्यामं). — ^b) Some N MSS. पांसु^o. S (except G8.4 M2.5) पांसुकुण्डितं. — ^c) D5.6.8 तु (for तं). K1 D1-4.7.9.10 G4 न प्र- (for तं न). — ^d) D8.4.9 हृदये मम (for हृदयस्य मे).

40 K5 om. 40 (cf. v.l. 33). — ^b) D8.4.9 प्रती-
 छन्त्या. — D8 om. 40^a-41^a. — ^c) B4 Dn2 D2-4 वि^o
 (for नि^o). — ^d) K1 समिद्धम् (for प्रदीप्तम्).

41 K5 D8 om. 41 (cf. v.l. 33, 40). — ^a) K1
 D7 S (except G4 M1) विशीर्यते. — ^c) D8 महाबाहो.
 — ^d) K1.2 B (except B4) Dn D1.2.7.10 एवानु^o
 (for समनु^o).

42 Before 42, T2 G ins. वैशं. — ^a) K4 छंदेन;
 B8 Dn8 रुद्धेन; D2 (before corr.). 8.4.9 छन्नेन; G8
 छिन्नेन (for सन्नेन). — ^c) K1 B8 D1-4.7.9 T G1.2.5
 M1 सोत्कण्ठं; K8 सापेक्षं; G4 सोत्कण्ठा. — ^d) K1.5 D8.4.7-10
 M सुस्वरं; K2 T2 सस्वरं; B8 D2 सस्वनं. K1 बाष्पगद्गदा;
 K2 भीमगद्गदा; D8 चाप्यगद्गदं.

43 ^b) K1.5 D2-4.7.9.10 T1 G1 संहता; Ca सहिता
 (as in text). K5 D8 D7 G8.5 M2 अभिवर्षति. — ^c)
 K2 अत्यर्थ; C8 अन्युष्णं (as in text). — ^d) K1 D7 G4
 असृजद्; K2.4 B1-8.5 Dn1 D8.10 मुंचती; B4 Dn2 D8
 D5.6 मुंचती.

44 Before 44^a, T2 ins. श्रीभगवान्. — ^c) D8.4.9
 नचिराद् (for अचिराद्). D7 भीरु (for कृष्णे). — ^d)
 D8.4.9 G8 रुदतीर्. K1 कौरव^o; K2 D10 S (except G8
 M1.2) भारत^o.

45 ^a) K1.4.5 D81 D7 ते (for ताः). T G M1.2
 चापि (for भीरु). M3-5 च रुरोत्स्यन्ति (for भीरु रो^o).
 — ^b) D2 निवृत्त^o (for निहत^o). — ^d) D82 G8 यासां
 (for येषां). K4 B1-8.5 Dn D8 D8-6.8.9 भाविनि (D82
 D8 नी^o); B4 D7 T2 G1.2.4 M2 भामिनी.

46 ^a) D8.4.9 वै (for च). — ^c) K1 S नियोगाच्च.
 — ^d) D1 विधिचोदितात्.

47 ^b) T1 G1.9 च (for चेत्). S श्रोष्यन्ति (for
 शृण्वन्ति). D8.4.9 मद् (for मे). — ^c) K2.5 D1.7.8
 M1.2 शेष्यन्ति. — ^d) Some MSS. 'सृगाला'. T2 G2.5
 'लाशनी'. Ca. d cite अदनीकृताः (as in text).

48 ^a) K1.5 D7.10 M चलेत्; T G चलेच्च (G4 पतेच्च)
 (for चलेद्धि). B8 शतधा (for हिमवाज्). — ^b) S
 शकली- (for शतधा). K1 B Dn2 D8 D1.10 फलेत्; K4
 Dn1 D8.4.9 वजेत् (for भवेत्). — K5 om. (?hapl.) from

८१

C. B. 2020
B. 5. 82.
K. 5. 82. 1

अर्जुन उवाच ।

कुरुणामद्य सर्वेषां भवान्सुहृदनुत्तमः ।
संबन्धी दयितो नित्यमुभयोः पक्षयोरपि ॥ १
पाण्डवैर्धार्तराष्ट्राणां प्रतिपाद्यमनामयम् ।
समर्थः प्रशमं चैषां कर्तुं त्वमसि केशव ॥ २
त्वमितः पुण्डरीकाक्ष सुयोधनममर्षणम् ।
शान्त्यर्थं भारतं ब्रूया यत्तद्वाच्यममित्रहन् ॥ ३
त्वया धर्मार्थयुक्तं चेदुक्तं शिवमनामयम् ।
हितं नादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेष्यति ॥ ४

48^d up to हतामित्रा in 49°. — After 48, G₁ ins.:

379* छाः पतेनृथिवी शीर्येद्विमवाञ्छिथिलीभवेत् ।

G₁ cont.: T₁ G₅ ins. after 48:380* शुष्येत्तोयनिधिः कृष्णे न मे मोघं वचो भवेत् ।
(cf. 48^{ad}).49 K₅ om. up to 'मित्रा' (cf. v.l. 48). — ^a) T₁
G_{1.5} च (for ते). — ^b) G_{8.4} बाष्पं. T₁ कृष्णे बाष्पाणि
गृह्यतां. — ^d) K_{1.4} M₈ नचिराद् (for अचि').

Colophon missing in K₈. — Sub-parvan: K
(K₈ missing) B Dn Ds D_{1.2.5-8.10} M भगवद्गीत.
— Adhy. name: T₁ द्रौपदीवासुदेवसंवादः; G₁ वासुदेव-
द्रौपदीसंवादः; M द्रौपदीवाक्यं. — Adhy. no. (figures,
words or both): K₁ G_{1.4} 84; D₅ 79; D₆ 74; D₇
T G₂ M_{2.8.5} 83; G_{8.5} M₁ 82; M₄ 80. — S'loka
no.: K₅ 34; Dn 48; D₈ 51.

81

 This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5.
32. 15).

1 K₅ om. 1-4. Dn₁ D_{8.4.5} युधिष्ठिर (for अर्जुन).
— ^a) D_{1.2} चैव; S इह (G₂ अपि) (for अद्य). — ^d)
D₁ transp. उभयोः and पक्षयोः. S (except M₂) तथा
(for अपि).

2 K₅ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) K₄ B Dn Ds
D_{5.6.8} M₅ एव (for एषां). — ^d) K₄ B D (except
D_{1.2.7.8.10}) T G_{1.2.4} M₅ अर्हसि (for त्वमसि).

3 K₅ om. 3 (cf. v.l. 1); D₇ om. 3^a-4^b. — ^a) T₂
G₂ मित्रं (for इतः). — ^b) T₂ G (except G₁) दुर्यो

भगवानुवाच ।

धर्म्यमस्मद्वितं चैव कुरुणां यदनामयम् ।
एष यास्यामि राजानं धृतराष्ट्रमभीप्सया ॥ ५
वैशंपायन उवाच ।
ततो व्यपेते तमसि सूर्ये विमल उद्गते ।
मैत्रे मुहूर्ते संप्राप्ते मृद्वर्चिषि दिवाकरे ॥ ६
कौमुदे मासि रेवत्यां शरदन्ते हिमागमे ।
स्फीतसस्यमुखे काले कल्यः सत्त्ववतां वरः ॥ ७
मङ्गल्याः पुण्यनिर्घोषा वाचः शृण्वंश्च स्रुताः ।

(for सुयो°). — ^a) K₄ B D (except D₁; D₇ om.) G₈
M_{2.5} आतरं (for भारतं). D₁ ब्रूहि; D_{2.8} T₂ ब्रूयाद् (for
ब्रूया). — ^d) B₃ युक्तवाक्यम् (for यत्तद्वाच्यम्). S
यद्वा (G₅ मा वा) च्यमिह (M °ति) शत्रुहन्.

4 = (var.) 5. 91. 18. — K₅ om. 4 (cf. v.l. 1);
D₇ om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^b) K₁ D₈ D₁ उक्तः (for
उक्तं). D₁ शमम् (for शिवम्). — ^c) G₁ आसादयन्;
G₅ M₈₋₅ आसाद्यते (for आदास्यते).

5 K₅ B_{1.8.4} Dn D_{1.8.7.10} श्रीभगवानुवाच (D₁
om. उ°); K₂ कृष्ण उ°; G₄ श्रीवासुदेवः. — ^a) K_{1.5}
Dn₂ D_{7.9} G₈ M₅ धर्मं; G₅ धर्म्यं (as in text). — ^c)
T₁ G_{1.5} तत्र (for एष). — ^d) K_{1.2.5} D₂ अभीप्सयन्;
G₅ as in text.

6 ^a) K₅ व्यपेते; B_{1.8} T_{1.2} (inf. lin. as in text)
G_{1.2.5} व्यपेते; D₅ G₄ M₈₋₅ व्यपेत (for व्यपेते).
— ^b) B₃ विमल उद्यते; B₄ D_{8.5.6} G₈ Cn विमलवद्गते;
Dn विमलतां गते; D₂ विमलमुद्गते; G₂ विमल उत्थिते (for
विमल उद्गते). — ^c) D_{8.4.9} पूर्वाह्णे (for संप्राप्ते). — ^d)
D_{7.10} वृद्धार्चिषि; D₈ महा°; S ऋद्धा°.

7 ^a) K₅ कामदे; D₈ m. 7 T₂ (inf. lin.) कार्तिके;
Ca. d. 8 कौमुदे (as in text). Ca: ॐ कौमुदे उत्थाने-
कादशीपूर्वदशम्यामाश्विनकृष्णपष्ठ्यामिति विमलबोधपादाः । ॐ
— ^c) K₁ स्फीतः सस्यः शुभे; K₄ B_{2.8.5} D (except
Dn₁) स्फीतसस्यमुखे (B₈ D₁₀ °स्ये शुभे; D₂ °स्यसदा; D₁
°स्यशुभे); S स्फीतसस्ये मुखे; Ca. d as in text. — ^d) N
(K₈ missing) Ca. d कल्पः; G₈₋₅ काहयः (for कल्यः).
D_{1.8.4} सत्य° (for सख°).

8 ^a) K₅ G_{4.5} मांगल्याः. D_{8.4.9} मांगल्यश्रुतिनिर्घोषाः.
— ^b) B₂ T₁ G_{1.5} तु (for च).

ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषीणामिव वासवः ॥ ८
 कृत्वा पौर्वाहिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ।
 उपतस्थे विवस्वन्तं पावकं च जनार्दनः ॥ ९
 ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाद्य च ।
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्यन्कल्याणमग्रतः ॥ १०
 तत्प्रतिज्ञाय वचनं पाण्डवस्य जनार्दनः ।
 शिनेर्नमस्कारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ॥ ११
 रथ आरोप्यतां शङ्खश्चक्रं च गदया सह ।
 उपासङ्गाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च ॥ १२
 दुर्योधनो हि दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
 न च शत्रुरवज्ञेयः प्राकृतोऽपि बलीयसा ॥ १३
 ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरःसराः ।

प्रससुर्योजयिष्यन्तो रथं चक्रगदामृतः ॥ १४
 तं दीप्तमिव कालाग्रिमाकाशगमिवाध्वगम् ।
 चन्द्रसूर्यप्रकाशाभ्यां चक्राभ्यां समलंकृतम् ॥ १५
 अर्धचन्द्रैश्च चन्द्रैश्च मत्स्यैः समृगपक्षिभिः ।
 पुष्पैश्च विविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः ॥ १६
 तरुणादित्यसंकाशं बृहन्तं चारुदर्शनम् ।
 मणिहेमविचित्राङ्गं सुध्वजं सुपताकिनम् ॥ १७
 स्रपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
 यशोधनं प्रत्यमित्राणां यदूनां नन्दिवर्धनम् ॥ १८
 वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
 स्नातैः संपादयांचक्रुः संपन्नैः सर्वसंपदा ॥ १९
 महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ।

C. 5. 2939
B. 5. 83. 20
K. 5. 82. 20

9 ^a) K1. 2. 5 B8 D1. 3. 4. 9 पूर्वा* (for पौर्वा*). — D1 om. (hapl.) 9^a-10^a.

10 D1 om. 10 (cf. v.l. 9); D8 om. (hapl.) 10^a-11^b. — ^a) K2 औक्षसं; D10 वृषभं; T1 आर्षभं; Ca ऋषभं (as in text). K2 G4 पृष्ठम्; T1 G1. 5 पुच्छम् (for पृष्ठे). — ^b) D2. 4. 9 'वद्य' (for 'वाद्य'). — ^c) G1. 5 प्रदक्षिणीकृत्य.

11 D8 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^b) K2 महात्मनः (for जना*).

12 ^a) K2 D2 D1. 9 S (except G1) रथम् (for रथे). K2. 5 G4. 5 शंखं (for शङ्खः). — ^c) K1 Dn1 D2 M1. 8 उपासंगान्; K5 'संगौ'; D2. 4. 9 'संगशः'; Ca. d as in text. K1 शक्तीः; K2. 5 D1 G2. 5 M2. 4 (sup. lin. as in text). 5 शक्तिः; K4 शराः; Dn1 D2. 8 शक्तीन्; D9 शार्ङ्गः; M1. 8 शार्ङ्गि (for शक्त्यः). — ^d) D1. 3 सर्वोपकरणानि च.

13 ^a) Dn T1 G1. 2. 5 च (for हि). — ^b) K2 कर्णश्चापि ससौबलः; T1 सकर्णश्च ससौ*. — ^c) M (except M2) हि (for च). K4 विश्वमेयः (for अवज्ञेयः). — ^d) K2 B D (except D1. 2. 7. 10) G4 दुर्बलो (for प्राकृतो).

14 ^b) G1. 5 शैनेयः सत्यविक्रमः. — ^c) T2 (inf. lin. as in text) G2 प्रसन्नं; Ca. d प्रसन्नः (as in text).

15 ^b) D2 Cn आकाशगः; Ca. d. 8 आकाशगं (as in text). D2-5. 8 G4 Cnp आकाशमिव च (for 'गमिव'). B2. 4 Dn आशुगं; Ca. d. 8 अध्वगं (as in text). — ^c) K1. 2. 4 B (except B2) Dn D2 D2. 6. 8 सूर्यचन्द्र* (by transp.). — ^d) G2 चामराभ्यामलंकृतं.

16 ^a) T1 G1 नक्षत्रैश्चैव; G2 अर्धचन्द्रेण (for अर्ध-

चन्द्रैश्च). Ca cites अर्धचन्द्रैः, Cd अर्धचन्द्रादयः, Cs अर्धचन्द्रादिभिः. D2. 4. 9 मत्स्यैः (for चन्द्रैः). — ^b) K2 D1 S च (for स-). D2. 4. 9 रुचिरं मृग*. — D9 om. from 16^a up to मणिहेमवि- in 17^a. — ^c) D1-4 G2. 8 चित्रैः; D8 चैव (for चित्रं). — After 16^a, T1 G1 ins.:

381*

भूषणैर्विविधैरपि ।

विप्रैश्च विविधैश्चित्रैः.

— ^a) G2 भूषणैर्विविधैरपि (see above).

17 D9 om. up to मणिहेमवि- in 17^a (cf. v.l. 16). — ^b) D1 'वर्चसं'; G4 'तोमरं' (for 'दर्शनम्'). — D1 om. (hapl.) 17^{ad}. — ^c) T1 G1. 5 मणिमेघ* ; M2 'हेमविचित्राभं'. — ^d) K1. 2. 5 D10 सध्वजं सपता*.

18 18^{ab} = (var.) 5. 179. 10^{ed}. — ^b) = 5. 138. 21^b. K2 D2 T2 G2 'वारिणः'; D2 'वारकं'; Ca as in text. — ^a) S बंधूनां (G2 मित्राणां) (for यदूनां). K1 (by corr.) D1. 8 यदूनां नन्द* ; D2. 4. 9 पांडवानन्द*.

19 ^{ab}) K2 B D (except D1. 7. 10) शै (B2 D2 सै) व्यसुग्रीव*. — K2 om. from सुग्रीव up to 20^a. — ^c) D2. 4. 7. 9 यानं; D2. 6 सूतः; T G M1 (inf. lin.) सूतः (for स्नातैः). B D (except D1. 10) Ca. d. 8 संपादयामासुः; T G M1 'यांचक्रुः'. — ^d) T2 G2. 5 संपन्नं (for 'न्नैः'). D2. 4. 9 हव (for सर्व-).

20 K2 om. 20^{ab} (cf. v.l. 19). — ^a) D2 D2. 4. 9 हि; D2-8 G2 M2-4 च (for तु). K2 पुरस्कृत्य (for तु कृष्णस्य). — ^c) K1 D10 सुषोषः; K2. 5 D2. 4. 9 G5 'पं'; D1 सघोषं (for सुषोषः). — ^d) K (K2 missing) D2. 4. 9 G2-8 रथं (for 'थः').

C. 5. 2889
B. 5. 83. 20
K. 5. 82. 20

सुघोषः पतगेन्द्रेण ध्वजेन युयुजे रथः ॥ २०
तं मेरुशिखरप्रख्यं मेघदुन्दुभिनिखनम् ।
आरूढो रथं शौरिर्विमानमिव पुण्यकृत् ॥ २१
ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च रथघोषेण नादयन् ॥ २२
व्यपोढाभ्रघनः कालः क्षणेन समपद्यत ।
शिवश्चानुववौ वायुः प्रशान्तमभवद्रजः ॥ २३
प्रदक्षिणानुलोमाश्च मङ्गल्या मृगपक्षिणः ।
प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः ॥ २४
मङ्गल्यार्थपदैः शब्दैरन्ववर्तन्त सर्वशः ।
सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् ॥ २५
मन्त्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः ।
प्रदक्षिणशिखो भूत्वा विधूमः समपद्यत ॥ २६
वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिद्युम्नो गयः क्रथः ।

21 ⁶) Many MSS. 'निःखनं. — After 21^{ab}, T₂ G₂ ins.:

382* सारथ्यकर्मदक्षेण रक्षितं दारुकेण च ।

कृत्वा प्रदक्षिणं शौरिः प्रस्थानोचितभूषणः ।

— ⁶) T₂ G₂ श्रीमान् (for शौरिः). — ⁴) K₄ B D (except D_{7.10}) कामगं (for पुण्यकृत्).

22 ^a) D₈ तत्र (for ततः). — ⁶) D_{8.4.9} om. the first च.

23 ^a) K₄ B D (except D_{1-4.9}) T₁ व्यपोढाभ्रस्ततः कालः. — ⁶) S समजायत. — ⁶) T₂ G₂ 'ययौ (for 'ववौ).

24 ^a) K₂ प्रदिशं चानुलोमाश्च. — ⁴) S अनुनादिनः (T₂ G₂ अमला दिशः) (for अनुयायिनः). D₇ मंगल्या मृगपक्षिणः (= 24^b).

25 ^a) K₂ D_{8.4.9} G₈ M₁ (inf. lin.) मंगलार्थपदैः; B D₂ D_{8.6} C₂ मंगल्यार्थपदैः (B₈ मंगलानुपदैः); C₈ as in text. D_{8.4} सर्वैर् (for शब्दैर्). — ⁶) B D₂ D_{1.5.6.8} G (except G₂) अनु (for अन्व). K_{1.5} D₁₀ M सर्वतः; G₄ सर्वथा.

26 ⁶) K₄ B₄ D₂ D_{8.6.8} G₂ 'मुखो (for 'शिखो). — ⁴) D_{8.2} सर्वतः (for विधूमः). T₂ समजायत.

27 ⁶) K₂ गयः क्रतुः; K₈ गयस्तथा; D₂ (before corr.) गयो ध्रुवः. S 'द्युम्नस्तथैव च. — ⁶) K_{1.2} D_{8.8} शुक्र (K₁ 'भ) नारदवाल्मीका; T G_{1.2} M₂₋₈ शुक्रमारुतवा- (M₂₋₄ 'व) ल्मीका (T₂ G_{1.2} 'क); G₈₋₈ M₁ शुक्रमारुतव-

शुक्रनारदवाल्मीका मरुतः कुशिको भृगुः ॥ २७
ब्रह्मदेवर्षयश्चैव कृष्णं यदुसुखावहम् ।
प्रदक्षिणमवर्तन्त सहिता वासवानुजम् ॥ २८
एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः ।
पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति ॥ २९
तं प्रयान्तमनुप्रायात्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ३०
चेकितानश्च विक्रान्तो धृष्टकेतुश्च चेदिपः ।
द्रुपदः काशिराजश्च शिखण्डी च महारथः ॥ ३१
धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराटः केकयैः सह ।
संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ ३२
ततोऽनुव्रज्य गोविन्दं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचेदं वचस्तदा ॥ ३३
यो नैव कामान्न भयान्न लोभान्नार्थकारणात् ।

(G_{8.5} 'वा) ल्मीका. — ⁴) B D_{8-8.9} T₁ G_{8.4} M मरुतः. D₂ कुशलो; D₁₀ T G_{1.2.8} कौशिको; G₄ कपिलो (for कुशिको). T₂ गुरुः (for भृगुः).

28 ^a) K₄ B_{1.2.4} D₂ D₈ D_{8.6.8} देवब्रह्मर्षयः (by transp.). — ⁶) K_{1.2.5} D_{1.7.10} अकुर्वन्त (for अवर्तन्त).

29 ⁶) T₁ G₈ 'सामभिः. — ⁴) T₁ G_{1.8} भवनं (for सदनं). — After 29, K₄ (marg.; om. line 2) S (except G₄) ins.:

383* देवताभ्यो नमस्कृत्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ।

प्रययौ पुण्डरीकाक्षः सात्यकेन सहाच्युतः ।

[(L. 1) G₈ M देवनारु (for 'भ्यो). G₁ नमस्कृत्वा. — (L. 2) M₂ सात्वतेन; M₈ सत्यकेन (for सत्य').]

— After the above, G₈ reads 31^{ad}.

30 K₄ om. 30. — ^a) K_{1.2} D₂ D_{8.2} D₇ तं प्रयातम्. D_{8.4.9} अनुप्राप्तः. — ⁶) K_{1.2.5} D₈ D_{7.10} एव (for उभौ).

31 ⁶) K₂ सात्यकिः (for चेदिपः). — G₈ reads 31^{ad} after 383*.

32 ^a) G₄ च बलवान् (for सपु). — ⁶) Some N MSS. कैकयैः. K₂ D₈ सह कैकयैः (for केकयैः सह). — ⁶) D_{8.4.9} हि (for प्र-). — ⁴) K₈ B₂ D₂ D_{8-8.8} क्षत्रियर्षभः; D₈ भरतर्षभ.

33 ^a) D_{8.1} 'द्रुत्य; D_{8.2} 'द्युत्य (for 'व्रज्य). — ⁶) T₁ G_{1.8} समीपे (for सकाशे). — ⁴) K_{1.4} (sup. lin. as in text) D_{8.2} T₂ तथा (for तदा).

अन्यायमनुवतत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥ ३४
 भर्मज्ञो धृतिमान्प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः प्रतापवान् ॥ ३५
 तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
 संपरिष्वज्य कौन्तेयः संदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ३६
 या सा बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयतावला ।
 उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ॥ ३७
 देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ।
 वत्सला प्रियपुत्रा च प्रियास्माकं जनार्दन ॥ ३८
 सुयोधनभयाद्या नोऽत्रायतामित्रकर्शन ।

34 Ks om. 34^{ab}. — With 34^{ab}, cf. 5. 49. 15^{ab}; 89. 24^{ab}; 178. 11^{ab}, etc. — *) K₁ B D (except D₁. 7. 10) वै न (for नैव). Cs cites वै. K₁ कोपात्; Cs कामात् (as in text). G₄ यदैव सभयकामात्. — *) K₂. 4 B₁. 8. 5 D (except D_n D₁) क्रोधात् (for लोभात्). K₂ च (for the second न). M (except M₁) om. the second न. — *) G₈ नैव चार्थी न लोलुपः.

35 Ks om. 35^a–36^d. — *) D₁ *स्त्वानां; Cs *भूतानां (as in text). — *) K₄ B (except B₈) D (except D₈. 4. 9. 10) सनातनः (for प्रताप^a).

36 Ks om. 36 (cf. v.l. 35). — *) T₁ G₁ श्रीवत्सां-चितलक्षणं; G₈ corrupt. — *) K₁. 2 D₁. 10 T₁ G₁. 5 परिष्वज्य च; M₂ तं परिष्वज्य (for संपरि^a). — *) K₂ संप्रष्टुं; G₈ संदेशं; Cs संदेष्टुं (as in text).

37 Before 37, all MSS. ins. युधिष्ठिर उ^a. — D₁ om. 37^{ab}. — *) K₄ वै; K₅ D₂. 7 असौ (for सा). D₈. 4. 9 एव (for अस्मान्). — *) D₈. 4. 9 तर्पयंती संदाबला. — *) S गुरुणां पूजने रता.

38 *) 1. 2. 213^d. K₂ तथा (for रता). S भृत्यानां पोषणे तथा (G₂. 4 रता). — *) D₂ नृपपुत्री च; D₈. 4. 9 च प्रियास्माकं (for प्रियपुत्रा च). — *) S माता^a (for प्रिया^a). D₂. 4. 9 जनार्दन सदैव हि.

39 D₁ om. 39^{ab}. — *) K₂ D₁ G₈ दुयो^a (for सुयो^a). T₁ G₁. 5 भीता; G₈. 4 M₁. 2 या न; M₈–5 या च (for या नो). — *) S स्थापितामित्र^a. Ca cites आग्रा-यतवती, Cd त्रायते स्म. — *) K₂ D_n मृत्युसंबन्धात्; G₁ *संवासात्; G₄ दुःखसंबन्धात्; Ca as in text. — *) K₁. 2. 5 दुर्द्धरान्; K₄ D₈ D₈. 4. 7. 9. 10 Ca उद्धरे; B D_n D₁. 2 m. 5. 8. 8 उद्धरेन्; G₈ दुस्तरान् (for उत्तरन्). Cd

महतो मृत्युसंबन्धादुत्तरन्नौरिवार्णवात् ॥ ३९
 अस्मत्कृते च सततं यया दुःखानि माधव ।
 अनुभूतान्यदुःखार्हा तां स पृच्छेरनामयम् ॥ ४०
 भृशमाश्वासयेथैनां पुत्रशोकपरिप्लुताम् ।
 अभिवाद्य स्वज्जेश्च पाण्डवान्परिकीर्तयन् ॥ ४१
 ऊढात्प्रभृति दुःखानि श्वशुराणामरिंदम ।
 निकारानतदर्हा च पश्यन्ती दुःखमश्नुते ॥ ४२
 अपि जातु स कालः स्यात्कृष्ण दुःखविपर्ययः ।
 यदहं मातरं क्लिष्टां सुखे दध्यामरिंदम ॥ ४३
 प्रव्रजन्तोऽन्वधावत्सा कृपणा पुत्रगृद्धिनी ।

cites आहरत्. D₂ (before corr.) उद्धरन्नौरिवाभयात्. — Cf. 1. 2. 102; 5. 29. 35^{ef}; and B. 2. 72. 3.

40 *) K₂. 5 D₈ यथा; M₁. 2 (corrupt) याहि (for यया). T₂ (inf. lin. as in text) G₂ भारत (for माधव). — *) D₁ अन्वयुक्तं हि (for अनुभूतानि). K₁. 2 D₈. 7 T₁ G₁. 5 M₄ अदुःखार्हा; B₈ अदुःखातां.

41 Ks om. 41^a–43^b. — *) K₂ D₁₀ (sec. m.) G₈. 5 आश्वासयस्वैनां; D_n आश्वासयंश्चैनां. — *) K₁. 2. 4 B₈ D (except D_n D₂. 7. 10) *शोकैरभि (D₁ *शोकैः परि)-प्लुतां. — *) T₁ G₁ समुत्तीर्णान् (for स्वज्जेश्च). K₄ B D (except D₁. 8. 4. 7. 9) त्वं (for च). — *) T₁ G₁ परिकीर्तय; M (except M₁) प्रतिकीर्तयन्.

42 Ks om. 42 (cf. v.l. 41). — *) K₂ बाल्यात्; T G M₁ (inf. lin.) दाहात्; Ca. 8 ऊढात् (as in text). — *) K₂ T G₁–8 स्वसुतानां; G₈ तानि सर्वाणि; Cs श्वशुराणां (as in text). — G₄ read 42^a–43^d after 45^{ab}. — *) K₂ सा (for च). K₁ निराकारानतदर्हा; D₈. 4. 9 निकारानतदर्हाश्च; T G₁. 2. 5 निराका (G₈ *क)रा तदर्हा च; G₈ निकारातदनर्हा च; G₄ (hypometric) निराहारा तदनर्हा च; M निराकारा (M₈ inf. lin. निकारान्) अतदर्हा. Ca. d cite निकारान् (as in text). — *) K₁ दुःखमाप्नुते; M₄ D₈. 4. 9 दुर्मनायते.

43 Ks om. 43^{ab} (cf. v.l. 41). — *) D₂ स्वकाल-प्यात् (for स कालः स्यात्). — *) K₁. 2 D₁. 2 *विपर्ययात्. S कृष्णाहं भृ (G₈ कृ)शदुःखितां. — *) K₁ D_n D₈. 4. 9 T₁ G₁ M₁ यदा; K₂. 5 D₁. 8. 10 यत्र; T₂ G₂–5 यथा; Ca यत् (as in text). T G₁. 2 M₁ (sup. lin. as in text) तां; G₈ एनां (for अहं). — *) K₄ B D₁ सुखं. B D_n D₁ T G₈ दध्याम्.

C. 5. 2903
B. 5. 83. 44
K. 5. 83. 8

रुदतीमपहायैनामुपगच्छाम यद्वनम् ॥ ४४
न नूनं म्रियते दुःखैः सा चेज्जीवति केशव ।
तथा पुत्राधिभिर्गाढमार्ता ह्यनर्तसत्कृता ॥ ४५
अभिवाद्या तु सा कृष्ण त्वया मद्रचनाद्विभो ।
धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ॥ ४६
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव महाराजं च बाह्लिकम् ।
द्रौणिं च सोमदत्तं च सर्वांश्च भरतान्पृथक् ॥ ४७
विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मन्त्रधारिणम् ।
अगाधबुद्धिं धर्मज्ञं स्वजेथा मधुसूदन ॥ ४८
इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधिष्ठिरः ।

44 Ks om. 44-48; G4 reads 42^a-43^a after 45^a.
— ^a) K1.2 D7.10 प्रव्राजने. K4 B D अनु (Ds. 4.9
‘न्व’धावर्ती (D4.9 ‘ती’ (for अन्वधावत्सा). — ^b) = 1.
97. 1^b. T1 G1 ‘गधिनी’; T2 G2 ‘गृधुनी’; G3 ‘गद्धिनी’.
K4 B D (except D4) G4 कृपणां ‘गृद्धिनी’. — ^c) S
(except Gs. 4) रुदतीम्. B D6 उपहाय; D1 Ca अवहाय
(for अपहाय). — ^d) T2 G2.8 तद् (for यद्). K4 B
Dn Ds D1.2.3.6.8.10 अ (K4 Dn1 आ) गच्छाम वयं वनं
(Bs. 4 Dn2 D1.2 वनं वयं); Ds. 4.9 वयं गच्छामहे वनं.

45 Ks om. 45 (cf. v.l. 44). — ^a) Ds S (except
T2 G1) सा नूनं; D9 नूनं सा (for न नूनं). K1.2 D7.10
कश्चिन् (for नूनं). — ^b) Ds. 4.9 न वै (for सा चेज्).
B2.4 माधव (for केशव). — ^c) T G6 पृथां; T2 (before
corr.) G1 पृथा; G2 वृद्धा (for तथा). Dn Ds1 Ds. 3 T2
G1.2 M2 पुत्रादिभिर्. G5 गलानां; M बाढं (M2 ‘दां’ (for
गाढं). Ds. 4.9 तथा पुत्रैर्विधटिता. — ^d) Dn2 Ds1
D10 आर्ता ह्यनर्तसत्कृत; Ds. 4.9 नात्यार्तानर्त्तसत्कृता; T1
(corrupt) मात्रा चानर्चं सत्कृता; T2 G2.8 आर्तामर्चय
सत्कृतां; G8 आर्ता माना च सत्कृता; M (M1 by corr.)
आर्तामानर्चय (M1 orig. आर्तामभ्यर्चय) सत्कृतां.

46 Ks om. 46 (cf. v.l. 44). — ^a) K4 B (except
Bs) Dn Ds Ds. 6.8 अथ (for तु). Gs तां (for सा). S
कुंती (Gs कुंती) (for कृष्ण). — ^b) K1 प्रभो (for विभो).
S मम वाक्यावयवा विभो. — After 46^a, M1.2 ins.:

384* संक्षाम्याथ नमस्कार्या सर्वेषां वचनादपि ।
— ^a) S धृतराष्ट्रं च ‘व्यं’ ‘नं’ च ‘धिकं’.

47 Ks om. 47 (cf. v.l. 44). — ^a) M भीष्मद्रोणौ.
— ^b) T2 सपुत्रं (for द्रौणिं च). D1.2 T1 G (except
G2) सोमदत्ति; M2-8 सौमदत्ति. — ^c) K4 Dn Ds

अनुज्ञातो निवृत्ते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ ४९
व्रजन्नेव तु बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ।
अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ॥ ५०
यदस्माकं विभो वृत्तं पुरा वै मन्त्रनिश्चये ।
अर्धराज्यस्य गोविन्द विदितं सर्वराजसु ॥ ५१
तच्चेद्दद्यादसङ्गेन सत्कृत्यानवमन्य च ।
प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ॥ ५२
अतश्चेदन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
अन्तं नूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ ५३
एवमुक्ते पाण्डवेन पर्यहृष्यदृकोदरः ।

Ds. 6.8 भरतान्प्रति; T1 G1 भरतर्षभान्. D1.2 अ (Ds
भा) रतांश्च पृथक्पृथक्. — After 47, K4 T G ins.:

385* यथावयो यथास्थानं पूजयस्व जनार्दन ।

[T1 G5 ‘साकं’ (for ‘स्थानं’). T1 G1 अर्चं; G8 प्राप
(for पूज).]

48 Ks om. 48 (cf. v.l. 44). Ds transp. 48^a
and 48^b. — ^a) Bs Dn2 Ds Ds महाप्राज्ञं. — ^b) Ds. 4.9
‘कारकं’ (for ‘धारिणम्’). — ^c) M भजेथा (for स्व’).
Ds. 4.9 तमर्दिदम (for मधु’). — After 48, G6 M1 ins.
an addl. colophon (adhy. no.: 83).

49 Before 49, K1.4 D2 (marg.). 8.4.8.9 S ins.
वैशं उ’ (resp. वैश’). — ^a) Ds माधवं (for केशवं).
T2 G2 इत्युक्त्वा राजमध्ये च केशवं स युधि’. — ^d) D1.2
transp. कृष्णं and कृत्वा.

50 ^a) T1 G4 सहासं; T2 G2 सहायं; T2 (inf. lin.)
G1.8.8 सभायां (for सखायं). K1 Ds G4 पुरुषर्षभ; K2
भरतर्षभ; K5 Ds G1 भरतर्षभः.

51 ^a) D1 यथा’ (for यद्’). T1 G1.8 पुरा (for
विभो). K1.2.5 D7 यदिदं धर्मराजस्य. — ^b) D2 G8
‘निर्णये’ (for ‘निश्चये’). K1.2.5 D7 हतं दुर्द्युतदेविभिः.
— ^c) K1.2 Bs D (except Dn Ds D2) अर्धं राज्यस्य;
T2 G2 अर्धराज्येन. — ^d) T2 G2 सर्वराजसु निश्चितं.

52 Ks om. 52^a-53^b. — ^a) K4 D1.2.7.10 S दद्युर
(for दद्याद्). — ^b) Ds S अनवमन्य च (T1 G8 अनव-
मच्युत). — After 52^a, K2 ins.:

386* ददाति गोविन्द परं धर्मराजे सुयोधनः ।

53 Ks (cf. v.l. 52) Ds om. 53^a. — ^a) K1.2
B1 Ds2 Ds. 4.7.9.10 T G (except G4) अथ (for अतश्).
K2 (before corr.) कृत्वा; D1 कुर्यात् (for कर्ता). — ^b)

मुहुर्मुहुः क्रोधवशात्प्रावेपत च पाण्डवः ॥ ५४
 वेपमानश्च कौन्तेयः प्राक्रोशन्महतो रवान् ।
 धनंजयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ॥ ५५
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावेपन्त धन्विनः ।
 बाह्नानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ ५६
 इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ।
 अनुज्ञातो निवृत्ते परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ ५७
 तेषु राजसु सर्वेषु निवृत्तेषु जनार्दनः ।
 तूर्णमभ्यपतद्दृष्टः सैन्यसुग्रीववाहनः ॥ ५८
 ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
 पन्थानमाचेष्टुरिव ग्रसमाना इवाम्बरम् ॥ ५९

अथापश्यन्महाबाहुर्कृषीनध्वनि केशवः ।
 ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानान्स्थितानुभयतः पथि ॥ ६०
 सोऽवतीर्य रथात्तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ।
 यथावत्तानृषीन्सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ॥ ६१
 कच्चिल्लोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ।
 ब्राह्मणानां त्रयो वर्णाः कच्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ ६२
 तेभ्यः प्रयुज्य तां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ।
 भगवन्तः क्व संसिद्धाः का वीथी भवतामिह ॥ ६३
 किं वा भगवतां कार्यमहं किं करवाणि वः ।
 केनार्थेनोपसंप्राप्ता भगवन्तो महीतलम् ॥ ६४
 तमब्रवीजामदभ्य उपेत्य मधुसूदनम् ।

C. 5. 2984
B. 5. 83. 65
K. 5. 83. 84

Dn1 G4 अनुपाविशत्; D6.7 अनुपायकृत.

54 K5 om. 54-56. Before 54, K1 Ds. 4. 6. 9 T4 Gs. 4 ins. वैशं उं (resp. वैशं). — °) G1.5 पांडवे तु (for 'वेन'). — °) K4 B4 Dn Ds Ds. 6. 8 Gs समदृष्ट्यद्; T G1.2 परिष्वज्य; Ms-5 पर्यागर्जद् (for पर्यं). — °) S प्रवेपन्निव पां.

55 K5 om. 55 (cf. v.l. 54); K2 om. 55^{ab}. — °) Ds. 4. 9 हर्षदृष्टमना; D7 क्रोधोत्सिक्तं.

56 K5 om. 56 (cf. v.l. 54). — °) Ds D1 तन् (for तं). — °) K4 B Dn Ds Ds. 4. 9 'मूत्रे (for 'मूत्रं').

57 °) D1.2 transp. च and उक्त्वा. Ds. 4. 9 इति (for च). S कृत्वा (for चोक्त्वा).

58 °) K5 राजसु चापि; D7 तथा राजसु (for तेषु रां). — °) K4 B Dn Ds D1. 5. 6. 8. 10 अभ्य (Ds 'भ्या')-गमद्; G4 अभ्यद्ववद् (for अभ्यपतद्). Gs कृष्णः (for हृष्टः). Ds. 4. 9 स तूर्णमपतद्दृष्टः. — °) K4 B1. 8-9 Dn2 Ds D2-6. 8 शैव्यं; B2 D9 सैव्यं.

59 °) Ds. 4. 9 वाहा (for हया). — °) K1 आविशुः; K2 ययुः; T1 G1 M1.2 आक्रमन्; Ms-5 आक्रमुः; Ca. d. s आचेमुः (as in text). K2 अय्यग्राः; T1 G1 Ms-5 तेथ; M1.2 तूर्णं (for इव). K4 Dn1 Ds. 4. 9 पन्थानमीयुर्मुदिताः; D2 खमुपततः सुभृशं; D8 पन्थानमाक्रमेयुस्ते; T2 G2 पन्थानमाचक्रमिरे. — °) D2 उल्लिखंतः (for ग्रसं).

60 °) Ds तथा; Gs ततः (for अथ). — °) K2 M1.2 मुनीन् (for कृषीन्). — °) G4 लक्ष्म्या (for श्रिया).

61 °) G4 महाबाहुर् (for रथात्तूर्णम्). — °) Ds तथावत्. K1. 4. 5 B Dn2 D1. 7. 10 यथावत्तान् (for 'वत्तान्').

62 Before 62, T G (except Gs) ins. श्रीभगवान्. — °) K2 B2 G2 सुनिष्ठितः; Ds. 4. 9 प्रति° (for स्वनु°). — After 62, K4 (om. lines 8-10) ins. 388*. On the other hand, S (except Gs) ins. after 62:

387* पितृदेवातिथिभ्यश्च कच्चिपूजा स्वनुष्ठिता ।

63 °) S तेषां (for तेभ्यः). — °) K2 क्व संसिद्धार्थः; Ds. 4. 9 स्वयंसिद्धाः; Ca. d. s as in text. — °) K1. 5 D2. 5. 6. 8 क्व; S (except G4 Ms) को (for का). K4 गतिर्; Ds. 4. 9 कार्यं; S (except G4 Ms) विधिर्; Ca. d. s वीथी (as in text). Ds. 4. 9 अपि; G4 इव (for इह).

64 °) K4 Dn Ds Ds. 6. 8 transp. भगं and कार्यं. M1. 2. 4 (inf. lin.) किं वेह भवतां कार्यं. — °) Ds. 4. 9 च (for किं). K4 Ms. 4 (inf. lin. as in text). 5 च (for वः). — °) Dn1 Ds. 4. 9 इह (for उप-). — S ins. after 64: K4 (om. lines 8-10) ins. after 62:

388* एवमुक्ताः केशवेन मुनयः संशितव्रताः ।

नारदप्रमुखाः सर्वे प्रत्यनन्दन्त केशवम् ।

अधःशिराः सर्पमाली महर्षिः सत्यदेवतः ।

अर्वावसुश्च जानुश्च मैत्रेयः शुनको बली ।

बको दालभ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनस्तथा । [5]

आयोदधीभ्यो धौम्यश्च आनिमाण्डव्यकौशिकौ ।

दामोदगीषस्त्रिपवणः पर्णादो घटजानुकः ।

मौज्जायनो वायुभक्षः पाराशर्योऽथ शारिकः ।

शीलवानशनर्घाता शून्यपालोऽकृतश्चमः ।

श्वेतकेतुश्च कथामा वैदश्चापि हिरण्यदः । [10]

[The MSS. differ considerably in the readings of these names.]

65 °) Ds. 4. 9 उपेत्य (for उपेत्य). — °) K5 सु-

C. 5. 2924
B. 5. 83. 65
K. 5. 83. 34

परिष्वज्य च गोविन्दं पुरा सुचरिते सखा ॥ ६५
देवर्षयः पुण्यकृतो ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
राजर्षयश्च दाशार्हं मानयन्तस्तपस्विनः ॥ ६६
देवासुरस्य द्रष्टारः पुराणस्य महाद्युते ।
समेतं पार्थिवं क्षत्रं दिदृक्षन्तश्च सर्वतः ॥ ६७
सभासदश्च राजानस्त्वां च सत्यं जनार्दन ।
एतन्महत्प्रेक्षणीयं द्रष्टुं गच्छाम केशव ॥ ६८
धर्मार्थसहिता वाचः श्रोतुमिच्छाम माधव ।

त्वयोच्यमानाः कुरुषु राजमध्ये परंतप ॥ ६९
मीष्मद्रोणादयश्चैव विदुरश्च महामतिः ।
त्वं च यादवशार्दूल सभायां वै समेष्यथ ॥ ७०
तव वाक्यानि दिव्यानि तत्र तेषां च माधव ।
श्रोतुमिच्छाम गोविन्द सत्यानि च शुभानि च ॥ ७१
आपृष्टोऽसि महाबाहो पुनर्द्रक्ष्यामहे वयम् ।
याह्यविघ्नेन वै वीर द्रक्ष्यामस्त्वां सभागतम् ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

चरितः. K₄ B D (except D₁) सुरा(B₈ रामः; Dn₁ पुरा)सुरपतेः सखा (D₂ before corr. पुरा सुगतिना हरिः); T (G पुराणचरिते (G₅ 'तः) सखा. Ca. d cite सुचरिते (as in text).

66 °) G₄ ऋषयश्चैव (for राज°). K₂ B₈ D₈ D₅ 7. 10 G₁ दाशार्हं; S मानार्हं (G₂ 'र्थः; G₈ 4 °र्हं). — °) S मानयन्ति.

67 °) T G °सुराणां; Ca. s as in text. — °) T G₁ 5 पुराणाश्च; Ca. d. s पुराणस्य (as in text). K₂ 5 B₈ M₈—5 महाद्युतेः; K₄ B₂ 4 Dn D₈ D₅ 6. 8 °मते. — °) D₃ 4. 9 समर्थ (for समेतं). — °) G₈ om. from दिदृक्षन्तः up to श्र in 68°. K₁ दिदृक्षन्ते स्म; K₂ 5 B₈ D₁ 7 दिदृक्षन्तः स्म. K₁ B₈ D₈ D₁—4. 8. 9 सर्वशः. S द्रष्टुमिच्छन्ति केशव.

68 °) G₈ om. सभासदश्च (cf. v.l. 67). K₁ 2. 5 D₁ तथा राजः; D₂ तथा राजन् (for च राजानः). — °) Ca cites सभ्यं. Dn D₇ जनार्दनं. — °) K₁ 4 Dn₁ D₈ महा- (for महत्). — °) B₈ T₂ G₁ 4. 5 M₂ 2. 5 इच्छामि; T₁ G₂ 3 M₁ 4 इच्छाम (for गच्छाम).

69 G₅ om. 69; T₂ G₂ om. 69^{ab}. — °) T₁ G₁ °सहितां वाचं. — °) B₈ Dn₂ D₈ T₁ G₈ इच्छामि. K₂ B₈ केशव (for माधव). — D₈ om. (hapl.) 69°—71°. — °) T₁ G₁ °मानां. — S (except G₅) ins. after 69: K₄, after 64:

389* सभायां मधुरा वाचः शुश्रूषन्तस्त्वयेरिताः ।

कुरुणां प्रतिपत्तिं च श्रोतुमिच्छाम केशव ।

[(L. 2) G₁ 8. 4 इच्छामि (for इच्छाम). G₂—4 M₄ माधव (for केशव).]

70 D₈ om. 70 (cf. v.l. 69); G₄ om. 70^{ab}. — °)

D₈ 4. 9 महाद्युतिः. — °) D₂ सभामध्ये (for 'यां वै'). D₈ 4. 9 समेष्यसि.

71 D₈ G₄ om. 71^{ab} (cf. v.l. 69); D₇ om. 71. — °) T G (G₄ om.) सर्वाणि; M धर्म्याणि (for दिव्यानि). — °) K₄ Dn D₅ 6. 8 तथा; D₈ 4 तानि; D₉ यानि (for तत्र). D₈ 4. 9 तानि (for तेषां). M₈—8 तु (for च). D₂ तत्तेषां चैव माधव. — °) K₁ (before corr.) B₈ Dn₂ D₈ D₁ T₂ G₁ 8 इच्छामि (for इच्छाम). — °) K₄ D₈ 8 विहि (K₄ °दि)तानि; K₅ B Dn D₈ D₁ 2. 8. 10 च हितानि (for च शुभानि). — After 71, M₁ 2 ins.:

390* त्वत्पादस्पर्शसंशुद्धा भूमिर्दुष्टविवर्जिता ।

धर्मवृद्धा शोभमाना प्रीतिं चाध्यास्यतीह नः ।

72 K₅ om. 72. — °) G₄ 8 हि (for ससि). — °) G₄ वक्ष्या° (for द्रक्ष्या°). — °) K₄ D₁ 5. 6. 8 गोविन्द (for वै वीर). — °) M₂ 4 सभां गतं. G₄ वक्ष्यामि त्वां जनार्दन. — After 72, K₄ Dn D₈—6. 8 S ins.:

391* आसीनमासने दिव्ये बलतेजःसमाहितम् ।

[S ज्वलन्तेजसाच्युत (G₄ °वृत्तं) (for the posterior half).]
— After the above, S reads (before the colophon) the first two stanzas of the next adhy.

Colophon missing in K₈; K₅ om. it. — Sub-
parvan: K₁ 2. 4 B Dn D₈ D₁ 2. 8—8. 10 T₁ G₁ M₁—8. 5
भगवद्गीता. — Adhy. name: K₂ ऋषिदर्शनं; T₁ G₁
ब्रह्मर्षिसं (G₁ om. सं) दर्शनं; G₂ ऋष्यागमनप्रसंगाः; M भगव-
क्षिर्माणं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₈
80; D₈ 75; D₇ T G₂ 5 M₁—2. 5 84; G₁ 4 85; G₈ M₂
83. — S'loka no.: Dn₁ D₈ 72; Dn₂ 69.

८२

वैशंपायन उवाच ।

प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।

महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः ॥ १

पदातीनां सहस्रं च सादिनां च परंतप ।

भोज्यं च विपुलं राजन्प्रेष्याश्च शतशोऽपरे ॥ २

जनमेजय उवाच ।

कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः ।

कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

तस्य प्रयाणे यान्यासन्नद्भुतानि महात्मनः ।

तानि मे शृणु दिव्यानि दैवान्यौत्पातिकानि च ॥ ४

अनभ्रेऽशनिनिर्घोषः सविद्युत्समजायत ।

अन्वगेव च पर्जन्यः प्रावर्षद्विघने भृशम् ॥ ५

प्रत्यगूहुर्महानद्यः प्राब्रुवाः सिन्धुसत्तमाः ।

विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६

प्राज्वलन्नग्नयो राजन्पृथिवी समकम्पत ।

उदपानाश्च कुम्भाश्च प्रासिञ्च्यशतशो जलम् ॥ ७

तमःसंवृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तदा ।

न दिशो नादिशो राजन्प्राज्ञायन्ते स्म रेणुना ॥ ८

प्रादुरासीन्महाञ्छब्दः खे शरीरं न दृश्यते ।

सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवामभवत् ॥ ९

ग्रामभ्राद्वास्तिनपुरं वातो दक्षिणपश्चिमः ।

आरुजन्गणशो वृक्षान्परुषो भीमनिखनः ॥ १०

यत्र यत्र तु वाष्ण्यो वर्तते पथि भारत ।

[5. 3003
5. 84. 11
5. 84. 8]

82

This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 S reads 1-2 after 391* (cf. v.l. 5. 81. 72). — “) K1.5 Dn Ds1 (by corr.) s2 Ds. 5. 6. 9. 10 प्रयातं; Cn as in text. D1 प्रयाते 'पुत्रे. — “) Ds. 4. 9 G4 महारथं.

2 “) B2. 4 तु (for च). — “) M2. 4 (sup. lin. as in text) परं शतं (for परंतप). — “) Ds. 4. 9 सुविपुलं; G4 च बहुलं. — “) T2 (inf. lin. as in text) तपनाः (for शतशो). K1. 2. 5 D1. 7. 8 T2 परे; G5 नृप (for अपरे).

3 “) Ds. 6. 8 महत्वात्; Gs भगवान् (for महात्मा). — “) K2 Ds. 4. 9 च; T1 G1 प्र- (for वा).

4 Ds om. 4^{ab}. — “) K4 B D (except D1. 2. 7. 10) निमित्तानि (for अद्भुतं). — “) Ds वै (for मे). K4 B D सर्वाणि (for दिव्यानि). — “) D1 दैवाद्; Ds. 4. 7. 9. 10 दिव्यानि; S (except Gs; M4 sup. lin. as in text) औमा (G4 चैता)नि; Cs दैवानि (as in text). D1 T2 G2 उत्पातं; Cs as in text. Ks दिव्यानांतरिकानि च.

5 “) Ds अंतरे चैव पर्जन्यः. — “) Ds. 4. 9 विततः; Ca. d विघने (as in text).

6 “) Ks Dns D2. 5-7. 9. 10 Ms. 4 (inf. lin. as in text). 5 सिन्धुसत्तमाः; G4 'संगमाः. — “) K1. 5 Ds S (except T1 G1. 4 M2) प्राज्ञायत (Ms. 4 'यंत).

7 Ds om. 7^{ab}. — “) D1. 2 G2 प्रज्वलन्. Ds-5 G1नाग्नयो (for अग्नयो). — After 7^{ab}, T1 G1 read 8^a-9^b, T2 G2 read 9^{cd}, Gs M (M2 om.) read 9^{cd}, and finally Gs reads 9^{ab}, the MSS. repeating each passage respectively in its proper place. — G4 M2 om. 7^a-9^b. — “) D1 कृपाश्च; Gs प्रासिञ्चन् (for कुम्भाश्च). — “) K2 प्रास्त्रवन्; D2 (after corr.) प्राशुष्यन्; Ca. d as in text. D2 (before corr.) प्राशुष्यंत सरोजलं; Ds प्रासिञ्चत ततो जलं; Gs शतशः शोणितं जलं.

8 G4 M2 om. 8 (cf. v.l. 7). — “) S (G4 M2 om.) एव (for अपि). — “) K2. 4 B D (except D2-4. 7. 9. 10) G1. 8. 5 तथा (for तदा). — For T1 G1 cf. v.l. 7. — “) Ds (sup. lin.). 3 S (G4 M2 om.) विदिशो (for नादिशो). Ca cites आदिशः; Cd अदिशः. — “) K2. 4 Ds. 4. 9 प्राज्ञायन्ते.

9 G4 M2 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). For transposition and repetition in S cf. v.l. 7. — “) K1. 5 T G1. 2 महाशब्दः; D1 महानादः. — “) Ks शंखो भेरी (for खे शरीरं). S (G4 M2 om.) अदृश्यत (for न दृश्यते).10 Ks om. 10-17. — “) K1. 2 ग्रामयन्; K4 अमघ्नात्; D2 प्रापत्; Ds. 6. 8 आमघ्नात्; T1 ग्रामदत्; T2 G2. 5 प्रावहत्; M1. 8. 4 प्राधमत् (for ग्रामघ्नात्). T1 G1. 2. 5 हस्तिनपुरे (T1 G1 'रं). — After 10^{ab}, Gs reads 12^{cd}, repeating it in its proper place. — “) D2 अरुजन्. K2 D1. 8. 4. 7. 9. 10 शतशो; S नृणशो (for गणशो). — “) Ds. 4. 9 मारुतो (for परुषो). K4 B D (except Ds. 4. 7.

C. B. 8008
B. B. 84. 11
K. B. 84. 9

तत्र तत्र सुखो वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणम् ॥ ११
ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः ।
समश्च पन्था निर्दुःखो व्यपेतकुशकण्टकः ॥ १२
स गच्छन्ब्राह्मणै राजंस्तत्र तत्र महाभुजः ।
अर्च्यते मधुपर्कैश्च सुमनोभिर्वसुप्रदः ॥ १३
तं किरन्ति महात्मानं वन्यैः पुष्पैः सुगन्धिभिः ।
स्त्रियः पथि समागम्य सर्वभूतहिते रतम् ॥ १४
स शालिभवनं रम्यं सर्वसस्यसमाचितम् ।
सुखं परमधर्मिष्ठमत्यगाद्भरतर्षभ ॥ १५
पश्यन्बहुपशून्ग्रामान्ग्राम्यान्हृदयतोषणान् ।
पुराणि च व्यतिक्रामन्नाष्ट्राणि विविधानि च ॥ १६

9. 10) [S] शनिनिस्वनः; some MSS. *निःस्वनः.

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) B D (except D1. 2. 7. 10) T1 G1. 5 च (for तु). D10 गोविंदो (for वाष्णेयो). — ^b) M1 (inf. lin.) शिवो (for सुखो). — ^c) T Gs om. च.

12 Ks om. 12 (cf. v.l. 10). — ^a) K1 T1 G1. 5 निर्दोषो; D2 निर्दिष्टो (for निर्दुःखो).

13 Ks om. 13 (cf. v.l. 10). — ^a) K1. 2 D1 गच्छन् (K2 *स्तु); K4 B Dn Ds Ds. 8. 10 संस्तुतो; D2 (by corr.) सत्कृतो; D6 संस्कृतो; T1 G1. 8. 4 संगच्छन्. K4 B Dn Ds D1. 2. 5. 8. 8. 10 गीर्भस्; Ds. 4. 9 साधं (for राजंस). — ^b) K4 B D (except D3. 4. 7. 9) सहस्रशः (for महाभुजः). — ^c) K2 G4 अर्चितो. Ds. 4. 9 मधुपर्केण. — ^d) K1. 2 B8 D1-4. 9. 10 सुमना च; K4 B1. 2. 4. 5 Dn Ds Ds-8 वसुभिश्च (for सुमनोभिर्). G4 च सर्वतः (for वसु).

14 Ks om. 14 (cf. v.l. 10). — ^a) B2 तं स्तुवंति; S व्यकिरंतं (for तं किरन्ति). — ^b) D1 दिव्यैः (for वन्यैः). K1. 2 D7. 10 च माधवं (for सुगं). — ^c) Ds. 4. 9 कृष्णं (for सर्व-).

15 Ks om. 15 (cf. v.l. 10). — ^b) K4 Dn1 Ds *समन्वितं (for *समाचितं). — ^d) K2 अध्यगात्; B Dn D2. 5. 6. 8 अभ्यगात्; D1 अभ्ययात् (for अत्यगात्). K1. 2 D7. 10 मनुजर्षभः (K1 *भ); S मधुसूदनः. Ds. 4. 9 गंधाढ्यं मनुजर्षभ.

16 Ks om. 16 (cf. v.l. 10). — ^a) B8 D1. 8. 4. 7. 9 G4 *विधान् (for *पशून्). Ds. 4. 9 transp. ग्रामान् and रम्यान्. D1 हृदान् (for रम्यान्). D7. 10 *तर्पणान् (for

नित्यहृष्टाः सुमनसो भारतैरभिरक्षिताः ।
नोद्विग्नाः परचक्राणामनयानामकोविदाः ॥ १७
उपप्लव्यादथायान्तं जनाः पुरनिवासिनः ।
पथ्यतिष्ठन्त सहिता विष्वक्सेनदिदृक्षया ॥ १८
ते तु सर्वे सुनामानमग्निमिद्वमिव प्रभुम् ।
अर्चयामासुरर्च्यं तं देशातिथिमुपस्थितम् ॥ १९
वृकस्थलं समासाद्य केशवः परवीरहा ।
प्रकीर्णरश्मावादित्ये विमले लोहितायति ॥ २०
अवतीर्य रथात्तूर्णं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य संख्यामुपविवेश ह ॥ २१
दारुकोऽपि हयान्मुक्त्वा परिचर्य च शास्त्रतः ।

*तोषणान्). K1. 2 महा (K2 अह्मा) हृदयतर्पणान्; S सुखा-
न्हृदयहर्षणान् (G2 *हर्षिणः). Cd cites अह्मा. — ^a) T1
G1. 8 व्यतिचक्राम; T2 G2. 5 M1. 8. 4 च व्यतिक्रामत्. — ^c)
S (except T1) नगराणि (for विवि).

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 10). — ^a) K4 B D
(except D1. 7. 9. 10) Gs-8 नित्यं (for नित्य-). — ^b) S
(except G4) *चक्रेभ्यः. — ^c) K4 B D (except D1; Ds
marg.) व्यसनानामकोविदाः; T1 G1. 5 M1 ह्यनयानामको.

18 ^a) S उपप्लव्याद्. B Dn Ds D1. 2. 10 अथागम्यः;
Ds. 4. 9 Ms. 4 उपायांतं. — ^b) T1 G1. 5 तं (Gs ते) जनाः
पुरवासिनः; M (except M1) कुशस्थलिनः. — ^c) K (Ks
missing) D2. 9. 9 G4. 5 पर्यतिष्ठंत; D1 पथि तिष्ठति; Gs
प्रत्यतिष्ठंत. Ks D7 सहसा (for सहिताः). — ^d) T2
G2. 5 *क्षवः.

19 ^a) B4 Dn1 Ds. 4. 9. 10 समायांतम् (for सुनामानम्).
— ^b) K4 B D (except D1. 2. 7) G2 अर्चोहं; Ks अत्यंतं;
T2 G2 अभ्यर्च्यं (for अर्च्यं तं). — ^c) D2 यथातिथिम्; Gs
देशाधिपम्. Ds T3 उपागतं (for उपस्थितम्).

20 ^a) K1. 5 D1 वृकस्थलं; K4 Ds D6 वृकस्थूलं; S
कुशस्थलं (M1. 2 and M4 inf. lin. as in text). — ^b)
K1. 2. 5 D1-4. 7. 9 10 माधवः (for केशवः). — ^c) N
(except D1. 2; Ks missing) व्योम्नि वै (for विमले).

21 T1 G1 read 21-22 after 24. K4 om. 21^a-22^a.

22 Ks om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^a) Ks शुक्रान्
(for मुक्त्वा). — ^b) T3 (by corr.) G1 M परिचार्यः; T2
(before corr.) G2 *गृह्यः; G4 *वाह्यः (for *चर्य). — ^c)
K1. 5 Ds. 4. 9 सर्वान्धर्मज्ञः; K2 सर्ववर्मण्यः; B Dn सर्व-
योक्त्रादि; Ds D2 (after corr.). 5-8. 10 सर्वं योक्त्रादि; D1

मुमोच सर्वं वर्माणि मुक्त्वा चैनानवासृजत् ॥ २२
 अभ्यतीत्य तु तत्सर्वमुवाच मधुसूदनः ।
 युधिष्ठिरस्य कार्यार्थमिह वत्स्यामहे क्षपाम् ॥ २३
 तस्य तन्मतमाज्ञाय चक्रुरावसथं नराः ।
 क्षणेन चान्नपानानि गुणवन्ति समार्जयन् ॥ २४
 तस्मिन्ग्रामे प्रधानास्तु य आसन्ब्राह्मणा नृप ।
 आर्याः कुलीना ह्रीमन्तो ब्राह्मी वृत्तिमनुष्ठिताः ॥ २५
 तेऽभिगम्य महात्मानं हृषीकेशमरिन्दमम् ।

पूजां चकुर्यथान्यायमाशीर्मङ्गलसंयुताम् ॥ २६
 ते पूजयित्वा दाशार्हं सर्वलोकेषु पूजितम् ।
 न्यवेदयन्त वेदमानि रत्नवन्ति महात्मने ॥ २७
 तान्प्रभुः कृतमित्युक्त्वा सत्कृत्य च यथार्हतः ।
 अभ्येत्य तेषां वेदमानि पुनरायात्सहैव तैः ॥ २८
 समृष्टं भोजयित्वा च ब्राह्मणांस्तत्र केशवः ।
 श्रुत्वा च सह तैः सर्वैरवसत्तां क्षपां सुखम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

वैशंपायन उवाच ।

तथा दूतैः समाज्ञाय आयान्तं मधुसूदनम् ।

धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वा महाशुभम् ॥ १
 द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च महामतिम् ।

C. 5. 8083
B. 5. 85. 2
K. 5. 85. 2

सर्वं वर्माणि; D₂ (before corr.) सर्वं धर्माण्यं; G₅ सर्व-
 मन्त्राणि. Ca. d cite वर्मण्यं. — ^a) N (except K₁; K₅
 missing) एतान् (for एतान्). T₂ (inf. lin. as in
 text) G₂ M₄ अपासृजत्. G₅ रज्ज्वा चैवानुपाव्रजन्.

23 K₅ om. 23; G₅ om. 23^a-24^a. — ^a) K₁. 2
 D₁. 2 अवतीर्य च (D₁ तु); D₅ D₆ अभ्यतीत्य तु; T₁ G₁
 अभ्यतिक्लृप्त्य. D₅. 4. 9. 10 T₂ G₂-4 M च (M₂ अथ) (for
 तु). K₁. 2 D₁₀ (marg. sec. m. as in text) स क्षिप्रं;
 D₁. 2 तान्सर्वान् (for तत्सर्वं). — ^a) B₁. 8 वत्स्याम्यहं (for
 'महे). D₅. 4. 9 S (G₅ om.) वयं (for क्षपाम्).

24 G₅ om. 24 (cf. v.l. 23). — ^b) K₁. 2. 5 D₁₀
 जनाः (for नराः). D₅. 4. 9 चक्रुरावसथानि च. — ^a) D₂
 स्वादूनि च; S (G₅ om.) रसवन्ति (cf. v.l. 27); Ca गुणं
 (as in text).

25 ^a) D₅. 4. 9 राष्ट्रे (for ग्रामे). M₅. 4 ग्रामप्रधानास्.
 — ^a) D₅. 4. 9 धीमन्तः; T₁ G₁. 5 श्रीं (for हों). — ^a)
 K₂ उपाश्रिताः; K₅ अनुव्रताः; D₅ D₆ उप (D₆ 'पा) स्थिताः;
 D₁. 2 समाश्रिताः (for अनुष्ठिताः).

26 ^a) D₁ अभिवाद्य (for अभिगम्य). — ^b) D₅. 4. 9
 G₅ अरिन्दम.

27 K₅ om. 27-28. — ^b) K₁. 2 D₁. 2. 4. 9 विश्रुतं
 (for पूजितम्). — D₅ (hapl.) om. 27^a-28^a. — ^a) S
 गुण (G₁ रत्न) वन्ति महान्ति च.

28 K₅ om. 28; D₅ om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — ^a)
 K₄ B D (except D₁₀; D₅ om.) चैषां (for तेषां).

29 ^a) K₁ T₂ समृष्टं. G₄ पूजं (for भोजं). D₁. 2. 7
 M₁ तु; D₅. 4. 9 अन्नं; T₁ G₁. 5 अथ; G₃ M₂-5 स (for च).
 — ^a) T₁ G₅ सहितैः (for सह तैः). D₅. 4. 9 सार्धम् (for
 सर्वैर्). — ^a) T₂ G₂ निशां (for क्षपां).

Colophon missing in K₅; D₁ om. it. — Sub-
 parvan: K (K₅ missing) B Dn D₅ D₂. 5-8. 10 T₁
 G₁. 2 M भगवद्गीतान. — Adhy. name: T₁ G₁ M कुश-
 (M₁. 2 वृक) स्थलनिवासः; G₂ कुशस्थलप्रवेशः. — Adhy. no.
 (figures, words or both): D₅ 81; D₆ 77; D₇ T
 G₂. 5 M₁-8. 5 85; G₁. 4 86; G₃ M₄ 84. — S'loka
 no.: K₅ 71; Dn 29; D₅ 27.

83

 This adhy. is missing in K₅ (cf. v.l. 5.
 32. 15).

1 ^a) T₁ G₁. 5 तदा (for तथा). — ^b) K₄ B Dn
 D₂-6. 9. 10 प्रयातं; D₅ D₁. 8 प्रयातं; M₂. 4 चायातं. — ^a)
 T₁ G₁ वाक्यम् (for भीष्मम्).

2 ^{ab}) D₅. 4. 9 transp. संजयं and विदुरं. — ^a) K₄
 B D (except D₁. 7. 10) सहामासं (for च सां).

C. 5. 8023
B. 5. 85. 2
K. 5. 85. 2

दुर्योधनं च सामात्यं हृष्टरोमाव्रवीदिदम् ॥ २
अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनन्दन ।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयन्ति गृहे गृहे ॥ ३
सत्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः ।
पृथग्वादाश्च वर्तन्ते चत्वरेषु सभासु च ॥ ४
उपयास्यति दाशार्हः पाण्डुवार्थे पराक्रमी ।
स नो मान्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदनः ॥ ५
तस्मिन् हि यात्रा लोकस्य भूतानामीश्वरो हि सः ।
तस्मिन् धृतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा चौजश्च माधवे ॥ ६
स मान्यतां नरश्रेष्ठः स हि धर्मः सनातनः ।
पूजितो हि सुखाय स्यादसुखः स्यादपूजितः ॥ ७
स चेत्तुष्यति दाशार्ह उपचारैररिंदमः ।
कृत्स्नान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ ८
तस्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परंतप ।

3 Before 3, K1.4 D8.4.6.8.9 T2 G2 ins. घृतराष्ट्र उ°
(T2 G2 om. उ°). — °) T2 G2 अत्यद्भुतं महाश्चर्यं. — °)
D1 transp. बालाः and वृद्धाः.

4 K5 om. 4. — °) Dn1 D8.4.9 संश्रुत्वा (for
सत्कृत्य). — °) D1 T1 G1.5 च (for वा). — °) G4
पृथक्पृथक्च वक्ष्यते.

5 °) K1.2 (sup. lin. as in text) B Dn Dn1 D1.10
T2 G2-4 M1.2 उपायास्यति; K5 उपतिष्ठति. — °) T2 G2
सर्वं मधुनिपूदनः.

6 °) D2 हि वृत्तिर; D8.4.9 प्रीतिर्हि (for हि यात्रा).
Ca. d cito यात्रा. — °) K5 D8 Ca वृत्तिः; T2 G2 हितः
(for घृतिः). K5 पूजा; D8.4.9 सत्यं; D1 कीर्तिः; Ca वीर्यं
(as in text). — °) K2 शौर्यं; K5 तेजः; S पूजा; Ca. d
प्रज्ञा (as in text). K5 om. the first च. K2 Dn1
D8.4.9 G4 तेजः; B4 D1 G2.5 Cd शौचं; T2 शौर्यं
(for चौजः).

7 °) K1.2.5 समयेति; Dn1 D8.4.9 सतां मान्यः;
Dn2 D8 D1 T2 (orig.) G2-4 संमान्यतां; T1.2 (inf. lin.)
G1.5 स संमान्यः; M स मान्येत. D8 G3.4 M1.2 नरश्रेष्ठ.
— K5 om. 7°-8°. — °) Dn1 अथ; G5 च (for हि).
— °) K2 B8 D8.4.9 T2 (before corr.) G2 असुखं; M2
असुखे. D1.7 T1.2 (after corr.) G1.8.5 असुखाप्य (D1
°य त्व-; G8 °य ह्य) पूजितः.

8 K5 om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — °) D2 जनार्दनः;

सभाः पथि विधीयन्तां सर्वकामसमाहिताः ॥ ९
यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ।
तथा कुरुष्व गान्धारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ १०
ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
ऊचुः परममित्येवं पूजयन्तोऽस्य तद्वचः ॥ ११
तेषामनुमतं ज्ञात्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ १२
ततो देशेषु देशेषु रमणीयेषु भागशः ।
सर्वरत्नसमाकीर्णाः सभाश्चकुरनेकशः ॥ १३
आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः ।
स्त्रियो गन्धानलंकारान्स्त्रुमाणि वसनानि च ॥ १४
गुणवन्त्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ।
माल्यानि च सुगन्धीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ १५
विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृकस्थले ।

D8-5.8.9 अरिंदम. — °) K1.5 B D8.9 कृष्णात् (for
कृत्स्नात्). — °) K2 आपस्यामः; K5 प्राप्स्यसे. S वयं
ल(M1 sup. lin. आ)पस्यामहे नृषु.

9 °) D8.4.9.10 M1 पूजां त्वम् (for पूजार्थम्). — °)
G2 संवर्तस्व (for संवि°). — °) Dn1 D8.4.9 S (except
G4) प्रति (for पथि). — °) N (K5 missing) M1
(inf. lin.) °समन्विताः (D1.8.4.9 °समाचिताः).

10 °) Dn D8 M4 महाबाहोः.

11 Before 11, K4 D1 S (except T1) ins. 'वेशं'.
— °) K2 सभासदः (for भीष्मा°). — °) D1 नराधिपः;
D8.4.9 T2 G2-4 जनेश्वरं. — °) K1 D1 S (except
G1.8.4) एव (for एवं). — °) S पूजयन्ति (G8 °ते) स
(for पूजयन्तोऽस्य).

12 °) K1.2.5 Dn1 D1.8 (by corr.). 8.9 T2 G1.9
M2 सभावस्तूनि; K4 'वेशमानि; D10 °गुहानि.

13 °) D8.4 तथा (for ततो). T1 G1.5 भृत्याश्च (for
the first देशेषु). — °) K1 G4 भारत (for भागशः).

14 °) B4.5 D10 युता° (for युक्ता°). D1 बहुभिर्
(for विविधैर्). — °) D8.4.9 शृङ्गानि (for सूक्ष्माणि).
K5 D2.10 (marg. sec. m. as in text) शयनानि; D8
विविधानि (for वसनानि). K1.2.4 D1.7 शृङ्गानि (D1
भक्ष्याणि) शयनानि च; S वासांसि विविधानि च.

15 D8 om. 15^{ab}. — °) D1 G1 भक्ष्याणि (for
भोज्यानि). — G4 (hapl.) om. 15°-18°. — °) D8.4.9

विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमाम् ॥ १६
एतद्विधाय वै सर्वं देवार्हमतिमानुषम्
आचर्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १७

ताः सभाः केशवः सर्वा रत्नानि विविधानि च
असमीक्ष्यैव दाशार्हं उपायात्कुरुसन्न तत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

धृतराष्ट्र उवाच ।

उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपयातो जनार्दनः ।
वृक्षस्थले निवसति स च प्रातरिहेष्यति ॥ १
आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ।
महामना महावीर्यो महामात्रो जनार्दनः ॥ २
स्फीतस्य वृष्णिवंशस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ।
त्रयाणामपि लोकानां भगवान्प्रपितामहः ॥ ३

वृष्ण्यन्धकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते ।
आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४
तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ।
प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तन्मे कथयतः शृणु ॥ ५
एकवर्णैः सुकृष्णाङ्गैर्बाह्विजातैर्हयोत्तमैः ।
चतुर्युक्तत्राथांस्तस्मै रौक्मान्दास्यामि षोडश ॥ ६
नित्यप्रभिन्नान्मातङ्गानीपादन्तान्प्रहारिणः ।

C. 5. 304c
B. 5. 80. 7
K. 5. 80. 7

G₈ M राजन् (for राजा).

16 G₃ om. 16 (cf. v.l. 15). — ^a) S (G₁ om.) वासार्थे. — ^b) D₂. 4. 9 शुभे (for सभां). K₅ एकां; D₂ चक्रे (for ग्रामे). K₁ D₁ बृहत्स्थले; M₁. 2. 4 (inf. lin.) कुशस्थले. — ^c) K₅ D₁₀ विविधौ; M₈. 5 विविधे (for विदधे). — ^d) G₁. 5 सभां चित्रां (for बहुं). T₂ G₂ मनोहरां.

18 K₁ om. 18; G₄ om. 18^{ab} (cf. v.l. 15). — ^e) T₁ G₁. 5 अतीत्य माधवो वीरः. — ^d) K₂ आययौ; D₈ उपासीत्; G₄ उपयात्. K₂. 5 G₄ कुरुसत्तम (K₂ °मं); T₁ G₁. 5 कुरुसंसदं.

Colophon missing in K₈. — *Sub-parvan*: K (K₃ missing) B Dn Ds D₂. 5-7. 10 T₁ G₁ M भगवद्गीत. — *Adhy. name*: T₁ भगवतः सभाकरणं; G₁ भगवन्तं प्रति दुर्योधनेन सभाकरणं; M सत्कारसाधनकरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₈ 82; D₁ T G₂. 5 M₁-2. 5 86; G₁. 4 87; G₈ M₄ 85. — *S'loka no.*: K₅ 16; Dn 18; D₈ 19.

84

☞ This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) S उपप्लव्याद्. K₂ D₂ D₁. 3. 9 T₁ G₁. 5 M₃. 4 क्षत्त (for क्षत्तरु). — ^b) K₄ B (except B₄) Dn Ds

D₁. 10 (before corr.) G₂. 4 M₈-5 उपायातो. — K₁ D₂ om. (hapl.) 1^a-2^d. — ^c) K₂ वृक्षस्थले; D₂ D₈ वृक्षस्थले; D₁ बृहत्स्थले; S (except M₁. 2) कुश°. — ^d) D₂. 4. 9 तु (for च). K₂ B D (except D₁-4. 7. 9) T₁ इहेष्यति.

2 K₁ D₈ M₈. 5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^b) B₂ Dn₁ (by corr.). n₂ D₈ सर्वसत्त्वतां. — ^d) K₄ B D (except D₁. 10) T₁ G₁. 5 °सत्त्वो (for °मात्रो). T₁ G₁. 5 महाबलः (for जना°).

3 G₄ om. 3^{ab}. — ^a) K₄ B Dn D₁. 2. 5. 6. 8 वृष्टि-राष्ट्रस्य; D₈ °राजस्य; D₂. 4. 9 °चक्रस्य. — ^b) T₂ G₂ जनार्दनः; G₈ M च केशवः (for च माधवः). — ^d) D₂. 4. 9 स (for प्र).

4 ^b) D₁ ज्ञानम् (for प्रज्ञाम्). T₂ G₂. 4 M समासते (for उपा°). T₁ G₁. 5 यस्याज्ञां समुपासते.

5 ^a) G₄ अस्मै पूजां प्रदास्यामि. — ^b) K₁. 2. 5 महा-मते; D₂. 4. 9 S (except G₄) गताध्वने (for महा°). — K₅ om. 5^{ad}. — ^d) K₁. 2. 4 B₂. 4. 5 Dn₂ D₈ D₅-3. 10 तां (for तन्). D₁. 2 निगदतः (for कथ°).

6 ^a) K₁. 2 D₉ तु कृष्णांगैर्; K₄. 5 T G₁. 2. 5 M सुपुष्टांगैर्; B Dn Ds D₂-4. 6. 7. 10 G₈ सुकृष्णांगैर्. — ^b) T₁ बाहिकैश्च; G₁ बाह्यजैश्च; G₂ बाह्यजानैर्; G₅ बाह्यकैश्च. — ^c) T₂ G₂ चतुर्युजान्. B₈ G₅ चतुर्युक्तं रथं तस्मै. — ^d) B₈ G₅ रौक्मं.

7 ^b) D₂. 4 इषादंतप्रं; Ca. d. s as in text. — ^d)

C. B. 8046
B. B. 80. 7
K. B. 80. 7

अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि केशवे ॥ ७
दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ।
शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावतः ॥ ८
आविकं बहु सुस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ।
तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्राणि दशाष्ट च ॥ ९
अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ।
तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ १०
दिवा रात्रौ च भात्येष सुतेजा विमलो मणिः ।
तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमप्यर्हति केशवः ॥ ११
एकेनापि पतत्यद्वा योजनानि चतुर्दश ।
यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् ॥ १२
यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पुरुषाश्च ते ।

K4 B (except B4) D (except Ds. 4. 8. 9) कौरव; T2 G2 शार्ङ्गिणे (for केशवे).

8 ^a) Dn1 Ds. 4. 6. 10 अप्रसूतानां; Ca. d अप्रजा° (as in text). — ^b) Dn1 तेजसा; D2 सुख्यानां (for शुभानां). B4 चंद्र° (for रुक्म°). — D1 (hapl.) om. 8^d-10^e. — ^d) K1. 2. 5 D10 T1 G1 दासानपि च (for दासानामपि). B1 केशवः; B8. 5 भारत; Dn2 D2. 7 G4 M तावतां (for तः).

9 K5 om. 9-15; D1 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) G2. 4 M2 सं° (for सु°). K4 B (except B4) D (except Ds. 4. 7. 9; D1 om.) आविकं च सुम्ब (D2. 5. 6. 8 सुम्ब)स्पर्शं.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 9); D1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). — ^a) G4 अंशुकानां (for अजि°). — ^b) Ds. 4. 9 मे; T2 G2. 5 M वै (for च). — ^c) K2 D2 (by corr.) G4 Ms. 4 (inf. lin. as in text). 5 तत्; Dn Ds तान्; T2 G2 ततः (for तानि). Ds. 4. 9 अथ (for अपि). — ^d) K1 तानपि; K2 तदपि; G3 एतद् (for यावद्). D2 तुष्यति (for अर्हति). Dn1 तमर्हति हि केशवः; Ds. 4. 9 सहस्राणि दशाष्ट च (= 9^d).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 9); B4 om. (hapl.) 11. — ^b) T1 G1. 4. 5 सुजातो (for तेजा). — K2 om. 11^{cd}. — ^c) B3 T2 G4 Ms-5 तद् (for तम्). — ^d) Ds2 Ds. 4. 9 यावद् (for तमपि); cf. 10^d. B (B4 om.) Dn2 अर्हति हि; Dn1 अर्हयति (for अप्यर्हति).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 9). — ^a) B2 Dn Ds. 7. 10 G4 M अभि-; Ds अति- (for अपि). T2 (inf. lin. as in text) G2 वह° (for पत°). — ^b) M4 चत्वारिंशद्धि योजनं.

ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा ॥ १३
मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ।
प्रत्युद्यास्यन्ति दाशार्हं रथैर्मृष्टैरलंकृताः ॥ १४
स्वलंकृताश्च कल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ।
वारमुख्या महाभागं प्रत्युद्यास्यन्ति केशवम् ॥ १५
नगरादपि याः काश्चिद्रमिष्यन्ति जनार्दनम् ।
द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यन्त्यनावृताः ॥ १६
सस्त्रीपुरुषबालं हि नगरं मधुसूदनम् ।
उदीक्षते महात्मानं भानुमन्तमिव प्रजाः ॥ १७
महाध्वजपताकाश्च क्रियन्तां सर्वतोदिशम् ।
जलावसिक्तो विरजाः पन्थास्तस्येति चान्वशात् ॥ १८
दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ।

— ^d) K1. 2 D7. 10 तदपि च (for तस्मै तद्). D1 S तदप्यस्मै ददाम्यहं (D1 महद्भयं).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 9). — ^b) S (except G2) वै (for ते). — ^d) K4 भक्ष्यं; Ds. 4. 9 भोगं; T2 सैन्यं (for भोज्यं). K1. 2 D7. 10 मुदा; D1 Ms. 5 तदा; D2 T2 तथा (for सदा).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 9). — ^c) K2 प्रतिप्रयातुः; G2 प्रत्युद्यास्यन्तु. — ^d) Ds. 4. 9 रथश्रेष्ठैर् (for रथैर्मृष्टैर्). K1 D7. 10 युक्तैः; K2 D1 अश्वैः; Ca. d मृष्टैः (as in text). K4 B4. 5 Dn Ds Ds. 6 स्वलंकृताः (Ds ते°); D7 अलंकृतैः.

15 D1 om. (hapl.) 15-16; K5 om. 15 (cf. v.l. 9). — ^a) K2 B3 Ds S (except G1. 2) अलंकृ°. Ds. 4. 9 कल्याणैः. — ^b) Ds. 4. 9 यानैर् (for पादैर्). — ^c) Dn1 Ds महाभाग; G2 महाबाहुं.

16 D1 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^{ab}) B8 M° पि यः कश्चिद्रमिष्यति ज°. — ^d) D2 G2 अलंकृताः; Ca. d अनावृताः (as in text).

17 ^a) K4 B D (except D1. 7) च (for हि). — K5 om. 17^{cd}. — ^c) K1. 4 B D (except D1. 2. 10) उदीक्षतां; K2 तु (for ते°).

18 ^a) K1. 5 D10 ध्वजाः (for ध्वज-). — ^b) K4 B Dn1 Ds Ds. 6. 8 G1. 4. 5 दिशः (for दिशम्). — ^c) G4 जलाभिमिक्तो. G5 संमृष्टः (for विरजाः). — ^d) K1. 2 D2. 6 चानुगान् (for चान्वशात्). K4 Ds. 4. 7. 9 पन्थास्तस्य विधीयतां; S पन्थाः कार्यस्तु सर्वतः (Gs. 4 M2 शः).

19 ^a) K2 B Dn Ds Ds. 6. 8 Gs. 4 तदद्य; T1 G1. 6 तस्य तत् (for तदस्य). — ^d) K4 सुप्रमृष्टम्; M1 सुसमृद्धम्.

तदस्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंमृष्टमलंकृतम् ॥ १९
एतद्वि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितम् ।
शिवं च रमणीयं च सर्वतु सुमहाधनम् ॥ २०

सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ।
यद्यदर्हेन्म वाष्णेयस्तत्तदेयमसंशयम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्शीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

विदुर उवाच ।

राजन्बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ।
संभावितश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत ॥ १
यच्चमेवंगते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि स्थितः ।
शास्त्राद्वा सुप्रतर्काद्वा सुस्थिरः स्थविरो ह्यसि ।
लेखाश्मनीव भाः सूर्ये महोर्मिरिव सागरे ।
धर्मस्त्वयि महान्राजन्निति व्यवसिताः प्रजाः ३

सदैव भावितो लोको गुणार्थस्तव पार्थिव ।
गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सवान्धवः ॥ ४
आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा बाल्याद्बहुधा नशीः ।
राज्यं पुत्रांश्च पौत्रांश्च सुहृदश्चापि सुप्रियान् ॥ ५
यत्त्वं दिव्ससि कृष्णाय राजन्नतिथये बहु ।
एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ॥ ६
न तु त्वं धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ।

C. 5. 3067
E. 5. 87. 7
K. 5. 87. 7

20 ^a) K₁ सुमनोहरं; D_{5.6} सुमहावनं; D_{7.10} सुख-
साधनं (for सुमहाधनम्). K₁ D_{n1} D₈ D_{2-4.8.9} सर्वतु
(K₁ D₈ °कः) महाधनं; K₂ सार्वतुकमहावनं; K₅ ससकक्षं
महाधनं; D₁ सर्वं च सुमहद्वनं; S सर्वत्र (G₂ °धं च)
सुमनोहरं (G₁ °रमं).

21 ^a) D₁ अस्मद्- (for अस्मिन्). — °) K_{4.5} B D
(except D₁) T₂ G₂ अर्हति; G₈ अर्हेत (for अर्हेत्स). B₅
दाशार्हः (for वाष्णेयः).

Colophon missing in K₈; F₅ om. it. — *Sub-
parvan*: K_{1.2.4} B Dn Ds D_{1.2.5-8.10} T₁ G₁ M
भगवद्गीता. — *Adhy. name*: G₁ M प्रदेयद्रव्य (G₁ om.
द्रव्य) कथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
D₅ 83; D₆ 79; D₇ T G_{2.5} M_{1-8.6} 87; G_{1.4} 88; G₈
M₄ 86. — *S'loka no.*: K₅ 12; Dn Ds 21.

85

 This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5.
32. 15).

1 ^a) K₁ B₄ D_{2-4.7.10} M सत्तमः; B₅ D₁ संमतः.
— °) K_{1.5} D₈ D₂ T G संभावितस्य (for °तश्च). D₂
लोकेस्मिन्. — °) K₁ B₂ D₈ D_{1.2} M₁ (inf. lin. as in
text). ° अपि (for असि).

2 ^a) D_{8-5.9} यस्य (for यत्). T₁ एवंगतं; T₂ G_{1.2}
M₁ (inf. lin.). 2-5 एवंगतं; G₈ M₁ एवंगतं. K₂ त्वमेव

च गते ब्रूयाः. — °) D₂ शास्त्राद्वा सुतर्काद्वा; S शास्त्रान्व-
याद्वा तर्काद्वा (G₁ शास्त्राद्वापि महाभागः; G₅ °याद्वा सत्कारात्).
— °) K₂ सुस्थितः. K₅ तत्सर्वं त्वयि युज्यते.

3 ^a) D_{n2} D₈ D₇ लेखा शशिन भाः; G₈ रेखाश्मनीव
भाः; G₄ लेखाश्मनि प्रभा. — °) D_{2.7} गांभीर्यम् (for
महोर्मिर्). — °) D₁ transp. धर्मः and त्वयि. K_{1.5} D₇
महाराजः; K₂ B Dn Ds D_{1.2.5.8.10} तथा राजन्; K₄
D_{8.4.8.9} महाराजन्; T₂ G₂ महानीतिः. — °) T₁ G_{1.5}
नित्यं; G₂ अद्य (for इति).

4 ^a) D_{3.4.9} भासि° (for भावि°). D_{1.3.4.9} T G₂
लोके. — °) K₄ D₈₂ D_{8.4.9} गुणार्थः; B_{1.8} गुणैः स्वं.
T₁ G_{1.5} भारत (for पार्थिव). — K₅ om. 4°-16°.

5 K₅ om. 5 (cf. v.l. 4). — °) K₂ राजन्; D₈
बलाद् (for बाह्याद्). K₂ T₂ (before corr.) बहुधा नश
(T₂ °शः); K₄ B Dn Ds D_{2.6-8.10} बहु नीनशः; D_{8.1.9}
बहु भाविथाः. — °) K₄ B Dn Ds D_{5.8.8} राजन्; D₈
राष्ट्रं (for राज्यं). — °) K₁ सुदारान् (for सुहृदश्च). K₄
B Dn Ds D_{2-6.8.9} एव (for अपि). S (for M₂ see
below) अति- (for सु-). D_{1.2} (before corr.) सुहृदश्च
प्रियान्प्रति; M₂ सुहृदश्चास्य च प्रभो.

6 K₅ om. 6 (cf. v.l. 4). — °) K₂ G_{1.2.4} स त्वं
(for यत्त्वं). K₄ B D (except D_{1.10}) इच्छ° (for
दिस्स°); cf. v.l. 7.

7 K₅ om. 7 (cf. v.l. 4); D₆ om. 7-12. — °) K₂
B₄ Dn D₇ S दिस्स° (for इच्छ°); cf. v.l. 9.

C. 5. 8067
B. 5. 87. 7
K. 5. 87. 7

एतदिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालभे ॥ ७
मायैपातच्चमेवैतच्छब्दैरिदक्षिण ।
जानामि ते मतं राजन्गूढं बाह्येन कर्मणा ॥ ८
पञ्च पञ्चैव लिप्सन्ति ग्रामकान्पाण्डवा नृप ।
न च दिक्ससि तेभ्यस्तांस्तच्छमं कः करिष्यति ॥ ९
अर्थेन तु महाबाहुं वाष्ण्यं त्वं जिहीर्षसि ।
अनेनैवाभ्युपायेन पाण्डवेभ्यो बिभित्ससि ॥ १०
न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ।
अन्यो धनंजयात्कर्तुमेतत्तत्त्वं ब्रवीमि ते ॥ ११
वेद कृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्य दृढभक्तिताम् ।
अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनंजयम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

8 Ks Ds om. 8 (cf. v.l. 4, 7). T1 G1 transp. 8^{ab} and 8^d. — ^a) K1 D10 शास्त्रं; K4 B Dn Ds D2-5.7.8 G4 [अ]सत्यं; Cs अतस्त्वं (as in text). K1.2 D1.10 एतत्ते (for एवैतत्). — ^b) B (except B4) Ds यथा; Ca छद्म (as in text). T2 G2 एषा (for एतद्). D1 T2 G2 M1 (inf. lin. as in text).⁵ भूरिदक्षिणा. — ^c) K4 B D (except D1.8.4.7.9.10) त्वन्मतं (for ते मतं).

9 Ks Ds om. 9 (cf. v.l. 4, 7). — ^a) K2 B Dn Ds Ds.8.10 T2 G (except G5) लिप्सन्ति; Ds D1.9 लिप्सन्ते; Ds.4.7 लिप्सन्ते. — ^b) K2 D2-4.9 न चेदिच्छसि तेभ्यस्त्वं (D2 °स्तान्). — ^c) Dn तत्समं; S त्वत् (M1.2 त्वं) समः (M2 °मं). B1.4.5 Dn Ds Ds न; T2 G2 M1.2.4 (inf. lin. as in text) किं (for कः). Bs Dn Ds Ds M1.2 करिष्यति.

10 Ks Ds om. 10 (cf. v.l. 4, 7). — ^a) K2 महाभागं. — ^b) Ds.4.9 T1 G1.4.5 च (for त्वं). D1 नितीर्षसि; S चिकीर्षसि. K2 वाष्ण्यं भर्तुमिच्छसि. — ^c) K4 Ds वा; B2.4 Dn Ds Ds च (for एव). K2 B4 Dn अपि (for अभि-). — ^d) K4 Dn1 विभेत्ससि; B D2-5.7.10 Cn विभे (Bs °भि)त्स्यसि; Ds2 Ds विभि (Ds °भि)त्स्यसि; S प्रदीयतां; Ca. d बिभित्ससि (as in text).

11 Ks Ds om. 11 (cf. v.l. 4, 7). — ^a) K1 भेषः; Ca. d शक्यः (as in text). — ^b) K2 मायया (for गर्ह°). — ^c) K2 शक्यो धनंजयाद्भेतुं; Ca. d as in text. — ^d) D1 M3-5 सत्यमेतत्; Ds.4.9 एतदर्थं; G8 तत्त्वमेतत् (for

अन्यत्कुम्भादपां पूर्णादन्यत्पादावसेचनात् ।
अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैषिष्यति जनार्दनः ॥ १३
यच्चस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ।
तदस्मै क्रियतां राजन्मानार्हो हि जनार्दनः ॥ १४
आशंसमानः कल्याणं कुरुन्भ्येति केशवः ।
येनैव राजन्नर्थेन तदेवास्मा उपाकुरु ॥ १५
शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ।
पाण्डवानां च राजेन्द्र तदस्य वचनं कुरु ॥ १६
पितासि राजन्पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ।
वर्तस्व पितृवत्तेषु वर्तन्ते ते हि पुत्रवत् ॥ १७

एतत्तत्त्वं).

12 Ks Ds om. 12 (cf. v.l. 4, 7). — ^a) D1 वेष्टि (for वेद). K4 Ds.4.9 वेदाहं कृष्णमाहात्म्यं. — ^b) D1 वेद्म्यस्य; Ds.4.9 Ca वेदाहं (for वेदास्य). — ^c) K1 पश्या° (for जाना°).

13 Ks om. 13 (cf. v.l. 4). — ^a) M अन्यात्; Ca as in text. T2 G2.4 transp. कुम्भाद् and पूर्णाद्. — ^b) M1-8 अन्यात्. T G1 (by corr.).^{2.8.5} अन्यत्पादावनेजनात्. — T2 om. 13°-15°. — ^c) M (except M4) अन्यात्. — ^d) K1.2 नाशि°; K4 नो मे°; B4 Dn Cn नैवेक्ष्यति; Ds Ca.8 नैशि°; Ds.4.9 M न तुष्यति; D10 Cd नैशि°; T1 G न चेच्छति.

14 Ks Ds.4.6.9 T2 om. 14 (cf. v.l. 4, 13). — ^a) K2 एव; S (T2 om.) अस्मिन् (for अस्मै). — ^b) K4 B (except B5) D (except D1.2.10) असौ (for हि).

15 Ks T2 om. 15 (cf. v.l. 4, 13). — ^a) K2 आशंसन्नेष (for °समानः). — K4 om. 15°-17°. — ^b) D1.7.9.10 T1 G1.8 M1 तमेव; G4 तथैव. K2 तेनैवाहूय दीयतां.

17 Ks om. 17^{ab} (cf. v.l. 15). — ^a) D1 transp. राजन् and पुत्राः. — ^b) T1 G1.5 च; M अपि (for हि). K2 ते हि वर्तन्ते पु°; Ds.4.9 तेनैव वर्तन्ते पु°. — K4 Ds.8.8 ins. after 17; D10, after 5. 86. 11^{ab}:

392* निर्वैरान्मत्स्यपाञ्चालान्पाण्डवान्कुरुभिः सह ।

कृत्वा सुखं यथाधर्मं कीर्तिं च समवाप्नुहि ।

[(L. 2) D10 यशो° (for यथा°). K4 चैवमवाप्स्यसि; D10

८६

दुर्योधन उवाच ।

यदाह विदुरः कृष्णे सर्वं तत्सत्यमुच्यते ।
 अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान्प्रति जनार्दनः ॥ १
 यत्तु सत्कारसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने ।
 अनेकरूपं राजेन्द्र न तदेयं कदाचन ॥ २
 देशः कालस्तथायुक्तो न हि नार्हति केशवः ।
 मंस्यत्यधोक्षजो राजन्भयादर्चयति मामिति ॥ ३
 अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशां पते ।
 न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ४
 स हि पूज्यतमो देवः कृष्णः कमललोचनः ।

त्वं समवाप्स्यसि ।]

Colophon missing in K₈; K₈ om. it. — *Sub-
 parvan*: K₁.2.4 B Dn Ds D₁.2.5-8.10 T₁ G₁ M
 भगवद्गीतान. — *Adhy. name*: T₁ G₁ M विदुरवाक्यं.
 — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₈ 84; D₈
 80; D₇ T G₂.5 M₁-8.5 88; G₁.4 89; G₈ M₄ 87.
 — *S'loka no.*: Dn 17; D₈ 18.

86

☞ This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5.
 32. 15).

1 ^a) K₂.5 B D (except D₂-4.9) T₁ G₅ अच्युते
 (for उच्यते). — ^b) K₄ सानुक्रोशो (for अनुरक्तो). D₁
 असंवार्यः; C₄.5 असंभाव्यः; Ca. d as in text. — ^d) K₂
 transp. पार्थान् and प्रति.

2 D₈ om. 2. — ^a) K₄ B (except B₃) D (except
 D₁.7.9) G₁.2 M₅ तत् (for तु). K₂ संस्कारं; D₈ सकारणं
 युक्तं. Ca. d cite कारणं. — ^b) D₂ transp. देयं and वसु.
 D₈.4.9 बहु (for वसु). — ^d) S transp. न and तत्.
 K₁ D₁.2.7.10 कथंचन; S जनार्दने (for कदा).

3 ^a) K₄ D₈.4.9 देशकालैस्तदा (K₄ 'था) युक्तः; G₅
 देशकालौ तथा तात; Ca. s as in text. — ^b) K₂ तत्तु;
 D₈.4.9 स हि; G₅ युक्तौ; Ca. d न हि (as in text). — ^c)
 K₁ D₁.7.10 (m as in text) ज्ञास्यति; D₈.4.9 मन्येत; C₈
 मंस्यति (as in text). — ^d) K₂ B₂ Dn₂ D₂-4.6.7.9.10
 T₁ G₂ अर्चति; G₄ चरति (for अर्चति). K₈ यादवे

त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा ॥ ५
 न तु तस्मिन्प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ।
 विग्रहः समुपाख्यो न हि शाम्यत्यविग्रहात् ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
 वैचित्रवीर्यं राजानमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
 सत्कृतोऽसत्कृतो वापि न क्रुध्येत जनार्दनः ।
 नालमन्यमवज्ञातुमवज्ञातोऽपि केशवः ॥ ८
 यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतम् ।
 सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ॥ ९

5. 3086
 5. 382. 9
 5. 382. 9

व्यतिमानिनि.

4 ^a) B₂ T₁ G₁.5 अवमानं; Ca. d अवमानः (as in
 text). S तु (for च). — ^d) T₂ G₂ निश्चितं मनः (for
 'ता मतिः).

5 ^a) K₄ B D (except D₁.3.4.7.9.10) लोके (for
 देवः). — ^b) K₄ B D (except D₈.4.7.9.10) G₈ पृथुलं
 (for कमलं). — ^d) D₈.4.9 किं पुनर् (for विदितं).
 B₂.4 सर्वशः; G₈ सर्वदा.

6 ^a) G₄ तत्; M₁ हि (for तु). K₄ B Dn Ds
 D₂-6.8.9 G₄ तस्मै; D₁ तस्य (for तस्मिन्). D₂ प्रदास्यामि
 (for प्रदेयं स्यात्). — ^b) S (except G₄) इति (for
 तथा). K₈ (before corr.) D: कार्यमिति; D₈ G₈ कार्या
 गतिः; D₁ कार्या मतिः; D₈.4.9 कार्यं प्रति (for कार्यगतिः).
 — ^d) D₅ (m as in text). 6.8 विग्रहात् (for अवि).

7 K₈ om. (hapl.) 7-15. B Dn₂ Ds D₈.6 T₁ G₈
 om. the ref. — ^b) K₁ D₇.10 कुरुवृद्धः पिता.

8 K₈ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) S नावमंस्यति (T₁
 अनुमंस्यति; G₂ नावमुद्यति); Ca. d. s नालमन्यं (as in
 text). K₂ D₁₀ अस्मान्; K₄ B Dn Ds D₈-7.9 पुनः; D₂
 (before corr.) अप्यस्ति; D₂ (after corr.) 8 एवं; Ca. d. s
 अन्यं (as in text). T G₁.2.5 अवज्ञातुं; M अवज्ञां तां
 (M₂ तं); C₈ अवज्ञातुं (as in text). — ^d) K₄ B D
 (except D₁.10; D₂ by corr.) G₈ नावज्ञेयो हि; M₂
 अवज्ञातोपि (as in text).

9 K₈ om. 9 (cf. v.l. 7). — ^a) K₁ S च; D₈.4.9
 तत् (for तु). — ^b) M₁ (inf. lin.). 2 मनसः; Ca. d
 as in text.

C. 5. 3087
B. 5. 48. 10
K. 5. 86. 10

स यद्भूयान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशङ्कया ।

वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पाण्डवैः ॥ १०

धर्म्यमर्थ्यं स धर्मात्मा ध्रुवं वक्ता जनार्दनः ।

तस्मिन्वाच्याः प्रिया वाचो भवता बान्धवैः सह ॥ ११

दुर्योधन उवाच ।

न पर्यायोऽस्ति यद्राजञ्चिर्यं निष्केवलमहम् ।

तैः सहेमासुपाश्रीयां जीवञ्जीवैः पितामह ॥ १२

इदं तु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ।

परायणं पाण्डवानां नियंस्यामि जनार्दनम् ॥ १३

तस्मिन्वद्वे भविष्यन्ति वृष्णयः पृथिवी तथा ।

पाण्डवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहेष्यति ॥ १४

अत्रोपायं यथा सम्यङ् बुध्येत जनार्दनः ।

न चापायो भवेत्कश्चित्द्रवान्प्रव्रवीतु मे ॥ १५

10 K₅ om. 10 (cf. v.l. 7). — ^a) D₁ यत् (for स). K₂ च (for यद्). — ^b) K_{1.2} D₁₀ तत्कुर्यात्स्वम-
शंकया. — 10^a = 5. 103. 34^a. — ^a) D₂ (before
corr.) पुत्र; S वैरं (for क्षिप्रं).

11 K₅ om. 11 (cf. v.l. 7). — ^a) K₄ B₃ D_{1.5.6.}
8.9 T₂ G_{2.3} धर्मम्. K_{1.2.4} B₈ D (except D₅ D₁) T
G_{1-3.5} अर्थ. K₄ B D (except D_{2.6.7.10}) G₃ च (for
स). — After 11^{ab}, D₁₀ ins. 392*. — ^c) D₁₀ (marg.
sec. m.) तस्मिन्वाच्यं प्रियं राजन्. — ^d) T₃ G₂ बंधुभिः
(for बान्धवैः).

12 K₅ om. 12 (cf. v.l. 7). — ^a) B₈ D₁ S
(except G_{3.4}) पर्याप्तः; Ca. d. s पर्यायः (as in text).
D₁ T₁ अस्मि; T₂ G (except G₄) M अस्मि; Ca. d अस्मि
(as in text). — ^b) G₄ निक्षेपयामि; C₈ निष्केवल्यं;
Ca. d निष्केवलां (as in text). — ^c) K₄ D₀ एतां (for
इमां). — ^d) K_{1.2.4} B Dn Ds D_{2.5-8.10} यावज्जीवैः;
Ds. 4.9 क्लीबं जीवे (for जीवञ्जीवैः).

13 K₅ om. 13 (cf. v.l. 7). — ^b) K₂ D₄₋₈
समर्थितं; B₅ Ds T₂ G_{1.5} M_{3.4} (inf. lin. as in text). 5
समुत्थितं; D₁ विवक्षितं; Ca. d समर्थितं (as in text).
— After 13^{ab}, M_{1.2} ins.:

393* न भेदस्यान्तरं दातुं प्रयाणायास्य वा पुनः ।

14 K₅ om. 14 (cf. v.l. 7). — ^a) T₂ G₃₋₈ M₃
यस्मिन् (for तस्मिन्). — ^d) K₄ B D (except D_{1.7.8})
T₁ इहेष्यति (for इहे°).

वेशं पायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णाभिसंहितम् ।

धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥ १६

ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।

मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥ १७

दूतश्च हि हृषीकेशः संबन्धी च प्रियश्च नः ।

अपापः कौरवेषु कथं बन्धनमर्हति ॥ १८

भीष्म उवाच ।

परीतो धृतराष्ट्रायं तव पुत्रः सुमन्दधीः ।

वृणोत्यनर्थं न त्वर्थं याच्यमानः सुहृदणैः ॥ १९

इममुत्पथि वर्तन्तं पापं पापानुबन्धनम् ।

वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्यानुवर्तसे ॥ २०

कृष्णमक्लिष्टकर्माणमासाद्यायं सुदुर्मतिः ।

15 K₅ om. 15 (cf. v.l. 7). — ^a) K₄ B D
(except D_{7.10}) G₅ M₅ उपायान् (for उपायं). Ds. 4.9
तस्य (for सम्यङ्). — ^b) Ds. 4.9 च बुध्येत् (for बुध्येत).
— ^c) K₁ स च; D₇ तथा; S यश्च (for न च). Dn₁
D_{1.3.4.7.9} S उपायो (for अपायो). — ^d) K₂ transp.
तत् and अत्रान्. T_{1.2} (inf. lin. as in text) G₁ M_{1.2}
तं; G₄ स (for तद्).

16 B Ds D_{3-6.8.9} om. the ref. — ^b) S कृष्णेभिः;
Ca as in text. — ^d) S transp. व्यथितो and विमना.

17 ^a) Ds. 4.9 तत्र (for इदं).

18 ^a) K₅ वै; Ds. 4.9 एव (for हि). — ^b) B₈
दयितः (for च प्रियः). K_{1.2.5} D_{1.7} मे (for नः). — ^d)
K₅ Ds स बंधम् (for बन्धनम्). K₄ B Dn Ds. 5.6.8 स
कथं बंध (B₈ बहु; Dn₂ वध)मर्हति.

19 ^{ab}) D₁ T₁ G_{1.4} M परेतः; T₂ G_{2.3.5} पतितः;
Ca. d. s परितः (as in text). Ds. 4.9 transp. धृतराष्ट्र
and अर्थ; K₄ B Dn Ds D_{2.5.8} transp. धृतराष्ट्र and तव
पुत्रः. S सुयोधनः (for सुमन्दधीः). — ^c) K₄ B D
(except D₁₀) एव; K₅ G₄ अतिः (for तु). — ^d) T₁
G_{1.5} वार्यमाणः (for याच्य°). K₄ B D (except D_{1.3.4.}
7.9.10) सुहृदणैः (for °हृणैः).

20 ^a) K_{1.2} एवम्; D₇ एनम् (for इमम्). — ^b)
K_{1.5} D₇ T₂ M °बंधनं; Ds. 4.9 G₂ °वर्तिनं; Ca °बंधनं
(as in text). — ^d) T₂ G₂ अथ (for अपि). K₅ D₁₀
S अद्य (T₂ G₂ अपि) (for अस्य).

तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति ॥ २१

पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ।

नोत्सहेऽनर्थसंयुक्तां वाचं श्रोतुं कथंचन ॥ २२

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ।

उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडर्शातितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

८७

वैशंपायन उवाच ।

प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमाह्निकम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति ॥ १

तं प्रयान्तं महाबाहुमनुज्ञाप्य ततो नृप ।

पर्यवर्तन्त ते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः ॥ २

धार्तराष्ट्रास्तमायान्तं प्रत्युज्जग्मुः खलंकृताः ।

दुर्योधनमृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ३

पौराश्च बहुला राजन्हृषीकेशं दिदृक्षवः ।

यानैर्वहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथापरे ॥ ४

स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्मणा ।

द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ ॥ ५

कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलंकृतम् ।

G. 5. 8106
H. 5. 86. 6
K. 5. 86. 7

22 Ks om. 22. — ^a) Ks तव पुत्रस्य दुर्मतेः. — ^a) K1. 2. 4 B D (except Ds. 4. 9) 'संयुक्ताः. — ^a) K1. 2 D7. 10 वाचः (for वाचं). Ks B Dn Ds D1. 2. 5. 6. 8 श्रोतुं वाचः (for वाचं श्रोतुं).

23 Ks B D (except Ds. 4. 7. 9. 10) T1 G4 om. the ref. — ^a) Ks स नरं (for भरतं). — ^b) T2 G2 वृद्धः परमदुर्मनाः.

Colophon missing in Ks. — *Sub-parvan*: K (Ks missing) B Dn Ds D1. 2. 5-8. 10 T1 G1 M भगवद्गीता. — *Adhy. name*: T1 G1 दुर्योधनासप्रलापे भीष्मव्युत्थानं; M दुर्योधनासप्रलापः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 85; Ds 81; D7 T G2. 5 M1-8. 8 89; G1. 4 90; Gs M4 88. — *S'loka no.*: Ks 29; Dn 23; Ds 24.

87

 This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) T2 G2 च (for तु). — ^b) T Gs-5 पूर्वम्; M पौर्वम् (for सर्वम्). D1 रथमारुह्य वेगवान्. — ^a) T1 G1. 5 अपि (for अभि).

2 ^a) K1 Ds2 Ds-8 प्रयातं; Ks आयातं. — ^b) K4 B Dn Ds Ds. 5. 6. 8 महाबलं; Ds. 4. 9 परंतप (for ततो नृप). — ^a) Ds. 4. 9 प्रत्यवर्तन्त; T2 Gs पर्यावर्तन्त. — ^a) K1. 2 D1 वृहत्स्थलं; T G कुशं (for वृकं). — After 2,

T G ins.:

394* प्रययौ पुण्डरीकाक्षः कुरूणां सदनं प्रति ।

आचक्रमुश्च पन्थानं प्रसमाना इवाम्बरम् ।

दारुकेण प्रचोदिता हयास्तस्य महात्मनः ।

अज्ञानि शय्या वासांसि तथा रत्नानि सर्वशः ।

दुर्योधनेन कृष्णार्थं पथि संविहितं बहु । [5]

ताः सभाः पुण्डरीकाक्षो रत्नानि च महायशः ।

नाभ्यनन्दन्महाबाहुरुपायात्कुरुसंसदम् ।

[Lines 1-3 = (var.) 5. 81. 29^{ad}, 59. — (L. 2) T1 आनेमुखि पन्थानं; Gs. 4 पन्थानमाचक्रमु (Gs °*) रिव (for the prior half). — (L. 3) Gs प्रमथिता; Gs प्रयुदिता (sic); Gs प्रणुज्ञाते (for प्रचोदिता). — (L. 4) T2 G2 रथा (for तथा). — Lines 6-7 = (var.) 5. 83. 18.]

3 ^a) Dn1 Ds2 Ds. 4. 9 T2 G2. 4 M2 समायातं (for तमा°). — ^b) Ks प्रतिजग्मुः; Ds. 4. 9 प्रत्याजग्मुः. Ks ततस्ततः; T1 G4. 5 अतस्ततः (for खलं°). — ^a) K4 B D (except D1. 3. 4. 7. 9. 10) T1 G1. 5 दुर्योधनाद् (for °धनम्).

4 ^b) Ks B1. 5 D1. 7. 10 T G1. 2. 5 M2. 4. 6 हृषीकेश-दिदृक्षवः (D1. 7 M2 °या). — Ks om. 4^c-6^b. — ^a) K1. 2 रथैः; Ds2 D1. 8. 4. 8. 9 T2 G2. 3. 5 M3-5 अन्यैः; D2 राजन्; G4 द्रव्यैः (for अन्यैः). — ^a) M1. 2 अन्ये (for एव). Ds पदातयः; M यथाहृतः (for तथापरे).

5 Ks om. 5 (cf. v.l. 4). — ^a) D1. 7 Gs सर्वैः (for स वै). K1. 2 समासाद्य. — ^b) D7 भीष्मेणापि जनादेनः.

6 Ks om. 6^{ab} (cf. v.l. 4). — ^a) Ds. 4. 9 °नार्थाय; T2 G2. 4 °नार्थं हि. — ^{ad}) Dn D1 °समन्विताः (for

C. 5. 3106
B. 5. 89. 6
K. 5. 89. 7

बभूव राजमार्गाश्च बहुरत्नसमाचिताः ॥ ६
न स्म कश्चिद्गृहे राजस्तदासीद्भरतर्षभ ।
न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदक्षया ॥ ७
राजमार्गे नरा न स्म संभवन्त्यवनिं गताः ।
तथा हि सुमहद्राजन्हृषीकेशप्रवेशने ॥ ८
आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहान्त्यपि ।
प्रचलन्तीव भारेण दृश्यन्ते स्म महीतले ॥ ९
तथा च गतिमन्तस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ।
प्रनष्टगतयोऽभूवन्नाजमार्गे नरैर्वृते ॥ १०
स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ।
पाण्डुरं पुण्डरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ११
तिस्रः कक्ष्या व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ।

°समाचिताः). K4.5 B Ds D1-8 बभूव °मार्गश्च °समाचितः.

7 °) K4.5 B D (except D1) च (for स्म). — °) D1 वृद्धो न च (for न वृद्धो न).

8 °) K2 नार्यः; K4 B Dn Ds D2.5-8.10 G8.4 तस्मिन् (for न स्म). D1 राजमार्गेण रामाः स्युः; D2.4.6 °मार्गगताः सर्वे; T2 G2 °मार्गगता न स्म. — °) K2.4 B Dn Ds D2.5-8.10 संस्तुवन्ति (for संभ°). K1.2.5 D7 अवनी-; B8 D2.5.6.8.10 T1 G1.2 अवनी. D8.4.9 ततोर्ध्व-भवनं गताः. — G4 om. 8°d. — °) K5 D1 T2 G2 तदा (for तथा). T2 G2.5 [अ]स्मिन्; G3 M1.3-5 स्म; M2.4 (inf. lin.) एव (for हि). T1 G1 समभवद्. M1.2.4 (inf. lin.) हि संभ्रमो (for हि सुमहद्). K4 B Dn Ds D2 m. 5-8.10 तस्मिन्काले महाराज. — °) B4 °निवेशने; D1 °प्रवेशनं.

9 °) K1.2.5 D7.10 आचितानि; M8-8 आरूढानि (M4 inf. lin. as in text). D82 D1 गृहस्त्रीभिः; D8.4.9 ततः स्त्रीभिः. — 9°d = (var.) 5. 92. 25°d. — °) G8.4 प्रचरन्ति. D1 एव; G4 इह; G5 च (for इव). — °) T G M8-8 तत्र तत्र; M1.2 राजस्तत्र (for दृश्यन्ते स्म). T G1.2.5 विशां पते; G8.4 महीपते.

10 °) K5 D10 आशु- (for च). — °) A few MSS. प्रणष्ट°. T2 G2 राजन्; G5 भूप (for ऽभूवन्). — °) K1 D8.4.7.9.10 T G1.2.5 जनैर्वृते; B2.4 जनावृते (for नरै°).

11 °) D2.5.8 om. प्र. A few MSS. °कर्षणः. T2 (G2 प्रविवेश चतुर्भजः; M1.2.4 (inf. lin. as in text) प्राविशत्पूर्वमच्युतः. — °) S पांडुरं.

12 °) N (K8 missing) कक्षा. — °) K1 G4

वैचित्रवीर्यं राजानमभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १२
अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायशः ॥ १३
कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ १४
ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ।
स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरञ्जसा ॥ १५
तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः ।
यथावयः समीयाय राजभिस्तत्र माधवः ॥ १६
अथ द्रोणं सपुत्रं स बाह्लीकं च यशस्विनम् ।
कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः ॥ १७
तत्रासीदूर्जितं मृष्टं काञ्चनं महदासनम् ।

°वेश्मनि.

13 = (var.) 5. 92. 35. — °) D1 अभिगच्छति; D8.4.9 अभ्यागते तु. — °) K1 जनेश्वरः; K4 B D (except D1.7.10) नराधिपः (for नरे°). — °) D8.4.9 S (except G4) भीष्मद्रोणाभ्यां (by transp.). — °) D8 सुदायुतः; T1 G1.5 जनेश्वरः (for महा°).

14 °) T1 G1.5 शल्यः (for कृपः). — 14°d = 5. 92. 34°d.

15 °) D8 G4 ततो राजन्समासाद्य. — °) B1.8 D1 T2 G2 जनाधिपः; D8.4.9 जनेश्वरः; D7 G8 मनस्विनं (for यश°). — °) T1 G1.8 भीष्मं संपूजयामास; G4 स वार्ष्णेयः सुवाग्भिस्तः; G5 भीष्मं द्रोणं कृपं चैव. — °) G4 राजानं संप्रयुजन्. — After 15, S ins.:

395* ते स्वधर्मानकुर्वन्त संपूज्य मधुसूदनम् ।

[G4 तेस्य कर्माणि (for ते स्वधर्मान्).]

16 G8 om. 16°-18°. — °) D1 तेषां; G5 तेन (for तेषु). Dn1 D2.7.8 G4 °पूर्वा; G5 °पूर्व (for °पूर्वा). — °) K1 G4 प्रपूज्य; D1 G5 संपूज्य (for प्रयुज्य). — °) K1.2.5 T2 G1.2.5 M1-4 Ca. d समेयाय (Cap समी° as in text). — °) T2 प्रांजलिस् (for राजभिस्). K4.5 B D (except D1-4.7.9.10) सह (for तत्र).

17 G8 om. 17 (cf. v.l. 16). — °b) K4 B2.4 Dn Ds D8.6 सबाह्लीकं सपुत्रं (for सपुत्रं स बाह्लीकं). B1.8 D1-4.7-10 T2 G2 M2 च; T1 G1.5 तं (for स). K1.2.5 D1.8.4.7.9.10 T2 G1.2 बाह्लिकं (for बाह्लीकं). — °) K1.2.5 D1.9 S (G8 om.) समेयाय; K4 B (except B8) Ds D2.5 समियाय; cf. v.l. 16.

शासनाद्धतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १८
 अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ।
 उपजहुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९
 कृतातिथ्यस्तु गोविन्दः सर्वान्परिहसन्कुरुन् ।
 आस्ते संबन्धकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ २०
 सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशः ।
 राजानं समनुज्ञाप्य निराक्रामदरिंदमः ॥ २१
 तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।
 विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२

विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
 अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३
 कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥ २४
 प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो बुद्धिमत्तमः ।
 धर्मनित्यस्य च तदा गतदोषस्य धीमतः ॥ २५
 तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
 क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदाशिवान् ॥ २६

5. 87. 26
 5. 87. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वे नि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७

18 Gs om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). — ^a) Bs T1 G1.5 तस्य (for तत्र). D2 असौ (for आसीद्). K1.2 D7.10 सज्जितं; D1.2 (before corr.) पूजितं; S (Gs om.) आजितं; Ca ऊर्जितं (as in text). K2 D2 (by corr.). 5. 6.8 सृष्टं; D1 श्रेष्टं; Ca सृष्टं (as in text). — ^e) K1 (marg. sec. m.) आज्ञया (for शासनाद्). — ^d) T G1.2.5 तद् (for तत्र).

19 ^{ab}) K2 Dn1 Ds.4.9 T1 om. अपि. K5 सु- (for अपि). K4 Ds.4.9 जनार्दनं; T2 G1 महात्मने. — ^e) K1.2.5 D7.10 उपा (K2.5 °प) निन्युर; B1.2.5 Ds D1.8.4 T G1.2.5 Ms.5 उपाजहुर.

20 ^a) T1 Gs.5 स (for तु). — ^b) D1 परिसरन्; D10 °चरन्; T1 G1.5 व्यवहरन्; T2 नृपवरान्; G2 उपहरन्; Gs उपचरन्; M1.2 अभिवदन्; Ms-5 अपहसन्; Cs परिहसन् (as in text). — ^e) K (Ks missing) B4 Dn D1.8.4. 7.9.10 Ca सांबंधिकं; Cd सांबंधकं; Cs as in text.

21 Ks om. 21^{ad}. — ^a) K1.4 B Dn2 Ds-8.10 निराक्रामद्; D1 परिक्रामद्.

22 ^b) Ks कुरुसंसदि माधवः; M वंदितुं तां पितृष्वसां (M1 sup. lin. as in text).

23 Ks om. 23^e-24^d. — ^a) Ds.4.9 अव° (for उप°). — After 23, B4 Dn ins. 417* (cf. v.l. 5. 90. 28); while D1 ins.:

396* या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तवागमनकारणात् ।

24 Ks om. 24 (cf. v.l. 23). — ^b) Ds.4.9 °कर्म° (for °धर्म°). — ^d) S (except G1.2) पप्रच्छ (for अपृच्छत्).

25 ^a) T2 (by corr.) प्रीयमाणस्तु. Ds transp. 25^b and 25^d. — ^b) K4.5 B (except B2) Ds-8.8 T G M2 विदुरो (for °पो). B2 Dn Ds D1.8.10 बुद्धिमत्तमः; D1 बुद्धिमत्तरः; M बुद्धिमत्तमः. — Ks om. 25^c-26^d. — ^e) T1 G1.5 तु (for च). K2 Ds.4.9.10 सदा; D2 ततः (for तदा). K4 B Dn Ds D1.6.6.8 धर्मार्थनित्यस्य सतः. — ^d) K4 B D (except D1.8.4.7.9.10) गतरोपस्य.

26 Ks om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) D1.2 तस्मै; Ca तस्य (as in text). B2 D1 सुविस्तारं. — ^e) Ds सुदुः; Ca क्षत्तुः (as in text). D7 क्षत्तुर्दाशार्हमाचष्ट. — ^d) Bs.4 Dn2 Ds.4.6-8.10 सर्वं; S यथा- (for सर्व-).

Colophon missing in Ks; D1 om. it. — Sub-parvan: K (Ks missing) B Dn Ds D2.5-8.10 T1 G1 M भगवद्गीता. — Adhy. name: T1 G1 M हस्तिन (Ms-6 om. it) पुरप्रवेशः (G1 °वेशनं). — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 86; Dn 82; D7 T G2.5 M1-8.6 90; G1.4 91; Gs M4 89. — S'loka no.: Dn 27; Ds 26.

88

 This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) Ds उपागम्य. — K4 om. 1^e-3^b. — ^e) K1.2.5 B Dn Ds D1.2.5-8.10 स पृथां (for गोविन्दः). Ds.4.9 पितृष्वसुरगाराणि. — ^d) Ds अभ्यागच्छत्; S सोभ्यगच्छत्. Ds.4.9 गोविंदः सोभ्यगच्छत्.

८८

वैशंपायन उवाच ।

अथोपगम्य विदुरमपराद्धे जनार्दनः ।
 पितृष्वसारं गोविन्दः सोऽभ्यगच्छदस्मिन् ॥ १
 सा दृष्ट्वा कृष्णमायान्तं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।
 कण्ठे गृहीत्वा प्राक्रोशत्पृथा पार्थाननुस्मरन् ॥ २
 तेषां सत्त्ववतां मध्ये गोविन्दं सहचारिणम् ।
 चिरस्य दृष्ट्वा वाष्पमाहारयत्पृथा ॥ ३
 साब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधां पतिम् ।
 बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ॥ ४
 ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः ।
 परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ ५
 निकृत्या भ्रंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः ।
 विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ६
 त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्था रुदन्तीमपहाय माम् ।

2 K₄ om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) K_{1.2.5} D₁₀ पृथक् (for पृथा). D₈ G₅ पार्थ; D₁ G₂ पुत्रान् (for पार्थान्). B D₁₁ D_{2.5-8} स्मरन्ती तनयान्पृथा (D₂ °यांस्ता).
 3 K₄ om. 3^{ab} (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ D₁ सत्य° (for सत्त्व°). — ^b) D₇ पुरुषोत्तमं (for सह°). — ^c) D₁ गोविन्दं (for वाष्पं). — ^d) K₅ पार्थ (for बाष्पं). K₂ D₁ आहारयत्; K₅ आकारयत्. K₄ तथा; D_{2.4.9} तदा (for पृथा).

4 ^b) K_{2.5} D₇ विशां पते (for युधां पतिम्). — ^c) D_{2.4.9} °पूर्णदु- (for °पूर्णन).
 5 ^a) D_{2.4.9} ये तु; T₁ G M₈ गते (for ये ते). K₅ D₁₀ तद्वत्. — ^c) D₁₁ D_{2.4.9} परस्परण. — ^d) K₂ D₁₁ D_{2.4.9} समेताः. D₁ G₅ समतेजयः.

6 K₅ om. 6^{ab}. — ^a) D_{2.4.9} ध्वंसिनो; D_{7.10} वंचिता (for भ्रंशिता). — ^b) D₁₁ D_{2.4.9} राज्यार्हा (for जनां). T G_{1.5} विजनं (for निर्जनं). — ^c) K_{1.2} विगतं; K₅ संत्यक्तं; T₁ G_{1.5} विजितं. — After 6, D_{1.2.4.9} read 10^{cd}.
 7 ^a) K₄ D_{5.6} मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). D_{2.4.9} सुख-प्रिये (for प्रियसुखे). K_{1.2.5} D_{7.8.10} त्यक्तप्रियसुखाः पार्थाः. — ^b) K (K₈ missing) D₁₁ D_{1.2.5-7.10} G_{8.5} रुदतीं.

अहर्षुश्च वनं यान्तः समूलं हृदयं मम ॥ ७
 अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पाण्डवाः ।
 ऊर्ध्वमहावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ ८
 बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः ।
 अपश्यन्तः स्वपितरौ कथमूर्ध्वमहावने ॥ ९
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैर्वेणवैरपि ।
 पाण्डवाः समबोध्यन्त बाल्यात्प्रभृति केशव ॥ १०
 ये स्म वारणशब्देन हयानां हेपितेन च ।
 रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यन्त सदा गृहे ॥ ११
 शङ्खभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादिना ।
 पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ १२
 वस्त्रै रत्नैरलंकारैः पूजयन्तो द्विजन्मनः ।
 गीर्भिर्मङ्गलयुक्ताभिर्बाह्विणानां महात्मनाम् ॥ १३
 अर्चितैरर्चनाहैश्च स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।

8 ^a) K₅ ते वामिता वने तात. — ^d) K (K₈ missing) D_{1.2.4.7.9.10} व्याघ्रसिंहगजा (K₄ D₁ °समा)कुले; T₁ G_{1.4.5} सिंहव्याघ्रसमा°.

9 ^a) D₇ T₁ G₁ M₅ पुत्राः (for पित्रा). D₁ च; M₅ मे (for ते). K₅ ते बलविहीनाः पुत्राः. — ^b) M₂ °पालिताः. — ^c) K_{1.5} D_{7.8} Ca अंब; K₂ तु; K₄ B D₁₁ D₈ D_{6.6.10} च (for स्व-).

10 G₄ om. 10^a-11^d. — ^b) K_{1.2.5} D_{2.4.7.9.10} M₅ पणवैरपि; K₄ B D₁₁ D₈ D_{1.2.3.6.8} वेणुनिःस्वनः. — D_{1.2.4.9} read 10^{cd} after 6. — ^c) D_{2.4.9} °बाध्यन्त; T₁ G_{1.5} °बुध्यन्त.

11 G₄ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^d) D₁ विबुध्यन्त; D_{2.4.9} विबो°. K₄ B₄ D (except D₁₁ D_{1.2.7.10}) तदा; B_{1-8.5} पुरा (for सदा).

12 ^b) K_{1.5} D_{7.10} वीणावेणुनिनादिना; K₂ D₉ G₈ वेणुवीणानिनादिना; G₅ °वीणादिनैपुणैः. — ^c) T₁ G_{1.5} °मिश्रश्च.

13 K₅ om. 13^a-16^d. — ^a) D₁ रत्नवस्त्रैरलं°. — ^b) D₁ द्विजास्तथा; D₂ द्विजातयः; S द्विजोत्तमान् (for द्विज°). — ^c) D₈ गीर्तर्; D₉ वाग्भिर्. K_{1.2} D_{2.4.7.9} मङ्गल-रूपाभिः.

14 K₅ om. 14 (cf. v.l. 13). — ^a) K₂ D_{7.10}

प्रासादाग्रेष्वबोध्यन्त राङ्गवाजिनशायिनः ॥ १४
 ते नूनं निनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने ।
 न सोपयान्ति निद्रां वै अतदर्हा जनार्दन ॥ १५
 मेरीमृदङ्गनिनदैः शङ्खवैणवनिस्वनैः ।
 स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ १६
 बन्दिमागधसूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् ।
 महावने व्यबोध्यन्त श्वापदानां रुतेन ते ॥ १७
 ह्रीमान्सत्यधृतिर्दान्तो भूतानामनुकम्पिता ।
 कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते ॥ १८
 अम्बरीषस्य मान्धातुर्ययातेर्नहुषस्य च ।
 भरतस्य दिलीपस्य शिवेरौशीनरस्य च ॥ १९
 राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते दुरुद्रहाम् ।

शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ २०
 राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ।
 अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ २१
 श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ।
 प्रियदर्शनो दीर्घभुजः कथं कृष्ण युधिष्ठिरः ॥ २२
 यः स नागायुतप्राणो वातरंहा वृकोदरः ।
 अमर्षी पाण्डवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः ॥ २३
 कीचकस्य च सज्जातेर्यो हन्ता मधुसूदन ।
 शूरः क्रोधवशानां च हिडिम्बस्य बकस्य च ॥ २४
 पराक्रमे शक्रसमो वायुवेगसमो जवे ।
 महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः ॥ २५
 क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ।

C. 5. 315.
B. 5. 90. 2.
K. 5. 90. 2.

अर्चनेर् (for अर्चितर्). — ^b) T G (except G8) विद्वद्भिर्. D8.4.9 अपि बन्दिभिः; D8 अविलंबिताः. — ^c) D8.4.9 T2 G3 अबुध्यन्त.

15 K6 om. 15 (cf. v.l. 13). — ^a) K3 transp. ते and नूनं. B D (except D1.8.4.7.9.10) क्रूरं च (D10m ते क्रूरं) (for ते नूनं). D1 निःस्वनं (for निनदं). — ^b) Dn1 D8.4.9 वने वने (for महा). — ^c) K4 B Dn D8 D2.5.6.8 ते (for वै). D8.4.9 न स्वपन्ति हि रात्रौ च. — ^d) N (except K2; K3 missing; K6 om.) G1 न तदर्हा (for अतं).

16 K6 om. 16 (cf. v.l. 13). — ^a) D8.4.9 शंख-निनादैश्च; S शृङ्गपणवैः (T1 G1.5 टह). — ^b) K1.2 D7.10 शंखवेणुविमिश्रितैः; B8 निनदनिःस्वनैः; D8.4.9 वैण-वैनिःस्वनैस्तथा; G4.5 शंखवेणुवि(G5 शोश्च)निःस्वनैः; M8-6 दुन्दुभिनिःस्वनैः. — ^c) D8.4.9 निनादेन. — M2 om. (hapl.) 16^d-17^a.

17 M2 om. 17^a (cf. v.l. 16). — ^a) A few S MSS. वंदि. — ^b) D8.4.9 स्तुवद्भिर्बोधिताः; M2 रभिबोधिताः. — K6 om. 17^a. — ^c) B Dn D8 D1.2.5-8.10 T2 महावनेष्वबो(T2 बु)ध्यन्त; D8.4.9 वने विबोध्यन्ते; T1 G1.5 वने ब्यबोध्यन्त. — ^d) T1 G1.5 रवेस्तु; T2 G2-4 M रुतेस्तु (for रुतेन). K3 वा; K4 B (except B2) Dn D8.4.9 च (for ते).

18 ^a) D2 धी; G4 श्री (for ह्री). D8 सम (for सत्य). — ^c) K4 G4 कामक्रोधौ; T G5 रागद्वेषौ. T2 G2 समौ (for वशे). — ^d) K6 B8 D2-4.9 सतां धर्मे(K4 B8 D2 र्मा)नुवर्तते.

19 G8 om. 19^b-21^a. ^b) A few MSS. नाहुष. — G2 om. 19^a.

20 G3 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^a) D8.4.9 सपुण्यानां (for पुरा). — ^b) K1.2.5 D1.10 Ca.d.9 वष्टि (for धत्ते). K1.2.5 D6.6.8 दुरुसहा; K4 कुरुद्रहः (for दुरु-द्रहा). D2-4.9 धुरं वहति दुर्वहा; S (G3 om.) धुरं धुर्य इवोद्रहन्.

21 G8 om. 21^a (cf. v.l. 19). — ^a) B2 सत्य (for सर्व). — 21^{ab} = (var.) 5. 34. 81^{ab}.

22 K6 om. 22. — ^a) D7 transp. कुरु and सर्वे. — ^b) D8.4 सर्वेषु; D7 T1.2 (inf. lin.) M धर्मज्ञः (M4 inf. lin. सर्वज्ञः) (for धर्मतः). D2-4.7.9 T1 G1.5 श्रुत(D8.4.9 त्ति)वित्तमः. — ^c) Hypermetric! D10 बाहुः (for भुजः). K1.2 B2 D3m प्रियदर्शो दीर्घबाहुः; K4 B1.8-5 Dn D1.5-3 प्रियदर्शो (D1 शो) दीर्घभुजः; S सुदर्शनो दीर्घबाहुः (G8.4 M2.5 भुजः).

23 ^a) D82 T1 G4.5 यस्य (for यः स). K2 T2 बलो (for प्राणो). — ^b) K4 B D (except D7.10) महाबलः (for वृको). — K6 om. 23^a-24^b. — ^c) K4 B2.4.5 Dn D8 D6.6.8 सामर्षः (for अनर्षो). — ^d) D8 पाण्डवानां प्रियंकरः.

24 K6 om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). — ^a) K2 B D (except Dn1 D7.10) G4 तु (for च). K4 कीचकस्याति-बलिनः. Ca.d cite सज्जातेः (as in text). — ^b) T G1.2.5 निहन्ता (for यो हन्ता). — ^c) D1.8 तु; D8.4.9 यः; D7 हि (for च). Some MSS. हिडिम्बस्य.

25 ^b) K4 B Dn D8 D6.6.8 मातरिश्वसमः; D1.2

C. 5. 8153
E. 5. 90. 25
K. 5. 90. 25

जितात्मा पाण्डवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने ॥ २६
तेजोराशिं महात्मानं बलौघममितौजसम् ।
भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन ।
तं ममाचक्ष्व वाष्णेय कथमद्य वृकोदरः ॥ २७
आस्ते परिघबाहुः स मध्यमः पाण्डवोऽच्युत ।
अर्जुनेनार्जुनो यः स कृष्ण बाहुमहसिणा ।
द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव ॥ २८
क्षिपत्येकेन वेगेन पञ्च बाणशतानि यः ।
इष्वस्त्रे सदृशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पाण्डवः ॥ २९
तेजमादित्यसदृशो महर्षिप्रतिमो दमे ।
क्षमया पृथिवीतुल्यो महेन्द्रममविक्रमः ॥ ३०
आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन ।
आहूतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजमु ॥ ३१

मरुपतिसमः; T₂ युवा वायुसमः. Ca. d cite मरुपतिः.
K₄ B D (except D₂-4.7.9.10) T₂ G₂ बले (for जवे).
— °) D₂ M₃-5 कोपे (for क्रोधे).

26 K₅ om. 26^a-27^b. — °) M_{1.2} विनीय (for निधाय). D₈.4.9 M₄ परंतप.

27 K₅ om. 27^{ab} (cf. v.l. 26). — °) D₈ जितात्मानं (for महा°). — °) K₄ B Dn D₈ D₅-8 वरिष्ठम् (for बलौघम्). T₂ (before corr.) अतिनेजसं (for अमितौ°). D₁ बलघ्नसमतेजसं. — °) D₂ S प्रदर्शने च; C^a °नेन (as in text). — K₅ om. 27^c-28^b.

28 K₅ om. 28^{ab} (cf. v.l. 27). — °) B₄ Dn बली (for अच्युत). — °) K₄ Dn₁ D₃.4.9 तुल्यः; S (except M₄) योसां (for यः स). Ca cites अवरः (? for अर्जुनः). — °) D₈ अमीनेन; C^a अतीनेन (as in text).

29 °) D₂ D₃.4.9 G₄ च (for यः). — °) D₁.8.4.9 इष्वस्त्रेण समो राज्ञः. — °) D₂ माधवः; G₄ चार्जुनः (for पाण्डवः).

30 °) D₃.4.9 T G (except G₁) °संकाशः (for °सदृशः). — °) K₄ B D (except D₂-4.7.9.10) मह-पिमदृशः; T G₁.2.5 ब्रह्मर्षिप्रतिमः.

31 K₅ om. 31^a-32^b. — °) K_{1.2} (by corr.) D₈ D₅ (by corr.) G₈ अधिराज्यं; Ca. d as in text. K₄ G₁.8 महादीप्तं; G₄ प्रशस्ति हि. — °) K₂ पांडवे; S पार्थिवं (for प्रथितं). — °) S (except M₂) विक्रम्य (for वीर्येण). — After 31, S read 31^{ab} (G₁.5, the whole of 34).

यस्य बाहुबलं घोरं कौरवाः पर्युपासते ।
स सर्वरथिनां श्रेष्ठः पाण्डवः सत्यविक्रमः ॥ ३२
योऽपाश्रयः पाण्डवानां देवानामिव वासवः ।
स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनंजयः ॥ ३३
दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिपेधो महास्रवित् ।
मृदुश्च सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ॥ ३४
सहदेवो महेष्वासः शूरः समितिशोभनः ।
भ्रातृणां कृष्ण शुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ॥ ३५
सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ।
वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयन्ति महात्मनः ॥ ३६
ज्येष्ठापचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ।
शुश्रूषुं मम वाष्णेय माद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ॥ ३७
सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः ।

32 K₅ om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). — °) K₄ B D (except D₃.4.7.9.10) सर्वे (for घोरं), and पांडवाः (for कौरवाः). — G₈ om. 32^c-33^d. — °) T G (G₈ om.) यः (for स). K₅ सर्वेषां रथिनां श्रेष्ठः. — After 32, M reads 34^{ad}; while N (except K₁; K₈ missing) ins.:

397* यं गत्वाभिमुखः संख्ये न जीवन्कश्चिदाव्रजेत् ।

यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत ।

[(L. 2) K₂ B₈ D₂ D₆ अच्युतः; K₅ D₁-4.9 उच्यते.]

33 G₈ om. 33 (cf. v.l. 32); K₅ om. 33-34; K₁ om. 33^{ab}. — °) K₂ उपाश्रयः; K₄ आश्रयः; Dn₁ D₈.4.9 चाश्रयः; M₃.4 वाश्रयः (for अपाश्रयः). — °) D₁.2 अपि (for एव).

34 K₅ om. 34 (cf. v.l. 33). For sequence of S cf. v.l. 31, 32. — °) K₄ B D (except D₁.7) G₄ ह्रीनिपेधः. D₂ महाद्युतिः. — °) D₃.4.9 महास्रः (for मृदुश्च). — After 34, T G₁-3.5 read 38-41, followed by a repetition of 34.

35 K₅ om. 35^a-37^b. — °) T₂ G₂ धर्मात्मा कुशलः; G₄ धर्मार्थसहितः. D₁.2 बली (for युवा).

37 K₅ om. 37^{ab} (cf. v.l. 35). — °) K₄ ज्येष्ठानु-यायिनं; B₂-4 Dn D₈-5.8 T₁ G₁.8.4 Cn ज्येष्ठोपचायिनं (Dn₁ D₈.4 °रिणं); D₆ श्रेष्ठो; Ca as in text. Cd cites अपचायी. K₁.2.4 B₈ D₃.4.7.9.10 शूरं; D₂ नित्यं; G₈.4 M घोरं (for वीरं). — °) T₁ G₁.5 महामतिं (for युधां पतिम्). — °) M (except M₁) शुश्रूषुः. — °) K₂ च शंस (for प्रचक्ष्व).

भ्रातृणां कृष्ण सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ ३८
चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ।
कच्चित्स कुशली कृष्ण वत्सो मम सुखेधितः ॥ ३९
सुखोचितमदुःखार्हं सुकुमारं महारथम् ।
अपि जातु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥ ४०
पक्ष्मसंपातजे काले नकुलेन विनाकृता ।
न लभामि सुखं वीर साद्य जीवामि पश्य माम् ॥ ४१
सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा द्रौपदी मे जनार्दन ।
कुलीना शीलसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ॥ ४२
पुत्रलोकात्पतिलोकान्वृण्वाना सत्यवादिनी ।
प्रियान्पुत्रान्परित्यज्य पाण्डवान्वपद्यत ॥ ४३
महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ।

ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ॥ ४४
पतिभिः पञ्चभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः ।
उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥ ४५
चतुर्दशमिमं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम
पुत्राधिभिः परिघृतां द्रौपदीं सत्यवादिनीम् ॥ ४६
न नूनं कर्मभिः पुण्यैरश्रुते पुरुषः सुखम् ।
द्रौपदी चेत्तथावृत्ता नाश्रुते सुखमव्ययम् ॥ ४७
न प्रियो मम कृष्णाया वीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ४८
न मे दुःखतरं किञ्चिद्भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
यद्रौपदीं निवातस्थां श्वशुराणां समीपगाम् ॥ ४९
आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ।

C. 5. 77/4
B. 5. 90. 51
K. 5. 90. 51

38 Ks om. 38. For sequence in T G1-3.5, cf. v.l. 34. — ^b) B (except B3) D (except D7.10) चैव (for कृष्ण).

39 For sequence in T G1-3.5 cf. v.l. 34. — ^b) K1.2.5 D3.4.7.9 इयः (for बलः). — ^c) K1.2.5 D7 तु; D1 न; G2 च (for स). — ^d) B2.4 transp. वत्सः and मम. D3.4.9 बालो; D7 पुत्रो (for वत्सो). K (K3 missing) B1.5 D2-4.7.9.10 सुखोचितः (for सुखे°).

40 Ks om. 40^a-41^b. For sequence in T G1-3.5 cf. v.l. 34. — ^c) T1 G1.4.5 महाबाहुं. — ^d) T1 G1 प्रियं (for पुनः).

41 Ks om. 41^{ab} (cf. v.l. 40). For sequence in T G1-3.5 cf. v.l. 34. — ^a) Ds D1.2 Ca° संघातजे काले; S° संघातजं कालं. Cd.s cite पक्ष्मसंघातजं, Cap° संपातजं. — ^c) Ms-3 transp. न and लभामि. K4 B D (except Dn1 D3.4.7.9.10) धृतिं (for सुखं). — ^d) Ds पश्यतां (for पश्य माम्).

42 ^a) N (except K1.2.4 D3.4.9; K3 missing) प्रियतरा. — ^c) K4.5 B (except B3) D (except D1.2.7.10) T2 G3.4 रूप° (for शील°). — K2 om. (hapl.) 42^a-44^a. — After 42, T G1.2.5 ins.:

398* पुत्री वृषदराजस्य विख्याता सत्यवादिनी ।

43 Ks om. 43 (cf. v.l. 42). — ^a) K1.5 D7.10 पितृलोकात्; K4 D3-5.9 S (except M1.2) पुत्रलोकान्; Cs पुत्रलोकात् (as in text). K1 D1 भर्तृलोकं; K5 B4 D2.7.10 Cn.s पतिलोकं; G4 भर्तृलोकान्. — ^c) Ds प्रियान्परित्यज्य सुतान्. — ^d) K1.5 B2 Ds D1.7.10 Cd

अन्वरुध्यत; Dn D2.5.6.8 Cap अनुवर्त्यते; D3.4.9 उपपद्यते; T1 G1.5 अन्ववर्तत; G3 अपश्यद्यत; Ca अनुपद्यते.

44 Ks om. 44^{ab}; K2 om. 44^a (cf. v.l. 42). — ^b) K1 तु पूजिता; K2 समेधिता; D1.2 (before corr.) T G1-3 M (except M1) सुखेधिता; D3.4.9 G4.5 सुखो-चित्ता. — ^c) S ईश्वरा. D1 सा हि (for सर्वं).

45 ^b) K1.2 D7 प्रतापिभिः (for प्रहर्°). — K4 om. 45^a-46^a; K5 om. 45^a-49^b. — ^d) K2 D1 सुखभागिनी; D3.4.9 वसुधासमा (for दुःख°).

46 K4.5 om. 46 (cf. v.l. 45). — ^a) S त्रयोदशं; Cs चतुर्दशं (as in text). B D (except D1-4.7.9.10) इदं (for इमं). — ^b) K1.2 Dn1 D1.2 (m as in text). 3.4.7.9 अपश्यं (for नापश्यं). S यां न पश्याम्यरिंदम. — ^c) K1 D1.2.3.9 S (except G3 M1) पुत्रादिभिः. G3 परिघृता; M1.3.4 परिन्यूनां. — ^d) G4 द्रौपदी° वादिनी.

47 Ks om. 47 (cf. v.l. 45). — ^a) D3.4.9 नूनं स्वकर्मभिः. S शुक्लैर् (for पुण्यैर्). — ^b) S अश्रुवन्ति स्त्रियः सुखं. — ^d) G3 om. न. T2 G2 दुःखम् (for सुखम्). K2 अश्रुते दुःखमुत्तमं.

48 Ks om. 48 (cf. v.l. 45). — ^a) B3.4 Dn1 कृष्णाशो; Ca.d as in text. K2 नाप्रियाण्याहतुः कृष्णां; S न मे प्रिया द्रौपदेयाः (G4 न च मे द्रौपदेयाश्च). — K4 om. 48^b-49^a. — ^b) S न वीभत्सुयुधिष्ठिरा. — ^c) B3 D1.2.7.9 च (for वा). S न भीमसेनो न यमौ (G4 भीमसेनो न च यमौ). — ^d) K1.2 D1-5.7-10 तां; Dn2 तदा; Ds यां; T G2.3.5 Ms-3 यदा; G4 न च (for यद्). Ds अपश्यत्; M अपश्यन्. K1 D3.4.8-10 M1 सभां गतां.

C. 5. 8179
B. 5. 80. 51
K. 5. 80. 51

सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ॥ ५०
तत्रैव धृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाह्लिकः ।
कृपश्च सोमदत्तश्च निर्विण्णाः कुरवस्तथा ॥ ५१
तस्यां संसदि सर्वस्यां क्षत्तारं पूजयाम्यहम् ।
वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥ ५२
तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गम्भीरस्य महात्मनः ।
क्षत्तुः शीलमलंकारो लोकान्विष्टभ्य तिष्ठति ॥ ५३
सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविन्दमागतम् ।
नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवान्वकीर्तयत् ॥ ५४
पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिंदम ।

49 K₁ om. 49; K₄ om. 49^{ab}; K₅ om. 49^{ab} (cf. v.l. 48, 45). — ^a) S अद्भुततरं (T₁ G_{1.8-8} 'मं') (for दुःखतरं). — ^b) D_{5.6} गतं (for भूतं). D₁ तथाविधं (for ततोऽधिकम्). B₈ कृतपूर्वमरिंदम. — ^c) K₂ विवासस्थां; C₈ नियतं; C_{d.up} निवां (as in text). B Dn D₈ D_{2m.8.8.8} C₈ स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यत्; D₂ यद्रौपदीं सभासंस्थां; D_{8.4.9} यां द्रौपदीं चितयंत्याः.

50 ^a) K₄ Dn₈ D₈ D_{7.8} अनायितां; D_{1.8.4.9} आनीतां तां. — ^c) K₅ Dn D₈ D_{1.8.4.7-10} T G_{2.8} प्रेक्षन्त. K₂ प्रेक्षन्त कुरवः सर्वे.

51 K₅ om. 51^a-61^b. — ^a) D₈₂ D₇ तथा; G₈ अत्र (for तत्र). K₁ एष; B₈ वै; S मे (for एव). — ^c) T₁ G_{1.4} सौमदत्तिं. — ^d) D₈ निविष्टाः (for निर्विण्णाः). K₁ D_{1.2.7.10} G₂ तदा (for तथा).

52 K₅ om. 52 (cf. v.l. 51). — ^a) K₄ B D (except D_{1.7}) सर्वेषां (for सर्वस्यां).

53 K₅ om. 53 (cf. v.l. 51). — ^a) K_{1.2} D₇ लोकं (for लोकान्). T₂ G₂ आवृत्त्य (for विष्टभ्य). — After 53, T G_{1.2.8} read 56 followed by 55.

54 K₅ om. 54 (cf. v.l. 51). Before 54, N (K₅ missing; K₅ om.) G_{1.3.8} ins. वैशं उ° (resp. वैशं). — ^a) T₂ G₂ संहृष्टा (for च हृष्टा). — T₁ G_{1.8} repeat 54^{ad} after 88. — After 54, T₂ G₂ ins.:

399* जन्मप्रभृति संप्राप्तं दुःखं नानाविधं बहु ।

अश्रुपूर्णमुखी खिन्ना सर्वं चैवान्वचिन्तयत् ।

55 K₅ om. 55 (cf. v.l. 51). T G_{1.2.8} transp. 55 and 56, and read them after 53. — ^a) D₂ (m as in text) तु; D₈ हि; D₇ च (for तत्). — ^b) K_{1.2} D_{1.2} (m as in text) T G_{1.2.8} M₈ सुराजभिर; D_{8.4.8.9} G₄ कुराजैर् (for कुराजभिर). — ^d) D₂ कथं; C₈ कश्चित्

अक्षयूतं मृगवधः कश्चिदेपां सुखावहम् ॥ ५५
तन्मां दहति यत्कृष्णा सभायां कुरुसंनिधौ ।
धार्तराष्ट्रैः परिक्रिष्टा यथा नकुशलं तथा ॥ ५६
निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परंतप ।
नानाविधानां दुःखानामावासोऽस्मि जनार्दन ।
अज्ञातचर्या बालानामवरोधश्च केशव ॥ ५७
न स क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रः सह परंतप ।
दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतुर्दशम् ॥ ५८
दुःखादपि सुखं न स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ।
न मे विशेषो जात्वासीद्धारतराष्ट्रेषु पाण्डवैः ॥ ५९

(as in text). D₈ D₂ C₈ तेषां (for एषां). — After 55, D_{7.10} ins.:

400* तन्नः क्लेशतमं मे स्यात्पुत्रः सह परंतप ।

56 K₅ om. 56 (cf. v.l. 51). T G_{1.2.8} stransp. 55 and 56, and read them after 53. — ^a) M मा (for मां). S (except T₂ G₂) transp. यत् and कृष्णा. — ^b) K₂ D₈ G₄ कुरुसंसदि. — ^c) K₂ परिक्रिष्टा; G₄ परिकृता. — ^d) K₁ ह्यकुशलं; D_{2.8.8.8} न कुलजं; T G (except G₈) न कुलजा (for न कुशलं).

57 K₅ om. 57 (cf. v.l. 51). T₁ G_{1.8} transp. 57^{ab} and 57^{cd}. — ^b) K₁ D_{7.10} अपि; K₂ तु; C₈ च (as in text). — D₈ om. 57^{ad}; D₈ om. (hapl.) 57^e-58^b. — D₁ reads 57^{cd} after 58. — ^d) K₄ B D (except D_{1.2.7.8.10}) अभिज्ञास्मि; T₂ G₂ आवासास्मि. — ^j) B Dn D₈ माधव (for केशव).

58 K₅ om. 58; D_{8.7} om. 58^{ab} (cf. v.l. 51, 57). — ^a) K_{1.2} D_{1.2} अस्मात्; K₄ B Dn D₈ D_{8.8.10} मे (for स). K₁ क्लेशं मतं; K₄ T₂ G_{2.8} क्लेशकरं; D₂ क्लेशोदयः; D₁₀ क्लेशो मतः (for क्लेशतमं). K₄ B Dn D₈ D_{8.8} तत् (for मे). G₈ अभूत् (for स्यात्). D_{8.4.9} तस्मात्कथं शमो मे स्यात्. — ^b) D₁ सुतैः सममरिंदम; D₂ पुत्रैः सार्धमरिंदम. — ^d) T₂ G_{1.2.8} अत्र (for अद्य). K₄ B₄ Dn₈ चतुर्दश; S त्रयोदश. — After 58, D₁ reads 57^{ad}.

59 K₅ om. 59 (cf. v.l. 51). — ^a) T G_{1.2.4} सुदुःखं; G₈ सुखस्य; C₈ सुखं न (as in text). K₄ B₄ Dn₈ D_{1.7.10} Cn नः (for न). G₈ अद्य; C₈ स्यात् (as in text). — ^b) T₁ G₄ इति; G₈ दिवि; C₈ यदि (as in text). — ^c) D₈ ज्ञात्वासीत्; D_{8.4.9} यस्त्वासीत्.

60 K₅ om. 60 (cf. v.l. 51). — ^a) K₁ कृत्वाहं (for कृष्ण त्वां). D₁ M त्वा (for त्वां). — ^b) B₂

तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रिया वृतम् ।
 अस्माद्विमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह ।
 नैव शक्याः पराजेतुं सत्त्वं ह्येषां तथागतम् ॥ ६०
 पितरं त्वेव गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम् ।
 येनाहं कुन्तिभोजाय धनं धूर्तैरिवार्पिता ॥ ६१
 बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तकाम् ।
 अददात्कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ ६२
 साहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परंतप ।
 अत्यन्तदुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ॥ ६३
 यन्मा वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः ।
 पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ॥ ६४
 हत्वा कुरुन्ग्रामजन्ये राज्यं प्राप्य धनंजयः ।

भ्रातृभिः सह कौन्तेयस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ६५
 नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे ।
 कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ६६
 धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।
 त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ६७
 न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरिता ।
 तथा शोकाय भवति यथा पुत्रैर्विनाभवः ॥ ६८
 याहं गाण्डीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
 धनंजयं न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ६९
 इदं चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ।
 धनंजयं च गोविन्द यमौ तं च वृकोदरम् ॥ ७०
 जीवनाशं प्रनष्टानां भ्रातृं कुर्वन्ति मानवाः ।

C. 5. 88. 71
 B. 5. 88. 71
 K. 5. 88. 71

श्रियायुतं; D1 श्रियान्वितं. — *) B3 D3 S तस्मात् (for अस्मात्). D3 हि मुक्तं; S प्रमुक्तं (for विमुक्तं). — *) B1. 3. 5 शक्यं; B4 T G1. 2. 5 M3. 4 शक्ताः (for शक्याः). D1 परं जेतुं; S (except G3-5 M3) परे जेतुं (for परा*). — *) K4 B2. 4 Dn D3 D5. 6. 8 सर्वं; D3. 4. 9 सत्यं (for सत्त्वं). S तेषां (for ह्येषां). K4 B D (except D1. 3. 4. 7. 9. 10) M4 (inf. lin.). *विधं (for *गतम्).

61 K5 om. 61^{ab} (cf. v.l. 51). — *) T1 G4. 5 च (for तु). S C3 गर्हामि (for गर्हेयं). — *) K2 D1. 2 न त्वां नापि सुयोधनं. — K5 om. (hapl.) 61^d-62^e. — *) B4 Dn2 D3. 8 Cn वृत्तेः; D3 हतैः; Cnp. 8 धूर्तैः (as in text). D3. 4. 9. 10 धनं धूर्तैरिवार्पितं. ❀ Nil.: धूर्तैरिवैत्यपपाठः ।❀

62 K5 om. 62^{ab} (cf. v.l. 61). — *) T1 G1 पिता (for बालां). T2 G2 आख्यकः; C3 आर्यकः (as in text). — *) D7 क्रोशन्तीं (for क्रीडन्तीं). Some MSS. *हस्तिकां. — 62^{ad} = (var.) 1. 104. 3^{ed}. — *) K2. 4 B1. 3. 5 D3 D3-4. 7. 9. 10 अददात्; B2. 4 Dn1 D3 अदात्तु; Dn2 आदात्तु; D1 आददात्. — *) M सख्युः (for सख्ये).

63 *) K2 T2 G2 अपि; D1. 3. 4 C3 वि- (for च). — *) G1. 5 श्वशुराणां परंतप. — *) D2. 3. 6. 8 अत्यंतं (for अत्यन्तं). — K5 om. (hapl.) 63^d-67^e.

64 K5 om. 64 (cf. v.l. 63). — *) N (except D32 D1; K5 missing; K5 om.) G4 मां (for मा). K2 स्वस्था; Dn1 D3. 4. 9 तत्किं; D3 (before corr.) S पूर्वं (for नक्तं). — 64^{ed} = 5. 135. 4^{ab}. — *) K1. 2 D3. 9 पृथिवी. — *) K1. 3 D10 यशसा च (for *श्चास्य). D3. 4. 9

दिशः (for दिवं). S दिवि (M *व) स्पृक्चास्य वै यशः.

65 = (var.) 5. 135. 4^{ed}, 5^{ed}. — K5 om. 65 (cf. v.l. 63). — *) D1 जित्वा (for हत्वा). D3. 4. 9 G4 शत्रून् (for कुरुन्). K3 D3 G4 राजमध्ये; K4 B Dn D3-7. 10 C3 महाजन्ये; D3 महायज्ञैः; T1. 2 (inf. lin.) G1. 8 स संग्रामे; T2 G2 राजमेधे (for ग्राम*). K2 D3 हत्वा कुरुंश्च संग्रामे.

66 = (var.) 5. 135. 8. — K5 om. 66 (cf. v.l. 63). — *) D3 ताः; C3 तां (as in text). D3 नाभ्यसूयामि; M3-5 अभ्यसूयानि; C3. 5 as in text. — *) D3. 4. 9 नैव (for नमो). — *) T2 G2 तुभ्यं (for नित्यं). T1 कृष्णाय धर्मप्रभवे. — *) D3 T1 धारयते.

67 = 5. 135. 7. — K5 om. 67^{ab} (cf. v.l. 63). — *) K4 B D (except D7. 10) यथा वागभ्यभाषत.

68 K5 om. 68^a-69^b. — *) D3 मे; D1 G5 मा (for मां). — *) K1. 4 B Dn D3 D3. 4. 7 G2. 4 C3 वैरता. D3. 6. 8 राज्यनाशे न वैरता. — *) K2 दधते; K4 B1. 3. 4 Dn T G दहति; B2. 5 D3 D2. 5. 6 दधति; D3. 4. 9 बाधेते (for भवति). — *) K1 D3. 10 T2 G1. 2 M विनाभवः; K2 विनाकृता.

69 K5 om. 69^{ab} (cf. v.l. 68). — *) B1. 3 S सा (for या). — K5 transp. 69^{ed} and 70^{ab}.

70 *) K2. 4 B D (except D1. 7. 10) C3 इतः; G4 इमं (for इदं). S त्रयोदशं (for चतुर्दशं). — *) D3. 4. 9 या न पश्ये युधिष्ठिरं. — K5 om. 70^{ed}. — *) M3-5 त्वां (for तं).

71 *) K2 जीवतां संग्रनष्टानां; K4 D3. 5. 6. 8 जीव-

C. 5. 320.
B. 5. 90. 72
K. 5. 90. 72

अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ॥ ७१
ब्रूया माधव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ७२
पराश्रया वासुदेव या जीवामि धिगस्तु माम् ।
वृत्तेः कृपणलब्धाया अग्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ ७३
अथो धनंजयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरम् ।
यदर्थं क्षत्रिया सृते तस्य कालोऽयमागतः ॥ ७४
अस्मिंश्चेदागते काले कालो वोऽतिक्रमिष्यति ।
लोकसंभाविताः सन्तः सुनृशंसं करिष्यथ ॥ ७५
नृशंसेन च वो युक्तास्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ।
काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितम् ॥ ७६
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ।

नाशात्प्रन°; Ds2 D1 जीवनाशे प्रन°; D1 M जीवनाशप्रन°. A few MSS. प्रणष्टानां. — °) D1 अहं तेषां जनार्दन.

72 Ks om. 72^a-74^b. — °) K1 गीयते; G4 नियतः (for हीयते). — °) B8 मा च पुत्रक तत्कृथाः; T1 G1.2.5 मा मा (T1 G1 स्म) पुत्र वृथा कृथाः.

73 Ks om. 73 (cf. v.l. 72). — °) T1 G1 परश्रिया; M पराश्रयात्. — °) G2 यावज्जीवं; G6 याहं जीवे (for या जीवामि). K4 B D (except D1.10) या जीवति धिगस्तु तं. — °) T1 G4.5 वृत्तेः. K4 B D (except D1) कार्ष्ण्य (D1 कृपालो) लब्धायाः.

74 = (var.) 5. 135. 9^{abed}. — Ks om. 74^{ab} (cf. v.l. 72). — °) K2 T G (except G8) M8 अतो (for अथो). — °) K1 D1.10 उक्तो हि; B2.4 Ds D2 (before corr.). 8.4.7.8 Ca उद्युक्तः. K1 B4 Ds D1.7.10 वृकोदरः. 74^{ed} = 5. 157. 7^a, 5^d.

75 °) K1.5 D1.9 अस्मिंश्चित्; S तस्मिंश्चित्. — °) Dn Ca मिथ्या; T G (except G8) M1 (inf. lin. as in text). 2 कार्य; M8-5 कालं (for कालो). Ks D6.10 T1 वा; Dn Ca च; G5 यः (for वो). K2 विक्रमिष्यति; M1 (inf. lin. as in text). 8-5 अतिक्रमिष्यते; Ca. d. s as in text. D1 कालो व्यतिक्रमिष्यति. — Ks om. 75^a-89^d. — °) B8 Ds D1 मा नृशंसं; Cd स्वनृशंसं; Cs अनृशंसं; Ca सुनृशंसं (as in text). G5 सदृशं संकरिष्यथ.

76 Ks om. 76 (cf. v.l. 75). — °) T1 G1.8 M तु (for च). K1 D1 (m as in text). 7.10 समायुक्तान्; K2 समायुक्ताः; D6 च वो शक्ताः; T2 G2.5 तु ये युक्ताः; G8 च वो युक्ताः; G4 समायुक्तं (for च यो युक्तान्). — °) K1

विक्रमेणार्जितान्भोगान्बृणीतं जीवितादपि ॥ ७७
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा ग्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ ७८
गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पाण्डवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ ७९
विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यथान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ ८०
तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ।
दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभाषताम् ॥ ८१
दुर्योधनोभीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनम् ।
पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलम् ॥ ८२
न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ।

D1.7.10 समतिक्रान्ते (for समनु°). — °) B8 Dn जीवनं (for जीवितं).

77 = (var.) 5. 135. 13. — Ks om. 77 (cf. v.l. 75). — °) S क्षत्रधर्मे सदा रतौ (T2 G2 व्यवस्थितौ). — °) K1 S (except M8) जितान् (for अर्जितान्). S (except G4 M2) लोकान् (for भोगान्). — °) K1.2.4 D1-4.9 वृणीष्वं; B3 वृणीष्वं; G8 M (except M2) वृणीतां; G5 वृणीथाः.

78 = 5. 135. 14. — Ks om. 78 (cf. v.l. 75). — °) G8.4 अभि° (for अधि°). G4 om. हि.

79 = (var.) 5. 135. 19. — Ks om. 79 (cf. v.l. 75). — °) T1 G5 वीर.

80 = (var.) 5. 135. 20. — Ks om. 80 (cf. v.l. 75). — °) K1.2 B2.4 D2.4.7.9.10 तवात्यर्थ. — °) K4 B1.8.5 Dn2 क्रुद्धौ तौ तु; B2.4 Dn1 Ds D1.2.5.6.8 संक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव). K2 D10 M1 (inf. lin. as in text) यमांतकौ. — °) G8 M तथा लोकान् (for देवानपि). T G (except G4) पराभवं (for परां गतिम्).

81 = (var.) 5. 135. 21^{abed}. — Ks om. 81 (cf. v.l. 75). — °) S तयोश्चैव तदा (M °द) ज्ञातं. — °) D1.2 S (except T2 G2) सभागता. K1.2 Ds D1 यत्तां (K2 °त्र) कृष्णां सभा (K2 °भां) गतां.

82 Ks om. 82 (cf. v.l. 75). — °) K1 Ds.10 T1 G1 M1 अभ्यगर्जन्तु; K4 D2 (by corr.). 5-7 °गर्हन्तु; Cs अत्यगच्छन्तु; Ca. d as in text. K2 यशस्विनं; S सभागतं (for मन°).

83 Ks om. 83 (cf. v.l. 75). — °) = 5. 135. 9°.

सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ।
 यावदन्तं न नयति शात्रवाञ्छशत्रुकर्षणः ॥ ८३
 न दुःखं राज्यहरणं न च द्यूते पराजयः ।
 प्रव्राजनं च पुत्राणां न मे तदुःखकारणम् ॥ ८४
 यत्तु सा बृहती श्यामा एकवस्त्रा सभां गता ।
 अश्रुणोत्पुरुषा वाचस्ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ८५
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाध्यगच्छत्तथा नाथं कृष्णा नाथवती सती ॥ ८६
 यस्या मम सपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।
 रामश्च बलिनो श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ॥ ८७
 साहमेवंविधं दुःखं सहेऽद्य पुरुषोत्तम ।
 भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ॥ ८८

तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिप्लुताम् ।
 पितृष्वसारं शोचन्तीं शौरिः पार्थमखः पृथाम् ॥ ८९
 का नु सीमन्तिनी त्वाद्ग्लोकेष्वस्ति पितृष्वसः ।
 शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलं गता ॥ ९०
 महाकुलीना भवती हृदाद्भ्रदमिवागता ।
 ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ ९१
 वीरसूवीरपत्नी च सर्वैः समुदिता गुणैः ।
 सुखदुःखे महाप्राज्ञे त्वादृशी सोढुमर्हति ॥ ९२
 निद्रातन्द्री क्रोधहर्षो धुत्पिपासे हिमातपौ ।
 एतानि पार्था निर्जित्य नित्यं वीराः सुखे रताः ॥ ९३
 त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्था नित्यं वीरसुखप्रियाः ।
 न ते स्वल्पेन तुष्येयुर्महोत्साहा महाबलाः ॥ ९४

C. 5. 1225
B. 5. 140. 98
K. 5. 90. 98

Gs M (except Ms) समासज्य. — ʃ) B4 D1.2.8
 शत्रुकर्षणः. — After 83, Ms-s ins.:

401* तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुखं लभेत् ।

84 = (var.) 5. 135. 16. — Ks om. 84 (of. v.l. 75). — ʃ) Ds M1.2 तु (for च). K1.2 T G1.2.5 Ms-s द्यूत- (for द्यूते). — ʃ) K4 B4 Dn Ds.10 तु (for च). — ʃ) Ds.5.8 दुःखकारकं. Ks Ts Gs.4 न मे दुःखस्य कारकं. — After 84, T1 G4 ins.:

402* पश्यतां कुरुपुत्राणां न मे तदुःखकारणम् ।

[Posterior half = 84^d.]

85 = (var.) 5. 135. 17. — Ks om. 85 (of. v.l. 75). — ʃ) K1 Ds.4.7.9 Gs यत्र; Ks यत्तत्; D1.2 यस्मा (for यत्तु). — ʃ) Dn1 T G1-4 M1.2 सभा- (for सभां). — ʃ) K4 B D (except D1-4.7.9.10) किं नु दुःखतरं ततः.

86 = 5. 135. 18. — Ks om. 86 (of. v.l. 75). — ʃ) K4 B (except Bs) D (except D1) T G1.2.5 अभ्य- (for अध्य-). — After 86, Gs ins.:

403* स त्वस्या देवपुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ।
 which is followed by a repetition of 54^{ad} (see below).

87 Ks om. 87 (of. v.l. 75); Gs om. 87-88. — ʃ) Ks Gs महाबलः.

88 Ks Gs om. 88 (of. v.l. 75, 87). — ʃ) K1 D1.10 Ts (by corr.) सहामि; K4 B Dn Ds Ds-6.9 सहेयं; T1 G1 सहे हि (for सहेऽद्य). — ʃ) G4 विजये चापराजिते. — 54^{ad} is repeated in T1 G1 after 88; in Gs (which om. 87-88) after 403*. T1 G1.5 ins. an

addl. colophon (adhy. no.: 91) after the repetition of 54^{ad}; D1 Ts Gs, after 88.

89 Ks om. 89^{ab} (of. v.l. 75). Before 89, all MSS. ins. वैशं उ- (resp. वैशं). — ʃ) T1 G1.5 तां तन्नाश्वासयामास. — ʃ) T G1.2 Ms पुत्रादिभिर. Dn1 D1 परि- (for अभि-). Ds पुत्रकेशपरिभुतां; Ts m दशन-लोलुपां. — ʃ) K1.2.5 D1.2 पृथां पार्थसखा शौरिः शोचन्तीं स्वां पितृष्वसां. S पृथां पार्थसखो हरिः (for ʃ).

90 Before 90, K1 Gs ins. भगवान् (Gs om. उ-); Ks श्रीकृष्ण उ-; K4 B D T1 G1.5 M वासुदेव उ- (the S MSS. om. उ-); Ts G4 श्रीभगवान्. — ʃ) Ks.4 B Dn Ds-4.6 Ts G1.2 तु (for नु). G4 लोके (for त्वादृश). — ʃ) G4 त्वादृशा (for लोकेषु). Gs M अपि (for अस्ति). K1.5 D1 लोकेष्वपि हि विद्यते. — ʃ) A few MSS. अजं.

91 = (var.) 5. 132. 14. — ʃ) Ks B4 Dn Ds.9 Gs भवति (for ती). — ʃ) T1 Gs.5 M ईश्वरा; Ts (inf. lin. as in text) Gs सेश्वरी. — ʃ) S (except Gs) समभि- (for परम-).

92 ʃ) K4 B4.5 D (except D1-4.7.9) त्वं (for च). — ʃ) Ks.4 B1.2.5 Dn2 Ds D1 महाप्राज्ञे.

93 ʃ) Ks B4 Dn Ds.4.9 T1 निद्रातन्द्रे; G (except G1) निद्रां तन्द्रीं. — ʃ) K1 D1.10 transp. नित्यं and वीराः. Ks Ds.4.9 धीराः; M1 (inf. lin.).2 प्राप्ताः; M1 (orig.).2-3 पार्थाः (for वीराः). Ds Ts (before oorr.) Gs Cs सुखेधिताः; Gs सुखोचिताः (for सुखे रताः). Ks B4 Dn Ds नित्यं वीरसुखे रताः.

94 Ks om. 94-97. — ʃ) Ds.4.9 वीरा (for पार्था).

• 5. 8226
B. 5. 90. 96
K. 5. 90. 96

अन्तं धीरा निषेवन्ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ।
उत्तमांश्च परिकेशान्भोगांश्चातीव मानुषान् ॥ ९५
अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ ९६
अभिवादयन्ति भवतीं पाण्डवाः सह कृष्णया ।
आत्मानं च कुशलिनं निवेद्याहुरनामयम् ॥ ९७
अरोगान्सर्वसिद्धार्थान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पाण्डवान् ।
ईश्वरान्सर्वलोकस्य हतामित्राञ्छ्रिया वृतान् ॥ ९८
एवमाश्वासिता कुन्ती प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः ॥ ९९

यद्यत्तेषां महाबाहो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ।
यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा ॥ १००
अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप ।
प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण सत्यस्याभिजनस्य च ॥ १०१
व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ।
त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत् ॥ १०२
त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
यथैवात्थ तथैवैतच्चयि सत्यं भविष्यति ॥ १०३
तामामय्य च गोविन्दः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीनितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

— ^b) K_{1.4} D₁₀ वीर (K₁ 'राः) सुखे रताः; K₂ वीराः सुखोचिताः; G₁ वीराः सुखप्रियाः; G₄ वीरा महाबलाः; M₁ (inf. lin.)₂ धीरसुखप्रियाः. — D₆ om. (hapl.) 94^a-95^b. — ^c) D₂ न तु; D₁ ते न (by transp.). K₂ तुष्यन्ति; T₂ G₂ जीवेयुः. — ^d) G₄ सुतास्तव; M_{1.2} महारथाः (for महाबलाः).

95 K₂ om. 95; D₆ om. 95^{ab} (cf. v.l. 94). — ^a) K₂ B (except B₄) D₂ वीराः; Ca. d. s धीराः (as in text). — ^c) D₇ M_{2.4} उत्तमाः; Ca as in text. — ^d) S भोगांश्चाति (M 'श्चातीत) मानुषान्.

96 K₂ om. 96 (cf. v.l. 94). K_{1.2} D_{1-4.7.9.10} transp. 96^{ab} and 96^{cd}. — ^a) K_{1.2} B₂ D_{2.7.10} G₄ वीरा (for धीरा). — ^b) D_{2.4.9} एव; D₇ च (for ते). — ^c) K₁ D₇ T₂ G₂ अंतः प्राप्तिः; D₂ अंतं प्राप्य; Cd अन्तं (as in text). D₂ S सुखं प्रा (G_{2.8} M चा) हुर् (for सुखामाहुर्). — ^d) K_{1.2.4} B₄ D₂ D_{2-4.6.8-10} G₁ M_{2.4} (inf. lin.)₂ एतयोः (for अन्तयोः). D₁ दुःखमन्तरमध्ययोः.

97 K₂ om. 97 (cf. v.l. 94); T₂ om. 97^a-98^b. — ^a) Hypermetric! S (T₂ om.) अभिवादयन्ते. — ^c) K₂ चै; D_{1.2} T₁ G ते; M चेत् (for च). K₁ D_{1.8.10} आःमनश्चैव कुशलं.

98 T₂ om. 98^{ab} (cf. v.l. 97). — ^a) K₂ ईशानः (for ईश्वरान्), and श्रियान्वितान् (for श्रिया वृतान्).

99 Before 99, K_{1.4} D_{2.4.8.9} S ins. वैशं उं (S om. उं). — K₂ om. 99^a-102^d. — ^c) D₂ D_{1.8} T G (except G₂) पुत्रादिभिः. D_{2.4.9} अतिध्वस्ताः; T₂ G_{1.2}

परिध्वस्ताः.

100 K₂ om. 100 (cf. v.l. 99). Before 100, all MSS. ins. कुंत्युवाच (resp. कुन्ती). — ^b) K_{1.2} D_{1-1.2.10} पुरुषोत्तम (for मधुं).

101 K₂ om. 101 (cf. v.l. 99). — ^b) K_{1.2} सुनिकृत्या (for अनिं). — ^c) K_{1.2} हि (for अस्मि). — ^d) B₂ S (except G₁) सत्त्वं; D_{2.4.9} समं (for सत्यं).

102 K₂ om. 102 (cf. v.l. 99). — ^a) B₂ D (except D₂ D₁₀) व्यवस्थायाः; G₂₋₈ व्यवसायं; Ca. d as in text. Cs cites व्यवस्था. K₂ D₂ स्वमित्रेषु; D_{2.4} त्वमित्रेषु (for च मित्रेषु). Ca. d cite मित्रेषु. T G_{1.2} M व्यवसायस्य मित्रेषु. — ^d) K₁ त्वं च सत्यं; G₄ सत्यं तत्त्वं (for त्वं सत्यं त्वं).

103 ^a) K₂ भ्राता; D₁ S भ्राता; D_{2.4.9} धाम (for भ्राता). K₁ महद्भर्मः; G₄ परं ब्रह्म. — ^b) D₁ सत्यं; D_{2.4.9} धर्मः (for सर्वं). D_{2.4.9} प्रतिष्ठितः. — M₂₋₈ (which om. 103^{ad}) ins. 404* after 103^{ab}. — ^c) D₂ T₁ G₁ एवं तत्; D_{2.4} चैतत् (for एवैतत्). K₂ यथैव गच्छेत्तत्रैव; D_{7.10} यथैवात्थ तत्तथैव. — ^d) K_{1.2.5} नित्यं (for सत्यं). S (M₂₋₈ om.) सर्वमेव भविष्यति. — S ins. after 103 (M₂₋₈, after 103^{ab}):

404* कुरुणां पाण्डवानां च लोकानां चापराजित ।

सर्वस्यैतस्य वाण्येय गतिस्त्वमसि माधव ।

प्रभावं बुद्धिर्वीर्यं च तादृशं तव केशव ।

104 = (var.) 5. 89. 1. — Before 104, most MSS. ins. वैशं उं (resp. वैशं). — G₁ om. 104.

८९

वैशंपायन उवाच ।

पृथामामभ्य गोविन्दः कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
 दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिदमः ॥ १
 लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरंदरगृहोपमम् ।
 तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्य तिस्रो द्वाःस्थैरवारितः ॥ २
 ततोऽभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
 श्रिया ज्वलन्तं प्रासादमारुरोह महायशः ॥ ३
 तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ।
 धार्तराष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ॥ ४
 दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ।
 दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान्ददर्श सः ॥ ५

— ^a) Ds. 1. 9 स (for च). B1. 2. 5 D1. 2 T G2-3 M1. 2. 5 हृषीकेशः (for च गोविन्दः). K1. 5 B2 D7 Ms. 4 पृथामा-
 मंभ्य गोविन्दः. — ^b) K1. 2 Ds-5. 8. 9 T G2-5 M1. 2 चापि
 (for चाभिः). — ^c) Ks S (G1 om.) दुर्योधनगृहं शौरिः.
 — ^d) K1 D1. 2. 4. 7. 9. 10 °गृहं (for °गृहान्). Ks T2 G2
 अभ्यगच्छदरिदमः; T1 Gs. 4 M प्रातिष्ठत महाद्युतिः.

Colophon missing in Ks; Ks D2. 5. 6 om. it.
 — Sub-parvan: K1. 2. 4 B Dn Ds D1. 7. 10 T1 G1 M
 भगवद्गीता. — Adhy. name: D1 कुंत्याश्वासनं; T1 कुंती-
 वासुदेवसंवादः; G1 वासुदेवकुंतीसंवादः; Gs कृष्णकुंती-
 संवादः; M कुंतीवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words
 or both): D7 81; T G2. 4. 5 92; G1 93; Gs M 90;
 M1-2. 5 31. — S'loka no.: Dn 104; Ds 107.

89

☞ This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 Ks D7. 10 om. 1. D2. 5. 6 G2 om. the ref.
 — ^a) T2 Gs तामामंभ्य हृषीकेशः. — ^b) B Dn Ds
 D1. 5. 6 Ms-5 चाभिः (for चापि). — ^d) T2 Gs प्रातिष्ठत
 महाद्युतिः. — Cf. v.l. 5. 88. 103.

2 After 2^{ab}, N (Ks missing) ins.:

405* विचित्रैरासनैर्युक्तं प्रविवेश जनार्दनः ।

— ^a) Ks तिस्रः; D1 तत्र (for तस्य). K1. 2 D (except
 D1. 2. 4. 6) कक्षा (for कक्ष्या). S कक्ष्यास्तिस्रो व्यतिक्रामत्.

अभ्यागच्छति दाशार्हे धार्तराष्ट्रो महायशः ।

उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ॥ ६

समेत्य धार्तराष्ट्रेण महामात्येन केशवः ।

राजभिस्तत्र वाष्णेयः समागच्छद्यथावयः ॥ ७

तत्र जाम्बूनदमयं पर्यङ्कं सुपरिष्कृतम् ।

विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः ॥ ८

तस्मिन्गां मधुपर्कं च उपहृत्य जनार्दने ।

निवेदयामास तदा गृहान्राज्यं च कौरवः ॥ ९

तत्र गोविन्दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ।

उपासांचक्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः सह ॥ १०

ततो दुर्योधनो राजा वाष्णेयं जयतां वरम् ।

C. 5. 32. 43
 B. 5. 91. 11
 K. 5. 91. 12

— ^a) T G1-2. 5 M अथ (for तिस्रो). G2. 5 निवेदितः
 (for अवारितः). Ks Gs द्वारस्थैरभिः (Gs °नि)वारितः.

3 ^a) Dn1 Ds. 8 उरिधतं (for उच्छ्रितम्). — ^d) K1. 2
 °मनाः (for °यशाः).

4 ^a) Ds Ds. 4. 9 T (G1. 2 M1. 2 चापि संवृ (T1 G1
 °श्रितं); Ds संवृतं गृहे; Gs परिवारितं (for चाभिः). — ^c)
 B (except B2) घृतराष्ट्रं. T2 G2. 2. 5 M1. 2 महाबाहुः.

5 Ks T2 om. 5^a-6^b. — ^b) Ks शकुनिं च महाबलं.

6 Ks T2 om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — ^b) Ks S
 (except Gs. 5; T2 om.) °मनाः (for °यशाः).

7 Ks om. 7-9. — ^b) Ks. 4 माधवः (for केशवः).
 S सामात्येन परंतपः. — ^c) K1. 2 Ds D1. 10 सह (for तत्र).

8 Ks om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) Ks तप्तः; Gs. 5 ततः
 (for तत्र). Ds. 4. 9 जाम्बूनदमये. — ^b) Ds सुमनोहरं;
 D10 समुपस्कृतं (for सुपरि). Ds. 4. 9 पर्यंके सुपरिष्कृते.
 — ^c) Ds. 4. 9 °स्त्रीणैः. — ^d) Dn1 समुपाविशद्; Ds. 4. 9
 अभ्युपा. S आविवेश गदाग्रजः.

9 Ks om. 9 (cf. v.l. 7). — ^{ab}) K1. 2 Ds S
 (except M1. 2) तस्मै (for तस्मिन्). K1. 4 B Dn
 Ds Ds-8. 10 अप्युदकं च; Ds उदकं च; Ds. 4. 9 उपाहृत्य.
 Ks Ds महात्मने (for जनां). T2 Gs उपहृत्याथ चक्रिणे.
 — ^d) K1. 2 Dn1 Ds-4. 7-10 T1 G1. 4 गृहं (for गृहान्).
 Ds. 8 स (for च). — After 9, Ks Ds. 5. 8 S ins.:

406* आसनं सर्वतोभद्रं सर्वरत्नविभूषितम् ।

कृष्णार्थमेव संसिद्धं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् ।

[(L. 2) Ks Ds M धृतं (for धार्ते).]

Ca. 8247
D. 8. 1. 12
K. 8. 1. 13

न्यमन्नयद्भोजनेन नाभ्यनन्दच्च केशवः ॥ ११
ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीद्राजसंसदि ।
मृदुपूर्वं शठोदकं कर्णमाभाष्य कौरवः ॥ १२
कस्मादन्नानि पानानि वासांसि शयनानि च ।
त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं जनार्दन ॥ १३
उभयोश्चाददः साद्यमुभयोश्च हिते रतः ।
संबन्धी दयितश्चासि धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ १४
त्वं हि गोविन्द धर्मार्थौ वेत्थ तत्त्वेन सर्वशः ।
तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥ १५
स एवमुक्तो गोविन्दः प्रत्युवाच महामनाः ।
ओघमेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ १६

11 After 11°, T₂ G₂ ins.:

407* नाभ्यनन्दजनार्दनः ।

पुनः पुनः कौरवेयो भोजनेन न्यमन्नयत् ।

असकृत्प्रार्थ्यमानोऽपि.

— ^a) Dn₁ D₁. 4. 7. 9. 10 नाभ्यनन्दत केशवः.

12 ^a) K₅ अथ दुर्योधनो राजा. — ^b) N कुरु^o (for राज^o). — ^c) K₁. 2. 4 D₈. 4 केवलं (for कौरवः).

13 ^b) K₁. 5 शैकमाणि (for वासांसि). T₁ G₁ विविधानि (for शय^o). D₈. 4. 9 शयनानि मृदूनि च. — ^c) D₈. 4. 9 न भुंक्षेस्त्वं महाबाहो. — ^d) K₁ नाभुक्ताः (sic); K₅ नाभुक्षः; T₁ G₁ M₁. 2 नाभुंक्थाः; T₂ G₂ नाभुंजः; G₈. 5 M₈-5 न भुंक्षे; G₄ नार्हथाः (for नाग्रहीः). K₂ नालीढानि जना^o; B₂ नाग्रहीर्मधुसूदन; D₈. 4. 9 अस्माकं तु जना^o.

14 ^a) K₄ B Dn D₈ D₁-4. 9 T₁ G₁. 8 ददत्; K₅ अददत्; D₅ G₄. 8 अददाः; T₂ G₂ M वदन्. D₈ D₅. 6. 8 सद्यः; Ca. d as in text.

15 ^a) D₈ D₁ माधव; T₂ G₂ तत्त्वेन (for गोविन्द). T₂ G₂ गोविन्द (for धर्मार्थौ). — ^b) D₈. 4. 9 तत्त्वं च (for तत्त्वेन). T₂ G₂ धर्मार्थौ वेत्थ केशव. — ^c) K₅ श्रोतुं तव जनार्दन.

16 Before 16, K₁ B₂ Dn D₈. 4. 8. 9 S (except T₂) ins. वेशं उ^o (resp. वेशं^o). — ^a) K₁. 5 श्रुत्वैतत्तस्य गोविन्दः. — ^b) K₂ जनाधिपं (for महारं). — ^c) N (except B₁. 2. 5; K₅ missing) उद्यन्मे (D₁ वर्षामे) घस्वनः (B₈ रः) काले. Ca. d. s cite ओघः.

17 ^a) K₄ B (except B₅) Dn D₈. 8. 10 अलघू^o; D₈ D₂. 1 T G₂. 4 M अनर्म^o; D₅ Cnp अनन्य^o; G₁ अर्थवत्^o; Ca. d. s. np अनम्बू^o (as in text). B₈ D₈ अध्वस्तं;

अनम्बूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलम् ।

राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १७

कृतार्था भुञ्जते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव हि ।

कृतार्थं मां सहामात्यस्त्वमर्चिष्यसि भारत ॥ १८

एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रो जनार्दनम् ।

न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतम् ॥ १९

कृतार्थं चाकृतार्थं च त्वां वयं मधुसूदन ।

यतामहे पूजयितुं गोविन्द न च शक्नुमः ॥ २०

न च तत्कारणं विद्मो यस्मिन्नो मधुसूदन ।

पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुषोत्तम ॥ २१

वैरं नो नास्ति भवता गोविन्द न च विग्रहः ।

D₈. 4. 1. 9 अन्यग्रं; S (except G₄) अग्रस्तं; Ca. d. s as in text. — ^b) D₈ अनकुशं; Ca. d असंकुलं (as in text).

— ^c) K₂ S अभ्रवीत्; D₁ ईदृशं; Ca उत्तमं (as in text).

18 K₄ om. 18^a-19^b; G₄ om. 18^{ab}. Before 18, K₁ D₂-6. 8. 9 ins. भगवानुवाच (D₈ with prefixed श्री).

— ^{ab}) M₁. 2 read गृह्णते (for भुञ्जते), भुञ्जति (for गृह्णन्ति); and transp. दूताः and पूजां. K₅ B₂. 4 Dn₁. n₂ (by corr.) D₈ D₅. 6. 8 M₈-8 ह (for हि).

— K₅ om. 18^c-21^b. — ^c) K₂ B₄. 5 Dn D₈. 4. 9 G₈ सहामात्यं; D₂ सभामध्ये. — ^d) B₁. 5 Dn D₈. 4 समर्चिष्यसि; D₉ अर्चयि^o; G₈ पूजयि^o (for त्वमर्चि^o). K₂ D₈ मानद (for भारत).

19 K₅ om. 19; K₄ om. 19^{ab} (of. v.l. 18). Before 19, K₁ D₈. 4. 8. 9 ins. वेशं उ^o. — ^a) S वक्तुम् (for पत्तुम्).

20 K₅ om. 20 (of. v.l. 18). — ^a) D₈. 8. 9 वा (for the first च), and K₂ D₈. 10 वा (for the second च). — ^b) D₈. 4. 9 transp. त्वां and वयं. — ^c) K₄ B D (except D₁. 2) दाशार्ह (for गोविन्द). G₈-5 M तु (for च).

21 K₅ om. 21^{ab} (of. v.l. 18). — ^a) D₁ T₂ G₁. 2. 5 एतत् (for तत्). K₂ S (except G₈ M₁. 2) विग्रह (for विद्मो). — ^b) K₂ S यस्मात्; D₁ कस्मात् (for यस्मिन्). — ^c) K₁. 2. 5 T₁ G₁ प्रीयमाणः (for माणैर्). — ^d) K₁ नाभुंक्थाः; K₂ न भोक्ता; K₅ नाभुंक्ष्व; D₁ नाभुंक्ष्वाः (sic); D₂ (before corr.) नाभुंक्षे; D₈ न भुंक्ष्व (for नामंस्थाः). S न भुंजीथाः परंतप.

22 ^b) B₈ नास्ति (for न च). K₂ न च गोविन्द

स भवान्प्रसमीक्ष्यैतन्नेदं वक्तुमर्हति ॥ २२
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्तराष्ट्रं जनार्दनः ।
 अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ २३
 नाहं कामान्न संरम्भान्न द्वेषान्नार्थकारणात् ।
 न हेतुवादाहोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥ २४
 संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः ।
 न च संप्रीयसे राजन्न चाप्यापद्रता वयम् ॥ २५
 अकस्माद्विषसे राजञ्जन्मप्रभृति पाण्डवान् ।
 प्रियानुवर्तिनो भ्रातृन्सर्वैः समुदितान्गुणैः ॥ २६
 अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते ।
 धर्मे स्थिताः पाण्डवेयाः कस्तान्किं वक्तुमर्हति ॥ २७
 यस्तान्द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्ताननु स मामनु ।

एकात्म्यं मां गतं विद्धि पाण्डवैर्धर्मचारिभिः ॥ २८
 कामक्रोधानुवर्ती हि यो मोहाद्विरुत्सते ।
 गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषधमम् ॥ २९
 यः कल्याणगुणाञ्ज्ञातीन्मोहाहोभाद्विद्वक्षते ।
 सोऽजितात्माजितक्रोधो न चिरं तिष्ठति श्रियम् ॥ ३०
 अथ यो गुणसंपन्नान्दृढस्याप्रियानपि ।
 प्रियेण कुरुते वश्यांश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१
 सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् ।
 क्षतुरेकस्य भोक्तव्यमिति मे धीयते मतिः ॥ ३२
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्दुर्योधनममर्षणम् ।
 निश्चक्राम ततः शुभ्राद्वर्तारष्ट्रनिवेशनात् ॥ ३३
 निर्याय च महाबाहुर्वासुदेवो महामनाः ।

B. 5. v. 1. 24
K. 5. v. 1. 20

विग्रहः. — Ks om. 22^c-23^b. — ^a) K1.4 B1.8.4 D1-4.8.9 T1 G1.8 अर्हसि.

23 B4 om. 23-25; Ks om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). Before 23, K1 Dn2 Ds.4.9 ins. 'वैशं' उ^o.

24 = (var.) 5. 49. 15. Cf. 5. 81. 34; 178. 11. — B4 om. 24 (cf. v.l. 23). Before 24, K1.2 Ds.4.9 Gs.5 ins. भगवानुवाच (K2 Gs.5 [om. उ^o] with prefixed श्री). — ^a) S नाहंकारात् (for नाहं कामात्). Ca. d. s cite कामात्. — ^b) S क्रोधात्; Ca द्वेषात् (as in text). — ^c) D2 बुद्धिमोहात्; Ca हेतु^o (as in text). Ca लाभात्; Ca. ap as in text. — After 23, Ks D10 ins.:

408* पूजां कृतां प्रीयमाणो को विद्वांस्यक्तुमर्हति ।

25 B4 om. 25 (cf. v.l. 23). — ^a) Ks D2-4.9 प्रीतिभोज्या (D2 'लोभ्या') नि चाज्ञानि; M4 संप्रीय भोज्यान्य-
 ज्ञानि. -- ^b) Ds D1 T1 G1 ह्यापन्नो^o; G4 चापन्नो^o. — ^c) Ks नः प्रीयसे; Ds.6.8 स्वं प्रीयसे (for संप्री^o). Ks नास्माभिः प्रीयसे राजन्. — ^d) K4.5 न वा; G4 नैव (for न च). K1 B D (except Ds.4) एव; T1 हि (for अपि). — After 25, Ks (om. line 1) Gs.5 ins. 409*.

26 Ds.4.6 om. 26. — ^a) K1.4.5 B1.8.4 Dn Ds Ds.5.7-10 द्वेष्टि वै; Ks B2.5 D1 Ca द्वेक्षि वै (for द्विषसे). — ^b) = 5. 88. 92^b.

27 ^a) S (except Gs) स्थितान् वेयान्. — ^b) K1.2 स (K2 क) स्मार्त्तिकं वक्तुमर्हसि; T1 G1 कस्माद्विद्वेष्टुमर्हति; T2 Gs न कस्माद्वेष्टुमर्हसि; Gs.5 कस्मात्त्वं द्वेष्टुमिच्छसि.

28 ^{ab}) = (var.) 3. 13. 38^{cd}. — ^a) D2 एकतां; G1 ऐकार्थ्यं (for ऐकार्त्त्यं). Ks एकात्मानं; D4.9 एकात्मतां;

T2 (after corr.) एकार्थतां (for ऐकार्त्त्यं मां). K1.2 D1.2 G1.2 आगतं (for मां गतं). T2 (before corr.) ऐकार्त्त्यमागतं विद्धि.

29 ^a) K4.5 B (except B2) Dn Ds Ds-10 Ca. d वि (D5.8 हि) रुरुत्सति; T2 G2.4.5 विचिकित्सते. Ds यो मोहाद्वर्तते भृशं.

30 ^a) Ks ज्ञात्वा; T2 Gs हित्वा; Gs-5 M जानन् (for ज्ञातीन्). T1 G1 यः कल्याणमजानन्वै. — ^b) K1.2.5 द्वेषात्; Ds.4.9 S दोषात् (for मोहात्). K1 B2 Ds D1.10 नोत्; K2 तात; Ks नाति; D2 नैतत्; Ds.4.9 नैव; S एव (for लोभाद्). — ^c) S om. (the initial) सः. — ^d) = (var.) 4. 4. 32^d. Ks D1 श्रिये; K4 Ds T1 G2.8.5 M श्रिया; B Ds Ds.9 G1 श्रियां; D2 G4 श्रियः (for श्रियम्).

31 Ks om. 31. — ^b) Ks Ds T2 G4.5 प्रियान् (for अप्रियान्). — K4 Ds.6.8 T G1.2.4 ins. after 31: Ks (om. line 1) Gs.5, after 25: Dn1, after 32: Ds, after 32^{ab}:

409* द्विषदक्षं न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत् ।

पाण्डवान्द्विषसे राजन्मम प्राणा हि पाण्डवाः ।

32 ^a) B D (except D1-4.7.9) Gs न भोक्तव्यं (for अभो^o). — ^b) K1 Ds 'भिसंहितं. — Ds ins. 409* after 32^{ab}. — ^c) D1.10 निश्चिता (for धीयते). Gs.5 M (except M1) मनः (for मतिः). — Dn1 ins. 409* after 32.

33 Gs om. 33-34; Ds om. 33^{ab}. Before 33, K4 T2 G2.4.5 ins. वैशं उ^o (resp. वैशं^o). — ^a) T2

C. 5. 3270
B. 5. 41. 34
K. 5. 41. 39

निवेशाय ययौ वेष्म विदुरस्य महात्मनः ॥ ३४
तमभ्यगच्छद्द्रोणश्च कृपो भीष्मोऽथ बाह्लिकः ।
कुरवश्च महाबाहुं विदुरस्य गृहे स्थितम् ॥ ३५
तेऽभिगम्याश्रुवंस्तत्र कुरवो मधुसूदनम् ।
निवेदयामो वाष्णेय सरत्नांस्ते गृहान्वयम् ॥ ३६
तानुवाच महातेजाः कौरवान्मधुसूदनः ।
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु सर्वा मेऽपचितिः कृता ॥ ३७
यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।

अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ॥ ३८
ततः क्षत्तान्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ॥ ३९
तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान्मधुसूदनः ।
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः परमद्रविणान्यपि ॥ ४०
ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।
विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

(*inf. lin. as in text*) G₂ कुहो (for शुभाद्).

34 G₂ om. 34 (cf. v.l. 33); G₄ om. 34^{ab}. — ^a) Dn₁ D₂.⁹ निर्ययौ. — ^c) T G₁.^{2.8} M₂-⁵ निवासाय; C₂.d निवे^o (as in text).

35 D₁ om. 35^a-37^b. — ^{ab}) D₂.^{4.9} T G₁.^{2.8} अन्व^o (for अभ्य^o). K₂ transp. द्रोणः and भीष्मः. K₂ B₂ T₂ G₂ च (for अथ). — ^a) K₁.⁸ G₂.⁸ M गृहेतिथिः; T G₁ गृहातिथिः; G₄ अतिथिं प्रियं (for गृहे स्थितम्).

36 D₁ om. 36 (cf. v.l. 35). — ^a) S (except G₁) अनु^o (for अभि^o). D₁₀ सर्वे (for तत्र). B Dn D₂ D₂.⁸ त ऊर्मुधवं वीरं. — K₂ om. 36^a-37^b. — ^c) K₁.² B₂.⁴ Dn₁ D₂ D₂.^{5.6.8} निवेदयाम. — ^d) K₁ D₂.^{6.8} स्वः; D₂ च; D₇ वै (for ते). K₂ transp. गृहान् and वयं. D₂.^{4.9} सरत्नं च गृहं वयं.

37 K₂ D₁ om. 37^{ab} (cf. v.l. 35, 36). — ^a) S बाहुः (for तेजाः). — ^b) G₂.⁸ पार्थिवान् (for कौर^o). — ^d) K₂ स्वानि वेदमानि भूमिपाः. — After 37, T₂ G₂ ins.:

410* न नीतिरस्मत्पूजा वो भवतां कुरुसत्तमाः ।

दुर्योधनश्च युष्मासु न च प्रीतिं करिष्यति ।

त एवमुक्ताः कृष्णेन एवमस्त्विति निर्ययुः ।

38 K₂ om. 38. — ^a) D₁.² गते^o (for याते^o). T₁ G₁ यातेषु तेषु क्षत्ता तु. — ^d) T G M₁ (*inf. lin.*) उपस्थितैः (G₂.⁸ तं; M₁ तः) (for प्रयत्नवान्).

39 ^a) T₁ G₁ तत्र; T₂ G₂.^{8.8} M (except M₁) अथ (for ततः). — ^b) = 41^d. K₂ गुणवन्ति च केशवं. — ^c) S अमेयानि (for अनेकानि).

40 ^a) G₂.⁴ M अददात् (for ददौ). — ^d) K₂ Dn₂ प्रथमं (for परम-). — After 40, K₄ S (G₂ om. hapl. from the posterior half of line 1 up to 41^a) ins.:

411* भुक्तवत्सु द्विजेन्द्रेषु निषण्णस्य वरासने ।

शुचिः सुप्रयतो भूत्वा विदुरोऽन्नमुपाहरत् ।

श्रद्धया परया युक्त इदं वचनमब्रवीत् ।

संभ्रमैस्तुष्य गोविन्द एतन्नः परमं धनम् ।

अन्यथा वा विशेषेण कस्त्वामर्चितुमर्हति ।

[(L. 1) T₁ G (except G₂) द्विजायेषु (for द्विजे^o). T G₁.^{2.4} निषण्णेषु. T₂ G₂ आसनेषु च (for वरा^o). — (L. 3) T₁ G₁ विदुरः श्रद्धया युक्तः (for the prior half).]

— T₂ (marg. sec. m.) cont.:

412* उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।

विरक्तस्य तृणं नारी निःस्पृहस्य तृणं जगत् ।

41 G₂ om. 41^a (cf. v.l. 40). — ^b) S निषण्णः परमासने. — ^d) = 39^b. — After 40, K₄ S ins.:

413* तं भुक्तवन्तं विविधाः सुशब्दाः सूतमागधाः ।

अभितुष्टुबुरासीनं दाशार्हमपराजितम् ।

[(L. 1) T₁ G₁ गोविन्दं (for विविधाः).]

Colophon missing in K₂. — *Sub-parvan*: K₁.². 4. 5 B Dn D₂ D₁.^{2.8-8.10} T₁ G₁ M भगवद्गीता. — *Adhy. name*: T₁ विदुरगृहे कृष्णभोजनं; G₁ विदुरगृहप्रवेशनं; G₂ विदुरगृहभोजनं; M₁.⁴ विदुरमाहात्म्यप्रतिपादनं; M₂ विदुरमाहात्म्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₂ 89; D₂ 87; D₇ M₁-^{2.8} 92; T G₂.^{4.8} 93; G₁ 94; G₂ M₄ 91. — *S'loka no.*: K₂ 72; Dn 43; D₂ 44.

९०

वैशंपायन उवाच ।

तं भुक्तवन्तमाश्वस्तं निशायां विदुरोऽब्रवीत् ।
 नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ १
 अर्थधर्मातिगो मूढः संरम्भी च जनार्दन ।
 मानसो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ॥ २
 धर्मशास्त्रातिगो मन्दो दुरात्मा प्रग्रहं गतः ।
 अनेयः श्रेयसां पापो धार्तराष्ट्रो जनार्दन ॥ ३
 कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रधुक् सर्वशङ्कितः ।
 अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ॥ ४

90

 This adhy. is missing in Ks (of. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) T₁ आश्वस्त्य; M₂-s आसीनं (for आश्वस्तं). — ^b) D₂. 4. 9 निशीथे (for 'शायां'). — After 1^{ab}, K₂ ins. a passage given in App. I (No. 4), and om. from 1^c to the end of stanza 21 of the next adhy. — ^c) S transp. सम्यक् and व्यवसितं. — ^d) D₁. 10 यदत्र (for केशव).

2 K₂ om. 2 (of. v.l. 1). — ^a) K₂ B Dn D₂ D₁ 10 मंदः (for मूढः). D₂ D₁ अथ धर्मातिगो मंदः; D₂. 6. 8 अनुधर्मातिगोविंदः (D₂ 'गो मूढः'); G₄ अर्थातिगश्च मूढश्च; Ca. d. s as in text. — T₂ reads 2^c-3^d after 7.

3 K₂ om. 3 (of. v.l. 1). — For T₂, of. v.l. 2. — ^a) D₂ सर्वं (for धर्मं). K₁ मर्त्यः; K₂. 4 B D G₄ मूढः (D₂ मत्तः); T₁ G₁ मूर्खः (for मन्दः). — ^b) B₂ प्रकृतिः; D₁ दुर्ग्रहं; Ca. d. s प्रग्रहं (as in text). — ^c) K₁ D₁ G₂ अनेयः; Ca. d as in text. B₂ Dn₁ D₂ श्रेयसा; Ca. d as in text. K₄ B D (except D₁-4. 9) मंदो (for पापो).

4 K₂ om. 4 (of. v.l. 1). — ^b) K₄ B₂. 4 Dn₂ D₂ D₂. 6. 10 Cn 'शङ्किता; G₄ 'वंचकः (for 'शङ्कितः). — ^c) D₂ अकृतात्माकृतज्ञश्च. — ^d) K₂. 4 B Dn D₂ D₂-7. 9. 10 G₄ त्यक्तधर्मो (D₂ अन्यधर्मः) (for त्यक्तं). B₂ [अ]नृत-प्रियः. — After 4, N (K₂ missing; K₂ om.) ins.:

414* मूढश्चाकृतज्ञश्च इन्द्रियाणामनीश्वरः ।

कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चयः ।

[(L. 1) K₁. 2 D₁. 2 मूढश्च प्राज्ञमानी च; Dn₁ मूढश्च

एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष समन्वितः ।
 त्वयोच्यमानः श्रेयोऽपि संरम्भान्न ग्रहीष्यति ॥ ५
 सेनासमुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन ।
 कृतार्थं मन्यते बाल आत्मानमविचक्षणः ॥ ६
 एकः कर्णः पराजितं समर्थ इति निश्चितम् ।
 धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ॥ ७
 भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे द्रोणपुत्रे जयद्रथे ।
 भूयसीं वर्तते वृत्तिं न शमे कुरुते मनः ॥ ८
 निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन ।

C. 5. 32. 15
B. 5. 92. 1
K. 5. 92. 8

पापमानी च; D₁ मूढः प्रज्ञावमानी च (for the prior half). D₂ क्षत्रियाणाम् (for इन्द्रियाणाम्). — (L. 2) D₁ कामानुसारी कृत्येषु च (for the prior half). D₁ तत्त्वेषु (for सर्वेषु). K₂ D₂ D₂ कृतनिश्चयः; D₁. 5. 8 कृतनिश्चयः; Ca अकृतनिश्चयः (for अकृतं). Cd cites निःश्रमः.]

5 K₂ om. 5 (of. v.l. 1). — ^b) K₁ transp. दोषैः and एष. B₂. 4 Dn₂ D₁. 5. 4. 6-9 M₂ एव; G₄ एवं (for एष). — ^c) S 'मानं (for 'मानः). — ^d) S करि' (for ग्रही').

6 K₂ om. 6 (of. v.l. 1); D₁ om. 6-7. Dn₂ D₂ D₂. 8. 10 read 6-7 after 9. — ^a) D₂-4. 9 सेनासमुदयः; Ca as in text. K₄ Dn कृत्वा (for दृष्ट्वा). — ^d) K₂ चाविचक्षणः; D₂. 4. 9 च विचक्षणः; G₂ अपराजितं (for अविचक्षणः).

7 K₂ D₁ om. 7 (of. v.l. 1, 6). For transp. in Dn₂ D₂ D₂. 8. 10 cf. v.l. 6. — ^{ab}) K₁. 2 D₂ D₁. 5. 8 पराजितं (for पराजितं). S (except G₄ M₂) निश्चयः (for निश्चितम्). D₂. 4. 9 उच्यमानोऽपि पापारमा न करिष्यति निश्चितं. — ^c) K₂ D₂. 4. 9 धार्तराष्ट्रस्तु (K₂ 'द्रुः सु) दुर्बुद्धिः. — ^d) D₂. 4. 9 M₂. 4 शमं; D₂ शमनं; G₂. 5 संशमं (for स शमं). T₁ G₂-5 M₁. 8-5 उपलप्यते (G₂. 5 'सं). G₂ 'लभ्यते; M₂ 'लक्ष्यते (for 'यास्यति). T₁ शमं नोपलप्यते. — After 7, T₂ reads 2^c-3^d.

8 K₂ om. 8 (of. v.l. 1); D₂ om. 8^a-9^b. — ^c) D₂ S (except G₂) भूयसी; C₂ भूयसीं (as in text). T₂ G₁. 2. 4 वर्धं (for वर्तं). D₂ T₂ G₁. 2. 4 बुद्धिः; M₂ वृत्तिः; C₂ वृत्तिं (as in text). — ^d) D₂. 4. 9 मतिं (for मनः).

C. 5. 3285
B. 5. 92. 8
K. 5. 92. 8

भीष्मद्रोणकृपान्पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ।
संविच्च धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ।
शमे प्रयतमानस्य तव सौभ्रात्रकाङ्क्षिणः ॥ १०
न पाण्डवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितम् ।
इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकम् ॥ ११
यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥ १२
अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
न त्वं वाक्यं ब्रुवन्त्युक्तश्चाण्डालेषु द्विजो यथा ॥ १३
सोऽयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः ।
तस्मिन्निरर्थकं वाक्यमुक्तं संपत्स्यते तव ॥ १४

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां पापचेतसाम् ।
तव मध्यावतरणं मम कृष्ण न रोचते ॥ १५
दुर्बुद्धीनामशिष्टानां बहूनां पापचेतसाम् ।
प्रतीपं वचनं मध्ये तव कृष्ण न रोचते ॥ १६
अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रिया मोहाच्च दर्पितः ।
वयोदर्पादमर्षाच्च न ते श्रेयो ग्रहीष्यति ॥ १७
बलं बलवदप्यस्य यदि वक्ष्यसि माधव ।
त्वय्यस्य महती शङ्का न करिष्यति ते वचः ॥ १८
नेदमद्य युधा शक्यमिन्द्रेणापि सहामरैः ।
इति व्यवसिताः सर्वे धार्तराष्ट्रा जनार्दन ॥ १९
तेष्वेवमुपपन्नेषु कामक्रोधानुवर्तिषु ।

9 Ks om. 9 (cf. v.l. 1); Ds om. 9^{ab} (cf. v.l. 8).
— ^b) T₁ G₁ च केशव (for जना^०). — ^c) K₄ B Dn Ds
Ds. 8. 8 T₁ G₁ 'मुखान् (for 'कृपान्). — ^d) T₁ G₁ 3. 4
Ms-s transp. न and शक्ताः. — After 9, Dn-s Ds
Ds. 8. 10 read 6-7.

10 Ks om. 10 (cf. v.l. 1). — ^a) Ds संविच्च;
Ds. 4. 9 मूढानां; Ds. 8. 8 संविच्च; S निश्चितं (for संविच्च).
Ca. d. s cite संविच्. — ^b) Ds इति केशव; Ds. 4. 9
मधुसूदन (for एव केशव). — 10^{cd} = (var.) 5. 93. 15^{cd}.
— ^c) Ds बलसौभ्रात्रं; S तव शासनकाङ्क्षिणां (T₁ G₁ 8. 8
'लंघनं).

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 1). — ^a) Ms-s यदि (for
इति). D₁ व्यवसितस्; D₂ S 'सितं; Cs as in text.

12 Ks om. 12 (cf. v.l. 1); K₄ om. 12^a-14^b.
— ^a) S वा (for च). — ^d) K₂ Dn₁ T₃ G₂ गायनं; D₁
(sup. lin. as in text) T₁ G₂ 5 M (except M₁) गायकः
(for 'नः).

13 K₄ s om. 13 (cf. v.l. 12, 1). — ^a) K₂
अविज्ञातेषु; B₂ D₂ 'ज्ञानेषु; G₄ M₂ 5 अपि जानत्सु; Cs as
in text. — ^b) S केशव (for माधव). — ^c) K₂ न ते;
S (except G₁ 2) तत्त्वं (T₂ m तव) (for न त्वं). K₁ Ds
ब्रुवन्सुक्तं; K₂ ध्रुवं युक्तं; Ds. 4. 9 श्रमो वक्तुं; S (except T₁
G₁ 2 Ms) ब्रुवन्सुक्तं. — ^d) K₁ B₄ D₁ 6 S चण्डालेषु.

14 K₄ om. 14^{ab}; Ks om. 14 (cf. v.l. 12, 1).
— K₄ reads 14^{cd} after 415*. — ^a) Ds तस्मात् (for
तस्मिन्). — ^d) S संपद्यते (for 'त्यते). Ds Ds ततः
(for तव).

15 Ks om. 15 (cf. v.l. 1); Ds om. (hapl.) 15^c-
16^b. — ^a) D₁ तव मध्येवतरणं.

16 Ks G₂ (hapl.) om. 16 (cf. v.l. 1); Ds om.
16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^a) T G₁ 2. 4 अबुद्धीनाम् (for
दुर्बुद्धं). — ^b) K₄ B D (except D₁ 7. 10; Ds om.)
दुष्टचेतसाम्; G₂ 'कारिणां (for पाप^०). — ^c) Ds Ds. 8. 8
S (Gs om.) प्रतीप-; Ca. d. प्रतीपं (as in text). G₄
कृष्ण; M₁ 2 (inf. lin. as in text) तात (for मध्ये).
— ^d) G₄ तस्मै मध्ये (for तव कृष्ण). B Ds D₁ 8-7. 10
M₁ (inf. lin.) रोचये (for 'ते).

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 1). — ^b) K₂ B₄ D₂ 7. 10
श्रियः (for श्रिया). K₄ B D (except Ds. 4. 7. 9) दर्पाच्च
(D₁ 'न्व-) मोहितः; S मोहेन दर्पितः (T₁ G₁ गर्वितः) (for
मोहाच्च द^०). — ^c) T G (except G₂) वचो- (for वयो-).
T₂ G₂ -गर्वात् (for -दर्पात्). K₂ अमर्षाच्च; Ds. 4. 9
अधर्माच्च. — ^d) K₂ तात (for न ते). G₂ 4 अविष्यति;
G₂ M ग्रहीष्यते.

18 Ks om. 18 (cf. v.l. 1). — ^a) K₂ Ds. 8 m
हितं; S वचः; Ca. d. s बलं (as in text). — After 18,
K₄ ins.:

415* मानी मोक्षयेण पार्थोनां न पश्यत्यधिकं बलम् ।,
followed by 14^{cd}.

19 Ks om. 19 (cf. v.l. 1). — ^a) T G₁ 2. 4
M₁ 2. 4 (inf. lin.) अस्य (for अद्य). Ds वदेम यद्यथा
शक्यं. — ^d) D₁ जनैश्चर (for जना^०).

20 Ks om. 20 (cf. v.l. 1). — ^b) K₂ Ds. 4. 9 S
'क्रोधानुसारिषु.

समर्थमपि ते वाक्यमसमर्थं भविष्यति ॥ २०
 मध्ये तिष्ठन्हस्त्यनीकस्य मन्दो
 रथाश्चयुक्तस्य बलस्य मूढः ।
 दुर्योधनो मन्यते वीरमन्युः
 कृत्स्ना मयेयं पृथिवी जितेति ॥ २१
 आशंसते धृतराष्ट्रस्य पुत्रो
 महाराज्यमसप्तं पृथिव्याम् ।
 तस्मिञ्शमः केवलो नोपलभ्यो
 बद्धं सन्तमागतं मन्यतेऽर्थम् ॥ २२
 पर्यस्तेयं पृथिवी कालपक्वा
 दुर्योधनार्थे पाण्डवान्योद्धुकामाः ।
 समागताः सर्वयोधाः पृथिव्यां
 राजानश्च क्षितिपालैः समेताः ॥ २३
 सर्वे चैते कृतवैराः पुरस्ता-

त्त्वया राजानो हतसाराश्च कृष्ण ।
 तवोद्वेगात्संश्रिता धार्तराष्ट्रा-
 न्मुसंहताः सह कर्णेन वीराः ॥ २४
 त्यक्तात्मानः सह दुर्योधनेन
 सृष्टा योद्धुं पाण्डवान्मर्षयोधाः ।
 तेषां मध्ये प्रविशेथा यदि त्वं
 न तन्मतं मम दाशार्ह वीर ॥ २५
 तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
 कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुर्कश्चन ॥ २६
 सर्वथा त्वं महाबाहो देवैरपि दुरुत्सहः ।
 प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जानामि तव शत्रुहन् ॥ २७
 या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधव ।
 प्रेम्णा च बहुमानाच्च सौहृदाच्च ब्रवीम्यहम् ॥ २८

C. 5. 530f
B. 5. 52. 25-
K. 5. 52. 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवतितमोऽध्यायः २०

21 Ks om. 21 (cf. v.l. 1). — ^a) S हस्तियूथस्य (for हस्त्य). K2 transp. मंदः and मूढः. — ^c) K2 T1 G1 जातमन्युः; K4 B Dn Ds. 6. 10 वीरभीतिः; Ca. d. s वीरमन्युः (as in text). — ^d) B8 D2 G (except G1) मम (for मया). K1 विजिता महीति (for पृथिवी जितेति).

22 Ks om. 22 (cf. v.l. 1). — ^a) K4 B D (except D1. 2. 9) ins. वै after आशंसते. K1 ^१द्रः सपुत्रो (for ^१द्रस्य पुत्रो). — ^b) G1 महद्राज्यम्; M1. 2 माहाराज्यम् (for महाराज्यम्). T1 G1 पृथिव्याः. — 22^{ad} = (var.) 5. 26. 19^{ad}. — ^c) K2 G5 अस्मिन् (for तस्मिन्). Ds Cs क्षमः; Ca. d क्षेमः (for शमः). D1. 4 केवले; S (except Ms. 5) ^१लः; Ca. d. s ^१लो (as in text). — ^d) K1 लब्धः सभाः; D1 लब्धं पुरस्तात्; Gs. 5 यश्चासंतं (for बद्धं सन्तं). Ks बद्धं स ह्यात्मगतं मन्यतेर्थः; K4 B Dn Ds D1. 5. 6. 8. 10 Ca. d. s बद्धं संतं मन्यते (Ds. 8 लभ्यते) लब्धमर्थः; Ds. 4. 9 पृथ्वीमिमां मन्यते वश्यगां च; T G1. 2 यश्चासंतं मन्यते प्राप्तमर्थं.

23 Ks om. 23 (cf. v.l. 1). — ^a) G1 Ms-8 सर्वयोधाः. Ks Ds8 पृथिव्या. — ^d) K1. 2 क्षितिपा वै; D1 Ca. s क्षितिपालाः; T G M1. 2 भूमिपालाः (Gs ^१लान्); Ms-8 ये भूमिपालाः (for क्षितिपालैः). Cd cites क्षितिपाः.

24 Ks om. 24 (cf. v.l. 1). — ^a) D1 समं (for पुरं). — ^b) D1 राजानो वै (for त्वया राजानो). K1. 2. 4 Ds. 4. 7. 9 ^१रताः; T G1. 2 ^१राज्याः; G4 M ^१वैराः; Ca ^१साराः (as in text). — ^d) K2 D2 T G2. 4 M1. 4. 5 Ca. d सुसंहिताः; B D4 ^१हताः; G1 ^१श्रिताः; G8 ^१हितान्; G6 ^१शिताः (for ^१हताः). Cs citos संहताः. S चैव (for वीराः).

25 Ks om. 25 (cf. v.l. 1). — ^a) Ds. 6. 8 युक्ताः; Ca. d त्यक्ता (as in text). — ^b) K4 B Dn2 Ds D (except Ds. 4. 9) Gs हृष्टा; Ca. d. s सृष्टा (as in text). G1 M1. 2. 5 ^१योधाः (for ^१योधाः). — After 25^{ad}, S ins.:

416* मृत्युर्जयो वेति कृतैकभावाः

कामात्मानो मन्युवशाविनीताः ।

26 Ks om. 26 (cf. v.l. 1). — ^b) D1 पापं (for दुष्टं). — ^c) Ds1 (before corr.) D1. 8. 9 मध्ये (for मध्यं).

27 Ks om. 27 (cf. v.l. 1). — ^b) Gs सुदुःमहः (for दुरुं). — ^c) D1 प्रभावं बुद्धिशौर्यं च. — ^d) D1 transp. जानामि and तव.

28 Ks om. 28 (cf. v.l. 1). — ^b) K1 Dn1 Ds. 4. 7. 8. 10 भूयसी (for भूयः सा). — After 28, K4 B Dn

९१

C. 5. 8308
B. 5. 93. 1
K. 5. 98. 2

भगवानुवाच ।

यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयाद्विचक्षणः ।
यथा वाच्यस्त्वद्विधेन सुहृदा मद्विधः सुहृत् ॥ १
धर्मार्थयुक्तं तथ्यं च यथा त्वय्युपपद्यते ।
तथा वचनमुक्तोऽस्मि त्वय्येतत्पितृमातृवत् ॥ २
सत्यं प्राप्तं च युक्तं चाप्येवमेव यथात्थ माम् ।
शृणुष्वभागमने हेतुं विदुरावहितो भव ॥ ३
दौरात्म्यं धार्तराष्ट्रस्य क्षत्रियाणां च वैरिताम् ।
सर्वमेतदहं जानन्क्षत्तः प्राप्तोऽद्य कौरवान् ॥ ४

D₉ D₂ (marg.). 8-9 ins.:

417* या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।

सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ।

[In B₄ D_n it is a repetition! Cf. v.l. 5. 87. 23.]

Colophon missing in K₈; K₈ om. it. — *Sub-*
parvan: K_{1.2.4} B D_n D₈ D_{1.2.5-8.10} T₁ G_{1.6} M
भगवद्गीतान. — *Adhy. name*: D₁ T₁ G_{1.6} विदुरवाक्यं; M
विदुरमते. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₈
88; D₆ 84; D₇ M_{1-8.5} 93; T G_{2.4.5} 94; G₁ 95;
G₈ M₄ 92. — *S'loka no.*: D_n D₈ 30.

91

 This adhy. is missing in K_{8.5} (cf. v.l. 5. 32.
15; 90. 1).

Before 1, K₄ D₈ S (except G₁) ins.:

418* वंशपायनः ।

विदुरस्य वचः श्रुत्वा प्रश्रितं पुरुषोत्तमः ।

इदं होवाच वचनं भगवान्मधुसूदनः ।

[(L. 1) G₃ प्रश्रितः. K₄ मधुसूदनः (for पुरुषो^०). — (L.
2) D₈ T₁ G₈ होवाच (for होवाच).]

— K₂ B₃ D_n D_{1.2.7.10} T G_{1-3.5} M (except M₂)
श्रीभगवान्; G₄ कृष्णः. — ^० D₉ T G_{1.2.5} तथा (for
यथा). — ^a K₄ B D (except D_{2.4.7.9.10}) भवता
(for सुहृदा).

2 ^a T₁ G₁ तत्त्वं (for तथ्यं). — ^० D₉ यथा (for
तथा). — ^d D₉ यथैव; S क्षत्तस्ते (for त्वय्येतत्). D_{8.4.9}
पितृवन्मयि; C_a पितृमातृवत् (as in text).

3 ^{ab} K₁ एवं; K₂ सर्वं (for सत्यं). G₄ होवं (for युक्तं).

पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साक्षां सरथकुञ्जराम् ।
यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्नुयाद्धर्ममुत्तमम् ॥ ५
धर्मकार्यं यतश्शक्यता न चेच्छक्नोति मानवः ।
प्राप्तो भवति तत्पुण्यमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६
मनसा चिन्तयन्पापं कर्मणा नाभिरोचयन् ।
न प्राप्नोति फलं तस्य एवं धर्मविदो विदुः ॥ ७
सोऽहं यतिष्ये प्रशमं क्षत्तः कर्तुममायया ।
कुरुणां सृञ्जयानां च संग्रामे विनशिष्यताम् ॥ ८
सेयमापन्महाधोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।

K₄ B₄ D (except D_{n1} D_{1-4.10}) G₃ M₅ वा; G₄ मे
(for the second च). K_{1.2} T₂ G_{2.4.5} om. अपि (leaving
hiatus!). K_{1.2} D_{1.5.6.8.10} एतद् (for एवं). T₁ G_{2.5}
यदा (for यथा). G₄ यदा यत्त्वं यदात्थ मां. — ^० S शृणु
च (for शृणुष्व). — ^d S मम (for भव).

4 ^a K₂ D₇ S °राष्ट्राणां. — K₄ om. 4^b-5^b. — ^b K₁
G₈ वैरिणां; B D (except D₁) T₂ G₂ वैरतां. — ^d K₂
D₂ G₅ अस्मि (for अद्य).

5 K₄ om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — ^a S कृष्णां (for
सर्वां). — ^b D_{3.4.9} सहाश्वरथकुञ्जरं. — ^० K₁ अमो-
चयन्; K₂ प्रमो^०; D₇ G₂ यो मोचं. — ^d K_{1.2} D₇
प्राप्नुयां. K₂ पुण्यम् (for धर्मम्).

6 ^a D₁ धर्मकार्यं. K₁ D_{7.8} धर्मं कुर्वन्मयाशक्यता;
K₂ धर्मकार्यं यतश्शक्यता; D₂ धर्मकामार्थतां शक्यता; D_{8.4.9}
धर्मकामो यथाशक्ति; S धर्म(G₆ °मं)कार्यं यतमानो. — ^b
B D_n D₈ D₁₀ नो (for न). N (except D_{1-4.9}; K_{8.5}
missing) M₅ प्राप्नोति (for शक्नोति). — ^d K₂ T₁ तत्र;
D_{8.4.9} इति (for अत्र).

7 ^a K₂ S (except G₄ M_{2.5}) चितितं (for चिन्तयन्)
— ^b K₁ उपपादयेत्; K₂ (before corr.) उपपद्यते, and
(after corr.) उपपादितं; K₄ B_{2.4} D_{n2} अतिरोचयन्; D_{n1}
D_{2.4} T₂ G₂ C₅ अभिरोचयेत्; D_{7.10} उपपादयन्; T₁ G₁
समाचरेत्; G_{4.5} करोति यः; C_a अभिरोचयन् (as in text).
— ^{ad} K₁ D_{7.8} अप्येवं; K₄ B D_n D₈ D_{1.2.5.6.10}
इत्येवं (avoiding hiatus!); S इति (for एवं).

8 ^a K_{1.2} (sup. lin. sec. m. as in text) D₈ G₈
प्रथमं; G₂ च शमं (for प्रशमं).

9 ^a K₂ आपद्धीयं (for सेयमापन्). — ^b K₂ D₂

कर्णदुर्योधनकृता सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ ९
 व्यसनैः क्लिश्यमानं हि यो मित्रं नाभिपद्यते ।
 अनुनीय यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः ॥ १०
 आ केशग्रहणान्मित्रमकार्यात्संनिवर्तयन् ।
 अवाच्यः कस्यचिद्भवति कृतयत्नो यथाबलम् ॥ ११
 तत्समर्थं शुभं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
 धार्तराष्ट्रः सहामात्यो ग्रहीतुं विदुरार्हति ॥ १२
 हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथैव च ।
 पृथिव्यां क्षत्रियाणां च यतिष्येऽहममायया ॥ १३
 हिते प्रयतमानं मां शङ्केदुर्योधनो यदि ।
 हृदयस्य च मे प्रीतिरानृण्यं च भविष्यति ॥ १४
 ज्ञातीनां हि मिथो भेदे यन्मित्रं नाभिपद्यते ।
 सर्वयत्नेन मध्यस्थं न तन्मित्रं विदुर्बुधाः ॥ १५
 न मां ब्रूयुरधर्मज्ञा मूढा असुहृदस्तथा ।
 शक्तो नावारयत्कृष्णः संरब्धान्कुरुपाण्डवान् ॥ १६
 उभयोः साधयन्नर्थमहमागत इत्युत ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

तत्र यत्नमहं कृत्वा गच्छेयं नृपवाच्यताम् ॥ १७
 मम धर्मार्थयुक्तं हि श्रुत्वा वाक्यमनामयम् ।
 न चेदादास्यते बालो दिष्टस्य वशमेप्यति ॥ १८
 अहापयन्पाण्डवार्थं यथाव-
 च्छमं कुरूणां यदि चाचरेयम् ।
 पुण्यं च मे स्याच्चरितं महार्थं
 मुच्येरंश्च कुरवो मृत्युपाशात् ॥ १९
 अपि वाचं भाषमाणस्य काव्यां
 धर्मारामार्थवतीमहिंसां ।
 अवैक्षेरन्धार्तराष्ट्राः समर्था
 मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ॥ २०
 न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ।
 कुद्मस्य प्रमुखे स्थातुं सिंहस्येवतरे मृगाः ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा वचनं वृष्णीनामृपभस्तदा ।
 शयने सुखसंस्पर्शे शिष्ये यदुसुखावहः ॥ २२

C. 5. 3629
B. 5. 63. 22
K. 5. 63. 23

एवं. D₀ T₁ G₁ कुरुष्वेवमुपस्थिता. — °) D₂-4. 9 कर्ण-
 दुर्योधनकृपाः; S (except G₈. 4) °कृते. — °) T₂ दुःशासन-
 कृते स्वयं.

10 °) K₁ B₁. 2. 4. 5 D (except D₇. 10) T₁ G₁
 व्यसने; B₈ °नान् (for °नैः). D₈. 4. 9 च (for हि). — °) K₁ D₇. 10 transp. यो and मित्रं. — °) K₁. 2 D₁. 7. 8. 10
 अर्थज्ञो हि; K₄ B₄ D₈. 6 Cn अनर्थाय (Cnp अनुनीय as in
 text); B₂ D₈ अन्वयाय; D₂ अर्थं ज्ञात्वा; D₈. 4. 9 अनर्थज्ञः;
 T G₁-8 अन्वानीय; G₄. 5 अन्वयानि. — °) B D₂-4 S
 (except T₁ M₈) Cn तन् (for तं).

11 °) K₂ S (except G₈) संनिवर्तयेत्. — °) Hyp-
 permetriol K₁ D₇ Ca न वाच्यः (for अवाच्यः). K₁
 D₁ T₂ G₂ कस्य; Ca. d कस्यचित् (as in text).

12 °) K₁. 2 D₇ समीक्ष्य (for समर्थं).

13 °) K₂ T₁ G₁ हितं च; B₁. 8. 5 हिताय (for हितं
 हि). — °) S अथो (T₂ G₂ अथा-) हितं (for तथैव च).
 — °) D₈ करि° (for यति°).

15 °) K₂ D₈ T₁ G₁ च; D₂ तु (for हि). — °) D₈. 4. 9 अभिमन्यते (for °पद्यते). — °) K₄ D₂ D₁. 5. 9

माध्यस्थ्यं; B₁. 8. 5 D₂ T₂ G₁. 2 मध्यस्थ्यं; B₂. 4 D₈ D₃. 4. 9
 माध्यस्थ्यं.

16 °) G₅ M मा (for मां). N (except K₁ D₇;
 K₈. 5 missing) M₈ अधमिष्टा (D₂ °ष्टं) (for °मंजा).
 — °) K₂. 4 B Dn D₈ D₈-8. 10 G₈ ह्य (K₂ कु) सुहृदः;
 D₂-4. 9 ह्यहृदयः (for असुहृदः). — °) D₈. 4. 9 transp.
 शक्तो and न. D₈ D₈ न वारं; G₄ नोवारं (for नावारं°).

17 °) D₁ T₂ G₈ M अयं (for अहं). G₄. 5 महाभाग
 इतीत्युत. — °) S धर्मस्यानृण्यतामियां.

18 = (var.) 5. 81. 4. — °) K₁ D₁₀ S धर्मार्थ-
 संयुक्तं; D₆. 6 °र्थमुक्तं हि. — °) T₂ G₂ हि दास्यते; Ca
 आदा° (as in text).

19 °) K₁ अवाप्यार्थं; K₂ D₈ अवाप्याहं; D₂ (corrupt)
 प्रभ्रापयन् (in अहापयन्वै); D₈. 4 अहाप्य वै (for अहापयन्).
 Dn₂ D₈ पाण्डवार्थं. S अहं यतेयं पाण्डवानां हिता (G₈. 6
 यथा-; G₄ शमा)र्थं. — °) D₁. 2 अथ (for यदि). K₁. 2
 Dn₁ D₁-4. 9. 10 चेच्छरेयं; B₈ तैश्चरे°; D₉ वा चरे° (for
 चाचरे°). S शमं कुरूणां च सहैव (T₁ G₁ सह सर्व-; T₂
 G₂. 4 च सहैव) राजभिः. — °) K₄ B (except B₈) Dn₂ D₈

C. 5. 3310
B. 5. 94. 1
K. 5. 94. 1

वैशंपायन उवाच ।

तथा कथयतोरेव तयोर्विद्विमतोस्तदा ।

शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १

धर्मार्थकामयुक्ताश्च विचित्रार्थपदाक्षराः ।

शृण्वतो विविधा वाचो विदुरस्य महात्मनः ॥

कथाभिरनुरूपाभिः कृष्णस्यामिततेजसः ।

अकामस्येव कृष्णस्य सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ ३

ततस्तु स्वरसंपन्ना बहवः सूतमागधाः ।

महात्मन्; G₄ महाफलं; Ca महार्थं (as in text). — ^a) D₅ चेत; D_{8.4.9} वै (for च). S मुच्येरंश्चेन् (G₄ °रन्; G₈ °रंस्ते) मृशुपाशादि सर्वे.

20 ^a) S का (G_{8.5} र)भ्यां; Ca.d काव्यां (as in text). — ^b) K₁ आदेक्ष्यते; T₂ G₂ आचक्षेरन् (for अवेक्षे°). K₁ धार्तराष्ट्रः. K₂ D₁ समर्था; K₄ B (except B₈) D_n D₈ D₂₋₁₀ शमार्थं; T₁ G₁ समग्रा; T₂ G₂ समाधौ; G₈ समस्तां; G_{4.5} समस्ताः (for समर्था). — ^d) T₂ G₂ प्रोक्तं (for प्राप्तं).

21 = 5. 70. 86.

22 D_{8.4.9} T₁ G₄ om. the ref. K₅ resumes! — ^a) K₁ D_{8.4.7.9.10} स (for इति). K₅ एवमुक्त्वा तु वचनं. — ^b) D₅ वृषभस्; M₂ अधिपस्. D_{8.4.9} G₃ तथा (for तदा). G₄ वृष्णिवीरः प्रतापवान्. — ^d) N (mostly) शिष्ये. K₆ भूयः (for यदु-).

Colophon missing in K₃; K₅ om. it. — Subparran: K_{1.2.4} B D_n D₈ D_{1.9.6-8.10} T₁ G₁ M भगवद्गीतान्. — Adhy. name: T₁ विदुरं प्रति भगवद्वचनं; M वासुदेव(M₁ भगवन्)मतं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₅ 89 (repeated); D₈ 85; D₁ M_{1-8.5} 94; T G_{2.4.5} 95; G₁ 96; G₃ M₄ 93. — S'loka no.: D_{n1} D₈ 21; D_{n2} 22.

92

 This adhy. is missing in K₃ (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) D₈ S कथाः (for तथा). K_{1.2.5} D (except D_{n2} D_{8.6.10}) T₂ G_{2.5} एवं. — ^b) D₅ D₂ G_{1.4} तथा (D_{8.2} ततः) (for तदा). — ^c) K₁ नक्षत्रसहिता; Ca.d as

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः केशवं प्रत्यबोधयन् ॥ ४

तत उत्थाय दाशार्हं ऋषभः सर्वसात्वताम् ।

सर्वमावश्यकं चक्रे प्रातःकार्यं जनार्दनः ॥ ५

कृतोदकार्यजप्यः स हुताग्निः समलंकृतः ।

तत आदित्यमुद्यन्तमुपातिष्ठत माधवः ॥ ६

अथ दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ।

संध्यां तिष्ठन्तमभ्येत्य दाशार्हमपराजितम् ॥ ७

आचक्षेतां तु कृष्णस्य धृतराष्ट्रं सभागतम् ।

in text. — ^a) = 3^d. D₇ व्यतीता च; D₈ °ताथ (for °याय). T₂ G₂ सा व्यतीता विभावरी. — After 1, D₂ G₈ read 4.

2 K₄ om. 2^a-3^b; M₂ om. (hapl.) 2-3. — ^a) K_{1.2.5} B_{4.5} D_{1.10} धर्मकामार्थवत्य (B_{4.5} °युक्त)श्च; D_{1.3} 4.9 धर्मार्थकामवत्यस्तु (D₁ °श्च); D₂ °बद्धाश्च; S (M₂ om.) धर्म्या रम्याश्चार्थवतीः. — ^b) D₂ विचित्राः सुपदाक्षराः.

3 K₄ om. 3^a; K₅ M₂ (cf. v.l. 2) om. 3. — ^a) D_{1.2} S (except M₅; M₂ om.) °कूलाभिः (for °रूपाभिः). — ^b) K_{1.2} हृतस्य; D₂ तु तस्य; D₂ एवं हि; T G_{1.2} रक्तस्य; G₈ M (M₂ om.) रतस्य (for कृष्णस्य). G_{4.5} क्षत्तुस्तस्यामितौजसः. — ^c) T G (except G₄) एव (for इव). — ^d) = 1^d. D₂ व्यतीता च (for °याय).

4 D₂ G₃ read 4 after 1. — ^a) S (except T₂ G₂) ततः सुस्वरसंपन्ना. — ^d) D_{1.2} समबोधयन्; T₂ G₂ प्रत्यपूजयन्; M_{3.5} (inf. lin. as in text) °घोषयन् (for °बोधयन्). — After 4, K₄ S (except G₄) ins.:

419* ब्रह्मादिवसुदेवान्तं वंशं समनुकीर्तयन् ।

तुष्टुः केशवं तत्र बहवः सूतमागधाः ।

[(L. 2) K₄ T₁ पुंस्त्रीकाक्षं (for केशवं तत्र).]

5 ^b) K₂ D₁ वृषभः. — ^c) G₄ तदाह्निकं (for आवश्यकं). — ^d) G_{1.4} °कल्यं (for °कार्यं).

6 K₅ om. 6-7. — ^a) K₁ D₂ M कृतोदकार्यजप्यः स (M₁ सन्); K₂ °कान्निजप्यः स; K₄ B D_n D_{8.6.8} कृतोदका (B₃ कृतान्निको)नुजप्यः स; D_{8.4.10} °कांतजप्यः स; D₈ °दको यथान्यायं; T G कृतोदकः कृतजपः. — ^c) K₄ M₅ तत्र (for तत). T G transp. आदित्यं and उद्यन्तं. B (except B₂) D_{n1} D_{8.4} चादित्यम्. — ^d) D_{1.8} T₂ G_{2.5} उपतिष्ठत. D_{1.2.7} G₂ केशवः (for माधवः).

7 K₅ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) S ततो दुर्योधनः

कुरुंश्च भीष्मप्रमुखान्नाज्ञः सर्वाश्च पार्थिवान् ॥ ८
 त्वामर्थयन्ते गोविन्द दिवि शक्रमिवामराः ।
 तावभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ॥ ९
 ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ।
 ददौ हिरण्यं वासांसि गाश्चाश्वाश्च परंतपः ॥ १०
 विसृष्टवन्तं रत्नानि दाशार्हमपराजितम् ।
 तिष्ठन्तमुपसंगम्य ववन्दे सारथिस्तदा ॥ ११
 तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ।
 महाभ्रघननिर्घोषं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ १२
 अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ।
 कौस्तुभं मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ १३

कर्णः. — *) K₁ B_{1.2.5} Dn₂ Ds₁ D_{1.5-7} अभ्येतां; T₁ G_{1.4} अभ्यायन्; T₂ G_{2.8.5} M अभ्यायात्; Ca अभ्येतां (for अभ्येत्य). — *) D₁ अमितौजसं (for अपरा°).

8 *) K₁ D_{1-4.8.9} च (for तु). K₂ ततस्तस्य (for तु कृष्णस्य). S आचख्युस्तेथ (T₂ °स्ते तु; G_{2.5} °स्ते च) कृष्णाय. Cs cites आचक्षेतां (as in text). — *) M_{3.4} सभां गतं. — *) S चैवाथ (for सर्वांश्च).

9 For S see below. — *) K_{1.2.5} D₁ अर्चयं (K₅ 'यतः; B₈ Ds₂ अर्थय (Ds₂ °यं)तः; Cs as in text. K₁ गोविन्दं. — K₅ om. 9^b-10^b. — For 9, S (transposing the lines) subst.:

420* तानभ्यनन्दद्गोविन्दः साम्ना परमवल्गुना ।

तेऽभ्यर्च्य देवकीपुत्रं दिवि शक्रमिवामराः ।

10 K₅ om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — *) G₈ महायज्ञाः (for जना°). — *) Ds₂ D_{1.9} G₄ हिरण्यवासांसि. — *) K₁ Ds₂ D₈ परंतपः; D₂ जनार्दनः. K₂ गाश्च रत्नानि सर्वशः.

11 *) K₄ B_{2.4} Dn Ds D_{5.6.8} विसृज्य बहुरत्नानि. Ca. d cite विसृष्टवन्तं. — *) T₁ G₁ ववन्दे कृष्णसारथिः. — After 11, N (K₅ missing; K₅ om. line 2) ins.:

421* ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।

हयोत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत दारुकः ।

[Line 1 = 5. 129. 21^{ab}.]

On the other hand a passage given in App. I (No. 5) is ins. in S after 11; in K₄ after 421*.

12 K₅ om. 12^{ab}. — *) D₁ G₄ महारथः (for °मनाः). — *) S °घनसंकाशं.

13 D₁ om. 13^a-14^a. — *) D_{8.4.9} S आबध्य; Ca. d आमुच्य (as in text).

कुरुभिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ।
 आतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनन्दनः ॥ १४
 अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 सर्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतां वरम् ॥ १५
 ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौवलः ।
 द्वितीयेन रथेनैनमन्वयातां परंतपम् ॥ १६
 सात्यकिः कृतवर्मा च वृष्णीनां च महारथाः ।
 पृष्ठतोऽनुययुः कृष्णं रथैरश्वैर्गर्जरपि ॥ १७
 तेषां हेमपरिष्कारा युक्ताः परमवाजिभिः ।
 गच्छतां घोषिणश्चित्राश्चारु बभ्राजिरे रथाः ॥ १८
 संमृष्टसंसिक्तरजः प्रतिपदे महापथम् ।

G. 5.
B. 5.
K. 5.

14 D₁ om. 14 (cf. v.l. 13). — *) G₄ चापि (for कृष्णो). — *) T₂ G₄ अपि संवृतः; G₂ अपि रक्षितः (for अभि°). — *) K_{1.2} प्रातिष्ठत; G₂₋₄ अतिष्ठत. — *) T₂ °वल्लभः.

15 *) D_{3.4.9} चैव (for सर्व-). — K₅ om. 15^{ad}; D₉ om. 15^e-16^b. — *) T₂ G_{1.2} श्रेष्ठः. — *) K₂ सर्व-प्राणभृतां; K₄ B D (except D_{1.10}; D₉ om.) M₂ सर्वबुद्धिमतां. B_{1.5} T G_{1.2.4} M_{1.2} वरः.

16 D₉ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — 16^{ab} = (var.) 7^{ab}. — *) B (except B₄) तदा (for ततो). S कर्णः (for कृष्णं). — *) D₅ D₃ T₂ G₂ एवम्; D₂ एव; D₉ एतम् (for एनम्). — *) D_{8.4.9} अन्वयाता; D_{8.8} अन्वा-यातां (D₈ °तं); T₁ G₁ अन्वयुस्ते; T₂ G₂₋₅ M अनु (G₈ °भि)याताः. K₅ Dn₁ Ds₂ D₇ परंतपः; D₂ परस्परं; D_{8.4.9} अरिदमं.

17 *) K_{2.4} B D (except D_{1.10}) अपरे रथाः (K₂ Ds₁ तथा) (for महा°). — *) K_{4.5} B D (except D_{1-4.7.9}) transp. रथः and गर्जः. D_{1.2} तथा (for अपि).

18 K₅ om. 18-26. — *) N (except D₁; K₅ missing; K₅ om.) G₅ Ca हेमपरिष्कारैः (K_{1.2} °स्काराः; G₅ °स्कार-). — *) D₅ (m as in text). 6.8 G₅ मुक्ताः (for युक्ताः). — *) K_{1.2} D_{1.7.10} प्रयातः; Ds₂ गच्छतः; D₂ व्रजतः; D_{2.4.9} जयिनः; S यास्यतां (for गच्छतां). T₂ G₂₋₄ घोषणाश्. B₄ D_{5.6.8} चित्र- (for चित्राश्). — *) K₄ B Dn Ds D_{5.6.8} रथा राजन्विरेजिरे.

19 K₅ om. 19 (cf. v.l. 18). — *) K_{1.2} D_{9.10} संमृष्टमथ संसिक्तं; Cap °संसिक्तरजः; Ca as in text. — *) Dn₂ Ds₂ D_{9.10} T G_{2.8} M₄ महारथं; Ca as in text.

C. 5. 394f
B. 5. 194. 1
K. 5. 94. 1

राजर्षिचरितं काले कृष्णो धीमाञ्जि श्रया ज्वलन् ॥ १९
ततः प्रयाते दाशार्हे प्रावाद्यन्तैकपुष्कराः ।
शङ्खाश्च दधिमरे तत्र वाद्यान्यन्यानि यानि च ॥ २०
प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ।
परिवार्य रथं शौरेरगच्छन्त परंतपाः ॥ २१
ततोऽन्ये बहुसाहस्रा विचित्राद्भुतवाससः ।
असिप्रामायुधधराः कृष्णस्यासन्पुरःसराः ॥ २२
गजाः परःशतास्तत्र वराश्चाश्वाः सहस्रशः ।
प्रयान्तमन्वयुर्वीरं दाशार्हमपराजितम् ॥ २३
पुरं कुरूणां संवृत्तं द्रष्टुकामं जनार्दनम् ।
संवृद्धबालं सस्त्रीकं रथ्यागतमरिंदमम् ॥ २४

— After 19^{ab}, T₁ G₄ read 24^{ed}. — ^c) D₁ D_{1.9} G₄ राजर्षिचरिते (D₉ G₄ तः) काले. — ^d) S श्रिया परमया ज्वलन्.

20 K₅ om. 20 (cf. v.l. 18). — ^b) K₁ प्राचोद्यंतः; K₂ D_{1.8.9} T₂ G₈₋₅ M₅ प्रवाद्यंत (G_{8.5} ते). T G_{1.2.4.5} अथ पुष्कराः; G₈ M च पुष्कराः; Ca एकपुष्कलाः; Cd.s as in text. — ^e) D_{2-5.8.9} शंखाश्च. — ^d) T₂(m as in text) वाद्यभांडानि यानि च.

21 K₅ om. 21 (cf. v.l. 18). — ^b) D₃ सत्यं (for सिंहं). — ^d) D₇ अतिष्ठन्त (for अगच्छन्त). K_{1.2} परं शताः; D_{8.4.9} G₅ तपः; G₄ तपं.

22 K₅ om. 22 (cf. v.l. 18). — ^{ab}) K ततो योधवरा हृष्टा विविधायुधपाणयः. — ^c) K₂ असिचक्रायुधधराः. — After 22, K₂ ins.:

422* योधाः परशुहस्ताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।

After the above, K₂ reads 26^{ab}, 25, 23^{ed}, 24, 23^{ab}, 26^{ed}, etc.

23 K₅ om. 23 (cf. v.l. 18). For sequence of K₂ cf. v.l. 22. — ^a) K₂ D_{1.7} G_{8.4} परशताः; K₄ B_{1-8.5} D₁ D_{5.6.8} पंचशताः; B₄ D₁₂ D₅ D_{8.4.9.10} पंचाशताः; M Cd परं शताः (for परःशताः). T₂ G₂ चात्र (for तत्र). — ^b) K₁ T G (except G₄) च(T₁ G₅ प)राश्वाश्च; K₄ B D रथाश्चायन् (D₁ श्वाश्वाः; D₁₀ श्वैव); M₂ पराश्वाश्वाः (for वराश्वाश्वाः). D_{1.2} च सर्वशः; G₈ (inf. lin. as in text) परःशताः (for सहस्रशः). — ^c) K₂ हृष्टाम्भुः; B (except B₁) D₁₂ D₅₂ D_{8.4.9} प्रायान्तम्; D₄ प्रयातम्. K_{1.2} D_{1.2.10} T₁ G₁ M वीराः.

24 K₅ om. 24 (cf. v.l. 18). For sequence of

वेदिकापाश्रिताभिश्च समाक्रान्तान्यनेकशः ।
प्रचलन्तीव भारेण योषिर्द्धिर्भवनान्युत ॥ २५
संपूज्यमानः कुरुभिः संश्रृण्वन्विविधाः कथाः ।
यथार्हं प्रतिस्तुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥ २६
ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः ।
सशङ्खैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशः सर्वा व्यनादयन् ॥ २७
ततः सा समितिः सर्वा राज्ञाममिततेजसाम् ।
संप्राकम्पत हर्षेण कृष्णागमनकाङ्क्षया ॥ २८
ततोऽभ्याशगते कृष्णे समहृष्यन्नराधिपाः ।
श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २९
आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वताम् ।

K₂ cf. v.l. 22. — ^a) D₈ एव (for पुरं). G_{8.5} संद्रष्टुः; M उद्भूतः; Ca संस्यूतं (for संवृत्तं). — ^b) G_{8.5} यथा (for द्रष्टुं). — T₁ G₄ read 24^{ed} after 19^{ab}. — ^c) K₄ D₁ D_{5.6.8} स(D₈ आ)बालवृद्धं (for संवृद्धबालं). K₂ D₇ संवृद्धबालसस्त्रीकं. — ^d) K_{2.4} D₁ D_{7.10} G_{8.5} M_{1.2} अरिंदम.

25 K₅ om. 25 (cf. v.l. 18). For sequence of K₂ cf. v.l. 22. — ^a) K₄ B D (except D₁) G₂ M₁ वेदिकामा(G₂ चक्रा)श्रिताभिश्च; G₄ पाश्रयाभिश्च. — 25^{ab} = (var.) 5. 87. 9^{ed}.

26 K₅ om. 26 (cf. v.l. 18). For sequence of K₂ cf. v.l. 22. — ^a) B (except B₅) D₁₂ D_{5.6} स पूज्यमानः. G₈ संपूज्यः कुरुभिः सर्वैः; G₅ माधवः कुरुभिः पूज्यः. — ^b) K₁ D_{2.8} G₂ M₃ स श्रृण्वन्; K₂ श्रृण्वंश्च. N (except K₂ D_{1.2}; K₈ missing; K₅ om.) मधुराः (for विविधाः). K₂ गिरः (for कथाः). — ^c) K₂ यथावत् (for यथार्हं). D₇ प्रतिकुर्वन्वै. — ^d) D₈ T M₂ प्रेक्ष्यमाणः. K₂ यथा; D₇ अपि (for ययौ).

27 ^c) S संमिश्रैः (for निर्घोषैः). — ^d) B₄ D_{2-4.9} G₄ सर्वाभ्य(D₂ नु)नादयन्; G₅ सर्वा ह्यना.

28 K₅ om. 28^c-29^d. — ^c) M (except M₃) प्राकम्पत प्रहर्षेण.

29 K₅ om. 29 (cf. v.l. 28). — ^a) K_{1.2.4} B (except B₄) D_{6-8.10} अभ्यासगते. — ^b) D₂ T₂(m as in text) G₂ समाहृष्टा (for समहृष्यन्). — ^c) K₁ D_{7.10} अथ (for तं).

30 ^a) K_{2.4} ततः प्राप्य (for आसाद्य तु). M₈₋₃ सभामृद्धाम् (for द्वारम्). — ^c) K_{1.5} D₇ सोवतीर्थ.

अवतीर्य रथाच्छौरिः कैलासशिखरोपमात् ॥ ३०
 नगमेघप्रतीकाशां ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
 महेन्द्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः ॥ ३१
 पाणौ गृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ।
 ज्योतींष्यादित्यवद्राजंकुरूप्रच्छादयज्जिह्वा ॥ ३२
 अग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ।
 वृष्णयः कृतवर्मा च आसन्कृष्णस्य पृष्ठतः ॥ ३३
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः ।
 आसनेभ्योऽचलन्सर्वे पूजयन्तो जनार्दनम् ॥ ३४
 अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्महामनाः ।
 सहैव भीष्मद्रोणाभ्यामुदतिष्ठन्महायशाः ॥ ३५
 उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनेश्वरे ।

तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ ३६
 आसनं सर्वतोभद्रं जाम्बूनदपरिष्कृतम्
 कृष्णार्थं कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शामनात् ॥ ३७
 सयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः ।
 अभ्यभापत धर्मात्मा राज्ञश्चान्यान्यथावयः ॥ ३८
 तत्र केशवमानर्चुः सम्यग्भ्यागतं मभाम् ।
 राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरुवश्च जनार्दनम् ॥ ३९
 तत्र तिष्ठन्स दाशार्हो राजमध्ये परंतपः ।
 अपश्यदन्तरिक्षस्थानृपीन्परपुरंजयः ॥ ४०
 ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृपीन् ।
 अभ्यभापत दाशार्हो भीष्मं शांतनवं शनैः ॥ ४१
 पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप ।

5. 33. 72.
 5. 64. 42.
 5. 64. 54.

— ^a) A few N MSS. 'कैलाश'.

31 K₅ om. 31-32. — ^a) K₄ B₂₋₄ Dn Ds₂ D_{1.5.7.8} नव°. — K₁ om. 31°. — ^d) K₂ transp. सभां and ततः.

32 K₅ om. 32 (cf. v.l. 31). — ^a) D_{2-4.9} पार्थे (for पाणौ). — ^d) K₄ B D (except D_{1.7}) M₈₋₅ प्रा (Dn₁ आ)च्छा°.

33 D_{8.4.9} om. 33^d-34°. — ^{ad}) K (K₈ missing) B Dn Ds D_{1.5-8.10} अप्यासन् (K₂ आसीत्); D₂ ह्यासन् (for आसन्).

34 D_{8.4.9} om. 34^{ad} (cf. v.l. 33). — ^b) Ds D_{7.8.10} तथा; D₁ तु ते; D₂ S च ते (for ततः). T₂ G₂ भीष्मद्रोणकृपास्तः. — 34^{ad} = 5. 87. 14^{ad} (cf. v.l. 35).

35 = (var.) 5. 87. 13. — K₅ om. 35. — ^b) K₄ B₄ Dn Ds D_{5.6.8} नरेश्वरः; B_{1-8.5} नराधिपः (for महा-मनाः). — ^c) K₄ B D (except D_{2-4.8.9}) G₄ द्रोण-भीष्माभ्यां (by transp.). — ^d) G_{1.2.4} 'मनाः (for 'यशाः).

36 ^a) M_{8.4} महाराज. — ^b) D₁ नरेश्वरे; D₂ महात्मनि (for जने°). — ^c) D₂ सर्व एव समुत्तस्थुः. — ^d) K₂ D₇ सहस्रशः (for समन्ततः). D₂ राजानो ये समागताः.

37 ^a) M₈ 'मृष्टं (for 'भद्रं). — ^b) G₄ सर्वरत्न-विभूषितं. — K₅ (which om. 38^a-40^b) ins. after 37:

423* दुर्योधन उवाच ।

भीष्मद्रोणौ परित्यज्य त्वया मां मधुसूदन ।
 किमर्थं पुण्डरीकाक्ष कृतं वृषलभोजनम् ।

भगवानुवाच ।

भक्तं पृच्छसि राजेन्द्र आदरं किं न पृच्छसि ।

भोजनं गतजीर्णं तु आदरमजरामरम् ।

आदरेणोपनीतानि शाकान्यपि फलानि च । [5]

प्रीणन्ति मम गात्राणि नामृतं मानवजितम् ।

वरं हालाहलं प्रीतं सद्यः प्राणहरं च यत् ।

न तु भुक्तं धनाढ्यस्य भुक्त्वा कुटिलितेयुषे (sic) ।

न जातिः कारणं तात गुणाः कल्याणकारणम् ।

चाण्डालमपि सदृक्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः । [10]

कैवर्तीगर्भसंभूतो व्यासो नाम महामुनिः ।

तपसा ब्राह्मणो जातस्तस्माज्जातिर्न कारणम् ।

38 K₅ om. 38^a-40^b. — ^a) D_{2-4.9} S च (for तु).

— ^b) T₂ G₂ भीष्मद्रोणेश्. — ^c) K₂ दाशार्हः (for धर्मात्मा). — ^d) T₁ G₁ यथार्हतः; T₂ G₄ M यथागतान्;

G_{2.3.5} अथागतान्; M₁ (inf. lin.) समागतान् (for यथावयः).

39 K₅ om. 39 (cf. v.l. 38). — ^a) K₂ ते तु; D (except Dn D_{1.2.5.6}) G₄ ततः (for तत्र). — ^b) K₁ शुभं (for सभाम्). K₂ सभामध्यगतं विभुं. — ^c) K₄ D_{5.8} प्रहृष्टाः; M_{8.5} राजानं. K₂ संगताः (for पार्थिवाः).

40 K₅ om. 40^{ad} (cf. v.l. 38). — ^a) T₁ G₁ ततस (for तत्र). B₈ Ds D_{5-8.10} अनिष्टतः; S तिष्ठन्तु (for तिष्ठन्स). — ^b) Dn₁ Ds₂ D_{8.4} परंतपः.

42 ^a) K₁ Dn₁ Ds₂ D_{1.5.6.8.9} G_{2.4} निमंश्यताम्; K₂ D₈ T₁ G_{1.4} निमंश्य तान्; G₈ आमंश्यताम्. — ^d) K₅ संस्कारेणैव (for सत्कारेण च).

C. 5. 3872
P. 5. 64. 43
K. 5. 14. 55

निमज्जन्तामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ॥ ४२
नैतेष्वनुपविष्टेषु शक्यं केनचिदासितुम् ।
पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ४३
ऋषीञ्छांतनवो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपस्थितान् ।
त्वरमाणस्ततो भृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ ४४
आसनान्यथ मृष्टानि महान्ति विपुलानि च ।
मणिकाञ्चनचित्राणि समाजहुस्ततस्ततः ॥ ४५
तेषु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्थेषु भार्गव ।
निपसादासने कृष्णो राजानश्च यथासनम् ॥ ४६
दुःशासनः सात्यक्ये ददावासनमुत्तमम् ।
विविंशतिर्ददौ पीठं काञ्चनं कृतवर्मणे ॥ ४७
अविदूरेऽथ कृष्णस्य कर्णदुर्योधनाबुधौ ।

एकासने महात्मानौ निषीदतुर्मर्षणौ ॥ ४८
गान्धारराजः शकुनिर्गान्धारैरभिरक्षितः ।
निपसादासने राजा सहपुत्रो विशां पते ॥ ४९
विदुरो मणिपीठे तु शुक्रस्पृध्याजिनोत्तरे ।
संस्पृशन्नासनं शौरैर्महामतिरुपाविशत् ॥ ५०
चिरस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्वपार्थिवाः ।
अमृतस्येव नातृप्यन्नेक्षमाणा जनार्दनम् ॥ ५१
अतसीपुष्पसंकाशः पीतवासा जनार्दनः ।
व्यभ्राजत सभामध्ये हेम्वीवोपहितो मणिः ॥ ५२
ततस्तूर्ण्णीं सर्वमासीद्भोविन्दगतमानसम् ।
न तत्र कश्चित्किञ्चिद्वि व्याजहार पुमान्कचित् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

44 °) B (except B₄) D₁-4.9 T G₁. 2.5 उपागतान्
(for उपस्थितान्). — K₅ om. 44°-53°. — °) D₂-4.9
भीष्मः (for भृत्यान्). — °) D₂-4.9 भृत्यानर्थः; T₁ G₁
आसनार्थ (for आसनानीति).

45 K₅ om. 45 (cf. v.l. 44). — °) विमलानि (T₂
G₂ विविधानि) (for विपुलानि). — °) D₄.9 °काञ्चनरत्नानि.
— °) K₂ जना जहुस् (for समा°).

46 K₅ om. 46 (cf. v.l. 44). — °) K₁. 2.4 Dn₁
D₄. 6-9 गृहीतार्थेषु; B (except B₄) Ds₁ D₁. 2 S
गृहीतार्थेषु.

47 K₅ om. 47 (cf. v.l. 44). — °) K₁ D₅
सात्यकाय; G₈ सात्यकिने. — Ds₁ om. 47°-48°.

48 K₅ D₆ om. 48 (cf. v.l. 44); Ds₁ om. 48°
(cf. v.l. 47). — °) K₄ B D (except Ds₂; Ds₁ D₆
om.) तु (for ऽथ). T₁ G₁ अविदूरेण; T₂ G₂ अतिदूरेण
(for दूरेऽथ). — °) K₁ D₁ T₁ Cap निषेदतुः; D₁. 2.4.9
न्य (D₁ नि)पीदेतां; Ca निषीदतुः (as in text). D₁ S
अरिंदमौ (for अमर्षणौ).

49 K₅ om. 49 (cf. v.l. 44). — °) D₄.9 विवेश
शकुनिस्तत्र; D₈ विवेश तत्र शकुनिः. — °) K₂ अभिपूजितः;
G₈ सर्वतो वृतः; M अभिसंवृतः (for रक्षितः). — °) K₁
D₁. 2.4.9 शुभ्रे; K₂ राजन् (for राजा). — °) K₁ D₁-4.
1.9 T G (except G₅) M₂ सह पुत्रैः; M₃-5 सह ताभ्यां

(for °पुत्रो).

50 K₅ om. 50 (cf. v.l. 44). — °) K₂. 4 Ds₂
D₅. 6.8 T₁ G₁ शुक्रस्पृध्या (T₁ G₁ °साध्व)जिनोत्तरे.

51 K₅ om. 51 (cf. v.l. 44). — °) K₂ transp.
दाशार्हं and राजानः. K₄ B D (except D₁. 2.10) सर्व एव
ते (for °पार्थिवाः).

52 K₅ om. 52 (cf. v.l. 44). — °) D₈. 4.9 सदो°
(for सभा°). — °) T G हेम्वी (T₂ G₂ °मे; G₈ °झा)वोप-
चित्तो मणिः.

53 K₅ om. 53 (cf. v.l. 44). — °) M₃ तत्र (for
तत्सु). D₈. 4.9 समासीरन् (for सर्वमासीद्). — °)
D₈. 4.9 °गतचेतसः; S °गतचेतनं (G₄ °सं). — °)
D₅ D₂ T₂ G₂ transp. कश्चिन् and किञ्चित्. K₄ B D
(except D₁. 2.10) वा; G₂. 4 च (for हि). — °) D₁. 10
(sup. lin. as in text) तदा; S मुदा (for पुमान्).

Colophon missing in K₅. — *Sub-parvan*: K₁. 4.5
B Dn Ds D₂. 5-8.10 T₁ G₁ M भगवद्गीता. — *Adhy.*
name: D₁ कृष्णस्य पुनः सभागमनं; T₁ भगवतः सभाप्रवेशः;
G₁ M सभाप्रवेशः; G₅ कृष्णसभाप्रवेशः. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): D₅ 90; D₆ 85 (repeated);
D₇ M₁-2.5 95; T G₂. 4.5 96; G₁ 97; G₈ M₄ 94.
— *S'loka no.*: Dn₁ D₈ 53; Dn₂ 54.

९३

वैशंपायन उवाच ।

तेष्वासीनेषु सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।
 वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुन्दुभिस्वनः ॥ १
 जीमूत इव घर्मान्ते सर्वा संश्रावयन्सभाम् ।
 धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः ॥ २
 कुरूणां पाण्डवानां च शमः स्यादिति भारत ।
 अप्रयत्नेन वीराणामेतद्यतितुमागतः ॥ ३
 राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वचः ।
 विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिंदम ॥ ४
 इदमद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव ।
 श्रुतवृत्तोपसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः ॥ ५
 कृपानुकम्पा कारुण्यमानृशंसं च भारत ।

93

☞ This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) K_{2.2} T₁ G_{4.5} आसनेषु (for आसी⁰). — ^d) T₂ G₂ देवदुन्दुभिनिस्वनः; G_{8.5} सुदंष्ट्रो भीमनिस्वनः.

2 ^b) D₈ सर्वः; D₆ G₈ M₈ सर्वान् (for सर्वां). K₂ D_{1.2} S (except G₄) विश्रा (D₁ 'द्रा') वयन् (for संश्रा⁰). — ^d) K_{1.2} समाभाष्य च; T₁ समाभाषत (for समभा⁰). D₇ समाभाष्य जनार्दनः.

3 Before 3, K_{1.4} D_{n1} D_{7.10} श्रीभगवानुवाच; D_{8.4} 6.9 भगवानुवाच (D_{8.4} om. उ⁰); T₁ G_{1.5} श्रीकृष्णः; T₂ श्रीगोविंदः. — ^c) K₂ सुप्रसन्नेन; K₄ B D (except D_{1.2.9}) अप्रणाशेन (for अप्रयत्नेन). — ^d) K_{1.5} D_{2-4.9} T₂ G_{2.3} वेदितुम्; B₄ D₈ याचितुम्; T₁ G₁ गदितुम्; G₅ विदितुम् (for यतितुम्).

4 Before 4, M₈₋₅ ins. वासुदेवः. — ^a) S अद्य (for नान्यत्). D_{2-6.8.9} राजन्मयेव वक्तव्यं. — ^b) K₄ B (except B₅) D (except D_{1-4.9.10}) नैःश्रे⁰ (for निःश्रे⁰). — ^c) B₈ D_{1.7} तत् (for ते).

5 ^a) N (except D₁; K₈ missing) ह्यद्य (for अद्य). — ^b) K_{1.2.5} B₂ D_{7.10} भारत (for पार्थिव). S पृथिव्यां सर्वराजसु. — K₈ (which om. hapl. 5⁰-6⁰) ins. after 5⁰:

424* त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तं विशिष्यते ।

48

तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते ॥ ६
 तस्मिन्नेवंविधे राजन्कुले महति तिष्ठति ।
 त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ७
 त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम ।
 मिथ्या प्रचरतां तात बाह्येष्वाम्यन्तरेषु च ॥ ८
 ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः ।
 धर्मार्थो पृष्ठतः कृत्वा प्रचरन्ति नृशंसवत् ॥ ९
 अशिष्टा गतमर्यादा लोभेन हतचेतसः ।
 स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु तद्वेत्थ भरतर्षभ ॥ १०
 सेयमापन्महाधोरा कुरुष्वेव समुत्थिता ।
 उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति ॥ ११
 शक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत ।

5. 93. 12
5. 93. 12

6 K₈ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) K₂ दानं (for सत्यं). S सत्यं क्षमा (G₄ तितिक्षा चा) जवं चैव. — ^d) D₈ T G_{1.2.5} एव; D₂ एवं (for एतद्). D_{8.4.9} विभाव्यते; S विशेषतः (for विशि⁰).

8 ^a) K₂ D₁ Ca. d वारयतां; K₁ B_{2.4} D_n D₁₀ धारयिता; G₁ M₄ पारयिता. K₈ त्वं निवारयतां श्रेष्ठः. — ^c) D_{8.4} प्रचलतां. — ^d) B₂ D_{5.6} S (except G_{1.2} M₁) अभ्यन्तरेषु.

9 ^a) B_{1.8} स्वत्; B_{2.5} D₈ D_{5.6.8} तत् (for ते). T₁ G₁ तव पुत्रास्तु कौरव्य. — ^d) K₁ D₁₀ प्रचलन्ति.

10 ^a) T G_{1.2.4} हत⁰ (for गत⁰). — ^b) K₂ गतचेतसः; D₉ हत⁰; T₁ G₁ आहत⁰. K₁ B₂ लोभोपह (B₂ 'ह') तचेतसः. — ^d) T₁ G₈ विद्धि (for वेत्थ). B D (except D_{8.4.7.9}) पुरुष⁰ (for भरत⁰). G₄ त्वमेतद्वेत्थ भारत.

11 K₈ om. 11-14. — ^a) M (except M₁) सोयं (for सेयं). — ^b) K_{1.2} D_{1.2.10} भरतान् (K₂ भवतां; D₂ भारतान्) प्रत्युपस्थिता; D_{8.4.9} T₁ G_{1.4} कुरुष्वेवमुप (G₄ 'व' व्यव) स्थिता; D₇ भारतानामुपस्थिता. — ^c) Some MSS. उपेक्ष⁰. T₂ G_{1.2} उपेक्ष्यमाणाः. — ^d) T G_{1.2} घातयिष्यसि.

12 K₈ om. 12 (cf. v.l. 11). — ^b) B₄ D₂ Cn न (Cnp त्वं as in text). B₄ D₂ Cn द्विस्मि (Cnp द्विस्मि as in text). — ^c) K_{1.2} T₂ G₁₋₄ M सुदुष्करो (for न दुष्करो). K_{1.2} T₂ G_{2.4} M अपि (for हि). G₈ दुष्करो-

C. 5. 88⁶
B. 5. 93. 12
K. 5. 93. 12

न दुष्करो ह्यत्र शमो मतो मे भरतर्षभ ॥ १२
त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशां पते ।
पुत्रान्स्थापय कौरव्य स्थापयिष्याम्यहं परान् ॥ १३
आज्ञा तव हि राजेन्द्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः ।
हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने ॥ १४
तव चैव हितं राजन्पाण्डवानामथो हितम् ।
शमे प्रयतमानस्य मम शासनकाङ्क्षिणाम् ॥ १५
स्वयं निष्कलमालक्ष्य संविधत्स्व विशां पते ।
सहभूतास्तु भरतास्तैवैव स्युर्जनेश्वर ॥ १६
धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पाण्डवैरभिरक्षितः ।
न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि नराधिप ॥ १७

प्यत्र न शमो.

13 Ks om. 13 (cf. v.l. 11). — ^a) Ks Ds. 6. 8 त्वयि (for मयि). — After 13^{ab}, D₁ ins.:

425* सहभूतास्तैवैवै सर्वनाशाय भारत ।

— ^a) B₁ राजेन्द्र (for कौरव्य). — ^a) K₂ चापरान् (for अहं परान्). — After 13, S (except Gs. 4) ins.:

426* हितं हि धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां तथा हितम् ।

शमे प्रयतमानानां तव शासनकाङ्क्षिणाम् ।

[With line 2, cf. 5. 90. 10^{ad}.]

14 Ks om. 14 (cf. v.l. 11). — D₂-4. 9 repeat 14^{ab} after 21. — ^a) S अनुज्ञातं (for आज्ञा तव). Ds. 7. 8 transp. तव and हि. T₂ G₂ भगवता (for हि राजेन्द्र). D₁ कौरव्य; T₁ G₁. 8-5 M₁ (inf. lin.) भवता; M भवतः (for राजेन्द्र). — ^b) S सर्वैः (for कार्यां). B₁. 3. 5 D₁ सहानुगैः (D₁ 'जैः'); Ds. 4. 9 सबांधवैः. — ^a) Ds. 4. 9 बलं यद् (for बलवद्).

15 G₄ om. 15^a-17^b. — ^a) D₁ तथैव च (for तव चैव). Ds. 4. 9 हि राजेन्द्र (for हितं राजन्). — ^b) K₂ तथा; T₂ ततो (for अथो). — M₅ om. 15^{ad}. — 15^{ad} = (var.) 5. 90. 10^{ad}. — ^a) K (Ks om.) D (except Ds. 4) M₂ तव (for मम). N T₁ G₁ कांक्षिणः.

16 G₄ om. 16. — ^a) D₁₀ शमं; C₅ स्वयं (as in text). K (Ks missing) B D₂. 8-5. 10 Cap निष्फलं (D₅ sup. lin. sec. m. निश्चयं); D₁ लक्षणं; Ca. d. 8 निष्कलं (as in text). Ds. 4. 9 स्वयं निष्कलुषं अत्र; S (G₄ om.) तेषां (T₂ G 'पु) निष्कलमपं राजन्. — ^b) K₁ Ds. 4. 9 त्वं विधत्स्व; C₅ संवि' (as in text). — ^a) K₄ B D (except D₁. 7) सहायभूताः; T₂ G₂ समाहूतास्तु; Ca. d. 8 सहभूतास्तु

न हि त्वां पाण्डवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।
इन्द्रोऽपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपाः ॥ १८
यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ बाह्लिकः ॥ १९
सैन्धवश्च कलिङ्गश्च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
युधिष्ठिरो भीमसेनः सन्वसाची यमौ तथा ॥ २०
सात्यकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथः ।
को नु तान्विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ ॥ २१
लोकसेश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्रवृण्यताम् ।
प्राप्स्यसि त्वमभिन्न सहितः कुरुपाण्डवैः ॥ २२
तस्य ते पृथिवीपालास्त्वत्समाः पृथिवीपते ।

(as in text). D₂ Ds T₂ G₂. 8 भवता (for भरताः). — Ds om. (? hapl.) 16^d-17^e. — ^a) K₁. 5 D₁ तथा; S सह (for तव). Ks D₁₀ जनेश्वराः; T₁ Gs. 5 M जनाधिप; T₂ G₂ जनाधिपाः; G₁ नराधिप.

17 Ds om. 17^{ab} (cf. v.l. 16); G₄ om. 17^{ab}. — ^a) S 'रूपा (for 'भूता). Ds. 4. 9 न हि शक्यस्तदा भूयः. — ^a) K₅ यमेनापि नराधिप; S युद्धे जेतुं जना (T₁ G₁. 2 नरा)धिप.

18 ^a) T₁ G₅ M त्वा (for त्वां). K₂ T₁ G₁. 8. 5 M जातु; G₄ साधु (for जेतुं).

19 ^a) K₂ द्रोणश्च यत्र भीष्मश्च; T₂ G₂. 4 यत्र भीष्म-स्ततो (G₄ 'था) द्रोणः. — ^b) K₅ विशां पते (for विधि'). K₂ कर्णो कृपविविंशतिः. — ^a) K₂ Ds₂ Ds. 4. 9 च; G₅ अपि (for अथ).

20 ^b) A few MSS. कांभोजः. — ^a) S उभौ (for तथा).

21 After 21^{ab}, Ds. 4. 9 ins.:

427* को नु तान्युधि शत्रुं सहितान्कुरुपाण्डवैः ।

— ^{ad}) Ds एतान्; Ca तान् (as in text). Ds. 4. 9 परीतात्मा युध्येत देवोपि भरतर्षभ; S तत्र युध्येत को राजजीवितप्रेसुराहवे. — After 21, D₂-4. 9 repeat 14^{ab}.

22 Ks om. (hapl.) 22-39. — ^a) D₂ m. 4. 9 प्राप्य (for भूयः). S गौरवं सर्वराज्ञां हि (Gs. 5 च; M₁ [inf. lin.] 2 तु). — ^b) K₁. 4 B D (except Ds-5. 9) T₂ G₂ M₂-5 अप्रवृण्यतां (for अग्र'). — ^{ad}) Ds. 4. 9 प्राप्स्यसि त्वं महाराज लोकेषु सुमहद्यशः.

23 Ks om. 23 (cf. v.l. 22). — ^a) Ds. 4. 9 वक्ष्यास्व (for तस्य). — ^b) D₂ च विशां पते (for पृथिवी').

श्रेयांसश्चैव राजानः संधास्यन्ते परंतप ॥ २३
 स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च भ्रातृभिः पितृभिस्तथा ।
 सुहृद्भिः सर्वतो गुप्तः सुखं शक्यसि जीवितुम् ॥ २४
 एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा पुरा ।
 अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५
 एतैर्हि सहितः सर्वैः पाण्डवैः स्वैश्च भारत ।
 अन्यान्विजेज्यसे शत्रूनेष स्वार्थस्तवाखिलः ॥ २६
 तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परंतप ।
 यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप ॥ २७
 संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहान्क्षयः ।
 क्षये चोभयतो राजन्कं धर्ममनुपश्यसि ॥ २८
 पाण्डवैर्निहतैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः ।

यद्विन्देथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भरतर्षभ ॥ २९
 शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकाक्षिणः ।
 पाण्डवास्तावकाश्चैव तान्नक्ष महतो भयात् ॥ ३०
 न पश्येम कुरून्सर्वान्पाण्डवांश्चैव संयुगे ।
 क्षीणानुभयतः शूरात्रथेभ्यो रथिभिर्हतान् ॥ ३१
 समवेताः पृथिव्यां हि राजानो राजसत्तम ।
 अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ३२
 ब्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषं स्यात्कुरुनन्दन ॥ ३३
 शुक्ला वदान्या ह्रीमन्त आर्याः पुण्याभिजातयः ।
 अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात् ॥ ३४
 शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परम् ।

(5. 94B
 5. 94. 35
 5. 94. 35

24 Ks om. 24 (cf. v.l. 22). — ^a) K4 B D (except Dr. 9) transp. भ्रातृभिः and पितृभिः. — ^d) D2-4.9 प्राप्स्यसि; T2 G2 शक्योसि (for शक्यसि).

25 Ks om. 25 (cf. v.l. 22). — ^b) T G1.2 M -पुरं; G2.5 -सुखं (for पुरा). — ^c) G4 अनिशं (for अखिलां). K2 राजन्; D1 चेमां (for सर्वां).

26 Ks om. 26 (cf. v.l. 22). — ^a) T1 G1 च (for हि). G4 transp. सहितः and सर्वैः. B1.2 D2 D3 T2 G2 सहितैः. — ^b) K2 पांडुपुत्रैः (for पाण्डवैः स्वैः). K1 D2 D3 D4.7.8 चैव; D8.4.9 T1 G2 तैश्च (for स्वैः). — ^c) K1.2 D1 सर्वान् (for अन्यान्). S बाधित्यसे (for विजे). — ^d) Dn1 D5.6.8 अर्थिनः (for अखिलः).

27 Ks om. 27 (cf. v.l. 22). — ^a) K1 D1 निर्जितां; D1 चार्जितां; S चार्जितं (for उपार्जितां). T1 G2 भुङ्क्व; T2 G2 भुङ्क्ते; G1 भुङ्जे; G2.4 M भुङ्क्ते (for भूमिं). — D7 G8 om. 27^{ad}. — ^c) K1 D2 D3 संपत्स्यते; D1 G2 संधत्स्यते; D2 संपृच्छसे; M1.2 संधास्यसे; M8-5 संधत्स्यसे; C2 संधत्स्यसे; C3 as in text. S (except T1; G8 om.) राजन् (for पुत्रैः). — ^d) K1 D2.10 परंतप; B2 जनेश्वर; D2.4.9 अरिंदम (for नराधिप). S (except T1; G8 om.) पाण्डवैश्च परंतप.

28 Ks om. 28 (cf. v.l. 22). — ^a) Dn1 D2.4.9 T2 G2 च; M तु (for वै). G4 असंयोगे महाराज. — ^b) K2 तु महान्; D2.4.9 अत्र महा; T G2.4 M वै महान्; G2.5 च महान् (for सुमहान्). — ^c) K2 हि जगतो; D1 वोभयतो; D5.6 नोभयतो. C3 cites उभयोः. — ^d) D2.4.9 कं धर्मं संपश्यसि.

29 Ks om. 29 (cf. v.l. 22). — ^a) D2 विजितैः; B2 D1.4-6.8.9 G4 M1.8.4 निहतः; D10 हि हतैः; C2 विजितं (for निहतैः). — ^b) K1 D7 G2.5 M2 च; C3 वा (as in text).

30 Ks (cf. v.l. 22) T2 G2 om. 30. In D2, the portion from 30 up to the end of stanza 33 of the next adhy. is lost on a missing fol. (86). — ^a) K4 D1.2 एव; G4 अधि- (for हि). D6.7 कृतार्थाः (for कृतास्त्राः). — ^b) D2 G2 सर्वे युद्धाभिनेदिनः. — ^d) D2.4.9 स्वान् (for तान्). S (T2 G2 om.) पाहि (for रक्ष).

31 Ks om. 31; D2 missing (cf. v.l. 22, 30); K4 om. 31^a-32^b. — ^d) B4 Dn1 D2.4.9.10 रथिनो (for रथेभ्यो).

32 Ks om. 32; D2 missing; K4 om. 32^{ab} (cf. v.l. 22, 30, 31). — ^a) D4-6.8 पृथिव्या. D4.9 नु; T1 वा (for हि).

33 Ks om. 33; D2 missing (cf. v.l. 22, 30); K1 D1 T1 G2 om. (hapl.) 33^{ab}. D2 transp. 33^{ab} and 33^{ad}. — ^a) D2 S (T1 G2 om.) इमान् लोकान् (for इमं लोकं). — ^d) K2 D2.20 (sup. lin.) शराः; B2.5 D2.4.7.9 T2 G2-5 शेषः; D6 द्रोपः (for शेषं). K2 कुरुभिः सह; D2 D3 T2 G2 कुरुसत्तम.

34 Ks om. 34; D2 missing (cf. v.l. 22, 30). — ^a) B2 शूरा; D2 शूराणां; D2.4.8.9 शक्ता (for शुक्ला). — ^c) D2 m. 2.4.9 पुत्रान्समचिवान् राजन्. — ^d) D2-4.9 त्वं (for तान्).

C. 5. 341d
B. 5. 94. 35
K. 5. 94. 35

सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियान्तु यथागृहम् ॥ ३५
सुवाससः स्रग्विणश्च सत्कृत्य भरतर्षभ ।
अमर्षाश्च निराकृत्य वैराणि च परंतप ॥ ३६
हार्दं यत्पाण्डवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ।
तदेव ते भवत्वद्य शश्वच्च भरतर्षभ ॥ ३७
बाला विहीनाः पित्रा ते त्वयैव परिवर्धिताः ।
तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ॥ ३८
भवतैव हि रक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ।
मा ते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत् भरतर्षभ ॥ ३९
आहुस्त्वां पाण्डवा राजन्भिवाद्य प्रसाद्य च ।

35 Ks om. 35; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30).
— ^a) K1 D1.10 स्रग्वेन; T1 G1.8-5 M सुखेन; Ca. d
शिवेन (as in text). T2 G2 सुखेन भूमिपालास्ते. — ^b)
S परिष्वज्य (for समा^०). — ^d) K1.2 D1.10 यथागृहान्;
T2 G2 यथागतं.

36 Ks om. 36; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30).
— ^b) K4 B D (except D1.2; Dn2 missing) सत्कृत्यः
(for सत्कृत्य). — ^c) K4 B4 D (except D1.10; Dn2
missing) G4 अमर्षं.

37 Ks om. 37; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30).
— ^b) S नागसाह्वये; Ca. d. 5 आयुषः क्षये (as in text).
— ^d) K2 D1.2.9 T2 G2 यशश्च; K4 B2.4.5 Dn1 Ds
Ds-8.10 संघस्त्व (for शश्वच्च).

38 Ks om. 38; Dn2 missing (cf. v.l. 22, 30);
D1 T1 om. (hapl.) 38-39. — ^a) K1 D1.10 त्वयैव
रक्षिता बालाः. — ^b) K2 परिरक्षिताः. — ^d) K2 B
(except B2) Ds मनुजेश्वर (for भरत^०).

39 Ks D1 T1 om. 39; Dn2 missing (cf. v.l. 22,
38, 30). — ^a) K1.2 D2-4.10 अभि- (for हि). S
(T1 om.) transp. रक्ष्याः and ते. — ^c) K1 D2-4 न
(for मा).

40 Dn2 missing (cf. v.l. 30). — ^a) Gs M1.8.4
त्वा (for त्वां). — ^b) K1 प्रणम्य; B2.4 Ds2 पद्य (for
साद्य). — ^c) K2 वचनाद् (for शासनाद्). — ^d) T2
Gs-8 सहानुजैः.

41 Dn2 missing (cf. v.l. 30). — ^b) T G निरु-
षितानि (for निर्यु^०). K1.2.5 D1.10 वने निर्युषितानि वयं;
Ds.4.9 वने निर्युषितानिश्चरं. — ^c) S त्रयोदशसः K1 D2 च
सजनेः; K2 D1 च सजने; Ds.4.9 च स्वर्जनेः (for तथाज्ञतैः).
— ^d) K1 अज्ञाताः; K2 D1.2 अज्ञतैः; Ds.4.9 अज्ञाताः

भवतः शासनादुःखमनुभूतं सहानुजैः ॥ ४०
द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्युषितानि नः ।
त्रयोदशं तथाज्ञतैः सजने परिवत्सरम् ॥ ४१
स्थाता नः समये तस्मिन्पितेति कृतनिश्चयाः ।
नाहास समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः ॥ ४२
तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ।
नित्यं संक्लेशिता राजन्स्वराज्यांशं लभेमहि ॥ ४३
त्वं धर्ममर्थं युञ्जानः सम्यङ्मुखातुमर्हसि ।
गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बह्वृक्षेणांस्तितिक्षमहे ॥ ४४
स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यताम् ।

(for सजने). S उषितः परिवत्सरः.

42 =(var.) 5. 70. 10. — Dn2 missing (cf. v.l.
30). — ^a) K1.5 D1.2.7.10 स्थिताः स्म; K2 स्थितं च;
K4 स्थाताः स्म; B2 Ds.4.9 स्थाता वः; T G2.4 स्थापिताः;
Gs.5 स्थातारः; Cs स्थितानां (for स्थाता नः). K2 अस्माभिः;
D1 नित्यं (for तस्मिन्). — ^b) D2-4.9 पितृस्ते; T G4.5
पित्रेति (for पितेति). — ^c) D2.9 न जहुः; Ds.4 न जहुः;
T1 G1 तीर्णाः स्म; Ca नाहास (as in text). G4 राजन्
(for तात).

43 Dn2 missing (cf. v.l. 30). — ^a) B2 वः; T2
G2 हि (for नः). — T2 G2 om. 43^a-45^b. — ^d) K1 D1
स्वराज्यं च; K2 निजं राज्यं; D2-4 स्वराज्यं सं-; Gs.5 राज्यांशं
च (for स्वराज्यांशं). — After 43, G4 reads 47^a-48^b,
repeating the lines in their proper place.

44 Dn2 missing; T2 G2 om. 44 (cf. v.l. 30, 43);
G4 om. 44^{ab}. — ^a) Gs.5 M तात् (for त्वं). K1.2 D1
युञ्जानान्; K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.6.8.10
संजानन् (for युञ्जानः). Ds.4.9 त्वं धर्ममर्थं जानासि; T2
G1 धर्ममर्थं च युञ्जानः. — ^b) Ds.6.8 संपन्नः स्थातुमर्हसि.
— D1 om. 44^a-45^d. — ^c) K1 तव सं-; K2 D1 त्वयि
सं-; Gs भवतः (for भवति). — ^d) S (T2 G2 om.)
सहा (T1 G1 क्षमा)महे (for तिति^०).

45 Dn2 missing; D1 om. 45; T2 G2 om. 45^{ab}
(cf. v.l. 30, 44, 43). — ^a) B2 पितृमातृवत् (by
transp.). — Ks om. from 45^b up to the end of this
adhy. — ^c) K1.2 D2-4.9 गुरोर्गरीयसीं वृत्तिं. — ^d) T
G (except Gs) स्यात् (for या). S (except Gs) चेत्
(for च). K1.2 अव (K2 'नु) तिष्ठस्व भारत; D2-4.9
यावच्छिष्यसि भारत. — After 45, K4 B D (except
D1; D2.10 both marg.; Dn2 missing) ins.:

गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्या च शिष्यस्य भारत ॥ ४५
 पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ।
 संस्थापय पथिष्वस्मांस्तिष्ठ राजन्स्ववर्त्मनि ॥ ४६
 आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
 धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ ४७
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
 हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ४८
 विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते ।
 न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ।
 धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ॥ ४९
 ये धर्ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ।
 ते सत्यमाहुर्धर्मं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥ ५०
 शक्यं किमन्यद्रक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ।

ब्रुवन्तु वा महीपालाः सभायां ये समासते ।
 धर्मार्थो संप्रधार्येव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ ५१
 प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
 प्रशम्य भरतश्रेष्ठ मा मनुयुवशमन्वगाः ॥ ५२
 पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितम् ।
 ततः सपुत्रः सिद्धार्थो मुञ्च भोगान्परंतप ॥ ५३
 अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे मतां सदा ।
 सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नगाधिप ॥ ५४
 दाहितश्च निरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ।
 इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ ५५
 स तत्र निवसन्सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ।
 त्वन्मुखानकरोद्राजन्न च त्वामत्यवर्तत ॥ ५६
 तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ।

(5. 34. 41
 5. 35. 58
 5. 35. 58

- 428* वर्तमानहे त्वयि च तां त्वं च वर्तस्व नस्तथा ।
 46 Ks om. 46; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).
 — ^a) K2 पुत्राः (for पित्रा). — ^b) K1 S (except G1 Ms) आश्रिताः (for आस्थिताः). — ^c) Ds त्वं ह्यस्मांस्तु; T2 G2 प्रतिष्ठां तां (for पथिष्वस्मान्). — ^d) K2.3 B D (except D1.7; Dn2 missing) धर्मे (for राजन्). B सुवर्त्मनि; Ds Ms.4 स्ववेदमनि.
 47 Ks om. 47; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).
 — ^a) D1.8.4.9 एतां; S इमाः (for इमां). S परिषदः; Cs as in text. — G4 reads 47^e-48^b (for the first time) after 43.
 48 Ks om. 48; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).
 For G4 cf. v.l. 47. — D1.6 om. (hapl.) 48^b-49^a.
 49 Ks om. 49; Dn2 missing; D1.6 om. 49^a (cf. v.l. 45, 30, 48); Ds2 om. 49. — ^a) T1 G1.4 transp. विद्धो and धर्मो. — ^b) Gs Ms सभा. T1 G1.4.5 उपपद्यते; Ms प्रवर्तते (for प्रपद्यते). — ^d) D1 हता (for विद्धा).
 50 Ks om. 50; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).
 — ^a) T2 G2 अनुपश्यन्ति. — ^c) K4 B D2-4.7.10 धर्म्यं; Cs धर्म (as in text). K1 Ds धर्मज्ञाः (for धर्मं च). Dn1 सत्यमाहुश्च धर्मे च. — ^d) K1.2 D1.8.9 T G2.5 M1 न्यायं.
 51 Ks om. 51; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).
 — ^b) K2 T1 G1.4 M (except M1) नरे (for जने).
 — ^c) T2 G2 शृण्वन्तु; Cs ब्रुवन्तु (as in text). B4 Ds.10

- ते (for वा). — ^d) K2 D1-4.9 Gs.5 समागताः (for समासते). D1 त्वयि (for यदि).
 52 Ks om. 52; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).
 — ^a) D2-4.8.9 प्रमुच्य (for मुञ्च). — ^b) K2 Ds D1-4.8.9 G2 भरत; K4 B Dn1 Ds.6 पुरुष (for क्षत्रिय).
 — ^d) K2 D2-4.9 मृत्यु (for मनु).
 53 Ks om. 53; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).
 — ^a) K2 प्रदाय त्वं (for यांशं). — ^c) K2 सिद्धार्थो जातिसहितः.
 54 Ks om. 54; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).
 — ^d) T2 G2 यो (for यां).
 55 Ks om. 55; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).
 — ^a) S द्रोहितः; Ca. d दाहितः (as in text). — ^b) K1 D1.7.10 अपाश्रितः; D2.4.9 उपस्थितः; T1 एवं श्रितः; T2 G2 अहं श्रितः; G1.8-5 M हहाश्रितः (for उपाश्रितः). K2 स त्वामेवाश्रितः पुनः. — ^c) K2 D2 S इन्द्रप्रस्थे.
 56 Ks om. 56; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).
 — ^a) Ds T2 G पुत्रः (for तत्र). B4.5 Ds विवसन् (for निव). — ^b) Ds समानीय च पार्थिवान्. — ^d) T G1.2 त्वा; M (except M1) त्वत् (for त्वाम्). B1-8 Ds अभ्यवर्तत; T1 G1.8-5 M1 सोत्यवर्तत; T2 G2 M2-5 स न्यवर्तत; Ca अत्य (as in text).
 57 Ks om. 57; Dn2 missing (cf. v.l. 45, 30).
 — ^a) B2.5 अस्य (for तस्य). — ^b) T G जिगीपता (for जिही). — D1 om. (hapl.) 57^d-59^a. — ^d) K1 प्रयुक्त्वा; K2 प्रयुक्तं; Dn1 संयुक्तं; Ds प्रमुक्तः; G1.4 प्रलुप्तः

C. 5. 3442
E. 5. 63. 56
K. 5. 65. 58

राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ ५७
स तामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ।
क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥ ५८
अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ।
धर्मादर्थान् सुखाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥ ५९
अनर्थमर्थं मन्वाना अर्थं वानर्थमात्मनः ।

लोभेऽतिप्रसृतान् पुत्रान्निगृहीष्व विशां पते ॥ ६०
स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थाः स्थिता योद्धुमर्दिमाः ।
यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ॥ ६१
तद्वाक्यं पार्थिवाः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ।
न तत्र कश्चिद्वक्तुं हि वाचं प्राक्कामदग्रतः ॥ ६२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

९४

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ।
स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन्सर्वे सभासदः ॥ १

कः खिदुत्तरमेतस्माद्वक्तुमुत्सहते पुमान् ।

इति सर्वे मनोभिस्ते चिन्तयन्ति स्म पार्थिवाः ॥ २
तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णींभूतेषु राजसु ।

(for प्रयुक्तः). K₂ परमे पधि; Dn₁ G₄ परमोपधिः; D₆. 7
T₂ G₂. 8 M₄ परमो विधिः; G₁ M₂. 8. 8 परमोवधिः; Ca. n. 5
परमोपधिः (as in text). Cd cites उपधिः.

58 K₅ D₁ om. 58; Dn₂ missing (cf. v.l. 45, 57,
30). — ^a) G₈. 5 "प्रेक्ष्य (for "प्राप्य). — ^b) K₂ दृष्ट्वा
कृष्णां (for कृष्णां प्रेक्ष्य). B₈. 5 M₈-5 सभां गतां.

59 K₅ om. 59; Dn₂ missing; D₁ om. 59^a (cf.
v.l. 45, 30, 57). — ^a) K₁. 2 च (for तु), and K₂ तु
(for च). — ^d) D₈ T G₂ नीनशुः; G₁. 8-8 M (except
M₁) विनशुः; Ca नीनशः (as in text).

60 K₅ om. 60; Dn₂ missing (cf. v.l. 45, 30).
— ^a) K₁ M₄ मन्वानां; K₄ B D (Dn₂ missing) "नः
(D₁ "नान्); T G₅ M₁. 2. 5 "नान् (for "ना). K₄ B
Dn₁ D₈ D₈. 5. 6. 8. 10 अप्यर्थः; D₂. 4. 9 ह्यर्थः; T G₂ स्वार्थः;
G₁. 8. 4 M₁ स्वर्थ (for अर्थ). K₁. 4 B D (except D₈. 10;
Dn₂ missing) T₂ G₂. 8 च (for वा). D₃ सुखम् (for
अनर्थम्). G₅ स्वार्थिनोनर्थमात्मनः. — ^e) K₁ D₈ लोभ-
विप्रसृतान्; K₂ D₂-4. 9 लोभेन प्रसृ; D₆. 6 लोभेभिप्रं; T₁
G₁ लोभातिप्रं. — ^d) D₈. 4. 9 प्रगृह्यस्व; C₉ निगृह्णीयात्.
K₂ नराधिप; D₁ परंतप (for विशां पते).

61 K₅ om. 61; Dn₂ missing (cf. v.l. 45, 30).
— ^e) T₁ पथ्यं तु तं; G₁ पथ्यं मतं; G₅ पथ्यतरं.

62 K₅ om. 62; Dn₂ missing (cf. v.l. 45, 30).
— Before 62, Dn₁ T₂ G₂ ins. वैशं उ" (resp. वैशं).
— ^e) K₂ B₂ हृदये (for "यैः). — D₈ om. 62^{ad}. — ^e)

D₁ वाचं (for कश्चिद्). — ^a) K₂ वाचः; D₁ कश्चित्;
D₂-4. 9 वाक्यं (for वाचं). T₁ G₁. 5 प्राक्कामतः; T₂ प्रकामते;
M प्राक्कामत (for प्राक्कामद्). K₂ अच्युते (for अग्रतः).
— After 62, M₈-8 read stanzas 1-2 of the next
adhy.

Colophon missing in K₅ Dn₂; K₅ om. it. — Sub-
parvan: K₁. 2. 4 B Dn₁ D₈ D₂. 5-8. 10 G₁ M भगवद्गीता.
— Adhy. name: T G₁. 2 वासुदेववाक्यं; G₅ संदेशकथनं;
M संदेशा (M₈ "शना)र्थकथनं. — Adhy. no. (figures,
words or both): D₅ 91; D₆ 88; D₇ M₁-8. 8 96; T
G₂. 4. 5 97; G₁ 98; G₂ M₄ 95. — S'loka no.: Dn₁
63; D₈ 51.

94

☞ This adhy. is missing in K₅ (cf. v.l. 5. 32.
15). For the lacuna in Dn₂ (which is missing up
to st. 33 of this adhy.), cf. v.l. 5. 93. 30; the MS. is
mostly ignored up to the end of the lacuna.

2 For M₈-5 cf. v.l. 5. 93. 62. — ^a) G₅ किंस्विद्;
M कः खिद् (as in text); the rest कश्चिद्. D₈. 4. 9
नोत्तरम् (for उत्तरम्). K₄. 5 B Dn₁ D₈ D₈-10 T₂ G₄
एतेषां; D₂ T₂ (inf. lin.) एतस्य (for एतस्माद्). — ^b)
G₅ दातुम् (for वक्तुम्). N (except K₁. 2 D₁; K₅ Dn₂
missing) नोत्सहते (for उत्सहते).

जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ ३
 इमामेकोपमां राजञ्शृणु सत्यामशङ्कितः ।
 तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ॥ ४
 राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् ।
 अखिलां बुभुजे सर्वा पृथिवीमिति नः श्रुतम् ॥ ५
 स स्म नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ।
 ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ॥ ६
 अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ।
 शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत् ॥ ७
 इति ब्रुवन्नन्वचरत्स राजा पृथिवीमिमाम् ।
 दर्पेण महता मत्तः कंचिदन्यमचिन्तयन् ॥ ८
 तं स्म वैद्या अकृपणा ब्राह्मणाः सर्वतोऽभयाः ।

प्रत्यपेधन्त राजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ॥ ९
 प्रतिषिध्यमानोऽप्यसकृत्पृच्छत्येव स वै द्विजान् ।
 अभिमानी श्रिया मत्तस्तमूचुर्ब्राह्मणास्तदा ॥ १०
 तपस्विनो महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः ।
 उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ॥ ११
 अनेकजननं सख्यं ययोः पुरुषसिंहयोः ।
 तयोस्त्वं न समो राजन्भवितासि कदाचन ॥ १२
 एवमुक्तः स राजा तु पुनः पप्रच्छ तान्द्विजान् ।
 क्व तौ वीरौ क्वजन्मानौ किंकर्माणौ च कौ च तौ ॥ १३

ब्राह्मणा ऊचुः ।

नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् ।

आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युध्यस्व पार्थिव ॥ १४

C. 5. 3451
B. 5. 94. 14
S. 94. 14

3 ^a) S तु तेषु (G₈-s कृतेषु) (for तेषु च). K₂ तु (for च).

4 Before 4, T₂ G₁ ins. जामदाग्न्यः (T₂ °भिः); G₂ परशुरामः. — ^a) T₂ इष्टाम् (for इमाम्). K₁. 2. 5 D₁. 2 मेघोपमां; K₄ B (except B₂) D_{n1} D₈ D₈. 4. 6-10 मे सोपमां (for एको). N (except K₂; K₈ D_{n2} missing) T₂ (inf. lin.) G₂ वाचं (for राजन्). — ^b) K₁. 5 D₁ राजन्; D₂ (by corr.). 4 सभ्याम्; T₁ G₂. 4 सत्याम् (for सत्याम्). K₁. 5 D₁ न शङ्कितः; K₂ T₂ (G₂ अशङ्कितं). — ^c) K₁. 5 D₁. 7. 8 T₁ G (except G₁) आधत्स्व.

5 ^a) S (mostly) दम्भो. — ^c) K₁ D₁ य इमां; K₂ सोखिलां (for अखिलां). K₂ राजन् (for सर्वां).

6 ^a) B₂ शश्वत्; T₁ G₁. 2. 4 स वै (for स स्म). — ^c) S (except G₂) वैश्यान् (for चैव). — ^d) K₂ परंतप; D₂ महाभुजः.

7 ^a) S (except G₂) मद्विशिष्टः (for विशिष्टो वा). — ^b) S मत्समो (for मद्विधो). B₂ D₈ G₂ वाभवद्. K₂ कचित् (for युधि).

8 ^a) G₂. 5 ब्रुवाणः (for ब्रुवन्). B₂ D₁. 2 (by corr.). 5. 8 अनुचर (D₁ °रा)न् (for अन्वचरत्). — ^c) T G (except G₂) आविष्टः (for मत्तः). — ^d) D₂ T₂ G₂ M₄ किंचिद्. D₁ नान्यम् (for अन्यम्). D₁ अचितयत्. K₂ नैव चान्यदचितयत्; K₈ न किंचिदवचितयत्.

9 ^a) K₄ B₂. 4. 5 D (except D₁. 2. 7; D_{n2} missing) G₂ च (for स्म). B₂. 5 M₂ C₂ सुकृपणाः; T₂ हकृपणाः; M₂-4 त्वकृपणाः. — ^b) K₁ अकुतोभयाः; D₂ D₈. 6 T₂

M₂-s सर्वतोभयात्.

10 ^a) Hypometric! N (except B₁. 8 D₁; K₂ D_{n2} missing) M₁ नि° (for प्रति°). — ^b) D₁ पुनः; T₂ G₂ सदा (for स वै). D₁ पुनः (for द्विजान्). — B₂ om. (hapl.) 10°-13°. — ^c) K₂ अतिमानिनमुन्मत्तं; K₄. 5 B (B₂ om.) D (except D₁; D_{n2} missing) अतिमानं श्रिया मत्तं.

11 B₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^b) B₄ C_n वेदप्रत्ययदर्शिनः (D_{n1} as in text!); D₈ वेदव्रतसमाश्रिताः; D₂ वेदवेदांगपारगाः. — After 11, D₅ (marg. sec. m.). 8 ins.:

429* तपस्विनो महात्मानो वेदप्रत्ययदर्शको ।

12 B₂ om. 12 (cf. v.l. 10). — ^a) K₄ B (B₂ om.) D_{n1} D₂-6. 9 Cap अनेकजयिनौ; T₂ G₂ °जन्मकं; C₂ °जननौ; C_d. 9 °जननं (as in text). K₄ B (B₂ om.) D_{n1} D₁. 5. 6. 9 संख्ये; D₂-4 संख्यौ; C₈ सख्यं (as in text). — ^b) K₄ B (B₂ om.) D_{n1} D₂ (marg. sec. m.). 2-6. 9 यौ वै पुरुषसत्तमौ. — ^c) S युद्धे (for राजन्). — ^d) K₂ B₂. 5 D₇. 10 कथं° (for कदा°).

13 B₂ om. 13^{ab} (cf. v.l. 10). — ^a) T₁ G₁. 4 वै (for तु). — ^b) S पृच्छत्येव (T₁ G₁. 4 प्रत्युवाच) द्विजोत्तमान्. — ^c) T₁ G₁. 4 क्वजननौ (for °जन्मानौ).

14 S transp. 14 and 15. D₂. 9 ब्राह्मण उ°; G₂ द्विजाः; G₄ M₂-s ब्राह्मणाः. — ^c) S अजातौ (for आयातौ). K₁. 2 D₁. 2 मानुषं लोकं. — ^d) C₂ आभ्यां. B₂. 5 C₂ भारत (Cap पार्थिव as in text). S ताभ्यां विहर संयुगे.

C. B. 2402
E. B. 90. 15
M. B. 90. 15

श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणाबुधौ ।
तपो घोरमनिर्देश्यं तप्येते गन्धमादने ॥ १५

राम उवाच ।

स राजा महतीं सेनां योजयित्वा पडङ्गिनीम् ।
अमृष्यमाणः संप्रायाद्यत्र तावपराजितौ ॥ १६
स गत्वा विषमं घोरं पर्वतं गन्धमादनम् ।
मृगयाणोऽन्वगच्छतौ तापसावपराजितौ ॥ १७
तौ दृष्ट्वा क्षुत्पिपासाभ्यां कृशौ धमनिसंतौ ।
शीतवातातपैश्चैव कश्चितौ पुरुषोत्तमौ ।
अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥ १८
तमर्चित्वा मूलफलैरासनेनोदकेन च ।
न्यमन्त्रयेतां राजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ १

दम्भोद्भव उवाच ।

बाहुभ्यां मे जिता भूमिर्निहताः सर्वशत्रवः ।

15 S transp. 11 and 15. — ^a) K1.4 B1.5 D (except Dn1 Ds D1.8; Dn2 missing) G4 M1 श्रूयेते. S महाभागौ (G2 °बाहू. — ^b) K5 D1 M1 (*sup. lin.*) कृपौ (for उभौ). — ^c) D1 अनिर्देश्यौ; T1 G1.4 महच्चैव; Ca. d as in text. — ^d) K2 तप्येतां; B (except B2) D1.1 T2 G2 तप्येते; T1 G1.4 चरंतौ (for तप्येते).

16 K1.2.5 B Dn1 Ds D1.2.5-7.10 S (except M8-5) om. the ref. D8.4.9 परशुराम उ° (D4 om. उ°). — ^b) Ds वरूथिनीं (for पडङ्गिनीम्). — ^c) K2 Ds1 D1 M2-4 स प्रायाद्. — ^d) D3.4.9 °जयौ (for °जितौ).

17 K5 D1 T2 G2 om. (hapl.) 17. — ^a) K2 transp. विषमं and पर्वतं. — ^c) K2 S (T2 G2 om.) मार्गमाणः; Dn1 मृगमाणः; Ca मृगयाणः (as in text). K1.2 अध्यगच्छत्; B1.3.5 D2.4.5.8.9 T1 G1.3.5 M8-5 अभ्यग°; D1 प्रयच्छत्; M1.2 ह्यगच्छ° (for अन्व°). — ^d) K2 इति नः श्रुतं; K4 D8-6.8.9 वनवासिनौ; B Dn1 Ds वनमाश्रितौ (for अपराजितौ).

18 ^b) D1 श्रान्तौ (for कृशौ). — ^c) T G1.2.4 M उग्रैः (for चैव). G8.5 शीतवातादिभिरुग्रैः. — ^d) A few MSS. कर्षितौ. — ^e) S (except G1) °वाद्य (for °गम्य). — ^f) B8 पर्यपृच्छत भारत; Cs as in text.

19 ^a) B2 T G2.8 M1 (before corr.) तमर्चयित्वा (hypermetric!); G4 अर्चयित्वा (for तमर्चित्वा). D1 फलैर्मूलैर् (for मूलफलैर्). — ^c) S अ(T1 G1.4 प्रा)वृतां

भवद्भ्यां युद्धमाकाङ्क्षन्पयातोऽस्मि पर्वतम् ।
आतिथ्यं दीयतामेतत्काङ्क्षितं मे चिरं प्रति ॥ २०

नरनारायणावूचतुः ।

अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम ।
न ह्यस्मिन्नाश्रमे युद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ।
अन्यत्र युद्धमाकाङ्क्ष बहवः क्षत्रियाः क्षितौ ॥ २१

राम उवाच ।

उच्यमानस्तथापि स भूय एवाभ्यभाषत ।
पुनः पुनः क्षम्यमाणः सान्त्व्यमानश्च भारत ।
दम्भोद्भवो युद्धमिच्छन्नाह्वयत्येव तापसौ ॥ २२
ततो नरस्त्विपीकाणां मुष्टिमादाय कौरव ।
अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ॥ २३
सर्वशस्त्राणि चादत्स्व योजयस्व च वाहिनीम् ।
अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितः परम् ॥ २४

परवीरघ्नौ. — After 19, N (Ks Dn2 missing) ins.:

430* ततस्तामानुपूर्वीं स पुनरेवान्वकीर्तयत् ।

[D1.2 नौ (for नाम्).]

20 K1.2.4 B D (Dn2 missing) om. the ref. K5 राजा उ°; S (mostly) डम्भोद्भवः. — ^a) K1 D10 विजिता; K5 च जिता (for मे जिता). — ^b) K1 G3.6 निजिता: (for निहता:). D1 निहतं सर्वशत्रवं; T1 G4 हता: सर्वत्र शत्रवः. — ^c) D1.2 क्रियताम् (for दीयताम्). B8.5 अद्य (for एतत्). — ^f) K1.5 D1.10 चिरंतनं; K2 चिरं स्थितं; S चिरादपि (G2 °दिति) (for चिरं प्रति). D1 काङ्क्षितं समरं प्रति.

21 K2 B8.5 G2 तावूचतुः. — ^d) Ds T1 अनृजु. — ^f) K2 युधि; G8.5 भुवि (for क्षितौ).

22 K5 T2 G2 om. the ref. D1 भार्गव (for राम). — ^a) G5 एष (for स्म). K2 उच्यमानस्तदा सम्यक्. — ^b) Only Ca. d. s अत्यगृह्यत (for अभ्यभाषत)! — ^d) S (except T1 G1.4) transp. क्षम्यमाणः and सान्त्व्यमानः. — ^e) S (mostly) डम्भोद्भवः. — K5 om. 22^d-23^e.

23 K5 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^b) K4 B D (except D10; Dn2 missing) G4 भारत (for कौरव). — D1 om. (? hapl.) 23^d-24^a. — ^d) S युद्धकाम मया सह.

24 D1 om. 24^a (cf. v.l. 23). — ^a) G8-5 आधारस्व. — ^b) S संयोजय (for योजयस्व). — After 24^{ab}, S

दम्भोद्भव उवाच ।

यद्येतदस्त्रमस्मासु युक्तं तापस मन्यसे ।

एतेनापि त्वया योत्से युद्धार्थी ह्यहमागतः ॥ २५

राम उवाच ।

इत्युक्त्वा शरवर्षेण सर्वतः समवाकिरत् ।

दम्भोद्भवस्तापसं तं जिघांसुः सहसैनिकः ॥ २६

तस्य तानस्यतो घोरानिष्पन्नपरतनुच्छिदः ।

कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिरपानुदत् ॥ २७

ततोऽस्मै प्रासृजद्वोरमैषीकमपराजितः ।

अस्त्रमप्रतिसंधेयं तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २८

तेषामक्षीणि कर्णाश्च नस्तकांश्चैव मायया ।

निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समर्पयत् ॥ २९

स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ।

पादयोर्न्यपतद्राजा स्वस्ति मेऽस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३०

तमब्रवीन्नरो राजञ्शरण्यः शरणैषिणाम् ।

ब्रह्मण्यो भव धर्मान्मा मा च स्वं पुनः कृथाः ॥ ३१

मा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कदाचन ।

अल्पीयांसं विशिष्टं वा तत्ते राजन्परं हितम् ॥ ३२

कृतप्रज्ञो वीतलोभो निरहंकार आत्मवान् ।

दान्तः क्षान्तो मृदुः क्षेमः प्रजाः पालय पार्थिव ॥ ३३

अनुज्ञातः स्वस्ति गच्छ मैवं भूयः समाचरेः ।

कुशलं ब्राह्मणान्पृच्छेरावयोर्वचनाद्भृशम् ॥ ३४

ins. line 1 of 431*. — °) K₁ तेष्ट; K₅ तेष्ट (for हि ते). — °) K_{1.2} D₁ M₈₋₉ अतः (for इतः). B_{1.8} M₂ परां. — K₄ D_{n1} D_{2-4.8.9} ins. after 24: S ins. line 1 after 24^{ab} and line 2 after 24:

431* संनद्धस्व च वर्माणि यानि चान्यानि सन्ति ते ।

यदाह्वयसि दर्पेण ब्राह्मणप्रमुखाञ्जनान् ।

[(L. 2) K₄ D_{n1} D_{8.4.8} गर्वे (for दर्पे). K₄ D_{n1} D_{8-4.8.9} व्रजन् (for जनान्).]

25 K₂ राजा; S (mostly) डम्भोद्भवः. — °) G_{1.4} योक्तुं (for युक्तं). — D₁ om. 25^e-26^d. — °) D₂ T₂ G_{2.4.5} M तु; T₁ G₁ त्वम् (for हि). T₁ G₁ इह (for अहम्). K₅ युद्धार्थमहमागतः.

26 D₁ om. 26 (cf. v.l. 25). K_{1.5} D_{7.10} G₄ M_{1.9} om. the ref. — °) S तापसौ तौ (for तापसं तं). — °) D_{8.6.10} सह सैनिकैः; S बलदर्पितः.

27 °) S क्षिप्रं (for घोरान्). — °) T₁ G_{1.4} शकलीकृत्य; C_{8.8} कदर्थी (as in text). — °) K_{1.2} D_{1.7.8.10} उपानुदत्; K₄ B (except B₂) D₈ D_{8.6} समर्पयत्; D_{n1} समापतत्; D₂ समर्थयत्; D_{8.4.9} उपाद्रवत् (for अपानुदत्).

28 G₂ om. 28-29. — °) K₂ ततोऽस्मै; S (G₂ om.) तस्मै स (M₁₋₈ सं-) (for ततोऽस्मै). K₁ प्राहरद्वोराम् (for प्रासृजद्वोरम्). — °) B_{1.8.5} D_{1.2} T G_{1.4} M₂ अपराजितं. K₁ इषीकामपराजितां.

29 G₂ om. 29 (cf. v.l. 28). — °) K_{1.4.5} B D₈₂ D₈₋₁₀ नासिकाः; K₂ D_{n1} नासिकां; S (G₂ om.) मस्तकान्; C_{8.8} नस्तकान् (as in text). — °) D₁ G_{8.4} निमित्तवेदी; C₈ as in text. — °) K_{1.4} B D (except D_{2.7.9}; D_{n2} missing) C_{8.8} समर्पयत्.

30 °) S घोरम् (for श्वेतम्). — °) K₂ S समावृ (G₂ 'मर्पितं'; C₈ 'हितं'; C₈ 'चितं' (as in text). — °) K₂ T G₁₋₈ M अपतद्; K₅ व्यप°; G₅ त्वप° (for न्यप°). B₈ T₂ राजन् (for राजा). — °) D₁ स्वस्तीति (for मेऽस्त्विति).

31 °) T₂ G₂ ततो (for नरो). — °) D₈ वरेण्यः (for शरण्यः). K₂ S (except T₁ G₁) शरणैषिणं. — °) K₂ G_{8.5} M_{1.8.4} धर्मात्मन्. — °) K₂ D₈ D_{2-4.9} T G_{1.2.4} transp. च and स्म. K₂ D₈ मनः (for पुनः). — After 31, N (K₈ D_{n2} missing) ins.:

432* नेताहक्पुरुषो राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।

मनसा नृपशर्वूल भवेत्पुरपुरंजयः ।

[(L. 1) K₅ समाचरन् (for अनुस्मरन्). — (L. 2) K₅ भवान्; D₈ भवन् (for भवेत्). K₂ B₈₋₅ D_{1.5.10} भवत्यरिपुरंजयः (for the posterior half).]

32 °) K₂ वै; T₁ G_{1.4} स्म (for च). — °) T₂ क्लेशात्; G₂ क्षेपात् (for क्षेप्सीः). K₂ निर्भर्त्स्य (for क्षेप्सीः कांश्चित्). K₁ D_{7.8.10} कंचित्; K₅ D₁ T₂ G₂ किंचित् (for कांश्चित्). K₄ B₄ D (except D_{1.2.7.10}; D_{n2} missing) कथं (for कदा). — K₅ om. 32^e-33^d. — °) S सदृशान्द्वयसो वापि. — °) K_{1.4} B D (except D_{8.4.9}; D_{n2} missing) C₈ समाहितं (for परं हितम्).

33 K₅ om. 33 (cf. v.l. 32). — °) K_{1.2} B_{8.2} D_{1.7.10} शोको (for 'लोभो). S जितक्रोधः कृ (G₈ जि)तप्रज्ञः. — °) D_{2-4.7.9.10} T₁ G₅ M शान्तः (for क्षान्तः). K₁ क्षेम्यः; K₂ क्षेमी; K₄ B D_{n1} D₈ D_{2-6.8.9} सौम्यः; D_{7.10} शान्तः; T G (except G₂) M_{1.2} क्षेमं (for क्षेमः). — °) S सर्वदा (for पार्थिव). D₈ प्रजापालनतत्परः. — After 33, N (K₈ D_{n2} missing) ins.:

C. 5. 3487
S. 5. 95. 39
K. 5. 96. 39

ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनोः ।

प्रत्याजगाम स्वपुरं धर्मं चैवाचिनोद्भृशम् ॥ ३५

सुमहच्चापि तत्कर्म यन्त्रेण कृतं पुरा ।

ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ॥ ३६

तस्माद्यावद्भुःश्रेष्ठे गाण्डीवेऽस्त्रं न युज्यते ।

तावच्चं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन्धनंजयम् ॥ ३७

काकुदीकं शुक्रं नाकमक्षिसंतर्जनं तथा ।

संतानं नर्तनं घोरमास्यमोदकमष्टमम् ॥ ३८

433* मा स भूयः क्षिपेः कंचिदविदित्वा बलाबलम् ।

34 Dn resumes ! — ^b) K1.2 D2 (by corr.). 3.4.9 समाचर. S स्वगृहान् राजसत्तम. — ^c) Ds. 4.9 transp. कुशलं and ब्राह्मणान्. — ^d) K2 विभो (for भृशम्).

35 Before 35, Ks Ds-6.8 ins. राम उ°. — ^a) Ds पादं; T1 G1.5 M पादान् (for पादौ). — ^b) T1 अभिवंछ. — ^c) S अभ्या (for प्रत्या). — ^d) K1.4.5 B2.4 D (except D1.2) अचरत्; K2 अकरोत्; Ca अचिनोत् (as in text).

36 ^a) S अनेकं चा (Gs 'कधा'स्य (for सुमहच्चापि). Ds T2 G2.5 यत् (for तत्). — ^b) K1.2 Gs Ms स (for सु). T G1.2.4 गुणैः स बहुभिः श्रेष्ठः. — ^d) D2 श्रेयान् (for श्रेष्ठो). Ds. 4.6 Gs भवेत्. T G1.2.4 नरनारायणो-भव (T2 G2 'वे'त्).

37 ^a) K1 युधां श्रेष्ठ (for धनुःश्रेष्ठे). — ^b) A few N MSS. गांजीवे.

38 ^a) Dn1 कांगदीकं; Cs काकुदीकं; Ca. n काकुदीकं (as in text). B1.8 गुरुं; D1 स्वकं; Ca. s शुक्रं (as in text). Cs लोकं; Ca नाकं (as in text). K1 ककुदीकं सुकेचाकं; K2 D2 ककुदीकं शुक्रं पाकं (D2 चाकं); K3 ककुदं किंशुकं वाक्यं; B2 काकुदीकं सुतं नाम; T G कंकुदीपं कं (Gs. 5 पं)कुचापं; M ककुदीपं पंकु (M1 'गु'; M2.5 'क'चापं. — ^b) Ks अक्षिसंतर्जनं; Ds कक्षि'; T G1.2.4.5 M अक्षिसंतर्जनं; Gs अक्षि हंत धनं; Ca. s as in text. — ^c) K4.5 B Dn Ds D1-6.8-10 नर्तकं; D7 नरकं; Gs संदनं; Ca. s नर्तनं (as in text). — ^d) K1 G4.5 Ms हास्यमो (K1 'मा'दकं; D1.2 आस्यमोदनं; T G1.2 M1-4 हास्यं मोदकं (T2 G2 'नं'); Ca. s आस्यमोदकं (as in text). B5 अष्टकं.

39 ^a) K1.2 D1 T2 G2 नैतैर् (for एतैर्). — ^b) D2 (before corr.) शरणं; S प्रमोहं (for मरणं). — After 39^a, Dn ins.:

434* कामक्रोधौ लोभमोहौ मदमानौ तथैव च ।

एतैर्विद्धाः सर्व एव मरणं यान्ति मानवाः ।

उन्मत्ताश्च विचेष्टन्ते नष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ ३९

स्वपन्ते च प्लवन्ते च छर्दयन्ति च मानवाः ।

मूत्रयन्ते च सततं रुदन्ति च हसन्ति च ॥ ४०

असंख्येया गुणाः पार्थे तद्विशिष्टो जनार्दनः ।

त्वमेव भूयो जानासि कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ ४१

नरनारायणौ यौ तौ तावेवार्जुनकेशवौ ।

विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषर्षभौ ॥ ४२

मात्सर्याहंकृती चैव क्रमादेत उदाहृताः ।

[Cs cites this verse, attributing it to Devabodha (देवबोधपाशरतु... इति ।)! It is also cited in Ca, as giving the meaning of our stanza 38. Just this passage is unfortunately lost in Cd, on a missing fol. ! Nil. has incorporated it in his text, to preserve it presumably from being irrevocably lost !]

— K2 om. 39^a; Ds om. (hapl.) 39^a-40^b. — ^c) K2 S नु (for च). S (except T2 G2 M2) विनश्यन्ति (for विचेष्टन्ते).

40 Ds om. 40^a (cf. v.l. 39). — ^a) N (except K1.2; Ks missing; Ds om.) स्वपन्ति. — ^b) Ds छर्दयन्ते; D1 छार्दयन्ति; T G1-3.5 M प्रछर्दन्ति; G4 दीर्घयन्ति (for छर्दयन्ति). K1.2.5 D7 एव; T2 Gs इव (for च). — Ds om. 40^a. — ^c) D10 (sup. lin. as in text) मूर्च्छयन्ते. — ^d) K1.2 D2 T2 G2 M रोदन्ति; K2 रोदन्ते (for रुदन्ति). G1 विष्टंभन्ति हसन्ति च.

41 ^a) K2 अतो गुणैः सुबहुभिः (marg. आसक्ते गुणाः पार्थे); cf. 36^a. — ^b) K2 (m as in text) श्रेष्ठो देवो (for तद्विशिष्टो). S तद्विशिष्टा जनार्दने.

42 S reads 42 after 44. — ^a) K2 चोभौ; T G1.2.4 यौ हि (for यौ तौ). — ^b) S ता (T2 G2 या)वेतौ केशवार्जुनौ. — ^c) S 'प्राज्ञ (for 'राज). — ^d) K5 यौ वीरौ; S अजेयौ; Ca प्रवीरौ (as in text). K2 B1.2.4 Dn D1.2.6 T G M1 (inf. lin.) 8-6 पुरुषोत्तमौ; M1 (orig.) 2 कृष्णपांडवौ (for पुरुषर्षभौ). — After 42, K4 D (except Ds D1.7.10) S ins.:

435* निर्माता सर्वलोकानामीश्वरः सर्वकर्मकृत् ।

यस्य नारायणो बन्धुरर्जुनो दुःसहो युधि ।

कस्तमुस्सहते जेतुं त्रिषु लोकेषु भारत ।

वीरं कपिध्वजं जिष्णुं यस्य नास्ति समो युधि ।

[(L. 1) Dn D2-4.9 'कर्माणाम् (for 'लोकानाम्). K4

यद्येतदेवं जानासि न च मामतिशङ्कसे ।

आर्या मतिं समास्थाय शाम्य भारत पाण्डवैः ॥ ४३

अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ।

प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा च युद्धे मनः कृथाः ॥ ४४

भवतां च कुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ।

तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवानुचिन्तय ॥ ४५

इति श्रीमद्भागवते उद्योगपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

९५

वैशंपायन उवाच ।

जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ।

दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १

अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मा लोकपितामहः ।

तथैव भगवन्तौ तौ नरनारायणावृषी ॥ २

आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ।

अजग्यश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुर्गोश्वरः ॥ ३

निमित्तमरणास्त्वन्ये चन्द्रसूर्या मही जलम् ।

वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ॥ ४

ते च क्षयान्ते जगतो हित्वा लोकत्रयं सदा ।

क्षयं गच्छन्ति वै सर्वे सृज्यन्ते च पुनः पुनः ॥ ५

मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ।

तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचराः स्मृताः ॥ ६

भूयिष्ठेन तु राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये ।

5. 3507
5. 97. 7
5. 97. 7

D (except Ds D1. 7. 10) 'वित् (for 'कृत्). — (L. 2) T1 G1. 4 यस्य प्राता युधिष्ठिरः (for the posterior half). — (L. 3) T1 G1. 4 तं जेतुं कः समर्थश्च (for the prior half).]

43 °) D1 Gs एव (for एवं). — °) N (except K1 D7; Ks missing) T2 Gs अभि°; Gs अवि° (for अति°). — °) S साम्यमात्मनि चास्थाय.

44 °) Ds यदि त्वं (for अथ चेन्). S (Gs damaged) मन्यसे यदि वै (T G1. 3 [by transp.] वै यदि) श्रेयो. — °) Ks मम (for न मे). Ks D1. 3 खेदो (for भेदो). — Ks D1 om. (hapl.) 44^a-45^a. — After 44, S reads 42 (followed by 435*).

45 Ks D1 om. 45^a (cf. v.l. 44). — °) K1 D1. 10 S (except Gs) हि (for च). — °) S अत्र (for एव). B D (except D1. 2. 4. 7. 9. 10) उप° (for अनु°).

Colophon missing in Ks. — Sub-parvan: K2. 5 B1-4 Dn Ds D10 G1 M भगवद्गीता. — Adhy. name: K1. 4. 5 B2-5 Dn Ds D2-7. 9. 10 T1 G1. 4 M दं (G1. 4 M ङं) भोजवोपाख्यानं (K4 'ज्ञवाख्यानं; D9 दंभोरुपाख्यानं); Gs भार्गवरामवाक्यं; Gs जामदग्न्यवचनं and ङंभोजवोपाख्यानं; to it K1. 5 B4 Ds. 5. 6. 10 add समाप्तं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 92; Ds 88 (repeated); D7 M1-2. 5 97; T G1. 2. 4. 5 98; Gs M4 96. — S'loka no.: Dn 52; Ds 54.

95

☞ This adhy. is missing in Ks (cf. v.l. 5. 32. 15).

2 Before 2, all MSS. except B1-3 D10 ins. कण्व उ° (resp. कण्वः). — °) Ds. 4. 9 यथा (for ब्रह्मा).

3 °) K1. 5 B2. 4 D1. 10 च (for हि). — °) K1. 2. 5 D1-4. 7. 9. 10 अक्षयः; Ds. 6. 8 T2 G1. 2. 4 Ca अजग्यः (for अजग्यः).

4 °) K2 D7 निमित्तकारणाः; D1 निमित्तं कारणं; Cnp निमित्तकारणानि; Ca. 8 निमित्तमरणाः (as in text). B Dn Ds च (for तु). K4 D2-4. 9 निमित्तकारणा इत्ये; T2 (inf. lin. as in text) G1. 4 निमित्तमात्रास्त्वन्ये च. — Ks om. (hapl.) 4^b-6^a. — °) Dn Ds चंद्रः सूर्यः; Ds चंद्रादित्यौ (for चन्द्रसूर्यौ). K4 Ds2 Ds-7. 9. 10 S महीतलं (for मही जलम्). — °) T1 G1. 4 अंभः (for ग्रहाः).

5 Ks om. 5 (cf. v.l. 4). — °) D7 Gs ते (for वै). — D1 om. 5^a-6^a.

6 Ks D1 om. 6^a (cf. v.l. 4, 5). — °) K1. 5 Ds2 D1 M1. 2 तिर्यग्योन्याः; K2 'ग्योनी; B1. 4 Dn Ds. 4 T2 तिर्यग्योन्यः; Ds D2. 9 'ग्योनाः; Ds. 4 तिर्यग्योनाः; D1 'ग्योन्याः; G2 'ग्योनिः; Gs 'ग्योनः; M4 तिर्यग्योन्यः (for तिर्यग्योन्यः). — °) K1 जीवलोकपराः; Dn1 Ds 'वराः; Ds. 4. 9 'लोके चराः; T1 G1. 4 'धराः. K4 B Dn Ds D1. 2. 5. 6. 8. 9 T G1. 2. 4 तथा; Ds. 4. 7. 10 सदा (for स्मृताः).

7 °) K1. 2. 5 D7 भूयिष्ठमत्र; Gs 'ष्टेव तु (for 'ष्टेन तु).

C. 5. 95. 7
B. 5. 97. 7
K. 5. 97. 7

मरणं प्रतिगच्छन्ति भोक्तुं सुकृतदुष्कृतम् ॥ ७
स भवान्धर्मपुत्रेण शमं कर्तुमिहार्हति ।
पाण्डवाः कुरवश्चैव पालयन्तु वसुंधराम् ॥ ८
बलवानहमित्येव न मन्तव्यं सुयोधन ।
बलवन्तो हि बलिभिर्दृश्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ९
न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव ।
बलवन्तो हि ते सर्वे पाण्डवा देवविक्रमाः ॥ १०
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरम् ॥ ११
मतस्त्रैलोक्यराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।
तस्यैकैव कुले कन्या रूपतो लोकविश्रुता ॥ १२
गुणकेशीति विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।
श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः सातिरिच्यते ॥ १३
तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सह भार्यया ।
ज्ञात्वा विममृशे राजंस्तत्परः परिचिन्तयन् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

Dn1 Ds. 4. 9 Ms च (for तु). — ^a) K1 युगक्षये; D1 ययुः क्षयं; Ds तथा क्षये (for [आ]युपः क्षये). — ^b) N (Ks missing) Cs तरुणाः (for मरणं). K4 B Dn Ds D2-6. 7-9 Ca. 8 प्रतिपद्यते; Ks कृतमिच्छन्ति; D1 प्रतिपत्स्यन्ते; D1. 10 प्रेत्य गच्छन्ति. — ^d) K4. 5 B D T G1. 4. 5 Ms (inf. lin.) °दुष्कृते.

9 ^a) K1. 5 D1. 10 अप्येवं; Ds T2 Ms इत्येवं (for इत्येव). — ^b) B2. 4 कथंचन (for सुयोधन). — D1 om. 9^a-10^a. — ^c) K4 B D (except D1; D1 om.) बलिभ्यो हि (B2 °भ्योपि; D2 °भ्योभिः); T2 G2 [S]पि बलिभिः (for हि बलिभिः). — ^d) K1 मृष्यन्ते; T G1. 3 भ्रश्यन्ते; Gs क्लिश्यन्ते; Ca दृश्यन्ते (as in text). D1. 2 M भरत° (for पुरुष°).

11 ^{ab}) = 5. 35. 5^{ab}; 104. 7^{ab}; 131. 1^{ab}. Cf. 5. 9. 2^{ab}.

12 ^a) Dn Ds D10 मतस्त्रैलोक्यराजस्य; S °त्रैलोक्यनाथस्य. — ^b) Ks B2 D10 (by corr.) Ms एवैका; T2 एका च; G2 चैव (for एवैव). T2 अभवत् (for कुले). — ^d) Ks सर्वलक्षणसंयुता; D2 रूपतो विश्रुता भुवि.

13 Ks om. 13^{ab}. — ^d) G2. 2. 5 M सा (for सा). Ks स्त्रियोऽन्या व्यत्यरिच्यत.

धिक्खल्वलघुशीलानामुच्छितानां यशस्विनाम् ।
नराणामृद्धसत्त्वानां कुले कन्याप्ररोहणम् ॥ १५
मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ।
कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सताम् ॥ १६
देवमानुषलोकौ द्वौ मानसेनैव चक्षुषा ।
अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ॥ १७
न देवान्नैव दितिजान्न गन्धर्वान्न मानुषान् ।
अरोचयं वरकृते तथैव बहुलानृषीन् ॥ १८
भार्यया तु स संमन्त्र्य सह रात्रौ सुधर्मया ।
मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिम् ॥ १९
न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ।
रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम् ॥ २०
इत्यामन्त्र्य सुधर्मां स कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
कन्यां शिरस्युपाग्राय प्रविवेश महीतलम् ॥ २१

14 ^a) Ks T1 तस्याः प्रदानसमये. — ^b) B2 दृष्ट्वा; D10 बुध्या (for ज्ञात्वा). Some N MSS. विममृषे. Ks संमन्त्र्य विमृशे राजन्. — ^d) Dn1 तत्पदं; T G1. 2 तद्वरं; Gs-8 तं वरं (for तत्परः). T2 G2 प्रतिचिन्तयन्.

15 ^a) D1 transp. धिक् and खलु. Ks D10 m बलं; Dn1 D2-6. 8-10 अस्तु; Gs कुलं (for खलु). Ks लब्धशीलानां; Ks B2 Dn1 D1-6. 8. 9. 10 m Gs लघुशीलानां; D10 गुणशीलानां; Ca अलघुशीलानां (as in text). — ^b) B2 D1 उत्थितानां; Ca. 8 उच्छिष्ट° (as in text). Ks महात्मनां; Ds. 6. 8 मनस्विनां (for यश°). — ^c) Ks D10 (sup. lin.) इह°; B D (except D1. 10) G4 मृदु° (for ऋदु°). — ^d) T G2. 2. 5 कन्यानिरूपणं (T2 G2 °णां); M °विरोपणं; Ca as in text.

16 ^a) Ds संशयितुं (for °यितं). — ^d) S सती (for सताम्).

17 ^b) K1. 2 B (except B2) T2 Ms मानुषेण; K4 Ds. 4. 9 T1 G1 मनसा च (for मानसेन). — D1 om. 17^a-18^a; Ks om. 17^{ad}. — ^c) B2 विदितौ; D2 विधिना; Gs चित्तेन (for विचितौ).

18 D1 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). Before 17, K4 B D (except D1; D1 om.) G1 ins. कण्व उ° (G1 om. उ°).

९६

कण्व उवाच ।

मातलिस्तु ब्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा ।
वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यच्छया ॥ १
नारदोऽथाब्रवीदेनं क भवान्गन्तुमुद्यतः ।
स्वेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ॥ २
मातलिर्नारदेनैवं संपृष्टः पथि गच्छता ।
यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति ॥ ३
तमुवाचाथ स मुनिर्गच्छावः सहिताविति ।
सलिलेशदिदृक्षार्थमहमप्युद्यतो दिवः ॥ ४
अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम् ।
दृष्ट्वा तत्र वरं कंचिद्रोचयिष्याव मातले ॥ ५

— ^८) K_{1.2} गंधर्वाञ्च च (K₂ 'ज्ञैव') मानुषान्. — K₅ om. 18^a-19^b. — ^९) K₄ B D (except D₁) G₄ Ca अरोचयद् (for 'चयं). — ^{१०}) D₅ D₈ यथा (for तथा). S त्रिषु लोकेषु वै (M नो) कषीन्.

19 K₅ om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — ^{११}) K_{1.4} B₄ D_n तु; K₂ T₂ G₂ च (for तु). D_{1.7.10} S (except M₅) सु (for स). — ^{१२}) T₂ G₂ पुत्र्या (for सह). S पुत्र्या (T₂ G₂ सह) (for रात्रौ). D₅ T₁ G₄ M₄ सधर्मया; Ca सु^० (as in text). — ^{१३}) K_{1.2.5} D₁₀ T₂ G_{2.5} M (except M₁) मनः (for मतिम्).

20 ^{१४}) S वै (for मे). — ^{१५}) K₂ संमतो; D₁ रूपेण (for रूपतो).

21 ^{१६}) D_{5.6} स^० (for सु^०). K₂ तु; K₅ तां; D₅ च (for स). — ^{१७}) K_{2.5} B_{1.8} D_{1.10} T G (except G₅) M₁ चापि; D₇ वारि- (for चाभि-). — ^{१८}) K₂ D_{1.2} T₁ G_{1.4} रसा^० (for मही^०).

Colophon missing in K₅. — *Sub-parvan*: K_{1.5} B₁₋₈ D_{7.10} G_{1.5} M भगवद्गीता; to it K₁ B₁₋₈ D₁₀ G_{1.5} M add मातलिवरान्वेषण. K_{2.4} B_{4.5} D_n D₅ D_{2.5.6.8} T₁ G_{2.4} all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name*: G_{2.5} कण्ववाक्यं; M मातलिगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₅ 93; D₇ T G_{1.2.4.5} 99; G₂ M₄ 97; M_{1-8.5} 98. — *S'loka no.*: K₅ 18; D_n 21.

अवगाह्य ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ ।
ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ॥ ६
तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां प्राप स नारदः ।
महेन्द्रसदृशीं चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ॥ ७
तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवत्तां निवेद्य ह ।
वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ॥ ८
नारदः सर्वभूतानामन्तर्भूमिनिवासिनाम् ।
जानंश्चकार व्याख्यानं यन्तुः सर्वमशेषतः ॥ ९

नारद उवाच ।

दृष्ट्वा वरुणस्तात पुत्रपौत्रसमावृतः ।
पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् ॥ १०

C. 5. 93. 1
B. 5. 98. 1
K. 5. 98. 10

96

 This adhy. is missing in K₅ (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^१) K_{2.4} D_{5.4.9} S (except G_{2.5} M_{1.2}) सुरर्षिणा (for मह^०).

3 ^२) D_{n1} D_{5.8.9} एव (for एवं). — ^३) K_{1.2} D₁ स पृष्टः. — ^४) D₅ G₅ वरणं; M नारदं (for वरुणं). B_{1.8.5} स्वकन्यावरणं प्रति.

4 ^५) B₅ D_n D₅ T₁ G_{2.4} M गच्छाव (for 'व:). — ^६) K₅ अभि-; T₁ अस्मि (for अपि).

5 ^७) K_{1m} त्वां; D₁ तु (for ते). — ^८) D_{2.4} वसुधातले; G_{1.4} वै रसातलं; Ca as in text. — ^९) B₅ D₁ रोचयिष्यामि; D₂ 'व्यसि; M₄ (*inf. lin.*) 'प्याम.

6 ^{१०}) K_{1.4} B₄ D_{7.10} तु तौ (for ततो). — ^{११}) K₂ उभौ नारदमातली. — ^{१२}) K₁ D_{7.10} G_{2.4} महात्मानं.

7 ^{१३}) D_n transp. प्राप and स. K₂ B_{1.8} T₂ G₂ प्राप्य स; D₅ D_{5.6} संप्राप; D₅ संप्राप्य (for प्राप स). — ^{१४}) K_{1.5} D_{7.10} तु (for च).

8 ^{१५}) K₅ D₅ D₅ प्रीति^० (for प्रीत^०). — ^{१६}) K₂ कार्यतत्वं; K₄ B_{2.4} D_n D_{5-6.8.9} G_{2.4} 'वतौ; D₁ 'वृत्तं. B₂ D₁ G₂ M₂ च (for ह).

9 ^{१७}) D_{5.6.8.9} राजन् (for जानन्). D_{2.4} चाख्यानं (for व्या^०). — ^{१८}) S अजानतः (for अशेषतः).

10 ^{१९}) K₄ B D (except D_{1-4.9}) सूत (for तात). — ^{२०}) K_{1.2.5} D_{1.7.10} M 'समन्वितः. — ^{२१}) T₁ G_{1.4} :-

G. 5. 3832
B. 5. 98. 11
K. 5. 98. 11

एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः ।
एष तं शीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ॥ ११
एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ।
रूपवान्दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः ॥ १२
ज्योत्स्नाकालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम् ।
आदित्यस्यैव गोः पुत्रो ज्येष्ठः पुत्रः कृतः स्मृतः ॥ १३
भवनं पश्य वारुण्या यदेतत्सर्वकाञ्चनम् ।
यां प्राप्य सुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे ॥ १४
एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स्म मातले ।
दीप्यमानानि दृश्यन्ते सर्वप्रहरणान्युत ॥ १५
अक्षयाणि किलैतानि विवर्तन्ते स्म मातले ।

M₂ तोयपतेः; T₂ G₂ M_{1.3-5} तोयनिधेः (for उदकपतेः).

11 ^a) K₁ B_{1.8.5} D_{8.4.9} T₂ G₂ महाप्राज्ञ. — ^b) T₂ G_{2.8} M (except M₁) एव (for इह). — ^c) K₄ B D (except D₁) वै (for तं). — ^d) K₂ शौचेन (for शौचेन).

13 ^a) D₁ G₈ ज्योत्स्नावलीति; T₂ G_{2.4} कांतीति. K₂ ताम् (for याम्). — ^b) T₁ G₁ श्रियः. — ^c) K₄ B Dn Ds D_{1-6.8.10} G₈₋₅ अदित्याश्च; D₁ T G_{1.2} M आदित्य (M_{8.5} त्या)श्च (for आदित्यस्य). K₂ एष (for एव). Ca. s oite अदित्याः. N (except K_{1.2.5}; K₈ missing) यः; Cap गौः; Ca. s गोः (as in text). — ^d) T₁ G₁ ज्येष्ठः (for ज्येष्ठः). K₂ B_{2.4.5} Dn Ds D_{6.8.10} G₄ श्रेष्ठः (for पुत्रः). T₁ कृतः (for कृतः). T₁ G_{1.4} कृतः (for स्मृतः). K₆ D₁₀ (before corr.) ज्येष्ठः पुष्करसंस्मृतः; D_{8.4.7.9} ज्येष्ठः पुत्रः कृतः (T₂ तः) कृतोः; M ज्येष्ठः पुत्रकृतः कृतः (M₂ प्रभुः).

14 ^a) B₈ वारुणं पश्य (for पश्य वारुण्या). K_{4.5} B_{1.2.4.5} D (except D₁) G_{4.5} वारुण्यं (for ण्या). — After 14^{ab}, G₅ ins.:

436* एषा वै वारुणी कन्या सुरा लोकेषु विश्रुता ।
— ^c) K_{4.5} B Dn Ds D_{6-8.10} यत्; D_{1-4.9} T₂ यं; Ca. s यां (as in text).

15 ^b) K₆ D₁₀ G₅ च; T G₁₋₈ M_{1.2.4} (inf. lin.) हि (for स्म). Ds महाबलेः; M₈₋₅ महीतले (for स्म मातले). — K₂ om. (hapl.) 15^a-16^b.

16 K₂ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^a) T₁ G_{1.5} अक्षयाणि. — ^b) K_{1.5} Dn₂ D_{1.5.7.10} Ca. s निवर्तते; B_{8.5} विवर्तति; D_{2-4.9} वर्तयति; S प्रवर्तते; Cn विवर्तन्ते

अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानि ह ॥ १६
अत्र राक्षसजात्यश्च भूतजात्यश्च मातले ।
दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥ १७
अग्निरेष महार्चिष्माञ्जागर्तिं वरुणहृदे ।
वैष्णवं चक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता ॥ १८
एष गाण्डीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ।
रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ॥ १९
एष कृत्ये समुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ।
सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवम् ॥ २०
अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोबन्धुषु राजसु ।
सृष्टः प्रथमजो दण्डो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना ॥ २१

(as in text). S च (for स्म). — ^a) K₂ अनुभावत्व-युक्तानि; M₁ (inf. lin. as in text). ⁴ अनुभावः; Ca अनुभावः (as in text). Ca cites अनुभावः. — ^d) K_{1.4.5} B_{1.8-5} Dn Ds D_{1-4.7.10} अवजितानि (as in text); D_{5.6} आवर्जिः; S एव जितानि; the rest अवि-जितानि. K₂ D₂₋₄ T₂ (inf. lin.) च (for इ).

17 ^a) D₁ G₂ राक्षसजात्याः; Ca as in text. — ^b) K₄ B (except B₆) Dn Ds D_{6.6.8} दैत्यजात्यश्च; D₁ भूतजात्याश्च; S भूतयोन्यश्च (G₈ न्याश्च). — ^c) K₆ D₁₀ प्रहरणान्यासन्. — ^d) K_{1.2.5} D_{1.10} पूर्वदैव (D₁ वैर्) वि-निर्मिताः; B_{1.8-5} M₂ पूर्वदैवतनिर्मिताः; B₂ Dn Ds D_{6.6.8.10} m G₂ M₂ Cnp सर्वदैवतनिर्मिताः (Dn₁ जि) ताः; Cn as in text. Ca cites पूर्वदैवताः.

18 ^b) K_{1.2} D₆ वरुणे हृदे; K₄ B Dn Ds D_{2-7.10} वारुणे हृदे; K₆ वारुणो हृदे. — ^c) S आविष्टः; Ca आविद्धं (as in text).

19 ^a) K_{1.2.5} D_{1.2} एता (for एष). K_{1.2.5} गांडी-मयाः; D₁ गांडमयाः; D₂ गांडीवजाः; D₆ गांडीवयः; T G₂ वै गांडिवः; G_{1.5} गांडीवकः; Ca. s मयः (as in text). — ^b) K_{1.2} B_{2.5} D₆ Ca. s संभारसंभृतः (K_{1.2} ताः); K₆ संहारतत्पराः; D₁ संभारसंभवाः; D₂ S (except M₂) संहारसंभवः (D₂ वाः); D₆ संहारकारकः. — ^c) K_{1.2} D_{1.2} रक्ष्यते दै.

20 ^b) Dn₁ D_{2.4.9} धनुः; T₁ G_{1.2} तद्धत्; Ca. s तत्तत् (as in text). — ^d) T₁ G₁ M_{1.2} समि (M₂ हि) तं; G₄ संमितं (for सततं). K₁ B_{2.4.5} Dn₁ Ds D_{1.8-5} Cs ध्रुवः.

21 ^a) T G_{1.2.4} अशिष्टान्; G₅ अशिष्ट्यान् (for अशा-स्यान्). T₂ G₂ अभि- (for अपि). B₈ D₈ एव (for एष).

एतच्छस्त्रं नरेन्द्राणां महच्छक्रेण भाषितम् ।
पुत्राः सलिलराजस्य धारयन्ति महोदयम् ॥ २२
एतत्सलिलराजस्य छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ।
सर्वतः सलिलं शीतं जीमूत इव वर्षति ॥ २३

एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ।
तमसा मूर्च्छितं याति येन नार्छति दर्शनम् ॥ २४
बहून्यद्भुतरूपाणि द्रष्टव्यानीह मातले ।
तव कार्योपरोधस्तु तस्माद्गच्छाव माचिरम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

नारद उवाच ।

एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् ।
पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥ १
इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्भुवजङ्गमाः ।

प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥ २
अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः ।
व्यापारेण धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥ ३
अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः ।

C. 5. 255J
B. 5. 99. 4
K. 5. 99. 4

— ^b) T G₁₋₃ M रक्ष्यो बहुषु; G₅ अर्धयो बहुषु; Ca रक्षोबंधुषु (as in text). K₂ सततं सर्वराजसु. — ^c) K₄ B D (except D_{1.2.7.8}) G₄ प्रथमतः (for 'जः). K₄ B (except B₂) Dn Ds Ds.6 G₄ चंडो (for दण्डो).

22 ^a) K_{1.2} Ds Ds M (except M₅) Ca.s.np शास्त्रं; B₂ G₁ छत्रं (for शास्त्रं). — ^b) K₄ B₈₋₅ Dn₂ Ds.6 T₁ G_{1.8.4} चक्रेण; Cnp छत्रेण; Cs.np शुक्रेण (for शक्रेण). K₄ Dn₂ G₂ भासितं; K₅ भारत; T₁ G_{1.8-5} भूषितं; M₂ भावितं; Cs भाषितं (as in text). — ^c) K₅ छत्रं (for पुत्राः). — K₅ M₂ om. (hapl.) 22^d-23^a. — ^d) Ds G_{2.5} धारयते; Cs as in text. — After 22, B₂ M_{8.4} repeats 22^{cd} (v.l. एतत् for पुत्राः).

23 K₅ M₂ om. 23^a (cf. v.l. 22). — ^b) T₁ छत्रं चित्रं गृहे स्थितं; T₂ G_{2.8.5} छत्रं चित्रगृहं (T₂ G₂ 'हे' स्थितं; M₁ (inf. lin. as in text). 2 छत्रं छत्रगृहोचितं.

24 ^a) T G₂₋₄ M अस्मात्; G₅ तस्मात् (for एतत्). — ^b) B₁ Ds.4.9 G₁ सोमनिर्मितं; D₂ 'दर्शनं; Ca 'निर्मलं (as in text). — ^c) D₁ मूर्च्छितः; T G₅ M मिश्रतां; G_{1.4} मिश्रितं; G_{2.8} मिश्रितां; Ca.s मूर्च्छितं (as in text). K₄ B Dn Ds Ds-2.10 भाति (for याति). Ds.4.9 तदेवमुज्ज्वलं भाति. — ^d) M₂ केन (for येन). B₈ T₂ (inf. lin.) नार्छति; D₁ M₁ नर्छं; M₂₋₅ गच्छं (for नार्छं). T₂ G₂ योनर्चयति दर्शनं.

25 ^b) T G (except G₄) भूतले (for मां). — ^c) K₁ कार्योपरोधात्; B_{4.5} G₈ कार्योपरोधः; Ca कार्योपरोधः (as in text). T G_{1.2} स्यात् (for तु). — ^d) D₁ G₅ गच्छाम (for 'व).

Colophon missing in K₂. — *Sub-parvan*: K_{2.5} B₁₋₃ Ds D_{1.8} T₁ G_{1.5} M भगवद्गीता; to it K₂ B_{2.8} Ds Ds G_{1.5} M add मातलिवरान्वेषण. K_{1.4} B_{4.5} Dn D_{2.5-7.10} all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name*: G₅ मातलिनारदसमागमे वरुणलोकदर्शनं; M वरुणदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 94; Ds 89; D₇ T G_{1.2.4.5} 100; G₃ M₄ 98; M_{1-3.5} 99. — *S'loka no.*: K₅ Dn₂ 25; Ds 23.

97

 This adhy. is missing in K₈ (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^a) S (except G₄) तत् (for तु). — ^b) K₁ transp. स्थितं and पुरं. — K₁ om. 1^{cd}.

2 ^b) K₅ देवता (for ये केचिद्). K₄ B_{4.5} Dn₂ D_{2-5.8} भुवि जंगमाः; D₆ (gloss?) स्थावरं (for ध्रुवं). Ca cites ध्रुवाः.

3 ^a) K₁ धृतात्मा स; K₂ D₁ आवृतात्मानं; K₅ वृतात्मा स; B₈ आलुतां; D₁ अनिबद्धः सन्; T G_{1.2} महां; G_{8.5} M कृतां (for धृतां). — ^d) K₁ 5 D₁ Ca निबद्धः; B₂ G₄ निरुद्धं; B₈ M₅ निबंधं; T₁ G₅ निबध्यन्; T₂ G₂ निबध्यं. K_{2.5} अवबुध्यते; K₅ समबुध्यते; Ds.4.9 'बुध्यत; D₁ T G_{1.2.4} 'बुध्यत.

4 ^{cd}) K₂ Dn₁ D_{2-4.8.9} अत्र; T G M₁ ततः; Cs अतः (as in text). S transp. हानिः and वृद्धिः. B₈ प्रजायते (for प्रदृश्यते).

C. 5. 8850
B. 5. 99. 4
K. 5. 96. 4

अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥ ४
अत्र दिव्यं हयशिरः काले पर्वणि पर्वणि ।
उत्तिष्ठति सुवर्णाभं वार्ष्णिपूरयञ्जगत् ॥ ५
यस्मादत्र समग्रास्ताः पतन्ति जलमूर्तयः ।
तस्मात्पातालमित्येतत्ख्यायते पुरमुत्तमम् ॥ ६
ऐरावतोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ।
मेघेष्वामुञ्चते शीतं यन्महेन्द्रः प्रवर्षति ॥ ७
अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः ।
अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसन्ति जलचारिणः ॥ ८
अत्र सूर्याशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ।
मृता दिवसतः स्रुत पुनर्जीवन्ति ते निशि ॥ ९
उदये नित्यशश्चात्र चन्द्रमा रश्मिभिर्वृतः ।

5 " K₂ दिव्यः; C₈ आदित्यो (for दिव्यं). K₂ C₈ हयशिराः. K₄ B D (except D_{1.2}) अत्रादित्यो हयशिराः. — " K_{1.4} B Dn D₈ D_{8-7.10} सुव (K₁ D₇ "प)र्णाख्यं; K₂ सुवर्णाक्षः; K₅ सुवर्णाश्वः; D₂ सुभीमाख्यं; D₈ सुवर्णाख्यः (for "भं). — " K₁ D_{1.2} भाभिर्; K₂ D₈ T G_{1.2.4.5} अद्भिर्; K_{4.5} B Dn D₈ D_{8-7.10} G₈ M_{2.5} C₈ वारिभर् (for वारिभर्). K₁ D_{1.2} आपूरयत्; C₈ आपूरयन् (as in text).

6 " B₅ Dn D_{8.4} अलं; C₈ अत्र (as in text). K_{1.2.5} B₅ Dn D_{1.2.10} G₂ समग्रास्ताः (for "ग्रास्ताः). — " D₇ पतंते; T₂ सततं; G₂ समग्राः (for पतन्ति). — " K₄ Dn D₈ D_{8-7.10} एव; B₄ D_{8.4.9} एवं (for एतत्). — " D₇ ज्ञायते (for ख्यायते). D₇ T G_{1.2.4.5} सुरसत्तम; G₈ M पुरसत्तमं.

7 " K_{1.4.5} B D (except D₁) ऐरावणो (for "तो). — " K_{1.2.5} D_{2.7} जग्राह; S प्रगृह्य (for गृहीत्वा). S (except G₈) हितं (for हितः). — " K_{2.5} B₂ D₁₀ शीघ्रं (for शीतं). — After 7, G₅ reads 15.

8 " K_{1.2.5} B_{1.8} D_{1.5.8.10} G_{1.4} अनेकं (for "नैक").

9 " K₂ Dn₁ D₂₋₄ "निभिन्नाः; G₅ "भिर्नुन्नाः. — " D₁₀ (m as in text) "तलवासिनः; T₁ G_{1.4} "तलसंस्थिताः; T₂ G_{2.8.5} M_{2.5} "त (G₅ "ज)लसंस्थिताः; M₂ "तलसंहिताः. — " K₄ B (except B₂) Dn D_{2-4.7.9} हि दिवसे; C_{8.5} दिवसतः (as in text). K_{2.5} तत्र (for सूत). G₅ मृदिता दिवसे संतः. — " K₄ B D (except D_{7.10}) वै (D₁ वा) (for ते).

10 " K₄ B_{2.4.5} Dn D₈ D_{8.6} M_{2.5} उदयन् (for

अमृतं स्पृश्य संस्पर्शत्संजीवयति देहिनः ॥ १०
अत्र तेऽधर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ।
दैतेया निवसन्ति स्म वासवेन हृतश्रियः ॥ ११
अत्र भूतपतिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ।
भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् ॥ १२
अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकर्षिताः ।
त्यक्तप्राणा जितस्वर्गा निवसन्ति महर्षयः ॥ १३
यत्रतत्रशयो नित्यं येनकेनचिदाशितः ।
येनकेनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते ॥ १४
ऐरावतो नागराजो वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारणसत्तमाः ॥ १५
पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः ।

"वे). T G_{1.2.4} रश्मिमिः (for नित्यशः). — " K_{1.5} D_{8.1} D_{1.2} G₈₋₅ M₁ (sup. lin.) C_{8.5} रश्मिपर्वतः; K₄ B Dn D_{8-6.8.9} "बाहुभिः; D_{7.10} निजरश्मिभिः; T G_{1.2} "पर्वते (T₁ "तं) (for रश्मिभिर्वृतः). — " K₅ अमृतस्य च (for अमृतं स्पृश्य). D_{8.6} संस्पृशन्स्पृशत्; G₅ स्पृश्य संस्पर्शन्.

11 " K₂ D₇ "नियताः (for "निरताः).

12 " T₂ G₂ तत्र (for अत्र). — " K₅ सर्वभूतहिते रतः. — K₅ om. 12^{ad}. — " K₁ D_{7.10} अतपत्; G₄ आचरत् (for अचरत्).

13 " G₅ "व्रतिका दीप्ताः. — " K₂ स्वाध्यायास्तप-कर्षिताः; a few MSS. "कर्षिताः.

14 K₅ om. 14. — " D_{2-4.9} G₁ यत्रकुत्रशयो नित्यं; T₂ G₂ "शया नित्यं; G_{8.5} यत्रकुत्रशयो च. — " K₂ आशनः; T₂ G₂ अशिताः; G₁ आश्रितः (for आशितः). — In B₂, the portion from 14^{ad} up to the end of the next adhy. is lost on a missing folio. — " T₂ G₂ आच्छन्नाः. — " T₁ G_{1.8.5} M गोव्रतिर्; G₄ गोवृत्तिर्. Dn₁ D_{8.4.9} इवो (for इहो). T₂ G₂ ते गोव्रतिन उच्यते.

15 B₂ missing (cf. v.l. 14). G₅ reads 15 after 7. — " K_{1.4.5} B (B₂ missing) D (except D_{8.9}) ऐरावणो. K₁ D₇ नाम गजो. — " T₂ (before corr.) G₂ प्रख्याताः (for प्रसूताः).

16 B₂ missing (cf. v.l. 14). — " K₅ गुणवान् (for "तो). — " N (K₅ B₂ missing) वरयिष्यामि; T₂ G₂ "म.

17 B₂ missing (cf. v.l. 14). — " Dn₁ T₁ G_{8.4}

वरयिष्याव तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ १६
अण्डमेतज्जले न्यस्तं दीप्यमानमिव श्रिया ।
आ प्रजानां निसर्गाद्वै नोद्भिद्यति न सर्पति ॥ १७
नास्य जातिं निसर्गं वा कथ्यमानं शृणोमि वै ।
पितरं मातरं वापि नास्य जानाति कश्चन ॥ १८

अतः किल महानग्निरन्तकाले समुत्थितः ।
धक्ष्यते मातले सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १९
कण्व उवाच ।
मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितम् ।
न मेऽत्र रोचते कश्चिदन्यतो ब्रज माचिरम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

१८

नारद उवाच ।

हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ।
दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥ १
अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ।
मयेन मनसा सृष्टं पातालतलमाश्रितम् ॥ २

अत्र मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ।
दानवा निवसन्ति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥ ३
नैते शक्रेण नान्येन वरुणेन यमेन वा ।
शक्यन्ते वशमानेतुं तथैव धनदेन च ॥ ४
अमुराः कालखड्गाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः ।

C 5. 3571
B 5. 100. 5
K. 5. 100. 5

Ms. 5 अप्रजानां; Cs आ प्रजातात्. Ks D1. 8. 4. 7. 9 विसर्गात्;
Ca निम्न° (as in text). S वा (for वै). — ^a) D1
नभिद्यति (for नोद्भि°). K1. 5 न मज्जति; K2 निमज्जति
(for न सर्पति).

18 B2 missing (cf. v.l. 14). — ^a) K1. 5 Ds
D2-6. 9. 10 T2 G1 जातिनि (K1 D10 °वि)सर्ग. T1 जातिः;
G4 Ca जातं; Cs जातिं (as in text). K2 D1. 8 Cd
विसर्ग; Ca विमर्दं (for निसर्ग). B (B2 missing) Ds
D8-8. 8 वै (for वा). — Ks om. 18^{bed}. — ^b) D2-4. 9
G5 Ca शृणोति; Cd °मि (as in text). B1. 8 मे (for वै).
— ^c) K4 B1. 8. 5 D (except D8. 10) T2 G2. 5 च (for
वा). Ds2 T2 G2 एव (for अपि). — ^d) K2 B1. 8 D1
जानामि. K2 D1 किंचन.

20 B2 missing (cf. v.l. 14). K1. 2. 5 B (B2
missing) D (except D1. 8. 4. 9) T1 G4. 5 om. the ref.
G1. 8 वैश° (for कण्व उ°). — ^b) K5 T2 G2 च; D8. 4. 9
तु; G1. 4. 5 अपि (for अथ). K2 नारदस्य वचस्तदा. — ^c)
T2 G2 च मे (for मेऽत्र). — ^d) K2 S (except T1 G8)
अन्यत्र (for °तो).

Colophon missing in Ks B2. — Sub-parvan:
K2 B1. 8 Dn Ds D1 T1 G1. 5 Ms भगवद्गीता; to it K2 B3
Dn Ds T1 G1. 5 Ms add मातलिवरान्वेषण. K1. 4. 5 B4. 5
D2. 5-8. 10 M1-4 all om. sub-parvan name, mention-

ing only मातलिवरान्वेषण. — Adhy. name: T1 G1
वरदर्शन; G2 मातलिनारदसंवादः; G5 M पातालद (M3-5
°क)शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D6
80 (wrongly for 90); D7 T G1. 2. 4. 5 101; G8 M4
99; M1-3. 5 100. — S'loka no.: Ks 17; Dn 20.

98

☞ This adhy. is missing in Ks B2 (cf. v.l. 5.
32. 15; 97. 14).

1 ^b) T1 G1. 4 ख्यातिं प्राप्तं पुरं महत्. — ^d) D2
°विभाषिणां; T G1. 2. 4 M4 °विहारिणां.

2 ^c) D7 उपायैर्बहुभिः सृष्टं.

3 ^a) K2 यत्र (for अत्र). — ^b) T1 G5 प्र° (for
वि°). K2 D2 सहस्रशः (for महौ°). — ^c) G5 सोमपा
(for दानवा). — ^d) G4 क्रूरा (for शूरा).

4 ^a) K5 नाथेन (for नान्येन). — ^b) K4 B (B2
missing) D (except D7. 8. 10) T2 G1. 2 transp. वरुणेन
and यमेन. K5 D7. 8 च (for वा). — ^c) G3. 5 शक्यन्ते
युधि निर्जेतुं.

5 Ks om. 5-18. — ^a) D10(m as in text)
दानवाः; S पौलोमाः (for अमुराः). K4 B5 Dn Ds Ds
कालकंजाश्च; S कालकेयाश्च. — ^b) T G °मदोद्भवाः. — D7
om. 5^{ed}. — ^d) N (except D1. 2; K5 D7 om.; Ks B2
missing) M1 (inf. lin. as in text) °पादो° (for °वेदो°).

C. 8 3571
B. 5. 100.
K. 5. 100.

नैर्कता यातुधानाश्च ब्रह्मवेदोद्भवाश्च ये ॥ ५
दंष्ट्रिणो भीमरूपाश्च वातवेगपराक्रमाः ।
मायावीर्योपसंपन्ना निवसन्त्यात्मरक्षिणः ॥ ६
निवातकवचा नाम दानवा युद्धदुर्मदाः ।
जानासि च यथा शक्रो नैताञ्छक्रोति बाधितुम् ॥ ७
बहुशो मातले त्वं च तव पुत्रश्च गोमुखः ।
निर्भग्नो देवराजश्च सहपुत्रः शचीपतिः ॥ ८
पश्य वेश्मानि रौक्माणि मातले राजतानि च ।
कर्मणा विधियुक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९
वैदूर्यहरितानीव प्रवालरुचिराणि च ।
अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्ज्वलानि च ॥ १०
पार्थिवानीव चाभान्ति पुनर्नगमयानि च ।
शैलानीव च दृश्यन्ते तारकाणीव चाप्युत ॥ ११
सूर्यरूपाणि चाभान्ति दीप्ताग्निसदृशानि च ।
मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निबिडानि च ॥ १२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

नैतानि शक्यं निर्देष्टुं रूपतो द्रव्यतस्तथा ।
गुणतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवन्ति च ॥ १३
आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथैव शयनान्युत ।
रत्नवन्ति महार्हाणि भाजनान्यासनानि च ॥ १४
जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणान्वितान् ।
कामपुष्पफलांश्चैव पादपाङ्कजमचारिणः ॥ १५
मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ।
अथ वान्यां दिशं भूमेर्गच्छाव यदि मन्यसे ॥ १६
कण्व उवाच ।
मातलिस्त्वब्रवीदेनं भापमाणं तथाविधम् ।
देवर्षे नैव मे कार्यं विप्रियं त्रिदिवौकसाम् ॥ १७
नित्यानुपक्तवैरा हि भ्रातरो देवदानवाः ।
अरिपक्षेण संबन्धं रोचयिष्याम्यहं कथम् ॥ १८
अन्यत्र साधु गच्छावो द्रष्टुं नार्हामि दानवान् ।
जानामि तु तथात्मानं दित्सात्मकमलं यथा ॥ १९

6 Ks om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) K4 B (B2 missing) D (except D7.8) G8.5 भीमवेगाश्च. — ^b) T1 G4.5 वायु°. — ^c) K4 B4.5 Dn D1.6-7 अत्र मातले (for आत्म°).

7 Ks om. 7 (cf. v.l. 5). — ^a) T2 G2.5 हि (for च). — ^b) D7 नैताञ्छक्रः प्रवा°.

8 Ks om. 8 (cf. v.l. 5). — ^a) D8.4.9 तु (for च). — ^b) D8.4.9 T2 सह पुत्रैः.

9 Ks om. 9 (cf. v.l. 5). — ^a) T2 G2 transp. वेश्मानि and रौक्माणि. — ^b) D8.6 मुक्तानि (for युक्तानि). K2 D8 उपधनानि; D8.4.9 उपहृतानि; D10 उरुधनानि (for उपगतानि). B8.5 वा (for च).

10 Ks om. 10 (cf. v.l. 5). — ^a) K2 एव (for इव). K4 B Dn Ds D8-7.9 वैदूर्य (Dn Ds D9 °दू)र्यमणि-चित्राणि (D7 °रत्नानि); D2 T1 G1.2 वैदूर्यहरितानीव. — ^b) G1.4 °पलानि (for °ज्वलानि).

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 5). — ^b) K4 B (B2 missing) Dn Ds D2-6.9.10 पद्मरागमयानि च; D1 पुनर्नोक्तगमयानि च; D7 पुनर्नगनगानि च. — T2 G2 om. (hapl.) 11°-12°. — ^c) K1 D7.10 ताराभाणीव; K2 D1.8 तारारूपाणि; K4 B (B2 missing) Dn Ds D2-6.9

G8.5 दारवाणीव (for तारकाणीव).

12 Ks T2 G2 om. 12 (cf. v.l. 5, 11). — ^a) G1.5 दृश्यन्ते; G4 चाभान्ति (for चाभान्ति). — ^b) K1.2 Ds2 D1.8 M2-4 दीप्तानि (for दीप्ताग्नि-). — D9 om. 12°-13°. — ^c) D2.7 M8-5 विविधानि (for निबिडानि). T1 G1.4 भाजनान्यासनानि च.

13 Ks om. 13 (cf. v.l. 5); D9 om. 13° (cf. v.l. 12). — ^b) D1 transp. रूपतः and द्रव्यतः. K2 च वा; T1 G1.4.5 अपि वा (for तथा). — ^c) G1.4 वृद्धानि (for सि°).

14 Ks om. 14 (cf. v.l. 5). — ^a) G2 M8-5 भोज° (for भाज°). T1 G1.4 प्रांशूनि विविधानि च.

15 Ks om. 15 (cf. v.l. 5). — ^b) K1.4 B (B2 missing) D (except D1.2.10) M8-5 तोयप्रस्रवणानि च (M8-5 °णान्युत). — ^c) K4 B (B2 missing) D (except D2.8) अपि (for एव). — ^d) D7.10 T2 G4 M (M1 (inf. lin.) कामरूपिणः.

16 Ks om. 16 (cf. v.l. 5). — ^b) B (B2 missing) Dn D1-4.9 T G1.2.4 रुचिरः (for °तः). — ^c) Ds2 G8 M8-5 च (for वा). K1.2 D8 अथान्यं देशमत्रापि.

17 Ks om. 17 (cf. v.l. 5). All MSS. om. the

९९

नारद उवाच ।

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम् ।
विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥ १
वैनतेयसुतैः स्रुत पङ्क्तिस्तमिदं कुलम् ।
सुमुखेन सुनाम्ना च सुनेत्रेण सुवर्चसा ॥ २
सुरूपपक्षिराजेन सुबलेन च मातले ।
वर्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥ ३
पक्षिराजाभिजात्यानां सहस्राणि शतानि च ।
कश्यपस्य ततो वंशे जातैर्भूतिविवर्धनैः ॥ ४

सर्वे ह्येते श्रिया युक्ताः सर्वे श्रीवत्सलक्षणाः ।
सर्वे श्रियमभीप्सन्तो धारयन्ति बलान्युत ॥ ५
कर्मणा क्षत्रियाश्चैते निर्घृणा भोगिभोजिनः ।
ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्वाङ्मन्यं न लभन्ति वै ॥ ६
नामानि चैषां वक्ष्यामि यथा प्राधान्यतः शृणु ।
मातले श्लाघ्यमेतद्वि कुलं विष्णुपरिग्रहम् ॥ ७
दैवतं विष्णुरेतेषां विष्णुरेव परायणम् ।
हृदि चैषां सदा विष्णुर्विष्णुरेव गतिः सदा ॥ ८
सुवर्णचूडो नागाशी दारुणश्चण्डतुण्डकः ।

5. 35. 4
5. 101. 9
5. 101. 9

rof. 1 — ^{ab}) D_{7.10} च (for तु). K₂ भाषमाणोऽथर्वीत्तर
मातलिर्नारदं तदा. — ^c) D_{2.4.9} transp. मे and कार्य.

18 K₅ om. 18 (cf. v.l. 5). — ^a) D_{n1} 'सुयुक्त';
D₈ 'सुरक्त'. — ^c) K₄ B (B₂ missing) D (except
D_{7.8.10}) C_a परं (for अरिं).

19 ^a) K_{2.4} B (B₂ missing) D (except D_{2.7.8.10})
G₄ गच्छाव; K₅ G₂ 'मो' (for 'वो). — ^b) D_{2.5} S अहंसि
(for अहमि). — ^c) K₂ D₂ G₂ च; G₄ तं (for तु). K₄
B (B₂ missing) D_n D₈ D_{1.8-9.9} तव च (for तु तथा).
K₁ D₈ यथा; D₂ T_{1.2} (inf. lin.) G_{1.5} M तव; G₈ तदा
(for तथा). D₇ तथा कामं (for 'स्मानं). — ^d) D_{7.10}
दिव्यात्मकमलं; C_a.d.s.n.p as in text. D₈ तथा (for
यथा). K₄ B (B₂ missing) D_n D_{1.5.6} हिंसात्मकमनं
(D_{n2} 'मलं; D₅ 'मिदं) तथा; D_{2-4.9} दानवांश्च तथाविधान्;
S इच्छसे कलहानिति.

Colophon missing in K₅; K_{2.5} om. it. — Sub-
parvan: B₁₋₈ D_{n1} D₈ T₁ G_{1.5} M_{1.5} have भगवद्गीता,
followed by मातलिवरान्वेषण except in B₁. K_{1.4} B_{1.5}
D_{n2} D₈ D_{2.5-7.10} G₄ M₂₋₄ all om. sub-parvan
name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — Adhy.
name: G₅ M हिरण्यपुरनिर्देशः (G₅ 'पुरदर्शनं). — Adhy.
no. (figures, words or both): D₅ 96; D₆ 91; D₇ T
G_{1.2.4.5} 102; G₈ M₄ 100; M_{1-8.5} 101. — S'loka
no.: D_n D₈ 19.

99

☞ This adhy. is missing in K₅ (cf. v.l. 5.
32. 15).

2 ^b) K₅ वृत्तम्; D_{2-4.9} गुप्तम् (for ततम्). — ^c) T
G_{1.2.4} 'दाम्ना; G₈ 'साम्ना (for 'नाम्ना).

3 ^a) K_{1.2.5} D_{1.2} सु (D₂ स्व) रूपपक्षिराजा (K₁
'नाम्ना) च; K₄ B D_n D₈ D_{2m.8-10} सुरुचा पक्षिराजेन
(D_{2m.10} 'राजा च). — ^b) K_{1.2.5} अनिलेन; T G_{1.2.4}
सुनसेन; G_{3.5} M सुनखेन (for सुबलेन). — ^c) K₄
B_{1.3.4} D_{n1} D_{5.6.8} G₂ M₂₋₅ C_n प्रसूत्या (for 'सूत्या).

4 ^a) D₂ G₈ पक्षिराजाभिजातानि (G₈ 'नां); T₁ G₂
पक्षिराजा हि भृत्यानां; G₄ 'राज्ञो हि भूतानां; G₅ 'जानाद्वि
जातानां. — ^c) S काश्यपस्य. K₂ सुतो; K₅ (sup. lin.
as in text) कृते; D₂ सुतैर्; D_{3.4.9} अमले (for ततो).
K₂ जातः; D₈ वंशः (for वंशे). — ^d) K₂ वंशो (for
जातैर्). B₂ वंशविवर्धनैः; D_{n1} भूरि. D₈ जातो 'विवर्धनः.

5 K₅ om. 5^a-6^b. — ^a) D_{8.4.9} बलान्विताः.

6 K₅ om. 6^{ab} (cf. v.l. 5). — ^{ab}) D₂ transp.
क्षत्रियाः and निर्घृणाः. K_{1.2} D_{3.4.9} हि (for च). D₂
S (except G₄) एव (for एते). K₁ B_{2.4} D_{n1} T₂ G_{1.4}
भोगिभोजनाः; D_{n2} भोगिनो जनाः. — ^d) K_{1.5} D_{7.10}
भजन्ति; D₁ M₂ भवन्ति; C₈ लभन्ति (as in text). K₂ D₂
T₂ ते (for वै). — K₅ om. the rest of the adhy.!

8 K₅ om. 8 (cf. v.l. 6). — ^a) K₄ B D (except
D_{1.7.10}) transp. गतिः and सदा. S (except T₂ G₁
M₂) तथा (for सदा).

9 K₅ om. 9 (cf. v.l. 6). — ^a) B₂ M_{1.3} सुपर्ण.
K₁ D₇ नागोसौ; K₂ नामासौ; K₄ D_{5.6.8} नागेंद्रो; B_{1.8}
नागो यः; B₂ D_{n2} नागेयः; D₈ नागोयं; T₂ नागारिः.
— ^b) B₁₋₈ D_{8-5.9} T₂ M₁ (inf. lin.)₂ चूडं; T₁
G_{1.2.5} M_{1.8-5} चूळं; G₈ चूळतुण्डिकः; G₄ चूलतक्षकः (for
चण्डं). — D₆ om. 9^a-10^d. — ^c) K_{1.4} B D (except

C. 5. 3564
B. 5. 101. 4
K. 5. 101. 9

अनलश्चानिलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥ ९
काश्यपिर्ध्वजविष्कम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निमेषो निमिपस्तथा ॥ १०
त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्द्वीपकस्तथा ।
दैत्यद्वीपः सरिद्वीपः सारसः पद्मकेसरः ॥ ११
सुमुखः सुखकेतुश्च चित्रबर्हस्तथानघः ।
मेघकृत्कुमुदो दक्षः सर्पान्तः सोमभोजनः ॥ १२
गुरुभारः कपोतश्च सूर्यनेत्रश्चिरान्तकः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९

D1.2; D6 om.) G1.8 transp. अनलः and अनिलः.

10 K5 B8 D6 om. 10 (cf. v.l. 6, 9). — ^a) B1.4 पंकजिद्; B2 कल्पजिद्; Dn Ds कंपजिद्; D2 काश्यपो; T2 G2 M2 काश्यपी. K4 D9 ध्वजविष्कम्भः; B1.2.4 Dn Ds वज्रविष्कम्भः; Ds1 बभ्रुः; Ds2 बभ्रुविष्कम्भः; T1 G5 ध्वज-विष्कर्णः; T2 G1 ^aविष्कुण्डः; G3 M2-5 ^aविष्कण्डः; G4 ^aविष्कुण्डः; M1 ^aविष्कुण्डः (sup. lin. ^aविष्कण्डः). K1 D1 कश्यपध्वज-विष्कम्भः; K2 काम्यवध्वजध्वजश्चैव; D1 कश्यपध्वजश्च विष्कुम्भः; D10 कश्यपध्वजोऽथ विष्कम्भः. — ^b) D1 वासवः (for वामनः). — ^c) D1 चंडः; D9 वायुः. K1 D (except D1; D6 om.) T G1.2 M1 (sup. lin. ^aनिशाः; K2 M1 (inf. lin.) दिवा (M1 orig. as in text). — ^d) K4 D10 T1 G4 M8-8 निमिषो; D6.8 निर्मायो (for निमेषो).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 6). — ^a) K1 D2 त्रिवारः सप्तवारश्च; K4 B (except B2) Dn Ds D8.4.9.10 त्रिवारः सप्तवारश्च; K2 तृणाधारः सप्तवारः; D1 (corrupt) नृचार-सावचारश्च. — ^b) K2 वाल्मीकिः; D1 वाल्मीकिः. K1 D7.10 द्विपदः; K2 D2-4.9 द्विपकः; Ds दीपकः; D1.8 T1 G4 M2 द्विपकः; M1 (inf. lin. as in text) द्वीपिकः; G5 दिवकः; M3.4 (inf. lin. as in text) दिविकः (for द्वीपकः). — ^c) K2 T1 G1-4 M चैत्यः; T2 चैत्र (for दैत्य). G2 रसद्वीपः (for सरि). — ^d) K2 Dn1 सरसः; D2 (before corr.) सालकः; S शरभः (for सारसः). K4 B D (except D7.10) ^aकेतनः (for ^aकेसरः).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 6). — ^a) K1.2 D7.10 सुखकेतुः; K4 Dn Ds D1-6.9.10 चित्रः; B3-5 सुखहेतुः; D2 M2 सुखकेशः (for सुखकेतुः). — ^b) S ^aकेतुः (for ^aबर्हः). K1.2 B1.8 T1 G3.4 M (except M5) तथानघः; D2.8 ^aघनः; G1 ^aनयः (for ^aनघः). D1 त्रिबर्हश्च तथा नयः.

विष्णुधन्वा कुमारश्च परिवर्हो हरिस्तथा ॥ १३
सुखरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।
मलयो मातरिश्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥ १४
एते प्रदेशमात्रेण मयोक्ता गरुडात्मजाः ।
प्राधान्यतोऽथ यशसा कीर्तिताः प्राणतश्च ते ॥ १५
यद्यत्र न रुचिः काचिदेहि गच्छाव मातले ।
तं नयिष्यामि देशं त्वां रुचिं यत्रोपलप्स्यसे ॥ १६

— ^a) K4 B (except B5) Dn मेघहृत्; T G1-8 M2 मखटक् (T1 G8 ^aवृत्); G4 M8.5 मघटक् (G4 ^aकृत्). M1.4 म (M4 न)खटक् (for मेघकृत्). G5 सुखध्वजः कुमुदक्षः. — ^d) T G1.2 सर्वाक्षः; G4.5 M सर्पाक्षः (for सर्पान्तः). D1 T2 सर्पः; G2 समः; G4 हिम (for सोम).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 6). — ^b) Ds च वातकः; M2 तथातकः; M5 चितांतकः (for चिरान्तकः). — ^c) K2 ^aबंधः; K4 B2-8 Dn Ds D2.5.6.8 ^aधर्मा; D1 ^aगर्भः (for ^aधन्वा).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 6) — ^a) D2 मधुरश्चैव (for मधुपर्क). — ^b) K2 हेमपर्णस्; D2-4.9 हिमवर्णस्. — ^c) K2.4 B4.5 D6 T2 मालयो; D1 T1 G4 मालयो (for मलयो). D1 G2 मातलेयो मातरिश्वा. — ^d) T1 G1 दिवाकरनिशाकरौ.

15 K5 (cf. v.l. 6). D6 om. 15. — ^a) K1 प्रयोगः; D1 प्रोदेशः; D1 ते देशः; D10 G5 M8.4 प्रादेशः. — ^b) K4 B4.5 Dn Ds D8-6.9 ते; D2 च (for अथ). — ^d) K4 B D (except D1.2.7) प्राणिनः; T1 प्रायशः; G5 प्राणतः (as in text). D2.10 तथा (for च ते). K1.2.4 B5 Dn Ds D1.8-6.9 G2 ये (for ते).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 6). — ^a) D6.6 न हि (for यदि). — ^b) D1 इह (for एहि). — ^c) Dn2 Ds D9 तत् (for तं). D1 उन्नयिष्यामि देशं त्वां. — ^d) K2 गतिः; K4 B D (except D1.2.7.10) वरं (for रुचि). B4 D6.8 उपलप्स्यते.

Colophon missing in K8; K5 om. it. — Sub-
parvan: K2 B1.8 Dn D1 T1 G1.5 M1.2 भगवद्गीता,
followed by मातलिवरान्वेषण, except in B1 D1. K1.4

१००

नारद उवाच ।

इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम् ।
 यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥ १
 क्षरन्ती सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवम् ।
 षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमम् ॥ २
 अमृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्भितः पुरा ।
 पितामहस्य वदनादुदतिष्ठदनिन्दिता ॥ ३
 यस्याः क्षीरस्य धाराया निपतन्त्या महीतले ।
 हृदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुत्तमम् ॥ ४
 पुष्पितस्येव फेनस्य पर्यन्तमनुवेष्टितम् ।
 पिबन्तो निवसन्त्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ॥ ५
 फेनपा नाम नाम्ना ते फेनाहाराश्च मातले ।

उग्रे तपसि वर्तन्ते येषां विभ्यति देवताः ॥ ६
 अस्याश्चतस्रो धेन्वोऽन्या दिक्षु सर्वासु मातले ।
 निवसन्ति दिशापाल्यो धारयन्त्यो दिशः स्मृताः ॥ ७
 पूर्वा दिशं धारयते मरुता नाम सौरभी ।
 दक्षिणां हंसका नाम धारयत्यपरां दिशम् ॥ ८
 पश्चिमा वारुणी दिक्च धार्यते वै सुभद्रया ।
 महानुभावया नित्यं मातले विश्वरूपया ॥ ९
 सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशम् ।
 उत्तरां मातले धर्म्या तथैलविलसंज्ञिताम् ॥ १०
 आसां तु पयसा मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरे ।
 मन्थानं मन्दरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः ॥ ११
 उद्धृता वारुणी लक्ष्मीरमृतं चापि मातले ।

C. 5. 39:13
 B. 5. 102. 12
 K. 5. 102. 12

B2. 4. 5 D8 D2. 5-8. 10 M8-5 all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name*: T1 गरुडात्मजकथनं; G1 गरुडलोकवर्णनं; G4 M2-5 सुपर्ण- (M4 'वर्ण')निर्देशः; G5 M1 सुपर्ण (M1 'वर्ण')लोक (M1 om. लोक)दर्शनं. — *Adhy. no.* (figures words or both): D5 97; D7 T G1. 2. 4. 5 103; G8 M4 101; M1-3. 5 102. — *S'loka no.*: Dn D8 16.

100

 This adhy. is missing in K8 (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 ^b) M2 धरणी° (for पृथिवी°). — °) D7 T1 M1. 2 अत्र (for यत्र). B5 D1. 2 सुरभी (for °भिर्).

3 ^a) K5 अतिः; D7 अपि (for अभिः). — ^b) S (except G4) वाचम् (for सारम्). — °) D8. 4. 9 G1 वच° (for वद°).

4 ^a) K5 अस्याः; D2 तस्याः. S धाराभिः (for °याः). — ^b) S पतंतीभिर् (for निपतन्त्या). — °) K1. 2 यदनुत्तमं; K4. 5 B D (except D1. 2. 6. 10) परमुच्यते; T1 G1. 4 परमं मतं (for परमुत्तमम्).

5 ^a) K4 B D (except D1. 2) G8. 4 Ca. 5 फेनेन (for फेनस्य). — °) K1. 2. 5 Ca. d विभ्रतः; C9 पिबन्तः (as in text).

6 ^a) B D (except D1. 7. 10) ते ख्याताः (for नाम्ना ते). — °) D9 धेभ्यो; T2 तेषां; G2 तेभ्यो (for येषां). K

(K8 missing) D7. 10 T2 M3. 5 विभ्यति.

7 D1 om. 7. — °) K2 अद्याः; M5 यस्याः (for अस्याः). K2 धेन्वास्याः; D7 विख्याताः; T G1. 2. 4 धेन्वाद्याः; G5 या गावः (for धेन्वोऽन्याः). — °) K1. 5 D7. 10 च दिक्पाल्यः; K2. 4 B (except B2) Dn D2-4. 6. 9 G1. 8. 4 M2. 5 दिशां पाल्यः; D8 स्म दिक्पाल्यः (for दिशा°). — °) K1 B1-8 Dn स्म ताः; D7 श्रिताः (for स्मृताः). D2 धारयति स्म ता दिशः.

8 ^b) G4. 5 सौरभिः. — °) K4 B D (except D1. 2. 10) G4 हंसिका; K5 वासका; G8 हासका (for हंसका). — °) K1 Dn D7. 10 M1 अपरा (for अपरां). G5 धेनुर्धारयते दिशं (= 10^b).

9 D8 (hapl.) om. 9^a-10^b. — °) K2. 5 B4 T2 G8. 5 दिक्षु; T1 G1. 2. 4 M दिक्तु (for दिक्च).

10 D8 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — °) M (except M1) कामदुहा. — °) K5 D2 (orig.) धन्याः; D8 रम्याः; D2 m. 3. 4. 9 तद्वत्; G2 ह्याशाः; G5 रक्ष्यां (for धर्म्यां). — °) K4 D2 m. 3. 4. 9 कुर्वैरपरिपालितां; T G1. 2. 4 तथैल-विलसंज्ञितां. Ca. 5 as in text.

11 ^b) T1 सारथे (for सागरे). — °) K1 सुरैर् (for देवैर्). K1 असुरसंयुतैः; K4 D5. 6 °संहतैः; Dn D7 G1. 8-5 °संयुतैः; T1 °संवृतैः; T2 G2 °संगतैः. K5 देवासुरैश्च संयुतैः; D8 देवैरपि सुसंहतैः.

12 ^b) K2 B3. 5 D8. 4. 9 एव (for अपि). — °) K5 om. च. G8 हि; G5 तु (for च). — °) D5 D8 (m as

C. 5. 8613
B. 5. 102. 12
K. 5. 102. 12

उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ १२
सुधाहारेषु च सुधां स्वधाभोजिषु च स्वधाम् ।
अमृतं चामृताशेषु सुरभिः क्षरते पयः ॥ १३
अत्र गाथा पुग गीता रसातलनिवासिभिः ।

पौराणी श्रूयते लोके गीयते या मनीषिभिः ॥ १४
न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे ।
परिवासः सुखस्तादृग्रसातलतले यथा ॥ १५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १००

१०१

नारद उवाच ।

इयं भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
यादृशी देवराजस्य पुरीवर्यामरावती ॥ १
एष शेषः स्थितो नागो येनेयं धार्यते सदा ।
तपसा लोकमुख्येन प्रभावमहता मही ॥ २
श्वेतोच्चयनिभाकारो नानाविधविभूषणः ।
सहस्रं धारयन्मूर्ध्ना ज्वालाजिह्वो महाबलः ॥

इह नानाविधाकारा नानाविधविभूषणाः ।
सुरसायाः सुता नागा निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ४
मणिस्वस्तिकचक्राङ्गाः कमण्डलुकलक्षणाः ।
सहस्रसंख्या बलिनः सर्वे रौद्राः स्वभावतः ॥ ५
सहस्रशिरसः केचित्केचित्पञ्चशताननाः ।
शतशीर्षास्तथा केचित्केचित्रिशिरसोऽपि च ॥ ६
द्विपञ्चशिरसः केचित्केचित्सप्तमुखास्तथा ।

in text). ६ महा° (for मणि°).

13 °) K₅ D₈ G_{3.5} सुधा (for सुधां). — °) K₂ स्वधाहारेषु; B₃ स्वाहाभोजिषु; C₁ स्वधाभोजिषु (as in text). K₅ G_{3.5} स्वधा; B₃ स्वाहां; C₅ स्वधां (as in text). — °) K₄ B D (except D_{8.4.7.9.10}) G_{2.4} सुरभी (for °भिः).

14 °) K₅ D₁ अथ (for अत्र). — °) T₁ G_{1.4} च (for या). K_{1.5} D_{7.10} T₁ G_{1.4} महर्षिभिः (for मनी°). K₂ गीयते परमर्षिभिः.

15 °) B₂ D₈₁ T₁ नाक° (for नाग°). D_{8.4.9} स्वर्गे च (for न स्वर्गे). G₈ transp. न and विमाने. B_{1.2.5} D₈₁ त्रिविष्टपे. D₈₂ G₂ नाग(D₈₂ °क)लोके न स्वर्गे न विमाने न त्रिविष्टपे. — °) D₈₂ C₁ D₈ परिचारः; D₂ (before corr.) °वारः (for °वासः). B D₁₀ M परिवास-सुखं (M₈₋₈ °खः). G_{8.5} सुखं (for सुखस्).

Colophon om. in K₂; K₃ missing. — Sub-parvan : B_{1.8} D₁ T₁ G_{1.5} M भगवद्गीता, followed by मातलि-वरान्वेषण, except in T₁ G₁. K_{1.5} B_{2.4.5} D₈₂ D₈ D_{2.5-8.10} G₂ all om. sub-parvan name, mentioning only मातलिवरान्वेषण; K₄ मानव उन्वेषण (sic). — Adhy. name: D₁ G₂ M सुरभिवर्णनं; T₁ G_{1.4} रसातलकथनं; G₈ सुरभिमाहात्म्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₈ 98; D₇ T G_{1.2.4.5} 104; G₈ M₄ 102; M_{1-8.8}

103. — S'loka no.: K₅ 25; D₈ D₈ 15.

101

■ K₃ missing up to 10° (cf. v.l. 5. 32. 15).

1 °) T₂ G₂ भोगवती नाम पुरी वासुकिपरिपालिता!

— °) K₅ T G_{1.8.5} पुरवर्यां.

2 °) K₂ D₅ T₁ (G_{1.2} इदं; D_{8.4.9} सं- (for इयं).

— °) K_{2.5} B₅ D_{8.10} °महती; K₄ B₄ D₈ D_{6.6} °सहिता (for °महता).

3 °) K₄ B D (except D₁; D_{2m}) G₂ श्वेताचल°; G₈ श्वेततोय°. C₁ D₈ cite श्वेतोच्चयः. — °) Cf. 4°. K_{2.4} B D (except D_{7.10}) दिव्याभरणभूषितः. — °) D_{2-4.9} M₈ धारयेन्. K₁ B D₈₂ D_{8.4.6.7.9.10} T G_{1.2} M_{1.8} मूर्ध्ना (as in text); the rest मूर्ध्ना. — °) K₄ D₁ D_{2-4.9} ज्वालाजिह्वो. K_{1.2.5} D_{7.10} महोरगः.

4 K₅ om. (hapl.) 4°-5°. — °) S काश्यपस्य (for सुरसायाः). Cf. 17°.

5 K₅ (cf. v.l. 4) G₂ om. 5°. — °) K_{1.5} °चक्रांकः; B_{2.5} °चक्रांगाः; D₂ (inf. lin.) °वन्मूर्ध्ना; D₈ °चक्राभ्यां; D₇ °दिग्धांगाः; S (G₂ om.) °वज्रांकाः (G₈ °क-).

6 K₅ M₂ om. (hapl.) 6°-7°. — °) D₈ [S]परे (for ऽपि च). K₂ D_{2-4.9} G₂ वा (for च).

7 K₅ M₂ om. 7° (cf. v.l. 6). — °) G₈ M (M₂ om.) त्रि- (for द्वि-). — °) T₁ G_{1.4} सप्तशीर्षास्तथापरे.

महाभोगा महाकायाः पर्वताभोगभोगिनः ॥ ७
 बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 नागानामेकवंशानां यथाश्रेष्ठास्तु मे शृणु ॥ ८
 वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ ।
 कालीयो नहुषश्चैव कम्बलाश्वतरावुभौ ॥ ९
 बाह्यकुण्डो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः ।
 वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥ १०
 आर्यको नन्दकश्चैव तथा कलशपोतकौ ।

कैलासकः पिञ्जरको नागश्चैरावतस्तथा ॥ ११
 सुमनोमुखो दधिमुखः शङ्खो नन्दोपनन्दकौ ।
 आप्तः कोटनकश्चैव शिखी निष्ठुरिकस्तथा ॥ १२
 तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिण्डकः ।
 द्वौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥ १३
 करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च ।
 पिण्डारो बिल्वपत्रश्च मूपिकादः शिरीषकः ॥ १४
 दिलीपः शङ्खशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः ।

5. 101. 15
 5. 102. 15
 5. 102. 15

— ^a) K₂ D₇ transp. 'भोगाः and 'कायाः. K₅ D₁₀ महाभागाः; T₁ G_{1.4} भोगिनो वै; G₂ महाबलाः (for 'भोगाः). T₂ G_{8.5} M महाकाया महाभागाः. — ^d) S पञ्चगाभोगं; Ca. d पताकाभोगं; Cs as in text.

8 ^a) K₂ T₁ G_{1.4} च; K₅ अपि; M₂ हि (for इह). — ^b) = 1. 31. 18^b; 47. 23^b; 52. 2^b, etc. — ^c) K_{1.2.5} D_{7.10} नै (K₂ चै; K₅ ए) कसंख्यानां; K₄ B_{2.5} D₁₋₄ G_{3.5} M_{1.8.4} एकवश्यानां; D₈ नैकवंशानां (for एकवं). — ^d) K₂ यथामुख्यान्; K_{4.5} B D यथाश्रेष्ठं (D_{1.10} 'श्रेष्ठं); G_{8.4} यथाश्रेष्ठाः. D_{2-4.8.9} च (for तु).

9 ^b) = 1. 31. 5^d. Some S MSS. काकोटकं. — D₆ om. 9^d; T₂ om. 9^d-16^d. — ^c) K_{1.2.4} D₅ D₈ G₈ M कालियो; K₅ T₁ कालयो; D₁ कालेयो; D_{2.10} कालिको. D₇ निमुखश्चैव. — D₁ G₂ om. (hapl.) 9^d-11^a. — ^d) = (var.) 1. 31. 10^a.

10 D₁ T₂ G₂ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^a) K₁ बाह्यकुंभो; K₂ बाष्पकुंडो; D₅ बाह्यदंतो; D₂ (before corr.) 'कर्णो; D₂ m. 8.4.9 राजकुंडो; D_{5.6.8} बाह्यदंडो; S (T₂ G₂ om.) ब (T₁ G_{1.4} बा) हुकुंडो. T₁ G_{1.4} महानागः. — ^b) T₁ G_{1.4} आभूषणः (for आपूरणः). D_{2.4.9} च सः (for खगः). K₈ resumes! — ^c) K_{1.5} D₆ M₄ एव पत्रः; G₅ M₁ (inf. lin.) 8 एलापत्रः. G₄ पवमानश्चैलपत्रः. — ^d) K₅ कुकुटः; D₂ कुरकः; D_{3.4.9} कुकुरः; G₈ कुकुरः; G₄ कुकुरः; M_{2.8} ककुरः (for कुकुरः). K_{1.5} करणं; K₂ G₅ M₂ करणं; D₂ कुक्षिणं; D_{3.4.9} कुकणं; D_{5.8} कुकणं; D₁₀ करणिं; T₁ G_{1.4} कुणकं; G₈ कुरणं (for कुकुणं).

11 T₂ om. 11; D₁ G₂ om. 11^a (cf. v.l. 9). — ^b) Cf. v.l. 1. 31. 7^d. D_{1.8} कलशपू (D₈ 'पौ) तकौ; T₁ G_{1.2} M₄ (inf. lin.) शलकपोतकौ; G_{3.5} M_{1.8.5} लशकं; G₄ गलकपोलकैः; M₄ शकलपोतकौ. B₅ महाकलशपातकौ. K₅ om. 11^a-16^d. — ^c) A few MSS. कैलाशकः. K₂ D₉ पिंजरकः; B₂ पुंजं; B₅ G₄ पंजं; M₈ (inf. lin.) पिंजलकः.

12 K₅ D₉ (hapl.) T₂ om. 12 (cf. v.l. 11, 9). — ^a) = 1. 31. 8^a. Hypermetric! K₁ ज्वालामुखो; K₂ सुमनाख्यो; B₈ अलामुखो; D₅ D_{1.6} सुमना; D_{2.8} शुना; D₅ सुना; D_{7.10} सूना; G_{1.2} corrupt; G₄ M₈₋₆ मनो. — ^b) Cf. 1. 108. 5^d. — ^c) = 1. 31. 8^a. K₄ B (except B₂) D_{n2} D_{2-5.10} (sup. lin.) T₁ G₈ M_{1.2.4} कोटरकं; D₁ कर्कोटकं; D₇ काटनखं; D₈ कौटरकं; M_{8.5} कोटकन. — ^d) D₁ शिशिः; D₈ शिबिः (for शिखी). K₁ D_{1.7.8.10} निष्ठुरकं; K₈ B_{4.5} निष्ठुरिकं; K₄ D_n D₆ निष्ठुरि (D₆ 'र) कं; B₁₋₈ D₅ D₂₋₄ निष्ठू (D₅ 'स्ता; D_{8.4} 'शू) रकं; D₆ नीष्ठुरकं. T₁ G₁ शिखंडी निष्ठुर (T₁ 'ष्ठुर; G₅ 'ष्टन) स्तथा; M₁ शिखंडी निष्क (M₈ 'ष्टु) रिस्तथा.

13 K₅ T₂ om. 13 (cf. v.l. 11, 9). — ^a) K₁ D_{8.4.7.9.10} तितिलिर्; G_{1.2.5} तित्तिरी. K₁ D_{1.2.7.9.10} हस्तभद्रं; K₂ भद्रहस्तं; B (except B₄) D₁₀ (sup. lin.) G₅ हरिभद्रं. — ^b) T₁ G_{1.4} 'पीडकः (for 'पिण्डकः). — ^c) Cf. 1. 31. 10^d. K₁ D₁₀ m द्विपिंगः; K_{2.8} द्विपिण्डः (for द्वौ पद्मौ). — ^d) K₄ मुद्गरवर्णकः; B_{2.5} मुकुरपर्णकः; D₂ मुद्गर एव च; D_{5.6} 'जंतुकः; D_{7.10} 'वर्णिकः. G_{2.5} M₂₋₅ पुष्पमुद्गि (G₂ M₂ 'मुद्गः; G₅ 'मंका) रवर्णकः; G₈ M₁ पुष्पमुद्गरपर्णकः.

14 K₅ T₂ om. 14 (cf. v.l. 11, 9). — ^a) K (K₅ om.) D_{n1} D₅₁ D_{2.5.7.10} T₁ पिठरकः; D₁ पठिरकिः; G₂ M_{8.4} (inf. lin. as in text) 5 पीठरकः; G₅ पीठरक्तः. — ^b) K₂ D_{n1} संवृत्तो; D₁ T₁ G_{1.4.5} सुवृत्तो. K₁ वृत्तकस्तथा; K_{2.8} दृढ एव च. — ^c) K₁₋₃ D_{1.10} पिंडीरो; B₈ T₁ G_{1.4} M₂ पिंडको; D₈ पींडिरो; G_{2.8} M₁ (inf. lin.) पिंडरो; G₅ बंधको; M₁ पिंजरो. D₅ बिंदुपत्रं; S (T₂ om.) बिल्वनेत्रं. — ^d) A few MS. मूपिका.

15 K₅ T₂ om. 15 (cf. v.l. 11, 9). — ^a) T₁ G₅ शिलिपः; G_{8.4} M₂₋₄ शिली (G₄ M₈ 'लि) पः (for दिलीपः). D₇ शशं (for शङ्खं). — ^b) Cf. 1. 31. 13^a. K_{2.8}

C. 5. 8681
B. 5. 103. 15
K. 5. 103. 15

कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुमारः कुशकस्तथा ॥ १५
विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः ।
बधिरान्धौ विकुण्डश्च विरसः सुरसस्तथा ॥ १६
एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ।
मातले पश्य यद्यत्र कश्चित् रोचते वरः ॥ १७
कण्व उवाच ।

मातलिस्त्वेकमव्यग्रः सततं संनिरीक्ष्य वै ।
पप्रच्छ नारदं तत्र प्रीतिमानिव चाभवत् ॥ १८
स्थितो य एष पुरतः कौरव्यस्यार्यकस्य च ।
द्युतिमान्दर्शनीयश्च कस्यैष कुलनन्दनः ॥ १९
कः पिता जननी चास्य कतमस्यैष भोगिनः ।
वंशस्य कस्यैष महान्केतुभूत इव स्थितः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

दीतिको; D₇ बाह्यीको (for ज्योतिष्को). T₁ G_{1.4} च (for अथ). K₈ M_{8.5} पराजितः (for अपरा). — °) = 1. 31. 13°. — °) K₄ B D (except D₁) कुह (B₄ D₆ कुहु; D₈ कुतः) (for कुमारः). K_{1.8.5} D₂ (by corr.). 8.4.8-10 कुशयः; K₄ B_{1.2.5} D_n D₈ D₆ कुशकः; D₁ कुहरः; D₅ कुशरः; D₇ M कुशिकः; G₈ कुलशः (for कुशकः).

16 K₅ T₂ om. 16 (cf. v.l. 11, 9). — °) K₁₋₈ D₁₀ M₈ विराजो; T₁ G_{1.4} M_{4.5} विरजो (M₄ inf. lin. °गो) (for विरजा). K₁₋₈ गरणः; D₁ च रयः (for धारणः). — °) K₂ बधिराक्षो; D₈ D_{3.4.7-9} ब (D₈ रु) धिरांधो; D₂ विधिरोधो; D_{5.6} रुधिरार्थो; S (T₂ om.) बधिरश्च (for °रान्धौ). K₈ विकुण्डिः; K₄ B_{2.5} D_n D₆ विशुण्डिः; B_{1.8.4} D_{8-5.9} वि (D_{8.4.9} रु) गुण्डिः; D₈ D₈ विगुण्डिः (D₈ °डी); D₁ च कुष्टी; D₂ च कुण्डिः; G_{8.5} विकर्णः (for विकुण्डः). — °) S (T₂ om.) विरथः (G₈ विरदः). T₁ G_{1.2.5} M (except M₂) सुरथः; G₈ सुरदः.

17 °) T₂ इत्यादिनागमुख्याश्च. — °) K₅ S काश्यपस्याः.

18 B D_{n1} D₈ D_{1.5.6} T₁ om. the ref. — °) K₄ B D_n D₈ D_{1.5.6} G₁ एकम् (as in text); the rest एवम्. K (except K₄) D_{8.4.7-10} उक्तस्तु; D₂ अप्यत्र; T₁ G_{1.4} अव्यग्रः. — °) D₂ G₂ पुरतः; T₁ G_{1.4} M (except M₂) प्रततं (for मं). T₁ G_{1.4} सु (for सं), and च (for वै). K (except K₄) D_{3.4.7-10} नागान्वीक्ष्य समन्ततः. — °) D₁ अपि (for इव). G₈ सः (for च).

प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
मनः प्रविष्टो देवर्षे गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥ २१
मातलिं प्रीतमनसं दृष्ट्वा सुमुखदर्शनात् ।
निवेदयामास तदा माहात्म्यं जन्म कर्म च ॥ २२
ऐरावतकुले जातः सुमुखो नाम नागराट् ।
आर्यकस्य मतः पौत्रो दौहित्रो वामनस्य च ॥ २३
एतस्य हि पिता नागश्चिकुरो नाम मातले ।
नचिराद्वैनतेयेन पञ्चत्वमुपपादितः ॥ २४
ततोऽब्रवीत्प्रीतमना मातलिनारदं वचः ।
एष मे रुचितस्तात जामाता भुजगोत्तमः ॥ २५
क्रियतामत्र यत्नो हि प्रीतिमानस्म्यनेन वै ।
अस्य नागपतेर्दातुं प्रियां दुहितरं मुने ॥ २६

B₁₋₈ D₁₀ भारत; D₈ अब्रवीत् (for अभवत्). After 18, K₁ ins.:

437* महर्षे शंस मे सर्वं पृच्छतो ज्ञातुमिच्छतः ।

करामलकवत्सवं तव ज्ञानं महामुने ।

19 °) K₅ D_{5.6.8} पुरपः (for पुरतः). — °) K₄ B D_n D₈ D_{5.6.8} तु (for च). — °) T₂ G₂ °नन्दकः.

20 °) B₂ D₅ वा; D₈ D₁ T₁ G₁ M का (for च). — °) K₅ T₂ G₂ एव (for एष). — K₅ om. 20°. — °) D_{8.4.9} यस्य (for कस्य). T₂ G₂ एव (for एष). D₂ कस्यैष वंशे द्युतिमान्. — °) S व्यवस्थितः (for इव स्थितः).

21 °) K₁ चेतः (for मनः). — °) M समो (for पतिर्).

22 Before 22, K_{8.4} B D_n D₈ D_{5.6.8} ins. कण्व उ°. — K₅ om. 22. — °) D_{n2} D₈ D₉ T₁ प्रीति° (for प्रीत°).

23 Before 23, K D_{1-4.7-10} T G (except G₈) ins. नारद उ° (resp. नारदः). — °) T₁ G_{1.4} भोगि° (for नाग°). — °) S मे (T₂ G₂ मौ) नकस्य (for वामनस्य).

24 °) S (except M_{2.5}) तु (for हि). — °) K (except K₄) D_{8.4.7.9.10} निकुंभो; D₂ विश्वरो; G₂ कुरवो; G₅ चुकुरो (for चिकुरो). — °) S अचिराद्वै°.

25 °) B₁₋₈ D₂ G₄ प्रीति° (for प्रीत°). — °) T₂ G₂ transp. मातलिर् and नारदं. — °) D_{2.5.7.8} T₁ G (except G₂) रुचिर°.

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR;
S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR;
V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA;
RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN, S. J.†;
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 6

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras, and Burma; the Hyderabad (Deccan), Baroda, Bhabnagar, Phaltan, and Mysore States; the University of Bombay; and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1940

THE UDYOGAPARVÂN

BEING THE FIFTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

CRITICALLY EDITED BY

SUSHIL KUMAR DE

PROFESSOR OF SANSKRIT, UNIVERSITY OF PACCAR

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1940

Fascicule 1 (pp. 1--400) of this volume appeared
in 1937; and fascicule 2, comprising the rest,
appeared in 1940.

*Printed in part at cost of a subvention from
the Trustees of the Mahabharata
Fund of Great Britain
in London*

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Printed by Ramchandra
Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay.

CONTENTS OF VOLUME SIX

	PAGES
INTRODUCTION	i-xlix
CONCORDANCES	L-LIII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS . . .	LIV
TEXT AND CRITICAL NOTES OF THE UDYOGA .	1-660
APPENDIX I ("ADDITIONAL" PASSAGES) . . .	661-674
APPENDIX II (JAVANESE VERSION EXTRACTS) . .	675-687
APPENDIX III (ŚĀRADĀ COLLATIONS)	688-720
ADDENDA ET CORRIGENDA.	721-738
ERRATA	739

ILLUSTRATIONS

FACSIMILE OF A DEVANĀGARĪ MS. OF THE UDYOGA DATED CA. A.D. 1566	FRONTISPIECE
ILLUSTRATION TO 5. 80. 36	FACING PAGE 332

FACSIMILE OF THE ŚĀRADĀ MS. OF UDYOGAPARVAN, INDIA OFFICE LIBRARY No. 6481 (3334)	FACING PAGE 740.
---	------------------

विष्णुस्वरूपं॥ स प्रादात्तामातृगांतेऽमनुः स्थायेनुवाब्रवीन्मूविचित्रवीर्यं पुरुषानाकाशोऽनुशितिनित्यैः सितान्
 खंडस्य कौमुद्रमाचंकोमयताव्रुतेऽथा मरीचिनः पादानामस्यान्नमयः सख्यस्य आशिष्यं ज्ञास नित्यस्यैकं
 यातयश्चातिवलेद्धिं न ज्ञातद्विषयतोऽप्येव च त्परा रक्षति न दमस्त्वितयश्चाया कोया च तितयश्चैकैः सख्यस्य
 निज्ञातः प्रकराद्य कोयेयश्चाबाला बलिनानि शोविणी अष्टदक्षमाय चया ब्रवीति यश्चाकाचं कोममभिनेतु
 रं पृथ्वीमदाच्यश्च सुग्रायश्च मन्यात वस्त्रमवसनुते या मान कोमोऽपरस्त्वाव नित्यतियश्च दीजं स्त्रियश्च यो
 शिवदत्त निवलेऽस्त्रिवलज्ञानं स्मरामीकृत्वा च दत्वा च यः कश्चित्ति या च मानोऽयवा सता मने सुया सानंद
 एत सुयोच्य निने पाशदस्त्राभ्या मिनुयथा वज्ञेता यामनुष्य सस्मिं स्तथा वज्ञेति यो सधर्मस्य चारा मा
 यया वज्ञेति यः साधुसचारः साधुना प्रकृष्टा दयः प्रकृष्टा ज्ञाता सुकृतः पुरुषः सर्वोऽवदुश्चि सदा ता प्राशय्य
 त सर्वे मासुः कृतानदादनुत्तमः स्त्रिय उवासा अतिमाना तिकादश्च तथा या ज्ञान राधियाः काश्चि विचि कि
 सा च मित्रा प्रादुष्टता निखल एवा सय सी स्ताः ज्ञेते चाशुषि ददितोऽपानिमान वातुं ज्ञेति न मुद्रा न

लक्ष्मि नमो
 अर्चनं
 विष्णुस्वरूपं

२६

द्विरत्नमस्यो निविष्टेषु पांतेषु प्रदात्तसु सुधुयो धाना मदाग ऊकस्मि न सदा रत्नसौ बले न च राजे न
 था दुःशासने न च आत्मात्पापकार गजं नु कृति दमब्रवीतुः उरु कृते न व्यपादेवान स दलो मका
 ने गदा मम वचो ब्रुविष्य सुदिव स्पष्टवत्नः ददेत सममुद्रा ज्ञेतेऽपि विविदि तेषां देवान ऊकृणो वपुः
 लि कृतं यं कं यैः दत्तं कृते नो वाक्यं मंजाया मदद ब्रवीतुः माध्य ऊकृणो कौतयो तश्चा कौलो य मा गतना
 यथा वस्त्रे पुरिशांते न था तं क्रियता निःश्वस्य मर्वे श उपदे रं न वा स व पां देवा दी पुद्याश्च परि कृतं श
 म्पदं शय नं सुखापस्य ऊकृतिः कतिपय रिक्ति स्य दी न स्य दी र्घवा लो पित स्य वस्त्रं दय क स्य न स्य
 लदिव्योऽङ्गो यो तस्य सुखापस्य ऊकृतिः कतिपय रिक्ति स्य दी न स्य दी र्घवा लो पित स्य वस्त्रं दय क स्य न स्य
 न दी पायतुः यत्नेऽङ्गं स दवा क्यं कर्मणा तद्विना यताः सुवर्मणा न ते वंश श्रेतः दुष्टं रुचं विडाः अमित्रा
 णां वप्याः स्था न राज्य स्य वदुः नर्जवः॥ वावर्षो बुधमानं स्य ते स्मा कुरुते पापं रुक्मि अस्मा वा र्धं पराजित्य प्रजा

वाग्मात्रेणार

विदुः उवाच॥ सत्त्वादायामानुशान्तं सत्त्वाद्यं नुवाच॥ विचित्रं च वीर्यं च कुरुष्वानाकाशं सुखं निद्रां तान्
 खं दस्युको मुत्र माच्यं कामयतां वृत्तं अथा मरीचिनः पादानां न मृगं न मयं न मृगं न मयं न मृगं न मयं न मृगं
 यात यश्चो निवले हि न जात द्विषतोऽस्मिन् च यथा रक्षति न दमस्व तयश्चो याचो याच नित्यं शुकैः कृतं तयश्चो
 निजातः प्रकराद्य कोर्यं यश्चो बाला बलिनां निग्रहोऽयं अद्वयं न च वीर्यं च कुरुष्वानाकाशं सुखं निद्रां तान्
 रं दवध्वं सदा यश्चो मृगं तव ध्वं सदा यश्चो मृगं तव ध्वं सदा यश्चो मृगं तव ध्वं सदा यश्चो मृगं तव ध्वं सदा यश्चो मृगं
 शिवदत्तं निवले यश्चो वल्लभं न मरु मीधुं वाच दद्याच्चयः कुरुतिया च मानोऽयं चामेला संतमुषा मातद्व
 एतं नुशोच्यं निलं पाददत्ताः॥ यस्मिन् नुशोच्यं निलं पाददत्ताः॥ यस्मिन् नुशोच्यं निलं पाददत्ताः॥ यस्मिन् नुशोच्यं निलं पाददत्ताः॥
 यया वर्तितश्चः साधुना प्रकटयः॥ धृता गतां शुरुकः पुरुषः सर्ववत्तु विस्मदां नान्नाशयत्वे
 त सर्वमाशुः रक्तदत्तं वाच॥ विदुः उवाच॥ अतिमानो निवदंश्च यथा ज्ञानराधियाः काश्चिद्विचित्रं
 साचमित्रादादश्च ता निवदंश्च एत एवासय मीस्त्वाः अंतं चाशुं शिदद्विनां एतानि मानवानुं नृतिनं मृदुं च

लक्ष्मिः
 नृद्वयः॥

मृदुवदं नृतिनं
 मृदुवदं नृतिनं

कुरुष्व

वीर्यं च
 शुकैः कृतं

अद्वयं न
 चामेला

रवक्षयः

२६

द्विरलमस्योति विष्टं च पां उवेष्टु मदात्मसु॥ दुर्योधना मदारो जकर्म न स दज्जरना॥ सौबले न च रो जं जत
 था उः ज्ञासेने न च॥ अस्मिन् पापं दारो जकर्म न स दज्जरना॥ सौबले न च रो जं जत
 नृगज्ञा मववो ब्रूहि वा सुदिव स्पृष्टवत्॥ इदं तस्मै मनुष्या संवर्धयति॥ पां उवाच॥ उक्तं वदुः
 लि कर्तव्यं के री॥ यदनेकं नो वाक्यं मं ज्ञायामद्वयं नृमध्य उक्तं को नो योऽश्वा का लो यु मा गता॥
 यथा च संप्रति ज्ञानं न था न ज्ञियतां मिनि॥ अमर्षं न स दं न व वा संवर्णं उवा॥ दौ पुद्याश्च ए दिक्षे शा न
 स्मरं नृष्टु र्मा न व॥ यदर्थं नृत्रिया सुतं गतं दिक्षे मा गते॥ बलं वार्धं च लो यं वि परस्मै यं कुं का यदी पो
 रूपं दशय नृष्टु र्मा न व॥ उक्तं नृत्रिया सुतं गतं दिक्षे मा गते॥ बलं वार्धं च लो यं वि परस्मै यं कुं का यदी पो
 तदिश्च योऽं शितं स्पृष्ट॥ ज्ञाने नो न स्पृष्ट रस्म्य परश्चिन्नं गुप्ता॥ अति दं ज्ञा ज्ञा ज्ञं स्पृष्टा पं के स्प
 नदी पायतु॥ यत्तु के मदे वा कं कर्मिणा नृदिना अतो॥ अकर्मिणा न तं वं र्मा संतः उवाच॥ उवाच॥ अमित्रा
 एतं नृष्टु र्मा न व॥ यत्तु के मदे वा कं कर्मिणा नृदिना अतो॥ अकर्मिणा न तं वं र्मा संतः उवाच॥ उवाच॥ अमित्रा

सु ५

कायमात्रेणार

INTRODUCTION

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS. utilized for this edition of the Udyogaparvan are as follows :

I. N(orthern) Recension.

(a) North-western Group.

Śāradā (or Kaśmīrī) Version (Ś).

Ś₁ = London, India Office Library, No. 6481 (3834).¹

Devanāgarī transcripts of the Śāradā (or Kaśmīrī) Version (K).

K₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 60 of 1882-83.

Dated V. Sam. 1622 (ca. A.D. 1566).

K₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 116 of 1884-87.

Dated Śaka (?) 1534 (ca. A.D. 1612).

K₃ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 162.

K₄ = Baroda, Oriental Institute Library, No. 6042.

K₅ = Madras, Adyar Library, No. 35 B 146. Dated Śaka 1747 and V. Sam. 1881 (ca. A.D. 1825).

(b) Central Group.

Bengali Version (B).

B₁ = Dacca, University Library, No. 496.

B₂ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 10.

B₃ = Dacca, University Library, No. 2788. Dated Śaka 1644 (ca. A.D. 1722).

B₄ = Dacca, University Library, No. 1048.

B₅ = Santiniketan, Visvabharati Library, No. 3. Dated Śaka 1663 (ca. A.D. 1741).

Devanāgarī Versions *other than K* (D).

Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha (Dn).

Dn₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879-80.

Dn₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 271 of Viśrāmbāg II. Dated Śaka 1666 (ca. A.D. 1744).

Devanāgarī Version of Sarvajña-Nārāyaṇa (Ds).

Ds₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 163 of 1884-87.

Ds₂ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 33 of A 1879-80.

Devanāgarī Composite Version (D).

D₁ = Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Dated V. Sam. 1828 (ca. A.D. 1772).

¹ The collations of the Śāradā MS. (Ś₁) are given in Appendix III.

- D₂=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1227. Dated V. Sam. 1662 (ca. A.D. 1606).
 D₃=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1104. Dated V. Sam. 1668 (ca. A.D. 1612).
 D₄=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1156.
 D₅=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 185 of 1891-95. Dated V. Sam. 1656 (ca. A.D. 1600).
 D₆=Baroda, Oriental Institute Library, No. 156. Dated V. Sam. 1760 (ca. A.D. 1704).
 D₇=Madras, Adyar Library, No. 34 L 58. Dated V. Sam. 1837 and Śaka 1703 (ca. A.D. 1781).
 D₈=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (ca. A.D. 1694).
 D₉=Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 488 of Viś-rāmbāg I.
 D₁₀=Madras, Adyar Library, No. 34 M 3. Dated Śaka 1688 (ca. A.D. 1766).

II. S(outhern) Recension.

Telugu Version (T).

T₁=Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155.

T₂=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11826.

Grantha Version (G).

G₁=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11841.

G₂=Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11854.

G₃=Pudukottah, State Library, No. 260.

G₄=Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 157.

G₅=Poona, BORI, Mbh. Collection No. 76.

Malayālam Version (M).

M₁=Cochin, State Library, No. 22.

M₂=Cochin, Pāliyam MSS. Library, No. 928. Dated Kollam 1028 (ca. A.D. 1853).

M₃=Malabar, Poomulli Mana Library, No. VII 301.

M₄=MS. belonging to Ponnokkottu Mana Library, Alwaye, Travancore.

M₅=MS. belonging to Killimaṅgalam Nambudiripād, Cochin.

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

Ś₁

London, India Office Library, No. 6481 (3334). Folios 199, with about 15 to 20 lines to a page, but a large number of folios is missing; size 9¼" × 6½". Śāradā characters (of perhaps the 18th century). Indian paper.

The MS. is briefly described in the *Catalogue of Sanskrit and Prakrit MSS. in the India Office Library*, Vol. II, by Keith and Thomas (Oxford 1935), Pt. i, p. 862. This only known Śāradā exemplar of the Udyoga is unfortunately incomplete and fragmentary.

The beginning and end are both missing, and many intermediate folios are lost. The MS. begins with 3. 2. 1^a, and the last folio breaks off with 3. 196. 10^a. We have now only the following folios left: 3-10, 12, 14-20, 39-43, 45-46, 48, 51, 54-65, 67-69, 71-74, 76-80, 82-83, 86-87, 91-94, 96, 98-103, 106-111, 116-119, 121-122, 124-128, 131-133, 135-142, 144-148, 164-165, 168-171, 173-175, 177-179, 185-188, 190-191, 193, 199. The last folio bears the number 199 of the original scribe, but the serial number of existing folios, subsequently put in type by the Library, is 120. Since folio 24 appears to be a displaced folio from the Dronaparvan, the actual number of existing folios of the Udyoga is 119, altogether 80 folios being lost.¹ Keith is of opinion that the MS. was written in the 18th century, which, from the script and appearance, is probable. The paper is frayed at the edges in most places, causing the loss of the text in some parts. The stanzas are not numbered, but the MS. has adhyāya numbers in a few cases, mostly wrongly. It sometimes gives the names of adhyāyas or episodes, and also of sub-parvans. It omits throughout उवाच or ऊवुः in the prose formula of reference. Marginal additions or corrections are very rare, but there are some interlinear corrections, and one or two cases which illustrate the process of contamination. Thus, after 5. 6. 2, it inserts a line (30*) *marginally*, which is not found in any of the superior K MSS. but is apparently taken over from some BD MSS. of the central group.

K₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 60 of 1882-83. Folios 274, with about 10 lines to a page; size 12 $\frac{1}{4}$ " × 5 $\frac{1}{4}$ ". Devanāgarī characters with occasional prṣṭhamātrās. Dated Sainvat 1622 (= ca. A.D. 1566). Indian paper.

Folios 60-89 appear to be written by a different but not modern hand; fol. 60 begins with 5. 37. 1 (with the reference) and fol. 89 ends with *malārcir aśi* in 5. 51. 17". In this part there are occasional marginal glosses on words and phrases, apparently by the same hand. Such glosses are found also in the first few folios of the MS. and only sporadically in the remaining parts. — The writing is clear and careful, and the marginal or interlinear corrections are not frequent, but there are a few marginal insertions. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are: fairly regularly up to our adhy. 69, but sporadically or *secunda manu* till our adhy. 80, and discontinued thereafter. The sub-parvan names are generally given, and occasionally we have the names of the adhyāyas or upākhyānas.

K₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 116 of 1884-87. Folios 175, with 16 to 18 lines to a page, size 11 $\frac{3}{4}$ " × 6 $\frac{3}{4}$ ". Devanāgarī characters with sporadic prṣṭhamātrās. Dated 1534, but the part giving the era is torn; probably Śaka 1534 (= ca. A.D. 1612). Indian paper.

The writing is neither neat nor careful; the marginal corrections, more regular at the beginning, are sporadic and few. There are occasional marginal glosses, which are more frequent in the first 50 folios. The last ten folios are frayed or torn at the edges, causing loss of words or phrases. The names of sub-parvans are sporadically

¹ Keith's account of existing folios is not quite accurate.

given; neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered. The MS. contains some short blanks, but the largest lacuna is from adhy. 41 to 69, of which the pagination, however, is continuous.

K₃

Baroda, Oriental Institute Library, No. 162. Folios 3-263, with 11 to 13 lines to a page. Size 12½" × 5½". Devanāgarī characters, with frequent prṣṭhamātrās. Old Indian paper.

The MS. is incomplete and fragmentary, breaking off after completing our adhy. 191; and the following intermediate folios are lost: 1, 2, 42-148. A large number of folios is frayed at the edges, and damaged by damp and worm-eaten on the lower margin. The MS. appears to be old, both from appearance and script; but at least two different hands can be recognized in the writing, folios 3-41 (ending with 5. 32. 15^{ca}) being written by one hand with 11 lines to a page, and the rest by another hand with 12 to 13 lines to a page. Neither the adhyāyas nor the stanzas are numbered, while the names of sub-parvans, adhyāyas or upākhyānas are rarely given. — The more important lacunæ in the MS. are the following: 5. 1. 1 to 5. 1. 25^e; 5. 32. 15^e to 5. 101. 10^b (107 folios missing); and from adhy. 192 to the end.

K₄

Baroda, Oriental Institute Library, No. 6042. Folios 193, with 12 lines to a page; size 14½" × 6½". Devanāgarī characters. Indian paper.

The MS. is of composite character, for it appears to consist of large and small units written by different hands on different kinds of paper, as under: fol. 1-32, 33-46, 47-48, 49-89, 90-112, 113-165, 166-193. Of these units fol. 1-32 appear to be written in fairly old script; fol. 47-51 are duplicated on separate folios; while fol. 58 is missing and left half of fol. 132 torn off and lost. The margins are almost clean, there being few marginal corrections. The stanzas or adhyāyas are not numbered, and the names of sub-parvans or upākhyānas are generally mentioned. — The more important lacunæ in the MS. are the following: 5. 48. 44 to 5. 49. 20; 5. 59. 20 to 5. 60. 26; 5. 73. 17 to 5. 74. 3.

K₅

Madras, Adyar Library, No. 35 B 146. Folios 199, with 15 to 16 lines to a page; size 11" × 6½". Devanāgarī characters. Dated V. Samvat 1881, Śaka 1747 (= ca. A.D. 1825). Indian paper.

The MS. consists of two parts written by two different hands, viz., fol. 1-77 (ending with 5. 43. 4) and fol. 78-199 (from passage 255* to the end). The first part is written neatly and carefully, and the marginal corrections are not frequent. The adhyāyas are not numbered but stanzas are numbered irregularly, while the names of adhyāyas, upākhyānas or sub-parvans are given sporadically. Fol. 15 b is left blank, but the text is continuous. Here and there, lacunæ mark the syllables or words which the scribe was apparently unable to decipher or which were lost in his exemplar. The caligraphy of the second part is decidedly worse and more careless. The date occurs at the end and belongs to the second part; but the first part does not appear to be much older. The text is missing from 5. 43. 9 to 5. 46. 3; 5. 52. 1^e to 5. 54. 25^b; 5. 62. 6 to

5. 67. 4; 5. 74. 3 to 5. 79. 7; 5. 90. 1^c to 5. 91. 21; 5. 106. 4 to 5. 110. 3²; 5. 124. 3 to 5. 125. 1^b; and finally adhy. 131–134. There are also other smaller gaps, which are duly noted in our critical apparatus. The scribe's name, apparently of the second part, is given as Bhaṭṭa Bhāṭ Jagannātha. There is a running commentary, not separately written on the margin but imbedded in the text, from fol. 29 (5. 32. 10) to 80 (5. 43. 9), which cannot be identified, although the portion of the commentary on the Sanatsujāta appears to be the same as that of Śaṅkara.

B₁

Dacca, University Library, No. 496. Folios 210, with 6 lines to a page; size $22\frac{1}{2}'' \times 3\frac{1}{4}''$. Bengali characters. Old Indian paper.

The MS., which comes from Mālatīnagar, District Bogra, is incomplete, the last extant folio being half-torn and a few folios at the end lost causing the loss of adhy. 194–97. The writing is large and neat and fairly correct, but the MS. is considerably damaged by damp, the edges being frayed and the writing becoming blurred and indistinct, especially towards the end, where the marginal pagination is completely faded out. Folios 34–38 are missing, causing loss of text from 5. 30. 37^a to 5. 33. 92^a. From appearance and script the date cannot be later than the 16th century. The margins are almost clean. The stanzas and adhyāyas are not numbered. The names of sub-parvans, adhyāyas and upākhyānas are generally noted, but sometimes even the colophon is omitted. — *Collated at the Visvabharati.*

B₂

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 10. Folios 261, with 6 lines to a page; size $21\frac{1}{2}'' \times 3\frac{3}{8}''$. Bengali characters. Indian paper.

Complete and well preserved; but there is a substituted folio numbered 93 (see notes to 5. 57. 1); part of a folio is damaged by tearing (see notes to 5. 64. 12); and two folios (225, 232) are missing. No marginal corrections; stanzas and chapters are not numbered, but names of sub-parvans and upākhyānas are generally given. The following portions of the text are lost on missing folios: 5. 38. 9^a to 5. 38. 34^a; 5. 57. 2^a to 5. 57. 29^d; 5. 97. 14^a to 5. 98. 19^a; 5. 143. 6^a to 5. 144. 26^a; 5. 163. 3^b to 5. 164. 9^d; 5. 170. 8^b to 5. 171. 9^c. — *Collated at the Visvabharati.*

B₃

Dacca, University Library, No. 2788. Folios 329, with 6 lines to a page; size $19'' \times 4''$. Bengali characters. Dated Śaka 1644 (=ca. A. D. 1722) in figures. Yellow Indian paper.

This MS., obtained from Kārttikpur, District Faridpur, is clearly and fairly correctly written, with no marginal corrections. Fol. 243 is damaged by tearing. The text from 5. 7. 29 to 5. 8. 34 is lost on a missing folio. The stanzas and adhyāyas are not numbered; the names of sub-parvans are generally given, but not always the names of adhyāyas or upākhyānas; and the colophon is sometimes missing. — *Collated at the Visvabharati.*

B₄

Dacca, University Library, No. 1048. Folios 231 (incomplete), with 5 lines to a page; size 25" × 2". Bengali characters. Palm leaf.

The margins being considerably frayed, the pagination is lost in many places; the first and last folios are damaged and broken, and the end is missing (from 5. 197. 19). The following portions of the text are lost also on missing folios: 5. 7. 29 to 5. 8. 34: 5. 27. 25^a to 5. 29. 3^e. The clear and bold writing of this MS., which was obtained from Borai, District Bogra, is in ink on palm leaf; but the script, as well as appearance of the MS., precludes a date earlier than the 17th century. Regarding numbering of stanzas and chapters and naming of sub-parvans etc., it exhibits the same characteristics as those of B₁ and B₃ — *Collated at the Visvabharati.*

B₅

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 3. Folios 215, with 5 lines to a page; size 21½" × 1¼". Bengali characters. Dated Śaka 1663 (= ca. A.D. 1741); the scribe's name being Bhṛgurāma Śarman. Palm leaf.

The MS. is worm-eaten in some places. The stanzas and chapters are not numbered, and the names of sub-parvans, adhyāyas and upākhyānas are generally given. At places there are marginal glosses. — *Collated at the Visvabharati.*

Dm

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 29 B of A 1879-80. Folios 255, with about 17 to 19 lines to a page (being written in three strips, with the original text in the middle, the number of lines varies); size 11¾" × 7¾". Devanāgarī characters. Fine modern paper with water-marks.

Text with Nīlakaṇṭha's commentary, but the commentary begins here with the Sanatsujāta. The MS., which contains the different parvans of the Mbh. in separately numbered folios, has been described for the Ādi in Prolegomena, p. xviii (D₁).¹ The MS. is modern but some of the parvans copy, at the end, the date of the original exemplars, one of the latest dates being Śaka 1680 (= ca. A.D. 1758). Neatly written and fairly correct; the stanzas are often numbered but not the adhyāyas; the names of sub-parvans are given generally, but those of upākhyānas or adhyāyas only sporadically. In the first two folios, red ink is used for colophons and references, but this is discontinued thereafter, the final colophon only being written in red ink.

Dn₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI) No. 271 of Viśrāmbāg II. Folios 142, with 19 to 20 lines to a page; size 17½" × 8". Devanāgarī characters; dated Śaka 1666 (= ca. A.D. 1744). Indian paper.

Text with Nīlakaṇṭha's commentary. The writing is clear and fairly correct; and the margins are clean. As it is written in three strips, with the original text in the middle, the number of lines varies from page to page. The following folios are missing: 1-2, 24, 34, 42-44, 86, 96, 100-101, 107, 109, 111, 113-124, 129, 137-140. The figure

¹ Collated also for the Virāṭa (D₃); cf. Introduction to that volume, p. vi. This is MS. M of the

Tentative Edition of the Virāṭa by the late Mr. N. B. Utgikar. [V. S. S.]

92 is repeated on two consecutive folios, of which the first number should be 91. The stanzas are numbered, but not the adhyāyas. The names of the sub-parvans, adhyāyas etc. are given sporadically.

D₈₁

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 168 of 1884-87. Folios 309, with about 11 lines to a page; size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Modern paper.

Text with Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary. Clearly and fairly correctly written, with very few marginal corrections; daṇḍas and colophons in red ink. The pages are written in strips, with the original text in the middle. The stanzas and adhyāyas are not numbered, but the names of sub-parvans and episodes are given sporadically, a list of which, however, occurs at the end.

D₈₂

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 33 of A 1879-80. Folios 309, with 10 to 13 lines to a page; size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$. Devanāgarī characters. Modern paper.

Text with Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary. Neat and clear writing, generally correct, the margins almost clean. The daṇḍas are given in red ink up to fol. 140, as also the final colophon. The stanzas and adhyāyas are not numbered, and the colophons give names of sub-parvans and episodes, but not regularly; a list of these is given at the end in red and black ink.

D₁

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Folios 176, with 14 lines to a page; size $13\frac{1}{4}'' \times 6\frac{2}{3}''$. Devanāgarī characters, the name of the copyist being Kāśmīriya Sadānanda; dated V. Saṃvat 1828 (= ca. A.D. 1772). Grey Indian paper.

The writing is large, clear and fairly correct, with clean margins; the daṇḍas as well as colophons and references are in red ink. The stanzas and adhyāyas are not numbered, but the names of sub-parvans are generally given, of which a list is also found after the final colophon. The MS. is copied apparently from a late Śāradā exemplar, and agrees very often with Ś₁.

D₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1227. Folios 201, with 12 lines to a page; size $14\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters. Dated V. Saṃvat 1662 (= ca. A.D. 1606). Paper.

This MS. contains perhaps the largest number of marginal insertions, *secunda manu*. — *Collated at Tanjore.*

D₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1104. Folios 251, with 10 lines to a page; size $13\frac{1}{2}'' \times 6''$. Devanāgarī characters; the scribe's name Raghunātha. Dated V. Saṃvat 1668 (= ca. A.D. 1612). Paper. — *Collated at Tanjore.*

D₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1156. Folios 223, with 9 lines to a page; size $14'' \times 5\frac{1}{2}''$. Devanāgarī characters. Paper. — *Collated at Tanjore.*

In all these Tanjore MSS. there are corrections and sometimes insertions by a later hand and in different ink. These also occur in T₂, G₁ and G₂, described below, which were also collated at Tanjore.

D₆

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 185 of 1891-95. Folios 115, with 12 lines to a page; size 12" × 5 $\frac{1}{4}$ ". Devanāgarī characters. Dated at Benares V. Saṃvat 1656 (= ca. A.D. 1600), the copyist's name being Keśava of Vidarbha, son of Bhaṭṭa Nṛsiṃha. Indian paper.

The MS. is incomplete, breaking off and ending with 5. 103. 22 on fol. 114, but there is an additional folio (115), originally numbered 202, which contains the text corresponding to B. 5. 196. 26^{cd}-35, the first few stanzas of which are part of a N insertion. The first three folios, which contain the text up to 5. 4. 8^b, appear to be written by a different hand on a different kind of paper. Marginal corrections are few, but there are occasional erasures in the text with yellow pigment. Clearly written and fairly correct. The names of sub-parvans and upākhyānas are given, but not regularly. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are.

D_a

Baroda, Oriental Institute Library, No. 156. Folios 236, with about 12 lines to a page; size 12 $\frac{1}{2}$ " × 5 $\frac{1}{2}$ ". Devanāgarī characters. Dated V. Saṃvat 1760 (= ca. A.D. 1704). Indian paper.

Clearly and fairly correctly written. The margins are almost clean. The adhyāyas are numbered, but not the stanzas; the colophons generally mention the names of the sub-parvans and rarely the names of adhyāyas or episodes. There is, however, a short enumeration of the sub-parvans and upākhyānas at the end. The copyist's name is lost through the loss of a part of the right margin of the last folio, but his father's name is given as Vaidya Giridhara, and the MS. is said to have been written for Deveśvara, son of Jivājī.

D₁

Madras, Adyar Library, No. 34 L 58. Folios 340, with about 11 lines to a page; size 11 $\frac{3}{4}$ " × 6 $\frac{1}{2}$ ". Devanāgarī characters. Dated V. Saṃ. 1837, Śaka 1703 (= ca. A.D. 1781). Indian paper.

This MS. was written by Viṣṇudatta of Rājanyapura in V. Saṃvat 1837 and Śaka 1703 (= ca. A.D. 1781) for Śāhā Puraṣottama of Dihena. The writing is clear and fairly correct; only a few corrections and additions are noted, generally on the upper margin, but these become rare after fol. 210. The stanzas are not numbered, but the adhyāyas are (sometimes *see. m.*) up to fol. 253, after which space is generally left blank for putting in the numbers. The names of sub-parvans, upākhyānas and sometimes of adhyāyas are generally given, a list of which is furnished after the final colophon.

D₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 565 of 1882-83. Folios 231, with about 15 or 16 lines to a page; size 15 $\frac{3}{4}$ " × 6". Devanāgarī characters. Dated (probably Śaka) 1616 (= ca. A.D. 1694). Indian paper.

This MS., along with No. 566 of the same collection, contains the whole of the Mbh. with the exception of the Śānti, the present bundle containing the first six parvans. It has been described for the Ādi in Prolegomena, p. xii (K₁). The first few folios of the Udyoga contains a commentary, which agrees in many places with that of Sarvajña-Nārāyaṇa, but afterwards some glosses are sporadically given, which are, however, dropped towards the latter part. The writing is neither neat nor careful; the marginal corrections are very few. The copyist's name is Gaṇeśa, son of Trimbaka; in a subsequent parvan (Śalya) the name of his grandfather is given as Raghunātha. The stanzas are numbered but not the adhyāyas. The names of adhyāyas and sub-parvans are sometimes given, and a long list of these is found at the end after the colophon along with the phalaśruti. A Southern trait appears in the writing of ४ for ३. At the end of the Āśvamedhika the date of copying is given as Śaka 1616 (= ca. A.D. 1694) and Bhāvasamvatsara of the Southern cycle. The date at the end of the Udyoga may be read as Śaka 116 or 1016, but as Bhāvasamvatsara is also given it should be taken as Śaka 1616. At the end of the Śalya the date is Śaka 1619 and Īśvarasamvatsara.

D₉

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 488 of Viśrāmbāg I. Folios 150 (numbered separately as 1-68 and 1-82), with 11 to 13 lines to a page; size 12¼" × 5". Devanāgarī characters. Modern paper.

This incomplete and fragmentary MS., which breaks off at 5. 149. 10^b, is clearly but carelessly written, and there is hardly any marginal correction. Fol. 38 in the first part, containing the text from 5. 33. 58^b to 5. 33. 72^c, appears to be written by a different hand. There is a fairly long lacuna from 5. 50 59^a to 5. 60. 12, as well as other short gaps. The stanzas and adhyāyas are not numbered. The names of sub-parvans and upākhyānas appear at the beginning, but towards the end they are sporadic.

D₁₀

Madras, Adyar Library, No. 34 M 3. Folios 214, with 8 to 14 lines to a page; size 12" × 5". Devanāgarī characters. Dated Śaka 1688 (= ca. A.D. 1766). Indian paper.

This is a composite MS., a part of which is old, the rest being supplemented at a later time. The date is contained in the more modern part. It appears to have belonged to one Govinda Daśaputra, who writes after the final colophon (fol. 214): किञ्चिज्जीर्णमेव पूर्वोत्तरभागभ्यां पूर्यर्थं लिखितं. Accordingly, we find fols. 1-59 and 138-214 copied by the same hand, apparently of Govinda Daśaputra, in a comparatively modern script, while fols. 60-137 are written by a different hand in a much older script, which contains quite frequent prṣṭhamātrās. The lines on each page of the older portion are generally 12, but for the other portion the lines vary from 8 to 14. The pagination of the folios, however, is continuous. The marginal corrections are few in the supplementary folios, but in the older portion the corrections are decidedly very frequent, both in the margin and in the body of the text, in the latter case made carefully by writing over or scoring out with yellow pigment. Folios 1-59 contain adhy. 1-47, ending with st. 13, where the copyist writes on the lower margin: गतानि पत्राणि पूरितानि. Folios 138-214 contain the text from 5. 113. 12^{aa} to the end. The older folios 60-137 contain the text from 5. 47. 14 to 5. 113. 12^{ab}. The colophons in both the portions generally give the name of sub-parvans

etc., which, as well as the references, are smeared over with red pigment; but throughout neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered.

T₁

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 155. Folios 66 (numbered 244–308, with a supplementary folio), with 14 lines to a page; size 25" × 2". Telugu characters. Palm leaf.

This MS., copied by Dūpaguṇṭa Śaṅkarappā, contains the first five parvans of the Mbh., and is described as T₁ of the Virāṭa, Introduction, p. viii. Portions of some folios of the Udyoga are broken and lost. Carefully written; no marginal corrections. The sub-parvan names are given, but the names of adhyāyas, which are numbered, are missing. The stanzas are not numbered, but lines on each page are numbered serially on the margin.

T₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11826. Folios 394, with 5 lines to a page; size 15" × 13 $\frac{3}{4}$ ". Telugu characters. Palm leaf.

The MS. is old in appearance. — *Collated at Tanjore.*

G₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11841. Folios 244, with 8 lines to a page; size 19" × 13 $\frac{3}{4}$ ". Grantha characters. Palm leaf.

Very old and delapidated in appearance. — *Collated at Tanjore.*

G₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11854. Folios 267, with 7 or 8 lines to a page; size 16" × 13 $\frac{3}{4}$ ". Grantha characters. Palm leaf.

The MS. is old in appearance. — *Collated at Tanjore.*

☞ For some characteristics of Tanjore MSS., see the note on D₄, above.

G₃

Pudukottah, State Library, No. 260. Size 14 $\frac{1}{2}$ " × 14 $\frac{4}{5}$ ". Grantha characters. Palm leaf.

This MS. contains in 270 folios (with 15 to 18 lines to a page) the Udyoga, Bhīṣma and Droṇa parvans. The portion for the Udyoga is incomplete; first seven adhyāyas, with st. 1–23 of adhy. 8, are missing. The adhyāyas are numbered, but not the stanzas. The sub-parvan and adhyāya names are sometimes given.

G₄

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, No. 157. Folios 64 (numbered 329–392), with 16 to 21 lines to a page; size 19 $\frac{1}{4}$ " × 2". Grantha characters. Palm leaf.

This MS. contains the first five parvans of the Mbh., but is incomplete for Udyoga, ending with 5. 154. 23^b. The edges are sometimes broken, and holes for strings widened by constant use, causing loss of text. Missing and damaged in adhy. 34. The adhyāyas are numbered but not the stanzas. The adhyāya names are sometimes given, but not the sub-parvan names. No marginal corrections.

G₅

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 76, purchased from Mr. Aīyengar of Mysore. Folios 144, with 12 or 13 lines to a page; size $16\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$. Grantha characters. Palm leaf.

The MS. contains the Udyoga and Bhīṣma parvans in 260 folios. Well preserved but modern in script and appearance. No marginal corrections. The adhyāyas are numbered but the stanzas are not. The sub-parvan names and sometimes the adhyāya names are given.

M₁

Cochin, State Library, No. 22. Folios 201, with 10 to 12 lines to a page; size $14'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm leaf.

The MS. contains a large number of interlinear variants.

M₂

Cochin, Pāliyam MSS. Library, No. 928. Folios 162, with 11 or 12 lines to a page; size $17\frac{1}{2}'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm leaf. With illustrated wooden covers having painted floral designs.

The MS. contains in 299 folios the Udyoga and Bhīṣma parvans. Clearly and fairly correctly written, with no marginal corrections. The stanzas are not numbered but the adhyāyas are. The adhyāya names are found but not sub-parvan names. The MS. is in good preservation and appears to be modern. There is a date at the end of the Bhīṣma-parvan in Kollam era 1028 (= ca. A.D. 1853).

M₃

Malabar, Poomulli Mana Library, No. VII 301. Folios 175, with 9 lines to a page. Malayālam characters. Palm leaf.

M₄

MS. from the Ponnokkoṭṭu Mana Library, Alwaye, Travancore. Folios 210, with 8 lines to a page. Malayālam characters. Palm leaf.

M₅

MS. from the private library of Killimaṅgalam Nambudiripāḍ, Cochin. Folios 157, with 9 lines to a page; size $21'' \times 2''$. Malayālam characters. Palm leaf.

Besides these thirty-seven MSS., the following eleven were also examined:

- 1 Dacca, University Library, No. 938.
- 2 Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at BORI), No. 197 of Viśrāmbāg II.
- 3 Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at BORI), No. 489 of Viśrāmbāg I.
- 4 Baroda, Oriental Institute Library, No. 11374.
- 5 Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1250.
- 6 Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1297.
- 7 Pudukottah State Collection, Devanāgarī MS. (without number).
- 8 Poona, BORI, Mahābhārata Collection, No. 58.
- 9 Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, a Grantha MS. (without number).
- 10 A Grantha MS. belonging to Mr. Sampatkumaram.

11 Poona, Bhārat Itihās Samśodhak Maṇḍal Library, a minuscular Mbh. scroll, containing the text of the entire epic.

With the exception of Nos. 10 and 11, which were partially collated, the variants of these MSS. had been fully recorded on the collation sheets; but the MSS. were not utilized, at the final stage, and their collated readings are not given in our critical apparatus, as they are of no special value for critical purposes. — No. 1 is a birch-bark Bengali MS., probably of the 17th century, which would have been useful if it had been complete and less damaged; it contains, however, about 100 disarranged folios, some of which are in comparatively modern Bengali script, but its readings do not very materially differ from those of other B MSS. — No. 2 is a fairly correct Devanāgarī paper MS., dated V. Saṃvat 1806 (= ca. A.D. 1750); but it was discarded because it was fragmentary and would have merely burdened the critical apparatus without bringing a corresponding advantage. — No. 3 is also a Devanāgarī paper MS., dated V. Saṃvat 1820 (= ca. A.D. 1764), which contains Nilakaṇṭha's commentary, but it is a very corrupt and incorrect exemplar. — No. 4 is a moderately good and neatly written Devanāgarī paper MS., dated V. Saṃvat 1804 (= ca. A.D. 1748), prepared for Mahārāja Dalelasimha by the copyist Vāṇijya-Kṛpārāma; but since it hardly differed from other Devanāgarī MSS. already collated, it could not be of much independent value. — Nos. 5 and 6 are merely copies of Grantha MSS. in Devanāgarī, No. 6 being, in addition, a composite paper MS. written by more than one hand. — No. 7 is a typical Devanāgarī misch-codex which, being copied probably in the South, contains such a large number of Southern passages that it may be regarded almost as a Southern MS. — No. 8 is a modern Telugu palm-leaf MS., dated Śaka 1792 (= ca. A.D. 1870), which was of not much use as an independent MS. — No. 9 was in the same way found redundant as a Grantha MS., while No. 10, being a modern and incomplete palm-leaf MS. containing only the first 49 adhyāyas and 12 stanzas of adhy. 50, was not utilized after trial collations of adhy. 9, 19, 27 and 49. — No. 11 is a curious MS. which deserves detailed description. It consists of one continuous scroll, the length of which is 186' and breadth 5½", written on very thin, glossy, superior hand-made Indian paper of the 18th century, and illustrated. It comes from the famous Sardar family of Vinchur, near Nasik. The script is Devanāgarī, though in places Śāradā characters appear; the adhy. endings and some lines are in red ink. Being minuscular, it is very difficult to read with the naked eye. At the end there appears the following short inscription in a different hand, ink and pen, and not in minuscular form: संवत् १८२७ चैत्र शुक्ल पंचम्यां मया पंडित काश्मीरे उपमन्युगोत्रजयरामेण ॥ चके ॥ महाभारतपुस्तकं जत्र लिखितं ॥ शुभम् ॥ As it was evidently a modern Devanāgarī MS. of Kashmirian origin, a trial collation was made of the Sanatsujāta sub-parvan. It was found that the collations agreed very closely with those of our MS. D₁, which was also apparently copied in Devanāgarī from a Śāradā exemplar (see above). As such, it did not possess much independent value; and as it was difficult to read, it was thought necessary neither to include its readings in our critical apparatus nor continue the collation of the other parts of the Udyoga.

TESTIMONIA

Commentaries

Of the commentaries¹ available for the Udyoga, six have been published from the Gujarati Printing Press, Bombay, in 1920, by Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre. The one by Vimalabodha, entitled *Durghatārtha-prakāśinī*, is too meagre and deals occasionally only with what it considers to be *durghaṭa*; while another, the *Lakṣābharṇa* of Vādirāja, does not represent the best South Indian version and comments generally on the T G version. Their variants, therefore, have not been examined and included in our critical apparatus. The remaining four, those of Arjunamiśra (Ca), Sarvajña-Nārāyaṇa (Cs), Śaṅkara [only on the *Sanatsujāta*] (Cś), and Nilakaṇṭha (Cn), have been fully utilized. Besides these, the commentary of Devabodha (Cd), available only in manuscript, has also been included.

The Commentary of Devabodha

Of the commentaries mentioned above, that of Devabodha is *undoubtedly the earliest and deserves the foremost consideration*. It is in the nature of brief running glosses on difficult words and phrases; but the commentator's testimony, in striking agreement with that of Śi K, has been of considerable value in the constitution of the critical text. It is to be regretted, however, that the only available manuscript of this commentary² for the Udyoga, an old and much damaged Devanāgarī palm-leaf copy belonging to the Royal Asiatic Society of Bengal,³ is fragmentary and incomplete. As the MS. presents the commentary unaccompanied by the epic text actually commented upon, the variants regarding stray words and phrases only, and not with regard to longer passages or the entire text, could be found and collated. It is partly for this reason and partly because the MS. is fragmentary, no inference would be safe regarding uncommented passages or omissions by Devabodha. But it should be noted that throughout the *Sanatsujāta* (adhy. 42-45), Devabodha has no comment on the passages which are included

¹ On the general characteristics of some of these commentaries, see *Prolegomena to the Ādi*, pp. LXIII-LXX; on their relative chronology and provenance, see Sukthankar, *ABORI*, 17 (1936), pp. 185-202.

² In some catalogues of MSS., commentaries are wrongly entered under the name of Devabodha, e. g., Weber's *Berlin Catalogue I*, No. 394, p. 105, wrongly for Sarvajña-Nārāyaṇa's comm. Similarly a MS. from Baroda Oriental Institute Library, alleged to be the comm. of Devabodha, turned out on examination to be a mixed comm. containing excerpts from that of Sarvajña-Nārāyaṇa.

³ No. 3399/4814, noticed in Haraprasad Shastri's *Descriptive Catalogue*, v, *Purāṇa*, pp. 151-52. It contains fol. 3-119, with five lines to a page,

size 11½" × 1¾", in clear bold Devanāgarī writing in ink, using frequent *prathamātrās*; but the leaves have become extremely frayed on the margins, worm-eaten and brittle. The following folios are *missing*: 14, 39, 53-54 (which however are replaced by a folio without number), 62-63, 81, 84, 86, 98, 100-109, and 111. There are several extra folios containing other matters. Shastri's account of the MS. is not correct in all its details. Some intermediate folios being misplaced and wrongly numbered over again as 113-118, the total number of existing folios would be actually increased by 6. — MS. No. 3398/5755 in Shastri's catalogue is ascribed to Devabodha in its final colophon, but it is really Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary.

by the T G version and the Vulgate, but which are omitted by Śrī K in agreement with B and M. Devabodha, however, accepts the additional repetitious adhyāya (App. I, No. 2), which is inserted by almost all MSS. (including Śrī and some K) after our adhy. 44, with the remark: शोकादीन्स्त्वाधरणरूपदीनुक्तानपि पुनर्ब्रूते तस्वस्पावधारणनिरोधयोरादरातिशयविधानाय¹. On the other hand, Devabodha knows nothing about the Southern transpositions of adhy. 58 and 64. Regarding additional passages, again, Devabodha notices the peculiarly Northern insertion occurring after 5. 62. 5 (App. I, No. 3), from which excerpts are also found in the Javanese version; but he offers no comment on the fairly long Vulgate addition (App. I, No. 9) of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157. Nor is the Southern passage 168*, which percolates through D into K, noticed by Devabodha. It is also noteworthy that Devabodha is unique in his agreement with Śrī in designating the Karna-Kṛṣṇa episode (adhy. 138-41 only) as Karpāpaniṣad. As there are no specific Śrī K additions of any conspicuously *long* passages, nothing can be said on this point with reference to Devabodha's commentary. Its affinity, however, to the Śrī K version (as against B, D and S) is borne out by a fairly large number of agreements of characteristic readings, which need not be detailed here, but which have undoubtedly enabled it to preserve a considerable number of original readings; e. g., 5. 2. 8^a कौव्यान्; 25. 9^b निनीय; 26. 8^c गामस्थं; 34. 78^d अपाचीनानि; 37. 25^e उद्धृतमक्तः; 38. 39^b प्रथमोत्पत्तिपु; 49. 1^a प्रत्यर्थन; 56. 48^d कवचहृदे; 70. 70^e गोपादे; 93. 16^a निष्कलं; 131. 37^a किमयकानां; 141. 45^d वीरक्षय²; 142. 27^d उपाध्ययन; etc. There are, however, a few disagreements with K, but the readings of Devabodha are supported independently by S: e. g., 8. 6^a आनर्च; 22. 35^b परेत्य; 151. 19^c निष्टनन्; 165. 13^e गुणनिर्देशादपरायं, etc. The individual readings of the commentary are extremely few, thus in 5. 22. 28^b its reading अपार्थिवः is not found in any of our MSS. The only instance of an apparent misreading and tortuous interpretation is found in 5. 25. 7^d यत्र यमोजयः, which is explained as यमो बन्धनमजयः परस्माभिभवः; but the reading is found only in K1!

The Commentary of Arjunamiśra

As the printed text of Arjunamiśra's commentary was presumably prepared from Devanāgarī MSS., its genuineness² had to be verified before it could be utilized. Portions of it were, therefore, compared with two Bengali MSS.³ belonging respectively to the Calcutta Sanskrit College (No. 311)⁴ and the Royal Asiatic Society of Bengal (No. 3373/4035 B)⁵; and it was found that the printed text, though not critically edited, may be taken as reliable on the whole. The commentary, however, is unaccompanied by the epic text in both these cases. It is difficult, therefore to say from the mere pratikas of his brief glosses what particular version Arjunamiśra follows. As a Bengali⁶, he should

¹ Arjunamiśra substantially copies this remark.

² On the contaminated character of the Devanāgarī MSS. of Arjunamiśra's commentary, see Prolegomena, p. LXIV.

³ Arjunamiśra MSS. are by no means easily available even in Bengal. — A few folios of an Udyogaparva-vyākhyā supposed to be by Arjunamiśra exist in the Dacca University Library (No. 989). On examination they were found to

contain fragmentary glosses by some other unknown commentator.

⁴ Noticed in the *Descriptive Catalogue* by Siva Chandra Gu and Hrishikesh Sastri, iii, p. 191.

⁵ Noticed by Haraprasad Shastri, *op. cit.*, v, Purāṇa, pp. 139-40.

⁶ Cf. Jogendra Chandra Ghosh, *Ind. Culture*, vol. 1, pp. 706-710; vol. 2, pp. 585-589; and P. K. Gode, *ibid.* vol. 2, pp. 141-146. [V. S. S.]

represent the Bengali version, but his great admiration for Devabodha often makes his commentary a direct copy or amplified paraphrase of that of his predecessor, while his many divergences from specific Bengali readings often raise the suspicion that he consulted other sources as well.¹ In the following cases, for instance (and these cases are not exhaustive), Arjunamiśra adopts the readings of Devabodha and throws overboard those of B and the Vulgate: 5. 2. 8^a Ca.d कौश्यान् (B D कौया); 22. 35^b Ca.d चमूं परेत्य (B and Vulgate चमूनिवेशं); 26. 8^b सामर्थ्यं (B D सामर्थ्यं, which is noticed as a pāthāntara by Arj. and characterized as असम्यक्!); 34. 30^b Ca.d परिसर्पतः (B and Vulg. °जडयः); 34. 55^a Ca.d देशरूपेण (B and Vulg. द्वेष° or द्वेष्य°); 34. 65^b Ca.d मतिश्चयान् (B and Vulg. मनोमयान, which is noticed as a pāthāntara by Arj. and characterized as असम्यक्!); 34. 78^a Ca.d अमाचीनानि (B and Vulg. अवा° or अवा°, noticed as pāthāntara); 35. 8^a Ca.d आस्र्य (B and Vulg. आवां, which is noticed as a pāthāntara and characterized as असम्यक्!); 36. 25^a Ca.d अविवाहैः (B and some D कुविवाहैः); 37. 28^c Ca.d उद्धृतभक्तः (B and Vulg. उद्धृतभूमिः); 37. 33^c Ca.d निष्कृष्टरागं (B and Vulg. विसृष्ट°); 38. 39^b Ca.d प्रथमोत्पत्तिषु (B D प्रमत्तो°); 38. 40^c Ca.d देशाः (B and Vulg. राजन्); 39. 43^a Ca.d मङ्गलालभनं (B °लम्भनं); 40. 3^a Ca.d अचूतं च समुत्कर्षे (B D अचूते च समुत्कर्षः); 40. 8^a Ca.d च रथः (B and Vulg. रज्जं); 40. 12^b Ca.d धातुः (B and Vulg. हेतुः, noticed as a variant); 40. 19^b Ca.d सत्योदका (B and Vulg. सत्योदया); 40. 19^a Ca. अमोमः (B and Vulg. अत्योमः; Cd missing!); 42. 6^b Ca.d आत्मावसन्नमृतं (B आत्मावसन्नममृतं); 42. 25^a Ca.d अनादानान् (B अनादाता); 42. 26^b Ca.d देवेषु (B वेदेषु); 42. 29^c Ca.d अवर्मेविदुषः (B °निपुणाः); 43. 5^d Ca. d संयताः (B and Vulg. तिष्ठतां); 44. 3^c Ca.d आर्ये काले (B and Vulg. कार्यकाले); 45. 9^b Ca.d अभिपद्य (B and Vulg. अभिपद्य); 45. 12^{ab} Ca.d विद्यस्तं वा (B and Vulg. विद्यान्तत्तन्); 47. 85^a Ca.d नियन् (BD निघनं); 47. 89^b Ca.d पुरुषस्य स्वकर्म (B and Vulg. सुकृतं निष्कलं वा); 49. 1^d Ca.d प्रीत्यर्थेन (B and Vulg. प्रीत्यर्थे नः); 54. 32^a Ca.d दुःखोचितः (B and Vulg. दुःखोपितः); 56. 48^d Ca.d कवचहृदे (B and Vulg. शस्त्रसंकुले); 68. 4^c Ca.d °तत्त्वलयान् (B and Vulg. °तत्त्वमयान्); 71. 10^c Ca.s कौपीनं (B कौन्तेय); 73. 6^a Ca.d अग्निवर्णेन (B and Vulg. अग्निवनेन); 75. 10^c Ca.d अनवरोधः (BD अनुप°); 75. 14^a Ca.d प्रणीतरस्मिः (B and Vulg. प्रहीण°); 88. 20^b Ca.d वष्टि (B and Vulg. घने); 90. 24^d Ca.d सुसंहिताः (B and Vulg. °हताः, or °हताः); 103. 3^b Ca. प्रतिनये (B and Vulg. change the pāda); 107. 15^c Ca. धानिष्ठां (B and Vulg. वासिष्ठी etc.); 112. 1^d Ca. बोधिनं (B and Vulg. बोधिनं or व्रधिनं); 134. 20^c Ca. घृष्टवन्नं (Cd धार्ष्ट्यं; B and Vulg. घृतिमन्तं); 141. 22^c Ca.d एका सृक् (B and Vulg. शिवा च), etc. Such a large number of instances cannot be regarded as accidental.

There is a considerable number of cases also of readings which are given by Arjunamiśra, in agreement with Devabodha (and occasionally with Sarvajña-Nārāyaṇa also), but which are not found in *any* of our MSS.: 5. 22. 28^b अपार्षिवः; 38. 4^c वेदविकायकः; 38. 27^b ब्राह्मणादिषु; 90. 22^c क्षेमः; 94. 22^b अत्यगृह्यत; 100. 15^c परिचारः; 101. 7^d पताकाभोग°; 103. 25^b प्रचेताः; 113. 11^d अपचायिनी; 168. 2^b यवीयसः; etc.

That Arjunamiśra was aware of sources other than B and exercised his discrimination is also clear from the fact that he notices pāthāntaras and sometimes criticizes them as *asamyak* (5. 26. 8^b; 33. 59^c; 34. 13^c, 55^a, 65^b; 35. 8^a; 36. 13^a), or *prāyaśah pāthah* (5. 35. 22^a, 23^d; 40. 12^a; 70. 19^d), or *apapāthah* (5. 62. 23^b), or *arvācīnah pāthah* (5. 1.

¹ This happens perhaps more extensively in the commentary on the Udyoga than in that on Ādi. This fact, as well as the meagreness of material at his disposal, did not apparently allow the editor

of the Ādi to take proper notice of the point, although he fully recognizes the extensive plagiarism of Arjunamiśra from Devabodha's commentary.

3^b, but the reading in question *āvis'atām* is given only by three B MSS!)¹. It would seem, therefore, that in the case of the Udyoga he commented upon an eclectic text; and, to judge from his pratikas, his commentary cannot be taken as a true representative of the Bengali version. It is, however, a Northern text, originating in Bengal; and no direct Southern influence is traceable in it.

The Commentary of Sarvajña-Nārāyaṇa

The exact provenance of this commentary is not known, but Sarvajña-Nārāyaṇa was undoubtedly a Northerner²; and his commentary shows the direct influence of Devabodha, even if not to the same extent as does that of Arjunamiśra. The commentary is generally found accompanied by the epic text in the same MS.; but, strangely enough, the text does not always represent the readings of the commentary. Throughout the Sanatsujāta, for instance, the Ds MSS. show remarkably prominent Southern influence, liberally incorporating, as it does, T G passages; but this is not the sense of the commentary, which omits all notice of such passages! This curious discrepancy undoubtedly confirms the caution³ that the epic text accompanying a commentary in the MS. need not always be the text actually commented upon. The insertion of T G passages by Ds MSS. in the Sanatsujāta is perhaps due to the direct influence of the authoritative Śāṅkarabhāṣya on this sub-parvan; but the Ds MSS. sometimes go further than the Vulgate in this respect, as well as in the matter of omission and transposition of stanzas. They insert, for instance, 257*, 262*, 279*, 283*, 292*, and 299*, which are not accepted even by Dn. Outside the Sanatsujāta, however, there are only a few passages in which Southern influence is traceable: e. g. 455*, which is accepted by the highly conflated K₄ and four D MSS., but not by Dn; and 546*, which is an entire N insertion omitted by Ds; as well as the following S passages in which Ds appears with the Vulgate (Dn): 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 435*. On the other hand, there is a considerable number of Southern passages which are accepted by some N MSS. (in most cases including Dn), but which are omitted by Ds: 46*, 168*, 317*, 391*, 406*, 431*, 441*, 442*, 449*, 465*, 495*, 496*, 529*, 541*. All these are short and textually unimportant passages, and Sarvajña does not notice them in his commentary, although no positive inference can be confidently drawn from his negative attitude. The Ds MSS. are generally of the same type as the Dn, and purely Ds passages are extremely rare. We have only one or two individual Ds insertions, e. g. 517*, 565*; and there are a few other inserted passages which Ds share with only one or two other D MSS.: 157*, 273*, 514*. In some cases, however, the Ds MSS. are happily free from Vulgate insertions, e. g. 240*, 245*, 320*, 342*, 359*, etc.; but these cases are not numerous. It appears, therefore, that the Ds

¹ It is curious that Ca notices 182*, a stanza omitted in all our MSS., but found in Calcutta, Bombay and Kumbhakonam editions! — We may note here also that nearly all N MSS. (except 3 B MSS.) read उद्य-मेघस्वनः in 5. 89. 16°, but all Northern commentaries (Ca, d.s) read (with S MSS.) ओद्यमेघस्वनः (cf. 5. 138. 3°)!

² Nil. commenting on 5. 71. 22° remarks: प्रत्यन्दनेति पाठे मध्यमक्षिप्येति प्राञ्चः. This reading and interpretation are given substantially by Sarvajña-Nārāyaṇa. But this indirect reference need not be taken as a conclusive testimony of Sarvajña's provenance.

³ Prolegomena, p. LXIV.

MSS. are closely allied to the Vulgate; but, barring Sanatsujāta, the version is slightly superior in its freedom from some late accretions which encumber the Vulgate.

The impression given by Sarvajña-Nārāyaṇa's commentary is somewhat different. He does not, as we have noted above, notice the Southern passages which have found their way into the Vulgate version of the Sanatsujāta and into 10s MSS., as well as elsewhere. Along with the other Northern commentators and the majority of our MSS., he accepts, without any remark, the additional adhyāya (App. I, No. 2) repetitiously inserted after our adhy. 44; but he knows nothing of the Southern transposition of adhy. 58 and 64. He accepts the peculiarly Northern insertion occurring after 5. 62. 5 (App. I, No. 3); but he does not, like Devabodha, comment upon the long Vulgate addition (App. I, No. 9) of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157. Following Devabodha, again, he gives throughout a mass of readings which are certainly superior to those of the Vulgate. He betrays no predilection to Southern influence, as do the 10s MSS. All this makes it clear that he belonged to the North; but if we leave aside his agreements with Devabodha, which may or may not be original, his version, even if it is slightly superior to the Vulgate, is generally of the same type; and this makes it difficult to determine his provenance and to assign, even tentatively, any definite version to him.

The Commentary of Śaṅkara (on the Sanatsujāta)

As this commentary gives the pratika of practically every word of the text commented upon, it is easier to fix the version which it follows. We are, however, concerned here, not with the literary or philosophical merit of the commentary, however important or authoritative it may be from this point of view, but with its importance for text-critical purposes. It will be seen from our general note on the textual reconstruction of the Sanatsujāta, added in our footnotes to adhy. 42 (p. 192), that, from very clear manuscript evidence, we were not justified in accepting the text of Śaṅkara for this sub-parvan. The Ācārya, as a Southerner, naturally follows the Southern recension; but even here it cannot be said that, in overlooking the Malayālam version, he has accepted the best Southern tradition. This is not a disparagement, for the business of the commentator was obviously not that of a text-critic. In the usual manner of commentators Śaṅkara is, of course, eclectic; but, presumably, he took the text which was available to him, and did not think it necessary to concern himself with the various versions and recensions in order to establish the original readings in every case. He has accepted generally the Southern recension in its T G version, as he probably found it in his MS. or group of MSS.; and it was not necessary for him to go beyond it. And, his text consequently does not take us beyond the version which he utilized. If he is identical with the great Śaṅkara, his text is undoubtedly older than the oldest of the extant Mahābhārata MSS., but this does not necessarily prove its *absolute* authenticity; for, his testimony affects only the authenticity of the particular recension or version used by him, and nothing more. With regard to the T G version of this sub-parvan, again, relied upon by Śaṅkara, it should be noted that when we actually consider the different groups of MSS. comprised in this version, we find that they do not present a uniform or consistent text-tradition. It is partly for this reason and partly because Śaṅkara, like most commentators, is eclectic, it is difficult to fix his text down to any particular MS.

or group of MSS. of this particular version. Nor does the T G version, as a whole, agree with the other and more systematic Southern version, namely, the Malayālam. On the other hand, the authority of the T G version or of Śaṅkara's text has not been accepted, except by a small group of Devanāgarī MSS. (especially Dn Ds D₈₋₁₀); while the three great Northern commentators of the Mahābhārata, Devabodha, Arjunamiśra and Sarvajña-Nārāyaṇa, present a sharply divergent text. This latter text is authenticated generally by the independent agreement of the Northern Śāradā (Kāśmīrī) and Bengali versions with the Southern Malayālam. As this agreement, supported by intrinsic probability, affords a broad and sound basis, it has been accepted generally for our critical reconstruction, as against T G (with Śaṅkara) and the Vulgate (with Nilakaṇṭha), both of which groups clearly embody a secondary, and therefore inferior, tradition, the Vulgate being, in addition, an admittedly made-up and composite text of an inclusive character.

The Commentary of Nilakaṇṭha

With regard to this popular, but not equally valuable, commentary which has been often printed, there is very little to add to what has been said in the Prolegomena to the Ādi, pp. LXV-LXVIII. Nilakaṇṭha's comparatively modern text (here called the Vulgate) represents a sub-version of D, but it is a "misch-codex" of a much conflated and inclusive type,¹ the critical value of which has been much exaggerated by some writers in modern times. The disastrous effect of his uncritical conflation is best seen in his text of the Sanatsujāta, on which see our note added on p. 192. It has resulted not only in an almost hopeless textual confusion by the clumsy blend of passages from divergent versions with an entire disregard of sequence and sense, but it also bears testimony to his indiscriminate use of Southern MSS. The total number of such inserted T G passages in the Vulgate text of this sub-parvan of four chapters is 31 (243*-248*, 251*-255*, 259*, 262*-264*, 266*, 269*-271*, 275*-278*, 280*, 281*, 285*, 287*, 289*-291*, 300*), some of the passages running up to even 12 to 20 lines! It is possible to explain this incorporation of disjointed Southern units as due to the influence of Śaṅkara's commentary, as Nil. himself makes an admission to that effect; but instances of the inclusion of Southern passages are not rare even outside the Sanatsujāta, e. g., 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 317*, 391*, 431*, 435*, 442*, 449*, 495*, 496*, 529*, 541*. Such T G passages found in the Vulgate are: 152*, 165*, 208*, 222*, 409*. There can be no doubt that Nilakaṇṭha utilized manuscripts from various sources; he mentions specifically the Bengali version (सञ्जलेति गौडपाठः on 5. 152. 6) and criticizes some readings as *arvācīna* or *ādhanika*:

5. 33. 81 पाञ्चभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठ उपेक्ष्यः.
 47. 33 सहोत्तर इत्याधुनिकाः पठन्ति.
 57. 5 शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिकः पाठः.
 88. 61 धूर्तैरिवेत्यपपाठः.
 132. 30 पाठान्तरं तु मूढजनकल्पितं नादरणीयम्.

¹ A list of some of the Vulgate insertions in our text will be found below, under "K" version. The total number of such passages of varying

length (the longest being one of 108 lines!) is nearly 150!

Another good example of Vulgate insertion and confused sequence of stanzas will be found in adhy. 157, on which see our note added on p. 556.

Nilakanṭha's preference of a smooth and eclectic text leads him not only to indiscriminate incorporation and athetization, but also to the avoidance of the *lectio difficilior* or grammatical irregularities with a view to simplification and normalization. In this way authentic archaisms are complacently obliterated, but unskilful conflation has often led to fresh confusion and obscurity. The instances are too numerous to be cited here,¹ as the process of regularization occurs throughout the text; but we shall note here some curious instances in which such uncritical eclecticism leads the commentator to a misunderstanding of the text or to the acceptance of obvious mislections which he is compelled to explain in a fanciful and tortuous fashion:

5. 24. 3^a वर्ततेऽसौ न धर्म्यं, wrongly read as वर्तते सौनधर्म्यं, and explained as: सौनः सनावान्धियः । तद्धर्मादनपेतं सौनधर्म्यं कौर्यम्, — a curious instance of misplaced ingenuity!
5. 30. 18^c देवरथेन (for देवितव्येन), an obvious corruption which Dn shares only with three B MSS.!
5. 43. 10^d नोन सन्तः, misread as नो व्रगन्तः, and explained as त्रायसकुर्वतः!
5. 47. 33^b The curious reading (supported by B) ममन्तरे (for मर्मन्तरे), which is explained as: मृशं मन्त्रातीति ममन् । यङ्गुगन्ताङ्किप् । तन्तरप् । वलवन्तरे ममदिति निपातो वलवद्वाचको वा । संग्रामे इत्यर्थः!
5. 57. 5^c A variant reading तराभ्यावः (for तव स्यावः), which is obviously fanciful or a corruption (for it is not found in any MS.!) is explained as: तराणामश्वादीनां वेगवतो वाहनानामभ्यावः सर्वतः स्वादनं कण्डूगोगादुपद्रव इति यावत् । अव रक्षणगतिकान्तीत्यादेः स्वादनार्थाद् घञ्, which is as misconceived as irrelevant!
5. 106. 4^a यत्र वै (given even by Dn MSS.!) misread as यन्त्रवे and solemnly interpreted as: यन्त्रगार्थम् । यन्त्रयतेस्तुमर्थे तवैप्रत्ययो वैदिकस्तकारलोपश्च!
5. 139. 47^d Instead of सुत्यं (= सोमामिषवः), Nil. (supported only by B₂), reads सृत्वं and explains far-fetchedly: राजसूयसृत्वे निपातनादुपपदयोगस्त्वन्व्य आपो वा । तदभावेऽपि गृजः क्यप् दीर्घश्च!
5. 193. 32^d आमिषदन्तहोमं (a mislection for *दन्तहोमं), explained as दन्तैर्हृयन्त इति व्युत्पत्त्या, with the remark: आमिषमग्रमेयमिति पाठस्तु सूर्यकल्पितः!

We add here a selection, made at random, of effacement of solecisms of various types attempted in the Vulgate: 5. 9. 41^a अनापराधिनं (Vulg. विनापराधेन); 25. 9^a अनुशाम्य स्य (अनुशिष्याथ); 34. 42^c एते मदावलिप्तानां (मदा एतेऽव); 36. 3^a अस्मः (एते); 37. 3^a शागति (शान्ति); 38. 8^a अपकृत्वा ('कृत्य); 42. 11^c गृह्यन्तः (मुञ्चन्तः); 42. 12^b गृह्य (अनुगृह्य); 42. 29^a अधर्मविनुषः ('निपुणा); 44. 15^d सूर्यो अहाय (सूर्योऽप्यहाय); 44. 21^b दृश्यति (दृश्यते); 45. 28^b जागृमि (जाग्रति); 47. 9^a आशिष्यते (आप्नोतु); 47. 16^a प्रतियान् (अप्रतिमान्); 57. 4^a इच्छेथाः (मन्येथाः); 63. 5^d जेतुं (जेतुं); 80. 43^d उगृजन् (मुञ्चन्ती); 88. 2^a पृथा पार्थाननुस्मरन् (स्मरन्ती तनयान्वृथा); 89. 26^a द्विषमे (द्विष्टि); 107. 9^a गान्ति (सार्थान्त); 132. 32^a उष्य (हृष्य); 139. 51^a रोदन्यः (रुदन्यः); 142. 13^a पश्ये (पश्य); 142. 27^a अशृण्वन् (अशृणीव); 143. 6^a असंबुद्धा (असंबुद्ध); 145. 25^c ईतयः (ईति); 145. 36^a करणहीनिति ('हीनत्वात्); 149. 42^b गोऽऽत्मानं (स आत्मानं) and मन्यतेऽऽत्मानं (पश्यत्यात्मानं); 154. 9^d अभिषिच्यन्तु (क्रियतां); 160. 9^a ब्रधोहि (वदस्य); 170. 2^a

¹ Some examples of avoidance of *lectio difficilior* in the Vulgate will be found in instances cited

under Devabodha and Arjunamitra above, pp. XIV-XVI.

वधिष्यामि (हनिष्यामि)¹: 174. 22^d अपनयिष्यामि (नेष्यामि); 180. 26^d कुर्मि (छिनमि); 185. 6^e अभ्यहनत् (वधीन्); 187. 21^b पादाद्दृष्टाप्रतिष्ठिता (निष्ठिता); 187. 25^b ततोल्काश्रमे (तथोल्का²): etc.

Nilakanṭha MSS. sometimes add lines and stanzas which are not found in any other MSS.; e. g., 18* (D₄ marg.), 234* (a Bhāgavata-purāṇa passage), 267*, 434* (a gloss which Cn attributes to Devabodha), 443*, 561*, 562* etc.; while some of these are occasionally found in one or two MSS. of the composite D version or versions akin to it, e. g., 120^z (D₁₀), 439* (D₃), 450* (D₂), 567* (B₂), etc. The transposition of 5. 30. 17–18 after stanza 26 of the same adhy. is found in Nilakanṭha MSS. alone! The reading अयुर्यवच्च वोढव्यं in 5. 132. 33^c is given by Nilakanṭha, but as it is not found in any other MS., it is probably Nilakanṭha's own emendation. The insertion of a colophon after 5. 166. 13 is found in Nilakanṭha MSS. only!

Attention has been already drawn² to the fact that the printed editions of Nilakanṭha's text do not exactly correspond to the Nilakanṭha MSS. We have, for instance, lines and stanzas added by modern editors which are not found in the Nilakanṭha MSS., e. g., 168*, 182*, 200*, 488*, etc. Dn unaccountably omits 5. 30. 27, but the stanza is found in the printed text of the Vulgate; on the other hand, Dn inserts 522*, but it is omitted in the printed text! Sometimes the readings also of the printed text of the Vulgate are not found in the Nilakanṭha MSS., e. g., 5. 33. 72^d, Printed text मूर्खेषु (Dn मुर्खेषु); 35. 42ⁱ text कृच्छ्रेष्वापन्तु (Dn कृच्छ्रास्वापन्तु); 41. 8ⁱ text एष प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः (Dn एषात्मानं नित्यमभिमन्यमानः); 123. 14^d text विद्वज्जेयानलं हि तान् (Dn विद्वज्जेयं बलं हि तान्); 126. 8^e text व्यक्तं (Dn व्यक्तुं); 147. 32^b text गोमा (Dn गात्रः); 186. 8^a text ततो रामो हृषितो (Dn ततोऽथ रामो रुषितो); 186. 9^b text मान्यं (Dn नान्यं); etc. The colophon added by the Vulgate after our 5. 150. 7 is ignored in the printed text of the Vulgate!

The Bhārata-mañjarī of Kṣemendra

This 11th century metrical adaptation of the Mahābhārata by the industrious Kashmirian polymath Kṣemendra has been of little assistance in the Udyoga for text-critical purposes. Without changing the substance, the wordings of this abstract are entirely Kṣemendra's own. Like most Kāvya-poets he indulges in occasional amplification of descriptive matters (e. g. Kṛṣṇa's appearance in Dhṛtarāṣṭra's court, Mañjarī 5. 324–338), but the general tendency is towards condensation of speeches, passages and episodes. He draws very seldom upon his imagination for the narrative, but follows fairly faithfully the Northern recension in its general outline, as well as in its specific sequence and content. No stanza is reproduced *verbatim*, but we have stray borrowings of phrases and pādas, like यतस्तद्गण्डिवं धनुः (Mañjarī 5. 379^b: Mbh. 5. 96. 19^d), गालवं मृशदुःखितं (Mañjarī 5. 431^b: Mbh. 5. 111. 22^b), अग्निसंचयमारुहः (Mañjarī 5. 491^c: Mbh. 5. 141. 30^a), आ पृष्ठतापान् (Mañjarī 5. 502^a: Mbh. 5. 142. 30^a). Kṣemendra's special affinity to the Kaśmīrī version, however, is not perfectly clear in his rapid and brief abstract of the Udyoga. He knows nothing indeed of the Vulgate addition of the fable of the Cat and the Mice in adhy. 157 (App. 1, No. 9), nor of the Southern transposition of adhy. 58, to the contents of which he does not refer; but these omissions, strong indications though they are, prove nothing conclusively in an abridged adaptation like his. In the matter of form or

¹ Cf. also 5. 149. 46^a; 188. 8^c, 12^a.

² Prolegomena, pp. LXVII–LXVIII.

orthography of proper names no decisive inference can be drawn. Kṣemendra gives the better form Vidurā (Mañjarī 5. 473, 476), but Sumukha's father (Mbh. 5. 101. 24) is called Dikara (Mañjarī 5. 387), which is probably a mislection; for, Śi S show Cikura, while K and some D MSS. have Nikumbha. The name Jyotsnākālī (Mbh. 5. 96. 13) is given by Kṣemendra as Jyotsnāvalī (Mañjarī 5. 378), which is not found in any K MSS. (Śi is missing here), although D₁, which is a MS. of Kashmirian origin¹ preserves this form. Paraśurāma's disciple Akṛtavraṇa is called Kṛtavrata (Mañjarī 5. 603, 605), which form of the name is not shown by any of our MSS¹. Similarly, the river into which Ambā is turned by the curse of Gaṅgā (Mbh. 5. 187. 39) is called Tumb. (Mañjarī 5. 639), a unique but possibly wrong reading, not authenticated by any version or MS². Although Kṣemendra takes little licence in the narration of facts or incidents, the statement (Mañjarī 5. 494) that Karna in his dream of the end of the world sees Duryodhana riding towards the south *on a donkey* is probably a flavoured imaginative addition of Kṣemendra's own! Regarding the sub-parvan or adhyāya divisions, the account of the Sanatsujāta is so condensed that it is difficult to say if Kṣemendra was aware of the additional adhyāya (App. I, No. 2) omitted in our text after adhy. 44. After the Sanatsujāta, Kṣemendra has a long section, entitled कौरवगमावर्णनं, which includes in its scope the Yānasandhi (which title is not found) and a part of Bhagavadyāna preceding Kṛṣṇa's first speech at the Kaurava assembly (adhy. 91), the Bhagavadyāna being thus much reduced in extent. The section on the parley between Karna and Kṛṣṇa is called कर्णोपनिषद्. Kṣemendra also alludes to the Abhiṣeka of Bhīṣma (Mañjarī 5. 532), and states (*ibid.* 5. 515) that Dhr̥ṣṭadyumna was elected by the Pāṇḍavas as the generalissimo of their army with the permission of Kṛṣṇa, but he does not agree with the Vulgate and S (541*) that Dhr̥ṣṭadyumna was expressly chosen as such by Kṛṣṇa himself. The Ulūkayāna is a separate section in Kṣemendra, and not merged in Abhiniryāna. The list of Rathātīrathas, though brief, includes all the names of the epic text in the same sequence.

The Javanese Version

The date of the Javanese version, like that of Kṣemendra, is undoubtedly earlier than that of our Mahābhārata MSS., but it offers only a more or less abridged adaptation in Javanese of the original. This difference in the medium and method of expression takes away much of its importance; but to the text-critic it possesses considerable value from the fact that in its prose are embedded throughout quotations from the epic text used by the Javanese adapter, consisting of a stanza, or a part of a stanza, or sometimes even of a phrase or a single word. In the case of the Udyoga, however, the citations, as given in Juynboll's account, go only up to adhy. 179, there being no citations from the remaining adhyāyas. These Sanskrit excerpts, often found in an extremely corrupt form, are given

¹ [But it avoids the occurrence of hypermetric pādas, which are almost inevitable with the use of the longer name. — V. S. S.]

² That the printed text of the Mañjarī (Kāvya-mālā 64, Nirṇaya Sagar Press, Bombay 1898)

is not entirely free from mislections is shown by the reading of a line partially reproduced by Kṣemendra and printed as: पुण्यं कथ्यते नीचः कर्ण एव रथोत्तमः (Mañjarī 5. 569), where कर्ण एव must be replaced by कर्णो नैव (Cf. Mbh. 5. 165. 4-5).

in *toto* in App. II, with corresponding references and comparisons; but their value need not be exaggerated. It should be clearly understood that the value of the Javanese version, as indeed of all individual versions of the epic, depends on the value of the tradition which it is found, on examination, to represent. We have here, no doubt, a form of the text which is far older than our existing MSS., but it establishes nothing beyond the fact that it is fragmentary evidence only for the epic text as it existed *in that particular local form* in the 11th century and was known to the Javanese adapter. Like our MSS. and like other versions, it is thus *one* of our evidences, albeit uninfluenced from that century onwards; but its collateral and imperfect testimony does not of itself prove anything regarding the character of the original Māhābhārata. From the Sanskrit excerpts it appears that the source of the Javanese version of the Udyoga is substantially the Northern recension; for, while we find in it the quotation of three stanzas from an additional passage (App. I, No. 3) belonging exclusively to the Northern tradition, there is not a single passage in the Javanese version which can be traced to the characteristic Southern additions. The readings, again, of the cited passages in the Javanese text agree in general with those of the N recension, and there is a fairly large number of cases in which this agreement occurs even to the exclusion of S readings. The following instances, selected at random, will illustrate these agreements with N and deviations from S even in matters of detail (the figures refer to the Crit. Ed.):

5. 7. 12^b गतां मध्ये जनार्दनः (S सनभोऽसि सतामपि); 17. 12^a हततेजाः (S हततेजाः); 33. 26^a हृष्यत्यात्मसंमर्ने (S प्रहृष्यति संमर्ने); 34. 15^c नेम्यो (S नेपां); 34. 17^c अर्थान् (S अर्थं); 37. 42^c हि (S तु); 39. 60^d कीर्तिरायुः (S आयुः प्रज्ञा); 40. 22^d कर्मणा (S विद्यया); 43. 8^c मनुष्यदोषाः (S महागुणेन); 43. 8^d वज्र्याः सदा (S सदा वज्र्याः by transp.); 48. 8^c ऊर्जितौ (S उच्छ्रितौ); 48. 14^c कालयज्ञान् (S कालकेयान्); 50. 8^c मनसा (S भीमस्य); 57. 18^b मारिष (S भाग्य); 62. 13^d संनिपेततुः (S संनिपीदतुः); 70. 47^b विपणिजीवनः (S वाणिज्यजीविनः); 70. 47^c वधेन (S युद्धेन); 70. 47^d कपाळं (S कर्पण्यं); 88. 103^a घाता (S घाता); 90. 7^b निश्चयं (S निश्चयं); 91. 5^a सर्वा (S कृष्णां); 93. 33^a इमं लोकं (S इमान् लोकान्); 94. 7^a विशिष्टो नो महिषो (S महिशिष्टो मन्मथो); 97. 4^d हानिश्च वृद्धः (S वृद्धश्च हानिः by transp.); 103. 10^d अजया (S ओजया); 104. 4^c चैव (S चापि); 104. 21^b भवते (S भवतां); 119. 3^d प्रपतिष्यन् (S प्रापतस्य); 121. 18^c निर्वन्धतः (S निर्वन्धनतः); 125. 2^a हि (S तु); 127. 22^d स राज्यं (S स्वराज्यं or स्वा°); 127. 39^c नित्यं (S युद्धे); 131. 33^d जीवति (S जीयते); 134. 5^a पूर्व (S सर्व); 142. 25^a योऽर्गा (S गोऽर्ग्यौ); 142. 25^c वचनं पथ्यं (S मतिमान्पथ्यन्) and तथा (S वचः); 143. 3^a कुत्तिराजस्य (S भोजस्य); 149. 43^c न धार्तराष्ट्राः (S transp. the words); 150. 9^c स एतान् (S अदानान्); 151. 8^d सर्वमेवातिवर्ते (S सर्वमेवातिवर्तते); etc.

As against this, there are a few cases of agreements with specific S readings, but their number is extremely limited:

5. 108. 2^b भाः स्वजाः (N भाः स्वयं); 120. 1^b गर्वैः (N गर्द्भिः); 129. 16^b पुनः स्वयं (N वपुः स्वकं); 139. 53^b समग्रं (N समुद्रं); 144. 2^b शृणु (N कुरु); 145. 15^c कुम्भार्द्धं (N राज°); 150. 15^b युतानि (N नितानि); 157. 12^d देवलोके (N वीर°).

In a fairly large number of cases, the Javanese excerpts show better authenticated readings *than those of the Vulgate*, and confirm the readings of our critical text adopted on *independent* grounds:

5. 17. 3^a दिष्ट्या च (Vulgate दिष्ट्याद्य); 29. 49^c जातु अनाश्रित्य महाद्वमं (preserving the hiatus in Sandhi; Vulg. जातु महाद्वमगनाश्रित); 33. 32^b परित्विषन् (Vulg. परित्विजेन्); 33. 36^c अनीशः (अनीशानः); 36. 50^d त्यागेन (योगेन); 37. 15^a व्यपाश्रित्य (रमाश्रित्य); 37. 42^b व्याघ्रा न स्युः (न स्युर्व्याघ्राः by transp.); 38. 31^c धनाभिजनं (धनमिजातं); 38. 37^a सः (च); 39. 15^d यशः (श्रेयः); 40. 3^a अदृतं च समुत्कर्षे (अदृते च

समुत्कर्षः); 40. 19^b सत्योदका and दमोर्मिः (सत्योदया and दयोर्मिः); 43. 5^b दृश्यते (भुज्यते); 43. 8^d नरेण (नराणां); 70. 88^{ab} तत्र भवेत्पार्थ (पार्थ भवेत्तत्र by transp.); 80. 29^c ब्राहि मां (त्रायस्व); 89. 32^a *अभोक्तव्यं (न भोक्तव्यं); 104. 18^d तदा (तथा); 104. 21^a दक्षिणाः काः (दक्षिणां कां); 106. 1^b अज्ञातयोनिना (ज्ञानयोनिना); 110. 11^a माधु (स तु); 119. 9^d सः (ह); 125. 15^a अनुतिष्ठन्तो (अनुपश्यन्तो); 125. 15^c शस्त्रेण (अस्त्रेण); 129. 2^c च द्युर्बुद्धे (द्युर्बुद्धे); 131. 33^a पुरं (परं); 142. 19^c देवसंयुक्तं (मन्त्रं); 142. 25^b परिवर्तितः (परिगन्धितः); 147. 4^a च (हि); 153. 12^d मरुतां (देवानां); etc.

There is, however, a mass of readings in the Javanese quotations which are not found in any of our manuscripts:

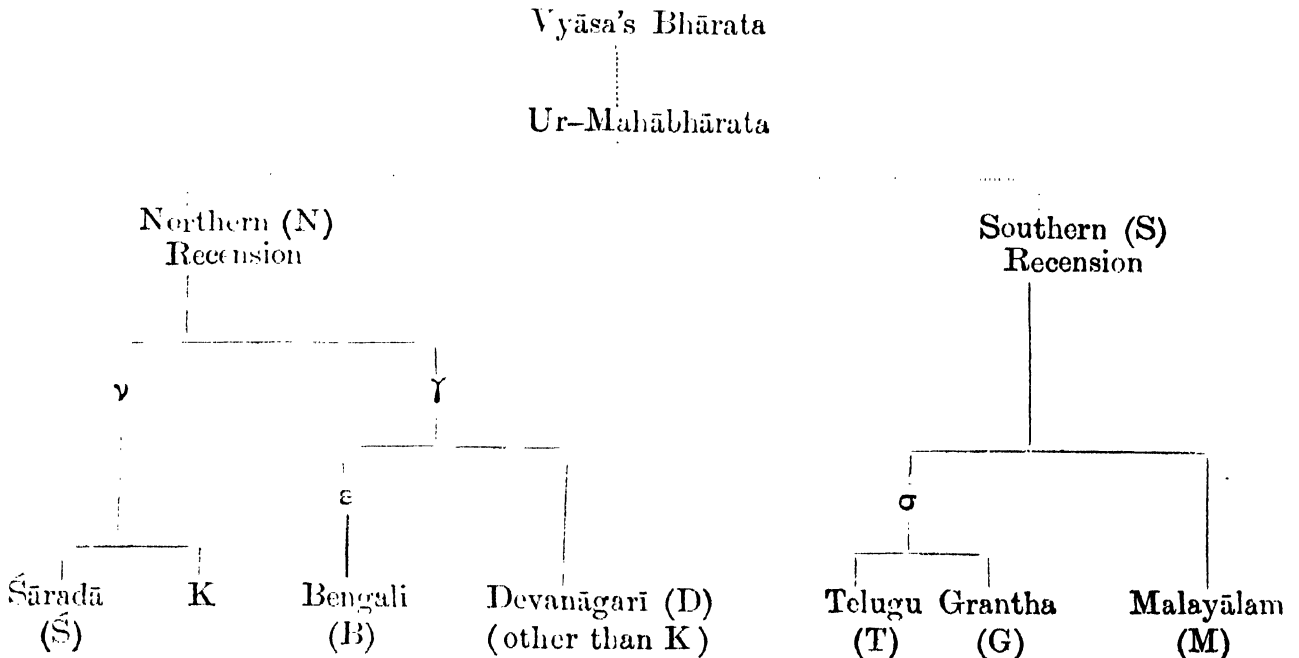
5. 8. 27^d प्रियावहः; 8. 34^d महाशुभं; 9. 3^c च (for वै); 11. 15^b त्वंश्वरः; 15. 32^b अश्मनो; 16. 8^a सर्वः; 20. 14^d लक्ष्यन्ते; 33. 13^d प्रजागरं; 33. 16^a प्रज्ञानानि; 34. 17^a समाधत्ते; 34. 17^c मातुषेभ्यः; 34. 40^a यस्यैर्वा; 37. 47^d आपदि; 38. 37^c कामयति; 39. 15^c ब्रह्मं; 39. 25^c दग्धवृक्षं and गाधनं; 40. 3^d चत्वारि संप्रवर्धन्ते सामं; 40. 19^d अक्षोभ्यः; 43. 35^{cd} (entire line); 49. 11^d पत्तिवो मूर्च्छितो (sequence of the words); 50. 3^{cd} अतः and अचलः; 62. 15^a एतत्ते ज्ञातयः सर्वे; 70. 63^b कदाचित्; 70. 89^b गम्यतां; 88. 68^c दहतं; 89. 18^d एवेष्यति; 90. 7^a चायं; 91. 5^d मोक्षं; 91. 10^a अवमन्यमानं; 93. 51^c धर्मनो; 93. 52^{ab} प्रमुञ्चऽहं and क्षत्रियर्षभाः; 94. 7^a कश्चित् (also 95. 20^c); 95. 17^{cd} चरतो and शोचते; 96. 5^d (entire line); 102. 5^c कुलशीलः; 102. 14^c स्मैव; 103. 4^c चात्र; 109. 1^b and 1^c उत्पन्नाश्रमिणो यतः and कश्चित्; 112. 7^a (transposition of words); 119. 25^a तेन; 120. 4^c ददामि; 120. 5^b शमशीलस्य; 120. 10^b सुखादि; 122. 35^d कथंचन; 126. 2^b ध्रुवं; 127. 22^d वश्यमानेन्द्रियो; 127. 39^a वात्र; 127. 39^d अकृथाः; 128. 21^{ab} हनान् and यतमानो; 128. 37^c मन्दो; 129. 2^a मामिति; 129. 3^c रुद्रादित्यश्च; 130. 12^b ध्रुवं स्वर्गाय; 130. 12^d विकल्प्यते; 130. 28^b परिपालनम्; 130. 28^d तत्परिचारणं; 131. 5^b त्वं कागतो ह्यपि; 132. 7^a नाम भृत्यः; 134. 4^c प्रतिनीता अवन्धवः; 138. 8^b कन्यया; 139. 3^d जानु सा तु; 139. 12^b हिरण्यस्य; 139. 53^c पुण्यकामे; 142. 19^a कोपितो; 142. 25^d पितृहितं; 143. 2^b न च वा; 144. 2^d ततः; 144. 9^{ab} च (for वै) and नश्यते च (न व्यथेत); 144. 9^c भियन्; 145. 36^a कर्णहीनो हि; 146. 20^b सर्वोऽनुवर्तते; 147. 14^b महा- (for मम); 147. 31^{ab} (substitution of Anuṣṭubh lines for Triṣṭubh); 152. 20^a गजाः; 153. 12^d पावकः; 154. 32^c ब्रह्मं; 156. 9^c देशः; 157. 1^d भाषत; 157. 18^c शराः; 159. 11^c ततः; 162. 7^b शक्तिधारिणे; etc.

Some of these readings are probably corrupt or constitute individual modifications, but most of them are genuine variants. In view of these, as well as in view of the deviations from the Vulgate, it is difficult to affiliate the Javanese text (as indicated by the excerpts) to any particular N version or group of manuscripts. Generally speaking, however, its source probably is a text of the same type as the Vulgate; but, since it preserves some better readings, it must have drawn from a text of a slightly superior character.

Besides the abstracts and adaptations mentioned above, there are versions of the stories of Vṛtra, Triśiras, Nahuṣa and Ambā in other parts of the epic, as well as in some of the Purāṇas. But more interesting are the recurrences, with variations, of some passages of the Udyoga in the Rāmāyaṇa, all of which are maxims of sententious wisdom, e. g., 5. 36. 40, 56; 37. 14; 39. 44^a; 40. 6^a; 178. 24. There are also, in the Sanatsujāta, echoes of passages from the R̥gveda (5. 45. 3^c), Vājasaneyi-saṁhitā (5. 44. 17^d) and Atharvaveda (5. 45. 14^{ab}), as well as of Upaniṣads like Brhadāraṇyaka, Kāṭha and Śvetāśvatara (5. 44. 17^d, 23^d; 45. 6, 10, 24^{ab}; etc.),—and of the Gītā (5. 45. 23)! Telang has already noted that 5. 45. 14 is introduced by Śaṅkara in his commentary on the Śvetāśvatara as a passage from the Sanatsujāta, while other passages from the same sub-parvan are cited therein anonymously. Quite a large number of didactic passages,

especially from the Prajāgara sub-parvan, recur in the Ādi, Āraṇyaka, Śānti and other parvans, to which references will be found in our footnotes. It is interesting that one of the sententious stanzas of the Vidura-nīti (5. 38. 1) is quoted anonymously in the Mahābhāṣya and occurs also in Manu, in which last work will also be found several other stanzas from the Udyoga (5. 15. 32; 33. 57, 65; 35. 26, 27, 39^{ab}; 36. 25, 29, 32; 37. 17; 38. 1, 11, 13, 17; 39. 32^d, 41, 60; and 294^{*}). Of these stanzas, 5. 35, 26–27 occur in a somewhat modified form in Baudhāyana Dharma-sūtra (1. 10. 35, 36); while 5. 36. 32 occurs, with variations, in Āpastamba Dharma-sūtra (2. 2. 4. 14). Similarly, two stanzas (5. 35. 24, 49) also occur in the Nārada-smṛti, and one stanza (5. 39. 69) is found in the Viṣṇu-purāṇa. Another gnomic stanza (5. 35. 64) is cited anonymously in the Dhvanyāloka of Ānandavardhana. That these maxims must have been traditional sayings, which were appropriated indiscriminately in different works, is indicated by the fact that most of them are also traceable not only in the Nīti sections of other parts of the epic, in the Rāmāyaṇa, in the Purāṇas and in the law-books, but also, as our footnotes will show, in the collections of popular tales and fables. Regarding the critical use of such stray citations, it is only necessary to draw attention to the caution expressed in the Prolegomena to the Ādi, p. xxix.

PEDIGREE OF UDYOGAPARVAN VERSIONS

A CRITICAL SURVEY OF THE RECENSIONS AND THEIR VERSIONS

THE TWO RECENSIONS

Although the short additional passages in both the recensions are numerous and ubiquitous (the total number being 595), it is notable that the Udyoga, for a book of its size, is comparatively free from such lengthy insertions as have to be relegated to the Appendix. The total number of such lengthy passages is 14, of which only three are inserted by the entire Northern recension and only one by the entire Southern. In this respect, as well as in respect of omission, transposition and variation of continuous passages, *the two recensions do not recede very materially from each other*; and this is a feature which distinguishes the Udyoga from some other books of the epic, like the Ādi and the Virāṭa, for instance. The discrepancies, though numerous, are yet normal. The additions are, as a rule, neatly inserted passages which can be removed without much damage to the original text. The longest of the very limited number of long insertions is one of 108 lines (App. I, No. 9); but, generally speaking, the scattered additions are short and textually unimportant, and do not usually exceed twenty lines. The divergences between the two recensions, therefore, are mostly confined to inevitable differences of reading, variations of words, phrases or half-stanzas, a certain number of transpositions or substitutions of pādas and stanzas, and some scattered minor collations which are easily separable. Thus, the additions and deviations are happily not of such an exceptional, extensive or baffling character as to affect or alter the entire aspect of the text. Even in the Smatsujāta, where the divergences are more serious and difficult, the best Northern and Southern versions generally agree, to the exclusion of the Northern Vulgate and the Southern TG, which diverge from them in agreement with each other. The editorial *wavy line*, therefore, indicative of disconcerting parallelism and uncertainty, is not so much in evidence in this as in the critical text of some of the other books of the epic.

Taking the Northern and Southern recensions separately, the text appears to be fairly uniformly established in each, in spite of the large number of small and a few long additions by the different sub-versions, individual MSS. or groups of MSS. Leaving aside the Vulgate insertions, the two recensions seem to be almost evenly balanced, with just a slight excess perhaps in favour of the Northern. The Northern Vulgate, however, as printed in the Calcutta edition of 1834-35, contains 7656¹ stanzas; while the Kumbhakonam edition has a total of 6753 stanzas, although according to the Parvasaṁgraha of P. P. S. Sastri's edition, the Udyogaparvan should contain 7998 stanzas! Our Parvasaṁgraha figure is 6698; but our reconstituted text contains 6063 stanzas.

The differences in the adhyāya-division are recorded in the variants of our colophons. The Parvasaṁgraha gives 186 as the total number of adhyāyas. The ordinarily printed Vulgate and the Kumbhakonam edition contain 196 adhyāyas, but the Calcutta

¹ [There is a mistake in the counting of the Calcutta edition; after 6095, the number suddenly jumps to 7000; thus there is a mistake of 900 in the enumeration. The correct figure for the Calcutta edition accordingly is 6756, which is near

enough to the Kumbhakonam figure (6753). According to Jacobi's computation the number of stanzas in the Calcutta edition is 6722 (*Mahābhārata Inhaltsangabe*, Bonn 1903, p. 257). — V. S. S.]

edition of 1834-39 has 197, while P. P. S. Sastri in his so-called Southern recension makes a strenuous effort to conform to the Parvasaṅgraha figure. Our critical text comprises 197 adhyāyas. The adhyāya-division is uniform in our MSS. up to Vulgate adhy. 62 (=our 61)¹, after which Vulgate 63 and 64 are combined, with certain additions and omissions, in our MSS. Discrepancy occurs again with the combination of the Vulgate 151 and 152 (=our 149); and after Vulgate 168 (=our 165) the divisions become frequently divergent. With regard to sub-parvan divisions, neither the printed editions (with the exception of that of P. P. S. Sastri) nor our MSS. recognize the separation of Karmopanivāda (adhy. 138-148) from Bhagavadvyāna, and of Bhūṣmābhīṣecana (adhy. 153-156) from Abhiniryāna; but our restorations are authorized by the Parvasaṅgraha summary (see footnotes at pp. 495, 546). In the case of Ulūkayāna, however, our MSS. are definite in naming this separate sub-parvan, although the printed editions (with the exception, again, of that of P. P. S. Sastri) regard it as a part of Abhiniryāna. In the older printed editions, again, the name Abhiniryāna occurs, not authentically, as Sainyaniryāna and the first sub-parvana Udyoga as Senodyoga.

There is a large number of passages, in both recensions, which are inserted by *single* MSS. Such *Northern* passages are: 2*-4*, 7*, 9*, 19*, 20*, 34*, 35*, 82*, 95*, 97*, 100*, 124*, 133*, 134*, 137*, 138*, 146*, 147*, 151*, 170*-172*, 185*, 186*, 199*, 202*, 203*, 206*, 218*, 219*, 221*, 233*, 234*, 236*, 238*, 256*, 260*, 274*, 282*, 291*, 296*, 301*, 302*, 304*, 309*-311*, 316*, 319*, 327*, 329*, 343*, 361*, 366*, 376*, 386*, 396*, 415*, 422*-425*, 437*, 446*, 453*, 454*, 461*, 466*, 471*, 488*-491*, 494*, 499*, 509*, 513*, 517*, 524*, 527*, 532*, 538*, 550*, 551*, 561*, 562*, 565*, 568*, 569*, 579*; and App. I, Nos. 4, 6 and 8.

Such *Southern* additions are, however, less in number: 5*, 6*, 10*, 11*, 21*-23*, 25*, 38*, 65*, 79*, 93*, 98*, 101*, 129*, 158*, 163*, 204*, 284*, 288*, 295*, 303*, 325*, 331*, 363*, 364*, 369*, 379*, 403*, 412*, 436*, 453*, 459*, 461*, 485*, 497*, 498*, 502*, 505*, 510*, 518*, 549*, 566*.

There is, again, a fairly large number of passages inserted by only *two or three* MSS.: 17*, 18*, 33*, 36*, 60*, 61*, 67*, 78*, 80*, 83*, 89*, 91*, 96*, 99*, 105*, 106*, 120*-123*, 132*, 144*, 157*, 190*, 200*, 225*, 258*, 261*, 265*, 268*, 273*, 286*, 293*, 308*, 318*, 319*, 323*, 334*, 357*, 360*, 362*, 365*, 372*, 375*, 380*-382*, 384*, 390*, 393*, 399*, 400*-402*, 407*, 408*, 410*, 427*, 429*, 434*, 439*, 443*, 450*, 458*, 512*, 514*, 522*, 526*, 528*, 537*, 545*, 548*, 565*, 567*, 592*, 594*.

Leaving aside these added passages, as well as those inserted by TG or M versions individually, which will be enumerated in their proper places, the additions, large and small, made by the entire Southern recension or the large majority of Southern MSS. are not very large in number: 26*, 32*, 47*-50*, 52*, 53*, 54*-59*, 63*, 64*, 66*, 72*-75*, 85*-87*, 104*, 107*, 110*, 112*-115*, 125*, 126*, 130*, 131*, 135*, 136*, 139*, 141*, 148*, 149*, 155*, 156*, 159*, 160*, 164*, 167*-169*, 187*, 198*, 204*, 207*, 209*-211*, 271*, 279*, 280*, 305*, 306*, 317*, 322*, 333*, 337*, 340*, 347*-350*, 352*-354*, 356*, 367*, 370*, 371*, 378*, 383*, 387*-389*, 391*, 395*, 404*, 406*, 411*, 413*, 416*,

¹ One Vulgate adhy. (45) has been entirely dropped in our edition; hence this discrepancy of

one between the adhy. numbers.

418*-420*, 426*, 431*, 435*, 438*, 441*, 442*, 445*, 448*, 449*, 455*, 456*, 465*, 492*, 495*, 496*, 500*, 503*, 516*, 519*, 525*, 529*, 530*, 536*, 541*, 554*, 570*, 573*, 578*, 582*, 586*, 588*, 589*; and App. I, No. 5.

As against this, the corresponding additions, made by the entire Northern recension or the majority of Northern MSS., are even fewer, the excess of the N recension being made up chiefly by Vulgate or one-version insertions, which will be enumerated in the proper places. The Northern additions (excluding the Vulgate or one-version additions) are: 1*, 45*, 76*, 111*, 127*, 174*, 176*, 181*, 205*, 212*, 223*, 226*, 235*, 237*, 239*, 241*, 242*, 312*, 326*, 328*, 332*, 335*, 338*, 339*, 344*, 351*, 5. 58. 23-30; 355*, 373*, 374*, 397*, 405*, 414*, 421*, 430*, 432*, 433*, 460*, 479*, 482*, 501*, 506*, 523*, 534*, 539*, 544*, 546*, 552*, 556*, 571*, 584*, 585*, 590*; and App. I, Nos. 1, 3 and 14.

The motives for these insertions are in most cases fairly obvious. They are meant mostly for the amplification of details. As a rule, they are contextually unimportant; and being appreciably undistinguishable in diction and metre, in which the Mahābhārata redactors were perfectly at home, they are skilfully dovetailed into the narrative. It is very rarely that the intrusion of such passages disturbs the sequence, sense or syntax. One such unconscious, but slight, upsetting of the syntax occurs in the addition of a Southern passage (367*), which is sandwiched between the first and second half of a stanza (5. 70. 1), with the result that the verb of the second half gets itself detached from the original nominative by the advent of a fresh verb and its nominative in the intervening lines;¹ four TG MSS. and one M MS. attempt respectively to remedy this defect by the insertion of a fresh line each (368*, 369*)! Similarly another passage of apparently Southern origin (55*), which is omitted by ŚiK, but is given by the Vulgate and S, attempts a conversational amplification of what follows, but leaves the last line of the inserted passage hanging in the air without a predicate! The S reading *भारत* for *संजय* in 5. 31. 7^b is another remarkable instance in which the redactor was apparently nodding. One such instance (5. 94. 14^d) is noticed by Arjunamiśra, where the Brahmans are addressing Dambhodhbhava as *पार्थिव*, but two B MSS. read *भारत* instead, for the moment inadvertantly assuming that it is an address to Duryodhana by Jāmadagnya, or to Janamejaya by Vaiśampāyana! Arjunamiśra comments on this as follows: *कथान्तरव्यवधानेऽपि वंशपायनकृतं बहुशो दृश्यते!* Such examples, however, of misreading or unskilful conflation are not frequent; and there is hardly much intrinsic criterion of this nature to distinguish the additional passages.

The multiplication of descriptive details by means of *small* additions to some of the narrative episodes, more or less by both the recensions, is illustrated by the following passages, chosen at random:

Salya. N 45*, 62*; S 47*-61*, 63*-66* (of which 47*, 49*, 53*, 59* are appropriated by the Vulgate).

Trisīras. N 70*, 71*, 76*, 82*, 84*, 88*, 91*; S 69*, 72*-75*, 77*-81*, 83*, 85*-87*, 89*, 90*.

Nahuṣa. N 92*, 94*-97*, 99*, 100*, 102*, 103*, 108*, 111*, 116*, 117*; S 93*, 98*, 101*, 104*-107*, 109*, 110*, 112*-115*.

¹ For a similar intrusion in another parvan, cf. *Ādi*, Prolegomena, p. LXIX.

Prahrāda-Virocana. N 193*-197*, 199*, 200*, 202*, 203*, 205*, 206*; S 198*, 204*, 207*, 209*, 210*.

Dambhodbhava. N 429*, 430*, 432*-434*; S 431*, 435* (both appropriated by the Vulgate).

Sumukha and Garuḍa. S 438*, 440*-442*, 445*, 448*, 449* (of which 442* and 449* are appropriated by the Vulgate); N 439*, 443*, 444*, 446*, 447*.

Gālava. N 450*-454*, 460*.

Story of Mādhavī. N 466*, 462*, 464*, 466*, 467*; S 455*-459*, 461*, 463*, 465*, 469*, 470*.

Conspiracy of Duryodhana. S 483*.

Theophany of Kṛṣṇa. N 491* and App. I, No. 8 (14 lines); S 495*, 496*.

Vidurā-putra. N 506*-509*, 511*-514*; S 503*-505*, 510; etc., etc.

In the Prahrāda-Virocana episode, the additions occur chiefly as paddings or amplifications to a rather abruptly and elliptically narrated old legend; but it is remarkable that in the equally old legend of Vidurā-putra, the insertions, usually of single lines, are fewer and do not exceed two lines in any case. But, elsewhere, *longer* amplificatory passages are also found. While two lines (421*) are sufficient in N to describe Kṛṣṇa's chariot, S elaborates the description in 24 lines (App. I, No. 5). A TG passage of 16 lines (App. I, No. 7) makes Vidura dwell at length on the prowess of Kṛṣṇa. The most interesting Vulgate amplifications (377 lines) are to be found in the Ulūkayāna (App. I, Nos. 9-13), where each of the two additional passages alone exceed 100 lines!

It should be noted that the object of amplification is sometimes achieved by expansion or insertion of dialogues, as in 38*, 52*, 53*, 204*, 207*-209*, 423*, 442*; and App. I, No. 4 (18 lines). A Southern passage (496*), again, which has been absorbed by Nīlakaṇṭha and a few D MSS., fills up an imaginary lacuna regarding the grant of divine sight to Dhṛtarāṣṭra, who is made to supplicate for it to Kṛṣṇa in a short dialogue of six lines. A Northern MS. further inserts a dialogue of twelve lines (423*) to explain why Kṛṣṇa committed the offence of Vṛṣala-bhojana by taking his meal at the house of Vidura!

But no detail is too small. Two lines (413*) are added by S to make sure that the Sūta-Māgadhas attend and sing the praise of Kṛṣṇa during his embassy to the Kauravas. K₁ inserts marginally an unnecessary stanza (453*) at the beginning to make clear the motive of the punishment of Garuḍa by Śaṇḍili, while D₃ does the same by adding two stanzas (454*) nearly at the end of the story. S inserts one line (519*) to hint that Kṛṣṇa's diplomacy did not leave out Aśvatthāman. An N passage (501*) speaks of the Kali Age; but S knows nothing of it. One noteworthy example of filling up an imaginary lacuna is furnished by the insertion of a line (541*) by S, which makes Kṛṣṇa directly express his approval of the selection of Dhṛṣṭadyumna as the generalissimo of the Pāṇḍava army; the passage is borrowed by Nīlakaṇṭha and three D MSS. but is omitted by other N MSS. (including Ś₁), which make Kṛṣṇa diplomatically avoid the question.

Introductory verses are sometimes added at the head of the chapter to keep up the thread of the narrative unbroken: N 118*, 355*, 366*, 461*, 514*; S 26*, 78*-80*, 160*, 367*-369*, 418*, 438*, 470*, 594*. The device is sometimes found of adding a line or two by way of heaping up of epithets: 45*, 68*, 70*, 328*, 332*, 414*, 524*, 544*-546*, etc. The addition of small maxims relating to ethics, ceremonialism or correct conduct are occasionally found in both the recensions (139*, 351*, 383*, 474*, etc.), but the Prajāgāra, by the very nature of its content, affords an easy opportunity of frequent addition of small didactic tags of traditional wisdom. The Northern recension, however, is distinguished by the insertion of fairly long passages on statecraft and morality (App. I, Nos. 1 and 3), and the Vulgate puts an ethical fable of the Cat and the Mice (App. I, No. 9) in the mouth of Duryodhana! Although there are many opportunities of adding long lists of names, only two such Southern passages are found: 156* (warriors), 385* (R̥ṣis); while some Northern passages add to the list of classical examples of happy couples (460*) and list of weapons (543*-546*). The anticipatory passages are also very few: e. g. 168*; anticipation of 5. 64. 3-11 after our adhy. 31. TG interpolates a gloss (457*) of four lines, and unnecessarily repeats the description of Kṛṣṇa's journey to the Kauravas (394*).

Some of the individual insertions of single MSS. are interesting. D₈ inserts a passage (489*) expanding Vidura's description of Kṛṣṇa's exploits by adding what Kṛṣṇa did in his previous incarnation as Rāma. Introduction of conundrums and cryptic stanzas are found in D₈ (527*; and App. I, No. 6, cf. 457*) and K₄ (362*). K₅ adds a gloss of five lines (19*), but indicates it by adding इति स्मृतिः; while Dn incorporates a metrical gloss (434*) on 5. 94. 38 from Devabodha. D₁₀ inserts a passage of ten lines (490*) on the margin, with the remark: इत्यधिकं कश्चिन्मुक्तेषु दृष्टं तदसंबद्धं प्रतीयते!

Attention should be drawn in this connection to certain typical Southern insertions or substitutions, the motive of which is smooth emendation or regularization of difficult or irregular passages. In the first case (5. 29. 26) an entirely different and easier reading is proposed and substituted for practically the whole stanza, the first two lines being radically changed (141*). In the second case (5. 44. 3), the change of the entire stanza is effected (279*, 280*), partly to avoid repetition and partly to substitute a more easily intelligible reading. The third case refers to a mixed Triṣṭubh and Anuṣṭubh stanza (5. 29. 47), in which the Southern insertion of three lines (148*, 149*) splits up the one irregular stanza into two regular stanzas, one in Triṣṭubh and the other in Anuṣṭubh. Such examples are, however, not rare in the Udyoga; for, a similar attempt is made by N MSS. in 5. 42. 16^{ab} and 5. 45. 19^{ab} to convert two Anuṣṭubh pādas into Triṣṭubh rhythm in order to make them conform to the Triṣṭubh scheme of the rest of the stanzas. We have, again, in 5. 45. 27, an imperfect Triṣṭubh stanza of two pādas only, but N attempts to fill it up by repeating two pādas of a previous stanza. In 5. 56. 58 the Vulgate changes the first Triṣṭubh pāda (58^a) into Anuṣṭubh, but inserts after 58^c a fresh Triṣṭubh pāda in order to fill up the Triṣṭubh stanza, which is thus truncated. In 286*, D_{8.10} substitute an Anuṣṭubh stanza for a Triṣṭubh (287*) inserted by the Vulgate and TG. An independent Triṣṭubh half-stanza is inserted by the Vulgate in 561*; and in 161* we have an Anuṣṭubh substitution by the Vulgate for Triṣṭubh. For other examples of Anuṣṭubh substitution for Triṣṭubh and *vice versa*, as well as insertion of such pādas to fill up a stanza, see 5. 64. 8^{ab} (Ś₁); 147* (D₈); 5. 140. 3^{ab}.

Regarding change of sequence of different units, examples of which are numerous and scattered, the most striking Southern instances are furnished by the transposition of 187* and 5. 38. 29, where ten out of twelve S MSS. give a different sequence of only three lines; and also by 5. 82. 8"-9", where all S MSS. have each a different system of transposition, repetition or omission. The most interesting example of Northern (Vulgate) insertion and extremely confused sequence of stanzas will be found in adhy. 157, which appears in the printed editions as an adhyāya of 125 stanzas against a short adhyāya of 18 stanzas only in our critical edition.¹ More complicated are the TG transpositions of stanzas in the Sanatsujāta illustrated by our tables facing pp. 203, 215. The most noteworthy transposition of *adhyāyas* is concerned with that of adhy. 58 and 64; but the fact that there is no uniformity in the Southern recension regarding the point of insertion of the transposed adhy. 58, and that adhy. 61 is transposed after adhy. 57 in T G₁ only and omitted altogether in G₂ is a clear indication of the superiority of the Northern sequence. In the case of adhy. 64, again, stanzas 3-11 are curiously anticipated by S (except T₂ G₂) after adhy. 31, and *repeated* again in their proper place! It should be noted that Sanjaya is not represented anywhere before adhy. 58 as having a private interview of Kṛṣṇa and Arjuna. The Southern order, therefore, is more systematic and logical; but the Northern has the more justifiable appearance of a somewhat naïve and inconsequent narrative, which the Southern tries, ineffectually, to rationalize.

It is worth mentioning in this connection that there is a large number of cases in both recensions where the point of insertion of additional passages is given differently by different MSS. or groups of MSS., e. g.,

N. 169*, 178*, 180*, 183*, 184*, 197*, 227*, 229*, 243*, 358*, 477*, 537*, etc.

S. 57*, 58*, 72*, 125*, 155*, 198*, 204*, 504*, 516*, etc.

N and S. 16*, 47*, 152*, 169*, 176* 179*, 195*, 208*, 217*, 247*, 248*, 252*, 263*, 264*, 266*, 270*, 271*, 275*, 281*, 283*, 285*, 289*-292*, 299*, 409*, 431*, 495*, 503*, 529*, etc.

It is possible that some of these passages were originally marginalia absorbed differently in different MSS.!

The alternate readings of words, phrases or pādas in the two recensions occur throughout. Where they are entirely divergent and irreconcilable, the Northern reading, if suitable, has been, as a general rule, preferred, but marked with a *wavy line* to indicate the difficulty of discrimination. Very often the divergences consist merely of insignificant paraphrases of each other, or modifications without appreciable change of content or sense. Most of these deviations occur, again, in respect of metrically or ideationally equivalent variants, particles and epic iterata, which have been described in Prolegomena, p. xxxvii. It would be interesting to draw up a complete list of them, but they are far too numerous and textually insignificant to be dealt here. Noteworthy in this connection is the frequent variation of the enclitic *tvā* (for *tvām*) and *mā* (for *mām*) as the second member of a sentence, which appears to be a relic of older syntactical practice; but we

¹ The length of Ulūka's message has been rightly commented upon by C. V. Vaidya (*The Mahābhārata; a Criticism*, Bombay 1905, p. 200),

as well as the repetition of the messages of the several Pāṇḍavas.

have not restored *tvā* or *mā* unless they are well authenticated by manuscript evidence. Sometimes divergences of reading are due to rearrangement of words or their modification with a particular motive. The motives usually are:

(a) *avoidance of solecism, e. g.,*

5. 15. 28^a N विचीय (S विचिर्नोति): 25. 9^a N अनुशाम्य ग्य (S अनुनेष्यामि): 39. 49^a N मन्वन्तः (S मन्वन्ते): 40. 11^b N महाविशिष्टं (S महद्विशिष्टं): 44. 11^a N उपकृत्वा (S कृत्वास्मिन्): 47. 40^a N प्रवृणीम (S वृणुयां): 47. 48^a N प्रमज्ज्यन्तं (S मज्ज्यमानं): 47. 80^a N अददन् (S अददुः): 76. 8^b N प्रतिपत्स्व (S विधत्स्व): 86. 16^a N व्यथितो धिमनाभवत् (S धिमना व्यथितोऽभवत्): 91. 6^a N धर्मैर्मायै यत्तज्जन्तः (S धर्मैर्मायै यत्तमानो): 92. 8^a N आचक्षेतां (S आचक्षुः): 104. 26^b ददस्व (S देहि): 122. 49^a N आध्याः (S आध्याः): 122. 54^a N आशंसिह (S आशंसं ह): 139. 5 गद्यायाः प्रादात् (S गद्यायै प्रादान): 142. 11^a N वर्त्यते (S वर्तते): 142. 27^a N अश्रवत् (S अपदयत्): 174. 17^b N काशिराजः (S काशिराजस्य): etc. But in many cases S preserves the irregular usages better: 5. 34. 42^a S एतं मयावर्तमानं (N मया एतेवर्त): 36. 3^a S अस्मः (N स्मः or एते): 37. 19^b S पगजैः (N जैः or जयैः): 39. 67^b S अस्मिन्नाः (N अत्रवः): 44. 21^b S दृश्यति (N दृश्यते): 50. 18^b S मज्ज्येत् (N मज्ज्येत): 107. 9^a S गान्ति (N गायन्ति): 141. 32^a S वीक्षन् (N ग्रन्): 180. 26^a S कुर्मि (N कुरुमि or छिन्मि): etc.

(b) *removal of archaism, and of difficult or unfamiliar words and phrases, e. g.,*

5. 33. 35^a N अप्रमत्तेषु (S अप्रशान्तेषु): 33. 86^a N मात्रां (S पथ्यै): 34. 39^a N अन्येषु (S अन्येषु): 34. 78^a N अपाचीनानि (S अपर्नानि): 35. 39^a N पूर्वकारः (S चर्मकारः): 35. 40^a N काकः (S काकः): 38. 34^a N परिवारणं (S चारिणं or चारिणः): 59. 31^b N वरान (S योधान): 56. 48^a N कवचग्रहे (S गवचग्रहे): 57. 18^b N मारिष (S भारव): 57. 20^a N रूपां (S मृगाणां): 70. 20^a S अयत्तः (N अधनात): 70. 47^a N कपालं (S कर्पण्यं): 70. 49^a N नीतिमात्राय (S नीतिमात्राय): 92. 13^a N असुच्य (S आवध्य): 129. 11^a N नस्तनः (S नामिन्नाभ्यां): 141. 22^a N एका सक् (S पक्षिणी): 45^a N वीक्ष्यधनानां (S धनमहाद्वान): 142. 25^b S परिवर्तितः (N रक्षितः or वर्धितः): 173. 5^a N प्रवेरिता (S प्रवेशिता): etc. The attempts to eliminate the older enclitic particle *उ* in 5. 43. 30^a are also interesting.

(c) *improving upon difficult or peculiar construction or sense, e. g.,*

5. 7. 28^a N कृष्णं चापहतं ज्ञात्वा युद्धान्मेने जितं जयं (S कृष्णं चापि महाबाहुमामद्य मन्वर्षम): 25. 7^b N पापोदयो निरयो भावसंस्थः (S पापोदयो भावसंस्थः कुरुणां): 25. 8^a N नियतो धै भवः स्यात् (S नियतः स्यादभावः): 33. 90^a N न मात्राये रोचयते विवादं (S न च स्त्रियोऽर्थे यतते विवादं): 33. 91^a N नात्वाह किञ्चित्थमते विवादं (S न विप्रहृष्टोचयते विवादं): 35. 19^a N प्रहाद तत्त्वां पृच्छामि (S तत्त्वा पृच्छावहे तान्, probably to avoid the direct use of the father's name by the son): 39. 53^a नास्ति शेषवतां भयं (S भयं नास्ति महात्मनां): 66. 1^a N सर्वाभावाय संमर्ता (S पूर्वभावसमन्वितं): 81. 63^a N का बीथी भवतामिह (S को विधिर्भवतामिह): 98. 19^a N दिव्यात्मकमलं यथा (S इच्छसे कलहानिति): 142. 11^b N महान्ज्ञातिवधे क्षयः (S सुमहान्ज्ञातिसंक्षयः): etc.

(d) *elimination of hiatus in Samdhi, e. g.,*

5. 30. 9^b N आचार्याश्च कृत्विजो (S आचार्याश्चापृत्विजो): 31. 3^a N अथो मन्त्रं मन्त्रयित्वा अन्योन्येन (S अथोपमन्त्रयैथास्त्वमन्योन्येन): 33. 35^a N अनाहूतः प्रावशति अपृष्टो (S अनाहूतः संप्रविशदपृष्टो): 43. 24^a N द्विवेदाश्चकवेदाश्चायनचथ (S चैकवेदाश्च अनृचश्च): 89. 9^a S मधुपर्कं च उपहृत्य (N मधुपर्कं चायुदकं च): 139. 12^a गोविन्द अनन्तं वक्तुमुत्सहे (N गोविन्द मिथ्यां कर्तुमिहोत्सहे): 139. 39^a N कृष्ण अस्मिन्यज्ञे (S कृष्ण तस्मिन्यज्ञे): etc.

It should be noted that the aversion to hiatus is found in both the recensions, and efforts to eliminate it are made by the surreptitious insertion of च, हि, अपि, अथ, तु, etc. in various MSS., or by transposition and modification of words; e. g., 5. 29. 49^a जातु अनाश्रित्य महादुमं (Vulgate and some S जातु महादुममनाश्रिता): 30. 37^a तेभ्यो अनामयं (v. l. अथ, अपि, हि ins.): 35. 2^b उमे एते (hiatus grammatically permissible, but v.l. तु, हि, च ins.): 43. 34^b मनसा अपि (v.l. मनसापि च, मनसा हि च): 44. 15^a सूर्यो अहाय (many v.l.): 44. 17^a तेन अभ्येति (v.l. तेन चाभ्येति, तेज अभ्येति): 45. 3^a आपोऽथ अद्भिः (many v.l.): 45. 7 (second half) मधु ईशन्तः (numerous v.l.):

45. 9^b अमिपत्य अपक्षकाः (v.l. हि, तु ins.); 45. 20^a नोत अमाधुता (Vulgate and TG change the wording); etc. There are a few cases where the hiatus is preserved perfectly intact: e. g., 5. 149. 29^a राजेन्द्र ऋषयश्च.

Of the very few *emendations* made in our text (7 in all), as many as four concern hiatus in Samdhi:

5. 26. 15^a मानघ्नस्य *आत्मकामस्य; 47. 89^a वा *अप्सु; 139. 5^b दृष्ट्वैव *अनयद्दृष्टान्; 160. 9^a तथेत्वाद् *अर्जुनः.

In all these cases there is a large crop of variants, which attempt to remove the hiatus; but, as other examples show, Samdhi must have originally been more flexible, and our restoration of the hiatus is therefore justified and explains the diversity of variants.¹ There are also a few other cases which possibly had an original hiatus, but the MS. evidence is not strong enough to warrant restoration, e. g.,

5. 70. 63^b केशव व्युपशाम्यति (v.l. अपि, हि, प्रति for वि-); 70. 77^a ईदृशो ह्यर्थकृच्छे (v.l. अति, अपि for हि); 94. 25^a युद्धार्थं ह्यदमागतः (v.l. तु for हि, and त्वमिदमागतः, युद्धार्थमदमागतः); 125. 9^b यत्ते ह्यक्षपराजिताः (numerous v.l.); 186. 34^a रामधाम्यकुस्मजः (v.l. आशु, वि-, अपि for अभि-) etc.

(e) *regularization of metrically defective, unrhymical or hypermetric lines.* The question requires a far more detailed study than what is possible here. The examples are numerous but a few will suffice:

5. 7. 13^a S मया तु दृष्टः प्रथमं कुन्तीपुत्रो धनंजयः (N दृष्टस्तु प्रथमं राजन्मया पार्थो धनंजयः); 22. 23^a N यं न कापिप्रतिवमाहुरेके (S यथ कृष्णप्रतिवप्रभावः); 37. 2^a N तानेवेन्द्रस्य हि धनुः (S तानेवेन्द्रस्य वै चापं); 37. 5^a N परक्षेत्रे निवेपति यथ बीजे (S परक्षेत्रे यथ वपेत् बीजे); 37. 38^b N यत्र व्यथेरन्नपि देवाः सशक्राः (S यत्र व्यथेरन्नपि सर्वदेवाः); 38. 6^a S अरोपणो यः समलोटासकचनः (N अरोपणो यः समलोष्टकाचनः); 43. 30^a N छन्दांसि नाम ध्वनिय तान्यथवा (S छन्दांसि नाम द्विपदां वारिष्ट); 45. 24^a N अत्रथगे दिशरात्रमान्द्रतथ (some S इमं हि मया च दिवा च रात्रं); 113. 14^a N अहं दंष्ट्रवृत्तान्सां वै (S अहं दंष्ट्रवृत्तः सां); etc.

It will be seen that in the case of Tristubh-Jagati² stanzas, the tendency is, as some of the above examples indicate, to reduce the hypermetric pāda, or to convert the twelve syllabled Jagati-pāda into the normal eleven-syllabled Tristubh; cf. also 5. 42. 17^a Text तेषां परिक्रमान्कथयन्तस्ततोऽन्यान् (Vulgate तेषां क्रमान्कथय ततोऽपि चान्यान्); 47. 62^b N पुरस्तद्यत्तु समरेऽसीन्विभिन्नं (S om. असीन्); 47. 69^a N अयं गान्धारांस्तस्या संमथ्य (S रान् यशसा प्रमथ्य); 16. 31^a Text इन्द्रोऽब्रवीद्धवतु भवानयां पतिः (many v.l.). There is, however, hardly any convincing variant to 5. 44. 18^a कथं ह्यं तदममृतमक्षरं पदं, a hypermetric pāda. — Catalectic lines are rarer: e. g., 5. 47. 33^a मन्त्रैः सार्धमनुशगर्ह्यैः.

In the case of hypermetric³ Anuṣṭubh lines, both N and S attempt to regularize:

5. 34. 47^a N लवणोत्तरं दरिद्राणां (S तैलुत्तरं दं); 46. 16^a N अभिवादयन्ति वृद्धाश्च (S अभिवादयते वृद्धान्); 94. 10^a S प्रतिविध्यमानोऽप्यमकुन् (N निविध्यमानो⁴); 67. 11^a S दयितोऽसि राजन्कृष्णस्य (N प्रियोऽसि राजन्कृ⁵); etc.

As also the following, where the regularizing variants belong to various groups of S. of both recensions:

¹ Cf. Sukthankar, "Epic Studies (VII)", *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, vol. 19 (1938), pp. 211 ff.

Hypermetric Varieties", *JAOS* 59 (1939). 159-174.

³ Cf. Hopkins. *The Great Epic of India* (New Haven 1920), pp. 252 ff.

⁴ Cf. F. Edgerton, "The Epic Tristubh and its

5. 43. 35^a मौनाद्धि स मुनिर्भवति; 88. 22^a प्रियदर्शनो दीर्घभुजः; 91. 11^a अवाच्यः कस्यचिद्भवति; 162. 22^a कृत्तकित्विषाः पाण्डवेयैः; 175. 3^a अभिवाद्य पूर्वं शिरसा; 177. 8^a अकृतव्रणो जामदग्न्यं; 178. 15^a तमहं प्रणम्य शिरसा; 180. 1^a तमहं स्मयन्निव रणे; 180. 13^a अभिवाद्य चैनं विधिवत्.

But in the following cases of Anuṣṭubh hypermetric pādas, there is no variant to normalize them :

5. 12. 15^a शरणागतस्मि ते ब्रह्मन्; 12. 16^a शरणागतं न त्यजेयं; 88. 97^a अभिवादयन्ति भवतीं; 174. 25^a अभिवादयित्वा शिरसा; 175. 6^a अकृतव्रणः प्रादुर्गसीत्; 177. 9^a शरणागतं महाबाहो; 181. 16^a अकृतव्रणप्रभृतयः; 185. 14^a अकृतव्रणः शुभैर्वावयैः; 186. 17^a भीष्मो वसून्तामन्यतमो; 190. 22^a अवमन्यसे मां नृपते (v.l. only in one MS.).

Lengthening and shortening, *metri causa*, are not rare and lead naturally to regularization : 5. 9. 41^a अनापराधिनं; 39. 7^a आयत्तीयुनं; 47. 35^b शंतनूजे; 49. 26^b म्लेच्छगणायुतां; 153. 12^a रस्मीवतां; the most curious example being the change of धनुस्मतां to धनुस्मतां in 5. 80. 31^b. The change of a Parasmaipada verb into Ātmanepada and *vice versa* is a common enough feature of the elastic epic diction; but the lengthening and shortening consequent upon the change were often utilized *metri causa*, and the change appears to have been dictated by this exigency. Out of a very large number of instances we select for illustration a few at random : 5. 44. 21^b दृश्यति; 45. 13^a गिरते (but गिरति in 13^{ab}); 47. 103^a वदन्ते; 66. 6^b पृच्छसे; 99. 6^a लभन्ति; 104. 5^a तिष्ठते (but तिष्ठति in 5^a); 133. 28^a अभिवर्तति; 136. 23^a सेवन्ति; 160. 16^a दृश्यसे (but दृक्ष्यसि in 19^a); 179. 3^a पश्यतां; 186. 18^a निवर्त (but निवर्तस्य in 24^a, 29^a); etc. There are two striking examples of metrical shortening (in compound words) : 5. 118. 1^a गङ्गायमुनसंगमे; 187. 21^a पादाङ्गुप्रधिष्ठिता.

Apart from a possible original difference of tradition, the causes, therefore, which lead to divergences of readings in the two recensions and their constituent versions, are manifold and complex. But, sometimes, the differences arise from an old confusion of tradition, or from an old *lectio difficilior* or mislection, resulting in a variety of readings in the various N and S versions; and often one or the other or both recensions entirely go wrong. This is specially the case where lists of proper names are concerned, as in adhy. 4 and 19; in 5. 31. 19 and its corresponding passages; in 5. 72. 13-17; 99. 9-14; and in adhy. 101. Some other typical examples may be mentioned here :

5. 1. 2^a नरराजवर्षाः; 2. 8^{ab} कौट्यान् and ग्रस्तो हि गोदर्थो बलमाश्रितैस्तैः; 9. 35^b त्रिशिराः; 26. 13^a मानवस्य *आत्मकामस्य; 30. 5^a शुक्तां; 31. 8^b पितामहं; 32. 15^a *नोहेश्च; 39. 31^b प्रयिचिन्त्य यः; 40. 19^a पुण्यो ह्यात्मा नित्यमम्भोऽम्भ एव; 43. 7^b षडत्र; 43. 19^b *यत्; 47. 20^b *परःशतान्; 47. 94^a बडः (also 141. 18^a; 179. 3^a; 183. 23^a); 51. 9^a त्रयस्त्रिंशत्समाहृत्य (double crasis!); 70. 70^a गोपादे; 112. 1^a वैधिनं; 121. 12^a वेत्य लोकांश्च; 124. 1^b समर्थ्य तौ; 127. 49^a पृथिवी स्पृष्टा; 131. 4^a अधर्मज्ञं; 131. 5^a उपशास्त्रीयः; 132. 33^a वोढव्ये धुर्यनडुवत्; 141. 36^a कण्ठत्राः; 141. 45^a वीरक्षयविनाशनात्; 149. 81^a हृद्यभूवन्; 169. 11^b त्वामायद्धिः; 178. 29^a श्रेयाज्जिःसंशयेन च; 190. 1^b सर्वस्मिन्वजने महत्; etc. Also 5. 26. 6; 29. 26; 45. 7; etc.

The textual problems, as well as the scope and method of the present critical reconstruction, are, thus, generally of the same character as those of the already published parvans; and the general principles laid down in the Prolegomena to the Ādi have, *mutatis mutandis*, been necessarily observed in the making of this parvan also. We have avoided *emendations* as far as possible, there being, as remarked above, only 7 altogether in the entire text. They are concerned mostly with isolated words and never with a whole passage. Four of them, as already noted, deal with restoration of hiatus in Samdhi, while the remaining three, namely, 5. 32. 15^a *नोहेश्च, 43. 19^b *यत् and 47. 20^b *परःशतान् are such as are suggested by and explain the diversity of variants.

CHARACTER AND MUTUAL RELATIONS OF THE VERSIONS AND THEIR MANUSCRIPTS

The Śārādā Version

The only available representative of this version (Ś₁) is an incomplete and fragmentary Śārādā Codex, belonging to the India Office Library. Its existence became known through the publication, in 1935, of the second volume of the Descriptive Catalogue of the Library by Keith and Thomas; but the MS. was received for collation after the critical apparatus of our entire text had been completely written out. The text was, of course, revised in the light of this new material; but to register its variants, at that stage, in their proper places, would have meant very considerable rewriting of the entire critical notes. They are, therefore, given separately in Appendix III.

Although the manuscript is neither old nor is such a genuine representative of the old version of Kashmir as the unique birch-bark codex of the Ādi, its close relationship to K and superiority in some respects have been of great value. The affinity is documented not only by a large mass of concordant readings, which are too numerous to be listed here, but also by omissions of passages which Ś₁ shares with K to the exclusion of most other versions. With the exception of a few instances of conflation mentioned below, it agrees throughout (wherever the MS. is available) with K in omitting all Vulgate passages (see below under K version for these passages) which have burdened the text; and in this it is in most cases supported independently by S, or, where TG is conflated, by M. Such BD passages, for instance, are: 41*, 62*, 150*, 228*, 231*, 232*, 307* etc., as well as passage No. 13 of App. I (for adhy. 157 see below); such BDTG passages are 44*, 152*, 165*, 220*, 222*, 224*. Sometimes the omission includes also D or BD passages which are appropriated from S: 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 431*, 435*, 449*, 455*, 541*. Throughout the Sanatsujāta, wherever the MS. is available, it agrees with K, B and M in supporting all omissions in our critical text of TG passages which have found their way into the Dn and some D MSS. It is interesting to note in this connection that of two such passages (243*, 244*), which have also been inserted *marginally* by K₁ and by an inferior and conflated K MS. (K₂), one (244*) is omitted and the other (243*) inserted by Ś₁. Similarly in adhy. 157 it agrees with K and S in omitting all BD passages, including those which have been relegated to App. I, namely, Nos. 9 (108 lines), 10 (28 lines), 11 (77 lines). It agrees with K (along with G and three D MSS.) even in adding a colophon after 5. 37. 19!

The superiority of Ś₁, however, is demonstrated by its omission of certain passages inserted by K (with or without D), in which it is supported independently by B or BS, e. g.: *with D* 16* (supported by B), 31* (by BS), 46* (by B and most DG), 102* (by BS), 178* (by BS), 179* (by BM), 180* (by BS), 533* (by BS), 542* (by BS), 555* (by BS); *without D* 88* (excepting D₈), 96*, 103* (excepting D₈), 575* (excepting D₈). Ś₁ also omits 5. 94. 38, a cryptic verse which is found in all other MSS. of our critical apparatus. It omits 374*, which is inserted by the entire N, and 181* added by NTG. It is curious that it inserts only the first and fourth pāda of 43*, which is found in KT and some DG. Ś₁ is also unique in designating the parley of Kṛṣṇa and Karna as Karnaopaniṣad, a procedure which appears to be confirmed by Devabodha, although K MSS. would call it generally Karnaopaniṣāda. The superiority or independence of Ś₁ can

also be documented by a large number of readings, which it shows against K (or even N mostly) and in which it is independently supported by S. We select here a few \bar{S}_1 readings at random to serve as illustrations:

5. 7. 6° उच्छीर्षतः; 7. 8° यथार्हः; 7. 30° प्रतियर्थो; 13. 6° अभिभाषसे; 30. 16° दुःशासनं and पृच्छेः; 31. 3° अतिहृष्टवत्; 31. 19° तु; 32. 5° काव्यं; 32. 13° अतिकार्यं; 34. 1° युनिः; 34. 60° क्षिप्रं सः; 36. 3° अस्मः; 36. 48° सर्वः; 37. 26° राजन्योः; 37. 28° उद्धृतभक्तः; 37. 35° मुनिवत्; 38. 3° नमन्त्रविः; 47. 8° पाण्डुवार्थय हेतोः; 47. 85° पाण्डुपुत्राः; 50. 35° रणे येनां; 70. 47° विपणिर्जीविनः; 70. 49° नीतिमात्राय; 80. 30° अभवं; 81. 15° चन्द्रसूर्यं (by transp.); 88. 96° अन्तयोः; 101. 24° चिकुरः; 164. 21° महत्तथा.

There is also a mass of specific K readings, occurring in almost every adhyāya, which are not found in \bar{S}_1 ; e. g., 5. 2. 10° समाह्वयज्ञेयः; 3. 19° त्रिन्शेः; 3. 20° हत्वा रणे धार्तराष्ट्रान् न सहयौवलं; 4. 2° पुत्रप्रीत्यानुमंस्यते; 4. 15° सुदानां; 4. 16° प्राच्याश्च दक्षिणात्यश्च; 4. 27° कृपः; 5. 5° तेषां; 5. 17° भीमानि; 6. 11° एकाग्रमानसाः; 7. 32° निद्वन्तुं मनसापि हि; 8. 10° गतनं; 11. 10° चिकीट विधिवत्; 12. 9° देवराज तवान्तिकं; 13. 4° प्राप्तुं; 14. 8° प्रोत्कुद्धानि; 15. 2° मुनिभिः; 16. 21° बलवीर्येण तेजसा; 30. 10° ईप्सुः; 30. 13° स्थैर्यं; 30. 28° एक एवावज्ञेनुं; 30. 47° हेतुरस्याजर्माह; 31. 15° प्रतिवागनं; 32. 6° सिंहासनं; 32. 12° पार्थिवस्य; 32. 20° निरयानुपाती; 32. 21° आत्मशोकानुगमः; 33. 26° कुप्यति; 34. 60° रोडवशः; 36. 31° गोत्राद्गणान्; etc.

In most of these cases the reading shown by \bar{S}_1 is *superior*.

All these facts would tend to show that though very closely allied cognates, \bar{S}_1 and K are not identical. There being numerous discrepancies, neither of them is a copy of the other, but each offers independent evidence derived (as the agreements show) from the same original source; and of the two, K, which is not a homogeneous group, is certainly more heavily contaminated.

But, as we have noted above, \bar{S}_1 is not a strictly pure specimen. Like K, \bar{S}_1 is very clearly distinguished from the Vulgate, and it has, of course, frequent independent agreements, but no clear conflation, with S; but, unfortunately, it is not entirely free from contamination with D, which fact somewhat impairs its value as a genuine specimen of \bar{S} āradā. The instances, however, are exceedingly small in number and extent. We leave aside agreements of readings which need not be taken as a sure criterion, although we find \bar{S}_1 showing some readings which are met with exclusively in the Vulgate (BD), such as 5. 43. 32° व्याख्यातारं; 51. 18° अपारणीयः; 64. 8° होतुं; etc. In the matter of insertions, however, we find that \bar{S}_1 has 222* (a variant of 5. 35. 43!) and 227*, which are shown by BDTG or BDT, but not by KM or KGM respectively. In agreement with K_{1.4} (K_{2.3.3} missing) it inserts 263*, which appears to be a TG passage borrowed by the Vulgate in the Sanatsujāta. \bar{S}_1 inserts *marginally* 30*, which is a BDT passage, given also by two inferior K MSS. (K_{3.2}), the process of marginal addition showing that the codex may have been occasionally compared with some Devanāgarī MSS. The insertion of 243*, a DTG passage, has been noted above, although a similar passage (244*) is omitted in \bar{S}_1 . \bar{S}_1 agrees, again, with B₄ Dn in inserting 417* (two lines) after 5. 87. 23, although D₁ inserts, with variation, only one line of it (396*); it is an undoubtedly Vulgate passage, which BD inserts after 5. 90. 28, where B₄ Dn *repeat* it. But all these passages taken together comprise no more than 10 lines, and these slight and sporadic contaminations need not be exaggerated; for they are far outbalanced by the comparative purity of the MS. as a representative of the \bar{S} āradā version.

Like all MSS., \bar{S}_1 has a good number of individual readings which are not traceable elsewhere, and, as such, do not possess much textual importance. For the

solecism वित्तिसिरामवन् (5. 10. 39), Ś₁ (along with D₁) removes it by reading वित्तिसोऽभवन्, although all other MSS., including the Vulgate, preserve it. To avoid the hiatus and retention of vowel in तेभ्यो अनामयं (5. 30. 37), Ś₁ inserts अथ before अनामयं, although the majority of N MSS. inserts अपि and the majority of S द्वि. Leaving aside such interesting instances, the individual readings are generally variants of single words or phrases. There are a few small omissions (not haplological) peculiar to Ś₁: 5. 3. 10^{ca}; 30. 29^{ab}; 38. 28-29; 45. 3; 47. 28^{cd}-29^{ab}; etc. There is only one specific Ś₁ addition, a stanza of two lines inserted after 5. 70. 29, which is not found in any of our other MSS.; while another stanza (308*), added by Ś₁, is found only in D₂. Our Śāradā MS., besides being fragmentary, is not a very correct exemplar, and there is a number of obvious inaccuracies and corruptions. It is clear, however, that, with their corruptions, vagaries and confluations, Ś₁ and K, as the representatives of the old Kāśmīrī version, have the closest affinity, but have enough divergences to show that they are independent of each other.

The "K" Version

Being of Kāśmīrī origin this version, as noted above, is closely allied to the Śāradā, but being written in Devanāgarī, it is liable to greater conflation, and is, therefore not homogeneous as a group. Its affinity to the Śāradā version has already been mentioned; and its freedom (with only one rare exception) from Southern contamination makes it one of the most important of the Northern versions for critical purposes. That it is, as a group (with the exception of K₄, which is an inferior MS. of a mixed character), clearly differentiated from the central Devanāgarī version need not be illustrated; it is obvious throughout the text. It will be enough to say that throughout the Saṃsujāta, it agrees generally (along with Ś₁) with B and M to the exclusion of the Vulgate and TG; and that in adhy. 157 it omits all Vulgate or BD insertions including the lengthy ones relegated to Appendix I (Nos. 9, 10 and 11). Other instances of omission of Vulgate or BD additions and substitutions by K (with occasional exceptions of K₄) are: 8*, 14*, 15*, 18*, 29*, 32* (S passage), 41*-44*, 47* (S passage), 49* (S passage), 53* (S passage), 59* (S passage), 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 120*, 128*, 130* (S passage), 140*, 142*, 150*, 152* (found also in TG), 161*, 162*, 165* (found also in TG), 173*, 183*, 184*, 188*, 193*, 195*, 196*, 208* (found also in TG), 215*, 216*, 220*, 222* (found also in TG), 224*, 227*, 228*, 231*, 232*, 234*, 240*, 307*, 313*, 314*, 317* (S passage), 320*, 324*, 330*, 336*, 341*, 342*, 345*, 359*, 377*, 391* (S passage), 409* (found also in TG), 417*, 428*, 431* (S passage), 434*, 435* (S passage), 439*, 442* (S passage), 443*, 449 (S passage), 450*, 452*, 467*, 473*, 475*, 476*, 481*, 495* (S passage), 496* (S passage), 507*, 508*, 511*, 520*, 521*, 522*, 529* (S passage), 531*, 533*, 535*, 541* (S passage), 542*, 553*, 555*, 557*-563*, 567*, 571*, 576*, 580*, 593*; and App. I, Nos. 9, 10, 11, 12, 13 (these Appendix passages consisting altogether of 377 lines!).

Some instances of contamination of K as a group (and not of individual K MSS.) with D have been discussed under the description of Śāradā version above. The only Southern intruder, which appears to have percolated into K as a group (Ś₁ is missing here) through the composite D version but which is entirely omitted by B, is 168*, a passage of 9 lines only, which the commentaries of Dev., Arj., Sarv., and Nīl. (also Ds and Dn MSS.) uniformly ignore.

But our five MSS. comprising this version do not, like individual MSS. of other versions, possess a uniform value. K_{1-3} are comparatively free from outside influence; K_4 is most heavily contaminated with BD, so much so that it can almost be regarded as a D MS.; K_5 is similarly a MS. of uncertain and composite value, although its contamination is much less heavy.

K_1 is our *oldest* and the only complete MS. of this group, the others possessing short or long gaps. The only BD passages found in it are: 194*, 197*, 217*, 315*, 324*, 358*; but the first three and the fifth are also inserted by K_3 , and the fourth and the last by K_4 ; \tilde{S}_1 omits the third, inserts the last, while it is missing in the three remaining cases. Along with \tilde{S}_1 and K_4 ($K_{2,3,5}$ missing), it inserts 263*, which is undoubtedly a Vulgate passage borrowed from TG in the Sanatsujāta. There is evidence to show that K_1 was occasionally compared with MSS. of other versions. It *marginally* inserts, for instance, two DTG passages (243*, 244*); in both the cases it is supported by K_5 , but \tilde{S}_1 omits the second passage and inserts the first. In marginally reading (with K_5) 5. 42. 12 after 244*, K_1 appears similarly to follow the indication of DTG. These DTG instances occur in the Sanatsujāta, throughout which K_1 shows some contamination of *readings* with the Vulgate; but this of course is not conclusive. By *marginal* correction, again, K_1 adopts the S readings अशमये and अरुणि in 5. 41. 11^b, and पूर्वभाष्य in 5. 66. 1^d; while in 5. 33. 96^d it accepts the S transposition of the words ऋः and प्रज्ञान्. It is clear that outside influences on K_1 are only sporadic and do not seriously affect its value. But, like all other MSS. it has its own vagaries. It omits, for instance, 143*, found in all other K MSS., and 144* found in $K_{3,4,5}$ (\tilde{S}_1 missing in both cases), while it shows its superiority to other K MSS. by not accepting a DTG passage 201* (\tilde{S}_1 K_3 missing). Its individual insertions are not many: 296*, 437*, 453* (marg.); but it inserts 268* and 360*, otherwise found only in D_5 and D_8 respectively. It is singular in omitting 397*, an entire N insertion which is found also in \tilde{S}_1 .

K_2 is a fairly old K MS., but adhy. 41-69 are missing in it. The only BDTG passage found in it is 222*, which is a variant of 5. 35. 43; but, curiously enough, this stanza is also inserted by \tilde{S}_1 . K_2 also inserts 192*, found otherwise in T_1 $G_{1,4,5}$, with which, however, it does not agree about the point of insertion. It omits some K insertions, which are also found in a few D MSS. (\tilde{S}_1 missing in all the cases): 70*, 84*, 116*, 117*; and it agrees with $D_{1,2}$ in omitting an entire N addition (viz. 45*), which is also inserted by \tilde{S}_1 . It has a larger number of individual insertions: 3*, 4*, 97*, 185*, 203*, 206*, 386*, 422*; it inserts also 190*, which is otherwise found in D_7 only. We may note here the superiority of $K_{1,2}$ in reading 5. 157. 6-11 after 5. 157. 12, disagreeing with K_{3-5} and BD generally and agreeing independently with S.

K_3 is unfortunately a very fragmentary MS., the beginning (5. 1. 1-25^e) and end (adhy. 192 to 197) being wanting, and all the text from 5. 32. 15^{cd} to 5. 101. 10^{ab} being lost on 107 missing folios. The BD additions are not many: 30*, 71* (partially), 481*, 556* (partially), and 559*; but, of these passages, the first is also inserted by K_5 and the last two by K_4 , while \tilde{S}_1 inserts the first marginally and omits the last two, and is missing in the other two cases. Along with K_5 , K_3 inserts a TG passage: 114*; and with $K_{4,5}$, the long Vulgate addition in App. I, No. 10. It is unique in omitting

an entire N insertion (\dot{S}_1 missing): 501*; and there is only one individual insertion, viz., 550*, which, however, is added marginally *secunda manu*.

K_4 contains only very short gaps, but it is practically useless as a K MS. A very large number of BD additions (with or without T or TG) occur throughout: 150*, 152*, 165*, 173*, 181*, 183*, 184*, 191*, 195*, 196*, 208*, 215*, 224*, 227*, 228*, 231*, 240*, 245*, 263* (inserted also by $\dot{S}_1 K_1$), 307*, 330*, 336*, 341*, 342*, 345*, 377*, 452*, 467*, 473*, 520*, 556*-560*, 563*, 571*, and App. I, Nos. 9-13; while the following passages found in D_n and a few D MSS. are also shown by K_4 : 320*, 508*, 522*. It has also some passages which are found in a few D MSS. only: 229*, 230*, 321*, 392*, 444*, 447*, 451*, 475*, 593*. It is remarkable also that K_4 accepts the BD spelling Vidulā, and not Vidurā of K MSS. That the Southern recension was utilized by K_4 is distinctly proved by the fact it is singular among all N MSS. in accepting several S passages some of which run to even 5 or 10 lines: 383*, 385* (TG), 388*, 389*, 411*, 413*, 419*, App. I, No. 5 (partially); while K_1 shares the following S passages with a few D MSS.: 317* (with D_{m1} $D_{3.4}$), 391* (Vulg. and some D), 406* ($D_{2.6.8}$); 409* (TG and some D), 418* (with D_3), 431* (D_{m1} and some D MSS.), 441* (some D MSS.), 442* (D_{m1} and some other D MSS.), 455* (some D MSS.). A passage which occurs in D_s only (157*) is found in K_4 . Barring these aberrations, which may be partly explained by the fact that the MS. is a composite one, made up of units written by different hands on different kinds of paper, there cannot be much doubt that the MS. is of Kashmirian origin; and one important evidence for this is its entire omission of Vulgate and TG passages (excepting 244*, 263* as above, 277*), which $\dot{S}_1 K$ omit throughout the Sanatsujāta. Occasionally there are also small passages which prove that the MS. had an origin in a better tradition: e. g., in agreement with \dot{S}_1 , it omits 555*, a specific K addition found also in $B_2 D_{m1} D_s$ only, and 575* found also in D_s only; it agrees with $\dot{S}_1 B$ in omitting 16*, etc. Individual insertions in K_4 are: 100*, 124*, 137*, 304* (a cryptic stanza), 415*, 532*.

The value of K_4 is somewhat impaired by the fact that it has a large number of short gaps throughout the parvan; and its inferiority as a K MS. is proved by its insertion (wherever the text is not missing) of the Vulgate and TG passages in the Sanatsujāta, viz., 243*, 244*, 246*-248*, 251*-255*, 257*, 259*. Other Vulgate or BD passages (with or without TG) found in K_4 are: 30* (also found in K_3 , and in \dot{S}_1 marg.), 165* (\dot{S}_1 om.), 191* (also found in K_4 , but \dot{S}_1 om.), 194* (also found in K_1 ; \dot{S}_1 missing), 217* (also found in K_1 , but \dot{S}_1 om.), 324* (found also in K_1 ; \dot{S}_1 missing), 409* (with K_4 ; \dot{S}_1 om.), 553* (\dot{S}_1 om.), and Appendix I, No. 10 (with $K_{3.4}$; \dot{S}_1 om.). In common with K_3 , K_4 inserts a TG passage 114* (\dot{S}_1 is missing here). K_4 omits, in agreement with S, three entire N insertions: 374*, 414*, 523*; in agreement with $K_{1.3}$, another such N insertion 111* (\dot{S}_1 missing). But, with \dot{S}_1 , it omits a specific K insertion 103* and a KD insertion 102*. It has a few individual additions: 7*, 19* (a gloss!), 138*, 316* (a variant of 5. 47. 47), 423*, 424*, 537*, and App. I, No. 4; but it also accepts the following found only in one or two D MSS.: 200* (with $D_{1.8}$), 225* (with D_8), 318* and 408* (with D_{10}), 468* (with D_7).

The Bengali Version

Of the Eastern Version of the Udyoga we had no manuscripts of Nepālī, Maithilī

or Oḍiyā; it is represented in our text by the Bengali Version. It is a sub-version of the Devanāgarī central recension, being closely allied to the Vulgate; but in the Udyoga, as in the Ādi, it has proved somewhat superior to the Vulgate, from which it is distinguished by important omissions of late accretions.

Throughout the Sanatsujāta, for instance, its superiority is demonstrated by its general agreement with Ś₁K and M as against the Vulgate and TG in the matter of omission, insertion and sequence of units. The only exception to the omission by B of Vulgate and TG passages in this sub-parvan is 245*; but passages 265* and 281* are also inserted by only one B MS. (B₄), while 266* is added by B₃ only. There are five other passages (out of a total of 31), which are inserted by B_{1,2} only (278*, 287*, 289*–291*); but the exceptional vagaries of individual manuscripts need not affect the marked tendency of the group as a whole to avoid the inferior tradition of the Vulgate and TG for this sub-parvan.

Although this tendency is not, unfortunately, so remarkably prominent in other parts of the Udyoga, there are some scattered but notable instances of the divergence of B from the Vulgate in agreement with superior traditions. Purely Dn insertions or Vulgate passages not found in B are: 18*, 108* (except B₃), 120*, 140* (except B₁), 193*, 195*, 196*, 234*, 240*, 267*, 320*, 359*, 409*, 434*, 439*, 443*, 450*, 475*, 561*, 562*, 567* (except B₂), etc. B is also remarkable for omitting some S passages which have been absorbed by the Vulgate (317*, 391*, 431*, 435*, 442*, 449*, 495*, 496*, 529*, 541*) or by some D MSS. (279*, 280*, 466*, 441*, 456*, 465*). There are also notable instances in which B, in agreement with Ś₁ and S, omits passages added by K and most D MSS. (including Dn): 31*, 102*, 178* (excluding Dn), 180*, 533* (except B₂), 542* (except B₂), 555* (except B₂). B appears with Ś₁ again, in omitting 16*, added by K and most D and S MSS.; with Ś₁ and D, in omitting 46* found in K and M; and with S, in omitting 564* inserted by K and some D MSS. (Ś₁ missing). Examples of BM agreement against KDTG are: 179* (Ś₁ supporting BM), 201* (Ś₁ missing), 213* (Ś₁ not supporting BM). But the most interesting of all is passage 168*, a Southern intruder, which appears in K (Ś₁ missing) and some D, but which is omitted by B.

There is no individual addition by B as a group, although there are some specific B readings of words, phrases and pādas. Even outside the Sanatsujāta, there are some instances where B does not follow the Vulgate system of transposition, e. g., B does not follow (in agreement with Ś₁K and S) the Vulgate transposition of 5. 4. 15–19^a and 5. 4. 20–23.

The individual B MSS., but for occasional differences of readings, do not show any conspicuous characteristics to call for special remarks. Individual additions are rare, except 238* (marg.), 551* in B₂; and 568* in B₃. — B₁ is singular, among B MSS., in omitting two Vulgate additions (194*, 215*) and adding two (68* [marg.], 140*), in ignoring an entire N passage (212*) and accepting, with B₃, five Vulgate-cum-TG passages (278*, 287*, 289*–291*) in the Sanatsujāta. — B₂ inserts four Vulgate passages, omitted by other B MSS. (533*, 542*, 555*, including one line found only in Dn 567*), and omits one such passage (42*) not omitted by other B MSS. — B₄ distinguishes itself by adding on its own two Vulgate-cum-TG passage (263*, 281*)

in the Sanatsujāta and a TG passage elsewhere (583*), in following D sequence in the matter of inserting 245*, in omitting three Vulgate passages (345*, 533*, 560*) and in reading हृषिके in 5. 186. 8, which is found in older printed editions but not in any MS. — Besides the five passages mentioned above, B₂ adds another Vulgate-cum-TG passage in the Sanatsujāta (265*), follows (in agreement with B₁) the Vulgate sequence in inserting 245*, accepts a Vulgate passage (108*) omitted by other B MSS., and omits two entire N additions (534*, 574*). The passages concerned in all these cases are small, and the variations are such as one would normally expect in individual manuscripts which are not copies of one another; we can say, therefore, that *B as a version is fairly homogeneous in the Udyoga.*

The Devanāgarī Versions (other than K)

The Devanāgarī versions, standing midway between the Northern and Southern recensions, offer a composite, inclusive and eclectic text, given to much indiscriminate conflation and contamination; and as such, they are of no special value for text-critical purposes. They give generally the Northern text, but contain a large number of additional passages, and are not free from the palpable influence of the Southern tradition. It is obvious, therefore, that anything may be expected in a Devanāgarī manuscript, which is hardly meticulous regarding the sources of its text; and the individual manuscripts of this group are generally “misch-codices”, which show diversified features and prevent the version as a whole from presenting a uniform or homogeneous appearance.

D₁ is a difficult manuscript to classify, its text being confusingly complex. Written in Kashmir, it is often much nearer Ś₁K than D, and its frequent unique agreements with Ś₁¹ sometimes invest its testimony with a higher importance. At first sight, it is plausible to think that D₁ might, with advantage, be classified² with K; but it differs as conspicuously from the MSS. of the K version as it agrees; and like all Devanāgarī MSS., it is contaminated and erratic, and given to much unexpected conflation. There is throughout a mass of scattered but *unique* agreements of readings with Ś₁ (e. g. 5. 10. 39^b वित्तमयो; 12. 22^a प्रपञ्चः; 13. 6^b अभिमाप्से; 31. 16^a धर्म; 32. 18^a यो धनवान्; 33. 35^c विश्वसेयः प्रमत्तेषु; 37. 5^a यद्वा दुर्गमं मुक्तं; 37. 9^c अतिप्रहृष्टैः; 39. 44^b शुभस्य च; 42. 16^b धर्मस्य वा चेतस्य; 43. 1^a अथर्वेदं (corrupt!); 50. 35^c रणे सेनां; 51. 19^b धानावगमे; etc.); but these are only sporadic, and the disagreements far out-number them. Again, D₁ agrees with Ś₁ in omitting the following K or KD passages: 31*, 46*, 88*, 96*, 102*, 103*, 178*-180*, 555*; but it disagrees in not omitting the following similar passages: 16*, 542*. Certain Vulgate passages which Ś₁ accepts also appear in D₁: 222*, 227*, 417*; but D₁ omits a similar Ś₁ insertion 243*, and it has a much larger number of Vulgate passages which are not found in Ś₁: 8*, 47*, 130*, 165* (marg.), 191*, 217*, 220*, 228*, 553*, 556*, 557*-559*;

¹ As also with the minuscular Devanāgarī MS. from the Bhārata Itihāsa Saṁśodhaka Maṇḍala, which is also a codex of Kashmirian origin.

² As in the Virāṭa (see description of K: Introduction, p. iv).

App. I, Nos. 9 and 10; etc. All these facts certainly show that the MS. is of Kashmirian origin, but it was probably copied from a late and much conflated Kashmirian exemplar, and cannot be taken, at least in the Udyoga, as a reliable representative of the K version. Nevertheless, its closeness to K is quite clear; and it is easily for that reason the best of our D MSS. Its superiority to the Vulgate or the ordinary D MSS. is proved by the better tradition it follows in omitting all the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta. Other Vulgate or BD passages omitted in D₁ are: 29*, 41*-41*, 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 128*, 150*, 152*, 161*, 162*, 188*, 193*, 196*, 197*, 215*, 216*, 231*, 232*, 240*, 329*, 336*, 342*, 345*, 359*, 377*, 428*, 451*, 452*, 473*, 476*, 481*, 511*, 526*, 521*, 531*, 535*, 543*, 560*, 563*; and App. I, Nos. 11, 12 and 13; etc. It omits also the following Southern passages which appear in the Vulgate or D MSS.: 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 279*, 280*, 317*, 391*, 431*, 435*, 441*, 442*, 449*, 455*, 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 529*, 541*; as well as the following Vulgate-cum-TG passages: 152*, 165*, 409*. But this does not mean that D₁ is entirely free from Southern influence, for it accepts a similar passage 130*; cf. also 168* (in marg.), 208*; and the clearest proof is furnished by its *individually* inserting another Southern passage, 378*. It has several passages which are not found in any other MS.: 9*, 154*, 199*, 236*, 294*.

D₂ has the largest number of additional passages written *on the margin*, in the majority of cases *secunda manu*: 32*, 41*, 43*-45*, 47*, 49*, 53*, 62*, 68*, 71*, 92*, 94*, 108*, 130*, 140*, 150*, 152*, 175*, 191*, 193*, 228*-232*, 237*, 243*, 307*, 315*, 330*, 336*, 341*, 342*, 374*, 377*, 428*, 473*. Most of these are Vulgate or BD passages; and some are Southern passages found also in the Vulgate (32*, 47*, 49*, 53*, 130*, 152* (TG), 243* (TG), etc.). About 20 verses are written, *sec. m.* on a substituted folio (see note to 5. 32. 5). This array of marginalia and secondary insertions shows that the MS. must have been compared with the Vulgate text (cf. 450*); and as it was copied at Tanjore, the Southern passages are not surprising, from which source we have several other passages: 59*, 165* (TG), 168*, 208* (TG), 406*, 409* (TG), 431*, 435*, 441*, 449*; the most interesting being 527* (TG), which D₂ *individually* inserts. But it is noteworthy that the Southern influence is not more prominent in D₂ than in the Vulgate or the ordinary D MSS., and does not deserve any special mention; for it is distinguished also by the omission of several such S passages which appear in D MSS.: 222* (TG), 279*, 280*, 317*, 391*, 442*, 455*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 529*, 541*. If we leave aside these obvious accretions, the superiority of the MS. is shown by its acceptance of a fairly large number of old readings preserved only in K MSS., as well as by the following omissions of Vulgate or BD passages: 42*, 128*, 161*, 162*, 220*, 227*, 476*, 481*, 511*, 520*, 521*, 531*, 535*, 553*, 556*, 558*, 560*, 563*, 571*, etc.; and App. I, Nos. 9-13. It also omits all the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta,—although elsewhere it accepts 450*, which is found in D₁ only! It should be noted in this connection that D₂ is the only D MS. which omits 227*, in agreement with K and S, against Ś₁. D₂ omits, with D₁, a BD substitution (161*) of Śloka lines for Tristubh, although it itself substitutes a Śloka line for Tristubh (146*). Its individual additions are: 134*, 170*, 202*, 256*, 260*, 309*, 310*, 329*, 464*, 466*.

D₃ and D₄, both Tanjore MSS., have certain remarkable unique agreements. They have in common two Southern passages 317*, 529*, and add exclusively in the same way

528*; while in the following passages they appear in common with one or two other MSS.: 320* (with K₄ D_n), 321* (with K₄, D₈ [marg.]), 323* (with D₁). They fall often into a group with D₈ or D₉, or D_{8,9}, and have some passages exclusively in common, thus:

D_{8,4,9} ins. 541*, 586*, 588* (all S passages).

D_{8,4,9} ins. 427*, 375*, 505* (S passage), 507* (B D_n passage), 512*.

D_{8,4,9,9} ins. 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 500*,—all S passages with the exception of 493*; ins. the following Vulgate passages, with one or two other MSS.: 475* (with K₁ D₆), 508* (with K₄ D₁₀).

But these do not exhaust the cases of agreement. Apart from striking concordance of reading of words and phrases, D_{3,4} appear together in the omission and insertion of several passages in common with some other MSS. Thus, S passages inserted are 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130* (D₄ marg.), 152* (TG), 165* (TG), 208* (TG), 391*, 431*, 435*, 441*, 449*, 455*;—S passages omitted: 406*, 442*;—BD passages omitted: 377*, 511*, 521*, 531*; App. I, No. 11;—KD passages omitted: 178*, 533*;—KBD passage omitted: 543*;—BDTG passage omitted: 222*. They agree in omitting all the Vulgate-cum-TG passages in the Śanatsujāta, excepting 245*, 263*, although this would appear contrary to what one would expect in Tanjore MSS. D₃ and D₄ are, therefore, closely allied manuscripts; but they have, of course, their individual characteristics and differences. Besides the passages noted above, D₃ also has the following Southern passages: 582*, 583* (TG; D₄ missing in both cases). There are no individual insertions in either MS., except one in D₄ (376*), which is added marginally. Both the MSS. have several marginal additions: D₃ has 94* (B + Vulg. passage), 315* (a KBD passage), 526* (found also in D₈ only); D₄ has 18* (found also in D_n only), 31* (KD passage), 130* (BDS passage).

D₅, D₆ and D₇ are ordinary D manuscripts without many striking features. — D₅ is a fragmentary MS. which practically ends with 5. 103. 22. Of Southern passages added in common with some D MSS., it has 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 152* (TG), 208* (TG), 222* (TG), 391*, 406*, 435*, 441*, 442*; but it omits 168*, 317*, 409* (TG), 431*. Other omissions of additional passages are not many: e. g., 31*, 178*, in both of which the omission is supported by Ś₁ B; 195*, 196*, 359*, 409*, all of which are Vulgate additions. There are some marginal additions of BD passages: 142*, 193*, 229*, 230*. It also inserts marginally 334*, 429*, which are found otherwise only in D₈. There is only one individual insertion, 20*. — D₆ has just a few omissions of additional passages: 31*, 178*, 533*, 542*, 564*, 681*, in all of which the omission is supported by Ś₁BS or BS; 94*, 229*, 243*, 244*, 451*, 520*, which are mostly D or KD passages. Some of the Southern passages accepted are 391*, 442*, 449*, 455*, etc.; omitted 431*, 441*, 465*, etc. Individual insertion is only one: 509*. — D₇ is a MS. of a similar type. Its omission of KD, KBD, BD or D passages are: 188*, 197*, 229*, 230*, 330*, 342*, 359*, 451*, 452*, 481*, 531*, 534* (N passage), 543*, 557*, 564*; and App. I, Nos. 10, 11. Although it is an Adyar Library (Madras) manuscript, it omits most of the Southern passages which appear in D or the Vulgate: 165*, 279*, 280*, 391*, 409*, 431*, 435*, 441*, 442*, 449*, 455*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*, 500*, 529*, 541*, although, like most D MSS. it is not entirely beyond accepting some passages of that kind: 32*, 47*, 49*, 53*, 59*, 130*, 152* (TG), 168, 208* (TG), etc. It is remarkable

that D_7 is the only D MS. (other than D_1) which does not accept the BD form of the name Vidulā for Vidurā. It also inserts 190* and 468* found respectively in K_2 and K_3 only. Its individual insertions are: 171*, 218*, 282*, 425*, 579*. — It should be noted that all these three manuscripts (D_{3-7}), like D_{1-4} (see above), omit the Vulgate-cum-TG passages in the Sanatsujāta, with the exception that D_7 omits 245*, which is inserted by $D_{5,6}$, and partially inserts 244* omitted by $D_{5,6}$, and that all of them insert 263*.

Although they are not simple manuscripts and exhibit considerable differences, D_4 , D_9 , and D_{10} may be taken together. In the Sanatsujāta, these MSS. are in general agreement in *inserting* the TG passages which appear also in the Vulgate; and this may be due partly to the influence of Śaṅkara's commentary or of the Vulgate itself, which absorb these passages. But here also there are some differences; for while all of them do not appear in passage 246*, D_3 omits 244*; D_9 does not accept 243*-245*, 247*, 248*, 251*, 252*, 254*, 274*, and 286*; and D_{10} does not insert 245*, 271*, 273*, 287*. Regarding Southern passages, all of them omit in common 317*, 529*, and accept 49*, 53*, 59*, 165* (TG), 208* (TG), 279*, 280*; but for similar remaining passages, their differences will be clear from the following comparative table:

$D_{8,10}$ ins. (but D_9 om.) 32*, 47*, 130*, 152* (TG), 222* (TG), 243* (TG).

D_3 ins. (but $D_{9,10}$ om.) 168*, 391*, 406*, 409* (TG), 442*, 541*, 582*, 583* (TG), 586*, 588*.

D_9 ins. (but $D_{8,10}$ om.) 455*.

$D_{8,9}$ ins. (but D_{10} om.) 431*, 441*, 449*, 456*, 465*, 492*, 493*, 495*, 496*.

Of these MSS., D_3 has the largest number of individual insertions: 34*, 147* (two lines to complete a Triṣṭubh stanza), 172*, 186*, 221*, 301*, 319* (marg. sec. m.), 343*, 361*, 366*, 446*, 454*, 471*, 488*, 489*, 491*, 494*, 499*, 513*, 524*, 527*, 538*, 569*, and App. I, Nos. 6 and 8; while passages 334*, 429*, as well as 526*, inserted individually by D_9 , are copied on the margin by D_2 and D_3 respectively. Individual insertions or substitutions in D_9 are 82*, 219*; in D_{10} 35*, 95*, 133* (marg.), 274*, 304*, 311*, 490* (marg.). But D_3 inserts 200* found only in K_2 , D_1 , 225* found only in K_3 , 286* found again in D_{10} , and 439* found only in D_{12} ; D_{10} inserts 120* found only in D_{12} , 287* found in D_8 only, 318*, 408* found in K_3 only. A few specific K insertions appear in D_3 : 88*, 103*, 116*, 575*, while only a few BD or KD additions are omitted by it: 94*, 213*. — D_9 , on the other hand, is remarkable for the omission of a large number of KBD or BD additions: 30*, 31*, 43*, 62*, 92*, 102*, 128*, 150*, 162*, 178*-180*, 188*, 194*, 197*, 216*, 217*, 224*, 231*, 232*, 244*, 245*, 315*, 330*, 377*, 476*, 511*, 521*, etc. It agrees with S and M respectively in omitting entire N passages 205* and 223* (also see 45*, 212*). But, unfortunately, the MS. is incomplete and ends with 5. 149. 10^b. — The omissions of D, BD or Vulgate passages in D_{10} are: 29*, 108*, 128*, 140*, 194*-196*, 229*, 240*, 245*, 451*, etc. It appears also with Ś₁ B or Ś₁ BS in omitting 31*, 102*, 213*, 533*, 681*. On the contrary, it inserts some BD passages *marginally*: 324*, 330*, 341*, 428*. It agrees with S in omitting an entire N addition 326*, while two other entire N passages are inserted marginally only, 374*, 377*. It is worth noting that D_9 and D_{10} are our only two N MSS. which omit the repetitious chapter after adhy. 44, relegated to App. I (No. 2), but in this they may be following the indication of the Śaṅkara-bhāṣya.

The Telugu and Grantha Versions

Having its location on the border-line, the Telugu version is too often an indiscriminate blend of the Northern and Southern recensions to be of much independent value for text-critical purposes.¹ On the one hand, it is constantly running into the contiguous Grantha version (see TG passages cited below), rarely into the Malayālam version alone; it is, on the other hand, frequently conflated with N passages, e. g., 30* (BD passage), 76* (N passage), 111* (N), 181* (N), 183* (BD), 184* (BD), 212* (N), 213* (KD), 220* (BD), 224* (BD); App. I, No. 1 (N); etc. In view of this composite character of T, only two Telugu MSS. were utilized; one (T₂) heavily conflated, the other (T₁) somewhat purer.

T₁ by itself, however, is not entirely free from the Northern element; witness, for instance, the following passages: 29* (BD), 127* (N), 479* (N), 481* (BD), 482* (N). But T₁ rarely omits, in agreement with N, passages added by all S MSS. or the majority of them, as T₂ very often does; we have noted only one such passage, namely, 54*. T₂, on the other hand, omits not a negligible number of such S passages: 66*, 160*, 167*-169*, 207*, 209*-211*, while it admits a much larger number of entire N passages (174*, 205*, 226*, 235*, 237*, 239*, 241*, 242*, 373*, 374*, etc.), as well as BD or Vulgate passages (44*, 108* [marg.], 142*, 161*, 162*, 173*, 175*, 180*, 183*, 184*, 188*, 189*, 191*, 193*-197*, 215*-217*, 220*, 227*-229*, 231*, 232*, 240*, 428*, etc.). Individual insertions in T₁ are rare; we have only one such passage, 497*; but T₂ admits freely fresh lines of its own: 21*-23*, 65*, 79*, 98*, 101*, 284*, 325*, 331*, 412*, 498*, 502*.

The Telugu and Grantha, as near neighbours, are much more allied than Grantha Malayālam. There are no specific T nor specific G passages; and apart from the various combination of individual manuscripts comprised in these groups, T and G as a whole often appear together specifically, but there is no *specific* TM or GM passage. In other words, T agreements with G are quite frequent, but T or G agreements with M are extremely rare. In the matter of addition, we have only sporadic contact of individual MSS. of G and M, or T and M; thus:

G_{1,4,5} M₂₋₅ ins. 40*: G_{1,4,5} M_{1,3-5} ins. 164*.

T₁ M₁ ins. 594*; T₂ M_{1,2} ins. 78*; T₂ M₃₋₅ ins. 24*; T₂ M_{1,3-5} ins. 27* (with difference in point of insertion).

Cases of common omission by G and M MSS. are much more frequent:

G M om. 111*, 118*, 180*, 183*, 184*, 220*, etc.

G₁₋₄ M om. 30*, 482*.

G_{2,3,5} M om. App. I, No. 1.

G_{2,3} M om. 217*.

G_{3,4,5} M om. 212*.

G₂₋₅ M₂₋₅ om. 226*, etc.

The TG passages, on the other hand, are numerous and scattered throughout the text: 48* (except G₃), 90*, 151* (except G₂), 153* (except G₂), 385*, 394*, 463* (except G₃), 469* (except G₃), 472*, 474*, 478*, 480*, 483* (except G₃), 484*, 486*,

¹ Cf. Adi, Prolegomena, p. LXXII.

515* (except G₂), 540* (except G₃), 547* (except G₃), 583*, and App. I, No. 7; while in the Sanatsujāta alone such TG passages (which appear with the Vulgate, but without M) are: 243*, 244* (except G₃), 246*-248*, 251*-255*, 257* (except G₄), 262*, 263* (except G₂), 264* (except G₅), 266*, 269*, 270*, 272* (except T₁), 275*, 276*, 278* (except T₁), 283*, 285* (except T₁ G₄), 287* (except G₄), 289*, 291*. In the following instances, TG appear with M_{1.2}: 55* (G₃ missing), 57* (G₃ missing), 58* (G₃ missing), 66* (except T₂), 85*, 87*, 114*, 115*. Outside the Sanatsujāta, there are not a few instances in which Northern passages (mostly BD) appear with TG, against M: 47* (G₃ missing), 152* (except G₂), 165* (except G₃), 179* (except G₃), 201*, 208*, 222* (except G₃), 223* (except G₃), 409*. The TG version alone inserts an additional colophon after 5. 70. 78.

In spite of its close alliance with the Telugu, rather than with the Malayālam, the Grantha version is somewhat superior to the Telugu in its freedom from the additional Northern passages in T mentioned above. It is also remarkable that G, in agreement with M, omits some passages which pervade every other version: 111* (Ś₁ missing), 181* (Ś₁ om.); and in one case, G (except G₂; G₃ missing) appears with Ś₁ K against an additional passage (44*) which has found its way into BDTM.

But the seven individual MSS. of T and G versions have vagaries of their own, and very often fall together, singly or in groups or entirely, into such a large number of combinations that viewed as a whole it is difficult to make a fine discrimination between their values or the values of the versions which comprise them. Thus, we have:

T G₁ ins. 224*; T G₂ ins. 470*; T G₄ ins. 119*.

T G_{1.2} ins. 212*, 292*; T G_{1.4} ins. a passage given in App. I (No. 1); T G_{1.5} ins. 73*, 121*, 362*, and transp. adhy. 64 after adhy. 57.

T G_{1.2.4} ins. 213*, 368*, 457*; T G_{1.2.5} ins. 217*, 398*, 504*, 589*; T G_{1.4.5} ins. 16*, 26*; T G_{2.3.5} ins. 300*, 440*, 595*; T G₃₋₅ ins. 130*.

T G_{1.2.4.5} ins. 47*, 48*, 55*, 57*, 53*, 179*, 222*, 223*, 244*, 463*, 469*, 483*, 515*, 540*, 547*; T G_{1.2-5} ins. 151*, 152*, 153*, 263*, om. lines 5-23 of App. I, No. 2; T G_{1-3.5} ins. 257*, 287*; T G₁₋₄ ins. 107*, 264*.

T₁ G ins. 66*; T₁ G₁ ins. 298*, 365*, 381*; T₁ G₂ ins. 127*, and om. 54*; T₁ G₄ ins. 36*, 402* and anticipate 5. 39. 32^a-31^b (inserting the lines after 5. 37. 52); T₁ G₅ ins. 482*.

T₁ G_{1.3} ins. 258*; T₁ G_{1.5} ins. 121*, 122*, 372*, 380*, and agree with the M transposition of 5. 33. 20 after 5. 33. 17; T₁ G_{3.5} ins. 479*.

T₁ G_{1.2.4} ins. 368*; T₁ G_{1.3.5} ins. 193*, 591*; T₁ G_{1.4.5} ins. 16*, 145*, 177*, 192*.

T₁ G_{1.2.4.5} ins. 109*; T₁ G_{1-3.5} ins. an addl. colophon after 5. 37. 19; T₁ G_{1.3-5} ins. 207*, 209*.

T₂ G ins. 272*, 278*; T₂ G₁ ins. 175*, 176*, 194*, 226*, 241* (marg. *sec. m.*), 261*, 265*, 293*; T₂ G₂ subst. (with M) 51*, ins. 195*, 202*, 297*, 357*, 382*, 399*, 407*, 410*, om. 160*, 210*, and disagree with the S anticipation of 5. 64. 3-11 after 5. 31.

T₂ G_{1.2} ins. 174*, 176*, 205*; T₂ G_{1.5} ins. 105*, 106*.

T₂ G_{1.2.5} ins. 504*; T₂ G_{1.3.5} ins. 285*; T₂ G_{1.4.5} ins. 250*.

It will be seen from the above account that most of the additional passages in G have crept into it through the intervening T; and direct accretion (without T) occurs only sporadically, not in G as a whole but in individual MSS. or groups of MSS. of the G version. Thus, we have 94* in G₁ (but the point of insertion is different); 574* in G₃; 476* in G₄ (but the point of insertion is different); 544* in G_{3.4}; 460* in G_{3.4.5} (but G_{3.5} change the point of insertion). In all other N passages, G MSS. appear with T, singly or in groups. They are:

G₁ 94*, 224*, 226*, 241* (marg. sec. m.).

G₂ 44*, 127*, 176*, 195*, 223*.

G₃ 30*, 482*.

G_{1.2} 174*, 205*, 212*, 213*.

G_{3.4} App. I, No. 1.

G_{3.5} 479*.

G_{1.2.5} 217*.

Specific TG passages (with or without BD or Vulgate) have been enumerated above under the description of the T version.

But some characteristic S passages (that is, such as are added by the large majority of S MSS.), are also omitted by individual G MSS., and their number is larger than those omitted by T MSS. (see above):

G₁ 418*.

G₂ 26*, 54*, 59*, 126*, 131*, 139*, 141*, 159*, 160*, 187*, 207*, 209*, 210*.

G₃ 387*, 426*.

G₄ 348*, 383*, 419*, 426*.

G₅ 536*.

Individual insertions are heaviest in G₃ and G₅, but rarer in other MSS.:

G₁ 379*, 505*.

G₂ 566* (subst.).

G₃ 158*, 295*, 458*, 459*, 461*, 485*.

G₄ 288* (subst.), 549*. [G₄ is an incomplete MS. ending with 5. 154. 23^b.]

G₅ 6*, 363*, 364*, 403*, 436*, 510*.

It should further be noted that G₂ is the only S MS. which omits the *repetitious* adhyāya inserted in most MSS. after our adhy. 44, which adhy. has been relegated to App. I (No. 2).

The Malayālam Version

The comparative purity of the Malayālam version, which is located and isolated in the extreme south-west (as the Śāradā in the extreme north-west), is shown, on the one hand, by its almost entire freedom from the large number of additional passages which encumber the TG and the Vulgate, and by its independent agreement, on the other hand, with the Śāradā-Kaśmīrī. Apart from the aberration of individual MSS., this is palpable not only in the Sanatsujāta, but practically throughout the text, and need not be

illustrated in detail. It will suffice to say that, in general agreement sometimes with \dot{S}_1 K and sometimes with B, M has kept itself largely free from the TG passages mentioned above, as well as from the Vulgate additions enumerated under the description of the K version.¹ We select here only some typical instances of KM or BM agreements in omitting BDTG or KDTG passages: 152* (\dot{S}_1 om.), 179* (\dot{S}_1 om.), 201* (\dot{S}_1 missing), 208* (\dot{S}_1 missing), 213* (\dot{S}_1 ins. partially), 222* (\dot{S}_1 K₂ ins.), 224* (\dot{S}_1 om.), 409* (\dot{S}_1 om.), etc. There is one interesting instance also of a stanza (223*), which has crept into every other version, but is omitted by M; cf. also 30* (\dot{S}_1 marg.), 165* (\dot{S}_1 om.), 217* (\dot{S}_1 om.), 479* (\dot{S}_1 missing), and App. I, No. 1 (\dot{S}_1 ins.). *But there is no passage in which M appears with N, and which is not found also in T or G.* Instances of specific additions by M are: 12*, 28*, 37*, 39*, 69*, 77* (except M₁), 81*, 214*, 249*.

The Malayālam is perhaps the only version in the Udyoga, where *even in the individual MSS. accretions are not very conspicuous.* The largest number of N passages occur in M₁: 201* (KDTG passage), 222* (BDTG), 226* (N T₂ G₁), 235* (N T₂), 277*, 281*, 290* (all three Vulgate-cum-TG), 299* (DTG), 300* (Vulg.-cum-TG), — all of which percolate through T or TG. The TG passages admitted are: 55*, 57*, 58*, 66*, 85*, 87*, 114*, 115*, in all of which M₁ appears with M₂; as well as 107*, 207*, 209*, 572*, 577*, in which M₁ appears alone. The individual additions in M₁ are rare: 93*, 369*, 518* (*inf. lin.*); but it accepts 293* and 594* which are found in T₂ G₁ and T₁ respectively. It is significant that M₁ contains a large number of interlinear variants. M₂, on the other hand, is almost entirely free from intruding N passages, barring the Vulgate-cum-TG passages mentioned above, in which it appears with M₁; but it omits some undoubtedly S passages: 32* (BD TG M_{1,2-5}), 74*, 156* (partially), 570* (with M₁), 572* (with M₁), 582* (with M₁). It has only one individual addition: 204*.

M₃₋₅ stand in opposition to M_{1,2}, and form a group by themselves, agreeing even in small details. They have not only a mass of unique and concordant readings (e. g., 5. 2. 7^b विप्रेषु पौरेषु; 4. 12^{cd} मद्ध्य रोचमानस्य; 4. 25^d एतन्मद्यं हि रोचते; 4. 26^e गत्वा सर्वं निवेद्यतां; 4. 27^b द्रोणः शांतनवस्तथा; 5. 15^e नराधिपान्; 6. 16^a न तेभ्योऽपि भयं; 7. 10^a समं संबन्धकं चैव; 7. 19^b वासुदेवेन पाण्डवः; 8. 10^e समीपं मे; 8. 15^e पाण्डवांस्तु तदा शन्यः; 8. 25^a यत्कृतं गृह्यतं राजनः; 9. 11^d भयप्रशमनाय वै; 9. 15^b त्रिशिरस्य प्रलोभने; 9. 15^d उपाक्रामंस्तपोधनं; 9. 16^d पश्यन्नपि न पश्यति; 10. 2^e करवाणि कथं ह्ययं; 10. 34^b न दिवाप्युत; 10. 42^e ब्रह्महत्याभिभूतश्च; 10. 42^{ef} त्रिशिरोवधजं चापि कश्मलं चाप्यदेवराट्; 180. 33^{ab} ते शरा जामदग्नयेन प्रयुक्ताः कालसंनिभाः, etc.), concordant transpositions (5. 4. 19^a and 19^e; 5. 8. 26^{ab} and 26^{ef}, etc.), small specific omissions (e. g., 5. 4. 19^b, 19^d; 4. 24; 8. 31^a–32^b, 31; 10. 34^e–36^b; 35. 22–23, etc.), but also even concordant *haplological* omissions (e. g., 5. 76. 5^a–6^d). M₃₋₅ omit all the TG passages in which M_{1,2} jointly appear (see above). The specific additions made by M_{1,2} are not found in M₃₋₅: 78*, 80*, 384*, 390*, 393*; while M₃₋₅ specifically add the following passages: 24* (with T₁), 60*, 61*, 67*, 83*, 88*, 401*. M₃₋₅, however, are somewhat superior to M_{1,2} in having by themselves scarcely any Northern additional passages, the only one being 44*, added jointly; but 330* is added by M₃ only. M₄ and M_{4,5}, however, fall away from the group by omitting respectively the S insertions 530* and 347*, while M_{1,2} agree in inserting, with just a few T and G MSS., 297* (with T₁ G₂), 298* (with T₁ G₁). But these instances are sporadic.

¹ See above, p. xxxvi.

OTHER EDITIONS

Of the numerous printed editions of the Udyoga, we have consulted the following older standard printed texts of the Mahābhārata, and corresponding references to them appear on the outward margin of the pages of our critical edition :

(1) The *editio princeps* of the Mahābhārata, published at Calcutta 1831-39, the Udyoga comprising 7656¹ stanzas in 197 adhyāyas. It gives generally the Nīlakaṇṭha version (here termed the "Vulgate"); and it has been reproduced in many subsequent editions of the epic, sometimes with translations and comments.

(2) The *pothi*-form edition, published by Ganapat Krishnaji at Bombay in Śaka 1799, including Nīlakaṇṭha's scholium, but containing sporadic lines and readings not found in Nīlakaṇṭha MSS.

(3) The Kumbhakonam edition, published by T. R. Krishnacharya and described on its title-page as "mainly based on the South Indian texts", the Udyoga comprising 6753 stanzas in 196 adhyāyas, but containing, like our conflated misch-codices, a good number of Northern passages which are placed side by side with the Southern.

Besides these, we have also consulted the edition of the Udyoga (already mentioned above) by Mahadeva Gangadhara Bhatta Bakre, with six commentaries, published at Bombay 1920, as well as "the Southern Recension critically edited" by Professor P. P. S. Sastri (Udyoga: Madras 1932).

Enough has already been said on the unscientific and unreliable character of these editions; and it is hardly necessary to add much to the comments made on them in the Prolegomena to the Critical Edition of the Ādi and in the Introduction to that of the Virāṭa. As these printed texts do not contain anything of real importance that is not found in the manuscripts collated for this edition, they have not been of much use in our constitution of the text. Of the Northern editions, the Calcutta edition still remains the first and, so far as it goes, the best edition of the Vulgate; for, the Bombay editions, also of the Vulgate, only add a few more misprints and spurious passages, some of which we have noticed in our footnotes and under the description of Nīlakaṇṭha's commentary above. The editions of the so-called Southern Recension offer, no doubt, a continuous Southern text, but this is done in such an uncritically eclectic and inclusive fashion that the title (at least, in P. P. S. Sastri's edition) becomes a complacent misnomer. P. P. S. Sastri himself admits elsewhere² that "the tradition handed down by the Malayalam manuscripts preserved the Grantha text, in a purer and more unmixed form than even some comparatively early Grantha manuscripts, as the Malayalam MSS. do not at all seem to have come into contact with the Northern Recension still very recent times"; but in the Udyoga, as in the Virāṭa, he based his text "principally" (but in reality only partially) on a single *Telugu* (neither Grantha nor Malayālam) manuscript of an admittedly inferior tradition, with just a few scattered additional readings from 2 more Telugu, 3 Grantha and 2 Malayālam manuscripts! The selection of a T MS. as the basis necessarily makes his text a composite one, containing much adventitious matter from the North, a type of the usual "misch-codex"; and like its prototype, the Kumbhakonam

¹ See above, p. xxv, footnote [V. S. S.].

² Introduction to Aranya-parvan, pt. I, p. iii-iv.

edition, his edition, consequently, becomes what may be called a "misch-edition". And this is perhaps more palpable in the Udyoga than in the Ādi, as our concordance and a comparison of S and N variants, digested in the critical notes, would amply demonstrate. Sastri places too much reliance on a single manuscript or a particular group of manuscripts, which, in the present case, does not represent the best tradition of the recension; and he pins his faith on the Parvasaṁgraha figures of chapter and verse, to which, by a curiously strenuous manipulation of stanza and adhyāya division, he would make his conflated text conform! It is scarcely necessary to show the absurdity of such methods and prepossessions. It is enough to say here that these editions reflect the time-honoured mentality of the epic diaskeuast, who wants to produce a smooth and inclusive text by indiscriminate incorporation, athetization, obliteration of differences and other activities so well known to the text-critic of the epic; and, sublimely unconscious of the conflict and confusion of diverse versions and recensions, they seek to reconstruct, to their own satisfaction, a curious text patched up from varied sources, to which is applied the complacent label of this or that recension!

On the conclusion of these labours, now spreading over five years, it is a pleasure to look back with gratitude to the unwearied and courteous assistance received from each and every member of the Mahābhārata Staff of the Institute. One cannot but admire the amount of organized team-work which goes to the making of the edition of each parvan, and which lightens the arduous and exacting task of the individual editor. For the conscientious care with which the critical notes were compiled, as well as for collation of manuscripts, special acknowledgement is due to Messrs. D. V. Naravane, B. G. Bhide and Shankar Shastri Bhilavadikar; for the vigilant proof-reading which has reduced misprints to a minimum, to Mr. K. V. Krishnamurti Sharma Shastri; and for general assistance in many ways, to Mr. S. N. Tadpatrikar M. A., Supervisor of Collations. Sincere thanks must also be recorded to Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, Raja of Aundh, for numerous marks of his personal interest and kindness and for preparing the illustrations which enrich this edition. To the University of Dacca the editor is grateful for permission to undertake the work and for leave to spend nearly one year continuously at Poona. But the editor's greatest obligation is to Dr. V. S. Sukthankar, the General Editor, through whose unflagging zeal and prolonged scholarly endeavour the foundations of the stupendous Mahābhārata work have now been truly and firmly laid. Five years of close and pleasant collaboration not only cemented old friendship, but also enhanced appreciation of his personality and attainments. Apart from his inspiring enthusiasm and singleness of devotion to a work which he has now made his own, he placed, unreservedly, his skill, scholarship and alertness, as well as his long and intensive experience, at the disposal of the editor; and credit, in no small measure, is due to him for the final shape in which the edition is published, although for all its errors and imperfections the editor alone is responsible.

CONCORDANCE OF THE SCHEME OF ADHYĀYAS

in the following three editions:

the Critical Edition, the Bombay Edition (Ganapat Krishnaji, Śaka 1798)
and the Madras Edition (Southern Recension, 1932).

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
1	1	1	37	37	36
2	2	2	38	38	37
3	3	3	39	39	38
4	4	4	40	40	39
5	5	5	41	41	40
6	6	6	42	42	41
7	7	7	43	43	42
8	8	8	44	44	43
9	9	9	—	45	44
10	10	10	45	46	45
11	11	11	46	47	46
12	12	12	47	48	48
13	13	13	48	49	49
14	14	14	49	50	50
15	15	15	50	51	51
16	16	16	51}	52}	52
17	17	17	52}	53}	
18	18	18	53	54	53
19	19	19	54	55	54
20	20	20	55	56	55
21	21	21	56	57	56
22	22	22	57	58	57. 1-29
23	23	23	58	59	47
24}	24}	24	59}	60}	58
25}	25}		60}	61}	
26	26	25	61	62	59
27	27	26	62	63-64	60
28	28	27	63	65	61
29	29	28	64	66	57. 30-43
30	30	29	65}	67}	62
31	31	30	66}	68}	
32	32	31	67}	69}	63
33	33	32	68}	70}	
34	34	33	69	71	64
35	35	34	70	72	65
36	36	35	71	73	66

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
72	74	67	113	115	102
73	75	68	114	116	103
74}	76}	69	115	117	104
75}	77}		116	118	105
76	78	70	117	119	106
77	79	71	118	120	107
78}	80}	72	119	121	108
79}	81}		120	122	109
80	82	73	121	123	110
81	83	74. 1-31	122	124	111
82	84	74. 32-75. 27	123	125	112
83	85	75. 28-45	124	126	113
84}	86}	76	125	127	114
85}	87}		126	128	115
86}	88}	77	127	129	116
87}	89}		128	130	117
88	90	78	129	131	118
89	91	79	130	132	119
90}	92}	80	131	133	120
91}	93}		132	134	121
92	94	81	133	135	122
93	95	82	134	136	123
94	96	83	135	137	124
95	97	84	136	138	125
96	98	85	137	139	126
97	99	86	138	140	127
98	100	87	139	141	128
99	101	88	140	142	129
100	102	89	141	143	130
101	103	90	142	144	131
102	104	91	143	145	132
103	105	92	144	146	133
104	106	93	145	147	134
105	107	94	146	148	135
106	108	95	147	149	136
107	109	96	148	150	137
108	110	97	149	151-152	138
109	111	98	150	153	139
110	112	99	151	154	140
111	113	100	152	155	141
112	114	101	153	156	142

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.	Crit. Ed.	Bom. Ed.	Mad. Ed.
154	157	143	176	177	165
155	158	144	177}		{166
156	159	145	178}	178	{167
157. 1-6	160. 1-10	146	179}		{168
—	160. 11-31	—	180	179	169
157. 6-13	160. 32-93	—	181	180	170
—	160. 94-125	—	182	181	171
158	161	147	183	182	172
159	162	148	184	183	173
160	163	149	185	184	174
161	164	150	186	185	175
162	165	151	187	186	176
163	166	152	188	187	177
164	167	153	189	188	178
165	168. 1-20	154	190	189	179
166	168. 20-169. 23	155	191	190	180
167	170	156	192	191	181
168	171	157	193	192	182
169	172	158	194	193	183
170	173	159	195	194	184
171	174	160	196	195	185
172}		{161	197	196	186
173}	175	{162			
174}		{163			
175}	176	{164			

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamiśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
 Bom. or Bomb. = Bombay (edition).
 C. = Calcutta edition of the Mbh. (*editio princeps*).
 Cal. or Calc. = Calcutta (edition).
 comm. = commentary.
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam*.
int. lin. = *inter lineas*.
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam edition of the Mbh.
 Kumbh. = Kumbhakonam (edition).
 M. = Madras edition of the Mbh. (of P. S. Sastri, 1931-1936).
 Mad. = Madras (edition).
 m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 65).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.

Nil. = Nilakaṇṭha.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 p = pāṭhāntara (added to the abbreviation of the name of a commentator, e. g. Arjp, Nilp, or to the symbol denoting a commentary e. g. Cap).
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu*.
 st. = stanza(s).
 subst. = substitute(s).
 Suparn. = Suparṇādhyāya (ed. Grube).
 suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam*.
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = (with variation).
 v. l. = varia(c) lectio(nes).

⌘⌘ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
 [] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.
 () besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.
 * (superior star) in the text indicates an emendation.
 * * (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

१०२

नारद उवाच ।

सूतोऽयं मातलिर्नाम शक्रस्य दयितः सुहृत् ।
 शुचिः शीलगुणोपेतस्तेजस्वी वीर्यवान्वली ॥ १
 शक्रस्यायं सखा चैव मन्त्री सारथिरेव च ।
 अल्पान्तरप्रभावश्च वासवेन रणे रणे ॥ २
 अयं हरिसहस्रेण युक्तं जैत्रं रथोत्तमम् ।
 देवासुरेषु युद्धेषु मनसैव नियच्छति ॥ ३
 अनेन विजितानश्चैर्दोभ्यां जयति वासवः ।
 अनेन प्रहृते पूर्वं बलभित्प्रहरत्युत ॥ ४
 अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि ।
 सत्त्वशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता ॥ ५
 तस्यास्य यत्नाच्चरतस्त्रैलोक्यममरद्युते ।

सुमुखो भवतः पौत्रो रोचते दुहितुः पतिः ॥ ६
 यदि ते रोचते सौम्य भुजगोत्तम माचिरम् ।
 क्रियतामार्यक क्षिप्रं बुद्धिः कन्याप्रतिग्रहे ॥ ७
 यथा विष्णुकुले लक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावमोः ।
 कुले तव तथैवास्तु गुणकेशी सुमध्यमा ॥ ८
 पौत्रस्यार्थे भवांस्तस्माद्गुणकेशीं प्रतीच्छतु ।
 सदृशीं प्रतिरूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ९
 पितृहीनमपि ह्येनं गुणतो वरयामहे ।
 बहुमानाच्च भवतस्तथैवैरावतस्य च ।
 सुमुखस्य गुणैश्चैव शीलशौचदमादिभिः ॥ १०
 अभिगम्य स्वयं कन्यामयं दातुं समुद्यतः ।
 मातलेस्तस्य संमानं कर्तुमर्हो भवानपि ॥ ११

G. 5. 2654
B. 5. 104. 12
K. 5. 104. 12

26 ^a) K4 B4.5 Dn T1 वै (for हि). — ^b) K2.5 D7.9 G5 अस्मि तेन (for अस्म्यनेन). — K5 om. 26^{ad}. — ^c) K4 B Dn Ds D2-6.8-10 अस्मै नागाय वै दातुं; D1 अस्मिन्नागपतौ दातुं.

Colophon. — *Sub-parvan*: B1.8 D2 T1 G5 भगवद्गीता, followed by मातलिवरान्वेषण. K B2.4.5 Dn Ds D5-8.10 G1 M (all om. sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण. — *Adhy. name*: T1 G1.4.5 सुमुखदर्शनं; M वरदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 99; D7 M1-2.5 104; T G1.2.4.5 105; G5 M4 103. — *S'loka no.*: Dn Ds 26.

102

Before the ref., S ins.:

438* कण्वः ।

मातलेर्वचनं श्रुत्वा नारदो मुनिसत्तमः ।

अग्रवीक्षागराजानमार्यकं कुरुनन्दन ।

1 T2 G2 om. the ref. G5.5 कण्वः (for नारद उ^a). — ^b) K1-3 D7.10 सखा (for सुहृत्). — ^c) K2.5 सर्वं (for शील^a). — ^d) D5.4.9 तपस्वी; Ca.5 तेजस्वी (as in text).

2 K4 om. 2^{ad}. — ^a) D7 T G1.2.4 अद्वेतरं. — ^d) B5 G1.2.4 समो (for the first रणे).

3 ^a) D1.9 G5 हयं (for हरिं). — ^b) D5.4.9 जेतुं;

51

T1 चैतद्; T2 M1.3-5 चेमं; G1.4 चैद्रं; G2 चैत्रं; G3 चैकं; M3 चैद्रं (for जैत्रं). — K5 om. 3^{ad}.

4 ^a) S (except G2.3 M1.2) विजितं ह्यश्वैर्. — ^{ad}) K4 B (except B8) Dn Ds D5.6.8 transp. प्रहृते and बलभित्. Dem.8 (before corr.).4.9 प्रहृ^a (for प्रहृ^a). K5 D1 बलिभित्; M1.2 बलभित्; M3-5 ब (M3 inf. lin. व)लभृत्.

5 ^b) T2 G2.5 असदृशा. D2.7.10 शुभा (for भुवि). — ^c) K5 B4.5 Dn G2 सत्यं; T2 G8 सर्वं.

6 ^a) K2 च; D2 प्र- (for [अ]स्य). — ^b) K1 Dn1 Ds D5.6.8 T1 G1 अमरद्युते; G3.5 अमितद्युते; (G5 ते).

7 ^a) D1 याचते (for यदि ते). B2.4.5 Dn Ds D1.5.6 G4 सम्यक् (for सौम्य). — ^d) K2-4 B D (except D1.8.10) कन्यापरिग्रहे.

8 ^a) G3 च विष्णवे (for विष्णुं). K5 लक्ष्मीर्यथा विष्णुकुले. — ^b) K1.2.5 D8.10 विभावमो.

9 K5 om. 9^a-10^d. — ^b) K1-3 D5 T G1.3.4 प्रयच्छतु (for प्रती^a). — ^c) T1 G1.4 पतिं; Ca.d.8 प्रति (as in text).

10 K5 om. 10^{abed} (cf. v.l. 9). — ^c) K5 B3-5 Dn2 D1.6 T2 G2.8 सुमुखश्च (K5 खः स) (for खस्य). K2.5 D10m सुमुखः सुगुणश्चैव. — ^f) K2 शौचशीलं (by transp.).

11 ^b) T2 G2.3.5 M3-5 वयं दातुं समुद्यताः. — ^c) N (except K1) मातलिस्तस्य. K (except K4) D5.10 T1

C. 5. 2055
B. 5. 104. 12
K. 5. 104. 13

कण्व उवाच ।

स तु दीनः प्रहृष्टश्च ग्राह नारदमार्यकः ।
त्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ १२
न मे नैतद्बहुमतं देवर्षे वचनं तव ।
सखा शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत् ॥ १३
कारणस्य तु दौर्बल्याच्चिन्तयामि महामुने ।
अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महाद्युते ।
भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्तास्तेन वै वयम् ॥ १४
पुनरेव च तेनोक्तं वैनतेयेन गच्छता ।
मासेनान्येन सुमुखं भक्षयिष्य इति प्रभो ॥ १५
ध्रुवं तथा तद्भविता जानीमस्तस्य निश्चयम् ।
तेन हर्षः प्रनष्टो मे सुपर्णवचनेन वै ॥ १६
मातलिस्त्वब्रवीदेनं बुद्धिर्न कृता मया ।
जामातृभावेन वृतः सुमुखस्तव पुत्रजः ॥ १७
सोऽयं मया च सहितो नारदेन च पन्नगः ।

G₃ सन्मानं.

12 B₃ D₁ S (except G₃) om. the ref. — °) K₅ Dn₁ D_{1.3.4.9} C_a ध्रिय°; D₅ D₂ T G₁ प्रीय°; M₃₋₅ त्रिय° (for त्रिय°). — After 12, Dn₂ D₈ ins.:

439* कथमिच्छामि देवर्षे गुणकेहीं स्त्रियां प्रति ।

13 G₄ om. 13^a-14^b. Before 13, all MSS. ins. आर्यक उ° (resp. आर्यकः). — °) K₅ D₇ न ममै°; T₂ G₁ न मे वै° (for न मे नै°). — °) K₄ D (except D_{2.7.9.10}) G_{1.2} M_{3.5} महर्षे. G₃ M वचनात्तव. — °) D₂ दयितः; D_{7.10} मंत्रधी; C_a. d. s संयुक्तः (as in text).

14 G₄ om. 14^a (cf. v. l. 13). — °) D_{2-4.7.9} G₁ च (for तु). — T₁ om. 14^a. — °) K₅ D_{7.10} महाद्युतिः; T₂ G_{2.3.5} M₃₋₅ मने; G_{1.4} M_{1.2} मुने (cf. 14^b). — °) D₂ दुःखिता° (for दुःखार्ता°). D₁ G_{3.5} ते (for वै). D₅ D_{5.6} स्वयं (for वयम्).

16 °) D₂ तदा तद्; S (except T₂ G₂) तथैव (for तथा तद्). — °) K₂ D₅ T₁ G₃₋₅ प्रणष्टो. M₁ वै (for मे). — °) D₅ D_{5.6} च; D₈ T₁ G_{1.4} M मे (for वै). T₂ G₂ सुपर्णवचनान्मुने. — After 16, T G_{2.3.5} ins.:

440* कण्वः ।

आर्यकस्य वचः श्रुत्वा गरुडं प्रति भाषितम् ।

17 Before 17, N (except B₅ D₁₋₄) ins. कण्व उ°. — °) T₂ G_{2.8} M (except M₃) भावे च. S (except

त्रिलोकेशं सुरपतिं गत्वा पश्यतु वासवम् ॥ १८
शेषेणैवास्व कार्येण प्रज्ञास्याम्यहमायुषः ।
सुपर्णस्य विधाते च प्रयतिष्यामि सत्तम ॥ १९
सुमुखश्च मया सार्धं देवेशमभिगच्छतु ।
कार्यसंसाधनार्थाय स्वस्ति तेऽस्तु भुजंगम् ॥ २०
ततस्ते सुमुखं गृह्य सर्व एव महौजसः ।
ददृशुः शक्रमासीनं देवराजं महाद्युतिम् ॥ २१
संगत्या तत्र भगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ।
ततस्तत्सर्वमाचख्यौ नारदो मातलिं प्रति ॥ २२
ततः पुरंदरं विष्णुरुवाच भुवनेश्वरम् ।
अमृतं दीयतामस्मै क्रियताममरैः समः ॥ २३
मातलिर्नारदश्चैव सुमुखश्चैव वासव ।
लभन्तां भवतः कामात्काममेतं यथेप्सितम् ॥ २४
पुरंदरोऽथ संचिन्त्य वैनतेयपराक्रमम् ।
विष्णुमेवाब्रवीदेनं भवानेव ददात्विति ॥ २५

T₂ G₄ पुनः (for वृतः).

18 °) K_{4.5} D_{3.4.9.10} त्रैलोक्येशं. M₃₋₅ सुरश्रेष्ठं.

19 °) T G₁ कार्यस्य; C_a. s कार्येण (as in text). — °) B_{1.3} D₂ (by corr.). 3.4.9 om. प्रदास्यामि; D₁ प्रज्ञास्यामि; T₁ G_{1.4} प्रदद्यात्; T₂ G_{2.3.5} प्राप्तः स्यात्; M C₅ प्रज्ञा स्यात्; C_a प्रज्ञास्यामि (as in text). S महादायुषः (for अहमा°). — °) K_{2.3} B₃ तेन (for ते च). — °) K₂ प्रयतिष्यामि; B₃ प्रतिप्रास्यामि. K₅ सत्तमः.

20 D₆ om. 20-22. — °) D₅ कार्यसंबोधनार्थाय. — After 20, K₁ D_{2-4.8.9} S ins.:

441* आर्यकेणाभ्यनुज्ञातो गम्यतामिति भारत ।

21 D₆ om. 21 (cf. v. l. 20). — °) S गत्वा स्वर्गं (for सर्व एव).

22 D₆ om. 22 (cf. v. l. 20). — °) M_{1.2} तदस्मिन् (for ततस्तत्). S आचष्ट (for आचख्यौ).

23 Before 23, K_{1.2.5} D_{1.5} (marg.). 7.10 ins. कण्व उ°; K_{3.4} B Dn D₅ D_{2-6.8.9} वैशंपायन उ°. — °) D₁ T₂ भुवनेश्वरः.

24 °) D₂ (before corr.) भारत; some MSS. वासवः. — °) K_{2.3.5} Dn₁ D_{2-4.8.10} G₃ लभतां; T G_{1.2.5} M लभंतु; G₄ अहं तु (for लभन्तां). Some MSS. कामात्. — °) K₅ ममेनं च; D₁ काम्यमेतं (for काममेतं). D₅ G₂ एनं; D₇ G₅ एवं (for एतं).

विष्णु उवाच ।

ईशस्त्वमसि लोकानां चरणामचराश्च ये ।
त्वया दत्तमदत्तं कः कर्तुमुत्सहते विभो ॥ २६

कण्व उवाच ।

प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मै पन्नगायायुरुत्तमम्

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

कण्व उवाच ।

गरुडस्तत्तु शुश्राव यथावृत्तं महाबलः ।
आयुःप्रदानं शक्रेण कृतं नागस्य भारत ॥ १
पक्षवातेन महता रुद्धा त्रिभुवनं खगः ।
सुपर्णः परमकुद्धो वासवं समुपाद्रवत् ॥ २

25 " S वासवस्त्वथ (for पुरं). — " K4 B2 D1.3-5 T1 G1.4 M1.3.4 एवं; D8 G5.5 M2 देवं (for एनं). — " B1.3 T2 इह (for इति).

26 D1 T1 G1 श्रीविष्णुः; T2 G2.3.5 श्री(G2 om.) भगवान् (for विष्णुः). — " K4 B D (except D10) सर्वलोकानां; C1 असि देवानां; G5 असि भूतानां. — " D2-4.9 अदातुं (for अदत्तं). — " K2 अर्हति वै (for उत्सहते). K2.3 पुमान्; K5 D8 प्रभो (for विभो).

27 K (except K3) B D (except D2-4.7-9) T1 om. the ref. G1.3-5 M3-5 वैशं (G5 with prefixed श्री) (for कण्व उ). — " T1 G1.4 शतक्रतुस् (for शक्रस्ततस्). — " D2 (by corr.). 3.4.9 सुरोत्तमः (for आयुरुत्तमम्). — " K2.3 D2-4.9 C1 तं; G4.5 स (for न). — " Some S MSS. बलं (for बलं).

28 " M5 चायुस् (for वरं). K5 D10 च (for तु). — " D8 स (for सं). K (except K4) D8 मं (K5 स) बभूव मुदान्वितः; B1.2.4 सुमुखः प्रत्य (B4 सम) पद्यतः; D8.4.7.9.10 बभूव स (D7.10 स च तत्र) मुदान्वितः. — " K2.3 D7.10 कालं (for कामं).

29 " B3 D9 T1 G3.5 M1.2 च (for तु). — " D8.4.9 कृतकामौ. K2.5 B5 D8 D7.8.10 T1 G (except G2) मुदान्वितौ. — " K4 B2.4 D11 अभिः; T1 G1.4 धृतिः (for प्रति). — " K2 शतक्रतुं (for महां).

Colophon om. in K5. — Sub-parvan: K2.3 B1.3 T1 G1.2.5 M1.2 भगवद्गीता; to it K2.3 B1.3 G1 add

न त्वेनममृतप्राशं चकार बलवृत्रहा ॥ २७
लब्ध्वा वरं तु सुमुखः सुमुखः संबभूव ह ।
कृतदारो यथाकामं जगाम च गृहान्प्रति ॥ २८
नागदस्त्वार्यकश्चैव कृतकार्यो मुदा युतौ ।
प्रतिजग्मतुरभ्यर्च्य देवराजं महाद्युतिम् ॥ २९

गरुड उवाच ।

भगवन्किमवज्ञानात्क्षुधां प्रति भये मम ।
कामकाग्रं दत्त्वा पुनश्चलितवानसि ॥ ३
निसर्गात्सर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेण मे ।
आहारो विहितो धात्रा किमर्थं वार्यते त्वया ॥ ४

C. 5. 3877
P. 5. 105. 4
K. 5. 105. 4

मातलिवरान्वेषण. K1.4 B2.4.5 D1 D8 D2.5-8.10 M3-5 (all om. sub-parvan name) mention only मातलि-
वरान्वेषण. — Adhy. name: T1 G1.4 सुमुखविद्याहः; G2.5 मातलिवरलाभः; M वरलाभः. — Adhy. no. (figures, words or both): D5 100; D6 95; D7 M1-3.5 105; T G1.2.4.5 106; G3 M1 104. — *Śloka no.*: D11 28; D8 30.

103

1 " G3.5 सुपर्णस् (for गरुडस्). K1 B4 D11 D1.7 G2 तत्र; B1.3.5 तच्च; B2 न्वथ; D2-6.8.9 T1 G1.3.5 तं तु (for तत्तु). — " T1 G1.4 अरिदम (for महाबलः). — " K1.5 D7.10 transp. शक्रेण and नागस्य. S सुमुखस्य तु (for कृतं नागस्य).

2 " K1-3 D2 (before corr.) अथ वेगेन; K5 D1 अथ वातेन (for पक्षवातेन). — " S गरुडः (for वासवं). D2 M1 (*inf. lin.* as in text) समुपागमत्.

3 D1 om. 3. — " K1 मघं (for भगं). K5 अवज्ञाते; D7 अनुज्ञात्वा; D10 इव ज्ञानात् (for अवं). — " K1.5 D7 G5 म क्षुधः; K3 D2 G1 क्षुधा (for क्षुधां). K1.5 D7 C1 नये; K2.3 भयं; D2 नयं (for भये). K4 B D11 D8 D3-6.8-10 वृत्तिः प्रतिहता मम. — " K B3 D11 D8.4.3 (before corr.). 9.10 म वशं गत्वा; B5 D8 D5.6 C1. d वशं दत्त्वा. — After 3, K2.3 read 7^{ab}.

4 " D2 M2 निसर्गे; T G नि(T. G5 वि)सर्गः (for निसर्गात्).

C. 5. 8678
B. 5. 105. 5
K. 5. 105. 5

वृत्तश्चैष महानागः स्थापितः समयश्च मे ।
अनेन च मया देव भर्तव्यः प्रसवो महान् ॥ ५
एतस्मिंस्त्वन्यथाभूते नान्यं हिंसितुमुत्सहे ।
क्रीडसे कामकारेण देवराज यथेच्छकम् ॥ ६
सोऽहं प्राणान्विमोक्षयामि तथा परिजनो मम ।
ये च भृत्या मम गृहे प्रीतिमान्भव वासव ॥ ७
एतच्चैवाहमर्हामि भूयश्च बलवृत्रहन् ।
त्रैलोक्यस्येश्वरो योऽहं परभृत्यन्वमागतः ॥ ८
त्वयि तिष्ठति देवेश न विष्णुः कारणं मम ।
त्रैलोक्यराज राज्यं हि त्वयि वासव शाश्वतम् ॥
ममापि दक्षस्य सुता जननी कश्यपः पिता ।
अहमप्युत्सहे लोकान्समस्तान्वोदुमञ्जसा ॥ १०

5 ^a) K_{1.5} D_{2.7.10} तु (for च). K₁ B_{1.3} D_{3.4.9} T
G_{1.2.4} M_{2.5} एव (for एष). K₁ B_{2.5} D₅ D_{2-5.8.9}
M_{3.4} मया (for महत्). — ^b) D₂ transp. स्थापितः and
समयः.

6 ^a) K₁ B_{1.3.4} D_n D₅ D_{7.6.8} तु तथाभूते; K₅
त्वन्यथावृत्ते. — K₄ (which om. 6^c-7^d) ins. 442* after
6^{ab}. — ^c) K₅ D₁₀ म क्रीडामि. K₂ कामचारेण. — ^d)
D_{3.1.9} G₂ यथेप्सितं; T₁ G_{1.4} यथेच्छतः.

7 K₄ om. 7 (cf. v.l. 6); T₂ om. 7^{cd} — K_{2.3}
read 7^{ab} after 3. — D_{n1} D_{5.6.8} S ins. after 7; K₁
(which om. 6^c-7^d), after 6^{ab}:

442* कण्व उवाच ।

श्रुत्वा सुपर्णवचनं सुमुखो दुर्मुखस्तदा ।
त्यक्त्वा रूपं विवर्णस्तु सर्परूपधरोऽभवत् ।
गत्वा विष्णुसमीपं तु पादपीठं समाश्लिषत् ।
इन्द्र उवाच ।

न मया कृतं वैनतेय न मां क्रोडुं त्वमर्हसि ।
दत्ताभयः स सुमुखो विष्णुना प्रभविष्णुना । [5]
श्रुत्वा पुरंदरेणोक्तमुवाच विनतासुतः ।

[(L. 1) T G_{1.2.5} M₄ तथा (for तदा). — (L. 2) K₄
D_{n1} D_{5.6.8} नव° (for सप°). — (L. 3) K₄ D_{5.6.8} तत्तु
(for पाद-). T₁ G₅ अवा°; G₃ अथा° (for समा°). —
After line 3, D_{n1} ins.:

443* ततः पुरंदरो वाक्यमुवाच गरुडं प्रति ।

— (L. 4) D_{n1} न मया वैनतेयेह क्रोधं कर्तुं त्व°. — (L. 5)
T₂ G₂ M_{2.5} तु (for स.).]

9 ^a) D_{2-1.9} T₁ G₁ देवेशे; G₃ देवानां (for देवेश).

असह्यं सर्वभूतानां ममापि विपुलं बलम् ।
मयापि सुमहत्कर्म कृतं दैतेयविग्रहे ॥ ११
श्रुतश्रीः श्रुतसेनश्च विवस्वात्रोचनामुखः ।
प्रसभः कालकाक्षश्च मयापि दितिजा हताः ॥ १२
यत्तु ध्वजस्थानगतो यत्नात्परिचराम्यहम् ।
वहामि चैवानुजं ते तेन मामवमन्यसे ॥ १३
कोऽन्यो भारमहो ह्यस्ति कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरः ।
मया योऽहं विशिष्टः सन्वहामीमं सबान्धवम् ॥ १४
अवज्ञाय तु यत्तेऽहं भोजनाद्वपरोपितः ।
तेन मे गौरवं नष्टं त्वत्तश्चास्माच्च वासव ॥ १५
अदित्यां य इमे जाता बलविक्रमशालिनः ।
त्वमेपां किल सर्वेषां विशेषाद्बलवत्तरः ॥ १६

— G₃ om. (hapl.) 9^b-11^a.

10 G₃ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^b) S (mostly)
काश्यपः. — ^d) K₃ B₅ D_n D₅ D_{5.6.8} G₄ समंताद्; B₃
समग्रान् (for समस्तान्). K₂ D_{3.4.9} S (G₃ om.) ओजसा
(for अञ्जसा).

11 G₃ om. 11^a (cf. v. l. 9). — ^d) K₅ D₁₀ T₁ G₄
M ° निग्रहे.

12 ^a) K₁ D_{5.8} श्रुतधीः. — ^c) K₄ B (except B₅)
D_n प्रसृतः; D₅ D₅₋₈ प्रश्रुतः; D₁ प्रहसः; T G₁₋₃ प्रसहः.
K_{2.5} B₃ D₅ D₇ कालकाक्षश्च; D_{3.4.9} °कल्पश्च; S °कांश्च.
— ^d) T₁ G_{1.4} तु (for [अ]पि).

13 K₅ om. 13^{ab}. — ^a) D₇ G₁ यत्तद् (for यत्तु).
— ^c) K_{2.3.5} T₂ G_{2.3.5} (to rectify metre?) वहामि
चानुजं तेहं (K_{2.3} येन).

14 ^a) G_{3.5} M (except M₁) भारवहो. M₂ [S]पि
(for हि). — After 14^{ab}, K₄ D_{1.5.6.8} ins.:

444* सोऽहं पक्षैकदेशेन क्षोभये सागरानपि ।
— ^c) B₅ मत्तः (for मया). K_{2.3} योयं; D_{2-4.9} इहं; B₅
एवं; T₂ G M₂₋₅ यो हि; M₁ कोहं (for योऽहं). — ^d) K
(except K₄) D_{6-8.10} वहामीशं तवानुजं.

15 ^b) K₁ B₂ D₅ D_{2.5} G₃ M_{1.2} इयवरोपितः; K_{2.3}
D_{n1} D₂ M_{2.3.4.9} T G_{1.2.4.5} अपरोपितः. — K₅ om. 15^c-
16^b. — ^c) D_{1.3.4.9} S अष्टं (for नष्टं). — ^d) K₁ वृत्तिः
(for त्वत्तः). D₇ तस्माच्च (for चास्माच्च). K_{2.3} तव
वाक्यात्तु वासव.

16 K₅ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^a) D_n D₉₁ D₇
T G_{1.2.5} M₁ आदित्या; D₉₂ D_{1.5} G_{3.4} अदित्या. — ^d) K₄

सोऽहं पक्षैकदेशेन वहामि त्वां गतक्लमः ।
 विमृश त्वं शनैस्तात को न्वत्र बलवानिति ॥ १७
 कण्व उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा खगस्योदकदारुणम् ।
 अक्षोभ्यं क्षोभयंस्तार्क्ष्यमुवाच रथचक्रभृत् ॥ १८
 गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानं बलवन्तं सुदुर्बलम् ।
 अलमस्मत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज ॥ १९
 त्रैलोक्यमपि मे कृत्स्नमशक्तं देहधारणे ।
 अहमेवात्मनात्मानं वहामि त्वां च धारये ॥ २०
 इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सव्येतरं वह ।
 यद्येनं धारयसेकं सफलं ते विकथितम् ॥ २१
 ततः स भगवांस्तस्य स्कन्धे बाहुं समासजत् ।
 निपपात स भारार्तो विह्वलो नष्टचेतनः ॥ २२

यावान्हि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ।
 एकस्या देहशाखायास्तावद्भारमन्यत ॥ २३
 न त्वेनं पीडयामास बलेन बलवत्तरः ।
 ततो हि जीवितं तस्य न व्यनीनशदच्युतः ॥ २४
 विपक्षः स्रस्तकायश्च विचेता विह्वलः खगः ।
 मुमोच पत्राणि तदा गुरुभारप्रपीडितः ॥ २५
 स विष्णुं शिरसा पक्षी प्रणम्य विनतामुतः ।
 विचेता विह्वलो दीनः किञ्चिद्वचनमब्रवीत् ॥ २६
 भगवल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ।
 भुजेन स्वरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले ॥ २७
 क्षन्तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः ।
 बलदाहविदग्धस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ॥ २८
 न विज्ञातं बलं देव मया ते परमं विभो ।

5. 3702
 5. 105. 24
 5. 105. 31

B D (except D7. 8. 10) बलेन (for विशेषाद्); cf. 24^b.
 17 ^b) Ds2 M (except M2) त्वा. S पराक्रमात् (for गत^c). — ^c) K2. 3 B5 M1. 2 विमृश (B5 °प)स्व; B2. 3 विमृष्ट त्वं. — ^d) D7. 10 ह्यत्र; G1. 5 [S]न्यत्र (for न्वत्र). D1 भवेत् (for इति).

18 K (except K4) B5 D1. 7. 10 S om. the ref. — ^a) B D (except D3. 4. 7. 9. 10) स तस्य (for तस्य तद्). — ^c) K1 M अक्षोभ्यः क्षो°. — ^d) G1. 4 उवाचाथ स चक्रभृत्.

19 Before 19, K4 D3. 4. 9 T1 G1. 4 M ins. विष्णुः; T2 G2. 3. 5 श्री (G2 om.) भगवान्. — ^b) K5 B3 सुदुर्बलं; D2. 5. 8 G5 M2 सुदुर्बलः.

20 ^a) K (except K4) D7 धारयन् (for °ये). — After 20, S ins.:

445* न त्वं वहसि मां दोभ्यां मोघं तव विकथनम् ।

[M विकथितं.]

21 ^c) K5 D7 transp. एनं and एकं. K1 G2. 3. 5 एतं; B2-4 D8 एवं (for एनं). — ^d) D1. 3. 4. 9 G (except G2) विकथनं; Ca विकथितं (as in text).

 In D5 the portion of the text from stanza 22 up to the end of line 9 of passage No. 13 of App. I of this parvan is lost on missing fol. Hereafter the MS. is ignored up to the end of the lacuna.

22 Before 22, K4 D2 (marg.). 8. 4. 9 ins. कण्व उ°. — ^a) S ह्युक्त्वा (for ततः स). D1 G2 M2 तत्र (for तस्य). — ^b) K5 समर्पयत्; B1-3 D8-10 समासजत्; S अवास (T1

M2. 5 °सु)जत्. — After 22^{ab}, D8 ins.:

446* स्पृष्टमात्रो नखाग्रेण गरुष्मान्कश्यपात्मजः ।

D8 cont.: K4 D3. 4. 9 ins. after 22^{ab};

447* स्वहस्तयस्तभारोऽभृद्भयस्य स्नेहकारणात् ।

On the other hand, S ins. after 22^{ab};

448* आरोपितं समुद्रोदुं भारं तं नाशकद्वलान् ।

[G1. 5 बाहुं (for भारं).]

23 ^a) K (except K4) D1. 2 (as in text) यावद्धि (for यावान्हि). — ^b) Ds (by transp.) सह पर्वतैः; G2 सागरैः सह. — ^c) D7 T G बाहुं; Ca देह° (as in text).

24 ^a) K5 तथेनं; Dm D8 न त्वेनं (for न त्वेनं). — ^b) T2 सबलः (for बलेन). K1. 5 D7. 10 बलिनं वरः; S पुर्योत्तमः. — ^c) K5 अधिकं; D1 T G (except G2) ततोपि; D7 अतो हि (for ततो हि).

25 ^a) K4 B D (except D1. 7. 8) व्यात्तास्यः (Dm विपक्षः as in text). G3. 5 स्रस्तगात्रश्च. — D4 om. (hapl.) 25^b-26^b. — ^b) Ca. d प्रचेताः (for विचेताः). — ^d) T2 G2 °भारत् (for °भार).

26 D4 om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^b) T2 G2. 5 M विनताननः; G3 °त्मजः. — ^c) T7 G5 त्रिविशो (for त्रिचेता). — ^d) K1. 5 D7. 10 हरिं (for किञ्चिद्).

27 Before 27, K4 D3. 4. 9 G1. 4 M1 ins. गरुड उ° (resp. गरुडः). — ^a) D3. 4. 7. 9 M3-5 लोकभारस्य; G3 °नाथस्य; Ca. d °सारस्य (as in text).

28 ^b) K4 D2 °मेधसः; D7 T2 G2. 3 °तेजसः (for °चेतसः).

C. 5. 3702
B. 5. 103. 29
K. 5. 103. 31

तेन मन्याम्यहं वीर्यमात्मनोऽसदृशं परैः ॥ २९

ततश्चक्रे स भगवान्प्रसादं वै गरुत्मतः ।

मैवं भूय इति स्नेहात्तदा चैनमुवाच ह ॥ ३०

तथा त्वमपि गान्धारे यावत्पाण्डुसुतात्रणे ।

नामादयसि तान्वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥ ३१

भीमः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः ।

धनंजयश्चेन्द्रसुतो न हन्यातां तु कं रणे ॥ ३२

विष्णुर्वायुश्च शक्रश्च धर्मस्तौ चाश्विनावुभौ ।

एते देवास्त्वया केन हेतुना शक्यमीक्षितुम् ॥ ३३

तदलं ते विरोधेन शमं गच्छ नृपात्मज ।

वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ ३४

प्रत्यक्षो ह्यस्य सर्वस्य नारदोऽयं महातपाः ।

माहात्म्यं यत्तदा विष्णोर्योऽयं चक्रगदाधरः ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निःश्वसन्भृकुटीमुखः ।

राधेयमभिसंप्रेक्ष्य जहास स्वनवत्तदा ॥ ३६

कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः ।

उरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ ३७

यथैवेश्वरसृष्टोऽस्मि यद्भावि या च मे गतिः ।

तथा महर्षे वर्तामि किं प्रलापः करिष्यति ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

29 Ds om. 29^{ab}. — ^a) K1 B (except B5) Dn D2-4. 6. 8 T2 G1. 2 हि (for वि-). D7 ज्ञातं च (for विज्ञातं). — ^c) K1. 5 D7. 10 जानाम्यहं; K2 Ds D2 मन्यामहे; D3. 4. 9 S मन्ये ह्यहं (D3. 4. 9 G5 त्वहं). — ^d) B1. 3 आत्मानं (for आत्मनो). K4 B D (except D10) न समं (for ऽसदृशं). G5 आत्मानं सदृशं परैः.

30 ^a) S शनैः (for चक्रे). T1 G1. 4 तु (for स). — ^b) S प्रसन्नो (for प्रसादं). K5 गरुत्मते; Ds गरुत्मतां. D7 प्रसादं गरुडध्वजः. — ^c) K1 B5 Ds G1 Ca. d भूया (for भूय). — After 30, K1 Dn1 D2 (marg.). 3. 4. 6 (om. line 1). s. 9 S ins.:

419* पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप सुमुखं गरुडोरसि ।

ततः प्रभृति राजेन्द्र सह सर्पेण वर्तते ।

एवं विष्णुबलाक्रान्तो गर्वनाशमुपागमत् ।

गरुडो बलवान्राजन्वर्ततेयो महायशः ।

[(L. 3) K4 Dn1 D2m. 3. 4. 6. 8. 9 उपागतः (for °गमत्).]

31 Before 31, K1 B Dn Ds D6 ins. कण्व उ°. — ^a) T2 G2 राजेन्द्र (for गान्धारे).

32 ^a) D1 युधि (for रणे). K1 D7 विहन्यात्कस्तु तौ रणे; K2. 3 यमलौ तन्ममौ रणे; K1 G5 न हन्यात्तावकं रणे; D3 निहन्यात्कं तु तौ रणे; T G1. 2. 1 नि (T1 G1 न) हन्यात्तावकानरणे; G3 M न हन्यात्तात कं (M1. 2 कान्) रणे.

33 ^b) Ds1 धर्मिष्ठा (for धर्मस्तौ). D2 T2 G2 चैवा° (for तौ चा°). Ds2 T1 G1. 4 om. च. — ^d) K4 B2. 4. 5 D (except D1. 2. 7) हेतुना वीक्षितुं क्षमा.

34 ^c) = 5. 86. 10°.

35 ^a) K1 B D (except D1. 2. 7) प्रत्यक्षदर्शी; T2 प्रत्यक्षोऽस्य च (for प्रत्यक्षो ह्यस्य). — ^c) K4 B Dn2

D3 (before corr.). 4. 6. 8-10 माहात्म्यस्य (for माहात्म्यं यत्). B2 G3. 5 तथा (for तदा). — ^d) K4 B D (except D2. 10) सो (for यो).

36 ^b) A few MSS. भृकुटी°. — ^c) K1 G5 M2 अपि; T1 G1. 4 उप- (for अभि-).

37 ^c) K1 करं (for उरुं). K1. 5 D3. 4. 7-10 करि° (for गज°).

38 ^a) G5 तथा (for यथा), and [ऽ]हं (for ऽस्मि). — ^b) K5 D1-4. 7. 9. 10 S मम या (for या च मे). K1-8 यद्भाविमयी गतिः. — ^c) G4 तथाहमेव. K1 वर्तेहं; K5 D7 वर्तेयं; G2 वर्तिष्ये. — ^d) K2 D1. 3. 4 transp. किं and प्रलापः. — After 38, P. P. S. Sastri (Mbh. Southern Rec., vol. VII, p. 608), probably following the Kumbh. ed., interpolates a stanza (ततः कण्वोऽब्रवीत् etc.) which was not found in any of the MSS. collated for this edition!

Colophon. D5 missing. — Sub-parvan: K2. 8 B1. 3 Dn1 D3. 10 T1 G1 M भगवद्गीता; to it all (except T1) add मातलिवरान्वेषण; K2. 8 D10 G1 M cont. समास. K1. 4. 5 B2. 4. 5 Dn2 Ds D2. 6. 7 G5 (all om. sub-parvan name) mention only मातलिवरान्वेषण, followed by समास (except in Dn2 Ds). — Adhy. name: T1 सुमुखप्रसादे गरुडगर्वहरणं; G1 M1 सुमुखप्रसादः; G5 गरुडविकथनेविष्णुमाहात्म्यकथनं. — Adhy. no. (figural, words or both): K5 64 (!); D7 (by corr.) M1-8. 8 106; T G1. 2. 4. 5 107; G3 M4 105. — S'loka no: Dn1 40; Dn2 38; Ds 45.

१०४

जनमेजय उवाच ।

अनर्थे जातनिर्वन्धं परार्थे लोभमोहितम् ।
 अनार्यकेष्वभिरतं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ १
 ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बन्धूनां शोकवर्धनम् ।
 सुहृदां क्लेशदातारं द्विपतां हर्षवर्धनम् ॥ २
 कथं नैनं विमार्गस्थं वारयन्तीह बान्धवाः ।
 सौहृदाद्वा सुहृत्स्निग्धो भगवान्वा पितामहः ॥

वैशंपायन उवाच ।

उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम् ।
 उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु ॥ ४

नारद उवाच ।

दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
 तिष्ठते हि सुहृदत्र न बन्धुस्तत्र तिष्ठति ॥ ५
 श्रोतव्यमपि पश्यामि सुहृदां कुरुनन्दन ।
 न कर्तव्यश्च निर्वन्धो निर्वन्धो हि मुदारुणः ।

104

2 K5 om. 2 (along with 1). — ^a) T1 G1.4 शोककारकं. — D8 G2 om. (hapl.) 2^{cd}. — ^c) T2 क्लेशकर्तारं. — ^d) D2 दुर्हृदां (for द्विपतां).

3 ^a) D9 चैनं; T2 G5 एनं (for नैनं). — ^b) M1 मानवाः (for बान्धवाः). — ^c) K2.3 भीष्मो (for स्निग्धो). — ^d) D7 च; T2 स; Ca. d वा (as in text).

4 K5 om. 4. — ^c) S चापि (for चैव).

5 ^a) M3-5 स्निग्धः (for श्रोता). — ^b) D9 सु (for च). S transp. हितः and सुहृत्. — ^c) K1 ह; T1 G1.4 च (for हि). T2 G2 यस्मिन्; Cs यत्र (as in text). — ^d) T1 G4 स; Cs न (as in text). T1 G1.4 तस्य; Cs तत्र (as in text).

6 ^a) K1.5 D7 S चापि (for अपि). — ^c) G3.5 हि (for च). — ^d) K2 चैव; G3.5 च सु (for हि सु).

7 ^{ab}) = 5. 35. 5^{ab}; 95. 11^{ab}; 131. 1^{ab}. — ^d) K1.2.5 B3.5 D1-4.7.9.10 Ca पराभवः (for 'जयः').

8 ^c) K2 G1 Cn.5 अभ्यां; Ca अभ्यं (as in text). B1-3 D3 (m as in text). 4.9 भोक्तुं; Ca. d भूत्वा (as in text). — ^d) A few N MSS. वशिष्ठो.

9 ^c) D6.8 सर्वतो (for क्षुधितो). — ^d) K1.4 B1.

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा निर्वन्धतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ७

विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुग ।

अभ्यगच्छत्स्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ८

सप्तर्षीणामन्यतमं वेपमास्थाय भाग्न ।

बुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य ह ॥ ९

विश्वामित्रोऽथ संभ्रान्तः श्रपयामास वै चरुम् ।

परमान्नस्य यत्नेन न च स प्रत्यपालयत् ॥ १०

अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं तपस्विभिः ।

अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोऽभ्युपागमत् ॥ ११

भुक्तं मे तिष्ठ तावच्चमित्युक्त्वा भगवानन्ययौ ।

विश्वामित्रस्ततो राजन्स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२

भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना तद्बाहुभ्यां पार्श्वतोऽगमत् ।

स्थितः स्थाणुरिवाभ्याशे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ १३

तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः ।

5. 8727
5. 106. 14
5. 106. 14

Dn Ds Dc.8 T2 तु; K2.3 हि; D1 T1 G1.2 च (for ह).

10 ^a) K2.3 हि (for ऽथ). T2 G2 संप्राप्य; Ca. d संभ्रान्तः (as in text). — ^b) B1.2.5 Dn2 Ds Dc.8 T G M1 तं (for वै). — ^c) T G पग्मानं स (T2 प्र; G2 स्व; G1 च) यत्नेन. — ^d) K1 B D (except D2.7) T2 तं; T1 G1.2.4 M1.2.5 यं; G3.5 स (for स). D6 प्रत्यपालयत्; T1 G साधयत्; Ca. d. s as in text.

11 ^a) K2 सदा; K3 T1 G1 तदा; G2 ततो; G3.5 M यथा; G1 तथा (for यदा). — ^b) D1 transp. अन्यैः and दत्तं. — ^c) K2 D1 अवगृह्यान्नम्; T2 G2 अथोद्गृह्य (for अथ गृह्यान्नम्). K2.3 अप्युष्णं; S (except M3-5) अभ्युष्णं (for अन्युष्णं). — ^d) B (except B2) D (except D2.9.10) अपि (for अभि).

12 ^c) D1 T1 G1.2 तदा; T2 तथा (for ततो). — ^d) T1 G1.4 तपाः (for 'द्युतिः').

13 ^a) K2.3 चरुं; Ca भक्तं (as in text). K2.3 G4.5 M3-5 तं; K4 B Dn Ds Dc.8 वै; K5 नु; D2-4.9 [अ]थ; T1 G3 ते (for तद्). — ^b) T1 G3.5 वहन्; T2 G3 -भवन्; G1.4 वहन् (for ऽगमन्). K1 B D (except D1) बाहुभ्यां संशि (D3.10 शंसि) तवतः. — ^c) N (mostly) अभ्यासे.

C. 5. 8727
B. 5. 106. 14
K. 5. 106. 14

गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकाम्यया ॥ १४
अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् ।
वासिष्ठं वेपमास्थाय कौशिकं भोजनेप्सया ॥ १५
स दृष्ट्वा शिरसा भक्तं प्रियमाणं महर्षिणा ।
तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ॥ १६
प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवम् ।
भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः ॥ १७
क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ।
धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत् ॥ १८
विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ।
शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच तम् ।
अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ॥ १९
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं गालवो मुनिसत्तमम् ।
प्रीतो मधुर्या वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ॥ २०

दक्षिणां कां प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि ।
दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिध्यति मानवम् ॥ २१
दक्षिणानां हि सृष्टानामपवर्गेण भुज्यते ।
स्वर्गे क्रतुफलं सद्भिर्दक्षिणा शान्तिरुच्यते ।
किमाह्वामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति ॥ २२
जानमानस्तु भगवाञ्जितः शुश्रूषणेन च ।
विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् ॥ २३
असकृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ।
किं ददानीति बहुशो गालवः प्रत्यभाषत ॥ २४
निर्वन्धतस्तु बहुशो गालवस्य तपस्विनः ।
किञ्चिदागतसंरम्भो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २५
एकतः श्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां गच्छ गालव माचिरम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

14 ^a) T₁ G_{1.1} अस्य (for तस्य). — ^b) B_{1.2.4} तदा (for मुनिः). — ^c) K₁ D_{1.10} वा (for च).

15 ^a) D_{2.3} अथ पूर्णे शते वर्षे. — ^b) D₁ transp. धर्मः and पुनः. K₃ उपाव्रजन्. — ^c) A few MSS. वाशिष्ठं. K₁ वासिष्ठं रूपम्; K₂ D₁ D₂ T₁ G_{2.5} वासिष्ठवेशम्. — ^d) K_{2.3} D₇ (m as in text) T₁ G_{1.4} M_{1.4} भोजनेच्छया.

16 ^b) D_{3.4.9} महात्मना (for महर्षिणा). — K₄ om. 16^c-18^d.

17 K₄ om. 17 (cf. v.l. 16). — ^a) D_{3.4.9} प्रगृह्य तु (for प्रतिगृह्य). — ^b) D₁ तदाशनं (for तथा नवम्). — ^c) S (except G₄) विप्रैः (for विप्रर्षे). — ^d) D_{2-4.9} भुक्त्वा च; D₁₀ इत्युक्त्वा (for तमुक्त्वा). K_{2.3} पुनर् (for मुनिर्).

18 K₁ om. 18 (cf. v.l. 16). — ^a) K₅ उपरतो (for अपगतो). — ^b) B₂ D₂ T₂ G₂ °गमन् (for °गतः). — ^d) K_{3.5} B₄ D (except D_{7.9.10}) G₂₋₄ M_{2.5} तथा°; B_{1-3.5} G₅ ततो° (for तदा°).

19 ^a) D_{3.4.6.3.9} G_{1.2} च (for तु). — ^d) D₁ इत्यवोचयत् (for इत्युवाच तम्). B D₁ D₂ D_{2.6.8.10} ह (for तम्). — ^f) K₃ B₁ यथेच्छं (for यथेष्टं).

20 ^a) D_{3.4.9} इत्यु° (for प्रत्यु°). S (except G₃)

एनं (for इदं). — ^b) K₅ T₂ G_{1.2} M (except M₅) °सत्तमः. — ^d) K (except K₁) D_{2.7.10} M_{1.5} °मुनि (for °द्युतिम्).

21 ^a) K₁ B (except B₂) D (except D_{2.6}) G₄ दक्षिणाः काः प्र°. — ^b) S (except G₄) भवतो (for °ते). — ^c) K_{1.2.5} D₁₀ वै (for हि). — ^d) D_{3.4.9} कार्यं (for कर्म). B_{3.5} D₅ D₇ C_a मानद; D₁ D₁ T₂ G (except G₄) मानवे; C_{np} मानवं (as in text).

22 ^a) K_{1.2} D₈ T₁ G_{1.5} M₂ विस्मृष्टानां; K₃ प्रस्मृष्टानां; K₄ B D₁ D₅ D_{6.7} हि दाता वै; D₂ हि दानाद्धि; C_{a. d. 8} विस्मृष्टानां (for हि स्मृष्टानां). — ^b) K₄ B D (except D₁) युज्यते (for भु°). — K₅ om. 22^c-23^b. — ^c) D₁ D₅ तद्धि (for सद्भिर्). — ^d) K₄ B D₂ (by corr.). 3.4.9 दक्षिणाभिस्तथाप्यते. C_a cites शान्तिराप्यते, C_s शान्तिः. — ^f) T₁ G_{1.5} भगवन्.

23 K₅ om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) K₄ D₁ D₅ D_{6.10} C_{np} स जानस्तेन; B D_{3.4.9} स जानस्तेन; D₁ जानानस्तेन (for जानमानस्तु). T₁ G_{1.4} च (for तु). C_{ap} जातमानः; C_{a. s} जानमानः (as in text). C_n cites जानानः. — ^b) S खिन्नं (for जितः). K₄ B D₁ D₅ D_{1.2.6.8.10} वै; D_{3.4.9} तु (for च). — ^d) K_{3.5} अनोदयत्; D₂ m. 8.4 G₃ अवोचत (for अवोदयत्).

१०५

नारद उवाच ।

एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा ॥ १
 त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिन्ताशोकपरायणः ।
 शोचमानोऽतिमात्रं स दह्यमानश्च मन्युना ॥ २
 कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थाः संचयः कुतः ।
 हयानां चन्द्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ॥ ३
 कुतो मे भोजनश्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे ।
 श्रद्धा मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ॥ ४
 अहं पारं समुद्रस्य पृथिव्या वा परं परात् ।
 गन्वात्मानं विमुञ्चामि किं फलं जीवितेन मे ॥ ५
 अधनस्याकृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ।

कर्णं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ॥ ६
 मुहूर्तां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ।
 प्रतिकर्तुमशक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ॥ ७
 प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः ।
 मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टार्पणं प्रणयति ॥ ८
 न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संततिः ।
 नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ॥ ९
 कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
 अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १०
 न जीवत्यधनः पापः कुतः पापस्य तन्त्रणम् ।
 पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन्कृतम् ॥ ११
 सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च ।

C. 5. 8752
H. 5. 107. 12
K. 5. 107. 12

24 ^a) K (except K₄) Ds₂ D₆₋₈ G_{1.4} ददामीति.

25 ^a) S (except T₂ G₃₋₅) निर्बन्धितः; C_a as in text.

26 26^{ab} = 5. 114. 5^{ab}, etc. — ^a) Ds C_{a.8} इयाव°; C_{ap} इयाम° (as in text). — ^b) S तु (G₃ च; G₅ हि) देहि (for ददस्व). K₄ B Dn Ds D_{6.8} हयानां चंद्रवर्चसां; see below. — ^c) K₄ B Dn Ds D_{6.8} अष्टौ शतानि मे देहि; see above.

Colophon missing in D₅; D₇ om. it. — Sub-parvan: K₅ B₁₋₃ Dn D_{3.4.8.9} T₁ G₁ M भगवद्धान; to it all (except D_{3.4.9}) add गालवचरित. K₄ B_{4.5} Ds D_{2.6.10} G_{2.4.5} (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (G₅ °वोपाख्यान). — Adhy. name: G₂ दक्षिणानिर्बन्धः; G₅ गुरुदक्षिणानुवर्णनं; M गुरुदक्षिणानिर्बन्धः. — Adhy. no. (figures, words or both): D₆ 91; T G_{1.2.4.5} 108; G₃ M₄ 106; M_{1-3.5} 107. — S'loka no.: Dn D₈ 27.

105

1 D_{1.2} वैशं उ°; G₅ श्रीनारदः. — ^a) K (except K₄) Dn₂ D_{7.10} ततस्; G₃ तथा (for तदा). — ^b) T₂ G₂ गालवः (for धीमता); see below. — ^c) K_{1m} न स्नाति (for नाहारं). — ^d) G_{8.4} तथा (for तदा). K₁ नाहारं कुरुते सदा; T₂ G₂ कुरुते मुनिसत्तमः.

52

2 ^a) K_{1.2.5} D_{2.7.10} °शेषो (for "भूतो). — ^c) K (except K₄) D_{7.10} T₁ G_{1.4} दिवागत्रं (for °ऽतिमात्रं स). T₂ G_{2.3.5} M (except M₃) च (for स). — After 2, Dn₁ D₂ ins.:

450* गालवो दुःखिनो दुःखाद्विललाप सुयोधन ।

3 ^b) K₅ D₇ M₂₋₄ कुतोर्थः. G_{2.5} संचयाः. — 3^c = 5. 104. 26^c.

4 K₄ B (except B₂) Dn Ds D_{2.4} (by corr.). c. 8 G₁ C_a भोजने श्रद्धा. — ^b) K_{1.2.5} D₇ मम (for च मे).

5 K₅ om. (hapl.) 5. — ^a) N (K₅ om.) M₁ (inf. lin.) पारे (for पारं). — ^b) B₁₋₃ परस्परं (B₁ "रात्"); Dn₀ T G M₂₋₅ परान्परं (by transp.); C_{a.8} as in text. M₁ पृथिव्याः पारमेव वा. — ^d) K₄ D_{3.4.9} S जीवितस्य (for °तेन).

6 ^a) K_{1.2.5} अपा (K₅ आव्य) ममानकार्यस्य. — ^d) T₂ G₂ अनीहतः; C_{a.8} अनीहया (as in text).

7 K₅ om. 7^a-15^b.

8 K₅ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) K_{1.2} D_{1.7.10} करोमीति; C_a करिष्येति (as in text). — ^d) K₃ D_{2.7} T₂ G_{2.5} विन° (for प्रण°).

9 K₅ om. 9 (cf. v.l. 7); D₁ om. 9^b-10^b.

10 K₅ om. 10 (cf. v.l. 7); D₁ om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^d) D₁ निर्वृतिः (for निष्कृति).

11 K₅ om. 11 (cf. v.l. 7). — ^b) K₄ B₁₋₃ Dn D_{2-4.6.8} C_{ap} मंत्रणं; S सा शृणा; C_{a.8.9} तन्त्रणं

C. 5. 375a
B. 5. 107. 12
K. 5. 107. 12

गुरो॑र्यः कृत॑कार्यः संस्त॑त्करोमि न भा॑पितम् ।
सोऽहं प्रा॑णान्विमोक्ष्यामि कृ॒त्वा यत्न॑मनुत्तमम् ॥ १२
अर्थ॑ना न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौक॑साम् ।
मानय॑न्ति च मां सर्वे त्रिद॑शा यज्ञसंस्तरे ॥ १३
अहं तु वि॒बुध॑श्रेष्ठं दे॒वं त्रि॒भुव॑नेश्वरम् ।
विष्णुं गच्छा॑म्यहं कृष्णं गतिं गतिम॑तां वरम् ॥ १४
भोगा यस्मात्प्रति॑ष्ठन्ते व्याप्य सर्वा॑न्सुरासुरान् ।
प्रयतो द्रष्टुमिच्छामि महा॑योगिनमव्ययम् ॥ १५

एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ।
दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया ॥ १६
सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ।
ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥ १७
विभवश्चास्ति मे विप्र वासवावरजो द्विज ।
पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे ॥ १८
स भवानेतु गच्छाव नयिष्ये त्वां यथासुखम् ।
देशं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालव माचिरम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

(as in text). — ^a) T₂ G₂ शतशो (for विनाशं).

12 K₅ om. 12 (cf. v.l. 7). — ^b) D₂ (by corr.).
3.4.9 कृपणश्च तथानृती. — ^c) S (except G₂) यत् (for यः).
K₄ Dn₁ Ds D_{2-4.9} S "कार्यस्य (for "कार्यः सन्). D₇ च
(for सन्). — ^d) K_{1.2} Dn₁ D₁ स (D₁ त) करोति (for
तत्करोमि). K₄ D_{2-4.9} न करोमि च भा°. — G₃ om.
(?hapl.) 12^f-15^c.

13 K₄ G₃ om. 13 (cf. v.l. 7, 12). — ^a) K₄
D_{2-4.9} M_{1.2} प्रार्थना; B₄ Dn T₂ G_{1.2.4} अर्थिता; C_a
अर्थना (as in text). — ^b) D₁ कृता पूर्व. — ^c) D₁ दाप°
(for मान°). K_{1.2} D_{7.10} T₁ G_{1.4} हि; T₂ G_{2.5} M इह
(for च).

14 K₅ G₃ om. 14 (cf. v.l. 7, 12). — ^a) K_{1.2} B₂
Ds D₁ M₃₋₅ अयं तु; D_{7.10} (m as in text) अर्चयन्
(for अहं तु). C_a cites अयं. C_n: अत्राहमिति पदस्य
द्विरावृत्तिर्वक्तुर्वैकल्याददोषः । — ^c) M_{1.2} जिष्णुं (for
विष्णुं). — 14^d = (var.) 5. 119. 8^d.

15 K₅ om. 15^{ab} (cf. v.l. 7); G₃ om. 15^{abc}
(cf. v.l. 12). — ^a) K_{1.2} D₁ T₂ G₂ यस्मिन् (for
यस्मान्). Ds प्रतिष्ठन्ति; Ds S (G₃ om.) प्रवर्तते; C_a.s
प्रतिष्ठन्ते (as in text). — ^b) T₁ G_{1.4} दिवौकसः (for
सुरासुरान्). — ^c) K_{3.4} B D (except D_{7.8.10}) प्रणतो
(for यतो). — ^d) K_{4.5} B D (except D₇) कृष्णं (for
महा-). T₂ G₂ अच्युतं (for अव्ययम्).

16 Before 16, T G_{1.4} ins. नारदः. — ^b) B₃ G_{3.5}
विनतासुतः. — ^d) K_{1.2.5} D_{3.4.7.9.10} प्र; Ds₂ स; D₂
सु (for सं).

17 Before 17, T₂ G₂ ins. गरुडः. — ^a) S सखा

(for मतः). — ^b) D_{3.4.9} हि मतः; T₁ G₁ स्वमतः (for
च मतः).

18 Before 18, T₁ G_{1.5} ins. गरुडः. — ^b) T₁ G_{2.4}
वासुदेवः परः; C_a.s वासवावरजः (as in text). — ^c) K₅
Ds₂ M₅ C_s तदर्थः; C_a त्वदर्थं (as in text). T₂ G₂ तु
(for च). — ^d) K₁ B₁₋₃ Dn₁ Ds D_{8.9} M₁ कृतकामः;
C_a.s कृतः कामः (as in text).

19 ^a) K (except K₄) D (except Dn D_{1.6})
गच्छावः. — ^b) D₁ G_{3.5} M_{1.3.4} त्वा (for त्वां). S यथे-
प्सितं (for यथासुखम्). — ^c) K₄ Dn₁ D₆ विदित्वा; K₅
B₂ D_{1.8} G₂ M₃₋₅ पृथिव्यां.

Colophon missing in D₅; K₅ om. it. — Sub-
parvan: K₃ B_{1.3} D₃ T₁ G₁ M भगवद्गीता, followed by
गावलचरित. K_{1.2.4} B_{2.4.5} Dn Ds D_{2-4.6.7.9.10} G₄
(all om. sub-parvan name) mention only गालव-
चरित (K₂ वाख्यान; G₅ वोपाख्यान). — Adhy. name:
G₅ गरुडागमनं; M_{1.2} पूर्वदिग्वर्णनं; M₃₋₅ गरुडसमागमः
— Adhy. no. (figures, words or both): D₅ 98; D₇
(by corr.) G₃ M₄ 107; T G_{1.2.4.5} 109; M_{1-3.5} 108.
— S'loka no.: Dn₁ 19; Dn₂ 20; D₃ 18.

106

1 D₇ T₂ G_{2.4} गरुडः (for सुपर्ण उ°). — ^a) D₇ अनु-
ज्ञातः; C_s °शिष्टः (as in text). — ^b) K₄ D_{2-4.8.9} T
G_{1.2.4} ज्ञानयोगिना; K₅ D₁ [अ]ज्ञातयोगिना; B Dn
ज्ञानयोगिना; C_a.s np अज्ञातयोगिना (as in text). — ^c)
T G_{1.2} अनुयास्यामि; M₁ (inf. lin.)₂ संयाव; M₃₋₅

१०६

सुपर्ण उवाच ।

अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना ।
 ब्रूहि कामनुसंयामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम् ॥ १
 पूर्वा वा दक्षिणां वाहमथ वा पश्चिमां दिशम् ।
 उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २
 यस्यामुदयते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ।
 सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ३
 यस्यां पूर्वं मतिर्जाता यया व्याप्तमिदं जगत् ।
 चक्षुषी यत्र धर्मस्य यत्र चैष प्रतिष्ठितः ॥ ४
 हुतं यतोमुखैर्हव्यं सर्पते सर्वतोदिशम् ।

एतद्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाध्वनः ॥ ५
 यत्र पूर्वं प्रसूता वै दाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ।
 यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यान्मसंभवाः ॥ ६
 यतोमूला सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यपिच्यत ।
 सुरराज्येन विप्रैर्देवैश्चात्र तपश्चितम् ॥ ७
 एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वेत्येषा दिगुच्यते ।
 यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेपावृता सुरैः ॥ ८
 अत एव च पूर्वेषां पूर्वामाशामवेक्षताम् ।
 पूर्वकार्याणि कार्याणि दैवानि सुखमीप्सुता ॥ ९
 अत्र वेदाञ्जगौ पूर्वं भगवाँल्लोकभावनः

G. 5. 106. 10
 H. 5. 106. 10
 K. 5. 106. 10

*संयामः. K3-5 B D ब्रूहि कामं तु कां (K3.4 D6 सं-) यामि.

2 ^{ab}) K (except K4) D2-4. 6. 10 transp. दक्षिणां and पश्चिमां. K5 चेहम्; B2 D1. 2 वापि; T1 G1. 3. 5 M वेमाम्; T2 चैव; G2. 4 चेमाम् (for वाहम्). K1. 2. 5 D10 अथाहं; D1 ह्यथ वा; D2 यथा वा (for अथ वा).

3 In B2, the portion from here up to 5. 107. 13^c is lost on a missing fol. — ^a) K1. 2. 5 S (except T G2 M2) यस्माद् (for यस्याम्). — ^b) K D2-4. 7. 9. 10 *प्रदीपकः; Ds *प्रतापनः; D1 *विभावनः. — ^c) S साध्या- (M2 सिद्धा)नां (for संध्यायां). — ^d) K1. 8 साधू°; S (except M2) सिद्धा° (for साध्या°). T1 G1. 4 M1-3 वर्ध° (for वर्त°). Ds वर्तते तपसः परं; D10 (marg. sec. m.) नित्यमावर्तते तपः.

4 B2 missing (cf. v.l. 3). K5 om. from here up to 5. 110. 3^{cd}. — ^a) K1. 2 गतिः; S द्युतिः; Ca. 8 मतिः (as in text). K2 या वा; K4 B Dn D1. 6 याता (for जाता). — ^d) K3 D2-4. 9 चैव; Ds S धर्मः (for चैष). K4 Dn D6. 8 यत्र वै सुप्रतिष्ठितः (D8 °ता); B1 यंत्रवै सुप्रतिष्ठिते (!). ✽ Cn: यन्त्रवै यन्त्रणार्थं यन्त्रयतेस्तुमर्थं तवैप्रत्ययो वैदिकस्तकारलोपश्च । ✽

5 K5 om. 5 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^a) K1. 2 B1. 8. 5 Ds T2 G2 यतोमुखे (or यतो मुखे); K3 मखे यतो; Dn1 D10 यत्र मुखे; D9 यतो हुतो; G3 यतो मखे; Ca. 8 यतोमुखं (for °मुखैर्). K4 B1 Dn2 D1-4. 6-8 हुतं यतो हुतं हव्यं. — ^b) K1. 2 सर्वतोमुखं. — ^c) T2 G2. 8. 5 यत्र (for एतद्). — ^d) Ds D7 त्रिदिवस्य (for दिवसस्य). T2 G2 गताध्वनः.

6 K5 om. 6 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^a) K3. 4 B (B2 missing) Dn D3. 1. 6-10 M2. 5 अत्र; Ds तत्र (for यत्र). M1 प्रजाता (for प्रसूता). S ता (for वै). — ^b) K1-3 Dn Ds G1. 2 दाक्षायिण्यः; Ca. n. 5 दाक्षायण्यः (as in text). G3. 5 तथा; Ca. 8 प्रजाः (as in text). — ^c) K1. 2 B3 D (except Dn D1) अस्यां (for यस्यां). S (except G3. 5) प्रवृत्ताश्च (M1 *inf. lin.* as in text). — ^d) S (mostly) काश्यपस्य.

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^a) K3. 4 B D (except D1) अतो- (for यतो-). N (except D1; K5 om.; B2 D5 missing) G3. 4 M4 -मूत्रं (for -मूला) T2m यतो देवासुराणां श्रीः. — ^b) D2-4. 9 T2 G2 -भि (D2 -भ्य) पिच्यते (for ऽभ्यपिच्यत). — ^d) D1 T2 G2 अपि (for अत्र). K3 Ds T2 G2 तपस्विभिः (for °श्चितम्).

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^c) K3 Ds2 G2 पूर्वतमे; D1 पूर्वं कृते (for °तरे). D1 कल्पे (for काले). — ^d) B1. 3. 4 Dn2 Ds पूर्वमेवा°.

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^a) K1. 2 D7. 10 T1 G1. 4 हि (for च). K3 B1 M3-5 सर्वे° (for पूर्वे°). — ^b) K1. 2 अवेक्षता; K4 B (B2 missing) Dn Ds D3. 4. 6-10 प्रचक्षते; G1 अवेक्षिताः a few MSS. अपेक्षता (for अवेक्षताम्). K3 D2 पूर्वं (D2 °वी) सा समवेक्षिताः; D1 पूर्वोदां समवेक्षयतां. — ^c) K1. 3. 4 B3 Dn2 Ds D1-4. 7. 8 T G पूर्वं (T1 G4 सर्वे-) कार्याणि; B1. 4 Dn1 पूर्वं सर्वाणि. — ^d) S ईप्सुतां.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l.

C. 5. 8770
B. 5. 108. 10
K. 5. 108. 10

अत्रैवोक्ता सवित्रासीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु ॥ १०

अत्र दत्तानि सूर्येण यजुंषि द्विजसत्तम ।

अत्र लब्धवरैः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ॥ ११

अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वां योनिमुपभुञ्जते ।

अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ॥ १२

अत्र पूर्वं वसिष्ठस्य पौराणस्य द्विजर्षभ ।

सूतिश्चैव प्रतिष्ठा च निधनं च प्रकाशते ॥ १३

ॐकारस्यात्र जायन्ते सूतयो दशर्तुर्दश ।

पिबन्ति मुनयो यत्र हविर्धाने स्म सोमपाः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

3). — ^a) K1-3 D7.10 transp. वेदान् and पूर्व. T2 G2 वेदं (for वेदान्). — ^b) G3.5 लोकपावनः. — ^c) K2 सा; D3.4.9 हि (for [आ]सीत्).

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^c) K1.2 दत्तवरैः; K4 B D (except D2.10) लब्धवरैः; G3.5 लब्धः सुरैः. — ^d) S सुतः (for सुरैः).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 4). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^a) T1 G1 तृप्ता (for तृप्ता). — G1 om. from 12^c up to the end of the present adhy. — G4 reads 12^c-15^b after 18. — ^c) M आपः (for अत्र). — ^d) Ds D7 प्रियम् (for ध्रियम्). T2 G2 अश्रुते (for आप च).

13 K5 G1 om. 13 (cf. v.l. 4, 12). B2 missing (cf. v.l. 3). For transp. in G4, cf. v.l. 12. — ^a) A few MSS. वसिष्ठस्य. — ^c) S (G1 om.) प्रसूतिश्च (for सूतिश्चैव), and धर्मश्चैव (for निधनं च). Ca citos प्रसूतिः.

14 K5 G1 om. 14 (cf. v.l. 4, 12). B2 missing (cf. v.l. 3). For transp. in G4 cf. v.l. 12. — ^a) K3 ओंकारेभ्यः; G3 ओंकाराद्. B1.3.4 D2-4.9 गीयन्ते (for जायन्ते). — ^b) K4 B1.4.5 Dn D2 (before corr.). 3.4.6.9 M2.5 सूतयः (D2 by corr. श्रुतयः); B3 मूर्तः; G4 स्मृतः; C5 सूतः (as in text). — ^d) K4 B (B2 missing) D (except Ds D1.2.8) हविर्धूमं. T2 G2.4 M2 अत्र; M3 सुः (for स्म). K4 B (B2 missing) Dn D6.8 धूमपाः.

15 K5 G1 om. 15 (cf. v.l. 4, 12). B2 missing (cf. v.l. 3). For sequence in G4 cf. v.l. 12. — ^a) T G (G1 om.) येन (for यत्र). — ^b) K1.3 D3.4.7.9.10 transp. मृगाः and वने. — G1 om. 15^c. — ^c) K4 B (B2 missing) Dn Ds D6.7.10 यज्ञः (for यत्र). D3.4

प्रोक्षिता यत्र बहवो वराहाद्या मृगा वने ।

शक्रेण यत्र भागार्थं दैवतेषु प्रकल्पिताः ॥ १५

अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये ।

उदयंस्तान्हि सर्वान्वै क्रोधाद्गन्ति विभावसुः ॥ १६

एतद्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ।

एष पूर्वो दिशाभागो विशावैनं यदीच्छसि ॥ १७

प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ।

ब्रूहि गालव यास्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् ॥ १८

G4.5 भागार्थः; M^cर्थोः (for °र्थे).

16 K5 G1 om. 16 (cf. v.l. 4, 12). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^b) K2 Ds Ds G4 सुराः; C5 असुराः (as in text). — ^c) T G2 तु (for हि). D3.4.9 सर्वार्थैः (for सर्वान्वै).

17 K5 G1 om. 17 (cf. v.l. 4, 12). B2 missing (cf. v.l. 3). — ^a) K3 तु स्वर्गः (for त्रिलोकः). — ^b) K3 लोकः; D1.2 पूर्वः (for स्वर्गः). — ^c) K3 B1.3 D3.4.7.9.10 G3 M1.3-5 दिशोः; K4 B4.5 Dn Ds D1.2.5. 6.8 T1 G4.5 दिशां (for दिशाः); cf. v.l. 5. 109. 23^a. T2 G2 एष पूर्वदिशो भागः. — ^d) K3 T G2.3.5 विश च; K4 Dn Ds D6.8.10 विशावः; B1.3 D2-4.9 गच्छावः; C5 विशावः (as in text). K1.2 एतं; K4 B (B2 missing) D (except D1) अत्र (for एतं). K2 D2-4.7-9 G3.4 यद् (for यदि). K1 ईप्समि (for इच्छसि).

18 K5 G1 om. 18 (cf. v.l. 4, 12). B2 missing (cf. v.l. 3). For sequence in G4, cf. v.l. 12. — ^b) D3.4.9 अस्ति (for अस्मि). — ^d) K1-3 Ds D7.10 M1 (inf. lin.).2 वा (for च). K1-3 D7.10 दक्षिणां (for [अ]प्यपरां).

Colophon missing in B2 D5; K5 G1.4 om. it. — Sub-parvan: K3 Ds T1 भगवद्गीता; to it K3 Ds add गालवचरित. K1.2.4 B1.3-5 Dn D2.6-8.10 G5 M3-5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित (K1.2 °वाख्यान; D10 G5 °वोपाख्यान). — Adhy. name: T1 पूर्वदिक्प्रशंसनं; G5 पूर्वदिक्प्रशंसा; M1.2 गालवपूर्वदिग्वर्णनं; M3-5 पूर्वदिग्वर्णनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D6 99; D7 M1-3.5 109; T G2.5 110; G8 M4 108. — S'loka no.: Dn Ds 18.

१०७

सुपर्ण उवाच ।

इयं विवस्वता पूर्वं श्रौतेन विधिना किल ।
 गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणेत्युच्यतेऽथ दिक् ॥ १
 अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृपक्षः प्रतिष्ठितः ।
 अत्रोष्मपानां देवानां निवासः श्रूयते द्विज ॥ २
 अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धभासते ।
 इज्यमानाः स्म लोकेषु संप्राप्तास्तुल्यभागताम् ॥ ३
 एतद्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्विज ।
 त्रुटिशो लवशश्चात्र गण्यते कालनिश्चयः ॥ ४
 अत्र देवर्षयो नित्यं पितृलोकर्षयस्तथा ।
 तथा राजर्षयः सर्वे निवसन्ति गतव्यथाः ॥ ५

107

☞ K₅ om. this adhy. (cf. v.l. 5. 106. 4).

1 1-13^e missing in B₂ (cf. v.l. 5. 106. 3). T₂ G_{2.3} गरुडः; G₅ श्रीनारदः. (for सुपर्ण उ°). — ^b) K₁ D_n D₈ D_{1.3.4.6.7.9} C_a. s. np सौव्रेण; D₂ सौरेण (for श्रौतेन). — ^d) K₄ B D (except D_{1.2.7.10}) T₂ च (for ऽथ).

2 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) D₁ "लोकः (for 'पक्षः). — ^c) K₄ B D (except D₈ D_{7.10}) G₄ ऊष्म-पाणां. — ^d) D₈ विनाशः (for निवासः).

3 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^c) K₁ D₈ ईड्य°; G₅ युज्य° (for इज्य°). D_{n1} त्रिः; D_{3.4.9} च (for स्म). — ^d) D₈₂ स्वल्प°; D₇ पुण्य° (for तुल्य°). — After 3, K₄ D_{3.4.9} read 6.

4 B₂ missing (cf. v.l. 1). D_{n1} om. 4. — ^a) K₄ B_{1.8.5} C_n देव° (for धर्म°). — ^b) S (except G_{3.4}) द्विजाः. D₈ द्वारमाहुर्विचक्षणाः. — ^c) D₈ कोटिशो; D₇ G₅ त्रुटितो (for त्रुटिशो). D_{3.4.9} लवतः (for लवशः). B₅ D_{n1} D₈₁ D₁₀ चापि; D₂ मात्रं; T₁ G_{1.4} चैव (for चात्र). — ^d) D₇ कालनिश्चये; C₈ प्राणनिश्चयः; C_a as in text.

5 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) S दिव्याः (for नित्यं). — ^b) D₂ पितरो ऋषयस्तथा.

6 B₂ missing (cf. v.l. 1). K₄ D_{3.4.9} read 6 after 3. — ^a) K₄ D_{3.4} transp. धर्मः and सत्यं. — ^b) K₄ B D निगद्य (D₈ °गच्छते; T₂ G₂ °यस्य°; M₁ (inf. lin.). 8-5 °शस्य°; M₂ °गस्य° (for °शस्य°). — D₁ om. (hapl.) 6^c-7^b; D₈ om. 6^c-7^d; D₈ om. (hapl.) 6^d-7^a.

अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निशाम्यते ।
 गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणात्मावसादिनः ॥ ६
 एषा दिक्सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ।
 वृता त्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ॥ ७
 नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ।
 सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्यान्यकृतात्मभिः ॥ ८
 अत्र मन्दरकुञ्जेषु विप्रर्षिसदनेषु च ।
 गन्धर्वा गान्ति गाथा वै चित्तबुद्धिहरा द्विज ॥ ९
 अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ।
 गतदारो गतामात्यो गतराज्यो वनं गतः ॥ १०
 अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च ।

5. 8789
5. 109. 11
5. 109. 13

— ^d) K₄ D_{n1} D_{3.4.9} कर्म चात्रा (K₄ D_{n1} °स्मा) वसायिनां; B_{2.4} D_{n2} कर्मणामवसायिनां; B₃ कर्मणोन्त्यावसायिनः; D₈ धर्म (D₈₂ °में) णात्मावसादिनः; D₁₀ कर्मणांतावसादिनां; M₃₋₅ कर्मणात्मावसादिनां. C_a. s. cito आत्मावसादिनः (as in text).

7 B₂ missing (cf. v.l. 1). D₁ om. 7^{ab}; D₆ 7; D₈ om. 7^d (cf. v.l. 6). — ^a) K₁₋₃ D_{2.7.10} transp. दिक् and सा. B₃ सात्विकश्रेष्ठ (for सा द्विज). — ^c) K₁₋₃ B₃ D₈ वृतास्तु; D_{n1} D_{2-4.9} कृत्वा तु; D₈ कृतत्वे (for वृता तु). D (except D_{n2} D_{1.2.7}; D₆ om.) C_{np} अनवबोधेन; C_a. s. अनवबोधेन (as in text). T₁ G₁ M मृतात्मना वा (T₁ G₁ M₂-व) बोधेन; T₂ G_{3.4} वृतात्मनाव-बोधेन (T₂ sup. lin. °तानामबोधेन); G₂ मृतात्मना नावबोधे; G₅ मृताननघबोधेन. — ^d) D₂ T G_{1.3.4} निगम्यते; G₅ M अनु° (for न ग°).

8 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^c) T₁ G_{1.2} दुष्टा°; T₂ G_{3.5} M दष्टा° (for सृष्टा°).

9 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁₋₃ यत्र (for अत्र). K₁₋₃ D_{7.10} G₃ मंदारकुञ्जेषु; T G_{1.2.4.5} M मंदर-पुङ्खे (G₄ °पूर्वे) पु; C₈ as in text. — ^b) T₂ G₂ विप्राणां (for विप्रर्षिं). — ^c) K_{1.2.4} B₃ D_{2-4.7.9.10} गाथा गायन्ति गंधर्वाः; B_{1.4.5} D_n D₈ D_{1.6.8} गायन्ति गाथा गंधर्वाः. — ^d) D_{3.4.9} मताः (for द्विज).

10 B₂ missing (cf. v.l. 1). T₂ om. 10^a-18^b. — ^a) K_{1.2} अथ; C₈ अत्र (as in text).

11 B₂ missing (cf. v.l. 1). T₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^c) M₁ (inf. lin.). 2 पूर्व (for बहन्).

C. 5. 8789
B. 5. 109. 11
K. 5. 109. 11

मर्यादा स्थापिता ब्रह्मण्यां सूर्यो नातिवर्तते ॥ ११
अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ।
रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरेभ्योऽमरता वृता ॥ १२
अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमीयिवान् ।
अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छन्ति पञ्चधा ॥ १३
अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यन्ति गालव
अत्र वैतरणी नाम नदी वितरणैर्वृता ।
अत्र गत्वा सुखस्यान्तं दुःखस्यान्तं प्रपद्यते ॥ १४
अत्रावृत्तो दिनकरः क्षरते सुरसं पयः ।
काष्ठां चासाद्य धानिष्ठां हिममुत्सृजते पुनः ॥ १५
अत्राहं गालव पुरा क्षुधार्तः परिचिन्तयन् ।

लब्धवान्युध्यमानौ द्वौ बृहन्तौ गजकच्छपौ ॥ १६
अत्र शक्रधनुर्नाम सूर्याज्ञातो महानृषिः ।
विदुर्यं कपिलं देवं येनात्ताः सगरात्मजाः ॥ १७
अत्र सिद्धाः शिवा नाम ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
अधीत्य सखिलान्वेदानालभन्ते यमक्षयम् ॥ १८
अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता ।
तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ १९
अत्र निर्याणकालेषु तमः संप्राप्यते महत् ।
अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्त्मना ॥ २०
एष तस्यापि ते मार्गः परितापस्य गालव ।
मे यदि गन्तव्यं प्रतीचीं शृणु वा मम ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

12 B₂ missing (cf. v.l. 1). T₂ om. 12 (cf. v.l. 10); B₅ om. 12^a-13^b. — ^a) G₅ M₃₋₅ यत्र (for अत्र). — ^c) K_{1.2} D₈ कृत्वा; K₃ D_{2-4.9} G₃ M_{1.2} तस्वा; D_{n1} G₂ चर्या; D_{1.10} चिन्वा; T₁ G_{1.4.5} M₁ चत्वा (for चीर्त्वा). — ^d) G₂ [S]वध्यता (for स्मरता).

13 B₂ resumes from 13^d (cf. v.l. 1). B₅ D₈ om. 13^{ab} (cf. v.l. 12); T₂ om. 13 (cf. v.l. 10). — ^{ab}) K₁₋₃ D_{3.4.7.9.10} अत्र क्रतुशतेनेष्टा शक्रः शक्रत्वम्. K₃ D_{n1} D_{2.7} S (except G₃ M₅; T₂ om.) एयिवान्. — ^d) T₁ G_{1.4} यास्यन्ति (for गच्छन्ति).

14 T₂ om. 14 (cf. v.l. 10). D₈ transp. 14^{ab} and 14^{cd}. — ^b) K₃ D₂ T₁ G_{4.5} पश्यन्ति (for पच्यन्ति). — ^d) D_{n1} D₈ D_{1.8-10} C_{a.8} वैतरणैः (D₁₀ णे); G_{1.2} पितृणैः; C_n as in text. K_{1.2} D₂ नदी वैतरणा (D₂ णी) वृता.

15 T₂ om. 15 (cf. v.l. 10). — ^a) K₁ B₃ D_{n1} D₈ D_{7.8.10} आवृतः; D₂ (by corr.) 3.4.9 आदित्यः; D₆ S (except M_{2.5}; T₂ om.) वृत्तः; C_{a.n.8} आवृतः (as in text). — ^b) K₄ B D_n D_{1.2.6} (by transp.) सुरसं क्षरते; D₈ D₈ सुरसं रक्षते; D_{3.4.9} सुरसं किरते. — ^c) K₁₋₃ D_{7.10} om. च. B_{1.4} वा निष्ठा; B_{2.5} D₆ निष्ठां हि; B₃ D₂₋₄ C_n वासिष्ठा; D_n D_{1.9} वामिष्ठा; C_{a.8} धानिष्ठा (as in text).

16 T₂ om. 16 (cf. v.l. 10). — ^c) K₁₋₃ D_{1.7.10} तौ (for द्वौ).

17 T₂ om. 17 (cf. v.l. 10). — ^a) K₄ B D (except D_{1.10}) च(D₇ व)क्रं (for शक्रं). — ^b) G₃ महाप्राज्ञो (for सूर्यो). G₂ महाद्युतिः (for नृषिः). — ^d) B

(except B₂) D_{1.7} G₁ M आर्ताः; D₁₀ T₁ G_{3.5} अस्ताः; C_a अत्ताः (as in text).

18 T₂ om. 18 (cf. v.l. 10). — ^a) B₁₋₃ D (except D_{n1} D₈ D₁) सिद्धा. — ^b) B₁₋₃ D₂₋₁₀ ब्राह्मणी वेदपारगा. — ^c) K₃ D_{1.2} चाखिलान्; K₄ B D_n D_{3.4.9} सकं; D₇ S (T₂ om.) निखिं (for सखिं). — ^d) K₃ नापश्यंत; D₁ नालभन्वै; G_{3.5} M अलभंत (M₂ अभजंत) (for आलभन्ते). K₄ B_{4.5} D_n लेभिरे मोक्षमक्षयं; B₁₋₃ D₈ D_{2-4.6-10} लेभे स्वं देहमक्षयं.

19 T₂ om. 19^{ab} (cf. v.l. 10). — 19^{ab} = (var.) 5. 101. 1^{ab}. — After 19^{ab}, T₁ repeats 5. 101. 1^{cd} (v.l. पुरं for पुरीं). — ^c) K_{1.2} D_{7.10} (marg. sec. m.) नंदकेन (for तक्षकेण). — ^d) K_{1.2} D_{7.10} च (for एव). G₂ ऐरावणेन.

20 ^a) K_{1.2} B₃ D₇ T₁ G_{1.4} M_{1.2} काले तु; K₄ कालेपि; D_{7.8} काले हि; C_a कालेषु (as in text). C_s cites निर्याणकाले. — ^b) T₂ G₂ [S]खिलं (for महत्).

21 ^a) D₁ तत्र; C_s तस्य (as in text). K₃ D_{7.10} T G एष ते (G₃ वै) ख्यापितो मार्गः. — ^b) K₁₋₃ परिवापस्य; K₄ B_{2.4.5} D_n D_{2-4.7.9.10} C_s चार्यस्य; B_{1.8} D₈ चीयस्य; D₁ (corrupt) वानप्य; D_{6.8} वारस्य; C_a धार्यस्य. — ^c) S ब्रूहि वै (G₂ ब्रूयते) (for ब्रूहि मे). — ^d) K₃ बाधुना; K₄ B_{4.5} D (except D_{1.7.10}) चापरां; B₈ गालव (for वा मम).

Colophon missing in D₅; K₅ om. it. — Sub-parvan: K₃ B_{1.8} D₁ G₁ M_{1.2} भगवद्गीता, followed by

१०८

सुपर्ण उवाच ।

इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ।
 सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठा चादिरेव च ॥ १
 अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति भाः स्वयम् ।
 पश्चिमेत्यभिविख्याता दिगियं द्विजसत्तम ॥ २
 यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये ।
 कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्माभ्यपेचयत् ॥ ३
 अत्र पीत्वा समस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु पट् ।
 जायते तरुणः सोमः शुक्लस्यादौ तमिस्रहा ॥ ४
 अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ।
 निःश्वसन्तो महानागैरर्दिताः सुषुपुर्द्विज ॥ ५
 अत्र सूर्यं प्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ।
 अस्तो नाम यतः संध्या पश्चिमा प्रतिसर्पति ॥ ६
 अतो रात्रिश्च निद्रा च निर्गता दिवसक्षये ।

जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्धमिवायुपः ॥ ७
 अत्र देवीं दितिं सुप्तामात्मप्रसवधारिणीम् ।
 विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ॥ ८
 अत्र मूलं हिमवतो मन्दरं याति शाश्वतम् ।
 अपि वर्षसहस्रेण न चास्यान्तोऽधिगम्यते ॥ ९
 अत्र काञ्चनशैलस्य काञ्चनाम्बुवहस्य च ।
 उदधेस्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः ॥ १०
 अत्र मध्ये समुद्रस्य कबन्धः प्रतिदृश्यते ।
 स्वर्मानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ॥ ११
 सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ।
 अदृश्यस्याग्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥ १२
 अत्र ध्वजवती नाम कुमारी हरिमेधसः ।
 आकाशे तिष्ठ तिष्ठेति तस्यै सूर्यस्य शामनात् ॥ १३
 अत्र वायुस्तथा वह्निरापः खं चैव गालव ।

(5. 36.14
 5. 110. 14
 5. 110. 14

गालवचरित (G₁ °त्र). K₁ 2.4 B₂ 4.5 D_n D_s D₂ 6-8. 10
 T₁ G₅ (all om. sub-parvan name) mention only
 गालवचरित (K₂ °वाख्यान; G₅ °वोपाख्यान). — *Adhy.*
name: G₅ दक्षिणदिक्प्रशंसा; M दक्षिणादिगवर्णनं (M₂ 3.5
 °नः). — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 D₆ 100; D₇ G₄ M₁-3.5 110; T G₁ 2.5 111; G₃ M₄
 109. — *S'loka no.*: D_{n1} D_s 21; D_{n2} 20.

108

 K₅ om. this adhy. (cf. v.l. 5. 106. 4).

1 T₂ G₂ गरुडः (for सुपर्ण उ°). — °) T₁ G₁ 4 सा
 (for दिग्). K₃ पश्चिमा (for दयिता). — °) D₁ 7
 वरुणस्य च; M₂ °स्येह.

2 °) B₄ 5 D_n D₁-4.9 गाः; C_s भाः (as in text). S
 भा (M₁ भाः) स्वजाः (for भाः स्वयम्). C_a cites भास्वयं
 (= भासु + अयं?). — °) S अथ (T₂ G₂ च; M₁ *inf. lin.*
 अभि- as in text).

3 °) K₁ 2 यत्र (for अत्र). — °) S (and a few
 N MSS.) काश्यपः. K₁ D₂ 7.10 G₂ 3.5 देवं (for देवः).
 — °) K₁-3 D₂-4.7-9 च; T₁ G₁ 4 हि (for स्म).

4 °) T₁ G₁ 4 तु (for वै). D₃ 4.9 अपि पीत्वा पय-
 स्सान्वै. — °) K₃ C_a च (for तु). D₂ (*sup. lin.* as in

text). 3.4.9 स्फुटं (for तु षट्). — °) B₃ D_s D₂-4.8.9
 T₂ G₂ वरुणः (for तरुणः).

5 °) T₁ G₁ 4 अस्य; T₂ G₂ अथ (for अत्र). — °) T₂
 G₂ M₁ 2 संयुताः; M₁ (*inf. lin.*) °हताः (for °यताः). K₃
 D₃ 4.9 T G₂ तथा (for तदा). — °) G₃ 4 निवसन्तो; M₂
 निश्चयन्तो. K₁-3 यथा नागैः; K₄ B D (except D₂)
 महावतैः. — °) D₃ 4.9 मर्दिताः; G₃ वर्धिताः (for अर्दिताः).

6 °) S अत्र प्रलंबिनं (T₂ G₂ °तं) सूर्यं. — B₄ om.
 6°-9°.

7 B₄ om. 7 (cf. v.l. 6). — °) T₂ G₂ अत्र (for
 अतो). — °) T₁ G₁ निःसृता (for निर्गता).

9 K₅ om. 9^{ab} (along with the whole of S). B₄
 om. 9 (cf. v.l. 6). — °) T G (except G₄) हि मरुतो
 (for हिमवतो), and याति (for याति). — °) D₆ °गच्छति
 (for °गम्यते). D₂-4.9 यस्यान्तो नाधिगम्यते.

10 T₂ om. (hapl. ?) 10-16. — °) K₁ 2 D_{n1} D₃
 (before corr.) °धरस्य; K₃ 4 B D_{n2} D₁-4.3 (by corr.).
 9.10 G₁ 2.4 °रुहस्य; C_s as in text. — °) K₁ 2 तीर्थम्
 (for तीरम्). — °) K₁ 2 D₁₀ सुरभी.

11 T₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — °) K₄ D_{n2} D₆ 8
 प्रत्यदृश्यत.

12 T₂ om. 12 (cf. v.l. 10). — °) D₆ G₅ सुपर्ण-

C. 5. 8314
B. 5. 110. 14
K. 5. 110. 14

आह्निकं चैव नैशं च दुःखस्पर्शं विमुञ्चति ।
अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यगावर्तते गतिः ॥ १४
अत्र ज्योतीषि सर्वाणि विशन्त्यादित्यमण्डलम् ।
अष्टाविंशतिरात्रं च चङ्क्रम्य सह भानुना ।
निष्पतन्ति पुनः सूर्यात्सोमसंयोगयोगतः ॥ १५
अत्र नित्यं स्रवन्तीनां प्रभवः सागरोदयः ।
अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठन्ति वरुणाश्रयाः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

सुपर्ण उवाच ।

यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्रुते ।
तस्मादुत्तारणफलादुत्तरेत्युच्यते बुधैः ॥ १

शिरसः; Ca. s as in text. — ^d) T₁ G_{1.4} विपुलध्वनिः.

14 T₂ om. 14 (cf. v.l. 10). — ^a) M_{1.2} transp. वायुः and वह्निः. — ^b) K_{3.4} B D चापि (for चैव). — ^d) K₃ D_{n1} दुःस्पर्शं च; D_{n2} D_{1.9} G₂ दुःखं स्पर्शं; Ca. s as in text. — ^e) K_{1.2} ततः (for अतः).

15 T₂ om. 15 (cf. v.l. 10). — ^c) G₅ °रात्रिं च; M₁ (inf. lin. as in text) °रात्रेण. — ^d) D_{n1} D_{2-4.9} संक्रम्य; D₆ G₁ चक्रम्य; G₂ विक्रम्य (for चङ्क्रम्य). — ^e) T₁ G₁ ततः; G₂ तथा (for पुनः). D₁ पुनः सूर्यान्निष्पतन्ति. — ^f) K₁₋₃ सोमयोगेन योगिनः; Cs as in text.

16 T₂ om. 16 (cf. v.l. 10). — ^a) K₄ B D (except D_{1.7}) वरुणालये.

17 D₉ om. (hapl.) 17; D_n D₁ G₂ om. (hapl.) 17^c-18^d; D₇ om. (hapl.) 17^c-18^b.

18 D_n D₁ G₂ om. 18; D₇ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^b) D_{3.4.9} °स्य निकेतनं. — K₃ om. (hapl.) 18^{cd}.

K_{1.2} transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^c) S काश्यपस्य.

19 ^a) K_{1.2} transp. 18^{cd} and 19^{ab}. D_{2.3} मार्गो (for मार्गो). — ^b) D₁ विस्मरेण (for दिग्दृष्टं). — ^c) M (except M₂) गच्छाव. — After 19, K₄ D_{2-4.9.9} ins.:

451* दिक्त्रयं ते श्रुतं ब्रह्मच्छृणु चाप्युत्तरां दिशम् ।

Colophon missing in D₅; K₅ om. it. — Sub-parvan; K₃ B_{1.3} D_n T₁ M_{1.2} भगवद्गीता, followed by गालवचरित. K_{1.2.4} B_{2.4.5} D₅ D_{2.6-8.10} G_{1.5} M₃₋₅ (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित

अत्र पन्नगराजस्याप्यनन्तस्य निवेशनम् ।

अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ॥ १७

अत्रानलमखस्यापि पवनस्य निवेशनम् ।

महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् ॥ १८

एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ।

ब्रूहि गालव गच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम ॥ १९

उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापस्य गालव ।

मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः ॥ २

अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ।

(K₁ G₅ D₁₀ °वोपाख्यान; K₂ °वाख्यान). — Adhy. name: G₅ पश्चिमदिक्प्रशंसा; M पश्चिमदिग्दर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₆ 101; D₇ G₄ M_{1-3.5} 111; T G_{1.2.5} 112; G₃ M₄ 110. — S'loka no.: D_{n1} 19; D_{n2} D₈ 20.

109

 K₅ om. this adhy. (cf. v.l. 5. 106. 4).

1 D₁ T₂ G₂ गरुडः (for सुपर्ण उ°). — After the ref., D₇ reads 5-6. — ^a) K₁ D_{1.9} उत्तीर्यते. — ^b) S (except M₃₋₅) निश्रेयसं. T G चरेत्; M च ते (for अश्रुते). — ^c) K₄ B (except B₂) D_n D_{7.10} अस्माद्; D₅ T₂ (inf. lin. as in text) यस्माद् (for तस्माद्). K_{3.4} B D (except D₇) उत्तारणबलात्. — ^d) K₄ B D (except D_{1.2.7.10}) द्विज (for बुधैः).

2 D₅ om. 2^{ab}. — ^a) K_{1.2} D_{7.10} (sup. lin. as in text) हि रम्यस्य; D₂ [अ]भिराम°; T G_{3.5} M₁ (inf. lin.) हि पुण्य° (for हिरण्य°). Cs citos रम्यस्य. — ^b) K₄ D_{2-4.9} °वर्षस्य; B_{2.4} °वापश्च; D_n °वार्यस्य; D₇ °चार्यस्य; T G₂ M₁ (inf. lin.) °पाल्यस्य; G_{1.3-5} °पालस्य; M₃ (inf. lin. as in text). 4.5 °पाकस्य; Ca. s °वापस्य (as in text). C_n citos परिवापः.

3 ^a) B₂ S (except G₁) तस्यां (for अस्यां). D₂ वरिष्ठयाः; D₁₀ विशिष्टायां. — ^b) K₄ D_{2-4.9} T G_{1.2.4} उत्तरस्यां (D₂ °स्य). — ^d) K₄ B D (except D_{1.7}) T₂ G (except G₅) °धर्मो (for °धर्म्यो). D₅ D_{6.10} विशते (for

नासौम्यो नाविधेयात्मा नाधर्म्यो वसते जनः ॥
 अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः ।
 बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा च शाश्वतः ॥ ४
 अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ।
 अत्र राज्येन विप्राणां चन्द्रमाश्चाभ्यपिच्यत ॥ ५
 अत्र गङ्गां महादेवः पतन्तीं गगनाच्च्युताम् ।
 प्रतिगृह्य ददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम् ॥ ६
 अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ।
 अत्र कामश्च रोपश्च शैलश्चोमा च संवभुः ॥ ७
 अत्र राक्षसयक्षाणां गन्धर्वाणां च गालव ।
 आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः ॥ ८
 अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ।

वसते).

4 ^b) D7.8 G2.3.5 M (except M1) जिष्णुः (for जिष्णुः). D1 नरर्षभः (for नरोत्तमः). — ^c) T2 G2 बदर्यामाश्रमपदे; G5 बदरीकाश्रमपदे. — ^d) T2 G1.2 तौ च (for तथा). D10 [अ]पि (for च). S ब्रह्मा (G1 ब्रह्मा) च शाश्वतं.

5 D7 reads 5 after the ref. (cf. v.l. 1). — ^a) B1.3 D8.10 S अत्रैव (for अत्र वै). — After 5^{ab}, K4 B D (except D1.7) ins.:

452* प्रकृत्या पुरुषः सार्धं युगान्ताग्निसमप्रभः ।

न स हृदयो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः ।

गन्धर्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणाहते ।

अत्र जिष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः ।

सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ।

On the other hand after 5^{ab}, S reads 7. — ^c) D2 अत्र राजा द्विजेंद्राणां. — ^d) D2 T2 G2.4 अभिषिच्यत (G4 ते).

6 For sequence of D7 cf. v.l. 1. — ^b) B5 D8.9 G2 गगनाच्च्युतां. — ^c) D8.4.9 T2 (inf. lin. as in text) ततो (for ददौ). — ^d) K1 D12 D5 D10 T G1.2 ब्रह्मवित्तम्.

7 S reads 7 after 5^{ab}. — ^b) B1.3 पतीक्षया; D1 पतीच्छया; D2 G4 M2 पतीप्सया. — T2 om. 7^{ad}. — ^d) T1 G1.2.4 शैलाः. D1 D6 वशं ययुः; G5 च वै बभुः (for च संवभुः). Ca cites संवभुः (as in text).

8 ^{ab}) S अत्र राक्षसगन्धर्वयक्षाणां चैव गां. — ^c) K1.2 D7 अ(K1 आ)धिराज्येन (for आधिपत्येन). Some N

अत्र मन्दाकिनी चैव मन्दरश्च द्विजर्षभ ॥ ९

अत्र सौगन्धिकवनं नैर्ऋतैर्भिरक्ष्यते ।

शाद्वलं कदलीस्कन्धमत्र संतानका नगाः ॥ १०

अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां खैरचारिणाम् ।

विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ॥ ११

अत्र ते ऋपयः सप्त देवी चारुन्धती तथा ।

अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्या उदयः स्मृतः ॥ १२

अत्र यज्ञं समारुह्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ।

ज्योतींषि चन्द्रसूर्यौ च परिवर्तन्ति नित्यशः ॥ १३

अत्र गायन्तिकाद्वारं रक्षन्ति द्विजमत्तमाः ।

धामा नाम महात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ॥ १४

न तेषां ज्ञायते सतिर्नाकृतिर्न तपश्चितम् ।

MSS. कैलाशे. — ^a) K1.2 D7 च (for अपि). D2 T2 G2 अभ्यपिच्यत (for अभिषे°).

9 ^a) D8.4.7.9.10 G4 दिव्यम् (for रम्यम्). — ^b) K1 D6.8 अनु (for अत्र). K1.2 D1.7.9.10 T2 G5 M3-5 °श्रमाः. — T2 om. 9^{ad}. — ^c) K1-3 D7.10 नाम (for चैव).

10 ^b) S देवतैर् (for नैर्ऋतैर्). G5 M1 (inf. lin. as in text). 2 °पिच्यते (for °रक्ष्यते). — T2 om. 10^c-12^d. — ^c) K4 B D1-4.6.9 G4 M2 Cn शाद्वलं. S (except G4; T2 om.) कदलीस्पृशं (G2 पंडं). — ^d) B3 संतानका गणाः; D5 D8 °कामगाः; G3 °काननं.

11 T2 om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) S (T2 om.) अत्र संयम्य तिष्ठति. — ^d) = 15^d. K1.2 B1.3 D1-4.7-9 M (except M2) °भोज्यानि.

12 T2 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^a) K2 ते मुनयः; T1 G1.2 देवर्षयः (for ते ऋपयः). — ^c) T1 M3-5 तिष्ठति. S (T2 om.) वैरात्रं (M2 °ज्यं) (for वै स्थानिः). — ^d) K1-3 D1.2 अ(D2 य)त्रास्योदय उच्यते; T1 G1.2.4 M न चात्रा(M3-5 चाद्या)प्यवतिष्ठति; G3.5 दिवात्राप्यव(G5 °धि)तिष्ठते.

13 ^a) D2-4.9 यज्ञान्. K1 B2 D (except D7.7) °साद्य (for °रुह्य). — ^c) S ज्योतींषि चंद्रमाः सूर्यः.

14 T2 om. (hapl.) 14-22. — ^a) K1 B2 D2-4.9 Cn गंगामहाद्वारं; B1.3-5 D1 D6.10 T1 G M1 (inf. lin.) गायन्ति गांधारं; C5.np as in text. Ca cites गान्धारं. — ^b) K4 B D (except D8.10) मत्तम. — ^c) B1.3.4 T1 G धावमाना; B2 D1 D6.8 कामा नाम (for धामा

5. 5837
5. 111. 17
5. 111. 17

C. 5. 383b
B. 5. 111. 18
K. 5. 111. 18

परिवर्तसहस्राणि कामभोग्यानि गालव ॥ १५
यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः ।
तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ॥ १६
न तत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ ।
ऋते नागयणं देवं नरं वा जिष्णुमच्ययम् ॥ १७
अत्र कैलाममित्युक्तं स्थानमैलविलस्य तत् ।
अत्र विद्युन्प्रभा नाम जज्ञिरेऽप्सरसो दश ॥ १८
अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ।
त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मचुत्तरां दिशमाश्रितम् ॥ १९
अत्र गङ्गा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम ।
उशीरवीजे विप्रर्षे यत्र जाम्बूनदं मरः ॥ २०
जीमूतस्यात्र विप्रर्षेरुपतस्थे महान्मनः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

नामः).

15 T₂ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) D₁ M₁ जायते (for ज्ञायते). K_{1,2} भूतिः; K_{2,4} B (except B₂) D (except D₁₁ D₈ D₉) C₁₁ मूतिः (for सूतिः). — ^b) K_{1,2} D₁₁ D₈ D₉ 7.10 C₈ ap कृतिः; B₃ G₂ कृतं; D₁ क्षतिः; C₈ चितिः; C₁₁ आकृतिः (as in text). K_{1,2} D₈ 8 तपस्विनां; T₁ G (except G₂) तु (G₂ च) पश्चिमं (for तपश्चितम्). — ^c) K₂ B (except B₂) D₁₁ D₂₋₄ G_{2,4} C₁₁ परिवर्तः सहस्राणि. — ^d) = 11^d. K₂ B D₁₁ D₁₋₄ 5 M₃₋₅ C₁₁ भोग्यानि; G₂ भोगानि.

16 T₂ om. 16 (cf. v.l. 14). — ^a) D₂₋₄ 9 वै (for प्रः). — ^d) D₂ मानवः (for गालव).

17 T₂ om. 17 (cf. v.l. 14). — ^a) K₁ B_{2,4,5} D (except D₁₋₄ 9) एतत्; M तु (for तत्). — ^d) B_{1,2} 3 वरदं (for नरं वा). B_{1,3} S (T₂ om.) विष्णुम् (for जिष्णुम्). K₁ D_{2,4,9} अच्युतं (for अव्ययम्).

18 T₂ om. 18 (cf. v.l. 14). — ^a) K_{1,2,4} D₁ कैलामः; a few N MSS. कैलाशं. — ^b) B_{1,2} D₂ S (T₂ om.) च (for तत्). D₇ स्थानं रुद्रस्य शाश्वतं.

19 T₂ om. 19 (cf. v.l. 14). — ^b) B D₁₁ D₈ D_{1,6} क्रमता; M₃ क्रतुना. — ^c) K₁₋₃ D_{7,10} G_{2,5} त्रैलोक्य-विक्रमे; B_{3,5} त्रिलोकविक्रमं.

20 T₂ om. 20 (cf. v.l. 14). — ^a) A few MSS. मरुत्तेन. — ^b) G₂ ईजे (for इष्टे). K_{1,2} D_{1,7} नगोत्तमे (for द्विजो). — ^c) K_{1,2} 2 बीजं; C₈ as in text. K_{1,2} D_{3,4,9} ब्रह्मर्षे.

साक्षाद्भैरवतः पुण्यो विमलः कमलाकरः ॥ २१
ब्राह्मणेण च यत्कृत्स्नं स्वन्तं कृत्वा धनं महत् ।
वत्रे वनं महर्षिः स जैमूतं तद्वनं ततः ॥ २२
अत्र नित्यं दिशापालाः सायं प्रातर्द्विजर्षभ ।
कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशन्ति गालव ॥ २३
एवमेवा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिशुत्तरा ।
उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ॥ २४
एता विस्तरशस्ता तव संकीर्तिता दिशः ।
चतस्रः क्रमयोगेन कामाशां गन्तुमिच्छसि ॥ २५
उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः ।
पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मस्तस्मादगरोह मां द्विज ॥ २६

21 T₂ om. 21 (cf. v.l. 14). — ^a) M_{1,2} च (for [अ]त्र). D_{3,4,9} देवर्षेर् (for विप्रर्षेर्). — ^b) G₂ M_{1,3} (inf. lin.) उपस्थानं; G₂ अवस्थानं (for उपतस्थे). — ^c) K₁₋₃ D₈ D₇ G₂ हिमवतः; C₈ as in text. — ^d) K₁₋₃ B_{2,4,5} D (except D₁₁ D₁₀) C₁₁ 8 कनका° (D₁ कानना°) (for कमला°).

22 T₂ om. 22 (cf. v.l. 14). — ^a) K_{1,2} B₃ D_{3,4,7,9} तत् (for यत्). — ^b) K₄ D₂₋₄ 6, 10 स्वर्णं; D₈ स्वर्णी; D₉ स्वम्नी; C₈ 5 स्वन्तं (as in text). — ^c) N (except D₇; K₂ om.) धनं (for वनं). D₂ (by corr.) 3, 4, 9 तत् (for स). — ^d) K_{1,2} D₁ G_{2,4} जीमूतं. K_{1,2} B D (except D₁₁ D₈ D₉) G₁ धनं (for वनं). G₂ M₁ (inf. lin.) गतः (for ततः).

23 ^a) K_{2,4} B D₁₁ D₈ D_{1,6,8,10} दिशां; D₂₋₄ 9 विशां (for दिशाः); cf. v.l. 5. 106. 17°.

24 ^a) T₁ G_{1,2} M₁ एषां; T₂ एतद् (for एषा). — ^b) K_{1,2} D_{7,10} दिव्यैर् (for अन्यैर्). — ^d) D₁ सर्वकामसुवोत्तरा.

25 ^a) D₈ G₂ M_{1,2} विस्तरतस्. — ^d) D_{7,10} दिशं; T₂ G₂ एष्यो (for आशां). B₄ D₂ T₂ G₂ अर्हसि (for इच्छ°).

26 ^b) M_{3,4} (inf. lin. as in text). 5 संदर्शितुं (for दर्शयितुं). S जगत् (for दिशः).

Colophon missing in D₅; K₂ om. it. — Sub-
parvan: K₂ B_{1,2} D₈ D₈ T₁ G₁ M भगवद्गीता, followed

११०

गालव उवाच ।

गरुत्मन्भुजगेन्द्रारे सुपर्ण विनतात्मज ।
नय मां तार्क्ष्य पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी ॥ १
पूर्वमेतां दिशं गच्छ या पूर्वं परिकीर्तिता ।
दैवतानां हि सांनिध्यमत्र कीर्तितवानसि ॥ २
अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक्प्रकीर्तितः ।
इच्छेयं तु समागन्तुं समस्तदैवतैरहम् ।
भूयश्च तान्सुरान्द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ॥ ३

नारद उवाच ।

तमाह विनतासुरारोहस्वेति वै द्विजम् ।
आरुरोहाथ स मुनिर्गरुडं गालवस्तदा ॥ ४

गालव उवाच ।

क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ।

by गालवचरित. K1.2.4 B2.4.5 Dn D1.2.6.7.10 G5
(all om. sub-parvan name) mention only गालव-
चरित. — *Adhy. name*: D1 M उत्तरा (D1 M1 °र)-
दिग्वर्णनं; T1 G1 दिविभागः; G5 उत्तरदिक्प्रशंसा. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): D6 2 (= 102); D7 G4
M1-8.5 112; T G1.2.5 113; G3 M4 111. — *S'loka*
no.: Dn 28.

110

- 1 K5 om. 1^a-3^d (cf. v.l. 5. 106. 4).
2 K5 om. 2 (cf. v.l. 1). — ^a) B2 Dn D1.8.5 S
(except T2 G3 M3) पूर्वम्. S एवं (for एतां). — ^b) D7
T2 G2 °कल्पिता (for °कीर्तिता). D9 om. (hapl.)
2^c-8^b. — ^c) Dn2 D8 D2-4.3 T1 G M2-5 दैवतानां
(as in text); the rest दे°. K1.2 च (for हि). T2
सदैवतानां सांनिध्यं.
3 K5 om. 3^{abd} (cf. v.l. 1); D9 om. 3^{ab} (cf. v.l.
2). — ^a) T1 G1.4 M1.2 transp. सत्यं and धर्मः. — ^b)
K2 D1.2.6.7.10 प्रकीर्तितं; B1.2 D3.4 T G1.4.5 M °तौ
(M1 °ते); Dn2 D8 G2.3 °ताः. — ^c) K1.2 B5 D2-4.7.
8.10 च; T2 G1.2 ते: (for तु). — B2 om. 3^d-5^c.
4 B2 om. 4 (cf. v.l. 3); K5 om. 4^{bed}. — ^b) T1
G1.4 तं (for वै). K1 D1.7.8 G3.5 M3.5 द्विज. — ^a)
T2 G (except G2) तथा (for तदा).

भास्करस्येव पूर्वाह्ने महस्त्रांशोर्विवस्वतः ॥ ५
पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम् ।
प्रस्थितानामिव ममं पश्यामीह गतिं खग ॥ ६
मसागवनामुर्वी मशैलवनकाननाम् ।
आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचर ॥ ७
समीननागनक्रं च खमिवारोप्यते जलम् ।
वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ॥ ८
तुल्यरूपाननात्मन्यांस्तिमिमन्यांस्तिमिगिलान् ।
नागांश्च नखक्त्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ॥ ९
महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे मे बधिरीकृते ।
न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेद्मि काणम् ॥ १०
शनैः साधु भवान्यातु ब्रह्महत्यामनुस्मरन् ।
न दृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ॥ ११

(5. 3861
B. 5. 112. 11
5. 112. 11

5 B2 om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). — ^a) T1 G1.4 वै
(for ते).

6 D8 om. 6^{ab}; D1 om. 6^c-7^d. — ^c) T1 G1.4 वां
वै (for समं). — ^d) T1 G1.4 यं पश्यामि (for पश्यामीह).
K4 D2-4.9 गतीः (for गतिं).

7 D1 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^b) = 1. 58. 11^d.
K1.2.5 D8.10 °पत्तनां.

8 K5 om. 8^u. — ^a) Dn1 D10 °नागचक्रं च (D10 तु).
— ^a) K1 वा; D2-4.3.9 ते (for च). T1 G1.4 वै अग्रं
(for चानिशम्).

9 ^a) K1-3.5 D1.7.10 शैलरूपानना (D1 °पांश्च ता)-
न्मन्यान्; K4 B5 D2-4.9 तुल्यरूपानिमा (B5 °पथरा)न्मन्यान्.
— ^b) D1 तिमिरूपान् (for 'मन्यान्). K1 B (except
B5) Dn D8 D6.8.10 T1 तथा तिमितिमिगिलान्. — ^c) G5
मीनांश्च. K1.2 Dn1 नखक्त्रांश्च; T2 G5.7 नरच (G5 °न)-
क्रांश्च. K3.4 B D1-4.6.10 G1.4 नागाश्चनर (D2-4 °तर;
D10 °नत)क्त्रांश्च. K5 D7 नागाश्चनरच (D7 °न)क्रांश्च; D8
D9 नागाश्चरथ (D8 °नर)क्त्रांश्च.

10 ^b) B5 श्रोत्रं मे; S कणौ मे. B5 S बधिरीकृतौ
(B5 °तं); Dn D1 बधिरे कृते.

11 ^a) N (except K1.2 D8) G3.4 स तु (for साधु).
— ^b) K1 B D (except D1.2.7.10) C8 ब्रह्मवध्याम्.
D3.4.9 अतिस्मरन्; C8 as in text.

12 K5 om. (hapl.) 12^d-13^c. — ^a) Cn: मणी वेति

C. 5. 8862
B. 5. 112. 12
K. 5. 112. 12

तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्ष्ये ।
मणीव जात्यौ पश्यामि चक्षुषी तेऽहमण्डज ॥ १२
शरीरे तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्च ह ।
पदे पदे तु पश्यामि सलिलादग्निमुत्थितम् ॥ १३
स मे निर्वाप्य सहसा चक्षुषी शाम्यते पुनः ।
तन्निवर्त महान्कालो गच्छतो विनतात्मज ॥ १४
न मे प्रयोजनं किञ्चिद्गमने पन्नगाशन ।
सन्निवर्त महावेग न वेगं विपहामि ते ॥ १५
गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १६
तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नाण्डज ।
ततोऽयं जीवितत्यागे दृष्टो मार्गो मयात्मनः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

इवार्थे वशब्दः । ३०

13 Ks om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — ^a) Ks. 4 B1. 2. 4 D (except Ds D10) शरीरं. B2 M4 transp. तु and न. — D1 om. (hapl.) 13^{bc}. — ^c) Ds S च (for तु). — ^d) K1 Dn D6 शरीरा (for सलिला).

14 ^c) K1. 5 B D (except D1) तन्नियच्छ (K5 °वर्त) महावेगं. — Ks om. 14^d. — ^d) K1 B D गमने (D1 वजतो) (for गच्छतो).

15 ^c) K1. 2. 5 Gs M4 तन्नियच्छ; K3 Dn D10 निवर्तस्व; Cn as in text. K3-5 B Dn Ds D2-5. 8-10 महाभाग; D1 °बाहो; D1 T2 G2. 3. 5 °वेगं. — ^d) K5 समैषा विहिता मतिः.

16 ^a) B3 गुरौ प्रतिश्रुतानीह; B4 गुरवे प्रतिश्रुतानीह (hypermetric!); T G (except G) गुरोर्मया श्रुतानीह. — ^b) K1. 2 D10 T1 G1. 4 च (for हि).

17 ^a) T1 G4 एषां (for तेषां). D1 om. च. — ^c) K5 D2-4. 7. 9 मे (for स्यं). — ^d) K5 Ds1 D1. 7 9 [S]यम्; D2-4 मम (for मया). S (except G3) द्विज (for [आ]त्मनः).

18 ^a) K1. 2 Dn च; Dn2 चै (for एव). — ^b) K1. 2. 5 गमने पन्नगाशन.

19 B Ds D1. 2. 3 G3 om. the ref. — ^a) K D (except Dn2 Ds D1) एवं बहुविधं दीनं. — ^b) T2 G3. 4 तथा (for तदा). — ^d) T1 G1. 1 प्रयत्नं. D7 S (except G3-5) विनतासुतः.

20 ^a) K5 M2 नातिप्राज्ञो. — ^b) K5 G2 आत्मानं

नैव मेऽस्ति धनं किञ्चिन्न धनेनान्वितः सुहृत् ।
न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितुम् ॥ १८

नारद उवाच ।

एवं बहु च दीनं च ब्रुवाणं गालवं तदा ।
प्रत्युवाच व्रजन्नेव प्रहसन्विनतात्मजः ॥ १९
नातिप्राज्ञोऽसि विप्रप्रे योऽऽत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ।
न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः ॥ २०
किमहं पूर्वमेवेह भवता नाभिचोदितः ।
उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते ॥ २१
तदेव कृपभो नाम पर्वतः सागरोरसि
अत्र विश्रम्य भुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव ॥ २२

(for योऽऽत्मानं). — ^a) K1 G2 [S]पि (for हि).

21 ^a) K1. 2. 5 D7. 9 इदं (for अहं). K5 D7 अहं; Dn1 इदं (for इह). — ^b) Ds च; G4 वा (for न). K3. 5 Ds [अ]भिनोदितः; B2 [अ]तिचोदितः; D3. 4. 9 प्रचो; T G1. 2. 4 [अ]पि चो; Cs as in text. — ^c) D3. 4. 9 T2 G2 transp. अत्र and अस्ति.

22 ^a) D3. 4. 9 अत्र (for तद्). B3 D2 एव; G1 एतद् (for एष). T1 G5 वृषभो. — ^b) K3 सागराभसि; K4 B Dn Ds D3-6. 8-10 °संतिके; D1 °रोपरि. — ^c) T2 G2 M3-5 विश्रम्य. — ^d) K5 D7 निवर्तिष्याम.

Colophon missing in D5. — Sub-parvan: K3 B1. 3 Dn1 T2 M1. 2 भगवद्गीता; to it all except T2 add गालवचरित. K1. 2. 4. 5 B2. 4. 5 Dn2 Ds D1-4. 6-10 G1. 5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — Adhy. name: G5 वृषभदर्शनं; M गालवविश्रमः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 3 (= 103); D1 T2 G4 M1-3. 5 113; T1 G1. 2. 5 114; G3 M4 112. — S'loka no.: K5 28; Dn 22; Ds 23.

111

1 ^a) K1 B (except B5) Dn Ds D6. 10 M2 श्रृंगं (for शृङ्गे).

2 ^a) K3 M1 च (for तु). — ^b) K5 D6 G3 अभिपूजितां; Ds अभिवाद्य तां. — ^d) D3. 4. 9 T G5 °निषेदतुः.

१११

नारद उवाच ।

ऋषभस्य ततः शृङ्गे निपत्य द्विजपक्षिणौ ।
 शाण्डिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोन्विताम् ॥ १
 अभिवाद्य सुपर्णस्तु गालवश्चाभिपूज्य ताम् ।
 तया च स्वागतेनोक्तौ विष्टरे संनिपीदतुः ॥ २
 सिद्धमन्नं तया क्षिप्रं बलिमन्त्रोपबृंहितम् ।
 भुक्त्वा तृप्ताबुभौ भूमौ सुप्तौ तावन्नमोहितौ ॥ ३
 मुहूर्तात्प्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेप्सया ।
 अथ भ्रष्टतनूजाङ्गमात्मानं ददृशे खगः ॥ ४
 मांसपिण्डोपमोऽभूत्स मुखपादान्वितः खगः ।
 गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विषण्णः पर्यपृच्छत ॥ ५
 किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनजं फलम् ।
 वासोऽयमिह कालं तु कियन्तं नौ भविष्यति ॥ ६
 किं नु ते मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
 न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ॥ ७
 सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै मया द्विज ।

इमां सिद्धामितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ॥ ८
 यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ।
 यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ॥ ९
 सोऽहं भगवतीं याचे प्रणतः प्रियकाम्यया ।
 मयैतन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल ॥ १०
 तदेवं बहुमानात्ते मयेहानीप्सितं कृतम् ।
 सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहान्म्यात्क्षन्तुमर्हसि ॥ ११
 सा तौ तदाब्रवीत्तुष्टा पतगेन्द्रद्विजर्षभौ ।
 न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज संभ्रमम् ॥ १२
 निन्दितास्मि त्वया वन्म न च निन्दां क्षमाम्यहम् ।
 लोकेभ्यः स परिभ्रश्येद्यो मां निन्देत पापकृत् ॥ १३
 हीनयालक्षणैः सर्वैस्तथानिन्दितया मया ।
 आचारं प्रतिगृह्णन्त्या सिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा ॥ १४
 आचाराह्नुभते धर्ममाचाराह्नुभते धनम् ।
 आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ १५
 तदायुष्मन्त्रगपते यथेष्टं गम्यतामितः ।

5. 3998
 5. 113. 16
 5. 113. 17

3 ^a) K₄ B D (except D₁. 2. 10) दत्तं (for क्षिप्रं).
 — ^b) M₁. 2 बल°. — ^c) T₁ G₁. 4 बुभुजाते उभौ भूमौ.
 D₂ transp. भूमौ and सुप्तौ. K₄ B Dn सुप्तौ तावन्न-
 मोहितौ; D₃. 4. 9 संसुप्तौ च समाहितौ; S सुप्तौ चैव समाहितौ.
 4 ^b) D₃. 4. 9 T₁ G₁. 4. 5 M₂ गमनेच्छया. — After
 4^{ab}, K₁ (marg.) ins.:

453* तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं तापसीं ब्रह्मचारिणीम् ।

ग्रहीतुं हि मनश्चक्रे रूपात्साक्षादिव श्रियम् ।

— K₅ om. from 4^{cd} up to the end of the present
 adhy.

5 K₅ om. 5 (cf. v.l. 4). — ^a) S transp. अभूत्
 and स. K₃ सोत्र (for अभूत्स). K₄ B₁. 3 D₂-4. 9 वा
 (for स). — ^c) K₃ D₉ तु (for तं). K₁-3 D₇ T G₁-3
 M₁ (inf. lin. as in text). 2 तदा (for तथा). — ^d) B₅
 D₁ M₂ (inf. lin.) विमनाः; D₅ D₇ विपर्णः (for विषण्णः).

6 K₅ om. 6 (cf. v.l. 4). — ^a) M तु (for तु).
 — ^d) B₁. 2 T₁ G₁. 2 नो; D₂ तु; C_a नौ (as in text).

7 K₅ om. 7 (cf. v.l. 4). — 7^{ab} = (var.) 5. 119.
 4^{ab}. — ^a) K₁. 2 D₁. 6. 7. 9 तु (for तु). — ^b) D₅
 कर्मदूषणं; S पततां वर (for धर्म°). — ^c) T₂ G₂ नेहायं

(for न ह्ययं).

8 K₅ om. 8 (cf. v.l. 4). — ^a) D₅ वाक्यं (for
 विप्रं). — ^d) D₉ S transp. तत्र and यत्र. K₃ पितामहः
 (for प्रजा°).

9 K₅ om. 9 (cf. v.l. 4). — ^b) T₂ G₂ देवः; G₃. 5
 कृष्णः (for विष्णुः).

10 K₅ om. 10 (cf. v.l. 4). — ^d) K₁. 2 D₁. 6-8. 10
 अनयात् (for मनसा).

11 K₅ om. 11 (cf. v.l. 4). — ^a) D₁ S (except
 G₁) एतद् (for एवं). S (except G₁ M₁. 2) °मानं (for
 °मानात्).

13 K₅ om. 13 (cf. v.l. 4) — ^b) D₂. 5 तत्र (for
 न च). D₃. 4. 9 न निन्दां क्षमयाम्यहं. — ^c) K₂ B (except
 B₅) D₁. 6 G₃ सपदि; T₁ G₁ M संपरि- (for स परि°).

15 K₅ om. 15 (cf. v.l. 4). — ^a) D₅ आचारः
 (for आचारात्). K₄ B D₁ D₅ D₆. 10 m आचारः फलते
 धर्मः; S आचारलक्षणो धर्मः. — ^b) D₅ आचारः; S ह्याचारान्.
 K₃. 4 B Dn D₅ D₆ आचारः फलते धनं (cf. 15^a). — ^d)
 = 5. 39. 32^d. — K₁ D₃. 4. 9 (to avoid hiatus!)
 ह्याचारो (for आचारो).

C. 5. 8888
B. 5. 113. 16
K. 5. 113. 17

न च ते गर्हणीयापि गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् ॥ १६ |
भवितासि यथापूर्वं बलवीर्यसमन्वितः ।
बभूवतुस्ततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ ॥ १७
अनुज्ञातश्च शाण्डिल्या यथागतमुपागमत् ।
नैव चासादयामास तथारूपांस्तुरंगमान् ॥ १८
विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनि स्थितम्
उवाच वदतां श्रेष्ठो वैनतेयस्य संनिधौ ॥ १९
यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो मम द्विज ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

नारद उवाच ।

अथाह गालवं दीनं सुपर्णः पततां वरः ।
निमित्तं वह्निना भूमौ वायुना वैधितं तथा

16 K: om. 16 (cf. v.l. 4). — ^b) K₄ T₁ G_{1.4} M
इति (for इतः). — D₇ om. (hapl.) 16^c-17^b. — ^c)
K_{1.2} D₁ D_{1-4.8.9} °या हि; K₃ B_{2.5} D₁₂ D₆ °याहं; K₄
B_{1.3.4} T₁ G_{1.2.4.5} °यास्मि (for °यापि). — ^d) G_{3.5}
गर्हणीयाः (for गर्हि). — T₁ G_{1.4} transp. स्त्रियः and क्वचित्.
— After 16, D₈ ins.:

454* यदि त्वमात्मनो ह्यर्थेमां चैवादानुमिच्छसि ।
तदेव नष्टदेहस्तु यद्वै त्वं पञ्चग्रासन ।
तस्यैव हि प्रसादेन देवदेवस्य चिन्तनात् ।
त्वं तु साङ्गस्तु संजातः पुनरेव भविष्यसि ।

17 K₅ om. 17 (cf. v.l. 4); D_{7.10} om. 17^{ab}
(for D₇ cf. v.l. 16). — Before 17^{cd}, K (K₅ om.)
D_{2-4.7-10} T G (except G₃) ins. नारद उ° (resp. नारदः).

18 K₅ om. 18 (cf. v.l. 4). — ^a) K₁ B D
(except D_{2.7.10}) नु (for च). — ^c) D₈ transp.
एव and च.

19 K₅ om. 19 (cf. v.l. 4). — ^a) D_{3.4.9} अपि
(for अथ). — ^b) K_{1.2} G₄ वि; D_{2-4.9} T G_{1-3.5} M हि
(for च). — K₁ B_{2.4.5} D₁₂ D_{6.8.10} स्थितः.

20 K₅ om. 20 (cf. v.l. 4). — ^d) T₂ G₂ कथं; G₃
यदि (for यथा).

21 K₅ om. 21 (cf. v.l. 4). — ^b) K₁ यथापरं; D₇
तथा पुनः; T₂ G_{2.3.5} M_{2.4} तवापरं; M_{3.5} तवाचरं (for
तथा परम्). — ^c) K₁ संसिध्येत. — ^d) K_{1.2} D_{2.9}
तु निशाम्यतां; B₅ त्वधिगम्यं; T₁ G_{1.2.4} प्रविमृश्यं; G₃

तस्य कालोऽपवर्गस्य यथा वा मन्यते भवान् ॥ २०
प्रतीक्षिष्याम्यहं कालमेतावन्तं तथा परम् ।
यथा संसिध्यते विप्र स मार्गस्तु निश्च्यताम् ॥ २१
सुपर्णोऽथाब्रवीदीनं गालवं भृशदुःखितम् ।
प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे विश्वामित्रो यदुक्तवान् ॥ २२
तदागच्छ द्विजश्रेष्ठ मन्त्रयिष्याव गालव ।
नादत्त्वा गुरवे शक्यं कृत्स्नमर्थं त्वयासितुम् ॥ २३

यस्माद्विष्णुमयं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते ॥ १
धत्ते धारयते चेदमेतस्मात्कारणाद्धनम् ।
तदेतन्निष्ठु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतम् ॥ २

परिमृश्यं; G₅ परिमृश्यं; M_{1.2.5} प्रतिगृह्यं; M_{3.4} प्रतिमृश्यं
(M₄ inf. lin. प्रतिगम्यं).

22 K₅ om. 22 (cf. v.l. 4). — ^a) K_{1.2.4} D_{1.3.4}
7.9.10 एनं (for दीनं). — ^c) T₂ G₂ ते (for मे).

23 K₅ om. 23 (cf. v.l. 4). — ^a) D₁ T₁ G₃ तथा
गच्छ (for तदा). — ^b) K₃ (sup. lin. as in text) D₂
D₇ मन्त्रयिष्यामि. — ^d) K_{1.2} तत्सं (for कृत्स्नं).

Colophon missing in D₅; K₅ om. it. — Sub-
parvan: K₁₋₃ B_{1.3} D_{5.1} D_{7.10} M₁ भगवद्गीता, followed
by गालवचरित. K₄ B_{2.4.5} D₁₂ D₂ D_{1.2.6.8} T₁ G_{1.5}
M₂₋₅ (all om. sub-parvan name) mention only
गालवचरित (G₃ °वोपाख्यान). — Adhy. name: G₅
विश्वामित्रदर्शनं; M शाण्डि (M₅ °ण्ड) लीदर्शनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): D₆ 4 (=104); D₇ T₂ G₄
M_{1-3.5} 114; T₁ G_{1.2.5} 115; G₃ M₄ 113. — S'loka
no.: D₁₂ 23; D₈ 26.

112

1 ^c) B₅ पूर्व (for भूमौ). — ^d) K_{1.2} M₁ वेधितं; K₃
G₁ चेधितं; K_{4.5} B_{2.3} D_{2-4.9} C_n शोधितं; B_{1.4.5} D₁₂ D₈
D_{7.8.10} C₈ ap. np वर्धितं; D₁ C_n बोधितं; D₆ वर्तितं;
T₁ M₃ चेधितं; T₂ G₂ वेधितं (for वैधितं). — K₅ B_{2.3} D₇
यथा; D₁₀ पुरा (for तथा). — ^e) B₂ D₁ T₁ G₃₋₅ C_n
तस्माद् (for यस्माद्). — M (M₁ inf. lin. as in text) पूर्व

नित्यं प्रोष्टपदाभ्यां च शुके धनपतौ तथा ।
 मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चित्तार्जितं धनम् ॥ ३
 अजैकपादहिर्बुध्यै रक्ष्यते धनदेन च ।
 एवं न शक्यते लब्धुमलब्धव्यं द्विजर्षभ ॥ ४
 ऋते च धनमश्वानां नावाप्तिर्विद्यते तव ।
 अर्थं याचात्र राजानं कंचिद्राजर्षिवंशजम् ।
 अपीड्य राजा पौरान्हि यो नौ कुर्यान्कृतार्थिनौ ॥ ५
 अस्ति सोमान्ववाये मे जातः कश्चिन्नृपः सखा ।
 अभिगच्छावहे तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि ॥ ६
 ययातिर्नाम राजर्षिर्नाहुपः सत्यविक्रमः ।
 स दास्यति मया चोक्तो भवता चार्थितः स्वयम् ॥ ७
 विभवश्चास्य सुमहानासीद्वनपतेरिव ।

एवं स तु धनं विद्वान्दानेनैव व्यशोधयत् ॥ ८
 तथा तौ कथयन्तौ च चिन्तयन्तौ च यत्क्षमम् ।
 प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रन्युपस्थितौ ॥ ९
 प्रतिगृह्य च सत्कारमर्घ्यादिं भोजनं वरम् ।
 पृष्टश्चागमने हेतुमुवाच विनतासुतः ॥ १०
 अयं मे नाहुप सखा गालवस्तपसो निधिः ।
 विश्वामित्रस्य शिष्योऽभूद्वर्षाण्ययुतशो नृप ॥ ११
 सोऽयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेभ्यसा द्विजः ।
 तमाह भगवान्कां ते ददानि गुरुदक्षिणाम् ॥ १२
 असकृत्तेन चोक्तेन किञ्चिदागतमन्युना ।
 अयमुक्तः प्रयच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १३
 एकतःश्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनाम् ।

(for सर्व). — ^f) T₂ उच्यते; G₁ चोद्यते (for चोच्यते).

2 ^a) K₅ G_{3.5} वा (for च). — ^c) K_{1-3.5} (*inf. lin.* as in text) D_{1.2.7.10} यद् (for तद्).

3 ^a) K (except K₁) D₂ D_{3.4.6.7.9} प्रोष्ट^०; C₅ प्रोष्टपदयोः (?); C_{a.d} प्रोष्ट^० (as in text). — ^b) K_{1.5} शूके; C_{a.s} शुके (as in text). — ^c) B₅ G_{3.5} समाधत्ते; B₅ D_n समाधा (D_{n1} °दा)तुं; D₉ T₂ G₂ सदादत्ते. — ^d) K_{1.2} (by corr.) D_{n2} वित्तार्जितं; B_{2.3} D_{7.8} T (G_{1.2.5} C_n चित्ता^०; D_{2-4.9} चित्तार्पितं; C_n as in text. C_d cites चिन्ता.

4 ^a) B₅ °बुध्नो; S (except G_{2.8}) °बुध्यो. — ^b) A few S MSS. रक्षते. — ^c) T₂ G_{1.2} यावत्; M₁ (*inf. lin.* as in text) एतं; M₂ एतत् (for एवं). T₂ G₂ बंधुर (for लब्धुम्). — K₅ om. 4^d-6^b. — ^d) G₄ अलब्धं यद्. T₁ G_{1.4} द्विजोत्तम.

5 K₅ om. 5 (cf. v.l. 4). — ^b) T G_{1.2.4} om. न. G_{3.5} कचित् (for तव). — D₁ om. 5^{ad}. — ^c) K_{3.4} B D (except D_{2.7}; D₁ om.) स त्वं (for अर्थं). K_{1.2.4} T G_{1.2.4} याचस्व; D₂ M याचतु (for याचात्र). G_{3.5} अर्थ याचाव (G₅ °म)हे विप्र. — B₃ om. 5^{ef}. — ^e) K_{1.9} D_{1.7.8.10} अपीड्यित्वा (for अपीड्य राजा). D_{1.2} G_{3.5} M पौरान्हि (for पौरान्हि). K_{1.2} D_{3.4.7-9} वै (for हि). T G_{1.2.4} धार्मिकं पृथिवीपालं.

6 K₅ om. 6^{ab} (cf. v.l. 4). — Before 6, T₁ G_{1.4} ins. गालवः! — ^a) K_{1.2} D_{2-4.7-9} सोमान्वये यो मे; K₄ सोमान्ववायो मे; T G_{1.2.4} सोमान्वये जातः. C_{a.d} cite अन्ववाये. — ^b) T G_{1.2.4} कश्चिन्मे नृपतिः सखा. — ^d) D₂ यस्य (for तस्य). K₅ D₇ प्रभोः (for भुवि).

7 ^a) K₅ D₈ D₇ याचितः; D₂ प्रार्थि (for चार्थि).

8 D₆ om. 8^a-9^b. — ^a) K₅ D₇ तस्य (for चास्य), and तु (for सु). — ^c) K_{1.2} परं (for एवं). K₃ D₈ गुरु (for स तु). B_{1.3} D₂ G₃ विद्वन् (for विद्वान्). K₄ B_{2.4.5} D_n D₈ D_{3.4} s-10 एवं गुरु धने विद्वन्. — ^d) K₁ B_{2.4.5} D_n D₈ D_{3.10} विशोधय; D₁ विशोधयेत्.

9 D₆ om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — ^a) T₁ G (except G₃) transp. तौ and च. B₃ तथोभौ; T₂ तथा च (for तथा तौ). D_{2.7} T₂ तु (for च). — ^b) D₂ चित्तयानो. N (except B₅ D_{n2}; D₆ om.) तत् (for यत्). — ^d) D₁ समुपस्थितौ; D₁₀ पर्युप^०.

10 B₅ om. 10-11. — ^a) K₁ D_{8.10} प्रतिपूज्य. K_{3.4} B_{1.2.4} D_n D₈ D_{2.7.8.10} सत्कारैः; C_{a.d} as in text. — ^b) K₁₋₃ D₇ अर्वाद्यं; K₅ समर्थो; D₁ G₅ अर्घ्यादिः; T G₁₋₄ अर्घ्यादीन्. K_{1.2} D₁ भोजनावरं; K₅ D₇ भोजनां तरम्; T G_{1.2.4} भोजनापरं; G_{3.5} भोजनं परं. K₁ B (except B₅) D_n D₈ D_{2-4.6.8.9} अर्घ्यपाद्यादिकं वरं. — ^d) D₈ प्रोवाच. K₄ B_{1.2.4} D_{5.4.9} विनतामजः.

11 B₅ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^b) B₃ D₁ T₂ तपसां निधिः; G_{1.4} तु तपोनिधिः; G_{3.5} तपसान्वितः.

12 ^a) T₁ G_{1.3.4} अयं (for सोऽयं). — ^c) T₁ G_{1.4.7} भगवन् (for °वान्). N (except K₂) काले; G_{3.5} किं ते (for कां ते). — ^d) K_{1.3.5} D₆ G_{1.3.4} ददामि.

13 ^a) D_{3.4.9} चोक्ते तु (for चोक्तेन). — K₄ om. 13^c-14^b. — ^d) K₅ D₁ वैभवं (for विभवं). K_{1.5} D₈ लघु.

14 K₁ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13); D₁ om. 14^b. — ^b) B₂ T₁ तं (cf. ^d); G₁ शुद्धवर्चसां. — ^a)

C. 5. 8610
B. 5. 114. 14
K. 5. 114. 14

अष्टौ शतानि मे देहि हयानां चन्द्रवर्चसाम् ॥ १४
गुर्वर्थो दीयतामेष यदि गालव मन्यसे ।
इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १५
सोऽयं शोकेन महता तप्यमानो द्विजर्षभः ।
अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्भवन्तं शरणं गतः ॥ १६
प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः ।
कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति महत्तपः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

नारद उवाच ।

एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
विमृश्यावहितो राजा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ १
यथा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ।
ययातिर्वत्सकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥ २

T₁ वातरंहसां (for चन्द्र°).

15 °) D₈₂ T₁ G_{1.1.5} गुर्वर्थे. K₅ मेघ (for एष).
— °) D₂ स क्रुद्धः; G_{2.5} स क्रोधान्. — °) D₈ महातपाः;
D₁ तपोनिधिः (for तपोधनः).

16 °) T₁ G₄ द्विजोत्तमः (for द्विज°). — °) K_{1.2.5}
D_{7.10} °पत्तुं (for °कर्तुं). D₈₁ D_{2.7} S (except G₃)
तं (for तत्).

17 °) B_{3.5} T₁ G₁ °वर्गो. — °) K (except K₁)
D_{2-4.7.9.10} G₅ M₂ करिष्यति; T₁ G_{1.4} भविष्यति. T₁ G_{1.5}
महातपाः.

18 °) K₁ D₉ स (for यं). — °) D₈₁ G₃ अपि
मोक्ष्यते; D₁₀ उपयो°; M_{1.2} अभियो°. — D₆ om. (hapl.)
18°-19°. — °) D₃ राजर्षे स्वेन तपसा. — °) K₄ T₁
G₃ ह्वा.

19 D₆ om. 19 (cf. v.l. 18). — °) K_{3.4} B D₈ D₅
D_{2-4.9} G₅ [ह]ह (for हि). — °) G₁ तावत्ते; some MSS.
तावन्तो. K₃ B_{1.4} D₈ D₅ D_{2.10} m T₂ G_{1-3.5} वाजिनो;
K₅ B₅ D₇ वाजिनां; T₁ G₄ जीविनो. — °) K₁ (before
corr.) D₁ G₂ महीतले.

20 D₈ om. 20^{ab}. — °) T₂ G₂ दानपात्रं (for
दातुं पात्रं). D_{3.4.9} भवानपि (for तथा भवान्). — °)
M_{2.4.5} °वासिक्तं. — °) T₁ G_{1.4} भवतोस्तु; T₂ भवत्वेव;
G₂ भवत्येव (for भवत्वेतत्). D₂ तथोत्तमं; Ca. d. तथोपमं
(as in text).

तपसः संविभागेन भवन्तमपि योक्ष्यते ।
स्वेन राजर्षितपसा पूर्णं त्वां पूरयिष्यति ॥ १८
यावन्ति रोमाणि ह्ये भवन्ति हि नरेश्वर ।
तावतो वाजिदा लोकान्प्राप्नुवन्ति महीपते ॥ १९
पात्रं प्रतिग्रहस्यायं दातुं पात्रं तथा भवान् ।
शङ्खे क्षीगमिवासक्तं भवत्वेतत्तथोपमम् ॥ २०

दृष्ट्वा प्रियसखं ताक्ष्यं गालवं च द्विजर्षभम् ।
निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तिताम् ॥ ३
अतीत्य च नृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ।
मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ ४
अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् ।

Colophon missing in D₃; D₁ om. it. — *Sub-*
parvan: K_{1-3.5} B_{3.2} M₁ भगवद्गीता; to it all (except
K_{1.2}) add गालवचरित. K₁ B_{2.4.5} D₈₁ D₈ D_{2-4.6-10}
T₁ G_{1.5} M₂₋₅ (all om. sub-parvan name) mention
only गालवचरित. — *Atthy. name*: G₅ M ययातिदर्शनं.
— *Atthy. no.* (figures, words or both): D₃ 5
(= 105); D₇ T₂ G₄ M_{1-3.5} 115; T₁ G_{1.2.5} 116; G₃
M₁ 114. — *Sloka no.*: D₈ D₇ 21; D₃ 20.

113

1 °) K_{1.2} तदा; B₃ तथा (for तथ्यं). — K₅ om. 1^{ad}.
— °) A few N MSS. विमृश्य. D₈ भूत्वा (for राजा).
— °) M_{1.2} विनिश्चित्य (for निश्चित्य च).

2 °) G₂ M₁ (*inf. lin.*) तथा; T₂ तदा (for दाता).
T₂ G₂ नर° (for दान°). — °) K₄ D_{6.8} पत्रिणासीशं;
B D₈ D₅ D₁₀ T₂ G₂ सर्वकाशीश; D_{2-4.9} M_{1.3} सूर्य-
संकाश; Ca. d. वत्सकाशीश (as in text).

3 °) G_{3.5} तपोनिधि (for द्विजर्षभम्). — °) K₄ D₈
शाश्वती (for कीर्तिताम्).

4 °) K₄ B D (except D_{1.2.7.10}) एतां; K₅ चेतौ
(for एतौ).

5 °) D_{3.4.9} पवित्रं (for तारितं). D₈₂ अद्य मे तारितं
कुलं. — °) S पावितो (for तारितो). — °) K_{1.2.5} D_{2.7}
भौमः; G_{3.5} M₁ (*inf. lin.*) सखे; M सह (for मम).

अद्यायं तारितो देशो मम ताक्ष्यं त्वयानघ ॥ ५
 वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा ।
 न तथा वित्तवानस्मि क्षीणं वित्तं हि मे सखे ॥ ६
 न च शक्तोऽस्मि ते कर्तुं मोघमागमनं खग ।
 न चाशामस्य विप्रप्रेर्वितथां कर्तुमुत्सहे ॥ ७
 तत्तु दास्यामि यत्कार्यमिदं संपादयिष्यति ।
 अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलम् ॥ ८
 नातः परं वैनतेय किञ्चित्पापिष्टमुच्यते ।
 यथाशानाशनं लोके देहि नास्तीति वा वचः ॥ ९
 हताशो ह्यकृतार्थः सन्हतः संभावितो नरः ।
 हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतोऽर्थिनाम् ॥ १०
 तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयित्री सुता मम ।

6 K₅ om. 6^{ab}. — ^a) K_{1,2} D₈ D_{3.4.7.8.10} G₅ च (for तु). — ^b) S मे (for मां). — ^c) S द्रव्यं (for वित्तं). K₁ B_{2.4.5} D₁₁ D₁₀ च (for हि).

7 K₅ om. 7^a-12^b. — ^a) D_{1-4.9} तु (for च). D_{3.4.9.10} M₂ शक्तोमि (for शक्तोऽस्मि). D_{3.4.9} अहं (for ते). — ^b) D_{3.4.8.9} तव (for खग). — ^c) G₅ च कामं च (for चाशामस्य). S विप्रस्य (for विप्रप्रेर्). — ^d) B D₁₁ वितथी- (for 'थां).

8 K₅ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) T G_{1.4.5} पुत्रीं; T₂ (before corr.) G_{2.3} M अत्र (for तत्तु). — ^b) T₂ G₁ इयं (for इदं). — ^c) K₄ D₈ G₅ गताशो (for ह°).

9 K₅ om. 9 (cf. v.l. 7). — ^c) D₁ G₅ यत्; C₅ यथा (as in text). K₄ B D₁₁ D₈ D_{1.6.8.10} Ca. d. s 'नाशनात्; D_{2.4.9} 'नाशकृत्. — ^d) D_{3.4.9} transp. देहि and नास्ति. K_{1.2.3} D₁₀ यत्; Ca. d वा (as in text).

10 K₅ om. 10 (cf. v.l. 7). — ^a) G₄ वृथाशो (for ह°). — ^b) K_{1.2} D₁ हतः संभावितं नरं; S हतसंभावनो नरः. Ca cites संभावितः; Cd संभावितं. — ^c) D₁ हिनस्ति सुकृतं पुत्रान्. — ^d) D₁₀ वंशाः (for पौत्रान्). K₁₋₃ D₁ T G₂ [S] यिथिं; K₄ B D₁₁ D₈ D_{2-4.6.8.9} हितं (for ऽर्थिनाम्). — After 10, G₃ (irrelevantly) reads the portion of the text from 5° to the end of adhy. 121 together with Stanzas 1-38 of adhy. 122, followed by a repetition of Stanzas 22-23 of adhy. 111 and 1-5 of adhy. 112!

11 K₅ om. 11 (cf. v.l. 7). — ^a) D₁ ततः (for तस्मात्). K₄ B₈ D₈ D_{2-4.6.9} वर्णानां; D₆ (sup. lin.). 9

इयं सुरसुतप्रख्या सर्वधर्मोपचायिनी ॥ ११
 सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव ।
 काङ्क्षिता रूपतो बाला सुता मे प्रतिगृह्यताम् ॥ १२
 अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति नृपा राज्यमपि ध्रुवम् ।
 किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते ॥ १३
 स भवान्प्रतिगृह्णातु ममेमां माधवीं सुताम् ।
 अहं दौहित्रवान्स्यां वै वर एष मम प्रभो ॥ १४
 प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा ।
 पुनर्द्रक्ष्याव इत्युक्त्वा प्रतस्थे सह कन्यया ॥ १५
 उपलब्धमिदं द्वारमश्वानामिति चाण्डजः ।
 उक्त्वा गालवमापृच्छय जगाम भवनं स्वकम् ॥ १६
 गते पतगराजे तु गालवः सह कन्यया ।

5. 3-33
 5. 115. 17
 5. 115. 17

वर्णानां; C₅ वंशानां (as in text). — After 11^{ab}, K₄ D₈ D_{3.4.6.9} S ins.:

155* माधवी नाम ताक्ष्येयं सर्वधर्मप्रवादिनी ।

[T G_{1.2.5} 'प्रदायिनी (for 'प्रवादिनी).]

— ^c) K₁ D₈ सुरसुताप्रख्या; T₁ G₁ सुरतरः. — ^d) K₄ M 'धर्मोपचायिणी; B D_{2-4.9} 'पादिनी; G₄ 'धर्मार्थदायिनी; M₂ 'धर्मप्रवादिनी. Ca. d. s cite अपचायिनी.

12 K₅ om. 12^{ab} (cf.). — ^a) K_{1.2} D_{3.4.7.9} तथा; D₂ सा च (for सदा). — ^d) S कन्या (for सुता).

13 ^d) T₂ G₂ अश्वानां (for हयानां).

14 ^a) T₂ G₂ M भगवान् (for स भवान्). — ^b) K_{3.4} B (except B₅) D₁₂ D₈ D_{3.4.6.8-10} G₄ एतां; D₁₁ T₁ एनां (for इमां). — ^c) S अहं दौहित्रपूतः स्यामेष मे स्याद्वरः प्रभो. — After 14, D_{3.4.8.9} S ins.:

456* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणः संशितव्रतः ।

[D₈ स तस्य (for तस्य तद्). D_{3.4.8.9} गालवः (for ब्राह्मणः). MSS. (as usual) संशितं, शंसितं, संश्रितं etc.]

15 ^a) S तु (M_{1.2} सु) (for च). — ^b) D₂ संशितव्रतः; G₅ सह पक्षिणा (for सह पक्षिणा). — D₉ om. 15^c-16^b. — ^c) T₂ G₂ द्रक्ष्याम (for व).

16 D₉ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15); K₃ om. 16; D₁₂ D₆ om. (hapl.) 16^a-17^b. — ^c) D_{2-4.9} G₅ आमंध्य (for आपृच्छय). — ^d) B_{1.2.4} स्वगृहान्; D_{3.4.9} सदनं (for भवनं). D_{3.4.9} S प्रति (for स्वकम्).

17 D₁₂ D₆ om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^a) G_{2.4.5} M_{1.5} पतंग°. — ^c) K₅ विचितयन्; C₅ चितयानः (as in

C. 5. 3935
B. 5. 115. 17
K. 5. 115. 17

चिन्तयानः क्षमं दाने राज्ञां वै शुल्कतोऽगमत् ॥ १७
सोऽगच्छन्मनसेक्षाकुं हर्यश्च राजसत्तमम् ।
अयोध्यायां महावीर्यं चतुरङ्गबलान्वितम् ॥ १८
कोशधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियम् ।
प्रजाभिकामं शाम्यन्तं कुर्वाणं तप उत्तमम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

११४

नारद उवाच ।

हर्यश्चस्त्वब्रवीद्राजा विचिन्त्य बहुधा ततः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य प्रजाहेतोर्नृपोत्तमः ॥ १
उन्नतेपून्नता पदसु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु ।
गम्भीरा त्रिषु गम्भीरेष्वियं रक्ता च पञ्चसु ॥ २
बहुदेवासुरालोका बहुगन्धर्वदर्शना ।
बहुलक्षणसंपन्ना बहुप्रसवधारिणी ॥ ३

text). — ^a) S राजानं (for राज्ञां वै). Ks D7 गतः (for Sगमत्).

18 ^a) T2 G1.4.5 ऐक्षाकुं (G1 °कं).

19 ^a) A few N MSS. कोष°. — ^b) D1.3.4.9 S प्रियद्विजं (for द्विजप्रियम्). — ^c) D2-4.9 संपन्नं; G5 काश्यंतं; Ca. d. s शाम्यन्तं (as in text).

20 ^a) Ks D7 विप्रपिः; D3.4.9 विप्रोसौ (for विप्रः स). — ^b) D2 सहर्षं (for हर्यश्च). — ^d) K (except K3) Ds D2-4.9 T1 G3.5 M1.2 कुं (Ds फ)लवर्धनी.

21 ^{ab}) S transp. भार्यार्थं and हर्यश्च. K3 Dn D2 भार्यार्थं (for °र्थं).

Colophon missing in Ds. — *Sub-parvan*: K1-3 B1.3 Dn Ds D10 T1 G1 M1 भगवद्गीता, followed by गालवचरित. K4 B2.4.5 D1-4.6-9 G5 M2-5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — *Adhy. name*: G5 M माधवीग्रहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 6 (= 106); D7 T2 G4 M1-3.5 116; T1 G1.2.5 117; G3 M4 115. — *S'loka no.*: Ks 14; Dn1 Ds 22; Dn2 20.

114

1 ^a) S वाक्यं (for राजा). — ^c) T1 G1.4 °कालं

तमुपागम्य विप्रः स हर्यश्च गालवोऽब्रवीत् ।
कन्येयं मम राजेन्द्र प्रसवैः कुलवर्धिनी ॥ २०
इयं शुल्केन भार्यार्थं हर्यश्च प्रतिगृह्यताम् ।
शुल्कं ते कीर्तयिष्यामि तच्छ्रुत्वा संप्रधार्यताम् ॥ २१

समर्थेयं जनयितुं चक्रवर्तिनमात्मजम् ।
ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥ ४

गालव उवाच ।

एकतःश्यामकर्णानां शतान्यष्टौ ददस्व मे ।
हयानां चन्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मताम् ॥ ५
ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ।
अरणीव हुताशनानां योनिरायतलोचना ॥ ६

(for °मुष्णं). B2 S विनिश्चस्य (for च निः°). — ^a) K1.3.5 Ds D7 T1 नृपोत्तम; B1.2.4 नरोत्तमः.

2 ^b) Ks D1 S पंचसु; B3 च त्रिषु; Ca. d. s सप्तसु (as in text). — ^d) K3.5 Ds1 D7 G5 M2 सु- (for च). D1 सप्त°; Ca. d. s पंच° (as in text). T2 G2 आरक्ता चैव पंचसु. — After 2, T G1.2.4 ins.:

457* श्रोण्या ललाटकक्षौ च घ्राणं चेति षडुन्नतम् ।

सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वणि केशलोमनखत्वचः ।

स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च त्रिगम्भीरं प्रचक्षते ।

पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तास्यनखानि च ।

which is no doubt a gloss! — K3 (which om. 3^{ab} and 4) reads 5 after 2. On the other hand Ds ins. after 2 a passage given in App. I (No. 6).

3 K3 om. 3^{ab}. — ^a) K1.2 °कारा; K5 D1.10 T1 G5 M Cs °नृका; T2 G1.2 °नीका; Ca °लोका (as in text). — ^d) Ds.4.9 °कल्याणचारिणी; S °कल्याणधारिणी.

5 5^{ab} = 5. 104. 26^{ab}. — K3 reads 5 after 2. — ^b) K3 Ds.4.9 T1 G1.4 च देहि; K4 B Dn Ds D1.6.8.10 G3.5 प्रयच्छ; T2 G2 M1.2.4 तु देहि; M3.5 ददाहि (for ददस्व). — K5 om. 5^{ad}.

7 ^a) K1-3 B3 Dn1 Ds Ds.4.6.8-10 स तत्; D2 ततः (for पृत्त्). G2 M1.2 ततो (for वचो). — ^c) D2 चेदं (for दीनो). — ^d) K3 Ds.4.9 G5 मुनिसत्तमं; D2 नृप-

नारद उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्चः काममोहितः ।
 उवाच गालवं दीनो राजर्षिर्क्रपिसत्तमम् ॥ ७
 द्वे मे शते संनिहिते हयानां यद्विधास्तव ।
 एष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरन्ति मम वाजिनः ॥ ८
 सोऽहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ।
 अस्यामेतं भवान्कामं संपादयतु मे वरम् ॥ ९
 एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत् ।
 मम दत्तो वरः कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना ॥ १०
 प्रसूत्यन्ते प्रसूत्यन्ते कन्यैव त्वं भविष्यसि ।
 स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमान् ॥ ११
 नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्टौ शतानि वै ।
 भविष्यन्ति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ १२
 क्रियतां मम संहारो गुर्वर्थं द्विजसत्तम ।
 एषा तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ १३
 एवमुक्तस्तु स मुनिः कन्यया गालवस्तदा ।
 हर्यश्चं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्च प्रतिगृह्यताम् ।
 चतुर्भागेन शुल्कस्य जनयस्वैकमात्मजम् ॥ १५
 प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनन्द्य च ।
 समये देशकाले च लब्धवान्सुतमीप्सितम् ॥ १६
 ततो वसुमना नाम वसुभ्यो वसुमत्तरः ।
 वसुप्रण्यो नरपतिः स बभूव वसुप्रदः ॥ १७
 अथ काले पुनर्धीमान्गालवः प्रत्युपस्थितः ।
 उपसंगम्य चोवाच हर्यश्चं प्रीतिमानमम् ॥ १८
 जातो नृप सुतस्तेऽयं बालभास्करसंनिभः ।
 कालो गन्तुं नरश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृपम् ॥ १९
 हर्यश्चः सत्यवचने स्थितः स्थित्वा च पौरुषे ।
 दुर्लभत्वाद्वयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ २०
 माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियम् ।
 कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ २१
 त्वय्येव तावत्तिष्ठन्तु हया इत्युक्तवान्द्विजः ।
 प्रययौ कन्यया सार्धं दिवोदासं प्रजेश्वरम् ॥ २२

5. 114. 22
5. 114. 22

सत्तम (for ऋषि°). T₁ G₄ राजा राजर्षिसत्तम.

8 ^b) K₅ च द्विजोत्तम (for यद्विधा°). Ca. d cito यद्विधाः. — °) D₂-4. 9 विविधाः; Ca. d एष्टव्याः (as in text). K₄ B₃ D₈ बहवः; Ca. d शतशः (as in text). D₈ M₁ 2 च (for तु). — ^d) D₂-4. 9 भवन्ति (for चरन्ति).

9 ^a) T₂ G₂ मे (for वै). — °) K₂ एनं; G₃ 5 M₂ एवं (for एतं). — ^d) K (except K₄) D₂-4. 9 T₂ G₂ परं (for वरम्). M₁ 2 संपादयितुमर्हति.

11 ^b) = 1. 57. 63^d. T₂ G₄ कन्यैव; G₅ कन्यका. S इति प्रभो (for भवि°). — After 11^{ab}, S reads 12^{ad}. — °) K₃ प्रदाय (for ददस्व). M₁ 2 मा. D₈ M₂ राज्ञः. T₂ G₂ स त्वं दत्त्वा महाराज्ञे.

12 ^a) K₅ D₈ D₇ अपि; D₈ तु (for हि). D₃ 4. 9 तु (for ते). — ^b) K₃ 4 B₃ 5 D_n D₆ 8. 9 मे; K₅ D₇ च; D₃ 4 ते (for वै). — S reads 12^{ad} after 11^{ab}.

13 ^a) G₅ गृह्यतां (for क्रियतां). K₈ अत्र सं°; K₄ B D_n D₈ D₆-8. 10 Ca उपसं°; D₁ तव सं°; D₂ उपसंभारः; D₃ 4. 9 सं° (D₈ अ)असंभारः; T₁ M मधुसंहारः; T₂ G₁ 2 धर्मसं°; G₃-5 अथ सं° (for मम संहारः) Cd cites संहारः

(as in text). — ^d) K₃ D₃ 4. 9 मन्यते द्विज (K₃ भवान्). T₂ G₂ मन्यसे द्विज गालव.

14 Before 14, K₄ D₃ 4. 9 S ins. नारद उ° (resp. नारदः). — ^a) G₃ 5 सुमतिः (for स मुनिः).

15 ^a) K₃ D₃ 1. 9 वर° (for नर°). — ^d) D₂ पुत्रकं (for आत्मजम्).

16 ^b) B₁ 2. 4 प्रतिपूज्य च; B₃ °लभ्य च; M₁ °नंदयन्. — ^d) G₁ सुखम् (for सुतम्).

17 ^a) S जातो (for ततो). — ^b) D₈ D₁₀ वसुसंभवः; S °सत्तमः; Ca. d °मत्तरः (as in text). — °) K₁ 2 D₈ D₃ 4. 9. 10 Ca. d °प्रभो (for °प्रह्यो). — ^d) K₁ 2 B (except B₄) D₂ 8 सं- (for स). S सर्वभूतवर (T₁ G₁ °वसु)प्रदः.

18 ^a) G₄ 5 चरन् (for पुनर्). — ^d) K₁ (before corr.) B₂ D_n 2 D₈ D₃ प्रीतिमानमं; T₂ G₂ प्रीतिमानिदं.

19 ^b) K₁ बले; K₃ 4 B D_n D₈ D₂ 6. 7. 10 बालो (for बाल). — °) B₁ 2. 4 D₃ 4. 9 नृप (for नर°). — ^d) S शुल्कार्थम् (for भिक्षार्थम्).

20 Before 20, S ins. नारदः. — ^a) T₂ G₂ तस्य वचनं

११५

C. 5. 399.0
B. 5. 117. 1
K. 5. 117. 1

गालव उवाच ।

महावीर्यो महीपालः काशीनामीश्वरः प्रभुः ।
दिवोदास इति ख्यातो भैमसेनिर्नराधिपः ॥ १
तत्र गच्छावहे भद्रे शनैरागच्छ मा शुचः ।
धार्मिकः संयमे युक्तः सत्यश्चैव जनेश्वरः ॥ २

नारद उवाच ।

तमुपागम्य स मुनिर्न्यायतस्तेन सत्कृतः ।
गालवः प्रसवस्सार्थं तं नृपं प्रत्यचोदयत् ॥ ३

दिवोदास उवाच ।

श्रुतमेतन्मया पूर्वं किमुक्त्वा विस्तरं द्विज ।
काङ्क्षितो हि मयैषोऽर्थः श्रुत्वैतद्विजसत्तम ॥ ४
एतच्च मे बहुमतं यदुत्सृज्य नराधिपान् ।

(for सत्यवचने). — ^b) T₂ G₂ स्थित्वा सत्ये (for स्थितः स्थित्वा). T₁ G₁ M_{1.2} तु (for च).
21 ^a) S तु (for च). D₆ दीप्ता; D₁₀ दत्ता (for दीप्ता). — ^c) S (except G₁) कुमारिका ततो (for कुमारी कामतो).

22 ^a) T₁ G₁ मम (for तावत्). — ^d) K₁ जेने; K₅ D_{7.10} नरे (for प्रजे).
Colophon missing in D₅; K₅ om. it. — Sub-
parvan: K_{2.3} B_{1.3} D₁₁ D₈ D_{7.10} M₃₋₅ भगवद्गीता;
to it all except M₃₋₅ add गालवचरित. K_{1.4} B_{2.4.5}
D₁₂ D_{1-4.6.9} T₁ G_{1.5} M_{1.2} (all om. sub-parvan
name) mention only गालवचरित. — Adhy. name:
G₅ माधवीप्रथमप्रदानं. — Adhy. no. (figures, words
or both): D₆ 7 (= 107); D₇ T₂ G₄ M_{1-2.5} 117;
T₁ G_{1.2.5} 118; G₃ M₄ 116. — S'loka no.: D₁₁ 22.

115

1 K₅ G_{3.1} om. the ref. T₁ G_{1.5} M नारदः (for गालव उ). — ^a) S (by transp.) महीपालो महावीर्यः (G₃ प्राज्ञः).

2 ^c) K_{1.5} D_{2-4.7.9} शमयुक्तश्च; K₂ सत्ययुक्तश्च; D₁₀ संयमयुक्तः; T₂ G_{2.5} M संशमे युक्तः. K₃ स ते रूपसमो भर्ता. — ^d) K₅ सत्यवाक्च; K₄ B D₁₁ D₈ D_{6.8} सत्ये चैव; D₁₀ सत्यवक्ता (for सत्यश्चैव). K_{1.2.5} D_{1.3.4.7.9} धनेश्वरः; D₈ नरे.

मामेवमुपयातोऽसि भावि चैतदसंशयम् ॥ ५

स एव विभवोऽस्माकमश्वानामपि गालव ।

अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि पार्थिवम् ॥ ६

नारद उवाच ।

तथेत्युक्त्वा द्विजश्रेष्ठः प्रादात्कन्यां महीपतेः ।

विधिपूर्वं च तां राजा कन्यां प्रतिगृहीतवान् ॥ ७

रेमे स तस्यां राजपिः प्रभावत्यां यथा रविः ।

स्वाहायां च यथा वह्निर्यथा शच्यां स वासवः ॥ ८

यथा चन्द्रश्च रोहिण्यां यथा धूमोर्णया यमः ।

वरुणश्च यथा गौर्यां यथा चक्ष्यां धनेश्वरः ॥ ९

यथा नागयणो लक्ष्म्यां जाह्नव्यां च यथोदधिः ।

यथा रुद्रश्च रुद्राण्यां यथा वेद्यां पितामहः ॥ १०

3 K (except K₁) D₇ S (except T₂ G₂) om. the
ref. — ^b) T₁ G_{1.4} गालवः (for न्यायतः). — ^c) T₂ G₂
प्रसवस्सार्थः. — ^d) K_{1.5} B_{1.3.5} D_{1-4.6} G₃ M₄ पर्यचोदयत्;
K₅ पर्यनोद'; K₅ D₇ प्रत्यनोद'.

4 ^a) G_{3.5} M सर्वं (for पूर्वं). — ^c) K_{1.2.5} B₂
D₇₋₉ T₂ G_{1.4.5} मम (for मया). S एव (for एषः).
— ^d) K_{3.4} B D (except D_{3.4.9}) एव (for एतद्).

5 K₅ om. 5^{ab}. — ^c) D₁₀ अन्यान्माम् (for मामेवम्)
K₅ D₇ प्रतियातो (for उपयातो).

6 K₅ om. 6^{ab}. — ^b) K₄ D_{2-4.7.9} अस्ति (for अपि).
B_{1.2.4} अश्वानां द्विजसत्तम. — ^c) K_{1.2.5} D_{1.2.7.8} एतस्यां
(for एवास्यां).

7 K_{3.4} B D (except D_{7.8}) om. the ref. — ^{ed})
K₃ B_{2.4.5} D_{1.9} G₃ M₃ विधिपूर्वा. K₅ D₈ D₁₀ G₅
transp. राजा and कन्यां.

8 ^a) K_{1.2} D_{1.7.8.10} T₁ G_{1.4} तस्यां स (by transp.);
K₅ G₅ च तस्यां; D₈ तस्यां च. D_{3.4.9} रेमे तस्यां कुरुश्रेष्ठ.
— K₅ om. 8^d-17^d. — ^d) D₁ शतक्रतुः (for स वासवः).

9 K₅ om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) D₁₀ हि चंद्रो
(for चन्द्रश्च). — ^b) B_{1.3.5} D₇ धूमोर्णयां; M धूमोर्णयां.
K₄ D₁₁ D_{2-4.8.9} ऊर्मिला (K₄ शामला)यां यथा यमः;
G_{3.5} धूमोर्णयां यथा य'. — ^d) D_{3.4.9} om. च. D₁₂
D_{7.10} वृद्ध्यां; T G corrupt (for चर्च्यां).

10 K₅ om. 10 (cf. v.l. 8). — ^a) D₁ transp.
यथा and नारायणो. — G₅ om. 10^b-12^a. — After
10^{ab}, G₄ ins. 460*. — ^d) T₁ G_{1.4} सरस्वत्यां; T₂ G₂

अदृश्यन्त्यां च वासिष्ठो वसिष्ठश्चाक्षमालया ।
 च्यवनश्च सुकन्यायां पुलस्त्यः संध्यया यथा ॥ ११
 अगस्त्यश्चापि वैदर्भ्यां सावित्र्यां सत्यवान्यथा ।
 यथा भृगुः पुलोमायामदित्यां कश्यपो यथा ॥ १२
 रेणुकायां यथार्चीको हैमवत्यां च कौशिकः ।
 बृहस्पतिश्च तारायां शुक्रश्च शतपर्वया ॥ १३
 यथा भूम्यां भूमिपतिर्वृक्ष्यां च पुरुरवाः ।
 ऋचीकः सत्यवत्यां च सरस्वत्यां यथा मनुः ॥ १४

तथा तु रममाणस्य दिवोदासस्य भूपतेः ।
 माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्दनम् ॥ १५
 अथाजगाम भगवान्दिवोदासं स गालवः ।
 समये समनुप्राप्ते वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १६
 निर्यातयतु मे कन्यां भवांस्तिष्ठन्तु वाजिनः ।
 यावदन्यत्र गच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते ॥ १७
 दिवोदासोऽथ धर्मात्मा समये गालवस्य ताम् ।
 कन्यां निर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः ॥ १८

C. 5. 115. 21
 P. 5. 117. 21
 K. 5. 117. 21

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५

यथा वाण्यां (for यथा वेद्यां).

11 K5 G5 om. 11 (cf. v.l. 8, 10). — ^a) K2 Dm D7.9 अदृश्यन्त्यां; Ds D10 अदृश्यायां; D1 अरुंधत्यां; D2 अमृष्यन्त्यां. D1 वसिष्ठश्च (for च वासिष्ठो). G3 वसिष्ठश्चाप्यरुंधत्यां. — ^b) D1 वासिष्ठः (for वसिष्ठः). G3 वासिष्ठश्चाप्यरुंधत्यां. — ^d) K3 सह संध्यया; D7 संध्यया सह (for संध्यया यथा).

12 K7 om. 12 (cf. v.l. 8); G5 om. 12^a (cf. v.l. 10). — ^a) D10 यथागस्त्यश्च वैदर्भ्यां. — ^b) Ds1 D3.4.9 G2.4 सावित्र्यां (for "त्र्यां"). — G5 (which om. 12^c-13^d) ins. 460* after 12^{ab}. — ^d) S काश्यपः. G3 ऋष्यशृंगश्च शांतया. — After 12, G3 ins.:

458* हिमवांश्चैव मेनायां गन्धवत्यां पराशरः ।

13 K5 G5 om. 13 (cf. v.l. 8, 12); Ds om. 13^a-14^b. G2 om. 13^{ab}. — ^b) K2.3 G3 M (except M2) हैमवत्यां. — After 13^{ab}, G3 ins.:

459* मौद्वल्यश्चन्द्रसेनायामदित्यां काश्यपो यथा ।

— ^a) Ds D10 शतपर्वणा; D1.6 शतवर्चया. G3 शुक्रश्चापि यथार्चया.

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 8); Ds om. 14^{ab} (cf. v.l. 13); G2 om. 14-17. — ^a) D2 (before corr.). 3.4.9 यथा भूत्यां; G3.5 भूम्यां यथा (by transp.). D3.4.9 भूतं (for भूमिं). — ^c) G5 दधीचः; G5 दधीचिः (for ऋचीकः). G3.5 सत्यवत्यां. — ^d) K3 च नारदः (for यथा मनुः). — N (K5 om. lines 1 and 2; D10 om. line 4) G3 (om. line 6) ins. after 14; G4. after 10^{ab}; G5 (om. line 6), after 12^{ab};

460* शकुन्तलायां दुःपन्तो ह्यां धर्मश्च शाश्वतः ।

दमयन्त्यां नलश्चैव सत्यवत्यां च नारदः ।

जरत्कार्जुर्जरत्कार्वा पुलस्त्यश्च प्रतीच्यया ।

मेनकायां यथोर्णायुस्तुम्बुरुश्चैव रम्भया ।

वासुकिः शतशीर्षायां कुमार्यां च धनंजयः ।

वैदेह्यां च यथा रामो रुक्मिण्यां च जनार्दनः ।

[(L. 1) MSS. तुम्बुरुः; दुःपन्तः, दुःपन्तः etc. G4.5 पुलहश्च भरद्वाजां (for the prior half). G3 शिवायामनिलो यथा (for the posterior half). — (L. 2) G3-5 भार्गवः (for नारदः). — (L. 3) K1 G3-5 ह्यां (G4 ह्यां) च (K1 वा) मदनी यथा; K2.3 D2-4.7-9 यथा आश्वपतिर्नया (K2.3 "विशा") (for the posterior half). — After line 3, G3 ins.:

461* पुलस्त्यश्च भरद्वाजां वृक्ष्यां धर्मश्च शाश्वतः ।

— (L. 4) MSS. तुम्बुरुः, तुम्बुरुः, तुम्बुरुः also (for तुम्बुरुः). — (L. 5) K1.2 D2-4.7-9 शान्तीशीर्षायां; D6 शान्तीशीर्षायां; G3 सप्तशिष्यां च; G4 सप्तशीर्षायां; G5 सप्तशीर्षायां च (for शनं). Ds2 द्रौपद्यां चैव पांशव्यां (for the prior half). D3 सुमद्रायां (for कुमार्यां च). — D6 om. from the posterior half of line 5 up to 15^a.]

15 D6 om. 15^a (cf. v.l. 14). — ^a) D3.4.9 तथा (for तथा). T2 G2 च (for तु).

16 ^a) K5 M3-5 अथ जगाम. — ^b) D7 T2 G2 च (for स). — ^d) G3.5 M समयं (for वचनं).

17 Before 17, G3.5 ins. गालवः. — ^b) D3.4.9 G3.5 त्वयि (for भवान्). — ^d) D3.4.9 पतिं (for पते).

18 ^a) K3 B T2 G2 दासस्तु; K1 T1 G1.4 दासोपि; D3.4.9 दासश्च.

Colophon missing in Ds; D1 om. it. — Sub-parvan: K1-3 B1.3 Dm2 D7 G1 भगवद्वात, followed by गालवचरित. B2.4.9 Dm Ds D2-4.6.9-10 T1 G5 M (all om. sub-parvan name) mention only गालव-

C. 5. 8921
B. 5. 118. 1
K. 5. 118. 1

नारद उवाच ।

तथैव सा श्रियं त्यक्त्वा कन्या भूत्वा यशस्विनी ।
माधवी गालवं विप्रमन्वयात्सत्यसंगरा ॥ १
गालवो विमृशन्नेव स्वकार्यगतमानसः ।
जगाम भोजनगरं द्रष्टुमौशीनरं नृपम् ॥ २
तमुवाचाथ गत्वा स नृपतिं सत्यविक्रमम् ।
इयं कन्या सुतौ द्वौ ते जनयिष्यति पार्थिवौ ॥ ३
अस्यां भवानवाप्तार्थो भविता प्रेत्य चेह च ।
सोमार्कप्रतिसंकाशौ जनयित्वा सुतौ नृप ॥ ४
शुल्कं तु सर्वधर्मज्ञ ह्यानां चन्द्रवर्चसाम् ।
एकतःश्यामकर्णानां देयं मह्यं चतुःशतम् ॥ ५
गुर्वर्थोऽयं समारम्भो न ह्यैः कृत्यमस्ति मे ।
यदि शक्यं महाराज क्रियतां मा विचार्यताम् ॥ ६

चरित. — *Adhy. name*: G5 M माधवीद्वितीयप्रदानं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): D5 8
(= 108); D7 T2 G4 M1-3.5 118; T1 G1.2.5 119; G3
M4 117. — *Stoka no.*: K5 33; Dm 19; Dn2 20;
D8 21.

116

1 ^a) B Dn Ds D3.4.5.8-10 तां; D2 [अ]सौ (for सा). — ^d) K3 B अभ्ययात्; D3.4.9 M5 अन्वगात् (for अन्वयात्). K (except K4) G3 सत्यसंगता; D2 (before corr.) सत्यसंगतं; D10 सत्यसंग्रहा; Ca as in text.

2 ^a) K1 D3 एवं (for एव). — ^c) K1.2.5 D7.10 नगरे. — ^d) B2 D10 उशीनरं (for औशी^०). D2 द्रष्टुं नृपसुशीनरं.

3 ^a) T1 G1.4 स (for अथ). T2 G2 M [अ]भिगत्वा; G3 [अ]भिगम्या (for [अ]थ गत्वा). G5 संगम्य (for गत्वा स). D3.4.9 M2 च; T1 G1.4 तु; G3 अथ (for स). — ^b) D1 G3.5 M1 भूपतिं; D7 नृपं तं; T G1.2.4 M1 (*sup. lin.*) 2.3.5 भूपते. S (except G3.4 M1) सत्यविक्रम. — Before 3^{cd}, G3.5 ins. गालवः. — ^d) T2 G2 पार्थिव.

5 K5 om. 5 (along with 4^{bcd}). — ^a) K1-3 D2.7 शुल्केन; D3.4.9 शुल्कानां (for शुल्कं तु). — ^d) D1 transp. देयं and मह्यं. K2 S देहि (for देयं).

११६

अनपत्योऽसि राजर्षे पुत्रौ जनय पार्थिव ।
पितृन्पुत्रप्लवेन त्वमात्मानं चैव तारय ॥ ७
न पुत्रफलभोक्ता हि राजर्षे पात्यते दिवः ।
न याति नरकं घोरं यत्र गच्छन्त्यनात्मजाः ॥ ८
एतच्चान्यच्च विविधं श्रुत्वा गालवभाषितम् ।
उशीनरः प्रतिवचो ददौ तस्य नराधिपः ॥ ९
श्रुतवानस्मि ते वाक्यं यथा वदसि गालव ।
विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्प्रवणं हि मनो मम ॥ १०
शते द्वे तु ममाश्चानामीदृशानां द्विजोत्तम ।
इतरेषां सहस्राणि सुबहूनि चरन्ति मे ॥ ११
अहमप्येकमेवास्यां जनयिष्यामि गालव ।
पुत्रं द्विज गतं मार्गं गमिष्यामि परैरहम् ॥ १२
मूल्यानापि समं कुर्यां तवाहं द्विजसत्तम ।

6 ^b) K1.2.5 D7 हि तेः (for ह्यैः). — ^c) D3.4.9 यदि दास्यमि मे राजन्. — ^d) Dn Ds D1.6.7 अविचारितं; T G1.3-5 M मा विचारणा; G2 अविचारणा (for मा विचार्यताम्).

7 ^b) B3 D2 G4 पार्थिवौ. — ^c) D3.4.9 तेन (for पितृन्). T2 G2 तेन पुत्रप्लवेन. — ^d) T2 G2 ह्यात्मानं (for आत्मानं).

8 ^a) D3.4.9 प्रजा^० (for पुत्र^०). — ^d) K3 B2.4.5 D (except D2-4.9) M1.3 यथा (for यत्र). D1 अपुत्रकाः (for अनात्मजाः). K1.2 D8 यत्र गच्छन्त्यानात्मजाः.

9 ^a) K5 द्विजस्य च (for नराधिपः).

10 ^a) K1.2 कार्यं; K5 D7 कामं (for वाक्यं). — K5 om. 10^c-15^d; G2 om. 10^{cd}. — ^c) K2 विप्र (for ब्रह्मन्). — ^d) K4 D3 प्रमाणं; D6 प्रबलं; M2 प्रपन्नं (for प्रवणं). D6.8 बलं (for मनो). B1.2.4 मनो हि प्रवणं मम.

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 10); G2 om. 11^{cd}. — ^d) cf. 5. 114. 8. K2 S transp. सुबहूनि and चरन्ति. B2 बहूनि च (for सुबहूनि). K1 (before corr.) वसति; B3 D3.4.9 च संति (for चरन्ति). T1 G4 अपि (for मे).

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^c) D2-4 पुत्रवद्भिः; T2 G1.2 द्विज पुत्रं (by transp.). — ^d) D1 चरिष्यामि पं.

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 10). — ^a) D3.4.9 मौल्ये^० (for मूल्या). — ^c) K1.2 D7 पदार्थैः. — ^d) K1.2 D8 समर्थो (for ममार्थो). D1 ममार्थो नार्थतो गतः; S ममार्थो

पौरजानपदार्थं तु ममार्थो नात्मभोगतः ॥ १३
 कामतो हि धनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ।
 न स धर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यशसा न च ॥ १४
 सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम ।
 कुमारीं देवगर्भाभामेकपुत्रभवाय मे ॥ १५
 तथा तु बहु कल्याणमुक्तवन्तं नराधिपम् ।
 उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् ॥ १६
 उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ।
 रेमे स तां समासाद्य कृतपुण्य इव श्रियम् ॥ १७

कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।
 उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषूपवनेषु च ॥ १८
 हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ।
 वातायनविमानेषु तथा गर्भगृहेषु च ॥ १९
 ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ।
 शिबिर्नाम्नाभिविख्यातो यः स पार्थिवसत्तमः ॥ २०
 उपस्थाय स तं विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ।
 कन्यां प्रयातस्तां राजन्दष्टवान्विनतात्मजम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

नारद उवाच ।

गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत्

दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवन्तमिह वै द्विज
 गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् ।

C. 5. 4003
B. 5. 119. 2
K. 5. 119. 2

(G₃. 4 °त्मा) नात्मभोगिनः.

14 K₅ om. 14 (cf. v.l. 10). — ^a) D₇ कामात्मा (for कामतो). — ^b) D₁ कामतो; D₇ कामात्त्वं (for पारक्यं). — ^c) D₃. 4. 9 (by transp.) स न; T₂ G₂ स च. K₁. 2 D₁. 2. 7 धर्मेज्ज (for धर्मात्मन्). — ^d) T G₂. 4 श्रेय°; G₃. 5 मन° (for यश°). D₁₀ S [अ]पि (for न). D₁₀ G₃. 5 M₃-5 वा (for च).

15 K₅ om. 15 (cf. v.l. 10). — ^b) K₂. 4 B₂ M एनां (for एतां). — T₂ om. 15^c-17^d; G₂ om. 15^c-17^b.

16 T₂ G₂ om. 16 (cf. v.l. 15). — ^a) D₁₀ इति (for तु). K₃ D_n D₁ बहुधा कन्यां (for बहु कल्याणं). — ^c) D₂ उशीनरः. B₄ D₈ G₃ नरश्रेष्ठः; D₂ द्विजश्रेष्ठ. — D₈ om. 16^a-17^a. — ^d) D₂ गालवं.

17 G₂ om. 17; T₂ om. 17^a; D₃ om. 17^a (cf. v.l. 15, 16). — ^a) K₅ D₇ उशीनरे प्रदायेमां. — ^c) M₁. 2 °गम्य (for °साद्य).

18 K₅ om. 18^c-19^d; D₃ om. 18^{cd}. — ^c) G₃. 5 च; M₂ [अ]पि (for वि).

20 D₁ om. 20^a-21^b (along with 19^{cd}). — ^a) D₈. 8 अस्यां (for अस्य). — ^c) K₃ D₈ S (except G₁) नामाभि(G₅ °थ)विख्यातो; K₄ नामेति वि°; B₂ नास्नाति°; B₃ नाम तु वि°; B₅ D₈. 4. 9 नाम (B₃ °स्ना) भुवि ख्यातो. — ^d) D_n D₅ 2 पार्थिवस (D_n 2 °व उ)त्तम. K₃ रूपवान्यः

स पार्थिवः.

21 D₁ om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^a) D_n 1 S (except T₂ G₂) च (for स). K₂ तां (for तं). — ^b) S तां (for च). — ^c) S प्रायाच्च तं (G₃ प्रायच्छ तां; M₂ प्रायास्य तां) (for प्रयातस्तां). — ^d) T G₁. 2 विनतासुतं (for °त्मजम्). D₆ गरुडं पतगेश्वरं.

Colophon missing in D₅; K₅ D₃. 4. 6 om. it. — Sub-parvan: K₁. 3 B₃ D₇ G₁ भगवद्भ्यान्; to it all except K₁ add गालवचरित. K₂. 4 B₁. 2. 4. 5 D_n D₅ D₁. 2. 8-10 T₁ G₅ M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. — Adhy. name: G₅ M माधवीतृतीय(G₅ adds here प्र)दानं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₃ 107; D₇ T₂ G₄ M₁-2. 5 119; T₁ G₁. 2. 5 120; G₃ M₁ 118. — S'loka no.: D_n D₃ 21.

117

1 D₆ om. 1^{ab}. — ^{cd}) K₂ transp. कृतार्थं and भवन्तं.

2 ^b) K₅ D₇ वैनतेयस्य. — ^c) D₇ तु; M₄ तं (for तद्). — ^d) K₅ D₇ एव (for अस्य). K₂ S (except G₂ M₁. 2) हं; D₃. 4. 9 तु (for हि).

C. 5. 4008
B. 5. 117. 2
K. 5. 119. 2

चतुर्भागावशिष्टं तदाचख्यौ कार्यमस्य हि ॥ २
सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं पततां वरः ।
प्रयत्नसे न कर्तव्यो नैप संपत्स्यते तव ॥ ३
पुरा हि कन्यकुब्जे वै गाधेः सत्यवतीं सुताम् ।
भार्यार्थेऽवरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ॥ ४
एकतःश्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
भगवन्दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ॥ ५
ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्थालयं गतः ।
अश्वतीर्थे हयाल्लब्ध्वा दत्तवान्पार्थिवाय वै ॥ ६
इष्ट्वा ते पुण्डरीकेण दत्ता राज्ञा द्विजातिषु ।
तेभ्यो द्वे द्वे शते क्रीत्वा प्राप्तास्ते पार्थिवैस्तदा ॥ ७
अपराण्यपि चत्वारि शतानि द्विजसत्तम ।
नीयमानानि संतारे हृतान्यासन्वितस्तथा ।
एवं न शक्यमप्राप्यं प्राप्तुं गालव कर्हिचित् ॥ ८
इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ।
विश्वामित्राय धर्मात्मन्यङ्गिरश्चतैः सह ।
ततोऽसि गतसंमोहः कृतकृत्यो द्विजर्षभ ॥ ९

3 ^b) K_{3.4} B D (except D₇₋₈) T₂ G₁ वदतां (for पततां). B₃ D₂ वरं. — ^d) K_{1.2} D_{3.4.8.9} एव (or एष).

4 ^a) B T₂ G₁ कन्यकुब्जे; D₃ G₃₋₅ M कन्या°. — ^c) K₅ D₁₁ D₈₂ भार्यार्थं. K₅ D₈₂ वरयत्; D₁₁ रमयत्; D_{3.4.9} T₂ G₂ वरयन् (for ऽवरयन्). K₁ भावार्थं वरयामास.

7 ^a) D₁₀ S पौंडरीकेण; C_a as in text. — ^c) K_{3.4} D₂ दत्त्वा; S कृत्वा (T₂ हत्वा) (for क्रीत्वा). — ^d) K_{1-3.5} B_{3.5} D₈ D_{2-1.7.9} प्राप्तास्तैः; K₁ D₁₁ D₆ प्राप्ते तैः (for प्राप्तास्तैः). K₃ पार्थिवोत्तमैः (for वैस्तदा). B₅ D₁₁ D_{6.8} G_{3.4} सदा; D₁₀ त्रिभिः (for तदा).

8 ^d) K₁ T₂ G_{2.5} ततस्ततः; D_{2-1.9} G₃ हतस्तथा; D_{7.10} T₁ G₁ हतस्ततः (for वितस्तथा). — ^f) K₅ D₇ केन° (for कर्हि°).

9 ^b) M₁ (inf. fin. as in text). 3-5 अस्मै (for तस्मै). — T₂ G₂ om. 9^c-10^b. — ^c) D_{2-4.9.10} G_{3.5} M_{1.2} ततो विगत°. — ^f) K₃₋₅ B D₁₁ D₈ D_{1-1.9-9} द्विजोत्तम; D₁₀ भवानपि; M_{1.2} द्विजर्षभः.

10 T₂ G₂ om. 10^{ab}. — ^a) K_{1.2.5} B₅ D₁ T₁ G₃₋₅ तु (for तं). — ^b) K₁ D_{2-4.8.9} T₁ तदा; G₃ तथा

गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ।

आदायाश्चांश्च कन्यां च विश्वामित्रमुपागमत् ॥ १०

गालव उवाच ।

अश्वानां काङ्क्षितार्थानां षडिमानि शतानि वै ।

शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् ॥ ११

अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ।

चतुर्थं जनयन्त्वेकं भवानपि नरोत्तम ॥ १२

पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवन्तु ते ।

भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्या यथासुखम् ॥ १३

नारद उवाच ।

विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ।

कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १४

किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव ।

पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः ॥ १५

प्रतिह्वामि ते कन्यामेकपुत्रफलाय वै ।

अश्वाश्चाश्रममामाद्य तिष्ठन्तु मम सर्वशः ॥ १६

स तथा रममाणोऽथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ।

(for ततः).

11 Most MSS. om. the ref. — ^b) K₁ D_{1.2} G₃ ते; K₂ च; T₁ G₁₋₁ मे (for वै). — ^c) D_{3.4.9} शतद्वयकृते कन्या.

12 ^c) K_{1.2} जनयस्त्वेकं; D₈₁ D_{3.10} यत्वेवं; T₂ G₂ °यित्वैकं. — ^d) K₁ (before corr.). 4 B D (except D_{3.4.7.9}) T₂ G₂ M_{2.3} नरोत्तमं.

13 ^a) K₁ B₃ D₁₁ D_{1.2.6} T₂ G_{1.2.4} एव; D_{3.4.9} इह (for एवं). — ^b) K₂ D₁₁ तुरंगाणां. K₅ D₈ D₁₀ मे (for ते).

14 All MSS. om. the ref. — ^b) D_{8.4.9} transp. सह and पक्षिणा. — ^d) D₁ इदं वचनमब्रवीत्. C_a. d. s. cite इदमिति (as in text).

15 K₂ om. 15. — ^a) G_{3.5} किमर्थं. — ^b) D_{3.4.9} transp. न and मम. — ^d) S (except M₂) भवेरन्. K₅ कुलसाधनाः; D_{3.4.7.9} G₂ °पावनाः.

16 ^b) K₁ B °पुत्रभवाय; G₅ °पुत्रोद्भवाय. — ^d) N (except K_{1.2}) चरन्तु (for तिष्ठन्तु).

17 ^b) B₃ °मतिः; D₂ °मुनिः (for °द्युतिः). — K₂ om. (hapl.) 17^c-18^b. — ^c) D_{3.4.9} G₃ आत्मार्यं (for

आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकम् ॥ १७
जातमात्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महाद्युतिः ।
संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत् ॥ १८
अथाष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभम् ।
निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ ॥ १९
गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ।
मनसाभिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २०

जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूस्त्वयापरः ।
सत्यधर्मस्तश्चान्यो यज्वा चापि तथापरः ॥ २१
तदागच्छ वगरोहे तारितस्ते पिता सुतैः ।
चत्वारश्चैव राजानस्तथाहं च मुमध्यमे ॥ २२
गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम् ।
पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव ह ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

११८

नारद उवाच ।

स तु राजा पुनस्तस्याः कर्तुं कामः स्वयंवरम् ।
उपगम्याश्रमपदं गङ्गायमुनसंगमे ॥ १
गृहीतमाल्यदामां तां रथमारोप्य माधवीम् ।

पूरुर्यदुश्च भगिनीमाश्रमे पर्यधावताम् ॥
नागयक्षमनुष्याणां पतत्रिमृगपक्षिणाम् ।
शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥
नानापुरुषदेशानामीश्वरैश्च समाकुलम् ।

C. 5. 40. 4
B. 5. 120. 4
K. 5. 1. 0. 4

आत्मजं). — ^a) D_{2-4.9} G₃ माधव्यां पुत्रमष्टकं; T₁ G_{1.4} पुत्रमष्टकनामकं; T₂ G₂ माधव्यामेकपुत्रकं.

18 K₂ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^b) K₃ B (except B₅) D_n D₈ D_{2.6.8.10} °मुनिः (for °द्युतिः). — ^c) T (G_{1.2.4} कामैः (for धर्मैः). — ^d) K_{4.5} D_{2-4.7} transp. अश्वैः and तैः.

19 ^b) D₉ G₃ M (M₁ inf. lin. as in text) तथा (for तदा).

20 ^c) B D_n D_{1.3.4.9.10} [अ]तिप्रतीतेन; D₂ हि प्रती°; T₂ G₃₋₅ M [अ]भिप्रणी°; G₂ [अ]पि प्रणी°; Ca. d as in text. — ^d) T (G_{1.2.4} तां (for ह).

21 ^b) K_{1.2} M₂₋₅ तथा; K₅ D₇ भूयः; D₁₀ T G M₁ तव (for त्वया). K_{1.2} तव (for तथा). D_{3.4.9} तथारूप-स्त्वयापरः. — ^c) K_{1.2} धर्मसत्यरतः; K₄ धर्मसत्यपरः; G₅ सत्यधर्मपरः; Ca as in text. — ^d) D₁₀ भद्रे (for चापि). K₅ तव; Ca तथा (as in text).

22 ^a) K_{1.5} T₂ G_{3.5} तथा°; K₂ अथा° (for तदा°). — ^c) G_{3.5} M भर्तार° (for चत्वार°). — ^d) B₃₋₅ D_n D_{1.7} transp. अहं and च.

In D_{n2}, the portion of the text from st. 23 up to st. 14 of adhy. 120 is lost on a missing fol. (96).

23 ^b) K₁ M (except M₁) पन्नगाशिनं. — After 23^{ab}, D_{2-4.9} ins.:

462* गालवः प्रययौ शीघ्रं ययाति नहुपात्मजम् ।

— ^c) K₃ पितुर्निवेद्य; D_{2-4.9} तस्मै समर्प्य. D_{n1} D₈ transp. तां and कन्यां. — ^d) K₃ D_{3.4.9} च; K_{4.5} D_{7.8} G₃ हि (for ह). D₁₀ प्रययौ तपसे वनं.

Colophon missing in D_{n2} D₅. — Sub-parvan: K_{3.5} B_{1.3} D_{n1} भगवद्यान, followed by गालवचरित. K_{1.2.4} B_{2.4.5} D₈ D_{2-4.6-10} T₁ G_{1.2.5} M (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित. K₅ D_{3.4.7.9} cont. समाप्त. — Adhy. name: K_{1.2} अष्टकोत्पत्तिः; G₅ M ऋणनिर्यातनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₅ G₃ M₁ 119; D₆ 9 (= 109); D₇ T₂ G₄ M_{1-3.5} 120; T₁ G_{1.2.5} 121. — S'loka no.: K₅ 36; D_{n1} D₈ 24.

118

This adhy. is missing in D_{n2} (cf. v.l. 5. 117. 23).

1 ^c) K₁ G₃ उपागम्य; G₅ उपगम्य (as in text). — ^d) K_{1.2.5} D₇ गांगयामुनं.

2 ^c) K₄ D_{3.4.6.8.9} पूरुर्यदो° (for पूरुर्यदु°). — ^d) D_{3.4.9} पर्यधावत्.

3 ^b) K₁ B D_{n1} D₈ D_{1.6.8} गंधर्वमृगं; D_{3.4.9} सिद्धानां स दिवौकसां.

C. 5. 4029
B. 5. 120. 4
K. 5. 120. 4

ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समन्तादावृतं वनम् ॥ ४
निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी ।
वरानुक्रम्य सर्वास्तान्वनं वृतवती वरम् ॥ ५
अवतीर्य रथात्कन्या नमस्कृत्वा च बन्धुषु ।
उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ ६
उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ।
आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी ॥ ७
वैदूर्याङ्कुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ।
चरन्ती शृण्पमुख्यानि तिक्तानि मधुराणि च ॥ ८
स्रवन्तीनां च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च ।
पिबन्ती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च ॥ ९
वनेषु मृगराजेषु सिंहविप्रोषितेषु च ।

4 K5 om. 4^a-5^b. — ^{ab}) N (mostly) °देयानां.
D10 तदा सुरुषैर्देवैश्च दानवैश्च तपस्विभिः. — After 4^{ab},
D3. 4. 9 repeat 1^{ed}. — °) S ऋषिभिश्च महाभागैः. — °)
D2 संकुलं; T G आकुलं (for आवृतं).

5 K5 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — °) K1. 2 B3 T2 G2
च सा; D2 (by corr.). 2. 4. 9. 10 G3. 4 तदा; G5 तथा
(for तु सा). — °) K2. 3 B4 Dn2 D6. 8 transp.
वनं and वरं.

6 °) N (Dn2 missing) T2 G2 M1. 2 नमस्कृत्य.
— °) K (except K4) D7 दिव्यं (for पुण्यं).

7 °) D3. 4 दत्त्वा (for कृत्वा). — °) D32 वनचारिणी;
D8 लघु°; D10 वृत°.

8 K5 T2 om. (hapl.) 8^a-11^b. — °) K1-3 D2
वैदूर्यकरं; B D3. 1. 9. 10 T1 G1 वैदूर्याङ्कुरं. — °) K1. 2 D1
श्लक्ष्णमुख्यानि; K3 B (except B3) Dn1 D3. 4. 6. 8-10
श्लक्ष्णशष्पाणि; D8 D7 श्लक्ष्णसस्यानि; D2 श्लक्ष्णपुण्यानि; M
तृणमुख्यानि. Cd cites श्लक्ष्णं. — °) T1 G1. 2. 4 स्निग्धा°
(for तिक्ता°).

9 K5 T2 om. 9 (cf. v.l. 8). — °) K4 पूज्यानां; B5
G3. 5 मुख्या° (for पुण्या°). — °) D10 सुश्लक्ष्णानि (for
सुरसा°). K1. 2 D7 शुभानि; S (T2 om.) लघु° (for
शुची°). — G5 om. (hapl.) 9^{ed}. — °) D8 G2
विविधानि (for विम°).

10 K5 T2 om. 10 (cf. v.l. 8). — °) B3 °वासेषु;
D10 °युक्तेषु; Ca. d °राजेषु (as in text). Cs cites
मृगराजः. S (T2 om.) वनेष्वमृतकल्पेषु °) K4 B
D3. 4. 6. 9 व्याघ्र°; S (T5 om.) सिंहविप्रोषितेषु. Ca. d. 9

दावाग्निविप्रमुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥ १०
चरन्ती हरिणैः सार्धं मृगीव वनचारिणी ।
चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचर्येण संवृता ॥ ११
ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः ।
बहुवर्षसहस्राधुरयुजत्कालधर्मणा ॥ १२
पूर्यदुश्च द्वौ वंशौ वर्धमानौ नरोत्तमौ ।
ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोके परलोके च नाहुषः ॥ १३
महीयते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः ।
महर्षिकल्पो नृपतिः स्वर्गाग्र्यफलभुग्विभुः ॥ १४
बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते ।
राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥ १५
अवमेने नरान्सर्वान्देवानृषिगणांस्तथा ।

cite सिंहविप्रोषितेषु. — G5 om. (hapl.) 10^{ed}. — °)
K3. 4 B (except B2) °विप्रयुक्तेषु; S (T2 G5 om.)
दवाग्नि°. Ca cites विप्रयुक्तेषु, Cd विप्रमुक्तेषु.

11 K5 T2 om. 11^{ab} (cf. v.l. 8). — °) T2 G2
विपुलान्धर्मान्.

12 °) K4 G3 सर्वे° (for पूर्वे°). — °) K1 B3
S (except T2 G2) वृत्तिम् (for वृत्तम्). — °) Dn1
D6. 8 °सहस्रांते; G3. 5 °सहस्राणि. — °) K1-4 D2-4. 6. 9
अयुज्य (K2 °प्य)त्; K5 D7 संयुक्तः; B Dn1 D8 युयुजे.

13 °) K4 D8 transp. द्वौ and वंशौ. K2 वंश्यौ; K3
Dn1 D5 D2-4. 6. 10 °शे; T2 G2 °शं (for °शौ). — °)
K2. 5 T G2 M1 वर्धयानौ; K4 °यंतौ; M3-5 °येतां. — °)
D8 T1. 2 (by corr.) G (except G2) प्रतिष्ठिते. — °)
K3 D3. 4. 7. 8. 10 परलोकेषु; T1. 2 (by corr.) G1. 3. 4 M
(except M4) नर (M1 sup. lin. सुर)लोके च.

14 °) K3. 4 B (except B5) Dn1 D2-4. 6 T2 G1. 2. 4
महीपते; K5 D7 न हीयते; G3 विसार्यते; Ca. d as in text.
— °) K (except K4) D3. 4. 7-9 राजर्षिः (for नृपतिः).
— °) K5 स्वर्गस्य फल°.

15 °) S अथ (for बहु-). — °) K1. 5 D7 G2. 4. 5
°गणे; K2 °तिथे (for °गुणे). — °) T1 देवर्षि° (for
निषण्णे). K5 म राजर्षिषु निविष्टेषु (hypermetric).
— °) D52 D2 T G (except G4) M2 महीयत्सु. K4 B
Dn1 D1. 6. 10 महर्षिषु.

16 °) D2-4. 9 नृपान् (for नरान्). — °) K5 (sup.
lin.) G2. 4 तदा (for तथा).

17 D1. 8 om. (hapl.) 17^{ab}. — °) K4 B1. 8. 4 D6

ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ॥ १६
ततस्तं बुबुधे देवः शक्रो बलनिषूदनः ।
ते च राजर्षयः सर्वे धिग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७
विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुपात्मजम् ।
को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः ॥ १८
कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व वानेन तपश्चितम् ।
कथं वा ज्ञायते स्वर्गे केन वा ज्ञायतेऽप्युत ॥ १९

एवं विचारयन्तस्ते राजानः स्वर्गवासिनः ।
दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति ॥ २०
विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ।
पृष्ट्वा आसनपालाश्च न जानीमेत्यथब्रुवन् ॥ २१
सर्वे ते ह्यावृतज्ञाना नाभ्यजानन्त तं नृपम् ।
स मुहूर्तादथ नृपो हतौजा अभवत्तदा ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

११९

नारद उवाच ।

अथ प्रचलितः स्थानादासनाच्च परिच्युतः ।
कम्पितेनैव मनसा धर्षितः शोकवह्निना ॥ १

म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटाङ्गदः ।
विधूर्णन्तस्तसर्वाङ्गः प्रभ्रष्टाभरणाम्बरः ॥ २
अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्च पुनः पुनः ।

C. 5. 4050
H. 5. 121. 8
K. 5. 121. 3

बलनिषूदनः; (G⁵ M बलनिषू (G⁵ "पू)दनः. — ^d) K^{2.4}
D^{7.10} एनम्; D^{3.4.9} एव च (for एवम्). K⁵ धिगित्येन-
मथाब्रुवन्.

18 ^{cd}) D^{3.4.9} वै (for वा), and आस्थितः (for
आगतः).

19 ^b) K^{1.2} B³ D^{7.10} T² G^{2.3.5} चानेन; K⁵ वा तेन
(for वानेन). — ^c) D¹⁰ केन (for कथं). S वि- (for
वा). — ^d) K^{1.2.5} D⁷ लोके; D¹⁰ कथं (for केन).
K³ B^{1.3} D⁵ D^{3.4.6.8.9} ज्ञायतेत्युत; K⁴ युज्यतेत्युत (for
ज्ञायतेऽप्युत). D² पुनः; D¹⁰ [S]पि च; M (except M¹)
[S]च्युत (for ऽप्युत).

20 ^b) K^{3.4} B D¹¹ D⁵ D^{1.2.6-8} G³ राजानं. — ^d)
T¹ G^{1.4} नाहुषं (for नृपतिं).

21 ^c) K⁵ D^{2-4.9} T¹ G¹ पृष्ट्वा आ (D^{2-4.9} पृष्ट्वाश्चा)-
समृपालाश्च. — ^d) D¹⁰ ते (for अथ). D^{3.4.9} न विप्र इति
तेषुवन्; S न जानीम इति बु^०.

22 D⁶ om. 22. — ^a) K⁵ तत्; D¹⁰ [S]पि (for ते).
D^{3.4.9} च (for हि). M (except M²) सर्वे ह्यावृत-
विज्ञानाः. — ^b) D¹ नाभ्यजानंस्तथा नृपः; S ययातिं नृपतिं
प्रति (= 20^d). — ^c) B (except B²) G⁵ M^{1.4} सु-
(for स). T¹ G^{1.4} अपि; T² G² इव (for अथ). — ^d)
T¹ G^{1.4} M हतौजाः (for ह^०). K^{1-3.5} D^{2.7} M^{3.4}
त्वभवत्; K⁴ B D¹¹ D⁵ D^{6.8.10} M⁵ चाभवत्; D^{1.8.4.9}
G^{3.5} M^{1.2} सोभवत् (for अभवत्). T² G^{2.4} हततेजा-
भवत्तदा.

Colophon missing in D¹¹ D⁵. — *Sub-parvan*:
K^{3.5} B^{1.8} D^{7.8} भगवद्भान; to it K^{2.5} D⁷ add
ययातिपतन, B^{1.8.8} गालवचरित. B^{2.4.5} D¹¹ D⁵ D^{6.10}
T¹ G^{1.5} M (all om. sub-parvan name) mention
only गालवचरित; which in D⁵ D¹⁰ is followed by
ययातिपतन, in G⁵ by उत्तरयायात. K^{1.2} (likewise om.
sub-parvan name) mention only ययातिपतन; D^{3.4.8}
mention only यायात. — *Adhy. name*: T¹ G¹ ययाति-
तपोविचारणं; M ययातिमाधवीतपश्चरणं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): D⁶ 10 (= 110); D⁷ T²
G⁴ M^{1-3.5} 121; T¹ G^{1.2.5} 122; G³ M⁴ 120.
— *S'loka no.*: K⁵ 17; D¹¹ D⁵ 22.

119

☞ This adhy. is missing in D¹¹ (cf. v.l. 5.
117. 23).

1 ^a) D⁵ D⁷⁻⁹ G⁵ M¹⁻⁴ प्रचलित- (for तः). — ^c)
K³ B (except B⁴) D⁵ D^{2.6-8} इव (for एव). — ^d)
B^{1.2.4} प्रपतिष्यन्महीतलं (= 3^d).

2 ^a) K⁴ म्लानश्च भ्रष्टविज्ञानः; K⁵ म्लानस्रग्भ्रष्ट^०; D⁵
म्लानस्रग्भ्रष्ट^०; T¹ G^{1.4} म्लानः प्रणष्ट^०; T² G² म्लानः प्रहृष्ट^०;
M³⁻⁵ म्लान (M³ नः) प्रभ्रष्ट^०. — ^b) D^{6.8} प्रभ्रष्टमुहृङ्गादः;
D⁹ प्रणष्ट^०; T¹ G^{1.4} प्रणष्ट^०; T² G² प्रहृष्ट^०. S (mostly)
मुकुटा^०. — ^c) K² विधूर्णन्त्यस्त^०; K⁵ [D⁵ D^{6-4.8-10}
T¹ G² M^{1.4} विधूर्णस्वस्त^०; D⁷ T² G^{1.5} M³ विधूर्णः स्वस्त^०.

C. 5. 40*0
B. 5. 121. 3
K. 5. 121. 3

शून्यः शून्येन मनसा प्रपतिष्यन्महीतलम् ॥ ३
किं मया मनसा ध्यातमशुभं धर्मदूषणम् ।
येनाहं चलितः स्थानादिति राजा व्यचिन्तयत् ॥ ४ ।
ते तु तत्रैव राजानः सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ।
अपश्यन्त निगलम्बं ययातिं तं परिच्युतम् ॥ ५
अथैत्य पुरुषः कश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः ।
ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्य शासनात् ॥ ६
अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचिन्नावमन्यसे ।
मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवान्मज ।
न च प्रज्ञायसे गच्छ पतस्वेति तमब्रवीत् ॥ ७
पतेयं सत्स्विति वचस्त्रिरुक्त्वा नहुपात्मजः ।
पतिष्यंश्चिन्तयामास गतिं गतिमतां वरः ॥ ८
एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् ।
चतुरोऽपश्यत् नृपस्तेषां मध्ये पपात सः ॥ ९
प्रतर्दनो वसुमनाः शिविरौशीनरोऽष्टकः ।
वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयन्ति सुरेश्वरम् ॥ १०

— K5 om. 2^d-3^b. — ^a) D3.4.9 "वरणांवरः".

3 K5 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^b) T G1.2.4 अदृश्यः;
G3 न पश्यन्; M (except M2) अदृश्यन् (for अपश्यन्).
— ^a) K5 [अ]पतिष्यतः; S प्राप्तत्स (for प्रपतिष्यन्).
K1.2.5 D7 G3.5 महीतले.

4 4^{ab} = (var.) 5. 111. 7^{ab}. — ^b) D3.4.3.9 कर्म-
दूषणं; S स्वर्गं. — ^a) T1 G1.3.4 ह्यं; T2 G2 M [अ]भ्यं;
G5 [अ]प्यं (for व्यं).

5 ^a) D1 तत्र (for ते तु). K5 D3.4.7.9 T2 G2
राजानं (for "नः"). — ^a) Dn1 Ds D6.3 transp. ययातिं
and तं. K5 ययातिं परितश्च्युतं.

6 ^a) K5 G3.5 अभ्येत्य; B3 तत्रेत्य; D2 अथान्यः;
a few MSS. अथेत्य (for अथैत्य). — ^b) K1.5 "पुण्यं
विपातकः; K2 "पुण्यं निपातकः; D6 "पुण्यं विपातकः; K4 D2
S "पुण्यं (D2 "पुण्यं) निपातितं. — ^a) D3.4.9 शासनं
(for "नात्").

7 K5 om. 7. — ^b) K1.2 Dn1 D3.7.9 T1 G4 किंचित्;
Ca कंचित् (as in text). D2 अभिमन्यसे; D7 इव मं;
Ca अवमं (as in text). — ^c) G4 transp. भ्रष्टः and
स्वर्गः. D3.4.9 नष्टः (for भ्रष्टः). K1.2 स्वर्गाद्धि (for
स्वर्गस्ते). — ^f) K1 G1.5 M4 तपस्व (for पतस्व). D7
एवम् (for तम्).

तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितम् ।
ययातिरुपजिघ्रन्वै निपपात महीं प्रति ॥ ११
भूमौ स्वर्गे च संबद्धां नदीं धूममयीं नृपः ।
स गङ्गामिव गच्छन्तीमालम्ब्य जगतीपतिः ॥ १२
श्रीमन्स्ववभृथाग्रेषु चतुर्षु प्रतिबन्धुषु ।
मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु च ॥ १३
चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहागिषु ।
पपात मध्ये राजर्षिर्ययातिः पुण्यसंक्षये ॥ १४
तमाहुः पार्थिवाः सर्वे प्रतिमानमिव श्रियः ।
को भवान्क्रस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य वा ॥ १५
यक्षो वाप्यथ वा देवो गन्धर्वो राक्षसोऽपि वा ।
न हि मानुषरूपोऽसि को वार्थः काङ्क्षितस्त्वया ॥ १६

ययातिरुवाच ।

ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ।
पतेयं सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः ॥ १७

9 ^b) S नैमिषे (for नैमिषे). — ^a) B D (except
D3.4.9; Dn2 missing) T1 G3-5 ह (for सः).

10 B2 om. 10-12. — ^c) M1 वाजिमेधेन.

12 B2 om. 12 (cf. v.l. 10). — ^a) Ds संनद्धां;
T G2 "बाधां; G1 M1 (inf. lin. as in text).4 "बंधां
(for "बद्धां). — ^b) D10 नावं (for नदीं). D1 धूमयतीं;
G3.5 मूलमयीं. K (except K5) B D (except D1.2.7;
Dn2 missing) इव; T2 नृप. — ^c) K1.2 B2 गंगामिव;
K3.4 Dn1 Ds D1-4.6-8 गंगां गाम्; K5 B1.4.5 गंगे गाम्;
D10 गंगायाम् (for स गङ्गाम्). K1.2 B2 च (for इव).

13 ^a) K4 D2.8 T G2 M4 (inf. lin.) Ca अवभृथा-
ग्रेषु; G1 "ह्येषु; M3-5 "क्तेषु. — ^b) G1.4 प्रीतबन्धुषु; G3.5
M1 (inf. lin. as in text).2-5 प्रियं; G2 प्रीतिं; all
comm. as in text. — ^a) K2.5 B D (except
D3.4.6.9; Dn2 missing) M3.4 सः (for च). M1.2
लोकपालममेषु च.

14 ^a) K1 हुतकालेषु; K5 ब्रह्मकल्पेषु.

15 ^b) K3-5 B D (except D7; Dn2 missing)
दीप्यमानमिव श्रिया (K5 "यः). Ca, d cito प्रतिमानं (as
in text). — ^a) K D2-4.6.8 G5 च (for वा).

16 ^a) K1.2.4 D3.4.9 यदि (for [अ]प्यथ). D7
यक्षोसि यदि वा देवः; S यक्षो विद्याधरो देवः. — ^a) K3.4

राजान ऊचुः ।

सत्यमेतद्भवतु ते काङ्क्षितं पुरुषर्षभ ।

सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ १८

ययातिरुवाच ।

नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम् ।

न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ १९

नारद उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागताम् ।

माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ २०

किमागमनकृत्यं ते किं कुर्मः शासनं तव ।

आज्ञाप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ २१

तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ।

पितरं समुपागच्छद्ययातिं सा ववन्द च ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

दृष्ट्वा मूर्ध्ना नतान्पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् ।

दौहित्रास्तव राजेन्द्र मम पुत्रा न ते पराः ।

इमे त्वां तारयिष्यन्ति दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ २३

अहं ते दुहिता राजन्माधवी मृगचारिणी ।

मयाप्युपचितो धर्मस्ततोऽर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ २४

यस्माद्राजन्नराः सर्वे अपत्यफलभागिनः ।

तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप ॥ २५

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा जननीं तदा ।

अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथानुब्रुवन् ॥ २६

उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वरैरपूर्य मेदिनीम् ।

मातामहं नृपतयस्तारयन्तो दिवश्च्युतम् ॥ २७

अथ तस्मादुपगतो गालवोऽप्याह पार्थिवम् ।

तपसो मेऽष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ २८

C. 5. 4577
B. 5. 121. 29
K. 5. 121. 29

B D (except D7.8; Dn2 missing) काङ्क्ष्यते (for काङ्क्षितः).

17 T2 om. (hapl.) 17-18. — ^b) K D1-4. 7-9 T1 transp. च्युतः and दिवः. — ^d) D3. 4. 9 त्वतः; G6 त्वहं (for ततः).

18 T2 om. 18 (cf. v.l. 17). D2 राजर्षयः (for राजान ऊ°). — ^b) K5 D7 भरत° (for पुरुष°).

19 ^b) D10 [5] स्मि (for हि). — ^c) K2. 5 D3. 4. 9 तु (for च). — ^d) K1. 2 °निवासने.

20 A few MSS. om. the ref. — ^b) D2 °समागतां; D3. 4. 9 °क्रियागतां; D10 स्वेच्छया व्यक्तिमागतां. — ^c) K2. 4 Ds D10 M2 प्राप्य (for प्रेक्ष्य). — ^d) G1. 4 om. ते. G3. 5 एवम् (for इदम्).

21 ^b) M3-5 शासनात् (for °नं). — ^c) K1 आज्ञापय; D2 आशां देहि; G3 वृणीमहि (for आज्ञाप्या हि).

22 ^a) D3. 4. 9 वचनं (for भाषितं). — ^c) D2 °गम्य (for °गच्छत्). — ^d) D2 पार्थिवोत्तमं; T2 G2 अभिवाद्य च (for सा ववन्द च).

23 ^a) K4 B1. 3. 4 Dn1 Ds D6. 10 दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K2. 4. 5 B1. 3. 4 Dn1 Ds D6. 10 मूर्धनि तान्; D1 सर्वोन्नतान्; D2-4 T2 G1. 2 मूर्धानतान् (for मूर्ध्ना नतान्). G3 तांस्तु (for पुत्रान्). — ^d) D2 तपस्विनः; S Ca न ते परे; Cd न ते पराः (as in text). — ^f) K2-4 B Dn1 Ds D2-4. 6 G1. 2. 5 M1 (inf. lin. as in text). 5 दृष्टम् (for दिष्टम्). K1-4 B2. 4. 5 Ds D2-4. 6. 8. 9 (and all comm.) पुरातने;

Dn1 D1 पुरातनैः.

24 ^d) T2 G2. 3 M तदर्थं. G1 संग्र° (for प्रति°).

25 ^a) K4 तात (for राजन्). — ^b) B3 भागिनश्च ये; D2 °फलहेतवः; G1 ह्यपत्यफल°.

27 ^a) D2 °पदैः (for °पमैः). — ^b) D3. 4. 9 स्वरैरमर-संनिभं. — ^d) T2 G2. 5 नभ° (for दिव°). — After 27, T G read 5. 120. 18, repeating it in its proper place (G3 reads it here only!).

28 ^a) D3. 4. 9 T2 G1. 2. 4 [अ] कस्मात्; T1 G3. 5 कस्मान् (for तस्मात्). — ^c) Ds [5] पि (for मे). Ds2 अर्थ°; Ca. d. s अष्ट° (as in text). D7 तपसोऽष्टभागेन. — ^d) T G2. 3 आरोहताद् (for °हतां).

Colophon missing in Dn2 D3. — Sub-parvan: B1. 3 Dn1 D7 M1. 2 भगवद्धान्; to it B1. 3 Dn1 M1. 2 add गालवचरित, D7 ययातिपतन. K4 B2. 4. 5 Ds D2. 6. 10 T1 G1. 5 (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित; which in Ds D10 is followed by ययाति-पतन. K1. 3 (likewise om. sub-parvan name) mention only ययातिपतन; D3. 4. 9 mention only यायात; Ds only ययातिपातन. — Adhy. name: G2. 5 M ययाति-स्वर्गपतनं. — Adhy. no. (figures, words or both). D6 11 (= 111); D7 T2 G4 M1-3. 5 122; T1 G1. 2. 5 123; G3 M4 121. — S'loka no.: Dn1 29; Ds 30; D10 27.

१२०

C. 5. 4678
B. 5. 122. 1
K. 5. 122. 1

नारद उवाच ।

प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सद्भिस्तैर्नरपुंगवः ।

ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः ॥ १

दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।

दिव्यगन्धगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥ २

ततो वसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ।

ख्यातो दानपतिर्लोके व्याजहार नृपं तदा ॥ ३

प्राप्तवानस्मि यल्लोके सर्ववर्णेष्वर्हया ।

तदप्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ४

यत्फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत्फलम् ।

120

In Dn st. 1-14 are missing (cf v.l. 5. 117. 23).

1 ^b S (except Gs) सैवैः (for सद्भिः). Dn1 T2 G1. ^a पुंगवैः. — D3.4.8.9 G3 M (see below) ins. after 1^{ab}: T G1.2.4.5, after 1^{cd}:

463* समारोह नृपतिरस्पृशन्वसुधातलम् ।

— K2 om. 1^c-2^b; G3 M om. 1^{cd}. — ^c K5 संस्थानात्; D10 (by corr.) संस्थाने. — After 1, D2 ins.:

464* नारद उवाच ।

प्रत्युज्जगाम तं स्थानं देवलोकं नराधिपः ।

अव्याप्य दिव्यसंस्थानं बभूव विगतज्वरः ।

2 K2 om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — D1 दिव्यमालांबरधरः; S दिव्यांबरधरो दिव्यः. — ^b = (var.) 1. 26. 45^b; 76. 5^d. — ^c S सज्जोपेतः. — ^d K1 D1.7 तदा (for पदा). D2-4.9 S पृथिवीमस्पृशन्निव (D2-4.9 G4 नृपः).3 K5 om. 3-14. — ^{ab} D2m.3.4.9 चोच्चैर् (for पूर्वम्), and पूर्वम् (for उच्चैर्). T1 G1.4 उच्चावचं (for उच्चारयन्). — ^a B3 D8 D10 M5 नृपः; D2 वचः (for नृपं).4 K5 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a = 7^a. D3.4.9 G2 यं (for यत्). — ^b K1 अगर्हितं (for अगर्हया). D10 सर्ववर्णसमर्हणात्. — ^c G3 दानानि; M2 तत्रापि (for तदपि). D8 अहं ते (for अथ च). D10 तदन्यदपि दास्यामि; T G1.2.5 तच्चाप्यहं प्रदास्यामि; G4 तदप्यहं प्रदास्यामि; M1 तच्चाहं ते च दास्यामि. — ^d = 5^d, 7^d.5 K5 Dn1 (hapl.) om. 5 (cf. v.l. 3); D1 om. (hapl.) 5-7. D2 reads 5 after 7. — ^c K1.2 D8

यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ५

ततः प्रतर्दनोऽप्याह वाक्यं क्षत्रियपुंगवः ।

यथा धर्मरतिर्नित्यं नित्यं युद्धपरायणः ॥ ६

प्राप्तवानस्मि यल्लोके क्षत्रधर्मोद्भवं यशः ।

वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ७

शिविरौशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरम् ।

यथा बालेषु नारीषु वैहार्येषु तथैव च ॥ ८

संगरेषु निपातेषु तथापञ्चसनेषु च ।

अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥ ९

यथा प्राणांश्च राज्यं च राजन्कर्म सुखानि च ।

तत् (for यत्). K1.2 D8 G3 आदाय (for आधाने). — ^a = 4^d, 7^d. — After 5, T2 ins. 465*.6 K5 D1 om. 6 (cf. v.l. 3, 5). — ^c K1.2 यथा धर्मपतिर्; K4 अथ धर्मरतो; D2-4.9 G2 क्षत्रधर्मरतिर्; T1 G1.3-5 M क्षत्रधर्मरतो; T2 धर्मक्षत्ररतिर्. T2 G2.5 om. 6^d-7^a. — ^d K2 B1.3 D7 यथा (for नित्यं). K2 B1.3 धर्मः; D2-4.9 यज्ञः (for युद्धः).7 K5 D1 om. 7 (cf. v.l. 3, 5); T2 G2.5 om. 7^a (cf. v.l. 6). — 7^a = 4^a. — ^b B2.4.5 Dn1 D8 D6.3.10 क्ष (D10 क्षा) त्रवंशोद्भवं. — ^c D3.4.9 परं (for फलं). — ^d = 4^d, 5^d. — After 7, D2 reads 5. D3.4.8.9 S ins. after 7 (T2, after 5):

465* यथा धर्मरतिर्नित्यं तेन सत्येन खं व्रज ।

[cf. 9^{cd}. — D3.4.8 तथा धर्मरतिर्; D9 तथा धर्म रतिर्. G5 नीता (for नित्यं). D3.4.8.9 संग्रहम्; G8-5 खं व्रजे: (for खं व्रज)]. — Thereafter G1 reads 11.8 K5 om. 8 (cf. v.l. 3). T2 reads 8-9 after 12. — ^a K1.2 D7 T G1.2.5 [अ]पीमाम्; D3.4.9 वीरः (for धीमान्). — ^c T1 transp. बालेषु and नारीषु. G2 नारीणां (for पु). — ^d T2 G1.2.5 वैवाह्येषु; all comm. as in text. D3.4.9 रथे (D9 ते) पु (for तथैव). D10 वैहार्यसमयेषु च.9 K5 om. 9 (cf. v.l. 3). For transp. in T2 cf. v.l. 8. — ^b B3 D8 M4 यथा (for तथा). D2-4.8.9 G3-5 M च व्यसनेषु; T G1.2 [अ]तिव्यसं (for [आ]पद्यं). — ^d = 10^d, 11^d, 14^d.10 K5 om. 10 (cf. v.l. 3). For transp. in T2 cf. v.l. 8. — ^a D2 (by corr.). 8.4.9 अर्थ (for यथा).

त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन सत्येन खं व्रज ॥ १०
 यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ।
 प्रीतः शक्रश्च सत्येन तेन सत्येन खं व्रज ॥ ११
 अष्टकस्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः ।
 अनेकशतयज्वानं वचनं ग्राह धर्मवित् ॥ १२
 शतशः पुण्डरीका मे गोसवाश्च चिताः प्रभो ।
 क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि ॥ १३
 न मे रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छदाः ।
 क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥ १४
 यथा यथा हि जल्पन्ति दौहित्रास्तं नराधिपम् ।

तथा तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ ॥ १५
 एवं सर्वे समस्तास्ते राजानः सुकृतैस्तदा ।
 ययातिं स्वर्गतो भ्रष्टं तारयामासुरज्जसा ॥ १६
 दौहित्राः स्वेन धर्मेण यज्ञदानकृतेन वै ।
 चतुर्षु राजवंशेषु संभृताः कुलवर्धनाः ।
 मातामहं महाप्राज्ञं दिवमारोपयन्त ते ॥ १७

राजान ऊचुः ।

राजधर्मगुणोपेताः सर्वधर्मगुणान्विताः ।
 दौहित्रास्ते वयं राजन्दिवमारोह पार्थिव ॥ १८

C. 5. 409B
B. 5. 122. 13
K. 5. 122. 13

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

D3. 4. 9 वा (for the second च). — ^b) K1. 2 D1. 3. 4. 7. 9
 राज्यकर्म; K3 B3 D2 M राजकर्म; K4 B1. 5 राजन्काम; B1. 2
 राजन्धर्म; T1 G1. 2. 4. 5 राजधर्म; G5 यथा धर्म. — ^c) S त्वहं
 (for पुनः). — ^d) = 9^d, 11^d, 14^d.

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 3); D6 G3 om. (hapl.)
 11; T1 om. (hapl.) 11-14. G1 reads 11 (with v.l.)
 after 465*, and repeats it here. — ^{ab}) S (T1 G3
 om.) धर्मोयं (for मे धर्मो), and मे यमः (for पावकः).
 — ^c) B Dn1 Ds D1. 10 प्रीतः शतक्रतुश्चैव; D8 प्रीतः
 क्रतुशतेनैव. — ^d) = 9^d, 10^d, 14^d. D2-4. 9 ततो (D2 °था)
 राजन्दिवं व्रज.

12 K5 T1 om. 12 (cf. v.l. 3, 11). — ^e) B5 °यज्वा
 च; D10 °मखं; T2 G1 M °यज्वा तं. — ^d) B2. 4 Dn1 Ds
 D6-8. 10 नाहुषं (for वचनं). B2. 4 Dn1 D6. 8 प्राप्य (for
 ग्राह). — After 12, T2 reads 8-9.

13 K5 T1 om. 13 (cf. v.l. 3, 11). — ^a) S
 (except M5; T1 om.) पौंडरीकाः. — ^b) K4 B Dn1 Ds
 D1. 6. 8. 10 G4 M1 चरिताः; D7 च कृताः; G5 रचिताः
 (for च चिताः). K1-3 B3 विभो; Ds मम; D10 मया
 (for प्रभो). D2-4. 9 अश्वमेधा ह्यनेकशः. — ^c) K4 वाजि-
 मेघाश्च; D10 वाजपेयाद्याः.

14 K5 T1 om. 14 (cf. v.l. 3, 11). — ^d) = 9^d,
 10^d, 11^d. — After 14, D2 ins.:

466* यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तेन सत्येन वै व्रज ।

15 Dn2 resumes! — ^a) G2. 5 M च (for हि).
 D10 यथा यथाददभ्योतिः. — ^{cd}) K1 ययौ (for गतः).
 D2 तथा वसुमतीं त्यक्त्वा राजा स्वर्गं गतस्तु वै.

16 ^a) K4 B1. 3 Ds G3 समस्तैः; D1 समानाः; D10
 समेताः; Ca. d समस्ताः (as in text). — ^b) D10 दौहित्राः
 (for राजानः).

17 D10 om. 17-18. — ^a) K5 D1-4. 7. 9 T2 G2. 3. 5
 M दौहित्रास्तेन. S पुण्येन (for धर्मेण). — ^b) K (except
 K4) D2-4. 7. 9 दानयज्ञकृतेन वै (K5 D7 च). — ^d) D1
 कुलनंदनाः. — K5 om. 17^{ef}. — ^e) B5 °प्राज्ञाः (for
 °प्राज्ञं). — ^f) K3 B1-3 T G M4 °मारोपयन्ति ते; K4
 °मारोपयन्तदा.

18 D2. 10 om. 18 (cf. v.l. 17). T G read 18
 (for the first time) after 5. 119. 27, and repeat
 it here (in G3 only there is no repetition). — ^b)
 S सत्यधर्मगुणान्विताः (T1 G1. 4 °परायणाः). — ^d) B1. 2. 4
 आरोहतां भवान् (for आरोह पार्थिव).

Colophon missing in D2; K5 om. it. — *Sub-*
parvan: B1. 3 Dn D7. 3 G5 भगवद्धान; to it B1. 2
 Dn G5 add गालवचरित, D7 ययातिपतन, D8 गालवचरिते
 ययातिपतन. K4 B2. 4. 5 Ds D1. 2. 6. 10 T1 G1 M (all
 om. sub-parvan name) mention only गालवचरित.
 K1-3 (likewise om. sub-parvan name) mention
 only ययातिपतन, D3. 4. 9 only यायात. — *Adhy. name*:
 D1 ययातिस्वर्गारोहणं; T1 G1 M ययातिदौहित्रप्रशंसनं; G5
 ययातिपुनःस्वर्गारोहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or
 both): D6 12 (= 112); D7 T2 G4 M1-3. 5 123; T1
 G1. 2. 5 124; G3 M4 122. — *Sloka no.*: Dn 18;
 D8 19.

१२१

नारद उवाच ।

सद्भिरारोपितः स्वर्गं पार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ।
 अभ्यनुज्ञाय दौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः ॥ १
 अभिवृष्टश्च वर्षेण नानापुष्पसुगन्धिना ।
 परिष्वक्तश्च पुण्येन वायुना पुण्यगन्धिना ॥ २
 अचलं स्थानमारुह्य दौहित्रफलनिर्जितम् ।
 कर्मभिः स्वरूपचितो जज्वाल परया श्रिया ॥ ३
 उपगीतोपनृत्तश्च गन्धर्वाप्सरसां गणैः ।
 प्रीत्या प्रतिगृहीतश्च स्वर्गे दुन्दुभिनिखनैः ॥ ४
 अभिष्टुतश्च विविधैर्देवराजपिचारणैः ।
 अर्चितश्चोत्तमार्धेण दैवतैरभिनन्दितः ॥ ५
 प्राप्तः स्वर्गफलं चैव तमुवाच पितामहः ।
 निर्वृतं शान्तमनसं वचोभिस्तर्पयन्निव ॥ ६
 चतुष्पादस्त्वया धर्मश्रितो लोकेन कर्मणा ।

अक्षयस्तव लोकोऽयं कीर्तिश्चैवाक्षया दिवि ।
 पुनस्तवाद्य राजर्षे सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ७
 आवृतं तमसा चेतः सर्वेषां स्वर्गवासिनाम् ।
 येन त्वां नाभिजानन्ति ततोऽज्ञात्वासि पातितः ॥ ८
 प्रीत्यैव चासि दौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ।
 स्थानं च प्रतिपन्नोऽसि कर्मणा स्वेन निर्जितम् ।
 अचलं शाश्वतं पुण्यमुत्तमं ध्रुवमव्ययम् ॥ ९
 ययातिरुवाच ।
 भगवन्संशयो मेऽस्ति कश्चित्तं छेत्तुमर्हसि ।
 न ह्यन्यमहमर्हामि प्रष्टुं लोकपितामह ॥ १०
 बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
 अनेकक्रतुदानौघैरर्जितं मे महत्फलम् ॥ ११
 कथं तदल्पकालेन क्षीणं येनास्मि पातितः ।
 भगवन्वेत्थ लोकांश्च शाश्वतान्मम निर्जितान् ॥ १२

121

- 1 ^a) D₁₀ आरोहितः (for आरोपितः). K₅ स पुरा
 च्यावितः स्वर्गात्. — ^b) G₅ M₂ पार्थिवो (for 'वैर').
 2 K₅ om. 2. K₃ M₃₋₅ om. (hapl.) 2^{ed}. — ^a)
 T G च सुगंधिना; M_{1.2} सुसुगंधिना (for पुण्य^o).
 3 ^a) B D_{n1} D_s D_{2-4.6.8} आमाद्य (for आरुह्य).
 — ^c) D₈ S तैर् (for स्वरै). K₅ D₇ उपावृत्तो; S उप-
 चितैर् (for उपचितो).
 4 ^a) B₁₋₃ D_{n1} नृत्यश्च; B_{4.5} नृत्यैश्च. — ^c) T₁ G₄
 प्रीतः. K (except K₃) D_{2-1.7-10} परिगृहीतश्च. — ^d)
 D_{2-1.9} स्वर्गः (for स्वर्गे).
 5 K₅ om. 5. — ^b) D_{3.4.9} देवराज इवामरैः. — ^c)
 Some MSS. spell अर्च्येण. D_{3.4.9} अर्चितश्चात्र माल्येन.
 6 ^a) D₁₀ M₅ प्राप्त (for प्राप्तः). D₁₀ पुनं (for पुन).
 — ^c) K_{1.2.5} B₃ D_{2-1.7-9} G₂ निवृत्तं; T₁ G_{1.4} नृपतिं.
 K₄ शान्तमासीनं.
 7 D_{n2} om. 7. — ^b) K₁₋₃ B_{2.3} D_{n1} D_{3.4.6.9.10}
 S (except T₁ G₁) लौक्येन; K₅ लोकेन; Ca. d. s लोकेन
 (as in text). — K₅ om. 7^{e-9^d}; D_{7.9} T₂ G₂ om.
 (hapl.) 7^{edef}. — ^d) D₁ (sup. lin. as in text)
 तव (for दिवि). — ^e) T₁ G_{3.4} पुनः (for पुनः). K₃ B
 D_{n1} D_s D_{1.6.8.10} त्वयैव; K₄ G₅ M₃₋₅ त्वयाद्य; D_{3.4}
 त्वयाद्य; T₁ G_{1.3.4} त्वमद्य (for तवाद्य). — ^f) D_{n1} S

- (except G₅; T₂ G₂ om.) स्वकृतेन; D₁₀ सुकृतं तत्
 (for सुकृतेन). D_{3.4} T₁ G_{1.4} एव (for इह). B D_{n1}
 D_s D_{6.10} विधातिनं (for इह कर्मणा).
 8 K₅ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^c) K_{2.8} D₉ ये च
 (for येन). D₁₀ नाभ्यजानन्त. — ^a) K₃ B D_{n1} D_s
 D_{2-4.6-9} Ca अज्ञातोमि; D₁₀ शक्रेण; Cd अज्ञात्वासि (as in
 text). G₄ ततोऽज्ञात्वा निपातितः.
 9 K₅ om. 9^{abed}. — ^a) B_{1.2.4} अद्यैव; B₃ प्रीत्या च;
 T₁ G_{1.4} धामिकैः (for प्रीत्यैव). B₃ [ए]वापि; D₁₀ वापि;
 T₂ G₂ चापि (for चासि). D₁₀ पुण्यैर्वचोभिर्दौहित्रैः. — ^c)
 D₁₀ स्वस्थानं (for स्थानं च). — ^e) K₅ D₇ कर्म (for
 पुण्यम्). — ^f) D₁₀ दिष्ट्यैतद् (for उत्तमं). K₅ पुण्यमत्यं-
 तमव्ययं; D₇ पुण्यमुत्तममव्ययं.
 10 ^b) K₅ D₇ त्वं (for तं). G₂ वक्तुम् (for छेत्तुम्).
 — ^c) K₄ अन्यतमम्; D_{s2} M_{1.3} अन्यमर्हम् (for अन्य-
 महम्). — ^d) T₁ G_{1.4} पितामहात्.
 11 11^{abc} = 13^{abc}. — ^a) K₅ सहस्रानि; S सहस्रं तु.
 — ^d) D₇ (sup. lin.) सु- (for मे). K₅ S यन्मयो-
 पार्जितं फलं.
 12 K₅ om. (hapl.) 12^a-13^d; G₁ om. 12^{ab}. — ^a)
 T₂ दोषेण (for कालेन). B₃ D_s D₁₀ तदनेनैव दोषेण
 (= 14^a); T₁ G₂ तदनेनैव दोषेण. G₅ om. (hapl.)
 12^e-14^b. — ^c) D_{8.10} T G₃ M₂ भगवान् (for भगवन्).

पितामह उवाच ।

बहुवर्षसहस्रान्तं प्रजापालनवर्धितम् ।
अनेकक्रतुदानौघैर्यच्चयोपार्जितं फलम् ॥ १३
तदनेनैव दोषेण क्षीणं येनासि पातितः ।
अभिमानेन राजेन्द्र धिक्कृतः स्वर्गवासिभिः ॥ १४
नायं मानेन राजर्षे न बलेन न हिंसया ।
न शास्त्रेण न मायाभिलोको भवति शाश्वतः ॥ १५
नावमान्यास्त्वया राजन्नवरोत्कृष्टमध्यमाः ।
न हि मानप्रदग्धानां कश्चिदस्ति समः क्वचित् ॥ १६
पतनारोहणमिदं कथयिष्यन्ति ये नराः ।
विषमाण्यपि ते प्राप्तास्तरिष्यन्ति न संशयः ॥ १७

नारद उवाच ।

एष दोषोऽभिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

D₁₀ वेद लोकांश्च; T₁ (corrupt) आत्तधानाश्च; T₂ M₁ आत्थ लोकांश्च; G₁ अर्थलोकाश्च; G₃ अर्थलोकांश्च; G₄ आर्थ-
लोकां; M₂ आर्थलोकां; M₃ अथ लोकाश्च; M₄ नागलोकाश्च
(for वेत्थ लोकांश्च). Ca. d cito आत्थ. — ^a) K₁ D_n
M₁ निर्मितान्; D_{2-4.9} चार्चितान्; D_{6.8} चार्जितान् (for
निर्जितान्). — After 12, K₄ B D ins.:

467* कथं नु मम तत्सर्वं विप्रनष्टं महाद्युते ।

13 13^{abc} = 11^{abc}. — K₅ G₅ om. 13 (cf. v.l. 12);
G₂ om. 13^a-14^b. — D_{1-4.6.8.9} G_{4.5} ब्रह्मोवाच (resp.
ब्रह्मा) (for पितामह उ°). — ^a) T₂ G_{3.4} °सहस्रं तु.
— ^a) B_{1.2.4} D₂ अर्जितं ते महत्फलं.

14 G_{2.5} om. 14^{ab} (cf. v.l. 13, 12). — ^a) K₅
तदा तेनैव; D₇ तदल्पेनै°; T₁ G_{1.3.4} M_{1.2} तदेकेनै°; M_{4.5}
तदनेनैक. — 14^b = (var.) 12^b. — ^c) K_{1.2} G₇ G₃
अतिमानेन; K₅ पत°; D_{2-4.9} G₅ अव° (for अभि°).

16 ^{ab}) K₃ B D_n D₈ D_{6.8.10} राजन्नधर्मो°; D_{2-4.9}
°ज्ञधरो°; D₇ G₂ °ज्ञावरो°; T₂ °ज्ञापरो°. — K₅ om. 16^{cd}.
— ^c) K_{1.2} न हि मानप्रदुष्टानां; T₁ G_{1.4} नाभिमानप्रदग्धानां.
— ^a) K_{2.3} B₃₋₅ D_n D_{1-4.6.8.9} शमः (for समः).
— K₅ ins. after 16^{ab}; D₇ after 16:

468* ययातेश्चैव राजर्षेः सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।
(cf. 19^{ab}).

18 ^a) K_{1.2.5} T₁ G_{1.3.4} [S]तिमानेन; D₂₋₄ हि
मानेन; T₂ G_{2.5} [S]तिमानस्य; M [S]भिमानस्य (for
56

निर्वन्धतश्चातिमात्रं गालवेन महीपते ॥ १८

श्रोतव्यं हितकामानां सुहृदां भूतिमिच्छताम् ।

न कर्तव्यो हि निर्वन्धो निर्वन्धो हि क्षयोदयः ॥ १९

तस्माच्चमपि गान्धारे मानं क्रोधं च व्रजय ।

संधन्स्व पाण्डवैर्वीर संरम्भं त्यज पार्थिव ॥ २०

ददाति यत्पार्थिव यत्क्रोति

यद्वा तपस्तप्यति यजुहोति ।

न तस्य नाशोऽस्ति न चापकर्षो

नान्यस्तदश्नाति स एव कर्ता ॥ २१

इदं महाख्यानमनुत्तमं मतं

बहुश्रुतानां गतगोपरागिणाम् ।

समीक्ष्य लोके बहुधा प्रधाविता

त्रिवर्गदृष्टिः पृथिवीमुपाश्रुते ॥ २२

5. 4120
5. 123. 22
5. 123. 24

Sभिमानेन). — ^c) K₁ निर्वन्धतश्चातिमात्रं च; B_{1.2.4.5} D_n
D₈ D_{1.6} निर्वन्धतातिमात्रं च; B₃ निर्वन्धतोतिमात्रेण; S
निर्वन्धनाच्चातिमात्रं.

19 ^b) K_{3.4} B_{3.5} D_n D₈ D_{1.6.8.10} हितम् (for
भूतिम्). — ^a) S क्षयावहः (for क्षयो°).

20 ^b) D_{3.4.9} S (by transp.) क्रोधं मानं. K_{3.5} D₇
विमर्जय; K₁ D_{2-4.9} च व्रजयन्. — ^c) T₁ G_{1.4} वीरैः; T₂
नित्यं; G₂ सार्धं (for वीर). — After 20, T G (except
G₃) ins.:

469* स भवान्सुहृदो वश्यं वचो गृह्णातु मानृतम् ।

समर्थैर्विग्रहं कृत्वा विषमस्थो भविष्यसि ।

T G₂ cont.:

470* वेशं पायनः ।

एवमुक्तो नृपश्रेष्ठ नारदेन सुयोधनः ।

नातिष्ठद्वचने तस्मिन्ततोन्तमस्य तादृशः ।

21 K₅ om. 21-22; G₅ om. 21^{ab}. — ^a) K₄ D_{1.2}
ददाति यत्कर्म करोति किञ्चित्. — ^c) D₃ आप्नोति (for
अश्नाति).

22 K₅ (cf. v.l. 21) D_n om. 22. — ^a) K₃ D_{7-4.9}
शुभं; B₃ D_n हितं; D₇ महत् (for मतं). — ^b) K_{1.2}
गतरोपदोषिणां; K₄ गतदोषरागिणां; D₈ D₁₀ गतरोग°; D₂
°मानिनां; G₄ गतकोपरागिणां; Ca as in text. — ^c) K_{1.2}
D₈ प्रधावितं; K₃ B₄ D_n D_{1-4.9} प्रधावितं; B_{1-3.5}
प्रधाविता; D₇ T G M₁ (inf. lin.) प्रधावितं (G₃ प्रयाति);

१२२

धृतराष्ट्र उवाच ।

भगवन्नेवमेवैतद्यथा वदसि नारद ।

इच्छामि चाहमप्येवं न त्वीशो भगवन्नहम् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णमभ्यभाषत भारत ।

स्वर्गं लोक्यं च मामात्थ धर्म्यं न्याय्यं च केशव ।

न त्वहं स्ववशस्तात क्रियमाणं न मे प्रियम् ।

अङ्ग दुर्योधनं कृष्ण मन्दं शास्त्रातिगं मम ॥ ३

Ca प्रधारितः. Cd cites प्रधारितः. — ^d) T G M₁ (orig.) पृथिवी तदाश्रिता; M (M₁ inf. lin.) °वीतलाश्रिता. — After 22, Ds ins.:

471* एतत्पुण्यतमं राजन्ययातेश्वरितं महत् ।

यच्छ्रुत्वा श्रावयित्वा च स्वर्गं यान्ति ह मानवाः ।

Colophon missing in Ds. — Sub-parvan: K_{3.5} B_{1.2} Dn Ds D_{2.7.10} T₁ G_{1.5} M₁ भगवद्गीता, followed in all these MSS. by गालवचरित, except in K_{3.5} D₁ which have instead ययातिपतन; the same MSS. except Dn₁ cont. समाप्त. B_{2.4.5} D_{6.8} M₂₋₅ (all om. sub-parvan name) mention only गालवचरित; likewise K_{1.2} mention only ययातिपतन; all the above MSS. except B₅ cont. समाप्त. — Adhy. name: G₅ ययातिस्वर्गपतनारोहणनिबन्धे प्रश्नोत्तरं; M₁ ययातिपतनारोहणं; M₂₋₅ पतनारोहणं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₆ 13 (-113); D₇ T₂ G₄ M_{1-3.5} 124; T₁ G_{1.2.5} 125; G₃ (by corr.) 115; G₃ (before corr.) M₄ 123. — S'loka no.: Dn₂ 22; D₈ 25.

122

1 ^b) K₂ यथा वदति नारदः. — ^c) K_{1.2} T₂ G_{2.5} M अप्येतत्; K₅ D₇ अद्यैवं (D₇ °व) (for अप्येवं). — ^d) K₅ D₁₀ अनीशो (for न त्वीशो).

2 ^b) N कौरवः (for भारत). — ^c) K_{4.5} D_{2.7} G_{3.5} M (except M₇) लोक्यं; T₂ G₂ मोक्षं (for लोक्यं). — ^d) T₂ धर्ममार्यं; G₅ धर्मकार्यं (for धर्म्यं न्याय्यं).

3 ^a) D₆ न चाहं; G_{2.5} न त्वयं. — After 3^{ab}, T G ins.:

472* न मंस्यन्ते दुरात्मानः पुत्रा मम जनार्दन ।

[T₁ G₄ मन्यंते (for मंस्यन्ते).]

अनुनेतुं महाबाहो यतस्व पुरुषोत्तम ।

सुहृत्कार्यं तु सुमहत्कृतं ते स्याज्जनार्दन ॥ ४

ततोऽभ्यावृत्य वाष्पेयो दुर्योधनममर्षणम् ।

अब्रवीन्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५

दुर्योधन निबोधेदं मद्राक्यं कुरुसत्तम ।

समर्थं ते विशेषेण सानुबन्धस्य भारत ॥ ६

महाप्राज्ञ कुले जातः साध्वेतत्कर्तुमर्हसि ।

श्रुतवृत्तोपसंपन्नः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ७

— ^c) K₄ D₈ अमुं; D₂ अथ; D₂ (sec. m.). 3.4.9 लुब्धं; Ca, d अंग (as in text). — ^d) D_{6.8} (by corr.) मंत्र (for मन्दं). G₃ मंदं मे शामनातिगं.

4 After 4^{ab}, K₄ B D (except D₁; D₂ marg. sec. m.) ins.:

473* न शृणोति महाबाहो वचनं साधु भाषितम् ।

गान्धार्याश्च हृषीकेश विदुरस्य च धीमतः ।

अन्येषां चैव सुहृदां भीष्मादीनां हितैषिणाम् ।

स त्वं पापमतिं क्रूरं पापचित्तमचेतनम् ।

अनुशाधि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृपम् ।

[(L. 4) Dn Ds पापमतिक्रूरं; D_{2-4.9} °मतिं क्षीवं.— (L. 5) D_{2-4.9} एनं शाधि.]

— ^c) K_{1.4.5} B₅ D_{2-4.7.9} च; K₃ हि (for तु). — ^d) K_{3.5} तत् (for ते).

5 Before 5, T₁ G (except G₂) ins. वैशं. — ^a) K_{1.2.5} (before corr.) D_{1.9} व्याहृत्य; D₅ [अ] त्यावृत्य; D₇ T₁ G_{1.5} M₁ (inf. lin.) व्यावृत्य; T₂ M₂ व्यावृत्य; Ca अभ्यावृत्य (as in text). — ^b) = 1. 2. 178^d; 5. 123. 1^b; 126. 21^b. — ^c) K₄ B₂ D₂ S मधुरं वाक्यं. — ^d) K₁ सूक्ष्मां; K₂ श्लक्ष्णां; S (except G₄) सूक्ष्म- (for सर्व-).

6 Before 6, D_{3.4.8.9} T₂ ins. कृष्ण उ° (T₂ om. उ°); D₆ (marg.) T₁ G_{1.4} M₁ श्रीभगवान्. — G₃ om. 6-7. — ^b) K D_{2.7} कुरुनन्दन. — ^c) K₃ यत्समर्थं; K₄ त्वत्समर्थं; K₅ B_{3.5} Dn D_{3.4} शर्मार्थं ते (K₅ च); D₅ D₁₀ शर्मार्थं तु (D₁₀ ते); T₂ G_{2.5} M (by transp.) ते समर्थं. Ca cites समर्थं.

7 G₃ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) K₄ B_{2.4.5} Dn D_{5.1} D_{6.8} (by corr.) T₂ °प्रज्ञ; K₅ D₇ °प्राज्ञे; D₁₀ °प्रज्ञः (for °प्राज्ञ). K B_{1.3} D₂ (sec. m. as in text). 7 जन्म (for जातः). — 7^d = 1. 1. 85^b.

8 K₅ om. 8. — ^a) T₁ G₁ °चारा (for °त्मानो).

दौष्कुलेया दुरात्मानो नृशंसा निरपत्रपाः ।
 त एतदीदृशं कुर्युर्यथा त्वं तात मन्यसे ॥ ८
 धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् ।
 असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ ॥ ९
 विपरीता त्वयि वृत्तिरसकृल्लक्ष्यते त्वयि ।
 अधर्मश्चानुबन्धोऽत्र घोरः प्राणहरो महान् ॥ १०
 अनेकशस्त्वन्निमित्तमयशस्यं च भारत ।
 तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि ॥ ११
 भ्रातृणामथ भृत्यानां मित्राणां च परंतप ।
 अधर्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे ॥ १२
 प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः ।
 संघत्स्व पुरुषव्याघ्र पाण्डवैर्भरतर्षभ ॥ १३
 तद्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।
 पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः ॥ १४
 कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।

अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य संजयस्य विशां पते ॥ १५
 ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परंतप ।
 शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १६
 ह्रीमानसि कुले जातः श्रुतवाननृशंसवान् ।
 तिष्ठ तात पितुः शास्त्रे मातुश्च भग्नर्षभ ॥ १७
 एतच्छ्रेयो हि मन्यन्ते पिता यच्छास्ति भागत ।
 उत्तमापद्रतः सर्वः पितुः स्मरति शासनम् ॥ १८
 रोचते ते पितुस्तात पाण्डवैः सह संगमः ।
 सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचताम् ॥ १९
 श्रुत्वा यः सुहृदां शास्त्रं मर्त्यो न प्रतिपद्यते ।
 विपाकान्ते दहत्येनं किंपाकमिव भक्षितम् ॥ २०
 यस्तु निःश्रेयसं वाक्यं मोहान्न प्रतिपद्यते ।
 स दीर्घसूत्रो हीनार्थः पश्चात्तापेन युज्यते ॥ २१
 यस्तु निःश्रेयसं श्रुत्वा प्राप्तमेवाभिपद्यते ।
 आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ २२

— ^c) D2.4.9 तद्; T G1.2.4.5 कः (for ते). Dn1 D2.8 G4 M एतदीदृशं कुर्युः. — ^d) S तात वर्तसे (T2 G2 वर्तसे तथा) (for तात मन्यसे).

10 ^b) T1 G1.4 लक्ष्यते त्वसकृत्त्वयि. — ^c) S अनर्थं (for अधर्मं). D10 सानुं (for चानुं).

11 K5 B5 om. 11^{ab}. — ^a) K1.2 D2 अनेकस्यं तद्धि (D2 स्वनि)मित्तं; K8 अनेकानां त्वं निमित्तं; B (B5 om.) Dn Ds D3.4.6.8-10 अनिष्टश्चानिमित्तश्च (B2 अनर्थस्य निमित्तस्तु); D7 अनिष्टं चानिमित्तं च; G5 अनेकास्त्वं यन्निमित्तं. — ^b) B (B5 om.) Dn Ds D3.4.6.8-10 न च शक्यश्च (B2 अयशस्यमपि) भारत. — ^c) D6 तमर्थं तु परित्यज्य. — ^d) D6 तमनर्थं (for आत्मश्रेयः). K5 D7 स्वात्मश्रेयः करिष्यति.

12 ^{ab}) G3 अपि (for अथ). T2 G5 transp. भृत्यानां and मित्राणां. T2 G2 चैव भारत (for च परंतप). — ^c) K5 Dn1 Ds2 D2-4.9 M3-5 अधर्माद्. G5 अयशस्काच्च. — ^d) D6.8 वि; G8 न (for प्र).

13 ^b) K1.2 G3.5 M आत्मविद्भिर्; T1 G1.4 कृतज्ञैश्च. — ^c) K D2-4.7.9.10 T G (except G3) M1 व्याघ्रैः (for व्याघ्र). — ^d) D3.4.9 तव रोचतां; T2 G2 पुरुषर्षभ (for भरतर्षभ).

14 K5 om. (hapl.) 14^a-51^b. — ^d) D8.4.9 G1 च धीमतः; T1 महौजसः; T2 G2-5 M महात्मनः (for

महामतेः).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^b) A few MSS. बाह्लीकस्य. — ^d) B2.4.5 Dn Ds Ds.10 विविंशतेः (for विशां पते).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 14). — ^a) K4 D2.10 [S]भि- (for हि). S हि ते (G2 हिते) मन्ये (for हि मन्यन्ते). — ^c) M5 उत्तमापद्रतः. D2-4 सर्वः; T1 G4 कुर्वन्; T2 G1-3 M पूर्वः; G3 पूर्वः (for सर्वः). — ^d) S (except G3) स्मरति.

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 14) — ^b) = 42^b. K1.2 D10 G3 संगतं; T2 G2.5 गतिः (for गमः). — ^d) D1 तत्र ते (for तत्तुभ्यं).

20 K5 om. 20 (cf. v.l. 14). — ^b) D2.3.9 न मर्त्यः (by transp.). — ^c) M1.2 विपाके तु. S हिनस्त्येनं.

21 K5 D4 om. 21 (cf. v.l. 14); D3 reads it in marg. sec. m. D1 om. (hapl.) 21^c-22^b.

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 14); D1 om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^a) D3.4.9 कृत्वा (for श्रुत्वा). — ^b) K4 B Dn Ds D6-8.10 प्राक्तदेवाभिपद्यते. — ^c) K1.2.4 D2-4.7.9 मानम् (for मतम्). — ^d) T1 G1.4 लोकेषु (for स लोके).

23 K5 om. 23 (cf. v.l. 14). — ^a) D7 यः कामस्य वशं गत्वा. — ^b) D7 तुप्यति (for मृप्यते). — ^c) K1.2

5. 1145
5. 124. 24
5. 124. 24

C. 5. 41-46
B. 5. 122. 23
K. 5. 122. 23

योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।
शृणोति प्रतिकूलानि द्विपतां वशमेति सः ॥ २३
सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते ।
शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नचिरादिव ॥ २४
मुख्यानमात्यानुत्सृज्य यो निहीनान्निषेवते ।
स घोरापापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति ॥ २५
योऽमन्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सदा ।
परान्वृणीते स्वान्द्वेष्टि तं गौः शपति भारत ॥ २६
स त्वं विरुध्य तैर्वीरैर्न्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ।
अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ २७
को हि शक्रमसाञ्जातीनतिक्रम्य महारथान् ।
अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेच्चदन्यो भुवि मानवः ॥ २८
जन्मप्रभृति कौन्तेया नित्यं विनिकृतास्त्वया ।

D₁ स (K₅ सु) दीर्घसूत्रो हीनार्थो (= 21^c). — ^a) T₁ G₁ मार्गम् (for वशम्). T₂ G₁. 2. 5 वश (G₅ °घ) सेष्यति.

24 K₅ om. 24 (cf. v.l. 14). — ^a) D₁ D₂ D₃ T₁ G_{3.1} M मतम् (for मतम्). — ^b) K_{1.2} मतः; G₃ M₃₋₅ मतौ; G₅ वशे (for मते). — ^c) K₅ B₃ D₅ D_{7.10} शोचन्ति. D₅ व्यसनान्; D₅. 1. 9 व्यसनं.

25 K₅ om. 25 (cf. v.l. 14). — ^b) K₄ अति; B_{1.2} D₇ S वि; D₁ D₂ हि (for the first नि). — ^c) B₂ D_{2-1.9} सुघोराम्. — ^d) D₃. 4. 9 सोधिगच्छति; G_{1.1} M₃₋₅ अभिग (M₄ inf. lin. as in text).

26 K₅ om. 26 (cf. v.l. 14). — ^a) K_{1.2} मृपाचारो; D₁ वृथा मानी (for वृथाचारो). — ^b) B₁. 2. 4. 5 D₁ D₅ D_{2.6.8.10} T₁ G₁ सतां; B₃ D₇ G_{3.1} वचः; D₁ अपि (for सदा). — ^c) M_{3.5} परं (for परान्). M₅ स्वं (for स्वान्). — ^d) D_{2-1.9} शृशं; T₁ G_{1.2-5} भृमं; G₂ M भृतं (for तं गौः). Ca. d cite गौः. B (except B₃) D₁ D₅ D_{5.6.8.10} लज्जं; D_{2-4.9} तपं (for शपं).

27 K₅ om. 27 (cf. v.l. 14). — ^a) K₄ D_{7.8} विरुध्यमे (for °ध्य तैर्).

29 K₅ om. 29 (cf. v.l. 14). — ^c) B₅ नैव (for न च). S कुप्यन्ते. — ^d) D₇ धर्मवन्तो (for धर्मात्मानो).

30 K₅ om. 30 (cf. v.l. 14). D₅ D₁ om. (hapl.) 30^{ab}; D₃. 4. 9 S read it after 31^{ab}. — ^a) K_{3.4} B D₁ D_{5.8.10} मिथ्योपचरितास्; D₃. 1. 9 मिथ्याप्रचलितास्. — ^b) K₄ B_{3.5} D₃ बांधवाः (for पाण्डवाः). — D₆ om. 30^c-32^d. — ^c) D₁ तव; T₁ G₁ यत् (for त्वयि). D₃. 4. 9 T₂ G₂

न च ते जातु कुप्यन्ति धर्मात्मानो हि पाण्डवाः ॥ २९
मिथ्याप्रचरितास्तात जन्मप्रभृति पाण्डवाः ।
त्वयि सम्यग्बाहवाहो प्रतिपन्ना यशस्विनः ॥ ३०
त्वयापि प्रतिपत्तव्यं तथैव भरतर्षभ ।
स्वेषु बन्धुषु मुख्येषु मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ३१
त्रिवर्गयुक्ता प्राज्ञानामारम्भा भरतर्षभ ।
धर्मार्थावनुरुध्यन्ते त्रिवर्गासंभवे नराः ॥ ३२
पृथक् तु विनिविष्टानां धर्मं धीरोऽनुरुध्यते ।
मध्यमोऽर्थं कलिं बालः काममेवानुरुध्यते ॥ ३३
इन्द्रियैः प्रसृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति यः ।
कामार्थोऽनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३४
कामार्थो लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ।
न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कदाचन ॥ ३५

M₃₋₅ साम्यं; T₁ G_{1.3.4} सत्यं (for सम्यङ्). K₄ D₅ महात्मानः; G_{1.1} भागाः.

31 K₅ D₆ om. 31 (cf. v.l. 14, 30). — ^a) K₄ D_{6.7.9.10} वि; G₅ M (except M₂) हि (for [अ]पि). — After 31^{ab}, D₃. 4. 9 S read 30^{ab}. — ^d) K_{1.2} अभ्यगाः (for अन्वगाः).

32 K₅ D₆ om. 32 (cf. v.l. 14, 30). — ^a) K_{3.4} B D₁ D₅ D_{2-4.8-10} युक्तः (for °युक्ताः), and आरंभः (for आरम्भाः). — ^c) D₅ D₁₀ °रुध्यन्ति; D₂ (before corr.) °तप्यन्ते; D₇ °रुध्यन्ति; G₃ °वर्तते. K₄ D₁₀ धर्मार्थो न विरुध्यते.

33 K₅ om. 33 (cf. v.l. 14). — ^a) K_{1.3} B D₁ D₅ D₂ (before corr.). 3. 4. 6. 10 T₂ (before corr.) पृथक्च; K₄ D₅ पृथक्त्वे (for पृथक्). D₇ पृथक्पृथग्विनिष्टानां; T₂ (by corr.) पृथक्त्वेन निवि. — ^b) D₂ °भूपते (m as in text); D₁₀ °रुध्यते (for °रुध्यते). — D₅ D₇ G₃ om. (hapl.) 33^{cd}. — ^c) M_{1.5} अर्थः (for अर्थं). T₁ G₁ M कलिर्. — ^d) D₁₀ °रुध्यते (for °रुध्यते).

34 K₅ om. 34 (cf. v.l. 14). — ^a) S इंद्रिय. K₈ B D₁ D₅ D_{1.6.8.10} प्राकृतो; D₂ प्रकृतो; D₅ D_{3.4.7.9} प्रसृतैर् (for प्रसृतो). K₄ S बालो (for लोभाद्). — K₁ om. 34^{bc}. — ^b) T G सः (for यः). — D₇ om. (hapl.) 34^d-37^a.

35 K₅ D₇ om. 35 (cf. v.l. 14, 34). — ^b) D₅ कुरु (for चरेत्). — ^c) D₂ T₂ G₂ ऋतेपि (for अपैति).

36 K₅ D₇ om. 36 (cf. v.l. 14, 34); D₆ om. 36^{cd}.

उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशां पते ।
 लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेऽग्निरिव वर्धते ॥ ३६
 स त्वं तातानुपायेन लिप्ससे भरतर्षभ ।
 आधिराज्यं महदीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३७
 आत्मानं तक्षति ह्येव वनं परशुना यथा ।
 यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन्प्रवर्तते ॥ ३८
 न तस्य हि मतिं छिन्द्याद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ।
 अविच्छिन्नस्य धीरस्य कल्याणे धीयते मतिः ॥ ३९
 त्यक्तात्मानं न बाधेत त्रिषु लोकेषु भारत ।
 अप्यन्यं प्राकृतं किञ्चित्किमु तान्पाण्डवर्षभान् ॥ ४०
 अमर्षवशमापन्नो न किञ्चिदुध्यते नरः ।
 छिद्यते ह्याततं सर्वं प्रमाणं पश्य भारत ॥ ४१
 श्रेयस्ते दुर्जनात्तात पाण्डवैः सह संगमः ।

तेहिं संप्रीयमाणस्त्वं सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ ४२
 पाण्डवैर्निर्जितां भूमिं शुद्धानो राजमत्तम ।
 पाण्डवानृष्टतः कृत्वा त्राणमाशंससेऽन्यतः ॥ ४३
 दुःशासने दुर्विपहे कर्णे चापि समौबले ।
 एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूतिमिच्छसि भारत ॥ ४४
 न चेते तव पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ।
 विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ४५
 न हीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्त्वया ।
 क्रुद्धस्य भीमसेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ ४६
 इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं बलम् ।
 अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ॥ ४७
 भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ।
 अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनंजयम् ॥ ४८

5. 4171
 5. 124. 53
 5. 124. 53

— °) K₁ मानस्तु; D₂ (by corr.). 3.4 माने हि; D₅ मानस्य (for मानो हि).

37 K₅ om. 37; D₇ om. 37^a (cf. v.l. 14, 34).

— °) K₁ D₂ (by corr.). 3.4.9 तम्; T₂ G₂ तथा (for तात). — °) D_n D_{s1} D₇. 10 अधि° (for आधि°).

38 K₅ om. 38 (cf. v.l. 14). — °) D₂ (by corr.). 3.4.9 कृत° (for तक्ष°). — °) D₂ श्रिया राजन्; S स्वेपु मिथ्या (for मिथ्या राजन्). — After 38, T G ins.:

474* अमित्रो नातिकर्तव्यो नातिदेयः कदाचन ।

जीवितं ह्यपि दुःखार्ता न त्यजन्ति कदाचन ।

[(L. 2) T G_{1.2} संत्यजन्ति; G₃ संत्यज्यते (for न त्यजन्ति).]

39 K₅ om. 39 (cf. v.l. 14). — °) D_{n2} transp. तस्य and हि. B₂ D₃. 4.9 मतं (for मतिं). K₁₋₃ न मापन्नमति (K₁ °मभिः) छिद्यात्; S न संपन्नम (T₁ G₁ M₂ °मि) तिछिद्यात्. — °) = 5. 34. 4^d. T G_{1-3.5} M यः स (M_{1.2} यस्तु) (for यस्य). K_{1.2} चेच्छेत्; T₂ G_{1.2} नच्छेत्; G₁ गच्छेत् (for नेच्छेत्). — °) B D_n D_s D₆. 10 अविच्छिन्नमतेरस्य; S अति (G₁ M₂ अधि) छिन्नस्य धी°. — °) T₁ G₁ कल्याणी. T₁ G_{1.4} जायते; G₂ वर्ते (for धीय°). D_{3.4} कल्याणे जीविते सति.

40 K₅ om. 40 (cf. v.l. 14). — °) K₃ B D_n D_s D_{3.4.6-10} आत्मवाञ्छावमन्येत. — G₅ om. (hapl.) 40^c-41^d. — °) K₄ B_{1.2} D_{2-4.7.8} (by corr.). 10 T₁ G₃ M कंचित्; G₄ कश्चित् (for किञ्चित्).

41 K₅ G₅ om. 41 (cf. v.l. 14; 40). — °) D_n जनः (for नरः)! — °) D_{3.4} विद्य°; T₁ G_{1.3.4} M₃₋₅

भिद्य° (for छिद्य°). D₂ [S] स्याततं; D_{3.4.9} घातनं; T₁ G₁ [S] श्याततं; G₄ [S] श्याततं; M_{1.2} [S] न्याततं (for ह्याततं).

42 K_{4.5} om. 42 (cf. v.l. 14). — °) B₂ D_{n1} D₃ वर्जनात्; D_{1.2.10} T G_{1.2.4} दुर्जयैः; G₅ दुर्जनेः; C_a. d. n दुर्जनात् (as in text). — °) = 19^d. N (except D₁; K_{4.5} om.; D₅ missing) संगतं (for °मः). D_{3.4.9} om. 42^c-43^b. — °) S तैः सह (for तैहि सं.). T₂ G_{2.5} तु (for त्वं). — °) D_s सर्वकामान्.

43 K₅ om. 43; D_{3.4.9} om. 43^{ab} (cf. v.l. 14, 42). — °) K_{1.2} D_s विजितां; B₃ D₂ C_n निर्मितां (for निर्जितां). — °) B_{1.2.4} पाण्डवैर्विग्रहं कृत्वा.

44 K₅ om. 44 (cf. v.l. 14). — °) S दुष्पहे च (for दुर्विपहे). — °) B₂ [S] थापि सः; D_s D₁ [S] थापि च; D_{n1} दुष्टे च (for चापि सः). S सकर्णे चा (T G_{1.2.4} वा) पि सौबले.

45 K₅ om. 45 (cf. v.l. 14). — °) D₇ त्वंते न च प°. — D₁ om. (hapl.) 45^{bc}; K₁ om. 45^c-46^b. — °) T₁ G_{1.4} विक्रमैश्च. K₂ न; D_{n1} वा (for च). K_{1.2} D_{3.4.5} G₅ पर्याप्ताः (for अपर्याप्ताः). — °) G₃ repeats 45^b (for 45^d).

47 K₅ om. 47 (cf. v.l. 14); D_{3.4.9} om. 47^{ac}. — °) K₂ D_s कृपस्तथा (by transp.).

48 K₅ (cf. v.l. 14) D₁ om. 48. — °) D_{n2} D₂. 10 S (except M_{1.2}) सोमदत्तिः (T₂ G₃₋₅ °त्तो) (for सौम°).

49 K₅ om. 49 (cf. v.l. 14). — °) K₁ B₄ D_n D_s D_{6.8.10} संख्ये; G₂ श्रीमान् (for क्रुद्धः). — °) K_{1.2} D₇

C. 5. 4172
E. 5. 124. 50
K. 5. 124. 50

अजेयो ह्यर्जुनः क्रुद्धः सर्वैरपि सुरासुरैः ।
मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ४९
दृश्यतां वा पुमान्कश्चित्समग्रे पार्थिवे बले ।
योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेद्बहान् ॥ ५०
किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।
यस्मिञ्जिते जितं ते स्यात्पुमानेकः स दृश्यताम् ॥ ५१
यः स देवान्सगन्धर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ।
अजयत्खाण्डवप्रस्थे कस्तं युध्येत मानवः ॥ ५२
तथा विराटनगरे श्रूयते महद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् ॥ ५३
तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ।
आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ५४
मद्वितीयं पुनः पार्थ कः प्रार्थयितुमर्हति ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

संदैरपि; D₁₀ क्रुद्धः संद्रैः; G₁ क्रुद्धैरपि. — ^c) K_{1.2} D₁ अथ
(for अपि). — ^d) = 5. 127. 39^d. K₂ आधिथाः; D₇
आदथाः; S आदथाः; C_d आधेयाः; C_a as in text. D₁ मा च
युद्धे मनः कृथाः; D₂ (by corr.). 3. 4. 9 मा युद्धे मानसं कुरु.

50 K₅ om. 50 (cf. v.l. 14). — ^b) K₄ समये;
D_{3.4.9} G₃ संग्रामे (for समग्रे). D₇ कुले (for बले).
— ^d) D₂ T₂ G₂ गृहं (for गृहान्).

51 K₅ om. 51^{ab} (cf. v.l. 14). — ^a) T₁ G_{1.4} बल°;
C_{a.d} जन° (as in text). — ^c) K₅ B (except B₂)
D_{n2} D₁ तन्; C_n ते (as in text).

52 ^b) S °यक्षोरग° (for °यक्षासुर°). — ^c) K₅
अर्जुनः (for अजयन्). — ^d) K_{1.2.6} कथं (for कस्तं).
T₁ G_{1.4} पांडवं (for मानवः).

53 = (var.) 5. 58. 26; = (var.) 63. 15. — ^a) S
यथा (for तथा). — After 53, K₄ D_n D_{3.4.6.8.9}
ins.:

475* युद्धे येन महादेवः साक्षात्पुनोपितः शिवः ।
— ^d) = 5. 58. 26^d; 63. 15^d; 136. 8^d.

54 ^a) T G (except G₃) तमजस्यं. — ^b) T₁ G_{1.4}
अजितं (for विजेतुं). K_{1.5} B₁₋₃ D_s D_{1.7} T G_{1.5} M_{1.2}
अव्ययं (for अच्युतम्). — ^c) S °शंससे ह (T₁ G_{1.4.5} हि).

55 = (var.) 5. 58. 23. — K₅ om. 55^{ab}. — ^a)
K_{1.2} D₈ सद्धि°; T G अद्धि° (for मद्धि°). — ^c) K₅ D₇
G₄ युधि (for युद्धे). T₂ G₂ प्रदीप्तम् (for प्रतीपम्).

युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात्पुरंदरः ॥ ५५
वाहुभ्यामुद्धरेद्धूमिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेन्निदिवादेवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ५६
पश्य पुत्रांस्तथा भ्रातृज्ज्ञातीन्संबन्धिनस्तथा ।
त्वत्कृते न विनश्येयुरेते भरतसत्तम ॥ ५७
अस्तु शेषं कौरवाणां मा पराभूदिदं कुलम् ।
कुलम् इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप ॥ ५८
त्वामेव स्थापयिष्यन्ति यौवराज्ये महारथाः ।
महाराज्ये च पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ५९
मा तात श्रियमायान्तीमवमंस्थाः समुद्यताम् ।
अर्धं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्स्यसि ॥ ६०
पाण्डवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वचः ।
संप्रीयमाणो मित्रैश्च चिरं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥ ६१

56 = (var.) 5. 58. 24. — ^a) B (except B₂) D_n
D_s D_{1.3.4.6.9.10} उद्धरेद् (for उद्धरेद्). — ^c) G_{3.4} M₃
त्रिदिवान्; G₅ दिवि वा (for त्रिदिवाद).

57 ^b) K₄ S ज्ञाति (T₁ °तीन्)संबन्धिवान्धवान्. — ^c)
D_s D_{7.8.10} विनशिष्येयुः (for न विनश्येयुः). — ^d) K₅
एतद्; B D_n D_s D_{3.4.6.8-10} इमे. K_{1.5} B D_n D_s
D_{c.8.10} भारतसत्तमाः.

58 ^a) T₁ G₃ शेषः (for शेषं). — ^c) K₅ D₇
नो ब्रूयात् (for नोच्येथाः).

59 ^b) G₄ महारथ. — ^c) K₃ B₄ D_n D_s D_{1.6.8.10}
[S]पि; D_{3.4.9} [S]थ (for च).

60 ^b) T₁ G₄ मावमंस्थाः (for अव°). — ^d) K D_n
D_{7.10} आमुहि (for आप्स्यसि).

61 ^a) K₃ च शमं; K₄ D₆ T G संशमं; K₅ D₇ शमनं;
D_s D_{2-4.8-10} संशतं (for संशमं). G₃ M₁₋₈ गत्वा
(for कृत्वा). — ^b) K₅ सुहृदां च वचस्तथा. — ^c) D_{8.4.9}
°माणैः पुत्रैश्च; T₁ G_{1.4} °माणो मित्राणि. — ^d) G_{3.5} श्रियं
(for चिरं). T₂ G_{2.3.5} भद्रम् (for भद्राणि).

Colophon missing in D₅; D₁ om. it. — Sub-
parvan: K B_{1.3.5} D_n D_s D_{3.10} T₁ G_{1.4.5} M
भगवद्गीता. — Adhy. name: K_{1.2} D_n D₇ भगवद्वाक्यं;
T₁ भगवतः हितोपदेशवाक्यं; T₂ श्रीवासुदेववाक्यं; G_{1.4} M
हितोपदेशवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or

१२३

वैशंपायन उवाच ।

ततः शांतनवो भीष्मो दुर्योधनममर्षणम् ।
 केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभ ॥ १
 कृष्णेन वाक्यमुक्तोऽसि सुहृदां शममिच्छता ।
 अनुपश्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥ २
 अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः ।
 श्रेयो न जातु न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥ ३
 धर्म्यमर्थं महाबाहुराह त्वां तात केशवः ।
 तमर्थमभिपद्यस्व मा राज्ञीनशः प्रजाः ॥ ४
 इमां श्रियं प्रज्वलितां भारतीं सर्वराजसु ।
 जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्वंशयिष्यसि ॥ ५
 आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रपशुबान्धवम् ।

सहमित्रमसद्बुद्ध्या जीविताद्वंशयिष्यसि ॥ ६
 अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् ।
 पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च धीमतः ॥ ७
 मा कुलघ्नोऽन्तपुरुषो दुर्मतिः कापथं गमः ।
 पितरं मातरं चैव वृद्धौ शोकाय मा ददः ॥ ८
 अथ द्रोणोऽब्रवीत्तत्र दुर्योधनमिदं वचः ।
 अमर्षवशमापन्नं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ ९
 धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः ।
 तथा भीष्मः शांतनवस्तज्जुपस्व नराधिप ॥ १०
 प्राज्ञौ मेधाविनौ दान्तावर्थकामौ बहुश्रुतौ ।
 आहतुस्त्वां हितं वाक्यं तदादत्स्व परंतप ॥ ११
 अनुतिष्ठ महाप्राज्ञ कृष्णभीष्मौ यदूचतुः ।

C. 5. 41-7
 B. 5. 123. 12
 K. 5. 123. 12

both); D₆ 14 (=114); D₇ T₂ G₄ M_{1-3.5} 125;
 T₁ G_{1.2.5} 126; G₃ M₄ 124. — *S'loka no.*: K₅ 20;
 Dn₁ 63; Dn₂ 62; D₃ 65.

123

1 ^b) = 5. 122. 5^b; 126. 21^b. T G_{1.2.4.5} M अरिदमं
 (G₂ M_{1.3-5} "मः; G₄ "म) (for अमर्षणम्).

2 Before 2, D_{2-4.8-10} T₁ G_{1.4} M₁ ins. भीष्म उ°
 (resp. भीष्मः). — ^b) K (except K₃) D_{3.10} G₅ M₅
 सुहृदा. D_{3.4.9} हितम् (for शमम्). — ^c) K_{1-3.5} B₂
 D_{2-4.7.9} अनुमन्यस्व; K₄ B_{1.3-5} Dn Ds D_{1.6.8.10}
 अन्वपद्यस्व (for अनुपश्यस्व). D₆ T G (except G₃) M₅
 तं (for तत्). — ^d) = 5. 122. 31^d.

3 ^a) K_{1.2.5} D_{3.4.7.9} transp. वचनं and तात.
 K₄ ह्यस्य; S तस्य (for तात).

4 D₈ om. (hapl.) 4-6. — ^a) K₄ B₃ Dn₂
 D_{2-4.6.9.10} T₂ G₈ M₅ धर्मम्. K₅ B (except B₃)
 Dn₁ Ds₁ D_{1.7} T₁ G_{1.2.5} M (except M₅) अर्थ्यं;
 D₁₀ चार्थ्यं. — ^b) G₃ ते; M त्वा (for त्वां). — ^c) K₃
 B_{1.2.4} Dn D_{1-4.6} T₁ G₅ तदर्थम्. K₄ B₃ प्रतिपद्यस्व.
 — ^d) T₁ G₁ नीनशुः; G₃₋₅ विनशुः; M व्यनशः (M₁
inf. lin. as in text).

5 D₈ om. 5 (cf. v.l. 4). — ^a) B Dn Ds D_{6.10}
 ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं. — ^c) K₅ D₇ ज्वतो (for जी°).
 — ^d) K₅ ध्वंस° (for भ्रंश°).

6 D₈ (cf. v.l. 4) G₄ (hapl.) om. 6. — ^a) T₂
 G_{2.5} चैव सामात्यं (for च सहामात्यं). — ^b) K D_{1-4.7.8.10}
 "ज्ञाति°; B Dn Ds D₆ "भ्रातृ° (for "पशु°). — G₃ om.
 6^c-8^b. — ^c) K₄ B_{1.2.4} Dn Ds D_{6.10} अहमित्यनया
 बुद्ध्या.

7 G₃ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^b) K_{1.2.5} D₇ पथ्यं;
 D₂ (by corr.). 3.4.9 सत्यं (for तथ्यं). — K₅ om. 7^c-8^b.
 — ^c) B_{1.3.4} Dn₂ T₁ G_{1.4} भारतश्रेष्ठ.

8 K₅ G₃ om. 8^{ab} (cf. v.l. 6, 7). — ^a) K_{3.4} B
 D (except D₁) कु- (D₇ [अ]थ) (for [अ]न्त-). G₁
 मा भूकुलघ्नः पु°; G_{2.5} मा भूस्त्वं तात पु°. — ^b) D₂
 (by corr.). 3.4.7.9 कुपथं; Ca. d कापथं (as in text).
 B₂ D_{1.9} S (G₃ om.) गतः (for गमः). — ^c) N
 (except B₅ D₁) transp. पितरं and मातरं. K_{1.3} चैवं;
 K₂ चेमं (for चैव). — ^d) G₂ दुःखाय (for शोकाय).
 K₁₋₃ D₂ (before corr.) अनुमन्यस्व भारत; K₄ वृद्धौ तौ
 मा व्यनीनशः; K₅ D₇ मावमन्यस्व भारत; B Dn Ds
 D₂ (by corr.). 3.4.6.8-10 मा मज्जीः शोकसागरे; D₁ ह्यनु-
 मन्यस्व पार्थिव.

10 ^b) D₈ प्राह (for आह). — ^d) D_{3.4.9} तदादत्स्व
 परंतप (D₉ नराधिप) (cf. 11^d). Ca cites जुपस्व.

11 ^a) D₂ चैकमतौ (for मेधाविनौ). — ^b) K₃ D₇
 कर्तुकामौ; D_{3.4.9} वृद्धिकामौ; G₁ अर्थशौच- (for अर्थकामौ).
 — ^c) S (except T₂ G₂) तौ (for त्वां). — ^d) D₁
 तदादत्स्व. D₂ नराधिप (for परंतप). B Dn Ds D_{6.8.10}

C. 5. 4197
B. 5. 123. 12
K. 5. 123. 12

मा वचो लघुबुद्धीनां समास्थास्त्वं परंतप ॥ १२
ये त्वां प्रोत्साहयन्त्येते नैते कृत्याय कर्हिचित् ।
वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्षयन्ति संयुगे ॥ १३
मा कुरुज्जीघनः सर्वान्पुत्रान्भ्रातृस्तथैव च ।
वासुदेवार्जुनौ यत्र विद्ध्यजेयं बलं हि तत् ॥ १४
एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदोः कृष्णभीष्मयोः ।
यदि नादास्यसे तात पश्चात्तपस्यसि भागत ॥ १५
यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेव ततोऽर्जुनः ।
कृष्णो हि देवकीपुत्रो देवैरपि दुरुत्सहः ॥ १६
किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ।
न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ १७
तस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।

तज्जपस्व नराधिप (= 10^d).

12 ^b) T₁ G_{1.3} भीष्मकृष्णौ (by transp.). K₅ बहुश्रुतौ (for यद्वचुः). — K₅ om. 12^c-16^b. — ^{cd}) K_{1.2} मा चैवं लघुबुद्धीनां समं स्थास्त्वं परंतप; K_{3.4} B Dn Ds D_{2-4.6.8-10} माधवं बुद्धिमोहेन मावमंस्थाः परं; D₇ मा मैवं लघुबुद्धीनां मते स्थातुं परं.

13 K₅ om. 13 (cf. v.l. 12). — ^a) T₁ M_{1.2} त्वा (for त्वां). K_{1.2.4} D_{2.7} एवं; D₁ S अन्ये (for एते). — ^c) M₂ (inf. fin.) आवार्यं (for ग्रीवायां). — ^d) K_{1.2} D₇ प्रतियोक्षयन्ति.

14 K₅ om. 14 (cf. v.l. 12). — ^a) K₁ transp. मा and कुरुन्. D₂ कुलं (for कुरुन्). D_{3.4.9} T₁ G_{3.4} जहि नः; T₂ G_{2.5} जहि तान् (for जीघनः). K₄ B (except B₂) Dn Ds D_{6.8.10} M₁ मा जीघनः (B_{3.5} नीनशः) प्रजाः सर्वाः. Ca cites मा नीनशः. — ^b) K₃ B₂ D₂ पौत्रान् (for भ्रातृन्). — ^d) B_{2.4} महन् (for हि तन्). D_{3.4.9} विद्ध्यजेयान्नराधिपान्; D₆ M₂ विद्ध्यजेयानलं हि तान्.

15 K₅ om. 15 (cf. v.l. 12). — ^b) T₁ G₁ सुहृदां (for 'दोः'). — ^c) D_{5a} D_{7.9} T₂ G (except G₃) नादास्यते; M_{3.4} नामाद्यते.

16 K₅ om. 16^{ab} (cf. v.l. 12). — ^b) K₄ भूयश्चैव; B Dn Ds D_{2-4.6.8.10} भूयानेव — ^c) K (except K₃) D_{1.4.7.9} कृष्णोपि; S कृष्णश्च. — ^d) K_{1.2} D₆ दुरामदः; K_{3.4} B₄ Dn Ds D_{6.8.10} सुदुःसहः (for दुरुत्सहः).

17 K₅ om. 17^{ab}. — ^a) K₂ Dn Ds D_{6.8} S सुख

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रमर्मणम् ॥ १८
दुर्योधन न शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ।
इमौ तु वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ १९
यावनाशौ चरिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ।
हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ २०
भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचन्तौ पृथिवीमिमाम् ।
कुलग्नमीदृशं पापं जनयित्वा कुरूपम् ॥ २१
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
आसीनं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ २२
दुर्योधन निबोधेदं शौरिणोक्तं महात्मना ।
आदत्स्व शिवमत्यन्तं योगक्षेमवदव्ययम् ॥ २३
अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ २४

(G₃ दुःख)प्रियेण; D₇ शत्रुं; Cn सुख" (as in text). D₂ किं तेऽप्यविनयेनेह. — ^b) K_{1.2.4} D_{2.7} कृते; S श्रुते" (for प्रोक्ते). G₃ पुरुषर्षभ. — ^c) K₄ तथ्यम्; B₅ तत्त्वम् (for सर्वम्).

18 Before 18, K₄ B_{4.5} Dn Ds D_{3.4.6.8-10} T₁ G_{1.4} M₁ ins. वैशं उ" (resp. वैशं'). — ^a) K₄ तस्मात्; G₁ तस्य (for तस्मिन्). M_{1.2} तत्र (for वाक्यं). — ^b) T₁ G₁ तं क्षत्ता; T₂ G_{2.5} क्षत्ता च (for क्षत्तापि). G₃ क्षत्ता तथ्यमिदं ब्रुवन्. — K_{3.5} D₆ om. 18^{cd}.

19 Before 19, K_{1.2} D_{3.4.7-10} G₃ ins. विदुर उ" (resp. विदुरः). — ^b) D₅ पुरुषर्षभ. — ^{cd}) Dn₁ वृद्धौ शोचामि गान्धारीं पितरौ तु तथोच्यते.

20 ^a) K₅ यदि; D₇ यद् (for यौ). T_{1.2} (by corr.) G_{1.4.5} भविष्येते; T₂ (before corr.) G₂ M च भाष्येते (for चरि'). — ^c) K₅ D₇ G₃ पुत्रौ (for "मित्रौ). — ^d) B (except B₅) Dn Ds D_{1.6.8.10} T₂ G_{2.5} [अं]द्विजौ; Ca द्विजौ (as in text).

21 ^a) K₂ D₂ G₂ तु पूरुषं; K₃ च पूरुषं; T₂ G_{1.4} अतिपू (G₄ 'पौ')रुषं; T₂ G₃ M अंतपूरुषं; G₅ च पूरुषं.

22 ^a) K₅ बंधुभिः परितं नृपं.

23 ^c) K₅ D₇ शिव आ(D₇ -मा)यत्यां (for शिवम-त्यन्तं). — ^d) K₂ "क्षेमदम् (for "क्षेमवत्). K₄ B_{4.5} Ds₁ D_{1.6.8} अत्ययं (for अव्ययम्).

24 ^a) K₅ D₇ प्राप्स्यामि (for प्राप्स्यामः).

25 ^a) K_{1.2} B₅ Dn₂ D_{1-4.6.8.10} G₄ Cn सुसंहतः;

मुसंहितः केशवेन गच्छ तात युधिष्ठिरम् ।
चर स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भारतानामनामयम् ॥ २५
वामुदेवेन तीर्थेन तात गच्छस्व संगमम् ।

कालप्राममिदं मन्ये मा त्वं दुर्योधनानिगाः ॥ २६
शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवम् ।
त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवामृत्युपराभवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

१२४

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समर्थ्य तौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगम् ॥ १
यावत्कृष्णावसनं द्रौं यावत्तिष्ठति गाण्डिवम् ।
यावद्द्वौम्यो न सेनाग्नौ जुहोतीह द्विपद्मम् ॥ २

यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ।
द्रीनिपेथो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशमम् ॥ ३
यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेष्टवनीकेष्ववस्थितः ।
भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशमम् ॥ ४
यावन्न चरते मार्गान्प्रतनामभिहर्षयन् ।

G. 5. 4215
B. 5. 124. 5
K. 5. 126. 5

K: D₁ सुसंहितः; D₈ समं हितं (D₈ 1st); T₁ सुसंयुतः; G₁ सुसंयतः; M₂ त्वं संहितः (for सुसंहितः); G₃ सहितः केशवेनाथ. Ca. d cite संहितः; Cap सहितः. — ^b) K₃ B (except B₃) D_n D₈ D_{1.6} transp. गच्छ and तात. D_{8.10} तात गच्छस्व संशमं. — K₅ D₁ om. 25^{ad}. — ^c) K_{1.2} D₈ चरन्; G₁ कुरु; M₃₋₅ परं (for चर). — ^d) K_{1.8.4} B (except B₃) D_{n1} D₈ D_{2-4.6.8-10} G₄ M₁ भरतानां. T G_{1.2.4.5} M₂₋₅ अयं प्रभुः (M₃₋₅ भुवः).

26 D₁ om. 26^{ab}. — ^a) = 5. 86. 10^c; 103. 34^c. — ^b) D_{3.4.9} ततो (for तात). K₄ B_{1.2.4.5} D_{n2} D_{3.4.6.8.10} संशमं; D₉ संगमः; T G_{1.2.4.5} M_{1.2.4} संगतिः; M_{3.5} संहितं (for संगमम्). B₃ गच्छ तात युधिष्ठिरं (= 25^b); D_{n2} D₂ तात गच्छ स्वयं शमं. — ^c) T₂ G_{2.5} अहं; Ca इदं (as in text). — ^d) D₁ अत्र (for त्वं). B₃ D_{n1} D₈ D_{8.9} अतिगाः; T₂ M अत्यगाः (M_{4.5} गाः); Ca अतिगाः (as in text). G₂ त्वं दुर्योधन मातिगाः.

27 ^a) T₁ G_{1.4} चैवोच्यमानः (T₁ 1st) (for चेद्याचमानं). — ^c) G₅ तमर्थम् (for त्वदर्थम्). K₄ D_{n2} D₉ T₂ G₂ M₂ अपि (for अभि-). — ^d) D₈ तत् (for न). T G तात चान्ति (T₂ न तवास्ते; G₃ न तस्यास्ति) (for न तवास्ति). K₃ D₈ T G पराभवः; Ca. d अपराभवः (as in text).

Colophon missing in D₅; K₄ D₂ om. it. — *Sub-parvan*: K (K₄ om.) B D_n D₈ D_{1.3.4.6-10} T₁ G_{1.5} M_{1.2} भगवद्गीता. — *Adhy. name*: G₁ भगवद्वाक्यं; M भगवद्वाक्यानुमोदनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ 15 (= 115); D₇ T₂ G₁ M_{1-3.5} 126; T₁ G_{1.2.5} 127; G₃ M₄ 125. — *S'loka no.*: K₅ 21; D_{n1} 28; D_{n2} D₈ 27.

124

1 ^b) K_{1.2} समर्थवन्; K₃ B_{4.5} D_n D₈ D_{6.8.10} G₄ M₄ समव्यर्थः; K₄ महाबलैः; K₅ D₇ समर्थं तन्; B_{1.3} D₂ समन्वितः; D_{3.4.9} T G_{1-3.5} समेत्य तौ (for समर्थं तौ as in B₂ D₁ M_{1-3.5}). Ca cites समर्थ (= स्वीकृत्य) as in text. Cs has सामर्थ्यं संभूयालोच्य (which is unintelligible).

2 ^a) K_{1.2} T₂ G_{2.5} न यं (for अयं). — ^c) D₉ T G (except G₃) M₁ धौम्येन (for धौम्यो न). K₃ B D_n D₈ D_{6.8.10} Cs मेधाग्नौ (for सेनाग्नौ). K₅ D₇ यावद्द्वौम्यः समिद्धा (D₇ द्वे)ग्नौ. — ^d) K₅ जुहोति ह; D₁ त्वयः; T₁ G_{1.4} तीदं; G₅ न जुहोति (for जुहोतीह).

3 K₅ om. from 3 up to 5. 125. 1^{ab}. — ^c) K_{3.4} B D_n D₈ D_{6.10} G₄ द्रीनिपेथो. K_{1.2} D_{2.7} महोत्साहः; K₄ B_{1.3} S महाबाहुः. — ^d) = 4^d, 6^d, 8^d, 9^d, 11^d.

4 K₅ D₇ om. (hapl.) 4 (cf. v.l. 3). — ^b) B_{3.5} D_{n2} D₁ स्वेष्टवनीके व्यवस्थितः; G₄ स्वेष्टवधर्मप्रतिष्ठितः; G₅ स्वेष्टवनीके व्यदृश्यत. — ^c) K_{1.2.4} G₄ महाबाहुः; D₉ महेष्वास. — 4^d = 6^d, 8^d, 9^d, 11^d. — After 4, G₄ ins. 476*. — After 4, G₃ reads 8^{ab} (omitting it in its proper place).

5 K₅ om. 5 (cf. v.l. 3); M₂ om. (hapl.) 5-6. — ^a) K_{1.2} रमं; D₈ रोचं (for चरं). K₃ पार्थः; D₉ मार्गान्. D₂ यावदायाति पार्थः स. — ^b) B₂ D_{6.8} अति- (for अभि-). K₄ D₂ -कर्म; B (except B₂) D_n D₈ D_{6-8.10} -धर्म (for -हर्म). — B D_n D₈ D_{6-8.10} ins. after 5^{ab}; G₄ after 4.

476* भीमसेनो गदापाणिस्तावत्संशमस्य पाण्डवैः ।

[G₄ महेष्वासः (for गदापाणिः). D₈ G₄ तावच्छाम्यतु वैशमं

C. 5. 421
H. 5. 12
K. 5. 12

यावन्न शतयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनाम् ॥ ५
 गदया वीरघातिन्या फलानीव वनस्पतेः ।
 कालेन परिपक्वानि तावच्छाम्यतु वैशमम् ॥ ६
 नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 विगटश्च शिखण्डी च शैशुपालश्च दंशिताः ॥ ७
 यावन्न प्रविशन्त्येते नका इव महार्णवम् ।
 कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशमम् ॥ ८
 यावन्न मुकुमारेषु शरीरेषु महीक्षिताम् ।
 गार्ध्रपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशमम् ॥ ९
 चन्दनागरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च ।
 नोरःसु यावद्योधानां महेष्वासैर्महेषवः ॥ १०
 कृतास्त्रैः क्षिप्रमस्यद्भिर्दूरपातिभिर्गयमाः ।
 अभिलक्ष्यैर्निपात्यन्ते तावच्छाम्यतु वैशमम् ॥ ११
 अभिवादयमानं त्वां शिरसा राजकुञ्जरः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

(for the posterior half).]

— °) T1 G1 पान" (for शात").

7 K5 om. 7 (cf. v.l. 3). — °) D1.5 T2 G दंशितः;
 some S MSS. दंमि".

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 3). G3 reads 8^{ab} after 4.
 — °) G3 लघ्वस्त्राः. Ds2 क्षिप्रमस्यन्ति. — D3 ins. after
 8: D9, after 9: D2.3, after 11:

477* यावन्न निशिता बाणाः शरीरेषु महीक्षिताम् ।

यावन्न प्रविशन्त्येते तावच्छाम्यतु वैशमम् ।

[(L. 1) Posterior half = 9^b. — (L. 2) Prior
 half = 8^a. D2.3.9 गृध्रपक्षाः पतन्त्युग्राः (for the prior
 half; cf. 9^c). Posterior half is repeated in many
 stanzas.]

9 K5 (cf. v.l. 3) D7 (hapl.) om. 9. — °)
 D1 गार्ध्रपक्षाः; S गृध्रपक्षाः (M 'त्राः). — After 9, D9
 ins. 477*.

10 K5 om. 10 (cf. v.l. 3). — °) K4 B Dn Ds2
 D1-4.6.9 T G1.2.5 चन्दनागुरु". — °) M2.3 योधानां.

11 K5 om. 11 (cf. v.l. 3). — °) K1.2 दूरपातिभिर्.
 D2 (by corr.) आशुगाः; D3.4.5 आशुगैः (for आयमाः).
 — °) S (except G3 M2.6) C.4.d अति; C5 अभि-
 (as in text). Some MSS. लक्षैः. — After 11, D2.2
 ins. 477*.

पाणिभ्यां प्रतिगृह्णातु धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १२
 ध्वजाङ्कुशपताकाङ्कं दक्षिणं ते सुदक्षिणः ।
 स्कन्धं निक्षिपतां बाहुं शान्तये भरतर्षभ ॥ १३
 रत्नापधिसमेतेन रत्नाङ्गुलितलेन च ।
 उपविष्टस्य पृष्ठं ते पाणिना परिमार्जतु ॥ १४
 शालस्कन्धो महाबाहुस्त्वां स्वजानो वृकोदरः ।
 साम्नाभिवदतां चापि शान्तये भरतर्षभ ॥ १५
 अर्जुनेन यमाभ्यां च त्रिभिसैरभिवादितः ।
 मूर्ध्नि तान्समुपाधाय प्रेम्णाभिवद पार्थिव ॥ १६
 दृष्ट्वा त्वां पाण्डवैर्वैरैर्भ्रातृभिः सह संगतम् ।
 यावदानन्दजाश्रूणि प्रमुञ्चन्तु नराधिपाः ॥ १७
 घृण्यतां राजधानीषु सर्वसंपन्नमहीक्षिताम् ।
 पृथिवी भ्रातृभावेन भुज्यतां विज्वरो भव ॥ १८

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 3). — °) S महामतिः
 (T1 G1.4 महीपतिः; G5 महाद्युतिः).

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 3). — °) D1 च (for ते).
 G1.4 M3.5 सुदक्षिणं. — °) = 15^d.

14 K5 om. 15 (cf. v.l. 3); T2 om. (hapl.)
 14-15. — °) K1.2 °समानेन; K4 D2 °समूहेन; Dn1
 °समं तेन; D1 °समाकीर्णः; G1.4 अर्जुनेन यमाभ्यां च (= 16^a);
 Cn^p रत्नबंधसमेतेन. — °) M1.4 रत्नाङ्गुलि". — °) D1.3.4.9
 S °मार्जतां.

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 3). — °) K4 Dn1 D8.10
 सजातो; B3 स्वजेत; T1 G1.2.4.5 सुजातो (G1.2 °नो);
 G3 M स्वजेतां; Cn स्वजानः (as in text). — °) G3 M4.5
 हि (for अभि). Ds चाभिवदं (for अभिवदतां). D10
 वाचा (for चापि). — °) = 13^d.

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 3). — °) D10 त्वम् (for
 तैर्). T G (except G3) अभिवदितः. — °) K1.2.4 D1
 त्वम् (for सम्). — °) G3 M3.5 हि (for [अ]भि).

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 3). — °) G4 M3-5 त्वां
 दृष्ट्वा (by transp.). K3 पार्थिवैर् (for पाण्डवैर्). G6
 transp. पाण्डवैः and भ्रातृभिः. — °) T1 G1.4.5 तावद्
 (for यावद्).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 3). — °) K2 जुष्यतां; K8
 Dn2 D9 पुं; G4 तुं (for युं). D2 परमानंदं (for

१२५

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा दुर्योधनो वाक्यमप्रियं कुरुसंसदि ।
 प्रत्युवाच महाबाहुं वासुदेवं यशस्विनम् ॥ १
 प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव ।
 मामेव हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे ॥ २
 भक्तिवादेन पार्थानामकस्मान्मधुसूदन ।
 भवान्गर्हयते नित्यं किं समीक्ष्य बलाबलम् ॥ ३
 भवानक्षत्ता च राजा च आचार्यो वा पितामहः ।
 मामेव परिगर्हन्ते नान्यं कंचन पार्थिवम् ॥ ४
 न चाहं लक्ष्ये कंचिद्वाभिचारमिहात्मनः ।

राजधानीपु). — ^b) D7.8 °भृतां (for °क्षिताम्). — ^d) B3 भुज्यतां विगतज्वरः.

Colophon missing in D5; K5 om. it. — *Subparvan*: K (K5 om.) B Dn Ds D1.2.6-8.10 T1 G1.4.5 M भगवद्गीता. — *Adhy. name*: G5 M भीष्मद्रोणवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 16 (= 116); D7 T2 G4 M1-3.5 127; T1 G1.2.5 128; G3 M4 126. — *S'loka no.*: Dn 18.

125

1 K5 om. 1^{ab} (cf. v.l. 5. 124. 3). — ^b) T G हेतुमत्; M1.2 सुहृदां; M3-5 अग्रवीत् (for अप्रियं). — K5 resumes from 1^{cd}. — ^c) K5 भीमसेनो (for प्रत्युवाच). K5 महाबाहुः. — D6 om. 1^d-3^a. — ^d) D6 T2 G2.3.5 जनार्दनं (for यशस्विनम्).

2 D6 om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, T G1.4 ins. दुर्योधनः. — ^a) D1 वासुदेव (for प्रसमीक्ष्य). K2 D7 एव (for एतद्). — G3 om. (hapl.) 2^c-6^d. — ^c) K2 D7 आह; S (except M2; G3 om.) तु (for हि). — ^d) K1-3 B1.4 T G2 परिगर्हसि; D9 °ते. M1 परिभाष्य विगर्हसे.

3 D6 om. 3^a (cf. v.l. 1); G3 om. 3 (cf. v.l. 2). — ^a) K2 D7 °भावेन (for °वादेन). — ^b) Dn1 D6.8 स कस्मात्; Ds D8 m अस्माकं (for अकस्मात्). — ^c) T1 G1 स भवान्गर्हते नित्यं.

4 G3 om. 4 (cf. v.l. 2). — ^a) B1.2.4 Dn D1.6.7 वा (for the second च). — ^b) K1.2.5 B (except B3)

अथ सर्वे भवन्तो मां विद्विषन्ति मराजकाः ॥ ५
 न चाहं कंचिदत्यर्थमपगधमर्दिम ।
 विचिन्तयन्प्रपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशव ॥ ६
 प्रियाभ्युपगते द्यूते पाण्डवा मधुसूदन ।
 जिताः शकुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतम् ॥ ७
 यत्पुनर्द्रविणं किंचित्तत्राजीयन्त पाण्डवाः ।
 तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं तत्तदा मधुसूदन ॥ ८
 अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षपराजिताः ।
 अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्राजिता वनम् ॥ ९
 केन चाप्यपवादेन विरुध्यन्तेऽरिभिः सह ।

Dn Ds D1.6-8.10 [अ]प्याचार्यो; S (G3 om.) आ(M ह्या) चार्यो (for आचार्यो). — K (except K4) D2-4.7.9 [अ]थ; B3 [अ]पि; S (G3 om.) च (for वा). — ^c) K5 D7 °गर्हति. — ^d) Ds2 D9 पार्थिव.

5 G3 om. 5 (cf. v.l. 2). — ^a) K1.2.4 B5 Dn1 Ds2 D1.8.9 G4 M4.5 किंचित्. — K5 om. (hapl.) from व्यभि° (in 5^b) up to कंचिद् (in 6^a). — ^c) D1 यतः (for अथ). — ^d) K1.2 विभिन्वन्ति; K3 D2 विभाषन्ति; K4 विभाषन्ते; D7 धर्षयन्ति; D9 विभीषन्ति; T1 G1.4.5 विगर्हन्ते; T2 भजन्ते हि; G2 भवन्ति हि; M विभजन्ति.

6 G3 om. 6 (cf. v.l. 2). K5 om. up to कंचिद् (cf. v.l. 5). — ^a) K4 B1.2 D1 T G2.4.5 किंचिद्. K1.2 S (G3 om.) अन्यर्थ. — ^b) S (except T; G3 om.) अपराद्धम्.

7 ^a) D7 T2 G2.4.5 °भ्युपगमे; Ca °भ्युपगते (as in text). — ^c) M1.2 जितं (for जिताः). D2 राज्यान्; G3 राजन् (for राज्यं). — ^d) K1.2.5 D7 ततः (for तत्र).

8 ^b) D2 तत्र दीव्यन्त; T G तत्र (T2 यत्र also) जीवन्ति (G3 तत्राजीवन्त); M5 तत्रादीव्यन्ति (for तत्राजीयन्त). Ca cites अजीवन्त. — ^c) Ds एभ्य (for तेभ्य). — ^d) G (except G2) तत्रा (for तदा).

9 ^b) K4 B3.5 D1 ह्यक्षैः; B1.2.4 Ds.10 द्यूते; Dn Ds T1 ह्यक्षैः; T2 G2.5 [ऽ]प्यक्षः; G4 ह्यर्थ- (for ह्यक्ष-). D6 यत्तेष्वेते परा°. — ^d) K1.3 Dn D3.4.9.10 M प्रव्र (M1 °वा also) जिता.

10 ^a) T G3-5 तेन (for केन). K-5 B Dn Ds D1.2.6.7.10 वा (for च). K3-5 B2.5 D3.4.7.9 अपराधेन; S अवमानेन (for अपवादेन). — ^b) K3.4 B D (except

C. 5. 4242
B. 5. 127. 10
K. 5. 127. 10

अशक्ताः पाण्डवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत् ॥ १०
किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ।
धार्तराष्ट्राञ्जिघांसन्ति पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ॥ ११
न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ।
वित्रस्ताः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतोः ॥ १२
न च तं कृष्ण पश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठितम् ।
उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिर्वहण ॥ १३
न हि भीष्मकृपद्रोणाः सगणा मधुसूदन ।
देवैरपि युधा जेतुं शक्याः किमुत पाण्डवैः ॥ १४
स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे ।
शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् ॥ १५
मुख्यश्चैव नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ।
यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयम् ॥ १६

D₁. 8 ; D₅ missing) विरुध्यन्ति.

11 ^a) S सह सृञ्जयैः (by transp.).

12 ^b) K₁. 5 D₁-4. 9 च (for वा). — ^c) K₃ B₅ D₁₁ D₁. 6. 8 प्रभ्रष्टाः; D₅ विभ्रष्टाः; D₁₀ प्रसृष्टाः (for वित्रस्ताः). B₂ D_n D₈ D₈. 10 प्रणमेम. K₂ D₇ एवं (for इह). — ^d) B (except B₅) D_n D₈ D₈. 8. 10 शतक्रतुं.

13 D₁ om. 13^a-14^b. — ^a) T₂ G₂. 5 हि प्रप° (for कृष्ण प°). — ^b) D₂ क्षत्रधर्मरतान्सदा; D₃. 4. 9 °धर्मेष्वनुष्ठितान्. — K₅ om. (hapl.) 13^d-14^e. — ^d) K₁ T₂ G (except G₄) M (except M₁. 2) °बर्हणः; D₂-4. 9 °बर्हणान्.

14 D₁ om. 14^{ab}; K₅ om. 14^{abc} (cf. v.l. 13). — ^a) D₂ न हि भीष्मं कृपं द्रोणं. — ^b) B D_n D₈ D₃. 4. 6-10 T₂ G₂ M₂ सकर्णाः; D₂ सकर्णान्; G₃ सगणान्; G₅ संगता (for सगणा). — ^d) T₁ G₄ अशक्याः किमु पाण्डवैः; C_a as in text.

15 ^a) K₃ B D_n D₈ D₁. 3. 4. 6. 8-10 °पश्यन्तो (for °तिष्ठन्तो). D₂ स्वधर्मे यतमानानां. — ^c) K₁. 3. 4 B (except B₂) D_n D₈ D₆. 8. 10 अस्त्रेण (for शस्त्रेण). — ^d) K₄ गच्छेम (for प्राप्स्यामः). K₃ सर्वम्; B D₁₀ C_a स्वर्गम् (for स्वर्गम्).

16 ^e) S शेष्यामो (M₂. 5 °म) हि; C_a शयीमहि (as in text). — ^a) M₁. 2 °तल्पे हता (for °तल्पगता).

17 ^b) K₁. 2. 4 B₁. 1 D₂-1. 9 T₂ G₂. 5 M₃-5 प्राप्स्याम. — ^d) K₁ तत्तत्पश्यसि; K₂ नैव स्वप्यति; D₂ (by corr.). 8. 4. 9 न तत्तत्पश्यति; D₄ न नस्तप्यति; T₁ न तत्तप्यसि; T₂ G₁

ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ।
अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्यति माधव ॥ १७
कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ।
भयाद्वृत्तिं समीक्ष्यैव प्रणमेदिह कस्यचित् ॥ १८
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ १९
इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ।
धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणेभ्यश्च मद्विधः ॥ २०
अचिन्तयन्कंचिदन्यं यावज्जीवं तथाचरेत् ।
एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा ॥ २१
राज्यांश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराभवत् ।
न स लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव ॥ २२
यावच्च राजा ध्रियते धृतराष्ट्रो जनार्दन ।

नातस्तप्याम (T₂ °मि also); G₂. 5 नातस्तप्यसि (G₅ °ति); G₃ न न तप्यति; M नातस्तप्यति (for न नस्तप्यति). C_a cites नस्तप्यति. K₁. 2. 5 D₁. 7 कृष्ण तत् (for माधव).

18 = (var.) 5. 132. 37. — D₇ transp. 18 and 19. — ^a) K₃ D₈ T₂ G₅ कश्चित्; D₁₀ को नु (for कश्च). — ^b) K₃ क्षत्रियः (for वर्तयन्). — ^c) K₃. 4 D₈ समीक्ष्यैव; D₂ क्षेत; D₇ °क्ष्येह. K₁. 2 भयाद्वृत्तिसमीक्ष्यो वा; K₅ भिक्षावृत्तिं समीक्ष्येह; S भयाद्वा वृत्तिहेतोर्वा. C₈ cites वृत्तिसमीक्ष्योऽपि. — ^d) B₂ D_n D₆ कर्हिचित्; cf. 19^d.

19 = 5. 132. 38. — K₁ D₂. 9 om. (hapl.) 19; K₅ om. 19^a-21^b. D₇ transp. 18 and 19. — ^b) K₂ उद्यमे. B₁-3 D₇ T₂ G₂. 3 ह्येव (for ह्येव). — ^d) B₂ D_n कर्हिचित्; cf. 18^d.

20 K₅ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^b) K₄ कीर्तयन्ति. D₉ हितेप्सया; G₃ हितेच्छवः. — ^c) D₃. 4. 8. 9 धर्मार्थायैव; D₁₀ धर्माय पित्रे. — ^d) D₃. 4. 6 ब्राह्मणांश्चैव. K₂ हि (for च). T₂ G₂ माधव (for मद्विधः).

21 K₅ om. 21^{ab} (cf. v.l. 19). — ^a) K₁. 4 D₈ D₈ T₁ G₂. 4 M₃-5 किंचिद् (for कंचिद्). G₂ अपि (for अन्यं). — ^b) K₁. 2 D₂ S (except T₁ G₃. 4) यावज्जीवेत्. — ^d) K₁. 2. 5 D_n D₃. 4. 7. 9 च सर्वदा; K₄ सतां सदा (for च मे सदा).

22 ^a) K₁ G₅ M अपि; C_a अभि- (as in text). — ^b) T₂ G₃. 5 M₂ हि (for मे).

23 K₅ om. 23-24; D₁ om. 23. — ^a) K₂-4 B₅ D₂-4. 9 S नु (for च). D₇ transp. च and राजा.

न्यस्तशस्त्रा वयं ते वाप्युपजीवाम माधव ॥ २३
यद्यदेयं पुरा दत्तं राज्यं परवतो मम ।
अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्दन ॥ २४
न तदद्य पुनर्लभ्यं पाण्डवैवृष्णिनन्दन ।

त्रियमाणे महाबाहो मयि संप्रति केशव ॥ २५
यावद्धि सूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण माधव ।
तावदप्यपरित्याज्यं भूमेनः पाण्डवान्प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

१२६

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १
लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यसि ।
स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता महान् ॥ २
यच्चैवं मन्यसे मूढ न मे कश्चिच्चतिक्रमः ।
पाण्डवेष्विति तत्सर्वं निबोधत नराधिपाः ॥ ३

श्रिया संतप्यमानेन पाण्डवानां महात्मनाम् ।
त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौवलेन च भारत ॥ ४
कथं च ज्ञातयस्तात श्रेयांसः साधुसंमताः ।
तथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्वेनाजिह्वचारिणः ॥ ५
अक्षद्यूतं महाप्राज्ञ सतामरतिनाशनम् ।
असतां तत्र जायन्ते भेदाश्च व्यसनानि च ॥ ६
तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम् ।

C. 5. 4255
B. 5. 126. 7
K. 5. 126. 7

S (except G₅) धर (G_{1.4} श्रय) ते; Ca ध्रियते (as in text).
— D₆ om. (hapl.) 23^c-24^d; T₂ reads the lines in
marg. (sec. m.). — ^{ed}) K_{1.2.4} D_{3.4.8.9} T₁ G_{2.5} M₁
च (for वा). D₂ हि (for [अ]पि). D₇ G₂ om. अपि
(leaving hiatus). S भारत (for माधव).

24 K₂ D₆ om. 24 (cf. v.l. 23); D₁₂ om. 24^{ab}.
— ^a) K₃ B D₁₁ D₈ D_{8.10} अप्रदेयं; T₂ यत्प्रदेयं. — ^b)
D_{3.4.9} परवशे मयि. Ca cites परवतः.

25 ^c) K_{1.2} B (except B₅) D₁₁ D₈ D_{1.6.8}
महाबाहौ.

26 =(var.) 5. 57. 18. — ^a) G₃ तीक्ष्णाग्रे (for
तीक्ष्णाया). B D (except D_{2.7}; D₅ missing) यावद्धि
तीक्ष्णाया सूच्या. — ^b) T₁ G_{1.2.5} भिद्याद्; T₂ M₅ भिद्याद्;
G₄ भिद्युर; M_{1.2.4.5} भिद्येद् (for विध्येद्). K D_{2-1.7.9}
T G अग्रं (K₁ D_{2.4} G₅ ³ग्रे; T₂ ³ग्राज्) जनार्दन; B_{3.5}
D₁₁ D₈ अग्रेण केशव.

Colophon missing in D₅; K₅ om. it. — *Sub-*
parvan: K (K₅ om.) B D₁₁ D₈ D_{1.2.6-8.10} T₁ G_{1.4.5}
M भगवद्गीता. — *Adhy. name*: G₁ M दुर्योधनप्रत्याख्यानं;
G₅ दुर्योधनवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): D₆ 17 (=117); D₇ T₂ G₄ M_{1-3.5} 128;
T₁ G_{1.2.5} 129; G₃ M₄ 127. — *S'loka no.*: D₁₁ D₈
26; D₁₂ 25.

126

1 ^a) K₃ B₅ D₁₂ C₁₁ प्रशम्य; D_{3.4.9} निशम्य (for
प्रहस्य). — ^d) D_{3.4.9} कुरुनन्दन.

2 Before 2, T₂ M₁ ins. श्रीभगवान्. — ^b) K_{1.2}
एतम्; K₅ D₈ D₇ एतम्; D₂ एवम् (for एतद्).

3 ^a) K_{1.5} G_{2.3} यश्चैवं; D_{3.4.9} यस्त्वैवं; G₁ M
(except M₅) यच्चैव. D_{3.4.9} पूर्व (for मूढ). — ^c) K₂
ते (for मे). — ^d) D_{3.4.9} निबोध त्वं. D₈ D_{3.4.9}
नराधिप.

4 T₂ om. 4-5; G₂ reads them in marg. (sec. m.).
K₅ has lacuna for 4^d.

5 For T₂ G₂ cf. v.l. 4. — ^{ab}) T₁ G_{1.4} कथंचित्
(for कथं च), and ³सत्तमाः (for ³संमताः). — ^c) K₃ B
D₁₁ D₈ D_{1.6-8.10} अथ; K₅ अत्र; G₅ M₃₋₅ यथा (for
तथा). G₃ M₄ अनार्यम्; G₅ M₂ अन्यायम् (for अन्या-
यम्). — ^d) S (T₂ om.) कारिणः.

6 ^a) B_{1.3.4} D₁₂ D_{2-4.6} ³प्राज्ञ; D₉ ³प्राज्ञाः; G_{1.1}
³राज (for ³प्राज्ञ). — ^b) K_{1.2} D₇ अरतिभावनं; K₃ B₄
मतिविनाशनं; K₅ च रतिभावनं; D₁₁ D_{3.4.8.9} अरतिकारकं;
D₁₂ D₁₀ भवति नाशनं; D₈ अवनिनाशनं; T₁ G₁ M₅
(inf. lin.) चारतिनाशनं; G₃ अरतिशायनं; G₄ चारित्रनाशनं;
G₅ रतिविनाशनं; Ca as in text.

7 ^a) K_{1.2} यदिदं (for तं). — ^b) T₁ G_{1.4} द्यूत-
मुखान्; G₃ द्यूतमिदं. — ^c) K_{1.2.5} D_{3.8} प्रसर्माक्ष्य. K_{1.2}

C. 5. 4265
B. 5. 126. 7
K. 5. 126. 7

असमीक्ष्य सदाचारैः सार्धं पापानुबन्धनैः ॥ ७
कश्चान्यो ज्ञातिभार्या वै विप्रकर्तुं तथार्हति ।
आनीय च सभां वक्तुं यथोक्ता द्रौपदी त्वया ॥ ८
कुलीना शीलसंपन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया ॥ ९
जानन्ति कुर्वः सर्वे यथोक्ताः कुरुसंमदि ।
दुःशासनेन कौन्तेयाः प्रव्रजन्तः परंतपाः ॥ १०
सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिषु ।
स्वेषु बन्धुषु कः साधुश्चरेदेवमसांप्रतम् ॥ ११
नृशंसानामनार्याणां परुषाणां च भाषणम् ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतम् ॥ १२
सह मात्रा प्रदग्धुं तान्बालकान्वारणावने ।

Ds [अ]मदाचारैः; T G सदाचारान्; M (except M4) स (M3 त)दाचारं.

8 ^a S कथं च (T1 G1.4 त्वं) (for कश्चान्यो). K3.4 B (except B4) Dn D1.6 आनृभार्या; S ज्ञातिदारान् (for ज्ञातिभार्या). — ^b S तथार्हसि. — ^c B2.4.5 सभां व्यक्तं; D2 सभायां हि (for सभां वक्तुं).

9 ^a K5 D7 रूपं; D3.4.9 सर्वं (for शीलं). — ^b S प्राणैरपि.

11 ^b D3.4.9 ब्रह्म (for धर्मं). — ^c G1 M3 तेषु (for स्वेषु). — ^d M1 वदेद्; M4 कुर्याद् (M1.4 both *inf. lin.* चरेद् as in text). Ds इदम् (for एवम्).

12 D1 om. 12^{ab}. — ^b K3-5 B Dn1 Ds D2.6.7.9.10 G3 पुरुषाणां (for परं). S (for G3 see above) तथा परुषभाषणं (G1 भाषिणं; G1 M1 both *inf. lin.* भाषिणां). — D2 reads 12^{cd} after 13.

13 ^c S परमो यत्नो. — ^d = 15^d. K1.2 D8 न समृद्धं; K5 D7 असमृद्धं; D2 अप्रसिद्धं; D3.4.9 न च सिद्धं; T G1.2.5 M4 (*inf. lin.* as in text) न समृद्धः; Ca न समृद्धं (as in text). D3.4.9 तु (for च). K5 यस्त्वया; D7 तत्तथा (for तत्त्व). M4 (*inf. lin.* as in text) परंतप (for च तत्त्व). — After 13, D2 reads 12^{cd}.

14 D2 om. 14^{ab}. — ^a K5 D7 उपित्वा च चिरं कालं. — ^b Ds प्रपन्नाः; T2 प्रच्छन्नाः. K1.2 B1.3 D3.4.7.9 T G (except G5) तथा (for तदा).

15 ^a K2 D7 सर्पैर्वृक्षैः; B1-3 Dn2 Ds D2.10 G3 सर्पैर्वृक्षैः B5 सर्पवृक्षैः; D1 T G1.2.4.5 M वंशैः सर्पैः (for सर्पवृक्षैः). — ^b K4 T G2.4.5 M1-3.5 पातिताः; K5

आस्थितः परमं यत्नं न समृद्धं च तत्त्व ॥ १३
ऊपुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पाण्डवास्तदा ।
मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ १४
विप्रेण सर्पवृक्षैश्च यतिताः पाण्डवास्त्वया ।
सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्त्व ॥ १५
एवंबुद्धिः पाण्डवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ।
कथं ते नापगयोऽस्ति पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १६
कृत्वा बहून्यकार्याणि पाण्डवेषु नृशंसवत् ।
मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ १७
मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
शाम्येति मुहुरुक्तोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ १८
शमे हि सुमहानर्थस्तव पार्थस्य चोभयोः ।

Ds.4.7.9 G1 घाति°; G3 यन्त्रि°; M4 (*inf. lin.* as in text) खादि° (for यति°). D9 G3 तथा (for त्वया). — ^d = 13^d. K1.2 D3.4.9 मंसिद्धं; D2 तन्मिद्धं; T G (except G3) समृद्धः (for समृद्धं). K5 न समृद्धं भवेत्तत्त्वः; D7 समृद्धं च भवेत्तत्त्व. — After 15, T G ins.:

478* एवंवृत्तः कथं राज्ये स्थातुमर्हमि पापकृत् ।

स राज्याच्च सुखाच्चैव हास्यसे कुलपांसन ।

16 ^a G3.4 °वृत्तः; Ca °बुद्धिः (as in text). D2 प्रयत्नेषु (for पाण्डवेषु). — ^b S (except G5) °वृत्तः (for °वृत्तिः). — ^c K1 तु; K2 तु (for ते). K1.2 ते (for [अ]स्ति). — After 16, N T1 G3.5 ins.:

479* यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न दिव्ससि ।

तच्च पाप प्रदातासि भ्रष्टैश्चो निपातितः ।

[(L. 1) K3 यश्चैभ्यो; K4 D2 यत्ते°; K5 पार्थै°; B3 पार्थै°; G3 भक्त° (for यच्चै°). B3 यच्छसि; D2 चेच्छसि (for दिव्ससि). — After line 1, G3 repeats 16^{cd}. — (L. 2) K5 तदा; D3.9 तत्त्वं (for नच्च). D6.8 °श्वर्यान् (for °श्वर्यो).]

17 ^a Dn2 D2 G3 बहूनि कार्याणि. — K5 om. 17^c-20^d; D7 om. 17^c-18^b. — ^c K4 त्वं (for सन्). — ^d D1 G3 नाद्यापि; G4 अत्र वि- (for अद्य वि). Ca cites विप्रतिपद्यसे (as in text).

18 K5 om. 18; D7 om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^c K1.2 G3 बहु; Ds D1 पुनर् (for मुहुर). — ^d D9 शाम्यसि च (by transp.)

19 K5 om. 19 (cf. v.l. 17). — ^a B2.4.5 Dn Ds D6.8.10 लाभः (for अर्थः). — ^b K1.2 पार्थिव; Ca पार्थस्य (as in text). — ^c S (except G3) तत्ते न रोचते

न च रोचयसे राजन्किमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ १९
 न शर्म प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदां वचः ।
 अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ २०
 एवं ब्रुवति दाशार्हे दुर्योधनममर्षणम् ।
 दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २१
 न चेत्संधास्यसे राजन्स्वेन कामेन पाण्डवैः ।
 बद्धा किल त्वां दास्यन्ति कुन्तीपुत्राय कौरवाः ॥ २२
 वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्मनुजर्षभ ।
 पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मो द्रोणः पिता च ते ॥ २३
 भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
 क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ २४
 विदुरं धृतराष्ट्रं च महाराजं च बाह्लिकम् ।
 कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् ॥ २५
 सर्वानेताननाट्य दुर्मतिर्निरपत्रपः ।

राजन्. — G₃ om. (hapl.) 19^d-20^a.

20 K₅ om. 20 (cf. v.l. 17); G₃ om. 20^a (cf. v.l. 19). — ^a) K₁₋₃ B₃ D₂ M शर्म; D₈₂ शर्म्यं; D₉ समं (for शर्म). — ^b) K₁ D₈ उत्कृत्य; D_{3.4} निकृष्य; D₉ विकृष्य; G_{1.4} उत्क्रम्य (as in text).

21 Before 21, all MSS. ins. वैशं उ° (resp. वैशं°). — ^a) K₅ D₇ इति (for एवं). — ^b) = 5. 122. 5^b; 123. 1^b.

22 In D₂ the portion of the text from here up to 5. 128. 49 is lost on two missing fol. (100-101). — ^b) K_{1.2} तेन (स्वेन).

23 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) T₂ G₂ च मां चैव (for त्वां च मां च). — ^b) S भरत° (for मनुज°). — ^d) T G_{1.4.5} भीष्मद्रोणौ. K_{1.2} च मे; S तव (for च ते).

24 D₂ missing (cf. v.l. 22). Before 24, N (except B₂ D₂; D₂ missing) T₂ G_{1.4} ins. वैशं उ° (resp. वैशं°). — After 24, K D_{1.2} road 27.

25 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) K₁ D_{9.7} G₅ भीष्मद्रोणजनार्दनान् (K₁ °नं); T G_{1.2.4} M भीष्मद्रोणौ जनार्दनं.

26 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) K (except K₃) D_{1-4.7.9} प्रातिष्ठत सुदुर्मतिः.

27 D₂ missing (cf. v.l. 22). K D_{1.2} road 27

अशिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ २६
 तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् ।
 अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ॥ २७
 सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह ।
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ॥ २८
 धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरम्भं योऽनुमन्यते ।
 हसन्ति व्यसने तस्य दुर्हृदो नचिगादिव ॥ २९
 दुर्गन्ता राजपुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
 मिथ्याभिमानी राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥ ३०
 कालपक्वमिदं मन्ये सर्वक्षत्रं जनार्दन ।
 सर्वे ह्यनुसृता मोहात्पार्थिवाः सह मन्त्रिभिः ॥ ३१
 भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ।
 भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ ३२
 सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः ।

after 24. — ^a) D₁₀ अनु- (for अभि-). — ^b) K₃ B_{3.5} मनुजर्षभ; S भरतर्षभ. — ^c) K₅ om. 27^{cd}. S अन्वगच्छन्सहा° श्रैव पार्थिवाः.

28 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) K D_{1.2.7} सहस्रवोत्थितं क्रुद्धं.

29 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) K₂ अवि; K₅ D₇ अनु; T₁ G₁ अथ; M_{1.2} अपि (for अभि-). K_{1.2} संचित्य (for संत्यज्य). — ^b) K₅ D₇ सरंभाद्. T₁ G_{1.4} वर्त°; T₂ G_{2.3.5} M °पद्य° (for °मन्य°). — ^c) T G (except G₃) शोचन्ति (for हसन्ति). — ^d) K₅ D₁₀ T G (except G₃) सुहृदो (for दुर्हृदो). D_{2.6} अपि (for इव).

30 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) K₅ °वान्; B_{1.5} D_{1.6.8} °कृत् (for °वित्).

31 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) Cf. 5. 130. 3^a. K₅ D₇ °प्राप्तम् (for °पक्वम्). — ^b) B D₂₋₄ T₁ G_{1.2} सर्वं क्षत्रं.

32 D₂ missing (cf. v.l. 22). Before 32, K_{1.2} B_{3.5} D_{3.4.5.9} T₁ G_{1.3.4} M₁ ins. वैशं उ° (resp. वैशं°). — ^a) K₄ एतद्; D_{3.4.9} तु; G₂ च (for अथ). G₅ भीष्मस्य वचनं श्रुत्वा. — ^b) K_{1.2.5} D₁ कमलेक्षणः; T₁ G_{1.4} पुरुषोत्तमः.

33 D₂ missing (cf. v.l. 22). Before 33, T₂ ins. श्रीभगवान्. — ^a) T₁ G₁ M विसृज्य; T₂ G₅ प्रसृज्य; G₂ प्रसृज्य; G₄ विन्यस्य (for प्रसृज्य). — ^d) K_{1.2.5} T G

C. 5. 4292
B. 5. 126. 33
K. 5. 126. 35

प्रसह्य मन्दमैश्वर्ये न नियच्छत यन्नृपम् ॥ ३३
तत्र कार्यमहं मन्ये प्राप्तकालमग्निमाः ।
क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तन्मयं शृणुतानवाः ॥ ३४
प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ।
भवतामानुकूल्येन यदि गेचेत भारताः ॥ ३५
भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
जीवतः पितुरैश्वर्यं हत्वा मन्युवशं गतः ॥ ३६
उग्रसेनमुतः कंसः परित्यक्तः स बान्धवैः ।
ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥ ३७
आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि मत्कृतः ।
उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ॥ ३८
कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थं सर्वयादवाः ।
संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृष्णयः ॥ ३९
अपि चाप्यवदद्राजन्परमेष्ठी प्रजापतिः ।

नियच्छन्ति; D₂ च्छन्; D₇ च्छन्ति; M व्यायच्छन्तः; C₁ नियच्छथ
(for च्छन्). K₃ D₁. 3 यं; K₅ ये; D₂ तदा (for यन्).

34 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) K₁. 3 B D₁
D₁. 3. 4. 6. 8. 10 काल (D₆ ले) प्राप्तम् (for प्राप्तकालम्).

35 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) S (except
G₃) एव (for एतद्). — ^b) T₁ G₁. 4 transp. यद् and
हितं. D₁0 ब्रवीमि (for वक्ष्यामि). — ^d) D₃. 4. 9 S
(except G₃) रोचते यदि भा.

36 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) K₃ अग्रतो
भोजराजस्य. — ^d) K₁. 5 B D (except D₉; D₂
missing) T₁ M₅ मृत्यु (for मन्यु).

37 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) D₃. 4. 9 हवे
(for मृधे).

38 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) K₁. 2 D₂. 7
T₁ G₁ M₃-5 अभि; K₅ अति (for अपि). — ^d) K₅ D₇
राजविवर्धनः; B₃ D₁ D₃. 9 T₁ M₂ राज (D₁ 0 ज्य)स्य
वर्धनः.

39 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) K₅ D₇
पार्थिवाः (for यादवाः). — ^d) K₅ D₇ G₃ यादवांश्चक.

40 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^a) K₅ D₇ इदं;
D₁. 2 अथ (for the first अपि). K₁m. 2 G₃ अभि-
(for the second अपि). D₃. 4. 9 अववीद्; S अभवद्
(for अवदद्). D₁0 पुरैवमवदद्राजन्. — ^b) B₂ पितामहः
(for प्रजा). — ^d) K₁ [5] भ्युदितेषु; S (except T₁ G₁)

व्यूढे देवासुरे युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ॥ ४०
द्वैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भारत ।
अब्रवीत्सृष्टिमान्देवो भगवानल्लोकभावनः ॥ ४१
पराभविष्यन्त्यसुरा दैतेया दानवैः सह ।
आदित्या वसवो रुद्रा भविष्यन्ति दिवौकसः ॥ ४२
देवासुरमनुष्याश्च गन्धर्वोगगराक्षसाः ।
अस्मिन्युद्धे सुसंयत्ता हनिष्यन्ति परस्परम् ॥ ४३
इति मन्वाब्रवीद्दर्म परमेष्ठी प्रजापतिः ।
वरुणाय प्रयच्छेत्तान्वद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४४
एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात्परमेष्ठिनः ।
वरुणाय ददौ सर्वान्वद्धा दैतेयदानवान् ॥ ४५
तान्वद्धा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ।
वरुणः सागरे यत्तो नित्यं रक्षति दानवान् ॥ ४६
तथा दुर्योधनं कर्णं शकुनिं चापि सौवलम् ।

व्यू (G₅ उ)द्यतेषु (for अभ्युद्यतेषु). D₃. 4. 9 युधेवपि.

41 D₂ missing (cf. v.l. 22). K₅ om. 41^{bat}.
— ^b) D₈ D₁0 S (except G₃) विनश्यत्सु भा. — ^c)
K₁. 2. 4 B₃ D₁ D₇. 8. 10 दृष्टिमान्; S तु तदा (for सृष्टिमान्).
D₇ देवान्.

43 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^c) D₈ S
(except T₁) तस्मिन् (for अस्मिन्). K₃ B D₁ D₈
D₁. 3. 4. 5. 10 क्रुद्धा; K₅ वृत्ता; T₁ G₁-3 युक्ता; T₂ यंता;
G₄ युक्ते (for यत्ता). — ^d) T G भवि (for हनि).
— After 43, T G ins.:

480* वर्तमानं जगत्सर्वं सुहृतांश्च भविष्यति ।

अन्यनाशेन जगतो लोकस्य च परंतप ।

[(L. 2) T₁ अस्य नाशेन; T₂ G अन्यनाशो न; G₃ अलं
नाशेन.]

44 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) D₁ G₅
पितामहः; T₂ जनेश्वर (for प्रजापतिः). K₅ om. (hapl.)
from प्रयच्छ (in 44^c) up to वरुणाय (in 45^c). — 44^{bat}
= (var.) 15^{bat}.

46 D₂ missing (cf. v.l. 22). B₃ om. (hapl.)
46. — ^a) K₁-3 G₅ M₁ तान्वद्धान्; G₃ (by transp.)
वद्धा तान्. — ^b) K₁. 2. 5 D₇ स्वपाशैश्च; D₁0 स्वीयपाशैर्; G₂
पाशैः स्वैश्च; G₃. 4 तैश्च पाशैर्. — ^c) D₃. 4. 9 यत्तान् (for
यत्तो).

47 D₂ missing (cf. v.l. 22). — ^b) D₃. 4. 9 T₁

बद्धा दुःशासनं चापि पाण्डवेभ्यः प्रयच्छत ॥ ४७
त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ४८

गजन्दुर्योधनं बद्धा ततः संशाम्य पाण्डवैः ।
न्वत्कृते न विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पट्टिंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

१२७

वैशंपायन उवाच ।

कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत ॥ १
गच्छ तात महाप्राज्ञां गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयेह तया सार्धमनुनेष्यामि दुर्मतिम् ॥ २
यदि सापि दुरात्मानं शमयेद्दुष्टचेतसम् ।
अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयम् ॥ ३
अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत् ।
दुर्बुद्धेर्दुःसाहायस्य समर्थं ब्रुवती वचः ॥ ४
अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत् ।

शमयेच्चिग्रात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ॥ ५
राजस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयामास गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य शामनात् ॥ ६
धृतराष्ट्र उवाच ।

एष गान्धारि पुत्रस्ते दुरात्मा शामनातिगः ।
ऐश्वर्यलोभादेश्चर्यं जीवितं च प्रहास्यति ॥ ७
अशिष्टवदमर्यादः पापैः सह दुरात्मभिः ।
सभाया निर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य मुहृद्वचः ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

सा भर्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ।

C. 5. 4317
B. 5. 129. 9
K. 5. 1. 8. 9

G1.4 चैव (for चापि). — °) K4 D3.4.9 S चैव (for चापि). — °) D1-4.8 T1 G1.4.5 M5 प्रयच्छथ.

48 = 5. 37. 16 (q. v. for other references).
Dn2 missing (cf. v.l. 22). — °) D8.4 कुलार्थं.
K1.2.5 D8 D7.8.10 त्यजेदेकं कुलस्यार्थं. Ca citos त्यजे-
त्कुलार्थं (as in text).

49 Dn2 missing (cf. v.l. 22). — °) T G तस्माद्
(for राजन्). — °) K5 संगम्य (for 'शाम्य'). — °) B1.3
D8(m as in text).4.9 T2 G1.2.5 तत्; G3 यत् (for
स्वत्). — °) K8.5 G5 M2 क्षत्रियर्षभाः.

Colophon missing in Dn2 D5. — Sub-parvan:
K1-3.5 B Dn1 Ds D2.6-8.10 T1 G1.5 M भगवद्गीता.
— Adhy. name: D1 दुर्योधनस्य सभातो निर्गमनं; G1
दुर्योधननिर्गमनं M दुर्योधनसभानिर्गमनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): D6 18 (= 118); D7 T2 G4
M1-3.5 129; T1 G1.2.5 130; G3 M4 128. — S'loka
no.: K5 65; Dn1 50.

127

This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5).

126. 22).

1 °) K8 B2.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 तु वचः (for
वचनं).

2 °) K2.4.5 D2.7.8 T2 G2.3.5 महाप्राज्ञः; Ds D9.10
°प्रज्ञां. — °) D8 दीर्घदर्शिनां.

3 °) T1 G1.5 सा न; G4 सा तु (for सापि). — °)
K5 D7 शाम° (for शम°). — °) K5 D1.7 अथ (for
अपि).

4 °) K3.5 D1.7 T1 G4 अति- (for अपि). M2.4
अवलेपाभि°. — °) K4 S समक्षं; K5 सामर्थ्यं; B1 Ds
D1.6-8.10 शमार्थं (for समर्थं).

5 °) D7.9 °कृते (for °कृतं). — °) D5 शमाय; D2
शमध्वं (for शमयेत्). — °) Ds2 D1 °क्षेमकृद् (for
°क्षेमवद्). D2 °क्षेमं वदाम्यहं.

8 K5 om. from स्मवान् (in °) up to श्रुत्वा रा
(in 9°). — °) B Dn1 Ds D3.4.c.8-10 दुरात्मवान्.
— °) Ds2 D3 G4 M (except M1) सभायां (for °या).
G1 मूढः. — °) T2 G2.5 ह्यति°; G1 अति° (for व्यति°).

9 K5 om. up to श्रुत्वा रा (cf. v.l. 8). — °) K1 B
(except B2) D10 भर्तु- (for भर्तुर्). — °) K1.2 D1 M
ह यत्; K4 ह सा; B3 G3.4 महा- (for महत्).

C. 5. 4317
B. 5. 127. 9
K. 5. 127. 9

अन्विच्छन्ती महच्छ्रेयो गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९
आनयेह सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।
न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ॥ १०
त्वं ह्येवात्र भृशं गर्ह्यो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ।
यो जानन्पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ ११
स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो मोहमास्थितः ।
अशक्योऽद्य त्वया राजन्विनिवर्तयितुं बलात् ॥ १२
राज्यप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः ।
दुःमहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽक्षुते फलम् ॥ १३
कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महामतिः ।
भिन्नं हि स्वजनेन त्वां ग्रसहिष्यन्ति शत्रवः ॥ १४
या हि शक्या महाराज माम्ना दानेन वा पुनः ।
निस्तर्तुमापदः स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ॥ १५

10 Before 10, all MSS. (except T1; Dn2 Ds missing) ins. गांधार्युवाच (resp. गांधारी). — ^a) K1. 2. 4 D2 T2 G2. 5 आनयस्व; K3. 5 B D6. 7. 10 आनायय; Dn1 आनीय च; Ds आनय त्वं; T1 G1. 1 आनयं (for आनयेह). G5 चिरं; M (M1 inf. lin.) तु तं (for सुतं). T2 G2 क्रुद्धं; G5 पुत्रं; M पापं (for क्षिप्रं). Ds आनाययस्व तं क्षिप्रं. — ^a) K4 धर्मविरोधिना; D7 धर्मार्थलोपिना. — After 10, K3 B Dn1 Ds D3. 4. 6. 8-10 T1 G5 ins.:

481 आप्तमाप्तं तथापीदमविनीतेन सर्वथा ।

11 ^a) D1. 3. 4. 9. 10 G4 om. हि. — ^b) Dn1 D2 T2 G1. 2 M2-4 सुतप्रिय. — ^c) K4 M3. 4 (inf. lin. as in text). 5 पापकामस्य.

12 ^a) Ds D3. 4 M3. 1 (inf. lin. as in text). 5 स एव. — ^b) K1. 2 प्रलुप्तो; K4 B1-3 D3. 4. 8. 9 T2 G2. 2 M1 लुब्धो; K5 D7 सुलुप्तो; D1 T1 G1 प्रवृद्धो; G1 बद्धो (for लुब्धो). B1. 5 Dn1 D2 G3 लोभं (for मोहं). — ^c) B1. 4. 5 न शक्यो. K4 D3. 4 यत्; K5 D7 यः (for सद्यः). — ^d) K2 वर्तय तद्वलात्.

13 ^a) K1 B3-5 Dn1 D1. 6. 8 राष्ट्रप्रदाने; K2 राज्य-दानेन; K3. 4 B2 Ds D2. 9. 10 राज्य (Ds D10 °द्र)प्रदानं; K5 D7 राज्यं प्रधानं. — ^b) S (except T2 G2. 5) हताशस्य (for बालि°). — ^c) S (except G1) दुर्योधनस्य लु°. — ^d) K1 T2 G1. 2 धृतराष्ट्रास्तु ते फलं; T1 M धृतराष्ट्राभ्युपे फलं.

14 ^a) K5 एवं (for कथं). K1. 2 स्वजनभेदं. — ^b) K3 B3 D (except D9; Dn2 missing) T1 G3. 5 महीपतिः

शासनाद्धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्पणम् ।

मातुश्च वचनात्क्षत्ता सभां प्रावेशयत्पुनः ॥ १६

स मातुर्वचनाकाङ्क्षी प्रविवेश सभां पुनः ।

अभिताप्रेक्षणः क्रोधान्निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १७

तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ।

विगर्हमाणा गान्धारी समर्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८

दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक ।

हितं ते मानुवन्धस्य तथायत्यां सुखोदयम् ॥ १९

भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ।

भवेद्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २०

न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।

अवाप्तुं रक्षितुं वापि भोक्तुं वा भरतर्षभ ॥ २१

न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्रीयादीर्धमन्तरम् ।

(for महा). — ^c) D1 भिन्ने हि स्वजने च त्वां. — ^d) K B2 D (Dn2 missing) T1 G4 M1 ग्रहसिप्यन्ति; M1 (inf. lin.) Ca as in text.

15 ^a) K2. 4 B3 Dn1 D3. 4. 6. 8-10 G3. 5 यो हि शक्यो (B3 D10 °क्तो); Ds या हि शक्यं. — ^b) N (except K1; Dn2 missing) T2 G1. 2 भेदेन (for दानेन). — ^c) K1 यादवश्रेष्ठ; K2 D3. 4. 8. 9 आपदस्तेषु; T G (except G8) आपदार्येषु. — ^d) D2 M3-5 धार° (for पात°).

17 K5 om. 17^b. — ^b) K3 B2. 4. 5 Dn1 Ds D6. 8. 10 पुनः सभां (by transp.). — ^c) Ds1 D1. 3. 4. 8-10 T1 G1. 4 अतिः (for अभि-).

18 ^b) T2 G2. 5 आश्रितं (for आस्थितम्). — ^d) B (except B2) Dn1 Ds D2-4. 6. 8-10 G1 शमार्थं (for समर्थं).

19 Before 19, K4 D1. 8 T G1. 3. 4 M1 ins. गांधार्यु-वाच (resp. गांधारी). — After 19, N (Dn2 missing) T1 G5 ins.:

482* दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तम ।

भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः ।

[(L. 1) Dn1 Ds D7. 10 °सत्तमः (for °सत्तम). — K5 om. (hapl.) from कृपः up to द्रोण (in 20°).]

20 K5 om. up to द्रोण (cf. v.l. 19). — ^a) K1-3 B5 D1. 2. 7 हि; K4 D9. 10 S (except G3) च (for तु). — ^d) B1-3 D2 T2 G1-3 M1 (sup. lin. as in text) शाम्यतां.

21 ^a) K5 सुप्राप्तं; D7 सुप्राप्तुं (for अवाप्तुं). — ^d) K3. 4 B (except B3) Dn1 Ds D6. 8. 10 G4 भोक्तुं

विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ २२
 कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।
 तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥ २३
 लोकेश्वरप्रभुत्वं हि महदेतदुरात्मभिः ।
 राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ॥ २४
 इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः ।
 इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥ २५
 अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
 अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ २६
 अविजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ।
 अजितात्माजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ २७

आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत् ।
 ततोऽमात्यान्मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ २८
 वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
 परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यन्तं श्रीनिपेवते ॥ २९
 क्षुद्राक्षेणेव जालेन झपावपिहितायुभौ ।
 कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुम्पतः ॥ ३०
 याभ्यां हि देवाः स्वर्गायुः स्वर्गस्यापिदधुर्मुखम् ।
 बिभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥ ३१
 कामं क्रोधं च लोभं च दम्भं दर्पं च भूमिपः ।
 सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ३२
 सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।

5. 127. 33
 5. 127. 34
 5. 127. 34

भरतसत्तम.

22 ^a) T1 G1.2 स्वाराज्यं; T2 G3-5 M1.2.4 (inf. lin.) स्वराज्यं. K1 अधि; K5 T1 G1.4 अपि; G5 M4 (inf. lin.) अनु (for अभि). K5 जायते (for -पालयेत्). D1 स राजेत्यभिधीयते.

23 ^b) K5 D7 व्यपकर्षतः. — ^c) K3 च; S (except G8) हि (for तु). — ^d) K5 राजर्षिर्जायते महीं.

24 ^a) D3.4.9 लोकत्रयं; D8 m प्रयुक्तं; T1 G3-5 M लोकेश्वरभिः (G5 °तिः; M °नु)भूतं; T2 G1.2 लोककामा (G2 °सर्वा)भिभूतैर् (G1 °तं).

25 ^a) K5 महा; D6.8 परि; Ca. d महत् (as in text). — ^b) K (except K4) D7 °कामयोः (for °धर्मयोः). — ^c) B2 D2 निर्जितैर् (for नियतैर्).

26 = (var.) 5. 34. 58. — ^a) G3 M3.4 (inf. lin. as in text).5 Ca. d भीमानि; T2 (in addition to the text reading) G5 पुरुषं (for हीमानि). — ^d) K1 B1-3 Ds D1.6 S पथिषु सारथि.

27 = (var.) 5. 34. 54. — K5 om. 27-37. — ^a) D3.4.9 अविनिर्जित्य चात्मानं. — D1 om. (hapl.) 27^c-28^d. — ^c) K3.4 Dn1 Ds D2.6.8.10 अमित्रान्वाजितामात्यः (Ds °मित्रः); D3.4.9 अमित्रांश्चाजिता. — ^d) K1 m (as in text).4 °भूयते (for °हीयते).

28 = 5. 34. 55. — K5 D1 om. 28 (cf. v.l. 27). — ^b) K4 °कालेन; B Dn D3.4.10 द्वेष्ट्यं; D6 द्वेष्टं; Ds दशं; Ca. d. s देशरूपेण (as in text). — ^d) T2 G2 नरोयं (for न मोघं). Ds विजिगीषति.

29 = 5. 34. 56. K5 om. 29 (cf. v.l. 27). — ^a) K1 D7 T1 G1.8.4 जितात्मानं. — ^c) Dn1 Ds D1-4.8-10

वीरम्; M1 (inf. lin.) 4 दांतम् (for धीरम्). — ^a) K3 B2.4.5 Dn1 Ds D1.6.8.10 अत्यर्थं (for अत्यन्तं).

30 = (var.) 5. 34. 63. K5 om. 30 (cf. v.l. 27). — ^b) B3 मन्स्यौ (for झपाँ). G1.5 इव (for अपि). Ds उरू (for उभौ). — ^d) K1 प्रज्ञामेतौ; D7 (by transp.) तौ प्रज्ञानं.

31 K5 om. 31 (cf. v.l. 27). — ^a) B1.3 S स्वर्गायाः (G3 स्वर्गस्य); Ca. s स्वर्गायुः (as in text). K4 याभ्यां देवाः स्वर्गायुः. — ^b) G3 द्वारा हि (for स्वर्गस्य). K3 B (except B2) Dn1 Ds1 D1.6 T1 G4 M1.3.4 Cs पिदधुः; Ca. d अपिदधुः (as in text). — G3 om. 31^{cd}. — ^c) K4 D1 Ca. d बिभ्रतो; M (M1 inf. lin. as in text) बिभ्यतो (for बिभ्रतो). K1-3 अभिभवाद्वाजन्; Ds अनुपरागस्य (for अनुपरागस्य). — ^d) D6 स्म विद्धि तौ; D7 विवर्धितौ; T1 G1.4 सुवर्धितौ (for स्म व). Ca. d. s cito वर्धितौ (as in text). T2 G2 °क्रोधानुवर्धितौ.

32 K5 om. 32 (cf. v.l. 27). — ^b) K2 D1.2.7 द्रुपं दंभं (by transp.); Dn1 दंभं हर्षं. S (mostly) दंभं. K1 B3 S (except T2 M2) भूमिप. — ^c) T G1.2.4.5 विधातुं; G3 M4 (inf. lin. as in text).5 विहा° (for विजे°). — ^d) Ds महान्; Cs महीम् (as in text). Dn1 अतिजीयते; D1.10 अभिजीयते; G2 अपि जायते; G3 अभिरक्षति; G4 अभिरक्षयेत्; G5 अधिजायते; Ca. d. s as in text.

33 K5 om. 33 (cf. v.l. 27). — ^b) K1.2 Dn1 D1.2 T1 G1.3.4 भवेन्नृपः; K3 सुयोधन. — ^c) D3.4.9 ईप्सितार्थं च. D3.4 धर्म्यं च.

34 K5 om. 34 (cf. v.l. 27). — ^a) D1 T1 G1.3.4

C. 5. 43-43
B. 5. 129. 34
K. 5. 129. 34

ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विपतां च पराभवम् ॥ ३३
कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥ ३४
एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैरगिनिवर्हणैः ।
पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३५
यथा भीष्मः शान्तनवो द्रोणश्चापि महारथः ।
आहतुस्तात तन्मत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ॥ ३६
प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ॥ ३७
सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ॥ ३८
न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम्
न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ३९
भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्निकेन च ।

क्रोधात्मा (for °द्वा). — ^b) K1 मोहान् (for मिथ्या).
— ^c) D2 Ds S वा (for च). — ^d) K1 सहाया न
(by transp.). D3.4.9 G3 M न सहायो (D3.4 °या)
भवन्त्युत.

35 K5 om. 35 (cf. v.l. 27). — ^a) K1 Dn1
एकीभूते; S एकीभूतो. Dn1 Ds D2.10 महाप्राज्ञ; D3 °प्राज्ञ;
M (except M3) °प्राज्ञः. — ^b) S (except G1) शत्रु
(for अरि). — ^c) G1 M (except M1) पृथिवी, and
भोक्ष्यते. T1 G4 M3-5 तत्र (for तात). G4 सुखं (for
सुखी).

36 K5 om. 36 (cf. v.l. 27). — ^a) D3.4.9 तथा
(for यथा). T1 G1 शान्तनवो भीष्मो (by transp.). — ^b)
K3 °बलः (sup. lin. as in text); S (except G2) °यशाः
(for °रथः). — ^c) T2 G2.5 आहतुस्त्वां तथा सत्यं. — ^d)
D10 अजय्यौ.

37 K5 om. 37 (cf. v.l. 27). — ^a) S °त्मानं (for
°बाहुं). — ^c) G1.5 प्रपन्नो; M1.5 °सन्ने (for °सन्नो).
— ^d) B5 T1 G1.3.4 अपि (for एव).

38 ^b) K4 तिष्ठतः; D3.4.9 तिष्ठसि (for तिष्ठति). — ^a)
K1 स नश्येत्कुरुनन्दन.

39 ^c) S युद्धे (G3 नित्यो) (for नित्यं). — ^d) = 5.
122. 49^d. K5 D2.7 चित्तं (for चेतः). B3.5 च मनः कथाः;
D2.4.9 मानयं कुरु (for चेत आधिथाः). K1 आधिथाः;
K2.3 Ds अधि°; K5 D7 आह°; S आध्याः (for आधि°).

दत्तौऽशः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्भीतैरिन्दम ॥ ४०
तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ।
यद्बुद्धे पृथिवीं सर्वा शूरैर्निहतकण्टकाम् ॥ ४१
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम ।
यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्थं महीक्षिताम् ॥ ४२
अलमर्थं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवनम् ।
सुहृदां वचने तिष्ठन्यशः प्राप्स्यसि भारत ॥ ४३
श्रीमद्भिरात्मवद्भिर्हि बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ ४४
निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् ।
स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ॥ ४५
अलमह्ना निकारोऽयं त्रयोदश समाः कृतः ।
शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ॥ ४६
न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वदर्थमभीप्सति ।

40 ^a) G3.4 च (for हि). Ds1 D10 M5 महाप्राज्ञ.
— ^b) K1 त्वत्पित्रा (for पित्रा ते). — ^d) D1.2 यथोचितम्
(cf. 42^b); G5 M3.4 (inf. lin. as in text). 5 भेदभीतेर.

41 ^a) Ds वा (for च). — ^b) K5 अप्यनु; D7 अप्यद्य
(for अद्यानु). — ^c) K4 B1-3 Ds D1 भुंक्ते (D2 भुक्ते)
(for भुङ्क्ते). K2.4.5 D1.7 S सर्वा (for कृत्वां).

42 42^{ab} = 5. 57. 3^{ad}. — ^a) K2.5 अर्थः; D2 एवं
(for अर्थं). K5 महीभृतां; B1 Dn1 प्रदीयतां (for मही-
क्षिताम्). K1 D3.4.7-10 भोक्तुमर्थं (K4 D7 °धां; D6.10
°धे) महीमिमां; D1 भोक्तुमेतां वसुंधरां; S भोक्तुमित्थं
(G2.3 °मर्थं; G5 °मर्थं) महीमिमां (G3 °पते).

43 43^{ab} = (var.) 5. 57. 3^{ab}. — ^b) D2-4.9 जीवितुं;
S जीवने (G3 जीवितं) (for जीवनम्). — ^c) K4 D2 G5
तिष्ठ (for तिष्ठन्). — ^d) K1.2.5 D7 पार्थिव (for भारत).

44 ^a) K1.4.5 Ds D7-9 T G (except G3) M4
आत्मविद्धिः. K3.4 B (except B3) Dn1 D6.3.10 G3 तैः
(for हि). — ^d) D7 भ्रंशयेत महत्सु°.

45 K5 om. 45. — ^a) D2 किल भारत; D10 T2 G5
M पुरुषर्षभ.

46 ^a) K1 D3.4.3.9 अलमेपां; K5 D7 अलमर्थं; B Dn1
Ds D1.6.10 C8 अलमंग (B2 अमंगलं); D2 अलमत्र;
T G1.2.5 अलं महान्; G3.4 M1 (inf. lin.) अलं महा-
(for अलमह्ना). Ca citos अलं and अह्ना. — ^b) Ds
पुनः; Ca.d.s कृतः (as in text). — ^c) B5 Ds D10

सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ॥ ४७
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनंजये ।
धृष्टद्युम्ने च संकुब्धे न स्युः सर्वाः प्रजा ध्रुवम् ॥ ४८
अमर्षवशमापन्नो मा कुरुंस्तात जीघनः ।
सर्वा हि पृथिवी स्पृष्टा त्वत्पाण्डवकृते वधम् ॥ ४९
यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।
योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ॥ ५०

समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं च विजितात्मनाम् ।
पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५१
राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।
न हि शक्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुम् ॥ ५२
न लोभादर्थसंपत्तिर्नराणामिह दृश्यते ।
तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

१२८

वैशंपायन उवाच ।

तच्च वाक्यमनादृत्य सोऽर्थवन्मातृभाषितम् ।

पुनः प्रतस्थे संरम्भात्सकाशमकृतात्मनाम् ॥ १
ततः सभाया निर्गम्य मन्त्रयामास कौरवः ।

C. 5. 4355
B. 5. 130. 2
K. 5. 130. 2

महाप्रज्ञ. — ^a) G₃ °समन्वितं.

47 K₅ om. 47-50. — ^a) K₄ B (except B₄)
Dn₁ Ds D₁. 2. 10 चैव; D₈ त्वेष; G₅ [ए] वैष (for चैष).
D₂ पापात्मा (for पार्थानां). — ^b) Dn₁ D₂ यत् (for यः).
K₄ B Ds D₁. 3. 4. 6. 8. 10 T₂ G₁-4 M₅ Cn त्वमर्थ; Dn₁ D₂
स्वमर्थ; T₁ त्वधर्म (for त्वदर्थ). K₃. 4 B₅ Dn₁ Ds
D₁. 3. 4. 6. 8-10 T₁ M₃. 5 अभीप्ससि.

48 K₅ om. 48 (cf. v.l. 47). — ^a) K₁. 2 द्रोणे
भीष्मे (by transp.). — ^a) Ds सुखं (for ध्रुवम्). D₂
न नः स्युः सर्वशः प्रजाः.

49 K₁. 5 om. 49 (cf. v.l. 47). — ^b) T₁ G
(except G₈) नीनशः; C_a जीघनः (as in text). T₂
कुरुंस्तात जिघांससि. — ^c) K₃ B D (except D₂. 7; Dn₂
missing) एषा हि. K₂ पृथिवी स्पृष्टा; K₃ B Dn₁ Ds
D₆-8. 10 वी कृत्वा; D₁. 2 T₂ G₂ M °वी सृष्टा (for M₄ see
below also); D₃. 4. 9 कृत्वा पृथिवी; T₁ G₅ °वी नष्टा; G₁
M₄ (inf. lin.) °वी दष्टा; G₃ °वी हष्टा; G₄ °वी नष्टा; only
K₁ as in text! — ^d) T G₁. 2. 4. 5 M₁ (inf. lin.) वधे
(for वधम्). K₃ B Dn₁ Ds D₃. 4. 6-10 मा गमस्व (D₁₀
°स्व) कृते वधं; G₃ त्वत्पाण्डववधे कृते. C_d cites त्वकृते
पाण्डवकृते.

50 K₅ om. 50 (cf. v.l. 47). — ^b) K₄ S °कृपाः
(T₂ G₂-5 °कृपान्) परान्. — ^c) D₂-4. 9 S (except T₁
G₃. 4) योत्स्यन्ति. T₂ G₂. 5 M निज (for सर्व°). — ^d) G₂
त्वयि (for अद्य).

51 ^b) K₃ B₁. 2. 5 Dn₁ Ds D₆. 8. 10 हि (for च).
K₃ B Dn₁ Ds D₃. 4. 6. 8-10 T₁ G₃-5 C₅ विदितात्मनां.

— ^d) G₃. 4 च (for तु). K₅ D₇ G₃ अपि (for अभि-).
B₃. 5 तथा (for ततः). D₁ धर्मस्त्वदधिकस्ततः.

52 Before 52, G₁. 4 ins. धृतराष्ट्रः. — ^a) K₁ धर्म-
राजम् (for युधिष्ठिरम्).

53 ^a) D₂ °प्राप्तिश्च (for °संपत्तिः). — ^d) D₃. 4. 9
प्रसाद्य (for °शाम्य).

Colophon missing in Dn₂ D₅ — *Sub-parvan* :
K₁. 2. 4. 5 B Dn₁ Ds D₂. 6-8. 10 T₁ G₁. 5 M₁. 2 भगवद्गीता.
— *Adhy. name* : K₃ G₅ M₅ गांधारीवाक्यं; G₄ भगवद्वाक्यं;
M₁-4 गांधारीवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or
both) : D₈ 19 (= 119); D₇ T₂ G₄ M₁-3. 5 130; T₁
G₁. 2. 5 131; G₃ M₄ 129. — *S'loka no.* : K₅ 34;
Dn₁ 54.

128

☞ Stanzas 1-49 are missing in Dn₂ (cf. v.l. 5.
126. 22). The MS. is mostly ignored up to the end
of the lacuna.

1 ^c) K₅ G₃ ततः (for पुनः). — ^d) D₃. 4. 9 M₂. 3. 4
(inf. lin. as in text) अनृतात्मनां; C_a as in text.

2 ^a) T₂ G M₁-1 सभा (M₃ °हा) यां (M₁ inf. lin.
as in text). K₄. 5 D₁. 7 G₃ M₂ निर्गत्य. — ^d) K₂ D₅
राजा; M₁ (by corr.) राजन् (for राजा). — After 2, T
G (except G₃) ins.:

483* दुर्योधनं धार्तराष्ट्रं कर्णं दुःशामनोऽन्वधीन् ।
नो चेत्संधायस्ये राजन्स्वेन कामेन पाण्डवं :

C. 5. 4365
B. 5. 130. 2
K. 5. 130. 2

सौवलेन मताक्षेण राज्ञा शकुनिना सह ॥ २
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौवलस्य च ।
दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितम् ॥ ३
पुण्यमस्मान्गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ।
सहितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा शान्तनवेन च ॥ ४
वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीम बलादिव ।
प्रमद्य पुरुषव्याघ्रमिन्द्रो वैरोचनिं यथा ॥ ५
श्रुत्वा गृहीतं वाष्पेयं पाण्डवा हतचेतसः ।
निरुत्साहा भविष्यन्ति भग्नदंष्ट्रा इवोल्गाः ॥ ६
अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्म वर्म च ।
अस्मिन्गृहीते वरदे क्रपभे सर्वसात्वताम् ।
निरुद्यमा भविष्यन्ति पाण्डवाः सोमकैः सह ॥ ७
तस्माद्वयमिहैवैनं केशवं क्षिप्रकारिणम् ।
क्रोशतो धृतराष्ट्रस्य बद्धा योत्स्यामहे रिपून् ॥ ८

बद्धैव त्वां प्रदास्यन्ति पाण्डुपुत्राय भारत ।

वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीनेतान्भरतर्षभ ।

पाण्डवेभ्यः प्रदास्यन्ति भीष्मद्रोणौ पिता च ते । [5]

दुःशासनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।

दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो निःश्वस्य प्रहसन्निव ।

एकान्तमुपसंगम्य मत्त्रं पुनरमन्त्रयत् ।

[Lines 2-5 = (var.) 5. 126. 22-23. — (L. 7)
G2.5 निशमैः (for निःश्वस्य). T2 प्रहसन्निव. — (L. 8)
G2.5 °सुल्लह (for °संगम्य). — After line 8, T G2.5
repeat 2nd!]

3 ^b) K5 सौवलस्य महान्मनः. — ^d) D2 दुरात्मनां (for
विचेष्टितम्).

4 ^a) K1 T1 G1 पुरा ह्य (K1 य) स्मान्निगृह्णाति.

5 ^a) K4.5 D2.7 एनं (for एव). — ^b) K (except
K3) D3.4.7.9 M1 निगृह्णीमो. K1.2 D1-4.9 बलादितः;
K5 D7 °नित्तं; T1 G1.4 M3-5 °दिह.

6 ^b) K1.2.5 D7 दीनं; M1.2 हतं (for हतं).

7 ^b) D3.4.9 °पां सर्वकर्मसु. Ca cites शर्म (as in
text). — ^c) D3.4.9 दाशार्हे; T G1.2.4 वाष्पेये (for
वरदे). — ^d) K4 D1.3.4.9.10 G5 वृषभे; Ca क्रपभे
(as in text). — D1 om. 7^e-9^b. — ^f) K3 पाण्डवैः सह
सोमकाः.

8 D1 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) K1.2.5 D7 अथ
(for इह). S (except T1 G3.4) एकं (for एनं). — ^d)
K1 Ds परान् (for रिपून्).

तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ।

इङ्गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुध्यत सात्यकिः ॥ ९

तदर्थमभिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः ।

अब्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजय वाहिनीम् ॥ १०

व्यूढानीकः सभाद्रागमुपतिष्ठस्व दंशितः ।

यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णायाक्लिष्टकर्मणे ॥ ११

स प्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ।

आचष्ट तमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ १२

धृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्वभाषत ।

तेषामेतमभिप्रायमाचक्षे स्मयन्निव ॥ १३

धर्मादपेतमर्थाच्च कर्म साधुविगर्हितम् ।

मन्दाः कर्तुमिहेच्छन्ति न चावाप्यं कथंचन ॥ १४

पुण विकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः ।

धर्पिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ॥ १५

9 Before 9, D9 T1 G1 M1 ins. वैशं. — D1 om.
9^{ab} (cf. v.l. 7). K5 om. (hapl.) from प्रायं (in 9^a)
up to °ममि (in 10^a). — ^d) Ds अनु; Ms. 4 (inf. lin.
as in text) अव (for अन्व).

10 K5 om. तदर्थमभि- (cf. v.l. 9). — ^a) K1.2 D9
T G1.2 M3-5 ह्यभि- (for अभि-). — ^b) Ds हार्दिकेन.
K1.2.5 D7 G3.4 समास्थितः; D3.4.9 सहोद्विष्टः; T G1.5 M
सह स्थितः.

11 ^b) K4 Ds उपातिष्ठस्व. Some S MSS. दंशितः.
— ^c) B1.2 S चैव; Ds2 चैव (for चैतन्). — ^d) K4 Ds
कृष्णस्य (for कृष्णाय). B Dn1 Ds D2.6 G1 °कारिणे;
K4 D8 °कर्मणः.

13 ^{ab}) D3.4.9 चाभ्यभाषत; S (for G3 see below)
चाभ्यभाषिनं (M1.2 °वितं; M3-5 °पितं). Dn1 धृतराष्ट्रं च
गांवेयमाचार्यं विदुरं तथा; G3 अथापि धृतराष्ट्रं च भीष्मं
चैवाभ्यभाषत. — ^c) T1 G3 एषाम्. K1.2.5 D7 एतद्;
K1 D8 एवम् (for एतम्). G5 एतेषां तमभिप्रायं.

14 ^a) B2.4.5 Dn1 Ds D3.4.6.9.10 धर्मादपार्थाच्च कामाच्च.
— ^b) B3.5 कर्मणा सुवि. — ^d) T1 G1.4.5 न च वाच्यं;
T2 G2 न च वाक्यं; Ca. d न चावाप्यं (as in text). K5
D7 हि (for च). S कदा (for कथं).

15 ^b) T1 G3.5 सभागताः. — ^c) D1 कर्षिताः; G4
धर्पिताः (for धर्पिताः).

16 ^a) T2 G2.5 पुरुषव्याघ्रं (for पुण्ड). — ^b) K4
°मेधमः (for °चेतसः). — ^c) K2.4 पादेन; Ds G8 पदेन;

इमं हि पुण्डरीकाक्षं जिघृक्षन्त्यल्पचेतमः ।
 पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बाला यथा जडाः ॥ १६
 सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।
 धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ १७
 राजन्परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परंतप ।
 अयश्शस्यमशक्यं च कर्म कर्तुं समुद्यताः ॥ १८
 इमं हि पुण्डरीकाक्षमभिभूय प्रसह्य च ।
 निग्रहीतुं किलेच्छन्ति सहिता वासवानुजम् ॥ १९
 इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदम् ।
 आसाद्य न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम् ॥ २०
 अयमिच्छन्ति तान्सर्वान्यतमानाञ्जनार्दनः ।
 सिंहो मृगानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनम् ॥ २१

न त्वयं निन्दितं कर्म कुर्यात्कृष्णः कथंचन ।
 न च धर्मादपक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः ॥ २२
 विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् ।
 धृतराष्ट्रमभिप्रक्ष्य सुहृदां शृण्वतां मिथः ॥ २३
 राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां निगृहीयुरेजमा ।
 एते वा मामहं वैनाननुजानीहि पार्थिव ॥ २४
 एतान् हि सर्वान्संख्यानियन्तुमहमुत्सहे ।
 न त्वहं निन्दितं कर्म कुर्यां पापं कथंचन ॥ २५
 पाण्डवार्थे हि लुभ्यन्तः स्वार्थाद्वास्यन्ति ते सुताः ।
 एते चेदेवमिच्छन्ति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ २६
 अद्यैव ह्यहमेतांश्च ये चैताननु भारत ।
 निगृह्य राजन्पार्थेभ्यो दद्यां किं दुष्कृतं भवेत् ॥ २७

G. 5. 43. 4
 B. 5. 130. 23
 K. 5. 130. 33

T G1.4 वने च; G2.5 वनेन (for पटेन). — ^a) G4 M2 (inf. lin.) जनाः (for जडाः).

17 Before 17, K1.2 T G1.4 M1 ins. वैशं. — ^a) S तु (T G1.2.5 च) (for तद्). — ^e) K B5 D2-4.7.9 G1 राजम् (for बाहुम्). — After 17, T G ins. a passage of 16 lines given in App. I (No. 7).

18 ^b) B1.2.5 महौजसः (for परंतप). — B5 is missing from 18^e up to 49^d. — ^e) = (var.) 35^a. K4 B Dn1 Ds D6.8.10 G4 M2 अशक्य (K1 अस्वर्य; G4 यशस्य)मयशस्यं च (by transp.). — ^a) K5 B (B5 missing) Dn1 Ds D1.6-8.10 कर्तुं कर्म (by transp.).

19 B5 missing (cf. v.l. 18). — ^a) K2 य इमं (for इमं हि). — D8 om. 19^e-22^b. — ^e) K5 D7 गृहीतुं ते (for निग्रहीतुं). — ^a) K5 सहितं; T1 G1.4.5 सहसा (for सहिता).

20 B5 missing (cf. v.l. 18). D8 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^b) = 36^b. — ^e) M1 चिनशिष्यन्ति (for न भवि^e). — After 20, T G ins.:

484* एते न शक्ताः सर्वे हि साहसात्कर्तुमुद्यताः ।

[G3 अपि (for हि), and सहिताः सर्वम् (for साहसात्कर्तुम्).]

21 B5 missing (cf. v.l. 18). D8 om. 21 (cf. v.l. 19). — ^b) K3.4 B1.3.4 Dn1 Ds D1.3.4.6.7.9.10 G4.5 युध्यमानान्; K5 जितमानान्; B2 युद्धकामान्; D2 मनुष्याणां (for यतमानान्). — ^e) K3 B1.2.4 D (except D7; D8 om.; Dn2 missing) T2 G1.2 नागान् (for मृगान्). K1 क्षुद्रान् (for क्रुद्धो).

22 B5 missing (cf. v.l. 18). D8 om. 22^{ab} (cf.

v.l. 19). — ^{ab}) Cf. 25^{ed}. G4 स (for न). B2.4 Dn1 Ds D6.10 पापं (for कृष्णः). T2 G2.5 M (except M2) कदा^e (for कथं^e). — T1 om. (hapl.) 22^e-25^d.

24 B5 missing (cf. v.l. 18). T1 om. 24 (cf. v.l. 22). — Before 24, T2 G (except G5) ins. श्रीभगवान्. — ^b) D1.6 अंजसा (for ओज^e). K5 मां गृहीयुरथोजसा. — ^e) K2.3.5 D7 चैतान्; D8 चैतान् (for वैनान्). D3.4.9 एतानहं निगृहीयां; G3 एते मामहमेवैतान्.

25 B5 missing (cf. v.l. 18). T1 om. 25 (cf. v.l. 22). — ^a) D3.4.9 सरथान्; G1.4 समरे (for संख्यानं). K5 D7 T2 G2.3 M1.2.4 एतान्मवान् सुसंख्यानं (G3 समारंभात्). — ^b) D3.4.9 S (except G1; T1 om.) निहंतुम्. — ^{ed}) Cf. 22^{ab}.

26 B5 missing (cf. v.l. 18). — ^a) D3.4 पाण्डवार्थ. D1 लभ्यन्ते; D2 लुब्धाश्च; T2 G2.3 लुभ्यन्ते; G5 लभ्यन्तां (for लुभ्यन्तः). K4 पाण्डवार्थं विलुपन्तः. — ^b) K3.5 B (B5 missing) Ds D1.6-10 G3 M3.5 स्वार्थान्. K1 D3.4 S भ्रश्यन्ति; D2 नश्यन्ति (for हास्यन्ति). — After 26^e, G3 ins.:

485*

सामात्याः सह बन्धुभिः ।

अद्यैव कृतकृत्यस्तु.

— ^a) G3 धर्मराजो (for कृतकार्यो).

27 B5 missing (cf. v.l. 18). — ^a) T G2.4.5 M चाहम्; G3 राजन् (for ह्यहम्). K3.4 B (B5 missing) Dn1 Ds D1.6.8 एनांश्च. K5 D7 अद्यैवाहं समेत (D7 तां)श्च. — ^b) K1-3 B (B5 missing) Ds D1.6 T1 G1.2.5 चैतान्; Dn1 चै तान्; T2 वैनान् (for चैतान्). — After

C. 5. 4391
B. 5. 130. 28
K. 5. 130. 42

इदं तु न प्रवर्तेयं निन्दितं कर्म भारत ।
संनिधौ ते महाराज क्रोधजं पापबुद्धिजम् ॥ २८
एष दुर्योधनो राजन्यथेच्छति तथास्तु तत् ।
अहं तु सर्वान्ममयाननुजानामि भारत ॥ २९
एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ॥ ३०
सहमित्रं सहामात्यं ससौदर्यं महानुगम् ।
शक्रुयां यदि पन्थानमवतारयितुं पुनः ॥ ३१
ततो दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशयन्सभाम् ।
अकामं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ॥ ३२
अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चाभिसंवृतम् ॥ ३३

486* निगृह्य राज्ये राजानं स्थापयिष्यामि पाण्डवम् ।

एष मे निश्चयो राजन्यद्योऽस्य त्रिनिश्चयः ।

नर्दन्तु सहिताः शङ्खाः पणवानकनिस्वनेः ।

अनायासेन पार्थानां वर्तनां च शिवं महत् ।

— B₃ om. 27^{ed}. — °) K₁ 2. 5 D₇ सर्वान्; D₃ 4. 9 T₂ G₂ राज्यं (for राजन्). — °) T G चेत्; M यत् (for किं). D₃ 4. 8. 9 दुष्करं; T G (except G₂) सुकृतं (T₂ दुष्कृतं also as in text).

28 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) K₅ प्रवृत्तं यत्; D₂ प्रवर्तेत (for प्रवर्तेयं). S इदं तु निन्दितं कर्म न प्रवर्तेत भारत. — °) S पापचेतसां (G₄ वचनं मम).

29 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) G₃ M₃₋₅ राजा (for राजन्). — °) D₃ 4. 9 च (for तु). K₁ 2 सर्व- (for सर्वान्). K₃ 4 B (B₅ missing) D (except D₇; D₂ missing) तनयान्; M₄ 5 ममयान् (M₄ inf. lin. समयान् as in text). — °) D₈ ननु; D₉ उत (for अनु). B (B₅ missing) D₂ 1 D₅ D₃ 4. 6. 8-10 ते नृप (for भारत).

31 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) K₁ 2 D₇ ससौदर्यं. D₇ महानुजं.

32 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) K₅ D₇ मंत्रिभिः सार्धं; B₁ 2. 4 सह कर्णेन (for भ्रातृभिः सार्धं).

33 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) K₅ B (B₅ missing) D₃ 4. 7. 9 T₂ G₂ 3 M₄ चापि संवृतं; D₂ 1 सह संवृतं; D₁₀ (m as in text) परिवारितं (for चाभिः).

34 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) B₁ 3 D₈ भूयिष्ठं. K₃ नृशंसः पापभूयिष्ठः; T G (except G₁)

नृशंस पापभूयिष्ठ क्षुद्रकर्मसहायवान् ।

पापैः सहायैः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ॥ ३४

अशक्यमयशस्यं च सद्भिश्चापि विगर्हितम् ।

यथा त्वादृशको मूढो व्यवसेत्कुलपांसनः ॥ ३५

त्वमिमं पुण्डरीकाक्षमप्रधृष्यं दुरासदम् ।

पापैः सहायैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ॥ ३६

यो न शक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ।

तं त्वं प्रार्थयसे मन्द बालश्चन्द्रमसं यथा ॥ ३७

देवैर्मनुष्यैर्गन्धर्वैरसुरैरुगैश्च यः ।

न सोढुं समरे शक्यस्तं न बुध्यसि केशवम् ॥ ३८

दुर्ग्रहः पाणिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।

दुर्धरा पृथिवी मूर्धा दुर्ग्रहः केशवो बलात् ॥ ३९

नृशंसपापभूयिष्ठं (G₄ °ष्ट); M₁ 5 नृशंसं पापभूयिष्ठं. — °) K₅ °कर्णं; T₂ G₂ °सहानुजं. — °) = 36°. D₇ G₅ संगत्य; T G₁ 2. 4 सामात्यैः; G₃ M सामात्यः (for संहत्य). — °) K₁ D₈ 2 D₁₀ T₂ G₂ 4 M₅ पापकर्म.

35 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) = (var.) 18°. K₄ अस्वर्ग्यम् (for अशक्यम्). — °) K₄ यथैव त्वादृशो मूढो; G₄ यथा त्वमीदृशो मूढो. Ca cites त्वादृशकः — °) K₁ 2 कुलपांसनः; T G (except G₃) कर्म गर्हितं; Ca as in text.

36 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) M₄ तम् (for त्वम्). K₄ सुरेशं चैव वै कृष्णं. — °) = 20°. — °) = 34°. G₅ संगत्य (for संहत्य). — °) D₈ D₇ किम्; D₃ 4 यथा (for किल).

37 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) K₂ (sup. lin. sec. m.) वशे कर्तुं; K₅ D₃ 4. 7. 9 T₁ G₁ 4 बलाद्धर्तुं. — °) G₄ सहामरैः (for सवासवैः). — °) D₂ 1 D₈ G₃ 4 M₄ तत् (for तं). K₂ T₂ G₂ 5 मूढ (for मन्द).

38 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) G₃ M₁₋₄ उरगैरसुरैः (by transp.). G₄ 5 सः (for यः). M₅ उरगैरसुरैश्चरैः.

39 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) K₃ अग्राह्यः; K₄ B (B₅ missing) D (except D₇; D₂ missing) G₁ 4 दुर्ग्राह्यः (for दुर्ग्रहः). K₄ मुष्टि° (for पाणि°). — °) D₂ 10 दुर्ग्राह्यः (for दुःस्पर्शः). K₁ शिखी (for शशी). — °) K₃ 4 B (B₅ missing) D (except D₇; D₂ missing) T₂ G₁ 2. 4 दुर्ग्राह्यः (for दुर्ग्रहः). G₅ बली (for बलात्).

40 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) D₁₀ तदानीं

इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्तापि विदुरोऽब्रवीत् ।
 दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रमर्मणम् ॥ ४०
 सौमद्वारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः ।
 शिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ॥ ४१
 ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माधवम् ।
 ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४२
 निर्मोचने पट्टहस्ताः पार्श्वैर्बद्धा महासुराः ।
 ग्रहीतुं नाशकंश्चैनं तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४३
 प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ।
 ग्रहीतुं नाशकत्तत्र तं त्वं प्रार्थयसे बलात् ॥ ४४

(for क्षत्तापि). T₁ G_{1.4} वै; T₂ G_{2.5} च (for [अ]पि).
 — °) = 5. 123. 18°; 126. 28°.

41 B₅ missing (cf. v.l. 18). Before 41, K (except K₃) D_{1.3.4.7-10} T₂ ins. विदुर उ° (resp. विदुरः), which in K₁ D_{1.3.4.8.9} is followed by:

487* दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम सांप्रतम् ।

— °) K₁ वने प्रेक्ष्य; K₂ वने ऐन्द्रो; T₂ G_{2.3} M दानवेंद्रो (for वानरेन्द्रो). — °) D₁ द्विविधो; M विविदो. K₃ वानरः; D₁₀ वीर्यवान् (for नामतः).

42 B₅ missing (cf. v.l. 18). — G₃ om. 42^{bc}. — °) G₅ स यत्नेन महाबलं. — 42^{cd} = 44^{cd} (cf. 43^{cd}). — °) K₃ B₂ D₁ D₂ D_{3.4.6} S (except G₅; G₃ om.) चैनं (for तत्र). — °) = 43^d, 44^d. D₁ M₅ तत् (for तं).

43 B (B₅ missing) om. 43 (cf. v.l. 18); K₅ D_{1.2} G_{2.3} om. 43-44. D₁ transp. 43 and 44. — °) T₁ G₁ पट्टहस्तं. T₂ निर्मोचनैः पट्टहस्तैः. — °) K_{1.2} बद्धं; K₃ D_{1.8} T₂ G_{1.4} M₁ बद्धा; K₄ D₁ D₈ D_{3.4.6.9.10} बद्धुं; M₃ बद्धौ (for बद्धा). — °) D₁ D_{6.8} T₂ नाशकंश्चैनं; T₁ G_{1.4} नाशकत्तत्र. — °) = 42^d, 44^d. D₉ G₄ तत् (for तं).

44 B₅ missing (cf. v.l. 18). K₅ D_{1.2.9} G_{2.3} om. 44. — 44^{cd} = 42^{cd} (cf. 43^{cd}). — After 44, D₈ ins.:

488* अनेकयुगवर्षायुर्निहत्य नरकं मृधे ।

नीत्वा कन्यासहस्राणि उपयेमे यथाविधि ।

(a stanza absorbed by many of the earlier printed ed., such as the Bombay edition, Kumbhakonam, Chitrashala etc.).

45 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) K₅ हिंसिता; D_{2-4.9} S (except G₃) निहता (for हि हता). S तात्

अनेन हि हता बाल्ये पूतना शिशुना तथा ।
 गोवर्धनो धारितश्च गवार्थे भरतर्षभ ॥ ४५
 अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ।
 अध्वराजश्च निहतः कंसश्चारिष्टमाचरन् ॥ ४६
 जगसंधश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ।
 बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निपृदिताः ॥ ४७
 वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामितोजसा ।
 पारिजानं च हरता जितः माश्राच्छचीपतिः ॥ ४८
 एकार्णवे शयानेन हतौ तौ मधुकटभौ ।
 जन्मान्तरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ॥ ४९

5. 4415
5. 130. 50
5. 130. 64

(G₃ तत्र) (for बाल्ये). — °) K_{3.4} B (B₅ missing) D₁ D₈ D_{1-4.6.9} शकुनी (B₃ D_{3.4.9} निस्) तथा; K₅ शकलीकृता; D₁₀ बालवातिनी; G₃ शिशुवातिनी; G₄ निम्बना नदा (for शिशुना तथा). — °) S °नो घृतश्चैव. — M₄ om. (hapl.) 45^d-46^a. — °) S (M₄ om.) गवामर्थे नराधिप (T G_{1.2.4} न भारत).

46 B₅ missing (cf. v.l. 18). M₄ om. 46^a (cf. v.l. 45); K₅ om. 46^b-47^a. — °) D₃ S महात्मना. — °) D₂ केशी (for कंसः). K₁₋₃ D_{1.8.10} T₂ G₂ अनिष्टम् (for अरिष्टम्).

47 B₅ missing (cf. v.l. 18). K₅ om. 47^a (cf. v.l. 46). — °) K₁ D₈ D₁₀ बभ्रुः; K_{2.3} B (B₅ missing) D₁ D_{1.3.1.6.8.9} T₁ G₄ M₁ वक्रं (for वक्र°). D₁ जरायुधो वक्रश्चैव; G₅ M₁ (inf. lin.) °संधो दंतवक्रः. — °) S भारत (for वीर्यवान्). — °) K₁ अनेन (for बाणश्च). Ca cites बाणः (as in text). — °) A few MSS. निपृदिताः.

48 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) K (except K₃) B_{1.3} D_{2-4.8.9} G₂ राजन् (for राजा). — °) G₂ पावकोमिततेजसा. — °) K₅ जातश्च हरितो; D₈ D₁₀ जातश्च (D₁₀ जातस्य) हरणे.

49 B₅ missing (cf. v.l. 18). — °) K₃ D_{1-4.9} च शयता; K_{1.5} हि शयने; B (B₅ missing) D₁ D_{6.8.10} च स्वपता (for शयानेन). D₈ एकार्णवेपु पत (D_{8.2} °ति) ता. Ca cites स्वपता. — °) K_{4.5} B (B₅ missing) D (except D₉; D₁₂ missing) निहतौ; T₂ G_{2.5} जितौ तौ (for हतौ तौ). — After 49^{ab}, D₃ ins.:

489* जन्मान्तरमुपागम्य हतवान्बालिनं तथा ।

अन्ये च भ्रातरस्तस्य कुम्भकर्णादयो मृधे ।

बिभीषणं तु संस्थाप्य सीतां चादाय मेथिलीम् ।

B. 5. 128. 50
K. 5. 128. 50

अयं कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ॥ ५०
तं न बुध्यसि गोविन्दं घोरविक्रममच्युतम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८

१२९

वैशंपायन उवाच ।

विदुरेणैवमुक्ते तु केशवः शत्रुपूगहा ।
दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १
एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ।
परिभूय च दुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २
इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः ।

पालयामास विधिवद्राज्यं निहतकण्टकम् ।

50 B Dn resume! — ^a) Ds स्वये (for अये).
— ^a) Ks अतन्द्रितः (for अयत्नतः).

51 ^a) K1 युध्यसे तेन गो°; Ks. 5 D1 बुध्यसे तं न गो°.
— ^a) K1 B Dn Ds Ds. 4. 6. 8-10 अनिदितं (for
अनिजितम्).

52 ^a) K1. 2 प्रबन्धयन्; T2 त्रिलोकेशः; Gs अप्रश्रुत्यं
(for प्रधर्षयन्). K4 महात्मानं. — After 52, D10
(in marg.) ins.:

490* ततोऽनादृत्य वाक्यानि दुःशामनपुरोगमाः ।
नियन्तुमनसो दुष्टाः कृष्णं मत्वा सुयोधनम् ।
बबन्धुः पाशजालेन देवमायाविमोहिताः ।
प्राक्रोशन्तं च राजानं प्रतिमुच्य सविस्मयाः ।
कथमार्थादिदमिति तदद्भुतमिवाभवत् ।
इत्यधिकं क्वचित्पुनरेकं दृष्टं तदसंख्यं प्रतीयते ।

Colophon missing in Ds. — *Sub-parvan*: K B
Dn Ds Ds. 6-8. 10 T1 G1. 2. 4. 5 M1-4 भगवद्गीता. — *Adhy.*
name: T1 G1. 2. 4 M दुर्योधनभर्त्सनं; Gs सुयोधनदुर्मन्त्रितं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 20
(= 120); D1 T2 G1 M1-3. 5 131; T1 G1. 2. 5 132; Gs
M4 130. — *S'loka no.*: Ks 49; Dn 51.

129

1 ^a) K B3. 5 Dn Ds2 Ds. 5. 6. 8 M1. 3. 4 उक्तः (for
उक्ते). — ^b) K1. 2. 5 D1 T G (except G4) परवीरहा;
Dn1 शत्रुभंगहा; Ds. 4. 9 शत्रुसूदनः; M3-5 प(M5 व)

आशीविपमिव क्रुद्धं तेजोराशिमनिर्जितम् ॥ ५१
प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
पतंगोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ॥ ५२

इहादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ॥ ३
एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ।
तस्य संस्मयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः ।
अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिपः ॥ ४
तस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ।
लोकपाला भुजेष्वासन्नगिरास्यादजायत ॥ ५

रपूगहा; Gs as in text. — ^a) K4 भारत (for वीर्यवान्).
— After 1, Ds ins.:

491* यदा यदा पश्यसि वानरध्वजं
धनुर्धरं पाण्डवमध्यमं रणे ।
गदाग्रहस्तं भ्रमतं वृकोदरं
तदा तदा दाम्यसि सर्वमेदिनीम् ॥

2 Before 2, T2 Gs ins. श्रीभगवान्. — ^a) D1. 8 G1
M (M4 *inf. lin.* as in text) अयम् (for अहम्). — ^c)
Ks. 4 B (except B5) Dn Ds Ds. 4. 6. 8. 10 सु- (for च).

3 ^b) K5 D1 तथा च; D2 इहैव; D10 तथेह (for तथैव).
— ^a) Ks Dn Ds. 9. 10 T1 G4. 5 M सहर्षिभिः; Ds. 4. 9
महर्षयः.

4 Before 4, K1. 2 Ds ins. वैशं उ°. — ^a) K1. 2
च; K3 वै; K5 B2 Ds2 D1. 10 स्म (for सं). — ^a) Ds. 4. 9
महाबलाः; Ds शरीरजाः; M महाचर्षिः (for महात्मनः).
— After 4^{cd}, Ds. 4. 9. 9 S ins.:

492* युगपच्च विनिष्पेतुः सहिताः सर्वदेवताः ।

[T1 G1. 3. 5 M3-5 सह सर्वैः स (Gs च; M3. 4 स; M5 सु)
देवताः; T2 G2 सह सर्वैश्च देवैः; G4 साक्षात्सर्वाश्च देवताः; M1. 2
सहसा सर्वदेवताः (for the posterior half).]

— ^a) Ks रूपाः (for °मात्राः). K4 पुरुषा (for त्रिदशा).

5 ^a) K3. 4 B Dn Ds Ds अस्य (for तस्य). — ^b)
G1 चक्षुषि (for वक्षसि). Ds. 8 भारत (for चाभवत्).
— ^c) Ds भुजे आसन्. — ^a) Ds. 4. 9 आस्यादग्निरजायत.

— After 5, Ds. 4. 9. 9 ins.:

493* उग्रायुधधराः सर्वे दिव्येन वपुषान्विताः ।

6 ^a) Dn1 T2 वसवो (for साध्याश्च). — ^b) = 1. 1

आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावपि ।
 मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ।
 बभूवुश्चैव रूपाणि यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ॥ ६
 प्रादुरास्तां तथा दोर्म्यां संकर्षणधनंजयौ ।
 दक्षिणेऽथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ॥ ७
 भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ।
 अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः ॥ ८
 अग्रे बभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधाः ।
 शङ्खचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलाङ्गलनन्दकाः ॥ ९
 अदृश्यन्तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ।

नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ १०
 नेत्राभ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समन्ततः ।
 प्रादुरागन्महारौद्राः सधूमाः पावकाचिपः ।
 रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्यैव मरीचयः ॥ ११
 तं दृष्ट्वा धीरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ।
 न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ॥ १२
 ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् ।
 संजयं च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान् ।
 प्रादात्तेषां स भगवान्दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः ॥ १३
 तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले ।

Br. 5. 129. 15
 Br. 5. 131. 25

32^d. K5 च; D10 अष्ट (for अथ). Dm1 सर्वोद्यावश्चि-
 नावपि; T2 साध्याश्च वसवोश्चिनौ. — °) B3 D9 T2 G2 M2
 महेंद्रेण (for स°). — °) D10 विश्वेदेवगणास्तथा. — °)
 B1.3.4 Dn D6.8.9 T2 G1.2.5 एक- (for एव). T
 G1.2 यक्षाश्च (for रूपाणि). G3 बभूवुर्दानवाश्चैव. — G3
 om. (hapl.) 6^f-8^a. — °) K (except K4) D1.7.9
 देव- (for यक्ष-). T G1.2.4 गंधर्वोरगराक्षसाः.

7 G3 om. 7 (cf. v.l. 6). — °) K3 प्रादुरागन्. K3
 D3.4 T G1.2.5 M1.2 ततो; D1 महा- (for तथा). — °)
 K1.2.5 D1.7 दक्षिणे चा°; D2-4 S (G3 om.) दक्षिणेना°. — °)
 K5 D7 वामतः; D1 संवृ°; T1 G5 सर्व° (for सव्य°).

8 G3 om. 8^a (cf. v.l. 6). — °) K (except K1)
 D3.1.7.9 T G1.2.5 तथा (K2 sup. lin. sec. m. as in
 text); D2 स्थिताः (for ततः).

9 °) K (except K4) आविर-; D3.1.9 अंगे; G4
 सृदुर- (for अग्रे). D1.2 S (for G4 see above) अर्चिप्य-
 भूवन् कृष्णस्य. — K5 om. (hapl.) 9^b-10°. — °) D5
 वरा° (for महा°). — °) B3 transp. शक्ति- and
 शार्ङ्ग-.

10 K5 om. 10^{abc} (cf. v.l. 9). — °) S दृश्यंते (for
 कृष्णस्य).

11 °) K1 चैव नस्तश्च; D3.4.9 S (except M2)
 नासिकाभ्यां च (M3-5 नासतश्चैव) (for नस्ततश्चैव). Ca cites
 नस्ततः. — °) D7 सर्वेषु; G3.4 च तदा (for च तथा).
 — After 11, D8 ins.:

494* सहस्रचरणः श्रीमांशतबाहुः सहस्रहृक् ।

तलानि नागलोकश्च गुल्फायो ददशे तदा ।

चन्द्रसूर्यौ तथा नेत्रे प्रहा वै सर्वतः स्थिताः ।

ऊर्ध्वलोकाश्च सर्वेऽपि कुक्षौ तस्य व्यवस्थिताः ।

सरितः सागराश्चैव स्वेदस्तस्य महात्मनः ।

[5]

[467]

अर्थाणि पर्यताः सर्वे वृक्षा रोमाणि तस्य हि ।

निमेषणं राज्यहनि जिह्वायां शारदा तथा ।

12 °) Dm1 S ते दृष्ट्वा. S परमात्मानं. — °) K5 D1
 लुप्तचेतसः; T1 G1 हततेजसः; G3 स्रमतेजसः; G1.5 हतचेतसः.

13 °) K5 transp. द्रोणं and भीष्मं. — °) T G
 (except G3) संजयं धृतराष्ट्रं च. — °) K3 तपोनिनान्;
 B1.2.4 रतान् (for धनान्). D3 S ऋषींश्च समागतान्.
 — °) D1.9 T2 G2 च (for स). — After 13, D3 ins.
 a passage given in App. I (No 8). — T G M1.2
 ins. after 13 (G3.5 repeating the lines after 496*);
 Dn D3.4.8.9 M3-5 ins. after 496*:

495* तत्राद्भुतमभूद्राजन्धृतराष्ट्रः स्वचक्षुषी ।

लब्धवान्वासुदेवस्य विश्वरूपदिदृक्षया ।

लब्धचक्षुषमामीनं धृतराष्ट्रं नराधिपाः ।

विस्मिता ऋषिभिः सार्धं तुष्टुवर्मयुसुदनम् ।

[(L. 1) T1 G1.4.5 आश्चर्यम् (for अद्भुतम्). Dn D3.4.8.9
 महाराज (for अभूद्राजन्). Dn D8 T2 राष्ट्रश्च; D3.4.9
 राष्ट्रस्तु; T2 G2.5 M3-5 राष्ट्रस्य (for राष्ट्रः स्व-). — (L. 2)
 Dm1 D3.4.8.9 वासुदेवाच्च. — (L. 3) D3.4.9 ईशानं (for
 आमीनं). D3.4.8.9 G3 जना° (for नरा°). — After
 line 4, T2 G2 repeat 14^{cd}!]

14 T1 G1.4.5 om. 14^{ab}. — °) K1.5 Dm1 D82
 D1.6-8 G2 M1.4 (inf. lin.) तं (for तद्). — °) T2 G2
 केशवस्य (for माध्व°). — °) T2 G1.2 पुष्टपृष्टि. B3
 बभूव ह. K5 D82 D1 T2 G1.2.4 ह (for च). G3 पुष्ट-
 वृष्टिश्च स्वाच्युता. — After 14, Dn D3.4.8.9 S ins.:

496* त्वमेव पुण्डरीकाक्ष सर्वस्य जगतः प्रभुः ।

तस्मान्मे यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

भगवन्मम नेत्राणामन्तर्धानं वृणे पुनः ।

भवन्तं दृष्टवानस्मि नान्यं द्रष्टुमिहोन्महे ।

C. 5. 4431
B. 5. 121. 15
K. 5. 131. 25

देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च ॥ १४
चचाल च मही कृत्स्ना सागराश्चापि चुक्षुभे ।
विस्मयं परमं जग्मुः पार्थिवा भग्नर्षभ ॥ १५
ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार वपुः स्वकम् ।
तां दिव्यामद्भुतां चित्रामृद्धिमत्तामरिंदमः ॥ १६
ततः सात्यकिमादाय पाणौ हार्दिक्यमेव च ।
ऋषिभिस्तैर्गनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः ॥ १७
ऋषयोऽन्तर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ।
तस्मिन्कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमभूत्तदा ॥ १८
तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सह राजभिः ।
अनुजगमुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुम् ॥ १९
अचिन्तयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमण्डलम् ।
निश्चक्राम ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ २०

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनार्दनः । [5]
अदृश्यमाने नेत्रे द्वे भवेतां कुरुनन्दन ।

[(L. 1) Dn D3.4.8.9 हिनः (for प्रभुः). — (L. 2) Dn D3 त्वं; D3.4.8 च (for मे). T1 G1.4 सर्वलोकेश्वर प्रभो (for the posterior half). — (L. 3) T1 G1.5 नेत्राभ्यां. — (L. 4) Dn द्रष्टुमिच्छामि (for दृष्टवान्मि), obviously one of Nilakaptha's own emendations! — (L. 5) T1 G1.4.5 जनेश्वरः; G2 जनार्दनः (for जनार्दनः).]

Thereafter, G3.5 repeat and Dn D3.4.8.9 Ms-c ins. 495*.

15 ^a) D2.1.9 सर्वा (for कृत्स्ना). — ^b) S (except G5) चैव (for चापि). K D7.3 सागराश्चापि चुक्षुभुः. — ^c) D3.4.9 प्राप्ताः (for जग्मुः). — After 15, T1 ins.:

497* दुर्योधनोऽथ दुर्बुद्धिः कर्णार्थदुर्जनैः सह ।

माधवस्य वपुर्दृष्ट्वा बभूव त्रस्तचेतनः ।

16 ^b) Ds2 स्वयं (for स्वकम्). S संजहार पुनः (M2.5 वपुः) स्व (G1 त्व)यं. — ^{cd}) T2 G2 transp. दिव्याम् and चित्राम्, and read 'युक्ताम् (for 'मत्ताम्). K5 D2-4.8.9 G1 अरिंदमः. — After 16, T2 ins.:

498* सर्वलोकेश्वरः शौरिः सर्वदेवाभिवन्दितः ।

17 ^b) S (except M3-5) विदुरम् (for हार्दिक्यम्). — ^c) D3.4.9 G4 चाप्यनु'; T G1-3.5 M त्वभ्यनु' (for तैरनु'). — ^d) K: D7 निर्गतो मधु'; T2 G5 प्रत्ये यदुनन्दनः.

18 ^a) B2.4 Dn Ds D6.8.10 T2 G2 तदद्भुतमिवाभवत्

ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ २१
सूपस्करेण शुभ्रेण वैयाघ्रेण वरूथिना ।
सैन्यमुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ २२
तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः ।
वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः प्रत्यदृश्यत ॥ २३
उपस्थितरथं शौरिं प्रयास्यन्तमरिंदमम् ।
धृतराष्ट्रो महाराजः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २४
यावद्भलं मे पुत्रेषु पश्यस्येतजनार्दन ।
प्रत्यक्षं ते न ते किञ्चित्परोक्षं शत्रुकर्षण ॥ २५
कुरूणां शममिच्छन्तं यतमानं च केशव ।
विदित्वैतामवस्थां मे नातिशङ्कितुमर्हसि ॥ २६
न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पाण्डवान्प्रति केशव ।

(= 1. 1. 77; 201. 9; 4. 52. 15; 53. 29, etc.).

19 ^c) Ds.9 "व्याघ्रः; M "व्याघ्राः.

20 ^a) T G वि' (for स').

21 T1 om. 21^{ab}. — ^{ab}) = 34^{ab} (cf. v.l. 5. 92. 11).

22 D1 om. 22^{ab}. — ^a) K1.2 Dn1 D3 सूपस्करेण; K5 D3-4.9 सोपस्करेण; D1 अवस्करेण; T1 ततो रथेन; T2 G2 M स्ववस्करेण; G3 as in text. G3 ततः सोपस्करेणव. — ^c) K2.4 B D (except D1.7) शै (B2 सै)व्य'. — ^d) T2 सारथिव्रतदारुकः (in addition to the text reading!).

23 ^c) G5 संगतो (for 'मतो). D3.4.9 देवो (for वीरो). — ^d) B3.4 Dn Ds D1.6.8.10 सम' (for प्रत्य').

24 ^c) K1 महाबाहुः; K2.3.5 Dn1 D1.8-10 G2 M 'राज; G3 'तेजाः.

25 ^b) K1-4 B3 D2.6.8 G3 पश्यमे तत् (K4 त्वं); B5 Dn1 'तस्ते; D1 पश्य मे तत्; T1 G1.4.5 'स्वैतत्; T2 'सि त्वं; M2.5 'स्यतं. — Dn2 om. 25^{cd} and repeats 22^{cd} in its stead. — ^c) D3.4.9 चैव (for ते न). G1.4.5 मे (for the second ते). D3.4.9 नोक्तं (for किञ्चित्). — ^d) D3.4.9 दुरुक्तं. B1.3.4 D1.8 शत्रुकर्षण; D3.4.9 मधुसूदन; S शत्रुसूदन.

^c) K5 विदितां ताम्; G4 विद्धि त्वेताम् (for विदित्वेताम्). — ^d) B D (except D1.7) नाभि' (for नाति'). — After 26, Ds ins.:

499* निगुणैरपि गोविन्द पुत्रैरुपकृतं मम ।

त्रैलोक्यनाथ पादौ ते यदयत्नात्तमस्कृतौ ।

27 ^a) Ds2 D3.4.9 [S]स्तु; G5 हि (for ऽस्ति).

ज्ञातमेव हि ते वाक्यं यन्मयोक्तः सुयोधनः ॥ २७
 जानन्ति कुर्वः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः ।
 शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ २८
 ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपम् ॥ २९
 प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि ।
 यथा चाशिष्टवन्मन्दो रोपादसकृदुत्थितः ॥ ३०
 वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।

आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरम् ॥ ३१
 आमज्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुषर्षभम् ।
 अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभाः ॥ ३२
 भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महागथः ॥ ३३
 ततो रथेन शुभ्रेण महता किङ्किणीकिना ।
 कुरुणां पश्यतां प्रायान्पृथां द्रष्टुं पितृष्वसाम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

वैशंपायन उवाच ।

प्रविश्याथ गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च ।
 आचर्य्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १

वासुदेव उवाच ।

उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकम् ।
 ऋषिभिश्च मया चैव न चासौ तद्ब्रूहीतवान् ॥ २

C. 5. 4450
E. 5. 132. 2
K. 5. 132. 2

— Ds om. 27^{cd}. — °) K₃. 5 B (except B₂) D_{n1} D₁₀
 हितं (for हि ते). S कार्यं (for वाक्यं). — °) K₁. 2
 यथा प्रोक्तः (for यन्मयोक्तः). D₁ यन्मयोक्तं °धने.

28 °) K₁. 2 सर्वे (for शमे). — After 28, D₁ ins.
 an addl. colophon (विश्वरूपदर्शनं).

29 Before 29, all MSS. except K₃ ins. वैशं उ°
 (resp. वैशं). — °) Ds T₁ G₁. 4. 5 M (except M₁)
 °बाहुः; Ca °बाहुः (as in text). — °) K (except K₃)
 D_n D₇ T₂ G₂ M₁ जनार्दनः (for जनेश्वरम्). — °) G₃
 द्रोणं भीष्मं महाबाहुं. — °) D₃. 4. 9 विदुरं (for क्षत्तारं).
 K₅ D₁. 3. 4. 9 G₄ नृपं (for कृपम्).

30 °) K₁ ना°; K₂ D_{n1} D_{s1} T₂ G₂ M (M₄ inf. lin.
 as in text) वा°; K₅ D₇ व° (for चा°). — °) B
 (except B₃) D_n D_s रोपादद्य समुत्थितः.

31 °) T₁ G₃₋₅ M₁ (inf. lin.). 3. 4 (inf. lin. as in
 text). 5 अनिशम् (for अनीशम्). — °) K₅ D₇ पार्थिवान्
 (for भवतः). — °) D₆. 3 समे° (for गमि°).

32 °) K₁ B₃ D₁₀ पुरुषर्षभः; D₁ पुरुषोत्तमं. — °) K₁₋₃
 D₁. 7 T₁ G (except G₂) भरतर्षभः; M₁ (inf. lin.)
 पुरुषर्षभाः.

33 °) T₂ G₂ द्रोणः कृपोथ क्षत्ता च. — °) G₁. 4. 5 च
 (for [अ]थ). — °) K₅ D_{s2} D₃ महारथाः.

34 34^{ab} = 21^{ab} (cf. v.l. 5. 92. 11). — °) G₃
 कृष्णो (for ततो). — °) B D_n D_s D₆. 3. 10 द्रष्टुं (for
 प्रायात्). — °) D₁ कुंतीं (for पृथां). K₁. 2. 5 D₇ पार्दो
 द्रष्टुं पितृष्वसुः; B D_n D_s D₆. 3. 10 स्वसारं स्व(B स)पितृष्वसुः.

Colophon missing in D₅; K₅ om. it. — Sub-
 parvan: K₁. 2. 4 B D_n D_s D₂. 6-8. 10 T₁ G₁. 4. 5 M
 भगवद्गीत. — Adhy. name: K₁₋₄ D_n D₇. 8 T₁ G₁. 2. 4. 5
 M विश्वरूपद(G₃ °पप्रद)र्शनं (K₁. 2. 4 D₇ °नः). — Adhy.
 no. (figures, words or both): D₆ 21 (=121);
 D₇ T₂ G₄ M₁₋₃. 5 132; T₁ G₁. 2. 5 133; G₂ 130.
 M₁ 131. — S'loka no.: D_n 41; D_s 51.

130

1 K₄ om. 1. — °) D₁₀ कुंत्याः (for तस्याः). — °)
 = 5. 129. 30^b.

2 °) D₁. 2 उक्तं तद्बहुधा चैव. — D₁ om. 2^{bc}. — °)
 K₅ T₁ G₁. 4. 5 स्पृहणीयं. M सहेतुकम् (M₁ inf. lin.
 as in text). K₁ हितं चैव यथार्थवत्; D₅ हितं वचनमर्थवत्.
 — °) B₁. 2. 4 D_n D_s D₃. 10 ऋषिभिश्चैव च मया; D₂
 °श्च महाभागैः.

3 °) Cf. 5. 126. 31^a. T G मन्त्रे (T₂ G₂ दृष्टे)

C. 5. 4461
B. 5. 152. 3
K. 5. 132. 3

कालपक्रमिदं सर्वं दुर्योधनवशानुगम् ।

आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयासे पाण्डवान्प्रति ॥ ३

किं वाच्याः पाण्डवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ।

तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४

कुन्त्युवाच ।

ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।

भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।

अनुवाकहता वृद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६

अज्ञावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।

उरस्तः क्षत्रियः सृष्टो बाहुवीर्योपजीविता ।

कृण्व कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ॥ ७

शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया ।

मुचुकुन्दस्य राजर्षेर्ददात्पृथिवीमिमाम् ।

(for सर्व). — ^b) K4.5 B D T2 G1.5 सुयोधन°. — After 3^{ab}, D3.4.8.9 S ins.:

500* सर्वं क्षत्रं क्षणेनैव दह्यते पार्थिवहिता ।

[D3.4.8.9 एकेन तु; M2.4 सर्वक्षत्रं (for सर्वं क्षत्रं). M4 (inf. lin.) एणं देवि (for क्षणेनैव).]

— ^c) T G2.5 आपृच्छव.

4 ^a) K1.2.5 D7 पाण्डवास्त्र. — ^c) B (except B5) Dn2 D6 °प्रज्ञे; Ds D2-4.9.10 °भारे (for °प्राज्ञे).

6 ^a) K5 धर्मो (for राजन्). — ^c) K5 अनवाक-गृहिता; B3 अर्थवाक्यहता; D7 अनुवाकहिता. Ca.8 cite अनुवाकः. — ^d) D1 नृपते; D7 M4 ईक्षमे. K4 M3.4 (inf. lin.). 5 धर्मं वै कथमीक्षमे.

7 ^a) T1 G1.1.5 °वेक्ष स्वकं धर्मं. — ^b) K1.5 वृत्तः; K5 B2 D1.6.7 M °सृष्टि; G3 °दृष्टि; G4 °सृष्टि (for °सृष्टः). — ^c) B1 D3m बाहुभ्यां; D3.4 उरस्तः; D9 उरस्ता; S दुष्करः; Ca उरस्तः (as in text). K1 क्षत्रियाः सृष्टाः; Ds क्षत्रियः सूतो. Dn2 D6.8 बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टाः. — ^d) = 29^d. K2.3 T2 G2 °जीवितः; K4 B3 Dn2 D2.6.8 G1.4 °जीविनः; Ds °जीविका; T1 G5 °जीवनः. — ^e) = 5. 133. 11^{ad}.

8 ^d) K3.4 B D (except D1.5) G3 M5 अददन्; G4 अदधान्. — K3.5 D2 om. (hapl.) 8^f—9^e. — ^f) K4 B Dn Ds D1.6.8 G3 तत् (for तां).

9 K3.5 D2 om. 9^{abc} (cf. v.l. 8); K4 om. 9^e—11^d. — ^d) D3.4.9 विस्मयं (for विस्मितः). B3 संयभुव ह (for सम°).

पुग वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तां गृहीतवान् ॥ ८

बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्रीयामिति कामये ।

ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ ९

मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ।

बाहुवीर्यार्जितां सम्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ १०

यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।

चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भाग्यं विन्दति ॥ ११

राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।

स चेद्धर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ १२

दण्डनीतिः स्वधर्मेण चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।

प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ १३

दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक्कारुण्येन वर्तते ।

तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १४

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।

10 K4 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^b) D2 ततोन्वशासद्व-सुधां. — ^c) K2 B2 Ds2 D1.9 G3.4 °वीर्यार्जितं; M (except M2) °वीर्यार्जितां. — ^d) K (K4 om.) B (except B3) D3.4.9 °ष्ठितः (for °व्रतः).

11 K4 om. 11 (cf. v.l. 9). — ^c) D10 तुर्यांशं (for चतुर्थं). K (K4 om.) B3.5 D1-4.7.9 पुण्य° (for धर्म°). — ^d) S माधव (for भारत). K (K4 om.) D1-4.7.9 राजा भाग्यमुपा (K3 °मवा) श्रुते; Dn Ds D6.8.10 राजा विन्देत् (D10 विन्दति) भारत.

12 ^a) T2 G3 वै (for चेद्). — ^d) B3.5 T1 G2 कल्पते (for गच्छति).

13 B4 D1 om. (hapl.) 13; G4 om. 13^{ab}. — ^a) K1-3 T1 G5 च; D6 सु (for स्व). Ca cites धर्मेभ्यः (which is not found in any MS.). — ^b) K5 D7 चतुर्वर्णान्; M4.5 चानुर्वर्णान्. — ^c) T1 G1.4.5 अयुक्तं स्वामिनं (for प्रयुक्ता स्वामिना). D2 सद्यः (for सम्यक्). — ^d) K4 नियच्छति; B2 प्रय°; Dn2 D6 च न° (for च य°). K1 धर्मेभ्यश्च प्रयच्छति; K5 धर्मेभ्यः स्वयम्; D3.4.8.9 धर्मेभ्यश्च निय°; D7.10 S अधर्मे (D10 °मि)भ्यो (M1 inf. lin. °च्छां) निय°.

14 ^a) B3 D1.3.4.9 S (except T1 G5) °नीत्या. — ^b) G3 कार्यं नु (for कारुण्येन). D3.4.9 सम्यक्काय प्रवर्तते. — ^d) K1.4.5 Dn D3.9 G3.4 M2.3.5 कालश्रेष्ठः (K5 °ष्ठं). T1 G1 प्रजायते.

17 ^a) B Dn1 Ds D1-4.6-10 T2 G1.2 करणात्;

इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ १५
 राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
 युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १६
 कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
 त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ।
 प्रवर्तनाद्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ॥ १७
 ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
 राजदोषेण हि जगत्स्पृश्यते जगतः स च ॥ १८
 राजधर्मानवेक्षस्य पितृपैतामहोचितान् ।
 नैतद्राजर्षिर्वृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ १९
 न हि वैकुण्ठ्यसंसृष्ट आनृशंस्ये व्यवस्थितः ।

प्रजापालनसंभूतं किञ्चित्प्राप फलं नृपः ॥ २०
 न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।
 प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यथा चरसि मेधया ॥ २१
 यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रजासंतानमेव च ।
 माहात्म्यं बलभोजश्च नित्यभाशंसितं मया ॥ २२
 नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं ददुर्मानुपदेवताः ।
 दीर्घमायुर्धनं पुत्रान्मम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २३
 पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो देवतानि च ।
 दानमध्ययनं यज्ञं प्रजानां परिपालनम् ॥ २४
 एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।
 ते स्थ वैद्याः कुले जाता अवृत्त्या तात पीडिताः ॥ २५

C. 5. 4485
 E. 5. 132. 27
 K. 5. 132. 27

M_{3.4} (*inf. lin.* as in text). 5 कारणं (for कारणात्).
 — K₅ om. (hapl.) 17^{ed}. — °) B Dn D_{1-1.6.10} T
 G_{1.2.6} करणात्; G₄ कारणं (for कारणात्). — °) D_{2-4.5}
 अत्यन्तमश्नुते; T₂ G (except G₃) नाकं त (G_{1.5} स) मश्नुते.
 — °) G₅ वर्तमानद्वापरस्य. — °) D_{3.4.9} °भोगं; Ca
 °भागम् (as in text). — After 17, N (except K₃)
 ins.:

501* कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ।

18 After 18^a, T₂ ins.:

502* कालं भवति कारणम् ।

अनित्यराजा वसति.

— °) T₁ G_{1.4.5} M₁ च (for हि). — °) B₃ सचराचरं;
 T₁ G (except G₃) जगतश्च सः; Ca.s as in text.

19 °) K₅ D₇ राजधर्मम्; G₃ प्रजाधर्मान्. — °) K₅
 D₇ °चित्तं.

20 K₅ om. 20^a-25^b. — °) Some S MSS. वैकुण्ठ्य-
 K_{1.2} M_{1.4} (*inf. lin.*) स्पृष्ट; M_{4.5} °हृष्ट (for °सृष्ट).
 — °) K_{3.4} B Dn Ds D_{6.9.10} G_{4.5} आनृशंस्य. — °)
 D₇ S राज्यं; Ca प्रजा° (as in text). — °) K_{1.2} B₃
 कश्चित् (for किञ्चित्). K_{3.4} D_{3.4.9} प्राप्तः; D₇ T₂ G₁ M₂
 पापः; G₄ त्वापं (for प्राप). K_{1.3} D_{3.4.7.9} T G_{1.4} नृप
 (for नृपः). B_{1.2.4} Dn Ds Ds₁₀ फलं किञ्चित् (Dn °चन;
 Ds °चित्तु) लभ्य (B₂ विद्य) ते; B₃ D₆ फलं किञ्चन लब्धवान्.
 Ca cites लभ्यते, Cn न लब्धवान्.

21 K₅ om. 21 (cf. v.l. 20). — °) D_{3.4.9} तु (for
 हि). — °) Ds T₂ G_{2.5} M (except M₅) नाहं न च पि°.
 — °) D₇ नोक्तवन्तः स (for प्रयुक्तवन्तः). K_{1.2} पूर्वं ते;
 Ds पूर्वेण (for पूर्वं ते). — °) D_{1.8} G_{3.4} M यथा (for
 यथा). D₇ यथाचरसि मे°.

22 K₅ om. 22 (cf. v.l. 20). — °) G₃ प्रजा (for
 यज्ञो). D₁ यज्ञः (for तपः). K_{1.2} Ds M₃₋₅ शौचं (for
 शौर्यं). — °) K_{3.4} B Dn D_{2.6.8.10} T₁ प्रजा; D₇ T₂ G₂
 प्रजाः (for प्रजा). — °) B₃ आयु° (for ओज°). — °)
 K₁ Ds T₁ G₄ आशामितं. B₃ समाः (for मया).

23 K₅ om. 23 (cf. v.l. 20). — °) D_{3.4.9}
 स्वधातिथ्यं; T₁ स्वधातृसं; T₂ G (except G₃) स्वधातृसा.
 — °) K₃ B_{1.2.4} D₂ T₂ G₃ Cn दद्युः; Ca अदुः (for
 ददुः). S मे पितृ° (for मानुष°). Ca.s cite मानुषाः.
 — °) K₃ सुराः; D_{3.4.9} श्रुताः; D₇ सदा; S मया (for
 शुभाः).

24 K₅ om. 24 (cf. v.l. 20). — °) D_{1.8} G_{3.5} M
 आशंसते; G₂ आशासितो. — °) T₂ G_{2.5} पितरो देवता अपि.
 — °) K_{3.4} B Dn Ds D_{2.6-8.10} यज्ञः; T₂ G₂ कर्म (for
 यज्ञं).

25 K₅ om. 25^{a,b} (cf. v.l. 20). — °) K₁ Cs एवं
 (for एतत्). K_{1.2} B₃ D₇ T G_{1.2.4} एतद्धर्म्यं (B₃ °र्म)
 मधर्म्यं वा. Ca cites धर्म्यं अधर्म्यं वा; Cs as in text.
 — °) T₂ अनेनैव; G_{2.5} अन्यज्ञैव; Cs जन्मनैव (as in
 text). G₃ अभ्यजायत; Ca.d.s as in text — °) K_{3.5}
 तत्र; K₁ D_{6-8.10} ते स्म; B_{1.5} T₂ G₂ तेषु (T₂ ये तु also);
 B_{1.5} D_{3.4} Cn ते तु; Ds D₆ तेस्तु (sic); D₂ स्वस्था;
 T₁ G₁ येन; G₁ M_{2.3.4} (*inf. lin.*) ये सः; G₃ M₁ (*inf.*
lin.). 5 ये स्म; G₃ M_{1.4} ये स्वः; C₁ ते स्थ (as in text)
 K₅ D₇ S विद्या (T₁ G₁ M_{2.5} °द्या); C₁.d.s वैद्याः
 (as in text). — °) K₃ Dn Ds T₁ G₃ अवृत्त्या; Ca.s
 अवृत्त्या (as in text). K₅ नाति- (for तात).

26 °) K_{1-3.5} D_{1.2} M_{1.2.4} (*inf. lin.*) यं तु;
 K₄ B_{1.2.4} Dn Ds D_{3.4.6.8.10} यत्र; T₁ यत्तं (for यत्).

C. 5. 440b
B. 5. 132. 29
K. 5. 132. 26

यत्तु दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।
प्राप्य तृप्ताः प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २६
दानेनान्यं बलेनान्यं तथा स्मृतयापरम् ।
सर्वतः प्रतिगृहीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २७
ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ।
वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ २८
भैक्षं विप्रतिपिद्धं ते कृपिर्नवोपपद्यते ।

क्षत्रियोऽसि क्षतात्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ २९
पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
साम्रा दानेन भेदेन दण्डेनाथ नयेन च ॥ ३०
इतो दुःखतरं किं नु यदहं हीनवान्धवा ।
परपिण्डमुदीक्षामि त्वां सूत्वामित्रनन्दन ॥ ३१
युध्यस्व गजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।
मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ॥ ३२

[ति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

१३१

कुन्त्युवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुगतनम् ।

विदुरायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप ॥ १

अत्र श्रेयश्च भूयश्च यथा सा वक्तुमर्हति ।

— °) Ks. 4 B (except B3) Dn D2-4. 6. 9 तुष्टाः; G3
विष्ठाः (for तृप्ताः). K5 B3. 5 D1-4. 7 प्रतिष्ठन्ति; G3
प्रतीक्षन्ते. — °) D3. 4. 9 मो (for को). K1. 5 Ds D1. 7
G3 M2. 3. 5 अपि (for अभि-). D3. 1. 9 तव; G3 स्मृतः
(for ततः).

27 °) K5 अलं; B3 अन्यन् (for अन्यं). K5 B3 D7
धनेन (for बलेन). K5 अलं; B3 अन्यन् (for the second
अन्यं). — °) D3 G3 यथा (for तथा). — °) G1 सर्वत्र च
प्रगृ. — °) B3 G3. 1 एव (for इह).

28 °) Some N MSS. भैक्ष्यं. — °) D1. 3. 1. 8. 9
प्रति° (for परि°). — °) K3 D1. 7 G2 M (except M2)
चरेत तान्; G5 चरेत्तथा.

29 °) Some N MSS. भैक्ष्यं. K1. 2. 5 D1. 7 सु; K3
T1 G1. 4 तु; K4 T2 G2. 3. 7 M हि (for वि-). — Ds om.
29°-30°. — °) B3 [S]पि; G4. 5 हि (for Sमि). K5
क्षतात्रामि; Dn2 Ds D1-4. 6. 10 G3. 4 M क्षतत्राता. Ca cites
क्षतान्. — °) = 7°. K1 T2 °जीवितः; K5 °जीविते; Ds
°जीविका; D10 °जीविकः; T1 G1. 1 °जीवकः.

30 Ds om. 30. (cf. v.l. 29). — °) K3. 4 B D
(except D1. 7; Ds om.) T2 G (except G1) transp.
दानेन and भेदेन. — °) D7 अपि (for अथ). K3. 4
B1. 2. 4 Dn Ds D3. 4. 6-10 G1 वा (for च).

31 K1 om. 31°. — °) K2. 3 इदं; K5 D7 अतो
(for इतो). K2. 3 B3. 5 D2-4. 9 किं ते; K5 किंचित (for
किं नु). — °) Ds यदर्थं (for यदहं). K2-4 B (except

B4) Dn D2-4. 6. 9 दीनवांधवा; T2 G2. 4 हि स(G1 न)-
वांधवा. — °) K3. 4 B Dn Ds D3. 4. 6. 9. 10 उदीक्षे वै; D3
°क्ष्येव (for °क्षामि). — °) D2 स्वदत्ते (for त्वां सूत्वा).
K3 B1. 3. 5 Dn1 Ds D7. 10 T G1. 2. 1 [अ]मित्रनन्दनं; D1
[अ]मित्रमर्दनं. K1. 2 त्वां शोचामि वनं गतं.

32 °) M1. 3. 4 राजन्धर्मेण. — °) B3. 5 (corrupt)
मा निमज्जय; Ca as in text. — °) K1. 2. 5 D7 T2
G2. 3. 4 सानुजः (for °जः). G1. 3. 4 M1. 2 पापिकां (for °कां).

Colophon missing in D5. — Sub-parvan: K B
Dn Ds D2. 6-8. 10 T1 G5 M भगवद्गीतान. — Adhy.
name: T1 G1. 4 कुन्तीवाक्यं; G2. 3 पृथासंदेशकथनं. —
Adhy. no. (figures, words or both): D6 22 (= 122)
D7 T2 G4 M1-3. 5 133; T1 G1. 2. 5 134; G3 131; M4
132. — S'loka no.: K5 59; Dn2 34; D8 36.

131

☞ K5 om. adhy. 131-134. The MS. is mostly
ignored here.

1 1°b = 5. 35. 5°b; 95. 11°b; 104. 7°b. — °) K4
B D (except D1. 7) विदुरायाः; M1 (inf. lin.) विदुरायाः
(for विदुरायाः). K1. 2 परं वादं (for च सं°).

2 °) K1. 2 तत्तत्; K2. 4 B D Cs ततः; M1 (inf. lin.).
2. 3. 4 (inf. lin. as in text). 5 अतः (for अत्र). — °)
K4 B2. 4. 5 D (for Ds2 see below) Cs यथावत् (for

यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी ॥ २
 क्षत्रधर्मरता धन्या विदुरा दीर्घदर्शिनी ।
 विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ ३
 विदुरा नाम वै सत्या जगर्हे पुत्रमौरसम् ।
 निर्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम् ।
 अनन्दनमधर्मज्ञं द्विपतां हर्षवर्धनम् ॥ ४
 न मया त्वं न पित्रासि जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ।
 निर्मन्युरुपशाखीयः पुरुषः क्लीबसाधनः ॥ ५

यथा सा). K3.4 B1.5 Dn2 D2-4.6-8.10 Cs अर्हमि.
 Ds2 यथा वक्तुमिहार्हति. — °) K1.2 D1 मन° (for यश°).
 B5 पुण्यवती (for मन्यु°). — °) K4 B3 Dn D6.8.10 M1
 विभावरी; B5 मनस्विनी; D7 विभावरी; Cn विभावरी
 (as in text).

3 °) K3 B (except B3) Dn Ds D2.6.8.10 दांता;
 S नित्यं (for धन्या). — °) B D (except D1.7) Ca
 विदुला; M1 (inf. lin.) विधुरा (for विदुरा). — °) Dn1
 Ds विदुला (for विश्रुता).

4 °) B D (except D1) G3.4 विदुला; M1 (inf.
 lin.) विधुरा. B (except B3) Dn Ds D6.8.10 G4
 राजन्या; D7 वै साध्वी; T1 G1 सा राजन्; T2 G2.5
 साध्वी सा; G3 M सा साध्वी (for वै सत्या). — Before
 4th, B (except B2) D (except D2.7) ins.: विदुलो-
 (D1 °से)वाच. — °) K1-3 अनन्दनं तमायांतं; K4 B2
 °नं चाभिप्राणां; B1.3-5 Dn2 Ds1 D3.4.9 T1 G5 अनन्दन
 मया (Ds1 °मा-) जात; Dn1 अनन्दनं समाजातं; Ds2 अभिनन्दन
 ममायांतं; D1 अनन्दन ममादांतं; D2 अनन्दन मम ज्ञात;
 D6.8.10 अनन्दन समाजात; D7 आनिनिदं तमायांतं; T2 G2
 अनन्दनमदैवज्ञं; M3.4 (inf. lin. as in text).5 अनन्दनम-
 मर्षाज्ञं (M3 °णां) (for अनन्दनमधर्मज्ञं). Ca. n cito
 अनन्दन. Ca cites अजात, Cs अजाताः, Cd अनन्दनः and
 अजातः. — °) K3.4 B Dn2 Ds D1-4.6-10 हर्षवर्धन.

5 Before 5, B2 ins. विदुलोवाच; T G (except G3)
 ins. विदुरा. — °) K4 [अ]पि; B (except B5) Dn Ds
 D6.8.10 च (for [अ]सि). — °) K3 D9 को (for क).
 K4 D7 S अपि (for अभि-). — °) K1 उपशाखी च;
 K2 D8 उपशाखीव; K3.4 B Dn Ds D2-4.6.8.10 चाप्य-
 संख्येयः; T G1.2.5 M उपशामीयः; G3.4 च निरुसाहः;
 Cs उपशाखीयः (as in text). Ca cites असंख्येयः. Text
 (according to D1.7 and Cs) probably corrupt.
 Read उपशाखी यः? — °) B3.5 D3.4.7.9 T G3 M

यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ।
 मात्मानमवमन्यस्व मैत्रमल्पेन वीभरः ।
 मनः कृत्वा मुकल्याणं मा मैस्त्वं प्रतिसंस्तभ ॥ ६
 उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेष्त्वं पराजितः ।
 अभित्रान्नन्दयन्सर्वान्निर्मानो बन्धुशोकदः ॥ ७
 सुपूरा वै कुनदिका सुपूरो मूपिकाञ्जलिः ।
 सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ ८
 अप्यरेरारुजन्दं प्रामाश्वेव निधनं व्रज ।

C. 5. 4503
 B. 5. 133. 10
 K. 5. 133. 13

साधकः; G4 साधनं; Ca. d. s as in text.

6 °) B3 T2 G1.2.5 हि (for ऽसि). — °) D1
 कल्याणीं त्वं; T1 G4 कल्याण त्वं (कल्याणाय). M2.3.4 (inf.
 lin.).5 कल्याणमधुरं वहः (M2 °ह; M1 °हं). Ca. d cito
 6th as in text. — °) K4 D3.4.9 न (for मा). B1.3.5
 D7 S (except M3) om. मा. K4 अवमन्येत; D1 °मन्येवं;
 D2 °मन्येव; D3.4.9 °मन्ये स्वं; T1 G1.3.5 M4 °मन्येव;
 T2 G2 M1-3.5 °मन्येवं; G4 °मन्येव (for °मन्यस्व). — °) B1.3.4 Ds D7 G1.4 M1.2.4 Ca मैवम्; D1.3.4.8.9 नैवम्;
 D2 मेधम्; T2 G2 M3.5 एवम् (for मैवम्). Cd cites एनं.
 K4 नावमन्येत वा परं; G3.5 मैव कल्पेन वीभरः. Ca. d. s
 cito वीभरः. — T2 om. 6th-7th. — °) T1 G1.4.5 मतिं;
 G2 M मतं (for मनः). B3 नमस्कृत्य (for मनः कृत्वा). K4
 T1 G1.4 तु (for सु). T1 G1.4.5 कल्याणीं. — °) K1-3
 D1.3 Cap प्रतिसंस्तभ; K4 °स्कृत; B Dn Ds1 D3.4.6.8.10
 G1 Ca. s °हर (G1 °युगं also); Ds2 D7 °भव; D2 G1 M
 °स्त्व.

7 T2 om. 7 (cf. v.l. 6). — 7^{ab} = 11^{cd}. — °) T1
 G1.4 हर्षयन् (for नन्दयन्). — °) Ds D10 निर्ममः;
 S (T2 om.) निर्मदः (G3 °मैजः; G4 °मितः); Ca. d
 निर्मानः (as in text). D7 निर्मानो विद्वलस्तथा.

8 = (var.) Pañcatantra (ed. Kielhorn and
 Bühler) 1. 25. — °) Some MSS. मूपकां, मुपकां, and
 मुपिकां. — °) K1.2.4 B1.2.5 D1-4.7-9 सुसंतुष्टः. K3 B
 (except B5) Ds G3-5 M1 कापुरुष. — °) G5 स्वल्प°;
 M1.2 अल्प° (for स्वल्प°). B2.4.8 Dn D6.8.10 एव (for
 अपि).

9 °) K4 B (except B2) D1 Ca अहेर; Cd अरेर
 (as in text). Ds m व्यथयः; G5 उर्यजन्; Ca. d आरुजन्
 (as in text). K1 Dn1 Ds दृष्ट्वा; Ca. d दंष्ट्रां (as in
 text). — °) K3 प्रति; G2.4 व्रजे; Ca. d व्रज (as in
 text). — °) Ds जीवितोपि; T G जीवितेन. K4 B4.5

C. 5. 450?
B. 5. 133. 10
K. 5. 133. 10

अपि वा संशयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रम ॥ ९
अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ।
विनदन्वाथ वा तूष्णीं व्योम्नि वापरिशङ्कितः ॥ १०
त्वमेवं प्रेतवच्छेपे कस्माद्वज्रहतो यथा ।
उत्तिष्ठ हे कापुरुष मा शेषैवं पराजितः ॥ ११
मास्तं गमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ।
मा मध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूस्तिष्ठ चोर्जितः ॥ १२
अलातं तिन्दुकस्येव मुहूर्तमपि विज्वल ।
मा तुपाग्निरिवानर्चिः काकगङ्गा जिजीविषुः ।

Ds1 D3.4.9 Cn पराक्रमेः; B1.5 Dn2 D2 T2 M1 °क्रमः; B2 Dn1 Ds2 D1.10 °क्रमे; D3 °क्रमः.

10 °) Dn1 G2 M (except M1) अरे; Cn.9 अरेः (as in text). — °) K2 °भ्रमन्; D1 °क्रम; T G1.2.3 M1 (inf. lin.) °क्रमात्; G3 °क्रमाः; G1 °क्रमः; C8 °क्रमन् (as in text). Ca.d cite परिक्रमन्. — °) K3.4 B (except B2) Dn D6.7.10 चिवदन्; S (except G3.4) विनिदन्; C5 विनदन् (as in text). D2 चिवदित्वा; D3.4.5 विव(D0 °न)दस्व (for विनदन्वा). T G मां (G5 मा) (for the second वा). G5 क्रंदन्; Ca.d.s तूष्णीं (as in text). — °) K3.4 B Ds D2-4.6.8.10 T2 G1.2.5 M1 इव; Ca.d वा (as in text).

11 G3 om. 11-28; G5 om. (hapl.) 11-12. — 11^{ed} = 7^{ab}. — °) D0 त्वं (for हे). K (K5 om.) D1.9 मा विपीद (for कापुरुष). D2 उत्तिष्ठ मा विपीदस्व. — °) K1-3 D1.2.9 युज्य (K3 D2 °ध्य) तात स्वकर्मणा; K1 B Dn Ds D6-8.10 मा स्वाप्सीः शत्रुनिर्जितः (D7 च पराजितः). — D3.4 repeat 11^{ed} as in D0 above (with only युज्य for युज्य); while D0 repeats it as in text.

12 G3.5 om. 12 (cf. v.l. 11). — °) D7 पुण्यस्व त्वं; T2 G2 शुश्रूयस्व; Ca.d विश्रूयस्व (as in text). — °) K1.2 मार्वा (for माधो). B1.4 D10 Cn गजितः; Dn1 D6 वोर्जितः; D1 चोर्जितः (for चोर्जितः). Ca.d.np cite ऊर्जितः (as in text). D7 मा वा भूयिष्ठमूर्जितः; T1 मा भूभूयिष्ठमूर्जितः; T2 G2 मा वा भूयिष्ठशोचितः; G1.4 M मा वा भूयिष्ठशो जि(G3 °शोभि)तः. — After 12, K4 repeats 12^{ab}.

13 G3 om. 13 (cf. v.l. 11). — °) K; D6.8 अलातम्; Dn1 D2.4.9 अलातः; Ca.d.n अलातं (as in text). — °) K1.2 D2.7 T2 G2.4.5 M Cd विज्वल (as in text); K2 D1 चोज्वल; K1 T1 G1 संज्वल; the rest

मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न तु धूमायितं चिरम् ॥ १३
मा ह स्म कस्यचिद्रेहे जनी राज्ञः स्वरीमृदुः ।
कृत्वा मानुष्यकं कर्म सृत्वाजिं यावदुत्तमम् ।
धर्मस्यानृण्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते ॥ १४
अलब्ध्वा यदि वा लब्ध्वा नानुशोचन्ति पण्डिताः ।
आनन्तर्यं चारभते न प्राणानां धनायते ॥ १५
उद्गावयस्व वीर्यं वा तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम् ।
धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १६
इष्टापूर्तं हि ते क्लीब कीर्तिश्च सकला हता ।

हि ज्वल. — D1 om. from 13^e up to °स्यानृण्य (in 14^e). — °) K4 कालाकान्जी (? °ह्नी); Dn D6.10 Cn धूमायस्व; Ds Cnp काकरंखो; D1 काकजंघा; D3.9 काकवन्मा; D7 काकवत्वं; Cap काकरंक्रः; Cd.s.ap.np काकरङ्गा (as in text). S (G3 om.) धूमा(G4 मान्मा)येत नरश्रिं. Ca.d.s.np cite जिजीविषुः (as in text). — °) K3 B (except B2) Dn Ds2 D6-8.10 T1 G5 च (for तु). G5 M धूमायितः.

14 G3 om. 14 (cf. v.l. 11); D4 om. 14 up to °स्यानृण्य (cf. v.l. 13). — °) K4 जना; B Dn2 D2.6 T G1.2.4 Cn जनि; Ca.d.s जनिः (as in text). K4 B2 D2.3.8 Cn खरो मृदुः; Ca.d.s.np as in text. — D9 om. 14^e-14^f. — °) K3 D2.3 शुत्वाजिं (see K1.2 below); S (G3 om.) सृ(T2 G2 द)ष्टात्मा (for सृत्वाजिं). T G (G3 om.) उत्तरं (for उत्तमम्). K1.2 Ca.d.s श्रि(K1 छि)-त्वाजिं यावदुत्तमं. — °) D3.4 नात्मानं च (for न चात्मानं). K1-3 विगर्हते; K4 B3.5 D3.4 °येत्; D2 विगृह्यते; D6.8 विगर्हयेः.

15 G3 om. 15 (cf. v.l. 11). — °) S (except G1; G3 om.) लब्ध्वा वा (M2 न लब्ध्वा) यदि बालब्ध्वा. — °) = Gita 2. 11^d (Vulg.). G5 न तु (for नानु). B2.4.5 Dn D1.6.7.10 शोचन्ति पण्डिताः. — °) K1.2 Ds2 T1 G1.4.5 M चा(M2 त्वा)रभते; B1 चालभते; D1 च लभते (for चारभते). D7 कातर्यमन्तरे किं तत्. — °) K4 Ds2 D1.3.4.7.9 प्रा(Ds1 D1 न प्रा)णानां नि(D2.4.9 न)धनायते; S (G3 om.) न प्राणपरिरक्षणं; C5 as in text. Ca cites धनायते, Cd न धनायते.

16 G3 om. 16 (cf. v.l. 11). — °) Ca.d तद्गावयस्व. — °) K3 D3.1.9 नो वा गच्छ; D2 तात गच्छ; D7 गच्छ तां वा. C5 cites तां गच्छ. — °) = 17^d.

17 G3 om. 17 (cf. v.l. 11). — °) D3.4.9 S (G3

विच्छिन्नं भोगमूलं ते किंनिमित्तं हि जीवसि ॥ १७
 शत्रुनिमज्जता ग्राह्यो जङ्घायां प्रपतिष्यता ।
 विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विपीदेत्कथंचन ।
 उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतं स्मरन् ॥ १८
 कुरु सत्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः ।
 उद्धावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि ॥ १९
 यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम् ।
 राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ २०
 दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं यशः ।
 विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुच्चार एव सः ॥ २१
 श्रुतेन तपसा वापि श्रिया वा विक्रमेण वा ।
 जनान्योऽभिभवत्यन्यान्कर्मणा हि स वै पुमान् ॥ २२

न त्वेव जाल्मीं कापालीं वृत्तिमेपितुमर्हसि ।
 नृशंस्यामयशस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ २३
 यमेनमभिनन्देयुरमित्राः पुरुषं कृशम् ।
 लोकस्य समवज्ञातं निहीनाशनवाससम् ॥ २४
 अहोलाभकरं दीनमल्पजीवनमल्पकम् ।
 नेदृशं बन्धुमासाद्य बान्धवः सुखमेधते ॥ २५
 अवृत्त्यैव विपत्स्यामो वयं राष्ट्रात्प्रवासिताः ।
 सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः ॥ २६
 अवर्णकारिणं सत्सु कुलवंशस्य नाशनम् ।
 कलिं पुत्रप्रवादेन संजय त्वामजीजनम् ॥ २७
 निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यमरिन्दनम् ।
 मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ २८

C. 5. 45, 4
 H. 5. 133. 31
 K. 5. 133. 31

om.) च (for हि). K₃ हतं (for हि ते). — °) G₄ विभिन्नं (for विच्छिन्नं). — °) = 16^d.

18 G₃ om. 18 (cf. v.l. 11). — °) D₁ T₂ G जङ्घायाः. D_{3.4.9} च (for प्र). Ca. d. s. read 18^{ab} as in text. — °) B₃ न विपीदेत् कश्चन. — °) D₇ आत्मनैव कृत; Ca. d. s. as in text. G₄ स्मरेत्.

19 G₃ om. 19 (cf. v.l. 11). — °) T₂ G₂ आत्मज (for आत्मनः). — °) D₃ उद्धावय (for उद्धावय). D₇ लज्जं (for मग्नं). — °) B_{3.5} D_{3.4.9} G_{2.5} M ह (for हि).

20 G₃ om. 20 (cf. v.l. 11). — °) B₁ D₅ वृत्ति (for वृत्तं). D₇ जानन्ति (for जल्पन्ति). — °) G₂ जातं; M °मात्रः. Ca. d. s. cito राशिवर्धनं (C₅ नः). — °) = 30^d.

21 G₃ om. 21 (cf. v.l. 11). — °) D₁ D₅ D_{6.8.10} सत्ये (for शौर्ये). D_{2-4.7.9} S (except G₄; G₃ om.) वा (for च). — °) K_{3.4} B D (except D₇) नोच्चरितं (for न प्रथितं).

22 G₃ om. 22 (cf. v.l. 11). — °) T₂ G_{2.5} चैव (for वापि). — °) D₅ श्रिया विक्रमेण वा. — °) K₄ M_{1.4} जानन् (for जानन्). — °) D_{1.10} स हि (by transp.). S (G₃ om.) वा (for हि).

23 G₃ om. 23 (cf. v.l. 11). — °) D_{3.4.9} M_{3.4} न त्वे (M₃ न त्वै) वं; D₁₀ न त्वं च (for न त्वेव). D_{3.4.9} जाल्मिकापाली; Ca. d. s. as in text. — °) K₄ D_{3.4.7-9} वृत्तिं सेविनुमर्हसि. — °) K_{1.2} D₇ M₁ नृशंसाम्.

24 G₃ om. 24 (cf. v.l. 11). — °) K₁ B_{1.2.4.5} D₆ Ca. d. n. s. यस् (as in text); K₄ T₂ G₂ यथा; B₃ D₁ D₅ D_{7.10} यत्र; T₁ G_{1.4.5} M₄ यत्; the rest यः.

D₅ एवं (for एनं). — °) K_{1.2} समविज्ञातं; T₂ G₂ समवस्थानं. — °) K₃ B_{1.2.4.5} D₁ D₂ D_{6.8} निहीना-मनं; K₄ B₃ D₅ D_{2.7} विहीनामनं; D_{3.4.9} S (G₃ om.) विहीनाशनं.

25 G₃ om. 25 (cf. v.l. 11). — °) K₄ B₃ D₁ D_{3.4.8-10} G_{2.5} M₁ लोभकरं; D₁ लोभकरं; D₂ अल्पधनं; Ca. n. s. लोभकरं (as in text). K₄ B D (except D_{1.2.7}) G₄ हीनं (for दीनं). — °) K_{1.2} D₁₀ अल्पाजीवनं; D₂ अल्पजीवितं; D₇ स्वल्पाजीवकं; T₂ G_{2.5} M अल्प (M_{2.5} °ल्पा) जीवकं. D₅ अल्प (D₅ °ल्पा) जीवमनल्पकं. — °) K (K₅ missing) D₁ D_{7.8.10} T₁ G₄ M₃₋₅ बांधवाः (plu.); Ca. d. n. s. बान्धवः (as in text). M_{1.2} एधते बांधवाः सुखं (= 41^b).

26 G₃ om. 26 (cf. v.l. 11). — °) D₁₀ अवृत्त्यैव. Ca. d. s. cito अवृत्त्या. — °) D₇ S (G₃ om.) वि° (for प्र°). — °) D₇ °सुखैर् (for °रसैर्). — °) S (except G₄; G₃ om.) स्थानाद्भ्रष्टाः. K_{1.2} D_{3.4.9} हकिं; B₃ स्वकिं (for अकिं°).

27 G₃ om. 27 (cf. v.l. 11). — °) K_{1.2} D_{2-4.7-9.10} m. Ca. d. s. ap. np अकर्म; K₃ B (except B₃) D₁ D_{1.6.10} Ca अवलु° (for अवर्ण°). T₁ G_{1.5} M नाशकं; Ca as in text. — D₅ om. 27^{cd}. — °) K₂ D₅ D₁₀ संजयं; B₃ विमूढं; T₁ G₁ सुत यत्; T₂ G_{2.4.5} M (except M₅) संजय (for संजय).

28 = (var.) Hitopades'a 2. 6. — G₃ om. 28 (cf. v.l. 11); K₁ D₁ om. 28^{ab}. — °) K₄ B₅ D₉ S (G₃ om.) निरामर्ष. — °) G₂ निर्वीर्यमरिन्दमं. —

C. 5. 4524
B. 5. 133. 31
K. 5. 133. 31

मा धूमाय ज्वलात्यन्तमाक्रम्य जहि शात्रवान् ।
ज्वल मूर्धन्यमित्राणां सुहृत्तमपि वा क्षणम् ॥ २९
एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी ।
क्षमावान्निर्मर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ ३०
संतोषो वै श्रियं हन्ति तथानुक्रोश एव च ।
अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्रुते महत् ॥ ३१
एभ्यो निकृतिपापेभ्यः प्रमुञ्चात्मानमात्मना ।
आयसं हृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ॥ ३२
पुरं विपहतं यस्मात्तस्मान्पुरुष उच्यते ।
तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति ॥ ३३
शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहविक्रान्तगामिनः ।
दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते प्रजा ॥ ३४
य आत्मनः प्रियमुखे हित्वा मृगयते श्रियम् ।
अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१

After 28^{ab}, Ds reads 31.

29 G₃ resumes from 29. K₄ om. 29^c-31^d.
— °) K_{1.2} ज्वलन् (for ज्वल).

30 K₄ om. 30 (cf. v.l. 29). — °) = 1. 150. 13^e.
— °) D_{3.4.9} हि (for च). — °) = 20^d.

31 K₄ om. 31 (cf. v.l. 29). Ds reads 31 after 28^{ab}. — °) G_{1.1} चापि (for चोभे). G₃ अनुत्थानं भयो लोभो — °) K_{1.2} D_{1-4.8.9} यैर्वृतो (for निरीहो). D₁ महीं; Ds सुखं (for महत्).

32 °) T G_{1.2.5} पाशेभ्यः. — °) T G (except G₃) स्वकं पुरं (for पुनः स्वकम्).

33 °) K_{3.4} B (except B₃) Dn₂ D_{3.4.6-10} G₅ Cn परं (for पुरं). — °) M (M₁ before corr.) व्यर्थमात्मानं. — °) T₁ G_{1.4} transp. स्त्रीवन् and यः. S (except G_{1.4}) जीर्यते (for जीवति).

34 °) K₁ B (except B₂) D (except D_{1.2}) चारिणः. — °) K₄ B_{1.2.4} Dn Ds₁ D_{2.6.8.10} T₁ G_{3.4} विपद्ये; T₂ G_{1.2.5} यशसे; C_{a.d.s} विघसे (as in text). K_{1.3} B₃ Ds₂ Ds T₂ G_{2.4} M प्रजाः (plu.) (for प्रजा).

35 °) D_{3.4.9} अथा° (for य आ°). — °) T₁ G_{2.3.5} सुखं; T₂ G_{1.4} परं; M स्वकं (for श्रियम्). — °) G_{3.5}

पुत्र उवाच ।

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३६

मातोवाच ।

किमद्यकानां ये लोका द्विपन्तस्तानवाप्नुयुः ।
ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्ब्रजन्तु नः ॥ ३७
भृत्यैर्विहीयमानानां परपिण्डोपजीविनाम् ।
कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्तिथाः ॥ ३८
अनु त्वां तात जीवन्तु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ।
पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुम् ॥ ३९
यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि संजय ।
पक्वं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ४०
यस्य शूरस्य विक्रान्तैरेधन्ते बान्धवाः सुखम् ।
त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितम् ॥ ४१
स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युजीवति मानवः ।
स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम् ॥ ४२

अमित्राणाम् (for अमात्यानाम्). K_{1.2} D_{2-4.5} अतो (for अथो). — °) Ds आदध्यादचिरेण यः.

36 = 5. 133. 3. — D_{3.4.9} पुत्रकः; T G_{1.5} संजयः; G_{2.4} संजयः; M पुत्रः (for the ref.). — °) D_{3.4.9} वापि; D₁₀ चापि (for अपि). Dn₂ G_{1.3} सर्वथा; D_{1.3.4} शः (for °या). — °) D_{1.7.8} कृत्येन (for °कृत्यं ते). — °) B₃ ते; B₄ D_{3.4} च (for वा).

37 S विदुग (for मातोवाच). — T₂ G_{1.2} om. 37^{ab}. — S ins. after the ref.: D_{3.4.9} after 37^{ab}.

503* परैर्विहन्यमानस्य जीवितेनापि किं फलम् ।
— Thereafter D_{3.4.9} repeat 37^{ab} (with v.l. as in S) !
— °) K₁ Dn₁ Ds₁₀ अनाहतानां; B₂ Dn₂ अनादृतानां; B₃ अनहूतानां; D₂ कामिनां चैव; S निर्मन्युकानां; C_{a.d.s} किमद्यकानां (as in text.). — °) D₂ दुर्बुद्धे तानवाप्नुहि. — °) D₁ S ये वा (M₃₋₅ त्वा) धृतात्मनां लोकाः; Ds ये त्वात्मना हता लोकाः; D₁₀ ये त्वाहतात्मनां लोकाः. — °) B₈ ब्रजन्तु ते; D_{3.4.9} ब्रजन्ति ते.

38 °) K₄ D₇ S अनाथानां (for असत्त्वानां). — °) D₁ °जीविथाः; G₃ °वर्तय (for °वर्तिथाः).

39 Ds om. 39^{ab}. — °) T₁ G₅ M त्वा (for त्वां). — °) D_{3.4.7.9} S सुहृदः साधवस्तथा.

१३२

विदुरोवाच ।

अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं हातुमिच्छसि ।

निहीनसेवितं मार्गं गमिष्यस्यचिरादिव ॥ १

यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात्
क्षत्रियो जीविताकाङ्क्षी स्तेन इत्येव तं विदुः ॥

अर्थवन्त्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवन्ति च ।

नैव संप्राप्नुवन्ति त्वां सुमूर्धुमिव भेषजम् ॥ ३

सन्ति वै सिन्धुराजस्य संतुष्टा बहवो जनाः ।

दौर्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४

सहायोपचयं कृत्वा व्यवसाय्य ततस्ततः ।

अनुदुष्येयुर्गपरे पश्यन्तस्तव पौरुषम् ॥ ५

तैः कृत्वा सह संघातं गिरिदुर्गालयांश्चर ।

काले व्यसनमाकाङ्क्षन्नेवायमजगामरः ॥ ६

संजयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तच्चयि ।

अन्वर्थनामा भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७

सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।

अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ८

तस्य स्मरन्ती वचनमाशंसे विजयं तव ।

C. 5. 4547
B. 5. 134. 9
K. 5. 134. 9

40 ^b) D_{3.4.9} पुत्रकः; S संजय (for संजय). — ^c) G₃ M (except M₁) पक्क- (for पक्कं). T₂ G₂ फलं (for हुमम्). — ^d) D_{3.4} जीवनम् (for जीवितम्).

41 ^a) D_{3.4.9} सफलं तस्य जी°; T₂ G_{2.5} सारं तस्येह (G₅ तस्यैव) जी°.

42 ^a) T₁ आसाद्य (for आश्रित्य). — ^b) K₄ योभि-
जीवति; D₂ यो जिजी°; D_{3.4.8.9} यस्तु जी°; D₇ T G
(except G₃) यो हि जी°; M₁ यो ह्युजी°. — ^c) K₄
D_{1.3.4.6.8.9} M_{1.3} स्व- (for स). — ^d) D₇ S सुखां
(for शुभां).

Colophon missing in D₅; K₅ om. it. — *Sub-
parvan*: K₁₋₃ B_{1.3-5} D_n D₅ D_{6.8.10} T₁ G_{1.4.5} M_{1.2}
भगवद्यान (T₁ G_{1.4} 'व्यपत्तियान'); to it K₁₋₃ B₅ D_n D₅
D₁₀ add विदुल (K₁₋₃ B₅ 'रा) पुत्रानुशासन; T₁ G_{1.2.4}
M_{1.2} विदुरा (G₄ 'र) पुत्रसंवाद. K₄ D_{1.2} G₂ M₃₋₅
(all om. sub-parvan name) mention only विदुरा-
(K₄ 'र) पुत्रानुशासन (G₂ M₃₋₅ विदुरापुत्रसंवाद). —
Adhy. name: D₇ विदुरापुत्र; G_{2.5} पराक्रमप्रोत्साहनं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ 23
(=123); D₇ T₂ M_{1-3.5} 134; T₁ G_{2.4.5} 135; G₁
136; G₈ 132; M₁ 133. — *S'loka no.*: D_n 45.

132

 This adhy. is missing in K₅ (cf. v.l. 5.
131. 1). The MS. is mostly ignored hereafter.

1 B D_n D₅ D_{3.4.6.8-10} विदुला (for विदुरा).
— ^a) B_{1.3} तथा (for अथ). S वा (G₄ [ए] वा) स्यां
(for एतस्याम्). — ^c) B₁ D_{3.4.7.9} M₃₋₅ विहीनः;

B₃ D_{n1} D_{3.6.8} T₂ G_{2.4} न हीनः; G₃ नीचेन; G₅ त्वं हीन-
(for निहीन-). — ^d) B₃ D₇ G_{4.5} चिरात् (for [अ]-
चिरात्).

2 ^b) K_{1.2} D₉ विक्रमन्; D₁ पौरुषं (for विक्रमात्).

3 ^c) K_{1.2} सु- (for म-). M त्वा (for त्वां).

4 ^a) K_{1.2} सैनिकैः; D₁ अस्यैव (for सन्ति वै). — ^b)
B D_n D₅ D_{6.8.10} न तथा (for बहवो). — ^c) D_{3.4.9}
दीना; T₂ G₂ गूढा (for मूढा). — ^d) D₇ G_{3.4} 'क्षणः;
T₁ M₅ 'क्षणाः.

5 ^a) K_{2.4} B_{1.4.5} D_n D₅ D_{3.4.6.9.10} सहायोपचितिं;
B₂ D_{7.8} T₂ 'चितं. C₅ as in text. S दृष्ट्वा (for कृत्वा).
— ^b) K₄ D_{n1} D_{1.3.4.8-10} व्यवसायं; D₂ व्यवस्थाय;
S आगच्छेयुः (for व्यवसाय्य). K_{1.2} D₇ यतस्ततः. — ^c)
T G_{1.2.4.5} M₁ अनुदुष्येयुः; C_{a.d.5} 'दुष्येयुः (as in text).

6 ^a) B₃ सह संघातं; T₁ G₃ M₃₋₅ सहसा यानं;
T₂ G_{2.5} सहसा यात्रां; G₄ सहसा भूतं; M_{1.2} सहसा योगं
(for सह संघातं). — ^b) K_{3.4} B D_n D₅₁ D_{3.4.6.8-10}
'लयं; D₂ G₅ 'लयः (for 'लयान्). D_{3.4.9} स्मरन्; D₇
तरन्; S (except T₂ G₂) चरन् (for चर). D₁ गिरिदुर्गा-
लयेश्चर. — ^c) B T₂ G_{2.5} M₅ आकांक्ष. — After 6,
D_{3.4.9} read 23^{ab} (for the first time), repeating
it in its proper place.

7 G₃ om. 7^{ab}. — ^a) S (except G₅; G₃ om.)
संजयो. D_{3.4.9} नाम तत्सत्यं. — ^b) K_{1.2} M₂ तं; C_a तन
(as in text). — ^d) D₉ T₂ G (except G₁) न
(for मा).

8 ^a) T₂ G₂ सम्यग्दृष्ट्वा. D₅₁ D₁₀ महाप्राज्ञो. — ^b)
D_{n1} बालं त्वा; D_{3.4.9} बालत्वे. — ^d) B_{3.5} D₇ G₅ M C_a
ऋद्धिः; G₃ अर्थ (for वृद्धिः).

C. 5. 45-47
B. 5. 132. 9
K. 5. 132. 9

तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९
यस्य ह्यर्थाभिनिर्वृत्तौ भवन्त्याप्यायिताः परे ।
तस्यार्थसिद्धिर्नियता नयेष्वर्थानुसारिणः ॥ १०
समृद्धिर्गमसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम संजय ।
एवं विद्वान्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहर ॥ ११
नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां शम्बरोऽब्रवीत् ।
यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ १२
पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् ।
दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥ १३
अहं महाकुले जाता हृदाद्भ्रदमिवागता ।
ईश्वरी सर्वकल्याणैर्भर्त्रा परमपूजिता ॥ १४
महार्हमाल्याभरणां समृष्टास्वर्गवाममम् ।
पुरा दृष्ट्वा सुहृद्वर्गो मामपश्यत्सुदुर्गताम् ॥ १५

9 ^a) Gs M यस्य (M1 यत्र) (for तस्य). — ^c) Dn1 M1.2 त्वा (for त्वां). — ^d) T G1.2.5 प्रवक्ष्यामि पुनः पुनः.

10 ^a) Ds2 Dn1 Cd अभिनिर्वृत्तौ; D7 अभिनिर्वृत्तौ; T1 G1.8 हि निर्वृत्ताः; G3 विनिर्वृत्ताः; Ca.s as in text. — ^b) K1-3 Cd आप्यायिनः; S उपह (G2 °हि)ताः; Ca.s as in text. T G (except Gs) M1 (inf. lin. as in text) परैः; Ca.s परे (as in text). — ^d) B3 नयेषु स्वार्थसारिणः; Ds नये स्वार्थानुमा°; D2 नयेष्वर्थानुशासने; D7 नरस्यार्थानुमा°; G5 ये स्युर्थानुमा°.

11 ^b) S संजय; Cs as in text. K1.2 पूर्वेषा मयि संजय. — ^c) B3.5 Dn D1-4.8.5 G3 विद्वन्; all comm. विद्वान् (as in text). D1 S (except G1) Ca युध्यमानो; Cd.s as in text. — ^d) K1-3 Ds D2.7.8 G2 Cd.s प्रत्युपाहर (Ds D2 G2 Cd.s °रः); B (except B3) Dn2 D3.4.6 T2 Ca.n प्रत्युपाहरः; G3 M2 प्रत्युपाहर.

12 = 5. 70. 22. — D9 om. (hapl.) 12^c-13^b. — ^c) S (except Gs) यस्य नैवोद्यतः (T1 G1.4.5 नैवोद्यतं; T2 नैवाश्रितः also) प्रातर.

13 D9 om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — ^a) T2 G2 पत्नी°. — ^c) D2-4.9 दृष्टिर्द्वे. D3.4.9 दुःखं (for प्रोक्तं).

14 = (var.) 5. 88. 91. — ^c) T1 G3-5 M (except M5) ईश्वरा. K3.4 B3 D (except Ds1 D10) T2 G2 °कल्याणी. — ^d) B3 Ds भद्रा (for भर्त्रा).

15 ^a) D3.4.9 G2.3 M (except M1) °माल्या (G2 °माला)भरणा. — ^b) K4 M2 मं- (for सु-). K4 °वाससा; D3.4.9 G2 M1-3.5 °वासिनी; D8 G1.2.4.5 M4 °वासिनी;

यदा मां चैव भार्या च द्रष्टासि भृशदुर्बले ।
न तदा जीवितेनार्थो भविता तव संजय ॥ १६
दामकर्मकरान्भृत्यानाचार्यत्विक्पुरोहितान् ।
अवृत्त्याम्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन ते ॥ १७
यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्येह यथा पुरा ।
श्लाघनीयं यशस्यं च का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ १८
नेति चेद्ब्राह्मणान्भूयां दीर्यते हृदयं मम ।
न ह्यहं न च मे भर्ता नेति ब्राह्मणमुक्तवान् ॥ १९
वयमाश्रयणीयाः स्म नाश्रितारः परस्य च ।
सान्यानाश्रित्य जीवन्ती परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ २०
अपारे भव नः पारमप्लवे भव नः प्लवः ।
कुरुष्व स्थानमस्थाने मृतान्संजीवयस्व नः ॥ २१
सर्वे ते शत्रवः सद्या न चेज्जीवितुमिच्छसि ।

T1 °वाससीं; T2 °धारिणीं. — ^c) B2.5 Dn2 D1 दृष्टः (for दृष्ट्वा). — ^d) K1 B (except B2) Dn D6.8 सुहृद्वर्ताः; S (except M2.4.5) सुदुःखितां (for सुदुर्गताम्).

16 ^b) K3.4 B Dn D4 D2-4.6.8-10 भृशदुर्बलाः; D1 कुशदुर्बले. — ^d) S संजय (for संजय).

17 ^b) D3.4.9 आचार्यान्मपुरोहितान्. — ^c) G3.4 संप्रति (for अवृत्त्या). — ^d) K3 G3 मे (for ते).

18 ^b) K3.4 B D अहं (D1.3.4.9 हि) (for इह). — ^c) D7 S वदान्यं (for यशस्यं).

19 ^a) K3.4 D2-4.9 S च (for चेद्). B D (except D7) T2 G1.2 ब्राह्मणं. D7 T1 भूयां; G1.3.5 M1.2 ब्रूयात्; G1 भूयो; M3-5 ब्रूयाः; Ca.s ब्रूयां (as in text). — ^b) K3.4 B2.4.5 D (except D2) Cs दीर्यते.

20 ^a) Dn2 D1-4.8 T1 G3 वयमाश्रमणीयाः. K1-4 B1-3 Ds D2-4.8-10 हि; D1 च (for स्म). — ^b) K1.2.4 B2.4 Dn2 D1.2.7.8 G4 Ca.d.s न श्रोतारः; Ds D10 नाश्रोतारः; D3.4.9 आश्रितायाः (for नाश्रितारः). Cn cites श्रोतारः; Cnp श्रोतारः. D2 परंतप (for परस्य च). K4 श्रोतारः परमस्य च. — ^c) K3 B2.4 Dn Ds D6.8.10 सान्यामासाद्य; K4 त्वासुपाश्रित्य; B1.3.5 सान्यानाश्रित्य; D3.4.7.9 सान्यमाश्रित्य. — D9 om. 20^d-22^d.

22 D9 om. 22^a (cf. v.l. 20). — ^a) K3 B2.4.5 D3.4.6.9 शक्याः; Ca.d.s.np सद्याः (as in text) — ^b) B Dn D6.8 अहंमि (for इच्छसि). — ^c) B3 T G (except G2) M1.2 ईदृशं. B3 T2 G2.5 M1.2 वृत्तं; T1 G1.4 कर्म (for वृत्ति). — ^d) K1.2.4 D1.2 ह्रीवामभ्यनु

अथ चेदीदृशीं वृत्तिं क्लीबामभ्युपपद्यसे ॥ २२
निर्विण्णात्मा हतमना मुञ्चैतां पापजीविकाम् ।
एकशत्रुवधेनैव शूरो गच्छति विश्रुतिम् ॥ २३
इन्द्रो वृत्रवधेनैव माहेन्द्रः समपद्यत ।
माहेन्द्रं च ग्रहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥ २४
नाम विश्राव्य वा संख्ये शत्रूनाह्वय दंशितान् ।
सेनाग्रं वापि विद्राव्य हत्वा वा पुरुषं वरम् ॥ २५
यदैव लभते वीरः सुयुद्धेन महद्यशः ।
तदैव प्रव्यथन्तेऽस्य शत्रवो विनमन्ति च ॥ २६
त्यक्त्वात्मानं रणे दक्षं शूरं कापुरुषा जनाः ।

(D₂ °त्यति)वर्तते; S क्लीबानां न च मन्यसे.

23 ^a) D_{3.4.9} निर्विण्णार्थो; D₇ विनष्टात्मा; Ca. d. निर्विण्णात्मा (as in text). — ^b) D₈ D_{3.4.9} (latter three first time).¹⁰ मुञ्चैतां; D₁ व्याख्यातां; D₂ व्याघातं; D₇ T₂ G_{2.8.5} त्यजैतां; T₁ G_{1.4} M त्यजैतां (for मुञ्चैतां). T G_{1.2} M प्रेत° (for पाप°). K₁₋₃ कृष्णामेप्यसे दशां. — ^d) D₇ शूरा गच्छति. B₂ D₈ G₃ विश्रुतं; M₃₋₅ निर्वृतिं; Ca. d. as in text.

24 ^b) D_{6.8} प्रतिपद्यते (for समपद्यत). — ^c) K_{1.2} स माहेन्द्रं; G₅ माहेन्द्रं च; C₈ माहेन्द्रं च (as in text). K₄ B_{2.5} D_n D_{3.4.7-9} Cap. dp. np. sp. प्रग्रहं; B₃ विग्रहं; G_{4.5} च श्रियं; C₈ च ग्रहं (as in text). Ca. d. n. cito ग्रहं (as in text). — ^d) S (except G₃ M_{1.2}) om. च.

25 ^a) K₁ B_{2.4.5} D_n D₈ D_{6.8.10} वै संख्ये; D₇ संग्रामे. — ^b) S (mostly) दंशितान्. — ^c) K_{3.4} B D (except D_{n1}) चापि; G₄ प्राप्य (for वापि). — ^d) K₄ पुरुषान्वरान्; D_{3.4.9} S (except T₁ G₁) पुरुषं परं.

26 ^a) T₁ G_{1.4} यदैव; T₂ G_{2.3} यथैव (for यदैव). — ^b) D₂ तदैवाशं; D_{3.4.9} सुयुद्धे वै; D₇ सुयुद्धे सु; G₂ संयुद्धेन. — ^c) T₂ G₁₋₃ तथैव. D₇ प्रच्यवन्ते. B_{3.5} D₈ स्स; T G_{1.3.4} M (except M₁) च (for ऽस्य). — ^d) D₁₀ प्रणमन्ति; D_{3.4.9} विलपन्ति; T G [अ]पि नमन्ति (for विनमन्ति). K₃ D₂ वा; D₇ ते (for च).

27 ^a) D_{7.9} T₁ G₅ M (except M₄) त्यक्त्वात्मानं. — ^b) S शूरं पुरुषमानिनं. — ^c) K₃ D_{1.6} C_n तर्पयन्ति; K₄ S पूजयन्ति.

28 ^a) K_{2.4} B₁ D₆ च (for वा). B_{1-3.5} अंशो वाप्यस्तु राज्यस्य; D_{3.4.9} राज्यस्य चात्र विभ्रंशात्; D₇ राज्यनाशं परिभ्रंशं; S राज्यस्या (M₄ राज्यं वा [inf. lin. चा])प्यस्य विभ्रंशः. Ca. d. s. cito उग्रविभ्रंशं (as in text).

अवशाः पूरयन्ति स्म सर्वकामसमृद्धिभिः ॥ २७
राज्यं वाप्युग्रविभ्रंशं संशयो जीवितस्य वा ।
प्रलब्धस्य हि शत्रोर्वै शेषं कुर्वन्ति साधवः ॥ २८
स्वर्गद्वारोपमं राज्यमथ वाप्यमृतोपमम् ।
रुद्धमेकायने मत्वा पतोल्मुक इवारिपु ॥ २९
जहि शत्रूत्रणे राजन्स्वधर्ममनुपालय ।
मा त्वा पश्येत्सुकृपणं शत्रुः श्रीमान्कदाचन ॥ ३
अस्मदीयैश्च शोचद्भिर्नदद्भिश्च परैर्वृतम् ।
अपि त्वां नानुपश्येयं दीना दीनमवस्थितम् २७
उप्य सौवीरकन्याभिः श्लाघस्वार्थैर्यथा पुरा ।

C. 5. 4570
B. 5. 134. 32
K. 5. 134. 32

— ^b) D_{3.4.9} संशये. D_{3.7.8} T G (except G₃) च (for वा). — ^c) B (except B₂) D_n D_{6.10} न; D_{3.4.8.9} अः; Ca. d. s. प्र- (as in text). — ^d) T₂ G₂ द्वेषं; Ca. d. s. शेषं (as in text).

29 After 29^{ab}, G_{1.5} ins. 504*. — D₈ om. 29^c-30^d; G₅ om. 29^{cd}. — ^c) K_{1.2} D_{3.4.9} ऋद्धं; D₁ भद्रं; D₂ युद्धं; T₂ बद्धं; C_{d.s} रुद्धं (as in text). K₃ B₅ D_{n2} C_n एकायनं; Ca. d. s. एकायने (as in text). B₁₋₄ प्राप्यं विदित्वा विक्रम्य. — ^d) K_{1.2} D₈ D_{2.7} उल्मुकम्. S (G₅ om.) पतोल्कमिव वा (T₁ G₁ चा) रिपु. — T₂ G₂ ins. after 29: G_{1.5}, after 29^{ab}.

504* भुङ्क्ष्व युद्धेन मे शत्रून्निवा तु रणमूर्धनि ।
G₁ cont.:

505* नियच्छन्नितरान्वर्णांन्विनयन्सर्वदुष्कृतान् ।

30 D₈ om. 30 (cf. v.l. 29). — ^a) T₂ G₂ शूरान् (for राजन्). — ^b) K₁ B₃ D_{3.4.9} G₃ °पालयन्. — ^c) T₂ G₂ न (for मा). K₁ B_{2.4.5} D_n D₈ D_{1.2.6.19} त्वा दशं; M₃ त्वा दशैश्च (for त्वा पश्येत्). * Nil.: पाठान्तरं तु मूढजनकल्पितं नादरणीयम् ॥ B₃ मत्वा भृशं सुकृपणं. — ^d) K₄ B D_n D₈ D_{6.10} शत्रूणां भय (B₃ D_{n2} D₈ D₁ श्रीवि)वर्धनं.

31 ^a) B_{2.4} अस्वपक्षैश्च शो°. — ^b) D_{n1} D_{6.8} अशोचद्भिः; D_{n2} D₁₀ M_{3.1} नंदद्भिश्च. B₃ D₇ चार्पयः; M अपरैः (for च परैः). T G_{1.3.4} M भृशं (for वृतम्). G_{2.5} चपलैरपरैर्भृशं. — ^c) T₁ G₁ न हि; M_{1.5} अहं (for अपि). S (except T₂ G₃) त्वा (for त्वां). T₁ G_{1.4} तात; G₅ न तु (for नानु). — ^d) B_{3.5} D_{n2} D_{2-4.8} दीनाद्; D₈ दीनं; D₇ दीन- (for दीना). K₄ उपस्थितं; B₃ D_{n2} D₁₀ इवा°; B₅ D_{n1} D₈ D₆ T₂ G_{1.2.4} M₁ इव स्थितं (for अवस्थितम्).

C. 5. 4570
B. 5. 134. 32
K. 5. 134. 32

मा च सैन्धवकन्यानामवसन्नो वशं गमः ॥ ३२
युवा रूपेण संपन्नो विद्ययाभिजनेन च ।
यन्त्वादृशो विकुर्वीत यशस्वी लोकविश्रुतः ।
वोढव्ये धुर्यनदुवन्मन्ये मरणमेव तत् ॥ ३३
यदि त्वामनुपश्यामि परस्य प्रियवादिनम् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन्तं वा का शान्तिर्हृदयस्य मे ॥ ३४
नाम्निज्जातु कुले जातो गच्छेद्योऽन्यस्य पृष्ठतः ।
न त्वं परस्यानुधुरं तात जीवितुमर्हसि ॥ ३५
अहं हि क्षत्रहृदयं वेद यत्परिशश्वतम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२

32 ^a) K1. : हृष्टः; K3 D7 हृष्टः; K4 B Dn D1. 6. 8. 10
Ca. d. s हृष्टः; Ds कृष्टः; D2-4. 9 हृष्टं (for उप्य). — ^b)
K1-3 D6-8 T2 G2 श्लाघ्यः स्वार्थैः; B1-3 D3. 1. 9 हृष्ट्यमाणो;
M5 श्लाघस्वार्थैः. Ca. d. cite श्लाघ्यः; Cs श्लाघ्यम्. S यथा-
पु (G2 प) रं. — ^c) K1. 2 माद्य (for मा च). — ^d)
D3. 4. 6. 8. 9 T1 M1. 3-5 अवहामः; T2 G M2 अपहामः;
Ca अवसन्नः (as in text).

33 ^a) B1. 5 Dn2 Ds D10 M3. 1 (inf. lin. as in
text). 5 यत्; T G कः (for यः). — ^c) K3 D6 T2 G1. 2. 5
वोढव्यो (for वोढव्ये). K1. 2 वोढव्ये धुर्यनदुहन् (K1m
धुर्यवहनं); K4 D2-1. 9 वोढव्ये धुर्यवन्कुर्वन् (D2 °वत्तत्र);
B Dn2 Ds D10 अनङ्गानिव वोढव्ये (Dn2 °व्यः; Ds D10
°व्यो); Dn1 D6. 8 वोढव्ये (D6 °व्यो) दुर्जनद्वारं; D1 वोढव्य-
धुर्यनदुवान्; G3 वोढव्येषु व्यनुदुहं; G1 उधव्योन्धुर्यनं ध्वन्.
Ca. d. cite सोढव्ये (Cd °व्यो) धुर्यनदुद्वत्, Cn अधुर्यवत्,
Cnp अनङ्गानिव. Some of the Bombay ed., following
Cn, have अधुर्यवच्च वोढव्ये, a reading not found in
any MS. — ^f) D3. 4. 9 च (for तत्).

34 ^d) B2. 3 न (for का).

35 ^a) K3 transp. जातु and कुले. — ^b) G3 om. यः.
— ^c) K3. 4 B D (except D1. 7) T G4 अनुचरः
(D3. 4. 9 °चरन्); G5 अनुमरन् (for अनुधुरं). — ^d) Ds
तज्जिजीविनुम्; D3. 10 तन्न जीविनुम् (for तात जीविनुम्).

36 ^b) K1. 2 D7 परिमाणतः; B D3. 1. 9 शाश्वतं परं; T2
प्रतिशाश्वतं; G2. 5 भूरि शाश्वतं. — ^c) K1. 2 D6. 7 पूर्व (for
पूर्वैः). K3 D3. 1. 9 S पूर्वतरं; Ds पूर्वतरः; D1 पूर्वोत्तरं
(for पूर्वतरैः). — ^d) T G (except G1) M2. 5 परं (for
परैः). — After 36, N (K5 missing) ins.:

506* शाश्वतं चाव्ययं चैव प्रजापतिनिर्मितम् ।

पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ॥ ३६
यो वै कश्चिदिहाजातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ।
भयाद्वृत्तिममीक्षो वा न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३७
उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कस्यचित् ॥ ३८
मातङ्गो मत्त इव च परीयात्सुमहामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो नमेन्नित्यं धर्मायैव च संजय ॥ ३९
नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नन्सर्वदुष्कृतः ।
ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ॥ ४०

37 = (var.) 5. 125. 18. — ^a) K1. 2 D6 T1 G1
इहायातः; D3. 4. 9 अहो जातः. Ca. d. s cito आजातः.
— ^b) K (K5 missing) D1. 7 सर्वधर्मवित्; B1. 4. 5 Dn
D6. 10 क्षत्रकर्म; B3 सर्वकर्म. — ^c) D3. 1. 9 वृत्तिमसंवीक्ष्य;
T2 G2. 5 वृत्ति (G5 °त्ति) समीक्ष्यैव; G3 M वृत्ति (G3 °त्ति):
समीक्षो वै; Cn as in text. — ^d) = 37^d. G5 न नमेत्कस्य
जातुचित्.

38 = 5. 125. 19. — D1 G3 M2 om. (hapl.) 38.
— ^b) K1. 2 B3 उद्यमे (for उद्यमो). — D2 om. 38^{ad}.
— ^c) Dn1 (m as in text) D1. 7 अथ; Cn अप- (for
अपि). — ^d) = 37^d. B (except B3) Dn Ds D3. 4. 6. 8. 10
G1 नमेतेह; G2 नमेदेव (for नमेदिह).

39 ^a) D3. 4. 9 यः (for च). K1. 2 मातंगो मत्तक इव;
G5 मातंग इव चर्यासु; M4 (inf. lin.) मातंगो ह्युत्तम इव.
— ^b) K1. 2 T2 G1. 2. 4 वरीयान्; D7 गरीयान्; G5 स्वतंत्रः;
Ca. d. s परीयान् (as in text). K3 B Dn Ds D3. 4. 6. 8. 10
म; G5 च (for सु). — ^c) K1 नमन्नित्यं. — ^d) K4
D3. 4. 9 परंतप; S च संजय.

40 ^a) K1. 2. 4 D2-4 G3 नियच्छेद्; B2 नियमेद् (for
नियच्छन्). — ^b) G5 विनयन्. K4 B3 D7 सर्वदुष्कृतं;
S (except M1. 2) °दुष्कृतात्; Ca as in text. Cd. s cite
दुष्कृतः. — ^d) B3 चरेत् (for भवेत्).

Colophon missing in D5; K5 om. it. — Sub-
parvan: K3. 4 B1. 8 D7. 10 T1 G1. 4. 5 M भगवद्गीता
(T1 G1 °वन्प्रतियान); to it K3 adds विदुरोपाख्यान; K4
विदुराप्रानुशासन; B1. 8 विदुराप्रानुशासन; D7 विदुरानु
शासन; M1. 2 विदुराप्रसंवाद. K1. 2 B2. 4. 5 Dn Ds
D1. 2. 6. 8 M2 (all om. sub-parvan name) mention

१३३

पुत्र उवाच ।

कृष्णायसखेव च ते संहत्य हृदयं कृतम् ।
मम मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे ह्यमर्षणे ॥ १
अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामपरं यथा ।
ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ॥ २
किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ।
किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३

only विदुरा (K1.2 D1.2 M2 °रा) पुत्रानुशासन (B2.4 M2 °पुत्रसंवाद). — *Adhy. name*: T1 G1.4 कुन्तीवाक्ये (G4 °क्य) विदुरा (G4 °र) संज्ञयसंवादः; G2.5 परप्रवणनिन्दनं. — *Adhy. no.* (figuros, words or both): D6 24 (= 124); D7 T2 M1-3.5 135; T1 G2.4.5 136; G1 137; G3 133; M4 134. — *Sloka no.*: Dn D8 40.

133

 This adhy. is missing in K5 (cf. v.l. 5. 131. 1). The MS. is mostly ignored hereafter.

1 K4 B1.3.4 संज्ञयः; D3.4.9 पुत्रकः; S संज्ञयः (for पुत्रः). — °) B1.3 कृष्णायसम्; Ca. d. s कृष्णायसस्य (as in text). K1-3 D7 [ए]व च; D1 S बत; D3.4.9 [इ]व हि (for [इ]व च). — °) K1-3 Dn D2-4.6-9 M3-5 संहत्य; T G °हत्या; Ca. d. n. s °हत्य (as in text). Dn1 वचनं (for हृदयं). — °d) K4 B D (except D1.2) वीरप्रज्ञे. K1 (before corr.). 2 ह्यकर्मणि; K2 m. 3 B1-4 D1.2.7 ह्यमर्षि (B2 D2 °र्ष)णि; B5 D3.4.3.9 [अ]त्यमर्षिणि; D6.10 T2 G2.3.5 M [अ]त्यमर्षणे. T1 G1.4 मातस्त्वकरुणे वैरप्रज्ञे नित्यममर्षणे.

2 °) K4 B2.4.5 Dn Ds D6.8.10 मामितरं; D3.4.9 मातः परं (for मामपरं). — After 2^{ab}, B Dn D3.4.9 ins.:

507* नियोजयसि युद्धाय परमातेव मां तथा ।

[D3.4.9 शूर° (for पर°). B यथा (for तथा).]

— °) D3.4.9 G4.5 ब्रूया (for ब्रूयाद्). — °) K4 Ds D1.10 एककं; D2 एकजित्; Ca. d. s एकजम् (as in text).

3 = 5. 131. 36. — °) K1.2 D1.7.10 ह्यपि (for अपि). G3.4 सर्वथा (for °या). G2 पृथिव्या सर्वथापि वा. — °) K8 B2.4.5 Dn Ds D1.2.6.8.10 °कृत्येन; D3.4.9

मातोवाच ।

सर्वारम्भा हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ।
तानेवाभिसमीक्ष्याहं संज्ञय त्वामचूचुदम् ॥ ४
स समीक्ष्यक्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः ।
अस्मिन्नेदागते काले कार्यं न प्रतिपद्यसे ।
असंभावितरूपस्त्वं सुनृशंसं करिष्यसि ॥ ५
तं त्वामयशसा स्पृष्टं न ब्रूयां यदि संज्ञय ।
खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् ॥ ६

2. 5. 4577
C. 5. 133. 4
K. 5. 133. 4

°कृत्येन. — °) (G2 भृत्यैः (for भोगैः). — After 3, K4 Dn D3.4.8-10 ins.:

508* मयि वा संग्रहते प्रियपुत्रे विशेषतः ।
while D6 ins.:

509* मोहात्संग्रहसे मातः प्रियं पुत्रं विशेषतः ।

4 D7 M1.2 विदुरा (for माता). — °) K3 B5 Dn D6.8 G4 सर्वावस्था (Dn1 °स्थं); Cnp सर्वाग्भ्या (as in text). — °) K1.2 D1.2 °कामतः; D3.4.9 °कारणं. — °) B3.5 Dn D3.4.9 तावेव; D1 तदेव (for तानेव). K3 D7 तानेवाहं (D7 तानेवेह) समीक्ष्याह; S ताने (G1 °वे) वाहमभि-
प्रेक्ष्य. — °) B1.4 समये; S संज्ञय (for संज्ञय). K1-3 D7 त्वामनूनुदं.

5 °) D3.4.9 समीक्ष्यस्व; D7 समवेक्ष्य; T2 G2 स त्वं वीर्यं; G5 सुयवीक्ष्य; M1 (inf. lin.) अयमीक्ष्य; M3.5 सुयमीक्ष्य. — °) K4 D9 युद्धः; Ds2 D7 G1 मुख्यः (for मुख्यः). — °) Dn1 Ds D7 चिद्; D3.4.9 एव; D6.8 तद् (for चेद्). — °) K1.2 D1-4.7.9 प्रतिपद्यसे. — °) Dn Ds M2 सुयभावितं; Cn as in text. — °) K3 B2.5 D3.4.6.9.10 Cn आनृशंसं (K3 °सं); B1.1 सुनृशंसं; B3 नृशंसवत्; T1 G1.4 नृशंसः किं; G3 न नृशंसं (for सुनृशंसं).

6 °) S संज्ञय (for सं°). — After 6^{ab}, G5 ins.:

510* अहमेव भवेयं ते रिपुरत्यन्तरो महान् ।

— °) K4 खर°; G1.3.5 M1 (inf. lin.) परि°; Ca. s खरी° (as in text). S त्वां (for तत्). D3.4.9 खरीमिधान्या-
माहुस्ते. — °) T2 G2 निःसमर्थः; Cs अयामर्थः; Ca. d. as in text. G3 M Cs अहेतुकं; Ca. d. as in text. D3.4.9 निःसामर्थ्यामहेतुर्की.

7 °) D3.4.9 नित्यं (for त्यज). — °) K1-3 D7 महत्येपा; K4 B3.5 D1 °त्यो हि; D3.4.9 °त्यो वै (for

C. 5. 4587
B. 5. 135. B
K. 5. 135. B

सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्खनिपेवितम् ।
अविद्या वै महत्यास्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः ॥ ७
तव स्याद्यदि सद्भुत्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ।
धर्मार्थगुणयुक्तेन नेतरेण कथंचन ।
दैवमानुषयुक्तेन सद्भिर्गचरितेन च ॥ ८
यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनमृणा ।
अनुत्थानवता चापि मोघं तस्य प्रजाफलम् ॥ ९
अकुर्वन्तो हि कर्माणि कुर्वन्तो निन्दितानि च ।
सुखं नैवेह नामुत्र लभन्ते पुरुषधमाः ॥ १०
युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च ।
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।
जयन्वा बध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ११
न शक्रभवने पुण्ये दिवि तद्विद्यते सुखम् ।
यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमश्नुते ॥ १२

°त्यस्ति). — ^d) K (K₅ missing) B_{3.5} D_{3.4.9} याम् (K_{3.4} B₃ या) इमाः (for यामिमां). D₁ याभिः संश्रितं जगत्.

8 ^a) K_{1.2} D₁ यन्मद्वितं तु (D₁ च) त(D₁ य)द्वुत्तं; D₂ यस्याहत्ता सुदुर्वृत्तं; D₅(m as in text).⁴ तद्वेधीतं तु सद्भुत्ते; D₉ यद्योधिं तु सद्भुत्तं; S यद्वृत्ति(G₅ M₃₋₅ °द्वि)मांश्च (M₁ °स्त्वं) सद्भुत्तः. — ^b) B₂ D_{3.4.6-10} G₂ (by corr.) भव (for भवेः). — ^d) T₁ G_{2.4} कदा° (for कथं). — ^e) K_{1.2} B₃ D_{5.1} D_{7.9} G_{3.4} देव°.

9 ^a) D₅ ह्येनम् (for ह्येवम्). S अपनीतेन. B श्रुत-शीलवि°. — ^e) K_{1.4} D_{3.4.9} वापि (for चापि). — After 9°, B Dn Ds D_{6-8.10} ins.:

511* दुर्विनीतेन दुर्धिया ।

रमते यस्तु पुत्रेण.

[(L. 2) D₅ यस्य (for यस्तु).]

— ^d) D₅ घोरं (for मोघं).

11 ^b) S (mostly) संजयेह. G_{1.4} जयाय (G₁ °या-) विजयाय च. — 11^{cd} = 5. 130. 7^{ef}. — K₄ B Dn Ds D_{1-4.6.9.10} om. 11^{cd}. — ^e) K₄ Ds D₉ M_{3.5} जयं वा; D₇ जयित्वा (for जयन्वा). — ^f) K₃ प्राप्नुहीद्वसं; D₇ संप्राप्नोतीन्द्रलोकतां.

12 ^a) G₃ चैव (for पुण्ये). — ^b) D₉ विद्धि (for दिवि). — ^e) Dn₂ D_{1.6} G₃ M₅ यदि मित्रान्; G₄ यद्यमित्रान्. D_{6.8} रणे हत्वा (for वशे कृत्वा). — ^d) K₄

मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ।
निकृतेनेह बहुशः शत्रून्प्रतिजिगीषया ॥ १३
आत्मानं वा परित्यज्य शत्रून्वा विनिपात्य वै ।
अतोऽन्येन प्रकारेण शान्तिरस्य कुतो भवेत् ॥ १४
इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ।
यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् ॥ १५
प्रियाभावाच्च पुरुषो नैव प्राप्नोति शोभनम् ।
ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गङ्गेव सागरम् ॥ १६

पुत्र उवाच ।

नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ।
कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वेह जडमूकवत् ॥ १७

मातोवाच ।

अतो मे भूयसी नन्दिर्यदेवमनुपश्यसि ।

B D (except D_{1.7}) पृथते (for अभ्येते).

13 ^{ab}) M₃₋₅ दह्यमानस्य पुरुषस्य (corrupt). — ^e) D_{3.4.9} निकृतेनैव (for निकृतेनेह). — ^d) B_{1.2.4} Dn₂ D₇ S °जिगीषता.

14 ^a) K_{1.2} वै; D₇ सं- (for वा). B आत्मा (B₃ अर्थो) वापि परित्याज्यो. — ^b) Dn Ds D_{1.2.6.8.10} शत्रुं. K_{1.2} D₂ वाप्यनिपात्य; K₄ वापि विजित्य; D_{3.4.9} चापि निपात्य; T₁ वै विनिपात्य; G₅ युधि निपात्य (for वा विनिपात्य). Dn Ds D_{6.8.10} T₁ च (for वै). B (B₂ damaged) निग्राह्या शत्रवोपि वा. — After 14^{ab}. D_{3.4.9} ins.:

512* यत्सुखं प्राप्यते तेन न तदन्यत्र विद्यते ।;
while Ds ins.:

513* प्राप्यते नेह शान्तिर्हि नित्यमेव तु संजय ।

15 ^a) T₁ G₁ (before corr.).⁴ [S]ति- (for हि). — ^e) Dn₁ D₉ M₂ स्वल्पप्रियं; T₁ G (except G₃) [अ]स्वल्पं प्रियं. Ca. d cite स्वल्पं and प्रियं.

16 ^a) D_{3.4.9} हि (for च). — ^e) K_{1.2.4} D₈ G₄ वा (for च). S आप्नोति; G₅ अभ्येति (as in text). D_{3.4.9} निर्भयं पदमाप्नोति. — ^d) S प्राप्य (for गत्वा).

17 M_{1.2} संजयः (for पुत्र उ°). — ^e) K₁ D₈ पश्य त्वं; K₂ D₉ [अ]नुपश्य त्वं (hypermetric!); B₃ [अ]नुपश्य; D₂ [अ]नुपश्यन्; D_{3.4} [आ]नुशंस्यं; D₇ [अ]नुभव; T₁ G_{1.4} कर्तव्यं; T₂ G_{2.8.9} तद्दृश्यं; M संदृश्यं (for [अ]त्र

चोद्यं मां चोदयस्वेतद्भृशं वै चोदयामि ते ॥ १८
अथ त्वां पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैन्धवान् ।
अहं पश्यामि विजयं कृत्स्नं भाविनमेव ते ॥ १९

पुत्र उवाच ।

अकोशस्यासहायस्य कुतः सिद्धिजयो मम ।
इत्यवस्थां विदित्वेमामात्मनात्मनि दारुणाम् ।
राज्याद्भावो निवृत्तो मे त्रिदिवादिव दुष्कृतेः ॥ २०
ईदृशं भवती कंचिदुपायमनुपश्यति ।
तन्मे परिणतप्रेत्रे सम्यक्प्रवृत्तिं पृच्छते ।
करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ २१

मातोवाच ।

पुत्रात्मा नावमन्तव्यः पूर्वाभिरसमृद्धिभिः ।
अभूत्वा हि भवन्त्यर्था भूत्वा नश्यन्ति चापरे ॥ २२
अमर्षेणैव चाप्यर्था नारब्धव्याः सुबालिशैः ।
सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥ २३
अनित्यमिति जानन्तो न भवन्ति भवन्ति च ।
अथ ये नैव कुर्वन्ति नैव जातु भवन्ति ते ॥ २४
एकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् ।
अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा ॥ २५
यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता ।

5. 4809
5. 135. 28
5. 135. 28

पश्य). — ^a) D2.7 G5 इव; T2 G2 एव (for इह).
T1 G1.4 मात्रा पुत्रहितेच्छया.

18 M1.2 विदुरा (for माता). — ^a) Dn1 D9 भूयसा;
Cn भूयसी (as in text). K1-8 D2.8.9 M (M1 inf. lin.)
निंदा; B3 प्रीतिः; D3.4 तंदा; G1.3.5 M1 Ca. d नंदी;
G2 नांदी; Cs नंदिः (as in text). — ^b) D8 यदि;
Cs यत् (as in text). — G2 om. 18^c-20^b. — ^c) K1.2
D7.8 G5 मा; K3 वै; G4 M वा; Cs मां (as in text).
D2 चोदयस्वेति; D3.4 चोदयस्वयः; D8 नोदयस्वेतद्; M
चोदयस्वेतद्. Ca. d. s cite चोदयसि. T2 अचोद्या मां चोदय वै.
— ^d) D3.4 सं- (for वै).

19 G2 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^a) B5 D7.10 अहं
(for अथ). T1 G5 M3-5 त्वा; M1.2.4 (inf. lin.)
वा (for त्वां). D3.4 चोदयि; Cs पूजयि (as in text).
— ^b) M वा (for वै). K1-8 D2.7.9 हतान्दष्टाद्य (D7
द्वि च) सैन्धवान्; D1 हतं दष्टाभिसैन्धवं; D3.4 हत्वैतानिह
सैन्धवान्. — ^c) B1-8 Dn2 D8 D3.4.6-8.10 Ca. d. n. s
कृच्छ्र- (for कृत्स्नं). B3.5 Dn2 D2.10 Cn भावितं; Ca. d. s
भाविनं (as in text). D1.2.7 अद्य (for एव). D1.2 वै;
Cs ते (as in text).

20 G2 om. 20^{ab} with the ref. (cf. v.l. 18).
B2.5 D3.4 पुत्रकः (for पुत्रः). — ^a) Some N MSS.
अकोषस्य. — ^b) K2 D9 कुतश्चिद्; B1.3.4 कुतश्च; B2
damaged; D7 कुतोस्ति; G5 कुतस्तद्; K3.4 B5 Dn D8
D2-4.6.8.10 कुतः सिद्धिर्जयो मम; T1 G1.4 कुतः शत्रुजयो
भवेत्. — ^c) K8 B5 Dn D1 एताम्; K4 D8 D6.8.10
एताम्; B2 damaged; D3.4 एव (for इताम्). — ^d)
D82 D1-4.8 दारुणं. D9 आत्मनात्मविदारणं. — ^e) D2.8
राज्याभावो; D3.4 राज्यभावो; G8 राजभावो. — ^f) D8 एव
(for इव). K8 B (except B2) Dn2 D8 D1.6 T1 G8.4

दुष्कृतः; D3.4 ती; Ca ते: (as in text).

21 ^a) K2 ईदृशी; T1 G1.4.5 क्रीदृशं. K1.2 Dn1
D1.7.9 G4.5 किंचित्. — ^b) B1.2.4 उपायं यदि पश्यति.
A few MSS. पश्यसि. — ^c) D81 D7.10 M2 तं मे
(for तन्मे). S (except M4) तन्मेपरिमितप्र (G3 प्रा)ज्ञे.
— ^e) D10 म्यथ (for मि हि). D10 S ते (for तत्).
D3.4 तत्करिष्यामि ते सर्वं. — ^f) = 5. 134. 15^d.

22 M1.2 विदुरा (for मातो). — ^a) K4 B D
(except D7.9) transp. आत्मा and न. — ^b) K1.2 D7-9
सर्वा (for पूर्वा). — ^c) K3 D10 T1 G1.3.5 M2 अपि;
G4 अभि; M1 वि- (for हि). — ^d) D7 भूत्वापि न
भवन्ति वै.

23 ^a) K1 T2 G2 चाप्यर्थः; T1 G1.3.5 M1.2.4 नाप्यर्थाः
(G5 र्थः); M3.5 माप्यर्थाः (for चाप्यर्थाः). — ^b) K1 T2
G2.5 ना (G5 आ) रब्धव्यः; T1 G1.3 M (except M3)
आरब्धव्याः. T1 तु बालिशैः; T2 G2 स्वभावतः; G1 M1.2.5
स्वबालिशैः; M4 स्वबालिशैः.

24 G2 om. (hapl.) 24^a-26^b. — ^a) K1.2 D3.4
अपि; D2 अव- (for इति). — ^b) K (K5 missing)
D1.8 T G1.2.4 transp. न and भवन्ति. Cs as in text.
— ^d) T1 G4 न वै (for नैव). T2 G2 च (for ते).

25 G2 om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) K1.3 Dn1 D82
D2-4.6-8 G4 M2.4 एक; D9 ऐक्य; Ca. d. n. s ऐक्य
(as in text). — ^b) M मा तावत् (for अभावः). — ^c)
B3 D9 M4 (inf. lin.) वैगुण्यं; Ca. d. s द्वैगुण्यं (as in
text).

26 G2 om. 26^{ab} (cf. v.l. 24) — ^a) B2 damaged.
B3 D3.4.8.9 Cs विहिता; Cd दि (as in text). — ^c)
Dn1 D9 न चेत्; D8 T1 G3.4 M1.2 वदेत्; D9 विदेत्;
T2 G2.5 वदे; Ca. d. n. s नुदेत्; (as in text). K1.2 Ca

C. 5. 480/1
B. 5. 133. 29
K. 5. 133. 26

नुदेद्वद्विसमृद्धी स प्रतिकूले नृपात्मज ॥ २६
उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु ।
भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्ययैः ।
मङ्गलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणैश्चैवैः सह ॥ २७
प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ।
अभिवर्तति लक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ॥ २८
निदर्शनान्युपायांश्च बह्व्युद्धर्षणानि च ।
अनुदर्शितरूपोऽसि पश्यामि कुरु पौरुषम् ।
पुरुषार्थमभिप्रेतं समाहर्तुमिहार्हसि ॥ २९
कुद्वाल्लुब्धान्परिक्षीणानवक्षिप्तान्विमानितान् ।
स्पर्धिनश्चैव ये केचित्तान्युक्त उपधारय ॥ ३०
एतेन त्वं प्रकारेण महतो भेत्ससे गणान् ।
महावेग इवोद्धृतो मातरिश्वा बलाहकान् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

वृत्तिः; Cd.s वृत्त- (for वृद्धिः). Ds M असमृद्धी; Ca.d.s -समृद्धी (as in text). Ds.4 वा; T2 G2 च (for स).

27 ^a) Gs.4 उद्धातव्यं; Ca.d.s as in text. K2 Ds.4.7 G3 M Cd जागतव्यं; T1 G1.4.5 च गतव्यं; T2 G2 जाग्रतव्यं; — ^b) K2 चोक्तव्यं; D7 प्रो°; G5 भो°; Ca.d.s यो° (as in text). Dn भूरि° (for भूति°)! — ^c) G2 भविष्यत्येव मनसः; Ca.d as in text. — ^d) Ds.4 अव्ययं; S अव्ययः (Gs.4 'यः') (for अव्ययैः). — ^e) B (B2 damaged) मंगलांश्च पु°. — ^f) K3.4 B (B2 damaged) D (except Ds.2.9) ब्राह्मणान्. K4 Ds.4 च नमस्य च; D1 च सुरैः सह; D2 चैव नित्यदा; D7 बहुभिः सह; T G M1 (inf. lin.) चेतैः सह. Ca.d.s cite ईश्वरैः.

28 ^a) Ds Ds.10 भूपतेर् (for नृपतेर्). B1-3 D2-4 S (except G4) राज्ञो; D1 आरात् (for आशु). K1.2 D7 प्राज्ञस्य चैव नृपतेः; Ds प्राज्ञस्योच्चैर्नृपतेः (catellectic!). — ^c) K1.2 D7-9 'वर्तेत'; Ds D10 T2 G1-3.5 M1.4.5 'वर्धति'; G4 'पद्यति'. Ds D1.3.4.6.7.10 T2 G2 त्वां (for तं). — ^d) B1.2.1 D3.4 दिक्प्राचीव दिवाकरः.

29 ^b) S उद्धरणानि; Ca.d.s उद्धर्षणानि (as in text). — ^d) Ds transp. पश्यामि and कुरु. S कुल- (for कुरु). — ^e) T2 G2.5 'प्रेत्य. — ^f) S (except G1.4) ममा° (for समा°).

30 ^a) G4.5 रुद्धान् (for कुद्धान्). T1 मुग्धान् (for लुब्धान्). — ^b) K1.2 D3.4 अवाक्षिप्तान्; K3 D7 G5

तेषामग्रप्रदायी स्याः कल्योत्थायी प्रियंवदः ।
ते त्वां प्रियं करिष्यन्ति पुरो धास्यन्ति च ध्रुवम् ॥ ३२
यदैव शत्रुर्जानीयात्सपत्नं त्यक्तजीवितम् ।
तदैवास्मादुद्धिजते सर्पाद्वैष्मगतादिव ॥ ३३
तं विदित्वा पराक्रान्तं वशे न कुरुते यदि ।
निर्वादैर्निर्वदेदेनमन्ततस्तद्भविष्यति ॥ ३४
निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति ।
धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ॥ ३५
स्खलितार्थं पुनस्तात संत्यजन्त्यपि बान्धवाः ।
अप्यस्मिन्नाश्रयन्ते च जुगुप्सन्ति च तादृशम् ॥ ३६
शत्रुं कृत्वा यः सहायं विश्वाममुपगच्छति ।
अतः संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति ॥ ३७

अविक्षि°; K4 B Dn Ds Ds.8.10 अवलि°; D1.2 T G1.2.4 M3.5 अधिक्षि°; M4 अतिक्षि° (for अवक्षि°). — ^d) Ds.4 युक्तोभ्युप°; Ds युक्तमुप°; Ca.d युक्त उप° (as in text).

31 ^a) T2 G2 [उ]क्त- (for त्वं). — ^b) G3 महता (for 'तो'). — D1 om. 31^{ed}. — ^c) K1 D2-4.9 Ca आधूतः; K3.4 B (B2 damaged) Dn Ds उद्धृतः (for उद्धतः).

32 ^a) T G1.2.5 येषाम्; M (except M1) स्वेषाम्. Dn1 D10 अग्रप्रदायी; Ca.d.n.s as in text. D1-4.7.8 T G1.2.5 स्यात्. — ^b) D7 कालोत्साही; S (except Gs.4) कालोत्थायी; Ca.d कल्योत्थायी (as in text). Presumably we have to read ल्य here, because in Devanāgarī MSS. especially, it is difficult to distinguish between प and य. — ^c) S (except Gs.4) त्वा (for त्वां). — ^d) Ds वै; G5 यद् (for च).

33 ^a) T2 G2.8 यथैव. D7 G3.4 M3.4 शत्रुं; T2 G1.2 M5 शत्रून् (for शत्रुः). — ^b) K3 Ds D8 T G (except G1) M1.2.4 संपन्नं; Ds.4 समर्थं; D7 अवश्यं; Ds सयत्नं. — ^c) D2 T G2-4 तथा (for तदा). K1.2 Ds उद्धिजेत.

34 ^e) D2 एव (for एनं). M निर्वादैर्निव (M1 'वै')-देदेनं; Ca.d.s as in text. — ^d) D2 सततं तद्ग°. Ca.d cite अन्ततः.

35 D2 om. (hapl.) 35^{ab}. — ^a) Dn1 निर्वादस्य; M निर्वादात्; Ca.d.n.s as in text. — ^b) Ds.4 ततो;

१३४

मातोवाच ।

नैव राज्ञा दरः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि ।
अथ चेदपि दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् ॥ १
दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते ।
राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथकुर्वन्ति ते मतिम् ॥ २
शत्रूनेके प्रपद्यन्ते प्रजहत्यपरे पुनः ।
अन्वेके प्रजिहीर्यन्ति ये पुरस्तादिमानिताः ॥ ३

य एवात्यन्तमुहदस्त एनं पर्युपासते ।
अशक्तयः स्वस्तिकामा बद्धवत्सा इडा इव ।
शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतीतानिव बान्धवान् ॥ ४
अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः ।
ये राष्ट्रमभिमन्यन्ते राज्ञो व्यसनमीयुषः ।
मा दीदरस्त्वं सुहृदो मा त्वां दीर्णं प्रहासिषुः ॥ ५
प्रभावं पौरुषं बुद्धिं जिज्ञासन्त्या मया तव ।

C. 5. 4626
B. 5. 135. 7
K. 5. 136. 7

Cs धन- (as in text).

36 ^a) T₂ G₂ व्यतीतार्थः; Cs स्वलितार्थः (as in text).
K₁ B (B₂ damaged) D_n D_s D_{1.6.8.10} तानि (for
तात्). — ^b) K₁ B (B₂ damaged) D_n D_s D_{1.6.8.10}
G_{2.5} च; D₇ [ए]व; M₁ [इ]ह (for [अ]पि). — ^c) D₁
अन्यस्मिन्; D_s अथास्मिन्; S न ह्यस्मिन् (for अप्यस्मिन्).
K (K_s missing) B_s D_{n3} D_{1-1.6.9} C_n आश्रयन्ते (D₂
'ति) (for आश्रयन्ते). B_{1.2.4} स्म (for च). — ^d)
K (K_s missing) B_{2.3.5} D_n D_{3.4.6-9} T₁ जुगुप्यन्ते.
G₁ तदा भृशं (for च तादृशम्). Ca. d cito तादृशं (as in
text).

37 ^b) T₁ अभि; G_{1.3} अधि; Cs उप- (as in text).
— ^c) T₁ न न; T₂ G_{1.2.5} M₃₋₅ स न; G₃ स न;
M_{1.2} तच्च (for अतः). K_{1.2} D₉ असंभाव्यं; Ca. d. s
संभाव्यं (as in text). — ^d) S प्रामुख्यमहत् (G₃ 'यामहे');
Cs as in text.

Colophon missing in K_s D_s. — *Sub-parvan*:
K₈ B_{1.3.4} D_n D_{7.10} T₁ G_{1.4.5} M भगवद्धान (G₁
'व्यतिथान); to it K₈ adds विदुरोपाख्यान, B_{1.3.4} D_n
D₁₀ विदुरापुत्रानुशासन, and M_{1.2} विदुरापुत्रसंवाद. K_{1.2.4}
B_{2.5} D_s D_{1.2.6.8.9} (all om. the sub-parvan name)
mention only विदुरा (K_{1.2} D_{1.2} 'रा; D₉ 'र) पुत्रानु-
शासन. — *Adhy. name*: G_{2.5} धनप्रशंसनं. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): D₆ 25 (=125);
D₇ T₂ M_{1-3.5} 136; T₁ G_{2.4.5} 137; G₁ 138; G₃
134; M₄ 135. — *S'loka no.*: D_n 42; D₈ 40.

134

 This adhy. is missing in K_s (cf. v.l. 5.
131. 1). The MS. is mostly ignored here.

1 M_{1.2} विदुरा (for माता). — ^c) K₁(m as in

text) G₄ M₂ जीर्णः; G₃ चीर्णः; Ca. d. n. s दीर्णः
(as in text). — ^a) D₇ न च (for नैव). G₃ चीर्णं
(for दीर्णं).

2 ^a) G₄ दीर्णं (for दीर्णं). D_{3.4} दृष्ट्वा तु; D₇ दृष्ट्वा हि;
D₉ तु दृष्ट्वा (for हि दृष्ट्वा). — ^c) G₁ M_{3.5} अमात्यश्च.
— ^d) K₄ B_{2.3.5} D_n D_{3.4.6.8} C_np महीं; B₁ मताः; B₄
D_s D_{1.2.10} मतीः (for मतिम्).

3 ^a) K_{1.2.4} D₉ शत्रुमेकं. G₃ प्रमृप्यन्ते. — ^b) A few
MSS. प्रजहन्ति. T₁ G_{1.2.4} तथा (for पुनः). — ^c)
K_{1.2} D_{7.9} तं त्वेकं; K_{3.4} B D_n D_s D_{2-4.6.8.10}
अन्ये तु; D₁ G₂ अन्ये के (for अन्वेकं). D₂ प्रजहर्षति; D₇
विजिहीः; T₂ G₂ प्रतिभीपति. G₅ अन्ये केचित्प्रपद्यन्ते. — ^d)
D_s अमानिताः. B₂ पुरस्ताद्धि वि'; D₇ पुरस्ताच्चाव'.

4 ^a) D₇ वै च; D₈ चैव (for एव). — ^b) D_{7.8} चैनं
(for एनं). — ^c) S अशक्ता ये. D_{3.4} अशक्ताः स्वस्तिकामा ये.
— ^d) K₈ B D_n D_s D_{3.4.6.8} (by corr.).¹⁰ Ca इला;
T G_{1.2.5} M₁ जला; G₃ जडा; G₄ जली; M₂₋₅ इला.
D₇ इवाबलाः (for इडा इव). — ^f) K₁ T₂ (in addition
to text reading) G (except G₃) Ca. d प्रमि (G_{2.4}
'मी)तान्; K₄ B_{3.5} D_n D_{6.10} पतितान्; B_{1.2.4} प्रतीताः;
D₂ प्रति तान्; D_{3.4} प्रतीतं; Cs प्रतीतान् (as in text).
K_{1.2.4} B_{1.2.4} D_{2-4.9} T₁ G_{1.4.5} बांधवाः (for 'वान्).

5 ^a) D_s सर्वाः; D₁ सर्वं; D_{3.4} S सर्वे (for पूर्व).
— ^c) T₁ G₄ राज्यं; Ca. d. s राष्ट्रं (as in text). D₁
अभिवर्तते; D_{3.4} अनुमन्यते; D₇ S अभिपद्यते; Ca. s as in
text. — ^d) K₈ D_s D_{7.10} एयुषः (for ईयुषः). S राज्ञि
(T₁ 'ज्ञे; G₅ 'ज्य-) व्यसनमीयुषि (T 'मीयुषे; G₅ M_{2.5}
'मेयुषि). — ^e) D_{3.4} दीदरन्; Ca. d दीदरः (as in text).
K_{1.2} D₉ M_{1.3.5} स्व- (for त्वं). D₃ च दीर्यस्व; G₃ M₂
दीदरस्व (for दीदरस्त्वं). — ^f) D₉ T₁ G_{1.5} मा त्वा;
T₂ G₂ मत्वा; G₃ मा वा; M न त्वा (for मा त्वां). K_{2.8}
D_{1.7.9} दीर्णाः; G₃ जीर्णाः (for दीर्णं).

C. 8. 4628
B. 5. 136. 7
K. 8. 136. 7

उल्लपन्त्या समाश्वासं बलवानिव दुर्वलम् ॥ ६

यद्येतत्संविजानासि यदि सम्यग्ब्रवीम्यहम् ।
कृत्वासौम्यमिवान्मानं जयायोत्तिष्ठ संजय ॥ ७

अस्ति नः कोशनिचयो महानविदितस्तव ।

तमहं वेद नान्यस्तमुपसंपादयामि ते ॥ ८

सन्ति नैकशता भूयः सुहृदस्तव संजय ।

सुखदुःखसहा वीर शतार्हा अनिवर्तिनः ॥ ९

तादृशा हि सहाया वै पुरुषस्य वुभूषतः ।

ईषदुज्जिहतः किञ्चित्सचिवाः शत्रुकर्शनाः ॥ १०

6 °) Ks B Dn Ds D6. s. 10 विदधत्या; K1 प्रलपन्त्या;
D2 उत्तरन्त्या; D3. 4 विदहत्या. K1-3 D1-4. 7. 8 समाश्वासः;
T2 G2. 5 समाश्वासः. — °) K1-3 D1. 2. 7. 8 कृतस्ते बलवत्तरः;
K4 D3. 4 उक्तन्तेभिविवृद्धये; B Dn Ds D6. s. 10 उक्तं तेजोवि-
(D6. s. °भि)वृद्धये.

7 °) Ks B3. 5 D2. 6 यद् (for यदि). T2 G2 प्रवि°;
G2 त्वं वि°; G5 संप्र° (for संवि°). — °) T उन्सृज;
G2 उन्सह (for उत्तिष्ठ). S (mostly) संजय.

8 D6 M5 om. (hapl.) 8^{ab}-9^b. D6 reads 8 after
10^{ab}, T1 G1 after 10, and G4 after 11. — °) A few
N MSS. कोप°. — °) B1. 5 D3. 4 हि विदितस् (for अवि°).
— °) D1. 3. 4 G1. 3. 4 M1. 3. 4 तद् (for the first तम्).
K1. 2. 4 D1. 2. 7-9 वै; M1. 2 तद् (for the second तम्).
— °) K1. 2. 4 D1. 2. 7-9 तच्च (for उप-).

9 D6 M5 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). — °) D1. 2 अस्ति
(for सन्ति). K1 [अ]नेक; B3 D1-4 चैक; Ca. s नैक-
(as in text). K3 B (except B2) Dn D2 तमाः;
Ca. d. s शताः (as in text). — °) S (M5 om.) संजय
(for सं°). — °) T2 G2. 5 °समा. K1. 2 D9 घीराः; D1. 8
G1 वीराः; T2 G2 भूयः; G5 शूराः. — °) K1. 2 B5 Dn
D3. 4. 6. 8 संग्रामाद्; Ca. d. s शतार्हा (as in text). B1. 2. 4
Ds ह्यनि°; D9 अरि° (for अनि°).

10 °) K1. 2 D7. 9 स्युः (for वै). — D9 om. 10^{ab},
and reads 8 after 10^{ab}. — °) Ks. 4 B Dn Ds
D2-4. 6. 10 इष्ट° (for ईषद्). K1. 2 D8 T1 G1. 5 उज्जीहतः;
Ks. 4 B Dn Ds D2-4. 6. 10 जिहीर्षतः; T2 G2 उर्जे हतः;
Cd. s उज्जिहतः (as in text). Ca cites उच्छ्रयतः. D8. 4
G3 केचित्. — °) Ks. 4 B Dn Ds1 D2-4. 4. 8. 10 M1
°कर्शन (B1. 4 D8. 4. 8 °कर्षण); D1 °कर्शिताः. — After 10,
T1 G1 read 8.

11 K4 B Dn Ds D6. s. 10 om. the ref. T1 G1. 4

पुत्र उवाच ।

कस्य त्वीदृशकं वाक्यं श्रुत्वापि स्वल्पचेतसः ।

तमो न व्यपह्न्येत सुचित्रार्थपदाक्षरम् ॥ ११

उदके धूरियं धार्या सर्तव्यं प्रवणे मया ।

यस्य मे भवती नेत्री भविष्यद्भूतदर्शिनी ॥ १२

अहं हि वचनं त्वत्तः शुश्रूषुरपरापरम् ।

किञ्चित्किञ्चित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासं मुहुर्मुहुः ॥ १३

अतृप्यन्नमृतस्येव कृच्छ्राल्लब्धस्य बान्धवात् ।

उद्यच्छाम्येप शत्रूणां नियमाय जयाय च ॥ १४

संजयः (for पुत्रः). — °) K1 B Dn2 Ds D6. s. 10 तस्याः
(for कस्य). K2 D9 त्वादृश(D9 °दि)कं; D3. 4 न त्वीदृशं;
T2 G2 वा त्वीदृशं (for त्वीदृशकं). Dn1 न तस्याः त्वीदृशं
वाक्यं. — °) K1. 2 अति; M3. 4 (inf. lin. as in text). s
हि; Ca अपि (as in text). K1. 2. 4 D1. 8 T2 Ca
स्वल्पतेजसः; T1 D1. 3-5 त्वल्पचेतसः. G2 शकं श्रुत्वाल्पतेजसः.
— °) T1 G2 व्युप; G1. 4 व्युप; G5 [अ]प्युप; M5 [अ]प्यव-
(for व्यप-). K1 B Dn Ds D6. s. 10 तमस्त्वपा(B2 °भ्य-;
Dn1 °प)गमत्तस्य; D1 G3 M3. 4 तमो न व्य(M3. 4 नाप्य)-
पह्न्येतत्; D2-4 मनो न व्यतिह्न्येतत्. — °) D1 T G1. 2. 4
विचित्रार्थं; Ca as in text. — After 11, G4 reads 8.

12 Before 12, K4 B Dn Ds D6. s. 10 ins. पुत्र उ°.
D6 om. 12^{ab}. — °) Dn1 D9 उदके; D3. 4 उदर्का;
Ca. d. n. s उदके (as in text). K1. 3. 4 B4 D1-4 Cn भूः;
Ca. d. s. np धूः (as in text). D8. 10 उदके (D10 °के) धुरि
संधार्य; T2 G2m उदके सूर्यवद्यस्मिन्. G2. 8 corrupt.
— °) K4 B1. 2. 4 Dn D2-4. 8. 10 मर्तव्यं; B3 T1 G3
सर्त°; D1 मंत°; T2 G4 वर्त°; G5 धर्त°; Ca. d सर्त°
(as in text). — °) D3. 4 माता; D6 मंत्री; C9 नेत्री
(as in text) — °) B D2. 10 °भूति°.

13 °) K1. 2 D9 च (for हि), and तच्च (for त्वत्तः).
— °) M2 शुश्रूषन्. K1-3 Dn1 Ds D1. 6-8. 10 T1 G1. 5
M1-4 अपरावरं; D3. 4 परमं परं; D9 अपरं परं; G3 °रां परं; G4
अपरे जयं (sup. lin. अपरावरं); C9 अवरावरं; Cn अपरापरं
(as in text). — °) K1. 2 B3 D7. 9 S प्रतिपदन्;
D1 प्रतिवचः; Ca. d. s as in text.

14 °) K1 Dn1 D1. 10 G3. 4 M2-4 Cnp बांधवान्;
B (except B5) द्वे(B2 द्वै)वतः; D7 मानृतः; Ca. d. n. s
बान्धवात् (as in text). — °) K4 B1. 2. 4 Ds D6. s. 10
G4 Cn नियमार्थ. G2 जयाय नियमाय च.

15 °) Ks Dn Ds D2. 7. 8 संक्षिप्तः (D2 °हं); S स

कुन्त्युवाच ।

सदश्व इव स क्षिप्तः प्रणुन्नो वाक्यसायकैः ।
तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम् ॥ १५
इदमुद्धर्षणं भीमं तेजोवर्धनमुत्तमम् ।
राजानं श्रावयेन्मन्त्री सीदन्तं शत्रुपीडितम् ॥ १६
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।
महीं विजयते क्षिप्रं श्रुत्वा शत्रूंश्च मर्दति ॥ १७
इदं पुंसवनं चैव वीराजननमेव च ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

१३५

कुन्त्युवाच ।

अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते स्म सूतके ।

अभीक्ष्णं गर्भिणी श्रुत्वा ध्रुवं वीरं प्रजायते ॥ १८
विद्याशूरं तपःशूरं दमशूरं तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादेन संमतम् ॥ १९
अर्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम् ।
धृष्टवन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ २०
नियन्तारमसाधूनां गोप्सारं धर्मचारिणाम् ।
तदर्थं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ॥ २१

उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ॥ १
अथान्तरिक्षे वागासीदिव्यरूपा मनोरमा ।

C. 5. 4545
B. 5. 137. 2
K. 5. 137. 2

(G8 च; M4 स.) क्षिप्रं. — ^b) K4 प्रभिन्नो; T1 M1.2.4 (inf. lin.) प्रनुन्नो; M8-5 वितुन्नो (for प्रणुन्नो). — K6 om. from वाक्य up to श्रावयेन् (in 16°). D7 S °तोमरैः (for °सायकैः). — °) D2-4 यथा; G4 तदा (for तथा). — ^d) = 5. 133. 21^f. T1 G8.4 यथा तदनुशासनं.

16 K4 om. up to श्रावयेन् (cf. v.l. 15). — ^a) T2 G2.5 M उद्धरणं (for उद्धर्षणं). B3 M3 भीमं (for भीमं). — °) K4 तत्र; G4 मंत्रं (for मन्त्री). — ^d) G4 शत्रुविक्षतं.

17 = (var.) 1. 56. 19. In Dn2 the portion of the text from here up to 5. 136. 25 is lost on a missing fol. — ^d) G4 शत्रुं (for शत्रून्). K1.2 D9 प्र; D1 व्य; D2 स (for च).

18 Dn2 missing (cf. v.l. 17). — ^d) D3.4 सुतं वीरं; D7 वीरपुत्रं (for ध्रुवं वीरं). K4 प्रपद्यते; G8 प्रसूयते.

19 Dn2 missing (cf. v.l. 17). — ^a) D8 दानं; G2 दमं (for तपः). — ^b) K8.4 B4 Dn1 D8.7 दानशूरं; D8 G2 तपः; G8 धर्मं. D7 सुविक्रमं. — °) D8.4 रोचं (for दीप्यं). — ^d) K4 वादेव; B D8 D8.4.6.7.10 वादे च; Dn1 वादेव. D8 संमितं; D10 संभवं.

20 Dn2 missing (cf. v.l. 17). — °) K1.2 D9 धार्ष्ट्यवंतम्; K3.4 B Dn1 D9 D1-4.6-8.10 धृतिमंतम्; C8 धृष्टवन्तं (for धृष्टवन्तम्). Cd cites धार्ष्ट्यं. — ^d) T1 जितारिम् (for जेतारम्).

21 Dn2 missing (cf. v.l. 17). — ^b) B8 G4 M1 चारिणं. — °) Cf. 5. 135. 9°. K4 B Dn1 D8 D8.4.6-8.10 ईदृशं; M यदर्थं (for तदर्थं). — After 21, D8

D1.8 ins.:

514* इति श्रुत्वा वचो मातुः संजयः शत्रुभिः सह ।
कृतवान्संयुगं कृष्ण जयं च प्राप्तवान्ध्रुवम् ।
[(L. 1) D1.8 मंत्रिभिः (for शत्रुभिः).]

Colophon missing in K5 Dn2 D5. — Sub-parvan: K1-3 B1.2.4 D8 D7.10 T1 G1.4.5 M भगवद्धान (T1 G1.4 °वत्प्रतियान); to it K1-3 B1.2.4 D8 D10 add विदुला (K1.2 °रा पुत्रानुशासन, D7 विदुलानुशासन, G5 M1.2 विदुरापुत्रसंवाद. K4 B3.5 Dn1 D2-4.6.8.9 (all om. sub-parvan name) mention only विदुला (K4 D2 °रा; D9 °र) पुत्रानुशासन (as upākhyāna name). K1-4 B2.4 D3.4.6-10 G5 M1.2 add समाप्त. — Adhy. name: T1 G1.4 विदुरा (G4 °र) संजयसंवादः; G2 M2-5 विदुरापुत्रानुशासनं; M1 पुत्रानुशासनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D7 T2 M1-3.5 137; T1 G2.4.5 138; G1 139; G5 135; M4 136. — S'loka no.: Dn1 22; D8 23.

135

 This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 134. 17). The MS. is mostly ignored here. Many stanzas in this adhy. are repeated (sometimes with v.l.) from adhy. 88.

1 ^a) D1 परिवर्धिता; D7 पालिता.

2 ^b) K1 D1 हरा (for रमा).

C. 5. 4645
B. 5. 137. 2
K. 5. 137. 2

सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ॥ २
एष जेष्यति संग्रामे कुरुन्सर्वान्समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्धर्तयिष्यति ॥ ३
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवस्पृशम् ।
हत्वा कुरुन्ग्रामजन्ये वासुदेवसहायवान् ॥ ४
पित्र्यमंशं प्रनष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ५
तं सत्यसंधं वीभत्सुं सव्यसाचिनमच्युत ।
यथाहमेवं जानामि बलवन्तं दुरासदम् ।
तथा तदस्तु दाशार्हं यथा वागभ्यभाषत ॥ ६
धर्मश्चेदस्ति वाष्णोय तथा सत्यं भविष्यति ।
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ॥ ७

3 ^a) D3.4 विजेष्यते च संग्रामे. — ^d) D2-4 S लोकान् (for लोकम्).

4 = (var.) 5. 88. 64^e-65^b. — ^a) K1 Dn1 Ds1 D3.9 पृथिवीजेता. — ^b) K5 D7 यशसापि. K1.2 G3 दिविस्पृशं; K5 दिवं स्पृशन्; B3.5 Dn1 D1.6-8 T G4.6 दिवं स्पृशन्; D2 दिवं स्पृशन्. — ^c) K1.2 अस्मै जन्ये; K3.4 B Dn1 Ds D1-4.6.8.10 T2 G2 M3-5 च संग्रामे; K5 D7 कुरुक्षेत्रं; D9 अस्मै युद्धे; G1.5 महाजन्ये; Ca. d. s ग्रामजन्ये (as in text).

5 ^a) Some MSS. प्रणष्टं. — ^b) Om. in K5. K2 D1.2.7.9 अभि- (for अपि). — 5^{cd} = (var.) 5. 88. 65^{ed}. — ^c) M1.2 transp. भ्रातृभिः and सहितः. — After 5, T G (except G3) ins.:

515* तथा चरेस्त्वं श्वेताश्च यथा वागभ्यभाषत ।

[G1 परं: (for चरे:). T2 G2 तु (for त्वं).]

6 B5 om. (hapl.) 6^a-7^b; T1 om. 6^a-8^b. — ^a) D1 G8.4 M स (for तं). K3 B (B5 om.) Dn1 Ds D3.4.6.8.10 स सत्यसंधो वीभत्सुः (K3 °त्सु); K5 D7 सत्यसंधं च वीभत्सुं. — ^b) K D1.2.7.9 G4 अच्युतं (K4 अस्तुवन्) (for अच्युत). B (B5 om.) Dn1 Ds D3.4.6.8.10 सव्यसाची यथाच्युत (Ds2 °च्युतः; D6.9 ह्युत). — ^c) K1.2 तथा (for यथा). K1.2 D9 एतं; D1.8 एनं; D2 एव (for एवं). K3 B (B5 om.) Dn1 Ds D3.4.10 त (B1-4 य)था त्वमेव जानामि. — T2 om. 6de. — ^e) G1.2.4.5 वदेस्त्वं; G8 वद त्वं; M वदेस्तु (for तदस्तु). — ^f) = 8^b.

7 = 5. 88. 67. — B5 om. 7^{ab}; T1 om. 7 (cf. v.l. 6); T2 om. (hapl.) 7^a-8^b. — ^a) D7 स्विद् (for चेद्). — ^c) G5 तं चापि त्वं (for त्वं चापि तत्).

नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ।
नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ॥ ८
एतद्धनंजयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ।
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।
न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥ ९
विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ।
यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्शनः ॥ १०
सर्वधर्मविशेषज्ञां स्तुपां पाण्डोर्महात्मनः ।
ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्णां कृष्ण यशस्विनीम् ॥ ११
युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावच्चमवर्तिथाः ॥ १२
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।

8 = (var.) 5. 88. 66. — T om. 8^{ab} (cf. v.l. 6, 7). — ^a) B3 G3 तदभ्यसूयामि. — ^b) = 6^f. — ^c) K5 B3 D7 T1 धारयते.

9 ^aabcd = (var.) 5. 88. 74, and 9^{ef} = (var.) 5. 88. 83^{ab}. — ^a) B3 वचस्ततो; T1 G1.4 तदग्रजो (for धनंजयो). — ^b) K1 (before corr.) 2.5 D1 नित्योक्तो हि; D2-4 इत्युक्तो हि; D9 नित्ययुक्तो; Ca. d नित्योद्युक्तो (as in text). — ^{cd}) = 5. 157. 7^a and 5^d. — ^e) S भारं; Ca. d वैरं (as in text). D1 G3 M Ca. d समासज्य.

10 Cf. 5. 88. 83^{cd}. — ^a) K5 D7 S मे (for ते). — ^b) B3 प्र; S हि; Ca स (as in text). — ^c) B3 एतन् (for अन्तं). T1 G1.4 च (for न). — ^d) K3.4 B3.5 D9 G3.4 °कर्शनं; B1.2 D1.2.6.8 °कर्षणः; B4 °कर्षण. — G3 M ins. after 10: T G1.2.4.5, after 15 (cf. v.l. 11):

516* तावदेव महाबाहुर्निशासु न सुखं लभेत् ।

11 T G1.2.4.5 read 11-12 after 516* (cf. v.l. 10). — ^a) K5 पांचाली (for कल्याणी). — K5 om. 11^d-15^e. — ^d) B1.2.4 Dn1 Ds D6.8.10 कृष्ण कृष्णां (by transp.); G2.5 कृष्णां चैव.

12 K5 om. 12 (cf. v.l. 11); T1 om. 12^{ab}. For sequence of T G1.2.4.5, cf. v.l. 11. — ^b) K1.2 Dn1 D1.7-9 T2 G1.4 M3 जाता (for जाते). K1 (m as in text) B3.5 मनस्विनि; Dn1 Ds2 Ds T2 G1.2.5 M3.5 यशस्विनी. — ^c) G2 धर्मे (for सर्वे). — ^d) K1.2 D1 T2 G1.2.5 यथातन्वम्. G2.5 M अवर्तिथाः. G3.4 यथा त्वमनुवर्ति (G8 °र्त)थाः.

13 = (var.) 5. 88. 77. — K5 om. 13 (cf. v.l.

विक्रमेणार्जितान्भोगान्वृणीतं जीवितादपि ॥ १३
 विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
 मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ॥ १४
 यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनी ।
 पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ॥ १५
 न राज्यहरणं दुःखं द्यूते चापि पराजयः ।
 प्रव्राजनं सुतानां वा न मे तदुःखकारणम् ॥ १६
 यत्तु सा बृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ।
 अश्रौपीत्यरुणा वाचस्तन्मे दुःखतरं मतम् ॥ १७
 स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
 नाध्यगच्छत्तदा नार्थं कृष्णा नाथवती सती ॥ १८
 तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।

अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ १९
 विदितौ हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।
 भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ॥ २०
 तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभागता ।
 दुःशासनश्च यद्भीमं कटुकान्यभ्यभाषत ।
 पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संस्मर्येः पुनः ॥ २१
 पाण्डवान्कुशलं पृच्छेः सपुत्रान्कृष्णया सह ।
 मां च कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ।
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान्मे परिपालय ॥ २२
 वैशंपायन उवाच ।

अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 निश्चक्राम महाबाहुः सिंहखेलगतिस्ततः ॥ २३

5. 137. 23
 5. 137. 23

11). — After 13^{ab}, Ds2 ins.:

517* विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मरतावुभौ ।

— °) T1 G1.3 जितान् (for [अ]जितान्). T1 G1.4 लोकान् (for भोगान्). — K4 om. (hapl.) from अर्जितान् (in 13^a) up to °धर्मेण (in 14^b). — °) B3 वृणीहि; Dn1 D8 G4 M4 (inf. lin.) वृणीतां; D8.4 वृणुध्वं; D9 G8.5 M वृणीध्वं (M4 °तुं).

14 = 5. 88. 78. — K5 om. 14 (cf. v.l. 11). K4 om. up to °धर्मेण (cf. v.l. 13). — °) G2.3 पुरुषोत्तमौ.

15 K5 om. 15^{abc} (cf. v.l. 11). — °) Some N MSS. प्रेक्ष्य° (for प्रेक्ष°). — °) K1 D2-4.6.8 M3-5 °धर्मोपचायिनी; K8 B4 Cn °धर्मोपचायिनां; Ds °कर्मोपचायिनी. — After 15, T G1.2.4.5 ins. 516*.

16 = (var.) 5. 88. 84. — °) B3 Ds2 D10 वापि; D8.4 चान्मः; S वा मे (for चापि). — °) K1.2 B8 च (for वा). — After 16, M1 (inf. lin.) ins.:

518* सर्वधर्मविशेषज्ञां कुले जातां यशस्विनीम् ।

[Cf. 11.]

17 = (var.) 5. 88. 85. — °) K4 B (except B3) Dn1 Ds D2-4.6.8.10 G1 यत्र सा; D1 यथा सा; G8 यस्तुषा; G4 यत्ते सा (for यत्तु सा). — °) K5 T G1.2.5 सदा; B2 तथा (for तदा). — °) D2 परुषां वाचं. — °) D2 नो (for मे). B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 G8.4 महत्; D1 M2 परं (for मतम्). K8 तन्मे मर्माणि कृतंति; D9 तन्मे दुःखतमं मम.

18 = (var.) 5. 88. 86. — °) T1 नात्य°; T2 G

(except G3) नाभ्य° (for नाध्य°). T G3.4 M2 तथा (for तदा). — °) T1 G3 तथा; T2 G1.2.4 तदा; G6 सदा (inf. lin. सती as in text).

19 = (var.) 5. 88. 79. — °) T1 G1 चं (for तं). S (except G4) च (for वै). K5 D7 transp. वै and ब्रूहि. — °) K5 Dn1 D10 °व्याघ्र; B1.3.5 D3.4.5 G4 M °श्रेष्ठ; T G1-3.5 °श्रेष्ठ.

20 = (var.) 5. 88. 80. — °) B2 D2-4 G1.3 विदितं. K3 वा (for हि). D2-4 G5 तथा (for तव). B3.5 अत्यर्थं (for अत्यन्तं). — °) S यथांतकौ. — °) S पराभवः; Ca परां गतिम् (as in text).

21 21^{abcd} = (var.) 5. 88. 81. and 21^e = (var.) 82°. — °) B3.5 D3.4 Ca °ज्ञातं; G4 °ज्ञाता (for °ज्ञानं). S (for G4 see above) तयोश्चैव तदा ज्ञातं. — °) K2 T1 G1.4 transp. सा and कृष्णा. K B2.5 Ds D1.6-10 T G2.5 M1.2 सभां गता. — °) T2 G2.5 कटुवाक्यमभाषत. — °) K1.2 D9 संपादयेः पुनः; D2 संस्मरयेत्पुनः; D3.4 संस्मरयाच्युत.

22 K5 om. 22^{abcd}. — °) G3 सह कृष्णया (by transp.). — °) K1.2 D7.8 T G1.2.4.5 वै; D2 G3 M चेत् (for च). — °) = (var.) 1. 24. 9°. K1.2 अभीष्टं; Ca.d.8 अरिष्टं (as in text). B1.3 व्रज (for गच्छ). — °) B2.4 Dn1 Ds D3.4.6.10 प्रति (for परि). D2 न स्युस्ते परिपंथिनः (in addition to text reading).

23 For 23^{ab}, cf. 1. 209. 12^{ab}. — °) K4 D2 पृथां; B3.5 T2 G2 च तां; G5 तदा (for [अ]थ तां). — °) = (var.) 5. 89. 1^b. K4 B4.5 D2-4 T G M1 चापि

C. 5. 4669
B. 5. 137. 25
K. 5. 137. 26

ततो विसर्जयामास भीष्मादीन्कुरुपुंगवान् ।
आरोप्य च रथे कर्णं प्रायात्सात्यकिना सह ॥ २४
ततः प्रयाते दाशार्हे कुरवः संगता मिथः ।
जजत्पुर्णहृदाश्चर्यं केशवे परमाद्भुतम् ॥ २५
प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशसिता कृता ।
दुर्योधनस्य बालिश्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २६
ततो निर्याय नगरात्प्रययौ पुरुषोत्तमः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

वैशंपायन उवाच ।

कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शामनातिगम् ॥ १
श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुन्त्याः कृष्णस्य संनिधौ ।

(for चाभि-). — °) T1 G1.4 °बुद्धिः (for 'बाहुः'). — °) K2.4 G2 तदा; T2 G2 तथा (for ततः).

24 °) S कुरुसत्तमान्. — °) B Dn1 Ds D6-8.10 [अ]थ (for च).

26 °) K1-2 D1.2.7.8 °सिता स्थिता; K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 G4 M2.4 (inf. lin.). 5 °वशीकृता; K5 °गता स्थिता; T1 °वशं गता; T2 G2 °वशावृता. — °) D2 दुर्योधनश्च कर्णश्च.

27 °) D2 T1 G2.5 M स तदा; D3.4 कर्णेन; G1.4 सहसा (for च तदा). D10 संमंत्रयामास तदा. — °) D3.1 माधवः (for सुचिरं). K3 हरिः; D2 T1 बहु (for सह).

28 °) D10 कर्णं (for सर्वं). — After 28^{ab}, S ins.: 519* अश्वत्थामानमाहूय मन्त्रयित्वा पुनः पुनः । — °) D10 गंतुं (for ततो). T1 रथेन (for जवे°). — °) K1.5 D7 अनोदयत् (for अचो°).

29 °) K1.8 प्रणोदिताः. — K5 om. 29°-30^d (with colophon).

30 K5 om. 30 (cf. v.l. 29). — °) K1.2 तद्; K3.1 B D (Dn2 missing) T2 G2 M4 महा- (for तम्). — °) K3.4 B D (except D1.2; Dn2 missing) जग्मुर् (D3 ययुर्) (for -सूर्यम्). S उपप्लव्यं.

Colophon missing in Dn2 Ds; K5 om. it. — Sub-parvan: K1-3 B Dn1 D1.2.6-8 G5 M भगवद्गीता;

मन्त्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥ २७
विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनन्दनः ।
ततो जवेन महता तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ २८
ते पिबन्त इवाकाशं दारुकेण प्रचोदिताः ।
हया जग्मुर्महावेगा मनोमारुतरंहसः ॥ २९
ते व्यतीत्य तमध्वानं क्षिप्रं श्येना इवाशुगाः ।
उच्चैःसूर्यमुपप्लव्यं शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ३०

वाक्यमर्थवदव्यग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमम् ॥ २
तत्करिष्यन्ति कौन्तेया वासुदेवस्य संमतम् ।
न हि ते जातु शाम्येरन्तृते राज्येन कौरव ॥ ३
क्लेशिता हि त्वया पार्था धर्मपाशसितास्तदा ।

D10 °वदागमन; T1 G1.3 °व्यप्रतियान. — Adhy. name: D1 कुन्तीवाक्यं; G2 वासुदेवनिवर्तनं; M1 वासुदेवकर्णमंत्रः. — Adhy. no. (figures, words or both): D1 M4 137; D2 27 (= 127); D7 T2 M1-3.5 138; T1 G2.4.6 139; G1 140; G3 136. — S'loka no.: Dn1 32.

136

Stanzas 1-25 are missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 134. 17). The MS. is mostly ignored in this adhy.

1 °) K1 तद्; K5 च (for तु).

2 D1 om. 2^a-3^b. — °) K4.5 Dn1 Ds D2.7.8.10 T1 M4 (by corr.) कुन्त्या (for कुन्त्याः). — °) K4 B Ds D2.6.10 अन्युग्रम्; D3.4 अत्यंतम् (for अव्यग्रम्). — °) B3 D3.4 युक्तं; D2 सुक्तं (for उक्तं). K4 D3.4 क (K4 ध) मे-विदुत्तमं; K5 Dn1 Ds2 D2.9 धर्ममनु°.

3 D1 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — °) B1.3 D2-4 संमते; B2.4 Ds D10 संमताः. — °) D3.4 राज्यं च (for राज्येन). K5 कौरवाः; D1 पांडवाः (for कौरव).

4 °) D6.8 °पाशाश्रिताः; G3 °पाशास्थिताः; G4 °पाशे नताः; Ca as in text. K1.2.5 D1.6-8 सदा; B5 G3.4 तथा (for तदा). — °) D10 ह्मिष्टा; G5 चैव (as in text). — °) K4 तदा (for तव).

5 °) B4 G3 कृतार्थं (for कृताशं). D10 om. हि.

सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ ४
 कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमं च कृतनिश्रमम् ।
 गाण्डीवं चेपुधी चैव रथं च ध्वजमेव च ।
 सहायं वासुदेवं च न क्षंस्यति युधिष्ठिरः ॥ ५
 प्रत्यक्षं ते महाबाहो यथा पार्थेन धीमता ।
 विराटनगरे पूर्वं सर्वे स्म युधि निर्जिताः ॥ ६
 दानवान्घोरकर्माणो निवातकवचान्युधि ।
 रौद्रमस्त्रं समाधाय दग्धवानस्त्रवह्निना ॥ ७
 कर्णप्रभृतयश्चेमे त्वं चापि कवची रथी ।
 मोक्षिता घोषयात्रायां पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८
 प्रशम्य भरतश्रेष्ठ भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
 रक्षेमां पृथिवीं सर्वां मृत्योर्दघ्नान्तरं गताम् ॥ ९
 ज्येष्ठो भ्राता धर्मशीलो वत्सलः श्लक्ष्णवाक्शुचिः

तं गच्छ पुरुषव्याघ्रं व्यपनीयेह किल्बिषम् ॥ १०
 दृष्ट्वैव पाण्डवेन व्यपनीतशरासनः ।
 प्रसन्नभ्रुकुटिः श्रीमान्कृता शान्तिः कुलस्य नः ॥ ११
 तमभ्येत्य सहामात्यः परिष्वज्य नृपात्मजम् ।
 अभिवादय राजानं यथापूर्वमर्दिमम् ॥ १२
 अभिवादयमानं त्वां पाणिभ्यां भीमपूरजः ।
 प्रतिगृह्णातु माहादार्ढ्यकुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३
 सिंहस्कन्धोरुबाहुस्त्वां वृत्तायतमहाभुजः ।
 परिष्वजतु बाहुभ्यां भीमः प्रहस्तां वरः ॥ १४
 सिंहग्रीवो गुडाकेशस्तस्त्वां पुष्करेक्षणः ।
 अभिवादयतां पार्थः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ॥ १५
 आश्विनेयौ नरव्याघ्रौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि ।
 तौ च त्वां गुरुवत्प्रेम्णा पूजया प्रत्युदीयताम् ॥ १६

C. 5. 4692
B. 5. 138, 17
K. 5. 138, 17

— ^b) K₄ B D (except D_{6.8}; D_{n2} missing) G₁ 'निश्चय' (for 'निश्चमम्'). — ^c) D_{3.4} वीर (for चैव). S 'राद्रमस्त्रं च गाण्डीवं' (G₅ M_{1-3.5} गाण्डी[or °डी]वं च). — ^d) B₃ ध्वजं च रथमेव च; D₁₀ रथं वानरकेतनं. — After 5th, K₄ B D_{n1} D_s D_{3.4.7-10} ins.:

520* नकुलं सहदेवं च बलवीर्यसमन्वितौ ।

[K₄ D₈ °वीर्यवतां वरौ; D_{3.4} °वीर्यमतीव च; D₁₀ °वीर्यमदोद्धतौ.]
 — ^f) K₁ D₂₋₄ T₁ G_{1.4} क्षाम्यति; K₄ T₂ G_{2.5} शाम्य; G₃ क्षम्य; M क्षास्य (for क्षंस्य).

6 ^a) T₂ G₂ °तेजा (for °बाहो). — ^d) D_s सर्वे युधि विनि.

7 ^{ab}) K_{3.4} B D_{n1} D_s D_{1-4.6.7.10} दानवा; and 'कवचाः. D_{3.4} क्रूर' (for घोर). — ^c) K_{3.4} B D_{n1} D_s D_{1-4.10} T_{2.5} M₁ (inf. lin.) समादाय. — ^d) K_{8.4} B D_{n1} D_s D_{7.10} दग्धा वानरकेतुना.

8 ^a) T₂ G_{2.5} हृते (for हृमे). — ^b) D_{3.4} शरी (for रथी). — ^c) K_{3.5} B D (except D₁; D_{n2} missing) मोक्षितो; K₄ T₁ G_{1.4} मोचितो (for मोक्षिता). — ^d) = 5. 63. 15^d.

9 ^a) G_{1.4} भारतश्रेष्ठ. — ^b) D₁ निशम्य सह पां; G₃ संधि कृत्वा तु पां. — K₅ om. from 9^e-18^d. — ^d) D_{3.4} S दंष्ट्रान्तरे (T₁ G_{1.3.5} °र) स्थितां.

10 K₅ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^a) S राजा (for भ्राता). — ^b) D₈ सस्य (for श्लक्ष्ण). B_{2.5} D_{n1} D_s कविः (for शुचिः). — ^c) B_{1.2} T₂ G₂ M (except M₄)

°व्याघ्र. — ^d) B_{3.5} °य तु (for °येह).

11 K₅ om. 11 (cf. v.l. 9). — ^a) N (K₅ om; D_{n2} missing) G₄ च (for चैव). — ^c) D_{n1} D_s D_{2-4.10} प्रसन्नभ्रुकुटिः (some MSS. °भृ and °री); T_{2.4.5} प्रसन्नो भ्रातृभिः. — ^d) K_{1.2} D₁ G₄ कृतदातिः. D₂ वः; D_{3.4} S च (for नः).

12 K₅ om. 12 (cf. v.l. 9). — ^a) B₁₋₃ D_{n1} D_s D_{1-4.10} M₃₋₅ सहामात्य; M₂ °त्य. — ^b) B_{2.5} D_s D_{1.2} M₁ नृपात्मज. — D₆ om. (? hapl.) 12^e-13^b. — ^c) D_{3.4} राजेंद्र (for राजानं). — ^d) D₆ T₁ G_{1.4} अर्दिमं.

13 K₅ om. 13 (cf. v.l. 9); D₆ om. 13^{ab} (cf. v.l. 12). — ^c) D_{3.4} परि (for प्रति).

14 K₅ om. 14 (cf. v.l. 9). — ^a) K₁ च; M₂₋₅ त्वा (for त्वां). B_{1.2.4} °बाहुभ्यां; D_{3.8} T₁ G₂ M₂ सिंह (D₂ भीम)स्कन्धो महाबाहुः (M₂ °वीर्यो). — ^b) G_{2.3} पीनायत. — ^c) T₁ G₄ M_{1.2} पाणि (for बाहु).

15 K₅ om. 15 (cf. v.l. 9). — ^a) K₃ B D_{n1} D_s D_{6.10} Ca कंबुग्रीवो; D₉ हयग्रीवो; S सिंहस्कन्धो. K_{1.2.4} D_{1.2.7.9} महेषवासः; T₁ G_{1.4} महाबाहुः; Ca गुडाकेशः (as in text). — ^b) M त्वा (for त्वां). — (except G_{3.4}) प्राज्ञः (for पार्थः).

16 K₅ om. 16 (cf. v.l. 9). — ^a) K₁ D_s G₄ अश्विनेयौ. D_{3.4} महाभागौ. — ^c) G₅ M त्वा (for त्वां). — ^d) T₂ G₂ प्रतिगृह्णातां; G₃₋₅ प्रत्युदीर्यतां.

17 K₅ om. 17 (cf. v.l. 9). — ^b) G₈ °प्रवरा.

C. 5. 4693
B. 5. 138. 18
K. 5. 138. 18

मुञ्चन्त्वानन्दजाश्रूणि दाशाहंप्रमुखा नृपाः ।
संगच्छ भ्रातृभिः सार्धं मानं संत्यज्य पार्थिव ॥ १७
प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां ततस्त्वं भ्रातृभिः सह ।
समालिङ्ग्य च हर्षेण नृपा यान्तु परस्परम् ॥ १८
अलं युद्धेन राजेन्द्र सुहृदां शृणु कारणम् ।
ध्रुवं विनाशो युद्धे हि क्षत्रियाणां प्रदृश्यते ॥ १९
ज्योतींषि प्रतिकूलानि दारुणा मृगपक्षिणः ।
उत्पाता विविधा वीर दृश्यन्ते क्षत्रनाशनाः ॥ २०
विशेषत इहास्माकं निमित्तानि विनाशने ।
उल्काभिर्हि प्रदीप्ताभिर्वध्यते पृथना तव ॥ २१
वाहनान्यग्रहृष्टानि रुदन्तीव विशां पते ।

गृध्रास्ते पर्युपासन्ते सैन्यानि च समन्ततः ॥ २२
नगरं न यथापूर्वं तथा राजनिवेशनम् ।
शिवाश्चाश्वनिघोषा दीप्तां सेवन्ति वै दिशम् ॥ २३
कुरु वाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैषिणाम् ।
त्वय्यायत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव च ॥ २४
न चेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिकर्शन ।
तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थबाणप्रपीडिताम् ॥ २५
भीमस्य च महानादं नदतः शुष्मिणो रणे ।
श्रुत्वा स्मर्तासि मे वाक्यं गाण्डीवस्य च निखनम् ।
यद्येतदपसव्यं ते भविष्यति वचो मम ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६

T G1.2.4 नराः (for नृपाः). — ^a) K2 G3 'त्यज (for 'त्यज्य).

18 K5 om. 18 (cf. v.l. 9); D1 om. 18^{ab}. — ^a) D7 T1 G1.2.4 M सर्वा (for कृत्स्नां). — ^a) T2 G2 कृपया तु (for नृपा यान्तु).

19 ^b) K3 D3.4 T G भारत; B Dn1 वारणं; M भाषितं (for कारणम्). — ^{cd}) T1 G4 ध्रुवो. K5 ध्रुवं विनाशः क्षत्रियाणां युद्धेस्मिन्नि प्रदं (hypermetric!).

20 ^a) T2 G2.5 प्र (G5 [अ]प्र)तिरूपाणि. — T2 G2 om. 20^{ad}. — ^e) D2 बहुधा (for विविधा). — ^a) K1 वीरं (for क्षत्रं).

21 K5 om. 21-22. — ^a) K1.2 D8 D7.9 इव (for इह). — ^b) N (except K4 D1.8; K5 om.; Dn2 missing) Ca निवेशने. — ^e) D7 च; G4 तु (for हि). D1 क्षिप्रः (for हि प्रः). — ^a) K1.2 D8 D8.9 बध्यते; K3.4 B Dn1 D1-4.6.7 बाध्यं; T1 व्यथं; T2 G2.5 मध्यं; G4 विष्टं (for वध्यं).

22 K5 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^b) D2 [इ]ह; D3.4.8 T G1.2.5 च (for [इ]व). — ^e) D3.4 च (for ते).

23 ^a) K1.2 तथा (for यथा). — ^b) B2 D8 D2.7 राजनिवेशनं. — ^a) D3.4 दीप्ता; Ca. d. s दीप्तां (as in

text). D3.4 G3.4 दिशः (for दिशम्). D2 दीप्तायां निशि भाषत.

24 ^b) D3.4 हितार्थिनां (for हितैः).

25 K5 om. 25-26. — ^b) A few MSS. 'कर्षण. — D2 om. from दृष्ट्वा up to च नि (in 26^d). — ^a) T1 G1.4 'बाणाभिपी'.

26 K5 om. 26; D2 om. up to च नि (cf. v.l. 25). Dn2 resumes! — ^a) K1.2.4 B2 D3.4.7-9 T2 G2 महानादान्. — ^b) D3.4 श्रोष्यसे; Ca. d शुष्मिणः (as in text). — ^{cd}) Some MSS. निःस्वनं. D3.4 निर्घातसदृशं तस्य गदया भीमवेगया. — D3.4 om. 26^{ef}. — ^e) D8 यदे (for यद्ये). Cnp यदि निर्घातसदृशं (cf. D3.4 above). — ^f) K3 Dn D8 D10 वचो मम भविष्यति (by transp.).

Colophon missing in D5. — Sub-parvan: K1.8-5 B1 Dn D8 D2-4.6-9 G5 M1.2 भगवद्गीता; D10 भगवद्गीतामनः; T1 G1.4 भगवत्प्रतियान. — Adhy name.: T1 G1.4 दुर्योधनं प्रति भीष्मद्रोणवाक्यं; M पांडवपराक्रमस्य (M1 'स्मा')-रणं. — Adhy. no. (figures, words or both): D6 28 (=128); D7 T2 M 139 (M4 138); T1 G2.4.5 140; G1 141; G3 137. — S'loka no.: Dn 28.

१३७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विमनास्तिर्यग्दाष्टरधोमुखः
संहत्य च भ्रुवोर्मध्यं न किञ्चिद्वाजहार ह ॥ १
तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्यान्योन्यमन्तिकात् ।
पुनरेवोत्तरं वाक्यमुक्तवन्तौ नरर्षभौ ॥ २

भीष्म उवाच ।

शुश्रूषमनसूयं च ब्रह्मण्यं सत्यसंगरम् ।
प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किम् ॥ ३
द्रोण उवाच ।
अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनंजये ।
बहुमानः परो राजन्संनतिश्च कपिध्वजे ॥ ४
तं चेत्पुत्रात्प्रियतरं प्रतियोत्स्ये धनंजयम् ।
क्षत्रधर्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ५

137

1 °) Ds. 4. 9 संहत्य; Gs °हत्य. S मध्ये (for मध्यं). — °) Ks स; Gs च; Ms तं (for ह).

2 °) D1 च (for वै). — °) K (except Ks) D1-4. 8. 9 तु तद्; S उच्यते (for उत्तरं).

3 °) K1 Ds D10 M अनसूयं. D7 तं (for च). Ks शुश्रूषंतमसूयंतं. — °) B2. 4. 5 Dn Ds D1. 8. 10 सत्यवादिनं.

4 D1 om. (hapl.) 4^a-5^b. — °) Ds. 4 ततो (for परो).

5 D1 om. 5^{ab} (cf. v.l. 4). — °) N (except Ds. 4. 9; D1 om.) G4 च (for चेत्). B2. 4 Dn Ds D10 °तमं (for °तरं). — °) Ks B Dn D10 G4 क्षात्रं (for क्षत्र). D2 °प्राप्ते; Ds. 4 °ज्ञाय (for °ष्टाय). — °) D2 क्षात्रजीविकां; G4 क्षात्रजीवितं; M2 °जीवितं.

6 °) K1. 2. 5 D1. 6. 7. 9 transp. लोके and नास्ति. — °) Ds. 4 S मम प्रसादाद् (for मत्प्रसादात्स). Ks D2 च (for स). — °) D2 श्रेयः; Ds श्रेयः (for श्रेयान्). Ks नान्यः; Ks D7. 9 अन्यः; B1. 2 नान्यत्; D2-4 नान्यो; Ds नान्ये; Ds चैव (for अन्यैर्). Ds. 4 धनुर्धरः; Ds °धराः.

7 Dn2 transp. 7 and 8. — °) G2 क्रोधनो (for नास्तिको). Ks वा; Ds. 8. 9 [S]पि (for Sथ). Ks च वा;

यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ।
मत्प्रसादात्स वीभत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ६
मित्रशृङ्गदुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः शठः ।
न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ ७
वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८
मिथ्योपचरिता ह्येते वर्तमाना ह्यनु प्रिये ।
अहितत्वाय कल्पन्ते दोषा भरतसत्तम ॥ ९
त्वमुक्तः कुरुवृद्धेन मया च विदुरेण च ।
वासुदेवेन च तथा श्रेयो नैवाभिपद्यसे ॥ १०
अस्ति मे बलमित्येव सहसा त्वं तितीर्षसि ।
सग्राहनक्रमकरं गङ्गावेगमिवोष्णगे ॥ ११
वास एव यथा हि त्वं प्रावृष्णानोऽद्य मन्यसे ।

5. 4715
5. 137. 12
5. 139. 12

D7 च यः (for शठः).

8 Dn2 transp. 7 and 8. — °) Ds. 4 हि (for Sपि). — °) T G1. 2. 4 ऋच्छति (for इच्छति). — Gs om. (hapl.) 8^{ad}. — °) K1. 5 Ds-9 नोद्य (for चोद्य). — °) T1 ऋच्छति (for इच्छति).

9 Ks om. 9-22 (with colophon). — °) Dn1 Ds अपः; Cn उप- (as in text). T1 G1. 4 ह्येवं; T2 Gs एव; G2 एवं; Gs M (except M4) ह्येव (for ह्येते). — °) B Ds वर्तमाने. B Ds D10 [अ]प्यनु; T1 G1. 4 (with hiatus) अपि (for ह्यनु). Ca. d. s cito अनु प्रिये. — °) T2 G2. 5 अहीनत्वाय. — °) Ks दोषैर्; S (except T2 Gs) दोषाद्; Cs as in text. D7 तु भरतोत्तमः; Gs भारतसत्तम.

10 Ks om. 10 (cf. v.l. 9). — °) Bs तदुक्तं; G2 विमुक्तः (for त्वमुक्तः). — °) B Dn2 Ds D1-4. 10 °मन्यसे; Gs °पद्यसि.

11 Ks om. 11 (cf. v.l. 9). — °) B3 M3 एवं (for एव). — °) T1 Gs. 5 M साहसात्. D10 कन्तितीर्षति. — °) Ks Ds. 4 प्रदुष्टः; D2 °मीनमकरं; T2 Gs. 5 °मीनमस्युग्रं. — °) Dn Ds. 4. 6-9 गंगावेगः; T1 गांगं वेगम्. K1 (before corr.) Dn Ds. 4. 6. 8. 9 अर्णवं; Ks अध्वगाः; D2 आल्लवे; D10 प्लवः; Ca. d. n. s उष्णगे (as in text).

12 Ks om. 12 (cf. v.l. 9). — °) D2 G2. 5 वासवेयं; Ds. 4. 7 Ms-5 वाससेव; T1 C1. 3 वासमेव; T2

C. 4715
B. 139. 12
K. 139. 12

स्रजं त्यक्तामिव प्राप्य लोभाद्यौघिष्ठिर्गं श्रियम् ॥ १२
द्रौपदीमहितं पार्थ सायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ।
वनस्थमपि राज्यस्थः पाण्डवं कोऽतिजीवति ॥ १३
निदेशे यस्य राजानः सर्वे तिष्ठन्ति किंकराः ।
तमैलविलमासाद्य धर्मराजो व्यराजत ॥ १४
कुवेरमदनं प्राप्य ततो रत्नान्यवाप्य च ।
स्फीतमाक्रम्य ते राष्ट्रं राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ १५
दत्तं द्रुतमधीतं च ब्राह्मणास्तर्पिता धनैः ।
आवयोर्गतमायुश्च कृतकृत्यौ च विद्धि नौ ॥ १६
त्वं तु हित्वा सुखं राज्यं मित्राणि च धनानि च ।
विग्रहं पाण्डवैः कृत्वा महद्भयमनाप्स्यसि ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ समाप्तं भगवद्गीतापर्व ॥

वासवे वै; G₄ वासवेह; C_{up} वास एव (as in text).
Ca. d. s. cito वासः (as in text). K₄ D₉ यथा हिन्वा;
B Ds D₁₀ यथा त्यक्तं; D₁ हिताय त्वं; D₂ M (except M₁)
यथा हि त्वां; D_{3.4.7} त(D₁ य)थासि त्वं; T₂ यथाय त्वं
(for यथा हि त्वं). Ca. d. cito यथा, C_s यथा त्वं, C_{up} त्यक्तं.
— ^b) D_{m1} C_s आवृण्वानः; S प्रवृ°; Ca. d. प्रावृ° (as in
text). B_{3.5} D₁ [अ]भि; D_n D_{3.4.6} [अ]व; D_s D_{3.10}
T₂ न; G₂ [अ]नु; Ca. d. अद्य (as in text). — ^c) D₂
त्यक्त्वा प्रियं; Ca. त्यक्तामिव (as in text). — ^d) T₂ G₂
यौघिष्ठिरश्रियं; Ca. d. s. as in text.

13 K₅ om. 13 (cf. v.l. 9). — ^b) D₂ G₂ सायुधं.
— ^c) D_s इव (for अपि). K₁ D_s M_{1.2} राज्यस्थं;
K₄ राजानं. — ^d) K₄ D₇ G_{2.5} M_{1.2.4} (inf. lin.)
जिगीषति; B D_n D_s D₁₀ विजेयति (B_s ते); D_{1.6.8.9}
G₄ [S]नुजीवति; D₂ जिगीषति; D_{3.4} [S]नुजेयति; G₁
मिगीषति; M₃₋₅ हि जीवति (for ऽतिजीवति as in K₁₋₃
T G₃).

14 K₅ om. 14 (cf. v.l. 9). — ^c) K_{1.2} D_{7.9}
पेडविडम्; D₁ पेडमिडम्; D_s धनंजयम्; S ऐलि(T₂ G₃
ल)विलिम् (T₁ वलिम्; G₅ वलिम्) (for ऐलविलम्).
— ^d) K_{1.2} D₉ व्यजायत; K₃ G₃ व्यरोचत; B_s [S]भ्य-
राजत; D₂ विराजते; T₁ G_{1.4.5} M₁ (sup. lin.)₂ ह्यरोचत;
T₂ G₂ M_{1.3-5} [S]भ्यरोचत; C_s व्यराजत (as in text).

15 K₅ om. 15 (cf. v.l. 9). — ^c) G₅ स्थितम् (for
स्फीतम्). D_s D₈ G₃ आक्रमने (for आक्रम्य ते).

16 K₅ om. 16 (cf. v.l. 9). — ^a) K₄ D_{8.4} G₅

द्रौपदी यस्य चाशास्ते विजयं सत्यवादिनी ।
तपोधोरव्रता देवी न त्वं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १८
मन्त्री जनार्दनो यस्य भ्राता यस्य धनंजयः ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ १९
सहाया ब्राह्मणा यस्य धृतिमन्तो जितेन्द्रियाः ।
तमुग्रतपसं वीरं कथं जेष्यसि पाण्डवम् ॥ २०
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि यत्कार्यं भूतिमिच्छता ।
सुहृदा मज्जमानेषु सुहृत्सु व्यसनार्णवे ॥ २१
अलं युद्धेन तैर्वीरैः शाम्य त्वं कुरुवृद्धये ।
मा गमः समुतामात्यः सबलश्च पराभवम् ॥ २२

इष्टं (for दत्तं). T G (except G₃) भुक्तम् (for द्रुतम्).
— ^a) K_{1.2} D_{m1} D₇₋₉ हि (for च).

17 K₅ om. 17 (cf. v.l. 9). — ^a) D₂ तं हित्वा च
(for त्वं तु हित्वा). D₇₋₉ transp. हित्वा and राज्यं.
— ^d) B_{1.3} आसवान् (for आप्स्यसि). G₂ महद्भयमवा-
प्स्यसि.

18 K₅ om. 18 (cf. v.l. 9). — ^a) D_{3.4} यत्र (for
यस्य). — ^c) K₁₋₃ D₉ तपो धोरं रता; D₇ ततो धोरव्रता;
S (except G_{3.1}) तथा घोरं — ^d) B D_n D_s D₁₀ कथं;
D_{3.4} त्वं न (for न त्वं).

19 K₅ om. 19 (cf. v.l. 9); D₂ om. (hapl.) 19.
K₁ G₄ transp. 19 and 20. — ^b) G₃ योद्धा (for
भ्राता). — ^c) K₃ S (except G₄) सर्वधर्म°. K₄ D_{m1}
श्रेष्ठ; T (except B_s) D_s D_{3.4.6.10} श्रेष्ठः. — ^d) = 20^d.
K₁ D₇ S न त्वं (for कथं); cf. 18^d. K₄ जयसि (for
जेयसि).

21 K₅ om. 20 (cf. v.l. 9). — ^b) G₄ तथ्यं
(for कार्यं).

22 K₅ om. 22 (cf. v.l. 9). — ^a) K_{1.2} B_s
D_{2.7-9} ते (for तैर्). — ^b) S शाम्यस्व (for शाम्य त्वं).
B_{1.2.5} D_{2-4.7} S कुल°. — ^{ad}) D_{3.4} transp. सुत- and
बल-, and read यमक्षयं (for पराभवम्). D₂ त्वं (for
च). S समित्रश्च यमक्षयं (for ^d).

Colophon missing in D_s; K₅ om. it. — Sub-
parvan: K (K₅ om.) B D_n D_s D_{1.2.6-9} G_{4.5} M

१३८

धृतराष्ट्र उवाच ।

राजपुत्रैः परिवृतस्तथामात्यैश्च संजय ।

उपारोप्य रथे कर्णं निर्यातो मधुसूदनः ॥ १

किमब्रवीद्रथोपस्थे राधेयं परवीरहा ।

कानि सान्त्वानि गोविन्दः सूतपुत्रे प्रयुक्तवान् ।

ओघमेघस्वनः काले यत्कृष्णः कर्णमब्रवीत् ।

मृदु वा यदि वा तीक्ष्णं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥

संजय उवाच ।

आनुपूर्व्येण वाक्यानि श्लक्ष्णानि च मृदूनि च

भगवद्वाचनः; D₁₀ 'वदागमनः; T₁ G₂ 'वत्प्रतियानः to it K₁₋₄ B_{1.2.4} D_n D_s D_{1.2.6-9} add समाप्त. — *Adhy. name*: G₅ M भीष्मद्रोणवाक्यं (M₁ 'द्रोणवचनं). — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ 29(=129); D₇ T₂ M 140 (M₁ 139); T₁ G_{2.4.5} 141; G₁ 142; G₃ 138. — *S'loka no.*: D_{n1} 22.

Although a few MSS. regard the following section (*adhy.* 138-148) as a continuation of भगवद्वाचन (a practice which is followed by all old printed ed. except that of P. P. S. Sastri), most of our MSS. indicate the end of this sub-parvan at *adhy.* 137. The name of the following sub-parvan appears to be given as कर्णविवाद in the Parvasaṅgraha summary of the Ādiparvan (1. 2. 52), which may be a form (like निर्याण) shortened, *metri causa*, or misunderstood, for कर्णोपनिषद्, given by most of our MSS.; while the S form कर्णोपजाप may have been a paraphrase. The Parvasaṅgraha does not authorize a further division of this section into a कर्णकुन्तीसमागम given by some of our MSS.

138

1 T G M₁ (by corr.) जनमेजयः (for धृतराष्ट्र उ°). — °) T G सह (for तथा). K₃ B (except B₅) D_n D_s D_{2-4.10} भृत्यैः (for [अ]मात्यैः). T G M₁ (*inf. lin.*) सत्तम (T₂ 'मः) (for संजय). — °) D₂ तथा°; G₄ तदा°; M₁ (*sup. lin.* as in text) समा° (for उपा°). D₈ S रथं (for रथे). — °) D_{3.4} S निर्यातो

प्रियाणि धर्मयुक्तानि सत्यानि च हितानि च ॥ ४

हृदयग्रहणीयानि राधेयं मधुसूदनः ।

यान्यब्रवीदमेयात्मा तानि मे शृणु भारत ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

उपासितास्ते राधेय ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

तत्त्वार्थं परिपृष्टाश्च नियतेनानसूयया ॥ ६

त्वमेव कर्णं जानासि वेदवादान्सनातनान् ।

त्वं ह्येव धर्मशास्त्रेषु सूक्ष्मेषु परिनिष्ठितः ॥ ७

कानीनश्च सहोदश्च कन्यायां यश्च जायते ।

C. 5. 473b
B. 5. 140.
K. 5. 143.

(for 'र्यातो).

2 °) D_n D_s D₁₀ अमेयात्मा; C_a रथोपस्थं (as in text). — K₅ om. 2°-3°. — °) D₂₋₄ सूक्तानि (for सान्त्वानि). — °) K_{1.2} D₇₋₉ [5]भियुक्तवान्; D_{3.4} समाचरत् (for प्रयुक्त°).

3 K₅ om. 3 (cf. v.l. 2). — °) K (K₅ om.) B₁ D उच्यन् (D₂ अन्य-); G₄ दीर्घः; C_a ओघ- (as in text). — °) K₄ B_{1.2.4} D_n D_s D_{2-4.10} कृष्णः कर्णमथाब्रवीत्. — °) T G सर्वशः (G₃ सत्तम); M₁ (by corr.) गृच्छतः (for संजय).

4 T G M₁ (by corr.) वैशंपायनः (for संजय उ°). — °) Some MSS. आनुपूर्व्येण. B₃ D_s D₁₀ वक्ष्यामि (for वाक्यानि). — °) K₃ B D_{n2} D_{1.6.7.10} C_a तीक्ष्णानि; C_s श्ल° (as in text). — D_{3.4} om. (hapl.) 4°. — °) K₁ D_{6.8.9} शास्या° (for सत्या°).

5 °) D₁ G₄ 'ग्रहणीयानि; D_{3.4} 'ग्रहणार्थानि; C_a as in text. — °) D_{3.4} अदीनात्मा (for अमेया°). — °) D_{3.4} बुध्यस्व (for मे शृणु).

6 D_{3.4} कृष्ण उ°; T G श्रीभगवान् (for वासुदेव उ°). — °) D₁ तत्त्वार्थाः; D₂ तत्त्वार्थः; G₃ तथा ते; G₅ तत्त्वार्थ (for तत्त्वार्थ). D₈ D_{1.2} C_a परिपृष्टाः (D₂ 'ष्टः); C_a as in text. — °) D_{1.2} T₁ G_{4.5} नियमेन. K_{1.2} D_{2.7-8} T₂ G₅ M अन(or अनु)सूयता; D_{3.4} 'सूयकाः.

7 °) D₂ वेदशास्त्रानुशासनान्; D_{3.4} वेदधर्मान्मनाः; S वेदवेदांगसंहितां (T₁ G_{1.4} 'तं; G₅ ताः). — °) B (except B₃) D_n D_s D_{1-4.9.10} G₂ om. हि (cf. °). B₃ सर्व° (for धर्म°). — °) D₂ कृच्छ्रेषु. K_{1.2} D_{7.9} परिनिष्ठितः.

8 °) G₁ सहोदो यः. — °) B_{3.5} स्वेरिण्यां; T₂ (by

C. 5. 4735
B. 5. 140.
K. 5. 140.

वोढारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः ॥ ८
सोऽसि कर्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः ।
निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहि राजा भविष्यसि ॥ ९
पितृपक्षे हि ते पार्था मातृपक्षे च वृष्णयः ।
द्वौ पक्षावभिजानीहि त्वमेतौ पुरुषर्षभ ॥ १०
मया सार्धमितो यातमद्य त्वां तात पाण्डवाः ।
अभिजानन्तु कौन्तेयं पूर्वजातं युधिष्ठिरात् ॥ ११
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च सौभद्रश्चापराजितः ॥ १२
राजानो राजपुत्राश्च पाण्डवार्थं समागताः ।
पादौ तव ग्रहीष्यन्ति सर्वे चान्धकवृष्णयः ॥ १३
हिरण्मयांश्च ते कुम्भात्राजतान्पार्थिवांस्तथा ।

corr.) M3.4 (*inf. lin.* as in text). 5 जारिण्यां; Ca.s कन्यायां (as in text). D1.2 प्र; Ca.s च (as in text).

9 ^a) K1.2.5 Dn1 D6-9 पुत्रा; Ca तथा (as in text). — ^b) Cf. 5. 139. 2^b and 4^b. K1.2 D3.4.5 पांडु; Ca.s पाण्डोः (as in text). — ^c) = 5. 139. 2^c. S (except G1) निश्चयान्; Ca.s निग्रहात् (as in text). — ^d) G1 इह; Ca एहि (as in text).

10 ^a) K4 D1.2 पक्षेण; B (except B6) Dn Ds D3.4.6.10 T G1.4 पक्षे च (for पक्षे हि). D3.4 कर्ण (for पार्थाः). — ^b) B5 D9 पक्षे हि; D1.2 पक्षेण (for पक्षे च). — ^c) D3.4 इह (for अभि-). — ^d) K4.5 D7 T2 G2.5 भरत (for पुरुष).

11 ^a) K5 D7 M3.4 (*inf. lin.* as in text). 5 यातम् (for यातम्). — ^b) T1 G3.4 M त्वा.

12 ^a) = 13^c. D1 ते प्र- (for तव). — G5 om. (hapl.) 12^b-13^c.

13 G5 om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — ^b) D2 पार्थिवाश्च; T G1.3.4 पांडवैश्च; G2 M पांड (M1 बांध)वाश्च (for पाण्डवार्थं). — K4 om. 13^c-14^b. — ^c) = 12^a. K1.2.5 D1.2.7.9 transp. पादौ and तव. — ^d) = 23^d.

14 K4 om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — ^{cd}) K2 D3.4 T G2.5 ओपधीः (for ध्यः). T1 G1.4 transp. वीजानि and रत्नानि.

15 ^a) T1 G1.4 राजानो (for राजन्या). K1.3.5 D9 M1 (*inf. lin.*) पुत्रा; K2 पुत्र्य (for कन्या). — ^b) T1 G1.4.5 ह्यानयन्तु; T2 स्नानयन्तु; G2 साधयन्तु (for [अ]प्यानयन्तु). K1.4.5 B Dn2 D1-4.6 आभिषेचनं. — D6 om. 15^{cd}. — ^c) B1-8 Dn Ds D1.8.4.8 त्वां च

ओपध्यः सर्ववीजानि सर्वरत्नानि वीरुधः ॥ १४
राजन्या राजकन्याश्चाप्यानयन्त्वभिषेचनम् ।
पष्टे च त्वां तथा काले द्रौपद्युपगमिष्यति ॥ १५
अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु चातुर्वैद्या द्विजातयः ।
पुरोहितः पाण्डवानां व्याघ्रचर्मण्यवस्थितम् ॥ १६
तथैव भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
द्रौपदेयास्तथा पञ्च पाञ्चालाश्चेदयस्तथा ॥ १७
अहं च त्वामभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिम् ।
युवराजोऽस्तु ते राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १८
गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः ।
उपान्वारोहतु रथं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १९
छत्रं च ते महच्छ्रेतं भीमसेनो महाबलः ।

(by transp.). K1.2.5 D7.9 सदा; K3 तदा (for तथा). D10 पष्टे यथावत्त्वां काले. — ^a) D2 अपि; T1 G1.4 अभि- (for उप-). — After 15, B Dn Ds D6-8.10 ins.:

521* अग्निं जुहोतु वै धौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तमः ।

[D2.6.8 ते (for वै). A few MSS. संशितात्मा. D6.8 जितेन्द्रियः (for द्विजो).]

16 ^a) Ds अभिषेक्षयन्तु. — ^b) Dn1 D9 G (except G1) वैद्याः; D3.4 मंत्रैः; D6.8.10 विद्याः; Ca वैद्याः (as in text). — K5 om. 16^c-17^d. — ^c) D2-4 पुरोहिताः. — ^d) B2 अवस्थितः; T G2.5 M3-5 उपस्थितं (for अव). K4 B4.5 Dn D6.8 ब्रह्मकर्मण्यवस्थितः (B4.5 D6 तं); B3 व्याघ्रचर्मपरिस्थितं; D2-4 व्याघ्रचर्मव्यवस्थितं.

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 16). — ^{ab}) Ds.4 अद्य त्वामभिषिञ्चन्तु भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः. — ^c) S च पञ्चैव (for तथा पञ्च). — ^d) Some MSS. पञ्चालाः.

18 ^a) D1.3.4 अहं त्वामभिषिञ्चामि. Ca cites त्वा (as in text). — ^c) Dn1 G3-5 M4 युवराजस्तु ते; D1 राजो तनो (sic). K1.2.5 D7.9 राज्ये (for राजा). — ^d) = 19^d. K3.4 B Dn Ds D1.2.6.8.10 धर्म (for कुन्ती).

19 K5 D3.4 om. (hapl.) 19; Dn1 reads it in marg. — ^b) K1.2 D7.3.10 संशित. — ^c) K1.2 अभि- (for अनु). S आरोहतु रथं तेद्य. — ^d) = 18^d.

20 ^a) K2 ते सु; G4 ते च (by transp.). K8.5 B (except B3) Dn Ds D1.3.4.6.8.9 M2 महाश्वेतं; D2 महद्विद्यं; D10 ब्रिसश्वेतं (for महच्छ्रेतं). — ^c) K8.4 B Dn Ds1 D1.3.4.6.8.10 M3 कौन्तेयो; T1 G1.4 ते मूर्ध्नि (for कौन्तेय). — ^d) K3 B Dn Ds D1.6.8.10 M3 धारयिष्यति मूर्धनि; K4 D8.4 धारयिष्यति वीर्यवान्.

अभिषिक्तस्य कौन्तेय कौन्तेयो धारयिष्यति ॥ २०
किङ्किणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणम् ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वाहयिष्यति ॥ २१
अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति ।
नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पञ्च ये ॥ २२
पाञ्चालास्त्वानुयास्यन्ति शिखण्डी च महारथः ।
अहं च त्वानुयास्यामि सर्वे चान्धकवृष्णयः ।
दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशां पते ॥ २३
मुङ्ग राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।

जपैर्होमैश्च संयुक्तो मङ्गलैश्च पृथग्विधैः ॥ २४
पुरोगमाश्च ते सन्तु द्रविडाः सह कुन्तलैः ।
आन्ध्रास्तालचराश्चैव चूचुपा वेणुपास्तथा ॥ २५
स्तुवन्तु त्वाद्य बहुशः स्तुतिभिः स्रुतमागधाः ।
विजयं वसुपेणस्य घोषयन्तु च पाण्डवाः ॥ २६
स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
प्रशाधि राज्यं कौन्तेय कुन्तीं च प्रतिनन्दय ॥ २७
मित्राणि ते ग्रह्ण्यन्तु व्यथन्तु रिपवस्तथा ।
सौभ्रात्रं चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ॥ २८

C. 5. 4754
B. 5. 140. 29
K. 5. 140. 29

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

21 Ks om. 21-28. — ^b) = 5. 81. 18^b; 179. 10^d.
D1 T2 G2.5 Ms.4 (inf. lin. as in text). ^s 'वारितं';
M2 'चारणं'.

22 Ks om. 22 (cf. v.l. 21); D3.4 G3.4 om.
(hapl.) 22^{ab}. — ^a) D3.4 ते; S वै (for ये).

23 Ks om. 23 (cf. v.l. 21). — ^a) Some MSS.
पञ्चालाः. K3.4 B (except B5) Dn Ds D2-4. 6. 8. 10 G5
चानु^०; T2 G2-4 M3-5 त्वनु^० (for त्वानु^०). — ^b) K1-8
D7 महाबलः; D8 'रथाः. — ^c) K1.2 D7.9 त्वां च (for
च त्वा). — ^d) = 13^d. — ^e) K1 D9 परिवारास्ते; T1
सपरिवाराश्च (hypermetric!); G1.4 सपरिवाराः (for परि-
वारास्ते). — ^f) Dn1 D2-4.7 G1.2 M दशार्णाः; G4
दशार्हाः.

24 Ks om. 24 (cf. v.l. 21). — ^b) = 28^d. Ds2
D3.4 transp. सह and पाण्डवैः. — After 24^{ab}, K4
Dn1 D8 ins.:

522* आरोह तु रथं पार्थैर्भ्रातृभिः सह पाण्डवैः ।
— ^e) D8.10 जयैर; G5 जप. K (Ks om.) B1.4
D2-4. 7. 9 T G (except G3) संयुक्तं. — ^d) K (Ks om.)
D1. 2. 7. 9 पृथक्पृथक्.

25 Ks om. 25 (cf. v.l. 21). — ^a) G3 पुरेचराः;
G5 पुरःसराः; M1 (inf. lin. as in text) पुरोभवाः; M2-5
पुरोजवाः; Ca as in text. — ^b) D1 द्रडिमाः; D3.4.9
द्रविडाः; S द्रमिलाः (T1 'डाः; G3 'काः). — ^c) K1.2 B2
Dn1 Ds D1.7.9 M अंध्राः. Ca cites आन्ध्रादयः. K1
D2.7.9 तालधरा^०; K2 तलधरा^०; B2.5 D3.4 तालघना^०;
B3 तालबला^०; D1 M5 तलचरा^०; T G1.2.4 तालवरा^०;

G3 तारपरा^०; G5 M2 तालपरा^०; M1 तलवरा^०; M3.4
तलपरा^०. — ^d) K1 D9 भूतृपा; K2 भूतृपा; K3 स्तुतृपा;
Dn1 चुचुपा; Ds चुचुपा; D2.10 चुचुपा; D3.4 चूचुपा;
D7 धानुष्का; D8 भूमिपा; G3 चुबुपा; G4 चुचुपा; M2
चूचवा! K1.2 D7.9 वेत्रपा^०; K4 वेणुपा^०; Dn1 Ds रेणुपा^०;
D1 वणुपा^०; D2 वर्णपा^०; T1 G1.4 वेणुका^०; T2 G2.5 Ms
वैणुवा^०; M5 वैणुना^०.

26 Ks om. 26 (cf. v.l. 21). — ^a) K3.4 B1.3.4
Dn Ds D1.3 त्वां च; D3.4 त्वां सु (for त्वाद्य). K3.4
B1.3.4 Dn Ds D3.1.6.8 बहुभिः (for 'शः). D10 त्वां
संस्तुवन्तु स्तुतिभिः. — ^b) D10 बहु^० (for स्तुति^०). — ^c)
K8 D7.8.10 G4.5 च वसुपेणस्य; D3.4 ते सुपे^०; T2 G2
वै सुपे^०; Ca वसुपे^० (as in text). — ^d) S घोषयिष्यन्ति
पाण्डवाः.

28 Ks om. 28 (cf. v.l. 21). — ^a) K1.2 Ds D7.9
च (for ते). — ^b) K1.2 D9 व्यथन्तां. — ^c) D3.4 चापि;
D10 कर्ण (for चैव). K1 ते चास्तु. — ^d) = 24^d. D6.8
सह बांधवैः; S (except T2 G3) पाण्डवैः सह (by transp.).

Colophon. D5 missing. — *Sub-parvan*: K1.2
D9 कर्णोत्पत्तिवाद; K3.5 B Dn Ds D1.2.6.7.10 कर्णोप-
निवाद (D2 'निपद); D3.4 M भगवद्यान; T1 G1.4
'वत्प्रतियान: to it T1 G1 M add कर्णोपजाप. — *Adhy.*
name: G5 कर्णजन्मकथनं; M भगवद्वाक्यं. — *Adhy. no.*
(figures, words or both): D6 30 (= 130); D7 T2 M
141 (M4 140); T1 G2.4.5 142; G1 143; G3 139.
— *S'loka no.*: Dn2 29.

१३९

कर्ण उवाच ।

असंशयं सौहृदान्मे प्रणयाच्चात्थ केशव ।
 सख्येन चैव वाष्णेय श्रेयस्कामतयैव च ॥ १
 सर्वं चैवाभिजानामि पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
 निग्रहाद्धर्मशास्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे ॥ २
 कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन ।
 आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत् ॥ ३
 सोऽस्मि कृष्ण तथा जातः पाण्डोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः ।
 कुन्त्या त्वहमपाकीर्णो यथा न कुशलं तथा ॥ ४
 स्रुतो हि मामधिरथो दृष्ट्वैव *अनयद्ब्रह्मन् ।
 राधायाश्चैव मां प्रादान्सौहार्दान्मधुसूदन ॥ ५

139

1 ^a) T₁ G₁ M_{1-3.5} सौहृदान्मा; T₂ G_{3.5} दान्मां; G₂ M₄ दान्मा. — ^b) K_{1.2.5} D₇ om. च. K₄ D₂ चाह; D_{3.4.5} चापि; D₆ चानु; D₆ G₄ वाथ (for चात्थ). — ^c) D_{8.2} सत्येन चैव; D₁₀ सुमन्त्रित्वेन. — ^d) K_{1.3} D_n D_{8.2} D_{1-4.6.8.9} T₁ G_{3.4} श्रेयस्कामस्तथैव च; K₂ स्कामेन चैव हि; K₅ सा मां तथैव च; T₂ G₁ स्कामितयैव च; G_{2.5} स्कामी तथैव च.

2 ^a) D₁₀ एतद्भि; M_{4.5} चैव वि. (for चैवाभि-). — ^b) = 4^b. Cf 5. 138. 9^b. — D₉ om. (hapl.) 2^c-4^b. — ^c) = 5. 138. 9^c. K₃ D_{3.4} T G (except G₃) M₁ निश्चयान्; G_a निग्रहान् (as in text).

3 D₉ om. 3 (cf. v.l. 2). — ^a) T₂ G₂ समादत्ते. — ^b) T₁ G_{3.4} M_{1.2.4} मा (for मां). D₁₀ पृथा हरे (for जनार्दन). — ^c) K₅ D₇ चैव; D₁₀ एव (for चैव). — ^d) M (except M₂) मा (for मां). D_{6.8} जातमात्रं व्यसर्जयत्.

4 D_{3.4.9} om. 4^{ab} (for D₉ cf. v.l. 2). With 4^{ab} cf. 5. 138. 9^{ab}. — ^a) T₂ G₂ तदा; G_a तथा (as in text). — ^b) = 2^b. — ^c) T G (except G₃) अवाकीर्णः; G_{a.8} as in text. — ^d) T G M_{1.2} कुलजस; G_{a.8} कुशलं (as in text).

5 ^a) S (except G₃ M₁) [S]पि (for हि). K₃ नाम (for माम्). T G (except G₃) अतिरथः. — ^b) K_{1.2} B₃ D_n D₈ D_{7.9.10} [अ]भ्यनयन्; K₃ T₂ G_{2.5} M₄ [अ]प्यन; K₄ D₃ त्वन; K₅ B_{1.2.4.5} D₁₋₄ T₁ M₁ [अ]भ्यान; D₆ स्वान; G₃ ह्यन; M_{2.3.5} [अ]प्यान (for

मत्स्रेहाच्चैव राधायाः सद्यः क्षीरमवातरत् ।
 सा मे मूत्रं पुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ६
 तस्याः पिण्डव्यपनयं कुर्यादस्मद्विधः कथम् ।
 धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ७
 तथा मामभिजानाति सूतश्चाधिरथः सुतम् ।
 पितरं चाभिजानामि तमहं सौहृदात्सदा ॥ ८
 स हि मे जातकर्मादि कारयामास माधव ।
 शास्त्रदृष्टेन विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥ ९
 नाम मे वसुपेणेति कारयामास वै द्विजैः ।
 भार्याश्चोढा मम प्राप्ते यौवने तेन केशव ॥ १०
 तामु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्दन ।

*अनयद्). G_{1.4} दृष्ट्वैवाभिमि मां (G₁ वा) ब्रुतं. — ^c) D₁₀ स नु (for चैव). S राधायै स च मां प्रा.

6 ^a) D₁₀ om. च. B_{2.4} D_{n.2} D₈ D₁₀ T₁ राधायां. — ^b) S (except G₃) अवापत् (G₂ सर)त् (for अवातरत्). — ^c) D_{3.4} पुरीषं मूत्रं च (by transp.). — ^d) D_{3.4} S केशव (for माधव).

7 ^a) D₈ तस्य (for तस्याः). — ^d) D₂ सततं श्रवणे (by transp.).

8 ^a) G₄ ततो (for तथा). — ^b) T₁ G_{3.5} अति (for अधि). — ^c) S च वि. (for चाभि-). — ^d) D₁ T G_{1.2.4.5} M तथा; D_{6.7} G₃ तदा (for सदा).

9 ^a) D_{3.4} कर्माणि. — ^b) K₃ केशव; D_{3.4} S धर्मतः (for माधव). — D₁ om. (?hapl.) 9^c-10^d.

10 D₁ om. 10 (cf. v.l. 9); G₂ om. (hapl.) 10^a-11^b. — ^a) K_{3.4} B D_{n.2} D₈ D₆ T₂ G₄ वै; K₅ [ए]व (for मे). D_{n.1} D_{7.8} T₁ नाम चैव वसुपेणेति; D₁₀ मम नाम वसुपेणेति. — ^b) K_{1.2.5} D_{7.9} स द्विजैः; K₃ च द्विजैः; T₂ धर्मतः. — ^c) G₄ भार्याश्चोढा; M भार्या वोढा. K_{2.3} B_{1.3.4} D_{3.4.6.8.10} मया; D₂ पुनः (for मम). — ^d) K_{1-3.5} D_{2.7.9} माधव (for केशव). K₄ B D_n D₈ D_{3.4.6.8.10} यौवने त (D_{3.4} स)त्परिग्रहात्.

11 G₂ om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). In D_{n.2} stanzas 11 to 55 are lost on a missing fol. — ^a) K₅ मे जाता; D₃ (m as in text). 4 दयिता; T G_{2.5} पुत्र्यश्च (for पौत्राश्च). — ^b) K₅ blank.

12 D_{n.2} missing (cf. v.l. 11). — ^a) N (D_{n.2}

तासु मे हृदयं कृष्ण संजातं कामबन्धनम् ॥ ११
 न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
 हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द अनृतं वक्तुमुन्महे ॥ १२
 धृतग्राष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात् ।
 मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकण्टकम् ॥ १३
 इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मयासकृतं ।
 आवाहाश्च विवाहाश्च सह सूतैः कृता मया ॥ १४
 मां च कृष्ण समाश्रित्य कृतः शस्त्रममुद्यमः ।
 दुर्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहश्चापि पाण्डवैः ॥ १५
 तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रत्युद्यातारमच्युत ।
 वृतवान्परमं हृष्टः प्रतीपं सव्यसाचिनः ॥ १६
 वधाद्बन्धाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्दन ।
 अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः ॥ १७

यदि ह्यद्य न गच्छेयं द्वैरथं सव्यसाचिना ।
 अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयोः ॥ १८
 असंशयं हितार्थाय ब्रूयास्त्वं मधुसूदन ।
 सर्वं च पाण्डवाः कुर्युस्त्वद्वशित्वान्न संशयः ॥ १९
 मन्त्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र पुरुषोत्तम ।
 एतदत्र हितं मन्ये सर्वयादवनन्दन ॥ २०
 यदि जानाति मां राजा धर्मात्मा संशितव्रतः ।
 कुन्त्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥ २१
 प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ।
 स्फीतं दुर्योधनायैव संप्रदद्यामरिंदम ॥ २२
 स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोऽस्तु युधिष्ठिरः ।
 नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनंजयः ॥ २३
 पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः ।

C. 5. 4778
E. 5. 141. 24
K. 5. 141. 24

missing) मिथ्याकर्तुं तदु (Dn1 D9 तसु; D3.4 तसु) स्महे.

14 Dn2 missing (cf. v.l. 11) — ^a) S विविधैर् (for बहुभिर). — ^b) Ds D10 पुत्रैः (for सूतैः). — ^c) K1.2 D9 आवाहा अतिवाहाश्च; B5 आहाराश्च विहाराश्च; G4 M2 आवाहश्च विवाहश्च. Ca.8 cito आवाहाः (as in text); Cnp आवापाः. — ^d) S सार्धं (for सह). K5 B Dn1 Ds D1.6.8.10 T1 मया कृताः (by transp.).

15 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^a) K3 B Dn1 Ds D1.6.8.10 समासाद्य; D9 समासृत्य; S व्यपाश्रित्य (for समाश्रित्य). — ^d) D1 T1 G3.4 चैव (for चापि).

16 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 16. — ^a) D3.4 द्वैरथेन; G8 M (except M1) द्वैरथे मा. — ^b) D1 M1 अच्युतं; D7 अप्युत (for अच्युत). D3.4 प्रत्युद्याता धनंजयः. — ^c) K1.2 धृतं; B2 Dn1 D2-4.6.8.9 कृतं (for वृतं). T1 G1.4 M समरे (for परमं). B D (except D2.7; Dn2 missing) कृष्ण (for हृष्टः). T2 G2.5 वृतवान्धार्तराष्ट्रोऽयौ; G3 वृतवान्सह सहृष्टः. — ^d) B5 M Ca प्रतिघं; Ds D10 परिघं; D2 प्रतिज्ञां. D1 M4 सव्यसाचिना.

17 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^a) K4 लोभाद्वा-याद्वाद्वापि; S भयाद्वा (G8 M वधाद्वा)द्वा बन्धाद्वा. — ^b) K4 S त्रैलोक्याद्वा (for लोभाद्वापि). — ^c) G1.4.5 M2 वक्तुं (for कर्तुं); cf. 12^d.

18 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 18^{ab}. — ^a) D10 त्वद्य; S ह्यहं (G5 'यं) (for ह्यद्य). — ^b) D8.9 द्वैरथं.

19 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 19^{ab}. — ^a) K1-3 Ds D3.4.7.8 हितार्था यत्; G5 हि पार्थाय (for हितार्थाय). — ^b) D3.4 हि जनार्दन (for मधुसूदन). D6 om. (? hapl.) 19^c-20^d. — ^c) K5 समर्थ (for सर्वं च). — ^d) B3 तत्र सिद्धा; D2 त्वद्वितं च; Ca त्वद्व-शित्वात् (as in text). S त्वद्वशा ह्यद्य पाण्डवाः (M1 by corr. साधव).

20 Dn2 missing (cf. v.l. 11). D6 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^a) D3.4 मन्त्रे च; Ca मन्त्रस्य (as in text). K5 कुर्यात् (for कुर्यास). — ^b) K3 D3.4 त्वमस्य; K5 स्वमन्त्रं; Dn1 स्वमन्त्र; T1 G1.4 M1 (inf. lin.). 2.4 (inf. lin.) त्वमद्य (for त्वमन्त्र). K1-3.5 D1-4.7.9 पुरुषर्षभ; K4 B Dn1 Ds Ds.10 मधुसूदन. — Ds om. (hapl.) 20^{cd}. — ^c) K1-8.5 D3.4.7.9 एव (for अत्र). — ^d) K5 B Ds1 D1-4.10 T2 G2 M1.2.4 सर्वं (for सर्व).

21 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 21-51. — ^a) Dn1 D6 M मा (for मां). — ^b) K4 विजितेंद्रियः; B Ds D6.8.10 संयतेंद्रियः; Dn1 संजितेंद्रियः; D2 सर्वधर्मवित् (for संशितं). — ^c) T G गर्भं (for पुत्रं). D3.4 कुन्त्याश्च प्रथमं पुत्रं. — ^d) D3.4 न च; G8 स न (by transp.).

22 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^c) D3.4 कृत्स्नं; G1 स्थितं (for स्फीतं).

24 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 24 (cf. v.l. 21). — ^a) B1.2.4 D6.8 G1 राज्यं (for राष्ट्रं). — ^b) D3.4 भीमो यस्य (by transp.); S भीमसेनो.

C. 5. 477 B.
B. 5. 141. 24
K. 5. 141. 24

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥ २४
उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सोमकिः ।
चैद्यश्च चेकितानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ २५
इन्द्रगोपकवर्णाश्च कैकया भ्रातरस्तथा ।
इन्द्रायुधमवर्णश्च कुन्तिभोजो महारथः ॥ २६
मातुलो भीमसेनस्य सेनजिच्च महारथः ।
शङ्खः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन ॥ २७
महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ।
राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ २८
धार्तराष्ट्रस्य बाष्पेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ।

Ds. 4 महाबलः. — ^a) G4 द्रौपदेया महारथाः. — After 24, N (Ks om.; Dn2 missing) ins.:

523* षष्ठ्युन्नश्च पाञ्चाल्यः सत्यकिश्च महारथः ।

25 Dn2 missing (cf. v.l. 11). Ks om. 25 (cf. v.l. 21); G4 om. (hapl.) 25^a-27^a. — ^b) Ks सर्वधर्मा; Ds. 9 सत्यवर्मा; Ds. 4 सत्यधर्मा; T2 G2. 5 अभिमन्युः (for सत्यधर्मा). K2-4 B Dn1 Ds1 Ds. 4. 6-8 सौमकिः; Ds2 S सोमकिः; D9 कौशिकः. — ^d) D1. 9 शिखण्डी च महारथः.

26 Dn2 missing (cf. v.l. 11). Ks om. 26 (cf. v.l. 21). G4 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) K1. 2 'वर्णाभाः; K3 B1. 5 D10 S (G4 om.) 'वर्णाश्वाः (T2 'वर्णाश्च also); Dn1 Ds D6 इन्द्रपावकव. — ^b) A few N MSS. कैकया. K1. 2. 4 Ds. 1. 7. 9 भ्रातरः पंच कैकयाः. — ^c) K1-3 Ds2 D2-4. 7-9 G3 'स (K1 'सु) वर्णाश्च; B (except B2) Ds1 D10 M2 'सवर्णाश्च; T G1. 2. 5 M1 (inf. lin.). 3-5 'सवर्णाश्वाः (T2 as in text also). — ^d) K4 B1. 2. 4 Dn1 Ds D6. 8. 10 'मनाः; B3. 5 'बलः; T G (G4 om.) M1 (inf. lin. as in text) 'रथाः (for 'रथः).

27 Dn2 missing (cf. v.l. 11). Ks om. 27 (cf. v.l. 21); G4 om. 27^{ab} (cf. v.l. 25). D1 repeats 26^{cd} for 27^{ab}. — ^b) K2-4 B Dn1 Ds D4. 6-10 श्येनजित्; T1 G3 M सेना. D7 तु (for च). K1-3 B (except B5) D2-4. 7. 9 महाबलः. — ^c) Dn1 Ds2 D3. 9 T1 G3. 4 शंखपुत्रो. D2. 7 T2 G2-1 M4 विराटश्च. — ^d) K1 विधिबु (sic) च; K2. 3 शिनिस्त्वं च; D7 T1 G1. 4 M1 (inf. lin.) विद्धि त्वं च; D9 M विधिस्त्वं (M1. 2 'त्वं) च; T2 G2. 3. 5 हैडिबश्च (for निधिस्त्वं च).

28 Dn2 missing (cf. v.l. 11). Ks om. 28 (cf. v.l. 21). — ^a) D7 कृतः कृष्ण; T2 G2. 5 कृष्ण हतः; G3 कृष्ण ततः. — ^b) K1 D9 क्षयश्च (for क्षत्रस्य). K1. 2

अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ।
आध्वर्यवं च ते कृष्ण कृतावस्मिन्भविष्यति ॥ २९
होता चैवात्र वीभत्सुः संनद्धः स कपिध्वजः ।
गाण्डीवं सुक्तथाज्यं च वीर्यं पुंसां भविष्यति ॥ ३०
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ॥ ३१
अनुयातश्च पितरमधिको वा पराक्रमे ।
ग्रावस्तोत्रं स सौभद्रः सम्यक्तत्र करिष्यति ॥ ३२
उद्गातात्र पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः ।
विनदन्स नरव्याघ्रो नागानीकान्तकृद्रेणे ॥ ३३

Ds समुदायतः; D1 समुपानयः; Ds. 4. 10 m समुदालयः; D7 समुपागतः; D9 सुहृदां यतः; S समुदागमः (T2 G2 'हतः); Ca. s as in text. — ^c) B3 राज्ञां प्राप्तः; Ds. 4 G3 M प्राप्य राज्यं; T G1. 2. 5 प्राप्तं राज्यं (by transp.) Ds. 4 महत् (for हृदं).

29 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — Ks om. 29 (cf. v.l. 21). — ^a) Ks राजेंद्र (for बाष्पेय). — ^b) Ds. 4 क्षत्रं (for शस्त्रं). D2 om. 29^{cd}. — ^c) K1-3 यस्य (for अस्य). Dn1 Ds. 3 कर्ता; D7. 9. 10 नेता; T1 G1. 3. 4 हेतुः; Cs वेत्ता (as in text). — ^d) K1. 2 D9 अध्वर्युत्वं; Ca आध्वर्यवं (as in text).

30 Dn2 missing (cf. v.l. 11). Ks om. 29 (cf. v.l. 21). — ^a) D10 स्यादत्र (for चैवात्र). — ^c) G4 तदा (for तथा). K4 B2. 3. 5 Dn1 Ds D1. 6. 8. 10 चाज्यं; T1 M (M1 inf. lin. as in text) रूप्यं च (for [आ]ज्यं च). Ds. 4 गाण्डीवं तु सुगाज्यं च; D10 गाण्डीवं सुक् च हव्यं च. — ^d) D9 transp. वीर्यं and पुंसां.

31 Dn2 missing (cf. v.l. 11). Ks om. 31 (cf. v.l. 21). — ^a) K2 Ds. 4. 7 G3 ब्राह्मं (for ब्राह्मं). — ^c) M3-5 तस्य (for तत्र). — ^d) Ds प्रयुक्ताः.

32 Dn2 missing (cf. v.l. 11). Ks om. 32 (cf. v.l. 21). — ^a) B1 Ds D2-4. 6. 7. 10 T G1-3. 5 M1. 3-5 Cs 'जातः; Ds G4 M2 'ज्ञातः; Ca 'यातः (as in text). — ^c) K1 गीतिस्तोत्रं; K2. 4 B1. 5 D1. 2. 7 Cn. 5 गीतं स्तोत्रं; K3 गीतं; B1-3 Dn1 Ds D6. 8-10 गाता स्तोत्रं. D2. 7 च (for स). Ds. 4 आग्नीध्रस्तत्र सौभद्रः. — ^d) B (except B2) D (except D7. 9; Dn2 missing) G2. 3 Cn. 5 भविं (for करिं).

33 Dn2 missing (cf. v.l. 11). Ks om. 33 (cf. v.l. 21). — ^a) B2 D7 उद्गाता च; S उद्गातृत्वं;

स चैव तत्र धर्मात्मा शश्वद्राजा युधिष्ठिरः ।
जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ॥ ३४
शङ्खशब्दाः समुरजा भेर्यश्च मधुसूदन ।
उत्कृष्टसिंहनादाश्च सुब्रह्मण्यो भविष्यति ॥ ३५
नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रौ यशस्विनौ ।
शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यक्तत्र करिष्यतः ॥ ३६
कल्माषदण्डा गोविन्द विमला रथशक्तयः ।
यूपाः समुपकल्पन्तामस्मिन्यज्ञे जनार्दन ॥ ३७
कर्णिनालीकनाराचा वत्सदन्तोपबृंहणाः ।

तोमराः सोमकलशाः पवित्राणि धनूंषि च ॥ ३८
अस्योऽत्र कपालानि पुरोडाशाः शिरांसि च ।
हविस्तु रुधिरं कृष्ण अस्मिन्यज्ञे भविष्यति ॥ ३९
इध्माः परिधयश्चैव शक्तयोऽथ विमला गदाः ।
सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ ४०
इषवोऽत्र परिस्तोमा मुक्ता गाण्डीवधन्विना ।
महारथप्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ॥ ४१
प्रातिप्रस्थानिकं कर्म सात्यकिः स करिष्यति ।
दीक्षितो धार्तराष्ट्रोऽत्र पत्नी चास्य महाचमूः ॥ ४२

C. 5. 4797
B. 5. 141. 42
K. 5. 141. 42

Cs as in text. Ca cites उद्गाता (as in text). — ^b) Ds. 4 तु; Ds T1 G1. 4 च (for सु). Ds. 4 भविष्यति (for महाबलः). — ^c) Ds. 4 M1. 2 विनर्दनः; T1 G1. 4 M3-5 विमर्दनः; G5 विनर्दन (for विनर्दन) D2 च (for स). — ^d) K5 नागानामंतकृद्गणे; T1 G3. 4 M1. 4 (inf. lin.) नागा(T1 'ना)नीकान्स(M1 'केस)कृद्गणे; M3-5 नागानीकानहन्त्रणे.

34 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 D1 om. 34 (for K5 cf. v.l. 21); Ds reads it in marg. — ^a) D10 स्वयं तु (for स चैव). — ^b) G5 सम्यक् (for शश्वत्).

35 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 35 (cf. v.l. 21). — ^a) D2 T1 G1. 4 च (for स). S पटहाः (for -सुरजाः). D1 शंखस्य शब्दा भेर्यश्च. — ^b) D1 सुरजाः (for भेर्यश्च). — ^c) K3. 4 B1. 2. 4 Ds D6-8. 10 T G1. 2 उत्कृष्टः; B3 D1-4 G4 उत्कृष्टाः; B5 उत्कृष्टाः; G3. 5 उद्गुष्टं (G5 'ष्ट') (for उत्कृष्ट). K1 B (except B3) Dn1 Ds D1. 6. 8. 10 T1 G3 -सिंहनादः; G4 -सिंहनादान्. — ^d) K1-3 D1. 2. 7. 9 सुब्रह्मण्यं; Ca. s as in text.

36 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 36 (cf. v.l. 21). — ^a) D7 आर्चिक्यं; Ca शामित्रं (as in text). D2 च (for तौ). D10 शामित्राल्यं. S महात्मानौ. — ^d) B (except B5) Ds2 T2 M3-5 भवि (for करि). — After 36, Ds ins.:

524* रथध्वजाश्च कल्पन्ते यूपाश्च वितते क्रतौ ।

On the other hand S ins. after 36:

525* मैत्रावरुण आग्नीध्रौ महावीर्यौ भविष्यतः ।

37 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 37 (cf. v.l. 21). — ^a) Ds2 D3 कल्माषदंडो; D6 चित्राः सुदंडा; D0 कल्पा प्रदंडाः; G4 कल्माषपादो; Ca. s as in text. D0 समिधः; G4 धर्मात्मा (for गोविन्द). — ^b) S विपुला (T1 G1 विविधा). K1. 2. 4 B D (except D1. 2;

Dn2 missing) G3 Ca रथपंक्तयः. — ^c) T G (except G4) M2. 4. 5 समनु (for समुप). B5 Dn1 Ds1 T1 G3. 5 M -कल्प्यतां. — ^d) K4 D3. 4 यथाविधि (for जनार्दन).

38 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 38 (cf. v.l. 21). — ^b) K1 B3. 5 Ds D1. 3. 4. 7. 10 'बृंहिताः; S वत्सदंताश्च बर्हिणः; Ca as in text. — ^d) B स्तोत्राणि च; Ca. d पवित्राणि (as in text).

39 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 39 (cf. v.l. 21). — ^a) K1 D7. 8 असवो (for असयो). — ^d) N (K5 om.; Dn2 missing) तस्मिन् (for अस्मिन्).

40 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 40 (cf. v.l. 21). — ^b) K4 B D (except D0; Dn2 missing) शक्तयो (for शक्तयोऽथ). T1 विपुला (for विमला).

41 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 41 (cf. v.l. 21). — ^a) K4 D3. 4 इषवस्तु; D2 इषुषीश्च (for इषवोऽत्र). — ^b) T2 G1. 2 गांडीवधन्विना. — ^c) Ds 'प्रमुक्ताश्च. — ^d) D7. 8 'प्रणोदिताः.

42 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 om. 42 (cf. v.l. 21). — ^a) K1. 2 G4 M1 (inf. lin.) प्रातिप्र- (K1 'प्रा)स्थानिकं; K4 B3 D2. 8 G2 प्रतिप्रस्थानिकं; B1. 2. 4. 5 Dn1 D1. 3. 4. 6. 7. 10 Ca प्रतिप्रास्थानिकं; Ds1 G3 M4 प्रातिप्रास्थानिकं; D9 प्रातिप्रस्थानिकं; T1 प्रातिप्रस्थानिकं; G1. 3 प्रतिप्रस्थानिकं; M3. 5 प्रातिप्रस्थानिकः; Cs प्रतिप्रास्थानिकं. Cd cites प्रस्थानिकं. T2 प्रतिप्रस्थानि कर्माणि. — M2 om. (hapl.) from कर्म up to वैताने (in 44°). — ^b) K1. 2 D2. 7. 9 G4 च; K3. 4 B Dn1 Ds D1. 3. 4. 6. 8. 10 G3 तु (for स). — ^c) M3-5 धर्मेराजो (for धार्तराष्ट्रो). B5 D7. 9 अथ; D3. 4 G3 च (for अत्र). — ^d) T G अत्र (for अस्य).

43 Dn2 missing (cf. v.l. 11). K5 M2 om. 43

C. 5. 4799
B. 5. 141. 43
K. 5. 141. 43

घटोत्कचोऽत्र शमित्रं करिष्यति महाबलः ।
अतिरात्रे महाबाहो वितते यज्ञकर्मणि ॥ ४३
दक्षिणा त्वस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
वैताने कर्मणि तते जातो यः कृष्ण पावकात् ॥ ४४
यदब्रुवमहं कृष्ण कटुकानि स्म पाण्डवान् ।
प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तप्येऽद्य कर्मणा ॥ ४५
यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं मच्यमाचिना ।
पुनश्चित्तिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ॥ ४६
दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः ।
आनर्दं नर्दतः सम्यक्तदा मुत्यं भविष्यति ॥ ४७
यदा द्रोणं च भीष्मं च पाञ्चाल्यौ पातयिष्यतः ।

(cf. v.l. 21, 42). — ^a) T₁ G_{1.1} °रथः (for °बलः).
— ^d) T₁ विदिते; G₁ एतत्ते; C_a वितते (as in text).
44 Dn₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 44
(cf. v.l. 21); M₂ om. up to वैताने (in °) (cf. v.l. 42).
— ^a) D_{3.4} G₁ दक्षिणाम्. K₃ D_{3.4.8} G₁ तस्य (for
त्वस्य). — ^b) D₃ (in as in text).⁴ धृतराष्ट्रः (for
धृष्टद्युम्नः). — ^c) = 1. 57. 91°. B₃₋₅ Dn₁ D₈ D_{3.4.10}
वैतानिके कर्ममुत्ते; D₁ G₃ वैताने कर्मवितते. — ^d) K₄ B₄
D₈ G₁ यत्; B_{2.5} अयं (for यः).

45 Dn₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 45
(cf. v.l. 21). — ^a) K₃ M_{1.2} अत्रवं! — G₄ om.
(hapl.). 45^b-46^a. — ^c) S (G₄ om.) धार्तराष्ट्राणां.
— ^d) S (except M_{1.2}; G₄ om.) तप्ये (for तप्ये).
B ह्यकर्मणा; Dn₁ [S]द्य कर्मणि (for द्य कर्मणा). D₀ तेन
तापाय कर्मणे.

46 Dn₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 46
(cf. v.l. 21); G₄ om. 46^a (cf. v.l. 45). — ^a) B_{1.2.4}
द्रष्टासि (for द्रक्ष्यं). — ^c) K_{3.4} B (except B₃) Dn₁
D_{1.6.8.10} T₁ G_{4.5} पुन(D_{6.8} °र)श्चित्तिः; C_a.d.s as in
text. T₂ G₂ तथा (for तदा). K₁ D₂ वास्य; D_{3.4.6.8}
तस्य (for चास्य). — ^d) K₄ D₇ G₃ अस्य; T₁ G₁ स;
M_{1-3.5} हि (for [अ]थ). T₂ G_{2.5} M₄ यज्ञस्तस्य भ°.

47 Dn₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ D_{6.7} (both
latter hapl.) om. 47 (for K₅ cf. v.l. 21); K₃ reads
47 in marg. — ^c) K (K₅ om.) D₈ आनंदाज्ञदतः;
D_{3.4} विमर्दं रुदतः; D₀ आनंदाज्ञिर्वृतः; T₁ G₁ आनर्दद्युद्यतः
(T₁ °ते); T₂ आनंददद्युद्यतः; G₂ आनंदद्युद्यतः; G₃ आनर्दं
नृद्यतः; G_{4.5} आनर्दं नृद्यतः; M_{3.4} आनर्दं नदतः. B_{1.3.4}
D_{3.4} तस्य; D₂ तत्र (for सम्यक्). — ^d) K_{1.2} D_{8.9}

तदा यज्ञावमानं तद्भविष्यति जनार्दन ॥ ४८
दुर्योधनं यदा हन्ता भीमसेनो महाबलः ।
तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ ४९
सुपाश्च प्रसुपाश्चैव धृतराष्ट्रस्य संगताः ।
हतेश्वरा हतमुता हतनाथाश्च केशव ॥ ५०
गान्धार्या सह रोदन्त्यः श्वगृध्रकुरराकुले ।
स यज्ञेऽस्मिन्नवभृथो भविष्यति जनार्दन ॥ ५१
विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ।
वृथामृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ॥ ५२
शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमण्डलम् ।
कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ॥ ५३

सौम्यं; K_{3.4} Dn₁ D₂ M₃₋₅ सत्यं; B_{1.3-5} शून्यं; B₂ Cn
सूयं; D₈ C₈ सूयं; D_{3.4} युद्धं; T₁ G₁ M₁ (inf. lin. as in
text) सुत्या; C_a.d.np सुत्यं (as in text).

48 Dn₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 48
(cf. v.l. 21). — ^b) K₁₋₃ B₃ D_{2.7.9} घात° (for पात°).
— ^c) D_{3.4} वै (for तत्).

49 Dn₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 49
(cf. v.l. 21). — ^c) B₃ D₇ S (except G₁ M₅) समाप्स्यते
(for °प्स्यते).

50 Dn₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 50
(cf. v.l. 21). — ^{ab}) K₁ चापि (for चैव). D_{8.4}
transp. प्रसुपाश्चैव and धृतराष्ट्रस्य. D_{8.9} संगताः (for
°गताः). — ^c) K₃ D₀ हतसुखाः; B_{3.5} D₈ हतपुत्राः;
Dn₁ D₈ D_{1.6.8.10} नष्टपुत्राः (for हतसुताः). — ^d) D₈
नष्टनाथाः; D₁₀ हतभोगाः; S हतपौ(T₁ G_{1.3.4} °पु)त्राः;
C_a हतनाथाः (as in text).

51 Dn₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ om. 51
(cf. v.l. 21). — ^a) D_{3.4} G₃ रोदन्ति; T₁ तावन्त्यः (for
रोदन्त्यः). B Dn₁ D₈ D_{6.10} रुदन्त्यः (D₆ रोदन्तीः) सह
गान्धार्या. — ^b) D_{3.4} स्वरैर्बहुभिराकुलैः; T₁ G_{1.4} शकुनाकुले;
T₂ G_{2.5} M °नकुलावृते; G₃ °नकुलायुते. — ^c) D_{3.4}
यज्ञे च (for स यज्ञे).

52 Dn₂ missing (cf. v.l. 11). K₅ resumes!
— ^a) K₁ D₀ तपो° (for वयो°). — ^b) K_{1.2.5} B_{3.5}
D_{3.4.9} G_{3.4} °र्षभाः (for °र्षभ). — ^c) D₈ मिथ्या;
C_a.d.s वृथा- (as in text). — ^d) D_{8.4} तथा कुरु जनार्दन.
C_a.d cite त्वत्कृते (as in text).

53 Dn₂ missing (cf. v.l. 11). — ^b) D₁₀ S
(except T₁ G₅) समग्रं (for समृद्धं). — ^d) D_{3.4} माधव

तदत्र पुण्डरीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितम् ।
यथा कात्स्न्येन वाष्णेय क्षत्रं स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ५४
यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च जनार्दन ।
तावत्कीर्तिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ॥ ५५

ब्राह्मणाः कथयिष्यन्ति महाभारतमाहवम् ।
समागमेषु वाष्णेय क्षत्रियाणां यशोधरम् ॥ ५६
समुपानय कौन्तेय युद्धाय मम केशव ।
मन्त्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परंतप ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

१४०

संजय उवाच ।

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ १

अपि त्वां न तपेत्कर्ण राज्यलाभोपपादना ।
मया दत्तां हि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ॥ २
ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं

C. 5. 46-15
B. 5. 142. 3
K. 5. 142. 3

(for केशव).

54 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^a) K3 तथापि;
D1 तथा तु; D2 तथात्थ; D3.4 तत्सर्वं (for तदत्र). — ^b)
K2 (m as in text) S यदनंतरं; D2 समभीप्सितं. — ^c)
G5 यातु (for यथा). K5 transp. कात्स्न्येन and वाष्णेय.
— ^d) D7 न क्षत्रं स्वर्गमाप्नुयात्; T2 G2.5 क्षत्रस्वर्गमनुत्तमं.

55 Dn2 missing (cf. v.l. 11). — ^a) D3.4
स्थास्यन्ति यावत् (by transp.). — ^b) T2 (as in text
also) G2 तावत्कीर्तिर्भवच्छिष्ये; G4 तावत्कीर्तिभवाः शब्दाः.
Ca. d cite कीर्तिभवः. — ^d) K5 अस्य; D7 अद्य (for अयं).

56 Dn2 resumes! — ^a) D8 कथयन्ति स्म (for
‘यिष्यन्ति). — ^b) K1 D9 ‘गतेषु; D1 ‘गतानां (for
‘गमेषु). — ^d) K1.5 B D (except D9) T1 G1.3.4
यशोधनं; T2 G2.5 समागमं (for यशोधरम्). — After 56,
D8 (marg.). 8 ins.:

526* तेषामायुश्च पुत्राश्च धनं चैव भविष्यति ।

शृण्वतां चापि मर्यानां स्वर्गस्थानं भविष्यति ।

57 ^a) D6.8 स त्वं पालय; S (except M1) समुदानय.
D3.4 कौन्तेयान्. — ^b) D3.4 ‘य मधुसूदन. — ^c) D8
कुर्यात् (for कुर्वन्).

Colophon. D5 missing. — Sub-parvan: K1-3.3
B Dn D8 D1.2.6-8.10 कर्णोपनिवाद; K4 D9 कर्णपरिवाद;
D3.4 कर्णोपयान; T1 G1.4.5 M भगवद्धान (T1 G1.1
‘वस्यतियान), to which T1 G1.5 M add कर्णोपजाप.
— Adhy. name: M कर्णवाक्यं. — Adhy. no. (figures
words or both): D6 31 (=131); D7 T2 M 142
(M4 141); T1 G2.4.5 143; G1 144; G3 140. —
S’loka no.: K5 23; Dn1 52; Dn2 57.

140

1 T2 om. the ref. T1 G M1 वैशं° (for संजय उ°).
— ^a) D3.4 S (except T2 G3.4) तु वचः (for वचनं).

2 Before 2, all MSS. ins. श्री(some om. श्री)-
भगवानुवाच (or भगवान्). — ^a) K5 D7 न त्वां; D1 त्वां
तु; T1 G5 M त्वा न (for त्वां न). Ca. d cite अपि त्वा,
C8 अपि त्वां (as in text). K3 भवेत्; K4 B Dn D8
D3.4.6.8 लभेत्; D2 नयेत्; Ca. d. s तपेत् (as in text).
D10 अपि त्वा लभते कर्ण. — ^b) K1.5 D7 ‘भोगोपपादना;
K3 B1.3.4 Dn D1.6.8 T1 G5 ‘लंभोपपादनं; B7.5 D8
D2-4.10 ‘लंभोपपादना; D9 ‘भंगोपपादना; T2 G1-3 M
‘ल(M1 inf. lin. ‘लं)भोपपादनं; G4 ‘लोभावपादनं.
Ca. d. s cite उपपादना (as in text). — ^c) M2 हि दत्तां
(by transp.). — ^d) M1.2 अहंमि (for इच्छामि).

3 ^{ab}) K1.2.4 D2 ध्रुवं (for ध्रुवो). D3 अतीव (for
इतीदं). T1 दृश्य° (for विद्य°). The MSS. K3.5 D7.9
T2 G2-4 M3-5 keep ध्रुवो (or ध्रुवं) जयः पाण्डवानां
(as in text) and try to change, in different
ways, the remaining portion of 3^{ab} to Anuṣṭubh
rhythm: thus K3 D9 ध्रुवो (D9 ध्रुवं) जयः पाण्डवानामितीदं
नात्र (in K3 orig. न is changed *sec. m.* into नात्र)
संशयः[1]; K5 ध्रुवो etc. ‘मितीदं न संशयः[1] कश्चिन्न विद्यते
योत्र यो रक्षति रणे मृतान्[11]; D7 ध्रुवं जयः पाण्डवानामत्र कर्ण
न संशयः[1] कश्चिन्न विद्यते ह्यत्र यो रक्षति etc. (as in K5);
T2 G2 ध्रुवो etc. ‘मितीदं नात्र संशयः[1] कश्चिन्न विद्यते तत्र
(see below); G3 ध्रुवं राज्यं पाण्डवानामिति यत्तन्न संशयः[1];
G4 (corrupt) ध्रुवो etc. ‘मितीदस्मिन्न संशयः[1]; M3-5
ध्रुवो etc. ‘मितीदं नात्र संशयः[1], followed regularly
by 3^b. — ^c) T2 G2 ‘ध्वजोपदृश्यते. — ^d) B5 समुत्थितो.

C. 5. 4815
B. 5. 142. 3
K. 5. 142. 3

न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।
जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य
समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥ ३
दिव्या माया विहिता भौवनेन
समुच्छ्रिता इन्द्रकेतुप्रकाशा ।
दिव्यानि भूतानि भयावहानि
दृश्यन्ति चैवात्र भयानकानि ॥ ४
न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य
उर्ध्वं तिर्यग्योजनमात्ररूपः ।
श्रीमानध्वजः कर्ण धनंजयस्य
समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ॥ ५
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमुखं विकुर्वाणमुभे चैवाग्निमारुते ॥ ६
गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७

यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षन्तं महाचमूम् ॥ ८
आदित्यमिव दुर्धर्षं तपन्तं शत्रुवाहिनीम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ९
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यन्तमाहवे ॥ १०
प्रभिन्नमिव मातङ्गं प्रतिद्विरदधातिनम् ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ११
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयन्तौ गजाविव ॥ १२
विगाढे शस्त्रसंपाते परवीररथारुजौ ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १३
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।
सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ १४
युद्धायापततस्तूर्णं वारितान्सव्यमाचिना ।

K (except K3) B Dn1 D3.4.7-9 'केतुर्' (for 'राज').

4 G2 om. 4^{ab}. — ^a) K4 B Dn Ds D2-4.6-8 Ca भौमनेन; G3 corrupt; G4 भीमसेन; (for भौवनेन). — ^b) D7.10 समुच्छ्रिता. K1.5 D9 चंद्रकेतुं; K2.3 चंद्रकेतुं; D2 चंद्रकल्पं; G3 हेंद्रकेतुं; G5 हींद्रकेतुं; M1.2.4 सेंद्रकेतुं. — ^c) K4 B Dn Ds D1.3.4.6.8.10 G4 जयावहानि; D2 महावलानि; Ca. d. s भयावहानि (as in text). — ^d) K1.2.5 D7.9 दृश्यंत एवात्र; D8 दृश्यन्ति चैवानि; T2 G1.2 दृश्यन्ति वै चात्र. S महाप्रभाणि; Ca. d. s भयानकानि (as in text). B3 प्रदृश्यन्ते राष्ट्रविनाशनानि.

5 ^a) Ds2 G4 स (for न). K5 D7 संस्पृशेत्; G3 सज्यते (for सज्जते). — ^b) B3.5 रूपमात्र; S मात्र उग्र; (for 'मात्ररूपः'). — ^c) G1 रथ; (for ध्वजः). — ^d) K3 समुन्मृतः; B5 D3.4.8.10 न्यितः (for 'च्छ्रितः'). D2 तेजः (for 'रूपः').

6 D1.6 om. (hapl.) 6^b-8^a; G4 om. (hapl.) 6^b-10^a. — ^c) B3 G3.5 प्र- (for वि-). — ^d) B2. (for उभे). B (except B3) Dn Ds D10 चापि (for चैव). B4.5 D3.4 'मारुतौ' (for 'मारुते').

8 D1.6 om. 8^a; G4 om. 8 (cf. v.l. 6); D9 om. (hapl.) 8-9; T2 G2 om. (hapl.) 8-11. — ^b) Ds धर्मं (for कुन्ती). — ^c) D3.4 जपहोमैः सदा युक्तं. — ^d) T1 G1 सं- (for स्वां).

10 G4 om. 10^a (cf. v.l. 6); T2 G2 om. 10 (cf. v.l. 8); K5 om. 10-19; M3 om. (hapl.) 10-11. — ^b) K3 कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं (corr. marg. sec. m. to वृकोदरं).

11 K5 T2 G2 M3 om. 11 (cf. v.l. 8, 10). — ^{ad}) = 7^{ad}, 9^{ad}, 13^{ad}, 15^{ad}. — After 11, D8 ins. (irrelevantly) what looks like a conundrum:

527* न यात्यशून्य एकोऽपि न च शून्यं प्रतिष्ठितम् ।

न लोकपालान्निष्ठन्ति न च ते द्विगुणाः स्मृताः ।

नैव सप्त तथान्ये वै नव संख्या न विद्यते ।

एतद्वाद्दपदं तत्र भविष्यति कथंचन ।

12 K5 B1.2 om. 12 (for K5 cf. v.l. 10). B (except B2) Dn Ds D6.8.10 G3 read 12-13 after 15. B3 G3 om. (hapl.) 12-13. — ^b) B4 Dn Ds D6.8-10 'बलौ' (for 'रथौ'). — ^d) T2 G2.5 ग्राहं (for गजां).

13 K2.5 B3 G3 om. 13 (cf. v.l. 10, 12). — ^a) K3 M2 शत्रुसंबाधे; D3.4 शत्रुसंपाते; T2 G2.5 M1.3-5 शस्त्र-संबाधे. — ^b) D8 T G (G3 om.) 'रुजे. — ^{ad}) = 7^{ad}, 9^{ad}, 11^{ad}, 15^{ad}.

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 10). For transposition in B (except B2) Dn Ds D6.8.10 G3 cf. v.l. 12. — K2 repeats 13^a for 14^a. — ^b) = 16^b. — G5 om. (hapl.) 14^c-16^b. — ^c) K2.8 Ds D7.9 दुर्यो (for

न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १५
 ब्रूयाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शांतनवं कृपम् ।
 सौम्योऽयं वर्तते मामः सुप्रापयवसेन्धनः ॥ १६
 पक्षौपधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः ।
 निष्पङ्को रसवत्तोयो नात्युष्णशिशिरः सुखः ॥ १७
 सप्तमाच्चापि दिवसादमावास्या भविष्यति ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

संजय उवाच ।

केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वा हितं शुभम् ।
 अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं मधुनिषूदनम् ।
 जानन्मां किं महाबाहो संमोहयितुमिच्छसि ॥ १

सुयो^०). — ^a) D₁ बाह्लिकं (for सैन्धवं).

15 K₅ G₅ om. 15 (cf. v.l. 10, 14); G₄ om. 15^a-16^b. — ^b) T₂ G₂ पातितान् (for वारितान्). — ^c) B₃ तत्र (for तदा). — ^{ed}) = 7^{ed}, 9^{ed}, 11^{ed}, 13^{ed}.

16 K₅ om. 16 (cf. v.l. 10); G_{1.5} om. 16^{ab} (cf. v.l. 14, 15). D₁ also om. 16^{ab}; K₁ reads it in marg. — 16^b = 14^b. — After 16^{ab}, G₁ repeats 14^{ed}. — ^d) K₁₋₃ D_{2.9} सुप्राप्य^०; S समुद्ध^०.

17 K₅ om. 17 (cf. v.l. 10). — ^a) B D_n D₃ D_{3.4.6.8-10} सर्वोपधि^०; T₂ G₂ रस^०. — ^c) S तिलको- (G₄ तिलाक्षा)द्रवसंपन्नो. — ^d) K₁₋₃ D_{n1} D₃₂ D₇₋₉ G_{3.5} नात्युष्णः (for नात्युष्णः).

18 K₅ om. 18 (cf. v.l. 10). — ^a) D₁ त्वद्य (for चापि). — ^c) K₁ D₁ T₁ G_{1.2.5} M (except M₂) योजयेस् (for योजयेत्). D_{3.4} तस्यां; D₇ सूत; G₃ अत्र (for तत्र). B D_n D₃ D_{6.3.10} संग्रामो (D_{n1} मे) युज्यतां तस्यां; D₉ मो व्रियतां तत्र. — ^d) K₂ तं; B₅ यां (for तां). B_{1.2} D_n D_{2.6.8.10} T₂ G (except G₁) आहुः. K_{1.2} दैवतं; K₃ B_{2.5} D_{2-4.7} दैवतां; D₃₂ देवतं. D₉ ह्याहुः शस्त्रास्त्र-दैवतं.

19 K₅ om. 19 (cf. v.l. 10). — ^a) D_{6.8} M (except M₁) तदा (for तथा). — ^b) K₂ T₁ [अ]पि; G₅ हि (for [अ]भि-). — ^c) K₃ D₃ युद्धे; D_{n1} यद्धे (for यद्धो). S कृत्स्नं (T₁ G_{1.4} क्षिप्रं) (for तद्धे). — ^d) D_{3.4} तथा (for सर्वं). K₄ B D (except D_{3.1.9}) [अ]हं

संग्रामं योजयेत्तत्र तां ह्याहुः शक्रदेवताम् ॥ १८

तथा गङ्गो वदेः सर्वान्ये युद्धायाभ्युपागताः ।

यद्धो मनीषितं तद्धे सर्वं संपादयामि वः ॥ १९

गजानो गजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।

प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यन्ति गतिमुत्तमाम् ॥ २०

योऽयं पृथिव्याः कात्स्न्येन विनाशः समुपस्थितः

निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा ।

दुर्योधनश्च नृपतिर्दृतराष्ट्रमुतोऽभवत् ॥ २

असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितम् ।

(for वः).

Colophon om. in K₅. D₂ missing. — *Sub-parcan*: K_{1.3} B D_n D₃ D_{2.6-10} कर्णोपनिषद् (D₂ कर्णोप-; D₉ कर्णोपनिषद्); K₂ कर्णोपजाप; D_{3.4} T₁ G_{1.4.5} M भगवद्यान (T₁ वप्त्रतियान; G_{1.1} वप्त्रतियाने कर्ण- [G₄ णी]कर्षण), to which G₅ M add कर्णोपजाप (M_{3.5} जापन). — *Adhy. name*: G₅ भगवद्भजनं; M भगवद्वाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ 32 (= 132); D₇ T₂ M 143 (M₁ 142); T₁ G_{2.4.5} 144; G₁ 145; G₃ 141. — *S'loka no.*: D_{n1} 19; D_{n2} 20.

141

1 T G (G₂ om.) M₁ वैशं^० (for संजय उ^०). — ^a) G₃ जनार्दनस्य (for केशवस्य तु). K₅ D_{3.4} M₃ च (for तु). — ^b) K₃ T₂ G₂ शुभं हितं (by transp.); C_n आहितः शुभं. — ^c) K_{1.2} D₉ इह; D₁ G₁ M₃ अपि (for अभि-). — ^d) B D_n D₃ D_{6.10} कृष्णं नं (D₃ D₁₀ तन्) मधुसूदनं. — ^e) K_{1.2.5} D_{3.4.7-10} किं मां (by transp.); T₁ M मा किं. — ^f) T₁ G_{1.4} प्रलोभयितुम् (for संमोहं). M_{1.2} अहंसि (for इच्छसि). C_a cites विजानन्, and मां मोहयितुमिच्छसि (for ^e).

2 ^b) B₂ D₃ प्रत्यु^० (for समु^०). — ^c) T₁ G_{1.4} अत्र (for तत्र). — ^f) T₂ G₂ भवेत् (for ऽभवत्).

3 G₅ om. 3^c-4^d. — ^d) S (G₅ om.) महद् (for

C. 5. 4636
B. 5. 143. 4
K. 5. 143. 4

पाण्डवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्मम् ॥ ३
राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ।
रणे शस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यन्ति यमसादनम् ॥ ४
स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन ।
निमित्तानि च घोरानि तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥ ५
पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ।
शंसन्त इव वाष्पेय विविधा लोमहर्षणाः ॥ ६
प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ।
शनैश्चरः पीडयति पीडयन्प्राणिनोऽधिकम् ॥ ७
कृत्वा चाङ्गारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ।
अनुगधां प्रार्थयते मैत्रं संशमयन्निव ॥ ८
नूनं महद्भयं कृष्ण कुरूणां समुपस्थितम् ।
विशेषेण हि वाष्पेय चित्रां पीडयते ग्रहः ॥ ९
सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपेयति ।

घोरं).

5 ^a) K1.2 D6 च (for सु).

6 ^a) K1.2 लोक° (K2m as in text); S रोम° (for लोम°).

7 K5 om. 7-10. — ^c) K3 पूज° (marg. sec. m. पीड° as in text). — ^d) K3 भीष° (for पीड°). K3 T1 G1 भृशं (for अधिकम्).

8 K5 om. 8 (cf. v.l. 7). — ^a) G2.3 वक्रः (for वक्रं). — ^b) K1.2 ज्येष्ठाया. D3.4 S रादपूर्वज (for मधु). — ^c) Dn1 D6 अनु (D6 °नू) राधा; T G5 M अनूराधा; Ca. d as in text. — ^d) Dn1 Cs मित्रं; M1.2 मैत्री; Ca. d मैत्रं (as in text). K3.4 B4 Dn2 D8 Cn संगमयन्; T2 G2 वे संश्रयन्; Ca. d. s संशमयन् (as in text).

9 K5 om. 9 (cf. v.l. 7) — ^b) D3.4 प्रजानां (for कुरूणां). — D6 om. (hapl.) 9^a-12^b. — ^a) Dn1 Ms. 5 (hypermetric!) विचित्रां (for चित्रां). D2 प्रार्थयते; S (except G3) पीडयति. D3.4 योधानामपलायिनां. Ca. d. s cite ग्रहः.

10 K5 D6 om. 10 (cf. v.l. 7, 9). — ^a) D1 वा वृत्तं; D9 आवृत्य; G4 प्रावृत्तं; Ca. d व्यावृत्तं (as in text). — ^b) S अर्कं (G4 मुक्तं) राहुर (for राहुरर्कम्). K3 D2 G4 M2.3.5 उपेक्ष्य (D2 °क्ष) ति; K4 B Dn Ds D1.7-10 उपेति च (for उपेयति). — ^c) Ms. 5 दिश° (for दिव°). D9 उग्राः (for एताः). D3.4 दिवोल्काः प्रपतत्येताः

दिवश्चोल्काः पतन्त्येताः सनिर्घाताः सकम्पनाः ॥ १०
निष्टनन्ति च मातङ्गा मुञ्चन्त्यश्रूणि वाजिनः ।
पानीयं यवसं चापि नाभिनन्दन्ति माधव ॥ ११
प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाहुरुपस्थितम् ।
निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् ॥ १२
अल्पे भुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ।
वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥ १३
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ।
पराभवस्य तल्लिङ्गमिति प्राहुर्मनीषिणः ॥ १४
प्रहृष्टं वाहनं कृष्ण पाण्डवानां प्रचक्षते ।
प्रदक्षिणा मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् ॥ १५
अपसव्या मृगाः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ॥ १६
मयूराः पुष्पशकुना हंसाः सारसचातकाः ।

— ^a) G3 सुदारुणाः (for सकम्पनाः).

11 D6 om. 11 (cf. v.l. 9). — ^a) K1.2 D8.9 G3 निः(or नि)स्वनन्ति; K3 निष्पतन्ति; D3.4 निश्चसन्ति; T2 G2 निनदन्ति; Ca निष्टनन्ति (as in text). K5 स्वनन्ति च मातङ्गा इव (hypermetric!). — D3.4 om. 11^{ed}. — ^c) K1 वापि; D1 चैव (for चापि). — ^d) B वाजिनः (for माधव).

12 K5 om. 12-18; D6 om. 12^{ab} (cf. v.l. 9). — ^a) D3.4 कुरूणां. K4 D2-4 प्राण°; D6 प्रति°; G5 °पीडनं.

13 K5 om. 13 (cf. v.l. 12). — ^{ab}) D6 transp. पुरीषं and प्रभूतं. D3.4 S (except T1) इव (for इह). D7 जायते (for दृश्यते).

14 K5 om. 14 (cf. v.l. 12). — ^a) K3 D8 S (except M5) चाहुर (for प्राहुर).

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 12). — ^a) D6.8 प्रहृष्टं. — ^b) B (except B5) D3.4 °दृश्य° (for °चक्ष°).

16 K5 om. 16 (cf. v.l. 12). — G3 reads 16 after 19^{ab}. — ^b) K4 Ds. 4 शिवाश्चैव खरस्वनाः. — After 16^{ab}, Ds. 4 read 20^{ed} (for the first time), repeating it in its proper place. — ^a) = 20^d, 22^f, 23^d, 24^d. — After 16, D3.4 ins.:

528* जनस्यास्वस्थकारिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् ।

17 K5 om. 17 (cf. v.l. 12). — ^a) K1-8 D9 पत्र°; K4 B3-6 Dn Ds D2-4.6-8.10 पुण्य°; D1 पत्रि°; Cs. np

जीवंजीवकसंघात्पुन्यगच्छन्ति पाण्डवान् ॥ १७
 गृधाः काका बडाः श्येना यातुधानाः शलावृकाः ।
 मक्षिकाणां च संघाता अनुगच्छन्ति कौरवान् ॥ १८
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु भेरीणां नास्ति निस्वनः ।
 अनाहताः पाण्डवानां नदन्ति पटहाः किल ॥ १९
 उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् ॥ २०
 मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन माधव ।
 तथा गन्धर्वनगरं भानुमन्तमुपस्थितम् ।

सप्राकारं सपरिखं सवग्रं चारुतोरणम् ॥ २१
 कृष्णश्च परिघस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति ।
 उदयास्तमये संध्ये वेदयानो महद्भयम् ।
 एका सृग्वाशते घोरं तत्पराभवलक्षणम् ॥ २२
 कृष्णग्रीवाश्च शकुना लम्बमाना भयानकाः ।
 संध्यामभिमुखा यान्ति तत्पराभवलक्षणम् ॥ २३
 ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि गुरुंश्च मधुसूदन ।
 भृत्यान्भक्तिमतश्चापि तत्पराभवलक्षणम् ॥ २४
 पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्णा च दक्षिणा ।

5. 4/90
 1. 5. 143. 28
 1. 5. 143. 28

पुष्प° (as in text). — ^b) K₁ B D (except D₉) M_{1.2}
 हंस- (for हंसाः). B₆ D_{3.4.6.8.10} चातकसारसाः; M_{1.2}
 सारसशारिकाः. — ^c) K₂ जीवाः; D_{n2} D₆₋₈ G₅ M_{2.4.5}
 जीवः; C_n जीव- (as in text). — ^d) K₄ D_{3.4} पुण्याः; G₅
 अनु- (for [अ]न्यु-).

18 K₅ om. 18 (cf. v.l. 12). — ^a) K_{3.4} B D
 (except D₉) M₁ कंकाः; T G M₃₋₅ श्येनाः (for काकाः).
 K₃ बिडाः; K₄ वृकाः; B D (except D₉) C₅ बकाः; T₁ G₅
 बलाः; T₂ सिताः; G_{1.3.4} M वलाः; G₂ वशाः; C_{a.np}
 बलाः; C_d बडाः (as in text). T₁ G_{1.3.4} कंकाः; T₂ G_{2.5}
 M₃₋₅ काकाः (for श्येनाः). — ^b) K₄ सलाबकाः; D₁
 S सला(T₂ नाः; G₃ रा)वृकाः; B D_n D_s D_{3.4.6.8.10}
 तथा (B₃ शिला) वृकाः. — After 18^{ab}, D₈ reads 19^{cd}.
 — ^d) K₄ B D (except D_{3.4.7.9}) अनुधावन्ति; S हानु-
 (G₈ सानु; G₄ [अ]प्याशु)गच्छन्ति.

19 ^a)=20°, 38°. D_{3.4} राष्ट्रेषु. — D₆ om. (hapl.)
 19^b-20°. — ^b) D_{8.4} S (except G₃) तूर्याणां (for
 भेरी°). Some MSS. निःस्वनः. — After 19^{ab}, G₃
 reads 16. D₈ reads 19^{cd} after 18^{ab}. — ^d) D_s D₁₀
 नदन्ते; D₂₋₄ नदन्ति (for नदन्ति).

20 D₆ om. 20^{abc} (cf. v.l. 19); K₅ om. 20. — ^a)
 B₃ उपदोलाश्च; D_{3.4} C_{a.d} उदपानानि. D_{s2} D₁ नदन्ति;
 T G₁ M नदन्ते (for नर्दन्ति). — D_{3.4} reads 20^{cd}
 (for the first time) after 16^{ab}, repeating it here
 (with v.l.) — ^c)=19°, 38°. D_{3.4} (first time) कटके
 and (second time) सैन्येस्मिन् (for सैन्येषु). — ^d)
 =16°, 22°, 23°, 24°.

21 K₂ om. 21-23; B₂ D₁ om. 21-22. — ^a) G₅
 वृष्टि (for वर्ष). — ^b) G₅ देवो वर्षति मां. — ^d) K_{3.4}
 B (B₂ om.) D (except D_{7.9}; D₁ om.) भानुमन्तमुप-
 स्थितं. — ^c) G₄ न — न (for स — स). D_{n2} D₂₋₄ T₂

G₂ परिघं (for परिखं). — ^f) D₇ सर्वप्राकारतोरणं.
 C_{a.d} cite सवग्रं, C₅ वग्रः.

22 K₂ B₂ D₁ om. 22 (cf. v.l. 21). — ^a) G₃
 कृष्णं च (for कृष्णश्च). T₁ G_{1.5} परिधिः; C_{a.d} परिघः
 (as in text). — ^c) K_{3.5} B (B₂ om.) D_n D_s D_{6.8.10}
 T₁ G₅ स्तमने; D_{3.4} स्तमुभे (for स्तमये). D₈ नित्यं; G₃
 दिव्ये (for संध्ये). — ^d) K₃ वेदमाना; K₄ यन्तो; K₅
 मध्या; B_{1.3.4} D_n D_s D_{6.8.10} यन्ती; B₅ यन्ती. — D_{3.4}
 S (om. line 2) ins. after 22^{cd}; D_{n2} after 22:

529* एकपक्षाक्षिचरणा नर्तका घोरदर्शनाः ।

पक्षिणो व्यसृजन्धोरं तत्पराभवलक्षणम् ।

[(L. 1) T₁ G₁ पारा (for पक्षि°). D_{3.4} नर्तको;
 M_{1.3} नर्तुकाः. D_{n2} पक्षिणो मधुसूदन (for posterior half).
 — D_{n2} उत्सृजन्ति महानोरं (for prior half).]

— ^c) K₁ एकद्वयः; K₄ B (B₂ om.) D_n D_s D_{3.4.6.8-10}
 शिवा च; S पक्षिणो (M₃₋₅ जी); C_{a.d.s} एका सृग्
 (as in text). K_{1.3} B₃ D_s D_{3.4.6.7.9.10} C₅ वायन्ते; T₁
 मीशते; G₃ विशते (for वाशते). D_{2.7} घोरा (for घोरं).
 — ^f)=16°, 20°, 23°, 24°.

23 K₂ M₁ (hapl.) om. 23 (for K₂ cf. v.l. 21);
 D₉ om. (hapl.) 23-24. D₂ transp. 23 and 24.
 S (M₄ om.) reads 23 after 530*. — ^b) K₄ B D_n
 D_s D_{1.6.8.10} G₄ रक्तपादा; D_{3.4} नीलपादा (for लम्ब°).
 D_{3.4} भयंकराः (for भया°). — ^d)=16°, 20°, 22°, 24°.

24 D_{1.6.9} om. (hapl.) 24 (for D₁ cf. v.l. 23).
 D₂ transp. 23 and 24. — ^a)=5. 33. 75°. G₂
 ब्राह्मणान्प्रवरान् द्वेष्टि; G₃ प्रथमं ब्राह्मणं द्वे°. — ^b) D_n D_s
 D₁₀ T₁ गुरुं च. — ^c) K₂ S चैव (for चापि). — ^d)
 =16°, 20°, 22°, 23°.

25 M₄ om. 25. — ^a) T₂ G₂ हि (for दिग्).
 — ^b) T₂ G_{2.5} तु (for च). — ^c) K₃ ताम्रं; T₂ G₂

C. 5. 4860
B. 5. 143. 26
K. 5. 143. 28

आमपात्रप्रतीकाशा पश्चिमा मधुसूदन ॥ २५
प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव
महद्भयं वेदयन्ति तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ २६
सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते स युधिष्ठिरः ।
अधिरोहन्मया दृष्टः सह भ्रातृभिर्गच्छतु ॥ २७
श्वेतोष्णीपाश्च दृश्यन्ते सर्वे ते शुक्रवाससः ।
आमनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्ष्ये ॥ २८
तव चापि मया कृष्ण स्वप्नान्ते रुधिराविला ।
आन्त्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिप्ता जनार्दन ॥ २९
अस्थिसंचयमारूढश्चामितौजा युधिष्ठिरः ।
सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो मुक्तवान्वृतपायसम् ॥ ३०
युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधराम् ।

अनु" (for आम"). Ca. d. te आम.

S (except M4) ins.:

530^a उत्तरा शङ्खवर्णाभा दिशां वर्णा उदाहृताः ।

[M1.2 °वर्णा च (for °वर्णाभा). T1 M1 दिशां वर्णा उदाहृताः;
M2 तत्परामवलक्षणं.]

— After the above, S (M4 om.) reads 23.

26 ^a K1.2 D9 G3 °लक्षणं; Dn Ds D2.4.6.8.10
°दर्शने. B2 तत्परामवलक्षणं (= 16^d, 26^d etc.).

27 ^b B3.5 स्वप्नान्तेपु; D3.4 T1 G1.4 °ते नु; D8 °ते च;
T2 G2 °ते स. — G3 om. (? hapl.) 27^d. 29^e. — ^a K5
Dn1 Ds.9 अच्युतः.

28 G3 om. 28^e (cf. v.l. 27). — ^b B3-5 Dn2 D1
वै (for ते). Dn1 सर्वे ते वै सुवामसः. — ^c T2 G2.5 नु
(for च).

29 G3 om. 29^{ab} (cf. v.l. 27). — ^a B3 D3.4
त्वं चा(B3 वा)पि च (for तव चापि). D3.4 दृष्टः (for
कृष्ण). — ^b B3 रुधिराविला; T1 मदिराविला. — ^c K1
Dn D2-4.8.10 T2 G2.5 M Ca आन्त्रेण (as in text);
T1 G1.4 आं(T1 अं)त्रेण; the rest अन्त्रेण. Cd cites आन्त्रं.
— ^d B3 °किष्टा (for °क्षिप्ता).

30 ^a M4 (inf. lin.) हस्ति° (for अस्थि°). G5
आमनं च समारूढः. — K1 D4 om. 30^{ed}. — ^c K5 M
°पात्रे. D6 सुहृष्टो; D9 संहृष्टो; G4 संपूर्णो.

31 D1 om. 31^a-32^b. — ^{ab} K5 ग्रसमानो मया दृष्टो
धर्मराजो वसुंधरां. — D2.6 om. (hapl.) 31^{ed}. — ^a
Dn1 G2 स्त्रः; G2 च (for स).

32 D1 om. 32^{ab} (cf. v.l. 31). — ^a B3.5 Dn1
D3.4.8.10 उच्च; T1 उग्रं. — ^d N (except K1.4.5 D2.9;

त्वया दत्तामिमां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुंधराम् ॥ ३१
उच्चं पर्वतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः ।

गदापाणिर्नरव्याघ्रो वीक्षन्निव महीमिमाम् ॥ ३२
क्षपयिष्यति नः सर्वान्मु सुव्यक्तं महारणे ।

विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३३

पाण्डुरं गजमारूढो गाण्डीवी स धनंजयः ।

त्वया मार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ३४

यूयं सर्वान्वधिष्यध्वं तत्र मे नास्ति संशयः ।

पार्थिवान्ममरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ॥ ३५

नकुलः सहदेवश्च मात्यकिश्च महारथः ।

शुद्धकेयूरकण्ठत्राः शुक्रमाल्याम्बरावृताः ॥ ३६

अधिरूढा नरव्याघ्रा नरवाहनमुत्तमम् ।

D1 om.) ग्रस" (for वीक्ष"). D1 महातलं (for मही-
मिमाम्).

33 ^b K5 D2-4 S (for G5 see below) सुव्यक्तं स
(D3.4 सु; G3 न). D9 जनार्दन (for महारणे). G5 सुव्यक्तं
सहसा रणे. — D6 om. (hapl.) 33^{ed}. — ^c K1-3 D6.9
ते (for मे). S महाबाहो (for हृषी°). — ^d = 5. 39. 7^d;
146. 16^d.

34 B3 om. (hapl.) 34^{ab}. — ^a S (except T2)
पांडुरं. — ^b T2 G2.5 गांडीवेन धनं. — ^c D3.4
महाबाहो (for हृषी°); cf. v.l. 33. — ^d D6 यतो धर्मस्ततो
जयः (= 33^d).

35 D6 om. (hapl.) 35^{ab}. — ^a K1-3.5 B Dn Ds
D1.2.7-10 सर्वे; G3 सर्वं (for सर्वान्). D3.4 हनि° (for
वधि°). — ^b K1 D3.1 T2 G (except G5) M2.3.5 अत्र
(for तत्र). — ^c K5 समेतान्पार्थिवान्कृष्ण. — ^d D1 S
°वशानुगान्.

36 ^c B (except B2) D3.4 T1 Cs शुक्रः (for शुद्धः).
K1-3 D7.9 -श्वोष्णीपाः; K4 Dn1 D8 -कटकाः; K5 -कंठाश्च;
B -कवचाः (B3 -कंठश्रीः); Ds D6 -कंठाश्च; D2-4 -कंठांताः;
D10 -कंठघ्राः; T G -कर्णत्राः (G5 -हाराश्च); Cs -कंठघ्राः;
Cn -कंठघ्राः (as in text). Ca. d. cito कंठत्रं. — ^d G5
शुद्ध- (for शुक्रः). K5 °माल्याम्बरान्विताः; M3-5 °वरस्त्रजः.

37 T2 G2.5 om. 37^{ab}. — ^a T1 G1 M2.4 °व्याघ्र
(for °व्याघ्राः). — ^b D3.4 हय°; Ca नर° (as in text).
— ^c D3.4 एत एव (for त्रय एते). B Dn Ds D3.4.6.
8.10 मया दृष्टाः; T2 G2.5 नरव्याघ्राः (for महामात्राः).
— ^d T G2-3 M पांडरच्छत्रं; G5 पांडवाश्चित्रं.

38 ^b K4 B (except B2) D (except D2.7.9) एते

त्रय एते महामात्राः पाण्डुरच्छत्रवाससः ॥ ३७
 श्वेतोष्णीपाश्च दृश्यन्ते त्रय एव जनार्दन ।
 धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तान्विजानीहि केशव ॥ ३८
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 रक्तोष्णीपाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ॥ ३९
 उष्ट्रयुक्तं समारूढौ भीष्मद्रोणौ जनार्दन ।
 मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण चाभिभो ॥ ४०
 अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ।
 अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ॥ ४१
 अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।
 गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ॥ ४२
 कृष्ण उवाच ।
 उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा ।
 तथा हि मे वचः कर्ण नोपैति हृदयं तव ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

सर्वेषां तात भूतानां विनाशे समुपस्थिते ।
 अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ ४४
 कर्ण उवाच ।
 अपि त्वा कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान्महारणात् ।
 समुत्तीर्णा महाबाहो वीरक्षयविनाशनात् ॥ ४५
 अथ वा संगमः कृष्ण स्वर्गे नो भविता ध्रुवम् ।
 तत्रेदानीं समेप्यामः पुनः सार्धं त्वयानव ॥ ४६
 संजय उवाच ।
 इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ।
 विमर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ॥ ४७
 ततः स्वरथमास्थाय जाम्बूनदविभूषितम् ।
 सहास्माभिर्निवृत्ते राधेयो दीनमानसः ॥ ४८
 ततः शीघ्रतरं प्रायान्केशवः सहसात्यकिः ।
 पुनरुच्चारयन्वाणीं याहि याहीति सारथिम् ॥ ४९

C. 5. 4684
B. 5. 143. 52
K. 5. 143. 52

(for एव). D₇ महारथाः (for जना). T₂ G_{1.2.5} सर्वे
 माधव पांडवाः. — ^c) = 19^a, 20^a. K_{2.4} B Dn₂ Ds
 D_{1.6.8} 'राष्ट्रेषु' — ^d) D_{3.4} S माधव (for केशव).

39 ^a) D₁₀ कृपाचार्यः (for कृपश्चैव). — ^d) S कौरवाः
 (for पार्थि).

40 ^a) M₃₋₅ उष्ट्रैर् (for उष्ट्र-). K₃ 'यानं समा'; K₄
 B Dn Ds D_{2-4.6.10} 'प्रयुक्तमा'; D₇ 'युग्यं समा'; G₄
 'युक्ताः समा' (for 'युक्तं समा'). Ca cites उष्ट्रप्रयुक्तं.
 — ^b) K₃ B_{3.4} D₇ D_{6.8} महारथौ; Ds D₁₀ महारथं (for
 जनार्दन). — K₁ om. 40^{ad}. — ^d) K₃ B Dn Ds
 D_{1.2.6.9.10} Ca वा विभो; D_{3.4} वै विभो; T₂ वाभिभो;
 G₂ तावुभौ.

41 ^a) K₁ D₉ 'शांतां; S 'कांतां (for 'शास्तां). K₃
 अगस्त्याचरितामाशां; Ds अगस्त्याश्रममाशां च. — ^b) K₃
 D_{3.4} प्रयातौ; Dn₂ D₆₋₁₀ M प्रयाता. B₂ D₇₋₁₀ स्मो;
 D_{3.4} तौ; T₁ च (for स्म). — D₂ om. from स्म
 up to संशयः (in 42^{ad}); K₁ om. 41^{ad}. — ^d) Ds
 मधुसूदन (for यम).

42 D₂ om. 42 (cf. v.l. 41). — ^a) Dn वा ये;
 M₃₋₅ अन्ये (for चान्ये). — ^b) D_{3.4.10} यच्चैतत्; S यच्चैदं
 (G₃ यत्त्रेदं; G₄ यच्छेषं) (for यच्च तत्). G₄ क्षत्रियं बलं
 (for क्षत्रं). — ^c) Some MSS. गांजीवा or गांडिवा.

K₅ D₈ प्रवेक्ष्यामः; T₂ G₂ 'क्ष्यामि; M_{1.2} 'क्ष्यंति.

43 K₁₋₃ D_{1.7.9} वासुदेवः; K₄ D₂₋₄ T₂ G_{2.3.5}
 श्रीभगवान् (for कृष्णः). — ^c) K₁ B Dn Ds D_{1.6.8.10}
 M₂ यथा (for तथा). K₂ D₉ G₂ [अ]पि (for हि).
 — ^d) K (except K₁) B_{1.2.4} Ds D_{1.6-10} Cs नावैति;
 Dn₂ G₃ Cn नापैति (for नोपैति).

44 ^b) N (except B₃) प्रत्यु (for समु).

45 ^a) N (except D₆) स्वां. K D_{1.2.7.9} तात (for
 कृष्ण). K_{1-3.5} D_{1.2.7.9} पश्येम; K₄ B₂ Dn₁ D_{6.8.10}
 पश्यामः; D_{3.4} पश्येयं; S पश्यामि. — ^b) D_{3.4} S जीवन्न
 (T₂ G₂ 'स्म' स्मात्. D_{3.4} 'हवात्' (for 'रणात्). — ^c) Ds
 समुत्तीर्णान्; D₂ 'त्तीर्णन्; S 'त्तीर्णो' (M₁ inf. lin. 'णं').
 — ^d) K₃₋₅ B Dn Ds D_{1.3.4.6.8-10} वीरक्षत्रं; D₇
 वरवीर; S वीरक्षयमहाहृदात् (T₁ G_{1.4} 'र्णवात्). Ca. d cite
 वीरक्षयः.

46 ^b) D_{7.10} S (except G₃₋₅) नो (for नो). ^c)
 T. G (except G₃) तत्र वामं. K₂ D_{3.4} समेप्यावः; S
 समे (G₄ गमि)प्यामि.

47 K_{4.5} B_{4.5} D_{2-4.6} T₂ G_{2.5} om. the ref. T₁ G_{1.4}
 M₁ वैशं (for संजय उ). — ^b) T G_{1.4.5} पीड्य तं;
 M₂₋₅ पीडितः; Ca. d पीडितं (as in text). M₁ (sup.
 lin.) परिष्वज्याभिवाच च.

१४२

C. 5. 4885
B. 5. 144. 1
K. 5. 144. 1

वैशंपायन उवाच ।

असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पाण्डवान्गते ।
अभिगम्य पृथां क्षत्ता शनैः शोचन्निवाब्रवीत् ॥ १
जानासि मे जीवपुत्रे भावं नित्यमनुग्रहे ।
क्रोशतो न च गृहीते वचनं मे सुयोधनः ॥ २
उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकेक्यैः ।
भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ॥ ३
उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ।
काङ्क्षते ज्ञातिसौहार्दाद्बलवान्दुर्बलो यथा ॥ ४

48 Before 48, K5 D3.4 ins. संजय उ°. — ^a) M1 (inf. lin.). 2 पुनः (for ततः). G5 M1 (inf. lin.). 2 स्व (for स्व). — ^e) T G M1 महात्मा वै; M2 स महात्मा; M3-5 महामना (M3 inf. lin. महात्माभिः) (for सहा-
स्माभिः).

49 ^e) K5 D3.4 S (except G1) सुहृद् (for पुनर्). — ^d) M4 सात्यकिं (for सारथिम्).

Colophon. D5 missing. — Sub-parvan: K B Dn Ds D2.6-3.10 कर्णोपनिषद् (K2 कर्णोपवाद; K4 कर्णपरि-
वाद), to which all (except B5) add समाप्त; T1 G1.4 भगवत्प्रतियान, to which G1.4 add कर्णो (G4 °र्ण) कर्पण; M1.2.4 भगवद्धान, followed by कर्णोपजाप (M1.2 add समाप्त). D3.4 G5 Ms.5 (all om. the sub-parvan name) mention only कणापजाप, to which D3.4 add समाप्त. — Adhy. name: G1.4 कर्णप्रत्याख्यानं; M निमित्त-
कथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D6 33 (= 133); D7 T2 M1-3.5 144; T1 G2.4.5 145; G1 146; G3 142; M4 134 (inf. lin 144). — S'loka no.: K5 50; Dn 51.

142

1 ^b) M3-5 निवृत्ते (for कुरुभ्यः). — ^e) K8 अधिगम्य; D6 अभिगम्य; D8 समागम्य (for अभिगम्य).

2 ^a) B Dn Ds1 D6.10 °पुत्रि; Ds2 D8 °पुत्री (for °पुत्रे). — ^b) Ds corrupt. N G3.4 अविग्रहे (for अनुग्रहे). — ^e) T2 G2.5 क्रोधि (G5 °ध) तो (for क्रोशतो). K1.2 न तु; K5 S च न (by transp.); D2 नाव; D8.4 मे न. G3 गृह्णाति. — ^d) D3.4 स (for मे).

राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ।
मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मे पथि वर्तते ॥ ५
जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ।
सौबलस्य च दुर्बुद्ध्या मिथोभेदः प्रवर्तते ॥ ६
अधर्मेण हि धर्मिष्ठं हृतं वै राज्यमीदृशम् ।
येषां तेषामयं धर्मः सानुबन्धो भविष्यति ॥ ७
ह्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत् ।
असाम्ना केशवे याते समुद्योक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ८
ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ।

3 ^a) D8 [5] च्यसौ (for ह्यसौ). — ^b) Some MSS. spell कैक्यैः. — ^d) D3.4 युधामन्यु° (for युयुधान°).

4 ^a) S (mostly) उपप्लव्ये. D3.4 वै (for सपि). — ^b) S धर्मराजो (for °मेव). — ^e) K1-3 D7.9 भ्रातृमौहार्दाद्; D3.4 योतिर्यौ; S ज्ञातिभिः संधिः. — ^d) D8 सुहृदो; M3-5 दुर्बली (for दुर्बलो).

5 ^e) K1-3 B4 D8 D2.7 एव; K4.5 इह; G5 एवं (for एव). M मत्तो मदेनैव पथि. — ^d) K D1.2.9 धर्म्ये (K3-5 D2 °मे) पथि निरामये; T1 G1.3 पथि धर्मे (G1 °र्म्ये) न तिष्ठति; T2 G2.5 न (G5 अ-) धर्ममधितिष्ठति; G4 बुद्धिधर्मे न तिष्ठति; M स धर्म्ये (M1.2 °मे) नाधि (M1.2 °व; M1 inf. lin. °ति) तिष्ठति. Ca. d cito निरामयः (cf. K D1.2.9 above).

6 ^e) D3.4 हि; T2 G2 M2.8.5 सु- (for च). D8 सौबलेयस्य दुर्बुद्ध्या. — ^d) K1-3.5 प्रवर्त्यते (K2 °ति); B Dn Ds D2.6.8-10 प्रवर्त्यते; D3.4 प्रवर्त्यते.

7 ^a) B2 एव; T1 G1.4 च (for हि). K B4 Dn1 Ds D2-4.6.10 धर्मिष्ठ; Ca. d धर्मिष्ठ. — ^b) K4 B (except B5) D (except D1.7.9) कृतं; Ca. d हृतं (as in text). K (except K4) D7.9 Ca. d नः (for वै). S ह्रि (or ह्री)-
यते (for हृतं वै). K4 B1.3.4 D (except Ds D7.9) कार्यं; Ca. d राज्यं (as in text). — ^e) K4 यश्च; Cs येषां (as in text). G5 अधर्मश्च (for अयं धर्मः). — ^d) M3.4 (inf. lin. as in text). 5 नदि° (for भवि°).

8 ^a) K3 B Dn2 D6 क्रिय°; Dn1 Ds2 D8.9 T G1.2 M2 ह्रिय°; G4 श्रूय° (for ह्रिय°). D1 तु वा (for बलाद्). D8 राज्ये (for धर्मे). — ^b) D3.4 S रिपुभिः (for कुरुभिः). K3 D8 Ms.5 को नु. — ^d) K3 सम्यग्योक्ष्यन्ति; K4 D2-4 समुद्योत्स्यन्ति; S °देष्यन्ति.

चिन्तयन्न लभे निद्रामहःसु च निशासु च ॥ ९
 श्रुत्वा तु कुन्ती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् ।
 अनिष्टनन्ती दुःखार्ता मनसा विममर्श ह ॥ १०
 धिगस्त्वर्थं यत्कृतेऽयं महाञ्ज्ञातिवधे क्षयः ।
 वत्स्यते सुहृदां ह्येषां युद्धेऽस्मिन्वै पराभवः ॥ ११
 पाण्डवाश्चेदिपाञ्चाला यादवाश्च समागताः ।
 भारतैर्यदि योत्स्यन्ति किं नु दुःखमतः परम् ॥ १२
 पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम् ।
 अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः ॥ १३
 पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधां पतिः ।
 कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयन्ति भयं मम ॥ १४
 नाचार्यः कामवाञ्छिष्यैर्द्रोणो युध्येत जातुचित् ।
 पाण्डवेषु कथं हार्दं कुर्यान्न च पितामहः ॥ १५

9 ^{b)} D3.4 भविष्यति सुदारुणः. — ^{d)} D3.4 अहं शोचन्निशासु च.

10 Before 10, K1.2 D1.9 ins. 'वैशं' उ'. ^{a)} K1 कुन्ती तु (by transp.); K2 D9 कुन्ती च. — ^{c)} K1.2 सुनिश्चसंती; K3 सुनिष्टनन्ती; K4.5 B1-4 Dn Ds D1-4.6.8 सा निश्चसंती; B5 D7 सा निष्टनन्ती; D9 सुनिश्च-
 नन्ती; D10 विनिश्चसंती; G3 निष्टनन्ती तु; G5 विनिष्टनन्ती (for
 अनिष्टनन्ती). — ^{d)} T2 G2 च; M1.2 [अ]भि- (for वि-).
 Many N MSS. -ममर्श. K4 D3.4 तत्; T2 G2 सा
 (for ह).

11 ^{a)} D3.4 वै; D9 स (for स्यं). — ^{b)} Ds D10
 (m as in text) मया; D6 महा- (for महाञ्). K4
 ज्ञातिक्षयः कृतः; K5 'वधः क्षयः; B Dn Ds D2-4.6.8.10
 'वधः कृतः; D1 'वधोद्यमः; D7 'वधो वृथा. S सुमहान्
 ज्ञातिसंक्षयः. — ^{c)} S वर्तते; Ca. d वत्स्यते (as in text).
 K4 चैषां; B Dn Ds D6.8.10 चैव; D1 तेषां; T1 G1.4 येषां
 (for ह्येषां). D2 वत्स्यते सुहृदो ह्येषां; D3.4 प्रवर्तते चिरं ह्येषां;
 D7 धिमाज्यं धिक्कृतसुखं. — ^{d)} K (except K4) D1-4.7.9
 विषमा ह्यर्थे (D7 'माश्चार्थे)संपदः.

12 ^{a)} A few MSS. 'पंचालाः. — ^{c)} K4 B D
 (except D1.3.4.7.9) सह (for यदि). K1.2.5 Ds1 D2.9
 योत्स्यते; K3 B5 योक्ष्यति.

13 ^{a)} B5 Dn Ds D10 T2 G2.5 M3-5 Cs पश्य; G3.4
 पश्येद्; Cn पश्ये (as in text). — ^{b)} Ds यथा; T2 G2.4
 तदा (for तथा). — ^{c)} G3-5 अथ तस्य (for अधनस्य).
 G5 मृतिः; M3.4 (inf. lin. as in text). 5 मृति (for मृतं).

अयं त्वेको वृथादृष्टिर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 मोहानुवर्ती सततं पापो द्वेष्टि च पाण्डवान् ॥ १६
 महत्यनर्थे निर्वन्धी बलवांश्च विशेषतः ।
 कर्णः सदा पाण्डवानां तन्मे दहति सांप्रतम् ॥ १७
 आशंसे त्वद्य कर्णस्य मनोऽहं पाण्डवान्प्रति ।
 प्रसादयितुमासाद्य दर्शयन्ती यथातथम् ॥ १८
 तोपितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ ।
 आह्वानं देवसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवैश्मनि ॥ १९
 साहमन्तःपुरे राज्ञः कुन्तिभोजपुरस्कृता ।
 चिन्तयन्ती बहुविधं हृदयेन विदूयता ॥ २०
 बलाबलं च मन्त्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् ।
 स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चिन्तयन्ती पुनः पुनः ॥ २१
 धात्र्या विश्रब्धया गुप्ता मखीजनवृता तदा ।

— ^{d)} D3.4 M1 तु (for हि). K1 'वधे; B D (except
 D1.2.7.9) G1.4 'क्षयो; G5 'क्षयान् (for 'क्षये). G2 सहजः
 क्षत्रियक्षयः. — After 13, B Dn Ds D6-8.10 ins.:

531* इति मे चिन्तयन्त्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ।

14 ^{a)} K1.2 D3.4.7.9 घृत (D7 धार्तराष्ट्रश्च; K5 M1.2
 धार्तराष्ट्रश्च); D10 G1 धार्तराष्ट्रश्च.

15 ^{a)} T2 G3 M3-5 om. n. K1.2 D1.3.4 T G
 (except G5) शिष्ये (for शिष्यैः). — ^{b)} K3 G5 M3-5
 जातु चेत्; K5 जातु वै. — ^{d)} Ds न च कुर्यात् (by
 transp.).

16 ^{a)} K1-3 D1.9 अथ च (D1 त्वे)को (for अयं त्वेको).
 — ^{b)} D2 'राष्ट्रश्च दुर्मतेः. — ^{d)} K3 T2 पापाद्; G2
 पापान्; G3 स हि; G5 मोहाद् (for पापो). T2 G2
 बांधवान् (T2 पाण्डवान् also as in text).

17 ^{a)} K4 तन्मां; D1 स वै; T2 G2 तस्मिन् (for तन्मे).
 B Dn Ds G6.8.10 संप्रति (for सांप्रतम्).

18 ^{a)} S (except G4 M1) त्वस्य (for त्वद्य). — ^{d)}
 D6-8 G2 तथा (for तथम्).

19 ^{a)} P3 पूर्वं (for यत्र). — ^{c)} B2.4.5 Dn Ds
 D1.6.8.10 'मंत्रं; D2 'देव' (for 'देव'). — ^{d)} K B3-5
 Dn Ds2 D1.2.6-9 G3.4 वसन्त्या.

20 ^{b)} B3 Ds2 D6.8 G3 M5 कुन्ती° (for कुन्ति°).
 K1 D9.10 कुन्तिभोजस्य सन्कृता (D10 संयता); K5 कुन्ती-
 भोजेन सन्कृता.

21 ^{b)} D3.4 वचो बलं (for च वाग्बलम्).

22 ^{a)} M1 दास्या (for धात्र्या). G5 विश्रब्धया; some

C. 5. 4907
B. 5. 144. 23
K. 5. 144. 22

दोषं परिहर्न्ती च पितृश्वारिवर्गक्षिणी ॥ २२

कथं नु मुकृतं मे स्यान्नापराधवती कथम् ।

भवेयमिति संचिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ २३

कौतूहलात् तं लब्ध्वा बालिश्यादाचरं तदा ।

कन्या सती देवमर्कमामादयमहं ततः ॥ २४

योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवत्परिवर्तितः ।

कस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा ॥ २५

इति कुन्ती विनिश्चित्य कार्यं निश्चितमुत्तमम् ।

कार्यार्थमभिनिर्णाय ययौ भागीरथीं प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

N MSS. विश्वधया. — ^b) D1 सदा; T G2 तथा (for तदा). — ^c) S (except G4) दोषान् (for दोषं). — ^d) B Dn Ds2 D2-4.6.8 G5 चारित्र्य- (for चारित्र-). K1 Ds2 D7.9 G1 M3-5 रक्षणी; K8 रक्षणा; K4 रक्षणं; D1 G4 रक्षणे (for रक्षिणी).

24 ^a) K1.2 कूतूहलात्; D3.4 कौतूहलं. K1.2.1 D1.9 च (for तु). D3.4 T2 G2 तत् (for तं). — ^b) K1.2 D9 च वरं; K1 B2 Ds D1.3.4.7.10 अचरं; K5 अवरं (for आचरं). — ^c) = 1. 104. 8°. T2 तमादित्यम् (for देवमर्कम्). — ^d) K5 आमामादाहमंतग; S आमाद्याहं पितुर्गृहे.

25 ^a) S (except G4) सो (for यो). D7 जानः सुतः परित्यक्तः — ^b) D7 सोन्त्येन (for पुत्रवत्). K D1.9 परिवर्तितः; B Dn Ds D2.4.6-8.10 रश्मिनः; G1.4.5 कीर्तितः. Cs. up कामं च परित्रामितः. — ^c) S मतिमान् (for वचनं). — ^d) K5 B1.4 S (except G5) पश्यन्; D3.4 यथा (for पथ्यं). S वचः (for तथा).

26 Before 26, K1.2 D9 ins. वैशं उ°. — ^b) K4 B Dn Ds D6-8.10 कार्यनिश्चयमुत्तमं (Ds2 कार्ये नियममु°); D3.4 मनसा मतमु°. — ^c) K1-3.5 D7.9 अभियंचित्य; K4 B Dn Ds D2.6.8.10 निश्चित्य; D1 इति निश्चित्य; D3.4 अनुसंचित्य. G3.4 अभिनिर्णाय. — ^d) K2 गता (for ययौ).

27 ^b) K4 धर्मभीरणः; K5 D1.2 S धर्मसंगितः (G3 मेविनः); Ds सत्यमादिनः; D3.4 धर्मसंज्ञितः; D10 सत्यवादिनः; Ca as in text. — After 27^{ab}, K4 ins.:

532* गङ्गातीरे पृथापश्यदुपाध्ययनगतं वृषम् ।

— ^c) K4 तीर्थे; S कूले (for तीरे). B1.2.4 तदा (for पृथा). B Dn Ds D6-8.10 अश्रौणीत्; D2-4 S अपश्यत्

आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसंज्ञिनः ।

गङ्गातीरे पृथापश्यदुपाध्ययननिस्वनम् ॥ २७

प्राञ्जुग्वस्योर्ध्वबाहोः सा पर्यतिष्ठत पृष्ठतः ।

जप्यावसानं कार्यार्थं प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ २८

अतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ।

कौण्डिन्यपत्नी चाण्ण्यी पद्ममालेव शुष्यती ॥ २९

आ पृष्ठतापाज्जप्त्वा स परिवृत्य यतव्रतः ।

दृष्ट्वा कुन्तीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः ॥ ३०

(for अश्रुणवत्). — ^d) K4 B3 Dn1 D2-4.6-8.10 वेदाध्ययननिस्वनं; B1.2.4 पृथाध्ययननि°; B5 Dn2 Ds Cs तदा (B5 Ca द°)ध्ययननि°; T1 G1.3.5 जपस्थानमनुत्तमं; T2 G2 जीवस्थानमनुत्तमं; G4 M जपा (G4 M4 °प°)ध्यायिन- (M1 °ध्ययन-; M4 inf. lin. °ध्यायित)मुत्तमं. Cd cites उपाध्ययनं (as in text).

28 ^a) Ds D9 च; D3.4 तु (for सा). — ^b) Ds सार्यातिष्ठति; G3 पर्यातिष्ठत. D3.4 पृष्ठे सा पर्यतिष्ठत. — ^c) K4 B2 Ds D1.2.9.10 S जप्या (G2 तस्या)वसाने; D3 अथावसानं.

29 ^a) T1 उत्तिष्ठत्; T2 G2 आतिष्ठत्. — ^b) S उत्तर- (T1 G1.4 अंतर-; M1.2 उत्तर)चामिनी (M1 [inf. lin.]. 2 कांक्षिणी); Ca. d. s उत्तरवाससि (as in text).

30 ^a) S (except G3) [अ]मौ (for स). — ^b) B5 परिवृत्योऽस्मयन्वृषः. — ^c) K1.2 G1 यथान्यायं. — After 30, K B2 Dn1 D2.7-9 ins.:

533* उन्मथयन्प्रगतः प्राह कुन्तीं वैकर्तनो वृषः ।

[D3 विमथयन्; Cn उन्मथयन् (as above).]

Colophon om. in D2. D5 missing. — Sub-parvan: K1-3 D1.3.10 कर्णकुन्तीसमागम; K4.5 B1.2.3 Dn Ds D3.4.6 G5 कुन्तीकर्ण (K4 Ds.4 °पुत्र)समागम; B3.5 कुन्तीकर्णसंवाद; D7.9 M3-5 कुन्तीसमागम; T1 G1 भगवत्प्र-नियान and कुन्तीकर्ण (G1 कर्णकुन्ती)संवाद; G4 भगवद्धान and कर्णकुन्तीसंवाद; M1.2 भगवद्धान and कुन्तीसमागम. — Adhy. name: M कर्णदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D6 34 (=134); D7 T2 M 145 (M4 144); T1 G2.3.5 146; G1 147; G3 143. — S'loka no.: K5 Dn1 31; Dn2 30.

१४३

कर्ण उवाच ।

राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ।
प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १

कुन्त्युवाच ।

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।
नासि स्रतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः ॥ २
कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।
कुन्तिभोजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३
प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
अजीजनत्त्वां मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥ ४
कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः ।
जातस्त्वमसि दुर्धर्प मया पुत्र पितुर्गृहे ॥ ५
स त्वं भ्रातृनसंबुद्धा मोहाद्यदुपसेवसे ।

धार्तराष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ६
एतद्धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।
यत्तुप्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७
अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हतां लोभादसाधुभिः ।
आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङ्क्ष्व यौधिष्ठिर्गं श्रियम् ॥ ८
अद्य पश्यन्तु कुरवः कर्णार्जुनममागमम् ।
सौभ्रात्रेण तदालक्ष्य संनमन्ताममाधवः ॥ ९
कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ ।
असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः सहितान्मनोः ॥ १०
कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।
वेदैः परिवृतो ब्रह्मा यथा वेदाङ्गपञ्चमैः ॥ ११
उपपन्नो गुणैः श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।
स्रतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२

C. 5. 143. 12
B. 5. 145. 12
K. 5. 145. 12

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

143

- 1 ^a) S (except G₃) राधेयनामा (for राधेयोऽहम्).
Ds. 9 G₃ आधिरथः; T G₁. 2. 4. 5 अतिरथः (for आधिरथः).
2 In Dn₂, the portion of the text from here
up to 5. 160. 27. is lost on a missing folio. — ^b)
K₄ B₂ D₈ D₂-4. 10 अधिरथः; T G₁ अतिरथः (for
अधिरथः). — ^c) K₅ D₂ नापि (for नासि). — ^d) K₄
D₃. 4 [५] तद् (for तद्).
3 Dn₂ missing (cf. v.l. 2). — ^a) D₈ तात (for
जातः). — ^c) N (except D₉; Dn₂ missing) कुन्तिराजस्य.
4 Dn₂ missing (cf. v.l. 2). — 4^a = 1. 104. 10^a.
— ^c) K₃ D₈ M₄. 5 त्वा (for त्वां). K₄ अध्येव; D₉
मय्येव (for मय्येष). — ^d) K₃ D₇. 9 कर्ण. K₄. 5 B₂ D₈
S वर (for वरम्).
5 Dn₂ missing (cf. v.l. 2). — ^a) K₄ G₁ कवची.
— ^b) Dn₁ M (except M₁) देवगर्भः. B₃. 4 G₅ कृतः;
T₂ G₂ [अ]न्वितः (for वृतः). — ^c) Dn₁ पार्थस् (for
जातस्). G₁ अपि (for असि). — ^d) K₅ मम; S मयि
(for मया). T₂ G₂ जातः (for पुत्र).
6 Dn₂ missing (cf. v.l. 2). — ^a) T₂ G₂ स्वयं
(for स त्वं). K₃-5 B D (except D₉. 10; Dn₂ missing)

T G (except G₃) बुध्य (for बुद्ध्वा). — ^b) T G₂ अद्य
(for यद्). — ^c) T₂ G₂ M₂ 'राष्ट्रं न. — In B₂,
the portion of the text from G¹ up to the end
of adhy. 144 is lost on a missing folio. — ^d) K₄
तव (for त्वयि).

7 B₂ Dn₂ missing (cf. v.l. 6, 2). — ^a) G₃ M₂
पुत्रं (for एतद्). D₃. 4 कर्म (for धर्म). — ^b) T₂ G₂. 5
ब्रह्म (for धर्म). — ^c) D₃. 4 पितरो यत्र तुष्यन्ति. — ^d)
S (except G₁. 2) चा (for च). T₂ G₂ प्रियदर्शिनी;
D₉ C₈ एकदर्शिनी; C₉ as in text. K₅ मा करोत्येकदर्शिनी.

8 B₂ Dn₂ missing (cf. v.l. 6, 2). — ^a) K₃ D₃. 4
S भ्रातृभिर्निर्जितां पूर्वं. — ^b) K (except K₄) इमाद्
(for लोभाद्). D₉ असाधुना (for 'भिः). D₃. 1 S
भीमार्जुनयमादिभिः.

9 B₂ Dn₂ missing (cf. v.l. 6, 2). — ^a) B₄. 5 D₁
G₃. 4 पश्यन्ति. — ^c) K₄ सौहार्देन (for सौभ्रात्रेण). K₄ B
(B₂ missing) Dn₁ D₈ D₃. 10 ममा; D₁ तया;
D₇ महा (for तदा). D₃. 1 सौहार्देमेव संलक्ष्य; S सौभ्रात्र-
मेतदा. — ^d) K₅ अरातयः (for अमाधवः).

10 B₂ Dn₂ missing (cf. v.l. 6, 2). — ^a) B Dn₁
D₂-4. 7 G₅ M₄ भवेतां (for भवतां). — ^b) K₅ तथा (for

१४४

वैशंपायन उवाच ।

ततः सूर्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारतीम् ।
 दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करोरिताम् ॥ १
 सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः कुरु ।
 श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ॥ २
 एवमुक्तस्य मात्रा च स्वयं पित्रा च भानुना ।
 चचाल नैव कर्णस्य मतिः सत्यधृतेस्तदा ॥ ३

यथा). — ^c) K₂ D₆ किं तु; D_{3.4} न तु; D₉ किं हि (for किं नु). S असह्यं किल (T₁ G₁ किं नु) लोकस्मिन्. — ^d) S उभयोः (for युवयोः). B_{1.3.5} D₁₁ D₈ D_{1.6.8.10} M₂ संहितात्मनोः.

11 B₂ D₁₂ missing (cf. v.l. 6, 2). — ^b) T₁ G_{1.4} पांडवैः (for पञ्चभिः). T₁ G₁ पञ्चभिर् (for भ्रातृभिर्). D_{3.4} G₅ सह (for वृत्तः). — ^c) N (except D₈ D₆; B₂ D₁₂ missing) T₁ G₅ देवैः (for वेदैः). G₄ परीचृतो भवेद्ब्रह्मा. — ^d) N (B₂ D₁₂ missing) वेद्यामिव (K₁ यथा वेद्यां) महाध्वरे.

12 B₂ D₁₂ missing (cf. v.l. 6, 2). — ^a) K_{1.2} D_{1.2.9} T₁ G₁ श्रेष्ठैः; K₄ श्रेष्ठैः; B (B₂ missing) D₁₁ D₈ D_{3.4.6-8.10} सर्वैः; G_{2.4.5} श्रेष्ठ (for श्रेष्ठैः). — ^b) K_{1.2.5} D₇ T₂ G₅ श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). B₃ श्रेष्ठश्च; D₁ T₂ G₅ ज्येष्ठेषु (for श्रेष्ठेषु). — ^c) K (except K₄) D₈ D_{1.7.9} C_d शब्दं; C_a शब्दः (as in text). — ^d) S कर्ण क्षत्रिय ईदृशः (M_{1.2} ईश).

Colophon. B₂ D₁₂ D₈ missing. — *Sub-parvan*: K₁ D_{7.9} कुन्तीसमागम; K₂₋₄ D_{1.8} कर्णकुन्तीसमागम; K₅ B_{1.3-5} D₁₁ D₈ D_{2-4.6.10} G₅ कुन्तीकर्णसमागम (B₃ 'कर्णसंवाद'); T₁ G₁ भगवत्प्रतियान; G₁ भगवद्यान; M_{1.2} भगवद्यान and कुन्तीसमागम. — *Adhy. name*: T₁ कर्ण प्रति कुन्तीवाक्यं; G_{1.4} मातृकर्णसंवादनं (G₄ 'वादः'); M_{1.2} मातृवचनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₈ 35 (= 135); D₇ T₂ M 146 (M₄ 145); T₁ G_{2.4.5} 147; G₁ 148; G₃ 144. — *S'loka no.*: K₅ D₁₁ 12.

144

 This adhy. is missing in B₂ D₁₂ (cf. v.l. 5. 143. 6, 2). The MSS. are mostly ignored here.

कर्ण उवाच ।

न ते न श्रद्धे वाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ।
 धर्मद्वारं ममैतत्स्यान्नियोगकरणं तव ॥ ४
 अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययम् ।
 अवकीर्णोऽस्मि ते तेन तद्यशःकीर्तिनाशनम् ॥ ५
 अहं च क्षत्रियो जातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ।
 त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ॥ ६

1 ^a) K₁ G₁₋₄ निःसरंतीं; K₃ (*sup. lin.*) ⁵ निःसरितां; K₄ D_{3.4} उच्चरितां; D₈ D₉ T₂ G₅ M निश्चरंतीं; C_{a.d} निश्चरितां (as in text). — ^c) T₁ G_{1.4} प्रार्थयंतीं; M प्रथयंतीं; C_a प्रणयिनीं (as in text). — ^d) D₁₁ भास्करो-दितां; S गौरवेरितां (T₁ 'वोदितां').

2 Before 2, K₄ D_{3.4} ins. सूर्य उ°. — ^a) M_{1.2} सम्यग् (for सत्यम्). — ^b) K₅ S शृणु (for कुरु). — ^d) G_{3.5} तदा (for तथा).

3 Before 3, N (except K₅; B₂ D₁₂ missing) ins. वैशं उ° (resp. वैशं°). — ^a) K₁ (before corr.) ^{2.5} D₈ D_{3.4.7} उक्तस्तु; G₁ उक्तश्च; G_{2.4} उक्तः स (for उक्तस्य). K B₄ D_{1.7} नु (K₃ वै) (for च). D₉ एवमुक्तमया मात्रा. — ^b) D_{3.4} भारत (for भानुना). — ^c) K₂ D_{3.4} न च (for नैव). — ^d) K_{1.2} D₉ S (except M_{1.2}) मनः (for मतिः). B₃ 'धृतिस्' (for 'धृतेस्'). K_{1.2} B₃ तथा; D₉ नृप (for तदा).

4 D₉ G₂ M₃₋₅ om. the ref. — ^a) K_{1.2} B₅ D_{1.9} चैवं; K₃ वै तत्; K_{4.5} B_{1.3.4} D₁₁ D₈ D_{2-4.6-8.10} चैतत् (for ते न). — ^c) K₅ न मे तत् (for ममैतत्). — ^d) D_{7.8} तथा (for तव).

5 ^a) K_{1.2.5} D₉ तत्पूर्वं; K₃ D_{3.4.7} तत्पापं (for यत्पापं). G₂ चरती (for भवती). D_{3.4} सुमहत्तदा; S सुमहानयं; C_{a.5} 'हात्ययम्' (as in text). D₁ अकरोद्भवती पापं मयि यत्सुमहा°. — ^c) K₅ B_{1.3.4} D₁₁ D₈ D₆₋₁₀ T₁ C_a अपा°; B₅ अवा° (for अव°). K₄ D_{3.4} वै तेन; B (B₂ missing) D₁₁ D₈ D₆₋₁₀ यन्मातः (for ते तेन). — ^d) K (except K₄) D_{1.2} त्वद्यशःकीर्तिनाशनं (K_{1.2} 'शिना'); D_{3.4} तच्च ते कीर्ति°.

6 ^a) N (except K₄ D_{3.4}; B₂ D₁₂ missing) चेत् (for च). — ^b) K₅ प्राप (for प्राप्तः). D₉ T₂ G₂ क्षत्रसंक्रियां. D_{3.4} नाप्तः क्षत्रियसंस्कृति. C_a cites क्षत्रस-त्क्रिया. — ^c) D₁₁ G₈ तत्कृते; D₂ यत्कृते; T₁ G_{1.2.4.5}

क्रियाकाले त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ।
 हीनसंस्कारसमयमद्य मां समचूचुदः ॥ ७
 न वै मम हितं पूर्वं मातृवच्चेष्टितं त्वया ।
 सा मां संबोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ॥ ८
 कृष्णेन सहितात्को वै न व्यथेत धनंजयात् ।
 कोऽद्य भीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम् ॥ ९
 अभ्राता विदितः पूर्वं युद्धकाले प्रकाशितः ।
 पाण्डवान्यदि गच्छामि किं मां क्षत्रं वदिष्यति ॥ १०
 सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च सदा भृशम् ।
 अहं वै धार्तराष्ट्राणां कुर्यां तदफलं कथम् ॥ ११
 उपनद्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते ।
 नमस्कुर्वन्ति च सदा वसवो वासवं यथा ॥ १२
 मम प्राणेन ये शत्रून्शक्ताः प्रतिसमासितुम् ।
 मन्यन्तेऽद्य कथं तेषामहं भिन्द्यां मनोरथम् ॥ १३

मया पृवेन संग्रामं तितीर्षन्ति दुरत्ययम् ।
 अपारे पारकामा ये त्यजेयं तानहं कथम् ॥ १४
 अयं हि कालः संग्रामो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ।
 निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता ॥ १५
 कृतार्थाः सुभृता ये हि कृत्यकाल उपस्थिते ।
 अनवेक्ष्य कृतं पापा विकृन्त्यनवस्थिताः ॥ १६
 राजकिन्विपिणां तेषां भर्तृपिण्डापहारिणाम् ।
 नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् ॥ १७
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योन्स्यामि ते सुतैः ।
 बलं च शक्तिं चास्थाय न वै न्वग्यनृतं वदे ॥ १८
 आनुशंस्यमथो वृत्तं रक्षन्सत्पुरुषोचितम् ।
 अतोऽर्थकरमप्येतन्न करोम्यद्य ते वचः ॥ १९
 न तु तेऽयं समारम्भो मयि मोघो भविष्यति ।
 वध्यान्विपह्यान्संग्रामे न हनिष्यामि ते सुतान्

G. 5. 4948
B. 5. 146. 29
K. 5. 146. 29

त्वदृते; Ca. s त्वकृते (as in text). K1.2 D2.9 G3 तु;
 T2 G2 न; Ca नु (as in text). D3.4 तत्त्वकृते तु पापीयः.
 — ^a) K1 Ds D1.7.9 समाहितं; T2 G2 महाहितं; G4
 समापितं; Ca. s समाहितं (as in text).

7 ^a) D3.4 'कालं' (for 'काले'). D3.4 ह्यनु; G5 अनु
 (for त्वनु). — ^b) M4.5 तम् (for त्वम्). — ^c) S सुमं-
 (G3 नूनं)गृहीतं. — ^d) K D7.9 समनूनुदः.

8 ^a) K4 Ds नैव (for न वै). — ^c) K3 'मोह'
 (for 'बोध'). Ds मा मां संबोधयस्वाद्य; S सोहं संबोदयाम्य-
 (T1 G5 'यस्य')द्य. — ^d) S 'हितैषिणीं.

9 ^b) D3.4 कंपेत; Ca व्यथेत (as in text). — ^c)
 K2.3 विद्यात्; D3.4.6.8 निद्यात् (for विद्यात्). — ^d) D2
 समतां; Ca समितिं (as in text).

10 ^b) T G (except G3) प्रदर्शितः (for प्रकां).
 — ^c) D3.4 G4 युधि (for यदि). — ^d) Ds2 M (except
 M2) मा; D3.4 वा (for मां).

11 ^b) K5 भृशं तदा; B (B2 missing) Dn Ds
 D6.8.10 यथासुखं; M2 तथा भृशं (for सदा भृशम्). — ^d)
 T2 G2.5 कुर्यां न हि वि (G2 अथ वि; G5 तदपि)लंघनं.

12 D1 om. 12^{ab}. — ^a) T G1.4.5 उत्पाद्य तु
 (T2 च); M3-5 उपलभ्य; Ca उपनद्य (as in text).

13 ^{ab}) B5 Ds ये शत्रुं; D7 शत्रूणां (for ये शत्रून्).
 K8 G2 transp. शत्रून् and शक्ताः. G3.4 'समाधितुं';
 Ca as in text. — ^c) K4.5 B (B2 missing) Dn1 Ds

D1.6.10 ते (for सद्य). — ^a) B (B2 missing) Dn1 Ds
 D6.8.10 G4 छिद्यां; D7 विद्यां; G3 विभ्यां (for भिन्द्यां).

14 G8 om. 14^{ab}; D2 om. 14^c and त्यजेयं (in ^d).
 — ^c) D3.4 अपारं (for अपारे).

15 ^a) D3.4 S स (for हि). — ^c) B3 D7 निर्वोदव्यं;
 T2 G2.8 निर्देष्टव्यं; Ca. n. s निर्वेष्टव्यं (as in text).

16 ^a) K3 (sup. lin. as in text) G3 M3-5 सुकृता;
 D3.4 हि भृता; D7 संभृता; T G1.2.4.5 सुहृदा (T2 G2 'दः')
 (for सुभृता). D3.4 वै; G4 वा (for हि). — ^b) K
 (except K2) B (B2 missing) Dn1 Ds D1.6-10 'काले
 ह्युप'. — ^c) D3.4 फलं (for कृतं). G5 पापं (for पापाः).
 D7 अनिवेद्य निजं देहं. — ^d) K1.2 D9 'स्थितं' (for
 'स्थिताः'). S कुर्वन्ति प्रियमात्मनः.

17 ^b) K3 D9 T2 G2 M3.4 (before corr.). 5 'पिंडोप'.
 — ^d) K1.3 'कर्मिणां'; K5 'कारिणां.

18 ^a) S धार्तरा (T2 G1.2 धृतराष्ट्रस्य चैवाहं. — ^b) Dn1
 G3.4 अर्थं (for अर्थे). — ^c) K5 D9.10 S om. the
 second च. — ^d) B3.5 न चैव न्वनृतं वदे; D3.4 न चैतद-
 नृतं वदे.

19 ^a) K1.2 D9 G3 अनुशंसं (G3 'स्यं'). — ^c) K5 D1
 सु (for सत्). — ^d) D3.4 अप्यर्थकरमप्यत्र. — ^e)
 B1.4.5 Ds D7.10 T1 G8.4 अंव; D3.4 एष (for अद्य).

20 ^a) B (B2 missing) D (except D1.2.9; Dn2
 missing) च ते; G5 कृते (for तु ते). — ^c) D2.9 Ca. s

C. 5. 401.
B. 5. 147.
K. 5. 146.

युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनादृते ॥ २०
अर्जुनेन समं युद्धं मम यौधिष्ठिरे बले ।
अर्जुनं हि निहत्याजौ संग्राप्तं स्यात्फलं मया ।
यशसा चापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ २१
न ते जातु नशिष्यन्ति पुत्राः पञ्च यशस्विनि ।
निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि ॥ २२
वैशंपायन उवाच ।
इति कर्णवचः श्रुत्वा कुन्ती दुःखात्प्रवेपती ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

वैशंपायन उवाच ।
आगम्य हास्तिनपुरादपप्रव्यमरिंदमः ।

उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादकम्पितम् ॥ २३
एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यन्ति कौरवाः ।
यथा त्वं भापसे कर्णं दैवं तु बलवत्तरम् ॥ २४
त्वया चतुर्णां भ्रातृणामभयं शत्रुर्कशन ।
दत्तं तन्प्रतिजानीहि संगरप्रतिमोचनम् ॥ २५
अनामयं स्वस्ति चेति पृथाथो कर्णमब्रवीत् ।
तां कर्णोऽभ्यवदत्प्रीतस्ततस्तौ जग्मतुः पृथक् ॥ २६

विपद्य (for विपह्वान्).

21 ^a) D_{3.4} अर्जुनेन तु युद्धं स्यात्. — ^b) K₄ B (B₂ missing) D₁ D₅ D₆ अपि; D₁ अयि (for मम). — ^c) K_{1.2.5} D₈ D_{7.9.10} वि- (for हि). — ^d) D₇ मया फले (by transp.); T₁ G_{1.4} फलं मम; T₂ G_{2.5} M फलं यथा; G₃ यथा फलं. — ^e) K_{1.2} D₉ [अ]पि हि; B₂ वा नि; D₂ वापि (for चापि). D_{3.4} S यशसा वा न सुच्येयं.

22 K_{1.2} D₆ om. 22^{ab}. — ^a) K₃ ते न (for न ते). D_{3.4} विनश्यति (for नशिष्यन्ति). D₁₀ न जातु विनशिष्यन्ति. — D₈ om. 22^{cd}. — ^c) K₅ सकर्णा वा हते पार्थे.

23 K₁ B (B₂ missing) D₁ D₅ D_{1.2.6.10} T G₂ om. the ref. — ^b) D_{3.4} T₁ पुत्रात् (for दुःखात्). T₁ G₁ प्रवेपिता. G₄ कुन्ती दुःखात्प्रवेपिता. — ^c) K₃ D₂ S कर्णम्; D_{3.4} तूर्णम् (for पुत्रम्). — ^d) S परं (for कर्णं). K₁ B (B₂ missing) D₁ D₅ D_{6.8-10} अकंपनं; D_{3.4} अकंपिनं; G₃ अकंपिता (for अकम्पितम्). K₄ कर्णं धैर्या-निकेतनं; D_{1.2.7} कर्णं धैर्या (D₂ र्यं) विकंपि (D₂ प) नं.

24 ^a) S तु (for वै). — ^b) T₁ G_{1.4} गच्छन्तु; T₂ G_{2.5} M गच्छन्ति (for यास्यन्ति). — ^d) K. D₁₀ G₂ हि (for तु).

25 ^b) A few MSS. शत्रुकर्षण. — ^c) D₁ कृतं; S (except G₂) उक्तं (for दत्तं).

26 ^a) D₇ तेस्तु (for चेति). — ^b) S पृथा कर्णमथा-ब्रवीत्. — ^c) D₂ G₄ [S]पि; G₃ हि (for ऽभि-). K₄

B_{1.4} D₁ D₅ D_{6.8.10} तां कर्णोथ (D₁₀ °पि) तथेन्युत्तवा; M₅ तां कर्णोभ्यपत्तरीतः. — ^d) S सुखं (M₅ गृहं) (for पृथक्).

Colophon. B₂ D₁₂ D₅ missing. — *Sub-parran*: K₁₋₄ D_{1.2.9.10} कर्णकुन्तीसमागम; K₅ B_{1.3-5} D₁ D₅ D_{3.4.6.8} G₅ कुन्तीकर्णसमागम (B₃ °कर्णसंवाद); D₇ M_{1.4.7} कुन्तीसमागम; T₁ G_{1.4} भगवत्प्रतियान and कुन्ती-कर्णसमागम (T₁ °संवाद); M₂ भगवद्यान and कुन्तीसमागम; to it G_{1.4} add कर्णा (G₄ °र्ण) कर्षण. K_{1.5} B_{1.5} D_{2.7.9.10} M_{1.2} cont. समाप्त. — *Adhy. name*: T₁ G_{1.4} कर्णप्रत्या-ख्यानं; M पृथानुनयवैफल्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ 35 (=135); D₇ T₂ M 147 (M₁ 146); T₁ G_{2.4.5} 148; G₁ 149; G₃ 145. — *S'loka no.*: K₅ D₁ 27.

145

 This adhy. is missing in D₁₂ (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS. is mostly ignored here.

1 ^a) D_{3.4} स गत्वा; G₃ आगत्य; G₄ as in text. T G_{2.5} हस्तिनपुरात्. — ^b) S उपप्लाव्यम्. K_{1.2.5} D₈ D_{3.4.7} M₄ अरिंदम. — ^c) D₉ °तत्त्वं (for °वृत्तं). — ^d) T G M₅ पूर्वम् (for सर्वम्).

2 ^a) K₃ D_{1.6.8.9} संभाव्य (for °प्य). — ^c) B_{2.4} D₁ D₅ D_{6.8.10} भवनं (for [आ]वसथं). — ^d) D_{1.7}

स्वमेवावसथं शौरिर्विश्रामार्थं जगाम ह ॥ २
विसृज्य सर्वान्नृपतीन्विराटप्रमुखांस्तदा ।
पाण्डवा भ्रातरः पञ्च भानावस्तंगते सति ॥ ३
संध्यामुपास्य ध्यायन्तस्तमेव गतमानसाः ।
आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मन्त्रममन्त्रयन् ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

त्वया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
किमुक्तः पुण्डरीकाक्ष तन्नः शंसितुमर्हसि ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ।
तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ॥ ६

युधिष्ठिर उवाच ।

तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुवृद्धः पितामहः ।
किमुक्तवान्हृषीकेश दुर्योधनममर्पणम् ।

आचार्यो वा महाबाहो भारद्वाजः किमब्रवीत् ॥ ७
पिता यवीयानस्माकं क्षत्ता धर्मभृतां वरः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ॥ ८
किं च सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ।
उक्तवन्तो यथातत्त्वं तद्ब्रूहि त्वं जनार्दन ॥ ९
उक्तवान्ह भवान्सर्व वचनं कुरुमुख्ययोः ।
कामलोभाभिभूतस्य मन्दस्य प्राज्ञमानिनः ॥ १०
अप्रियं हृदये मद्यं तन्न तिष्ठति केशव ।
तेषां वाक्यानि गोविन्द श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ११
यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु ।
भवान्हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान्गुरुः ॥ १२
वासुदेव उवाच ।

शृणु राजन्यथा वाक्यमुक्तो राजा सुयोधनः ।

मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोध मे ॥ १३

M1.5 विश्रामार्थं; D6 विमना च.

3 ^a) K1-3 T2 विसृज्य (for °सृज्य). G3 transp. सर्वान् and नृपतीन्. — ^b) K1.3 B3 Ds D1.7.9 T G (except G3) तथा; K2 ततः (for तदा).

4 ^a) S संध्यामुपासयंतस्ते. Ca cites ध्यायंतः (as in text).

6 K4.5 T1 G श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — 6^{ab} = (var.) 5^{ab}. — ^c) B5 पथ्यं तथ्यं (by transp.). K3 प्रोक्तो (for चोक्तो).

7 ^b) K5 D2-4 T2 G2.5 M5 कुरु° (for कुरु°). — ^c) T1 G1.4 महाबाहो (for हृषी°). — ^e) K4 B1.2.4 Dn1 °भाग; B3.5 Ds D3.4.6.8.10 °भागो; D1 T1 G1.4 °बाहुर (for °बाहो). — ^f) K5 G8 उक्तवान् (for अब्रवीत्). D3.4 द्रोणः किं तमथाब्रवीत्. — After 7, N (except B5 D7; Dn2 D5 missing) ins.:

534* पिता वा धृतराष्ट्रं गान्धारी वा किमब्रवीत् ।

[B (except B5) Dn1 पितरौ (for पिता वा). K3 तु; Ds च; D3.4 वै (for तं). K3 D6 वाक्यम् (for वा किम्).]

8 ^a) T2 G2.5 अवमः (for अस्माकं). — ^b) B2.3.5 Dn1 Ds D1.6.10 T G2.5 °विदां; G3 °कृतां (for °भृतां). — D1 om. 8^c-10^b.

9 D1 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^a) D3.4 वा (for च). — ^b) K2 D9 ते; G5 वै (for ये). K1-3 D7.9 T2 G2.5 M5 समागताः (for °सते). — ^c) K5 M1.2 °वचं; D7.10 °तथ्यं (for °तत्त्वं). — ^d) K5 D3.4 तद्ब्रूहि; S तत्तद्ब्रूहि

(for तद्ब्रूहि त्वं). K5 S नरोत्तम (for जना°).

10 D1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 8). — ^a) D3.4 भगवान् (for हि भवान्). Cs cites भवान् (as in text). K5 वाक्यं (for सर्वं). — ^b) K5 हितं वै (for वचनं). — After 10^{ab}, B Dn1 Ds D3.4.6-8.10 ins.:

535* धातराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुमंसिदि ।

On the other hand, S (except G5) ins. after 10^{ab}.

536* प्रतिकूलमयुक्तं च हृदयं नोपपत्ति ।

[G4 M5 अग्निरं (for अयुक्तं). G1.3.4 M (except M1)

हृदयात् (for हृदयं).]

— D9 om. 10^c-11^b. — ^c) Ds °भोगा° (for °लोभा°).

— ^d) K1-3 D7.8 मंदप्रज्ञस्य मानिनः.

11 D9 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^a) K D1.2.7 सर्वं (K5 सत्यं); S तस्य (T2 यस्य) (for मद्यं). — ^b) K (except K4) न तत्; D7 न तु (for तन्न). K5 किंचन; B5 माधव (for केशव). — ^c) D2 वाक्यं तु (for वाक्यानि). T2 G2.5 सर्वेषां (for गोविन्द). — ^d) T G M5 (inf. lin. as in text) प्रभो (for विभो).

12 ^a) K3.5 D7 S (except G3) नाति (M1 inf. lin. °भि)पद्येत (T2 G2 °वर्तेत); Ca as in text. — D2.9 om. 12^{cd}. — ^c) K2 transp. हि and नो. K5 S (except G2) बलं (for गतिः). — ^d) K5 S गतिः; D1 शुभः (for गुरुः).

13 K5 T2 G2.3.5 श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — ^a) T2 G2 शृणु तावद्यथा राजन्. — ^c) D3.4 सर्वेषां

C. B. 4871
B. B. 147. 15
K. B. 147. 15

मया वै श्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ।
अथ भीष्मः सुसंकुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ १४
दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थे यद्ब्रवीमि ते ।
तच्छ्रुत्वा राजशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु ॥ १५
मम तात पिता राजञ्शतनुलोकविश्रुतः ।
तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वरः ॥ १६
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्कथं सुतः ।
एकपुत्रमपुत्रं वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ १७
न चोच्छेदं कुलं यायाद्विस्तीर्येत कथं यशः ।
तस्याहमीप्सितं बुद्ध्वा कालीं मातरमावहम् ॥ १८
प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च ।
अगजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ।
प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ १९
तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान्कुरुकुलोद्बहः ।
विचित्रवीर्यो धर्मान्मा कनीयान्मम पार्थिवः ॥ २०
स्वर्पातेऽहं पितरि तं स्वराज्ये संन्यवेशयम् ।

(for राजेन्द्र).

14 ^a) K1-8 B Dm D6.7.9 वि- (for वै). — ^c) K5 D6 तु (for सु).

15 ^c) S कुरु (for राज).

16 ^a) K8 D1 राजा (for राजन्). — ^b) K1.4 B Dm Ds D2-4.6.9 शान्तनुर. — ^d) G5 M (except M2) वर (for वरः).

17 ^c) K3-5 B D (except D2-4.9; Dn2 missing) T1 G1.2.5 M5 एकं पुत्रम्.

18 ^a) B3 Dm D6 न चोच्छेदं; D3.4 नोच्छेदं च (for न चोच्छेदं). — ^b) K1 B Dm Ds D1.2.6-8.10 विस्तीर्येच्च. — ^c) M3 इच्छितं (for ईप्सितं). K2 मत्वा (for बुद्ध्वा). — ^d) D3.4 Ca आहरं (for आवहम्).

19 ^b) D6.8.10 (m as in text) पितुरामकुल. Ca cites पितुरर्थे (as in text). — ^c) T1 G1.3.4 रैता[ः]स्यां; T2 G2.5 रैतास्तु; M रैताम. — ^f) K4 D7 परि; D3.4 प्रति (for अनु).

20 ^a) K4 Ds2 G3 तस्याः; D3.4 T2 G2.5 तस्य (for तस्यां). D3.4 राजो (for जज्ञे). — ^d) K3.4 B Dm Ds1 D2.6.7.9 G1 पार्थिव.

21 ^b) K3.5 D1.7.8 T2 G (except G5) M1 (inf. lin. as in text) संनिवे; Dm1 संप्रवे. — ^a) D3.4

विचित्रवीर्यं राजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः ॥ २१
तस्याहं सदृशान्दारान्गजेन्द्र समुदावहम् ।
जित्वा पार्थिवसंघातमपि ते बहुशः श्रुतम् ॥ २२
ततो रामेण समरे द्रुण्डयुद्धमुपागमम् ।
स हि रामभयादेभिर्नागैर्विप्रवासितः ।
दारेष्वतिप्रसक्तश्च यक्षमाणं समपद्यत ॥ २३
यदा त्वराजके राष्ट्रे न ववर्ष सुरेश्वरः ।
तदाभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्रयपीडिताः ॥ २४

प्रजा ऊचुः ।

उपक्षीणाः प्रजाः सर्वा राजा भव भवाय नः ।
ईतयो नुद भद्रं ते शंतनोः कुलवर्धन ॥ २५
पीड्यन्ते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः ।
अल्पावशिष्टा गाङ्गेय ताः परित्रातुमर्हसि ॥ २६
व्याधीन्प्रणुद्य वीर त्वं प्रजा धर्मेण पालय ।
त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ २७

ह्यधश्चरः.

22 ^b) K4 B Dm Ds D6.8.10 समुपाहरं; K5 पावहं. — ^c) D3.4 संघातान्. — ^d) D7 तवापि; T2 मयापि (for अपि ते). G2 अपि लोके बहुश्रुतं.

23 ^a) K3 तात (for ततो). T G2.5 सहितो (for समरे). — ^b) K3 ततो (for द्रुण्ड-). D3.4 द्वैरथं युद्धमागतं. — ^c) K3.4 B Dm Ds D2.6.8.10 दारेष्वप्यतिप्रसक्तश्च; D7 दारेषु प्रतिप्रसक्तः सन्; T1 G1.4 कामभोगप्रसक्तश्च. — ^f) K3 दिष्टानं; M1.2.4 यक्षमाणा.

24 ^a) K3.4 D3.4 राज्ये (for राष्ट्रे). K यदा त्वराज-
केनेह. — ^b) D7 बलाहकः (for सुरेश्वरः). — ^c) B3 [अ]भ्यधावन्; D1 व्यधावन्; D7 ह्यधावन्; T1 G1.4 [अ]भ्ययाचन्; G3 [अ]न्वधावन्.

25 Ds G4.5 M3-5 om. the ref. — ^c) K4 B1.2.4.5 Dm Ds D6.8.10 ईतीः प्रणुद्य भद्रं ते; B3 ईतयोत्र च वर्तते. Ca.5 cito ईतयः (as in text). — ^d) K1.4 B D (except D1.7-9; Dn2 missing) M3 शान्तनोः. K1.2.4 नन्दन; K5 Dm D7 T2 G2 वर्धनः; D2 नन्दनः.

26 ^a) K5 Ds S हि; D3.4 च (for ते). — ^b) B3 आधिभिर्; D7 उत्पातैर्. D3.4 भय.

27 ^a) D1 प्रणुद्य व्याधीन् (by transp.). K (except K3) B (except B3) Dm D2-4 प्रणुद्य (for प्रणुद्य). D1

भीष्म उवाच ।

प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवाक्षुभ्यत मे मनः ।
प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सदृचं स्मरतस्तथा ॥ २८
ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ।
भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
मामूचुर्भृशसंतप्ता भव राजेति संततम् ॥ २९
प्रतीपरक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विनशिष्यति ।
स त्वमस्मद्वितार्थं वै राजा भव महामते ॥ ३०
इत्युक्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ।
तेभ्यो न्यवेदयं पुत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ।
ऊर्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थं पुनः पुनः ॥ ३१
ततोऽहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मातरं संप्रसादयम् ।
नाम्ब शंतनुना जातः कौरवं वंशमुद्वहन् ।

प्रतिज्ञां वितथां कुर्यामिति राजन्पुनः पुनः ॥ ३२
विशेषतस्त्वदर्थं च धुरि मा मां नियोजय ।
अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाम्ब सुतवत्सले ॥ ३३
एवं तामनुनीयाहं मातरं जनमेव च ।
अयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ॥ ३४
सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं तदा ।
अपत्यार्थमयाचं वै प्रसादं कृतवांश्च मः ।
त्रीन्स पुत्रानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥ ३५
अन्धः करणहीनेति न वै राजा पिता तव ।
राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः ॥ ३६
स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ।
मा तात कलहं कार्षी राज्यस्यार्थं प्रदीयताम् ॥ ३७
मयि जीवति राज्यं कः संप्रशासेत्पुमानिह ।
मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वः सदा ॥ ३८

C. 5. 424
B. 5. 147. 41
K. 5. 147. 41

त्वं धीरः; D₂₋₄ धीर त्वं (for वीर त्वं).

28 D_{3.4.7} T₂ G_{2.5} om. the ref. — ^a) K (except K₃) D_{2.7.9} क्रोशमानानां; D₅ क्षुभ्यतीनां वै. D₁ तु; T G च (for वै). — ^d) B (except B₂) T₂ G (except G₄) तदा (for तथा).

29 ^b) T₂ G_{2.5} काली माता (by transp.). — ^c) G₂ 'हिताश्चान्ये. — ^e) B₃ त ऊचुरः; D_{3.4} बभूवुर (for मामूचुर). — ^f) D_{3.4.7} सत्तम; C_a संततं (as in text).

30 ^a) K_{1.2} D₉ भ्रात्रा ते; K_{3.5} D₅ प्रातिप- (for प्रतीप-). D_{3.4} T₂ G₂ राज्यं (for राष्ट्रं). — ^b) S त्वां प्राप्य न विनश्यतु (M₂₋₅ त्वामप्राप्य विनश्यति). — ^c) K_{1.2} स ऽपुः; T₂ G₂ सर्वम् (for स त्वम्). D₉ नृपास्माकं हितार्थं वै. — ^d) K₈ T₁ G_{1.4} 'द्युते (for 'मते).

31 K₁ om. (hapl.) 31^a-32^a. — ^c) D₇ चाकथयं (for न्यवेदयं). B D (except D_{1.2}; D₂ missing) G₈ तत्र (for पुत्र). — ^d) B₈ प्रति (for पितृ). G₃ M (M₁ inf. lin. as in text) पतिज्ञां प्रति गौरवं. — After 31, B₁ D₂ read (with v.l.) 33^{ab} (for the first time) repeating it in its proper place.

32 K₁ om. 32^a (cf. v.l. 31). B₃ D₃ G₅ om. (hapl.) 32; K₁ reads it in marg. sec. m. — ^b) K₄ D₈ D₉ संप्रसादयन्. G₁ दुःखितो भृशमातुरः (= 31^b) also. — ^c) K₄ D_{3.4} T G (G₅ om.) नाहं; D₂ नास्मि; D₆ नाद्यः; D₉ न वै (for नाम्ब). K₄ B (B₃ om.) D₂ D₅

D₁₋₄ M₃ शंतनुना. — ^d) K₁₋₃ पौरवं (for कौरवं).

33 For B₁ D₂ cf. v.l. 31. — ^a) M_{1.2} त्वदर्थे. K₃ वै; D₉ तत् (for च). — ^b) T₁ G_{1.4} त्वं (for मा). N (D₂ missing) प्रतिज्ञां कृतवानहं (D₂ first time as in text!) — ^d) K₂ D₉ तवाम्बि; K₄ B_{1.3.4} D₂ D_{2-4.6.8} तवाद्यः; D₇ भवत्याः; T₂ तवापि (for तवाम्ब). D₁₀ पितृगौरवात् (for सुत).

34 ^a) D₇ सांन्वयिन्वा (for अनुनीय). — ^b) D_{3.4.6.8} जनसंनिधौ; T₂ G₅ 'संसदि (for 'मेव च). — ^c) S (except G₂) अहं च (for अयाचं).

35 ^c) K₄ B D₂ D₅ D_{1.2.6-8} महाराज; D_{3.4} अवोचं वै; D₉ अहं चैव; D₁₀ मुनिवरः; G_{1.4} अयाचं वः (for अयाचं वै). K₁₋₃ 'त्यार्थं मया चैव (corrupt). — ^d) K_{1.2} D₉ तु (for च). — ^e) D₂ त्रीन्सु; D₅ त्रीन्वा; D₁ S स त्रीन् (by transp.). D₇ उत्पाद्य स पुत्रांस्त्रीन् (catalectic). — ^f) K_{2.5} तदा भारतं; T₁ G_{1.3.4} तदा वै कुरुं; T₂ G_{2.5} स तदा कुरुं.

36 ^a) K_{1.2} D_{2.7} G₂ 'हीनोष्ठं; K₄ B D₂ D₅ D_{1.6.8.10} M_{1.2} 'हीनत्वात्; D_{3.4} 'हीनस्तु; D₉ 'हीनो वै. — ^b) D₉ नायं (for न वै).

37 ^c) S (except M₃₋₅) साहसं (for कलहं).

38 ^a) K₅ S (except G₄) को राज्यं (by transp.). — ^b) D₁ T₁ G₄ इति (for इह). — ^d) D₁₀ पांडवेः; M_{1.2} कौरव (for वः सदा).

C. 5. 499g
B. 5. 107. 42
K. 5. 147. 42

न विशेषोऽस्ति मे पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ।
मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गान्धार्या विदुरस्य च ॥ ३९

श्रोतव्यं यदि वृद्धानां मातिशङ्कीर्वचो मम ।
नाशयिष्यसि मा सर्वमात्मानं पृथिवीं तथा ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

वासुदेव उवाच ।

भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत ।
मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः ॥ १
प्रातीपः शंतनुस्तात कुलस्यार्थे यथोन्थितः ।
तथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितोऽभवत् ॥ २
ततः पाण्डुर्नरपतिः सत्यसंशो जितेन्द्रियः ।

राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ॥ ३
ज्येष्ठाय राज्यमददाद्धृतराष्ट्राय धीमते ।
यवीयसस्तथा क्षतुः कुरुवंशविवर्धनः ॥ ४
ततः सिंहासने राजन्यापयित्वैनमच्युतम् ।
वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां सहितोऽनघ ॥ ५
नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवत् ।

39 ^a) K₈ तात; K₈ कश्चित् (for पुत्र). — ^c) K_{1.5} D₆ तुल्यं (for तुभ्यं). K₈ मतमेतत्तु वै मद्यं. — ^d) D_{8.4} ह (for च).

40 ^a) K₁ B D_{n1} D₈ D_{6-8.10} G₄ खलु (for यदि). — ^b) K₄ D₇ G₈ मा विशङ्की; B D_{n1} D₈ D_{1.6.8} नाभि; D_{8.4} मा च शं; D₁₀ माभि (for माति). K₄ त्वमेव च (for वचो मम). K_{1.2} D₉ मातिशङ्कस्व मे वचः. — ^c) K_{1.5} D₈ D_{8.4.7.8} सर्वान् (for सर्वम्). K₁₋₃ D₉ नाशयिष्यस्मिं सर्वं. — ^d) S पृथिवीपते (for 'वीं तथा).

Colophon. D_{n2} D₅ missing. — *Sub-parvan*: D_{8.4} युद्धनिर्यात्रा; T₁ G_{1.4} भगवत्प्रतियान; M भगवद्यान. — *Adhy. name*: K_{1.2} D₆ वासुदेववाक्यं; B₅ D₈ भीष्मवाक्यं; G_{1.4} पाण्डवसमागमे सभावृत्तान्तकथनं; G₅ M भीष्मवाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ 37 (=137); D₇ T₂ M 148 (M₄ 147); T₁ G_{2.4.5} 149; G₁ 150; G₃ 146. — *S'loka no.*: K₈ D_{n1} 43.

146

 This adhy. is missing in D_{n2} (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 K₄ D₂ T G (except G₁) श्रीभगवान्; K₈ D₇ श्रीकृष्णः (for वासुदेवः). — ^a) D_{8.4} T₂ G_{2.5} तथा; M₂ तदा (for ततो). — ^b) K₁ इदं वचः (for अभाषत). — ^c) K₈ कुरूणां (for नृपा). K₁ उवाच राजमध्ये वै. — ^d) S (except G₈ M₁) 'क्षमं.

2 Before 2, D_{8.4} G₅ ins. द्रोण उ° (G₅ om. उ°). — ^a) K₂ (by corr.) S (except G₂) प्रातिपिः. K₄ B D₈ D₂₋₄ शान्तनुम्. — ^b) B_{1.2.4} D₈ D_{6.8} कुलस्यार्थं. K₈ यथोच्छ्रितः; B_{1.2.4} D_{n1} D₈ D_{8.10} समुत्थितः; B₅ D₈ यथा स्थितः; D₆ समुच्छ्रितः; T G यथोचितः (G₈ स्थितोऽभवत्). — G₈ om. 2^{ad}. — ^c) B D (except D₇₋₉; D_{n2} missing) यथा (for तथा). — ^d) K₈ यथाभवत्; G₂ यथोचितः (for स्थितोऽभवत्).

3 D₄ om. 3^{a-4b}. — ^a) D₈ D_{6.8} यथा (for ततः). — ^c) S भद्रं ते (for धर्मात्मा). — ^d) T₁ G_{1.4} सुव्रतः; G₃ 'प्रीतः (for 'व्रतः).

4 D₁ om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^a) K₈₋₅ B D (D_{n2} missing; D₄ om.) अददत्; C_{n.5} अददात् (as in text). — ^c) B D_{n1} D₈ D_{6.10} यवीयसे तथा; D_{8.4} तथा यवीयसः. B D_{n1} D₈ D_{6.10} Ca क्षत्रे; G_{8.4} क्षतः. — ^d) K₄ B (except B₃) D_{n1} D₈ D_{6.8.10} कुरूणां वंशवर्धनः. — After 4, T₂ G_{2.3.5} read stanzas 5-12 in the following order: 7, 10, 11, 6, 9, 8, 5, 12,

5 For sequence of T₂ G_{2.3.5}, cf. v.l. 4. — ^a) T₁ G_{1.4} M₅ राज्ये; M₂ राजा (for राजन्). — ^b) K₂ हंस; T₁ G₁ एतं; G_{4.5} एवं; Ca एनं (as in text). K₂ अच्युतः; K₅ D_{2-4.7.8} T₁ G_{1.4} अच्युतः. — ^d) K₂ B₈ D₉ T₂ G_{2.3.5} M_{1.2} [5] नघः; B_{1.2.4} D_{n1} D₈ D_{1.6-8.10} T₁ G₄ नृपः; G₁ नृप (for ऽनघ).

6 For sequence of T₂ G_{2.3.5}, cf. v.l. 4. — ^b) K₈ तमुपास्ते; G₂ पार्थे तस्य (for उपास्ते स्म). K_{1.4} D₉ स; B₈ च; G₈ सु (for स्म). — ^d) G₂ उद्ग्रहन्; G_{8.4} M_{8.5}

प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रो बालव्यजनमुत्क्षिपन् ॥ ६
 ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 अन्वपद्यन्त विधिवद्यथा पाण्डुं नराधिपम् ॥ ७
 विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च ।
 चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वा परपुरंजयः ॥ ८
 कोशसंजनने दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे ।
 भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसंगरः ॥ ९
 संधिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः संवाहनक्रियाः ।
 अवैक्षत महातेजा भीष्मः परपुरंजयः ॥ १०
 सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः ।
 अन्वास्थमानः सततं विदुरेण महात्मना ॥ ११
 कथं तस्य कुले जातः कुलभेदं व्यवस्यसि ।
 संभूय भ्रातृभिः सार्धं भुङ्क्ते भोगाञ्जनाधिप ॥ १२
 ब्रवीम्यहं न कार्पण्यान्नार्थहेतोः कथंचन ।

भीष्मेण दत्तमश्रामि न त्वया राजसत्तम ॥ १३
 नाहं त्वत्तोऽभिकाङ्क्षिष्ये वृत्त्युपायं जनाधिप ।
 यतो भीष्मस्ततो द्रोणो यद्भीष्मस्त्वाह तत्कुरु ॥ १४
 दीयतां पाण्डुपुत्रेभ्यो राज्यार्धमरिकर्शन ।
 सममाचार्यकं तात तव तेषां च मे मदा ॥ १५
 अश्वत्थामा यथा मह्यं तथा श्वेतहयो मम ।
 बहुना किं प्रलापेन यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १६
 एवमुक्ते महाराज द्रोणेनामिततेजसा ।
 व्याजहार ततो वाक्यं विदुरः मत्यमंगरः ।
 पितुर्वदनमन्वीक्ष्य परिवृत्य च धर्मवित् ॥ १७
 देवव्रत निबोधेदं वचनं मम भापतः ।
 प्रनष्टः कौरवो वंशस्त्वयायं पुनरुद्धृतः ॥ १८
 तन्मे विलपमानस्य वचनं समुपेक्षसे ।
 कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः ॥ १९

C. 5. 522.
B. 5. 143.
K. 5. 145.

उत्क्षिपत्.

7 For sequence of T₂ G_{2.3.5}, cf. v.l. 4. — ^b) D_{6.8.10} जनाधिपं; D₉ G₅ नरेश्वरं (for जनेश्वरम्). — ^c) M₃₋₄ अन्वपद्यन्तमधिपं (M₄ inf. lin. as in text). — ^d) K₂₋₅ B D₁₁ D₅ D_{2.8} G₅ जनाधिपं; D_{8.4} जनाधिप.

8 For sequence of T₂ G_{2.3.5}, cf. v.l. 4. — ^b) D_{8.4} च (for स). — ^c) G₄ पृथिवीं पालयामास. — ^d) G₄ पाण्डुः (for सर्वा).

9 For sequence of T₂ G_{2.3.5}, cf. v.l. 4. — ^a) A few N MSS. कोषः. K₁ D₉ संवनने; D₁₁ संवलने; S संयमने; C_a संवरणे (for संजनने). C₁₁ cite. संवननं, C₈ संवलनं. — ^b) K₅ B₄ D_{3.4.6.8.9} S om. च. D₅ D₁₀ अनुरं (for चान्ववे).

10 For sequence of T₂ G_{2.3.5}, cf. v.l. 4. G₃ om. 10. — ^a) K संयुक्ता; D₂ संयुक्ता; T₁ G_{1.4} M₁ तत्त्वज्ञो. — ^b) K₃ B D₈ D_{1.9.10} T₂ G₂ राज्ञां (for राज्ञः). K_{1.2} D₇ संवेदनक्रियाः; K₈ संजननं; K₄ संशमनाः क्रिं; K₅ संवदनं; D₂ संधाननक्रियाः; D_{3.4.8} सं (or स) सुदिताः क्रिं; S (G₃ om.) वैवाहिक (G₄ M₃₋₅ कीं) क्रियाः; C₁₁ as in text. — ^c) D_{3.4} अवैक्षत; G₄ M₃₋₅ अवैक्षत. — ^d) S (G₃ om.) भीष्मः कुरुपितामहः.

11 For sequence of T₂ G_{2.3.5}, cf. v.l. 4. — ^b) T G_{2.5} महामतिः; G₈ महीपतिः (for महाबलः). — ^c) G₃ अन्वास्थते च.

12 ^a) M (except M₅) त्वस्य (for तस्य). — ^b) S करिष्यसि (for व्यव).

13 D₈ om. (hapl.) 13^a-14^b. — ^b) D₈ नास्मं (for नार्थं). — ^c) B_{4.5} D₁₁ D_{6.9} इच्छामि (for अश्रामि).

14 D₈ om. 14^a (cf. v.l. 13). — ^b) G₃ M₄ प्रत्युः; G₄ भृत्युः (for वृत्युः). — G₄ om. 14^c-15^d. — ^d) T₁ प्राह (for त्वाह).

15 G₄ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^b) A few N MSS. कर्षण (for कर्शन). — ^d) S (G₄ om.) पार्थिव (for मे सदा).

16 ^a) K_{1.3} D₂ प्रलप्तेन (for प्रलापेन). — ^d) = 5. 39. 7^d; 41. 33^d.

17 ^b) K₁ बुद्धिना (for तेजसा). — ^c) D_{3.4} तदा (for ततो). — ^c) B₅ D₅ D₂₋₄ S वचनम् (for वदनम्). K (except K₄) D_{7.9} उद्गीक्ष्य (for अन्वीक्ष्य).

18 Before 18, B D₁₁ D₅ D_{1.3.4.6.8.10} ins. विदुर उ. — ^b) B₃ D₉ भारतः; D_{5.2} M₃₋₅ भापिनं (for भापतः). — G₃ transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^c) Some MSS. प्रणष्टः. — ^d) K₅ हि; D_{2.4} [ए]व; S च (for [अ]यं).

19 G₃ transp. 18^{cd} and 19^{ab}. — ^a) K₃ S (for G₅ see below) त्वं मे (for तन्मे). K₂ प्रं (for विं). G₅ त्वमेव लिप्यमानस्य. — ^b) K_{1.2.5} D_{7.9} T G (except

C. B. 5022
H. B. 148. 20
K. B. 148. 20

यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं समनुवर्तसे ।
अनार्यस्याकृतज्ञस्य लोभोपहतचेतसः ।
अतिक्रामति यः शास्त्रं पितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ २०
एते नश्यन्ति कुर्वो दुर्योधनकृतेन वै ।
यथा ते न प्रणश्येयुर्महाराज तथा कुरु ॥ २१
मां चैव धृतराष्ट्रं च पूर्वमेव महाद्युते ।
चित्रकार इवालेख्यं कृत्वा मा स्म विनाशय ।
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा यथा संहर्ते तथा ॥ २२
नोपेक्षस्य महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ।
अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ।
वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ॥ २३
बद्धा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ।
साध्विदं राज्यमद्यास्तु पाण्डवैरभिरक्षितम् ॥ २४
प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ।
पाण्डवानां कुरूणां च राज्ञां चामिततेजसाम् ॥ २५
विररामैवमुक्त्वा तु विदुरो दीनमानसः ।
प्रध्यायमानः स तदा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २६

G₃ किमु° (for समु°).

20 °) K₃ D₉ कृतज्ञस्य (for [अ]कृतज्ञस्य). — °) B D₁ D₅ D_{1.6.8.10} लोभेन ह (D₁ D₁ घृ)न°. — °) D₈ D_{8.8} अतिक्रामति.

22 °) D₈ D_{6.10} सर्वम् (for पूर्वम्). D₁₀ चैव (for एव). K₄ B (except B₅) D₁ D₅ D_{6.8.10} महामते; G₈ पितामह (for महाद्युते). — °) D₂ T G राजन्; M_{1.2} मानु; M₃₋₅ त्वं मा (for मा स्म). B D₁ D₅ D_{6.8.10} कृत्वा स्थापितवानमि. — °) T₁ G_{1.4} पुनः; T₂ प्रभुः; G_{2.8.5} M प्रजाः (for तथा).

23 °) K (except K₄) D₇ मोपेक्षस्य. — °) D_{3.4} अहो; T₁ G_{1.4} अपि (for अथ). — °) K₃ पर्युपस्थिते; B_{3.5} S समुप°. — °) K (except K₄) D_{7.9} चा (K_{1.2} वा)नघ; B₃ D₁ T G (except G₅) चैव हि.

24 °) K₄ B D (except D_{1.9}; D₁₂ D₅ missing) शाध्विदं (for साध्विदं). K₃ अद्यास्तु; K₄ B D (except D₁; D₁₂ missing) अद्यास्तु; T₁ उच्छिद्य; T₂ G_{1.2.5} आच्छिद्य; G₃ M आमाद्य; G₄ उन्मृज्य (for अद्यास्तु). — °) S (except G_{3.4}) अभिरक्ष्यतां.

25 °) T₁ G₅ M नरशार्दूल; G₃ पुरुषयाघ्र; G₄

ततोऽथ राज्ञः सुबलस्य पुत्री
धर्मार्थयुक्तं कुलनाशभीता ।
दुर्योधनं पापमतिं नृशंसं
राज्ञां समक्षं सुतमाह कोपात् ॥ २७
ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा
ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।
शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं
पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ॥ २८
राज्यं कुरूणामनुपूर्वभोग्यं
क्रमागतो नः कुलधर्म एषः ।
त्वं पापबुद्धेऽतिनृशंसकर्म-
त्राज्यं कुरूणामनयाद्विहंसि ॥ २९
राज्ये स्थितो धृतराष्ट्रो मनीषी
तस्यानुजो विदुरो दीर्घदर्शी ।
एतावतिक्रम्य कथं नृपत्वं
दुर्योधन प्रार्थयसेऽद्य मोहात् ॥ ३०
राजा च क्षत्ता च महानुभावौ

°) K₄ B_{2.8.5} D₁₂

D₅ D_{1.6.8-10} T₁ G_{1.4} om. च. D_{3.4} संक्षेपो वै भविष्यति.

26 °) K_{3.5} S (except G_{3.4}) सततं (for स तदा). — °) Some MSS. निश्चसंश्र.

27 °) K₄ तनो नु; D_{6.8.9} ततोस्य (for ततोऽथ). G₄ M₂ om. ऽथ. T₁ G_{1.3} ततो राज्ञः सुबलस्याथ पुत्री. — °) T₁ G_{1.2.5} युक्ता (for युक्तं). — °) K₈ B_{3.5} D₁ S (except G_{1.3.4}) सुयोधनं. T₁ G_{1.4} बुद्धि (for मतिं). — °) D₅ समीपे; D_{3.4} पुरस्तात् (for समक्षं).

28 °) M₃₋₅ [ऽ]थ (for च). — °) T₂ G_{1.2.5} तथापराधं; M₈₋₅ यथापराधः (for तवापराधं).

29 °) D₁ तथा (for राज्यं). K₅ B D₁ D₅ D_{1-3.6.10} पूर्वभोग्यं; D_{4.8} G₃ रूपभोग्यं; D₇ रूपभोग्यं; T₂ G_{2.5} भूतभोग्यं. — °) K₂ D₉ कुल एष धर्मः (for कुलधर्म एषः). — °) G₃ वृत्ते (for बुद्धे). K₅ D_{8.4} S सु- (for ऽति-). D₂ काम; D_{3.4.10} कर्मा; D_{6.8} G₄ कर्म (for कर्मन्). — °) K₄ D_{8.4.6.8} S निहंसि (for विहंसि).

30 °) S राजा (for राज्ये). — °) T₁ G₈₋₅ M₈₋₅ यस्य (for तस्य). — °) K₈ S [ऽ]ति- (M_{8.5} हि)

भीष्मे स्थिते परवन्तौ भवेताम् ।
अयं तु धर्मज्ञतया महात्मा
न राज्यकामो नृवरो नदीजः ॥ ३१
राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं
तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्ये ।
राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां
पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामि ॥ ३२
यद्वै ब्रूते कुरुमुख्यो महात्मा
देवव्रतः सत्यसंधो मनीषी ।
सर्वं तदस्माभिरहत्य धर्मं

ग्राह्यं स्वधर्मं परिपालयद्भिः ॥ ३३
अनुज्ञया चाथ महाव्रतस्य
ब्रूयानृपो यद्विदुस्तथैव ।
कार्यं भवेत्तन्मुहूर्द्धिर्नियुज्य
धर्मं पुरस्कृत्य सुदीर्घकालम् ॥ ३४
न्यायागतं राज्यमिदं कुरूणां
युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।
प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा
पुरस्कृतः शान्तनवेन चैव ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पदचन्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६

१४७

वासुदेव उवाच ।
एवमुक्ते तु गान्धार्या धृतराष्ट्रो जनेश्वरः

दुर्योधनमुवाचेदं नृपमध्ये जनाधिप ॥ १
दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ।

C. 5. 5041
B. 5. 149. 2
K. 5. 149. 2

(for ३४).

31 ^a) D_{3.4} S transp. राजा and क्षत्तः. D₈ D_{7.10} (by corr.) M₂ °भावे (for °भावौ). — °) K (except K₄) D₈ D_{7.9} धर्मात्मः; T₁ धर्मार्थः (for धर्मज्ञः). G₂ M₄ om. (hapl.) 31^a-33^a. — ^a) B (except B₃) D₈ D₁₀ न कामयेद्यो (for न राज्यकामो).

32 G₂ M₄ om. 32 (cf. v.l. 31). — ^a) K (except K₄) D₇ च (for तु). — ^b) D_{3.4} नित्यं (for नान्ये). — °) K_{1.2} D₉ अखिलं (for निखिलं). — ^a) D₈ °पौत्रास्तथैव.

33 G₂ M₄ om. 33^a (cf. v.l. 31). — ^b) K_{4.5} D₉₋₄ S मनस्वी (for मनीषी). — °) K D_{2.7-9} अहीनधर्मः; B₂ ६ अहत्य कार्यः; D₁ इहान्यधर्मः; D_{3.4} इहैत्य कार्यः; D₈ महश्च कार्यः; T₁ अधीत्यमर्थः; T₂ G M अधीत्य धर्मं (G₄ अधिज्य सर्वं) (for अहत्य धर्मं). — ^a) B D₁₁ D₈ D_{6.10} गज्यं (B₄ राष्ट्रं); D_{3.4} सम्यक् (for ग्राह्यं). B D₁₁ D₈ D₁₀ स्व (D₁₁ च) धर्मान् (for स्वधर्मं).

34 ^a) K₄ D_{3.4} अनुग्रहान् (for °ज्ञया). K_{3.5} D_{7.8} T G (except G₂) M_{1.2} वा (for च). K₅ अद्य; D_{3.4} अपि; D₁₀ अस्य (for अथ). — ^b) D_{3.4} कुर्यात् (for ब्रूयात्). D₇ वचो; T₂ नरो (for नृपो). K_{1.2} B (except

B₃) D₁₁ D_{6.8.10} M₂ [५] यं (for यद्). — °) D_{3.4.6} सुहदां (for सुहृद्भिः). B_{1.3.4} D₁₁ D₁ G₃ नियुज्यं; B₂ निशम्य; D₈ नियोज्यं; T₁ G₄ नियोज्य.

35 °) D₆ G₄ M₃₋₅ राजा (for राज्ञा). — ^a) K_{8.5} चेति (for चैव).

Colophon. D₁₂ D₅ missing. — *Sub-parvan*: K₄ अभिनिर्याणयात्रा; D_{3.4} अभिनिर्यात्रा; D₁₀ भगवद्भागमनः; M_{1.2} भगवद्यान. — *Adhy. name*: G₅ गांधारीवाक्यं; M गुरुवाक्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ 38 (= 138); T₁ G_{2.4.5} 150; T₂ M 149 (M₄ 148); G₁ 151; G₃ 147. — *S'loka no.*: K₅ 37; D₁₁ 36.

147

~~37~~ This adhy. is missing in D₁₂ (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS. is mostly ignored here.

1 K₅ D₂ T G M₅ श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — G₃ om. (hapl.) 1^a-2^a. — ^a) K₄ B D₁₁ D₈ D_{1.3.4.6.8.10} M₄ राजमध्ये. B₁₋₃ D₂ जनाधिपं; D₁₁ D₈ D₁₀ T G_{1.5} M₃₋₅ जनाधिपः.

C. B. 5041
B. B. 149, 2
K. B. 149, 2

तथा तत्कुरु भद्रं ते यद्यस्ति पितृगौरवम् ॥ २
सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः ।
सोमाद्रभूव पष्ठो वै ययातिर्नहुपात्मजः ॥ ३
तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः ।
तेषां यदुर्महातेजा ज्येष्ठः समभवत्प्रभुः ॥ ४
पूरुर्यवीयांश्च ततो योऽस्माकं वंशवर्धनः ।
शर्मिष्ठायाः संप्रसूतो दुहितृवृषपर्वणः ॥ ५
यदुश्च भरतश्रेष्ठ देवयान्याः सुतोऽभवत् ।
दौहित्रस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः ॥ ६
यादवानां कुलकरो बलवान्वीर्यसंमतः ।
अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमन्दधीः ॥ ७
न चातिष्ठन्पितुः शास्त्रे बलदर्पविमोहितः ।

2 G₂ om. 2^a (cf. v.l. 1). — ^b) K₄ D₂ T₂ G₂. 5
यथा; T₁ G₁. 4 M यत्रा (for यत्रां). — ^d) D₈ G₃ मयि
(for पितृ-).

3 B₅ om. 3^a-5^d. — ^c) K₄ दशमो; B (B₅ om.)
Dn₁ D₈ D₁-4. 6. 8. 10 पष्ठो वै (for पष्ठो वै). — After 3,
K₅ ins. 537*.

4 B₅ om. 4 (cf. v.l. 3). K₅ om. 4^a-5^b. — ^a)
B (B₅ om.) Dn₁ D₈ D₁. 6. 8. 10 हि (for च). — ^c) D₈
D₆. 10 "राज (for "तेजा). — D₆ om. (? hapl.) from
भवत्प्रभुः (in 4^a) up to संमतः (in 18^b). — ^d) T G
सुतः (for प्रभुः). — D₈ ins. after 4: K₅ (which om.
4^a-5^b) ins. after 3:

537* तस्याभवंस्त्रयः पुत्रा दुष्टोऽनुः पूरुरेव च ।

5 B₅ D₆ om. 5 (cf. v.l. 3, 4); K₅ om. 5^{ab}
(cf. v.l. 4). — ^c) K₄ B (B₅ om.) Dn₁ D₈ D₂. 8. 10
T₁ G₅ शर्मिष्ठाया. B₂ समुद्भूतो; D₃. 4 समुत्पन्नो; D₇
संप्रभूतो. — ^d) B (B₅ om.) Dn₁ D₈ D₂. 8. 10 दुहित्रा
(for "तुर्).

6 D₆ om. 6 (cf. v.l. 4). — ^a) K B₅ D₁-4. 7. 9
नु (for च). B₃ D₃. 4 भरतश्रेष्ठः. — ^c) Dn₁ G₃
दौहित्रास्ते तु; T₂ "त्रश्चापि.

7 D₆ om. 7 (cf. v.l. 4). — ^b) D₈ बलदर्पविमो-
हितः (= 8^b); D₈. 4 बलवीर्यसमन्वितः; D₈ वीर्यवान्बल-
संमतः. — ^c) D₇ गुरुं (for क्षत्रं). — ^d) D₁₀ गर्वं (for
दर्पं).

8 D₆ om. 8 (cf. v.l. 4). — ^a) K₅ नावतिष्ठत्.
— ^b) B₂ "समन्वितः. — After 8^{ab}, D₈ ins.:

538* कुलक्षयं चकारासौ राज्यलोभादकारणात् ।

अवमेने च पितरं भ्रातृश्चाप्यपराजितः ॥ ८
पृथिव्यां चतुरन्तायां यदुरेवाभवद्वली ।
वशे कृत्वा स नृपतीनवसन्नागसाह्वये ॥ ९
तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नहुपात्मजः ।
शशाप पुत्रं गान्धारे राज्याच्च व्यपरोपयत् ॥ १०
ये चैनमन्ववर्तन्त भ्रातरो बलदर्पितम् ।
शशाप तानपि क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ ११
यवीयांसं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्तिनम् ।
राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमः ॥ १२
एवं ज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो न राज्यमभिजायते ।
यवीयांसोऽभिजायन्ते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ १३
तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ।

— ^c) K₃ D₃. 4 स (for च).

9 D₆ om. 9 (cf. v.l. 4). — ^c) S (except G₁)
तु (for स). K₅ D₂ पृथिवीं (for नृपतीन्). — ^d) K₄ B
Dn₁ D₈ D₁. 10 G₅ न्यवसन्; G₃ निवसन् (for अवसन्).

10 D₆ om. 10 (cf. v.l. 4) — ^a) K₁. 2. 5 T₂ G₅ तत्
(for तं). — ^c) D₃. 4 राजा (for पुत्रं). — ^d) D₃. 4 G₄
राष्ट्रान् (for राज्यात्). K₄ D₂ वै (for च). B Dn₁ D₈
D₈. 10 [अ]पि व्यरोपयत्; D₃. 4 G₃ [अ]प्यवरो; D₆ T₂
G₂. 5 [अ]प्यवरो; M (except M₂) व्यवरो (for व्यपरो).

11 D₆ om. 11 (cf. v.l. 4). — ^a) D₈ D₁₀ G₄
अनुवर्तत; D₇ G₃ अनुवर्तते; D₆ अन्ववर्तते. — ^b) K₄
B₁. 3. 4 D₁. 8. 4. 8 बलदर्पिताः. — ^c) K₄ B D₁-4. 10 अभि;
D₈ अति- (for अपि). — ^d) K₈. 5 D₈ तथा (for अथ).

12 D₆ om. 12 (cf. v.l. 4); K₄ om. (hapl.)
12^a-13^b. — ^{ab}) K₅ G₃ transp. पूरुं and पुत्रं. D₁. 7 स्वं;
D₈ स; T₁ तु; T₂ G₁-4 M तं (for स्व). D₁. 7 T
G₁-8 M वंशवर्धनं; G₄ वसुवर्धनं (for वशवर्तिनम्).
G₅ पुत्रं वंशवर्धनं. — ^d) D₈ D₁₀ विधिवत् (for विधेयं).
K₂. 5 B₃ Dn₁ D₃. 4. 7. 9 T₂ G₁. 2. 4 M₃. 5 "सत्तमः; G₅
"सत्तमं.

13 D₆ om. 13 (cf. v.l. 4); K₄ om. 13^{ab} (cf. v.l.
12); D₈ om. 13^a-14^b; G₃ om. (hapl.) 13^a-17^b.
— ^b) K₃ B₁. 3. 5 Dn₁ D₈ D₂. 7. 10 अधि; Ca. n. 5 अग्निं
(as in text). — ^c) K₁. 2. 5 D₇. 9 यवीयसो. K₁. 2. 4
B₁. 2. 4 Dn₁ D₁. 8. 4. 8. 9 T₂ G₂ M₂ अपि (for अभि-).
K (except K₄) Dn₁ D₇. 9 जायेत; Cn जायन्ते (as in
text).

14 D₆ G₃ om. 14; D₈ om. 14^{ab} (cf. v.l. 4, 13).

प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ १४
 तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ।
 त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पा यशस्विनः ॥ १५
 देवापिरभवज्ज्येष्ठो बाह्मीकस्तदनन्तरम् ।
 तृतीयः शंतनुस्तात धृतिमान्मे पितामहः ॥ १६
 देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ।
 धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ १७
 पौरजानपदानां च संमतः साधुसत्कृतः ।
 सर्वेषां बालवृद्धानां देवापिर्हृदयंगमः ॥ १८
 प्राज्ञश्च सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते रतः ।
 वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १९
 बाह्मीकस्य प्रियो भ्राता शंतनोश्च महात्मनः ।
 सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् ॥ २०
 अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ।

संभारानभिपेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ।
 मङ्गलानि च सर्वाणि कारयामास चाभिभूः ॥ २१
 तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह ।
 सर्वे निवारयामासुर्देवापेरभिपेचनम् ॥ २२
 स तच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिपेकनिवारणम् ।
 अश्रुकण्ठोऽभवद्राजा पर्यशोचत चात्मजम् ॥ २३
 एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सोऽभवत् ।
 प्रियः प्रजानामपि संस्त्वग्दोषेण प्रदूषितः ॥ २४
 हीनाङ्गं पृथिवीपालं नाभिनन्दन्ति देवताः ।
 इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यपेधन्दिजर्षभाः ॥ २५
 ततः प्रव्यथितात्मासौ पुत्रशोकसमन्वितः ।
 ममार तं मृतं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनम् ॥ २६
 बाह्मीको मातुलकुले त्यक्त्वा राज्यं व्यवस्थितः ।
 पितृभ्रातृनृपरित्यज्य प्राप्तवानुरमृद्धिमत् ॥ २७

5. 5067
 5. 148. 27
 5. 149. 27

— ^a) B₈ D_{1.2} सर्व- (for त्रिषु).

15 D₆ G₈ om. 15 (cf. v.l. 4, 13). — ^b) S (G₈ om.) प्रजाः (for राज्यं). — ^a) K₁ महौजसः; D_{8.4} मनस्विनः (for यशः).

16 D₆ G₈ om. 16 (cf. v.l. 4, 13). — ^a) K₃ पूर्व; B_{2.4} D_{n1} D₈ D_{1.8} G₄ श्रेष्ठः (for ज्येष्ठः). — ^b) K (except K₄) D₂ T₂ G₂ बाह्मिकस्य. B_{1.8} D_{8.4} S (G₈ om.) तदनन्तरः. — ^c) K₄ B D_{n1} D₈ D_{2-4.10} शान्तनुस. S₄ (except G₄; G₈ om.) तत्र (for तात). — ^a) B₃ नः (for मे). D₉ धृतिमंतो महाबलाः.

17 D₆ om. 17; G₈ om. 17^{ab} (cf. v.l. 4, 13). — ^b) K₁ D_{n1} D_{7.9} सत्तम. — ^a) D_{8.4} गुरु; T₁ G₁ M₁ पितृ (for पितुः).

19 ^a) K₄ B_{1.2.4} D_{n1} D₈ D_{6.8.10} वदान्यः (for प्राज्ञश्च). — ^b) B₈ सर्वधर्मभृतां वरः.

20 ^a) K (except K₄) B (except B₅) D₂ T₂ G₁₋₃ बाह्मिकस्य. — ^b) K₄ B D_{n1} D₈ D_{6.10} G₄ शान्तनोश्च. — ^c) K₄ D₈ परमं (for च परं). — ^a) M_{1.2} त्रयाणां हि; M₄ सहितानां (for सहि).

21 ^a) B_{1.2.4} D_{n1} D₈ D_{6.8-10} कारयामास; B_{8.5} D_{1.2} मंगलार्थानि (for मङ्गलानि च). B_{1.2.4} D_{n1} D₈ D_{6.10} मंगलार्थानि; D_{6.8} मंगलानि च (for कारयामास). K₁₋₈ D₁ T₂ G_{1.2} चाभिभूः; K₄ च प्रभूः; K₅ चाभिभो; B₁₋₄ D_{n1} D₉ वै विभूः; B₅ D₈ D₂ Cap वा विभूः;

D_{3.4.6.8} शास्त्रतः; D₇ वाभिभो; D₁₀ च प्रभो; C_a चातिभूः (for चाभिभूः).

22 ^a) D₈ D₂ G₈ तत् (for तं). — ^c) G₂ निवेदयामासुः.

23 ^a) B₅ D₂ G₁ एतत्; D₁ तच्च (for स तत्). — ^c) S (except G₈) सास्त्रं (for अश्रु). — ^a) G₈ शोचयदात्मजं; M_{3.5} शोचत्तमात्मजं.

24 ^b) D_{8.4} संधोपि वै (for संधश्च सो). D_{1.8.9} विभूः; D_{2.6} [S]भिभूः (for ऽभवत्). — ^c) K₂ जनानां; K₈ द्विजानां (for प्रजानां). K_{2.5} D_{n1} D_{8.8} T₂ G_{1.8} अपि स; K₃ लोकानां (for अपि सन्). — ^a) K₈ स; S च (for प्र).

25 ^b) D_{6.8} वै प्रजाः (for देवताः).

26 ^a) K₄ B_{2.4.5} D_{n1} D₈ D₁₀ प्रव्यथितांगोसौ. — ^c) K_{2.4} B D_{n1} D_{1.3.4.6.8.10} (m as in text) निवारितं (for ममार तं). K₄ B D_{n1} D₈ D_{1-4.6.8.10} T₁ G₅ नृपं (for मृतं). — ^a) K₅ संसृतो; D_{3.4} प्रस्थितो (for संश्रितो).

27 D₆ om. (hapl.) 27. — ^a) K (except K₄) D_{2-4.9} T₁ G_{1.2} बाह्मिको. K₄ B D₈ D_{2.9.10} G₃ M कुलं. D₁ बाह्मिको मातुलं त्यक्त्वा. — ^b) K₄ D₈ D_{2-4.8.10} समास्थितः; B D_{n1} G₄ समाश्रितः (for व्यवस्थितः). D₁ राज्यं च समुपस्थितं. — ^c) S (except T₂ G_{1.2}) पितृन् (for पितृ). K (except K₄) D₇₋₉ भ्रातृः;

C. 5. 5087
B. 5. 149. 28
K. 5. 149. 28

बाह्यीकेन त्वनुज्ञातः शंतनुर्लोकविश्रुतः ।

पितर्युपरते राजत्राजा राज्यमकारयत् ॥ २८

तथैवाहं मतिमता परिचिन्त्येह पाण्डुना ।

ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्याद्वीनाङ्ग इति भारत ॥ २९

पाण्डुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नृपः ।

विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिंदम ।

मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ ३०

युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा

न्यायागतं राज्यमिदं च तस्य ।

स कौरवस्यास्य जनस्य भर्ता

प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ ३१

स सत्यसंधः सतताग्रमत्तः

शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः ।

प्रियः प्रजानां सुहृदानुकम्पी

जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ ३२

क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च

सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ।

भूतानुकम्पा ह्यनुशासनं च

युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥ ३३

अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो

लुब्धस्तथा बन्धुषु पापबुद्धिः ।

क्रमागतं राज्यमिदं परेषां

हर्तुं कथं शक्यसि दुर्विनीतः ॥ ३४

प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः

सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ।

ततोऽवशेषं तव जीवितस्य

सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

Ds Ds.4 -मातृन् (for -आतृन्). K (except K4) D7-9 परित्यक्तः; Ds.4 परित्यक्तः. — ^a) B Dm1 Ds D1.10 T1 Gs प (D1 पु) रमधि (B3 "मृद्धि) मत.

28 ^a) K (except K4) D1-4 T2 G2 बाह्यीकेन. Ds.4 S [अ]भि- (for तु). — ^b) K4 B Dm1 Ds D2-4.6.10 शान्तनुर्.

30 ^a) T2 Gs पांडु राज्यं सुसंप्राप्तः. — ^b) D9 G1 M1.2 नृप. — ^c) K (except K3) D1.2.7.9 विधीयते (for अरिंदम). — ^e) D3.4 T1 G1.3.5 M राज्यस्य; T2 G2 राजन्य (for राज्याय). — After 30, N (Dm2 missing) ins.:

539* अराजपुत्रो ह्यस्वामी पारक्यं हर्तुमिच्छसि ।

[B Dm1 Ds.8.10 परम्यं (for पारक्यं). Ds अहं° (for इच्छ°).]

31 ^a) S मनस्वी (for महात्मा). — ^e) K4 B2.4.5 Dm1 Ds Ds.8-10 कुल° (for जन°). Gs दाता (for भर्ता). — ^d) T G (except G3) M1.2 चापि (for चैव).

32 ^a) K4 B3.5 Dm1 T1 स तथाग्रं; B1.2.4 सतताग्रमेयः; G1.4 स सदाग्रमत्तः; G3 स तदाग्र°. — ^b) K1.2.5 D1.2.7.9 गोप्ता; D3.4 भर्ता (for साधुः). — ^e) K1.2

M3-5 प्रियाणां (for प्रजानां). K1.2 D2.7 सुहृदां च रक्तो; D1.3.4 सततानुकम्पी; D7 सुहृदां स रक्तो; T2 G2.3.6 सुकृतानुकम्पी.

33 ^e) K1.2 [अ]पि (for हि). — ^d) D1.8.9 राज्यगुणाः. K1.2 च सर्वे (for समस्ताः).

34 ^a) Ds अनार्यपुत्रस्; T1 G1.4 स राजवृत्तस्; T2 G2.8.5 M3-5 स राजपुत्रस्; M1.2 न राजपुत्रस्. — ^b) K4 B D (except D7; Dm2 missing) T1 Gs सदा (for तथा). M1 पांडुषु (for बन्धुषु). — ^d) B (except B3) Dm1 D1.3.4.6.9 दुर्विनीत.

35 ^e) K1.2 D1.2.7 हि; K3.4 [ऽ]स्ति (for ऽव-). — ^d) K D2.7.8 अद्य; D3.4 G4 हह (for एव).

Colophon. Dm2 Ds missing. — Sub-parvan: K4 अभिनिर्यात्रा; T1 M1.8-5 भगवद्धान (T1 "वत्प्रतियान). — Adhy. name: Dm1 कृष्णवाक्यं; G1.4 सभायां सभ्य-वृत्तान्तकथनं; G5 M धृतराष्ट्रवाक्यं (G5 "ष्टवचनं). — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 39 (=139); T1 G2.4.5 151; T2 M 150 (M4 149); G1 152; G3 148. — S'loka no.: Ks Dm1 36.

१४८

वासुदेव उवाच ।

एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या धृतराष्ट्रेण न च मन्दोऽन्वबुध्यत ॥ १
 अवधूयोत्थितः क्रुद्धो रोपात्संरक्तलोचनः ।
 अन्वद्रवन्त तं पश्चाद्राजानस्त्यक्तजीविताः ॥ २
 आज्ञापयच्च राज्ञस्तान्पार्थिवान्दुष्टचेतसः ।
 प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुण्योऽद्येति पुनः पुनः ॥ ३
 ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सहसैनिकाः ।
 भीष्मं सेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४
 अक्षौहिण्यो दशैका च पार्थिवानां समागताः ।
 तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालकेतुर्यरोचत ।
 यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशां पते ॥ ५

148

✎ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2). The MS. is mostly ignored here.

1 K4 D2 T G श्रीभगवान्; K5 कृष्णः (for वासुदेवः). — ^a) K1.2.4 Ds2 D1-4.7 G4 उक्तः (for उक्ते). K1.2.4 D1.2.7 स (for तु). — ^d) B3.4 Dn1 Ds D3.4.6.8.9 न वै; D10 नैव (for न च). D6.8.9 [S]नु^०; D7 M1 व्य^० (for ऽन्व^०).

2 ^{ab}) B Dn1 Ds D1.3.4.6.8-10 मंदः क्रोध- (B3 क्रोधात्); M3-5 क्रुद्धो रोप- (for क्रुद्धो रोपात्). — ^{ad}) K3 T1 G1.4 M अन्वाद्भवन्त; B3 अन्ववर्तन्त; Ds अनुद्भवन्त; Ds अन्वद्रवन् (for अन्वद्रवन्त). Ds ततः (for तं). T2 G5 transp. तं पश्चात् and राजानः.

3 ^a) G5 आज्ञापयत्. D1 च (for तान्). — ^b) Ds2 T G (except G3) पार्थिवो. K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8-10 नष्ट^०; D1 T G1.2.5 चेतनः. — ^c) T1 G1.3.4 प्रयात; T2 G2.5 प्रयातु; Ca प्रयाध्वं (as in text). — ^d) K2m.3.5 युद्धायति; D1.8 पुण्योभ्येति; S अद्येवेति; Ca as in text.

4 ^c) D3.4 चक्रुः (for कृत्वा). — ^d) S प्रं (for सं^०). K2.8.5 D7.9 कालनोदिताः; K4 कर्मणा; D1 धर्मणा.

5 ^a) Some S MSS. अक्षौहिण्यः. — ^b) K4 B D (except D1.2.7; Dn2 missing) कौरवाणां (for पार्थि^०). — ^d) K3 विरोचनः; B (except B3) व्यराजत; Ds व्यरो-

उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ।
 गान्धार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ।
 एतत्ते कथितं राजन्यद्वृत्तं कुरुसंमदि ॥ ६
 साम आदौ प्रयुक्तं मे राजन्सौभ्रात्रमिच्छता ।
 अभेदात्कुरुवंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ॥ ७
 पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा साम न गृह्यते ।
 कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुपसंहितम् ॥ ८
 यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः ।
 तदा मया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः ॥ ९
 अद्भुतानि च घोरानि दारुणानि च भारत ।
 अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि च मे विभो ॥ १०
 भर्त्सयित्वा तु राज्ञस्तांस्तृणीकृत्य सुयोधनम् ।

5. 506B
 5. 150. 12
 5. 150. 12

चयत्. — De om. (hapl.) 5^c-6^d. — 6^c = (var.) 18^{cd}. — ^e) D3.4 भवति (for प्राप्तं च). — ^f) B3 महामते (for विशां पते).

7 ^a) K1.2.4 B1.2.4.5 Dn1 D1.2.6.8 साम्यम्; K3 शमम्; K5 समम्; B3 Ds D3.4.9 शाम्यम्; D10 सात्वम्; T1 सामम् (for साम as in D7 T2 G M). T2 G1.2.4.5 चादौ; G3 भेदा (for आदौ). — ^b) M इच्छतः (for ता). — ^c) K4 B Dn1 Ds D6.8.9 अभेदायास्य वं^०; D10 अभेदायास्य वं^०. — ^d) K1-3 D3.4.7 चाभिष्टु^०; K4.5 D1.2 अभिष्टु^०; B3 चापि वृ^० (for च विष्टु^०).

8 ^a) B3 वोक्तो; D3.4 ह्युक्तो; Ca.8 युक्तो (as in text). — ^b) B3 शाम्ये; D3.4 नाम्ना (for साम). K3 युज्य^० (for गृह्य^०). — ^c) K1.2 D6 कीर्तितं; Cs कीर्तनं (as in text). — ^d) K (except K3) D9 G3.4 Ca.8 देव^०.

9 G2.5 om. (hapl.) 9^c-11^b; T2 reads the lines in marg.

10 G2.5 om. 10 (cf. v.l. 9). — ^a) D7 अत्यद्भुतानि (for अद्भुतानि च). Ca cites अद्भुतानि (as in text). D1 च सर्वाणि; D3.4 विचित्राणि (for च घोरानि). Cs cites घोरानि (as in text). — ^d) K4 B2.4.5 Dn1 Ds D6.8-10 मया (for च मे). K4 प्रभो; Ds1 [अ]भिभो (for विभो).

11 G2.5 om. 11^{ab} (cf. v.l. 9). — ^a) K2 B Dn1

C. 5. 5082
B. 5. 150. 12
K. 5. 150. 12

राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः ॥ ११
न्यूनतां धार्तराष्ट्राणां निन्दां चैव पुनः पुनः ।
भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् ॥ १२
पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवम् ।
अभेदात्कुरुवंशस्य कार्ययोगात्तथैव च ॥ १३
ते बाला धृतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ।
तिष्ठेयुः पाण्डवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः ॥ १४
प्रयच्छन्तु च ते राज्यमनीशास्ते भवन्तु च ।
यथाह राजा गाङ्गेयो विदुरश्च तथास्तु तत् ॥ १५

सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान्विसर्जय ।
अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तम ॥ १६
एवमुक्तस्तु दुष्टात्मा नैव भावं व्यमुञ्चत ।
दण्डं चतुर्थं पश्यामि तेषु पापेषु नान्यथा ॥ १७
निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं नराधिपाः ।
एतत्ते कथितं सर्वं यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १८
न ते राज्यं प्रयच्छन्ति विना युद्धेन पाण्डव ।
विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ समाप्तं कर्णोपनिवादपर्वे ॥

१४९

वैशंपायन उवाच ।

जनार्दनवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

भ्रातृनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह
श्रुतं भवद्भिर्यद्वृत्तं सभायां कुरुसंसदि ।

Ds Ds. 4. 6. 8-10 M4 निर्भर्त्सयित्वा; D1 दर्शयित्वा च (for भर्त्सयित्वा तु). Ks-5 D2 G3 च (for तु). — °) B4 भर्त्सं (for भीषं).

12 G4 om. (hapl.) 12^{ab}. — °) B Dn1 Ds Ds. 9. 10 द्यूततो (for न्यूनतां). Ds. 4 धृतं. — °) Ds. 4 निष्ठा (for निन्दां). B Dn1 Ds Ds. 8-10 कृत्वा (for चैव). K4 Bg-5 Dn1 Ds Ds. 1. 2. 6. 8-10 तथा पुनः (for पुनः पुनः). — °) Gs च तान् (for नृपान्).

13 °) K (except K5) D7 'भियुक्तं च; G5 M1. 2 'दिसंयुक्तं. — °) Ds. 4 तथाब्रुवं; M3-5 अनुध्रुवं (for अथाब्रुवम्).

14 °) K4 B Dn1 Ds Ds. 1. 2. 6. 8-10 ते शूरा; D7 वचने (for ते बाला). — °) M वाक्ये (M3. 4 सर्वे also). — °) Ds जित्वा; Gs. 4 भि° (for हि°).

15 °) Ds. 4 संप्रयच्छन्तु ते राज्यं. — D7 om. (hapl.) 15^b-16^a. — °) Ds. 2 च; Ds. 4 ये; G3 तु (for ते). B3 Ds Ds. 1. 3. 4. 10 भवन्ति (for भवन्तु). K4 D2 वै; B3 Ds Ds. 4 उत्त; Ds. 10 S ते (for च). — °) Ds राजन् (for राजा). — °) B (except B3) Ds Ds. 8-10 हितं तव; Dn1 हितं वचः (for तथास्तु तत्).

16 D7 om. 16^a (cf. v.l. 15). — °) D1 विहाय वै (for विसर्जय). — °) K1-3 D2-4 अवश्य. — °) K4 Ds भरतर्षभ; D1 पाण्डवर्षभाः (for राजं°).

17 °) B4. 5 Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 'मुक्तोपि; D1 'मुक्तः स. — °) K1 नैष; D2-4 T2 G1. 2. 4 नैव (for नैव).

K4 B Dn1 Ds Ds. 1. 6. 8-10 G4 भागं; D7 शाख्यं (for भावं). — °) Ds. 4 सोहं (for दण्डं).

18 °) K1. 2. 5 Ds. 4. 7 M3-5 जनाधिपाः; D1 T2 G2. 5 नरर्षभ (T2 'भाः). — 18^{ad} = (var.) 6^{ef}. — °) B2. 4. 5 Dn1 Ds Ds. 8-10 राजन्; D1 पूर्वं (for सर्वं).

19 °) K1. 2 Ds-9 पार्थिव; Ks. 5 Ms. 5 पार्थिवाः; Dn1 पार्थिवः (for पाण्डव).

Colophon. Dn2 Ds missing. — *Sub-parvan*: K4 अभिनिर्याणयात्रा; T1 G1. 2. 4 M भगवद्दान (T1 G1. 4 'वत्प्रतियान), to which M1. 2 add समाप्त. — *Adhy. name*: K1. 2 वासुदेववाक्यं (followed by समाप्त); K4 भगवद्भित्तनः; Ds कृष्णवाक्यं; T1 दुर्योधनाभिप्रायः; G1. 4 सभ्य (G4 सत्य) वृत्तान्तकथने दुर्योधनाभिप्रायः; G5 भगवद्भित्तनः; M भगवच्छ्रितकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 40 (=140); T1 G2. 4. 5 152; T2 M 151 (M4 150); G1 153; G3 159. — *Śloka no.*: K5 Dn1 20.

After adhy. 148, T1 reads adhy. 151.

149

 This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 °) Ds T2 धर्मज्ञः (T2 also धर्मात्मा as in text). — °) B (except B3) Ds Ds. 8-10 समक्षे. K5 B3

केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितम् ॥ २
 तस्मान्सेनाविभागं मे कुरुध्वं नरसत्तमाः ।
 अक्षौहिण्यस्तु सप्तैताः समेता विजयाय वै ॥ ३
 तासां मे पतयः सप्त विख्यातास्तान्निबोधत ।
 द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नश्चिखण्डिनौ ॥ ४
 सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ।
 एते सेनाप्रणेतारो वीराः सर्वे तनुत्यजः ॥ ५
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 ह्रीमन्तो नीतिमन्तश्च सर्वे युद्धविशारदाः ।
 इष्वस्त्रकुशलाश्चैव तथा सर्वास्त्रयोधिनः ॥ ६
 सप्तानामपि यो नेता सेनानां प्रविभागवित् ।
 यः सहेत रणे भीष्मं शरार्चिःपावकोपमम् ॥ ७
 त्वं तावत्सहदेवात्र प्रब्रूहि कुरुनन्दन ।

स्वमतं पुरुषव्याघ्र को नः सेनापतिः क्षमः ॥ ८

सहदेव उवाच ।

संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ।
 यं समाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुज्महे ॥ ९
 मत्स्यो विराटो बलवान्कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
 प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तांश्च महारथान् ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।

तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ।
 नकुलोऽनन्तरं तस्मादिदं वचनमाददे ॥ ११
 वयसा शास्त्रतो धैर्यात्कुलेनाभिजनेन च ।
 ह्रीमान्कुलान्वितः श्रीमान्मर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२
 वेद चास्त्रं भग्नराजादुर्धर्यः सत्यसंगरः ।
 यो नित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलम् ॥ १३

C. 5. 149.
B. 5. 151. 13
K. 5. 151. 13

Ds D1 च; D3 हि (for ह). T2 G2 कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः;
 G5 कौंतेयो जनमेजय.

2 D1 om. 2^a-3^d. — °) D2 न ते राज्यं प्रयच्छन्ति.
 — °) K1 सर्वं तद् (by transp.).

3 D1 om. 3 (cf. v.l. 2). — °) Dn1 T1 G1.4 नृप°;
 D3.4 कुरु° (for नर°). — °) Some MSS. अक्षौहिण्यः.
 K5 B (except B3) च (for तु). T1 G1.4 इमाः
 (for एताः). — °) T1 G2 समंताद् (for समेता).

4 °) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.7.9.10 ये; M3-5
 वै (for मे). — °) Ds G5 तन् (for तान्). — °) B3
 विराटश्च द्रुपदश्च (by transp.).

5 °) G3 सहदेव° (for भीमसेन°). — °) K1.2 T1
 M (except M4) सर्वे (for सेना). — °) D3.4 धीराः
 (for वीराः).

6 D6 om. 6. — 6^{ab} = 5. 196. 3^{ab}. — °) S (except
 M1) च (for सु). — °) B (except B3) नीतिशास्त्रज्ञाः.
 — °) D3.4 M3-5 सर्वे शास्त्र°; T G M1.2 सर्वे (G4
 नीति) शास्त्र° (for सर्वे युद्ध°). — °) K1 B D (except
 D2.7; Dn2 missing) सर्वे (for चैव). — °) K3
 धर्मास्त्रकोविदाः; D2 सर्वेस्त्रयोधिनः; D3.4 शास्त्रास्त्र°; G5 सर्वास्त्र-
 कोविदाः.

7 °) K4 अधिपो; T1 G1.3.4 अपि को (for अपि यो).
 — °) K1.2 सेनायाः; K3 सैन्यानां; K4 सेनानीः (for
 सेनानां). Dn1 D8 सेनां प्रति विभा°; D6 सेनानां प्रतिभा°.
 — °) T1 G (except G2) शरार्चिः. D6 पावकोपमः.

8 °) K3 B Dn1 D1.2.6.8-10 T G2.5 तं (for त्वं).

— °) Ds.1 नु (for नः).

9 °) K3 एष; Ds D1 T G M1.4 (inf. lin.)
 एव (for एक-). T G M1 पुत्रं° (for -दुःख°). Ca एकदुःखः
 (as in text). — °) S कोश° (for वीर्य°). — Ds om.
 9^e-11^b. — °) K1 D3.4 G2 युज्महे; Dn1 M4.5 युद्धाहे;
 D1.6.8.10 G3 युज्महे; T2 युद्धाहे; M2.3 युग्महे.

10 Ds om. 10 (cf. v.l. 9). — °) S (except T1
 G1 M5) मात्स्यो. — Dn1 om. 10^b-11^a. — °) D3.4
 स प्रसहिष्यति सं°.

The fragm. MS. Ds ends with 10^b; it is
 almost completely ignored hereafter!

11 Ds om. 11^{ab} (cf. v.l. 9); Dn1 om. 11^a
 (cf. v.l. 10). — °) G4 वाक्यं (for वाक्ये). B1.3.4
 विशारद. — D6 om. (hapl.) 11^e-12^d. — °) Ds
 नंतरस्. — °) B2.3.5 अग्रवीत् (for आददे).

12 D6 om. 12 (cf. v.l. 11). Before 12, T2 G3
 ins. नकुलः. — °) M3-5 वचसा (for वयसा). D1
 शास्त्रतो धर्मात्; D2 वै ततो धैर्यात्; D3.4 अस्त्रप्रतापेन. — °)
 D3.4 बलेन; Ca.5 कुलेन (as in text). D3.4 सः; Ca च
 (as in text). — °) K4 किलोचितः; B Dn1 Ds
 D1.3.4.10 G5 बलान्वितः (for कुला°). — °) S शास्त्रभृतां
 वरः.

13 °) K1.2 शास्त्रं; K3-5 B Ds D1-4.7.8 T G2.4 M1
 शास्त्रं (for चास्त्रं). — °) D1 transp. द्रोणं and भीष्मं.
 B3 D1.3.4 रथः; D10 G2 बलः (for बलम्).

14 °) B Ds D10 वंश° (for रंघ°). — T2 om.

C. 5. 5111
B. 5. 151. 14
K. 5. 151. 14

श्लाघ्यः पार्थिवसंघस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः ।
पुत्रपौत्रैः परिवृतः शतशाख इव द्रुमः ॥ १४
यस्तताप तपो धोरं सदारः पृथिवीपतिः ।
रोषाद्रोणविनाशाय वीरः समितिशोभनः ॥ १५
पितेवास्मान्ममाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः ।
श्वशुरो द्रुपदोऽस्माकं सेनाग्रं प्रकर्षतु ॥ १६
स द्रोणभीष्मावायान्तौ सहेदिति मतिर्मम ।
स हि दिव्यास्त्रविद्राजा सखा चाङ्गिरसो नृपः ॥ १७
माद्रीसुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनन्दनः ।
वासविर्वासवममः मव्यसाच्यब्रवीद्वचः ॥ १८
योऽयं तपःप्रभावेन ऋषिसंतोषणेन च ।
दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाबलः ॥ १९
धनुष्मान्कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः ।

14^{ad}; G2 om. (hapl.) from 14^c-15^b.

15 G2 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14); T2 reads it in marg. — ^b) K4 शरदः (for सदारः). — ^a) K4 D8.4 M धीरः (for वीरः).

16 ^a) K8 शिवेन; K5 हितेन (for पितेव). B5 Dn1 Ds D6.10 समाधत्त; T1 G4.5 समादत्ते; M4 सदायत्ते (for समाधत्ते). — ^b) M3-5 यत्तदा (for यः सदा). B5 D8.4 पार्थिवर्षभः; M2 पार्थिवेश्वरः. — ^c) M3.4.5 (before corr.) चतुरो (for श्वशुरो). — ^d) D3.4 प्रहर्षयन् (for प्रकर्षतु). B Dn1 Ds D6.8.10 सेनाग्रं (Ds °इयं) संप्रकर्षतु; D2 सेनाग्रमपकर्षतु. Ca cites संप्रकर्षतु.

17 ^a) B1-8 भीष्मद्रोणौ (by transp.). K4 B2.5 Dn1 D1.6-8 M2 आयातौ. T1 G1.4 द्रोणभीष्मौ समायां (G1 °या)तौ. — ^b) B1.8 D3.4 सहेतेति. — ^d) Dn1 तु; G8 यो; M8.5 वा (for च). K2.5 Ds2 नृप.

18 ^a) B2.5 [S]पि (for तु). — ^b) Ds स्वमति. K1.8.4 B8 Dn1 D2.7 T1 G2-4 कुरुनन्दन. D8.4 स्वयं मेघ इवानन्दन्. — ^d) S हृदं (for वचः).

19 Before 19, D1 T2 G5 ins. अर्जुनः. — ^a) K1 D7 ज्वालासंस्थो. B4.5 Dn1 Ds D6.8.10 महाभुजः; D1 °प्रभः.

20 ^b) Some S MSS. दंसितः. — ^c) T2 G M6 दिव्यं (for दिव्यैर्). Ds हयैर् (for हयः). K4 B8 Ds D10 युक्तैः; D1.7 युक्तः (for युक्तम्). — ^d) K5 अग्निकुण्डः; D1 अग्निकुण्डात्; D7 चाग्निकुण्डात्.

21 ^a) K5 °घोरं; D2 °वेगो (for °मेघो). — D1 om. (hapl.) 21^c-22^b. — ^c) T1 G1.4 °संहननोपेतः. — ^d)

दिव्यैर्हयवरैर्युक्तमग्निकुण्डात्समुत्थितः ॥ २०
गर्जन्निव महामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ।
सिंहसंहननो वीरः सिंहविक्रान्तविक्रमः ॥ २१
सिंहोरस्को महाबाहुः सिंहवक्षा महाबलः ।
सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ २२
सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोऽकृशः ।
सुजत्रुः सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः ॥ २३
अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ।
जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ २४
धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सहेद्भीष्मस्य सायकान् ।
वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्तास्थानुरगानिव ॥ २५
यमदूतसमान्वेगे निपाते पावकोपमान् ।
रामेणाजौ विपहितान्वज्रनिष्पेषदारुणान् ॥ २६

K1-3 D7 सिंहविक्रमविक्रमः; K4.5 (which transp. 21^d and 22^d) B Dn1 Ds D2-4.6.8.10 सिंहनुल्यपराक्रमः.

22 D1 G2 (hapl.) om. 22^{ab} (for D1 cf. v.l. 21). K5 reads 22 (transposing ^{ab} and ^{cd}) after 23^{ab}, so that the sequence is: 21, 23^{ab}, 22^{cd}, 22^{ab}, 23^{cd} etc. — ^a) K5 G8 सिंहस्कन्धो (for सिंहो). B Dn1 Ds D6.8.10 सिंहभुजः (for महा°). — T2 om. (hapl.) 22^{bc}. — ^b) B8 °वर्चो (for °वक्षा). K5 D2 °भुजः (for °बलः). — ^c) K1 D7 °प्रनर्दनो; K2.3 °प्रतर्दनो; T1 G °वज्रजितो (G8 °प्रगल्भनो). K5 सुदंष्ट्रः सुनखाकेशाः. — ^d) K1.2.4.5 (which latter transp. 21^d and 22^d) D2.7 °दूर्पो (for °स्कन्धो).

23 ^a) Some MSS. सुभ्रूः. K5 (hypermetric!) सुकपोलः (for सुदंष्ट्रः). K5 D1.8.4 S सुबलः; Ca °हनुः (as in text). — ^b) Dn1 D6.8 सुबासाः (for °बाहुः). B8 M5 सुमुखः कृशः. — After 23^{ab}, K5 reads 22 (transposing ^{ab} and ^{cd}). — ^c) D1 अशत्रुः; Ca सुजत्रुः (as in text). — ^d) K5 सुवर्णः; D1 °नासः (for °पादः).

24 ^a) D7 अभिज्ञः. Ds सर्वशस्त्राणां. — ^d) D2 °वारयो जितेन्द्रियः; T1 G1.4 °वान्विजिं.

25 After 25^{ab}, D8 reads 26^{cd}. — ^c) K1.2.4 D2.7 °समान्वोरान्. K5 om. (hapl.) 25^d-28^c. — ^d) Dn1 दीप्तास्थान्. K4 उरगोपमान्.

26 K5 om. 26 (cf. v.l. 25). — ^a) S °गौरवान्.

27 K5 om. 27 (cf. v.l. 25). — ^c) K4 D8.4.8 °द्युष्मादते.

पुरुषं तं न पश्यामि यः सहेत महाव्रतम् ।
 घृष्टद्युम्नमृते राजन्निति मे धीयते मतिः ॥ २७
 क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।
 अभेद्यकवचः श्रीमान्मातङ्ग इव यूथपः ॥ २८
 भीम उवाच ।
 वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः ।
 वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः ॥ २९
 यस्य संग्राममध्येषु दिव्यमस्त्रं विकुर्वतः ।
 रूपं द्रक्ष्यन्ति पुरुषा रामस्येव महात्मनः ॥ ३०
 न तं युद्धेषु पश्यामि यो विभिन्द्याच्छिखण्डिनम् ।
 शस्त्रेण समरे राजन्संनद्धं स्यन्दने स्थितम् ॥ ३१
 द्वैरथे विपहेन्नान्यो भीष्मं राजन्महाव्रतम् ।
 शिखण्डिनमृते वीरं स मे सेनापतिर्मतः ॥ ३२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 सर्वस्य जगतस्तात सारासारं बलाबलम् ।
 सर्वं जानाति धर्मात्मा गतमेष्यच्च केशवः ॥ ३३

यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ।
 कृतास्त्रो ह्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा ॥ ३४
 एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये ।
 अत्र प्राणाश्च राज्यं च भावाभावौ सुखासुखे ॥ ३५
 एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता ।
 यमाह कृष्णो दाशार्हः स नः सेनापतिः क्षमः ।
 ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा समतिवर्तते ॥ ३६
 ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनम् ।
 रात्रिशेषे व्यतिक्रान्ते प्रयास्यामो रणाजिगम् ।
 अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
 अब्रवीत्पुण्डरीकाक्षो धनंजयमवेक्ष्य ह ॥ ३८
 ममाप्येते महाराज भवद्भिर्य उदाहृताः ।
 नेतारस्तव सेनायाः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
 सर्व एते समर्था हि तव शत्रून्प्रमर्दितुम् ॥ ३९

C. 5. 5138
B. 5. 151. 41
K. 5. 151. 41

28 Ks om. 28^{ab} (cf. v.l. 25). — ^b) T₁ G₄ ततः
 (for मतः). — After 28, T G (except G₈) ins.:

540* अर्जुनैवमुक्ते तु भीमो वाक्यं समाददे ।

30 ^a) K₈. 5 B₄. 5 Dn₁ Ds₂ D₂-4. 8. 10 G₈. 5 'मध्ये तु
 (for 'मध्येषु). — ^b) B₂. 4. 5 Dn₁ Ds₁ Ds₃. 4. 6. 8. 10
 प्र- (for वि-).

31 ^a) K B₂ D₁. 2. 7 (by transp.) पश्यामि युद्धेषु
 (K₈. 5 योधेषु); B₁. 3. 4. 5 Dn₁ Ds Ds₃. 4. 6. 8. 10 युद्धे
 प्रपश्यामि; M₁. 2 लोकेषु पश्यामि. — ^b) K₄ D₈. 4 यो
 भिद्याच्च; K₅ यो हि भिद्याच्च; B (except B₂) Dn₁ D₆. 8. 10
 G₄ यो भिद्यात्तु; Ds G₈ यो भिद्यात्तु; M₅ योभिविध्याच्च.
 — ^c) K₄. 5 अस्त्रेण (for शं). — ^d) K₅ Ds₁ स्यन्दनस्थितं.

32 ^a) B (except B₈) Dn₁ Ds D₁. 6. 8. 10 समरे
 नान्यो; T G (except G₈) विपहेत्तासौ (T₂ 'रौ') (for
 विपहेन्नान्यो). — ^b) B (except B₈) Dn₁ Ds D₆. 8. 10
 हन्यान् (for राजन्). D₁ 'रथं' (for 'व्रतम्'). — ^c)
 S राजन् (for वीरं). B₈ शिखण्डी च मृधे वीरः. — ^d) T
 G₁-8 न (for स). K₁. 2 च (for मे).

33 ^a) B₈ सारः (for तात). — ^b) K₄ G₄ महा
 (for बला). — ^c) K₅ सर्वात्मा (for धर्मा). — ^d) K₈
 गतमेष्यं च; K₄ B Dn₁ Ds D₂-4. 6. 8. 10 मतमेषां च;
 K₅ गतमेकस्य. D₁ गतिं चैव जनार्दनः.

34 Ks transp. 34^b and 36^d. G₄ M₂ om. (hapl.)
 34^b-36^c. — 34^a=36^c. — ^b) D₇ मे (for नो). B
 (except B₈) Dn₁ Ds D₆. 8. 10 G₈ सोस्तु सेनापतिर्मम
 (cf. 36^d). — ^c) K₁-3 D₁. 3. 4. 7 G₈ M (M₂ om.)
 हि (as in text); K₅ वा; the rest [5]पि.

35 G₄ M₂ om. 35 (cf. v.l. 34). — ^a) D₆. 8. 10 मे
 (for नो). — ^c) K₁. 2 राष्ट्रं (for राज्यं).

36 G₄ M₂ om. 36^{ab} (cf. v.l. 34). — 36^c=34^a.
 — ^d) D₁ मतः (for क्षमः). K₈. 5 B₁. 2. 4. 5 Dn₁ Ds
 D₆. 8. 10 सोस्तु नो वाहिनीपतिः (=34^b); B₃ सोस्तु
 सेनापतिर्मम. — ^e) G₃ च युधां (for वदतां). — ^f)
 K₈ B₄. 5 Dn₁ D₂-4. 6. 8. 10 T₁ निशा समभिवर्तते. K₄
 विश्वासमतिवर्तते; K₅ निशा समतिवर्तिता. Ca citos समति-
 वर्तते (as in text).

37 ^b) K (except K₄) D₂ G (except G₂) M₅
 वशवर्तिनः. — ^c) B (except B₅) Dn₁ Ds D₂-4. 6 रात्रः
 (for रात्रि). K (except K₅) D₇ ह्यति (for व्यति).

39 Before 39, T₂ ins. श्रीभगवान्, G₆ माधवः.
 — ^a) K₅ T₂ G₁. 4 (by corr.) मना राजन् (for
 महाराज). — ^c) Ds D₂ सेनायां (for 'यः'). — ^d)
 B Dn₁ Ds D₆. 8. 10 मता (for शूरा). — ^e) B₂. 4. 5
 Dn₁ Ds D₂-4. 6. 10 एव (for एते). — ^f) B₂. 5 Ds

C. 5. 5128
E. 5. 151. 41
K. 5. 151. 41

इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ।
किं पुनर्धार्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसाम् ॥ ४०
मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थमरिंदम ।
कृतो यत्नो महास्तत्र शमः स्यादिति भारत ।
धर्मस्य गतमानुष्यं न स्म वाच्या विवक्षताम् ॥ ४१
कृतार्थं मन्यते बालः सोऽऽत्मानमविचक्षणः ।
धार्तराष्ट्रो बलस्थं च मन्यतेऽऽत्मानमातुरः ॥ ४२
युज्यतां वाहिनी साधु वधमाध्या हि ते मताः ।
न धार्तराष्ट्राः शक्ष्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयम् ॥ ४३
भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ चापि यमोपमौ ।
युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नमर्मणम् ॥ ४४
अभिमन्युं द्रौपदेयान्विगटद्रुपदावपि ।
अक्षौहिणीपतींश्चान्यान्नरेन्द्रान्दृढविक्रमान् ॥ ४५

शत्रुं (for शत्रून्). Ks B Dn1 Ds D6.10 प्रबाधितुं;
S विमर्दितुं.

40 ^a) K1-3 D7 घोरां (for ह्येते). D3.4 इन्द्रायाभिभवं
ह्येते. — ^a) S क्रुद्धां (for लुब्धां).

41 ^b) B Dn1 Ds D10 महाहवे (for अरिंदम). — ^c)
K (except K4) D2.7 तात; T1 G1.4 Ms तस्य (for तत्र).
— K4 om. 41^c-42^d. — ^d) B2 नैव वाच्या; T G
(except G3) नाहं वाच्यो (for न स्म वाच्या). B2
विपश्चिन्तां; Ca विवक्षताम् (as in text).

42 K4 om. 42 (cf. v.l. 41). — ^a) K3 Dn1 Ds
D1-4 T2 G1.2 कृतास्त्रं (for 'र्थ'). K1.2 चासौ (for बालः).
— ^b) K1.2 B Dn1 Ds D1-4.6.8.10 G2 आत्मानं (for
सोऽऽत्मानं). — D3.4 om. 42^{ad}. — ^c) Ds M2 बलस्थश्च.
— ^d) B Dn1 Ds D6.8.10 पश्यति (for मन्यते).

43 ^a) M3-5 सा तु (for साधु). — ^b) D3.4 बलं
(for वधं). Ks.4 B (except B3) Ds D1.6.8.10 T G
मे (for ते). D7 मम (for मताः). — ^c) S transp.
न and धार्तराष्ट्राः. — ^d) K5 D1 रणेर्जुनं (for धनं).

44 ^b) G2 महाबलौ (for यमौ). — ^d) M3-5
अमर्षिणः.

45 ^a) A few MSS. अक्षौहिणी. — ^d) B Dn1 Ds
D3.4.6.8.10 भीमं (for दृढं).

46 ^b) K4 दुष्प्रहृष्यं. D6 त्वरानुगं; D8 वरानुगं (for
दुरां). — ^d) B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 हनिं (for वधिं).
— After 46, Dn1 D3.4.8 S ins.:

541* धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिंदम ।

सारवद्बलमस्माकं दुष्प्रधर्षं दुरासदम् ।
धार्तराष्ट्रबलं संख्ये वधिष्यति न संशयः ॥ ४६
एवमुक्ते तु कृष्णेन संप्रहृष्यन्नरोत्तमाः ।
तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥ ४७
योग इत्यथ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावताम् ।
हयवारणशब्दश्च नेमिघोषश्च सर्वशः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ४८
प्रयास्यतां पाण्डवानां सैन्यानां समन्ततः ।
गङ्गेव पूर्णा दुर्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ ४९
अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
प्रभद्रकाश्च पाञ्चाला भीमसेनमुखा ययुः ॥ ५०
ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्वणि ।

47 Before 47, Dn1 D3.4.8 T2 ins. 'वशं' उं (resp.
'वशं'). — ^b) K1.2.5 D1.2.7 संप्र (D2 'प्रा') हृष्टा; B Ds1
D3.4.6.8.10 संप्राहृष्यन्. D1.3.4 नृपोत्तमाः. K3 योधानां
युद्धमिच्छतां. — ^c) G5 मं (for प्रं). K3 प्रहृष्यन्मनसां
तत्र.

48 ^a) K (except K4) D7 योग इत्येव; D3.4
योजयति च; T G (except G3) योजयित्वाथ (for योग
इत्यथ). Ca cites योगः (as in text). — ^b) Ds
D10 चरतां (for त्वं). — ^c) K4 D2 'घोषश्च; K5 'घोषाश्च;
B Dn1 Ds D1.6.8.10 T2 G2.3 M1 'शब्दाश्च. — ^d) K6 B
Dn1 Ds D6.8.10 T1 G2.3 M2 'घोषां (for 'घोष'). K5
B Dn1 Ds D1.6.10 सर्वतः; T1 G1.4 संघशः. — ^e) B Dn1
Ds D6.8.10 G8 'घोषा (B2 'शब्दा')श्च; D3.4 M3-5 'घोषश्च;
G5 'घोषस्तु. — ^f) K (except K4) D7.8 तुमलः.
B Dn1 Ds D6.8.10 G3 [S]भवन्; T2 G2 भवेत् (for
ऽभवत्). — After 48, K B2 Dn1 D1-4.7.8 ins.:

542* तदुग्रं सागरनिभं क्षुब्धं बलसमागमम् ।

रथपत्तिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलम् ।

धावतामाह्वयानानां तनुत्राणि च बध्नताम् ।

[(L. 1) K3.5 D1.3.4.7 तम् (for तद्). — (L. 3)
K1-3.5 D2.7 [अ]व; K4 D1.3.4 प्र; B2 [अ]पि (for च).]

49 Ds om. 49^{ad}. — 49^{ad} = (var.) 5. 197. 10^{ad}.
— ^c) T1 घूर्ण; G1 घूर्णा (for पूर्णा). — ^d) K D1.2.7
ध्वजिनी समदृश्यत.

50 ^a) Ds अश्वां (for अग्रां). — ^b) S (mostly)
दंशितौ. — ^c) D3.4 अग्रतश्च (for प्रभद्रकाः). K1.2.5

हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिवास्पृशत् ॥ ५१
 ग्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ।
 तेषां मध्ये ययौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५२
 शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ।
 कोशयन्त्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ॥ ५३
 फल्गु यच्च बलं किञ्चित्तथैव कृशदुर्बलम् ।
 तत्संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥ ५४
 उपप्लव्ये तु पाञ्चाली द्रौपदी सत्यवादिनी ।
 सह स्त्रीभिर्निवृत्ते दासीदाससमावृता ॥ ५५
 कृत्वा मूलप्रतीकारान्गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
 स्कन्धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ५६
 ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृताः ।
 स्तूयमाना ययू राजत्रथैर्मणिविभूषितैः ॥ ५७

D1-4.7 स्- (for च). A few MSS. पंचालाः.

51 51^{ad} = (var.) 5. 197. 8^{ad}. — ^a) K4 D1 उप-;
 K5 G5 अथ (for इव).

52 ^a) D3.4 प्राहृष्यन् (for ग्रहृष्टा). Some S MSS.
 दंशिता. M (except M1) यौधाः. — ^b) K4 G8 M
 'नीकविदारिणः; D2 'नीकावदारिणः. — D6 om. 52^a-53^d.

53 D6 om. 53 (cf. v.l. 52). — ^a) K3-5 D7
 T G1.2.5 Ms.4 (inf. lin. as in text). ⁵ 'वेद्याः; G5
 'भेर्यः; Ca. s 'वेशाः (as in text). — ^b) D10 (sup. lin.
 as in text) 'मुख्यं; G4 'युग्याशः; Cn. s 'युग्यं (as in
 text). — ^c) K4 B Dn1 D1.2 कोशः; a few MSS. कोषं
 (for कोश-).

54 ^b) B2.4.5 Dn1 Ds D1.6.10 यच्चापि (for तथैव).
 K D3.4.7.8 भृश' (for कृश'). — ^d) K4 B1.8 S
 ये चान्ये. B2 परिपंथकाः; D6 M4 'चारिकाः. K1-3.5 D2
 कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः (= 69^d).

55 ^a) S उपप्लव्ये. K1.2 च (for तु). — ^d) K5
 'समन्विता; S 'समाकुले.

56 ^a) K5 B Dn1 Ds D1-4.6.8.10 Ca. s 'प्रतीकारं.
 — ^c) D2 सहिताः (for महता). — ^d) K5 प्रजग्मुः;
 M1 निर्ययुः.

57 ^a) K1.4 D1 G5 M गाः; K3 हि (for गां). — ^d)
 S (except G8) 'विभूषणैः. Cap अणिभूषितैः (unmetri-
 cal!).

58 ^a) Some N MSS. कैकया or कैकेया. — ^b) K5
 Ms. s काश्यश्च (for 'स्य). K1-3 T1 G5 चाभिभूः. K4 B2

कैकया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ।
 श्रेणिमान्वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः ॥ ५८
 हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलंकृताः ।
 राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ॥ ५९
 जघनार्थे विराटश्च यज्ञसेनश्च सोमकिः ।
 सुधर्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चान्मजाः ॥ ६०
 रथायुतानि चत्वारि हयाः पञ्चगुणास्ततः ।
 पत्तिसैन्यं दशगुणं सादिनामयुतानि पट् ॥ ६१
 अनाधृष्टिश्चेकितानश्चेदिराजोऽथ मात्यकिः ।
 परिवार्य ययुः सर्वे वासुदेवधनंजयौ ॥ ६२
 आसाद्य तु कुरुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 पाण्डवाः समदृश्यन्त नर्दन्तो वृषभा इव ॥ ६३
 तेऽवगाह्य कुरुक्षेत्रं शङ्खान्धधुररिदमाः ।

5. 5106
 5. 151. 62
 5. 151. 64

Ds Ds.10 वा विभूः; K5 Dn1 D6 चाविभूः; B8 वै विभूः;
 D1 चाभिभोः; D2-4 वा विभूः.

59 ^a) K3 D1.7 M हृष्टुष्टाः; K5 हृष्टाः पुष्टाः; B8
 हृष्टरूपाः; D8 हृष्टपुष्टाः (for हृष्टास्तुष्टाः). Dn1 हृष्टा
 कवचिनस्तुष्टाः. — ^b) K (except K4) D7 समस्ताः (for
 सशस्त्राः).

60 ^a) K1 (before corr.).² Dn1 M2 जघनार्थे;
 K4 जघन्ये वै; K5 D6 जघनार्थः; D1 युयुधानो; Ca. n. s
 as in text. — ^b) B Dn1 Ds D2-4 याज्ञसेनिश्च. K2.4
 B (except B8) Dn1 Ds D2-4.6.7.10 सौमकिः; S (for
 G5 see below) सोमकः. G5 द्रुपदश्च महारथः. — ^c)
 K1-3 सुधर्मा; K4 D2-4 T1 G1.4.5 M (except M4)
 सुधर्मा; D1 सधर्मा. — ^d) K4.5 B2 चात्मजाः; Ds.4
 चानुजः.

61 ^b) K4 गजाः (for हयाः). Dn1 Ds D1.6.8.10
 तथा (for ततः). — ^d) K5 corrupt. B Dn1 Ds
 D1.6.8.10 G8 गजानाम् (for सादिनाम्).

62 ^a) K1-3.5 D7 'वृष्टिः; K4 D6.8 T1 'धृष्टः;
 Ms.4 (inf. lin. as in text).⁵ 'धृतिः (for 'धृष्टिः).
 M2.4 वसुदानः (for चेकितानः). — ^b) B Dn1 Ds
 D6.8.10 धृष्टकेतुश्च (B3 चेदिराजा च); D1 चेदिनाथोथ; T G
 युयुधानोथ; M2.4 चेकितानोथ (for चेदिराजोऽथ). — 62^d
 = 64^d.

63 K8 om. (hapl.) 63^b-64^a; D3.4 om. 63^a-64^b.
 — ^d) K (K8 om.) D1.7.8 G (except G2) नर्दतो; D2
 नर्दतो (for नर्दन्तो).

C. 5. 5167
B. 5. 151. 69
K. 5. 151. 69

तथैव दध्मतुः शङ्खौ वासुदेवधनंजयौ ॥ ६४
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वसैन्यानि समहृष्यन्त सर्वशः ॥ ६५
शङ्खदुन्दुभिसंसृष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् ।
पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरांश्चान्वनादयत् ॥ ६६
ततो देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेन्धने ।
निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः ॥ ६७
परिहृत्य श्मशानानि देवतायतनानि च ।
आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च ॥ ६८
मधुरानूपरे देशे शिवे पुण्ये महीपतिः ।
निवेशं कारयामास कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६९
ततश्च पुनरुत्थाय सुखी विश्रान्तवाहनः ।
प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः ॥ ७०
विद्राव्य शतशो गुल्मान्धारतराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
पर्यक्रामत्समन्ताच्च पार्थेन सह केशवः ॥ ७१

64 K₃ om. 64^a; D_{3.4} om. 64^{ab} (cf. v.l. 63).
— ^a) S विगाह्य (for स्वगाह्य). — ^b) K₁₋₃ अनेकशः;
D₁ पृथक्पृथक् (for अरिदमाः). — ^c) B_{4.5} D_{n1} D₁₀
शंखं; D₁ शंखान् (for शङ्खौ). — 64^d = 62^d.

65 ^c) K₁₋₂ D₁ सर्वभूतानि. — ^d) G (except G₄)
कंपत; C_u हृष्यन्त (as in text).

66 ^a) K₂ B D_{6.8} संहृष्टः; K₃ D_{1.2.7} संमिश्रः;
K₅ G₈ निर्घोषः; G₄ निर्दिष्टः; T G_{1.2.5} निर्घुष्टः; M
संसृष्टः. — ^d) T₁ G_{1.4} सागरं च. K₁ B₃ D₈ D_{1.2.6.10}
[अ]नु नादयन् (B₃ D₁₀ यत्); K_{3.5} [अ]प्यनादयत्;
B₄ D_{n1} D₈ [अ]न्वनादयन्; D_{3.4} [अ]भ्यनादयत्; S
व्यनादयत् (for [अ]न्वनादयत्). — After 66, K₁ D_{n1}
D_{3.4} ins. an addl. colophon.

67 Before 67, K₁ D_{n1} D₈ ins. वैशं उ°.
— ^b) = 5. 153. 35^b. D₈ सुभूत°. — ^c) D₈ D_{6.8.10}
ततः (for तदा).

68 ^a) B₃ परित्यज्य; G₃ वज्र्य (for हृत्य).

69 ^a) = 5. 153. 35^a. — ^b) K₁ B D_{n1} D₈ D_{1.3.4}.
6.8.10 शुचौ; K₄ D₂ C_u शुभे (for शिवे). B D_{n1} D₈
D_{1.3.4.6.8.10} महामतिः (for मही°).

70 ^a) D_{3.4} ततः समुत्थाय सुखं. — ^b) D_{3.4} राजा
(for सुखी).

71 ^c) K₁ D_{n1} D_{1.6-8.10} M₂ पर्या°; K₅ परि°;

शिविरं मापयामास धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
सात्यकिश्च रथोदारो युयुधानः प्रतापवान् ॥ ७२
आसाद्य सरितं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वतीम् ।
स्रपतीर्थां शुचिजलां शर्करापङ्कवर्जिताम् ॥ ७३
खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत ।
गुप्त्यर्थमपि चादिश्य बलं तत्र न्यवेशयत् ॥ ७४
विधिर्यः शिविरस्थासीत्पाण्डवानां महात्मनाम् ।
तद्विधानि नरेन्द्राणां कारयामास केशवः ॥ ७५
प्रभूतजलकाष्ठानि दुराधर्षतराणि च ।
भक्ष्यभोज्योपपन्नानि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७६
शिविराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक्पृथक् ।
विमानानीव राजेन्द्र निविष्टानि महीतले ॥ ७७
तत्रासञ्जिशल्पिनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः ।
सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याश्च सुविशारदाः ॥ ७८
ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुसर्पिषोः ।

(for पर्य°).

72 ^a) = 5. 153. 34°. K₅ G₅ स्थापयामास; G₈ कारया°.
— ^c) B₃ D_{3.4} तथोदारो; D₁ महेष्वासो (for रथोदारो).
— ^d) D_{n1} D₈ D_{6.8.10} च वीर्य° (for प्रताप°).

73 ^a) D₈ D₁ G_{1.5} M₅ सरितां (for तं). T₂ G_{2.5}
श्रेष्ठां (for पुण्यां). — ^b) K_{1.2} हिरण्वतीं; K₅ हिरण्वतीं;
D₈ D₁₀ (marg. sec. m.) सरस्वतीं. — ^c) K₄ शुचितीर्थां.
B₃ सुविमलां.

74 ^a) D₂ परिघाः; D_{3.4} G₅ खाः; D₈ खान्; T₂
G_{2.4} खां (for खां). — ^c) K D₁₋₄ चोदिश्य (for
चादिश्य).

75 ^d) B₃ पांडवः; D_{3.4} सर्वशः (for केशवः).

76 ^a) B_{1.2.4} D_{n1} D₈ D_{1.6.8.10} तरं (for जल°).
— ^c) B D_{n1} D₈ D_{6.8.10} भोज्यान्नपानानि.

77 ^a) B₂ विविधानि (for शिवि°). — ^b) D₂ तत्र
राज्ञां (by transp.). — ^c) K (except K₅) D_{1-4.7}
राजंते (for राजेन्द्र). B₂ विमानानि व्यराजंत. — ^d) K₅
विशिष्टानि; D₈ प्रविष्टानि; G_{1.4} निषीदंति. K₁₋₃ D_{1.2.7}
महात्मनां.

78 ^d) K₃ वैद्याः शास्त्रविचक्षणः; K₅ B D_{n1} D₈
D_{6.8.10} G₈ वैद्याः शास्त्रविशारदाः; D₁ स्वविद्यासु विशारदाः.

79 ^b) K (except K₄) B_{1.2.5} D_{1.7} T₁ G_{3.4}
मधुसर्पिणां. — ^c) Some N MSS. पांशूनां; T₂ G_{1.6}

ससर्जरसपांस्तृतां राशयः पर्वतोपमाः ॥ ७९
 बहूदकं सुयवसं तुपाङ्गारसमन्वितम् ।
 शिविरे शिविरे राजा संचकार युधिष्ठिरः ॥ ८०
 महायन्त्राणि नाराचास्तोमरर्ष्टिपरश्वधाः ।
 धनूंषि कवचादीनि हृद्यभूवन्नृणां तदा ॥ ८१
 गजाः कङ्कटसंनाहा लोहवर्मोत्तरच्छदाः ।

अदृश्यंस्तत्र गिर्याभाः सहस्रशतयोधिनः ॥ ८२
 निविष्टान्पाण्डवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत ।
 अभिससुर्यथोद्देशं सबलाः सहवाहनाः ॥ ८३
 चरितब्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।
 जयाय पाण्डुपुत्राणां ममाजगमुर्महीक्षितः ॥ ८४

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

जनमेजय उवाच ।

युधिष्ठिरं सहानीकमुपयान्तं युयुत्सया ।
 संनिविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितम् ॥ १
 विराटद्रुपदाभ्यां च सपुत्राभ्यां समन्वितम् ।

केकयैर्वृष्णिभिश्चैव पार्थिवैः शतशो वृतम् ॥ २
 महेन्द्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथैः ।
 श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ ३
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।

C. 5. 5191
B. 5. 153. 4
K. 5. 153. 4

*पानानां (T₂ वस्तूनां also).

80 K₄ om. 80. — °) D₈ D_{8.4.6.8} सयवसं. — °) K₈ राजां (for राजा). — °) D_{1-4.6} M (except M₁) स चकार.

81 °) K₂ G₅ तोमरासिपं; K₈ B D₁₁ D₈ D_{1-4.6.8.10} तोमराणि पं. Some N MSS. परस्वधाः. — °) K (except K₄) D_{2.7} G_{8.8} M₁ कवचानीति. — °) K₄ हयाश्चासन्न-मार्गेणाः; B D₁₁ D₈ D_{6.8.10} ऋष्टयस्तूणसंयुताः (B₈ हृद्याश्चासन्नरास्तदा); D_{8.4} T G संबभूवुर्नृणां तदा; D₇ हृद्यान्यासन्नृणां तदा; M समभूवन्नृणां तदा. Ca citos हृद्यभवन्.

82 °) K₁ कांचनं; K₄ B_{2.5} D_{1.8.4.7} G₈ C₁₁ कंटकं; C_{8.8} कङ्कटं (as in text). ☞ Nil.: कण्टकैः कवचैः संनहनं येयामिति प्राञ्चाः। ☞ — °) K_{1.2.4} D₂ अदृश्यं च (K₄ हि); B D₁₁ D₈ D_{1.6.8.10} दृश्यंते तत्र; T G अदृश्यंतात्र; M₈₋₅ अदृश्यास्तत्र (for अदृश्यंस्तत्र). — °) G₅ शतशोथ सहस्रशः (= 76^a).

83 °) T G पश्चा (G₈ मित्रा) नरर्षभ (T₁ G₈ भाः; G₄ भः); M_{1.2} मित्राणि चानघ; M₈₋₅ मित्रा नरर्षभाः. — °) B (except B₂) D₁₁ D_{1.8.4.6.8} G₁ यथादेशं. — °) D₁ सहबांधवाः; S सपदानुगाः.

84 °) K_{1.8.4} D₁ च; D_{8.2} ये (for ते). — °) D_{8.4} महीपते; D₇ भृतः; M₈₋₅ पतिः (for महीक्षितः).

Colophon. D₁₂ D_{5.9} missing. — Sub-parvan: K₁ B D₈ D₁₀ अभिनिर्यात्रा (K₁ °ण); K_{2.4.5} D₁₁ D_{2.7} अभिनिर्याणयात्रा; K₈ D₁ G₅ निर्याणयात्रा; T₁ भगवत्प्रतियान; M_{8.4} निर्यात्रा. — Adhy. name: T₁ धर्मराजस्य स्कंधावारनिवेशः; G_{1.4} स्कंधावारनिवेशनं; G₈ कुरुक्षेत्रावतारं; M_{1.2} पांडवकुरुक्षेत्रप्राप्तिः; M₈₋₅ कुरुक्षेत्रासादनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₆ 41 (= 141); T₁ G₁ 154; T₂ M 152 (M₄ 151); G_{2.4.5} 153; G₈ 150. — S'loka no.: K₈ 86; D₁₁ 18. — After the colophon, T₁ ins. श्रीकृष्णायनमः । भगवद्यानं समाप्तः.

150

☞ This adhy. is missing in D₁₂ (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 °) K_{1.4.5} D_{8.2} G₂₋₄ M उपयातं; B D₁₁ D_{8.1} D_{1.6.7.10} उपायातं. — G₂ om. 1^a-3^b.

2 G₂ om. 2 (cf. v.l. 1). — °) D₇ सुता (for पुत्रा). — °) Some N MSS. कैकयैर् or कैकयैर्. — °) D₈ पांडवैः (for पार्थिवैः).

3 G₂ om. 3^{ab} (cf. v.l. 1) — °) K₄ D_{3.4} रथं (for रथैः).

4 T₂ G_{2.8} M₄ om. (hapl.) 4-6. — 4^{ab} = 7^{ab}.

C. 5. 514
B. 5. 150.
K. 5. 153.

संभ्रमे तुमुले तस्मिन्यदासीत्कुरुजाङ्गले ॥ ४
व्यथयेयुर्हि देवानां सेनामपि समागमे ।
पाण्डवा वासुदेवश्च विराटद्रुपदौ तथा ॥ ५
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
युयुधानश्च विक्रान्तो देवैरपि दुरासदः ॥ ६
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
कुरूणां पाण्डवानां च यद्यदासीद्विचेष्टितम् ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

प्रतियाते तु दाशार्हे राजा दुर्योधनस्तदा ।
कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चाब्रवीदिदम् ॥ ८
अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः ।
स एनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं वक्ष्यत्यसंशयम् ॥ ९
इष्टो हि वासुदेवस्य पाण्डवैर्मम विग्रहः ।
भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ ॥ १०
अजातशत्रुरप्यद्य भीमार्जुनवशानुगः ।
निकृतश्च मया पूर्वं सह सर्वैः सहोदरैः ॥ ११

— ^b) B Dn1 Ds D6.10 महामते (for तपो°). — After 4^{ab}, K3 D8 read 7^{ad}. — ^c) D3.4 G1.4.5 संग्रामे (for 'भ्रमे). A few N MSS. तुमले. — ^d) G4 यथा°; M2 यत्रा° (for यदा°). K (except K4) Ds1 D1.7 'जंगले.

5 T2 G2.8 M4 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^{ab}) K5 सैन्यान्यपि (for सेनामपि). B Dn1 D8 D3.4.6.8.10 इमे (D3.4 हि ते) देवान्संद्धानपि (for हि देवानां सेनामपि). — ^a) G5 M3.5 तदा (for तथा).

6 T2 G2.8 M4 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^b) K4 'बलः (for 'रथः). — ^c) B2.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 युधामन्यु° (for युयुधान°). K4 चेकितानो (for च विक्रान्तो). — ^d) B3.5 दुरुसहः (for दुरासदः).

7 K3 D8 read 7^{ad} after 4^{ab}. — 7^{ab} = 4^{ab}. — ^c) B5 पाण्डवानां कुरूणां च (= 5. 146. 25°). — After 7, B (except B3) Dn1 Ds D6.10 ins. an addl. colophon (ignored in the old printed ed.!).

8 ^a) K1.2.5 D2.7 प्रतिप्रयाते; B3.5 अभियाते तु. — ^b) G3 राजन् (for राजा). D2-4 ततः; G3.4 तथा (for तदा).

9 ^c) K (except K2) Dn1 Ds2 D7.8 स एतान्; D8.4 ससैन्यं; S अदानान् (G3 अथास्मान्) (for स एनान्).

विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह ।
तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ ॥ १२
भविता विग्रहः सोऽयं तुमुलो लोमहर्षणः ।
तस्मात्सांग्रामिकं सर्वं कारयध्वमतन्द्रिताः ॥ १३
शिविराणि कुरुक्षेत्रे क्रियन्तां वसुधाधिपाः ।
सुपर्याप्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः ॥ १४
आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः ।
अच्छेद्याहारमार्गाणि रत्नोच्चयचितानि च ।
विविधायुधपूर्णानि पताकाध्वजवन्ति च ॥ १५
समाश्च तेषां पन्थानः क्रियन्तां नगराद्बहिः ।
प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति माचिरम् ॥ १६
ते तथेति प्रतिज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे तथा ।
हृष्टरूपा महात्मानो विनाशाय महीक्षिताम् ॥ १७
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनम् ।
आसनेभ्यो महार्हेभ्य उदतिष्ठन्मर्षिताः ॥ १८
बाहून्परिघसंकाशान्संस्पृशन्तः शनैः शनैः ।

Ca cites एनान्. — ^d) B Dn1 D2-4 T G (except G5) धक्षयति; Ds धुक्षयति (for वक्षयति). K (except K4) D1.2.7.10 असंसतं; M2.5 असंशमं (for असंशयम्).

11 ^a) K (except K4) D7 चाप्यद्य; B Dn1 Ds D10 अत्यर्थः; T2 G2.5 अप्यत्र (for अप्यद्य). — ^b) B (except B5) Dn1 T1 भीमसेनवशा°. — D1 om. (hapl.) 11^c-12^d.

13 ^b) A few N MSS. तुमलो. S रोमहर्षणः. — ^a) K4 अरिद्रमाः (for अतन्द्रिताः).

14 ^c) K1.3 D2.6-8 G3 अ°; B Dn1 स्व° (for सु°). — ^d) B2 दुराधर्षाणि; D2 Ca 'दानानि (for 'देयानि).

15 ^a) B4.5 Cn 'कोष्ठानि. — ^b) K1.2.4.5 D7.8 सुगुप्तानि; K3 D2 शिविराणि (for शतशोऽथ). — K4 om. 15^{ad}. — ^c) K (K4 om.) B2 Ds D1.7.10 C3 'हार्य° (for 'हार°). — ^d) B1.3-5 Ds बंधोच्छ्रय°; B2 Dn1 D6.7.10 रत्नोच्छ्रय°; D3.4 बलौघचरितानि. S 'युतानि च. — ^e) G1.4 विविधानि च पूर्णानि.

16 ^b) D1 अधि; D3.4 S अपि (for बहिः).

17 ^a) K1.2.5 D7 समा° (for प्रति°). — ^b) K4 B3 D3.4 G3 तदा (for तथा). ¹) B Dn1 D2-4.8.10 निवासाय. K1.2.5 B1 T1 महीक्षितः.

18 ^b) D6 कृत्वा (for श्रुत्वा).

काञ्चनाङ्गददीमांश्च चन्दनागरभूषितान् ॥ १९
 उष्णीपाणि नियच्छन्तः पुण्डरीकनिभैः करैः ।
 अन्तरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ॥ २०
 ते रथात्रयिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः ।
 सज्जयन्ति स्म नागांश्च नागशिक्षासु निष्ठिताः ॥ २१
 अथ वर्माणि चित्राणि काञ्चनानि बहूनि च ।
 विविधानि च शस्त्राणि चक्रुः सज्जानि सर्वशः ॥ २२
 पदातयश्च पुरुषाः शस्त्राणि विविधानि च ।
 उपजहुः शरीरेषु हेमचित्राण्यनेकशः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५०

१५१

वैशंपायन उवाच ।

वामुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ।

19 ^b) G1.4.5 स्मृतंश्च (for संस्मृतः). T2 G2.5 शनैस्ततः; G3 ततस्ततः; M ततः शनैः (for शनैः शनैः). — ^c) T2 G2 °हस्ताश्च. — ^d) K2 °गरभूषितैः; K3 B Dn1 Ds D2-4.6 G3 °गरभूषितान्; K4 D1 T2 G1.2 °गररूपिः; T1 broken; G5 M1.2 °गररूपिः.

21 ^a) T2 G2.5 रथितां (for रथिनः). K1.2.5 D7 M2.5 श्रेष्ठान् (for श्रेष्ठाः). — ^c) K D2.7 S (except M1.2) सज्जयन्तः. K (except K3) B3 D2.7 T2 G2.5 च; T1 G1.3.4 [अ]थ; M3-5 [अ]श्च- (for स्म). K (except K4) D7 ते नागान् (for नागांश्च). — ^d) K1.2 °शिक्षार्थ-शिक्षिताः; K3.5 B1-3 D1.7 °शिक्षासु शिक्षिताः; B4 Dn1 Ds D3.4.6.8.10 °शिक्षास्वनिष्ठिताः; D2 °शिक्षासु निष्ठिताः.

22 ^a) S शस्त्राणि (for चित्राणि). — ^b) S कवचानि (for काञ्चनानि). — K4 om. (hapl.) 22^a-23^b. — ^c) D3.4 वस्त्राणि; S नीक्षणानि (for शस्त्राणि). — ^d) B Dn1 Ds D2-4.6.10 सर्वाणि (for सज्जानि).

23 K4 om. 23^{ab} (cf. v.l. 22). — ^a) G1.4 विविधाः (for पुरुषाः). — ^b) G1.5 कवचानि (for विविधा). — ^c) K4 B Dn1 D1.3.4.6.8 उपाजहुः.

24 ^a) K D1-4.7 उत्सवमहो; T2 G2.5 M3-5 उत्सवमिवो (for उत्सव इवो). — ^b) K D1-4.7 °नरा- (K3 °जना)कुलं; M1.2 °जनावृतं.

25 ^b) K3 °नागाश्चमीनवान्; D10 °नागौघमीनवान्. — ^a) A few N MSS. कोषः.

तदुत्सव इवोदग्रं संग्रह्यनरावृतम् ।
 नगरं धार्तराष्ट्रस्य भारतासीन्ममाकुलम् ॥ २४
 जनौघमलिलावर्तो रथनागाश्चमीनवान् ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः कोशसंचयगत्तवान् ॥ २५
 चित्राभरणवर्मोर्मिः शस्त्रनिर्मलफेनवान् ।
 ग्रामादमालाद्रिवृतो रथ्यापणमहाह्वदः ॥ २६
 योधचन्द्रोदयोद्भूतः कुरुगजमहार्णवः ।
 अदृश्यत तदा राजंश्चन्द्रोदय इवार्णवः ॥ २७

पुनः पप्रच्छ वार्ष्णेयं कथं मन्दोऽब्रवीदिदम्
 अस्मिन्नभ्यागते काले किं च नः क्षममच्युत

C. 5. 54.17
 B. 5. 154.2
 K. 5. 154.2

26 Ds om. (hapl.) 26^a ¹) G5 तत्रा. ²) B3 D6 °मालाभिः; D3.4 °मालोदः; Ca °मालाद्रि (as in text). — ^d) D3.4 रथपण्यामहा; S (except G3) °ग्रहः. 27 ^a) K5 योधचन्द्रोदयोद्भूतः; B5 द्रोणचन्द्रोदयोद्भूतः; S (except T1) योगचन्द्रोदयोद्भूतः. — ^b) D7 T1 G1.4.5 M1.2 °बलार्णवः; G3 °भवार्णवः. — Ds2 om. (hapl.) 27^{cd}. — ^c) K4 B (except B3) Dn1 Ds1 D6.8.10 व्यदृश्यत. K (except K4) D1.2 ततो राजन्; G5 महाराज. — ^d) K1(m as in text) कुरुराजमहार्णवः (= ^b).

Colophon lost in T1 on a broken fol. Dn2 Ds.9 missing. — Sub-parvan: K1.2.5 Dn1 D2.7 अभिनिर्याणयात्रा; K3 पुरनिर्याणयात्रा; K4 B4 Ds D6.8.10 अभिनिर्यात्रा; B1-3.5 अभियात्रा; G5 निर्याणयात्रा; M निर्यात्रा. — Adhy. name: G1.4 M कुरुबलवर्णनं; G5 दुर्योधनबलकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D6 43 (=143); T2 M 153 (M4 152); G1 155; G2.4.5 154; G3 151. — S'loka no.: K5 28.

151

This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here T1 reads this adhy. after adhy. 148.

C. 5. 5217
B. 5. 154. 2
K. 5. 154. 2

कथं च वर्तमाना वै स्वधर्मान्न च्यवेमहि ॥ २
दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ।
वासुदेव मतज्ञोऽसि मम सभ्रातृकस्य च ॥ ३
विदुग्स्यापि ते वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः ।
कुन्त्याश्च विपुलप्रज्ञ प्रज्ञा कात्स्न्येन ते श्रुता ॥ ४
सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ।
यन्नः क्षमं महाबाहो तद्व्रीह्यविचारयन् ॥ ५
श्रुत्वैतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ।
मेघदुन्दुभिनिर्घोषः कृष्णो वचनमब्रवीत् ॥ ६
उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।
न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥ ७
न च भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति विदुरस्य वा ।
मम वा भाषितं किञ्चित्सर्वमेवातिवर्तते ॥ ८
न स कामयते धर्मं न स कामयते यशः ।

1 ^b) T G_{2.5} °श्रुत्य (for °स्मृत्य).

2 ^a) K (except K₄) D_{1.2.7} न च्यवेम स्वधर्मतः.

4 ^a) D_{3.4} तु (for [अ]पि). K₄ B Dn₁ Ds D_{3.4.6-8.10} तद्वाक्यं. — ^b) Ds D₁₀ श्रुत्वा (for श्रुतं). — ^d) T₁ G_{1.4} कात्स्न्येन भवता श्रुता; T₂ G₂ कात्स्न्येनैव च ते श्रुता.

5 ^a) Ds अशेषेण (for अतिक्रम्य). — ^e) K₄ B Dn₁ Ds D_{1.6.10} (by transp.) क्षमं यन्नो (B₃ यन्नः क्षेमं); D₂ यत् क्षमं; D_{3.4} यत्ते क्षमं. — ^d) G₃ तत्र ब्रूहि; M_{3.4} (inf. lin. as in text).⁵ तन्मे ब्रूहि (for तद्व्रीहि). D₇ अवधार° (for अविचार°). — K₄ repeats 5^{cd} (v.l. क्षमं यत्ते for यन्नः क्षमं).

6 K₄ reads 7^{ab} for 6^{ab}, repeating it in its proper place. — ^e) D₇ M (except M₁) °निर्घोषं. — ^d) K (except K₄) D_{1-4.7} इदं (for कृष्णो). K₄ B (except B₃) Dn₁ Ds D_{6.8.10} वाक्यमथाब्रवीत् (for वचनम्°).

7 Before 7, K_{1-3.5} B₃ D_{1-4.7} ins. वासुदेव उ°; K₄ B_{1.2.4} Dn₁ Ds D_{6.8.10} कृष्ण उ°; T₂ श्रीकृष्णः. — ^a) Ds G₃ असि (for अस्मि). G₃ यत्पापं (for यद्वाक्यं). — ^d) S (except M₄) कौरवे (for °व्ये).

8 ^a) B_{1.3} S तु (for च). — ^b) K (except K₃) B₁₋₃ D_{1-4.6-8} च (for वा). — ^d) S (except T₁ G₁) सर्वमेतदतिरर्थकं.

जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ॥ ९
बन्धमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ।
न च तं लब्धवान्कामं दुरात्मा शासनातिगः ॥ १०
न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राहतुर्वचः ।
सर्वे तमनुवर्तन्ते ऋते विदुरमच्युत ॥ ११
शकुनिः सौबलश्चैव कर्णदुःशासनावपि ।
त्वय्ययुक्तान्यभापन्त मूढा मूढममर्षणम् ॥ १२
किं च तेन मयोक्तेन यान्यभापन्त कौरवाः ।
संक्षेपेण दुरात्मासौ न युक्तं त्वयि वर्तते ॥ १३
न पार्थिवेषु सर्वेषु य इमे तव सैनिकाः ।
यत्पापं यन्न कल्याणं सर्वं तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ १४
न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हिचित् ।
कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनन्तरम् ॥ १५
तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम् ।

9 ^a) K₄ B Dn₁ Ds D_{2-4.6.8.10} नैष (for न स). — ^b) K₄ B Ds D_{6.8.10} नैष; Dn₁ नैव; D₂ न च (for न स).

10 ^b) D_{3.4} [अ]पि च (by transp.). — ^e) T₁ G_{1.4} तत् (for तं). — ^d) K₄ B Dn₁ Ds D_{6.8.10} °त्मा पापनिश्चयः.

11 ^e) K₄ D_{3.4.7.10} G_{1.3.4} M (except M₅) तमन्व (G₁ समन्व; G₄ तमनु)वर्तत; B₃ तदनुमोदं (for तमनुवर्तन्ते). — ^d) K (except K₄) D₇ G₅ M₁ अच्युतं; D_{3.4} अप्युन (for अच्युत).

12 ^a) B₃ सौबलश्चापि; S सौबलेश्च (for सौबलश्चैव). — ^d) G₁ मूढं (for मूढा). T₁ G_{1.4} दृढम् (for मूढम्). D₇ अमर्षणाः; T₁ G₄ अमर्षिणः; M₁ (inf. lin.).² अनुव्रताः (for अमर्षणम्).

13 ^a) K_{1.2} ममो° (for मयो°). — ^b) K₄ B Dn₁ D₆ T₁ G_{1.4} यान्यभापत कौरवः. Ca.8 cito यान्यभापत (as in text). — ^d) B₂ युक्तं न (by transp.); Cs as in text.

14 ^a) K₄ B_{2.4.5} Dn₁ Ds D_{2-4.6.8.10} पार्थिवेषु न (by transp.). — ^e) K₃ D_{3.4} S यदकल्याणं; D₁ यच्च क°. — ^d) S तस्मिन्सर्वं (by transp.).

15 ^a) K₃ D_{1.7} अत्यंतं; B₃ Ds D₁₀ अप्यर्थः; Cd.8 अत्यर्थं (as in text). — ^b) B₂ केन° (for कर्हि°). — ^e) K (except K₄) D_{1.2.7} शममिच्छाम कुरुभिः.

अब्रुवन्तो मुखं राज्ञः समुदैक्षन्त भारत ॥ १६
 युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमुपलभ्य महीक्षिताम् ।
 योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ॥ १७
 ततः किलकिलाभूतमनीकं पाण्डवस्य ह ।
 आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यन्त सैनिकाः ॥ १८
 अवध्यानां वधं पश्यन्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 निष्टनन्भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् ॥ १९
 यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखं च यन्मया ।
 सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः ॥ २०
 यस्मिन्यत्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः ।
 अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृत्तः कलिर्महान् ॥ २१
 कथं ह्यवध्यैः संग्रामः कार्यः सह भविष्यति ।

कथं हत्वा गुरून्वृद्धान्विजयो नो भविष्यति ॥ २२
 तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यमाची परंतपः ।
 यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः ॥ २३
 उक्तवान्देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च ।
 वचनं तत्त्वया राजन्निखिलेनावधारितम् ॥ २४
 न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्टिकी मतिः ।
 न चापि युक्तं कौन्तेय निवर्तितुमयुध्यतः ॥ २५
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यमाचिवचमदा ।
 स्मयमानोऽब्रवीत्पार्थमेवमेतदिति ब्रुवन् ॥ २६
 ततस्ते धृतसंकल्पा युद्धाय महसैनिकाः ।
 पाण्डवेया महाराज तां रात्रिं सुखमावसन् ॥ २७

C. 5. 5242
 B. 5. 154, 27
 K. 5. 151, 27

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

16 Before 16, K3-5 Dn1 Ds D1.3.4.6.8.10 ins. वैशंपायन उ^१. — ^b) S वासुदेवेन. — D6 om. 16^a-17^b.

17 D6 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^b) K4 अभिलक्ष्य; B2.4.5 Dn1 Ds D1.8.10 अभिलक्ष्य; B5 अभिलभ्य; M1.2 उपलक्ष्य (for उपलभ्य).

18 ^a) S (except G1 M2) किलकिला. K4 D6 शब्दम् (for -भूतम्). Ca.d.8 किलकिलाभूतं (as in text). — ^b) Dn1 D3.4 T2 G2.3.5 पाण्डवैः सह (for वस्य ह).

19 ^a) K B Dn1 Ds D6.8-10 निः(or नि)श्चमन् (K5 निरीक्षन्); D3.4 अर्जुनं; D7 नकुलं; Ca.d निष्टनन् (as in text). — ^d) D3.4 विलपन् (for विजयं). K4 त्विदम्; D3.4 हृदम्; T1 चैवम् (for चेदम्).

20 ^a) B3 D10 G5 M1 (inf. lin.). 2.3.5 वासं च. — ^a) B3 D8 G3.5 M3-5 उपेत्येव; D7 T1 G4 उपेत्येव (for उपेत्येव). — ^d) D1 परानन्दः; D7 परानर्थः.

21 ^a) K4 B Dn1 Ds D1.3.4.6.10 T G (except G8) तस्मिन्; Ca.d यस्मिन् (as in text). — ^a) K1.2.5 सङ्कृते (for अकृते). K5 B3 च; M1.2 [S]पि (for तु). D7 कृतेपि यत्ने अस्मान्वा.

22 ^b) K4 D3.4 त्वायैः (for कार्यैः). — ^a) K (except K4) G3 कुरून् (for गुरून्). — ^d) D3.4 नु (for नो).

23 ^a) Ds D1 T1 G1.3 तत्त्वतः (for तद्वचः).

25 ^a) K5 [अ]तिः; T G (except G3) ते; Ca.d तौ (as in text). D2 पश्यतः; D7 विदतः; D8 T G1.2.5 M3-5 वक्ष्यते; G4 वर्तते; Ca.d वक्ष्यतः (as in text). — ^a) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 नापि युक्तं च; D3.4 नापि युक्तं तु (for न चापि युक्तं). B2 ते राजन् (for कौन्तेय). — ^d) D3.4 निवर्तयितुमद्य वै; S विनिवर्तेत युद्धतः. Ca.d cito अयुध्यतः.

26 ^a) K4 B (except B3) Dn1 Ds D6.8.10 M3-5 वाक्यं (for पार्थ). — ^d) K4 B (for B3 see below) Dn Ds D6.8.10 पार्थमेवम्; B3 G1.2 एवमेवम्; M3-5 पार्थमेतद् (for एवमेतद्). K5 B2 D1-4.7 G8 ध्रुवं (for ब्रुवन्).

27 ^a) K5 D3.4 कृतं (for धृतं). — ^d) D7 सुखमाविशन्; M3.4 (inf. lin. as in text).5 सुखिनोवसन् (for सुखमां).

Colophon. Dn2 D5.9 missing. — Sub-parvan: K1-3.5 D2 G5 अभिनिर्याणयात्रा; K4 B Ds D6.8.10 M1.2 अभिनिर्यात्रा (B3 अभियात्रा); Dn1 विनिर्यात्रा; D7 निर्याणयात्रा; T1 भगवत्प्रतियान. — Adhy. name: G5 M1.2 युधिष्ठिरयुद्ध (M2 om. युद्ध) प्रोत्साहनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D6 44 (=144); T1 M4 153; T2 M1-8.5 154; G1 156; G2.4.5 155; G3 152. — S'loka no.: K5 Dn1 27.

१५२

वैशंपायन उवाच ।

व्युपितायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्ततः ।
व्यभजत्तान्यनीकानि दश चैकं च भारत ॥ १
नरहस्तिरथाश्चानां मारं मध्यं च फल्गु च ।
सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु संदिदेश महीपतिः ॥ २
सानुकर्पाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः ।
सोपामङ्गाः सशक्तीकाः सनिपङ्गाः सपोथिकाः ॥ ३

152

 This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) K4 B (except B2) Dn1 Ds D6-8.10 व्युपितायां वै (B4 तु) (for व्युपितायां). Ca cites व्युपितायां. K1 B5 Dn1 Ds D6.7 हि; B1 Ds वै (for तु). — ^b) K1.2 B (except B4) D1.7 T G1.2.4 तदा (for ततः).

2 ^a) K3 D7 S (except G1) तेषु (for [ए]तेषु). K3 सैन्येषु (for [अ]नीकेषु). — ^d) K4 Dn1 Ds D6.8.10 नराधिपः (for मही°).

3 ^a) G3 सधनुकाः; Ca. d. s सानुकर्पाः (as in text). T2 G2 समीचीकाः; Ca. d. s सतूणीराः (as in text). — ^d) K1-3.6 B5 D1.2 सपावकाः; K4 B3.4 Dn1 Ds D6.8.10 °हटिकाः; B2 G1 °सायकाः; D3.4 °यंत्रकाः; D7 °सेवकाः; T2 G2.6 °गोधिकाः; G3 °नायकाः (for °पोथिकाः). Ca. d cito पावकः.

4 ^b) D3.4 सशस्त्ररुः; T G M1 (inf. lin.) °सायकाः; Ca. s as in text. — ^c) D3.4 रज्जुभिर्विविधाभिश्च. — ^d) K B2.4 Ds D1-4.6-8.10 G3 Cn °परिच्छदाः (Cnp as in text).

5 ^a) K5 °कचग्राहः; G3 °चक्रग्रहः; C3.np °करग्रहः; Ca. d as in text. — ^c) D3.4 चैव (for सर्वे). — ^d) A few MSS. °पांशवः.

6 ^a) B1.4.5 D1.3.1 T1 G1 Cn सघटः; T2 सघटिः; G2 सघुटिः. D7 सकीलक्रकचाः सर्वे (= line 5 of 543*). Ca. d. s cito घंटाफलकं. — After 6^d, K (K3.4 om. lines 4-5) B Dn1 Ds D2.6.8.10 ins. :

543*

सायोगुडजलोपलाः ।

सशालभिन्दिपालाश्च समधृच्छिष्टमुद्राः ।
सकाण्डदण्डकाः सर्वे ससीरविषतोमराः ।
सशूर्पपिटकाः सर्वे सदात्राकुशतोमराः ।
सकीलक्रकचाः सर्वे.

सध्वजाः सपताकाश्च सशरासनतोमराः ।

रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशाः सपरिस्तराः ॥ ४

सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ।

साशीविषघटाः सर्वे समर्जरमपांसवः ॥ ५

सघण्टाफलकाः सर्वे वासीवृक्षादनान्विताः ।

व्याघ्रचर्मपरीवारा वृताश्च द्वीपिचर्मभिः ॥ ६

सवस्तयः सशृङ्गाश्च सप्रासविविधायुधाः ।

[(L. 1) D8 सप्रामलुगुडोपलाः. Ca. d cito अयोगुडः. — (L. 2) K1-3.5 Ca. d सपाशः; B3 Ds1 D8.10 Cnp सशूलः (for सशालः). *Nil: सशूर्पणि गोडपाठः।* — (L. 3) K1 सघटकाष्टकाः; K2.3.5 B2 D2.7 Ca. d. s.np सघटकाष्टकाः (for सकाण्डदण्डकाः). K3 सदात्राकुशलोपलाः; K4 D7 ससीरविषतोमराः; D6.8 सशरः. Ca. d. s cito सीर°. — (L. 4) K1.2.5 Ds D6.7 समर्जरः; B3 सगुल्मविटपाः; B4 सगुल्मपिटकाः. Ca cites गुल्मपिटके, Cd शूर्पपिटके, Cs शूलपिटके. K1.2.5 B (except B5) D2 Ca. d °रोषमः (for °तोमराः). — (L. 5) B1.4.5 °कवचाः; Ca. d.np °क्रकचाः (as above).]

— K4 om. 6^{bcd}. — ^b) K1 वामो भक्ष्यो°; K2.5 B D2 Cn वाशीवृक्षा°; Dn1 वायुवृक्षा°; D1 वामवृक्षा°; D3.4 सयंत्राकुशतोमराः; D10 वास्यवृक्षादनान्विताः; S वासिवृक्षादनीयु (G3 °वृ; G5 °कृ; M °घृ)ताः. Ca. d.np cito वासी, and Ca. d वृक्षादनं. — S reads 6^{ad} after 7. — ^c) B2.3 D2-4 °परीधाना. — ^d) B1.4 Dn1 Ds D6.8.10 द्वीपिचर्मा (Ds1 D6.8 °र्म)वृताश्च ते; S वृता गोद्वीपिचर्मभिः

7 ^a) K4 सत्सूर्यः (sic); B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6-8.10 G5 सहर्ष्यः (for सवस्तयः). Ca. d cito बन्ति; Cs ऋष्टिः. — ^b) K4 D6.7 सप्राशः; D10 G6 सप्राशा. Ca. d cito प्रामः. — ^c) G3.4 M4 (inf. lin.) सकुंतालाः; M3-5 सकुंतालाः (for सकुंतालाः). — ^d) K D3.4.7 सचैलः; B1.5 Ds D2 सचैलः; T1 G1.4.5 समधुः; G2 समदः; G3 M समलः (for सतैलः). K3 D1 S °क्षौद्रः (for °क्षौमः). B5 Ds °वाससः (for °सर्पिषः). — S reads 6^{ad} after 7 (G3.4, after 544*). — After 7, N (Dn2 missing) G3.4 ins. :

544* रक्मजालप्रतिच्छन्ना नानामणिविभूषिताः ।

K3.5 cont. :

545* व्याघ्रचर्मपरीधानाः सुवेपाः समलंकृताः ।

[Cf. 6° and v.l.]

सकुठाराः सकुदालाः सतैलक्षौमसर्पिषः ॥ ७
 चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः ।
 तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्रमाः ॥ ८
 कुलीना हययोनिजाः सारथ्ये विनिवेशिताः ।
 बद्धारिष्टा बद्धकक्ष्या बद्धध्वजपताकिनः ॥ ९
 चतुर्युजो रथाः सर्वे सर्वे शस्त्रसमायुताः ।
 संहृष्टवाहनाः सर्वे सर्वे शतशरासनाः ॥ १०
 धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्ष्णिसारथी ।
 तौ चापि रथिनां श्रेष्ठौ रथी च हयवित्ता ॥ ११
 नगराणीव गुप्तानि दुर्गादेयानि शत्रुभिः ।
 आसन्नथसहस्राणि हेममालीनि सर्वशः ॥ १२

यथा रथास्तथा नागा बद्धकक्ष्याः स्वलंकृताः ।
 बभूवुः सप्त पुरुषा रत्नवन्त इवाद्रयः ॥ १३
 द्वावङ्कुशधरौ तेषु द्वावुत्तमधनुर्धरौ ।
 द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः शक्तिपताकधृक् ॥ १४
 गजैर्मत्तैः समकीर्णं सर्वमार्गयुधकोशकैः ।
 तद्बभूव बलं राजन्कारव्यस्य सहस्रशः ॥ १५
 विचित्रकवचामुक्तैः सपताकैः स्वलंकृतैः ।
 सादिभिश्चोपसंपन्ना आसन्नयुतशो हयाः ॥ १६
 सुसंग्राहाः सुसंतोषा हेमभाण्डपरिच्छदाः ।
 अनेकशतसाहस्रास्ते च सादिवशे स्थिताः ॥ १७
 नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः ।

5. 529
 5. 155 21
 5. 155. 21

8 ^a) K1.2 सुबहवः; K3.5 D1 सुबहुशः; S वपुष्मंतः (for सुवपुषः). — After 8^{ab}, G4 M5 read 10^{cd}; T1 G5 read 8^{cd} (with 9^{ab}) after 10. — ^d) K4.5 B (except B2) Dn1 D3.4.8 T1 G4 °निश्रयाः; Ca °निश्रमाः (as in text).

9 T1 G5 read 9^{ab} (with 8^{cd}) after 10. — ^b) K1.2 D3.4.7 G3 M [S]भिः; C9 वि- (as in text). — Ds om. 9^e-10^d; G4 om. (hapl.) 9^e-10^b. — ^e) A few N MSS. °कक्षाः. D3.4 बद्धासयो बद्धरिष्टाः. — After 9, N (except Ds; Dn2 missing) ins.:

546* बद्धाभरणनिर्व्यूहा बद्धचर्मसिपट्टिशाः ।

[K5 B (except B2) D6 Ca. d. n. s °निर्व्यूहा (for °निर्व्यूहा).]

10 Ds om. 10; G4 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^a) D3.4 चतुर्युगरथाः. — B5 om. (hapl.) 10^{ab}. — ^b) K1.2.5 D7 सर्वे चैव श (K5 मि)तोत्तराः; K3 D1 सर्वे चैव सतोमराः; K4 B (B5 om.) Dn1 D6.8.10 सर्वे चोत्तमवाजिनः; D2 सर्वे चैव सतां नराः; D3.4 सर्वे च सहतोमराः; T G (G4 om.) सर्वशस्त्रसमायुताः. — G4 M5 read 10^{cd} after 8^{ab}. — ^c) K1-3.5 D1-4.7 सपार्ष्णिवाहकाः सर्वे; K4 B1.4 Dn1 D6.8.10 सप्रासक्त (K4 °कृ)ष्टिकाः सर्वे; B2 Ca सप्रासिवाहकाः सर्वे; B3 सप्राणक्रष्टिकाः सर्वे; T1 G1.3.4 संहृष्टवदनाः सर्वे. Cd cites वाहकाः. — ^d) T2 G2.3.5 शर° (for शत°). — After 10, T1 G5 read 8^e-9^b.

11 ^b) S (except T2) अन्यः (for अन्यौ). T1 G1 M प्राष्टिः; G8.4 प्रष्टिः; G5 प्रष्ट (for पार्ष्णि). S (except T2) सारथिः. — ^c) K (except K4) D7 धनुषि (for रथिनां).

— ^d) K (except K4) D1 रथे च. K1.2 हयकोविदौ; K5 D1 हयवित्तमौ.

12 ^a) D6 T G च (for [इ]व). — ^b) K1.4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 दुराधर्षाणि; D1 °धेयानि; Ca. s as in text.

13 ^b) N (mostly) बद्धकक्षाः. — ^c) D3.4 ते बभूवुः (for बभूवुः). — ^d) D3.4 अचलाः (for अद्रयः).

14 ^a) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 तत्र (for तेषु). — ^b) D3.4 द्वौ तु तत्र; M (except M1) द्वावुत्तरः; Ca द्वौ एव च (for द्वावुत्तमः). — ^d) K4 B Dn1 Ds D6.7.10 Ca °पिनाकधृक् (B3.5 °धृत्; D2 °भृत्). S एक- (T2 G1.2 °कः)च्छत्रपताकधृक् (T °धृत्).

15 ^b) K1 Dn1 T2 G2 सचर्मयुधः. K (except K4) B2 D7 भूपणैः; a few other MSS. कोपकैः (for कोशकैः). — ^d) K4 B2.4 Dn1 Ds D2-4.6.8.10 महात्मनः (for सह°).

16 ^a) K4 B1-8.5 Dn1 Ds D1.3.4.6.8.10 T1 आसुक्तकवचैः युक्तैः (B2 शूरैः; Ds युक्तैः); B4 आसुक्तचित्रकवचैः; D2.7 G3 विचित्रकवचायुक्तैः. — ^b) D6.8 G4 M2.4 सुपताकैः. — ^c) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 चोपपन्नास्तु (B1-4 °श्च); D3.4 चैव संपन्ना; T2 G2 चापि सं°. — ^d) B (except B5) Dn1 Ds D6.8.10 तथा चा° (for आसन्न°).

17 ^a) K3.5 B1.3 D7 S सुसंग्रहाः; K4 B4 D6 Cn असंग्रहाः; Dn1 ससंग्रहाः; D1.2 असंग्रहाः; D3.4 असंग्रहाः. K4 B Dn1 Ds D6.8.10 सुसंपन्नाः; D3.4 सुसंपन्नः. — ^d) K1.2 तत्र; K4 B2.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 सर्वे; D8 बले (for ते च). D3.4 तेजसादित्यमग्निभाः.

C. B. 5203
B. B. 155. 21
K. B. 155. 21

पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥ १८
रथस्यामन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः ।
नरा दश हयस्यामन्पादरक्षाः समन्ततः ॥ १९
रथस्य नागाः पञ्चाशन्नागस्यामञ्जतं हयाः ।
हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंधानकारिणः ॥ २०
सेना पञ्चशतं नागा रथास्तावन्त एव च ।
दश सेना च पृतना पृतना दश वाहिनी ॥ २१
वाहिनी पृतना सेना ध्वजिनी सादिनी चमूः ।
अक्षौहिणीति पर्यायैर्निरुक्ताथ वरुथिनी ।
एवं व्युद्धान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता ॥ २२
अक्षौहिण्यो दशैका च संख्याताः सप्त चैव ह ।
अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पाण्डवानामभूद्भलम् ।
अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणामभूद्भलम् ॥ २३
नराणां पञ्चपञ्चाशदेपा पत्तिर्विधीयते ।
सेनामुखं च तिस्रस्ता गुल्म इत्यभिसंज्ञितः ॥ २४

दश गुल्मा गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोऽभवन् ।
दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः ॥ २५
तत्र दुर्योधनो राजा शूरान्बुद्धिमतो नरान् ।
प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ॥ २६
पृथगक्षौहिणीनां च प्रणेत्तन्नरसत्तमान् ।
विधिपूर्वं समानीय पार्थिवानभ्यषेचयत् ॥ २७
कृपं द्रोणं च शल्यं च सैन्धवं च महारथम् ।
मुदक्षिणं च काम्बोजं कृतवर्माणमेव च ॥ २८
द्रोणपुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ।
शकुनिं सौवलं चैव बाह्लीकं च महारथम् ॥ २९
दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेलं च भारत ।
चक्रे स विविधाः संज्ञाः प्रत्यक्षं च पुनः पुनः ॥ ३०
तथा विनियताः सर्वे ये च तेषां पदानुगाः ।
बभूवुः सैनिका राजत्राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तमभिनिर्याणपर्व ॥

18 °) D3.4 °विचित्राश्च. Ca. d cite विकाराः (as in text). — °) D7 °धारिणः. — °) K3 पदातयो.

19 °) K1-3 D1 महत्तशः (for समन्ततः).

20 °) K1.2 D6.8 T2 G1.3.4 पञ्चामन् (for पञ्चाशत्).
— °) T2 G1.4.5 तथा (for शतं).

21 °) M2.5 पञ्चाशतं. — °) B2.5 हि (for च).
— After 21^{ab}, T G (except G3) ins.:

547* पञ्चाशच्च शतं चाश्वा नराः पञ्चगुणस्ततः ।

22 °) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 सेना तु (B3.5 Dn1 च) वाहिनी चैव. — °) D3.4 चैव सा (for सादिनी).
K4 B Dn1 Ds D6.8.10 पृतना ध्वजिनी चमूः. — °)
A few MSS. अक्षौहिणी. K5 D1 M5 हि; B2 Ds तु;
D3.4 च (for [इ]ति). — °) K4.5 B Dn1 Ds D3.4.
6.8.10 च (for [अ]थ).

23 °) A few MSS. अक्षौहिण्यः. — K3 om.
(hapl.) 23^b-23^c; D1 om. 23^{bed}. — °) K1 B2 सप्त एव;
K2 तत्र चैव; D3.4 सर्व एव (for सप्त चैव). K (K3 om.)
B2.5 D2.8 G4 हि; Ds च (for ह). For 23^b, G3 reads
23^f (for the first time), repeating it in its proper
place. — °) A few MSS. अक्षौहिण्यः. K1.3 D7
च (for तु). — K1.2.5 B4 D2-4 T2 G2 om. (hapl.)
23^{ef}.

24 °) T2 G2.4 एषां (for एषा). — °) K4 D6.8.10
तु (for च). — °) K3 B2 D1 °धीयते; K1 B5 °शब्दितः;
B4 Dn1 °शब्दितं; Ds D2 °संज्ञितं; S (except G3 M1.2)
°संज्ञिताः (for °संज्ञितः).

25 °) K4 B Dn1 Ds D2-4.6.10 T1 Ca त्रयो;
Cd दश (as in text). D1.3 गुल्मो; G3-5 गुल्म- (for
गुल्मा). T G (except G3) गणास्त्वा (G6 °श्वा)सन्
(for गणस्त्वासीत्). — °) K2 B3 Dn1 Ds D6.8.10 गणस्
(for गणाम्). Ds D6.8.10 भवेन् (for ऽभवन्). — °)
K3.5 D6.8 सेनास्तु; D3.4 °यां (for °सु).

26 °) D1 S (except T2 G1.2) ततो (for तत्र).
T1 G4 राज्ञः (for राजा). — °) Ds वरान् (for नरान्).
— °) D10 T2 G1.2 महाबाहुन्. — °) K3 ततः; K5 Ds
Ds G3 तथा (for तदा).

27 °) K1.3 D2 रथं; K2 अथ; G1.4 नृप° (for नर°).
— °) K4 B Dn1 Ds D1.6.8.10 विधिवत्पूर्वमानीय.
— °) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 °भाषत (for °षेचयत्).

28 °) K1 B2.4.5 Dn1 Ds D6-8.10 जयद्रथं (for
महा°). — °) T G2 कांभोजं.

29 °) K3 T1 विकर्णं (for च कर्णं). — °) Some
MSS. बाह्लिकं. K3.4 B2.4.5 Dn1 Ds D7.8.10 महाबलं.

30 °) K1.2 B3 D2-4.7 चैषां (for तेषां). — °) D2

१५३

वैशंपायन उवाच ।

ततः शान्तनवं भीष्मं प्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः ।
 सह सर्वैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 ऋते सेनाप्रणेतांरं पृतना सुमहत्पि ।
 दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा ॥ २
 न हि जातु द्वयोर्बुद्धिः समा भवति कर्हिचित् ।
 शौर्यं च नाम नेतृणां स्पर्धते च परस्परम् ॥ ३
 श्रूयते च महाप्राज्ञं हैहयानमितौजसः ।
 अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छ्रितकुशध्वजाः ॥ ४
 तानन्वयुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ।

एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ॥ ५
 ते स्म युद्धेष्वभज्यन्त त्रयो वर्णाः पुनः पुनः ।
 क्षत्रियास्तु जयन्त्येव बहुलं चैकतो बलम् ॥ ६
 ततस्ते क्षत्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजमत्तमाः ।
 तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह ॥ ७
 वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो रणे ।
 भवन्तस्तु पृथक् सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥ ८
 ततस्ते ब्राह्मणाश्चकुरेकं सेनापतिं द्विजम् ।
 नयेषु कुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्ततः ॥ ९
 एवं ये कुशलं शूरं हिते स्थितमकल्मषम् ।

C. 5. 5297
B. 5. 156. 10
K. 5. 156. 10

बलं प्रति (for प्रतिबलं). — °) D_{3.4} च; G₄ [S]थ
(for स). K₄ B D_{n1} D₈ D₂₋₄. 6. 8. 10 पूजाः; Ca. d संज्ञाः
(as in text).

31 °) T₁ G (except G₂) [अ]पि (for वि-). — °) M₃₋₅ वज्ञा° (for पदा°). — After 31^{ab}, B₂ D_{2.8} ins.:

548* हृष्टाः पुष्टाः सुसंनद्धा विक्रमे दृढनिश्चयाः ।

— °) K₁₋₃ D_{1.7} सव; K₄ B_{1.4} राज्ञां; B₂ D_{n1} D₈
D_{6.8.10} राज्ञः (for राजन्). — °) K₄ D₈ D_{6.8.10}
प्रियं राजंश्चि°; B_{1.4} D_{n1} प्रियं राजंश्चि°.

Colophon. D_{n2} D_{5.9} missing. — Sub-parvan :
K_{1.2.5} D_{2.7} T₁ G_{1.4.5} अभिनिर्याणयात्रा; B₃ अभियात्रा;
K₄ B_{1.2.4.5} D_{n1} D₈ D_{6.8.10} M₁₋₄ अभि(M₂₋₄ om.
अभि)निर्यात्रा. — Adhy. name: T₁ G_{1.5} M धार्तराष्ट्र-
सेनाविभागकरणं (T₁ G₁ °कथनं); G₄ धार्तराष्ट्रसेनाविभागं.
— Adhy. no. (figures, words or both): D₆ 45
(= 145); D₇ T₂ M 155 (M₄ 154); T₁ G_{2.4.5} 156;
G₁ 157; G₃ 153. — S'loka no.: K₅ 40; D_{n1} 35.

153

 This adhy. is missing in D_{n2} (cf. v.l. 5. 143. 2). D_{n1} om. this adhy. The MSS. are mostly ignored here.

2 °) T₁ G_{4.5} °गणो; Ca. d °पुटं (as in text).

3 °) K₂ बलमनेतृणां; B₄ D_{1.6.8.10} च बलने°; D_{3.4}
च वर्धते नृणां; S च जायते नृणां (for च नाम नेतृणां).
— °) D₂ T₂ G_{2.3.5} M₃₋₅ स्पर्धते.

4 °) K₅ D_{2.7} T₂ G₂ M (except M₂) हि (for च).
— °) S (except T₂ G₂) हैहयान्; D₂ both हैहयान् and
क्षत्रियान्. — °) K₈ D₂ (sup. lin.) समुद्धृत°; K₆ समुत्थित°;
D_{8.4} °कुशायुधाः.

5 K₄ om. 5. — °) B_{2.4.5} D₁₋₄ अभ्ययुस् (for
अन्वयुस्). S (except T₂ G_{1.2}) तथा (for तदा).

6 °) K₃ B₈ तेषु; K₁ B₄ D₈ D_{1.6.8.10} ततो; D_{3.4}
ते तु; D₇ तेषि (for ते स्म). B₁₋₃ D₂ युद्धेषु भज्यंते
(B₂ D₂ °त); D₇ युद्धे व्यभज्यंत; T G_{1.2.5} M युद्धे प्रभज्यंते
(G₅ M_{1.2.4} °त); G₃ युद्धे प्रवर्तते; G₄ युद्धे प्रमज्यंते.
— After 6^{ab}, G₄ ins.:

549* तथापि नियताः सर्वे क्षत्रियास्तु जघन्यजाः ।

— °) K₄ B D₈ D_{1.2.6.8.10} च (for तु). — °) D₂
चैव तद् (for चैकतो).

7 °) B₂ तान्; T₂ तु (for ते). — °) K_{1.3} G_{2.4}
धर्मज्ञ. — °) K_{1.4} D₁₀ T G (except G₁) M₅ यथातथ्यं
(G₂ °त्वं).

8 °) K₄ B D₈ D_{6.10} शृण्वानाः (for शृणुमः).
— °) T₁ यदा; G_{1.4} यथा (for महा-). D_{3.4} वचः (for
रणे). — °) B_{1.2.4} पृथग्भूताः (for पृथक् सर्वे).

9 °) G₅ रणे (for द्विजम्). — D₈ om. 9°-11°. — °)
B_{1.4.5} D₂₋₄ नये सुकुशलं शूरं. — K₃ om.
(hapl.) 9°-10°. — °) K₄ D₂₋₄ G₁ तदा (for ततः).

10 K₃ om. 10°; D₆ om. 10 (cf. v.l. 9). — °) B
D₈ D_{2-4.10} हिते स्थितम्; D₇ हिते रतम् (for हिते स्थितम्).
— °) K₁₋₃ तरंति (for जयन्ति).

11 D₆ om. 11 (cf. v.l. 9). — °) K₁₋₃ D_{1.2}

C. 5. 5297
E. 5. 156. 10
K. 5. 156. 10

सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिप्नु ॥ १०
भवानुशनमा तुल्यो हितैपी च सदा मम ।
असंहार्यः स्थितो धर्मे स नः सेनापतिर्भव ॥ ११
रश्मीवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः ।
कुवेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ॥ १२
पर्वतानां यथा मेरुः सुपर्णः पततामिव ।
कुमार इव भूतानां वसुतामिव हव्यवाट् ॥ १३
भवता हि वयं गुप्ताः शक्रेणैव दिवौकसः ।
अनाधृष्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् ॥ १४
प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः ।
वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इवर्षभम् ॥ १५

भीष्म उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
यथैव हि भवन्तो मे तथैव मम पाण्डवाः ॥ १६
अपि चैव मया श्रेयो वाच्यं तेषां नराधिप ।

योद्धव्यं तु त्वार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ १७
न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ।
कृते तस्मान्नरव्याघ्रात्कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ॥ १८
स हि वेद महाबाहुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ॥ १९
अहं स च क्षणेनैव निर्मनुष्यमिदं जगत् ।
कुर्यां शस्त्रवलेनैव मसुरासुरराक्षसम् ॥ २०
न त्वेवोत्सादनीया मे पाण्डोः पुत्रा नराधिप ।
तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्रयोगेणायुतं सदा ॥ २१
एवमेपां करिष्यामि निधनं कुरुनन्दन ।
न चेत्ते मां हनिष्यन्ति पूर्वमेव समागमे ॥ २२
सेनापतिस्त्वहं राजन्समयेनापरेण ते ।
भविष्यामि यथाकामं तन्मे श्रोतुमिहार्हसि ॥ २३
कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते ।
स्पर्धते हि सदात्यर्थं सप्तपुत्रो मया रणे ॥ २४

उशनसम् (for उशनसा). — ^a) D₂ मम (for स नः).
M₃₋₅ भवेत् (for भव).

12 ^a) K₁₋₃ D₇ प्रभावताम्; B Ds D_{1-4, 6, 10} T₂ G₂
रश्मिव (B₃ Ds 'म)ताम्. — G₅ om. (hapl.) 12^d-13^e.
— ^d) K_{4, 5} B Ds D_{6, 8, 10} देवानामिव.

13 G₅ om. 13^{abc} (cf. v.l. 12). — ^b) K₄ B
Ds D_{6, 8, 10} 'र्णः पक्षिणां यथा. — ^c) K₄ B Ds D_{1, 6-8, 10}
देवानां (for भूतानां).

14 ^a) S त्रिदशैरपि यद् (M₁ inf. lin. च) ध्रुवं.

15 ^a) G₄ भगवान् (for नो भवान्). — ^b) K₅ G₄
M₂ पावकिः; Ca. d पावकिः (as in text). — ^d) G₂
सारभेया (for सौरभेया). — After 15, K₃ (marg.
sec. m.) ins.:

550* इत्युक्तवा पादयोस्तस्य निपपात नराधिपः ।

रक्षास्मात्राजरादूल त्वामहं शरणं गतः ।

16 ^a) D₂ एतस्मत् (for एवमेतन्). T₂ G_{2, 5} महाराज.
— ^c) K₂ D_{3, 4} तथैव (for यं). K₁₋₃ D_{1, 2} तु (for हि).
K₈ भवान्महं (for भवन्तो मे).

17 ^a) K_{8, 5} युध्यतापि; D₁ त्वयि चैव (for अपि चैव).
T₂ G₂ वचः; G₅ तव (for मया). — ^b) K_{8, 5} D_{1-4, 7}
S (except G_{1, 4}) जनां (for नरां). — ^c) K_{1, 2, 5}
च (for तु). K₄ B (except B₃) Ds D_{6, 10} संयोद्धव्यं
(for योद्धव्यं तु). — ^d) K₄ B Ds D_{3, 4, 6, 8, 10} मे; K₅
च (for स).

18 ^a) K₄ D_{6, 8} तं (for तु). — ^c) D₂ महाबाहो
(for नरव्याघ्रात्).

19 ^a) K_{4, 5} B (except B₂) Ds D_{3, 4, 6, 8, 10} 'बुद्धिः
(for 'बाहुः). — ^b) K_{2, 4} B_{1, 3, 5} Ds D_{3, 4, 6, 8, 10}
[अ]नेकशः; B₄ [अ]शेषतः (for सर्वशः). — ^c) K_{1-3, 5}
मे; T G_{2, 3, 5} M मा (for मां). D₂ विवृतः; D_{3, 4} M₃
विवृते; G₁ अवृते; Ca. d. s विवृतः (as in text).

20 ^a) K₄ D_{6, 8} चैकः; B₁₋₃ D_{3, 4} चापि; B_{4, 5} Ds D₁
चैव; D_{7, 10} चैकः (for स च). — ^c) K_{1, 2} D₇ कुर्यां
चास्त्रं; K₃ S (for G₂ see below) कुर्यावोस्त्रं; K₅
कुर्यावः स्त्रं; D_{2, 4} G₂ कुर्यामस्त्रं. — ^d) K_{1, 2} B₂ D_{2, 7}
सदेवासुरं; K_{3, 5} G₁ मसुरा (K₃ 'देवा) सुरमानुषं.

21 B₂ om. 21. — ^a) D_{3, 4} न त्वैवो. — ^b) K₄
B_{1, 3, 4} Ds D_{6, 8, 10} जनां (for नरां). — ^d) K_{1, 3, 5}
D_{3, 4, 8} Ca. d. s प्रयोगेण (as in text); the rest 'न. K₅
D_{6, 10} T₂ G_{1-3, 5} M तदा (G₁ सदा also, as in text);
Ds T₁ G₄ तथा.

22 ^b) D₁ कुरुपुंगवः; S 'सत्तम.

23 ^a) K₄ Ds D_{6, 10} भविष्यामि (for त्वहं राजन्).
— ^b) K₁ च; T₂ G₂ तु (for ते). D₇ समयेनैवमप्युत.
— K₄ Ds om. 23^{ad}. — ^c) K₁₋₃ B₄ D₇ 'कालं (for
'कामं).

24 ^c) B₂ G₅ M₂ मया; D₁ स चां (for सदा).
— ^d) B₂ M₂ महा (for मया).

कर्ण उवाच ।

नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
हते भीष्मे तु योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

ततः सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणम् ।
धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं मोऽभिषिक्तो व्यरोचत ॥ २६
ततो भेरीश्च शङ्खाश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
वादयामासुरव्यग्राः पुरुषा राजशासनात् ॥ २७
सिंहनादाश्च विविधा ब्राह्मणानां च निस्वनाः ।
प्रादुरासन्नन्त्रे च वर्षं रुधिरकर्दमम् ॥ २८
निर्घाताः पृथिवीकम्पा गजवृंहितनिस्वनाः ।
आसंश्च सर्वयोधानां पातयन्तो मनांस्युत ॥ २९
वाचश्चाप्यशरीरिण्यो दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३

शिवाश्च भयवेदिन्यो नेदुर्दीप्तस्वरा भृशम् ॥ ३०

सेनापत्ये यदा राजा गाङ्गेयमभिषिक्तवान् ।
तदैतान्युग्ररूपाणि अभवञ्छतशो नृप ॥ ३१

ततः सेनापतिं कृत्वा भीष्मं परबलादनम् ।
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान्निष्कर्मोभिश्च भूरिशः ॥ ३२

वर्धमानो जयाशीर्भिर्निर्यया सैनिकैर्वृतः ।
आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिः महितस्तदा ।
स्कन्धावारेण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह ॥ ३३

परिक्रम्य कुरुक्षेत्रं कर्णेन सह कौरवः ।
शिविरं मापयामास समे देशे नगाधिपः ॥ ३४

मधुरानूपरे देशे प्रभृतयवसन्धने ।
यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिविरमावभौ ॥ ३५

C. 5. 5313
B. 5. 156. 35
K. 5. 150. 30

25 = (var.) 5. 165. 27. — ^b) K_{8.4} B Ds D_{6.8.10} transp. योत्स्ये and राजन्. — ^c) K₅ B_{1.2} D₂₋₄ S (except G₈) transp. भीष्मे and तु. K₁₋₃ B₂ D_{2.7} योद्धास्मि (for योत्स्यामि). — ^d) K_{2.5} D₇ सह गांजीवधन्व- (K₂ °न्वि)ना.

26 ^b) K₄ B₅ D₈ D_{2.6.8.10} °दक्षिणः.

27 ^a) K_{3.5} D₈ D_{6-8.10} G_{3.4} M_{2.3.5} शंखाश्च. — ^b) K₄ B (except B₂) D₈ D_{6.8.10} शतशोश्च सहस्वराः. Ca. d cito पुष्करं, Cs पुष्कराणि. — ^c) K₁ नादया°; K₂ नोदया°; D₈ ताडया°. — ^d) K₄ B (except B₃) D₈ D_{6.8.10} वादका (for पुरुषा).

28 ^b) A few MSS. निःस्वनाः. — S reads 28^{ed} after 30^{ab}. — ^c) K_{3.5} D_{3.4.7} आसीद् (for आसन्). K₃ D_{3.4} G_{1.4} अनन्त्रेपु; D₇ ततस्तत्र (for अनन्त्रे च). — ^d) B₄ °मेव च (for °कर्दमम्).

29 ^b) Some MSS. °निःस्वनाः. — ^d) K (except K₄) B₂ D₈ D_{1.7.8} तापयन्तो; S (except T₁) पीड°. K₃ [अ]थ; D₁ G₂ च (for [उ]त).

30 ^b) T₂ G (except G₅) दिश°. K_{1.5} D_{1.7} प्रपेदिरे. — After 30^{ab}, S reads 28^{ed}. — ^c) K_{1.2} [अ]भाव° (for भय°). — ^d) K₄ B_{2.4.5} D₈ D_{2.6.8.10} °तराः; B_{1.8} °मुखाः; D_{3.4} °स्वनाः; Ca. d °स्वराः (as in text).

31 ^a) K₅ B D₈₁ D_{3.4.6} सैना° (for सेना°). D₈

राजन् (for राजा). G₅ reads 31^{ed} after 32^{ab}. — ^c) K (except K₄) B₂ D_{1.2.7} तदैवाद्भुतरूपाणि; D_{3.4} तदैतान्यनुपूर्वाणि; T₁ G₄ तथैवाद्भुतरूपाणि; T₂ G₂ तदैवा-
त्युग्रं; G₁ तदैवान्युक्त°; G₅ वाचकान्युग्र°. — ^d) To avoid
hiatus! K₁₋₃ B₂ D₂ T₂ G₁₋₃ M ह्यभवन्; K₄ B_{1.3-5}
Ds D_{1.3.4.6-8.10} बभूवुः; K₅ प्रभवन् (for अभवन्).

32 D_{3.4} om. 32. — ^b) G₅ °बलांतकं. — After
32^{ab}, G₅ reads 31^{ed}. — ^d) K₄ B (except B₂)
Ds D_{6.8.10} transp. निष्कर्मैः and गोभिः. K (except K₄)
D₇ धनेन च; D₁ च सर्वशः (for च भूरिशः).

33 ^a) K_{1.2} वंछ°; K_{3.5} D_{3.4.8} नंछ°; S (except
G₃) पूज्य° (for वर्ध°). — ^b) S निर्भयः (T G₂ °यं;
G_{1.3} °यैः) (for निर्ययौ). — 33° = 5. 149. 56°.

34 ^c) = 5. 149. 72°. K₅ D_{1.10} T₂ G₃ स्थाप°
(T₂ also प्राप°); G₃ याप° (for माप°). — ^d) B_{2.4}
D₂₋₄ समदेशे. K_{1.2} B_{2.5} नगाधिपः; K₄ B_{3.4} D₈
D_{2-4.6.8.10} जनाधिपः (K₄ B₄ D_{2.6.10} °प).

35 ^{ab}) = 5. 149. 69° + 67°. — ^c) Some S MSS.
हस्तिनपुरं. — ^d) B₃ तथा (for तद्वत्). K (except K₄)
D_{1.2.7} तद्वत्तत् (K तथैव) शिविरं यभौ; S शिविरं
तत्तथाभवत्.

Colophon om. in Dn₁. Dn₂ D_{2.6} missing —
Sub-parvan: K_{1.2.5} B₃ D_{2.7} G₅ अभिनिर्याण (B₃ om.

१५४

जनमेजय उवाच ।

आपगेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।
 पितामहं भारतानां ध्वजं सर्वमहीक्षिताम् ॥ १
 बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमम् ।
 समुद्रमिव गाम्भीर्यं हिमवन्तमिव स्थिरम् ॥ २
 प्रजापतिमिवौदार्यं तेजसा भास्करोपमम् ।
 महेन्द्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः ॥ ३
 रणयज्ञे प्रतिभये स्वाभीले लोमहर्षणे ।
 दीक्षितं चिररात्राय श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ॥ ४

निर्याण)यात्रा; K4 B1.4.6 Ds D2-4.6.8.10 M अभि (M2-5 om. अभि)निर्यात्रा. — *Adhy. name*: T1 M भीष्मसेनापत्या (T1 M1 'त्या)भिषेचनं; G4 भीष्मसेनापत्याभिषेकः; G5 भीष्मसेनापत्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 45 (=145); T1 G2.5 157; T2 M 156 (M4 155); G1 158; Gs 154; Gs 150. — *S'loka no.*: K5 36.

 The name भीष्माभिषेचन is given tentatively to this sub-parvan (adhy. 153-56) on the authority of the Parvasaṅgraha summary of the Ādiparvan, although its place is not definitely indicated there, nor in our MSS. The name does not occur in any of our MSS., which regard these adhy. as a continuation of अभिनिर्याण, as do also the printed editions except that of P. P. S. Sastri; but some S MSS. give the adhy. name of 153 as भीष्मसेनापत्याभिषेचन or 'भिषेक, justified by its contents. The end of this sub-parvan is indicated by the definite commencement of the next sub-parvan उलूक्यान at adhy. 157.

154

 This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here. Dn1 resumes from this adhy.!

1 ^b) K2.8 'विदां (for 'भृतां). — ^d) K1.2 वृद्धं; Dn1 भुजं (for ध्वजं). Ds पूर्व (for सर्व-).

2 G2 om. (hapl.) 2^a-3^b. — ^d) K1.2 T1 स्थितौ;

किमब्रवीन्महाबाहुः सर्वधर्मविशारदः ।

भीमसेनार्जुनौ वापि कृष्णो वा प्रत्यपद्यत ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

आपद्धर्मार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ।

सर्वान्भ्रातृन्समानीय वासुदेवं च सात्वतम् ।

उवाच वदतां श्रेष्ठः सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ६

पर्याक्रामत सैन्यानि यत्तास्तिष्ठत दंशिताः ।

पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति ।

तस्मात्सप्तसु सेनासु प्रणेत्स्मम पश्यत ॥ ७

B3 D1 G3 (before corr.). 4.5 M (except M1) स्थितं; D3.4 [अ]तुलं (for स्थिरम्).

3 G2 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — ^d) K5 T1 ध्वंसने; D2 ध्वंसाय; Ca as in text.

4 ^a) K4 B (except B2) Dn1 Ds1 D3.4.6.8.10 प्रवितते; Ca. d. s प्रतिभये (as in text). — ^b) K4 B1.3-5 D2-4.6.8.10 सुभीमे; K5 आभिले; B2 [S]भ्यास्तीर्णे; Dn1 संग्रामे; Ds1 त्वाभीले; Ds2 [S]द्याभीले; G1 सुभीते; Gs स्वाभीते; Ca द्याडीले; Cd. s आभीले. S (except T1 G5) रोमं. — ^d) K4 Ds D6.10 दृष्ट्वा राजा; Ds तत्र श्रुत्वा (for श्रुत्वा राजा). K4 B Dn1 Ds D6.10 तत्र; D8.4 तं च (for राजा).

5 T2 G2 om. 5. — ^b) K1 सर्वशस्त्रविशारदः; K8.4 B1.8.4 Dn1 Ds D2.6.8.10 'शस्त्रभृतां वरः; B5 D8.4 'धर्मभृतां वरः. — ^c) Ds तदा भीमा (for भीमसेना). K2 Dn1 Ds2 D1.3.4.7.8 चापि; G1.8.5 M वा किं (for वापि). — ^d) K4 B1 Dn1 Ds D3.4.6.8.10 प्रत्यभाषत; D1 किमभाषत; D7 देवकीसुतः; G1.5 प्रत्यपद्यतां; M3-5 प्रतिपद्यत.

6 ^a) K1 समानारय; K2 'भाष्य; D1 T2 M4 'दाय; G2 'धाय (for समानीय). — ^d) K2.4 B (except B2) Dn1 D6.10 M4 च शाश्वतं; K5 ससाल्यकिं (for च सात्वतम्). — ^e) K3 अवदद् (for उवाच).

7 ^a) K5 D1 G8 पर्याक्रमत; B2 पर्याकुरुत; T2 G6 M3.4 (inf. lin.) 5 परिक्रामत. — ^b) G2 युक्तास. B5 तिष्ठतु. S (mostly) दंशिताः. — ^c) K1 M (except M1) वा (for वो). D1 योद्धव्यं (for वो युद्धं). — ^d) D1.7.8 सम; G3 युधि (for मम). D8.4 प्रणेतां च पश्यत.

वासुदेव उवाच ।

यथार्हति भवान्वक्तुमस्मिन्काल उपस्थिते ।

तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तं ते भरतर्षभ ॥ ८

रोचते मे महाबाहो क्रियतां यदनन्तरम् ।

नायकास्तत्र सेनायामभिषिच्यन्तु सप्त वै ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततो द्रुपदमानाय्य विराटं शिनिपुंगवम् ।

धृष्टद्युम्नं च पाञ्चाल्यं धृष्टकेतुं च पार्थिवम् ।

शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं सहदेवं च मागधम् ॥ १०

एतान्सप्त महेष्वासान्वीरान्युद्धाभिनन्दिनः ।

सेनाप्रणेतृन्विधिवदभ्यपिञ्चद्युधिष्ठिरः ॥ ११

सर्वसेनापतिं चात्र धृष्टद्युम्नमुपादिशत् ।

द्रोणान्तहेतोरुत्पन्नो य इद्वाजातवेदसः ॥ १२

सर्वेषामेव तेषां तु समस्तानां महात्मनाम् ।

8 K4 B1.4.5 Dn1 Ds D6.8.10 कृष्णः; B3 विष्णुः; T G श्रीभगवान् (for वासुदेवः). — ^a) T1 G4 यदार्हति. — ^b) To avoid hiatus! K3.4 Dn1 Ds D6.8.10 द्रुप (for उप). — ^c) K3 तथैवम्; B5 D3.4 T1 तदेवम् (for तथेदम्).

9 ^a) D3.4 T2 G1.2 ते (for मे). — Ds2 om. (hapl.) 9^{bc}. — ^c) T2 G1.2.4 नायकान्. K5 M (except M1) सेनायाः; T1 G4 सु (for याम्). — ^d) K4 B Dn1 Ds D6.7.10 क्रियतामिह; D1 G3 अभिषिचंतु; D8 T1 G1 विंचतु; T2 G2 विंचत; G4 वेक्तुं तु (for अभिषिच्यन्तु).

10 K5 om. (hapl.) 10de. — ^a) K4 B5 पार्थिव. — ^c) B2 युधां श्रेष्ठ; G1 च युद्धज्ञं (for च पाञ्चाल्यं).

11 ^a) K4 B (except B2) Dn1 Ds D2-4.6-8.10 महाभागान् (for महेष्वासान्). — ^b) K4.5 M धीरान् (for वीरान्). K4 B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6-8.10 कांक्षिणः.

12 ^b) K4 B (except B2) Dn1 Ds D3.4.6.7.10 चकार ह; T G अथादिशत् (for उपादिशत्). — D1 om. 12^c-13^b. — ^c) K (except K4) हेतुर. T2 G1-3 उत्पन्नं. — G4 om. 12^d-14^a. — ^d) B2 महत्वात्; D10 य इष्टात्; T2 G1-8 समिद्धात् (for य इष्टात्). Ca cites इष्टात्.

13 D1 om. 13^{ab}; G4 om. 13 (cf. v.l. 12); B3 om. 13^{bc}. — ^b) D8.4.8.10 समेतानां; B2 शूराणां सु; D1 प्रणेतृणां; T1 समृद्धानां; T2 G2 सप्तानां सु (for समस्तानां). — ^c) G8 सेनापतिं परं चक्रे.

सेनापतिपतिं चक्रे गुडाकेशं धनंजयम् ॥ १३

अर्जुनस्यापि नेता च संयन्ता च वज्रिनाम् ।

संकर्षणानुजः श्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ १४

तद्दृष्टोपस्थितं युद्धं ममामन्नं महात्ययम् ।

प्राविशद्भवनं राज्ञः पाण्डवस्य हलायुधः ॥ १५

सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदमाग्बोल्मुकादिभिः ।

रौक्मिणेषां ह्यहकमुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ १६

वृष्णिमुखैरभिगतैर्व्याघ्रैर्वि बलोत्कटैः ।

अभिगुप्तो महाबाहुर्मरुद्भिरिव वामवः ॥ १७

नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः ।

सिंहखेलगतिः श्रीमान्मदरक्तान्तलोचनः ॥ १८

तं दृष्ट्वा धर्मराजश्च केशवश्च महाद्युतिः ।

उदतिष्ठत्तदा पार्थो भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १९

गाण्डीवधन्वा ये चान्ये राजानस्तत्र केचन ।

14 G4 om. 14^a (cf. v.l. 12). — ^a) K5 अस्य; D1 एव (for अपि). D3.4 नेतारं (for नेता च). — ^b) D3.4 संयतारं (for संयन्ता). K5 यंता चैवापि वज्रिनां.

15 ^a) K4 Dn1 D7.8 G3 M3-5 तं (for तद्). G4 अव (for उप). — ^c) K1.2 आविशद्. K5 प्राज्ञः; B Dn1 D1 राजन् (for राजः). — K4 om. 15^d-17^a. — ^d) B D1.7 पांडवानां; G2 धर्मजस्य (for पाण्डवस्य).

16 K4 om. 16 (cf. v.l. 15). — ^b) K3.5 शांभ (for साम्भ). B1.4.5 Dn1 Ds D6.10 T2 G1.2 उद्धव (for उल्मुक). — ^c) D10 (m as in text) रौहिणेय (for रौक्मिणेय). T G1.2.5 युतैः (for सुतैः). K1.2 रौक्मिणेयाद् (K2 हृ)तिशुकैः.

17 K4 om. 17^a (cf. v.l. 15). — ^a) K5 वीर (for मुखैर). K5 B3-5 Dn1 D1.3.4.7 M1.2.4 अधिगतैर; Ds D6.8.10 उपगतैर; D2 अधिगतो; M3.6 अभिगतो. — ^b) K3 D1.7 S मदो (for बलो).

18 ^a) B2.8 कौषेय. — ^b) Some N MSS. कैलाश.

19 ^c) D3.4.7.8 G3 उदतिष्ठन् (for उदतिष्ठत्). K3.4 B (except B2) Dn1 Ds D1.6.8.10 ततः पार्थो; K5 G1 M3.5 तथा पार्थो; D1 महाबाहो.

20 ^a) A few MSS. गांजीवधन्वा. — ^b) D1 भारत (for केचन). — ^{cd}) T1 G1 ततः (for ते स्म). K3.4 B Dn1 Ds D1.6.8.10 G4 चक्रिरे ते वै (B3 Ds2 तं वै; D8 सर्वे; G4 [S]भ्येत्य) समायां (Dn1 Ds D10 समायां; G4 ततः सर्वे) हलायुधं.

5. 154. 4
5. 157. 21
5. 157. 21

C. 5. 535
B. 5. 157. 22
K. 5. 157. 21

पूजयांचक्रुरभ्येत्य ते स सर्वे हलायुधम् ॥ २०
ततस्तं पाण्डवो राजा करे पस्पर्श पाणिना ।
वासुदेवपुरोगास्तु सर्व एवाभ्यवादनम् ॥ २१
विगटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः ।
युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदमः ॥ २२
ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समन्ततः ।
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य राहिणेयोऽभ्यभाषत ॥ २३
भवितायं महाराद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ।
दिष्टमेतद्भुवं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २४
अस्माद्युद्धात्ममुत्तीर्णानपि वः समुहजनान् ।
अरोगानक्षतैर्देहैः पश्येयमिति मे मतिः ॥ २५
ममेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्कमसंशयम् ।
विमर्दः सुमहान्भावी मांसशोणितकर्दमः ॥ २६
उक्तो मया वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ।
संबन्धिषु समां वृत्तिं वर्तस्व मधुसूदन ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

21 ^a) T₁ G_{4.5} रामं; G₁ राजन् (for राजा). — ^o) K₄ B_{1.2.4.5} Dn₁ Ds D_{1.6.8.10} M₄ तं; K₅ B₃ M_{3.5} ते (for तु). — ^d) T₂ G₂ M °पूजं (for °वादं).

22 ^d) K₁ D_{8.4.7} M₅ °दम (for °दमः).

 The fragm. MS. G₄ ends with 23^{ab}! It is mostly ignored hereafter.

23 ^d) D_{3.4} (? gloss) बलदेवो (for राहिणेयो).

24 ^b) T₂ G₂ M₃ पुरुषर्षभ. — 24^{cd} = 5. 193. 52^{ab}. — ^o) K_{1.2} एव (for एतद्). D_{3.4} अहं; Ca. d भुवं (as in text).

25 ^a) K_{3.4} B (except B₂) Dn₁ Ds D_{3.4.6.10} तस्माद्. — ^b) S (except G₅) °सुहृद्जनान्. — ^d) K₄ B (except B₂) Dn₁ Ds D_{3.4.6.8.10} द्रष्टास्तीति मतिर्मम.

26 ^o) K₃ B_{3.5} Dn₁ D₈ च (for सु).

27 ^b) B₃ °धुवं; Ca. s °ह्वरे (as in text). — ^d) M₂ यायास्त्वं (for वर्तस्व).

28 K₅ Dn₁ om. (hapl.) 28^a-29^b. — ^o) D_{3.4} अस्य (for तस्य). M (except M₁) हि (for [अ]पि). K_{3.4} B_{1.4.5} D_{6.10} Ca साह्यं; B₃ शक्त्या; Ds D₈ सहायं; T G_{2.3.5} युक्ता (for युक्त्या).

29 K₅ Dn₁ om. 29^{ab} (cf. v.l. 28). — ^o) K₃ B (except B₂) Dn₁ D_{1.3.4.6} निर्विष्टः; Ds निरुष्टः.

पाण्डवा हि यथास्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ।
तस्यापि क्रियतां युक्त्या सपर्येति पुनः पुनः ॥ २८
तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थे मधुसूदनः ।
निविष्टः सर्वभावेन धनंजयमवेक्ष्य च ॥ २९
ध्रुवो जयः पाण्डवानामिति मे निश्चिता मतिः ।
तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥ ३०
न चाहमुन्महे कृष्णमृते लोकमुदीक्षितुम् ।
ततोऽहमनुवर्तामि केशवस्य चिकीर्षितम् ॥ ३१
उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ।
तुल्यस्त्रहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे ॥ ३२
तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निपेवितुम् ।
न हि शक्यामि कौरव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुम् ॥ ३३
एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पाण्डवैः ।
तीर्थयात्रां ययौ रामो निर्वर्त्य मधुसूदनम् ॥ ३४

— ^d) K_{3.4} B (except B₂) Dn₁ Ds D_{6.8.10} ह (for च).

30 ^a) K (except K₄) D₁ ध्रुवं (for ध्रुवो). — ^o) S यथा (for तथा). K₄ Ds D_{8.10} ह्यरिबिनाशोयं; K₆ [अ]स्याभिनिवेशोयं. — ^d) K_{1.2} B₂ दृश्यते (for भारत).

31 ^{ab}) T₂ G_{2.5} transp. कृष्णम् and लोकम्. — ^o) K₅ D_{2.7} S अतो (for ततो). T₂ G₅ °पश्यामि (for °वर्तामि).

32 ^a) B₃ एनौ (for उभौ). — ^o) K₁ D₈ °स्नेहोस्मि ते; B₃ °स्नेहगतौ; T₂ °स्नेहो यथा; G₂ °स्नेहोऽस्म्यहं; G₆ °स्नेहोऽप्यतो. — ^d) K_{1.2} B₂ D₁₀ G₃ नृप (for नृपे).

33 T₂ G₂ om. (hapl.) 33^{cd}. — ^o) T₁ कौरव्यं (for °व्यान्). — ^d) K₄ D₂ G_{1.3.5} अवेक्षितुं; D_{1.3.4} उदी° (for उपे°). T₁ नश्यमानमवेक्षितुं.

34 Before 34, S ins. वैशं. — ^b) G₃ बांधवैः (for पाण्डवैः). — ^d) K_{2.5} निर्वर्त्य; T G निमग्न्य; Ca. d as in text.

Colophon. Dn₂ D_{3.9} G₄ missing. — Sub-
parvan: K_{1.2} D₇ T₁ अभिनिर्यागयात्रा; K₃ निर्यागयात्रा;
K₄ B_{1.4.5} Dn₁ Ds D_{6.8.10} M अभिनिर्यात्रा; B₃
अभियात्रा; D₂ अभियानयात्रा. — Adhy. name: K₅

१५५

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ।
 हिरण्यलोम्नो नृपतेः साक्षादिन्द्रसखस्य वै ॥ १
 आहूतीनामधिपतेर्भोजस्यातियशस्विनः ।
 दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षु रुक्मीति विश्रुतः ॥ २
 यः किंपुरुषसिंहस्य गन्धमादनवासिनः ।
 शिष्यः कृत्स्नं धनुर्वेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ॥ ३
 यो माहेन्द्रं धनुर्लेभे तुल्यं गाण्डीवतेजसा ।
 शार्ङ्गेण च महाबाहुः संमितं दिव्यमक्षयम् ॥ ४
 त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणाम् ।
 वारुणं गाण्डिवं तत्र माहेन्द्रं विजयं धनुः ॥ ५
 शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ।
 धारयामास यत्कृष्णः परसेनाभयावहम् ॥ ६

हलधरवाक्यं; T1 M बलदेवनिर्गमनं (T1 °निवृत्तिः); G5 बलदेवतीर्थयात्रानिर्याणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 47 (=147); T1 G1.2.5 158; T2 M 157 (M4 156); G3 155. — *S'loka no.*: K5 34; Dn1 35.

155

 This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 °) D7 सुतो नृपः (for महा°). — °) K4 B Dn1 Ds D1.6.8.10 °रोम्नो (for °लोम्नो).

2 °) K1 Ds2 T1 G8 आहुः (K1 °हू)तीनाम्; K2 आहूतीनाम्; K3.4 B Dn1 D6 आकूती (Dn1 °ति)नाम्; K5 आरूतीनाम्; Ds1 D1 M2 आहूतीनाम्; D7.8 T2 G1.2.5 आहुः (D8 °हू)कानाम्. K3.5 B2.4.5 Dn1 Ds D1-4.6.7.10 T2 G2 अधिपतिः. — °) K5 D7 G3 अपि (for अति-). — °) K5 D2.7 द (K5 दा)क्षिणाधिपतेः; Ds °पतिः.

3 °) K8.4 B5 Dn1 Ds D6.10 T1 transp. शिष्यः and कृत्स्नं.

4 °) A few MSS. गांजीव. B5 D7 Ca °धन्वना (for °तेजसा). — °) K5 S °बाहो. — °) M1.2 नित्यम् (for दिव्यम्). K4 Dn1 Ds D6.8.10 दिव्यलक्षणं; D2 दिवि पूजितं; D8.4 दिव्यमव्ययं (for दिव्यमक्षयम्).

गाण्डीवं पावकाह्वेभे खाण्डवे पाकशामनिः ।
 द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ ७
 संछिद्य मौखान्पाशान्निहत्य मुग्मोजमा ।
 निर्जित्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले ॥ ८
 षोडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गं च धनुस्तमम् ॥ ९
 रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मधममस्वनम् ।
 विभीषयन्निव जगत्पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १०
 नामृष्यत पुरा योऽसौ स्वबाहुबलदर्पितः ।
 रुक्मिण्या हरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ११
 कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्यामि केशवम् ।
 ततोऽन्वधावद्वाष्णेयं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ १२
 सेनया चतुरङ्गिण्या महत्या दूरपातया ।

C. B. 5362
H. B. 158. 12
K. B. 158. 12

5 °) B3 च (for [ए]व). K2 G5 तानि (K2 एतानि also as in text). — °) K2 चैव (for तत्र). K5 गांजीवं वारुण तत्र.

6 K1.2 om. (hapl.) 6^{ab}. — °) B3 G1 च; T G2.8.5 M हि (for तु). D3.4 G1 चाहुः (for प्राहुः). — °) K3 repeats 4^d for 5^b (v.l. संमतं for संमितं). — °) K3.4 B Dn1 Ds D1.8.4.6.7.10 T2 G1.2.5 तन् (for यत्). — °) K (except K4) B2 D1.2.7 °भयंकरं.

7 °) A few MSS. गांजीवं. Ds G8 पांडवः (for पावकात्). — °) K5 अन्यद्; G5 इंद्राद् (for द्रुमाद्). — °) Ds S समं; Ca प्रत्यं (as in text).

8 °) K1.2 असुरम्; K3-5 B Dn1 Ds D1-4.6.7.10 मुरुम् (for मुरम्).

10 °) K (except K1) B3-5 Dn1 Ds D1.8.4.6.8.10 M1 °निभं (for °समं).

11 °) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 °गर्वितः. — °) K1.2.5 B2 D1.7 वीर्यवान् (for धीमता).

12 °) K4 B (except B2) Dn1 Ds D6.8.10 निवर्तिष्ये जनार्दनं. — °) G1 अन्वयाच्च (for अन्वधावद्). — °) B Ds D1-4.10 वरः; Dn1 वर (for वरम्).

13 °) K4 D8 सेनया च वरुश्चिन्त्या. — B2 om. (hapl.) 13^{bc}. — °) K1.5 दूरया तथा; B3 त्वरया तथा (for दूरया°). — °) K4 D8 विचित्रवीर्यधर्मिण्या.

C. 5. 5362
B. 5. 158. 13
K. 5. 158. 13

विचित्रायुधवर्मिण्या गङ्गयेव प्रवृद्धया ॥ १३

स समासाद्य वाष्ण्यं योगानामीश्वरं प्रभुम् ।

व्यसितो व्रीडितो गजन्नाजगाम स कुण्डिनम् ॥ १४

यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा ।

तत्र भोजकटं नाम चक्रे नगरमुत्तमम् ॥ १५

सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना ।

पुरं तद्भुवि विख्यातं नाम्ना भोजकटं नृप ॥ १६

स भोजराजः सैन्येन महता परिवारितः ।

अक्षौहिण्या महावीर्यः पाण्डवान्समुपागमत् ॥ १७

ततः स कवची खड्गी शरी धन्वी तली रथी ।

ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ॥ १८

विदितः पाण्डवयानां वासुदेवप्रियेप्सया ।

14 ^a) K4 D3.4.8 S समासाद्य तु (K4 D3.4.8 च) वा. — ^b) K1.2 Dn1 D8 योगि(D8 "गी")नां; G1 गोपानां; Cd योगानां (as in text). G5 ऋषभं (for ईश्वरं). K5 गुरुं (for प्रभुम्). T2 G5 सर्वशस्त्रभृतां वरं. — After 14^{ab}, B2 ins.:

551* कृतप्रतिज्ञो राजासौ वासुदेवेन निर्जितः ।

— ^c) K6 D6 विजितः; D7 ध्वंसि; D10 अंशि; T2 G1.2.5 हिंसि; M5 (by corr.) निर्जि; Ca.d व्यसि (as in text). K5 G5 M1.2.4 (by corr.) राजा; M3.4 (before corr.). 5 राजा (for राजन्).

15 ^a) K1.2.5 D2.7 पुरा (for रणे). B8 तत्र कृष्णेन हि रणे; B4 यत्रैव निर्जितो राजन्. — ^b) B4 कृष्णेन (for निर्जितः). — ^d) K3.4 B2.4.5 Dn1 Ds D6.3.10 कृतं (for चक्रे).

17 ^{ab}) Ds2 भोजः सैन्येन महता परिवार्य महामनिः. — ^c) Some S MSS. अक्षौहिण्या. — ^d) K4 B2.4.5 Dn1 Ds D6.3.10 क्षिप्रमागमत्; D3.4 समुपागतः.

18 ^a) K4 B (except B2) Dn1 Ds D6.3.10 धन्वी (for खड्गी). — ^b) G1 transp. शरी and तली; G3 transp. तली and रथी. D2-4 बली (for तली). K4 B (except B2) Dn1 Ds D6.3.10 तली खड्गी शरासनी; T2 G2 वीरधन्वी शरी रथी. B3 repeats 18^{ab} with v.l. [धन्वी (for खड्गी in ^a) and खड्गी शरी तली रथी (for ^b).] T G2.3.5 M1.2 रथेन; M3-5 गजेन (for ध्वजेन). K1.2.5 B3.5 D7 रूपेण.

19 ^b) K1.2.5 Ds D3.4 प्रियेच्छया. — ^d) K2 D3.4 अभिपू (for अभ्यपू).

युधिष्ठिरस्तु तं राजा प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥ १९

स पूजितः पाण्डुसुतैर्यथान्यायं सुसत्कृतः ।

प्रतिपूज्य च तान्सर्वान्विश्रान्तः सहसैनिकः ।

उवाच मध्ये वीराणां कुन्तीपुत्रं धनंजयम् ॥ २०

सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।

करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः ॥ २१

न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।

निहत्य समरे शत्रूंस्त्व दास्यामि फल्गुन ॥ २२

इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च संनिधौ ।

शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ॥ २३

वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पाण्डवम् ।

उवाच धीमान्कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम् ॥ २४

20 B2 om. 20^{abcd}. — ^a) Dn1 G3 सुपूजितः. K3 B1.3.4 Dn1 Ds D1.2.6 T G1-3 पाण्डुपुत्रः. — ^b) K4 B1.5 Dn1 Ds D6.10 सुसंस्तुतः; K5 सुतोषितः; B3 स्वयं स्तुतः; B4 समंततः; D1.7.8 सुसंस्कृतः (for सुसत्कृतः). — ^c) K4 B4 Ds D3.4.6.10 "गृह्य"; Dn1 "गृह्यात्" (for "पूज्य"). K4 B5 Dn1 D3.4.6 तु (for च). K (except K4) D7 transp. तान् and सर्वान्. — ^d) B1.3.5 D7 T1 G1 सह सैनिकैः.

21 ^a) K4 B1-3 Ds D2-4.7 सा(D2 स)हारये (for सहायो). Dn1 Ds2 D2.7.10 अस्मिन् (for अस्मि). — ^c) B2 रणं (for रणे). B2 पार्थ; B3 सत्यम्; Ds D3.4.7 M5 सद्यम् (for साह्यम्). — ^d) K3 B3 D3.4 अशक्यं; D7 प्रसह्य (for असह्यं). D7 शत्रुभिस्तव (by transp.).

22 ^b) M3.6 इति (for इह). — After 22^{ab}, N (Dn2 missing) ins.:

552* हनिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव ।

अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथो पुनः ।

अथ वा सर्व एवैते तिष्ठन्तु वसुधाधिपाः ।

[(L. 1) K1.2.5 D7 यं मे (for यन्मे). — (L. 2) D7 महारथौ (for अथो पुनः).]

— ^d) S दास्यामि. K1-3 फाल्गुन; K4.5 B Dn1 Ds D3.4.6-8.10 मेदिनी.

23 D1 om. 23^{ab}. — ^a) D8.4 T1 इत्युक्ते. — ^b) K (except K4) B2 D7 संनिधौ केशवस्य च (K3 तु). — ^d) K5 भारत (for सर्वशः). K1.2 सर्वेषां चव भारत.

24 ^c) K1.2.5 B2 D1.7 वाक्यं (for धीमान्). — ^d) D3.4 प्रहसन्; D10 M2 प्रसह्य (for प्रहस्य). D3.4 सख्यं;

युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
 सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत्सखा मम ॥ २५
 तथा प्रतिभये तस्मिन्देवदानवसंकुले ।
 खाण्डवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २६
 निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ।
 तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाभवत् ॥ २७
 तथा विराटनगरे कुरुभिः सह संगरे ।
 युध्यतो बहुभिस्तात कः सहायोऽभवन्मम ॥ २८
 उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
 वरुणं पावकं चैव कृपं द्रोणं च माधवम् ॥ २९
 धारयन्गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ।
 अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिवृंहितः ॥ ३०
 कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ।
 द्रोणं व्यपदिशञ्छिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ ३१

कथमस्मद्विधो ब्रूयाद्भीतोऽस्मीत्ययशस्करम् ।
 वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् ॥ ३२
 नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ।
 यथाकामं यथायोगं गच्छ वान्यत्र तिष्ठ वा ॥ ३३
 विनिवर्त्य ततो रुक्मी सेनां सागरसंनिभाम् ।
 दुर्योधनमुपागच्छत्तथैव भरतर्षभ ॥ ३४
 तथैव चाभिगम्यैनमुवाच स नगाधिपः ।
 प्रत्याग्यातश्च तेनापि स तदा शूरमानिना ॥ ३५
 द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धाद्भयपेतुः ।
 रौहिणेयश्च वार्ष्णेयो रुक्मी च वसुधाधिपः ॥ ३६
 गते रामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ।
 उपाविशन्पाण्डवेया मन्त्राय पुनरेव हि ॥ ३७
 समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ।
 शुशुभे तारकाचित्रा द्यौश्चन्द्रेणेव भारत ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

5. 5390
5. 158. 40
5. 158. 39

G₁ स्मितं (for सन्नि).]

For stanzas 25-29 cf. lines 6-11 and 13-15 of passage No. 39 of App. I of the Virāṭaparvan.

25 Before 25, T₁ G₁ ins. धनंजयः; T₂ अर्जुनः. — ^a) K_{2.5} B_{1.2} D_{1.3.4.7} T₂ G₂ सखे (for सखा).

26 See note above. T₂ G₂ om. (hapl.) 26. — ^a) G_{3.5} तदा (for तथा). — ^d) G₃ कस्तदा यः सखाभवत् (cf. v.l. 27).

27 See note above. K₄ D₂₋₄ om. (hapl.) 27. K_{1-3.5} B₂ D_{1.7} transp. 27 and 28. — ^b) K (K₄ om.) कालिकेयैश्च; D₇ कालखंजैः. — ^d) G₃ कस्तदा यः सखाभवत् (cf. v.l. 26).

28 See note above. K_{1-3.5} B₂ D_{1.7} transp. 27 and 28. — ^a) T₂ G₂ तदा (for तथा). — ^b) B₂ D₁₀ संगमे; D_{1.2.7} S युगे (for 'गरे). — ^c) K₄ B D₁ D₅ D_{1.3.4.6.8.10} G₅ तत्र (for तात). — ^d) K₂ कः सहायस्तदाभवत् (= 26^d, 27^d). — After 28, K_{1.2} D₁ S read 31.

29 See note above. — ^a) G_{1.5} उपजीव्य; G₃ 'गम्य (for 'जीव्य). K_{3.5} गुरुं द्रोणं (for रणे रुद्रं). — ^d) K (except K₄) T₂ G M₂ कृष्णं (for द्रोणं). K_{3.5} शंकरं (for माधवम्).

30 ^a) B₂ 'स्वशरसंवृतः; M₃₋₅ 'सैः परिवृ'.

31 K_{1.2} D₁ S read 31 after 28. — ^a) K₁ D₅ D_{2.7} Ca. d. s शिल्पे; K₂ शल्ये (for शिष्यो). — After 31, K₅ B D₁ D₅ D_{1.3.4.6-8.10} ins.:

553* भीतोऽस्मीति कथं ब्रूयां दधानो गाण्डिवं धनुः ।

32 ^b) K_{3.4} B₄ D₁ D₅ D_{6.8.10} यशोहरं (for [अ]यशस्करम्). — ^c) D₁ S राजं (for नरं).

33 D₆ om. from 33^b up to सागर (in 34^b). — ^b) G₁ सहायार्थं च. — ^d) D_{3.4} वाप्यत्र; S वात्रैव (for वान्यत्र). — After 33, S ins.:

554* तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विजयस्य च धीमतः ।

[M₃₋₅ स (for च).]

34 D₆ om. up to सागर (cf. v.l. 33). — ^a) D₁ G₃ विनिवृत्त्य. — ^c) B₃ समा (for उपा).

35 ^a) K_{1.2.5} B₂ D_{2.7} 'संगम्य; D_{3.4} 'गम्यैवं; T G 'गम्याथ (for 'गम्यैनम्). — ^b) K_{1.2.5} B₂ D_{2.7} प्रोवाच (for उवाच). K_{3.4} B_{4.5} D₁ D₅ D_{1.6.8.10} वसुधां (for स नरां). — ^d) D₁ 'मानवान् (for 'मानिना).

36 ^a) D₇ तौ (for तु). K₅ 'भान; T₁ 'राज्ञ (for 'राज). — ^b) K₅ युद्धात्तस्माद् (by transp.); T₁ अस्माद्युद्धाद्. K_{3.4} B (except B₂) D₁ D₅ D_{2.4.6.8.10} Ca

१५६

जनमेजय उवाच ।

तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ।

किमकुर्वन्त कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भरतर्षभ ।

धृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २

एहि संजय मे सर्वमाचक्ष्वानवशेषतः ।

सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ३

दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकम् ।

अपेयतु; T₂ G₂ व्यपोहितौ (for व्यपेयतु:). — ^c) D₂₋₄ तु (for च). — ^d) K_{3.5} B_{2.5} Dn₁ D_{1.7.10} वसुधाधिप; S स नराधिपः (G₁ भरतर्षभ).

37 ^b) T₁ G_{2.3.5} तदा (for तथा). — ^d) K_{3.4} Dn₁ D₈ D_{6.8.10} च; B (except B₂) D₂₋₄ ह (for हि).

38 ^a) D₁ संमतिर्. — ^b) K_{1.2} शताकुला; B_{2.5} पार्थिवश्च (B₅ वै: सा) समा°. — ^c) K_{3.4} B (except B₂) Dn₁ D₈ D_{6.8.10} तारकेश (for तारका). — ^d) T₂ च चंद्रेण; G₅ सचंद्रेण (for चन्द्रेणैव). K_{1-3.5} D_{1.7} शारदी (for भारत).

Colophon. Dn₂ D_{5.9} G₄ missing. — *Subparvan*: K_{1.2} B₂ D₇ T₁ G₅ अभिनिर्याणयात्रा; K₃ निर्याणयात्रा; K₁ B_{1.3.4} Dn₁ D₈ D_{6.8.10} M_{1.2} अभिनिर्यात्रा (D₁₀ °णं); D₂ अभियात्रा: to it K₁₋₃ D₇ add समाप्ता. — *Adhy. name*: B₅ तीर्थयात्रा; D₁ T₁ G₅ रुक्मि (G₅ °क्री) प्रत्याख्यानं; M_{1.2} रुक्मि (M₂ °रिम) विस्मर्गः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ 48 (= 148); T₁ G_{1.2.5} 159; T₂ M 158 (M₄ 157); G₃ 156. — *S'loka no.*: K₅ 39; Dn₁ 40.

156

This adhy. is missing in Dn₂ (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^b) D₂ T₂ G₂ यत्तेषु भरतर्षभ (D₂ °भा:) (= 2^b); T₁ G_{1.3.5} M युद्धाय भरतर्षभा: (cf. v.l. 2^b) — D₁₀ om. (hapl.) 1^c-2^b. — ^c) K_{3.4} B_{4.5} Dn₁ D₈ D_{1.6.8} किमकुर्वन्त; B_{1.3} किमकुर्वन्त. G₅ कौरव्याः. — ^d) K_{1.2.5} °प्रणोदिताः.

यदहं जानमानोऽपि युद्धदोषान्क्षयोदयान् ॥ ४

तथापि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्युतदेविनम् ।

न शक्नोमि नियन्तुं वा कर्तुं वा हितमात्मनः ॥ ५

भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुदर्शिनी ।

दुर्योधनं समामाद्य पुनः सा परिवर्तते ॥ ६

एवं गते वै यद्भावि तद्भविष्यति संजय ।

क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागोऽभिपूजितः ॥ ७

संजय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।

2 D₁₀ om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^a) = 1^a. D₈ अथ; G₂ तदा (for तथा). — ^b) M युद्धाय (for यत्तेषु). K₁ कुरुन्दन (for भर°). D₁ कुरुक्षेत्रे नरर्षभ (cf. 1^b). — ^c) K₂ °राजः; G₁ °तेजाः; G₃ °भागः (for °राज).

3 ^a) K_{3.4} B (except B₂) Dn₁ D₈ D_{3.4.6.8.10} सर्व मे (by transp.); D₁ यद्वृत्तं. — ^b) K₅ आचक्ष्वमशेषतः; D₈ आचक्षास्मानशेषतः; D_{3.4} G₃ आचक्ष्व च (G₃ स-) विशेषतः; D₇ कथय त्वं यथातथं; M₂ आचक्ष्वानविशेषतः. Ca cites अनवशेषतः (as in text). — ^c) D_{3.7} यद्वृत्तं (for यद्वृत्तं).

4 ^a) = (var.) 5. 154. 24^c; 193. 52^a. — ^b) K_{1.2.5} B₂ D_{2.7} पौरुषं च (D₇ तु) निरर्थकं. — ^c) K_{3.4} B Dn₁ D₈ D_{1.3.4.6.8.10} बुध्य° (for जान°). — ^d) K_{1.2} D₂₋₄ T₁ G_{2.5} युद्धे दोषान्. B₅ क्षयावहान्.

5 ^a) K_{1.2} च; B₂ हि (for [अ]पि). — ^b) D₂ G₃ °सेविनं; D₇ G₂ °वेदिनं; T₂ °जीविनं. — ^c) K_{1.5} D_{1.7.8} तं; K₂ तत्; D_{3.4} यत् (for वा). D₁₀ न शक्नो विनियन्तुं वा. — ^d) D_{3.4} वक्तुं (for कर्तुं). T₁ त्यक्तुं वापि महामनाः.

6 ^{ab}) S transp. सूत and बुद्धिः. K₁ D₈ D₈ °दर्शिनी. — ^c) K₅ D₈ °गम्य (for °साद्य). — ^d) K (except K₄) B₂ D_{1.7.8} वि- (for सा).

7 ^a) D_{3.4} च (for वै). D₈ कुरुपाण्डवयोर्युद्धं. — ^b) D_{3.4} भविष्यति च संजय; D₇ तद्भविष्यत्यसंशयं; D₈ भविष्यति न संशयः. — G₅ om. 7^c-8^f. — ^c) T G_{1.2} खलु (for किल). — ^d) K_{4.5} B Dn₁ D₈ D_{3.4.6.8.10} T G_{1.2} हि (for ऽभि-).

8 G₅ om. 8 (cf. v.l. 7). — ^b) K_{3.4} B₅ Dn₁ D₈ D_{6.10} यथेच्छसि; D₈ यथा तथा. — T₂ G_{2.8} transp. 8^{ad} and 8^f. — ^c) T₁ हि (for तु). — ^d) K₄ B (except

न तु दुर्योधने दोषमिममामक्तुमर्हसि ।
 शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव ॥ ८
 य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
 एनसा न स दैवं वा कालं वा गन्तुमर्हति ॥
 महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
 स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ १०
 निकारा मनुजश्रेष्ठ पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
 अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने ॥ ११

हयानां च गजानां च राज्ञां चामितनेजसाम् ।
 वैशसं समरे वृत्तं यत्तन्मे शृणु सर्वशः ॥ १२
 स्थिरो भूत्वा महाराज सर्वलोकक्षयोदयम् ।
 यथाभूतं महायुद्धे श्रुत्वा मा विमना भव ॥ १३
 न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः ।
 अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् ॥ १४
 केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेव यदृच्छया ।
 पूर्वकर्मभिरप्यन्ये त्रैधमेतद्विकृष्यते ॥ १५

G. 5. 5406
 B. 5. 159. 15
 K. 5. 159. 15

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६

॥ समाप्तं भीष्माभिषेचनपर्व ॥

Bs) Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 M1 (*inf. lin.*) आधातुम्
 (for आसक्तुम्). — °) Ks B2 नु विशेषेण; Cd अनवशेषेण
 (as in text). — °) S (Gs om.) वदतः (G2 परतः)
 पार्थिवर्षभ.

9 °) Ks Ds.4 Gs यदा°; B2 यश्चा°; D10 यथा° (for य आ°).
 — °) D1 transp. अशुभं and प्राप्नुयात्. — °) K1-3 D1
 Gs देवान्वा; D2 देव त्वां (for दैवं वा). K4 B Dn1 Ds
 Ds.4.6.8.10 Cnp न स कालं न वा दैवं (Cnp दैवं);
 T2 (before corr.) G2 येन सेना स दैवं वा. Cn cites
 न कालं वा देवान्. — °) D1 क्षेप्तुं; Ca. d. s गन्तुं (as in
 text). K4 B Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 Cnp वक्तु (B2 मुक्तः;
 Ds शक्य) नेतदिहार्हति. K2 (marg.) reads 9^{ad} as in
 K4 also.

10 °) Ds.4 निंदया यः समाचरेत्. — Gs om.
 (hapl.) 10^{ad}. — °) T1 G1 वाच्यः (for वध्यः).

11 °) Ds निकारः; Ca. d as in text. D2 °श्रेष्ठ
 (for °श्रेष्ठ). — °) D1 Gs त्वत्परीक्षया; Ca. d त्वत्प्रतीक्षया
 (as in text). — °) S महाराज (for सहामात्यैः). — °)
 K1-3 B1.2.4 D1.10 अपि देवने; Ks परिवेदने; Ds.4
 अथ देवने; S सह (G2 सर्व; M1.2 च स) दैवतैः (for
 अधिदेवने).

12 °) D1 T1 G2.8 om. च. — °) D1 transp.
 वैशसं and यत्तन्मे. G1 तस्मिन्नु; Ca. d. s वैशसं (as in
 text). Gs यत्तन् मे (for यत्तन्मे). T2 G1.2.8 (by corr.)
 M सर्वतः (for °शः). Ks यन्मे शृणु च सर्वशः (for °).

13 °) Ks.4 Bs-5 Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 Gs Ms-5
 °प्रा (B4 Ds1 °प्र)ज्ञ (for °राज्ञ). — °) B2 महाभूतं;
 T2 G2.8 तथाभूतं. Ds.4.7 महायुद्धं; M1.2 महद्युद्धं; M3.6
 महद्युद्धे. — °) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.4.6.8.10
 चै (Ds वै) कमना (for मा विमना).

15 °) K1.2.5 B (except B5) D1.2 M °निर्दिष्टं.
 — °) K1.2 G1.5 त्रयमेतद्; Ks D1 Gs त्रै (Gs त्रयी) धर्मे
 तद्; Ds तेषामेतद्. Ca cites त्रैधं (as in text). K1 m
 विभिद्यते; Ks विकृष्यति; K4 Dn1 Ds Ds.7.10 प्रदृश्यते;
 B विदृश्यते; Ds.4 हि दृश्यते; S विभाष्यते (T2 G1.2
 °भज्यते); Ca. d as in text. — After 15, K (except
 K4) B2 Dn1 Ds ins.:

555* तस्मादनर्थमापन्नः स्थिरो भूत्वा निशामय ।

[K1.2.5 आपन्नं (for आपन्नः).]

Colophon. Dn2 Ds.9 G4 missing. — Sub-
 parvan: K4 B1.3-5 Dn1 Ds Ds.3.8.10 अभिनिर्यात्रा
 (followed by समाप्ता); B2 T1 Gs.5 अभिनिर्याणयात्रा
 (to it B2 adds समाप्ता). — Adhy. name: D1 संजय-
 वाक्यं; T1 वृत्तान्तकथनाय धृतराष्ट्रेण संजयसंधानं; G2
 धृतराष्ट्रसंजयवाक्यं; G5 M धृतराष्ट्रसंजयसंवाद्. — Adhy.
 no. (figures, words or both): Ds 49 (= 149); T1
 G1.2.5 160; T2 M 159 (M4 158); G3 157.
 — S'loka no.: Ks Dn1 16.

१५७

C. 5. 5407
B. 5. 180. 1
K. 5. 180. 1

संजय उवाच ।

हिरण्यत्यां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भारत ॥ १
सौबलेन च राजेन्द्र तथा दुःशामनेन च ।
आहूयोपह्वरे राजन्नुल्लूकमिदमब्रवीत् ॥ २
उल्लूक गच्छ कैतव्य पाण्डवान्सहमोमकान् ।
गत्वा मम वचो ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३
इदं तत्समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च युद्धं लोकभयंकरम् ॥ ४
यदेतत्कथ्यनावाक्यं संजयो महदब्रवीत् ।

157

☞ This adhy. is missing in Dn₂ (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) K₁ D₈ हिरण्यत्यां; D₇ हिरण्यायां; T₂ G₂ हिरण्यत्वां. G₅ प्रविष्टेषु. — ^b) D_{3.4} तेषु राजन् (for पाण्डव). — After 1^{ab}, K₃ (om. lines 2-6). 4 B Dn₁ D₈ D_{1.3.4.6-8.10} ins. :

556* न्यविशन्त महाराज कौरवेया यथाविधि ।

तत्र दुर्योधनो राजा निवेक्ष्य बलमोजसा ।

संमानयित्वा नृपतीक्ष्णस्य गुल्मान्तथैव च ।

आरक्षस्य विधिं कृत्वा योधानां तत्र भारत ।

कर्णं दुःशामनं चैव शकुनिं चापि सौबलम् । [5]

आनाय्य नृपतिस्तत्र मन्त्रयामास भारत ।

[(L. 4) D₁ आण्यकः (for आरक्षस्य). B₃ D₈ चैव (for तत्र). — (L. 5) B_{3.5} D₈ D₁ सौबलं तथा (for चापि सौबलम्). — (L. 6) K₄ B₃ D_{1.6-8} नृपतीक्ष्णः (for नृपतिस्तत्र).]

— K₃ om. 1^{cd}. — ^e) D_{3.4} T₂ G₂ "राजः; M_{1.2} "तेजाः (for "राज). K₄ B Dn₁ D₈ D_{6.8.10} तत्र (B ततो) दुर्योधनो राजा. — ^d) G₃ कर्णेन समभाषत. — After 1, K₄ B Dn₁ D₈ D_{6.8.10} ins. :

557* संभाषित्वा च कर्णेन भ्रात्रा दुःशामनेन च ।

[Posterior half = (var.) 2^b.]

2 ^b) K₄ B Dn₁ D₈ D_{6.8.10} मन्त्रयि (K₄ "त्रापि) त्वा नरर्षभ. — ^d) B₂ D₇ वाक्यम्; D₂₋₄ चेदम् (for इदम्).

3 ^a) D_{3.4} T₂ G₂ कौरव्य; C_a कैतव्य (as in text).

4 ^a) T G_{1.2.5} तु (for तत्). — ^b) G_{2.8} "पूगानु".

मध्ये कुरूणां कौन्तेय तस्य कालोऽयमागतः ।

यथा वः संप्रतिज्ञातं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ ५

अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।

द्रौपद्याश्च परिक्लेशं सम्मरन्पुरुषो भव ॥ ६

यदर्थं क्षत्रिया सूते गर्भं तदिदमागतम् ।

बलं वीर्यं च शौर्यं च परं चाप्यस्त्रलाघवम् ।

पौरुषं दर्शयन्पुद्गे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ ७

परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोपितस्य च ।

न स्फुटेद्दृढयं कस्य ऐश्वर्याद्भंशितस्य च ॥ ८

कुले जातस्य शूरस्य परवित्तेषु गृध्यतः ।

— 4^c = 1. 1. 11^c. — ^{cd}) B₃ पांडवानां महायुद्धं सर्वलोक^o.

5 ^a) S कथ्यते (G₃ कथितं); C_{a.8} कथना- (as in text). — ^b) B₂ मे तद्; D₁₀ मम च; T₁ G₄ मा यद्; T₂ G_{1.2.5} मां यद्; G₃ वाक्यं (for महद्). — After 5^{ab}, K₄ B Dn₁ D₈ D_{1.3.4.6-8.10} ins. :

558* वासुदेवमहायस्य गर्जतः सानुजस्य ते ।

[B_{1.2.4} D_{1.3.1.10} च (for ते).]

— ^d) = 5. 88. 74^d; 135. 9^d. D₁₀ कालः समा^o. — ^e) K₂ यथा यत्; K₅ Dn₁ यथा च; B₁₋₃ D_{1.3.4} T₂ G_{2.3} यथावत् (for यथा वः). — ^f) K₂ D_{1.2.7} तथा तत्; K₅ तत्तथा (for तत्सर्वं). — After 5, K₄ B Dn₁ D₈ D_{1.3.4.6-8.10} ins. a passage given in App. I (No. 9), followed by stanza 16 of this adhy.

6 = (var.) 13 = 5. 158. 9. K₈₋₅ B Dn₁ D₈ D_{1.3.4.6-8.10} read 6-11 after 12, which latter in these MSS. follows passage No. 10 of App. I. — ^a) D₁ सहर्षं (for अमर्षं). K₄ B Dn₁ D₈ D_{6.10} राष्ट्राभिर्वा-सनक्लेशं. — K₄ D₆ om. (hapl.) 6^{bc}. — ^e) B Dn₁ D₈ D₁₀ कृष्णाया^o (for द्रौपद्या^o).

7 ^a) = 5. 88. 74^e; 135. 9^e. — ^b) K_{3.4} B Dn₁ D₈ D_{6.8.10} सर्वं (for गर्भं). — ^d) K₂ वा (for च). D_{3.4} अस्त्राणां लाघवं परं; S परमं चास्त्रलाघवं. — D₈ repeats (with v.l.) 7^a-10^b after 5. 158. 9.

8 D₈ om. (hapl.) 8^b-9^a; D₆ om. (hapl.) 8^{cd}. — ^e) K_{1.2} B_{1.3} D_{1.2.7} हृदयं कस्य न स्फुटेत्; K₈₋₅ B_{2.3.5} Dn₁ D₈ D_{8.4.10} हृदयं न स्फुटेत्कस्य.

9 D₈ om. 9^a (cf. v.l. 8). — ^a) D_{3.4} शूरस्य च

आच्छिन्नं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ॥ ९
 यत्तदुक्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यताम् ।
 अकर्मणा कथितेन सन्तः कुपुरुषं विदुः ॥ १०
 अमित्राणां वशे स्थानं राज्यस्य च पुनर्भवः ।
 द्वावर्थौ युध्यमानस्य तस्मात्कुरुत पौरुषम् ॥ ११
 अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्वीरलोकं गमिष्यसि ॥ १२
 राष्ट्रात्प्रव्राजन् क्लेशं वनवासं च पाण्डव ।
 कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ १३
 अप्रियाणां च वचने प्रव्रजत्सु पुनः पुनः ।

अमर्षं दर्शयाद्य त्वममर्षो ह्येव पौरुषम् ॥ १४
 क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोऽस्त्रलाघवम् ।
 इह ते पार्थ दृश्यन्तां संग्रामे पुरुषो भव ॥ १५
 तं च तूवरकं मूढं बह्माशिनमविद्यकम् ।
 उल्लङ्घ्य मद्रचो ब्रूया अमकृद्भीमसेनकम् ॥ १६
 अशक्तेनैव यच्छस्त्रं सभामध्ये वृकोदर ।
 दुःशामनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १७
 लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
 पुष्टास्तेऽश्वा भृता योधाः श्वो युध्यन्व सकेशवः ॥ १८

C. 5. 5600
H. 5. 180. 93
K. 5. 180. 93

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

कृतास्त्रस्य. — ^b) Ks परवित्तस्य; D1 परिवर्तेषु; Ds. 4 परद्रव्येषु.
 Ks. 4 B Dn1 Ds [अ] गृध्रतः; G1 गृध्रतः; Gs [अ] गृध्रतः
 (for गृध्रतः). — ^c) K1 आच्छिदन्; Ks B1. 3. 4 Ds
 आस्थितं (for आच्छिन्नं). Ds. 4 आच्छिन्नवित्तस्याक्रम्य. — ^d)
 T1 Gs कोपः (for कोपं).

10 ^a) Ds. 4 यदुक्तं तत् (by transp.); S यदुच्यते.
 K4 महावाक्यं; D1 महद्वाक्यं. — ^b) D10 तद्विधीयतां; M2
 तद्वि भाव्यतां; M3-5 तद्वि भाव्यतां. — ^c) K1. 2 नतं वंशे;
 Gs कथनेन (for कथितेन). — ^d) Ds. 4 Gs M1. 2
 का (for कु).

11 ^b) B5 D2 Gs (catalectic!) राज्यं (for राज्यस्य).
 T2 G2 पुनर्जयः (for 'र्भवः). B1-4 Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10
 राज्यं च पुनरुद्धर. — ^c) K4 B (except B5) Dn1 Ds
 Ds. 10 युद्धकामस्य. — ^d) K5 Ds त्वं कुरु; B (except B5)
 Ds Ds तत्कुरु (for कुरुत). — Stanzas 5. 158. 7-8
 (with v.l.) are read (for the first time) in B Dn1
 Ds Ds. 8. 10 after 11, in K4. 5 (latter om. the second
 stanza) after 12; in both cases there is a *repetition*
 in the proper place.

12 Ks-5 B Dn1 Ds D1. 3. 4. 6-8. 10 read 12 before
 stanzas 6-11 and after a passage given in App. I
 (No. 10), which latter follows our stanza 17 (q. v.).
 — ^a) B3 त्वं तु; M3-5 पार्थ (for वा त्वं). Ds. 4 अस्मान्वा
 विनिहत्याजौ. — ^b) B2 वसुधाम् (for पृथिवीम्). — ^c)
 Ks-5 B Dn1 Ds D1. 6-8. 10 T1 निर्जितो (for निहतो).
 — ^d) K1. 2 वीरलोकान्; T1 Gs. 5 M देवलोकं. Ks-5 B
 Dn1 Ds D1. 6-8. 10 रणे वीर शयिष्यसि. — After 12, K4
 reads 5. 158. 7-8 (with v.l.), while Ks reads

only 5. 158. 7. On the other hand, after 12, Ds. 4
 ins. 5. 158. 12 and 13 with 560* between them
 (cf. v.l. 18).

13 = (var.) 6. — ^a) K4 B Dn1 Ds Ds. 8. 10
 निर्वासन- (K4 Ds 'नं'); D1 T2 G2 प्रव्रजन्; Ds. 4
 प्रव्राजनात्; T1 प्रव्राजन्- (for प्रव्राजन्). Gs चैव (for
 क्लेशं). — ^b) K1. 2. 5 D1-4. 7 फाल्गुन (for पाण्डव).
 — ^d) Ks D1 संस्मृत्य (for संस्मरन्).

14 T2 om. 14-15. — ^a) S तु (for च). Ks. 4 B
 Dn1 Ds D1. 3. 4. 6. 8. 10 वचनं. — ^b) K1. 2 प्रव्रजन्म;
 Ks B Dn1 Ds D1. 3. 4. 6. 10 प्रव्रजन्म; K4 Ds प्रव्रजन्म.
 — ^c) B (except B2) Dn1 Ds Ds. 10 दर्शयस्व (for
 'याद्य'). — ^d) Gs अमर्षेणैव पौरुषं.

15 T2 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) D1. 2 M3-5
 क्रोधं. K (except K4) शौर्यं (for वीर्यं). — ^b) K1. 5
 D1. 7 परं चाप्य (Ks 'छ') स्त्रलाघवं. — ^c) B3 इहैव (for
 इह ते). K1. 2 पार्थ दृश्यते; K4 B Dn1 Ds Ds. 8. 10
 दृश्यतां पार्थ. — ^d) K4 B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 युध्यस्व
 (for संग्रामे).

16 Ks om. 16^{ab}. K4 B Dn1 Ds Ds. 8. 10 read 16
 and 17 (with 559*) after a passage given in App.
 I (No. 9); cf. v.l. 5. — ^a) K1. 2 तत्र (for तं च).
 G1 नश्वरकं; G2 [अ]मर्षतरं; G3 रूपकरं; Ca. d तूवरकं
 (as in text). Ks B Dn1 Ds Ds. 8. 10 Ca बालं
 (for मूढं). K4 तं बहुवरकं बालं. — ^b) K1 Gs M5
 बह्माशिनम्. K1 (sup. lin. as in text). 2 अनुतमं; Ca
 अविद्यकं (as in text). — ^c) K1. 2 D2-4 T2 G1. 2. 5 M
 ब्रूया (as in text); the rest ब्रूहि. — ^d) K1 G1. 5

१५८

संजय उवाच ।

सेनानिवेशं संप्राप्य कैतव्यः पाण्डवस्य ह ।
समागतः पाण्डवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ १
अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम ।
दुर्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रोद्धुर्महसि ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ।

उलूक न भयं तेऽस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः ।

ह्यमकृत् (for अमकृत). — After 16, K₃ B Dn Ds
D₁-4, 6-8, 10 ins. :

559* विराटनगरे पार्थ यस्त्वं सूदो ह्यभूः पुरा ।

बलवो नाम विख्यातमन्ममैव हि पौरुषम् ।

17 = var. 5. 158. 10. — K₃ om. 17; D₁ om.
17^{ab}. — ^a) D₃ 4 च (for [ए]व), and क्षातं (for
शप्त). Ca. d cite शप्त (as in text). K₁ B Dn Ds
D₁ 6, 8, 10 प्रतिज्ञातं सभामध्ये (D₁ om. 14^{bed}) न तन्मिथ्या
स्वया पुरा. — After 17, K₄ B Dn Ds D₁ (om. lines
1-6) 3, 4, 6-8, 10 ins. a passage given in App. I
(No. 10).

18 = (var.) 5. 158. 11. — ^a) K₂ B (except B₃)
Ds D₆ 10 Cs लोहाभिहारः; K₃ लोहाभिभारः; S बलाभि-
हारः (T₁ सारः; G₃ हामः); Ca. d as in text. — ^b)
S क्षेत्रे अ(T G₁ 3 ह्य) कर्दमे; Ca as in text. Cd cites
भकर्दमम् (as in text). — ^c) D₈ 4 च (for ते). K₁ 2
M (except M₁) सुभृता; D₂ स्वभृता (for स्या भृता).
M₂ 1, 3 योधाः. — ^d) M₃ 5 धृकोदर (for सकेशवः).
D₃ 4 युध्यस्व सहकेशवः. — After 18, K₄ B Dn Ds
D₆ 8, 10 read (for the first time) 5. 158. 12-41
(with 560* and 562* respectively after stanzas 12
and 39), repeating the stanzas in their proper
place; the passage is given verbatim in App. I
(No. 11).

The sequence of the stanzas of this adhy.
in the Vulgate (and the older printed ed.), which
is extremely confused, is as follows: 1^{ab}, 556*, 1^{cd},
557*, 2^{cd}-5^{ab}, 558*, 5^{cd}ef; then follows passage
No. 9 of App. I (108 lines); then stanza 16, 559*,
and stanza 17; then passage No. 10 of the same
App. (lines 28); then stanzas 12, 6-11; then 5.
158. 7-8; then stanzas 13-15, 18; and finally

यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ॥ ३

संजय उवाच ।

ततो द्युतिमतां मध्ये पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ ४
द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५
इदं त्वामब्रवीद्राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।

there is an anticipation—which is as inexplicable as it is unnecessary—of stanzas 12-41 of the foll. adhy. Consequently this short adhy. of 18 stanzas appears in the printed ed. as an adhy. of 125 stanzas!

Colophon om. in T₂ G₂ 5 M₁ 2. Dn₂ D₅ 9 G₄
missing. — Sub-parvan: N (Dn₂ D₅ 9 missing)
उलूक(B₃ अन्धक)यान; G₃ उलूकदूतागमन. — Adhy.
name: T₁ उलूकप्रेषणे वाच्यवचनं; M₃-5 उलूकप्रेषणं.
— Adhy. no. (figures, words or both): D₈ 150;
T₁ G₁ 161; G₃ 158; M₃ 5 160; M₄ 159. —
Sloka no.: K₅ 19; Dn₁ 15 (=115).

158

This adhy. is missing in Dn₂ (cf. v.l. 5.
143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) K₄ B Dn Ds D₃ 4, 6, 8, 10 संप्राप्तः (for
प्राप्य). D₁ T₂ G₂ सेनानिवेशनं प्राप्य. — ^b) B₈ पाण्डवैः
सह; T G पार्थिवैः सह (for पाण्डवस्य ह). K₁-3 सः;
D₂ च; D₈ हि (for ह). — ^c) D₂ G₂ समागतं (for
गतः).

2 G₃ om. 2-4. — ^b) S (G₃ om.) वदतो (for
ब्रुवतो).

4 G₃ om. 4 (cf. v.l. 2). K₄ B₁-4 Dn Ds
D₂-4, 6, 10 om. the ref. B₅ D₁ वैशंपायनः (for संजयः).
— ^c) K₄ B Dn Ds D₆ 8, 10 मत्स्यानां (for सर्वेषां).
— ^d) D₁ T₂ G₂ महात्मनः (for यश^c).

5 ^d) M₃-5 उवाच (for जगाद).

6 Before 6, all MSS. (Dn₂ missing; T₂ G₂
om.) ins. उलूक उ^c (resp. उलूकः). — T₂ G₂ om. 6^a-8^b.
— ^a) T₁ राजन् (for राजा). — ^b) K₁ 2 T₁ G₃ 5 बलः

शृण्वतां कुरुवीराणां तन्निबोध नराधिप ॥ ६
 पराजितोऽसि धूतेन कृष्णा चानायिता सभाम् ।
 शक्योऽमर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ॥ ७
 द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्याद्विवासिताः ।
 संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोपिताः ॥ ८
 अमर्षं राज्यहरणं वनवासं च पाण्डव ।
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ ९
 अशक्तेन च यच्छप्तं भीमसेनेन पाण्डव ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते ॥ १०
 लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमम् ।
 समः पन्था भृता योधाः श्वो युध्यस्व सकेशवः ॥ ११

(for 'मनाः). — ^a) K_{3.5} D_{1-4.7} G₁ जनाधिप; D₁₁ युधिष्ठिर (for नराधिप).

7 T₂ G₂ om. 7 (cf. v.l. 6). — ^b) K₁ D₁ T₁ G_{1.5} M₃₋₅ चानयिता; G₃ चायमता. — ^c) K_{1.2} शक्यो गर्वो; M₃₋₅ शक्योन्मर्षो (for शक्योऽमर्षो).

8 T₂ G₂ om. 8^{ab} (cf. v.l. 6). — ^a) K_{1.2.5} D₆ एतानि; B₂ D_{2-4.7} G₅ M एव च; T₁ G₁ एव हि; G₃ इमानि (for एव तु). — ^b) K_{1.2.3 m.6} D₆ राष्ट्रात्; K₃ राज्यात्; C_{d.8} धिष्यात् (as in text). B_{1.5} D₅ G_{3.5} विवासिताः; D_{8.2} D₇ निवासिताः. — ^d) D_{3.4} गृहम् (for दास्यम्). K₄ B_{4.5} G₅ चोपिताः.

9 = 5. 157. 6; = (var.) 5. 157. 13. — ^a) D₅ भर्त्सनं (for अमर्षं). — ^b) T₂ G_{2.3.5} भारत (for पाण्डव). — After 9, D₈ repeats 5. 157. 7^a-10^b [v.l. यदिदं (for यदर्थं); यं च न (for परं च); हृदयं कस्य न स्फोटत् (for न स्फुटेद्दृढयं कस्य); विधीयतां (for विभाव्यताम्).]

10 = (var.) 5. 157. 17. — ^a) T₂ G_{1.2} [ए]व (for च). — D₈ om. 10^a-11^d.

11 = (var.) 5. 157. 18. D₈ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^a) K₃ लोहाभिहारः; B₄ D_{3.4.10} C₃ लोहाभिसारः; S बलाभिहारः. — ^b) T₁ G_{1.3} M₂ क्षेत्रे ह्यकर्दमे. — ^c) K₄ B (except B₂) D₁₁ भृतान्नेष्टाः; D_{5.2} D_{3.4.10} वृता योधाः; D₆ वृतान्नेष्टः (for भृता योधाः). K₃ पृष्टश्चोपहृता योधाः; S पुष्टान्नेष्टा (T₂ G₂ स्ते ये) भृता (G₅ भूत; M₃ भृत) यो (M₂₋₅ यौ)धाः.

 K₄ B D₁₁ D₈ D_{8.8.10} read stanzas 12-41, (with v.l., and with ins.) for the first time after stanza 18 of the previous adhy., repeating them here (cf. App. I, No. 11).

असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकृत्यसे ।
 आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १२
 द्रोणं च युध्यतां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ।
 अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ॥ १३
 ब्राह्मे धनुषि चाचार्य वेदयोरन्तरं द्वयोः ।
 युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकधर्मच्युतम् ॥ १४
 द्रोणं मोहाद्युधा पार्थ यज्जिगीपसि तन्मृषा ।
 न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् ॥ १५
 अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।
 युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ॥ १६
 को ह्याभ्यां जीविताकाङ्क्षी प्राप्यास्त्रमरिमर्दनम् ।

5. 55^a2
 5. 151. 1
 5. 151. 1c

12 B₅ om. 12. — ^a) M₃₋₅ आरुरुक्षन्. — After 12, K₄ B (except B₅) D₁₁ D₈ D_{3.4.6-8.10} ins.:

560* एवं कथमिह कौन्तेय अकृत्यन्कुरु पौरुषम् ।

सूतपुत्रं सुदुर्ध्वं शत्रवं च बलिनां वरम् ।

[(L. 1) K₄ D₈ D_{3.4.7.10} स कृत्यन् (for अकृ). D₁₁ D₈ पुरुषो भव (for कुं पौरुषम्). — (L. 2) D_{3.4.6} च (for सु).]

13 ^a) D₁₁ बलिनां (for युध्यतां). — ^c) B_{1.2.4} अयुद्धा (for अजित्वा). — D₆ om. (hapl.) 13^d-15^a. — ^d) M₃₋₅ त्वं किम् (for कथम्).

14 D₆ om. 14 (cf. v.l. 13). — ^b) K₂ B D₁₁ D₈ D_{1-4.7.10} C₃ अंतर्गः; K_{3.5} चान्तरं; K₄ च्वन्तरं; C_d अंतरं (as in text). T₂ G_{2.5} M तयोः (for द्वयोः). T₁ G_{1.3} वेद योभ्यन्तरं तयोः; M₁ (inf. lin.) वेदवेदांतयोरपि. — B₆ om. 14^{ed}. — ^c) K (except K₄) B_{3.4} D₈ D_{1.2.7.8.10} अमंक्षोभ्यम् (for अविक्षोभ्यम्). B₂ D_{3.4} M₁ युधि धुर्यमिवा (B₂ 'समं'क्षोभ्यं; G₁ युधि युध्यन्तमक्षोभ्यं. — ^d) K₄ B (B₅ om.) D₁₀ च्चरम्; K₅ D₁₁ D₈ D_{3.4.7} वरम्; G₃ रथम् (for धर्मम्).

15 D₆ om. 15^a (cf. v.l. 13). — ^a) K₄ B D₁₁ D₈ D_{3.4.10} महाद्युतिः; S (except T₁) मोहाद्युधा (G₅ M₃₋₅ 'दा' (for मोहाद्युधा). — ^b) B_{1.2} D₁₁ D₁ जेतुमिच्छसि; B₄ D₂ यज्जिगीर्षमि; T₁ G₅ संजिगीर्षमि; T₂ G₁₋₃ M संजिगीर्षं (G₃ 'जहिष्य')मि.

16 ^a) S [ऽ]पि (for वा). K_{1.2} दहेन्; B₂ D₇ हरेन् (for वहेन्). — ^b) T₂ G₂ वि- (for [अ]पि). D₇ मुवि (m महीं as in text).

17 ^a) K₅ स्वाभ्यां; D₁₁ D₁ ह्यसि (for ह्याभ्यां). — ^b) B₆ D₁₁ प्राप्येमम्; C₃ प्राप्यान्तं (for प्राप्यास्त्रम्).

C. 5. 5552
B. 5. 161. 18
K. 5. 161. 18

गजो वाजी नरो वापि पुनः स्वस्ति गृहान्व्रजेत् ॥ १७

कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन वा ।

रणे जीवन्विमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ॥ १८

किं दर्दुरः कृपशयो यथेमां

न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।

दुराधर्षा देवचमूप्रकाशां

गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव द्याम् ॥ १९

प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-

रुदीच्यकाम्बोजशकैः खशैश्च ।

शाल्वैः ममन्स्यैः कुरुमध्यदेशै-

र्म्लेच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्प्रकाश्यैः ॥ २०

नानाजनौघं युधि संप्रवृद्धं

गाङ्गं यथा वेगमवारणीयम् ।

— °) M2-4 वापि (for वाजी). K4 B (for B2 see below) Dn1 D6. 8. 10 रथो (for नरो). B2 G3 गजवाजिरथो (G3 नरो) वापि. — °) S स्वस्थो (for स्वस्ति). T1 G2 गृहं (for गृहान्). K B2 Ds D1-4. 6-8. 10 इयात् (for व्रजेत्).

18 °) D1 अनु°; S अवध्यातः (M1 अवज्ञातः; M3. 4 अपध्यातः); Cd. s as in text. — °) K5 D1 T1 संसृष्टो; Dn1 °ट्टो; D8 G3 °ष्टो (for °सृष्टो). K4 D3. 4. 6. 10 च (for वा). — °) = 4. 15. 15°.

19 K5 om. 19°-21°. — °) K1-3 Ds2 D7. 8 दुर्दु (K3 Ds2 °दु°); Cd दर्दुरः (as in text). M3-5 किं दर्दुरः कृपशयो यथेमां नावबुध्यसे (Anustubh!). — B5 om. from. 19° up to 5. 159. 1. — °) M3-5 चमूमेतां (for दुराधर्षां). — °) T2 G2 अवध्यां (for इव द्याम्).

20 K5 B5 om. 20 (cf. v.l. 19). — °) T1 कांभोज (for काम्बोज). For खशैश्च, some MSS. read खसैश्च or खपैश्च; only K3 किरातैः. — °) S (mostly) शाल्वैः. K3 कुरुमत्स्यदेशैः; K4 B1. 2 Ds1 D2-4. 6. 10 °मध्यदेशैः; B4 D1 °मुख्यदेशैः; Dn1 D8 °मुख्यदेशैः; G5 उरुमध्यदेशैः. — °) K1. 2 द्रविडां (K2 °डों°दकैश्च; K3 D1 द्रविडांप्रकैश्च; K4 D8 द्रविडों (D8 °घं)कांप्रैः; B2 D3. 4. 6 द्रविडोंडकाचैः (B2 °काचैः; D6 °काचैः); Dn1 द्रविडोंद्रकाचैः; Ds D10 द्रविडोंद्रकाचैः; D2 द्रविडांप्रकाचैः; D7 द्रविडांप्रकाचैः; T1 द्रमिळांप्रकाचैः; T2 G1. 2. 5 द्रमिळांप्रकैश्च; G3 द्रमिळांधकैश्च; M द्रमिळांप्र (M2 °घं)काचैः.

21 K5 om. 21°; B5 om. 21 (cf. v.l. 19). — °)

मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये

युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ॥ २१

इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

अभ्यावृत्य पुनर्जिष्णुमुत्कः प्रत्यभाषत ॥ २२

अकथमानो युध्यस्व कथसेऽर्जुन किं बहु ।

पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कथनात् ॥ २३

यदीदं कथनात्सिध्येत्कर्म लोके धनंजय ।

सर्वे भवेयुः सिद्धार्था बहु कथेत दुर्गतः ॥ २४

जानामि ते वासुदेवं सहायं

जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।

जानाम्येतच्चादृशो नास्ति योद्धा

राज्यं च ते जानमानो हरामि ॥ २५

न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति भूयसीम् ।

K1-3 D2. 7 संनिविष्टं; K4 B2 D3. 4. 6. 8. 10 T G1. 2 M °प्रवृत्तं; G5 °प्रमत्तं (for °प्रवृद्धं). — °) N (B5 om; Dn2 missing) M3 अपारणीयं. — °) G2 तच्च (for मां). K (except K4) B2 Ds D1-4. 7 °कुल°; S (except G1. 5) °पुर° (for °बल°). Cd cites नागकुलं. — °) S विकथ्यसे (for युयु°). K (except K4) D1. 7. 8 किल (for किम्). K1-3 G3 किमल्पबुद्धिः; G5 विकल्पबुद्धे.

23 B5 om. 23 (cf. v.l. 19). — °) Ds न हि (for ऽर्जुन). — °) K1. 5 Ds D1-4. 7 M3-5 पर्यायसिद्धिर् (D2 °द्धेर्); K4 D7 पर्यायसिद्धिर्; T2 G1. 2. 5 यस्य वा (G1. 5 या) सिद्धिर्. T2 G1. 2 एकस्य (for एतस्य). — °) K (except K4) D1 कथतः (for °नात्).

24 B5 om. 24 (cf. v.l. 19). — °) K5 D7. 8 T1 G3. 5 M (except M3) यद् (for यदि). D3. 4. 10 इह (for इदं). D2 कथतः (for कथनात्). K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D3. 4. 6. 8. 10 लोके (for सिध्येत्). — °) K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D6. 8. 10 सिध्येत्कर्म; D3. 4 कर्म सिध्येद् (for कर्म लोके). — °) K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D6-8. 10 कथने को हि; D2-4 बहु कथेन. D2-4 दुर्गताः; D10 दुर्बलः (for दुर्गतः).

25 B5 om. 25 (cf. v.l. 19). — °) K1. 2 योधः (for योद्धा). — °) K4 B1. 2. 4 Dn1 Ds D6. 8. 10 जानान (D8 जानीम)स्ते राज्यमेतद्धरामि; B2 जानन्तु ते राज्यमेतद्धरामि; D3. 4 राज्यं तेजो न त्वमहो मतो मे.

26 B5 om. 26 (cf. v.l. 19); G5 om. 26°. — °) D1 च (for तु). B8 °धर्मस्य; D2 °मात्रेण; C3 °धर्मेण

मनसैव हि भूतानि धाता प्रकुरुते वशे ॥ २६
 त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
 भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सबान्धवम् ॥ २७
 क्व तदा गाण्डिवं तेऽभूद्यत्त्वं दासपणे जितः ।
 क्व तदा भीमसेनस्य बलमार्सीच्च फल्गुन ॥ २८
 सगदाद्भीमसेनाच्च पार्थाच्चैव सगाण्डिवात् ।
 न वै मोक्षस्तदा वोऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ॥ २९
 सा वो दास्यं समापन्नान्मोक्षयामास भामिनी ।
 अमानुष्यसमायुक्तान्दास्यकर्मण्यवस्थितान् ॥ ३०

अवोचं यत्पण्डितिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
 धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ३१
 स्रद्धकर्मणि च श्रान्तं विराटस्य महानमे ।
 भीममेनेन कौन्तेय यच्च तन्मम पौरुषम् ॥ ३२
 एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
 श्रेण्यां कक्ष्यां च वेण्यां च संयुगे यः पलायते ॥ ३३
 न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फल्गुन ।
 राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ॥ ३४
 न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वा विभीषणी ।

C. 5. 55. 2
 H. 5. 151. 35
 K. 5. 151. 35

(as in text). Cd cites पर्यायधर्मः. — ^b) Dn1 राज्यं (for सिद्धिं). K5 आमोति (for प्रा^०). K1.3.5 D1.2 मानसीं; K2 D8 मानुषीं; K4 B1.3.4 Dn1 Ds D6.10 मानुषः; B2 D7 मानवः (for भूयसीम्). — ^c) K1 [इ]ह; T1 G3 च; M3-5 प्र- (for हि). K8 हि कूलानि; K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D3.4.6.10 [अ]नुकूलानि (for हि भूतानि). — ^d) K4 B1.3.4 Dn1 Ds D6.8.10 C5 विधाता; B2 धाता च; (for धाता प्र-).

27 B5 om. 27 (cf. v.l. 19); G3 om. 27^{ed}. — ^b) D1 M3-5 त्वा (for त्वां).

28 B5 om. 28 (cf. v.l. 19); D7 om. 28^{ab}. — ^b) K5 D2 T G1.2.5 यदा (for यत्त्वं). K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D6.10 दासपणैर्; T G1.2.5 दासः पणे (for दासपणे). — ^d) N (except D1.2; B5 om.; Dn2 missing) फाल्गुन (for फल्गुन).

29 B5 om. 29 (cf. v.l. 19). — ^a) B2.4 Dn1 Ds वा (for च). K5 सगदो भीमसेनश्च. — ^b) K4 D3.4.6.10 चापि; B2.4 Dn1 Ds वापि (for चैव). D8 फाल्गुनाद्वा (for पार्थाच्चैव). K5 पार्थश्चैव सगांजिवः. — ^c) K3 हि; K4 [ए]व; K5 D2-4.7 वि; S च (for वै). Ds2 सः; D6 G3 M3-5 वा; T2 G2 च (for वः).

30 B5 om. 30 (cf. v.l. 19). — ^a) K3 Dn1 D2-4.7 S दास्यं (as in text); the rest दास्ये. K5 सायुधांश्चैव संपन्नान्. — ^b) K4 B (B5 om.) Ds D6.8 भाविनी; Dn1 पार्थिवी (for भामिनी). — ^c) K2 B1.3 C5 अमानुष्ये; K3 B4 D6 °प्यं (for °व्य-). B4 D7-समापन्नान्; D2 M4 °युक्ताः (for-समायुक्तान्). — ^d) K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D1.6.8 दासः; T G1.2.5 M1 दास्ये (for दास्य-).

31 B5 om. 31 (cf. v.l. 19). — ^b) K1-3 D1 सत्यम् (for तथ्यम्). D3.4 च (for तत्). — ^c) K5 धृता वेणी हि; T2 G2.5 धृत्वा हि वेणीं. — ^d) K1 D3.4 T G1 तथा;

Ds यदा (for तदा).

32 B5 om. 32 (cf. v.l. 19). — ^a) K3.5 D1 विश्रान्तः; D7 विश्रान्तः; G5 चाश्रान्तः. — ^c) K5 भीमसेनश्च; B2.4 Ds2 D2-4 °सेनस्य; D1 °मेनः स. — ^d) Ds M1.2 यत्तु; D1 T G M3-5 यत्तत् (for यच्च). D7 स्मृत्वा त्वं पुरुषो भव.

33 B5 om. 33 (cf. v.l. 19) — ^a) K4 B (B5 om.) Dn1 Ds D2-4.6.8.10 एतत्; Cd.s एव (as in text). D7 एवं निपातितो दंडः. — ^b) D7 क्षत्रियस्य ततस्तव. — ^{ed}) K1 transp. कक्ष्यां and वेण्यां. K2 कर्पः; Ds1 रूक्षां; Ds2 रूक्ष्यां; Cd कक्ष्यां (as in text). G5 वेणीं; Cd वेण्यां (as in text). M3-5 पलायति (for °ते). K4 B (B5 om.) Dn1 D3.4.6.8.10 वेणीं कृत्वा पंदवेपः कन्यां (K4 D3.10 °न्या) नर्तितवानमि; D7 सानुबंधस्य दुर्बुद्धे क्षत्रियेण सता मया. D3.4 repeat 33^{ed} as in text also.

34 B5 om. 34 (cf. v.l. 19). — ^b) N (except D1.2; B5 om.; Dn2 missing) फाल्गुन. — ^c) D3.4 S (except G3) न राज्यं (D3.4 राज्यं वः; M1.2 राज्यं न) प्रतिदास्यामि. — ^d) D7 [इ]ह स- (for सह-).

35 B5 om. 35 (cf. v.l. 19). — ^a) D2.7.8 G1.3.5 M1 मया; Cd.s माया (as in text). K3 नेंद्र°; D2 तेंद्र°; G1 चेंद्र° (for हीन्द्र°). D3.4 न जानामींद्रजालं वा; G2 न मायेहेंद्रजालं वा; M3-5 न मया हींद्रजालानि. Cd.s cito इंद्रजालं (as in text). — ^b) K2.3 D8 C5 कुहकं; D1.2 T G1.2.5 M1.2 कुहना; D3.4 उद्वकं; Cd कुहका (as in text). G3 कुहकानां (for कुहका वा). K5 D3.4 च (for वा). K1 B2 D6.7 विभीषणा; K2.8 विभीषणं; K5 [अ]विभीषिका; B1.3 [अ]पि भीषणी; B4 Dn1 D3 [अ]पि भीषणा; D1 विभीषणे; D3.4 [अ]तिभीषणं; D8 [अ]पि भीषणं; Cd विभीषणी (as in text). — ^c) T2 G2 युद्धं (for युद्धे). — ^d) K3 °गर्जितं; B3 T2 G1.2 °गर्जिता;

C. 5. 5570
B. 5. 161. 36
K. 5. 161. 36

आत्तशस्त्रस्य मे युद्धे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ॥ ३५
वासुदेवसहस्रं वा फल्गुनानां शतानि वा ।
आमाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश ॥ ३६
संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि त्वं शिरसा गिरिम् ।
प्रतरेमं महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ॥ ३७
शास्त्रतमहामीनं विविंशतिशपाकुलम् ।
बृहद्बलममुच्चालं सौमदत्तितिमिगिलम् ॥ ३८
दुःशामनौघं शलशल्यमन्थं
सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं

दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ॥ ३९
शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं
यदावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव-
स्तदा मनस्ते परितापमेष्यति ॥ ४०
तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचे-
निर्वर्ततां पार्थ महीप्रशासनात् ।
राज्यं प्रशास्तुं हि सुदुर्लभं त्वया
बुभूषता स्वर्ग इवातपस्विना ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

Ds1 D7 M 'गर्जितां; Ds2 'गर्जितां; Cd 'गर्जनं.

36 Bs om. 36 (cf. v.l. 19). — ^b) N (except 12; Bs om.; Dn2 missing) फाल्गुनानां. K2.4 D2-4.8 च (for वा).

37 Bs om. 37 (cf. v.l. 19). — ^a) D7 भीष्मेण संयुगं गच्छ. — ^b) K1.2 छिधि (for भिन्धि). K1.4 B (Bs om.) Dn1 Ds D6.8.10 वा (for त्वं). — ^c) K4 D6 तरेथा वा; B (Bs om.) Dn1 Ds D10 तरेमं वा; Ds.4 प्रतरस्व; Ds तरेथ वा (for प्रतरेमं). K1 D2 महाबाहुं; K2-5 D1.6.8 'बाहो; D7 'बाहुः.

38 Bs om. 38 (cf. v.l. 19). — ^b) Ds 'महोरगं; B2 D1 M (M1 inf. lin. as in text) Cd 'समाकुलं. — B4 om. 38^{ad}. — ^c) Ks.5 'समुत्थानं; K4 Ds.4.6.8.10 'समुद्वेलं; B1-8 Dn1 'महानक्रं; D2 'समुल्लसं; T G1-8 'समुच्चारं. Cd cites समुच्चलः, Cs समुच्चलत्. — ^d) K1 B1-8 Ds T1 G1.2.5 सौमदत्ति; Ds.4 सौमदत्त; T2 Gs M (M1 inf. lin.) सौमदत्त. — After 38, Dn1 ins.:

561* युयुत्सुतोयं भगदत्तमारुतं

शुशुगु (sic) हार्दिक्यमहामसुद्रम् ।

39 Bs om. 39 (cf. v.l. 19). — ^a) B2 Ds.4 दुःशामनोमि. Cd.s cite ओघः. — ^b) D2 'वक्रायुध' (for 'चित्रायुध'). — After 39^{ab}, Dn1 ins.:

562* भीष्मवेगमपर्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् ।

कर्णशल्यशपावर्तं काम्योजवडवामुखम् ।

— ^c) K2.3.5 Dn1 Ds D1.2.7 Ca. d. s 'गाडं; Gs 'रागं (for 'गाधं). — ^d) Cd दुर्धर्षणोदं. T1 'प्रतापं; G2 M2.5

'प्रवानं (for 'प्रपातम्). Cd cites प्रपातः.

40 Bs om. 40 (cf. v.l. 19). — ^b) Gs युधा; M3-5 पदा (for यदा). K5 D7 विगाह्य. Ds.4 [ए]व विनष्ट' (for श्रमनष्ट'). — ^c) T2 G2 सह- (for हत-). Ds -मित्र; Ds.4 -सत्त्व- (for -सर्व-). — ^d) Ks Gs M एति (for एष्यति).

41 Bs om. 41 (cf. v.l. 19). — ^a) K (except K4) D1.7.8 तस्मान्; T G2.3 ततो (for तदा). Ks अशुचिः; Ds अशुचः; T G1.2.5 आशु; Cd अशुचे: (as in text). — ^b) K4 D6 विवर्ततां; B (Bs om.) Dn1 Ds D1-4.10 T1 G3 निवर्तिता; D7 निर्वर्तिता; D8 निवर्तितां; T2 G1.2.5 निवर्तितं; M निवर्तते. — ^c) K4 D6.8 प्रश (D6 'शा)स्य राज्यं; B (Bs om.) Dn1 Ds D1.8.4.10 प्रशाम्य राज्यं (for राज्यं प्रशास्तुं). Cd cites प्रशास्तुं (as in text). K (except K4) भुवि दु' (for हि सुदु'). — ^d) K4 B1-8 Ds.4 G2 बुभूषितं; B4 D1.2.6.8.10 T 'षितः; Cd.s 'षता (as in text). K4.5 Ds.4.6.8 S स्वर्गम्; Cd.s स्वर्ग (as in text).

Colophon om. in Bs; Dn2 Ds.9 G4 missing. — Sub-parvan: K B1.2.4 Dn1 Ds D2-4.6-8.10 Gs M1.2 उलूकयान; Bs अन्धकयान. — Adhy. name: T1 Gs M उलूकवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 51 (=151); T1 G1 162; T2 M1.2.4 160; G2.5 M3.5 161; Gs 159. — S'loka no.: Ks 39; Dn1 45.

१५९

संजय उवाच ।

उल्लूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
 आशीविपमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया ॥ १
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुपिताः पाण्डवा भृशम् ।
 प्रागेव भृशसंकुद्धाः कैतव्येन प्रधर्षिताः ॥ २
 नासनेष्ववतिष्ठन्त बाहूँश्चैव विचिक्षिपुः ।
 आशीविपा इव क्रुद्धा वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ ३
 अवाक्शिरा भीमसेनः समुदैक्षत केशवम् ।
 नेत्राभ्यां लोहितान्ताभ्यामाशीविप इव श्वसन् ॥ ४
 आर्तं वातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशम् ।
 उत्स्मयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ॥ ५
 प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम् ।
 श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ते तथास्तु तत् ॥ ६
 मद्वचश्चापि भूयस्ते वक्तव्यः स सुयोधनः ।

श्च इदानीं प्रदृश्येथाः पुरुषो भव दुर्मते ॥ ७
 मन्यमे यच्च मूढ त्वं न योत्स्यति जनार्दनः ।
 मारुध्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न विभेपि च ॥ ८
 जघन्यकालमप्येतद्भवेद्यन्मर्वपार्थिवान् ।
 निर्दहेयमहं क्रोधात्तृणानीव हुताशनः ॥ ९
 युधिष्ठिरनियोगात्तु फल्गुनस्य महात्मनः ।
 करिष्ये युध्यमानस्य मारुध्यं विदितान्मनः ॥ १०
 यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् ।
 तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाने द्रक्ष्यमेऽग्रतः ॥ ११
 यच्चापि भीमसेनस्य मन्यमे मोघगर्जितम् ।
 दुःशामनस्य रुधिरं पीतमित्यवधार्यताम् ॥ १२
 न त्वां समीक्षते पार्थो नापि गजा युधिष्ठिरः ।
 न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

159

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 143. 2); the MS. is mostly ignored here.

1 B5 om. 1 (cf. v.l. 5. 158. 19). — ^a) T1 G3 M बालः; T2 (before corr.) G2.5 बाणः; G1 वाचः (for वाक्य-).

2 B5 resumes! — ^a) D6 T1 च भृशं (for भृशम्-). — ^a) K4 B1.2.3.5 Dn1 Ds D3.10 [अ]पि; B3 D2.4 T1 G3 M8-5 च; D6 [अ]धि- (for प्र-).

3 ^a) K4 B Dn1 Ds D2-4.6.8.10 Ca.d om. न. K1 अधितिष्ठतः; K2 अद्यः; K4 B Dn1 Ds D3.1.6.10 Ca उदः; K5 D2.8 अव (D8 च) तिष्ठतः; D1 S अव (G1 °धि) तिष्ठते (M4 °तः); D7 अति तिष्ठतः (for अव°). — ^b) D10 बाहुन्वांश्च. K1 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 प्र° (for वि°). — ^a) D3.4 संपश्यंतः (for वीक्षां°).

4 ^b) B1 समवैक्षत. B2 पाण्डवः; T G M1 कैतवं (for केशवम्). — G3 M om. 4^{al}. — ^a) K1-3 D3.4.7 लोहिताभ्यां च (D7 स); T2 G2 अतिताम्राभ्यां (for लोहि°).

5 ^a) K1.2 (before corr.) उत्स्मयित्वेह; K2.3.5 D7 उत्स्मयित्वे (K5 °ल्वे)व; D8.4 संस्मरन्निव; T1 भर्त्सयित्वा तु;

T2 G2.5 M उत्स्मयित्वा तु (for उत्स्मयन्निव). Ca.d cito उत्स्मयन् (as in text). — ^a) B1.2.4 °व्यं प्रत्युवाच ह.

G ^b) K1.3 Ds T1 M1.2 ब्रूयाश्चैव; K5 ब्रूहि चैव; D3.4 T2 G2.5 ब्रूयाश्चैव; D10 प्रब्रूयाश्चैव. — ^a) S श्रुत्वा (for श्रुतं). — After 6, K1 B Dn1 Ds D3.4.6-8.10 ins. a passage of 103 lines given in App. 1 (No. 12).

7 Before 7, K4 B Ds D3.4.6.8.10 ins. कृष्ण उ°; D10 T2 G2 श्रीभगवान्; G1.3 वासुदेवः. — ^a) K1 त्वमि°; D3 त्वं ही° (for श्व इ°). K1 B Dn1 Ds D2-4.6-8.10 Ca प्रपद्येथाः; G1 प्रपश्येथाः; Ca.d अदृश्येथाः; Cs as in text. — ^a) K5 संग्रामे पुरुषो भव (= 5. 157. 15^d).

8 ^a) B2.5 T2 G मूढस्त्वं. K1-3 Dn1.2.7 यदन्तन्मन्यमे मूढः; K5 दुर्मते मन्यमे यच्च; D3 मन्यमे मूढ यच्च त्वं. — ^a) D3 M तत् (for त्वं).

9 ^a) K5 एव (for एतद्). D3 जघन्यकाले मन्ये चेतुः; D7 जघन्यकाले संप्रेक्ष्य. Ca.d cito जघन्यकाले (as in text), Cs °काले. — ^b) K3.4 B Dn1 Ds D2.4.6.8.10 न भवेत् (B3 भवेयुः); M4 भवेद्दुः (for भवेद्यत्). D7 सर्वाश्चैव च पार्थिवान्. — ^a) T1 महीं (for अहं). K5 मम क्रोधः. — ^a) M3-5 वतानीव (for तृणा°).

१६।

संजय उवाच ।

दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
 नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यां कैतव्यं समुदेक्षत ॥ १
 स केशवमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशः ।
 अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ॥ २
 स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ।
 अभीतः पूरयञ्शक्तिं स वै पुरुष उच्यते ॥ ३
 परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ।
 क्षत्रवन्धुरशक्तत्वाल्लोके स पुरुषाधमः ॥ ४

10 D₁ om. (hapl.) 10. — ^a) K (except K₅)
 D_{6.10} M₃₋₅ च (for तु). — ^b) N (D₁₂ missing)
 फाल्गुनस्य. G₂ om. (hapl.) 10^a. 12^a. — ^d) K_{4.5} B
 D₁₁ D₈ D_{1.6.8.10} M₂₋₅ विजितान्मतः.

11 G₂ om. 11 (cf. v.l. 10). — ^b) T₂ G_{1.5} M
 यद्वा (for यद्या). D₁ पक्षा भूत्वा मनोभवः. — ^d) K₄ B
 D₁₁ D₈ D_{3.4.6.8.10} पुनः (for उप्रतः).

12 G₂ om. 12^a (cf. v.l. 10). — ^a) K₁₋₃ D_{1.2.7}
 तथैव (for यद्यापि). — ^b) K₄ B D₁₁ D₈ D_{4.6.8.10}
 मोघभाषितं; G₂ मे सुरजितं. K_{1.2} D_{2.7} द्रक्ष्यमे वीर्यम्
 (D₂ 'ग')जितं. — ^d) K_{1.3.5} D_{1.2.7} ह्युपधार्यतां; K₄
 B_{3.5} D₁₁ D₈ D_{1.6.8.10} अद्यावधारय; B_{1.2.7} इत्यवधारय;
 D₃ ह्युपधारय.

13 ^a) T₁ G₅ M न्वा (for न्वां). — ^c) D₃ वयं (for
 यमौ). K₄ D₈ D_{6.8.10} भीमयेनो न च यमौ. — ^d) D_{1.2}
 प्रतिकूलं प्रभाषितं.

Colophon om. in D₄ T₁ G₃; D₁₂ D_{6.6} G₄ missing.
 — Sub-parvan: K B D₁₁ D₈ D_{2.3.6-8.10} M
 उत्क (B₃ अन्धक)यान. — Adhy. name: M भगवद्वाक्यं.
 — Adhy. no. (figures, words or both): D₆ 52
 (=152); T₂ M_{1.2.4} 161; G₁ 163; G_{2.5} M_{3.5} 162.
 — S'loka no.: K₅ 13; D₁₁ 61.

160

In D₁₂, stanzas 1-27 are missing (cf. v.l. 5.
 143. 2); the MS. is ignored up to st. 27. This
 whole adhy. is missing in D₄; the MS. is mostly
 ignored here.

स त्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ।
 स्वयं कापुरुषो मूढः परांश्च क्षेममिच्छसि ॥ ५
 यस्त्वं वृद्धं सर्वराज्ञां हितबुद्धिं जितेन्द्रियम् ।
 मरणाय महाबुद्धिं दीक्षयित्वा विकृत्यसे ॥ ६
 भावस्तं विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कुलपांसन ।
 न हनिष्यन्ति गाङ्गेयं पाण्डवा घृणयेति च ॥ ७
 यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्र विकृत्यसे ।
 हन्तास्मि प्रथमं भीष्मं मिपतां सर्वधन्विनाम् ॥ ८
 कैतव्य गत्वा भरतान्समेत्य

1 ^a) D₁ T₂ वासुदेवस्य (for दुर्यो). — ^b) K_{1-3.5}
 D₁ स धनंजयः. K₄ B D₈ D_{3.6-8.10} T₁ G_{1.3} भरतर्षभ;
 D₂ रुपितोर्जुनः (for भरतर्षभः). — ^c) D₂ G₃ अपि
 ताम्राभ्यां; D₃ G₁ M₁ (inf. lin.) अभिताम्रा; G₆ M_{1.5}
 अतिमात्रा.

2 ^b) D₁ 'रथः; D₃ 'मनाः (for 'यशाः). — ^c) D₂
 प्रत्य (for अभ्य).

3 Before 3, T₁ G_{1.2} ins. अर्जुनः. — ^b) D₃ G₃
 पुमान् (for परान्). K₅ D₁₁ यः समाह्वयते प! — ^c) T₁
 G_{3.5} M_{1.4} (inf. lin.) अभितः; Ca. d as in text.
 K₄ B D₈ D_{3.6.8.10} युध्यते (B₃ D₈ मुच्यते) शत्रून्
 (D₂ शक्त्या).

4 ^c) K₁₋₃ D_{1.2.7} M_{1.2} अशक्तः सन् (for अशक्त-
 त्वात्). — ^d) K₁₋₃ D_{1.2.7} स लोके (by transp.);
 D₁₂ लोकानां; G₃ लोकेषु. M₃₋₅ पुरुषोधमः.

5 ^a) D₃ संपन्नं परवीर्येण. — ^c) K₄ D₁₁ D₈ D_{8.10}
 स त्वं; B (except B₃) यस्त्वं (for स्वयं). K₂₋₄ B D₁₁
 D₈ D_{3.6.10} G₃ मूढ. — ^d) D₈ D₁₀ [आ]क्षेप्तुं (for
 क्षेप्तुं). D₁₂ G₁ अहमि (for इच्छसि). K₅ परान्क्षेप्तु-
 मिहार्हसि.

6 ^c) K₄ D₃ 'प्राज्ञं; B D₁₁ D₈ D_{6.8.10} 'प्रज्ञं (for
 'बुद्धिं).

7 ^a) D₁ [ऽ]स्माकं (for ऽस्माभिः). — ^d) K_{8.5}
 D_{1-3.7} ह; K₄ B D₁₁ D₈ D_{6.8.10} हि (for च).

9 D₁ om. 9^a-10^b. — ^{ab}) G₃ ins. च after समेत्य.
 M_{1.5} धार्तराष्ट्रान् (for 'द्वं). K₄ B D₁₁ D₈ D_{6.8.10}
 वदस्व (for ब्रवीहि). D₈ ins. (like G₃) च after समेत्य,
 and for धार्तराष्ट्रं ब्रवीहि reads वदस्व धार्तराष्ट्रं च मयोक्तानि
 च यानि वै (turning 9^{ab} into an anuṣṭubh stanza).

सुयोधनं धार्तराष्ट्रं ब्रवीहि ।
 तथेत्याह *अर्जुनः सव्यसाची
 निशाव्यपाये भविता विमर्दः ॥ ९
 यद्वोऽब्रवीद्वाक्यमदीनमचो
 मध्ये कुरूणां हर्षयन्सत्यसंधः ।
 अहं हन्ता पाण्डवानामनीकं
 शाल्वेयकांश्चेति ममैष भारः ॥ १०
 हन्यामहं द्रोणमृते हि लोकं
 न ते भयं विद्यते पाण्डवेभ्यः ।
 ततो हि ते लब्धतमं च राज्यं
 क्षयं गताः पाण्डवाश्चेति भावः ॥ ११
 स दर्पपूर्णो न समीक्षसे त्व-
 मनर्थमात्मन्यपि वर्तमानम् ।

तस्मादहं ते प्रथमं समूहे
 हन्ता समक्षं कुरुवृद्धमेव ॥ १२
 सूर्योदये युक्तमेनः प्रतीक्ष्य
 ध्वजी रथी रक्ष च मत्संधम् ।
 अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेनं
 रथाद्भीष्मं पातयितामि बाणैः ॥ १३
 श्वोभूते कथ्यनावाक्यं विज्ञास्यति सुयोधनः ।
 अर्दितं शरजालेन मया दृष्ट्वा पितामहम् ॥ १४
 यदुक्तश्च सभामध्ये पुरुषो ह्रस्वदर्शनः ।
 क्रुद्धेन भीममेनेन भ्राता दुःशामनस्तव ॥ १५
 अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापवृद्धिर्नृशंसकृत् ।
 सत्यां प्रतिज्ञां नचिराद्रक्ष्यसे तां सुयोधन ॥ १६
 अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा ।

5. 160. 17
 5. 160. 17
 5. 160. 17

-- °) K1-3.5 रथीति त्वाहार्युनः; K1 B Dn1 Ds D3.6.8.10 तथेत्युवाचा°; D2 T2 G3.5 M1.3-5 तथे (G3 °दे)ति त्वाहा°; D1 तथेत्याह त्वामर्जुनः; T1 G1.2 (catalectic!) तथेत्याहा-
 र्जुनः; M2 (hypermetric!) तथेति गत्वाहा° (for तथेत्याह
 *अर्जुनः).

10 D1 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — °) K1 T1 G3.5 M2.4 (inf. lin.) यत्वा°; B (except B2) D4 T2 G1.2 M1.3-5 Ca यद्वा°; D2 यथा°; D3 अथा° (for यद्वा°). — °) K1 B Dn1 Ds D3.6.8.10 G1 कुरून् (for कुरूणां). — °) K1 B Dn1 Ds D3.6.8.10 संजयानाम्; D1 कौरवाणाम् (for पाण्डवानाम्). — °) K3.5 D2 S शाल्वेयकांश्चेति; D3 शाल्वेयकानां च. K4 B1-3 D6.8.10 M3-5 चैव (for चेति). — After 10, B Ds D10 repeat 9^{ab} (v.l. वदस्व for ब्रवीहि).

11 °) K3.5 पार्थ; Ca. d. s द्रोणं (as in text). K4 B Dn1 Ds D3.6.8.10 Ca. d. s [S]पि; K5 तु (for हि). M2.4.5 लोकान् (for लोकं). — °) K1 ह ते; D1.2 [S]पि ते; Ds [S]धि ते (for हि ते). Ca. d. cito अधि. K (except K4) लब्धमिदं; D2 °मेतद्; D3 लभ्यमिदं; T2 G1.2 लब्धमदश; G5 M1 °मतश् (for °तमं). D2.7.8 हि; G3 न (for च). — °) K अस्ते (K5 व्ययं) गताः; B Dn1 Ds D2.6.8.10 आपद्रताः; D1 वयं गताः (for क्षयं गताः). T2 G1.2 सोमकाश्च (for चेति भावः).

12 °) K4 D6.8 ह्यनर्थम्; B3 Ds D10 समर्थम् (for अनर्थम्). K (except K4) D1.2.7 अभि; S अथ (for

अपि). — °) M1.2 असुं (for अहं). K7 D1 न (for ते).

13 °) K (except K1) °मनाः; D8 °मेनाः (for °मेनः). K2 D2 S प्रतीक्ष; K3 समीक्षन्; K5 प्रतीक्षन् (for प्रतीक्ष्य). — °) D3 रथी ध्वजी (by transp.). K1.8.4 B Ds D1.3.7.10 रक्षन् (for रक्ष च). — °) D1 भीममेन; S वै समक्षं (for द्वीपमेनं). — °) K1 B Dn1 Ds D6.8.10 transp. रथात् and भीष्मं, and read पातयिष्यामि (for °तामि).

14 °) S कथितं (for कथ्यना). — °) D10 विज्ञास्यमि सुयोधन. — G3 M4 om. (hapl.) 14^e-16^d. — °) K1.2 मर्दितं; K4 B Ds D3.6.8.10 G5 आचितं; Dn1 अधितं; T अचितं; G1 M (M4 om.) अपितं; G2 मृच्छितं. — D1 om. (hapl.) 14^e-15^e.

15 G3 M4 om. 15; D7 om. 15^{ab} (cf. v.l. 11). — °) K4 B2.4 D7.8 यदुक्तं. K3 D1.2 तु (for च). — °) Ds वृद्धातिक्रमणस्य च (= 18^d); M (M4 om.) राजा दुर्योधनस्तव.

16 G3 M4 om. 16 (cf. v.l. 14). — °) B (except B5) °वत्; D3 °वित् (for °कृत्). — °) K1 B Dn1 Ds D1.3.6-8.10 अचिराद्; G1 त्वचिराद् (for नचिराद्). — °) K (except K4) D1.2.7 द्रक्ष्यमि; S (G3 M4 om.) °तां (for °मे). K (except K4) B1-3 D1.3.7.10 त्वं; S (G3 M4 om.) स (for तां). S (G3 M4 om.) सुयोधनः.

17 °) Dn1 D1.7 S (except T1 G3) अति°; Ca. d. s

C. 5. 5659
B. 5. 163. 17
K. 5. 163. 17

नैष्ठुर्यस्यावलेपस्य आत्मसंभावनस्य च ॥ १७
नृशंसतायास्तैक्ष्ण्यस्य धर्मविद्वेषणस्य च ।
अधर्मस्यातिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च ॥ १८
दर्शनस्य च वक्रस्य कृत्स्नस्यापनयस्य च ।
द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण मुयोधन ॥ १९
वासुदेवद्वितीये हि मयि कुद्धे नराधिप ।
आशा ते जीविते मूढ राज्ये वा केन हेतुना ॥ २०
शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सुतपुत्रे च पातिते ।
निराशो जीविते राज्ये पुत्रेषु च भविष्यसि ॥ २१
भ्रातृणां निधनं दृष्ट्वा पुत्राणां च मुयोधन ।

अभि (as in text). — °) K4 Dc नैष्कर्म्यस्य; Ds
नैष्ठुर्यस्य; Cs नैष्ठुर्यस्य (as in text). Ca cites नैष्ठुर्य.
— °) K (except K1) ins. [अ]पि; G1 स्व; G2 हि;
M3 : [अ]य before आत्म- (to avoid the hiatus!).
K5 संस्तवनस्य; Ds. 7 T1 संभावितस्य; Ca. d. s. संभावनस्य
(as in text). — After 17, Ds reads 19^{ab}.

18 Ds om. (hapl.) 18^{ab}. — °) Some MSS.
तैक्ष्ण्यस्य; Ca. d. s. as in text. — °) K1 Dn1 Ds Ds. 8. 10
S (except M1) अपवाद(T2 राध)स्य; D1 अवलेपस्य;
D2. 3 अभिवादस्य; Ca. d. s. अतिवादस्य (as in text).
— °) D1 धर्माति.

19 For Ds cf. v.l. 17. — °) D1 धर्पणस्य (for
दर्श). K3. 4 B (except B2) Dn1 D1. 2. 6. 8 चक्रस्य; Ds
वक्रा; D3 कृत्स्न; Ca. d. s. वक्र (as in text). — °) S वैर (for कृत्स्न). K2 D3 अप्य; Ds एवा (for अप).
— °) Ds D10 द्रक्ष्यमे. T1 G3 शीघ्रम् (for तीव्रम्).

20 G3 om. 20^a; K1 om. 20^{ab}. — °) K5 D1. 2
त्वं; D1 च; S (G3 om.) तु (for हि). — °) K3-5
B (except B3) Dn1 Ds D2. 6. 7. 10 नराधम; T2 G2. 3. 5
जनाधिप (for नरा). — °) K1 न; K3. 5 D1. 7 वानु;
D2 वा (for ते).

22 K1 om. (hapl.) 22. — °) K3. 4 B3-5 Dn1 Ds
D3. 6. 8. 10 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा).

23 °) M5 च (for हि). — °) K4 B Dn1 Ds
D3. 6. 8. 10 प्रतिजानामि कैतव; T G1. 2. 5 ज्ञास्यंति पांडवाः.
— °) K3 G1 स त्वां (for सत्यं). — °) S (except
T G2) सत्यं सर्व (by transp.). — After 23, K4 B
Dn1 Ds D3. 6-8. 10 (most of which MSS. om. 24-25)
ins. a passage given in App. I (No. 13).

24 K4 B Dn1 Ds Ds. 10 om. 24-25. — Ds reads

भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि ॥ २२
न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिज्ञास्यति केशवः ।
सत्यं ब्रवीम्यहं ह्येतत्सर्वं सत्यं भविष्यति ॥ २३
इत्युक्तः कैतवो राजंस्तद्वाक्यमुपधार्य च ।
अनुज्ञातो निवृत्ते पुनरेव यथागतम् ॥ २४
उपावृत्य तु पाण्डुभ्यः कैतव्यो धृतराष्ट्रजम् ।
गत्वा यथोक्तं तत्सर्वमुवाच कुरुसंसदि ॥ २५
केशवार्जुनयोर्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ।
दुःशामनं च कर्णं च शकुनिं चाभ्यभाषत ॥ २६
आज्ञापयत राज्ञश्च बलं मित्रबलं तथा ।

line 24^{ab} and Ds reads stanza 24 after line 56
of passage No. 13 of App. I (cf. v.l. 23). — °) G3
इत्युक्त्वा (for इत्युक्तः). K5 Ds S वाक्यं; D1 राजा
(for राजन्). — °) T1 G2 यथोक्तम् (for तद्वाक्यम्).
D1 उपधार्य; Ds उपधार्य तत्; T G2. 5 अवधार्य च. — Ds
reads 21^c-25^b after line 61 of passage No. 13
of App. I (cf. v.l. 23). — °) T1 यथानर्थ (for
गतम्).

25 K4 B Dn1 Ds Ds. 10 om. 25 (cf. v.l. 24);
Ds also om. 25; but cf. 563*. For sequence of Ds
cf. v.l. 24. — °) K3 उप; T2 अपा (for उपा).
M3-5 च (for तु). D3 S transp. पाण्डुभ्यः and कैतव्यः.
D1 उपावृत्तास्तु पांडुभ्यः कैतव्या धृतराष्ट्रजाः; D2. 7 उपावृत्ते तु
पांडुभ्यः कैतव्य धृतराष्ट्रजः. — K3 D1-3. 7 om. 25^{cd}.
— °) T वग्य त्वं (for तत्सर्वं). K1. 2. 5 सर्वं संश्रवयामास
यदुक्तं (K5 यदर्थं) पार्थकृष्णयोः.

26 Before 26, T1 G3 M ins. वैशं. T2 G1. 2. 5
संजयः. — °) Ds कैतवस्य तु तद्वाक्यं (see below).
— After 26^a, K4 B Dn1 Ds. 6. 8. 10 ins.:

563*

यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ।

कैतव्यस्य तु तद्वाक्यं.

— °) K1. 2. 5 निशम्य. K (except K4) B2. 4 Dn1 Ds
D1-3. 6-8 T2 G M2 भरतर्षभ. — °) T2 G2. 3. 5 शकुनिं
(for कर्णं च); see below. — °) K1-3 D1 सौबलं;
T2 G2. 3. 5 कर्णं च (for शकुनिं); see above. K4 B Dn1
Ds D3. 6. 8. 10 चापि भारत; T2 G2. 3. 5 समभाषत (for
चाभ्य).

27 °) K5 राज्ञां (for राजः). — °) K (except K4)
D1. 2 उदये (for उदयात्). K4 B Dn1 Ds Ds. 8. 10 सर्वे;
D1 सर्व (for सर्वा). — °) D1 युक्तं; D1 T2 यत्ता (for

यथा प्रागुदयात्सर्वा युक्ता तिष्ठत्यनीकिनी ॥ २७
ततः कर्णसमादिष्टा दूताः प्रत्वरिता रथैः ।
उष्ट्रवामीभिरप्यन्ये सदृशैश्च महाजवैः ॥ २८

तूर्णं परिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् ।
आज्ञापयन्तो राज्ञस्तान्योगः प्रागुदयादिति ॥ २९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वेणि पष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ समाप्तमुत्कयानपर्वे ॥

१६१

संजय उवाच ।

उत्कस्य वचः श्रुत्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् ॥ १
पदातिनीं नागवतीं रथिनीमथवृन्दिनीम् ।
चतुर्विधबलां भीमामकम्प्यां पृथिवीमिव ॥ २
भीमसेनादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ।
धृष्टद्युम्नवशां दुर्गां सागरस्तिमितोपमाम् ॥ ३
तस्यास्त्वग्रे महेष्वासः पाञ्चाल्यो युद्धदुर्मदः ।

द्रोणप्रेम्पुरनीकानि धृष्टद्युम्नः प्रकर्षति ॥ ४
यथाबलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् ।
अर्जुनं सप्तपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ॥ ५
अथत्थांश्च नकुलं शैब्यं च कृतवर्मणे ।
मैन्धवाय च वार्ष्णेयं युयुधानमुपादिशत् ॥ ६
शिखण्डिनं च भीष्माय प्रमुखे समकल्पयत् ।
सहदेवं शकुनये चेकितानं शलाय च ॥ ७
धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमंजसम् ।

युक्ता. K4 B Dn1 Ds D6.8.10 युक्तास्तिष्ठत्य(D6 °त्व)-
नीकिनः.

28 Dn2 resumes! — °) K1 तु ते (for कर्ण-),
— °) K1.2.4 B Dn Ds D3.6.8.10 सं° (for प्र°). — °) G3 °वाजिभिः; M (except M1) °वाहीभिः; Ca °वामीभिः
(as in text). Cd.s cito उष्ट्रवामी. — °) Ds °भुजैः;
G2 M1.2 °बलैः (for °जवैः).

29 °) M3-6 पर्याययुः (for परि°). Ds D3.10 सेनाः
कृत्स्नाः; S सेनां पूर्णां (G5 सेनाः पूर्णा). — °) K4.5 B2
Ds D7.8.10 आज्ञापयत्. K4 B (except B2) Dn Ds
D6.8.10 च (for तान्).

Colophon. D4.5.9 G4 missing. — Sub-parvan:
K B Dn Ds D2.6-8.10 G5 M1.2 उत्क(B3 अन्धक)यान,
followed by समाप्त (B1.2 om. समाप्त). — Adhy.
name: D8 उत्कपयानं; T1 M उत्कप्रतियानं. — Adhy.
no. (figures, words or both): D6 53 (=153);
T1 G1.2.5 M3.5 163; T2 M1.2.4 162; G3 160.
— S'loka no.: K5 29; Dn 56.

161

1 D4 missing (cf. v.l. 5. 160. 1). M1.2 वैशं°
(for संजय उ°). — °) K B1-3 Ds D6-8.10 M3-5
निर्यातयामास.

2 D4 missing (cf. v.l. 1). — °) T2 G1.2 पताकिनीं
(for पदा°). M1.2 अश्ववृद्धीं (for नाग°). — °) M1.2
रथनागकुलकुलां. — °) K1-3 D1-3.7 चतुर्विधां भीमबलां.
— °) K3.4 B1.8.4 D (except D7.10; D4 missing)
अकंपां.

4 D4 missing (cf. v.l. 1). — °) T2 G2 ततस्
(for तस्यास्). — °) K4 D2.8 द्रोणं प्रेम्पुर. — °) K4.5
B D (except D1.2; D4 missing) व्यकर्षत् (for प्रकर्°).

5 D4 missing (cf. v.l. 1). — °) K1.2 राजन्यान्;
D7 राजानः (for रथिनः). K5 T2 G2 5 समुपादिशन्;
D7 M3 °विशन्; T1 M4.5 °विशन्. — D1 om. (hapl.)
5^c-6^d. — After 5, K4 B Dn Ds D6.10 read 8^{ab}.

6 D4 missing (cf. v.l. 1). D1 om. 6 (cf. v.l. 5).
— °) D3 माद्वेयं (for शैब्यं च). — °) K4.5 B
D (except D7; D1 om; D4 missing) समादिशन् (for
उपा°). G3 युद्धाय समुपाविशन्.

7 D4 missing (cf. v.l. 1). — °) D3 हंतारं स
समादिशत्; T1 प्रमुखे समुपादिशत्.

8 D4 missing (cf. v.l. 1). K4 B Dn Ds D6.10
read 8^{ab} after 5. — °) S (except M1.2) शैब्याय
(for शल्याय). — °) K4 B D (except D1.2.7; D4
missing) तथा पंच; T2 G2.5 च पांचाल्यः (for च पञ्चभ्यः).
— °) K3.5 D2.3 M2 समादधत्.

9 D4 resumes with सौभद्रं (cf. v.l. 1). — °) G3

C. 5. 570७
B. 5. 164. 8
K. 5. 164. 8

द्रौपदेयांश्च पञ्चभ्यस्त्रिगतेभ्यः समादिशत् ॥ ८
वृषमेनाय सौभद्रं शेषाणां च महीक्षिताम् ।
समर्थं तं हि मेने वै पार्थादभ्यधिकं रणे ॥ ९
एवं विभज्य योधांस्तान्पृथक् सह चैव ह ।
ज्वालावर्णो महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् ॥ १०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

१६२

धृतराष्ट्र उवाच ।
प्रतिज्ञाते फल्गुनेन वधे भीष्मस्य संजय ।
किमकुर्वन्त मे मन्दाः पुत्रा दुर्योधनादयः ॥ १
हतमेव हि पश्यामि गाङ्गेयं पितरं रणे ।
वासुदेवमहायेन पार्थेन दृढधन्वना ॥ २
स चापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ।
किमुक्तवान्महेष्वासो भीष्मः प्रहरतां वरः ॥ ३
सेनापत्यं च संप्राप्य कौरवाणां धुरंधरः ।

धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः ।
विधिवद्ब्रूय मेधावी युद्धाय धृतमानसः ॥ ११
यथादिष्टान्यनीकानि पाण्डवानामयोजयत् ।
जयाय पाण्डुपुत्राणां यत्तस्तस्थौ रणाजिरे ॥ १२

किमचेष्टत गाङ्गेयो महायुद्धिपराक्रमः ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तत्संजयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् ।
यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ॥ ५
संजय उवाच ।

सेनापत्यमनुग्राप्य भीष्मः शांतनवो नृप ।
दुर्योधनमुवाचेदं वचनं हर्षयन्निव ॥ ६
नमस्कृत्वा कुमाराय सेनान्ये शक्तिपाणये ।

सर्वेषां (for शेषाणां). — °) D₃ स समर्थ (for समर्थं तं).
K₁ न; B₂ तु; D₆ यं (for तं). B_{1.3.4} D_n स समर्थ
हि तं मेने.

10 °) D₈ सर्वान्; G_{1.5} M₃₋₅ योधान्. — °) D₁₀
पावकिः (for चैव ह). K_{1.2.5} D₂ पृथक्पृथगनेकशः; K₃
पृथक्पृथक्महेव च; D₁ T₁ G₁ पृथक्चैव सहैव च; T₁ G₂
पृथक्च (G₂ °क्वं) सहसैव च. — °) D_{2.6} महेष्वासं
(for °मो).

11 G₂ om. 11^{ab}. — °) G₂ पांचाल्यः (for मेधावी).
— °) T₂ यत्मानसः; G₃ [उ]द्यतं.

12 °) K₃₋₅ B D_n D₈ D_{3.4.6.7.10} यथोद्दिष्टानि;
D₁ S यथा दृष्टानि. K₄ B D (except D_{1.2}) सैन्यानि
(for [अ]नीकां).

Colophon. D_{5.9} G₄ missing. — Adhy. name:
K_{1.2} T₁ सेनानिर्योणं; K₃ सेनानिर्याणयात्रा; D₁ व्यूहकल्पनं;
D_{8.4} सेनापतिनिर्योणं; D₈ पाण्डवसेनानिवेशः; G₅ M पाण्डव-
सेनानिर्योणं. — Adhy. no. (figures, words or both):
D₈ 54 (=154); T₁ G_{1.2.5} M_{3.5} 164; T₂ M_{1.2.4}
163; G₃ 161. — S'loka no.: K₅ D_n 12.

162

1 After the ref., G₃ repeats 5. 160. 14^a-16^d.
— °) N फाल्गुनेन. — °) D_n संयुगे (for संजय).
— °) B (except B₃) D_n D₈ D_{1.3.4} T G₃ अकुर्वन्त.
D_{3.4} transp. मन्दाः and पुत्राः.

2 °) T₂ G_{2.5} भीष्मं निपतितं रणे. — °) K_{1.2} D₇
G_{1.2.5} दृढधन्विना; K₃ °मन्युना.

3 °) G₁ (by transp.) श्रुत्वा तत्. K₄ D_{8.9}
प्राज्ञभाषितं. T₁ श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं. — °) K₆ महाभागः
(for महे°).

4 °) B D₈ D_{3.4.6} T₁ सैना° (for सेना°). D₂ अनु°
(for च सं°). — °) G₅ धनुर्धरः (for धुरं°).

5 G₃ M₃₋₅ om. the ref. — °) D₇ तं; M₁ तु
(for तत्). — °) T₁ एवं; T₂ G_{2.5} M_{1.2} एतन् (for
एव). — °) D₇ कुरुमुख्येन.

6 °) K_{3.4} B D_{n1} D₈ D_{3.4.6} T₁ सैना° (for सेना°).
B₃ स सं° (for अनु°). — °) K₂ D_{2.7} G₂ M₁ नृपः
(for नृप).

7 °) K (except K₄) B₅ D₈ D_{1.2} T₂ G_{2.5}
नमस्कृत्य. — °) G_{1.8.5} सेनान्यै (for °न्ये). — °)
K_{1.2.5} B₂ D_{1.2.7} तुभ्यं (for तेऽय).

अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः ॥ ७
 सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च ।
 कर्म कारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ॥ ८
 यात्रायानेषु युद्धेषु लब्धप्रशमनेषु च ।
 भृशं वेद महाराज यथा वेद बृहस्पतिः ॥ ९
 व्यूहानपि महारम्भान्देवगान्धर्वमानुषान् ।
 तैरहं मोहयिष्यामि पाण्डवान्व्येतु ते ज्वरः ॥ १०
 सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीम् ।
 यथावच्छास्त्रतो राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ११
 दुर्योधन उवाच ।

न विद्यते मे गाङ्गेय भयं देवासुरेष्वपि ।
 समस्तेषु महाबाहो सत्यमेतद्वर्षीमि ते ॥ १२
 किं पुनस्त्वयि दुर्धर्षे सेनापत्ये व्यवस्थिते ।
 द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनन्दिनि ॥ १३
 भवद्भ्यां पुरुषाभ्याम्भ्यां स्थिताभ्यां विजयो मम ।

न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि ध्रुवम् ॥ १४
 रथसंख्यां तु कातर्येन परेपामात्मनस्तथा ।
 तथैवातिरथानां च वेत्तुमिच्छामि कौरव ॥ १५
 पितामहो हि कुशलः परेपामात्मनस्तथा ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहैर्भिर्वमुधाधिपैः ॥ १६
 भीष्म उवाच ।

गान्धारे शृणु गजेन्द्र रथसंख्यां स्वके बले ।
 ये रथाः पृथिवीपाल तथैवातिरथाश्च ये ॥ १७
 बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे शृणु ॥ १८
 भवानग्रे रथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः ।
 दुःशासनप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः ॥ १९
 सर्वे कृतप्रहरणाऽल्लेख्यभेद्यविशारदाः ।
 रथोपस्थे गजस्कन्धे गदायुद्धेऽसिचर्मणि ॥ २०
 संयन्तारः प्रहर्तारः कृतास्त्रा भारसाधनाः ।

5. 57. 1
5. 165. 21
5. 165. 21

8 °) K₃ शक्तः (for चैव). — ^a) K₅ D_{3.4.8} भृतान्; Ca. d. s भृतान् (as in text). B₂ भृतेनाप्य-भृतेन च.

9 °) K₄ B D यात्रायाने च युद्धे च. Ca. d. s cito यात्रायाने. — ^b) K₄ B₃₋₅ D (except D_{1.2.7}) तथा; G₅ युद्ध- (for लब्ध-). Ca. d. s cito लब्धप्रशमनं.

10 D₈ om. 10^{ab}. — ^a) K_{1.2.5} सहा (K₅ °मा)-रंभान्; S महाभाग (for महार°). K₄ B D_n D_{1.3.4.6.8.10} व्यूहानां च समारंभान्. — ^b) K_{1.2} वेद गांधर्व°; K_{3.4} D_n D_{7.10} T दैवगांधर्व°; D₈ देवगांधर्व°; D_{1.3} G M देवगांधर्व°. — °) K₁₋₃ योध° (for मोह°). — ^a) M (except M₂) व्येतु. K₂ G₅ M₃₋₅ भयं (for ज्वर°). T₁ पाण्डवार्थे तु ते ज्वरः.

11 D₈₂ D₂ om. (hapl.) 11. — ^a) K₅ सत्येन; M_{1.2} यत्ने (for तत्त्वे). — G₂ om. 11^{ad}. — ^a) T₁ M (except M₂) व्येतु; Ca व्येतु (as in text).

12 °) K₄ B D (except D_{1.2.7}) विद्यते मे न गांगेय. — °) T₂ G₂ सगुप्तेषु (for समस्ते°).

13 °) K₄ B D₈ D_{8.4.6} T₁ सैना° (for सेना°). D₇ प्रतिष्ठिते (for व्यव°).

14 °) D₈ T₁ G₃ पुरुषाभ्याम्भ्यां; K₅ पुरुषाभ्यां च. — ^b) K₅ D_{8.4} T₁ M विजये; G₃ हि जये (for विजयो). G₅ अजेयाभ्यां जयो मम.

15 °) K₄ D_{n1} D₁ M₂ रथसंख्या; Ca as in text. — 15^b = 16^b. — K₃ T₁ om. (hapl.) 15^c - 16^b. — ^a) K_{1.2} D_{1.2.7} श्रोतुम् (for वेत्तुम्).

16 K₃ T₁ om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — ^a) D₈ पितामह. D₈ त्वं; S (except G₅; T₁ om.) [S]मि (for हि). — ^b) = 15^b. D₈ सर्वेषाम् (for परेषाम्). — °) K₁₋₃ सर्व (for सर्वैः).

17 °) D_{3.4} च ते (for स्वके). — °) D_{n1} D_{2-4.6.7} G_{3.5} पृथिवीपालाः.

18 18^{ab} = (var.) 1. 31. 18^{ab}; 5. 181. 31^{ab}. — ^a) D₁₀ तु; M_{1.2} हि (for [ह]ह). D_{n1} बहुवीरसह-स्त्राणि; G₅ बहूनि रथसंख्यानि. — ^a) K₄ G₁ M₁ (inf. lin.). 2-5 यथामुख्यान्; T₁ G₃ यथामुख्यं; G₅ M₁ यथामुख्यां.

19 °) D_{3.4} अति- (for अग्रे). — ^a) K₃ D₈₂ शतसंमितैः; K_{4.5} D_{n1} D_{2.6} सह संमितैः; D_{8.4} T₂ G₂ सह संमितैः; G₅ सह संगतैः; Ca as in text.

20 °) K₅ B_{4.5} D_{n2} D_{3.1} छेदभेद°. — ^a) K₄ B D (except D₈ D_{1.2.7}) गदाप्रासासि°.

21 °) M₃₋₅ नियन्तारः; C₈ संहर्तारः (for संयन्तारः). D_{8.4} कृतोत्साहाः (for प्रह°). — ^b) K₁₋₃ D_{1.2.7} शीघ्रास्त्रा; B₂ [S]भ्यस्तास्त्रा (for कृतास्त्रा). — °) K_{1.2} ते (for च). — ^a) K₅ महात्मनः (for शर°).

C. 5. 5734
B. 5. 165. 21
K. 5. 165. 21

इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः ॥ २१
एते हनिष्यन्ति रणे पाञ्चालान्युद्धदुर्मदान् ।
कृतकिल्बिषाः पाण्डवेयैर्धार्तराष्ट्रा मनस्विनः ॥ २२
ततोऽहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव ।
शत्रून्विध्वंमयिष्यामि कदर्थीकृत्य पाण्डवान् ।
न त्वात्मनो गुणान्वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते ॥ २३
कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः प्रहरतां वरः ।
अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः ॥ २४
अस्त्रविद्धिरनाधृष्यो दूपाती दृढायुधः ।
हनिष्यति रिपूंस्तुभ्यं महेन्द्रो दानवानिव ॥ २५
मद्राजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मतः ।
स्पर्धते वासुदेवेन यो वै नित्यं रणे रणे ॥ २६
भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा शल्यस्ते रथसत्तमः ।

एष योत्स्यति संग्रामे कृष्णं चक्रगदाधरम् ॥ २७
सागरोर्मिसमैर्वैगैः प्लावयन्निव शात्रवान् ।
भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् ॥ २८
सौमदत्तिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।
बलक्षयमभिवाणां सुमहान्तं करिष्यति ॥ २९
सिन्धुगजो महाराज मतो मे द्विगुणो रथः ।
योत्स्यते गमरे गजन्विक्रान्तो रथसत्तमः ॥ ३०
द्रौपदीहरणे पूर्वं परिक्लिष्टः स पाण्डवैः ।
संस्मरंस्तं परिक्लेशं योत्स्यते परवीरहा ॥ ३१
एतेन हि तदा राजंस्तप आस्थाय दारुणम् ।
मुदुर्लभो वरो लब्धः पाण्डवान्योद्धुमाहवे ॥ ३२
स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरत्रणे ।
योत्स्यते पाण्डवांस्तात प्राणांस्त्यक्त्वा मुदुस्त्यजान् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

22 ^{b)} K₅ B D₂₋₄ T₂ G_{1.2} पञ्चालान्. — ^{c)} Hyper-metric! K₁ सकिल्बिषाः; K₃ कृतवैराः; T₂ कृतपुण्याः (for कृतकि°).

23 ^{a)} K₁ B D (except D₁₋₄) T₂ तथा (for ततो). — ^{d)} D_n D₅₂ कदर्थीकृतः; C₄ d as in text. — ^{e)} K₁ D_{3.4.6.8} हि (for तु).

24 ^{a)} D_{3.4} [अ]पि (for तु). — ^{b)} K₁ B D (except D_{1-4.7}) शस्त्रभृतां (for प्रहरतां).

25 ^{a)} K_{1.3.4} B D_n D_{1.3.4.10} शस्त्रविद्धिर् (D_{n1} °वेदिर्); D₅ D_{6.8} शस्त्रविद्धिर्. — ^{b)} K_{1.2} D₇ दूपापाती; G_{1.3} दूवेधी. — ^{c)} K₁ B D (except D_{1.2.7}) चमूं तेषां (for रिपूंस्तुभ्यं). C₄ d cite तुभ्यं (as in text). K₅ ते स; T₁ G₃ तेभ्यः; T₂ M तेभ्यः; G_{1.2.5} तेभ्यः (for तुभ्यं).

26 ^{b)} K₁ शल्यो अति; D₅ तुभ्यं सोति°. — ^{c)} D₁ वासुदेवस्य. — ^{d)} K₁ B D_n D₅ D_{3.4.6-8.10} नित्यं यो वै (by transp.); D₁ योसौ नित्यं.

27 ^{b)} K₁ B D_n D₅ D_{6.8.10} शल्यमेतिरथो मतः (K₁ B_{1.2.4.5} °थोत्तमः); D_{3.4} शल्यमे राजसत्तमः. — ^{d)} K (except K₅) D_n D_{1.2.5} पाण्डवांश्च (K_{1.2.5} °वान्सु; D₂ °वांस्तु) महारथान्.

28 ^{a)} K₁ B D (except D₁₋₄) M₁ (inf. lin.) बाणैः (for वैगैः). — ^{b)} K_{2.5} D₁ G₅ प्रहरन्; K₃ D_{2.7} प्रहरन्; S प्रहरन् (for प्लाव°). — ^{d)} K₃ तवापि च; M₃₋₅ तव चाभि.

29 ^{a)} K₁₋₃ D_{n2} D₅ T₂ G₅ M₂ सोम° (for सौम°). — ^{b)} K_{1.2} रथावात्रथयूथपः. — ^{d)} S (except T₁ M₂) सुमहत्ते (for °हान्तं).

30 ^{a)} D_{3.4} महातेजाः (for °राज). — T₂ om. (hapl.) 30^b-32^a. — ^{b)} B₂ [ऽ]त्ति- (for द्वि). — ^{c)} K₁₋₃ D_{2.7} तात (for राजन्). — ^{d)} D₁ रथयूथपः; G₃ °वित्तमः.

31 T₂ om. 31 (cf. v.l. 30). — ^{a)} M₃₋₅ द्रौपद्या हरणे. K₁ B D (except D_{2-4.7}) M₁ राजन् (for पूर्व°). — ^{b)} K_{3.4} B D (except D_{2.7}) च (for स). G_{2.3} बांधवैः (for पाण्डवैः). — G₅ om. 31^a-33^b. — ^{c)} K₅ तान्; D_{3.4} स; D₇ च (for तं). K₅ परिक्लेशान्.

32 G₃ om. 32 (cf. v.l. 31); T₂ om. 32^a (cf. v.l. 30). — ^{a)} D_{3.4} पुरा; D₇ रुपा; T₁ महा; G_{1.2} तथा (for तदा). — ^{d)} T G_{1.2.5} अर्हति (for आहवे).

33 G₃ om. 33^{ab} (cf. v.l. 31). — ^{a)} M₁ नर° (for रथ°). — ^{b)} K_{1.2} D₂ G₅ वरं (for वैरं). — In D₄, the portion from ते in 33° up to तु in 1° of adhy. 163 is lost. — ^{c)} K_{1.4} B D_n D₅ D_{3.6.8.10} G₅ M₅ पाण्डवैस्तात.

Colophon. D_{4.5.9} G₄ missing. — Sub-parvan: K_{1.3.5} B D_n D₅ D_{1-3.6.8.10} M₁ रथातिरथसंख्या (M₁ °ख्यात); K₂ D₇ T₁ M₂₋₅ रथसंख्या (T₁ °ख्यात);

१६३

भीष्म उवाच ।

सुदक्षिणस्तु काम्बोजो रथ एकगुणो मतः ।
 तवार्थसिद्धिमाकाङ्क्षन्त्योत्स्यते समरे परैः ॥ १
 एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे राजसत्तम ।
 पराक्रमं यथेन्द्रस्य द्रक्ष्यन्ति कुरवो युधि ॥ २
 एतस्य रथवंशो हि तिग्मवेगप्रहारिणाम् ।
 काम्बोजानां महाराज शलभानामिवायतिः ॥ ३
 नीलो माहिष्मतीवासी नीलवर्मधरस्तव ।
 रथवंशेन शत्रूणां कदनं वै करिष्यति ॥ ४
 कृतवैरः पुरा चैव सहदेवेन पार्थिवः ।

योत्स्यते सततं राजंस्तवार्थं कुरुमत्तम ॥ ५
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ समेतौ रथसत्तमौ ।
 कृतिनौ समरे तात दृढवीर्यपराक्रमौ ॥ ६
 एतौ तौ पुरुषव्याघ्रौ रिपुमैत्र्यं प्रधक्ष्यतः ।
 गदाप्रामासिनाराचैस्तोमरैश्च भुजच्युतैः ॥ ७
 युद्धाभिकामौ समरे क्रीडन्ताविव यूथपौ ।
 यूथमध्ये महाराज विचरन्तौ कृतान्तवत् ॥ ८
 त्रिगर्ता भ्रातरः पञ्च रथोदारा मता मम ।
 कृतवैराश्च पार्थेन विराटनगरे तदा ॥ ९
 मकरा इव राजेन्द्र समुद्रततरङ्गिणीम् ।

C. 3. 5757
B. 3. 103. 10
K. 3. 103. 10

G₅ कुरुवलरथसंख्यान. — *Adhy. name*: M (except M₁) अतिरथकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ 55 (=155); T₁ G_{1.2.5} M_{3.5} 165; T₂ M_{1.2.4} 164; G₈ 162. — *S'loka no.*: K₅ 33; D_n 32.

163

1 In D₄, the words सुदक्षिणस्तु are lost (cf. v.l. 5. 162. 33). — ^a) T₁ G₂ काम्बोजो. — ^c) K₅ D₇ तथा* (for तवा*). — ^d) K (except K₄) D_{1.2.7} परान् (for परै:).

2 ^b) M₄ नरं* (for राज*). — ^c) M_{3.5} रथेन्द्रस्य (for यथे*).

3 ^a) B D_n D_{6-8.10} Ca. 8 रथवंशे (Cap रथवर्गे); D_{8.4} रथवंशाद् (for रथवंशो). Cd cites वंशः. In B₂, the portion from हि up to द in 9^d of adhy. 164 is lost on a missing fol. (225). T G_{1.2.5} रथवंशस्य (for *वंशो हि). — ^b) K_{1-3.5} D_{1.2.7.8} तीव्रवेगप्रहारिणां (D_{2.7} *ण:); K₄ B (B₂ missing) D_n D₅ D_{6.10} तिग्मवेगप्रहारिणः; D_{8.4} तीव्रवेगाः प्रहारिणः; T₂ G_{1.2.5} भीमवेगप्रहारिणां; M₃₋₅ तिग्मवेगः प्र*. — ^c) D_{8.4} *प्राज्ञः; G₈ *बाहो (for *राज). — ^d) G₂ lacuna. B (B₂ missing) D₅₂ आयती; D_{n1} D₅₁ D_{5.4.6-8.10} आयती; T₂ (*inf. lin.* as in text) G_{1.2.5} M आतति; M₄ (*sup. lin.*) आसति; Ca आयति: (as in text).

4 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a) K_{5.5} *नाथः. — ^b) K_{1-3.5} D_{1-4.7} खड्गवर्मधरस्; K₄ B (B₂ missing)

D_n D₅ D₁₀ नीलवर्मा रथस्; D_{6.8} नीलधर्मा रथस्; T₂ G_{1.2} नीलवर्मरथस्. K_{2.5} D₇ ततः; D_{1.3.4.8} तथा (for तव). — ^{ad}) D_{1.2} रथवेगेन. K₄ B (B₂ missing) D_n D₅ D_{8.4.6.8.10} (by transp.) कदनं शत्रूणां; D₁ महता कदनं. T₁ ते (for वै).

5 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a) D_{1.2} S सदा (M_{1.2} तदा) (for पुरा). G₂ M चैप (for चैव). — ^b) K₄ B (B₂ missing) D_n D₅ D_{6.8.10} Ca मारिष; D_{1-4.7} T₁ G_{1.5} पार्थिव. — ^d) D_{8.4} तवार्थ. K₄ B (B₂ missing) D_n D₅ D_{1.6.8.10} कुरुनंदन.

6 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a) Some MSS. बिन्दानुबिन्दावावन्त्यौ. — ^b) B (B₂ missing) D_n समेतौ (for समे*). — K₁₋₅ om. 6^{ad}. — K₅ transp. 6^{ad} and 7^{ad}. — ^c) D_{2.7} राजन्; D₈ तत्र; T₁ M₂₋₄ वीर; T₂ G M_{1.5} वीरौ (for तात).

7 B₂ missing (cf. v.l. 3). K₅ transp. 6^{ad} and 7^{ad}. — ^a) K (except K₄) B_{1.4.5} D_{1.6.7} हि; B₃ D₁₀ (by corr.) M_{1.2} ते (for तौ). — ^b) G₁ समरेष्वनिर्वर्तिनौ. — ^c) M₂ गदाशर*. — ^d) K₄ B (B₂ missing) D (except D_{1.2}) करच्युतैः; K₅ परश्वधैः (for भुज*).

8 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a) K_{1.2} D_{1.2} युद्धाभिरामौ. — ^b) D₇ रथ- (for इव). — ^c) D_{3.4} यथा राजन् (for महाराज).

9 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a) D_{3.4} त्रैगर्ता. — ^c) K₄ B (B₂ missing) D_{n2} D₅ D_{6.8.10} पार्थेनैः; K₅ भीमेन; D_{8.4} ते पार्थैः (for पार्थेन). — ^d) K₁ T G₅ तथा (for तदा).

E. 5. 5757
F. 5. 166. 10
K. 5. 166. 10

गङ्गां विशोभयिष्यन्ति पार्थानां युधि वाहिनीम् ॥ १०
ते रथाः पञ्च राजेन्द्र येषां सत्यरथो मुखम्
एते योत्स्यन्ति समरे संस्मरन्तः पुग कृतम् ॥ ११
व्यलीकं पाण्डवेयेन भीमसेनानुजेन ह ।
दिशो विजयता राजञ्श्चेतवाहेन भारत ॥ १२
ते हनिष्यन्ति पार्थानां समासाद्य महारथान् ।
वरान्वरान्महेष्वासान्क्षत्रियाणां धुरंधराः ॥ १३
लक्ष्मणस्तव पुत्रस्तु तथा दुःशामनस्य च ।
उभौ तौ पुरुषव्याघ्रौ संग्रामेष्वनिवर्तिनौ ॥ १४
तरुणौ सुकुमारौ च राजपुत्रौ तरुणौ ।
युद्धानां च विशेषज्ञौ प्रणेतारौ च मर्वशः ॥ १५
रथौ तौ रथशार्दूल मर्तौ मे रथसत्तमौ ।
क्षत्रधर्मरतौ वीरौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिपष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

10 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^b) K_{1.2.5} समुद्यतः; K₄ D_{3.4} समुद्यतः; D_{2.7.8} S समुद्यतः. — ^c) Cs. ap. dp वा क्षोभं (for विशोभं).

11 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^b) K (except K₄) D_{2-4.7} G_{2.8.5} M₁ (inf. lin.) तेषां; M₄ एषां (for येषां). — ^c) K_{4.5} B (B₂ missing) D (except D_{3.4}) G₅ संग्रामे (for समरे).

12 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^b) K₂ भीम-सेनानुजेन. K_{1.2.5} D_{1.3.4.7} T₂ G₂ M_{3.5} च; G_{8.5} हि (for ह). — After 12, K D_{1-4.8.10} ins.:

564* कदर्थीकृत्य संग्रामे दापिताः कमुत्तमम् ।

13 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a) K₁₋₈ पांडूनां; K₅ S सेनां तां (for पार्थानां). — ^b) K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_{1.3.4.6.8} तानायाद्य. D₂ G_{3.5} M_{1.2} महारथाः. — ^c) T₁ G_{1.5} M_{3.3} परान्वरान्; G₂ वरान्परान्; M_{2.5} परान्परान्. K_{1.2} B₄ G_{1.5} M₂ महेष्वासः. — ^d) K_{3.4} B_{1.4.5} D_n D_s D_{1.3.4.6.8.10} धुरंधरान्; D_{2.7} धनुर्धरान्; G₈ धनुर्धराः.

14 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a) K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_{6.8.10} T₁ च (for तु). — D₄ om. (hapl.) 14^a-16^a. — ^d) K₄ B (B₂ missing) D (except D_{1.2.7}; D₄ om.) अपलायिनौ (for अनिवर्तिनौ).

15 B₂ missing (cf. v.l. 3). D₄ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^b) K_{1.2.5} मनस्विनौ; D_n तपः; D₇ यथाश्विनौ; T G M_{1.2} यशः (for तरः).

दण्डधारो महाराज रथ एको नरर्षभः ।
योत्स्यते समरं प्राप्य स्वेन सैन्येन पालितः ॥ १७
बृहद्वलस्तथा राजा कौशल्यो रथसत्तमः ।
रथो मम मतस्तात दृढवेगपराक्रमः ॥ १८
एष योत्स्यति संग्रामे स्वां चमूं संप्रहर्षयन् ।
उग्रायुधो महेष्वासो धार्तराष्ट्रहिते रतः ॥ १९
कृपः शरद्वतो राजत्रययूथपयूथपः ।
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य प्रधक्ष्यति रिपूंस्त्व ॥ २०
गौतमस्य महर्षेय आचार्यस्य शरद्वतः ।
कार्तिकेय इवाजेयः शरस्तम्बात्सुतोऽभवत् ॥ २१
एष सेनां बहुविधां विविधायुधकार्मुकाम् ।
अग्निवत्समरे तात चरिष्यति विमर्दयन् ॥ २२

16 B₂ missing (cf. v.l. 3). D₄ om. 16^a (cf. v.l. 14). — ^a) S रथिनौ; Cs रथौ तौ (as in text). K_{1.5} नरशार्दूलौ; K₂ G₂ M₃₋₅ रथशार्दूलौ; K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_{1.6.10} कुरुशार्दूल (D₁ °लौ); D_{2.7} नरशार्दूल; D_{3.8} पुरुषव्याघ्रौ. — ^b) K₁ नरसत्तमौ; K₅ रथिः; Ca. d रथः (as in text). — ^c) K_{2.5} भीमौ; K₃ D_{2.7} शूरौ; G₅ एतौ; M (except M₁) वीर (for वीरौ). — ^d) = 5. 167. 13^d, 14^d.

17 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a) T₂ G₅ महातेजाः (for °राज). — ^b) K_{4.5} B (B₂ missing) D_n D_s D_{3.4.6.8.10} G_{2.5} M₄ नरर्षभ. K₈ D_{1.2.7} रथ एकगुणो (K₈ sup. lin. °रथी) मतः (cf. v.l. 19^d). — ^c) K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_{6.8.10} ते तव संग्रामे.

18 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a) K_{1.2.5} ततो; D_s T G_{2.3} तदा (for तथा). — ^b) K D_n D_s D_{2-4.6-8.10} कौशल्यो; D₁ कौरव्यो. K_{1.2.5} D₁ राजसत्तमः. — ^d) K₃ तादृगेव; K₄ B (B₂ missing) D (except D_{1.2.7}) महावेगः.

19 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^b) K₄ B (B₂ missing) D (except D_{2.7}) स्वान्बंधून्; K₅ चमूं ते (for स्वां चमूं). — ^d) B₅ स्थितः (for रतः). D_{1.2} रथ एकगुणो मतः (cf. v.l. 17^b). — After 19, D_s ins.:

565* एष योत्स्यति संग्रामे रथ एकगुणो मतः ।

[Prior half = 19^a. Cf. v.l. 19^d.]

21 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^a) S तु (for य).

१६४

भीष्म उवाच ।

शकुनिर्मातुलस्तेऽसौ रथ एको नराधिप ।
 प्रसज्य पाण्डवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः ॥ १
 एतस्य सैन्या दुर्धर्षाः समरेऽप्रतियायिनः ।
 विकृतायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमा जवे ॥ २
 द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वेषामपि धन्विनाम् ।
 समरे चित्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ॥ ३
 एतस्य हि महाराज यथा गाण्डीवधन्वनः ।
 शरासनाद्विनिर्मुक्ताः संसक्ता यान्ति सायकाः ॥

— ^a) K₃ पुरा (for सुतो). K_{1.5} S बभौ; K₂ D_{1.2} G₃ बली (for Sभवत्).

22 B₂ missing (cf. v.l. 3). — ^{ab}) G₃ रिपुसेनां; M_{1.2} एषां सेनां. K_{3.4} B (B₂ missing) D एष सेनाः सुबहुला कार्मुकाः. — ^c) T₁ G_{1.3.5} M राजन्; T₂ G₂ वीरः (for तात). — ^d) K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_{1.3.4.6.8.10} विनिर्देहन् (for विमर्द^c). K₃ D_{2.7} विचरिष्यति निर्देहन्.

Colophon om. in T₁ M_{1.2} B₂ D_{4.9} G₄ missing. — Sub-parvan: K_{1-3.5} B (B₂ missing) D_n D_s D_{2.3.6-8.10} रथातिरथसंख्या; D₃ M₃₋₅ रथसंख्या; G₅ कुरुक्षेत्ररथसंख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): D₆ (sec. m.) 55 (=155); T₂ M₄ 165; G_{1.2.5} M_{3.5} 166; G₃ 163. — S'loka no.: K₅ D_{n2} 22.

164

1 B₂ missing up to स्फोटयेद् in 9^d (cf. v.l. 5. 163. 3). — ^a) K₃ D_{1.2.7} तुभ्यं; K₅ तेयं (for तेऽसौ). — ^b) K_{1.2} G_{2.5} M नराधिपः. — ^c) K_{1-3.5} D₂ T₁ प्रसज्य; K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_{3.4.6-8.10} प्रयुज्य; G₁ आसज्य (for प्रसज्य). D_{n1} वीर; D₆ सर्वैः (for वैरं).

2 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K_{2.4.5} B (B₂ missing) D_n D_{1.3.4.6.8.10} M₃₋₅ सेना; Ca. d. s as in text. — ^b) S *रेप्रतियोधिनः. — ^c) D_{3.4} T G विविधा^c. — ^d) K₃ D_{2.7} वातवेग^c.

3 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_{6.8.10} सर्वानेवा (D₅ नत्ये)ति धन्विनः;

नैष शक्यो मया वीरः संख्यातुं रथसत्तमः ।
 निर्देहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छन्नेप महायशः ॥ ५
 क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोऽऽश्रमवासिना ।
 द्रोणेनानुगृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥ ६
 दोषस्त्वस्य महानेको येनैष भरतर्षभ ।
 न मे रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तम ॥ ७
 जीवितं प्रियमत्यर्थमायुष्कामः सदा द्विजः ।
 न ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि ॥ ८
 हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीम् ।

C. 3. 57. 3
 B. 3. 167. 4
 K. 3. 167. 4

D_{3.4} सर्वेषामपि धन्विनां. — ^d) K_{1.2.5} दृढश्रेष्ठो महा^c.

4 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₃ D_{3.4} M_{1.2} च; T₁ तु; G₃ हे (for हि). — ^b) A few S MSS. *धन्विनः. — ^c) K₂ T₁ हि (for वि). K₄ B (B₂ missing) D_n D_s D_{1.3.6.8.10} G₃ शरासनविनिर्मुक्ताः. — ^d) K_{1.2} संसक्तं; Ca. d as in text.

5 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ G₅ महावीरः; K_{2.5} D_s T₂ G₂ महावीरः; K₃ तथा वीर; D₆ मया धीरः; G₁ रणे वीर; G₃ M₃₋₅ मया वीर; M_{1.2} महावीर्यः. — ^c) S (except G₁) एष (for अपि). — ^d) D_{3.4} निघ्नन् (for इच्छन्). T₂ G_{2.5} एको; M₃₋₅ एव (for एष). K₄ B (B₂ missing) D (except D_{1.2.7}) महारथः.

6 B₂ missing (cf. v.l. 1). — ^b) K₄ D_{6.8} संभृतः; C₃ संभृतः (as in text). K_{3.4} B (B₂ missing) D M₂ C₃ [आ]श्रमवासिनां. Ca. d cito अश्रमः! — ^d) D₂ दिव्यास्त्रेण उदारधीः.

7 B₂ missing (cf. v.l. 1). D₆ om. 7^a-8^b. — ^a) K₁₋₃ चास्य; K₄ D_s S तस्य (for त्वस्य). — ^b) K₂ B (B₂ missing) D_{n2} T₂ G_{2.5} एव (for एष). K_{1.2.5} D_{3.4.7} T G_{1.2.5} M₂ पुरुषर्षभः (K₁ T₂ G_{1.2.5} *भ). — ^c) B_{1.3.4} D_s D₁₀ नाप्यरथो (for नातिरथो). — ^d) K₁ D_{n2} D_{s2} D_{3.4} G_{2.5} M₂ *सत्तमः.

8 B₂ missing (cf. v.l. 1). D₆ om. 8^{ab} (cf. v.l. 7). — ^a) M₃₋₅ मतम् (for प्रियम्). — ^b) T₁ स वै; M₂ तथा (for सदा). — ^d) D₁ transp. उभयोः and सेनयोः; K₅ transp. सेनयोः and अपि.

9 B₂ missing up to स्फोटयेद् in 9^d. — ^a) K_{3.4} D_{n1} D_{s1} D_{2.4.7.8} G₁ M एष (for एव). — ^b) G₃ देवानपि सदानवान्. — M₂ om. 9^a-11^b. — ^c) G₃ यश्चैष

C. 5. 577B
B. 5. 167. 9
K. 5. 167. 9

वपुष्मांस्तलघोषेण स्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९
असंख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दारुणद्युतिः ।
दण्डपाणिरिवामह्यः कालवत्प्रचरिष्यति ॥ १०
युगान्ताग्निसमः क्रोधे सिंहग्रीवो महामतिः ।
एष भारत युद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥ ११
पिता त्वस्य महातेजा वृद्धोऽपि युवभिर्वरः ।
रणे कर्म महत्कर्ता तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १२
अस्त्रवेगानिलोद्धतः सेनाकक्षेन्धनोत्थितः ।
पाण्डुपुत्रस्य सैन्यानि प्रधक्ष्यति जये धृतः ॥ १३
रथयूथपयूथानां यूथपः स नरर्षभः ।
भारद्वाजात्मजः कर्ता कर्म तीव्रं हिताय वः ॥ १४
सर्वमूर्धाभिपिक्तानामाचार्यः स्थविरो गुरुः ।
गच्छेदन्तं सृञ्जयानां प्रियस्त्वस्य धनंजयः ॥ १५

(for वपुष्मांस). D₁ तलशब्देन.

10 M₂ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^b) B Dn₂ Ds प्रहता. Ds₂ दारुणो युधि; D_{3.4} दारुणाकृतिः. — ^c) D_{3.4} M_{3.4} आसाद्य (for असह्यः). — ^d) = 21^d.

11 M₂ om. 11^{ab} (cf. v.l. 9). — ^a) Ds D₁₀ T₁ युगांताग्निरिव. K₄ B (except B₂) Dn D_{3.4.6} क्रोधात्; D₁₀ क्रोधी; S (except T₁ G₃; M₂ om.) कोपे (for क्रोधे). — ^b) Ds Ca. d. s सिंहः क्लीबः; Cap सिंहग्रीवः (as in text). K₈₋₉ B_{3.5} D (except D₁) महाद्युतिः; T G °तपाः; M (M₂ om.) °मनाः.

12 ^a) K_{1.2} B₃ D_{3.4.8} तस्य; D₇ चा° (for त्व°). — ^d) K₄ B D (except D_{2.7}) अत्र (for तत्र), with hiatus between pādas! — For 12, G₂ subst.:

566* पितास्य तु रणे कर्म महत्कर्ता न संशयः ।

13 ^b) Ds M_{1.2.4} (inf. lin. as in text) °कक्षेधने स्थितः; G₃ °कुक्षानलोत्थितः. — ^c) D_{3.4} सैन्यं स (for सैन्यानि). — ^d) G₅ दहिष्यति (for प्रध°). K_{1.2.5} D₁ जये धृतः; K₄ B_{4.5} Dn Ds D_{3.4.6.10} रणे धृतः; B₁₋₃ D₈ रणे धृतः; G_{1.5} न संशयः.

14 ^b) K₄ B D (except D_{1.2.7}) °पोयं (for °पः स). K₄ B (except B₅) D₁₀ नरर्षभ. — ^d) K_{1.2.5} तत्र (for तीव्रं). K₃ B Dn Ds D_{1.3.4.6-8.10} हितं तव; K₄ तितीरपेति; D₂ महत्तव (for हिताय वः). K_{1.2.5} वै; T₂ G₂ च (for वः).

15 ^a) K_{1.2} शतमूर्धा°; K_{3.5} D₂ S सर्वं (K₅ स तु)-मूर्धावसिक्तानां. — ^d) B₁₋₃ D_{3.4} T₁ तस्य (for त्वस्य).

नैष जातु महेष्वासः पार्थमक्लिष्टकारिणम् ।
हन्यादाचार्यकं दीप्तं संस्मृत्य गुणनिर्जितम् ॥ १६
श्लाघत्येष सदा वीरः पार्थस्य गुणविस्तरैः ।
पुत्रादभ्यधिकं चैव भारद्वाजोऽनुपश्यति ॥ १७
हन्यादेकरथेनैव देवगन्धर्वदानवान् ।
एकीभूतानपि रणे दिव्यैरस्त्रैः प्रतापवान् ॥ १८
पौरवो राजशार्दूलस्तव राजन्महारथः ।
मतो मम रथो वीर परवीररथारुजः ॥ १९
स्वेन सैन्येन सहितः प्रतपञ्शत्रुवाहिनीम् ।
प्रधक्ष्यति स पाञ्चालान्कक्षं कृष्णगतिर्यथा ॥ २०
सत्यव्रतो रथवरो राजपुत्रो महारथः ।
तव राजत्रिपुबले कालवत्प्रचरिष्यति ॥ २१
एतस्य योधा राजेन्द्र विचित्रकवचायुधाः ।

16 ^a) T G₂ एव (for एष). — ^c) D_{3.4} आचार्यदयितं; Ca. d. s आचार्यकं दीप्तं (as in text). — ^d) D₈ T₁ G₁ गुणनिर्जितः; Ca. d. s as in text.

17 ^a) K₁ B D श्लाघतेयं (D₃ °थ); G₁ श्लाघ्यस्त्वेव. K_{2.3.5} D_{7.8} T₁ महावीरः; K₄ B Dn₂ D_{1.10} सदा वीर; Dn₁ D₆ महावीर. — ^b) K₈ पार्थ हि; T G_{2.5} पार्थ तु (for पार्थस्य). — ^c) K_{3.4} B_{1.2.5} Ds D_{6.10} अप्य°; T₁ अत्य° (for अभ्य°). K_{3.4} B D M₅ चैनं (for चैव).

18 ^a) K_{3.4} B_{1.3.4} Ds B_{6-8.10} G₈ M₃₋₅ एष (for एव). — ^b) K₄ B Dn Ds D_{1.6.8.10} °मानुषान्. — ^d) D₁₀ शस्त्रैः (for अस्त्रैः). K_{1.2.5} उदारधीः (for प्रताप°).

19 B₅ om. 19^{ab}. — ^a) K_{1.2.5} G₅ M रथशार्दूल (for राज°). — ^c) K₁₋₃ D_{1.2} रणे वीरः (K₈ D₁ °र); K₄ B Dn Ds D_{3.4.6.8.10} रथोदारः; D₇ T₂ G_{1.2} M₁ (inf. lin.).² रथो वीरः. — ^d) G₈ महारथ°.

20 ^a) K₄ B D (except D_{1.2.7}) महता (for सहितः). — ^c) D_{3.4} transp. प्रध° and स. A few MSS. पंचालान्. — ^d) K₁ कृष्णगतिः; K₄ B₅ Dn D₆ अग्निगतिः; Ca. d. कृष्णगतिः (as in text).

21 ^a) K_{3.4} B D सत्यश्रवाः. K_{3.5} D_{1.2.7} रथस्तुभ्यं; K₄ B Dn Ds D_{6.8.10} G₈ रथस्त्वेकः (B₂ त्वेकरथः); D_{3.4} रथस्त्रैः. — ^b) K_{1-3.5} महाबलः; K₄ B Dn Ds D_{3.4.6.8.10} बृहद्वलः (for महारथः). — ^d) 21^d = 10^d.

22 ^a) G₃ ये तस्य (for एतस्य). G₅ M योधा. — ^b) B_{2.5} °कवचध्वजाः. — ^d) K₄ पार्थिवान् (for

विचरिष्यन्ति संग्रामे निघ्नन्तः शात्रवांस्तव ॥ २२
 वृषसेनो रथाग्र्यस्ते कर्णपुत्रो महारथः ।
 प्रधक्ष्यति रिपूणां ते बलानि बलिनां वरः ॥ २३
 जलसंधो महातेजा राजत्रथवरस्तव ।
 त्यक्ष्यते समरे प्राणान्मागधः परवीरहा ॥ २४
 एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
 रथेन वा महाबाहुः क्षपयञ्शत्रुवाहिनीम् ॥ २५
 रथ एष महाराज मतो मम नरर्षभः ।
 त्वदर्धे त्यक्ष्यति प्राणान्सहसैन्यो महारणे ॥ २६
 एष विक्रान्तयोधी च चित्रयोधी च संगरे ।
 वीतभीश्चापि ते राजञ्ज्ञात्रवैः सह योत्स्यते ॥ २७
 बाह्वीकोऽतिरथश्चैव समरे चानिवर्तिता ।
 मम राजन्मतो युद्धे शूरो वैवस्वतोपमः ॥ २८

न ह्येष समरं प्राप्य निर्वर्तेत कथंचन ।
 यथा सततगो राजन्नाभिहत्य परात्रणे ॥ २९
 सेनापतिर्महाराज सत्यवांस्ते महारथः ।
 रणेऽप्यद्भुतकर्मा च रथः पररथारुजः ॥ ३०
 एतस्य समरं दृष्ट्वा न व्यथास्ति कथंचन ।
 उत्स्यन्नभ्युपेत्येव परात्रथपथे स्थितान् ॥ ३१
 एष चारिषु विक्रान्तः कर्म सत्पुरुषोचितम् ।
 कर्ता विमर्दे सुमहच्चदर्धे पुरुषोत्तमः ॥ ३२
 अलायुधो राक्षसेन्द्रः क्रूरकर्मा महाबलः ।
 हनिष्यति परात्राजन्पूर्ववैरमनुष्मरन् ॥ ३३
 एष राक्षससैन्यानां सर्वेषां रथसत्तमः ।
 मायावी दृढवैरश्च समरे विचरिष्यति ॥ ३४
 प्राग्ज्योतिषाधिपो वीरो भगदत्तः प्रतापवान् ।

5. 58. 4
 5. 167. 35
 5. 167. 35

शात्र°). D₂. 8 G₈ तथा; T₂ G₁. 2 रणे; G₅ नृप (for तव).
 23 G₈ reads 23 after 27. — ^a) K₈ D₁. 2
 रथस्तुभ्यं; K₄ B D_n D_s D₂. 4. 6-8. 10 रथस्तेऽग्र्यः (B₂
 रथोदग्रः) (for रथाग्र्यस्ते). — ^c) K₁. 2. 5 B₂ D_s D₇
 T₁ G₁. 8 M₁. 2. 4 (*inf. lin.* as in text) स (for प्र-).
 K₈ D₁. 2 स शत्रूणां (for रिपूणां ते). — ^d) K₄ B₃. 5
 D (except D₁. 2) बलं तु (for बलानि). K₅ °नि बलवत्तरः.
 24 ^a) K₈ D₂ °राजः (for °तेजा). D₁ जरासंधि-
 महाराज. — ^b) D₁ राजा (for राजन्). — ^c) D₁ त्वदर्धे
 त्यक्ष्यते प्रा°. — D_s D₆. 10 om. (hapl.) 24^d-26^e. — ^d)
 B₈. 5 D_n D₁ मागधः (for मागधः). D₈ सह सैन्यो
 महारणे.

25 D_s D₆. 10 om. 25 (cf. v.l. 24); D₁. 2 om.
 25-26. — ^b) = 38^b. D₈. 4 °स्कन्धे विशा°. — T₂ G₂
 om. (hapl.) 25^d-26^a. — ^d) K₂ कंठ° (for क्षप°).
 D₈ स क्षिपन्शत्रुवाहिनीं.

26 D₁. 2 om. 26; D_s D₆. 10 26^{abc}; T₂ G₂ om. 26^a
 (cf. v.l. 24, 25). — ^a) S °बाहो (for °राज). — ^b)
 K₁. 5 D₈ T₁ G₈. 5 M₂. 4 नरर्षभ. K₈ B D_n D_s D₇
 मतो मे राजसत्तम (K₈ D₇ भरतर्षभ). — D₇ om. 26^{cd}.
 — ^c) K₈. 4 B (except B₈) D_n D₃. 4 त्यक्ष्यते. — ^d)
 K₈ मागधः परवीरहा (= 24^d).

27 ^b) K₁. 2 G₈ संयुगे (for °गरे). — ^d) K₄ B D_n
 D_s D₈. 4. 6-8. 10 T₁ G₁. 8. 5 शत्रुभिः सह. K₁-3 D_s T₁ G₈
 योत्स्यति. — After 27, G₈ reads 23.

28 ^a) A few MSS. बाह्विकः. — ^b) K₄ B D_n D_s

D₆. 8. 10 चानिवर्तेनः (B₂ D_s D₈ °तिनः; D_n. 1 °तिनः);
 D₂ चानिवर्तिवान्; T₂ G₂ चाभि°; M₃-5 चानिवर्तिनां.
 — G₂ om. 28^d-29^a.

29 G₂ om. 29^a (cf. v.l. 28). — ^b) G₂ प्राप्यायं न
 निर्वर्तेते. — ^c) M₂. 3. 5 स शतशो (for सततगो). — ^d)
 K₁ अभिहत्य; K₂ अभिहन्यात्; K₃ D₁ विनिहत्य; K₄. 6 B
 D_n D_s D₂-4. 6. 8. 10 स हि हन्यात्; D₇ अनिहत्य; T₁ G₁. 2. 6
 M (except M₂) अभिहत्य; G₃ न निहत्य (for नाभिहत्य).

30 ^b) D₂ सत्यवाक्त्. K₁. 2. 5 D₇ महायशः. — G₁. 2
 om. 30^{cd}. — ^c) D₃. 4 रणे तु; D₆ रणे हि; T₁ G₅ रथेषु
 (for रणेषु). — ^d) K₄ B D (except D₁. 7) रथी
 (for रथः).

31 ^a) K₁. 2. 5 प्राप्य (for दृष्ट्वा). — ^b) D₈ स्यात्
 (for [अ]स्ति). K₁. 8 D₂ कदा° (for कथं°). — ^c) K₄ B
 D (except D₂-4. 7) उत्पतति (for अभ्युपैति). — ^d)
 K₁. 2 T₁ रथवरे; K₃. 5 रथवर.

32 ^a) D₃. 4 एष त्वरितविक्रान्तः. — ^b) M₃-5 तत्
 (for सत्). — ^c) B₃ D₆. 8 G₅ विमर्देऽपु महत्. — ^d)
 D₁. 3. 4. 6 त्वदर्धं. K₈ G₃ पुरुषर्षभ (G₃ °भः); T₂ G₅
 M₂. 4 पुरुषोत्तम; G₁. 2 क्रूरसत्तम.

33 ^a) K₅ अलायुद्धो; K₅m M₂. 5 हलायुद्धो; B₁. 2. 4
 D_n T₂ अलंबुधो; T₁ G₁. 2. 5 अलंबुधो; G₈ M₁ अलंबुधो.
 — ^b) K₃-5 B₁. 5 D (except D_s D₂-4) M₁ (*inf. lin.*)
 °रथः (for °बलः).

35 G₈ om. 35, with 34 and ^b. — ^a) D₃. 4
 °पतिर्वीरो. — ^c) K₃ B₅ D_s D₂-4. 6 G₁ C₁ °धरः श्रेष्ठः;

C. 5. 5804
B. 5. 167. 35
K. 5. 167. 35

गजाङ्कुशधरश्रेष्ठो रथे चैव विशारदः ॥ ३५
एतेन युद्धमभवत्पुरा गाण्डीवधन्वनः ।
दिवसान्सुबहूत्राजन्तुभयोर्जयगृद्धिनोः ॥ ३६
ततः सखायं गान्धारे मानयन्पाकशासनम् ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

भीष्म उवाच ।

अचलो वृषकश्चैव भ्रातरौ सहितानुभौ ।
रथौ तव दुराधर्षौ शत्रून्विध्वंसयिष्यतः ॥ १
बलवन्तौ नरव्याघ्रौ दृढक्रोधौ प्रहारिणौ ।
गान्धारमुख्यौ तरुणौ दर्शनीयौ महाबलौ ॥ २
सखा ते दयितो नित्यं य एष गणकर्कशः ।
प्रोत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह ॥ ३

अकरोत्संविदं तेन पाण्डवेन महात्मना ॥ ३७
एष योत्स्यति संग्रामे गजस्कन्धविशारदः ।
ऐरावतगतो राजा देवानामिव वासवः ॥ ३८

परुषः कथनो नीचः कर्णो वैकर्तनस्तव ।
मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः ॥ ४
एष नैव रथः पूर्णो नाप्येवातिरथो नृप ।
वियुक्तः कवचेनैव सहजेन विचेतनः ।
कुण्डलाभ्यां च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी ॥ ५
अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात् ।
करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्धरथो मतः ।
नैव फल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन्विमोक्ष्यते ॥ ६

D₁ °ध्वजश्चैव; M₂ °धनुःश्रेष्ठः.

36 G₈ om. 36^{ab} (cf. v.l. 35). — ^a) A few MSS. गांजीव-. K₃ G_{1.2} °धन्विनः; K₅ D_{3.4} °धन्वना. — ^c) T G अहोरात्रान्वहून् राजान्; M_{1.2} बहून्वहानि राजेंद्र. — ^d) D₁₀ जयकांक्षिणोः; G₈ °काशिनीः.

37 ^a) K₁ B₃ D₈ D_{3.4.6.8} तथा (for ततः). T₂ G_{1.2} सभायां; M₃₋₅ महायं; C_a सखायं (as in text). — ^b) K_{3.5} D_{1.6.8} T₂ G_{1.2.5} M₁ पाकशामर्नि; C_{a. d} as in text. — ^c) G₃ सविधं; M_{1.2} समयं; C_{a. d} संविदं (as in text).

38 ^a) B₂ योत्स्यत्येष च सं°. — ^b) = 25^b. T₂ G₂ गजस्कन्धे वि°. — ^c) A few MSS. ऐरावण. K_{1.2.4} D_n D_{1.8} °गजो (for °गतो). K₃ नूनं; K₅ G₁ देवो; D_{3.4} G₃ राजन्.

Colophon. D_{8.9} G₄ missing. — Sub-parvan: K_{1-3.5} B D_n D₈ D_{1-4.6-8.10} रथातिरथसंख्या (D₁ °ख्यान); T₁ धार्तराष्ट्रमेनारथसंख्या; G₅ कुरुवलरथसंख्यान; M रथसंख्या (M₁ °ख्यान). — Adhy. name: M नवरथगणनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₈ 57 (= 157); T G₂ M₄ 166; G_{1.5} M_{3.5} 167; G₃ 164; M_{1.2} 165. — S'loka no.: K₅ D_n 38.

165

1 ^b) K₄ B D_n D₈ D_{8.9.10} transp. भ्रातरौ and सहितौ. — ^c) K₅ रथिनौ हि दुरा°.

2 ^a) K₃ रथश्रेष्ठो (for नर°). — ^b) D_{3.4} °ह्येसौ (for °क्रोधौ).

3 ^c) K₄ B₂ D (except D_{1.7}) उत्साहयति. M_{1.2.4} त्वा (for त्वां).

4 ^a) K_{1.2} D_{n2} D_{3.4.6.8} T₂ G_{1.2} M_{2.4} पुरुषः (for परुषः). K_{1.2} वीरः; K₃ चैव; T₁ वीरः; T₂ G₂ तीव्रः; G_{1.3.5} M [S] तीव्र (for नीचः). — ^d) M चात्यर्थम्. K₃ D₆ C_a उल्लिखितः; B₂ D₇ ऊर्जितः (for उच्छ्रितः).

5 ^a) K₄ B (except B₃) D_n D_{3.4.8} कर्णो (for पूर्णो). — ^b) K₁ चैव; K_{3.5} D₇ [अ]प्येषः; K₄ B D_n D₈ D_{3.4.6.8.10} G₅ चापि; G₃ [अ]सौ च (for [अ]प्येव). K_{3.4} B D रणे (for नृप). — ^c) K_{1.2} B_{2.5} D_{n1} D₈ D₈ G₃ वियुक्तः. — ^f) K_{1.2} D₈ वियुक्तः; T₁ नियुक्तः.

6 ^b) K (except K₄) D_{1.2.7} T G च भाषितात्; D_{3.4} विशेषतः. — ^c) K (except K₅) B_{4.5} D₂ M₂ कारणानां; C_{a. d.8} करं (as in text). — K₅ om. 6^{cf}. — ^e) K₄ D_{8.8} नैव (for नैप). N (mostly) फाल्गुनम्. — ^f) T₁ कर्णो (for पुनर्).

7 N (except B₂) om. the ref. — ^a) K₁ T₂ M₂

संजय उवाच ।

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
 एवमेतद्यथात्थ त्वं न मिथ्यास्तीति किञ्चन ॥ ७
 रणे रणेऽतिमानी च विमुखश्चैव दृश्यते ।
 घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्धरथो मतः ॥ ८
 एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फुल्ललोचनः ।
 उवाच भीष्मं राजेन्द्र तुदन्वाग्भिः प्रतोदवत् ॥ ९
 पितामह यथेष्टं मां वाक्शरैरुपकृन्तसि ।
 अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदे पदे ।
 मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृतेन वै ॥ १०
 त्वं तु मां मन्यसेऽशक्तं यथा कापुरुषं तथा ।
 भवानर्धरथो मह्यं मतो नास्त्यत्र संशयः ॥ ११
 सर्वस्य जगतश्चैव गाङ्गेय न मृषा वदे ।
 कुरूणामहितो नित्यं न च राजावबुध्यते ॥ १२
 को हि नाम समानेषु राजसूदात्तकर्मसु ।

तेजोवधमिमं कुर्याद्विभेदयिपुराहवे ।
 यथा त्वं गुणनिर्देशादपराधं चिकीर्षसि ॥ १३
 न हार्यनैनं पलितेन वित्तं च बन्धुभिः ।
 महारथत्वं संख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौग्व ॥ १४
 बलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मन्त्रज्येष्ठा द्विजातयः ।
 धनज्येष्ठाः स्मृता वंश्याः शूद्रास्तु वयमाधिकाः ॥ १५
 यथेच्छकं स्वयंग्राहाद्रथानतिरथान्तथा ।
 कामद्वेषममायुक्तो मोहात्प्रकुरुते भवान् ॥ १६
 दुर्योधन महाबाहो साधु सम्यगवेक्ष्यताम् ।
 त्यज्यतां दुष्टभावोऽयं भीष्मः किल्बिषकृत्तव ॥ १७
 भिन्ना हि सेना नृपते दुःसंधेया भवन्त्युत ।
 मौलापि पुरुषव्याघ्र किमु नाना समुत्थिता ॥ १८
 एषां द्वैधं समुत्पन्नं योधानां युधि भारत ।
 तेजोवधो नः क्रियते प्रत्यक्षेण विशेषतः ॥ १९
 रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः ।

5. 5830
 5. 168. 22
 5. 168. 22

महाराज; K4 B Dn Ds D6. 8. 10 पुनर्द्रोणः; G2. 5 महातेजाः
 (for महाबाहुः). — ^b) K4 B Dn Ds D6. 8. 10 T1
 सर्वशस्त्रभृतां वरः; D8. 4 द्रोणः प्रहरतां वरः. — ^c) = 1. 143.
 16°. K1-3 एव (for एतद्). G3 M2. 5 यथार्थं (for
 यथात्थ). — ^d) K4 B1-4 Ds D3. 4. 6. 8. 10 कथंचन;
 K5 D1 [इ]ह किञ्चन; B5 Dn कदाचन. T1 न मिथ्या-
 नास्ति किं.

8 ^a) K3. 5 B D (except D2-4. 7) [S]भि° (for
 ऽति°). — ^b) K4 B Dn Ds D3. 4. 6. 8. 10 अपि; D2 इति
 (for एव). K3 D1. 2. 7 लक्ष्य° (for दृश्य°).

9 ^b) K4 B Dn D6. 7. 10 उत्फाल्य लोचने; T G M1. 2
 उद्धतलोचनः. — ^c) K4. 5 B (except B3) D (except
 D2-4) राधेयः (for राजेन्द्र). — ^d) K1 प्रचोदयन् (for
 प्रतो°).

10 ^a) M1. 2 मा (for मां). — ^b) T2 G1. 2 वाक्छल्यैर्
 (for वाक्शरैर्). K4 अथ; Ds अप; D3. 4 अनु- (for उप-).
 — ^f) T2 G2. 5 च (for वै).

11 ^a) D7. 8 मा (for मां). K3 B Dn Ds D6. 8 मंदं
 (for ऽशक्तं). — ^d) K8. 4 B D वै न (for नास्ति).

12 ^b) K4 B3. 5 Dn1 D2-4. 6 M गांतेयो (for गाङ्गेय).
 K4 [अ]वदत्; B Dn1 D6 M वदेत् (B2 वद) (for वदे).
 — ^d) K1. 2. 5 वि- (for [अ]व°).

13 ^a) K2. 5 D8. 4 समेतेषु; Ca. d. s समा° (as in

text). — ^b) B1. 3. 5 Dn D6. 8 उदार° (for उदात्त°).
 — ^c) Ds तथा; G3 तदा (for यथा). Ds D1. 2. 7
 S Ca. d. s गुणनिर्देशात् (as in text); the rest गुण-
 विद्देशात्. — ^f) K1-3. 5 B Dn Ds D2-4. 7. 10 अपरागं;
 Ds अपवादं; M3. 5 अपरोधं; Ca अपारागं; Cd as in text.

14 ^a) D3. 4 न धनैर्नैव प°. — ^b) K1-8 D1. 3. 4. 7
 M3-5 न वित्तेन (D3. 4 बलेन) न बन्धुभिः; K5 न च वित्तेन
 बन्धुभिः. — ^d) M1. 2. 4 शक्तः (for शक्यं).

15 ^a) B3 रथज्येष्ठं. — ^b) D6 द्विजोत्तमाः (for द्विजा°).
 — ^d) D3. 4 च (for तु). G1 शूद्राः शुश्रूषयाधिकाः.

16 ^a) K4 Ds D8 स्वकं ब्रूयाः (D8 °यात्); B Dn
 D3. 4. 6. 10 स्वयं ब्रूयाः (Dn1 °यात्). — ^c) G1 कामक्रोध°. —
 — ^d) T G2. 5 वा (for प्र-).

18 ^b) B8 Ds M3-5 Cn भवन्ति. — ^c) Ca. d. s cite
 मालाः. K4. 5 B (except B2) D (except D1. 7) हि (for
 [अ]पि). — ^d) K1. 2 Dn1 Ds D2 समुच्छ्रिता (K1 °ताः);
 K3-5 B3. 5 Dn2 D1. 7. 8 G1 Ca. d. n समुत्थिताः (K3 °तं).

19 ^a) D1 एवं; T1 येषां; G5 एष (for एषां). T G1-3
 M1. 2 द्वेषः; G5 दोषः; M3-5 एष (for द्वैधं). S समुत्पन्नः.
 — ^b) A few S MSS. योधानां. — ^c) K3. 5 B2 Dn1
 Ds D6. 10 न; M1. 2 हि (for नः). T G M3-5 निष्क्रियते
 (for नः क्रियते). — ^d) S प्रत्यक्षं ते (for °क्षेत्र).

20 K4 om. 20^b-22^b. — ^c) D3. 4 °वात्स्यामीमां.

C. 5. 5630
B. 5. 168. 22.
K. 5. 168. 22

अहमावारयिष्यामि पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २०
आसाद्य माममोघेषुं गमिष्यन्ति दिशो दश
पाण्डवाः सहपञ्चालाः शार्दूलं वृषभा इव ॥ २१
क्व च युद्धविमर्दो वा मन्त्राः सुव्याहृतानि वा ।
क्व च भीष्मो गतवया मन्दात्मा कालमोहितः ॥ २२
स्पर्धते हि सदा नित्यं सर्वेण जगता सह ।
न चान्यं पुरुषं कंचिन्मन्यते मोघदर्शनः ॥ २३
श्रोतव्यं खलु वृद्धानामिति शास्त्रनिदर्शनम् ।

न त्वेवाप्यतिवृद्धानां पुनर्बाला हि ते मताः ॥ २४
अहमेको हनिष्यामि पाण्डवान्नात्र संशयः ।
सुयुद्धे राजशार्दूल यशो भीष्मं गमिष्यति ॥ २५
कृतः सेनापतिस्त्वेष त्वया भीष्मो नराधिप ।
सेनापतिं गुणो गन्ता न तु योधान्कथंचन ॥ २६
नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन ।
हते तु भीष्मे योद्धास्मि सर्वैरेव महारथैः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

भीष्म उवाच ।

समुद्यतोऽयं भारो मे सुमहान्सागरोपमः

धार्तराष्ट्रस्य संग्रामे वर्षपूगाभिचिन्तितः ॥ १
तस्मिन्नभ्यागते काले प्रतप्ते लोमहर्षणे ।

21 K₄ om. 21 (cf. v.l. 20). — ^b) K₈ D₆ द्रवि°
(for गमि°). — ^c) G₂ om. from पञ्चाला up to खलु in
24^a. — ^d) B₈ D₈ D₂. 6. 10 ऋषभा (for वृषभा).

22 K₄ om. 22^{ab}; G₂ om. 22 (cf. v.l. 20, 21).
— ^a) K₁ मंत्रविमर्दः; K₈ सुगधविमर्दः; B₃₋₅ D (except
D_{n1} D_{8.4}) C_a युद्धं विमर्दः; C_d as in text. — ^b) K_{3.5}
D_{1.7} मंत्रः; B_{1.4} D_{8.1} D₁₀ मंत्रः; B₅ D_{n2} मंत्रे (for मन्त्राः).
G₃ स्युर (for सु-). K₅ B_{1.4.5} D_{n2} D₂ T₂ G₁ च
(for वा). K_{1.2} D_{8.2} D₆ मंत्रसुव्याहृतानि च; B₂ D_{8.4}
मंत्रेषु (see below C_n) व्याहृत (B₂ °कृ)तानि च; B₃
मंत्रयुक्त्या कृतानि वा; D_{n1} मंत्रस्तु व्याहृतानि च; D₈ मंत्रं च
व्याहृतानि वा; C_a. d मंत्रः सुव्याहृतानि च. C_n cites मंत्रेषु
(see above B₂ D_{8.4}). — ^d) K₄ B D (except D₇)
कालचोदितः; C_a. d as in text.

23 G₂ om. 23 (cf. v.l. 21). — ^a) D₁ T₁ G_{1.3} च
(for हि). K₄ B D_n D₈ D_{3.4.6.8.10} एकाकी स्पर्धते
नित्यं. C_a. d. s cito सदा नित्यं (as in text). — T₂ om.
23^{ad}. — ^c) B₂ D₈ G_{3.5} किंचित्. — ^d) D_{8.4} मनुते
(for मन्यते). K₈ चाल्य° (for मोघ°).

24 G₂ om. up to खलु (cf. v.l. 21). — ^a) D_{8.4}
इति (for खलु). G₆ श्रोतव्यं लब्धविद्यानां. — ^b) B₈
इति शास्त्रार्थदर्शनं; D_{8.4} नानाशास्त्रनिदर्शनं; S इति शास्त्रस्य
दर्शनं. — ^c) K_{3.4} B D हि; C₈ अपि (as in text).
— ^d) B_{2.3} G₈ C_n मे (for ते).

25 ^b) T₂ G₂ न तु (for नात्र). K₄ B D_n D₈

D₆. 8. 10 पाण्डवानामनीकिनीं (= 20^d). — ^c) K₅ T₂ G
M₁ (inf. lin.). 2 अयुद्धे; D_{n1} D_{6.8} स्वयुद्धे; D₁ स युद्धे;
D₇ मा युद्धे; T₁ न युद्धे; M₈₋₅ अयुध्वा (for सुयुद्धे).
— ^d) K₈ कीर्तिर्भीष्मस्य भाविनी.

26 ^c) B₂ D₈ यशो (for गुणो). K₄ B_{1.2.4.5}
D_n D_{6.10} सेनापतौ यशो गन्ता. — ^d) T₁ G_{1.8} योद्धारं
न कथं; T₂ G_{2.5} M न योद्धारं कथं.

27 = (var.) 5. 153. 25. — D_{8.4.6} om. (hapl.)
26^{ab}. — ^c) B (except B₅) D_n D₈ transp. तु and
भीष्मे. K₅ D_{1.7} T₁ G_{1.8.5} M₁ (inf. lin.) योत्स्यामि
(for योद्धास्मि).

Colophon om. in B_{1.8} D_n. D_{8.9} G₄ missing.
— Sub-parvan: K_{1-3.5} B_{2.4.5} D₈ D_{1-4.6-8.10}
रथातिरथसंख्या (D₁ °ख्यान); T₁ G₅ M रथसंख्या (G₅
°ख्यान). — Adhy. name: T₁ कर्णोधिक्षेपः; G₅ M
कर्णोधिक्षेपवचनं. — Adhy. no. (figures, words or
both): D₆ 58 (=158); T G₂ M₄ 167; G_{1.5} M_{3.5}
168; G₈ 165; M_{1.2} 166. — S'loka no.: K₈ 29.

166

1 ^b) D₈ D₈ पर्वतो° (for सागरो°). — ^d) = (var.)
5. 157. 4^b. K_{1.2} वर्षपूगाभिवाञ्छितः; B₈ वयं भृशभि-
चित्तिताः.

^a) K_{1.2.5} T₁ अस्मिन्. — ^b) K_{2.3.5} D₇ T₁ G₁

मिथोभेदो न मे कार्यस्तेन जीवसि सूतज ॥ २
 न ह्यहं नाद्य विक्रम्य स्थविरोऽपि शिशोस्तव ।
 युद्धश्रद्धां रणे छिन्धां जीवितस्य च सूतज ॥ ३
 जामदग्न्येन रामेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ।
 न मे व्यथाभवत्काचिच्चं तु मे किं करिष्यसि ॥ ४
 कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तोऽऽत्मबलसंस्तवम् ।
 वक्ष्यामि तु त्वां संतप्तो निहीन कुलपांसन ॥ ५
 समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिराज्ञः स्वयंवरे ।
 निर्जित्यैकरथेनैव यत्कन्यास्तरसा हृताः ॥ ६
 ईदृशानां सहस्राणि विशिष्टानामथो पुनः ।
 मयैकेन निरस्तानि ससैन्यानि रणाजिरे ॥ ७
 त्वां प्राप्य वैरपुरुषं कुरूणामनयो महान् ।
 उपस्थितो विनाशाय यतस्व पुरुषो भव ॥ ८

युध्यस्व पार्थ समरे येन विस्पर्धसे सह ।
 द्रक्ष्यामि त्वां विनिर्मुक्तमस्माद्युद्धात्सुदुर्मते ॥ ९
 संजय उवाच ।
 तमुवाच ततो राजा धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
 मामवेक्ष्य गाङ्गेय कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ १०
 चिन्त्यतामिदमेवाग्रे मम निःश्रेयसं परम् ।
 उभावपि भवन्तौ मे महत्कर्म करिष्यतः ॥ ११
 भूयश्च श्रोतुमिच्छामि परेषां रथमत्तमान् ।
 ये चैवातिरथास्तत्र तथैव रथयूथपाः ॥ १२
 बलाबलममित्राणां श्रोतुमिच्छामि कौरव ।
 प्रभातायां रजन्यां वै इदं युद्धं भविष्यति ॥ १३

भीष्म उवाच ।

एते रथास्ते संख्यातास्तथैवातिरथा नृप ।

5. 505a
5. 166. 1
5. 166. 1

प्रवृत्ते; D3.4 संप्राप्ते; D8 दारुणे; T2 G2.5 M संप्राप्ते.
 S रोमहर्षणे. — ^a) K2.4 Dn1 G3 M2 जीवति सूतजः.

3 Dn1 D8.4.7.10 om. (hapl.) 3. — ^a) K4 B
 Dn2 Ds1 D6.8 त्वद्य; Ds2 चाद्य (for नाद्य). D1 अपि
 (for अद्य). — K4 om. 3^e-4^d. — ^e) B1.4.5 Dn2 Ds
 D6.8 M4 अहं; T1 तु ते (for रणे). B2 T1 G5 भिन्धां (for
 छिन्धां).

4 K4 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^b) D1 S प्रं (for
 विं). — ^c) B D (except D2-4) कृता; S भवेत्
 (for [अ]भवत्). K5 कापि; G5 किंचित् (for काचित्).
 — ^d) K1-3 D1.2 किमेवं; D7 S (by transp.) तु किं मे.
 K5 किमेकस्त्वं करिं.

5 5^{ab} = (var.) 1. 30. 2^{ab}. — ^a) K1 नैतं; K2 नैवं;
 K5 नैव; G8 न तं (for नैतत्). — ^b) K1 संतोऽत्मबलसंभवं;
 K8 संतोऽत्मगुणसंस्तवं; K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 संतः
 स्वबलसंस्तवं; D2 T G M1 (inf. lin.) संत आत्मबलस्त्वं.
 — ^c) K5 D1.2.7 त्वयि; B2 त्वां तु (by transp.).
 B3 D3.4 वक्ष्यामि त्वां सुसंतप्तः; S प्रवक्ष्यामि तु (T2 G1.2.5
 'म्यति-; M1.2 'मि हि) संतप्तः. Ca.d cite त्वपि संतप्तः.
 — ^d) S विहीन; Ca.d निं (as in text).

6 ^b) K1.4 B (except B2) D T G1.2 'राज- (for
 'राज्ञः). — D2 om. (hapl.) 6^e-7^d. — ^c) B2 अपि;
 M3-5 अहं (for एव). — ^d) K4 B D (except D1.7;
 D2 om.) याः (for यत्).

7 D2 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) D1 त्वादृशानां;

Ca.d ईदृशानां (as in text). — ^e) G3 समैन्यानि
 (for निरस्ता). — ^d) K1.2.5 सैन्यानि च; G3 निर्जितानि
 (for ससै).

8 ^a) D3.4.7 वीरपुरुषं; T G1.5 वै कापुरुषं; G2 चैकपुं;
 G3 वै दुष्पुरुषं. — ^c) Ds1 उपास्थितो; M2 उपाहितो.
 K1.2 विनाशोयं. — ^d) D1 'स्व पुरुषर्षभ.

9 ^a) K4.5 B Dn Ds D6.3.10 transp. पार्थ and
 समरे. — ^c) M त्वा (for त्वां).

10 K3.4 B D (except D1) om. the ref. — ^a)
 M1 महाबाहुः (for ततो राजा). — ^b) K3 महाबलः; K4 B
 D (except D1.2.7) प्रतापवान् (for महामनाः). — ^c)
 K4 Ds D6.3.10 G1 समीक्ष्यस्व; B Dn D2.4 समीक्षस्व.
 — ^d) K1.2 उद्यितं (for उद्यतम्).

11 ^a) K3 Ds एकाग्रं; K4 B Dn Ds D1-4.10
 एकाग्रं; D6.7 एकाग्रं. — ^d) S कार्यं (for कर्म).

12 G8 om. 12-13. — ^a) K4 B Dn Ds D6.3.10
 ये चैव (for तथैव).

13 G3 om 13 (cf. v.l. 12). — ^c) S (G3 om.)
 तु सर्वया (for रजन्यां वै). B3 D1.3.4 तु (for वै).
 K (except K4) D2 प्रभातामेव रजनीं. — ^d) D1 युद्धमेव;
 D3.4 युद्धमेतद्; D10 द्वंद्वयुद्धं (for इदं युद्धं). — After 13,
 only Dn ins. a colophon !!

14 ^a) K4 B Dn Ds D2.6.8.10 त्वा (K1 'व)ख्याताः;
 D1 तु संख्यां; D7 सुसंख्यां (for ते संख्यां). — T2 G2
 om. 14^d. — ^c) K3 D2 तथा च (for ये चापि).

C. 5. 565
B. 5. 166
K. 5. 166.

ये चाप्यर्धरथा राजन्पाण्डवानामतः शृणु ॥ १४
यदि कौतूहलं तेऽद्य पाण्डवानां बले नृप ।
रथसंग्र्यां महाबाहो सहैर्भिर्वमुधाधिपैः ॥ १५
स्वयं राजा रथोदारः पाण्डवः कुन्तिनन्दनः ।
अश्विवत्समरे तात चरिष्यति न संशयः ॥ १६
भीमसेनस्तु राजेन्द्र रथोऽष्टगुणसंमितः ।
नागायुतबलो मानी तेजसा न स मानुषः ॥ १७
माद्रीपुत्रौ तु रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभा ।
अश्विनाविव रूपेण तेजसा च समन्वितौ ॥ १८
एते चमूमुखगताः स्मरन्तः क्लेशमात्मनः ।
रुद्रवत्प्रचरिष्यन्ति तत्र मे नास्ति संशयः ॥ १९
सर्व एव महात्मानः शालस्कन्धा इवोद्गताः ।

15 °) K₃ S तेस्ति (for तेऽद्य). — °) S निबोध मे (for बले नृप). — °) K_{3.4} B D (except D_{1.2.7} शृणुष्व त्वं (for महा°). — °) K₅ सर्वैश्च (for सहैर्भिर्).

16 °) T₁ G₂ M_{1.3} कुरु° (for कुन्ति°). — °) D₂ काल° (for अश्वि°). — °) D₂₋₄ भवि° (for चरि°).

17 °) K_{1.2.5} G₁₋₃ रथोष्टगुणसंमतः; K₃ B₂ D_{1.2.7} रथो मेष्टगुणो मतः; D₂ रथोष्टबलसंमितः. — After 17^{ab}, B₂ D_n ins.:

567* न तस्यास्ति समो युद्धे गदया सायकैरपि ।
— °) K_{1.2.5} °समो (for °बलो). K₃ D_{1.2.7} धीमान् (for मानी).

18 °) K₅ तौ; B (except B₂) D_n D_s D_{2-4.8} च (for तु). — °) K_{1.5} D₁ T₁ पुरुषर्षभ; K_{2.5} D₇ G₂ भरतर्षभ.

19 °) D₂ चमूमुखगतौ; M₂ चमूमुखगताः. — °) D₂ स्मरन्तौ; G₁ संस्मरन्. K₄ B D (except D_{1.2.7}) उत्तमं (for आत्मनः). — °) K₃ D_{1.2} काल° (for रुद्र°). K₅ D_{n1} विचरिष्यन्ति; D₂ प्रचरिष्यन्ते; D_{3.4} प्रपतिष्यन्ति. — °) K_{1.2} अत्र (for तत्र).

20 °) K₃ एते (for एव). D_{1.2.7} महोत्साहाः (for महा°). — °) K₄ B D (except D_{1.2.7.8}) शालसंभाः; S (mostly) शालस्कन्धा. G₂ उद्यताः; G₃ उद्यताः. — °) K_{3.5} T₁ M प्रादेशान्; D_{3.4} प्रदेशेन; T₂ G_{2.5} प्रादेशं; Ca. d प्रादेशेन (as in text). K (except K₁) D_{1.2.7} पुंभ्यः (for पुरिभः). — °) K_{1.3} D_{2.7} त्वन्येभ्यः; K₃ अन्येभ्यः; K₅ D₇ ह्यन्येभ्यः (for अन्यैस्ते). D_{3.4} सर्वे (for ते च). K₃ D₄ तु; D_{1.2} ते; S (except T₁) [S]थ (for च).

प्रादेशेनाधिकाः पुम्भिरन्यैस्ते च प्रमाणतः ॥ २०
सिंहसंहननाः सर्वे पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे चातितपस्विनः ॥ २१
हीमन्तः पुरुषव्याघ्रा व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।
जवे प्रहारे संमर्दे सर्व एवातिमानुषाः ।
सर्वे जितमहीपाला दिग्जये भरतर्षभ ॥ २२
न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ।
विपहन्ति सदा कर्तुमधिज्यान्पि कौरव ।
उद्यन्तुं वा गदां गुर्वी शरान्वापि प्रकर्षितुम् ॥ २३
जवे लक्ष्यस्य हरणे भोज्ये पांसुविकर्षणे ।
बालैरपि भवन्तस्तैः सर्व एव विशेषिताः ॥ २४
ते ते सैन्यं समासाद्य व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।

21 °) K₃ D₇ संख्ये (for सर्वे). — °) T₁ °रथाः (for °बलाः). — °) K₄ B D_n D_s D_{3.4.6.8.10} तात; D_{1.2} T₂ G_{2.5} चापि (for चाति°). D_{3.4} तरस्विनः (for तप°).

22 °) = 25^b. D₃ गजा (for व्याघ्रा). K₃ T G₁₋₃ मदो° (for बलो°). — °) D₁ ते वै (for जवे). — °) K₄ B D (except D_{1.7}) T₂ G_{1.2} सर्वैर्जिता महीपालाः.

23 °) T₂ G_{1.2} न चैषां पुरुषः कश्चित्. — °) D₄ om. from नि up to रणे in 24^a. — °) K₃ D_s D_{1-3.7} विपहन्ते. K₃ D_{1.2} तथा; K₄ तदा; K₅ यथा (for सदा). — °) K₄ D₂ D_{3.6-8} G_{3.5} अधिज्यान्; Ca. d अधिज्यानि (as in text). K₃ D_{1.2} धनूंषि च (D₁ °प्यपि); B₂ प्रकर्षितं (for [अ]पि कौरव). B_{4.5} T₁ G₃ भारत (for कौरव). — M₂ om. 23^a-25^d. — °) D₁ उद्यन्तुं; T₂ G₂ उद्यन्ती; G₃ उद्यतां; C_np उद्यन्तु. K₄ D_{n1} D_{s2} D_{3.6.8} गदा गुर्वीः. B_{4.5} D_{n2} D_{7.10} T₁ उद्यतां (D₇ °द्यन्तं) वा गदा गुर्वीः. — °) K₅ शरं चापि (for शरान्वापि). K₄ B D (except D₂; D₄ om.) क्षेप्तुमाहवे; T G_{1.2.5} M_{3.5} विप्रकर्षितुं (for [अ]पि प्रक°). Ca. d cite प्रकर्षितुं (as in text).

24 M₂ om. 24; D₄ om. up to रणे in 24^a (cf. v.l. 23). — 24^{ab} = (var.) 1. 119. 15^{ab}. — °) Some MSS. लक्ष्यस्य. K_{3.5} B C_s लक्ष्य (or °क्ष)प्र (K₆ B₃ C_s लक्ष्याभि)हरणे; Ca. d लक्ष्यस्य हरणे (as in text). — °) S (M₂ om.) भेद्ये (G₁ भोज्ये) वाथ (G₃ वासु) प्रकर्षणे. Ca. d. s cite वेद्ये (C_s भोज्ये) पांसुविकर्षणे.

25 M₂ om. 25 (cf. v.l. 23). — °) K₃ एते; K₄ B D_n D_s D_{3.4.6-8.10} एतत्; K₅ तत्ते; D₂ ततः; T G

विध्वंसयिष्यन्ति रणे मा स्म तैः सह संगमः ॥ २५
 एकैकशस्ते संग्रामे हन्युः सर्वान्महीक्षितः ।
 प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र राजसूये यथाभवत् ॥ २६
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं धूते च परुषा गिरः ।
 ते संस्मरन्तः संग्रामे विचरिष्यन्ति कालवत् ॥ २७
 लोहिताक्षो गुडाकेशो नागायणसहायवान् ।
 उभयोः सेनयोर्वीर रथो नास्तीह तादृशः ॥ २८
 न हि देवेषु वा पूर्वं दानवेपूरणेषु वा ।
 राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ॥ २९
 भूतोऽथ वा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः ।
 समायुक्तो महाराज यथा पार्थस्य धीमतः ॥ ३०
 वासुदेवश्च संयन्ता योद्धा चैव धनंजयः ।
 गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वा वातरंहसः ॥ ३१
 अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।
 अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौबेर एव च ॥ ३२
 याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पदपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

वज्रादीनि च मुग्धानि नानाप्रहरणानि वै ॥ ३३
 दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरगामिनाम् ।
 हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः ॥ ३४
 एष हन्याद्वि संरम्भी बलवान्मत्यविक्रमः ।
 तव सेनां महाबाहुः स्यां चैव परिपालयन् ॥ ३५
 अहं चैनं प्रन्युदियामाचार्यो वा धनंजयम् ।
 न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि ।
 य एनं शरवर्षाणि वर्षन्तमुदियादृशी ॥ ३६
 जीमूत इव घर्मान्ते महावातसमीरितः ।
 समायुक्तस्तु कौन्तेयो वासुदेवमहायवान् ।
 तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावामुभावपि ॥ ३७

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्नंसिरे तदा ।
 काञ्चनाङ्गदिनः पीना भुजाश्चन्दनरूपिताः ॥ ३८
 मनोभिः सह सावेगैः संस्मृत्य च पुगatenम् ।
 सामर्थ्यं पाण्डवेयानां यथाप्रत्यक्षदर्शनात् ॥ ३९

5. 167. 6
 5. 169. 28
 5. 169. 28

ते तु; Cd ते ते (as in text). -- ^b) = 22^b. K₄ B D (except D_{1.2}) सर्व एव (for व्याघ्रा इव). K₁ T₁ G₃ मदो (for बलो). — ^c) G₁ [अ]परान्; G₂ नरान् (for रणे).

26 ^a) K₄ B (except B₂) D (except D_{1.2.7}) संमर्दे (for संग्रामे). — ^b) K₂ transp. हन्युः and सर्वान्. T₂ G_{1.2} सर्व (for सर्वान्). — ^c) K₃ गांधारे (for राजेन्द्र).

27 K₂ om. (hapl.) 27. — ^c) K₄ B Dn Ds Ds. 4. 6. 8. 10 स्मरन्तश्च; D₇ तु स्मरन्तः; T₂ G₂ संस्मरन्ति. — ^d) Ds Ds. 8. 10 रुद्रं (for कालं). K₄ B Dn चरिष्यन्ति च रुद्रवत्; D_{3.4} हन्युः सर्वान्महीक्षितः (= 26^b).

28 ^a) K₄ B D (except D₂₋₄) T₁ वीरः (for वीर). — ^d) K₃ D₇ transp. रथो and न. K₄ B (except B₂) D (except D_{1.2.7}) [इ]ति; T₁ हि (for [इ]ह).

29 ^b) K_{1.2.5} D_{2.7} मानुषेषू; K₄ B Dn Ds Ds. 4. 6. 8. 10 मनुष्येषू; D₁ गंधर्वेषू. K (except K₃) D (except Ds D_{1.2.10}) च (for वा). — ^c) D₇ G₁ च (for [अ]थ). — ^d) D₁ वा; D_{3.4} तत् (for तु).

30 ^a) K (except K₄) D_{1.2} भूतपूर्वो; D₇ S

(except G₅) भूतो वाथ (for भूतोऽथ वा). — ^b) D_{3.4} न हि (for रथः). — ^c) D_{3.4} अस्त्रयुक्तः; Cd. d. s. समा (as in text). — ^d) K₄ B D (except D_{1.2.7}) रथः (for यथा).

31 ^a) K₃ तु; K₄ Ds. 8 G₃ [अ]स्य (for च). D₂ वासुदेवसमो बुद्ध्या; D_{3.4} वासुदेवो यत्र यन्ता. — ^b) S रथश्चैवात्र तादृशः.

32 ^a) Dn₁ Ds G₂ अभेद्यकवचं. G₅ वर्म (for दिव्यम्). — 32^b = 1. 216. 7^d.

33 ^b) K₃ गदा हर्मोग्रदर्शना; Ds T₂ G_{1.2.5} गदा चोग्रप्रदर्शना. — ^d) K₃ B Dn D_{1.2.4} G₁ च (for चै).

35 ^a) B₂ transp. एष and हन्याद्. — ^b) S सत्यसंगरः. — ^c) K₁ तत्र; K₄ B_{3.5} Ds Ds. 8. 10 भवन् (for तव). B₅ सैन्यं (for सेनां). T₂ G_{1.2} महाबाहो. — ^d) K_{1.2} स्यां चैव. D₁ S (except G₃ M_{2.5}) परिपालयेत्.

36 ^a) S (except T₁ G₃) वा (for च). K_{1.5} B₂ D₇ S (except T₁ G₃) प्रन्युदीयां (prob. motr. causa); Cd. d. s. as in text. — ^b) K₃ मां वा पार्थो धनंजयः. — ^c) K₃ D₇ सेनयोरुभयोर्नान्यः (D₇ स्ति); B₂ D₂ तृतीयो मन्ये

१६७

C. 5. 5879
B. 5. 170. 1
K. 5. 170. 1

भीष्म उवाच ।

द्रौपदेया महाराज सर्वे पञ्च महारथाः ।
वैराटि रूततरश्चैव रथो मम महान्मतः ॥ १
अभिमन्युर्महाराज रथयूथपयूथपः ।
समः पार्थेन समरे वासुदेवेन वा भवेत् ॥ २
लघ्वस्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी दृढविक्रमः ।
सम्पन्नैः परिक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ॥ ३
सात्यकिर्माधवः शूरो रथयूथपयूथपः ।

राजेंद्र; D1 अन्यस्तृतीयो रा°. — ^a) K3 D7 तृतीयो विद्यंत
पुमान्; B2 D1.2 सेनयोर्नाम्नि कश्चन. — ^e) T G1.2.5
क (for य). — ^f) B2 मुंचंतम् (for वर्पन्तम्). T1 बली
(for रथी).

37 ^{ab}) K1.2.5 T G1.3.5 M1.2 जीमूतम्, and
°समीरितं. — ^e) Ds च (for तु). — ^f) D7 transp.
जीर्णो and आवां. K1.2.5 बुद्धौ (for जीर्णो). K1.2.5
चावां (for आवां).

38 K4.5 B D M वैशं (for संजयः). — ^b) K3 Ca
बभ्रंसिरे; D3 M (except M1) विध्वंसिरे; D8 विष्टंभिरे.
— ^e) D1 चित्रा (for पीना). — ^d) K1 (before corr.).
D2 °भूषिताः; K3 °रुक्षिताः.

39 ^a) K1.2.5 D1.3.4 सहस्रोद्विगैः (D3.4 °गाः);
K3 सहस्रोद्विगैः; K4 B Dn Ds D3.6-8 Ca. d. s सह
संवैगैः; D10 सदृशं वैगैः. — ^b) G1 स संस्मृत्य पुरा°. — ^e)
K1-3 पांडुपुत्राणां (for पाण्ड°). — ^d) K1.2 तथा.
K1-3.5 G2 °दक्षिनां; D3.4 °दर्शनं.

Colophon. Ds.9 G4 missing. — Sub-parran:
K B Dn Ds1 D1-4.5-8.10 रथातिरथसंख्या (D1 °ख्यान);
Ds2 रथाति; T1 M रथसंख्या; G5 पांडवबलरथसंख्यान.
— Adhy. name: T1 G5 M पांडवप्रशंसनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dc 59 (= 159); T2 G
M4 168; G1.5 M3.5 169; G3 166; M1.2 167
(as in text). — S'loka no.: K5 41; Dn1 28.

167

1 ^a) T2 G2 महाभागाः (for °राज). — ^b) K1.2.5
चैव (for पञ्च). — ^d) = 5^b; 5. 168. 16^b. K5 D2 T1 G3
महात्मनः (for °न्मतः). K3.4 B Dn Ds D3.4.6.8.10

एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वसः ॥ ४
उत्तमौजास्तथा राजत्रथो मम महान्मतः ।
युधामन्युश्च विक्रान्तो रथोदारो नरर्षभः ॥ ५
एतेषां बहुसाहस्रा रथा नागा हयास्तथा ।
योत्स्यन्ते ते तनुं त्यक्त्वा कुन्तीपुत्रप्रियेप्सया ॥ ६
पाण्डवैः सह राजेन्द्र तव सेनासु भारत ।
अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयन्तः परस्परम् ॥ ७
अजेयौ समरे वृद्धौ विराटद्रुपदावुभौ ।

रथोदारो मतो मम (K1 महात्मनः); D7 स रथोति मतो मम.

2 ^a) K4 B D (except D1.3.4) महाबाहुः (D2.7
°हो); T G °तेजाः (for °राज). — ^b) = 4^b. — ^d) K1.2
D1 G3 चाभवत्; K4 B Dn Ds D3.4.6-8.10 चारिहा (for
वा भवेत्).

3 ^a) K3-5 D1.6.7 लब्धस्त्रश्चित्र°; G3 अस्त्रविच्चित्र°. — ^b) G3 तेजस्वी (for मन°). K4 B Dn Ds D6.8.10
च दृढवतः (for दृढ°). — ^d) K1.2.5 सर्वथा; K3 D1.2.7
पेतृकं; D8 पितृवद्; T G M4 स पित्र्यं; M1-3.5 समरे
(for स्वपितुर्).

4 4^b = 2^b. — ^e) D3.4 एष वृष्णिपतिर्वीरः. — ^d) K4
D3.4 सामर्षो (for अमर्षी). K1.2.5 D7 गतसाध्वसः.

5 ^a) K1.2.5 D1 T2 G5 महाराज (for तथा राजन्). — ^b) = 1^d; 5. 168. 16^b. K3.5 D2 G3 महात्मनः (for
°न्मतः). K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 रथोदारो मतो मम;
G1 मतो मम महारथः. Ds om. 5^{ed}. — ^d) K (except
K2) D3.4.6.8.10 M3.5 नरर्षभ; B (except 1-3) Dn
मतो मम.

6 ^a) G1 °साहस्रान्. — ^b) D1.2.7 T1 G3 transp.
हयाः and तथा. T2 हया नागा रथान्मथा; G1 रथान्नागान्द्वयां-
स्तथा; G2 हया नागास्तथा रथाः; G5 हयनागरथान्मथा. — ^e)
K (except K4) B Dn D2 D2-4.7 M4 तनुस्; T2 G2.3 धनं
(for तनु). The reading तनुं त्यक्त्वा of some printed
ed. is not supported by any MS. — ^d) Ks D7
°हितेप्सया.

7 ^a) D7 पाण्डवैः सहिता राजन्. — ^d) D3.4 आपतंतः
(for आह्व°).

8 D4 om. from 8^b up to क्षत्रधर्म (in 9^b). — ^b)
Ks B Dn Ds D6.8.10 तथा (for उभौ). — D1 om.
(hapl.) 8^c-10^d.

महारथौ महावीर्यौ मतौ मे पुरुषर्षभौ ॥ ८
 वयोवृद्धावपि तु तौ क्षत्रधर्मपरायणौ ।
 यतिष्येते परं शक्यता स्थितौ वीरगते पथि ॥ ९
 संबन्धकेन राजेन्द्र तौ तु वीर्यबलान्वयात् ।
 आर्यवृत्तौ महेष्वासौ स्नेहपाशसितावुभौ ॥ १०
 कारणं प्राप्य तु नराः सर्व एव महाभुजाः ।
 शूरा वा कातरा वापि भवन्ति नरपुंगव ॥ ११

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तपद्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७

१६८

भीष्म उवाच ।

पाञ्चालराजस्य सुतो राजन्परपुरंजयः ।
 शिखण्डी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत ॥ १

एकायनगतावेतौ पाथन दृढभक्तिका ।
 त्यक्त्वा प्राणान्परं शक्यता घटितारौ नराधिप ॥ १२
 पृथगक्षौहिणीभ्यां तावुभौ संयति दारुणौ ।
 संबन्धिभावं रक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १३
 लोकवीरौ महेष्वासौ त्यक्तात्मानौ च भारत ।
 प्रत्ययं परिरक्षन्तौ महत्कर्म करिष्यतः ॥ १४

9 D₁ om. 9; D₄ om. up to क्षत्रधर्म (cf. v.l. 8).
 — ^a) K₃ च तौ; K₄ B D (except D₇; D₁₄ om.)
 हि तौ (for तु तौ). T₂ G₂ °द्वौ वीरकृत्यौ.

10 D₁ om. 10 (cf. v.l. 8). — ^a) K₃.5 D₂.7.10
 संबन्धकेन. — ^b) K₁.5 D₂ S न तु; K₂ क्षत्र; D₇ तथा
 (for तौ तु). K₃.5 D₇ °बलाश्रयान्. — ^c) K D_{n1} D₈
 D₆-8.10 आर्यवृत्तौ. — ^d) K₄ स्नेहवीर्ये स्थितौ; B D_{n1} D₈
 D₆ °वीर्यसितौ (B₂ °पालयितौ); D₃ °वीर्यान्वितौ; D₄
 °वीर्यास्थितौ; D₇.8 G₈ °पाशस्थितौ; D₁₀ °वीर्यस्थितौ;
 T₂ G₁.2.5 °पाशयुतौ; M (except M₂) °पाशान्वितौ.
 D_{n2} त्यक्तात्मानौ च भारत (= 14^b).

11 ^a) K (except K₄) D₁.2.7 हि (for तु). — ^b)
 D₁.3.4 महाभुज. — ^d) K (except K₄) D₂ G₁.3.5
 नरपुंगवाः; B D_n D₈ D₃.4.6.8.10 T₁ कुरुपुंगव (D₈ °वाः).

12 ^a) K₃ S चोभौ; D₁.2.8 चेतौ (for एतौ). — ^b)
 K₃ D₁.7 M₁.2 पार्थे च; K₄ पार्थानां; B D_n D₈ D₁.6.8.10
 पार्थिवौ. K₁ G₆ M दृढभक्तिकौ; B D (except D₁.3.4.7)
 T₂ G₁.2 दृढधन्विनौ. — ^c) B D_n D₈ D₆.8.10 transp.
 त्यक्त्वा and प्राणान्. — ^d) K₄ B D_n D₈ D₁₀ M₁
 (inf. lin.) Ca घटितारौ; D₃.4 विजेतारौ; Cd as in text.
 K₈-5 B D परंतप (for नरा°).

13 ^a) A few S MSS. अक्षौ°. — ^b) D₃.4 दारुणे.
 — ^d) = 14^d; 5. 163. 16^d. M₃-5 महायुद्धं (for महत्कर्म).

14 K (except K₄) D₈ D₂ T₂ G₁.5 om. (hapl.)
 14; G₂ om. 14^{cd}. — ^d) = 13^d; 5. 163. 16^d.

एष योत्स्यति संग्रामे नाशयन्पूर्वसंस्थितिम् ।
 परं यशो विप्रथयंस्तव सेनासु भारत ॥ २
 एतस्य बहुलाः सेनाः पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।

C. 5. 5. 25
 B. 5. 171. 3
 K. 5. 171. 3

Colophon om. in K₃. D₅.9 G₄ missing. —
 Sub-parcan: K₁.2.4.5 B₁.3-5 D_n D₈ D₁-4.6-8.10
 रथातिरथसंख्या (D₁ °संख्यान); T₁ G₅ M₄.5 रथसंख्या
 (G₅ °संख्यान). — Adhy. name: T₁ M₁-3.5 पांडवसेना-
 महारथपरि (T₁ om. परि)गणनं; G₅ M₄ पांडवमहारथगणनं.
 — Adhy. no. (figures, words or both): T G₂ M₄
 169; G₁ M₁.3 168; G₃ 167; G₅ M₃.5 170.
 — S'loka no.: K₅ 13; D_{n1} 14.

168

1 ^a) Some MSS. पंचाल°. — ^c) K (except K₄)
 [S]सौ (for मे). — ^d) K₃ B₂ D₁ धीमतः (for भारत);
 M₁ (inf. lin.) मतः पार्थिवसत्तम. — After 1, T₁ G₅
 read 4^{cd}, repeating it in its proper place.

2 ^b) B₂.5 D_{n2} D₂ S C_n पूर्वसं (T₂ °तः)स्थितं;
 Ca.d.s पूर्वसंस्थिति (as in text). — ^c) K (except
 K₄) D₁.2.7 वरीयसः; S वैरं योर्मै; Ca.d यवीयसः
 (for परं यशो). K (except K₄) [S]पि प्रथमं; D₁
 विद्रवयन्; T₁ G₁.5 संप्रथयन्; T₂ G₂ संप्रथयन्; M₂-3
 प्रथयति; Ca.d विप्रथयन् (as in text).

3 D₁ om. 3^{ab}. — ^a) G₃ °स्य बहवः संन्याः. — ^b)
 = 5. 56. 33^d; (var.) 149. 50^e (prior pada!).
 K (except K₄) D₂ T₁ G₃ M पां(or पं)चालानां
 (for °श्च). — 3^d = 9^d.

C. 5. 5615
B. 5. 171. 3
K. 5. 171. 3

तेनासौ रथवंशेन महत्कर्म करिष्यति ॥ ३
धृष्टद्युम्नश्च सेनानीः सर्वसेनासु भारत ।
मतो मेऽतिरथो राजन्द्रोणशिष्यो महारथः ॥ ४
एष योत्स्यति संग्रामे सुदयन्वै पराजणे ।
भगवानिव संकुद्धः पिनाकी युगसंक्षये ॥ ५
एतस्य तद्रथानीकं कथयन्ति रणप्रियाः ।
बहुन्वात्सागरप्रग्न्यं देवानामिव संयुगे ॥ ६
क्षत्रधर्मा तु राजेन्द्र मतो मेऽर्धरथो नृप ।
धृष्टद्युम्नस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः ॥ ७
शिशुपालसुतो वीरश्चेदिगजो महारथः ।
धृष्टकेतुर्महेष्वासः संबन्धी पाण्डवस्य ह ॥ ८
एष चेदिपतिः शूरः सह पुत्रेण भारत ।
महारथेनासुकरं महत्कर्म करिष्यति ॥ ९
क्षत्रधर्मगतो मह्यं मतः परपुरंजयः ।

4 T1 G5 read 4^{ad} for the first time after 1. — ^a) K3 महाबलः; D7 'मनाः (for 'रथः).

5 ^b) T G2. 3. 5 M बहून् (for रणे). G1 सूदयिष्यन्बहून्परान्. — ^d) K4 D2. 7 T2 G2 M1. 2 पिनाकीव युगक्षये.

7 ^a) D1. 2 G2 कृतवर्मा; D7 T G1. 3. 5 M धृतवर्मा (for क्षत्रं). D3. 4. 7 च (for तु). — ^b) K3 मेतिरथो; M1. 5 हर्धरथो (for मेऽर्धं). T2 G1. 2. 5 महान्; M मम (for नृप). D3. 4 मतो मे रथमत्तमः; T1 G3 संमतोर्धरथो मम.

8 ^a) D3. 4 'पालस्य च सुतः.

9 ^a) K4 B D (except D1) महारथानां सुकरं (D8. 4 प्रवरः); T G2 महारथे (T1 'थो) न सुकरं. — 9^d = 3^d.

10 ^a) K4 S क्षत्रधर्मा मतो; B3 Ds D1. 6-8. 10 क्षत्रधर्मा रथो. K2 T2 G2 नित्यं; K5 ह्येव; D3. 4 सत्यः (for मह्यं). — ^b) S रथः (for मतः). — ^j) K4 सत्यकिश्च (for सत्यं).

11 ^a) T1 महेश्वासः (for महात्मानः). — ^b) K4 Ds पंचालः. — ^c) K3 S (except T2 G1. 2) योत्स्यति. — ^d) T1 G3 संनद्धा (for संबन्धा).

12 ^a) K4 अजो भोजो; D3. 1 कुंतिभोजो (for अजो भोजश्च). — ^b) B1. 2. 4. 5 Dn Ds D6. 8. 10 पांडवार्थं (for 'वेपु). D1 रथोत्तमौ (for महा). B3 महत्कर्म करिष्यति (= 3^d, 9^d). — After 12^{ab}, B3 ins.:

568* लोकवीरौ महेश्वासौ त्यक्त्वात्मानौ महारथौ ।

क्षत्रदेवस्तु राजेन्द्र पाण्डवेषु रथोत्तमः ।
जयन्तश्चामितौजाश्च सत्यजिच्च महारथः ॥ १०
महारथा महात्मानः सर्वे पाञ्चालसत्तमाः ।
योत्स्यन्ते समरे तात संबन्धा इव कुञ्जराः ॥ ११
अजो भोजश्च विक्रान्तौ पाण्डवेषु महारथौ ।
पाण्डवानां सहायार्थं परं शक्त्या यतिष्यतः ।
शीघ्रास्त्रौ चित्रयोद्धारौ कृतिनौ दृढविक्रमौ ॥ १२
कैकयाः पञ्च राजेन्द्र भ्रातरो युद्धदुर्मदाः ।
सर्वे एते रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः ॥ १३
काशिकः सुकुमारश्च नीलो यश्चापगो नृपः ।
सूर्यदत्तश्च शङ्खश्च मदिराश्च नामतः ॥ १४
सर्वे एते रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः ।
सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम ॥ १५
वार्धक्षेमिर्महाराज रथो मम महान्मतः ।

— Ds2 om. 12^a-13^b. — D8 reads 12^{ad} twice (for v.l. see below). — ^c) D1 सहायार्थः; D3. 4 महाबाहो. B Dn Ds1 D6. 8 (first time). 10 योत्स्येते बलिनौ शूरो. — ^d) B Dn Ds1 D3. 4. 6. 8 (first time). 10 क्षयिष्यतः (for यतिं). K (except K3) D8 (second time) महत्कर्म करिष्यतः (= 5. 163. 16^d; 167. 14^d). — ^e) B Dn Ds1 D6. 10 शीघ्रास्त्राश्चित्रयोद्धारः. — ^f) K4 D7 कृतिनौ दृढधन्विनौ; B Dn Ds1 D6. 10 'नो दृढध्वि (:.

13 Ds D6 om. 13^{ab} (for Ds2 cf. v.l. 12). ^a) 'य' Some N MSS. कैकयाः and कैक्याः. — ^b) D6. 8 कृतास्त्रा (for भ्रातरो). B (except B5) Dn D10 दृढविक्रमाः; T1 युधि दुर्मदाः. — D1 om. 13^c-14^d. — ^e) K3 B Dn Ds D6. 10 चैव; D2. 7 M1. 2 एव (for एते).

14 D1 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^a) K1 T2 G2. 8 कौशिकः. — ^b) K1 2 नीलायुं (for नीलो यं). K5 B2. 4. 5 D (except Dn1 D2. 7. 8; D1 om.) नृप (for नृपः). — ^c) K5 स्वर्गदश्च शंखदश्च. — ^d) K1. 2 मदिराश्च; K3 G5 मदिराश्च.

15 ^a) K3 transp. सर्वे and एते. B4 Dn2 D1. 3. 4 T2 G1. 2 एव (for एते). K4 महोदाराः; D7 महावीर्याः (for रथो). — ^b) K1. 2. 5 सर्वे च कृतलक्षणाः; B2 सर्वे चाङ्घ्रिः; T1 G2. 5 सर्वे चाहितः; T2 M सर्वे चाहतः; G3 सर्वे चाहवशोभिनः.

16 ^a) D8 T2 G2 वार्धक्षेमी. — ^b) = 5. 167. 1^d, 5^b.

चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः ।
 स हि संग्रामशोभी च भक्तश्चापि किरीटिनः ॥ १६
 चेकितानः सत्यधृतिः पाण्डवानां महारथौ ।
 द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदारौ मतौ मम ॥ १७
 व्याघ्रदत्तश्च राजेन्द्र चन्द्रसेनश्च भारत ।
 मतौ मम रथोदारौ पाण्डवानां न संशयः ॥ १८
 सेनाविन्दुश्च राजेन्द्र क्रोधहन्ता च नामतः ।
 यः समो वासुदेवेन भीमसेनेन चाभिभूः ।
 स योत्स्यतीह विक्रम्य समरे तव सैनिकैः ॥ १९
 मां द्रोणं च कृपं चैव यथा संमन्यते भवान् ।
 तथा स समरश्लाघी मन्तव्यो रथसत्तमः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

काश्यः परमशीघ्रास्त्रः श्लाघनीयो रथोत्तमः ।
 रथ एकगुणो मह्यं मतः परपुरंजयः ॥ २१
 अयं च युधि विक्रान्तो मन्तव्योऽष्टगुणो ग्थः ।
 सत्यजित्समरश्लाघी द्रुपदस्यात्मजो युवा ॥ २२
 गतः सोऽतिरथत्वं हि धृष्टद्युम्नेन संमितः ।
 पाण्डवानां यशस्कामः परं कर्म करिष्यति ॥ २३
 अनुक्तश्च शूरश्च रथोऽयमपरो महान् ।
 पाण्ड्यराजो महावीर्यः पाण्डवानां धुरंधरः ॥ २४
 दृढधन्वा महेष्वायः पाण्डवानां रथोत्तमः ।
 श्रेणिमान्कौरवश्रेष्ठ वसुदानश्च पार्थिवः ।
 उभावेतावतिरथौ मतौ मम परंतप ॥ २५

5. 5420
 5. 171. 27
 5. 171. 27

B1.5.5 Dn Ds D2(m as in text).6.10 मतौ मम
 महारथः; B2.4 मतौ मे रथयूथपः; D3.4 प्रख्यातः स महारथः.
 — D7 om. (hapl.) 16^a-17^a. — ^a) K3 Dn1 Ds T1
 नृपसत्तमः (K5 'मम). — ^c) K संग्रामशौं (or 'सौं)डीरः
 (K4 'लोभी च); D1 G3 'योधी च. — K5 om.
 16^f-17^e. — ^f) B1-3 Dn1 Ds D6 किरीटिने; M 'नि.
 — After 16, T G1.2 read 19^{ab} (G1 repeating
 the line in its proper place).

17 K5 om. 17^{abc}; D7 om. 17^a (cf. v.l. 16).
 G3 reads 17^{ab} after 19^{ab}. — ^b) K (K5 om.)
 D1.2.7 G1 M (except M1) महारथः. — Ds2 G3 om.
 17^{cd}. — ^c) D3.4 पुरुषव्याघ्र. — ^d) K1.2.5 पाण्डवानां
 (for रथोदारौ). D3.4 मतिर् (for मतौ).

18 D6 om. 18^a-19^b. — ^b) T G1-3 शंखदत्त (for
 चन्द्रसेन). K3.4 D1.2.7.8 पार्थिवः (for भारत). — ^d)
 M1.2 महारथौ (for न संशयः).

19 D6 om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). T G1.2 read 19^{ab}
 after 16 (G1 repeating it here with v.l.). — ^a) G1
 (second time) सेनाविभुः. — ^b) K1 Ds क्रोधहर्ता. K1.2
 तु (for च). K4.5 D1.2.7.8 महारथः (for च नामतः).
 — After 19^{ab}, G3 reads 17^{ab}. — ^d) K5 बलदेवेन
 (for भीम). K1.2.5 वा विभुः; K4 D3.4 भारत; B Dn
 Ds D6.8.10 वा विभो; T1 G1.5 वाभिभूः. — ^e) K3 D2-4
 योत्स्यते. K3 B D (except D1.7) T2 G1.2.5 हि (for
 [इ]ह). M1.2 स हि योत्स्यति विक्रम्य. — ^f) K1.2 M1.2
 सह (for तव).

20 ^a) K3-5 B D (except D1.7) T2 G2.5 transp.

द्रोणं and च. — ^e) K1.2.5 हि (for स).

21 K1.2 om. 21^{ab}. — ^a) T2 काश्यः परमस्तान.
 — ^b) K5 महारथः; B D (except D1.2.7) नरो (for
 रथो). — ^d) K4 B D (except D1-4.7) ज्ञेयः (for
 मतः).

22 ^b) K1.2.5 मम; K4 M5 मतः (for रथः). — ^c)
 K1 परम (for समर).

23 ^b) Dn1 D2-4 T G2.3.5 संमतः.

24 ^a) K4 अनुरूपश्च. — ^b) T G2.5 रथो यः परमो
 महान्. — ^c) G1.3 पाण्ड्यो राजा. K4 D7 T G महाराज.
 — ^d) K1.2 D3.4 धनुर्धरः (for धुरं).

25 ^b) Dn Ds D6.8.10 महारथः (for रथो). — ^d)
 K1.2.5 वसुदानोथ; T2 G2.3 धानश्च; M5 मानश्च. K5
 बाहिकः; Ds1 D6.7 पार्थिव. — ^f) D1 T G परंतप.
 B Dn Ds D6.8.10 मतौ परपुरंजय (B2 मम न संशयः;
 Dn2 Ds परपुरंजयौ). — After 25, Ds ins.:

569* अन्यो विराटस्य सुतो शङ्खधर्ता महारथो ।

पाण्डवानां सहायार्थं महत्कर्म करिष्यतः ।

Coiophon om. in K5. D5.9 G4 missing. —
 Sub-parran: K1-4 B Dn Ds D1-4.6 8.10 रथातिरथ-
 संख्या; T1 G5 M रथसंख्या. — *Atthy. name*: T1 M
 रथातिरथसंख्यानं (T1 'गणनं; M 'कथनं). — *Atthy. no.*
 (figures, words or both): D6 (see. 51 (= 151);
 T G2 M4 170; G1.5 M3.5 171; G3 16^a; M1.2 169.
 — *S'loka no.*: Dn1 26.

१६९

भीष्म उवाच ।

रोचमानो महाराज पाण्डवानां महारथः ।
 योत्स्यतेऽमरवन्संग्रहे परमन्येषु भारत ॥ १
 पुरुजित्कुन्तिभोजश्च महेष्वासो महाबलः ।
 मातुलो भीमसेनस्य स च मेऽतिरथो मतः ॥ २
 एष वीरो महेष्वासः कृती च निपुणश्च ह ।
 चित्रयोधी च शक्तश्च मतो मे रथपुंगवः ॥ ३
 स योत्स्यति हि विक्रम्य मघवानिव दानवैः ।
 योधाश्चास्य परिख्याताः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४
 भागिनेयकृते वीरः स करिष्यति संगरे ।
 सुमहत्कर्म पाण्डूनां स्थितः प्रियहिते नृपः ॥ ५
 भीमसेनिर्महाराज हैडिम्बो राक्षसेश्वरः ।
 मतो मे बहुमायावी रथयूथपयूथपः ॥ ६
 योत्स्यते समरे तात मायाभिः समरप्रियः ।

169

1 ^b) G₃ महात्मनां (for 'रथः'). — ^d) K₂m. 3.4 D₇ तव (for पर-).

2 ^a) K₁₋₃ पुरजित्. — ^b) K₁ B₄ D_{1.2} T₁ G₅ M महारथः; G₃ महाबलौ (inf. lin. 'रथौ'). — ^d) K_{1.2} ममानिरथो; K₂ मे भानि रथो (for च मेऽति°).

3 ^a) D₂ महोत्साहः (for महे°). — ^b) K₅ तथा (for च ह). B₂ D₁ कृती च कृतनिःश्रमः (B₂ 'निश्चयः'). — ^c) K_{1.2.5} प्राज्ञ° (for शक्त°). — ^d) K_{1.2} B₁ रथसत्तमः.

4 ^a) D_{3.4} योत्स्यते. G₃ M₃ [इ]ह (for हि). — ^b) K (except K₄) दानवान् (for 'वै:'). T₂ देवानामिव वासवः. — ^c) M₃₋₅ योधाश्च. B Dn Ds D_{6.8.10} योधा वै चास्य विख्याताः; D_{3.4} योधाश्चैव प्रसं°.

5 ^a) K_{1.2.5} D₂ G₁ M वीरः; T G_{2.3.5} कर्म (for वीरः). — ^b) K₃ B₂ D₁ M_{3.4} (inf. lin. as in text). 5 संगरं; K₄ वै रणं; T₁ G₃ संयुगे. K₅ संगरे स करिष्यति; D_{3.4} करिष्यति स संगरं. — ^c) B₂ पार्थानां (for पाण्डू°). D₁₀ महत्कर्म पाण्डवानां. — ^d) K_{1.4.5} D_{3.4} T G₁ नृपः; K_{2.3} B Dn Ds D_{6-8.10} रतः (for नृपः).

6 ^a) G₃ महतेजाः (for 'राज'). — ^b) MSS. (indiscriminately) हैडिंबः, हिडिंबः, हिडिंबः.

ये चास्य राक्षसाः शूराः सचिवा वशवर्तिनः ॥ ७
 एते चान्ये च बहवो नानाजनपदेश्वराः ।
 समेताः पाण्डवस्यार्थे वासुदेवपुरोगमाः ॥ ८
 एते प्राधान्यतो राजन्पाण्डवस्य महात्मनः ।
 रथाश्चातिरथाश्चैव ये चाप्यर्धरथा मताः ॥ ९
 नेप्यन्ति समरे सेनां भीमां यौधिष्ठिरीं नृप ।
 महेन्द्रेणैव वीरेण पाल्यमानां किरीटिना ॥ १०
 तैर्हं समरे वीर त्वामायद्भिर्जयैषिभिः ।
 योत्स्यामि जयमाकाङ्क्षन्नथ वा निधनं रणे ॥ ११
 पार्थं च वासुदेवं च चक्रगाण्डीवधारिणौ ।
 संघ्यागताविवाकैन्दू समेप्ये पुरुषोत्तमौ ॥ १२
 ये चैव ते रथोदाराः पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 सहसैन्यानहं तांश्च प्रतीयां रणमूर्धनि ॥ १३
 एते रथाश्चातिरथाश्च तुभ्यं

7 ^b) B Dn Ds D_{6.8.10} मायावी (for 'भिः'). K₃ D₇ दिव्यैरस्त्रैर्महाराथः; K₄ मायावी समरेपु यः. — ^c) K_{3.4} D_{1-4.7} चान्ये; G₃ वास्य (for चास्य). K_{3.4} B D वीराः; T₂ सर्वे (for शूराः). — ^d) D₁₁ T₁ सर्वे च (for सचिवा).

9 ^c) K₄ D₇ ये च (for चैव). — K₅ om. 9^d-11^d. — ^d) B D (except D_{1-4.7}) चान्येर्धं. B D (except D_{1.2.7}) नृप (for मताः).

10 K₅ om. 10 (cf. v.l. 9). — ^{ab}) M_{1.2} transp.

मेनां and भीमां. D_{3.4} दौर्योधनीं (for यौधि°). — ^c) K_{1.2} D₇ महेंद्रेण. K_{1.2} D₁₁ D_{7.8} च (for [इ]व).

K_{1.2} धीरेण; M₃₋₅ वीर्येण.

11 K₅ om. 11 (cf. v.l. 9). — ^b) K_{1.2} त्वामाया-

भिरः; B Dn Ds D_{6.8.10} मायाविद्भिः; D_{1.2} अमायाभिरः;

T G_{1.2} त्वाह्वयद्भिः; G₃ मानयद्भिः. K₄ D_{3.4} मायया

विजयैषिभिः. — ^d) D₆ न च वा; D₇ अथास्तु (for

अथ वा).

12 ^a) B (except B₂) Dn Ds D_{6.8.10} transp.

पार्थं and वासुदेवं. — ^b) D₁ गाण्डीवचक्रधा°. — ^d)

B Dn Ds D_{6.8} समेप्येते (Ds 'प्येति; D_{6.8} 'प्ये तौ)

रथोत्तमौ.

13 ^a) K₁ T₁ M [ए]ते; D₈ [अ]ति- (for ते).

K₃ ये चाप्यन्ये रथो°; T₂ G_{2.5} एते चैव रथो°. — ^d)

यथाप्रधानं नृप कीर्तिता मया ।
 तथा राजन्नर्धरथाश्च केचि-
 त्तथैव तेषामपि कौरवेन्द्र ॥ १४
 अर्जुनं वासुदेवं च ये चान्ये तत्र पार्थिवाः ।
 सर्वानावारयिष्यामि यावद्रक्ष्यामि भारत ॥ १५
 पाञ्चाल्यं तु महाबाहो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
 उद्यतेषुमभिप्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे ॥ १६
 लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
 प्राप्तं राज्यं परित्यज्य ब्रह्मचर्ये धृतव्रतः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ समाप्तं रथातिरथसंख्यापर्व ॥

१७०

दुर्योधन उवाच ।
 किमर्थं भग्नश्रेष्ठ न हन्यास्त्वं शिखण्डिनम् ।

S समेष्ये (G1.3 °ता) (for प्रतीयां).

14 ^b) K1 G5 M1 (*inf. lin. as in text*). 2 °प्रधाना.
 K1.3.5 D1.2.7 मे; K2.4 D8.4 ते (for मया). — °)
 B Dn Ds D6.10 [अ]परे ये (for राजन्).

15 K5 om. 15. — °) K2 Dn2 D8 पार्थिव;
 S पांडवाः (for पार्थिवाः). — °) K4 B D (except
 D1.2.7) सर्वास्तान्वार°. — °) M (M1 *inf. lin. as in*
text) यावद्रक्ष्ये शिखण्डिनम्. Cnp ध्रक्ष्यामि (= शक्तिं
 धारयामि!).

16 ^a) K3.4 D7.8 च (for तु). K4 D2-4 महाबाहुं.
 — K5 om. 16°-17°. — °) = 5. 170. 3°. — °)
 B D (except D1.2.7) उद्यतेषुमथो (D3.4 °हं) दृष्ट्वा
 (= 5. 170. 1°).

17 K5 om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — °) K3 B4.5
 Dn Ds1 D6.8.10 तं (for तद्). — °) B2.4 Ds व्यवस्थितः
 (for धृत°). K4 °चर्यं धृतं व्रतं; B1.3.5 Dn D6.8.10
 °चर्यव्रते स्थितः.

18 K5 om. 18^{ab}. — °) K8 D1.7 महाराज्ये; B Dn
 Ds D6.8.10 आधिपत्ये (for अहं राज्ये). K3 D1.2 G8.5
 M2.5 [अ]भिपेक्ष्य. — T3 om. (hapl.) 18^{ad}. — °)
 K3 B2 D1 G5 M2.5 [ऽ]भि° (for ऽभ्य°).

19 °) K3 B Dn Ds2 D6-8.10 विज्ञाप्य; K5 S
 °ख्यातं (for °ख्याप्य). — K5 om. 19°. — °) B3.5
 Dn2 Ds1 पृथिवीं. — K5 om. 19°. — °) B Dn Ds

चित्राङ्गदं कौरवाणामहं राज्येऽभ्यपेक्षयम् ।
 विचित्रवीर्यं च शिशुं यावद्राज्येऽभ्यपेक्षयम् ॥ १८
 देवव्रतत्वं विख्याप्य पृथिव्यां सर्वराजसु ।
 नैव हन्यां स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन ॥ १९
 स हि स्त्रीपूर्वको राजञ्जिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
 कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्से तेन भारत ॥ २०
 सर्वास्त्वन्यान्हनिष्यामि पार्थिवान्भरतर्षभ ।
 यान्समेष्यामि समरे न तु कुन्तीमुतानृप ॥ २१

उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा समरेष्वाततायिनम् ॥ १
 पूर्वमुक्त्वा महाबाहो पाण्डवान्सह सोमकैः ।

D1.6.8.10 कदाचन.

20 K5 om. 20°. — °) K5 जाता; B5 भावी (for
 जातो). — K5 om. 20°-21°.

21 K5 om. 21^{abc} (cf. v.l. 20); K1 om. 21^{ab}.
 — °) K4 अन्यान्; G5 चान्यान् (for त्वन्यान्). — °)
 K2 D3.4 समरे (for पार्थिवान्). — °) K2m योद्धु-
 मेष्यामि; K4 योद्धुमिच्छामि; D3.4 योधयिष्यामि (for
 यान्समे°). — °) K3 D8 रणं; D3.4 इति (for नृप).
 K2m ततः कुन्तीमुतानिति.

Colophon. D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan*:
 K B Dn Ds D1-4.6-8.10 रथातिरथसंख्या; T1 M1.2.5
 रथसंख्या. K B1.3.4 Dn Ds D1.2.6.7.10 M1.2 cont.
 समाप्त. — *Adhy. name*: T1 रथातिरथसंख्यानं; M1
 (marg.) महारथगणनसमाप्तिः. — *Adhy. no.* (figures,
 words or both): D6 (*sec. m.*) 52 (=152); T
 G2 M4 171; G1.5 M3.5 172; G3 169; M1.2 170.
 — *S'loka no.*: K5 41; Dn 21.

170

1 ^b) B Dn Ds D6.10 Cn नैव हन्याः (for न
 हन्यास्त्वं). — °) = 5. 193. 64°.

2 °) K4 D6.8 उक्तं (for उक्त्वा). — °) B3.5 Dn
 पं(or पं)चालान्; T2 (before corr.) G1.2 पार्थिवान्

C. 5. 5943
B. 5. 173. 2
K. 5. 173. 2

वधिष्यामीति गाङ्गेय तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

शृणु दुर्योधन कथां सहैर्भिर्वसुधाधिपैः ।

यदर्थं युधि संप्रेक्ष्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ॥ ३

महाराजो मम पिता शंतनुर्भरतर्षभः ।

दिष्टान्तं प्राप धर्मात्मा समये पुरुषर्षभ ॥ ४

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां परिपालयन् ।

चित्राङ्गदं भ्रातरं वै महाराज्येऽभ्यपेक्षयम् ॥ ५

तस्मिंश्च निधनं प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः ।

विचित्रवीर्यं राजानमभ्यपिञ्चं यथाविधि ॥ ६

मयाभिपिक्तो राजेन्द्र यवीयानपि धर्मतः ।

विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ॥ ७

तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुर्हमप्युत ।

अनुरूपादिव कुलादिति चिन्त्य मनो दधे ॥ ८

(for पाण्डवान्). B. 5 सहस्रोमकान्; Ca. d as in text. — °) K5 B D (except D1.7.8) T1 हनिष्यामि; G2 करि° (for वधि°). D3.4 च (for [इ]ति). — °) D1 M नो (for मे).

4 °) B1.4 महाबाहो (for °राजो). — °) B Dn Ds D3.4.6.10 शान्तनुर. K3-5 D1.2.7 T1 G1-3 M1.2 भरतर्षभ; B Dn Ds D6.8.10 लोकविश्रुतः. — K3 D2 om. (hapl.) 4^{ad}. — °) K5 दिष्ट्या तं; Ca. d दिष्टान्तं (as in text). B Dn Ds D6.10 आप (for प्राप). — °) K2 M पुरुषर्षभ; K4 B D (D2 om.) भरतर्षभ.

5 In Dn2, the portion from here up to 5. 173. 5 is lost on a missing fol. (129). — °) K1.2 B2 Ds2 D1-4 G1 प्रति° (for परि°). — °) K4 भारतं (for भ्रातरं). K4 D1 च; S मे (for वै). — °) Ds महाराज्ये; T1 यौवराज्ये.

6 Dn2 missing (cf. v.l. 5). — °) D1 T1 G3.5 तु (for च). — 6^b = 1. 95. 5^d; 96. 1^d, 59^d.

7 Dn2 missing (cf. v.l. 5). — °) K3 D1.2 धार्मिकः सदा (K3 °कस्तथा); K5 अपि भारत (for अपि ध°).

8 Dn2 missing (cf. v.l. 5). — °) B2.5 चैव (for तात). — In B2, the portion from 8^b nearly up to the end of the foll. adhy. is lost on a missing fol. (232). — °) D6.8 अच्युत; S (except T1) उद्यतः (for अप्युत). — °) K3 D1.2 G2 Cd अनुरूपात्; Ca. s

तथाश्रौपं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवरे ।

रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः काशिराजसुतास्तदा ।

अम्बा चैवाम्बिका चैव तथैवाम्बालिकापरा ॥ ९

राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ ।

अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा ।

अम्बालिका च राजेन्द्र राजकन्या यवीयसी ॥ १०

सोऽहमेकरथेनैव गतः काशिपतेः पुरीम् ।

अपश्यं ता महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वलंकृताः ।

राज्ञश्चैव समावृत्तान्पार्थिवान्पृथिवीपते ॥ ११

ततोऽहं तान्नृपान्सर्वानाहूय समरे स्थितान् ।

रथमारोपयांचक्रे कन्यास्ता भरतर्षभ ॥ १२

वीर्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा ।

अवोचं पार्थिवान्सर्वानहं तत्र समागतान् ।

भीष्मः शान्तनवः कन्या हरतीति पुनः पुनः ॥ १३

अनुरूपात् (as in text). D7 रूपतः कुलतो वापि; T1 अनुरूपां नृपकुलात्. — °) K1.2.4.5 D1.2.7 नित्यं; K3 B (B2 missing) Dn1 Ds D3.4.6.8.10 [ए]व च (for चिन्त्य).

9 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — °) K3 B5 Ds D1.6-8.10 T G2.3.5 M अथ (M1.2 तदा) (for तथा). S महाराज (for °बाहो). — °) K4 B (B2 missing) D (Dn2 missing) स्वयंवराः. — °) K1.2.5 असदृशीः (for अप्रतिमाः). — °) Ds G3 काशी°. — °) K4 B (B2 missing) D (except D7; Dn2 missing) अंबां चैवाम्बिकां चैव. — °) K5 D2 अंबालिका तथा; B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 °कामपि; M5 °कावरा (for °कापरा).

10 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — °) K2 om. तु. — °) Ds D3.4 S तु (for च).

11 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — °) Ds2 T2 G1-3 काशिपतेः. — °) T1 G1.5 स्वयंवरे (for स्वल्°). — °) B (B2 missing) Dn1 Ds D6.8.10 समाहूतान्; Ca. d समावृत्तान् (as in text).

12 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — °) D3.4 transp. अहं and नृपान्. — °) K1.2 समवस्थितः; K5 D7 समरे स्थितः; G3 °रे हि तान्.

13 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — °) M3-5 तु (for च). K1.2.5 राजन्; K3 कन्याः; D7 सर्वाः (for ज्ञात्वा). — °) D3.4 G3 M1.2 स्वमा° (for समा°). T G1.3 तथा (for तदा).

14 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 8, 5). — °) K1-3.5

ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः ।
 प्रसह्य हि नयाम्येष मिपतां वो नराधिपाः ॥ १४
 ततस्ते पृथिवीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ।
 योगो योग इति क्रुद्धाः सारथींश्चाप्यचोदयन् ॥ १५
 ते रथैर्मघसंकाशैर्गजैश्च गजयोधिनः ।
 पृष्ठयैश्चाश्वैर्महीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः ॥ १६
 ततस्ते मां महीपालाः सर्व एव विशां पते ।
 रथव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १७
 तानहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।

सर्वानृपांश्चाप्यजयं देवराडिव दानवान् ॥ १८
 तेषामापततां चित्रान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ।
 एकैकेन हि बाणेन भूमौ पातितवानहम् ॥ १९
 हयांश्चैषां गजांश्चैव सारथींश्चाप्यहं रणे ।
 अपातयं शरैर्दीप्तैः प्रहमन्पुरुषर्षभ ॥ २०
 ते निवृत्ताश्च भग्नाश्च दृष्ट्वा तल्लघवं मम ।
 अथाहं हास्तिनपुरमायां जित्वा महीक्षितः ॥ २१
 ततोऽहं ताश्च कन्या वै भ्रातुरर्थाय भारत ।
 तच्च कर्म महाबाहो सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ २२

. 5. 5965
 . 5. 173. 23
 . 5. 173. 24

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७०

[अ] हं; K₃ D₁ [अ] भि- (for हि). B (B₂ missing)
 D₁₁ D₈ D_{3.4.6.8.10} G_{3.5} हरा° (for नया°). — ^a)
 K₃ (m as in text) भो (for वो). K_{3.4} B (B₂
 missing) D₁₁ D_{6.8.10} नरर्षभाः (for नरा°). D₈ मिपतां
 सर्वधन्विनां (= 5. 160. 8^a); G₂ °तां सर्वपार्थिवाः.

15 B₂ D₁₂ missing (cf. v.l. 8, 5). D_{3.4} om.
 15-16. — ^b) = 16^a. K_{3.4} D₇ अहंकृताः; D_{1.2} अलंकृताः
 (for उदा°). S सर्व एव विशां पते. — ^a) K_{1-3.5} D₇
 चाप्य (K₃ °भ्य) नोदयन्; K₄ B (B₂ missing) D₁₁ D₈
 D_{2.6.8.10} अभ्यचो (D_{8.10} °नो) दयन्; D₁ T₁ चापि (T₁
 चाभ्य-) चोदयन्; T₂ G₂ चाप्यरोचयन्.

16 B₂ D₁₂ missing (cf. v.l. 8, 5). D_{3.4} om. 16
 (cf. v.l. 15). — ^a) K_{1.2} D₁₁ D₈ D_{1.2.8} तैः (for
 ते). B_{4.5} D₁₁ D₁₀ गज° (for मेघ°). — ^c) K₁
 B (B₂ missing) D₁₁ D₆ पृष्टैः; K₂ तृष्टैः; K_{3.5} D₂ श्रेष्टैः;
 K₄ शस्त्रैः; D₈ D₈ पृष्टैः; D₁ प्रेष्टैः; D₇ शीष्टैः; D₁₀ पाण्यैः;
 T₁ अस्त्रैः; T₂ G उष्टैः; M_{1.2} Cap पृष्टैः; M₅ पृष्टैः; Ca प्रष्टैः
 (for पृष्टयैः). K₄ चास्त्रैर्; G₅ अश्वैर् (for चाश्वैर्).
 S महेष्वासाः (for मही°). — K₄ om. (hapl.) 16^a-17^a.
 — 16^a = 15^b.

18 B₂ D₁₂ missing (cf. v.l. 8, 5). D_{2-4.8} T₂
 G_{2.5} om. (hapl.) 18^{ab}. — ^b) K₄ B (B₂ missing)
 D₁₁ D₈ D_{6.7.10} समंतात् (for महता). N (except K₃;
 B₂ D₁₂ missing, D_{2-4.8} om.) पर्यवारयं. — After 18,
 B (B₂ missing) D₁₁ D₈ D_{6.10} read 20^{cd}.

19 B₂ D₁₂ missing (cf. v.l. 8, 5). — ^a) M₃₋₅
 आपततश्. T₂ G₂ छत्रं (for चित्रान्). — ^b) M₃₋₅ रथान्
 (for ध्वजान्). — ^c) T G तु (for हि). K₁ ततो बलेन

महता; K_{3.4} D_{1.2.7} एकैकेन बाणेन.

20 B₂ D₁₂ missing (cf. v.l. 8, 5). — ^a) K_{3.4}
 B (B₂ missing) D (except D_{1.2.7}; D₁₂ missing)
 तेषां; M_{1.2} चैव (for चैषां). K₃ D_{1.2.7} चापि (for चैव).
 — ^b) D₈ Ca अहन् (for अप्यहं). — B (B₂ missing)
 D₁₂ D₈ D_{6.10} read 20^{cd} after 18. — ^c) M_{1.2} नरान्;
 M₃₋₅ शरान् (for शरैर्). D₁ तीव्रैः; S चैव (for दीप्तैः).
 — ^d) K_{1.2.5} प्रसभं; D_{3.4} प्राप्तान्ताम् (for प्रहमन्).
 K_{3.4} B (B₂ missing) D (D₁₂ missing) भरतर्षभ.

21 B₂ D₁₂ missing (cf. v.l. 8, 5). — ^a) D_{3.4}
 परिवृत्ताः (for ते नि°). — ^b) D₈ महत्; D₁₀ च मे (for
 मम). — After 21^{ab}, S (except M_{1.2}) ins.:

570* प्रणिपेतुश्च सर्वे वै प्रशंसुश्च पार्थिवाः ।

तत आदाय ताः कन्या नृपतींश्च विमृज्य तान् ।

[(L. 1) M₃₋₅ विवस्ताः (for सर्वे वै). — (L. 2)
 G₃ आह्वय (for आदाय). T₂ G₂ मरुत्रयान् (for विमृज्य
 तान्).]

— ^c) K₅ D₈ D_{6.8} तथा; D₁₀ T₁ ततः (for अथ).
 G₂ हास्तिनपुरे; a few MSS. हस्तिन° (as usual). — ^d)
 T G_{1.8.5} अगां; Ca. d आयां (as in text). G₂ मंदाच्छिन्वा
 मही°.

Colophon. B₂ D₁₂ D_{5.9} G₄ missing. — Sub-
 parvan: K B_{1.3-5} D₁₁ D₈ D_{1-4.6-8.10} G₅ M
 अंबोपाख्यान. — Adhy. name: M कन्याहरणं. — Adhy.
 no. (figures, words or both): D₆ (sec. m.) 53;
 T G₂ M₄ 172; G_{1.5} M_{3.5} 173; G₃ 170; M_{1.2} 171.
 — S'loka no.: K₅ D₁₁ 24.

१७१

C. 5. 5966
B. 5. 174. 1
K. 5. 174. 1

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ मातरं वीरमातरम् ।
अभिगम्योपसंगृह्य दाशेयीमिदमब्रुवम् ॥ १
इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्जित्य पार्थिवान् ।
विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्का उपार्जिताः ॥ २
ततो मूर्धन्युपाघ्राय पर्यश्रुनयना नृप ।
आह सत्यवती हृष्टा दिष्ट्या पुत्र जितं त्वया ॥ ३
सत्यवत्यास्त्वनुमते विवाहे समुपस्थिते ।
उवाच वाक्यं सत्रीडा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ॥ ४
भीष्म त्वमसि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।

श्रुत्वा च धर्म्यं वचनं मह्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ५
मया शाल्वपतिः पूर्वं मनसाभिवृतो वरः ।
तेन चास्मि वृता पूर्वं रहस्यविदिते पितुः ॥ ६
कथं मामन्यकामां त्वं राजञ्छास्त्रमधीत्य वै ।
वासयेथा गृहे भीष्म कौरवः सन्विशेषतः ॥ ७
एतद्बुद्ध्या विनिश्चित्य मनसा भरतर्षभ ।
यत्क्षमं ते महाबाहो तदिहारब्धुमर्हसि ॥ ८
स मां प्रतीक्षते व्यक्तं शाल्वराजो विशां पते ।
कृपां कुरु महाबाहो मयि धर्मभृतां वर ।
त्वं हि सत्यव्रतो वीर पृथिव्यामिति नः श्रुतम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

171

 This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 170. 5); B2 missing up to 9^e (cf. v.l. 5. 170. 8).

1 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^a) B4.5 अभिवाद्य (for 'गम्य). B4.5 G3 उपसंगम्य; Ca.d.s उपसंगृह्य (as in text). — ^d) K Ds2 D7.10 दाशेयी; Ca.d दाशेयी (as in text). K3 M1.2 अब्रुव.

2 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^d) K (except K4) D7 वीर्यशुल्काद्. B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 हता इति; D1 उपाहता; G3 उपस्थिताः.

5 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). Before 5, D3.4 read अंबोवाच. — ^a) D2-4 T2 G1-3 धर्मज्ञ. D1 भीष्म त्वमपि नेच्छामि. — ^b) K3 D1.2 T2 G1.5 विशारद. — D3.4 om. 5^{ed}. — ^c) Ds2 D8 T G तु (for च). K4 B (B2 missing) Dn1 Ds D6.8.10 (by transp.) वचनं धर्म्यं (Dn1 Ds 'मं); K5 धर्मवचनं; D7 वचनं मह्यं. K3 श्रुत्वा वचनं मे धर्म्यं. — ^d) K1 (by transp.) कर्तुं मह्यम्; D2 मम कर्तुम्; D7 धर्म्यं कर्तुम्.

6 = (var.) 1. 96. 48. — 6^{ab} = (var.) 5. 175. 22^{ab}. — B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^a) D1 S शाल्व. — ^b) K4 मनसानिवृतः; Dn1 साधिवृतः; D1 सा च वृतः; D6 सातिवृतः; T1 G1.2 सा हि वृतः; G3 सापि वृतः; M3-5 सा विवृतः. G5 पतिः (for वरः). — ^c) Ds D8.10 अपि (for अस्मि). — ^d) Ds अविदितं; D10 M (M1 inf. lin. as in text) अविदिता; Ca.d as in text.

7 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^a) K (except K3) वै (for त्वं). — ^b) K3.5 नानाशास्त्रम्; D1.2 राजशास्त्रम् (for राजञ्छास्त्रम्). S (except T2 G1.2) च (for वै). B (B2 missing) Dn1 D6.8.10 राजध (Dn1 'न्ध)र्ममतीत्य वै. — ^c) M यथा (for गृहे).

8 B2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^b) K1.2.5 S (except M3-5) च नरर्षभ (for भरत). — ^c) Ds महाराज (for 'बाहो). — ^d) K1.3 D1.2 तदारब्धुमिहार्हसि.

9 Dn2 missing (cf. v.l. 1); B2 missing up to ततो in 9^e. D1 om. 9^{ab}. — ^a) M3-5 मा (for मां). S (except M1.4) राजन् (for व्यक्तं). — ^b) Here and below S (mostly) शाल्व. — After 9^{ab}, K4 B (B2 missing) D (except D1.2) ins.:

571* तस्मान्मां त्वं कुरुश्रेष्ठ समनुज्ञातुमर्हसि ।
— ^a) K3 B2 D1.2 T1 G3 भीष्म; D3.4 वीरः; G2 M1 धीर (for वीर). — ^j) K1.2.5 मे मतिः; K3 T2 G1.2 विश्रुतः; Ds निश्चितं (for नः श्रुतम्).

Colophon. Dn2 D5.9 G4 missing. — Sub-parvan: K B Dn1 Ds D2.6-8.10 T1 G5 M अंबोपाख्यान — Adhy. no. (figures, words, or both): Ds (sec. m.) 54 (=154); T G2 M4 173; G1.5 M3.5 174; G3 171; M2.2 172. — S'loka no.: K5 Dn1 10.

१७२

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं समनुज्ञाप्य कालीं सत्यवतीं तदा ।
 मन्त्रिणश्च द्विजांश्चैव तथैव च पुरोहितान् ।
 समनुज्ञासिपं कन्यां ज्येष्ठामम्बां नराधिप ॥ १
 अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या शाल्वपतेः पुरम् ।
 वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ता धात्र्या चानुगता तदा ।
 अतीत्य च तमध्वानमाससाद नराधिपम् ॥ २
 सा तमासाद्य राजानं शाल्वं वचनमब्रवीत् ।
 आगताहं महाबाहो त्वामुदिश्य महाद्युते ॥ ३
 तामब्रवीच्छाल्वपतिः स्मयन्निव विशां पते ।
 त्वयान्यपूर्वया नाहं भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ४

गच्छ भद्रे पुनस्तत्र सकाशं भारतस्य वै ।
 नाहमिच्छामि भीष्मेण गृहीतां त्वां प्रसह्य वै ॥ ५
 त्वं हि निर्जित्य भीष्मेण नीता प्रीतिमती तदा ।
 परामृश्य महाद्युते निर्जित्य पृथिवीपतीन् ।
 नाहं त्वय्यन्यपूर्वायां भार्यार्थी वरवर्णिनि ॥ ६
 कथमस्मद्विधो राजा परपूर्वां प्रवेशयेत् ।
 नारीं विदितविज्ञानः परेषां धर्ममादिशन् ।
 यथेष्टं गम्यतां भद्रे मा ते कालोऽत्यगादयम् ॥ ७
 अम्बा तमब्रवीद्राजन्ननङ्गशरपीडिता ।
 मैवं वद महीपाल नैतदेवं कथंचन ॥ ८
 नास्मि प्रीतिमती नीता भीष्मेणामित्रकर्शन ।

172

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 170. 5); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) B3 D1 T G2.5 समनुज्ञाप्य. — ^b) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) गंधवतीं (for सत्य°). — ^c) K4 B (except B4) Dn1 Ds D1.6-8.10 मन्त्रिणश्च-र्विजश्चैव. — ^e) K1.2 Ds D7.10 समन्वज्ञासिपं; G2 °नुज्ञायतां; M5 °नुज्ञाप्य तां; Ca. d as in text. D1 चांबां (for कन्यां). — ^f) B Dn1 Ds D6.8.10 (by transp.) अंबां ज्येष्ठां; D1 ज्येष्ठां कन्यां.

2 ^a) G1 °ता तु सा कन्या. — ^b) G1 ययौ (for कन्या). Ds.4.6 पुरीं. — T2 om. 3^{cd}. — ^c) Ds.4 युक्ता (for गुप्ता). — ^d) K3 B4.5 D2 तथा (for तदा). — ^e) K1.2 Ms.5 तद्; D3.4 तदा (for तम्). — ^f) K3 D1.8.4 आसाद्य च (for आस°). B Dn1 Ds D6.8.10 आसाद्य नृपतिं तथा (B2.3 Ds.10 °दा).

3 ^a) G3 समा° (for तमा°). D1 सा तदा सौभराजानं. — ^d) Ks.5 B Dn1 Ds D6.10 महामते; D3 महीपते; T2 G2 महाबल. — After 3, D2 (om. line 1) T G M1 ins.:

572* अभिनन्दस्व मां राजन्सदा प्रियहिते रताम् ।

प्रतिपालय मां राजन्धर्मादींश्चर धर्मतः ।

त्वं हि मे मनसा ध्यातस्त्वया चाप्युपमन्त्रिता ।

[(L. 2) D2 G5 M1 प्रतिपादय; T1 परिपालय; G3 प्रतिवादय. G5 धर्मास्त्वं (for धर्मादीन्). T2 G1 चैव (for चर). G2 संमतः (for धर्मतः). D2 धर्मेमीश्वरनिमित्तं; G3

धर्मादिभ्येव धर्मतः. — (L. 3) T2 G2 मया (for हि मे). D2 G1 अभि; T2 अस्मि (for अपि). G3 त्वामसीत्यभिर्मन्त्रिता.]

4 K1 om. 4^{ab}. — ^a) K3 D2 S शाल्व°; D1 सौभ° (for शाल्व°). — ^b) K2.5 महाद्युते; K3.4 D1.2 नराधिप (for विशां पते). — Before 4^{cd}, K1 D1 T1 read शाल्व उ° (T1 om. उ°). — 4^{cd} = (var.) 6^{ef}.

5 ^a) K1.2.5 B2 D1 T G1.2.5 तस्य (for तत्र). — ^b) K1.4 D1.2 T G (except G3) भरतस्य; B Dn1 Ds D6.8.10 भीष्मकस्य. — D3.4 om. (hapl.) 5^{cd}; G3 om. (hapl.) 5^d-6^a. — ^d) K3.4 D1.2 सुमध्यमे (for प्रसह्य वै).

6 G3 om. 6^a (cf. v.l. 5). — ^a) K3.4 B D (Dn2 missing) transp. निर्जित्य and भीष्मेण. — ^b) M घृतिमता (for प्रीति°). — D3.4 om. 6^{cd}. — ^c) K2 B3 Dn1 Ds D1.6.10 परामृष्य; Ca °मृष्टा (for °मृश्य). — T2 G2.5 om. (hapl.) 6^e-9^d. — ^f) = (var.) 4^{ef}.

7 T2 G2.5 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^a) D3.4 ह्यद्य (for राजा). — ^b) D1 प्रधर्षयेत् (for प्रवे°). — ^f) K4 B D (except D1.2.7) त्वां (for ते).

8 T2 G2.5 om. 8 (cf. v.l. 6). — ^e) K3.4 B (except B2) Dn1 Ds.8 नैवं (for मैवं). K1.2.5 D1.2 वादीः (for वद). S (T2 G2.5 om.) महाराज (for मही°).

9 T2 G2.5 om. 9 (cf. v.l. 6). — ^a) S (T2 G2.5 om.) अहं (for अस्मि). — ^b) B (except B4) D1 °कर्षण; D3.4 °कर्षिणा; G1 °कर्षिना. — ^{cd}) D6.8 transp.

C. 5. 5686
B. 5. 175. 11
K. 5. 175. 12

बलानीतामि रुदती विद्राव्य पृथिवीपतीन् ९
भजस्व मां शाल्वपते भक्तां बालामनागसम् ।
भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥ १०
साहसामन्त्र्य गाङ्गेयं समरेष्वनिवर्तिनम् ।
अनुज्ञाता च तेनैव तवैव गृहमागता ॥ ११
न स भीष्मो महाबाहुर्मामिच्छति विशां पते ।
आतुहेतोः समारम्भो भीष्मस्येति श्रुतं मया ॥ १२
भगिन्यौ मम ये नीते अम्बिकाम्बालिके नृप ।
प्रादाद्विचित्रवीर्याय गाङ्गेयो हि यवीयसे ॥ १३
यथा शाल्वपते नान्यं नरं ध्यामि कथंचन ।
त्वामृते पुरुषव्याघ्र तथा मूर्धनमालभे ॥ १४
न चान्यपूर्वा राजेन्द्र त्वामहं समुपस्थिता ।
सत्यं ब्रवीमि शाल्वैतत्सत्येनात्मानमालभे ॥ १५
भजस्व मां विशालाक्ष स्वयं कन्यामुपस्थिताम् ।
अनन्यपूर्वा राजेन्द्र त्वत्प्रमादाभिकाङ्क्षिणीम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

रुदती and विद्राव्य.

10 ^a) K₃ D₁ S साल्व°. — ^b) S अनागसी. — ^d) B₃ न धर्मो वै; D_{6.8} न धर्मज्ञ. T₂ G₂ प्रगण्यते.

11 ^a) D₇ समामन्त्र्य च गाङ्गेयं. — ^c) D_{3.4} [अ]स्मि (for च). K₃ D₇ अस्मि (for एव). — ^d) K D_{1.2} वशम् (for गृहम्). B D₁₁ D₈ D_{6.8.10} ततोहं भृशमागता; D_{3.4} तवास्मि वशमा°; D₇ त्वयैव च समा°.

12 ^a) K D_{1-4.7} महाबुद्धिर् (for °बाहुर). — ^d) K₂ transp. श्रुतं and मया.

13 ^a) D₁ ते (for ये). K D_{1.2} तत्र; S ते तु (for नीते).

14 ^a) K₃ D₁ S साल्व°. M अहं (for अन्यं). — ^b) B D₁₁ D₈ D₆ वरं (for नरं). K₃ वरिष्यामि; M₃₋₅ नारंस्यामि (for नरं ध्यामि). D₁ ध्यायं; T G यामि; C_a ध्यामि (as in text). K D_{2-4.7.8.10} न (K₄ D_{8.10} व) रं ध्यायामि कंचन; M_{1.2} नरं ध्यामीह कंचन.

15 D_{1.3.4} G₅ om. (hapl.) 15. — ^b) T₁ एव (for अहं). D₇ त्वामहं शरणं गता. — K₄ om. (hapl.) 15°-16°. — ^c) S (G₅ om.) सा त्वां (M त्वा) (for सत्यं). K_{1.2} शाल्वेय; K₃ S (G₅ om.) साल्वैतत्.

17 ^a) K₃ मामेवं; M₂ तदेवं (for तामेवं). — ^b) K₃

तामेवं भापमाणां तु शाल्वः काशिपतेः सुताम् ।
अत्यजद्भरतश्रेष्ठ त्वचं जीर्णामिवोरगः ॥ १७
एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तयानघ ।
नाश्रद्धच्छाल्वपतिः कन्याया भरतर्षभ ॥ १८
ततः सा मन्युनाविष्टा ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अब्रवीत्साश्रुनयना बाष्पविह्वलया गिरा ॥ १९
त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विशां पते ।
तत्र मे सन्तु गतयः सन्तः सत्यं यथाब्रुवम् ॥ २०
एवं संभापमाणां तु नृशंसः शाल्वराट् तदा ।
पर्यत्यजत कौरव्य करुणं परिदेवतीम् ॥ २१
गच्छ गच्छेति तां शाल्वः पुनः पुनरभापत ।
विभेमि भीष्मात्सुश्रोणि त्वं च भीष्मपरिग्रहः ॥ २२
एवमुक्ता तु सा तेन शाल्वेनादीर्घदर्शिना ।
निश्चक्राम पुरादीना रुदती कुररी यथा ॥ २३

S साल्वः. T₂ G_{2.3} काशी°. — ^a) K₃ B D (except D_{1.2.7}; D₁₂ missing) T₂ transp. त्वचं and जीर्णा.

18 ^b) K₅ तथा; M₃₋₅ तदा (for तथा). K₄ B D₁₁ D₈ D_{6.8.10} नृपः (B_{2.5} °प) (for [अ]नघ). — ^c) D_{1.7.8} T₁ G₃ न श्रद्धात्; T₂ G_{1.2.5} नाश्रद्धात्. — ^d) K₁ D₈ G₃ M_{1.2} कन्याया; K₄ कन्यां तां; B_{4.5} D_{3.4} कन्यायां (for °या). M₃₋₅ कन्यां भरतसत्तम.

19 ^b) A few S MSS. काशी°. — ^d) K₈ B₂ बाष्पविह्वलया; K₄ संदिग्धया; B_{1.3-5} D₁₁ D_{8.4.6.10} °विभुतया; D_{2.7} °विह्वलया. D₈ बाष्पविभुतनेत्रया.

20 ^b) K₄ B (except B₃) D (except D_{1.7}) T G_{2.3} तत्र (for the second यत्र). — ^c) B_{4.5} D₁₁ transp. सन्तु and गतयः. — ^d) D₁₀ G₃ सत्यं; C_a.d सन्तः (as in text). K_{4.5} B D₁₁ D₈ D_{2-4.6.8.10} G₁ ध्रुवं; D_{1.2} वृत्तं (for [अ]ब्रुवम्).

21 ^a) K_{1.2.5} एतत् (for एवं). K₄ B D (except D_{1.7}; D₁₂ missing) तां (for सं). D₁ तां (for तु). — ^b) K₃ D_{1.2} S साल्व°. K₈ D₇ ततः; T₁ तथा (for तदा). B D₁₁ D₈ D_{8.4.6.8.10} कन्यां (D_{3.4} भृशं) शाल्वपतिस्तदा (B₂ शाल्वः काशिपतेः सुतां). — ^c) K₄ B D₁₁ D₈ D_{6.8.10} परित्याज (for पर्यं). — ^d) D₁₁ G₃

१७३

भीष्म उवाच ।

सा निष्क्रमन्ती नगराच्चिन्तयामास भारत ।
 पृथिव्यां नास्ति युवतिर्विपमस्त्यतरा मया ।
 बान्धवैर्विप्रहीनास्मि शाल्वेन च निराकृता ॥ १
 न च शक्यं पुनर्गन्तुं मया वारणसाह्वयम् ।
 अनुज्ञातास्मि भीष्मेण शाल्वमुद्दिश्य कारणम् ॥ २
 किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ।
 आहोस्वित्पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवरम् ॥ ३
 ममायं स्वकृतो दोषो याहं भीष्मरथात्तदा ।

परिदेविनीं.

22 ^a) K1.3 D1 S साल्वः; M1.2 कन्याः. — ^b) M1.2 साल्वः (for the first पुनः). — ^d) K3 D1.2.7 हि; K4 तु (for च). K3 B2.3 Dn1 G3 परिग्रहा.

23 ^b) K1.3 D1 S साल्वे°. K3.5 अदीर्घदर्शना; Ds2 T1 G3 M (M1 inf. lin.) °दक्षिणी; Ca as in text. — ^c) M3-5 पुनर् (for पुराद्). — ^d) K1.3.4 Dn1 G3 रुदंती.

Colophon om. in B3 Dn1 D3.4. Dn2 D5.9 G4 missing. — Sub-parvan: K B1.2.4.5 Ds D1.2.6-8.10 G2.5 M अंबोपाख्यान. — Adhy. name: T1 G2.5 साल्व-प्रत्याख्यान. — Adhy. no. (figures, words or both): T G2 M4 174; G1.5 M3.5 175; G3 172 (as in text); M1.2 173. — S'loka no.: K5 25.

173

1 Dn2 missing for stanzas 1-5 (cf. v.l. 5. 170. 5). — ^a) B Dn1 Ds D6.8.10 निष्क्रामन्ती तु (for सा निष्क्र). — ^b) B Dn1 Ds D6.8.10 दुःखिता (for भारत). — K4 om. 1^{ed}; G3 om. 1^{ed}. — ^c) D8 G1.2 युवती. — ^d) G1.2 विपमस्थानुरा मया. — ^e) B D (except D1.7; Dn2 missing) बंधुभिर् (for बान्धवैर्). K1.2.5 B (except B2) Ds D6-8 M1 विप्रहीणा. D3.4 च; G3 हि (for [अ]स्मि). — ^f) K1.3 D1 S साल्वेन. — Hereafter the variant साल्व- (for शाल्व-) is not noted!

प्रवृत्ते वैशसे युद्धे शाल्वार्थं नापतं पुरा ।
 तस्येयं फलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मि मूढवत् ॥ ४
 धिग्भीष्मं धिक् मे मन्दं पितरं मूढचेतसम् ।
 येनाहं वीर्यशुल्केन पण्यस्त्रीवन्प्रवेरिता ॥ ५
 धिज्ज्ञां धिक्शाल्वराजानं धिग्धातारमथापि च ।
 येषां दुर्नीतभावेन प्राप्तास्म्यापदमुत्तमाम् ॥ ६
 सर्वथा भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति मानवः ।
 अनयस्यास्य तु मुखं भीष्मः शान्तनवो मम ॥ ७
 सा भीष्मे प्रतिकर्तव्यमहं पश्यामि सांप्रतम् ।

C. 5. 6004
H. 5. 175. 34
K. 5. 175. 35

2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^a) K2 D3.4 शक्यं मया; K3.4 D1.2.7 शक्याम्यहं (for शक्यं पुनर्). — ^b) K2-4 D1-4 पुनर् (for मया). — ^c) K4 B (except B2) Dn1 D6.8.10 तु; Ds हि (for [अ]स्मि).

3 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^a) T1 G3.5 M गर्हयिष्ये किमा(G5 महा)त्मानं; T2 G1.2 दर्शयिष्ये त(G1 °प्रेह)मात्मानं. — K4 om. 3^b-4^b. — ^c) B1.3.4 Dn1 Ds D6.8.10 अथ वा; B5 अपि वा (for आहोस्वित्).

4 Dn2 missing (cf. v.l. 1). K4 om. 4^{ab} (cf. v.l. 3). — ^a) K1-3 B Dn1 Ds D3.4.6 G2 मयायं (for ममा°). D2 मम स्वयंकृतो दोषः. — ^b) T2 G2 तथा (for तदा). — ^c) G5 प्रवृद्धे. K3 प्रथमे; B D (except D1.2.7) दारुणे (for वैशसे). — ^d) K5 D1.3 शाल्वार्थं. K1.2.5 नागमं; K4 नागता; B2 D3 नागतं; D3.4 न गतं. K4 पुरं (for पुरा). — ^e) S (except T1 G3) फलनिष्पत्तिः. — ^f) T G यथा° (for यदा°).

5 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^b) M (except M2) °चेतनं. — ^c) B (except B4) Ds D3.4.6.7.10 M2 °शुल्केति. — ^d) K4 प्रबोधिता; K5 B1.2.5 Ds D7.10 S प्रवेक्षिता; B3.4 प्रचोदिता; D2-4 प्रचारिता; Ca प्रवेरिता (as in text).

6 Dn2 resumes! — ^a) K1 D1 शाल्वराजं च (for °राजानं). — ^b) K1.4 B Dn Ds D6.8.10 वा (for च). — ^c) G3.5 M1.5 एषां (for येषां). K4 दुरन्तभावेन; D6 दुर्नीतिभावोहं; D10 S (except T1 G3) दुर्नीतिभावेन. — ^d) K3 D1.2.7 पापमासादितं मया.

7 ^a) K3 सर्वस्तु; D3.4 सर्वाणि (for सर्वथा). — ^d)

C. 5. 6009
B. 5. 173. 34
K. 5. 173. 55

तपसा वा युधा वापि दुःखहेतुः स मे मतः ।
को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सहेत महीपतिः ॥ ८
एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्रहिः ।
आश्रमं पुण्यशीलानां तापमानां महात्मनाम् ।
ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिवारिता ॥ ९
आचख्यौ च यथा वृत्तं सर्वमात्मनि भारत ।
विस्तरेण महाबाहो निखिलेन शुचिस्मिता ।
हरणं च विसर्गं च शाल्वेन च विसर्जनम् ॥ १०
ततस्तत्र महानासीद्वाङ्मणः संशितव्रतः ।
शैखावत्यस्तपोवृद्धः शास्त्रे चारण्यके गुरुः ॥ ११
आतां तामाह स मुनिः शैखावत्यो महातपाः ।
निःश्वसन्तीं सतीं बालां दुःखशोकपरायणाम् ॥ १२

एवं गते किं नु भद्रे शक्यं कर्तुं तपस्विभिः ।
आश्रमस्थैर्महाभागैस्तपोनित्यैर्महात्मभिः ॥ १३
सा त्वेनमब्रवीद्राजन्क्रियतां मदनुग्रहः ।
प्रव्राजितुमिहेच्छामि तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ॥ १४
मयैवैतानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया ।
कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत्फलं ध्रुवम् ॥ १५
नोत्सहेयं पुनर्गन्तुं स्वजनं प्रति तापसाः ।
प्रत्याख्याता निगानन्दा शाल्वेन च निराकृता ॥ १६
उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः ।
युष्माभिर्देवसंकाशाः कृपा भवतु वो मयि ॥ १७
स तामाश्वासयत्कन्यां दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
सान्त्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे द्विजैः सह ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

K1.2 नृपः (for मम).

8 ^a) Ks Dn1 Ds2 Ds ततः (for मतः). — ^e) T2 G1.2 यथा (for युधा). — ^f) T1 महाद्युतिं (for मही°).

9 ^a) D3.4 जनेश्वर (for ताप°). — ^f) G1.5 M (M1 *inf. lin.*) परिपालिता.

10 ^a) M (except M1) हि (for च).

11 ^b) K1.2 D1.3.10 शंसित°. — K2 om. (hapl.) 11^e-12^a. — ^e) K5 शैखावत्यः; T2 G2.3.5 शैखापत्यः; M1.2.4 शाखापत्यः; Ca. d as in text. — ^d) = 1. 4. 5^d.

12 K2 om. 12^a (cf. v.l. 11); K5 om. 12^b. — ^b) D1 शाखावत्यः; T2 G2.3.5 शैखापत्यः; M1.2.4 शाखापत्यः (cf. v.l. 11). — ^e) Some MSS. निश्च°. K3 B2 D7 अंबां (for बालां). — ^d) K5 °समन्वितं.

13 ^a) B (except B2) D (except D7) तु किं (for किं नु). — ^b) K2 transp. शक्यं and कर्तुं. — K5 om. (hapl.) 13^{ed}. — ^e) B4.5 Dn Ds.10 महाभारो. — ^d) K1.2 तपोनिष्ठैः; K4 B D (except D1.2.7) तपोयुक्तैः.

14 K5 om. 14^e-15^a. — ^e) K2 (m as in text) प्रव्रज्यामहं; K4 प्रव्राज्यमहं; B D (except D1.2.7.8) प्रावा(Ds1 °व्र)ज्यमहं; Ca. d. s प्रव्राजयितुं (for प्रव्राजितु मिह). — ^d) B2 दुस्तरं; M2 दुष्करं. K1.2 तपस्तप्स्ये

सुदुष्करं.

15 K5 om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) B Dn Ds यानि; Ds.8.10 T G तानि (for [ए]तानि). Ds.4 मयैव खलु विप्रेन्द्राः. — ^b) K4 B1.5 Dn Ds पूर्वदेहे तु; B1-8 Ds D3.4.8.10 °देहेन. — ^e) D4 कृतानि यानि कर्माणि. — ^d) T2 G2 एवं (for एतत्). Gs transp. फलं and ध्रुवं.

16 ^a) K1.2.5 B2 Ds D1.8 नोत्सहे च; K3 °हे तं; K4 B1.3-5 Dn Ds.10 °हे तु; D3.4 °हेन (for °हेयं).

17 ^a) B5 D1-4.10 M1 (*inf. lin.* as in text). s उपदिष्टम्; Dn2 Ds °दिष्टम्. — ^b) D2-4 तापसा (for तापस्यं). K2 G1-8 °कल्मषा. D7 तपस्तप्तुं हि तापसाः. — ^e) K4 B D °संकाशैः. — ^d) D3.4 नो भृशं (for वो मयि). K1.2 क्रिया भवति या मयि.

18 ^a) S (except T1 G1) ते (for स), and आश्वासयन् (for °यत्). — ^e) Ms.5 सांख्यमाना स्वकार्यं च. — ^d) D3.4 नृपोत्तम (for द्विजैः सह).

Colophon. Ds.9 G4 missing. — Sub-parvan : K B Dn Ds D1-4.6-8.10 T1 G5 M अंबोपाख्यान. — Adhy. no.: Ds (sec. m.) 55 (= 155); T G2 Ms 175; G1.5 Ms.3 176; Gs 173 (as in text); M1.3 174. — S'loka no.: K5 18; Dn 44.

१७४

भीष्म उवाच ।

ततस्ते तापसाः सर्वे कार्यवन्तोऽभवंस्तदा ।
 तां कन्यां चिन्तयन्तो वै किं कार्यमिति धर्मिणः ॥ १
 केचिदाहुः पितुर्वैश्म नीयतामिति तापसाः ।
 केचिदस्मदुपालम्भे मतिं चक्रुर्द्विजोत्तमाः ॥ २
 केचिच्छाल्वपतिं गत्वा नियोज्यमिति मेनिरे ।
 नेति केचिच्चवस्यन्ति प्रत्याख्याता हि तेन सा ॥ ३
 एवं गते किं नु शक्यं भद्रे कर्तुं मनीषिभिः ।
 पुनरुचुश्च ते सर्वे तापसाः संशितव्रताः ॥ ४
 अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः ।
 इतो गच्छस्व भद्रं ते पितुरेव निवेशनम् ॥ ५
 प्रतिपत्स्यति राजा स पिता ते यदनन्तरम् ।
 तत्र वत्स्यसि कल्याणि सुखं सर्वगुणान्विता ।

न च तेऽन्या गतिर्न्याय्या भवेद्भद्रे यथा पिता ॥ ६
 पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि ।
 गतिः पतिः समस्थाया विषमे तु पिता गतिः ॥ ७
 प्रव्रज्या हि सुदुःखेयं सुकुमार्या विशेषतः ।
 राजपुत्र्याः प्रकृत्या च कुमार्यास्तव भामिनि ॥ ८
 भद्रे दोषा हि विद्यन्ते बहवो वरवर्णिनि ।
 आश्रमे वै वसन्त्यास्ते न भवेयुः पितुर्गृहे ॥ ९
 ततस्तु तेऽब्रुवन्वाक्यं ब्राह्मणास्तां तपस्विनीम् ।
 त्वामिहैकाकिनीं दृष्ट्वा निर्जने गहने वने ।
 प्रार्थयिष्यन्ति राजेन्द्रास्तस्मान्मैवं मनः कृथाः ॥ १०

अम्बोवाच ।

न शक्यं काशिनगरीं पुनर्गन्तुं पितुर्गृहान् ।
 अवज्ञाता भविष्यामि बान्धवानां न संशयः ॥ ११

C. 5. 6033
B. 5. 176. 12
K. 5. 176. 12

174

1 °) B Dn Ds D6. 8. 10 ते (for वै). K3. 4 D1. 2. 7
तां च कन्यां चिन्तयंतः.

2 T2 G2 om. 2. — °) K3. 4 पुनर् (for पितुर).
— °) T1 भारत (for तापसाः). — °) B D (except
D1. 2. 7) हि तापसाः (for द्विजो°).

3 °) K4 नियोक्तुम्; K5 T1 नियोत्स्यामि; D1. 2 नियोज्य;
T2 G1. 8 M नियोक्ष्या (M3. 5 °ज्या)म; G5 नियोक्ष्यामि
(for नियोज्यम्). D3. 4 नियोगमनुमेनिरे. — °) K1. 2
व्यवस्यंत. — °) K4 D1. 3. 4. 7 M3 तथा हि; T1 यदा हि;
T2 G1. 2. 8 M1. 2. 4 यथा हि; G3 यतो हि; M5 ततो हि (for
हि तेन).

4 4^{ab} = (var.) 5. 173. 13^{ab}. — °) K1 केन;
K2. 4 B D तु किं (for किं नु). M4 कर्तुं (for शक्यं).
— °) T G (by transp.) कर्तुं भद्रे; M4 भद्रे शक्यं.
K3. 4 B2 तपस्विभिः; D3. 4 महर्षिभिः. — °) K6 B
(except B2) D (except D1. 2. 7) तां (for ते). — °) K1. 2 Ds D6. 8. 10 संशित°.

6 °) S प्रतिपत्स्यति. Ds2 प्रतिपत्स्यति राजेन्द्रः. — °) B5 सुखं सर्वमनिदिते. — °) D3. 4 खलु (for च ते).
Ds G8 [S]न्यगतिर्. D6 M (M1 inf. lin.) नार्या
(for न्याय्या). — °) D8. 4 भव्ये (for भद्रे). K3 transp.
यथा and पिता.

75

7 T2 G2 om. (hapl.) 7^c-9^b. — °) B2 (by
transp.) पतिर्गतिः; T1 G1. 3. 5 भर्ता गतिः. — °) D3. 4. 6. 8 विषमायाः (for 'मे तु). K4 हि; B Dn Ds D10
च (for तु). S (T2 G2 om.) transp. पिता and गतिः.

8 T2 G2 om. 8 (cf. v.l. 7). — °) D6. 8 कुमार्यास्तु
(for सुकु°). — °) B1 विशेषेण; Ca प्रकृत्या च (as in
text). — °) B2. 8 Dn D6. 8 भाविनि. B4 कुमार्याश्च
विशेषतः; Ds D2. 4. 10 सुकुमार्यास्तु भाविनि.

9 T2 G2 om. 9^{ab} (cf. v.l. 7). — °) D3. 4 बहवः
(for विद्यन्ते), and जायंते (for बहवो). — °) B2 नु;
D3. 4 हि (for वै). T2 G2 त्वयंख्याम् (for वसन्त्याम्).

10 D4 om. 10^a-11^b. — °) K4 D2. 7 भूयः (for
ततः). K4 च ते; K5 ते च; B Dn Ds D6. 8. 10 G1 त्वन्ये;
D2 चैव; T1 ते हि; M1. 2 तेथ (for तु ते). B5 पुनर्
(forऽब्रुवन्). K3 ततस्ते अब्रुवन्वाक्यं. — °) B Dn
D2. 3. 6. 8. 10 तापसा° (for ब्राह्मणा°). — °) D3 हि चै° (for
इहै°). — °) K3 B2 D1 शुभे (for वने). — °) B
D (except D1-3. 7; D4 om.) T G राजानम् (for
राजेन्द्रास्). — °) T1 G3 न (for मा).

11 D4 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — °) K1. 2. 5
D1. 2. 7 शक्ये; K8 B1-3 Dn Ds D3. 6. 8 शक्ये; K4 शक्या
(for शक्यं). B D (except D2. 3. 7; D4 om.) T G1. 2
काशिनगरं. — °) T1 G1 गृहं.

[598]

C. 5. 80:4
B. 5. 176. 13
K. 5. 176. 13

उपिता ह्यन्यथा बाल्ये पितुर्वैश्वमनि तापसाः ।
नाहं गमिष्ये भद्रं वस्तत्र यत्र पिता मम ।
तपस्तप्तुमभीप्सामि तापसैः परिपालिता ॥ १२
यथा परेऽपि मे लोके न स्यादेवं महात्ययः ।
दौर्भाग्यं ब्राह्मणश्रेष्ठास्तस्मात्तपस्याम्यहं तपः ॥ १३

भीष्म उवाच ।

इत्येवं तेषु विप्रेषु चिन्तयत्सु तथा तथा ।
राजर्षिस्तद्वनं प्राप्तस्तपस्वी होत्रवाहनः ॥ १४
ततस्ते तापसाः सर्वे पूजयन्ति स्म तं नृपम् ।
पूजाभिः स्वागताद्याभिरासनेनोदकेन च ॥ १५
तस्योपविष्टस्य ततो विश्रान्तस्योपशृण्वतः ।
पुनरेव कथां चक्रुः कन्यां प्रति वनौकसः ॥ १६

12 °) T₂ G_{1.2.5} उचिता (for उपिता). K₄ [अ]हं
तथा; B Dn Ds Dc. 8.10 [अ]स्मि तथा; D_{3.4} [अ]स्मि
यथा; D₇ स्म तथा (for ह्यन्यथा). — °) D_{3.4} वै पुरा (for
तापसाः). — °) K₄ D_{1.2.7.8} G₁ द्रुहेच्छामि; G₃ गमिष्यामि
(for अभी°). — °) K₃ B Dn Ds Dc. 8.10 परिरक्षिता;
D₇ T₁ G₃ वारिता.

13 Dn₂ om. 13. — °) K₅ लोके मे (by transp.);
B₂ लोकेपि. — °) K_{4.5} B Dn₁ Ds D_{1-4.6.8.10} G₅
M₃₋₅ Ca. d महात्ययः; D₇ महद्भयः; Cn as in text. — °)
K_{1.2} दौर्भाग्याद्. K₄ B Dn₁ D₁ तापसं (for ब्राह्मण°).
— °) K₃ T₁ G₃ ततस् (for तस्मात्). — After 13,
B₅ ins. a colophon.

14 °) K_{1.2.5} च तत्तथा; K₃ तथा यथा; B Dn Ds
Dc. 8.10 यथातथं; D_{1.2.4} यथा तथा. — °) K₃ तत्र सं-
(for तद्वनं). D_{3.4} प्राप (for प्राप्तस्). — °) Some MSS.
होतृ°. — After 14, S ins.:

573* तां तथा भामिनीं दृष्ट्वा श्रुत्वा चोद्विग्नमानसः ।

[T₁ G_{3.5} भामिनीं; T₂ G₂ भाषिणी.]

16 B₅ om. 16^a-17^b. — °) K₃ B_{1.3.4} Dn Ds
Dc. 8 T G₁₋₃ सतो; D_{3.4} तदा; G₅ तथा (for ततो).
— °) D_{1.7.8} कथाश्च.

17 B₅ om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — °) S तु (for तां).
— °) K₄ D_{3.4.7.8.10} S काशिराजस्य. — After 17^{ab},
N (except B₅; K₄ D_{3.4} om. lines 1-2) G₃ ins.:

574* राजर्षिः स महातेजा बभूवोद्विग्नमानसः ।

तां तथावादिनीं श्रुत्वा दृष्ट्वा च स महातपाः ।

राजर्षिः कृपयाविष्टो महान्मा होत्रवाहनः ।

अम्बायास्तां कथां श्रुत्वा काशिराजश्च भारत ।
स वेपमान उत्थाय मातुरस्याः पिता तदा ।
तां कन्यामङ्कमारोप्य पर्याश्वासयत प्रभो ॥ १७
स तामपृच्छत्कात्स्न्येन व्यसनोत्पत्तिमादितः ।
सा च तस्मै यथावृत्तं विस्तरेण न्यवेदयत् ॥ १८
ततः स राजर्षिरभूदुःखशोकसमन्वितः ।
कार्यं च प्रतिपेदे तन्मनसा सुमहातपाः ॥ १९
अब्रवीद्वेपमानश्च कन्यामातां सुदुःखितः ।
मा गाः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ह्यहम् ॥ २०
दुःखं छेत्स्यामि तेऽहं वै मयि वर्तस्व पुत्रिके ।
पर्याप्तं ते मनः पुत्रि यदेवं परिशुष्यसि ॥ २१
गच्छ मदचनाद्रामं जामदग्न्यं तपस्विनम् ।

[(L. 1) Ds D₁ सु- (for स). — (L. 2) K (K₅
om.) D_{1.2.7} कर्त्तुं (for वादिनीं). K_{3.5} D_{1.2.7} transp.
श्रुत्वा and दृष्ट्वा. K_{1.2.5} D_{1.7.8.10} सु- (for स).
— (L. 3) K (except K₄) D_{1.2.7} जरया° (for कृपया°).]
— °) D₁₀ मानासुत्थाप्य. — °) K₄ B D (except
D_{1.7}) मातुस्तस्याः; M_{1.2} (by transp.) अस्या मातुः.
— °) B (except B₂) Dn Dc. 8 पर्याश्वा° (sic); D₁
प्रत्याश्वा°. K₄ D_{1.2} M_{1.4} प्रभुः (for प्रभो). D_{3.4}
वीरश्चाश्वासयत्प्रभो.

18 °) K_{1.2.5} कन्यां वै (for कात्स्न्येन). — °)
S (except M_{3.5}) तु (for च). — °) T₂ G [अ]भ्यवे-
(G₃ पा; G₅ चो°) दयत्; M [अ]भ्युदीरयत् (for न्यवे-
वे°).

19 °) T₂ G_{2.5} तु (for स). — °) T₂ G_{2.5} स (for
तत्). — °) K₃ Dc. 8 सुसमाहितः; K₄ [अ]पि महातपाः.
D₁ च महा°; D₂ स महा°; T₂ G_{2.5} तु महा°; G₃ [अ]पि
महाबलः.

20 °) Dn₂ G₃ वेपमानां च. — °) D_{3.4} चातां (for
आतां). B (except B₅) Ds D_{1.3.4.8.10} दुःखितां.
K_{1.2.5} कन्यां सोतीव दुःखितः; S कन्यामार्तस्वरस्तदा.
— D₂ om. 20°-21°. — °) K_{3.4} B_{4.5} Dn₂ Ds₂
Ds. 4.7 G_{1.5} पितुर् (for पितृ°).

21 D₂ om. 21 (cf. v.l. 20). — °) Ds G₂ transp.
ते and अहं. K₄ B D (except D_{1.7}; D₂ om.)
दुःखं छिद्या (B_{2.4} हन्या) महं ते वै. — °) B_{2.8} Ds Dc. 10
वर्तसि (for °स्व). S पुत्रि (G₃ M₁₋₄ °त्र) वत् (for पुत्रिके).
— °) D_{3.4} न (for ते). S तपः; C₃ मनः (as in text).
B_{2.4} भद्रे; Dn Ds D_{3.4.6.8.10} वल्ले; D₁ देवि (for पुत्रि).

रामस्तव महदुःखं शोकं चापनयिष्यति ।
हनिष्यति रणे भीष्मं न करिष्यति चेद्वचः ॥ २२
तं गच्छ भार्गवश्रेष्ठं कालाग्निसमतेजसम् ।
प्रतिष्ठापयिता स त्वां समे पथि महातपाः ॥ २३
ततस्तु सस्वरं बाष्पमुत्सृजन्ती पुनः पुनः ।

अब्रवीत्पितरं मातुः सा तदा होत्रवाहनम् ॥ २४
अभिवादयित्वा शिरसा गमिष्ये तव शामनात् ।
अपि नामाद्य पश्येयमार्यं तं लोकविश्रुतम् ॥ २५
कथं च तीव्रं दुःखं मे हनिष्यति स भार्गवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुमथ यास्यामि तत्र वै ॥ २६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

होत्रवाहन उवाच ।

रामं द्रक्ष्यसि वत्से त्वं जामदग्न्यं महावने ।
उग्रे तपसि वर्तन्तं सत्यसंधं महाबलम् ॥ १
महेन्द्रे वै गिरिश्रेष्ठे रामं नित्यमुपासते ।
ऋपयो वेदविदुषो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ २

तत्र गच्छस्व भद्रं ते ब्रूयाश्चैनं वचो मम ।
अभिवाद्य पूर्वं शिरसा तपोवृद्धं दृढव्रतम् ॥ ३
ब्रूयाश्चैनं पुनर्भद्रे यत्ते कार्यं मनीषितम् ।
मयि संकीर्तिते रामः सर्वं तत्ते करिष्यति ॥ ४
मम रामः सखा वत्से प्रीतियुक्तः सुहृच्च मे ।

C. 5. 657
B. 5. 176. 34
K. 5. 176. 34

— ^a) K1.2 °शुष्यसे; D1.7 Cs °शुष्यति.

22 ^a) K3 G3 राज्ञि (for रामं). — ^b) K3 D1 महाव्रतं; K4 D2.7 M मनस्विनं (for तप°). — ^c) K (except K4) D2 T1 महादुःखं (for महदुःखं). B (except B2) Dn Ds D3.4.6.8.10 रामस्ते सुमहदुःखं; G3 रामो महद्वचनादुःखं. — ^d) K1.2.5 शोकं वा नाशयिष्यति; K3 B D (except D1.2.7) शोकं चैवापनेष्यति. — ^f) K3 G3 स (for न). K3 D6.8 तद्; B4 ते; Dn1 त्वद् (for चेद्). D3.4 करिष्यति च ते वचः.

23 B3 om. 23°-24°. — ^c) M त्वा (for त्वां). — ^d) K5 सत्ये पथि; D10 समेष्यति; Ca.d समे पथि (as in text). S धर्म्ये पथि निरामये.

24 B3 om. 24^{ab} (cf. v.l. 23). — ^a) B4 D3.4 ततः सा. K1.2.5 D1 सस्वरं; K4 B Dn D3.4.6.8.10 सुस्वरं; D7 सस्वनं (for °स्वरं). D3.4 वाक्यं (for बाष्पं). — ^d) M होत्रवाहनं.

25 ^a) Hypermetric! K (except K4) D1.2.7 अभिवादये त्वां शि°. — ^c) D3.4 अपि रामाय यास्येहं. — ^d) K2 आचार्य; K3 अहं तं; D3.4 महान्तं; T G आयातं (for आर्यं तं). K3.4 D1.2.7 लोकपूजितं; T G °भावनं.

26 ^a) K3 B2 (by transp.) दुःखं तीव्रं; Ds D8 T2 तीव्रदुःखं; D1 दुःखं शीघ्रं. — ^b) K3 (marg. sec. m.) B D (except D1.2) नाशयिष्यति; T2 G3 हरिष्यति स. — ^c) K3.4 B D (except D7) ज्ञातुं (for श्रोतुं). — ^d)

K4 B D (except D1.2.7) G3 यथा; K5 कथं (for अथ).

Colophon om. in B1.8-5 Dn Ds D6.8.10. D5.9 G4 missing. — *Sub-parvan*: K B2 D1-4.7 G5 M1.2.5 अंबोपाख्यान. — *Adhy. name*: D1 होत्रवाहनसमागमः; T1 G5 होत्रवाहनदर्शनं; M1.2 होत्रवाहनदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 (*sec. m.*) 55 (=155); T G2 M4 176; G1.5 M3.5 177; G3 174 (as in text); M1.2 175. — *S'loka no.*: K5 30.

175

1 ^a) B D (except D2) भद्रे (for वत्से). — ^d) K3.4 D1.2.7 महाव्रतं; G5 महामुनिं.

2 ^a) K3 B D (except D1.2) महेंद्रं वै °श्रेष्ठं. — ^b) K3-5 B D (except D2) रामो. B Dn Ds D6.8.10 उपास्ति ह; D3.4 उपाश्रितः (for उपासते). — ^c) B D (except D1.2.7) वेदविद्वांसः.

3 D7 om. (hapl.) 3^b-4^a. — ^c) Hypermetric! G1 एव (for पूर्व). B D (except D1.2) अभिवाद्य च तं मूर्ध्ना; T2 शिरसाभिवाद्य वृद्धं.

4 D7 om. 4^a (cf. v.l. 3). — ^b) K3 अभीप्सितं; K5 B2 चिकीर्षितं (for मनी°). — ^d) D10 transp. सर्वं and तत्ते. K1 ते तत्; K6 त्वेतत्; Ds तात (for तत्ते).

5 ^c) D3.4 जामदग्न्यस्ततो वीरः.

C. 5. 6057
B. 5. 176. 34
K. 5. 176. 34

जमदग्निमुतो वीरः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ५
एवं ब्रुवति कन्यां तु पार्थिवे होत्रवाहने ।
अकृतव्रणः प्रादुरासीद्रामस्यानुचरः प्रियः ॥ ६
ततस्ते मुनयः सर्वे समुत्तस्थुः सहस्रशः ।
स च राजा वयोवृद्धः सृञ्जयो होत्रवाहनः ॥ ७
ततः पृष्ठा यथान्यायमन्योन्यं ते वनौकसः ।
सहिता भरतश्रेष्ठ निपेदुः परिवार्य तम् ॥ ८
ततस्ते कथयामासुः कथास्तास्ता मनोरमाः ।
कान्ता दिव्याश्च राजेन्द्र प्रीतिर्हर्षमुदा युताः ॥ ९
ततः कथान्ते राजर्षिर्महात्मा होत्रवाहनः ।
रामं श्रेष्ठं महर्षीणामपृच्छदकृतव्रणम् ॥ १०
क संप्रति महाबाहो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
अकृतव्रण शक्यो वै द्रुपुं वेदविदां वरः ॥ ११

अकृतव्रण उवाच ।

भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयति प्रभो ।
सृञ्जयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव ॥ १२

6 ^a) S तां (for तु). — ^b) Here and below a few MSS. होतृ. — ^c) Hypermetric!

7 ^a) Ks Dn Ds संजयो (for सृञ्जयो).

8 ^a) Ks. 5 B D (except D1. 7) दृष्टा (for पृष्ठा). B Dn Ds Ds. 8. 10 कृतातिथ्यम् (for यथान्यायम्). — ^c) K1. 2. 5 च कुरुश्रेष्ठ; Ca भरत (as in text).

9 ^b) Ds सुमनोरमाः; D3. 4 सुमनोहराः (for ता मनो). — ^c) Ks. 4 B Dn Ds D2-4. 6-8. 10 धन्या; D1 पुण्या; T G1. 2 तथा; G5 कथा (for कान्ता). — ^d) B1. 2. 4 D3. 4 सुदान्विताः; D1 समायुताः; Cs as in text.

10 ^a) B1. 2. 4 द्विजातीनां (for मह).

11 ^a) B3 सोप्यन्ति (for संप्रति). Ks G1. 3. 5 M1. 2 महाबाहुः. — ^c) K1. 2 D1. 2 M शक्यं; D7 शक्ष्ये (for शक्यो). B2. 5 [S]सौ; D7 [S]हं; G2 तु (for वै). — ^d) K1. 2 D1. 7 G1. 5 M वरं; B1. 4. 5 Dn2 D2. 10 वर (for वरः).

12 ^b) Ks D1. 7 S (except T2 G1. 2) कीर्तयते. K4 प्रभुः; D7 S (except G3 M1. 2) विभो. — ^c) K (except K3) B3 D (except D1-4) प्रियसखा. — ^d) K2. 4 T G2 पार्थिवः.

13 ^a) Ks. 5 वै (for श्वो). D3. 4 इह प्रभाते श्वोभूते. — ^b) Ds D10 भवेदिति (for भवि). — ^c) T2 G1

इह रामः प्रभाते श्वो भवितेति मतिर्मम ।
द्रष्टास्येनमिहायान्तं तव दर्शनकाङ्क्षया ॥ १३
इयं च कन्या राजर्षे किमर्थं वनमागता ।
कस्य चेयं तव च का भवतीच्छामि वेदितुम् ॥ १४
होत्रवाहन उवाच ।

दौहित्रीयं मम विभो काशिराजमुता शुभा ।
ज्येष्ठा स्वयंवरे तस्यौ भगिनीभ्यां सहानघ ॥ १५
इयमम्वेति विख्याता ज्येष्ठा काशिपतेः सुता ।
अम्बिकाम्बालिके त्वन्ये यवीयस्यौ तपोधन ॥ १६
समेतं पार्थिवं क्षत्रं काशिपुर्यां ततोऽभवत् ।
कन्यानिमित्तं ब्रह्मर्षे तत्रासीदुत्सवो महान् ॥ १७
ततः किल महावीर्यो भीष्मः शान्तनवो नृपान् ।
अवाक्षिप्य महातेजास्त्रिभुवः कन्या जहार ताः ॥ १८
निर्जित्य पृथिवीपालानथ भीष्मो गजाङ्घ्रयम् ।
आजगाम विशुद्धात्मा कन्याभिः सह भारत ॥ १९
सत्यवत्यै निवेद्याथ विवाहार्थमनन्तरम् ।

द्रष्टामि तम्; G1 स्येतम्; G5 सीमम्. K1 B2. 3 D8. 10 [आ]यातं; D1 प्राप्तं.

14 ^a) K1. 2. 5 transp. च and कन्या. — ^b) K D1. 7 इह चां (for वनमां). — ^c) T G2 केयं (for चे). — ^d) D7 एनामिच्छामि; T1 G1. 5 प्रवीहीच्छामि.

15 ^b) K4 B Dn Ds D6. 8. 10 प्रिया (for शुभा). — ^c) K1 B2 Dn2 Ds स्वयंवरा; K3 D3. 4. 8 वरं. — ^d) S (except T1) भगिनीनां. T G M2 तदानघ.

16 ^b) A few S MSS. काशी. — ^c) K1. 2. 5 B (except B2) Dn Ds कन्ये (for त्वन्ये). T2 G1. 2 अंबिकांबालिकेत्यन्ये. — ^d) K1. 2 B (except B2) D (except D1. 7) कनीयस्यौ तं.

17 ^b) A few S MSS. काशी. K1. 2. 5 B1. 2. 4 G1 तदा; T अथा (for ततो). — ^c) B1. 3. 5 Dn Ds D6-8. 10 विप्रर्षे; B2 D3. 4 राजर्षे. — ^d) T1 तदा (for तत्र). G5 अभूद् (for आसीद्).

18 ^b) D2 नृपः; M1. 2 महान् (for नृपान्). — ^c) K4 B Dn Ds D3. 4. 6. 8. 10 अधिक्षिप्य; D1. 2. 7 तत्राक्षिप्य; T2 G2 अव.

19 ^a) D1 महावीर्यः (for विशु). — ^d) B (except B3) भारतः (for त).

20 ^b) K4 B D (except D1. 7) विवाहं समनंतरं.

भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य समाज्ञापयत प्रभुः ॥ २०
 ततो वैवाहिकं दृष्ट्वा कन्येयं समुपार्जितम् ।
 अब्रवीत्तत्र गाङ्गेयं मन्त्रिमध्ये द्विजर्षभ ॥ २१
 मया शाल्वपतिर्वीर मनसाभिवृतः पतिः ।
 न मामर्हसि धर्मज्ञ परचित्तां प्रदापितुम् ॥ २२
 तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमन्य सह मन्त्रिभिः ।
 निश्चित्य विससर्जेमां सत्यवत्या मते स्थितः ॥ २३
 अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वं सौभपतिं ततः ।
 कन्येयं मुदिता विप्र काले वचनमब्रवीत् ॥ २४
 विसर्जितास्मि भीष्मेण धर्म मां प्रतिपादय ।
 मनसाभिवृतः पूर्वं मया त्वं पार्थिवर्षभ ॥ २५

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

प्रत्याचख्यौ च शाल्वोऽपि चारित्रस्याभिज्ञातः ।
 सेयं तपोवनं प्राप्ता तापस्येऽभिरता भृशम् ॥ २६
 मया च प्रत्यभिज्ञाता वंशस्य परिकीर्तनात् ।
 अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ॥ २७
 अम्बोवाच ।
 भगवन्नेवमेवैतद्यथाह पृथिवीपतिः ।
 शरीरकर्ता मातुर्मे सृज्यो होत्रवाहनः ॥ २८
 न ह्युत्सहे स्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ।
 अवमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने ॥ २९
 यत्तु मां भगवान्नामो वक्ष्यति द्विजसत्तम ।
 तन्मे कार्यतमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ॥ ३०

5. 175.
3. 176.

— Ds2 om. (hapl.) 20^a-21^b. — ^a) K1.2 प्रभो.

21 Ds2 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — ^a) K1.2.5 B2 तत्र; K3.4 B1.3-5 Dn1 D1-4.6.8 तं तु; Dn2 D7.10 तत्तु (for ततो). — ^b) B3 T2 G1.2 समुपस्थिता; D7 °पाहनं; T1 G3.5 M5 °पस्थितं. — ^c) T G तात (for तत्र). — ^d) D3.4 नृप°; M1.2 सभा° (for मन्त्रि°).

22 22^{ab} = (var.) 5. 171. 6^{ab}. — ^a) K3 D1 S साल्व°. K1.4 Dn2 वीर°; K2.5 D7 पूर्वं (for वीर°). — ^b) K1 विधृत°; T1 हि धृत° (for [अ]भि°). — ^c) K1.2 D2.7 प्रदाय वै; K5 यवीयसे; T G प्रदापय (for °पितुम्). K2m.3.4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 दातुं आत्रेण्य-मानसां.

23 ^b) K3 D2 बंधु° (for मन्त्रि°). — ^c) Dn1 D1.7 एनां (for इमां). — ^d) = 1. 95. 5^d; 96. 1^d, 59^d.

24 Ds om. (hapl.) 24^b-25^a. — ^b) K1.3 D1 S साल्व°. D1 तदा (for तत°). — ^c) K (except K4) B2 D1.2.7 विदिता (for मु°). K3.4 B D (except D1.2.7; Ds om.) तत्र (for विप्र°).

25 Ds om. 25^a (cf. v.l. 24). — ^b) Dn1 स्वधर्म°; S धर्मे मां. B2 D1 प्रतिपालय. — ^c) Dn1 [अ]भिगत°; D2 च वृत°; T1 हि वृत°.

26 ^a) K1.3 D1 S साल्वो. K4 B (except B2) Dn Ds D6.8.10 [ऽ]स्याश् (for ऽपि). — ^b) Dn1 Ds चरित्रस्य; T2 चारित्रं च. K3 [अ]विशंकित°; B1.3 S (except G3) [अ]तिशंकित°; D3.4 [अ]भिशंकिता. K1.2.4.5 D1.2.7 चारित्रेस्या वि(D2 °भि)शंकित°. — ^d) B5 D7 T2

G2.3 तपसि; D3 M3-5 तपस्ये. K1.2.5 निरता; T1 [ऽ]तिरता (for ऽभि°).

27 ^a) K1.2 तु (for च). — ^c) B3 Ds D10 उत्पत्ति°; D3.4.7.8 उत्पत्तौ; Ca as in text. — ^d) K1.2.5 भीष्ममेव हि; Ds D6-8.10 भीष्म एवेह. — After 27, K1-8 Ds ins.:

575* एवं ब्रुवति वै राज्ञि कन्या वचनमब्रवीत् ।

28 ^a) K4 B (except B2) Dn Ds D6.8.10 इह (for एतद्).

29 ^a) K1.2.5 न ह्युत्सहामि नगरं; K3 नाभ्युत्सहामि नगरं; D6 न समुत्सहे स्वं (hypermetric!); D10 नोत्सहे पितृ°; T1 नाभ्युत्सहे स्वं. — ^c) K4 B (except B2) D (except D1.2.7) अप° (for अव°). — ^d) K3.4 D1.2.7 G1 °मते (for °मुने).

30 ^a) D1 स (for यत्). D1 यद्; T1 G3.1 M मा; G5 मे (for मां). K1 Dn2 M1.2 भगवन्. — ^b) K1 B2 Ds2 D1 G3 M1.2 °सत्तमः. — ^c) K1.2 कार्यसमं. — ^d) Dn1 D7 G3 भगवान्. D3.4 मनः (for मतिः).

Colophon om. in G1. D5.9 G4 missing. — *Subparvan*: K B Dn Ds D1-4.6-8.10 T1 G5 M1.2.5 अम्बोपाख्यान. — *Adhy. no.* (figures, words or both). D6 (*sec. m.*) 56 (=156); T M4 177; G2 187; G3 175 (as in text); G5 M3.5 178; M1.2 176. — *S'loka no.*: K5 30; Dn 59.

१७६

C. 5. 6083
B. 5. 177. 1
K. 5. 177. 1

अकृतव्रण उवाच ।

दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ।
प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्वं वत्से ब्रवीहि मे ॥ १
यदि सौभपतिर्भद्रे नियोक्तव्यो मते तव ।
नियोक्ष्यति महात्मा तं रामस्त्वद्वितकाम्यया ।
अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छसि धीमता ।
रणे विनिर्जितं द्रष्टुं कुर्यात्तदपि भार्गवः ॥ ३
सृञ्जयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिम्मिते ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तदद्यैव विचिन्त्यताम् ॥ ४

अम्बोवाच ।

अपनीतामि भीष्मेण भगवन्नविजानता ।
न हि जानाति मे भीष्मो ब्रह्मञ्छाल्वगतं मनः ॥ ५
एतद्विचार्य मनसा भवानेव विनिश्चयम् ।

176

1 ^a) K1.2 दुष्टं द्वयं; K5 दुष्टद्वयं; T G1 दुःखं द्वयोः;
G2.3.5 दुःखद्वयोः; Cs as in text. — ^e) T1 एतत्त
(for अबले). — ^d) K4 B D (except D1.7) वदस्व
(for ब्रवीहि).

2 ^a) D10 शाल्वो (for भद्रे). — ^b) B3 Dn Ds
D3.4.10 मतस; D6.8 मत्सि (for मते). — ^e) K1.2.5
D2 T G2.5 महात्मानं; K4 B Dn Ds D3.4.6.8.10 G1
महात्मा म.

3 ^a) B D (except D1.2.7) त्वं (for तं).

4 ^b) D8 G1.3.5 तथैव च; T तदै(T2 'दे)व च;
G2 यत्तदेव; M (except M1) तथैव च (for तव चैव).
— ^e) K4 B D (except D1.7) ते भृशं (for [अ]नन्तरं).
— ^d) K5 D1.6.8 T2 G1.2.5 M1.2 अत्र (for अद्य).
D10 अभिधीयतां (for विचि°).

5 ^b) D3.4 भगवन्नागसाह्वयं. — ^e) B D (except
D1.7) नाभिजानाति (D3.4 'नीत). K1.2 B3 D3.4
transp. मे and भीष्मो. — ^d) M बृहत् (for ब्रह्मन्).
K3 D1 S साल्व°.

6 ^b) K4 B1.8.4 Dn Ds D6.10 एतद्; B5 इह (for
एत). S भगवानेव निश्चयं.

7 ^a) Ds D6.10 च (for वा). — ^b) D1 S (mostly)

विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ॥ ६
भीष्मे वा कुरुशार्दूले शाल्वराजेऽथ वा पुनः ।
उभयोरेव वा ब्रह्मन्यद्युक्तं तत्समाचर ॥ ७
निवेदितं मया ह्येतद्दुःखमूलं यथातथम् ।
विधानं तत्र भगवन्कर्तुमर्हसि युक्तितः ॥ ८
अकृतव्रण उवाच ।

उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि ।
धर्मं प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९
यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्रजसाह्वयम् ।
शाल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः ॥ १०
तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि भामिनि ।
संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ॥ ११
भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ।
तस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं त्वया ॥ १२

साल्व°. — ^a) B1.3-5 Dn Ds D6.8.10 युक्तं यत् (for
यद्युक्तं). B2 यत्तद्युक्तं समा°.

8 ^{ab}) K1.2.5 तेद्य दुःखं ह्येतद् (for ह्येतद्दुःखमूलं).
D3.4 यथायथं; G3 M5 यथा तथा. — ^e) D3.4 स्वत्र
(for तत्र). Ds2 D6.7 T1 भगवान्. — ^d) Ds2 D6.7 T1
अर्हति. D1 तत्त्वतः; D7 धर्मवित्; D8 संयुतः (for युक्तितः).

9 T2 G2 om. 9^a-10^b; G2 om. the ref. also.
— ^b) K4 एतद् (for एतं). — ^e) K (except K4)
D2.7 T1 G1 धर्म्यं. K3 T1 ब्रूयां. — ^d) G5 शृण्वेदं
वचनं मम.

10 T2 G2 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — ^{ab}) M1.2
न नयेत (for वै न नयेद्). — ^e) K3 D1 S (mostly)
साल्वः. M3-5 त्वा (for त्वां). D1 भीतः (for भीरु).
— ^d) K3.5 D7 रामनोदितः; M कामचोदितः (M4 sup.
lin. as in text).

11 ^a) S (except G3) येन (for तेन). — ^b) K3-5
S नीता च (for नीतासि). B Dn Ds D3.4.6 (m as in
text).8.10 भाविनि; D7 G1.3.5 M2 भामिनी. — ^e)
K3 D1 S साल्व°.

12 ^b) D1.7 मदोत्कटः (for तथैव च). — ^d) K3 B
D (except D1.2.7.8) तव (for त्वया).

~~13~~ In D4, the portion from stanza 13 up to

अम्बोवाच ।

ममाप्येष महान्ब्रह्मन्हृदि कामोऽभिवर्तते ।
घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ १३
भीष्मं वा शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि ।
प्रशाधि तं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता ॥ १४

भीष्म उवाच ।

एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः ।
रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्णमारुता ॥ १५
ततो रामः प्रादुरासीत्प्रज्वलन्निव तेजसा ।
शिष्यैः परिवृतो राजञ्जटाचीरधरो मुनिः ॥ १६
धनुष्पाणिरदीनात्मा खड्गं विभ्रत्परश्वधी ।
विरजा राजशार्दूल सोऽभ्ययात्सृज्यं नृपम् ॥ १७
ततस्तं तापसा दृष्ट्वा स च राजा महातपाः ।

तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे सा च कन्या तपस्विनी ॥ १८
पूजयामासुरव्यग्रा मधुपर्केण भार्गवम् ।
अर्चितश्च यथायोगं निपसाद सहैव तैः ॥ १९
ततः पूर्वव्यतीतानि कथयेते स्म तावुभौ ।
सृञ्जयश्च स राजर्षिर्जामदग्न्यश्च भारत ॥ २०
ततः कथान्ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबलम् ।
उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् ॥ २१
रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो ।
अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद ॥ २२
परमं कथ्यतां चेति तां रामः प्रत्यभाषत ।
ततः साभ्यगमद्रामं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ २३
सा चाभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा शुभा ।
स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता ॥ २४

C. 5. 706
B. 5. 177. 24
K. 5. 177. 24

5. 178. 29^{ab} is lost on a missing fol.; the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

13 ^a) K1.5 B2 D1.2.7 महा; K3.4 B1.3-5 Dn Ds Ds.10 सदा; D6.8 ततो (for महान्). — ^b) K4.5 हि वर्तते; Ds [5]ति; Ds Gs M3.4 [5]भिवर्धते; D7 [5]पि वर्तते; Ds [5]भ्यवर्तत; M1.2 [5]नुवर्तते.

14 ^a) Ks D1 S सात्व. — ^b) B3 यस्मादोपमिहेच्छसि. — After 14, T2 G1.2 ins. a colophon (adhya. no. 178).

16 ^a) K1.2 Ds जटी; Ks शिखी (for जटा). T G नृप (for मुनि:).

17 ^b) A few MSS. परस्वधी, °स्वधं, °श्वधं. B Ds Ds.6.10 स च राजा महातपाः (=18^b). — ^c) K4 Ds Gs विरजो; B (except B4) Ds D6.10 विनयाद्; M4 (inf. lin.) विराजन्. Ds विनयाद्भरशार्दूल. — ^d) Ks B Dn2 Ds transp. सोऽभ्य and सृज्यं. Ds संजयः. B3.5 Ds.6 नृपः; B4 तदा (for नृपम्). Ds D10 संजयः सोभ्ययाक्षपः.

18 ^a) Ks B2 D7 T1 Gs ते (for तं). Ds तापसं. Ds रामं; D7 सर्वे (for दृष्ट्वा). — D7 om. (hapl.) 18^{bc}. — ^b) Ds (m as in text) दृष्ट्वा (for स च). — Dn1 om. 18^c-19^d. — ^c) K4 B D (except D1.2; Dn1 D7 om.) राजन् (for सर्वे). — ^d) Ds D10 यश (for तप).

19 Dn1 om. 19 (cf. v.l. 18). — ^a) D2 G2 अभ्यग्रं. — ^c) K1.2 अर्हितश्च; S पूजितश्च. D1 स (for च). Ks यथायोगं; K4 B D (except D1-8.7; Dn1 om.)

T G यथान्यायं. — ^d) D1 T G1.2.5 M सहाय तैः; D7 सहाध्वरैः; G3 मभासदैः.

20 ^a) B2 Dn1 Gs पूर्वं (for पूर्व). — ^b) K4 B D M3-5 कथयतां. — ^c) D1.3 transp. च and स. B Dn Ds D6.8.10 आसा (Ds Ds °स; D10 °सी)तां जामदग्न्यश्च. — ^d) Ks प्रतापवान् (for च भारत). B Dn Ds D6.8 संजयश्चैव भारत; D10 संजयो होत्रवाहनः (=5. 175. 7^d, 28^d).

21 ^a) Ks B3 D (except D1.7) Gs तथा (for ततः). — ^c) K1 Ds D1 वचनं (for मधुरं). — M2 om. 21^d-23^d. — ^d) T Gs कामं (for रामं). D1 मधुरम् (for वचनम्). Ks उत्तमं (for अर्थवत्).

22 M2 om. 22 (cf. v.l. 21). — ^b) A few MSS. काशी. K D1.7 विभो (for प्रभो).

23 M2 om. 23 (cf. v.l. 21) — ^a) T2 Gs प्रथमं (for परमं). — ^b) D7 transp. तां and रामः. B3 Ds.3 T G M3.4 तं (for तां). D1.2 रामः प्रत्यभ्यभाषत. — ^c) K4 B (except B2) Dn Ds D6.10 साभ्यवदद्; Ds.7 साभ्यागमद्. S राजन् (for रामं). — ^d) K1.2.5 ज्वलन्तमनलं यथा.

24 ^a) K3-6 T2 G2.5 M1.2 साथी; B Dn Ds Ds.6.8.10 ततो; D7 सांबा; G1 साभिवाद्याथ (for सा चाभि). — ^b) Dn2 Cn शिरसा (=श्रेष्ठा Nil.) (for शिरसा). K4 तदा; B (except B2) Dn Ds Ds M1.2 शुभौ; Ds उभौ (for शुभा). — ^c) K1.2 D1.3 T2 G2 पद्मदलाभाभ्यां; Dn1 पद्मदलाभाभ्यां.

C. 5. 7007
B. 5. 177.
K. 5. 177.

रुगेद सा शोकवती बाष्पव्याकुललोचना ।

प्रपेदे शरणं चैव शरण्यं भृगुनन्दनम् ॥ २५

राम उवाच ।

यथासि सृज्यस्यास्य तथा मम नृपात्मजे ।

ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ॥ २६

अम्बोवाच ।

भगवञ्शरणं त्वाद्य प्रपन्नामि महाव्रत ।

शोकपङ्कार्णवाद्धोरादुद्धरस्व च मां विभो ॥ २७

भीष्म उवाच ।

तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वयश्चाभिनवं पुनः ।

मौकुमार्यं परं चैव रामश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ २८

किमियं वक्ष्यतीत्येवं विमृशन्भृगुसत्तमः ।

इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाभिपरिप्लुतः ॥ २९

कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ।

25 ^a) K D1.2 Ca. d शुक्रद (Ks. 5 Ca. ^aदं)ती (for शोक^a). S प्रसूरोद वरारोहा. — ^b) Ds बाष्पगद्गदलोचना; Ms-5 ^aपर्याकुलेक्षणा. — ^c) K1.2.5 चैनं; D10 रामं (for चैव). — ^d) D10 तापसं (for शरण्यं).

26 ^a) K3-5 B D न्वं (for [अ]मि). D10 अमि (for अस्य). — ^b) B3-5 Dn Ds D6.8.10 मे न्वं (Dn1 [by transp.] न्वं मे) (for मम). — ^c) K1.2.5 वद (for ब्रूहि).

27 ^a) K1.2.5 शरण्यं (for भगवन्). — ^b) B4.5 D (except Dn1 D1.2) महाव्रतं. — ^{cd}) Ds1 D6.10 ^aपङ्कार्णवे. B Dn Ds D6.8.10 मग्नां घोरादुद्धर (for घोरादुद्धरस्व च). M1.2 मा (for मां). B2 S प्रभो; B4.5 स्थितां (for विभो).

28 ^a) K1.2 स; K3 B2.5 D1-3.7 तु (for the first च). Ks D7 तद्रूपं (for रूपं च). Ks तस्याः सुरुपं दृष्ट्वा च. — ^b) Ks-5 B D (except D10) G1 वपुश्च (for वयश्च). K2 D3.7 G5 M4 चापि (for चाभि-). B2.4 शनैः (for पुनः). — ^c) K3.4 D1.2.7 रामश्चिन्तां समा (K4 D2.7 ^aतामथा)विशत्.

29 D1 om. 29-30. — ^a) K1.3 Ds M एव (for एवं). — ^b) K (except K4) D7 Ms भृगुनन्दनः. B Dn Ds D6.8.10 विममर्श भृगुद्रवः.

30 D1 om. 30 (cf. v.l. 29). — ^c) K1.2 एतद् (for एव). D10 यथावृत्तं.

सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ॥ ३०

तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा ।

उवाच तां वरारोहां निश्चित्यार्थविनिश्चयम् ॥ ३१

प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भामिनि ।

करिष्यति वचो धर्म्यं श्रुत्वा मे स नराधिपः ॥ ३२

न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः ।

धक्ष्याम्येनं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ॥ ३३

अथ वा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि निवर्तते ।

तावच्छाल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ॥ ३४

अम्बोवाच ।

विमर्जितासि भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनन्दन ।

शाल्वराजगतं चेतो मम पूर्वं मनीषितम् ॥ ३५

सौभराजमुपेत्याहमब्रुवं दुर्वचं वचः ।

न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्रपरिशङ्कितः ॥ ३६

31 ^a) T1 Gs श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा). B4.5 T1 च (for तु). — ^d) K1.2.5 D1.2.7 विनिश्चित्यार्थविनिश्चयं (D1 ^aश्चितं); Ds निश्चित्यार्थविनिश्चयं; T1 निश्चित्य गुरुलाघवं; T2 G M4 निश्चित्यार्थो (G3.5 ^aर्थ-) विनिश्चये.

32 Before 32, N ins. राम उ^a (Ks D1.3 om. उ^a). — ^b) B Dn Ds1 D2.6.8.10 भाविनि. Ds मत्तमातंग-गामिनि. — ^c) K4 B (except B2) Dn Ds D6.8.10 T G मद्यं (for धर्म्यं). — ^d) B Dn D6.10 च स; Ds स च; T G धर्म्यं (for मे स).

33 ^b) B2 D7 Ms मयोक्तो. — ^c) B (except B2) Dn अहं (for एनं).

34 ^b) K (except K3) B Dn D2.8.6 न (for नि-). — ^c) N यावत् (D7 याहि). Ks D1 S साल्व^a.

35 ^a) K4 B D (except D1.7) अहं (for अस्मि). — ^b) D7 एतद् (for एव). — ^c) Ks D1 S साल्व^a; T2 G1.2.5 ^aपति. K4 B D भावं (for चेतो). — ^d) K2.5 Dn1 D2.10 T G1 Ms. 5 पूर्व- (for पूर्व).

36 ^a) A few N MSS. शा(or सा)ल्व^a (for सौभ^a). — ^b) K3 B5 Dn Ds D6-8.10 अबोचं (for अब्रुवं). K1 दुःखदं; D10 कृपणं (for दुर्वचं). — ^c) K1.2.5 न मां स वै प्रत्यगृह्णात्. — ^d) K1.2.5 भीष्मस्य परि; Ks चारित्र्यं प्रति; Ds चारित्र्यभय; T1 चारित्र्ये मम; T2 G Ms-5 चारित्र्यमभि- (Gs ^aति-); M1.2 चारित्र्यस्याति. Some MSS. चारित्र्य-.

एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनन्दन ।
यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ३७
ममात्र व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रतः ।
येनाहं वशमानीता समुत्क्षिप्य बलात्तदा ॥ ३८
भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ।
प्राप्ताहं भृगुशार्दूल चराम्यप्रियमुत्तमम् ॥ ३९

स हि लुब्धश्च मानी च जितकाशी च भार्गव ।
तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयानघ ॥ ४०
एष मे ह्रियमाणाया भारतेन तदा विभो ।
अभवद्बुद्धि संकल्पो वातयेयं महाव्रतम् ॥ ४१
तस्मात्कामं ममाद्येमं राम संवर्तयानघ ।
जहि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ।
उवाच रुदतीं कन्यां चोदयन्तीं पुनः पुनः ॥ १
काश्ये कामं न गृह्णामि शस्त्रं वै वरवर्णिनि ।
ऋते ब्रह्मविदां हेतोः किमन्यत्करवाणि ते ॥ २
वाचा भीष्मश्च शाल्वश्च मम राज्ञि वशानुगौ ।

भविष्यतोऽनवद्याङ्गि तत्करिष्यामि मा शुचः ॥ ३
न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भामिनि ।
ऋते नियोगाद्विप्राणामेष मे समयः कृतः ॥ ४
अम्बोवाच ।

मम दुःखं भगवता व्यपनेयं यतस्ततः ।
तत्तु भीष्मप्रसूतं मे तं जहीश्वर माचिरम् ॥ ५

C. 5. 7029
B. 5. 178. 5
K. 5. 178. 5

38 ^a) K₄ B D (except D₂) तु (for [अ]त्र).
D₁ आसीत् (for अस्य). — ^b) K₅ transp. भीष्मो and
मूलं. D₁ हेतुः (for मूलं). K_{1.2} B_{2.5} D₃ D_{3.6.10} M₃₋₅
महाव्रतः; T G महातपाः. — ^c) D₈ येनाहं च समानीता.
— ^d) K_{1.2} समुत्क्षिप्य ब०.

39 ^a) B₃ transp. अप्रियं and उत्तमं. K (except
K₄) च (K₁ by corr. भ)स्त्र प्रियमुत्तमं.

40 ^a) K_{1.2} दुष्टं; T₁ दृष्टं (for लुब्धं). B Dn Ds
D_{6.8.10} नीचश्च (for मानी च). — ^b) K₄ D₇ भारतः (for
भार्गव). — ^c) K_{3.4} D_{1.3.7} transp. कर्तुं and युक्ता.

41 Dn₂ D₁ om. (hapl.) 41^a-42^b. — ^a) K₃ Dn₁
एवं (for एष). K₃ B₃₋₅ Dn₁ क्रियमाणायाः; Ca as in
text. — ^b) D₆ तदाभिभो; T G₂ तथा विभो.

42 Dn₂ D₁ om. 42^{ab} (cf. v.l. 41). — ^a) K₃ B₃
D₁ अपि (for अद्य). K₃ T G_{1.2.5} एव; B₃ D_{2.8} एवं;
D₇ एतं; D₁₀ M_{3.5} एनं (for इमं). — ^b) B D (except
D_{2.7}) संपादय (for संव०).

Colophon om. in K₄. D_{4.5.9} G₄ missing. — Sub-
parvan: K_{1-3.5} B Dn Ds D_{1-3.6-8.10} G₅ M₁₋₄
अंबोपाख्यान. — Adhy. name: T₁ भगवद्भार्गवदर्शनं;
G₅ भार्गवदर्शनं. — Adhy. no.: D₈ (sec. m.) 57

(=157); T₁ M₄ 178; T₂ G_{1.2.5} M_{2.5} 179; G₃
176 (as in text); M_{1.2} 177. — *Śhuka* no.: K₅
Dn₂ 42; Dn₁ 40.

177

 This adhy. is missing in D₄ (cf. v.l. 5.
176. 13); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) K_{1.2.5} तथा (for तदा). — ^c) K_{3.4} B₂
D_{1.2.7} transp. रुदतीं and कन्यां. D₈ उवाच रुदतीं दीना
चोदयन्ती etc.

2 D₂ transp. 2^{ab} and 4^{ab}. — ^a) B_{1.2} D (except
D₁₋₃) transp. कामं and न.

3 ^a) K_{1.2.5} D₈ वचो (for वाचा). K₃ T₁ G_{1.3}
transp. भीष्मं and शाल्वं. K₃ S माल्वं.

4 D₂ transp. 2^{ab} and 4^{ab}. — ^a) B₃ T G M₃₋₅
च (for तु). T G M₃₋₅ प्रगृह्णामि (for ग्रही०). M_{1.2}
न शस्त्रं प्रतिगृह्णामि. — ^b) B D (except D_{1.2.7})
भाविनि. — ^c) S नियोगं. — ^d) K₃ इति मे निश्चयः कृतः.

5 M₄ om. 5-6. — ^b) K D_{2.7.1} G₃ M₂ ततस्ततः;
D₁ यथा तथा (for यतस्ततः). — ^c) B_{1.2.5} D (except
D_{1.2.7}) तच्च; B_{2.4} अत्र (for तत्तु). K (except K₄)
वै (for मे). — ^d) D₃ जहीश्वर नदीमुनं; T₂ G तं जहि

C. 5. 7080
B. 5. 178. 6
K. 5. 178. 6

राम उवाच ।

काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणायुभौ ।
शिरसा वन्दनार्होऽपि ग्रहीष्यति गिरा मम ॥ ६

अम्बोवाच ।

जहि भीष्मं रणे राम मम चेदिच्छसि प्रियम् ।
प्रतिश्रुतं च यदि तत्सत्यं कर्तुमिहार्हसि ॥ ७

भीष्म उवाच ।

तयोः संवदतोरेवं राजन्नामाम्बयोस्तदा ।
अकृतव्रणो जामदग्न्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि ।
जहि भीष्मं रणे राम गर्जन्तमसुरं यथा ॥ ९
यदि भीष्मस्त्वयाहूतो रणे राम महामुने ।
निर्जितोऽस्मीति वा ब्रूयात्कुर्याद्वा वचनं तव ॥ १०
कृतमस्या भवेत्कार्यं कन्याया भृगुनन्दन ।

स्वर मा चिरं.

6 G₃ M₄ om. 6 (for M₁ cf. v.l. 5). — ^a) K₄ D₅ ध्रुवं सुभ्रु; D₁ चिरात्सुभ्रु (for पुनर्ब्रूहि). — ^c) S (G₃ M₄ om.) वन्दमानो (for वन्दनार्हो). K₃ शिरसा वन्दनार्होः. — ^d) T G (G₃ om.) गिरं (for गिरा).

7 ^a) = 9°. T₂ M₃₋₅ वीर; G₁ भीम; G_{3.5} M_{1.2} वीरं (for राम). G₂ महावीर (for रणे राम). — After 7^a, B_{8.5} D_n D_s D_{6.8.10} ins.:

576* गर्जन्तमसुरं यथा ।

समाहूतो रणे राम.

[Cf. 9^{ed}.]

— ^b) K D_{1.3.7} transp. इच्छमि and प्रियं. D_{n1} चेदिच्छमि प्रियं प्रति. — ^c) D_n D_s D_{6.8} यदपि; D₁₀ सदमि (for यदि तत्). — ^d) D_{1.2.7} S इच्छमि (for अर्हसि). D_n D_s D_{6.8.10} तत्सत्यं कर्तुमर्हसि.

8 S om. the ref. — ^a) D_{n1} M (except M₅) एव (for एवं). — ^c) Hypermetric! B D_n D_s D_{6.10} ऋषिः परमधर्मात्मा. C_{1.5} etc ऋषिः; C_{1p} अकृतव्रणः (as in text).

9 ^a) Hypermetric! — ^b) K₅ transp. कन्यां and न. G₃ रक्षितुम् (for न त्यक्तुम्). — B₁₋₃ D_n D_s D₁₀ om. 9^{ed} (cf. 576*). — ^c) = 7^a. D_s शत्रुं (for भीष्मं).

10 B_{4.5} om. 10^{ab}. — ^a) S यथा (for यदि). B₁₋₃ D_n D_s D_{6.8.10} रणे राम; D₃ समाहूतः (for त्वया°).

वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ॥ ११
इयं चापि प्रतिज्ञा ते तदा राम महामुने ।
जित्वा वै क्षत्रियान्सर्वान्ब्राह्मणेणु प्रतिश्रुतम् ॥ १२
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ।
ब्रह्मद्विज्जविता तं वै हनिष्यामीति भार्गव ॥ १३
शरणं हि प्रपन्नानां भीतानां जीवितार्थिनाम् ।
न शक्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन्कथंचन ॥ १४
यश्च क्षत्रं रणे कृत्स्नं विजेष्यति समागतम् ।
दृष्टात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव ॥ १५
स एवं विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्वहः ।
तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनन्दन ॥ १६

राम उवाच ।

स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामृपिसत्तम ।
तथैव च करिष्यामि यथा साध्नैव लप्स्यते ॥ १७

— ^b) D₃ त्वया मृधे (for महा°). B₁₋₃ D_n D_s D_{6.8} समाहूतस्त्वया मृधे; D₁₀ न युक्तश्चेत्त्वया मृधे.

12 ^a) G₅ सा (for ते). — ^b) K_{1.2.5} D_s D₈ यदा (for तदा). B D₃ महाहवे (for °मुने). — ^d) B D_n D₁ T G प्रतिश्रुता.

13 ^c) K₁ (m as in text) D_{n2} D_s D_{3.7.8.10} G₃ ब्रह्मविद् (for °द्विद्). — ^d) T₂ G_{1.2.5} विने° (for हनि°).

14 G₅ om. (hapl.) 14-15. — ^a) B₃ D_n D_s D_{6.8.10} शरणार्थं (B₃ D_{n2} °र्थे) (for शरणं हि). K₃ वः; D₂ च (for हि). — ^b) B D_n D_s D_{6.7} शरणार्थिनां; D₁₀ शरणैपिणां; T G (G₅ om.) विजयार्थिनां. — ^c) B (except B₂) D_n D_s D_{6.7.10} शक्यामि.

15 G₅ om. 15 (cf. v.l. 14). — ^a) G₃ यच्च (for यश्च). B₂ तु (for च). B₃ D (except D_{3.7}; D₄ missing) transp. क्षत्रं and कृत्स्नं. B_{1.4} क्षत्रं; T₁ हसं (for कृत्स्नं). — ^c) K_{3.4} B D दीप्तात्मानम्; G₅ दृष्टात्मानम्. K₅ D_{1.2} वै (for च).

16 D₂ om. 16^a-17^b. — ^a) D₃ (by transp.) एवं स; S स एव. — ^b) B₃ कुरुपितामहः.

17 D₃ जामदग्न्युवाच (for राम उ°). — D₂ om. 17^{ab} (cf. v.l. 16). — ^c) K₅ (by transp.) तथा चैव; D₁₀ तथैवाहं. M₃₋₅ चरि° (for करि°). — ^d) K₅ T₁ लभ्य°; D₈ लक्ष्य° (for लप्स्य°). T₂ G_{1.2.5} यथा

कार्यमेतन्महद्ब्रह्मन्काशिकन्यामनोगतम् ।
गमिष्यामि म्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ १८
यदि भीष्मो रणश्लाघी न करिष्यति मे वचः ।
हनिष्याम्येनमुद्रिक्तमिति मे निश्चिता मतिः ॥ १९
न हि बाणा मयोत्सृष्टाः सज्जन्तीह शरीरिणाम् ।
कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसंगरे ॥ २०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

भीष्म उवाच ।

ततस्तृतीये दिवसे समे देशे व्यवस्थितः ।
प्रेषयामास मे राजन्प्राप्तोऽस्मीति महाव्रतः ॥ १
तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्तं महाबलम् ।
अभ्यगच्छं जवेनाशु प्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुम् ॥ २

साङ्गोपलप्य (G: 'भ्य')ते.

18 ^a) Ks महद्विप्रः; Ds Ds महाब्रह्मन्. ^b) Ds कन्याया यन्मनोगतं. — Ds om. 18^a-19^b.

19 Ds om. 19^{ab} (cf. v.l. 18). — ^c) Ks एवम्; S अहम् (for एनम्). Ds हनिष्यामि समुद्रिक्तं; D7 'प्याभ्यव सुव्यक्तं.

20 ^e) Dn1 D7 Gs कार्येषु. — ^d) Ds क्षत्रियपुंगवे; Gs 'संगमे.

21 N (except Ks B2 D1.2) T1 om. the ref. — ^a) S तदा (for ततो). — ^b) D7 तैर्ब्रह्मणर्षभैः (cf. 23^b). — ^d) Ks B D महातपाः (for 'मनाः).

22 ^b) Ds अथ (for तत्र). — ^c) Ds जप्यपराः (for जप्तं). — ^d) Ds प्रतस्थुर्मे जयाशया.

23 ^a) K4 B3.5 T1 G1 अभ्यागच्छन्. M1 एवमुक्त्वा तदा रामः. — ^b) G1 समेतैर्; G2 संगतैर् (for सह तैर्). K4 B D (except D1.3) ब्रह्मवादिभिः (cf. 21^b). — ^c) D10 समासाद्य; M1 जगामाथ (for महा^a). — ^d) Ks S भार्गवः (for भारत).

24 ^a) K Ds.8 न्यवसंत (for न्यवि^a).

Colophon om. in Dn D4. D5.9 G4 missing. — Sub-parvan: K B Ds D1-3, 6-3.10 Gs M

प्रयाणाय मतिं कृत्वा समुत्तस्थौ महामनाः ॥ २१

ततस्ते तामुपित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः ।

हुताग्रयो जप्तजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिघांसया ॥ २२

अभ्यगच्छत्ततो रामः सह तैर्ब्रह्मणर्षभैः ।

कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत ॥ २३

न्यविशन्त ततः सर्वे परिगृह्य मरस्वतीम् ।

तापसास्ते महात्मानो भृगुश्रेष्ठपुरस्कृताः ॥ २४

गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः ।

ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ ३

स मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४

भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजमुता न्वया ।

G. 5. 7054
B. 5. 178. 23
K. 5. 178. 28

अंबोपाख्यान. — *Adhy. name*: T1 भार्गवाभिर्याने मरस्वती-निवासः; Gs राममरस्वतीनीरनिवासः; Ms रामहर्षामोने (sic); M4.5 रामनिवासः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds (see. m.) 58 (= 158); T1 M4 179; T2 G1.2.5 Ms.5 180; Gs 177 (as in text); M1.2 178.

178

Stanzas 1-29^{ab} are missing in D4 (cf. v.l. 5. 176. 13); the MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

1 ^b) B D (except D1.2.7) मंदिदेश (for समे देशे). — ^c) B Dn Ds Ds.8 कुरु प्रियं स मे राजन्; Ds कुरुक्षेत्रमहं रा^a; D10 भृगुश्रेष्ठः स मं रा^a.

2 ^b) K D1-3.7.10 विप्रयान्ति. — ^c) K1-3 Ds Gs अभ्यागच्छं. — ^d) K4 B2 D1.2.7 M विभुं; Ds भृगुं.

3 ^a) K1.2 गाः (for गां). K4 गामर्ष्यं च पुरस्कृत्य.

4 ^c) K1 Ds अभि^a (for प्रति^a).

5 Before 5, B (except B3) Dn Ds D10 ins. राम उ^a. — ^b) K4 B D (except D1.2.7) तदा (for त्वया). — ^c) B D (except D1.2.7) अक्रामेन (D3.6.8.10 'भव' त्वयानीता. — ^d) Gs इयं (for एव).

C. B. 7054
B. B. 178. 28
K. B. 178. 28

अकामेयमिहानीता पुनश्चैव विमर्जिता ॥ ५
विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्मावाप्तेः परावरात् ।
परामृष्टां त्वया हीमां को हि गन्तुमिहार्हति ॥ ६
प्रत्याख्याता हि शाल्वेन त्वया नीतेति भारत ।
तस्मादिमां मन्त्रियोगान्प्रतिगृहीष्व भारत ॥ ७
स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियम् ।
न युक्तमवमानोऽयं कर्तुं राज्ञा त्वयानघ ॥ ८
ततस्तं नातिमनसं समुद्रीक्ष्याहमब्रुवम् ।
नाहमेनां पुनर्दद्यां भ्रात्रे ब्रह्मन्कथंचन ॥ ९
शाल्वस्याहमिति प्राह पुरा मामिह भार्गव ।
मया चैवाभ्यनुज्ञाता गता सौभपुरं प्रति ॥ १०
न भयान्नाप्यनुक्रोशान्न लोभान्नार्थकाम्यया ।

6 ^a) T₁ भीष्म (for हीयं). — ^b) K_{2.5} धर्मादाप्तेः; K₃ धर्मादाप्ते. M₃₋₅ पुरातनान्; Ca. d. s. परावरात् (as in text). B Dn Ds D_{3.6.8.10} धर्मादा (B₃ अधर्म) स्ते यशस्विनी; D₇ क्रोधपर्याकुलेक्षणा. — ^c) K_{1.2} परिमृष्टां. — ^d) K_{1.2.6} D_{7.8} कोन्यो नेतुम्; K₃ D₂ कोभिमेतुम्; K₄ B₅ D_{8.10} कोभिमेतुम्; D₁ कोतिमेतुम्; T₁ G_{3.5} M₁ कोभिपत्तुम्; T₂ G_{1.2} को हि वक्तुम्; M₂ को न लक्तुम्; M₃₋₅ को हि योक्तुम्.

7 ^a) K_{1.3} D_{1.2} S शाल्वेन. — ^b) K₅ D₈ नीता हि (for नीतेति).

8 ^a) B_{1.2.4} Dn युक्तस्त्ववमानोऽयं; D₇ मवमानं वै. — ^d) K_{1.2} कर्तुं राज्ञम्; K_{3.4} B D राज्ञं (Dn Ds राजन्) कर्तुं; K₅ T₂ G₂ कर्तुं राज्ञं.

9 ^a) K_{2.4.5} B D (except D_{1.2.7}) वै विमनसं; Ca. d. s. नाति (as in text). — ^b) K₃₋₅ B₅ D_{2.3.6.7} T₂ G M_{3.4} समुद्रीक्ष्य (for °द्रीक्ष्य). A few S MSS. अब्रवं. B₁₋₄ Dn Ds D₁₀ उद्री (Dn₂ Ds D₁₀ °द्री) क्ष्याहमथाब्रुवं. — ^c) K_{3.4} D_{1.8} T₁ G₃ एतां; D₃ पुनर् (for एतां). D₃ इमां (for पुनर्). K_{1.2.5} गृह्य; B₃ लभ्यां; D₇ गृह्यां (for दद्यां). — ^d) K_{1.2.5} D₇ भ्रात्रे दद्यां; B Dn Ds D_{6.8.10} (by transp.) ब्रह्मन्भ्रात्रे.

10 ^a) K₃ D₁ S शाल्वं. K₁₋₄ D₁ ह्याह; D₂ त्वाह (for प्राह). K₅ शाल्वे गतमतिह्यासं. — ^b) K₄ B Dn Ds D_{6.8.10} एव (for इह). — ^d) T₁ पुरा (for गता). B Dn Ds D_{3.6.10} इयं नगरं (for सौभं).

11 Cf. 5. 49. 15; 89. 24; 186. 26. — ^a) D₃ हि; G₃ M [अ]भि- (for [अ]पि). — ^b) K_{3.4} D_{1.7} T₁ अर्थ-कारणान्; T₂ G₁₋₃ अर्थकामया (G₁ मतः; G₃ ह्याया);

क्षत्रधर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् ॥ ११
अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ।
न करिष्यसि चेदेतद्वाक्यं मे कुरुपुंगव ॥ १२
हनिष्यामि सहामात्यं त्वामद्येति पुनः पुनः ।
संरम्भादब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ १३
तमहं गीर्भिरिष्टाभिः पुनः पुनररिंदमम् ।
अयाचं भृगुशार्दूलं न चैव प्रशशाम सः ॥ १४
तमहं प्रणम्य शिरसा भूयो ब्राह्मणसत्तमम् ।
अब्रुवं काणं किं तद्यच्चं योद्धुमिहेच्छसि ॥ १५
इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चतुर्विधम् ।
उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव ॥ १६
ततो मामब्रवीद्रामः क्रोधसंरक्तलोचनः ।

Ca आत्मकाम्यया; Cd as in text. B Dn Ds D_{3.6.8.10} नार्थलोभात्त काम्य (B₃ °म)या. — ^e) K₄ B (except B₂) Dn Ds D_{6.10} क्षात्रं (for क्षत्र). D₇ ब्रह्मन् (for जह्याम्). — ^d) D₇ न जह्यां (for इति मे).

12 ^b) = 13^d, and = 1. 166. 30^d; 173. 5^b. K₄ D₁ स्मयन्निव पुरातनः (D₁ °रा शनः); T G कोपपर्या; Ca as in text. — K₃ D₁ om. (hapl.) 12^c-13^d. — ^{ed}) D₇ transp. एतत् and वाक्यं. B Dn Ds D_{6.8} नर° (for कुरु°).

13 K₃ D₁ om. 13 (cf. v.l. 12); D₃ om. 13^{ed}. — ^e) K_{1.2} संरभतः; Ca. d. s. as in text. — ^d) = 12^b (cf. v.l.). T₂ क्रोधसंरक्तलोचनः; G₂ कोपपर्या°.

14 ^a) M₃₋₅ ततोहं (for तमहं). — ^b) K₄ B₃₋₅ D G₁ M_{2.5} अरिंदम. — ^d) K₄ D_{8.1} D₇ G₁₋₃ चैवं. — After 14, T G M₁ ins.:

577* यदा प्रयाच्यमानोऽपि प्रसादं न करोति मे ।

15 ^a) = Hypermetric! K₂ सोहं; D₁ G₅ M₃₋₅ अहं (for तमहं). D₃ मूर्धा वै (for शिरसा). B Dn Ds D_{6.8.10} प्रणम्य तमहं मूर्धा. — ^b) K D_{1-2.7} भूयो (K₅ क्षितौ) (for भूयो). T₂ G_{2.5} भूयो ब्राह्मणमुत्तमं. — ^c) A few MSS. अब्रवं. K₃ D₇ किंचिद् (for किं तद्). — ^d) K₅ D_{3.10} यस्त्वं; B₃ यद्वै; D₆ युद्धं; D₇ न त्वा (for यत्वं). B (except B₃) Dn Ds D_{2.3.10} G₃ युद्धम् (for योद्धुम्). B D (except D_{1.7.8}) G₃ मया (for इह). D₇ उत्सहे (for इच्छामि येन वै).

16 ^b) K_{1.2.5} T G (except G₃) त्वया चैव (for भवतैव).

17 G₂ om. 17^{ab}. — ^b) K₃₋₄ D_{1-3.7} क्रोध (D₃

जानीपे मां गुरुं भीष्म न चेमां प्रतिगृह्णसे ।
 सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महीपते ॥ १७
 न हि ते विद्यते शान्तिरन्यथा कुरुनन्दन ।
 गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः ।
 त्वया विभ्रंशिता हीयं भर्तारं नाधिगच्छति ॥ १८
 तथा ब्रुवन्तं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
 नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण ते ॥ १९
 गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्य पुरातनम् ।
 प्रसादये त्वां भगवंस्त्यक्तैषा हि पुग मया ॥ २०
 को जातु परभावां हि नारीं व्यालीमिव स्थिताम् ।
 वासयेत गृहे जानन्स्त्रीणां दोषान्महात्ययान् ॥ २१
 न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाद्युते ।
 प्रसीद मा वा यद्वा ते कार्यं तत्कुरु माचिरम् ॥ २२
 अयं चापि विशुद्धात्मन्पुत्राणे श्रूयते विभो ।

मरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना ॥ २३
 गुरोरप्यवलम्बस्य कार्यकार्यमजानतः ।
 उत्पथप्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ २४
 स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया संमानितो भृशम् ।
 गुरुवृत्तं न जानीपे तस्माद्योत्साम्यहं त्वया ॥ २५
 गुरुं न हन्यां समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ।
 विशेषतस्तपोवृद्धमेवं क्षान्तं मया तव ॥ २६
 उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्राह्मणं क्षत्रवन्धुवत् ।
 यो हन्यात्समरे क्रुद्धो युध्यन्तमपलायिनम् ।
 ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेण निश्चयः ॥ २७
 क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्षत्रियोऽस्मि तपोधन ।
 यो यथा वर्तते यस्मिस्तथा तस्मिन्प्रवर्तयन् ।
 नाधर्मं समवाप्नोति नरः श्रेयश्च विन्दति ॥ २८
 अर्थे वा यदि वा धर्मे समर्थो देशकालवित् ।

B. 5. 173.
K. 5. 171.

कोप)पर्याकुलेक्षणः (= 12^b, 13^d). — ^d) D₁ चैव; D₂ G₃ वैनां (for चेमां). K₄ प्रतिपद्यसे; D_{1.2} G_{1.5} °गृह्णसे; D₇ °गृह्णसि. B (except B₂) D_n D_s D_{6.8.9.10} गृह्णासीमां न चैव ह (D_{8.9} हि). — ^f) B_{1.2.4} D_{n1} D₂ महामते (for मही°).

18 ^a) K₁₋₃ T₁ G_{3.5} मे (for ते).

19 ^e) T₂ G_{1.2} मां हि (for भावि). — ^d) D₇ ब्रह्मन्कि वा (for ब्रह्मर्षे किं). G₂ शृणोमि (for श्रमेण).

20 ^e) D₇ T₁ G_{3.5} M_{1.2} त्वा (for त्वां). — ^d) K₃ D₁ त्यक्तैव हि; K₅ त्यक्तैवैषा (for °षा हि). B D_n D_s D_{6.8.10} तु (for हि). K₁₋₃ D₁ G₁ M_{1.2} transp. पुरा and मया.

21 ^a) K₃ जानन् (for जातु). K_{1.2} परभावां. — ^e) D₃ वासयेत्स्व- (for °येत). K₃ जातु (for जानन्). — ^d) G₃ मर्म (for दोषान्). D₂ G₃ दुरत्ययान्; D₃ महातपाः. B_{1.2.4} D_n D_s D_{6.8.10} स्त्रीणां दोषो महात्ययः.

22 ^b) B₁₋₄ D_n D_s D_{3.6.8.10} महाव्रत; B₅ D₇ कथंचन; G₃ महामते (for °द्युते). — ^e) D_{n1} D_{2.5} G₅ मां (for मा). K₄ D₃ प्रसीद मम भद्रं ते; D₇ प्रसीद त्वं मयि ब्रह्मन्.

23 ^a) D_s D_{6.8.10} विशुद्धात्मा. — ^b) K₃ S (except G₁ M₁) पुराणः. T G M₁ (inf. lin. as in text) महान् (for विभो). — ^d) K₃ गीताः श्लोकाः.

24 — (var.) Ādi, App. I, No. 81, lines 109-

110; (var.) C. 12. 2053, 5294^{cd}-5295^{ab}; (var.) Rām. 2. 21. 13 (Rom. ed.); (var.) Pañcatantra I. 341. — ^e) D_{1.7} T G M₁ उन्पथं प्रति°. — ^d) N परित्यागो विधीयते (K₂ त्यागो भवति शासनं).

25 ^e) K₄ B D (except D_{1.2.7}) गुरुवृत्ति. — ^d) K_{4.5} B D (except D₇) वै (for [अ]हं).

26 ^a) D₁ G₁ हन्यात्. — ^d) K₅ transp. पृत्रं and क्षान्तं.

27 ^a) S रणे (G₂ रथे) (for अथो). — ^e) K_{3.4} B D (except D₃) क्रुद्धं (for क्रुद्धो). — ^f) D₇ इति धर्म-विनिश्चयः; G_{5m} इति धर्मविदो विदुः.

28 ^a) K₄ अयं धर्मः; S स्थितिधर्मे. — ^b) K (except K₄) D₇ [ऽ]स्मि (for ऽस्मि). B₁ परंतप (for तपो २. — ^d) K₄ B D_n D_s D_{6.10} तस्मिन्नेव (for तथा तस्मिन्). D_{n2} प्रवर्तते; D₁ S °येत् (M₂ °नान्); D₂ °नं; Ca. d. s as in text. D₇ वर्तितव्यं तथा भवेत्. — ^e) G₅ म समवाप्नोति (for सम°). — ^f) B D_n D_s D_{6.8.10} न चाश्रेयश्च.

29 ^b) K_{1.2} न नरो (for समर्थो). — D₁ resumes with 29^{cd}. — ^e) B D (except D_{1.2.7}) Ca अर्थ- (D_{3.4} Ca °र्थे)मंशयमापन्नः; S (except G₅) अनर्थे संशयापन्नः; Cd as in text. — ^d) B₅ D₂₋₄ T G_{1.2} श्रेयो; Ca. s श्रेयान् (as in text). K₁ निःश्रेयसं वचः; B D_n D_s D_{6.8.10} निःसंशयो (D₃ °श्रेयसो) नरः; D₂ T₁

C. 5. 7080
E. 5. 178. 54
K. 5. 178. 54

अनर्थसंशयापन्नः श्रेयान्निःसंशयेन च ॥ २९
यस्मान्संशयितेऽर्थेऽस्मिन्मथान्यायं प्रवर्तमे ।
तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वया गम महाहवे ।
पश्य मे ब्राह्मवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ॥ ३०
एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं भृगुनन्दन ।
तत्करिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्र त्वया सह ।
द्वंद्वे राम यथेष्टं ते सज्जो भव महामुने ॥ ३१
तत्र त्वं निहतो गम मया शग्गताचितः ।
लप्स्यसे निर्जिताल्लोकाञ्छस्त्रपूतो महारणे ॥ ३२
स गच्छ विनिवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ।
तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टममन्त्राधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

M (except M4) निःसंशयो न च; D3.4 निश्चयमेति सः;
G3 निःश्रेयमे न च; text as in K1-3.5 D1.7 T2 G1.2.5
M4. Ca cites (as in text) निःसंशयेन (= संशयाभावेन);
Cd cites निःसंशये; Cs unintelligible, perhaps corrupt.
30 ^a) K1.2.5 D1.2.7 M तस्मात् (for यस्मात्).
D3.4 स संशये; T1 अमंशिते; Ca.5 संश° (as in text).
B Dn Ds D2-4.6.10 [S]प्यर्थे; D7 [S]र्थे तु; D8 ह्यर्थे (for
सर्थेऽस्मिन्). — ^b) B Dn Ds D2-4.6.8.10 [S]यथान्यायं;
D7 यथार्थं च; Ca यथान्यायं. Cn.8 cito अयथान्यायं
(Csp अविविच्य). D2 G1 प्रवर्तते.

31 ^a) T G राम; M कामं (for विप्र). — ^b) K3
युद्धं; D1.7 G3 द्वंद्वं; D6.8 तच्च (for द्वंद्वं). K4 B (except
B3) मे; K5 D3.4 त्वं; Dn1 D6.8 तु (for ते). — ^c)
B Dn Ds D6.8.10 सज्जोभव. K3 महामुने; K4 B D
(except D1.2.7) °द्युते.

32 32^{ab} = (var.) 5. 179. 3^{ab}. — ^a) M1 (inf. lin.)
न्यायात् (for राम). — ^b) K (except K4) शरशतैश्चित्तः;
B Dn Ds D6.8.10 °शतादितः; G1 °शतापितः; G3
शतशराचित्तः; G5 शरचयापितः. — ^c) B Dn Ds D6.8.10
प्राप्स्यसे (for ल°). ^d) K (except K4) D1.2.7
शस्त्रपूतान्; Dn1 शस्त्रकृत्तो. D1 महाहवे; T1 महाद्युते; T2 G
M1 मया रणे.

33 ^a) B5 T G संगच्छ (G3 °च्छर्); M तद्गच्छ
(for स गच्छ). — ^b) T1 G3 कुरुक्षेत्रं. — After 33^{ab},
S ins.:

578* समाह्वय महाबाहो युद्धाय त्वं तपोधन ।

अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पुरा पितुः ।
तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्तामि भार्गव ॥ ३४
तत्र गच्छस्व राम त्वं त्वरितं युद्धदुर्मद ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणब्रुव ॥ ३५
यच्चापि कथ्यसे राम बहुशः परिपत्सु वै ।
निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥ ३६
न तदा जायते भीष्मो मद्विधः क्षत्रियोऽपि वा ।
यस्ते युद्धमयं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत् ॥ ३७
सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ।
व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ॥ ३८

— D3.4 om. 33^a-34^b; T2 G2.3.5 om. 33^{ad}. — ^c) D1
अहं राम (for महा°). — M4 om. (hapl.) 33^d-38^a.
— ^d) M1.2 [अ]हं (for त्वां). D1 परंतप (for तपो°).
34 M4 om. 34; D3.4 om. 34^{ab} (cf. v.l. 33).
— ^a) K1 यथा वापि; K2 M1 यत्र चापि; K5 (m as in
text) यथा चापि; D7 अपि यच्च; T G1.2.5 अत्र चापि;
G3 M2 अपि चापि; M3.5 अथ वापि (for अपि यत्र). — ^b)
K1 B5 Ds त्वया पितुः; D6.8 (by transp.) पितुः पुरा.
— ^c) G2.5 यत्र (for हत्वा). M1.2 त्वा (for त्वां).

35 M4 om. 35 (cf. v.l. 33). — ^a) T G (except
G3) गच्छ च (for गच्छस्व). B (except B4) Dn1
तत्र राम समागच्छ; Dn2 Ds D6.8.10 तत्र राम स गच्छ त्वं.
— ^b) K1.2.5 Dn1 D3.4 त्वरितो. K1.3.4 B3 D1.3.4.10
युद्धदुर्मदः. — ^c) = 38°. K1.2 अप° (for व्यप°). — ^d)
K3 B1.2.4 Dn2 D10 ब्राह्मणब्रुवः; K4 B3.5 Dn1 D3.5
°ब्रुवः; K5 D1.8 ब्राह्मणं ध्रुवं.

36 M4 om. 36 (cf. v.l. 33). — ^b) B Dn Ds D10
परिवत्सरे (for °पत्सु वै). — ^c) D2.4 सर्वे (for लोके).
— ^d) K3 तु; K4 [ए]व (for [ह]ति). — After 36,
D7 ins.:

579* अधर्मः सुमहानेप यच्छर्यामरणं गृहे ।

यदाज्ञो निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ।

37 M4 om. 37 (cf. v.l. 33). — ^a) B Dn Ds
D1.6.8.10 जानवान् (for जायते). — ^b) B D (except
D2.7) क्षत्रियो वापि (Ds D6.8.10 °योपि हि) मद्विधः.
— After 37^{ab}, B Dn Ds D1.6.8.10 ins.:

१७९

भीष्म उवाच ।

ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ।
 दिष्ट्या भीष्म मया सार्धं योद्धुमिच्छसि संगरे । १
 अयं गच्छामि कौरव्य कुरुक्षेत्रं त्वया सह ।
 भाषितं तत्करिष्यामि तत्रागच्छेः परंतप ॥ २
 तत्र त्वां निहतं माता मया शशशताचितम् ।
 जाह्नवी पश्यतां भीष्म गृध्रकङ्कवडाशनम् ॥ ३
 कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ।
 मया विनिहतं देवी रोदतामघ पार्थिव ॥ ४
 अतदर्हा महाभागा भगीरथसुता नदी ।
 या त्वामजीजनन्मन्दं युद्धकामुकमातुरम् ॥ ५

580* पश्चाज्जातानि तेजांसि तृणेषु ज्वलितं त्वया ।

Colophon om. in Dn D3.1. D5.9 G4 missing.
 — Sub-parvan: K B Ds D1.2.6-8.10 G5 M1.3-5
 अंबोपाख्यान. — Adhy. name: G5 भीष्मयुद्धोपक्रमं; M1.2
 भीष्मसंवादः; M3-5 रामवाक्यं. — Adhy. no. (figures,
 words or both): T1 M4 180; T2 G1.2.5 M3.5 181;
 G3 178 (as in text); M1.2 179. — S'loka no.:
 K5 41.

179

2 D1 om. 2^a-3^b. — ^a) K1.2.5 B3 T G अहं;
 Ca अयं (as in text). — ^b) D3.4 यथा त्वया (for त्वया
 सह). — ^c) K3.4 B D (except D2; D1 om.) M4
 ते (for तत्). — ^d) K4 D3.4 तदा (for तत्र). K8 G1
 गच्छेः; K4 Dn1 Ds D3.4.6 गच्छ (or आगच्छ); B Dn2
 D3.10 G3 [आ]गच्छ; M3 (inf. lin. as in text). 4.5
 [आ]गच्छः (for [आ]गच्छेः).

3 D1 om. 3^{ab} (cf. v.l. 2). — 3^{ab} = (var.) 5. 178.
 32^{ab}. — ^a) D6 om. (hapl.) from. माता up to
 विनिहतं in 4°. D3.4 तात (for माता). — ^b) K
 (except K4) शरशतैश्चितं; Dn1 शतान्वितं; D3.4 शता-
 दितं; D8 शतशराचितं; G1 M6 शरशतापितं. — ^d) MSS.
 (variously) बलाशनं, वलाशनं, वलाशनं; विडाशनं.
 K3 कंकगृध्रविडा; D1.2.10 गृध्रकंकवडावृतं (D2 श्रितं).
 Ca cites बलाः, Cd बडाः.

एहि गच्छ मया भीष्म युद्धमद्यैव वर्तताम् ।
 गृहाण सर्वं कौरव्य रथादि भरतर्षभ ॥ ६
 इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरंजयम् ।
 प्रणम्य शिरसा राजन्नेवमस्त्वित्यथाब्रुवम् ॥ ७
 एवमुक्त्वा ययौ रामः कुरुक्षेत्रं युयुन्मया ।
 प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ॥ ८
 ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्रा प्रत्यमिनन्दितः ।
 द्विजातीन्वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महाद्युते ॥
 रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः ।
 सूपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ १०
 उपपन्नं महाशस्त्रैः सर्वोपकरणान्वितम् ।

C. 5. 7192
 P. 5. 179. 7
 K. 5. 179. 7

4 D6 om. up to विनिहतं (cf. v.l. 3). — ^a)
 T2 कृपणा. — ^c) D4 om. from देवी up to सूप in 10°.
 S वीर (for देवी). — ^d) M3-5 जाह्नवी (for पार्थिव).

5 D4 om. 5 (cf. v.l. 4). — ^a) K1.2.5 न तदर्हा.
 K5 G5 महाभाग. — ^b) B Dn2 Ds D3.6.10 [अ]नघा
 (for नदी).

6 D4 om. 6 (cf. v.l. 4). — ^a) Ds (by transp.)
 भीष्म मया गच्छ. M2.5 सार्धं (for भीष्म). — ^b)
 K D1.2.7 दुर्मते (for वर्तताम्). B Dn Ds D3.6.8.10
 युद्धकामुक दुर्मद (cf. 5^d).

7 D4 om. 7 (cf. v.l. 4). — ^c) K3 B D (except
 D1.2.7; D4 om.) रामं; T2 G2 देवं (for राजन्).
 — ^d) K3 च (for [अ]थ). M अव्रवम्.

8 D4 om. 8 (cf. v.l. 4). — ^a) K3.4 T1 उक्तो
 (for उक्त्वा). — 8^{cd} = (var.) 5. 187. 12^{cd}. Cf. 5.
 170. 22.

9 D4 om. 9 (cf. v.l. 4). — ^b) K1.2.5 चाप्यभि-
 नन्दितः; B D (except D1.2.7; D4 om.) च प्रतिनन्दितः.

10 D4 om. up to सूप in 10° (cf. v.l. 4). — ^b)
 T2 G1.3 M6 राजितं. S (mostly) पांडुरैः. — 10^{cd} =
 (var.) 5. 81. 18^{ab}. — ^c) K1.2 परिष्कृतं; S (except
 T2) स्वव (G1 स्वप; G5 साव)स्करं (for सूप^a). — ^d)
 = 5. 81. 18^b; 138. 21^b. K1.2.4 T2 G1 पारितं.

11 D6 om. 11°-12°. — ^c) K1.2.5 D1.7 तं;
 T1 M3-5 मत् (for तत्). K5 T G धीरिण. D3.4 सूतेन;
 D1 शूरेण (for वीरिण). — ^d) K2 Dn Ds शस्त्रं. B3 Dn

C. 5.
B. 5.
K. 5.

तत्कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदा नृप ॥ ११
युक्तं सूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा ।
दंशितः पाण्डुरेणाहं कवचेन वपुष्मता ॥ १२
पाण्डुरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरतसत्तम ।
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ॥ १३
पाण्डुरैश्चामरैश्चापि वीज्यमानो नराधिप ।
शुक्लवासाः सितोष्णीपः सर्वशुक्लविभूषणः ॥ १४
स्तूयमानो जयाशीर्भिर्निष्क्रम्य गजसाह्वयात् ।
कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ ॥ १५
ते हयाश्चोदितास्तेन सूतेन परमाहवे ।
अवहन्मां भृशं राजन्मनोमारुतरंहसः ॥ १६
गत्वाहं तत्कुरुक्षेत्रं स च रामः प्रतापवान् ।
युद्धाय सहसा राजन्पराक्रान्तौ परस्परम् ॥ १७
ततः संदर्शनेऽतिष्ठं रामस्यातितपस्विनः ।
प्रगृह्य शङ्खप्रवरं ततः प्राधममुत्तमम् ॥ १८

रणं (for नृप).

12 D₆ om. 12 (cf. v.l. 11). — ^a) K₄ D₈ युतं;
B Dn Ds D_{1.2.10} यत्तं (for युक्तं). D_{3.4} सुखीभूतेन
शिष्टेन; D₇ यत्तं शूरेण सूतेन. — ^b) D₈ G₃ दृष्टकर्मणा;
D₇ दृष्टं; D₈ शिष्टं. — D₄ om. 12^a-13^a. — ^cd)
S (mostly) दंशितः and पाण्डुरेण. D₁₀ कवचेन (for
पाण्डुरं), and पाण्डुरेण (for कवं).

13 D₄ om. 13 (cf. v.l. 12). — ^a) Here and
below S (mostly) पाण्डुरं (for पाण्डुरं). — ^b) K₈
प्रायां तं रथसत्तमं.

14 ^a) D_{3.4} transp. पाण्डुरं; and चामरैः. B (except
B₈) Dn Ds D_{6.8.10} चापि व्यजनैः; D₂ व्यजनैर्वापि
(for चामरैश्चापि). T₂ G_{1.2.5} एव (for अपि).

16 K₄ om. 16 (along with 15^a and 17^a). — ^a)
K₃ नोदिं (for चोदिं). K_{1.2} नोदितास्तेन सूतेन; G₂
चोदितास्ते हयास्तेन. — ^b) K_{1.2} वीरेण (for सूतेन).
— ^c) M मा (for मां). K_{1.2} मद्रथं (for मां भृशं).
— ^d) K_{1.2} वाहा (for मनो).

17 K₄ om. 17^a (cf. v.l. 16). — ^a) K₃ D_{1.3.4.7}
चाहं (for [अ]हं तत्). K_{1.2} D₂ च; K₅ M (except
M₅) तु (for तत्). — D₁ om. (hapl.) 17^a-19^a. — ^d)
G₅ संगतौ युद्धदुर्मदां.

18 D₁ om. 18 (cf. v.l. 17). — ^a) K₅ B₈ Ds

ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः ।
अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सर्पिगणास्तदा ॥ १९
ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासन्मुहुर्मुहुः ।
वादित्राणि च दिव्यानि मेघवृन्दानि चैव ह ॥ २०
ततस्ते तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः ।
प्रेक्षकाः समपद्यन्त परिवार्य रणाजिरम् ॥ २१
ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी ।
माता स्वरूपिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितम् ॥ २२
गत्वाहं जामदग्न्यं तं प्रयाचिष्ये कुरुद्रह ।
भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति पुनः पुनः ॥ २३
मा मैवं पुत्र निर्वन्धं कुरु विप्रेण पार्थिव ।
जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्यवभर्त्सयत् ॥ २४
किं न वै क्षत्रियहरो हरतुल्यपराक्रमः ।
विदितः पुत्र रामस्ते यतस्त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ २५
ततोऽहमब्रुवं देवीमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।

D_{3.4.8.10} T G₁₋₅ M (except M₂) तिष्ठन्; G₅ तस्य (for
ऽतिष्ठं). — ^a) D₇ T G ततः प्राधममुत्तमं.

19 D₁ om. 19^a (cf. v.l. 17). — ^a) D₈ D_{8.10}
प्रापश्यन्त (for अपं). — ^d) B₄ Dn Ds D₆ सेंद्रं (for
सर्पिं). K_{1.2.4} G₈ M₃ तथा (for तदा). D₈ देवाः
सेंद्रपुरोगमाः; D₁₀ सेंद्रा देवगणास्तदा.

20 ^a) D_{8.4} ततो दिव्यविमानानि. — ^b) B Dn Ds
D_{6.8.10} ततस्ततः; D_{8.4} समंततः (for मुहुर्मुहुः). — ^d)
K₃ D₁ T₁ G₃ हि (for ह).

22 ^b) K₃ सदा मम हिं. — ^c) K (except K₄) D₈
मातृ (for माता).

23 ^a) K₄ B Dn Ds D_{6.8.10} तु; G₂ M₈₋₅ वै
(for तं). — ^b) D_{3.4} प्रसादिष्ये. T₁ G₃ कुरुत्तम. — ^d)
S मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

24 ^a) K₃ D₁ G₂ कुरु (for पुत्र). — ^b) D₁ पुत्र
(for कुरु). G₂ पुत्रेण मम पार्थिव. — ^c) D₈ रामेण
(for समरे). — ^d) K_{1.2.5} अवभर्त्सयती; K₃ एव भर्त्सयती;
K₄ B Dn एव भर्त्सयन्; D₂₋₄ T₂ G_{1.2} M₃₋₅ अवभर्त्सयन्.

25 ^a) G₁ न (for किं). K₁ ते; D₈ D₈ M₁ (inf.
lin.) नु; T₂ G_{1.2} नु; G₅ च (for न). K₁ न; K_{2.8.5} ते;
M₄ (inf. lin.) [ए]व (for वै). K₄ B D (except
D_{1.2}) क्षत्रियहणो. — ^b) K₄ Dn₁ हरितुल्यं; T₁ हरतुल्यः
पराक्रमे. — ^c) K₁ 2.5 D₁ वै (for ते). — ^d) K_{1.2.5}

सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे ॥ २६
 यथा च रामो राजेन्द्र मया पूर्वं प्रसादितः ।
 काशिराजसुतायाश्च यथा कामः पुरातनः ॥ २७
 ततः सा राममभ्येत्य जननी मे महानदी ।
 मदर्थं तमृषिं देवी क्षमयामास भार्गवम् ।
 भीष्मेण सह मा योत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् ॥ २८
 स च तामाह याचन्तीं भीष्ममेव निवर्तय ।

न हि मे कुरुते काममित्यहं तमुपागमम् ॥ २९

संजय उवाच ।

ततो गङ्गा सुतस्नेहाङ्गीष्मं पुनरुपागमत् ।
 न चास्याः सोऽकरोडाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ३०
 अथादृश्यत धर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ।
 आह्वयामास च पुनर्युद्धाय द्विजसत्तमः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

भीष्म उवाच ।

तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ।
 भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवन्तं रथमास्थितः ॥ १
 आरोह स्यन्दनं वीर कवचं च महाभुज ।

बधान समरे राम यदि योद्धुं मयेच्छसि ॥ २
 ततो मामब्रवीद्रामः स्मयमानो रणाजिरे ।
 रथो मे मेदिनी भीष्म वाहा वेदाः सदश्ववत् ॥ ३
 सूतो मे मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः ।

C. 5. 7127
B. 5. 179. 4
K. 5. 179. 4

तेन; Ds. 4 कथं; D7 येन; S कुतस् (for यतस्). B Dn Ds
 Ds. 10 T G1. 2. 5 तं; Ds. 4 वै (for त्वं). K3. 4 D1 यत्वं
 (D1 यं तं) योद्धुमिहेच्छसि.

26 ^a) K1 M अब्रव.

27 ^a) G1 [आ]ह (for च). — ^b) K1 G3 यथा
 (for मया). B D (except D1. 2. 7) प्रचोदितः; S प्रया-
 चितः. — ^d) K4 B D (except D1. 2. 7) य (Ds D10 त)था
 कर्म पुरातनं.

28 ^a) Ks. 4 D1. 2. 7 आसाद्य (for अभ्येत्य). — ^b)
 T1 G8 सा (for मे). — ^c) K D1. 2. 7. 8 मदर्थे; G8 तमर्थं.
 K4 D2 गत्वा; Dn2 M4 वीक्ष्य (for देवी). — ^d)
 K (except K2) D7 क्षमयामास; G3 कथं.

29 ^a) T1 एव (for आह). — D1 om. 29^e-31^d.
 — ^c) K4 B3 D (except D1. 2. 7; D3 om.) च (for हि).
 G5 Ms. 4 ते (for मे). G2 पापम् (for कामम्). — ^d)
 Ds D1 उपागमत्; D7 गतः. S इत्युक्त्वा मामुपागमत्.

30 D4 om. 30 (cf. v.l. 29). T2 G1. 2. 5 om. the
 ref.; the rest वैशं उ (resp. वैशं). — ^b) T G1. 2
 मां सा (for भीष्मं). D1. 2. 7 अथागमत् (for उपा). K4
 भीष्मं च पुनरागमत्. — ^c) D4 नैवास्याः (for न चास्याः).
 K4 B D (except D1. 2. 7) चाकरोत् (for सो). T1
 G1. 2. 5 नास्या अकरवं वाक्यं; T2 न तस्याकरवं वा.

31 D4 om. 31 (cf. v.l. 29). — ^a) K5 ततो; M2
 अतो (for अथा). — ^c) B Dn Ds Ds. 8. 10 तदा

(for पुनर्). — ^d) Ds. 3 शिष्येण (for युद्धाय). K3. 4
 D1. 2 मां (K4 तं) युद्धाय द्विजोत्तमः.

Colophon. Ds. 9 G4 missing. — Sub-parvan :
 K B Dn Ds D1-4. 6-8. 10 G1. 5 M अंबोपाख्यान.
 — Adhy. name: G1. 5 रामभीष्मसंवाहः; M युद्धसंवाहः.
 — Adhy. no. (figures, words or both): D6
 (sec. m.) 70 (= 170); T1 G: M4 181; T2 G2. 5 M3. 5
 182; G3 179 (as in text); M1. 2 180. — S'loka
 no.: K5 32; Dn 96.

180

1 D4 om. 1. — 1^{ab} = 22^{ed}. — ^a) Hypermetric!
 T G2 M5 om. तम्. K4 ततोहं स्मयमानो वै; K5 स्मयन्निव
 रणेहं तं. — ^b) B प्रतिभाषं. K (except K5) व्यवस्थितः.
 — ^c) K3. 5 D7 G8 M (except M1) भूमिस्थं; D1 भूमिष्ठं.

2 ^a) M1 (inf. lin. as in text). 2 आरुह्य (for
 आरोह). — ^b) T2 G1. 2. 5 महाबल (for भुज). — ^d)
 K4 D1. 2 T2 G5 M1. 2 इह; B3 D7 त्वम् (for मया).

3 ^b) Ds. 4 स्पर्धं (for स्मयं). — ^c) G3 वाहा (for
 भीष्म). — ^d) G3 वेदाः सांगाः (for वाहा वेदाः).

4 ^a) B Dn Ds Ds. 4. 6. 8. 10 च; D7 वै (for मे).
 M1. 2 च (for वै). — ^b) S (except C5) देवमातरः;
 Ca. d. s वेदं (as in text). — ^c) K3 D7 वीर (for

C. 5. 7127
B. 5. 179. 4
K. 5. 179. 4

सुसंवीतो रणे ताभिर्योत्स्येऽहं कुरुनन्दन ॥ ४
एवं ब्रुवाणो गान्धारे रामो मां सत्यविक्रमः ।
शरव्रातेन महता सर्वतः पर्यवारयत् ॥ ५
ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथे दिव्ये व्यवस्थितम् ।
सर्वायुधधरे श्रीमत्यद्भुतोपमदर्शने ॥ ६
मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णे नगरोपमे ।
दिव्याश्चयुजि संनद्धे काञ्चनेन विभूषिते ॥ ७
ध्वजेन च महाबाहो सोमालंकृतलक्ष्मणा ।
धनुर्धरो बद्धतूणो बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ॥ ८
सारथ्यं कृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः ।
सखा वेदविदत्यन्तं दयितो भार्गवस्य ह ॥ ९
आह्वयानः स मां युद्धे मनो हर्षयतीव मे ।
पुनः पुनरभिक्रोशन्नभियाहीति भार्गवः ॥ १०
तमादित्यमिवोद्यन्तमनाधृष्यं महाबलम् ।
क्षत्रियान्तकरं राममेकमेकः समासदम् ॥ ११

ताभिरु).

5 ^b) T₁ M₃₋₅ मा. Ca. d. s. np cito सत्यविक्रमः.

— ^d) K₃ B Dn Ds D_{6.10} M₁ प्रत्यवारयत्; G₃ M₂ परि°.

6 ^b) K₄ B Dn Ds D_{6.10} रथमध्ये (for रथे दिव्ये).

— ^c) K₁ Dn₁ G₃ सर्वायुधधरं; K_{3.4} B Dn₂ °वरे;
D₁ °युते.

7 ^a) T₂ G_{1.2} [अ]विहिते (for विहिते). — ^b)
G₁ M₅ विस्तीर्णः. — ^c) K_{1.2} D₂ दिव्याश्चयुजि. — ^d)
S (except G₃) कवचेन (for काञ्चनेन). D_{3.4} [अ]भि-
भूषिते (for विभू°).

8 ^a) K₄ B D (except D_{1.2.7.8}) कवचेन (for
ध्वजेन च). — ^b) K₁₋₃ D₁ समलंकृतलक्ष्मणा (K₃ °क्षमणे;
D₁ °क्षणा); B Dn Ds D_{3.4.6.8.10} सोमालंकृतलक्ष्मणा
(B_{2.3} D₃ °क्षणे; D_{3.4} °क्षमणे); D₂ G_{3.5} M₂ सोमालंकृत-
लक्षणे (D₂ °क्षमणे; M₂ °क्षणा). — G₃ reads 8^{ad} after 9.

9 ^a) K_{2.5} D_{3.4} M₂ तस्य (for तत्र). K_{3.4} D_{1.2.7}
सारथ्यं तस्य कृतवान्. — ^c) T₁ स तु (for सखा). — ^d)
K₁ D₇ G₁ च; D₈ G₃ हि; T₂ G₂ तु (for ह). — After
9, G₃ reads 8^{ad}.

10 ^a) G₃ तदा; M य मा. — ^c) K₃ D_{6.10} अति-
क्रोशन्; D₈ इति क्रो°; T₁ G₃ अनु°. — ^d) D₄ D₁₀ याहि
याहीति; T₁ उपयातीह; T₂ G_{1.2} उपयान्मयि; G₃ उपयानो
हि; G₅ उपयान्मां हि; M उपयाहीति.

12 ^b) Dn₁ D_{3.4.6} (m as in text) धूर्वाहान्;

ततोऽहं बाणपातेषु त्रिषु वाहान्निगृह्य वै ।
अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदातिर्क्रपिसत्तमम् ॥ १२
अभ्यगच्छं तदा राममर्चिष्यन्दिजसत्तमम् ।
अभिवाद्य चैनं विधिवदबुवं वाक्यमुत्तमम् ॥ १३
योत्स्ये त्वया रणे राम विशिष्टेनाधिकेन च ।
गुरुणा धर्मशीलेन जयमाशास्व मे विभो ॥ १४
राम उवाच ।
एवमेतत्कुरुश्रेष्ठ कर्तव्यं भूतिमिच्छता ।
धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैः सह युध्यताम् ॥ १५
शपेयं त्वां न चेदेवमागच्छेथा विशां पते ।
युध्यस्व त्वं रणे यत्तो धैर्यमालम्ब्य कौरव ॥ १६
न तु ते जयमाशासे त्वां हि जेतुमहं स्थितः ।
गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽस्मि चरितेन ते ॥ १७
भीष्म उवाच ।

ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः ।

D₁ M₂ त्रिषु वाहं; Ca as in text. D_{3.4} ह (for वै).
— ^c) D₁₀ G₃ रथात् (for धनुर). D₁₀ तूणं; G₈ तस्मात्
(for न्यस्य). — ^d) D₁₀ धनुर्न्यस्य रथे तदा.

13 D₁ om. (hapl.) 13^{ab}. — ^a) B D_{3.4} अभ्यागच्छं.
— ^b) S प्राञ्जलिर्मुनिसत्तमं. — ^c) Hypermetric! D₂
[अ]थ; T₂ च (for चैनं). — ^d) M अब्रवं. D₁ वाक्य-
मुत्तरमबुवं.

14 ^a) G₃ अहं योत्स्ये त्वया राम. — ^b) K₄ B Dn
Ds₂ D_{3.4.6.10} सद्देशेन; Ca. d. s. विशिष्टेन (as in text).
D_{3.4} उत्तरेण; Ca. d. s. अधिकेन (as in text). K (except
K₅) B Dn D_{3.4.7} वा (for च). — ^c) D_{3.4} ब्रह्म°
(for धर्म°). — ^d) K₃ मां; M_{1.2} मा (for मे).

15 ^a) K₄ D_{2.7} युधि (for सह).

16 ^a) T₁ M_{1.2} त्वा. — ^c) D_{3.4} च (for त्वं).
G₂ सक्तो; G₃ युक्तो (for यत्तो).

17 ^a) K₂ न च; K₅ ननु; T₂ G_{1.2.5} न हि (for
न तु). T₂ G_{1.2.5} केनचिद् (for ते जयम्). K (except
K₄) D_{1.2} आशास्मि; D_{3.4.8} M आशास्ये; T G आशांसे.
— ^b) K_{3.4} B D (except D₇) G₂ त्वां विजेतुम्;
G₃ त्वाभिजेतुम्. D_{2.7.8} इह (for अहं). — ^c) K₄
transp. युध्यस्व and धर्मेण. — ^d) D₁ वचनेन (for
चरितेन). D₈ च (for ते).

18 K_{3.4} B D (except D₂ D₇) om. the ref.
— ^c) K_{3.4} D₁ G_{2.3.5} M₄ प्रध्मापयं; T₂ अध्मापयं.

प्राध्मापयं रणे शङ्खं पुनर्हेमविभूषितम् ॥ १८
ततो युद्धं समभवन्मम तस्य च भारत ।
दिवसान्सुबहूत्राजन्परस्परजिगीषया ॥ १९
स मे तस्मिन्रणे पूर्वं प्राहरत्कङ्कपत्रिभिः ।
पष्ट्या शतैश्च नवभिः शराणामशिवर्चसाम् ॥ २०
चत्वारस्तेन मे बाहाः सूतश्चैव विशां पते ।
प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः ॥ २१
नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च भारत ।
तमहं सयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ॥ २२
आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादे ह्यपि त्वयि ।
भूयस्तु शृणु मे ब्रह्मन्संपदं धर्मसंग्रहे ॥ २३
ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ।
तपश्च सुमहत्तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् ॥ २४
प्रहरे क्षत्रधर्मस्य यं त्वं राम समास्थितः ।

- ^a) B (except B₅) D (except D₇) "परिष्कृतं.

20 ^a) B₅ M_{3.5} मां; C_{a,d} मे (as in text). K₃ समेत्य तस्मिन्पूर्वं मां. — ^e) K_{1.3} D_{1.7} T₂ G₅ M (except M₁) शरैः (for शतैः). D₂ पष्ट्या शरैर्नवत्या च. — ^d) M_{3.5} शितानाम् (for शराणाम्). B Dn Ds D_{6.8.10} नतपर्वणां (B₅ "वर्चसां" (for अग्नि").

21 ^a) T₁ चैव (for तेन). — ^d) S (mostly) दंसितः.

22 ^a) K₄ D₂ तु (for च). — ^b) K₄ B Dn Ds D_{8.4.6.8.10} विशेषतः; D₁ च मारिष (for च भारत). — 22^{ad} = 1^{ab}. — ^e) Hypermotric! M_{3.4} om. तम्.

23 ^a) K_{1.2} मंत्रिता (for मानि). — ^e) K_{3.4} B D (for D₈₁ see below) M₃₋₅ च (for तु). D₈₁ देवाः भूयश्च शृणु मे. — ^d) G₁ सांप्रतं; G₃ संवदन्; M संवादं. C_{a,d,s} cite पदं. ✽ C_a: पदं प्रतिज्ञापदं । C_s: पदं व्यवसाये । ✽ B₅ धर्मविग्रहं; D_{1.2.8} C_{a,d} धर्मसंग्रहं.

24 K₄ om. 24. — ^e) B Dn Ds D_{1.6.10} ते (for सु). — D₄ om. 24^d-25^d.

25 D₄ om. 25 (cf v.l. 24). — ^a) K₁ प्रहारः; K_{2(m} as in text) प्राहारः; K_{3.4} B Dn₂ D_{2.3} प्रहारे. — ^b) Dn₁ Ds₂ D_{3.7} M₃₋₅ यत् (for यं). K₅ B Dn D_{1.6.8.10} M₄ (sup. lin.) समाश्रितः (for "स्थितः).

26 ^b) K (except K₃) B (except B₅) Dn D₇ मम (for च मे). — ^e) K₄ D₂ द्वेषा (for वीर). — ^d) K_{1-3.5} D₇ कुर्वे (for कुर्मि). K₄ D₂ करोमि सहसायकं;

ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रमुद्यमात् ॥ २५
पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाहोर्वलं च मे ।
एष ते कार्मुकं वीरं द्विधा कुर्मि ससायकम् ॥ २६
तस्याहं निशितं भल्लं प्राहिण्वं भरतर्षभ ।
तेनास्य धनुषः कोटिशिञ्जन्ना भूमिमथागमत् ॥ २७
नव चापि पृष्त्कानां शतानि नतपर्वणाम् ।
प्राहिण्वं कङ्कपत्राणां जामदग्न्यग्रं प्रति ॥ २८
काये विपक्तास्तु तदा वायुनाभिमसीरिताः ।
चेलुः क्षरन्तो रुधिरं नागा इव च ते शराः ॥ २९
क्षतजोक्षितसर्वाङ्गः क्षरन्स रुधिरं व्रणैः ।
बभौ रामस्तदा राजन्मेरुर्धातूनिवोत्सृजन् ॥ ३०
हेमन्तान्तेऽशोक इव रक्तस्तबकमण्डितः ।
बभौ रामस्तदा राजन्क्वचित्किंशुकसंनिभः ॥ ३१
ततोऽन्यद्दनुरादाय रामः क्रोधसमन्वितः ।

B Dn Ds D_{3.4.6.8.10} छिन्नमि निशितेपुगा (D_{3.4} "भिः).

27 ^b) B Dn Ds D_{6.8.10} चिक्षेप; D_{3.4} चिक्षिप (for प्राहिण्वं). — ^e) K (except K₄) D₇ स च (for तेन). K B Dn Ds D_{1.2.6-8.10} G_{3.5} C_a कोटि (for कोटी); D_{3.4} छिन्वा (for कोटिश्). — ^d) K_{1.2.5} D_{2.7} छिन्वा; T₂ भिन्नं (for छिन्ना). K_{1.2} यथागमत्; K₃ D₁ उपागमत्; M_{3.5} अथास्पृशत्. B Dn Ds D_{3.4.6.8.10} छिन्वा (D_{3.4} मध्यं) भूमावपातयं.

28 K₄ B Dn Ds D_{3.4.6-8.10} त (D_{3.4} य)र्थव च; D₁ पुनश्चापि (for नव चापि). — ^e) B Dn Ds D_{6.8.10} चिक्षेप (for प्राहिण्वं).

29 ^a) Dn₁ D₁₀ निपक्तास्तु. — ^b) K₁ B (except B₅) Dn Ds D_{6.8.10} वायुना समुदीरिताः. — ^e) K₁ बभुः; K_{2.5} बहु; K₄ चेरुः; D₇ G₃ पेतुः (for चेलुः). — ^d) K (except K₄) रक्ता (for नागा). S वसुधरां (for च ते शराः).

30 ^b) K₁ हि (for स). K_{1.2} व्रणे; B Dn Ds D_{6.10} T₂ G_{1.2.5} व्रणे; D₇ व्रणात् (for व्रणैः). — ^e) = 31^e. — ^d) K₄ B D (except D₇) G_{1.2} धातुम् (for धातून्). D₁ सृजन्; T₁ G₃ [उ]द्विरन् (for [उ]द्विरजन्).

31 ^e) = 30^e. K₃ B_{1.4.5} Dn D_{1.4} T₂ G₁ तथा (for तदा). — ^d) K_{3.5} किंचित्; K₄ B_{1.5} D_{3.4} फुल (for क्वचित्). B₁₋₃ Dn Ds D_{6.8.10} प्रफुल इव किंशुकः.

32 ^b) T₁ कोप (for क्रोध). — ^e) K_{3.4} D₁ स्वम् (for हेम). K_{1.2} तु (for सु). M₃₋₅ चवर्ष शरवर्षाणि.

5. 7155
5. 179. 32
5. 179. 32

C. 5. 7155
B. 5. 179. 32
K. 5. 179. 32

हेमपुङ्गवान्सुनिशिताञ्शरांस्तान्हि ववर्ष सः ॥ ३२
ते समासाद्य मां रौद्रा बहुधा मर्मभेदिनः ।
अकम्पयन्महावेगाः सर्पानलविषोपमाः ॥ ३३
ततोऽहं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाहवे ।
शतसंख्यैः शरैः क्रुद्धस्तदा राममवाकिरम् ॥ ३४
स तैरभ्यर्कसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः ।
शितैरभ्यर्दितो रामो मन्दचेता इवाभवत् ॥ ३५
ततोऽहं कृपयाविष्टो विनिन्द्यात्मानमात्मना ।

धिग्धिगित्यब्रुवं युद्धं क्षत्रं च भरतर्षभ ॥ ३६
असकृच्चाब्रुवं राजञ्शोकवेगपरिप्लुतः ।
अहो बत कृतं पापं मयेदं क्षत्रकर्मणा ॥ ३७
गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मा यदेवं पीडितः शरैः ।
ततो न ग्राहं भूयो जामदग्न्याय भारत ॥ ३८
अथावताप्य पृथिवीं पूषा दिवससंक्षये ।
जगामास्तं सहस्रांशुस्ततो युद्धमुपारमत् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

भीष्म उवाच ।

आत्मनस्तु ततः स्रुतो ह्यानां च विशां पते ।
मम चापनयामास शल्यान्कुशलसंमतः ॥ १

स्नातोपवृत्तैस्तुरगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः ।
प्रभात उदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्तत ॥ २
दृष्ट्वा मां तूर्णमायान्तं दंशितं स्यन्दने स्थितम् ।

— ^a) K (except K₄) D_{1.2} तेन; D_{3.4.7.10} एव;
T G तान्त्र; M_{1.2} तु प्र- (for तान्हि). K₄ शरांस्तान्त्र्यवर्षत;
M₃₋₅ मयि तूर्णं महाबलः.

33 ^{ab}) G_{2.3} M₂ मा. G₂ विविधा (for बहुधा).
K_{1.5} D_{1.2} D_{6.7} वर्म°; K₂ चर्म° (for मर्म°). M₃₋₅
ते शरा जामदग्न्येन प्रयुक्ताः कालसंनिभाः. — ^c) G₁ समर्प°
(for अकम्प°). — ^d) K_{1.2.5} D₇ शरा (D₇ तं) द्वाशी-
विषोपमाः (cf. 35^b); K₃ D_{3.4} सर्पा (K₃ शरा) इव
विषोल्बणाः; D₁ सर्पा इव विषोपमाः; T₂ G_{1.2.5} सर्पानन-
विषो°.

34 ^a) K₄ B D (except D_{1.2.7}) तमहं. — ^b) K₃
D₁ आत्मना (for आहवे).

35 ^a) B₅ अर्काभि° (for अभ्यर्क°). — ^b) = 5. 181.
35^b. — ^c) K₃ D₂ भृशम् (for शितैर्). K_{1.2} अभ्यर्चितो;
K₃ समादितो; D_{3.4} अभ्याचितो (for अभ्यर्दितो). — ^d)
D_{3.4} वेग (for चेता).

36 ^a) B₃ तमहं (cf. v.l. 34). — ^b) K₄ B D
(except D_{1.2.7}) विष्टभ्य; K₅ विचिल्य (for विनिन्द्य).
— ^c) M अत्रवं. D_{2.2} D₆ G₃ युद्धे; T₁ क्षत्रं (for युद्धं).
— ^d) T₁ युद्धं; M₁ क्षात्रं (for क्षत्रं). B D (except
D_{1.2.7}) क्षत्रं (D_{2.2} त्रं) धर्मं च भारत.

37 K₄ D₈ repeat 37 after 5. 181. 24^{ab}. — ^a)
K₁ D₂ M अत्रवं. — ^c) G₅ अन्दा (for अहो). — ^d) K₂
मयेह; M₄ मयाद्य. K (except K₁) B D_n D₇ T₁

क्षत्रधर्मणा; D₈ D₁ G₃ धर्मिणा; D₈ (second time)
कर्मणा.

38 ^a) D₁ अयं (for गुरु). — ^b) G₂ अयं (for
एवं). — D₄ om. 38^c-39^d.

39 D₄ om. 39 (cf. v.l. 38). — ^a) T₂ G₂ ततो
(for अथ). D_n D₈ D₆ [अ]वतप्य; D₁ संताप्य; D₂
प्रताप्य; T₂ G₂ [अ]वतीर्य; G₁ [अ]पतप्य; G₃ M [उ]पता-
(G₃ त)प्य. — ^b) M_{3.4} पूषा वै दिवसं क्षये. — ^d) D₂
उपानयत्; D₈ हरत्; T₁ G₃ M₂ गमत्; T₂ G_{1.2.5}
अवारयत्.

Colophon. D_{5.6} G₄ missing. — Sub-parvan:
K B D_n D₈ D_{1.2.6-8.10} T₁ G_{1.5} M_{1.2} अंबोपाख्यान.
— Adhy. no. (figures, words or both): D₆ (sec. m.)
71 (=171); T₁ G₁ M₄ 182; T₂ G_{2.5} M_{3.5} 183;
G₈ 180 (as in text); M_{1.2} 181. — S'loka no.:
K₅ D_n 39.

181

1 ^a) K_{1.3} (by corr.) B₂ च (for तु). — D₄ om.
1^b-2^b. — ^d) K (except K₄) शल्यं. G_{1.5} M₄ (inf.
lin.) कुशसलमितः (M₄ orig. मितान्).

2 D₄ om. 2^{ab} (cf. v.l. 1). — ^a) K₁ B_{4.5} T₁ G₁
C_n स्नातोपवृत्तैः; K₈ सूतोपपन्नैः; D₂ सूतोपवृत्तैः. Ca. d cite

अकरोद्रथमत्यर्थं रामः सज्जं प्रतापवान् ॥ ३
 ततोऽहं राममायान्तं दृष्ट्वा समरकाङ्क्षिणम् ।
 धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसावतरं रथात् ॥ ४
 अभिवाद्य तथैवाहं रथमारुह्य भारत ।
 युयुत्सुर्जामदम्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ॥ ५
 ततो मां शरवर्षेण महता समवाकिरत् ।
 अहं च शरवर्षेण वर्षन्तं समवाकिरम् ॥ ६
 संक्रुद्धो जामदम्यस्तु पुनरेव पतत्रिणः ।
 प्रेषयामास मे राजन्दीप्तास्यानुरगानिव ॥ ७
 तानहं निशितैर्भलैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अच्छिदं सहसा राजन्नन्तरिक्षे पुनः पुनः ॥ ८
 ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदम्यः प्रतापवान् ।
 मयि प्रचोदयामास तान्यहं प्रत्यषेधयम् ॥ ९

अस्त्रैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नधिकां क्रियाम् ।
 ततो दिवि महान्नादः प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १०
 ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदम्ये प्रयुक्तवान् ।
 प्रत्याजघ्ने च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥ ११
 ततोऽस्त्रमहमाग्नेयमनुमन्य प्रयुक्तवान् ।
 वारुणेनैव रामस्तद्वारयामास मे विभुः ॥ १२
 एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहमवारयम् ।
 रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिंदमः ॥ १३
 ततो मां सव्यतो राजन्नामः कुर्वन्दिजोत्तमः ।
 उरस्यविध्यत्संक्रुद्धो जामदम्यो महाबलः ॥ १४
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ संन्यषीदं रथोत्तमे ।
 अथ मां कश्मलाविष्टं स्रतस्तूर्णमपावहत् ।
 गोरुतं भरतश्रेष्ठ रामबाणप्रपीडितम् ॥ १५

(3. 7178
 1 5. 180. 15
 1 5. 180. 15

अपवृत्तैः. B1.5 D8 स्नातो (B5 ता) पभुक्तुरगैः. — °) K4 B (except B8) D (except D1.2.7) चोदिते; K5 उदये (for उदिते). — °) K1.2 D1 द्वयोर; K8 भूयो; B1.2.4 D1 पुनर् (for ततो).

3 °) D1 transp. दृष्ट्वा and मां. D8 हंतुम् (for तर्णम्). — °) K2 (by corr.) दिशंतं; D8.4 दंशिते; S (mostly) दंसितं. K8 स्पंदनस्थितं. — °) K1.2.5 अत्यंतं (for अत्यर्थं). K5 transp. रामः and सज्जं.

4 °) K1-8 D1 T1 [अ]वातरं; K5 व्यतरं; G5 [अ]भ्यपतं (for [अ]वतरं).

5 °) K1.2.5 D1 पादौ (for [ए]वाहं). — °) K (except K4) D1 जामदम्येन. — °) K1.2.5 समरे (for प्रमुखे).

6 °) K4 B Dn Ds D6.8.10 G8 [ऽ]हं (for मां). — °) G8 समंतात् (for महता). K4 B Dn Ds D6.8.10 G8 समवाकिरं. — K4 D1 om. 6^{ad}. — °) B Dn Ds D6.8.10 स च मां (for अहं च). — °) K1.2 तमवाकिरं; B Dn Ds1 D6.8.10 समवाकिरत्; D3.4 तं समाकिरं.

7 °) B Dn D6.8 Ca सुतेजितान्; Ds D10 सुतेजनान् (for पतत्रिणः). — °) K8.4 D8.4 समरे (for मे राजन्). B Dn Ds D6.8.10 संप्रैषीन्मे शरान्धोरान् (B2 °पीत्तो-मरानुधान्). — °) K8 D1.2 पञ्चगान् (for उरगान्).

8 °) K5 B D (except D1.2.7) ततोहं. G1.8 बाणैः (for भलैः). — °) K1 B2 Dn D6 M अच्छिदं; T1 अभिदं; T2 अच्छिदन्. K8 समरे (for सहसा).

9 °) K (except K8) D1 शस्त्राणि (for त्वस्त्राणि).

— G1 om. (hapl.) 9^b-13^a. — °) K2 प्रनोदयामास; K8.4 B D (except D8) G8 प्रयोजया. — °) K5 Dn1 D1 तानहं.

10 G1 om. 10 (cf. v.l. 9). — °) D1 वै प्रति- (for अधिकां). — °) K (except K8) D1.8 M1.2 महानादः.

11 G1 om. 11 (cf. v.l. 9). — °) G8 M (M1 before corr.) महास्त्रं (for ऽहमस्त्रं). — K4 Ds2 om. (hapl.) 11^a-12^b. — °) D8.4 प्रत्याजघ्ने; G2 चरुये (for °जघ्ने). K5 B D (except Dn2 D1.6.7; Ds2 om.) T2 G2 तं (for तद्). — D6 om. (hapl.) 11^a-12^a.

12 G1 om. 12 (cf. v.l. 9); K4 Ds2 om. 12^{ab}; D6 om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — °) K2.8 B (except B2) Dn Ds1 D1.7.8.10 transp. अस्त्रं and अहं. — °) K8 D1.2 अभिमंथ्य (for अनु°). — °) K8.4 D2 T1 रामस्तु; B3.5 Dn Ds D6.8.10 (by transp.) तद्रामो. — °) D1 वै (for मे). K1.2 D1 भुवि (for विभुः).

13 G1 om. 13^a (cf. v.l. 9). — °) D8.4 अवाकिरं (for °रयम्). — °) K1.2.5 D1 असंभ्रमः; Ds D6.8 अरिंदम. K8.4 D1.2 दिव्यास्त्रैरेव संयुगे; S दिव्यान्धस्त्राणि संयुगे.

14 °) M3-5 मा. Ds G8 सर्वतः; Ca.d सव्यतः (as in text). — °) K8 महाबलः (for द्विजो°). — °) S संरुद्धो (for संक्रुद्धो). — °) K8 द्विजोत्तमः; K4 B Dn Ds D6.8.10 प्रतापवान् (for महा°); cf. 9^b.

15 D6 om. 15^{ab}. — °) B Ds D10 रथोपरि. — °) K4 B D (except D1.2.7) ततो (for अथ).

C. B. 7178
E. B. 180. 16
K. B. 180. 16

ततो मामपयातं वै भृशं विद्वमचेतसम् ।
रामस्यानुचरा हृष्टाः सर्वे दृष्ट्वा प्रचुक्रुशुः ।
अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्या च भारत ॥ १६
ततस्तु लब्धसंज्ञोऽहं ज्ञात्वा सूतमथाब्रुवम् ।
याहि सूत यतो रामः सञ्जोऽहं गतवेदनः ॥ १७
ततो मामवहत्सुतो हयैः परमशोभितैः ।
नृत्यद्भिरिव कौरव्य मारुतप्रतिमैर्गतौ ॥ १८
ततोऽहं राममामाद्य बाणजालेन कौरव ।
अवाकिरं सुसंरब्धः संरब्धं विजिगीषया ॥ १९
तानापतत एवामौ रामो बाणानजिह्वगान् ।
बाणैरेवाच्छिनत्तूर्णमेकैकं त्रिभिराहवे ॥ २०
ततस्ते मृदिताः सर्वे मम बाणाः सुसंशिताः ।

D₂ M_{3.5} मा. — ^a) K_{1.5} D_{1.3.4.7} उपाहरत्; K₂ G₅ अपाहरत्; K_{3.4} उदाहरत्; B Dn D_{2.8} M_{3.5} उदावहत्; D₈ T₂ M₂ उपावहत्. — ^b) K_{1.2} गच्छंतं; K₃ D_{1.2} शयितं; K₄ B Dn D₈ D_{3.4.10} G₃ ग्लायंतं; K₅ गव्यूतं; D₆ ततोहं; D₇ सव्यथं; D₈ गव्यूते; G₁ सत्वरं (for गोरुतं, as in T G_{2.5} M). K₅ भारतश्रेष्ठ; G₃ च ततो राजन्.

16 K₄ om. 16^{ad}. — ^a) K_{2.5} D_{8.2} D₇ अपयातं; K₈ G_{3.5} उपयातं. — ^b) D_{3.4} भृशं विद्वमचेतसं. — ^{ad}) K_{1.2.5} D₇ T₁ G₃ transp. हृष्टाः and दृष्ट्वा. K₃ तृष्टाः सर्वे; D_{3.4} सर्वे दृष्ट्वा (for हृष्टाः सर्वे). B D (except D_{1.2.7}) वि- (for प्र-). — ^c) Hypometrie!

17 ^a) D₈ वै (for S^h). — ^b) K₁ M अव्रवं. — ^c) D₈ D₁₀ याहि (for सूत). — ^d) K_{1.2.5} D₇ समरे स्थितः; T₁ वीतवेदनः (for गतं).

18 ^b) K B (except B₅) D_{1.3.4.7.8} शोभिभिः (D₈ by corr. शोभनः); D₂ शोभितः; D₁₀ G₁ शोभनैः. — ^d) K₅ B₃ D₁ गतैः (for गतौ).

19 D₄ om. 19^a-21^a. — ^b) B D (except D_{1.2.7}; D₄ om.) वर्यैश्च (for जालेन). — ^c) D₈ असंख्यं तं (for अवाकिरं). D₃ T₁ G₂ सुसंरब्धं. — ^d) D₃ भार्गवं; T₁ प्रथमं (for संरब्धं). B D (except D_{1.2.7}; D₄ om.) च (D₃ तं) (for वि-).

20 D₄ om. 20 (cf. v.l. 19). — ^a) K_{1.2} ततः पतत (for ताना). — ^b) M₃ om. 20^b. K₂ (by corr.) रामे; K_{3.5} D_{2.7} S (except G₅; M₃ om.) मम (for रामो). — ^c) K₁₋₃ अवाच्छिनत्; D₂ एवाकिरन् (for एवाच्छिनत्). D₈ बाणेनैवासृजत्तूर्ण. — ^d) B₅ आशुगैः (for आहवे). D₈ मां च पत्रिभिराहवे.

रामबाणैर्द्विधा छिन्नाः शतशोऽथ महाहवे ॥ २१
ततः पुनः शरं दीप्तं सुप्रभं कालसंमितम् ।
असृजं जामदग्न्याय रामायाहं जिघांसया ॥ २२
तेन त्वभिहतो गाढं बाणच्छेदवशं गतः ।
मुमोह सहसा रामो भूमौ च निपपात ह ॥ २३
ततो हाहाकृतं सर्वं रामे भूतलमाश्रिते ।
जगद्भारत संविशं यथार्कपतनेऽभवत् ॥ २४
तत एनं सुसंविशः सर्वं एवाभिदुद्रुवुः ।
तपोधनास्ते सहसा काश्या च भृगुनन्दनम् ॥ २५
त एनं संपरिष्वज्य शनैराश्वासयस्तदा ।
पाणिभिर्जलशीतैश्च जयाशीर्भिश्च कौरव ॥ २६
ततः स विह्वलो वाक्यं राम उत्थाय मात्रवीत् ।

21 D₄ om. 21^a (cf. v.l. 19). — ^a) K_{1.2.5} D₇ तु (for ते). K_{2.5} B Dn D₈ D_{6.10} सूदिताः (Dn₁ सहिताः); D₃ पतिताः (for मृदिताः). — ^c) T₁ समाच्छिन्नाः (for द्विधा छिन्नाः). — ^d) K_{2.5} B Dn D₈ D_{3.4.7.8.10} T₁ सहस्रदाः (for महाहवे). D₇ निपेतुः शतशो रणे.

22 D₆ om. 22. — ^a) T₁ पुनरन्यं (for ततः पुनः). — ^b) Dn₁ M_{3.5} सप्रभं; T₁ सभलं; T₂ C_{1.2.5} सुपुंखं. K_{1.2.5} D_{2.7} कालसंनिभं.

23 ^a) G₁ वै निहतो; G₅ सोभिहतो; M₃ (inf. lin.) त्वभिगतो. K₄ स तेनाभिहतो गाढं. — ^b) K₄ B D (except D_{1.2.7.8}) बाणवेगवशं; G₃ बाणभेदः. — ^c) K_{4.5} Dn D₈ D_{6.8.10} समरे (for सहसा). — ^d) K₄ Dn₁ वि- (for च).

24 ^b) K₃ आगते; K₅ आस्थिते (for आश्रिते). — After 24^{ab}, K₄ D₈ repeat 5. 180. 37 (with v.l.). — D₄ om. 24^c-27^b. — ^d) K D₈ D_{1.2.7} T₂ G_{1.2.5} तथा; Dn₂ D_{3.10} भवेत् (for अभवत्).

25 D₄ om. 25 (cf. v.l. 24). — ^a) K_{2.5} B (except B₃) Dn D_{2.3.7} समुद्रिप्ताः; D₈ D₁₀ असंविशः (for सुसं). — ^d) K₈ T G कन्या (for काश्या). B (except B₂) Dn D₈ D_{1.6.10} कुरुनन्दन.

26 D₄ om. 26 (cf. v.l. 24). — ^a) D₂ त एव; D₈ पतितं (for त पुनं). K₄ B Dn D₈ D_{6-8.10} तत एनं परिष्वज्य.

27 D₄ om. 27^{ab} (cf. v.l. 24). — ^a) K_{1.2.5} B Dn D₈ D_{3.6.8.10} विह्वलं. — ^b) K₄ B D (except D₇; D₄ om.) G_{1.2} च (for मा). — ^c) M_{1.2} भीष्म (for

तिष्ठ भीष्म हतोऽसीति बाणं संधाय कार्मुके ॥ २७
 स मुक्तो न्यपतत्तूर्णं पार्श्वे सव्ये महाहवे ।
 येनाहं भृशसंविशो व्याघूर्णित इव द्रुमः ॥ २८
 हत्वा ह्यांस्ततो राजञ्शीघ्रास्त्रेण महाहवे ।
 अवाकिरन्मां विश्रब्धो बाणैस्तैर्लोमवाहिभिः ॥ २९
 ततोऽहमपि शीघ्रास्त्रं समरेऽप्रतिवारणम् ।
 अवासृजं महाबाहो तेऽन्तराधिष्ठिताः शराः ।
 रामस्य मम चैवाशु व्योमावृत्य समन्ततः ॥ ३०
 न स्म सूर्यः प्रतपति शरजालसमावृतः ।
 मातरिश्वान्तरे तस्मिन्मेघरुद्ध इवानदत् ॥ ३१
 ततो वायोः प्रकम्पाच्च सूर्यस्य च मरीचिभिः ।

अभितापात्स्वभावाच्च पावकः समजायत ॥ ३२
 ते शराः स्वसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना ।
 भूमौ सर्वे तदा राजन्भस्मभूताः प्रपेदिरे ॥ ३३
 तदा शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 अयुतान्यथ खर्वाणि निखर्वाणि च कौरव ।
 रामः शराणां संकुद्धो मयि तूर्णमपातयत् ॥ ३४
 ततोऽहं तानपि रणे शरैराशीविपोपमैः ।
 संछिद्य भूमौ नृपतेऽपातयं पन्नगानिव ॥ ३५
 एवं तदभवद्युद्धं तदा भरतसत्तम ।
 संध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात्स च मे गुरुः ॥ ३६

C. 5. 72Y
 B. 5. 180. 33
 K. 5. 180. 33

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

तिष्ठ). T₁ G₃ तिष्ठ (for भीष्म). — D₄ om. 27^d-28^d.
 28 D₄ om. 28 (cf. v.l. 27). — ^a) T₁ G₃ M
 ह् (Ms. 5 व्य) पतत् (for न्यप). — ^b) N (except K_{1.2}
 D₇; D₄ om.) Ms. 5 transp. पार्श्वे and सव्ये. — ^c)
 S तेनाहं. K₃ D₂ तमसाविष्टः; K₄ B_{2.3.5} D_n D₅
 D_{1.6.8.10} भृशमुद्दिष्टः. — ^d) K₈ D₃ अभवं; D₂ अभ्रमं
 (for द्रुमः).

29 ^a) K₄ B D_n D₅ D_{6.10} रामः; G₁ रामं (for
 राजन्). — ^b) D₈ घोरा; T₂ G_{2.5} शस्त्रा (for शीघ्रा).
 — ^c) M (except M₃) मा. K₄ B D_n D_{1-4.8} S (M₃
 sup. lin.) विश्रब्धो (T₂ G₅ षष्ठं). — ^d) D₂ रामबाहुभिः;
 T₁ G_{1.3.5} लोमवाहिभिः; T₂ लोहवाहिभिः; C_{a.d} लोम-
 वाहिनः; C₃ as in text.

30 D₄ om. 30^{abde}. — ^b) K₃ D_{1.2} बाणमप्रति; K₄
 B D_n D₅ D_{6.10} समरप्रति. — ^d) D₅ D₆ C_d
 विष्टिता; C_a वेष्टिता: (for -छिष्टिता:). — ^e) D₁₀ transp.
 मम and च. K_{1.2.5} D₇ आसन्; S अथ (for आशु).
 — ^f) K_{1.2.5} D₇ खमाश्रित्य (for व्योमां).

31 ^a) D₁₋₄ प्रतपते. — ^b) D₂ शरजालेन आवृतः.
 — ^c) B D (except D_{1.2.7}) ततस् (for अन्तरे). — ^d)
 K₈ B D (except D_{1.2.7}) अभवत् (for अनदत्).

32 ^b) B D_n D₅ D_{6.8.10} गभस्तिभिः (for मरी).
 — ^c) K_{1.2} D₂ अभितापः; K₃ G₂ अभिघातात्; D₁ T₂
 G_{1.5} अभिपातात्. K₄ प्रतापाच्च (for स्वभां). B D_n D₅
 D_{3.4.6-8.10} अभिघातप्रभावा (D_{3.4} तापा)च्च. — ^d) K_{1m}
 समवासृजत्; D₆ M₂ समजायते.

33 ^a) B₂ D_{1.3.4.6.8.10} सु- (for स्व-). — ^c)
 S ततो (for तदा). — ^d) D₇ T₁ भस्मीभूताः. K₃ D_{1.2}
 भस्मसाप्रतिपेदिरे.

34 34^{ab} = (var.) I. 31. 18^{ab}; 5. 162. 18^{ab}. — ^a)
 K₃ D₁ तथा; T G (except G₃) ततः (for तदा). — ^c)
 K_{1.2.5} नियुतानि; D₅₁ D₂ प्रयु (for अयु). K_{1.2}
 च (for [अ]थ). — ^d) K_{1.2.5} D₇ तथैव च; K₃ D_{1.2}
 च भारत (for च कौरव). — ^f) B_{1.3.4} D_n D₅ D_{6.8.10}
 न्यपातयत् (for अपां).

35 ^a) K_{1.2} D₅₂ तान्यपि; G₃ (by transp.) अपि
 तान्. T G_{1.2} M₃₋₅ अन्तरेण; G₅ अथ रणे; M_{1.2.4}
 (inf. lin.) अन्तरेषून् (for अपि रणे). G₃ शीघ्रं (for
 रणे). — ^b) = 5. 180. 35^b. T₂ G_{3.5} M_{1.2} विपोपमान्.
 — ^c) T₁ G₂ संभिद्य (for छिद्य). — ^b) K₃ D₁ पतगान्.
 B D_n D_{2-4.6} पातयेयं नगानिव.

36 ^a) K₅ एतत् (for एवं). K₃ D₁ तदा; K₅ अत्र
 (for तद्). — ^b) K₃ पुरा; D₁ महद्; G₃ तथा (for तदा).
 K₅ D_{3.4} G₂ भारत. — ^c) G₁ तदा काले (for संध्या).
 G₅ ह्यतीते. K_{2.4} च; K₅ B₂ D₁₋₄ S [S]थ (for तु).
 — ^d) S समराद्य (G₃ रे ह्य; M ये व्य) पयाद्वरः.

Colophon. D_{5.9} G₄ missing. — Sub-parvan:
 K B D_n D₅ D_{1-1.6-8.10} T₁ G_{2.5} M अम्बोपाख्यान.
 — Adhy. name: K₄ भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; M₃₋₅ राम-
 संमोहनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 D₆ (sec. m.) 72 (= 172); T₁ M₄ 183; T₂ 84

१८२

भीष्म उवाच ।

समागतस्य रामेण पुनरेवातिदारुणम् ।
 अन्येद्युस्तुमुलं युद्धं तदा भरतसत्तम ॥ १
 ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
 अयोजयत धर्मात्मा दिवसे दिवसे विभुः ॥ २
 तान्यहं तत्प्रतीघातैरस्त्रैरस्त्राणि भारत ।
 व्यधमं तुमुले युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ॥ ३
 अस्त्रैरस्त्रेषु बहुधा हतेष्वथ च भार्गवः ।
 अक्रुध्यत महातेजास्त्यक्तप्राणः स संयुगे ॥ ४
 ततः शक्तिं प्राहिणोद्धोररूपा-
 मस्त्रै रुद्धो जामदग्न्यो महात्मा ।
 कालोत्सृष्टां प्रज्वलितामिवोल्कां
 संदीप्ताग्रां तेजसावृत्य लोकान् ॥ ५
 ततोऽहं तामिषुभिर्दीप्यमानैः

(=184); G1.2.5 Ms.5 184; G3 181 (as in text);
 M1.2 182. — *S'loka no.*: K3 Dn2 38; Dn1 77.

182

1 ^a) M2.5 रामस्य (for रामेण). — ^b) D3.4 पुनर्युद्धं
 सुदारुणं. — ^c) K1.4 D1.2 समियात्; T1 G1.3 M ममाभूत्;
 T2 G2.5 उदभूत् (for अन्येद्युस्). A few MSS. तुमले.
 — ^d) D3.4 भारतसत्तम.

2 ^a) T G1.3.5 M2 तदा (for ततो). G1 दिव्यास्त्र-
 रुचिरो. — ^b) M कौरव (for [अ]नेकशः). T G ह्यस्त्राण्यपि
 च भूरि (G3 'य'शाः. — ^c) K2.4.5 B D (except D1.2.7)
 अयोजयत्स. — ^d) B2 गुरुः; M सुहुः (for विभुः).

3 ^a) T1 G1.3 न्यहनं; T2 G2.5 न्यहनत् (for तान्यहं).
 — ^b) T G दिव्यान्यं (for अस्त्रैर). K1.2.5 D1.7 T G
 कौरव (for भारत). — ^c) A few MSS. तुमले.

4 ^b) K1-3 D7.8 निहतेषु; B Dn Ds D2-4.6.10
 हतेष्वेव. K3 [अ]थ; D8 स (for च). K3 (m as in
 text).5 B D (except D1.7.8) भारत (for भार्गवः).
 — ^c) D8 Ms अयुध्यत; T1 अवि (for अक्रु). — ^d)
 T G1.2.5 प्राणांस्त्यक्त्वा; G3 M त्यक्त्वा प्राणान्. K1.2.5 T1
 च; Ds सु; G5 [अ]थ (for स).

5 ^b) K4 B D (except Dn2 D8) T G1.5 अस्त्रै रुद्धे;

समायान्तीमन्तकालार्कदीप्ताम् ।

छित्त्वा त्रिधा पातयामास भूमौ
 ततो ववौ पवनः पुण्यगन्धिः ॥ ६
 तस्यां छिन्नायां क्रोधदीप्तोऽथ रामः
 शक्तीर्घोराः प्राहिणोद्वादशान्याः ।
 तासां रूपं भारत नोत शक्यं
 तेजस्वित्वाह्लाधवाच्चैव वक्तुम् ॥ ७
 किं त्वेवाहं विह्वलः संप्रदश्य
 दिग्भ्यः सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः ।
 नानारूपास्तेजसोऽग्रेण दीप्ता
 यथादित्या द्वादश लोकसंक्षये ॥ ८
 ततो जालं बाणमयं विवृत्य
 संदृश्य भित्त्वा शरजालेन राजन् ।
 द्वादशेषून्प्राहिणवं रणेऽहं

G3 अस्त्रास्त्रयुद्धे (for अस्त्रै रुद्धो). — ^c) K3 D3.4 Ms-5
 प्रज्वलंतीम् (for 'लिताम्). K1.2.5 D7 यथा; D3.4 महा-
 (for इव). — ^d) B3 Dn Ds D6.10 व्याप्य लोकं;
 B4.5 D3.4 [अ]वृत्य लोकं.

6 ^a) K3 D1.2 ततस्तु. K4 B D (except D1.2.7)
 G5 दीप्यमानां. — ^b) D3.4 आपतंतीम् (for समायान्तीम्).
 K1.2.5 अंतकालार्कधात्री; K3 D7.8 'क'रूपां; D1.2 'क'भाभां;
 S अंतकसंनिका (G3 'वे'शां. — ^c) D1 T1 भित्त्वा (for
 छित्त्वा). — ^d) K (except K2) D1.2 T G (except
 G3) M4 पुण्यगंधी; B3 D7 M1-3.5 'गंधः.

7 ^b) D3.4 प्राहिणोद्. — ^c) D3.4.6.8 नैव; Ms-5 नात्र
 (for नोत). — ^d) M1.2 चापि (for चैव).

8 ^a) T G1.2 किं चैव; Ms-5 किंचिच्च (for किं त्वेव).
 K1.2.5 संप्रदश्यन् (for 'दृश्य). — ^b) K1.2.5 D7 transp.
 दिग्भ्यः and सर्वाः. — ^c) K1.2.5 D7 उग्राः प्रदीप्ता (for
 उग्रेण दीप्ता).

9 ^a) D2 S [S]नलं (for जालं). K3.4 D3 G3
 विसृज्य; B Dn Ds D6.10 विवृतं (B3 'द्धं); D3.4 विसृष्टं;
 T2 G1.5 निवृत्य; M3.4 (inf. lin. as in text).5 प्र (for
 वि). — ^b) K (except K4) D3.4.7 सर्व; T1 M1
 (sup. lin. as in text) संदृश्य (for 'दृश्य). K (except
 K4) D7 हत्वा; D1.3.4 जित्वा; T2 G हित्वा; Ms.4 (inf.

ततः शक्तीर्व्यधमं घोररूपाः ॥ ९
 ततोऽपरा जामदग्न्यो महात्मा
 शक्तीघोराः प्राक्षिपद्वेमदण्डाः ।
 विचित्रिताः काञ्चनपट्टनद्धा
 यथा महोल्का ज्वलितास्तथा ताः ॥ १०
 ताश्चाप्युग्राश्चर्मणा वारयित्वा
 खड्गेनाजौ पातिता मे नरेन्द्र ।
 बाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्य संख्ये
 दिव्यांश्चाश्चानभ्यवर्षं ससूतान् ॥ ११
 निर्मुक्तानां पन्नगानां सरूपा
 दृष्ट्वा शक्तीर्हेमचित्रा निकृताः ।
 प्रादुश्चक्रे दिव्यमस्त्रं महात्मा
 क्रोधाविष्टो हैहयेशप्रमाथी ॥ १२
 ततः श्रेण्यः शलभानामिवोग्राः
 समापेतुर्विशिखानां प्रदीप्ताः ।

समाचिनोच्चापि भृशं शरीरं
 हयान्मृतं सरथं चैव मह्यम् ॥ १३
 रथः शरैर्म निचितः सर्वतोऽभू-
 त्तथा हयाः सारथिश्चैव राजन् ।
 युगं रथेपा च तथैव चक्र
 तथैवाक्षः शरकृत्तोऽथ भयः ॥ १४
 ततस्तस्मिन्बाणवर्षे व्यतीते
 शरौघेण प्रत्यवर्षं गुरुं तम् ।
 स विक्षतो मार्गणैर्ब्रह्मराशि-
 देहादजसं मुमुचे भूरि रक्तम् ॥ १५
 यथा रामो बाणजालाभितप्त-
 स्तथैवाहं सुभृशं गाढविद्धः ।
 ततो युद्धं व्यरमच्चापराह
 भानावस्तं प्रार्थयाने महीध्रम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

lin. as in text).⁵ छित्वा (for भित्त्वा). S रामं (for राजन्). — °) T1 G3.5 ins. तान् before द्वादशे°. — °) K4 B Dn Ds D1.6.10 शक्तिरप्यधमं; T2 M °व्याधमं.

10 °) K4 B D (except D2.7) राजन् (for ऽपरा). — °) G8 शक्तिं घोरां. K1.2.5 D7 G8 प्राहिणोद्; K8.4 B Dn Ds D1-4.6.8.10 व्याक्षिपद् (for प्राक्षिपद्). B8 रुक्मदण्डाः; G8 हेमदण्डां. — After 10^{ab}, K D1-4.7.8 ins.:

681* रूपं तासां पश्यति तत्र लोकः

सर्वास्ता वै तीक्ष्णरूपा विकोशाः ।

[(L. 1) K4 D1.8.4 पश्यते; D2 ऐक्षत. — (L. 2) D2 शक्ती° (for सर्वो°). K4 D1-4 हेमदण्डा (for तीक्ष्णरूपा).]
 — °) D8.4 सुविचित्राः; G8 ततो विचित्राः (for विचि°). K1.2 काञ्चनबंधनद्धा; T1 G1 काञ्चनपट्टव(G1 °बं)द्धा. — °) K (except K4) B4 D7.8 T G8.5 प्रज्वलितास् (for ज्वलितास्). Ds D1.2 तथाभाः (for तथा ताः).

11 °) D8.4 तथाप्युग्राः (for ताश्चाप्यु°). M3-5 धारयित्वा (for वार°). — °) B D (except D2.7) पातयित्वा (for पातिता मे). — °) G5 M8.5 संखे (for संख्ये). — °) K4 B D (except D2.7) om. च.

12 °) K4 निकृताः (for °कृताः). — °) Ds हेमम्

(for दिव्यम्). — °) D1 S (except G1) हैहयेश°.

13 K4 om. 13^{ab}. — °) K1.2.5 D7 अपि (for अति-). — °) K8 G8 समूतं; M2 रथं (for सूतं). T G (except G1) M3-5 सारथि (for सरथं). M1.2 सारथिनं च (for सरथं चैव). D1 मां च; D2 मां वै (for मह्यम्).

14 K4 om. 14^{ab}. — °) D2 om. मे. K1.2.5 विचितः (for नि°). D2 रथो; D3.4 ततो (for सर्वतो). — °) B4.5 वाहाः (for हयाः). K8 D1 चापि (for चैव). — °) K3 B1.8-5 Dn D1.3.4.7.8.10 M2.4 रथेपां (for रथेपा). — °) K5 D3.4.7.10 T G1-3 M [S]व; Dn2 [S]व; Ds Ds [S]पि; D1 G5 वि- (for सथ).

15 °) K (except K1) B2 D2.7.8 शरौघेणाहं. K5 द्विजं (for गुरुं). — °) K2 मार्गणौघैर्; D1 ब्राह्मणो (for मार्गणैर्). B3 D3.4 ब्राह्मणपिः; B5 तैर्महर्षिः; Ds मे ब्रह्मरूपिः (for ब्रह्मराशिः). — D4 om. 15^a-16°. — °) K1-8.5 D2.7 असृक्; B Dn2 D1.6 अमक्तं; Ds अशक्तं (for अजस्रं). K (except K4) D2.7 राजन्; G4.4 रक्तं (as in text).

The fragm. MS. of Devabodha's comm. ends here!

16 D4 om. 16^{ab} (cf. v.l. 15). — °) K1.2.5 D7

१८३

C. 5. 7217
B. 5. 183. 1
K. 5. 182. 1

भीष्म उवाच ।

ततः प्रभाते गजेन्द्र सूर्ये विमल उद्गते ।
भार्गवस्य मया सार्धं पुनर्युद्धमवर्तत ॥ १
ततो भ्रान्ते रथे तिष्ठन्नामः प्रहरतां वरः ।
ववर्ष शरवर्षाणि मयि शक्र इवाचले ॥ २
तेन सूतो मम सुहृच्छरवर्षेण ताडितः ।
निपपात रथोपस्थे मनो मम विपादयन् ॥ ३
ततः सूतः स मेऽत्यर्थं कश्मलं प्राविशन्महत ।
पृथिव्यां च शराघातान्निपपात मुमोह च ॥ ४

S ततो (for यथा). K1.2.5 बाणजालाग्नितप्तः; K3 D2
'घाताभितप्तः. — ^b) K3 D10 सुदृढं; K4 सदृढं; Dn सदृशं
(for सुभृशं). K8.4 D1.2 G3 बाणविद्धः; T1 गाढतप्तः.
— ^a) K2 प्रापयाने; K4 B1.3.4 Dn D3.4 प्रतियाने
(Dn1 'तं); B2 प्रार्थयाचल- (for 'याने). D3.4 महात्मन्;
G3 M3.5 महीन्द्र; M1.2.5 नरेंद्र (for महीध्रम्).

Colophon om. Dn2. D5.9 G1 missing. — Sub-
parvan: K1-3.5 B Dn1 Ds D1-3.6-8.10 T1 G5 M
अंबोपाख्यान; D4 अंबोयनु (sic). — Adhy. name: K4
भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; T1 G5 रामभीष्मयुद्धं. — Adhy. no.
(figures, words or both): D6 71 (=174); T1 M4
184; T2 G1.2.5 M3.5 185; G3 182 (as in text);
M1.2 183. — S'loka no.: K5 17; Dn1 16.

183

1 ^b) = 5. 81. 6^b. B2.4 Dn D2 सूर्ये विमलतां गते.
— ^a) T G2.3.5 M1 (inf. lin.) परं (for पुनर).

2 ^a) = (var.) 5. 48. 15^a. K1 Ds2 T2 G2.5 ततो
भ्रान्तो (K1 sup. lin. S before भ्रान्तो); K2.5 तत्रान्तरे.
B5 D6.8.10 भ्रान्तरथे (D8 'णे). Cn cites अभ्रान्ते. — ^c)
D1 मुमोच. K5 B D (except D1.2.7) M1.3.4
शरजालानि. — ^a) K1 B D (except D1.2.7.8) मेव
(for शक्र).

3 ^a) K3 B1.5 D (except D2.7) ततः (for तेन).
— ^b) K3 तेन (for शर). Ds पीडितः (for ताडितः).
— M2 om. (hapl.) 3^c-5^b. — ^c) B D (except
D1.2.7) अपयानो (D8 निपपात) रथोपस्थान्.

ततः सूतोऽजहात्प्राणात्रामबाणप्रपीडितः ।
सुहृतादिव राजेन्द्र मां च भीराविशत्तदा ॥ ५
ततः सूते हते राजन्क्षिपतस्तस्य मे शरान् ।
प्रमत्तमनसो रामः ग्राहिणोन्मृत्युसंमितान् ॥ ६
ततः सूतव्यसनिनं विप्लुतं मां स भार्गवः ।
शरेणाभ्यहनद्राढं विकृष्य बलवद्धनुः ॥ ७
स मे जञ्वन्तरे राजन्निपत्य रुधिराशनः ।
मयैव सह राजेन्द्र जगाम वसुधातलम् ॥ ८
मत्वा तु निहतं रामस्ततो मां भरतर्षभ ।

4 M2 om. 4 (cf. v.l. 3). — ^a) K1.4.5 सूतं;
B Dn Ds D6.8 मम (for स मे). K4.5 D1.2 समेत्याथ;
D7 स मे चाथ (for स मेऽत्यर्थ). — ^b) M (M2 om.)
तदा (for महत्). — ^c) K1-3.5 D1.2.7 स पृथिव्यां (for
पृथिव्यां च). K4 पृथिव्यां शरसंपातान्; D3.4 जानुभ्यां
धनुस्तुज्य. — ^a) K3 D1 पपात च; D2 न्यपतच्च (for
निपपात). K2.4 B5 Dn2 Dn.3 T2 G2.3 मुमोच ह;
Ds D10 ममार च (for मुमोह च) D3.4 संमुमोह
महाबलः.

M2 om. 5^{ab} (cf. v.l. 3). ¹) K1.3.4 D2-4
M3-6 [S]जहत; B2 जहौ. — ^c) S सुहृन्म (for 'तद्).
K3 Ds D3.4 एव (for इव). — ^a) D8 (by corr.)
महत (for तदा). B3 मां भीराविशत्तदा.

6 ^a) K4 B (except B2) D (except D1-4) तस्मिन्
(for राजन्). — ^b) S तत्र (for तस्य). K8 वै (for मे).
— ^c) K3 G1 'मानसो. — ^a) B Dn D6-8 G3 'संमितं;
Ds D10 'संमितः; T2 G2 'संहितान्.

7 ^a) K (except K4) D7 सूतस्य निध (D7 व्यस)ने;
Ds M3-5 सूतं व्यसनिनं; Ca as in text. — ^b) K
(except K4) D7 च (for स). — After 7^{ab}, K1-3
read 10^{cd}.

8 ^a) K3 S जान्वन्तरे; K4 B Dn Ds D1.3.4.6.8.10
भुजां (Dn1 भुव्यं). — G3 om. (hapl.) 8^b-10^a.
— ^b) B4 विक्रम्य (for निपत्य). — ^a) T1 विवेश (for
जगाम).

9 G3 om. 9 (cf. v.l. 8). — ^b) Ds2 D1.7 M मा.
K3.4 D2 पुरुषर्षभ; T1 G1 भृगुनंदनः; T2 G2.5 भृगुसत्तमः;
M भृगुसंसतः (for भरतं). — ^c) K4 B D (except

मेघवद्वनदच्चोच्चैर्जहपे च पुनः पुनः ॥ ९
 तथा तु पतिते राजन्मयि रामो मुदा युतः ।
 उदक्रोशन्महानादं सह तैरनुयायिभिः ॥ १०
 मम तत्राभवन्ते तु कौरवाः पार्थतः स्थिताः ।
 आगता ये च युद्धं तज्जनास्तत्र दिदृक्षुः ।
 आर्तिं परमिकां जग्मुस्ते तदा मयि पातिते ॥ ११
 ततोऽपश्यं पतितो राजसिंह
 द्विजानष्टौ सूर्यहुताशनाभान् ।
 ते मां समन्तात्परिवार्य तस्थुः
 स्वबाहुभिः परिगृह्याजिमध्ये ॥ १२
 रक्ष्यमाणश्च तैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशम् ।
 अन्तरिक्षे स्थितो ह्यस्मि तैर्विप्रैर्बान्धवैरिव ।
 स्वपन्निवान्तरिक्षे च जलविन्दुभिरुक्षितः ॥ १३
 ततस्ते ब्राह्मणा राजन्नुवन्परिगृह्य माम् ।
 मा भैरिति समं सर्वे स्वस्ति तेऽस्त्विति चासकृत् ॥ १४

ततस्तेषामहं वाग्भिस्तर्पितः सहस्रोत्थितः ।
 मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं रथमास्थिताम् ॥ १५
 हयाश्च मे संगृहीतास्तया वै
 महानद्या संयति कौगेन्द्र ।
 पादौ जनन्याः प्रतिपूज्य चाहं
 तथार्ष्टिपेणं रथमभ्यरोहम् ॥ १६
 ररक्ष सा मम रथं हयांश्चोपस्कराणि च ।
 तामहं प्राञ्जलिर्भूत्वा पुनरेव व्यसर्जयम् ॥ १७
 ततोऽहं स्वयमुद्यम्य हयांस्तान्वातरंहसः ।
 अयुध्यं जामदग्न्येन निवृत्तेऽहनि भारत ॥ १८
 ततोऽहं भरतश्रेष्ठ वेगवन्तं महाबलम् ।
 अमुञ्चं समरे बाणं रामाय हृदयच्छिदम् ॥ १९
 ततो जगाम वसुधां बाणवेगप्रपीडितः ।
 जानुभ्यां धनुरुत्सृज्य रामो मोहवशं गतः ॥ २०
 ततस्तस्मिन्निपतिते रामे भूरिमहस्रदे ।

5. 723f
 5. 182. 21
 5. 182. 21

D1. 2. 7) वि(B3 नि)ननादोच्चैर् (for व्यनदच्चोच्चैर्). T
 G1. 2. 5) चैव (for चोच्चैर्). — ^a) K5 G5 जहपे; G3 जहपे.
 D1 मुहुर्युद्धः (for पुनः पुनः).

10 G3 om. 10^a (cf. v.l. 8). — ^b) K5 उदायुधः;
 M3-5 मुदान्वितः (for मुदा युतः). — K1-3 read 10^{ab}
 after 7^{ab}. — ^c) M1-3 महाराज (for °नादं). B1. 2. 4
 सिंहनादरवं चक्रे; D3. 4 सिंहनादं परं चक्रे.

11 ^b) K1. 2 कौरव्याः; B D (except D1. 2. 7) कुरवाः.
 T G पार्थिवाः (for पार्थतः). T1 तथा (for स्थिताः).
 — ^c) B (except B2) Dn D6. 10 अपि (for ये च).
 K1. 2 D7. 8 युद्धे तु; K5 युद्धेषु; D1 युध्यन्ते; G5 M (except
 M1) युध्यन्तं; T1 G1 ते युद्धे (for युद्धं तत्). — D4 om.
 from 11^c up to stanza 3 of adhy. 186; the MS. is
 mostly ignored up to the end of the lacuna.
 — ^e) K3 D6 परमिकां. — ^f) K3. 4 B D (except D7;
 D4 om.) transp. मयि and पातिते.

12 D4 om. 12 (cf. v.l. 11). — ^a) G3 पीडितो
 (for पतितो). — ^b) D1 G3 M3. 2 °शनप्रभान्. — ^d) T1
 स्वैर् (for स्व). B4. 5 D5 D6 °धार्या; Dn D10 °वार्या
 (for °गृह्या).

13 D4 om. 13 (cf. v.l. 11). — ^a) K4 B4 Dn D3
 रक्ष्य(K4 °क्ष)माणैश्च. S स्वैर् (for विप्रैर्). — ^b) D2
 उपागमं; T1 G1 °विशं; T2 G2. 5 उपस्पृशं; G8 असंस्पृशं.

— ^e) K3. 4 B (except B4) D (except D7) धृतो (for
 स्थितो). T2 G3 M3-5 ह्यस्मिन्. — ^d) K1 (by corr.)
 अपि (for इव). — ^e) B Dn D5 D6. 10 T2 G2. 3 श्वसन्;
 D3 शीतैर् (for स्वप्न्). K3. 4 B2 D1. 8 T G (except
 G5) M2. 5 एव; D3 चैव (for इव). B2. 5 [S]थ
 (for च).

14 D4 om. 14 (cf. v.l. 11). — ^a) K2. 4. 5 Dn2
 स्वस्ति (for ऽस्त्विति). T G चाब्रवन् (for चामकृत्).

16 D4 om. 16 (cf. v.l. 11). — ^a) B D (except
 D1. 2. 7; D4 om.) [आ]मन् (for वै). — ^e) K4 B D
 (except D1. 2. 7; D4 om.) °गृह्य (for °पूज्य). — ^d) N
 (D4 om.) पितृगां; G3 निपण्णं (for [आ]र्ष्टिपेणं). K3
 आस्थितोहं; D1. 2 आरुहोह; S (except G3) अध्व(M3. 5
 °ध्या)रोहं (for अभ्य°).

17 D4 om. 17 (cf. v.l. 11). — ^a) K2. 4 B D
 (except D1. 2. 7; D4 om.) मां सरथं (for मम रथं).

18 D4 om. 18 (cf. v.l. 11). — ^b) T2 वाहां (for
 हयां). — ^d) D7 T2 G1. 3 विवृत्ते; G5 प्रवृत्ते.

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 11). — ^b) K4 B D
 (except D1. 2. 7. 8) M1 (inf. lin.) मम बाणप्रपीडितः;
 T1 G2 बाणवेगप्रवेपितः; G3 °प्रवेगितः; G5 °प्रचोदितः;
 M1. 3. 4 मम बाणप्रवेजितः (M1 sup. lin. °धितः); M2. 5
 बाणवेगप्रवेजितः. — ^e) T2 G2. 5 पाणि (for जानु°).

C. 5. 7238
B. 5. 182. 21
K. 5. 182. 21

आववृर्जलदा व्योम क्षरन्तो रुधिरं बहु ॥ २१
उल्काश्च शतशः पेतुः सनिर्घाताः सकम्पनाः ।
अर्कं च सहसा दीप्तं स्वर्भानुरभिसंवृणोत् ॥ २२
ववुश्च वाताः परुषाश्चलिता च वसुंधरा ।
गृथा बडाश्च कङ्काश्च परिपेतुर्मुदा युताः ॥ २३
दीप्तायां दिशि गोमायुर्दोरुणं मुहुरुन्नदत् ।
अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्भृशनिस्वनाः ॥ २४
एतदौत्पातिकं घोरमासीद्भरतमत्तम ।
विसंज्ञकल्पे धरणीं गते रामे महात्मनि ॥ २५

ततो रविर्मन्दमरीचिमण्डलो
जगामास्तं पांसुपुञ्जावगाढः ।
निशा व्यगाहत्सुखशीतमारुता
ततो युद्धं प्रत्यवहारयावः ॥ २६
एवं राजन्नवहारो बभूव
ततः पुनर्विमलेऽभूत्सुघोरम् ।
काल्यं काल्यं विंशतिं वै दिनानि
तथैव चान्यानि दिनानि त्रीणि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

21 D₄ om. 21 (cf. v.l. 11). — ⁶) D₈ रामे भूमां
सहायुधे. — ⁷) K₁(m as in text) व्योम्नि (for व्योम).

22 D₄ om. 22 (cf. v.l. 11). — ^a) K_{1.2} D₇ G₂
M_{3.5} अपि सं(K₁ चा)वृणोत्; G₃ तमसावृणोत् (for अभि°).

23 D₄ om. 23 (cf. v.l. 11). — ^a) D₁ transp. च
and वाताः; D₂ transp. वाताः and परुषाः. — ^b) K_{1.2.5}
D₇ रुक्षाः शर्करकर्पिणः (D₇ दर्शिनः). — ^c) K₄ वडाश्च;
K₅ चंडा°; B Dn D₈ D_{2.3.8.10} T G_{2.5} बला°; D₁ बटा°;
D₆ बाला°; G₁ वळक्षाः; G₃ M वळाश्च (for बडा°). K₄
D₈ काका° (for कङ्का°). — ^d) T₁ G₁ परिनेदुर्.

24 D₄ om. 24 (cf. v.l. 11). — ^b) D_{2.10} आनदन्;
D₈ उन्नदन्. K_{1.2.5} D₇ दारुणो बहुधानदत् (K₅ धा वहन्).
— ^d) K₅ नेदुर्वै (for विनेदुर्). K₁ (before corr.)
भृशदुःखिताः; D₁ भूरिनिस्वनाः; G_{3.5} अशनिस्वनाः. Some
MSS. निःस्वनाः.

25 D₄ om. 25 (cf. v.l. 11). — ^a) B Dn D₈ D₃
सर्वम् (for घोरम्). — ^b) B Dn D₈ D_{3.6.10} घोर(D₁₀
सर्व)मासीद्भयंकरं. — After 25, D_{3.8} (both om.
lines 3-4) S (except M_{1.2}) ins.:

582* ततो वै सहस्रोत्थाय रामो मामभ्यवर्तत ।
पुनर्युद्धाय कौरव्य विह्वलः क्रोधमूर्च्छितः ।
आददानो महाबाहुः कार्मुकं तालसंमितम् ।
शरं चाप्युपयोऽथैनं मा रामेत्यब्रुवन्वचः ।
महर्षिमतमास्थाय क्रोधाविष्टोऽपि भार्गवः । [5]
समाहरदमेयात्मा शरं कालान्तकोपमम् ।

[(L. 1) T₁ G₁ अन्व° (for अभ्य°). — (L. 2) T₁ G₃
उत्थाय (for युद्धाय). — (L. 3) D₃ बलसंनिभं; M₃₋₅

कालसंमितं (for ताल°). — (L. 4) T₂ G_{2.8} दैन्यं (for
ऽथैनं). D₃ ततो मय्याददानं तं राममेव न्यवाचयन्. — (L. 5)
M₃₋₅ आस्थाय (for आस्थाय). D₈ महर्षयः कृपायुक्ताः; D₈
महर्षिः रथमास्थाय. — (L. 6) D₃ स मेहरद्; M₃₋₅ असंहरद्
(for समा°). Bom. Ed. कालानलो!]

26 D₄ om. 26 (cf. v.l. 11). — ^a) B_{1.3.4}
Dn₂ D₆ मन्त्र° (for मन्द°). — ^b) N (mostly) पांशु-
(K₃ रश्मि-). K_{2.4} B D (except D₂) पुंजा(D₁ पूजा)-
वगूढः. — ^c) K_{2.3.5} B₅ D₈ निशां. T₂ G₂ [अ]प्यगाहत्.
— ^d) K_{1.2} D₇ व्यरमच्चापि राजन्; K₅ D₈ व्यरमच्चापराह्णः;
B₃ D₈ T₁ प्रत्यवहारयाव; T₂ G₁ प्रत्यपहार भार्गवः; G_{2.5}
प्रत्यपहारयावः; G₈ प्रत्यवधारयाव.

27 D₄ om. 27 (cf. v.l. 11). — ^a) G₁ अपहारो;
M_{1.2} संप्रहारो (for अव°). M₄ एवं स राजन्नु विरमो बभूव.
— ^b) M_{1.2} वै सुघोरः (for ऽभूत्सुघोरं). — ^c) K_{2.4} B
Dn D₈ D_{3.6-8.10} कल्यं कल्यं. Ca cites कल्यं. K (except
K₄) D₁₀ T G_{1.2} विंशतिर्; Dn₁ D₈ D_{1.2.3} G_{3.5} M_{2.5}
विंशति. G₁ वाप्यहानि (for वै दिनानि). — ^d) K_{8.5}
दिनानि सप्त; S दिनत्रयाणि (for दिनानि त्रीणि). D₇
त्रीण्युत्तराणि प्रसभं युध्यतोस्तदा (hypermetric!).

Colophon. D_{4.5.9} G₄ missing. — Sub-parvan:
K B Dn D₈ D_{1-3.6-8.10} T₁ G₅ M अम्बोपाख्यान.
— Adhy. name: K₄ भार्गवयुद्धं. — Adhy. no.
(figures, words or both): D₆ 73 (=173); T₁ M₄
185; T₂ G_{1.2.5} M_{3.5} 186; G₃ 183 (as in text);
M_{1.2} 184. — S'loka no.: K₅ 29; Dn 43.

१८४

भीष्म उवाच ।

ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रणम्य शिरसा तदा ।
 ब्राह्मणानां पितॄणां च देवतानां च सर्वशः ॥ १
 नक्तंचराणां भूतानां रजन्याश्च विशां पते ।
 शयनं प्राप्य रहिते मनसा समचिन्तयम् ॥ २
 जामदग्न्येन मे युद्धमिदं परमदारुणम् ।
 अहानि सुबहून्यद्य वर्तते सुमहात्ययम् ॥ ३
 न च रामं महावीर्यं शक्नोमि रणमूर्धनि ।
 विजेतुं समरे विप्रं जामदग्न्यं महाबलम् ॥ ४
 यदि शक्यो मया जेतुं जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
 दैवतानि प्रसन्नानि दर्शयन्तु निशां मम ॥ ५
 ततोऽहं निशि राजेन्द्र प्रसुप्तः शरविक्षतः ।
 दक्षिणेनैव पार्श्वेन प्रभातसमये ह्य ॥ ६
 ततोऽहं विप्रमुख्यैस्तैर्यैरस्मि पतितो रथात् ।

184

 D₄ om. this adhy. (cf. v.l. 5. 183. 11); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) B₃ देवानां चैव भारत.

2 ^b) K_{4.5} D₈ G₃ M_{2.8.5} राजन्यांश्च (M₂ न्यां च); B_{1.2.4.5} D₂ D₃ राजन्यानां; B₈ D_{2.7} M₁ रजन्यां च; D₂₁ रात्रत्यानां; D₁ रजन्यांश्च; T₁ G₁ जनन्याश्च (for रज). — K_{1.2.5} om. 2nd. — ^a) T₁ G₁ M (except M₄) संप्रचितयं (for सम).

3 ^a) K_{4.5} B D (except D_{2.3}; D₄ om.) च (for सु).

4 ^a) G₁ विप्रं विजेतुं समरे.

5 G₅ om. 5th. — ^a) K₃ D₂₁ G₃ निशा; C₂ निशां (as in text). T₁ G₁ M_{1.2} इमां (for मम).

6 ^a) B_{8.5} D₂ D₃ D_{6.10} निशि च (for ऽहं निशि). — ^a) K_{4.5} B D (except D₇; D₄ om.) G₁ इह (for एव). — ^a) K_{1.2.5} यथा; B₃ D₂ D₃ D_{1.2.6-8.10} तदा; D₈ G₃ नृप; T₁ G_{1.2} मम (for ह्य).

7 ^b) D₈ अहं (for अस्मि). D₁ परितो रथं (for पतितो रथात्).

9 ^b) K₄ B D₂ D₃ D_{8.10} न भयं तेस्ति (for भयं ते नास्ति). D₈ न भयं ते कथंचन; D₆ न भयं वेस्ति किंचन.

उत्थापितो धृतश्चैव मा भैरिति च सान्त्वितः ॥ ७
 त एव मां महाराज स्वमदर्शनमेत्य वै ।
 परिवार्याब्रुवन्वाक्यं तन्निबोध कुरुद्रह ॥ ८
 उत्तिष्ठ मा भैर्गाङ्गेय भयं ते नास्ति किंचन ।
 रक्षामहे नरच्याघ्र स्वशरीरं हि नो भवान् ॥ ९
 न त्वां रामो रणे जेता जामदग्न्यः कथंचन ।
 त्वमेव समरे रामं विजेता भरतर्षभ ॥ १०
 इदमस्त्वं सुदयितं प्रत्यभिज्ञास्यते भवान् ।
 विदितं हि तवाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे ॥ ११
 प्राजापत्यं विश्वकृतं प्रस्वापं नाम भारत ।
 न हीदं वेद रामोऽपि पृथिव्यां वा पुमान्कचित् ॥ १२
 तत्स्मरस्व महाबाहो भृशं संयोजयस्व च ।
 न च रामः क्षयं गन्ता तेनास्त्रेण नराधिप ॥ १३
 एनसा च न योगं त्वं प्राप्स्यसे जातु मानद ।

C. 5.
B. 5.
K. 5.

— ^a) K_{3.4} B D (except D₇; D₄ om.) त्वां कौरव्य (for नर).

10 ^a) K₅ D₂ G_{3.5} M (except M₁) त्वा. — ^b) K₃ D_{1.2} प्रतापवान् (for कथं). — ^c) T₂ G_{2.5} राजन् (for रामं). — ^d) T₂ G_{2.5} गुरुपत्तमं (for भरत).

11 D₈ T G ins. after 11th; B₄ (om. line 2) D₃, after 13th:

583* उपस्थास्यति राजेन्द्र स्वयमेव तवानघ ।

येन शत्रून्महावीर्यान्प्रशामिष्यसि कौरव ।

[(L. 2) G₃ स्वांश्च (for येन). D_{3.8} भवान् (for शत्रून्).]

12 ^b) K_{1.2} स्वापनं (for प्रस्वापं). K_{3.4} D_{1.2} नामतः (for भारत). — ^a) D₈ हि (for ऽपि). — ^a) D₃ न पृथिव्यां (for पृथिव्यां वा). M पुनः (for पुमान्).

13 B₅ om. 13th-14th. — ^a) M₈₋₅ तं (for तन्). K₂ (by corr.) D₂ संस्मर (for स्मरस्व). — ^b) T G ह (for च). — After 13th, B₄ (om. line 2) D₃ ins. 583*. — ^a) K₄ नैव; B₃ स च; T₂ G₂ स तु; G_{1.2.5} न तु (for न च).

14 B₅ om. 14 (cf. v.l. 13). — ^a) T G मनसा (for ए). K B₂ D_{1-3.7} M₅ न च (by transp.); B_{1.3.4} D₂ D_{6.8.10} न तु; D₈ तु न; T₁ [अ]पि न.

C. 5. 7282
F. 5. 183. 15
K. 5. 188. 15

स्वप्स्यते जामदग्न्योऽसौ त्वद्वाणचलपीडितः ॥ १४
ततो जित्वा त्वमेवैनं पुनरुत्थापयिष्यसि ।
अस्त्रेण दयितेनाजौ भीष्म संबोधनेन वै ॥ १५
एवं कुरुष्व कौरव्य प्रभाते रथमास्थितः ।
प्रसुप्तं वा मृतं वापि तुल्यं मन्यामहे वयम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

भीष्म उवाच ।

ततो गज्यां व्यतीतायां प्रतिबुद्धोऽस्मि भारत ।
तं च संचिन्त्य वै स्वप्नमवापं हर्षमुत्तमम् ॥ १
ततः समभवद्युद्धं मम तस्य च भारत ।
तुमुलं सर्वभूतानां लोमहर्षणमद्भुतम् ॥ २

K₂ (by corr.) 4. 5 B₁ 3. 4 D (except D₁ 3. 1; D₄ om.) संयोगं; T₁ G₁ 3. 5 योगं तं; T₂ G₂ यो गंतुं; M₂ यो गत्वा (for योगं त्वं). M₁ (inf. lin.) मनसा च नियोगत्वं. — ^b) T G₂ 5 प्राप्स्यते. — ^d) K₂ D₁ त्वद्वाणपरि(D₁ 'वश)पीडितः.

15 °) T₂ दैवतेना° (for दयितेना°). — ^d) B₂ 5 संमोहनेन (for संबोध°).

16 ^b) K₃ B₂ D₃ M₄ रणम्; D₁ T₁ G₁ 3 M (M₄ inf. lin.) रामम्; T₂ G₂ 5 कामम् (for रथम्). T G₁ M₂ 3. 4 (inf. lin.) 5 आस्थितं; M₁ आगतं. — °) K₄ B D (except D₁; D₄ om.) इति (for अपि).

17 °) K₁ (before corr.) 5 G₃ M₃-5 कर्तव्यं; D₂ D₁ मंतव्यं (for मर्तव्यं). — ^b) M₁ 2 भारत (for पार्थिव). — ^d) B₃ सुप्वापं; B₄ संतापं (for प्रस्वापं). B₃ 4 त्यज्य° (for युज्य°). M₁ 2 प्रस्वापं वै प्रयुज्यतां.

18 ^b) T₂ ययुः सर्वे (for सर्व एव). — ^d) K₁ 2. 5 D₁ भास्कररूपिणः; B D_n भासुरमूर्तयः; D₈ भास्वरूपतः; M₅ भारतमूर्तयः.

Colophon. D₄ 5. 9 G₄ missing. — Sub-parvan: K B D_n D₈ D₁-3. 6-8. 10 T₁ G₅ M अंबोपाख्यान. — Adhy. name: G₂ रामभीष्मयुद्धं; M₃ 5 विजयोपलभः; M₄ विजयोपालंभः. — Adhy. no. (figures, words or both): D₈ 75 (= 175); T₁ M₄ 186; T₂ G₁ 2. 5 M₃ 5 187; G₃ 184 (as in text); M₁ 2 185. — Sloka

न च रामेण मर्तव्यं कदाचिदपि पार्थिव ।
ततः समुत्पन्नमिदं प्रस्वापं युज्यतामिति ॥ १७
इत्युक्त्वान्तर्हिता राजन्सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
अष्टौ सदृशरूपास्ते सर्वे भास्वरमूर्तयः ॥ १८

ततो बाणमयं वर्षं वर्षं मयि भार्गवः ।
न्यवारयमहं तं च शरजालेन भारत ॥ ३
ततः परमसंकुद्धः पुनरेव महातपाः ।
ह्यस्तनेनैव कोपेन शक्तिं वै प्राहिणोन्मयि ॥ ४
इन्द्राशनिसमस्पर्शा यमदण्डोपमप्रभाम् ।

no.: K₅ 17; D_n 18.

185

 D₄ om. this adhy. (cf. v.l. 5. 183. 11); the MS. is mostly ignored here.

1 °) K₄ B D_n D₈ D₃ (m as in text). 6. 10 रात्रौ (for राज्यां). — ^b) M₂ पार्थिव (for भारत). — °) B D_n D₈ D₂ 3. 6 ततः (for तं च). K₃ 4 B₂ D₁ 2 संस्मृत्य; M₅ वै चिंत्य (for संचिन्त्य). K₃ संस्मृत्य; D₁ वै प्रश्नम् (for वै स्वप्नम्). — ^d) K₁ अवापास्त्रमनुत्तमं; T G आपं हर्षमनुत्तमं; M₁ 2 हर्षमापमनुत्तमं; M₃-5 अगां हर्षमनुत्तमं.

2 °) A few N MSS. तुमलं. D₁ सर्वलोकानां. — ^d) S रोमहर्षणम्. B (except B₆) D₁ M₂ उत्तमं (for अद्भुतम्).

3 ^b) G₁ 3. 5 अवर्षन् (for चवर्ष). — °) K₄ B D (except D₁ 6. 8; D₄ om.) G₅ M₅ तच्च (for तं च). — ^d) K₃ D₁ 'वर्षेण (for 'जालेन).

4 °) K₄ D₂ 'संरब्धः. — °) K₄ उत्तमेन; D₈ T₂ G₁ 2. 5 ततस्तेन; G₃ न्यस्तेन; C₄ ह्यस्तनेन (as in text). B (except B₂) D_n D₈ D₃ 10 T₁ च (for [ए]व). B₃ दुःखेन (for कोपेन).

5 ^b) K₃ 4 B D (except D₁; D₄ om.) M₁ 2 यमदंडं (D₁ 'द्वी'समं; K₅ कालदंडोपमं. — G₂ om. 5^{ad}. — °) K₁ अग्निना (for 'वत्). T₁ पेतुः (for संख्ये).

ज्वलन्तीमश्वित्संख्ये लेलिहानां समन्ततः ॥
 ततो भरतशार्दूल धिष्ण्यमाकाशं यथा ।
 सा मामभ्यहनत्तूर्णमंसदेशे च भारत ॥ ६
 अथासृञ्चेऽस्रवद्भोरं गिरेर्गैरिकधातुवत् ।
 रामेण सुमहाबाहो क्षतस्य क्षतजेक्षण ॥ ७
 ततोऽहं जामदग्न्याय भृशं क्रोधसमन्वितः ।
 प्रेषयं मृत्युसंकाशं बाणं सर्पविषोपमम् ॥ ८
 स तेनाभिहतो वीरो ललाटे द्विजसत्तमः ।
 अशोभत महाराज सभृङ्ग इव पर्वतः ॥ ९
 स संरब्धः समावृत्य बाणं कालान्तकोपमम् ।
 संदधे बलवत्कृप्य घोरं शत्रुनिवर्हणम् ॥ १०
 स वक्षसि पपातोग्रः शरो व्याल इव श्वसन् ।
 महीं राजस्ततश्चाहमगच्छं रुधिराविलः ॥ ११
 अवाप्य तु पुनः संज्ञां जामदग्न्याय धीमते ।
 प्राहिण्वं विमलां शक्तिं ज्वलन्तीमशनीमिव ॥ १२

सा तस्य द्विजमुख्यस्य निपपात भुजान्तरे ।
 विह्वलश्चाभवद्राजन्वेपथुश्चैनमाविशत् ॥ १३
 तत एनं परिष्वज्य सखा विप्रो महातपाः ।
 अकृतव्रणः शुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा ॥ १४
 समाश्वस्तस्तदा रामः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
 प्रादुश्चक्रे तदा ब्राह्मं परमास्त्रं महाव्रतः ॥ १५
 ततस्तत्प्रतिघातार्थं ब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमम् ।
 मया प्रयुक्तं जज्वाल युगान्तमिव दर्शयत् ॥ १६
 तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदन्तरा वै समागमः ।
 असंप्राप्यैव रामं च मां च भारतमत्तम ॥ १७
 ततो व्योम्नि प्रादुरभूत्तेज एव हि केवलम् ।
 भूतानि चैव सर्वाणि जग्मुरार्तिं विशां पते ॥ १८
 ऋषयश्च सगन्धर्वा देवताश्चैव भारत ।
 संतापं परमं जग्मुरस्त्रतेजोभिर्पीडिताः ॥ १९
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा ।

5. 72. 25
 5. 184. 20
 5. 184. 20

6 ^a) K₃ शक्तिर् (for ततो). — ^o) D₇ T₁ G_{3.5} M₃₋₅ स (for सा). K₄ B D_n D_s D_{6.6.10} अभ्यवधीत् (for "हनत्"). — ^d) K₄ B (except B₄) D_n D_s D_{6.8.10} जत्रुदेशे; C_a अंसं (as in text). K_{3.4} D₁ सुदारुणं (K₃ °णः); B D_n D_s D_{3.6.8.10} कुरुद्वह; D₂ नरर्षभ (for च भारत).

7 ^a) K_{3.4} D_{1.8} ततो; D₈ यथा; T₁ तथा (for अथ). K_{1.2} D_n D_{6.7.10} असृग्; B₅ D₁₋₃ G₃ C_n अस्त्रम् (for असृञ्चे). K₂ अवहद्; B₄ D₇ S (except G₃) अभवद् (for अस्रवद्). — ^b) K_{4.5} D_{n2} D_{s2} D_{1.8.10} गिरि-गैरिक. — ^d) K_{2.5} क्षतलक्षणः; K₃ M_{2.3} °जेक्षणः; B₅ C_a °जोक्षितः; D₁ °जेक्षणैः; M₅ °जोक्षिणः. D_{6.8} क्षतजस्य क्षतेक्षणः.

8 ^b) S (except G₃) कोपं (for क्रोधं). — ^o) K_{3.4} D₁ प्राहिण्वं; K₅ D₇ प्रेषयन्; B D_n D_s D_{6.8.10} चिक्षेप; D₂ प्रसृजं; D₃ व्यक्षिपं (for प्रेषयं). — ^d) D₃ D₆ युधि (for बाणं).

9 ^a) D₆ निं (for [अ]भिं). K_{1.2.5} G₃ M (except M₅) वीर.

10 ^a) K₃ D₁ M₂ सु- (for स). — ^b) K₄ B D (except D_{2.3.7}; D₄ om.) शरं (for बाणं). — ^o) T₂ G₂ संघाय (for "दधे). D₂ संदधे भृशमाकृप्य.

11 ^d) B_{8.5} D_n D_s D_{6.10} अगमं. K_{3.4} B_{1.2.4} D₁₋₃

रुधिरोक्षितः; T₂ G₂ °रालयः.

12 ^a) K₄ B D (except D_{1.2.7}; D₄ om.) संप्राप्य (for अवाप्य). K₃ T₁ G₃ च (for तु). — ^o) T G विपुलां (for विमलां). — ^d) B₂ उरगीम् (for अशनीम्).

13 ^a) K_{1.2.5} D₇ कालसंस्पर्शा (for द्विजं). ^b) D₁ स्तनान्तरे (for भुजां). — ^o) G₅ स विह्वलो (for विह्वलश्चां).

14 ^a) K_{1.2.5} तमेनं सं (K₂ स) परि. — ^b) D₃ वीरो (for विप्रो). M महामनाः. — ^o) Hypermetric! — ^d) S (except G_{1.5}) आश्वासयत नै (M_{1.3.4} ने) कथा.

15 ^a) K_{1.2} समाश्वसन्. K_{3.4} B₁₋₃ D (except D_{3.7}; D₄ om.) M_{1.2} ततो (for तदा). — ^o) M₅ ततो (for तदा).

16 ^d) K₁ (before corr.)₂ B₂ D_s D_{2.3.8} T G₃ दर्शयन्.

17 ^a) D₇ G_{2.3} M_{3.5} ततो; M_{1.3} तदा (for तयोर्). T G राजन् (for आसीद्). — ^b) T G_{1.2.5} अन्तरे वै; G₃ अन्तराले (for अन्तरा वै). M_{4.5} खे (for वै). — ^d) K₄ D_{7.8} G₃ भरतसत्तम. K₁ B_{2.4.5} मां चैव भरतर्षभ.

19 ^a) K₁ तु (for च). D₈ D₃ [तु]व (for स-). B₄ सदेवासुरसंघर्षाः. — ^d) B₂ °निपातितः; D₁₋₃ G_{1.3} °निपीडिताः.

20 ^a) D₂ वसुधा (for पृथिवी). — ^o) K_{1.2.5} D_{n1}

C. 5. 7266
E. 5. 184. 20
K. 5. 184. 20

संतप्तानि च भूतानि विपादं जग्मुरुत्तमम् ॥ २०
प्रज्ज्वाल नभो राजन्धूमायन्ते दिशो दश ।
न स्थातुमन्तरिक्षे च शेकुराकाशगास्तदा ॥ २१
ततो हाहाकृते लोके सदेवासुरराक्षसे ।

इदमन्तरमित्येव योक्तुकामोऽस्मि भारत ॥ २२
प्रस्वापमस्त्रं दयितं वचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ।
चिन्तितं च तदस्त्रं मे मनसि प्रत्यभात्तदा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

१८६

भीष्म उवाच ।

ततो हलहलाशब्दो दिवि राजन्महानभूत् ।
प्रस्वापं भीष्म मा स्नाक्षीरिति कौरवनन्दन ॥ १
अयुञ्जमेव चैवाहं तदस्त्रं भृगुनन्दने ।
प्रस्वापं मां प्रयुञ्जानं नारदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २
एते वियति कौरव्य दिवि देवगणाः स्थिताः ।
ते त्वां निवारयन्त्यद्य प्रस्वापं मा प्रयोजय ॥ ३

रामस्तपस्वी ब्रह्मण्यो ब्राह्मणश्च गुरुश्च ते ।
तस्यावमानं कौरव्य मा स कार्षीः कथंचन ॥ ४
ततोऽपश्यं दिविष्ठान्वै तानद्यौ ब्रह्मवादिनः ।
ते मां स्मयन्तो राजेन्द्र शनकैरिदमब्रुवन् ॥ ५
यथाह भरतश्रेष्ठ नारदस्तत्तथा कुरु ।
एतद्धि परमं श्रेयो लोकानां भरतर्षभ ॥ ६
ततश्च प्रतिसंहृत्य तदस्त्रं स्वापनं मृधे ।

D₇ संत्रप्तानि; D₁ समस्ता° (for संतप्ता°).

21 °) K₃ ततो वह्निर् (for नभो राजन्). K_{1.2.5}
D₇ प्राज्ज्वालत्पावकः सर्वाः. — °) K_{1.2.5} D_{n1} D_{s2} D₂
धूमायन्त (K₅ °श्च); K₄ S धूमा (G₃ M_{2.5} °म)यन्ति. — °)
K₁₋₃ D₇ T₂ G (except G₃) M_{1.2} तथा (for तदा).

22 K₁ om. from 22 up to 9^{ab} of the next adhy.
(186). — °) D_{7.10} °मानुषे. — °) = (var.) 1. 51. 16°.
K₂₋₄ B D_n D_{6.8} इत्येवं. — °) K (K₁ om.) B D_n D_s
D_{3.6.8.10} G₃ M₁ (inf. lin.) मोक्तु° (for योक्तु°).

23 K₁ om. 23 (cf. v.l. 22). — °) N (K₁ om.;
D₄ missing) त्वरितो (for दयितं). — °) K₂ विचिन्तितं;
K₄ B D_n D_s D_{6.10} G₃ विचित्रं च (for चिन्तितं च).
— °) K_{3.5} D₇ T G (except G₅) M_{3.5} मनसा;
D₁ सहसा; M₁ वचनान्; M₂ वचनं (for मनसि). G₃
संस्सरन् (for प्रत्यभान्).

Colophon om. in K₁. D_{4.5.9} G₄ missing. — Sub-
parvan: K₂₋₅ B D_n D_s D_{1-3.6-8.10} G₅ M अम्बो-
पाख्यान. — Adhy. name: K₄ भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; M
ब्रह्मास्त्रप्रयोगः. — Adhy. no. (figures, words or both):
D₆ 75 (= 175); T₁ M₄ 187; T₂ G_{1.2.5} M_{3.5} 188;
G₃ 185 (as in text); M_{1.2} 186. — S'loka no.:
K₅ 23; D_n 24.

186

1 K₁ om. 1^{a-9^b}; D₄ om. 1-3 (cf. v.l. 5. 185. 22;
183. 11). — °) K₃ अभूतदा (for महानभूत्). — °)
T₂ G₂ M₂ भीष्ममद्राक्षीर्. K₅ D₁₀ G₃ स्नाक्षीर्; B₅
त्याक्षीर्; D₁ द्राक्षीर् (for स्नाक्षीर्).

2 K₁ D₄ om. 2 (cf. v.l. 1); B₂ D₂ om. 2^{ab}.
— °) K₄ प्रयुञ्जमेव; B₃ अमुञ्चमेव; B_{4.5} प्रायुञ्जमेव;
D₁ युयुजं. K_{3.5} D₇ अयुञ्जं (K₃ असृजं) चैवमेवाहं.
— °) K_{2.4.5} D₃ वीर मा स्ना (K₅ स्ना)क्षीः; K₃ अथ मा
स्नाक्षीः; B_{1.2.4} समरे वीर; D_{1.2} भीष्म मा द्रा (D₂ स्ना)क्षीः;
S अथ मां वीर (for मां प्रयुञ्जानं).

3 K₁ D₄ om. 3 (cf. v.l. 1). — °) T₂ G₂ देव-
(for दिवि). M₂ हिताः (for स्थिताः). — °) D₃
S (except T₂ G_{1.2}) त्वा (for त्वां). — °) S प्रयुयुजः
(for प्रयो°).

4 D₄ resumes! K₁ om. 4 (cf. v.l. 1). — °) K_{2.5}
D_{3.4} तस्यापमानं.

5 K₁ om. 5 (cf. v.l. 1). — °) K_{2.3.5} B₃ D_{3.4.5}
M दिविस्थान्वै. — °) D_{7.8} मा (for मां).

6 K₁ om. 6 (cf. v.l. 1). — °) K₅ T₁ G₃ M₂
यदा° (for यथा°). — °) K₄ D (except D_{1.2.1}) ते;
B_{2.4.5} त्वां (for तत्). — °) M_{1.2} आत्मनस्तथा (for
भरत°).

ब्रह्मास्त्रं दीपयांचक्रे तस्मिन् युधि यथाविधि ॥ ७
 ततो रामो रूपितो राजपुत्र
 दृष्ट्वा तदस्त्रं विनिवर्तितं वै ।
 जितोऽस्मि भीष्मेण सुमन्दबुद्धि-
 रित्येव वाक्यं सहसा व्यमुञ्चत् ॥ ८
 ततोऽपश्यत्पितरं जामदग्न्यः
 पितुस्तथा पितरं तस्य चान्यम् ।
 त एवैनं संपरिवार्य तस्थु-
 रूचुश्चैनं सान्त्वपूर्वं तदानीम् ॥ ९
 मा स्मैवं साहसं वत्स पुनः कार्पाः कथंचन ।
 भीष्मेण संयुगं गन्तुं क्षत्रियेण विशेषतः ॥ १०
 क्षत्रियस्य तु धर्मोऽयं यद्युद्धं भृगुनन्दन ।

स्वाध्यायो व्रतचर्या च ब्राह्मणानां परं धनम् ॥ ११
 इदं निमित्ते कस्मिंश्चिदस्माभिरुपमन्त्रितम् ।
 शस्त्रधारणमन्युग्रं तच्च कार्यं कृतं त्वया ॥ १२
 वत्स पर्याप्तमेतावद्भीष्मेण मह संयुगे ।
 विमर्दस्ते महाबाहो व्यपयाहि रणादितः ॥ १३
 पर्याप्तमेतद्भद्रं ते तव कर्मुकधारणम् ।
 विमर्जयैतदुर्ध्वं तपस्तप्यस्व भार्गव ॥ १४
 एष भीष्मः शांतनवो देवैः सर्वैर्निवारितः ।
 निवर्तस्व रणादस्मादिति चैव प्रचोदितः ॥ १५
 रामेण सह मा योत्सीर्गुरुणेति पुनः पुनः ।
 न हि रामो रणे जेतुं त्वया न्याय्यः कुरुद्वह ।
 मानं कुरुष्व गाङ्गेय ब्राह्मणस्य रणाजिरे ॥ १६

5. 7306
 5. 185. 17
 5. 185. 17

7 K1 om. 7 (cf. v.l. 1); G3 om. 7-8. — ^a) K4 ततोऽस्त्रं; K6 ततोऽसौ; D1.7 S (G3 om.) ततोऽहं. K5 प्रतिसंगृह्य; S (G3 om.) परिसंहृत्य (M8-8 'गृह्य'). — K4 om. 7^b-8^a. — ^b) K2 B1.2.4.5 D3.4 विभो; B3 Dn Ds D7.8.10 महत् (for मृधे). — ^d) G5 M1 (inf. lin. as in text). 5 युद्धे (for युधि).

8 K1 G3 om. 8 (cf. v.l. 1, 7); K4 om. 8^a (cf. v.l. 7). — ^a) Dn [5]य रामो (for रामो)! K3 भगवान्; B1 (and many old printed ed.) हृषितो (for रूपितो). B Dn Ds D6.8.10 राजसिंह (for 'पुत्र'). — ^b) K3.4 D1.7 प्रतिसंहृतं (for विनि'). K2.8.5 D1-4.1 मे; M2 च (for वै). — ^c) Ds D6 हतोसि; D3.4.7.8 जितोसि (for जितोऽस्मि). Ds D3.4.7 भीष्मेति (for 'ण'). — ^d) K2 Dn1 S (G3 om.) एवं (for इत्येव). D7 अभ्यवोचत्; T G (G3 om.) चाप्यमुञ्चत्; M1 स (inf. lin. च) व्यमुञ्; M2 [ए]वाभ्यमुञ्; M8-8 प्रत्यमुञ् (for व्यमुञ्).

9 K1 om. 9^{ab} (cf. v.l. 1). — ^b) B3 Dn Ds D6.10 M2 चास्य (for तस्य). K4 D8 वान्यं; B (except B3) चापि; Dn नान्यं (Bom. ed. मान्यं!); D2 T G1.2.5 M चान्यान् (for चान्यम्). — ^c) K4 B3.5 Dn Ds D3.4.6.8.10 ते तत्र चै (Dn1 वै)नं; B1.2.5 ततश्चैनं ते; D1 तत एनं स; G3 स एवैनं सं; G5 तथैवैनं सं- (for त एवैनं सं-).

10 Before 10, all MSS. ins. पितर उचुः. — ^a) K4 B D (except D1.2.7) तात (for वत्स). — ^c) K1.2 संयुगे; T1 संगरं.

11 ^a) K1.2.5 च; K3 D1.2.7 हि (for तु). — ^c) K1.2.5 B2.5 ब्रह्मचर्यं; K3 B1.4 व्रतचर्यं; B3 D1.2.7 ब्रह्मचर्या. K4 Dn2 Ds1 [अ]थ (for च). — ^d) K5 Ds ब्राह्मणस्य. B2 D1 परं तपः (D1 'प'); B5 परं बलं.

12 ^a) K1.2.5 (hypermetric!) तदिदं (for इदं). T2 G2 निमित्तं; Ca as in text. G3 तदिदं वीर ते कस्य. — ^b) K1 अभिमन्त्रितं; K2 उपमन्त्रितं; B Dn Ds D3.4.6.8.10 प्रागुदाहृतं; D1 उपयन्ति तं; Ca.8 as in text. — ^c) Ds अस्त्रं (for शस्त्रं). K1.5 D3.4.8 M उग्रवं; D2 T G उग्रं च (for अन्युग्रं). — ^d) B (except B3) Dn D3.4.6 [अ]कार्यं (for कार्यं).

13 ^a) M1-8 एवैतद् (for एतावद्). — ^b) K3 चया भीष्मेण संयुगे. — ^c) K (except K4) D3 निवर्तस्व (for विमर्दस्ते).

14 D2 om. (hapl.) 14^a-15^c. — ^a) D3.4 एव (for एतद्). — ^b) G5 तदिदं शस्त्रधारणं. — ^c) T1 इदं; T2 G1-3 एनं (for एतद्). B3 D7 G1.2 दुर्ध्वं. — ^d) M3-5 तप्यस्व.

15 D2 om. 15^{ab} (cf. v.l. 14). — ^a) T G (except G3) एव (for एष). — ^b) K1.2.5 निवर्तितं; B3 निराकृतः (for निवा'). — D1 om. (hapl.) 15^c. — ^d) K5 प्रणोदितः; B3.5 Dn Ds D6.8.10 प्रसा' (for प्रचो').

16 K5 reads 16-17 after 24^{ab}. — ^b) K5 निवर्तस्व (for गुरुणेति). D1 विशेषतः (for पुनः पुनः). — ^c) T1 G1.8 रामं. — ^d) K2.5 D7 T1 G1 M2-5 न्याय्यं; K3 नाय; D1 T2 G2 न्यायं; D3.4 G5 शक्यः; G3 चाय

C. 5. 73C6
B. 5. 185. 17
K. 5. 185. 17

वयं तु गुरवस्तुभ्यं ततस्त्वां वारयामहे ।
भीष्मो वसूनामन्यतमो दिष्ट्या जीवसि पुत्रक ॥ १७
गाङ्गेयः शंतनोः पुत्रो वसुरेप महायशाः ।
कथं त्वया रणे जेतुं राम शक्यो निवर्त वै ॥ १८
अर्जुनः पाण्डवश्रेष्ठः पुरंदरसुतो बली ।
नरः प्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवः सनातनः ॥ १९
सव्यसाचीति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ।
भीष्ममृत्युर्यथाकालं विहितो वै स्वयंभुवा ॥ २०
एवमुक्तः स पितृभिः पितृन्नामोऽब्रवीदिदम् ।
नाहं युधि निवर्तयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ २१
न निवर्तितपूर्वं च कदाचिद्रणमूर्धनि ।
निवर्त्यतामापगेयः कामं युद्धान्पितामहाः ।
न त्वहं विनिवर्तिष्ये युद्धादस्मात्कथंचन ॥ २२
ततस्ते मुनयो राजन्वृचीकप्रमुखास्तदा ।
नारदेनैव सहिताः समागम्येदमब्रुवन् ॥ २३

(for न्यायः). K3 कथंचन (for कुरु). — °) K3.4 D2.7 S राजेन्द्र (for गाङ्गेय).

17 For sequence in K5, cf. v.l. 16. — °) B4 D3.4.7 च (for तु). — °) K3 अतस्; K4 B D (except D1.2.7) तस्मात् (for ततस्). — °) Hypermetric!

18 °) K4 B D (except Dn1 D1.7.8) T2 G1.2 M5 शंतनोः. — °) K (except K5) B2 D1.2.7 महाबलः (for °यशाः). — °) B D (except D1.2.7) शक्यस्त्वया (for त्वया रणे). — °) K1 (before corr.) निवर्तितुं; K4 G3 °र्तय (for °र्त वै). B D (except D1.2.7) निवर्तस्वंह भारत.

19 M om. 19^{ab}. — °) D1 परः (for नरः). D3.4.8 G3 M2 वीर. — °) K1.2.5 पूर्वदेहे; K1 T1 पूर्व देवः.

20 °) K1.2.5 T G M1.2 सत्यवान्; D1 M3-5 विश्रुतः; D3.4 सत्यवाक् (for वीर्य°).

21 Before 21, N M5 ins. भीष्म उ° (M5 om. उ°).

22 D6 om. 22. — °) K1.2.5 D8 नाहं निवर्तितः पूर्व; B (except B5) Dn Ds T1 G3 न निवर्तितपूर्वश्च. — °) K (except K4) D2-4.7 निवर्तताम्. — °) K1 G3 M2 पितामहः; K2 °मह. — °) K5 न निवर्तयः; D10 वै निवर्तिष्ये (for विनि°). — °) B2.4 Ds1 D6 कदा (for कथं°).

23 K4 om. (hapl.) 23^a-25^b. — °) K3 D7 M1.2

निवर्तस्व रणात्तात मानयस्व द्विजोत्तमान् ।
नेत्यवोचमहं तांश्च क्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ २४
मम व्रतमिदं लोके नाहं युद्धात्कथंचन ।
विमुखो विनिवर्तेयं पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ॥ २५
नाहं लोभान्न कार्पण्यान्न भयान्नार्थकारणात् ।
त्यजेयं शाश्वतं धर्ममिति मे निश्चिता मतिः ॥ २६
ततस्ते मुनयः सर्वे नारदप्रमुखा नृप ।
भागीरथी च मे माता रणमध्यं प्रपेदिरे ॥ २७
तथैवात्तशरो धन्वी तथैव दृढनिश्चयः ।
स्थितोऽहमाहवे योद्धुं ततस्ते राममब्रुवन् ।
समेत्य सहिता भूयः समरे भृगुनन्दनम् ॥ २८
नावनीतं हि हृदयं विप्राणां शाम्य भार्गव ।
राम राम निवर्तस्व युद्धादस्माद्विजोत्तम ।
अवध्यो हि त्वया भीष्मस्त्वं च भीष्मस्य भार्गव ॥ २९
एवं ब्रुवन्तस्ते सर्वे प्रतिरुध्य रणाजिरम् ।

तथा (for तदा). — °) K1.5 D2-4.7 S (except G1) मामागम्ये° (G3 °त्ये°); D10 समागम्ये°.

24 K4 om. 24 (cf. v.l. 23). — °) B D (except D2.7.8) M1.2 द्विजोत्तमं. — After 24^{ab}, K6 reads 16-17. — D1 om. 24^{ad}. — °) K1.2.5 D2.7 प्रत्य°; B4.5 इत्य°; D10 न इ° (for नेत्य°).

25 K4 om. 25^{ab} (cf. v.l. 23). — °) D3.4 तात (for लोके). — °) B (except B4) Dn Ds1 D6.10 T1 G1 कदा° (for कथं°). — °) K5 G2 [S]प्याहतः; T2 व्याहतः (for ऽभ्या°).

26 =(var.)5. 49. 15; 89. 24; 178. 11. — °) K3 (m as in text) °कामया (for °कारणात्). — °) K3.4 D7 इति मे निश्चितं मनः (D7 मतं).

28 °) D3.4 सशरो (for [आ]त्त°). — °) K4 B4.5 D (except D1.2.7.8) स्थिरो (for स्थितो). D1.6 T1 G1 महाहवे (for ऽहमाहवे). — °) K2 M1.2 सहसा; T1 सर्वतो (for सहिता). K3.4 D1.2.7 समागम्य ततः सर्वे (K4 °म्य च सर्वे च) निवर्त त्वं (D7 °तव्यं) हि पुत्रक.

29 M2 om. (hapl.) 29-30. — °) K5 D2.10 S (M2 om.) नवनीतं; Ca as in text. T G तु (for हि). — °) K3 D7.8 [S]यं; K4 B Dn Ds D1.8.4.6.10 वै (for हि).

30 M2 om. 30 (cf. v.l. 29). — °) K3 S (M2

न्यासयांचक्रिरे शस्त्रं पितरो भृगुनन्दनम् ॥ ३०
ततोऽहं पुनरेवाथ तानष्टौ ब्रह्मवादिनः ।
अद्राक्षं दीप्यमानान्वै ग्रहानष्टाविवोदितान् ॥ ३१
ते मां सप्रणयं वाक्यमब्रुवन्समरे स्थितम् ।
प्रैहि रामं महाबाहो गुरुं लोकहितं कुरु ॥ ३२
दृष्ट्वा निवर्तितं रामं सुहृद्वाक्येन तेन वै ।
लोकानां च हितं कुर्वन्नहमप्याददे वचः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

राम उवाच ।

प्रत्यक्षमेतल्लोकानां सर्वेषामेव भामिनि ।
यथा मया परं शक्त्या कृतं वै पौरुषं महत् ॥ १
न चैव युधि शक्नोमि भीष्मं शस्त्रभृतां वरम् ।

ततोऽहं राममासाद्य वचन्दे भृशविक्षतः ।
रामश्चाभ्युत्सयन्प्रेम्णा मामुवाच महातपाः ॥ ३४
त्वत्समो नास्ति लोकेऽस्मिन्क्षत्रियः पृथिवीचरः ।
गम्यतां भीष्म युद्धेऽस्मिस्तोषितोऽहं भृशं त्वया ॥ ३५
मम चैव समक्षं तां कन्यामाहूय भार्गवः ।
उवाच दीनया वाचा मध्ये तेषां तपस्विनाम् ॥ ३६

विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ॥ २
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ।
यथेष्टं गम्यतां भद्रे किमन्यद्वा करोमि ते ॥ ३
भीष्ममेव प्रपद्यस्व न तेऽन्या विद्यते गतिः ।

C. 5. 7331
H. 5. 116. 4
K. 5. 166. 4

om.) वारयांचक्रिरे; Ca न्यासयां (as in text).

31 ^a) G1 [5]पि (for S^h). — ^o) K3 D7 अपश्यं;
D2 प्रपश्यं (for अद्राक्षं).

32 ^o) Dn1 एहि; D10 गच्छ (for प्रैहि). B2 भीष्म;
T2 G (except G8) राजन् (for रामं). — ^a) T1 G1
लोकहिते. Dn1-करं; T1 G1 रतं (for कुरु).

33 ^b) B4 वै तदा (for तेन वै). — ^a) B1.2.4
D3m.4 अहमप्याहवे त (D8.4 स्थित).

34 Stanza lost in B4. — ^b) K1.2 D8 T2 G2.3
भृशविक्षतः; G1 भृगुनन्दनं. — D2 om. 34^a-35^a. — ^o)
K1.2 [आ]बु स्मयन्; K8 व्युत्सयन्; K5 [अ]पि स्मयन्;
S (except T1) [अ]प्युत्सयन् (for [अ]भ्यु^o). D8.4
रामश्चाप्युत्तमप्रेम्णा.

35 D2 om. 35 (cf. v.l. 34). — ^b) D8.4 तले
(for चरः). — ^o) S शाम्यं (for गम्यं). T2 G2
[5]स्मि (for Sस्मिन्).

36 ^b) D8 D6.10 आदाय (for आहूय). — ^o) K3 B
D (except D1.2.7) उक्तवान् (for उवाच). — ^a)
B8 Dn D8 D6.8.10 महात्मनां; D4 तरस्विनां; G8 मन^o
(for तपं).

Colophon. D5.9 G4 missing. — Sub-parvan:
K1-8.5 B Dn D8 D1-4.6-8.10 T1 G5 M1.2 अंबोपाख्यान.

— Adhy. name: K8 D7 भीष्मराम (D7 भार्गव)युद्धं
(followed by समाप्तं); K4 भीष्मभार्गवयोर्युद्धं; B8
रामभीष्मयुद्धं; M8-5 भीष्मविजयः. — Adhy. no. (figures,
words or both): T1 M4 188; T2 G1.2.5 M8.5 189;
G3 186 (as in text); M1.2 187. — S'loka no.:
K8 38; Dn1 61; Dn2 37.

187

1 ^{ab}) K4 T G (except G3) एव (for एतत्).
G2 transp. लोकानां and सर्वेषां. K4 D7 इति (for एव).
K4 B D (except D1.2.7) G1.3 भाविनि. — ^o) K1 B
Dn D8 D6.8.10 यथाशक्त्या मया युद्धं. — ^a) D1 transp.
कृतं and पौरुषं. K8.4 B D परं (for महत्).

2 ^a) K D7.8 चैनं युधि; B Dn D8 D6.10 चैवमपि;
G8 च वै युधि. T G शक्नोस्मि (for शक्नोमि). D3.4
जेतुं चैव न शक्नोमि. — ^b) K3.4 D1.7 भीष्मं शत्रुनिवर्हणं.
— ^a) B (except B8) योजयन्; D3.4 [अ]दर्शयं (for
दर्शयन्). S उत्तमास्त्रं विदर्शयन्.

3 ^a) D6 एषामेव परा; S (except T2) एषा च मे परा
(G2 रे) (for एषा मे परमा). — ^a) K3 D3.4.7 करवाणि
(for वा करोमि).

4 ^b) M तु (for ते). — ^o) K5 G8 transp. हि and
अस्मि. — ^a) K1.2.5 विमुञ्चता; D8.2 प्रयुञ्जता (for

C. 5. 7331
E. 5. 186.
K. 5. 116.

निर्जितो ह्यस्मि भीष्मेण महास्त्राणि प्रमुञ्चता ॥ ४

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो रामो विनिःश्वस्य महामनाः ।

तूष्णीमासीत्तदा कन्या प्रोवाच भृगुनन्दनम् ॥ ५

भगवन्नेवमेवैतद्यथाह भगवांस्तथा ।

अजेयो युधि भीष्मोऽप्यमपि देवैरुदारधीः ॥ ६

यथाशक्ति यथोत्साहं मम कार्यं कृतं त्वया ।

अनिधाय रणे वीर्यमस्त्राणि विविधानि च ॥ ७

न चैष शक्यते युद्धे विशेषयितुमन्ततः ।

न चाहमेनं यास्यामि पुनर्भीष्मं कथंचन ॥ ८

गमिष्यामि तु तत्राहं यत्र भीष्मं तपोधन ।

समरे पातयिष्यामि स्वयमेव भृगूद्वह ॥ ९

एवमुक्त्वा ययौ कन्या रोपव्याकुललोचना ।

प्रमुञ्चता).

5 K3.4 B D (except D3.4.7.8) S om. the ref. — ^a) K1.2.5 G3 M1.2 तदा (for ततो). — ^b) K1.4 Dn Ds D8 T1 G5 M विनिःश्वस्य; D1 निःश्वस्य; T2 G2 विनिःश्वस्य. K3 D7 निःश्वस्य विमनास्तदा. — ^c) K3.4 B D (except D7) ततः (for तदा).

6 ^b) G3 M1.2 यदा (for यथा). Ds D8 M3-5 [आ]थ (for [आ]ह). K (except K3) D2 यथाथ न तदन्यथा; D3.4 यथा चाह भवांस्तथा. — Ds om. 6^e-7^b. — ^d) K2.5 उदायुधैः (for 'रधीः').

7 Ds om. 7^{ab} (cf. v.l. 6); G5 om. (hapl.) 7^b-9^a. — ^c) K1 D2 अभिधाय; K2.3.5 अभिधार्य; K4 B Dn Ds D1.3.4.6.8.10 अनिवार्य; D7 अपिधाय; T G सुनि (for अनि).

8 D3.4 G5 om. 8 (for G5 cf. v.l. 7). — ^a) K4.5 B (except B2) Dn Ds D2 एव (for एष). — ^c) B4 पश्यामि; D7 T2 G1.2 योस्या (for यास्या). — ^d) K3 B1.2.4 कदाचन; K4 तपोधन (for कथं).

9 G5 om. 9^a (cf. v.l. 7). — K4 om. (hapl.) 9^{ab}. — ^a) K3 G3 [इ]ति तत्राहं; B1-3 च तत्राहं; B4 तत्र चाहं. — ^d) D3 G3 कुरुद्वहं (for भृगु).

10 D4 om. 10^a-11^b. — ^b) K2 व्याकुललोचना. M1.2 पर्याकुलेक्षणा. — ^c) B Dn Ds D3.10 तापस्ये; D1 तापसे; D2 तपने; G3 समरे. — ^d) B4 Dn D6.8.10 सा मे (for मम). T1 G1 चिंतयंती वधं मम.

11 D4 om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^a) B Dn2 Ds2

तपसे धृतसंकल्पा मम चिन्तयती वधम् ॥ १०

ततो महेन्द्रं सह तैर्मुनिभिर्भृगुसत्तमः ।

यथागतं ययौ रामो मामुपामन्य भारत ॥ ११

ततोऽहं रथमारुह्य स्तूयमानो द्विजातिभिः ।

प्रविश्य नगरं मात्रे सत्यवत्यै न्यवेदयम् ।

यथावृत्तं महाराज सा च मां प्रत्यनन्दत ॥ १२

पुरुषांश्चादिशं प्राज्ञान्कन्यावृत्तान्तकर्मणि ।

दिवसे दिवसे ह्यस्या गतजल्पितचेष्टितम् ।

प्रत्याहरंश्च मे युक्ताः स्थिताः प्रियहिते मम ॥ १३

यदैव हि वनं प्रायात्कन्या सा तपसे धृता ।

तदैव व्यथितो दीनो गतचेता इवाभवम् ॥ १४

न हि मां क्षत्रियः कश्चिद्वीर्येण विजयेद्युधि ।

ऋते ब्रह्मविदस्तात तपसा संशितव्रतात् ॥ १५

D1.10 G3 सहितैः; D6 सहिते (for सह तैः). — ^b) K4 ऋषिभिर्. K1-3 B2 D1-3.8 T1 M1.2 भृगुनन्दनः (for 'सत्तमः'). — ^c) B Dn Ds D6.10 तथा सोमान् (for ययौ रामो). — ^d) K3 D1.2 'पृच्छय (for 'मन्त्रय).

12 ^a) K4 B D (except D1.7) ततो रथं समारुह्य. — ^{ad}) = (var.) 5. 179. 10^{ad}. — ^e) B5 'वृष्टं (for 'वृत्तं). — ^f) K3 M मा. T2 नारदेन निवेदितं.

13 T2 om. 13^a-16^b. — ^a) K1.2 तज्ज्ञान्; D3.4 सर्वान्; G2 प्राज्ञान् (as in text). — ^c) K (except K4) D2.7.8 तस्या (for ह्यस्या). — ^d) K1.2 B (except B3) Dn1 D1 गतिजल्पित; K4.5 Dn2 D8 गतं जल्पित; D3.4 गत्वा जानीत चेष्टितं; D10 कन्याया जल्पचेष्टितं. — G3 om. 13^e-15^d. — ^e) K1.2 प्रत्याहारं तु; K3 D2 'हरंस्तु; B2.4 D3.4 'हरंति; S (T2 G3 om.) 'हरंत. Ds ते (for मे). — ^f) K3.4 B5 रताः; B1-4 Dn Ds D6.8.10 सदा (for मम).

14 T2 G3 om. 14 (cf. v.l. 13). — ^a) S (T2 G3 om.) याता (for प्रायात्). — ^b) K1.4 B (except B5) Dn Ds D6.10 T1 transp. कन्या and सा. K1.2 वृता; B4.5 स्थिता (for धृता). M1.2 तपसे धृतमानसा. — ^d) T G (T2 G3 om.) हत (for गत).

15 T2 G3 om. 15 (cf. v.l. 13). — ^b) K3 B Dn2 Ds1 D6.10 G1 व्यजयद्; D7 वै जयेद् (for विजं). K4 भुवि (for युधि). — ^d) K1.2.5 D6.8.10 संशितव्रतान् (K6 D10 'नृ; B3.4 Ds2 D8 संशितव्रतान्. K3 D7 S (T2 G3 om.) तापसान्संशितव्रतान्.

अपि चैतन्मया राजन्नारदेऽपि निवेदितम् ।
 व्यासे चैव भयात्कार्यं तौ चोभौ मामवोचताम् ॥ १६
 न विषादस्त्वया कार्यो भीष्म काशिसुतां प्रति ।
 दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ १७
 सा तु कन्या महाराज प्रविश्याश्रममण्डलम् ।
 यमुनातीरमाश्रित्य तपस्तेपेऽतिमानुषम् ॥ १८
 निराहारा कृशा रूक्षा जटिला मलपङ्क्तिनी ।
 षण्मासान्वायुभक्षा च स्थाणुभूता तपोधना ॥ १९
 यमुनातीरमासाद्य संवत्सरमथापरम् ।
 उदवासं निराहारा पारयामास भामिनी ॥ २०

16 T₂ om. 16^{ab} (cf. v.l. 13). — ^a) G_{2.5} अथ (for अपि). K₄ D₁ T₁ G M₂ महाराज (for मया राजन्). — ^b) D₁ G₂ M_{1.3} नारदेन (for नारदेऽपि). K₈ D₂ T₁ G_{1.3.5} M (M_{1.3} sup. lin.) वि; D_{3.4} च (for ऽपि). — ^c) K₄ D₁₋₄ च यत्; B D_n D_s D_{6.7.10} तथा; T₁ G₁ भवेत् (for भयात्). K_{1.2} D₃ व्यासस्य चैवोभयतः. — ^d) K_{1.2} कार्यतो; D₁ T₁ G₁ तावुभौ (for तौ चोभौ). D₃ समं (for मामं).

17 17^{ed} = 1. 1. 186^{ed}. — ^a) K₁ (by corr.). ₂ G₃ [अ]ति° (for नि°).

18 ^a) K₄ B (except B₂) D (except D_{1.7}) transp. तु and कन्या. — ^c) = Cf. 20^a. S आमाद्य (for आश्रित्य). — D_{6.8} om. (? hapl.) 18^d-20^a. — ^d) M₄ दारुणं (for मानुषं).

19 D_{6.8} om. 19 (cf. v.l. 18). — ^a) T₁ G_{1.3.5} जलाहारा (G_{1.3} र); T₂ G₂ विजहार (for निराहारा). K₈ B₃ D_{2-4.7.10} T₂ G_{1.2} रूक्षा; K₅ B_{1.2.4.5} दीना (for रूक्षा) D₁ निराहारा क्षमारूपा. — ^c) K_{3.5} D_{1-4.7} [आ]सीत्; D_{n1} S (except G₃) सा (for च). — ^d) K₄ D_{3.4} M_{1.2} तपस्विनी; B₃ D_s तपोवने (for धना).

20 D_{6.8} om. 20^a (cf. v.l. 18); G₂ om. 20^{ab}. — ^a) Cf. 18^a. K_{2.4} B D_n D_s D_{1.3.4.10} यमुनाजलम्. K_{8.4} B D (D_{6.8} om.) G₁ आश्रित्य. — ^c) K (except K₈) D_{n2} T G_{2.3.5} उपवासं; D_{3.4} उपवासात्; G₁ उदावसन्; C_a उदवायं (as in text). K_{1.2.5} D₇ नित्यमेव (for निराहारा). — ^d) K_{1.4} D_{3.4} धारयामास; K₈ D₇ पाल°; T G_{1.3.5} M₁₋₄ कार°; G₃ काम°; M₃ (inf. lin.) हार°; C_a पार° (as in text). K₄ D₂ भारत; B D_n D_s D_{3.6.8.10} C_a भामिनी (Cap भामिनी as in text); D₄ रोदसी (cf. 22^b). G₂ संवत्सरमथापरं.

शीर्णपर्णेन चैकेन पारयामास चापरम् ।
 संवत्सरं तीव्रकोपा पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठिता ॥ २१
 एवं द्वादश वर्षाणि तापयामास रोदसी ।
 निवर्त्यमानापि तु सा ज्ञातिभिर्नैव शक्यते ॥ २२
 ततोऽगमद्वत्सभूमिं सिद्धचारणसेविताम् ।
 आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् ॥ २३
 तत्र पुण्येषु देशेषु साप्सुताङ्गी दिवानिशम् ।
 व्यचरत्काशिकन्या सा यथाकामविचारिणी ॥ २४
 नन्दाश्रमे महाराज ततोऽलकाश्रमे शुभे ।
 च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च ॥ २५

In D_{n2}, the portion of the text from stanza 21 up to 5. 195. 3 is lost on a missing fol. The MS. is mostly ignored up to the end of the lacuna.

21 D₄ om. (hapl.) 21^a-22^b. — ^a) K_{1.2} शीर्णेन पर्णेनकेन. — ^b) K₃ D₇ वर्तयामास; K₄ D₃ पाल°; S धार° (G₃ वार°) (for पार°). K₄ भामिनी; B D_{n1} D_s D_{3.6} सापरं (for चापरं). — ^c) K₄ दीर्घकोपा; D₁₀ तीव्रकोपात्. — ^d) D_{n1} D_s D₈ (before corr.) G₅ M₃₋₅ पादाङ्गुष्ठाग्र-वि(D_{n1} नि)ष्ठिता; D₃ ऽग्रसंस्थिता; D₁₀ अङ्गुष्ठाग्रधि-ष्ठिता; T₁ G_{1.3} M_{1.2} पादाङ्गुष्ठेन विष्ठिता; G₂ ऽष्टविनिष्ठिता.

22 D₄ om. 22^{ab} (cf. v.l. 21). — ^c) K₈ न च; K₄ B D (D_{n2} missing) [अ]पि च; K₅ (m as in text) T G_{1.2.5} पित्रा (for [अ]पि तु). — ^d) D_{3.4} यतिभिर् (for ज्ञातिभिर्). K₃ G_{3.5} M न स; T₂ न स; G₂ न च (for नैव).

23 ^a) D_s D_{3.4.6} ततो हि समभूतस्मिन्. — ^b) B_{3.4} D_s D_{3.4.6} सेवितं.

24 ^a) K₄ B D_{n1} D_s D_{3.8.10} तीर्थे° (for देशे°). — ^b) K (except K₄) D_{1.7.8} M_{1.2} सं(D₁ स्या)भुताङ्गी; D_s D_{6.10} सा भुताङ्गा; T₂ सरित्सु च. C_a cites आभुताङ्गी. — ^c) D₂ अचरत्; T₂ G₅ विचरत् (for व्यच°). — ^d) K₃ D_{1.2.10} विहारिणी; K₅ T₁ यथाकामं विचारिणी.

25 G₂ om. 25^{ab}; D₄ om. 25^b-26^c. — ^b) K_{1.2.5} तथार्चाकाश्रमे; K_{3.4} B D_{n1} D_{1-4.6.8.10} G₁ M₄ तथोल्का°; D₇ तथा कण्वा°. M_{3.5} विभो (for शुभे). — ^c) K_{1.2.5} D₇ वशि (K_{2.5} सि)ष्टस्याश्रमे; B₃ व्यचरत्स्याश्रमे.

26 D₄ om. 26^{ab} (cf. v.l. 25). — ^b) K₅ D_{1.3.8} चैव हि; T G (except G₃) द्वे विभो. — ^c) K₄ B D (except D_{2.7}; D_{n2} missing; D₄ om.) महाराज;

C. 5. 735J
B. 5. 186. 25
K. 5. 195. 23

C. 5. 7854
E. 5. 1E6. 27
K. 5. 1E6. 27

प्रयागे देवयजने देवारण्येषु चैव ह ।

भोगवत्यां तथा राजन्कौशिकस्याश्रमे तथा ॥ २६

माण्डव्यस्याश्रमे राजन्दिलीपस्याश्रमे तथा ।

रामहृदे च कौरव्य पैलगार्ग्यस्य चाश्रमे ॥ २७

एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्या विशां पते ।

आप्लावयत गात्राणि तीव्रमास्थाय वै तपः ॥ २८

तामब्रवीत्कौरवेय मम माता जलोत्थिता ।

किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेतद्वीहि मे ॥ २९

सैनामथाब्रवीद्राजन्कृताञ्जलिरनिन्दिता ।

भीष्मो रामेण समरे न जितश्चारुलोचने ॥ ३०

कोऽन्यस्तमुत्सहेजेतुमुद्यतेषु महीपतिम् ।

T G (except G2) ततो राजन् (for तथा राजन्). — ^a) T1 G3 काशि(G3 °शी)कन्या (for कांशिकस्य). K1.2 [आ]श्रमेषु च; K5 M1.2 [आ]श्रमे शुभे; T1 G5 [आ]श्रमे तदा.

27 K3 D1.3.4 om. (hapl.) 27^{ab}. — ^a) K5 D2 चैव (for राजन्). — ^b) T G (except G3) [S]पि च (for तथा). K1.2 D7 M3-5 दिलीपस्यापि चाश्रमे. — ^c) D3.4 महाहृदे; G1 रामाश्रमे; M2 धाराहृदे; M3-5 तथा हृदे (for राम°). — ^d) K3 B1.4.5 पैलग(K3 °गा)र्ग्यस्य; B2.8 Dn1 Ds2 D6.10 ऐ(B2.8 पै)लमार्ग्यस्य; Ds1 D1.8 ऐ(D1 तै)लगार्ग्यस्य; T1 G5 ततो गार्ग्यस्य; T2 G2 ततो भाग्यस्य; G1 M1.2.5 तथा (G1 °तो) गर्ग्यस्य; G3 ततो मार्ग्यस्य; M3.4 तथा गार्ग्य(M4 °र्ग)स्य.

28 ^a) K1.2 G3.5 M1.2 तथा (for तदा). D3.4 एतेष्वन्येषु तीर्थेषु. — ^d) K5 B Dn1 Ds D1.6.8.10 G5 व्रतम् (for तीव्रम्). K3.4 D1-4 वै व्रतं; B Dn1 Ds D6.8.10 दुष्करं (for वै तपः).

29 ^a) K3 D1.2 कौरवेन्द्र; K4 B1.3.4 Dn1 Ds D6.10 च कौरव्य; T G (except G3) तु कौरव्य (for कौरवेय). — ^b) K3.4 B D (except D1.7; Dn2 missing) जले स्थिता (D3.4 °तां). — ^c) K3 D1 तप्यसे; Ds2 D3.10 G1.8 M2 क्लिश्यते. — ^d) D7 G1 सत्यम् (for तथ्यम्). B Dn1 एव (for एतद्). B Dn1 Ds D3.4.8.10 वदस्व; G1 ब्रवीतु (for ब्रवीहि). D1 तथा मे तद्वीहि मे ते; D6 तथा मे तद्वदस्व मे.

30 ^a) K3 D8 T2 G2 सा तामय; D3.4 सा तां नत्वा; T1 G1 सा चेनाम् (for सैनामथ). — ^b) Dn1 Ds D10 T1 G1.8 M5 कृताञ्जलिम् (for कृताञ्जलिर्). K5 अवस्थिता;

साहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्ये सुदारुणम् ॥ ३१

चरामि पृथिवीं देवि यथा हन्यामहं नृपम् ।

एतद्व्रतफलं देहे परस्मिन्स्याद्यथा हि मे ॥ ३२

ततोऽब्रवीत्सागरगा जिह्वं चरसि भामिनि ।

नैप कामोऽनवद्याङ्गि शक्यः प्राप्तुं त्वयाबले ॥ ३३

यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै व्रतम् ।

व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसि ।

नदी भविष्यसि शुभे कुटिला वार्षिकोदका ॥ ३४

दुस्तीर्था चानभिज्ञेया वार्षिकी नाष्टमासिकी ।

भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयंकरी ॥ ३५

एवमुक्त्वा ततो राजन्काशिकन्यां न्यवर्तत ।

B2 Dn1 अनिदितां. — ^c) K3 रामो भीष्मेण समरे; K4 B Dn1 Ds D6.8.10 भीष्मेण समरे रामः; D1 रामेण भीष्मः समरे; D2.7 G5 भीष्मेण रामः समरे. — ^d) K3 B D (except D1; Dn2 missing) T2 G निर्जितश्च (for न जितश्च).

31 ^b) K4.5 B Dn1 Ds D6-8.10 महीपतिः. — M2 om. (hapl.) 31^d-34^a. — ^d) Dn1 Ds तप्ये (for तप्ये). K3.4 D1.2 तप्यंती (D1 °पामि) तप उत्तमं; T1 तपस्तप्यामि दारुणं.

32 M2 om. 32 (cf. v.l. 31). — ^a) K1.2.5 D7 चरंती (for चरामि). K3 D2.7 G1.2 M8.5 देवीं; M1 सर्वां; M4 पुण्यां (for देवि). B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 विचरामि महीं देवि. — B2 om. (hapl.) 32^{ab}. — ^b) M1 महीपतिं (for अहं नृपम्). — ^c) D6.8 व्रतमिदं. K4 B1.2.5 D (except D1.2.7; Dn2 missing) देवि (for देहे). — ^d) B Dn1 Ds D6.8.10 परम(B3 °मे). स्मिन्; D2-4 परमं स्याद् (for परस्मिन्स्याद्).

33 M2 om. 33 (cf. v.l. 31). — ^b) K4 B D (except D1.8; Dn2 missing) भाविनि (for °मि°). — ^c) G2 M3-5 नैव (for नैप). — ^d) Ds त्वया रणे (for त्वयाबले).

34 M2 om. 34^a (cf. v.l. 31). — ^c) T2 G2 M8 स्वं (for त्वं). — ^d) K (except K3) D2-4.7.8 विमोक्ष्यसे. D1 यदि भामिनि मोक्ष्यसे.

35 ^a) D1.3.4.8 दुस्तीर्णा; G2 दुस्तरा (for °स्तीर्था). K1.8 D2 वा (for च). K5 D8 चा(D3 वा)नविज्ञेया; B Dn1 Ds D6.10 न तु (Ds2 ननु) विज्ञेया; D3.4 च भुवि ज्ञेया; D7 चानभिज्ञेया; T G2.8.5 चानभिज्ञता; G1 M

माता मम महाभागा समयमानेव भामिनी ॥ ३६
 कदाचिदष्टमे मासि कदाचिदशमे तथा ।
 न प्राश्नीतोदकमपि पुनः सा वरवर्णिनी ॥ ३७
 सा वत्सभूमिं कौरव्य तीर्थलोभात्ततस्ततः ।
 पतिता परिधावन्ती पुनः काशिपतेः सुता ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७

१८८

भीष्म उवाच ।

ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे धृतनिश्चयाम् ।
 दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्तात किं कार्यमिति चाब्रुवन् ॥ १
 तानुवाच ततः कन्या तपोवृद्धानृपीस्तदा ।

निराकृतास्मि भीष्मेण भ्रंशिता पतिधर्मतः ॥ २
 वधार्थं तस्य दीक्षा मे न लोकार्थं तपोधनाः ।
 निहत्य भीष्मं गच्छेयं शान्तिमित्येव निश्चयः ॥ ३
 यत्कृते दुःखवसतिमिमां प्राप्तास्मि शाश्वतीम् ।

C. 5. 737. 3
 B. 5. 137. 4
 K. 5. 137. 4

[अ]थानभिज्ञाता (for चान°). Ca cites अनभिज्ञेया (as in text). — °) Ds. 4. 8 पंकाढ्या; Gs वार्धकी; Ca वार्धिकी (as in text). K1. 3. 5 D1. 3. 4. 6-8 G1. 5 चा°; K2. 4 वा° (for ना°). T2 G2 वार्धिके नष्टमासिकी. — °) K4 Ds. 4 भीमा ग्राह°.

36 °) T1 G1-3 सैवम्; T2 G5 नैवम् (for एवम्). S (except G1) उक्ता (for उक्त्वा). B2. 5 तु तां (for ततो). — °) Dn1 Ds2 Ds S काशि (Gs °शी) कन्या. B8 न्यवर्तयत्. — °) S (except G1) मात्रा (for माता). — °) K1. 2 D1 जाह्नवी; K4 B Ds D2-4. 8 G1 भाविनी (for भामिनी).

37 °) Ds. 4 चाष्टमे. K5 D2. 7 S (except G2) Cs मासे; Ds. 4 काले (for मासि). — °) Ds. 4 [S]हनि (for तथा). — °) G2 अप्राश्नीत. Ds. 4 चापि (for अपि). — °) K1. 2 D1 ततः (for पुनः).

39 °) Ks पतिता (for प्रथिता). Ks. 5 D2. 3. 10 T G1. 2 च (for [अ]भ्या). T2 G2 एव (for इति). — °) Ks D1. 7 दुस्तीर्या; D10 दुस्तीर्णा. D2 T1 G1 कुटिलोदका.

40 °) K1. 2. 5 तपसस् (for तपसा). — °) K4 B D (except D2-4. 7; Dn2 missing) देहार्धेन. Ks (before corr.) व्यजायत; T1 G1 ह्यजायत. — °) Ds D10 वत्सेति (for वत्सेषु). — °) T2 G2. 5 कन्यका चा°; Gs सा कन्या चा° (for कन्या चैवा°).

अंबोपाख्यान. — Adhy. name: Gs M अंबातपश्चरणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 77 (= 177); T1 M4 189; T2 G1. 2. 5 M3. 5 190; Gs 187 (as in text); M1. 2 188. — S'loka no.: Ks 41; Dn1 39.

188

 This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 20); the MS. is mostly ignored here.

1 K4 om. 1. — °) Ks. 5 Ds D3. 4 M2. 5 घृ (Ks Ds. 4 कृ) तनिश्चयाः; Ds घृतमानसाः; G2 °निश्चयात्; Cs °निश्चयां (as in text). — °) Ks Ds Ds निवर्तयन्; D1 [अ]भ्यवर्तयन् (for न्यव°). K (K4 om.) Ds तां तु; D1 तांस्तु (for तात). — °) S चासकृत् (for चाब्रुवन्).

2 °) Ds transp. ततः कन्या and तपोवृद्धान्. K1 ततः कन्या तथा वृद्धान् (for °). Ks ततो वृद्धान् (for तपो°). Ks मुनी° (for ऋषी°). K4 D1. 8 T M4 तथा (for तदा). — °) K1. 2. 5 D1 नि (Ks वि) कृतास्मि च (for निरा°). — °) K1. 2 भ्रंशिता; K3 ध्वंसिता (for भ्रंशिता). Ks कामतत्त्वतः (for पति°).

3 After 3^{ab}, B2. 4. 5 read 6^{cd}, repeating it in its proper place. — °) K D1. 3. 4. 8 Gs M3-5 एष (for एव).

4 Ds om. 4. — °) K (except K4) Ds2 D1 G3 दुःखवसतीम्. — °) Ds. 4 °लोक (for °लोकाद्). — °) M1. 2 पुनः पुमान् (for पुमानिह). D3. 4. 7. 3. 10 अहं (for इह).

Colophon om. in Ds. 4. Dn2 Ds. 9 G4 missing. — Sub-parvan: K B Dn1 Ds D1. 2. 6-8. 10 Gs

C. 5. 7373
B. 5. 187. 4
K. 5. 187. 4

पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्री न पुमानिह ॥ ४
नाहत्वा युधि गाङ्गेयं निर्वर्त्यं तपोधनाः ।
एष मे हृदि संकल्पो यदर्थमिदमुद्यतम् ॥ ५
स्त्रीभावे परिनिर्विण्णा पुंस्त्वार्थं कृतनिश्चया ।
भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति वै पुनः ॥ ६
तां देवो दर्शयामास शूलपाणिरुमापतिः ।
मध्ये तेषां महर्षीणां स्वेन रूपेण भामिनीम् ॥ ७
छन्दमाना वरेणाथ सा वव्रे मत्पराजयम् ।
वधिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीम् ॥ ८
ततः सा पुनरेवाथ कन्या रुद्रमुवाच ह ।
उपपद्येत्कथं देव स्त्रियो मम जयो युधि ।
स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शान्तमुमापते ॥ ९
प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्मपराजयः ।
यथा स सत्यो भवति तथा कुरु वृषध्वज ।
यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शांतनवं युधि ॥ १०
तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ।

न मे वागनृतं भद्रे ग्राह सत्यं भविष्यति ॥ ११
वधिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च लप्स्यसे ।
स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यं गता सती ॥ १२
द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः ।
शीघ्रास्त्रिभ्रयोधी च भविष्यसि सुसंमतः ॥ १३
यथोक्तमेव कल्याणि सर्वमेतद्भविष्यति ।
भविष्यसि पुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १४
एवमुक्त्वा महातेजाः कपर्दी वृषभध्वजः ।
पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवान्तरधीयत ॥ १५
ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिन्दिता ।
समाहृत्य वनात्तस्मात्काष्ठानि वरवर्णिनी ॥ १६
चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च हुताशनम् ।
प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज रोपदीप्तेन चेतसा ॥ १७
उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्येष्ठा काशिसुता राजन्यमुनामभितो नदीम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

5 ^a) G न (G३ नि-) हत्वा. — ^b) K१ B२.३.५ Dn१
Ds D६.८.१० निर्वर्त्यं (for "र्त्यं). — ^d) K१.२.५ D६.७
M१ अहमुद्यता (for इदमुद्यतम्). K३.४ B Dn१ Ds
D३.४.८.१० यदिदं कथितं मया.

6 ^a) D३.४ प्रति° (for परि°). — B२.४.५ read 6^{ad}
for the first time after 3^{ab}, repeating it here.
— ^c) D१.८ G३ भीष्मं. B२.५ Ds प्रतिविधास्यामि. — ^d)
K (except K१) D१.८ पुनः (for [इ]ति वै). B३ D२.१०
T G१.२ M५ वा (for वै).

7 ^a) D३.४ तदेनां (for तां देवो). — ^b) D२ वृषध्वजः
(for उमापतिः). — ^d) K२ transp. स्वेन and रूपेण.
B१.३-५ Dn१ Ds D६.८.१० तापसीं; B२ D३.४ भाविनीं.

8 ^a) Ca लुभ्यमाना (apparently for छन्दमाना).
— ^c) K१ B D (except D१.२.७; Dn२ missing)
हनि° (for वधि°). — ^d) K३ D१.२ यश° (for मन°).

9 ^a) K१.२.४ B D (except D१.७.८; Dn२ missing)
T१ G३ स्त्रिया (for स्त्रियो). K१ B Dn१ Ds D३.४.६.८.१०
transp. मम and युधि. — ^c) D६.७.१० transp. मे and
गाढं. M१.२ नाथ; M५ मूढं (for गाढं). — ^f) K
(except K१) D१ श्रांतम् (for शांतम्).

10 ^a) D१ मे देव; D२ देवेश (for भूतेश). — ^c) K३
हि (for स). Ds Dn१ सद्यो (for सत्यो). D१ भविता
(for भवति). — K२ D४ om. (hapl.) 10^c-11^b.

11 K२ D४ om. 11^{ab} (cf. v.l. 10). — ^b) D३
कन्यां गोवृषभध्वजः. — Before 11^{ad}, K२ (marg.) ins.
रुद्र उ°; M१.२ भगवान्. — ^c) B (except B३) Dn१ Ds
D६.८.१० (by transp.) ग्राह सत्यं भद्रे.

12 G५ om. (hapl.) 12^a-14^b. — ^a) K१ B D
(except D२.७; Dn२ missing) हनि° (for वधि°).
— ^b) Ds M लप्स्यसि. — ^c) B१ स्मरसीति; D२ भविष्यति
(for स्मरि°). K३ रणे भीष्मं (for च तत्सर्वं). D१
संस्मरिष्यसि तत्सर्वं.

13 G५ om. 13 (cf. v.l. 12). — ^b) K१.२ D३.४.७
भवितासि (for °प्यसि). — ^d) D३.४ भवितासि (for
°प्यसि).

14 G५ om. 14^{ab} (cf. v.l. 12). — ^a) K१.३
D३.४.७ एतत् (for एव). — ^b) K३ D१ एव (for एतद्).
— ^d) K१.२.५ D३.७ D१.८ G३ M (M१ before corr.)
कस्मिंश्चित्. K१.२.६ D१.८ M१.३ कालपर्यये.

15 ^a) K३.४ B Dn१ Ds D१.२.६.८.१० महादेवः; D३.४

१८९

दुर्योधन उवाच ।

कथं शिखण्डी गाङ्गेय कन्या भूत्वा सती तदा ।
पुरुषोऽभवद्युधि श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

भार्या तु तस्य राजेन्द्र द्रुपदस्य महीपतेः ।
महिषी दयिता ह्यासीदपुत्रा च विशां पते ॥ २
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदो वै महीपतिः ।
अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शंकरम् ॥ ३
अस्मद्वधार्थं निश्चित्य तपो घोरं समास्थितः ।
लेभे कन्यां महादेवात्पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ॥ ४

भगवन्पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ।

इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ॥ ५

निवर्तस्य महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ।

स तु गत्वा च नगरं भार्यामिदमुवाच ह ॥ ६

कृतो यत्नो मया देवि पुत्रार्थं तपसा महान् ।

कन्या भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तोऽस्मि शंभुना ॥ ७

पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ।

न तदन्यद्वि भविता भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ८

ततः सा नियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ।

पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं संविवेश ह ॥ ९

C. 5. 7397
B. 5. 188. 9
K. 5. 188. 9

बाहो (for 'तेजाः'). — ^a) T₂ नीललोहितः (for वृषभ).
17 ^a) D_{s2} T₂ G_{2.8} च; G₁ M_{1.2} तु (for सु).
— ^b) B₈ D_{8.4.10} M₂ प्रदीप्य; C_a प्रदाय (as in text).
D₇ om. (hapl.) 17^a-18^b. — ^c) B₈ T₂ G_{2.8} प्रदीप्ता*
(for प्रदीप्ते*). G₃ च सा कन्या (for महाराज). — ^d)
1) ²) क्रोधदीप्तेन. K₅ D₈ D₁ T₂ G_{1.2} तेजसा.

18 D₇ om. 18^{ab} (cf. v.l. 17). — ^a) D_{8.4}
*वधार्थं (for 'वधायेति'). — ^c) K (except K₄) D₂
काशिपते (for 'सुता'). D_{8.4} ज्येष्ठा राजन्काशिसुता.

Colophon. D_{n2} D_{5.9} G₄ missing. — *Sub-*
parvan: N (D_{n2} D_{5.9} missing) G₅ अम्बोपाख्यान.
— *Adhy. name*: M अम्बाप्रसादलाम (M₅ om. लाम) कथनं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ 78
(=178); T₁ M₄ 190; T₂ G_{1.2.5} M_{8.5} 191; G₈
188 (as in text); M_{1.2} 189. — *S'loka no.*: K₅
D_{n1} 19.

189

 This adhy. is missing in D_{n2} (cf. v.l. 5.
187. 21); the MS. is mostly ignored here.

1 ^b) K_{1-8.5} D₇ स मानद; K₄ B D_{n1} D₈ D_{1.2.8.10}
पुरा तदा; D_{8.4} तदा पुरा; D₈ पुरानघ (for सती तदा).
— ^c) Hypermetric! K_{1.2.4} D (except D₂; D_{n2}
missing) T₁ G₅ [S]भूद् (for Sभवद्). D₇ T₁ युधां;
G₁ यथा (for युधि). K₁₋₈ D₇ श्रेष्ठः.

2 ^a) G₈ transp. तु and तस्य. — ^c) K₈ च तदा

(for दयिता). D_{8.4} च (for हि). — ^d) K₂ D_{n1} -पते:
(for पते).

3 ^b) K D_{1.2.7} G₈ [अ]पि; T G_{1.2.5} [अ]थ; M हि
(for वै). K_{1.2.5} D₇ महामना: (for मही*). — ^c) K₄
B D (except D_{2.7}; D_{n2} missing) अपत्यार्थं.

4 ^a) K (except K₄) D₇ द्रुपदोऽथ सपत्नीकः. — ^b)
K_{1.2} D_{2.7} उपस्थितः; K_{8.5} B_{2.5} उपास्थितः; D_{8.2} D₁₀ T₂
G_{2.8} समाश्रितः. — ^c) K₂ वज्रे; K₄ B D_{n1} D₈ D_{6-8.10}
ऋते (for लेभे). K₄ B D_{n1} D₈ D_{6-8.10} T₁ महादेव
(for 'देवात्'). — ^d) K_{1.2.5} [अ]ग्रं (for मे). B_{1.2.4}
पुत्रो मम भवेदिति; D_{3.4} पुत्रः स्यादिति चाब्रुवन्.

5 ^b) K_{2.5} D_{6.7} S (except G₈) भीष्म. D₂
प्रतिजिहीर्षया. — ^c) B₂ प्रत्युक्तो. G₈ देवदेवोऽथ; M_{1.2}
'देवोपि.

6 ^b) D₁₀ नैव (for नैतज्). — ^c) D_{8.4} T G₁₋₃ M
च (for तु). D₈ T G₁₋₃ M स्व (for च). K_{1.2.5} D₇
एवमुक्तस्ततो राजा; G₅ स गत्वा स्वस्य नगरं. — ^d) K_{1.2.5}
D₇ भार्या वचनमब्रवीत्.

7 ^a) K₈ B D_{n1} D₈ D_{6.8.10} G₈ महान्देवि; K₁
D₂₋₄ G₁ महादेवि (for मया देवि). — ^b) B D₈ D_{3.4.10}
पुत्रार्थं. K₄ B D₈ D_{1-4.10} G₈ मया (for महान्).
D_{n1} D_{6.8} तपसाराधितो मया. — 7^a=5. 192. 4^a.

8 G₈ om. 8^{ab}. — ^b) D_{2.8} वचः (for शिवः).
— ^c) K₄ B D_{n1} D₈ D_{1.3.8.10} च (for हि). — ^d)
D₁₀ च (for हि). K₁ D₇ नान्यथा (for तत्तथा).

9 ^b) K₃ तप* (for मन*). — ^d) B₃ गृहं सा (for
द्रुपदं). K₄ B_{4.5} या जगाम; D_{n1} D₈ D_{6.8.10} प्रविवेश;

C. 5. 794f
B. 5. 188.
K. 5. 188.

लेभे गर्भं यथाकालं विधिदृष्टेन हेतुना ।
पार्यतात्सा महीपाल यथा मां नारदोऽब्रवीत् ॥ १०
ततो दधार तं गर्भं देवी राजीवलोचना ।
तां स राजा प्रियां भार्यां द्रुपदः कुरुनन्दन ।
पुत्रस्नेहान्महाबाहुः सुखं पर्यचरत्तदा ॥ ११
अपुत्रस्य ततो राज्ञो द्रुपदस्य महीपतेः ।
कन्यां प्रवररूपां तां प्राजायत नराधिप ॥ १२
अपुत्रस्य तु राज्ञः सा द्रुपदस्य यशस्विनी ।
ख्यापयामास राजेन्द्र पुत्रो जातो ममेति वै ॥ १३
ततः स राजा द्रुपदः प्रच्छन्नाया नराधिप ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकोननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

Ds. 4 चाजगाम; M3 सा विवंश (for संवि°). K4 वै (for ह).

10 °) B Dn1 Ds D6.8 M3.4 कर्मणा (for हेतुना). — °) K3 T2 G3 M2.5 पार्यता(G3 °दा)न्स; K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) पार्यतस्य. D1 S (except G3) महीपालाद्. — °) K1.2.5 D7 सत्यधर्म-परायणात्.

11 °) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) सा (for तं). K3.4 B D (except D1.7; Dn2 missing) transp. गर्भं and देवी. K1.2 D7 राज्ञी (for देवी). — After 11^{ab}, M1 reads 14. — °) D1 G3 कुलनन्दन. — M (except M1) om. 11^c-12^b. — °) K3 महाराज; T G M1 °बाहो (for °बाहुः). — °) K4 तथा; D1 मुदा (for तदा). — After 11, N (Dn2 missing) ins.:

584* सर्वानभिप्रायकृतान्कामाल्लेभे च कौरव ।

[K4 B Dn1 Ds D3.4.6.10 भार्यालभन (for कामाल्लेभे च).]

12 M (except M1) om. 12^{ab} (cf. v.l. 11). — °) K4 B Dn1 Ds D3.4.6.10 सतो; T G1.2.5 M1 तदा (for ततो). — °) K1 B3.5 Ds D6.7 महीपते; T G यशस्विनः; M1 यशस्विनी (for महीपतेः). — After 12^{ab}, N (Dn2 missing) ins.:

585* यथाकालं तु सा देवी महिषी द्रुपदस्य ह ।

[K (except K4) Dn1 D6 हि; B3 च; D3.4 सा (for ह).]

— °) K3 D1.2 परमरूपां. B3.5 Dn1 D6.10 तु; D3.4 वै; D7 च (for तां). — °) K3.5 B3 Ds2 D1.7 G3.5 M3 प्राजायत.

13 G1 om. 13^{ab}. — °) T G (G1 om.) M1.2

पुत्रवत्पुत्रकार्याणि सर्वाणि समकारयत् ॥ १४

रक्षणं चैव मन्त्रस्य महिषी द्रुपदस्य सा ।

चकार सर्वयत्नेन ब्रुवाणा पुत्र इत्युत ।

न हि तां वेद नगरे कश्चिदन्यत्र पार्यतात् ॥ १५

श्रद्धधानो हि तद्वाक्यं देवस्याद्भुततेजसः ।

छादयामास तां कन्यां पुमानिति च सोऽब्रवीत् ॥ १६

जातकर्माणि सर्वाणि कारयामास पार्थिवः ।

पुंवद्विधानयुक्तानि शिखण्डीति च तां विदुः ॥ १७

अहमेकस्तु चारेण वचनान्नादस्य च ।

ज्ञातवान्देववाक्येन अम्बायास्तपसा तथा ॥ १८

च (for तु). — °) K4 B1.3.4 Dn1 Ds D6.10 मन° (for यश°). — °) D3.4 ज्ञापयामास. K4 D3.4 वै राज्ञो (for राजेन्द्र). — °) K3.4 B Dn1 Ds D6.8.10 छेप (B3 ह्यस्य); D3.4 एष (for जातो). S च (for वै).

14 M1 reads 14 after 11^{ab}. — °) K1.2 D1.3 प्रच्छन्नाय; K2.5 Ds °ज्ञायां; S °ज्ञानि. Ds2 S (except T G2) नराधिपः.

15 °) D1-4 च; G3 ह (for सा). — °) K2.5 सर्व° (for सर्व-). — °) K4 B3 Dn1 Ds D6.8.10 च (for हि). — °) K1.2.5 D7 अन्यस्तु (for अन्यत्र). K5 पार्थिवात् (for पार्यतात्).

16 °) K1.2.5 D7 अमिततेजसः; B2.5 Dn1 अच्युत°; Ds2 अद्भुतकर्मणः. — °) S इत्येव (for इति च). Ds2 D7 वचो° (for च सो°). D3.4 सा°; G3 चा° (for सो°).

17 °) K1.3 D7 T1 G (except G1) M जातकर्मादिः. G2.3 M -कर्माणि (for सर्वाणि). T3 एतस्य जातकर्माणि. — °) Ds2 भूपतिः (for पार्थिवः). — °) D3.4 G3 M5 °द्विधानि यु°. — °) K3 D1.2 तं (for तां).

18 °) S (except T1) सोहम् (for अहम्). — °) K5 M वै; B2 Ds तु; B5 D2.6.8.10 G3 ह (for च). — °) T2 G3 तदा (for तथा).

Colophon. Dn2 D5.9 G4 missing. — Sub-
parvan: K B Dn1 Ds D1.2.6-8.10 G5 M अम्बोपाख्यान.
— Adhy. name: M शिखंड्युत्पत्तिकथनं. — Adhy. no.
(figures, words or both): D6 79 (=179); T1 M3
191; T2 G1.2.5 M3.5 192; G3 189 (as in text);
M1.2 190. — S'loka no.: K5 Dn1 20.

१९०

भीष्म उवाच ।

चकार यत्नं द्रुपदः सर्वस्मिन्स्वजने महत् ।
ततो लेख्यादिषु तथा शिल्पेषु च परं गता ।
इष्वस्त्रे चैव राजेन्द्र द्रोणशिष्यो बभूव ह ॥ १
तस्य माता महाराज राजानं वरवर्णिनी ।
चोदयामास भार्यार्थं कन्यायाः पुत्रवत्तदा ॥ २
ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां संप्राप्तयौवनाम् ।
स्त्रियं मत्वा तदा चिन्तां प्रपेदे सह भार्यया ॥ ३

द्रुपद उवाच ।

कन्या ममेयं संप्राप्ता यौवनं शोकवर्धिनी ।
मया प्रच्छादिता चेयं वचनाच्छूलपाणिनः ॥ ४
न तन्मिथ्या महाराज्ञि भविष्यति कथंचन ।
त्रैलोक्यकर्ता कस्माद्भि तन्मृषा कर्तुमर्हति ॥ ५

190

 This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21); the MS. is mostly ignored here.

1 ^a) Ds transp. यत्नं and द्रुपदः. T2 G2 यत्तु; G5 यस्तु (for यत्नं). — ^b) M (M1 *inf. lin.* as in text) नृपते (for स्वजने). K B5 Dn1 Ds D1.3.4.6-8.10 सुतायाः सर्वकर्मसु; D2 सर्वविद्यासु भारत. — ^c) D8 तथा (for ततो). B3 Ds D3.4.6.10 लेखादिषु. D2 T2 G2.3 तदा (for तथा). — ^d) K3 D1 परमं गतः (D1 ता); K5 B Dn1 Ds D3.4.7.8.10 च परंतप (for च परं गता). — ^e) D4 इष्वस्त्रे चैव; T G1.2.5 स्त्रेषु च.

2 ^a) K1.2.4 D1 G2 M1.2 तस्या (for तस्य). K3 D1 च सा राजन् (for महाराज). — ^c) K3.5 D7 नोदयामास. — ^d) D8 M2 कन्यायां (for याः).

3 ^c) K5 B5 Dn1 Ds D6-8.10 ततश्च; T2 तथा (for तदा). D3.4 तावत् (for चिन्तां).

4 T G1.2 om. the ref. — ^b) K1-3 D10 T2 G2 M2.5 शोकवर्धिनी; B5 वरवर्णिनी; D6 G3 शोकवर्धनं. — ^c) K1.2.5 D7 प्रच्छादितेयं तु (K5 D7 च); T2 G2.5 प्रच्छादिता चैषा.

5 Before 5, N ins. भार्योवाच (D1 महिष्युवाच; D3.4 पश्यु). — ^a) K1.2.5 D7.8 नैतन्; D1 (by

भार्योवाच ।

यदि ते रोचते राजन्वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।
श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्वकार्यं पृथनान्मज ॥ ६
क्रियतामस्य नृपते विधिवद्वागसंग्रहः ।
सत्यं भवति तद्वाक्यमिति मे निश्चिता मतिः ॥ ७

भीष्म उवाच ।

ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन्कार्येऽथ दंपती ।
वरयांचक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेः सुताम् ॥ ८
ततो राजा द्रुपदो राजसिंहः

सर्वात्राज्ञः कुलतः संनिशाम्य ।

दाशार्णकस्य नृपतेस्तनूजं

शिखण्डिने वरयामास दारान् ॥ ९

हिरण्यवर्णेति नृपो योऽसौ दाशार्णकः स्मृतः ।

स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शिखण्डिने ॥ १०

C. 5. 7419
B. 5. 184. 10
K. 5. 182. 10

transp.) तन्न. N (Dn2 missing) महाराज (for राज्ञि).
— ^a) N (Dn2 missing) वृथा (K1-3 D2-4.7 मृषा)
चक्रुर्मिहार्हति (D8 मृषा कर्तुर्मिहार्हसि).

6 N G2.4 om. the ref. G1 देवी (for भार्योवाच).
— ^a) Ds तात (for राजन्). — ^d) K1.2 D3 तां मतिं;
K3-5 B Dn1 Ds D1.2.6.7.10 स्वां मतिं; D3.4 स्वमतिं
(for स्वकार्यं).

7 ^a) D3.4 अथ (for अस्य). K3.4 B Dn1 Ds
D6.8.10 यत्नेन (for नृपते). — ^c) K1-3.5 D1 G3 भवतु;
D2.7 भविता. K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 भविता
तद्वचः सत्यं.

8 K3.4 D (except D7.8) T G om. the ref. — ^b)
K4 D1.3.4 काले (for कार्ये). K1.2 D2-4.7 G1.3
च (for स्य). — ^c) D3.4 वरयांचक्रिरे. — ^d) T2
दाशार्णां.

9 ^a) K3.5 D3.4 राजन् (for राजा). — ^b) T2 G2
कुशलः (for कुलतः). M कुलजातान्निशाम्य (for कुलतः
संनि). D1.3.4 संनिशाम्य; T G तान्निशाम्य. — ^c) K
Dn1 D3.4.7.8 S (except T1) दशार्णकस्य. — ^d) Ds
D6.10 T2 G2.3 शिखण्डिनो. D10 राजन्; S कन्यां (for
दारान्).

10 ^a) K5 D3.4 हिरण्यवर्णेति; T2 (*inf. lin.* as in

C. 5. 7+20
B. 5. 189. 11
K. 5. 189. 11

स च राजा दशार्णेणु महानासीन्महीपतिः ।
हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महामनाः ॥ ११
कृते विवाहे तु तदा सा कन्या राजसत्तम ।
यौवनं समनुप्राप्ता सा च कन्या शिखण्डिनी ॥ १२
कृतदारः शिखण्डी तु काम्पिल्यं पुनरागमत् ।
न च सा वेद तां कन्यां कंचित्कालं स्त्रियं किल ॥ १३
हिरण्यवर्मणः कन्या ज्ञात्वा तां तु शिखण्डिनीम् ।
धात्रीणां च सखीनां च व्रीडमाना न्यवेदयत् ।
कन्यां पाञ्चालराजस्य सुतां तां वै शिखण्डिनीम् ॥ १४
ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो दाशार्णिकास्तदा ।
जग्मुरार्तिं परां दुःखात्प्रेषयामासुरेव च ॥ १५
ततो दशार्णाधिपतेः प्रेण्याः सर्वं न्यवेदयन् ।
विप्रलम्भं यथावृत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः ॥ १६
शिखण्ड्यपि महाराज पुंवद्राजकुले तदा ।

विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वं नैवातिरोचयन् ॥ १७
ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वा भरतर्षभ ।
हिरण्यवर्मा राजेन्द्र रोषादार्तिं जगाम ह ॥ १८
ततो दाशार्णको राजा तीव्रकोपसमन्वितः ।
दूतं प्रस्थापयामास द्रुपदस्य निवेशने ॥ १९
ततो द्रुपदमासाद्य दूतः काञ्चनवर्मणः ।
एक एकान्तमुत्सार्य रहो वचनमब्रवीत् ॥ २०
दशार्णराजो राजंस्त्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
अभिपङ्गात्प्रकुपितो विप्रलम्भस्त्वयानघ ॥ २१
अवमन्यसे मां नृपते नूनं दुर्मन्त्रितं तव ।
यन्मे कन्यां स्वकन्यार्थं मोहाद्याचितवानसि ॥ २२
तस्याद्य विप्रलम्भस्य फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।
एष त्वां सजनामात्यमुद्रामि स्थिरो भव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥

text) G₂ °शृंगेति. — °) D₈₂ G₂ दशार्णकः.

11 °) B₅ D_{3.4} दशार्णेशो (for °पु). — °) B₃ D_{n1} D₈ D_{6.8.10} सुदुर्जयः (for महीपतिः). — M om. 11^{ad}. — °) K_{3.4} B_{2.5} D_{3.4} T₂ महाबलः; D₈ °यशाः (for °मनाः).

12 °) K (except K₄) D_{1.2} राजन् (for कन्या).

13 D₇ om. (hapl.) 13^a-14^b. — °) K_{8.5} T₂ M₃₋₅ कृतदारा (for °दारः). K_{4.5} B D (except D₂; D_{n2} missing; D₇ om.) M₁ च (for तु). — °) D_{1.8.4} पुनरागतः; D₂ °राजजन्; S (except T₂ G_{1.2}) पुरमागमत्. — °) K₄ B D_{n1} D₈ D_{6.10} ततः (for न च). M₁ सं- (for सा). K_{1.2.5} transp. सा and तां. K_{1.2} T₁ G₅ कन्या (for कन्या). — °) K (except K₄) T₂ किंचित् (for कंचित्). D_{3.4} स्वयं (for स्त्रियं).

14 D₇ om. 14^{ab} (cf. v.l. 13). — °) K_{1.2} कन्यां (for °न्या). D₈ तु (for तु). S यदा स्वेनामजानास्या स्त्रियमेव नृपात्मजा. — °) K₄ B व्रीडयाना; D_{3.4} व्रीडिता सा. — °) D₁ G₅ कन्या. K₄ B D_{n1} D₈ D_{3.4.6} T₂ G_{1.2} पंचाल°. — °) K₅ श्रुत्वा (for सुतां). K_{3.5} तां च; D₁ तात; D_{3.4} चैनां (for तां वै).

15 °) K₃ T₂ G_{2.8.5} तां (for ता). — °) K₅ D_{2.7} T₁ G M दाशार्णकास्. D₈ G₁₋₃ तथा (for तदा). T₂

धात्र्यो दाशार्णिकस्य च. — °) B₃₋₅ D_{n1} D₈ D₁₀ प्रेण्याः; D_{8.4} प्रेण्या (for दुःखात्).

16 °) D₁ दाशार्णा°. — °) B D₈ D_{2.6.8.10} सर्वाः; D₁ M °वै (for °र्वै). — D₆ om. (hapl.) 16^c-17^d. — °) K_{1.5} D_{n1} यथावृत्तं; K₃ °वृत्तत्; D₇ °वृत्त (for °वृत्तं). — °) M_{1.2} श्रुत्वा (for स च).

17 D₆ om. 17 (cf. v.l. 16). — °) T₁ राज्ञां कुले (for राज°). K_{3.5} सदा; T₂ (G_{2.8} तथा (for तदा). — °) K₁ नैवातिरोचयत्; B₃ नैवाभि°; D_{n1} (om. न) एवातिरोहयन्; D₈ D₁₀ (om. न) एवाति°; D_{1.2} (om. न) एवाभि°; D_{3.4} (om. न) एवाभ्य°; D₇ नैवात्यरोचयत्; S नैवाभ्यरोचयत्.

18 °) S °पयाहस्य. — °) K₃ कृत्वा (for श्रुत्वा). T₁ G₅ M₃₋₅ पुरुष° (for भरत°). — K₈ om. 18^{ad}. — °) S सुवर्णवर्मा. K_{1.2} राजेद्रः. — °) T₂ G₂ कोपाद्; G₁ हरोद; M_{8.5} क्रोधाद् (for रोषाद्).

19 °) D₇ M (except M₂) दशार्णको. — °) K_{1.2.6} D₇ तीव्रशोक°. — °) D_{3.4} संप्रेष°. — °) K_{3.4} B D_{n1} D₈₁ D_{6.10} निवेशनं.

20 °) K₁ D_{1.2.7.8} एकम्; K₂ एतम् (for एक). T G (except G₃) स्वेकांत; M_{1.2} एकांत (for एकान्तम्).

21 B₃ om. (hapl.) 21^{ab}. — °) K₄ B (B₃ om.)

१९१

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्य दूतेन द्रुपदस्य तदा नृप ।

चोरसेव गृहीतस्य न प्रावर्तत भारती ॥ १

स यत्नमकरोत्तीव्रं संबन्धैरनुसान्त्वनैः ।

दूतैर्मधुरसंभाषैर्नैतदस्तीति संदिशन् ॥ २

स राजा भूय एवाथ कृत्वा तत्त्वत आगमम् ।

कन्येति पाञ्चालसुतां त्वरमाणोऽभिनिर्ययौ ॥ ३

ततः संप्रेषयामास मित्राणाममितौजसाम् ।

दुहितुर्विप्रलम्भं तं धात्रीणां वचनात्तदा ॥ ४

ततः समुदयं कृत्वा बलानां राजसत्तमः ।

अभियाने मतिं चक्रे द्रुपदं प्रति भारत ॥ ५

ततः संमन्त्रयामास मित्रैः सह महीपतिः ।

हिरण्यवर्मा राजेन्द्र पाञ्चाल्यं पार्थिवं प्रति ॥ ६

तत्र वै निश्चितं तेषामभूद्राज्ञां महात्मनाम् ।

तथ्यं चेद्भवति ह्येतत्कन्या राजञ्छिखण्डिनी ।

बद्धा पाञ्चालराजानमानयिष्यामहे गृहान् ॥ ७

अन्यं राजानमाधाय पाञ्चालेषु नरेश्वरम् ।

घातयिष्याम नृपतिं द्रुपदं सशिखण्डिनम् ॥ ८

Dn1 D2-4.8 T2 G3.6 दशार्णं. K1.2 D7 दशार्णाधिपती राजन्. — ^a) K1.3.5 D7 नृप (for [अ]नघ).

22 Ds om. 22^a-23^b. — ^a) Hypometric! Gs अमन्यसे; Ms अप (for अव). — ^c) K1.2.5 D7 यस्मात्; D1 कस्मात्; T G यन्मां (for यन्मे). Ds.4 च (for स्व). Ds.4 G1 स्व (for स). — ^d) Ds उद्धरामः. — After 23, Ds.4.8 S ins.:

586* अवमस्य च वीर्यं मे कुलं चारित्रमेव च ।

विप्रलम्भस्त्वयापूर्वो मनुष्येषु प्रवर्तितः ।

कुरु सर्वाणि कार्याणि भुङ्क्ष्व भोगाननुत्तमान् ।

अभियास्यामि शीघ्रं त्वां समुद्धर्तुं सबान्धवम् ।

[(L. 1) Ds.4.8 अवमन्य. — (L. 2) Ds.4 पूर्व; Gs पूर्व (for पूर्व). — (L. 3) Ds.4.8 T1 M कुरु कार्याणि नृपते (for the prior half). Ds.4.8 कस्मात् (for त्तमान्). — (L. 4) Ds.4.8 निर्यामि (for यास्यामि).]

Colophon. Dn2 Ds.9 G4 missing. — *Subparvan*: N (Dn2 Ds.9 missing) T1 Gs M अंबोपाख्यान. — *Adhy. name*: M1.2 शिखंडीपणिषयनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ds 180; T1 M4 192; T2 G1.2.5 Ms.5 193; Gs 190 (as in text); M1.2 191. — *S'loka no.*: Ks 25; Dn1 42.

191

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21); the MS. is mostly ignored here.

1 ^b) K1.2 D1.7 Gs तथा (for तदा). B2 D1 S

[अ]नघ (for नृप). — ^c) K2.3.5 Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 चौरस्य. — ^d) T2 प्रवर्तत.

2 ^b) K1.2.4.5 D (Dn2 missing) संबन्धिन्य (Ks र)नुमानने (Ds संमतेरनुमानने); B संमतेरनु (B3 ते वात्म)मानवैः; Gs संबन्धैरनुधावनैः. — ^c) D1.7 G3 दूतं (for दूतैर्). — ^d) B D1 T1 न तद् (for नैतद्).

3 ^b) D1.2.7 ज्ञात्वा (for कृत्वा). M1.2.4.5 तु तत (for तत्त्वत). D1.7 Ms आगमत्. K4 B Dn1 Ds.8.10 Ms ज्ञात्वा (K4 Ds Ms कृत्वा) तत्त्वमथागमत्. — ^c) A few MSS. पंचाल. T1 ज्ञात्वा कन्येति पांचालां. — ^d) K4 B D (except D7; Dn2 missing) वि- (for ऽभि-).

4 ^a) Ds Ds.10 स (for सं). — ^c) K2 D1 विप्रलम्भे. K2.3 D1.2 तु; Ds.4 वै (for तं). — ^d) K1.2 नृप; D1 G2 तथा (for तदा).

5 ^b) K1.4.5 Dn1 D1.7.8 G5 सत्तम; Ds2 सत्तमं.

6 ^a) K2.4.5 B Dn1 D2-4.7.8 Gs M2.5 स (for सं). — ^b) K4 B D (except D1.2.7; Dn2 missing) मंत्रिभिः स मही. — ^c) Ds.4.8 राजेन्द्रः. — ^d) S पांचालं. K2 नृपतिं प्रति; Ks प्रति पार्थिवः.

7 ^a) Ks T1 तत्रैव (for तत्र वै). B5 T1 निश्चयं (for श्रितं). — ^c) Ks D2 चेद्विता; K4 B Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 (by transp.) भवति चेत्. K3 चैतन्. G3 [इ]त्येतत् (for ह्येतत्). — ^c) A few MSS. पंचाल. — ^d) K4 Ds.4 आनयिष्याम तं (K4 ते); B (except B3) ऽयामि ते (for ऽयामहे). K1.3 D1.2 वयं; K2.4 B3 Dn1 Ds Ds.4.6.8.10 गृहं; K5 D7 T1 G5 M1 गृहात्; B1.2.4.5 वशं (for गृहान्).

8 ^b) K2.4 B Ds D2-4.10 G1 पांचालेषु; D1 पांचालानां. K (except K3) B1.2.4.5 Ds2 Ds.4.6.7 जनेश्वरं (K2

C. 5. 7442
B. 5. 190. 10
K. 5. 190. 10

स तदा दूतमाज्ञाय पुनः क्षत्तारमीश्वरः ।
प्रास्थापयत्पार्षताय हन्मीति त्वां स्थिरो भव ॥ ९
स प्रकृत्या च वै भीरुः किल्बिषी च नराधिपः ।
भयं तीव्रमनुप्राप्तो द्रुपदः पृथिवीपतिः ॥ १०
विसृज्य दूतं दाशार्णं द्रुपदः शोककशितः ।
समेत्य भार्यां रहिते वाक्यमाह नराधिपः ॥ ११
भयेन महताविष्टो हृदि शोकेन चाहतः ।
पाञ्चालराजो दयितां मातरं वै शिखण्डिनः ॥ १२
अभियास्यति मां कोपात्संवन्धी सुमहाबलः ।

Ds2 D6 °र); B8 नराधिप; D1.2 T G1.2.5 M प्रज्ञेश्वरं
(M6 °र). — °) K1 D7 घातयिष्यामो; K3 (sup. lin.
as in text) पातयिष्यामि; Dn1 Ds2 D6.8 घातयिष्यामि;
D3.4 विनयिष्याम. K1.4.5 D7 द्रुपदं (for नृपति); see
below. S अद्य वै (G1-3 अद्यैव) घा(G5 पा)तयिष्यामः
(G2 °मि). — °) K1.4.5 D7 नृपति (see above);
B3.5 Dn1 Ds D6.8 पांचालं (for द्रुपदं).

9 °) M2 दूतम् (for दूतम्). K1-3.5 D1.7 तत्तथा-
(K8 °दा)भूतमाज्ञाय; K4 B Ds D6.10 तत्तदानृतं; Dn1 Ds
तत्तदा नूनं; D2-4 तं तथ्य(D2 °था)भूत. Ca citos तमनृतं.
— °) K4 B D (except D1.2; Dn2 missing)
पुनर्दूताज्ञाराधिपः (D7 °रेश्वरः). Cs citos तं क्षत्तारं दूतमाज्ञाय.
— D6 om. (hapl.) 9°-10°. — °) K2.3.5 G3.5 M
प्रास्थापयत्. K8 पार्थिवाय (for पार्षं). — °) K1.2
[ए]ष्यामीति त्वं; B Dn1 Ds D10 निहन्मीति; D1 हन्मि
त्वां सु; D3.4 हन्मि त्वां तत्; G5 हरामि त्वां (for हन्मीति
त्वां).

10 D6 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — Before 10,
B1.2.4 Dn1 ins. भीष्म उ°. — °) K1.2.5 च संभीरुः;
D1 च वै भीतः; D7 वशं भीतः; T1 चैव भीतः (for च वै
भीरुः). B1.2.4 Dn1 Ds D10 स हि (B1.2.4 तु) प्रकृत्या वै
भीतः; D3.4 प्रकृत्या च स वै भीतः. — °) K1.2 D1 G3
नराधिप; K8 नरेश्वर.

11 °) B4 D1 विसृज्य; D2 °शिष्टं (for °सृज्य).
B Dn1 Ds1 D8.4.10 दूतान्; Ds2 D6 दूताः (for दूतं).
B Dn1 Ds D6.10 दाशार्णं; D3.4 M4 °र्णान्. — °) K
(except K3) B D (except D1-4; Dn2 missing)
शोकमूर्छितः. — °) K2 (by corr.) रहसि; G5 सहित
(for रहिते). — °) K3.4 D1.2 वाक्यमेतदुवाच ह;
T2 G2.5 उवाच स नराधिपः.

12 G2 om. 12. — °) D3.4 च समाविष्टो (for

हिरण्यवर्मा नृपतिः कर्षमाणो वरूथिनीम् ॥ १३
किमिदानीं करिष्यामि मूढः कन्यामिमां प्रति ।
शिखण्डी किल पुत्रस्ते कन्येति परिशङ्कितः ॥ १४
इति निश्चित्य तत्त्वेन समित्रः सबलानुगः ।
वञ्चितोऽस्मीति मन्वानो मां किलोद्धर्तुमिच्छति ॥ १५
किमत्र तथ्यं सुश्रोणि किं मिथ्या ब्रूहि शोभने ।
श्रुत्वा त्वत्तः शुभे वाक्यं संविधास्याम्यहं तथा ॥ १६
अहं हि संशयं प्राप्तो बाला चेयं शिखण्डिनी ।
त्वं च राज्ञि महत्कृच्छ्रं संप्राप्ता वरवर्णिनि ॥ १७

महता°). — °) S (G2 om.) कशितः (for चाहतः).
— °) A few MSS. पंचाल°.

13 °) G1.2 स (for सु). — K8.4 D1.2 read 13^{ed}
after 587*. — °) G3 [5]पराधिनं; M1.2 महाचमूं
(for वरू°).

14 °) K1-3 D7.8 मया कार्यं; B (except B2)
Dn1 Ds D3.4.6.10 करिष्यावो (for °मि). — °) K3-5 B2
गू (B2 मू)दकन्याम्; B1.3-5 Dn1 Ds D3.4.6.10 मूढौ कन्याम्.
K1.2 D7 संयुक्तं (D7 °क्रुद्धं) नृपतिं प्रति. — After 14^{ab},
K8.4 B2 D1.2 ins.:

587* उपयास्यति हि क्षिप्रं महामाल्यैर्नराधिपः ।

[B2 D1.2 समित्रः (B2 °मंत्रि) सहवाधवः (for the
posterior half).]

— Thereafter K8.4 D1.2 read 13^{ed}. — G3 om.
14^{ed}. — °) T G (G3 om.) खलु (for किल).

15 °) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) इति
संचिं (D2 निश्चि)त्य यत्नेन. — °) K4 D8.4 सपदा° (for
सबला°). K1.2.5 D7 समित्रबलवाहनः; K8 D1.2 स
क्षिप्रमुपयास्यति. — °) G3 नृपतिर् (for मन्वानो). — °) G1
मासुद्धर्तुमिहेच्छति.

16 °) D1 तथ्यमर्थं (for अत्र तथ्यं). T1 G3.5 पथ्यं;
T2 G1.2 कृत्यं; M4 चित्रं; Cs तथ्यं (as in text). — °) K3.4 B Dn1 Ds D1.2.6.8.10 (by transp.) मिथ्या किं;
D3.4 मिथ्या वा. T1 कृतस्यास्य शुचिस्मिते. — °) T G
(except G3) ततः (for त्वत्तः). B1.4.5 D1 T G1.2 शुभं
(for शुभे).

17 °) K (except K5) D1-4 च (for हि). — °) D1.2 कन्या (for बाला). K1 (before corr.) चैव (for
चेयं). D3.4 स्नुषा मम (for शिख°). — °) K1.2
महदुःखं; K5 D7 महादुःखं (for महत्कृच्छ्रं). — °) K1 Ds
D6.7.10 G8.5 M (except M1) °वर्णिनी.

सा त्वं सर्वविमोक्षाय तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
तथा विदध्यां सुश्रोणि कृत्यस्यास्य शुचिस्मिते ।
शिखण्डिनि च मा भैस्त्वं विधास्ये तत्र तत्त्वतः ॥ १८
क्रिययाहं वरारोहे वञ्चितः पुत्रधर्मतः ।

मया दाशार्णको राजा वञ्चितश्च महीपतिः ।
तदाचक्ष्व महाभागे विधास्ये तत्र यद्वितम् ॥ १९
जानतापि नरेन्द्रेण ख्यापनार्थं परस्य वै ।
प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥

१९२

भीष्म उवाच ।

ततः शिखण्डिनो माता यथातत्त्वं नराधिप ।
आचक्ष्वे महाबाहो भर्त्रे कन्यां शिखण्डिनीम् ॥ १
अपुत्रया मया राजन्सपत्नीनां भयादिदम् ।

कन्या शिखण्डिनी जाता पुरुषो वै निवेदितः ॥ २
त्वया चैव नरश्रेष्ठ तन्मे प्रीत्यानुमोदितम् ।
पुत्रकर्म कृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ।
भार्या चोढा त्वया राजन्दशार्णाधिपतेः सुता ॥ ३

C. 5. 745+
B. 5. 1-1. 4
K. 5. 191. 4

18 ^a) M₃₋₅ लब्धं (for सर्वं). — ^b) K₂ तत्त्वमा-
चक्ष्व; T₂ G₂ तत्त्वमाख्याहि. K₄ D₁ पृच्छते. — D₂ om.
(hapl.) 18^{def}. — ^c) D_{3.4} ततो; M₃₋₅ तथो (sic)
(for तथा). — ^d) K₃ T₁ G कृतस्यास्य (K_{3m} कार्य-
स्यास्य); K₄ यथा शास्ये; B D₁₁ D₈₁ D_{1.8.4.6.7.10}
कृत्यमाशु (for कृत्यस्यास्य). — ^e) D₈₁ S शिखण्डिने; D_{6.8}
नी. — ^f) Cf 19^f. K (except K₄) D_{2.7.8} त(K₃
य)दनंतरं; B₃ तत्र तद्वचः; D₁ तत्र यद्वितं (for तत्र तत्त्वतः).

19 D₁ om. (hapl.) 19. — ^a) B D (except D₇;
D₁₂ missing; D₁ om.) C₉ कृपया; T G (except G₃)
प्रियया (for क्रियया). D_{3.4} वै (for [अ]हं). — ^b)
D₁₁ D₆ तत्त्वतः. K₃ पुत्रजन्मतः; C₈ धर्मतः (as in text).
— ^c) K₃ D₂ T₂ G₈ M_{1.2} दशार्णको. — ^d) K₄ B D₁₁
D₈ D_{6.8.10} स (for च). — ^e) K_{1.2} D₇ महाराज्ञि;
D_{2.7} प्राज्ञे (for भागे). — ^f) K₃ D_{6.8} G₁ तद्वितं;
D₈₂ याचितं (for यद्वितम्).

20 Before 20, K₃ ins. भीष्म उ°; T₂ वैशंपायनः.
— G₂ om. 20^{ab}. — ^a) B D (except D_{1.7}; D₁₂
missing) T₁ हि; C₈ अपि (as in text). — ^b) D_{1.2}
ख्यापनार्थे; C₈ as in text. K D_{1.2.7} पुरस्य; C₈ परस्य
(as in text). — ^c) K₂ D₇ नोदिता (for चो°).

Colophon. D₁₂ D_{5.9} G₄ missing. — Sub-
parvan: N (D₁₂ D_{5.9} missing) T₁ G₈ M अंबोपाख्यान.
— Adhy. name: M विप्रलंभपरिज्ञापनं. — Adhy. no.

(figures, words or both): D₆ 81 (=181); T₁ M₄
193; T₂ G_{1.2.5} M_{3.5} 194; G₃ 191 (as in text);
M_{1.2} 192. — S'loka no.: K₅ 22; D₁₁ 64.

192

 This adhy. is missing in D₁₂ (cf. v.l. 5.
187. 21); in K₃, the portion from adhy. 192 to the
end of the parvan is lost on missing fol.; the MSS.
are mostly ignored here.

1 ^b) S य (M_{1.3-5} या)थातथ्यं (for °तत्त्वं). D_{2-4.7}
M_{2.8} नराधिपं. — ^c) D_{3.4} महाराज (for °बाहो). — ^d)
K₄ D_{1.2} तत्र; D₁₁ D₇ भर्तुः (for भर्त्रे). K_{1.2} D_{3.4.6.10}
भवेत् (D_{8.4} तव; D_{6.10} भर्त्रे) कन्या शिखण्डिनी.

2 ^a) G₁ अपुत्राय (for °त्रया). K_{1.2.5} D₇ महाभाग;
D₁₋₄ T G M_{1.2} महाराज (for मया राजन्). — ^b)
K_{1.2.5} D₇ इव; D₁₁ इह; D_{3.4} T G इयं (for इदम्).
— ^c) D_{3.4} राजन् (for जाता). — ^d) B_{4.5} D₈ D₆
निवेदिता. M पुमानिति निवेदितं.

3 ^a) D₁ महाराज (for नर°). — ^b) K_{1.2} D₁ M_{4.5}
तन्मतः; D_{3.4} T₂ G मम; T₁ महत् (for तन्मे). M₁
मत्प्रीत्या ह्यनुमो°. — ^d) M₃₋₅ कन्यायां. — ^e) G₁ भार्यै
एषा (sic) (for भार्या चोढा). K_{1.2} D₇ वोढा; B₂ D₁₁
D₈₁ D_{3.4.6.10} [ऊ]ढा वै (D_{3.4} च); T₁ G_{3.5} M
[ए]षा वै; T₂ G₂ [ए]षा हि (for चोढा). D₅ चैव;
M_{1.2.4} (inf. lin.) चोढा; M₃₋₅ वोढा (for राजन्).

C. B. 7459
B. 5. 191. 4
K. 5. 191. 4

त्वया च प्रागभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ।
कन्या भूत्वा पुमान्भावीत्येवं चैतदुपेक्षितम् ॥ ४

एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः

सर्वं तत्त्वं मन्त्रविज्ञो निवेद्य ।

मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राज-

न्यद्यद्युक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥ ५

संबन्धकं चैव समर्थं तस्मि-

न्दाशार्णके वै नृपतौ नरेन्द्र ।

स्वयं कृत्वा विप्रलम्भं यथाव-

न्मन्त्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ॥ ६

स्वभावगुप्तं नगरमापत्काले तु भारत ।

गोपयामास राजेन्द्र सर्वतः समलंकृतम् ॥ ७

K₁ यदा भार्या त्वया लब्धा. — ^f) D_{1.8} दाशार्णा°.

4 ^a) G₃ [अ]त्र (for च). K₁ त्वया प्राप्तं निमित्तं हि;
B D_{n1} D_s D_{6.10} मया च प्रत्यभिहितं. — ^b) K_{1.2.5}
शंभुवाक्यार्थदर्शना; K₁ D_{1.2.7} देववाक्यार्थदर्शना; D_s
देववाक्यानुदर्शनात्; T G (except G₃) देवकार्यार्थ°.
— 4^e=5. 189. 7°. — ^d) D_{n1} एव; S (except G₁)
उक्तं (for एव). D_s चेत्तद्; T₁ G_{1.3} M_{1.3-5} देवम्;
T₂ G_{2.5} M₂ देवम् (for चेत्तद्). D₁ उपस्थितं; T₂ G₂
उपेक्षितं.

5 ^a) S तच्छ्रुत्वा वै (for एतच्छ्रुत्वा). K_{2.4} D_{1.8} T
G_{2.5} M₂ याज्ञसेनः. K₁ तदा; B₁ भीतः (for सर्वं).
K₁ T₂ G (except G₁) तथ्यं; B₄ मन्त्रं (for तत्त्वं).
B_{2.3.5} D_{n1} D_s D_{6.10} द्रुपदो यज्ञसेनश्च मन्त्रविज्ञो निवेद्य
तत् (anustubh). — ^e) G₅ सर्वं (for मन्त्रं). — ^d)
K_{4.5} B D (except D₇; D_{n2} missing) G₁ यथा (for
यद्यद्).

6 M₃₋₅ om. 6. — ^a) K D_{1.7.8} संबंधि(K₅ D₇
°धकं; D₆ संबंधिकं. B₂ आसाद्य (for समर्थं). — ^b)
K₅ T₁ G₃ M₂ दाशार्णके. K₁ B₄ D_{2.3.7} नरेन्द्रः. — ^e) D₁
विप्रलम्भं (for °लम्भं). T G स्वयं च कृत्वा विप्रलम्भं
(G₃ विपुलं) च तस्य (dodaka!). — ^d) K_{1.2.5} D_s M₂
संमन्त्रैकाग्रो (K₁ D_s °उयो); T G संमन्त्रगुप्तो; D_{s.4} नाजगाम
(for वै ज°).

7 D₄ om. (hapl.) from 7^a up to जगाम (in 8^b).
— ^a) D_{2.6.10} °दुगं (for °गुप्तं). — ^b) D_s प्राप्तकाले.
D₂ [S]पि; D₇ च; G₅ न (for तु).

8 D₄ om. up to जगाम (in 8^b). — ^a) D_s राजन्

आर्तिं च परमां राजा जगाम सह भार्यया ।
दाशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्षभ ॥ ८

कथं संबन्धिना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ।

इति संचिन्त्य मनसा दैवतान्यर्चयत्तदा ॥ ९

तं तु दृष्ट्वा तदा राजन्देवी देवपरं तथा ।

अर्चां प्रयुञ्जानमथो भार्या वचनमब्रवीत् ॥ १०

देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्या साधुमता सदा ।

सा तु दुःखार्णवं प्राप्य नः स्यादर्चयतां भृशम् ॥ ११

दैवतानि च सर्वाणि पूज्यन्तां भूरिदक्षिणः ।

अग्रयश्चापि हूयन्तां दाशार्णप्रतिषेधने ॥ १२

अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिन्तयाभिभो ।

दैवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १३

(for राजा). — D_s om. (hapl.) 8^b-10^a. — ^e) K₁
D_{1.2.8} T₂ G₁ दाशार्ण°. — G₃ M₂ om. (hapl.) 8^d-9^a.

9 D_s om. 9; G₃ M₂ om. 9^a (cf. v.l. 8). — ^b)
G₅ न मे नाशो महानिह; M₄ विरोधे भरतर्षभ. — ^e)
D₁ निश्चित्य (for संचिन्त्य). — ^d) B D_{n1} D_{6.8.10}
दैवताम्; D_{1-4.7} T₂ G_{1.2} दैवतान्य°.

10 D_s om. 10^a (cf. v.l. 8). — ^a) G₃ तत्
(for तं). K_{1.2.5} D_{2.7} महाराज; D_{3.8} T G (except
G₃) ततो राजन् (for तदा राजन्). — ^b) T₁ व्रतपरं;
G_{3.5} M₁ देववरं; M_{4.5} दैवपरं. K₅ B D (except D_{1.7};
D_{n2} missing) T₁ G_{1.3.5} तदा (for तथा). — ^e) K_{1.2}
अवाप्य द्रुपदं राजन्.

11 ^a) K₅ D₁ तु (for च). — ^b) K₄ B D_{n1}
D_{3.4.6.10} G₃ सत्यं; D₁ पूज्या (for सत्या). K_{2.4.5} B₂
D_{n1} D₆₋₈ सतां; D_s G_{1-3.5} तदा; D_{8.4} नृप; T तथा (for
सदा). — ^e) K₄ B D_{n1} D_s D_{6-8.10} किमु; D_{8.4} सा च
(for सा तु). G₅ दाशार्णपार्थिवं प्राप्य. — ^d) K₄ B
D (D_{n2} missing) तस्माद्; some MSS. न स्याद्. K_{1.4.5}
T G₅ अर्चयतो; K₂ °ते; B₄ D_s °तान्. K_{1.2} D_{1.2} शुभा;
K_{4.5} शुभं; B D_{n1} D_s D_{8.4.6.8.10} गुरुन्; D₇ शुभात्
(for भृशम्).

12 ^a) K_{1.2} कर्माणि (for सर्वा°). — ^b) K₄ क्रतवो;
B_{2.5} ब्राह्मणान् (for पूज्यन्तां). K₁ D₆ °दक्षिणः; K₂ B_{2.5}
D_{n1} D_s D_{1.3.4.7.10} °ण; K₄ B_{1.4} D₂ Cn °ण; K₅ °णा;
B₂ D₈ °णा. — ^d) K₅ D₇ M दाशार्ण°; D_{8.4} °प्रतिबाधने.

13 ^b) B₂ चिन्तयन्; D₂ चिन्तिता (for चिन्तय). K₄
B_{1.3-5} D_{n1} D_s D_{8.4.6.8.10} M₃₋₅ प्रभो; B₂ D_{1.2} विभो;

मन्त्रिभिर्मन्त्रितं सार्धं त्वया यत्पृथुलोचन ।
 पुरस्यास्याविनाशाय तच्च राजंस्तथा कुरु ॥ १४
 दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिध्यति पार्थिव ।
 परस्परविरोधात् नानयोः सिद्धिरस्ति वै ॥ १५
 तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैः सह ।
 अर्चयस्व यथाकामं दैवतानि विशां पते ॥ १६
 एवं संभाषमाणौ तौ दृष्ट्वा शोकपरायणौ ।
 शिखण्डिनी तदा कन्या व्रीडितेव मनस्विनी ॥ १७
 ततः सा चिन्तयामास मत्कृते दुःखिताबुधौ ।
 इमाविति ततश्चक्रे मतिं प्राणविनाशने ॥ १८
 एवं सा निश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ।
 जगाम भवनं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम् ॥ १९
 यक्षेणर्द्धिमता राजन्स्थूणाकर्णेन पालितम् ।
 तद्भयादेव च जनो विसर्जयति तद्वनम् ॥ २०

तत्र स्थूणस्य भवनं सुधामृत्तिकलेपनम् ।
 लाजोल्लापिकधूमाढ्यमुच्चप्राकारतोरणम् ॥ २१
 तत्प्रविश्य शिखण्डी सा द्रुपदस्यात्मजा नृप ।
 अनश्रुती बहुतिथं शरीरमुपशोषयत् ॥ २२
 दर्शयामास तां यक्षः स्थूणो मध्वक्षसंयुतः ।
 किमर्थोऽयं तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि माचिरम् ॥ २३
 अशक्यमिति सा यक्षं पुनः पुनरुवाच ह ।
 करिष्यामीति चैनां स प्रत्युवाचाथ गुह्यकः ॥ २४
 धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि नृपात्मजे ।
 अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ २५
 ततः शिखण्डी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ।
 तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत ॥ २६
 आपन्नो मे पिता यक्ष नचिराद्दिनशिष्यति ।
 अभियास्यति संकुद्धो दशार्णाधिपतिर्हि तम् ॥ २७

C. 5. 74E3
 B. 5. 191. 27
 K. 5. 191. 27

G1-3 [अ]विभो (for [अ]भिभो). — °) T2 दैवतानां.

14 °) K4 B D (except D1; Dn2 missing) पृथुल°
 (for यत्पृथु°). — °) D1 अपि (for अयम्). K1.2
 यथा स्यात् विनाशाय. — °) K4.5 B (except B2) Dn1
 Ds D1.6.10 M3 यच्च (for तच्च).

15 °) S पौ (G2 पु)रुषोपेतं; Ca मानुषो° (as in
 text). — °) B1.8 Ds D6.8.10 हि; Dn1 च (for तु).
 — °) B1.8 Dn1 Ds D6.8.10 सिद्धिरस्ति न चै (D8 वै)तयोः.

16 °b) M1.2 नगरं विधिना.

17 °) B D2 तु (for तौ). — °) K1 S (except
 G3.5) शिखण्डी सा (for शिखण्डिनी). — °) D3.4 च (for
 [इ]व). K4 B Dn1 Ds D1.2.6.10 तप° (for मन°).

18 °) K4 D3.4.8 सं- (for सा). — °) D1 मतिं;
 D1 तदा (for ततश्च). — °) D1 ततः (for मतिं).

19 °) B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 निर्जगाम गृहं (D8.4
 पुरं) त्यक्त्वा.

20 °) D1 विशता; T2 G1.2.5 M धीमता; G3 भवता
 (for [ऋ]द्धिमता). D3.4.8 यक्षेण हि महाराज. — °) K1.5
 D1.2.7.8 स्थूणेन परिपालितं. — °) K4 च जना;
 D3.4.8 हि जनो; T G1-3 M2-5 वचनं; G5 M1 च वनं (for
 च जनो). — °) K2.5 D1 विवर्जयति; K4 वर्जयति च.
 S तज्जनः (for तद्वनम्).

21 °) K1.5 तच्च; D1 T2 G2.3 ततः; D8 अत्र (for
 तत्र). K4 B Dn1 Ds D6.10 च स्थूणभवनं; K5 यक्षस्य

भवनं; D1 स्थूणस्य च वनं. — °) K1 सुधालेपनलेपितं;
 K5 सुधालेपेन लेपनं; M2 सितमृत्तिक°; Ca.8 as in text.
 — °) K1.5 D1 जालशोभितधूपा (D1 °मा)ढ्यं; D2 लाजै-
 लोपिककृपा°; D1 जालोल्लेपिकधूमा°; D3 लाजोल्लापित°; T
 G1.2.5 राजोपलेपधूमा° (T2 G5 °धूमा°); G3 जालोपलेपस्थूणा°;
 M लाजोपलेपधूपा° (M2 °धूमा°). Ca cites लाजोल्लापिका.

22 °) D1 ततः; T2 शुभा (for नृप). — °) K1.2.5
 अभुञ्जती; B Dn1 Ds D1-4.6.8.10 अनश्रुता; D1 M
 अभिघ्नती. K4 बहुदिनं; Dn1 D1 G2 M बहुविधं. — °) K1 D1
 उपतापयत्; B Dn1 Ds D3.4.6.7.10 उदशोषयत्;
 D2 समतापयत्; S उपशामयत्.

23 °) K1.2 Ds तं; K4 D1.2 वै (for तां). D3.4
 दर्शयन्मार्दवाद्यक्षः; D8 संदर्शनान्मार्दवात्तं. — °) K (K5
 missing) D1-4.7.8 तामिदमग्रवीत्; B Dn1 Ds D6.10
 मार्दवसंयुतः (for मध्वक्ष°). — °) K1 (before corr.)
 समारम्भः (for तवा°).

24 °) S (except M1.5) न शक्यम्. — °) K5
 अभाषत (for उवाच ह). — °) K4 चैवेति; B Dn1 Ds
 D6.10 वै क्षिप्रं; D2 चैवैनां; D3.4 तां क्षिप्रं (for चैनां स).
 — °) K4 स (for [अ]थ).

25 °) K4 D2 शुचिस्मिते (for नृपात्मजे). — °) G2
 अदेयं यत्तवारम्भः करिष्ये ब्रूहि माचिरं (cf. 23°).

26 °) K1.2.5 D1.2.7.8 स्थूणाय भरतर्षभ; K4 Ds.4
 निजं (K4 निज-) जन्मादि भारत.

C. 5. 7484
B. 5. 191. 28
K. 5. 191. 28

महाबलो महोत्साहः स हेमकवचो नृपः ।
तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष पितरं मातरं च मे ॥ २८
प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिनयो मम ।

भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिन्दितः ॥ २९
यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम ।
तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु गुह्यक ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

भीष्म उवाच ।

शिखण्डिवाक्यं श्रुत्वाथ स यक्षो भरतर्षभ ।
प्रोवाच मनसा चिन्त्य दैवेनोपनिषिद्धितः ।
भवितव्यं तथा तद्धि मम दुःखाय कौरव ॥ १
भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ।

किञ्चित्कालान्तरं दास्ये पुंलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २
प्रभुः संकल्पसिद्धोऽस्मि कामरूपी विहंगमः ।
मत्प्रसादात्पुरं चैव त्राहि बन्धूंश्च केवलान् ॥ ३
स्त्रीलिङ्गं धारयिष्यामि त्वदीयं पार्थिवात्मजे ।

193

27 Before 27, N (Ks Dn2 missing) T1 G (except Gs) ins. शिखंड्युवाच (resp. शिखंडी). — ^a) K4 B Dn1 Ds D1.6.10 अपुत्रः; C^a आपन्नः (as in text). — ^b) K4 B (except B2) Dn1 Ds Ds.4.6.10 ना (D6 व) शमेप्यति (for विनशि°). — ^c) K2.5 B Dn1 Ds1 D1.2.6.7.10 सक्रोधो (for संक्रुद्धो). — ^d) D3 Gs दाशार्णो°. K1 द्रुतं; D7 ध्रुवं; G3 नृपः (for हि तम्).

28 ^a) S (T2 inf. lin.) म (T2 G2.3 M2 त) क्षमितिं महाबाहो. — T2 G2 om. 28^b-30^a. — ^b) B2.5 स हेमकवचावृतः; D1 सह सैन्यैर्नृपोत्तमः. — ^d) K4 B D (except D1.7; Dn2 missing) transp. पितरं and मातरं.

29 T2 G2 om. 29 (cf. v.l. 28). — ^a) B3 अभि° (for प्रति°). — ^b) K2.4 B Dn1 Ds Ds.4.6.10 प्रतिशमो. — ^d) K4 D6.10 अनिदिता; Dn1 Ds Ds.4 G5 M4 अनिन्दित.

30 T2 G2 om. 30^a (cf. v.l. 28). — ^d) B2.5 Ds.1 कुरु सत्तम; D10 कर्तुमर्हसि (for कुरु गुह्यक).

Colophon. Ks Dn2 Ds.9 G4 missing. — Sub-parvan: N (Ks Dn2 Ds.9 missing) अम्बोपाख्यान. — Adhy. name: Gs शिखंडीयक्षसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Ds 82 (=182); T1 M4 194; T2 G1.2.5 M3.5 195; Gs 192 (as in text); M1.2 193. — S'loka no.: Ks 31; Dn1 30.

This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21) and in Ks (cf. adhy. 192 beginning); the MSS. are mostly ignored here.

1 ^a) Gs प्रावोचत् (for प्रोवाच). G2 सर्वं (for चिन्त्य). — ^d) K1.2.5 D7.8 तां कन्यां द्रुपदात्मजां; K4 दैवेन परिषिद्धितः; Ds.4 दैवेनापि नि°. — ^e) D1 M (except M1) तदा; D7 यथा (for तथा). K1.2.5 D7.8 तच्च (for तद्धि). — ^f) Gs भारत (for कौरव). K1.2.5 D7.8 यदुक्तं शूलपाणिना.

2 ^a) K1.2.5 तं ते; D7 तत्ते (for भद्रे). — ^b) K1.2 M3-5 च; Dn1 तन् (for तु). — After 2^{ab}, Ds.4.8 S

588* स्वं ते पुंस्त्वं प्रदास्यामि स्त्रीत्वं धारयितास्मि ते ।
— ^e) Cf. 5°. K1.2 Dn1 Ds.4 M कंचित्. K4 B4.5 Ds कालांतरे; Ds.4 T G M1.2 कालं तु ते; M3-5 कालं कृते (for कालान्तरं). — ^f) B Dn1 Ds.8.10 सत्यं चैव वदस्व मे.

3 ^a) K1.2 D1.7 अत्र; Ks तत्र (for प्रभुः). K2 (by corr.) संकल्पसिद्धेस्मिन्. — ^b) B Dn1 Ds Ds.8.10 चारी (for रूपी). — ^c) M1 (inf. lin.) पुनश्च; M3-5 पुरा (for पुरं). — ^d) B2.5 Dn1 Ds D1.6.10 T1 G1 केवलं. K4 पाहि बन्धुं च केवलं; M गुह्यं पुष्टिगमेव च.

4 ^b) K1.2.5 B1.2.4 Ds Ds.4.6.7.10 तवेदं; B2.5 तदेवं; Dn1 तवार्थं (for वदीयं). — ^c) D7 सत्यमेतत्प्रजा-नीहि. — ^d) K1.2.5 D1 (by transp.) तव प्रियं; S हितं तव.

सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियं तव ॥ ४

।शखण्ड्युवाच ।

प्रतिदास्यामि भगवच्छिञ्जं पुनरिदं तव ।

किञ्चित्कालान्तरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ॥ ५

प्रतिप्रयाते दाशार्णे पार्थिवे हेमवर्मणि ।

कन्यैवाहं भविष्यामि पुरुषस्त्वं भविष्यसि ॥ ६

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते तावुमौ नृप ।

अन्योन्यस्यानभिद्रोहे तौ संक्रामयतां ततः ॥ ७

स्त्रीलिङ्गं धारयामास स्थूणो यक्षो नराधिप ।

यक्षरूपं च तदीप्तं शिखण्डी प्रत्यपद्यत ॥ ८

ततः शिखण्डी पाञ्चाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव ।

विवेश नगरं हृष्टः पितरं च समासदत्

यथावृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य च ॥ ९

द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत्परम् ।

सभार्यस्तच्च सस्सार महेश्वरवचस्तदा ॥ १०

ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृप ।

पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धतां मे भवानिति ॥ ११

अथ दाशार्णको राजा सहमाभ्यागमत्तदा ।

पाञ्चालराजं द्रुपदं दुःखामर्षसमन्वितः ॥ १२

ततः काम्पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्तदा ।

प्रेषयामास सत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम् ॥ १३

ब्रूहि मद्रचनादूत पाञ्चाल्यं तं नृपाधमम् ।

यद्वै कन्यां स्वकन्यार्थे वृतवानसि दुर्मते ।

फलं तस्यावलेपस्य द्रक्ष्यस्यद्य न संशयः ॥ १४

एवमुक्तस्तु तेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम ।

C. 5. 7503
E. 5. 192. 17
K. 5. 192. 17

5 D₈ G₂ om. 5-6. — ^a) K₁ 'गृह्णामि (for 'दास्यामि). — ^b) K₅ पुङ्गिगं स्वमिदं महत्; B Dn₁ D₈ D₆ 7. 10 पुङ्गिगं तव सुवत. — ^c) Cf. 2°. K₁ 2 M (except M₈) कंचित्.

6 D₈ G₂ om. 6 (cf. v.l. 5). — ^a) K₄ D₁ T G (G₂ om.) प्रतियाते तु (for प्रतिप्रयाते). B Dn₁ D₈ D₃ 4. 6. 10 प्रतियाते दशार्णे तु. — ^c) K₄ B (except B₂) Dn₁ D₈ हि (for [अ]हं).

7 D₈ S (except G₆) om. the ref. — ^c) K₁ D₇ तु संक्रम्य; K₂ [अ]नतिक्रम्य; K₄ B₁-8 Dn₁ D₈ 4 [अ]भिसंदेहे; K₅ D₈ च संक्रम्य; Cnp अभिसंदेहे; Ca अनभिद्रोहे (as in text). Cs cites अनभिद्रोह. B₄ 5 D₁₀ अन्योन्यस्याभिप्रेते (catalectic); D₈ D₆ अथान्योन्यस्याभिप्रेते. — ^d) Dn₁ [S]भि- (for तौ). D₈ 2 संक्रामयतः; T G₂ 8. 5 'यितुं; M (except M₁) 'यतुः. K₁ 2. 5 D₇ 8 यथागत (D₄ 'काम)मगच्छतां (D₈ 'त); D₂ समक्रामयतां ततः. Ca cites समक्रामयतां.

8 ^a) K₁ 2. 5 D₇ शिखंडिरूपं तद्रुद्रं (K₅ D₇ तद्रुद्र). — ^b) K₁ B (except B₂) D₂-4 G₁ स्थूणायक्षो; D₆ G₂ M स्थूणयक्षो (for स्थूणो यक्षो). K₁ 2. 5 B₂ D₁ 7 नरर्षभ; K₄ B₁ 8-5 Dn₁ D₈ D₆ 8. 10 [अ]थ भारत (for नराधिप). — ^c) K₅ च दीप्तं च; B₂ तदा दीप्तं; T₁ G₁ 8 M₈-5 च सा दीप्तं; T₂ G₂ 5 च संदीप्तं; M₁ 2 त्वया दीप्तं (for च तदीप्तं).

9 ^b) S भारत (for पार्थिव). — ^d) K₁ 2 स (for च). D₁ पितरं समुपासदत्. — ^e) K₁ 2. 5 B₂ D₈ D₂ च

(for तु). T G तथा (G₂ 'दा); M₁ 2 अधो; M₈-5 यथा (for तु तत्). — ^f) K₁ 2 D₁-4. 7 G₃ ह; K₄ 5 D₈ T G₁ 2. 5 M तत् (for च). — After 9, S ins.:

589* मातुश्च रहिते राजन्प्रसादं यक्षजं तथा ।

11 ^a) B D₂-4 G₁ स (for सं). — ^b) A few MSS. दाशार्णा°. K₄ 5 B₅ D₁ 2. 7. 8. 10 M नृपः. — ^c) K₁ 4 D₇ श्रद्धयान्मे; K₂ 5 D₃ 4 T G M₁ श्रद्धातु (D₄ 'धा त्वं); Ca श्रद्धतां मे (as in text). — After 11, K₁ 2. 5 D₇ ins. an addl. colophon.

12 Before 12, K₁ 2. 5 D₇ ins. भीष्म उ°. — ^a) K₁ 2. 5 D₇ ततो; D₃ 4 श्रुत्वा (for अथ). K₂ दशार्णको. — ^b) D₈ 2 अभ्यागतस; D₂-4. 6 अभ्यागतत्. D₁ सभामध्ये परंतप; D₇ सहामात्योगमत्तदा. — ^c) A few MSS. पंचाल°. — ^d) K₄ हर्षशोक°; B D (except D₁ 7) दुःखशोक°.

13 ^b) B₁ 8. 4 Dn₁ D₆ 3. 10 ततः; T₂ G₂ तथा (for तदा).

14 ^b) D₈ 4 M पांचालं तं; G₁ पांचालानां. K₄ नराधिपं; D₁ 2 M (except M₂) नराधमं (for नृपा°). — ^c) B D (except D₁ 2. 7) मे (for वै). — ^d) Dn₁ D₃ 4 कृत°; D₂ धृत°; M₃ 5 हृत° (for वृत°). — ^f) K₁ 2. 5 D₇ प्राप्स्यसेद्य (for द्रक्ष्य°).

15 ^a) K₄ B₃-5 Dn₁ D₈ D₆ 8. 10 च (for तु). — ^c) D₃ 4 ततः (for दूतः). — ^d) K₁ 2. 5 D₇ G₅ दशार्णप्रतिचो (K₅ D₇ 'नो)दितः; K₄ D₁ 2 दाशार्णप्रतिचो (K₄ 'नृपनो)दितः; B₅ 'र्णकप्रचो'; T₁ 'र्णेन प्रचो'; M

G. 5. 7503
B. 5. 192. 17
K. 5. 192. 17

दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णनृपचोदितः ॥ १५
तत आसादयामास पुरोधः द्रुपदं पुरे ।
तस्मै पाञ्चालको राजा गामर्घ्यं च सुसंस्कृतम् ।
प्रापयामास राजेन्द्र सह तेन शिखण्डिना ॥ १६
तां पूजां नाभ्यनन्दत्स वाक्यं चेदमुवाच ह ।
यदुक्तं तेन वीरेण राज्ञा काञ्चनवर्मणा ॥ १७
यत्तेऽहमधमाचार दुहित्वर्थेऽस्मि वञ्चितः ।
तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहि दुर्मते ॥ १८
देहि युद्धं नरपते ममाद्य रणमूर्धनि ।
उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यसुतवान्धवम् ॥ १९
तदुपालम्भसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः ।
दशार्णपतिदूतेन मन्त्रिमध्ये पुरोधसा ॥ २०
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ द्रुपदः प्रणयानतः ।
यदाह मां भवान्ब्रह्मन्संवन्धिवचनाद्वचः ।

दशार्णनृपचो°.

16 °) D3.4 ततः; S सोस्मै (for तस्मै). — °) A few MSS. अर्ध. K4 सुसंस्कृतं; B2.4 D7 S पुरस्कृतं (for सुसंस्कृतं). D2 गामर्घ्यं प्रतिसंस्कृतां; D3.4 जगामार्ध-पुरस्कृतः. — °) T G1.2.5 [अ]नेन (for तेन).

17 °) D7 पूजां च (for तां पूजां). S तां स पूजां नाभ्यनन्दत्. — °) D8 एतद् (for चेदम्). — °) K B2 D1.2.7 नरवीरेण; T G2.5 तेन धीरेण.

18 °) D7.8 तत् (for यत्). T G अपचा (G5 °का)रेण (for अधमाचार). — °) K1.5 D8 [S]ति; K2.4 B2 D2 T2 G1 [S]भि; B5 T1 G2.5 हि; M2 [S]त्र (for Sस्मि). B1.3.4 Dn1 Ds D3.4.6.10 दुहित्वास्म्यभिवञ्चितः; D1.7 G5 दुहित्वार्थेभि (D10 °ति)वं. — °) K2 D7 त्वं राजन्; K5 राजस्त्वं (for करणात्).

19 °) D1 महीपाल (for नर°). — °) D3.4 मया (for मम). — °) K D1.2.7 [अ]हं त्वाद्य; B2.4 त्वां सद्यः; T G2.5 सद्यस्त्वां; G3 त्वा सद्यः (for ते सद्यः). M1.2 सद्यस्त्वामुद्धरिष्यामि.

20 °) K1.2.5 इत्युपा°. — °) K D1.2.7 transp. किल and पार्थिवः. — °) A few MSS. दाशार्ण. B (except B2) Dn1 Ds D6.10 °पतिना चोक्तः; T G1.2.5 °नृपदूतेन.

21 °) B1.3.4 Dn1 Ds D6.10 अभवद् (for अब्रवीद्). K1.2.5 D7 पुरुषव्याघ्र; B2 पुरुषश्रेष्ठ (for भरत°). — °)

तस्योत्तरं प्रतिवचो दूत एव वदिष्यति ॥ २१
ततः संप्रेषयामास द्रुपदोऽपि महात्मने ।
हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥ २२
समागम्य तु राज्ञा स दशार्णपतिना तदा ।
तद्वाक्यमाददे राजन्यदुक्तं द्रुपदेन ह ॥ २३
आगमः क्रियतां व्यक्तं कुमारो वै सुतो मम ।
मिथ्यैतदुक्तं केनापि तन्न श्रेष्ठमिति युत ॥ २४

ततः स राजा द्रुपदस्य श्रुत्वा

विमर्शयुक्तो युवतीर्वरिष्ठाः ।

संप्रेषयामास सुचारुरूपाः

शिखण्डिनं स्त्री पुमान्वेति वेत्तुम् ॥ २५

ताः प्रेषितास्तच्चभावं विदित्वा

प्रीत्या राज्ञे तच्छशंसुर्हि सर्वम् ।

शिखण्डिनं पुरुषं कौरवे

K4 D1.1.6.8 M प्रणयादथ; B3 Ds °नितः; T G °द्वचः (for °नतः). — °) D3.4 आत्थ (for आह). K4 D1.3.4 M मा; Dn1 मे (for मां). D1.3.4 भगवन् (for मां भवान्). — °) B D (except D1.2) अस्त्यो° (for तस्यो°). — °) B राज्ञे; Dn1 Ds D6.8.10 राज्ञो; M (except M3) एष (for एव).

22 °) T G2.3 M1.2 द्रुपदो हि; G5 °दस्तु. — °) K4 D8.4 तस्मै (for दूतं).

23 °) K1 समासाद्य; K4 B Dn1 Ds D6.10 समागम्य. K1.2 स; Dn1 च (for तु). K1.2.5 D7 राजेन्द्र; K4 B Dn1 Ds D3.4.6.8.10 राजानं; D1 G1 राज्ञा तु; D2 राज्ञासौ (for राज्ञा स). — °) A few MSS. दाशार्ण°; K4 B D (except D1.2.7) दशार्णाधिपतिं. — °) K2.5 D8 हि (for ह). G2 यदुक्तं नृपनन्दन.

24 °) B Dn1 Ds D6.10 व्यक्तः; D1 वक्तुं (for व्यक्तं). — °) K4 B D (except D1.7) [अ]यं (for वै). — °) K4 B (except B3) Ds D6.10 तदश्रेष्ठं.

25 Before 25, T G ins. भीष्मः. — °) K1.2.5 D7 इत्थं स; K4 D1 स तस्य (for ततः स). G5 वाक्यं (for श्रुत्वा). — °) N (mostly) विमर्षः; G5 श्रुत्वा तु युक्तो. — °) D3.4 सूरूप° (for सुचारु°).

26 °) K1.2.5 Dn1 D7 सं- (for ताः). K3 तत्त्वतस्ता; D6 तत्त्वसारं; T2 G2 सत्त्वभावं. — D4 om. 26^{bad}. — °) K4.5 D1.2.7 T G1-8 M प्रीता; G5 गत्वा (for प्रीत्या).

दशार्णराजाय महानुभावम् ॥ २६
 ततः कृत्वा तु राजा स आगमं प्रीतिमानथ ।
 संबन्धिना समागम्य हृष्टो वासमुवास ह ॥ २७
 शिखण्डिने च मुदितः प्रादादित्तं जनेश्वरः ।
 हस्तिनोऽश्वांश्च गाश्चैव दास्यो बहुशतास्तथा ।
 पूजितश्च प्रतिययौ निर्वर्त्य तनयां किल ॥ २८
 विनीतकिल्बिषे प्रीते हेमवर्मणि पार्थिवे ।
 प्रतियाते तु दाशार्णे हृष्टरूपा शिखण्डिनी ॥ २९
 कस्यचिच्चथ कालस्य कुबेरो नरवाहनः ।
 लोकानुयात्रां कुर्वाणः स्थूणस्यागान्निवेशनम् ॥ ३०
 स तद्ग्रहस्योपरि वर्तमान
 आलोकयामास धनाधिगोप्ता ।

K1.2 प्रत्यागतासु (for प्रीत्या राज्ञे). K1.2.5 D1.2.7 स सर्वं;
 B1-3 Ds हि तत्त्वं; S हि सर्वाः. — °) B2 वै नरेन्द्र (for
 कौर°). — °) A few MSS. दाशार्ण°.

27 °) N (except B4 Dn1 D6.10; Ks Dn2
 missing) Gs श्रुत्वा (for कृत्वा). K D1.3.4.7.8 T2 G1.2
 स (for तु). K1 D1 राजा तम्; K2.5 G2.3 राजानम्;
 K4 D8 G1 राजा तु; D3.4 राजस्तद्; T2 राजा च. — °) K1 G3
 आगतं; K5 M5 आगमत् (for आगमं). K4 B2 S
 प्रीत(B2 T2 G1.2 °ति)मानसः; Dn1 प्रतिमानयन् (for
 प्रीतिमानथ). — °) K1.5 D1 समम्; D3.4 वाचम्;
 S (except T2 G2) मासम् (for वासम्). K5 Dn1 D2-4.8
 उवाच (for उवास).

28 °) D3.4 [S]थ (for च). — °) K1.5 D1
 नराधिपः; B4 Ds नरेश्वरः; D1.2 S (except T1 G1.3)
 प्रजेश्वरः (for जने°). — °) Ds अयः; D1.2.10 G3 M1.2
 दासीः (for दास्यः). K4 B D (except D1.2.7) [अ]थ
 (D10 च) बहुलासः; T1 G3 M1.2 च बहुशसु (for बहुशतासु).
 — B4 om. 28°-30°. — °) Ds प्रपूजितश्च प्रययौ. — °) K1.2
 निर्वर्त्य; B (B4 om.) Dn1 Ds D6-8.10 निर्भर्त्य.

29 B4 om. 29 (cf. v.l. 28); Ds.4 om. 29°.
 — °) K B2 Ds D3.4.6.7.10 प्रतिप्रयाते; D1.8 प्रतियाते च.
 B1.8.5 Dn1 D2 दशार्णे तु (for तु दाशार्णे). — °) K2.4
 Ds T G1.2 M हृष्टरूपे; D3.4 हृष्टे ज्ञाते; G3 हृष्टरोम्णि.
 D1.3.4 T1 M2-4 शिखण्डिनि.

30 B4 om. 30° (cf. v.l. 28). — °) D1.2 Ca
 °यानं (for °यात्रां). K4 B Dn1 Ds D3.4.6.10 लोकयात्रां
 प्रकुर्वाणः.

स्थूणस्य यक्षस्य निशाम्य वेदम्
 खलंकृतं माल्यगुणैर्विचित्रम् ॥ ३१
 लाजैश्च गन्धैश्च तथा वितानै-
 रभ्यर्चितं धूपनधूपितं च ।
 ध्वजैः पताकाभिरलंकृतं च
 भक्ष्यान्नपेयामिपदत्तहोमम् ॥ ३२

तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्वतः समलंकृतम् ।
 अथाब्रवीद्यक्षपतिस्तान्यक्षाननुगांस्तदा ॥ ३३
 खलंकृतमिदं वेदम् स्थूणस्यामितविक्रमाः ।
 नोपसर्पति मां चापि कस्मादद्य सुमन्दधीः ॥ ३४
 यस्माज्ज्ञानन्सुमन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
 तस्मात्तस्मै महादण्डो धार्यः स्यादिति मे मतिः ॥ ३५

C. 5.
B. 5.
K. 5.

31 °) Ds T2 G2.3 वर्तमानम्. — °) K1.2.5 D3 G3
 M1.2 धनाभि(G5 °दि)गोप्ता; D1 M3-5 धनस्य गोप्ता;
 G3 नराधिगोप्ता; Ca as in text. — °) K1 D1 निशाम्य
 वेदम्; K2.5 Dn1 निवेश वे°; K4 B Ds D2.6.8.10 विवेश
 वे°; D3.4 निवेशनं तत्. — °) B2 वल्लुगुणैर्; M माल्यगुणैर्.
 K1.2 विचित्रितं; K4 B D (except D1.8) विचित्रैः.

32 °) K1.5 D1.8 T2 G2.3 जालैः; B (except B4)
 लाजैः. K1 D1 T2 M5 विधानैः; Ca वितानैः (as in text).
 Cn citos उशीरजैः (Cnp लाजैरुशीरैः). — °) T1 अभ्यु-
 च्छितं (for अभ्यर्चितं). D: धूपनैर्धूपितं. — °) Some
 MSS. भक्ष्यान्न. K4 B Dn1 D6 °मिपदत्तहोमं (Cn:
 दन्तैर्हूयन्त इति व्युत्पत्त्या!); D1 °दत्तमोहं; D3.4 Cnp
 °मप्रमेयं; T G M1 °दत्तमोदं. *Cn: आमिपमप्रमेयमिति
 पाठस्तु मूर्खकल्पितः ।*

33 °) D3.4 तत्र (for तस्य). K5 तद्दृष्ट्वा (for
 दृष्ट्वा तु). — After 33°, N ins.:

590* मणिरत्नसुवर्णानां मालाभिः परिपूरितम् ।

नानाकुसुमगन्धाढ्यं सिक्तसंमृष्टशोभितम् ।

[(L. 1) Ds मणिवद्ध° (for मणिरत्न°). K1.2.5 D1.2.7
 मणिरत्नसुवर्णान्नपानामिपविराजितं. — (L. 2) Ds नानादेश-
 सुगन्धाढ्यं. K2.5 सि (K5 श) तस्तन्नाभिःशोभितं; Dn1 D3.4.7 Ca
 सिक्तं संमृष्टशोभितं.]

— °) K1.2 B3 D1 G3 M3-5 तथा; T2 G2 ततः (for
 तदा).

34 °) K1.2 Ds D1.2 अलं° (for खलं°). — °) K4
 B D (except D1.2.7) चैव (for चापि). — °) B2 एष;
 B5 एव (for अद्य). B1.8.4 Dn1 D6.8.10 G5 स (for सु).

C. B. 7527
B. B. 192. 40
K. B. 192. 40

यक्षा ऊचुः ।

द्रुपदस्य सुता राजत्राज्ञो जाता शिखण्डिनी ।
तस्यै निमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्पुरुषलक्षणम् ॥ ३६
अग्रहील्लक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूतस्तिष्ठते गृहे ।
नोपसर्पति तेनासौ सत्रीडः स्त्रीस्वरूपवान् ॥ ३७
एतस्मात्कारणाद्राजन्स्थूणो न त्वाद्य पश्यति ।
श्रुत्वा कुरु यथान्यायं विमानमिह तिष्ठताम् ॥ ३८
भीष्म उवाच ।
आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् ।
कर्तास्मि निग्रहं तस्येत्युवाच स पुनः पुनः ॥ ३९
सोऽभ्यगच्छत यक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीपते ।
स्त्रीस्वरूपो महाराज तस्यौ व्रीडासमन्वितः ॥ ४०
तं शशाप सुसंकुद्धो धनदः कुरुनन्दन ।

35 G₂ om. 35^{ab}. — ^a) K₄ B Dn₁ D_{6.10} स (for सु). — ^b) B_{8.5} D₈ D₁₀ 'तिष्ठ' (for 'सर्प'). — ^c) D_{8.4} तस्य (for तस्मै). K_{1.2.5} मया; D₈ D₈ G₈ M₁ महान् (for महा). — ^d) T G₁₋₃ भाव्यः; M₈₋₆ भावी (for धार्यः).

36 ^a) T₂ G₂ पृषत' (for द्रुपद'). — ^b) D₁ स्थूणे नीता (for राज्ञो जाता). — D_{8.2} om. 36°-37°. — ^c) K₄ B D (except D_{1.7}; D_{8.2} om.) तस्या; G₈ तस्मिन् (for तस्यै).

37 D_{8.2} om. 37^{ab} (cf. v.l. 36). — ^b) K₄ B Dn₁ D_{8.4.6.8.10} स्त्रीभूता. T₂ G₈ तिष्ठति. — ^d) B_{2.4} T G व्रीडितः (for सत्रीडः). K_{2.5} B D (except D₈ D₁) 'स्वरूपवान्' (D₁₀ 'भाक्'); T G M_{1.2} 'स्वरूपतः'; M₈₋₆ 'स्वभावतः'.

38 ^b) G₈ स त्वा न (for न त्वाद्य). B Dn₁ D_{8.1} D_{6.10} [अ]द्य सर्पति; D_{8.2} D₂ [अ]पसर्पति; D₈ [अ]नुसर्पति (for [अ]द्य पश्यति). D₁ स्थूणे नेता शिखण्डिनी. — ^d) B₈ तिष्ठति; T G 'तु'.

39 All MSS. om. the ref.! — ^d) K₄ B Dn₁ D₈ D_{8.4.6.8.10} प्रत्युवाच (for [इ]त्युवाच स). T₁ G₁ च (for स). K_{1.2.5} D₁ [इ]त्यभापत स तांस्ततः.

40 ^a) T G सोभ्यगच्छच्च. T₂ G_{2.5} यक्षेण (for यक्षेन्द्रम्). — ^b) T₂ G_{2.5} चाहूतः (for आहूतः). D₁ पुरुषर्षभ (cf. v.l. 41^b). — ^c) K_{1.2.5} D₁ तस्याग्रतो; K₄ B_{4.5} Dn₁ D₈ D_{1.2.10} स्त्रीस्वरूपी; B₁₋₈ D_{8.4} T G स्त्रीस्वरूपी (for 'स्वरूपो').

एवमेव भवत्वस्य स्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ॥ ४१

ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा

यस्माददास्त्ववमन्येह यक्षान् ।

शिखण्डिने लक्षणं पापबुद्धे

स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ॥ ४२

अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत्कृतं त्वया ।

तस्मादद्य प्रभृत्येव त्वं स्त्री स पुरुषस्तथा ॥ ४३

ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ।

स्थूणस्यार्थे कुरुष्वान्तं शापस्येति पुनः पुनः ॥ ४४

ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचानुगामिनः ।

सर्वान्यक्षगणांस्तात शापस्यान्तचिकीर्षया ॥ ४५

हते शिखण्डिनि रणे स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ।

स्थूणो यक्षो निरुद्धेगो भवत्विति महामनाः ॥ ४६

41 ^a) B (except B₂) D (except D_{1.2.7}; Dn₂ missing) [अ]थ (for सु). G₈ तं शशाप ददं क्रुद्धो; M_{1.2} ततः शशाप संक्रुद्धो. — ^b) D₁ पुरुषर्षभ (cf. 40^b). — ^c) S एतदेव (for एव'). K₄ भवेद् (for भवतु). B (except B₅) Dn₁ अद्य (for अस्य). D_{8.4} एवमेवास्त्वस्य स्त्रीत्वं (see below). — ^d) K_{1.2} रूपं; D_{8.4} स्थिरं (for स्त्रीत्वं).

42 ^b) K_{1.2.5} D_{1.8} यस्मादेतत् भवता हि दत्तं; D_{1.8} यस्माददौ वस्त्व (D₂ 'दास्त्वं त्व') वमन्य यक्षान्; D_{8.4} यस्मात्प्रादास्त्ववमन्येह यक्षान्; S यस्माददास्य (G_{1.2} M₂ 'स्त्व') वमन्येह यक्षान्. — ^c) B Dn₁ D₈ D_{6.10} शिखण्डिनो; D_{8.4} 'नं. K_{1.2.5} D_{7.8} पुंस्त्वसंज्ञं; K₄ B (except B₈) D_{1-4.10} पापबुद्धेः. — ^d) K_{1.2.5} D₁ 'बुद्धे' (for 'कर्मन्').

43 ^a) D₁ अप्रबुद्धं; D₇ असद्वृत्तं. — ^b) K₄ B D (except D_{1.2.7}) transp. कृतं and त्वया. — ^c) K₄ B D (except D_{7.8}) T G_{1.2} transp. स्वं and स्त्री. K_{2.4} B D (except D_{1.7.8}) G₁ सा (for स).

44 ^b) K_{1.2.5} D₇ यक्षा यक्षाधिपं (D₇ यक्षपतिं) नृप. — ^{cd}) M [अ]थ (for [अ]र्थे). K₅ स्वं (for [अ]न्तं), and अंतं (for इति).

46 ^a) K₄ B_{1.3.5} Dn₁ D₈ D_{6.8.10} transp. हते and शिखण्डिनि. The same MSS. (except B₅) read यक्षाः (for रणे). — ^b) K_{2.4} D_{6.7} M_{8.4} स्वं रूपं. — ^c) K₁ D₁₀ स्थूणायक्षो; M₈₋₆ स्थूणयक्षो. K_{1.2.5} D₇ M (except M₂) निरुद्धिगो. — ^d) G₈ भविष्यति (for भवत्विति).

इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराक्षसपूजितः ।
 प्रययौ सह तैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥ ४७
 स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा ।
 समये चागमत्तं वै शिखण्डी स क्षपाचरम् ॥ ४८
 सोऽभिगम्याब्रवीद्वाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति ।
 तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ ४९
 आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखण्डिनम् ।
 सर्वमेव यथावृत्तमाचक्षे शिखण्डिने ॥ ५०

यक्ष उवाच ।

शप्तो वैश्रवणेनास्मि त्वत्कृते पार्थिवात्मज ।
 गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथासुखम् ॥ ५१
 दिष्टमेतत्पुरा मन्ये न शक्यमतिवर्तितुम् ।
 गमनं तव चेतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तः शिखण्डी तु स्थूणयक्षेण भारत ।

प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महतान्वितः ॥ ५३
 पूजयामास विविधैर्गन्धमाल्यैर्महाधनैः ।
 द्विजातीन्देवताश्चापि चैत्यानथ चतुष्पथान् ॥ ५४
 द्रुपदः सह पुत्रेण सिद्धार्थेन शिखण्डिना ।
 मुदं च परमां लेभे पाञ्चाल्यः सह बान्धवैः ॥ ५५
 शिष्यार्थं प्रददौ चापि द्रोणाय कुरुपुंगव ।
 शिखण्डिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ॥ ५६
 प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ।
 शिखण्डी सह युष्माभिर्दृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ५७
 मम त्वेतच्चरास्तात यथावत्प्रत्यवेदयन् ।
 जडान्धबधिराकारा ये युक्ता द्रुपदे मया ॥ ५८
 एवमेव महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः ।
 संभूतः कौरवश्रेष्ठ शिखण्डी रथसत्तमः ॥ ५९
 ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अम्बा नामेति विश्रुता ।
 द्रुपदस्य कुले जाता शिखण्डी भरतर्षभ ॥ ६०

C. 5. 7551
B. 5. 192. 54
K. 5. 192. 54

47 °) K1.2.5 D1 सोथ (for देवो). — °) K4 B Dn1 Ds D6.8.10 यक्षराजः सुपू. — °) K1 B1.3 T2 G2.5 सहितैः; K4 B2.4.5 D G3 सहितः (for सह तैः).

48 °) T2 G2 'स्तु शासनं प्राप्य. — °) T2 G2 तत्रैव. — °) K1.2 कालेन (for समये). K4 B D (except D1) तृणं (for तं वै). — °) K4 B Dn1 Ds D1-4.6.8.10 तं; T1 G1 M3-5 च (for स). D2 निशा° (for क्षपा°). K1.2.5 D1 शिखण्डी यक्षगोचरं.

49 °) M1.2 [अ]ह तं (for [अ]ब्रवीद्). — °) S तदा (for ततः).

50 G3 om. 50^{ad}. — °) K4 पूर्वम् (for सर्वम्). K1.2 D1 एतद् (for एव). S यथातत्त्वं.

51 °) K4 B D (except D1.2.7) [अ]हं (for [अ]स्मि). — °) K4 D2 लोके (for लोकान्).

52 52^{ab} = (var.) 5. 154. 24^{ad}; 156. 4^{ab}. — °) Ca दृष्टं; Cap as in text. D2.4 T2 G1.2.5 परं; Ca पुरा (as in text). — °) K4 Ds गमने; Ca as in text. T G1-3 हेतोर् (for चेतो). B2.4 [S]स्मिन्; M3.4 [S]पि (for हि). — °) K4 G1 निदर्शनं (for च द°).

53 All MSS. except B1.3.4 Dn1 om. the ref. — °) K1.2 G3 स्थूणा°. — °) S क्षिप्रं जगाम (for प्रया°). — °) B1.3.4 Dn1 Ds D6.8.10 महतावृतः; S च समन्वितः.

54 °) K1.2.5 D1 T G (except G3) विधिवद् (for विविधैर्). — °) Dn1 Ds D8.10 S (except G1 M3) गंधैर्माल्यैर्. D1 महामनाः; T1 G1 मनोरमैः; T2 G2.5 मनोहरैः; Ca महाधनैः (as in text). — °) D1 G3 M5 द्विजाति (for द्विजातीन्). K5 Dn1 D1.8 देवतां. K4.5 B D (except D1.2.7) चैव (for चापि).

55 °) T G मुदं स; M स मुदं (for मुदं च). K5 Ds M2 परमं. D8.4 प्राप (for लेभे). — °) D2 M3-5 पांडवः; M1.2 बांधवः; C3 पांडवैः (for बान्धवैः).

56 °) K2 Ds2 D1 C3 शिक्षार्थं (for शिष्यार्थं). K2.4 B Ds D6.8.10 चाथ (for चापि). — °) K1.2.5 B2 D1.2.7 स्त्रीपूर्वकं. K B2.4 Dn1 D2-4.7.8.10 T G2 तदा; D1 ततः (for तथा).

57 °) D1 प्रपेदे च (for प्रति°). — °) K1.2.5 D1 कौरवश्रेष्ठ (for सह यु°).

58 °) K1.2.5 मूकांश्च; T2 G2.5 जडान्धबधिरा राजन्; Ca as in text. — °) K1.4 B Dn1 D2-4.6.10 (m as in text) T2 G1.2 मुक्ता (for युक्ता).

59 °) Ds D2.4 S एव (for एष). — °) K1.2.5 स्त्रीपुमान्मे वधाय वै (K5 ये). — °) K4 B D (except D1.2.7) स संभूतः कुरुश्रेष्ठ.

61 °) K1 M3-5 एवं (for एनं). — °) K2 D2 समवस्थितं; B2 समर° (for समुप°). — °) K4 Dn1

C. 5. 7552
B. 5. 192. 65
K. 5. 192. 65

नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत ॥ ६१
व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ।
स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चापि स्त्रीनाम्नि स्त्रीस्वरूपिणि ॥ ६२
न मुञ्चेयमहं बाणानिति कौरवनन्दन ।
न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखण्डिनम् ॥ ६३
एतत्तत्त्वमहं वेद जन्म तात शिखण्डिनः ।

ततो नैनं हनिष्यामि समरेष्वाततायिनम् ॥ ६४
यदि भीष्मः स्त्रियं हन्याद्वन्यादात्मानमप्युत ।
नैनं तस्माद्वनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ॥ ६५

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा ।
मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भीष्मे युक्तममन्यत ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

१९४

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वयां पुनरेव सुतस्तव ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमपृच्छत १

पाण्डवेयस्य गाङ्गेय यदेतत्सैन्यमुत्तमम् ।
प्रभूतनरनागाश्वं महारथसमाकुलम् ॥ २
भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः ।

D3. 4. 8 न चाप्युत; K5 च ना°. G1. 2 प्रहरन्नापि चाप्युत.

62 °) D1. 3. 4 इति (for अपि). — °) T G1. 2. 5 स्त्रीषु; G8 M (except M2) स्त्रीभिः (for स्त्रियां). K1 D8 स्त्रीपूर्वकं; G3 M (except M2) °कैः. K1. 2 D1. 2. 10 T1 वापि; K4 B Dn1 Ds D3. 4. 6 चैव (for चापि). — °) Ds2 D3. 4. 7. 8 T1 G2. 3. 5 स्त्रीनाम्नी. K5 B D1. 2. 6. 10 स्त्रीस्वरूपिणि.

63 °) K1. 2 क्षिपे° (for मुञ्चे°). B Dn Ds D6. 8. 10 बाणं (for बाणान्). — G1 om. (hapl.) 63°-64°.

64 D4 (hapl.) G1 om. 64° (cf. v.l. 63). — °) T G2. 5 एवं सर्वम् (for एतत्तत्त्वम्). — °) G8-5 चैव (for तात). °) = 5. 170. 1°. K2 B3 समरे द्याततायिनं; D1. 2 °त्वपलायिनं.

65 °) K1. 2 G1 ह्युत; D2 उत्तमं (for अप्युत). K4 B Dn1 Ds D3. 4. 6. 8. 10 संतः कुर्युर्विगर्हणं. — For 65°, G1 subst. 63°; for 65°, D8 subst. 64°.

66 K5 om. 66. All MSS. except D2 T G1. 2. 5 वैशं उ° (resp. वैशं°) (for संजय उ°). — °) K1. 2 च (for तु). — °) B5 Ds D1. 10 T1 G1. 2. 5 अपि (for इव). D2-4 तं (for स). T1 G M1. 3. 5 संचिंत्य (for स ध्यात्वा). T2 M4 मुहूर्तमभि (M4 sup. lin. मित्र) संचिंत्य. — °) D1. 2 भीष्मं (for भीष्मे). D3. 4 भीष्मोक्तं सोप्यमन्यत.

Colophon. K8 Dn2 D5. 9 G4 missing. — *Sub-parvan*: N (K8 Dn2 D5. 9 missing) T1 G8 M अंबोपाख्यान; to it K1. 2. 4. 5 B Dn1 Ds1 D1-4. 6-8. 10 T1 G8 M1 (marg.) add समाप्त. — *Adhy. num.*: G8 स्थूणाकर्णस्त्रीन्वकथनं; M (except M2) शिखंडिपुंस्वकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D6 83 (= 183); T1 M4 195; T2 G1. 2. 5 M8. 5 196; G8 193 (as in text); M1. 2 194. — *S'loka no.*: K5 58; Dn1 97.

194

☞ This adhy. is missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21) and in K8 (cf. adhy. 192 beginning). B1 is missing from this adhy. up to the end of the parvan. These MSS. are mostly ignored here.

1 K1. 2. 5 D1 वैशंपायन (for संजय). — °) K5 रजण्यां तु; Ca तु शर्वयां (as in text). — °) K1. 2. 5 D1. 7 सुयोधनः (for सुतस्तव). — °) B1. 2 G1 M2 सैन्यस्य सर्वस्य (by transp.).

2 Before 2, T2 G1. 2. 5 ins. दुर्योधनः. — °) M2 तद् (for यद्). K1. 4 B2. 4. 5 Dn1 Ds1 D1-4. 6-8. 10 M2 उद्यतं; Ds उद्यमं (for उत्तमम्). — °) K1. 2 D8 G8 °नागाश्व.

लोकपालोपमैर्गुप्तं धृष्टद्युम्नपुरोगमैः ॥ ३
 अप्रधृष्यमनावार्यमुद्धृतमिव सागरम् ।
 सेनासागरमक्षोभ्यमपि देवैर्महाहवे ॥ ४
 केन कालेन गाङ्गेय क्षपयेथा महाद्युते ।
 आचार्यो वा महेष्वासः कृपो वा सुमहाबलः ॥ ५
 कर्णो वा समरक्षाधी द्रौणिर्वा द्विजसत्तमः ।
 दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवन्तो हि बले मम ॥ ६
 एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं परं कौतूहलं हि मे ।
 हृदि नित्यं महाबाहो वक्तुमर्हसि तन्मम ॥ ७

भीष्म उवाच ।

अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत्पृथिवीपते ।
 बलाबलमभिप्राणां स्वेपां च यदि पृच्छसि ॥ ८
 शृणु राजन्मम रणे या शक्तिः परमा भवेत् ।

अस्त्रवीर्यं रणे यच्च भुजयोश्च महाभुज ॥ ९
 आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्य इतरो जनः ।
 मायायुद्धेन मायावी इत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ १०
 हन्यामहं महाबाहो पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागाह्निकं मम ॥ ११
 योधानां दशसाहस्रं कृत्वा भागं महाद्युते ।
 सहस्रं रथिनामेकमेव भागो मतो मम ॥ १२
 अनेनाहं विधानेन संनद्धः सततोत्थितः ।
 क्षपयेयं महत्सैन्यं कालेनानेन भारत ॥ १३
 यदि त्वस्त्राणि मुञ्चेयं महान्ति समरे स्थितः ।
 शतसाहस्रधातीनि हन्यां मासेन भारत ॥ १४

संजय उवाच ।

श्रुत्वा भीष्मस्य तद्वाक्यं राजा दुर्योधनस्तदा ।

5. 7572
5. 193. 15
5. 193. 15

3 D1 om. 3^{ab}. — °) K4 B Dn1 Ds D2-4. 6. 8. 10
G1. 2 M2 °पालसमैर. Ds. 4 युक्तं (for गुप्तं).

4 °) K4 B Dn1 Ds D1. 3. 4. 6. 8. 10 M2 उद्धृतमिव.
— °) K D1. 2. 7. 8 सवासवैः; D3. 4 T2 G2 महाबलैः;
G1 महारथैः (also °हवे as in text).

5 G2 om. 5-6. — °) B2. 4. 5 °बलं (for °द्युते).
— °) K1 वाक्षिपेद्रोणः(sic); K2 वाक्ष*णः (for
वा महेष्वासः).

6 G2 om. 6 (cf. v.l. 5); D1 om. (?hapl.) 6^{ad}.
— °) K1. 2. 5 D2. 7 [अ]पि; K4 [अ]त्र; S (except
M2; G2 om.) वै (for हि). K1 महाबलाः; K5 D2 T1
बलं मम (for बले मम).

7 °) K1. 2. 5 Ds D1-4. 7. 10 T G1. 2. 5 श्रोतुं; Dn1 तात
(for ज्ञातुं). — After 7, S (except M2) reads 13
(for the first time), repeating it in its proper
place (with v.l.).

8 °) K1 Ds त्वयैतत्; T G1. 2. 5 M (except M2)
तवैव; G3 तयैव (for त्वयैतत्). — °) K5 स्वयं; B Ds
तेषां; T G बलं; M (except M2) वधं (for स्वेपां).
B2. 4 Dn1 Ds. 4. 6-8. 10 M2 यदिह; B3. 5 Ds अपि च;
T G च मम (for च यदि).

9 °) S (except G3 M2) बले (for रणे). — °)
T G1. 2 M1 (inf. lin.) [आ]हवे (for भवेत्). — °)
B Dn1 Ds Ds. 4. 6. 8. 10 M2 शस्त्रं (for अस्त्रं). — °)
Dn1 Ds. 4 T1 महाबल; G3 नराधिप (for महाभुज).

10 °) K1. 2 सरलः; Ca इतरः (as in text). B2
D3. 4 T G योद्धव्या इतरे जनाः. — °) B2 इत्येवं. B3
D2. 6. 8. 10 T2 G2 M2 °निश्चितं. K1. 2 एवं धर्मे सुनिश्चितं;
K4 ह्येतद्धर्मनिदर्शनं; K5 ह्येतद्धर्मविनिश्चयः; D4 [इ]त्येत-
द्धर्मेण निश्चितं.

11 °) K4 B Dn1 Ds D3. 4. 6. 8. 10 M2 °भाग (for
°बाहो). — °) Ds T G1-3 M (except M2) भागाह्निकं
(M1 inf. lin. प्रागान्वितं); G5 निजकरं; Ca. 5 प्रागाह्निकं
(as in text).

12 K5 om. 12^a-13^a. — °) S (except M2)
राज्ञां तु (for योधानां). — °) K1. 2 सोमकानामेकमेकं.
— °) G3. 5 M1 भारो (for भागो).

13 S (except M2) reads 13 for the first time
after 7, repeating it here (with v.l.). K5 om. 13^a
(cf. v.l. 12). — °) K1. 2 D1. 7 अनेन विधिना तात;
D2 अनेन विधियोगेन. — °) K1. 2 B2 D3. 4. 7 अहं; K5
G2 (both times). 3. 5 (second time) महा- (for महत्).
— D1 om. 13^a-14^a. — °) T1 (first time). 2 (both
times) G2. 5 (first time) M1 (both times). 3. 4. 5
(first time) केन कालेन भारत.

14 D1 om. 14^a (cf. v.l. 13). — °) B3. 4 Dn1 Ds
D6. 8. 10 M2 मुञ्चेयं यदि वा (Dn1 D10 चा; D6. 8 श)स्त्राणि.
— °) B2. 5 दिव्यानि (for महान्ति). — °) K1 शतं
सहस्रं; K5 D9 शतसहस्रं; D10 सहस्रशतधातीनि. T1 G1
शतसाहस्रपातीनि.

C. 5. 7572
B. 5. 193. 15
K. 5. 193. 15

पर्यपृच्छत राजेन्द्र द्रोणमङ्गिरसां वरम् ॥ १५
आचार्य केन कालेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
निहन्या इति तं द्रोणः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ १६
स्थविरोऽस्मि कुरुश्रेष्ठ मन्दप्राणविचेष्टितः ।
अस्त्राग्निना निर्दहेयं पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १७
यथा भीष्मः शांतनवो मासेनेति मतिर्मम ।
एषा मे परमा शक्तिरेतन्मे परमं बलम् ॥ १८
द्वाभ्यामेव तु मासाभ्यां कृपः शारदतोऽब्रवीत् ।

द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे बलक्षयम् ।
कर्णस्तु पञ्चरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ १९
तच्छ्रुत्वा स्रुतपुत्रस्य वाक्यं सागरगामुतः ।
जहास सस्वनं हासं वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २०
न हि तावद्वरणे पार्थ बाणखड्गधनुर्धरम् ।
वासुदेवसमायुक्तं रथेनोद्यन्तमच्युतम् ॥ २१
समागच्छसि राधेय तेनैवमभिमन्यसे ।
शक्यमेवं च भूयश्च त्वया वक्तुं यथेष्टतः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

१९५

वैशंपायन उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयः सर्वान्भ्रातृनुपह्वरे ।

आहूय भरतश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु ये चारपुरा मम ।

15 K4 D2.7 om. the ref. K1.2 D1 वैशं° (for संजयः). — °) K1.2.4 B3-5 Dn1 Ds D1.2.4.6.8.10 ततः; T2 तथा (for तदा). — °) G3 अस्त्रभृतां (for अङ्गिरसां).

16 °) K1.2 सैनिकं. — °) T2 G2 (with hiatus!) निहन्ता (for निहन्या).

17 °) K4 B Dn1 Ds D1.2.4.6.8.10 M2 महाबाहो (for कुरु°). — °) K1.2 संग्रामेल्प°. — °) B Dn1 Ds D1.2.4.6.10 M2 शस्त्रा° (for अस्त्रा°). — °) K1.2 D7 पाण्डवस्य. K1.2.5 D1.2.7 वरूथिनीं.

18 °) D3.4 एतदेव तु मे बलं.

19 °) K1.2.5 D1.2.4.7 T2 G2.5 महास्त्रवित्; B2.4 महाबलं (for बल°). — D4 om. (hapl.) 19^{cf}. — °) T2 G2.5 पंचभिर्दिवसैः कर्णः. — °) = 5. 195. 5^d. K1.2.5 D1.2.7 बलक्षयं; T2 G2.5 महारथः (for महास्त्रवित्).

20 Ds1 om. 20^b-21^b. — °) K1.2 भीष्मः प्रतापवान्; T1 G1 सागरगामजः. — °) K1.2 D7 स्वनवद्; B2.4.5 सस्वरं; D3.4 सुस्वनं (for सस्वनं). B2 D3.4 हास्यं; B5 वाक्यं (sic); D7 गाढं (for हासं).

21 Ds1 om. 21^{ab} (cf. v.l. 20). — °) K4 B Dn1 Ds2 D3.4.6.8.10 M2 यावद् (for तावद्). — °) K4 B3-5 Dn1 Ds2 D6.10 बाणखण्डं; M2 शरशण्डं. — °) D1 G3 उद्यतम् (for उद्यन्तम्). K1.2 D7 रथेनोद्यतकार्मुकं; K4 B D3.4.6.8 M2 रथेनायांतमाहवे; Dn1 Ds D10 रथमायांतमाहवे.

22 °) S (except M2) अव° (for अभि°). — °) D8 युक्तं (for वक्तुं).

Colophon. K3 B1 Dn2 D5.6 G4 missing. — Adhy. name: K1 (marg.) बलपरीक्षा; K5 D2.8 बलाबलपरीक्षा; Dn1 भारतयुद्धप्रमाणं; D7 परस्परजयप्रकंपनं; G5 M1 भीष्मादिवलकथनं (M1 °बलपरिज्ञानं). — Adhy. no. (figures, words or both): T1 M4 196; T2 G1.2.5 M3.5 197; G3 194 (as in text); M1.2 195. — S'loka no.: Dn1 22.

195

☞ This adhy. is missing in K3 B1 (cf. v.l. adhy. 192 and 194 beginning). These MSS. are mostly ignored here.

1 Stanzas 1-3 are missing in Dn2 (cf. v.l. 5. 187. 21). T2 G M1 वैशं° (for संजय उ°). — °) K1.2 समागतान्; Ca उपह्वरे (as in text). — °) K1.2 नृपांश्च (for आहूय).

2 Dn2 missing (cf. v.l. 1). Before 2, K4 B2.4 Dn1 D6 M2 ins. युधिष्ठिर उ° (resp. युधिष्ठिरः). — °) K1.2 राष्ट्रेषु. B2.5 M2 सैन्येषु (M2 सैन्येषु also as in text). — °) K1.2.4 चराः; D1.7 T1 चाराः (for चार-). — °) T G1.2.5 नियच्छति; Ca प्र° (as in text). — °) K5 D8 ममैषां; T G ममैतां; M2 मामेषा (for ममैसां).

ते प्रवृत्तिं प्रयच्छन्ति ममेमां व्युपितां निशाम् ॥ २
 दुर्योधनः किलापृच्छदापगेयं महाव्रतम् ।
 केन कालेन पाण्डूनां हन्याः सैन्यमिति प्रभो ॥ ३
 मासेनेति च तेनोक्तो धार्तराष्ट्रः सुदुर्मतिः ।
 तावता चापि कालेन द्रोणोऽपि प्रत्यजानत ॥ ४
 गौतमो द्विगुणं कालमुक्तवानिति नः श्रुतम् ।
 द्रौणिस्तु दशरात्रेण प्रतिजज्ञे महास्त्रवित् ॥ ५
 तथा दिव्यास्त्रवित्कर्णः संपृष्टः कुरुसंसदि ।
 पञ्चभिर्दिवसैर्हन्तुं स सैन्यं प्रतिजज्ञिवान् ॥ ६
 तस्मादहमपीच्छामि श्रोतुमर्जुन ते वचः ।
 कालेन कियता शत्रून्क्षपयेरिति संयुगे ॥ ७
 एवमुक्तो गुडाकेशः पार्थिवेन धनंजयः ।
 वासुदेवमवेक्ष्येदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ ८

सर्व एते महात्मानः कृतास्त्राश्वित्रयोधिनः ।
 असंशयं महाराज हन्युरेव बलं तव ॥ ९
 अपैतु ते मनस्तापो यथा मत्वं ब्रवीम्यहम् ।
 हन्यामेकरथेनाहं वासुदेवमहायवान् ॥ १०
 सामरानपि लोकांस्त्रीन्सहस्रावरजङ्गमान् ।
 भूतं भव्यं भविष्यच्च निमेषादिति मे मतिः ॥ ११
 यत्तद्भोरं पशुपतिः प्रादादस्त्रं महन्मम ।
 कैराते द्रुन्धयुद्धे वै तदिदं मयि वर्तते ॥ १२
 यद्युगान्ते पशुपतिः सर्वभूतानि संहरन् ।
 प्रयुङ्क्ते पुरुषव्याघ्र तदिदं मयि वर्तते ॥ १३
 तन्न जानाति गाङ्गेयो न द्रोणो न च गौतमः ।
 न च द्रोणमुतो राजन्कुत एव तु सूतजः ॥ १४
 न तु युक्तं रणे हन्तुं दिव्यैरस्त्रैः पृथग्जनम् ।

C. 5. 7505
B. 5. 194. 15
K. 5. 194. 15

D8 व्युपितां; Ca. s व्युपितां (as in text).

3 Dn2 missing (cf. v.l. 1). — ^a) K1. 2. 4 D3. 4. 7 यतव्रतं; K5 D2 घ्नव्रतं; B2. 4. 5 महारथं (for महाव्रतम्). — ^a) D1 S हंता (M2 हन्यात्) (for हन्याः). D1 S (except G5 M2) सेनाम् (for सैन्यम्). K1. 2 हन्याः सैन्यानि वै विभो.

4 Dn2 resumes! — ^a) D2 स (for च). K1. 2 (before corr.) उक्ते (for उक्तो). K5 मासेन तेन चाप्युक्तो. — ^a) K1 M2 चापि (M2 चापि also, as in text); K5 D7. 10 G5 M3-5 [अ]पि च; D2-4 चैव. — ^a) K5 B Dn Ds D3. 4. 6. 8. 10 प्रतिजज्ञिवान्; D7 प्रत्यभाषत; M2 प्रतिजग्मिवान्.

5 ^a) K1. 2 गौतमोपि च मामौ द्वौ. — ^b) B5 T G1. 2 M (except M2) च; D2 वा; G5 वि (for नः). 5^d = 5. 194. 19/.

6 ^b) K D1-4. 7. 8 संस्पर्धन्सव्यसाचिना. — ^a) K5 सैन्यं (for हन्तुं); see below. — ^a) K2 broken. K4 D8 सैन्यं सं; D2-4 सैन्यं मे (for स सैन्यं). K1 D1 सैन्यं तन्प्रत्यपद्यत; K5 S (except M2) सैन्यं (K5 हन्तुं) मे प्रत्यजानत.

7 ^b) S (except M2) तत्त्वतः (for ते वचः). — ^a) D3. 4 तांस्त्वं (for शत्रून्). T1 कियत्कालेन तांस्त्रयून्. — ^a) T1 M3-5 क्षपयेद् (for क्षपयेद्). K4 D8 चाब्रवीत्; B Dn Ds D6. 10 फाल्गुन (for संयुगे).

8 ^a) K4 B Dn Ds D1. 3. 4. 6. 8. 10 समीक्ष्य (for अवेक्ष्य). D3. 4 एवं; M2. 4. 5 एनं (for इदं). — ^a) K1. 2

वचो राजानमब्रवीत्; S वचनं चेद (T2 इदं वचन)मब्रवीत्.

9 G5 om. 9^{ab}. — ^a) T1 G1-3 M1 एव (for एते). — ^b) K1. 2. 5 D2. 7 दृढं (for चित्रं). — After 9^{ab}, Ds D10 read 17^{ab} (for the first time), repeating it in its proper place. — ^c) M3-5 अमंख्येयं महत्सैन्यं. — ^a) K2 D1 M1. 2 एवं (for एव). K4 B3. 5 Dn D3. 4. 6. 8. 10 न संशयः; D1 बलं तथा (for बलं तव).

10 ^a) K4 B D (except D1. 2. 7) एव (for अहं).

11 ^a) D1 सदेवा (for सामरा). — ^b) K4 B D (except D1. 2. 7) सर्वान्; K5 हन्यां (for मह-). B2 सासुर (for -स्थावर-). — ^c) N (except Dn1 D1) T2 G5 भविष्यं च. — After 11, T1 G1. 3. 5 ins.:

591* यावदिच्छेद्धरिरयं तावदग्निं न चान्यथा ।

12 ^a) Dn1 D3. 4. 8 यत्तु; T2 G2 एतद् (for यत्तद्). D2 परं (for घोरं). — ^b) K1. 2 ममेश्वरः; S (for G1 see below) वरं मम (for महन्मम). G1 दस्त्रवरं मम. — ^c) B (except B2) Dn2 Ds D6. 8. 10 तु; Dn1 च (for वै). K1. 2 त्रिपुरं जघान युद्धे वै (hypermetric). — ^a) = 13^d. K4 D3. 4 मम (for मयि).

13 K2 D7. 8 om. (hapl.) 13. — ^a) T1 युगाने वै (for यद्युगान्ते). — ^a) K2 प्रायुक्त; D3. 4 प्रयुक्त (for युक्ते). — ^a) = 12^d. D3. 4 मम (for मयि).

14 ^a) D2 यज्ञ; S (except M2) न (T2 नै-) नञ् (for तन्न). — ^a) K5 Ds D3 G3 तु (for च). — ^a) B2 भूमिगाः (for सूतजः).

15 ^a) K4. 5 B3 D1. 3. 4. 7 च (for तु). K2 B2. 5

C. 5. 7565
B. 5. 194. 15
K. 5. 194. 15

आर्जवेनैव युद्धेन विजेष्यामो वयं परान् ॥ १५

तथेमे पुरुषव्याघ्राः सहायास्तव पार्थिव ।

सर्वे दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ १६

वेदान्तावभृथस्त्राताः सर्व एतेऽपराजिताः ।

निहन्युः समरे सेनां देवानामपि पाण्डव ॥ १७

शिखण्डी युयुधानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रभाते विमले धार्तराष्ट्रेण चोदिताः ।

transp. युक्तं and हन्तुं. Ds. 4 युक्तः (for युक्तं). S जेतुं (G3 छेतुं) (for हन्तुं). — ^b) B2 पृथग्बलं; B3. 5 D2-4 G3 M3-5 पृथग्जनः; D1 पृथक् पृथक्; G5 °रजनान्; Ca °रजनं (as in text). — ^d) K4 Ds D1. 3. 4. 10 रणे (for वयं). Ds D10 रिपून् (for परान्).

16 ^a) G3 तदमे; M यथेमे (for तथेमे). K1. 2 तु महीपालाः; D3. 4 T1 पुरुषव्याघ्र. — ^b) S समस्ताम् (for सहायास्). — D4 om. (?hapl.) from तव पार्थिव (in 16^b) up to युधि (in 19^b). B2. 5 D2. 3. 7. 8 पार्थिवाः; Ds D10 भारत (for पार्थिव). — ^c) K4 B Dn Ds D3. 6. 8. 10 °विद्वांसः. — ^d) K4 B (except B2) Dn Ds D3. 6. 8. 10 °काक्षिणः. — After 16, K4 D3. 8 ins.:

592* वीरव्रतधराः सर्वे सर्वे सुचरितव्रताः ।

17 D4 om. 17 (cf. v.l. 16). K4 D3 om. 17^{ab}. Ds D10 repeat 17^{ab} here, reading it for the first time after 9^{ab}. — ^a) Ds D10 (both times) °भृथे; Ca °भृथ- (as in text). — ^b) K1. 2. 5 D1. 2. 7 T G1. 2. 5 M एव (for एते). — D6 om. (?hapl.) 17^c-18^b. — ^d) K5 Ds पांडवाः (for °व).

18 D4 om. 18; D6 om. 18^{ab} (cf. v.l. 16). — ^c) K4 D3 S चैव (for चोभौ).

19 D4 om. 19^{ab} (cf. v.l. 16). — After 19^{ab}, B Dn Ds D3. 4 (see below). 6-8. 10 ins.:

593* शङ्खश्चैव महाबाहुर्हेडिम्बश्च महाबलः ।

पुत्रोऽस्याङ्गनपर्वा तु महाबलपराक्रमः ।

शैनेयश्च महाबाहुः सहायो रणकोविदः ।

अभिमन्युश्च बलवान्द्रोपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

[D4 om. from the beginning up to बाहुः in line 3.

भीमसेनो यमौ चोभौ युधामन्युत्तमौजसौ ॥ १८

विराटद्रुपदौ चोभौ भीष्मद्रोणसमौ युधि ।

स्वयं चापि समर्थोऽसि त्रैलोक्योत्सादने अपि ॥ १९

क्रोधाद्यं पुरुषं पश्येस्त्वं वासवसमद्युते ।

क्षिप्रं न स भवेद्व्यक्तमिति त्वां वेद्मि कौरव ॥ २०

दुर्योधनेन राजानः प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ १

आप्लाव्य शुचयः सर्वे स्रग्विणः शुक्लवाससः ।

— (L. 3) D3. 4 संग्रामवरकोविदः (for the posterior half).]

— ^c) Dn1 वापि; S चैव (for चापि). D3. 4 स्वयं चासि तथा शक्तः. — D4 om. 19^d-20^d. — ^d) K1. 2 त्रैलोक्य-दहनेष्वपि; K4. 5 B3-5 Dn1 D1. 3. 4. 7. 8 G2 M4 °त्सादनेपि च; B2 T G1 M1-3. 5 °त्सादनेष्वपि; D2 G3. 5 °त्सादने द्यपि; D10 °त्सादने प्रभो; text as in Dn2 Ds D6 only.

20 D4 om. 20 (cf. v.l. 19). — ^a) T G2. 5 कोपाद् (for क्रोधाद्). — ^b) K1. 2 °द्युतिः; D1 °द्युतिः. B2. 4. 5 त्वं (B5 स-) वासवमपि स्वयं; B2 Dn Ds D6. 8. 10 तथा शक्रसमद्युते; T G त्वं पावकसम्. — ^c) K4 B Dn Ds D1. 3. 6. 8. 10 स क्षिप्रं न (by transp.). T1 न च; M स न (for न स). K1. 5 युक्तं; B2 सुक्तं; S चापि (for व्यक्तम्). — ^d) S तथा (T2 G2 तदा) (for इति). D1 G5 M2 त्वा; T1 वै; T2 G1. 2 तद् (for त्वां). T G1. 2 वेत्थ; G5 वेत्ति (for वेद्मि). K1 को न्विति; B2. 4. 5 पार्थिव (for कौरव).

Colophon. K3 B1 D5. 9 G4 missing. — Adhy. name: K1. 2 अर्जुनवाक्यं; K5 D8 बलाबलपरीक्षा; G5 M1 अर्जुन (M1 °र्जुनात्म) बलकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D6 84 (=184); T1 M4 197; T2 G1. 2. 5 M3. 5 198; G3 195 (as in text); M1. 2 196. — S'loka no.: K5 20; Dn 22.

196

☞ This adhy. is missing in K3 B1 (cf. v.l. adhy. 192 and 194 beginning); the MSS. are mostly ignored here.

1 G3 M2 (inf. lin.) संजयः (for वैशं). — ^b)

गृहीतशस्त्रा ध्वजिनः स्वस्ति वाच्य हुताग्रयः ॥
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 सर्वे कर्मकृतश्चैव सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ ३
 आहवेषु पराल्लोकाञ्जिगीपन्तो महाबलाः ।
 एकाग्रमनसः सर्वे श्रद्धानाः परस्य च ॥ ४
 विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केकया बाह्लिकैः सह ।
 प्रययुः सर्व एवैते भारद्वाजपुरोगमाः ॥ ५
 अश्वत्थामा शान्तनवः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
 दाक्षिणात्याः प्रतीच्याश्च पार्वतीयाश्च ये रथाः ॥ ६
 गान्धारराजः शकुनिः प्राच्योदीच्याश्च सर्वशः
 शकाः किराता यवनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ ७
 स्वैः स्वैरनीकैः सहिताः परिवार्य महारथम् ।
 एते महारथाः सर्वे द्वितीये निर्ययुर्वले ॥ ८

कृतवर्मा सहानीकस्त्रिगताश्च महाबलाः ।
 दुर्योधनश्च नृपतिर्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ९
 शलो भूरिश्रवाः शल्यः कौमल्योऽथ बृहद्बलः ।
 एते पश्चादवर्तन्त धार्तराष्ट्रपुरोगमाः ॥ १०
 ते समेन पथा यात्वा योत्स्यमाना महारथाः ।
 कुरुक्षेत्रस्य पश्चार्धे व्यवतिष्ठन्त दंशिताः ॥ ११
 दुर्योधनस्तु शिविरं कारयामास भारत ।
 यथैव हास्तिनपुरं द्वितीयं समलंकृतम् ॥ १२
 न विशेषं विजानन्ति पुरस्य शिविरस्य वा ।
 कुशला अपि राजेन्द्र नरा नगरवासिनः ॥ १३
 तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः ।
 कारयामास कौरव्यः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४
 पञ्चयोजनमुत्सृज्य मण्डलं तद्रणाजिरम् ।

C. 5. 7817
B. 5. 195. 15
K. 5. 195. 15

K1.2 D2.7.8 नोदिताः (for चो°). D4 om. from चोदिताः
 up to दाक्षिणा (in 6°). — °) K1.2 D1 राजेन्द्राः;
 K5 D2.7 राजेन्द्र (for राजानः).

2 D4 om. 2 (cf. v.l. 1). — °) G3 चित्र° (for
 शुक्र°). — °) K1.2 ते सर्वे (for ध्वजिनः). — °) K1.2
 द्विजान्; C^a स्वस्ति (as in text).

3 D4 om. 3 (cf. v.l. 1). 3^{ab} = 5. 149. 6^{ab}. — °) K4 B D (except D1.7; D4 om.) ब्रह्म° (for वेद°).
 — °) K1 वसन्भृत°; K2 D1.7 धर्मभृत°; K4 B Dn Ds
 D8.6.8.10 कामकृत°. — °) K1.2 T G1.2.5 C^a.5 चाहित°;
 D2 G8 M चाहत°.

4 D4 om. 4 (cf. v.l. 1). — °) N (except D2;
 D4 om.; K3 B1 missing) परस्परं (for परस्य च).

5 D4 om. 5 (cf. v.l. 1). — °) Some N MSS.
 बिन्दानुविन्दौ, and केकेया (for केकया). D1 बाह्लिकाः
 केकयैः सह (for °).

6 D4 om. up to दाक्षिणा (in °) (cf. v.l. 1). — °) K1.2
 गौतमश्च (for सैन्धवोऽथ). — °) B Dn Ds
 D6.8.10 ये नृपाः; D2 पार्थिवाः; D8.4 ये तथा (for ये रथाः).

7 °) S रूपः (for शकाः). D1 T2 किरातयवनाः.
 — °) Dn2 Ds D8 T1 शिवयोथ; G1.2 शतशोथ. K1.4
 Dn Ds D8.4.6.7.10 वशातयः; K5 विशातयः; T2 G1.2
 सहस्रशः.

8 D8 om. 8^a-9^b. — °) M8.5 स्वैरनीकैश्च स°. — °)
 K1.2.5 D1 रथान्; D2.7 S रथाः; C^a as in text.
 — °) B8 रणे (for बले).

9 D8 om. 9^{ab} (cf. v.l. 8). D4 om. (hapl.)
 9^a-10^b. — °) Ds G2 सहानीकाः. K1.2 कांबोजश्च
 महाराज. — °) K5 त्रैगताश्च; B Dn Ds D1.6.7.10
 त्रिगतश्च; T1 त्रिगतोथ. B Dn Ds D6.10 महारथः; M1.2
 रथाः. — D1 om. 9^a-10^b. — °) K1.2 सर्वभ्रातृ-
 भिरावृतः.

10 D1.4 om. 10^{ab} (cf. v.l. 9). — °) K Dn Ds
 D6.8.10 कौशल्यः. K1.2.5 B2 D2.7 च (for [अ]थ).
 B4 Dn D10 T2 G1.2 बृहद्बलः. — °) K4 B8 Dn Ds
 D8.4.6.8.10 अनुगताः; K5 प्रवर्तत; D1 त्ववर्तत (for
 अवर्तन्त).

11 D6 om. 11^{ab}. — °) M3.4 (inf. lin. as in
 text).° याता (for यात्वा). K5 D3.4 T2 ते समेता
 यथान्यायं (K5 T2 यथा यात्वा); B2 ते समेता यथा मत्वा;
 B3-5 Dn Ds D7.10 ते समेत्य यथान्यायं. — °) K1.2
 गजाश्वरथपत्तयः; K4 B Dn Ds D8.4.8.10 धार्तराष्ट्रा
 महाबलाः. — °) D3.4 पश्चाद्धि (for °धै). — °) K1.2
 D1 व्यवतिष्ठत; D1.2.6 व्यवतिष्ठत. S व्यतिष्ठत सुदंशि-
 (some MSS. °सि)ताः.

12 °) K5 D1.3.4 दुर्योधनस्य; D1 °श्च. — D4 om.
 12^a-15^b. — °) Some S MSS. हस्तिनपुरं.

13 D4 om. 13 (cf. v.l. 12). — °) K5 B2 Ds2
 D1.3.7.10 T1 G1 M च (for वा).

14 D4 om. 14 (cf. v.l. 12). — °) K4 D8
 हर्म्याणि; B3 रूपा° (for दुर्गा°). — °) Ds °पते (for
 °पतिः). — °) K1.2.4 कौरव्य.

C. 5. 7617
B. 5. 196. 15
K. 5. 196. 15

सेनानिवेशास्ते राजान्नाविशञ्चतसंघशः ॥ १५
तत्र ते पृथिवीपाला यथोत्साहं यथाबलम् ।
विविशुः शिविराण्याशु द्रव्यवन्ति सहस्रशः ॥ १६
तेषां दुर्योधनो राजा समैन्यानां महात्मनाम् ।
व्यादिदेश सबाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि पण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

१९७

वैशंपायन उवाच ।
तथैव राजा कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
धृष्टद्युम्नमुखान्वीरांश्चोदयामास भारत ॥ १

चेदिकाशिकरूपाणां नेतारं दृढविक्रमम् ।
सेनापतिमभिन्नं धृष्टकेतुमथादिशत् ॥ २
विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखण्डिनम् ।

15 D₄ om. 15^{ab} (cf. v.l. 12). — ^a) K_{1.2} पार्थिवांश्च समुत्सृज्य; S पंच (G₃ शत)योजनविस्तीर्णं. — ^b) K D_{1-8.7.8} तत्र भारत (for तद्वर्णा). — ^c) K_{1.2.5} D₁₂ D₈ D_{7.10} सेनानिवेशान्; D₁ तनो विशालाः (for सेना-निवेशाः). — ^d) K₄ D_{2.7} S न्यविशन्; K₅ निविशन्; D_{3.4} न्यवसन्; D₈ निवसन्. B₃ संघशो नृपाः; D_{3.4} अथ संघशः (for शत°).

16 D₇ om. 16. — ^a) B₂ तथैव (for तत्र ते). — ^b) M_{2.3} यथोत्साहा. D₁ यथावयः; T₁ यथासुखं. — ^c) K_{1.2.5} D₈ अंतः; K₁ B₃₋₅ D_n D₈ D_{3.4.6.10} अत्र; B₂ एव (for आशु). — D₄ om. (hapl.) 16^d-18^e. K₄ D₃ read 18^d for 16^d, repeating it in its proper place. — ^d) T₁ माल्य° (for द्रव्य°).

17 D₄ om. 17 (cf. v.l. 16). — ^a) T₂ G_{2.5} तेषु (for तेषां). — ^b) T₁ G₅ M_{1.2} स्व- (for स-). D₃ सैन्यानां सुमहा°; D₈ सैनिकानां महा°. — G₅ om. 17^{ad}. — ^c) D₃ सबाह्यानां (for सबाह्यानां). — ^d) A few MSS. भक्ष- (for भक्ष्य-). K_{1.2.5} भक्ष्यभोजनमुत्तमं; D₈ भोज्यभक्ष्यमुत्तमं.

18 D₄ om. 18^{abc} (cf. v.l. 16). — ^a) K₁ संगमश्च; B_{3.5} D_n D₈ D_{6-8.10} सनागाश्च- (for सगजाश्च-). — ^b) K_{1.2} शल्योप° (for शिल्पोप°). — ^c) D₃ S ये चाप्यनुगतास्. — ^d) A few MSS. °वंदिनः.

19 D₄ om. 19. — ^a) K_{4.5} B_{3.5} D_n D_{1.6.8.10} चा (K₅ चै)रा; B_{2.4} D₈ D₇ दारा; D₃ रामा; T₁ G_{1.2} चापि (for वारा). K_{1.2} वणिजो गणकारा ये. — ^b) K (except K₄) च वि-; D₇ च वै; D₁₀ युद्ध; M चापि

(for चैव). B_{2.4} नराः (for जनाः). — ^c) M₃₋₅ ए (M₃ ये)पां च (for सर्वास्तान्). — ^d) S पर्यरक्षत (for प्रत्यर्व°).

Colophon. K₃ B₁ D_{5.8} G₄ missing. — *Adhy. name*: K_{1.2} दुर्योधनमेनानिवेशः; K₅ D_{2.7.8} सेनानिवेशः; B₂ सेनानिर्याणं; G₅ कुरुवल्लकुरुक्षेत्रावतरणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): D₆ 85 (=185); T₁ M₄ 198; T₂ G_{1.2.5} 199; G₃ 196 (as in text); M_{1.2} 197; M_{3.5} 189(!). — *S'loka no.*: D_n 19.

197

 This adhy. is missing in K₃ B₁ (cf. v.l. adhy. 192 and 194 beginning); the MSS. are mostly ignored here.

1 G₃ संजयः (for वैशं उ°). — After the ref., T₁ M₁ ins.:

594* संजयेनैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रः सुदुर्मनाः ।

विपुलं चिन्तयन्तथौ गान्धार्या विदुरेण च ।

— ^b) M₃₋₅ निवेशस्यापि रक्षणे.

2 ^a) K_{1.2} तथा (for चेदि-). S °करुशानां. — ^b) K₄ D_{3.4} सर्वेषामुग्रतेजसां. — D₄ om. 2°-3°. — ^d) K₄ D₈ धृष्टद्युम्नम् (for °केतुम्). D₁ अचोदयत्; T₁ G_{8.5} अथाविशत् (for अथादिशत्). K₄ om. from अथादि° up to युयुधानं (in 3°).

3 D₄ om. 3; K₄ om. up to युयुधानं (cf. v.l. 2). — ^a) K_{1.2.5} D₈ विराटद्रुपदौ चैव. — 3^d=15°.

पाञ्चाल्यौ च महेष्वासौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ३
 ते शूराश्चित्रवर्माणस्तप्तकुण्डलधारिणः ।
 आज्यावसिक्ता ज्वलिता धिष्ण्येष्विव हुताशनाः ।
 अशोभन्त महेष्वासा ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ४
 सोऽथ सैन्यं यथायोगं पूजयित्वा नरर्षभः ।
 दिदेश तान्यनीकानि प्रयाणाय महीपतिः ॥ ५
 अभिमन्युं बृहन्तं च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
 धृष्टद्युम्नमुखानेतान्प्राहिणोत्पाण्डुनन्दनः ॥ ६
 भीमं च युयुधानं च पाण्डवं च धनंजयम् ।
 द्वितीयं प्रेषयामास बलस्कन्धं युधिष्ठिरः ॥ ७
 भाण्डं समारोपयतां चरतां संप्रधावताम् ।
 हृष्टानां तत्र योधानां शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥ ८
 स्वयमेव ततः पश्चाद्विराटद्रुपदान्वितः ।

तथान्यैः पृथिवीपालैः सह प्रायान्महीपतिः ॥ ९
 भीमधन्वायनी सेना धृष्टद्युम्नपुरस्कृता ।
 गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १०
 ततः पुनरनीकानि व्ययोजयत बुद्धिमान् ।
 मोहयन्धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां बुद्धिनिश्रवान् ॥ ११
 द्रौपदेयान्महेष्वासानभिमन्युं च पाण्डवः ।
 नकुलं सहदेवं च सर्वांश्चैव प्रभद्रकान् ॥ १२
 दश चाश्वसहस्राणि द्विसाहस्रं च दन्तिनः ।
 अयुतं च पदातीनां रथाः पञ्चशतास्तथा ॥ १३
 भीमसेनं च दुर्धरं प्रथमं प्रादिशद्बलम् ।
 मध्यमे तु विराटं च जयत्सेनं च मागधम् ॥ १४
 महारथौ च पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ।
 वीर्यवन्तौ महात्मानौ गदाकार्मुकधारिणौ ।

5. 76. 39.
 5. 149. 17.
 5. 149. 19.

Kz transp. 4^{ed} and 4^{cf}. — ^a) Dn धिष्ण्यानि;
 Ca धिष्ण्येषु (as in text). Dn2 Ms-5 हुताशनः;
 Ds हुताग्रयः. — ^e) K1.2 महाराज (for महेष्वासा).

5 ^a) B Dn Ds D2-4.6.7.10 अथ (for सोऽथ).
 — ^b) K1.2 योजयित्वा. K1.2 B3 D7 नरर्षभः; Ds2
 नराधिपः. — The lines 5. 196. 17^{ab}-18^{ab} are repeated
 (with the v.l. युधिष्ठिरो for दुर्योधनो) in B Dn Ds
 D8.4 (om. lines 2-3). 6-8.10 M4 (om. lines 2-3)
 after 5; in K2 (om. line 3), after 21.

6 D4 om. 6^a-13^e. — After 6, G3 reads 8.

7 D4 om. 7 (cf. v.l. 6). — ^b) G3 पांचाल्यं (for
 पाण्डवं). — ^a) K1.2 Ds D8 शालस्कन्धं; K5 D7
 स्कन्धावारं; Dn1 शाल्यस्कन्धं; M3 सालं; Ca. n बलं (as in
 text). Cs citos स्कन्धं.

8 D4 om. 8 (cf. v.l. 6). G3 reads 8 after 6.
 — ^b) K1.2 D8 चरमं; B3 Ds D1 त्वरतां; Ca चरतां
 (as in text). — 8^{ed}=(var.) 5. 149. 51^{ed}. — ^e)
 K1.2 हृष्टानां (for हृ). M (except M1) योधानां (for
 यो). D3 तत्र तत्र च योधानां. — ^a) K1 इह; D1.3 T2
 G2.5 अथ; T1 अपि; G3 उप- (for इव).

9 D4 om. 9 (cf. v.l. 6). — ^e) B D (except D2;
 D4 om.) अ(B2 त)थापरैर्महीपालैः. — ^a) K1 महात्मभिः;
 K5 D1.7 महामतिः; S महारथः (for महीपतिः).

10 D4 om. 10 (cf. v.l. 6). — ^a) T G2.8.5 यती;
 G1 यति (for यनी). B2 समेता भीमसेनेन; Ca
 भीमधन्वायती सेना. — ^b) K4 B3-5 Dn Ds D8.6.8.10

धृष्टद्युम्नेन पालिता; M3-5 पुरोगमा. — 10^{ed}=(var.)
 5. 149. 49^{ed}. — ^e) K1.2 नरैर्षभः; G3 गांशेव. T1 Ms-5
 घूर्णा. K1 स्तिमिता; K2 स्वनिता. — ^a) Ds D2.3
 स्पन्दमाना; D1 स्पर्धमाना. G2 प्रदृश्यत.

11 D4 om. 11 (cf. v.l. 6). — ^b) K4.5 B D (D4
 om.) G1 M5 न्ययोजं. — ^a) K1.2 बुद्धिनिश्रवान्;
 K4 B4.5 Dn D2.8.6.3 G3 निश्रयं; K5 B2 D10 निश्रवं;
 D1 भीश्वरः; G1 बलनिश्रुतं; Ca as in text. Cs citos
 बुद्धिनिःस्वं.

12 D4 om. 12 (cf. v.l. 6). — ^b) K1.2 Ds2 D1.7
 पांडवं; K5 पांडवान्; S भारत.

13 D4 om. 13^{abc} (cf. v.l. 6). — ^a) T2 G1.2.5 M1
 हयान् (for दश). S (for T1 800 below) पंचं (for
 चाश्वं). T1 अश्वानां पंचसाहस्रं. — ^b) K1.2 D2 द्विसाहस्राः;
 K4.5 D1.8.8 सहस्राः; T1 G3 सहस्रान्; T2 G2 सहस्रं;
 G1.5 साहस्रान्. B Dn Ds D6.7.10 द्विसहस्राणि दन्तिनां.
 — ^a) T G रथान् (for रथाः). K1 पंचदशास्तथा; K5 G3
 पंचशतानि च; B Dn Ds D6.7.10 T1 G5 पंचशतं तथा;
 T2 G1.2 M1.2 पंचशतांस्तथा.

14 ^a) K4 B3.4 Dn D2-4.6 भीमसेनस्य (for नं च).
 D3.4 दुर्धरः. — ^b) K1.2 Dn2 प्राविशद्; T1 G3.5
 व्यादिशद् (for प्रादिशद्). — ^c) K1 सर्वमेव; K2 B5
 मध्यमं तु. K4.5 B5 Dn2 Ds D6.7.10 च; Dn1 [5]थ
 (for तु). S (except G3) वै (for च) — ^a) B Dn
 Ds D3.4.6.10 पांडवः (for मागधम्). D1 repeats 13^d
 (for 14^d).

C. 5. 7639
E. 5. 196. 18
K. 5. 196. 18

अन्वयातां ततो मध्ये वासुदेवधनंजयौ ॥ १५

बभूवुरतिसंरब्धाः कृतप्रहरणा नराः ।

तेषां विंशतिसाहस्रा ध्वजाः शूरैरधिष्ठिताः ॥ १६

पञ्च नागसहस्राणि रथर्वशाश्च सर्वशः ।

पदातयश्च ये शूराः कार्मुकासिगदाधराः ।

सहस्रशोऽन्वयुः पश्चादग्रतश्च सहस्रशः ॥ १७

युधिष्ठिरो यत्र सैन्ये स्वयमेव बलार्णवे ।

तत्र ते पृथिवीपाला भूयिष्ठं पर्यवस्थिताः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥ समाप्तमम्बोपाख्यानपर्व ॥

॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥

15 ^a) K₅ D₁ महोत्साहौ (for महारथौ). D₁ तथा तुल्यौ; S महात्मानौ (G₈ महोत्साहौ) (for च पाञ्चाल्यौ). — ^b) = 3^d. G₈ सर्वशत्रुनिवर्हणौ. — ^c) K₅ महोत्साहौ; B₈ महोत्साहौ; S महाभागौ (for 'त्मानौ). — ^e) K_{1.2} B₃ अनुयातौ (for अन्वयातां). K₅ B_{4.5} D_n D₈ 8.10 तदा; T₂ G_{2.5} M तथोर् (for ततो). — After 15, T G_{2.5} 5 ins.:

595* तौ दृष्ट्वा पृथिवीपालान्नष्टमित्येव मेनिरे ।

अन्तरिक्षगताः सर्वे देवाः मेन्द्रपुरोगमाः ।

[(L. 1) T₂ G₂ नान् (for तौ), and वष्टम् (for नष्टम्).]
— After the above, G₈ reads 17^{ab}.

16 ^a) K_{1.2} अभि° (for अति°). — ^b) M₃₋₅ नरः (for नराः). — T₁ om. 16^{ad}. — ^c) K_{1.2} ते च; D₈ ते तु (for तेषां). — ^d) K₁ तथा; B_{8.5} D₈ 4.6 T₂ G हयाः; M रथाः (for ध्वजाः).

17 G₈ reads 17^{ab} after 595*. — ^b) K₁ D_{7.8} G₅ °वंशश्च. K₁ D_{3.4} भारत (for सर्वशः). D₁ रथानां च सहस्रशः. — ^c) K_{1.2} D₈ ते (for ये). K₅ पदातीन्बहु-साहस्राः; D₇ पदाता बहुसाहस्राः; T₁ बभूवुरतिसंरब्धाः (= 16^a). — ^d) K₅ om. 17^d. D₇ तस्मिन्वैधिष्ठिरे बले. — After 17^{ad}, D₇ repeats 4^{ef} (with v.l. महाराज for महोत्साह्या). — ^e) D₁₀ ययुः (for ऽन्वयुः). K₅ सह अन्वययुः पश्चात्; D₇ सहस्रमन्वयुः पश्चात्.

18 ^a) K₅ D₇ राजा युधिष्ठिरो यत्र. — ^b) K₅ D₇ स्वयमास; M यत्र चैव (for स्वय°). S (G₁ broken) च फाल्गुनः (for बला°).

19 D₇ om. 19^{ab}. — ^a) K₅ रथः; T₁ ततो (for तत्र). — D_{1.4} M₂ om. 19^{bc}. — ^c) D₈ रथाः (for तथा). D₈ शतः; T₁ दश (for रथः). — ^d) T₁ G₁ सर्वशः

तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ।

तथा रथसहस्राणि पदातीनां च भारत ।

यदाश्रित्याभियुयुधे धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ॥ १९

ततोऽन्ये शतशः पश्चात्सहस्रायुतशो नराः ।

नदन्तः प्रययुस्तेषामनीकानि सहस्रशः ॥ २०

तत्र भेरीसहस्राणि शङ्खानामयुतानि च ।

वादयन्ति स्म संहृष्टाः सहस्रायुतशो नराः ॥ २१

(for भारत). K_{1.2} पदातीश्चाप्यनेकशः. — After 19^{ad}, N ins. a passage given in App. I (No. 14). D₆ resumes from line 9 of the above App. passage. — K₄ om. 19^e-21^e. B₄ lost to the end! — ^e) T₁ G_{2.3.5} या (G₂ य)माश्रित्य (for यदाश्रित्य). B D_n D_{6.8} अत्र (for अभि-). K₅ D₂ T G_{2.3.5} -युयुजे (for -युयुधे). K_{1.2} यदा निवृत्त्य युयुधे; D₁ यदधिभ्यां हि युयुधे.

20 K₄ om. 20 (cf. v.l. 19). B₄ missing. — ^a) B₂ D₈ D_{7.10} S (G₁ broken) C₈ गणशः (for शतशः). — ^b) = 21^d. S -शतशो (for -[अ]युतशो). — ^c) B_{4.5} D_n D_{6.8} नदन्तः (for नदन्तः). — ^d) B_{2.5} च सर्वशः; D₂ समन्ततः (for सहस्रशः).

21 K₄ om. 21^{ab} (cf. v.l. 19). B₄ missing. — ^a) D₁ T₁ ततो (for तत्र). D_{5.8} °सहस्राणां. — ^c) K₅ वादयन्तः स्म; B_{2.3.5} D_n D₈ D_{5.6.10} न्यवादयन्तः; D₈ नादयन्ति स्म (for वादयन्ति स्म). M (except M₂) सु- (for स्म). C₈ cites वादयन्ति (as in text). — ^d) = 20^b. S -शतशो (for -[अ]युतशो).

Colophon. K₃ B_{1.4} D₉ G₄ missing. — *Major parvan*: K₂ D₂ उद्यम° (for उद्योग°). — *Adhy. name*: K_{2.4.5} D_{3.4.7} सेनानिवेशः; D_n D₂ सेनानिर्याणं; D₁ सैन्यनिष्कर्षणं; D₈ सेनानिवेशवर्णनं; T₁ G_{2.5} M₁ पांडवयुद्ध-संनहः (G₅ °हं); M₂ भारतसङ्गद्धर्हः. — MSS. mostly add समाप्त after the major parvan or adhy. name; some add it twice. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₅ 186; D₆ 85 (= 185); T₁ M₄ 199; T₂ G_{1.2.5} M_{2.5} 200; G₃ 197 (as in text); M_{1.3} 198. — *S'loka no.*: D_{n1} 39; D_{n2} 34.

K₁ ins. after 5. 197. 21 (i.e. before the last colophon):

पद श्लोकास्तु सहस्राणि अष्ट श्लोकशतानि च ।
अष्टाशीति च वै श्लोका उद्योगं पर्व चोत्तमम् ।
एतत्सुमहदाख्यानं श्रुत्वा पापैः प्रमुच्यते ।
सर्वतीर्थाभिषेकश्च सर्वदानफलं लभेत् ।
विप्रेभ्यो भोजनं देयं व्यासायाभरणानि च ।
गावश्चन्दनवासोसि दद्यादुद्योगपर्वणि ।
भारतस्य पदैकेन गङ्गाया दर्शनेन च ।
विष्णोः स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते !;

and ins. after the last colophon this date:

संवत् १६२२ वर्षे आश्विनवदि ३ भौमे लिखितमुद्योगपर्व ।

— K₂ ins. after the last colophon, the first stanza of the next parvan followed by the date:
१५३४ वर्षे श्रावणसुदि ९ वीरपुरे आद्यनागरजातीये ।

— K₃ ins. after the last colophon: एतत्पर्वकथानुक्रम-
वर्णनं ।

— K₅ ins. after the last colophon the date:

संवत् १८८१ शके १७४७ कार्तिकमासे कृष्णपक्षे तृतीया[यां]
भौमवासरे समाप्तः पर्व उद्योगः ।, followed by this
addition in Gujarati: लईने पाछु जे न आपे तेने माथे
सडता * * * पने ते हनुमान खाशे । निश्चे । खरी वात छे
ते जाणजो ॥ श्रीरस्तु ॥ भट्ट भाऊ जागन्नाथनु लखेलू छे ।
घणी मेहेनत करीने समाप्ति करूं छे ॥ जे लईने पाछु नहि आपे
तो तेनु सत्यनाश जशे निश्चे निश्चे ॥

— Dn₁ D₄ ins. after 5. 197. 21 (i.e. before the last colophon):

वैशंपायन उवाच ।

यः सर्वं शृणुते राजस्त्रिदं श्रीपरिवर्धनम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ।
यो भूत्वा सावधानो वै शृणोति श्रावयत्यपि ।
स वाञ्छितार्थं लभते पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
उद्योगं लभतेऽयं तु पाण्डवोद्योगसंश्रयात् ।
श्रुतेऽस्मिन्नपते दद्याद्वाह्मणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
भोजयेद्विधिहारैर्मक्ष्यभोज्यसमन्वितैः ।
पाठकं च विशेषेण स्वर्गलोधनपूर्वकम् ।
राजञ्जनेजय(!) त्वद्य त्वमप्येवं समाचर ।
अतः परं भीष्मपर्वं शृणु राजन्समाहितः ।

— Dn₂ ins. after the last colophon the date:

शके १६६६ रक्ताक्षिनामसंवत्सरे आषाढे एकादश्यां समाप्तः ।

— D₅ ins. after the last colophon:

अत्र पर्वणि वृत्तान्ताः । राज्ञां दूतप्रस्थापने मन्त्रः । पुरोहित-
यानं । शल्यवरप्रदानं । इंद्रविजयः । संजययानं । प्रजागरं ।
विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगवद्यानं ।

दंभोद्भवाख्यानं । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । विश्वरूप-
दर्शनं । विदुरापुरानुशामनं । कर्णोपनिषा(Ds₁ 'ना)दः ।
कर्णकुंतीसमागमः । अभिनिर्यात्रा । उल्कयानं । रथातिरथसंख्या ।
अंबोपाख्यानं चेति ।

— D₁ ins. after the last colophon:

अथानु भीष्मपर्वं भविष्यति । तस्यायमनुसंधिश्लोकः ।
जनमेजय उवाच ।

कथं युधिष्ठिरे वीराः कुरुपाण्डवमोमकाः ।

पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः ॥

उद्योगपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । पुरोहितयानं । इंद्रविजयः ।
संजययानं । धृतराष्ट्रचिन्ता । प्रजागरः । विदुरवाक्यं । सनत्सुजातीयं ।
यानसंधिः । भगवद्यानं । सभाप्रवेशः । दंभोद्भवोपाख्यानं ।
मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । विदुरापुरानुशामनं । कर्णोप-
निषादः । कर्णकुंतीसमागमः । अभिनिर्याणयात्रा । उल्कयानं ।
रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं चेति ।

अत्रापि * * * संख्यातमध्यायाणां महान्मना ।

अध्यायसंख्यायास्तत्त्वं पडशीतिशतं स्मृतम् ।

श्लोकाः सप्तसहस्राणि तावंत्येव शतानि च ।

श्लोकाः पणवन्ति प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महान्मना ।

व्यामनेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिन्सप्तोधनाः ॥

शुभमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु शान्तिं सर्वत्र सुखी भवन्तु लोकाः ॥

संवत् १८२८ ज्येष्ठशुक्लदशम्यां गुरुवासरे काश्मिरीयसदानंदा-
भिधेन लिखितमिदमुद्योगपर्व । लेखकपाठकयोः श्रेयमे भूयात् ॥

— D₂ ins. after the last colophon:

अथानु भीष्मपर्वं भविष्यति । यस्यादिः प्रतिमंधिः ।

जनमेजय उवाच ।

कथं युधिष्ठिरे वीराः कुरुपाण्डवमोमकाः ।

पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः ॥

उद्योगपर्वणि अमी वृत्तान्ताः । [पुरो]हितयानं । इंद्रविजयः ।
प्रजागरः । संजययानं । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीयं ।
यानसंधिः । भगव[द्यानं] । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं ।
सभाप्रवेशः । महापुरुषदर्शनं । विदुरापुरानुशामनं । कर्णोप-
निषादः । इंद्रवर्णनं । कुंतीकर्णसमागमः । भगवतः प्रतिवाक्यानि ।
अभिनिर्याणयात्रा । उल्कयानं । रथातिरथसंख्या । अंबो-
[पाख्यानं] । बलाबलपरीक्षा । सेनानिवेशश्चेति ।

एतत्सुबहुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्वं भारते ।

उद्योगपर्वं निर्दिष्टं संधिविग्रहसंज्ञितम् ।

अध्यायसंख्यया त्वत्र पडशीतं शतं स्मृतम् ।

श्लोकानां पद सहस्राणि नव श्लोकशतानि च ।

श्लोकाश्च सप्त प्रोक्ता दृष्टो ग्रन्थोऽत्र पर्वणि ॥

शुभमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवन्तु लोकः ॥

संवत् १६६२ समये वैशाखवदिद्वादशीशुक्लदिने ।

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

— Ds ins. after the last colophon :

शुभमस्तु संवत् १६६८ समये मार्गशीर्षद्वादशीगुरुवारे लिखितं रघुनाथेन । श्रीगोविन्द । श्रीरामकृष्णाभ्यां नमः । श्रीविश्वनाथाय श्रीकृष्ण कृष्ण राम राम ॥

— Ds ins. after the last colophon the first st. of the Bhīṣmaparvan; then १६५६ वर्षे कीलकनाम्नि संवत्सरे माघशुक्लपूर्णिमास्यां रवौ काश्यां विश्वेश्वरराजधान्यां श्रीमत्यां अम्मीश्वरसंनिधौ विदर्भदेशस्थभट्टनृसिंहसूनुना केशवेन लिखितमिदं पुस्तकमात्मार्थं परोपकारार्थं च ॥ छ ॥

— Ds ins. after the last colophon :

संवत् १७६० वर्षे मितिपौषमासेऽर्जुनपक्षे दिक्कित्थौ चंद्रसुते लिखितं । वैद्यगिरिधर । तस्य आत्मज दुर * * * नगर विडोलीमध्ये भटजी ६श्रीजीवाजी । तस्यात्मजदेवेश्वरपटनार्थं । शुभं भूयान् लेखकपाठकयोः ॥

— Dr ins. after the last colophon :

अस्यानु भीष्मपर्वं भविष्यति ।

श्रीजनमेजय उवाच ।

कथं युधिष्ठिरे वीराः कुरूपण्डवसोमकाः ।

पार्थिवश्च महाभाग नानादेशममागताः ॥

अथ उद्योगपर्वणि ह्यमी वृत्तान्ताः । श्रीपुरोहितयानं । इंद्रविजयदर्शनं । संजययानं । प्रजागरः । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगवद्धानं । सभाप्रवेशः । दंभोद्भवोपाख्यानं । मातलिवरान्वेषणं । गालवचरितं । कृष्णद्रोणपृतराष्ट्रगांधारीविदुरवाक्यानि । दुर्योधनकर्णदुःशासनशकुनिदुर्मन्त्रितं । कुंतीविदुरवाक्यानि । विदुरापुरात्रानुशासनं । श्रीकृष्णप्रयाणं । कर्णभेदः । पुनर्भीष्मद्रोणचिंता । कुंतीकर्णसमागमः । कुंतीपंचपुत्रवरप्रदानं । श्रीकृष्णमंत्रः । उल्लूकयानं । पांडवप्रयाणयात्रा । शिबिराभिमर्दः । दुर्योधनप्रयाणं । रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं । परस्परजयप्रकटनमिति ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥

उद्योगपर्वं यः श्रुत्वा चानुर्मास्ये विशेषतः ।

सर्वान्कामानवाप्नोति दीर्घमायुश्च विन्दति ।

श्रुते पर्वणि यो भक्त्या संपूज्य पुरुषोत्तमम् ।

व्यासाय ददते दानं आनन्त्यायोपतिष्ठति ।

तेन दानेन सुप्रीतो जायते मधुसुदनः ।

व्यासरूपी च भगवान्सूर्यो नारायणः प्रभुः ।

उद्योगपर्वं श्रुत्वा तु ब्राह्मणान्भोजयेत्पुनः ।

प्रदेयं काञ्चनं वापि सर्वपापविशुद्धये ।

पुस्तकस्यापि कर्तव्या पृजा परमशोभना ।

वस्त्रपुष्पफलैश्चैव शारदा प्रीयतामिति ।

महाभारतपर्वकं यो ददाति द्विजातये ।

श्लोकानां संख्यया राजन्तावच्च युगसंख्यया ।

स्वर्गलोकमनुप्राप्य पितृभिः सह मोदते ।

भारतं पञ्चमो वेदो यो ज्ञेयस्तत्त्ववेदिभिः ।

श्रोतव्यो वा महाराज सर्वपापप्रशान्तये ।

उद्योगपर्वं यः श्रुत्वा श्रद्धावान्स्ततोत्थितः ।

आजन्मसंचितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।

उद्योगपर्वं श्रुत्वा यः शतभोज्यं च दापयेत् ।

सर्वतीर्थफलं चैव सर्वयज्ञफलं लभेत् ।

अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ।

गवां कोटिसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

तेन ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुश्च वसवस्तथा ।

प्रसन्ने वाचके विप्रे प्रसन्नाः सर्वदेवताः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां फलं संप्राप्नुयाच्चरः ।

विधिवद्भोजयेद्वाजन्मधुपायसमुत्तमम् ।

उद्योगे भारतश्चेष्ट सर्वकामसमन्वितः ।

भोजनं भोजयेद्विप्रान्गन्धमात्यैरलंकृतान् ।

शुक्लाम्बरधरस्तत्र शुचिर्भूत्वा स्वलंकृतः ।

यश्चानेन प्रकारेण भारतं श्रावयेच्चरः ।

तथा दानस्य माहात्म्यं लोकानुद्धरति प्रभो ॥

इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वं समाप्तं । संवत् १८३७ वर्षे शके १७०३ प्रवर्तमाने मासोत्तममासे ज्येष्ठमासे सितेतरपक्षे तृतीया[यां] मन्दवासरे पूर्णांकृतमिदमुद्योगपर्वं । राजन्यपुरस्थेन भ० विष्णुदत्तेन लिखितं । दीहेणवासी शाहा पुरुषोत्तमदासस्येदं पुस्तकं परोपकारार्थम् । शुभं भवतु । कल्याणमस्तु श्रीकृष्णो विजयते । श्रीराम जय राम जय जय राम ॥ श्रीराम । श्रीराम । श्रीराम । श्रीराम । श्रीराम । श्रीराम ॥

— Ds ins. after the last colophon : उद्योगपर्वचर्णनं ।

सूत उवाच ।

एवमेतन्सुवृत्तान्तं पञ्चमं पर्वं भारतम् ।

उद्योगपर्वं निर्दिष्टं संधिविग्रहसंस्थितम् ।

अध्यायानां च संख्या च पडशीतिशतं स्मृतम् ।

श्लोकाः सप्तसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च ।

श्लोकाश्च नवति प्रोक्तास्तथैवाष्टौ महात्मना ।

व्यासेनोदारमतिना पर्वण्यस्मिंस्तपोधनाः ।

वैशंपायन उवाच ।

शृणु राजन्निधिमिमं फलं यच्चापि भारते ।

श्रुताद्भवति राजेन्द्र यत्वं मामनुपृच्छसि ।

दिवि देवा महीपालाः क्रीडार्थमवनीं गताः ।

ऋषीणां देवतानां च संभवो वसुधातले ।

अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वेदेवाश्च शाश्वताः ।

आदित्याश्चाश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ।

गुह्यकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा ।

सिद्धा धर्मः स्वयंभूश्च मुनिः कात्यायनो वरः ।

गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाप्सरसां गणाः ।

ग्रहाः संवत्सराश्चैव अयनान्यृतवस्तथा ।

स्थावरं जंगमं चैव जगत्सर्वं सुरासुरम् ।

भारताद्भरतश्रेष्ठ एकस्थमिह दृश्यते ।
तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठां तं नामकर्मानुकीर्तनात् ।
कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्येत मानवः ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ।
संयम्यान्तःशुचिर्भूत्वा पारं गत्वा तु भारते ।
तेषां श्राद्धानि देयानि रत्नानि विविधानि च ।
गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्चैव स्वलंकृताः ।
सर्वकामगुणोपेता धनानि विविधानि च ।
भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांश्च काञ्चनम् ।
वाहनानि च देयानि हया मत्ताश्च वारणाः ।
शयनं शिबिकाश्चैव स्यन्दनाश्च स्वलंकृताः ।
यद्यद्गृहे वरं किञ्चिद्यद्यस्ति महद्भुम् ।
तत्तद्देयं द्विजातिभ्य आत्मा दास्यश्च सूनवः ।
श्रद्धया परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारगः ।
सत्यार्जवयथादान्तः शुचिः शौचममन्वितः ।
श्रद्धधानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छृणु ।
पर्व उद्योगमासाद्य काञ्चनं संप्रदापयेत् ।
ततः सर्वगुणोपेतमञ्जं दद्यात्सुसंस्कृतम् ।
उदितादित्यसंकाशं ज्वलन्तमनलोपमम् ।
विमानं विबुधैः सार्धमारुह्य दिवि गच्छति ।
वर्षायुतानि भवने संक्रम्य दिवि मोदते ।
षष्ठे द्विगुणमस्तीति सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।
शुचिः शीलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।
संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः श्रद्धधानोऽनसूयकः ।
ईदृशाद्वाचकाद्वाजन्श्रुत्वा भारत भारतम् ।
नियमस्थः शुचिः श्रोता शृण्वंस्तत्फलमश्नुते ।
जाम्बूनदमयैर्दिव्यैर्गवाक्षैः सर्वतो वृतम् ।
सेवितं चाप्सरःसर्वैर्देवैराकाशचारिभिः ।
विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ।
दिव्यमाल्याम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ।
मोदते दैवतैः सार्धं दिवि देवो यथामरः ।
उद्योगे भारतश्रेष्ठ हविष्यैस्तर्पयेद्भुजान् ।
पृषकैश्च विशेषेण सर्वमञ्जं प्रदापयेत् ।
यथान्यायं गन्धमाल्यैः पूजयेच्च पृथक्पृथक् ।
श्रुतेऽस्मिन्नपते दद्याद्वाहणेभ्यश्च दक्षिणाम् ।
भोजयेद्द्विविधाहारैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितैः ।
पाठकस्य विशेषेण स्वर्णगोदानपूर्वकम् ।
संहितापुस्तकाग्राजन्प्रयतः शिष्यसंमितान् ।
हिरण्यं च सुवर्णं च दक्षिणामथ दापयेत् ।
देवताः कीर्तयेत्सर्वा नरनारायणादिकाः ।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलंकृत्य द्विजोत्तमान् ।
तर्पयेद्द्विविधैः कामैर्दानैरुष्णवचैस्तथा ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
प्राप्तुयाच्च क्रतुफलं श्रुत्वा पर्वणि पर्वणि ।

वाचको भरतश्रेष्ठ व्यक्ताक्षरपदस्वरः ।
भविष्यं श्रावयेद्द्विद्वान्भारतं भरतर्षभ ।
वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलंकृतम् ।
वाचके तु परे तुष्टे सुभगा प्रीतिरुत्तमा ।
ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ।
इत्येष विधिरुद्दिष्टो मया ते द्विपदां वर ।
श्रद्धधानेनैव भाव्यं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
भारतश्रवणाद्वाजन्स्मरणाच्च द्विजोत्तम ।
सदा यद्भवता भाव्यं श्रेयस्तु परमिच्छता ।
भारतं शृणुयाच्चित्तं भारतं परिकीर्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य देवाः स्थितास्त्रयः ।
भारतं परमं पुण्यं भारतं विविधाः कथाः ।
भारतं सेव्यते दिव्यैर्भारतं परमं पदम् ।
भारतं सर्वशास्त्राणां सुगमं भरतर्षभ ।
भारतात्प्राप्यते श्रेयो मोक्षस्त्वेतद्भवीमि ते ।
महाभारतमाख्यानं क्षितिं गां च सरस्वतीम् ।
ब्राह्मणं केशवं चैव कीर्तयन्नावसीदति ।
आदौ चान्ते च मध्ये च विष्णुः सर्वत्र गीयते ।
यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ।
तच्छ्रोतव्यं मानुषेण परमं पदमिच्छता ।
एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिदर्शनम् ।
एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।
वैशंपायन उवाच ।
यः सर्वं शृणुते राजस्त्रिदं श्रीपरिवर्धनम् ।
एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो लभते वाञ्छितं फलम् ।
यो भूत्वा सावधानो वै शृणोति श्रावयत्यपि ।
स वाञ्छितार्थं लभते पुत्रपौत्रममन्वितः ।
उद्योगं लभते जन्तुः पाण्डवोद्योगसंश्रयान् ।
जनमेजय हे राजन्वमप्येवं समाचर ।
अतः परं भीष्मपर्वं शृणु राजन्समाहितः ।
भारतं भानुमानिन्दुर्यदि न स्युरमी त्रयः ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य कावस्था जगतो भवेत् ।
य इदं कीर्तयेद्द्विद्वान्पश्येत् शृणुयाच्चरः ।
स ब्रह्मणः स्थानमेत्य प्राप्तुयादेवतुल्यताम् ।
इदं हि वेदैः समितं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
स्तव्यानामुत्तमं चेदं पुराणमृषिमंयुतम् ।
अस्मिन्त्यर्थश्च धर्मश्च निखिलेनोपदेक्ष्यते ।
इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिरिष्टिकी ।
अक्षुद्धान्दानशीलांश्च सत्यशीलाननास्तिकान् ।
कार्णं वेदमिमं श्रुत्वा श्रावयित्वाथर्ममश्नुते ।
अणहत्याकृतं चापि पापं जह्यान्न संशयः ।
इतिहासमिमं श्रुत्वा पुरुषोऽपि सुदारुणः ।
जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ।

महाभारते उद्योगपर्व

महीं चापि जयेत्कृत्स्नां शत्रूंश्चापि पराजयेत् ।
इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ।
महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा ।
अर्थशास्त्रमिदं मुख्यं धर्मशास्त्रमिदं परम् ।
मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ।
संप्रत्याचक्षते चेदं तथाख्यास्यन्ति चापरे ।
पुत्राः शुश्रूषवः सन्ति प्रेक्ष्याश्च प्रियकारिणः ।
शरीरेण कृतं पापं वचसा मनसैव च ।
सर्वं तत्त्यजते क्षिप्रमिदं शृण्वन्नरः सदा ।
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं पुण्यं तथैव च ।
य इदं मानवो भक्त्या पुण्यान्वै ब्राह्मणाञ्जुचीन् ।
भावयेत महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः ।
योऽधीते प्रथमं निलं ब्राह्मणो नियतव्रतः ।
चतुरो वापिकान्मासान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
आस्तिकः सततं शृण्वन्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ।
उभे संध्ये जपन्किञ्चित्सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
यश्चैनं शृणुयान्नित्यमापै श्रद्धासमन्वितः ।
स दीर्घमायुः कीर्तिं च स्वर्गं प्राप्नुयान्नरः ।
चत्वार एकतो वेदा महाभारतमेकतः ।
सुरर्षिभिः समागम्य तुलामारोपितं पुरा ।
महत्त्वाच्च गुरुत्वाच्च महाभारतमुच्यते ।
गुरुविप्राज्ञमस्कृत्य मनोबुद्धिसमाधिभिः ।
संपूज्य च द्विजान्सर्वास्तथान्यान्विदुषो जनान् ॥
यो भारतं पूजयति वस्त्रदानै-
र्धूपैः फलेश्चन्दनपुष्पपत्रैः ।
सुवर्णदानेन यथा च शक्त्या
लोकं स गच्छेत्फलमस्य योनेः ॥
इ इमां कुरुते पूजां समाप्तौ पुस्तकस्य च ।

सर्वान्कामानवामोति पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
भारतं निन्दयेद्यश्च पुमानधम एव सः ।
ब्रह्महत्यासमं पापं भवेत्तस्य न संशयः ।
अस्यैव धर्मशास्त्रस्य निन्दने क्षीयते कुलम् ।
अश्रद्धेयो न पूजार्हो वक्तव्यं ते न युज्यते ।
संनिधाने न गन्तव्यं तस्य यो निन्दयेदिदम् ।
श्रुतं स्मृतं मतं येन महापातकनाशनम् ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रसंहितायां वैयासिक्यामुद्योगपर्व समाप्तः ॥ — This is followed by the first stanza of Bhīṣmaparvan; then the table of contents, which is followed by :

संपोष्यं सदपत्यवत्परकराद्रक्ष्यं च सुक्षेत्रवत्
संशोध्यं व्रणिनोऽङ्गवत्प्रतिदिनं वीक्ष्यं च सन्मित्रवत् ।
बध्यं वध्यवदश्लथं न हि न विस्मर्यं हरेर्नामवत्
नैवं सीदति पुस्तकं किल कदाप्येतद्गुरुणां वचः ॥

शके ११६ [? १६१६] भावसंवत्सरे श्रावणवदि १३ ते दिवशीं त्रिबक्सूनुगणेशेन लिखितं ॥

— Die ins. after the last colophon: उद्योगपर्वण्यर्मा वृत्तान्ताः । राज्ञां दूतप्रस्थापने मंत्रः । पुरोहितयानं । शल्यवर-प्रदानं । इंद्रविजयः । संजययानं । प्रजागरः । विदुरवाक्यानि । सनत्सुजातीयं । यानसंधिः । भगवद्धानं । दम्भोद्भवाख्यानं । मातलिबरान्वेषणं । गालवचरितं । विश्वरूपदर्शनं । विदुला-पुत्रानुशासनं । कर्णोपनिवादः । कर्णकुन्तीसमागमः । अभिनिर्योत्रा । उल्लकयानं । रथातिरथसंख्या । अंबोपाख्यानं । युद्धसंनाहश्च ॥ अतः परं भीष्मपर्व भविष्यति ॥ शके १६८८ व्ययनामसंवत्सरे भाद्रपदासितत्रयोदश्यां गोविंददशपुत्रेण किञ्चिज्जीर्णमेव पूर्वोत्तरभागाभ्यां पूर्यर्थं लिखितं ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS. which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes; but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS. or in a very small group of cognate MSS. have been relegated to this Appendix as being of no special value for critical purposes.

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text; in other words, the variants of monosyllabic verse-filling particles (such as च-वे-नु-हि) and adverbs (such as तथा-तदा-ततः, एव-एवं), discrepant readings of single MSS., corrupt readings, and common doublets (वेदि-वेदी, रोम-लोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशंपायन उवाच) have been uniformly ignored here.

1

After 5. 39. 31, N (Ks missing) T G1.4 ins.:

अमम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि ।
उपलभ्याप्यविदितं विदितं चाप्यनुष्ठितम् ।
पापोदयफलं विद्वान्यो नारभति वर्धते ।
यस्तु पूर्वकृतं पापमविमृश्यानुवर्तेते ।
सोऽन्यापराधे दुर्मेधा विपमे विनिपात्यते । [5]
मन्त्रभेदस्य पदं प्राज्ञो द्वाराणीमानि लक्षयेत् ।
अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः ।
मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसंभवम् ।
दुष्टामात्येषु विश्रम्भं दूताच्चाकुशलादपि ।
द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा मंथुणोति सदा नृपः । [10]
त्रिवर्गचरणे युक्तः स शत्रूनधिनिष्ठति ।
न वै श्रुतमविज्ञाय बृहन्ननुपसेव्यं च ।
धर्माथो वेदितुं शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ।
नष्टं समुद्रे पतितं नष्टं वाक्यमशृण्वति ।
अनात्मनि श्रुतं नष्टं नष्टं श्रुतमनक्षिकम् । [15]

1

(L. 1) T1 G1.4 असम्यक्; Ca.s असम्यक् (as above).
T1 G1.4 नानामृदयैरपि (for the posterior half). Cs
cites सुकुशलैः. — (L. 2) B D3-6 T2 Cn उपलभ्य
Cs उपलभ्य (as above). B D3-6 T2 च; Ds D10
हि (for [अ]पि). B (except B3) D (except D1.2.8.9)
T2 चाननुष्ठितं (for चाप्य). — (L. 3) K2.5 T1 G4
पापोदयं; Ca.s पापोदय- (as above). K4 D2.7 Ca.s
नारभति; D1 Cn नारभते; T1 G1.4 वाचरति (for नारभति).
— (L. 4) B1.2.3 T2 पूर्व कृतं; T1 G4 पूर्वकृते; Ca.s पूर्वकृतं
(as above). Ds D3.10 अविमृश्यानुवर्तेते; D1.3.4 अव-
मृश्यानु°; T1 G1.4 नानामृदयानु(T1 °भि)वर्तेते; Ca.s as
above. — (L. 5) B Dn Ds D2m.8-9.10 T2 Cs
अगाधपथे (for सोऽन्यापराधे). K4 D9 विपमेपु निपात्यते; D1
विषयविनि°. — (L. 6) T1 G1.4 अत्र (for मन्त्र). K2
मृत्पानि (for द्वाराणि). K1.4 D3.9 एतानि (for द्वागानि).
— (L. 8) K2 मदः; Dn1 D6.9 मदः; D1 पदं; T1
G1.4 अयं; Ca मदं (as above). D1.8 Ca.s अवज्ञानं.
— (L. 9) K4 Dn1 D1-4.8.9 T1 G1 दूताश्च (for दूताच).
K4 Dn1 D1-4.7-9 T1 G1 कुशलात्. — (L. 11) K4.5 B3
Dn1 D1.2.5-7.9 त्रिवर्गाचरणे. B6 T1 G1.4 अधिगच्छति;
Ca.s as above. — (L. 12) K2.5 B Dn D1.6.8-10
T2 वा (for च). — (L. 14) K1.5 प्रक्षिप्तं (for पतितं).
— (L. 15) K2 D7.9 द्रुतं नष्टम् (for नष्टं श्रुतम्).
— (L. 16) K6 Ds D8 Ca.s.np जाला; T1 G1.4 बुद्ध्या;

मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या संपाद्य चासकृत् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय प्राज्ञो मन्त्रं समाचरेत् ।

2

After adhy. 44, all MSS. (except Ds.10 G2;
K2.3.5 missing) ins. the following addl. adhy.
(K4 om. lines 2-25; T G1.3-5 om. lines 5-23):

सनत्सुजात उवाच ।

शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता ।
ईर्ष्या मोहो विविन्मा च कृपासूया जुगुप्सुता ।
द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ।
एकैकमेते राजेन्द्र मनुष्यान्पर्युपासते ।
यैराविष्टो नरः पापं मूढमंजो व्यवस्यति । [5]

सृष्ट्यालुरुग्रः परुषो वावदान्यः

क्रोधं विभ्रन्मनसा वै विकल्पी ।

नृशंसधर्माः पडिमे जना वै

प्राप्याप्यर्थं नोत सभाजयन्ते ।

Cap.sp मत्या (as above). — (L. 17) K1.4 D3-6.9 T
G1.4 च (for [अ]य). K1.5 B Dn2 Ds D1.2.5-8.10 T2
Cs प्राक्षर् (for प्राज्ञो). K3 B Dn2 Ds D1.5.6.10 T2 Cs
मेघी (for मन्त्र). Ds D10 समारभेत् (for °चरेत्).

2

For the omission of this passage from the
constituted text, see note after adhy. 44; see
below also. — (L. 1) Ds.4 transp. शोकः and क्रोधः.
D1 मोहः; T G1.3-5 M दंभः; Cs लोभः (as above).
K1 B Ds D5 (after corr.). 7.8 Cn.s मोहः; D5 (before
corr.). 6 T G1.3-5 M Cnp लोभः (for मानः). — (L. 2)
K1 B1.3.4 Ds D1.2.5-8 मानो (for मोहो). B D2-6 T2
विविन्मा (for विविन्मा). K1 T1 [अ]कृपा (for कृपा).
K1 Dn D1-8 T2 G1.3.4 M जुगुप्सुता; B Ds जुगुप्सिता;
Ca as above. — (L. 3) D1 मनुष्यस्य प्रणाशनाः.
— (L. 4) Om. in B Ds D1. K1 D8 एकैकशस्तु;
D2 एकैक एते; T1 एकैकमेव. K1 D2.7.8 T G1.3-5 M मनुष्यं.
— (L. 5) Om. in M. Ds Cs मूढबुद्धिर्व्यवस्यते. — (L. 6)
K1 D1.5.7.8 M सृष्ट्यालुः; Ca.s सृष्ट्यालुः (as above).
Ds.4 सृष्ट्यालुरुग्रः. K1 B3 Ds D1.2.5 (before corr.). 6-8
M पुरुषः; Ca.s परुषः (as above). K1 B3 Ds D1-8 M
om. वा. Cs cites वदान्यः; Ca अवदान्यः (as above).
— (L. 7) D1 कोपं (for क्रोधं). K1 D2.7.8 विभ्रत्
क्रोधं (D1 क्रोधं); M चाक्रोशाच्चिभ्रत् (for क्रोधं विभ्रत्). M
om. वै. K1 D1.7.8 यः (for वै). M कदर्थी (for विकल्पी).

संभोगसंविद्विषमोऽतिमानी [10]

दत्त्वा विकल्पी कृपणो दुर्बलश्च ।

बहुप्रशंसी वनिताद्विद सदैव

ससैवोक्ताः पापशीला नृशंसाः ।

धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च

अमात्सर्यं हीस्तिक्षानसूया । [15]

दानं श्रुतं चैव धृतिः क्षमा च

महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ।

यो नैतेभ्यः प्रच्यवेद्वादशभ्यः

सर्वामपीमां पृथिवीं न शिष्यात् ।

त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थितो यो [20]

नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ।

दमस्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् ।

एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ।

सद्वागद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यते ।

नरकप्रतिष्ठान्ते वै स्युर्य एवं कुर्वते नराः । [25]

मदोऽष्टादशदोषः स स्यात्पुरा योऽप्रकीर्तितः ।

लोकद्वेष्यं प्रानिकूल्यमभ्यसूया मृपावचः ।

कामक्रोधौ पारतन्त्र्यं परिवादोऽथ पैशुनम् ।

अर्थहानिर्विवित्त्वा च मात्सर्यं प्राणिपीडनम् ।

ईर्ष्या मोहोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता । [30]

तस्याप्राज्ञो न मायेन सदा ह्येतद्विगर्हितम् ।

सौहृदे वै पङ्गुणा वेदितव्याः

प्रिये हृष्यन्त्यप्रिये च व्यथन्ते ।

स्यादात्मनः सुचिरं याचते यो

ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् । [35]

Cs मनसा वै विकल्पी (as above); **Csp** मनसा विप्रकर्षी. — (L. 8) **D1** नृशंसवर्णाः; **M** लक्ष्मधर्मः; **Ca.s** नृशंसधर्माः (as above). **D1.2** सदा; **D3.4** स्युः; **M** तु (for वै). **K1 D8** नृशंसधर्मा (D8 °जन्मा) च जना ध्रुवं सदा. — (L. 9) **K1 D8 Ca.s** सदीपमुञ्जते; **B3 D8 D8.4** सभाजयति; **D2.7** संतो भजते. **D1** प्राप्यापदं लोभमयोपमुञ्जते; **M** संप्राप्त्यर्थं नीत संभावयति. — (L. 10) **D1** संभोगविद्वषः; **D2** संभोगसंविद्विषमो; **D7** संभोगविद्विषमो; **Cs** as above. **K1 D8** [अ]वमानी; **B1.2.5 D1-4.7** [अ]नीरमानी; **M1.3.4** [अ]य मानी; **Cs** [अ]भिमानी (for उत्तिमानी). — (L. 11) **M** बदधी; **Cs** विकल्पी (as above). **K1 D1.2.7.8** [अ]बलीयान्; **M** दुर्बलीयान् (for दुर्बलश्च). — (L. 12) **K1 B2.5 D1.2.7.8 M** वर्गप्रशंसी (for बहु°). **B2** वंदिताद्विद; **D7 M1** वनितां; **M2-5** वंदिवत् (for वनिताद्विद). **K1 D8** वनितावमानी (for वनिताद्विद सदैव). **B** (except B4) **Dn1 D8 D1.2 M2-5** तथैव; **D7 M1** च द्वेषा (for सदैव). — (L. 16) **M** श्रुतिश्च (for श्रुतं). — (L. 17) **K1** महाव्रतानि; **Ca.s** महाव्रता (as above). — (L. 18) **D8** ये; **Ca** यः (as above). **K1 B1.3.5 D1.2.7.8 M Cs** om. न. **B3 Ca** प्रभवेत्; **D2** प्रच्यवते; **M** प्रवसेत्; **Cs** प्रच्यवेत् (as above). **B2 Dn2 D8 D1-8 M** द्वादशेभ्यः; **Cs** द्वादशभ्यः (as above). — (L. 19) **D8** om. अपि. **B2** वसुधां; **Ca.s** पृथिवीं (as above). **K1 D1.2.8 Ca** प्रशंसन्; **M** प्रशिष्यात्; **Ca** स शिष्यात् (as above). — (L. 20) **B** (except B4) **D8 Cs** वान्वितो यः (**Cs** वा); **D8.4** नान्वितो वा; **M1** वावशिष्टः; **M2** वावशिष्टं; **M3.5** वा विशिष्टं; **M4** वापि शिष्टां (for वार्थितो यः). **K1 D1.2.7.8** त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतमेन वापि. **Ca** एकेनापि. — (L. 21) **M** स वेदितव्यः; **Ca** स महद्भूतो वा; **Cs** च वेदितव्यं (as above). — (L. 22) **K1 D8 D1.2.7.8** अप्रमादश्च (for अथाप्रमादः). **K1 D8 D2.7** एतेष्वमृतमाहितं. — (L. 23)

K1 D2.7.8 Cap.sp ब्रह्मजात्यानि; **Ca.s** ब्रह्ममुख्यानां (as above). — (L. 24) **T G1.3-5** ब्राह्मणे न प्र (T2 G1 °णन न) शस्यते. — (L. 25) **Hypermetric!** **B1.3-5 Dn D8 D8-7 M2.4** om. वै. **T G1.3-5 M3.5** च; **M1** हि (for वै). **B2 D1** नरकस्य प्रतिष्ठान्ते. **K1 D8** य एनं; **G5** अमृतां. **B3 Dn2** कुर्वते (for कुर्वते). **K1 D8** सदा; **Dn D1.2** जनाः (for नराः). — (L. 26) **K1 T1 G5 M** दमः (for मद्रः). **K1 B1.2.5 D8 D1-4.5.7.8** स्यात् (for स). **K4 Dn2 D1.3.4** पुरा यो न; **B2 D8 D8 Cs** पुरा यात्र; **D5.7** पुरा यो नः (for स्यात्पुरा यः). **K4 B2 Dn2 D8 D1.3-5.7.8 Cs** प्रकीर्तितः; **Cn** [अ]प्रकीर्तितः (as above). **K1 B1.5 D2** पुरा योनुप्रकीर्तितः (**B5** °व)र्तितः; **T G1.3-5 M** लोमशेन प्रकीर्तिताः (**T1 G1.5** °तः; **M1.3-5** °तं). — (L. 27) **K1 D8 T1 G5 M1** लोकद्वेष्यः; **K4 M2-5** °द्वेष्यः; **B** (except B3) **D8 G3 Cs** °द्वेष्यः; **D1.3.5** °द्वेष्यः (for °द्वेष्यं). — (L. 28) **D1** कामं क्रोधः; **D8** कामः क्रोधः. **K1 D7.8** परार्थिन्यः; **K4 D1.2 T G1.4.5 M Cs** परार्थिन्यः; **G3** परा नित्यं (for पारतन्त्र्यं). — (L. 29) **B Dn D8 D3-6 Ca.s** विवादश्च (for विवित्त्वा च). — (L. 30) **B3 Dn D8-6 Cn** मोहः (for मोहः). **D2.7.8** विवादः; **T G1.3-5 M** [उ]त्ति (T1 °भि)मानः; **Cn** अनिवादः (as above). **Dn1** मिथ्या रथ्यानिवादश्च. **B3 D7.8 G3 M1.4** अभ्यसूयता; **T** ह्यनार्थता; **G1.4.5** [अ]प्यनार्थता; **Cs** as above. — (L. 31) **K1 D1.2** मयेन; **Cs** मायेन (as above). **T G1.3-5 M** सतां (for सदा). — (L. 32) **D2** सुहृदः; **Cs** सौहृदं; **Ca** as above. — (L. 33) **K1 D1 T1 G3-5** प्रहृष्यति; **Ca.s** हृष्यति (as above). **K1 B3** व्यथति; **D7** व्यथेत; **Ca.s** as above. **M** (except M1) प्रियं प्राप्य न व्यथते यदाचित्त. — (L. 34) **D8 Cs** आत्मने; **D5.6** आत्मानं; **T1** आत्मना; **Ca** आत्मनः (as above). **K1.4 B3 Dn1 D8 D8.4.5 m.8**

इष्टान्पुत्रान्विभवान्स्वांश्च दारा-
नभ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः ।
त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामा-
जुह्वे कर्म स्वाशिपं बाधते च ।

द्रव्यवान्गुणवानेवं त्यागी भवति सात्त्विकः । [40]
पञ्च भूतानि पञ्चभ्यो निवर्तयति तादृशः ।
एतत्समृद्धमप्यूर्ध्वं तपो भवति केवलम् ।
सत्त्वात्प्रत्यवमानानां संकल्पेन समाहितम् ।
यतो यज्ञाः प्रवर्धन्ते सत्यस्यैवावरोधनात् ।

मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्याथ कर्मणा । [45]
संकल्पसिद्धं पुरुषमसंकल्पोऽधितिष्ठति ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण किंचान्यदपि मे शृणु ।

अध्यापयेन्महदेतद्यशस्यं
वाचो विकारं कथयो वदन्ति ।
अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं [50]
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
न कर्मणा सुकृतेनैव राज-
न्सत्यं वदेज्जुह्याद्वा यजेद्वा ।

Ca. s. np सुहितं; D1 चाहितं; D2 यद्धितं; D1 त्वहितं; T1 सुमिता;
T2 सुमितो; G1.3.4 सहितो; G5 सुनिहितो; M1 सुविहितो (for
सुनिरं). T2 G1.4.5 याचितो; G3 याचिते. Ds यत्; G3
[अ]पि; Cs यः (as above). M2-5 अहिनाय च याचने यो
ददाति. — (L. 35) M2-5 om. ददाति. G5 [अ]दयं;
Ca. s अयाच्यं (as above). D1 [अ]दयं; Ca. n. s दयं
(as above). — (L. 36) T2 G5 इष्टापूर्तं (for इष्टान्पुत्रान्).
D8 चापि; T1 चात्म- (for स्वांश्च). G8 इष्टापूर्तं विषयं स्वांश्च
दाराः; G4 इष्टापूर्तं स्वांश्च दारानपत्यं; M1.2.5 इष्टापूर्तं विभवं
स्वांश्च दारान्; M8.4 इष्टान्पुत्रान् पूर्व विभवं स्वांश्च दारान्.
— (L. 37) K1 D1.2.8 चाहितान्; K4 Ds Ds.4.7 T
G1.3-5 M चाहिते; B2.5 Ds-6 चाहिता. D2 शुद्धभावान्.
— (L. 38) T G1.3-5 त्यक्तद्रव्यैः; Ca. s as above.
K4 सवसन्नेह; Ds.4 सेवने नेह; Ds संययन्नेह; T G1.3-5 M
संयमने न; Ca. s संवसेन्नेह (as above). K4 Dn1 D1.5-8
T1 G8 'M1 (sup. lin. as above). 3-5 कामान्; M4
(inf. lin.) कामैः; Ca. n कामात् (as above). — (L. 39)
G1.4.5 ins. च after जुह्वे. Cap. np स्वशिपं; Cnp स्वासितं;
Cs आशिपं (for स्वाशिपं). D1 M (except M1) बोधते;
G3.4 साधते; Ca. s बाधते (as above). — (L. 40)
D1 transp. द्रव्यवान् and गुणवान्. K1 Ds.6.8 ह्येव;
K4 B1.2.4 Ds ह्येव; D2 T1 नैव; D1 होत्री; T2 G1.4 M
यश्च; G8.5 कश्चित्; Cs एव; Ca एवं (as above).
T G1.3-5 M तादृशः; Ca. s सात्त्विकः (as above).
— After line 40, M (except M1) ins.:

अप्रमादोऽष्टदोषः स्यात्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ।

इन्द्रियेभ्यश्च पञ्चभ्यो मनसश्चैव भाग्न ।

[= 5. 43. 21^{abed}.]

M2 cont.:

अतीतानागतेभ्यश्च सुक्तो ह्येवैः सुक्ती भवेत् ।

[= 5. 43. 21^{ef}.]

— S om. line 41. — (L. 42) K1 D2.7.8 Cs अपृद्धं;
T G1.4 M अपृद्धं; G8 अत्यर्थः; G5 ऋद्धं तत् (for अप्यूद्धं).
— (L. 43) Om. in G8. K1.4 D8 T G1.4.5 M1-8.4

(sup. lin. as above) Cs सत्यात्; Ca सत्वात् (as
above). K1 D1 तु; D8 न (for प्र). D1 संकल्पः स्वयमाहितः;
T G1.4.5 M संकल्पो न समाहितः; Ca. s as above.
— (L. 44) Om. in G8. K1 B4 D1.8 G4 M (M1 inf.
lin. as above) ततः; Cs यतः (as above). K1.4 D8 T
G1.4.5 M यज्ञः; Cs as above. K1 प्रतायेत; K4 T
G1.4.5 M प्रवर्तते; B3 Ds Cs प्रवर्तते; D1 प्रतीयते; D2 प्रजायते;
D1 प्रनायते; D3 प्रजायीत (for प्रवर्धन्ते). Dn1 Ds1 D1.5.6
Ca मत्वस्य; D1 सर्वस्य; Cs मत्वस्य (as above). K1.4 Ds
D1.7.8 Cs अवबोधनात्; M (except M2) Cn अवधारणात्;
Ca अवबोधनात् (as above). — (L. 45) Om. in G8.
D3-5 अन्यश्च (both times); Cs अन्यस्य (as above).
K1.4 D2.8 M (except M2) उत; T1 अपि (for अथ).
— (L. 46) Om. in G8. K1 D8 संकल्पसिद्धः; B3 G5
Ms.4 (inf. lin. as above). 5 'सिद्धिः; Ca. s 'सिद्धं
(as above). K1 D8 पुरुषः (for पुरुषं), and संकल्पात्.
Ca असंकल्पः (as above). — (L. 47) M (except M1)
मनो ज्ञानमयं शृणु (for the posterior half). — (L. 48)
T G1.3-5 M अध्यापयित्वा Ca अध्यापयेत् (as above).
— (L. 49) B1.2.5 Dn Ds Ds-6 विकारान्; B4 Cn
विकाराः; Ca अविकारं (for विकारं). — (L. 50) D2 योनी;
T1 जगत्; Ca योगे (as above). — (L. 51) D1.8 T G1
M1 य एतत्; G8-5 Ms.4 (inf. lin. as above). 5 एतत्;
Ca. s ये नत् (as above). — (L. 52) T G1.3-5 M1
(sup. lin. as above) इह; Cs एव (as above).
— (L. 53) Dn Ds.6 जयेत्; G8 वेद (for वदेत्).
D2 याजयेत् (for जुहु°). D1.2 वै (for वा). K1 Ds2 Ds T1
जयेद्वा; K4 Ds.4 जपेद्वा; Ds1 D1 M1 (inf. lin. as above)
यजेत (for यजेद्वा). — (L. 54) K1 D1.8 तेनैव (for नैतेन).
K1 Ds Ds T G1.4.5 M1 (inf. lin. as above). 8.4
Ca. s अत्येति; Ds.4 अभ्येत्य; Cn जयति (for अभ्येति). K1.4
विद्वान् (for राजन्). — (L. 55) K1 T2 (m as above)
ऋतं; D1 T1 G1.4 धृतिः; M1 (inf. lin. as above). 2 गतिः;
Ca. s रति (as above). K1.4 Ds लभेत; Ca लभते;

नैतेन बालोऽमृत्युमभ्येति राज-

भ्रतिं चासौ न लभत्यन्तकाले । [55]

सूणीमेक उपासीत चेष्टेत मनसापि न ।

तथा संस्तुतिनिन्दाभ्यां प्रीतिरोषौ विवर्जयेत् ।

अत्रैव तिष्ठन्क्षत्रिय ब्रह्माविशति पश्यति ।

वेदेषु चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमि ते ।

Colophon.

3

After 5. 62. 5, N (K2.8 missing) ins.:

यदा परिकरिष्यन्ति मेणेयानिव तन्तुना ।

अतरिन्नानिव जले बाहुभिर्मांसका रणे ।

पश्यन्तस्ते परास्तत्र रथनागसमाकुलान् ।

तदा दर्पं विमोक्षयन्ति पाण्डवाः स च केशवः ।

विदुर उवाच ।

इह निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः । [5]

ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ।

तस्य दानं क्षमा सिद्धिर्यथावदुपपद्यते ।

दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते ।

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् ।

विपाप्मा वृद्धतेजास्तु पुरुषो विन्दते महन् । [10]

ऋध्याश्च इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।

तेषां च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं सृष्टं स्वयंभुवा ।

आश्रमेषु चतुर्ष्वर्षाहुर्ममेवोत्तमं व्रतम् ।

तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुद्यो दमः ।

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् । [15]

इन्द्रियाभिजयो धैर्यं मार्दवं हीरचापलम् ।

अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्धानता ।

एतानि यस्य राजेन्द्र स दान्तः पुरुषः स्मृतः ।

कामो लोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकथनम् ।

मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतद्दान्तो निषेवते । [20]

अजिह्वमशठं शुद्धमेतद्दान्तस्य लक्षणम् ।

अलोलुपस्तथाल्पेप्सुः कामानामविविचिन्तिता ।

समुद्रकल्पः पुरुषः स दान्तः परिकीर्तितः ।

सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नानामामविबुधः ।

प्राप्येह लोके संमानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति । [25]

अभयं यस्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।

स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः ।

Cs विदति (for लभति). Ds कामकाले; Ca.8 अन्तकाले (as above). — (L. 56) K1 भूतं; B1 D2.5.6.8 Ca एकं; B3 एतं; B5 एतत्; G5 भूतः; Cs एकः (as above). K1 D8 न चेष्टेत्; D8 चेष्टे (for चेष्टेत). K1 B8.5 D8 च (for न). D1.2 T1 M न चेष्टेन्मनसा अ(D1 त्व)पि; D7 T2 G1.8-5 न चेष्टेन्मनसा अ(D7 ह्य)पि. — (L. 57) K1 D1.8 अथ; T G1.8-5 M अपि (for तथा). T G1.8-5 प्रीतिर्दोषो. — (L. 58) B5 D8.4 क्षत्रियोपि; G1.4 वसति (for क्षत्रिय). K1.4 B1-8 D8 D1.8 G5 M Ca.8 [आ]वसति (for [आ]विशति). T2 (m as above) तिष्ठति; Ca पश्यति (as above). G1.4 क्षत्रियो ब्रह्म पश्यति (for the posterior half). — (L. 59) D8.2 D8.8 G5 आनुपूर्वेण; Ca as above. M1 विद्वस्तत्वं (for एतद्विद्वन्). B3 विप्रः; D2 ब्रह्म (for विद्वन्). — Colophon. Adhy. no.: K1 T2 G5 45; Dn D8 4; D5 44; D6 41; D7 T1 G1.8.4 M 46.

Almost all the lines are either repetitions or variants of verses already occurring in adhy. 42, 43 and 44, as may be seen from the foll. statement: Lines 1-23 = (var.) 5. 43. 8-14. — Line 26 = (var.) 263*. — Lines 27-31 = (var.) 262*. — Lines 32-40 = (var.) 5. 43. 18-20. — Line 42 = (var.) 5. 43. 22^{ad}. — Lines 43-46 = (var.) 5. 43. 26^{ad}-27^{ef}. — Lines 48-51 = (var.) 5. 44. 24.

— Lines 54-55 = (var.) 5. 44. 16^{ad}. — Line 56 = (var.) 5. 43. 34^{ab}. — Line 58 = (var.) 5. 42. 24^{ad}. — Line 59 = (var.) 5. 43. 37^{ad}.

3

K5 om. lines 1-4. — (L. 1) K1 D1.5-8 Cn परिहरिष्यन्ति; D10 भविष्यन्ति; C3 भविष्यन्ति; Ca as above. — (L. 3) K1.4 पश्यतः; D1 अपश्यन्. — (L. 4) B3 D1.2 मह (for स च). — (L. 5) D3.4.7 दमं (for इह). K5 D7.10 निश्चयं (for निश्चितं). — (L. 7) K1.4.5 B1.3 D1-4.7.9.10 दानक्रिया (for दानं क्षमा). — D1 om. lines 8-10. — (L. 9) K4 D8.4 उच्यते (for उत्तमम्). — The portion from line 10 up to st. 4 of adhy. 67 is missing in K5. — (L. 12) B Dn तेषां (for तेषां). K1 D1.2.8.10 वि- (for च). — (L. 18) Om. in K1.4 B D (except D5.8). — (L. 19) Dn1 D1.2 Ca.8 मोहः (for दर्पः). K1 D7.10 कामं लोभं च मोहं च मन्युं निद्रां विकथनं. — (L. 20) K1 D7.10 मानमीर्ष्या (D7 नं मौर्ष्यं) च शोकं च. — (L. 22) K1 B1.2.5 D1.2.7.8.10 अल्पेच्छः. D8 D8-5.8 अविविचिन्तिता. — (L. 23) K1 D7.10 सदा दातः प्रकीर्तितः. — (L. 25) K1 Dn D7.8.10 संमानं (for संमानं). — (L. 26) K1 B (except B3) D1 सर्व- (for यस्य). — (L. 30) K1 D1.2.7.10 कर्म यत् (for कर्मणा), and पूर्वः (for पूर्व). — (L. 34) K1 D7.10

सर्वभूतहितो मैत्रस्तस्मान्नोद्विजते जनः ।
 समुद्र इव गम्भीरः प्रज्ञातृप्तः प्रशाम्यति ।
 कर्मणाचरितं पूर्वं सद्भिराचरितं च यत् ।
 तदेवास्थाय मोदन्ते दान्ताः शमपरायणाः ।
 नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तो जितेन्द्रियः ।
 कालाकाङ्क्षी चरत्लौके ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते ।
 एवं प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न दृश्यते ।
 उत्सृज्य वा गृहान्यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ।
 लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वता दिवि ।

Colophon.

4

After 5. 90. 1^{ab}, K₅ ins.:

महात्मानो यमिच्छन्ति तपः कृत्वा त्वनेकधा ।
 स देवोऽस्य समायातो मम लोचनगोचरे ।
 तवातिथ्यं जगन्नाथ किं करोम्यद्य केशव ।
 अहमस्मि महीपीठे निर्धनानां शिरोमणिः ।

कृष्ण उवाच ।

साधु साधु महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 यस्त्वं विनयसंपन्नो वयस्स्वयमेव दृश्यते ।
 तवाद्य वचसा तुप्ये ददामि कुरुनन्दन ।
 वरं वृणीष्व दास्येऽहं यत्ते मनसि रोचते ।

विदुर उवाच ।

अचला केशवे भक्तिर्मानसं त्वद्गतं सदा ।
 धर्मे चिन्ता कुले जन्म देहि मे मधुसूदन ।
 मा मतिः परद्रव्येषु परदारेषु मा मतिः ।
 परापवादिनी जिह्वा मा भूदेव कदाचन ।
 आसनं सुतसंकीर्णं विप्रसंकीर्णमन्दिरम् ।
 हृदयं शास्त्रसंकीर्णं देहि मे मधुसूदन ।
 दुर्भिक्षे चान्नदाताहं सुभिक्षे च हिरण्यदः ।
 आनुरेऽहं भयत्राता त्रीणि कृष्ण भवन्तु मे ।
 सत्यं शौचं दया दानं भक्तिश्चैव जनार्दने ।
 एतान्वरानहं याचे यदि तृष्टोऽसि माधव ।

[30]

[35]

[5]

[10]

[15]

5

S (T₂ om. lines 12-17; G₂ om. lines 6-9 and 12-17) ins. after 5. 92. 11: K₄ (om. lines 10-24), after 421*:

तस्मै रथवरो युक्तः शुशुभे लोकविश्रुतः ।
 वाजिभिः सैन्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
 सैन्यस्तु शुक्रपत्राभः सुग्रीवः किंशुकप्रभः ।
 मेघपुष्पो मेघवर्णः पाण्डरस्तु बलाहकः ।
 दक्षिणं चावहत्सैन्यः सुग्रीवः सव्यतोऽवहत् । [5]
 पृष्ठवाहौ तयोरास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ।
 विश्वकर्मकृतापीडा रत्नजालविभूषिता ।
 आश्रिता वै रथे तस्मिन्ध्वजयष्टिरशोभत ।
 वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभाकरमिव स्पृशन् ।
 तस्य सत्त्ववतः केतौ भुजगारिरशोभत । [10]
 तस्य कीर्तिमतस्तेन भास्वरेण विराजता ।
 शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठः पतगेन्द्रेण केतुना ।
 रुक्मजालैः पताकाभिः सौवर्णेन च केतुना ।
 बभूव स रथश्रेष्ठः कालसूर्य इवोदितः ।
 पश्चिध्वजवितानैश्च रुक्मजालकृतान्तरैः । [15]
 दण्डमार्गेविभागैश्च सुकृतैर्विश्वकर्मणा ।
 प्रवालमणिहेमैश्च मुक्तादैर्द्वयभूषणैः ।
 किङ्किणीशतसर्वैश्च वालजालकृतान्तरैः ।
 कातस्वरमयीभिश्च पद्मिनीभिरलंकृतः ।
 शुशुभे स्यन्दनश्रेष्ठस्तापनीयैश्च पादपैः । [20]
 व्याघ्रसिंहचराहैश्च गोवृषैर्मृगपक्षिभिः ।
 ताराभिर्भास्करैश्चापि वारणैश्च हिरण्यमयैः ।
 वज्राङ्कुशविमानैश्च कूबरावतसंधिषु ।
 समुच्छ्रितमहानाभिः स्तनयितुमहास्वनः ।

6

After 5. 114. 2, D₈ ins.:

पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चसूक्ष्मं षडुन्नतम् ।
 सप्तरक्तं त्रिविस्तीर्णं त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ।
 पञ्चैव दीर्घा हनुलोचनानि

5

शकुनानां यथाकाशे. K₁ D₁. 2. 7. 10 प्रदृश्यते (for [उ]पलभ्यते).
 — (L. 35) Om. in D₈. K₁ D₇ पुनर्जन्म न विद्यते
 (for the posterior half). — (L. 36) Om. in D₇.
 B₂. 4 D₂ [ए]व (for वा). K₁ D₁. 2. 10 [अ]भिपद्यते;
 C₈ [अ]भिमन्यते (as above). — Colophon. *Adhy. no.*
 K₁ 63; D₆ 59; D₇ 64.

(L. 3) K₄ शैब्यस्तु (for सैन्यस्तु), and हैमसंनिभः
 (for किंशुक°). — (L. 5) T₁ G₁ [अ]वसत् (for
 [अ]वहत्). K₄ शैब्यः (for सैन्यः). K₄ T₁ G₁ [अ]भवत्
 (for अवहत्). — (L. 6) M₂-5 पृष्ठतोभौ (for 'वाही').
 — (L. 9) K₄ महाबलपराक्रमः (for the posterior half).
 — (L. 18) T₂ G₂ रत्न° (for वाल°).

बाहूरुनासाश्च सुखप्रदानि ।
ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठे [5]
ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि ।
सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशा-
स्वक्चैव वै कररुहाश्च नटुःखितानाम् ।
वक्षोऽथ कङ्क्षानखनासिकास्य-
मंसान्तिकं चेति षडुन्नतानि । [10]
नेत्रान्तपादकरतात्वधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सर्वसुखावहानि ।

[Lines 3-12 are a gloss on the preceding
2 lines.]

7

After 5. 128. 17, T G ins.:

यथा वाराणसी दग्धा साश्वा सरथकुञ्जरा ।
सानुबन्धस्तु कृष्णेन काशीनामृषभो हतः ।
तथा नागपुरं दग्ध्वा शङ्खचक्रगदाधरः ।
स्वयं कालेश्वरो भूत्वा नाशयिष्यति कौरवान् । [5]
पारिजातहरं ह्येनमेकं यदुसुखावहम् ।
नाभ्यवर्तत संरब्धो वृत्रहा वसुभिः सह ।
प्राप्य निर्मोचने पाशान्पदसहस्रांस्तरस्विनः ।
हतास्ते वासुदेवेन ह्युपसंक्रम्य कौरवान् । [10]
द्वारमासाद्य सौभस्य विधूय गदया गिरिम् ।
द्युमत्सेनः सहामात्यः कृष्णेन विनिपातितः ।
शेषवत्त्वात्कुरूणां तु धर्मापेक्षी तथाच्युतः ।
क्षमते पुण्डरीकाक्षः शक्तः सन्पापकर्मणाम् ।
पृते हि यदि गोविन्दमिच्छन्ति सह राजभिः ।
अद्यैवातिथयः सर्वे भविष्यन्ति यमस्य ते ।
यथा वायोस्तृणाग्राणि वशं यान्ति बलीयसः । [15]
तथा चक्रभृतः सर्वे वशमेप्यन्ति कौरवाः ।

8

After 5. 129. 13, Ds ins.:

धृतराष्ट्राय प्रददौ भगवान्दिव्यचक्षुषी ।
ददर्श परमं रूपं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
ततो देवाः सगन्धर्वाः किंनराश्च महोरगाः ।
ऋषयश्च महाभागा लोकपालैः समन्विताः । [5]
प्रणम्य शिरसा देवं तुष्टुष्टुः प्राञ्जलि स्थिताः ।
क्रोधं प्रभो संहर संहर स्वं
रूपं च यद्दर्शितमात्मसंस्थम् ।

7

(L. 1) T₂ नृपाश्चरथकुञ्जराः. — (L. 5) T₁ G₁ 5 कृष्णं
(for एकं). — (L. 16) T₁ G₅ च चक्रिणः (for चक्रभृतः).

यावत्विमे देवगणैः समेता

लोकाः समस्ता भुवि नाशमीयुः ।
त्वं च कर्ता विकर्ता च त्वमेव परिरक्षसे । [10]
त्वया व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
क्रियन्मात्रा महीपालाः किंवीर्याः किंपराक्रमाः ।
येषामर्थं महाबाहो दिव्यं रूपं प्रदर्शिवान् ।
एवमुच्चारिता वाचः सह देवैर्विभुस्तथा ।

9

After 5. 157. 5, K₄ B Dm Ds D₁ 8. 4. 6-8. 10 ins.:

The Fable of the Cat and the Mice

उद्येष्टं तथैव कौन्तेयं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सोमकैश्च सकैर्यैः ।
कथं वा धार्मिको भूत्वा त्वमधर्मं मनः कृथाः ।
य इच्छसि जगत्सर्वं नश्यमानं नृशंसवत् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो दाता त्वमिति मे मतिः । [5]
श्रूयते हि पुरा गीतः श्लोकोऽयं भरतर्षभ ।
प्रह्लादेनाथ भद्रं ते हते राज्ये तु दैवतैः ।
यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्रतम् ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमम् । [10]
कथितं नारदेनेह पितुर्मम नराधिप ।
मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्वकर्मसु ।
ऊर्ध्वबाहुः स्थितो राजन्गङ्गातीरे कदाचन ।
स वै कृत्वा मनःशुद्धिं प्रत्ययार्थं शरीरिणाम् ।
करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिणः । [15]
तस्य कालेन महता विश्रम्भं जग्मुर्ण्डजाः ।
समेत्य च प्रशंसन्ति मार्जारं तं विशां पते ।
पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः ।
आत्मकार्यं कृतं मेने चर्यायाश्च कृतं फलम् ।
अथ दीर्घस्य कालस्य तं देशं मृषिका ययुः ।
ददृशुस्तं च ते तत्र धार्मिकं व्रतचारिणम् ।
कार्येण महता युक्तं दम्भयुक्तेन भारत ।
तेषां मतिरियं राजन्नासीत्तत्र विनिश्चये ।
बहुमित्रा वयं सर्वे तेषां नो मातुलो ह्ययम् ।
रक्षां करोतु सततं वृद्धबालस्य सर्वशः । [25]
उपगम्य तु ते सर्वे बिडालमिदमब्रुवन् ।
भवत्प्रसादादिच्छामश्चर्तुं चैव यथासुखम् ।
भवान्नो गतिरव्यग्रा भवान्नः परमः सुहृन् ।
ते वयं सहिताः सर्वे भवन्तं शरणं गताः ।

9

(L. 1) B₈ Ds वचनं (for 'नान्). — (L. 22) Ds
D₁ 10 काश्येन (for कार्येण). — (L. 24) Ds D₆ 7. 10 Cnp

भवान्धर्मपरो नित्यं भवान्धर्मं व्यवस्थितः । [30]
 स नो रक्ष महाप्राज्ञ त्रिदशानिव वज्रभृत् ।
 एवमुक्तस्तु तैः सर्वैर्मूषिकैः स विशां पते ।
 प्रत्युवाच ततः सर्वान्मूषिकान्मूषिकान्तकृत् ।
 द्वयोयोगं न पश्यामि तपसो रक्षणस्य च ।
 अवश्यं तु मया कार्यं वचनं भवतां हितम् । [35]
 युष्माभिरपि कर्तव्यं वचनं मम नित्यशः ।
 तपसास्मि परिश्रान्तो दृढं नियममास्थितः ।
 न चापि गमने शक्तिं कांचिन्पश्यामि चिन्तयन् ।
 सोऽस्मि नेयः सदा ताता नदीकूलमितः सुखम् ।
 तथेति तं प्रतिज्ञाय मूषिका भरतर्षभ । [40]
 बृद्धबालमथो सर्वे मार्जाराय न्यवेदयन् ।
 ततः स पापो दुष्टात्मा मूषिकानथ भक्षयन् ।
 पीवरश्च सुवर्णश्च दृढबन्धश्च जायते ।
 मूषिकाणां गणश्चात्र भृशं संक्षीयतेऽथ सः ।
 मार्जारो वर्धते चापि तेजोबलसमन्वितः । [45]
 ततस्ते मूषिकाः सर्वे समेत्यान्योन्यमब्रुवन् ।
 मातुलो वर्धते नित्यं वयं क्षीयामहे भृशम् ।
 ततः प्राज्ञतमः कश्चिद्विण्डिको नाम मूषिकः ।
 अब्रवीद्वचनं राजन्मूषिकाणां महागणम् ।
 गच्छतां वो नदीतीरं सहितानां विशेषतः । [50]
 पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि सहैव मातुलेन तु ।
 साधु साध्विति ते सर्वे पूजयांचक्रिरे तदा ।
 चक्रुश्चैव यथान्यायं विण्डिकस्य वचोऽर्थवत् ।
 अविज्ञानात्ततः सोऽथ विण्डिकं ह्युपभुक्तवान् ।
 ततस्ते सहिताः सर्वे मञ्जयामासुरञ्जसा । [55]
 तत्र बृद्धतमः कश्चित्कोलिको नाम मूषिकः ।
 अब्रवीद्वचनं राजञ्ज्ञातिमध्ये यथातथम् ।
 न मातुलो धर्मकामश्छद्ममात्रं कृता शिखा ।

न मूलफलभक्षस्य विष्टा भवति लोमशा ।
 अस्य गात्राणि वर्धन्ते गणश्च परिहीयते । [60]
 अद्य सप्ताष्टदिवसान्विण्डिकोऽपि न दृश्यते ।
 एतच्छ्रुत्वा वचः सर्वे मूषिका विप्रदुर्बुधः ।
 बिडालोऽपि स दुष्टात्मा जगामैव यथागतम् ।
 तथा त्वमपि दुष्टात्मन्बैडालं व्रतमास्थितः ।
 चरसि ज्ञातिषु सदा बिडालो मूषिकेष्विव । [65]
 अन्यथा किल ते वाक्यमन्यथा कर्म दृश्यते ।
 दम्भनार्थाय लोकस्य वेदाश्चोपशमश्च ते ।
 त्यक्त्वा छद्मं त्विदं राजन्क्षत्रधर्मं समाश्रितः ।
 कुरु कार्याणि सर्वाणि धर्मिष्ठोऽसि नरर्षभ ।
 बाहुवीर्येण पृथिवीं लब्ध्वा भरतसत्तम । [70]
 देहि दानं द्विजातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितम् ।
 क्रिष्टाया वर्षपूगांश्च मातुर्मातृहिते स्थितः ।
 प्रमार्जान्श्वरणे जित्वा संमानं परमावह ।
 पञ्च ग्रामा वृता यत्नान्नास्माभिरपवर्जिताः ।
 युध्यामहे कथं संख्ये कोपयेम च पाण्डवान् । [75]
 त्वत्कृते दुष्टभावस्य संत्यागो विदुरस्य च ।
 जातुषे च गृहे दाहं स्मर तं पुरुषो भव ।
 यच्च कृष्णमवोचस्त्वमायान्तं कुरुसंसदि ।
 अयमस्मि स्थितो राजञ्ज्ञामाय समराय च ।
 तस्यायमागतः कालः समरस्य नराधिप । [80]
 एतदर्थं मया सर्वं कृतमेतद्युधिष्ठिर ।
 किं नु युद्धात्परं लाभं क्षत्रियो बहु मन्यते ।
 किं च त्वं क्षत्रियकुले जातः संप्रथितो भुवि ।
 द्रोणादस्त्राणि संप्राप्य कृपाञ्च भरतर्षभ ।
 तुल्ययोनौ समबले बाह्युदेवं समाश्रितः । [85]
 ब्रूयास्त्वं वासुदेवं च पाण्डवानां समीपतः ।
 आत्मार्यं पाण्डवार्थं च यत्तो मां प्रतियोधय ।

बह्मिन्ना. D1 हसि (for हयं). — (L. 29) Ds भवतः (for
 'न्तं). — (L. 31) K4 Dn1 D1.7.10 महाप्राज्ञ. — (L. 35)
 B4 D1 transp. वचनं and भवतां. Ds D7 भवतां रक्षणं हितं
 (for the posterior half). — (L. 39) K4 B2.5 Dn1
 D1.7.8 तान्. Dn1 D8 परं (for सुखं). — (L. 40)
 Ds D1.7.8 तैः; D8.4.10 तत् (for तं). B3 ते तथेति विनिश्चित्य
 (for the prior half). — (L. 41) B1.3.4 Dn1 सर्वे.
 — (L. 42) K4 D3.4.7 [अ]पि; B3 तान् (for [अ]थ).
 B3 अभक्षयत्. — (L. 48) K4 B1-8 Ds1 D3.4.6 तत्र
 (for ततः). Dn1 दंडिकः; Ds दिगिकः; D7 दिंडिकः.
 — (L. 55) Ds D7 वा (for वो). — (L. 51) Ds D7 ते
 (for तु). B3 transp. सहैव and मातुलेन. — (L. 53)
 K4 Ds D3.4.7.10 ऊचुः (for चक्रुः). Dn1 दंडिकस्य;
 Ds तिगिकस्य; D7 दिंडिकस्य (for विण्डिक*). — (L. 54) K4

Dn1 D8 Ca उपयुक्तवान् (for 'भुक्तवान्). — (L. 58) B2.8
 transp. कृता and शिखा. Dn1 D1.8 छद्ममात्रकृता शिखा
 (for the posterior half). — (L. 60) B3.5 D1 अंगानि
 त(D1 चा)स्य वर्धते (for the prior half). — (L. 61)
 Ds D7 transp. [अ]पि and न. — (L. 64) Ds D3.4.7
 बैडालव्रतम्. — (L. 67) Ds D7 दंभमास्थाय (for 'नार्थाय').
 — (L. 68) D3.4.7.10 छद्ममिदं; Cn छद्म इदं. D3.4.10
 समास्थितः (for 'श्रितः). — (L. 69) Ds.4 transp. कार्याणि
 and सर्वाणि. — (L. 72) B5 D1 संमानय च बांधवान्
 (for the posterior half). — (L. 74) K4 D8 अपि
 वर्जिताः; Ca अप* (as above). — (L. 75) D7.10
 वयं (for कथं). — (L. 77) Ds1 D3.4 संस्मरन्; D7 स्मरन् त्वं
 (for स्मर तं). — (L. 79) B3.5 D1 transp. शमाय and
 समराय. — (L. 81) K4 Ds D3.4.7.10 सार्धं (for सर्वं).

सभामध्ये च यद्रूपं मायया कृतवानसि ।
 तत्तथैव पुनः कृत्वा सार्जुनो मामभिद्रव ।
 इन्द्रजालं च मायां वै कुहका वापि भीषणा । [90]
 आत्तशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ।
 वयमप्युत्सहेम धां खं च गच्छेम मायया ।
 रसातलं विशाऽमोपि ऐन्द्रं वा पुरमेव तु ।
 दर्शयेम च रूपाणि स्वशरीरे बहून्यपि ।
 न तु पर्यायतः सिद्धिर्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् । [95]
 मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे ।
 यद्ग्रीषि च वाष्ण्य धातैराह्वानहं रणे ।
 घातयित्वा प्रदास्यामि पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् ।
 आचक्ष्वे च मे सर्वं संजयस्तव भाषितम् ।
 मद्द्वितीयेन पार्थेन वैरं वः सव्यसाचिना । [100]
 स सत्यसंगरो भूत्वा पाण्डवार्थं पराक्रमी ।
 युध्यस्वाद्य रणे यत्तः पश्यामः पुरुषो भव ।
 यस्तु शत्रुमभिज्ञाय शुद्धं पौरुषमास्थितः ।
 करोति द्विषतां शोकं स जीवति सुजीवितम् ।
 अकस्माच्चैव ते कृष्ण ख्यातं लोकं महद्यज्ञः । [105]
 भयेदानीं विजानीमः सन्ति षण्ढाः सशृङ्गकाः ।
 मद्दिधो नापि नृपतिस्त्वयि युक्तः कथंचन ।
 सन्नाहं संयुगे कर्तुं कंसभृत्ये विशेषतः ।

which is followed by 5. 157. 16.

[For the fable, cf. *Bilāra-jātaka* (ed. Fausboll, vol. 1, pp. 460-61), presenting a jackal (unaccountably substituted for the cat), which similarly pretends asceticism to beguile a troop of rats.]

10

After 5. 157. 17 (which is transposed), K₄ B Dn₁ Ds D₁ (om. lines 1-6). s. 4. 6-8. 10 ins.:

यद्ग्रीषि च कौन्तेय धातैराह्वानहं रणे ।
 निहनिष्यामि तरसा तस्य कालोऽयमागतः ।

— (L. 82) Ds. 4 पुत्रात् (for युद्धात्). B₈ नानु; B₈ [अ]प्यनु- (for बहु). — (L. 83) Dn₁ Ds₁ D₁₀ संप्रथिते; Ds. 4 संग्रामार्थितो. — (L. 86) K₄ Ds धर्मराजसमीपतः (for the posterior half). — (L. 87) K₄ B₈ Ds. 4. 8 आत्मानं (for 'र्थ). — (L. 90)=(var.) 5. 158. 35^{ab}. B₁. 2. 4 न (for च). K₄ Ds. 4. 8 कुहको (for 'का). B₁. 2 Ds [अ]पि भीषणी; B₈ Ds D₁. 10 विभीषणी; Ds. 4 विभीषिका (for [अ]पि भीषणा). — (L. 91)=(var.) 5. 158. 35^{cd}. — (L. 95) Dn₁ Cnp ननु; D₁ न हि; Cn न तु (as above). — L. 95-96=(var.) 5. 158. 26. — L. 100=(var.) 5. 58. 22^{cd}.

त्वं हि भोज्ये पुरस्कार्यो भक्ष्ये पेये च भारत ।
 क युद्धं क च भोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव ।
 शयिष्यसे हतो भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत । [5]
 तद्वथा च सभामध्ये वलितं ते वृकोदर ।
 उल्लूकं नकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ।
 युध्यस्वाद्य स्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम् ।
 युधिष्ठिरानुरागं च द्वेषं च मयि भारत ।
 कृष्णायाश्च परिक्लेशं स्मरेदानीं यथातथम् । [10]
 ब्रूयास्त्वं सहदेवं च राजमध्ये वचो मम ।
 युध्येदानीं रणे यत्तः क्लेशान्स्मर च पाण्डव ।
 विराट्द्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।
 न दृष्टृष्वं भर्तारो भृत्यैरपि महागुणैः ।
 तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्रजास्ततः । [15]
 अश्लाघ्योऽयं नरपतिर्युवयोरिति चागतम् ।
 ते यूयं संहता भूत्वा तद्वधार्थं ममापि च ।
 आत्मार्थं पाण्डवार्थं च प्रयुध्यध्वं मया सह ।
 दृष्टृष्वं च पाञ्चाल्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ।
 एष ते समयः प्राप्तो लब्धव्यश्च त्वयापि सः । [20]
 द्रोणमासाद्य समरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमम् ।
 युध्यस्व ससुहृन्पापं कुरु कर्म सुदुष्करम् ।
 शिखण्डिनमयो ब्रूहि उल्लूकं वचनान्मम ।
 स्त्रीति मत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरवः ।
 गाङ्गेयो धन्विनां श्रेष्ठो युध्येदानीं सुनिर्भयम् । [25]
 कुरु कर्म रणे यत्तः पश्यामः पौरुषं तव ।
 एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योल्लूकमब्रवीत् ।
 धनंजयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ।

11

After 5. 157. 18 (which is a variant of 5. 158. 11), K₄ B Dn₁ Ds D₆. 8. 10 read for the first time 5. 158. 12-41 (with v.l. and ins.), repeating the

10

(L. 4) Ds₁ D₇ क्षत्रियो (for पुरुषो). — (L. 16) K₄ Ds. 4. 1. 10 अहं (for अयं). — (L. 17) B₂. 3 D₇ सहिता (for संहता). — (L. 21) Ds D₇ आगम्य (for आसाद्य). — (L. 22) K₄ चार्थ; B₈. 4 Dn₁ Ds D₇. 8. 10 Cnp स्वार्थ; Ds. 4 पार्थ; Cn पापं (as above). — (L. 25) Ds. 4. 10 युध्यतां; D₇ धर्मिणां; Ds रथिनां (for धन्विनां). B₄ स्थिरो भव (for सुनिर्भयम्). — (L. 26) B₈ D₁ कुरु कर्माणि संयुक्तः (D₁ 'यत्तः) (for the prior half). B₁. 8. 4 पश्यामि पुरुषो भव (for the posterior half).

passage in its proper place:

असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकथसे ।
 आरुरुक्षुर्यथा मन्दः पर्वतं गन्धमादनम् ।
 एवं कथसि कौन्तेय अकथनपुरुर्यो भव ।
 सूतपुत्रं सुदुर्धर्षं शल्यं च बलिनां वरम् ।
 द्रोणं च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि । [5]
 अजिन्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि ।
 ग्राह्ये धनुषि चाचार्यं वेदयोरन्तर्गतं द्वयोः ।
 युधि धुर्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम् ।
 द्रोणं महाद्युतिं पार्थ जेतुमिच्छसि तन्मृषा ।
 न हि शुश्रुम वातेन मेरुमुन्मथितं गिरिम् । [10]
 अनिलो वा वहेन्मेरुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ।
 युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथात्थ माम् ।
 को ह्यस्ति जीविताकाङ्क्षी प्राप्येममरिमर्दनम् ।
 पार्थो वा इतरो वापि कोऽन्यः स्वस्ति गृहान्प्रजेत् ।
 कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन वा । [15]
 रणे जीवन्प्रमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
 किं दुर्दुरः कृपशयो यथेमां
 न बुध्यसे राजचमूं समेताम् ।
 दुराधर्पा देवचमूप्रकाशां
 गुप्तां नरेन्द्रैस्त्रिदशैरिव ह्यम् । [20]
 प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यै-
 रुदीच्यकाम्बोजशकैः स्वशैश्च ।
 शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेश्यै-
 म्लच्छैः पुलिन्दैर्द्रविडान्धकाञ्च्यैः ।
 नानाजनैर्धं युधि संप्रवृद्धं [25]
 गाङ्गं यथा वेगमपारणीयम् ।
 मां च स्थितं नागबलस्य मध्ये
 युयुत्ससे मन्द किमल्पबुद्धे ।
 अक्षय्याविपुधी चैव अग्निदत्तं च ते रथम् ।
 जानीमो हि रणे पार्थ केतुं दिव्यं च भारत । [30]
 अकथमानो युध्यस्व कथसेऽर्जुन किं बहु ।
 पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिध्यति कथनात् ।
 यदीदं कथनालोके सिध्येत्कर्म धनंजय ।
 सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कथने को हि दुर्गतः ।
 जानामि ते वासुदेवं सहायं [35]
 जानामि ते गाण्डिवं तालमात्रम् ।
 जानाम्यहं त्वादृशो नास्ति योद्धा
 जानानस्ते राज्यमेतद्वारामि ।
 न तु पर्यायधर्मेण सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ।
 मनसैवानुकूलानि धातैव कुरुते वशे । [40]
 त्रयोदश समा भुक्तं राज्यं विलपतस्तव ।
 भूयश्चैव प्रशासिष्ये त्वां निहत्य सबान्धवम् ।
 क तदा गाण्डिवं तेऽभूच्छतं दासपणैर्जितः ।

क तदा भीमसेनस्य बलमासीच्च फाल्गुन ।
 सगदाङ्गीमसेनाद्वा फाल्गुनाद्वा सर्गाण्डिवात् । [45]
 न वै मोक्षस्तदा योऽभूद्विना कृष्णामनिन्दिताम् ।
 सा वो दास्ये समापन्नान्मोचयामास पार्षती ।
 अमानुष्यं समापन्नान्दासकर्मण्यवस्थितान् ।
 अवोचं यत्पण्डितिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ।
 धृता हि वेणी पार्थेन विराटनगरे तदा । [50]
 सूदकर्मणि विश्रान्तं विराटस्य महानसे ।
 भीमसेनेन कौन्तेय यत्तु तन्मम पौरुषम् ।
 एवमेव सदा दण्डं क्षत्रियाः क्षत्रिये दधुः ।
 वेणीं कृत्वा पण्डितेषः कन्यां नर्तितवानसि ।
 न भयाद्वासुदेवस्य न चापि तव फाल्गुन । [55]
 राज्यं प्रतिप्रदास्यामि युध्यस्व सहकेशवः ।
 न माया हीन्द्रजालं वा कुहका वापि भीषणाः ।
 व्यातशस्त्रस्य संग्रामे वहन्ति प्रतिगर्जनाः ।
 वासुदेवमहत्त्वं वा फाल्गुनानां शतानि वा ।
 आसाद्य माममोघेषुं द्रविष्यन्ति दिशो दश । [60]
 संयुगं गच्छ भीष्मेण भिन्धि वा शिरसा गिरिम् ।
 तरस्व वा महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ।
 शारद्वतमहामीनं सौमदत्तितिमिगिलम् ।
 भीष्मवेगमपर्यन्तं द्रोणग्राहदुरासदम् ।
 कर्णशल्यज्ञपावतं काम्बोजवडवासुखम् । [65]
 दुःशासनौघं शलशल्यमत्स्यं
 सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ।
 जयद्रथाद्रिं पुरुमित्रगाधं
 दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातम् ।
 शस्त्रौघमक्षय्यमभिप्रवृद्धं [70]
 यद्रावगाह्य श्रमनष्टचेताः ।
 भविष्यसि त्वं हतसर्वबान्धव-
 स्तदा मनस्ते परितापमेप्यति ।
 तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाञ्छुचे-
 निर्वर्तिता पार्थ महीप्रशासनात् । [75]
 प्रशाम्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया
 बुभूषितः स्वर्गं द्वातपस्विना ।
 Colophon.

12

After 5. 159. 6, K₄ B Dn₁ Ds Ds. 4. 6-8. 10 ins.:

एवमुक्त्वा महाबाहुः केशवो राजसत्तम ।
 पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ।
 सृञ्जयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ।
 द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ।
 भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह । [5]
 उलूकोऽप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।

आशीविषमिव कुब्जं तुदन्वाक्यशलाकया ।
 कृष्णादींश्चैव तान्सर्वान्यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ।
 उलूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दारुणमीरितम् ।
 श्रुत्वा विचुक्षुभे पार्थो ललाटं चाप्यमार्जयत् । [10]
 तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थ सा समित्तिर्नृप ।
 नाभ्युप्यन्त महाराज पाण्डवानां महारथाः ।
 अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
 श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्ज्वलुरच्युताः ।
 घृष्टयुगलः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । [15]
 केकया भ्रातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 द्रौपदेयामिमन्युश्च घृष्टकेतुश्च पार्थिवः ।
 भीमसेनश्च विक्रान्तो यमजौ च महारथौ ।
 उत्पेतुरासनात्सर्वे क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
 बाहून्प्रगृह्य रुचिरान्नक्तचन्दनरूपितान् । [20]
 अङ्गदैः पारिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान् ।
 दन्तान्दन्तेषु निष्पिप्य सृङ्गिणी परिलेलिहन् ।
 तेषामाकारभावज्ञः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः ।
 उदतिष्ठत्स वेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
 उदृत्य सहसा नेत्रे दन्तान्कटकटाय च । [25]
 हस्तं हस्तेन निष्पिप्य उलूकं वाक्यमब्रवीत् ।
 अशक्तानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तकम् ।
 श्रुतं ते वचनं मूर्खं यत्त्वां दुर्योधनोऽब्रवीत् ।
 तन्मे कथयतो मन्द श्रुणु वाक्यं दुरासदम् ।
 सर्वक्षत्रस्य मध्ये त्वं यद्वक्ष्यसि सुयोधनम् । [30]
 शृण्वतः सूतपुत्रस्य पितुश्च त्वं दुरात्मनः ।
 अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातृज्यैष्ठस्य नित्यशः ।
 मर्षितं ते दुराचार तत्त्वं न बहु मन्यसे ।
 प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकाङ्क्षी कुरुन्प्रति ।
 कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता । [35]
 त्वं कालचोदितो नूनं गन्तुकामो यमक्षयम् ।
 गच्छस्वाहवमस्माभिस्तच्च शो भविता ध्रुवम् ।
 मयापि च प्रतिज्ञातो वधः सभ्रातृकस्य ते ।
 स तथा भविता पाप नात्र कार्या विचारणा ।
 बेलामतिक्रमेत्सद्यः सागरो वरुणालयः । [40]
 पर्वताश्च विशीर्यैर्युर्मयोक्तं न मृषा भवेत् ।

सहायस्ते यदि यमः कुबेरो रुद्र एव वा ।
 यथाप्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यन्ति पाण्डवाः ।
 दुःशासनस्य रुधिरं पाता चास्मि यथेप्सितम् ।
 यश्चेह प्रतिसंरब्धः क्षत्रियो माभियास्यति । [45]
 अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयम् ।
 यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि ।
 यथैतद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे ।
 भीमसेनवचः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः ।
 क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्यमुवाच ह । 50
 शौटीरशूरसदृशमनीकजनसंसदि ।
 शृणु पाप वचो मह्यं यद्वाच्यो हि पिता त्वया ।
 नास्माकं भविता भेदः कदाचित्कुरुभिः सह ।
 धृतराष्ट्रस्य संबन्धो यदि न स्यात्त्वया सह ।
 त्वं तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च । [55]
 उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलघ्नश्च पापकृत् ।
 जन्मप्रभृति चास्माकं पिता ते पापपूरुषः ।
 अहितानि नृशंसानि नित्यशः कर्तुमिच्छति ।
 तस्य वैरानुषङ्गस्य गन्तास्म्यन्तं सुदुर्गमम् ।
 अहमादौ निहत्य त्वां शकुनेः संप्रपश्यतः । [60]
 ततोऽस्मि शकुनिं हन्ता मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
 भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य चोभयोः ।
 उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयन्निव ।
 भीमसेन न ते सन्ति येषां वैरं त्वया सह ।
 मन्दा गृहेषु सुखिनो मृत्युपाशवशं गताः । [65]
 उलूकश्च न ते वाच्यः परुषं पुरुषोत्तम ।
 दूताः किमपराध्यन्ते यथोक्तस्यानुभाषिणः ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुं भीमं भीमपराक्रमम् ।
 घृष्टयुगलमुखान्वीरान्सुहृदः समभाषत ।
 श्रुतं वस्तस्य पापस्य धातृराष्ट्रस्य भाषितम् । [70]
 कुरुसना वासुदेवस्य मम चैव विशेषतः ।
 श्रुत्वा भवन्तः संरब्धा अस्माकं हितकाम्यया ।
 प्रभावाद्वासुदेवस्य भवतां च प्रयत्नतः ।
 समग्रं पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ।
 भवद्भिः समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरम् । [75]
 उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यामि सुयोधनम् ।

12

With lines 3-5, cf. 5. 158. 4^a-5^d; lines 6-7
 = (var.) 5. 159. 1. — (L. 18) Ds D₁ यमौ चैव
 (for यमजौ च). — (L. 20) K₄ B₂. 8 Ds D₆-8 स्वभुजान्;
 Dn₁ D₁₀ सुभुजान् (for रुचिरान्). Ds. 4. 7 'भूषितान् (for
 'रूपि'). — (L. 27) K₄ B₁-3 Ds Ds. 4. 6-8. 10 'निमित्तजं.
 — (L. 30) B Ds तं (for त्वं). — (L. 31) Ds. 4
 शकुनेश्च; D₁ 'नेः सु- (for पितुश्च त्वं). — (L. 32) K₄

Ds. 4. 6. 8 शासनात् (for नित्यशः). — (L. 38) B (except
 B₄) च (for ते). — (L. 42) K₄ Ds. 4. 8 च (for वा).
 — (L. 51) K₄ Dn₁ Ds. 4. 6-8. 10 शौटीरशूरसदृशः.
 — (L. 53) Ds D₁ मा (for न). — (L. 55) B
 (except B₈) हि (for तु). — (L. 56) Ds. 4 वै कुपुरुषः
 (for वैरुषः). — (L. 59) Ds D₁ गताम् (for 'स्मि).
 K₄ सुदुर्गतं; Ds. 8 'हृदं (for 'गमम्). — (L. 60) B
 (except B₈) आजौ (for आदौ). — (L. 62) K₄ B₈

श्रोभूते कथितस्यास्य प्रतिवाक्यं चमूमुखे ।
 गाण्डीवेनाभिधास्यामि क्लीबा हि वचनोत्तराः ।
 ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रशंससुचर्यनञ्जयम् ।
 तेन वाक्योपचारेण विस्मिता राजसत्तमाः । [80]
 अनुनीय च तान्सर्वान्यथामान्यं यथावयः ।
 धर्मराजस्तदा वाक्यं तत्प्राप्यं प्रत्यभाषत ।
 आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात्पार्थिवोत्तमः ।
 तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूषणे रतः ।
 उल्लूकं भरतश्रेष्ठ सामपूर्वमथोजितम् । [85]
 दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ।
 अतिलोहितनेत्राभ्यामाशीविष इव श्वसन् ।
 स्मयमान इव क्रोधात्सृक्षिणी परिमंलिहन् ।
 जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातृश्वेदमब्रवीत् ।
 अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् । [90]
 उल्लूकं गच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनम् ।
 कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिं कुलपांसनम् ।
 पाण्डवेषु सदा पाप नित्यं जिह्मं प्रवर्तसे ।
 स्ववीर्याद्यः पराक्रम्य पाप आह्वयते परान् ।
 अभीतः पूरयन्वाक्यमेव वै क्षत्रियः पुमान् । [95]
 स पाप क्षत्रियो भूत्वा अस्मानाह्वय संयुगे ।
 मान्यामान्यान्पुरस्कृत्य युद्धं मा गाः कुलाधम ।
 आत्मवीर्यं समाश्रित्य श्रुत्यवीर्यं च कौरव ।
 आह्वयस्व रणे पार्थान्सर्वथा क्षत्रियो भव ।
 परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् । [100]
 अशक्तः स्वयमादातुमेतदेव नपुंसकम् ।
 यस्त्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बहु मन्यसे ।
 कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान्समभिरर्जसि ।

13

After 5. 160. 23, K₄ B Dn₁ Ds Ds. 6-8. 10 ins. :

1) 6. 8. 10 भीमसेनस्य वचनं (for the prior half). — (L. 67)
 B (except B₈) *वादिनः (for *भाषणः). — (L. 68)
 B (except B₈) Dn₁ महाबाहुर. — (L. 71) B₈₋₅ Dn₁
 कुत्सनं (for *त्सना). — D₄ om. lines 73-103. — (L.
 74) K₄ Ds Ds. 6-8. 10 समस्तं (for समग्रं). — (L. 76)
 D₁ प्रेषि* (for प्रापयि*). B (except B₂) वक्ष्यामि (for
 वक्ष्यामि). — (L. 77) K₄ B₂ Ds. 8 कथितस्य. — (L. 83)
 K₄ B₂ Ds Ds. 6. 7. 10 हिंस्यात् (for हि स्यात्). K₄ Ds
 Ds. 6. 7 पार्थिवोत्तमः; D₈ *वो रणे. — (L. 86) B (except
 B₈) D₁₀ भरतर्षभः. — (L. 90) Om. in Ds D₇. 10. K₄
 B (except B₅) विपुलौ भुजौ (for विपुलं भुजम्). — (L. 93)
 Ds D₇. 10 यथा (for सदा). B₄ Ds Ds. 6. 7. 10 Cnp
 प्रवर्तसे (as above); the rest *ते. — (L. 94) = (var.)

युधिष्ठिरोऽपि कैतव्यमुल्लूकमिदमब्रवीत् ।
 उल्लूकं मद्रुचो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधनम् ।
 स्वेन वृत्तेन मे वृत्तं नाधिगन्तुं त्वमर्हसि ।
 उभयोरन्तरं वेद सूनुतानृतयोरपि ।
 न चाहं कामये पापमपि कीटपिपीलयोः । [5]
 किं पुनर्ज्ञांतिषु वधं कामयेयं कथंचन ।
 एतदर्थं मया तात पञ्च ग्रामा वृताः पुरा ।
 कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्षे व्यसनं महत् ।
 स त्वं कामपरीतात्मा मूढभावाच्च कथ्यसे ।
 तथैव वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं वचः । [10]
 किं चेदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सह बान्धवैः ।
 मम विप्रियकर्तारं कैतव्य ब्रूहि कौरवम् ।
 श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मत्तं यत्ते तथास्तु तत् ।
 भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आह नृपात्मजम् ।
 उल्लूकं मद्रुचो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुषम् । [15]
 शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोधनम् ।
 गृध्रोदरे वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ।
 प्रतिज्ञातं मया यच्च सभामध्ये नराधम ।
 कर्ताहं तद्वचः सत्यं सत्येनैव शपामि ते ।
 दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे । [20]
 सक्थिनी तव भङ्गैव हत्वा हि तव सोदरान् ।
 सर्वेषां धार्तराष्ट्रणामहं मृत्युः सुयोधन ।
 सर्वेषां राजपुत्राणामभिमन्युरसंशयम् ।
 कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु ।
 हत्वा सुयोधन त्वां वै साहितं सर्वसोदरैः । [25]
 आक्रमिष्ये पदा मूर्ध्नि धर्मराजस्य पश्यतः ।
 नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह महीपते ।
 उल्लूकं ब्रूहि कौरव्यं धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ।
 श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथातथम् ।
 तथा कर्तास्मि कौरव्य यथा त्वमनुशासि माम् । [30]

5. 160. 3^{ab}. K₄ Dn₁ Ds आह्वयते (for आह°). — (L. 95)
 = (var.) 5. 160. 3^{ad}. — (L. 96) B (except B₈)
 Ds. 8 पापः — (L. 98) Ds अपि (for आत्म-). — (L. 99)
 K₄ Dn₁ Ds. 8 आह्वय च (for आह्वयस्व). — (L. 100) = 5.
 160. 4^{ab}.

13

(L. 6) Ds D₁ कामयेहं (for *येयं). — (L. 9) B₄ Ds
 D₇. 10 काल° (for काम°). — (L. 12) Ds कैतवं (for
 कौरवं). — (L. 14) K₄ Ds. 6. 8 चाह (for आह°).
 — (L. 25) B₂. 4 D₇. 8 सुयोधनं. B₂ सुहृद्भिः सह सोदरैः
 (for the posterior half). — (L. 28) Ds Ds. 7. 8. 10
 कैतव्य (for कौरव्य). — (L. 32) Ds दुर्यो° (for सुयो°).

सहदेवोऽपि नृपते इदमाह वचोऽर्थवत् ।
 सुयोधन मतिर्या ते वृथेषा ते भविष्यति ।
 शोचिष्यसे महाराज सपुत्रजातिबान्धवः ।
 इमं च क्लेशमस्माकं हृष्टो यत्त्वं निकन्थसे ।
 विराटद्रुपदौ वृद्धाबुल्लूकमिदमूचतुः । [35]
 दामभावं नियच्छेव साधोरिति मतिः सदा ।
 तौ च दासावदामौ वा पौरुषं यस्य यादृशम् ।
 शिखण्डी तु ततो वाक्यमुल्लूकमिदमब्रवीत् ।
 वक्तव्यो भवता राजा पापेवभिरतः सदा ।
 पश्य त्वं मां रणे राजन्कुर्वाणं कर्म दारुणम् । [40]
 यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि ।
 तमहं पातयिष्यामि रथात्तव पितामहम् ।
 अहं भीष्मवधान्मृष्टो नूनं धात्रा महात्मना ।
 सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि मिषतां सर्वधन्विनाम्
 धृष्टद्युम्नोऽपि कैतव्यमुल्लूकमिदमब्रवीत् । [45]
 सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेः सुतः ।
 अहं द्रोणं हनिष्यामि सगणं सहबान्धवम् ।
 कर्ता चाहं तथा कर्म यथा नान्यः करिष्यति ।
 तमब्रवीद्धर्मराजः कारुण्यार्थं वचो महत् ।
 नाहं ज्ञानिवधं राजन्कामयेयं कथंचन । [50]
 तवैव दोषाहुर्बुद्धे सर्वमेतत्त्वनावृतम् ।
 अवश्यं च मया कार्यं सर्वेषां चरितं महत् ।
 स गच्छ माचिरं तात उल्लूक यदि मन्यसे ।
 इह वा तिष्ठ भद्रं ते वयं हि तव बान्धवाः ।
 उल्लूकस्तु ततो राजन्धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् । [55]
 आमह्य प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ।
 उल्लूकस्तत आगम्य दुर्योधनममर्षणम् ।
 अर्जुनस्य समादेशं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ।

— (L. 33) Ds D_{7.10} शोचिष्यसि. — (L. 37) Om. in B₂. K₄ Ds. 6-8 च (for वा). — (L. 38) Ds D_{7.10} च (for तु). — (L. 40) K₄ दुर्धर्ष (for कुर्वाणं). — (L. 44) = (var.) 5. 160. 8^{ab}. — B₅ om. lines 48-51; K₄ om. lines 50-52. — (L. 51) Ds D₁₀ दोषो (for दोषाद्). Dn₁ Ds. 8 अनादृतं; Cn as above. — (L. 52) D_{6.7} Cn पूर्वेषां; Cnp सर्वेषां (as above). B₃ उचितं; Ds Ds. 10 (m as above) च हितं (for चरितं). — B₅ D₇ om. lines 54-61. — (L. 56) K₄ Ds. 6.8 राजन् (for तत्र). — After line 56, Ds (which om. lines 57-61) reads 24^{ab}, and Ds reads 24.

14

(L. 1) K_{1.2.5} Ds. 4.7 च (for स्व-). — (L. 2) K_{1.2} [अ]न्यात् (for ययौ). — (L. 3) K₁ स महारथः (for

वासुदेवस्य भीमस्य धर्मराजस्य पौरुषम् ।
 नकुलस्य विराटस्य द्रुपदस्य च भारत । [60]
 सहदेवस्य च वचो धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ।

14

After 5. 197. 19^{ab}, N ins.:

चेकितानः स्वर्मेन्येन महता पार्थिवर्षभ ।
 धृष्टकेतुश्च चेर्दानां प्रणेता पार्थिवो ययौ ।
 साव्यकिश्च महोष्वासो वृष्णीनां प्रवरो रथः ।
 वृतः शतमहत्वेण रथानां प्रणुदन्वली । [5]
 क्षत्रदेवब्रह्मदेवौ रथस्थौ पुरुषर्षभौ ।
 जघनं पालयन्तौ च धृष्टनोऽनुप्रजग्मतुः ।
 शकटापणवेशाश्च यानं युग्यं च सर्वशः ।
 तत्र नागमहत्त्वाणि हयानामयुतानि च ।
 फल्गु सर्वं कलत्रं च यत्किञ्चिद्दशदुर्बलम् ।
 कोशसंचयवाहांश्च कोष्ठागारं तथैव च । 10
 गजानीकेन संगृह्य शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः ।
 तमन्वयाः सत्यधृतिः सौचित्तियुद्धदुर्मदः ।
 श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य वा विभुः ।
 रथा विंशतिसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ।
 हयानां चैव कोट्यश्च महतां किङ्किणीकिनाम् । [15]
 गजा विंशतिसाहस्रा ईपादन्ताः प्रहारिणः ।
 कुलीना भिन्नकरटा मेघा इव विस्पर्पिणः ।
 पट्टिर्नागसहस्राणि दशान्यानि च भारत ।
 युधिष्ठिरस्य यान्यासन्नुधि सेना महात्मनः ।
 क्षरन्त इव जीमूताः प्रभिन्नकरटामुखाः । [20]
 राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ।
 एवं तस्य बलं भीमं कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।

प्रवरो रथः). — (L. 4) K₅ प्राणवद्; Ds D_{2-4.8} प्रणदन्; D₁ प्रणदद्; D₇ प्राणदद् (for प्रणुदन्). K_{1.2} रथमास्थाय धिष्ठितः. — (L. 5) K D_{1-4.7.8} क्षत्रहा क्षत्रदेवश्च. — (L. 6) K₂ जनैधान् (for जघनं). — (L. 7) = (var.) 5. 149. 53^{ab}. Om. in K₅. B₃₋₅ Dn Ds Ds. 6.8-10 मह्यं भोज्यं च यत्किञ्चित् (for the prior half). — (L. 8) = 5. 197. 19^{ab}. Om. in K B₂ D_{1-4.7}. — (L. 9) = (var.) 5. 149. 54^{ab}. K_{1.2} फाल्गुनः सकलं तत्र; D₁ सर्वे सर्वकलत्रं च. Ds. 4 क्षतं (for कृशं). D₁ यत्किञ्चित्सागवद्वलं. — Ds resumes from line 10. — (L. 10) Ds Ds. 10 वाहस्य D_{1.10} कोष्ठागारात्. — (L. 11) K_{1.2.5} D₇ गजानीके च. K₁ अशंकितः; K₂ अकंपितः; K₅ अनंशितः; D_{1.2.7} अनिहितः (for युधिष्ठिरः). — (L. 12) Om. in K D_{1.2}. — (L. 13) Cf. 5. 149. 58^{ab}. Om. in K D_{1.2.7} चाभिभुः (for वा विभुः). — After line 13, Ds. 4 read line 16. — (L. 14) K_{1.2.5} D_{1.7} रथाश्च शतसाहस्राः

— (L. 15) K५ पंच; B Dn D० दश; Ds१ D८-९.१० नव (for नैव). — (L. 16) Om. in K D१.२. D८.४ read this line after 13. D८.६.८ युग* (for इपा°). — K D१-३ om. line 17. — (L. 18) K२.५ D२-४ दश (K२ पंच) चान्यानि भागत्. — After line 18, K१.५ B२ D१-४.७ ins.:
विशनिश्च सहस्राणि पञ्च चान्यानि भागशः ।
— K४ om. lines 19-22. — (L. 19) K५ चान्यानि (for

यान्यासन्). K१.५ सेनाग्रे (K५ °ना च) सप्तसप्तसु; K२ सेनाग्रेषु च सप्तसु; D१-४.७ युधि सेनासु सप्तसु. — (L. 20) Prior half = (var.) 1. 3. 139° (cf. v.l.). — (L. 21) K१.५ गजानाम् (for राजानम्). — (L. 22) K१.२.५ D१-४ एतत् (for एवं). K१.२ D१.३.४ नागबलं; K५ D२ एव बलं; B२.५ तावद्बलं; D८ समभवद् (for तस्य बलं). D७ एवं समभवद्बलं (for the prior half).

APPENDIX II

This appendix is a list of Sanskrit passages culled from the Javanese version of the Udyogaparvan (as in *De Verhouding van het Oud-javaansche Udyogaparwa tot zijn Sanskrit-origineel* by H. H. Juynboll) and compared with the three current editions of the Mahābhārata, viz. the Calcutta edition (*editio princeps*, Calcutta 1834-39), the Madras edition (i.e. P. P. Subrahmanya Śāstri's "Southern Recension", Madras 1932), the Bombay edition (as printed by the Gujarati Printing Press, Bombay 1920), as well as with the Critical edition. Most of the passages are corrupt, but in the majority of cases the probable readings can be guessed and restored. Where such restoration has in a few cases been found doubtful or risky, the original corrupt reading has been retained and indicated as such. This fact has rendered comparison difficult; and with this reservation, the result of comparison has been given here. Complete identity between the

passages compared is shown by the sign of equality (=); difference between them is indicated by either $\pm$ or $\sim$, the former shows close proximity (implying only some trifling modification), the latter rather remote resemblance (implying free paraphrase).

It will be seen that almost all the Javanese citations can be definitely identified in the text of the Critical edition, there being only one passage which has nothing corresponding to it in our editions. Only three stanzas (P. 5. 63. 14, 18, 23) are to be traced to the "additional" passages belonging merely to the Northern tradition (App. I, no. 3); but no passage can be traced to the characteristic Southern additions. This fact tends to support the conclusion, arrived at by a similar comparison of Ādiparvan passages and stated in Appendix II to Vol. I (p. 971), that the source of the Javanese version of the Udyoga, like that of the Ādi, is most probably the Northern recension.

Pago	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
	उद्योगपर्व				
220	पूर्वं चाभिगतं सन्तो भजन्ते पूर्वचारिणः .	± 7. 11 ^{ed}	± 142 ^{ab}	± 7. 14 ^{ed}	± 7. 14 ^{ab}
	त्वं च श्रेष्ठतमो लोके सतां मध्ये जनार्दनः .	± 12 ^{ab}	± 142 ^{ed}	± 15 ^{ab}	± 14 ^{ed}
	तव पूर्वोभिगमनात्पूर्वं चाप्यस्य दर्शनात् }	= 14 ^{ab}	= 145 ^{ab}	= 18 ^{ab}	= 16 ^{ab}
	साहाय्यमुभयोरेव करिष्यामि सुयोधन }	= 14 ^{ed}	= 145 ^{ed}	= 18 ^{ed}	= 16 ^{ed}
	तत्र पाल्योऽर्जुनो राजन्यदि मत्प्रियमिच्छसि }	= 8. 27 ^{ab}	= 215 ^{ab}	= 8. 51 ^{ed}	= 8. 44 ^{ab}
	तेजोवधश्च ते कार्यः सौतेरस्मत्प्रियावहः }	± 27 ^{ed}	± 215 ^{ed}	± 52 ^{ab}	± 41 ^{ed}
221	जटासुरात्परिक्लेशः कीचकाच्च महाद्युते }	= 31 ^{ab}	= 223 ^{ab}	= 60 ^{ab}	= 51 ^{ed}
	द्रौपद्यापि गतं दुःखं दमयन्त्या महाशुभम् }	± 34 ^{ed}	± 223 ^{ed}	± 60 ^{ed}	± 51 ^{ed}
	त्वष्टा प्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः }	= 9. 3 ^{ab}	= 229 ^{ab}	= 9. 3 ^{ab}	= 9. 3 ^{ab}
	स पुत्रं च त्रिशिरस्मिन्द्रोद्गोहात्किलासृजत् }	± 3 ^{ed}	± 229 ^{ed}	± 3 ^{ed}	± 3 ^{ed}
222	ततः प्रभृति लोकस्य जृम्भिका प्राणसंश्रिता .	± 48 ^{ed}	= 283 ^{ed}	± 68 ^{ab}	= 54 ^{ed}
	त्वं प्रभुः सर्वदेवानां । त्वं हि देव सहदेवम् }	± 10. 8 ^{ab}	± 298 ^{ao}	± 10. 10 ^{ed} & 11 ^a	± 10. 8 ^{ao}
	[महादेवः ?] }				
	त्वं यः [त्वया ?] सर्वमिदं कृतं । सर्वदेवनमस्कृतः }	± 8 ^{ed}	± 298 ^{bd}	± 10 ^d & 11 ^b	± 8 ^{bd}
	सख्यं भवतु ते वृत्र शक्रेण सह नित्यदा }	= 19 ^{ed}	= 309 ^{ed}	± 22 ^{ab}	= 19 ^{ed}
	अवाप्त्यसि सुखं त्वं च शक्रलोकम्बपुङ्गवान् }				
	['लोकांश्च पुङ्गवान् ?] }	± 19 ^{ed}	± 310 ^{ab}	± 22 ^{ed}	± 20 ^{ab}
	न शुष्केन न चार्द्रेण । न शस्त्रेण न वज्रेण }	= 29 ^{ao}	± 320 ^{ao}	± 32 ^{ao}	= 29 ^{ao}
	नाशमना न च दारुणा । न दिवा न निशा तदा }	± 29 ^{bd}	± 320 ^{ed}	± 32 ^{bd}	± 29 ^{bd}
223	इन्द्रस्य महिषी देवी कस्मान्मा नोपतिष्ठति .	± 11. 14 ^{ed}	± 359 ^{ab}	± 11. 18 ^{ab}	± 11. 18 ^{ab}
	अहमिन्द्रोऽस्मि देवानां लोकानां च तवेश्वरः .	± 15 ^{ab}	± 359 ^{ed}	± 18 ^{ed}	± 18 ^{ed}
	इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं का त्वं ब्रूहि वरानने .	= 14. 2 ^{ed}	= 429 ^{ed}	= 14. 2	= 14. 2 ^{ed}
	अच्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्रमतो लोहमुत्थितम् }	± 15. 32 ^{ab}	± 482 ^{ab}	± 15. 39 ^{ab}	± 15. 34 ^{ab}
	तेषां सर्वत्रागं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति }	= 32 ^{ed}	= 482 ^{ed}	= 39 ^{ed}	= 34 ^{ed}
224	स्वयोनिं भजते सर्वं विशस्वापोऽविशङ्कितः .	± 16. 8 ^{ab}	± 490 ^{ab}	± 16. 8 ^{ab}	= 16. 8 ^{ab}
	दिष्ट्या भवन्तं पश्यामि हतारिं बलसूदन }	± 17. 3 ^{ed}	± 523 ^{ab}	= 17. 5 ^{ed}	± 17. 4 ^{ab}
	दिष्ट्या च नहुषो भ्रष्टो देवराज्यात्पुन्दर }	= 3 ^{ab}	± 522 ^{ed}	= 5 ^{ab}	± 3 ^{ed}
	तेनाभूद्धततेजाश्च निःश्रीकश्च शचीपते .	± 12 ^{ab}	± 533 ^{ab}	= 15 ^{ab}	± 13 ^{ab}
	त्रिविष्टपं प्रपद्यस्व पाहि लोकांश्च शचीपते }	= 17 ^{ab}	= 538 ^{ed}	= 21 ^{ab}	= 19 ^{ab}
	जितेन्द्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः }	= 17 ^{ed}	= 539 ^{ab}	= 21 ^{ed}	= 19 ^{ed}
225	एवं दुःखमनुप्राप्तमिन्द्रेण सह भार्यया }	= 18. 10 ^{ab}	= 553 ^{ab}	= 18. 10 ^{ab}	= 18. 10 ^{ab}
	अज्ञातवासश्च कृतः शत्रुणन्तकं वतुय (?) }	± 10 ^{ed}	± 553 ^{ed}	± 10 ^{ed}	± 10 ^{ed}
	य इदं नियतः पठेत्	= 19 ^b	= 562 ^b	= 19 ^b	= 19 ^b
	स परत्रेह च मोदते	± 19 ^d	± 562 ^d	± 19 ^d	± 19 ^d
226	धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च सुतावेकस्य विश्रुतौ }	= 20. 4 ^{ab}	= 606 ^{ab}	= 20. 4 ^{ab}	= 20. 4 ^{ab}
	तयोः समानं द्रविणं पतृकं नात्र संशयः }	= 4 ^{ed}	= 606 ^{ed}	= 4 ^{ed}	= 4 ^{ed}
	न हि ते विग्रहं वीराः कुर्वन्ति कुरुभिः सह }	= 14 ^{ab}	= 616 ^{ab}	= 14 ^{ab}	= 14 ^{ab}
	अविनाशेन लोकस्य त्यक्ष्यन्ते पाण्डवाः स्वकम् }	± 14 ^{ed}	± 616 ^{ed}	± 14 ^{ed}	± 14 ^{ed}
	संजययानपर्व				
	लता इव धृतराष्ट्राः शालाः संजय पाण्डवाः }	± 29. 49 ^{ab}	± 864 ^{ab}	± 28. 59 ^{ab}	± 29. 56 ^{ab}
	न लता वर्धते जातु अनाश्रित्य महाद्रुमम् }	= 49 ^{ed}	± 864 ^{ed}	± 59 ^{ed}	± 56 ^{ed}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
प्रजागरपर्व					
227	अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हीनसाधनम् हृत्स्वं कामिनं चोरमाविशन्ति प्रजागरम् निषेवते प्रशान्तानि निन्दितानि न सेवते अनास्तिकं श्रद्धाधानमेतत्पण्डितलक्षणम्	= 33. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}	= 983 ^{ab} ± 983 ^{cd} = 991 ^{ab} ± 991 ^{cd}	= 32. 14 ^{ab} ± 14 ^{cd} ± 23 ^{ab} ± 23 ^{cd}	= 33. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}
228	न हृष्यत्यात्मसंमाने नावमानेन तप्यते गाङ्गो हृद् इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा यस्य श्रुतानुगा असंभिन्नार्थमर्यादं पण्डिताख्यां लभेत सः अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः अर्थाश्चार्कर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्युच्यते बुधैः अकामान्कामयति यः कामयानान्परिद्विपन् बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतनम्	= 26 ^{ab} = 26 ^{cd} ± 29 ^{ab} ± 29 ^{cd} = 30 ^{ab} = 30 ^{cd} ± 32 ^{ab} ± 32 ^{cd}	= 996 ^{ab} = 996 ^{cd} ± 999 ^{ab} ± 999 ^{cd} = 1000 ^{ab} = 1000 ^{cd} ± 1002 ^{ab} ± 1002 ^{cd}	= 33 ^{ab} = 33 ^{cd} ± 37 ^{ab} ± 37 ^{cd} = 39 ^{ab} = 39 ^{cd} ± 41 ^{ab} ± 41 ^{cd}	= 26 ^{ab} = 26 ^{cd} ± 29 ^{ab} ± 29 ^{cd} = 30 ^{ab} = 30 ^{cd} ± 32 ^{ab} ± 32 ^{cd}
229	परं क्षिपति दोषणे वर्तमानः स्वयं तथा यश्च क्रुध्यत्यनीशश्च स तु मूढतमो नरः अनादृतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते विश्वसायति मान्तेषु मूढचेता नराधमः अमित्रं कुरुते मित्रं मित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च कर्म चारभते दष्टं तमाहुर्मूढचेतनम्	= 36 ^{ab} ± 36 ^{cd} = 35 ^{ab} ± 35 ^{cd} = 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}	= 1007 ^{ab} ± 1007 ^{cd} = 1006 ^{ab} ± 1006 ^{cd} = 1003 ^{ab} ± 1003 ^{cd}	= 46 ^{ab} ± 46 ^{cd} = 45 ^{ab} ± 45 ^{cd} = 42 ^{ab} ± 42 ^{cd}	= 37 ^{ab} ± 37 ^{cd} = 36 ^{ab} ± 37 ^{cd} = 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}
230	भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् रूपभित्ते ग्रमसते नानुबन्धमपेक्षते वनस्पतेरपक्वानि फलानि प्रचिनोति यः स नामोति रसं तेभ्यो बीजं तस्य विनश्यति	= 34. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd}	= 1106 ^{ab} ± 1106 ^{cd} = 1108 ^{ab} ± 1108 ^{cd}	= 33. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd}	= 34. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd}
231	यथा मधु समाधत्ते रक्षन्पुष्पाणि पटपदः तद्द्वर्धान्मानुषेभ्य आदद्यादविहिंसया पुष्पं पुष्पं विचिद्वियन्मूले छेदं विवर्जयेत् मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः यस्येर्ष्या परवित्तेषु वीर्ये रूपे कुलान्वये सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनन्तकः	± 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 18 ^{ab} = 18 ^{cd} ± 40 ^{ab} ± 40 ^{cd}	± 1110 ^{ab} ± 1110 ^{cd} ± 1111 ^{ab} = 1111 ^{cd} ± 1135 ^{ab} ± 1135 ^{cd}	± 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 18 ^{ab} = 18 ^{cd} ± 43 ^{ab} ± 43 ^{cd}	± 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 18 ^{ab} = 18 ^{cd} ± 42 ^{ab} ± 42 ^{cd}
232	आत्मज्ञानमनायासस्तितिक्षा धर्मनित्यता वाक्चैव गुप्ता दानं च नैतान्यन्येषु भारत आजर्वं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि	= 70 ^{ab} = 70 ^{cd} = 35. 3 ^{ab} = 3 ^{cd}	= 1167 ^{ab} = 1167 ^{cd} = 1183 ^{ab} = 1183 ^{cd}	= 74 ^{ab} = 74 ^{cd} = 34. 3 ^{ab} = 3 ^{cd}	= 73 ^{ab} = 73 ^{cd} = 35. 3 ^{ab} = 3 ^{cd}
233	देवद्रव्यविनाशेन ब्राह्मणानां परिभवात् वेदस्योत्पादनेन च तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सृजता सतामेतानि गेहेषु न छिद्यन्ते कदाचन बुध्या भयं प्रणुदति तपसा विन्दते महत् गुरुश्रृण्वया ज्ञानं शान्तिं त्यागेन विन्दते	= 36. 26 ^a = 27 ^a ± 25 ^b = 32 ^{ab} ± 32 ^{cd} = 50 ^{ab} ± 50 ^{cd}	= 1285 ^a = 1286 ^a = 1284 ^b = 1293 ^{ab} ± 1293 ^{cd} = 1311 ^{ab} ± 1311 ^{cd}	= 35. 26 ^a = 27 ^a ± 25 ^b = 34 ^{ab} ± 34 ^{cd} = 52 ^{ab} ± 52 ^{cd}	= 36. 26 ^a = 27 ^a ± 25 ^b = 34 ^{ab} ± 34 ^{cd} = 52 ^{ab} ± 52 ^{cd}
234	सुलभाः पुरुषा लोके सततं प्रियवकः अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः	± 37. 14 ^{ab} = 14 ^{cd}	± 1848 ^{ab} = 1348 ^{cd}	± 36. 15 ^{ab} = 15 ^{cd}	± 37. 15 ^{ab} = 15 ^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
234	यो हि धर्मं व्यपाश्रित्य हित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये अप्रियाण्याह पथ्यानि स ते राजन्सहायकः सहायबन्धना ह्यर्थाः सहायाश्चार्थबन्धनाः अन्योन्यबन्धनावेतौ विनान्योन्यं न सिध्यतः	= 37. 15 ^{ab} ± 15 ^{ed} = 34 ^{ab} = 34 ^{ed}	= 1349 ^{ab} ± 1349 ^{ed} = 1371 ^{ab} = 1371 ^{ed}	± 36. 16 ^{ab} ± 16 ^{ed} = 38 ^{ab} = 38 ^{ed}	± 37. 16 ^{ab} ± 16 ^{ed} = 38 ^{ab} = 38 ^{ed}
235	न स्याद्वनमृते व्याघ्राद्याघ्रा न स्युर्कृते वनात् वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्राक्षति काननम् संनियच्छति यो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः स श्रियो भाजनं राजन्यश्चापदि न मुह्यति विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्च भारत धनाभिजनवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते	± 42 ^{ab} = 42 ^{ed} = 47 ^{ab} ± 47 ^{ed} = 38. 31 ^{ab} = 31 ^{ed}	± 1379 ^{ab} = 1379 ^{ed} = 1384 ^{ab} ± 1384 ^{ed} = 1431 ^{ab} = 1432 ^{ab}	± 46 ^{ab} = 46 ^{ed} = 51 ^{ab} ± 51 ^{ed} = 37. 34 ^{ab} ± 34 ^{ed}	± 46 ^{ab} = 46 ^{ed} = 51 ^{ab} ± 51 ^{ed} = 38. 34 ^{ab} ± 34 ^{ed}
236	न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि यः कामयति निर्दोषं सदोषोऽभ्यन्तरं जनम् यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् स पुत्रपशुभिर्वृद्धं यशश्चाक्षयमश्नुते	± 37 ^{ab} ± 37 ^{ed} = 39. 15 ^{ab} ± 15 ^{ed}	= 1437 ^{ed} ± 1438 ^{ab} = 1462 ^{ed} ± 1463 ^{ab}	± 40 ^{ab} ± 40 ^{ed} = 38. 17 ^{ab} ± 17 ^{ed}	= 40 ^{ab} ± 40 ^{ed} = 39. 17 ^{ed} ± 18 ^{ab}
237	श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति दग्धवृक्षं मृग इव साधनं तस्य निन्दित यत्सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् अग्निहोत्रफला वेदा व्रतशीलफलं श्रुतम् रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम्	= 25 ^{ab} ± 25 ^{ed} = 47 ^{ab} = 47 ^{ed} ± 51 ^{ab} = 51 ^{ed}	= 1472 ^{ed} ± 1473 ^{ab} = 1506 ^{ab} = 1506 ^{ed} ± 1511 ^{ed} ± 1512 ^{ab}	= 27 ^{ab} ± 27 ^{ed} = 61 ^{ab} = 61 ^{ed} ± 66 ^{ab} ± 66 ^{ed}	= 27 ^{ab} ± 27 ^{ed} = 61 ^{ab} = 61 ^{ed} ± 66 ^{ed} = 67 ^{ab}
238	अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः चत्वारि मिच्छेपेसुन कीर्तिरायुर्यशो बलम् अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् चत्वारि संप्रवर्धन्ते सामं तद्ब्रह्महत्याया	= 60 ^{ab} ± 60 ^{ed} = 40. 3 ^{ab} ± 3 ^{ed}	= 1520 ^{ed} ± 1521 ^{ab} ± 1534 ^{ed} ~ 1534 ^{ed}	= 75 ^{ab} ± 75 ^{ed} ± 39. 3 ^{ab} ± 3 ^{ed}	= 75 ^{ed} ± 76 ^{ab} ± 40. 3 ^{ab} ± 3 ^{ed}
239	आत्मा नदी भारत पुण्यतीर्था सत्योदका धृतिक्कूला दमोर्मिः तस्यां स्नातः प्रायति पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मा नित्यमक्षोभ्य एव धृत्या शिश्रोदरं रक्षेत्पाणिपादं च चक्षुषा चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा	= 19 ^a = 19 ^b ± 19 ^c ± 19 ^d = 22 ^{ab} = 22 ^{ed}	= 1553 ^a ± 1553 ^b ± 1553 ^c ± 1553 ^d = 1556 ^{ab} = 1556 ^{ed}	= 21 ^a ± 21 ^b ± 21 ^c ± 21 ^d = 24 ^{ab} = 24 ^{ed}	= 21 ^a ± 21 ^b ± 21 ^c ± 21 ^d = 24 ^{ab} = 24 ^{ed}
सनत्सुजातपर्व					
240	मृत्युर्नास्तीति येषां धर्मेषु विस्पर्धा बले बलवतामपि ते ब्राह्मणा इतः प्रेत्य ब्रह्मलोके प्रकाशते अस्मिँल्लोके तपस्तपं फलमन्यत्र दृश्यते ब्राह्मणानामिमे लोका वृद्धे तपसि संयतम् क्रोधः कामो लोभमोहान्निभस्सा- कृपासूया मानशोकौ स्पृहा च ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण	= 42. 3 ^b ± 18 ^{ab} ± 18 ^{ed} = 43. 5 ^{ab} ± 5 ^{ed} ± 8 ^a = 8 ^b = 8 ^c = 8 ^d	= 1579 ^b ± 1602 ^{ab} ± 1602 ^{ed} ± 1630 ^{ab} ± 1630 ^{ed} ± 1636 ^a ± 1636 ^b = 1636 ^c ± 1636 ^d	= 41. 3 ^b ± 26 ^{ab} ± 26 ^{ed} ± 42. 10 ^{ab} ± 10 ^{ed} ± 17 ^a ± 17 ^b ± 17 ^c ± 17 ^d	= 42. 3 ^b ± 27 ^{ab} ± 27 ^{ed} ± 43. 10 ^{ab} ± 10 ^{ed} ± 16 ^a ± 16 ^b = 16 ^c ± 16 ^d
241	एतस्य वेदस्य ज्ञानाद्वेदास्ते बहवो भवेत् सत्यस्यैकस्य राजेन्द्र सत्ये काश्चिदसि स्थितः	± 25 ^{ab} ± 25 ^{ed}	± 1663 ^{ab} ± 1663 ^{ed}	± 43 ^{ab} ± 43 ^{ed}	± 43 ^{ab} ± 43 ^{ed}

[679]

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
247	सुखः प्रशान्तः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ जातवैरस्तु पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा	± 70. 59 ^{ed} ± 60 ^{ab}	± 2640 ^{ab} ± 2640 ^{ed}	± 65. 66 ^{ed} ± 67 ^{ab}	± 72. 60 ^{ab} ± 60 ^{ed}
248	न चापि वैरं वैरेण कदाचिदुपशाम्यति हविषाम्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्धते निर्दहेयं कुरुन्सर्वान् नं जातु गमनं तत्र भवेत्पार्थ निरर्थकम् अर्थप्राप्तिः कदाचित्स्यादन्ततो वा ह्यवाच्यता स्वस्ति प्राप्नुहि गम्यताम् मिरेरिव लघुत्वं तच्छीतत्वमिव पावके तस्मात्प्रशममिच्छसि	± 63 ^{ab} = 63 ^{ed} = 87 ^e = 88 ^{ab} ± 88 ^{ed} ± 89 ^b = 73. 2 ^{ab} = 18 ^d	± 2643 ^{ed} = 2644 ^{ab} = 2668 ^e = 2669 ^{ab} ± 2669 ^{ed} ± 2670 ^b = 2741 ^{ab} = 2755 ^d	± 70 ^{ab} = 70 ^{ed} = 95 ^e ± 96 ^{ab} ± 96 ^{ed} ± 97 ^b 68. 2 ^{ab} = 18 ^d	± 63 ^{ed} = 64 ^{ab} = 87 ^e ± 88 ^{ab} ± 88 ^{ed} ± 89 ^b 75. 2 ^{ab} = 18 ^d
249	ग्राहि मां पुण्डरीकाक्ष न मां माधव वैध्व्यं नार्थनाशो न वैरिता तथा शोकाय दहते यथा पुत्रैर्विनाभवः त्वं धर्मस्त्वं तपो महत् त्वं ज्ञाता त्वं महद्ब्रह्म कृतार्थो भुङ्गते दूताः पूजां गृह्णन्ति चैव ह कृतार्थं मां सहामात्यस्त्वमेवेष्टसि भारत	= 80. 29 ^c 88. 68 ^{ab} ± 68 ^{ed} ± 102 ^d = 103 ^a ± 89. 18 ^a ± 18 ^{ed}	± 2899 ^c ± 3198 ^{ab} ± 3198 ^{ed} ± 3233 ^d ± 3234 ^a = 3254 ^{ab} ± 3254 ^{ed}	± 73. 29 ^c = 78. 71 ^{ab} ± 71 ^{ed} ± 106 ^b ± 106 ^c ± 79. 20 ^{ab} ± 20 ^{ed}	± 82. 29 ^c ± 90. 69 ^{ab} ± 69 ^{ed} ± 103 ^d = 104 ^a ± 91. 18 ^{ab} ± 18 ^{ed}
250	गुणवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुः पुरुषाधमम् सर्वमेतदभोक्तव्यमन्नं दुष्टाभिसंहितम् एकः कर्णः परांश्चायं समर्थ इति निश्चितम् बधिरेष्विव गायनः अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रियो दर्पाच्च मोहितः वयोदर्पादमर्पाच्च न ते वाक्यं ग्रहीष्यति	= 29 ^{ed} = 32 ^{ab} ± 90. 7 ^{ab} = 12 ^d ± 17 ^{ab} ± 17 ^{ed}	= 3265 ^{ed} ± 3268 ^{ab} ± 3287 ^{ab} = 3290 ^d ± 3295 ^{ab} ± 3295 ^{ed}	= 31 ^{ed} ± 35 ^{ab} ± 10 ^{ab} = 13 ^d ± 18 ^{ab} ± 18 ^{ed}	= 29 ^{ed} ± 32 ^{ab} ± 92. 10 ^{ab} = 13 ^d ± 18 ^{ab} ± 18 ^{ed}
251	या मे प्रीतिः पाण्डवेषु भूयः सा त्वयि माधवे प्रेम्णा च बहुमानं च शुश्रूषुश्च ब्रवीम्यहम् पर्यस्तां पृथिवीं सर्वां साक्षां सरथकुञ्जराम् यो मोचयेन्मृत्युपाशात्प्राप्तुयान्मोक्षमुत्तमम् व्यसनेऽवमन्यमानं यो मित्रं नाभिपद्यते मच्छर्तीय [अनर्थाय ?] यथाशक्ति तं नृशंसं विदुर्बुधाः	± 28 ^{ab} ± 28 ^{ed} = 91. 5 ^{ab} ± 5 ^{ed} ± 10 ^{ab} ± 10 ^{ed}	± 3306 ^{ab} ± 3306 ^{ed} = 3312 ^{ab} ± 3312 ^{ed} ± 3317 ^{ab} ± 3317 ^{ed}	± 29 ^{ab} ± 29 ^{ed} = 36 ^{ab} ± 36 ^{ed} ± 41 ^{ab} ± 41 ^{ed}	± 29 ^{ab} ± 29 ^{ed} ± 93. 5 ^{ab} ± 5 ^{ed} ± 10 ^{ab} ± 10 ^{ed}
252	ग्राहि राजन्निमं लोकं न नश्येयुरिमाः प्रजाः त्वयि प्रकृतिमापन्ने शेषः स्यात्कुरुसत्तम धर्मतो संप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् प्रमुञ्चेऽहं मृत्युपाशाक्षत्रियान्क्षत्रियवर्षभाः राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराभवत् अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतम्	= 93. 33 ^{ab} ± 33 ^{ed} ± 51 ^{ef} ± 52 ^{ab} = 94. 5 ^{ab} = 5 ^{ed}	= 3416 ^{ab} ± 3416 ^{ed} ± 3436 ^{ab} ± 3436 ^{ed} = 3452 ^{ab} = 3452 ^{ed}	= 82. 33 ^{ab} ± 33 ^{ed} ± 53 ^{ab} ± 53 ^{ed} = 83. 5 ^{ab} = 5 ^{ed}	= 95. 33 ^{ab} ± 33 ^{ed} ± 53 ^{ab} ± 53 ^{ed} ± 96. 5 ^{ab} = 5 ^{ed}
253	अस्ति कश्चिद्विशिष्टो नो मद्विधो वा भवेद्युधि नरो नारायणश्चैव तापसाविति नः श्रुतम् त्रैलोक्येऽस्मिन्नपि विभो को न जानाति तत्त्वतः देवमानुषलोको द्वौ मानुषेणैव चक्षुषा अवगाह्येव चरतो न च मे रोचते वरः	± 7 ^{ab} = 14 ^{ab} 95. 17 ^{ab} ± 17 ^{ed}	± 3454 ^{ab} = 3461 ^{ab} = 3517 ^{ab} ± 3517 ^{ed}	± 7 ^{ab} = 14 ^{ab} ± 84. 17 ^{ab} ± 17 ^{ed}	± 7 ^{ab} = 14 ^{ab} ± 97. 17 ^{ab} ± 17 ^{ed}
254	रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवम्	± 20 ^{ed}	± 3520 ^{ed}	± 20 ^{ed}	± 20 ^{ed}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
254	प्रविवेश महीतलम्	= 95. 21 ^d	= 3521 ^d	= 84. 21 ^d	= 97. 21 ^d
	अहं ते सर्वमाख्याये दर्शयन्वसुधातलम्	= 96. 5 ^{ab}	= 3526 ^{ab}	± 85. 5 ^{ab}	= 98. 5 ^{ab}
	स्वदृष्ट्या तत्र वा कंचिद्रोचयित्वा च माचिरम्	~ 5 ^{cd}	± 3526 ^{cd}	± 5 ^{cd}	~ 5 ^{cd}
	तस्माद्रुच्छाव माचिरम्	= 25 ^d	= 3546 ^d	= 25 ^d	= 25 ^d
	अथामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः	± 97. 4 ^{ab}	± 3550 ^{ab}	± 86. 4 ^{ab}	± 99. 1 ^{ab}
	ततः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते	± 4 ^{cd}	± 3550 ^{cd}	± 4 ^{cd}	± 4 ^{cd}
255	हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत्	= 98. 1 ^{ab}	± 3567 ^{ab}	= 87. 1 ^{ab}	= 100. 1 ^{ab}
	कः पिता जननी वास्य कतमस्यैव भोगिनः	± 101. 20 ^{ab}	= 3636 ^{ab}	± 90. 20 ^{ab}	± 103. 20 ^{ab}
	अस्य कन्या वरारोहा रूपेणासदृशी भुवि	= 102. 5 ^{ab}	= 3647 ^{ab}	= 91. 6 ^{ab}	= 104. 5 ^{ab}
	कुलशीलगुणोपेता गुणकेशीति विश्रुता	± 5 ^{cd}	± 3647 ^{cd}	± 6 ^{cd}	± 5 ^{cd}
	अस्य देहकरस्तात मम पुत्रो महामुने	± 14 ^{cd}	± 3657 ^{cd}	= 16 ^{ab}	± 15 ^{cd}
	भक्षितो वैनतेयेन दुःखार्ताः स्त्रैव ते वयम्	± 14 ^{ef}	± 3658 ^{ab}	± 16 ^{cd}	± 16 ^{ab}
256	आहारो विहितश्चात्र किमर्थं वार्यते त्वया	± 103. 4 ^{cd}	± 3677 ^{cd}	± 92. 4 ^{cd}	± 105. 4 ^{cd}
	मम दक्षस्य च सुता जननी कश्यपः पिता	± 10 ^{ab}	± 3683 ^{ab}	± 13 ^{ab}	± 10 ^{ab}
	अहमप्युत्सहे लोकान्समस्तान्वोदुमञ्जसा	= 10 ^{cd}	± 3683 ^{cd}	± 13 ^{cd}	± 10 ^{cd}
	गरुमन्मन्यसेऽऽमानं बलवन्तं सुदुर्बलम्	= 19 ^{ab}	± 3692 ^{ab}	= 22 ^{ab}	= 19 ^{ab}
	अलमस्मत्समक्षं ते स्तोतुमात्मानमण्डज	= 19 ^{cd}	= 3692 ^{cd}	= 22 ^{cd}	= 19 ^{cd}
257	निपपात स भारती विह्वलो नष्टचेतनः	= 22 ^{cd}	± 3695 ^{cd}	= 26 ^{cd}	= 22 ^{cd}
	यावद्धि भारः कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह	± 23 ^{ab}	± 3696 ^{ab}	± 27 ^{ab}	± 23 ^{ab}
	एकस्या देहशाखायास्तावद्भारममन्यत	= 23 ^{cd}	= 3696 ^{cd}	= 27 ^{cd}	= 23 ^{cd}
	भगवँल्लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता	= 27 ^{ab}	= 3700 ^{ab}	= 31 ^{ab}	= 27 ^{ab}
	भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोऽस्मि महीतले	= 27 ^{cd}	± 3700 ^{cd}	= 31 ^{cd}	= 27 ^{cd}
	उक्तं भगवता वाक्यमुक्तं भीष्मेण यत्क्षमम्	= 104. 4 ^{ab}	= 3717 ^{ab}	= 93. 4 ^{ab}	= 106. 4 ^{ab}
	उक्तं बहुविधं चैव नारदेनापि तच्छृणु	= 4 ^{cd}	= 3717 ^{cd}	= 4 ^{cd}	= 4 ^{cd}
258	विश्वामित्रं तपस्यन्तं धर्मो जिज्ञासया पुरा	= 8 ^{ab}	= 3721 ^{ab}	= 9 ^{ab}	= 8 ^{ab}
	अभ्यगच्छस्वयं भूत्वा वसिष्ठो भगवानृषिः	= 8 ^{cd}	± 3721 ^{cd}	± 9 ^{cd}	= 8 ^{cd}
	भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वम्	= 12 ^a	= 3725 ^a	= 13 ^a	= 12 ^a
	अत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः	= 18 ^{ab}	= 3731 ^{ab}	= 19 ^{ab}	= 18 ^{ab}
	धर्मस्य वचनाप्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत्	= 18 ^{cd}	± 3731 ^{cd}	= 19 ^{cd}	± 18 ^{cd}
	दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते शुभकर्मणे	± 21 ^{ab}	± 3734 ^{cd}	± 23 ^{ab}	± 21 ^{cd}
	सोऽहं प्राणान्विमोक्षयामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम्	= 105. 12 ^{cd}	= 3753 ^{cd}	= 94. 13 ^{ab}	= 107. 13 ^{ab}
	अर्थिता न मया काचित्कृतपूर्वा दिवौकसाम्	± 13 ^{ab}	± 3754 ^{ab}	= 13 ^{cd}	= 13 ^{cd}
259	अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना	= 106. 1 ^{ab}	± 3761 ^{ab}	± 95. 1 ^{ab}	± 108. 1 ^{ab}
	ब्रूहि काममनु यामि द्रष्टुं प्रथमतो दिशम्	± 1 ^{cd}	± 3761 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
	अत्र पश्चादहः सूर्यो विसर्जयति भाः स्वजाः	± 108. 2 ^{ab}	± 3802 ^{ab}	= 97. 2 ^{ab}	± 110. 2 ^{ab}
	पश्चित्तेतेश्च पश्चिमा दिगियं द्विजसत्तम	± 2 ^{cd}	± 3802 ^{cd}	± 2 ^{cd}	± 2 ^{cd}
	तस्मादुत्तार्यते पापादुत्पन्नाश्रमिणो यतः	± 109. 1 ^{ab}	~ 3821 ^{ab}	± 98. 1 ^{ab}	± 111. 1 ^{ab}
	तस्मादुत्तारणबलादुत्तरेत्युच्यते कश्चित्	± 1 ^{cd}	± 3821 ^{cd}	± 1 ^{cd}	± 1 ^{cd}
260	क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पञ्चगाशन	= 110. 5 ^{ab}	= 3855 ^{ab}	= 99. 5 ^{ab}	= 112. 5 ^{ab}
	भास्करस्येव पूर्वाह्ने सहस्रांशोर्विवस्वतः	= 5 ^{cd}	= 3855 ^{cd}	= 5 ^{cd}	= 5 ^{cd}
	न शृणोमि न पश्यामि नात्मनो वेप्सि कारणम्	= 10 ^{ab}	= 3860 ^{cd}	= 10 ^{cd}	= 10 ^{cd}
	शनैः साधु भवान्यातु	= 11 ^a	± 3861 ^a	± 11 ^a	± 11 ^a

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
260	तम एव तु पश्यामि शरीरं ते न लक्षये मणी वा जाल्यौ पश्यामि ह्यविदेहश्चमण्डज न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः	= 110. 12 ^{ab} ± 12 ^{cd} = 20 ^{cd}	= 3862 ^{ab} ± 3862 ^{cd} = 3870 ^{cd}	= 99. 12 ^{cd} ± 13 ^{ab} = 20 ^{cd}	= 112. 12 ^{ab} ± 12 ^{cd} = 20 ^{cd}
261	न भेतव्यं सुपर्णोऽसि सुपर्ण त्यज संभ्रमम् आचारः फलते धर्ममाचारः फलते धनम् आचाराच्छ्रयमामोति आचारो हन्यलक्षणम् ययातिर्नाहुपो नाम राजर्षिः सत्यविक्रमः स दास्यति मया उक्तो भयता वार्थितः स्वयम् जातो दानपतिः पुत्रस्तथा दूरस्तथापरः धर्मसत्यरतश्चैव यज्वा वापि ततः परः	= 111. 12 ^{cd} ± 15 ^{ab} = 15 ^{cd} ± 112. 7 ^{ab} ± 7 ^{cd} ± 117. 21 ^{ab} ± 21 ^{cd}	= 3884 ^{cd} ± 3887 ^{ab} = 3887 ^{cd} ± 3903 ^{ab} ± 3903 ^{cd} ± 4023 ^{ab} ± 4023 ^{cd}	= 100. 12 ± 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 101. 8 ^{ab} ± 8 ^{cd} ± 106. 22 ^{ab} ± 22 ^{cd}	= 113. 12 ^{cd} ± 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 114. 7 ^{ab} ± 7 ^{cd} ± 119. 22 ^{ab} ± 22 ^{cd}
262	अवमेने नरान्सर्वान्देवक्रपिगणांस्तथा ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः प्रपतिष्यन्महीतलम् अतीव मदमत्तस्त्वं न कंचिद्वावमन्यसे मानेन भ्रष्टः स्वर्गस्ते नार्हस्त्वं पार्थिवात्मज को न्वयं कस्य वा राज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्व चानेन तपश्चित्तम्	= 118. 16 ^{ab} = 16 ^{cd} = 119. 3 ^d ± 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 118. 18 ^{cd} ± 19 ^{ab}	± 4041 ^{ab} = 4041 ^{cd} ± 4050 ^d ± 4054 ^{ab} = 4054 ^{cd} ± 4043 ^{cd} ± 4044 ^{ab}	± 107. 16 ^{ab} = 16 ^{cd} ± 108. 3 ^d ± 7 ^{ab} = 7 ^{cd} ± 107. 18 ^{ab} ± 18 ^{cd}	± 120. 16 ^{ab} = 16 ^{cd} ± 121. 3 ^d ± 7 ^{ab} = 7 ^{cd} ± 120. 18 ^{cd} ± 19 ^{ab}
263	एतस्मिन्नेव काले तु नैमिषे पार्थिवर्षभान् चतुरोऽपश्यत् नृपस्तेषां मध्ये पपात सः को भवान्कस्य वा बन्धुर्देशस्य नगरस्य च न हि मानुषरूपोऽसि कोऽप्यर्थः काङ्क्षयते त्वया ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः पतेयं सस्त्विति ध्यायन्भवःसु पतितस्ततः	= 119. 9 ^{ab} = 9 ^{cd} ± 15 ^{cd} ± 16 ^{cd} = 17 ^{ab} = 17 ^{cd}	= 4056 ^{cd} ± 4057 ^{ab} ± 4063 ^{ab} ± 4064 ^{ab} = 4065 ^{ab} ± 4065 ^{cd}	= 108. 9 ^{ab} = 9 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 16 ^{cd} = 17 ^{ab} = 17 ^{cd}	= 121. 9 ^{cd} ± 10 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 16 ^{cd} = 17 ^{ab} = 17 ^{cd}
264	नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम् न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने यस्मात्तेन नरः सर्वे अपत्यफलभागिनः तस्मादिच्छन्ति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथ सर्वैस्तेनरपुंगवः ययातिर्दिव्यसंस्थानो दिव्याभरणभूषितः	= 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 25 ^{ab} = 25 ^{cd} ± 120. 1 ^{ab} = 1 ^{cd}	= 4067 ^{ab} = 4067 ^{cd} ± 4073 ^{cd} = 4074 ^{ab} ± 4078 ^{ab} = 4079 ^{a, d}	= 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 26 ^{ab} = 26 ^{cd} ± 109. 1 ^{ab} = 1 ^{cd}	= 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 25 ^{cd} = 26 ^{ab} ± 122. 1 ^{ab} = 1 ^{cd}
265	ददाम्यथ च दास्यामि तेन संयुज्यतां भवान् यत्फलं दानशीलस्य शमशीलस्य यत्फलम् वीरशब्दफलं चैव तेन संयुज्यतां भवान् यतः प्राणांश्च राज्यं च राजन्कर्म सुखादि च ज्यतेनने व [त्यजेयं न पुनः ?] सत्यं तेन सत्येन तं व्रज	± 4 ^{cd} ± 5 ^{ab} = 7 ^{cd} ± 10 ^{ab} ± 10 ^{cd}	± 4082 ^{ab} ± 4082 ^{cd} = 4085 ^{ab} ± 4087 ^{cd} ± 4088 ^{ab}	± 4 ^{cd} ± 5 ^{ab} = 8 ^{ab} ± 11 ^{ab} ± 11 ^{cd}	± 4 ^{cd} ± 5 ^{ab} = 7 ^{cd} ± 10 ^{ab} ± 10 ^{cd}
266	एष दोषोऽतिमानेन पुरा प्राप्तो ययातिना निर्बन्धतस्त्वतिमात्रं गालवेन महीपते धर्मार्थयुक्ता लोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सताम् असतां विपरीता तु लक्ष्यते भरतर्षभ सतां मतमतिक्रम्य योऽसतां वर्तते मते शोचन्ते व्यसने तस्य सुहृदो नखिरादिव	± 121. 18 ^{ab} ± 18 ^{cd} = 122. 9 ^{ab} = 9 ^{cd} = 24 ^{ab} = 24 ^{cd}	± 4116 ^{ab} ± 4116 ^{cd} = 4132 ^{ab} = 4132 ^{cd} = 4147 ^{ab} = 4147 ^{cd}	± 110. 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 111. 12 ^{ab} = 12 ^{cd} = 27 ^{ab} = 27 ^{cd}	± 123. 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} = 124. 11 ^{cd} = 12 ^{ab} = 26 ^{ab} = 26 ^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
266	कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् न हि धर्मादपैत्यर्थः कामो वापि कथंचन }	= 122. 35 ^{ab} ± 35 ^{cd}	- 4158 ^{ab} ± 4158 ^{cd}	111. 38 ^{ab} ± 38 ^{cd}	= 124. 37 ^{ab} ± 37 ^{cd}
267	प्रसमीक्ष्य भवानेतद्वक्तुमर्हति केशव मामेवं हि विशेषेण विभाष्य परिगर्हसे स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो यदि माधव संयुगे शस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् लप्स्यसे वीरशयनं काममेवमवाप्स्यसि स्थिरो भव सहामात्यो विमर्दो भविता ध्रुवम् }	= 125. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 126. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd}	= 4231 ^{ab} ± 4234 ^{cd} ± 4247 ^{ab} ± 4247 ^{cd} ± 4260 ^{ab} ± 4260 ^{cd}	= 114. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} ± 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 115. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd}	= 127. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} ± 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 128. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd}
268	कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थं सर्वयादवाः संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृण्णयः वश्यमानेन्द्रियो राज्यमक्षीयादीर्घमन्तरम् विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिजायते वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः	= 39 ^{ab} ± 39 ^{cd} ± 127. 22 ^{ab} ± 22 ^{cd} = 25 ^d	= 4298 ^{ab} ± 4298 ^{cd} ± 4332 ^{ab} ± 4332 ^{cd} = 4335 ^d	= 41 ^{ab} ± 41 ^{cd} ± 116. 23 ^{ab} ± 23 ^{cd} = 26 ^d	= 40 ^{ab} ± 40 ^{cd} ± 129. 23 ^{ab} ± 23 ^{cd} = 26 ^d
269	न युद्धे वात्र कल्याणं न धर्माथौ कुतः सुखम् न वापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत अकृथाः आसाद्य न भविष्यन्ति पतंगा इव पावकम् अयमिच्छन्तान्सर्वान्यतमानो जनार्दनः तं त्वं प्रार्थयसे मन्दो बालश्चन्द्रमसं यथा एको मामिति यन्मोहान्मन्यसे मा सुयोधन परिभूय च दुर्बुद्धे प्रहीतुं मां चिकीर्षसि }	± 39 ^{ab} ± 39 ^{cd} = 128. 20 ^{cd} ± 21 ^{ab} ± 37 ^{cd} ± 129. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd}	± 4349 ^{ab} ± 4349 ^{cd} = 4384 ^{ab} ± 4384 ^{cd} ± 4401 ^{ab} ± 4419 ^{ab} ± 4419 ^{cd}	± 40 ^{ab} ± 40 ^{cd} = 117. 25 ^{cd} ± 26 ^{ab} ± 52 ^{cd} ± 118. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd}	± 40 ^{ab} ± 40 ^{cd} = 130. 21 ^{ab} ± 21 ^{cd} ± 37 ^{cd} ± 131. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd}
270	इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृण्णयः इह रुद्रश्चादित्यश्च वसवश्च सहर्षिभिः ततः स पुरुषस्याघ्नः संजहार पुनः स्वयम् राजा चरति चेद्धर्मं ध्रुवं स्वर्गाय कल्प्यते स चेद्धर्मं चरति नरकाय विकल्प्यते }	= 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 16 ^{ab} ± 130. 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 4420 ^{ab} ± 4420 ^{cd} = 4440 ^{ab} ± 4471 ^{ab} ± 4471 ^{cd}	= 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 24 ^{ab} ± 119. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd}	= 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 23 ^{ab} ± 132. 13 ^{ab} ± 13 ^{cd}
271	ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालनम् वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रस्तत्परिचारणम् अनन्दन ममाजात द्विपतां हर्षवर्धन न मया त्वं न पित्रासि जातस्त्वं कागतो ह्यपि पुरं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते तमाहुर्नार्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति }	± 28 ^{ab} ± 28 ^{cd} ± 131. 4 ^{cd} ± 5 ^{ab} = 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}	± 4488 ^{ab} ± 4488 ^{cd} = 4498 ^{ab} ± 4498 ^{cd} = 4528 ^{cd} ± 4529 ^{ab}	± 30 ^{ab} ± 30 ^{cd} ± 120. 5 ^{ab} ± 5 ^{cd} = 35 ^{cd} ± 36	± 30 ^{ab} ± 30 ^{cd} ± 133. 5 ^{ab} ± 5 ^{cd} = 35 ^{cd} ± 36 ^{ab}
272	संजयो नाम धृत्य त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजयेह जयाय च जयन्वा बध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् राज्यभावो निवृत्तो मे शोचन्तमनुशोचन्ति प्रतिनीता अबन्धवः अपि ते पूजिताः पूर्वमपि ते सुहृदो मताः	± 132. 7 ^{ab} = 133. 11 ^{ab} = 11 ^{ef} ± 20 ^e ± 134. 4 ^{ef} = 5 ^{ab}	± 4545 ^{ab} = 4592 ^{ab} = 4593 ^{ab} ± 4603 ^a ± 4626 ^{ab} = 4626 ^{cd}	± 121. 7 ^{ab} 122. 13 ^{ab} = 14 ± 23 ^{ef} ± 123. 4 ^{cd} = 5 ^{ab}	± 134. 7 ^{ab} = 135. 13 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 23 ^a ± 136. 5 ^{ab} = 5 ^{cd}
273	सहस्राक्षसमः कुन्ति कर्णोपनिवाद कानीनश्च सहोदश्च कन्यया यश्च जायते वोदारं पितरं तस्य प्राहुः शास्त्रविदो जनाः पाण्डोः पुत्रोऽसि धर्मतः	= 135. 2 ^e ± 138. 8 ^{ab} = 8 ^{cd} = 9 ^b	= 4645 ^e ± 4733 ^{ab} = 4733 ^{cd} = 4734 ^b	= 124. 2 ^a ± 127. 8 ^{ab} = 8 ^{cd} = 9 ^b	= 137. 2 ^e ± 140. 8 ^{ab} = 8 ^{cd} = 9 ^b

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
273	कन्या गर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन आदित्यवचनाच्चैव जातु सा तु व्यसर्जयत् न पृथिव्या सकलया न हिरण्यस्य राशिभिः हर्षाद्भयाद्वा गोविन्द नानृतं कर्तुमुत्सहे	= 139. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 4757 ^{ab} ± 4757 ^{cd} ± 4766 ^{ab} ± 4766 ^{cd}	= 128. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 141. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} ± 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}
274	अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन अध्वर्युत्वं च ते कृष्ण कृतावस्मिन्भविष्यति यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाञ्जिना पुनश्चित्तिस्तदा तस्य यज्ञस्यास्य भविष्यति शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समग्रं क्षत्रमण्डलम् कुरुक्षेत्रे पुण्यकामं त्रैलोक्यस्यापि केशव	= 29 ^{cd} ± 29 ^{ef} = 46 ^{ab} ± 26 ^{cd} ± 53 ^{ab} ± 54 ^{cd}	= 4784 ^{ab} ± 4784 ^{cd} = 4801 ^{ab} ± 4801 ^{cd} ± 4808 ^{ab} ± 4808 ^{cd}	= 29 ^{cd} ± 30 ^{ab} = 47 ^{ab} ± 47 ^{cd} = 54 ^{ab} ± 54 ^{cd}	= 29 ^{cd} ± 30 ^{ab} = 46 ^{ab} ± 46 ^{cd} = 53 ^{ab} ± 53 ^{cd}
275	स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यन्ते मधुसूदन निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः सहस्रपादं प्रासादं स्वप्नान्ते तु युधिष्ठिरः अधरोहन्मया दृष्टः सह आतृभिरच्युत पश्ये दोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम् अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षये जयः	= 141. 5 ^{ab} = 5 ^{cd} ± 27 ^{ab} = 27 ^{cd} = 142. 13 ^{ab} = 13 ^{cd}	= 4838 ^{ab} = 4838 ^{cd} ± 4862 ^{ab} = 4862 ^{cd} = 4897 ^{ab} ± 4897 ^{cd}	= 130. 6 ^{ab} = 6 ^{cd} = 30 ^{ab} = 30 ^{cd} = 131. 13 ^{ab} = 13 ^{cd}	= 143. 6 ^{ab} = 6 ^{cd} ± 30 ^{ab} = 30 ^{cd} = 144. 13 ^{ab} = 13 ^{cd}
276	कोपितो भगवान्यत्र दुर्वासा मे वरं ददौ आह्वानं देवसंयुक्तं वसन्त्याः पितृवैश्मनि योऽसौ कानीनगर्भो मे पुत्रवन्परिवर्तितः तस्मान्न कुर्याद्वचनं पथ्यं पितृहितं तथा बृहि किं करवाणि ते	± 19 ^{ab} = 19 ^{cd} = 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 143. 1 ^d	± 4903 ^{cd} ± 4904 ^{ab} ± 4909 ^{cd} ± 4910 ^{ab} = 4917 ^d	± 19 ^{ab} ± 19 ^{cd} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 132. 1 ^d	± 19 ^{cd} ± 20 ^{ab} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 145. 1 ^d
277	कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न च वाधिरथः पिता नासि सूतकुले जातः कर्णं तद्विद्धि मे वचः कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा घृतः कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक योऽयं देवो विरोचनः कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः	± 2 ^{ab} = 2 ^{cd} = 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 4 ^b = 5 ^{ab}	± 4918 ^{ab} ± 4918 ^{cd} = 4919 ^{ab} ± 4919 ^{cd} = 4920 ^b = 4921 ^{ab}	± 2 ^{cd} = 2 ^{cd} = 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 4 ^b = 5 ^{ab}	± 2 ^{ab} = 2 ^{cd} = 3 ^{ab} = 3 ^{cd} = 4 ^b = 5 ^{ab}
278	जातस्त्वमसि दुर्धर्षः सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्णं मातृवचः शृणु श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सत्यमाचरतस्ततः मया प्लवेन संग्रामे तितीर्षन्ति दुरत्ययम् त्यजेयं तानहं कथमपारे कायजयश्च कृष्णेन सहिताल्कश्च नश्यते च धनंजयात् कोऽद्य भिद्यन्न मां विद्यान्पार्थानां समितिं गतम्	± 5 ^c ± 144. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} ± 14 ^{ab} ± 14 ^d ± 9 ^{ab} ± 9 ^{cd}	= 4921 ^c ± 4930 ^{ab} ± 4930 ^{cd} ± 4942 ^{ab} ± 4942 ^d ± 4937 ^{ab} ± 4937 ^{cd}	± 5 ^c = 133. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} ± 14 ^{ab} ± 14 ^d ± 9 ^{ab} ± 9 ^{cd}	± 5 ^c ± 146. 2 ^{ab} ± 2 ^{cd} ± 14 ^{ab} ± 14 ^d ± 9 ^{ab} ± 9 ^{cd}
279	दुर्योधन निबोधेदं कुलार्थं यद्वीमि ते तच्छ्रुत्वा कुरुशार्दूल स्वकुलस्य हितं कुरु अन्धः करणहीनो हि न वै राजा पिता तव राजा तु पाण्डुरभवन्महात्मा लोकविश्रुतः स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दोषाद्यहारिणः	= 145. 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 36 ^{ab} = 36 ^{cd} = 37 ^{ab}	= 4972 ^{ab} ± 4972 ^{cd} ± 4996 ^{cd} = 4997 ^{ab} = 4997 ^{cd}	= 134. 17 ^{ab} ± 17 ^{cd} ± 41 ^{ab} = 41 ^{cd} = 42 ^{ab}	± 147. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd} ± 39 ^{ab} = 39 ^{cd} = 40 ^{ab}
280	कोऽयं दुर्योधनो नाम कुलेऽस्मिन्कुलपांसनः यस्य लोभाभिभूतस्य मतिं सर्वोऽनुवर्तते	= 146. 19 ^{cd} ± 20 ^{ab}	= 5021 ^{cd} ± 5022 ^{ab}	= 135. 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}	= 148. 19 ^{cd} ± 20 ^{ab}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
280	सोमः प्रजापतिः पूर्वं कुरूणां वंशवर्धनः } सोमाद्रभूव पष्ठोऽयं ययातिर्नहुपात्मजः } तस्य पुत्रा बभूवुश्च पञ्च राजर्षिसत्तमाः तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्महापितामहः प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः }	= 147. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd} = 4 ^{ab} ± 14 ^{ab} = 14 ^{cd}	= 5042 ^{ab} = 5042 ^{cd} ± 5043 ^{ab} ± 5253 ^{ab} = 5053 ^{cd}	= 136. 3 ^{ab} = 3 ^{cd} ± 4 ^{ab} ± 14 ^{ab} = 14 ^{cd}	= 149. 3 ^{ab} = 3 ^{cd} ± 4 ^{ab} ± 14 ^{ab} = 14 ^{cd}
281	युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा राजमहति न्यायागतं राज्यमिदं भुनक्ति [सा] नुजः सदा शास्त्रे स्थितो बन्धुजनस्य साधुः प्रियः प्रजानां सुहृदोऽनुकम्पी जितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च	cf. 31 ^a cf. 31 ^b = 32 ^b ± 32 ^c = 32 ^d = 33 ^a	cf. 5072 ^a cf. 5072 ^b = 5072 ^b ± 5073 ^c = 5073 ^d = 5074 ^a	cf. 32 ^a cf. 32 ^b = 33 ^b ± 33 ^c = 33 ^d = 34 ^a	cf. 32 ^a cf. 32 ^b ± 33 ^b ± 33 ^c = 33 ^d = 34 ^a
अभिनिर्याण					
	वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखण्डी द्रुपदात्मजः } वदन्ति सिद्धा राजेन्द्र ऋषयश्च समागताः }	= 149. 29 ^{ab} = 29 ^{cd}	= 5126 ^{ab} = 5126 ^{cd}	= 138. 29 ^{cd} = 30 ^{ab}	= 151. 29 ^{ab} = 29 ^{cd}
282	कृतास्त्रोऽप्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा एष नो विजये मूलम् न धार्तराष्ट्राः शक्यन्ति स्थातुं दृष्ट्वा धनंजयम् भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ वापि यमोपमौ तस्मिन्हेतो देशे स्त्रिगधे प्रभूतयवसेन्धने निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः }	± 31 ^{cd} = 35 ^a = 43 ^{cd} ± 44 ^{ab} ± 67 ^{ab} = 67 ^{cd}	= 5131 ^{cd} = 5132 ^a = 5142 ^{cd} ± 5143 ^{ab} ± 5170 ^{ab} = 5170 ^{cd}	= 35 ^{cd} = 36 ^a = 46 ^{cd} ± 47 ^{ab} ± 71 ^{ab} = 71 ^{cd}	= 34 ^{cd} = 35 ^a = 45 ^{cd} ± 46 ^{ab} ± 152. 1 ^{ab} = 1 ^{cd}
283	अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थानधोक्षजः स हेनान्मन्युनाविष्टो ध्रुवं वक्ष्यत्यसंशयम् आसन्नजलकाष्ठानि शतशोऽथ सहस्रशः अष्टोद्याहारमार्गाणि रन्ध्रोच्चययुतानि च न वा भीष्मस्य दुर्मैधाः शृणोति विदुरस्य च मम वा भाषितं किञ्चित्सर्वमेवातिवर्तते }	= 150. 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 151. 8 ^{ab} = 8 ^{cd}	= 5196 ^{ab} ± 5196 ^{cd} = 5202 ^{ab} ± 5202 ^{cd} ± 5223 ^{ab} = 5223 ^{cd}	= 139. 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} = 140. 8 ^{ab} ± 8 ^{cd}	= 153. 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 15 ^{ab} ± 15 ^{cd} ± 154. 8 ^{ab} = 8 ^{cd}
284	रथस्यासन्दश गजा गजस्य दश वाजिनः नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समन्ततः रथस्य गजाः पञ्चाशन्नागस्य शत वाजिनः हयस्य पुरुषाः सप्त भिन्नसंधानकारिणः सेना पञ्चशतान्याहू रथास्तावन्त एव तु दश सेनाश्च पृतनाः पृतना दश वाहिनी }	= 152. 19 ^{ab} = 19 ^{cd} ± 20 ^{ab} = 20 ^{cd} ± 21 ^{ab} ± 21 ^{cd}	= 5264 ^{ab} = 5264 ^{cd} ± 5265 ^{ab} = 5265 ^{cd} ± 5266 ^{ab} ± 5266 ^{cd}	= 141. 22 ^{ab} = 22 ^{cd} ± 23 ^{ab} = 23 ^{cd} ± 24 ^{cd} ± 24 ^{ef}	= 155. 22 ^{ab} = 22 ^{cd} ± 23 ^{ab} = 23 ^{cd} ± 24 ^{cd} ± 24 ^{ef}
285	वाहिनी पृतना सेना वाजिनी दशतश्चमूः अक्षोहिणी वा पर्यायनिरुक्ता तु वरुथिनी नराणां पञ्चसदंशं [पञ्चपञ्चाशत्] पत्तिर्नाम विधीयते सेनामुखं च तिस्रस्तु गुल्म इत्यभिसंज्ञितः दश गुल्मा गणश्चासीद्गणस्त्वयुतशो भवेत् दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः }	± 22 ^{ab} ± 22 ^{cd} ± 24 ^{ab} ± 24 ^{cd} ± 25 ^{ab} = 25 ^{cd}	± 5267 ^{ab} ± 5267 ^{cd} ± 5270 ^{ab} ± 5270 ^{cd} ± 5271 ^{ab} = 5271 ^{cd}	± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} ± 28 ^{ab} ± 28 ^{cd} ± 29 ^{ab} = 29 ^{cd}	± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} ± 28 ^{ab} ± 28 ^{cd} ± 29 ^{ab} = 29 ^{cd}
भीष्माभिषेचन					
	रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधामिव चन्द्रमाः कुवेर इव यक्षाणां मरुतामिव पावकः }	± 153. 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 5289 ^{ab} ± 5289 ^{cd}	± 142. 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 156. 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
286	कर्णो वा युध्यतां पूर्वमहं वा पृथिवीपते } स्पर्धते हि सदात्यर्थं सूतपुत्रो मया रणे नाहं जीवति गाङ्गेये योत्स्ये राजन्कथंचन } हते भीष्मे च योत्स्यामि सह गाण्डीवधन्वना } उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ } तुल्यस्त्रेहो ह्यहं भीमे तथा दुर्योधने नृपे }	= 153. 24 ^{ab} = 24 ^{cd} = 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 154. 32 ^{ab} ± 32 ^{cd}	= 5301 ^{ab} = 5301 ^{cd} ± 5302 ^{ab} ± 5302 ^{cd} = 5346 ^{cd} ± 5347 ^{ab}	= 142. 24 ^{ab} = 24 ^{cd} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 143. 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}	= 156. 24 ^{ab} = 24 ^{cd} ± 25 ^{ab} ± 25 ^{cd} = 157. 33 ^{ab} ± 33 ^{cd}
287	सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव. य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः } एनमा न स देशं वा कालं वा गन्तुमर्हति } न ह्येव कर्ता पुरुषः कर्मणोः शुभपापयोः } अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुपुरुषः }	= 155. 21 ^{ab} = 156. 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	= 5370 ^{cd} = 5399 ^{cd} ~ 5400 ^{ab} = 5404 ^{cd} ± 5405 ^{ab}	± 144. 21 ^{ab} = 145. 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}	= 158. 21 ^{ab} = 159. 9 ^{ab} ± 9 ^{cd} = 14 ^{ab} ± 14 ^{cd}
उल्लङ्घन					
288	हिरण्यत्वां निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु . दुर्योधनो महाराज कर्णेन सह भाषत . अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् } अथ वा निहतोऽस्माभिर्देवलोकं गमिष्यसि }	= 157. 1 ^{ab} ± 1 ^{cd} = 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 5407 ^{ab} ± 5410 ^{cd} = 5487 ^{cd} ± 5488 ^{ab}	= 146. 1 ^{ab} ± 1 ^{cd} (cf. v.l. 72 ^{ab}) (cf. v.l. 72 ^{cd})	= 160. 1 ^{ab} ± 4 ^{cd} = 81 ^{ab} ± 81 ^{cd}
289	पुष्टास्तेऽश्वा भूताः शूराः श्वो युध्यस्व सकेशवः . असमागम्य भीष्मेण संयुगे किं विकथ्यसे . यद्युत्पतसि लोकांस्त्रीन्यद्याविशसि भूतलम् } ततस्तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसेऽग्रतः } स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् } अभीतो युध्यते शत्रून्स वै पुरुष उच्यते }	± 18 ^{cd} ± 158. 11 ^{cd} = 157. 12 ^{ab} = 159. 11 ^{ab} ± 11 ^{cd} = 160. 3 ^{ab} ± 3 ^{cd}	± 5502 ^{cd} & ± 5545 ^{cd} = 5501 ^{ab} & = 5546 ^{ab} = 5640 ^{ab} ± 5640 ^{cd} = 5645 ^{ab} = 5645 ^{cd}	(cf. v.l. 83 ^{cd}) = 147. 11 ^{cd} (cf. v.l. 146. 84 ^{ab}) = 147. 12 ^{ab} = 148. 11 ^{ab} ± 11 ^{cd} = 149. 3 ^{ab} = 3 ^{cd}	± 93 ^{cd} ± 161. 11 ^{cd} = 94 ^{ab} = 12 ^{ab} = 162. 61 ^{ab} ± 61 ^{cd} = 163. 3 ^{ab} = 3 ^{cd}
रथातिरथसंख्या					
290	नमस्कृत्वा कुमाराय सेनान्ये शक्तिधारिणे } अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः } रथानां क्व च विज्ञानं क्व च भीष्मोऽल्पचेतनः नागयूथसमप्राणः . . . . . पाञ्चाल्यं तु महाबाहुं नाहं हन्यां शिखण्डिनम् } उद्यतेषुमिह प्रेक्ष्य प्रतियुध्यन्तमाहवे }	± 162. 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 165. 20 ^{ab} ± 166. 17 ^c ± 169. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}	± 5720 ^{ab} = 5720 ^{cd} = 5829 ^{cd} ± 5854 ^a = 5936 ^{ab} ± 5936 ^{cd}	(cf. v.l. 151. 6) = 151. 6 ^{ef} = 154. 22 ^{ab} ± 155. 17 ^c ± 158. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}	± 165. 7 ^{ab} = 7 ^{cd} = 168. 22 ^{ab} ± 169. 5 ^a ± 172. 16 ^{ab} ± 16 ^{cd}
291	स हि स्त्रीपूर्वको राजश्रिखण्डी यदि ते श्रुतः } कन्या भूत्वा पुमाञ्जातो न योत्स्ये तेन भागतः }	= 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}	= 5940 ^{ab} ± 5940 ^{cd}	= 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}	= 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}
अम्बोपाख्यान					
	भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु यतिष्यते . त्वया त्यक्ता गमिष्यामि यत्र यत्र विशां पते } तत्र मे सन्तु गतयः सन्तः सत्यं यदब्रवीत् }	± 172. 10 ^{ab} = 20 ^{ab} ± 20 ^{cd}	± 5987 ^{cd} = 5997 ^{ab} ± 5997 ^{cd}	± 161. 13 ^{cd} = 23 ^{ab} ± 23 ^{cd}	± 175. 12 ^{cd} = 22 ^{ab} ± 22 ^{cd}
292	आहो स्वित्पितरं मूढं यो मेऽकार्षीत्स्वयंवरम् . मयायं स्वकृतो दोषः साहं भीष्मरथात्तदा . धिष्णां धिक् शल्वराजानं . . . . . धिष्णा कापदमुत्तमाम्	= 173. 3 ^{cd} ± 4 ^{ab} = 6 ^a ± 6 ^d	± 6004 ^{ab} ± 6004 ^{cd} ± 6007 ^a ± 6007 ^d	= 162. 3 ^{cd} ± 4 ^{ab} ± 7 ^a ± 7 ^d	± 29 ^{ab} ± 29 ^{cd} = 32 ^a ± 32 ^d

Page	Javanese Text.	Crit. Ed.	Cal. Ed.	Mad. Ed.	Bom. Ed.
292	मयैव तानि कर्माणि पूर्वदेहेषु मूढया कृतानि नूनं पापानि तेषामेतन्महाफलम् }	± 173. 15 ^{ab}	± 6017 ^{cd}	= 162. 17 ^{ab}	± 175. 42 ^{ab}
293	अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे शृणु हितं वचः इतो ब्रजस्व भद्रं ते तानेव समुत्थतः पतिर्वापि गतिर्नार्याः पिता वा वरवर्णिनि अतः पितृगृहं भद्रे मातुस्ते जनको ब्रह्म दुःखं छेत्स्याम्यहं ते वै मया वर्तसि पुत्रिके भवन्तमेव सततं रामः कीर्तयते विभो संजयो मे प्रियसखो राजर्षिरिति पार्थिव }	± 174. 5 ^{ab} ± 5 ^{cd} = 7 ^{ab} ± 20 ^{cd} ± 21 ^{cd} ± 175. 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 6026 ^{ab} ± 6026 ^{cd} = 6028 ^{cd} ± 6015 ^{cd} ± 6046 ^{ab} ± 6064 ^{ab} = 6064 ^{cd}	= 163. 5 ^{ab} ± 5 ^{cd} = 7 ^{cd} ± 24 ± 25 ^{ab} ± 164. 12 ^{ab} ± 12 ^{cd}	= 176. 5 ^{ab} ± 5 ^{cd} = 7 ^{cd} + 23 ^{cd} ± 24 ^{ab} ± 41 ^{ab} ± 41 ^{cd}
294	यदि त्वामापगोयो वै न नयेद्ब्रजसाङ्ख्यम् शल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्रामचोदितः ततो रामः प्रादुरासीत् रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यविशारद मम तु व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रत येनेयं वशमानीता समुत्पद्य बलात्तदा }	= 176. 10 ^{ab} = 16 ^{cd} = 16 ^a = 22 ^{ab} = 22 ^{cd} ± 38 ^{ab} ± 38 ^{cd}	= 6092 ^{ab} = 6092 ^{cd} = 6098 ^a = 7004 ^{ab} = 7004 ^{cd} ± 7020 ^{ab} ± 7020 ^{cd}	= 165. 10 ^{ab} ± 10 ^{cd} = 16 ^a = 22 ^{ab} = 22 ^{cd} ± 38 ^{ab} ± 38 ^{cd}	= 177. 10 ^{ab} = 10 ^{cd} = 16 ^a = 22 ^{ab} = 22 ^{cd} ± 38 ^{ab} ± 38 ^{cd}
295	न भयाङ्गाप्यनुक्रोशाच्च लोभाङ्गार्थकाम्यया क्षत्रियधर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितम् किं त्वं वा योद्धुमिच्छसि ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः अपश्यन्त रणं दिव्यं देवाः सर्षिगणास्तथा }	= 178. 11 ^{ab} ± 11 ^{cd} ± 15 ^d ± 179. 19 ^{ab} ± 19 ^{cd}	± 7060 ^{ab} ± 7260 ^{cd} ± 7064 ^d = 7110 ^{ab} ± 7110 ^{cd}	= 167. 11 ^{ab} ± 11 ^{cd} ± 15 ^d = 168. 19 ^{ab} ± 19 ^{cd}	= 178. 34 ^{ab} ± 34 ^{cd} ± 38 ^d = 83 ^{ab} ± 83 ^{cd}

APPENDIX III

COLLATIONS OF A ŚĀRADĀ MS. (S₁) BELONGING TO THE INDIA OFFICE
LIBRARY (No. 6481)

N.B. Almost throughout, the MS. om. उवान्, ऊनुः etc. Those om. are not separately noted.

2

MS. begins from 1^d of adhy. 2.

- 2 ^a) लोकः (for मोदेत्).
3 ^c) *मावशीयुर.
^d) येषां च शान्तिश्च हिता प्रजा.
4 ^d) कुरुपुंगवानाम्.
6 ^{ab}) सर्वास्तथान्यान्मृतराष्ट्रपुत्रान्बलप्रधाना
नास्त्रिगमप्रधानान्.
^c) स्थितांश्च.
^d) लोकप्रवीराच्छुतकालधर्मान्.
7 ^c) प्रणिधानयुक्तं.
8 ^{ab}) कोद्या अग्नौहि मोहो बलं
^c) प्रियाभ्युपेते च युधि.
9 ^a) स कुरुप्रवीरः (for च कुरुप्र).
^b) [अ]यम् (for ह्ययम्)
^c) गताक्षं.
11 ^a) प्रतिदीव्यदेनं.
^b) तु (for सु-).
12 ^c) शक्यं.
13 ^c) परिनन्द्य.
उद्योगपर्वणि बलदेववाक्यम् ॥ २ ॥

3

- 1 ^b) स प्रजल्पते (for संप्र).
^d) प्रशंससि (for प्रभापसे).
2 ^d) पुरुषं प्रति.
3 ^a) जायेत.
5 ^b) ध्रुवं (for हुवन्).
^d) [अ]कुतोभयम्.
6^b-8^a Om.
8 ^d) फले (for परे).
9 ^a) प्रणमते चायं.
^b) [इ]ति कृत्वा परंपरां.
^c) *वासाभिमुक्तः सन्.
10 ^{ca}) Om.
11 ^{ab}) हि (for च), both times.
^c) आहर्तुकामान् (for निवृत्तवासान्).
^d) विजितानिति.

- 12 ^d) पदे (for वसु).
15 ^b) युयुत्सवः.
17 ^b) यमकालोपमद्युनी.
19 ^b) [अ]मरैश्च दुःसदं.
21 ^c) अधर्मे (for *र्यम्).
^d) तु याचनं.
22 ^b) [अ]नंदिनं.
^d) प्राप्यंतु.
23 ^b) च (for वा).
^d) शेष्या...
उद्योगपर्वणि ॥ ३ ॥

4

- 5 ^b) तैक्ष्ण्यं.
6 ^b) भाज्यमानम्.
^d) मार्दवं प्रति.
7 ^c) प्रस्थापयंतु.
^d) बलम् (for बलानि).
8 ^b) चाभिभूः.
9 ^d) मृजंते (for भजंते).
10 ^a) तत्तर्ध्वं.
^c) महद्दे.
12 ^d) चाभिभोः.
13 ^a) आनीय तं.
^d) तु वास्तुकः.
14 ^a) बालिकः पुंजकेतुश्च.
15 ^a) लहानां (for शकानां).
^c) कांवोजार्पिकराशां च.
16 ^b) पांचनदा.
^d) पार्वतेयाश्च.
17 ^a) सुवर्मा (for सुदर्मा).
^c) पंचराष्ट्राधिपश्चैव.
18 ^{ab}) Om. (hapl.)
19 ^a) महातेजा (for महौजाश्च).
20 ^a) आरादिश्च.
^c) समर्थकः.
20^d-22^c Om. (hapl.)
22 ^d) पूर्वापाली.

- 23 ^b) विश्वजिज्ञाषि पार्थिवः.
^d) क्षमेपुंश्चैव (for क्षेमधृतिश्च).
24 ^a) क्षौमजश्चैव.
^b) यातुधानश्च.
^c) गदायुं (for वृद्धायुं).
उद्योगपर्वणि ॥ ४ ॥

5

- 1 ^d) महात्मनः (for महौजसः).
2 ^b) सुनीतिम्.
^c) तु चरन्कार्यं.
3 ^a) सांबंधिकं.
4 ^b) तथा (for यथा).
^c) कृतो विवाहो.
8 ^a) स्वयं (for शमं).
^d) सौभ्रातृणां.
9 ^a) मौढ्यान् (for मोहान्).
^c) प्रेथ्य पूर्वं च.
^d) समाह्वयेत्.
10 ^b) सामात्यः सहबांधवः.
11 ^a) राजानं (for बाष्णेयं).
12 ^a) गतः कृष्णो.
^b) *पुरोगमः.
13 Om. (hapl.)
14 ^b) तथा (for च ते).
15 ^b) महाबलं.
16 ^c) कृष्णं (corrupt).
17 ^b) समागच्छन् (for आगच्छन्ति).
^c) चालयंति गवं.
18 ^b) स्वं पुरो.
^d) स्थितः (for तदा).
उद्योगपर्वणि ॥ ५ ॥

6

- 1 ^d) च (for तु).
After 1, ins. (marg.). आह्वयेषु
च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः।

- 2 After 2^{ab}, ins. 30*.
 5 ^a) विदितं.
 6 ^a) च (for हि).
     ^b) यदाह्वयत्.
     ^d) क्षत्रधर्मे.
 7 ^b) धर्मराजं.
 8 ^c) तेषां (for तस्य).
     ^d) ध्रुवम् (for ध्रुवम्).
 10 ^a) हि (for च).
 11 ^d) अपि (for चैव).
 12 ^b) लंबमानेषु च.
 13 ^b) [उ]पलक्ष्यते (for °लभ्यते).
     ^c) संगत्य.
 14 ^b) धर्म.
     ^d) च कीर्तयेत्.
 15 ^a) वा (for च).
     ^c) मनस्तेषाम्.
 16 ^b) ब्राह्मणोसि च.
     उद्योगपर्वणि.

7

- 1 ^d) भोजश्च सबलस्था.
 2 ^a) सर्वं च साधयामास.
 5 ^a) यातौ.
 7 ^c) स तु (for च स).
 8 ^a) च (for स).
     ^c) तयोः स (by transp.).
     ^d) तथागमनहेतुं च.
 9 ^c) सैन्यं (for साह्यं).
     ^d) [अ]र्हसि (for °ति).
 10 ^b) मम चैवार्जुनस्य च.
     ^c) सांबंधिकं.
 11 ^a) चापि गतः.
     ^c) चाभिगमन्.
 14 ^a) ततः (for तव).
     ^b) चास्य प्रदर्शनात्.
 15 ^a) प्रावारणं.
     ^c) प्रावारणं.
 16 ^b) अर्बुधं.
     ^d) संस्कृतयोधिनः.
 17^{ed}-19^{ab} Om. (hapl.).
 20 ^b) कौरवः (for भारत).
     ^c) हृष्टं (marg. कृष्णं). मत्वा (for
     शात्वा).
     ^d) स प्राप.

- 21 ^b) सर्वगावार्थं वै तदा.
     ^c) भीमबलं.
 22 ^a) एवं (for सर्व).
 23 ^d) पुरे (for पुरा).
 24 ^a) [उ]क्तं (for °क्ते).
     ^c) सांबंधिकं.
 26 ^b) ते (for वै).
     ^d) तत् (for ह).
 27 After 27, ins. वैशंपायनः.
 28 ^c) मत्वा (for शात्वा).
     ^d) जिन् मेने जनार्दनं.
 29 ^b) बली (for नृपः).
     ^d) नृपः (for तदा).
 30 ^b) कुरुनंदन.
 32 ^c) एव (for अहं).
     ^d) पुरुषर्षभ.
 33 ^b) त्वा.
     ^c) चाप्यहमर्थे.
 34 ^b) वै (for मे).
 35 ^a) सर्वं (for पार्थ).
     ^c) तत् (for ते).
 36 ^b) सह संगतः.
     उद्योगपर्वणि.

8

- 1 ^c) द्रष्टुं (for राजन्).
 2 ^c) बहुला सेनाः.
     ^d) नरर्षभ.
 3 After 3, ins. 45*.
 4 ^a) °वेशा° (for °वेपा°).
 5 ^d) ययौ येन स (by transp.).
 6 ^c) अभिप्रेत्य.
 8 ^b) महारथः (for यथामरः).
     ^c) स जगाम.
     ^d) देववासव°.
 9 ^a) विदिधैर् (for विपयैर्).
 10 ^a) सदा (for ततः).
     ^d) किन्तु (for के नु).
 12 ^a) ऋतवाग्र.
 14 ^a) आवर्ज्यं (for आमृद्य).
     ^b) गृहं (for पुरं).
 15 ^a) उपप्लवं.
     ^b) स्कंदावारः सः (for च).
     ^c) आगतान् (for अथ तान्).

- 16 ^{ab}) Om.
 17 ^b) विशां पतिः (for [उ]रिगृहणः).
 18 ^a) चैव (for हृष्टौ).
     ^b) सस्त्रेयौ.
     ^d) पार्थं शल्य (by transp.).
 19^{ab}) कश्चित् कुशलं राजन्कुनंदनं सर्वतः.
     ^c) तु (for [अ]सि).
     ^d) मुक्तस्त्र्यं (for विमुक्तौ).
 20 ^a) इदं (for कृतं).
     ^d) नदा (for सह).
 22 ^c) सुखे त्वेनान्.
 23 After 23, ins. वैशं°.
 24 After 24, ins. an additional
     colophon.
 25 ^b) क्रियमानं (sic) महामते.
 26 ^a) भवानिव महातेजा.
 27 ^b) मे प्रियं.
 29 ^c) सहितं (for हि समं).
     ^d) मा. दृश्यते (m मन्यते as in
     text).
 30 ^d) तत्करिष्यामि (for योद्धुमामस्य).
 31 ^a) हृत्तगर्वश्च.
 32 ^d) संयुगे (for ते प्रियं).
 34 ^a) महाहृष्टः (for परि°).
     ^c) विदिनं (for [अ]धिगतं).
 37 ^d) देवराशापि.
     उद्योगपर्वणि.

9

- 1 ^c) पुरा (for परं).
 5 ^d) पितृवः.
 6 ^d) सुदुष्करम्.
 7 ^d) मे (for मा).
 8 ^c) संवर्धमानस्य.
 Portion of the text from 9
 sc up to 10. 31^{ab} is lost on
 missing folios.

10

- 32 ^a) यतः.
 34 ^d) दिवसो.
 37 ^c) एवं.
 39 ^a) नदा (for तनो).
     ^b) वितमसां°.
 42 ^c) त्रिशिर्ष्याभिपिक्तश्च.

- 43 ^a) आलोक्य (for आश्रित्य).
^e) वसंश्चाप्सु.
^f) वेष्टमान.
44 ^a) प्रणष्टो देवेन्द्रो.
^b) भयार्दितः.
^d) निवृत्ता (for निर्वृत्ता).
46 ^d) भविष्यति.
47 ^e) न चात्र.
उद्योगपर्वणि इंद्रविजये.

11

- 1 ^a) न (for [अ]थ).
^e) तं गत्वा (for गत्वाथ).
2 ^b) सपिगणान्.
^d) परीप्सुर्.
5 ^a) परस्परं.
6 ^e) गन्धर्वयक्षाणां.
^e) वृद्धा (for पश्यन्).
7 ^a) तदा (for सदा).
^d) त्रिविष्टपं.
8 After 8^{ab}, ins. शन्यः.
9 ^b) नन्दनोपवने तथा.
^e) महीद्रे.
10 ^b) समन्वितः.
^e) पुरुषो (for नहुषो).
^d) तथा.
11 ^e) विचित्राणि च दिव्यानि.
^d) स्वनं.
12 ^e) देववत् पदं च.
^d) मूर्तिमंतम्.
15 ^a) [इन्द्रस्य.
16 ^a) विमना.
18 ^b) यतव्रतां.
20 ^b) भयविह्वलाम्.
21 ^a) देवराजं तं.
^b) पुनर् (for शीघ्रम्).
^e) भीतव्यं.
^e) संमानयिष्ये.
22 ^e) आङ्गिरसश्च (for अङ्गि°).
^d) नहुषस् (for स नृपस्).
उद्योगपर्वणि.

12

- 1 ^e) देवराजं तं.
2 ^b) जगत्प्रभो.

- 2 ^e) ससुरगंधर्वं.
3 ^d) प्रसीद त्वं.
4 ^b) मर्षणान्.
5 ^d) सुराधिपं.
6 ^a) दाशिता.
^d) सर्वैः किं न निवारिता.
7 Om. (hapl.).
8 ^a) देवी मां (by transp.).
9 ^b) दिवः सदा.
10 ^a) तं (for ते).
11 ^e) दत्ताभया.
12 ^e) प्रसादयंत इंद्राणीं.
13 ^e) वृणोति त्वां.
14 ^b) सस्वनं.
15 ^d) त्रायस्व (for त्राहि मां).
16 ^b) निश्चयः.
^d) अनिदितां.
17 ^a) श्रुतवर्मा.
19 ^a) रोहकाले.
^b) देवो (for वर्ष).
^e) मीरं.
^d) स नोत्तमं (for न संस्तरं)

- 20 ^a) (Orig.) मोघमन्त्रं (as in text); (sup. lin.) घोरमर्थं.
20 ^b) सर्वाल्लोकाद्.
^e) (marg.) यो वै.
^d) Marg.
21 ^{ab}) Om.
22 ^a) एतदेव प्रपञ्चं मां.
^b) Orig. as in text (मत्यत्रामि शचीमिमां).
^{ad}) Om.
23 ^b) Marg.; तच्च (for चापि).
^e) Marg.
^d) न दास्यामि शचीमिमाम् (= 22^b).
24 ^e) सुनीतिर्हि.
25 ^b) कंचित्कालं शुभांतरा.
26 ^b) कालः कालेन यास्यति.
27 ^b) भीता (for प्रीता).
28 ^e) एकाग्र्या (for अव्यग्र्या).
29 ^e) देवि त्वं (for सत्या च).
^d) गच्छ त्वं.
30 ^a) त्वदभिकामश्च.
^b) विनश्यति स.
31 ^b) शक्राणी (for इंद्राणी).

- 32 ^a) तां वृद्धा (by transp.).
उद्योगपर्वणि इंद्रविजये.

13

- 2 ^e) प्राकंपत.
^d) प्रभाते.
3 ^a) प्रणम्य सा हि.
^b) शिरसा तु कृताञ्जलिः.
5 ^b) विभुः (for प्रभो).
^e) स चेंद्राण्या.
6 ^a) एवमस्तु महाभागे.
^d) अनुस्मरेत्.
7 Om. the ref.
^a) तु (for च).
^e) च (for सा).
^d) सा जगाम (for जगाम च).
9 ^e) तं (for [प.]नं).
10 ^b) गणाधिपः.
^d) जगतः सर्वतः प्रभो.
^f) विष्णुस्त्वम्.
11 ^a) त्वद्वीर्यनिहते.
12 ^e) न च मा (for मामेव).
14 ^b) आयाति (for यास्यति).
15 ^a) विभोः (for विष्णोः).
^b) वाणीं ताम् (by transp.).
17 ^a) वै (for तु).
18 ^a) स विभ°.
^e) धूतपाप्मा.
^d) आत्मना (for °त्मवान्).
19 ^a) आकलयं नहुषं तस्माद्.
^b) बलनिसुदनः.
20 ^d) कालकांक्षी च वासवः.
22 ^e) एकभर्तृकता मेस्ति.
23 ^a) महद् (for अहं).
^e) न पश्यामि (for नमस्यामि).
24 ^a) प्रयातां.
^e) पतिव्रतानां.
25 ^a) यन्नासौ देवराजोस्ति.
उद्योगपर्वणि.

14

- 3 ^e) दर्शयामास (for दर्शनं चैव).
4 ^a) [अ]सि (for च).
^d) देवि वृत्रनिषृ°.
^f) प्रेक्ष्यसे.

5 Om. the ref.

- ^a) तथा (for ततः).
7 ^b) यथा शकुनिसेवितम्.
11 ^a) समयमानस् (for स्तूय^०).
13 ^a) उपातिष्ठेति मां क्रूरः.
14 ^a) एतेनाहं संप्रतप्ता.
15 ^a) प्रकाशय स्वमात्मानं.
^c) संप्राप्नुहि.

उद्योगपर्वणि इन्द्रविजये.

15

- 2 ^b) हव्यकव्यैर्महात्मभिः.
3 ^b) शुभं.
^a) ब्रह्म त्वं.
6 ^b) नहुपो मय्यसोब्रवीत्.
^a) ब्रवीपि (for करोमि).
7 ^a) तत्करोमि.
8 ^b) मम विश्वसेः.
9 ^a) कृतस्त्वया (by transp.).
^c) मे भर्ता (by transp.).
^a) नराधिप.
10 ^b) [अ]वबोधय (for धारय).
11 ^a) नराधिप.
^c) ये न.
^f) न सुराणां.
12 ^a) त्वा महाभाग.
^b) संश्रिता.
13 ^a) आधत्स्व.
^c) न तु.

15 Before 15, ins. नहुपः.

19 ^a) मा वक्ष्यति.

20 Before 20, ins. शल्यः.

22 ^b) ह (for सा).

24 ^a) हुतः.

25 ^a) चाहं ग^०.

26 ^b) सुमहद्विः.

^a) देवराजं प्रशस्य तु.

28 ^b) वनानि पर्वतास्तथा.

^a) विधेयाश्च महोदधि.

30 Om. the ref.

31 Om. (with the ref.).

32 ^b) अहमतो.

उद्योगपर्वणि इन्द्रविजये.

16

- 2 ^a) त्वया व्यासमिदं सर्वं.
^a) अन्यत्र स्यादुताशन.
3 ^a) तुभ्यं कृत्वा (by transp.).
4 ^a) अग्नि.
^{bcd}) Om.
5 ^a) Om.
8 ^a) सर्वं.
^a) ब्रह्ममन्त्रैः.

9 Om. the ref.

^a) हव्यवाद स.

^f) ब्रवीम्यहं.

12 ^a) आगम्य.

^a) विभुम्.

14 ^b) दानवस्य.

15 ^b) निसृज्य.

^c) वज्रं.

16 ^b) लोकांस्त्रातुं.

18 ^a) च (for स-).

20 ^a) विव्रस्तु सुमहा^०.

20 ^a) वः (for यः).

23 ^a) नाकामयंते.

^c) ततो (for तदा).

24 After 24, follows a folio from the Dronaparnvan.

 Portion of the text from

16. 24 up to 30. 6^b lost on missing folios.

30

- 7 ^b) उपातिष्ठेद्ब्राह्मणान्वै तदहान्.
8 ^b) येन.
^c) अभिवाचैव. वृद्धान्.
^a) ब्रवीथाः.
9 ^b) तस्याचार्यान्त्विजो येपि चान्ये.
^a) समागच्छेः.
10 ^a) आचार्यपुत्रोन्नपगो.
^a) Om. (hapl.).
11 ^{ab}) Om.
11 ^a) गंधर्वपुत्रोपि न कः तरस्वी.
12 ^a) तु (for स).
^a) नृपस्य.
13 ^a) तस्मिन्.
^b) श्रुतिमत्त्वं धृतिं च.

14 ^a) Om. यः.

16 ^b) तथा शूरः.

17 ^a) कविमध्येष्वमूढं.

^b) महाप्राज्ञं.

18 ^a) निवृत्तने दीवने.

^a) विचित्रमेनः.

19 ^a) पुनर्यथा चाभि^०.

20 ^a) After सहते ins. वे.

^a) सोमदत्तिः.

21 ^a) रौमदत्तः.

^b) सह भ्रात्रा. मत्सहायः.

22 ^a) वाच्यं.

23 ^a) तथा गृष्टा.

24 ^a) वीरास्य.

^a) तथा (for तेषां).

25 ^a) कुशलं ते स नित्यम्.

^a) समाजं (for समग्रान्).

26 ^a) तथा राज्ञो अर्थयुक्ता ह्यमात्या.

^b) दीक्षारिका.

^{ad}) Om. (hapl.).

27 ^b) निकृन्तनीयो.

^c) धृतराष्ट्रस्य संजय.

^a) मिथ्यावृत्तः. तस्य (for तात).

28 ^a) एकरथो विजित्य.

^b) समुद्यतानप्रभृष्यान्.

29 ^{ab}) Om.

^c) अगाधमेधा.

^a) तस्य (for तात).

30 ^a) तथा (for वृद्धाः).

^b) शायंते नः (for या शयन्ते).

^a) वृद्धस्त्राभिर्.

31 ^a) काश्चिदपुत्रा.

^b) Om. वः.

^c) सोक्ताः.

32 ^a) वो (for नो).

^b) स (for तात).

^c) समं सुप्ताः.

^a) सुमहद्वान् (for कश्चिद्^०).

33 ^a) वृत्तिं वै शशुरेषु भद्रां.

^b) कल्याण्यो.

^c) वा (for वः).

34 ^a) प्रजावती.

35 ^a) मुजायाः (for स्वजेथाः).

36 ^a) रूपवत्यः.

^a) वंशस्त्रियः.

- 37 ^a) अथानामयं (for अनामयं).
 38 ^a) वृत्तं. पुराणं.
^o) अंगैर्. पंशुवामनान् (for वामनांश्च).
^a) यानानृशंस्याद् (for आनृशंस्याद्).
 39 ^a) अन्यांश्च सर्वान् स्थविरान्.
^b) च (for इव).
^c) चापि (for स).
 40 ^a) च जीवितेन (for कुं).
^a) ते भविष्ये (in भवेयु).
 41 ^b) भार्वाण्यथोन्धे भावा वर्तवन्ति.
^c) After पद्याभ्यहं, ins. तान्.
 42 ^a) त्वसदाकथात्.
 43 ^a) संपृच्छेर्वे.
 44 ^c) दृष्ट्वा.
 46 ^c) शरीरं.
^a) [इ]नुशिष्यं.
 47 ^c) तद्देहि (for ददस्व).
 उद्योगपर्वणि.

31

- 1 ^b) धीरं (for वृद्धं).
 2 ^a) तत्र (for उत).
 3 ^a) विज्ञायमानस्याप्याचक्षेधा.
^c) अयं मंत्रो.
 4 ^a) गावत्वाने गुरून्.
^b) महामति.
 5 ^c) राजवीर्येण.
 6 ^a) बालैस्तैः.
^b) प्राप्तं.
^a) नोपेक्षिष्ठाश्च शिष्यतः.
 8 ^a) अथ (for तथा).
^b) *नाममायं.
 9 ^a) [अ]भिवक्तव्यश्च (for च व).
 11 ^a) मैत्रकामो.
 12 ^a) अथ दुर्योधनं.
 13 ^a) अपश्ये.
^b) दृष्ट्वा कृष्णां (for कृष्णामेकां).
^a) वदेस्त्वं (for वधीष्म).
 14 ^b) अतिनिश्चिन्ति.
^c) अद्धा (for यथा).
 15 ^a) यन्नः पराजयत्वोन्ध.
^b) रथिनः (for अजिनः).
^a) मा वदेस्त्वं.
 16 ^c) यत्तद्धर्ममतिक्रम्य.

- ^b) अकर्षयत्.
 17 ^c) निवर्तये परं दुःखं.
^a) परंतप (for नरपंभ).
 18 ^a) शांतिश्चैव.
 19 ^a) अविस्मलं (for कुशं).
^b) सामंदी (for आसन्दी).
^c) श्रवमानं भवेत्तत्र.
 22 ^a) शाम्यामो.
 उद्योगपर्वणि संजययाने.

32

- 1 ^a) सोनुवानः.
 2 ^b) शीघ्रमेव प्रविश्य च.
 3 ^a) मा.
 4 ^a) नमोस्तु.
^a) करोति.
 5 ^a) मा.
^a) स मे कस्मात्तिष्ठति द्वारि शक्तः.
 7 ^b) प्राप्तो गत्वा नरदेवान्स पार्थान्.
^c) Om. त्वां.
 8 ^a) प्रीयमानः.
 9 ^a) अभि- (for तात).
 10 ^b) भूयश्चाति.
 11 ^a) परो धर्मः.
^c) सुखप्रियो धर्महीनो.
^a) [इ]नुरुच्यते भरनस्तद्धि विद्धि.
 12 ^b) (marg.) दारुमय्येव.
^c) इत्थं (for इमं). परस्व (for पाण्डवस्य).
^a) दैवं (for परं).
 13 ^b) घोररूपमवर्णं.
^a) तावच्च कालं.
 14 ^a) *शत्रोम्.
^c) धीरो.
 15 ^c) उपाक्रोशं.
^a) नोचेह. अमंद (for अमुत्र).
 16 ^a) संशमितं.
^c) *मेशब्दं नृपहापृ.
^a) नीचं (for नेदं). भारताद्य.
 17 ^a) वः कुले यो.
^c) एतद्धर्मा.
 18 ^a) यो धनवान् (for धर्मवान्यो).
^c) ग्रथितयोर्विवर्तिता.
^a) न चास्य (for नान्यत्र).
 19 ^a) मंत्रार्थधरो.

- ^c) अहीनं (for अहीनो).
^a) अयशस्यं (for अनानृशंस्यं).
 20 ^a) [इ]दं (for [इ]मे).
^a) कुलक्षयार्थे.
 21 ^b) अज्ञानशत्रोः.
^c) इच्छेत्पापं त्वयि ज्ञानं.
^a) निचश्चायं. ननु (for तव).
 22 ^a) विपयाधीश्वरं.
^c) अभ्याक्रमत्. संशिनः.
^a) असंशयं.
 23 ^b) *मानौ च निलौ.
^c) परमं विदमानो.
 24 ^c) *क्षयाच्चो.
^a) दुःखान्येतान्यप्यथो न प्रसज्येत्.
 25 ^b) संवर्द्धते संप्रयुक्तं.
^c) विप्रसृतः (for [अ]भि).
^a) संवर्धितो.
 26 ^b) भजंत एव (for भजेत एनम्).
^c) परस्वेन.
^a) साधुवृत्तिं तथेति.
 27 ^a) भरतानां.
 28 ^c) कामात्मानं श्लाघतां.
 29 ^b) परिहाराच्च (for निग्रहाच्चैव).
^a) अशक्त्यु.
 30 ^a) त्वयुक्तं (for समेताः).
 उद्योगपर्वणि संजययानं समाप्तम्.

33

- Portion of the text from the beginning of this adhy. up to दितवुद्धयः in 23^a lost on a missing folio.
 24 ^c) अवध्यकाले.
 25 ^b) भूमिनाशं न कुर्वते.
 26 ^b) *माने तु (for *मानेन).
^c) गंगाहृद.
 27 ^a) स वै (for नरः).
 28 ^b) ऊहावान्.
 31 ^b) उपतिष्ठति (for अनु).
^c) मित्रार्थं.
 32 ^a) *चेतनं.
 35 ^c) विश्वसेभ्यः प्रमं.
 36 ^a) परान्.
^c) तु (for च).
 37 ^a) स (for इह).

- 38 ^b) ये (for यो).
^c) येच (for यश्च).
^d) तानाहुर्मूढचेतसः.
40 ^c) भूतेभ्यः.
43 ^b) वशीकुरु.
44 ^d) मंत्रनिश्रवः.
47 ^b) नैव लभ्यते.
After 47, ins. 174* with
v.l. अपि (for अस्य) and
हि (for न), followed by
176* with v.l. अपि (for
चैव).
50 ^c) कंचिद्.
52 ^a) तीर्णौ (for तीक्ष्णौ).
^b) परिपोषणौ.
After 52, ins. an additional
colophon.: उद्योगपर्वणि विदुरवाक्ये.
53 Before 53, ins. विदुरः.
^a) पुरुषव्याघ्र (for पुरुषौ राजन्).
^b) सर्वस्योपरि.
^d) प्रधानवाक्.
54 ^a) न्याय्यागतस्य.
^b) द्वौ व्यतिक्रमौ.
^c) भूपतेः (for अपात्रे).
55 ^d) धर्मविदो.
56 ^c) यथावृत्तान्.
57 ^a) एवाधनं.
58 ^b) वर्णान्याहुः.
^c) न दीर्घसूत्रैर्मत्रं कुर्यात्पर्यप्रज्ञैरलमै-
श्चारणैश्च.
59 ^c) आवसन्नः.
62 ^c) समंततः (for प्रयत्नतः).
63 ^b) प्राप्नुहि.
65 ^b) छिन्नं चंदे.
^c) द्रवति.
69 Portion of the text begin-
ning from 69 up to कंपते
च in 91^a lost on a missing
folio.
91 ^c) कंचित्.
92 ^a) वेशं.
^c) कंचित्.
^d) [स]यं (for सपि).
93 ^d) अर्थ (for अर्थ्यं).
94 ^a) कुरुतेति (for वै कुरुते).

- ^c) [स]नुतापः.
95 ^c) स यत्र तत्राभिगतः.
96 ^b) पूर्ववैरं.
97 ^a) शमं (for दमं).
^d) धारयति.
98 ^c) विशिष्टं च. °ददानि.
^d) नयः सुनीतः.
99 ^b) मित्रं सुमित्रं भित्कर्म कृत्वा.
^c) ददानि मित्रेष्वपि याचिनो यस्तु.
^d) [अ]नर्थः.
100 Om. (hapl.)
101 ^b) सद्यो मृत्योर्दाहवन्.
^c) कृत्वा स शायते.
^d) महामतिरु.
102 ^b) °लोकेश्वरो.
103 ^c) Om. एव.
104 ^d) Om. त्वं.
उद्योगपर्वणि विदुरवाक्यं ॥ ३८ ॥

34

- 1 ^b) श्रेयो यदनुप.
2 ^{ad}) Om.
3 Om.
4 ^b) द्वेपं.
^d) यदि (for यस्य).
5 ^b) भावम्.
6 ^c) अनुपायेन युक्तानि.
8 ^c) Portion of the text from
8^c up to 55^b lost on a mis-
sing folio.
55 ^d) विजिगीषति.
56 ^a) वशेन्द्रियं.
57 ^a) ततः (for रथः).
^c) कुशली.
^d) पथीव (for रथीव).
58 ^c) अविनाशं यथा दाता.
^d) यथा पथि सुसारथि.
62 ^b) यतः.
63 ^b) °हिता बुभु.
^d) विज्ञानं.
64 ^b) संभारोभ्यधिगं.
66 ^d) राजानश्चित्तविभ्रमैः.
67 ^b) स्पृशति.
69 ^b) नाभिमानिता (for प्रियवादिता).
70 ^c) गुप्तदानं.

^d) न तान्येतेषु.

71 ^b) विहसंस्वयमा नरं.

73 ^a) मे (for हि).

74 ^b) विविधं वाक् प्रभाषिता.

^d) [उ]पकल्पते (for °पद्यते).

75 ^a) संरोहनीपुष्पा योद्धुं.

76 Portion of the text from 76^c
up to 34^a of adhy. 35 lost
on a missing folio.

35

- 34 ^c) हि (for [अ]स्य).
36 ^a) यत्त्वपारं (for मत्तापानं).
^c) स्त्रीपुंसयोर्.
^d) लज्यानि (for वज्यानि).
37 ^a) समुद्रिणं वाणिजं चौरपूगं.
^c) तं (for the last च).
^d) न तान्माक्षेपु विकुर्वीत (sup.
lin. प्रकुर्वीत).
38 ^a) मानमारं (for °मौनं).
39 ^d) पारजायिकः.
40 ^b) पुरुषो (for पानधो).
41 ^a) स्रुवप्रमदणतिभ्यः.
^c) साक्ष्यमुक्तश्च.
^d) ब्रह्महंसिः.
42 ^a) तृणोल्कायां जायते.
^b) योगे भद्रव्यवहारे स साधुः.
^d) कृच्छ्राश्चाफसु.
43 ^a) हरति धैर्यमानौ.
44 ^a) श्रीधार्धमात्.
^b) संप्रवर्तते.
46 ^a) तत्र (for नान).
47 ^d) अन्ववयाति.
48 ^d) [अ]नुवयति.
After 48, ins. 212*, followed
by तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो नो महात्मसु
तिष्ठति (cf. 213*).
49 ^d) [अ]भ्युपेतं (for [अ]नुविद्धं).
50 ^b) Orig. कौल्यं as in text
(sup. lin. कुले).
^c) मित्रमाभ्यं.
^d) संस्वर्गयोः नयः.
52 ^{ad}) Om.
53 ^{ab}) Om.
^c) वृद्धप्राशः.

- 55 ^a) महद् (for सुखम्).
^d) विरोचते.
 57 ^b) Om.
^d) वर्ष. स्वपेत् (for वसेत्).
 58 ^b) स्वपेत् (for वसेत्).
^c) यावज्जीवं च.
^d) स्वपेत् (for वसेत्).
 59 ^a) प्रशंसेत्.
^d) मनस्विनं.
 60 ^a) धर्मलब्धेन.
 61 ^b) राजा शास्ता (by transp.).
 62 ^c) वृत्तं नैवाधिगतव्यं.
 63 ^a) *पूजानिरनो.
^b) [आ]जिने.
 64 ^a) *पुष्पं.
 65 ^c) संपन्नघन्यानि.
^d) *प्रत्यावराणि.
 66 ^c) आदाय.
 67 ^a) ते (for च).

उद्योगपर्वणि विदुरवाक्ये ॥ ३६ ॥

36

- 2 ^c) महात्मानं.
^d) तदा (for पुरा).
 3 ^b) दृष्ट्वा कामं नाशकामोनुमन्तुं.
^c) श्रुतं धीरो.
 4 ^c) सर्वान्.
^d) नयेत्.
 5 ^a) नाक्रोदयेत्.
 6 ^b) *सेवः.
^d) रूपती व र्जयेत्.
 7 ^c) रूपती तीक्ष्णरूपा.
^d) वर्जयेत्.
 8 ^a) तीक्ष्णवाचं (for रुक्ष*).
^c) जनस्तं.
^d) बध्वा (for निबद्धा).
 9 ^a) परश्चैनमभिविध्यति.
^b) अनलाग्रदीप्तैः.
^d) विद्वान्वाविः वै दद्राति.
 11 ^a) Om. तु.
^b) नातिद्योतः प्रतिहृतान्नघात*.
 12 ^a) अव्याहृताद्याहृतं श्रेय.

- 13 ^a) सन्निवसते.
^b) यादृशं.
^c) यादृशश्च.
 15 ^a) जिजीपतेन्यो.
 16 ^a) यः सततं स पूरुषः.
 17 Om.
 18 ^a) [उ]पहृतांतरात्मा (for [उ]प-
 हन्ता न शास्ता).
^b) न वर्तते.
^c) मित्रगहो (for मित्रमथो).
^d) अलसस्येह.
 20 ^b) प्राप्तकाले.
^c) नैव (for तु न).
^d) यदीच्छेच्छेय.
 22 ^b) *वृत्ताश्च (for *वृद्धाश्च).
 23 ^a) ब्रह्मवित्तं विवाहः.
^b) पुण्यो विवाहः सतां वै प्रदानं.
 24 Om.
 25 ^a) अविद्यया.
 26 Om. (hapl.)
 27 ^a) धर्मस्यातिक्रमेण च.
 28 ^b) [ऽ]न्यतः (for ऽनतः).
 28 ^d) Om.
 29 ^{abc}) Om.
 30 ^a) वैरभृदस्ति कश्चिद्.
^b) राजा पथ्यो न परस्वा*.
^c) *द्रोहं नैक्षति को.
^d) यः (for वा).
 31 ^b) ब्राह्मणं.
^c) नरः (for न नः).
^d) वै निर्वहेत् (for नो निर्वपेत्).
 33 ^c) महाराजे.
 34 ^a) स्पन्दने.
^b) सोढुं शक्नो (for शक्नो वोढुं).
 35 ^b) शक्ते*.
^c) [आ]श्रयेत्.
 36 ^a) यस्य चेदस्य (sup. lin. *दपि)
 संबन्धो.
 38 ^a) महात्मनम् (for [अ]नात्मानम्).
^c) समभिवर्तते.
^d) शुष्कसरो.
 39 ^a) अथ (for एव).
^d) परिप्लवं तथा.
 40 ^c) भूतान् (for मृतान्).
^d) Om. न.

- 41 ^c) नानर्थः सन् (for नानर्थयन्).
 43 ^a) अनवाप्य.
^b) Om. च.
 43 ^c) अमित्राणि.
 44 ^a) जायते ध्रियते (by transp.)
 स (for च) (sup. lin. as
 in text).
 45 ^c) पर्यायगाः.
^d) वीरो. शोचेन्न हृष्येत् (by
 transp.).
 46 ^b) यतते (for वर्तते).
 49 ^a) नान्यतो विषते ध्वंसो.
^c) सर्वसंन्यासात्.
 51 ^{ab}) Transp. दान* and वेद*.
 52 ^a) सुबुद्धस्य (for *युद्धस्य).
 54 ^c) गौरवं चाश्रयंति.
 55 ^a) न चैवपां.
^b) योगक्षेमः. नेतरेषां.
^c) नैव (for वे).
 56 ^b) क्षीरे चैव विशेषतः.
 57 ^a) तनवोप्यायतं.
 58 ^a) भूमायंति.
 59 ^a) Om. च.
^b) शातिकुलेषु च.
^c) वृक्षादिव (for वृन्तादिव).
 60 ^c) वाति वाल्येन (for एव वातेन).
 61 ^c) [ऽ]पि (for हि).
 63 ^a) *समुपस्तंभाद्.
 64 ^a) बालाः (for गावो).
^b) स्त्रियो गा वृद्धशातयः.
^c) Om. च.
 65 ^a) मनुष्यगुणः.
 66 ^b) पापानुरंधं.
 68 ^b) वीक्ष्य.
^c) [अ]क्षवत्याः.
^d) कैतव्यं वै.
 69 ^c) प्रभंशिनः क्रूरसमाहितास्ते.
^d) *प्रौढान्.
 70 ^b) पुत्रास् (for सुतास्).
^c) [ऽ]पि (for हि).
 71 ^a) त्वमात्यः (for त्वमथ).
^b) त्वय्यधीनं.
 उद्योगपर्वणि ॥ ३६ ॥

37

- 1 ^a) सप्तादशेमान् धृतराष्ट्र (hyper-metric!).
- 2 ^a) देवैर्द्रस्य कार्मुकं वै.
^b) अनाम्यानुमतौ भुवन्.
^{ad}) Om.
- 3 ^a) तप्यति (for कुप्यते).
^o) प्रियं (for स्त्रियः).
^d) Om.
- 4 ^o) शश्रद्धानाय.
^d) यश्चाकामान्.
- 5 ^a) यदा दुरापं सुलभं यश्च मन्यते.
- 6 ^b) कथयति याचमानः.
^o) सततमुपासते ह.
^d) एतान्नयत्यनलं पाशहस्तः.
- 7 ^b) तस्यै तथा. सधर्मैः.
^o) मायाविनो. बर्तितव्याः.
^d) सदाचाराः. प्रत्युदेक्ष्या (*sup. lin.* या for इया).
After 7 ins. 222* with v.l. [(1. 1) Om. हि.—(1. 2) Transp. कामो and द्वियं.]
- 8 ^b) पठ्यते (for वै यदा).
^o) [अ]यं (for [अ]थ).
- 9 ^o) *प्रहर्षश्च (for *विविस्ता च).
- 10 ^b) हरन्ति (for कृतन्ति).
- 11 ^a) मधुपः (for पानपः).
After 11 ins. आदेशनाहुत्तिहर्ता द्विजानां पुरुषश्च यः (cf. 223*).
- 12 ^b) ब्रह्महभिः.
^o) एतैः स्मरति वक्तव्यं.
- 13 ^a) न विरुद्धवाक्यः (for स्तपविद्ध*).
^o) अकलिश्च (for त्यक्तकलिः).
^d) सत्यं.
- 15 ^o) आहुः (for आह).
- 16 ^a) स्वात्मार्थे (for आ*).
- 17 ^a) रक्ष्यं.
^b) दारा रक्ष्या.
^o) आत्मा तु सर्वतो रक्ष्यः.
- 18 ^b) नैतद् (for नैवं). प्रातिपेय.
^d) न रोचते शोचिता त्वं नरैर्द्र.
After 18, ins. an additional oolophon. (adhy. no. 37).
- 19 Om.
- 20 Before 20, ins. विदुरः.

- 20 ^b) पुत्रस्य (for भक्तस्य).
- 21 ^o) हीनं मुदिता विरुद्धाः.
^d) परिभोगहीनाः.
- 22 ^a) सुदुष्कराणि.
- 23 ^a) हि (for तु).
^b) [अ]तर्द्रा.
^o) अनुरूप आर्यः.
- 24 ^a) विशिष्टं (for स्तुशिष्टः).
^b) वियुज्यमानः.
- 25 ^b) तुल्यम् (for श्लक्ष्णम्).
- 26 ^o) निष्ठन्नगूढो.
^d) प्राथयेत.
- 27 ^a) सन्नगणस्य.
^b) सुमृष्टमंत्रस्य.
^d) च (for तु).
- 28 ^b) बालपुत्रः.
^o) चोद्धृतो भक्त (for चोद्धृत*).
- 29 ^a) स्नानशीलस्य अंतोः.
- 30 ^a) गुणाश्चार्था मितभक्तं.
- 31 ^b) लोकद्विप.
^d) प्रतिवासयेत.
- 32 ^a) नैतान् सुशान्तोपि हि जातु सेवेत्.
- 33 ^a) संश्लिष्ट*.
^o) निकृष्टपाशं पटुमानिनं.
- 34 ^a) सहायबंधनार्थाश्चार्थान्.
- 37 ^b) सत्त्वं पंधान एव च.
- 38 ^a) पांडवविग्रहे (for *डवैर्वि*).
^d) प्रहर्षः (for च हर्षः).
- 39 ^b) भीमस्य (for द्रोणस्य).
^o) उत्सादयन्.
- 41 ^b) व्याघ्राः पंच च पांडवाः.
- 43 ^a) पापचेतनं.
- 44 ^b) [अ]भितः (for [आ]दितः).
- 45 ^a) सा (for या).
- 47 ^a) यन्नियच्छति योवेगं.
- 48 Om. from नित्यं in 48^a up to सहजं in 50^a.
- 53 ^o) भोगेष्वायुषि.
- 54 ^a) नाथर्वणो वाप्यगदः समिद्धः.
- 56 ^a) अग्नेयः.
^b) गूढं.
^d) दीयतेपरैः.
- 57 ^b) दीयते (for दीप्यते).
^o) तानि (for तच्च).
^d) [ए]व (for [आ]शु).

58 ^{bad}) Om.

59 ^{abo}) Om.

उद्योगपर्वणि ॥

38

- 2 ^o) वृष्टा (for पृष्टा).
^d) अवेत्य (for अवेक्ष्य).
- 3 ^o) अर्थतः कामतो वा.
^d) तस्यार्थवज्जीवितं नादुरार्याः.
- 4 ^a) शल्यहर्ता च कीर्णा.
^b) स्तेनस्तथा मधुपो ब्रह्महा च.
^o) सेवाजीवी श्रुतवि*.
^d) ह्यतिथिर्नोदकार्हाः.
- 5 ^a) अविक्रयं.
^o) मघं मांसं फलमूलानि शाकं.
^d) गुडं च.
- 6 ^b) प्रहीनकोशो.
- 7 ^b) सुसंयतश्चाभिकार्येषु चोद्यः.
- 8 ^a) बुद्धिमतां.
- 9 ^b) विश्वस्तेपि न वि*.
- 10 ^o) शुद्धो.
- 11 ^a) महाराज (for *भागाः).
- 12 ^{ab}) Om.
^d) प्रियं (for कृषिं).
^o) मृत्यैर्वाणिज्यं शौर्यं च.
- 13 ^o) सर्वगतं.
^d) तिष्ठति (for शाम्यति).
- 15 ^a) ऐश्वर्यं चिरम् (by transp.).
- 16 ^b) तु (for च).
^o) धर्माधिकामकार्याणि.
- 18 ^a) पंडितोपि हि नात्म*.
After 18^{ad}, ins. 226* (with v.l. महीपरतु for महीपालः).
^o) अल्पलिप्सा.
- 19 ^b) ते (for वा).
After 19^{ab}, ins. 227*.
- 20 ^b) अधितिष्ठति.
- 22 ^a) धनवृद्धिक्षयस्तस्य.
^b) विदिता पुनः.
^d) मता (for नृप).
- 23 ^b) कृत्यान्वये*.
^d) वसुदैव (for वसुपेयं).
- 25 ^a) ब्राह्मणं ब्राह्मणो (by transp.).
- 26 ^o) तस्य (for तस्मात्).
^d) न नराधिप (for नचिरादिव).

- 27 ^a) प्रयत्नेन (for च यत्नेन).
 28 Om.
 29 Om.
 30 ^a) न बुद्धिबर्धनो लोभः.
^b) येन यादृशमृदये.
 33 ^a) अविश्वासमदानं च.
^b) व्यतिक्रमं (for [अ]व्यतिक्रमः).
 33 ^c) आवर्तयति.
 34 ^a) अभिसंवादको.
 35 ^a) समिद्धोर्ध्विहि संश्रुतः.
 36 ^b) क्रोधनो (for कृतघ्नो).
^c) नराधिपो (for नराधमो).
^d) नराधमः (for नराधिप).
 37 ^a) सदोपाभ्यन्तरो जनः.
 38 ^a) दुष्टः (for दोषः).
 39 ^a) स्वेपु (for स्त्रीपु).
^c) चानार्या समासक्ताः (for चानार्ये°).
 40 ^b) बालो यत्रानुशासिता.
^c) वशादिपां (for वशा देशा).
 41 ^a) विशेषो विप्लवाग्नः.
 उद्योगपर्वणि.

39

- 1 ^a) धातुस्तु. किलेदं.
^d) वदेस्त्वं.
 2 ^a) अवज्ञानं च भारत.
 4 ^a) द्वेषे.
 5 ^c) Transp. स and त्विह.
 6 ^a) विसर्जय (for विवर्जयेत्).
 8 ^a) प्रयच्छति (for प्रयोक्ष्यते).
 9 ^a) परापवादे निरताः.
^c) विरोधेन.
 10 ^a) तेषां.
^b) संवामात्.
 11 ^b) संवामेः.
 12 ^a) मोहार्दे.
 13 ^a) अधि° (for उप°).
 14 ^a) मादृश्यं (for तादृशैः).
^c) निशम्य.
 15 ^a) [आ]नन्त्यम् (for [अ]व्ययम्).
 16 ^b) सुखं.
 17 ^c) निर्गुणा अपि ते रक्ष्या.
 18 ^a) च (for ते).
^d) महीपते (for विशा पते).

- 19 ^a) दीयतां कामनः किञ्चित्.
^b) वृत्त्यर्थे मनुजेश्वर.
^d) नरर्षभ (for नराधिप).
 20 ^b) तव (in नृप) (for तात).
^{ed}) Om.
 23 ^a) तारयत्येह (marg. नी as in text).
^b) हि (for च).
^c) तारयत्येह (marg. ती as in text).
^d) हि (for च).
 24 ^b) भारत (for मानद्).
 26 ^c) तानाहताम्.
^d) °चितयन्.
 27 ^c) च (for न).
 28 Om.
 29 ^a) यदेतत्.
^b) पापं ते स्वकृतं पुणः.
^d) नराधिप.
 30 ^c) नृपश्रेष्ठ (for नर°).
 31 ^b) संविचिच्य (for प्र°).
 After 31, ins. (with v.l.)
 a passage given in App. I
 (No. 1).
 33 ^a) परिच्छेदेन.
^b) धर्मचर्याया.
 After 33, ins. 235* with
 v.l. [(1. 1) वेचं (for वै°).
 — (1. 2) सुवासं (for °वाक्यं).
 — (1. 3) दौकुलीनः (for दु°).
 — (1. 4) दांतः (for स्त्रीमान्).
 स कुलीनशतेश्वरः.]
 34 ^a) वै (for वा).
^c) समेत्य (for समेति).
 35 ^a) अबुद्धिम्.
^c) विवर्जयति.
 37 ^a) अन्योति देशनि (for अत्यागि
 चेष्यते).
 38 ^c) उत्सर्गात्.
 39 ^c) अवश्यानि (for आयुष्याणि).
^d) चापि पालनं (for चाविमानना).
 40 ^a) उपनीतं.
^b) °निनीपति.
^c) सुहृदां (for °दृढां).
^d) तद्धि कापुरुष°.

- 41 ^b) कुतनिश्चयः (for दृढ°).
^d) नरो हंत न हीयते.
 42 ^c) [ए]नम् (for [ए]नं).
 43 ^{ab}) मंगलालभनं योगासनम्.
 44 ^b) शुभस्य च (for दुःखनाशे).
^c) महान्भवति निर्विण्णः.
^d) चानंतं (for चात्यन्तं).
 45 ^a) नान्यच्छीमत्तमं किञ्चिद्.
^c) तथा (for यथा).
 46 ^a) क्षमी च शक्तः.
 48 ^a) प्रशान्तेषु (for प्रमत्तेषु).
 49 ^b) मृदुत्वात् (for आर्जवात्).
^c) मन्यन्ते.
^d) दर्शयति (sup. lin. धर्ष° as in text).
 50 After 50, ins. (om. line 1)
 237* with v.l. [(1. 2) विरज्यते
 (for [अ]नु°). — (1. 3) उन्मत्त-
 गौर (for °त्ता गौर). °तिष्ठति
 (for °तिष्ठते).]
 51 ^a) °होत्रफलं.
 52 ^b) °दैहिकं.
^d) स्वस्य (for स्वस्य).
 53 ^a) °वनगुप्तपु.
^b) दुर्गमे (for संभ्रमे).
^c) उद्धतेष्वपि (for उषतेषु च).
^d) धर्मेवतां (for शेष°).
 54 ^a) च शमो (for संयमो).
^d) धनस्य (for भवस्य).
 56 ^a) अष्टावेवाव्रत°.
^b) जलं (for आपो).
^c) °काम्यं च.
 57 ^c) एष संक्षेपतो धर्मः.
 59 ^a) स्त्रीषु सकलहे मीरौ.
^b) नरे (for चंडे).
 59 ^c) चारे. चाश्वासो.
^d) कार्योपि (for कार्यो न).
 60 ^a) धनम् (for बलम्).
 63 ^c) असंभोगस्तु नारीणां.
^d) वस्त्रस्याक्षालनं जरा.
 64 After 64^b, ins. 239* with v.l.
 पृथिव्यां वल्मीकाः (for °व्या वाहीकाः).
 65 ^a) रौप्यं (for रू°).
^b) रौप्यस्य (for रू°).
 66 ^a) तृपां (for सुरां).

- 67 ^b) शत्रवो (for अमित्रा).
68 ^d) अकिञ्चनो न जीवति.
69 ^d) इति मत्वा शमं ब्रजेत्.
उद्योगपर्वणि.

40

- 1 ^d) यशःप्रपन्नाय (for अलं प्रसन्ना हि).
2 ^a) अत्यधम् (for °धम्).
^c) सुखं रथाश्वाभ्यवमुच्य चांते.
^d) [अ]वमुच्येत् (for °मुच्य).
3 ^b) राजगामिनि (for °गामि च).
4 ^{ab}) Om.
5 ^a) सुखार्थिने.
^b) विद्यार्थिनः कुतः सुखं.
^d) त्यजेत्सुखं.
7 ^a) आशां.
^b) चापि (for हंति). कदर्थतां.
8 ^b) After मध्वाकथं, ins. च.
9 ^c) शंखं.
^d) स्वर्णगामभरणं वृषः.
10 ^b) धान्यानि (for धं).
Portion of the text from
10^c up to 30^b lost on a
missing fol.
30 ^c) ध्रुवं (for कृतं).
उद्योगपर्वणि प्रजागरे.

41

- 1 ^b) वर्तते (for विषते).
3 ^b) °संश्रितान्.
3 ^d) सर्वे (for सर्व-).
4 ^a) किमेव (for किं त्वं न).
^b) मा (for मे).
5 ^b) न तेन्यद् (for नातोऽन्यद्).
6 ^d) तस्मान्नैतद्वीम्यहं.
7 ^b) मे (for तं).
10 Before 10, ins. विदुरः.
^b) विषते (for मानसे).
^a) यं श्रुत्वेव मनुष्येन्द्राः.
^f) सर्वदुःखानिगो.
उद्योगपर्वणि विदुरवाक्यं समाप्तम्.

42

- 1 ^b) विदुरोदितं.
2 ^a) सनत्सुजाती इदं शृ°.

- ^b) न मृत्युरस्तीति तत्रोपदिष्टं.
^c) देवाः पुरा अचरन्.
3 ^a) अपृच्छः कर्मणा यन्मा.
^b) चापरं.
4 ^b) मुहुर् (for मोहो).
6 ^c) अनुप्रशस्ति (for अनुशस्ति देवः).
7 ^{ab}) After 7^{ab}, ins. 243*.
7 ^d) अतः प्रेतास्त्वन्.
8 ^a) अनु परिप्लवन्.
^d) Before तत्रानु, ins. ते.
9 ^a) सोमिध्यायब्रुवन्तिनान्.
^c) ननं (for स वै). भूता (for भूत्वा).
10 ^c) कुरुते (for धनुते).
11 ^a) नदप्रवाशो.
^d) शम्भवत्सुखं.
12 ^a) अविद्या (for अभिध्या). लोकान् (for चैनं).
^b) [अ]नुगृह्णाति (for गृह्य चैनं तु).
13 ^b) नाधीयेन गाव इव सा व्याघ्रः.
14 ^c) Blank space.
^d) यथा तृष्णाविषयं (for मृत्योर्ध्या वि°).
15 ^a) यस्मिन्धर्माना°.
^b) बुवंति (for [आ]-नरन्ति).
^c) स (for स).
16 ^a) तत्रोपसृजते.
^b) धर्मं वा चैतरस्य.
^d) सिद्धिः (for विद्धि).
17 ^a) स्वधर्मे लो° (for स्वस्य धर्मस्य लो°).
^c) परिक्रमं कथय त्वं तथान्यान्.
^d) नैव तद्विद्वांश्चैव कृतं.
18 ^b) क्षमा बलवतामपि.
^d) स्वर्गलोकप्रकाशकाः.
19 ^a) मन्यते यत्र भूयिष्ठं.
^c) ब्राह्मणस्तज् (for च ब्राह्मणम्).
^d) जीवन्तान्यस्य संसरेत्.
21 ^c) ब्रह्मस्थाने च मुंजीत.
23 ^a) अज्ञातचर्येण.
^d) वेदं वस्तुविद् ब्राह्मणं.
24 ^a) को ह्यनंतरमात्मानं.
^b) वेत्तुम् (for हन्तुम्).
^c) क्षत्रियं किञ्चिद्.
25 ^b) सन्नतो निरूपहः.

- ^c) नाशिष्टवत्.
26 ^a) लोके (for वित्तं).
^b) वेदेषु (marg. देवे for वेदं).
नित्यदा (for ये द्विजाः).
^c) दुःप्रकर्षा.
^d) विद्यायां (for विद्यात्तान्).
27 ^a) सर्वगृष्टिकृतो देवान्.
^b) विद्यादिह किञ्चन.
^c) न मयो ब्राह्मणस्यास्य.
28 ^a) नं (for तु).
^b) मान्निताः.
^{cd}) Om. (hapl.).
29 Om.
30 ^a) नैव (for न वै).
^d) विद्धि तन् (for तद्विद्).
31 ^c) सुदुर्गं हि श्रीः.
32 ^c) इदम°.
• उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये.

43

- 1 ^a) [अ]धर्वन् (for [अ]धीते यः).
^b) वेद यः (for यो द्विजः).
^d) किं न (for न स).
2 ^a) नूनं साम ऋचो वापि.
^b) [अ]विचक्षणान् (for विचक्षण).
4 ^a) विना धर्मं (for वेदावदं).
^b) विचक्षणं.
5-6 Om. (along with the ref.)
7 ^b) नृशंसानि त्रयोदशात्र.
^c) ये पितृणां (for आत्मनामाः).
8 ^d) ते (for [ए]नं).
9 ^a) एवेकः पर्युपाख्येषां.
^b) मनुष्याभरणपर्वम्.
10 ^b) क्रोधं (for कोपं).
11 ^a) संभोगसंविद्धिपमेव मानी.
^b) दत्तानुवापः.
12 ^c) Om. न (following दानं).
^d) एतानि वै (for महाव्रता).
13 ^b) प्रशाम्य (for प्रशिष्यात्).
^c) तत्रोपि (for विशिष्टो).
15 ^a) दमो व्यष्टादशयुगः.
17 ^a) मान्निवाद्यम् (for सानि°).
18 ^c) य (for तु).
^d) न वार्दनि (for न चाच्छेति).
19 ^b) मान्निवाद्यम् (for चान्यं यद्).

- ^{ad}) Om.
^e) नाप्यं (for अप्यं).
 20 ^b) नोपयुक्तो न (for °युक्ते च).
^e) तदीयः (for तदीयः).
 After 20, ins. 263*.
 21 ^a) अष्टदोषः प्रमादः स्यात्.
^d) चापि (for चैव).
^f) युक्तोपैतैः (for मुक्तो ह्येतैः).
 22 ^a) विमुक्तस्तु.
^b) समन्वितः.
^e) एतत्समृद्धिमद्बुद्धं.
 23 ^b) जनैः.
 24 ^b) अप्यनृचस्तु (for अनृचश्च).
 25 ^a) ज्ञानाद् (for [अ]ज्ञानाद्).
^b) ते वेदा (by transp.).
^e) वेद महत्सोम्य (for °मनुष्याय).
 26 ^{ab}) Om. (hapl.).
^d) संकल्पश्च तथाभवः.
 27 ^a) तथा यज्ञः प्रतीयेत.
^b) सत्यस्यानवधारणात्.
 27 ^d) च (for [उ]त).
^e) संकल्पसिद्धिः.
^f) संकल्पाद्यवतिष्ठते.
 28 ^a) चैतस्य (for वै तस्य).
^b) दीक्षितो व्रतं.
^e) नामैतद्धनं वृत्तं ते.
^d) मतं (for मतां).
^f) ज्ञायते (for जा°).
 29 ^{ad}) Om. (hapl.).
 29 ^e) सत्यतामेति.
 30 ^a) क्षत्रियमन्यथर्व.
^b) तस्मात्पुरस्तादथ सर्वं पत्र.
^e) तु (for य उ).
^d) न वेद वैशं च हि दुर्निवेदनां.
 31 ^a) वै (for वेदानां).
^b) काश्चिन्वेनो बुध्यते चापि राजन्.
^d) स्थितं (for °तो).
 32 ^b) व्याख्यातारं.
 Portion of the text from
 32^{ad} of adhy. 43 up to st. 17
 of adhy. 44 is lost on a
 missing folio.

- 18 ^b) अथ (for अथो).

- ^d) Om. तद्.
 19 ^{ab}) न भाति शुक्लं लोहितमिवाथ कृष्णं.
^d) नैनं समुद्रः सलिले विभर्ति.
 21 ^a) न चैवर्षु तन्न यजुष्यथर्वसु.
^b) [अ]खिलेषु (for [अ]मलेषु).
^e) वापि (for चा°).
 22 ^a) पुरस्तात्.
^b) °कालं.
^e) तं (for तन्).
 23 ^b) लोके (for लोकाम्).
 24 ^a) उद्यतां.
 उद्योगवर्णि.
 After adhy. 44, ins. the
 addl. adhy. given in App.
 I (No. 2) with the follow-
 ing v.l.
 (1. 1) मोहः (for मानः).
 (1. 2) मानो (for मोहो). विधित्वा
 (for विवित्वा). [अ]कृपा (for
 कृपा). जुगुप्सता.
 (1. 3) मानुषं (for मनुष्यं).
 (1. 4) Om.
 (1. 6) स्पृहालुपप्ररूपो वदान्यः.
 (1. 7) कोपं (for क्रोधं). यो (for दे).
 (1. 8) सदा (for वै).
 (1. 9) प्राध्यापदं क्रोधमस्योपगुञ्जते.
 (1. 10) संभोगविद्वेषमतीव मानी.
 (1. 11) बलीयान् (for दुर्बलश्च).
 (1. 12) वर्ण- (for बहु-). तथा (for
 सदा).
 (1. 18) Om. न.
 (1. 19) प्रशास्यन् (for स शिष्यात्).
 (1. 20) एकतमेन वापि (for °तो वार्धितो
 यो).
 (1. 21) [अ]प्यस्य स्वस्ति (for [अ]स्य
 स्वमस्ति).
 (1. 25) नरकस्य प्रतिष्ठास्ते (for the
 prior half).
 (1. 26) स्यात् (for स). पुरा योऽनुप्रती-
 तिनः (for the posterior
 half).
 (1. 27) °द्वयः (for °द्वयं).
 (1. 28) पराधीन्यं (for पारतन्त्र्यं). पर-
 (for परि-).
 (1. 30) °स्यता (for °स्यिता).

- (1. 31) मान्येत (for मायेत).
 (1. 33) व्यथंति.
 (1. 34) आत्मना चाहितं (for आत्मनः
 सुचिरं).
 (1. 37) चाहतात् (for चाहंति).
 (1. 39) स्वाशिपो.
 (1. 40) गुणवान्द्रव्यवानेव (for the prior
 half). सात्यकिः (for सात्यिकः).
 (1. 42) एतत्समृद्धिमद्बुद्धं (for the prior
 half).
 (1. 43) संकल्पं स्वयमीहितं (for the
 posterior half).
 (1. 44) तनो यज्ञाः प्रतापते (for the
 prior half). च (for [अ]व-).
 (1. 45) च (for [अ]य).
 (1. 47) सत्तम (for मे शृणु).
 (1. 50) प्रतिष्ठते (for °ष्ठितं).
 (1. 52) स्व- (for सु-).
 (1. 53) वो यजेत (for वा यजेद्वा).
 (1. 54) तेनैव (for नैतेन).
 (1. 55) रति नासौ लभते चांतकाले.
 (1. 56) न चेष्टे मनसा त्वपि (for the
 posterior half).
 (1. 57) अथ (for तथा).
 (1. 58) °वसति (for °विशति).
 Om. colophon.

- 1 ^a) मनोज्योतिर्.
^e) यदै.
^e) तत्र पश्यंति (for तं प्र°).
 2 ^a) तापनः (for तापनम्).
^e) Om.
 3 Om.
 4 ^a) उमे च दिव्यौ.
^b) शश्वच्च शुक्रो (for दिशश्च शुक्रं).
^e) प्रस्रवंति (for च स्र°).
 5 ^a) तिष्ठन्तो.
^b) °कर्मणा.
^d) देवम् (for दिव्यम्).
^e) Om.
 6 ^e) वा (for च).
^e) Om.
 7 ^{ab}) स्वाश्च पूगाः सरितो देवरक्षिता.
^{ad}) मधु ईषंतस्तदा संचरंतीह घोरं.

- 8 °) तत्र पश्यंति (for तं प्र°).
 9 °) सपक्षति (for अपक्षकाः).
 °) प्रापयंति (for प्रपतन्ति).
 10 °) पूर्णात्पुरुषमुद्धरति.
 °) ब्रह्मलोकं (for भगवन्तं) (marg. as in text).
 11 °) आतनम् (for आयातम्).
 °) Om.
 11 °) यस्मिंश्च. आयतः.
 12 °) सर्व एव ततो विष्णुम्.
 °) ततो (for तत्तद्).
 13-16 Om.
 17 °) सादृश्ये (for दर्शने).
 °) [अ]भितप्यते (for °पश्येद्).
 18 °) यथाध्वानो मोहयते रथाय.
 19 °) नाहं सदा सत्कृतस्य.
 °) न चाप्यमृत्युप्यकृतां कुनः स्यात्.
 °) सत्यानृती. °बंघनी.
 °) चैकमेव.
 20 °) असाधुना नोत सुसाधुना वा.
 °) दृश्यति (for °ते).
 °) मधुना (for मधु तद्).
 21 °) [अ]भिवादा (for [अ]ति°).
 °) नाधीतं नाहुतं नाग्निहोत्रं.
 22 °) शोच्येत्.
 23 °) भूतेषु (for वेदेषु).
 24 °) अजेश्वरो. तु (for च).
 °) मन्वानः (for म तं मत्वा). नारायणः written on marg. after प्रसन्नः.
 25 °) स्मृतो (for [अ]सि वो).
 26 °) ममैव प्रियमात्मा च (for यूयमात्मन्ना).
 °) स्थानं यूयं च वो मृतम्.
 27 °) देवः प्रोक्तो (for वेद°).
 After 27, repeats 24^{ad} with v.l. [(Prior half) अजेश्वर. अतद्विहोत्रं. — (Posterior half) मां विज्ञातः.]
 28 °) जाम्र * * (folio damaged).
 उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीयं समाप्तम् ॥ ४

46

- 1 °) व्यतीना च (for व्यतीताय).
 3 °) राजन् शुभां समां.

- 4 °) तां रुनिगां (for सु°).
 °) चंदन° (for परम°).
 5 °) कनकैर् (for काञ्चनैर्).
 7 °) पुरुषर्षभाः (for भरतर्षभ).
 °) शुभां समाम् (by transp.).
 8 °) विशां पतिः (for विविशतिः).
 10 °) Folio damaged after आविश in 10^a; it is followed by शरै राजन्.
 °) सदाः (for शूरैः).
 °) तैस्तु (for राजन्).
 11 °) तां (for ते).
 12 °) उपागतं (for उपस्थितं).
 13 °) दूतो वश्चोदयन्नश्चान्मधवान्माधुवाहिनः.
 14 Before 14, ins. धृतराष्ट्रः.
 14 °) उपायात्तु (for उपायय तु). स lost on damaged folio.
 °) भूमिपालैर् (for मही°).
 15 °) विनीयत (for विजानीत).
 °) यथाक(sup. lin. य)थं (for °वयः).
 16 °) स्वयं चाभिवदन् पार्थीन्.
 17 °) कौरवाः (for पाथिवाः).
 उद्योगपर्वणि संजययाने ॥ ४५ ॥

47

- 3 °) विज्ञानः (for विद्वानः).
 °) वीरः (for धीरः).
 3 °) मूयां.
 4 °) ये वा राजन् पार्थिवायोध°.
 °) तत् (for तम्).
 5 °) दैत्याः (for देवाः).
 7 For 7^f, subst. 308*.
 8 °) निवृत्तोर्थः.
 °) उपैति युद्धे यदि मन्यसेयम्.
 9 °) उपास्त (for उवास).
 °) अभ्यापतद्भुज्यतरामनर्थ्या.
 10 °) क्रिया- (for हिया).
 °) क्रोधेनार्थो. बलेन (for धनेन).
 °) Om.
 11 °) Om.
 °) प्रलियुक्तो बलेन.
 12 °) संयतात्मा.
 °) सुधोरान्.

- °) [उ]द्धनांस्तान् (for [उ]द्धत्त-चेनाम्).
 °) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुत्पयेत्.
 13 °) दग्ध्वा.
 °) अनुविध्य (for अनुतीक्ष्य).
 14 °) रथस्थं (for रणस्थं).
 °) अमर्षणं (for दुर्म°).
 °) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुत्पयेत्.
 After 14, ins. 312* with v.l. [(1. 2) गुल्क्षणं वीर्यहरं. — (1. 3) द्विपां च स्वा अंतकमश्निवेशं — (1. 4) [अ]भिगामी (sup. lin. मार्ता) (for [अ]तिमार्ता). — (1. 7, 8) कुमान्यथा भिन्नकुमान्यमंतस्तदा युद्धे धार्तराष्ट्रोनुत्पयेत्.]
 15 Om. (hapl.).
 16 °) समानमेव (for समागमं).
 — Om. from शत्रुबला in 16^b up to यदा क्षेमा in 17^b.
 17 °) धृतराष्ट्रस्य (for धार्ते°).
 °) स्तंभं (for शूरः).
 °) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुत्पयेत्.
 18 °) प्रमंशिकं (for परमंशिकं).
 19 °) प्रयातं (for भयातं).
 °) प्रायशो दृष्टरूपम्.
 °) युक्तं धार्तराष्ट्रोनुत्पयेत्.
 20 °) आहर्न् (for उहर्न्).
 °) यथा (sup. lin. दा as in text). नकुलः (for रुधिनः).
 °) युद्धे धार्तराष्ट्रोनुत्पयेत्.
 21 Om.
 22 °) याचनीयाः (for [आ]योधनाय).
 °) नूनं (for वीराः).
 °) चित्रैः (for शुभ्रैः).
 23 °) प्रकाशान् (for कृताम्भान्).
 °) तदा पश्चात्तप्यते धार्तराष्ट्रः (hero and in 25^d 27^d).
 24 °) यदा कृष्णोद्वाहस्यर्धोद्वाणां.
 °) क्षांत्या युक्तः (for दानैर्युक्तं).
 °) हेतुस्य (for क्षेप्यते).
 25 °) रावो दिवाः.
 °) Cf. 23^d.
 26 °) सत्यवादे.
 °) गांधारमहैस्तुमुलं.
 27 °) Cf. 23^d.

- 28 ^b) शरान् (for शरः).
^{ed}) Om.
 29 ^{ab}) Om.
^a) दृष्ट्वा पश्चात्तप्यन्ते धातुराष्टः.
 30 Portion of the text from
 क्षेत्रागे in 30^a up to दोभ्यां क
 in 73^d, is lost on a mis-
 sing fol.
 74 ^b) पुरं सुधोरम्.
 75 ^a) सोढुं (for सेहिरं).
^a) अपारणीयम्.
 77 ^a) *सहस्रं विदित्वा.
^b) छित्वा (for संच्छिद्य).
 78 ^a) [उ]न्मथितः (for मथितः).
 79 ^c) युतो (for वृत्तो).
 80 ^b) कृतं रणे (by transp.).
^c) श्रीमांश्च (for श्रमश्च).
^a) आकाशे चाप्सु च न क्रमः स्यात्.
 81 ^a) गात्रेषु न च (for गात्रे च न ते).
^b) कृतास्त्रः (for कृतार्थः).
^c) एवंरूपा.
 82 ^b) शशंसं तं (for आशंसन्ते).
 83 ^c) शक्रं हंतुं पांडवानां समं त्वं.
^a) तद्वेदित्वा संयुगे.
 85 ^b) योत्स्यते यः (by transp.).
 86 ^a) व्यचरन्नरण्ये.
^b) यैवमज्ञातवासम्.
^c) तेद्य कस्माञ्.
^a) निर्दिशन्ते धातुराष्टा बलभ्याः.
 87 ^a) युद्धमाना जयेयुर.
^c) चरतो (for चरितो).
^a) इत्यत्रनं सानुबंधं निहंतुम् (cf.
 88^d).
 88 ^a) न चेदिदं कर्म नरेषु बद्धं.
 89 ^c) तत्रापि (for तत्रापि).
 90 ^a) न युध्यतो नेह तवास्ति कश्चित्.
 91 ^b) अवजंतुं.
^c) समग्रम् (for यथाग्रम्).
^a) *भोक्तुम् (for *भुङ्क्तु).
 92 ^a) Om. वृद्धाः.
 93 ^b) दिव्यप्रश्ना.
^c) मुहूर्तं (for महानं).
^a) न्यवेदयन् (for निवेदयन्ते).
 94 ^b) संसिद्धार्थं.
^c) परोक्षदर्शी (for [अ]परोक्षविद्यो).

- 95 ^a) अहं च यानस्याविरुद्धरूपान्.
^c) पुराणा.
 96 ^a) उषन्ति.
 97 ^a) शैक्यः.
^a) दृष्ट्वा रथं श्वेतहयप्रयुक्तं (= 99^b).
 98 ^b) [अ]धो (for [अ]थो).
^a) बटाश् (for बडाश्).
 99 ^a) सुवर्णवानाश्चानुपतन्ति.
 100 ^a) ब्राह्मं चास्त्रं यच्च शक्रोपि वेद.
 101 ^a) वधे वृत्तं.
^b) [अ]हं (for नाहं). प्रजाभिः
 (for प्रजाः).
^a) भव (for मम). गावल्गने.
 102 ^a) यान् (for यैर्).
^c) ये (for तैर्). संप्रसज्य (for
 *युज्य).
 उद्योगपर्वणि संजयवाक्ये ॥ ४६ ॥

48

- 2 ^a) [उ]शानाश्च.
 4 ^a) पर्यासंतं.
 5 ^b) [आ]दधानौ (for [आ]दधानौ).
 6 ^b) [उ]मौ (for [इ]मौ).
^c) नोपनिष्ठतां.
 7 ^a) यथा (for यौ).
 8 ^a) [ऋ]षी (for [ए]तौ).
^b) लोके (for लोकात्).
 9 ^b) ध्रुवम्.
^a) *भूतये (for *पूजितौ).
 11 ^a) यैवामुरे (for देवा).
^a) वरौ (for वरम्).
 13 ^c) स (for च).
 14 ^a) शतशोध सहस्रशः.
 15 ^a) भव्ये (for भ्रति).
^a) यज्ञमर्दनयुप्तये.
 16 ^b) आव्रजत् (for आरुजत्).
^c) जित्वा (for हत्वा).
 18 ^a) महावीरौ.
 22 ^c) वः (for हि).
 23 ^b) यथा (for यदा).
^c) पर्यादधानं शस्त्राणि.
 24 ^c) [अ]ग्रतस् (for तदा).
 25 ^a) न (for नो).
^c) तव (for तात).
 26 ^a) ग्रहीष्यसि वचः.

- ^b) स बहून् हतान्.
^c) तथैव (*sup. lin.* तथैव as in
 text). च (for हि).
 27 ^b) एवानु° (for एकोऽनु°).
 28 ^{ed}) Om. (hapl.).
 29 ^b) धर्मम् (for यन्माम्).
 30 ^a) वा (for च).
^b) परिग्रह्येः.
 31 ^a) [ऽ]स्य (for हि).
^a) प्रतिष्ठितः (for समाहितः).
 32 ^c) महाभागम् (for महाराजम्).
 34 ^a) अनयोयमिहागता.
 35 ^a) एतम् (for एनम्).
^a) अनिदितान् (for अरिदमान्).
 38 ^a) सदा (for तदा).
 39 ^b) [ऽ]यं (for यत्).
 Portion of the text 48.
 49^{ed} to 49. 19^{ab} missing.

49

- 19 ^c) तथा (for तत्र).
 20 ^a) [ऽ]भियुंक्षते (for ऽभ्ययुजत).
 22 ^a) नागायुतं.
^a) अभियुंक्षते.
 23 ^a) कृष्णो (for वृष्ण-).
^c) यो जिगाथ परो वीरो.
 24 ^b) शूलपाणिकम्.
 25 ^a) यो वा (for यश्च).
^a) अभियुंक्षते.
 26 ^b) *गणान्वितां.
 27 ^a) अभियुंक्षते.
 28 ^a) यः काशिवंशे मगधान्.
^{ed}) Om.
 30 ^b) अभियुंक्षते.
 31 ^a) यो (for या).
 33 ^b) पांचाल्यो.
^a) [अ]भियुंक्षते.
 34 ^c) वीरेण (for रौद्रेण).
^a) अभ्ययुंक्षते.
 35 ^a) तैश्च ते चाभ्ययुंक्षते.
 36 ^a) संगतः (*sup. lin.* मः) (for
 संगरः).
 37 ^a) भविता वः समागमः.
 38 ^a) काशीपती.
^c) अभितो योधः (for अभवद्योद्धा).

- ८) अभ्ययुक्षते.
 39 ८) अभ्ययुक्षत.
 40 and 41 transposed.
 40 ८) वरे (for दमे).
 41 ८) दुर्जयः (for दुःसहः).
 ८) शिशुपालमहायशः (m ८बलः).
 ८) अभियुक्षते.
 43 ८) अथ (for तथा).
 ८) सहितास्तात्रेते ह्यभ्ययुक्षत.
 44 ८) जरासंधिः.
 ८) भारत (for तावुभौ).
 After 41^{ab}, ins. 328* with
 v.l. स्थितावुभौ (for व्यवस्थितौ).
 45 ८) यानमाश्रित्य.
 उद्योगपर्वणि भीष्मवाक्ये ॥

50

- 1 ८) स नाम (for समेता).
 2 ८) क्रूराद् (for क्रुद्धाद्).
 ८) महातरोः.
 3 ८) जागति (sup. lin. मि) रात्रीः.
 6 ८) महावीर्यो (for ०बाहुर्).
 8 ८) सैक्यामयोमर्या.
 ८) ०भूषणाम्.
 ८) संप्रपद्यामि (for [अ]हं प्र).
 9 ८) मृगाणां (for रुरुणां).
 10 ८) एव (for मम).
 ८) य (for स).
 11 ८) यथा (for यदा).
 ८) बाल्येन तेषि युध्यंतो.
 ८) संगताः (for मर्दिताः).
 12 ८) यस्य वीर्येण संमुष्टा.
 14 ८) बले (for जवे).
 ८) वीरं (for शूरं).
 15 ८) तरस्विना (for मन).
 16 ८) निपातिताः (for समाहताः).
 17 ८) बाल्येपि (for बालोऽपि).
 18 ८) निष्ठुरस्य च निष्ठूरा.
 ८) भजेतानपि सं.
 19 ८) बृहद्भोजप्रतिबलो.
 ८) प्रांशुय (for गौरसू).
 20 ८) कुंजरात्.
 21 ८) यथातथ्येन.
 23 ८) अमानितः (for विमानितः).
 24 ८) अपूर्वा (for सुपर्वा).

- ८) कूर (for शन).
 ८) मामकाः (for मे सुताः).
 26 ८) ०बुध्यति.
 27 ८) वने (for महा).
 28 ८) खड्गं (for शैव्यां).
 ८) पटश्रम् (for पटश्रि).
 ८) प्रह्वं दुःखसंस्पर्श.
 ८) कथं र (sup. lin. श as in text) द्यंति मामकाः.
 29 ८) भ्रमयतम्.
 ८) छिदतो (for भिन्दतो).
 ८) सुक्लिणी.
 30 ८) प्रतीपात्पूरतो.
 ८) कुंजराणां च गर्जतां.
 31 ८) वै (for मे).
 32 ८) वीर्यः कुर्वन्महावीर्यो.
 33 ८) मम संजय (for मे वृकोदरः).
 34 ८) ०कृवरान् (for ०पुष्करान्).
 35 ८) गांगो वेग इवानूपं.
 36 ८) वशतनं.
 ८) ०भयादिताः (for ०बला).
 38 ८) जरासंधभयादिता.
 ८) प्रशासिता (for प्रनाषिता).
 39 ८) तीव्र (for भीष्म-).
 ८) ये (for ते).
 ८) मम पुत्रेण पांडवः.
 42 ८) महाबाहुः (for गदापाणिः).
 43 ८) अनासायं (for ०वार्यं).
 ८) पद्यामीवामि.
 45 ८) [अ]यं (for [अ]हं).
 47 Portion of the text from
 50. 47 up to 51. 18^b lost
 on a missing fol.

51

- 18 ८) अपारणीयः.
 19 ८) यस्य (for यदा).
 ८) श्रोतासि धातावसथे.
 ८) क्षयं.
 उद्योगपर्वणि ॥ (adhy. no. 49 in
 figures, precedes the colo-
 phon).

52

- 2 ८) च स (for वत्स).

- 3 ८) वशी वशे (for वशे वशी).
 4 ८) समस्तम् (for समस्ताम्). विषात्
 (for विषां).
 ८) आगमत् (for आस्रवान्).
 5 ८) महायशः (for ०रथः).
 ८) कृत्वा (for कर्ता).
 7 ८) अमानुषं गनुष्येद्रा.
 ८) बलं (for जालं).
 ८) करिष्यति (for हनिष्यति).
 ८) कुंशमि (for क्रोशामि).
 8 ८) यशस्वी (for मनस्वी).
 ८) ०वर्चसा.
 ८) स कृतप्रज्ञो.
 ८) धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः.
 9 ८) न्याय- (for योजय-).
 10 ८) अनृशंसश्च दाना च.
 12 ८) अनारण्यं (for अनावार्यं).
 ८) नष्टचेतनः.
 13 ८) तनुरुच्चशिखी.
 ८) मिथ्योपचरितो मया.
 14 ८) सन्निबोधन.
 15 ८) शक्तिर् (for शान्तिर्).
 ८) यदा शास्त्रदिदं मनः.
 15 ८) शाला (for शाल्यं).
 16 ८) शिक्ष्य.
 उद्योगपर्वणि ॥ ५० ॥

53

- 1 ८) यथा राजन् (for महाराज).
 ८) युद्धो विनाशः क्षत्रियस्य (hyper-
 metric).
 2 ८) निश्चयं (for नित्यशः).
 ८) आपन्नः (for आगच्छेः).
 ८) तत्त्वज्ञः (for मत्त्वज्ञः).
 3 ८) ह्यवोदिनः.
 ८) विकृता (for निकृता).
 4 ८) Om. च.
 5 ८) यच्च ताननु (for मम कुमारवत्).
 6 ८) पुरुषाद्याच्यमानान्सा.
 ८) राज्यं कृत्स्नं (by transp.).
 7 ८) जिनं (for पित्र्यं).
 ८) उर्वी (for भूमि).
 ८) प्रेत्ययथा.
 8 ८) बाहुवीर्यजिना.
 9 ८) सस्तान्नापर्वराज्ञा च.

Appendix III]

महाभारते

10 ^a) [आ]शयसे (for सयसे).

^b) दिनिकृते स्वयं.

^c) वने (for वनं).

11 ^a) तु शुष्येयुः (for वि°).

12 ^a) अमृतां (in धन्विनां) कल्मषुणः
श्रेष्ठः.

^a) तु (for च).

14 ^a) वीर्यं (for योधौ).

^a) *सत्तमः.

17 ^a) तान (for अद्य).

After 17, ins. 335* (with
v.l. त्यक्त्वा तस्य विरुध्यन्ति).

18 ^a) अर्हानेकव्र*वेद्यो.

^a) सद्यः (for सानुगः).

19 ^a) [उ]क्तो (for [उ]क्तं).

^c) विलसितं (for विलपितं).

उद्योगपर्वणि ॥ ५१ ॥

54

1 ^a) वयं (for विभो).

2 ^a) प्रव्रजितान्.

4 ^a) तं (for च).

6 ^a) प्रत्यादानस्य (for *दानं च).

6^a-8^b Om.

9 ^a) न व*****भ.

10 ^a) हि नः कृत्स्नं (for च कृत्स्नं नः).

^c) स (for स).

14 ^{ab}) प्रणिपाते न दो**.

^b) संति नः (for बन्धूनां).

^c) नानु- (for लेव).

15 ^a) मम (for तव).

^c) पुरा चैतद्.

^a) नराधिप.

16 ^b) नराधिप (for महाराथाः).

^c) प्रतिहरिष्यन्ति.

18 ^a) अभिद्रोधा.

^b) भीतव्यं.

20 Portion of the text from
भारत 54. 20^a up to मुदा युक्ताः in
55. 14^a is lost on two missing
folios.

55

15 ^a) वृत्रमहं (for वृत्रशत्रुं).

16 ^a) चापि (for चैभिर्).

^b) महाजवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः.

उद्योगपर्वणि ॥ ५३ ॥

56

1 ^b) प्रत्ययेन (for प्रत्ययेन).

2 ^a) मुख्यम् (for मुख्यम्).

^c) तत्रैकं (for तत्रैव).

9 ^a) पांडवानां बलेभवन्.

10 ^{ab}) एतानेव तपोपश्यं यांस्तत्रैव समा-
गतान्.

11 ^a) महाशरः (for महामनाः).

12 ^c) ऽनु संघातः (for ऽनु संघाता).

^a) सार्धं मर्त्यैः महारिभिः.

13 ^a) नौ (for नो).

14 ^a) तव (for मह-).

^b) सह (for सार्धं).

15 ^c) भगदत्तः (for विकर्णश्च).

17 ^c) केलयाश्चैव (for *यानेव).

^a) संगरे (for संयुगे).

18 ^a) कृपा भागा.

^c) त्रैगतीनां च मुख्यौ द्वौ.

20 ^a) भागशः (for भारत).

21 ^c) भोजस्तु.

22 ^c) स्वयं संकल्पयामास.

^a) तु (for ते).

24 ^b) संगरे (for संयुगे).

26 ^a) सर्वे (for पुत्रा).

^b) दुर्धतमानिनः (for *देविनः).

28 ^c) तान् (for तां).

^a) प्रभञ्जान् (for *भञ्जां).

30 ^{ab}) योद्धा वृकोदरश्चैव सव्यसाची च
पांडवः.

33 ^b) स- (for च).

34 ^a) भिक्षुः.

36 ^b) अथ (for तथा).

38 ^a) सुतांश्च ते (for सुचेतसो).

^b) ऽमुरेः (for ऽमुरेः).

39 ^{ab}) Om.

^a) प्रहारिणः (for प्रवाधितुम्).

40 ^b) प्रतिवाधितुं (for *वीक्षितुं).

41 ^c) आराधयिष्यन्ति (for आवार°).

42 ^b) शरजालेन.

^c) अभिभूता (for *द्रुता).

43 ^c) शक्यो.

^a) धर्मराजो युधिष्ठिरः.

[702]

45 ^c) तु (for तु). प्र- (for मे).

48 ^b) संभृताः.

49 ^a) एव संक्रुद्धान् (for आहवे क्रु°).

^c) एव (for एकः).

^a) *निबोदकान्.

50 ^c) नियोत्स्यामि.

52 ^a) त्वा (for त्वां).

^c) After 52^a, ins. 344*.

^c) संविधातव्यं (for यद्विधा°).

53 ^b) विजयैषिणाम्.

54 ^c) परं त्राता.

55 Portion of the text from
ति कौन्तेये in 56. 55^a up to पार्था
दुःख in 60. 6^a lost on missing
folios.

60

7 ^b) कथंचन.

^c) [उ]पेक्षका (for [अ]पे°).

8 ^b) लप्स्यसे (for लक्ष्यते).

^c) चैतत् (for देव-).

^a) तद्वत्कमिष्यसि.

9 ^a) *मंत्रितं.

^b) जानवेदः प्रशाम्यन्ति.

10 ^c) [अ]नुमतं (for *पमं).

^a) विधिमंत्रविद् (for विद्धि भारत).

11 ^a) म्यापयिष्यामि मंत्रणात्.

12 ^b) जंगमाजंगमस्य च.

13 ^{ab}) नित्यं (for ऽसीक्ष्णं).

14 ^a) स्वन्न गच्छन्ति.

15 ^c) हि (for मे).

17 ^a) *वर्षः (for *वर्षां).

18 ^c) द्विष्टं (for द्विष्टान्).

19 ^a) समाप्नुयुः (for अवा°).

20 ^b) [अ]पि (for च).

21 ^a) यदि बिभ्यामहं.

^c) न तद्विपन्न°.

22 ^c) मे (for तत्).

^a) सत्यवानिति.

23 ^{ab}) Om.

24 ^b) कथंचन.

25 ^a) निहतान् (for विजितान्).

28 ^c) अस्मि हि (for अस्मेषु).

29 ^a) इत्युक्ते.

^a) *कालानि (for *कालम्).

उद्योगपर्वणि ॥

61

- 1 ^a) तथा वदन्तं तमतीव पार्थिवं.
- 2 Before 2, ins. कर्णः.
^b) कृतम्रह्म (for हृतं म्रह्म).
^c) *पास्यतीति.
- 3 ^a) त्वपि सत्तमेन (for ह्यपि संनतेन).
^c) Om. हि.
- 4 ^c) तदस्त्रमस्त्रमपि सावशेषं.
^d) यत्नः (for भारः).
- 6 ^c) मत्वा (for यात्वा).
^d) भावः (for भारः).
- 7 ^b) *परीतबुद्धिः.
- 8 ^d) युक्तं (for शक्यम्).
- 9 ^c) समरे (for पतितां).
- 10 ^a) [ऽ]ति भाति (for विभाति).
- 11 ^d) विगाढे (for प्र).
^b) यथोक्तं.
^b) मतो (for ततो).
- 13 ^a) न्यस्यापि शस्त्राणि तु तत्र संख्ये.
^b) मा.
^c) मयि (for मम).
- 15 ^b) सभां तां (for स भारं).
^c) छित्वा (for भित्त्वा).
- 16 ^b) यूपध्वजे.
^c) यथा (for सदा).
- 18 ^a) तथैव वाक्ये. च (for तु).
उद्योगपर्वणि ॥

62

- 1 After 1, ins. 355* (with v.l.).
[(1. 1) च (for ऽपि). — (1. 2) वचसा (for वयसा). पावितेन (for प्रातिभेन). — (1. 3). अस्त्रलाघव-
बुद्ध्या च शीघ्रताकौशलेन च.]
- 2 ^b) मानुष्य* (for मानुष).
- 3 ^d) पराश्वस्य समाल (*sup. lin.* र as in text) भे.
- 5 ^d) तथा धनैः (for धनेन च).
After 5, ins. a passage given in App. I (No. 3); with v.l. and omitting some lines.
- 6 ^a) वपार्थाय (for इहार्थाय).
- 8 ^b) दृष्ट्वा शकुनिबंधकः.
- 10 ^b) महीं नरम् (for महीचरम्).
- 11 ^b) मां (for मे).

- ^c) प्रभावमानौ (for प्लवमानौ हि).
- 12 ^a) एकमुखौ (for एकमुखौ).
- 13 ^b) शकुनी मृत्युसंमतौ.
^d) पृथिवीं.
- 14 ^a) मृगहा (for मृगयुग्म).
- 15 ^c) Om. ते.
- 16 ^d) कथंचन.
- 17 ^a) गृहे (for काले).
^c) महारण्यम् (for इवां).
- 18 ^a) यत्र (for येऽर्थे).
- 20 ^b) यदा (for यथा).
- 21 ^b) दिशमुत्तरां (for गिरिमुत्तरम्).
- 23 ^a) साधु (for सर्वे).
^b) अमक्षिकं (for अमां).
^c) *प्रपातविपमे.
^d) कुरुसंमित.
- 24 ^d) ह्यमरत्वं च गच्छति.
- 25 ^c) कथयिष्यति (for कथयन्ति स).
- 26 ^c) विषये (for विपमे).
- 29 After 29^{ab}, ins. 358* with v.l. [(1. 1) पट्याः सानुयायिनः (for the posterior half). — (1. 2) किं नु तद्विरुद्धं तव (for the posterior half)].
- 29 ^{ad}) Om.
- 30 ^d) वात* (for वायु*).
उद्योगपर्वणि ॥

63

- 1 ^b) त्वा.
- 2 Om.
- 3 ^{abd}) Om.
- 4 ^a) Om.
^c) रणे तर्कय तात त्वं.
- 6 ^d) अशानीरिव.
- 9 ^d) Before एकतश्च ins. हि.
- 10 ^a) हि (for ऽपि).
^b) धर्मात्मा यत्र पांडवे.
- 11 ^d) महाबलं (for पितामहम्).
- 12 ^a) समं (for मां च). शुश्रूषं.
^b) अर्धेदक्षिणां.
- 12 ^{ad}) कृपं द्रोणं च कर्णं च बाल्हिकं द्रौणि-
मेव च.
- 13 ^a) तथा (for यथा).
^c) सर्ववेदविदो.

- 14 ^b) सर्वभ्रातृभिरग्रदः.
^d) समुदीर्यतः.
- 15 ^a) यथा (for यच्च).
उद्योगपर्वणि ॥

64

- 2 ^c) त्वा (for त्वां).
- 5 ^c) च शक्यं च (for शक्यं चैव).
- 6 ^{ad}) Om.
- 7 Om.
- 8 For 8^{ab}, subst.
ये चान्ये पार्थिवास्तत्र योद्धुमत्र समागताः।
कौरवाणां प्रियार्थं च दुर्योधनहिते रताः॥
(Anuṣṭubh metre!).
- 9 ^a) वंदनं कौशलं (by transp.).
- 10 ^c) सर्वमेतद्वचनं वै समग्रं.
^d) Portion of the text from संजय in 64. 10^d up to 66. 12^c is lost on a missing folio.

66

- 12 ^d) परावर्तयते.
- 13 ^a) [ए]व (for च).
^c) ईक्षिता.
- 15 ^d) ते न (by transp.).
उद्योगपर्वणि ॥

67

- 1 ^c) एतं (for एन).
- 2 ^a) विद्यां. वेत्थ त्वं (for ते विद्या).
- 4 ^a) गावलावेय (for *णेऽत्र).
^b) नित्यं.
- 5 ^a) ते भद्रं (by transp.).
^c) शुद्धभावातिभक्त्या च.
- 6 ^{ab}) प्रपद्यस्व हर्षकिंशं (by transp.).
- 9 ^b) श्रेयसां वचनार्तात्त.
- ^c) ऐश्वर्यं जीविनं.
- 10 ^a) हर्षं (for प्रीतिं).
^b) मे च शोकं विवर्धयन्.
- 11 ^a) प्रियोसि (for दयिसेऽसि).
^c) योषि (for यस्य).
- ^d) त्वा (for त्वां).
- 12 ^c) *माण एकाग्रो.
^d) मोक्षये त्वां महाभयान्.

- 13 ^a) धिता (for सिता).
 15 ^a) तद् (for ते).
^a) मज्जनि (for सज्जते).
 16 ^a) मिद्धिम् (for शान्तिम्).
 18 ^a) *याणामुनीकानां.
^b) *त्यागः प्रमादतः.
 19 ^a) शमे (for यमे).
^c) ते मा (by transp.).
^a) नियच्छेनां तवस्ततः.
 20 ^b) *दारणम्.
 21 ^b) Portion of the text from
 67. 21^b up to 70 2^{ab}, lost
 on a missing folio.

70

- 3 ^b) निर्भयं गोपदपितम्.
 4 ^c) हि (for ते).
 5 ^a) यन्मे (for यत्त्वं).
 8 ^b) शमसासु च कांक्षनि.
^c) सुग्धः (for लुब्धः).
 9 ^c) चैकं (for चैकां).
^a) धानेराष्ट्रस्य.
 10 ^c) आह मा (for नाहाम्).
^a) नञ्च (for तद्धि).
 11 ^c) वश्यत्वात् (for पश्यन्वा).
 12 ^c) राजा नो (for लुब्धः सन्).
^a) वदन्हि प्रियवादनं.
 13 ^a) तनो (for इतो).
^b) यद् (for यत्र).
^c) संविदातुं.
 14 ^b) मात्स्यैश्च.
 15 ^a) अविस्थलं (for कुशं).
^b) मासंदी (for आमन्दी).
^c) महाबाहो (for च गोविन्द).
^a) तु पंचकं (for [अ]त्र पञ्चमम्).
 16 ^b) ग्रामका नगराणि वः.
^a) भरतासनम्.
 19 ^{ab}) Om.
^c) marg. हीर् (for श्रीर् as
 in text).
^a) पुरुषश्चास्वभावः.
 20 ^a) अधनाद् (for अस्वतो).
 21 ^a) कृष्ण (for तान्).
^b) पतिना वयं (for पतितादिव).
 22 ^a) अतः (for नानः).

- 26 ^a) [ऽ]पि (for नि).
^a) अर्थहेतुभिः.
 28 ^a) तद्वत्तेति न (by transp.)
 29 ^b) नरः (for जनः).
 After 29, ins.: परब्रेह धनं श्रेष्ठं
 कार्यं साधयति स्फुटं । नसाद्धनविहीनस्य
 नेह लोके परत्र च ॥
 30 ^a) वा (for च).
 31 ^b) न चार्हणां (for निगर्हणाम्).
 32 ^a) बहुधा मन्थुमभ्येति.
 32 ^b) संप्रदृश्यति (for *मुह्यति).
^a) पापं (for कूरं).
 33 ^a) पापं कर्मां*.
 36 ^c) श्रीमान् (for श्री°).
 37 ^a) न च पापे प्रवर्तते.
 39 ^c) जयति (for व्रजति).
 41 ^a) श्रियो (for श्रियं).
^a) सांप्रतं (for साधु तत्).
 42 ^a) अत्र (for तत्र).
 43 ^a) [ए]व च परा (for [ए]वा
 परमा).
 45 ^c) *पापीयः.
 46 ^b) वयं ते क्षत्रबंधवः.
 47 ^c) जीवाम (for *मः).
 48 ^c) अति (for हंति).
^a) धर्मोयमागतः.
 49 ^a) जयपराजयः.
 50 ^c) प्राप्य (for प्राप्यं).
^a) दुःखं वाप्य यदुत्तरम्.
 51 ^a) [ऽ]पि तु (for ह्यपि).
^b) च (for [उ]त; m as in
 text).
^c) द्रष्टि (for हंति).
 52 ^a) ह्यपयाने (for व्यप°).
 53 ^b) *युध्यते (for *हन्यते).
 54 ^a) नस्य पापचयो ध्रुवः.
 55 ^c) वरहीनस्य (for वल°).
^c) जायते (for जीविते).
^f) चैव जीविते (for चोपजायते).
 56 ^a) धीरा (for वीरा).
 57 ^a) तु (for [अ]पि).
 58 ^c) सर्वो भेदाय यतते.
 59 ^c) सुखी (for सुखं).
 60 ^a) पुरुषं.
 61 ^c) *लोकेषु (for *भूतेषु).

- ^a) नैव गच्छति (for स नियच्छति).
 62 ^a) पुरश्चेद्विषते.
 64 ^a) शांतिरस्ति (for नास्ति शान्तिर्).
 65 ^b) *दारणः (for *बाधनः).
^a) मनसापि (for *सोऽपि).
 66 ^a) न (for तन्).
 70 ^b) संप्रपत्स्यते.
^c) व्यापादे (for गोपादे).
 71 ^a) दैन्यप्रकाशकं श्वेदः.
^b) विवत्थनं (for विवर्तनम्).
 73 ^a) वा तदुचितं (for त्वेतदु°).
^c) विरोधेषु.
 75 ^{ab}) Om.
^c) *बलम् (for *वशम्).
 76 ^c) कामाच्च (for धर्माच्च).
 77 ^b) किम् (for कम्).
^a) कं नरोत्तम (for पुरुषोत्तम).
 79 ^c) सामार्थ्यं (for वामर्थ्यं).
 80 ^a) महाबलम्.
 82 ^c) दुर्यो° (for सुयो°).
 83 ^b) दुर्यो° (for सुयो°).
 84 ^a) द्रोहेण (for रोधेन).
 85 ^b) धृतराष्ट्रस्य.
^c) अथैव स्तंभविष्यामि.
^a) सर्वलोकाः.
 88 ^{ab}) Transp. तत्र and पार्थे.
^c) अर्थावाप्तिः.
 89 ^c) त्वा (for त्वां).
 90 ^a) विश्वक्सेनः कुरुन्सर्वान्.
^b) भरतान् (for भारतान्).
 93 ^b) प्रतिपद्येद् (for उप°).
 उद्योगपर्वणि भगवद्याने ॥

71

- 1 ^a) वा (for यः).
 3 ^a) [ए]तन् (for तन्).
^b) [उ]पपद्यते (for विशां पते).
^a) न (for यद्).
 4 ^a) प्रशंस्यते (for प्रश°).
 5 ^a) परंतप (for अरिंदम).
 6 ^a) अभिवृद्धाः (for अतिगृद्धाः).
^b) *काल- (for *कालं).
 7 ^b) तव (for त्वयि).
 8 ^c) हनि (sup. lin. रि as in
 text) व्यति.

72

- 10 °) नानुत्पद्यंत कोपेन.
 °) दुष्कृतं (for दुष्करं).
 11 After 11^{ab}, ins. 373*.
 12 °) °शीलम् (for °कामम्).
 °) यस् (for यत्).
 °) घृते वंचितवांस्तदा.
 °) न च स त्रपते तेन.
 °) स्वेन (for तेन).
 14 °) वाग्भिस्तां प्रतिक्लाभिर्.
 °) कनीयसा.
 °) भ्रातृभिः सह भारत.
 16 °) करिष्यति (for भजि°).
 18 °) समासीनास्.
 °) *sup. lin.* सदा (for तदा).
 19 °) अभिनन्दते (for अभ्यनन्दस्ते).
 20 °) °कर्षण.
 °) च (for तु). कुर्जीवितम्.
 21 °) स (for नि-).
 22 °) एष चार्यो वधरतस्य (*sup. lin.* त्र).
 °) प्ररकंदनप्रतिस्तंभः.
 24 °) त्वन्मतं (for त्वत्क्षमं).
 °) हि (for च).
 26 °) प्रतिपौरुषिकान्.
 °) तत्र (for तव).
 27 °) तस्य (for तत्र).
 °) श्रुत्वा च (for निशम्य).
 29 °) गर्हयिष्यति.
 °) चातुर्वर्ण्यं समागते.
 30 °) च (for चेद्).
 °) नाधर्म (for न धर्म).
 31 °) तत्र (for हते).
 °) किम् (for यद्).
 32 °) तु (for च).
 33 °) युद्धादि° (for युद्धाधि°).
 °) निशम्य तव वरित्ये.
 °) भरतर्षभ (for तव भारत).
 35 °) चरति (for वदन्ति).
 °) मनुष्यलोकः रूपणस्य घोरो.
 °) इहैव कस्मात्.
 36 °) गजांश्च (for ध्वजांश्च).
 °) °निश्चयास्ते.
 °) भवति.

उद्योगपर्वणि.

- 3 °) °शीलश्च (for °सत्त्वश्च).
 4 °) अमेयश्च (for अनेयश्च).
 6 °) [अ]पासीनम् (for [अ]वाचीनम्).
 °) त्यक्तधर्मो प्रियान्वितः.
 7 °) बाणम् (for नृणाम्).
 8 °) यथा कृष्ण (for हि यत्सेनः).
 °) यद्वीर्यो (for यद्बलो).
 10 °) दुर्योधनं च (for दुर्योधनस्य).
 °) भक्ष्यंति (for धक्ष्यंति).
 °) तृणानीव हुताशनाः.
 11 °) पुरुषोत्तम (for मधुसूदन).
 13 °) हीहयानामुपावर्तो.
 °) तालसंधानां.
 °) उद्धतो (for उद्धतो).
 14 °) अजाबिदुः.
 °) °घ्नानां. रूपद्विकः.
 °) बलाहानां.
 °) स्तेनानां (for चीनानां).
 15 °) वाहः (for बाहुः).
 16 °) चेदिवत्सानां.
 °) प्रवीराणां वृषध्वजः.
 °) वारणश्च (for धारणश्च).
 17 °) शमश्चंदनवेगानां.
 °) नृपु (for कृष्ण).
 18 °) अप्ययः.
 19 °) उग्रपराक्रम.
 20 °) भरतानिशम्.
 22 °) तस्य (for कृष्ण).
 उद्योगपर्वणि.

73

- 1 °) स तच्च (for एतच्च).
 °) Portion of the text from
 73. 1^a up to 75. 19^a is lost on
 a missing folio.

75

- 19 °) स हि युद्धं न कामयेत्.
 20 °) तदनङ्गीबया.
 °) समुदैषिषम्.
 उद्योगपर्वणि.

76

- 1 °) वाक्यं (for वाच्यं).
 [705]

- 3 °) फलोदयम्.
 4 °) इति (for एवं).
 5 °) येनैव मन्यसे कृष्ण.
 °) अस्मत्तः (for अस्माकं).
 6 °) संपद्यमानं सम्यक्.
 7 °) प्रथमकः (for परमकः).
 8 °) अनामयं (for निरा°).
 °) °घ्नानं (for °घातुं).
 9 °) एव देव (for एवमेव).
 10 °) वीर तस्मिन् (by transp.).
 °) गमिष्यति (for भवि°).
 12 °) धर्मसुतं.
 14 °) °घृते (for °त्यागे).
 15 °) जितं.
 °) प्रव्रजितं.
 16 °) न पुण्या (for नु मुल्या).
 17 °) बाधस् (for वधस्).
 °) स एव (for तदेव).
 18 °) तत्र चास्योपमार्षितम्.
 19 °) [अ]पि (for [इ]ति).
 20 °) कौतयानां (for पांडवानां).
 °) तदत्र (for तदाशु).
 उद्योगपर्वणि भगवद्धाने.

77

- 1 °) मया कार्यं (for समायत्तं).
 2 °) कर्मणैव (for कर्षवेण).
 °) निवर्तते (for °येत्).
 3 °) [ए]व (for वै).
 5 °) नहि (for हि तत्).
 °) सर्व (for परं).
 6 °) लोकं (for सत्वं).
 8 °) अकारणाद् (for अन्तरेण) (in
 अन्तरेण वधं पार्थ and अन्तरेण
 हि धर्मार्थ).
 9 °) च (for तु). स्वं (for स).
 10 °) पांडव (for भारत).
 11^a-12^b Om.
 12 °) तदा (for तथा).
 13 °) विप्रलब्धं तु (for °लुप्तं च).
 15 °) सर्वस्य परमं मतं.
 16 °) मायस्माद् (for चाकस्माद्).
 °) अर्जुनाप्यतिशङ्कसे.
 17 °) विधानं विहितं.
 18 °) भारत (for पाण्डव).

- 19 ^b) तथा चिरम्.
 20 ^b) संकल्पिताम् (for संकल्पिताम्).
^a) चतुर्थः (for च तृष्टः).
 उद्योगपर्वणि भगवान्ने.

78

- 1 ^a) क्षुनं चैवेह तत्त्वया.
 2 ^a) तु (for च).
^c) संशयो (for संशयो).
^a) परमात्मनः (for माधवात्मनः).
 3 ^a) फल्युणेनापि.
 4 ^a) कुर्यात् (for कुर्याः).
 5 ^b) तत् (for मनं).
 6 ^b) नान्यथा (for सोऽन्यथा).
^c) अनित्यमनसो.
 8 ^c) तदा (for तथा).
 9 ^a) निवृत्ता वनवासमात्म.
^b) वीराः (for वीर).
 10 ^c) इह (for रणे).
 11 ^a) तत् (for तं).
^b) भयोत्तरम्.
 13 ^b) महारथं (for सहात्मजम्).
 14 ^c) मां च शोणितभृमध्यं.
^a) नरः (for युधि).
 16 ^a) इदं त्वया (for त्वयानघ).
 17 ^a) वै तम् (for जैनम्).
 18 ^c) निवर्तितं (for वि°).
 उद्योगपर्वणि.

79

- 1 ^c) च (for तु).
 2 ^c) यथा युद्धं च (for तथापि युद्धं).
 3 ^a) हि (for तु).
 6 ^a) जानामि हि यदा.
^c) ममापि (for तवापि).
 7 ^b) रणकर्कशः (for पुरुषर्षभः).
 8 ^a) तद्वाक्यं (for वाक्यं तु).
 9 ^a) सर्वशः शूरास् (for सर्वतो वीरगम्).
 9 ^b) सम° (for प्रत्य°).
 उद्योगपर्वणि.

80

- 1 ^a) कर्षिता.
 3 ^a) तु (for च).
 4 ^a) महाभाग (for महाबाहो).

- 6 ^a) तथा (for तच्च).
 7 ^c) अविश्रुतं (for कुशस्थलं).
^a) गासंदी (for आसंदी).
 8 ^a) तु गोविंद (for महाबाहो).
^a) संजय (for केशव).
 11 ^b) सह संजयः (by transp.).
^a) Transp. धोरं and कुडं.
 14 ^b) क्षिप्तव्यः(?).
 17 ^b) सर्वभूतेषु (for °पापेषु).
 18 ^a) यच्च (for यथा).
 21 ^b) वेदीमध्यात्.
 22 ^a) अजमीढकुलं.
^a) °समतेजसाम्.
 24 ^a) कच° (for केश°).
^b) वशं (for मभां).
 26 ^a) निरमर्षेषु नष्टेषु.
 27 ^a) मना मम.
 28 ^c) मयोक्तं यच्च निमुक्तं.
 29 ^b) अभिशासि.
^c) कृपया नाथ (for पुंडरीकाक्ष).
 31 ^b) धनुष्मत्ताम्.
 32 ^c) पापं (for कोपः).
^a) सर्वं कृष्ण विनीयतां.
 33 ^a) मृदुसंभारं.
^c) सुदीनमसितापांगं.
^a) सर्वगंधादिवासितम्.
 34 ^a) वामेन (for सव्येन).
 35 ^b) उवाच (for उपेत्य).
 35 ^a) Om.
 36 ^b) °करेच्युतः (for °करोद्धतः).
 39 ^c) न प्र- (for तं न).
 41 ^c) सो (for यो).
^a) धर्ममेवानुगच्छति.
 42 ^a) °संवेन (for °सन्नेन).
^c) सोत्कंपा.
^a) सस्वनं हंसगद्गदम्.
 46 ^a) देवैश्च विधिनिर्मितम्.
 47 ^c) शेष्यंति.
^a) श्वश्रुगालवलीकृताः.
 48 ^a) नश्येद्धि (for चलेद्धि).
 49 ^b) बाष्पं.

उद्योगपर्वणि.

81

- 1 ^a) चैव (for अथ).

- ^c) नियतो (for दयितो).
 2 ^a) कर्तव्यम् (for कर्तुं त्वम्).
 3 ^a) यद्वा (for यत्तद्).
 4 ^a) धर्मानुयुक्तं (for धर्मार्थ°).
^b) शममनामयः.
 6 ^a) शुद्धं चापि (for मृद्वचिपि).
 7 ^a) कौमुदीभासि.
^c) रफीनस्य समुखे काले.
 7 ^a) सत्य° (for सत्त्व°).
 9 ^a) पूर्वान्धिकां.
 12 ^a) सर्वोपकरणानि च.
 13 ^a) च (for हि).
 16 ^c) चित्रैः (for चित्रं).
 18 ^a) सोपस्कारम् (for सूप्°).
 19 ^c) मृताः संपादयामासुः.
^a) संपन्नं (for °न्नं).
 20 ^c) सुघोषं (for सुघोषः).
 21 ^a) कामगं (for पुण्यकृतं).
 23 ^a) व्यपोढाग्रपनः.
^c) [अ]नुययौ (m वर्षौ as in text).
 25 ^c) शारदाः (for सारसाः).
 26 ^a) °महाहोमे.
^c) °शिखी (for °शिखो).
 27 ^b) भूमिषुस्रश्च यः क्रथः.
 28 Portion of the text from 81.
 28^b up to 82. 13 is lost on a missing folio.

82

- 15 ^a) °धर्मिष्ठः सोल्यगाद.
 16 ^a) °विधान् (for °पशन्).
^b) अन्हा (for रम्यान्).
 17 ^a) नित्यदृष्टान्.
^b) अभिरक्षितान्.
^c) नोद्विजान् परचक्रेण.
^a) अनेयान्सर्वकोविदान्.
 18 ^a) अथापश्यन्.
^c) पथि तिष्ठति.
 20 ^a) बृहत्स्थूलं (for बृकस्थलं).
^b) माधवः (for केशवः).
 22 ^c) मुमो च स...न्माख्यं(?).
 23 ^a) अवतीर्य तु तान्सर्वान्.
 24 ^a) समार्जनम्.
 25 ^a) समास्थिताः (for अनुष्ठिताः).

- 27 ^b) विश्रुतम् for पूजितम्.
28 ^a) तेषां (for तेषां).
^a) Ins. च before आयात्.
29 ^a) तु (for च).
Om. the colophon.

83

- 1 ^a) दूतम्.
^b) प्रयातं.
2 ^a) सहामालं (for च सा°).
3 ^a) वृद्धाश्च बालाश्च (by transp.).
4 ^a) चरन्तस्ते (for च वर्तते).
6 ^a) शौचं च (for चोत्रश्च).
8 ^b) तवाचारैरिदम्.
9 ^a) चिताः (for °हिताः).
11 ^b) नराधिपम्.
12 ^a) संभां (for सभा-).
14 ^b) बहुमिर् (for विविधेर्).
^a) शृङ्खलानि शयनानि च.
15 ^b) Transp. 15^b and 15^d.
भक्ष्याणि (for भोज्यानि).
16 ^a) राजार्थं (for वासार्थं).
^b) बृहत्स्थले (for वृहत्स्थले).
उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्ये.

84

- 1 ^a) बृहत्स्थले निवसितः.
2 ^a) °सत्त्वो (for °मात्रो).
5 ^a) निगदतः (for कथ°).
7 ^a) कौरव (for केशवे).
8^d-10^a Om.
13 ^a) तदा (for सदा).
15-16 Om.
19 ^b) धनम् (for वरम्).
^a) तदद्य (for तदस्य).
20 ^a) रुचिराकारं (for °रेः).
^a) सर्वं च सुमहद्वनम्.
21 ^a) अस्सद् (for अस्मिन्).

उद्योगपर्वणि.

85

- 2 ^a) स्वप्रतर्काद्वा.
3 ^a) तथा (for महान्).
4 ^b) गुणोपसृ.

- 5 ^b) नद्योः (for °शीः).
^a) सुहृदश्च प्रियान्प्रति (sup. lin. प्रियान्प्रति).
6 ^a) वार्त्तयः (for दातार्यः).
7 ^a) त्वयर्मेम् (for त्वं थ°).
^a) इच्छामि (for इच्छति).
9 Portion of the text from लिप्सुनि in 85. 9^a up to 87. 3^b, is lost on a missing fol.

87

- 3 ^a) राजन् (for सर्वं).
4 ^b) त्रिणिभिः सह संगताः
^a) जनेवेष्टुविधेयन्यैः.
7 ^a) वृद्धश्च (for न वृद्धो).
8 ^a) राजगार्गेण रामाः स्म.
^b) प्रेक्ष्यमाणा ह्यनिदिताः.
^a) °प्रवेशनम्.
9 ^a) दृश्यते स्म मही तदा.
11 ^b) °कर्षणः.
13 ^a) अभिगच्छति.
^b) नराधिपः (for नरेश्वरः).
15 ^b) अनन्तरं (sup. lin. दैनः) (for यशस्विनम्).
16 ^a) धर्म्यो° (for धर्मो°).
^b) प्रायुज्य (for प्र°).
^a) यथावत्समुपेयाय.
17 ^a) तत्र (for अथ).
^a) समेयाय.
18 ^a) पूजितं (for ऊर्जितं).
^a) ततोपाविश°.
20 ^b) °चरन् (for °हमन्).
^a) सांबंधिकाः.
21 ^a) पर्यक्रामद् (for निरा°).
22 ^b) मह (for कुरु-).
23 ^a) पूजितं कुशलप्रश्नैः.
After 23, ins. 396* followed by line 2 of 417*.

- 25 ^a) धर्मार्थनित्यस्य सतो.
^a) सतो (for गत-).
26 ^a) तस्मै (for तस्य).
^a) सर्वं (for सर्व-).
Om. the colophon.

88

- 1 ^a) विदुर्म (as in text) (sup. lin. राव).
2 ^a) पुत्रान् (for पार्थान्).
3 ^a) सत्त्व° (for सत्त्व°).
5 ^a) यत् (for ये).
^a) संपन्नाः (for संमत्ताः).
6 ^a) ब्राह्मण्याः.
7 ^b) रुद्रर्षीमवहाय.
^a) वाता (for वातः).
8 ^a) व्याघ्रनिहतममाकुले.
9 ^a) विहीनपुत्रास्तैः.
10 ^b) वेणुनिःश्वनेः (for वेणवेरपि).
^a) समबोध्याश्च (for °बोधयन्).
11 ^a) निनादेन (for °निनादेश्च).
^a) प्राबोधयन् (for व्य°).
13 ^a) रत्नवर्त्मन् (by transp.).
^b) द्विजास्तदा (for द्विजगणः).
15 ^a) न तदहो (for अतदहो).
17 ^a) महावनेष्वबुध्यन्तं.
18 ^a) सत्य- (for सतां).
22 ^a) प्रभुः (for श्रेष्ठः).
23 ^b) महाबलः (for वृकोदरः).
24 ^a) तु (for च).
25 ^b) मरुत्पनिममो बले.
30 ^b) °मदृशो (for °प्रतिमो).
^a) महर्षि° (for महेश्वर°).
31 ^a) आदिगच्छं.
32 ^a) सर्वं (for घोरं).
^b) पांडवाः (for कौरवाः).
After 32, ins. 397* with v.l.
[(1. 1) वि(sup. lin. -नि)सुखं.
— (1. 2) उच्यते).
34 ^b) महाशुनिः (for महाश्विनः).
^a) धार्मिकोपि (for धार्मिकश्च).
35 ^a) बला (for युता).
38 ^a) चैव (for कृष्ण).
39 ^a) तु (for स).
^a) सुत्वोच्छिताः (for सुवैधितः).
41 ^a) पक्ष(m ह्म as in text)-
संप्रातजे.
^a) धृति (for सुखं).
42 ^a) प्रियवरा (for °तमा).
^a) सर्वकामैः सुखोच्छिता.
43 ^a) अनुरुध्यत.

- 44 ^b) सर्वैः समुदिता गुणैः.
^a) सा हि (for सर्व-).
 45 ^a) सुखं (for दुःखं).
 46 ^b) यन्न पश्ये जनार्दन.
^a) पुत्रादिभिः परिदीनां.
 47 ^a) मे (for चेत्).
 48 ^a) कृण्वे (for कृष्णाया).
^a) चापि.
^a) ताम् (for यद्).
 49 ^b) तथाविधं (for ततोधिकं).
 51 ^a) न तु (for तथा).
 52 ^a) भवत्याहो.
 53 ^a) अलंकारं (for °कारो).
 Before 54, ins. वैशं.
 55 ^b) सुराजभिर् (for कुं).
^a) तेषां (for एषां).
 57 Reads 57^{ab}, after 58.
^a) अवशास्मि परंतप (m जनार्दन).
 58 ^{ab}) न स्यात्केशशतं मे स्याः पुनः सम-
 मरिदम.
 60 ^a) त्वा (for त्वां).
^b) श्रियान्विनं.
^a) शक्यं परैर्जितुं.
^f) Om. हि.
 61 ^b) न त्वा नापि (for नात्मानं न).
 62 ^a) बालां ममायांकस्तुभ्यं.
^b) °हस्तिकाम्.
 63 ^a) विनिष्कृता (for च नि-).
 64 ^a) यदा (for यन्मा).
 65 ^a) जित्वा (for हत्वा). ग्रामजन्ये
 (as in text) (m च
 संग्रामे).
 66 ^a) धारयते.
 67 ^b) यथा वागभ्यभाषत.
 68 ^a) मे (for मां).
 69 ^a) साहं (for याहं).
 70 ^a) इतश्च (for इदं).
^a) तौ (for तं).
 71 ^a) जीवनाशे प्रनं.
 72 ^a) भूयस्ते (for भूयांस्ते).
 73 ^b) या जीवति धिगस्तु ताम्.
^a) वृत्तिः.
^a) साप्रतिष्ठैव (for अग्रं).
 74 ^b) नित्योक्तो हि वृद्धोदरः.
^a) क्षत्रियः (for क्षत्रिया).

- 75 ^b) कालं वेति (m व्यति) क्रमिष्यति.
 76 ^a) समतिक्रान्ते (for समनुं).
 77 ^b) त (sup. lin. स as in text) दा.
^a) वृणीध्वं.
 79 ^a) चरन् (for चर).
 80 ^b) संक्रुद्धौ तौ (for क्रुद्धाविव).
 83 ^a) अचिरादपि (for सुं).
^f) °कर्षणः.
 85 ^a) यत्स सा ववृते श्यामा.
 88 ^b) सहिष्ये.
 89 Before 89, ins. वैशं.
^{ad}) पृथां पार्थसखा शौरिः शोचन्ती स्वां
 पितृश्वसाम्.
 90 Before 90, ins. वासुदेवः.
^a) अजं.
 93 ^a) निद्रां तंद्रीं.
 94 ^a) तु स्वप्नेन (for ते स्वल्पेन).
 96 Transp. 96^{ab} and 96^{ad}.
^a) वीरा (for धीरा).
^a) सुखम् (for सुखाम्).
 97 ^a) ते (for च).
 98 ^a) श्रियान्वितान् (for श्रिया वृत्तान्).
 100 Before 100, ins. कुंती.
^a) यद्यैतेषां (for यद्यत्तेषां).
^b) पुरुषोत्तम (for मधुं).
 101 ^a) Portion of the text from
 कृष्ण in 88. 101^a up to
 छि स मां द्रष्टि in 89. 28^a is
 missing.

89

- 28 ^a) आगतं (for मां गतं).
 30 ^b) नोत्र (for लोभाद्).
^a) तिष्ठते श्रियि.
 32 ^b) °भिसंगतं.
 35-37^{ab} Om.
 38 ^a) गतेषु (for यातेषु).
 39 ^a) तत्र (for ततः).
 Om. the colophon.

90

- 1 ^a) व्यवसितं सम्यक् (by transp.).
^a) °गमने (for °गमनं).
 3 ^b) प्रग्रही ततः (for प्रग्रहं गतः).
 4 ^b) °शंकिता (for °शङ्किनः).

After 4, ins. 414* with v.l.
 [(1. 1) मृदश्च प्रशामानी च (for
 the prior half). — (1. 2)
 कृत्ये च (for कृत्येषु); तत्त्वेषु (for
 सर्वेषु).

- 5 ^a) श्रेयांसि (for श्रेयोऽपि).
 6 ^{ad}) Om.
 7 ^b) निश्चितः (for निश्चितम्).
^a) धार्तराष्ट्रः सुदुर्बुद्धिः.
 8 ^a) मतिः (for मनः).
 9 ^a) निश्चितं (as in text) (marg.
 निश्चयं).
 11 ^a) व्यवसितं.
 15^{ad}-16^{ab} Om.
 16 ^a) प्रतीप- (for प्रतीपं).
^a) रोचये (for °ने).
 17 ^b) श्रियो दर्पाच्च मोहितः.
^a) अयं दर्पाच्च मंत्राच्च.
 22 ^b) महद्राज्यम् (for महा°).
^a) बद्धं सन्तं मन्यते लब्धमर्थम्.
 24 ^b) धृतसाराच्च (for हृतसाराश्च).
 25 ^b) दृष्टा (for सृष्टा).
 26 ^b) पापं (for दुष्टं).
^a) °कर्षण.
 Om. the colophon.

91

- 1 ^a) तथा ब्रूषे महाबाहो.
 4 ^a) धृतं (for धातं).
 5 ^a) पर्याप्तां (for पर्यस्तां).
 6 ^a) यतः शक्या (for यतश्च).
^a) प्राप्तं (for प्राप्तो).
 7 ^{ad}) [इ]त्येवं (avoiding hiatus!).
 8 ^b) यत्तः (marg. क्षत्तः as in
 text).
 9 ^b) एवं (for एव).
 10 ^a) व्यसने (for °नैः).
^a) अर्थो हि (for अनुनीय).
 11 ^b) संनिवर्तयेत्.
^a) कस्य (for कस्यचिद्).
 13 ^a) पृथिव्याः (for °व्यां).
 14 ^a) नृणां च न (for आनृण्यं च).
 15 ^a) भेदं (for भेदे).
 16 ^a) न चाब्रूयुरधर्मिष्ठा.
 17 ^b) अयं नागत (for अहमागत).

- *) यत्र यत्नं महत्कृत्वा.
18 ^a) धर्माधैयुक्तं सुहितं.
19 ^b) अथ चेच्चरेयं (for यदि चाचरेयम्).
20 ^b) Transp. धर्मरामाम् and
अर्थवतीम्.
21 ^a) मयि (for मम).
Portion of the text from
91. 22^a up to तत्सर्वं in 93. 4^a,
is lost on missing fol.

93

- 4 ^a) तत् (for ते).
5 ^a) हृद्य- (for अद्य).
^b) भारत (for पार्थिव).
8 ^a) वारयतां.
^a) भव्येष्वान्तरितेषु च.
10 ^a) पुरुषर्षभ (for भरत^o).
11 ^b) भारतान्प्रत्युपस्थिता.
14 ^a) कौरव्य (for राजेंद्र).
^a) वचनम् (for बलवद्).
15 ^a) साम- (for शमे).
16 ^a) निष्कलं (marg. लक्षणं) (for
निष्कलं).
^a) तथैव स्युर्जनेश्वराः.
17 ^a) शक्तस्तथाभूतो (for शक्यास्तथा-
भूता).
18 ^a) त्वा (for त्वां).
^a) नृपः (for नृपाः).
19 ^a) च (for स्य).
22 ^b) [अ]प्यधृष्यताम् (for [अ]प्र^o).
23 ^a) परंतपाः (for ^oतप).
24 ^b) पितृभिर्भ्रातृभिश्च (by transp.).
25 ^a) चेमां (for सर्वां).
26 ^a) त्वं (for हि).
^a) तथा (sup. lin. तव as in
text).
27 ^a) तैरेव चार्जितां (for [उ]पार्जितां).
^a) न भारत (for नराधिप).
28 ^b) दृश्यसे (for ^oते).
^a) क्षयश्च (for क्षये).
29 ^b) सु- (for [अ]पि).
30 ^a) [ए]व (for हि).
^a) पांडवास्तावकाश्चैव.
32 ^b) राजसत्तमाः (marg. स as in
text).

- ^a) शासयेयुर् (for नाश^o).
33 ^{ab}) Om. (hapl.).
^a) ^oसत्तम (for ^oनन्दन).
35 ^a) ^oगृहान् (for ^oगृहम्).
38-39 Om. (hapl.).
40 ^a) त्वा (for त्वां).
41 ^{ad}) च सजने अज्ञातैः (for तथाज्ञातैः
सजने).
42 ^a) स्थिताः स (for स्याता नः).
^a) नायमसमयस्तान्.
43 ^a) लभेमहे (for ^oमहि).
44 ^a) धर्म्यमर्थ्यं (for धर्ममर्थ्यं).
^b) सत्यं (for सम्यङ्).
^a) बहु- (for बहून्).
46 ^a) तिष्ठन्धर्म्यं (for तिष्ठ राजन्).
47 ^a) यैनं (for चेमां).
^a) धर्मगेषु (for ^oहेषु).
50 ^a) धर्म्यं (for धर्मं).
^a) न्यायं (for न्याय्यं).
51 ^a) ते (for वा).
^a) समागताः (for ^oसते).
53 ^a) तेषां (for तेभ्यः).
54 ^b) धर्मरतं (for धर्मं सतां).
^a) वृत्तिश्च (for वृत्तिं च).
^a) या (for यां).
55 ^a) रहितश्च (for दाहितश्च).
^b) [अ]पाश्रितः (for [उ]पा^o).
56 ^a) न च त्वा स न्यवर्तत.
57^a-59^a Om.
60^{ab}) मन्वानोनर्थे (for मन्वाना अर्थं).
^a) हि (for सति).
^a) प्रगृणीष्व (for नि^o).
61 ^a) शुश्रूषिताः (for ^oषितुं).
^a) पथ्यतरं (for ^oतमं).
62 ^a) प्राक्रमद् (for प्राक्रा^o).
उद्योगपर्वणि भगवद्दाने.

94

- 3 ^a) तु (for च).
4 ^a) मेघोपमां वाचं (for एकोपमां
राजन्).
^a) आपत्स्व (for ^oदत्स्व).
5 ^a) य इमां (for अखिलां).
8 ^a) ब्रुवंतमचरत् (for ब्रुवन्तन्व^o).
12 ^a) संख्ये (for सख्यं).

- ^b) द्वयोः (for ययोः).
14 ^a) मानुषं लोकं.
^a) तयोर् (for ताभ्यां).
15 ^a) तेषां (for तयोर्).
16 Om. the ref.
17 Om.
18 ^a) कापितौ.
19 After 19, ins. 430*.
20 Om. the ref.
^a) [उ]पायातोसि (for [उ]पा^o).
^a) क्रियताम् (for दीयताम्).
^f) समरं (for मे चिरं).
21 ^a) आकांक्ष (for आकाङ्क्ष).
22 ^b) [अ]भ्यगृह्णतः (for ^oभाषत).
^a) क्षिप्यमाणाः (for क्षम्यमाणाः).
^a) सात्व^o (for सान्त्व^o).
23 ^b) भारत (for कौरव).
24 ^a) चापत्स्व.
25 ^{ad}-26 Om.
27 ^a) गृह्णन्तान्महाधोरान्
28 ^b) अपराजितम्.
29 ^b) नासिकाश्च (for नस्तकान्).
^a) समर्दयत् (for समर्प^o).
30 ^a) ते (for मे).
31 After 31, ins. 432* with v.l.
[(1. 2) भवत्यसिपुरंजयः (for the
posterior half)].
32 ^b) क्षिप्सेः कचित् (for क्षेप्साः
कांश्चित्).
^a) समाहितं (for परं हितं).
33 ^a) ^oशोको (for ^oलोभो).
^a) सौम्यः (for क्षेमः).
After 33, ins. 433*.
34 ^a) पृच्छ (for पृच्छेरु).
35 ^b) [अ]भिवंद्य.
^a) अभ्याजगाम (for प्रत्या^o).
38 Om.
39 ^a) नैतद्विद्याः (for एनैविद्धाः).
^a) विचेतनाः (for विचेतनमः).
40 ^a) स्वपति (for ^oते).
41 ^a) असंख्येयगुणः पार्थः.
42 ^a) [ए]नौ (for यौ नौ).
^a) पुरुषोत्तमौ (for पुरुषपर्मौ).
43 ^a) एव (for एवं).
^b) अभिशंकसे (for अलि^o).

44 ^b) खेदो (for भेदो).

उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनं दंभोद्धवोपाख्यानं समाप्तम्.

95

2 Before 2, ins. कण्वः.

4 ^a) "कारणं (for "संरणाय).^b) चंद्रः सूर्यो (for चन्द्रसूर्यौ).6 ^a) लियेयोन्याश्च.^d) तथा (for रमताः).7 ^a) तरुणाः प्रतिपद्यन्ते.^d) "दुष्कृते.8 ^a) पालयन्तां (for पालयन्तु).9 ^a) भग्नं (for पुरुषं).13 Portion of the text from 13^{ad} up to 5^b of adhy. 98 is missing.

98

6 ^a) "वेगाश्च (for "रूपाश्च).7 ^a) जानामि (for जानासि).8 ^a) च गोपतिः (for शची).10 ^a) एव (for इव).^b) "रुधिराणि (for "रुचिराणि).^c) अच्छरफटिकं.^d) "सारोपमानि (for "सारोज्ज्वलानि).11 ^b) नागौवसानि (for नगमयानि).^d) तारापाणि (for तारकाणीव).12 ^b) दीप्तानि सृष्टं.13 ^a) एतानि शक्यं.^b) गुणतम् (for द्रव्यतम्).^c) द्रव्यतश्च (for गुणतश्च).14 ^a) आक्रीडं (for "डान्).^b) [अ]पि (for [उ]त).16 ^a) कां (for [अ]न्यां).

17 Om. the ref.

उद्योगपर्वणि.

99

2 ^a) प्रमुखे वसुनां स्वाद(?).3 ^a) "गहा च (for "राजे न).4 ^a) जाते भूतिविवर्धने.6 ^b) भोगभोगिनः.7 ^a) बलं (for कुलं).8 ^a) एवैषां (for एतेषां).9 ^a) नागेयः (for नागाशी).^b) चारुणाचूडनंलुक्.^c) अविलक्षणलक्ष्य (by transp.).10 ^a) कश्यपो ध्वजवित्कंधो.11 ^b) द्विपकम् (for द्वी).^d) मित्रकेतनः (for पयकेमरः).12 ^a) चित्रकेतुश्च (for सुखं).^d) सर्पभोजनः (for सोमं).13 ^b) चिरादकः (for चिरान्तकः).^c) विष्णुगन्धः (for "धन्वा).14 ^a) अंबरो (for सुम्बरो).^c) मानलेयो मानलिश्वा.^d) दिवाकरनिशाकर्ण (by transp.).15 ^a) प्राणताश्च ये (for "तश्च ते).16 ^c) श्वं (for त्वां).

उद्योगपर्वणि.

100

1 ^b) मानले (marg. सप्तमं as in text).3 ^b) सा वै प्रीतिप्रदायिनी.4 ^b) महीतलम् (for "तले).5 ^a) विन्ध्यतो (for पिबन्तो).7 ^a) चतस्रोऽस्या धेनवोन्या.^c) निवसन्तो दिशां पाल्यो.^d) भार्यन्ति दिवं (marg. शं) सदा.9 ^b) भार्यते व (sup. lin. च) (for "ते वै).^d) पातालं विश्वं (for मानले).10 ^a) वन्यां (for धर्म्यां).^d) तथैडबिडमंशिताम्.13 ^a) सुधा (for मुधां).^b) सुधाभोजिषु च सुधा.14 ^a) अथ (for अत्र).15 ^a) परिवार- (for परिवासः).

Om. the colophon.

101

1 ^a) पुरवयां.3 ^b) दिव्याभरणभूषितः.5 ^b) कमंडलुकुलेक्षणाः.6^b-7^a Om.8 ^a) एव वंदयानां (for एकवंशानां).^d) यथाश्रेष्ठ्यं (for "श्रेष्ठान्).9 ^a) काले (marg. लि)यो.

[710]

9 ^a) कमलाश्वं.10 ^a) बाल्यकर्णो बलिनागः.11 ^b) कमदापूतकौ.12 ^a) सुमनास्मुषोदरिमुखः.^c) आस्ताः (for आप्तः).13 ^a) "पूर्णकः (for "पूर्णकः).14 ^a) कारोवीरः पिठिरकः.^c) पिंडीरी बिल्वनत्रश्च.^d) मृण्कादः (for मृषिं).15 ^b) ज्योतिष्टो (for "ध्वो).^d) कुहरं (for कुशकं).16 ^a) विरजो भार्यश्च.^b) सुम्बगात्रयः (for सुम्बरो जयः).^c) च कुप्री च (for विकुण्डश्च).17 ^a) पाताले पश्यत्यत्र.

18 Om. the ref.

^a) मानले (for मानलिस्).^d) एव (for इव).19 ^a) "नंदकः (for नन्दनः).20 ^a) कस्यैष वंशे सुमहान्.22 ^a) जनकेन (for जन्म कर्त्त).

23 Before 23, ins. नारदः.

26 ^a) अस्मिन्नागपत्नौ दातुं.^d) हि मे (for मुनें).

उद्योगपर्वणि वरान्वेषणे.

102

1 ^b) शु (sup. lin. श as in text)-कस्य.3 ^a) अश्वं (for हरिं).^b) जैत्र- (for जैत्रं).4 ^a) विजितेर् (for "जितान्).8 ^b) विभावसौ (for "सोः).10 ^a) च (as in text; sup. lin. ह).11 ^a) अस्मिपिच्य (for "गम्य).^b) सुतां (for अयं).^c) मानलिस् (for मानलेस्).

12 Om. the ref.

^c) प्रियमाणे (for त्रियं).

13 Before 13, ins. आर्यकः.

19 ^a) विघातेन (for "ते च).^d) प्रयतिष्याम (for "प्यामि).

20 Portion of the text from खश्च मया etc. in 20 up to 103

17^a is lost on a missing fol.

103

- 18 Om. the ref.
 a) स तस्य (for तस्य तद्).
 21 a) इदं (for इमं).
 b) वहन् (marg. वह as in text).
 c) Transp. एकं and एनं.
 23 a) यावद्धि (for यावान्हि).
 24 c) [स]पि (for हि).
 25 Om.
 28^b-29^a Om.
 29 b) मयि (for मया).
 c) जानामि (for मन्यामि).
 d) न समं (for ऽसदृशं).
 32 d) हन्येतां (for हन्यातां).
 35-38 Om.
 उद्योगपर्वणि मातलिबरान्तेपणं समाप्तम्.

104

- 1 a) अनर्थे- (for अनर्थे).
 b) परार्थे (for °र्थे).
 2 c) शोकं (for केशं).
 3 d) प्र- (for वा).
 7 c) तथा (for यथा).
 d) °भवः (for °जयः).
 9 d) च (for ह).
 10 d) सं- (for स).
 11 c) अवगृह्यान्त्रम् (for अथ गृ°).
 13^c-15^b in marg.
 15 b) अथागमत् (for उपा°).
 c) रूपम् (for वेपम्).
 d) भोजनेच्छया.
 17 b) वरं (for नवं).
 21 a) दक्षिणाः काः (for दक्षिणां कां).
 d) मानवे (for °वम्).
 22 c) स्वर्गं (for स्वर्गे).
 23 a) जातमानस्तु (for जान°).
 24 c) ददामीति (for °नीति).
 24^d-25^a Om.
 26 c) जाति° (for चन्द्र°).

उद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ १०३ ॥

105

- 2 c) च (for सः).
 4 d) धिष्णां (for छिन्नां).

- 5 b) पृथिव्यां (for °व्या).
 6 c) धारयमानोस्य (for °माणस्य).
 8 a) करोमीति (for करिष्येति).
 9 a) अमृतस्य (for अनृतस्य).
 10 c) [स]स्ति (for हि).
 11 b) यंत्रणा (for तंत्रणम्).
 c) पापं (for पापे).
 12 d) करोमि न न भाषितम्.
 13 c) दाप (sup. lin. मान as in text)यन्ति.
 14 a) अयं (for अहं).
 15 a) यन्मां (for यस्मात्).
 c) प्रणतो (for प्रयतो).
 d) कृष्णं (for महा-).
 17 d) योक्तव्यं (for °व्यो).
 18 c) त्वदर्थश्च (for °र्थ च).
 19 c) पृथिव्यां (for °व्या).

106

- 2 a) वापि (for वाहम्).
 b) Before अथ, ins. हि.
 5 a) यतोमुखे (for °मुखे).
 6 a) पूर्वे (for पूर्व).
 c) अस्यां (for यस्यां).
 7 a) अतो- (for यतो-).
 d) [अ]पि (for [अ]त्र).
 8 c) °कृते (for °तरे).
 9 b) पूर्वपां समवेक्षताम्.
 c) पूर्वं (for पूर्व-).
 d) देवानां सुखमिच्छता.
 11 c) °वरः (for °वरे).
 12 a) दीप्ता (for वृप्ता).
 b) स्व- (for स्वां).
 c) अतः (for अत्र).
 13 c) प्रकाशश्च (for प्रतिष्ठा).
 14 ab) Om.
 d) हविर्दाने (for °धाने).
 15 a) पशवो (for वहवो).
 16 a) यत्र (for अत्र).
 17 b) सर्वस्य (for स्वर्गस्य).
 c) एषां पूर्वो दिशां भागो.
 d) विषाधेनं यद्विच्छसि.
 18 d) वा (for च).

उद्योगपर्वणि गालवचरिते.

107

- 1 b) श्रौवेण (for श्रौतेन).
 d) किम् (for दिक्).
 2 a) लोकास्य याम्यस्य (for लोकधा-
 स्यास्य).
 b) °लोकः (for °पक्षः).
 d) किल (for द्वित्र).
 3 d) तुल्यतां गताः (for तुल्यभागताम्).
 4 b) बुधाः (for द्वित्र).
 c) [अ]पि (for [अ]त्र).
 6 b) निगद्यते (for निशाम्यते).
 6^c-7^b Om.
 9 a) मन्दार° (for मन्दर°).
 c) गार्वात गाथा गंधर्वाः.
 10 d) राज्यं त्यक्त्वा (for गतराज्यः).
 12 c) तप्त्वा (for चीत्वा).
 d) हृता (for वृता).
 13 c) सर्वामराः (for °सवः).
 14 d) वैतरणेहता (for विवरणेहृता).
 c) तत्र (for अत्र).
 15 a) वृत्तो (for [आ]वृत्तो).
 b) सुरसं क्षरते (by transp.).
 c) वासिष्ठां (for धानिष्ठां).
 d) उत्सृज्यते पयः (for उत्सृज्यते
 पुनः).
 16 a) तत्र (for अत्र).
 c) तौ (for द्वौ).
 17 d) [इ]द्धाः (for [अ]त्ताः).
 18 c) चाखिलान् (for स°).
 d) अलभन्त्यै (for आलभन्ते).
 21 b) परिवारस्य (for °तापस्य).
 उद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ १०६ ॥
 (wrongly for 106).

108

- 1 Om. the ref.
 a) इंदोहि (for इयं दिग्).
 2 b) गाः (for माः).
 3 a) यदा (sup. lin. अत्र) सामुद्र
 राजेन.
 d) Om. स.
 5 c) °भारैर् (for °नामैर्).
 d) तुष्टुबुद्धिजाः (for सुपुबुद्धिज).
 7 c) जाग्रते (for जायते).
 9 a) हि सर्वत्र (for हिमवतो).

- 12 ^a) जायते निपुणो ध्वनिः.
 14 ^b) चापि (for चैव).
^c) अत्र (for अतः).
 15 ^c) अष्टाविंशतिरत्रैव.
^d) चंद्रमाः (for चङ्क्रम्य).
 17 ^b) पद्मगस्य (for [अ]प्यनंतस्य).
 17^c-18^b Om.
 19 ^b) विस्तरेण (for दिग्द्वारेण).
 उद्योगे गालवचरिते.

109

- 1 Om. the ref.
^a) निस्तीर्यते (for उत्तार्यते).
 2 ^b) परिवारस्य (for *वापस्य).
 3 ^b) उत्तरस्यां (for उत्तरायां).
^c) न सोम्ये न विधेयात्मा.
^d) न धर्म्यो (for ना°).
 4 ^b) वरो (for नरो°).
 5 ^a) [अ]निपिच्यते (for [अ]भ्यपि-
 च्यते).
 6 ^{ab}) अत्र गंगा महादेवात्पतंती गगना-
 च्युता.
^{ca}) Om.
 7 ^b) *पतीच्छया (for *परीप्सया).
 11 ^a) संगम° (for संयम°).
^d) *भोज्यानि (for *भोग्यानि).
 12 ^a) अत्रास्थोदय उच्यते.
 14 ^a) *द्वारे (for *द्वारं).
^b) *सत्तम (for *सत्तमाः).
 15 ^a) जायते (for ज्ञायते).
^b) कृतिर् (for [आ]कृतिर्).
^d) *भोज्यानि (for *भोग्यानि).
 17 ^a) उत्तमम् (for अव्ययम्).
 18 ^a) कैलास (for कैलासम्).
^b) ऐडविडस्य (for ऐलविलस्य).
 19 ^b) क्रम्यता (for क्रमता).
 20 ^b) नरो (? गो)त्तमे (for द्विओ°).
 21 ^c) हिमवनः (for हैम°).
^d) कानना° (marg. कक्का°) (for
 कमला°).
 22 ^a) नत् (for यत्).
^c) वरं (for वनं).
^d) जीमूतं (for जै°).
 23 ^a) दिशा- (for दिशां).
^c) इह (for इति).

- 24 ^b) अन्या (for अन्यैर्).
 25 ^a) विस्तारितम् (marg. *स्तरतस्)
 (for विस्तरशम्).
 उद्योगे गालवचरिते.

110

- 1 ^c) तार्क्ष (for तार्क्ष्य).
 2 ^a) पूर्वाम्.
 3 ^{ab}) Om.
^c) च (for तु).
^f) अरुणाग्रज (for *नुज).
 4 ^b) आरुहस्विति वं द्विज.
 6 ^a) पूर्व° (sup. lin. पक्ष° as in
 text).
 8 ^a) [अ]निलम् (for [अ]निशम्).
 9 ^a) शल्य° (for तुल्य°).
^b) तिमिरूपान् (for *मत्स्यान्).
 11 ^a) स तु (for साधु).
 12 ^a) महाखग (for समहंज).
 13 ^a) शरीरं (for *रे).
 14 ^a) निर्वास्य (sup. lin. त्य as in
 text).
^b) तमः (for पुनः).
^d) ब्रजतो (for गच्छतो).
 15 ^c) तं निवर्त महाबहो.
 16 ^a) Marg. मया (orig. सं- as in
 text).
 17 ^b) च (for न).
^d) [ऽ]यम् (for मया).
 18 ^b) [आ]हृतः (for [अ]न्वितः).
 19 Om. the ref.
^b) वचः (for तदा).
^c) [इ]रं (for [ए]व).
 21 ^b) नाति योदिनः (for नाभि-योदिनः).
 22 ^b) *रोपरि (for *रोरसि).
^d) वर्तयिष्याव (for निवर्तिष्याव).
 उद्योगे गालवचरिते.

111

- 1 ^c) शांडिली ब्राह्मणी.
 2 ^a) *निपेदतुः.
 3 ^a) क्षिप्तं (for क्षिप्रं).
 4 ^b) गमनेच्छया.
 6 ^c) नु (for तु).
 8 ^a) विप्र (for विप्रं).

- ^b) प्रख्यातं ते (for प्रध्यातं वै).
^d) त (sup. lin. य as in text)व.
 10 ^c) प्रख्यातं (for प्रध्यातं).
^d) अनयः (for मनसा).
 11 ^a) एव (for एवं).
^c) [अ]पि (for त्वं).
 15 ^a) ह्याचारो (for आ°) (to avoid
 hiatus!).
 16 ^a) तथायुष्मन् (for तदा°).
^c) हि (for [अ]पि).
 19 ^a) *मित्रन्तु.
^b) व्यध्वनि (for चा°).
 21 ^a) विपश्यताम् (for निशम्य°).
 22 ^a) एनं (for दीनं).
 उद्योगे गालवचरिते.

112

- 1 ^b) वदतां (for पततां).
^d) बोधितं (for वैधितं).
 3 ^a) चित्ताजितं (for चित्ता°).
 4^a-5^d Om.
 5 ^c) आपीडयित्वा पौरधि.
 6 ^a) सोमान्वये मे च.
 10 ^b) [अ]र्थादि (for [अ]र्वादि).
 11 ^b) तपसां (for तपसो).
 12 ^b) उपकारेच्छया.
^c) काले (for कां ते).
 13 ^a) खलु (for लघु).
 14 ^b) *वर्चसाम् (for *जन्मनाम्).
 15 ^a) गुर्वर्थे (for *र्थो).
 16 ^a) भवतः (for भवंतं).
 17 ^a) करिष्यति (for चरि°).
 18 ^b) [अ]भियोक्ष्यते (for [अ]पि यो°).
^d) त्वा (for त्वां).
 19 ^c) वाजिदान् (for वाजिदा).
 Om. the colophon.

113

- 1 ^c) विमृज्य (m इय as in text).
^d) विनिश्चित्य (for निश्चित्य च).
 4 ^a) ह्येतां बुद्धिमवेक्षितुम्.
 6 ^a) वक्ष्यामि तु सखे राजन्.
^b) मा (for मां).
 7 ^a) तु (for च).
^c) वाचम् (for चाशाम्).

- 9 ^a) *नाशनाम् (for *नाशनं).
 10 ^b) हन्ति संभावितं नरं.
^d) [s]थिताम् (for [s]थिनाम्).
 16 ^c) भुक्त्वा (for उत्त्वा).
 19 ^c) प्रसवाभिकामं काम्यतं.
 उद्योगपर्वणि गालवचरिते.

114

- 2 ^b) पंचसु (for सप्तसु).
^d) सुसप्त (*sup. lin.* पंच)सु (for च पञ्चसु).
 3 ^a) *नीका (for *लोका).
 4 ^d) मयि (for मम).
 7 ^a) स तत् (for एतत्).
 8 ^c) दृष्टव्याः (for दृष्टव्याः).
 9 ^d) परं (for वरं).
 11 ^c) मे (for मां).
 12 ^a) [s]पि (for हि).
 14 Portion of the text from 14^d up to अस्यां in 116. 4 is lost on a missing folio.

116

- 4 ^c) *प्रतिमाकारौ (for *प्रतिसंकाशौ).
 5 ^a) शुल्केन (for शुल्कं तु).
 7 ^a) राजेन्द्र (for राजर्षे).
^b) पार्थिवौ (for पार्थिव).
^d) चापि (for चैव).
 8 ^b) राजर्षिः (for *र्षे).
^d) [अ]नामयम् (for [अ]नात्मजाः).
 13 ^a) मूलेन (for मूल्येन).
 14 ^c) धर्मज्ञ (for धर्मात्मन्).
 19^{ad}-21^{ab} Om.
 21 ^d) विनतात्मजः (for *जम्).
 उद्योगपर्वणि.

117

- 3 ^b) वदतां (for पततां).
 8 ^c) सांतारे (for सं*).
^f) प्राप्यं (*marg.* प्राप्तं) (for प्राप्तं).
 9 ^f) द्विजोत्तम.
 10 ^a) तु (for तं).
^b) तथा (*sup. lin.* -दा) (for ततः).
 11 Om. the ref.

- 11 ^b) ते (for वै).
 12 ^a) अस्य (for अस्यां).
^d) नरोत्तमं.
 13 ^b) वै (for ते).
 14 Om. the ref.
 16 ^d) चरंतु (for तिष्ठंतु).
 18 ^a) तु (for च).
^c) [आ]र्वेत् (for [अ]र्वेत्).
 उद्योगपर्वणि गालवचरिते.

118

- 2 ^c) पुरोयेदोश्च.
 3 ^b) गंधर्व* (for पतत्रि*).
 4 ^a) *देशयानाम् (for *देशानाम्).
 5 ^d) Transp. वनं and वरं.
 7 ^c) आत्मानं (for आत्मनो).
 8 ^a) वैदूर्याकर*.
^c) शृक्ष्ण* (for शृष्ण*).
 9 ^b) रसानि च (for मुरमानि).
^c) *पुण्यानि (for *मुख्यानि).
 12 ^d) [अ]युज्यत्कालकं (*sup. lin.* घ)-
 र्मणा.
 13 ^a) वंशं (for वंशौ).
 14 ^b) आश्रितः (for आस्थितः).
 15 ^b) बहुगु (*sup. lin.* ग)गे गणे (*sup. lin.* ते).
 16 ^c) दृढ* (for मूढ*).
 17 ^b) *निसूदनः.
 19 ^d) लोके (for केन).
 22 ^b) नाभ्यजानंस्तथा नृपं.
^c) सु- (for स).
^d) सोभवत् (for अभवत्).
 उद्योगे गालवचरिते.

119

- 4 ^b) वर्मे* (for धर्मे*).
 5 ^a) तत्र तत्रैव मनसः.
 8 ^a) वदन् (for वचः).
^d) ग (*sup. lin.* म)तिमतां.
 9 ^d) तेषामग्रे पपात ह.
 10 ^d) महेश्वरम् (for सुरे*).
 12 ^c) गंगां गाम् (for स गङ्गाम्).
 13 ^d) सः (for च).
 16 ^d) कांक्ष्यते (for काङ्क्षितम्).
 17 ^b) दिवश्च्युतः (by transp.).

- 18 ^b) पुरुषोत्तम (for पुरुषर्षभ).
 19 ^a) बाहं (for नाहं).
 20 Om. the ref.
^d) [s]भिगम्य (for *वाद्य).
 21 ^c) अज्ञापय (for *व्या हि).
 22 ^a) ए (*sup. lin.* ते as in text)पं.
 23 ^a) सर्वान् (for मूर्त्तां).
^c) त्वा (for त्वां).
^f) पुगनने (for *तनम्).
^a) नरा इमे (for राजन्नराः).
 27 ^d) नाग्यन्ति (for *यन्तो).
 28 ^a) [अ]वस्माद् (for तस्माद्).
 उद्योगे गालवचरिते.

120

- 2 ^d) तदा (for पदा).
 5 ^c) आदाने (for आधाने).
 8 ^c) यदा बालेष्वनार्येषु.
^d) वैहारेषु.
 9 ^d) खे (for खं), here and in 10^d, 11^d, 14^d.
 10 ^b) राज- (for राजन्).
 11 ^c) प्रातिः शत्रोश्च (for प्रातः शत्रुश्च).
 12 ^a) [अ]पि (for तु).
 13 ^b) स्यनाश्चरिताः प्रभो.
^c) वाजिमेषाश्च (for वाजपेयाश्च).
 15 ^b) ते (for तं).
 16 ^a) एवं सर्वैः समाश्रयैः.
^b) तथा (for तदा).
 17 ^a) तेन (for म्नेन).
^c) *प्राज्ञ (for *प्राज्ञं).
^f) आरोपयंस्तु (for आरोपयन्त).
 18 ^d) Om.
 Om. the colophon.

121

- 1 ^{ab}) Om. along with the ref.
 3 ^a) आश्रित्य (for आरुह्य).
 4 ^c) परिगृहीतश्च.
 6 ^a) प्राप्तस्वर्गफलश्चैव.
 7 ^a) ध्वनितोभूत् (for त्वया धर्मेः).
^{ade/}) Om.
 8 ^d) तेन ज्ञात्वा (for मनोऽज्ञात्वा).
 12 ^c) भगवान्नेद (for *वन्नेत्थ).
 13 मत्ता (for पितामह उवाच).

- 13 ^a) धनं (for फलं).
 16 ^a) "मदोधानां (for "प्रदग्धानां).
^a) यमः (for समः).
 17 ^a) After 17^a ins. 18^d-19^e,
 repeating it in its proper
 place.
^a) विमानान्यपि संप्राप्ताः.
 21 ^a) कर्म करोति किञ्चित् (for पार्थिव
 यत्करोति).
^b) जहाति (for जुहोति).
^c) नास्य (for नस्य).
 उद्योगपर्वणि गालवचरितं समाप्तम्.

122

- 2 ^a) न्यायं (for न्याय्यं).
 3 ^a) ननु (for न तु).
 5 ^a) व्याहृत्य (for व्याहृत्य).
 6 ^a) एतत् (for इत्).
^b) "नंदन (for मतम).
 7 Before 7, reads 18^e-19^b.
^a) जन्म (for ज्ञानः).
 9 ^b) वर्तते (for लक्ष्यते).
 10 ^a) "नुबंधश्च.
 11 ^a) त्वन्निमित्तम् (for "त्तम्).
^b) त्वयश्चस्यश्च (for [अ]यश्चस्यं).
 12 ^a) Transp. मृत्यानां and मित्राणां.
 13 Portion of the text from
 122. 13 up to 134. 5^e is lost
 on missing folios.

134

- 6 ^a) उलसत्या समाश्वास कृतस्ते बलवत्तरः.
 7 ^a) कृत्वा सौम्य महात्मानं.
 8 ^a) नान्यो वै (for नान्यस्तम्).
^a) तच्च (for उप-).
 9 ^a) अस्ति चैकदातं भूयः.
^a) वीराः (for वीर).
 10 ^a) महायाने (for सहाया वै).
^a) "कर्षणाः.
 11 ^a) न त्वेदृशं (for त्वीदृशकं).
^b) "तेजसः (for "चेतसः).
^a) व्यपहृत्येत् (for "हन्येत).
 12 ^a) धूयां (for धायो).
 13 ^b) [अ]परावरम् (for "परम्).
^a) प्रतिवचः.

- 15 ^a) यथा (for तथा).
 16 ^a) उत्कर्षणं (for उद्धर्षणं).
 17 ^a) विजयता (for "यते).
 20 ^a) Transp. बलोपेतं and महाभागं.
^a) धृष्टमंगम् (for "वन्तम्).
 उद्योगपर्वणि विदुरापुराणानुशासनं समाप्तम्.

135

- 1 ^b) तु (for स्म).
 4 ^a) पुरम् (for पुत्रम्).
 6 ^a) एव (for एवं).
 7 ^a) सर्वं (for कृष्ण).
^a) तच्च (for सर्वं).
 8 ^a) धारयते.
 9 ^b) नित्योक्तो हि (for नित्योद्युक्तो).
^a) क्षत्रियः (for "था).
^a) समासज्य (for "साद्य).
 10 ^a) हि (for ते).
^b) स न (by transp.).
^a) "कर्षणः.
 12 ^a) [अ]वर्तथाः.
 13 ^b) सदा (for उमां).
^a) वृणीत.
 14 ^a) मनोमनुष्यनाथस्य.
 16 ^b) वापि (for चापि).
 17 ^a) यदा (for यत्तु).
^a) महत् (for मतम्).
 19 ^a) ब्रूया (for ब्रूहि).
 20 ^a) [अ]प्येनो (for [अ]त्यन्तं).
 21 ^b) यथा कृष्णा सभां गता.
^a) परुपाणि (for कटुकानि).
^a) सर्वं (for कुरु).
 22 ^a) मे पुत्रान्प्रतिपालय.
 23 ^b) [अ]पि (for [अ]भि).
^a) तदा (for ततः).
 24 ^a) रथं कृष्णः (for रथे कर्ण).
 25 ^a) अ(sup. lin. त as it text)तः.
^a) अजल्पन् (for जजल्पन्).
 26 ^b) मृत्युपाशवशं गता.
 27 ^a) स (for च).
 28 ^b) स च (for सर्वं).
 उद्योगे भगवदाने.

136

1 Om. the ref.

- 3 ^b) संनिधौ (for संमतम्).
 4 ^b) "पाशस्थिताः सदा.
 5 ^b) "विग्रहम् (for "निश्रमम्).
^a) गांडिवं.
^a) क्षम्यति (for क्षंस्यति).
 7 ^a) समादाय.
 9 ^a) प्रशम्य (for "शाम्य).
^b) निशम्य (for भ्रातृभिः).
^a) मृत्युदंष्ट्रान्तरागताम्.
 10 ^b) शुद्धिवाक् (for शृङ्खवाक्).
^a) "व्याघ्र.
 11 ^a) च (for चेत्).
^a) प्रभन्नं (for प्रसन्नं).
 12 ^b) नृपात्मज.
 15 ^a) महेश्वासम् (for गुडाकेशम्).
 17 ^a) मुञ्चतामात्मनाश्रुणि.
^a) संत्यज.
 18 ^a) संमानिताश्च (for समालिङ्ग्य).
 20 ^a) चात्र (for वीर).
^a) "नाशकाः.
 21 Portion of the text from
 भिहिं प्रदीप्ता etc. in 136. 21^e
 up to 139. 24^b is lost on mis-
 sing folios.

139

- 25 ^b) सत्यधर्मश्च सात्यकिः.
 26 ^a) "वर्णाश्वाः.
 27 ^b) सेनाजिच्च महाबलः.
^a) विराटश्च.
 28 ^b) समुपानयः.
 29 ^a) धृतराष्ट्रस्य.
^a) यस्य (for अस्य).
^a) अध्वर्यवे (for आध्वर्यवं).
^a) भविष्यति.
 30 ^a) गांडिवं.
 31-32 Om.
 33 ^a) उद्धाता (for उद्धाता).
^b) प्राप्तस्तासु (for प्रस्तोता सु).
 34 ^a) धर्मराजो (for शश्वद्राजा).
 35 ^a) शंखशब्दश्च (for "शब्दाः स-).
^a) सुब्राह्मण्यं (for "ब्रह्मण्यो).
 36 ^a) तथा (for महा).
 37 ^b) रत्नं (for रथं).
^a) "कल्प्यताम्.

39 °) कलापानि (for कपालानि).

42 °) प्रतिप्रास्थानिकं.

°) तु (for स).

°) [स]स्य (for सत्र).

°) [अ]थ (for [अ]स्य).

13 °) [स]थ (for सत्र).

°) अतिरात्रो.

44 °) कर्म विनते (for कर्मणि तते).

45 °) तस्य (for तस्ये).

46 °) सहितं (for निहतं).

°) च तस्य (for तदा च).

°) [अ]स्य (for [अ]थ).

17 °) आनन्देन ततः सम्यक्.

°) पुनः सत्रं (for तदा सुत्यं).

48 °) पाञ्चाल्यो घातयिष्यति.

51 °) *कुरुरालये.

53 °) धैर्योवये च (for °कयस्य).

54 °) तथा त्वं (for तदत्र).

56 °) समागतेषु (for °गमेषु).

57 °) *संरक्षणं (for °सवरणं).

उद्योगे कर्णोपनिषदे ॥ २४ ॥

140

2 Before 2, ins. भगवान्.

°) तु (for न).

°) *लब्धोपपादना.

°) वि- (for न).

3 °) समुत्थितो (for समुच्छितो).

4 °) मया (for माया). भावनेन (for भो°).

°) समुत्थिता (for °च्छिता).

°) पश्यति (for दृश्यन्ति).

6 °) उभौ वैवाक्षिमारुतो.

7 °) भवति (for भविता), here and in 9°, 11°, 13°, 15°.

8 °) यदि (for यदा).

12 °) धृतं (for धार्ते°).

15 °) [आ]पतिं (for [आ]पततस्).

16 °) साम्राज्यं (for सुप्राप°).

17 °) नाल्यंतं (for नात्युष्ण°).

18 °) संग्रामे योजयेस्तत्र.

°) तामाहुः शक्रदेवताम्.

उद्योगे कर्णोपनिषदे.

141

1 °) *संयोज्य (for *संपूज्य).

°) *निम्नरुन्म.

°) Transp. maj and किं.

2 °) दुर्योधनं (for दुःशामनं°).

°) दुःशामनं (for दुर्योधनं°).

3 °) कृत्यं (marg. ण as in text).

4 °) रण- (for रणे).

6 °) पराजयो (for °जयं).

°) विजयो हि (for °यं च).

8 °) अनूराधां.

13 °) अल्पभुक्तं (for अल्पे भुक्ते).

14-16^{ab} Om.

17 °) पत्रं (for पुष्प°).

°) हंस- (for हंसा:).

°) जीवजीवनसंधाना:.

°) चापि (for [अ]प्यनु-).

18 °) कंकवटा: (for काका वटा:).

°) पक्षीकानादसंधाना.

°) धावन्ति (for °गच्छन्ति).

21 Om.

23-26 Om.

27 °) स्वप्नानः स (for स्वप्नान्ते स).

28 °) सर्वाणि (for शुभ्राणि).

29 °) इयं (for तव).

30 °) शामिनौजाः सुयोधन:.

30^c-32^b Om.

32 °) वीक्षत्येव (for वीक्षन्तिव).

33 °) ते (for मे).

36 °) *कंठास्तं (for *कण्ठत्रा:).

°) शुद्ध- (for शुक्ल-).

39 °) ते सर्वे (for दृश्यन्ते).

°) दृष्टा (for सर्वे).

40 °) उद्ग्रयुक्तां (for °युक्तं).

°) चाभितः (for चाभिभो).

41 °) स्मो (for स).

42 °) [अ]त्र (for तत्).

43 °) यथा (for तथा).

°) नापैति (for नोपैति).

44 °) हृदयं न समर्पति.

45 °) तात पश्येम (for कृष्ण पश्याम).

°) विनाशकात्.

47 Om. the ref.

°) पीडयन् (for पीडितम्).

48 °) *परिभूतम् (for *विभूषितम्).

उद्योगे कर्णोपनिषत्समाप्ता ॥ २६ ॥

142

2 °) शुण्डानि (for शुङ्घीते).

4 °) युधि (for शक्ति-).

5 °) एष (for एव).

°) धर्मं पथि निरामये.

7 °) धर्मिष्ठं (for °ष्ठं).

°) नो (for वे).

8 °) तु वा (for बल्यद्).

9 °) शान्तिम् (for निद्राम्).

10 °) विममर्ष.

11 °) °वधः किल (for °वधे क्षयः).

°) तेषां (for ह्येषां).

°) नियम्या ह्यर्थसंपदः.

13 °) पश्य (for पश्ये).

°) भदा युद्धं (for तथा युद्धं).

°) तथा (marg. न च) (for न हि).

15 °) शिष्ये (for शिष्यैर्).

16 °) अथ (for अयं).

17 °) मत्यर्थेन च निर्वधेर्.

°) सेनां (for सदा).

19 °) नै (marg. दे as in text) च संयुक्तं.

20 °) °गोत्रपुरस्कृता (as in text) (marg. °जस्य वै पुरा).

) च छिद्रं (for चारित्रं°).

21 °) च (for तु).

°) आज्ञावायम् (for आसायम्).

25 °) °रक्षितः (for °वर्तितः).

26 °) हर्षि निश्चित्य (for अभिनिर्याय).

29 °) अंतरवासि (for उत्तर°).

30 °) आपृष्टतापयज्ञस्त्वा.

°) यनस्ततः (for यनवतः).

उद्योगे कुंतीसमागमे.

143

2 °) [आ]धिरथिः.

°) नापि (for नासि).

3 °) कुक्षिजो (for कुक्षिणा).

4 °) °धर्मम् (for °कर्मा).

°) [ए]व (for [ए]प).

6 °) असंख्य (for असंबुद्धा).

°) धार्तराष्ट्रं (for °राष्ट्रान्).

7 °) धीराणां (for नराणां).

°) संतुष्यन्ति (for यन्तु°).

°) वा (for च).

146

- 8 ^b) दंभाद् (for लोभाद्).
 9 ^a) तथा° (for तदा°).
 11 ^a) वेषामिव महाध्वरे.
 12 ^a) शब्दं (for शब्दः).
 उद्योगे कर्णकुन्तीसमागमे.

144

- 1 ^a) निश्चरती (for निश्चरितां).
 2 ^a) पिता (for पृथा).
 3 Before 3, ins. वैश°.
^a) तु (for च).
 4 ^a) वै (for ते).
 5 ^a) व्यथशःकीर्तिनाशनः.
 6 ^a) ममापि तत् (for ममाहितम्).
 7 ^a) हीनं संस्कारसमयाद्.
 10 ^b) प्रकाशने (for °शिनः).
 11 Portion of the text from
 144. 11^b up to 145. 15^b, is
 lost on a missing fol.

145

- 16 ^a) [अ]हं (for [आ]सं).
 18 ^b) विस्तीर्णं च (for विस्तीर्णम्).
^a) बुध्या (for बुद्ध्या).
 19 ^a) स राजा (for अराजा).
^a) सुविदितम् (for °नं).
^a) प्रीतिनो (for प्रतीनो).
 21 ^a) भूत्वा (for भृत्यो).
 23 ^a) देव (for [ए]भिर्).
^a) नगरे (for नागरैर्).
 25 ^a) उपक्षीणे (for °क्षीणाः).
 25^b-26^a Om.
 26 ^a) राजेन्द्र (for गाङ्गेय).
 27 ^a) त्वं वीर (by transp.).
 28 ^a) क्रोशमानानां.
 29 ^a) च मे राजन् (for महाराज).
 30 ^a) प्रातिपारक्षितं.
 31 ^a) पुत्र° (for पितृ°).
^a) ह्यगजं * * *
 32 Om.
 33 ^b) मां मा (by transp.).
 35 ^a) महाराज (for [अ]यानं वै)
 39 ^b) पुत्रेषु (for तेषु च).
 40 ^a) इति (for यदि).
 उद्योगपर्वणि.

1 Om. the ref.

2 ^a) प्रातिपः.^a) ततो (for तथा).4 ^a) यवीयांसु तदा क्षत्ता.^a) कुल° (for कुरु°).5 ^b) [ए]वमच्युन (for [ए]नमच्यु-
तम्).9 ^b) चानुरक्षणे (for चान्ववेक्षणे).^a) हरणे (for भरणे).10 ^b) संजनन° (for संवाहन°).11 ^a) आश्वास्य° (for अन्वास्य°).^a) महाबलः (for महात्मना).12 ^b) व्यवस्यति.^a) नराधिप (for जनाधिप).14 ^b) नराधिप (for जनाधिप).15 ^b) °कर्षण.^a) सर्वदा (for मे सदा).16 ^a) बहुधा (for बहुना).18 ^a) प्रणष्टः.20 ^a) लोभेन हृत°.22 ^b) सर्वम् (for पूर्वम्).^a) प्रजाः (for तथा).23 ^a) स मोक्षस्व (for नोपेक्षस्व).28 ^b) ये (for ऽन्ये).29 ^a) तथा कुरुणामनुवंशभोज्यं.^a) °कर्मा.31 ^a) च (for तु).32 ^a) च (for तु).33 ^a) इह व्यधर्मं (for अहृत्य धर्मं).34 ^a) सुहृदा (for सुहृद्भिर्).

उद्योगपर्वणि.

147

- 1 ^b) नरेश्वरः (for जनेश्वरः).
^a) राजमध्ये जनाधिपम्.
 7 ^b) °संयुतः (for °संमतः).
^a) तु स (by transp.).
 8 ^a) [अ]भ्यपराजितः (for [अ]प्य°).
 9 ^a) वशीकृत्वा.
 11 ^a) [अ]न्ववर्तते.
^b) बलदपिताः.
^a) [अ]भि(sup. lin पि as in
text)कुडो.
 12 ^a) तत्र कुरुं (for ततः पूरुं).

12 ^b) स्वं (for स्व-).^a) °सत्तम.13 ^b) अधिजायते (for अभि°).^a) राज्ये (for राज्यं).14 ^a) प्रतिपः.^a) सर्व- (for त्रिपु).15 ^a) प्रहारिणः (for यशस्विनः).16 ^b) बालिह्वस्य.20 ^a) बालिह्वस्य.21 ^a) संभारम् (for संभारान्).^a) शास्त्रवित् (for शास्त्रतः).^a) मंगलायांनि (for मंगलानि च).

22 Portion of the text from
 147. 22 up to 148. 12^a is lost
 on a missing fol.

148

- 14 ^a) बाला (for बाला).
 15 ^b) Transp. ते and च.
 16 ^a) वै (for ते).
^b) हि संयज (for विसर्जय).
^a) अवश्य- (for अवश्यं).
^a) भरनर्षभ (for राजसत्तम).
 17 ^a) च (for तु).
^a) अर्थ (for दण्ड).
 18 ^b) नरर्षभाः (for नराधिपाः).
 उद्योगपर्वणि.

149

- 1 ^a) हि (for ह).
 2 ^a) अपवारितम् (for अवधारितम्).
 8 ^a) तं (for त्वं).
^a) यो (for को).
 9 ^a) संयुक्तदुःख एकश्च.
^a) °युज्महे.
 13 ^a) °रथम् (for °बलम्).
 14 ^a) पुत्रैः (for पुत्र-).
 16 ^a) समादत्ते.
 19 ^a) °प्रभः (for °बलः).
 20 ^a) युक्तम् (for युक्तम्).
^a) त्वमिकुण्डात्.
 21 ^a) °वेगो (for °मघो).
^a) °प्रगर्जनो (for °संहननो).
^a) सिंहतुल्यपराक्रमः.
 22 ^b) °भुजः (for °बलः).

- 22 ^{aa}) Om.
 23 ^a) सुबलः (for सुहनुः).
     ^b) सुबलो कृशः.
     ^c) अजघुः (for सु^o).
     ^d) सुबलः (for सुपादः).
 24 ^d) "संधो (for "वादी).
 31 ^a) पश्यामि युद्धेषु (by transp.).
     ^c) अस्त्रेण (for शस्त्रेण).
 32 ^a) द्वेद्वये (for द्वेद्वये).
     ^b) "रथं (for "व्रतम्).
 33 ^d) गताशेषश्च (for गतमेप्यश्च).
 35 ^c) य (sup. lin. अ as in text) व.
 36 ^b) सोस्तु नो वाहिनीपतिः.
 37 ^c) ह्यतिक्रान्ते.
     ^d) प्रयास्याम्.
 38 ^a) [ए] तद् (for तद्).
     ^d) च (for ह).
 40 ^a) [अ] प्रियं (for मयं).
 41 ^c) तात (for तत्र).
     ^f) न स वाक्याविवक्षणां
 42 ^a) कृतास्त्रं पश्यते बालः.
     ^b) सोन्मादम् (for सोऽऽत्मानम्).
     ^d) आतुरम् (for आतुरः).
 43 ^a) वाहिनीं (for वाहिनी).
     ^b) मे (for ते).
     ^d) रणेजुनं (for धनंजयं).
 44 ^a) संकुडौ (for "डं).
     ^b) इमौ (for यमौ).
 47 ^b) संप्रहृष्टा (for "ध्यन्).
     ^c) प्रहृष्टमनसां नादाः.
     ^d) ततः (for नादः).
 48 ^c) "घोषाश्च (for "शब्दाश्च).
     ^c) "निर्घोषास्.
     ^f) तुमुलाः सर्वतोभवन्.
 49 ^d) ध्वजिनी समदृश्यत.
 50 ^c) स- (for च).
 51 ^c) संप्रविष्टानां (for "यातानां).
     ^d) अवास्पृशद्.
 53 ^a) "वेगश्च (for वेशाश्च).
 54 ^b) पृथुं (for कृशं).
     ^d) कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः.
 55 ^a) उपप्लवे च (for "प्लव्ये तु).
 56 ^a) दत्त्वा मूलप्रतीपातान्.
 58 ^b) पुत्रकक्षास्य चाभिभो.
 59 ^a) दृष्ट- (for दृष्टास्).

- 60 ^a) जघानाग्रे (for जघनार्धे).
 61 ^d) सादीनाम्.
 63-64 Om.
 65 ^c) "भूतानि (for "सैन्यानि).
 66 ^a) "संमिश्राः (for "संसृष्टः).
     ^b) "नादास्.
 69 ^b) शुभे (for शिवे).
 71 ^c) पर्याक्रामत्.
 72 ^a) मा (as in text; marg. स्था-
     पया^o).
     ^c) महेश्वासो (for रथोदारो).
 73 ^b) हिरण्यिनीम् (for "पवतीम्).
 74 ^a) खनयामास (for खानया^o).
     ^c) तत्र चोद्दिश्य (for अपि चाद्दिश्य).
     ^d) न्यवेद (marg. ज्ञ as in text)-
     यत्.
 77 ^c) राजते (for राजेन्द्र).
     ^d) विशिष्टानि महात्मनाम्.
 79 ^b) "सर्पिणाम्.
     ^c) "वस्तूनां (for पांयूनां).
 80 ^a) प्र- (for सु-).
     ^d) स (for सं-).
 82 ^c) अद् (as in text; sup. lin.
     प) द्यन्.
 83 ^a) निविष्टाः पाण्डवास्तत्र.
     ^d) "बांधवाः (for "वाहनाः).
 84 ^a) च (for ते).
     ^b) ब्रह्मचारिणः (for भूरिदक्षिणाः).
     उद्योगे अभिनिर्माणयात्रायाम्.

150

- 1 ^b) "यातं (for यान्तं).
 7 Portion of the text from
 150. 7 up to 154. 28^a is lost
 on missing folios.

154

- 29 ^d) वै (for च).
 30 ^a) ध्रुवं (for ध्रुवो).
 31 ^c) अतो (for ततो).
 33 ^d) वध्यं (for नश्यं).
     उद्योगपर्वणि.

155

- 1 ^b) दुरात्मनः (for महा^o).
 2 ^a) आहुकानाम् (for आहृतीनाम्).

- 17 ^c) महावीर्यैः (for "वीर्यैः).
 18 ^b) Transp. शरी and नली.
     ^c) "रूपेण (for "वर्णेन).
 20 ^a) "पुत्रैर् (for "सुतैर्).
 22 ^{ab}) After 22^{ab}, ins. 552* with
     v.l. [(1. 1) हरि^o (marg. नि
     as above). यं मे दास्यति पाण्डवः
     (for the posterior half). —
     (1. 2) वरौ (for अयो).]
     ^d) दा (as in text; sup. lin.
     या) स्यामि फल्गुण.
 23 ^{ab}) Om.
     ^d) सर्वतः (for सर्वशः).
 24 ^c) वाक्यं (for धीमान्).
 25 ^a) वीरैर् (for वीर).
     ^d) सखे (for सखा).
 26 ^a) तस्मात् (for तथा).
 27 Transp. 27 and 28.
     ^c) सं- (for मे).
 28 ^c) तत्र (for तात).
 29 Reads 29 after 31.
     ^d) कृष्णं (for द्रोणं).
 30 ^c) संयुक्तं.
     ^d) बृंहितम्.
 31 Reads 31 after 27.
     ^c) शिल्पे (for शिष्यो).
 33 ^a) "भाग (for "बाहो).
     ^d) तिष्ठ वा स्वयम् (for [अ] न्यत्र
     तिष्ठ वा).
 35 ^a) चाभिसंगम्य.
     ^b) प्रोवाच (for उवाच).
     ^d) "मानवान् (for "मानिना).
 37 ^d) ह (for हि).
 38 ^b) "शताकुला (for "समाकुला).
     ^d) शारदी (for भार्गव).

उद्योगपर्वणि.

156

- 1 ^a) सैन्येषु (for [अ] नीकेषु).
 2 ^c) महाराजः.
 4 ^b) पौरुषं तु निरर्थकम्.
     ^c) यदर्थं ज्ञायमानोपि.
 5 ^c) तं (for वा).
 6 ^d) वि- (for सा).

- 7 ^a) हि (for वै).
 8 ^a) तस्युक्तो (for त्वस्युक्तो).
^{ed}) Om.
 9 ^a) इह (for यः).
^c) च सदैवांधः (for न सदैवं वा).
 10 ^d) यतः नरन् (for समा^o).
 11 ^d) अपि (for अधि-).
 15 ^a) ^oनिद्रिष्टं.
^d) हि (for वि-).
 उद्योगपर्वणि.

157

- 1 ^a) हिरण्यवर्नी.
 2 ^d) चेदम् (for इदम्).
 5 ^e) नत् (for वः).
^f) तथा नत् (for तत्सर्वे).
 6 ^b) पार्थिव (for पाण्डव).
 7 ^e) ते शौर्यं (for शौर्यं च).
 8 ^e) हृदयं वस्य न रफोटद्.
 9 ^e) आच्छिन्नराज्यमुत्क्रम्य.
 10 ^a) महावाक्यं.
^b) तद्विधीयताम् (marg. तद्विभाव्य-
 ताम् as in text).
 12 ^a) वै (for त्वं).
^d) ^oलोकान् (for ^oलोकं).
 13 ^b) फल्गुण (for पाण्डव).
^d) संस्मृत्य (for संस्मरन्).
 14 ^a) वयनं (for वयने).
^e) दशैयस्यथ (for दशैयाव त्वम्).
^d) ह्यगर्षो (for अगर्षो).
 15 ^b) परं चापि (for ज्ञानयोगो).
 17 ^a) तु (for [ए]व).
 उद्योगपर्वणि.

158

- 2 ^{bc}) Om.
 3 ^e) य(sup. lin. ह्)द्वनं (for यन्मनं).
 4 ^e) तु (for च).
^d) महात्मनः (for यशस्विनः).
 6 Before 6, ins. उल्लूः.
 7 ^b) कृष्णां च नयता सभाम्.
 8 ^a) च (for तु).
^b) राष्ट्राद् (for विष्णवाद्).
 11 ^a) लोहामिहा (sup. lin. सा)रो.
 12 ^b) पौरुषे (for संयुगे).

- 13 ^d) Transp. राज्यं and कथं.
 14 ^e) असं (for अवि-).
^d) ^oवधम् (for ^oधरम्).
 15 ^a) मर्ही द्रोणाद् (for द्रोणं मोहाद्).
 16 ^d) मा (for माम्).
 17 ^a) ह्यस्य (for ह्यस्यां).
^d) [इ]यात् (for व्रजेत्).
 18 ^b) दाक्षिणेन (for दारुणेन).
 19 ^a) किं दुर्बलः कोपमथो मदीयां.
 20 ^d) द्रविडोद्भूतार्थः (for ^oद्वान्धकाश्चैः).
 21 ^a) संनिविष्टं (for संप्रवृद्धं).
^b) [अ]पारणीयम्.
^c) ^oकुलस्य (for ^oबलस्य).
^d) किल (for किम्).
 23 ^a) अकथ्यमानो.
^c) पर्याय- (for पर्यायात्).
^d) कथनः (for ^oनाम्).
 24 ^a) कर्मणा (for कथनात्).
 25 ^d) शायमानो (for जाय^o).
 26 ^b) मानगीम् (for भूयसीम्).
 27 ^d) त्वा (for त्वां).
 28 ^b) यदा त्वं सपणे जितः.
^d) फल्गुण.
 29 ^e) वै मोक्षम् (for विवक्षुम्).
 30 ^e) अमानुषमयायुक्ता. — Portion
 of the text from पृथक्स्थितान् in
 30^d up to 150. 4^d is lost on
 a missing folio.

160

- 5 ^e) मूढ.
 7 ^a) [स]माकं (for उमाभिर्).
^d) ह् (for च).
 9 ^b) ब्रवीपि (for ब्रवीहि).
^c) रथीनि त्वाहाजुनः.
 10 ^d) वैव (for चेति).
 11 ^a) त्रिलोकी (for हि लोकं).
^c) ततोपि ते लब्धमनं.
^d) न्यायं (for क्षयं).
 12 ^b) [अ]भि- (for [अ]पि).
^c) तं (for ते).
 15 ^a) तु (for च).
 16 ^d) द्रक्षसि त्वं (for द्रक्षसे तां).
 19 ^a) दर्शन (as in text; sup. lin.
 धर्षण)स्य.
 धर्षण)स्य.

- 19 ^e) तीक्ष्णम् (for तीव्रम्).
 20 ^a) त्वं (for हि).
 23 ^e) एतत् (for ह्येतत्).
 24 ^b) [अ]वधार्थं (for [उ]पधार्थं).
 25 ^a) उपावृत्ता (for उपावृत्य).
^b) कैतव्याद् (for ^oव्यो).
^{ed}) Om.
 26 ^b) भरतर्षभ.
 27 ^e) [उ]दये (for [उ]दयात्).
 उद्योगो उल्लूकयानं समाप्तम्.

161

- 1 ^e) निर्यातयागाप्त.
 2 ^b) चाश्ववंदिनीम्.
^c) चतुर्विधां भीमबलां.
 4 ^e) द्रोणं (for द्रोण-).
^d) व्यकर्षणं (for प्रकर्षति).
 5 ^b) राजानः (for रथिनः).
 6 ^a) ^oत्थाम्नाथ.
 8 ^d) ^oदधत् (for ^oदिशत्).
 10 ^e) महेष्वासं (for ^oसो).
 11 ^a) धृष्टद्युम्नं (for ^oधो).
 उद्योगपर्वणि.

162

- 1 ^{ed}) Transp. मन्दाः and पुत्राः.
 4 ^e) अकुर्वन् (for अचेष्टन्).
 5 ^e) कुल^o (for कुरु^o).
 6 Om. the ref.
^b) वरः (for नृप).
 7 ^a) नमस्कृत्य (for ^oत्वा).
^c) तुभ्यं (for तेऽथ).
 8 ^b) व्यूढेषु (for व्यूहेषु).
^d) नानाभूतस्य (for [अ]प्यभूतांस्य).
 9 ^a) यात्रायाने च युद्धे च.
 10 ^b) देवगंधर्वरक्षसाम्.
 14 ^a) पुरुषाग्राभ्यां.
 15 ^d) श्रोतुम् (for वेत्तुम्).
 16 ^e) सर्वे (for सर्वैः).
 19 ^b) मह सर्वैर्वाहि सोदरैः.
^d) ^oसमतैः.
 21 ^b) शीघ्रान्ना (for कृतान्ना).
 25 ^b) दूरपालो.
^d) यथा (for इव).
 26 ^d) वै (for [स]सौ).

- 27 ^a) पांडवास्तु महाबलान्.
28 ^b) प्रदहन् (for ग्नाव्).
29 Portion of the text from
ममित्राणां etc. in 162. 29^c
up to 164. 7^{ab}, is lost on
a missing fol.

164

- 8 ^a) Transp. उभयोः and सेनयोः.
9 ^a) एष (for एव).
11 ^a) *समक्रोधः (for *समः क्रोधे).
^b) *द्युतिः (for *मतिः).
12 ^b) समः (for वरः).
13 ^a) धृतः (for धृतः).
14 ^b) नरेश्वरः (for नरर्षभः).
^c) भरद्वाजात्मजः.
^d) हितं तव (for हिताय वः).
17 ^a) श्लाघतेत्य (for श्लाघत्येप).
^c) चैनं (for चैव).
18 ^a) एष (for एव).
19 ^b) तथा (for तव).
^c) रणे (for रथो).
20 ^a) कक्षं (for कक्षं).
21 ^a) सत्यश्रवा रथस्तुभ्यं.
^c) रिपुबलं (for *ले).
^d) प्रमथिष्यति.
22 ^a) शात्रवं तथा.
23 ^a) रथस्तुभ्यं (for रथाभ्यस्ते).
^c) स शत्रूणां (for रिपूणां ते).
24 ^a) *राजो (for *तेजा).
25 ^a) एष विक्रान्तयोधी च.
^c) सु- (for वा).
26 ^b) मतो मे भरतर्षभ.
^d) मागधः परवीरहा.
28 ^a) बाल्हिको.
29 ^a) विनिहत्य (for नाभिहत्य).
31 ^c) [अ]भ्युपेत्येव.
32 ^c) विमर्दं (for विमर्दं).
^d) त्वदर्थं (for त्वदर्थं).
33 ^b) *रथः (for *बलः).
36 ^b) *धन्वना.
37 ^b) पाकशासनम्.
38 ^a) घेरावणं.
उद्योगे रथातिरथसंख्यायाम्.

165

- 1 ^a) प्रचलो (for अचलो).
^c) तथा (for रथो).
2 ^b) *क्रोध- (for *क्रोधो).
^d) *द्युती (for *बली).
3 ^c) त्वा (for त्वां).
5 ^a) नैप (for नैव).
^b) नैवाप्यातिरथो रणे.
^c) विमुक्तः कवचनैव.
^f) विमुक्तः.
6 ^b) भाषितात् (for भाषणात्).
^c) फल्युगम्.
7 Om. the ref.
8 ^a) [स]भिमानी (for उत्तिमानी).
^b) लक्ष्यते (for दृश्यते).
9 ^b) उत्फाल्य लोचने.
10 ^c) संधर्षयामि च तद्.
11 ^c) नाम रथो (for अर्थः).
^d) मे न (for नास्ति).
13 ^b) राजसूयादिकर्मसु.
^d) विभेदयिषुम्.
14 ^b) वित्तन न (for वित्तनं च).
16 ^a) स्वयंघ्राही (for *घ्राहाद्).
17 ^b) [अ]वेक्ष्य च.
^d) *चेतनः (for *कृतव).
18 ^b) Space left blank.
^d) नाम (for नाना).
21 ^b) द्रविष्यन्ति (for गमिष्यन्ति).
^c) सह पांचालैः (for *पञ्चालाः).
22 ^a) युद्धं (for युद्धः).
24 ^b) शास्त्रानुशासनम्.
^c) हि (for [अ]पि).
^d) मे (for ते).
25 ^c) स (for सु-).
^d) भीष्मे (for भीष्मं).
27 ^c) योत्स्यामि (for योद्धासि).
^d) एतैर् (for एव).
उद्योगे रथातिरथसंख्यायाम्.

166

- 2 ^c) कार्यं (for कार्यस्).
3 ^b) शिशुस्तु वा (for शिशोस्तव).
4 ^c) तत्र (for काचित्).
^d) किमेवं (for तु मे किं).
5 ^b) संतो बत्सलसंस्तवात्.

- 5 ^c) त्वयि (for तु त्वां).
6 ^b) *राज- (for *राज्ञः).
^d) जिताः (for हताः).
8 ^a) युध्यन्व (for यन्स्व).
10 Om. the ref.
^a) महाराजो (for तनो राजा).
11 ^a) एकाग्रं (for एकाग्रं).
13 ^c) प्रभातामिव रजनीं.
14 ^a) तु (for ते).
^c) तेव (for राजन्).
16 ^a) सर्वेषां वे (for स्वयं राजा).
17 ^b) रथो मेष्टगुणो मतः.
^c) *बलोपेतो.
18 ^b) पुरुषर्षभ.
19 ^a) एतं च प्रसुखगताः.
^c) कालवत् (for रुद्रवत्).
20 ^a) महोत्साहाः (for महात्मानः).
^b) उद्धताः (for उद्धताः).
^c) पुंभ्यः (for पुंभिर्).
^d) त्वन्येभ्यस्ते (for अन्यैस्ते च).
21 ^a) चापि (for चाति-).
22 ^c) सर्वोभिरा दिशश्चैव.
^f) चतस्रो (for दिग्जये).
23 ^a) अग्रतः (for पुरुषाः).
^b) पुरःसराः (for गदाः शरान्).
^c) विपहंते.
^d) उच्चातुं (for उद्यन्तुं).
^f) च (for [अ]पि).
24 ^a) भावे (for जवे).
^c) बलैरपि भवन्तस्ते.
25 ^a) बलान्हि (for ते सैन्यं).
^d) समये प्रत्युपस्थिते.
26 ^a) बलधैर्यसमुद्युक्ताः.
29 ^b) मानवेपु (for दानवेपु).
30 ^a) भूतपूर्वो (for भूतोऽथ वा).
^b) ध्रुवः (for ध्रुतः).
31 ^a) [स]स्य (for च).
33 Portion of the text from
श्रोत्रप्रदर्शनाः in 166. 33^b up
to 175. 12^a is lost on mis-
sing fol.

175

- 13 ^b) क्षरिंदम (for मतिर्मम).
14 ^b) इह च (for वनम्).

- 15 ^b) तथा (for शुभा).
 16 ^c) च (for तु).
^d) तपोनिधे (for तपोधन).
 17 ^b) बभूव तत् (for ततोऽभवत्).
 18 ^b) नृप (for नृपान्).
^c) नत्राक्षिप्य (for अत्राक्षिप्य).
 19 ^{bc}) Transp. अथ भीष्मो and आज-
 गाम.
 21 ^a) तं तु (for ततो).
 22 ^d) प्रदाय वै (for प्रदापितुम्).
 23 ^c) एनां (for इमां).
 24 ^c) विदिता (for मुदिता).
 25 ^b) मा (for मां).
 26 ^b) चारित्र्यस्या विशक्तिः.
 27 ^c) उत्पत्तिः.
^d) भीष्म एवाभिमन्यते.
 28 ^b) यद् (for यथा).
 29 ^d) ब्रीडाच्चैव महाद्युते.
 30 ^a) [अ]मौ (for मां).

उद्योगेम्बोपाख्याने.

176

- 4 ^b) चेवं (for चैव).
^d) तत्र (for अथ).
 6 ^b) एवं (for एव).
^c) "न्याय्यं.
 8 ^d) वक्तुम् (for कर्तुम्).
 9 ^a) सर्वे (for भद्रे).
^c) धर्म्ये (for धर्मे).
 10 ^c) त्वा (for त्वां). भीतो (for
 भीरु). — After 10^a, repeats
 10^d and 11^a with v.l. [(10^d)
 समयोचितः (for राम-चोदितः). —
 (11^a) भीरु (for भद्रे)].
^d) निगृण्हाद् (for गृहीयाद्).
 11 ^a) विहता (for निजिता).
 12 ^a) प्रतोषवानथ (for पुरुषमानी च).
 13 ^a) समाप्येवं महाब्रह्मन्.
^b) "वर्द्धते (for "वर्तेते).
^d) एव हि (for इत्येव).
 14 ^b) नाथं दोषोधिगच्छति.
^c) त्वं (for तं).
^d) तद्भीष्मे (for यत्कृते).
 17 ^b) खड्गी चित्र- (for खड्गं विभ्रत्).

- 19 ^d) निपसीद रहोगैः.
 20 ^d) हि (for च).
 21 ^b) "रथम् (for "बलम्). — Por-
 tion of the text from काले
 in 21^c up to शिखण्डिने ल in
 193. 42^c is lost on missing
 folios.

193

- 42 ^d) चान्वग्रहीः पापकर्म.
 43 ^a) अपविद्धं (for अपवृत्तं).
^d) स्त्री त्वं सा (for त्वं स्त्री स).
 45 ^d) स चेशस्य (for शापस्यान्त-).
 46 ^b) खं (for स्व-).
^c) रथूणा यक्षा निरुद्धेगा.
^d) भवति (for भवतु).
 47 ^c) सहितः (for सह तेः).
^d) "गामिभिः (for "चारिभिः).
 48 ^a) स्थूणं तु शापं संप्रेक्ष्य.
^c) तूणं (for तं वै).
^d) तं (for स).
 53 Om. the ref.
 54 ^b) गोपेर्गाल्यैर्मैत्रोहैः.
^c) चैव (for चापि).
 55 ^d) सहबांधवः.
 56 ^b) "नन्दन (for "पुंगव).
^d) स्त्रीपूर्वकं.
 58 ^a) अहमेतद्दि वस्तात.
^b) प्रत्यवेदयम्.
 59 ^d) च महारथः (for रथसत्तमः).
 61 ^a) एतं (for एनं).
^b) समवस्थितम् (for समुप^c).
^d) जातुचित् (for चाप्युत).
 62 ^b) इति (for अपि).
^c) स्त्रिभिः (for स्त्रियां).
^d) स्त्रीगुरूपिणि.
 63 ^b) इति मे व्रतमाहितम्.
 64 ^d) अपलायिनम् (for आतनायिनम्).
 66 वैशं (for संजय उ^c).
^d) भीष्मं (for भीष्मे).

उद्योगेम्बोपाख्यानं समाप्तम्.

194

- 1 वैशं (for संजय उ^c).

- 1 ^b) सुयोधनः (for सुतस्तव).
 2 ^b) उद्भूतम् (for उत्तमम्).
 4 ^a) अनाहार्यम् (for अनावार्यम्).
^d) सवासवैः (for महाहवैः).
 6 ^d) बलं (for बले).
 10 ^d) "निश्चयम्.
 11 ^a) प्रत्याहिकं (for प्रागाहिकं).
 13 ^a) अनेन विधिना तात.
 15 Om. the ref.
 16 ^b) "पुत्रेपु (for "पुत्रस्य).
 17 ^d) वरुथिनीम् (for अनीकिनीम्).
 19 ^d) महास्त्रवित् (for बलक्षयम्).
^f) बलक्षयम् (for महास्त्रवित्).
 21 ^a) ता(as in text; *sup. lin.* या)
 वद्.

उद्योगपर्वणि.

195

- 6 ^b) संरूप *** साचिनम्.
^c) संन्यं (for हन्तुं).
^d) हन्तुं नत्प्रत्यपद्यत.
 9 ^b) * हं (for चित्रं).
^d) तथा (for तव).
 11 ^a) रुदेवान् (for सामरान्).
 13 Om.
 14 ^d) च (for तु).
 15 ^a) च (for तु).
^b) पृथक्पृथक् (for पृथग्गजनम्).
 16 ^b) मम (for तव).
 17 ^b) महाभुजाः (for स्वरजिताः).
 20 ^c) Transp. न and स.

उद्योगपर्वणि.

196

- 1 ^c) राजेन्द्राः (for राजानः).
 3 ^c) धर्मभृतश्च (for कर्मभृतश्च).
 5 ^c) सहिताः सर्वे (for सर्वे एवैते).
 8 ^b) "रथान् (for "रथम्).
 9 ^b) त्रैगताश्च.
 10 ^a) कर्णौ (for शलौ). — Portion
 of the text from 10^a up to
 the end of the parvan is
 lost on missing folios.

ADDENDA ET CORRIGENDA

1

1 °) चत्वार्युपसः. KM reading. The divergent readings are due to the peculiar construction. Arj.: उपस इति सप्तम्यर्थे पञ्चमी; Sarv.: चत्वार्युपसश्चतस्रो रात्रीर्विश्रम्य । लिङ्गविपर्ययश्छान्दसः.

2 °) In the footnotes read "Ds" for "Ds" after Dm.

3 °) आविशतां. Arj.: आविशत इत्यर्वाचीनः पाठः. — °) पितामहः. Although the epithet usually applies to Bhīṣma, whose presence here is out of question, the reference is obscure, giving rise to a number of variants. Arj. and Sarv. explain the word as referring to the grandfather of Kṛṣṇa!

10 In the footnotes to the "reference", for "T₁" read "G₁" and for "ऊवाच" (twice), read उवाच.

2

8 Sarv. explains: सर्वास्ववस्थासु सर्वकालं । ते दुर्योधना-
दयाः । न कौट्यान् कौटिल्यात् । भवतामर्थं गृह्णन्तीति शेषः, which
interpretation accords well with Baladeva's perso-
nal inclination towards Duryodhana, and the
general trend of his speech. It is meant that
Duryodhana did not act through deceit but only
exercised his right of might. The line 8^{aa} assigns
a further reason for the misfortune of the Pāṇḍavas,
viz., Yudhiṣṭhira's addiction to dice. But the
construction of the verse is difficult, and, in view
of the variants, perhaps corrupt. The word
कौट्यान् is obviously a *lectio difficilior*; the read-
ings कौट्या (Ś1), कौट्या (Vulgate) and कोपान्
(GM) are thus explicable, the Vulgate emendation
especially being due probably to the graphical
confusion between *tya* and *pya* in Devanāgarī.
The phrase सोऽर्थः is obscure, but may refer to
राज्यार्थग्रहण, as Sarv. suggests. Dev. and Arj. take ते:

as instrumental (करणभूतैः) and read तेन (= दुर्योधनेन)
for our ते न. Dev. appears to read प्रियाभ्युपेतेन,
qualifying तेन, but the explanation is not clear;
Sarv. reads प्रियाभ्युपेते च and explains संमते युधिष्ठिरेण,
while Arj. reads प्रियाद्युपेतेः (sic) qualifying तेः!
Cf. प्रियाभ्युपेते दृते in 5. 125. 7^a. — In the critical
notes to 8°, for "Ca. d" read "Ca".

10 °) दुरोदर, 'gamester', a word of uncertain ori-
gin, the S form being दुरोदर. On this word see
Hopkins, "Lexicographical Notes" in JAOI, 20
(1899), p. 18, where the word is explained as
'stake at play' and B. 2. 60. 8 is cited.

3

3 °) फलाफलवती शम्भे. The lack of concordance
in number, not unusual in the epic, is duly
commented upon by the scholiasts as arṣa or
chāṇḍasa.

4

8 °) अमिभू, 'all-conquering', recurs again, with
more or less the same variants, generally in
the vocative, in 5. 55. 7; 141. 40; 147. 21; 149. 58;
168. 19; 192. 13. Cf. Ādi, Prolegomena, p. xcii.

17 °) The reading पौतिमत्स्यक (supported by Ś1),
gives an apparently unusual name, leading to
strange v.l. In Vedic we have Pautimāśya (vide
PW) as a patronymic, which makes the Vulgate
योऽतिमत्स्यक, explicable by the not unusual graphi-
cal confusion between प and य in Devanāgarī.
The name might have been Pautimāśyaka, but
*मत्स्यक (or *मात्स्यक) occurs also at the end of epic
names, e. g., Paundramatsyaka (1. 61. 41).

6

3 °) शुकैणाक्षिरसेन, the so-called instrumental of

comparison; see Sukthankar, "Epic Studies (II)", in *ABORI*, 11, pp. 176-178. Other instances in the *Udyoga*: स्वैस्तुरंगैर्वशिष्टः 5. 55. 14 (no v.l.); सर्वैः पुत्रैः प्रियतमा 88. 42; बलवन्तो हि बलिभिः 98. 9; कोऽन्योऽस्ति बलवत्तरो मया 103. 14; प्राणैरपि (N प्राणैरप्येपि) गरीयसी 126. 9; श्रेयानन्तैर्धनुर्धरैः 137. 6; वृद्धोऽपि युवमिवरः 164. 12; प्रादेशेनाधिकाः पुंभिर्गन्धैस्तै च प्रमाणतः 166. 20; विपमम्यतरा मया 173. 1.

5 °) धृतराष्ट्रस्य विदिने, absolute construction; cf. एवमुक्तं 5. 10. 5 (the variants are interesting); 12. 14 etc. तेन नयोक्तं 12. 27 etc. एवं गते 85. 2; 156. 7; 173. 12, 13; 174. 4; 178. 31 etc. तेषुगते 31. 16. नृपस्यानुगते 32. 6.

7

1 32* is apparently a Southern addition (missing in some of P. P. S. Sastri's MSS.), which has found its way into B and D (partly); lacking in Ś1 K. It repeats what is already said and anticipates stanza 4.

8 °) Ś1 S show यथाहं (as in text), although the common N reading is यथावत्.

9 °) Delete the wavy line under कृष्ण.

18 °) प्रवार्थः = पालनीयाभिलाषः (Dev.).

8

10 49* is apparently a Southern addition, lacking in Ś1 K, but finding its way into B and D. It is out of place in its context, and the omission improves the text.

13 53* is a Southern addition, lacking in Ś1 K; a conversational amplification of what follows in st. 13-14. B D leave the last line of the passage hanging in the air; while S inserts it before 54*, which does not effect much improvement.

22 . °) दुःखस्यैतस्य, either genitive for ablative (other instances: नोद्विष्टाः परचक्राणां 5. 82. 17; नास्य शक्यं पलायितुं 50. 58; येषां विभ्यति देवताः 99. 6; चारित्रस्याभि-शङ्कितः 175. 26; दाहस्य विभ्यतः 1. 134. 23); or अन्ते is to be supplied, as suggested by the commentaries.

9

The *Indravijaya* episode (adhy. 9-18) has been edited by Adolf Holtzmann (under the title *Indravidschaja, ein Episode des Mahabharata*,

Karlsruhe 1841) from the Calcutta edition, with variants noted from a Bengali MS. in the Bibliothèque Nationale (Paris), which MS. gives substantially the Vulgate text.

26 °) न तरिष्यति. Arj.: न भविष्यतीत्यसम्यक्.

35 °) विशिराः, see Whitney § 414°. The variants attempt to normalize the archaism.

42 °) Probably पुत्रं would be a better reading, but the entire B is against it. So also अमन्त्रयन् (for अमन्त्रयन्त) in 51°.

50 °) विद्वान् = जानन् (Arj.), 'knowing'.

10

14 °) सहिताः. Considering समेत्य, which immediately precedes, the reading is strange, but the S variant विमुना is hardly convincing. Such tautology is however not unusual; cf. विनिश्चित्य कार्यं निश्चिनं in 5. 142. 26, and the repetition of तदा in 5. 185. 15.

44 °) Cs reads निर्वृक्षा (as in text), and not निवृत्ता (as shown in the footnotes).

11

20 °) *Indrāpi*. This form of the name (and not *Śakrāpi*) is found practically throughout the episode; cf. 22° (where the v.l. is to avoid hiatus, as here), as well 5. 12. 31. See also 5. 12. 9-11, 16, 22, 25, 28 etc.

12

9 °) Delete wavy line under यथे°.

13

25 °) उपश्रुति. Arj.: रात्र्यधिष्ठानदेवता. Holtzmann explains: "Upaśruti ist Astrologie, Wahrsagerai. Das Wort wird in *Hāravali*, einer Sammlung seltener Wörter, erklärt:

Naktam nirgatya yat kimcie chubhāsubhakaram vacaḥ ।

S'rūyate tad vidur dhīrā daivaprasnam upaśrutim ॥"

See PW for other references. *Upaśruti* is an evil spirit in the *Sūtras*; but here it appears to be a kind of supernatural oracular voice answering questions about things, past, present or future, unknown to people.

14

1 ^a) रूपिणी 'having a beautiful form', referring to Indrāṇī. Some MSS. take it in the sense of 'assuming a form', 'embodied', referring to Upaśruti. But the MS. authority is divided, and our reading is supported also by Śi.

15

28 ^b) विचीय, not being the regular form, has given rise to a number of variants.

32 In the footnotes add: "= 5. 38. 13; = C. 12. 2010, 2938".

16

18 ^a) सलोकान्. The text-reading is given by B, and indirectly supported by M, which, however, reads स्वलोकान्. Since the KDTG agreement is unambiguous and supported by Śi, it would be better to read च लोकान् in the text.

29 ^b) अन्तरेण = कृते (Dev.), 'with regard to'.

31 ^a) Hypermetric! — ^a) तेन = तस्मात् (Sarv.). Or, तेन refers to Varuṇa, Yama and Kubera severally. The KTG reading सह देवताभिः is obviously an elucidatory amplification.

19

3 ^{bb}) The repetition of शक्ति is perhaps original; hence the large number of unconvincing variants. The compound शक्त्युष्टि may mean a special kind of spear or javelin. Cf. similar tautology of कर्वाळ and खड्ग, परशु and परश्वध.

12 ^a) ह्यात्. A blend of Imperfect-Aorist and Optative forms. See JAOS, 57, p. 316 f.; New Ind. Ant. 1 (1938), p. 536. Cf. 1. 122. 47.

17 ^b) The S reading °कवैरः supports °कवलेः, and not the Vulgate °कुडुरैः.

30 ^a) There is no hill on the Yamunā! Cf. 4. 5. 1-2.

21

Colophon. The first sub-parvan, which ends here, has been named Udyoga on the authority of the Parvasamgraha, although the old printed editions have Senodyoga.

22

3 ^a) पर्याकार्पुः = उपनिन्युः (Dev. Arj. Sarv.); either from परि + कृ 'to serve', or पर्या + कृ 'to turn out'.

4 ^a) अनुकम्पन्ति 'are fond of', 'attached to'; all comm. न गणयन्ति. Cf. 7^c below, and 5. 27. 8^a; 29. 25^a; 32. 11^a; 122. 32^c.

7 ^{ab}) The first two pādas of this stanza are to be construed with 6^{ad}.

9 ^{ab}) Elliptical construction, which requires a verb like अनुगच्छन्ति to be supplied.

19 ^a) अवकृताः 'expelled'. Cf. 4. 57. 14^c.

24 ^a) अपा + ध्रि 'to resort to'. Cf. 5. 36. 63^b; 37. 15^a (व्यपाश्रित्य); 49. 45^c; 88. 33^a (अपाश्रयः पाण्डवानां); 92. 25^a.

31 नो चेत्, with potential, 'would that not!' Cf. 32^d below, and 5. 26. 15^b; 32. 27^c; 71. 35^f.

34 ^a) अलं 'enough'. But Dev. Arj. and Sarv. explain it as समर्थः (qualifying संकल्पः), and read along with it सिद्धे (for सिध्येत्), which reading, however, is not so well authenticated.

35 ^b) परेत्य = प्राप्य (Dev. Arj.); समेत्य is a facile emendation from 36^a below.

39 ^a) मूर्च्छयेत् 'would rouse, excite'. Cf. 5. 29. 3^d; मूर्च्छित 96. 24^c; and the epic epithet क्रोधमूर्च्छित 50. 13^d.

23

4 ^a) Delete wavy line under धनंजय.

18 ^a) एकमित्राः is difficult, but the other readings are neither suitable nor well supported. Does it refer to the ministers of those kings who are classified in the Nitisāstra as अमात्यायत्तमिद्धि and whose only friends would then be their ministers?

20 ^a) Perhaps Nil. is right in explaining मुञ्ज as कौटिल्य; the phrase सोर्वीमुञ्ज would then be the curve of the drawn bow-string.

26 ^b) चक्रे 'in the circle or multitude of troops'.

27 ^{ab}) कर्तुं शक्यं. Dev., Arj. comment: किमपीति शेषः. The elliptical construction, which is a notable feature of Yudhiṣṭhira's casuistic speeches, has led to confusing variants. Of the six kinds of Niti, एकेन साधुना कर्मणा refers perhaps to Saundhi, while परिज्ञेत् (in 27^c) refers to Daṇḍa. Dev. Arj.: तस्मादष्टसाध्या एव कुर्यात्.

24

3 ^a) धर्म्यं, adverbially.

6 ^a) रणाजि, a curious repetition, which Nil. explains by interpreting रण as the shout of the warriors!

25

5 ^b) प्रस्थानेन = व्यवहारेण (Dev.), 'course, method'. — ^a) ह्रीनिपेध = लज्जानियतेनीय (Dev.). Recurs frequently, e. g., 5. 88. 34; 124. 3; also the common epithet हीमत्. See Yudhisṭhira's remarks on ही in 5. 70. 35-39.

7 ^b) निर्य acc. to Dev. Arj. — निर्यहेतु. Or, is it निर्य + अय, 'devoid of happiness, prosperity'? अय = शुभावहविधि, Amara 1. 4. 27, 'a rite conferring happiness, bringing prosperity'. The word recurs in 5. 32. 20^a.

9 ^a) अनुशास्य स्य. The regular form being अनुशिष्य, the variants are intelligible. For स्य, cf. 5^a above. — ^b) निनीय = प्राप्य (Dev.); or निगृह्य (Arj.). Sarv.: नितान्नं नीत्वा हत्वेति यावत्. Or, is it नि + नी 'to offer as a sacrifice' (vide PW).

15 ^a) प्राणानादौ वाच्यमानः, elliptical phrase, agreeing with वासुदेवः and धनंजयः in st. 14, and requiring a finite verb like दद्यात् to be understood. Arj.: प्राणान्याच्यमानान् आदौ प्रथमतो दद्यादिति शेषः । कुतोऽन्यत्किमन्य-इत्तमेवेत्यर्थः; Dev. similar. Hence the variants, some MSS. actually reading ददौ, दद्यात् and प्रयच्छेत् into the text! Arj., however, remarks: ददावित्यसम्यक्!

26

4 ^b) This pāda seems to be parenthetical, as also 4^c, unless (which is very unlikely) कामाभिध्या (in 4^c) is taken as an old ā-instrumental formation. अभिध्या is longing or desire; cf. 7^a below, and 5. 42. 12.

6 This describes the भोगचय of Dhṛtarāṣṭra; but the construction of the stanza, as the variants indicate, is obscure, if not perhaps corrupt. The Vulgate reading is facile and hardly satisfactory. The first pāda appears to be elliptical, requiring a verb like भवति and a substantive like भृतराष्ट्र (from the preceding stanza) as the subject to be understood; while ईश्वरः (to be construed with विग्रहाणां = देहानां acc. to Sarv.) is to be taken as the

predicate. In the second pāda, अश्रेयसां is to be taken (as in the first pāda) as an adjective qualifying some such substantive understood as जनानां. In 6^c and 6^d, अश्रेयसः and अश्रेयांसि are obviously adjectives qualifying respectively मात्यगन्धान् and अनुलेपनानि (as अश्रेयसः in 7^a qualifying प्रावरान्). The word अश्रेयस्, in the sense of 'inferior' also, occurs in 14^a.

7 ^a) अध्यदस्ते, irregular, perhaps due to a confusion between अधि + वस् and अधि + अस्, as some of the variants would indicate. For a similar confusion of roots, cf. प्रशशाम in 5. 178. 14^a (between शम् 'to see', 'to note', and शम् 'to cease', 'to be quiet'); विन्देयुः in 1. 150. 27 (between विद् 'to know', and विद् 'to find'). — ^c) अवधूय perhaps अस्मानवधूय, from अस्मान् प्रणुदेत् in 7^b. एषः = धृतराष्ट्रः. — ^d) In the critical notes, add: "Cd cites शरीरे (as in text)".

8 ^b) सामर्थ्यम्. Arj.: सामर्थ्यमित्यसम्यक्.

15 ^c) कव्यां 'coming from a sage', 'prophetic'; cf. 5. 29. 42^a; 36. 3^a; 91. 20^a. The word कवि in the old sense of 'a sage or wise man' occurs in 5. 128. 9.

19 = (var.) 5. 90. 23, where the v.l. are interesting.

20 ^{ab}) Probably to be construed as: कर्णो युद्धे गृहीतायुधं (आत्मानं) पारणीयं गन्धने. — In the critical notes to 20^b add: "Cs cites अर्जुनं".

23 ^a) Arj.: तेन अर्जुनेन । अर्थे पृथिव्यादिलक्षणे बद्धमर्थ-बद्धम्; Dev. similar. — ^c) Dev.: तालो नवविनस्तयो (वितस्ति = a measure of length, 12 āṅgulas or about 9 inches) मात्रा मानं यस्य, with which Arj. agrees; but Sarv. and Nil.: तालो दस्तयतुष्टयम्. Elsewhere (in 5. 158. 25^b), Arj.: तालमात्रं चतुर्दशप्रमाणम्.

27

1 ^c) महासाव, not given in PW. Perhaps महा + साव (pain, affliction); but, misunderstanding, Dev. and Arj.: सावो मृत्युर्यापादिनिष्यन्दः प्राणिर्निर्गमद्वाराणि वा; Sarv.: महाप्रयाणम्! Cf. 5. 57. 5^c, where the little understood word gives rise to a number of variants.

14 The word मात्रावत् probably means 'of limited duration', and qualifies प्रियेण, which should probably be construed with मा प्रहासीः. The subject of this verb is सः = स त्वम् (so Dev. Arj. Sarv.); a construction which is not uncommon, e. g.

स मां संशोदयस्यथ 5. 144. 8; स गच्छ विनिर्वाण 178. 23; ते यत्तद्धं परं शक्त्या 170. 14; अयं गच्छामि 179. 2. The epithets क्रीडजं and हर्षजं go parenthetically with कर्मफलं in the first pāda (so Dev. and Sarv.), which is otherwise elliptical and becomes a complete sentence with a verb like भवति understood. But it is possible to take the first three padas together, and the last independently, as forming separate sentences, by making सः (=तत्), agreeing with कर्मफलं; such want of concord between a noun and its relative is also not uncommon, e. g. यत् in 5. 76. 13 refers to श्रीः in the previous stanza (as the variants also indicate).

16 ^a) देशरूपेण 'with propriety'. Dev. Arj. देशस्थित्या; Sarv. देशानुरूपेण. But see 5. 34. 55^a and 127. 28^b, where Arj. explains the word as समञ्जसेन and Sarv. as देशरूपं न्यायः स्वोचितादभ्रंशः.

28

3 ^a) लिङ्गमेतत् is the characteristic mentioned in st. 2; आद्यं लिङ्गं, therefore, refers to the first alternative given in 2^a.

5 The very institution of *prāyaścitta* is an argument in favour of *āpaddharma*, for it indicates that a man is often obliged to perform acts which he would not do under normal state of affairs. A distinction appears to be made between karma, akarma and vikarma (cf. Gītā Vulg. 4. 17); those who commit akarma and vikarma, even in times of stress are reprehensible (and there is *prāyaścitta* for them), but not those who do what is necessary under *āpaddharma*.

6 ^a) तत्त्वविच्छेदन probably refers to the अविलोप of the sages mentioned in the preceding stanza.

7 ^a) तदर्थः. तत् refers probably to the fact of their acting under *āpaddharma*. Cf. पित्र्ये कर्मणि वर्तमानाः in 5. 29. 18^a. — ^a) This pāda is obscure, but Arj. explains: अन्ततोऽन्ते विनाशे । नास्ति न विद्यते । तत् कर्मफलमिति शेषः.

10 ^a) विसृजन् = राज्यं त्यजन् (Sarv.).

29

4 ^a) विचरन् 'examining', 'ascertaining'. — ^a) पूरयतः स्वकर्म. Cf. 5. 29. 18^a.

29 ^a) The word श्लाघ्यः goes with वधः; and पित्र्यः

(= पित्र्यो भागः) with विशिष्टः.

33 ^a) अदृष्ट. Is it irregular aorist (for अद्राक्षीत्) on the analogy of forms like इक्षिष्ट? The Vulgate अवाप is too smooth an emendation.

35 ^b) पाण्डवस्योपदेष्टुं, genitive for accusative, as also in 5. 178. 16.

43 ^a) परामित्तान्, 'set aside', 'rendered useless'; cf. 5. 47. 18^a.

47 Such examples of mixed metres (Triṣṭubh and Anuṣṭubh) are not rare in the older language. Cf. further 5. 42. 16; 45. 19.

30

1 ^a) मनसोऽभिपङ्गात्. अभिपङ्ग = आवेग (Sarv.) 'anger'. Cf. 5. 190. 21.

4 ^b) शीलवान्दृष्टिमांश्च. Cf. 5. 32. 10^a.

5 ^b) उपस्तुति = मिथ्यारतुनि (Dev. Arj.). Obviously शुक्ता is a lect. diff.; hence the large number of variants, the original reading being preserved in an extremely limited number of MSS. शुक्ता = 'acid', 'sour'; a term often used in Vaidyaka-śāstra; but, misunderstanding, Dev. शुक्तां विलम्बितक्रियां, Arj. शुक्तामप्रियां, Sarv. शुक्तामशीलाम्. — ^a) = 5. 29. 42^b.

10 ^a) अनपगः 'not giving way', 'not departing from (the right path)'. Arj.: अस्मात्पक्षादनपगतः! — ^a) अस्मिं चतुष्पात्. Cf. धनुर्वेदं चतुष्पादं in 5. 155. 3; 193. 57. Dev.: मन्त्रोपचारमोक्षसंहाराश्चत्वारः पादाः.

21 ^a) Delete wavy line under पृच्छेः.

30 ^a) The text-reading as a whole, is given by Dn1 Ds Ds-10. The N MSS. are strangely divided in the details of the reading, and some (B Dn2 Ds.4) give hypermetric pāda. Śi reads as in text, with the v.l. वृद्धस्त्रीभिः (as in K). The S reading is more uniform, but it is perhaps a modification to avoid the repetition of the word वृद्ध, which occurs also in the first pāda.

37 ^a) तेभ्यो अनामयं, hiatus in Sandhi, between pādas, which is quite frequent in the older language. The only other example in this parvan occurs in 5. 44. 15^a: सूर्यो अहाप्य.

41 ^a) युक्तरूपान् requires तान् (= प्राप्ताणान्) understood, as Dev. Arj. and Sarv. suggest and the Vulgate supplies. The word is explained by Dev. as विधेयनपेतान्. — In the critical notes, for "Ca citos" read "Ca. d. s oite", and delete "Cs तानि पश्यामि".

43 ^a) अव्ययम्. Dev.: अहानि धनस्य; Arj.: अहानि बलस्य; Sarv.: अनपचयं.

46 ^e) = (var.) 5. 26. 7^d.

31

3 ^{ad}) The S reading attempts to avoid the hiatus!

8 ^b) पितामहं. The word should be marked with a wavy line, as the reading is uncertain. Ś1 is apparently corrupt, reading अमाद्यमं, which is akin to the reading of S and some K. Vādirāja reads (with M2) अमाद्यमं and explains: राजानः प्रायो मयया भवन्ति । भीष्मस्तु व्रतशीलत्वान्मयं न पिबति !

32

5 ^a) काल्यः 'ready', 'prepared'. Cf. 5. 33. 5, 6; also कल्यः 81. 7; कन्धोत्थासी 133. 32. But काल्यं काल्यं (n.) 5. 183. 27 = 'every day'; अतिकाल्यं in 13^c below = 'timely', 'seasonably'.

10 ^b) The line is obscure. Dev. explains: अग्रे प्रथमं ते तव यन्मनोऽभूत् । मनःशब्देनात्र मनोविषया गुणा लक्ष्यन्ते । अतो मनसः संप्रति तदेव मनो भूयः प्रचुरतमम् । गुणा अत्यन्तमधिका ज्ञाता इति भावः । तानेव गुणान्विकृणोति. Arj. practically copies this explanation.

11 ^{ad}) Cf. 5. 22. 4^{ad}. — तस्य विद्धि, genitive for accusative; not understood, hence the v.l. But cf. जानाति हि तदा भीष्मः पाण्डवानां यशस्विनाम् 5. 56. 44. — भारत. Arj.: भारतेत्यसम्यक्.

14 ^e) Read घीरो for वीरो in the text, since Ś1 supports this reading given by B2 D1. 10 S.

15 ^a) *नोहेक्ष "if you do not attend or take heed". The Vulgate emendation being a radical alteration, the proposed emendation is conjectured, but not too confidently, from Ś1, K and S readings. उह्, frequently used in the epic, = 'to take heed, attend', which is its old sense; hence it was a *lect. diff.*, giving rise to a number of variants.

18 ^a) नान्यत्र, 'not elsewhere', except in *dharma-mārtha*. By no means can he escape destiny. उपैति = probably अपैति; for the interchange of उप and अप as verbal preposition, cf. अपा + श्रि in the sense उपा + श्रि (cf. note to 5. 22. 24^d).

19 ^a) अनानृशंस्य, the double negative involved in the word is responsible for the variants; but cf. अनास्तिक 5. 33. 16^e.

20 ^a) निरयः, cf. note to 5. 25. 7^b.

21 ^a) अवात्तिकं, adv. 'immediately'. — ^e) Cf. 14^a.

22 The sense appears to be: Was it beyond the sphere of the gods (i. e. *daiva*) that Arjuna saw the next world (at the time of attaining the *divyāstras*, as commentators explain)? He succeeded and excelled; and that he would be praised leaves no doubt that there is no *puruṣa-kāra* (because he attained the divine weapons through *daiva*). So Dev. and Arj. — In the footnotes, add "Cap न संशयः (as in text)".

28 ^e) कामात्मनाम्, the genitive is governed by आपसे, as the variants indicate. Dev. and Sarv., however, connect कामात्मनां with शमात् (=संदारात्, उपशमात्), but the construction would make आपसे सूत्रकाले parenthetical.

33

16 168* appears to be a Southern addition, which is entirely missing in B, but which seems to have percolated through the composite D version into K (Ś1 missing here!); a remarkable circumstance which incidentally shows that no single version, not even K, is perfectly free from contamination. Here the indication of T2, which often closely follows N, is significant; it also lacks the subsequent continuation of S (169*).

17 170* = (var.) 252* also.

41 ^b) महाजनः. Dev.: संघः; Arj.: मत्सु मुख्यः.

44 ^a) मन्त्रनिस्त्राव = मन्त्रमेद. Cf. बुद्धिनिस्त्राव 5. 197. 11.

59 ^e) Arj.: श्रान्तो ज्ञानिरित्यसम्यक्.

90 ^e) मात्रार्थे. Dev. Arj.: स्वल्पे वस्तुनि; Sarv. Nil.: अन्पार्थे. Cf. मात्रावृता 5. 27. 14. Obviously a *lect. diff.*, for S entirely changes the line.

91 ^e) नात्याह किञ्चित्. Dev. Arj.: नातिक्रम्य किञ्चित्. Here also the S variant shows that it is a *lect. diff.*

101 ^a) महामणिर्जाल इव. Cf. मणीव जालौ 5. 110. 12.

34

13 ^e) रूपाभिपाती. Arj.: रूपातिपातीति पाठः साधुः.

27 ^e) प्रतिसंवेष्टे. Dev. Arj.: संकुचति. Cf. 5. 47. 42^d.

34 ^a) In the footnotes, for "S" read "G".

42 ^e) Delete wavy line under एते मदा^a, as it is obviously a case of double crasis.

- 65 ^b) मतिक्षयान्. Dev.: मतिर्मेन एव क्षयो गृहं येषां;
Arj.: मनोमयानित्यसम्यक्.
79 ^{ed}) = 5. 141. 44^{ed}.

35

- 2 ^a) The disinclination to leaving hiatus, even after Praghya vowels, is manifested by the insertion of च, तु, हि after उमे!
8 ^a) आरस्व. Arj.: आवामित्यसम्यक्.
10 ^a) अन्वालमे, obviously the older अनु + आ + रभू 'to catch, seize'; but Dev. वदे, Arj. कल्पयामि.
24 = (var.) Nārada-smṛti (ed. Jolly), ऋणदान 203.
26-27 Cf. Baudhāyana Dharma-sūtra 1. 10. 34-36.

36 ^a) स्त्रीपुमांसोः but स्त्रीपुंसोः in 5. 49. 32.

39-40 पर्वकारः (39^a). Dev.: पर्वसु मूल्यं गृहीत्वा क्रियाः कारयन्, which Arj. accepts; but it is interesting that S makes the facile change चर्मकारः! So also the N reading वाकः in 40^a (= Dev. अशुचिः, Sarv. तीर्थप्रतिग्रहजीवी) changed by S into कारः!

49 = (var.) Nārada-smṛti (ed. Jolly), समा-लक्षण 18.

36

3 ^a) असः. Dev.: छान्दसोऽकारलोपाभावः. The form is interesting as occurring in Pali but not in Vedic.

13 ^a) Arj.: संविदत इत्यसम्यक्.

14 Metre: Pramāṇikā (— — — — — | — — — — —). Rare in the epic: apparently not noticed by Hopkins. [V. S. S.]

31 ^b) Delete wavy line under ब्राह्मणान्.

32 = (var.) Āpastamba Dharma-sūtra 2. 2. 4. 14. Cf. Vasiṣṭha Dh.-sūtra 13. 61.

60 ^a) Śi reads as in text; शाखास्कन्धं should be taken adverbially with विमर्दितुम्.

70 ^a) एकमन्त्रः. The manuscript evidence is divided, but the text-reading is supported also by Śi.

37

23 ^b) In the footnotes add: "Cd अतन्द्नीः (as in text)".

38

- 1 = B. 13. 104. 64^{ed}-65^{ab}.
8 = (var.) B. 12. 140. 68. — 8^b = 5. 37. 52^d.
13 In the footnotes add " = C. 12. 2010, 2938".
18 ^{abed}) = (var.) B. 12. 81. 3.
23 ^b) Add in the footnotes: "Cnp कृत्वा नावेक्षिणः".
34 ^d) परिवारणम्. Arj.: सर्वतो वरणीयतां संग्रहणीयतामिति यावत्. Probably = 'retinue, following'. Cf. परिवारित 5. 123. 22; 128. 32; 135. 1; 155. 17; 173. 9; 178. 3 etc. परिवार्य 5. 179. 21; 183. 12; 184. 8 etc.
39 ^b) प्रथमात्पठितेषु. Dev. Arj.: नक्षत्रेणाह्वयतां गतेषु.
41 ^d) It would be preferable to adopt the D1.2 S reading विशेषा विप्रकारकाः as Śi reads विशेषो कारकाः.

39

3 ^a) Śi reads as in text. The printed editions (and apparently Nil.) read मन्त्रमूलबलेन, which is not found in any MS. Apparently, मन्त्र is to be taken as appositional to अन्यः.

7 ^a) आयत्तीयुक्तं, metrical lengthening? — In the footnotes, delete "Cs as in text", and for "Ca cites" read "Ca. s cito".

40

2 ^b) अनुपाकुष्ट. Dev. Arj.: अनिन्दित; Sarv.: अनिपिद्ध.

6 ^a) = Rāmāyana 5. 54. 28^a (Bom. ed.). Another instance of gen. for acc. with वृष्टः अमृतस्यैव नातृष्यन् 5. 88. 51; 134. 14.

9 ^a) अजोक्षा. Sarv.: आर्षः.

11 ^b) महाविशिष्टम्. The S variant regularizes the compound.

12 ^b) In the footnotes, delete fullstop (.) before "T2 G1 Cap".

23 = (var.) Baudhāyana Dh.-sūtra 2. 2. 1 and Vasiṣṭha Dh.-sūtra 8. 17.

30 ^a) Delete the wavy line under कृतम्.

41

7 ^a) Add wavy line under देहेन.

42

The Vulgate text of the Sanatsujātiya has been translated into English by K. T. Telang (SBE,

vol. 8, Oxford 1898), into German by P. Doussen (in *Vier Philosophische Texte des Mahābhārata*, pp. 3-30), and into Italian by Gnisepina Baratti (Napoli 1913). There are useful interpretative comments, but both Telang and Baratti occasionally express legitimate doubts regarding the consistency or intelligibility of the Vulgate text, the latter directly characterizing some passages as corrupt.

4 ^b) In the footnotes, delete full stop (.) before "Ca. d".

8 ^a) Śi reads (with S) परिपुवन्ते (for विपुवन्ते). This reading being thus authenticated, is preferable, as the reading विपुवन्ते is perhaps meant to normalize an otherwise hypermetric pāda. — In 244* (line 5) read "दृष्टान्तरागा".

17 ^{ca}) The lines are obscure because of difficulty of construction, but our text is explained in Ca. d. s. The Vulgate reading looks like an emendation, especially because 17^c is hypermetric and 17^a elliptical.

24 Add after 252*, "(= (var.) 170*)".

30 ^a) मानं, neut. for masc.

43

7 ^b) पटत्र. There has been considerable confusion of reading with regard to this expression, and the variants are दशत्रि, त्रिदश, त्रयोदश, दशात्र and च सप्त. The text-reading is preserved in M and appears to be original, although it conflicts apparently with what follows. The actual number of नृशंसदि faults mentioned in st. 10 following is six, but another set of seven is added in st. 11. In the detailed enumeration, however, of other sets of excellences and blemishes (viz. क्रोधादयः and धर्मादयः), which are mentioned in the present stanza, each of these sets take up one stanza only (viz., st. 8 and 12 respectively). It is highly probable, therefore, that the original enumeration of नृशंसदि was similarly six, detailed in one stanza only, not exactly as given in st. 10, but possibly in a lost stanza which began with नृशंस (as in the case of धर्मादयः st. 12 and क्रोधादयः st. 8). Seven more were later added in st. 11, which necessitated the emendation of पट in the present stanza and the

addition of एतेऽपरे सप्त नृशंसधर्माः (not दोषाः!) in st. 11. The emendation was, in view of this added st. 11, generally made to make the number 13 (दशत्रि, त्रिदश, त्रयोदश). The reading दशात्र, however, found in a few MSS., may be a mistake for दशत्रि, while the emendation सप्त loses sight of st. 10 which, strangely, is omitted by the only two (D^o G²) of the MSS. (and not by others) which give this reading. It is interesting that Acārya Śaṅkara reads सप्त, but (logically) has no comment on st. 10. In accordance with our reading पट, we should have, in the same way, logically omitted st. 11; but since we have no manuscript authority to omit this stanza, we did not feel we should be justified in athetizing it merely to avoid some inconsistency in the received text. Precisely for the same reason the "two beginnings" of the Ādi have been retained (cf. Prolegomena, p. LXXXVII): illuminating instances of the process of conflation in our traditional text.

15-21 The Vulgate and TG text of this passage is extremely confusing both in its insertions and variants as well as in sequence of stanzas; and they tend to obscure the general sense, which is clear enough in our text. In st. 14 दम, त्याग and अग्रमाद are spoken of as three great virtues. In st. 15-17 eight defects of दम are enumerated; st. 18-20 deal with six kinds of त्याग; while st. 21 speaks of eight defects of अग्रमाद.

19 Our slight conjectural emendation in 19^b consists only in reading यत् (which is not given by any of our MSS.) for तत्, which is given only by a few MSS. of the Śi K type, viz., Śi K1.4 D1.2.5. The Vulgate as well as M entirely change the wording of the half-pāda, while the rest of the MSS., including TG, omit either 19^{ab} or 19^{ca} (haplographically or otherwise). The omission as well as the obvious efforts at emendation indicates the probability of the uncertainty or corruption of the original text of the stanza. The construction, as it now stands, is elliptical but is intelligible and can be rendered thus: अप्यवाच्यं वदत्येव [याचके], इष्टान्दारांश्च पुत्रांश्च न चान्यं [देहीति याचकस्य] यदचो भवेत्, अर्हते याचमानाय प्रदेयं तदचो भवेत्. Our reading and interpretation appear to be supported (in spite of

some differences of reading) by Dev. (who is copied almost verbatim by Arj.) and his remarks are worth quoting in this connection: अप्रदेयमपि याचमानाय प्रतिनिधिमकृत्वा तदेव देयमित्याह — दृष्टानिति । अहितं (Dev.'s reading for अर्हितं) दातुर्दुःखकरं यथा भवति तथा याचमानाय प्रदेयं तद्वचो भवेदित्यन्वयः । तद्वचस्तस्य याचकस्य वचः । वचःशब्देनात्र तदर्थो देयोऽर्थो ग्राह्यः विषये विषयिन उपचारात् । याचितमवश्यं देयमिति यावत् । अन्यो (Dev. for अन्यं) याचित-प्रतिनिधिरूपो नैव प्रदेयः । स एव याचको यद्यवाच्यमपि वदति तत्रापि तद्वचो भवेत् ।

20 This enumerates the remaining three kinds of त्याग. The lines are interpreted thus by Dev.: चतुर्थप्रकारमाह त्यक्तेरिति । द्रव्यैरत्यक्तैः परित्यागो भवति स चतुर्थ-रत्यागः । पूर्वं त्यागा रागत्यागादिरूपाः । अयं तु द्रव्यत्यागात्मक इति यावत् । पञ्चमप्रकारमाह नोपयुक्त इति । रागनिवन्धनभोगत्यागः । पष्ठ-माह न चेति । तद्धीनो द्रव्यत्यागहीनो दक्षिणाहीनो नेत्यर्थः । शिष्य-तेऽनुशिष्यते आचार्यपितृमातृभिर्वृद्धिर्यस्य [स] शिष्यबुद्धिः । यथार्थं तथा पद्धित्यागीति वाक्यार्थः ।.....सर्वैरिति । सर्वैर्यथोक्तैः पशुभिः प्रकारैर्द्र-व्यवानपि यो भवेत्सोऽपि त्यागीति शेषः । Arj. similar.

22 Cf. 5. 43. 6.

30 *) The variants are meant to exclude the older enclitic particle उ or ऊ, which occurs also in the Purāṇas, e. g., Śrīmadbhāgavata 10. 40. 60.

44

3 *) अनारभ्या refers to अव्यक्तविद्या of the first pāda.

15 **) सूर्यो अह्वाय, hiatus in Samdhi! See above 5. 30. 37. For अह्वाय (adv.), see PW, which cites B. 3. 35. 10, to which add B. 7. 73. 29.

16 *) आशयेत्. Is it आ + शी 'to fall'?

18 The metre is irregular: 12 + 12 + 11 + 13.

45

7 Arj. explains द्वादशपूर्णा as बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि मनः प्राणाश्चेति द्वादशसमूहां, and मधु as इन्द्रियसुखं. Dev. similar.

17 *) Place wavy line under n.

19 Another instance of mixed Anuṣṭubh and Triṣṭubh metre; the variants, chiefly Northern, attempt to regularize by putting the entire stanza into Triṣṭubh rhythm.

20 *) In the footnotes, add: "Cs as in text".

27 A Triṣṭubh stanza of two pādas only, which N thinks defective and attempts to fill up by repeating (with v.l.) two pādas of a previous stanza!

47

7 *) अपध्यानात्. Dev. Arj.: विरुद्धसंकल्पात्, although the word usually means 'evil thought, curse'; the S reading अत्र° is a poor substitute.

9 *) आशिष्यते, an epic form apparently of आ + शी 'to lie', second future, although the usual epic form is आशेष्यते, °ति.

17 *) सैन्यान्नेकान्. The crop of N variants is probably meant to avoid repetition of the word सैन्य, which occurs again in the next pāda.

20 *) In the footnotes, for "Ca cites" read "Ca.s cite". — *) *परःशतान् 'more than a hundred'. The numerous variants by different groups of MSS. indicate that it was a lect. diff. It is obviously a prepositional compound, not unusual in the older language, like परोक्ष, परोमात्र; and Whitney cites परःशतम् 'above a thousand'. Cf. परःशतः 5. 92. 23; परःशतं 4. 23. 1.

23 *) आद्रवन्तः = आद्रवतः (Sarv.), acc. pl, a confusion between masc. strong and weak declension.

38 *) सेनापतिः. The question of a generalissimo of the Pāṇḍava army has not yet arisen and is not discussed till adhy. 149; but this is anticipated by Arjuna in the same way as the deaths of the several heroes of the opposite camp at the hands of particular opponents.

41 The dependent clause is left without a finite verb; hence the v.l. to the two participles प्रवर्षन् and प्रच्छादयिष्यन्.

42 *) संवेष्टन्ते 'turn round', 'shrink'. Cf. प्रतिसंवेष्टते 5. 34. 27°.

44 *) अस्त्रे योगः. For the word योग, cf. 5. 34. 37°; 42. 92°.

49 The confusion of reading and the rich crop of variants appear to have arisen from the misunderstanding of the word सहस्रघ्नी, which, as a substantive, is the subject of वमेत्, but which is taken as an adjective merely to विद्युत्, leaving वमेत् without a subject. The word is, therefore, emended in various ways, and an attempt is also made to emend the apparently subjectless वमेत् so as to link up st. 49 and 50 into one whole. सहस्रघ्नी is probably the descriptive name of a weapon which discharges missiles, like शतघ्नी in 5. 47. 73°, which is undoubtedly a missile of some kind; but the word, by an

obvious pun, applies also to विद्युत्, of which it was taken as an epithet merely.

69 ^a) तरसा 'with force', and not always 'with swiftness'; the word recurs in 17^a below; and in 5. 50. 40; 166. 6 etc.; cf. the common epithet तरसिन्.

72 ^a) Nil. reads (with S) तनोयसेनस्य and remarks संघिराषः. As such double erasis is not unusual, perhaps this reading would be preferable.

80 ^d) वा *अप्सु. Our emendation consists merely of the restoration of the hiatus, which various groups of MSS. attempt to avoid in different ways.

98 ^d) वट, spelt as बल in Ādi (1. 85. 4), where the v.l. is वट (S बल), 'a carnivorous bird'. The word recurs in 5. 141. 18; 179. 3; 183. 23.

48

37 322* = 5. 51. 6^{abc}.

49

1 ^a) प्रत्यर्थेन. Dev. Arj.: प्रतिकूलार्थेन, 'in hostility or opposition'. Recurs in 5. 56. 1^b.

50

8 ^a) सैक्यायसमयी. Sarv. explains सैक्य (spelt as शैक्य) as विशुद्धमयः, some kind of tempered steel; Monier Williams 'damasked steel' (śaikya). Cf. *Indian Linguistics* 7 (1939), p. 59, where it is interpreted as 'made of hard metal (steel)'. The spelling here (and at 5. 47. 97) should be शैक्य as in 5. 50. 28^a.

31 ^b) वरानुद्दिश्य. Cf. विकर्षन् वरान्वगन् 5. 74. 16^d; also 163. 13°.

34 ^b) भग्नपुष्करान्. Dev. Arj.: भग्नकण्ठाग्रान्. But पुष्कर in the epic is used in the sense of a kind of drum (cf. एकपुष्कर 5. 92. 20); and the lexicons give 'the blade or sheath of a sword', which is also applicable here.

44 In the footnotes, for "^a") read "^b").

58 ^a) पर्यायधर्मः. Dev. क्रमधर्मः; Sarv. पर्यायेण सुख-दुःखभोगः पर्यायः स एव धर्मः. Cf. 5. 158. 26; 75. 5 (धर्मस्य पर्यायः); 72. 12 (पर्यायकाले धर्मस्य); 132. 13 (पर्यायमरणं); 38. 30 (लोकपर्यायः); 147. 21 (कालस्य पर्याये); 188. 14 (कालपर्यायात्). See also पर्याय in 5. 71. 7, and note thereon.

51

18 ^b) स्याता समरे. Cf. 5. 52. 4; 57. 22; 70. 10. Without समरः 5. 35. 15; 93. 42; 109. 13.

52

16 ^a) शिक्षमाणानां, 'of one seeking to serve, suppliant'; but Cs धर्मं ब्रुवतां (वचनमुपेक्षेत). Arj. reads शिक्षमाणानां (?) or शिक्षमाणानां and explains याचतां, याचतोऽस्माननादृत्य उपेक्षां न कुर्यादित्यर्थः; Dev. similar.

54

46 ^b) शंवनोरधि. Sarv. notes that this usage of ablative with अधि is Vedic and quotes विराजो अधि पूरुषः (R.V. 10. 90. 5^b).

55 ^{ad}) A parenthetical line, इति स ह indicating that this is the oath they took, viz., "we (kill) Arjuna; or Dhananijaya (kills) us". On Samśaptaka see Sukthankar, "Epic Studies (II)" in *ABORI*: 11, p. 170.

55

9 ^o) संसज्जेत्, possibly passive in Parasm. from सज् or सज् 'to hang, adhere, cling' (Whitney, *Roots*, p. 182); hence the v.l. Cf. सज्जन्ति 5. 177. 20 (no v.l.); also सज्जते 5. 67. 15 (v.l. सज्जति). The सज् (सज्ज) 'to go' (1 P) recognized in Dhātupāṭha is probably secondary. For other examples of Passive in Parasm. see दृश्यति 5. 44. 21 (note above), and अभिषिच्यन्तु 5. 154. 9.

57

12-14 The battle described as a symbolical sacrifice is common enough in the epic. Cf. Arjuna's comparison in 5. 64. 13 and Karna's more detailed description in 5. 139. 29-51.

16 ^{ab}) अहं प्रशास्ता, 1st person periphrastic fut. without auxiliary, for प्रशासिता. Cf. अहं द्रष्टा 1. 1. 117; कर्ताहम् 13. 24; अहं भविता 84. 9; अहं दाता 158. 45.

18 ^b) मारिप. The exact sense of this respectful mode of address, common enough in Skt. drama, being uncertain, S changes it into भारत. Occurs as a v.l. in 5. 163. 5.

20 ^a) ररुणामिव. Cf. व्याघ्रादिव महारुरोः 5. 50. 2^a.

58

6 ^a) नैकरत्न°. Cf. नैकरूपिणः 5. 97. 8; नैकरताः 134. 9.

59

9 ^a) जानगृध्या. गृध्या = 'desire, greediness.' But here जानगृध्या means 'affection for sons (जान)', according to comm.

61

3 ^a) संनतेन 'depressed, distressed', but usually humbled'; cf. however 5. 137. 4, where संनति = 'respect, homage'.

62

23 ^b) C^a पीतमगाक्षिकमित्यपपाठः.
27 ^a) = 5. 53. 6^a.

66

11 ^a) सत्रं. Arj.: सत्रं व्याजमभिचारयागं वा; Dev. similar.

67

8 ^{ab}) अवाग्च्छति. Cf. अवाचीन 5. 72. 6.
19 ^a) यतस्ततः. Recurs in 5. 177. 5. Also ततस्ततः 5. 92. 45; 187. 38.

70

10 ^a) अहास, aor. (for अहासिष्म).
19 ^a) अस्वता 'poverty'. Obviously a *lect. diff.*, S here preserving the original reading.
49 ^a) नीतिमात्राय. Dev. Arj.: नीतिरक्षणाय; Sarv.: नीतिशान्तेरुक्तपालनाय. S₁ accepts this reading. Cf. अर्थमात्रा 5. 75. 13, and मात्रावत् 5. 27. 14. — ^a) हटे = दैवे बलयोगोत्कर्षे वा (Dev.); cf. Arj.
70 ^a) गोपादे, probably used as an equivalent to गोष्पद (Pāṇ. 6. 1. 145), 'a small puddle', as the word गोपाद is used in this sense in Pali.

71

7 ^a) Cf. 5. 86. 12^a. — पर्यायः. Dev. Arj.: हेतुः क्रमो वा; Sarv.: प्राप्तिर्युक्तिः or simply युक्तिः; Nil. उपायः. Cf. पर्यायात् 5. 158. 23; पर्याये 75. 14. See note on पर्यायधर्म under 5. 50. 58^a.

22 ^a) प्रसम्भनप्रतिस्तव्यः 'propped by a support' (both स्तम्भ, स्तम्भ and स्तम्भ, स्तम्भ, meaning 'prop', 'support'). Nil.: प्रसम्भनेति पाठे मध्यमशिक्षयेति प्राज्ञः, which is also the reading and interpretation of Sarv.

36 ^a) निश्रम (with कृत् generally) 'continued practice'. Dev.: फलपद्वेत्तावमायी श्रमः. Cf. 1. 102. 18; 5. 136. 5; 152. 8.

73

8 ^b) परिभुजन्. The reading is shown by the almost entire B and Ds D₁ T₂ (S₁ missing). सुञ् 'to bend' is apparently an unfamiliar verbal root.

75

1 ^a) विवक्षा = 'doubt' (Dev. संदेह), as in 1. 85. 19; 185. 23; but possibly the word also implies 'censure' as in न म् वाच्या विवक्षनाम् 5. 149. 41^a.
15 ^a) = 5. 70. 80^a.

76

5 ^a) कुर्वन्ति. Nil.: कुर्वन्ति कृष्वन्ति हिंसन्ति । कु हिंसायागित्यस्य स्वादिगणस्थस्य रूपम् । तनादित्वमापि लेखकप्रमादं वा ।

77

8 ^b) In the footnotes read समुपेय्यति for समुपेय्यति.

78

2 ^a) आशाय, with मत्तं, 5. 81. 14; 82. 21 etc.

80

31 31^{ab} = 3. 13. 59^{ab}. — ^b) धनुष्मन्ताम् = धनुष्मन्ताम्, *metri causa*, as N v.l. shows.

82

20 ^a) वृक्षल. The S reading is कुक्षल here and in 5. 84. 1; but वृक्षल occurs (without significant S variant) again in 5. 83. 16^b; 87. 2^a.

84

5 ^b) गदात्मने. The S reading गदाध्वने 'to one who is proficient', or simply 'to one who has travelled', seems preferable. The phrase occurs in B. 3. 123. 5, where Nil. explains it as अवीजययम् 'old', which sense suits the v.l. द्रोणेन च गदाध्वना in 5. 77. 19^a. Cf. also अध्वानं गन्तुमिच्छसि 4. 13. 19^b.

86

19 ^a) परीत. Dev. Arj.: विपरीत. Cf. बुद्धिः परीता 5. 34. 80; परीतकाल 128. 18; विपरीतात्मा 93. 21.

20 ^a) उत्पत्ति, probably *metri causa*, for उत्पद्ये in 5. 93. 46; 127. 18; 145. 7.

88

2 ^d) अनुसरन्. The Vulgate emendation सरन्ती and consequent change of the entire pāda is, of course, to remove the absence of concord between the noun (Prthā) and its attribute. Cf. similar usage: 5. 76. 13 यत् (=श्रीः).....हृत्वा, where the S variant is या; 177. 12 इयं चापि प्रतिश ते.....प्रतिश्रुतम्.

10 ^b) वेणव. The reading is supported by 16^b.

37 ^a) ज्येष्ठापचायिनं. Cf. अपचिति (=पूजा Arj.) in 5. 89. 37; 127. 20.

49 ^e) निवातस्या 'living in seclusion'. Sarv. वाता-गन्धालयान्तगुहप्रदेशस्या; Arj. अपवरकप्रविष्टा.

65 ^a) ग्रामजन्य. Cf. 5. 135. 4, where the phrase is explained by Sarv. as समूहयुद्ध; by Dev. Arj. as राजसमूहयुद्ध.

77 ^a) वृणीतं, imperative (for वृणुते); recurs in 5. 135. 13.

85 ^a) वृद्धी. Dev. महिम्ना; Arj. अवाला.

89

16 ^c) = 5. 138. 3^a.

30 ^a) तिष्ठति श्रियम्, practically all the oblique cases are found in the variants for श्रियं, but it is acc. for loc., as in यशसि तिष्ठति in 31^d. Cf. सौर्वापि निपतेन्महीम् 5. 158. 16^b.

91

3 ^a) प्राप्त, probably प्र+आप्त (= 'very authoritative'). Cf. 5. 122. 22^b. But प्राप्त in the sense of 'expedient' in 5. 148. 5^c.

92

13 ^e) आमुच्य, in the old sense of 'putting on'. Dev. Arj. निवध्य; the S variant is आवध्य. Cf. कवचासुक्त 5. 152. 16^a; प्रतिमुच्य 4. 2. 22^a. आमुक्तकवचः (कर्णः) 1. 61. 89^a.

48 ^d) Arj.: निपीदतुरिति छान्दसं निषेदतुरित्यर्थे. Recurs in 5. 111. 2 (cf. 1. 214. 27).

93

11 ^{ab}) = 5. 91. 9^{ab}.

16 ^a) निष्कलं. Dev. Arj.: निर्मायं; Sarv.: निरवयवं निरवशेषं यथा भवति तथा The uncertainty of the meaning is responsible for the variants. Possibly the word is used antithetically to सहभूता: 'united' and means 'without parts, divided, diminished'.

47 ^d) = 7^d.

94

29 ^a) समर्पयत्, causal of कृ 'to pierce', Cf. 4. 49. 11; 52. 7.

43 ^b) अति + शङ्क् 'to suspect strongly'. Cf. 5. 129. 26; 145. 40.

96

13 ^{ad}) Go and Puṣkara are mentioned as two different persons in the Rāmāyaṇa (Bom. ed. 7. 23. 25^f), who, we are told, led the sons and grandsons of Varuṇa against Rāvaṇa's invasion of Rasātala. This appears to be overlooked by the commentators, who interpret गो as Aditi, earth, water etc., and the reading of the entire line is corrupted by fanciful emendations. कृतः स्मृतः, the reading is not beyond doubt, but if it is acceptable, then it probably means 'chosen (as a husband, by Jyotsnā-kālī), so he is remembered traditionally'.

14 ^e) The obvious pun on सुरता refers to Vāruṇi as सुरा ('wine'), which the insertion of Gs (436*) further expands.

98

19 ^{ad}) Dev. Arj.: दिक्तात्मकं दानप्रचुरमलमत्यर्थम्; Sarv.: दानेच्छासंबद्धात्मानं सुतां प्रति। अलमत्यर्थम्. The S variant इच्छसे कलहानिति is a cheap and irrelevant reference to Nārada's well-known inclination towards fomenting quarrels.

101

The list of Nāgas given here should be compared with the shorter list given in Ādi 31.

103

19 ^a) मन्यसेऽऽत्मानं. On this Saṁdhi, in which आ is treated as अ when it follos ए or ओ (in Visarga

sandhi), see Wackernagel I, § 272. Other instances: मन्यतेऽऽत्मानं and सोऽऽत्मानं 5. 149. 42^a, 42^b; योऽऽत्मानं 110. 20; सन्तोऽऽत्मबलसंस्तवं 166. 5. But with words other than आत्मन्, only one instance occurs in Udyoga: संभृतोऽऽश्रमवासिना 5. 164. 6 (cf. also 1. 2. 212^c भृतराष्ट्राश्रमपदं with v.l. °राष्ट्रोश्रम°).

21 In the footnote (marked by) on MS. Ds, for "No. 13" read "No. 14".

104

22 ^b) अपवर्गेण. Arj. Sarv.: दानेन; Nil.: फलप्राप्त्या; but probably it signifies 'redemption of a pledge', as in 5. 111. 20^c; 112. 17^c.

23 ^a) जानमान. This curious form recurs in 5. 104. 23; 156. 4; 158. 25. Also 1. 7. 3, 4; 11. 5.

26 ^b) ददस्व. Recurs in 5. 114. 5, 11; but (आ)दत्स्व 5. 123. 11, 23.

105

8 ^a) Arj. Nil.: करिष्येतीति संधिरार्षः (करिष्ये + इति, double crasis). Cf. जायतेति 1. 11. 13.

106

4 ^a) In the footnotes to ज्ञेय, add: "Ca. s cite पयः".

107

2 ^a) ऊष्मप, a group of Pitr̥s who drink only heat, like the Phenapas (5. 100. 5-6), who live on the froth of the ocean of milk. But in B. 13. 141. 97^f, the Phenapas are Ṛṣis who drink foam left over from Ambrosia drunk by Brahman at the sacrifice. Also Somapas, who are seers of the same kind, mentioned in 5. 106. 14. Cf. Hopkins, *Epic Mythology* (Strassburg 1915), p. 33 f.

9 ^a) गान्ति, change of conjugation from 1st to 2nd! Cf. ध्यामि 5. 172. 14; अभिध्यामि 60. 21 (no v.l.); अनुध्याति 1. 224. 31.

111

17 ^a) पक्षौ द्रविणवत्तरी. Arj. explains द्रविण as बल; obviously in the old sense of 'strength', 'power'.

112

3 ^a) Nil.: प्रोष्ठपदाभ्यामिति मूलेनावहयेदेवीमितिवत् सप्तम्यर्थे.

114

3 ^b) बहुगन्धर्वदर्शना. Cf. देवदर्शन 1. 2. 98.

13 ^a) संहार = दान (Dev.). Or, 'conclusion of the pledge'!

117

4 ^a) कन्यकुब्ज. On the form of the word, see BSOS. 9. 328.

118

1 ^a) गङ्गायमुनसंगमे, metrical shortening!

10 ^a) मृगराजिषु, obviously a Bahuvrihi compound.

120

5 ^a) आधान. Nil. explains as अघ्याधान 'kindling or placing of the sacrificial fire'; but Vādirāja गर्भाधान!

8 ^a) वेदार्थेषु. Dev. Arj.: क्रीडासु or प्रक्रीडासु; Sarv.: विहारविशेषेषु.

122

7 ^a) = (var.) 5. 88. 42^a.

17 ^a) शास्त्र = शासन, cf. 20^a below; also 5. 146. 20; 147. 8, 19.

26 ^a) गौः = भूमिः (Dev. Arj.).

39 ^b) = 5. 34. 4^a.

44 Cf. 5. 35. 66; 168* (lines 7-8).

124

14 ^a) Nil.: रत्नबन्धसमेतेनेति पाठः स्वच्छः.

125

8 ^b) अजीयन्त, passive for active!

126

40 ^a) The repetition of अपि, as well as the use of verbs अवदत् and अभवीत् (in 41^a), has given rise to a crop of variants.

127

4 ^a) समर्थ. The reading is supported by 18^a, where also the Vulgate variant is शमार्थ.

5 ^a) = 5. 123. 23^a. On the word योगक्षेम 'well-being, prosperity', which is sometimes used as an equivalent of श्रेयस्, and its employment in older literature, see Oertel, *The Syntax of Cases in the*

Narrative and Descriptive Prose of the Brāhmaṇas (Heidelberg 1926), I, pp. 223 ff.; *BSOS.* 7, pp. 133-36. The word recurs in 5. 36. 55; 38. 38.

12 ^b) प्रलब्ध = probably 'deceived', 'befooled': cf. विप्रलब्ध. But see 5. 117. 13, where commentators explain the word as जिज्ञासी.

32 ^a) अभिजायते. Dev. Arj.: अधितिष्ठति; Nil.: शास्ति. The word recurs in 5. 117. 13.

43 ^b) जीवनं. The variant जीवितं, occurring in the repetition in 5. 57. 3^b, is perhaps more appropriate, but it is hardly authenticated here by the MSS. The Semendation जीवने does not occur in the other place.

46 Arj.: अलमहा एकदिवसेन शमयैनमित्यन्वयः.

49 ^{ad}) Dev.: तत्कृते पाण्डवकृते. Possibly स्पृष्टा is irregular for the periphrastic future form स्पृष्टा (which is actually a meagrely supported variant) or स्पृष्टी.

129

22 ^{ab}) Cf. 5. 81. 18^{ab}; 138. 21^{ab}; 179. 10^{ad}.

26 At the commencement of the footnotes to this stanza, supply the figure "26", which has dropped out in printing.

130

23 स्वाहा and स्वधा should be taken as uninflected adverbs or particles qualifying the participial adjective आराधिताः, the former referring to देवता and the latter to मानुष (= Pitr̥s, cf. 21^b); the object of ददुः is, of course, आयुः and धनम्.

25 ^{bc}) अभ्यजायथा, used transitively 'you are born toward the Dharma or Adharma', the subject being ते = ते यूयं (so Dev.).

131

On the Vidurāputra episode, which is a piece of an old heroic poem, see Jacobi, "Über ein verlorenes Heldengedicht d. Sindhu-Sauvira" in *Mélanges Kern*, Leide 1903.

2 ^a) विभावरी. Nil. explains as कुषिा, quoting lexicon; but possibly it has here the old sense of 'bright', 'brilliant'.

4 ^c) The MS. tradition, especially Northern,

appears to have gone wrong here, and our reading, which is given by Ds T1 G1.3-5 M1.2 is frankly eclectic.

13 ^a) कातरङ्गा. Of the many ingenious explanations, Arj. (and substantially Dev.) gives the following: काकवद्रुम्वति । रक्षि गतौ धातुः । यथा काकः कर्नालिकामात्रेण पलायत इति.

14 ^b) जनिः. Dev. Arj.: उत्पत्तिः; Sarv.: पुत्रः. स्वरीमृदुः, qualifying जनिः, is explained by Dev. Arj. as गर्दभीद्वारा कर्कशः क्रियया मृदुः, by Sarv. as गर्दभीवन्मृदुर-क्तिनित्यः. Cf. स्वरीवात्सल्य 5. 133. 6.

15 ^{ad}) आनन्तर्य = अनन्तरकार्य (Dev. Arj. Sarv.). — न धनयते. Dev. Arj.: न धनवदाचरति । वृष्णां न करोमीत्यर्थः; Sarv.: धनवत्तु बुद्धिं न करोति.

23 ^{ab}) कापाली वृत्ति. Cf. कपालं ब्राह्मणैर्वृतम् (कपाल = 'beggar's bowl') 5. 70. 47.

25 ^a) अहोलाभकर. Dev. Arj.: स्वल्पेऽपि लाभे आश्चर्यं कुर्वाणम्.

28 ^{ad}) = Rām. (ed. N. S. P. 1888) 2. 53. 21^{ab}.

37 ^a) किमपकानां. Dev. Arj.: किमप नो भावीति देवं परायणं येषां; Sarv.: अथ चेन्मया किञ्चिद्वृतं तेन श्वः किमहं करोमीति कालं प्रयताम्. The Vulgate and 8 variants show that the phrase was not understood.

132

6 ^a) अयं = सिन्धुराजः.

13 ^a) पर्यायमरणम्. Dev. Arj.: नामान्तरेण मरणम्; Sarv.: क्रमप्राप्तमरणम्.

24 ^c) ग्रह = 'luck', 'good fortune'? But Dev. Arj.: ग्रहं मोमरमपानपात्रम् । प्रग्रहमिति पाठे प्रग्रहं संमानम्. But प्रग्रह = 'evil star' in 5. 90. 3 (where Arj.: प्रौढभाव, दुर्ग्रह; Sarv.: असदभितिवेश).

28 ^b) प्रलब्धस्य. See 5. 127. 12^b and note thereon.

32 ^a) उष्य. Cf. 1. 71. 58 (no v.l.).

33 ^a) वि + कृ 'to act differently or in a hostile way'; cf. 5. 128. 15; 140. 6; 144. 16.

34 ^a) = 5. 88. 69^d.

133

18 ^{ad}) चोदयसि, Dev. Arj. add in explanation कारुण्यप्रायेनया; and चोदयामि Arj. explains by युद्धार्थम्.

27 ^a) जागृतव्य. But जागृतव्य 1. 138. 30; जागृमि 5. 45. 28.

37 ^c) संभाव्य = संदिग्ध (Dev. Arj.).

134

4 ¹) प्रतीतान् 'departed'; but usually 'delighted'
5. 1. 1; 81. 8; 117. 20; etc.

10 ^a) उज्जिहत्; 'moving upwards', from हा 'to go'
(Whitney); but Dev. Arj. उद्यच्छतः.

17 ^a) जय. See notes to 1. 56. 19^{ab}.

135

15 ^b) = 5. 113. 11^d.

136

5 ^a) क्षंस्यति. The reading is given by entire B
(and some Devanāgarī MSS.), other groups having
divergent readings.

21 ^a) वध्यते. वध् for हन् in tenses other than aor.
and prec. is common enough in the older language
and the epic. Cf. वधिष्यन्ति 5. 149. 46; *व्यसि
188. 8, 12; *व्यामि 170. 2; *व्यध्वम् 141. 35; etc.

26 ^a) अपसव्य 'not on the left', 'right'; all comm.
विपरीत. Cf. अपसव्या मृगाः सर्वे 5. 141. 16^a (Dev.
वामाक्षिणगाः, 'moving from the left to the right' in
augury).

137

11 ^a) उष्णगे = वर्षासु (Dev. Sarv.).

12 वास एव. The meaning is not clear, but pro-
bably the phrase implies a sense of security afforded
by the cover of a protecting garment. It is difficult,
however, to co-ordinate वासस् with सक् in the next
line. Both Dev. and Arj. explain the word as
निरायासः 'not causing trouble'.

139

In Ś1, as well as in Cd, adhy. 139-141 (138 is
missing in Ś1) are called Karpopanīṣad in the
colophon!

4 ^a) = 5. 88. 56^d.

37 ^b) रथशक्ति. On this word, see Hopkins,
"Lexicographical Notes", JAOS. 20 (1899), p. 30;
also, *ibid.* 13. 241.

38 ^b) वत्सदन्तोपबृंहणाः, 'supported or reinforced by
a kind of arrow having a point like a calf's tooth'.
But Dev. Arj. interpret उपबृंहण as समित्सदृशो बाणः.

40 ^b) शक्तयः. Cf. शक्ती (ई stem) 5. 152. 3.

47 ^a) आनर्द gerund in अम् (ṇamul).

51 ^a) रोदन्यः. Cf. रुदन्ती 5. 88. 7; 136. 22;
but रुदती 135. 17.

141

4 ^{ab}) = 5. 140. 20^{ab}.

22 ^a) वेद्यानः qualifies परिषः in the preceding
line, but the variants attempt to connect it with
मध्ये nearest to it, or with सूक् in the next line.
— ^c) एका सूक्. Dev. Arj.: एका एकाकिनी सूक् मृगाली;
but the word is not known otherwise in this sense,
the Vulgate emendation शिवा, however, appears to
confirm this explanation. The explanation of Sarv.
एका कापि स्त्री असूयमन्ती शब्दं करोतीत्यर्थः is more inge-
nious than convincing. The S variant पद्मिणी is
colourless.

25 ^b) शस्त्रवर्ण. शस्त्र is explained by Dev. Arj.
as ऐन्द्रधनुस.

29 ^a) तव should refer to आसनानि (28^c) and not
to पृथिवी (29^c), as Nil. suggests.

34 ^a) = 5. 92. 13^d.

41 ^a) अगस्त्यशास्त. Cf. 1. 184. 9.

45 ^a) वीरक्षयविनाशनात्. The apparent tautology
in the expression has led to the variants; but
perhaps क्षय should be taken in the sense of
'dominion, power' (from क्षि 'to possess, rule').
It is also possible to distinguish between क्षय and
विनाश as signifying shades of loss, as in the expres-
sion शातिवधे क्षयः in 5. 142. 11.

142

2 ^a) जीवपुत्रे. Cf. 1. 144. 13, where the form of
the word is जीवपुत्री (read thus!), with the v.l. *पुत्रा.
— ^b) अनुग्रह = अविग्रह, as the variants suggest.

25 ^b) पुत्रवत्परिवर्तितः, 'having been turned back or
received back like a son'.

27 ^a) उपाध्ययन. Dev.: जपरूपं, which is possible
in view of some of the variants.

143

3 ^a) The S reading कुन्तिमोज, adopted in the
text, is obviously preferable; cf. 5. 88. 61; 142. 20;
149. 60.

145

12 ^a) नाभिपथेत, explained by comm. as नातिक्रमेत;

hence perhaps S reading नातिपद्येत would be better.

18 ^a) आवहम्. आ + वह् 'to bring home a bride'; cf. 22^b. Also cf. संवाहनक्रिया 5. 146 10^b (where the S variant is वैवाहिकक्रिया), and अवाहश्च विवाहश्च 5. 139. 14^c.

146

16 In the footnotes, for "41" read "141".

21 ^b) = 5. 165. 10^a. °कृतेन = °कृते.

148

4 ^a) The formal election of Bhīṣma as the generalissimo is anticipated here.

7 ^a) माम् (n.) should be the proper reading, as indicated by 8^b, 9^b and 13^a, where the word has hardly any v.l.

149

9 ^a) संयुक्त 'connected, related'; but cf. 5. 102. 13, where Dev. explains the word as उचिन 'worthy'.

15 ^a) समितिशोभन. Cf. 5. 88. 35^b: 1. 3. 139^b.

46 It is noteworthy that although requested to do so, Kṛṣṇa diplomatically refrains from nominating a generalissimo to Yudhiṣṭhira's army, which Yudhiṣṭhira himself does in 5. 154. 12. S officiously fills up the lacuna by inserting a line (541*), which is appropriated by Nfl. and three D MSS., but which is omitted by all other N MSS. including Ś1!

48 ^a) योग इति, a call to 'fall in'; cf. 5. 170. 15. Dev. संनहन. Cf. also योगमाज्ञापयामास 5. 151. 17, 18; 160. 29; युक्ता लिख्यनीकिनी 5. 160. 27; 133. 30; संयुक्तः (रथः) 5. 166. 30, 37.

79 ^a) Cf. 5. 152. 5^a.

81 ^b) परश्वध, also the form परश्वधि 5. 176. 17. — ^a) हृदि अभूवन्. Arj. हृदि स्थिता योधोपयोगित्वात्.

83 ^b) मित्राणि. Although मित्र in the epic is often masculine, the S variants मित्राः, मित्रान् etc. are apparently meant to avoid the absence of concord in gender between a noun and its attributes (सबलः सहवाहनाः). Similar instances: एकमज्ञातचर्यौ 5. 47. 86; प्रत्यक्षो...द्यस्य माहात्म्यं 103. 35; न युक्तमवमानोऽयं 178. 8; and with शकु 98. 13; 103. 33.

150

14 ^a) = 5. 152. 12^b.

15 ^{ad}) Cf. 5. 149. 76.

25-27 For a similar comparison of Duryodhana's army to an ocean, see 5. 158. 37-40.

152

Some passages of this adhy. relating to military tactics and weapons of war have been translated by E. W. Hopkins in his "Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India" (JAOS. 13. 293 f.).

3 ^a) सपोथिकाः. The पोथिका or अवपोथिका (according to Monier Williams) is anything used for knocking down, such as stones thrown on besiegers. Cf. B. 3. 15. 6^a.

6 ^b) Dev. Arj.: वासी काष्ठनक्षत्रशस्त्रम् । वृक्षादनं बृहद्वात्रं, kinds of sharp-pointed axe, chisel, or chopper.

14 On this verse Arj. remarks: अयं च श्लोको भीष्मपर्वणि कैश्चिद्वाक्यातः । प्रकरणात्तत्रैव व्याख्यातुमुचितः.

153

In the footnotes to the colophon on p. 546, for "G₈ 150" read "G₄ 150", and in the following note (marked by) read "अभिनियोग" for "अभिनियण".

154

13 ^{ad}) But in 5. 161. 11 Dhṛṣṭadyumna (and not Arjuna) is called Senāpatipati!

155

13 ^b) दूरपातया. Cf. दूरपाती in 5. 162. 25^b.

18 ^b) तली = तल्लव्वा 'having an arm-guard'.

28 As regards *sequence*, it would be better to read st. 31 after st. 28, as this sequence is supported by K1.2 D1 S, as well as by Ś1.

156

The formal grant of second sight to Saṁjaya is described at the commencement of the Bhīṣma. parvan; but Saṁjaya appears here to have been already so gifted, and describes at Dhṛtarāṣṭra's request the incidents which occur outside. This anticipation involving inconsistency leads parts of the ensuing narrative to be ascribed to Vaiśampāyana in some MSS.; see v.l. to 5. 166. 38; 179. 30; 193. 66; 194. 15. The narrative is

resumed by Vaisampāyana in adhy. 195.

1 °) अकुर्वन्त, verbal stem-transfer! Recurs in 5. 162. 1.

157

18 °) लोहाभिहार, a military ceremony which Dev. explains as लोहेषु मञ्चेण देवताह्वानम् । राज्ञां नीराजन-विधिर्वा.

158

18 °) संसृष्टो दारुणेन; अस्त्रेण must be न चेच्छाम्यथ पाण्डवैः (युद्धम्) 5. 57. 27; चक्षुष्मतां वै (भाग्याय) स्पृहयामि 69. 1; उद्गुक्तं (यानं) समारूढौ 141. 40; तन्मे (मनो) दहति सांप्रतं 142. 7. — °) पदा भूमिमुपस्पृशन् euphemistic for 'a mortal'; Dev. Arj.: मर्त्यः. See notes to 4. 15. 15°. Cf. also App. I, No. 11, line 16.

25 °) तालमात्रं. See notes to 5. 26. 23°.

26 °) पर्यायधर्मेण. Dev. Arj.: राक्षः पुत्र इति क्रमधर्मेण. Sarv.: पर्यायः परिक्रमः पौरुषम्. But the commentators omit to explain पर्यायात् in 23°. See notes to 5. 50. 58°.

30 °) अमानुष्य = अपौरुष.

33 °) Dev. and Arj. explain that श्रेण्यां (=सभायां) refers to Yudhiṣṭhira as Kaṅka, कक्ष्यां (=मह-व्यापारे) to Bhīma as Ballava, and येण्यां (=अपुरुषचिह्नेन) to Arjuna as Brhannadā at the court of Virāṭa.

160

9 °) The large number of variants of the different groups of MSS. for a perfectly simple pāda suggests that there was an original hiatus (तथेत्याह *अर्जुनः), which can be confidently restored in the text.

28 °) उष्ट्रवामी = शीघ्रगा उष्ट्री (Dev.). In Raghu 5. 32 the phrase उष्ट्रवामीशत is explained by commentators as 'a hundred of camels and mares'. Cf. Kāśikā on Pañ. 6. 2. 40.

162

25 °) तुभ्यं may be explained here as त्वदर्थः; but it is possibly a case of dative for genitive, as in मङ्गं in 5. 145. 11°. Cf. विदितं तुभ्यं 5. 177. 20; गुरवस्तुभ्यं 5. 186. 17.

164

6 °) संश्रुतोऽऽश्रमवासिना. Sarv. explains the double

crasis as आपे; Dev. and Arj. would take अश्रम as 'chāṇḍasa' for आश्रम. Cf. note on 5. 103. 19°.

173

5 °) प्रवेरिता = प्रक्षिता (Arj.). The variants show that it is an unusual word; probably irregularly formed as प्र + अव + ईरित. See PW; but Monier Williams suggests वेल् 'to toss, agitate'. The word recurs in 1. 17. 23 as प्रवेरितं (v.l. °वेपितं, °चोदितं).

174

3 °) Other instances of such indirect construction with इति will be found in 1. 1. 101; 47. 8; 213. 60.

21 °) "Fulfilled (be) your desire (मनः) for which you languish". The S variant तपः (for मनः) is suggested by परिशुष्यसि, but it is clearly out of place, as Ambā has not yet commenced her austerities.

178

14 °) प्रशशाम. See notes to 5. 26. 7°.

29 °) Dev. Arj.: निःसंशयेन संशयाभावेन । श्रेयान् समर्थानां श्रेष्ठः.

179

11 °) तत्कुलीन 'of that family'. The word recurs in 1. 126. 34; also तत्कुलेय 1. 169. 13 (v. l. °कुलीन).

180

26 °) कुर्मि. Cf. मा कृष्वम् 5. 56. 60, an equally irregular form. To the Vulgate the reading, which is preserved by S, is of course repugnant.

181

2 °) उपवृत्त (=उपावृत्त) may be taken in the ordinary sense of 'returned' (Nal. परावृत्त), but possibly it means here 'turned or rolled on the ground' (Dev. Arj. लुटित) or 'recovered, refreshed'. The word recurs in 1. 1. 136.

8 °) अच्छिदं, for अच्छिन्नदं. Cf. अयुजं 5. 186. 2.

15 °) गोकुलं 'as far as a cow's lowing can be heard'; two krośas, according to Hemacandra, Abhidh. Cintā. 3. 551.

29 °) लोमवाहिभिः. Dev.: लोदि वदन्तीति लोमवाहिनः । अथ वा लोमवदक्षिपक्षमवदहन्तीति शीघ्रचारित्वमुक्तम्.

182

10 In the footnotes, for the number "681*" of the additional passage, read "581*".

183

7 °) अस्यदन्त्, change of conjugation. Recurs in 5. 185. 6.

16 °) ऋष्टिणे being one of Bhīṣma's ancestors, the N variant विदुषिं conveys the same idea.

185

15 The variants are meant to avoid repetition of तदा.

190

1 °) स्वजने. The text reading is shown by T G and practically the whole of B. Both the Vulgate and KM readings are obvious emendations meant to avoid the difficult phrase. The meaning is not clear; but perhaps चकार is simplex for causative, and the sense is that Drupada made all his relatives take care of the child. Other instances of the use of simplex for causative: प्रपत्स्ये 5. 61. 5;

वर्तते 90. 8; चकार 102. 27; प्रजायते 134. 18.

9 °) दाशार्णकस्य. Although the reading दाशार्णकस्य is better authenticated here by MSS., the text-reading is shown by B and is supported by the repetition of the word as दाशार्णक in 10°, 19° below; and in 5. 191. 11°, 19°; 192. 6°, 12° etc., where the variants are negligible. In spite of some confusion in this and the following chapters, the name of the country is Daśārṇa, and the derivative Daśārṇaka designates the ruler.

192

23 °) मध्वक्ष. Cf. 5. 50. 20°.

193

2 °) किञ्चित् कालान्तरं. The variants in the repetition of the phrase in 5° are not considerable.

18 °) ते for त्वया; see Hopkins, JAOS. 61 (1931), p. 285. Cf. मुक्तं मे (=मया) 5. 104. 12 (no v.l.).

29 °) किञ्चिष in the old senso of 'offence', 'injury'.

54 °) शैल्य, sacred tree, place of worship. Cf. 1. 1. 169; 138. 25.

ERRATA

 Only mistakes in the constituted text have been listed here. For other corrections see the *Addenda et Corrigenda*.

Adhy. & Śl. No.	For	Read	Adhy. & Śl. No.	For	Read
1. 21	युधितांश्च	युधि तांश्च	49. 22	नामायुतं	नागायुतं
9. 38	त्रिशिरस्तदा	त्रिशिरसस्तदा	50. 8	सैक्यायम्	शैक्यायम्
22. 13	सेन्द्रान्	सेन्द्रान् ।	50. 23	ममा	मम
22. 34	मिमीके	समीके	84. 6	चतुर्युक्तात्रां	चतुर्युक्तात्रां
23. 26	मीमसेनश्च	भीमसेनश्च	88. 13	°भिर्वाहणानां	°भिर्वाहणानां
29. 17	वृत्रे	वृत्ते	88. 20	शीलवृत्तो°	शीलवृत्तो°
30. 34	प्राप्ता	प्राप्ताः	88. 82	°धनोभीम°	°धनो भीम°
32. 25	त्वेवमन्ये	त्वेव मन्ये	117. 16	प्रतिह्लामि	प्रतिगृह्णामि
34. 38	°श्वात्रक्षत्य°	°श्वात्रक्षत्य°	125. 25	पाण्डवैवृणिं°	पाण्डवैवृणिं°
34. 53	°डुराड्	°डुराड्	130. 22	बलभोज°	बलभोज°
35. 28	तैन	तेन	132. 36	परतैररपि	परतैररपि
36. 23	तमो	तपो	152. 21	दश मेना	दशमेना
36. 64	गावो	गावः	154. 14	चव	चैव
37. 9	नराधिपः	नराधिप	191. 13	संबंधी	संबन्धी
44. 12	वृद्धिं	वृत्तिं			

[illegible]

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मसूरी
MUSSOORIE

अवधि सं०

Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्न लिखित दिनांक या उससे पहले वापस
कर दें।

Please return this book on or before the date last stamped
below.

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.

GLSANS294.5923
MAH 2

125089
LBSNAA

Sav

294.5923

महत्मा

अवधि सं० ~~12002~~

ACC. No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No.....

Book No. ....

लेखक

Author.....

शीर्षक महानारत : उपनिषद् ।

Title.....

294.5923 LIBRARY 12002

महत्मा

LAL BHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

MUSSOORIE

2

Accession No. 125089

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving